# वाचस्पत्यम्

## बृहत्संस्कृताभिधानम्

एकविंशखण्डम् ।

एतत्संस्कृतविद्यालयस्य-दर्शन-व्याकरणाध्यापक-

तारानाथ-तर्कवाचस्पति-भट्टाचार्येण,

सङ्कलितम् ।

तेनैव संशोधितम् ।

१९४० संवत्सरे मुद्रितम् ।

# CHASPATYA

A

HENSIVE SANSKRIT DICTIONARY

COMPILED BY

TARANATHA TARKAVACHASPATI.

TWENTY TWO PARTS—PART XXI

CALCUTTA

THE SARASWATI PRESS,

Printed by Khettramohan Mukerjee

No. 20 Jhamapukur Lane.

1883.

lished by Pandit Jibananda Vidyasagara B A

Superintendent, Free Sanskrit College Calcutta

No 2 Romanatha Mazumdar's Street.

ance price 132 Rs. Price of each part 6 Rs.

इत अपर पन्थाः पारदशब्दे ४११३ पृष्ठे प्रदर्शितः ।
"प्रकारान्तरेणापि जीवन्मुक्तौ नेयं" माध्वोयुक्ति- युक्तिमतीति चेन्न षट्स्वपि दर्शनेषु देहपातानन्तरं मुक्तेरुक्ततया तत्र विश्वासानुपपत्त्या निर्विचिकित्सप्रवृत्तेरनुपपत्तेः । तदप्युक्तं तत्रैव "षड्दर्शनेऽपि मुक्तिस्तु दर्शिता पिण्डपातने । करामलकवत्सापि प्रत्यक्षा नोपलभ्यते । तस्मात्तं रक्षयेत्पिण्डं रसैश्चैव रसायनैरिति" । गोविन्दभगवत्पादाचार्यैरपि "इति धनशरीरभोगान्मत्वाऽनित्यान् सदैव यतनीयम् । मुक्तौ सा च ज्ञानात् तच्चाभ्यासात् स च स्थिरे देहे" इत्युक्तम् । ननु विनश्वरतया दृश्यमानस्य देहस्य कथं नित्यत्वमवधीयते इति चेन्मैवं मंस्थाः, षाट्कौशिकस्य शरीरस्यानित्यत्वेऽपि रसाभ्रकपदाभिलप्यहरगौरीसृष्टिजातस्य नित्यत्वोपपत्तेः । तथाच रसहृदये "ये चात्यक्तशरीरा हरगौरीसृष्टिजान्तनुं प्राप्ताः । मुक्तास्ते रससिद्धा मन्त्रगणः किङ्करो येषामिति" । तस्माज्जीवन्मुक्तिं समीहमानेन योगिना प्रथमं दिव्यतनुर्विधेया । हरगौरीसृष्टियोगजनितत्वञ्च रसस्य हरजत्वेनाभ्रकस्य गौरीसम्भवत्वेन तत्तदात्मकत्वमुक्तम् "अभ्रकस्तव बीजन्तु मम बीजन्तु पारद । अनयोर्मेलनं देवि ! मृत्युदारिद्र्यनाशनमिति" । अत्यल्पमिदमुच्यते देवदैत्यमुनिमानवादिषु बहवो रससामर्थ्याद्दिव्यं देहमाश्रित्य जीवन्मुक्तिमाश्रिताः श्रूयन्ते रसेश्वरसिद्धान्ते "देवाः केचिन्महेशाद्या दैत्याः काव्यपुरःसराः । मुनयो बालखिल्याद्या नृपाः सोमेश्वरादयः । गोविन्दभगवत्पादाचार्यो गोविन्दनायकः । चर्पटिः कपिलो व्याडिः कापालिः कन्दलायनः । एतेऽन्ये बहवः सिद्धा जीवन्मुक्ताश्चरन्ति हि । तनुं रसमयीं प्राप्य तदात्मककथाचणाः" इति । अयमेवाशयः परमेश्वरेण परमेश्वरीं प्रति प्रपञ्चितः ।

इतापरो पन्थाः पारदशब्दे ४११३ पृ॰ दर्शितः ।
तत्प्रपञ्चस्तु गोविन्दभगवत्पादाचार्यसर्वज्ञरामेश्वरभट्टारकप्रभृतिभिः प्राचीनैराचार्यैर्निरूपित इति ग्रन्थभूयस्त्वभयादुदास्यते । न च रसशास्त्रं धातुवादार्थमेवेति मन्तव्यं देहवेधद्वारा मुक्तेरेव परमप्रयोजनत्वात् तदुक्तं रसार्णवे "लोहवेधस्त्वया देव ! यद्दत्तं परमोषितः । । तं देहवेधमाचक्ष्व येन स्यात् खेचरी गतिः । यथा लोहे तथा देहे कर्त्तव्यः सूतकः सदा । समानं कुरुते देवि ! प्रत्ययं देहलोहयोः । पूर्वं लोहे परीक्षेत पश्चाद्देहे प्रयोजयेत्" इति । ननु सच्चिदानन्दात्मकपरतत्त्वस्फुरणादेव मुक्तिसिद्धौ किमनेन दिव्यदेहसम्पादनप्रयासेनेति चेत्तदेतदवार्त्तं वार्त्तं शरीराभावे तदात्तीयायोगात् । तदुक्तं रसहृदये "गलितानल्पविकल्पः सर्वाध्वविवर्जितचिदानन्दः । स्फुरितोऽप्यस्फुरिततनोः करोति किं जन्तुवर्गस्येति । यं जरया जर्जरितं कासश्वासादिदुःखविशदञ्च । योग्यं तं न समाधौ प्रतिहतबुद्धीन्द्रियप्रसरम् । बालः षोडशवर्षो विषयरसास्वादलम्पटः परतः । यातविवेको वृद्धो मर्त्यः कथमाप्नुयान्मुक्तिमिति" । ननु जीवत्वं नाम संसारित्वं तद्विपरीतत्वं मुक्तत्वं तथाच परस्परविरुद्धयोः कथमेकायतनत्वमुपपन्नं स्यादिति चेत्तदनुपपन्नं विकल्पानुपपत्तेः मुक्तिस्तावत् सर्वतोऽधिकरसम्मता सा किं ज्ञेयपदे निविशते न वा चरमे शशविषाणकल्पा स्यात् प्रथमे न जीवनं वर्जनीयमजीवतो ज्ञातृत्वानुपपत्तेः । तदुक्तं रसेश्वरसिद्धान्ते "रसाङ्कमेयमार्गोक्तो जीवमोक्षोऽस्त्यघो-मनाः । मतान्तरवादेषु युक्तिभेदावलम्बिषु । ज्ञानज्ञेयमिदं विद्धि सर्वतन्त्रेषु सम्मतम् । नाजीवन् ज्ञास्यति ज्ञेयं यदतोऽस्त्येव जीवनम्" इति । न चेदमदृष्टचरमिति मन्तव्यं विष्णुस्वामिमतानुसारिभिः नृपञ्चास्यशरीरस्य नित्यत्वोपपादनात् । तदुक्तम् साकारसिद्धौ "सच्चिन्नित्यनिजाचिन्त्यपूर्णानन्दैकविग्रहम् । नृपञ्चास्यमहं वन्दे श्रीविष्णुस्वामिसम्मतम्" इति । नन्वेतत् सावयवं रूपवद्भासमानं नृकण्ठीरवाङ्गं सदिति न सङ्गच्छत इत्यादिनाक्षेपपुरःसरं सनकादिप्रत्यक्षेण "सहस्रशीर्षा पुरुषः" इत्यादिश्रुत्या "तमद्भुतं बालकमम्बुजेक्षणं चतुर्भुजं शङ्खगदाद्युदायुधम्" इत्यादिपुराणवचनेन प्रमाणत्रयेण सिद्धं नृपञ्चास्याङ्गं कथमसत् स्यादिति । सदादीनि विशेषणानि गर्भश्रीकान्तमिश्रैः विष्णुस्वामिचरणपरिणतान्तःकरणैः प्रतिपादितानि । तस्माद्रसदिव्यदेहनित्यत्वमत्यन्ताऽदृष्टं न भवतीति पुरुषार्थकाङ्क्षिपुरुषैरेष्टव्यम् । अत एवोक्तम् "आयतनं विद्यानां मूलं धर्मार्थकाममोक्षाणाम् । श्रेयः परं किमन्यच्छरीरमजरामरं विहायैकमिति" । अजरामरीकरणसमर्थश्च रसेन्द्र एव तदाह "एकोऽसौ रसराजः शरीरमजरामरं कुरुते" इति । किं वर्ण्यते रसस्य माहात्म्यं यस्य दर्शनस्पर्शनादिनापि महत् फलं भवति । तदुक्तं रसार्णवे "दर्शनात् स्पर्शनात्तस्य भक्षणात् स्मरणादपि । पूजना-

स्पर्शनाच्च लभ्यते षड्विधं फलम्। केदारादीनि लिङ्गानि पृथिव्यां यानि कानिचित्। तानि दृष्ट्वा तु यत् पुण्यं तत् पुण्यं रसदर्शनादित्यादिना"। अन्यत्रापि "काश्म्यादिसर्वलिङ्गेभ्यो रसलिङ्गार्चनं शिवम्। प्राप्यते येन तल्लिङ्गं भोगारोग्यामृतात्मकम्" इति। रसनिन्दायाः प्रत्यवायोऽपि दर्शितः "प्रमादाद्रसनिन्दायाः श्रुतावेव स्मरेत् सुधीः। द्राक् त्यजेन्निन्दकं नित्यं निन्दया पूरितासुभम्" इति। तस्मादस्मदुक्तया रीत्या दिव्यं देहं सम्पाद्य योगाभ्यासवशात् परतत्त्वे दृष्टे पुरुषार्थप्राप्तिर्भवति। तदा "भ्रूयुगमध्यगतं यत् शिखिविद्युत्सूर्यवज्जगद्भासि। केषाञ्चित् पुण्यकृतामुन्मीलति चिन्मयं ज्योतिः। परमानन्दैकरसं परमं ज्योतिःस्वभावमविकल्पम्। विगलितसकलक्लेशं ज्ञेयं शान्तं स्वसंवेद्यम्। तस्मिन्नाधाय मनः स्फुरदखिलं चिन्मयं जगत् पश्यन्। उत्सन्नकर्मबन्धो ब्रह्मत्वमिहैव चाप्नोतीति"। श्रुतिश्च "रसो वै सः रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवतीति"। तदित्थं भवे नाप्त्योऽङ्गभ्रमतरणोपायो रस एवेति सिद्धम्। तथाच रसस्य परब्रह्मणा साम्यमिति प्रतिपादकः श्लोकः "यः स्यात् प्रावरणाविमोचनधियां साध्यः प्रयत्नात् पुनः सम्पन्नो वहते न दीप्यति परं वैश्वानरे जायति। जातो यत्परं न वेदयति च स्वस्मात् स्वयं द्योतते यो ब्रह्मेव स दैन्यसंसृतिभयात् पायाद्भवो पारदः" इति।

रसोत्तम पु॰ रस उत्तमो यस्य। मुद्गे राजनि॰।

रसोद्भव न॰ रसः पारद उद्भवो यस्मात् उद्+भू-अप् उद्भवो यस्य। १हिङ्गुले राजनि॰। ५त॰। २रसजाते त्रि॰।

रसोपल न॰ रसः पारद इव उपलीयते शुभ्रत्वात् उप+ली-ड। मौक्तिके त्रिका॰।

रस्न न॰ रस न। द्रव्ये उज्ज्वल॰।

रस्य न॰ रसाद्भुक्तान्नपरिणामादागतः यत्। १रुधिरे शब्दच॰ रस्यते आस्वाद्यते रस-यत्। २आस्वाद्ये त्रि॰। रस्याः, "स्निग्धाः स्थिरा हृद्याः" गीता। ३पाठायां ४रास्नायाञ्च स्त्री राजनि॰।

रह गतौ भ्वा॰ पर॰ सक॰ सेट् इदित्। रंहति अरंहीत् "अश्वप्रतिगन्तो रंहति संपरिश्वत्रा" काशीखण्डम्

रह त्यागे भ्वा॰ प॰ सक॰ सेट्। रहति अरहीत्।

रह त्यागे चुरा॰ उभ॰सक॰सेट्। रहयति ते अररहत्-त

रहस् न॰ रह-असुन्। १विजने अमरः। २गोप्ये ३सुरतार्थे ४रमणे च मेदि॰। ५निर्जने अव्य॰अमरः। रमन्तेऽस्मिन् रम-असुन् मस्य हः। ६विश्वासयोग्यदेशे उज्ज्वलद॰।

रहस्य त्रि॰ रहसि भवः यत्। १गोप्ये "रहस्यमस्याः स महद्दिति" नैषधम्। २निर्जनभवे च ३पाठायां ४रास्नायाञ्च स्त्री राजनि॰ टाप् ५नदीभेदे स्त्री मेदि॰।

रहित त्रि॰ रह-त्यागे कर्मणि क्त। वर्जिते।

रा दाने ग्रहणे च अदा॰पर॰सक॰अनिट्। राति अरासीत्।

रा स्त्री रा-सम्प॰ भावे क्विप्। १विभवे २दाने एकाक्षरकोष॰। कर्मणि क्विप्। ३काञ्चने शब्दर॰।

राका स्त्री रा-क तस्य नेत्त्वम्। १प्रतिपद्युक्तायां पूर्णमास्यां सम्पूर्णेन्दुतिथौ २नदीभेदे ३नवजातरजस्कायाम् नार्य्यां ४कच्छुरोगे च मेदि॰। ५खरस्य कन्याभेदे कुक्षिशब्दे २१६२ पृ॰ दृश्यम्।

राक्षस पु॰ रक्ष एव स्वार्थे अण्। "क्वचित् स्वार्थिका अपि प्रत्ययाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्त्तन्ते" इति भाष्योक्तेः पुंस्त्वम्। स्वनामख्याते निकषात्मजे १जातिभेदे अमरः जातौ ङीष्। २राक्षसजातिस्त्रियाम् स्त्री। रक्षस इदम् अण्। ३राक्षससम्बन्धिनि त्रि॰स्त्रियां ङीप्। "राक्षसी राक्षिरन्यत्र" ति॰त॰। ४दंष्ट्रायां हेमच॰ ५चण्डिकायाः ६चोरनामगन्धद्रव्ये च स्त्री मेदि॰ ङीप्।

राक्षसेन्द्र पु॰राक्षस इन्द्र इव श्रेष्ठत्वात्। विश्रवसः ज्येष्ठपुत्रे निकषात्मजे रावणे त्रिका॰।

राघा स्त्री वध्यतेऽनया रघ-कर्मणि-घञ् पृषो॰ हृस्वस्य रव। बाधायाम् अमरः।

राख शोषणे भूषणे निवारणे च सक॰ सामर्थ्ये अक॰ भ्वा॰ पर॰ सेट्। राखति अराखीत्। मादित् चङि न ह्रस्वः।

राग पु॰ रञ्ज-भावे घञ् नि॰ नलोपश्च। १रञ्जने २धनादिरागे ३प्रीतौ ४अनुरागे ५नृपे ६मात्सर्यादिनामि प्रसिद्धे निषादादिस्वरयोनिके स्वरभेदे मेदि॰ ७वर्णे रक्तवर्णे च शब्दर॰। करणे घञ्। ८कोकिलार्थे १०तद्विशिष्टमात्रादौ च "तेन रक्तं रागात्" पा॰ अनुरागलक्षणम् अमरसुधानिघौ यथा "सुखमधिकं चित्ते सुखलेनैव रज्यते। यतस्तु सन्तोषकतोऽनु स राग इति कथ्यते"। भरतेऽभिनयदर्पणे "केषु केऽपि रञ्जको भावकोर्मिणाम्। ते रागा इति कथ्यन्ते मुनिभिर्भरतादिभिः" तेषां भेदाः सङ्गीतदा॰ मतभेदे नाना मत अविशा षड् भेदा यथा

"आदौ मालवरागेन्द्रस्ततो मल्लारसंज्ञितः। श्रीरागश्च ततः पश्चात् वसन्तस्तदनन्तरम्। हिन्दोलश्चाथ कर्णाट एते रागाः षडेव तु" सङ्गीतदा०। भरतमते तु "भैरवः कौशिकश्चैव हिन्दोलो दीपकस्तथा। श्रीरागो मेघरागश्च रागाः षडिति कीर्त्तिताः"।

**रागचूर्ण** पु० रागस्य रनेश्चूर्ण इव। १कामे। रागाय चूर्ण्यते ऽसौ चूर्ण-घञ्। २खदिरे च मेदि०। ३लाक्षायां राजनि० ४रागयुक्तचूर्णे पु० (फाग) शब्दच०।

**रागदालि** पु० दल्यतेऽसौ दल-णिच्-इन् कर्मो० छदि० रागेण रक्ततया युक्तो दालिर्वा। मसूरे राजनि०।

**रागपुष्प** पु० रागयुक्तं रक्तवर्णं पुष्पमस्य। १बन्धूके २रक्ताम्लाने च ३लवायां स्त्री राजनि० ङीप्।

**रागप्रसव** पु० रागयुक्तो रक्तवर्णः प्रसवोऽस्य। १बन्धूके २रक्ताम्लाने च राजनि०।

**रागयुज्** पु० रागेण रक्तवर्णेन युज्यते युज-कर्मणि क्विप्। १माणिक्ये राजनि० २रक्तवर्णयुक्ते त्रि०।

**रागसूत्र** न० रागयुक्तं सूत्रम्। पट्टसूत्रे २तुलासूत्रे च मेदि०। [राजनि० ३त०। रागाख्यफल स्त्री।

**रागाङ्गी** स्त्री रागयुक्तमङ्गं यस्याः ङीप्। मञ्जिष्ठायाम्

**रागिणी** स्त्री रागोऽस्त्यस्या इनि। १गौल्यम् स्वरभेदे रागपत्न्यां सङ्गीतदा०। २विदग्धनार्य्यां जटा०। ३मेनकाकन्यायां रागवति ४चतुरक्ते ५कामुके त्रि० विश्व रञ्ज-घिणुन्। ६रतियुक्ते च त्रि०। ६तृणधान्यभेदे मेदि०। एकैकरागे षट् रागिण्य इति षट्सु रागेषु रागिणीभेदाश्च षट्त्रिंशत् यथा
"षट्त्रिंशद्रागिणीभेदा क्रमश्च कथिता मया। धानशी१ मालशी२ चैव रामकीरी३ च सिन्धुडा ४। आशावरी५ भैरवी६ च मालवस्य (१) प्रिया इमाः। वेलावली१ पुरवी२ च कानडा३ माधवी४ तथा। कोडा५ केदारिका६ चापि मल्लार(२)दयिता इमा। गान्धारी१ शुभगा२ चैव गौरी३ कौमारिका४ तथा। वेलोयारी५ च वैरागी६ श्रीरागस्य (३) प्रिया इमा। तुडी१ च पञ्चमी२ चैव ललिता३ पटमञ्जरी४। गुर्जरी५ च विभाषा६ च वसन्तस्य (४) प्रिया इमाः। मायूरी१ दीपिका२ चैव देशकारी३ च पाहिडी४। वराडी५ मोरहाटी६ च हिन्दोलस्य(५) प्रिया इमाः। नाटिका१ चाथ भूपाली२ रामकेली३ गडा४ तथा। कामोदा५ चाथ कल्याणी६ कर्णाटस्य (६) प्रिया इमा"।

सङ्गीतदा०। तद्गानकालभेदाः तत्पुत्रादयश्च तत्रैव दृश्याः।

**राघ** शक्तौ भ्वा० आ० अक० सेट्। राघते अराघिष्ट। ऋदित् चङि न ह्रस्वः।

**राघव** पु० रघोर्गोत्रापत्यम् अण्। १रघुवंश्ये २तत्प्रधाने श्रीरामे च ३महामत्स्यभेदे ४समुद्रे च मेदि०।

**राङ्कव** न० रङ्कोरयं विकारो वा तल्लोमजातत्वात् अण्। मृगविशेषलोमजाते वस्त्रभेदे अमरः।

**राज** दीप्तौ भ्वा० उभ० अक० सेट्। राजति ते-अराजीत् अराजिष्ट फणादि० रेजतुः रराजतुः। ऋदित् चङि न ह्रस्वः।

**राजक** न० राज्ञां समूहः कन्। १नृपसमुदाये अमरः। राजेव क। २नृपे पु०। राज-ण्वुल्। ३दीप्तिमति [भेदे जटा०। त्रि०।

**राजकदम्ब** पु० कदम्बानां राजा राजद० परनि०। कदम्ब-

**राजकम्प** पु० ईषदसमाप्तो राजा राजन्+कल्पप्। राज- [ख्याम् राजनि०। तुल्ये।

**राजकर्कटी** स्त्री राजते राज-अच् कर्म०। चीनाकर्क-

**राजकशेरु** पु० कशेरूणाम् राजा राजद०। भद्रमुस्तायाम् [र्य्यादौ। राजनि०।

**राजकीय** त्रि० राज्ञ इदम् छ कुक् च। राजसम्बन्धिका-

**राजकुमार** पु० राज्ञः कुमारः। अप्राप्तवयस्के युवराज- [ख्याम् जटा०। कार्य्यानारूढे राजपुत्रे।

**राजकुष्माण्ड** पु० राज्ञः कुष्माण्ड इव प्रियत्वात्। वार्त्ता-

**राजकोषातकी** स्त्री राजप्रिया कोषातकी। (वियाभिङ्गा) लताभेदे मदनविनोद।

**राजक्षवक** पु० क्षवत्यनेन क्षु अप् राजते राज-अच् कर्म० स्वार्थे क। राजसर्षपे (राइसर्षा) राजनि०।

**राजखर्जूरी** स्त्री राजप्रिया खर्जूरी। खर्जूरीभेदे (पिण्ड-खेजुर) राजनि०। [२शाकभेदे राजनि०।

**राजगिरि** पु० राजाश्रमो गिरिः। १मगधस्थे पर्वतभेदे

**राजघ** त्रि० राजानं हन्ति हन-क नि०। १राजहन्तरि, २तीक्ष्णे च जटा० "रराज नीरजनया स राजघः" नैष०

**राजजम्बू** स्त्री राज्ञः जम्बूरिव। १पिण्डखर्जूरे मेदि० राजते अच् कर्म०। २महाजम्बाम् राजनि०।

**राजज(य)क्ष्मन्** पु० राज्ञः चन्द्रस्य क्षयकारको ज(य)क्ष्मा। रोगभेदे यक्ष्मन्शब्दे दृश्यम् "राज(य)क्ष्मेव रोगाणाम्" [हन्ते २आरग्वधे च राजनि०। माघ।

**राजतरु** पु० तरूणां राजा राजद० परनि०। १कर्णिकार-

**राजताल** पु० राजतालं इव प्रियः । १गुवाकवृक्षे शब्दर० । स्त्रीत्वमपि तत्र ङीप् । "राजतालीवनध्वनिः" रघुः ।

**राजदन्त** पु० दन्तानां राजा परनि० । अर्द्धपङ्क्तिस्थे मध्यवर्त्तिदन्तद्वये हेमच० । [तल्पे राजवल्ले ।

**राजदेशीय** पु० ईषदूनो राजा राजन्+देशीयर् । राज-

**राजधुस्तूरक** पु० धुस्तूराणां राजा राज० पर० स्वार्थे क । ४हद्धुस्तूरे राजधुस्तूरकोऽप्यत्र पु० राजनि० ।

**राजधर्म्म** पु० राज्ञो धर्म्मः । राज्ञामवश्यकर्त्तव्ये प्रजापालनादौ कर्म्मणि । तमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः अण् । भारतशान्तिपर्वान्तर्गते व्यासप्रणीते ग्रन्थभेदे । राजधर्माश्च तत्र मानवे ७ अ० च उक्ता दृश्याः ।

**राजधानी** स्त्री राजा धीयतेऽस्यां धा-आधारे ल्युट् ङीप् । राजाधारे महानगर्य्याम् शब्दर० । [धान्ये राजनि० ।

**राजधान्य** न० धान्येषु राजा राज० पर० । (श्यामा) श्यामाक

**राजन्** पु० राज-कनिन् रञ्जयति रन्ज-कनिन् नि० वा । १नृपे, "राजा प्रकृतिरञ्जनात्" रघुः । २चन्द्रे, ३प्रभौ, ४क्षत्रिये, ५यक्षे ६इन्द्रे, च मेदि० । उत्तरस्थपदः पूर्वपदस्य समभिव्याहृतपदार्थश्रेष्ठवाचकः । यथा राजमाष मुनिराज इत्यादि । ७पृथुन्टपे च । "पित्रा न रञ्जितास्तस्य प्रजास्तेनानुरञ्जिताः । अनुरागात्ततस्तस्य नाम राजेत्यभाषत" विष्णु पु० ।

**राजनीति** स्त्री राज्ञां नीतिः । १राजज्ञेये सामाद्युपाये, २उपचारात् तत्प्रतिपादके शास्त्रे च । सा च कामन्दकीयनीतिशास्त्रादौ दृश्या ।

**राजन्य** पु० राज्ञोऽयम् यत्, जातौ नलोपः । राज-अन्य वा । १क्षत्रिये अमरः । २राजपुत्रे ३अग्नौ, उणादिको० ४क्षीरिकावृक्षे शब्दटा० । [समूहे अमरः ।

**राजन्यक** न० राजन्यानां क्षत्रियाणां समूहः कन् । क्षत्रिय-

**राजन्वत्** त्रि० प्रशस्तो राजाऽस्त्यस्य मायत्त्रे मतुप् मस्य वः न नलोपः । उन्दरराजयुते देशे अमरः अन्यत्र राजवद् इत्येव । [२मधुरपटोल्यां राजनि० ।

**राजपटोल** पु० राजप्रियः पटोलः । १पटोले रत्नमा० ।

**राजपट्ट** पु० राजा पट्ट इव । मणिभेदे त्रिका० ।

**राजपथ** पु० पथां राजा राजगमनयोग्यो वा पन्थाः अच् समा० । "धनूंषि दश विस्तारे श्रीमान् राजपथः स्मृतः । नृवाजिरथनागानामसंबाधः सुसञ्चरः" इत्युक्ते राजमार्गे देवीपु० । [वर्त्तपलाण्डौ राजनि० ।

**राजपलाण्डु** पु० पलाण्डूनां राजा श्रेष्ठत्वात् राजद० रक्त-

**राजपीलु** पु० राजप्रियः पीलुः । महापीलुवृक्षे राजनि० ।

**राजपुत्र** पु० राज्ञश्चन्द्रस्य, नृपस्य वा पुत्र । १बुधग्रहे शब्दर० २नृपकुमारे ३वर्णसङ्करभेदे (रजपुत) "वैश्यादम्बष्ठकन्यायां राजपुत्रस्य सम्भवः" इति पराशर. । ४महाराजचूतवृक्षे राजनि० ।

**राजपुत्री** स्त्री राज्ञश्चन्द्रस्य पुत्रीव । १कटुतुम्ब्याम् २रेणुकायां ३नृपरीतौ, ४जातौ ५छुछुन्दर्य्यां च । ५मालत्यां च राजनि० । ६त० । ६नृपकन्यायाम् । संज्ञायां कन् । ७धाराटिवृगे जटा० ।

**राजपुष्प** पु० राजा चन्द्र इव शुभ्रत्वात् पुष्पमस्य । नागकेसरवृक्षे शब्दच० । २करुणीवृक्षे स्त्री राजनि० ङीप् ।

**राजफणिज्झक** पु० राज अच् कर्म० । नागरङ्गवृक्षे शब्दमा० ।

**राजफल** न० राजप्रियं फलमस्य । १पटोले त्रिका० । २राजप्रियं फलमस्याः । २जम्ब्वाम् स्त्री राजनि० टाप् ।

**राजबदर** न० राज्ञो बदरमिव प्रियत्वात् । १रक्तामलके २लवणे च मेदि० बदराणां राजा राजद० प० । ३उत्तमकोली पु० राजनि० । (भादाल) लताभेदे अमरः ।

**राजबला** स्त्री राज-अच् राजं बलं यस्याः ५ब० । (गन्ध-

**राजभद्रक** पु० राज्ञो भद्रं यस्मात् कप् । १कुष्ठे (कुड़) २निम्बे च राजनि० ३पारिभद्रवृक्षे धात्रपा० ।

**राजभूय** न० राज्ञो भावः राजन्+भू-क्यप् । राज्ञोऽसाधारणधर्मे राजत्वे ।

**राजभोग्य** न० राज्ञा भोक्तुं योग्यम् भुज-ण्यत् कुत्वम् । १जातीकोषे २पियालवृक्षे पु० शब्दच० । ३नृपतेर्भोग्यवस्तुमात्रे त्रि० ।

**राजमार्ग** पु० राजयोग्यः मार्गः । १राजपथे राजनि० ।

**राजमाष** पु० माषेषु कषायेषु राजा श्रेष्ठत्वात् राजद० पर० । १माषभेदे हेमच० । (बरवटी) २व्रीहिभेदे राजनि० ।

**राजमुद्ग** पु० मुद्गेषु राजा राज० प० नि० । (सगानि) मुद्गभेदे ।

**राजरङ्ग** न० राजयोग्यं रङ्गम् । रजते शब्दर० ।

**राजराज** पु० राज्ञामपि राजा प्रभूतधनत्वात् टच् समा० । १कुबेरे, अमरः । २सार्वभौमनृपे, ३चन्द्रे च मेदि० ।

**राजर्षि** पु० राजा ऋषिरिव श्रेष्ठत्वात् संयतत्वाच्च । १राजश्रेष्ठे, २यतात्मनि नृपे च । [भेदे पुंस्त्री० ।

**राजवंश्य** त्रि० राजवंशे भवः यत् । १राजवंशोद्भवे १२जाति०

**राजवर्त्मन्** न० राजयोग्यं वर्त्म । १राजमन्त्रोक्तवृक्षे राजपथे हेमच० । ६त० । राज्ञः २कर्त्तव्यकर्म्मणि च ।

**राजवल्लभ** पु० [illegible] प्रियाखे [illegible]

राजनि० द्रव्यगुणप्रतिपादके तन्नामनिघण्टौ ४धान्यभेदे च। ५राज्ञः प्रिये त्रि०। [(उच्चा) लताभेदे रत्नमा०।

**राजवल्ली** स्त्री राजते राज–अच् राजा वल्ली कर्म०।

**राजवत्** त्रि० राजा राजसत्त्वं विद्यतेऽस्य मतुप् मस्य वः। राजसत्त्ववति देशे अमरः।

**राजबीजिन्** त्रि० राजा बीजी कारणं यस्य। राजवंश्ये।

**राजवृक्ष** पु० वृक्षाणां राजा राजद० परनि०। १आरग्वधे (सोन्दाल) अमरः। राजप्रियो वृक्षस्तत्फलबीजजातलड्डुकस्य राजप्रियत्वात्। २प्रियालवृक्षे मेदि०। ३लङ्कास्थायिवृक्षे (लङ्कासिज) शब्दच०। [शब्दमा०।

**राजशय** पु० राज–अच् राज्ञः शया कर्म०। पट्टे (पाट)

**राजशाक** पु० शाकानां राजा राज० परनि०। वास्तूकशाके राजनि०। [श्वेते त्रिका०।

**राजशृङ्ग** न० राज्ञां शृङ्गमिव ऊर्ध्वस्थितत्वात्। राजचिह्न-

**राजस** त्रि० रजसा निर्मितः अण्। रजोगुणात् जाते १कर्मेन्द्रियादौ "येनाऽस्मिन् कर्मणा लोके ख्यातिमाप्नोति पुष्कलाम्। न च शोचत्यसम्पत्तौ तद्विज्ञेयन्तु राजसम्" इत्युक्ते ख्यात्यै क्रियमाणे २कर्मणि च। रजःप्रधान- ३रजःप्रधाने। सर्वेषां वस्तूनां त्रिगुणात्मकत्वेऽपि "भूयस्त्वात्तद्व्यपदेशः" इत्युक्तेः क्वचित् तत्प्रधानत्वेन व्यपदेशः। ४दूर्वायां स्त्री ङीप् शब्दमा०।

**राजसभ** न० राज्ञां नृपाणां सभा। नृपसमाजे अमर।

**राजसर्षप** पु० सर्षपाणां राजा श्रेष्ठत्वात् राजद०। (राइ-सर्षे) १सर्षपभेदे हेमच०। "तेऽष्टौ लिक्षा तु तास्तिस्रो राजसर्षप उच्यते" उक्ते २परिमाणभेदे च विश्वः।

**राजसारस** पुस्त्री० राज्ञः सारस इव। मयूरे शब्दमा० स्त्रियां ङीष्।

**राजसूय** पु० राज्ञा सूयते सू–कर्मणि क्यप्। राजमात्रकर्त्तव्ये यज्ञभेदे शब्दच०। "राजा राजसूयेन यजेत" श्रुतिः।

**राजस्व** न० राज्ञे देयं स्वं करह्रपम् धनम्। १राजदेये करे हृत०। २राजधने च। [हरिद्रुधुस्तूरे राजनि०।

**राजस्वर्ण** पु० स्वर्णानां धुस्तूराणां राजा० राजद० परनि०।

**राजहंस** पुस्त्री० हंसानां राजा श्रेष्ठत्वात् राजद० पर०। रक्तवर्णचञ्चुचरणयुक्ते श्वेतपक्षके हंसभेदे अमरः। २कलहंसे च मेदि०। उभयार्थे स्त्रियां ङीष्। राजा हंस इव सारग्रहणात्। ३नृपश्रेष्ठे। [तगरपुष्पे राजनि०।

**राजहर्षण** न० राज्ञः नृपान् हर्षयति हृष–णिच्–ल्यु।

**राजातन** पु० राजार्थमातनोति फलबीजम् आ+तन–अच्। (चीरौञ्जीति) ख्यातबीजश्वेतफलके प्रियाले शब्दमा०।

**राजादन** पु० राज्ञा अद्यते तत्फलबीजजातलड्डुकः अद–कर्मणि ल्युट्। १प्रियालवृक्षे अमरः। यस्य फलबीजं (चिरञ्जि) तेन हि लड्डुकं कृत्वा राज्ञा भुज्यते। २क्षीरिकायां (खीरइ) ३किंशुके च मेदि०। ४क्षीरिण्यां स्त्री ङीप् भरतः। [राजनि०। हृत०। २नृपस्वामिकान्ने च

**राजान्न** न० अन्नानां राजा राजद०। १अन्ध्रदेशजधान्यभेदे

**राजाम्र** पु० आम्राणां राजा श्रेष्ठत्वात् राजद०। १आम्रभेदे "राजाम्रं तुवरं स्वादु विषदं शीतलं गुरु। ग्राहि रुच्यं विबन्धाध्मानातङ्कं कफपित्तनुत्" भावप्र०। [राजनि०।

**राजाम्ल** पु० अम्लानां राजा श्रेष्ठत्वात् राजद०। अम्लवेतसे

**राजार्क** पु० अर्काणां राजा श्रेष्ठत्वात् राजद०। श्वेतार्कवृक्षे (मादार आकन्द) राजनि०।

**राजार्ह** न० राजानमर्हति अर्ह–अण्। १अगुरुचन्दने २राज-योग्ये त्रि० राजनि० ३जम्ब्वां स्त्री मेदि०। [मदनवि०।

**राजालाबू** स्त्री राजते राजा अलाबूः कर्म०। मिष्टालाबूनाम्

**राजावर्त्त** पु० राजानमावर्त्तयति अनुकूलयति आ–वृत–णिच्–अण्। १उपरत्नभेदे राजनि०। २विराटदेशीयहीरके हेमच०।

**राजाहि** पु० नित्यक०। द्विमुखसर्पे शब्दर०।

**राजि(जी)** स्त्री राज–इन् वा ङीप्। १श्रेण्याम् पङ्क्तौ २रेखायां च मेदि०। स्वार्थे क। रेखायाम्। राजते राज–ण्वुल्। राजिका राजसर्षपे स्त्री मेदि०।

**राजिकाफल** पु० राजिकाया इव फलमस्य। श्वेतसर्षपे राजनि०।

**राजि(जी)फला** स्त्री राजिमूतानि श्रेणिभूतानि फलानि यस्याः। १चीनाकर्कट्याम् राजनि० २पटोले पु० राजनि०।

**राजिल** पुंस्त्री० राज–इलच्। डुण्डुभसर्पे (ढोड़ासाप) अमरः स्त्रियां ङीष्।

**राजीव** न० राजी दलराजी अस्त्यस्य व। १पद्मे अमरः। "राजीवराजीवशलोलभृङ्गम्" माघः। २हरिणभेदे ३मत्स्यभेदे च पुस्त्री० मेदि० "राजीवसिंहतरक्ष्वाद्य" मनुः। ४गजे त्रिका० ५सारसपक्षिणि च पुस्त्री० अमरः सर्वत्र जातौ स्त्रियां ङीष्।

**राजेन्द्र** पु० राजा इन्द्र इव श्रेष्ठत्वात्। "चतुर्योजनपर्यन्तमधिकारी नृपो भवेत्। यो राजा तच्छतगुणः स एव मण्डलेश्वरः। तस्माद्दशगुणो राजा राजेन्द्रः" इत्युक्ताधिकारवति भूपतिभेदे ब्रह्मवै० ज०ख० ८६ अ०।

**राज्ञी** स्त्री राज्ञः पत्नी ङीप् स्वयं वा राजते राज–कनिन् ङीप् वा। (राणी) १राजपत्न्याम् २स्वयं राजकर्मकर्त्र्यां स्त्रि ३सूर्यपत्न्यां मेदि० ४कांस्ये हेमच० ।

**राज्य** न० राज्ञो भावः कर्म वा राजन्+यत् नलोपः। १राजकर्मणि २राजभावे च ३जनपदे शब्दर०। "स्वाधिपत्यं राज्यं स्यात् साम्राज्यं दूरवत्तके। शतवर्ते महेशानि। महासाम्राज्यमुच्यते"वरदातन्त्रोक्ते ४स्वस्वामाधिपत्ये च। [प्रजापालनादौ।

**राज्यधुरा** स्त्री ६त० अच्समा०। राज्यभारे राजकर्तव्य

**राज्याङ्ग** न० ६त०। स्वाम्यमात्यसुहृत्कोषराष्ट्रदुर्गबलप्रकृतिरूपेषु सप्तसु राज्यस्योपायेषु। "परस्परोपकारीदं सप्ताङ्गं राज्यमुच्यते। अमात्यराष्ट्रे दुर्गाणि कोषो दण्डश्च पञ्चम। एताः प्रकृतयस्तद्वत् विजिगीषोरुदाहृताः। एताः पञ्च तथा मित्रं सप्तम पृथिवीपतिः। सप्तप्रकृतिकं राज्यमित्युवाच बृहस्पतिः। पौरश्रेणी तदङ्गं च ब्रुवते शब्दवेदिनः" शब्दर०।

**राटि** पु०रट–इण्। (यराव) १विग्रहे अमरः। २युद्धे स्त्री हेमच० वा ङीप्। पृषो० टस्य डत्वम्। राडिरप्युक्तार्थे

**राढ** पु० रङ्ग–घञ् पृषो० डत्वम्। देशभेदे (राढ) स्वार्थे क तत्रैव।

**राढा** स्त्री रङ्ग–घञ् पृषो०डत्वम्। पुरीभेदे "गौडं राष्ट्रमनुत्तमं निरुपमा तत्रापि राढा पुरीति"प्रबोधचन्द्रोदयः।

**राढीय** त्रि० राढो निवासोऽस्य "वृद्धाच्छः" पा०छ। राढदेशोद्भवे।

**रात्रि(त्री)** स्त्री रा–त्रिप् वा ङीप्। १रजन्यां भूम्यास्तःपातेच्छया सूर्यमण्डलस्य अदर्शनयोग्ये काले २हरिद्रायाञ्च अमरः। "मासेन च मनुष्याणां पितॄणा महर्निशम्। कृष्णपक्षे दिनं प्रोक्तं शुक्ले रात्रिः प्रकीर्त्तिताः" उक्ते पितॄणां ३शुक्लपक्षरूपे काले "अब्दायने दिनं प्रोक्तं रात्रिः स्यात् दक्षिणायने" इत्युक्ते देवानां दक्षिणायनरूपे ४काले च।

**रात्रिकर** पु० रात्रिं करोति कृ–अच् रात्रौ करः किरणो ऽस्य वा। १चन्द्रे हेमच० २कर्पूरे च।

**रात्रि(त्री)चर** पुंस्त्री० रात्रौ चरति चर–ट अच् पच् वा। राक्षसे अमरः। १स्त्रीजातिविवक्षायां स्त्री ङीप्। २निशाचारिणि त्रि० टान्तत्वात् स्त्रियां ङीप्। —

**रात्रिजागर** पुंस्त्री० रात्रौ जागर्त्ति अच्। १कुक्कुरे हेमच० स्त्रियां ङीष्। २निशाजागरणकर्त्तरि त्रि०। ७त०। २रात्रौ जागरणे पु०। [कीटभेदे राजनि०।

**रात्रिजागरद** पु० रात्रौ जागरं ददाति दा-क। मशके

**रात्रिपुष्प** न० रात्रौ पुष्प्यति पुष्प अच् ७त०। उत्पले राजनि०। [१तारा० २कर्पूरे च।

**रात्रिमणि** पु० रात्रौ मणिरिव दीप्तिमत्त्वात्। १चन्द्रे

**रात्रिवासस्** न०रात्रेर्वास इवाच्छादकम्।।१अन्धकारे शब्दमा० रात्रौ परिधेयं वासः शाक०। २रात्रौ परिधेये वस्त्रे च।

**रात्रिविगम** पु० ६त०। १रजन्यवसाने तदुपलक्षिते २प्रभातकाले च शब्दमाला।

**रात्रिविश्लेषगामिन्** पु० रात्रौ विश्लेषं विच्छेदं गच्छति गम–णिनि। चक्रवाके राजनि० तत स्त्रियां स्त्री ङीप्। [अच्। कुक्कुटे शब्दच०स्त्रियां ङीप्।

**रात्रिवेद** पुंस्त्री०रात्रिं रात्रिशेषं वेदयति रवेण विद–णिच्

**रात्रिसत्त्र** न० रात्रिषु त्रयोदशादिदिनेषु विहितं सत्त्रम्। त्रयोदशाहादिषु विहिते यागभेदे तत्र चार्थवादिकं फलं प्रतिष्ठादिकम् न विश्वजिन्न्यायात् स्वर्गफलमिति जै० ४।३।१७।।८ सूत्रे समर्थितम्। "यद्यपि रात्रिशब्देन यथैव ज्योतिरथैव गौरित्यादिवाक्येन विहितानि सोमाणि कर्माण्युच्यन्ते द्वादशाहादूर्ध्वंभाविनस्त्रयोदशरात्रप्रभृतेः र-भ्यादयश्च सत्त्रविशेषाः रात्रिसत्त्रपदवाच्याः त्रयोदशसंख्यका रात्रयो यस्मिन् सत्त्रविशेषे स त्रयोदशरात्र इति व्युत्पत्तेः तथापि बहुवचनान्तरात्रिशब्देन रात्रिसत्त्रमुच्यते "एता विंशति रात्रीः इति श्रवणात्" न० बो०। "फलमात्रेयो निर्देशादश्रुतौ ह्यनुमानं स्यात्" जै० सू०। निर्देशादर्थवादेन फलस्य निर्देशात् फलमर्थवादोक्तम् आत्रेय आह अश्रुतौ यत्रार्थवादादिषु फलाश्रुतिस्तत्रानुमानं स्वर्गफलकल्पनम्" इ० "निर्देशात्तु प्रतिष्ठैव फलत्वेन विकल्प्यते" तथा च प्रतिष्ठाकाम आयुषा यजेत प्रतिष्ठाकामो ज्योतिषा यजेत"इत्यादिश्रुतिपदघटिता एव विधयः कल्प्यन्ते लाघवात् न तु स्वर्गकामादिपदघटिताः" तत्त्वबो०। रात्रिसत्त्रन्यायोऽपि चार्थवादिकफलत्वार्थः।

**रात्रिहास** पु०रात्रेर्हास इव शुभत्वात्। श्वेतोत्पले शब्दच०

**रात्र्यन्ध** त्रि० रात्रावन्धः दृष्टिक्षययुक्त। १निशान्धे रात्र्यन्धे काकादौ। २रात्रौ रागजनदृष्टिशून्ये (रातकाणा) च।

**राद्ध** त्रि०राध–कर्त्तरि कर्मणि वा क्त।।सिद्धे २पक्वे च हेम०

**राद्धान्त** पु० राद्धः सिद्धः अन्तो निर्णयो यस्मात् ६ब०। प्रमाणसिद्धे वादिप्रतिवादिनिर्णीतार्थरूपपूर्वपक्षार्थप्रतिपादके २वाक्ये अमरः।

राध सिद्धौ अक० निष्पादने पाके च सक० स्वादि० दिवा० च पर० अनिट्। राध्नोति राध्यति अरात्सीत् अराद्ध रेधतुः रराधतुः। शुभाशुभालोचने च। तद्योगे शुभाशुभस्वामिनः सम्प्रदानता। "गर्गो राध्यति रामाय" व्योपदेवः। अप+दोषकरणे "यन्मद्यमपराध्यति" म घः।

राध पु० राधा विशाखा तत्समीपस्था अनुराधा च तद्युक्ता पौर्णमासी अण् ङीप् राधी सा यत्र मासे पुनरण्। १चान्द्रे वैशाखे मासि। नाडये २पद्ये ३पुष्करे च कार्त्तिकषष्ठे दण्ड्रम्। ४तत्पूर्णिमायां स्त्री ङीप्।

राधन न० राध-ल्युट्। १साधने २प्राप्तौ मेदि०। ३तोषे च हेम०। राध-णिच् युच्। पूजने स्त्री टाप्।

राधस् न० राध-असुन्। धने निघण्टुः।

राधा स्त्री राध-अच्। १विशाखानक्षत्रे रिरंसया रमणीदेहत्वेनाविर्भूते गोलोकस्थे परमेश्वराङ्गरूपे २शक्तिभेदे तत्रैव श्रीदामशापात् वृन्दावने जातायां वृषभानुसुतायां ३प्रधानगोपिकायाम् ४कर्णस्य पालयित्र्यां मातरि च। ५वैशाखपौर्णमास्यां स्त्री ङीप्। [दयोऽप्यत्र

राधाकान्त पु० राधायाः कान्तः। श्रीकृष्णे राधावल्लभा-

राधातनय पु० राधायास्तनय। कर्णे स हि कन्यावस्थायाम् सूर्यात् कुन्तीगर्भजातस्तया च त्यक्तः राधया सूतपत्न्या पालित इति भारतमसिद्धम्। [पालितत्वात् ढक्। कर्णे

राधेय पु० राधाया अपत्यम् पुत्रत्वेन परिग्रहणेन तत्-

राम पु० रम-कर्त्तरि घञ् ण वा। १परशुरामे २दशरथज्येष्ठपुत्रे श्रीरामे ३बलरामे च "भार्गवो राघवो गोपस्तयो रामाः प्रकीर्त्तिताः" वह्निपु०। रामशब्दनिर्वचनं "रामन्तो विश्वरचनो भवार्णौरवचक। "विश्वानामीश्वरो यो हि तेन रामः प्रकीर्त्तित" ब्रह्मवै० जन्म० ११०अ०। ४मनोहरे ५सिते ६असिते च त्रि०मेदि०। ७वास्तूकशाके ८कुष्ठे (कुड़) न० मे'दि०। ९तमालपत्रे न० राजनि०।

रामकर्पूरक पु० रामं मनोहरं कर्पूरमिव कन्। सौगन्धिके सनामख्याते तृणभेदे शब्दर०।

रामगिरि पु० रामाश्रितः गिरिः। चित्रकूटपर्वते स हि रामेण वनवासगमनकाले प्रथममाश्रितः।

रामचन्द्र पु० रामश्चन्द्र इवाह्लादकत्वात्। दशरथज्येष्ठपुत्रे श्रीरामे शब्दर०। [मदनपत्रे (मयनाफाल) भावप्र०।

रामच्छर्दनक पु०राममभिरामं छर्दयति छृद-णिच्-ण्वुल्।

रामजननी स्त्री ६त०। १जमदग्निपत्न्यां रेणुकायां २बल-देवजनन्यां रोहिण्यां ३दशरथपत्न्यां कौशल्यायाञ्च।

रामठ न०रमठ+स्वार्थे अण्।१हिङ्गुनि अमरः। तत्तुल्यगन्धके २अङ्कोटवृक्षे रत्नमा०।ठाक्षोहिङ्गुनि स्त्री राजनि०ङीप्

रामण न० रमयति रम-णिच् ल्यु पृषो० वृद्धिः। १गिरिनिम्बे २तिन्दुके च (तेँ द) राजनि०।

रामणीयक न० रमणीयस्य भावः रमणीयमेव वा योपधत्वात् वुञ्। १रमणीयत्वे "अखिहारावलिरामणीयकम्" नैष० २रमणीये च।

रामतरुणी स्त्री रामा अभिरामा तरुणीव। (सेवती) १पुष्पवृक्षे राजनि० ६त०। २सीतायां ३रेवत्याञ्च।

रामदूत पु० रामस्य दूतः वार्त्ताहर। हनूमति स हि रामवार्त्तां सन्दातः सीताया आसहार।

रामदूती स्त्री रामा अभिरामा दूतीव गन्धद्वारा प्रकाशात्। तुलसीभेदे (रामतुलसी) शब्दच०।

रामनवमी स्त्री रामस्य जन्माधारो नवमी। चैत्रशुक्लनवम्याम्। "चैत्रे मासि नवम्यान्तु जातो रामः स्वयं हरिः" अगस्त्यसंहिता। "प्राप्ते श्रीरामनवमीदिने मर्त्त्यो विमूढधीः। उपोषणं न कुरुते कुम्भीपाकेषु पच्यते" ति० त०।

रामपूग पु० राम अभिरामः पूगः। गुवाकभेदे त्रिका०।

रामवाण पु० रसभेदे भावप्र०।

"पारद् सृतकं ब्रह्मगन्धकं भागयुग्ममरिचेन मिश्रितम्। तत्र जातिफलमर्द्धभागिकं तिन्तिडीफलरसेन मर्द्दितम्। वह्निमान्द्यदवज्जनाशनो रामवाण इति विश्रुतो रसः। संग्रहग्रहणिकुष्ठकर्णकमामवातखरदूषणं जयेत्। दीपते तु स्ववातुमानतः सद्य एव जठराग्निदीपन। रोचकः कफकुलान्तकारकः श्वासकासवमिजन्तुनाशनः" भावप्र०।

रामभद्र पु० राम एव भद्रः मङ्गलदायकत्वात्। श्रीरामे "रामेति रामचन्द्रेति रामभद्रेति वा स्मरन्निति" पद्मपु०।

रामलवण न० कर्म०। साम्भरलवणे रत्नमा०।

रामवल्लभ न० रामस्य वल्लभं प्रियम्। १भूर्जपत्रे राजनि० तद्धि रामेण वनवासाश्रमे प्रियतया धृतम्। २तत्प्रिये त्रि०। [वाचकेद्धत्वात् मनोहर।

रामशर पु० कर्म०। शरदृणभेदे राजनि० स हि कार्यकारा

रामसख पु० ६त० टच्। सुग्रीवे वानरराजे शब्दच०।

रामा स्त्री रमतेऽनया रम-करणे घञ्। १गीतादिकलाभिज्ञायां नार्याम् २नारीमात्रे भावप्र०३नद्याम् ४हिङ्गुनि मेदि० ५हिङ्गुले पु० ६श्वेतकण्टकार्यां ७गर्हिकायां शब्दमा०

इगोरोचनायां । ०आनायां ।।गैरिके च स्त्री शब्दच० ।

**रामायण** न०। रामस्यायनं चरितमधिकृत्य कृतो ग्रन्थोऽण् । रामचरितप्रतिपादके वाल्मीकिकृते महाकाव्यभेदे तच्च सप्तकाण्डात्मकम् ब्रह्मलोके कोटिश्लोकात्मकं मनुष्यलोके च चतुर्विंशतिसाहस्रं पञ्चशतसर्गयुतम् ।

तत्प्रतिपाद्यविषयास्र गरु०पु० १४८ अ० उक्ता यथा

"मनोरिक्ष्वाकुवंश्योऽभूद् वंशे राजा रघुः स्मृत । रघोरजस्ततो जातो राजा दशरथो बली । तस्य पुत्रास्तु चत्वारो महाबलपराक्रमाः । कौशल्यायामभूद्रामो भरतः कैकयीसुतः । सुतौ लक्ष्मणशत्रुघ्नौ सुमित्रायां बभूवतुः । रामो भक्तः पितृमातुर्विश्वामित्रादवाप्तवान् । अस्त्रग्रामं यतो यज्ञौ ताड़का प्रजघान ह । विश्वामित्रस्य यज्ञे तु सुबाहुं न्यवधीद्बली । जनकस्य क्रतुं गत्वा उपयेमेऽथ जानकीम् । उर्म्मिलां लक्ष्मणो वीरो भरतो माण्डवीं सुताम् । शत्रुघ्नो वै कीर्त्तिमतीं कुशध्वजसुते च ते । पित्रादिभिरयोध्यायां गत्वा रामादयः स्थिताः । युधाजितं मातुलञ्च शत्रुघ्नभरतौ गतौ । गतयोर्नृपवर्य्योऽथ राज्यं दातुं समुद्यतम् । रामाय ज्येष्ठपुत्राय कैकेय्या प्रार्थितं तदा । चतुर्द्दश समावासो वने रामस्य वाञ्छितः । रामः पितृहितार्थन्तु लक्ष्मणेन च सीतया । राज्यं च तृणवत् त्यक्त्वा शृङ्गवेरपुरं गतः । रथं त्यक्त्वा प्रयागञ्च चित्रकूटं गिरिं गतः । रामस्य तु वियोगेन राजा स्वर्गं समाश्रितः । संस्कृत्य भरतश्चागात् रामं मातृगणान्वितः । अयोध्यान्तु समागत्य राज्यं कुरु महामते ! । स नैच्छत् पादुके दत्त्वा राज्याय भरताय तु । विसर्ज्जितोऽथ भरतो रामराज्यमपालयत् । नन्दिग्रामे स्थितो भक्तो ह्ययोध्यां नाविशद् व्रती । रामोऽपि चित्रकूटाच्च अत्रेराश्रममाययौ । नत्वा सुतीक्ष्णं चागस्त्यं दण्डकारण्यमागतः । तत्र शूर्पणखा नाम राक्षसी भक्षमागता । निकृत्य कर्णौ नासे च रामेणाथ पराकृता । तत्प्रेरितः खरश्चागाद् दूषणस्त्रिशिरास्तथा । चतुर्द्दशसहस्रैश्च रक्षसां बलेन च । रामोऽपि प्रेषयामास बाणैर्यमपुरञ्च तान् । रावणः प्रेरितोऽथ्यागात् राक्षसो हरणाय हि । मृगरूप स मारीचं कृत्वाग्रेऽथ निदर्शयन् । सीतया प्रेरितो रामो मारीचं हतवान् च । म्रियमाणः स च प्राह हा सीते ! लक्ष्मणेति च । सीतोक्तो लक्ष्मणोऽगाद्रामपार्श्वं ददर्श तम् । उवाच राघवो मायया नूनं सीता हृतेति सा । रावणोऽन्तरमासाद्य [illegible]नादाय जानकीम् । जटायुष विनिर्जित्य ययौ लङ्कां ततो बली । अशोकवृक्षच्छायायां रक्षिता तामधारयत् । आगत्य रामः शून्याञ्च पर्णशालां ददर्श ह । शोकं कृत्वाथ जानक्या मार्गणं कृतवान् प्रभुः । जटायुषञ्च संस्कृत्य तदुक्तो दक्षिणां दिशम् । गत्वा सख्यं ततश्चक्रे सुग्रीवेण च राघवः । सप्ततालान् विनिर्भिद्य किष्किन्ध्याया हरीश्वरम् । सुग्रीवं कृतवान् राम ऋष्यमूके स्वयं स्थितः । सुग्रीवः प्रेषयामास वानरान् पर्वतोपमान् । सीताया मार्गणं कर्त्तुं पूर्वादौ सुमहाबलान् । प्रतीचीमुत्तरां प्राचीं दिशं गत्वा समागताः । दक्षिणान्तु दिशं ये च मार्गयन्तोऽथ जानकीम् । वनानि पर्वतान् द्वीपान् नदीनां पुलिनानि च । जानकीं ते ह्यपश्यन्तो मरणे कृतनिश्चयाः । सम्पातिवचनात् ज्ञात्वा हनूमान् कपिकुञ्जरः । शतयोजनविस्तीर्णं पुप्लुवे मकरालयम् । अपश्यज्जानकीं तत्र अशोकवनिकास्थिताम् । भर्त्सितां राक्षसीभिश्च रावणेन च रक्षसा । भव भार्य्येति वदता चिन्तयन्तीञ्च राघवम् । अङ्गुरीयं कपिर्दत्त्वा सीतां कौशल्यमब्रवीत् । रामस्य तस्य दूतोऽहं शोकं मा कुरु मैथिलि ! । अभिज्ञानञ्च मे देहि येन रामः स्मरिष्यति । तत् श्रुत्वा प्रददौ सीता वेणीरत्नं हनूमते । यथा रामो भवेत् शीघ्रं तथा वाच्यं त्वया मत । तथेत्युक्त्वा तु हनुमान् वनं दिव्यं बभञ्ज तत् । हत्वाक्ष रावणबलाध्यान् बन्धनं स्वयमागत । ब्रह्मास्त्रैरिन्द्रजितो बाणैर्दृष्ट्वा रावणमब्रवीत् । रामदूतोऽस्मि हनुमान् देहि रामाय मैथिलीम् । एतत् श्रुत्वा प्रकुपितो दीपयामास पुच्छकम् । कपिर्ज्वलितलाङ्गूलो लङ्कां देहे महाबल । दग्ध्वा लङ्कां समायातो रामपार्श्वं स वानरः । जग्ध्वा फलं मधुवने दृष्टा सीतेत्यवेदयत् । मणिरत्नञ्च रामाय रामो लङ्कां ययौ पुरीम् । सुग्रीव हनुमानङ्गदाद्यैः सलक्ष्मणः । विभीषणोऽपि सम्प्राप्तः शरण्यं राघवं प्रति । लङ्कैश्वर्येऽभ्यषिञ्चद्रामस्तं रावणानुजम् । रामो नलेन सेतुञ्च कृत्वाब्धौ चोत्तरायतम् । सुवेलस्थितश्चैव पुरीं लङ्कां ददर्श च । अथ ते वानरा वीरा नीलाङ्गदनलादयः । धूम्रधूम्राक्षवज्राशनिकम्पनप्रमुखास्तदा । मैन्द-द्विविदमुख्याश्च पुरीं लङ्कां बभञ्जिरे, राक्षसांश्च महा-कायान् कालाञ्जनचयोपमान् । रामः सलक्ष्मणो हत्वा सकपिः सर्वराक्षसान् । विद्युज्जिह्वञ्च धूम्राक्षं देवा-

न्तकराक्षसौ। महोदरमहापार्श्वावतिकायं महाबलम्। कुम्भं निकुम्भं मत्तञ्च मकराक्षं सुदारुणम्। यज्ञकोपं हतं कुम्भकर्णं महाबलम्। रावणं सहबन्धितता हत्वा रामो वशी। विभव बाहुबलाच्च राघवस्तु अपातयत्। सीता रामौ लक्ष्मणश्च विमाने पुष्पके स्थिताः। वानराः समायाता ह्ययोध्यां नगरीं पुरीम्। तत्र राज्यं चकाराथ पुत्रवत् पालयन् प्रजाः। दशाश्वमेधानाहृत्य नद्यामिरहि पावनम्। पितृभ्यो विधिवत् कृत्वा दत्त्वा दानानि राघवः। पुत्रौ कुशलवौ सुतौ तौ च राज्येऽभ्यषेचयत्। एकादशसहस्राणि रामो राज्यमकारयत्। यज्ञं कृत्वा स्वर्गं गतो जनैः सार्द्धमयोध्यायाः कृतालयः। अस्य इति व्यासप्रणीते पद्मपु० अध्यात्मरामायणं वाल्मीकिकृतमद्भुतरामायणं चास्ति।

रामालिङ्गनकाम पु० रामायाम् स्त्रीयाम् आलिङ्गनस्य कामोऽस्य। रक्ताम्लाने राजनि०।

रामोपाख्यान न० ६त०। १रामस्योपाख्याने। तदधिकृत्य कृतो ग्रन्थः अण्। २भारतवनपर्वान्तर्गते तदुपाख्यानपर्वपादकेऽवान्तरपर्वणि च। [वधभवे दण्डभेदे।

राम्भ पु० रम्भो वेणुस्तस्य विकारोऽण्। व्रतभेदे धार्य्ये

राल पु० रा-कलच्। सालवृक्षनिर्यासे (धुना) भावप्र०। "रालो हिमो गुरुस्तिक्तः कषायो ग्राहको हरेत्। दोषास्रस्वेदवीसर्पज्वरव्रणविपादिकाः। ग्रहभग्नाग्निदग्धांश्च शूलातीसारनाशनः" भावप्र०।

रालकार्य्य पु० रालः कार्य्ये यस्य। सालवृक्षे राजनि०।

राव पु० रु-घञ्। शब्दे हारा०।

रावण पु० रवणस्यापत्यम् विश्र० अण् रावयति शत्रून् णिच्-ल्यु वा। लङ्काधिपतौ विश्रवसः पुत्रे राक्षसे।

रावणगङ्गा स्त्री रावणनिर्म्मिता गङ्गा नदी। सिंहलदेशस्थे नदीभेदे गरुडपु० ७ अ०।

रावणारि पु० ६त०। श्रीरामे जटा० रावणान्तकादयोऽप्यत्र।

रावणि पु० रावणस्यापत्यम् इञ्। मेघनादाख्ये रावणज्येष्ठपुत्रे हेमच०। [चङि न ह्रस्वः।

राश शब्दे भ्वा० आ० अक० सेट्। राशते अराशिष्ट ऋदित्

राशि पु० अश्नुते व्याप्नोति अश्-इञ् धातोरुडागमश्च। १धान्यादीनां पुञ्जे अमरः। ज्योतिषकस्य द्वादशांशे २मेषादौ, "इमं राशिमधिकृत्ये" इति लीलावतीप्रसिद्धे ३प्रमाणाव्यक्तगणभेदे यथा त्रैराशिकपञ्चराशिकादिशब्दे।

राशिचक्र न० राशिघटितं चक्रं इतम्। मेषादिद्वादशराशियुक्ते गोलाकारे वायुवेगेन पूर्वतः पश्चात् अनिशं भ्रमणभावे ज्योतिषे "सप्तविंशतिभिर्ज्योतिश्चक्रं स्तिमितवायुगम्" इत्युक्ते ज्योतिश्चक्रे खगोलशब्दे दृश्यम् मन्त्रप्रकाशकराशिचक्रं तत्र चक्रशब्दे २८००पृष्ठे दृश्यम्।

राशिभोग पु० राशौ भोगः भुक्तिः ग्रहैर्भोग भुज-घञ् कुत्वम्। रव्यादीनां स्वस्वगत्यनुसारेण राशिषु गतिभेदे। खगोलशब्दे दृश्यम्।

राशी(शि)कृत पु० अराशिः राशिः कृतः राशि+अभूततद्भावे च्वि तदर्थे समासो वा। (ढेरो) पुञ्जीकृते एकत्रीकृते।

राष्ट्र न० राज-ष्ट्रन्। जनपदे 'गौड़ं राष्ट्रमनुत्तमम्" इति प्रबोधचन्द्रोदय०। २उपद्रवे अमर०।

राष्ट्रिका स्त्री राज-ष्ट्रन् नित्त्वात् ङीप् स्वार्थे क। कण्टकारिकायाम् अमर।

राष्ट्रिय पु० राष्ट्रे भव घ। नाट्योक्तौ १राजश्याले। छ राष्ट्रीय तत्रार्थे। उभावपि २राष्ट्रभवे त्रि०।

रास शब्दे भ्वा०आ०अक० सेट्। रासते अरासिष्ट ऋदित् चङि न ह्रस्वः। ररास। अय तालव्यान्त इत्यन्ये।

रास पु० रस-घञ् रास-अच् वा। १शब्दे, २ध्वनौ श्रृङ्खलाबन्धवत् द्वयोर्द्वयोर्मध्यस्थित्या ३क्रीडाभेदे, ४कोलाहले च मेदि०।

रासक न० दृश्यकाव्यभेदे "भाष्यं रासकमेकाङ्कं बहुताललयस्थिति। उदात्तनायकं तद्वत् पीठमर्दोपनायकम्। हास्योऽङ्गत्र सश्रृङ्गारो नारी वासकसज्जिका। मुखनिर्वहणे सन्धी लास्याङ्गानि दशापि च। केचित् प्रतिमुख सन्धिमिह नेच्छन्ति केवलम्" सा०द०।

रासभ पु स्त्री० रास अभच्। गर्द्दभे अमरः स्त्रियां ङीप्।

रासभवन्दिनी स्त्री रासभस्य वन्दिनीव। मल्लिकायाम् शब्दच०।

रासमण्डल न० रासार्थं श्रृङ्खलाबन्धवत् द्वयोर्द्वयोर्मध्यस्थित्या क्रीडाभेदार्थं मण्डलं मण्डलाकारेण भ्रमणं यत्र। १गोलोकस्थे रासक्रीडाधारस्थाने। तत्स्य च वर्णनमाख्यासु ब्रह्मवै० जन्मख० ८४ अ०। श्रीकृष्णस्य तद्वृत्तान्ते २मण्डलभेदे च।

रासयात्रा स्त्री ६त०। कार्त्तिकपौर्णमास्यां भगवदुत्सवभेदे ब्रह्मवै० प्र० २८ अ०। भगवद्रासस्य भा० १०स्क० २८अ० आदौ दृश्यः।

रासेरस पु० इत० अलुक् स०। 1गोष्ठ्यां, 2रासे, 3शृङ्गारे 4रसविशेषे, 5रसावासे, 6सम्भोगागारे च मेदि०। 7उत्सवे शब्दच० 8परिहासे जटा०।

रासेश्वरी स्त्री ६त०। राधिकायाम्।

रास्ना स्त्री रस नन्। 1स्वनामख्यातायां लतायाम् (काँटा आमरुल)। तत्पर्यायगुणा भावप्र० उक्ता यथा "रास्ना युक्तरसा रस्या सुवहा रसना रसा। एलापर्णी च सुरसा सुगन्धा श्रेयसी तथा। रास्नाऽऽमपाचनी तिक्ता गुरूष्णा कफवातजित्। शोथश्वासमीरास्रवातशूलोदरापहा। कासज्वरविषाशीतिवातिकामयसिध्महृत्" भावप्र०। 2नाकुल्यां भावप्र० तत्पर्यायगुणा उक्ता यथा "नाकुली सुरसा रास्ना सुगन्धा गन्धनाकुली। नकुलेष्टा भुजङ्गाक्षी सर्पाक्षी विषनाशिनी। नाकुली तुवरा तिक्ता कटुकोष्णा विनाशयेत्। भोगिलूतावृश्चिकाखुविषज्वरकृमिव्रणान्"।

राहु पु० रह-उण्। 1त्यागे, 2त्यक्तरि, ज्योतिषमते सूर्यकिरणसम्पर्काभावेन जायमानपृथिवीच्छायारूपे 3तमसि तदधिष्ठातरि 4ग्रहभेदे, 5सिंहिकासुते दानवे च। तमःशब्दे दृश्यम्।

राहुच्छत्र न० राहोर्वैरस्य छत्रमिव। आर्द्रके राजनि०।

राहुदर्शन न० राहोर्दर्शनं यत्र। चन्द्रसूर्ययोरुपरागरूपे 1ग्रहणे "स्नानं दानं तपः श्राद्धमनन्तं राहुदर्शने" इति ति०त०। तेन उपरागे एव चन्द्रे सूर्ये च तस्य दर्शनता नान्यदा तस्य छायारूपत्वात्।

राहुमूर्द्धभिद् पु० राहोः सिंहिकासुतस्य मूर्द्धानं भिनत्ति भिद-क्विप्। विष्णौ। अमृतपानकाले देवपङ्क्तौ देवच्छ-वेन स्थितस्याऽमृतं पिबन्तं दृष्ट्वा विष्णुना शिरश्छिन्नमिति भाग० ८।९ अ०।

राहुरत्न न० राहोः प्रियं रत्नम्। गोमेदमणौ राजनि०।

राहुस्पर्श पु० राहोः स्पर्शः छायारूपाभूच्छायाद्वारा यत्र। चन्द्रसूर्ययोरुपरागरूपे ग्रहणे जटाधरः।

राह्वुच्छिष्ट पु० ६त०। लशुने त्रिका०।

राहुसूतक न० ६त०। ग्रहणे हारा०।

रि गतौ तु० पर० सक० अनिट्। रियति अरैषीत् रिराय।

रिक्त न० रिच-क्त। 1अरण्ये 2वने मेदि०। 3निरर्थके च त्रि० शब्दर०। शून्ये च। तत्रैव त्रि०।

रिक्तभाण्ड न० रिक्तं भाण्डम्। मेषादिशून्ये भाण्डे।

रिक्तहस्त त्रि० रिक्तो धनादिशून्यो हस्तो यस्य। 1निःस्वे, भूरिदानादिना 2व्ययितधने च। [तिथिषु ज्यो०त०।

रिक्ता स्त्री रिच क्त। उभयपक्षयोश्चतुर्थीनवमीचतुर्दशी-

रिक्थ न० रिच-थक्। 1धने अमरः। 2पितामहादेः क्रमे अप्रतिबन्धे दाये च "स्वामी रिक्थक्रयसंविभागेत्यादि" गौतमस्मृतिः।

रिक्थग्राहिन् त्रि० रिक्थं दायं गृह्णाति। ग्रह-णिनि। दायहारिणि पुत्रादौ। स्त्रियां ङीप्। रिक्थग्राहोऽप्यत्र।

रिक्थिन् त्रि० रिक्थं धनतेनास्त्यस्य इनि। दायहारिणि दायादे "उभयोरप्यसौ रिक्थी" इति मनुः।

रिख सर्पणे भ्वा० पर० सक० सेट् इदित्। रिङ्खति अरिङ्खीत्। अनिदित्त्वमप्यन्ये रेखति अरेखीत्।

रिग गतौ भ्वा०पर०सक०सेट् इदित्। रिङ्गति अरिङ्गीत्।

रिङ्गण न० रिगि-ल्युट्। स्खलने। रिङ्खि ल्युट्। रिङ्खणमप्यत्र

रिच सम्पर्के वियोगे च वा चु०उभ० पक्षे भ्वा०पर०सक०सेट्। रेचयति ते रेचति। अरीरिचत् त अरेचीत्।

रिच विरेके (अतिशय पुरीषोत्सर्गे) रुधा०उभ०सक०अनिट्। रिणक्ति रिङ्क्ते इरित् अरिचत् अरैक्षीत् अरिक्त।

अति+अतिक्रम्य स्थिते आधिक्येन स्थितौ अक०। अतिरेक

वि+अति भेदे तदभावे तदभावरूपे पदार्थे च व्यतिरेकः।

रिज भर्जने भ्वा० आ०सक० सेट्। रेजते अरेजिष्ट।

रिपु पु० रप-उन् पृषो०। 1शत्रौ अमरः। 2चोरनामगन्धद्रव्ये राजनि०। ज्योतिषोक्ते लग्नापेक्षया 3षष्ठस्थाने च। रेफितेषु षट्सु 4कामक्रोधादिषु। "काम क्रोधश्च मोहश्च मात्सर्यं मदलोभकौ। षड्विधा रिपवश्चेति" पुरा०।

रिपुघातिनी स्त्री रिपुं हन्ति हन-णिनि। (कुँचुर) लताभेदे शब्दच०। 2शत्रुघातके त्रि०। [2रूपभेदे पु०]

रिपुञ्जय त्रि० रिपुं जयति जि-खच् मुम्। 1शत्रुजयिनि,

रिन्फ कथे तु० प० सक० सेट्। रिम्फति अरिम्फीत् रिम्फते

रिप्फ पु० रिन्फ-अच् पृषो०। लग्नापेक्षया द्वादशे स्थाने ज्यो०।

रिफ कुत्सने भ्वा० पर० सक० सेट्। रेफति अरेफीत्।

रिफ हिंसायां निन्दायां योधने च सक०। बाधायाम् अक० तु० पर० सेट्। रिफति अरेफीत्।

रिबि गतौ भ्वा०पर०सक०सेट् इदित्। रिम्बति अरिम्बीत्।

रिभ रवे भ्वा० पर० सक० सेट्। रेभति अरेभीत्।

रिवि गतौ भ्वा०पर०सक०सेट् इदित्। रिण्वति अरिण्वीत्।

रिश हिंसायां तु०पर०सक०अनिट्। रिशति अरिक्षत्।

रिष्टि(शि) स्त्री रिष(श)-क्तिच्। अस्त्रभेदे त्रिका०। क्रियां योधनात् टाप्। खड्गमात्रे शब्दर०।

रिश वधे भ्वा०पर०सक०सेट् । रेशति अरेशीत् । रिरेश ।

रिष्ट न० रिष-क्त । १मङ्गले २अशुभे ३पापे च अमरः । भावे क्त । ४नाशे, ५अशुभादियुक्ते त्रि० । उपचारात् । ६खड्गे, ७रक्तशिग्रौ च पु० मेदि० । स्वार्थे क । तेषु ।

रिष्टि स्त्री० रिष रिश-वा क्तिन् । १अशुभे, २शस्त्रभेदे खड्गे पु०मेदि० । क्तिच् । ३रन्ध्रे पु० । वा च उ०ज्ञा०दत्ताः

रिह वधे भ्वा० पर० सक० सेट् । रेहति अरेहीत् ।

री क्षरणे दि० आ० अक० अनिट् । रीयते अरेष्ट अोदित् निष्ठातस्य नः । रीणः । [ याति अरैषीत् ।

री गतौ वधे च सक० रवे अक० क्र्या० प्रा० अनिट् । रि-

रीठा स्त्री री-ठक् ठस्य नेत्त्वम् । रीठाकरञ्जे "रीठाकरञ्जस्तिक्तोष्ण: कटुगन्धश्च वातहृत् । कण्डूतिकुष्ठविषहृत् कफविस्फोटनाशनः" राजनि० ।

रीठाकरञ्ज पु० कर्म० । स्वनामख्याते वृक्षे राजनि० ।

रीढा स्त्री रिह-क्त नि० ढत्वम् । अवज्ञायाम् अमरः ।

रीण त्रि० री क्त । क्षरिते स्रुते अमरः ।

रीति स्त्री री क्तिच् ।१पित्तले । क्तिन् ।२प्रभावे,३क्षरणे अमरः ४लोहकिट्टे, मेदि० । ५दग्धस्वर्णादिमले रमा० । ६शोभाया, ७गतौ, ८स्वभावे, हेमच०। अलङ्कारोक्ते ९गौडवैदर्भादिरचनाभेदे च "गौडीपाञ्चालवैदर्भ्यो रीतयः परिकीर्त्तिता" सा० द० । [स्वार्थे स्त्री शब्दर०

रीतिक न०रीत्या पित्तलेन कायति कै-क । पुष्पाञ्जने राजनि०

रीतिपुष्प न० रीतेः पुष्पमिव । कुसुमाञ्जने अमर ।

रीव मण्डने, संवरणे च भ्वा०उभ० सक० सेट् । रीवति ते अरीवीत् अरीविष्ट । ऋदित् चङि न ह्रस्वः ।

रु भणे अदा०पर०सक०सेट् । रौति-रवीति अरावीत्-अरौषीत् । किति ङिति सेट् रुरविथ । [रुरविषे ।

रु वधे गतौ च भ्वा० आ० सक० अनिट् । रवते अरोष्ट ।

रुक्प्रतिक्रिया स्त्री रुजः प्रतिक्रिया प्रतिकारः प्रति+कृ भावे श ह्रस्व० । चिकित्सायाम् अमरः ।

रुक्म न० रुच्-मन् नि० कुत्वम् । १काञ्चने, २धत्तूरे, अमर ३लोहे, मेदि० ४नागकेसरे च राजनि० ।

रुक्मकारक पु० रुक्मं तद्विनिर्मितभूषणं करोति कृ० ण्वुल् । स्वर्णकारे अमरः ।

रुक्मिन् त्रि० रुक्मं विद्यतेऽस्य इनि । १स्वर्णयुक्ते २भीष्मकराजज्येष्ठपुत्रे पु०राजभेदे भाग०१०।५२ । ३रुक्मिराजकन्यायां श्रीकृष्णपत्न्यां स्त्री ङीप् ।

रुक्ष त्रि०रुह-क्स ।१अचिक्कणे २नि.ष्ठुरे ३कठोरे च अमर

रुग्ण त्रि०रुज क्त । १रोगान्विते राजनि० २भुग्ने च अमरः

रुच प्रीतौ प्रकाशे च भ्वा० आ० अक० सेट् । रोचते लुङि उ० अरुचत् अरोचिष्ट । एतद्योगे प्रीयमाणस्य सम्प्रदानता "नारदाय रोचते कलहः" सि०कौ० ।

रुचक न० रुच-क्वुन् । १स्वर्जिकाक्षारे, माङ्गल्ये २द्रव्ये, ३अश्वभूषणे, ४माल्ये ५सौवर्चले, ६उत्कटे त्रि० मेदि० ७प्रासादादौ, शब्दच० ८रोचनायाम्, ९विडङ्गे न० हेमच० १०लवणे न० शारा० । ११बीजपूरे, १२दन्ते, १३निष्के पु० १४कपोते च पु स्त्री०मेदि० स्त्रियां ङीप् । १५सर्पवालभेदे च ।

रुच्(चा) स्त्री रुच सम्प० क्विप् वा टाप् । १दीप्तौ, २शोभायां, ३प्रकाशे, ४शारिकाखगवाचि च शब्दर० ।

रुचि(ची) स्त्री रुच-कि वा ङीप् । १अनुरागे २आसक्तौ ३स्पृहायाम् ४अभिलाषे ५किरणे अमर । ६शोभायां मेदि० ७बुभुक्षायां हेमच०। ८गोरोचनायां च राजनि० । ९प्रजापतिभेदे पु०मार्क०पु० । १०व्यालिङ्गनभेदे कामशास्त्रम् ।

रुचिर त्रि० रुचिं राति ददाति रा-क । १मनोहरे सुन्दरे १मधुरे च अमर । २मूलके ३कुङ्कुमे ४लवङ्गे च न० ५गोरोचनायां स्त्री राजनि० ।

रुचिराञ्जन पु० अज्यतेऽनेन अनूज-करणे ल्युट् रुचिरः शोभायुक्तोऽञ्जन० । शोभाञ्जने (सजिना) राजनि० ।

रुच्य त्रि०रुचये हितः यत् ।१सुन्दरे २रुचिकरे च अमरः । २सौवर्चले न० राजनि०। ३पत्यौ पु०हेमच०। ४कतकवृक्षे ५शालिधान्ये च पु० राजनि० ।

रुच्यकन्द पु० रुच्यः रुचिकरः कन्दो मूलमस्य । सूरणे (ओल) राजनि० । [निष्ठातस्य नः । रुग्णः ।

रुज भञ्जने तु०प०सक०अनिट् । रुजति अरौक्षीत् ओदित्

रुज हिंसायां चु० उभ०सक०सेट् । रोजयति ते अरूरुजत् त रोगकर्तृकस्यास्य योगे कर्मणि षष्ठी । रुजयति चौरस्य रोगः

रुज्(जा) स्त्री रुज-सम्प० क्विप् वा टाप् रुज-घञ् वा । १रोगे २भङ्गे मेदि० रुज-क । ३मेष्यां हेमच० । ४कुष्ठे च (कुड) राजनि० । एतद्योगे कर्मषष्ठ्या न समास. ।

रुजाकर न० रुजां रोगं करोति कृ-अच् । १कर्मरङ्गफले (कामराङ्गा) शब्दच० २रोगकारके त्रि० । ३व्याधौ पु० हेमच० ।

रुट चौर्य्ये भ्वा० पर०सक०सेट् इदित् । रुण्टति अरुण्टीत् ।

रुट रोषे सक० दीप्तौ अक०चु० उभ० सेट् । रोटयति ते अरूरुटत् त ।

रुट दीप्तौ अक० प्रतिघाते सक० च भ्वा० आ० सेट् । रोटते ऋदित् लुङि उभ० अरुटत् अरोटिष्ट रुरुटे ।

रुठ उपघाते भ्वा०पर०सक०सेट् । रोठति अरोठीत् ।

रुठ प्रतीघाते भ्वा० आ० सक० सेट् । रोठते ऋदित् लुङि उभ० अरुठत् अरोठिष्ट रुरुठे ।

रुठि गतौ चौर्य्ये सक० मन्दीभावे खञ्जीभावे च अक० भ्वा० पर०सेट् इदित् । रुण्ठति अरुण्ठीत् । [कबन्धे जटा० ।

रुण्ड पु० रुडि–अच् पृषो० ठस्य डः । १मूर्द्धशून्यदेहे

रुत न० रु–क्त । रवे पशुपक्षिप्रभृतीनां शब्दे अमरः ।

रुद रोदने अश्रुविमोचने अदा० पर० अक० सेट् रुदा०सार्वधातुके इडादौ इट् रोदिति इरित् अरुदत् अरोदीत् ।

रुदादि पु० सार्वधातुके इडादौ इट्निमित्ते शब्दगणे स च गणः "रोदितिः स्वपितिश्चैव श्वसितिः प्राणितिस्तथा । जक्षितिश्चैव विज्ञेयो रुदादिः पञ्चको गणः" ।

रुदन्ति(न्ती)का स्त्री रुद–झच् गौरा०ङीष् । संज्ञायां कन् वा । क्षुद्रक्षुपभेदे राजनि० "अल्पपत्रदल क्षुपश्चैव तथाकृतिः । शिशिरे जलबिन्दूनि स्रवतीति रुदन्तिका । रुदन्ती कटुतिक्तोष्णा पित्तघ्नी च रसायनी" राजनि० ।

रुदित न० रुद–भावे क्त । १क्रन्दने अमरः । कर्त्तरि क्त । २कृतरोदने त्रि० । [रोधे च ।

रुद्ध त्रि० रुध–क्त । आवरणादिना वेष्टिते अमरः २कृतनि-

रुद्र पु० रोदिति रुद–रक् । १शिवमूर्त्तिभेदे "सोऽरोदीत् यदरोदीत् तत् रुद्रस्य रुद्रत्वम्" श्रुतिः २अग्नौ च । "अजैकपादहिर्बुध्नो विरूपाक्षः सुरेश्वरः । जयन्तो बहुरूपश्च त्र्यम्बकोऽप्यपराजितः । वैवस्वतश्च सावित्रो हरो रुद्रा इति स्मृताः" इत्युक्तेषु एकादशसु शिवमूर्त्तिभेदेषु ३ [illegible] ''नमस्ते रुद्र मन्यवे'' इत्यादिषु ४यजुर्मन्त्रेषु च । ५एकादशसंख्यायाम् ६पारद्रनिम्बे च ।

रुद्रचण्डी स्त्री रुद्रयामलोक्ते देवीमाहात्म्यप्रतिपादकग्रन्थे

रुद्रज पु० रुद्रात् जायते जन–ड । १शिववीर्य्यजाते पारदे राजनि० २कार्त्तिकेये च ।

रुद्रजटा स्त्री रुद्रस्य जटेव पिङ्गलत्वात् जटिलत्वाच्च । १ख्यातायाम् लताभेदे राजनि० ''रुद्रजटा [illegible] [illegible] । [illegible] च'' [illegible] ।

रुद्रपत्नी स्त्री ६त० । १दुर्गायाम् २अतसीवृक्षे [illegible] रत्नमा० ।

रुद्रप्रिया स्त्री ६त० । १गौर्य्याम् २हरीतक्याम् [illegible] ।

रुद्रविंशति स्त्री रुद्रस्याभिधा विंशतिः । प्रभवादिषु षष्टिसंवत्सरेषु अन्तिमेषु विंशतिवर्षेषु । प्रभवादिशब्दे ४४७२ पृ० दृश्यम् ।

रुद्रसावर्णि पु० चतुर्दशसु मनुषु द्वादशे मनौ मार्क० पु० ।

रुद्राक्रीड न० रुद्रस्याक्रीडा यत्र । श्मशाने त्रिका० ।

रुद्राक्ष पु० रुद्रस्याक्षि कारणत्वेनास्त्यस्य अच् । ख्यातामणि(?) वृक्षे तन्माहात्म्यादि नि०सि० धृतं यथा

लैङ्गे "विना भस्मत्रिपुण्ड्रेण विना रुद्राक्षमालया । पूजितोऽपि महादेवो न स्यात्तस्य फलप्रदः । तस्मान्मृदापि कर्त्तव्यं ललाटे वै त्रिपुण्ड्रकम्" रुद्राक्षविशेषाः शिवरहस्ये "एकवक्त्रः शिवः साक्षाद् ब्रह्महत्यां व्यपोहति । अवध्यत्वं प्रतिष्ठां च वह्निस्तम्भं करोति च । द्विवक्त्रः हरगौरी स्याद्गोवधाद्यघनाशनः । त्रिवक्त्रोऽग्निस्तस्माच्च पापराशिं प्रणाशयेत् । चतुर्वक्त्रः स्वयं ब्रह्मा नरहत्यां व्यपोहति । पञ्चवक्त्रस्तु कालाग्निरगम्याभक्ष्यपापहृत् । षड्वक्त्रस्तु गुहो ज्ञेयो भ्रूणहत्यादि नाशयेत् । सप्तवक्त्रोऽनन्तः स्यात् स्वर्णस्तेयादिपापहृत् । विनायकोऽष्टवक्त्रः स्यात् सर्वानृतविनाशकृत् । भैरवो नववक्त्रस्तु शिवसायुज्यकारकः । दशवक्त्रो विष्णुर्भूतप्रेतभयापहः । एकादशमुखो रुद्रो नानायज्ञफलप्रदः । द्वादशास्ये द्वादशादित्याः सर्वरोगनिवर्हणः । त्रयोदशमुखः कामः सर्वकामफलप्रदः । चतुर्दशास्यः श्रीकण्ठो वंशोद्धारकरः परः" इति । तथा "विना मन्त्रेण यो धत्ते रुद्राक्षं भुवि मानवः । स याति नरकान् घोरान् यावदिन्द्राश्चतुर्दश । पञ्चामृतं पञ्चगव्यं स्नानकाले प्रयोजयेत् । रुद्राक्षस्य प्रतिष्ठायां मन्त्रं पञ्चाक्षरं तथा । त्र्यम्बकादिमन्त्रं च तथा तत्र प्रयोजयेत्" तथा "अघोरेण गले धार्य्यं चतुःपञ्चाक्षरेण वा । सप्तविंशतिमाला वा [illegible] कृता" । प्रकारान्तरं "मोक्षार्थी पञ्चविंशत्या धनार्थी त्रिंशता जपेत् । पुष्ट्यर्थी पञ्चविंशत्या पञ्चदशाभिचारके । सप्तविंशतिरुद्राक्षमालया देवसंख्यया । यत् करोति नरः पुण्यं सर्वं कोटिगुणं भवेत् । यो ददाति द्विजेभ्यश्च रुद्राक्षं भुवि भक्तिमान् । तस्य प्रीतो भवेद्रुद्रः स्वपदं च प्रयच्छति" । [illegible] "रुद्राक्षान् कण्ठदेशे दशनदशमितान् मस्तके विंशती द्वे षट् षट् कर्णप्रदेशे करयुगलकृते द्वादश द्वादशैव । बाह्वोरिन्दोः कलाभिर्नयनयुगकृते एकमेकं शिखायां वक्षस्यष्टाधिकं यः कलयति शतकं स स्वयं नीलकण्ठः" ।

रुद्राणी स्त्री रुद्रस्य पत्नी रुद्र+ङीष् आनुक् च । शिव-पत्न्याम् दुर्गायाम् अमर ।

रुद्रारि पु० रुद्र० अरिर्यस्य । कामदेवे । [च ।

रुद्रावास पु० ६त० । १कैलासे २काशीक्षेत्रे काशीख०३श्मशाने

रुध कामे दि०आ०सक०अनिट् प्रायेणानुपूर्व । अनुरुध्यते अन्वरुद्ध । [अरुधत् अरौत्सीत्

रुध आवरणे रु० उभ०द्वि० अनिट् । रुणद्धि रुन्द्धे इरित्

रुधिर न० रुध–किरच् । शरीरस्थे रसपाकजन्ये १धातुभेदे २कुङ्कुमे अमरः । ३मङ्गलग्रहे ४रक्तवर्णे च पु० मेदि० ५तद्वर्णवति त्रि० । ६मणिभेदे न० । तदुत्पत्त्यादि यथा "हुतभुक्प्रपाद्य दानवस्य यथेप्सितम् । नर्मदायां निचिक्षेप किञ्चिद्भीमादि भूतले । तत्रेन्द्रगोपकलितं शुकवक्त्रवर्णं संस्थानतः प्रकटपीलुसमानमात्रम् । नाना-प्रकारविहितं रुधिराख्यरत्नमुत्पद्य तस्य खलु सर्वसमा-नमेव । मध्येन्दुपाण्डुरमतीव विशुद्धवर्णं तमेन्द्रनील-सदृशं पटल तथै स्यात् । सैन्यर्थभल्लमनर्थं कथितं तदेव पक्वञ्च तत् किल भवेत् परवज्रवर्णम्" गरु०पु०७८अ० ।

रुप आकुलीकरणे दि०पर सक० सेट् । रुप्यति इरित् अरु-पत् अरोपीत् ।

रुमण्वत् पु० लवण+अस्त्यर्थे मतुप् मस्य व आसन्दीवा-दित्वादिना नि० । लवणाकरे पर्वतभेदे हि०को० ।

रुमा स्त्री रु–मक् । १सुग्रीववानरभार्यायाम् २लवणस्थाने देशभेदे च मेदि० ।

रुरु पु० रु–क्रु । मृगभेदे अमरः ।

रुवु पु० रु–कु । १एरण्डवृक्षे रत्नमा० स्वार्थे क । रुवुक पु० राजनि० रु–उकक् । रुवुकोऽप्यत्र ।

रुश हिंसायां तु०पर०सक०अनिट् । रुशति अरुक्षत् ।

रुष वधे भ्वा०पर०सक०सेट् । रोषति अरोषीत् ।

रुष क्रोधे दि०पर०अक०सेट् । रुष्यति इरित् अरुषत् अरोषीत्

रुष क्रोधे चु०उभ०अक०सेट् । रोषयति ते अरूरुषत् त ।

रुष्(षा) स्त्री रुष–सम्प० क्विप् वा टाप् । क्रोधे हेमच० ।

रुषित त्रि० रुष–क्त वा इट् । क्रोधयुक्ते इडभावपक्षे रुष्टोऽप्यत्र । [रोढः रूढः ।

रुह उद्भवे भ्वा०पर०अक०अनिट् । रोहति अरुहत् । क्त्वा०

रुह त्रि० रुह–क । १जाते २दूर्वायां स्त्री अमर० उपर-पदस्थ० नवमादुर्भूते त्रि० यथा भूरुहः वारिरुहम् ।

रूक्ष पारुष्ये कठोरतायाम् निःस्नेहे च अद० चु०उभ०सक० सेट् । रूक्षयति ते अरुरूक्षत् त ।

रूक्ष त्रि० रूक्ष–अच् । १अचिक्कणे २स्नेहशून्ये च ३वृक्षे पु० हेमच०, ४दन्तीवृक्षे स्त्री राजनि० ।

रूक्षगन्ध पु० रूक्षो गन्धो यस्य । गुग्गुलौ राजनि० ।

रूक्षदर्भ पु० नित्यकर्म० । इरिदर्भे कुशभेदे राजनि० ।

रूक्षपत्र पु० रूक्षं पत्रमस्य । शाखोटवृक्षे राजनि० ।

रूक्षप्रिय पु० रूक्षं प्रीणाति प्री–क । रूक्षभोजने राजनि० ।

रूढ त्रि० रुह–क्त । १जाते, २प्रसिद्धे च मेदि० । रूढिर-स्त्यस्य अच् । प्रकृतिप्रत्ययार्थमनपेक्ष्य समुदायशक्त्यार्थ-बोधके ३शब्दे । यथा मृद्, गौरित्यादि । शब्दश० प्र०

रूढि स्त्री रुह–क्तिन् । १जन्मनि, २प्रसिद्धौ, प्रकृतिप्रत्ययार्थ-मनपेक्ष्य शब्देन समुदायशक्त्यार्थस्य ३बोधने ४शब्द-शक्तिभेदे च "शब्दात्मिका सती रूढिर्भवेद्योगापहा-रिणी । कल्पनीया तु लभते नात्मानं योगबाधतः" कुमारभट्टः । क्लृप्तात्मिका क्लृप्ता शक्तिर्योगबाधिका, कल्प-नीया तु योगबाध्या" इत्यर्थः ।

रूप रूपान्वितकरणे चुरा० उभ० सक० सेट् । रूपयति ते अरुरूपत् त । नि+प्रमाणोपन्यासेन स्वरूपादिकथने ।

रूप न० रूप–क भावे अच् वा । १स्वभावे, २सौन्दर्ये, ३पशौ, ४नाणके, ५शब्दे, ६ग्रन्थावृत्तौ, ७दशरूपकाख्ये नाटकादौ ८श्लोके ९आकारे च मेदि० । शब्दधातूनां विभक्तियोगेन १०निष्पन्नशब्दे, ११एकादिरूपे च १२तद्वति त्रि० । उत्तरपदस्थ प्रशस्तार्थे त्रि० यथा पितृरूपस्तनय मातृ-रूपा कन्या । १३एकसंख्यान्विते न० "रूपं भजेत् स्यात् परिपूर्त्तिकालः" लीलावती । "एकाव्यक्तं शोधयेदन्य-पक्षात् रूपाण्यन्यस्येतरस्माच्च पक्षादिति" बीजगणितोक्ते १४अव्यक्तराशिरूपरहितव्यक्तसंख्यान्विते च । आकारव-र्णरूपरूपस्य षोडश भेदाः तत्र परिमाणकृता रूपाकारस्य ह्रस्वदीर्घचतुरस्रवृत्तेति षड् भेदाः । वर्णस्य शुक्लकृष्ण-नीलारुणरक्तपीतेति पञ्च भेदाः स्पर्शकृता आकारभेदा कठिनचिक्कणश्लक्ष्णपिच्छिलमृदुदारुणेति पञ्च भेदाः इति षोडशविधा भा० शा० उक्ताः । वैशेषिकनये "चक्षु-र्मात्रग्राह्यो गुणो रूपं द्रव्यादेरुपलम्भकम् । चक्षुषः सहकारि स्यात् शुक्लादिकमनेकधा" भाषा० । तच्च उद्भूतानुद्भूत-भेदेन द्विविधम् "उद्भूतरूपं नयनस्य गोचरः" भाषोक्तेः उद्भूतरूपस्यैव प्रत्यक्षविषयता न परमाणुगतानुद्भूतस्य । तच्च पृथिव्यप्तेजसां गुणः "रूपद्रवत्वप्रत्यक्षयोगि स्यात् प्रथम त्रिकम्" भाषा०उक्तेः । सौन्दर्यरूपरूपस्य लक्षणम-भिनवोक्तं यथा "अङ्गान्यभूषितान्येव केनचित् भूषणा-

दिना। येन भूषितवज्रानि तद्रूपमिति कथ्यते"।

**रूपक** न० रूपयति रूप-णिच्-ण्वुल्। १अभिनयप्रदर्शके दृश्यकाव्यभेदे "रूपारोपात्तु रूपकम्" तद्दृश्यं काव्यं नटैरामादिस्वरूपारोपात् रूपकमित्युच्यते" सा०द०। तच्च दशविधम् "नाटकमथ प्रकरणं भाणव्यायोगसमवकारडिमाः। ईहामृगाङ्कवीथ्यः प्रहसनमिति रूपकाणि दश" सा०द०। दशरूपकग्रन्थेऽस्य विवृतिः। रूपकशब्दे दृश्यम्। २मूर्त्ते त्रि० मेदि० रूप+स्वार्थे क। ३शुक्लादिवर्णे, ४आकारे च ५अर्थालङ्कारभेदे, सा०द० अलङ्कारशब्दे ४०२पृ० दृश्यम्। ६गुञ्जात्रयपरिमाणे "दशाक्षी प्रोच्यते गुञ्जा तास्तिस्रो रूपक भवेत्" युक्तिक०।

**रूपतन्मात्र** न० सांख्यमतादिप्रसिद्धे तेजःपदार्थारम्भके सूक्ष्मभूतभेदे तन्मात्रशब्दे ३२२८ पृ० दृश्यः।

**रूपधारिन्** त्रि० रूप धारयति धारि णिनि। १रूपवति, २सौन्दर्य्यान्विते, ३वेशान्तरधारिणि नटे च।

**रूपवत्** त्रि० रूप+मतुप् मस्य वः। १प्रशस्तादिरूपविशिष्टे, २सौन्दर्य्ययुक्ते ३आकारविशिष्टे च।

**रूपाजीवा** स्त्री रूपं सौन्दर्य्यमाजीवो जीविका यस्याः। वेश्यायाम् अमरः।

**रूपिका** स्त्री रूपमस्त्यस्य ठन्। श्वेतार्कवृक्षे रत्नमा०।

**रूप्य** न० रूपाय आहन्यते रूप+यत्। अलङ्कारादिनिर्माणाय आहन्यमाने १स्वर्णे २रजते च अमरः। स्वार्थे यत्। ३रजतमात्रे रजतशब्दे ४७८८ पृ० दृश्यम्। ४सुन्दरे त्रि० मेदि०।

**रूप्याध्यक्ष** पु० रूप्येषु अध्यक्षः। कोषाध्यक्षे अमरः।

**रूष** धूल्यादिना मिश्रीकरणे अद०चु०उभ०सक० सेट्। रूषयति ते अरुरूषत् त। [कारके त्रि०।

**रूषक** पु० रूष-ण्वुल्। १वासके वृक्षे जटा०। २मिश्री-

**रूषित** त्रि० रूष-क्त। १धूल्यादिभिर्मिश्रिते, २अवच्छुरिते च अमरः।

**रे** अव्य० रा-डे। नीचादेः सम्बोधने शब्दच०।

**रेक** शङ्कायां भ्वा० आत्म० सक० सेट्। रेकते अरेकिष्ट। ऋदित् चङि न ह्रस्वः।

**रेक** पु० रिच-घञ्। १विरेचने। रेक-अच्। २शङ्कायां, ३नीचे मेदि० ४भेके पुंस्त्री० जटा०। स्त्रियां ङीष्। रेक-भावे अ। ५वमने स्त्री शब्दच० टाप्।

**रेक्णस्** न० रिच-असुन् नित् रेक्णः कुत्वं हुट्। धने निघ०।

**रेखा** स्त्री लिख-अङ् लस्य रः। १अल्पे, २छद्मनि, ३आभोगे, चिह्नपुञ्जकृते दण्डाकारे ४चिह्नभेदे (दाग) (कषा) चिह्नः। ५सुमेरुलङ्कयोर्मध्यस्थसूत्ररेखाभेदे च।

**रेखागणित** न० रेखायाः गणितं प्रमाणज्ञानादि यत्र। जगन्नाथपण्डितकृते गणितग्रन्थभेदे क्षेत्रशब्दे तदुपरिभाषादिकं २३८९ पृ० उक्तम्।

**रेखापुर** न० भुवो मध्यस्थस्य पुरम्। "राक्षसालयदेवौकःशैलयोर्मध्यसूत्रगाः। रोहितकमवन्ती च तथा सन्निहितं सरः" सू०सि० उक्ते पुरे। "राक्षसालयं लङ्का देवानां ओकःरूपः पर्वतो मेरुस्तयोर्मध्ये मध्यसूत्रं तत्र स्थिता देशा रेखाख्याः लङ्कादिष्वच्छत्वस्यास्तदुपयुक्तत्वात् मनुष्यागोचरत्वादिति नोक्ताः। स्थानार्थमुदाहरति। रोहीतकमिति। यथा रोहीतकं नगरमवन्त्युज्जयिनी। सन्निहितं सरः कुरुक्षेत्रम्। चकारस्तदन्तर्गतप्रचुरः। तथान्यानि परस्परं सन्निहिततया ज्ञेयानि" रङ्ग०।

**रेचक** न० रेचयति रिच-णिच्-ण्वुल्। १कट्फले राजनि० २यवक्षारे, पु० त्रिका०। ३जयपाले, ४तिलकवृक्षे पु० राजनि०। ५पुरीषनिःसारके त्रि०। कोष्ठाद्वायुनिःसारयन्त्रे न० (पिचकिरी) राजनि०। ६कोष्ठस्थ वायोर्निःसारके व्यापारभेदे कुम्भकशब्दे २११४ पृ० दृश्यम्।

**रेचन** न० रिच्-ल्युट्। १मलभेदनेन तन्निःसारणे। २कोष्ठात् वायोर्नासिकया निःसारणे च।

**रेचनक** पु० रिच्यतेऽनेन ल्युट् संज्ञायां कन्। १काम्पिल्लवृक्षे। कनभावे वा ङीप्। रेचनी तत्रार्थे शब्दर०। २दन्तीवृक्षे ३कालाञ्जन्यां राजनि०। ४त्रिवृतायाम् स्त्री मेदि० टाप्। ५काम्पिल्लवृक्षे स्त्री शब्दर०।

**रेची** स्त्री रेचयति अच् गौ० ङीष्। १काम्पिल्लवृक्षे २अङ्कोठे च राजनि०। [दित् चङि न ह्रस्वः।

**रेज** दीप्तौ भ्वा० आत्म० अक० सेट्। रेजते अरेजिष्ट। ऋ-

**रेजति** स्त्री रज+अति। उत्तरस्यां दिशि निघण्टुः।

**रेट** याचने वाचि च द्वि० भ्वा० उभ० सेट्। रेटति ते अरेटीत् अरेटिष्ट। ऋदित् चङि न ह्रस्वः।

**रेणु** पुं स्त्री० री-णु। १धूलौ २परागे च अमरः। ३रेणुकायां स्त्री ४पर्पटे पु०। ५वंशे च राजनि०।

**रेणुका** स्त्री रेणुना कायति कै-क। भरिवालको १गन्धद्रव्ये अमरः "रेणुका कटुका पाके तिक्ताऽनुष्णा कटुः। पित्तला दीपनी मेध्या पाचनी गर्भपातिनी। बलासवातकृत् तृष्णाविदाहहृत्" भावप्र०। २जमदग्निपत्न्यां परशुरामजननीभेदे च।

**रेणुकासुत** पु० ६त० । परशुरामे रेणुकात्मजादयोऽप्यत्र ।

**रेणुरूषित** स्त्री रेणुभिः रूषितः । १गर्द्दभे त्रिका० स्त्रियां ङीष् । २धूलिधूसरे त्रि० ।

**रेणुसार** पु० रेणुरिव सारोऽस्य । १कर्पूरे त्रिका० । कप् । तत्रैवार्थे । [भावप्र० ।

**रेतजा** स्त्री रेत इव जायते जन–ड पृषो० । वालुकायाम्

**रेतस्** न० री–असुन् तुट् च । पुंसो रक्तादिपरिपाकजन्ये देहस्थे मज्जहेतुके चरमधातौ १शुक्रे शिववीर्य्ये २पारदे च मेदि० । [मेदि०

**रेत्र** न० री–त्र । १रेतसि २पीयूषे ३पटवासे ४सूतके च

**रेप** शब्दे अक० गतौ सक० भ्वा० आत्म० सेट् । रेपते अरेपिष्ट ऋदित् चङि न ह्रस्वः ।

**रेप** त्रि० रेप–अच् । १निन्दिते २क्रूरे ३कृपणे च मेदि० ।

**रेफ** पु० र+इफ । १रकारात्मके वर्णे । रिफ–अच् । २कुत्सिते त्रि० अमरः । [४कृपणे च शब्दर० ।

**रेफस्** त्रि० रेप–असुन् पस्य फः । १क्रूरे २अधमे, ३दुष्टे

**रेव(ब)** गतौ सक० प्लुतौ अक० भ्वा० आ० सेट् । रेव(ब)ते अरेवि(बि)ष्ट । ऋदित् चङि न ह्रस्वः ।

**रेभ** शब्दे भ्वा०आत्म०अक०सेट् । रेभते अरेभिष्ट । ऋदित् चङि न ह्रस्वः । [३बलरामश्वशुरे राजभेदे हरिवं० ।

**रेवत** पु० रेव–अतच् । १जम्बीरे जटा० २आरग्वधे शब्दचि०

**रेवती** स्त्री रेवतस्यापत्यम् रेवत्यादीति निर्देशात् न वृद्धिः । १रेवतराजकन्यायां बलदेवपत्न्याम् । रेव–अतच् गौ० ङीष् । अश्विन्यवधिकः सप्तविंशतिसंख्याते २नक्षत्रे, ३तत्संख्यायां, ४मातृकाभेदे मेदि० ५स्त्रीगव्याम् ६आलयपा० ७नदीभेदे, ७दुर्गायाञ्च देवीपु० । ८रेवतीपदघटितायाम् ऋचि च "एतस्यैव रेवतीषु वारवन्तीयम्" श्रुतिः । ९पञ्चमसुपत्न्याम् । [१०दुरापु० दृश्यम् ।

**रेवतीभव** पु० ७त० । शनैश्चरे हेमच० । भगदैवतशब्दे

**रेवतीरमण** पु० रेवतीं रमयति रम–णिच् ल्यु । बलरामे । ६त० । रेवतीपादयोऽप्यत्र । [हस्ते दृश्यम् ।

**रैवत्यादि** पु० अपत्यार्थे ठक्प्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे । पा०ग०

**रेवन्त** पु० रेव झच् । १गुह्यकाधिपतौ २सूर्य्यपुत्रभेदे च शब्दर० ।

**रेवा** स्त्री रेव–अच् । १नर्म्मदानद्याम् अमर । २कामपत्न्यां ३नीलीवृक्षे च मेदि० ४दुर्गायां देवीपु० ।

**रेष** वृकशब्दे (वोडवशब्दे) भ्वा० आत्म० अक० सेट् । रेषते अरेषिष्ट । ऋदित् चङि न ह्रस्वः ।

**रै** शब्दे भ्वा० पर० अक० अनिट् । रायति अरासीत् ।

**रै** पु० रा–डै । १धने २स्वर्णे अमरः । ३शब्दे शब्दर० अस्य हलादौ सुपि आत्वम् राभ्यामित्यादि । [पात्रादौ ।

**रैत्य** त्रि० रीतेः पित्तलस्य विकारः रीति+ष्यञ् । पित्तलमये

**रैवत** पु० रेवत्या नद्या अदूरो देशः अण् । द्वारिकासमीपस्थे १पर्वतभेदे २स्वर्णालुवृक्षे, ३शिवे मेदि० ४दैत्यभेदे धरणिः । रेवत्यां भवः अण् । ५चतुर्दशसु मनुषु पञ्चमे मनुभेदे । ६शनैश्चरे च । [रैवतकश्च न० राजनि० ।

**रैवतक** पु० रैवत एव स्वार्थे क । १रैवतपर्वते हेमच० २पा-

**रोक** न० रुच–कन् तस्य नेत्वम् । १छिद्रे अमरः "तस्मै रोकं च योकश्चेति" ति०त० । २नौकायाम् ३चले त्रि० मेदि० रुच–घञ् नि० कुत्वम् । क्रयकाले मूल्यदानेन क्रयात्मके ४क्रयभेदे ५दीप्तौ च पु० मेदि० ।

**रोग** पु० रुज–घञ् । १धातुवैषम्यजाते व्याधौ राजनि० २कुष्ठौषधे च (कुड़) मेदि० । [च २रोगनाशके त्रि० ।

**रोगघ्न** न० रोगं हन्ति हन–टक् । १औषधे, २वैद्यकशास्त्रे

**रोगराज** पु० ६त० टच् समा० । राजयक्ष्मव्याधौ राजनि० ।

**रोगलक्षण** न० रोगो लक्ष्यते ज्ञायतेऽनेन लक्ष करणे ल्युट् । रोगानुमापके धातुवैषम्यहेतुके चिह्नभेदे निदाने राजनि० "रोगस्तु दोषवैषम्यं दोषसाम्यमरोगता । रोगा दुःखस्य दातारो ज्वरप्रभृतयो हि ते । ते च स्वाभाविकाः केचित् केचिदागन्तवः स्मृताः । मानसाः केचिदाख्याताः कथिताः केऽपि कायिकाः" । तत्र स्वाभाविकाः शरीरस्वभावेन जाताः क्षुत्पिपासानिद्राजरामृत्युप्रभृतयः अथ वा स्वस्वभावादुत्पत्तेर्जाता स्वाभाविकाः सहजा इति यावत् । ते च जन्मान्ध्यादयः । आगन्तवोऽभिघातादिजनिताः । अथ वा जन्मोत्तरभाविनः कामक्रोधलोभमोहभयाभिमानदैन्यपैशुन्यशोकविषादेर्ष्यासूयामात्सर्य्यप्रभृतयः । अथ वा उन्मादापस्मारमूर्च्छाभ्रममोहतमःसन्न्यासप्रभृतयः । कायिकाः पाण्डुरोगप्रभृतयः "कर्म्मजाः कथिताः केचिद्दोषजाः सन्ति चापरे । कर्म्मदोषोद्भवाश्चान्ये व्याधयस्त्रिविधाः स्मृताः" । तत्र कर्म्मजा व्याधयः यद्यपि प्राक्तनदुष्कर्म्मप्रबलं तद्भोगनाश्यम् प्रायश्चित्तनाश्यं वा ततो जाताः यत्र दृष्ट वातादिदोषैरजनितास्तथा । "यथाशास्त्रन्तु निर्णीतो यथाव्याधि चिकित्सितः । न शमं याति यो व्याधिः स ज्ञेयः कर्म्मजो बुधैः" । दोषजाः । मिथ्याहारविहारप्रकुपितवातपित्तकफजाः; ननु मिथ्याहारविहारादिभ्योऽपि प्राक्तनदुष्कृतेन भेदत्वं इष्टव

यत्। ततो दोषजेष्वपि प्राक्तनं दुष्कर्मैव कारणम् तत् कथं दोषजा इत्युच्यते। दोषजेष्वपि वस्तुतः व्याधि कारणं दुष्कर्म वर्त्तत एव किन्तु तत्र मिथ्याहारविहार दूषिता दोषा हेतवो दृश्यन्ते इति दोषजा इत्युच्यन्ते इति समाधिः। कर्मदोषोद्भवाः "स्वल्पदोषा गरीयांसोऽधमास्ते कर्मदोषजाः"। अत्र कारणं दुष्कर्म प्रबलं यतो दोषाल्पत्वेऽपि व्याधेर्गरीयस्त्वं तत्कर्मक्षयादेव क्षीणं भवति। दोषाः स्वल्पा अपि निदानत्वेनोक्ता दृश्यन्त एवेति दोषाणां कारणता मन्यन्त इति। "कर्मक्षयात् कर्मजता दोषजाः स्वस्वभेषजैः। कर्मदोषोद्भवा यान्ति कर्मदोषक्षये क्षयम्"। दोषजाः स्वस्वभेषजैरिति दोष जेष्वादिकारणं दुष्कर्म तद्भेषजार्थं द्रव्यव्ययादिजनित दुःखभोगेन कटुतिक्तकषायाद्यहृद्यभक्षणादिजनित- दुःखभोगेन च क्षयं यान्ति। येषां दुष्टा हेतवो दोषास्ते स्वस्वभेषजैः क्षयं यान्तीत्यर्थः। "साध्या याप्या असाध्याश्च व्याधयस्त्रिविधाः स्मृताः। सुखसाध्यः कष्टसाध्यो द्विविधः साध्य उच्यते"। याप्यलक्षणमाह 'यापनीयन्तु तत्रायां सद्यो यश्च विनश्यति। प्राप्ता क्रिया धारयति सुखिनं याप्यमातुरम्। प्रपतिष्यदिवागारं स्तम्भो यत्नेन योजितः। साध्या याप्यत्वमायान्ति याप्याश्चासाध्यतां तथा। घ्नन्ति प्राणानसाध्यास्तु नराणामक्रियावताम्"। अक्रियावतां चिकित्सारहितानाम्। अथोपद्रवस्य लक्षणम्। "रोगारम्भकदोषस्य प्रकोपादुपजायते। योऽन्यो विकारः स बुधैरुपद्रव इतीरितः"।

**रोगशिला** स्त्री० रोगाय तन्निवृत्तये शिला। मनःशिलायाम् राजनि०। [क्विप् रोगहन्। रोगहन्तरि वैद्यादौ त्रि०।

**रोगह** न० रोगं हन्ति हन-ड। १औषधे शब्दच०। हन-

**रोगहर** त्रि० रोगं हरति हृ अच्। व्याधिनाशके द्रव्यादौ तच्च सुश्रुतादौ दृश्यम्।

**रोगहारिन्** पु० रोगं हरति हृ-णिनि। १चिकित्सके वैद्ये अमरः। २रोगनाशके त्रि०।

**रोगितरु** पु० रोगिप्रियस्तरुः शाक०। अशोकवृक्षे राजनि०।

**रोगिन्** त्रि० रोग+अस्त्यर्थे इनि रुज-घिनुण् वा। व्याधियुक्ते राजनि० स्त्रियां ङीप्।

**रोचक** त्रि० १रुचिकारके। २क्षुधायां हेमच०। ३कदल्यां शब्दर०। ४राजपलाण्डौ ५ग्रन्थिपर्णे (चाटनि) च राजनि० ६मन्थपर्णभेदे विश्वः।

**रोचन** पु० रुच-णिच्-ल्यु रोचयति वा ल्यु। १कूटशाल्मलिवृक्षे २श्वेतशोभाञ्जने, ३पलाण्डौ ४दाडिमे च राजनि०। ५करञ्जे, ६अङ्कोटे, ७आरग्वधे च मेदि०। ८उत्तमायां नार्य्यां ९रक्तकह्लारे स्त्री मेदि० टाप्। ११रुचिकारके त्रि०।

**रोचनक** पु० रोचनाय रुचिजननाय कायति कै क। जम्बीरे राजनि०। [जम्बीरभेदे २चिर्भट्यां स्त्री राजनि०

**रोचनफल** पु० रोचनं रुचिकरं फलमस्य। १बीजपूरके ज

**रोचनी** स्त्री० रोचयतीति कर्त्तरि ल्युट् गौरा० ङीष्। १मनःशिलायाम् हेमच० २गोरोचनायां ३श्यामलत्याम, राजनि० ४श्वेतत्रिवृति, ५गन्धद्रव्यभेदे च (गुञ्जारोचना) अमर०। [२रुचियुक्ते त्रि०।

**रोचमान** पु० रुच शानच्। १अश्वग्रीवास्थरोमावर्त्ते त्रिका०।

**रोचिष्णु** त्रि० रुच-इष्णुच्। १दीप्तिशीले २रुचिशीले च।

**रोचिस्** न० रुच-इसुन्। प्रभायाम् अमर।

**रोची** स्त्री० रोचयति रुच्-णिच्-अच् गौरा० ङीष्। हिल-मोचिकायाम् शब्दर०।

**रोटिका** स्त्री० रुट-ण्वुल्। गोधूमादिचूर्णनिर्म्मिते पिष्टकभेदे (रुटी) भावप्र० कृतान्नवर्गे २।८१ पृ० दृश्यम्।

**रोड** अनादरे भ्वा०पर०सक०सेट्। रोडति अरोडीत् ऋदित् चङि न ह्रस्वः।

**रोदन** न० रुद-ल्युट्। १क्रन्दने २अश्रुणि मेदि०। करणे ल्युट् ङीप्। ३दुरालभायाम् अमरः। स्वार्थे कन् अत इत्त्वम्। रोदनिका ४यवासायाम् अमर।

**रोदस्** न० रुद-असुन्। १स्वर्गे २भूमौ च अमर। गौरा० ङीप् रोदसीत्यप्यत्र। २द्यावाभूम्योः स्त्री द्वि०व०अमर। ३पृथिव्यां निघण्टु। [भरत।

**रोध** पु० रुध-घञ्। १रोधने २आवरणे च ३नदीतीरे

**रोधन** त्रि० रुणद्धि रुध-ल्यु। १रोधकर्त्तरि। भावे ल्युट्। २प्रतिबन्धे न०।

**रोधस्** न० रुध-असुन्। नद्यादिकूले अमर।

**रोधवक्रा** स्त्री० रोधेन तीरेण वक्रा। नद्यां निघण्टु०। रोधोवक्राऽप्यत्र त्रिका०।

**रोध्र** न० रुध रन्। १पापे २अपराधे ३लोध्रवृक्षे पु० मेदि०।

**रोध्रपुष्प** पु० रोध्रस्य लोध्रस्येव पुष्पमस्य। मधूकवृक्षे (मौल) राजनि०। [धातकीवृक्षे (धाइफुल) राजनि०।

**रोध्रपुष्पिणी** स्त्री० रोध्र इव पुष्पाणि पुष्प विकासे णिनि।

**रोप** पु० रुह-णिच्-हस्य पः कर्म्मणि अच्। १बाणे अमरः भावे अच्। २रोपणे धान्यादर्भमनाय ३ऊर्द्धारोपणे च मेदि० ४छिद्रे न० हेमच०।

रोपण न० रुह-णिच्-ह्रस्य पः ल्युट् । १जनने २अञ्जनभेदे रुप-ल्युट् । ३विमोहने ४अन्यथाभूतस्य वस्तुनोऽन्यथा ज्ञाने । अञ्जनभेदप्रकारादि भावप्र० उक्तं यथा "शिलाया रसकं पिष्ट्वा सम्यक् संस्राव्य वारिणा । तत्तोयाच्छलं सर्वं त्यजेच्चूर्णमधोगतम् । शुष्कञ्च तच्चूर्णं सर्वं पर्पटीसन्निभं भवेत् । विचूर्ण्य भावयेत् सम्यक् त्रिवेलं त्रिफलारसैः । कर्पूरस्य रजं तत्र दशमांशेन निक्षिपेत् । अञ्जयेन्नयने तेन नेत्राखिलगदच्छिदः" ।

रोपणीवर्त्ति स्त्री नेत्राञ्जनवटीभेदे भावप्र० तत्प्रकार उक्तो यथा "अशीतिस्तिलपुष्पाणि षष्टिः पिप्पलितण्डुलाः । जातीपुष्पाणि पञ्चाशन्मरिचानि च षोडश । एतत् पिष्ट्वाम्बुना वर्त्तिः कृता कुसुमिकाभिधा । तिमिरार्जुनशुक्राणां नाशिनी मांसवृद्धिनुत् । एतस्या अञ्जने प्रोक्ता मात्रा यव हरेणुका" । (कुसुमिका वटी) ।

रोपित त्रि० रुह-णिच्-ह्रस्य पः क्त । १वृक्षादेर्जननाय स्थानाङ्कुरारोपणे अन्यथाख्याते अन्यरूपेण निर्दिष्टे यथा मुखं चन्द्र इत्यादौ मुखस्य चन्द्ररूपेण निर्देशः ।

रोमक न० रोमेव निबिड़ं कायति कै-क । (रुम) १नगरे सू० सि० । २पांशुलवणे ३अयस्कान्ते च राजनि० ।

रोमकन्द पु० रोमणा युक्तः कन्दो मूलमस्य । पिण्डालौ राजनि० ।

रोमकपत्तन न० कर्म० । (रुम) नगरभेदे सू० सि० ।

रोमकूप पु० रोम्णां कूप इव । रोमाधारे विवरे "न रोमकूपौघमिषादिति" नैषधम् ।

रोमकेसर न० रोमभिः केसरः सिंहसटेव । चामरे त्रिका० ।

रोमगुच्छ न० रोम्णां गुच्छं स्तबकमिव । रोमसमुदायात्मके चामरे स्वार्थे क । अत्रैवार्थे हेमच० ।

रोमन् न० रु-मनिन् । देहजाते अङ्कुराकारे केशवल्ले पदार्थे (रोँया) अमर० ।

रोमन्थ पु० रोम मथ्नाति मन्थ-अण् पृषो० मलोपः । भुक्तस्याहारे: पशुभिरुद्गीर्य्य चर्वणे । रोमन्थमभ्यस्यति क्यङ् । रोमन्थायते ।

रोमभूमि स्त्री ६त० । चर्मणि राजनि० ।

रोमलता स्त्री रोमाणि लतेव । रोमराजौ हेमच० ।

रोमविकार पु० ६त० । रोमोद्गमे रोमाञ्चे हला० ।

रोमश त्रि० रोमाणि सन्त्यस्य श । १प्रचुररोमयुक्ते २मेषे पुंस्त्री० हेमच० स्त्रियां ङीष् । ३पिण्डालौ ४शूकरे पुंस्त्री० स्त्रियां ङीष् । ५कुम्भराशि पु०(पाना) राजनि० ।

रोमहर्ष पु० रोम्णः हर्ष इव तद्व्यञ्जकत्वात् । रोमाञ्चे हर्षभयादिभिः रोमकूपे जायमाने कण्टकाकारे पदार्थे हारा० । ल्युट् । रोमहर्षणमप्यत्र अमरः ।

रोमहर्षण पु० रोमाणि हर्षयति हृष णिच्-ल्यु । १विभीतकवृक्षे मेदि० २लोमहर्षणे मुनिभेदे च । [अमर० ।

रोमाञ्च पु० रोम्णामञ्चः उद्गम अञ्च-अच् । रोमहर्षे

रोमाञ्चित त्रि० रोमाञ्चः जातोऽस्य तार० इतच् । जातपुलके त्रिका० । [वस्थायाञ्च शब्दमा० ।

रोमाली स्त्री ६त० । १रोमावलौ तद्धनुरक्षाधने तारुण्याव-

रोमालु पु० रोमयुक्त आलुः शाक० । १पिण्डालौ राजनि० रोमन्-आलुच् । २रोमवति त्रि० । [इक्षौ राजनि० ।

रोमालुविटपिन् स्त्री रोमालुः रोमयुक्तः विटपी । कुम्भी-

रोमावलि(ली) स्त्री ६त० । १रोमश्रेण्यां २नाभेरूर्ध्वस्थरोमपङ्क्तौ तदुपलक्षिते ३तारुण्यावस्थायाञ्च हेमच० ।

रोमोद्गम पु० रोम्णामुद्गमः उद्-गम अप् । रोमहर्षे हला० । रोमोद्भेदादयोऽप्यत्र ।

रोरुदा स्त्री रुद-यङ् भावे अ टाप् । अतिशयरोदने ।

रोल पु० रु-लच । पानीयामलके शब्दच० ।

रोलम्ब पु०स्त्री रौति रु विच् रौः सन् लम्बते गच्छति लम्ब-अच् कर्म०, रोल लम्बच् डस्य लो वा । भ्रमरे त्रिका० स्त्रियां ङीष् ।

रोष पु० रुष-घञ् । क्रोधे अमरः ।

रोषण पु० रुष-युच् । १पारदे, २निकषप्रस्तरे, मेदि० । ३ऊषरभूमौ ४क्रोधशीले त्रि० हेमच० ।

रोह पु० रुह अच् । १अङ्कुरे हेमच० २रोहणकर्त्तरि त्रि० ।

रोहण पु० रुह्यतेऽसौ रुह ल्युट् । १पर्वतभेदे जटा० । भावे ल्युट् । २प्रादुर्भावे न० करणे ल्युट् । ३शुक्रे राजनि० ।

रोहन्त पु० रुह-झच् । १वृक्षभेदे, २वृक्षमात्रे च । ३लताभेदे, ४लतायाञ्च स्त्री उणादि० गौरा० ङीष् ।

रोहि पु० रुह-इन् । १बीजे, २वृक्षे च उणादि० । ३धार्मिके त्रि० सि० कौ० ।

रोहिण न० रुह-इनन् । पञ्चदशधा विभक्तदिनस्य नवमे भागे "कुर्य्याद्रौहिणं बुधः" इति स्मृतिः । रोहिणी देवतास्य अण् । रौहिणमप्यत्र । २वटवृक्षे, ३रोहितकवृक्षे ४भूतृणे च पु० राजनि० ।

रोहिणी स्त्री रुह-इनन् गौरा० ङीष् । १स्त्रीगव्याम् अमरः अश्विन्यादितः चतुर्थे २नक्षत्रे ज्यो० ३वसुदेवपत्न्यां बलभद्रमातरि, ४विद्युति, ५कटुकम्भ्याम्, ६सोमलके

च मेदि० । रोहित+स्त्रियां ङीप् तस्य नत्वं पत्वम् । ७रक्तवर्णवत्यां स्त्रियाम् । सा च ८हरितक्याम्,९काश्मर्य्याम्, १०मञ्जिष्ठायाञ्च राजनि० । ११चर्म्मकन्यायां कालिकापु० "अष्टवर्षा भवेत् गौरी नववर्षा च रोहिणी" इत्युक्तायां नववर्षायां १२कन्यायां १३गलरोगभेदे भावप्र० "रोहिणीनामकगलरोगाणां नामानि संख्याश्चाह "रोहिणी पञ्चधा प्रोक्ता कण्ठशालूक एव च । अधिजिह्वश्च वलयोऽलासश्चामैकवृन्दकः । ततो वृन्दः शतघ्नी च गिलायुः कण्ठविद्रधिः । गलौघः स्वरघ्नश्च मांसतानक एव च । विदारी कण्ठदेशे तु रोगा ह्यष्टादशेति स्मृताः" । तत्र पञ्चानामपि रोहिणीनां सामान्यसंप्राप्तिमाह "गलेऽनिलः पित्तकफौ च मूर्च्छितौ प्रदूष्य मांसञ्च तथैव शोणितम् । गलोपसंरोधकरैस्तथाङ्कुरैर्निहन्त्यसून् व्याधिरियं हि रोहिणी" । अनिलं मूर्च्छितः प्रवृद्धः कफपित्तौ च मूर्च्छितौ पित्तं वा मूर्च्छितं कफो वा मूर्च्छितः न तु तयोऽपि मूर्च्छनाः" पृथग्दोषजाया अविशेषमाख्यत्वात् । तत्र वातजायालक्षणमाह "जिह्वासमन्तादृभृशवेदनास्तु मांसाङ्कुराः कण्ठविरोधनास्युः । सा रोहिणी वातकृता प्रदिष्टा वातात्मकोपद्रवगाढयुक्ता" । जिह्वासमन्तात् जिह्वाया सर्वतः ।"वातात्मकोपद्रवगाढयुक्ता स्तम्भादिभिरतिशयेन युक्ता । पित्तजामाह "क्षिप्रोद्गमा क्षिप्रविदाहपाका तीव्रज्वरा पित्तनिमित्तजाता" । श्लेष्मजामाह "स्रोतोनिरोधिन्यपि मन्दपाका गुर्वी स्थिरा सा कफसम्भवा तु । स्रोतोऽत्र कण्ठस्रोतः । सन्निपातजामाह "गम्भीरपाकिन्यनिवार्य्यवीर्य्या त्रिदोषलिङ्गा त्रिभवा भवेत् सा" । रक्तजामाह "स्फोटैश्चिता पित्तसमानलिङ्गा साध्या प्रदिष्टा रुधिरात्मिका तु" । रक्तजैतरासंहारकत्वावधिमाह "सद्यस्त्रिदोषजा हन्ति त्र्यहात् कफसमुद्भवा । पञ्चाहात् पित्तसम्भूता सप्ताहात् पवनोत्थिता" । [नाथाद्योऽप्यत्र ।

रोहिणीपति पु० ६त० । १चन्द्रे, २वसुदेवे च रोहिणी-

रोहिणीव्रत न० रोहिणीयुक्ताष्टम्यां व्रतम् । रोहिण्युपलक्षितायां भाद्रकृष्णाष्टम्यां कर्त्तव्ये उपवासरूपे व्रते । जन्माष्टमीशब्दे २२२०पृ० दृश्यम् । [२४२२ पृ०दृश्यम् ।

रोहिणीशकट न० ६त० । व्योमस्थे ताराभेदे जन्मोत्सवशब्दे

रोहित् पु० रुह इति । १सूर्य्ये मेदि० २वर्णभेदे च ३मत्स्यभेदे पु०शब्दच० ४लताभेदे ५मृग्याञ्च स्त्री ङीप् मेदि० ।

रोहित न० रुह इतच् ।१रुधिरे २कुङ्कुमे ३ऋजौ इन्द्रचापे मेदि० । ४रोहितकवृक्षे पु० जनामख्याते ५मत्स्यभेदे पुंस्त्री० स्त्रियां ङीप् मेदि० । "रक्तोदरो रक्तमुखो रक्ताक्षो रक्तपक्षतिः । जगमो झषश्चैवो रोहितः कथितो बुधैः । रोहितः सर्वमत्स्यानां वरो वृष्योऽर्दितार्त्तिजित् । कषायानुरसः स्वादुर्वातघ्नो नातिपित्तकृत् । ऊर्द्ध्वजत्रुगतान् रोगान् हन्याद्रोहितमुण्डकम्" भावप्र० । ६रक्तवर्णे पु० ७तद्वति त्रि० अमरः । स्त्रियां ङीप् तस्य नत्वं पत्वम् । ८व्यक्तिशाल्मले वृक्षभेदे निघण्टु । स्वार्थे क । रोहितक उक्तार्थे ९वृक्षभेदे अमरः ।

रोहिताश्व पु० रोहितो मृगभेद अश्व इव गतिसाधनम् यस्य । वह्नौ त्रिकाण्डशेषः ।

रोहितेय पु० रोहित एव स्वार्थे ढ । रोहितकवृक्षे रत्नको०

रोहिन् पु० रोहति पुनःपुनश्छिन्नोऽपि प्रादुर्भवति वृह-णिनि । १रोहितकवृक्षे २वटवृक्षे ३अश्वत्थवृक्षे च । मेदि० । ४रोहणवति त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

रोहिष पु० रुह-इषन् । तृणामख्याते कत्तृणे मेदि० ।

रौक्ष्य न० रूक्षस्य भावः ष्यञ् । १पारुष्ये २अस्निग्धतायाञ्च ।

रौचनिक त्रि० रोचनया रक्तः ठञ् । रोचनया रक्ते ।

रौच्य पु० । त्रयोदशे मनुभेदे मत्स्यपु० ९ अ० ।

रौट(ड) अनादरे भ्वा० पर० सक० सेट् । रौट(ड)ति अरौ(डौ)टीत् । ऋदित् चङि न ह्रस्वः ।

रौद्र न० रुद्रो देवताऽस्य अण् । १घर्म्मतापे, २उष्णस्पर्शे च । ३तद्वति मेदि० ४भीषणे च त्रि० "५रसभेदे अमरः । "रौद्रः क्रोधस्थायिभावो रक्तो रुद्राधिदैवतः । आलम्बनमरिस्तत्र तच्चेष्टोद्दीपनं मतम् । मुष्टिप्रहारपतनविकृतच्छेदावदारणैश्चैव । संग्रामसम्भ्रमाद्यैरस्योद्दीप्तिर्भवेत् प्रौढ़ा । भ्रूविभङ्गोष्ठनिर्दंशबाहुस्फोटनतर्जनाः । आत्मावदानकथनमायुधोत्क्षेपणानि च । अनुभावास्तथाक्षेपक्रूरसन्दर्शनादयः । उग्रतावेगरोमाञ्चस्वेदवेपथवो मदः । मोहामर्षादयस्तत्र भावाः स्युर्व्यभिचारिणः" सा० द० ।

६घृतकुमार्य्यां ७रुद्रजटायां च स्त्री ङीप् मेदि० ।

रौप्य न० रूप्यमेव अण् । रजते राजनि० ।

रौम न० रुमायां लवणखनिभेदे भवः अण् । साम्भरिलवणे । स्वार्थे क । तत्रैवार्थे अमरः ।

रौरव पु० रुरुर्मृगभेदोऽस्य च यत्र क्लिश्यते तेन प्रायः ग्रहणं वा अण् । १नरकभेदे अमरः । २अशुभे, ३धूर्त्ते, ४घोरे च त्रि० शब्दर० । ५सामभेदे न० । तच्च साम अङ्गगाने

३म० दर्शितम्। "रौरवयोधानये वाङ्हते क्षचे भवतः" ता०ब्रा०। रौरवनरकस्वरूपादिकमुक्तं मार्कपु० १०अ० "रौरवे कूटसाक्षी तु याति यश्चानृतो नरः। तस्य स्वरूपं गदतो रौरवस्य निशामय। योजनानां सहस्रे द्वे रौरवो हि प्रमाणतः। जानुमात्रप्रमाणश्च ततः श्वभ्रः सुदुस्तरः। तत्राङ्गारचयोपेतं कृतस्तु धरणीतलम्। जाज्वल्यमानतीव्रेण तापिताङ्गारभूमिकम्। तन्मध्ये पापकर्माणं विमुञ्चन्ति यमानुगाः। स दह्यमानस्तीव्रेण वह्निना तत्र धावति। पदे पदे च पादोऽस्य शीर्यते जीर्यते पुनः। अहोरात्रेणोद्धरणं पादन्यासं च गच्छति। एवं सहस्रं विस्तीर्णं योजनानां विमुच्यते"।

रौहिण पु० रुह-इनन् स्वार्थे अण्। १चन्दनवृक्षे त्रिका०। २रोहिणशब्दार्थे च।

रौहिणेय पु० रोहिण्यां भवः ढक्। १बुधग्रहे, २बलरामे, च अमरः। ३मरकतमणौ न० राजनि० ४गोवत्से पुंस्त्री मेदि० ५धनेश्वरे पु० भगदेवतशब्दे ४६११ पृ० दृश्यम्।

रौहिष न० रुह-इषन् स्वार्थेऽण्। १कत्तृणे मेदि० २मृगभेदे पुंस्त्री० अमर०। ३रोहितमत्स्ये च अजयपा०। ४दूर्वायां, ५रोहितमत्स्यां स्त्री ङीप्।

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्य्य
सङ्कलिते वाचस्पत्ये रकारादि-
शब्दार्थसङ्कलनम्।

---

## ल

लकारो व्यञ्जनवर्णभेदः। तस्योच्चारणस्थानं दन्तमूलम्। स्पर्शोष्मवर्णयोर्मध्यस्थत्वादयमन्तस्थः। अस्योच्चारणे आभ्यन्तरप्रयत्नः जिह्वाग्रेण दन्तमूलस्य ईषत्स्पर्शस्तेनास्य ईषत्स्पृष्टता। बाह्यप्रयत्नाश्च संवारनादघोषाः अल्पप्राणश्च। मातृकान्यासेऽस्य ककुदि न्यस्यता। काव्यादौ प्रथमप्रयोगे अस्य फलम्। "अध्ववश्च लशौ ड०र०टौ। तस्य स्वरूपं यथा "लकारं चञ्चलापाङ्गि! कुण्डलीमयसंयुतम्। पीतविद्युल्लताकारं सर्वरत्नप्रदायकम्। पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा। त्रिशक्तिसहितं वर्णं त्रिबिन्दुसहितं सदा। आत्मादिसहितं वर्णं चतुर्वर्गप्रदं प्रिये। भावय पार्वति" कामधेनुतन्त्रम्। तत्पर्य्यायाः वर्णाभिधाने उक्ता यथा "लश्चन्द्रः पूतना पृथ्वी माधवी शक्रवाचकः। बलानुजः पिनाकीशो व्यापको मांससंज्ञकः। परात्मा ककुद्वक्त्रः खड्गो नादोऽमृतं द्विवि। जयश्च वारुणीपीतभिक्षा वाणी क्रियाऽजिता। ज्वालिनी वेगिनी नाद प्रद्युम्नः श्रीमणो हरिः। विश्वात्माद्रायणी चेतो मेरुर्गिरिः कलोरसः"। तस्याधिष्ठातृध्येयरूपं यथा "चतुर्भुजां पीतवस्त्रां रक्तपङ्कजलोचनाम्। सर्वदा वरदां भीमां सर्वालङ्कारभूषिताम्। योगीन्द्रसेवितां नित्यं योगिनीं योगरूपिणीम्। चतुर्वर्गप्रदां देवीं नागहारोपशोभिताम्। एवं ध्यात्वा लकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्" वर्णोद्धारतन्त्रम्।

ल पु० ला—क। १इन्द्रे मेदि० तन्त्रोक्ते भूमिदैवताके २मन्त्रभेदे न० ३लकारयुक्ते वर्णे। लडादिदशसु लकारादि तिङ्प्रत्ययेषु "लः कर्म्मणि च भावे चाकर्म्मकेभ्यः" पा०।

लक आस्वादे प्राप्तौ च चु० उभ०सक० सेट्। लाकयति ते अलीलकत् त।

लकच पु० लक—बा०अचन्। लिकुचवृक्षे (माँदार) शब्दर०।

लकुच पु० लक—उचन्। (माँदार) वृक्षभेदे अमरः। "लकुचः क्षुद्रपनसो लिकुचो डहुरित्यपि। आमं लकुचमप्यम्लं गुरु विष्टम्भकृत्तथा। मधुरञ्च तथाम्लञ्च दोषत्रितयरक्तकृत्। शुक्राग्निनाशनञ्चापि नेत्रयोरहितं स्मृतम्। सुपक्वं तत्तु मधुरमम्लं चानिलपित्तकृत्। कफाग्निकरं रुच्यं वृष्यं विष्टम्भकञ्च तत्" भावप्र०। "लकुचं गुरु विष्टम्भि स्वाद्वम्लं रक्तपित्तकम्। दोषकारि समीरघ्नं शुक्राग्निनाशनम्" वैद्यक०।

लक्तक पु० अक्त—क्त नि० संज्ञायां कन्। १अलक्तके (आलता) शब्दर०। २जीर्णवस्त्रखण्डे (नेकड़ा) अमरः। [शब्दच०

लक्षकर्म्मन् पु० लक्ष्यं करोति कृ—मनिन्। रक्तवर्णलोध्रे

लत्तिका स्त्री गोधायां त्रिकाण्ड०। [लक्षत् त।

लक्ष दर्शने अङ्कने च चु०उभ०सक०सेट्। लक्षयति ते अल-

लक्ष न० लक्ष—अच्। १पदे २चिह्ने ३व्याजे ४शरव्ये च। ५दशायुतसंख्यायां स्त्री०न० मेदि०।

लक्षक त्रि० लक्षयति लक्षयत्यर्थम् लक्ष—ण्वुल्। लक्षणयार्थबोधके शब्दे। तल्लक्षणं श० प्र० उक्तं यथा "शक्यार्थस्य सम्बन्धवति यत्तत्र बहुधेष्यते। तत्र तल्लक्षणं नाम तस्मिन्निश्चितं यदि"। "शक्यार्थसम्बन्धवति यत्राप यह्रेतितं बदेत् शक्यार्थं लक्षकं यदि तादृशार्थं

शक्तिशून्यं भवेत्। सैन्धवादयश्च मत्स्यतुरगादिसम्बन्धिनि लवणादाविव तुरगादावपि शक्ता एव। गङ्गादयस्तु तीरादावशक्तिताः तत्सम्बन्धिनीरादिशक्तत्वेन स्वीकृता एव तीराद्यन्वयं बोधयन्तीति तत्र लक्षका एव शक्तत्वे पूर्वपूर्वप्रयुक्तत्वापत्तेः तस्य तद्व्याप्यत्वात् कथञ्चित्तीरादिसम्बन्धित्वेन स्वीकृतादपि गङ्गादिपदात्तीरादेरन्वयबोधेन तीराद्यशक्तत्वे सति तत्सम्बन्धितामात्रन्तु न लक्षणा गङ्गागङ्गायां घोष इत्यादावपि गङ्गागङ्गेतिभागस्य निरूढलक्षणायाः सत्त्वेन वैयर्थ्याभावप्रसङ्गाच्च। एतेन तीराद्यशक्तत्वे सति तीरादिपरत्वं तीरादिसम्बन्धग्रहानुभावकत्वं वा लक्षकत्वमित्यपि प्रत्युक्तम् अपभ्रंशस्यापि लक्षकत्वापाताच्च नचेष्टापत्तिः शक्तिलक्षणान्यतरवृत्तिमत्त्वे तस्य साधुतापत्तेः पदसाधुतायां वृत्तिमत्त्वस्यैव तन्त्रत्वात्। किञ्चानुभावकत्वं तदा घोषादिपदसमभिव्याहृतस्य गङ्गादिपदस्य तीरलक्षकता न स्यात् तेन तीरसम्बन्धिनो नीरस्यानुभवानुत्पादनात् स्वच्छपयोव्यक्तन्तु गङ्गायामिति वाक्यस्य दुर्वारं तस्याधाधेयताधर्मिकनीरानुभवं प्रति नीरार्थकतात्पर्य्यसम्भवीत्वेन तथात्वात् नीराधेयतस्य च तीरसम्बन्धित्वानपायात्।" अधिकं लक्षणाशब्दे द्रष्टव्यम्।

लक्षण न० लक्ष्यतेऽनेन लक्ष-करणे ल्युट्। १ इतरभेदानुमापके चिह्ने "अनयोऽपि पदार्थानां नान्तं यान्ति पृथक्त्वतः। लक्षणेन तु सिद्धानामन्तं यान्ति विपश्चितः"। यथा पृथिव्या गन्धो लक्षणं स हि पृथिवीं परस्मात् भिन्नतया अनुमापयति। तच्च द्विविधम् "स्वरूपं तटस्थं द्विधा लक्षणं स्यात् स्वरूपे प्रविष्टं स्वरूपाद्विभिन्नम्" इत्युक्तेः स्वरूपलक्षणं तटस्थलक्षणं च यथा आकाशो विभुः सच्चिदानन्दो ब्रह्मेति स्वरूपलक्षणम्। जगत्कर्तृ जन्माद्यादिकर्तृ ब्रह्मेति तटस्थलक्षणम्। २ स्वरूपे यथा तटस्थलक्षणं वस्तु। ३ नामिन्यवच्छेदकयोर्निमित्ते ४ चिह्ने च मेदि०। कर्मादि ल्युट्। ५ स्वरूपप्रतिपादके "चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः" इति जैमिनिसूत्रम् चोदना विधिवाक्यमेव लक्षणं प्रमाणं यस्य सः तादृशोऽर्थो धर्म इति तदर्थः। ६ दर्शनादिपूर्वनिमित्तके आवश्यदिग्रहे च न० "लक्षणं दर्शनालम्बनम्" अमरः। कर्मणि ल्युट्। ७ नामधेये यथा "इदं दाशरथलक्षणमिति" "नायकोलक्षण... लक्षणानि प्रतिपादितानि लक्षा... च र० इति तदर्थः। ८ सारसे पु०। शब्दनि० सारसार्थे

संलक्ष्यार्थबोधकताद्रूपे "मुख्यार्थबाधे तद्योगे ययान्योऽर्थः प्रतीयते। रूढेः प्रयोजनाद्वापि लक्षणा शक्तिरर्पिता" इत्युक्ते वृत्तिभेदे स्त्री। यथा गङ्गायां घोषः प्रतिवसतीत्यादौ गङ्गापदस्य जलप्रवाहरूपे स्वार्थेऽन्वयासम्भवात् तत्सम्बन्धितीरादिबोधकता। २ लक्ष्मणे रामानुजे पु० ३ सारसपक्षिणि पुंस्त्री० तत्र स्त्रियां राजनि० स्त्री टाप्। लक्षणाभेदादिकं शब्दशक्तिप्रकाशिकायामुक्तं यथा "जहत्स्वार्थाजहत्स्वार्थानिरूढाधुनिकादिका। लक्षणा विविधास्ताभिर्लक्षकं स्यादनेकधा"। काचिल्लक्षणा शक्यार्थत्यागेनैव बोधकतया जहत्स्वार्थेत्युच्यते यथा तीरत्वादिना गङ्गादिपदस्य। काचिच्छक्यतदन्योभयवृत्तिना शक्यवृत्तिनैव वा रूपेणानुभावकत्वादजहत्स्वार्था यथा द्रव्यत्वादिना नीलघटत्वादिना च घटपदस्य। काचिच्छक्यतावच्छेदकीभूततद्रूपेण पूर्वपूर्वप्रत्यायकत्वात् निरूढा यथा चाक्षुषत्वादिप्रकारेण नदाश्रयद्रव्यानुभावकत्वाद्रूपादिपदस्य। काचिच्च पूर्वपूर्वं तादृग्रूपेणाप्रत्यायकत्वादाधुनिकी यथा घटत्वादिना पटादिपदस्य। त्वादिना यथायदत्वप्रकारेण बोधकतया गौण्युपस्थाप्यते यथा अग्निर्माणवक इत्यादावग्निपदस्य त्वादिना चन्द्रादिपदस्य। तदेवं विषमलक्षणाभ्यामावरकं नामापि जहत्स्वार्थादिभेदादनेकविधमित्यर्थः। स्यादेतत् यदि तीरादिलक्षकतया गङ्गादिपदस्य स्वार्थे तीराद्यनुपाये भवेद्वैयर्थ्यमुक्तमेव लक्षणार्थं विभागः नन्वेतदस्ति तीराद्यन्वयबोधं प्रति तीरादिप्रकारत्वेनैव पदज्ञानस्य कारणत्वेन हेतुतया लक्षकाणामननुभावकत्वात् तद्व्यापन्नो नैवं स्यादित्यादौ मत्स्येन दण्डादिनेव गङ्गायां घोष इत्यादौ कथितेन तीरादिना सार्द्धमाकांक्षितार्थं संसर्गकस्यैव अप्रत्यक्षविषयत्वादेरन्वयबोधप्रतिबन्धात् इति चेन्न प्रत्ययार्थविशेष्यकैव प्रत्ययार्थस्य प्रकारतया नीराद्यविशेषितस्य शक्यार्थेन स्वार्थौपाद्यान्वयबोधायोगात्। न च प्रत्ययेन पदस्य स्वार्थान्तररूपतास्वरूपस्याधीनत्वादेकधर्मिकान्वयबोधं प्रति हेतुत्वादन्वयबुद्धौ स्वार्थस्यानपेक्षः, कुम्भाः प्रतिकर्मोन्नादौ स्वार्थस्य कुम्भकारादेरन्वयविशेषस्यानुपपत्तेः कुम्भः पश्यत्यादौ तत्पदार्थस्य धीरन्दबोधकत्वात्तनुभवकत्वात्। तत्राप्यलक्षणा भक्तिरपि तत्तदनुभावकप्रकारेण वाच्योतावच्छेदकस्य स्वीकारान्न व्यभिचारः"। वा च लक्षणा विस्तरस्तु शा०द०२००प्रदः।

लक्षित त्रि० लक्ष-कर्मणि क्त । १लक्षणया बोधितेऽर्थे, २ज्ञाते, ३अनुमिते च कर्त्तरि क्त । ४लक्षयान्वये लक्षक-शब्दे च ।

लक्षितलक्षणा स्त्री लक्षणाभेदे यथा द्विरेफपदेन भ्रम-रलक्षणयोपस्थापिताद्रेफद्वययुक्तभ्रमरपदादभिधयैव भृङ्गोपस्थिति । अत्र न रूढिरस्ति प्रकृते तु रूढिप्रयो-जनाभावान्नेयार्थत्वं इयमेव लक्षितलक्षणेति वाच्यम्" । यत्र लक्षिताच्छब्दादर्थाभिधानं तत्रैव लक्षितलक्षणाया-परिभाषितत्वात्" सा० द० टी० ।

लक्ष्मन् न० लक्ष-मनिन् । १चिह्ने २प्रधाने च अमरः । स्वार्थे अण् पृषो० न वृद्धिः । ३सारसपक्षिणि पुंस्त्री० हेमच० दशरथपत्न्याः सुमित्रायाः ४तत्पुत्रे लक्ष्मणे च पु० । ५श्वेतकण्टकार्य्यां हेमच० स्त्री टाप् ६सारसपक्षिस्त्रियाम् ७ओषधिभेदे च स्त्री मेदि० टाप् ।

लक्ष्मी स्त्री लक्ष ई-मुट् च । १विष्णोःपत्न्याम् अमरः । २शोभायां, ३कान्तौ, ४सम्पत्तौ, ५ऋद्ध्यौषधे, ६वृद्धिना-मौषधे, ७फलिनीवृक्षे च मेदि० ८स्थलपद्मिन्याम् ९हरि-द्रायां, १०शम्यां, ११सुतायां १२दूर्व्वायां च राजनि० १३पीतायां १४वारयोषिति च शब्दच० ।

लक्ष्मीपूजाकालादि स्कन्दपु० उक्तं यथा

"पौषे चैत्रे तथा भाद्रे पूजयेत्तु स्त्रियः श्रियम् । सिंहे धनुषि मीने च स्थिते सप्ततुरङ्गमे । प्रत्यब्दं पूजये-ल्लक्ष्मीं शुक्लपक्षे गुरोर्दिने । नापराह्णे न रात्रौ च नाविते न मत्युकृत्यपि । द्वादश्यां चैव नन्दायां रिक्ता-यासु निरंशके । त्रयोदश्यां तथाष्टम्यां कमलां नैव पूजयेत् । न पूजयेत् शनौ भौमे न बुधे नैव भार्गवे । पूजयेत्तु गुरोर्वारे चामासे रविसोमयोः । गुरुवारे हि पूर्णा च यदि सा यदि लभ्यते । तत्र पूज्या तु कमला धनधान्यविवर्द्धिनी । न कुर्यात् प्रथमे मासि नैव कुर्याद्दिवर्ज्जनम् । न षष्ठ्यां पादपेनाथ नैव भित्तौ प्रदापयेत् । पौषे च दशमी प्रशस्ता चैत्रके पञ्चमी तथा । नभस्ये पूर्णिमा श्रेया गुरुवारे विशेषतः । श्राद्धकं धान्यपूर्णं नानाभरणभूषितम् । धनधान्यप्रवृद्ध्यर्थं शुक्लपक्षे विशेषतः । पौषे तु पिष्टकं दद्यात् परमान्नं च चैत्रके । पिष्टकं परमान्नं च नभस्ये तु विशेषतः । गुरु-वारसमायुक्ता नभस्ये पूर्णिमा शुभा । कमलां पूजये-त्तत्र पुनर्जन्म न विद्यते । एतेन क्रमेणैव कमलां पूजयेद् यदि । इह लोके सुखं प्राप्य परत्र वैष्णवं व्रजेत्" । लक्ष्मीचरित्रे तु "न कृष्णपक्षे रिक्तायां दशमी-द्वादशीषु च । अयनादिचतुर्थे लक्ष्मीपूजां न का-रयेत्" । दशमीनिषेधः पौषातिरिक्तपरः प्रागुक्तैक-वाक्यत्वात् । दीपान्विताभावास्यायां तत्पूजादिकं दीपान्वित-शब्दे ३६०७पृ० दृश्यम् । कोजागरलक्ष्मीपूजा कोजा-गरशब्दे २२६२ पृ० दृश्या । माघशुक्लपञ्चम्यां श्री-पूजनं "पञ्चम्यां श्रीरपि श्रियम्" ति० त० विहितम् । "पञ्चम्यां श्रियं पूजयेत्" वत्सस्मृतिरपि तत्परा । गरु०पु० ११४ अ० लक्ष्म्यालक्ष्म्यागमकारणोक्ता यथा

"कुचैलिनं दन्तमलोपधारिणं बह्वाशिनं निष्ठुरवाक्य-भाषिणम् । सूर्य्योदये चास्तमये च शायिनं विमुञ्चति श्रीरपि चक्रपाणिनम् । नित्यं छेदस्तृणानां धरणि-विलिखनं पादयोरल्पमार्ष्टिर्दन्तानामल्पशौचं वसनमलि-नता रूक्षता मूर्द्धजानाम् । द्वे सन्ध्ये चापि निद्रा विवसनशयनं पात्रहासातिरेकः स्वाङ्गे पीठे च वाद्यं निधनमुपनयेत् केशवस्यापि लक्ष्मीः । तथा लाभहेतुता तत्रोक्ता यथा "शिरः सुधौतं चरणौ सुमार्जितौ वरा-ङ्गनासेवनमल्पभोजनम् । अनग्नशायित्वमपर्वमैथुनं चिरप्रनष्टां श्रियमानयन्ति षट् । यस्य कस्य तु पुष्पस्य पाण्डरस्य विशेषतः । शिरसा धार्य्यमाणस्य अलक्ष्मीः प्रतिहन्यते । दीपस्य पश्चिमाच्छाया छाया शय्यासनस्य च । रजकस्य तु यत्तीर्थमलक्ष्मीस्तत्र तिष्ठति" ।

लक्ष्मीकान्त पु० ६त० । १विष्णौ, २राजनि च लक्ष्मी-पत्यादयोऽप्यत्र । "विहाय लक्ष्मीपतिलक्ष्मकार्मुकम्" किरा० । लक्ष्मीपतिस्तु लवङ्गे पूगवृक्षे च त्रिका० ।

लक्ष्मीजनार्द्दन न० शालग्रामभेदे । तस्य लक्षणं यथा "एक-द्वारे चतुश्चक्रं नवीननीरदोपमम् । लक्ष्मीजनार्द्दनं ज्ञेयं रहितं वनमालया" ब्रह्मवै० प्र० ।

लक्ष्मीनारायण पु० शालग्रामभेदे तस्य लक्षणं यथा "एक-द्वारे चतुश्चक्रं वनमालाविभूषितम् । नवीननीरदाकारं लक्ष्मीनारायणाभिधम्" ब्रह्मवै० प्र० ।

लक्ष्मीनृसिंह न० शालग्रामभेदे तस्य लक्षणं यथा "द्विचक्रं विस्तृतास्यञ्च वनमालासमन्वितम् । लक्ष्मीनृसिंहं वि-ज्ञेयं गृहिणां च सुखप्रदम्" ब्रह्मवै० प्र० ।

लक्ष्मीपुत्र पु० ६त० । १कामदेवे, २अश्वे मेदि० ३कुशे लवे च शब्दच० । ४गन्धर्वभेदे ।

लक्ष्मीफल पु० लक्ष्म्याः फलमत्र । श्रीफले बिल्ववृक्षे राजनि० ।

लक्ष्मीवत् पु० लक्ष्मीः शोभास्त्यस्य मतुप् मस्य व । १पनसे

मन्दष०। २श्रीयुक्ते त्रि० अमरः स्त्रियां ङीप्।
३श्वेतरोहितकहृदे पु० राजनि०।

लक्ष्मीसहज पु० लक्ष्म्या सह क्षीराब्धौ जायते जन-ड।
१चन्द्रे, मल्द्य० २घोटे ३कर्पूरे च।

लक्ष्य न० लक्ष-यत्। १विधार्थसदृश्यमाने शरव्ये अमरः।
२लक्षणावोध्येऽर्थे, ३उद्देश्ये, ४ज्ञेये, ५अनुमेये च त्रि०।

लक्ष्यासन न० कर्म० उक्ते आसनभेदे। "अथ लक्ष्यासन वक्ष्ये विद्याप्येऽङ्गुलतद्वयम्। गुह्यदेशे चूतयुग्मं तथा-भ्यास्नमेत् भुवि"।

लख गतौ भ्वा० पर०सक० सेट्। लखति। अलखीत्-अला-खीत्। इदित्त्वात् लङ्खति अलङ्खीत्।

लग सङ्गीभावे भ्व०-गतौ सक०भ्वा०प०सेट्। लङ्गति अलङ्गीत्

लग सङ्गे भ्वा० पर० सक० सेट्। लगति घटिद् अलगीत् घटा० लगयति। "छायेव तस्या लगति स्म पश्चात्"नैष०।

लग स्वादे म सौ च सक०चु०उभ०सेट्। लागयति ते अली लगत् त।

लगित त्रि० लग क्त। संसक्ते।

लगुड(ल)(र) पु० लग-उलच् अस्य डरौ वा। दण्डाकारे काष्ठनिर्मिते पदार्थे (लाठी) अमर०।

लग्न न० लस्ज-क्त तस्य नः। १मेषादिराशीनामुदये अमर।
२लज्जिते त्रि०। लग क्त स्मये०। ३संसक्ते त्रि०।
४स्तुतिपाठके पु० त्रिका०। लग्न इव दृश्यते कन्।
५प्रतिभुवि। (जामिन) "बादको विसष्टीन व्याय लग्नको विषवान् यदि" इति श्रुतिः। मेषादिराश्युदय-रूपलग्नपदार्थस्य देशभेदे मानमान यतोम्बश्च २४८१ ५१ पृ० दर्शितम्। तत्काले लग्नसाधनप्र १८०२ पृ०दश्यम्।

लग्निका स्त्री लग्नेव कन् पृषो०। अदृश्यकन्यायां स्त्रियाम् अमरटीका।

लघ अभोजने शीघ्रातिक्रमे गतौ च भ्वा०आ०सक०सेट् इदित्। लङ्घते अलङ्घिष्ट। "सलोचिनीयचमपादुलब्धे"नैषधम्।

लघ शोषे भ्वा० पर० सक०सेट् इदित्। लङ्घति अलङ्घीत्।

लघ प्रकाशे चु०उभ०स०सेट् इदित्। लङ्घयति ते अललङ्घत् त

लघ आस्वादने चु०आ०सक०सेट्। लाघयते-ते अलीलघत्-त

लघट्(टि) पु०लघि दीप्ते "लघुर्मोलघ्य"उणा०अटि इत्वात् अकारचाचः लघट्० शादाचे न तथा। वायौ।

लघिमन् पु० लघोर्भावः इमनिच् टिले। १लघुत्वे लाघवे, ऐश्वर्यविशेषभेदः। ३ऐश्वर्यभेदे च।

लघिष्ठ त्रि० अतिशयेन लघुः इष्ठन् टिलो। अतिशय-लघुत्वयुक्ते। ईयसुन्। लघीयानप्यत्र स्त्रियां ङीप्।

लघु न० लघि-कु नि०नलोपः। १शीघ्रे अमर०। २कृष्णागुरुणि मेदि०। ३वीरणमूले राजनि०। ४पृक्कानामौषधौ स्त्री मेदि०। धुनि सारे, ६ह्रस्वगुणान्विते, ७तुच्छे, ८मनोहरे च त्रि० मेदि०। व्याकरणोक्ते लुहसंज्ञके ह्रस्वकारादौ वर्णे, ज्योतिषोक्तेषु "पुष्याश्विहस्ता लघु" इत्युक्तेषु १०पुष्यादिनक्षत्रेषु च पु०। ११लघुतायत्या स्त्रियां स्त्री वा ङीप्। तत्करोति णिच् लघयति।

लघुकाय पुंस्त्री० लघुः कायो यस्य। १छागे त्रिका० स्त्रियां योपधत्वात् टाप्। कर्म०। २क्षुद्रशरीरे पुंन०।

लघुकाश्मर्य पु० नित्यकर्म०। कट्फले वृक्षे राजनि०।

लघुचिर्भिटा स्त्री नि०कर्म०। क्षुद्रौर्वारौ कर्कटीभेदे राजनि०।

लघुदन्ती स्त्री कर्म०। क्षुद्रदन्तीवृक्षे।

"दन्तीद्वयं सर पाके रसे च कटु दीपनम्। गुदाङ्कुराश्म शूलाधकण्डूकुष्ठविदाहनुत्। तीक्ष्णोष्णं हन्ति पि-त्ताश्च कफशोफोदरक्रिमीन्" "लघुदन्तीफलन्तु स्यान्म-धुरं रसपाकयोः। शीतलं सृष्टविण्मूत्रं गुल्मशोफ कफापहम्" भावप्र०

लघुद्राक्षा स्त्री कर्म०। काकलीद्राक्षायाम् राजनि०।

लघुनामन् पु० लघुवर्णयुक्तं नाम नामकयन्त्रो यस्य। प०-गुरुचन्दने मन्दष०।

लघुपत्रक पु० लघूनि तुच्छानि पत्राण्यस्य कप्। (एकारो-चना) वृक्षभेदे मन्दष०। कप् भावे ङीप्। लघुपत्री स्त्री २अश्वत्थवृक्षे राजनि०।

लघुपुष्प पु०लघु पुष्पं यस्य। भूमिकदम्बे राजनि०। [ङीप्।

लघुबदर पु० कर्म०। १क्षुद्रकोली। २भूबदर्याम् स्त्री राजनि०।

लघुब्राह्मी स्त्री कर्म०। क्षुद्रब्राह्म्याम् राजनि०।

लघुमन्थ पु०। अग्निमन्थः मन्थः पूर्वपदलोपः कर्म०। क्षुद्रा-ग्निमन्थे राजनि०।

लघुमय न० लघु शीघ्रं योयते यो-अच्। योटवृक्षे अमर०

लघुसदाफला स्त्री सदा फलं यस्याः कर्म०। क्षुद्रोडुम्बरि-कायाम् (छोट डुमर) राजनि०।

लघूदुम्बरिका स्त्री कर्म०। क्षुद्रोडुम्बरे (छोट डुमर)राजनि०।

लघूडुम्बरिका स्त्री कर्म०। क्षुद्रोडुम्बरभेदे राजनि०।

लङ्का स्त्री लक अच् मुम् च। अमरकण्टकायां पुर्याम्। "सा च यतो लङ्का त्रयो भूमध्यादधिकरे बहुयन्मध्ये स्थिता" सि० शि०। २शाखिकायां ३वेश्यायां ४शाकादि-शाख शिफा।

लङ्काधिप पु॰ ६त॰। १रावणे लङ्कानाथादयोऽप्यत्र। २कुवेरे च। [पूङ्कायां (पिङिङ) शाकभेदे शब्दच॰।

लङ्का(यि)पिका स्त्री लङ्कामयते आप्नोति वा ण्वुल्।

लङ्कास्थायिन् पु॰लङ्कायां तिष्ठति स्था णिनि। (लङ्कासिज) वृक्षभेदे शब्दच॰। २लङ्कावासिनि त्रि॰।

लङ्कोपिका स्त्री लङ्कायामुप्यते वप-ण्वुल् पृषो॰। पृक्कायाम्। (पिङिङशाक) शब्दर॰।

लङ्घन न॰ लघि-ल्युट्। १अभोजने, २अतिक्रम्य गमने, ३क्रमणे, ४प्लवने च मेदि॰। ५वर्षणे च

भावप्र॰ लङ्घनस्य लक्षणस्वरूपगुणादिकमुक्तं यथा

"ज्वरो लङ्घनं कुर्यादित्याह चरको वाग्भटश्च "आमा-शयस्थो हत्वाग्निं सामो मार्गान् पिधापयन्। विद-धाति ज्वरं दोषस्तस्माल्लङ्घनमाचरेत्"। तथा "ज्वरादौ लङ्घनं प्रोक्तं ज्वरमध्ये तु पाचनम्। ज्वरान्ते भेषजं दद्याज्ज्वरान्ते विरेचनम्। त्रिविधं त्रिविधे दोषे तत्समीक्ष्य प्रयोजयेत्। दोषोऽपि लङ्घन पथ्यं मध्ये लङ्घनपाचनम्। प्रभूते शोधनं तस्य मूलादुन्मूलयेन्म-लान्"। चक्रदत्तश्च "तद्रूपं तु ज्वरं पूर्वं लङ्घनेन क्षयं नयेत्। आमदोषमहिष्णाद्या लङ्घयेत्तं यथाविधि। वातः पचति सप्ताहात् पित्तन्तु दशभिर्दिनैः। श्लेष्मा-द्वादशभिर्वस्रैः पच्यते वद्धावर।। लङ्घनं लङ्घनीयन्तु कुर्याद्दोषानुरूपतः। त्रिरात्रमेकरात्रं षाड्होरात्रमथ वा ज्वरे। निशीतसेवनात् स्वेदाल्लङ्घनादुष्णवारिणः। पाचनादामज्वरे श्रोषे प्रत्यादौषधमाचरेत्"। आत्रेये-णोक्तम् "ज्वरादौ लङ्घनं प्रोक्तं ज्वरमध्ये तु पाच-नम्। ज्वरान्ते भेषजं दद्याज्ज्वरान्ते विरेचनम्। दोषपाकाय पाकार्थमग्नेः सन्धुक्षणाय च। लङ्घितश्चाप्य-दोषश्चेत् यवागूपानमाचरेत्। शालिषष्टिकसिद्धानां यूषं वा प्रयत्नमाचरेत्। मसूरकोपेन कथिता यवागूं मध्य-लङ्घने। आद्यर्थं लङ्घितं दृष्ट्वा तस्य सन्तर्पणं हितम्। द्राक्षादाडिमखर्जूरपियालैः सपरूषकैः। तर्पणाद्धस्य कर्तव्यं तर्पणं ज्वरशान्तये"। अत्र लङ्घनशब्देनानशन-मुच्यते। यत आह सुश्रुतः "आमदुष्टिमितैर्दोषैर्यावत्त्वं कालमातुरः। तावत्त्वनशनं कुर्यात्ततः संसर्गमाचरेत्। आमदुष्टिमितैर्दोषै॰ इत्यत्र। संसर्गम् औषधाहारादि-प्रयुक्तम्"। यत आह चरकः "चतुःप्रकाराः संशुद्धिः पिपासा मारुतातपौ। पाचनान्युपवासश्च व्यायामश्चेति लङ्घनम्। चतुःप्रकारा संशुद्धिर्वमनञ्च विरेचनम्"। नि-रूहवस्तिशिरोविरेचनानि तत्तनुलाघवं तस्य लङ्घन-त्वात्। अत्र लङ्घनं कर्षणमित्यर्थः। सुश्रुतः "शरीर-लाघवकरं यद्द्रव्यं कर्म वा पुनः। तं लङ्घनमिति ज्ञेयं वृंहणं तु पृथग्विधम्"। लङ्घनात्कर्षणादन्यत् शरीरपोषकमित्यर्थः"।

लछ चिह्नकरणे भ्वा॰ पर॰ सक॰ सेट्। लछति अलछीत्।

लज व्रीडायाम् भ्वा॰ आ॰ अक॰ सेट्। लजते अलजिष्ट।

लज तिरस्कारे भ्वा॰पर॰सक॰सेट् इदित्। लञ्जति अलञ्जीत्

लज अन्तर्द्धाने चुरा॰ उ॰ सक॰ सेट्। लाजयति-ते अली-लजत् त।

लज भासने हिंसायां दाने च सक॰ सामर्थ्ये वासे च अक॰ चुरा॰ उभ॰ सेट् इदित्। लञ्जयति-ते अललञ्जत् त।

लज भासने अद॰चु॰उभ॰सक॰सेट्। लजयति ते अललजत् त

लजकारिका स्त्री लजं लज्जां करोति कृ-ण्वुल् अत इत्वम्। लज्जालुलतायाम् हेमच॰।

लज्जा स्त्री लस्ज भावे अ। अकार्यप्रवृत्तौ परदर्शने दुःखत्व धिया ततो निवृत्तिसाधने चित्तवृत्तिभेदे अमर।

लज्जालु स्त्री लस्ज-आलुच्। १लताभेदे शब्दच॰। २लज्जा-वति त्रि॰।

"लज्जालुः स्यात् शमीपत्रा समङ्गाञ्जलिकारिका। रक्त-पादी नमस्कारी नाम्ना खदिरकेत्यपि। लज्जालुः शीतला तिक्ता कषाया कफपित्तजित्। रक्तपित्तमतीसारं योनिरोगं विनाशयेत्" भावप्र॰। [विशिष्टे।

लज्जाशील त्रि॰ लज्जां शीलयति शील-अण्। लज्जा-

लज्जिरी स्त्री लज्जा+अस्त्यर्थे इरच् गौरा॰ ङीष्। लज्जालु-लताभेदे राजनि॰। [त।

लञ्ज भासने अद॰चु॰उभ॰सक॰सेट्। लञ्जयति ते अललञ्जत्

लञ्ज पु॰ लञ्ज अच्। १पदे २कच्छे च हेमच॰।३पुच्छे जटा॰ स्वार्थे कन् अत इत्वम्। लञ्जिका वेश्यायाम् हेमच॰।

लट बाल्यभावे अक॰ उक्तौ द्वि॰ भ्वा॰ पर॰ सेट्। लटति। अलाटीत् अलटीत्। [विश्वः।

लट पु॰ लट-बा॰ अच्यर्थे क। १प्रमादवचने २दोषे च

लटक पु॰ लट-वुन्। दुर्जने उणादिकोषः।

लटपर्ण न॰लट दुष्टं पर्णमस्य। त्वचे (दारचिनि) राजनि॰

लटा स्त्री लट-क। (नाटाकरञ्जा) १करञ्जभेदे, २वाद्यभेदे, ३श्यामचटके, मेदि॰ ४कुसुम्भे हेमच॰। ५भ्रमरके च भरतः। ६भावे अचि पुस्त्री॰ जातिभेदे पुंस्त्री॰ ७रागभेदे पु॰ सङ्गी॰।

लड विलासे भ्वा० पर० अक० सेट् । लडति अला(ल)डीत्

लड उत्क्षेपने सक० जिह्वाचालने अक० भ्वा० पर० सेट् । लडति अलाडीत्-अलडीत् घटा० । लडयति ।

लड अयत्नपालने चु०उभ०सक०सेट् । लाडयति-ते अलील डत् त ।

लड आप्तौ चु०उभ०सक०सेट् । लाडयति-ते अलीलडत् त ।

लड भाषणे द्विक० वा चु० उभ०पक्षे भ्वा० पर० सेट् इदित् । लण्डयति-ते लण्डति । अललण्डत्-त अलण्डीत् ।

लड उत्क्षेपणे वा चुरा० उभ०पक्षे भ्वा०पर०सक०सेट् इदित् । लण्डयति-ते लण्डति । अललण्डत्-त अलण्डीत् ।

लड क्षेपणे अद०चु०उभ०सक० सेट् । लडयति ते अललडत् त

लड्डुक पु० लड इ तस्य नेत्वम् स्वार्थे क । तैलादिपक्वे गोधूमादिचूर्णनिर्मिते (लाड्डु) मिष्टान्नभेदे "मृदुलड्डुकलनीति" नैषधम् स्त्रीत्वमप्यस्य ।

लण्ड्र पु० लडि रन् । (लण्डन) इति ख्याते देशभेदे ।

लत आघाते सौ०पर०सक०सेट् । लतति अलातीत् अलतीत् ।

लता स्त्री लत अच् । शाखारहिते १गुल्म्यादौ अमर० । २शाखायां ३प्रियङ्गौ ४पृक्कायाम् ५असनपर्ण्यां च अमर । ६ज्योतिष्मत्यां ७लताकस्तूरिकायां ८माधवीलतायां ९दूर्वायाश्च मेदि०। १०कैवर्त्तिकायां ११सारिवौषधौ च राजनि० ।

लताकरञ्ज पु० लतारूप० करञ्ज । करञ्जभेदे राजनि० ।

लताकस्तूरिका स्त्री लतायां कस्तूरीव सुगन्धत्वात् इवार्थे कन् । कस्तूरीगन्धयुक्तपत्रयुतायां लतायाम् राजव० । "लताकस्तूरिका तिक्ता हृद्या शीताक्षरोगहृत्" ।

लताजिह्व पु स्त्री०लतेव जिह्वा यस्य । सर्पे शब्दमा० स्त्रियां ङीष् ।

लतातरु पु० लतेव दीर्घतरु । १तालवृक्षे २नागरङ्गवृक्षे च शब्दच० । ३शालवृक्षे राजव० । लताद्रुमादयोऽप्यत्र ।

लतापनस पु० लतायां पनसमिव स्थूल फलमस्य । (तर-मुज) लताभेदे त्रिका० ।

लतापृक्का स्त्री लतेव विस्तीर्णा पृक्का । (पिडिङ्ग) शाकभेदे [शब्दच० ।

लताफल न० लतायां फलमस्य । पटोले ।

लतामरुत् स्त्री लतायां मरुत् वायुर्यस्याः । पृक्कायां शब्दच० तल्लतासेवने हि वायुर्वर्धते इति वैद्यकप्रसिद्धम् ।

लतायष्टि स्त्री लतापि यष्टिरिव । मञ्जिष्ठायाम् शब्दमा० ।

लतायावक न० लताया यावकमिव । प्रवाले हारा० ।

लतार्क पु० लतयार्क इव । हरितपलाण्डौ अमर० ।

लतावेष्ट पु० "बाहुभ्यां पादयुग्माभ्यां वेष्टयित्वा स्त्रियं रमेत् । अङ्गुलिस्पृष्टताडनं योगो लतावेष्ट उच्यते" रसम० उक्ते आलिङ्गनभेदे । [वेष्टितक तथा" शब्दमा० ।

लतावेष्टितक न० आलिङ्गनभेदे । "उद्गमस्थपीडित लता-

लप कथने भ्वा०पर० द्विक० सेट् । लपति । अलापीत्-अल-पीत् । ऋदित् चङि न ह्रस्वः ।

लपन न० लप्यते उच्यतेऽनेन लप-करणे ल्युट् । १मुखे अमरः । भावे ल्युट् । २कथने च । [न० अमर० ।

लपित त्रि० लप कर्मणि क्त । १कथिते । भावे क्त । २कथने

लप्सिका स्त्री खाद्यभेदे कृतान्नशब्दे २।८। पृ० दृश्यम् ।

लब आलम्बने सक० शब्दे अक० भ्वा० आत्म० सेट् इदित् । लम्बते अलम्बिष्ट ।

लब्ध त्रि० लभ कर्मणि क्त । १प्राप्ते अमर । २नायिकाभेदे स्त्री जटा० । भावे क्त । प्राप्तौ ३लाभे न० । "मत्याधिकं लब्धम्" गीत० स्मृति ।

लब्धवर्ण पु० लब्धो वर्णो वर्णनं प्रशंसा ज्ञानवत्त्वेन येन । पण्डिते अमरः ।

लभ शब्दे अक०भ्वा०आत्म०सेट् इदित् । लम्भते अलम्भिष्ट ।

लभ प्राप्तौ सक० भ्वा० आत्म० अनिट् । लभते । अलब्ध । ञिर लम्भितः । णित् लभा । अचिण्णजादावार्द्धधातुके नुम् । आलम्भः उपालम्भः । अनुपसर्गात् खल्घञोस्तु न लाभः । अपि च सर्वथा दुर्लभः ।

आ+स्पर्शे वधे च उप+ज्ञानभेदे उप+आ+तिरस्कारे ।

लभस न० लभ-असच् नि०नुम् । वाजिबन्धने उज्ज्वल० ।

लभ्य त्रि०लभ-कर्मणि यत् । १प्राप्ये मेदि०२न्याय्ये अमरः

लमक पु० रम-वुन् रस्य लः । १[illegible] जारे त्रिका० ।

लम्पट पु० रम-अटन् पुक् च रस्य लः । परस्त्रीषु १लोलुपे, मेदि० । २आसक्ते च ।

लम्ब पु० लबि-अच् । १नर्त्तके २काले ३अङ्गे च उणा० । ४ज्योतिषोक्ते क्षेत्र० अवधायाश्रिते त्रिभुजादिक्षेत्रे भुज-कर्णयोर्मध्यस्थे लम्बमाने ५उत्तमे च "आबाधाभुजकाल्यो-रन्तरमूल प्रजायते लम्बः । लम्बगुण भूम्यर्द्धं स्पष्ट त्रि-भुजे फल भवति" लीला०। ७दीर्घे ८लम्बमाने च त्रि०

लम्बकर्ण पु० लम्बः कर्णो यस्य । १छागे मेदि० २अङ्कोट-वृक्षे पु० ३हस्तिनि ४राक्षसे च पुस्त्री०शब्दच० ५श्येनप-क्षिणि राजनि०। ६लम्बकर्णयुते त्रि० । कर्म०। ७लम्बमाने श्रोत्रे पु० । अङ्गेन स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

लम्बकेश त्रि० लम्ब दीर्घः केशो यस्य । दीर्घापयुक्ते हयमदे

विटपे। "ऊर्ध्वं कोऽभवेत् प्रादा लम्बदेशस्तु विटपः। दक्षिणावर्त्तको ऽङ्गुष्ठा न मावर्त्तस्तु विटप" सु० त०। "केशोऽलम्बम्" रघु०। २दीर्घकेशयुक्ते त्रि०। कर्म०। ३दीर्घे केशे च पु०।

लम्बदन्ता स्त्री लम्बो दीर्घः दन्त इव बीजकण्टको यस्याः। १सिंहलद्वीपभवपिप्पल्याम् राजनि०। २दीर्घदन्तयुक्ते त्रि० कर्म०। ३दीर्घे दन्ते पु०।

लम्बन न० लबि–ल्युट्। १नाभिदेशपर्य्यन्तं लम्बमाने मा ल्यादौ अमरः। भावे ल्युट्। २धाप्यायने न०।

लम्बबीजा स्त्री लम्बं दीर्घं बीजं यस्याः। सिंहलद्वीपजाता पिप्पल्याम् राजनि०।

लम्बा स्त्री लम्बते लबि–अच्। १तिक्तलम्ब्याम् (तितलाउ) २लम्ब्याम् ३गौर्य्याञ्च मेदि० ४दक्षकन्याभेदे ५हिमालय कन्याभेदे च हरिवं०।

लम्बोदर पु० लम्बं दीर्घमुदरं यस्य। १गणेशे अमरः। २नारा-शाकन्याम् स्त्री तस्याः स्त्री तस्याम् ङीप्। ३दीर्घोदरादौ त्रि०।

लम्बो(म्बौ,ष्ठ) पु० स्त्री० लम्बौ ओष्ठौ यस्य। उष्ट्रे त्रिका० स्त्रियां ङीप्। [लयति अलायिष्ट।

लय गतौ भ्वा० आत्म० सक० सेट्। लयते अलयिष्ट।

लय पु० ली–अच्। १संश्लेषे २विनाशे ३नृत्यगीतवाद्यानामेकतानताक्रूपे साम्ये च मेदि०। लीयतेऽत्र। सर्वभूतधारके ४प्रलयकाले शब्दर० ५ईश्वरे च। षड्विधलयभेदाय "द्विपदी स्यादुद्घलतिका भ्रमरिका विसर्पणिका। वाम भ्रुवस्ततोम्ब्रमा खड्गधारा फडक्कका। अलातिका-कलितक उपलक लुटिकस्तथा। कथितन्नटरश्चोऽर्द्ध-च-रश्चोऽथ नर्त्तक। लत्रम् मध्यन्द्रायनादकमन्दघटौ त्वपि। कादम्बचर्य्यरी च्छटा मिश्रोऽर्द्धवलिता तत। प्रतिचित्र समपाद वलितोऽर्द्धदलस्तथा। प्राविद्धस्तु दृढ्नककालचित्रविचित्रकौ। प्रान्तौ विततधारा च सङ्कोचोऽथ विलोकक। रमणीयस्ततश्चैव करकदुक मण्डक। चत्वारिंशदिमे प्रोक्ता लया लयविशारदैः। अधैन यस्तो भगवान लये लीनो जनार्दन" सङ्गीतदा०।

लर्ब गतौ भ्वा० पर० सक० सेट्। लर्बति अलर्बीत्।

लल इच्छायाम् चु० उभ० सक० सेट्। लालयति–ते अलीललत् त

लल्ल इच्छायाम् अद० चु० उभ० सक० सेट्। ललयति त अल ललत् त।

ललज्जिह्व पु० ललन्ती आस्वादास्वादनाय चलन्ती जिह्वा यस्य कस्य वा। १कुक्कुरे, २उष्ट्रे, ३हिंस्रजन्तौ त्रि० मेदि० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। ४चलज्जिह्वायुक्ते त्रि०। स्त्रियां टाप्।

ललन न० लड–ल्युट् डस्य लः। १लालने। २केलौ हेमच० ३शाले ४प्रियालवृक्षे ५प्रियालवृक्षे च पु० राजनि०। कर्तरि ल्यु। ६जिह्वायाम् ७नार्य्याञ्च स्त्री मेदि०।

ललनाप्रिय पु० कर्म०। १कदम्बे। २ह्रीवेरे न० राजनि०। ३जिह्वाप्रिये, ४रमणीवल्लभे च त्रि०।

ललन्तिका स्त्री लड–भाव स्वार्थे क ञ्यत इत्वम् डस्य लः। नाभिदेशपर्य्यन्त लम्बमाने १माल्यादौ अमरः। २गोधायां शब्दच०।

ललाट न० लड यड् डस्य लः ललमटति अट–अण्। भाल-भाग स्थेऽङ्गभेदे (कपाल) अमरः।

ललाटन्तप पु० ललाटं तापयति तप–णिच् खच्–मुम्। १सूर्य्ये त्रिका०। २ललाटतापक त्रि० "तापर्षेर्ललाट-न्तपनिष्ठुर धरा" नैषधम्।

ललाटपट्ट पु० ललाटं पट्टमिव विस्तीर्णत्वात्। मयूर० ललाटे ललाटफलकादयोऽप्यत्र।

ललाटिका स्त्री ललाटे आवध्यते ठन्। १ललाटभूषणे (टीका) अमर २ललाटस्थे चिह्ने च।

ललाम न० लल–अच् तममति अम–अण्। १प्रधाने, २ध्वजे ३शृङ्गे ४बालधौ ५चिह्ने ६भूषायां ७रम्ये ८तिलके ९घोटके १०प्रभावे च मेदि०। नान्तमप्यत्र शब्द।

ललामक न० ललामं तिलकमिव स्वार्थे कन्। ललाट-पर्य्यन्तं सम्मुखन्यस्ते माल्यभेदे अमरः।

ललित न० लल क्त। १शृङ्गारानुगुणे चेष्टाभेदे "सुकुमार-तयाऽङ्गानां विन्यासो ललित भवेत्" सा० द०। २सुन्दरे, ३ईप्सिते च त्रि० अमर ४स्वरभेदे पु० सङ्गी० "लड क्त डस्य लः। ५लालने न० ६कस्तूर्य्यां ७नार्य्यां च स्त्री राजनि०। ८नदीभेदे सा च नदी कालिकापु० ८३ अ० उक्ता। ९दुर्गायाम् "या दुर्गा सैव ललिता" पद्मपु० पाता०। १०राधासखीभेदे च।

ललितासप्तमी स्त्री ललिताप्रिया सप्तमी। ललितापूजाङ्गे १भाद्रशुक्लसप्तम्याम्, तद्विनकर्त्तव्ये २व्रतभेदे च।

लव पु० लू–अप्। १लेशे २विनाशे ३छेदने ४श्रीरामपुत्रे मेदि० ५कालपरिमाणभेदे काष्ठाद्ये हेमच० ६गोलाङ्गूल लोम्नि, ७नाशे ८लेशे च ९जातीफले न० शब्दच०। १०लवङ्गे ११रामच्छके ११ईषदर्थे राजनि०। १२लावकपक्षिणि पु स्त्री० राजनि०।

लवङ्ग न० लू-अङ्गच्। स्वनामख्याते द्रव्ये अमर०। "लवङ्गं कटुकं तिक्तं लघु नेत्रहितं हिमम्। दीपनं पाचनं रुच्यं कफपित्तास्रनाशनम्। तृष्णां छर्दिं तथाध्मानशूलमाशु विनाशयेत्। कासं श्वासं च हिक्कां च क्षयं क्षिपति तद्ध्रुवम्" भावप्र०। स्वार्थे क तत्रैव शब्दर०।

लवङ्गकलिका स्त्री लवङ्गं कलिकेव। लाङ्गल्यां राजनि०।

लवण पु० लू-ल्युट् पृषो० णत्वम्। १रसभेदे "लवणो शोधनो रुच्यः पाचनः कफपित्तदः। पुंस्त्वहारकरः कायशैथिल्यमृदुताकरः। चक्षुर्नाशाब्जसदः कपोलगलदाहकृत्। सोऽतियुक्तोऽक्षिपाकास्रपित्तकोटक्षतादिकृत्। वलीपलितखालित्यं कुष्ठवीसर्पतृट्मदः" भावप्र०। तत्प्रधाने २सैन्धवसौवर्चलविडादिरूपे पदार्थे च न०। तदुत्पत्तिस्थाने ३सिन्धुदेशे ४समुद्रे ५मधुदैत्यसुते असुरभेदे च पु०। ६लवणरसयुक्ते मेदि० ७लावण्ययुक्ते च त्रि० ८नदीभेदे ९दीप्तौ च स्त्री मेदि०।

लवणकिंशुका स्त्री लवणरसान्वितं किंशुकं पलाशं यस्याः। महाज्योतिष्मत्याम् राजनि०। [राजनि०

लवणक्षार पु० लवणमयः क्षारः। लवणसंयुक्ते क्षारे

लवणखनि स्त्री ६त०। सांभरिलवणोत्पत्तिस्थाने हेमच०।

लवणधेनु स्त्री दानार्थं कल्पितायां लवणनिर्मितायां धेनौ वराहपु०। [धात्वर्थबलवद्ध्रुवे ४८८८पृ० दृश्यम्।

लवणाचल पु० दानार्थं कल्पिते अचलाकारे लवणस्तूपे।

लवणाब्धि पु० लवणमयोऽब्धिः। लवणरससमुद्रे। लवण समुद्रादयोऽप्यत्र। [(करकचलवण) राजनि०।

लवणाब्धिज न० लवणाब्धौ जायते जन-ड। सामुद्रलवणे

लवणोत्तम न० लवणेषु उत्तमम्। सैन्धवलवणे रत्नमा०।

लवणोद पु० लवणमयमुदकं यस्य पदादेशः। लवणसमुद्रे अमर०।

लवन न० लू भावे करणे च ल्युट्। १छेदने अमर० (कोनाखाता) २दात्रे स्त्री शब्दच०ङीप्। [इति राजनि०।

लवली स्त्री० लवं छेदं लाति ला-क गौ० ङीष्। (नोयाड)

लवित्र न० लूयतेऽनेन लू इत्र। दात्रे अमर०।

लश(ष)(स) शिल्पयोगे चु०उभ०सक०सेट्। लाश(ष)(स)यति ते अलीलश(ष)(स)त् त।

लशु(शु)न न० अश-उनन् अशन् वा धातोरादेर्लश्च। (रसुन)। "रसोने भावप्र०।

तस्योत्पत्तिगुणादि भावप्र० उक्तं यथा "यदामृतं वैनतेयो जहार सुरसत्तमात्। तदा ततोऽपतद्बिन्दुः स रसोनोऽभवद् भुवि। पञ्चभिश्च रसैर्युक्तो रसेनाम्लेन वर्जितः तस्माद्रसोन इत्युक्तो द्रव्याणां गुणवेदिभिः। कटुकश्चापि मूलेषु तिक्तः पत्रेषु संस्थितः। नाले कषाय उद्दिष्टो नालाग्रे लवणः स्थितः। बीजे तु मधुरः प्रोक्तो रसस्तद्गुणवेदिभिः। रसोनो बृंहणो वृष्यः स्निग्धोष्णः पाचनः सरः। रसे पाके च कटुकस्तीक्ष्णो मधुरको मतः। भग्नसन्धानकृत् कण्ठ्यो गुरुः पित्तास्रवृद्धिदः। बलवर्णकरो मेधाहितो नेत्र्यो रसायनः। हृद्रोगजीर्णज्वरकुक्षिशूलविबन्धगुल्मारुचिकासशोफान्। दुर्नामकुष्ठानलसादजन्तुसमीरणश्वासकफांश्च हन्ति। मद्यं मांसं तथाम्लञ्च हितं लशुनसेविनाम्"। दीर्घमध्य शब्दर०।

लष म्पृ(?)हायां दिवा० भ्वा०च उभ०सक०सेट्। लष्यति-ते लषति ते अलषीत् अलाषीत् अलषिष्ट अलाष लेषे।

लस श्लेषे क्रीडायां दीप्तौ च भ्वा०पर०सेट्। लसति अलासीत् अलसीत्।

लसा स्त्री लसति लस-अच्। हरिद्रायाम् हारा०।

लसिका स्त्री लस अच् टाप् अत इत्वम्। लालायां शब्दच०।

लस्ज व्रीडायां भ्वा०आ०अक०सेट्। लज्जते अलज्जिष्ट। ईदित्'निष्ठायामनिट् ओदित् निष्ठातस्य न। लग्नः।

लस्त त्रि० लस-क्त नि० इडभावः। १श्लिष्टे, क्रीडिते, २शिल्पयुक्ते च। स्वार्थे कन्। धनुर्मध्यभागे पु० अमरः

लहरि(री) स्त्री लेन इन्द्रेण ह्रियते अङ्गमनाय हृ इन्। कृदिकारादक्तिनः वा ङीष्। महातरङ्गे हेमच०।

ला आदाने अदा० पर० सक० अनिट्। लाति अलासीत्।

लाक्षणिक त्रि० लक्षणया बोधयति ठक्। १लक्षणया अर्थबोधके शब्दे। "लक्षणं वेत्ति ठक् स्वार्थे अण्। २लक्षणयुक्ते च।

लाक्षण्य त्रि० लक्षणं वेत्ति ष्यञ्। १शुभाशुभलक्षणज्ञे। अस्यार्थे वा० ञ्य। २लक्षणयुक्ते।

लाक्षा स्त्री लक्ष्यतेऽनया लक्ष-अच् पृषो० वृद्धिः। (ला)ख्याते पदार्थे अमर। २रञ्जनद्रव्ये।

लाक्षातरु पु० लाक्षायोनिस्तरुः। (ला) द्रव्यसाधने वृक्षे शब्दच०। लाक्षावृक्षादयोऽप्यत्र।

लाक्षादितैल न० लाक्षादिभिः पक्वं तैलम् शा०त०। वैद्यकप्रसिद्धे तैलभेदे तच्च द्विविधं स्वल्पं बृहच्चेति भेदात् तत्र स्वल्पं यथा "लाक्षा हरिद्रा मञ्जिष्ठाकल्कैस्तैलं विपाचनम्।

तद्गुणेनारनालेन दाडिमीतक्रराधनम्" । वृहत् यथा "लाक्षारसाढके प्रस्थं तैलस्य विपचेत् भिषक् । मस्तु-षट्कसमायुक्तं पिष्टा चात्र समावपेत् । शतपुष्पां हरिद्राञ्च मूर्वां कुष्ठं हरेणुकाम् । कटुकां मधुकां रास्नामश्वगन्धाञ्च दारु च । मुस्तकं चन्दनं चैव पृथगक्ष-समानकैः । तैलमेतत् संसिद्धमभ्यङ्गात् मारुतापहम् । विषमाख्यान् ज्वरान् सर्वान्नाशमेवं प्रशमं नयेत् । कासं श्वासं प्रतिश्यायं कण्डूं दौर्गन्ध्यगौरवम् । त्रिकपृष्ठ-ग्रहं शूलं गात्राणां स्फुटनं तथा । पापालक्ष्मीप्रशमनं सर्वग्रहनिवारणम् । अश्विभ्यां निर्मितं सम्यक् तैलं लाक्षादिकं महत्" सुखबोधः । [राजनि०

**लाक्षाप्रसाद** पु० लाक्षायां प्रसादो यस्य । पट्टिकालोध्रे

**लाक्षाप्रसाधन** न० प्रसाध्यते भूष्यतेऽनेन ल्युट् लाक्षा तद्रूपं यत्र प्रसाधनमस्य । १रक्तलोध्रे अमरः ।

**लाक्षारस** पु० लाक्षाभिःकृतो रसः कृत । अलक्तकरसे ।

**लाख** शोषे भूषणे दाने वारणे च अक० सामर्थ्ये सक० भ्वा० पर० सेट् । लाखति अलाखीत् ऋदित् चङि न ह्रस्वः ।

**लाघ** सामर्थ्ये भ्वा० आ० अक० सेट् । लाघते अलाघिष्ट । ऋदित् चङि न ह्रस्वः ।

**लाघव** न० लघोर्भावः अण् । १लघुत्वे २आरोग्ये च राजनि०

**लाङ्गल** न० लगि-कलच् पृषो० वृद्धिः । खनामख्याते १भूमिकर्षके पदार्थे अमरः । २लिङ्गे त्रिका० ३पुष्पभेदे ४तालवृक्षे ५गृहदारुण्यि च मेदि० । [(ईष) अमरः ।

**लाङ्गलदण्ड** पु० ६त० । लाङ्गलमध्यस्थे काष्ठमये दण्डे

**लाङ्गलपद्धति** स्त्री लाङ्गलपाता पद्धतिः रेखा । सीतायाम् लाङ्गलपातजन्यभूमिरेखायाम् अमरः ।

**लाङ्गलिकी** स्त्री लाङ्गलमिवाकारोऽस्त्यस्या ठन् गौ० ङीष् । (विषलाङ्गला) १वृक्षभेदे अमरः । तत्र भव अण् । २विषभेदे पु० हेमच० ।

**लाङ्गलिन्** पु० लाङ्गलं प्रहरणत्वेनास्त्यस्य इनि । १बल-रामे शब्दर० । लाङ्गलमिव दण्डः दीर्घः आकारोऽस्त्यस्य इनि । २नारिकेलवृक्षे अमरः ।

**लाङ्गली** स्त्री लाङ्गलाकारः पुष्पमस्त्यस्याः अच् गौरा० ङीष् (काँचड़ा) शाकभेदे अमरः ।

**लाङ्गूल** न० लगि-ऊलच् पृषो० पशूनां पश्चाद्भागस्थिते लोम पुच्छे वालहस्ते २शेफे मेदि० ३कन्दूके त्रिका० ।

**लाङ्गूलिका** स्त्री लाङ्गूलाकारोऽस्त्यस्याः ठन् । पृश्निपर्ण्याम् राजनि० । [मदाकारपुष्पयुते २महौषधभेदे च राजनि० ।

**लाङ्गूलिन्** पु० लाङ्गूलमस्त्यस्य इनि । १वानरे शब्दच० ।

**लाछ** लक्षणे भ्वा० पर० सक० सेट् इदित् । लाञ्छति अला-ञ्छीत् । [इत्यन्ययम् । लाक्षति अलाक्षीत् ।

**लाज** भर्त्सने भ्वा० पर० सक० सेट् । लाजति अलाजीत् । इदि-

**लाज** न० लाज-अच् । १उशीरे २आर्द्रतण्डुले पु० मेदि० । ३भृष्टधान्ये (खइ) पु० ब० व० अमर । अक्षतमप्यत्र मेदि० ।

**लाञ्छन** न० लाञ्छ्यते लाछि-कर्मणि ल्युट् । १चिह्ने २नामनि च मेदि० भावे ल्युट् । ३लक्षणे ।

**लाट** पु० लट-संज्ञायां अच् । १देशभेदे २वस्त्रे अमरः ३जीर्णालङ्कारे शब्दर० । ४विदग्धपुरुषे च शा० र० ।

**लाटानुप्रास** पु० अलङ्कारोक्ते शब्दालङ्कारभेदे अनुप्रासशब्दे १७६४० अलङ्कारशब्दे च ३८८ पृ० दृश्यम् ।

**लाड** क्षेपे अद० चु० उभ० सक० सेट् । लाडयति ते ।

**लाभ** पु० लभ्यते लभ-कर्मणि घञ् । १मूलधनादितोऽधिके लभ्यमाने धने अमरः । भावे घञ् । २प्राप्तौ ।

**लामज्जक** न० लायते ला-क्विप् लाः आदीयमानः मज्जा सारो यस्य कप् । वीरणमूले अमरः ।

**लालन** न० चु० लल-ल्युट् । स्नेहपूर्वकपालने ।

**लालसा** स्त्री लस-स्पृहायां यङ् लुक् भावे अ । १अतिप-रेच्छायाम् अमरः । २गर्भिणीदोहदे हेमच० ३याच्ञायां ४औत्सुक्ये च मेदि० । कर्त्तरि अच् । ५लोभे त्रि० हेमच० ।

**लाला** स्त्री चु० लल-णिच् अच्-टाप् । मुखजजलके अमरः

**लालाटिक** त्रि० ललाटं प्रभोर्भाग्यं पश्यति ठञ् । १प्रभु-भाग्यापेक्षोजीविनि कार्याक्षमे अमरः । ललाटात् ललाटस्थभाग्यात् आगतः तस्येदं वा ठञ् । २भाग्या-धीने त्रि० "मामिमं लालाटिको" इत्युद्भटः । ३ललाट-सम्बन्धिनि त्रि० ।

**लालाविष** पु० लालायां विषमस्य । १लूतादौ कीटे हेमच० । कीटशब्दे २०१८ पृ० दृश्यम् । [हेमच० ।

**लालास्राव** लालां स्रावयति स्रु णिच् अण् । लूताकीटे

**लालित्य** न० ललितस्य भावः ष्यञ् । १सौन्दर्ये २मनो-हरत्वे "नैषधे पदलालित्यम्" इत्युद्भटः ।

**लाव** पुंस्त्री० लू-कर्त्तरि संज्ञायां अच् । १पक्षिभेदे अमरः । स्त्रियां ङीष् । स्वार्थे क । तत्रैव भावे घञ् । २छेदने ।

**लावण** न० लवणे संस्कृतम् अण् । लवणसंस्कृते ओषधादौ

**लावणिक** न० लवणे संस्कृतम् ठक् । १लवणे संस्कृतौषधादौ हेमच० । लवणं पण्यमस्य ठक् । २लवणविक्रयोपजी-विनि वणिग्भेदे च ।

**लावण्य** न० लवणस्य भावः ष्यञ्। स्वनामख्याते "मुक्ताफलेषु छायायास्तरलत्वमिवान्तरा। प्रतिभाति यदङ्गेषु तल्लावण्यमिहोच्यते" उज्ज्वलमण्युक्ते देहसौन्दर्यभेदे च।

**लासिका** स्त्री लस-ण्वुल्। नर्त्तक्याम् अमरः। पुंसि लासकोऽप्यत्र तट्टीका।

**लास्य** न० लस-ण्यत्। १नृत्ये अमरः। २वाद्यनृत्यगीतत्रिके मेदि०। "स्त्रीनृत्य लास्यमुच्यते" इत्युक्ते ३स्त्रीनृत्ये च। स्वार्थे क। तत्रैव।

**लिकुच** पु० लकुच-पृषो० इत्वम्। (माँदार) वृक्षे अमरः।

**लिक्षा(क्षा)** स्त्री लिश-गतौ क्स बहुलकत्वात् पृषो० वा कन्। १यूकाण्डे शब्दर०। "जालान्तरगते भानौ यच्चाणु दृश्यते रजः। तैश्चतुर्भिर्भवेल्लिक्षा" इत्युक्ते २परिमाणभेदे च।

**लिख** लेखने तुदा० पर० सक० सेट्। लिखति अलेखीत्। कुटादिरप्ययम् तेन लिखनमिति सिद्धम्।

**लिख** गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् इदित्। लिङ्खति अलिङ्खीत्।

**लिखन** न० कु० लिख-भावादौ ल्युट्। १लेखने २लिपौ च

**लिखित** न० लिख भावे क्त। १लेखने। आधारे क्त। २लिपौ अमर। विवादे अर्थसाधके ३पत्रे च "प्रमाणं लिखितं भुक्तिः" स्मृतिः। लेख्यशब्दे दृश्यम्। ४स्मृतिकारक शङ्खमुनिभ्रातरि मुनिभेदे पु०।

**लिग** गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् इदित्। लिङ्गति अलिङ्गीत्।

**लिग** चित्रीकरणे चुरा० उभ० सक० सेट् इदित्। लिङ्गयति त अलिलिङ्गत् त।

**लिङ्ग** पु० लिगि-अच्। १चिह्ने २पुंसोऽसाधारणचिह्ने उपस्थेन्द्रिये अमरः। ३अनुमानसाधने हेतौ ४सांख्योक्ते प्रधाने तस्यात्मविवेकहेतुत्वात् तथात्वम् ५शिवमूर्त्तिभेदे मेदि०। ६व्याप्ये ७व्याकरणोक्ते शब्दनिष्ठे पदसाधुताप्रयोजके ८धर्मभेदे लिङ्गा ९अर्थप्रकाशनसामर्थ्ये च। 'अशक्ता च लिङ्गमिति' मीमांसकाः।

शब्दधर्मलिङ्गं चास्माभिः शब्दार्थरत्ने निरूपितं यथा "लिङ्गत्वञ्च प्राकृतगुणगतावस्थाभेदो धर्म एव तद्विशेषश्च पुंस्त्वादि। तथा हि सर्वेषां त्रिगुणप्रकृतिकत्वं तथा शब्दानामपि तथात्वेन गुणगतविशेषावस्थैव लिङ्गविशेष इति कल्प्यते स च विशेषः शास्त्रे इत्थमभ्यधायि। "त्रिगुणसत्त्वादीनां सत्त्वाद्यपेक्षावस्थानात् तत्र सत्त्वस्याधिक्ये पुंस्त्वम् स्त्रीत्वं (रज आधिक्ये) क्लीबत्वमिति"। एवञ्च लिङ्गस्य शब्दधर्मत्वेऽपि शब्देन सहार्थाभेदारोपात् अर्थनि बाधके अर्थेऽपि त तस्मादेतन्मन्त्रेण वा सर्वत्र तस्य विशेषणत्वम् शब्दधर्मस्यैवलाञ्च शब्दस्य नानार्थतावत् तद्गत स्यापि नानार्थतोचितत्वात् "न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते" इति हर्युक्तेः "शब्दोऽपि यदि विषयः स्यात्तदा तथा। नो चेत् श्रोत्रादिभि व्यवहारार्थेऽवभासते" हर्युक्तेश्च शब्दानां ना नावगतः। तथा प्रातिपदिकार्थभेदविवक्षाय श्रोत्रादिभिरेव सिद्धं जात तत् अर्थ प्रकारतया भात इति तदर्थं। युक्तञ्चैतत् पुंलिङ्ग शब्द व्यवहारात् "स्वमोर्नपुंसकात्" इति पा०सूत्रे शब्दस्यैव नपुंसकत्वव्यपदेशात् दारानित्यादौ पुंस्त्वान्वयबाधाच्च लि शब्दधर्मत्वमन्यथैतस्य लिङ्गाद्यनन्वयापत्त्या व्यवहार निर्देशासङ्गत्यापत्तेश्च। तथा अर्थभेदाच्छब्दभेदवत् ङ्गभेदादपि शब्दभेद इति कल्प्यते प्रागुक्तधर्मविशेष भेदकसद्भावात्। उक्तञ्च भाष्ये "एकार्थे शब्दान्यत्व दृष्टं लिङ्गान्यत्वमिति"। एवञ्च तटादिशब्दानामने लिङ्गत्वव्यवहारः समानानुपूर्वीकत्वेनैव वस्तुतस्तु भिन्नानामेव भिन्नलिङ्गत्वमिति दिक्"।

अर्थप्रकाशनसामर्थ्यरूपलिङ्गन्तु द्वितीयादिप्र तत्तन्मन्त्रप्रकाश्यार्थे विनियोगसाधकं यथा "बर्हिर्देवसदनं दामीति" अत्र दामीति पदस्य दा लवने इत्यस्मात् सिद्धस्य छेदनप्रकाशनसामर्थ्यात् बर्हिरित्यस्य चास्य दर्भप्रकाशनसामर्थ्यात् दर्भच्छेदने समुदायमन्त्रस्य नियोगोऽवगम्यते" तत्त्वबोध० प्रत्यक्षाहतीयान्तस्य लैङ्गिकविनियोगस्यापवाद" श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थान माख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात् जै० सू यथा "ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते" श्रुति ऐन्द्री च "कदाचन स्तरीरसि नेन्द्र। दाशुषे" अस्य मन्त्रस्य इन्द्र प्रकाशनसामर्थ्यम् तदेतत् निरूपित तत्त्वबोधिन्या "तथा हि गार्हपत्यमिति द्वितीयाश्रुतित्वान्यया गार्ह पत्याग्निगत क्रियाजन्यप्रीतिफलान्वयित्वरूप कर्म साक्षाद्बोधित तथा च तस्य देवतात्व तु प्राप्त क्रि याजन्य प्रीतिभागित्वेनोद्देश्यत्वेन "वतात्वादिति नवे पत्याग्नेरुपस्थानस्य शेषितावगम्य ऐन्द्र्येति समीव अत्र करणत्वबोधनाद्गुणत्वावगमेनोपस्थानशेषत्वमवगम्यते ऐन्द्र्यापि शेषत्वमित्युभयोरुपस्थान इयन तत्सामर्थ्य तथा च विरोधः न इन्द्रप्रकाशकमन्त्रेणाग्न्युपस्था

विहितमिति तदुपदीपाराय मन्त्रस्येन्द्रपदे विधिवाक्यस्थगार्हपत्यपदे वा एकत्र लक्षणावश्यकी। तत्र गार्हपत्यपदस्य इन्द्रे न लक्षणा गार्हपत्यदेवतात्वस्य लिङ्गानिरपेक्षश्रुतिप्राप्तत्वात् इन्द्रदेवतात्वन्तु लिङ्गेन विलम्बबोध्यम्। तथा हि इन्द्रप्रकाशनसामर्थ्यान्यथानुपपत्त्या इन्द्रमुपतिष्ठते इति कल्प्यते इति इन्द्रस्य देवतात्वं विलम्बगम्यमिति शीघ्रबोधकत्वेन श्रुतिरेव बलवतीति लिङ्गं दुर्बलम्। अतएव न समुच्चयः न वा इन्द्रस्यैवेति नियमः लिङ्गस्य दुर्बलत्वेन इन्द्रोपस्थानस्याप्राप्तत्वात्। एवञ्च श्रुतितोऽग्नेरुपस्थाने सिद्धे उपस्थानाकाङ्क्षायामैन्द्र्येति। ततश्च मन्त्रस्येन्द्रप्रकाशकत्वात् तेनाग्नेरुपस्थानानुपपत्तेः न चाग्न्युपस्थापकमन्त्रे चाग्न्यस्योपस्थानं युक्तमित्यनुपपत्त्या मन्त्रस्येन्द्रपदस्य इदि परमैश्वर्ये इति धात्वनुसारादैश्वर्यगुणयोगादग्नौ लक्षणा" "यावदेव हि मन्त्रार्थो मन्त्रेण प्रतिपाद्यते। मन्त्रार्थं मन्त्रतो बुद्ध्वा यथाध्वर्युर्निर्वक्ष्यते। मन्त्राकाङ्क्षयोरन्येन्द्र्यैवलम्बनश्रुतिकल्पना। श्रुत्या प्रत्यक्षया पूर्वं गार्हपत्यार्थता गता। लिङ्गस्य हि प्रमाणत्वं मन्त्राकाङ्क्षानिबन्धनम्। तात्तु श्रुतिर्निरुन्धानी ह्यविरोधेन गच्छति। विरोधे च श्रुतिर्लिङ्गं बलीयस्त्वेन बाधते"। लियं लयं गच्छति बुधो०। १०सांख्योक्ते महत्तत्त्वे देहशब्दे ३७९४ पृ० दृश्यम्। ११सप्तदशावयवे लिङ्गदेहे।

"सप्तदशैकं लिङ्गम्" सा० सू० "सूक्ष्मशरीरमथाधाराधेयभावेन द्विविधं भवति तत्र सप्तदश मिलिता लिङ्गशरीरं तच्च सर्गादौ सर्गान्तपर्यन्तमेकमेव भवतीत्यर्थः। एकादशेन्द्रियाणि पञ्च तन्मात्राणि बुद्धिश्चेति सप्तदश। अहङ्कारस्य बुद्धावेवान्तर्भावः। अतएव सप्तदशमात्मपरता चाहेतान्येन सप्तदशलिङ्गं मन्तव्यम्। न तु सप्तदश एवं चेतनादयतया व्याख्येयम् अन्तरेणैव व्यक्तिभेदस्योपपादनतया लिङ्गैकत्वे एकत्वस्य तात्पर्यावधारणात्। "सचास्य इरन्ती सोऽमो सप्तमोचे च युज्यते। सप्तदश वैनाऽपि राशिना युज्यते च सः" इति मोक्षधर्मादौ लिङ्गशरीरस्य सप्तदशविशेषैव सप्तदशावयवता अत्र च श्रीति सप्तदशो राशिरित्यर्थः। राशिशब्देन अत्र देहधारणर्थम् निराकृतम् वासनिकदेहेन प्रकाशरकल्पनाको गौरवम्। स्थूलदेहस्य चाध्यवसितमेव तादृशगदाभुदरोधेन कल्प्यत इति। अत्र च लिङ्गदेहे पुरुषदेवं प्रधानेक्षादेन लिङ्गदेहस्य भोगः सात्तः। न चवाम्यसस्त्वदेव इत्यभेदः। अतो लिङ्गदेहे प्राचपञ्चकस्यान्तर्भाव इत्यस्य सप्तदशावयवकस्य शरीरत्वं स्वयं वक्ष्यति "लिङ्गशरीरनिमित्तक इति सनन्दनाचार्यः" इति सूत्रेण। अतो भोगायतनत्वमेव मुख्यं शरीरलक्षणम्। तदाश्रयतया त्वन्यस्य शरीरत्वमिति पश्चाद्व्यक्तीभविष्यति। चेष्टेन्द्रियार्थाश्रयः शरीरमिति तु न्यायेऽपि तस्यैव लक्षणं लक्षितमिति" भा०। "तदधिष्ठानाश्रये देहे तद्वादात् तद्वाद" सा० सू०। "तस्य लिङ्गस्य तदधिष्ठानमात्रयो वक्ष्यमाणभूतपञ्चकं तदाश्रये षाट्कौशिकदेहे तद्वादो देहवादस्तद्व्यवहारः तदाधिष्ठानसम्बन्धात् देहस्य वादादित्यर्थः लिङ्गसम्बन्धादधिष्ठानस्य देहत्वमधिष्ठानाश्रयत्वात् स्थूलस्य देहत्वमिति पर्यवसितोऽर्थः"। अधिष्ठानशरीरं च सूक्ष्मं पञ्चभूतात्मकं वक्ष्यते तथा च शरीरत्रयं सिद्धम्" "वासना भूतसूक्ष्मं च कर्मविद्ये तथैव च। दशेन्द्रियं मनोबुद्धिरेतल्लिङ्गं विदुर्बुधाः" इति वाशिष्ठादिवाक्येभ्यः। अत्र लिङ्गशरीरप्रतिपादनेनैव पुर्यष्टकमपि व्याख्येयमित्याशयेन बुद्धिधर्माणामपि वासनाकर्मविद्यानां पृथगुपन्यासः। भूतसूक्ष्मं चात्र तन्मात्राः, दशेन्द्रियाणि च ज्ञानकर्मेन्द्रियभेदेन प्रत्येकमित्याशयः। यत्तु मायावादिनो लिङ्गशरीरे तन्मात्रस्थाने प्राणादिपञ्चकं प्रक्षिपन्ति पुर्यष्टकं चान्यथा कल्पयन्ति तदप्रामाणिकमिति" भा०। वेदान्तनये "पञ्चप्राणमनोबुद्धिदशेन्द्रियसमन्वितम्। अपञ्चीकृतभूतोत्थं सूक्ष्माङ्गं भोगसाधनम्" इत्युक्तं सप्तदशावयवं लिङ्गशरीरमिति भेदः।

लिङ्गक पु० लिङ्गेन कायति कै–क। कपित्थवृक्षे शब्दच०।

लिङ्गपुराण न० व्यासप्रणीते महापुराणभेदे लिङ्गपुराणप्रतिपाद्यविषया यथा "मत्स्य उवाच "शृणु पुत्र! प्रवक्ष्यामि पुराणं लिङ्गसंज्ञितम्। पठतां शृण्वतां चैव भुक्तिमुक्तिप्रदायकम्। यत्र लिङ्गाभिधं तिष्ठन् वह्निलिङ्गे हरोऽभ्यधात्। मह्यं धर्मादिसिद्ध्यर्थमग्निकल्पकथाश्रयम्। तदेव व्यासदेवेन भागद्वयसमाचितम्। पुराणं लिङ्गसंज्ञं तद्बहुलाख्यानविचित्रितम्। तदेकादशसाहस्रं हरमाहात्म्यसूचकम्। परं सर्वपुराणानां सारभूतं जगत्त्रये। पुराणोपक्रमे प्रश्नः सृष्टिसंक्षेपतः ततः। तत्र पूर्वभागे "योगाख्यानं ततः प्रोक्तं कल्पाख्यानं ततः परम्। लिङ्गोद्भवस्तदर्चा च कीर्तिता हि ततःपरम्। सनत्कुमारशैलादिसंवादश्च पावनः। ततो दधीचिचरितं युगधर्मनिरूपणम्। ततो भुवनकोशाख्या

ख्यं सोमाभ्ययस्ततः । ततश्च विस्तरात् सर्गस्त्रिपुराख्यानकं तथा । लिङ्गप्रतिष्ठा च तत पशुपाशविमोचनम् । शिवव्रतानि च तथा सदाचारनिरूपणम् । प्रायश्चित्तान्यरिष्टानि काशीश्रीशैलवर्णनम् । अन्धकाख्यानकं पश्चाद्वाराहचरितं पुनः । नृसिंहचरितं पश्चाज्जलन्धरवधस्ततः । शैवं सहस्रनामाथ दक्षयज्ञविनाशनम् । कामस्य दहनं पश्चात् गिरिजायाः करग्रहः । ततो विनायकाख्यानं नृत्याख्यानं शिवस्य च । उपमन्युकथा चापि पूर्वभाग इतीरितः । उत्तरभागे विष्णुमाहात्म्यकथनमम्बरीषकथा ततः । सनत्कुमारनन्दीशसंवादश्च पुनर्मुने ! । शिवमाहात्म्यसंयुक्तस्नानयागादिकं ततः । सूर्यपूजाविधिश्चैव शिवपूजा च मुक्तिदा । दानानि बहुधोक्तानि श्राद्धप्रकरणं ततः । प्रतिष्ठा तत्र गदिता ततोऽघोरस्य कीर्त्तनम् । व्रजेश्वरी महाविद्या गायत्रीमहिमा ततः । त्र्यम्बकस्य च माहात्म्यं पुराणश्रवणस्य च । एतस्योपरिभागस्ते लैङ्गस्य कथितो मया । व्यासेन हि निबद्धस्य रुद्रमाहात्म्यसूचिनः । लिखित्वैतत् पुराणन्तु तिलधेनुसमन्वितम् । फाल्गुन्यां पूर्णिमायां यो दद्याद्भक्त्या द्विजातये । यः पठेच्छृणुयाद्वापि लैङ्गं पापापहं नरः । स भुक्तभोगो लोकेऽस्मिन्नन्ते शिवपुरं व्रजेत् । लिङ्गानुक्रमणीमेतां पठेद् यः शृणुयात् तथा । तावुभौ शिवभक्तौ तु लोकद्वितयभोगिनौ । जायेतां गिरिजाभर्त्तुः प्रसादान्नात्र संशयः" नार०पु०१०२अ० ।

**लिङ्गवर्द्धिनी** स्त्री लिङ्गं पुरुषचिह्नभेदं वर्द्धयति वृध-णिच्-णिनि । अपामार्गे शब्दच० ।

**लिङ्गवृत्ति** पु० लिङ्गं सन्यासादिवेशधारणमेव वृत्तिर्जीविका यस्य । जीविकार्थसन्न्यासचिह्नादिधारिणि कपटपरिव्राजके अमर० ।

**लिङ्गिन्** त्रि० लिङ्गमस्त्यस्य इनि । १चिह्नवति, २जीविकार्थसन्न्यासादिचिह्नवति, ३प्रशस्तलिङ्गवति गजे च पु० जटा० । ४लिङ्गशरीरयुक्ते आत्मनि ५पक्षे च । "तल्लिङ्गलिङ्गिज्ञानपूर्वम्" सां० का० व्याख्याने लिङ्गिपक्षधर्म्मत्वानीय तेन लिङ्गमस्यास्तीति पक्षधर्मताज्ञानमपि दर्शितम्" त० कौ० । (गुरिया) लताभेदे राजनि० ।

**लिङ्गिनी** स्त्री लिङ्गमिवाकारोऽस्त्यस्याः इनि ङीप् । (पञ्च

**लिङ्गोपहित** पु० लिङ्गेन हेतुना उपहितः विशिष्टः । साध्यानुमापकहेतुयुक्ते पक्षे । प्राचाम्मते लिङ्गोपहित एव पक्षे लैङ्गिकस्य साध्यस्य भानम् । तथा हि वह्निव्याप्यो हि धूमो वह्नेर्लिङ्गं तद्वति पक्षे वह्नेर्भानम् वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत इति परामर्शोत्तरं जायमानानुमाने ज्ञानलक्षणया तादृशपक्षभानस्यावश्यकत्वात् । तथा च वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वतो वह्निमान् इत्येव तन्मतानुमानप्रकारः । [अलिपत् अलिपत अलिप्त ।

**लिप** लेपने, तुदा० उभ० मुचा० सक० अनिट् । लिम्पति ते

**लिपि(पी)** स्त्री लिप-इक् वा ङीप् । १लिखिताक्षरके पत्रे, अमरः २लेपने च । [लिपिके अमरटी० ।

**लिपिक(का)र** पु० लिपिं करोति कृ-अच् अण् वा ।

**लिप्त** त्रि० लिप-क्त । १भुक्ते, २कृतचन्दनादिलेपे अमर ३मिलिते त्रि०कौ० ४विषदिग्धे च मेदि० । ज्योतिषोक्ते राशेः षष्टिभागात्मके कलारूपे ५भागे स्त्री । "लिप्तार्द्धहीन यदि पूर्णमेतत्" इति सी० ताजकम् । स्वार्थे क अत इत्त्वम् । लिप्तिका टङ्कात्मककाले ।

**लिप्तक** पु० कुत्सितं लिप्तम् कन् । विषाक्तशाल्ये अमरः ।

**लिप्सा** स्त्री लभ सन्-भावे अ । १लाभेच्छायाम् २इच्छायां अमर । "लिप्साकाले तृतीयवर्णके कृष्यार्जननियमस्य क्रत्वर्थत्वमापादितं गुरुणा" मिता० । [२खरे च शब्दर० ।

**लिम्पाक** पु० लिप आकन् पृषो० । १जम्बीरभेदे (पातिलेबु)

**लिवि(वी)** लिप-इक् पृषो० पस्य वः वा ङीप् । लिपिशब्दार्थे अमरः । लिविकरादयोऽपि लिपिकरादार्थे ।

**लिश** क्लेशे अल्पीभावे च दि० अक० आत्म०अनिट् । लिश्यते अलिक्षत ।

**लिश** गतौ तु० पर० सक० अनिट् । लिशति अलिक्षत् ।

**लिह** आस्वादने अदा० उभ० सक० अनिट् । लेढि लीढे । अलिक्षत् त । [ओदित् निष्ठातस्य न० । लीन ।

**ली** श्लेषे दिवा० आ० अक० अनिट् । लीयते अलेष्ट ।

**ली** श्लेषे क्र्या०प्वा० पर० अक० अनिट् । लिनाति अलैषीत् ।

**ली** द्रावणे वा चुरा० उभ० सक० सेट् पक्षे भ्वा० पर० अनिट् । लीनयति ते लाय(प)यति ते घृतम् लयति । अस्मिन् द्रावणे लीङ् विलाययतीत्येव । प्रलम्भने अभिभवे पूजायाञ्च सक०आत्म० । तत्र नित्यमात्वे पुक् । जटाभिर्लापयते पूजामधिगच्छतीत्यर्थः । श्येनो वर्त्तिकामुल्लापयते अभिभवतीत्यर्थः । बालमुल्लापयते वञ्चयतीत्यर्थः । अलीलयत् त अलीला(प)यत् त । अलैषीत् । अलासीत् ।

**लीढ** त्रि० लिह-आस्वादे क्त । १आस्वादिते, २स्पृष्टे च ।

**लीला** स्त्री ली-क्विप् लियं लाति ला-क । १केलौ, २विलासे ३शृङ्गारादिभावजचेष्टायाम् मेदि० । "अप्राप्तवल्लभसमा-

गमनादिकायाः, यथा"पुरोऽस्य निजचित्तविनोदबुद्ध्या, आलापवेशगतिहास्यविलोकनाद्यैः प्राणेश्वरानुकृतिमाकलयन्ति लीलाम्" उज्ज्वलमणयुक्ते ४प्रियानुकरणे च ।

लीलावती स्त्री लीला+अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः । १विलासवत्यां स्त्रियां, भास्कराचार्य्यस्य २पुत्र्यां, तत्कृते ३अङ्कग्रन्थभेदे मथुरानाथाचार्य्यस्य ४भार्य्यायां तन्नामके न्यायशास्त्रप्रसिद्धे "नाथ सृजतीत्यादिके" न्यायमतसिद्धपदार्थप्रतिपादके ५ग्रन्थभेदे, पुराणप्रसिद्धे ६वेश्याभेदे च ति० त० मत्स्यपु० । [२देवने च त्रिका०।

लीलोद्यान न० लीलार्थमुद्यानम् । १क्रीडनार्थे आरामे,

लुक्कायित त्रि० लुच्यते लुञ्च अपनयने क्विप् लुक् काको यस्य तादृश इवाचरति लुक्काय+क्विप्-क्त । अन्तर्हितदेहे

लुज कथने अद्धधातोरर्थे च चुरा० उभ०सक० सेट् इदित् । लुञ्जयति ते अलुलुञ्जत् त ।

लुञ्चित त्रि० लुञ्च-णिच् क्त । अपसारिते दूरीकृते ।

लुट दीप्तौ अक० प्रतिघाते सक० भ्वा० आत्म० सेट् । लोटते लृदित् लुङि उभ० अलुटत् अलोटिष्ट ।

लुट हरणे भ्वा०पर०सक०सेट् इदित् । लुण्टति अलुण्टीत् ।

लुट दीप्तौ चु०उभ०अक०सेट् । लोटयति ते अलूलुटत् त ।

लुट विलोडने, हरणे च दिवा० सक० पर०सेट् । लुट्यति अलुटत् । लृदित् अङि वा लुङि ।

लुट विलोडने सम्बन्धे च दिवा० सक०पर०सेट् । लुट्यति अलोटीत् । अत्रार्थे भ्वादिरपि । लोटति ।

लुट गतौ चौर्य्ये च सक० अक्षोभावे आलस्ये च अक० भ्वा० पर० सेट् इदित् । लुण्टति अलुण्टीत् ।

लुठ प्रतिघाते भ्वा० आ० लुङि उभ० सक० सेट् । लोठते अलुठत् अलोठिष्ट । लृदित् अङि न लुङि ।

लुठ उपघाते भ्वा० पर० सक० सेट् । लोठति अलोठीत् ।

लुठ श्लेषे तु० कु० प० सक० सेट् । लुठति अलुठीत् ।

लुठ चौर्य्ये चु० उभ०सक०सेट् । लोठयति ते अलूलुठत् त ।

लुठन न० लुठ-ल्युट् । अश्वादेर्भूम्यादौ श्रमापनयनार्थं पुनः पुनरङ्गचालने (लोटा) त्रिका० ।

लुठित त्रि० लुठ क्त । भूमौ सकम्पादिदेहपरावर्तने ।

लुड मन्थने भ्वा०पर०सक०सेट् । लोडति अलोडीत् ।

लुड संवृतौ सक० कोपे अक० तु० कु० पर० सेट् । लुडति अलुडीत् । लुडनम् ।

लुण्ट आलस्ये चौर्य्ये च वा चु० उभ० पक्षे भ्वा० पर० सक० सेट् । लुण्टयति ते लुण्टति अलुलुण्टत् त अलुण्टीत् । कर्म्मणि लुण्ट्यते ।

लुण्टक पु० लुण्ट-ण्वुल् । (नटिया) शाकभेदे शब्दच० ।

लुण्टाक त्रि० लुटि षाकन् । चौरे स्त्रियां ङीप् ।

लुण्ठक त्रि० लुठि-ण्वुल् । चौरे ।

लुण्ड चौर्य्ये चु०उ०सक०सेट् । लुण्डयति ते अलुलुण्डत् त

लुथ बधे सक० क्रोधे अक० भ्वा० पर० सेट् इदित् । लुन्थति अलुन्थीत् ।

लुन्च अपनयने भ्वा०पर०सक०सेट् । लुञ्चति अलुञ्चीत् ।

लुप छेदने विनाशने च तु०मुचा०उभ०सक० अनिट् । लुम्पति ते अलुपत् अलुप्त । ऌदित् अङि वा लुङि । अलूलुपत् त अलुलोपत् त । [अलोपीत् नित्यमङ् इत्येके ।

लुप आकुलीभावे दिवा० पर० अक० सेट् । लुप्यति अलुपत्

लुप्त न० लुप-क्त । १अपहृतधने । २छिन्ने ३नष्टे त्रि० ।

लुब अर्द्दने वा चु० उभ० पक्षे भ्वा० पर० सक०सेट् इदित् । लुम्बयति ते लुम्बति । अलुलुम्बत् त अलुम्बीत् ।

लुब्ध पु० लुभ-क्त । १व्याधे । २लम्पटे शब्दर० ३लोलुपे च मेदि० । स्वार्थे क । तत्रैव । लुब्ध इव कायति कै-क । लुब्धक आधाकारताराभेदे खगोलशब्दे २४२२पृ०दृश्यम् ।

लुभ विमोहने तु० पर० अक० सेट् । लुभति अलोभीत् ।

लुभ आकाङ्क्षायां दि० पर० सक० सेट् । लुभ्यति । इरित् अलुभत्-अलोभीत् ।

लुल विमर्द्दने भ्वा० पर० सक० सेट् । लोलति । अलोलीत् ।

लुलाप पुंस्त्री० लुल अन्तर्थे क तमाप्नोति अण् । महिषे अमर० स्त्रियां ङीष् । [लुलितपतत्त्रिपाचम्" भट्टिः ।

लुलित त्रि० लुल क्त । १आन्दोलिते, २चालिते च "अथ

लुष चौर्य्ये भ्वा० पर० सक० सेट् । लोषति अलोषीत् ।

लुष हिंसायां भ्वा० पर० सक० सेट् । लोषति अलोषीत् ।

लुह आकाङ्क्षायां भ्वा० पर० सक० सेट् । लोहति अ- [लोहीत् ।
लुक्षत् ।

लू छेदने क्र्या०प्वा० उभ० सक० सेट् । लुनाति लुनीते अ-

लूता स्त्री लू तक् । कीटभेदे (माकड्सा) अमर । स्वार्थे क अत्र इत्त्वम् । तत्रैव । २पिपीलिकायां ३रोगभेदे (मर्म्मपचे) मेदि० ।

लून त्रि० लू-क्त निष्ठातस्य नः । छिन्ने अमरः ।

लूम न० लू-मक् । लाङ्गूले अमर । [लुनत् ।

लूष वधे कोपे च चु० उभ० सक० सेट् । लूषयति ते अलू-

लेख पु० लिख्यते पूज्यते चित्रादिदेवोऽसौ लिख-कर्म्मणि घञ् ।१देवे अमर । भावे घञ् २लेखने । कर्म्मणि घञ्

ह्रस्वा पुनः। भागदानक्रयाधानसंविद्दास ऋणादिभिः। सप्तधा लौकिकं लेख्यन्त्रिविधं राजशासनम्"। मरीचि रपि"स्थावरे विक्रयाधाने विभागे दान एव च। लिखिते-नाप्नुयात् सिद्धिमविसंवादमेव च" विभागो दायभागः आधानमाधीकरणम् संवित्समय· आदिपदेन विपक्षा-दिपरिग्रहः। भागपत्रादीनां लक्षणमाह बृहस्पतिः "भ्रातरः संविभक्ता ये स्वरुच्या तु परस्परम्। विभाग पत्र कुर्वन्ति भागलेख्यन्तदुच्यते। भूमिन्दत्त्वा तु यत्पत्रं कुर्याच्चन्द्रार्ककालिकम्। अनाच्छेद्यमनाहार्यं दान-लेख्यन्तु तद्विदुः। गृहक्षेत्रादिकं क्रीत्वा तुल्यमूल्या क्षरान्वितम्। पत्रं कारयते यत्तु क्रयलेख्यन्तदुच्यते। लुकायित त्रि· कुर्थतन्स्क दत्त्वा लेख्यहरोति यः। गोप्य यस्य तादृश स्वाचरति धिलेख्यन्तदुच्यते। ग्रामे देशे च लुज कथने चुरादौ ग्रासे च चु· परस्परम्। राजाविरोधिधर्मार्थं लुञ्जयति ते अलुलुञ्जत् त। बद्धत्वीनः कान्तारे लि लुञ्चित त्रि· लुञ्च-णिच्-क्त। अपसारिते दूरीकृते। "शब्द"

लुट दीप्तौ अक· प्रतिघाते सक· भ्वा· आत्म· सेट्। लोटते लृदित् लुङि अम· अलुटत् अलोटिष्ट।

लुट हरणे भ्वा·पर·सक·सेट् इदित्। लुण्टति अलुण्टीत्।

लुट दीप्तौ चु·उभ·सक·सेट्। लोटयति ते अलूलुटत् त।

लुट विलोडने, हरणे च दिवा· सक· पर·सेट्। लुट्यति अलुटत्। इदित् घञि वा लुण्टः।

लुट विलोडने सम्बन्धे च दिवा· सक·पर·सेट्। लुट्यति अलोटीत्। अत्रार्थे भ्वादिरपि। लोटति।

लुट गतौ चौर्ये च सक· प्रतीघाते आलस्ये च अक· भ्वा· पर· सेट् इदित्। लुण्टति अलुण्टीत्।

लुठ प्रतिघाते भ्वा· आ· लुङि उभ· सक· सेट्। लोठते अलुठत् अलोठिष्ट

लुठ उपघाते भ्वा· अर्थे सप्तरे वान्यस्तु वारयेत्"। अत्र लुठ ले·भ सप्तविधं लेख्यं स्वहस्तान्यहस्तभेदेन द्विविधमाह बृ· नोक्तम् "लेख्यन्तु द्विविधं प्रोक्तं स्वहस्तान्यकृतन्तथा"। स्वहस्त साक्षिनियमोऽन्यकृते तन्नियम इत्याह योगीश्वरेण स एव "असाक्षिमत्साक्षिमच्च सिद्धिर्देशस्थितेस्तयो रिति"। असाक्षिमदपौरुषेयं। याज्ञवल्क्यः "विनापि साक्षिभिर्लेख्यं स्वहस्तलिखितञ्च यत्। तत्प्रमाणं स्मृतं सर्वं बलोपधिकृतादृते"। इत्यपिगन्तुः प्रायुक्तलेख-लिखनसदृशं दाप्य सर्वेष्वपि अवो न प्रत्यमान-लिख्य। तथा च मनुः "बलाद्दत्तं बलाद्भुक्तं बलाद् यच्चापि लेखितम्। सर्वान् बलकृतानर्थानकृतान्मनु-रब्रवीत्"। नारदोऽपि "मत्ताभियुक्तस्त्रीबालबलात्-कारकृतञ्च यत्। तदप्रमाणं लिखितं भयोपधिकृत-न्तथेति"। अन्यकृते विशेषान्तरमाह योगीश्वरः "यः कश्चिदर्थो निष्णातः स्वरुच्या तु परस्परम्। लेख्यन्तु साक्षिमत्कार्यं तस्मिन्धनिकपूर्वकम्॥ समामासतद-र्द्धाहर्नामजातिस्वगोत्रकैः। सब्रह्मचारिकात्मीयपितृ-नामादिचिह्नितम्"। धनिकनामपूर्वकमित्यनेनोत्तमर्ण-नामोपरि लेख्यमधमर्णनाम तदध इत्यर्थः। एतदधमर्ण-प्रत्यर्थित्वमन्यत्राऽसम्भवात्। समामासादि यथा शकाब्दमध्येऽपि सब्रह्मचारिकमिहुचादिनामप्रयुक्त-गुणनाम बहवृचः कठ इत्यादि। वशिष्ठोऽपि "कालं निवेश्य राजानं स्थानं निवसनन्तथा। दायकं च इकञ्चैव पितृनाम्ना च संयुतम्। जातिञ्चैवस्व गोत्राञ्च द्रव्य-माधिं सचिह्नकम्। वृद्धिं ग्राहकहस्तञ्च विदितार्थौ च साक्षिणौ"। स्थानं जनपदः। निवसनं पुरग्रामादिकं ग्राहकोऽधमर्णः। तन्निवेशनप्रकारमाह योगीश्वरः "समाप्तेऽर्थे ऋणी नाम स्वहस्तेन निवेशयेत्। मता मेऽमुकपुत्रस्य यदत्रोपरि लेखितमिति"। साक्षिणा-लुभ वि· मित्यनेन द्वयोरप्यनुज्ञानात् अपरत्रनियमो नार्थेत्युक्त लुभ आ· मेंऽस्तु न भवत्येवेति॥ अत्र साक्षिलेखकार्थं स्वहस्ते-लुल त्रि· नाक्षरं कार्यं नियममाह स एव "साक्षिणश्च स्वहस्तेन लुलाय पितृनामकपूर्वकम्। अत्राहममुकः साक्षी लिखेयुरिति ते समाः। उभयाभ्यर्थितेनैतन्मया ह्यमुकसूनुना॥ लिखितं ह्यमुकेनेति लेखकोऽन्ते ततो लिखेत्"। समा इत्यनेन गुणसाम्यं सङ्ख्यास्यस्य वैषम्यानियमाय विव-क्षितम्। अथवा द्रव्यकारमञ्च वस्तु वैषम्यस्य सामान्यत एव साक्षित्व प्राप्तेर्नोपादेयः। अलेख्यसाक्षिणो सर्वथा लिखनविदिते नारदः आह "अलिपिज्ञ ऋणी यः स्यात् लेखयेत् स्वमतं स तु लेखयेत्। साक्षी वा साक्षिणान्येन सर्वसाक्षिसमीपतः" इति।

त्रिविधं राजशासनमित्युक्तम् तद्विधं विविनक्ति बृह-स्पतिः "दत्त्वा भूम्यादिकं राजा ताम्रपट्टे पटेऽथ वा। शासनं कारयेद्धर्म्यं स्थानवंशादिसंयुतम्। मातापित्रो-रात्मनश्च पुण्यायामुकसूनवे। दत्तमय मुकायाद्य दत्त्वा-यद्गृह्यायोदवे। अन्वार्थेनमकालीनं पुत्रपौत्रान्वया-नुगम्। अनाच्छेद्यमनाहार्यं सर्वभागविवर्जितम्। दात· पालयितुः स्वर्गं हर्तुर्नरकमेव च। षष्टिं

षष्टिं वर्षसहस्राणि दानाच्छेदफलं लिखेत्। ज्ञातं मयेति लिखितं सन्धिविग्रहलेखकैः। समुद्रं वर्षमासादिधनाध्यक्षाक्षरान्वितम्। एवंविधं राजकृतं शासनं समुदाहृतम्। देशादिकं यस्य राजा लिखितेन प्रयच्छति। सेवाशौर्य्यादिना तुष्टः प्रसादलिखितं तु तत्। पूर्वोत्तरक्रियावादनिर्णयान्ते यदा नृप। प्रदद्याज्जयिने लेख्यं जयपत्रं तदुच्यते"। समग्रचारणे व्यवहाराध्यायिने। सर्वभागविवर्जितम् अकरदानपुरुषादिदेशीयरहितम्। योगीश्वरः शासनप्रकारमाह "भूमिं दत्त्वा निबन्धं वा कृत्वा लेख्यन्तु कारयेत्। आगामिभद्रनृपतिपरिज्ञानाय पार्थिवः। पटे वा ताम्रपट्टे वा स्वमुद्रोपरिचिह्नितम्। अभिलेख्यात्मनोवंश्यानात्मानञ्च महीपतिः। प्रतिग्रहपरीमाणं दानच्छेदोपवर्णनम्। स्वहस्तकालसम्पन्नं शासनं कारयेत् स्थिरमिति"। इयन्ति गर्भक्षयकभारादाविदन्ति पर्णकस्तकादीन्यस्मै देयानीति राज्ञो नियतदाननिबन्धं कारयेत् सन्धिविग्रहाद्यधिकारिद्वारेणेत्यर्थः। तथा च व्यासः "राज्ञा तु स्वयमादिष्टः सन्धिविग्रहलेखकः। ताम्रपट्टे पटे वापि प्रलिखेद्राजशासनमिति"। प्रतिगृह्यत इति प्रतिग्रहो भूम्यादिस्तत्परीमाणं प्रतिग्रहपरीमाणं उपवर्णम् दोषौ नाङ्कनकः। दीयत इति दानम् भूम्यादि तस्य च्छेद निधानादिसीमाद्वारा तदुपवर्णनं तन्निर्देशम्। आत्मवंश्यादीनभिलिख्येत्यन्वय। इदञ्च साधुपर्व्वैरेव प्रेक्षणीयं न लौकिकशब्दनियमः। तथा च संग्रहकारः "राजा स्वहस्तचिह्नेन राजादेशेन संयुतम्। युक्तं राजाभिधानेन मण्डितं राजमुद्रया। सुश्लिष्टपदसन्ध्युक्तिप्रसन्नपदाक्षरम्। शासनं राजदत्तं स्यात् सन्धिविग्रहलेखकैः"। अन्तिमपादोत्तर लिखितमिति शेषः। तस्मिन्नत्र लौकिकदेशभाषादिप्रतिषेधो नेत्याह नारदः "देशाचाराविरुद्धं यद्व्यक्ताधिविधिलक्षणम्। तत्प्रमाणं स्मृतं लेख्यमविलुप्तक्रमाक्षरमिति"। शासने राज्ञा स्वहस्तेनैव अवश्यं लेख्यमित्याह व्यासः "स्वहस्तं मताभव अक्षरेण विलेखयेत्। मतामेऽमुकपुत्रस्य अमुकस्य महीपतेः"। सन्धिविग्रहस्य पूर्ववाक्यं प्रतिलेखितमात्रयः तयोरात्मस्वहस्तलिपनानियमात्। इदञ्च राज्ञः प्रतिपत्तौ समर्थ्योपलिखाह किञ्च "पटे वा ताम्रपट्टे वा लिखितं स्वमुद्राङ्कमागामिमद्रनृपतिपरिज्ञानार्थं दद्यादिति"। कृत्स्न दानापहार-

दोषप्रतिपादनमपि भाविन्नृपप्रत्यायनार्थं तत्रावश्यकमित्याह व्यासः "षष्टिवर्षसहस्राणि दानच्छेदफलं तथा। आगामिनृपसामन्तबोधनायाभिलेखयेत्" इति। षष्टिवर्षसहस्राणीत्यादि पुराणवचनमभिप्रेत्य आच्छेदयोः दानापहारयोः स्वर्गनरकादिफलं लेखयेद्राजेत्यर्थः।"

लेख्यपत्त्र पु॰ लिख्यतेऽत्र णयत् लेख्यं पत्रं यस्य। १ताल-वृक्षे भरतः। कर्म॰, २लेख्ये पत्रे न॰ [लिपते अलेखिष्ट।

लेप गमने भ्वा॰ आत्म॰ सक॰ सेट् इदित् चङि न ह्रस्वः।

लेप पु॰ लिप लेप-वा घञ्। १भोजने, २लेपने च मेदि॰। कर्मणि घञ्। ३सुधायाम् (चालिचुन) विश्वः। ४पिण्ड-दत्तपिण्डशेषे "लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्ड-भागिनः" स्मृतिः। [प्रलगण्ड पु॰ अमर।

लेपक त्रि॰ लिम्पति लिप ण्वुल्। १लेपनकरे २स्त्र तिभेदे

लेपन न॰ लिप-ल्युट्। (लेपा) इति ख्याते १व्यापारे। कर्मणि ल्युट्। २तुरुष्कनामगन्धद्रव्ये राजनि॰।

लेय पु॰ सिंहराशौ ज्यो॰ त॰।

लेलिहा स्त्री सर्वदेवजीवन्यासाङ्गे मुद्राभेदे तल्लक्षणं यथा "तर्जनीमध्यमाऽनामा समं कुर्यादधोमुखीः। अनामायां क्षिपेत् वृद्धाङ्गुष्ठौ कृत्वा कनिष्ठिकाम्। लेलिहा नाम मुद्रेयं जीवन्यासे प्रकीर्त्तिता" तन्त्रसा॰।

लेलिहान पु॰ लिह यङ् लुक् ताच्छील्ये चानश्। १शिवे शब्दर॰ २सर्पे पुंस्त्री॰ हेमच॰। ३पुनःपुनर्लेहनकरे त्रि॰ ताराद्देवतापूजाङ्गे अङ्गुल्यादिसन्निवेशविशेषरूपे ४मुद्राभेदे स्त्री। तल्लक्षणं यथा "वक्त्रं विस्तारितं कृत्वा प्रथो जिह्वां च चालयेत्। पार्श्वस्थं मुष्टियुगल लेलिहानेति कीर्त्तिता" तन्त्रसा॰। [२व्यसने च।

लेश पु॰ लिश अल्पीभावे घञ्। १अल्पे २लवे अमरः।

लेष्टु पु॰ लिश-तुन्। लोष्टे अमरः। [लोष्टभेदनोऽप्यत्र।

लेष्टुघ्न पु॰ लेष्टुं हन्ति हन-क। लेष्टभेदके मुद्गरे शब्दच॰ ध्रु

लेह पु॰ लिह-घञ्। १आहारे २आस्वादे जिह्वया रसा-स्वादव्यापारभेदे (चाटा) च हेमच॰। भावे ल्युट्। लेहन-मप्यत्र न॰।

लेहिन पु॰ लिह-इनन्। टङ्कणे (सोहागा) हेमच॰।

लेह्य त्रि॰ लिह ण्यत्। जिह्वया १आस्वाद्ये। २अमृते न॰ शब्दच॰।

लैङ्ग न॰ लिङ्गमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः अण्। अष्टादशसु महा-पुराणेषु मध्ये एकादशे १महापुराणे। लिङ्गं तदाकारः

अस्त्यस्याः फलेषु अण् ङीप्। २लिङ्गिनीवृक्षे स्त्री राजनि॰ तस्येदमण्।२लिङ्गसम्बद्धे त्रि॰स्त्रियां ङीप्।

लैङ्गिक त्रि॰ लिङ्गेनानुमापकचिह्नादिना आपादितस्तत आगतो वा ठञ्। लिङ्गादिभिः १कल्पिते २अनुमिते साध्ये लिङ्गोपहितलैङ्गिकभानमित्याचार्याः। अर्थप्रकाशसामर्थ्यं लिङ्गेन कल्पिते ३मन्त्रादीनां तत्तत्कर्मादि विनियोगे च।

लोक दीप्तौ चु॰उभ॰सक॰सेट्। लोकयति ते अलूलुकत् त।

लोक दर्शने भ्वा॰आ॰सक॰सेट्। लोकते अलोकिष्ट लुलोके। ऋदित् चङि न ह्रस्वः। अलुलोकत् त।

लोक पु॰ लोक्यतेऽसौ लोक–घञ्। १भुवने भुवनशब्दे दृश्यम्। २जने च अमरः। भावे घञ्। ३दर्शने।

लोककान्ता स्त्री ६त॰। १ऋषभौषधे राजनि॰ २लोकस्याभिमते ३लोकप्रिये च त्रि॰। [अमरः।

लोकजित् पु॰ लोकं लोकाचारं जितवान् जि–क्विप्। बुद्धे

लोकपाल पु॰ लोकान् पालयति पा–णिच् अण्। १लोकपालके नृपे, २इन्द्रादिदिक्पाले, ३विनायकादिषु पञ्चसु। ४लोकरक्षकमात्रे त्रि॰। लोकनाथादयोऽप्यत्र।

लोकबान्धव पु॰ लोकानां बान्धवः सर्वकर्मप्रवर्त्तकत्वात्। सूर्य्ये जटा॰। [लोकबहिर्भूते।

लोकबाह्य त्रि॰ बहिश्चरति बहिस्+ष्यञ् टिलोपश्च ५त॰।

लोकमातृ स्त्री लोकानां मातेव रक्षित्री। १लक्ष्म्याम् अमरः ६त॰। लोकानां मातरि त्रि॰।

लोकलोचन पु॰लोकैर्लोच्यतेऽनेन लुच ल्युट्।१सूर्य्ये शब्दर॰ लोकस्य लोचनमिव। सूर्य्ये न॰। लोकनेत्रादयोऽप्यत्र न॰

लोकायत न॰ लोकेषु आयतम् विस्तीर्णम् अनायाससाध्यत्वात्। चार्वाकमतविरुद्धधर्म्मे शब्दच॰।

लोकायतिक पु॰लोकायतं तन्त्रतम् अस्त्यस्य ठन्। चार्वाके।

लोकालोक पु॰ आ लोक्यतेऽसौ लोकः न लोक्यतेऽसौ कर्म॰। स्वनामख्याते सूर्य्यकिरणसम्बन्धसीमापर्वते। तस्य च पार्श्वयोरातपानातपसम्बन्धात्तथात्वम्।

लोकेश पु॰ ६त॰। १ब्रह्मणि अमरः। २नृपतौ ३पारदे च राजनि॰बुद्धभेदे त्रिका॰। [न ह्रस्व॰। अलुलोचत् त।

लोच दीप्तौ चु॰उभ॰सक॰ सेट्। लोचयति ते अलुलोचत् चङि

लोच दर्शने भ्वा॰ आत्म॰ सक॰ सेट्। लोचते अलोचिष्ट। ऋदित् चङि न ह्रस्वः।

लोचक न॰ लोच–ण्वुल्। १मांसपिण्डे, २कर्णिकतारके ३कज्जले ४स्त्रीणां ललाटाभरणे, ५नीलवस्त्रे, ६कर्णपूरे, ७कदल्यां, ८मूर्धायां ९निर्बुद्धौ १०भ्रूस्थचर्मणि मेदि॰ ११सर्पकञ्चुके शब्दर॰।

लोचन न॰लोच्यतेऽनेन लोच–करणे ल्युट्। १नेत्रे अमरः। भावे ल्युट्। २दर्शनक्रियायाम्। युच्। ३दर्शने ४आलोचने च स्त्री टाप् अमरः। ५महाश्रावणिकीटे स्त्री राजनि॰ ङीप्।

लोचनहिता स्त्री ६त॰। वत्साक्षने (वंत) राजनि॰।

लोचमस्तक पु॰ लोचप्रते लोचं मस्तकं यस्य। मयूरशिखायाम् अमरः।

लोट(ड) उन्मादे भ्वा॰ पर॰ सक॰ सेट्। लोट(ड)ति। अलोटी(डी)त्। ऋदित् चङि न ह्रस्व।

लोणा स्त्री लवणमस्त्यस्याः भक्षणसमये अपेक्ष्यत्वेन अच्। १चुक्राम्लिकायाम् राजनि॰। लोणाम्लाप्यत्र स्त्री राजनि॰

लोणार न॰ लवणमृच्छति कारणत्वेन ऋ–अण् उप॰स॰। पृषो॰ लवणजे क्षारभेदे राजनि॰।

लोत न॰ लू–तन्। १चोरितधने, लोप्त्र (वमाल) जटाधरः २चिह्ने सि॰ कौ॰। ३नेत्राम्बुनि त्रिका॰ ४लवणे च

लोत्र न॰ लू ष्ट्रन्। १अश्रुजले, २चोरितधने च संक्षिप्तसा॰।

लोध्र पु॰ रुध–अच् रस्य लः। स्वनामख्याते वृक्षे रत्नमा॰।

लोध्र पु॰ रुध–रन् रस्य लः। (लोध) ख्याते वृक्षे अमरः। "लोध्रो ग्राही लघुः शीतश्चक्षुष्यः कफपित्तनुत्। कषायो रक्तपित्तासृग्ज्वरातीसारशोथहृत्" भावप्र॰।

लोप पु॰ लुप–भावे घञ्। १विनाशे २छेदने, ३आकुलीभावे, ४व्याकरणोक्ते अदर्शनरूपे नाशे च। लोपयति ऋषीणां रूपगर्वम् अच्। २अगस्त्यमुनिपत्न्यां स्त्री जटा॰।

लोपापक पुंस्त्री॰ लोपमदर्शनमाप्नोति कुतम् आप–ण्वुल्। शृगाले शब्दमा॰ स्त्रियाम् अजा॰ टाप् अत इत्वम्।

लोपामुद्रा स्त्री मुदं राति रा–क कर्म॰। अगस्त्यमुनिपत्न्याम् अमरः।

लोप्त्र न॰लुप–ष्ट्रन्। लोप्त्रधने ऋत्विजपोष्पति तत्पक्षे ङीष्।

लोभ पु॰ लुभ–आकाङ्क्षायां भावे घञ्। परद्रव्येषु अतिगृध्नताभिलाषे "परवित्तादिकं दृष्ट्वा नेतुं यो हृदि जायते। अभिलाषो द्विजश्रेष्ठ। स लोभः परिकीर्त्तितः" पद्मपु॰।

लोभिन् त्रि॰लुभ–णिनि। परद्रव्येषु अतितृष्णावति जटा॰।

लोभ्य पु॰ लुभ॰कर्मणि यत्। १मुद्गे हेमच॰। २लोभनीय पदार्थे त्रि॰। [अमरः। तत्प्रधाने ३बाहुल्ये न॰ जटा॰

लोम न॰ लू–मन्। देहजाते केशाकारे १रोमाख्ये द्रव्ये

लोमकर्ण पुंस्त्री लोमवद्धृदः कर्णौ यस्य शश॰। शश

हेमच० तत्कर्णस्य लोमशत्वात्तथात्वम् स्त्रियां ङीप् ।

लोमकूप पु० लोम्नां कूप इव । रोमाधारे १छिद्राकारे गर्त्ते

लोमघ्न न० लोमानि हन्ति हन-टक् । (टाक) रोगभेदे ।

लोमन् पु० लू-मनिन् । देहस्थे केशतुल्य (रो-या) पदार्थे अमरः । [नृपभेदे रामा०

लोमपाद पु० लोमयुक्तौ पादावस्य या०त० । अङ्गदेशस्थे

लोमश पु० लोमानि बाहुल्येन सन्त्यस्य श । १मुनिभेदे २मेषे ३लोमयुक्ते त्रि० मेदि० । ४काकजङ्घायां ५जटामांस्यां, ६वचायाम् ७शूकशिम्ब्याम् ८महामेदायां ९काशीसे १०शाकिनीभेदे च स्त्री० मेदि० ११गण्डदूर्व्याम् १२अतिबलायां च स्त्री विश्वः । १३मकमांस्यां स्त्री राजनि० ॥ [राजनि०

लोमशकाण्डा स्त्री लोमश इव काण्डोऽस्याः । कर्कट्याम्

लोमशपर्णिका स्त्री लोमशानीव पर्णानि यस्याः कप् अत इत्वम् । माषपर्ण्याम् शब्दच० । [राजनि०

लोमशपुष्पक पु० लोमशमिव पुष्पमस्य कप् । शिरीषवृक्षे

लोमशातन न० लोमानि शातयति शद-णिच् तालादेशः ल्यु । लोमशातने औषधभेदे गरु० पु० १८६ अ० तदौषधमुक्तं यथा "हरितालसुधाचूर्णं कदलीदलभस्मना । एतद्द्रव्येण चोद्धर्त्यं लोमशातनमुत्तमम् । अ वर्णं हरितालञ्च तण्डुलाम्ब फलानि च । लाक्षा रस-समायुक्तं लोमशातनमुत्तमम् । यथा च हरितालञ्च शङ्खचैव मनःशिला । सैन्धवेन चैकैकत्र छागमूत्रेण पेष येत् । अनुलेपनमात्रेण लोमशातनमुत्तमम्" ।

लोमहर्षण न० लोम्नां हर्षणं हर्षजनकव्यापार इव. उद्भेद इति यावत् ।१रोमाञ्चे । लोमानि हर्षयति उत्तमश्लोककथया हृष-णिच्-ल्यु । व्यासशिष्ये सूतवंश्ये स्वनामख्याते २सौतपितरि पु० "प्रख्यातो व्यासशिष्योऽभूत् सूतो वै लोमहर्षणः । हरं चर्चितवान् तस्मै ददौ व्यासो महापानि" विष्णुपु० ।

लोमहृत् पु० लोमानि हरति हृ-क्विप् तुक् च । १हरितालके हेमच० । लोमशातनहन्तृ तद्ध तव तं हरणम् ।

लोल त्रि० लोड-अच् डस्य लः ।१चञ्चले २सतृष्णे च अमर० ३जिह्वायां ४सन्मृगाय स्त्री मेदि० ।

लोलार्क पु० काश्यां स्थितरूर्यमूर्त्तिभेदे काशीख० ४६अ० ।

लोलिका स्त्री लोडयति दोषं हरति लोड-ण्वुल् टाप् अत इत्वं च । १चाङ्गेर्याम् (चुकोपालङ्क) शब्दा० ।

लोलित त्रि० लुल-णिच् क्त । चालिते ।

लोलुप(भ) त्रि० लुभ-यङ् अच् पृषो० भस्य वा पः । अति-लोभयुक्ते अमरः । [शब्दरत्ना०

लोष्ट सङ्घाते राशीकरणे भ्वा० आत्म० सक० सेट् । लोष्टते

लोष्ट पुंन० लोष्ट-अच् । १मृत्पिण्डे (ढेला) अमर । २लोहमले राजनि० ।

लोष्टघ्न पु० लोष्टं हन्ति मर्दयति हन०क । लोष्टभेदने मुद्गरादौ भरतः । [भेदनसाधके मुद्गरादौ भरतः ।

लोष्टभेदन पु० लोष्टं भिनत्ति विमर्दयति भिद-ल्यु । लोष्ट०

लोष्टु पु० लोष्ट-तुन् । लोष्टे हेमच० ।

लोह पुंन० लू विच् लोवं लाति ला-क । १धातुभेदे अमरः । २धातुमात्रे मेदि० ३रुधिरे राजनि० ४अगुरु-चन्दने न० अमरः ॥ धातुभेदस्तदुत्पादि भावप्र० उक्तं यथा "अथ लोहस्योत्पत्तिनामलक्षणगुणाः "पुरा लोमिलदैत्यानां निहतानां सुरैर्युधि । उत्पन्नानि शरीरेभ्यो लोहानि विविधानि च । लोहोऽस्तो शस्तकं तीक्ष्णं पिण्डं कालायसायसी । शुद्धताहननीक्ष्णेदवक-दाहस्य कारिता । अयसदोषः षड्गन्धो दोषाः समाय-सस्य तः । लोहं तिक्तरसं शीतं मधुरं तुवरं गुरु । रूक्षं वयस्यं चक्षुष्यं लेखनं वातलं जयेत् । कफं पित्तं गरं शूलं शोथार्शःप्लीहपाण्डुताः । मेदोमेहकृमीन् कुष्ठं तत्किट्टं तद्वदेव हि । पाण्डुत्वकुष्ठामदन्त्युद्भवं भेदं कुष्ठोगन्धं कुरुतेऽशरीरं । नानारुजाश्चापि तथा प्रकोपं करोति दुष्टामपक्वलोहम् । लौहकारि मद-कारि चायसं चेदशुद्धिमदग्धमृतं भुवम् । पाटवं न तनुते शरीरके दारुणां हृदि रुजाश्च यच्छति । कुष्ठापत्तं विशतिशस्त्र नाभाने रालिकां तथा । मदं-मज्वरश्चापि सकेलोहस्य सेवनः" । तत्र मारलोहस्य भक्षणं मुण्डायं "अमात्यन्तमपरोपारोगकुण्डाभ्यानेन सेवयेत् । लोहे सूर्यस्य श्यक्तापि तन्नामपि धीयते । लोहपाते इव उत्पादकपरोममिनिवारकम् । अर्ध-लोहं बाल मुहूर्ते पर्यागस्य । अर्थेन धीमं विनं भावं भावं मनोहरम्" । अथ कान्तलोहस्य लक्षणं गुणाश्च । "यत् पात्रेण प्रसरति जले तैलबिन्दुः प्रतप्तो हिङ्गुर्गन्धं त्यजति च निजं तिक्तता निम्बकल्कः । तप्तं दुग्धं याति शिखराकारं नैति भूमौ कणाङ्ग कान्त लोहं तदुक्तं लक्षणम् । कान्तलोहं सर्वोत्तमम् । कालादोषैरुनाशयति भेषजमाश्रयम् । चालकाकोमृक्षानि अद कामन्हो धाय । आयाम-

मन्दाग्नित्वं यक्ष्मापि शिरोरुजम्। सर्वान् रोगान् विजयते कान्तलोहं न संशयः। बलं वीर्य्यं वपुःपुष्टिं कुरुतेऽग्निं विवर्द्धयेत्"। अथ किट्टस्य "ध्मायमानस्य लोहस्य मलं मण्डूरमुच्यते। लोहसिंहानिका किट्टं सिंहाणञ्च निगद्यते। यल्लोहं यद्गुणं प्रोक्तं तत्किट्टमपि तद्गुणम्"। अथ लोहस्य दोषशान्तये शोधनमभिधीयते "पत्तलीकृतपत्राणि लोहस्याग्नौ प्रतापयेत्। निषिञ्चेत् तप्ततप्तानि तैले तक्रे च काञ्जिके। गोमूत्रे च कुलत्थानां कषाये च त्रिधा त्रिधा। एवं लोहस्य पत्राणां विशुद्धिः संप्रजायते"। अथ लोहस्य मारणविधिः "शुद्धलोहभवं चूर्णं पातालगरुडीरसैः। मर्द्दयित्वा पुटेद्वह्नौ दद्यादेवं पुटद्वयम्। पुटत्रयं कुमार्य्याश्च कुठारच्छिन्निकारसैः। पुटषट्कं ततो दद्यादेवं तीक्ष्णमृतिर्भवेत्"। अन्यच्च। "चिमेद्दुद्वादशांशेन दरदं तीक्ष्णचूर्णतः। मर्द्दयेत् कन्यकाद्रावैर्यामयुग्मं ततः पुटेत्। एवं सप्तपुटैर्मृत्युं लोहचूर्णमवाप्नुयात्। सत्याऽनुभूतो योगीन्द्रैः क्रमोऽन्यो लोहमारणे। कथ्यते रामराजेन कौतूहलधियाऽधुना। रसकाद्द्विगुणं गन्धं दत्त्वा कुर्य्याच्च कज्जलीम्। द्वयोः समं लोहचूर्णं मर्द्दयेत् कन्यकाद्रवैः। यामयुग्मं ततः पिण्डं कृत्वा ताम्रस्य पात्रके। घर्मे धृत्वा रुबुकस्य पत्रैराच्छादयेद्बुधः। यामद्वयाद्भवेदुष्णं धान्यराशौ न्यसेत्ततः। दत्त्वोपरि शरावञ्च त्रिदिनान्ते समुद्धरेत्। पिष्ट्वा च गालयेद्वस्त्रादेवं वारितरं भवेत्। दाडिमस्य दलं पिष्ट्वा तत्तद्वर्णानुसारिणा। तद्रसेनायसश्चूर्णं बलीयान् प्लावयेदपि। आतपे शोषयेत्तच्च पुटेदेवं पुनः पुनः। एकविंशतिवारैस्तन्म्रियते नात्र संशयः। एवं सर्वाणि लोहानि स्वर्णादीन्यपि मारयेत्"। एवं मारितलोहस्य गुणाः "लोहं तिक्तं सरं शीतं कषायं मधुरं गुरु। रूक्षं वयस्यं चक्षुष्यं लेखनं वातलं जयेत्। कफं पित्तं गरं शूलं शोथार्शःप्लीहपाण्डुताः। मेदोमेहकृमीन् कुष्ठं तत्किट्टं तद्वदेव हि। गुञ्जामेकां समारभ्य यावत् स्युर्नव रक्तिकाः। तावल्लोहं समश्नीयाद्यथादोषानलं नरः। कुष्माण्डं तिलतैलञ्च माषान्नं राजिकां तथा। मद्यमम्लरसञ्चैव वर्जयेल्लोहसेवकः" भावप्र०। "यदा तु धावदे पात्रे पक्वमन्नानि वै द्विजाः। स पापिष्ठोऽपि भुङ्क्तेऽन्नं रौरवे परिपच्यते" मत्स्यपु०। "वम पात्रे नवं विद्यात् शमेव च। मद्यादिकं मधु गुडं नारिकेलोदकं तथा। फलं मूलञ्च यत् किञ्चिदभक्ष्यं मनुरब्रवीत्" ब्रह्मवै०।

**लोहकण्टक** पु० लोहमिव कठिनः कण्टको यस्य। १मदनद्रुमे शब्दच०। २लोहमयकण्टके च।

**लोहकार** पु० लोहं तन्मयं शस्त्रादि करोति कृ-अण्। कर्मकारे। ण्वुल्। लोहकारकोऽप्यत्र। "गोपालात् तन्तुवाय्यां वै कर्मकारोऽभवत् सुतः" पराशरोक्ते जातिभेदे पुंस्त्री०।

**लोहकिट्ट** न० ६त०। लोहमले। (लोहार गु) राजनि०।

**लोहचूर्ण** न० ६त०। (लोहागुर) ख्याते १पदार्थे २लोहमले राजनि०।

**लोहज** न० लोहात् लोहाभ्यां वा जायते जन-ड। १लोहमले राजनि० २धातुद्वयजे कांस्ये च हेमच०।

**लोहद्राविन्** पु० लोहानि धातुद्रव्याणि द्रावयति द्रु-णिच्-णिनि। १टङ्कणे (सोहागा) राजनि०। २धातुद्रावके त्रि०। [अमरः स्त्रियां ङीप्।

**लोहपृष्ठ** पुंस्त्री० लोहमिव कठिनं पृष्ठमस्य। कङ्कपक्षिणि

**लोहमारक** पु० लोहं मारयति जारयति मृ-णिच्-ण्वुल्। शालिपर्णीवृक्षे त्रिका०। [२लोहपाचके त्रि०।

**लोहल** पु० लोहमिव लाति ला-क। १अव्यक्तवचने अमरः

**लोहवर** न० लोहेषु सर्वधातुषु मध्ये वरम्। स्वर्णे मेदि०।

**लोहश्लेषण** न० लोहानि स्वर्णादीनि श्लेषयति योजयति श्लिष-णिच्-ल्यु। टङ्कणे (सोहागा) हेमच०।

**लोहसङ्कर** न० लोहानां धातुद्रव्याणां सङ्करो यत्र। मिश्रितधातौ १रीत्यादौ २वर्त्तलोहे च राजनि०।

**लोहाभिसा(हा)र** पु० लोहं तन्मयशस्त्रम् अभिसा(हा)र्यतेऽत्र अभि+सृ-(हृ)-णि-आधारे घञ्। राज्ञां युद्धयात्रादौ शस्त्रनीराजनाविधौ अमरः।

**लोहार्गल** पु० १तीर्थभेदे वराहपु०। २लोहकीले च।

**लोहित** न० रुह रस्य लः इतच्। १कुङ्कुमे २रक्तचन्दने ३रक्तगोशीर्षकभेदे मेदि०। ४पद्मके ५हरिचन्दने शब्दच०। ६रक्तकुङ्कुमे ७रुधिरे च राजनि० ८युद्धे हेमच०। ९नदभेदे १०मर्दने ११रक्तवर्णे च पुं०मेदि०। १२रक्तगुणयुते त्रि०। १३नागभेदे १४रोहितमत्स्ये १५सर्पे १६देशभेदे भरतः। १७अङ्गारे शब्दच० १८रक्तशाली १९रक्तशालौ राजनि०। २०वनभेदे २१वरोहरभेदे महाभारते तस्य। वर्णे जातौ स्त्रियां ङीप्। वर्णे तु स्त्रीत्वे ङीप् तस्य नः। लोहिनी वाच्यलिङ्गयुतास्त्रियाम्। रुह-इतन् रस्य लः। रोहिण्यादि स्त्रियां टाप्।

लोहितक न० लोहितमिव कायति कै-क। १पित्तले राजनि०। लोहित+स्वार्थे कन्। २पद्मरागमणौ पु० हेमच०। ३मङ्गलग्रहे पु० शब्दमाला।

लोहितचन्दन न०कर्म०। १कुङ्कुमे अमरः २रक्तचन्दने च।

लोहितपुष्पक पु० लोहितानि रक्तानि पुष्पाण्यस्य कप्। दाडिमवृक्षे भावप्र०। २रक्तवर्णपुष्पयुते त्रि०।

लोहितमृत्तिका स्त्री कर्म०। १गैरिके (गेरिमाटी) रत्नमा० २रक्तमृदि च।

लोहिता स्त्री रुह-इतच् रस्य लः। १वराहक्रान्तायां शब्दच० २रक्तपुनर्नवायां राजनि०। ३रक्तवर्णायां स्त्रियाञ्च।

लोहिताक्ष पु०लोहिते अक्षिणी यस्य षच् समा०। १विष्णौ शब्दच० २कोकिले च पुंस्त्री० शब्दच०। ३रक्तनेत्रयुते त्रि० स्त्रियां ङीष्। [म्पिल्लके च राजनि०।

लोहिताङ्ग पु०लोहितमङ्गमस्य। १मङ्गलग्रहे अमरः २का

लोहितानन पुंस्त्री० लोहितमाननमस्य। १नकुले राजनि० स्त्रियां ङीष्। २रक्तमुखे त्रि० स्त्रियां टाप्। [त्रिका०

लोहितायस् न० लोहितं वर्णमेति इण्-असुन्। ताम्रे

लोहितायस न० लोहितमयः अच् स०। १ताम्रे २रक्तवर्णायोधातुभेदे च।

लोहोत्तम न० लोहेषु धातुषूत्तमम्। स्वर्णे हेमच०।

लौकायतिक न० लोकायतं चार्वाकशास्त्रं वेत्त्यधीते वा ठक्। चार्वाकमताश्रिते।

लौकिक त्रि० लोके विदितः प्रसिद्धो हितो वा ठञ्। १लोकविदिते २लोकप्रसिद्धे। ३लोकहिते च।

लौकिकाग्नि पु० कर्म०। विधानेन संस्कारशून्ये वह्नौ।

लौड उन्मादे भ्वा० पर० सक० सेट्। लौडति अलौडीत्। ऋदित् चङि न ह्रस्वः। [२धान्यनाम्ने च।

लौध पु०लोध एव स्वार्थे अण्। (लोधा) १धान्यभेदे भरतः।

लौहज न० लोहात् लोहाद्वा जायते वा जन-ड।१मण्डूरे रत्ना०। धातुरवाले कांस्यपित्तलादौ च।

लौहभाण्ड न० लोहस्य विकारः अण् कर्म०। (हामान-दिस्ता) १लौहमये भाण्डभेदे शब्दच०। २लौहमयपात्र-मात्रे न०।

लौहमल न० लोहस्येव मलम् कर्म०। मण्डूरे राजनि०।

लौहित्य न०लोहितस्य भावः ष्यञ् तस्यापत्यं अण् वा। १रक्त-वर्णे २रक्ताब्धौ लोहितात् परतो जाता लौहित्यस्य नदी स्थितः सन्ने रक्तद्वारदेशे।' लौहित्योऽभिज्ञोऽब्धः।

ल्यी श्लेषे क्र्या० प्वा० पर० सक० अनिट्। ल्यिनाति अल्यै-षीत्। [षीत्।

ल्वी गतौ क्र्या० प्वा० पर० सक० अनिट्। ल्विनाति अल्वै-

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्यसङ्कलिते वाचस्पत्ये लकारादिशब्दार्थ-सङ्कलनम्।

---

## व

वकारः व्यञ्जनवर्णभेद। स च सवर्णोष्मवर्णयोरन्तःस्थितत्वात् अन्तःस्थवर्णभेदः अस्योच्चारणस्थानं दन्तोष्ठौ "दन्त्योष्ठ्यो वः स्मृतो बुधैः" शिक्षोक्तेः। अस्योच्चारणे जिह्वा-ग्रेण दन्तोष्ठयोरीषत्स्पर्शनात् ईषत्स्पृष्टता आभ्यन्तर-प्रयत्नः। बाह्यप्रयत्नाश्चास्य विवारनादघोषा अल्पप्राणश्च। अस्य दन्त्योष्ठ्यत्वात् दन्त्यत्वं कश्चित् ओष्ठ्यत्वमाश्रित्य सावर्ण्यभेदत्वेन संपूर्णतोल्यादौ ओष्ठ्यत्वमाश्रित्य च वकार-परः। दन्त्यत्वमाश्रित्य च अनुस्वारस्थाने अनुनासिको वो वा पक्षे अनुस्वारस्थितिः। अस्य मातृकान्यासे वाम-स्कन्धे न्यस्तता। काव्यादौ प्रयोगे "अवनमय वकौ" वृ० र० टी० धृतेः अफलं फलम्। वर्णाभिधाने अस्य वा-चकशब्दा यथा "वो वालो वारुणो उष्णा कलसो मेदसंज्ञकः। सव्यगोपो व्यालिनी वक्रं वरुणो वाणिशायकः। उत्कारो शाकिनी माला वामः स्कन्ध-स्तनगः शुचिः। इन्दुधारा च वाराहः करपूष्ठ च नन्दकः। जगद्धाता वारिपो च देवोऽनिष्टोऽनिरुद्धकः। शिशिरोऽलो निशाख्या सूक्ष्मा निर्झरो बरः" अस्य ध्यानरूपं यथा "वकारं शृणु चार्वाङ्गि। कुण्डली मोक्षमव्ययम्। पञ्चप्राणमयं वर्णं त्रिशक्तिसहितं सदा। त्रिबिन्दुसहितं वर्णमात्मादितत्त्वसंयुतम्। पञ्चदेवमयं वर्णं पीतविद्युल्लताकृतम्। चतुर्वर्गप्रदं वर्णं सर्वसिद्धिप्रदायकम्" वाचकेषु च "सदाशिवात्मकं देवि तस्य ध्यानं यथा" कुन्द-कुसुमाभां देवीं द्विभुजां पङ्कजेक्षणाम्। शुक्लाम्बराभर-धरां रत्नहारोज्ज्वलां पराम्। एवं ध्यात्वा दिवा

शिखि दीं त्रिदशैर्विताम् । एवं ध्यात्वा वकारं तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्” वर्णोद्धारतन्त्रम् ।

व पु० वा–ड । १वायौ २वरुणे ३सान्त्वने ४मन्त्रणे मेदि० ५राहौ ६कल्याणे ७वसति ८वसतौ ९समुद्रे च शब्द-च० १०व्याघ्रे ११वसने १२वालुके १३वन्दने च एकाक्षर-को० । १४वाहये अव्य० मेदि० “वालवं च यमः पशुः” रघुः । १५वरुणे न० मेदि० । १६वरुणबीजे मान्तमव्ययम् ।

वंश पु० वमति उद्गिरति वम–श तस्य नेत्त्वम् । १पुत्रपौत्राद्यपत्यवर्गे २तृणजातिभेदे (बाँश) अमरः । “वंशः सरो हिमः स्वादुः कषायो वस्तिशोधनः । छेदनः कफपित्तघ्नः कुष्ठास्रव्रणशोथजित् । तत्करीरः कटुः पाकरसे रूक्षो गुरुः सरः । कषायः कफकृत् स्वादुर्विदाही वातपित्तल. । तद्यवास्तु सरा रूक्षाः कषायाः कटुपाकिनः । वातपित्तकरा उष्णा बद्धमूत्राः कफापहाः” भावप्र० । ३पृष्ठावयवे ४वर्गे च मेदि० ५इक्षौ ६शालवृक्षे च राजनि० । ७वाद्यभेदे पुंस्त्री० धर्म्यः स्त्रीत्वे गौरा० ङीष् “वंशीकलेन वशियेन” इति वृन्दावनचम्पूः । तद्विवृतिर्यथा “तालेन राजते गीतं तालो वादित्रसम्भवः । गरीयस्तेन वादित्रं तच्चतुर्विधमुच्यते । ततं शुषिरमानद्धं घनमित्यं चतुर्विधम् । ततं तन्त्रीगतं वाद्यं वंशाद्यं शुषिरं तथा । चर्मावनद्धमानद्धं घनं तालादिकं मतम्” । तत्र शुषिरं यथा “वंशोऽथ पारी मधुरी तित्तिरी शङ्खकाहला । तोडही मुरली बुक्का शृङ्गिका स्वरनाभयः । शृङ्गं कापालिकं वंशचर्मवंशस्तथा परः । एते शुषिरभेदास्तु कथिताः पूर्वसूरिभिः । वर्तुलः सरलश्चैव सर्वदोषविवर्जितः । वैणवः खादिरो वापि रक्तचन्दनजोऽथ वा । लौहजश्चाथ सौवर्णो दन्तिदन्तमयोऽपि वा । राजतस्ताम्रजो वापि कौशलः स्फाटिकोऽथ वा । कनिष्ठाङ्गुलिरन्ध्रेण गर्भरन्ध्रेण शोभितः । चित्रविद्यामशोषेण वंशःकार्यो मनोहर । वंशेनैव मनःप्रीतिः मतङ्गमुनिनोदितम् । ततोऽन्योऽपि तदाकारा वंशा एव प्रकीर्त्तिताः । तत्र त्यक्त्वा शिरो देशाद्योर्दिमितमङ्गुलम् । फुत्काररन्ध्रं कुर्वीत मितमङ्गुलिपर्वणा । पञ्चाङ्गुलानि संत्यज्य ताररन्ध्राणि कारयेत् । कुर्वीत तदन्तरन्ध्राणि सप्तवक्त्राणि कोमलात् । दरदीर्घान्तराणि वंशच्छिद्रार्द्धमङ्गुलम् । ताम्रकोद्वारं वाद्यं धरादीर्वद्देनये । विवरेण कृता रेखा तेन सुस्वरता भवेत् । पञ्चाङ्गुलोऽयं वंशः स्यादेकैकाङ्गुलिवर्द्धितः । षडङ्गुलानि नाम्ना स्यात् यावदष्टादशाङ्गुलम् । फुत्कारताररन्ध्रस्य यावदङ्गुलिमन्तरम् । तदेव नाम वंशस्य वांशिकैः परिकीर्त्त्यते । एकाङ्गुलो द्व्यङ्गुलश्च त्र्यङ्गुलश्चतुरङ्गुलः । अतितारतरत्वेन वांशिकैः समुपेक्षितः । त्रयोदशाङ्गुलो वंशोऽपरः पञ्चदशाङ्गुलः । निन्दितो वंशतत्त्वज्ञैस्तथा सप्तदशाङ्गुलः । महानन्दस्तथानन्दो विजयोऽथ जयस्तथा । चत्वार उत्तमा वंशा मतङ्गमुनिसम्मताः । दशाङ्गुलो महानन्दोनन्द एकादशाङ्गुल । द्वादशाङ्गुलमानस्तु विजयः परिकीर्त्तितः । चतुर्दशाङ्गुलमितो जय इत्यभिधीयते । ब्रह्मा रुद्रो रविर्विष्णुः क्रमादत्र व्यवस्थिताः । नैविध्यं शोदनाचापि सुस्वरत्वञ्च धीमता । माधुर्यमिति पञ्चामी फुत्कृतेषु गुणाः स्मृताः । शीत्कारबहुलः स्तब्धो विस्वरः स्फुटितो लघुः । अमधुरश्च विज्ञेयाः षड्दोषा फुत्कृते क्रमात् । इथा प्रयोगबाहुल्यमसता गीतवादने । एभिर्दोषैर्युतोऽतीव निन्दितो वांशिको मत । स्थानकादिनयाभिज्ञो गमकाद्यः स्फुटाक्षरः । शीघ्रहस्तः कलाभिज्ञो वांशिको दक्ष उच्यते । प्रसृतिर्द्रुतमुक्तिश्च युक्तिश्चेत्यङ्गुले गुणाः । दुस्थानत्वं दुःस्वरत्वमङ्गुलोसारणक्रिया । समस्तगमकत्वं रागरागाङ्गभेदिता । क्रियाभाषाविभाषासु दक्षता गीतवादने । अस्थाने चापि दुःस्थाने नादनिर्भात्रकौशलम् । गातृणां स्थानदानत्वं तद्दोषाच्छादनं तथा । वांशिकस्य गुणा एते मया संक्षिप्य दर्शिताः” सङ्गीतदा० ।

वंशक पु० वंश इव कायति कै–क । (बोमयाक) १इक्षुभेदे रत्नमा० २मत्स्यभेदे (राघव) शब्दमा० । ३अगुरुचन्दने न० हारा० । [वंशरोचनायाम् राजनि० ।

वंशकर्पूररोचना स्त्री कर्पूरमिव रोचते रुच–ल्यु ६त० ।

वंशक्षीरी स्त्री वंशस्य क्षीरमिवास्त्यस्या अच् गौरा० ङीष् । वंशरोचनायाम् राजनि० ।

वंशज पु० वंशात् जायते जन–ड । १वंशजाते यवाकारे वेणुयवे राजनि० २सत्कुलजाते त्रि० । ३वंशरोचनायां स्त्री टाप् शब्दर० । [राजनि० ।

वंशतण्डुल पु० ६त० । वेणुजाते तण्डुलाकारे वेणुयवे

वंशधर त्रि० वंशं धरति । कुलाविच्छेदकारके सन्ताने । धृ–खिच् मुम् । वंशवर्द्धनोऽप्यत्र ।

वंशनेत्र न० वंशस्येव नेत्रमस्य । इक्षुमूले राजनि० ।

वंशपत्र पु० वंशस्य पत्रमिव पत्रमस्य । १नलनामके तृणे राजनि०। हेम०। २वंशदले न० । कप् तत्रैव । ३नाड़ीहिङ्गौ स्त्री राजनि० गौरा० ङीष् ।

वंशपत्रपतित न० षोड़शाक्षरपादके छन्दोभेदे । "दिङ्मुनि वंशपत्रपतितं भरनभननगैः" छन्दो०।

वंशपीत पु० वंशस्तत्पत्रमिव पीतः । कणगुग्गुलौ राजनि०।

वंशपुष्पा स्त्री वंशस्य पुष्पमिव पुष्पमस्याः । सहदेवीलतायाम् राजनि० ।

वंशपूरक न० वंशस्येव पूरकं यस्य । इक्षुमूले राजनि० ।

वंशरो(लो)चना स्त्री वंशेषु रोचते रुच-ल्यु वा रस्य लः । वंशपर्वस्थिते श्वेतवर्णे कर्पूराकारे द्रव्ये । (वंशलोचन) । "वंशजा शुभ्रा तुगा च तबक्षीरी च वैणवी । तृष्णाकासक्षयश्वासज्वरपित्तास्रकामलाः । हरेत् कुष्ठं व्रणं पाण्डुं कषायवातकृच्छ्रजित्" भावप्र० ।

वंशशर्करा स्त्री वंशस्य शर्करेव । (वंशलोचन) पदार्थे राजनि० । [हेमच० ।

वंशशलाका स्त्री० वंशस्य शलाकेव कठिनत्वात् । वीरणमूले

वंशस्तनित न० । द्वादशाक्षरपादके वंशस्थविलापरपर्याये छन्दोभेदे शम्भुः । [वंशस्थविलं जतौ जरौ" छन्दो०

वंशस्थविल न० । द्वादशाक्षरपादके छन्दोभेदे । "वदन्ति

वंशाग्र न० वंशस्य अग्रं मूलम् । वंशाङ्कुरे (कों ड़) राजनि०

वंशाङ्कुर पु० हेम० । (कोंड़) इति ख्याते पदार्थे राजनि०

वंशिक न० वंशोऽस्त्यस्य ठन् वंश इव वा कन् । १अगुरुचन्दने अमरः २वंश्यां स्त्री शब्दच० टाप् ।

वंशीधर पु० वंशीं वंशवाद्यभेदं धरति धृ-अच् । श्रीकृष्णे

वंश्य त्रि० वंशे तत्कुले जातः यत् । सत्कुलजाते ।

वक कौटिल्ये भ्वा० आत्म० सक० सेट् इदित् । वङ्कते अवङ्किष्ट ।

वक पुंस्त्री० वकि-अच् पृषो० नलोपः । स्वनामख्याते विहगे अमरः स्त्रियां ङीष् । २स्वनामख्याते पुष्पवृक्षे "वकपुष्पं शीतं चातुर्थिकनिवारकम् । नक्तान्ध्यनाशनं तिक्तं कषायं कटुपाकि च । पीनसश्लेष्मपित्तघ्नं वातघ्नं ऋषिभिर्मतम्" भावप्र० । ३भीमनिहते राक्षसभेदे "कश्यपवनसत्स्तोकादेनानुभवानभवः । कदाचिद् वकनिर्देशाः दंष्ट्राकरालाचयुतपत्रपूरिताः" इत्युक्तः । वकस्य व्रतं यथा "तिष्ठेत् ध्यानपरो नित्यं निश्चलो वकवत् पुमान् । निर्जने दशेत् ग्रामे खेटे वापि वनेऽपि वा तस्मात् पूर्वं वक्तव्यः" वैद्यक० । ४कुवेरे शब्दरत्ना० मेदि० ६भीमेन हते असुरभेदे भाग० १०।११ अ० ।

श्रीकृष्णेन हते दैत्यभेदे च भाग० १०।११ अ० ।

वकजित् पु० वकं जितवान् जि-क्विप् हेम० । १श्रीकृष्णे २भीमसेने च वकासुरवधादुभयोस्तथात्वम् ।

वकधूप पु० वक इव शुभ्रो धूपः । हकधूपे अमरः ।

वकपञ्चक न० । कार्त्तिकशुक्लपक्षस्यैकादश्यादितिथिपञ्चके । तत्र मत्स्यादकैरपि मत्स्यत्यागेन व्रताचरणात् तथात्वम्

वकपुष्प पु० वक इव कुटिलं पुष्पमस्य । स्वनामख्याते पुष्पवृक्षे शब्दच० ।

वकवृत्ति पु० वकस्येव स्वार्थपरा वृत्तिर्यस्य । "अधोदृष्टिर्नैष्कृतिकः स्वार्थसाधनतत्परः । शठो मिथ्याविनीतश्च वकवृत्तिरुदाहृतः" इत्युक्तलक्षणे परवञ्चके जने ।

वकव्रतधर पु० वक इव व्रतं धारयति धृ-अच् । "अधोदृष्टिर्नैष्कृतिकः स्वार्थसाधनतत्परः । शठो मिथ्याविनीतश्च वकव्रतधरो द्विजः" इत्युक्ते स्वार्थसाधनतत्परे वञ्चके विप्रादौ । [व्रतधरे ।

वकव्रतिन्(क) पु० वकव्रत+अस्त्यर्थे इनि ठन् वा । वक-

वकुल पु० वकि-कुलच् नलोपः । १स्वनामख्याते पुष्पवृक्षे अमरः । २कटुकायां स्त्री राजनि० टाप् । काकोल्यां ङीप् पृषो० । वकुलोऽपि वकुले पु० । "वकुलो मधुरश्चोक्तः शिशिरस्तु कषायः । वकुलस्तुवरोऽनुष्णः कटुः पाके गुरुः । कफपित्तविषश्वित्र क्रिमिदन्तगदापहः" भावप्र० । अस्य चौरत्रादित्वमित्यन्ये ।

वक्क गतौ भ्वा० आत्म० सक० सेट् । वक्कते अवक्किष्ट ।

वक्तव्य त्रि० वच-तव्य । १कुत्सिते २हीने ३इष्टे च मेदि० "दिवा वक्तव्यता पापे" यज्ञतिः । ४वचनीये च । भावे क्त । ५वचने ६दूषणे च न० ।

वक्तृ त्रि० उचितं वक्तु शक्तः वच-तृच् । १उचितवक्तरि आदिनि अमरः स्त्रियां ङीप् । २पण्डिते पु० मेदि० ।

वज्र न० वज्रत्यनेन वज-करणे रन् । १हीरे अमरः । २वनस्पती शब्दर० । ३शस्त्रभेदे मेदि० । वज्रं "नाद्यावधो ध्यातानन्तोऽस्तुघम ख्यातम्" वृ० र० उक्ते ४छन्दोभेदे च ।

वज्रभेदिन् पु० वज्रं भिनत्ति भिद-णिनि । १इन्द्रे हेमच० । २वज्रविदारके त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

वज्राभास पु० वज्रं आभासति इवाभासते भास-अच् उप० स० । १मणिरत्ने हेमच० । हेम० २शक्तान्धे पु० ।

वज्राभेदिन् पु० वज्रं भेत्तुम् आधत्ते धर-णिच्-णिनि । १इन्द्रे २वज्रधारिके इत्याद्युक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

वक्रासव पु० वक्रास्यासव इव। अधररसे त्रिका०।

वक्र न० वकि–रन् पृषो० नलोपः। १नदीवक्रे अमरः २शनैश्चरे पुं० मेदि० ३मङ्गलग्रहे पुं० हेम० ४रुद्रे ५त्रिपुरासुर पु० धरणिः ६पर्पटे कुटिलगतौ च स्त्री। ७तद्वति त्रि०। ग्रहाणां वक्रगतिकारणं खगगतिशब्दे प्रक्रम्। सामान्यतः ज्यो० त० उक्तं यथा "वक्राः स्युः पञ्च षष्ठेऽर्के अतिवक्रा नगाष्टगे। नवमे दशमे चैव जायते वक्रजा गतिः। द्वादशैकादशे सूर्ये भजन्ते शीघ्रतां पुनः। रविविश्लिष्टचक्रस्थितमात्रे संख्यातः कल्प्यते। न तु राशन्तरसंख्यात् पञ्चमादिनिरूपणम्। राजमेठ्र 'सदा वक्रौ'।

वक्रकण्टक पु० वक्रः कुटिलः कण्टकः कण्टकोऽस्य। बदरवृक्षे राजनि०। ततः स्वार्थे कन्। खदिरवृक्षे राजनि०।

वक्रखड्ग पु० कर्म०। करवाले राजनि०।

वक्रग्रीव पुंस्त्री० वक्रा ग्रीवा यस्य। १उष्ट्रे त्रिका० स्त्रियां ङीप्। २कुटिलग्रीवायुते त्रि० स्त्रियां टाप्।

वक्रपुच्छ पुंस्त्री० वक्रं पुच्छं यस्य। १कुक्कुरे त्रिका० स्त्रियां ङीष्। वक्रलाङ्गूलादयोऽप्यत्र।

वक्रपुष्प न० वक्राणि पुष्पाण्यस्य। १बकवृक्षे शब्दर० २पलाशवृक्षे च राजनि०। [वृक्षे राजनि०।

वक्रवल्ली स्त्री वक्रं वल्लमिव पत्रादि यस्याः। कुटुम्बिनी-

वक्राङ्ग पुंस्त्री० वक्राण्यङ्गान्यस्य। १हंसे स्त्रियां ङीप्। २कुटिलावयवयुते त्रि० स्त्रियां वा ङीप्। कर्म० ३कुटिले देहे न०।

वक्रिमन् पु० वक्रस्य भावः इमनिच्। कौटिल्ये "वचितवक्रिम मेक्षितम्" माघतोभाघवम्। पृषो०। वदन्तोऽप्यत्र।

वक्रोक्ति स्त्री कर्म०। १कुटिलोक्तौ "अन्यस्यान्यार्थकं वाक्य-मन्यथा योजयेद्यदि। अन्य श्लेषेण काक्वा वा सा वक्रोक्तिस्ततो द्विधा" सा० द० उक्ते २शब्दालङ्कारभेदे ३काकुवचने च।

वक्ष रोषे भ्वा० पर० सक० सेट्। वक्षति अवक्षीत्।

वक्षस् न० वह–असुन् सुट् च। १हृदये २उरसि च अमरः।

वक्ष(:)स्थल न० वक्ष स्थलमिव वा विसर्गलोपः। उरस्थले [सा० द०।

वक्षोज पु० वक्षसि जायते जन–ड। १स्तने "वक्षोजयोर्मन्दता"

वक्षोरुह पु० वक्षसि रोहति रुह क। स्तने त्रिका०।

वख गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् इदित्। वङ्खति अवङ्खीत् अनिदित्त्वम् वखति अवखीत् अवाखीत्।

वग खञ्जे भ्वा० पर० अक० सेट् इदित्। वङ्गति अवङ्गीत्।

वगाह पु० अव+गाह–घञ् अवातो लोपः। अवगाहने।

वघ गतौ निन्दायाम् आरम्भे च सक० जवे अक० भ्वा० आत्म० सेट् इदित्। वङ्घते अवङ्घिष्ट।

वङ्क पु० वकि–घञ्। १नदीवक्रे भरतः। २पल्ययने (पा-लान) स्त्री त्रिका० टाप्।

वङ्क्रि स्त्री वकि–रि। १पार्श्वास्थि हेमच०। २वाद्यभेदे पुन० उणादिको०। ३गृहदारुणि पुंन० सि० कौ०।

वङ्ग न० वगि–अच्। धातुभेदे (राङ) रङ्गशब्दे दृश्यम्। "रत्नाकार समारभ्य ब्रह्मपुत्रान्तगं प्रिये। वङ्गदेश इति प्रोक्तः" उक्ते देशभेदे पुं० ब० व० ४चन्द्रवंश्ये नृपभेदे पु० गरु० १३४० ५वार्त्ताकौ ६कार्पासे च पु० मेदि०।

वङ्गज न० वङ्गात् धातोर्जायते जन–ड। १सिन्दूरे रत्नमा० २वङ्गदेशजाते त्रि०।

वङ्गन पु० वगि–ल्यु। वार्त्ताकौ शब्दर०।

वङ्गशुल्वज न० वङ्गशुल्वाभ्यां रङ्गताम्राभ्यां जायते जन–ड। रङ्गताम्रमिश्रितजाते कांस्ये धातौ हेमच०।

वङ्गसेन पु० वङ्गमिव शुभ्रा सेना पुष्पमस्य। बकवृक्षे त्रिका०

वङ्गारि पु० ६त०। हरिताले हेमच० तस्य वङ्गधातुजारणात्-तथात्वम्।

वङ्गण पु० वच–ल्युट् पृषो० मुम्। करयष्टौ (कुकुरी) अमरः

वच सन्देशे सक० कथने द्वि० चुरा० उभ० सेट्। वाचयति ते

वच कथने अदा० द्वि० पर० अनिट्। वक्ति। "न० हि वचिरन्तिपर० प्रयुज्यते" अभियुक्तोक्तेरस्य अन्ति अयोग त। उवाच अवच वक्ता उक्त।

अनु+उक्तस्य पुन कथने अनुवादे।

निर्+अवयवार्थकथने निरुक्तिः निर्वचनम्।

प्र+प्रकर्षेण कथने वाक्यानार्थकस्य कथने प्रवचनम्।

वचन न० वच ल्युट्। १कथने २वाक्ये अमर ३पराठाराम् शब्दच० कर्त्तरि ल्यु। व्याकरणोक्ते संख्यार्थके सुप्-तिङ्सत्वमे मतये च। "सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु विभक्ति-वचनेषु च"। [पि०। वचने स्थित वशीभूत अमर।

वचनग्राहिन् त्रि० वचनं गृह्णाति तदनुसारमाचरति ग्रह–

वचनीय त्रि० वच–अनीयर्। १वक्तव्ये २निन्दनीये लोका-पवादे न० "वचनीयमिद व्यवसितम्" कुमार०।

वचनेस्थित त्रि० वचने वाक्ये गुरुर्पदेशादौ तिष्ठति स्था–क अलुक्स०। आज्ञाप्रतिपालके वशीभूते अमरः। [मेदि०

वचर पुंस्त्री० वच–अरन्। कुक्कुटे स्त्रियां ङीष्। २शठे त्रि०

**वचस्** न॰ वच–असुन् । वाक्ये वाक्पदार्थे अमरकोष॰ ।

**वचसाम्पति** पु॰ ६त॰ अलुक्स॰ । वृहस्पतौ दीपिका ।

**वचस्कर** त्रि॰ वचः करोति कृ–अच् कस्कादि॰ । वाक्यप्रतिपालके वश्ये ।

**वचा** स्त्री वच–अच् । (वच) इति ख्याते द्रव्ये ।
"वचोग्रगन्धा कटुका तिक्तोष्णा वान्तिवह्निकृत् । विबन्धाध्मानशूलघ्नी शकृन्मूत्रविशोधनी । अपस्मारकफोन्मादभूतजन्तुनिलान् हरेत्" । (खुरासानी वचा)। "पारसीकवचा शुक्ला प्रोक्ता हैमवतीति सा । हैमवत्युदिता तद्वत् वातं हन्ति विशेषतः ।"वच (महाभरी) वचा। यस्याः लोके (कुलीञ्जन इति) नामान्तरम् । "सुगन्धाप्युग्रगन्धा च विशेषात् कफकासनुत् । सुस्वरत्वकरी रुच्या हृत्कण्ठमुखशोधिनी" । अपरा सुगन्धा स्थूलग्रन्थिर्यस्या लोके महाभरा इति नाम । "स्थूलग्रन्थिः सुगन्धान्या ततो हीनगुणा स्मृता" । (चोपचीनीति) लोके प्रसिद्धा । तस्या गुणाः "द्वीपान्तरवचा कट्वी तिक्तोष्णा वह्निदीप्तिकृत् । विबन्धाध्मानशूलघ्नी शकृन्मूत्रविशोधनी । वातव्याधीनपस्मारमुन्मादं तनुवेदनाम् । व्यपोहति विशेषेण फिरङ्गामयनाशिनी" भावप्र॰ ।

**वज** गतौ भ्वा॰ पर॰ सक॰ सेट् । वजति । अवाजीत्–अवजीत् ववाज । ॰ति अवीवजत् त ।

**वज** मार्गसंस्कारे गतौ च चुरा॰ उभ॰ सक॰ सेट् । वाजयति

**वज्र** पु॰ न॰ वज–रन् । १हीरके २इन्द्रस्यास्त्रभेदे च । तच्च दधीचिमुन्यस्थितो जातम् भाग॰६।१०अ॰ । ३आधके ४धात्याम् न॰ मेदि॰ ५काञ्जिके जटा॰ ६वज्रपुष्पे शब्दर॰ ७बालके ८अभ्रभेदे न॰ भावप्र॰ ज्योतिषोक्ते विष्कुम्भादिषु सप्तविंशतौ योगेषु मध्ये पञ्चदशे योगभेदे च न॰ । ९कोकिलाक्षवृक्षे १०श्वेतकुशे पु॰ राजनि॰ । ११स्नुहीवृक्षे पु॰ भाव॰ १२वैक्रान्तमणौ भावप्र॰ । हीरकजातिवर्णादि ग॰ पु॰ ८॰अ॰ उक्तं यथा "रत्नानि बलाद्दैत्याद्दधीचितोऽन्ये वदन्ति जातानि । केचिद्भुवः स्वभावाद्वैचित्र्यं प्राहुरुपलानाम् । तत्र प्रथमे ।"
"वैण्यातटे विशुद्धं शिरीषकुसुमोपमं च कौशलकम् । सौराष्ट्रकमाताम्रं कृष्णं सौपारकं वज्रम् । ईषत्ताम्रं हिमवति मतङ्गजं वल्लपुष्पसङ्काशम् । आपीतं च कलिङ्गे श्यामं पौण्ड्रेषु सम्भूतम् । ऐन्द्रं षडश्रि शुक्लं याम्यं सर्पास्यरूपमसितं च । कदलीकाण्डनिकाशं वैष्णवमिति सर्वसंस्थानम् । वारुणमबलागुह्यपमं भवेत् कर्णिकारपुष्पनिभम् । शृङ्गाटकसंस्थानं व्याघ्राक्षिनिभं च हौतभुजम् । वायव्यं च यवोपममशोककुसुमप्रभं समुद्दिष्टम् । स्रोतः खनिः प्रकीर्णकमित्याकरसम्भवस्त्रिविधः । रक्तं पीतं च शुभं राजन्यानां सितं द्विजातीनाम् । शैरीषं वैश्यानां शूद्राणां शस्यतेऽसिनिभम् । सितसर्षपाष्टक तण्डुलो भवेत्तण्डुलैस्तु विंशत्या । द्वे कर्के मूल्य द्विशतानि तेनैतत् । पादत्र्यंशार्धोनं त्रिभागपञ्चांशषोडशांशाश्च । भागश्च पञ्चविंश शतिकः साहस्रिकश्चेति । सर्वद्रव्याभेद्यं लघ्वम्भसि तरति रश्मिवत् स्निग्धम् । तडिदनलशक्रचापोपमं च वज्रं हितायोक्तम् । काकपदमक्षिकाकेशधातुयुक्तानि शर्कराविद्धम् । द्विगुणाश्रि दग्धकलुषत्रस्तविशीर्णानि न शुभानि । यानि च बुद्बुददलिताग्रचिपिटवासीफलप्रदीर्घाणि । सर्वेषां चैतेषां मूल्यात्भागोऽष्टमो हानिः । वज्रं न किञ्चिदपि धारयितव्यमेके पुत्रार्थिनीभिरबलाभिरवन्ति तज्ज्ञाः । शृङ्गाटकत्रिपुटधान्यकवत् स्थितं यच्छ्रोणीनिभं च शुभदं तनयार्थिनीनाम् । स्वजनविभवजीवितक्षयं जनयति वज्रमनिष्टलक्षणम् । अशनिविषभयारिनाशनं शुभमुरुभोगकरं च भूभृताम् ।"
हीरकोत्पत्त्यादि गारुडे ६८अ॰ उक्तं यथा
"तस्या(वज्रस्या)स्थिलेशो निपपात येषु भुवः प्रदेशेषु कथञ्चिदेव । वज्राणि वज्रायुधनिर्जिगीषोर्भवन्ति नानाकृतिमन्ति तेषु । हैममातङ्गसौराष्ट्राः पौण्ड्रकालिङ्गकोशलाः । वेण्यातटाः ससौवीरा वज्रस्याकरभूमयः । आताम्रा हिमशैलाच्च शशिभा वेण्यातटीयाः स्मृताः । सौवीरे तु सिताब्जमेघसदृशास्ताम्राश्च सौराष्ट्रजाः । कालिङ्गाः कनकावदातरुचिराः पीतप्रभाः कोशले श्यामाः पुण्ड्रभवा मतङ्गविषये नात्यन्तपीतप्रभाः । अत्यर्थं लघु वर्णतश्च गुणवत् पार्श्वेषु सम्यक् समं रेखाबिन्दुकलङ्ककाकपदकत्रासादिभिर्वर्जितम् । लोकेऽस्मिन् परमाणुमात्रमपि यद् वज्रं क्वचिद्दृश्यते तस्मिन् देव । समाश्रयो इति... यदि । वज्रेषु वर्णयुक्त्या देवानामपि परिग्रहः प्रोक्तः । वर्णेभ्यश्च विभागः कार्यो वर्णाश्रयादेव ।। हरितसितपीतपिङ्गश्यामाताम्राः स्वभावतो रुचिराः । हरिवरुणशक्रहुतवहपितृपतिमरुतां स्वकाः पर्याः । विप्रस्य

शङ्खकुमुदस्फटिकावदातः स्यात् क्षत्रियस्य शशबभ्रु-
विलोचनाभः । वैश्यस्य कान्तकदलीदलसन्निकाशः शू-
द्रस्य धौतकरवालसमानदीप्तिः । द्वौ वज्रवर्णौ पृथिवी-
पतीनां सद्भिः प्रदिष्टौ न तु सार्वजन्यौ । यः स्याज्जपा-
विद्रुमभङ्गशोणो यो वा हरिद्रारससन्निकाशः । ईद-
स्यात् सर्ववर्णानां गुणवत् सार्ववर्णिकम् । कामतो
धारयेद्राजा नत्वन्योऽन्यत् कथञ्चन । अधरोत्तरवृत्त्या हि
वाहक स्यादवर्णसङ्करः । ततः कष्टतरो वज्रो वर्णानां
सङ्करो मतः । न च मार्गविभागमात्रवृत्त्या विदुषा
वज्रपरिग्रहो विधेयः । गुणवद्गुणसम्पदा विभूति-
र्विपरीतो व्यसनोदयस्य हेतुः । एकमपि यस्य शृङ्गं
विदलितमवलोक्यते विशीर्णं वा । गुणवदपि तद्वि-
धार्यं वज्रं श्रेयोऽर्थिभिर्न भवने । स्फुटिताग्रविशीर्ण-
शृङ्गदेशं मलवर्णैः पृषतैरुपेतमध्यम् । न हि वज्रभृतोऽपि
वज्रमाशु श्रियमस्याप्रतिघातिनीं न कुर्य्यात् । यस्यैकदेशः
क्षतजावभासो यदा भवेल्लोहितवर्णचित्रम् । न तस्य
कुर्य्याद्धि यथाश्रयाद्धि स्वच्छन्दमृत्योरपि जीवितान्तम् ।
कोटयः पार्श्वानि धाराश्च षडष्टौ द्वादशेति च । उत्तुङ्ग-
वृत्ततीक्ष्णाग्रा वज्रस्याकरजा गुणाः । षट्कोटिशुद्ध-
ममलं स्फुटतीक्ष्णधारं वर्णान्वितं लघु सुपार्श्वमपेत-
दोषम् । इन्द्रायुधांशुविसृतिच्छुरितान्तरीक्षमेवंविधं
भुवि भवेत् सुलभं न वज्रम् । तीक्ष्णाग्रं विमलमपेत-
सर्वदोषं धत्ते यः प्रयततनुः सदैव वज्रम् । तस्य
प्रतिदिनमिति यावदायु. स्त्रीसम्पत्सुतधनधान्यगो-
पशूनाम् । व्यालवह्निविषव्याघ्रतस्कराम्बुभयानि च । दू-
रात्तस्य निवर्त्तन्ते कर्म्माण्याथर्वणानि च । यदि वज्रमपेत-
सर्वदोषं बिभृयात्तण्डुलविंशतिं गुरुत्वे । मणिशास्त्र-
विदो वदन्ति तस्य द्विगुणं रूपकलक्षमग्र्यमूल्यम् ।
त्रिभागहीनार्द्धतदर्द्धमेवं मयोदितं त्रिंशदतोऽर्द्धभागाः ।
षष्ठोऽतिभागोऽथ शताग्रभागः सहस्रभागोऽल्पमान-
भेदात् । यत्तण्डुलैर्द्विशदमपि कृतस्य वज्रस्य मूल्यं प्रथमं
प्रदिष्टम् । द्वाभ्यां क्रमाद्धानिमुपागतस्य त्वेकावसानस्य
विनिश्चयोऽयम् । न चापि तण्डुलैरेव वज्राणां धारण-
क्रम० । अष्टाभि० सर्षपैर्गौरैस्तण्डुलं परिकल्पयेत् ।
यत् सर्वगुणैर्युक्तं वज्रं तरति वारिणि । रत्नवर्ग-
सकलोऽपि तस्य धारणमिष्यते । अनेनापि हि
दोषेण वज्राणामेव दूषितम् । अमूल्यात् दशमं भागं
वज्रं प्रयाति मानवः । प्रकटानेकदोषस्य स्वल्पस्य भव-
तोऽपि वा । अमूल्याच्चतुर्थो भागो वज्रस्य न विधी-
यते । अत्यन्तोपहतकारे वज्रं यद्यपि दृश्यते । रत्नानां
प्रतिरूपाणि मूल्यं तस्य भवेल्लघु । प्रथमं गुणसम्पदा-
भ्युपेतं प्रतिबद्धं समुपैति यत्र दोषम् । अवमाभरणेन
तस्य राज्ञो गुणहीनोऽपि मणिर्न भूषणाय । नार्य्या
वज्रधार्य्यं गुणवदपि सुतप्रसूतिमिच्छन्त्या । अन्यत्र
दीर्घचिपिटं सुलादृगुणैर्विलक्षाच्च । अयसा पुष्परागेण
तथा गोमेदकेन च । वैदूर्य्यस्फटिकाभ्याञ्च काचैश्चापि
पृथग्विधैः । प्रतिरूपाणि कुर्व्वन्ति वज्रस्य कुशला जनाः ।
परीक्षा तेषु कर्त्तव्या विद्वद्भिः सुपरीक्षकैः । क्षारो-
ल्लेखनशाणाभिस्तेषां कार्य्यं परीक्षणम् । पृथिव्यां
यानि रत्नानि ये चान्ये लौहधातवः । सर्वाणि विलि-
खेद्वज्रं तच्च तैर्न विलिख्यते । गुरुता सर्वरत्नानां
गौरवाधारकारणम् । वज्रे तद्वैपरीत्येन सूरयः परि-
चक्षते । जातिमिरजाति विलिखन्ति वज्रकुरुविन्दाः ।
वज्रैर्वज्रं विलिखति नान्येन विलिख्यते वज्रम् । वज्राणि
मुक्तामणयो याश्च काश्चन जातयः । न तेषां प्रतिबद्धानां
भा भवत्यूर्द्धगामिनी । तिर्य्यक्क्षतत्वात् केषाञ्चित्
भा पार्श्वविद्धादि दृश्यते । तिर्य्यगालिख्यमानानां भा पार्श्व-
स्यापि हन्यते । यद्यपि विशीर्णकोटिः सबिन्दुरेखान्वितो
विवर्णो वा । तदपि धनधान्यपुत्रान् करोति सेन्द्रा-
युधो वज्रः । सौदामिनीविस्फुरिताभिरामं राजा
यथोक्तं कुलिशं दधानः । पराक्रमाक्रान्तपरप्रताप-
समस्तसामन्तभुवं भुनक्ति । ४विद्युदग्नौ तद्विपरीत-
हेतुर्यथा "प्रचण्डपवनाघाते मेघेषु क्वणितेषु च ।
निःपतेत् सौमिनीयोऽग्निः प्रादुर्भवति वायुदर्शनात् । तस्य
मा भूत्तय चोरं विद्युतोऽप्यवदीदति अ०त० छत्रमण-
पुराणम् ।"इन्द्रः कल्पाचनिभस्य सौमिनेयापि वर्त्तनात् ।
विद्युदग्रहणं नास्ति पतितं च स्फोटरे" । "सिंहते
च स्फोटरे" , इति वा पाठः । सौमिनियं वज्रस्य
निम्नायन एव च । पुरस्य पूर्वकेन पश्चे ते वज्र-
मारका." पुराणम् ।

तद्वर्ण्यादि भावप्र० वज्रं यथा

"हीरकः पुंसि वज्रोऽस्त्री चन्द्रो मणिवरश्च वा ।
स तु श्वेतः स्मृतो विप्रो लोहितः क्षत्रियः स्मृतः ।
पीतो वैश्योऽसितः शूद्रश्चतुर्वर्णात्मकश्च सः । रसायने
मतो विप्रः सर्वसिद्धिप्रदायकः । क्षत्रियो व्याधि-
ध्वंसी जरामृत्युहरः स्मृतः । वैश्यो धनदः प्रोक्त

वचस न० वच–असुन् । वाक्ये वाक्पदार्थे अमरकोषः ।

वचसाम्पति पु० ६त० अलुक्स० । बृहस्पतौ दीपिका ।

वचस्कर त्रि० वचः करोति कृ–अच् कस्कादि० । वाक्यप्रतिपालके वश्ये ।

वचा स्त्री वच–अच् । (वच) इति ख्याते क्षुपे ।
"वचोग्रगन्धा कटुका तिक्तोष्णा वान्तिवह्निकृत् । विबन्धाध्मानशूलघ्नी शकृन्मूत्रविशोधनी । अपस्मारकफोन्मादभूतजन्तुनिलान् हरेत्" । (खुरासानी वचा)। "पारसीकवचा शुक्ला प्रोक्ता हैमवतीति सा । हैमवत्युदिता तद्वत् भूतं हन्ति विशेषतः" । "अथ (महाभरी) वचा। यस्या लोके (कुलीञ्जन इति) भाषान्तरम् । "सुगन्धाप्युग्रगन्धा च विशेषात् कफकासनुत् । सुस्वरत्वकरी रुच्या हृत्कण्ठमुखशोधिनी" । अपरा सुगन्धा स्थूलग्रन्थिर्यस्या लोके महाभरा इति नाम । "स्थूलग्रन्थिः सुगन्धान्या ततो हीनगुणा स्मृता" । (चोपचीनीति) लोके प्रसिद्धा । तथा गुणाः "द्वीपान्तरवचा किञ्चित्तिक्तोष्णा वह्निदीप्तिकृत् । विबन्धाध्मानशूलघ्नी शकृन्मूत्रविशोधनी । वातव्याधीनपस्मारमुन्मादं तनुवेदनाम् । व्यपोहति विशेषेण फिरङ्गामयनाशिनी" भावप्र० ।

वज गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् । वजति । अवाजीत्–अवजीत् ववाज । ०[ति अवीवजत् त ।

वज मार्गसंस्कारे गतौ च चुरा० उभ० सक० सेट् । वाजयति

वज्र पुन० वज–रन् । १हीरके २इन्द्रस्यास्त्रभेदे च । तच्च दधीचिमुन्यस्थितो जातम् भाग० ६।१० अ० उक्तम् ३बालके ४धात्र्याम् मे०दि० ५काञ्जिके जटा० ६वज्रपुष्पे शब्दर०। ७कोकिलाक्षे ८अभ्रभेदे न० भावप्र० ज्योतिषोक्ते विष्कुम्भादिषु सप्तविंशतौ योगेषु मध्ये पञ्चदशे योगभेदे च न० । ९क्षीरिकावृक्षे १०श्वेतकुशे पु० राजनि० । ११श्रीकृष्णस्य प्रपौत्रे यदुवंश्ये नृपभेदे च पु० भाग० । १२सेहुण्डवृक्षे भावप्र० । हीरकरत्नलक्षणादि ग० पु० ६८ अ० उक्तं यथा
"रत्नानि बलाद्दैत्याद्दधीचितोऽन्ये वदन्ति जातानि । केचिद्भुवः स्वभावाद्वैचित्र्यं प्राहुरुपलानाम् । तत्र प्रथमे ।"
"वेण्यातटे विशुद्धं शिरीषकुसुमोपमं च कौशलकम् । सौराष्ट्रकमाताम्रं कृष्णं सौर्पारकं वज्रम् । ईषत्ताम्रं हिमवति मतङ्गजं वल्लपुष्पसङ्काशम् । आपीतं च कलिङ्गे श्यामं पौण्ड्रेषु सम्भूतम् । ऐन्द्रं षडश्रि शुक्लं याम्यं सर्पास्यरूपमसितं च । कदलीकाण्डनिकाशं वैष्णवमिति सर्वसंस्थानम् । वारुणमबलागुह्योपमं भवेत् कर्णिकारपुष्पनिभम् । शृङ्गाटकसंस्थानं व्याघ्राक्षिनिभं च हौतभुजम् । वायव्यं च यवोपममशोककुसुमप्रभं समुद्दिष्टम् । स्रोतः खनिः प्रकीर्णकमित्याकरसम्भवस्त्रिविधः । रक्तं पीतं च शुभं राजन्यानां सितं द्विजातीनाम् । शैरीषं वैश्यानां शूद्राणां शस्यतेऽसिनिभम् । सितसर्षपाष्टक तण्डुलो भवेत्तण्डुलैस्तु विंशत्या । द्वे वज्रं मूल्यं द्विलक्षमिति चैतत् । पादत्र्यंशार्धोनं त्रिभागपञ्चांशषोडशांशाश्च । भागश्च पञ्चविंश० शतिकः साहस्रिकश्चेति । सर्वद्रव्याभेद्यं लघ्वम्भसि तरति रश्मिवत् स्निग्धम् । तडिदनलशक्रचापोपमं च वज्रं हितायोक्तम् । काकपदमक्षिकाकेशधातुयुक्तानि शर्कराविद्धम् । द्विगुणाश्रि दग्धकलुषत्रस्तविशीर्णानि न शुभानि । यानि च बुद्बुददलिताग्रचिपिटवासीफलप्रदीर्घाणि । सर्वेषां चैतेषां मूल्याद्भागोऽष्टमो हानिः । वज्रं न किञ्चिदपि धारयितव्यमेके पुत्रार्थिनीभिरबलाभिरथापि तज्ज्ञाः । शृङ्गाटकत्रिपुटधान्यकवत्स्थितं यच्छ्रोणीनिभं च शुभदं तनयार्थिनीनाम् । स्वजनविभवजीवितक्षयं जनयति वज्रमनिष्टलक्षणम् । अशनिविषभयारिनाशनं शुभमुरुभोगकरं च भूभृताम् ।"
हीरकोत्पत्त्यादि गारुडे ६८अ० उक्तं यथा
"तस्या(वलस्या)स्थिलेशो निपपात येषु भुवः प्रदेशेषु कथञ्चिदेव । वज्राणि वज्रायुधनिर्जिगीषोर्भवन्ति नानाकृतिमन्ति तेषु । हैमाततुम्बीराङ्गाः पौण्ड्रकाश्च कलिङ्गाः । कोशलाः । वेणातटाः ससौवीरा वज्रस्याष्टविधाकराः । आताम्रा हिमशैलाश्च यथिभा वेणातटीयाः स्मृताः सौवीरे तथितानभेघवश्यामाभास्य सौराष्ट्राः । कालिङ्गाः कनकावदाततरुचिराः पीतप्रभाः कोशले श्यामाः पुण्ड्रभवा मतङ्गविषये नात्यन्तपीतप्रभाः । अत्यर्थं लघुवर्णतश्च गुरवत् पार्श्वेषु सम्यक् समं रेखाबिन्दुकलङ्ककाकपदकत्रासादिभिर्वर्जितम् । लोकेऽस्मिन् परमाणुमात्रमपि यद् वज्रं क्वचिद्दृश्यते तस्मिन् देव । समाश्रयो भवति तत्तीक्ष्णाग्रधारं यदि । वज्रेषु वर्णयुक्त्या देवानामपि वरिष्ठाः भेदाः । सर्वेषामेव विभागः कार्यो वर्णाश्रयादेव । हरित सितविशदपद्मामलाताम्राः श्यामाम्बरविधयः । हरिवरुणमकरवाहनपितृपतिमरुतां सकाशाः । [illegible]

वज्राकृति पु॰ वज्रस्येवाकृतिरस्य । लिङ्गामूलीयपद्मचक्रे स्वर्यमेदे ।

वज्राङ्गी स्त्री वज्रमिवाङ्गं यस्याः । गवेधुकार्यान्यमेदे (गडगड्डे) शब्दच॰ २लताभेदे (हाड़जोड़ा) भावप्र॰ ।

वज्रास्थिशृङ्खला स्त्री वज्रमिवास्थि शृङ्खला यस्याः । कोकिलाक्षवृक्षे राजनि॰ । [शृङ्ख मेदि॰ ।

वज्रिन् पु॰ वज्रमस्त्यस्य इनि । १इन्द्रे अमर. २पेचके च ।

वञ्चक पु स्त्री॰ वञ्च-णिच्-ण्वुल् । १शृगाले अमर स्त्रियां ङीप् २गृहबभ्रौ च । ३खले ४प्रतारके च त्रि॰ मेदि॰ ।

वञ्चन न॰ वञ्च-ल्युट् । प्रतारणे अन्यथास्थितस्य वस्तुनोऽन्यथाक्रमेण कथनादिनाऽन्यमोहोत्पादने । युच् । वञ्चनाप्यत्र स्त्री ।

वञ्चित त्रि॰ वञ्च-क्त । वञ्चनाप्राप्ते शब्दर॰ ।

वञ्जुल पु॰ वञ्च उलच् पृषो॰ चस्य जः । १तिनिशवृक्षे २अशोकवृक्षे अमर । ३वेतसवृक्षे मेदि॰ ४स्थलपद्मवृक्षे शब्दच॰ । ५पक्षिभेदे च हेमा॰ । ६वञ्जुलच्छायायां गवि स्त्री हेमच॰ । ७तत्र त्रि॰ वञ्जुलप्रिय ।

वञ्जुलद्रुम पु॰ वञ्जुलाख्य द्रुम । अशोकवृक्षे राजनि॰ ।

वञ्जुलप्रिय पु॰ वञ्जुल वक्रं मीयाति प्री-क । वेतसे रत्नमा॰

वट वेष्टने भागे च अद॰ चुरा॰ उभ॰ सक॰ सेट् । वटयति ते । अववटत् त । [ववटह ।

वट वेष्टने भ्वा॰ पर॰ सक॰ सेट् । वटति । अवटीत् अवाटीत्

वट विभाजने वा चुरा॰ उभ॰ पक्षे भ्वा॰ पर॰ सक॰ सेट् इदित् । वण्टयति ते वण्टति । अववण्टत् त अवण्टीत् ।

वट कथने भ्वा॰ पर॰ द्विक॰ सेट् घटा॰ । वटयति अवाटीत् अवटीत् । ववटतु ।

वट वेष्टे घो॰ पर॰ सक॰ सेट् इदित् । वण्टति अवण्टीत् ।

वट पु॰ वट-अच् । १स्वनामख्याते वृक्षे अमर २गुण निर्मितरज्जौ च त्रि॰ । (वँटे) मेदि॰ ।
वटवृक्ष … ।
"वट शीतो गुरुर्ग्राही कफपित्तव्रणापहः । वर्ण्यो विसर्पदाहघ्नः कषायो योनिदोषहृत्" भावप्र॰ । ३साम्ये हेमच । ४वराटे ५गोले ६भक्ष्यभेदे (वड़ा) मेदि॰ ।

वटक पु॰ वट-स्वुन् । पिष्टकभेदे (वड़ा) भावप्र॰ … ।

वटपत्र पु॰ वटस्येव पत्रमस्य । १सितार्जकवृक्षे राजनि॰ । २पाषाणभेदीलतायां स्त्री ङीप् भावप्र॰ । "वटपत्री कषायोष्णा योनिमूत्रगदापहा" ३हिमरम्भाबीजके रत्नमा॰ टाप् । [त्रि॰ शब्दर॰ ।

वटर पु स्त्री॰ १कुक्कुटे स्त्रियां ङीप् । २शठे ३कम्बुले ४चौरे

वटी स्त्री वट-अच् गौरा॰ ङीप् । १रज्जौ अमर गोलाकारे (वड़ी) पदार्थे भावप्र॰ स्वार्थे क ह्रस्व. । वटिकाप्यत्र "वटिका अथ कथ्यन्ते तन्नाम गुटिका वटी । मोदको वटिका पिण्डी गुडो वर्त्तिस्तथोच्यते । लेहवत् साध्यते वह्नौ गुडो वा शर्करापि वा । गुग्गुलुर्वा क्षिपेत्तत्र चूर्णं तन्निर्मिता वटी । तत्र वह्निवशात् गुडादौ । कुर्य्याद्वह्निसिद्धेन क्वचिद्गुग्गुलुना वटीं । द्रवेण मधुना वापि गुटिका कारयेद्बुध । सिता चतुर्गुणा देया वटीषु द्विगुणो गुड । चूर्णं चूर्णसम कार्यो गुग्गुलुर्मधु तत्समम् । तत्समम् चूर्णसमम् द्रव तु द्विगुणं देय मोदकेषु भिषग्वरैः । द्रव द्रवद्रव्यम् । कर्षप्रमाणा तन्मात्रा बल दृष्ट्वा प्रयुज्यते"। बलमिति कालादेरप्युपलक्षणम् । नदीवटाख्ये २वृक्षभेदे राजनि॰ ।

वटु पु॰ वट-उ । १माणवके २ब्रह्मचारिणि च हेमच॰ ।

वटुक पु॰ वटु-कन् । १बालके शब्दर॰ २भैरवभेदे च तन्त्रम्

वठ असहायकरणे भ्वा॰ आत्म॰ सक॰ सेट् इदित् । वण्ठते अवण्ठिष्ट । [ववण्ठे ।

वठ सामर्थ्ये भ्वा॰ पर॰ अक॰ सेट् । वठति । अवाठीत् अवठीत्

वठर पु॰ वठ-अरन् । १मूर्खे उणादि॰ २अम्बष्ठे हेमच॰ ३शठे ४मन्दे च त्रिका॰ ।

वड विभाजने चुरा॰ उभ॰ सक॰ सेट् इदित् । वण्डयति ते अववण्डत् त । [अवण्डिष्ट ।

वड वेष्टने विभागे च भ्वा॰ आ॰ सक॰ सेट् इदित् । वण्डते

वड आरोहणे भ्वा॰ पर॰ सक॰ सेट् । वडति अवाडीत् अवडीत् । ववाड ।

वडभि(भी) स्त्री वल्यते आवृणोत्यत्र वल-अभि वा ङीष् । १गृहचूडायाम् (चाउनि) अमरः २प्रासादाग्रभागस्थगृहे च (चिलेघर) रत्नमा॰ ।

वडा स्त्री वड-अच् । स्वनामख्याते पिष्टकभेदे शब्दच॰ ।

वडिश न॰ वड-इन् वडिं श्यति शो-क । मत्स्यधारणार्थे वक्रलौहकण्टकयुक्ते पदार्थे अमर । "वडिशेन मत्स्यो … " इन्दोरवलम्ब्य … ।

वड्र त्रि॰ वड-रक् वलः डः । बृहति (वड़) अमर ।

वण शब्दे भ्वा॰ पर॰ सक॰ सेट् । वणति अवाणीत् अवणीत् । ऋदित् चङि वा ह्रस्वः ।

वण्ट विभाजने अद॰ चुरा॰ उभ॰ सक॰ सेट् । वण्टयति

तथा देहस्य दार्ढ्यकृत्। सूक्ष्मो नाशयति व्याधीन् वयः स्थैर्यं करोति च। पुंस्त्रीनपुंसकानीह लक्षणीयानि लक्षणैः। सुवृत्ता फलसम्पूर्णास्तेजोयुक्ता बृहत्तराः। पुरुषास्ते समाख्याता रेखाबिन्दुविवर्जिताः। रेखाबिन्दुसमायुक्ताः षडस्रास्ते स्त्रियः स्मृताः।" षडस्राः षट्कोणाः। "त्रिकोणाश्च सुदीर्घास्ते विज्ञेयाश्च नपुंसकाः। तेषु स्युः पुरुषाः श्रेष्ठा रसबन्धनकारिणः। स्त्रियः कुर्वन्ति कायस्य कान्तिं स्त्रीणां सुखप्रदाः। नपुंसकास्त्ववीर्याः स्युरकामाः सत्त्ववर्जिताः। स्त्रियः स्त्रीभ्यः प्रदातव्याः क्लीवं क्लीवे प्रयोजयेत्। सर्वेभ्यः सर्वदा देयाः पुरुषा वीर्यवर्द्धनाः। अशुद्धं कुरुते वज्रं कुष्ठं पार्श्वव्यथां तथा। पाण्डुतां पङ्गुतत्वञ्च तस्मात् संशोध्य मारयेत्।" तच्छोधनविधिर्यथा

"कुलत्थकोद्रवक्वाथे दोलायन्त्रे विपाचयेत्। व्याघ्रीकन्दगतं वज्रं त्रिदिनं तद्विशुद्ध्यति"। व्याघ्री कण्टकारिका। अन्य शोधनविधिः। "गृहीत्वाग्नि शुभे वज्रं व्याघ्रीकन्दोदरे क्षिपेत्। माहिषीविष्ठया लिप्त्वा करीषाग्नौ विपाचयेत्। त्रियामायां चतुर्याम यामिन्यन्ते स्वमूत्रके। सेचयेत्पाचयेदेवं सप्तरात्रेण शुद्ध्यति।" अथ वज्रस्य मारणविधिः "हिङ्गुसैन्धवसंयुक्ते क्षिपेत् क्वाथे कुलत्थजे। तप्तं तप्तं पुनर्वज्रं भवेद्भस्म त्रिसप्तधा"। अन्योऽस्य मारणप्रकारः "मेषशृङ्गभुजङ्गास्थिकूर्मपृष्ठाम्लवेतसम्। शशदन्तं समंपिष्ट्वा वज्रीक्षीरेण गोलकम्। कृत्वा तन्मध्यगं वज्रं म्रियते ध्मातमेव हि"। मारितस्य वज्रस्य गुणाः "आयुः पुष्टिं बलं वीर्यं वर्णं सौख्यं करोति च। सेवितं सर्वरोगघ्नं मृतं वज्रं न संशयः।" अस्य भेदा तद्गुणाश्च भावप्र॰ उक्ता यथा

"पुरा बधाय वृत्रस्य वज्रिणा वज्रमुद्धृतम्। विस्फुलिङ्गास्ततस्तस्य गगने परिसर्पिताः। ते निपेतुर्घनध्वानाच्छिखरेषु महीभृताम्। तेभ्य एव समुत्पन्नं तत्तद्गिरिषु चौञ्जकम्। तद्वज्रं वज्रजातत्वाद्भ्रमभ्रं रवोद्भवात्। गगनात् स्खलितं यस्माद्गगनञ्च ततो मतम्। विप्रक्षत्रियविट्शूद्रभेदात्तत् स्याच्चतुर्विधम्। क्रमेणैव सितं रक्तं पीतं कृष्णञ्च वर्णतः। प्रशस्यते सितन्त्वारे रक्तं तत्तु रसायने। पीतं हेमनि, कृष्णन्तु गदेषु स्तम्भयेऽपि च। पिनाकं दर्दुरं नागं वज्रञ्चेति चतुर्विधम्। मुञ्चत्यग्नौ विनिक्षिप्तं पिनाकं दलसञ्चयम्। अज्ञानाद्भक्षणं तस्य महाकुष्ठप्रदायकम्॥ दर्दुरन्त्वग्निनिक्षिप्तं कुरुते दर्दुरध्वनिम्। गोलकान् बहुशः कृत्वा स मृत्युप्रदायकः। नागन्तु नागवद्वह्नौ फुत्कारं परिमुञ्चति। तद्भक्षितमवश्यन्तु विदधाति भगन्दरम्। वज्रन्तु वज्रवत्तिष्ठेत्तप्तमग्नौ विकृतिं व्रजेत्। सर्वाङ्गेषु वरं वज्रं व्याधिवार्द्धक्यमृत्युहृत्। अभ्रसत्त्वरसैश्चौष्यं बहुशस्तं गुणाधिकम्। दक्षिणाद्रिभवं स्वल्पसत्त्वमल्पगुणप्रदम्। अभ्रं कषायं मधुरं सुशीतमायुष्करं धातुविवर्द्धनञ्च। हन्यात् त्रिदोषं व्रणमेहकुष्ठप्लीहोदरग्रन्थिविषक्रिमींश्च। रोगान् हन्ति द्रढयति वपुर्वीर्यवृद्धिं विधत्ते तारुण्याढ्यं रमयति शतं योषितां नित्यमेव। दीर्घायुष्कान् जनयति सुतान् विक्रमैः सिंहतुल्यान् मृत्योर्भीतिं हरति सततं सेव्यमानं मृताभ्रम्।"

**वज्रकण्टक** पु॰ वज्रमिव कठिनं कण्टकमस्य। १स्नुहीवृक्षे जटा॰। २कोकिलाक्षे राजनि॰। [राजनि॰

**वज्रचर्मन्** पु॰ वज्रमिव कठिनं चर्म यस्य। गण्डके खड्गिनि

**वज्रतुण्ड** पु॰ वज्राकारं तुण्डमस्य। १गणेशे २गरुडे त्रिका॰ ३मशके ४गृध्रे च राजनि॰।

**वज्रदन्त** पु॰ वज्रमिव कठिनो दन्तोऽस्य। १शूकरे २मूषिके च शब्दमा॰ वज्रदशनादयोऽप्यत्र।

**वज्रद्रु** पु॰ वज्राकारो द्रुः। स्नुहीवृक्षे अमरः। वज्रद्रुमादयोऽप्यत्र। [वज्रभद्रादयोऽप्यत्र।

**वज्रधर** पु॰ वज्रं धरति धृ–अच्। १इन्द्रे हला॰ २पेचके च

**वज्रनिर्घोष** पु॰ ६त॰। वज्रशब्दादौ शब्दा॰ वज्रनिष्पेषोऽप्यत्र। [वज्रहस्तादयोऽप्यत्र।

**वज्रपाणि** पु॰ वज्रं पाणौ यस्य। १इन्द्रे २पेचके च त्रिका॰

**वज्रपुट** न॰ वज्रमिव कठिनं पुटमस्य। औषधपाचनपात्रभेदे

**वज्रपुष्प** न॰ वज्रमिव पुष्पम्। तिलपुष्पे अमरः।

**वज्रपुष्पा** स्त्री वज्रमिव पुष्पं यस्याः। शतपुष्पायाम् राजनि॰

**वज्रमय** त्रि॰ वज्रात्मकम् मयट्। अतिकठिने स्त्रियां ङीप्।

**वज्रमूली** स्त्री वज्रमिव कठिनं मूलमस्याः ङीप्। माषपर्ण्याम् राजनि॰। [अस्थिसंहारलतायाम् शब्दा॰।

**वज्रवल्ली** स्त्री वज्रमिव कठिना वल्ली। (हाडजोड़ा) अस्थि-

**वज्रबीजक** पु॰ वज्रमिव कठिनं बीजमस्य कप्। लताकरञ्जे राजनि॰। [राजनि॰।

**वज्रवृक्ष** पु॰ वज्रमिव कठिनो वृक्षः। सेहुण्डवृक्षे (सेंहुड़ा)

**वज्रा** स्त्री वज–रक्। १गुडूच्याम् २स्नुह्याञ्च मेदि॰ ३दुर्गायां देवीपु॰ ४स्नुहीभेदे अन्तोऽपि मेदि॰।

वज्राकृति पु० वज्रस्येवाकृतिरस्य । जिह्वामूलीयवर्णके वर्णभेदे ।

वज्राङ्गी स्त्री वज्रमिवाङ्गं यस्याः । गवेधुकाधान्यभेदे (गड गड) शब्दच० २लताभेदे (हाडजोडा) भावप्र० ।

वज्रास्थिशृङ्खला स्त्री वज्रमिवास्थि शृङ्खला यस्याः । कोकिलाक्षवृक्षे राजनि० [२स्नुहि मेदि० ।

वज्रिन् पु० वज्रमस्त्यस्य इनि । १इन्द्रे अमरः २पेचके च ।

वञ्चक पु स्त्री० वञ्च–णिच्–ण्वुल् । १शृगाले अमरः स्त्रियां ङीष् २गृहबभ्रौ च । ३खले ४प्रतारके च त्रि० मेदि० ।

वञ्चन न० वञ्च–ल्युट् । प्रतारणे अन्यथास्थितस्य वस्तुनोऽन्यथात्वेन कथनादिनाऽन्यमोहोत्पादने । युच् । वञ्चनाप्यत्र स्त्री ।

वञ्चुक त्रि० वञ्च–उकञ् । वञ्चनाशीले शब्दर० ।

वञ्जुल पु० वञ्च उलच् पृषो० चस्य जः । १तिनिशवृक्षे २अशोकवृक्षे अमरः । ३वेतसवृक्षे मेदि० ४स्थलपद्मवृक्षे शब्दच० । ५पक्षिभेदे च पुरा० । ६बहुदुग्धायां गवि स्त्री हेमच० । ७तके त्रि० वञ्जुलप्रिय ।

वञ्जुलद्रुम पु० वञ्जुलाख्यः द्रुमः । अशोकवृक्षे राजनि० ।

वञ्जुलप्रिय पु० वञ्जुलः वञ्जुलः प्रीणाति प्री–क । वेतसे रत्नमा०

वट वेष्टने भागे च अद० चुरा० उभ० सक० सेट् । वटयति ते । अववटत् त । [ववटतुः ।

वट वदने भ्वा० पर० सक० सेट् । वटति । अवटीत् अवाटीत्

वट विभजने वा चुरा० उभ० पक्षे भ्वा० पर० सक० सेट् इदित् । वण्टयति ते वण्टति । अववण्टत् त अवण्टीत् ।

वट कथने भ्वा० पर० द्विक० सेट् घटा० । वटयति अवाटीत् अवटीत् । ववाट ।

वट रोधे सौ० पर० सक० सेट् इदित् । वण्टति अवण्टीत् ।

वट पु० वट–अच् । १न्यग्रोधाख्याते वृक्षे अमरः २गुणे निर्मितरज्जौ च त्रि० । (वेंटे) मेदि० ।

वटवृक्षस्य बहुरूपत्वमश्वत्थशब्दे ५१७ पृ० उक्तम् ।

"वट शीतो गुरुर्ग्राही कफपित्तव्रणापहः । वर्ण्यो विसर्पदाहघ्नः कषायो योनिदोषहृत्" भावप्र० । ३साम्ये उणादि० । ४कपर्दे ५गोले ६भक्ष्यभेदे (वडा) मेदि० ।

वटक पु० वट–क्वुन् । पिष्टकभेदे (वड़ा) भावप्र० कृतान्नशब्दे २१२४ पृ० दृश्यम् ।

वटपत्र पु० वटस्येव पत्रमस्य । १सिताम्भवृक्षे राजनि० । २पाषाणभेदीलतायां स्त्री ङीप् भावप्र० । 'वटपत्री कषायोष्णा योनिमूत्रगदापहा" ३निर्मलाकोटके

रत्नमा० टाप् । [त्रि० शब्दर० ।

वटर पु स्त्री० १कुक्कुटे स्त्रियां ङीष् । २शठे ३चञ्चले ४चौरे

वटी स्त्री वट–अच् गौरा० ङीष् । १रज्जौ अमरः गोलाकारे (०डी) पदार्थे भावप्र० स्वार्थे क हृस्वः । वटिकाप्यत्र "वटिका अथ कथ्यन्ते तन्नाम गुटिका वटी । मोदको वटिका पिण्डी गुडो वर्त्तिस्तथोच्यते । लेहवत् साध्यते वह्नौ गुडो वा शर्करापि वा । गुग्गुलुर्वा क्षिपेत्तत्र चूर्णं तन्निर्मिता वटी । तत्र वह्निसिद्धे गुडादौ । 'कुर्य्यादवह्निसिद्धेन क्वचिद्गुग्गुलुना वटी" । द्रवेन मधुना वापि गुटिका कारयेद्बुधः । सिता चतुर्गुणा देया वटीषु द्विगुणो गुडः । चूर्णे चूर्णसमः कार्य्यो गुग्गुलुर्मधु तत्समम् ।" तत्समम् चूर्णसमम् 'द्रवं तु द्विगुणं देयं मोदकेषु भिषग्वरैः" । द्रवं द्रवरूपद्रव्यम् । "कर्षप्रमाणा तन्मात्रा बलं दृष्ट्वा प्रयुज्यते" । बलमिति कालादेरप्युपलक्षणम्" । नदावटाख्ये २वृक्षभेदे राजनि० ।

वटु पु० वट–उ । १माणवके २ब्रह्मचारिणि च हेमच० ।

वटुक पु० वट–उक । १बालके शब्दर० २भैरवभेदे च तन्त्रम्

वठ असहायकरणे भ्वा० आत्म० सक० सेट् इदित् । वण्ठते अवण्ठिष्ट । [ववण्ठे ।

वठ सामर्थ्ये भ्वा० पर० अक० सेट् । वठति । अवाठीत् अवठीत्

वठर पु० वठ–अरन् । १मूर्खे उणादि० २अम्बष्ठे हेमच० ३शठे ४मन्दे च त्रिका० ।

वड विभजने चुरा० उभ० सक० सेट् इदित् । वण्डयति ते अववण्डत् त । [अवण्डिष्ट ।

वड वेष्टने विभागे च भ्वा० आ० सक० सेट इदित् । वण्डते

वड आरोहणे सौ० पर० सक० सेट् । वडति अवडीत् अवाडीत् । ववाड ।

वडभि(भी) स्त्री वड्यते आरुह्यतेऽत्र वड–अभि वा ङीप् । १गृहचूडायाम् (चाल) अमरः २प्रासादाग्रस्थगृहे च (चिलेघर) रत्नमा० ।

वडा स्त्री वड–घञ् । अन्नमस्थात पिष्टकभेदे शब्दच० ।

वडिश न० वड–इन् वडि श्यति शो–क । मत्स्यधारणार्थे वक्रलौहकण्टकयुक्ते पदार्थे अमरः । "वडिशेन फणी रिशायाम् इन्द्रावनाश्च ।"

वड्र त्रि० वड–रक् लस्य डः । दृहति (वड) अमरः ।

वण शब्दे भ्वा० पर० सक० सेट् । वणति अवाणीत् अवणीत् । ऋदित् चङि वा ह्रस्वः ।

वण्ट विभाजने अद० चुरा० उभ० सक० सेट् । वण्टयति

ते वत्सवण्टद् त । [३वत्सतोदाहे च । (डेङ्गो) यन्त्रमा०

वण्ट पु० वण्ट–अच् । १भागे २दात्रादे धारयस्थाने(बाँठ)

वण्टक पु० वण्ट–घञ् स्वार्थे क । १भागे अमर

ण्वुल् । २विभाजके त्रि० [३वत्सतोदाहे च मेदि०।

वण्ठ त्रि० वण–ठ तस्य नेत्त्वम् । १खर्वे (बेंटे) ।२कुन्तायुधे

वण्ठर पु० वदि–अरन् । १स्वनिकाराष्ठो, २कुक्कुराबाङ्गे

३करीरकोषे ४तालस्य मुकुले ५पयोधरे च मेदि०। अय

मौणादिरपि तदर्थे ।

वण्ड त्रि०वडि–अच् ।।वत्सतोदाहे २हस्तपादाङ्गविकले (बँड)

३अनावृतमेढ्रे हेमच० ४पाशुलाया स्त्रियां स्त्री मे द० ।

वण्डाल पु० वडि–आलच् । १शूरयुद्धे २नौकाया खनित्रे

च मेदि० । [तार्थे अव्य०राजवत् शूद्रवत् इत्यादि

वत अव्य० वा–डति । बाहुल्ये अमर वतिप्रत्ययान्तोऽव्य

वत अव्य० वन–क्त । १खेदे २अनुकम्पायाम् ३हर्षे ४वि

स्मये ५आमन्त्रणे च अमर ।

वतंस पु० अव+तनुस–घञ् अवाल्लोप । १कर्णभूषणभेदे

२शेखरे ३शिरोभूषण मे द० ४भूषणमात्रे च ।

वतण्ड पु० अव+तडि अच् अवाल्लोप । मुनिभेदे उणादि० ।

वतोका स्त्री अवगतं तोकं यस्याः प्रा०व०अवाल्लोप । अपत्य

हीनायां स्त्रियाम् अमर ।

वत्स न० वद–स । १वक्षसि अमर । २मत्स्यादि वर्षे हि

म० । ३वत्सरे पु० अमर । ४चन्द्रवंश राजभेदे च पु० ।

वत्सक न० वत्स इव इवार्थे कन् । १पुष्पकासीसे राजनि०

२कुटजे अमर । ३इन्द्रयवे च राजनि० ।

वत्सकबीज न०वत्सकस्य कुटजस्य बीजम् । इन्द्रयवे राजनि

वत्सतर पु०स्त्री० क्षुद्र वत्स अल्पत्वे तरप् । १क्षुद्रवत्से

दम्याप्रदमनकाले गवादौ अमर स्त्रियां ङीप् । वत्सतरी

वत्सनाभ पु० वत्सान् पशुविशेषान् नभ्यति हिनस्ति नभ

अण् वत्सस्य नाभिराकारोऽस्त्यस्य अच् वा । स्थावरे

विषभेदे अमर । तल्लक्षणादि भावप्र० उक्तं यथा,

"सिन्धुवारसदकपत्रोवत्सनाभ्याकृतिस्तथा । यत्

पार्श्वेन तरोर्वृद्धिर्वत्सनाभः स भाषितः । तस्य सामान्य

गुणा यथा । "विषं प्राणहरं प्रोक्तं व्यवायि च विकाशि

च । आग्नेयं वातकफहृद्योगवाहि मदावहम्" ।

व्यवायि सकलकायव्यापनपूर्वकपाककममनामम । वि

काशि ओजस शोषणपूर्वकं सन्धिबन्धशिथिलीकरणशी-

लम् । आग्नेयम् अधिकाग्नेय स गवाहि स्वग

गुणपोषकम् मदावह तमोगुणाधिक्येन बुद्धिविध्वंस

कम् । "तदेव युक्तियुक्तं तु प्राणदायि रसायनम् ।

योगवाहि त्रिदोषघ्नं बृंहणं वीर्यवर्द्धनम् । ये दुर्गुणा

विषेऽशुद्धे ते स्युर्हीना विशोधनात् । तस्माद्विषं प्रयो-

गेषु शोधयित्वा प्रयोजयेत्" भावप्र० ।

वत्सपत्तन न० वत्सस्य वत्सराजस्य पत्तनम् । उत्तरदेश

स्थायां कौशाम्ब्यां नगर्याम् हेमच० ।

वत्सपाल पु० वत्सान् पालयति पाल अण् । १श्रीकृष्णे

२बलदेवे च । [दश्यम् ।

वत्सर पु० वस सरन् । द्वादशमासात्मके काले अब्दशब्दे

वत्सराज पु०चन्द्रवंश्ये नृपभेदे । "वत्सराजचरितम्" रत्ना०

वत्सरान्तक पु०वत्सरस्यान्तं करोति अन्त+णिच्–ण्वुल् ।

फाल्गुनमासे राजनि० वत्सरस्य चैत्रादिकत्वात् फाल्गु

नस्य तदन्तकालत्वात्तथात्वम् ।

वत्सल त्रि० वत्स लाति ला–क । १स्नेहयुक्ते २वात्सल्ये

रसे पु० ३तद्वति त्रि० ४विष्णौ पु० विष्णु स० ।

वत्सादनी स्त्री वत्सश्चासावदनी च अस्य यथासमा० । गो-

डुम्बायाम् (गोमक) जटा० ।

वत्सादनी स्त्री वत्सैरद्यते प्रियत्वेन अद–ल्युट् ङीप् ।

१गुडूच्याम् अमर । वत्स अदनमस्य । २वृके पु स्त्र०

राजनि० स्त्रियां ङीप् । [ववन्दिष ।

वद स्तुतौ अभिवादने सक० भ्वा० आ० सेट् इदित् । वन्दते

वद वाक्ये सन्देशे च भ्वा उभ० सक० सेट् । वदन त

अवादीत् अवदिष्ट । ज्ञानयत्नादावात्मनेपदीयमन्ये ।

वद वाचि भ्वा० पर० सक० सेट यजा० । वदति अवादीत्

उवाद ऊदतु ऊदिथ ।

भासने उपसम्भाषणे आत्म० शास्त्रे वदते भ समाने

वदतीत्यर्थः भ्रान्तानुपदतः शान्तिलक्ष्यर्थं । ज्ञानाद्युपाधौ

च आत्म० तत्र ज्ञाने शास्त्रे वदते । यत्न क्षेत्रे वदते ।

विमतौ क्षेत्रे विवदन्ते । उपच्छन्दने उपवदते प्रार्थयते

इत्यर्थः सि०कौ० । व्यक्तवाचां समुच्चारणे आत्म०

प्रवदन्ते विप्राः । अति+मर्यादातिक्रमेणोक्तौ प०

अतिवदति । अनु+उक्तस्य पर्यायान्तरेण कथने अनुवाद

अकर्मकात् व्यक्तवाचामनुवादे तु आत्म० अनुवदते कठ

प्रकापस्य सि०कौ० अव्यक्तवाचि तु प० अनुवदति वीणा

सकर्मकात्तु पर० उक्तमनुवदति । विवादोक्तौ व्यक्तायां

वाचि वा आत्म० विप्रवदन्ते त्रि वैद्याः । [विप्रवदति

अप+निन्दायाम् । अपवाद । विशेषविधाने च अपवाद०

परि+निन्दायां अपवादूषणे च पर । परिवदति परिवाद ।

प्रति+विरुद्धतयोक्तौ पर० प्रतिवदति प्रतिवाद प्रतिवादी प्रत्युत्तरोक्तौ च।
वि+विरुद्धोक्तौ पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहेणोक्तौ आत्म० वि वदन्ते पण्डिता वादिप्रतिवादिनश्च।

**वद** वाचि सन्देशे च सक० चुरा० उभ० सेट्। वादयति ते अवीवदत्। अभि+प्रणामे।

**वद** त्रि० वदति वद–अच्। वक्तरि अमर।

**वदन** न० उद्यतेऽनेन वद–करणे ल्युट्। १मुखे अमर०। २वचनेन्द्रिये भावे ल्युट्। ३कथने न०। [अमर।

**वदा(ऽ)न्य** पु० वद–अन्य पृषो० वा दीर्घ। भूरिदानशीले

**वदाम** न० वद–आमन्। (बादाम) वातादे फलभेदे भावप्र०। "वातादो वातवैरी स्यान्नेत्रोपमफलस्तथा। वाताद उष्णः सुस्निग्धो वातघ्नः शुक्रकृद्गुरुः। वातादमज्जा मधुरो वृष्यः पित्तानिलापहः। स्निग्धोष्णः कफकृत् श्रेष्ठो रक्तपित्तविकारिणाम्" भावप्र०।

**वदाल** पु स्त्री० वद–आल। पाठीनमत्स्ये (बोयाल) त्रिका० स्त्रियां ङीष्। स्वार्थे क तत्रार्थे। [अमर।

**वदावद** पु० अयत्न वदति वद–अच् नि०। वक्तरि

**वधू** स्त्री उह्यते पितृगेहात् पतिगृहं वह–ऊ धुक् च। १भार्यायाम् २नवोढायां ३स्नुषायाम् अमर। ४पत्न्याञ्च मेदि०। अस्य ओष्ठ्यादित्वमित्यन्ये

**वधूजन** पु० कर्म०। नारीजने त्रिका०।

**वधूटी** स्त्री अल्पा वधू टी। अल्पवयस्कायाम् नार्यां "गोपवधूटी दुकूलेति भाषापरि०। [नीत् अवनीत् अवनत्।

**वन** सेवने सक० शब्दे अक० भ्वा० पर०सेट्। वनति अवा

**वन** व्यापारे भ्वा० पर० सक० सेट्। वनति अवानीत् अवनीत्। घटा०वन वान। घटा०वनयति। [तनु।

**वन** याचने द्वि० तना० आ० सेट क्त्वा वेट्। वनुते अव

**वन** उपकारे उपताने च सक० शब्दे अक० वा चु० उभ० पक्षे भ्वा० पर० सेट। वानयति ते वनति। अवीवनत् त। अवनीत् अवानीत्।

**वन** न० स्त्री वन–अच्। १जलपदार्थमात्रके अरण्ये अमर स्त्रीत्वे ङीप्। "एषो ममारण्यविकाणि का" मेघ०। ३गृहे ४निवासे ५आलये च मे द०। ६प्रस्रवणे हेमच०।

**वनकदली** स्त्री ७त०। वनकदल्याम् राजनि०।

**वनकन्द** पु० वनजात कन्द। अरण्यजाते शूरणे राजनि०

**वनकार्पासी** स्त्री वनोद्भवा कार्पासी। (वनकापास) क्षुपभेदे रत्नमा०।

**वनकोलि** पु० वनोद्भवः कोलिः। (वनकुल) वृक्षे।

**वनचन्दन** न० वनजात चन्दनम् शा०त०। १अगुरुचन्दने २देवदारुणि च विश्व।

**वनचन्द्रिका** स्त्री वने चन्द्रिकेव। मल्लिकायाम् राजनि०।

**वनचम्पक** पु० ७त०। (वनचाँपा) चम्पकभेदे राजनि०।

**वनच्छाग** पु० वने जातश्छाग। (वनछागल) १छागभेदे राजनि०। वने छाग इव। २शूकरे पु स्त्री० शब्दमा० स्त्रियां ङीष्।

**वनज** न० वने जलेऽरण्ये वा जायते जन–ड। १पद्मे २मुस्तकभेदे ३वनशूरणे पु० राजनि० ४गजे विश्व। ५अश्वगन्धायां ६गन्धपत्त्रायां ७वनकार्पास्यां ८वनोपोदक्याम् ९मिश्रेयायां १०ऐन्द्र्यां स्त्री राजनि०। ११मुद्गपर्ण्यां च स्त्री मेदि०। १२वनजातमात्रे त्रि०।

**वनतिक्त** पु० वनेषु वनजातेषु मध्ये तिक्त। १हरीतक्याम् शब्दमा०। २पाठायां (आकनादि) च स्त्री रत्नमा०। स्वार्थे क तत्रैव अमर।

**वनदीप** पु० वनस्य दीप इव। वनचम्पके राजनि०।

**वनपल्लव** पु०वनमिव निबिड पल्लवोऽस्य। शोभाञ्जने जटा०।

**वनपुष्पा** स्त्री वनमिव बहुल पुष्पं यस्याः। शतपुष्पायाम् राजनि०। [पूरक। वनबीजपूरे राजनि०।

**वनपूरक** पु० पूरक बीजपूरक पूर्वपदलोपः वनोद्भवः

**वनप्रिय** पु स्त्री० वन वनस्थ प्रीणाति प्री–क। १कोकिले स्त्री मेदि० स्त्रियां योपधत्वात् टाप्। २अरण्यप्रियमात्रे त्रि०। ३त्वचे न० राजनि०।

**वनभुज** पु० वन भुङ्क्ते भुज–क्विप्। १वृषभे २तद्वाचो धर्मे शब्दच०। [अमर।

**वनमक्षिका** स्त्री वनोद्भवा मक्षिका। दंशे कीटभेदे (डाँश)

**वनमल्ली** स्त्री वनोद्भवा मल्ली। अरण्यमल्लिकायाम् शब्दर०।

**वनमाला** स्त्री "आपादलम्बिनी माला सर्वर्त्तुकुसुमोज्ज्वला। मध्ये स्थूलकदम्बाढ्या वनमालेति कीर्त्तिता" इत्युक्तायां मालायाम्।

**वनमालिन्** पु० वनमालाऽस्त्यस्य इनि। १श्रीकृष्णे अमर २वाराहीकन्दायाम् स्त्री मेदि० ङीप् ३द्वारकापुर्यां स्त्री त्रिका०। [४सुद्गपर्ण्यां स्त्री राजनि०गौरा० ङीष्।

**वनमुद्ग** पु० वनोद्भवः मुद्ग। १मुद्गभेदे (मुगानि) अमर।

**वनमूर्द्धजा** स्त्री वनस्य मूर्द्धेव महत्त्वमिताऽन्यत्या अच्। (काकडाशिङ्गी) कर्कटशृङ्ग्याम् राजनि०।

**वनमोचा** स्त्री वनोद्भवा मोचा। काष्ठकदल्याम् राजनि०।

वनलक्ष्मी स्त्री वनस्य लक्ष्मीरिव तदधिष्ठानत्वात् । कद ल्याम् राजनि० । [राजनि०

वनवर्वर पु० वनोद्भव वर्वरः । कृष्णार्जके । (वनवावुर) इति

वनवासिन् पु० वनं वासयति सुरभीकरोति वासि-णिनि । १मुष्ककवृक्षे २वाराहीकन्दे ३शाल्मलीकन्दे ४नील-मर्ज्जिकन्दे ५ऋषभकनामौषधे च राजनि० । वने वसति वस णिनि । ६वनवासकर्त्तरि त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

वनवीज पु० वीजो वीजपूरकः उत्तरपदलोप ७त० । वनं वीजपूर राजनि० । [राजनि०

वनवृन्ताकी स्त्री वनस्य वृन्ताकी वार्त्ताकी । वृहत्याम्

वनव्रीहि पु० वनस्य व्रीहिः । नीवारे (उडिधान) हेमच०

वनशूकरी स्त्री वनस्य शूकरीव रोमशत्वात् । १कपिकच्छाम् राजनि० ७त० । २वनवराहे पु० २वनशूकरयोषिति स्त्री ।

वनशृङ्गाट पु० वनस्य शृङ्गाट इव कण्टकावृतत्वात् । गोक्षुरे अमर । स्वार्थे क । तत्रार्थे । [शब्दच०

वनशोभन न० वन जलं शोभयति शुभ-णिच ल्यु । पद्मे

वनसङ्कट पु० वन+कट-अच् क्त० । मसूरे शब्दच० ।

वनसरोजिनी स्त्री वनस्य सरोजिनी पद्मिनीव शोभाकर-त्वात् । वनकार्पास्याम् शब्दर० ।

वनस्पति पु० वनस्य पति नि० सुट् । पुष्पं विना जाय मानफले १अश्वत्थादौ इति अमर । २वृक्षमात्रे मेदि० ।

वनहास पु० वनस्य हास इव प्रकाशकत्वात् । काशतृणे राजनि० ।

वनाखु पु० वने आखुरिव । शशके त्रिका० ।

वनाखुक पु० वन+खन-उकञ् धरालोपः । मुद्गे त्रिका०

वनाट पु० वनमटति अट अच् । १वर्वणाया नीलमक्षिका-याम् शब्दच० । २श्यामदेशे उज्ज्व० ।

वनामल पु० वनस्यामल आमलक इव । करमर्द्दे शब्दमा० ।

वनाम्र पु० वनस्य आम्र इव । कोशाम्रे राजनि० ।

वनायु पु० वन-आयुच् । प्रशस्तघोटकोद्भवदेशभेदे (आरव) राजनि० । [(आरवि) शब्दर०

वनायुज पु० वनायुदेशे जायते जन-ड । प्रशस्तघोटके

वनारिष्टा स्त्री वनस्य न रिष्टं यस्याः । वनहरिद्रायाम् राजनि० । [पुष्पवीचतायाम् हारा० ।

वनालिका स्त्री वनमलति भूषयति अच् ण्वुल् । हस्ति

वनि ३० वन इन् । १वह्नौ सि०कौ० २रायौ उज्ज्वल० । १याचने पु० ४याचके त्रि० [रश्नावा स्त्रियाम् मेदि० ।

वनिता स्त्री वन-क्त वने कर्म्मणि वा क्त ।।योषिति २अनु-

वनिन् पु० वनम् आश्रयतयाऽस्त्यस्य इनि । वानप्रस्थाश्रमयुक्ते

वनिष्णु त्रि० वन-इष्णु च् । याचके ।

वनीपक वनीयक+पृषो० यस्य पः । याचके उज्ज्वल० । "कृपण इव नवनीपकोपसेवितपर्वत इवोपावृ"यमध्यता च

वनीयक स्त्री वन-इन् आत्मनो वनिं याचनमिच्छति क्यच् ण्वुल् । याचके अमर पृषो० यलोपः । वनीकोऽप्यत्र सारसुन्दरी ।

वनेमुद्गा स्त्री ७त० अलुक्स० । कलाय रत्नमा० ।

वनेचर त्रि० वने चरति चर-ट अलुक्स० । अरण्य-चारिणि व्याधादौ स्त्रियां ङीप् ।

वनेसर्ज पु० सृजति-सृज-अच् ७त० अलुक्स० । असनवृक्षे रत्नमा० । [कार्पास्याम् रत्नमा०, २वनजात त्रि० ।

वनोद्भवा स्त्री वन एव उद्भवति उद्+भू-अच् ७त० । १वन-

वनौकस् पु० वनमेव ओकः स्थानं यस्य । १वानरे अमर । २वनवासिनि त्रि० ।

वन्थ प्रतारणे भ्वा०पर०सक०सेट् क्त्रा वेट् । वन्थति अवन्थीत्

वन्दन न० वदि-ल्युट् । १स्तवने २प्रणामे च । युच् । वन्दनाप्यत्र स्त्री । १वदने न० शब्दच० ।

वन्दनीय त्रि० वदि-अनीयर् । १नमनीये २स्तवनीये च ३पीतभृङ्गराजे पु० राजनि० ।४गोरोचनायां स्त्री त्रिका० ।

वन्दा स्त्री वदि कर्म्मणि घञ् । (परगाछा) लताभेदे अमर २भिक्षुकायां ३लताभेदे च मेदि० ।

वन्दाका स्त्री वदि-आकन् । वन्दायाम् शब्दच० । गौरा० ङीप् तत्रार्थे स्त्री शब्दर० । तत्रार्थे पु० भावप्र० "वन्दाकः शीतलस्तिक्तः कषायो मधुरो रसे । मङ्गल्यः कफवातास्ररक्षोव्रणविषापहः" ।

वन्दारु त्रि० वदि-आरु । वन्दनशीले शब्दर० ।

वन्दि(न्दी) स्त्री वदि-इन् वा ङीप् । १कारावद्धमनुष्यादौ (कयदी) शब्दर० २वन्दने ३स्तुतौ च । ४सोपानके उणा० ।

वन्दिग्राह पु० वन्दिमिव-सह्लाति ग्रह-ण । बलात्कारेण घातके (डाकात) मिता० । "वन्दिग्राहांस्तथा वाजि-कुञ्जराणां च हारिणः" मनुः ।

वन्दिपाठ पु० ६त० स्तुतिपाठे त्रिका० ।

वन्दिन् पु० वन्दते स्तौति वदि-णिनि । राजादेः १स्तुति-पाठके अमर । [भावप्र० २वन्दाया शब्दच० ।

वन्द्य त्रि० वदि यत् । १वन्दनीये । २गोरोचनायाम् स्त्री

वन्द्र न० वन्द-रन् । वहुत्वे सि०कौ० २पूजके त्रि० उणादि०

वन्य पु० वने भव यत् । १वचे (दारचिनि) राजनि० ।

२वनमूरणे ३दारुहरिद्रायाम् ४देवनले पु॰ राजनि॰ । ५वन-लातमात्रे त्रि॰ । ६शुद्रपट्याम् ७गोपालकर्कट्याम् ८गुञ्जायाम् ९मिश्रेयायाम् १०महाशतावर्याम् ११गन्धपत्रायाम् स्त्री राजनि॰ । वनानामरण्यानां जलानां वा समूहः यत् । १२जलसमूहे १३वनसमूहे च स्त्री मेदि॰ ।

वप बीजवपने तन्तुवयने मुण्डने च सक॰ भ्वा॰ उभ॰ अनिट् यजा॰ । वपति ते अवाप्सीत् अवप्त उवाप ऊपतुः । पित्रादिपिण्डदाने "पिण्डनिर्वपनं कुर्यात् अग्निमः" पिण्डादिपिण्डदाने "पिण्डनिर्वपनं चरेत्" श्रुतिः ।

वपन न॰ वप-ल्युट् । १केशमुण्डने २बीजाधाने ३तन्तुवयने च मेदि॰ । "प्रयागे भास्करक्षेत्रे पितृमाहेश्वरे निधाने च मेदि॰ । वियोगतः । आधाने सोमपाने च वपनं सप्तसु स्मृतम्" प्रा॰ त॰ ।

वपनी स्त्री उप्यतेऽनया अत्र वा वप-ल्युट् ङीप् । १नापितशालायाम् २तन्तुशालायाम् (तांतघर) हेमच॰ ३तन्तुवयनयन्त्रभेदे (माकु) च ।

वपा स्त्री वप-अच् । १मेदसि (चर्बि) "वपाया हविष" इति श्रुतिः । २छिद्रे च अमरः ।

वपुन पु॰ वप उनन् । देवतायाम् शब्दर॰ ।

वपुना स्त्री वप-वा उनन् । कवुपायाम् भावप्र॰ ।

वपुष्टमा स्त्री अतिशयेन वपुः प्रशस्ताकृतिः तमप् अत्वम् । १महाचारिण्याम् लतायाम् जटा॰ । २काशीपतिकन्यायाम् ३जनमेजयपत्न्यां च ।

वपुस् न॰ उप्यन्ते देहान्तरभोगसाधनबीजीभूतानि कर्माण्यत्र वप-उसि । १शरीरे अमरः । २प्रशस्ताकारे च मेदि॰ ।

वप्तृ पु॰ वप-तृच् । १जनके २कृषीवले च मेदि॰ ३बीजादिवापके त्रि॰ ।

वप्र पुं न॰ उप्यतेऽत्र रन् । १दुर्गनगरादौ परिखाया उद्धृतमृत्तिकास्तूपे अमरः । २क्षेत्रे ३रणौ ४तटे मेदि॰ । ५सीसके न॰ हेमच॰ । ६जनके ७प्राचीरे पु॰ विश्वः । ८प्रजापतौ च पु॰ संक्षिप्तसा॰ । ९मञ्जिष्ठायां स्त्री राजनि॰ । [१०धूसरे च संक्षिप्तसा॰ ।

वप्रि पु॰ वप रि । १क्षेत्रे केदारे सि॰ कौ॰ । २दुर्गतौ

वभ्र गतौ भ्वा॰ पर॰ सक॰ सेट् । वभ्रति अवभ्रीत् ।

वम उद्गारे भ्वा॰ पर॰ सक॰ सेट् । वमति अवमीत् । द्वित वमथुः । ज्वला॰ वमः वामः । वमयति वामयति उपसर्गस्य मित्त्वं स्वस्य । ऋषा॰ वेमतुः ववमतुः । उदित् वमित्वा वान्त्वा वान्तः ।

वमथु पु॰ वम-अथुच् । वमने उद्गिरणे अमरकोषः ।

वमन न॰ वम ल्युट् । १मर्दने २छर्दने मेदि॰ ३आहुतौ विश्वः ४नि सारणे च "सर्गाभिप्रायतर्पणवमनम्" कुमारः । ५शणे पुं॰ । ६जलौकायां स्त्री राजनि॰ गौरा॰ ङीष् ।

वमि स्त्री वम इन् । १छर्दौ छर्दिशब्दे २९८० पृ॰ दृश्यम् । २अग्नौ पु॰ मेदि॰ ३धूर्त्ते त्रि॰ शब्दर॰ ।

वमित पु॰ वम णिच् क्त । कृतोद्गारे । [णि(ढ)ध्वम् ।

वय गतौ भ्वा॰ आ॰ सक॰ सेट् । वयते अवयिष्ट । अव-

वयस् न॰ अज-असुन् वीभावः । १विहगे २बाल्याद्यवस्थायाम् अमरः "वयोऽतिपातोद्गतवातेति" नैष॰ । ३यौवने च विश्वः ।

वय(य)स्य पु स्त्री॰ वयसि यौवने तिष्ठति स्था-क अपरे शार वा विसर्गलोपः । १तरुणे २विभीतक्यां स्त्री अमरः । "वयस्था नागराश्वात्" वैद्यकम् । ३आमलक्याम् ४हरीतक्याम् ५मांसरोहिण्यां स्त्री अमरः । ६गुडूच्याम् ७सूक्ष्मैलायाम् ८काकोल्याम् ९ब्राह्मी स्त्री मेदि॰ । १०शाल्मली स्त्री हेमच॰ । ११क्षीरकाकोल्याम् भावप्र॰ १२वृहत्कन्यायाम् मत्स्याक्ष्याम् १४युवतौ च स्त्री राजनि॰ ।

वयस्य पु॰ वयसा तुल्यः यत् । १समानवयस्के अमरः । २सख्याम् स्त्री अमरः ।

वयुन न॰ वय-उनन् । १ज्ञाने भाग॰ १०।८० श्रीधरः । २देवागारे त्रिका॰ । देवागारे पु॰ उणादि॰ ।

वयोधस् पु॰ वयो यौवनं धत्ते धा-असुन् । तरुणे उणा॰ ।

वयोरङ्ग न॰ वयसा रङ्ग इव । सीसके राजनि॰ ।

वर ईप्से अद॰ चु॰ उभ॰ सक॰ सेट् । वरयति ते अववरत् त ।

वर न॰ व्रियते वृ-कर्मणि अप् वरि-अच् वा । १कुङ्कुमे २मनाग्भीष्टे अमरः "वरं प्राणान् परित्यक्ष्ये" इति तन्त्रम् । भावे अप् अच वा । ३इच्छायाम् ४याचने ५आवरणे ६वेष्टने च । वृ-कर्मणि अप् । ७अभीष्टे ८श्रेष्ठे च त्रि॰ अमरः । ९जामातरि शब्दर॰ १०गुग्गुलौ शब्दच॰ ११विटे १२पत्यौ च पु॰ हेमच॰ । "तपोभिरिष्यते यस्तु देवेभ्यः स वरो मतः" इत्युक्ते १३पदार्थे ।

वरक पु॰ वृ-वुन् । १वनमुद्गे हेमच॰ २पर्पटे ३धान्यभेदे (चीना) च राजनि॰ । ४पोताच्छादनवस्त्रे न॰ हारा॰ ।

वरचन्दन न॰ कर्म॰ । १कालीये २देवदारुणि च मेदि॰ ।

वरट न॰ वृ अटन् । १कुन्दपुष्पे शब्दर॰ । २कीटभेदे (बोलता) ३हंसे पु स्त्री॰ मेदि॰ । स्त्रियाम् अजादि॰ टाप् अमरः ।

**वनलक्ष्मी** स्त्री वनस्य लक्ष्मीरिव तदधिष्ठानत्वात्। कदल्याम् राजनि०। [राजनि०

**वनवर्वर** पु० वनोद्भव वर्वर। कृष्णार्जके। (वनवावुइ) इति

**वनवासिन** पु० वन वासयति सुरभीकरोति वासि–णिनि। १मुष्कक्षके २वाराहीकन्दे ३शाल्मलीकन्दे ४नील सन्दिग्धकन्दे ५ऋषभनामौषधे च राजनि०। वने वसति वस णिनि। ६वनवासकर्त्तरि त्रि० स्त्रियां ङीप्।

**वनवीज** पु० वीजो वीजपूरकः उत्तरपदलोप ७त०। ६वन वीजपूर राजनि०। [राजनि०

**वनवृन्ताकी** स्त्री वनस्य वृन्ताकी वार्त्ताकी। वृहत्याम्

**वनव्रीहि** पु० वनस्य व्रीहि। नीवारे (उडिधान) हेमच०।

**वनशूकरी** स्त्री वनस्य शूकरीव रोमयत्वात्। १कपिकच्छ्वाम् राजनि०।७त०। २वनवराहे पु०३वनशूकरयोषिति स्त्री।

**वनशृङ्गाट** पु० वनस्य शृङ्गाट इव कण्टकावृतत्वात्। गोक्षुरे अमर। स्वार्थे क। तत्रैवार्थे। [शब्दच०।

**वनशोभन** न० वन जल शोभयति शुभ–णिच ल्यु। पद्मे

**वनसङ्कट** पु० सम्+कट अच् हेत०। मसूरे शब्दच०।

**वनसरोजिनी** स्त्री वनस्य सरोजिनी पद्मिनीव शोभाकर त्वात्। वनकार्पासाम् शब्दर०।

**वनस्पति** पु० वनस्य पति नि० सुट्। पुष्प विना जाय मानफले १अश्वत्थादौ वृक्षे अमर। २वृक्षमात्रे मेदि०।

**वनहास** पु० वनस्य हास इव मकाशकत्वात्। काशतृणे राजनि०।

**वनाखु** पु० वने आखुरिव। शशके त्रिका०।

**वनाखुक** पु० अप्+नम-उकञ् अखाक्लोप। मुद्गे त्रिका०।

**वनाट** पु० वनमटति अट अच्। १वर्द्धमाया नीलमक्षिका याम् शब्दच०। २अपानदेशे उज्ज्वल०।

**वनामल** पु० वनस्यामल आमलक इव। करमर्दे शब्दमा०।

**वनाम्र** पु० वनस्य च च इव कोशाम्रे राजनि०।

**वनायु** पु० वन-आयुच्। मयस्तघोटकोद्भवदेशभेदे (आरव) राजनि०। [(आरवि) शब्दर०।

**वनायुज** पु० वनायुदेशे जायते जन ड। मयस्तघोटके

**वनारिष्टा** स्त्री वनस्य न रिष्ट यस्मा। वनहरिद्रायाम् राजनि०। [पुष्पकीलताथाम हारा०।

**वनालिका** स्त्री वनमलति भूषयति अच ण्वुल्। हरि

**वनि** पु० वन इन्। १वह्नौ त्रि०कौ० २रायौ उज्ज्वल०। ३याचन पु० ४याचके त्रि०। [इच्छाया स्त्रियाम मेदि०।

**वनिता** स्त्री वन–त वने कर्मणि वा क्त।१योषिति २प्रण-

**वनिन्** पु०वनम् आश्रयतयाऽस्त्यस्य इनि। वानप्रस्थाश्रमयुक्ते

**वनिष्णु** त्रि० वन–इष्णुच्। याचके।

**वनीपक** वनीयक+पृषो० यस्य प०। याचके उज्ज्वल०। "कृपण इव मनीपकोपसेवितपर्वत क्षेमात्" मनध्यता च

**वनीयक** स्त्री वन–इन् आत्मनो वनिं याचनमिच्छति क्यच् ण्वुल्। याचके अमर पृषो० यलोप। वनीकोऽप्यत्र काश्यन्दरी।

**वनेक्षुद्रा** स्त्री ७त० अलुकस०। करञ्जे रत्नमा०।

**वनेचर** त्रि० वने चरति चर–ट अलुक्स०। अरण्य-चारिणि आषाढौ स्त्रियां ङीप्।

**वनेसर्ज** पु० सृजति–सृज–अच् ७त० अलुक्स०। अश्वकर्णे रत्नमा०। [कार्पासाम् रत्नमा०, २वनजात त्रि०।

**वनोद्भवा** स्त्री वन एव उद्भवति उद्+भू–अच ७त०। १वन-

**वनौकस्** पु वनमेव ओक स्थान यस्य। १वानरे अमर। २वनवासिनि त्रि०।

**वन्च** प्रतारणे भ्वा०पर०सक०सेट् क्त्वा वेट्। वञ्चति अवञ्चीत्

**वन्दन** न० वदि–ल्युट्। १स्तवने २प्रणामे च। युच्। वन्दनाप्यत्र स्त्री। ३वदने न० शब्दच०।

**वन्दनीय** त्रि० वदि०अनीयर। १नमनीये २स्तवनीये च ३पीतभृङ्गराजे पु०राजनि०।४गोरोचनायां स्त्री त्रिका०।

**वन्दा** स्त्री वदि कर्मणि घञ्। (परगाछा) लताभेदे अमर २भिक्षुका ३लताभेदे च मेदि०।

**वन्दाका** स्त्री वदि आकन्। वन्दायाम् शब्दच०। गौरा० ङीष् तत्रार्थे स्त्री शब्दर०। तत्रार्थे पु० भावप्र० "वन्दाक शीतलस्तिक्त कषायो मधुरो रसे। मङ्गल्य कफवातास्ररक्षोव्रणविषापहः"।

**वन्दारु** त्रि० वदि–आरु। वन्दनशीले शब्दर०।

**वन्दि(न्दी)** स्त्री वदि–इन् वा ङीप्। १कारावद्धमनुष्यादौ (कयदी) शब्दर०२वन्दने ३स्तुतौ च। ४सोपानके उज्ज्वल०।

**वन्दिग्राह** पु० वन्दिमिव–ग्रह्णाति ग्रह–ण। बलात्कारेण घातके (डाकाइत) मिता०। 'वन्दिग्राहांस्तथा वाजि-कुञ्जराणां च हारिण' मनु।

**वन्दिपाठ** पु० ६त०। स्तुतिपाठे त्रिका०।

**वन्दिन्** पु० वन्दते स्तौति वदि–णिनि। राजादेः १स्तुति पाठक अमर। [भावप्र० २वन्दायां शब्दच०।

**वन्द्य** त्रि० वदि यत्। १वन्दनीये। २गोरोचनायाम् स्त्री

**वन्द्र** न० वन्द–रन्। वस्त्राणे त्रि०कौ०।२पूजके त्रि०उणादि०

**वन्य** न० वन भव यत्। १नखे (दारचिनि) राजनि०।

२वनमूरणे ३वाराहीकन्दे ४दैयनले पु॰ राजनि॰ । ५वन जातमात्रे त्रि॰ । ६मुद्गपर्ण्यां ७गोपालकर्कट्यां ८पु ष्करिण्यां ९मिश्रेयायां १०भद्रमुस्तायां ११गन्धपत्रायां स्त्री राजनि॰ । वनानामरण्यानां जलानां वा समूहः यत् । १२जलसमूहे १३वनसमूहे च स्त्री मेदि॰ ।

वप बीजवपने तन्तुवयने मुण्डने च सक॰ भ्वा॰ उभ॰ अनिट् यजा॰ । वपति ते अवाप्सीत् अवप्त उवाप ऊपतुः । ऊपे उप्तिः । पिण्डादिनिक्षेपे अपि "पिण्डनिर्वपनं चरेत्" स्मृतिः ।

वपन न॰ वप ल्युट् । ६१केशमुण्डने २बीजाधाने ३तन्तु धाने च मेदि॰ । 'प्रयागे भास्करक्षेत्रे पितॄमातृ वियोगतः । आधाने सोमपाने च वपनं पञ्चसु स्मृतम्" प्रा॰ त॰ ।

वपनी स्त्री उप्यतेऽनया अत्र वा वप ल्युट् ङीप् । १ना पि तालये २तन्तुशालायां (तान्तघर) हेमच॰ ३तन्तुवयन यन्त्रभेदे (माकु) च ।

वपा स्त्री वप–अच् । १मेदसि (चर्बि) "वपाया जुहोति" इति श्रुतिः । २छिद्रे च अमरः ।

वपुन पु॰ वप उनन् । देवतायां शब्दर॰ ।

वपुषा स्त्री वप वा उषन् । हवुषायाम् भावप्र॰ ।

वपुष्मा स्त्री अतिशयेन वपुः प्रशस्ताकृतिः तमप् मतुप् । १पद्मचारिण्याम् लतायाम् जटा॰ । २काशीपतिकन्यायां ३जनमेजयपत्न्यां च ।

वपुस् न॰ उप्यन्ते देहान्तरभोगसाधनबीजीभूतानि कर्माण्यत्र वप उसि । १शरीरे अमरः । २प्रशस्ताकारे च मे दि॰ ।

वप्तृ पु॰ वप तृच् । १जनके २कवौ च मेदि॰ ३बीजादि वापके त्रि॰ ।

वप्र पु न॰ उप्यतेऽत्र रन् । १दुर्गनगरादौ परिखायां उद्धृत मृत्तिकास्तूपे अमरः । २क्षेत्रे ३रेणौ ४तटे मेदि॰ । ५शीषके न॰ हेमच॰ । ६जनके ७प्राचीरे पु॰ विश्व । ८प्रजापतौ च पु॰ भावप्र॰ । ९मञ्जिष्ठायां स्त्री राजनि॰ । [१०सानुनि च त्रिकाण्ड॰ ।

वप्रि पु॰ वप रिः । १क्षेत्रे केदारे सि॰ कौ॰ । २दुर्गतौ

वभ्र गतौ भ्वा॰ पर॰ सक॰ सेट् । वभ्रति अवभ्रीत् ।

वम उद्गारे भ्वा॰ पर॰ सक॰ सेट् । वमति अवमीत् । ववमतुः । ज्वल॰ वम वाम॰ । वमयति वामयति अप घञ्मन् नित्य वृद्धि । ममा॰ ववमतुः वेमतुः । चटित्व वमिता वान्त्वा वान्तः ।

वमथु पु॰ वम अथुच् । वमने उद्गिरणे अमरकोषः ।

वमन न॰ वम ल्युट् । १मर्दने २छर्दने मेदि॰ ३आहुतौ विश्व ४निःसारणे च "खगाभिव्यन्दवमनम्" कुमार । ५शणे पु॰ । ६जलौकायां स्त्री राजनि॰ गौरा॰ ङीष् ।

वमि स्त्री वम इन् । १छर्दौ छर्दिशब्दे २९८० पृ॰ दृश्यम् । २अग्नौ पु॰ मेदि॰ ३धूर्ते त्रि॰ शब्दर॰ ।

वमित पु॰ वम णिच् क्त । छर्दोद्गारे । [णि(ट्)ध्वम ।

वय गतौ भ्वा॰ आ॰ सक॰ सेट् । वयते अवयिष्ट । अव

वयस न॰ अज–असुन् वीभावः । १विहगे २बाल्याद्यवस्था याम् अमरः "वयोऽतिपातोद्गतवातेति" नैष॰ । ३यौवने च विश्व ।

वयःस्थ पु स्त्री॰ वयसि यौवने तिष्ठति स्था–क अपदे भावे वा विसर्गलोपः । १तरुणे २विभीतक्यां स्त्री अमरः । वयस्था नागराह्वात् वैद्यकम् । ३आमलक्यां ४हरी तक्यां ५सामवल्ल्यां स्त्री अमरः । ६गुडूच्यां ७सूक्ष्मैलायां ८काकोल्याम् ९ब्राह्म्यां स्त्री मेदि॰ । १०शालमल्यां स्त्री हेमच॰ । ११क्षीरकाकोल्याम् भावप्र॰ । १२अत्यम्लपर्ण्यां मत्स्याक्ष्याः १३युवत्यां च स्त्री राजनि॰ ।

वयस्य पु वयसा तुल्यः यत् । १समानवयस्के अमरः । २सख्यां स्त्री अमरः ।

वयुन न॰ वय उनन् । १ज्ञाने भाग॰ १०।८० श्रीधरः । २देवागारे त्रिका॰ । देवागारे पु॰ उणादि॰ ।

वयोधस् पु वयो यौवनं धत्ते धा–असुन् । तरुणे उणा॰ ।

वयोरङ्ग न॰ वयसा रङ्गमिव । सीसके राजनि॰ ।

वर ईप्से अद॰ चु॰ उभ॰ सक॰ सेट् । वरयति त अववरत् त ।

वर न ब्रियते वृ–कर्मणि अप् वरि अच् वा । १कुङ्कुमे २मना गभीष्टे अमरः "वरं मान्यान् परित्यज्य" इति तन्त्रम् । भावे अप् अच् वा । ३इच्छायाम् ४आवृते ५आवरणे ६वेष्टने च । वृ कर्मणि अप् । ७अभीष्टे ८श्रेष्ठे च त्रि॰ अमरः । ९जारे । जामातरि शब्दर॰ । ११गुग्गुलौ शब्दच॰ १२पत्यौ च पु हेमच॰ । 'तपोभिरिष्यते यस्तु देवेभ्यः स वरो मतः" इत्युक्ते १३पदार्थे ।

वरक पु॰ वृ–वुन् । १वनमुद्गे हेमच॰ २पटे ३रथ ५भेदे (चीना) च राजनि । ४पोताच्छादनवस्त्रे न॰ हारा॰ ।

वरचन्दन न॰ कर्म॰ । १कालीये २देवदारुणि च मेदि॰ ।

वरट न॰ वृ अटन् । १कुन्दपुष्पे शब्दर॰ । २कीटभेदे (बोलता) ३हंस पु स्त्री॰ मेदि॰ । स्त्रियाम् जातित्वात् ङीष् अमरः ।

ङीप् मेदि०। ४कुङ्कुमबीजे भावप्र०। सा च ५गन्धोल्या मेदि०।

वरण न० वृ-ल्युट्। कन्यादिदानाय जामात्रादेरभ्यर्थनात् कृते १व्यापारभेदे २वरणे मेदि०। ३स्तवादिक्रियाय नियोगाय ४पूजनादौ ५वरुणे पु स्त्री० हारा०। ६प्राकारे ७सेतुबन्धे च। (साँको) ख्याते ८पदार्थे च ९काश्यामस्त्री नदीभेदे स्त्री शब्दर०। वरुणशब्दे दृश्यम्।

वरण्ड पु० वृ-अण्डच् (वयसफोड़ा) १मुखरोगभेदे मातङ्ग युद्धार्थं २मध्यमञ्चौ च मेदि०।

वरण्डक पुन० वृ-अण्डच् संज्ञायां क। १वरण्डशब्दार्थे २वर्तुले मेदि०। ३भित्तौ हेमच०। ४विशाले ५कम्पने ६भीते च त्रि० शब्दर०।

वरण्डालु पु० वरण्ड इवालु। १एरण्डवृक्षे त्रिका०।

वरतिक्त पु० वर श्रेष्ठस्तिक्तो रसो यस्य। कुटजवृक्षे राजनि०। २पाठायाम् (आकनादि) स्त्री राजनि० स्वार्थे क तत्रैव।

वरत्वा स्त्री वृ-अत्वच्। हस्तिकक्ष्यारज्जौ अमर।

वरत्वच पु० वरा त्वचा यस्य। १निम्बवृक्षे रत्नमा०। २श्रेष्ठत्वगयुते त्रि०।

वरद त्रि० वरं ददाति दा-क। १अभीष्टदातरि अमर०। २प्रसन्ने च मेदि० ३तन्त्रिप्रसिद्धे हस्तादिविन्यासरूपे मुद्राभेदे न० "अभय वरदञ्चैव" ध्यानाध्यानम्। ४कन्यायाम् स्त्री मेदि०। ५अश्वगन्धायाम् स्त्री भावप्र० ६आदित्यभक्तायां स्त्री राजनि० ७दुर्गायाञ्च स्त्री।

वरदाचतुर्थी स्त्री माघशुक्लचतुर्थ्याम्। तामधिकृत्य "चतुर्थी वरदा नाम तस्यां गौरी सुपूजिता" ति०त० भविष्यपु०।

वरदातु पु० दा-तुन् ६त०। भूमीवक्षे वृक्षे राजनि०।

वरपर्ण पु० वराणि पर्णान्यस्य। श्वीरकन्दु कीटवृक्षे रत्नमा०।

वरप्रदा स्त्री वरं प्रददाति दा-क। लोपामुद्रायां हेमच०। २वरदातरि त्रि०।

वरफल पु० वरं फलमस्य। १नारिकेले वृक्षे शब्दच०। कर्म०। २श्रेष्ठे फले न०। [वृक्षे शब्दच०।

वरमुखी स्त्री वरं मुखं यस्याः ङीप्। रेणुकानामगन्ध-

वरम् अव्य० वृ-अम्। ईषदभीष्टे मेदि०।

वरम्वरा स्त्री वरं वृणोति वृ-खच् मुम्। (चाकुलिया) १चक्रवर्त्याम् शब्दच०। २पतिम्वरायां कन्यायाञ्च।

वररुचि त्रि० वरा रुचिर्यस्य। १श्रेष्ठदीप्तियुते। २कात्यायने व्याकरणवार्त्तिककार कात्यायनमुनौ त्रिका०। ३विक्रमादित्य-

सभास्थे पण्डितभेदे च। नवरत्नशब्दे ३९८२पृ० दृश्यम्।

वरल पु० वृ-अलच्। १वरटे त्रिका० २कीटभेदे शब्दमा० स्त्रियां गौरा० ङीष् वरटायां स्त्री जटा०। अजा० टाप्।

वरलब्ध पु० वरं उत्कृष्टं पुष्पेषु लब्धो येन पदनि०। १चम्पके त्रिका० २प्राप्तवर त्रि०।

वरवर्णिनी स्त्री वरः श्रेष्ठो वर्णः प्रशस्तोऽस्त्यस्याः इनि। १उत्तमास्त्रियाम् अमर। २लाक्षायां ३हरिद्रायां ४रोचनायां ५फलिन्यां ६सरस्वत्यां स्त्रियां मेदि०। ७गौर्यां ८लक्ष्म्यां ९पार्वत्यां च शब्दर०।

वरवाह्लीक न० कर्म०। कुङ्कुमे अमर०।

वरा स्त्री वृ-अच्। हरितक्यामलकीवयस्थाख्ये फलत्रिके मेदि०। २रेणुकानामगन्धद्रव्ये शब्दच०। ३गुडूच्याम् ४मेदायां ५ब्राह्म्याम् ६विडङ्गे ७पाठायाम् ८हरिद्रायाञ्च राजनि०।

वराक पु० वृ-षाकन्। १शिवे मेदि०। २युद्धे न० हेमच०। ३अवरे त्रि० शब्दर०। ४शोचनीये च त्रि० मेदि० स्त्रियां ङीप्।

वराङ्ग न० कर्म०। १मस्तके। व्रियते आव्रियते गुप्यते वृ-अप्। २गुह्ये अमर। ३योनौ ४गुडत्वचि च त्रिका०। ५गजे पु स्त्री० त्रिका० स्त्रियां ङीष् ६विष्णौ विष्णु स०। ७कामदेवे च पु०। ८श्रेष्ठावयवयुक्ते त्रि०। ९हरिद्रायाम् स्त्री राजनि०। गौरा० ङीष्। स्वार्थे कन्। गुडत्वचि (दारचिनि) न० अमर।

वराङ्गिन् पु० वराङ्गमस्त्यस्य इनि। १अम्लवेतसे रत्नमा०। २श्रेष्ठाङ्गयुते त्रि० स्त्रियां ङीप्।

वराट पु० वरमत्यन्तमटति अट-अच्। १कपर्दे राजनि०। २रज्जौ च पु० रत्नको०। स्वार्थे क। तत्रार्थे "वराटकानां दशकद्वयं यत्" लीला० अट-ण्वुल्। वराटक पद्मबीजा-धारे कोषे पु० अमर। [शब्दमा०।

वराटकरजस् पु० वराटक इव रजोऽस्य। नागकेसरे वृक्षे

वराण पु० वृ-आनच्। १इन्द्रे त्रिका०। २वरुणवृक्षे शब्दर०

वराटन न० वरैर्वरैरट्यते अट-ल्युट्। राजादने (पिया शाल) शब्दच०।

वराम्र पु० वरः आम्र इव। करमर्दे रत्नमा०।

वरारोह पु० वर आरोहो मध्य यस्य। १हस्तिनि त्रिका०। २मत्तकासिनीमध्यस्थां स्त्रियां स्त्री अमरः।

वरालिका स्त्री वरलामालिकेरसो कप्। दुर्गायां त्रिका०।

वराशि पु० वरमाश्रयनम्रुते अश-इन्। स्थूलवस्त्रे अमरः।

वरासन न० वराय वरणीयायास्यते क्षिप्यते अस–ल्युट् । १जवापुष्पे शब्दमा० । कर्म० । २उत्तमे आसने न० । वरं पतिमस्यति अस–ल्यु । ३विट्गे जारे पु० । वरान् श्रेष्ठानपि अस्यति दूरीकरोति ल्यु । ४द्वारपाले च पु० [२खड्गधरे च धरणिः । विश्व० ।

वरासि पु० वरायावरणायास्यते अस–इन् । १स्थूलवस्त्रे

वराह पुस्त्री० वराय अभीष्टाय मुस्तादिलाभाय आहन्ति खनति भूमिम् आ+हन–ड । १शूकरे अमर० स्त्रियां ङीष् । २यज्ञवराहाख्ये भगवतोऽवतारभेदे पु० ३पर्वतभेदे ४मुस्तके ५मानभेदे मेदि० ६शिशुमारे ७वाराहीकन्दे पु० राजनि० ८अष्टादशद्वीपमध्ये द्वीपभेदे च ।

"गन्धर्वो वरुण श्रौम्यो वराहः कङ्क एव च । कुमुदश्च कसेरुश्च नागो भट्टारकस्तथा । चन्द्रेन्द्र मलया शङ्ख यवाङ्कुक गभस्तिमान् । ताम्राङ्गश्च कुमारी च तत्र द्वीपा दशाष्टभिः" शब्दमा० ।

वराहकन्द पु० वराहप्रियः कन्दः शा०त० । स्वनामख्याते कन्दभेदे राजनि० । [शब्दर०।

वराहकान्ता स्त्री वराहाणां कान्ताऽभीष्टा । वराहकन्दे

वराहक्रान्ता स्त्री वराहेण क्रान्तेव । १लज्जालुलतायाम् शब्दच० २वाराह्यां (चामराल) प्रभृति० ।

वराहिका स्त्री वराही मलकारो नास्त्यस्या ठन् । कपिकच्छ्वाम् राजनि० ।

वराही स्त्री वराहो मलकार्यो नास्त्यस्या अच् गौरा० ङीष् । १भद्रमुस्तायाम् २वराहकन्दे च राजनि० ।

वरिवस् न० वृ+असुन् इट् च । १पूजने २धने च निघण्टुः ।

वरिवसि(स्ति)त त्रि० वरिवः पूजनं करोति क्यच्–क्त वा यलोपः । पूजिते अमर० । [२शुश्रूषायाम् अमर० ।

वरिवस्या स्त्री वरिवस्+क्यच् अप् भावे अ । १पूजने

वरिष्ठ त्रि० अतिशयेन उरु इष्ठन् वरादेशः । १उरुतमे २तित्तिरिविहगे पुंस्त्री० स्त्रियां ङीष् ३नागरङ्गवृक्षे पु० राजनि० । ४ताम्रे न० अमरः । ५मरिचे न० मेदि० ६वसुवि अजय० । ७आदित्यभक्तायां स्त्री राजनि० ।

वरी स्त्री वरी शतावरी पूर्वपदलोपः । १शतावर्याम् अमरः २सूर्यपत्न्यां त्रिका० ।

वरीयस् त्रि० अतिशयेन उरु० ईयसुन् वरादेशः । १उरुतमे विष्कम्भादिषु मध्ये २अष्टादशे योगभेदे पु० ज्यो०त० । [इभे अमरः ।

वरी(रु)वर्द्ध पु० इष–इट–चुक् इच् पृषो० रस्य वा ब० ।

वरुट पुंस्त्री० म्लेच्छजातिविशेषे स्त्रियां ङीष् । "पुलिन्दा नाहला निष्ट्याः शबरा वरुटा भटा । माला भिल्लाः किरातास्च सर्वेऽपि म्लेच्छजातयः" हेमच० ।

वरुड पु० वृ–उडच् । अन्त्यजजातिभेदे स्त्रियां ङीष् । "रजकश्चर्मकारश्च नटो वरुड एव च" मनुः ।

वरुण पु० वृ–उनन् । पश्चिमाशापतौ १जलेशे स्वनामख्याते देवभेदे अमर० । २जले मेदि० ३सूर्ये च विश्वः । ५द्वीपभेदे वराहशब्दे दृश्यम् । ६काशीस्थे नदीभेदे स्त्री । काशीस्थनदीभेदस्योत्पत्त्यादिक वामनपु० ३अ० उक्तं यथा "प्रयागे वसते नित्यं योगशायी तु विश्रुतः । चरणाद्दक्षिणात्तस्य विनिर्याता सरिद्वरा । विश्रुता वरु(र)णेत्येवं सर्वपापहरा शुभा । सव्यात् पादात् द्वितीया च असिसर्वपापहरा शुभा । ते उभे च सरिच्छ्रेष्ठे लोकपूज्ये रिल्व विश्रुता । ते उभे च सरिच्छ्रेष्ठे लोकपूज्ये बभूवतुः । तयोर्मध्ये तु यो देशस्तत्क्षेत्रं योगशायिनः । त्रैलोक्यप्रवरं तीर्थं सर्वपापप्रमोचनम् । न तादृशोऽस्ति गगने न भूम्यां न रसातले । तत्रास्ति नगरी पुण्या ख्याता वाराणसी शुभा" । ७स्वनामख्याते वृक्षभेदे पु० अमरः "वरुणः पित्तलो भेदी श्लेष्मकृच्छ्राश्ममारुतान् । निहन्ति गुल्मवातास्रकृमींश्चोष्णोऽग्निदीपनः । कषायो मधुरस्तिक्तः कटुको रूक्षको लघुः" भावप्र० ।

वरुणात्मजा स्त्री वरुणस्य जलस्यात्मजेव जन्यत्वात् । जलभवे मद्ये अमर० । [पत्न्याम् जटा० ।

वरुणानी स्त्री वरुणस्य पत्नी ङीष् आनुक् च । वरुण-

वरुत न० वृ–उत । उत्तरीयवस्त्रे त्रि० कौ०

वरूथ न० वृ–ऊथन् । तनुत्राणे हेमच० २चर्मणि मेदि० । ३रथगुप्तिस्थाने परप्रहाररक्षार्थमावृते स्थाने पु० अमरः ।

वरूथिनी स्त्री वरूथोऽस्त्यस्याः इनि । सेनायाम् अमर० ।

वरेण्य न० वृ–एण्य । १कुङ्कुमे राजनि० २प्रधाने ३श्रेष्ठे च त्रि० अमर । [वारेन्द्र विप्रभेदे ।

वरेन्द्री स्त्री गौडदेशे त्रिका० । साभिजनोऽस्य अण् ।

वरोट न० वराणि उटानि दलान्यस्य । मरुवकपुष्पे अमर० ।

वरोल पुंस्त्री० वृ–ओल । वरटे कीटभेदे त्रिका० । स्त्रियां ङीष्

वर्कर पु० वृक–अरन् । १तरुणपशौ अमरः २मेषशावके मेदि० हेम० । ३छागशावे पुंस्त्री० स्त्रियां ङीष् ४परिहासे मेदि०

वर्ग पु० वृज–घञ् । १सजातीयसमूहे अमरः । यथा मनुष्यवर्गः पशुवर्गः । समानधर्मिभिः प्राण्यप्राणिभिः कृते ३संघे स यथा कवर्गः चवर्ग. । तत्र कवर्गप्रभृतिरूपा

विजातीयत्वेऽपि स्थानसाम्यमस्ति। ३ग्रन्थपरिच्छेदे यथा स्वर्गवर्गः पातालवर्गः। ४अङ्कशास्त्रोक्ते समानाङ्कद्वयस्य परस्परगुणने यथा द्विकस्य चत्वारि त्रिकस्य नव, चतुष्कस्य षोडश इत्यादि। "स्यात्पोऽन्त्यवर्गे" "वर्गे मूले पदं कृतिम्" इति च लीला०। वृज—घञ्। ५त्यागे। ग्रन्थपरिच्छेदाश्च बहुविधाः यथा "सर्गोवर्गपरिच्छेदोद्घाताध्यायाङ्कसंग्रहाः। उच्छ्वासः परिवर्त्तश्च पटलः काण्डमस्त्रियाम्। स्थानं प्रकरणं पर्वाह्निकञ्च ग्रन्थसन्धयः" त्रिका०।

**वर्गप्रकृति** बीजगणितोक्ते गणनाप्रकारभेदे तच्च दृश्यम्।

**वर्गमूल** न० वर्गस्य समद्विघातात्मकस्य मूलम्। अङ्कशास्त्रप्रसिद्धे समाङ्कद्वयेन हताङ्कमङ्काय यन्मूलं घातसाधनं तत्र। यथा षोडशानां चत्वारि नवानां त्रयः चतुर्णां द्वौ इत्यादि।

**वर्गोत्तम** पु० वर्गेषु षट्सु चक्रादिषु उत्तमः नवांशः। "चराणां प्रथमे भागे स्थिराणां पञ्चमे तथा। द्व्यात्मकानाञ्च नवमे वर्गोत्तम इति स्मृतः" इति ज्योतिषोक्ते राशिकालकरांशेंऽशभेदे।

**वर्च** दीप्तौ भ्वा० आत्म० अक० सेट्। वर्चते अवर्चिष्ट।

**वर्चस्** न० वर्च—असुन्। १रूपे २शुक्रे ३तेजसि ४विष्ठायाञ्च मेदि०। ५चन्द्रपुत्रे पु० "रोहिण्यामभवद्वर्चा वर्चसो येन चन्द्रमाः" वह्निपु०। स्वार्थे क। विष्ठायाम् अमरः।

**वर्चस्विन्** त्रि० वर्चस्+अस्त्यर्थे विनि। तेजस्विनि स्त्रियां ङीप्।

**वर्जन** न० वृज ल्युट्। १त्यागे २हिंसायाञ्च ३मारणे मेदि०।

**वर्ण** स्तुतौ विस्तारे शुक्लादिवर्णकरणे "दर्शने—दीपने च" कद० चु० उभ० सक० सेट्। वर्णयति ते अववर्णत् त।

**वर्ण** वर्णने चु० उभ० सक० सेट्। वर्णयति ते अववर्णत् त।

**वर्ण** न० वर्ण—अच्। १कुङ्कुमे न० २स्वर्णे ३व्रते ४शुक्लादिरूपे ५अकारादावक्षरे ६भेदे ७गीतक्रमे ८यशसि ९तालभेदे १०अङ्गरागे पु० हेमच०। ११गजचित्रकम्बले पु० अमरः १२अगधे १३गुणे १४स्तुतौ पु० मेदि०। १५ब्राह्मणादिजातौ पु० अमरः। "चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टम्" गीता।

तत्र विप्रादिवर्णानां सृष्टिः तत्कर्माणि मनुना उक्ता यथा "लोकानान्तु विवृद्ध्यर्थं मुखबाहूरुपादतः। ब्राह्मणं क्षत्रियं वैश्यं शूद्रञ्च निरवर्त्तयत्। मुखबाहूरुपज्जानां पृथक् कर्माण्यकल्पयत्। अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनं तथा" "ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्बाहू राजन्यः कृतः। ऊरू तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो अजायत" यजु० ३१।११। तथा ब्राह्मणस्य श्रैष्ठ्ये कारणं मनुनोक्तं यथा "ऊर्द्ध्वं नाभेर्मेध्यतरः पुरुषः परिकीर्त्तितः। तस्मान्मेध्यतमं त्वस्य मुखमुक्तं स्वयम्भुवा। उत्तमाङ्गोद्भवाज्ज्यैष्ठ्याद् ब्रह्मणश्चैव धारणात्। सर्वस्यैवास्य सर्गस्य धर्मतो ब्राह्मणः प्रभुः"। वर्णधर्माश्च जातिधर्मशब्दे ३०५४ पृ० दृश्याः।

तत्र अक्षररूपवर्णोत्पत्तिक्रमः तद्भेदाश्च शब्दार्थरत्नेऽस्माभिरुक्ता यथा

"अथ वर्णोत्पत्तिप्रकारस्तावदभिधीयते। चेतनेन ज्ञातार्थावबोधिचिख्यासया तदुपादानशब्दाभिव्यञ्जनाय प्रेरितमन्तः करणं मूलाधारस्थितमनलं चालयति तच्चालितश्चानलः तत्स्थस्थानिलमाहत्य प्रेरयति तच्चालितश्चानिलेन तत्रैव सूक्ष्मरूपेणोत्पादितः शब्दः परा वागित्यभिधीयते। ततो नाभिदेशपर्यन्तं चलितेन तेन तद्देशसंयोगादुत्पादितः शब्दः पश्यन्तीति व्यपदिश्यते एतद्द्वयस्य सूक्ष्मसूक्ष्मतरतया ईश्वरयोगिमात्रगम्यता नास्मदादीयश्रुतिगोचरता। ततस्तेनैव हृद्देशं प्रविशता हृदयसंयोगेन निष्पादितः शब्दो मध्यमेत्युच्यते सा च स्वकर्णपिधानेन ध्वन्यात्मकतया सूक्ष्मरूपेण कदाचिदस्माकमपि समधिगम्या। ततो वायुना मूर्धानमाक्रम्य तेन कण्ठदेशं प्राप्य कण्ठस्य मूर्ध्नि तत्प्रतिघातेन परावृत्य च मुखविवरे कण्ठादिषु तत्तत्स्थानेषु अभिघाते नोत्पादितः शब्दः वैखरीत्युच्यते। तदुक्तं शिक्षायाम् "आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान् मनो युङ्क्ते विवक्षया। मनः कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम्। सोदीर्णो मूर्ध्न्यभिहतो वक्त्रमापद्य मारुतः। वर्णान् जनयते तेषां विभागः पञ्चधा मतः। स्वरतः कालतः स्थानात् प्रयत्नानुप्रदानतः" इति। यद्वा स्वदेवि शानजा पदीन् बुद्ध्या बुद्धिस्था मनेत्य रयोऽत्र यः। तदा "प्राणापानान्तरे देवी वाग्वै नित्यं प्रतिष्ठिति। स्थानेषु विवृता वायौ कृतवर्णपरिग्रहा। वैखरी वाङ्मयोक्तुर्वा प्राणवृत्तिनिबन्धनी। देवं बहुप्रमाणाना कमदत्पालुपाणिनी। प्राणवृत्तिमतिक्रम्य मध्यमा वाक् प्रवर्त्तते। अविभागा तु पश्यन्ती सर्वतः संहृतक्रमा। स्वरूपज्योतिरेवान्तः सूक्ष्मा वागनपायिनी" भारताख्यम्। अथ प्राणापानान्तरे देवी पद्भ्यां वा दे-

शोदीकाग्रस्थायिता नित्यमित्यभिधानात् यावत्प्रलय धर्म्मस्थायिता प्राणापानादेरपि तथैव नित्यत्वमभ्युप गमात् । न तु चणिकता मध्ये उत्पत्तिविनाशकल्पने गौरवात् धर्म्माधर्म्मयोर्नित्यत्वस्वीकारादनित्येन शब्देन नित्यार्थस्वीकारस्ययुक्तत्वापत्तेश्च । नित्यत्वेऽपि तेषां व्यञ्जकशब्दाभावाभावाभ्यां सत्तया व्यक्तताव्यक्तता विचार । स्थानेषु कण्ठताल्वादिस्थानेषु वायौ मूलाधारस्थे विहते विवक्षादिरितमनोनियुक्ताग्निसंयोगाद्विहते इत्यर्थः । तेनवर्णपरिणामा वर्णभावापन्ना, नन्वत्र स्थानेष्विति व्यवच्छेदमाख्यातम् । प्राणवृत्तिनिवृत्त्येत्यनेन प्राणवृत्तेर्वायोश्चाष्टस्थानेषु गमनमपि इतः, तेषु स्थानेषु कण्ठताल्वादिस्थानेष्वनपेक्षाभिहिता । बुद्ध्युपादानेत्यनेन हृत्पद्मे गमनरूपं बुद्धेरुदयस्थानं । बहिर्मुखत्वेनेत्यनेन हृदयस्थानगमनानपेक्षाभिहिता । अविभागत्वेनेत्यनेन मध्यमाया विभागरूपविशेषस्य वर्णविभागेन व्यक्तत्वात् पश्यन्त्यास्तु तद्भावादिति । अनपायिनी स्वस्थानादनपायिनी प्राणापानान्तर मूलाधारस्थितति यावत् । अतो यथाप्रदर्शित परादीनां विभाग प्रतिपादयतीद महाभारतीयमत्र विस्तरेण । "अभिघातस्थानानि वाक्यविधानि वाक्यगतौ वेदितव्यानि "अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा । जिह्वामूलञ्च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु चेति शिक्षा कृद्भ्योः । वर्णाश्च गतभेदेन त्रिषष्टिश्चतुःषष्टिर्वा शिक्षा प्रामाणिकता वेदितव्या" । यथा "त्रिषष्टिश्चतुःषष्टिर्वा वर्णाः शम्भुमते मताः । प्राकृते संस्कृते चापि स्वयं प्रोक्ताः स्वयम्भुवा । स्वरा विंशतिरेकश्च स्पर्शानां पञ्चविंशतिः । यादयश्च स्मृता ह्यष्टौ चत्वारश्च यमाः स्मृताः । अनुस्वारो विसर्गश्च ≍क ≍पौ चापि पराश्रितौ । दुःस्पृष्टश्चेति विज्ञेयो लृकारः प्लुत एव चेति" । अत्रादेः अ इ उ ऋ इत्येषां प्रत्येकं हस्वदीर्घप्लुतोदात्तानुदात्तस्वरितभेदात् द्वादश भेदाः लृकारस्यैको भेदोऽस्य दीर्घाभावात् प्लुतलृकार प्रतिपादितः । एचां चतुर्णां ह्रस्वाभावात् दीर्घप्लुतभेदेनाष्टौ भेदाः इत्येवं विंशतिः स्वराः । स्पर्शाः कादयो मावसानाः पञ्चविंशतिः । यादयो ह्रान्ता अष्टौ । यमाः यमसंज्ञाश्चत्वारो वर्णाः अनुस्वारे परे पञ्चमे परे पदमध्ये पूर्वस्य सदृशाः प्रतिपाद्यन्ते प्रसिद्धाश्चत्वारो वर्णाः । यथा पलिक्क्नी चख्ख्नतुः । अग्ग्निः । घ्नन्ति । पलिक्क्नी सादि । अनुस्वारादयश्चत्वारः पराश्रिताः । ≍कपौ चापि पराश्रिताविति अनयोः परयोरेवस्थि

यमानामुभयस्थानत्वम्। अयोगवाहा विसर्गो जिह्वामूलीयोपध्मानीययोरपि विसर्गविशेषरूपत्वेनाश्रयस्थानभागित्वम्। आश्रयस्थानभागित्वञ्च यमानित्यैते उच्चार्य्यन्ते तत्स्थानभागित्वमत विसर्गस्य कखयोः परयोर्जिह्वामूलोच्चार्य्यमाणयोराश्रयत्वेन तत्स्थानभागित्वात् जिह्वामूलीयरूपान्वितनामता सम्यग्ज्ञेया। पफयोः परयोरोष्ठोच्चार्य्यमाणयोराश्रयत्वेनोपध्मानीयता। उप समीपे आध्मायेते अनेन स्थानेनेति व्युत्पत्त्या उपाध्मानशब्द ओष्ठवचन। तत्स्थानयोग्यत्वादन्वितनामता अवसेया। अतएव कौमुद्यां जिह्वामूलीयस्य जिह्वामूलमुपध्मानीयस्योष्ठावित्युक्तम्। यद्यपि एवं वर्णोत्पत्तावाकाशस्य करणत्वञ्च कण्ठादीनां तद्गुणत्वे युक्तं तथापि तथा स्थानत्वव्यवहारो वर्णाभिव्यञ्जकताल्वादौ वर्णजनकवायुसंयोगाधारे वर्णाधारत्वारोपेण आक्त एव। तत्तत्स्थानेषु जिह्वाद्यभिघातेन वर्णोत्पत्त्या जिह्वादिष्वपि तत्तद्व्यञ्जकप्रयत्नविशेषे आभ्यन्तरप्रयत्नशब्दे स्पृष्टतादौ च करणत्वव्यवहारः समुचितः। वर्णाभिव्यक्त्यनन्तरभाविनस्तु आन्तरतम्यपरीक्षोपयुक्ताः कण्ठविवरविकाशादेराभ्यन्तरस्थानाच्च विवक्षार्थस्य जनका बाह्या यत्ना गुणशब्देनोच्यन्ते इत्यादिकं शेखरादौ स्पष्टम्। आभ्यन्तरप्रयत्नास्तु वर्णोत्पत्तेः प्रागभाविनो बाह्यास्तु तदुत्पत्तेः पश्चाद्भाविन इति विवेकः। तथाहि नाभिदेशात् प्रयत्नप्रेरितः प्राणवायुरूर्द्ध्वमाक्रामन् उरःप्रभृतीनि स्थानान्याहन्ति उत्पादयति च ततो वर्णान् तदभिव्यञ्जकध्वनींश्च तत्र वर्णोत्पत्तेः प्राक् जिह्वाग्रोपाग्रमध्यमूलानि तत्तद्वर्णोत्पत्तिस्थानं ताल्वादिकं यदा सम्यक् स्पृशन्ति तदा स्पृष्टता प्रयत्नो यदा ईषत् स्पृशन्ति तदा ईषत्स्पृष्टता समीपावस्थाने संवृतता दूरावस्थाने विवृतता इत्येवं आभ्यन्तरप्रयत्नभेदेन वर्णानां भेदः। अतएव इचुयशानां तालुस्थानत्वाविशेषेऽपि अवर्णोच्चारणे कर्त्तव्ये तालुस्थानेन सह जिह्वादीनां सम्यक् स्पर्शः, यकारोच्चारणे तु ईषत् स्पर्शः शकारेकारोच्चारणे दूरसमीपावस्थानमिति। एवं चाभ्यन्तरप्रयत्न ओष्ठप्रभृति काकलीपर्यन्तकण्ठस्थानपर्यन्तरूपाभ्यामन्तर्गततत्स्थानेषु जिह्वादीनां अर्थादेव तदुपाध्मानकार्य्यकारित्वात् वर्णोत्पत्त्यव्यवहितप्रागभावित्वाच्च बोध्यम्। विवारश्वासादौ तु वर्णोत्पत्तेः विकाशादिकारणकौ बाह्यौ प्रयत्नौ विवृतसंवृताभ्यां भिन्नावेव तयोः समीपदूरावस्थानात्मकत्वादिति विवक्तव्यम्। ते च आभ्यन्तरा प्रयत्ना येषां वर्णानां इत्येतत्तावदधीयते। कादिमावसानानां स्पृष्टता अतएव तथा सकलस्पर्शवत्त्वेन स्पर्शपदवाच्यता। यणां ईषत् स्पृष्टता। तेषाञ्च स्पृष्टविवृतयोर्मध्यस्थितत्वेन लौकिकव्यवहारेऽपि गमादीनां वर्ग्याणाञ्च मध्यस्थत्वेन चान्तःस्थवर्णत्वम् अन्तःस्थाभिधः यमुनेत्युक्तेरन्तःस्थाः, आदन्त। शषसहानाम् ईषद्विवृतता। शसहानाञ्च ऊष्मशब्दाभिधेयवायुप्रधानत्वात् ऊष्मशब्दवाच्यता। अचाञ्च स्वयं राजमानत्वात् उदात्तादिस्वरवत्त्वाच्च स्वराभिधेयता। "अच स्वयं विराजन्ते" इत्युक्तेः "उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च स्वरास्त्रयः। ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति कालतो नियमा अचि" इत्युक्तेश्च। तत्र ह्रस्वस्य संवृतता। "अर्द्धं त्रिंशमात्रं स्यात् विवृतन्तु द्विमात्रकम्" इत्युक्तेः ह्रस्वस्यैकमात्रतया प्रयोगे संवृतता प्रक्रियायान्तु विवृतत्वं। तत्र मूलं "अचोऽस्पृष्टा यणस्त्वीषत् नेमस्पृष्टाः शलस्तथा। शेषाः स्पृष्टा हलः प्रोक्ताः" इति शिक्षावाक्यमेव बोध्यम्। अत्राचः स्वराभावरूपविवृतत्ववत्त्व यणश्च ईषत्स्पृष्टत्ववत् स्पृष्टा इत्यर्द्धं नेमस्पृष्टत्वं वाच्यौ। शलः शषसहा नेमस्पृष्टाः अर्द्धस्पृष्टा "अयोगवाह" विवृता। "स्वराणामूष्मणाञ्चैव विवृतं करणं स्मृतम्" इत्येकवाक्यत्वात्। एते च स्थानप्रयत्नाः सवर्णसंज्ञायामुपयुक्ताः बाह्यप्रयत्नास्तु आन्तरतम्यपरीक्षायामेवोपयोगिन इति "तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम्" इति पा० सूत्रभाष्यादौ स्पष्टम्। तेन तकारस्थाने विवारश्वासाघोषाल्पप्राणरूपबाह्यप्रयत्नसाम्येन थकारटकारादेश "स्थानेऽन्तरतमः" इति पा० सूत्रभाष्ययोः स्पष्टम्। ऋलृवर्णयोः सवर्णत्वमेवान्तरतम्ये हेतुरिति बोध्यम्।"

"बाह्यप्रयत्नास्त्वेकादशधा काकलकाभ्यन्तरगलविवरसंवृतविकाशश्वासोत्पत्तिध्वनिविशेषघोषाल्पघोषप्राणाल्पत्वमहत्त्वरूपकार्य्यकराः यथाक्रमं विवारसंवारश्वासनादघोषाल्पघोषाल्पप्राणमहाप्राणमाना मन्तव्याः। प्रयत्नमिति वायुर्वर्णानभिव्यञ्जन् प्रयत्नविशेषेण गलबिलविकाशादीनपि सम्पादयति अतो गलबिलविकाशादिकरत्वाद्बाह्यप्रयत्नकार्य्यकरत्वात् चैते बाह्या इति। ते च "खयां यमा खय ≍क ≍पौ विसर्गः शर एव च। एते श्वासानुप्रदाना अघोषाश्च विवृण्वते। कण्ठमन्ये तु घोषाः स्युः संवृता नादभागिनः। अयुग्मा वर्गयमगा यणश्चा-

स्थानम् स्पृष्टा" इति सिद्धान्तकौमुद्युक्तदिशावसेयाः। अथ स्थाने जाता ये यमाः पूर्वोक्ता प्रातिशाख्ये प्रसिद्धाः। यथा, ग्घ, ङ्ग्घ। एते श्वासानुप्रदाना अघोषा अल्पं विवृण्वते च। अन्ये एतद्भिन्नाः सर्वे वर्णाः घोषसंवारनादवाह्यप्रयत्नवन्तः। वर्गीयप्रथमतृतीयपञ्चमवर्णाः प्रथमतृतीयवर्गजातयमाश्च पूर्वोक्ता यणश्च एते अल्पप्राणाख्याः सर्वे महाप्राणा इति विवेकः। "तथा उदात्तानुदात्तस्वरितरूपास्त्रिविधाः स्वरा ह्रस्वदीर्घप्लुतकालभेदाश्च स्वराणां विशेषाधाने हेतवो वेदितव्याः। तथा हि "विभाज्य पञ्चधा मतः" इत्युपक्रम्य "स्वरतः कालतः स्थानात् प्रयत्नानुप्रदानतः" इति स्वरकालस्थानप्रयत्नानुप्रदानाभिधेयान् प्रयत्नान् वर्णविभाजकान् पञ्च सामान्यतो निर्दिश्य शिक्षाकृता उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च तथैव च स्वरकालयोर्विभाजकतायाऽभिहिताः, तत्र ताल्वादिषु स्थानेषूर्ध्वभागे निष्पन्नोऽजुदात्तः नीचैर्भागे निष्पन्नोऽनुदात्तः प्रथमभागे उदात्तयोर्नीचैरनुदात्तयोर्द्वयोर्भागयोः स्वरितः इति "उच्चैरुदात्तः नीचैरनुदात्तः समाहारः स्वरितः तस्य आदित उदात्तमर्द्धह्रस्वमिति" पाणिनिसूत्रजातेभ्यः। तदेवं परस्परविभाजकस्थानबाह्याभ्यन्तरप्रयत्नस्वरकालविशेषात् वर्णानां परस्परविशेष उक्तः। सर्वे हि वर्णाः परस्परमेव किञ्चिद्विशेषविशेषताभाजो भवन्तीति।"

शिक्षोपयोगिनि मतान्तराविवेचनाय हते वर्णकूटे उपयुक्त वर्णकूटोक्तौ १२४६ पृ० दृश्यम्।

वर्णक न० वर्णयति वर्ण-ण्वुल्। १हरिताले रत्नमा० २अनु-लेपनयोग्ये चन्दने शब्दच० ३पिष्टे ४चन्दनादौ द्रव्ये च। ५विङ्कुवादौ पुंस्त्री० भरतः ६चण्डने शब्दर०। एवमेव प्रकारः पद्यान्तरप्रकाश्यानङ्गे ७पन्यभेदे न० "विष्वाग्रे मनोवर्णके"मिता०। ८चारणे पुं० मेदि०।

वर्णकूपिका स्त्री वर्णानामक्षराणां लेखनाय कूपः कूपः कूपी इव कन्। मस्याधारे त्रिका०।

वर्णचारक पु० वर्णं वर्णादिदत्तं चारयति चर-णिच्-ण्वुल्। चित्रकरे शब्दमा०।

वर्णज्येष्ठ पु० वर्णेषु ज्येष्ठः उत्पत्तिक्रमात्। १ब्राह्मणे त्रिपे। श्रेष्ठादेवता २ब्रह्मवर्णज्येष्ठे त्रि०। "वर्णज्येष्ठा च का नारी" श्रुतिः।

वर्णतूलि(ली) स्त्री वर्णानां लेखनसाधनं तूलिः। लेख-न्याम् शब्दर०। वर्णैव [जटा०।२वर्णपदे त्रि०

वर्णद न० वर्णं ददाति दा-क। १कालीयके गन्धद्रव्ये।

वर्णदात्री स्त्री वर्णं रूप ददाति दा-तृच् ङीप्। १हरि-द्रायाम् राजनि० २वर्णदातरि त्रि०।

वर्णदूत पु० वर्णा एव दूतो यत्र। लिपौ त्रिका०।

वर्णधर्म पुंन० ६त०। विप्रादीनामसाधारणे धर्मे यथा विप्रस्य याजनाध्यापनप्रतिग्रहादि। क्षत्रियस्य प्रजा-पालनादि पु० जातिधर्मशब्दे दृश्यम्।

वर्णमातृ स्त्री ६त०। वर्णानां मातेव। लेखन्यां हारा०।

वर्णमातृका स्त्री सरस्वत्यां शब्दच०।

वर्णमाला स्त्री ६त० १ज्ञातिमालायां २अक्षरश्रेण्यां ३अनुयोगकर्मणि पञ्चाशदक्षरात्मकमालाभेदे। अक्षमाला शब्दे ४२५० दृश्यम्।

वर्णरेखा स्त्री वर्णान् लिख्यतनया लिख करणे घञ् रस्य लः। कठिन्यां (खडि) त्रिका०।

वर्णवती स्त्री वर्ण+मतुप् मस्य वः। १हरिद्रायां जटा०। २वर्णविशिष्टे त्रि०स्त्रियां ङीप्।

वर्णविलोडक पु० १लोकचौरे २सन्धिचौरे मेदि०

वर्णसङ्कर पु० सम्+कृ-अप् वर्णानां सङ्करः। विप्रादिभ्यो वर्णेभ्योऽनुलोमजाते प्रतिलोमजाते मूर्द्धावसिक्तादौ मागधादौ च जातिभेदे "जायते वर्णसङ्करः" गीता। जातिशब्दे १०९१ तद्भेदादिकं दृश्यम्।

वर्णसि पु० वर्ण-असिच्। जले उणादि०।

वर्णा स्त्री वर्णवर्णोऽस्त्यस्याः फलपुष्पादौ अच्। आढ-क्याम् शब्दच०। [लेखन्याम् शब्दच०।

वर्णाङ्का स्त्री वर्णा अक्षराणि अङ्क्यन्तेऽनया अङ्क-अच्।

वर्णात्मन् पु० वर्ण आत्मा स्वरूपं यस्य। ध्वन्यात्मकादि-सकले ककारादावक्षरे शब्दभेदे जटा०।

वर्णार्ह पु० वर्णं स्तुतिमर्हति अर्ह-अच्। मुद्गे राजनि०।

वर्णिका स्त्री वर्णा अक्षराणि लेख्यत्वेन सन्त्यस्याः ठन्। १लेखन्याम् २कठिन्यां हारा० ३मस्यां त्रिका०।

वर्णित त्रि० वर्ण-क्त। १स्तुते अमरः २कृतवर्णने ३वर्णा-न्तरप्रापिते च।

वर्णिन् पु० वर्णोऽस्त्यस्य इनि। १चित्रकरे २लेखके ३ब्रह्म-चारिणि मेदि०। "अथाह वर्णी विदितो महेश्वर" कुमारः। ४विप्रादिजातौ च "वर्णिनां हि वधो यत्र" श्रुतिः। [हरिद्रायाम् अमरः।

वर्णिनी स्त्री वर्णः अस्त्यस्याः अस्त्यर्थे इनि ङीप्।

वर्णु पु० वर्ण-उन्। १नदभेदे उणादि० २आदित्ये संक्षिप्त०।
वर्त्तक पु० वृत ण्वुल्। (भाटुइ) १पक्षिभेदे वर्त्तकापक्षि। २अश्वस्य खुरे च अमर। ३वर्त्तलोहे न० हेमच०।
वर्त्तन न० वृत-ल्युट्। १वृत्तौ २स्थितौ अमर। णिच्-भावे ल्युट्। २स्थापने णिच् करणे ल्युट्। ३जीवनो-पाये स्त्री ङीप्। ४तर्कुपीठे न०मेदि०। ल्यु। ६वर्त्ति-ष्णौ वर्त्तिष्णौ च त्रि० अमर। ७वामने त्रि० मेदि०। ८आधारपूर्वके न० शब्दर०।
वर्त्तनी स्त्री वर्त्यते पादाभ्यां वृत-णिच् आधारे ल्युट्। १पथि २पेषणे शब्दर०। पृषो० ह्रस्व पूर्वदेये त्रिका०।
वर्त्तमान पु० वृत-शानच्। कालभेदे शब्दप्रयोगाधारे प्रा-रब्धापरिसमाप्ते १काले २तत्कालवृत्तौ त्रि०। वर्त्तमानकालश्च चतुर्विधः। यथा 'प्रवृत्तोपरत-श्चैव वृत्ताविरतश्च एव च। नित्य-प्रवृत्त १ सामीप्योऽ वर्त्तमानश्चतुर्विधः ' क्रमेणोदाहरणानि। माष न खादति कदा प्रवृत्त माषभोजन निवर्त्तयतीत्यर्थः। इह कुमाराः क्रीडन्ति २तदानीमक्रीडनाभावेऽपि पूर्वक्रीडानां वृत्तौ वर्त्तमानत्वात्। पर्वतास्तिष्ठन्ति ३नित्य प्रवृत्तत्वात्। किन्तु पर्वतानां स्थितत्वेन वर्त्तमानत्वेऽपि भूतभविष्यत्कालाभ्यां सम्बन्धविवक्षया वर्त्तमानत्व भूतास्तस्थुः स्थास्यन्ति इत्यपि स्यात्। सामीप्योऽ द्विविधः। भूतसामीप्यो भविष्यत्सामीप्यश्च यथा कुदा आगतोऽसि इतिप्रश्ने अभ्यासेदादेर्वर्त्तमानत्वात् एषोऽहमागच्छामि इति आगतोऽपि वदति। भविष्यत्सामीप्यो यथा। कदा गमिष्यसि इति प्रश्ने एषोऽहं गच्छामि इति गमने क्रियमाणोद्यमोऽपि वदति दुर्गादास।
वर्त्तरूक पु० १नदीभेदे २काकभेदे ३जलावर्त्ते मेदि०। ४द्वारपाले त्रिका०। [आवर्त्तमयोम्बे लोकभेदे।
वर्त्तलोह न० वर्त्यते वृत-णिच्-कर्मणि घञ् कर्म०।
वर्त्ति(र्त्ती) स्त्री वृत-इन् वा ङीप्। १दीपे २नयनाञ्जने ३गात्रानुलेपने ४दीपदशायां ५भित्तौ निर्मितौषधभेदे (वाति) "अतरूक्षं पन्न मद्य वैद्याय भरूक्ष बत्ता। चैषो रक्षाघ्न चोडू लिङ्गानि मन त्रिधा। वर्त्ति र्क्ष्मि काचे तिमिरं पटलं तथा" सश्रुत१८८४। ६रोगे च मेदि०।
वर्त्तिक पु० वर्त्त उन् तिकन्। (बटेर) १विहगभेदे राजनि० स्त्रियां टाप्। वर्त्तिं वर्तते वृत-कन् वर्त्तः तत्र साधुः स्त्रियो वा ङम्। (भाटुइ) २पक्षि अमरः। २अजशृङ्गी स्त्री० राजनि० ३दीपदशायां स्त्री वा प पञ्चविधा यथा 'पद्मसूत्रभवा दर्भगर्भसूत्रभवाऽथ वा। शाणजा बादरी वापि फलकोषोद्भवाथ वा। वर्त्तका-दीपकृत्येषु सदा पञ्चविधा स्मृता कालिकापु०६८अ०।
वर्त्तिन् त्रि० वृत णिनि। वर्त्तनशीले।
वर्त्तिष्णु त्रि० वृत इष्णुच्। वर्त्तनशीले।
वर्त्तिष्यमाण पु० वृत-शानच् ऌट् वद्भावेति स्यट्। भवि-ष्यत्काले। २तद्वृत्तौ त्रि०।
वर्त्तुल त्रि० वृत-उलच्। १गोलाकारे पदार्थे अमर। २कलाये न० राजनि०। ३कलायभेदे पु० शब्दमा०। ४तर्कुपीठग्रन्थौ स्त्री हारा०५गजपिप्पल्याम् स्त्री राजनि० ङीप्।
वर्त्मन् न० वृत मनिन्। १पथि अमर० २आधारे "आ मनोर्वर्त्मनः" रघु० ३नेत्रच्छदे च मेदि०। अक्षिच्छदे ४पक्ष-रोमप्रदेशे। वर्त्मलक्षणं तद्गतरोगभेदाश्च सुश्रुत उक्ता यथा "द्व्यङ्गुल सर्वत सार्द्धं भिषग्नयनबुद्बुदम्। सुवृत्त गोस्तनाकारं सर्वभूतगुणोद्भवम्। पल भुवोऽग्नितो रक्तं वातात्कृष्ण सित जलात्। आकाश दश्रुमार्गैश्च जायन्ते नेत्रबुद्बुदे। दृष्टिश्चात्र तथा वक्ष्ये यथाब्रूयाद् विशारदः। नेत्रायामत्रिभागन्तु कृष्णमण्डलमुच्यते। कृष्णात् सप्तममिच्छन्ति दृष्टि दृष्टिविशारदाः। मण्ड-लानि च सन्धींश्च पटलानि च लोचने। यथाक्रम विजानीयात् षट्पञ्च च षडेव च। पक्ष्मवर्त्मश्वेतकृष्ण-दृष्टीनां मण्डलानि तु। अनुपूर्वन्तु ते मध्याश्चत्वारो-ऽन्त्या यथोत्तरम्। पक्ष्मवर्त्मगतः सन्धिर्वर्त्मशुक्लगतो-ऽपरः। शुक्लकृष्णगतस्त्वन्यः कृष्णदृष्टिगतोऽपरः। ततः कनीनकगतः षष्ठश्चापाङ्गगः स्मृतः। द्वे वर्त्मपटले विद्यात्ताश्चत्वार्यक्षिचापि च। जायन्ते तिमिरं येषु व्याधिः परमदारुणः।"
"युक्ताः सर्वतो यदा वर्त्मव्यपाश्रयाः। सिरा व्याप्यातिवृत्त्यन्ते वर्त्मस्वधिकमूर्च्छिताः। विवृद्धि-मांसं रक्तं तदा वर्त्मव्यपाश्रयान्। विकाराञ्जनय न्याशु नामतस्तान्निबोधत। उत्सङ्गिन्यथ कुम्भीका पोथक्यो वर्त्मशर्करा। तथार्शोवर्त्म शुष्कार्शस्तथैवा ञ्जननामिका। बहलं वर्त्म यच्चापि व्याधिर्वर्त्माव-बन्धकः। क्लिष्टकर्दमकोष्ठौ श्याववर्त्म तथैव च। प्रक्लिन्नपरिक्लिन्न वर्त्मवातहतन्तु यत्। अर्बुद निमि षश्चापि शोणितार्श तथैव च। लगणो विसग्रन्थि च

पक्ष्मकोपस्तथैव च । एकविंशतिरित्येते विकारा वर्त्म-संश्रयाः । नामभिस्ते समुद्दिष्टा लक्षणैतान् प्रचक्ष्महे । पिडकाभ्यन्तरमुखी बाह्याधोवर्त्मसंश्रया । विसर्पोत्-सङ्गिनी नाम तद्रूपपिडकान्विता । कुम्भीकबीज-प्रतिमाः पिडकाः पक्ष्मवर्त्मनोः । आध्मायन्ते तु भिन्ना या कुम्भीकपिडकास्तु ताः । कण्डूयान्विता गुर्व्यो रक्तसर्षपसन्निभाः । पिडकाश्च रुजायत्यः पोथक्यः इति संज्ञिताः । पिडकाभिः सुसूक्ष्माभिर्घनाभिरभिसंहता । पिडका या खरा स्थूला सा ज्ञेया वर्त्मशर्करा । सूक्ष्माः खराश्च वर्त्मस्थास्तदर्शोवर्त्म कीर्त्यते । दीर्घा-ङ्कुरः खरः स्तब्धो दारुणो वर्त्मसम्भवः । व्याधिरेव समाख्यातः शुष्कार्शः इति संज्ञितः । दाहक्लेदरुजोपेता श्यावा पिडका वर्त्मसम्भवा । सदो मेदस्त्वसा खल्वी ज्ञेया साऽञ्जननामिका । वर्त्मोपचीयते यस्य पिडकाभिः समन्ततः । सवर्णाभिः समाभिश्च विद्याद्बहलवर्त्म तत् । कण्डूमताल्पतोदेन वर्त्मशोफेन यो नरः । न सम्यक् छादयेदक्षि भवेद्वर्त्मावबन्धः स तु । मृदल्पवेदनं ताम्रं यद्वर्त्म सममेव च । अकस्माच्च भवेद्रक्तं क्लिष्टवर्त्म तदादिशेत् । क्लिष्टं पुनः पित्तयुक्तं विदहेच्छोणितं यदा । तदा क्लिन्नत्वमापन्नमुच्यते वर्त्मकर्दमम् । यद्वर्त्म बाह्यतोऽन्तश्च श्यावं शूनं सवेदनम् । दाहकण्डूपरिक्लेदि श्याववर्त्मेति तन्मतम् । अरुजं बाह्यतः शूनमन्तःक्लिन्नं स्रवत्यपि । कण्डूनिस्तोदभूयिष्ठं क्लिन्नवर्त्म तदुच्यते । यस्य धौतानि धौतानि सम्बध्यन्ते पुनः पुनः । वर्त्मान्यपरिपक्वानि विद्यादक्लिन्नवर्त्म तत् । विमुक्तसन्धि निश्चेष्टं हीनं वर्त्म निमील्यते । एतद्वातहतं विद्यात् सरुजं यदि वाऽरुजम् । वर्त्मान्तरस्थं विषमं ग्रन्थिभूतमवेदनम् । विज्ञेयमर्बुदं पुंसां सरक्तमवलम्बितम् । निमेषणी सिराः वायुः प्रविष्टो वर्त्मसंश्रयाः । चालयेदतिवर्त्मानि निमेषः स न सिध्यति । सिराग्रस्ता पिडका या वर्त्मस्था सा कठोरा । दाहकण्डूरुजो-पेताऽर्शो वर्त्मजः । यवाकारः कठिनः स्थूलो व्रणः स मध्यभेदनः । कफात् लिङ्गनाशः ... नूनं हरणं ... वर्त्मनि ... कृत्वा ... । ... दोषाः ... पर ... च । ... वर्त्म ... वर्त्मनिर्दिष्टाः ... विज्ञेयाः ।

पक्ष्मकोपः २१ स उच्यते ।" तच्चिकित्सा तत्र दृश्या ।

वर्त्मनि स्त्री वृत-मनिन् ङीप् च । पथि उणा० ।

वर्ध छेदने पूरणे च चु० उभ० सक० सेट् । वर्धयति ते अववर्धत् त । [भावे घञ् । १पूरणे १छेदे च ।

वर्ध पु० वृध-घञ् । १सीसके (सामनल्हाटि) जटा० वर्ध-

वर्धक पु० वृध-ण्वुल् । १काकनासिकायाम् (वामनहाटी) अमरः वृध-वा वर्ध-ण्वुल् । २पूरके ३छेदके ४वर्धिकारके च त्रि० ।

वर्धकि पु० वर्ध-छेदने अच् कप-कि कर्म० । तक्षणि (छुतार) अमरः । [जातिभेदे शब्दर० ।

वर्धकिन् पु० वर्धक० वर्धोऽस्त्यस्य इनि । तक्षणि (छुतार)

वर्धन न० वृध-वर्ध-भावे ल्युट् । १छेदने २पूरणे च मेदि० । वृध णिच्-ल्यु । ३वृद्धिकारके त्रि० "करोति चित्तवर्धनम्" भट्टिः । वृध ल्यु । ४वृद्धियुक्ते त्रि० ।

वर्धनी स्त्री वर्धतेऽनया वृध-णिच्-ल्युट् ङीप् । १संमार्जन्याम् २घट्यां मेदि० ३गन्धद्रव्यभेदे च (बदना) जटा० ।

वर्धमान पु० वृध-शानच् । १एरण्डवृक्षे अमरः । २वृद्धि-शीले त्रि० । ३शरावे ४गृहभेदे ५विष्णौ ६धान्यभेदे च मेदि० । ७जिनभेदे हेमच० । ८अन्नभेदे ९देशभेदे च बृ० सं० १४अ० कूर्मविभागशब्दे दृश्यम् । १०नगरभेदे च । ११वृद्धियुक्ते त्रि० ।

वर्धापन न० वर्ध छेदं करोति वर्ध+णिच्-आप् च ततो भावे ल्युट् । नाडीच्छेदनकर्मणि संस्कारभेदे त्रि०का० रघु० ।

वर्धित न० वर्ध-क्त । १छेदिते २पूरिते ३प्रसृते च ।

वर्धिष्णु त्रि० वृध-इष्णुच् । वृद्धिशीले । [भरतः द्वीप ।

वर्ध्म न० वृध-मन् । १चर्मणि अण्डवृद्धौ० । २वर्मरज्ज्वां स्त्री

वर्पस न० वृ-असुन् पुक् । रूपे निघण्टुः ।

वर्फ गतौ वधे च भ्वा० पर० सक० सेट् । वर्फति अवर्फीत् ।

वर्मकण्टक पु० वर्म इव कण्टकोऽस्य । वंशे राजनि० ।

वर्मकषा स्त्री वर्म-कषति अच् । (चामकषा) महदलायाम् शब्दर० ।

वर्मन् न० वृ मनिन् । १कवचे तनुत्रे अमरः । २वर्मनि-ण्णाम्नि पु० । "वर्माणि सुकृतप्रदं तत्" भारतम् ।

वर्महर पु० वर्म हरति हृ-अच् । कवचधारणयोग्य-वयोभेदे तरुणे । "वर्महरः कुमारः" रघुः ।

वर्मि पु० वृ-मि किच् । (वाम) मत्स्यभेदे राजनि० ।

वर्मित त्रि० वर्म करोति णिच्-क्त । १संनद्धे कवचयुक्ते च

वर्य त्रि० वृ-यत् । १प्रधाने श्रेष्ठे च अमरः । कुमार्याम् ।

३पतिम्वरायां कन्यायाम् अमरः । ४कन्यामात्रे च स्त्री ।

वर्वणा स्त्री वरति वणति शब्दायते वण–अच । (भयभयो) माक्षिकाभेदे अमर । अयमीषद्रादिरित्यर्थः ।

वर्वर न० वृ–अरच् वुटञ् । १हिङ्गुले २पीतचन्दने ३गन्धरसे च राजनि० । ४पामर ५मूर्खे च त्रि० । "पात्रमिच्छन्ति वर्वरा" इत्युद्भट । ६केशभेदे (बावरी) ७देशभेदे कृष्णार्जके (कालबाबुइ) वृक्षे च पु०राजनि० । ८मक्षिकाभेदे पु स्त्री०शब्दर०(बावइ) १०वृक्षे स्त्री टाप् ङीप् वा "वर्वरी कवरी तुङ्गी खरपुष्पाजगन्धिका । पर्णासस्तत्र कृष्णे तु कठिञ्जरकुठेरकौ । कालमाल करालश्च मलूक लक्ष्मणाह्वया । तत्र शुक्लोऽर्जकः प्रोक्तो वटी पत्रस्ततोऽपरः । वर्वरीत्रितय रूक्ष शीत कटु विदाहि च । तीक्ष्ण रुचिकर हृद्य दीपन लघुपाकि च । पित्तल कफवातास्रकृमिशासघ्नपदम्" भावप्र० । स्वार्थे कन् । वर्वरिका चन्दनभेद पुष्पभेदे स्त्री मेदि० ।

वर्वरीक पु० वृ–ईकन् फर्फरीका० नि० । १ब्राह्मणयष्टिकायां २कुटिलकेशे च श्वा० । ३अजगन्धिकायां (बावुइतुलसी) शब्दच० ४महाकाले हेमच० ।

वर्वी स्त्री वृ व तस्य नेत्त्वम् । (बावुइ) वृक्षभेदे शब्दच० ।

वर्वुर पु० वृ–उरच् वुटच् । (बाबला) वृक्षभेदे राजनि० । ओष्ठ्यादिरित्यन्ये ।

वर्ष पु० वृष–भावे घञ् कर्तरि अच् वा । १वृष्टौ २जम्बु द्वीपांशभेदे पुंन० अमर ।

"लङ्काटयाद्धिमगिरिकूटश्च हेमकूटोऽथ तस्मात् तस्मादन्यो निषध इति ते सिन्धुपर्यन्तदैर्घ्याः । एवं सिद्धादुदगपि पुराच्छृङ्गवच्छुक्लनीला वर्षान्युच्चा जगुरिह बुधा अन्तरे क्रोधिदेशात् । भारतवर्षमिदं तु तस्मात् किन्नरवर्षमतो हरिवर्षम् । सिद्धपुराच्च तथा कुरु तस्मात्तु विदि हिरण्मयरम्यकवर्षे । माल्यवांश्च यमकोटिपत्तनाद्रोमकाच्च किल गन्धमादन । नीलनैषधनिषधावधी च तावन्तरावनयो रमाहृतम् । माल्यवज्जलधिमध्यगतं यत् तत् तु भद्रहय जगुर्बुधाः । गन्धमादनजलराशिमध्यग केतुमालकमिलावृतवर्षे । निषधनीलमाल्यवद्गन्धमादनैरावृत मिलावृतमावयोः । अमरकैलिकृतावसरं प्रभू रलावृतमिममकीर्तयम्" सि०शि० "अत्र भूगोलाध्यायोक्तसर्वं ज्ञापितम् । तत्र भारतादेव सर्वमित्यन्तरेणाः । तत्र लङ्कातो विषुवत् यमकोटिपुरं इत्यादि पुरचतुष्टय भूपरिधिचतुर्थांशान्तरे किल कल्पितम् । तेभ्यो पुरेभ्यो दक्षिणे दिशि मेरुः सौम्यता । अतो लङ्काया उत्तरतो हिमवान् नाम गिरिः पूर्वापरसिन्धुपर्यन्तदैर्घ्योऽस्ति । तस्योत्तरे हेमकूटः । सोऽपि समुद्रपर्यन्तदैर्घ्यः । तथा तदुत्तरे निषधः । तेषामन्तरे द्रोणिदेशा वर्षसंज्ञा । तत्रादौ भारतवर्षम् । तदुत्तरं किन्नरवर्षम् । ततो हरिवर्षमिति । एवं सिद्धपुरादुत्तरतः शृङ्गवान् नाम गिरिः । ततः श्वेतगिरिः । ततो नीलगिरिरिति । तेऽपि सिन्धुपर्यन्तदैर्घ्याः । तेषामन्तरे च वर्षाः । तत्रादौ कुरुवर्षम् । तदुत्तरे हिरण्मयम् । ततो रम्यकमिति । अथ यमकोटेरुत्तरतो माल्यवान् नाम गिरिः । स तु निषधनीलपर्यन्तदैर्घ्यः । तस्य जलधेश्च मध्ये भद्राश्वं वर्षम् । एवं रोमकादुत्तरतो गन्धमादनः । तस्य जलधेश्च मध्ये केतुमालवर्षम् । एवं निषधनीलमाल्यवद्गन्धमादनैरावृतमिलावृतं नाम नवमं वर्षम् । शृङ्गवशगम्भि । अतस्तत्र देवक्रीडास्थानं प्रापि" । ३हादशमासात्मके काले ४जम्बुद्वीपे च पु०मेदि० । कर्त्तरि अच् । ५मेघे पु० हेमच० ६प्रभवादिषु षष्टिवत्सरेषु पु० ।

वर्षकरी स्त्री वर्षं तदुपलक्षण करोति रवेण कृ ट । झिल्लिकायां हेमच० । [१वर्षाचल ।

वर्षकेतु पु वर्षस्य इव केतुरिव । १रक्तपुनर्नवायाम् राजनि० ।

वर्षकोप पु० वर्षस्य कोप इव । १देवर्षौ शब्दर० । २मासे हेमच० । [३वर्षाणां अधिपतौ० ।

वर्षणि स्त्री वृष–अनि । १कृतौ २वर्त्तने उणा० । ३कृतौ

वर्षपर्वत पु० वर्षाणां विभक्तभूत, सीमाभूतो वा पर्वतः । "हिमवान् हेमकूटश्च निषधो मेरुरेव च । चैत्रः कर्णी च शृङ्गी च सप्तैते वर्षपर्वताः" इत्युक्तेषु पर्वतषु हारा० । द्वीपभेदेऽन्येऽपि वर्षपर्वता कुलपर्वतशब्दे, २११२ पृ० दर्शिताः । सि०शि० उक्ता जम्बूद्वीपपर्वता वर्षशब्दे दर्शिता । तत्र नाममात्रे भेदः कल्पभेदात् ।

वर्षपाकिन् पु० वर्षेण पाकोऽस्त्यस्य इनि । आम्रातकवृक्षे हेमच० तस्य हि एकवर्षमात् पाकेन फलादानमस्य पाकः । [राजनि०

वर्षपुष्पा स्त्री वर्षकाले पुष्पमस्याः । सहदेवीलतायाम्

वर्षप्रिय पु स्त्री० वर्षः प्रियोऽस्य । चातकपक्षिणि स्त्रियां जातित्वेऽपि योपधत्वात् टाप् ।

वर्षवर पु० वर्षं रेतोवर्षण वृणोति आवृणोति वृ–अच् । "ये स्त्रीस्वभावा अबला शोभाभाविनः । जात्या न दुष्टाः कार्येषु ते वै वर्षवराः स्मृताः" इत्युक्तलक्षणे

शाखामन्तःपुरराघवे मयङ्के (खोल) अमर । "नष्टं वर्हैर्वैरीरिति" रत्नावली ।

वर्षवृद्धि पु० वर्षस्य वृद्धिरधिकता यासन् । १जन्मतिथौ २तत्कृत्यकर्त्तव्ये पूजादौ च । 'युगाद्या वर्षवृद्धिश्च सप्तमी पार्वतीप्रिया । रवेरुदयमीक्षन्ते न तत्र तिथियुग्मता' ति०त० । "तत्कृत्य च मलमासे न कर्त्तव्यं चान्द्रमासीयत्वेन मासकार्यत्वात् न च सौरमासीयतयात्वे तत्तिथेः कदाचिदप्राप्तौ तद्वर्षे तत्कृत्यलोपापत्तेन चेष्टापत्तिः 'प्रतिसंवत्सरं चैव कर्त्तव्यश्च महोत्सवः' ब्रह्मपु० प्रतिसंवत्सरं तद्विधानात्" ति० त० । रघु० अधिक जन्मतिथिमङ्के इत्यग्रम् ।

वर्षा स्त्री ब०व० । वर्षन्ति मेघा अत्र । प्रावृड्भाद्रात्मके मासद्वये ऋतौ "नभश्च नभस्यश्च वार्षिकावृतू" यजु०श्रुति "वर्षासु च भवाश्च" मनु ।

वर्षाङ्गी स्त्री वर्षासु अङ्गमस्याः । पुनर्नवायाम शब्दर० ।

वर्षापगम पु० वर्षाणामपगमो यत्र । १शरत्काले हेम० । २वर्षासमाप्तौ ।

वर्षाभव पु० वर्षासु भवति भू-अच् । रक्तपुनर्नवायाम् राजनि० ।

वर्षाभू पु० वर्षासु भवति भू-क्विप् । १भेके अमर २इन्द्रगोपे राजनि० ३महीलतायाम मेद० ४पुनर्नवायां ५भेक्याञ्च स्त्री मेदि अमरे भेक्याम् गौरा० ङीष् वर्षाम्भोयेव ६वर्षाभवमात्रे त्रि० । [ङीष ।

वर्षामद पु स्त्री० वर्षासु माद्यति मद-अच । मयूरे स्त्रियां

वर्षिष्ठ त्रि० अतिशयेन वृद्धः इष्ठन् वर्षादेश । अतिशयवृद्धे

वर्षीयस त्रि० अतिशयेन वृद्ध वृद्ध+ईयसुन् वर्षादेश । अतिवृद्धे अमर स्त्रियां ङीप् ।

वर्षुक त्रि० वृष-उकञ् । वर्षणशीले । [अमरः ।

वर्षोपल पु० वर्षस्य वृष्टेरुपल प्रस्तर इव । करकेषु (शिल)

वर्ष्मन् न० वृष मनिन् । १देहे २प्रमाणे च अमर । ३वर्षितवस्तरे त्रि० । [भवर्ह त न ।

वर्ह बधे चक० दीप्तौ चक० चु० उभ० सेट । वर्हयति ते

वर्ह उत्कर्षे भ्वा आ० सक० सेट् । वर्हते अवर्हिष्ट ।

वर्ह न० वर्ह-अच । मयूरपिच्छे अमरः अस्य पुंस्त्वमपि 'क करेऽथ वर्हं' विक्रमो०प्रयोगात् । २पर्णे ३दले भरत । ४पत्रे शब्दर० ।

वर्हि(र्हिः)कुसुम न० वर्हिं वर्हिरिव कुसुममस्य प्रशो० वा सलोपः । पद्मिन्यर्थे शब्दमा० ।

वर्हिपुष्प न० वर्हिं वर्हिरिव पुष्पमस्य । पद्मिन्यर्थे भरत

वर्हिशुष्मन् पु० वर्हिं कुश शुष्म बलमस्य । १वह्नौ अमरः कुशेन हि वह्निरुद्दीप्यते ।

वर्हि(र्हि)ष्ठ न० वर्हिं इव तिष्ठति स्था क वा विसर्गलोप षत्वम् । १ह्रीबेरे अमरः । [इनि । वर्हीत्यप्यत्र ।

वर्हिण पु स्त्री० वर्हमस्त्यस्य इन । १मयूरे अमर स्त्रियां ङीष् ।

वर्हिर्ज्योतिस् पु० वर्हिषा कुशेन ज्योतिरस्य । वह्नौ हेम

वर्हिर्मुख पु० वर्हिरग्निर्मुखं यस्य । देवे अमर । तद्द्वारैव हि देवा हविरश्नन्ति ।

वर्हिषद् पु० ब०व० वर्हिषि विप्रपापिशस्थो अग्नौ सीदन्ति, वर्हिष सद्-क्विप् षत्वो० । पितृगणभेदे 'अग्निष्वात्ता वर्हिषद आज्यपा सोमपास्तथा' मनु । [वह्नौ ।

वर्हिष्केश पु० वर्ह-दीप्तौ इसन् वर्हिः दीप्तमान् केशो यस्य

वर्हिस स्त्री वृंहि इसुन् नि० नलोपश्च । १वह्नौ मेद० 'वर्हिषि रजतं न देयम्' श्रुतिः । २यज्ञस्थिपर्णे ३दीप्तके च (दीप्त) अमर । ३कुशे पु०न० "वर्हिर्द्दवषन्नम" श्रुतिः वर्ह-दीप्तौ इसन् । ४दीप्तियुक्ते त्रि० । [वा वटा० ।

वल संवरणे भ्वा०आत्म०सक०सेट् । वलते अवलिष्ट । ववले

वल न० वल्यतेऽनेन करण-अच् । सैन्ये रायमु० बलपर्य्यायं च ।

वलच पु० वल क्विप् अच-अच् कर्म० । १धवले वर्णे २तद्वति त्रि० अमर ।

वलन न० वल-भावे ल्युट । १संवरणे सि०शि० उक्ते ग्रहादिसञ्चाराङ्के, २कदम्बयाम्योत्तरयोरन्तरं तत्स्वरूपादिकं सवोध प्रदर्श्यते

'वलाजाद्योऽपि सपाते विषुवत्क्रान्तिवृत्तयोः । व्यासार्द्ध याम्योत्तरे भिन्ने परमोऽस्यन्तरे च ते । अयन वलनं तत्र जिनांशस्तावदेव ततः । एकैवायनसंधौ तु तयोस्त्वाद्दिग्याम्योत्तरा । एकैव तद्वशात् पार्श्वे तत्र भो वलनतत । तदन्तरेऽनुपातेन खेटकोटिक्रमज्यका । जिनज्याप्ती द्युज्यायामायनदिग्वलनं भवेत् । एवमेव हि, क्रपात विषुवत्क्रमवृत्तयोः । सम्पातस्थे भवेत् तत्र विषुवद्दिग्याम्योत्तरा । क्षितिज समवृत्तस्य पलज्या च तदन्तरम् । क्षितिजेऽक्षज्यया तुल्यमक्षज वलनं तत । तयोरैक्य याम्योदङ्न मध्ये वलनं तत । नतक्रमज्यया साध्यमन्तरे त्वनुपाततः । नत याङ्कावन भक्त्या द्युज्येनाप्तभागकैः । क्रमज्याविवरया पुनः द्युज्याभक्ता वाप भवेत् । प्राक् चोन्मं पश्चिमे याम्यं तदावैक्यान्तराद् स्फुटम् । एवमेव च सपातो यः क्रान्तिसमङ्गयो । परं तत्र तत्कालद्युचरैक्यान्तर स्फुटम् ।

अपत पूर्वतस्तस्मात् क्रान्तिहर्म्ये स्त्रिभेऽन्तरे । तयो याम्योत्तरैकत्वात् तत्र नो वलनं स्फुटम् । न स्वदवलनाभावस्तत्र स्यादुत्क्रमज्यया । क्रमज्यया तत्र कार्यं दायार्थं कथ्यते पुनः । सर्वत्र क्रान्तिवृत्तस्याथा ध्रुवे योगो भवेदतः । विषुवन्मण्डलप्राच्या ध्रुवे याम्या तथोत्तरा । सर्वत्र क्षेपवृत्तस्याथा ध्रुवाख्जिनभान्तरे । योग कदम्बसंज्ञोऽयं ज्ञेयो वलनबोधकृत् । तस्मात् मण्डलप्राच्या याम्या सौम्या च दिक् सदा । कदम्बभ्रमवृत्त च बध्नीयात् परितो ध्रुवात् । गोल तु जिनतुल्याग्रैस्तत्र च्या क्रान्तिभाङ्गिनी । सर्वत्र समवृत्ताच्च याम्यादिक् जलजने । तत्तिर्यङ्मगतस्तूलाया योग स क्रमसूत्रक । समध्रुवकदम्बानामुपरि द्याचराच्चवेत् । सूत्राणि वृत्तरूपाणि वलनानि तदन्तरे । अपज वलनं मध्ये स्यात् समध्रुवसूत्रयो । कदम्बध्रुवसूत्रान्तरायन च भिन्ने यहात् । कदम्बसमसूत्रान्त स्फुटं सर्वदिशा च तत् ।* अथ वा परित खेटात् स्वाङ्गभागान्तरे न्यसेत् । त्रिज्यावृत्त ततस्तत्र विषुवत्समवृत्तयो । मध्येऽक्षवलन विद्यादिषुवद्दक्षिणोत्तरयो । अन्तर चायन क्रान्तिसमवृत्तान्तर स्फुटम् । खेटोपमण्डल प्राची तस्य याम्योत्तर परं । वलनानयने चाप [illegible] क्षिप्तो यैस्ते कुबुद्धय । तस्मादिह कदम्बस्य स्याने[illegible] याम्योत्तर समम् । आयन वलन तस्मादायन[illegible]। ततो भ्रमति गोले स मकरादिर्यथा यथा । [illegible] भ्रमत्येव कदम्बो जिनमण्डले । कुम्भादावथ च [illegible] याम्योदग्वलयस्थित । जायते वलन तद्वत् सौम्ययाम्यं तयो । अन्तरं शिञ्जिनीरूप कदम्बभ्रममण्डले । अयनाख्यं मासीयक्रमक्रान्तिज्या हि सा । उत्क्रमज्या यतो बाध शिञ्जिनी तु क्रमज्यया । समभिभाक्तैव सिद्धं क्रान्तिज्या तो वलनमायनम् । येऽत्रोत्क्रमक्रान्त्या भ्रान्त्या तेनोदित हि तत् । युक्तानयेन विश्वमण्डल च क्रमज्यया । परार्के त्वयया मूय दूष परान् न सदृ भवेत् । तस्यैव दूषणं तद्धि न दोषाऽस्तोऽन्दूषणे । उत्क्रमज्यानिरोधाऽयमन्यथा बाध कथ्यते । जिनांशैर्जिनवृत्ताख्य कदम्बात् परितो न्यसेत् । क्रान्तियाम्योत्तर वृत्त कदम्बद्वयकीलयो । प्रोत कार्य च न्यस्त इत्थ स्यात् ध्रुवोपरि । इत्थं नामाम्यत्र [illegible] चल न ध्रुवात् । जिनवृत्ते तद्भागान्तं तत्र ज्या क्रान्तिशिञ्जिनी । आयनं सेव वलन दृग्ज्यापे प्राकृते ग्रहात् । ग्रहध्रुवान्तरे यस्माद्द्युज्या चापांशका सदा । त्रिज्यावृत्ते यतो देय तस्मात परिच्यास्यते । एवमत्रायनकेन्द्रं तं समावृत्त परितो न्यसेत् । समकीलकयो प्रोत तथा याम्योत्तरं वलम् । तस्य खेटोपरि न्यस्त येऽत्र स्वार्धतो नतम् । समवृत्तेऽप्यवृत्ते च तेरेव स्यान्नतं ध्रुवात् । समवृत्तनतायस्याक्षज्यापरिणताक्षजम् । द्युज्यापे वलन प्राग्वत् त्रिज्यापे पारणास्यते । उप पत्त्यानया सम्यक् समवृत्तनताक्षजम् । वलन स्यात् तथा मध्ये स्याहोरात्रनतादपि । अथान्ततलयोर्योग समदिक्ऽन्यथान्तरम् । तत्त्रिज्यावगविश्लेषपदभक्ताच्च शिञ्जिनी । नतादुदोर्ज्यया क्षुण्णा वलनं पलजं स्फुटम् । नतं स्वाङ्गाहृतं भेत्र सुदलेनाप्तभागकैः । क्रमज्याघ्न ज्यया चुणा स्थूल वा द्युज्ययोद्धृता । द्युज्याहताय हरैको न्यसेदा रायमण्डलम् । बिम्बाग्रे वलन तद्वदन्तर हतयास्तयो । बिम्बान्तबिम्बमध्यात्मक्रान्तिकोट्यो स्तदन्तरम् । चक्रोभौम्यखण्डम बिम्बाङ्गं तस्य दलवृत्ते । जिनज्याप्त त्रिभज्याप्तमव स्यादन्तर हि तत् । बिम्बार्धवृत् त्रिपज्याप्तमेव त्रिज्या नत भवत् । गुण हारकबिम्बार्धत्रिज्यानाशे कृते सति । भौम्यखण्डं जिनाग्रज्यागुण तत्त्वाश्विभाजितम् । कालभाकर्त् क्रमक्रान्ते स्तत् तुल्य जायतेऽथ वा ।* क्रमक्रान्तेरिह सौम्य भ्रान्ति त्यजत मानिमा । । भानित स्ववद्बिम्ब तिर्यक् क्रान्तिस्तु सा समा । अत्र द्युज्यानुपातो यस्तत्तिर्यक्करणाय स "मू०"अथ वलनेषु दक्षिणेऽपि चोत्क्रमज्यानिराकरणाय मूलसूत्रेऽपि बहूक्तं तथापि किंचिद्विच्यते । विषुवद्वृत्त समवृत्त प्रकल्प्य दक्षिणोत्तरवृत्तस्थे पक्षे आयनवलनस्योपपत्तिप्रतीत्यर्थं पृथग्दर्शयेत् । अपमण्डलप्राच्यपराया एकः कदम्बा याम्या अन्या सौम्या दिक् । एव विषुवद्वृत्तप्राच्यपराया ध्रुवो । यदा मकरादिर्याम्योत्तरवृत्ते तदैव कदम्बोऽपि । अतो विषुवत्क्रान्तिवृत्तयोरक्यैव याम्योदक् । तथा दक्षिणोत्तरवृत्त कुम्भादेव मध्ये स्याहोरात्रवृत्ते, दक्षिणद्रा १८१५ अवयो पर्णान्ते । त द्युज्ज्या काष्ठाया द्यु १२।१५ । अथ कुम्भादियोऽङ्घ्योत्तरवृत्ते नीयते तावत् कदम्बो जिनमण्डले चापांशा इति तावन्त्रिज्ये चापांशे १२ । १५ । दं अथ ता उष्ण्याताश्रु प्रमाणवशमत । कदम्बयाम्योत्तरध्रुवोरन्तर वलनम् । सा च त्वायनांशानां कदम्बवृत्ते ज्या । यत क्रमज्या ।

चैतत्क्रमज्या तु वाणज्या भवति । यद्व्यवृत्ते या ज्या सा क्रान्तिज्या । अतस्तेषामयनांशानां क्रमक्रान्तिज्या वल- नम् । अथ येषु राशेः क्रमक्रान्तिज्या त्रिज्यागुणा द्युज्या- प्तता तथापि सैव भवति । अथ वाल्यमकारेणोत्क्रमज्या निराकरणं द्युज्यानुपातेन प्रतिपाद्यते । क्रान्तिवृत्तेऽ- र्कस्थानेऽर्कविम्बं मुद्रिकाकारं विन्यस्य बिम्बपरिधौ यत्र याम्योत्तरवृत्तं लग्नं यत्र च क्रान्तिवृत्तं तयोरन्तरं यद्भागोत्तरं तत् तत्र बिम्बे प्राच्यपरयोर्वलनम् । तद्वाऽर्कक्रान्ते बिम्बार्धकलायुतस्यार्कस्य क्रान्तेश्चान्तरम् । अतस्तद्वानयनम् । रविदोर्ज्यायां क्रियमाणायां यद्दो- र्ज्याखण्डं तेन भागार्धकला गुण्याः शरहिदस्रैः २२५ भाज्याः । फलं दोर्ज्ययोरन्तरं स्यात् । तत्र तावत् स्फुटभोग्यखण्डज्ञानायानुपातः । यदि त्रिज्यातुल्याया कोटौ प्रथमं ज्यार्धं शरहिदस्रा भोग्यखण्डं तदाभिम- तायामस्यां किमिति फलं स्फुटं भोग्यखण्डम् । तेन गुणितं बिम्बार्धं शरहिदस्रैर्भाज्यम् । एवं स्थिते शर- हिदस्राभिमतयोर्गुण्यहारयोर्नाशे कृते बिम्बार्धस्य कोटिज्या गुणस्त्रिज्या हरः । फलं दोर्ज्ययोरन्तरम् । तत क्रान्त्यर्थमनुपातः । "यदि त्रिज्यया जिनज्या लभ्यते तदानेन दोर्ज्यान्तरेण किमिति । फलं क्रान्त्यन्तरम् । तद्बिम्बव्यासार्धवृत्ते वलनम् । अथान्योऽनुपातः । यदि बिम्बव्यासार्धवृत्ते एतावद्वलनं तदा त्रिज्याव्यासार्धवृत्ते किमिति । अत्र त्रिज्यातुल्ययोर्गुण्यहरयोस्तथा बिम्बा- र्धमितयोश्च तुल्यत्वान्नाशे कृते कोटिज्याया जिनज्या गुणस्त्रिज्या हरः । अत्र कोटिक्रमक्रान्तिज्या । तत् त्रिज्यावृत्ते वलनम् । एवं विषुवद्वृत्तस्यान्तर एव स्याद्वेदे । यतो ध्रुवस्थानात् याम्योत्तरवलयमध्यं प्रति यत् सूत्रं नीयते तत् त्रिज्याग्रं दक्षवत् । तदुपरि स्थं बिम्बं [illegible] वलनात् [illegible] । यत् [illegible] त्रिज्याग्रस्य च वलनज्या [illegible] ध्रुवस्थैव नियतम् । अत- स्तत्र [illegible] वलनम् । यदा बिम्बं [illegible] [illegible] [illegible] भवति बिम्बं स्यात् । त्रिज्याग्रं तदा [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । या तत्र कोटिः । क्रान्तिज्या [illegible] । यथा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] भवति । तत् [illegible] [illegible] [illegible] । तत् [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] कोटिः [illegible] । तत्र [illegible]

कस्यायामनुपातः । यदि द्युज्याकोट्या त्रिज्या कर्णस्तदा- ऽनया किमिति । पूर्वं कोटिज्याया जिनज्या गुण- स्त्रिज्या हरः । इदानीं त्रिज्या गुणो द्युज्या हरः । अत्रापि त्रिज्यातुल्ययोर्गुण्यहरयोर्नाशे कृते कोटिज्या जिनज्यागुणा द्युज्यया भक्ता वलनं स्यादित्युपपन्नम् । युक्तमानयेव विशेषणमुक्तं च क्रमज्येति । यथायनवल- नार्थं ध्रुवात् परितो जिनभागैः कदम्बभ्रमवृत्तं निबद्धं तथा याम्योत्तरक्षितिजयोर्यः सम्पातः स सम- मण्डलः । तस्मात् परितोऽक्षवलनज्ञानार्थं वृत्तं कल्पनीयम् । तत् क्षितिजस्वरूपं पश्यम् । तदपि भागै- रङ्कितम् । तत्राक्षवलनोपपत्तिर्दर्शनीया । तद्यथा मध्याह्नेऽर्कात् समचिह्नं प्रति नीयमानं हलाकारं सूत्रं ध्रुवचिह्नलग्नं याति । अतस्तत्र विषुवद्धमण्डल- योरेकैव याम्योत्तरा वलनाभाव इत्यर्थः । अथ यदि दिनार्धोन्नतं सूर्यं ज्ञात्वा समचिह्नात् सूर्यं प्रति नीयमानं सूत्रं यत्र समवृत्ते लगति तद्याम्योत्तर- योर्मध्ये याम्योत्तराभावेन यथावृत्ते समपूर्वध्रुवयो- र्मध्ये भवति । अतस्तद्भवृत्तानुकारं चर्चम् । तेषां भागानामक्षवशेन यावती क्रमज्या तावदेव समपूर्वध्रुव- योरन्तरम् । अथ क्षितिजस्थेऽर्के क्षितिजमेव सम- वृत्तम् । तत्रावृत्ते च भवति नतांशाः । तेषां ज्याऽक्ष- वलयेऽक्षज्यातुल्या स्यात् । अत नतघटिकागतैर्नतांशै- र्वलनं साधयितुं युज्यते । ते तु चक्रावादेन लभ्यन्ते । न तु उच्चेन । तदुपपत्त्यर्थं त्रैराशिकोऽनुपातः प्रदर्श्य- न्तेः । यदि दिनार्धतुल्येन याम्योत्तरनतेन भवति समपूर्वतया नत्यंशा, अभिमतेन नतेन किमिति । अथ- नतांशानां या क्रमज्या साऽक्षज्याहता त्रिज्याप्ता । यदि त्रिज्यावृत्ते एतावती तदा इष्टद्युज्यावृत्ते किय- तीति । अत्र त्रिज्यैव वलनज्या स्यात् । एवं सा द्युज्या- र्धे, न त्रिज्यार्धे । यत्र समपूर्वध्रुवयोरन्तरं तत्र । [illegible] योर्मध्ये द्युज्याप्यायामा एव वलनम् । यदि द्युज्याग्रे एतावती तदा त्रिज्याग्रे कियतीति । [illegible] [illegible] त्रिज्या हरः । इदानीं [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] हरः । [illegible] त्रिज्या [illegible] स्यात् । अथ [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] च [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

यद्वृत्तसमवृत्तयोरन्तरं तत्र क्रान्ति दक्षिणोत्तरं बाहुतुल्यं स्यात्। यथा विषुवद्वृत्तादुत्तरतो दक्षिणतो वा क्रान्तिज्यान्तरे द्युज्यावृत्तं तथा समवृत्तादपि बाहुवशादुत्तरतो दक्षिणतो वा बाहुतुल्येऽन्तरे उपवृत्तं कल्प्यम्। तदप भावैरङ्कम्। बाहुवर्गोनत्रिज्यावर्गस्य पदं तस्मिन् वृत्ते द्युज्यावद्व्यासार्धम्। अथ द्युज्यावृत्तोपवृत्तयोर्यौ प्राक्पश्चात्सम्पातौ तयोर्जीवावद्यत् सूत्रं निबध्यते तस्यार्धमुपवृत्ते नतांशाना ज्या। सैवाहोरात्रवृत्तनतांशाना भुजज्या। अथ तदानयनम्। नतासूना या भुजज्या सा द्युज्यावृत्ते परिणम्यते। यदि त्रिज्यावृत्ते एतावती तदा द्युज्यावृत्ते कियतीति। एवमुपवृत्तनतांशज्या भवति। ततो यद्युपवृत्तव्यासार्धे एतावती तदा त्रिज्याव्यासार्धे कियतीति। ततो द्युज्याग्रे एतावती वलनज्या तदा त्रिज्याग्रे कियतीति। अत्र प्रथमेऽनुपाते त्रिज्या हरो द्युज्या गुणः। तृतीयेऽनुपाते त्रिज्या गुणो द्युज्या हरोऽतस्तुल्यत्वात् तयोर्नाशे कृते नतासूना भुजज्यात्रिजीवया गुणितोपवृत्तव्यासार्धेन भक्ता ) वा स्फुटा वलनज्या स्यात्। अत्र प्रश्नप्रकारोत्तरयोर्दर्श इत्यादि। अथ दृष्टान्तः। यत्र किल वृषभान्तक्रान्तितुल्योऽक्षः २० । २८ तत्र वृषभान्तस्थेऽर्कौ दिनार्धे खस्वस्तिके भवति। तदा क्रान्तिवृत्तं दृङ्मण्डलाकारं स्यात्। खस्वस्तिकेऽर्कौ दाक्षिणपश्चक सिंहान्तः। स च तदा क्षितिजे वर्तते। तत् प्राक्परयोरन्तरं क्षितिजमेत्य वलनं दृश्यते। सा च सिंहान्तक्रान्तिः।" तत् कथं सम्भवति हार्कौद्यक्रान्तिवंलनम्। यतोऽयत् १ अयनवलनं विना नेदमपास्यं यस्मिंस्तत्पदान्तं दृश्यते। अथान्यो महान् दृष्टान्तः। यस्मिन् देशे पट्टपलभागाः ६६ अथ। तत्र मेषादौ क्षितिजस्थे सर्वेऽपि राशयः समकालमेव क्षितिजस्था भवन्ति। तदा क्रान्तिवृत्तमेव क्षितिज भवतीत्यर्थः। तत्र मेषादौ वृषभादौ मिथुनादौ वा स्थिते रवौ परमं त्रिज्यातुल्यमेव स्फुटं वलनं स्यात्। यतः क्रान्तिवृत्तमारूप्तरा जाता। तदा विक्षेपाभावे सति तदा रवेर्दक्षिणस्यां दिशि वृत्तं। चन्द्रस्योत्तरस्यामित्यर्थः। एतदृश्यं भवति। तत्र देशे तस्मिन् काले तस्य त्रिज्यातुल्यं वलनस्यायनवलनमुपपन्नमाक्षदोयमेव वलनानयनं समीचीनम्। तत्र देशेऽक्षज्या ३१३०। मेषादिगे रवौ द्युज्या ३४३८। चरज्यावत् ०। क्षितिजस्थेऽर्कौ नतघटिकाः १५। आयनवलनचापांशाः २४। आक्षवलनचापांशाः ६६। स्फुटवलनस्य चापांशाः ९०। वृषादिगे रवौ द्युज्या ३२६६। चरज्यावत् १६७०। नतघटिका १९। २८। आयनवलनचापांशाः २१। ४। आक्षवलनस्य ६८। ५६। स्फुटवलनस्य चापांशाः ९०। मिथुनादिगे द्युज्या ३२१८। चरासवः २४६५। नतघटिकाः २४। २७। आयनवलनांशाः २१। २२। आक्षवलनस्य ७७। २८। स्फुटस्य ९०। एवं सर्वत्र।"

वलभि(भी) स्त्री वल्यते आच्छाद्यते अनेन—अभि वा ङीप् । गृहच्छादनकाष्ठे (वडभी)शब्दार्थे गोपानसाम् अमरटी०।

वलय पुन० वल—कयन्। १हस्तपादकटकादौ अमरः। २उत्तरप्रदेशः तद्वाकोरलैष्टने यथा भूवलयम्। ३वेष्टने भूमौ ४गोले च। ५गलरोगभेदे माधव० "वलाश्च दोषाः ग्रसनस्थ ग्रीवं करोत्युपश्रगतं निवायैः। तु सर्वथैवाप्रतिकार्यमीयं विवर्जनीयं वलयं वदन्ति"। ६वेलायाः ७कङ्कणे जटा०। [अमरः।

वलयित त्रि० वलयमिव आचरितम् वलय+क्विप्—क्त। वलित

वला स्त्री वल—अच्। (वेड़ाला) ओषधिभेदे रायमुकुटः। २बलाशब्दार्थे च। [अजा० टाप्।

वलाक पुंस्त्री० वल—आकन्। बकपंक्तौ अमरः स्त्रियां

वलाहक पुंस्त्री० वहति पृषो०। १मेघे २पर्वते च अमरः। ३पर्वत दैत्यभेदे ५नागभेदे मेदि० ६श्रीकृष्णस्य हयभेदे "स्यन्दनस्तु सदानन्दः सार्थ्यस्य दारुकः। तुरङ्गाः शैव्यसुग्रीवमेघपुष्पबलाहकाः" त्रिका०।

वलि पु० वल—इन्। उपहारद्रव्ये ओड्रादित्वभिधाने।

वलिर त्रि० वल—भजर्थे च समसंवरणार्थत्वात् इरन्। केकरे अमरः।

वलिभ न० वलिना उपहारद्रव्येण भाति भा—क। वलिसद्मशब्दार्थे। [पटमे जटा०।

वलीक न० वल्यते अनियतेऽनेन ईकन्। पलीकशब्दार्थे

वलूक न० वल—का ऊक। १पद्मे २पक्षिभेदे त्रिका०।

वल्क भाषणे चु०उभ०द्वि०सेट्। वल्कयति ते अववल्कत् त।

वल्क न० वल—संवरणे क तस्य नेत्वम्। १वृक्षादीनां त्वचि वल्कले २मत्स्यानां त्वचि शकले (आइस) मेदि०। ३खण्डे च त्रिका०। ४स्फूर्जकवृक्षे पु० राजनि०।

वल्कतरु पु० वल्कप्रधानः तरुः शा०त०। गुवाकवृक्षे राजनि०।

वल्कद्रुम पु० वल्कप्रधानो द्रुमः। भूर्जपत्रवृक्षे राजनि०।

वल्कल न० वल्क कलच् नेत्त्वम। १त्वचे (दारचिनि) राजनि० २त्वचि (छाल) पुंन० अमरः। ३मित्रा-
वल्कायां स्त्री राजनि०।

वल्कलोध्र पु० वल्कप्रधानो लोध्रः। पट्टिकालोध्रे राजनि०।

वल्ग गतौ प्लुतगतौ च भ्वा० पर० सक० सेट्। वल्गति अवल्गीत्। [हेमच०

वल्गा स्त्री वल्ग-अच्। (लागाम) अश्वमुखस्थे रज्जुभेदे

वल्गित न० वल्ग-भावे क्त। १अश्वस्य गतिभेदे प्लुतगतौ अमर०। २गमने ३प्लुतभाषणे च।

वल्गु पु० वल-संवरणे उ गुक् च। १छागे, २मनोहरे लि० मेदि०। स्वार्थे कन्। वल्गुक चन्दने वने मूल्ये च न०। चारुणि सुन्दरे त्रि० अजयः। वल्गो-ष्ठ्यादिवल्गमित्यन्ये।

वल्गुपत्र पु० वल्गूनि पत्राणि यस्य। वनमुद्गे शब्दर०।

वल्गुला स्त्री वल्ग-उल। १वागुच्यां सोमराज्यां २खगभेदे राजनि० स्वार्थे कन्। वल्गुलिका तैलपायिकायां हेमच०

वल्भ भक्षणे भ्वा० आत्म० सक० सेट्। वल्भते अवल्भिष्ट।

वल्मिकि पु० वल-इकि मुट् च। कीटविशेषकृते मृत्तिका-स्तूपे (उइर ढिपि) शब्दर०। वल इक मुट् च। वल्मिक तदर्थे भरत।

वल्मीक पुंन० वल ईकन् मुट् च। क्षुद्रकीटकृतमृत्तिकास्तूपे अमर० तन्मृदा शौचनिषेधो विष्णुपु० उक्तो यथा "वल्मीकमूषिकोत्खातां मृदमन्तर्जलां तथा। शौचाव-शिष्टां गेहाच्च नादद्यात् लेपसम्भवाम्"। देवप्रतिमायाः शिल्पिदोषशान्तये तन्मृदा प्रतिमाक्षालनं विहितं यथा "वल्मीकमृत्तिकाभिश्च गोमयेन तथाम्भसा। क्षालयेत् शिल्पिसंस्पर्शदोषापाकरणाय" देवप्र० स०। तेन देवमूर्तीनां स्नापनमपि देवप्र० त० विहितं यथा "स्नापयेत् प्रथमं देवं तोये पञ्चविधैरपि। पञ्च रत्नैः पञ्चगव्यैः पञ्चामृतफलैरपि। गजाश्वरथवल्मीकसङ्गमात्... मृदा हृदयसम्भवेन च। कुशवल्मीकसम्भूता मृत्पञ्चक-सहोदितम्" देवप्र० त०। तस्मात् भूत प्राचेतसे वल्मीकाख्याते रामायणकर्त्तरि २पर्वतभेदे ३रोगभेदे च शिव। तद्रोगनिदानादि भावप्र० उक्तं यथा "दोषप्रकोपात् पादादौ बल्मीको भवेत् क्रिमिरेव दोषैः। पन्थ च वल्मीकवदुत्थितानां नाम प्रवे-देन तन्मदैः। तद्वैरजैस्तैर्नृतं दग्धः विसर्प-वर्त्तिं चोपद्रवाः। वल्मीकमपर्थिवतो विचार्य नियप्रत्यनीकं चिरजं विवर्जयेत्"। वल्मीकवदित्यनेन प्र-त्युश्रियत्वमुच्चत्वमवगाढमूलत्वञ्च सूच्यते निष्प्रत्यनीक-मुपचारायोग्यम्"। तत भवार्थे इञ्। वाल्मीकि वल्मीकभवे प्राचेतसे मुनौ शब्दरत्ना०।

वल्मीकशीर्ष न० वल्मीकस्य शीर्षमिव। स्रोतोऽञ्जने राजनि०

वल्मीकूट न० वल्मीकं कूटमिव पृषो०। वल्मीके हेमच०

वल्यु(ल्यू)ल छेदने पवित्रताकरणे च अद० चुरा० उभ० सक० सेट्। वल्यु(ल्यू)लयति ते अववल्यु(ल्यू)लत् त।

वल्ल संवरणे भ्वा० आत्म० सक० सेट्। वल्लते अवल्लिष्ट।

वल्ल पु० वल्ल घञ्। १गुञ्जात्रयपरिमाणे "वल्लः स्त्रिगुञ्जः" लीला० २गुञ्जाद्वये वैद्यकम्। ३सार्द्धगुञ्जामाने "गोधूमद्वितयोन्मिता तु कथिता गुञ्जा तया सार्द्धया वल्लः" राजनि०।

वल्लकी स्त्री वल्ल क्वुन् गौरा० ङीष्। १वीणायाम् अमरः। २शल्लकीवृक्षे च राजनि०।

वल्लभ पु० वल्ल-अभच्। १दयिते २अध्यक्षे अमरः। ३सल-क्षणाश्वे च मेदि०। ४दयितायां स्त्री हेमच०।

वल्लभपाल पु० वल्लभं पालयति पाल अण्। अश्वपाले

वल्लर न० वल्ल अरन्। १कृष्णागुरुणि मेदि० २गहने ३कुञ्जे च राजनि०। ४मञ्जर्यां शब्दर०।

वल्लरि(री) स्त्री वल्ल-अरि वा ङीप। १मञ्जर्याम् अमर०। २मेथिकायां ३मलिकामूले च राजनि०।

वल्लव पु स्त्री० वल्ल-घञ् तं वाति वा-क। १गोपे अमरः स्त्रियां ङीष्। २पाचके अमरः ३भीमसेने मेदि०।

वल्लि(ल्ली) स्त्री वल्ल-इन् वा ङीप्। १लतायाम् अमरः। २पृथिव्याम् शब्दच० दीपोत्सवः ३अजमोदायां मेदि० ४कैवर्त्तिकायाम् ५वन्ध्ये च राजनि०।

वल्लीज न० वल्ल्यां जायते जन-ड। मरिचे राजनि०।

वल्लीदूर्वा स्त्री वल्लीरूपा दूर्वा। मालादूर्वायाम् राजनि०।

वल्लीबदरी स्त्री वल्लीरूपा बदरी। भूमिबदर्याम् राजनि०।

वल्लीमुद्ग पु० वल्लीप्रधान मुद्ग। वनमुद्गे (मुगानि) राजनि०

वल्लीहव न० वल्लीव दीर्घ हव। बालके राजनि०।

वल्लुर न० वल्ल-उरच्। १कुञ्जे २मञ्जर्यां ३क्षेत्रे ४निर्जन-स्थाने ५शाद्वले हेमच०। ६गहने च मेदि० वल्ल-उरच्। वल्लूर तदर्थे न० शब्दर०।

वल्लूर त्रि० वल्ल ऊरच्। आतपादिना शुष्कमांसे अमर० २शूकरमांसे मेदि० ३वनदेशे ४शाद्वले ५ऊषरभूमौ च हेमच०।

वल्वजा स्त्री वल्ल यक्। भालीहणे राजनि०।

**वल्वज** पु॰ वलते भुवं वेष्टयति वल-क्विप् तादृशः सन् वजति गच्छति वज-अच् । १उलपे तृणभेदे अमरः । (वाबुइ) २हस्तभेदे स्त्री राजनि॰ ।

**वल्ह** दीप्तौ चु॰ उभ॰अक॰सेट् । वल्हयति अववल्हत् त

**वल्ह** उत्कर्षे भ्वा॰ आ॰ सक॰ सेट् । वल्हते अवल्हिष्ट ।

**वव** पु॰ वा-ड प्रकारे द्वित्वम् । ज्योतिषोक्ते तिथ्यर्द्धात्मके प्रथमे करणे । अस्य चौत्रादित्वमित्यन्ये ।

**वश** स्पृहायाम् अदा॰पर॰सक॰सेट् । वष्टि उष्टः उशन्ति । अवट् अवाशीत् अवशीत् उवाश ऊशतुः ।

**वश** पुंन॰ वश-भावे अप्, कर्त्तरि अच् वा । १आयत्तत्वे २प्रभुत्वे च आयत्ते त्रि॰ शब्दर॰ ।

**वशंवद** त्रि॰ वशं वशकरं मधुरं, वशोऽहमिति वा वदति वद-खच् मुम् च । १प्रियवाक्यवादिनि २मधुरवादिनि (तवाहं वशः) इति ३वादिनि च । [करणे ।

**वशक्रिया** स्त्री वशस्य क्रिया करणं कृ-भावे श । वशी-

**वशग** त्रि॰ वशं गच्छति गम-ड । वशीभूते ।

**वशवर्त्तिन्** त्रि॰ वशे वर्त्तते वृत णिनि । वशीभूते ।

**वशा** स्त्री वश-अच् । १वन्ध्यायां २योषायां ३सुतायां ४क-५रिण्यां स्त्रीगव्याञ्च मेदि॰ । अनेन जातः कुमारो भरति॰ गोपथा । [चन्दने स्त्री ।

**वशिक** त्रि॰ वशोऽस्त्यस्य ठन् । १शून्ये अमरः २अगुरु-

**वशित्व** न॰ वशिनो भावः त्व । १स्वातन्त्र्ये २ईश्वरस्य ऐश्वर्य-भेदे च । तल् । वशितापत्र स्त्री । [स्वतन्त्रे च ।

**वशिन्** त्रि॰ वशोऽस्त्यस्य इनि । १जितेन्द्रिये २स्वाधीने

**वशिर** न॰ वश-इरन् । १सामुद्रलवणे अमरः । २गजपिप्प-ल्याम् ३चव्ये च पु॰ राजनि॰ ।

**वशिष्ठ** अतिशयेन वशी इष्ठन् इनेर्लुक् । अतिशयजिते-न्द्रियतायुक्ते मुनिभेदे ।

**वशीकरण** न॰ अवशः वशः क्रियतेऽनेन वश-च्वि-कृ-ल्युट् । तन्त्रादुक्ते वशतासम्पादके मणिमन्त्रादौ ।

**वशीर** पु॰ वश-ईरन् । गजपिप्पल्याम् जटा॰ ।

**वश्य** न॰ वश-यत् । १लवङ्गे शब्दर॰ । २आयत्ते त्रि॰ अमरः

**वष** वधे भ्वा॰ पर॰ सक॰ सेट् । वषति अवषीत् अवाषीत् । ववषतुः ।

**वषट्** अव्य॰ वह-डषटि । देवोद्देश्यकहविस्त्यागे अमरः ।

**वषट्कार** पु॰ वषट्+कृ घञ् । १देवोद्देशकत्यागद्रव्ये वषो ३स्वर्कीर्त्ति करणे यजतिशब्दे कात्या॰वाक्यं दृश्यम् ।

**वषट्कृत** त्रि॰ वषट् इति कृतम् कृ-क्त । हुते अमरः ।

**वष्क** गतौ भ्वा॰ आत्म॰ सक॰ सेट् । वष्कते अवष्किष्ट ।

**वष्कय** पु॰ वष्क-अयन् । एकहायने वत्से अमरः ।

**वष्कयणी** स्त्री वष्कयमेकहायनवत्सं नयति स्थानान्तरं नी-ड गौरा॰ ङीष् णत्वम् । चिरप्रसूतायां गवि अमरः । नाम्या समासेऽस्य भरति॰ गोवष्कयणी ।

**वष्कयिणी** स्त्री वष्कय एकहायनो वत्सोऽस्त्यस्या इनि । चिरप्रसूतायां गवि अमरः वष्कयणीति वा पाठः । "वष्कयिण्याश्चिरदोग्ध्र्यं तर्पणं बलकृत्पयः" भावप्र॰ ।

**वस** स्नेहे छेदने वधे च सक॰ चु॰ उभ॰ सेट् । वासयति ते अवीवसत् त । अधि+गन्धादिनासंस्कारे सक॰ ।

**वस** स्तम्भे दिवा॰पर॰सक॰सेट् । वस्यति इरित् अवसत् अवा-सीत् उदित् क्त्वा वेट् ।

**वस** निवासे भ्वा॰पर॰अक॰अनिट् यजा॰ । वसति अवात्सीत् उवास ऊषतुः उषितः उषित्वा । अधि+अनु+उप-आ+श्र वसतेराधारस्य कर्मता अधिवसति वैकुण्ठं हरिः सि॰कौ॰ अनुवसति उपवसति आवसति । उप+ अभोजने तत्र नाधारस्य कर्मता "एकादश्यामुपवसेत्" इत्यादि ।

**वस** आच्छादने अदा॰ आ॰ सक॰ सेट् । वस्ते अवसिष्ट ।

**वस** वासने सुरभीकरणे अद॰ चु॰ उभ॰ सक॰ सेट् । वसयति ते अववसत् त ।

**वसति(ती)** स्त्री वस-अति वा ङीप् । १वासे २यामिन्याम् "वसतीरुषित्वा" रघुः । ३निकेतने मेदि॰ ४स्थाने च ५शिबिरे सि॰ कौ॰ ।

**वसतिवरी** स्त्री व॰व॰ सोमयज्ञनार्थासु अप्सु । "अग्नीषो-मीयस्य वपामार्जनान्ते वसतीवरीग्रहणं स्यन्दमानाना-मनस्तमिते" कात्या॰ श्रौ॰ ८।६।७। "सोमार्था आपो वसतीवरीशब्देनोच्यन्ते" कर्क॰ । अथ सोमाभिषवोप-युक्तानां वसतीवरीसंज्ञानामपां ग्रहणमभिधीयते" वेददी॰ यजु॰ ६।२३ ।

**वसन** न॰ वस-आच्छादने कर्मणि ल्युट् । १वस्त्रे अमरः । भावे ल्युट् । २छादने मेदि॰ वस-वासे आधारे ल्युट् । ३निवासे ४स्त्रीकटीभूषणे च शब्दर॰ ।

**वसन्त** पु॰ वस-झ । मधुमाधवात्मके ऋतुभेदे "मधुश्च माध-वश्च वासन्तिकावृतू" यजुःश्रुतिः । २अतिसारे शब्दर॰ । ३नाट्ये विदूषकोपाधौ । ४रागभेदे च । "आन्दोलिता च देशाख्या लोला प्रथममञ्जरी । मन्दारी चेति रागिण्यो वसन्तस्य सदानुगाः" इत्युक्ता अस्य षड् रागिण्यः षट् इत्यन्ये रागिणीशब्दे दृश्याः ।

अथ गानकालः। “श्रीपञ्चमीं समारभ्य यावत् स्यात् शयनं हरेः। तावद्वसन्तरागस्य गानमुक्तं मनीषिभिः” सङ्गीतद०। ४तालविशेषे। “जयमङ्गलगन्धर्वमकरन्द-त्रिभङ्गमाः। रतितालो वसन्तश्च जगभम्पोऽथ गारुगिः” वसन्तताले कर्त्तव्यो नगणो मगणस्तथा” सङ्गीतद०।

वसन्तक पु० वसन्ते कायति कै-क। श्योनाकवृक्षे शब्दमा०।

वसन्तकुसुम पु० वसन्ते कुसुमं यस्य। सेलुवृक्षे शब्दमा०।

वसन्तकुसुमाकर पु० प्रमेहरोगनाशके औषधभेदे।

“प्रवालरसमौक्तिकाम्बरमिदं चतुर्भागभाक् पृथक् पृथग् मय कृते रजतहेमतो द्व्यंशके। अयोभुजगरङ्गकं त्रि-त्रकं विमर्द्दीखिलं शुभेऽह्नि विभावयेत् भिषगिदं धिया सप्तधा। द्रवैर्धनियेक्षुजैः कमलमालतीपुष्पजैः पयःकदलकन्दजैर्मलयजैर्मुनाम्बुजैः। वसन्तकुसुमाकरोरसपतिर्हि वल्लोऽमितः समस्तगदहृद्भवेत् किल सि-तानुपानैरयम्” वृद्धयोगतरङ्गिणी। [राजनि०।

वसन्तजा स्त्री वसन्ते जायते जन-ड। माधवीलतायाम्

वसन्ततिलक न० “ज्ञेयं वसन्ततिलकं तभजा जगौ गः” छन्दो० उक्ते चतुर्दशाक्षरपादके छन्दोभेदे

वसन्तदूत पु० वसन्तस्य दूत इव। १कोकिले २आम्रवृक्षे ३पञ्चमरागे च विश्वः। ४माधवीलतायाम् ५पाटलीवृक्षे च स्त्री मेदि० गौ० ङीष्। ६गणिकारिकायां ७पिक्याञ्च स्त्री ङीष् राजनि०।

वसन्तद्रु पु० वसन्तस्य द्रुः। आम्रवृक्षे शब्दर० तत्काले तस्य जायमानमुकुलत्वात् तथात्वम् वसन्तद्रुमादयोऽप्यत्र।

वसन्तसख पु० वसन्तस्य सखा अत्समा०। कामदेवे हला०।

वसा स्त्री वस-अच्। १मांसजात स्नेहरूपे धातुभेदे मेदसि अमरः। वसाकरणशब्दे ५५८५ पृ० दृश्यम्। २मांसरोहिण्याः लतायाञ्च राजनि०। [त्रिका०।

वसाढ्य पुंस्त्री० वसाभिः आढ्यः। मधुरगैरक्ते शिशुमारे

वसि पु० वस-इन्। वसने अर्था०। [धरणिः।

वसिर न० वस-इरन्। १सामुद्रलवणे २गजपिप्पल्यां च

वसिष्ठ पु० वसिष्ठ+पृषो०। नद्वचः सामसु पुत्रेषु सप्तर्षिषु मुनिभेदे भा० अनु० अन्याऽपि तत्पदनिर्वचनं “वसि-ष्ठोऽस्मि वरिष्ठोऽस्मि वसे वासगृहेष्वपि। वसिष्ठत्वाच्च वासाच्च वसिष्ठ इति विद्धि माम्”।

वसु न० वस-उ। १धने २रत्ने अमरः ३वृद्ध्यौषधे ४श्यामे मेदि०। ५जले विश्वः ६जवे च त्रिका०। ७वकवृक्षे ८पद्मवर्णे ९रश्मौ १०राज्ञि ११गणदेवताभेदे च पु० अमरः।

“धरो ध्रुवश्च सोमश्च अहश्चैवानिलोऽनलः। प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टाविति स्मृताः” भा० आ० ६६अ०। १२अष्टसङ्ख्यायाम् १३मधुरे १४शुष्के च त्रि० हेमच०। १५दीप्तौ १६वृद्धौषधौ च स्त्री शब्दच०। १७चतुर्दश-ताके धनिष्ठानक्षत्रे पु० ज्यो०त०। १८चेदिराजाख्ये देशभेदे

वसुक पु० वसुना सूर्य्यनाम्ना कायति कै-क। १अर्कवृक्षे अमरः। २बकवृक्षे च मेदि०।

वसुकीट पु० वसूनि धने कीट इव। याचके हारा०।

वसुच्छिद्रा स्त्री वसुसङ्ख्यानि पुष्पे छिद्राण्यस्याः। महा-मेदायाम् रत्नमा०। [इवे क्षत्रियभेदे अमरः।

वसुदेव पु० वसुना दीव्यति दिव-अच्। श्रीकृष्णजनके या-

वसुदेवभू पु० वसुदेवात् भवति भू-क्विप्। श्रीकृष्णे वसुदेव-सुतादयोऽप्यत्र। [दधाति धा-क वा। पृथिव्याम् अमरः

वसुधा स्त्री वसूनि धीयन्तेऽस्यां धा-बाहुलकात् आधारे क, वसूनि

वसुधारा स्त्री वसोश्चेदिराजस्य प्रियार्थं धारा घृतादिस्र-वसन्ततिः। माङ्गल्येषु चेदिराजस्यार्थम् दीयमानायां घृतादिधारायाम् ।

“कुड्यलग्नां वसोर्धारां सप्त वारान् घृतेन तु। कारयेत् पञ्च वारान् वा नातिनीचां न चोच्छ्रिताम्। आयुष्या-निति साम्यर्थं जप्त्वा तत्र समाहितः। षड्भ्यः पितृभ्यस्तदनु श्राद्धदानमुपक्रमेत्” छन्दोगप०।

२जिनशक्तिभेदे हेमच०। ३कुबेरपुर्य्यां शब्दमा०।

वसुन्धरा स्त्री वसूनि धारयति धृ-खच् सम् मुमश्च। पृथि-व्याम् अमरः।

वसुप्राण पु० वसुर्दीप्तः प्राण इव यस्य। अग्नौ शब्दर०।

वसुमती स्त्री वसूनि सन्त्यस्याः मतुप्। पृथिव्याम् अमरः।

वसुरोचिस् पु० वसुने धनाय रोचते रुच-इसुन्। यज्ञे त्रिका०

वसुल पु० वसु दीप्तिं लाति ला-क। देवे त्रिका०।

वसुहट्ट पु० वसूनां दीप्तीनां हट्ट इव। बकवृक्षे जटा०।

वस्त वध गतौ च चुरा० याचने द्वि० चु० उभ० सेट्। वस्त-यति ते अववस्तत् त। [अमरः स्त्रियां ङीष्।

वस्त पुंस्त्री वस्यते बध्यते यज्ञार्थं वस-कर्मणि तन्। छागे

वस्तक न० वस्त इव कायति कै-क। कृत्रिमलवणे हेमच०।

वस्तकर्ण पु० वस्तस्य कर्णः पत्राकारेऽस्त्यस्य अच्। शालवृक्षे राजनि०।

वस्तगन्धा स्त्री वस्तस्येव गन्धोऽस्याः। अजगन्धायाम् राजनि०। [राजनि०।

वस्तमोदा स्त्री वस्तस्येव मोदो यस्याः। अजमोदायाम्

वस्ति पु० वस्ते आच्छादयति मूत्रम् वस—तिच्। नाभेरधोभागे मूत्राधारे स्थाने २ नाभौ च ३ वसनदशायां स्त्री अमरः (पिचकारी) ४ औषधदानार्थे द्रव्यभेदे पु० तद्विधिः भावप्र०

"वस्तिर्द्विधानुवासाख्यो निरूहश्च ततः परम्। यः स्नेहो दीयते स स्यादनुवासननामकः। कषायक्षीरतैलैर्यो निरूहः स निगद्यते। वस्तिभिर्दीयते यस्मात्तस्माद्वस्तिरिति स्मृतः।" वस्तिभिः मृगादीनां मूत्राशयैः "तत्रानुवासनाख्यो हि वस्तिर्यः सोऽत्र कथ्यते। अनुवासनभेदश्च मात्रावस्तिरुदीरितः। पलद्वयं तस्य मात्रा तस्मादर्द्धापि वा भवेत्। अनुवास्यस्तु रूक्षः स्यात्तीक्ष्णाग्निः केवलानिली। नानुवास्यस्तु कुष्ठी स्यान्मेही स्थूलस्तथोदरी। नास्थाप्या नानुवास्याश्च जीर्णोन्मादतृडर्दिताः। शोषमूर्च्छारुचिभयश्वासकासक्षयातुराः। नेत्रं कार्यं सुवर्णादिधातुभिर्वृक्षवेणुभिः। नलैर्दन्तैर्विषाणाग्रैर्मणिभिर्वा विधीयते।" नेत्रं नाडी तथा चोक्तं विश्वप्रकाशे "नेत्रं मन्थगुणे वस्त्रे तरुमूले विलोचने। नेत्रवस्त्रे च नाड्यां तु नेत्री नेतरि भेद्यवदिति"। "एकवर्षात्तु षड्वर्षं यावन्मानं षडङ्गुलम्। ततो द्वादशकं यावन्मानं स्यादष्टसम्मितम्। ततः परं द्वादशभिरङ्गुलैर्नेत्रदीर्घता। मुद्गच्छिद्रं कलायाभच्छिद्रं कोलास्थिसन्निभम्। यथाक्रमं भवेन्नेत्रं श्लक्ष्णं गोपुच्छसन्निभम्। गोपुच्छसन्निभं मूले स्थूलं क्रमात् क्रमात् कृशम्"। मुद्गच्छिद्रादिपरिमाणं नेत्रं क्रमेण षड्वर्षो यस्य दशवर्षो वृद्धः तदूर्द्ध्वं वयो ज्ञेयाः। "आतुराङ्गुष्ठमानेन मूले स्थूलं विधीयते। कनिष्ठिकापरीणाहमग्रे च गुटिकामुखम्।" परिणाहेन स्थौल्यम् "तन्मूले कर्णिके द्वे च कार्ये भागाच्चतुर्थकात्।" कर्णिका हस्तादिकर्णवत् "योजयेत्तत्र वस्तिञ्च बन्धद्वयविधानतः। मृगाजशूकरगवां महिषस्यापि वा भवेत्।" वस्तिरिति शेषः। "मूत्रकोषस्य वस्तिस्तु तदभावे तु चर्मणः। कषायरक्तः सुदृढ वस्तिः स्निग्धो दृढोऽपि सः। व्रणवस्तेस्तु नेत्रं स्यात् श्लक्ष्णमष्टाङ्गुलोन्मितम्। मुद्गच्छिद्रं गृध्रपक्षनालिकापरिणाहि च। शरीरोपचयं वर्णं बलमारोग्यमायुषः। कुरुते परिवृद्धिं च वस्तिः सम्यगुपासितः। दिवा शीते वसन्ते च स्नेहवस्तिः प्रदीयते। ग्रीष्मवर्षाशरत्काले रात्रौ स्यादनुवासनम्। न चातिस्निग्धमशनं भोजयित्वानुवासयेत्। मदं मूर्च्छां च जनयेद् द्विधा स्नेहः प्रयोजितः।" द्विधा भोजने वस्तौ च। "रूक्षं भुक्तवतोऽत्यन्तं बलं वर्णञ्च ह्रासयेत्। युक्तस्नेहमतो जन्तुं भोजयित्वानुवासयेत्"। युक्तस्नेहं यथोचितस्नेहं भोज्यं भोजयित्वेत्यर्थः। "हीनमात्रावुभौ वस्ती नातिकार्यकरौ स्मृतौ। अतिमात्रौ तथानाहक्लमातीसारकारकौ" उभौ वस्ती अनुवासननिरूहाख्यौ। "उत्तमा स्यात्पलैः षड्भिर्मध्यमा स्यात्पलैस्त्रिभिः। पलार्द्धेन हीना स्यादुक्ता मात्रानुवासने। शताह्वासैन्धवाभ्याञ्च देयं स्नेहे च चूर्णकम्। तन्मात्रोत्तममध्यान्त्या षट्चतुर्द्वियमाषकैः। विरेचनात्सप्तरात्रे गते जातबलाय च। भुक्तान्नायानुवास्याय वस्तिर्देयोऽनुवासनः। अथानुवास्यं स्वभ्यक्तमुष्णाम्बुस्वेदितं शनैः। भोजयित्वा यथाशास्त्रं कृतचङ्क्रमणं ततः। उत्सृष्टानिलविण्मूत्रं योजयेत्स्नेहवस्तिना" उष्णाम्बुस्वेदितम् उष्णाम्बुना स्नापितम्। "सुप्तस्य वामपार्श्वेन वामजङ्घाप्रसारिणः। कुञ्चितापरजङ्घस्य नेत्रं स्निग्धे गुदे न्यसेत्। बद्ध्वा वस्तिमुखं सूत्रैर्वामहस्तेन धारयेत्। पीडयेद्दक्षिणेनैव मध्यवेगेन धीरधीः। जृम्भाकासक्षवादींश्च वस्तिकाले न कारयेत्। त्रिंशन्मात्रामितः कालः प्रोक्तो वस्तेस्तु पीडने। ततः प्रणिहिते स्नेहे उत्तानो वाग्यतो भवेत्। स्फिजावुतः करावर्त्तं कुर्याच्छोटिकया पुनः। एषा मात्रा भवेदेका सर्वत्रैव विनिश्चयः। निमेषोन्मेषणं पुंसामङ्गुल्या छोटिकाथ वा। गुर्वक्षरोच्चारणं वा मात्रेयं स्मृता बुधैः। प्रसारितैः सर्वगात्रैर्यथावीर्यं प्रसर्पति दद्यात्कोष्णं छेदादि। ताडयेत्तलयोरेनं त्रींस्त्रीन्वारान् शनैः शनैः। स्फिजोश्चैव तथा श्रोण्यां शय्याञ्चोत्क्षिपेत्ततः। स्फिजोरेनं तथा पश्चात्ताडयेद्बुधः। शय्यां च पदतलस्य त्रीन् वारानुत्क्षिपेत्ततः। जाते विधाने तु ततः कुर्यान्निद्रां यथासुखम्। सानिलः सपुरीषश्च स्नेहः प्रत्येति यस्य तु। उपद्रवं विना शीघ्रं स सम्यगनुवासितः। जीर्णान्नमथ सायाह्ने स्नेहे प्रत्यागते पुनः। लघ्वन्नं भोजयेत्कामं दीप्ताग्निस्तु नरो यदि। अनुवासितस्य दातव्यमितरेऽपि च धान्योदकम्। धान्यशुण्ठीकषायं वा स्नेहव्यापत्तिनाशनम्। धान्योदकेन दत्त्वा वा पिबेन्निशि। "अनेन विधिना षड् वा सप्त वाऽष्टौ नवापि वा। विधेया वस्तयस्तेषामन्ते चैव निरूहणम्। दत्तस्तु प्रथमो वस्तिः स्नेहयेद्वस्तिवङ्क्षणौ। सम्यग्दत्तो द्वितीयस्तु मू-

स्नेहमनिलं जयेत्। बलं वर्णञ्च स जयेत्तृतीयस्तु प्रयोजितः। चतुर्थपञ्चमौ दत्तौ स्नेहयेतां रसासृजौ। षष्ठो मांसं स्नेहयति सप्तमो मेद एव च। अष्टमो नवमश्चापि मज्जानञ्च यथाक्रमम्”। यथाक्रममिति वचनादष्टमोऽस्थि स्नेहयेत्। “एवं शुक्रगतान् दोषान् द्विगुणः साधु साधयेत्।” अष्टादशादिवस्तावधिकवस्तिफलम् “अष्टादशाष्टादशकान् बस्तीन् यो मानवो विषेवते। स कुञ्जरबलोऽश्वस्य जवतुल्योऽमरप्रभः। रूक्षाय बहुवाताय स्नेहबस्तिं दिने दिने। दद्याद्वैद्यस्तथान्येभ्यो मन्दाग्निभयात् त्र्यहात्। स्नेहोऽल्पमात्रो रूक्षाणां दीर्घकालमनत्ययः।” अनत्ययः अबाधः। “तथा निरूहः स्निग्धानामल्पमात्रः प्रशस्यते। अथ वा यस्य तत्कालं स्नेहो निर्याति केवलः। तस्याप्यल्पतरो देयो न हि स्निग्धेऽवतिष्ठते।” अवतिष्ठते ततः स्नेह इति शेषः “अशुद्धस्य मलोन्मिश्रः स्नेहो नैति यदा पुनः। तदाङ्गसदनाध्माने शूलं श्वासश्च जायते। पक्वाशये गुरुत्वञ्च तत्र दद्यान्निरूहणम्। तीक्ष्णं तीक्ष्णौषधैर्युक्तं फलवर्त्तिमथापि वा। यथानुलोमनो वायुर्मलः स्नेहश्च जायते। तथा विरेचनं दद्यात्तीक्ष्णं नस्यञ्च शस्यते। यस्य नोपद्रवं कुर्यात् स्नेहवस्तिरनि सृता। सर्वोऽल्पो वावृतो रौक्ष्यादुपेक्ष्यः स विजानता। अनायातन्त्वहोरात्रे स्नेहं संशोधनैर्हरेत्। स्नेहवस्तावनायाते नान्यः स्नेहो विधीयते। गुडूच्येरण्डपूतीकभार्गीवृषकरोहिषम्। शतावरीं सहचरं काकनासां पलोन्मितान्। यवमाषातसीकोलकुलत्थान् प्रसृतोन्मितान्। चतुर्द्रोणेऽम्भसः पक्त्वा द्रोणशेषेण तेन तु। पचेत्तैलाढकं पेषैर्जीवनीयैः पलोन्मितैः। अनुवासनमेतद्धि सर्ववातविकारनुत्।” पूतीकः करञ्जः रोहिषं देवतृणमध्यस्थविशेषः। काकनासा (काकाठोठी) प्रसृतम् पलद्वयम्। “योजा यत्र स्यात्परस्तु जायते वस्तिकर्म्मणः। दूषितान् वहदोषेण नाडिक्लिष्टान्तु सुगुणान्। बहुदोषेण। वहुशिरनेत्रादिशमयन्त्री। “बालानाञ्चविकाराय परिहाराय तत्तथा स्नेहपानवता वातौ वात वातौ विचारयेत्।”

वस्तिकर्म्माद्य पु॰ वस्तिकर्म्मणा तच्चोधवन्त्राधारेयात्। अरिष्टवृक्षे शब्दच॰।

वस्तिमल न॰ इत॰। मूत्रे हेमच॰।

वस्तु न॰ वस तुन्। इष्टे इत्यादौ निका॰ इव्यपदार्थे च।

वस्तुक न॰ वस्तु+इवार्थे कन्। वास्तुके शाकभेदे श्वेतचिल्लीशाके च स्त्री राजनि॰।

वस्त्य न॰ वस्तौ साधु यत्। गृहे अमरः।

वस्त्र न॰ वस-ष्ट्रन्। परिधानाद्युपयुक्ते कार्पासादौ वसने। वस्त्रधारणगुणाः यथा “स्नानस्नानन्तरं हृद्यमस्त्रस्य तनुमार्जनम्। कान्तिप्रदं शरीरस्य कण्ड्वादोषनाशनम्। कौषेयं चित्रवस्त्रञ्च रक्तवस्त्रं तथैव च। वातश्लेष्मकरं तत्तु शीतकाले विधारयेत्। कौषेयं पट्टाम्बरं तदरक्तञ्च। मेध्यं सुशीतं पित्तघ्नं काषायं वस्त्रमुच्यते। तद्धारयेदुष्णकाले तच्चापि लघु शस्यते।” काषायं (कोकटी) इति लोके। कषायरागरक्तं वा। “शुक्लन्तु शुभदं वस्त्रं शीतातपनिवारणम्। नचोष्णं नच वा शीतं तत्तु वर्षासु धारयेत्। यशस्यं काम्यमायुष्यं श्रीप्रदानन्दवर्द्धनम्। लघ्व्यं वशीकरं रुच्यं नव निर्म्मलमम्बरम्।” काम्यं कामोद्दीपकम्। “कदापि न सतैः सम्परीधेयं मलिनमम्बरम्। तत्तु कण्डूकृमिकरं ग्लान्यलक्ष्मीकरं परम्।” अलक्ष्मीरशोभा दारिद्र्यं वा।” भावप्र॰

अस्य परिधानविधिर्यथा स्मृतिः “विकच्छोऽनुत्तरीयश्च नग्नश्चावस्त्र एव च। श्रौतं स्मार्त्तं तथा कर्म्म न नग्नश्चिन्तयेदपि। विकच्छः परीधानाद् गलितकच्छः। तथा च “परीधानाद्वहिः कच्छा निबद्धा ह्यासुरी भवेत्” स्मृतिः “वामे पृष्ठे तथा नाभौ कच्छत्रयमुदाहृतम्। एभिः कच्छैः परीधत्ते यो विप्रः स शुचिः स्मृतः”। बौधायनः “नाभौ धृतञ्च यदवस्त्रमाच्छादयति जानुनी। अन्तरीयं प्रशस्तं तदच्छिन्नमुभयोस्तयोः।” प्रचेताः “दया नाभौ प्रयोजयेत्” स्मृतिः “न स्यात् कर्म्मणि कच्छोति”। उत्तरीयधारणं चापस्तम्ब “यथा यज्ञोपवीतञ्च धार्यते च द्विजोत्तमैः। तथा संधार्य्यते यत्नादुत्तराच्छादनं शुभम्” स्मृते। अत्र यथा द्विजोत्तमैः सव्यापसव्यतादिना उपवीतं धार्य्यते तथा उत्तराच्छादनमपि द्विजोत्तमैरिति प्रदर्शनमात्रम् प्रायुक्तभागुनेन सर्वेषां दिवसनाप्रतीतेः” पारस्करः “एकवस्त्रो भवति तत्र अन्तरीये प्रच्छादयतोऽपि” धा॰ त॰रघु॰। वस्त्रपरीधानमधिकृत्य “मन्नानुराधमूलनिरतिस्त्र प्रत्येकश्चितोत्तराश्वयनादितिरेवतीषु। सम्वृद्धजीवबुधशुक्रदिनेषु धाराण्यं नवं वसनमीश्वरदेवदत्तं।” ज्यो॰ त॰। “एकं वाससं

वस्ति पु० वस्ते आच्छादयति मूत्रम् वस–तिच्। नाभेरधो भागे मूत्राधारे स्थाने २ वासे च ३ वस्त्रदशायां स्त्री ४ यन्त्र० भेदे ( पिचकारी ) औषधदानार्थे द्रव्यभेदे पु० तद्विधिः भावप्र०

“वस्तिर्द्विधानुवासाख्यो निरूहश्च ततः परम्। यः स्नेहो दीयते स स्यादनुवासननामकः। कषायक्षीरतैलैर्यो निरूहः स निगद्यते। वस्तिभिर्दीयते यस्मात्तस्माद्वास्तिरिति स्मृतः।” वस्तिभिः अजादीनां मूत्राशयैः ‘तत्रानुवासनाख्यो हि वस्तिर्यः सोऽत्र कथ्यते। अनुवासनभेदश्च मात्रावस्तिरुदीरितः। यत उपवसन्नपि मात्रा तस्माद्दूषयति न भवेत्। अनुवास्यस्तु रूक्षः स्यात्तीक्ष्णाग्निः केवलानिली। नानुवास्यस्तु कुष्ठी स्यान्मेही स्थूलस्तथोदरी। नास्थाप्या नानुवास्याश्च जीर्णोन्मादतृडर्दिताः। शोषमूर्च्छारुचिभयश्वासकासक्षयातुराः। नेत्रं कार्यं सुवर्णादिधातुभिर्वृक्षवेणुभिः। नलैर्दन्तैर्विषाणाग्रैर्मणिभिर्वा विधीयते।” नेत्रं नाडी तथा चान्यत्र “विषपकाशे नेत्रं सम्यग्गुणे वस्तौ तन्मूले विधीयते। नेत्रवक्त्रे च नाड्यां तु नेत्रो नेतरि मेद्रवर्तिनि। ‘एकवर्षात्तु षड्वर्षात् यावन्मानं षडङ्गुलम्। ततो द्वादशकं यावन्मानं स्यादष्टसम्मितम्। ततः परं द्वादशभिरङ्गुलैर्नेत्रदैर्घ्यता। मुद्गच्छिद्रं कलायाभं छिद्रं कोलास्थिसन्निभम्। यथासङ्ख्यं भवेन्नेत्रं श्लक्ष्णं गोपुच्छसन्निभम्। गोपुच्छाकारमूले तु स्यात् क्रमात् क्रमात् तनुः। षड्द्वादशाङ्गुलमानं नेत्रं क्रमेण षड्वर्षो यदा दशवर्षो यदा तदूर्ध्वं वर्षेषु च्छेया। ‘आतुराङ्गुष्ठमानेन मूले स्थूलं विधीयते। कनिष्ठिकापरीणाहमग्रे च गुटिकामुखम्।” परिणाहोऽत्र स्थौल्यम् “तन्मूले कर्णिके द्वे च कार्ये भागाच्चतुर्थकात्।” कर्णिका शरादिकर्णवत् ‘योजयेत्तत्र वस्तिं च बन्धद्वयविधानतः। मृगाजशूकरगवां महिषस्यापि वा भवेत्।” वस्तिरिति शेषः। “मूत्रकोषस्य वस्तिस्तु तदभावे तु चर्मणः। कषायरक्तः मृदुः स्निग्धो दृढोऽच्छिद्रः। तथा वस्तेस्तु नेत्रं स्यात् सुवर्णमात्राङ्गुलोच्छ्रितम्। ‘सद्व्रिद्र नवपञ्चमालिका वस्त्यादि च। शरीरोपचयं वर्णं बलमारोग्यमायुषः। कुरुते परिवृद्धिं च वस्तिः सम्यगुपासितः। दिवा शीते वसन्ते च स्नेहवस्तिः प्रदीयते। ग्रीष्मवर्षाशरत्काले रात्रौ स्यादनुवासनम्। न चातिस्निग्धमशनं भोजयित्वानुवासयेत्। मदं मूर्च्छां च जनयेद् द्विधा स्नेहः प्रयोजितः। द्विधा भोजने वस्तौ च। “रूक्षं भुक्तवतोऽत्यन्तं बलं वर्णं च ह्रापयेत्। युक्तस्नेहमतो जन्तुं भोजयित्वानुवासयेत्”। युक्तस्नेहं यथोचितस्नेहं भोज्यं भोजयित्वेत्यर्थः। “हीनमात्रावुभौ वस्ती नातिकार्यकरौ स्मृतौ। अतिमात्रौ तथानाहक्लमातीसारकारकौ” उभौ वस्ती अनुवासननिरूहाख्यौ। “उत्तमा स्यात्पलैः षड्भिर्मध्यमा स्यात्पलैस्त्रिभिः। पलाद्र्धेन हीना स्यादुक्ता मात्रानुवासने। शताह्वासैन्धवाभ्यां च देयं स्नेहे च चूर्णकम्। तन्मात्रोत्तममध्यान्त्या षट्चतुर्द्वयमाषकैः। विरेचनात् सप्तरात्रे गते जातबलाय च। कृतान्नायानु वास्याय वस्तिर्देयोऽनुवासनः। अथानुवास्यं स्वभ्यक्तमुष्णाम्बुस्वेदितं शनैः। भोजयित्वा यथाशास्त्रं कृतचङ्क्रमणं ततः। उत्सृष्टानिलविण्मूत्रं योजयेत्स्नेहवस्तिना”। उष्णाम्बुस्वेदितम् उष्णजलेन स्नापितम्। ‘सुप्तस्य वामपार्श्वेन वामजङ्घाप्रसारिणः। कुञ्चितापरजङ्घस्य नेत्रं स्निग्धे गुदे न्यसेत्। वद्ध्वा वस्तिमुखं सूत्रैर्वामहस्तेन धारयेत्। पीडयेद्दक्षिणेनैव मध्यवेगेन धीरधीः। जृम्भाकासक्षवादींश्च वस्तिकाले न कारयेत्। त्रिंशन्मात्रामितं कालं प्रोक्तो वस्तेस्तु पीडने। ततः प्रणिहिते स्नेहे उत्तानो वाग्यतो भवेत्। प्रसार्य सर्वगात्राणि यथावीर्यं प्रसर्पति” यथावीर्यं स्नेहादि।“ताडयेत्तलयोरेनं त्रीन्स्त्रीन्वारान् शनैः शनैः। स्फिजोश्चैव तथा श्रोण्यौ शय्याञ्चैवोत्क्षिपेत्ततः। स्फिजोश्चैव स्वपाणिभ्यां पूर्ववत्ताडयेद्बुधः। शय्यां च पदतलाभ्यां त्रीन् वारानुत्क्षिपेत्ततः। जाते विधाने तु ततः कुर्य्यान्निद्रां यथासुखम्। सानिलः सपुरीषश्च स्नेहः प्रत्येति यस्य तु। उपद्रवं विना शीघ्रं स सम्यगनुवासितः। जीर्णान्नमथ सायाह्ने स्नेहे प्रत्यागते पुनः। लघ्वन्नं भोजयेत्कामं दीप्ताग्निस्तु नरो यदि। अनुवासितायापरेद्युः दातव्यमितरेऽह्नि सुखोदकम्। धान्यशुण्ठीकषायं वा स्नेहव्यापत्तिनाशनम्। सुखोदकमुष्णोदकं व्यापत्तिर्व्याधिः। “अनेन विधिना षड्वा सप्त वाष्टौ नवापि वा। विधेया वस्तयस्तेषामन्ते चैव निरूहणम्। दत्तस्तु प्रथमो वस्तिः स्नेहयेद्वस्तिवङ्क्षणौ। सम्यग्दत्तो द्वितीयस्तु मू

वहति पु० वह–अति । १वायौ उणा० । २गवि ३सचिवे च [४गमने च । मेदि० ।

वहन न० वह–भावे ल्युट् । १पुरभेदे त्रिका० २प्रापणे ।

वहन्त पु० वह–झ । वायौ सि०कौ० २बाले उणा० ।

वहल पु० वह–अलच् । १पोते हारा० २दृढे त्रि० हेम० ।

वहलगन्ध न० वहलो दृढो गन्धो यस्य । मलयचन्दने राजनि० ।

वहलचक्षुस् पु० वहलानि चक्षूंषीव पुष्पाण्यस्य । मेषशृङ्ग्यां (गाडरसिङ्गा) रत्नमा० । [राजनि० ।

वहलत्वच पु० वहला दृढा त्वचा यस्य । श्वेतलोध्रे

वहला स्त्री वहलानि पुष्पादीनि सन्त्यस्य अर्श आद्यच् । १शतपुष्पायां राजनि० । २स्थूलैलायां भावप्र० ।

वहित्र न० वह–इत्र । १पोते जलयाने त्रिका० । स्वार्थे क । अत्रैवार्थे ।

वहिरङ्ग न० वहिः प्रकृतेर्बाह्यमङ्गं यस्य । व्याकरणोक्ते प्रत्ययादिनिमित्तके प्रकृत्यवयवादिकार्ये । “असिद्धं वहिरङ्गमन्तरङ्गे” व्या० परिभाषा ।

वहिरिन्द्रिय न० वहिर्देहाद्बाह्यस्य पदार्थस्य ग्राहकमिन्द्रियम् । शब्दादिबाह्यविषयग्राहकेषु श्रोत्रादिषु ।

वहिर्द्वार न० वहिःस्थं द्वारम् । तोरणे अमरः ।

वहिर्मुख त्रि० वहिः बाह्यविषये मुखं प्रवणता यस्य । बाह्यविषयासक्तमनस्के विषयासक्ते १जने २विमुखे च ।

वहिस् अव्य० वह–इसुन् । बाह्ये अमरः ।

वहेडक पु० वह–अच् वहः एडक इव इडक् काण्डो यस्य । विभीतकवृक्षे (वहेडा) राजनि० ।

वह्नि पु० वह–नि । १अग्नौ २चित्रकवृक्षे अमरः ३भल्लातके ४निम्बूके राजनि० । तन्त्रोक्ते ५रकारे च । “वर्णोद्धं वह्निसंस्थम्” इति ध्यानोक्तेम् ।

वह्निभेदादिकं यथा

“सूक्ष्मो दीपकश्चैव विद्रुमाञ्जनमोहनाः । आहवनीयो दक्षिणाग्निस्तथैव च । अन्वाहार्यो गार्हपत्य उच्यते दश वह्नयः” । अन्ये त्वन्यथोक्तानि, यथा “लौकिको रक्षकश्चैव क्लेदकः शुष्ककस्तथा । नारको ब्रह्मणश्चैव क्रोधजाश्च सप्तमः । व्यापकः पावकश्चैव भेदको दशमः स्मृतः” । शरीरस्थवह्नेः नामानि यथा “वह्नयो दोषधातुषु संयोगा दश देहिनः” । दोषधातुष्वास्थ यथा “वातपित्तकफा दोषाः दुष्याः स्युः सप्तधातवः” शा० ति० । “त्रयस्त्वग्नयो यथा “गार्हपत्यो दक्षिणाग्निस्तथैवाहवनीयकः । एतेऽग्नयस्त्रयो मुख्याः शेषाश्चोपसदस्त्रय.” वह्नि०पु० । तत्र निषिद्धकर्माणि यथा “नाशुद्धोऽग्निं परिचरेत् न देवान् कीर्त्तयेदृषीन् । न चाग्निं लङ्घयेद्धीमान् नोपदध्यादधः क्वचित् । न चैनं पादतः कुर्यात् मुखेन न धमेद्बुधः । अग्नौ न निक्षिपेदग्निं नाद्भिः प्रशमयेत्तथा । न वह्निं मुखनिश्वासैर्ज्वालयेन्नाशुचिर्बुधः । स्वमग्निं नैव हस्तेन स्पृशेन्नाप्सु चिरं वसेत् । नापक्षिपेन्नोपधमेत् न शूर्पेण न पाणिना । मुखेनाग्निं समिन्धीत मुखादग्निरजायत” कूर्मपु० १५अ० । अग्निवैकृत्यं तस्य शान्तिश्च यथा “अनग्निर्दीप्यते यत्र राष्ट्रे यस्य निरिन्धनः । न दीप्यते चेन्धनवान् । स राष्ट्रः पीड्यते नृपैः । प्रज्वलेदप्सु मांसं वा तथार्द्रं वापि, किञ्चन । प्रासाद तोरणद्वारं नृपवेश्म सुराचयम् । एतानि यत्र दह्यन्ते तत्र राजभयं भवेत् । विद्युता वा प्रदह्यन्ते तत्रापि नृपतेर्भयम् । धूमवानग्निरो यत्र तत्र विद्यान्महद्भयम् । विनाग्निं विस्फुलिङ्गाश्च दृश्यन्ते यत्र कुत्रचित् । त्रिरात्रोपोषितश्चात्र पुरोधाः सुसमाहितः । समिद्भिः क्षीरवृक्षाणां सर्षपैस्तु घृतेन च । दद्यात् सुवर्णञ्च तथा द्विजेभ्यो गाश्चैव वस्त्राणि, तथा भुवम् । एवं कृते पापशमेति नाशं यदग्निवैकृत्यभवं द्विजेन्द्र” । वह्निपु०१०५अ० । ६तद्देवताके कृत्तिकानक्षत्रे ज्योतिषम् ।

वह्निकरी स्त्री वह्निं देहस्थवह्निं करोति उद्दीपयति कृ–ट ङीप् । १धातकीवृक्षे (धाइफुल) शब्द० । २वह्न्युद्दीपके त्रि० । [दाहागुरुणि राजनि० ।

वह्निकाष्ठ न० वह्नेर्दीप्तदाहायाद्भुतं काष्ठम् शा० त० ।

वह्निगन्ध पु० वह्नौ दाहकाले गन्धो यस्य । यक्षधूपे शब्दच०

वह्निगर्भ पु० वह्निर्गर्भे यस्य । १वंशे २शमीवृक्षे स्त्री शब्दर०

वह्निज्वाला स्त्री वह्नेर्ज्वालेव दीप्ताकारकत्वात् । १धातकीवृक्षे राजनि० ६त० । २वह्निशिखायाम् ।

वह्निदीपक पु० वह्निं देहस्थवह्निं दीपयति दीप–णिच्-ण्वुल् वह्निरिव दीप्यति दीप–ण्वुल् वा । १कुसुम्भे शब्दर० । २वह्न्युद्दीपके त्रि० । ३अजमोदायाम् स्त्री टाप् । जटामांस्याम् रत्नमा० । राजनि० ।

वह्निनी स्त्री वह्निं तत्कार्य्यं नयति नी–ड गौरा० ।

वह्निपुष्पी स्त्री वह्निरिव तापकं पुष्पं यस्याः ङीप् । धातकीवृक्षे राजनि० ।

वह्निभोग्य न० ६त० । घृते शब्दच० ।

त्रय' शनिदिने, क्षौमः सदा भूमिजे, वस्त्राणां बहुता बुधे, सुरगुरौ विद्यागमः सम्मद । नानाभोगयुतप्रमोद शयन विद्याङ्गना भार्गवे, शौरौ स्युः खलु रोगशोककलहा वस्त्रे धृते नूतने" कर्मलोचनम्। अस्य क्षारसंयोग निषिद्धदिनानि यथा। "मन्दमङ्गलयोषु द्वादश्यां श्राद्ध- वासरे। वस्त्राणां क्षारसंयोगाद्दहत्यासप्तमं कुलम्।" स्मा०त०।

परकीयवस्त्रधारणनिषेधो यथा "आसनं वसनं शय्या जाया पत्यं कमण्डलुः। आत्मनः शुचिरेतानि न परेषां कदा- चन"। ईषद्धौतादिवस्त्रस्य पश्चिमाग्रादिप्रसारितवस्त्रस्य च अधौतत्वं यथा "ईषद्धौतं स्त्रिया धौतं यद्धौतं रज- कस्य तु। अधौतं तद्विजानीहि यदर्द्धं पश्चिमे।" कर्मलोचनम्। सत्यतपाः "प्रागग्रमुदग्रं वा धौतं वस्त्रं प्रसारयेत् । पश्चिमाग्रं दक्षिणाग्रं पुनः प्रक्षा- लनात् शुचि" सत्याग्रं दशा इत्यर्थः। प्रचेताः "स्वयं धौतेन कर्त्तव्या क्रिया धर्म्या विपश्चिता। न च रजक- धौतेन नाधौतेन भवेत् क्वचित्। पुत्रमित्रकलत्रेण स्वजातिबान्धवेन च। दासवर्गेण यद्धौतं तत् पवित्र- मिति स्थितिः"। स्नानोत्तर उष्णीषवस्त्रस्य धार्य्यत्वं यथा उष्णीषधारणं शिरोजलापनयनाय। तेन स्नानानन्तरं धार्य्यम्। तथा च महाभारतम् "आप्लुत- स्याधिवासेन जलेन च सुगन्धिना। राजहंसनिभं प्राप्य उष्णीषं शिथिलार्पितम्। जलक्षयनिमित्तं वै वेष्टया- मास मूर्द्धनि"। शिथिलार्पितम् अगाढबद्धम्। निषिद्ध- वस्त्राणि यथा भारते "न स्यूतेन न दग्धेन पार- क्येण विशेषतः। मूषिकोत्कीर्णजीर्णेन कर्म कुर्य्याद्विच- क्षणः।" नारसिंहे "न रक्तमुल्वणं वासो न नीलञ्च प्रशस्यते। मलाक्तञ्च दशाहीनं वर्जयेदम्बरं बुधः। उल्वणम् उत्कटरक्तविशेषम्। व्याघ्रपादस्मृतौ अपि च "दशाहीनेन वस्त्रेण कुर्य्यात् कर्मविवर्जनात"। विष्णु- धर्मोत्तरे "वस्त्रं नान्यधृतं धार्य्यं न रक्तं मलिनं तथा। जीर्णं वाऽपदशञ्चैव श्वेतं धार्य्यं प्रयत्नतः। उपानहौ नान्यधृता ब्रह्मसूत्रञ्च धारयेत्। न जीर्णमलव- द्वासा भवेत्तु विभवे सति।" योगियाज्ञवल्क्यः "स्नात्वैवं वाससी धौते अक्लिष्टे परिधाय च। प्रक्षा- ल्योरू मृदद्भिश्च हस्तौ प्रक्षालयेत्ततः। अभावे धौत- वस्त्रस्य शाणक्षौमाविकानि च। कुतपं योगपट्टं वा द्विवासा येन वा भवेत्। अधौतेन च वस्त्रेण नित्यनैमि- त्तिकीं क्रियाम्। कुर्वन् फलं न चाप्नोति दत्तं भवति निष्फलम्"। कुतपो नेपालकम्बलः। तत्रापवादः "शाणे पट्टसूत्रे च सूची वस्त्रं न दुष्यति" विधानपा० "नीलीरक्तं न दुष्यति" इति मिता०पाठ०। तर्पणात् पूर्वं स्नानवस्त्र निष्पीडने निषेधो यथा "निष्पीडयति यः पूर्वं स्नानवस्त्रन्तु तर्पणात्। निराशास्तस्य गच्छन्ति देवाः पितृगणैः सह"। जावालिः "स्नानं कृत्वार्द्रवासास्तु विण्मूत्रं कुरुते यदि। प्राणायामत्रयं कृत्वा पुनः स्नानेन शुध्यति। नार्द्रमेकञ्च वसनं परिदध्यात् कथञ्चन"। हारीतः "आर्द्रञ्च वसनं वाताहृतमपि शुद्धमिति"। संक्रान्त्यादौ वस्त्रनिष्पीडननिषेधो यथा षट्त्रिंशन्मत- निगमौ "संक्रान्त्यां पञ्चदश्याञ्च द्वादश्यां श्राद्धवासरे। वस्त्रं न पीडयेत्तत्र न च क्षारेण योजयेत्" ति०त०।

**वस्त्रकुट्टिम** न० वस्त्रनिर्मितं कुट्टिमं यत्र। १वस्त्रपटे (तांबु) २छत्रे त्रिका०। [निर्मिते पटे त्रिका०।

**वस्त्रगृह** न० वस्त्रनिर्मितं गृहम् शाक०। (तांबु) -वस्त्र-

**वस्त्रग्रन्थि** पु० ६त० नीव्याम् त्रिका०।

**वस्त्रपुत्रिका** स्त्री वस्त्रनिर्मिता पुत्रिका। वस्त्रनिर्मितपुत्त- लिकायाम् शब्दमा०। [२चाकरघड्डरले च राजनि०।

**वस्त्रभूषणा** स्त्री वस्त्रस्य भूषणं यस्याः ६ब०। १माञ्जिष्ठायाम्

**वस्त्रयोनि** स्त्री ६त०। त्वक्फलकृमिरोमादौ अमरः।

**वस्त्ररञ्जन** पु० वस्त्रं रञ्जयति रन्ज-णिच्-ल्यु। कुसुम्भे राजनि०।

**वस्न** न० वस-नन्। १वेतने २मूल्ये ३वस्त्रे ४द्रव्ये च विश्वः ५धने हृमत्यौ च अमरटीकायां रमानाथः। मूल्ये पु० अमरः।

**वस्नसा** स्त्री वस्नं स्यति सो-क। स्नायौ अमरः।

**वस्वौकसारा** स्त्री वसूनामोकसः सारो यत्र। १इन्द्रनगर्य्याम् २इन्द्रनद्यां ३कुबेरपुर्य्यां ४कुबेरनद्याञ्च हेम०।

**वह** दीप्तौ चु० उभ० सक० सेट् इदित्। वंहयति ते अवं- हिष्ट।

**वह** प्रापणे भ्वा० उभ० द्विक० अनि० यजा० अनिट्। वहति ते अवाक्षीत् अवोढ उवाह ऊहे ऊढः। अस्य प्रधानकर्म- ण्येव लकारादयः।

**वह** पु० उह्यतेऽनेन वह-अच्। १वृषस्कन्धदेशे अमरः। वह-कर्त्तरि अच्। २घोटके ३वायौ ४पथि त्रिका० ५नद्यां स्त्री हेमच०।

**वहत** पु० वह-अतच्। १वृषे २पान्थे च उणादिकोषः

मानकुब्जादीनां क्षेपः पापेन योजनम् । द्रव्यं विना तु प्रथमं वाक्पारुष्यं तदुच्यते । भगिनीमातृसम्बन्धं उपपातकशंसनम् । पारुष्यं मध्यमं प्रोक्तं वाचिकं शास्त्रवेदिभिः । अभक्ष्यापेयकथनं महापातकदूषणम् । पारुष्यमुत्तमं प्रोक्तं तीव्रं मर्माभिघट्टनमिति ।" द्रव्यं विनेत्यत्र द्रव्यशब्दोऽभिधेयपरः । तेनोच्यमानार्थव्यतिरेकेणैव विधमभिधानं वाक्पारुष्यमित्यर्थः इति कल्पतरौ । द्रव्यं विना द्रव्यवैयर्थ्यं विनेति रत्नाकरे । मर्माभिघट्टनं मर्मोद्घाटनम् । निष्ठुराक्रोशे दण्डमाह याज्ञवल्क्यः "सत्यासत्यान्यथास्तोत्रैर्न्यूनाङ्गेन्द्रियरोगिणाम् । क्षेपं करोति चेद्दण्ड्यः पणानर्द्धत्रयोदशानिति । अन्यथास्तोत्रं निन्दास्तुतिः । न्यूनाङ्गाः करादिरहिताः । न्यूनेन्द्रियाः नेत्रादिरहिताः । रोगिणः कुष्ठ्यादयः अर्द्धत्रयोदशान् अर्द्धाधिकद्वादशपणानित्यर्थः । एतत् सवर्णविषयम् । अतएव बृहस्पतिः "समजातिगुणानान्तु वाक्पारुष्ये परस्परम् । विनयोऽभिहितः शास्त्रे पणा अर्द्धत्रयोदशाः" इति । विष्णुरपि "समवर्णाक्रोशे द्वादश पणान्दण्ड्य इति"। परस्परमिति शेषः । मनुनारदावपि "समवर्णे द्विजातीनां द्वादशैव व्यतिक्रमे । वादेष्ववचनीयेषु तदेव द्विगुणं भवेदिति" । शङ्खलिखितावपि "समवर्णव्यतिक्रमे द्वादशपणा यथोक्तविनिपाताभिहितेषु विनिहत्य चतुर्विंशतिरविधिपरिहातिक्रमे च विगिहस्य शतोऽर्द्धमिति । अत्र द्वादशवार्द्धद्वादशयोरल्पत्वानल्पत्वेन व्यवस्था । कात्यायनोऽपि "यो ब्रूयात् कीर्त्तयेद् क्रोधाद्गुणिने वा गुणवताम् । अर्थ्य संज्ञानियोक्तो च वाग्दुष्टं तमरं विदुरिति" नारदोऽपि "इत्येव तु यो दोषान् कीर्त्तयेत् क्रोधकारणात् । अन्यायदेयवादी च वाग्दुष्टं नरं विदुरिति" अत्र क्रोधकारणादित्यभेन दूरपरिहारार्थं दोषकीर्त्तने न दोष इति सूचितम् । अतएवोक्तं कात्यायनेन "यत्र त्वात्मापकारार्थं पतितत्वेन कीर्त्तितम् । वचनात्तत्र न स्यात् दोषो यत्र विभावयेदिति" "वचनाद् दोषकीर्त्तनात् । सर्वाभिशोनादो पातित्यादिकं भावयेत्तादि वचनाद्दोषो न स्यादिति यत्र विभावयेद्विभाव्य व्यक्तः प्रतिपाद्य नाम् । अथादि दण्डापादस्यादेन तुल्यदण्डमन्यो- देशपरत्वं अतुल्यदण्डान्यो । पूर्वस्तत्र दण्डावि- शेषेति द्रष्टव्यम् । जातिदण्डत्वे विशेषे दण्डवैशेष्य- माह बृहस्पतिः "समजयो वधो दण्डोऽसस्य द्वि-

चोदनः । "उत्तमस्याधिकः प्रोक्तो वाक्पारुष्ये परस्परमिति" । हीनस्योत्तमाक्षेपे द्विगुणः उत्तमस्य हीनाक्षेपेऽर्द्धपरिमितो दण्ड इत्यर्थः । याज्ञवल्क्योऽपि "अभ्यर्हितेषु द्विगुणः परस्त्रीषूत्तमेषु च । दण्डप्रणयनं कार्यं वर्णजात्युत्तराधरैरिति" "अर्द्धः खाईद्वादश प्रपादाक इत्यर्थः पूर्वश्लोके "पञ्चविंशतिको दम" इति पञ्चविंशतेः प्रकृतत्वात् । वर्णा ब्राह्मणादयः । जातयो मूर्द्धावसिक्तादयः । ते च ते उत्तराधराश्च वर्णजात्युत्तराधरास्तैरन्योन्याक्षेपे क्रियमाणे दण्डस्य प्रणयनम् कल्पनीयं ज्ञातव्यम् । उत्तराधरभावमालोच्य दण्डः कल्पनीय इत्यर्थः । तमेव कल्पनीयं दण्डं प्रदर्शयति मनुः "शतं ब्राह्मणमाक्रुश्य क्षत्रियो दण्डमर्हति । वैश्योऽप्यर्द्धशतं द्वे वा शूद्रस्तु वधमर्हति । विप्रः पञ्चाशतं दण्ड्यः क्षत्रियस्याभिशंसने । वैश्ये स्यादर्द्धपञ्चाशत् शूद्रे द्वादशको दम इति ।" बृहस्पतिरपि "क्षत्रियं विप्रादिकं दद्यात् पञ्चाशत्पणिकं दममिति" । शङ्खलिखितावपि "आक्रोशे ब्राह्मणस्य क्षत्रियः शतपणं दण्ड्यः, शतार्द्धं वैश्यस्य पञ्चविंशतिं शूद्रस्येति" । बृहस्पतिरपि । "विप्रः शतार्द्धं दण्ड्यस्तु क्षत्रियस्याभिशंसने । विटस्याप्यर्द्धं पञ्चाशच्छूद्रस्यार्द्धत्रयोदश । समवर्णद्विजातीनां विनयोऽनपराधिनः । गुणहीनस्य पारुष्ये ब्राह्मणो नापराध्नुयात् । वैश्यस्तु क्षत्रियाक्रोशे दण्डनीयः शतान्यपि । तदर्द्धं क्षत्रियो वैश्यं क्रोशे विनयमर्हति । शूद्राक्रोशे क्षत्रियस्य पञ्चविंशतिको दमः । वैश्यस्य चैतद्द्विगुणः शास्त्रविद्भिरुदाहृतः । वैश्यमाक्रोशयन् शूद्रो दाप्यः स्यात् प्रथमं दमम् । क्षत्रियं मध्यमं चैव विप्रमुत्तमसाहसमिति ।" तथा च जिह्वाच्छेदनदण्डोऽप्युत्तमसाहसो द्रष्टव्यः । तथा च स एव "धर्मोपदेशकर्त्ता च वेदं दार्थाभियोगिनः । आक्रोशकस्तु विप्राणां जिह्वाच्छेदेन दण्ड्यते" इति । आपस्तम्बोऽपि "जिह्वाच्छेदनं शूद्रस्यार्यं धार्मिकमाक्रोशतः" इति । गौतमोऽपि "शूद्रो द्विजातीनभिसन्धायाभिहत्य च वाग्दण्डपारुष्याभ्यामङ्गमोच्यो येनोपहन्यादिति" । अभिसन्धाय दुरुक्तं कृत्वा पारुष्यमभिहत्य तथैव दण्डेन ताडयित्वा अङ्गमोच्यो येनाङ्गेनाभिहन्ति तेन वियोजनीय इत्यर्थः । दुराक्रोशे नारदः बृहस्पतिश्चाप्यभिहितान् वि- प्रान् इत्थं विशेषमुक्तं नाहं वा नोपपातकेन

वह्निमन्थ पु० वह्नये वह्निमननाय मथ्यतेऽसौ मन्थ-कर्मणि घञ्। १गणिकारीवृक्षे शब्दा०। हेम०। २वह्निमन्थने राजनि०। (तत्रैव मं०।

वह्निमित्र पु० वह्नेर्मित्रं यस्य। १वायौ शब्दच० हेम०।

वह्निरेतस् पु० वह्नौ निषिक्तं रेतो येन। १शिवे वह्नौ हि निषिक्तात् शिववीर्यात् गङ्गादिसंक्रमेण कार्त्तिकेयोत्पत्तिः पुराणप्रसिद्धम्। हेम०।२काञ्चने च। [राजनि०।

वह्निलोहक न० वह्नेः प्रियं लोहं धातुः स्वार्थे क। कांस्ये

वह्निवधू स्त्री हेम०। १अग्निभार्य्यायां स्वाहायाम् २स्वाहान्ते मन्त्रे च। वह्निजायादयोऽप्यत्र।

वह्निवर्ण न०वह्नेरिव वर्णोऽस्य। रक्तोत्पले शब्दच०। [त्रिका०

वह्निवल्लभ पु० वह्नेर्वल्लभ उद्दीपकत्वात्। सर्जरसे (धुना)

वह्निबीज न० वह्नेर्दहस्य वह्नेर्बीजमिव उद्दीपकत्वात्। १जीरके हेम०। वह्निदेवताके तन्त्रोक्ते २रकारे च। ३निम्बूके राजनि० ४ हेमच०।

वह्निशिख न० वह्नेरिव रक्तत्वात् शिखाऽस्य। १कुसुम्भे अमर। २कलिकार्याम् ३कलिकारीवृक्षे ४धातक्याञ्च स्त्री राजनि० हेम०। ५अग्नि शिखायां स्त्री। [राजनि०।

वह्निसख पु० हेम०। १वायौ। देहस्थवह्नेरुद्दीपके २जीरके

वह्य न० वह-यत्। १शकटे २वाहनमात्रे च हेमच०। ३मुनिपत्न्यां स्त्री उणा०।

वा गत्याप्तौ अक० गतौ सेवने च सक० चुरा० उभ० सेट्। वापयति ते अवीवपत् त। [वाति अवासीत्।

वा गमने हिंसने (सूचने) च अदा० पर० सक० अनिट्।

वा अव्य० वा-का। १विकल्पे २सादृश्ये ३अवधारणे ४समुच्चये अमरः। एतदर्थेषु यथाक्रमं उदाहृतं यथा (विकल्पे) यवैर्वा व्रीहिभिर्वा यजेत। (उपमाने) "जिष्णौ वाधो भयकृत् गोवा रसः" इत्थे (अवधारणे) "मा वा मसो-वादीया वा मूर्तिसंलसयो मम"न हतीयेत्यर्थः। (समुच्चये) वायुर्वा दहनो वा।५वितर्के ६पादपूरणे च मेदि० [शब्दा०

वांशिक पु० वंशो तद्वादनं शिल्पमस्य ठक्। वंशीवादनयोग्ये

वांशी स्त्री वंशे भवः अण् ङीप्। वंशरोचनायाम् राजनि०

वाक पु० वच-घञ्। १वचने "नमोवाक प्रशास्महे" उत्तररामचरितम्। पृषो० सान्तत्वम्। ग्रन्थभेदे "वाकोवाक्येतिहासेत्यादि" छान्दोग्यम्। "वाकोवाक्यम् चक्षिमन्युक्त्यादि" भा०। बकसमूहे बकानां समूहः वा अण्। ३बकसम्बन्धिनि त्रि०। ४बकसंघे न० अमरः।

वाकुची स्त्री वाति क्विप् वाः कुच-अच्-क गौरा० ङीषे कर्म०। (हाकुच) १ओषधिभेदे २सोमराज्यां राजनि०।

वाक्कीर पु० वाचा कौतुकवाचा कीर इव प्रियत्वात्। १श्यालके शब्दर०।

वाक्कूल न० गीत० उक्तोक्ते छलभेदे "अविशेषाभिहितेऽर्थे वक्तुरभिप्रायादर्थान्तरकल्पनम् वाक्छलम्" गौ० सू०। "सामान्यप्रकारशब्दबोधतात्पर्यकस्य वक्तुरर्थान्तरबोधतात्पर्यकल्पना वाक्छलम्" इतिवृत्तिः। यथा नेपालादागतोऽयं नवकम्बलवत्वात् इत्युक्ते कुतोऽस्य नवसंख्याः कम्बला इत्युक्तिः।

वाक्पति पु० हेम०। १बृहस्पतौ अमरः २सुव्यक्तवक्ते च वाचः पतिरिव। ३विद्योत्तववनयुक्ते रायमुकुटः।

वाक्पथ पु० वाचः पन्थाः विषयः अच् समा०। वाक्यविषये

वाक्पारुष्य न० वाचा कृतं पारुष्यम्। १वाक्यकृत पारुष्ये तद्विषये २विवादभेदे च। तद्विवृतिः वीरमि०धृता यथा "तत्र च स्वरूपमाह नारदः "देशजातिकुलादीनामाक्रोशं न्यङ्गसंयुतम्। यद्वचः प्रतिकूलार्थं वाक्पारुष्यं तदुच्यते" इति। आक्रोशं आक्षेपः सत्यं नमिति यावत् अवहुमिया गौडाः इति देशाक्रोशः। अत्यन्तलोलुपा ब्राह्मणा इति जात्याक्रोशः। "क्रूरचरिता वैश्वानरा इति कुलाक्षेपः। न्यङ्ग निकृष्टाङ्गमयद्रास तदुभयसुक्तं उद्देशगमनार्थं वाक्यं तद्वाक्पारुष्यमित्यर्थः। तस्य त्रैविध्यमाह स एव "निष्ठुराश्लीलतीव्रत्वादपि तत् त्रिविधं स्मृतम्। गौरवानुक्रमात्तस्य दण्डोऽपि स्यात् क्रमाद्गुरुरिति" निष्ठुरादीना स्वरूपमाह स एव "साक्षेपं निष्ठुरं ज्ञेयमश्लीलं न्यङ्गसंयुतम्। पतनीयैरुपाक्रोशैस्तीव्रमाहुर्मनीषिणः" इति। धिङ्मूर्ख। जाल्म। इत्यादि साक्षेपमाक्षेपं निष्ठुरम्। न्यङ्गसयुतं अवद्यकर्मगिन्यादिगमनसंयुतम् अश्लीलम्। पतनीयैः सुरापानादिभिरुपाक्रोशैस्तीव्रं वाक्पारुष्यमित्यर्थः।" कात्यायनोऽपि "अभ्यस्य यस्तु निर्भङ्गैः परस्याधिपति कश्चित्। अभूतैर्वाथ भूतैर्वा निष्ठुरा वाक् स्मृता बुधैः। न्यग्भावकरणं वाचा क्रोधात्तु कुरुते यदा। वृत्तदेशकुलानान्तु अश्लीला सा बुधैः स्मृता। महापातकयोक्त्री च रागद्वेषकरी च या। जातिभ्रंशकरी वाच तीव्रा सा प्रथिता तु वाग्गिति।" कल्पतरौ तु "वैश्यानमूरणमिति पठित्वा निकृष्टाङ्गप्रकाशनेन तिरस्करणमिति व्याख्यातम्। न्यग्भावकरणमिति तु माधवादिसम्मत पाठः। प्रकृतमध्यमोत्तमभेदेन त्रैविध्यमाह बृहस्पतिः "देश

यामकुलादीनां क्षेपः पापेन योजनम् । द्रव्यं विना व प्रथमं वाक्पारुष्यं तदुच्यते । भगिनीमातृसम्बन्धउपपातकयवनम् । पारुष्यं मध्यमं प्रोक्तं वाचिकं शास्त्रवेदिभिः । अभक्ष्यापेयकथनं महापातकदूषणम् । पारुष्यमुत्तमं प्रोक्तं तीव्रं मर्माभिघट्टनमिति ।" द्रव्य विनेत्यत्र द्रव्यशब्दोऽभिधेयपरः । तेनोच्यमानार्थव्यतिरेकेणैव विषमभिधानं वाक्पारुष्यमित्यर्थः इति कल्पतरौ । द्रव्यं विना द्रव्यैर्येषां विनेति मदनरत्ने । अभिघट्टनं उत्पाटनम् । नितुराक्रोशे दण्डमाह याज्ञवल्क्यः "सत्यासत्यान्यथास्तोत्रैर्न्यूनाङ्गेन्द्रियरोगिणाम् । क्षेपं करोति चेद्दण्ड्यः पणानर्द्धत्रयोदश निति । अन्यथास्तोत्रमनिन्दास्तुत । न्यूनाङ्गाः करादिरहिताः । न्यूनेन्द्रियाः नेत्रादिरहिता । रोगिणः कुष्ठाद्यः अर्द्धत्रयोदशान् अर्द्धाधिकद्वादशपणानि अर्थः । एतत् सवर्णविषयम् । अतएव बृहस्पतिः "समजातिगुणानान्तु वाक्पारुष्ये परस्परम् । विनयो विहितः शास्त्रे पणा अर्द्धत्रयोदशा" इति । "विष्णुरपि "समवर्णाक्रोशे द्वादश पणान्दण्ड्य इति"। परस्परमिति क्षेपः। मनुनारदावपि "समवर्णे द्विजातीनां द्वादशैव व्यतिक्रमे । वादेष्ववचनीयेषु तदेव द्विगुणं भवेदिति" । मनु लिखितावपि "समवर्णव्यतिक्रमे द्वादशपणा यथाक्रम विशिष्टाक्षेपे विशिष्टस्य चतुर्विंशतिर्विशिष्टस्यातिक्रमे च विशिष्टस्य ततोऽर्द्धमिति । अत्र द्वादशपार्द्धद्वादशयोर्लघुत्वगुरुत्वेन व्यवस्था । कात्यायनोऽपि "यो गुणान् कीर्त्तयेत् क्रोधान्निर्गुणे वा गुणस्तताम् । अन्य कन्यानियोगे च वाग्दुष्टं तमाहुर्विदुरिति" नारदोऽपि "दृष्टेणैव तु यो दोषान् कीर्त्तयेत् क्रोधकारणात् । अन्यायवेदवादी च वाग्दुष्टं तमाहुर्विदुरिति" अत्र क्रोधकारणादित्यनेन दुष्टपरिहारार्थं दोषकीर्त्तने न दोष इति सूचितम् । अतएवोक्तं कात्यायनेन "यस्त्वात्मरिपुरार्थं पतितकोऽपि कीर्त्तितः । वचनात्तत्र न स्यात्तु दोषो तत्र विभावयेदिति" 'वचनात् दोषकीर्त्तनात् । यतो नियोगादौ पातित्यादिकं साधयेच्चापि वचनाद्दोषो न स्यादिति यत्र विभावयेदित्यस्यार्थ इति चण्डेश्वरचन्द्रिकाद्याम् । अत्रापि दण्डपारुष्यन्यायेन युगपत्प्रवृत्तयोर्द्वयोस्तुल्यम् अयुगपत्प्रवृत्तयोः पूर्वप्रवृत्तस्य दण्डाधिक्यमिति द्रष्टव्यम् । जातिगुणकृते विषमे दण्डवैषम्यमाह बृहस्पतिः "समानयोः समो दण्डोऽथ न्यूनस्य द्विगुणोदम । "उत्तमस्याधिकं प्रोक्तो वाक्पारुष्ये परस्परमिति" । हीनस्योत्तमाक्षेपे द्विगुण उत्तमस्य हीनाक्षेपेऽर्द्धपरिमितोदण्ड इत्यर्थः । याज्ञवल्क्योऽपि "अर्द्धोऽधमेषु द्विगुणः परस्त्रीषूत्तमेषु च । दण्डप्रणयनं कार्यं वर्णजात्युत्तराधरैरिति" "अर्द्धः सार्द्धद्वादशपणात्मक इत्यर्थः पूर्ववाक्ये "पञ्चविंशतिको दम" इति पञ्चविंशतेः प्रकृतत्वात् । वर्णा ब्राह्मणादयः । जातयो मूर्द्धावसिक्तादयः । ते च ते उत्तराधराश्च वर्णजात्युत्तराधरास्तैरन्योन्याक्षेपे क्रियमाणे दण्डस्य प्रणयनम् अनुनीय ज्ञातव्यम् । उत्तराधरभावमालोच्य दण्डः कल्पनीय इत्यर्थः । तमेव कल्पनीयं दण्डं प्रदर्शयति मनुः 'शतं ब्राह्मणमाक्रुश्य क्षत्रियो दण्डमर्हति । वैश्योऽप्यर्द्धशतं द्वे वा शूद्रस्तु वधमर्हति । विप्र पञ्चाशतं दण्ड्यः क्षत्रियस्याभिशंसने । वैश्ये स्यादर्द्धपञ्चाशत्कं शूद्रे द्वादशको दम इति ।" बृहस्पतिरपि क्षिपन् [illegible] दद्यात् पञ्चाशत्पणिकं दममिति" । मनु लिखितावपि "आक्रोशे ब्राह्मणस्य क्षत्रियः पणशतं दण्ड्यः, शतार्द्धं वैश्यस्य पञ्चविंशतिं शूद्रश्चेति"। बृहस्पतिरपि । "विप्र शतार्द्धं दण्ड्यस्तु क्षत्रियस्याभिशंसने । विशस्तथार्द्धं पणानन्शूद्रस्यार्द्धत्रयोदश । क्षत्रशूद्रावधदितो विनयोऽनपराधिन । गुणहीनस्य पारुष्ये ब्राह्मणो नापराध्नुयात् । वैश्यस्तु क्षत्रियाक्रोशे दण्डनीयः शतम्भवेत् । तदर्द्धं क्षत्रियो वैश्यं क्षिपन् विनयमर्हति । शूद्राक्रोशे क्षत्रियस्य पञ्चविंशतिको दम । वैश्यस्य चैतद्द्विगुणं शास्त्रविद्भिरुदाहृत । वैश्यमाक्रोशयन् शूद्रोदाप्य स्यात् प्रथमं दमम् । क्षत्रियं मध्यमञ्चैव विप्रमुत्तमसाहसमिति ।" जिह्वाच्छेदनरूपोऽप्युत्तमसाहसो द्रष्टव्यः । तथा च स एव 'धर्मोपदेशकर्त्ता च वेदोदाहरणान्वितः । आक्रोशकस्तु विप्राणां जिह्वाच्छेदेन दण्ड्यते" इति । शूद्र इत्यनुषङ्गः । आपस्तम्बोऽपि "जिह्वाच्छेदनं शूद्रस्याय धार्म्मिकमाक्रोशत" इति । गौतमोऽपि "शूद्रो द्विजातीनभिसन्धायाभिहत्य च वाग्दण्डपारुष्याभ्यामङ्गमोच्यो येनोपहन्यादिति" । अभिसन्धाय बुद्धिपूर्वं वाचातिक्रम्य अभिहत्य उपेत्य दण्डेन ताडयित्वा अङ्गमोच्यो येनाङ्गेनाभिहन्यते तेन वियोजनीय इत्यर्थः । गुर्वाद्याक्रोशे साहसः शङ्खलिखितौ "तथाऽधिकतान् विप्रान् गुरूंश्च निर्भर्त्सनम् परुषं ताडनं वा गोमयानुलेपन

सुरारोहणं दण्डरणं वा दण्डो वेति । दण्डः कार्षा-
पणमतद्रूपः । अतएव विष्णुः "गुरूनाक्षारयन् कार्षा-
पणशतमिति" । पुत्रादिभिर्मात्रादीनामाक्रोशे दण्डमाह
मनुः "मातरं पितरं जायां भ्रातरं तनयं गुरुम् ।
आक्षारयन् शतन्दाप्यः पन्थानञ्चाददद्गुरोरिति" ।
भ्रातरं ज्येष्ठभ्रातरम् । एतच्च वाक्पारुष्येषु मात्रादिषु
निरपराधायां जायायामिति मिताक्षरायामभाषि ।
गन्धाद्यभिक्षेपे दण्डमाह बृहस्पतिः "विषग्
मध्वादिकं दद्यात् पञ्चाशत्पणिकं दममिति ।" बाह्वा-
दिच्छेदन निष्ठुरभाषाभिभाषणे दण्डमाह याज्ञवल्क्यः
"बाहुग्रीवानेत्रसक्थिविनाशे वाचिके दमः । शत्य-
स्तदर्धिकः पादनासाकर्णकरादिषु ।" बाह्वादिविनाशे
वाचिके करिष्यामीति वाचा प्रतिपादिते शत्यः शतपरि-
मितो दण्डः । पादादिभङ्गं करिष्यामीत्यादिके पञ्चा-
शत्परिमितो दण्ड इत्यर्थः । एवं वादिनोऽशक्तस्य दम-
यथा दण्डनीयः स्यात् स एव "अशक्तस्तु वदन्नेवं
दण्डनीयः पणान्दशेति ।" यः पुनः शक्तोऽशक्तस्य
बाह्वादिभङ्गाद्येवं करोति न केवलं स दण्ड्यः किन्तु
अशक्तक्षेमार्थं प्रतिभुवमपि दापनीयः स्यात् स एव
"तथा शक्तः प्रतिभुवन्दाप्यः क्षेमाय तस्य तु इति" । पतनी-
याभाषणे दण्डमाह स एव "अभिगन्तास्मि भगिनीं
मातरं वा तवेति च । शपन्तं दापयेद्राजा पञ्चविंशतिकं
दममिति ।" तीव्राक्रोशे दण्डमाह स एव "पतनीय-
कृते क्षेपे दण्डो मध्यमसाहसम् । उपपातकयुक्ते तु
दाप्यः प्रथमसाहसमिति ।" पतनीयैः पातित्यहेतुभि-
र्ब्रह्महत्यादिभिः । उपपातकानि गोवधादीनि । मनु-
रपि "ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यान्तु दण्डः कार्यो विजानता ।
ब्राह्मणे साहसः पूर्वः क्षत्रिये त्वेव मध्यमः । विट्-
शूद्रयोरेवमेव स्वजातिं प्रति तत्त्वतः । छेदवर्जं प्रणयनं
दण्डस्येति विनिश्चयः । पापोपपातकाक्रोशे महापातक-
शंसकाः । आद्यमध्योत्तमान्दण्डान्दाप्यास्ते यथाक्रम-
मिति ।" विष्णुरपि "परस्परपतनीये क्षेपे कृते तूत्तम-
साहसं उपपातकयुक्ते तु मध्यमम् त्रैविद्यवृद्धक्षेपे
जातिपूगानाञ्च ग्रामदेशयोः प्रथममिति" । देशाद्याक्रोशे
दण्डमाह बृहस्पतिः "देशादिकं क्षिपन्दाप्यः प्रथ-
मसाहसोदम । पापेन योजयन् दर्पाद्दाप्यः प्रथमसाह-
सम् । एष दण्डः समाख्यातः पुरुषापेक्षया मया ।
समन्यूनाधिकत्वेन कल्पनीयो मनीषिभिरिति ।" याज्ञ-
वल्क्योऽपि "मध्यमो जातिपूगानां प्रथमो ग्रामदेशयो-
रिति ।" राज आक्रोशे दण्डमाह नारदः "अर-
क्षुश्च राजानं कर्मणि स्वे व्यवस्थितम् । जिह्वा-
च्छेदाद्भवेच्छुद्धिः सर्वस्वहरणेन वेति ।" याज्ञवल्क्योऽपि
"राज्ञोऽनिष्टप्रवक्तारं तस्यैवाक्रोशकन्तथा । तन्मन्त्रस्य
च भेत्तारं छित्त्वा जिह्वां प्रवासयेदिति ।" असद्दोषा-
भिधानेऽपि वाक्पारुष्यदण्डोऽस्त्येव तथा च नारदः
"पतितं पतितेत्युक्त्वा चौरं चौरेति वा पुनः । वचना-
त्तुल्यदोषः स्यान्मिथ्याद्विर्दोषतां व्रजेदिति ।" मनुनारदा-
वपि "काणं वाप्यथ वा खञ्जमन्यं वापि तथाविधम् ।
तथ्येनापि ब्रुवन्दाप्यो दण्डं कार्षापणावरमिति ।"
विष्णुरपि "काणखञ्जादीनामप्यशक्यापि कार्षापणद्वय-
मिति ।" एतच्च दुष्टत्वविषयमिति माधवीये विद्यारण्य-
श्रीपादैरभ्यधायि । मिथ्यावदनशीलानां दण्डमाह
कात्यायनः "असत्यस्य प्रवीणानां जिह्वाच्छेदो विधी-
यत इति ।" हारीतोऽपि "मिथ्याभाषिणं सेवका-
नाञ्च राजा जिह्वाच्छिन्द्यादुदण्डयेद्वेति" सेवको भृत्यः ।
*कर्मविशेषपारुष्यकृतोऽप्यदण्डमाहोशनाः* "मोहात्
प्रमादाद्यत्कुर्यात् प्रीत्या वोक्तं मयेति यः । नाहमेवं
पुनर्वक्ष्ये दण्डार्धं तस्य कल्पयेदिति ।"

**वाक्य** न० वच–ण्यत् चस्य कः । "वाक्यं स्यात् योग्यताका-
ङ्क्षासत्तियुक्तः पदोच्चयः" इत्युक्ते १पदसंघे सा०द० । २स्वार्थ-
बोधसमाप्ते पदसमुदाये वैयाकरणाः । [अवाङ्क्षीत् ।

**वाक्ष** स्पृहायां भ्वा० पर० सक० सेट् इदित् । वाङ्क्षति

**वागीश** पु० वाचामीशः । १बृहस्पतौ "वागीशाद्याः सु-
मनसः" इति न्यायमाला । २सरस्वत्यां स्त्री "वागीशा
हृदये यस्य" इति भाग०टीकोपक्रमे श्रीधरः । ३पुमर्थे च

**वागीश्वर** पु० इत० । १बृहस्पतौ २गुरौ च एतत्पत्न्यां
स्त्री ङीप् "वागीश्वरीमतशातां फुल्लेन्दीवरलोचनाम् ।
वागीश्वरेण संयुक्ताम्" इति तन्त्रम् । ४सरस्वत्यां स्त्री
ङीप् ५मञ्जुघोषे पु० त्रिका० । [सोमराज्याम् अमरः ।

**वागुजी** स्त्री वाचा गुज्यते ध्वन्यते गुज–क गौरा० ङीष् ।

**वागुरा** स्त्री वा–हिंसने उरच् गुक् च । मृगयार्थं मृगबन्ध-
नपाशादौ अमरः । [यस्य । व्याधे ।

**वागुरावृत्ति** पु० वागुरा मृगबन्धनपाशादिरेव वृत्तिर्जीविका

**वागुरिक** पु० वागुरा प्रहरणं यस्य वागुरयाचरति वा ठक् ।
व्याधे अमर ।

**वागुद** पु स्त्री० पक्षिभेदे त्रिका० गुडूरणे तज्जातिमात्रि-

मैत्रनोक्ता "गोधा गां वाग्गुदो गुड़म्" इत्येति शेषः।

वाग्गुलि पु॰ राज्ञां ताम्बूलदातरि रत्नमाला।

वाग्डम्बर पु॰ ६त॰। १वाक्यश्लोभे २वक्तृत्वशक्तौ च।

वाग्दण्ड पु॰ वाचो वागिन्द्रियस्य दण्डः संयमनम्। १मित-२भाषणे ३वाक्यसंयमे च।

वाग्दत्ता स्त्री वाचा दत्ता। विधिना वाक्यमात्रेण दातं कृतमङ्गलायां कन्यायाम् "वाचा दत्ता मनोदत्तेति" उद्वा॰त॰

वाग्दरिद्र त्रि॰ ६त॰। मितभाषिणि शब्दमा॰।

वाग्दान न॰ ६त॰। कन्याया वाङ्मात्रेण दाने "ततो वाग्दानपर्य्यन्तं यावदेकाहमेव च" शु॰त॰।

वाग्दुष्ट त्रि॰ वाचा दुर्वचनेन दुष्टः। शूद्रेऽपि वस्तुन्य-शुद्धरूपतया कथनेन दूषिते। "वाग्दुष्टं भावदुष्टं च वर्ज्जयेदिति" स्मृतिः।

वाग्देवता स्त्री वाचां देवता। सरस्वत्यां "वाग्देवता चरितचित्रितचित्तसद्मा" जयदेवः। वाग्देव्यादयोऽप्यत्र।

वाग्मिन् त्रि॰ वाच्+अस्त्यर्थे ग्मिनि चस्य कः तस्य लोपः। १प्रशस्तवाक्ययुक्ते अमरः। २बृहस्पतौ पु॰ मेदि॰। ३विष्णौ पु॰ विष्णुस॰। [२निर्वेदे ३वक्ते अव्ययः।

वाग्य त्रि॰ वाचं यच्छति यम-ड। १वाग्दरिद्रे शब्दमा॰

वाग्यत त्रि॰ वाक् वागिन्द्रियव्यापारो यता येन। मौन-धारिणि मुनौ अमरः "वाग्यतस्त्वशनं चरेत्" स्मृतिः।

वाग्यम त्रि॰ वाचं तद्व्यापारं यच्छति यम-अच्। मुनौ अमरः।

वाग्वती स्त्री॰ "हिमाद्रेस्तुङ्गशिखरात् प्रोद्भूता वाग्मती नदी" इत्युक्ते नदीभेदे। सा च त्रिदिवादिपदस्थि-तत्वतया वहति।

वाग्वज्र त्रि॰ वाक्स्वरूपम् वज्रम् यस्य कः तस्य त्वः। १वाक्य-कठोरे वाक्ये २वाग्जनिते पापभेदे च। "वाक्यमप्यतत्त्वेन पैशुन्यादि वर्जयेत्। वचनदण्डदानाच्च वाङ्मयं चातुर-विधम्" मनु। तत्र "परुषवचनमप्यतः पैशुन्यमनृतं तथापरो विवृत्वचनम् वाङ्मयानि षट्। परेषां देव-जातिकुलविद्यादिक्षतपरुषादिदोषोद्भावनेनाक्रो-शनं तत्त्वरूपेणोक्तं परुषम्। "वज्रान्तं क्रोध-मावनं वचनं यथा। दुष्टं तत् तिरोधं दुःखाय तथाविधम्। अनुष्टानिति शुद्धं आक्रोशं आक्र-मेति च। सर्वानिन्द्यं देवेषु दद्याच्च निवेदयेत्। केचनेति वचनमारोपदोषत्वेनाचरणम् वर्जयेत्। दुष्टवचनस्य शास्त्रविनयवाले बहुविधानेन दोषे-पाक्यार्जं पैशुन्यम्। अनृतं द्विविधं असत्यमसंवाद-श्चेति "देयाद्यप्रतिपत्त्या परार्थपरिलङ्घनात्। गम्भीरार्थ-प्रयुक्ताश्च भाषणं व्यर्थभाषणम्। गुह्यार्थाभिव्यञ्जनानां भाषणं निष्ठुरं विदुः। यदन्यद् वा वचो नीचस्त्रीपुंसो-र्मिथुनाश्रयम्। इत्येवं षड्विकल्पस्य दुष्टवाक्यस्य भाष-णात्। इह चामुत्र च क्रूरमनर्थं प्रतिपद्यते"। मर्म-स्थानिन्दनं मर्मघातिन्दनम्। अत्र चतुर्विधश्रद्धविषयोः द्विविरोधः। अमत्तामत्तमेदानादरेण पारुष्यापवादयोरैक्यात् निष्ठुरस्य पृथगालम्भाच्च। अथवा प्रलापव्यर्थभाषणयोः पर्यायत्वाच्चार्थान्तरम्" ति॰त॰।

वाङ्मुख न॰ ६त॰ उपन्यासे प्रथमवाक्योपक्रमे अमरः।

वाचंयम त्रि॰ वाचं यच्छति वाचा+यम-च मुम् सुपथ। १मितभाषिणि। २मौनार्थशक्तिमि मुनौ पु॰ अमरः।

वाच पुं स्त्री॰ वच-णिच्-अच्। (वाचा) इति ख्याते मत्स्य-भेदे राजवल्लभः स्त्रियां ङीप्।

वाचक त्रि॰ वक्ति अभिधाशक्त्या बोधयति वच-ण्वुल्। "साक्षात् सङ्केतितं योऽर्थमभिधत्ते स वाचकः" इत्युक्ते १शब्दभेदे २कथके त्रि॰। वाचयति वच-णिच्-ण्वुल्। ३पुराणादिपाठके पु॰ "वाचकः पूजितो येनेति" पुरा॰ "ब्राह्मणं वाचकं विद्यान्नान्यवर्णजमादरात्। श्रुत्वान्य-वर्णजाद्राजन्! वाचकान्नरकं व्रजेत्"। तथा "विप्रो-त्तमतः सता ब्राह्मणानां विशेषतः। धर्मिष्ठं विधिवत् कुर्याद्वाचकः कुरुनन्दन। पुस्तकैरेव तन्मूल्यं न सदा धारयेत् क्वचित्। हिरण्यं रजतं गाव तथा कांस्योपदो-हनाः। दत्त्वा तु वाचकायैव पुस्तकाशानि तत् फलम्"। कांस्योपदोहनाः कांस्यदोहाः "वाचकः पूजितो येन प्रसन्नास्तस्य देवताः"। तथा "माला पवित्रमाभिन्नं पुस्त-कानां शुभः। आत्मानमपि विक्रीय य इच्छेत् सफलं क्रतुम्"। तथा "विष्णुसमृति ज्ञानं कृतान्तरदृष्ट तथा। अक्षरामृतसद्गुर्भं इतिहासमन्वितम्। धर्मार्थमाना स्वदान्तं पवाहं ल्पाप्नुया नृप!। ब्राह्मणादिषु वर्णेषु पुस्तकं वाचयेत् त!। न तं वाचकं ग्रहण्य च विद्यो यस्य वस्तुनि, तदा "अक्षरसंपापुण्ड न वै काले विनश्यते। यदर्थम् इदानीं नरोन् वाचकेन् वाचको नर" ति॰त॰।

वाचकवत्पादि चेना॰ दा॰ अभिधेय॰ यत्र इत्यत्र "वाचको अध्युषा शब्दः सुप्रकाशो महावलः। अस्य पारिज्ञातो इन्द्राद्यविदितः। चतुर्थीदिषु

प्रगल्भश्च विनीतो मेधया युत । नीतिज्ञो वाक्य छन्दाख्य स्वरधाखिलभावक ' इत्युपक्रमे एवंविधा नतो वाच्य वाचकेन विपश्चिता । तेन प्रमाणक सर्वं स्वर्गादिफलसाधकम् । यत्नैरर्थबोध्य वै वाच्यमध्यात्मादि च यद्भवत् । क्रुद्धोक्तियुद्धसंक्षोभं धारावर्त्तेन (वेगेन) वाचयेत् । सराग ललितैर्वाक्यैर्वाचयेते इत्यक्रमे । नानाहुत्ताहुरूपेण लालित्येन च वाचयेत् । सर्गाध्याये समाप्ते च कथापर्य्यन्त एव वा । प्रशस्तशब्दसंयोगे कुर्यादिति विरामणम् । समाप्तौ वाचको भोज्य । ब्रूयादेव विचक्षण । अवधार्य्य जगच्छान्तिमन्ते शान्त्युदक क्षिपेत् । श्रुत श्रुत ब्रूयादस्तु व्याख्यानमिदं । लोक प्रवर्त्तता धर्मे राजा चास्तु सदा जनी । धर्मवान् धनसम्पन्नो गुरुवाक्य निराणय । इति मोचन यथा ऽऽयात गन्तव्य च विसावत ।

**वाचन** न॰ वच णिच स्वार्थे वा णिच ल्युट् । १पठने २कथने च युच् । पठने स्त्री । [पापादौ ।

**वाचनिक** त्रि॰ वचनेन निर्वृत्तम् ठक । वाक्यनिष्पादित

**वाचस्पति** पु॰ ६त॰ अलुक्समा॰ । १वृहस्पतौ २पुष्यनक्षत्रे च

**वाच(चा)** स्त्री उच्यतेऽसौ अनया वा वच क्विप नि॰ वा टाप् । १वाक्ये अमरः २वागिन्द्रिये च ।

**वाचाट** त्रि॰ वाक+कुत्सायां वाङ्ल्योरत्यर्थे आटच् भलात् न कः । कुत्सितबहुभाषिणि अमर । आलच् । वाचालोऽप्यत्र ।

**वाचिक** त्रि॰ वाचा कृतम् वाच+ठक भलात् न कः । वाक्य निष्पादिते पापादौ वाङ्मयशब्दे दृश्यम् । २वाक्या रम्भभेदे । ' आलापश्च विलापश्च सलापश्च प्रलापक । अनुलापोऽपलापश्च सन्देशश्चातिदेशक । अपदेशोपदेशौ च निर्देशो व्यपदेशक । कीर्त्तिता वचनारम्भा द्वादशामी मनीषिभि " उज्ज्वलमणि । [नैर्मल्ये च ।

**वाचोयुक्ति** स्त्री ६त॰ अलुक्स॰ । १वाचादर्शितयुक्तौ २वाक्य

**वाच्य** न॰ वच—भावे ण्यत् न क । १दूषणे २प्रतिपादने धरणि । ३कथने च । कर्मणि ण्यत् । ४दूष्ये ५प्रतिपाद्ये अभिधया बोध्यार्थे च सा॰ द॰ । "नचाल्पतमस्त्वाभ्या प्रयोगाणां विविच्यते । वाच्य वाचकभावोऽयमक्षपादादिशब्दवत् । विभीतकेऽप्यक्षशब्दो यद्यप्यत्र प्रयुज्यते । तथापि वाचकत्वस्य ज्ञायते पक्षटाङ्कवत् ' म त॰भट्टरा॰ । [भावे—ष । वाञ्छा ।

**वाञ्छ** कामे भ्वा॰पर॰सक॰सेट इदित् । वाञ्छति अवाञ्छीत् ।

**वाज** न॰ वज—घञ् । १घृते २घृते ३जले ४यज्ञे च मेदि॰ । ५शरपक्ष अमर ६वेगे पु॰ ७निस्वने ८पक्षे पु॰ मेदि॰ ९॰मुनौ पु॰विश्व॰ । [कात्या॰श्रौ॰तत्प्रकारादि दृश्यम् ।

**वाजपेय** पु न॰ वाजमन्न घृत वा पेयमत्र । यागभेदे

**वाजपेयिन्** पु॰ वाजपेय+अस्त्यर्थे इनि । १वाजपेययाग॰ कर्त्तरि उपचारात् २तद यज्ञे च ।

**वाजसन** पु॰ वाजमन्न सनोति ददाति सन—अच् । १विष्णौ विष्णुस॰ । २शिवे भा॰ आनु॰ १७अ॰ ।

**वाजसनि** पु॰ राजस्य अन्नस्य सनिर्दानं येन । सूर्ये "आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्न तत प्रजा " इत्युक्तेस्तस्य वृष्टिद्वारा अन्नदातृत्वात् तथात्वम् ।

**वाजसनेय** पु॰ वाजसने सूर्यस्य छात्र ढक् । याज्ञवल्क्ये "आदित्यानीमानि शुक्लानि यजूंषि वाजसनेयेन याज्ञवल्क्येनाख्यायन्ते" बृहदारण्य॰ श्रुति । अस्यार्थ । आदित्यादधीतान्यादित्यानि शुक्लानि शुद्धानि । इयमत्र आख्यायिका । व्यासशिष्यो वैशम्पायनो याज्ञवल्क्यादिभ्य स्वशिष्येभ्यो यजुर्वेदमध्यापयत् । तत्र दैवात् केनापि हेतुना क्रुद्धो वैशम्पायनो याज्ञवल्क्य प्रत्युवाच मदधीत त्यजतीति । स योगसामर्थ्यात् मूर्तां विद्या विधायोद्वाम । वान्तानि यजूंषि दृष्टीतति शुक्लता अन्ये वैशम्पायन शिष्यास्तित्तिरयो भूत्वा यजूंष्यभक्षन् । तानि यजूंषि बुद्धिमालिन्यात् कृष्णानि जातानि । ततो दुःखितो याज्ञवल्क्य सूर्यमाराध्यान्यानि शुक्लानि यजूंषि प्राप्तवान् । तानि च जाबालगौधेयकाण्वमाध्यन्दिनादिभ्य पञ्चदशशिष्येभ्य पाठितवान् ' मदटी॰ । "एवं स्तुत स भगवान् वाजिरूपधरो रवि । यजूंष्ययातयामानि मुनयेऽदात् प्रसादत । यजुर्भिरकरोच्छाखा दशपञ्चशतै विभु । जगृहुर्वाजसन्यस्ता । काण्वमाध्यन्दिनादय " भाग॰ १२।६।६७ श्लो॰

**वाजसनेयिन्** पु॰ ब॰व॰ । वाजसनेयेन प्रोक्तमधीयते इनि । यजुर्वेदशाखाभेदाध्यायिषु विप्रादिषु । २तद्गृहीतात्र वर्णावेषु शूद्रेषु च "शूद्रा वाजसनयिन " म भा॰त॰ ।

**वाजिदन्त** पु॰वाजिनां दन्त इव पुष्पमस्य । वासक इत्यमा॰ कप् । वाजिदन्तक तत्रैव ।

**वाजिन्** पु॰ वाज वेग पक्षो वा अस्त्यस्य इनि । १घोटके २वाणे ३वासके च शब्दर॰ । ४वेगवति त्रि॰ स्त्रियां ङीप् । सा च ५अश्वगन्धायाम् ६घोटक्याम् स्त्री

राजनि० । ७देवभेदे पुं० । वाजिनशब्दे दृश्यम् ।

**वाजिन** पु० वाजिभ्यो देयम् अण् । आमिक्षाजलजाते "तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनम्" इति श्रुतिः ।

**वाजिपृष्ठ** पु० वाजिन इव पृष्ठमस्य । अम्लानवृक्षे शब्दच० ।

**वाजिभक्ष** पु० भक्ष्यते भक्ष-कर्मणि घञ् ६त० । चणके राजनि० । [मुद्गे राजनि० ।

**वाजिभोजन** पु० वाजिभिर्भुज्यते भुज-कर्मणि ल्युट् ।

**वाजीकरण** न० अवाजी वाजीव क्रियतेऽनेन वाजिन्+च्वि कृ-ल्युट् । "यद्द्रव्यं पुरुषं कुर्यात् वाजिवत् सुरतक्षमम् । तद्वाजीकरणं ख्यातम्" इत्युक्ते वीर्यवृद्धिकरणे औषधभेदे । सुश्रुते दृश्यम् ।

**वाञ्छा** स्त्री वाछि-अ । इच्छायाम् इष्टसाधनताधीजन्येऽभीष्टविषये चित्तवृत्तिभेदे अमरः ।

**वाट** पु० वट-घञ् । १पथि २वृतिस्थाने च मेदि० गौरा० ङीष् ३वास्तुभूमौ ४कुट्यां स्त्री मेदि० । ५वाट्यालके शब्दर० ।

**वाटिका** स्त्री वट-ण्वुल् । १वास्तुभूमौ (बेड़ियाला) २क्षुपे ३हिङ्गुपत्र्यां च शब्दच० । [क्षुपभेदे रत्नमा० ।

**वाट्या** स्त्री वाट्यै हिता तत्र साधुर्वा यत् । (बेडियाला)

**वाट्याल** पु० वाटीमलति भूषयति अल-अण् । (बेडियाला) क्षुपभेदे शब्दर० गौरा० ङीष् तत्रैव स्त्री । ण्वुल् । वाट्यालक तत्रैवार्थे पु० शब्दर० । [अवाडिह ।

**वाड** आप्लावे भ्वा० आ० अक० सेट् चङि न ह्रस्वः । वाडते

**वाढ** न० वह-क्त नि० । १अतिशये २तद्युक्ते त्रि० अमर० । पृषो० सम् । वाढम् ३प्रतिज्ञायां ४स्वीकारे च अव्य० अमरः ।

**वाण** पु० वण-घञ् । १शरे अमरः २गवां स्तने ३दैत्यभेदे ४केवले मेदि० ५वह्नौ त्रिका० ६काण्डावयवे विश्व० ७भद्रमुञ्जे राजनि० कादम्बरीग्रन्थकारके कविभेदे च "पञ्चबाणस्तु बाणः" इति प्रसन्नराघवम् । ८नीलझिण्ट्यां पुस्त्री० अमरः । अस्योच्चादित्वमित्यन्ये । [शब्दर० ।

**वाणपुर** न० ६त० । शोणितपुरे (कोटरी) पुराख्ये पुरभेदे

**वाणवार** पु० वाणं परप्रक्षिप्तं शरं वारयति वृ-अण् । योधादेर्वाराकारे सन्नाहे कवचे शब्दच० ।

**वाणहन्** पु० वाणं तन्नामासुरं हतवान् हन-ताडने भूते क्विप् । श्रीकृष्णे वाणजिदादयोऽप्यत्र ।

**वाणि** स्त्री वण-इण् वा ङीप् । १वयने अमरः २वचनदक्षे वेमनि हेमच० । ५वाक्ये ६तद्देवतायाम् अमरः ङीप् ।

**वाणिनी** स्त्री वण-णिनि ङीप् । १नर्तक्यां २छेके ३मत्तस्त्रियाम् हेमच० । वाण+अस्त्यर्थे इनि । ४शरयुते त्रि० ।

**वात** गतौ सेवायां सुखीकरणे च सक० अद० चु० उभ० सेट् । वातयति ते अववातत् त ।

**वात** पु० वा-क्त । स्पर्शमात्रविशेषगुणके भूतभेदे १पवने अमरः । अनिलशब्दे १६४४ पृ० दृश्यम् । २देहस्थे धातुभेदे च । ३गन्तरि त्रि० । लारे ५छन्दनायके च "प्रभातवाता वहतीति" भट्टिः । ६वातजन्ये रोगभेदे भावप्र० यथा

"कषायकटुतिक्तरूक्षमितलघ्वशनव्रततः पुरःपवनजागरप्रतरणाभिघातश्रमैः । हिमादनशनात् तथा निःस्वनाच्च धातुक्षयात् मलादिरयधारणात् मदनशोकचिन्ताभयैः । अतिगजतुरगोष्ट्रयानात् गदकृतातिमांसक्षयादतीव वमनात् तथातिविरेचनादाहतः । पयोदसमये दिनक्षपयोस्तु तोयान्नयोर्जरामतिगतेऽशिते शिशिरसंप्रकालेऽपि च । देहे स्रोतांसि रिक्तानि पूरयित्वाऽनिलो बली । करोति विविधान् रोगान् सर्वाङ्गैकाङ्गसंश्रयान्" । प्रमितश्चात्र वैपरीत्ये प्राप्तस्तेन अपरिमितमित्यर्थः । प्रकर्षेण मितमल्पं वा अशनम् अतिपुराणं शाल्यादि । कतिचिद्धान्यानि अन्यान्यपि वातलानि यत आह गुणरत्नमालायाम् "नीवारस्त्रिपुटः सतीनचणकाः श्यामाकमुद्गाढकीनिष्पावाश्च मकुष्टकश्च वरटामसूरकः कोद्रवः" । एते वातकरा इति शेषः । नीवारः प्रसाधिका (चीना) इति लोके । त्रिपुटः (खेसारी) । सतीन, कलायः । निष्पावो राजमाषः । (वरवटी) इति लोके । मकुष्टकः (माठा) इति लोके । वरटा वरटिका (वरै) इति लोके । मसूरकः (मसूरी) इति लोके । पुरःपवनः प्राग्वातः, आमतः आमेन मार्गावरणात् । यत उक्तम् वायोर्धातुक्षयात् कोपो मार्गस्यावरणेन चेति" । पयोदसमये वर्षासु । जरामतिगतेऽशिते भुक्तेऽजीर्णताङ्गते । देहे स्रोतांसीत्यादिना संप्राप्तिरुक्ता । कषायादिभिर्हेतुभिर्वर्षादौ समये हेतुभूते बली अनिलः प्रकृष्टो वायुः करोति विविधान् रोगान् । ते रोगाः कथ्यन्ते "शिरोग्रहोऽस्यवैरस्यं तृष्णालस्यं कम्पनम्? ... जिह्वास्तम्भो गद्गदत्वं मिन्मिनत्वञ्च मूकता । वाचाघाता प्रलापश्च रसानामनभिज्ञता । बाधिर्यं "कर्णनादश्च कर्णशूलं तथार्दितम् । मन्यास्तम्भोऽत्र मणिनो बाहुशोषोपबाहुकाः । अवबाहुकता चैव विश्वाची ... इतीरितः

आध्मानञ्च प्रत्याध्मानं वाताष्ठीला प्रत्यष्ठीला ।"तूणी च प्रतितूणी च अष्ठिवैवर्म्यमेव च । आटोप पार्श्वशूलञ्च त्रिकशूल तथैव च । मूत्रच मूत्रं मूत्रनिग्रहो मल-गाढता । पुरीषस्याप्रवृत्तिश्च गृध्रसी च तत परम् । कलायखञ्जता चापि खञ्जता पङ्गुता तथा । क्रोष्टुशीर्षक वल्लौ च वातकण्टक एव च । पाददाहौ पाददाह आक्षेपो दण्डकाभिध । वातपित्तकृताक्षेपस्तथा दण्डा-पतानक । अभिघातकृतश्चैव व्यायामो द्विविधः स्मृत । आन्तरश्च तथा बाह्यो धनुर्वातश्च कुब्जक । अपतन्त्रोऽपतानश्च पक्षाघातोऽखिलाङ्गक । कम्पस्तम्भो व्यथातोदो भेदश्च स्फुरण तथा । रौक्ष्य कार्ष्ण्यञ्च कार्श्यञ्च वैल्य लोम्नाञ्च हर्षणम् । अङ्गमर्दोऽङ्ग-विभ्रंश शिरासङ्कोच एव च । अङ्गशोषश्च भीरुत्व मोहश्चञ्चलचित्तता । निद्रानाश स्वेदनाशो बलहानि स्तथैव च । शुक्रक्षयो रजोनाशो गर्भनाश परि-भ्रम । एत एवाशीतिसंख्याश्रोगा योगेन छ उन । वातव्याधीतिनामानो मुनिभि परिकीर्त्तिता" । एत एव शिरोग्रहादय एव । योगेन वातेन वाताद्व्या-धिर्वातव्याधिरिति निरुक्त्या तदा वातज्वरादिष्वपि प्रसङ्ग स्यादत आह रूढित प्रसिद्धित शिरोग्रहा दयोऽशीतिरेव वातव्याधिसंज्ञा प्राप्ता न तु वातज्वरा-दय" । तल्लक्षणादिकं तत्र दृश्यम् ।

वातक पु० वात इव चञ्चल इवार्थे कन् । १अश्मन्तकवृक्षे स्वार्थे क । २वाते च ।

वातकर्मन् न० वातस्य कर्म । अपानेन मरुत्त्यागे पर्दने ।

वातकिन् त्रि० वातोऽस्त्यस्य इनि कुक् च । वातरोगयुक्ते अमर स्त्रियां ङीप् ।

वातकेतु पु० वातस्य केतुरिव । धूलौ राजनि त्रिका० ।

वातगुल्म पु० वातेन गुल्म इव । १वात्यायां त्रिका० । २वात निमित्ते गुल्मरोगभेदे गुल्मशब्दे २६१६ पृ० दृश्यम् ।

वातघ्नी स्त्री वात रोगभेद हन्ति—हन टक् ङीप् । १शाल पर्ण्याम् (शालपानि) २अश्वगन्धायां ३सिंहपुच्छ्यां क्षुपे च राजनि० ।

वातचक्र न० वृ०सं० २७अ०उक्ते पूर्वादिदिशानां वायुभेदेन शुभाशुभसूचके चक्रभेदे

"पूर्वे पूर्वसमुद्रवीचिनिचयस्फालनप्रचलितरन्ध्रा... घटाभिघातचलितो वायुर्यदावादत । मेघाच्छन्न नीलमेघवृन्दधारा दाशापयति वायव्योदधिवर्ष... ततश्च विद्यात्तदा मेदिनीम् । यदाग्नेयो वायुर्मलय-शिखरास्फालनपटु स्फुरत्यस्मिन्योगे भगवति पतङ्गे प्रवसति । तदा नित्यादीप्ता ज्वलनशिखरालिङ्गिततरा खगालीभिर्मोक्ष्यैर्वमति वसुधा भस्मनिकरम् । तालीपत्रलतावितानतरुभि शाखामृगाम्नर्तयन् योगेऽस्मिन् स्वति ध्वनन्नुत्परुषो वायुर्यदा दक्षिण । सर्वोद्याम सपन्नताश्च गजवत्ताडाङ्कुशैर्घट्टिता कोनामा इव म-न्दवारिकणिकान्मुञ्चन्ति मेघास्तदा । सूक्ष्मैलालवलीलव-ङ्गनिचयान् व्याघूर्णयन् सागरे भानोरस्तमये ऽत्य-विरतो वायुर्यदा नैर्ऋत । क्षुत्तृष्णाहृतमानुषास्थिशकल प्रस्तारभारस्तदा सत्वा प्रेतकरिरोग्रचपला भूमिस्तदा लक्ष्यते । यदा रेणूत्पातै प्रविकटघटाटोपचपल प्र-वात पश्चार्धं दिनकरकरापातसमये । तदा सस्यापेता प्रवरन्नृवराविड्ढसमरा धरा स्थाने स्थानेऽप्यविरतवसाभीष्ट-रुधिरा । आषाढीपर्वकाले यदि किरणततेरस्तकालेऽप पश्चो वायव्यो वज्रवत् स्वति चरितुं पवनादानुकारी । सामीयाद्वारिधारामुदितसुदितां सस्यसङ्कुलपङ्का वस्त्रोद्भासैकचिह्नां सुखबहुलतया भाव्यमानिर्वसुधां । मेरुप्रस्तमरीचिमण्डलवधे चीनावसाने रवौ वाल्यामो-दिकदम्बगन्धसुरभिर्वायुर्यदा चोत्तर । विद्युद्भासित-समलकान्तिकलनामत्तास्तदा तोयदा उन्मत्ता इव म-न्दचन्द्रकिरणां गां पूरयन्त्यम्बुभि, । ऐशानो यदि शीतलोऽमरगणैः संसेव्यमानो भवेत् पुन्नागागुरुपारि-जातसुरभिर्वायु प्रचण्डध्वनि । आपूर्णोदकयोवना वसुमती सम्पन्नसस्याकुला धार्मिका प्रमुदिताश्चयो नृप-रयो रक्षन्ति वर्णांस्तदा" ।

वाततूल न० वातेन उड्डीयमानं तूलम् । (बुडिरसुता) आकाशे उड्डीयमान सूक्ष्मे हारा० । [१धूली ।

वातध्वज पु० वातो ध्वज इव यस्य । मेघे मन्दमा० । हेम० ।

वातपोथ पु० वात रोगभेदं पुथ्यति हिनस्ति पुथ अण् । पलाशवृक्षे अमर । [वृक्षे (आखोटा) अमर ।

वातप्रमी पु स्त्री० वात प्रमिमीते प्र+मा ई किच । मीघ्रगे

वातमज पु स्त्री० वातमतुलस्य अजति अज अच् अमर । मृगभेदे जटा० स्त्रियां ङीष् । [जटा० स्त्रियां ङीष् ।

वातमृग पु स्त्री० वाताद्गतो मृगः शाक० । मोचुवे मृगभेदे

वातरक्त न० वातस्य दुष्ट रक्तम् रुधिरं यत्र । रोगभेदे

"अश्वोष्ट्रयानप्रभावोदकक्रीडामांसलभोजनै । विद्ध-मृदम्लकोष्णलवणादिभि ... । दुष्टचापदि-

शाकशाकादिपत्रकेष्वपि । दध्यारनालसौवीरशुक्ततक्र
सुरासवैः । विरुद्धाध्यशनक्रोधदिवास्वप्नप्रजागरैः ।
प्रायशः सुकुमाराणां मिथ्याहारविहारिणाम् ।
स्थूलानां सुखिनां चापि प्रकुप्येद्वातशोणितम् ।
हस्त्यश्वोष्ट्रैर्गच्छतश्चाश्नतश्च विदाह्यन्नं सविदाहाशनस्य" ।
क्षारो यवक्षारादिः । अजीर्णभोजनैः अजीर्णेऽपि भो-
जनैः अतिमात्रभोजनैरित्यर्थः । क्लिन्नादीनि मांसस्य
विशेषणानि । क्लिन्नं शटितम् । शुष्कमातपे शोषितम् ।
अम्बुजं मत्स्यादिमांसम् । आनूपं गौडादिपूर्वदेशज
मांसम् । पिण्याकं तिलखलिः । मूलकं प्रसिद्धमेव ।
निष्पावः (बोड़ा) शाकम् । शाकं पत्रशाकम् । आदिश-
ब्देन हस्त्याकादीनि कन्दशाकानि गृह्यन्ते । पललं
शटितत्वाद्दोषरहितमपि मांसं वातशोणितं
प्रकोपयेत् । शटितादि तु मांसं विशेषतो वातशोणितं
प्रकोपयेत् । आरनालं सन्धानभेदः । शुक्तं सन्धान-
भेदः । सौवीरं सन्धानभेदः । तक्रं चतुर्थांशजल-
युक्तं वस्त्रपूतं दधि । सुरा सन्धानभेदः । आसवः
सन्धानभेदः । विरुद्धं क्षीरमत्स्यादि । अध्यशनम् ।
"अजीर्णे भुज्यते यत्तु तदध्यशनमुच्यते" । अतिजागरो
निशि । प्रायश बाहुल्येन । सुकुमाराणाम् अल्पतर-
कायव्यापाराणाम् । अथ वा । मिथ्याहारविहा-
रिणाम् अयथाहारविहाराणां स्थूलानां सुखि-
नाञ्च रक्तदुष्टा हस्त्यश्वोष्ट्रैर्गच्छतः यतो वायुर्विव-
र्द्धते रुधिरञ्चाधो गच्छति । हस्त्यादय उपलक्षणानि ।
यद्यानमप्यतिक्रमत । अश्नतः विदाह्यन्नम् । विदाहि
निष्पावकुलत्थसर्षपशाकादि । सविदाहाशनस्य ।
सविदाहेऽशनं यस्य भुक्ते विदग्धे तदुपरि भुञ्जा-
नस्येत्यर्थः । अध्यशनशब्दार्थेनेदमुक्तं विदग्धाजीर्णे
भोजनस्य विशेषतो हेतुत्वार्थम् । पश्चात् वातशो-
णितं प्रकुप्येदित्यनेनान्वयः । एतेषां कारणानां मध्ये
केनचिद्वायुः केनचिदुभयमपि प्रकुप्येत् । संप्राप्ति-
माह "तस्य रक्तं विदहत्याशु तच्च दुष्टं द्रुतं पादं
शोषीयते स । तच्च संवृत्तं वायुना दूषितेन तत् प्रा-
बल्यादुच्यते वातरक्तम्" । पूर्वोक्तैर्हेतुभिः लक्ष्यं स-
मस्तं रक्तं विदहति अत्र दहधातुरविवक्षितकर्मकः ।
तेन विदहति विदग्धं भवतीत्यर्थः । तच्च दुष्टरक्तम् ।
द्रुतम् अधोगतम् पादयोश्चीयते सञ्चितं भवति । तद्रु-
धिरं दूषितेन स्वहेतुना वायुना मिलितं वातरक्तम्
उच्यते । ननु चैतस्य संप्राप्तिरुक्ता सुश्रुतेन "शीघ्रं
रक्तं दुष्टिमायाति तच्च वायोर्मार्गं समुपरुद्ध्याशु वात ।
क्रुद्धोऽत्यर्थं मार्गरोधात् स वायुरत्युद्रिक्तं दूषयेद्रक्त-
माशु" । अत्र प्रथमं रक्तस्य दुष्टत्वेन रक्तवातमिति
व्यपदेष्टुमुचितं भवत्यत आह तत्प्राबल्यादिति ।
तस्य वातस्य दोषत्वेन प्राधान्याद्वातरक्तमिति व्यप-
दिश्यते । पूर्वरूपमाह "स्वेदोऽत्यर्थं न वा कार्ष्ण्यं
स्पर्शाज्ञत्वं क्षतेऽतिरुक् । सन्धिशैथिल्यमालस्यं सदनं
पिडकोद्गमः । जानुजङ्घोरुकट्यंसहस्तपादाङ्गस-
न्धिषु । निस्तोदः स्फुरणं भेदो गुरुत्वं सुप्तिरेव च ।
कण्डूः सन्धिषु रुग्दाहो भूत्वा नश्यति चासकृत् ।
वैवर्ण्यं मण्डलोत्पत्तिर्वातासृक्पूर्वलक्षणम्" । अथाधि-
कवातस्य रक्तस्य लक्षणमाह "वातेऽधिकेऽधिकं तत्र
शूलस्फुरणतोदनम् । शोथस्य रौक्ष्यं कृष्णत्वं श्याव-
ताद्वृद्धिहानयः । धमन्यङ्गुलिसन्धीनां सङ्कोचोऽङ्ग-
ग्रहोऽतिरुक् । शीतद्वेषानुपशयौ स्तम्भवेपथुसुप्तयः" ।
तत्र पादयोः शूलादिकमधिकम् यत आह सुश्रुतः
"स्पर्शोद्विग्नौ तोदभेदप्रशोषौ स्वापोपेतौ वातरक्तेन
पादाविति" । अत्र सुप्ति स्पर्शाज्ञता । अधिकरक्तं वात-
रक्तमाह "रक्ते शोथोऽतिरुक् तोदस्ताम्रश्चिमिचिमा-
यते । स्निग्धरूक्षैः शमं नैति कण्डूक्लेदसम-
न्वितः" । अधिकपित्तं तदाह "पित्ते विदाहः संमोहः
स्वेदो मूर्च्छा मदस्तृषा । स्पर्शासहत्वं रुग्दाहः शोथपाको
भृशोष्णता" । विदाहश्च पादयोरेव बोद्धव्यः यत आह
सुश्रुतः "पित्तासृग्भ्यां सम्पदाहौ भवेतामत्यर्थोष्णौ रक्त-
शोथौ मृदू च" । पादाविति शेषः । अधिककफं त-
दाह "कफाधिक्ये तु गुरुता सुप्तिः स्निग्धत्वशीतता" ।
गुरुतादयः पादयोरेव यत आह सुश्रुतः "कण्डू-
मन्तौ श्वेतशीतौ सशोथौ पीनस्तब्धौ श्लेष्मदुष्टे तु
रक्ते" । अप्रतिक्रियमाणवातरक्तस्य उपद्रवानाह
"अस्वप्नारोचकश्वासमांसकोथशिरोग्रहाः । मूर्च्छा च
मदरुक् तृष्णाज्वरमोहप्रवेपकाः । हिक्कापाङ्गुल्य-
वीसर्पपाकतोदभ्रमक्लमाः । अङ्गुलीवक्रतास्फोटदाह-
मर्मग्रहार्बुदाः" मांसकोथो मांसगलनम् । असाध्यता-
दिकमाह "एतैरुपद्रवैर्वर्ज्यं मोहेनैकेन वापि यत् ।
अप्रकोपद्रवं याप्यं साध्यं स्यान्निरुपद्रवम् । एक-
दोषानुगं साध्यं नवं याप्यं द्विदोषजम् । त्रिदोषज-
मसाध्यं स्यात् यच्च स्युरुपद्रवाः" ।

वातरक्तघ्न पु० वातरक्तं रोगभेदं हन्ति हन–टक् । कुक्कुरद्रुमे (कुकुरसोङा) शब्दच० । [शब्दच० ।

वातरक्तारि पु० ६त० । (गुलुच) ख्यातायां गुडूच्याम्

वातरङ्ग पु० वातस्येव सततं रङ्गः चलनमस्य । चलदले अश्वत्थवृक्षे अमरः ।

वातरायण पु० वात-क्विप् ततस्तरप् वातरमयनं यस्य णत्वम् । १उन्मत्ते २प्रयोजनशून्ये पुरुषे ३काण्डे ४करपत्रे ५कूटे ६परसंक्रमे मेदि० । ७सरलद्रुमे च शब्दर० ।

वातरूष पु० वातेन रुष्यते रुष-घञ् । १वातूले २उत्कोचे ३इन्द्रचापे च मेदि० ।

वातर्द्धि पु० वातस्य ऋद्धिर्यतः । १काष्ठलोहनिर्मितभाले त्रिका० ६त० । २वायुवृद्धौ स्त्री ।

वातल पु० वातं रोगभेदं लाति ला–क । १चणके शब्दच० । २वायुकारके द्रव्ये त्रि० ।

वातव्याधि पु० वातेन देहस्थधातुभेदेन जनितो व्याधिः शाक० । वातरोगे वातशब्दे दृश्यम् ।

वातशीर्ष न० वातस्य शीर्षमिव । वस्तौ राजनि० ।

वाताटः पु० वात इवाटति अट–अच् । १सूर्याश्वे त्रिका० २वातमृगे शब्दर० ।

वाताण्ड पु० मुष्करोगविशेषे तस्य लक्षणं यथा "वृषणो दूषयेद्वायुः श्लेष्मणा यस्य संवृत । तस्य ग्रन्थ्यत्नैको रोगो वाताण्डसंज्ञकः" माधवकरः ।

वाताद पु० वातात् वातनिवृत्तयेऽद्यतेऽसौ अद–घञ् । (बादाम) फलप्रधानवृक्षे भावप्र० ।

वातापि पु० अगस्त्यनाशिते इल्वलभ्रातरि असुरभेदे । "वातापिर्भक्षितो येन वातापिश्च महासुरः । समुद्रः शोषितो येन स मेऽगस्त्यः प्रसीदतु" इति भोजनान्ते पाठ्यमन्त्रः ।

वातापिसूदन पु० वातापिं सूदयति हिनस्ति सूद–ल्यु । अगस्त्ये मुनौ त्रिका० भा० व० ९८ अ० तत्कथा दृश्या ।

वातामोदा स्त्री वातेनामोदो यस्याः । कस्तूर्याम् शब्दमा० ।

वातायन न० वातस्यायनं गतिर्येन । १गवाक्षे अमरः । वातवेगेन शीघ्रमयनं गतिरस्य । २अश्वे पुंस्त्री० त्रिका० स्त्रियां ङीष् ।

वातायु पु० वातमयते अय–उण् । हरिणे अमरः

वातारि पु० वातस्य रोगभेदस्यारिः । १एरण्डवृक्षे २शतमूल्यां ३शेफालिकायां ४यवान्यां ५भार्ग्यां ६स्नुह्यां ७दन्तीवृक्षे ८भल्लातके ९०शतद्रुवायां ११शुक- च राजनि० ।

वाताश्व पु० वात इव शीघ्रगोऽश्वः । आजानेये उत्तमे हये त्रिका० ।

वाति पु० वा–क्तिच् । १वायौ २सूर्ये ३चन्द्रे च रभसः ।

वातिक पु० वातादागतः ठक् । देहस्थधातुजन्ये रोगभेदे राजनि० ।

वातिग पु० वातिं वायुं गच्छति गम-ड । १वार्त्ताकौ २धातुवादिनि त्रि० मेदि० । गम–अच् । वातिगमोऽप्यत्र शब्दर० ।

वातिङ्गण पु० वातिं देहस्थवातं वेगात् गमयति गम–खच् मुम् च । वार्त्ताकौ त्रिका० ।

वातीय न० वाताय वातनिवृत्तये हितः छ । काञ्जिके शब्दच० ।

वातुल पु० वातानां समूहः उलच् । वातसमूहे भरतः ।

वातुलि पुंस्त्री० वा–उलि तुट् च । (वादुड्) ख्याते खगे हारा० ।

वातूल त्रि० वात+मत्वर्थे ऊलच् । १वातरोगयुक्ते उन्मत्ते अमरः । समूहार्थे ऊलच् । २वातसमूहे न० भरतः ।

वातोना स्त्री वातमूनयति ऊन–अण् । १गोजिह्वाक्षुपे राजनि० वातेभोन । २वायुहीने त्रि० ।

वात्या स्त्री वातानां समूहः यत् १वातसमूहे अमरः "वितत्य वात्यामयचक्रमभ्रमात्" नैष० ।

वात्सक न० वत्सानां समूहः वुञ् । वत्ससंघे अमरः ।

वात्सल्य न० वत्सलस्य भावः ष्यञ् । पुत्रादिषु स्नेहात्मके रसभेदे उज्ज्वलमणिः "यशोदा वत्सले परा" ।

वात्स्य पु० वत्सस्यापत्यं यञ् । गोत्रप्रवर्त्तके मुनिभेदे ।

वात्स्यायन पु० वत्सस्य गोत्रापत्यं युवा वात्स्य+फक् ततो यूनि फक् । १मुनि वत्सगोत्रापत्ये । २न्यायसूत्रभाष्यकारके पक्षिलस्वामिनि मुनौ पुं त्रिका० ।

वाद पुं स्त्री वद–घञ् । १तत्त्वबुभुत्सया कथने "प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः सिद्धान्ताविरुद्धः पञ्चावयवोपपन्नः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहो वादः" इति २गौतमोक्ते विचारात्मके वाक्यभेदे । "वादः प्रवदतामहम्" गीता ।

वादन न० वद–णिच्–कर्मणि ल्युट् । १मृदङ्गादिवाद्ये भावे ल्युट् । मृदङ्गादिना शब्दने २वादने ।

वादर न० बदरायाः कार्पासस्य विकारः अण् । कार्पाससूत्रनिर्मिते वस्त्रादौ । बदरस्येदम् कोलादिसम्बन्धिनि ।

वादरङ्ग पु० वादरं बदराकारमिव फलादिकं गच्छति गम खच् डिच्च । अश्वत्थे त्रिका० ।

वादरत त्रि० वादे विचारे रतः रम–क्त । वाक्यविवादशीले ।

वादरा स्त्री वातं वायुं राति ददाति रा–क पृषो० तस्य द [कार्पास्याम् शब्दर०।

वा(बा)दरायण पु० ब(बा)दरीप्रधानं स्थानं बादर तदयनं स्थानं यस्य। नित्य ब(ब)दरिकाश्रमवासिनि वेदव्यासे। अपत्ये स्वार्थे इञ्। बा(बा)दरायणिरप्यत्र शब्दच०। अपत्ये इञ्। बा(बा)दरि व्यासपुत्रे शुकदेवे। [मधुयष्टौ शब्दच।

वादल न० वात लाति आदत्ते ला–क पृषो० तस्य दः।

वादाम न० वातमपि हिनस्ति अम–अण् पृषो० तस्य म। स्वनामख्याते फलभेदे भावप्र०।

वादि त्रि० वद–इञ्। विदुषि उणादिकोष। [शब्दर०।

वादिर न० वद–णिच्–किरच्। ब(ब)दरीसदृशफलके वृक्षे

वादित्र न० वद–णिच्–इत्र। मृदङ्गादिवाद्ये अमरः।

वादिन् त्रि० वदति वद–णिनि। १वक्तरि २वार्थिनि ३वादकथाकर्त्तरि विचारस्थले ४प्रथमपक्षप्रतिपादके च।

वाद्य न० वद णिच्–यत्। वादनीये मृदङ्गादौ अमरः। संगीतशब्दे ततादिभेद उक्तास्तत्र

तत, यथा 'अलावनी ब्रह्मवीणा किन्नरी लघु किन्नरी। विपञ्ची वल्लकी ज्येष्ठा चित्रा घोषवती जया। हस्तिका कुब्जिका कूर्मी सारङ्गी परिवादिनी। त्रिशवी शतचन्द्री च नकुलोष्ठी च ढंसवी। औदुम्बरी पिनाकी च निबन्धः शुष्कलस्तथा। गदावारणहस्तश्च रुद्रोऽथ स्वरमण्डलः। कपिलासो मधुस्यन्दी घोणेत्यादि तत भवेत्'। अलावनी यथा "कनिष्ठिकापरिध्यार्द्ध मध्यच्छिद्रेण संयुतः। दशयष्टिमितो दण्डः खादिरो वैणवोऽथ वा। अध करभवामूर्द्धे हस्तावस्थाभियो-मित। नवाङ्गुलादधश्छिद्रोपरिचन्द्रार्द्धसन्निभाम्। निवेशयेत्। द्वादशानिवेशन्तु ककुभां मध्यानाञ्चकम् निवेशयेत्। तुम्बिकावेधमध्येन सूत्रविस्तार दण्डक मनोहरम्। तुम्बिकावेधमध्येन दण्डच्छिद्रे च निर्मिताम्। अलावुमध्यगां डोरीं कृत्वा खल्लान्तु कालिकाम्। तथा सवेष्ट्य तन्मध्ये कालिका भ्रामयेत्तत। यथा स्यादिष्टलाला तुर्वस्य करभोपरि। पञ्चाङ्गुलिषु सलन्यालाबु खल्लाञ्च बन्धयेत्। कौशाननिर्मिता पट्टमयी खवल्लाथ वा। समा, स्वल्पा दृढ़ा तत्र तन्त्री देया विचक्षणैः। यतह्रस्वपञ्चयोगिन्यलावनी प्रकीर्त्तिता। विन्दुना न समुपेत तुम्बं निःक्षिप्य वर्मणि। मध्यमानामिकाभ्याञ्च वाद्या दक्षिणपाणिना। तारे मन्द्रे च घोषे च त्रिस्थाने विन्दुरिष्यते। तन्त्रीमूल समुत्पन्न वामाङ्गुष्ठेन धारयेत्। ततस्ताभिस्तु सर्वाभिः स्वरग्रन्थिविधीयते।. त्रिसरो दक्षिणः पाणिर्वामस्य च स्वरः। अलावन्यां स्थिता ज्ञेयाः सप्त षड्जादयः स्वराः। रागव्यक्तिर्यथा रागे भवेत् षड्जादिभेदतः। ग्रामव्याप रागव्यक्तिर्यथा रागे भवेत् षड्जादिभेदतः। इयमलावनी प्रोक्ता मनविभेदाच तथापि विधीयते। इयमलावनी प्रोक्ता मन- श्रवणरञ्जनी। मतङ्गा सारदा देवी सोयाद्रूपेण सं- स्थिता"। शुषिरं वंशशब्दे उक्तम्। आनद्ध यथा

"आनद्धे मर्द्दलः श्रेयान् इत्युक्तं भरतादिभिः। पर्यवमदृष्टालाबुरजपटहढक्काविश्वकोदर्पवाद्यं कदाटमठभेरी स्यात् कुडुक्का वजाह्व मवल्ल। करटक्कमठभेरी स्यात् कुडुक्का भ्रमधुरशिभल्लीडुक्कलीदौण्डिमामा। कलडुक्का कटस्त्रिमडुडु कुण्डलीकलुनामा रणमियटवाद्यं दुन्दुभी च रञ्ज। क्वचिदपि ठुड्डको स्यात् दर्द्दरं बाह्यपाहु प्रकटितमतमन्यं वाद्यमित्यं जगत्याम्। त्रिपुरमथनकर्त्ताण्डवे तत् प्रयाण्ये ततमथ सुषिरस्थानद्धमित्यं चतन्न। मर्द्दलः खादिर श्रेष्ठो हीनः स्यादन्यदारुजः। रक्तचन्दनजो वाद्यो गम्भीरध्वनिकृत्तके। सार्द्धहस्तप्रमाणन्तु दैर्घ्यमस्य विधीयते। त्रयोदशाङ्गुलं वाममथ वा द्वादशाङ्गुलम्। दक्षिणञ्च भवेद्धीनमेकेनाङ्गुलेन वा। कराणमदनो मध्ये चैव पृथुर्भवेत्। यस्मादीयो भवेत् मलाघ्वर्ण करणं मतम्। मृत्तिकानिर्मितश्चैव मृदङ्गः परिकीर्त्तितः। घातयेत् खराल वाद्ये वादनार्थञ्च मर्द्दले। विभूतिं भक्तं केन्दुकेन च समतम्। यद्वा चिपीटकं दिकं भक्तं केन्दुकेन च समतम्। सर्वमेकत्र पिष्टन्तु पञ्चद्रैय ओदनीयस्तनिर्मितम्। वामास्ये पूरिकां कृत्वा लेपं दद्याच्च दक्षिणे। एव मर्द्दलक प्रोक्तः सर्ववाद्योत्तमो मतः। अस्य संयोगमासाद्य सर्वं वाद्यञ्च शोभते। एतदस्य शीलकार्थे दशमङ्गुल विदुः"। मर्द्दलं त्रयोदशाङ्गुलवामास्यो द्वादशाङ्गुलदक्षिणास्य। मुरजस्तु त्रयोदशाङ्गुलवामास्यः सप्तदशाङ्गुलदक्षिणास्य, मर्द्दलमुरजयोरयं भेदः। घन यथा। "चतुरस्रं विरलञ्च द्विविधं घनवाद्यकम्। गीतानुगमचतुरस्रं विरलं ग्रामसंश्रयम्। करताल कांस्यताल जयघण्टोऽथ शुक्तिका। कम्पिका पत्र वाद्यञ्च पटुतोय च घर्घरम्। भञ्झाताल मञ्जीरकर्त्तर्युत्कर इत्यपि। द्वादशैते सनोढ्रेण कथिता घनसञ्ज्ञका। त्रयोदशाङ्गुलव्यासौ शुद्धकांस्यविनिर्मितौ। मध्यस्थौ समाकारौ तन्मध्ये रज्जुगुम्फितौ।

पद्मिनीपत्रसदृशौ कराभ्यां रज्जुयन्त्रितौ। करतालावुभौ वाद्यौ पाठैर्भरटकैरिति। यद्वा लयोदयपरव्याम यक्षयशोन्मितम्। यवपत्रकगम्भीरं मध्ये च यवपत्रकम्। निम्नतं वर्त्तुलं निम्नं यवस्तवमितं ततः। शृङ्गतो मध्यदेशे च शिरश्छिद्रसमाकृति। घण्टापञ्चैरनिर्दिष्टशुद्धकांस्यविनिर्मितम्। संदंशाङ्गुलिसंश्लिष्टसदीर्घमधुरध्वनिम्। घनानुसारि संदंशं दृढं शुभ्रं मनोहरम्। काश्मीरादिषु सम्भूतं ताल बाहुर्मनोविधः। सुनादं दक्षिणं तालं ततो हीनस्वनं वामकम्। कुर्वीत तद्द्वयं कार्यं तर्ज्जन्यङ्गुष्ठयोर्गतम्। वामहस्तस्थतालस्य मध्यमं चलितादितम्। तिर्यगदक्षिणतालस्य पश्चिमभागेन ताडयेत्। तालादौ वाद्येनैव स्रुतदीर्घप्लुतैः"। अन्योऽपि अत्र विस्तरभयान्नोक्तम्। "चर्मवाद्यमध्यभागाः काश्चिन्नोर्मिमविन्द्योः। आम्रस्था नाम्नशिला च सम्पामद्वयोरपि। लग्नमाहर्म्महमीपा पुरोहाश्मकोवधे। ततं चर्म्ममानद्धं घनस्तु सुषम्मर्ना। अथ वाद्यमर्धंपातमिति पौराणिकी स्मृतिः।" तत्र वाद्यानां देवता गन्धर्वाश्च योनिरम्। वाद्यं राक्षसाना किन्नरायां घन विदुः" सङ्गीतदा०

वाद्यभाण्ड न० कर्म०। वाद्यनीयपात्रे।

वा(बा)ध विघाते भ्वा०आत्म०सक०सेट्। वा(बा)धते अवा(बा)धिष्ट। ऋदित् न चङि ह्रस्वः।

व(बा)ध पु० वा(बा)ध-घञ्। १प्रतिरोधे २प्रतिबन्धे न्यायोक्ते प्रमाणान्तरेण साध्ये ३हेत्वाभासभेदे। भावे अ। वा(बा)धापि ४पीडायाञ्च स्त्री अमरः ल्युट्। वा(बा)धनमप्यत्रार्थे न० ह्रस्व०।

वाधूक्य न० वधूर्वाघु तत् दुक् च। विवाहे त्रिका०।

वार्ध्रीणस पु० वार्ध्री नस्+पृषो०। खड्गिनि गण्डकेन च।

वान न० वन-ण्वुल्। १शुष्कफले अमरः। २शुष्के त्रि० मेदि०। वनस्येदम् अण्। वा व्य्। ३वनसमूहे त्रि० ४सुरङ्गेभ० न०। वे-भावे करणादौ ल्युट्। ५गमनकर्मणि ६वन्टे। वे-भावे दो ल्युट्। ७सती मेदि०। ८सार ९ताम्बूले कटाक्षे १०चोरे ११जम्बुबीरे १२जम्बीरे १३तालशि० १४सर्वाके। १५मितिकाचकरे भो० शब्दा०।

वानप्रस्थ पु० वाने वनसमूहे प्रतिष्ठति स्था-क। १मधूकवृक्षे २पलाशवृक्षे। वनस्य वा वार्द्धिमित्यादि "गृहस्थस्तु यदा पश्येद् वलीपलितमात्मनः। पुत्रेषु भार्यां निक्षिप्य वनं गच्छेत् सहैव वा" इत्युक्ते ३आश्रमभेदे मेदि०। स च द्विविधः पचमानः अपचमानश्च। तत्र पचमानः अग्निपक्वभुक्। अपचमानस्तु दन्तोलूखलिकः।

तस्य धर्मा यथा "भूस्थः मूलफलाशित्वं स्वाध्यायस्तप एव च। संविभागो यथान्यायं धर्मोऽयं वनवासिनः। तपस्यति योऽरण्ये यजेद्देवान् जुहोति च। स्वाध्याये चैव निरतो वनस्थस्तापसो मतः। तपसा कर्षितोऽत्यर्थं यस्तु ध्यानपरो भवेत्। सन्न्यासीह, स विज्ञेयो वानप्रस्थाश्रमे स्थितः" गारुडे ४९अ०। याज्ञवल्क्य उवाच "वानप्रस्थाश्रमं वक्ष्ये तद् शृण्वन्तु महर्षयः। पुत्रेषु भार्यां निक्षिप्य वनं गच्छेत् सहैव वा। वानप्रस्थो ब्रह्मचारी साग्निः सोपासनः क्षमी। अफालकृष्टेनाग्नींश्च पितृदेवातिथींस्तथा। भृत्यांस्तु तर्पयेत् श्मश्रुजटालोमभृदात्मवान्। दान्तः स्त्रिषवणस्नायी निवृत्तश्च प्रतिग्रहात्। स्वाध्यायवान् ध्यानशील सर्वभूतहिते रतः। अह्नो मासस्य षण्णां वा कुर्यादापरिचयम्। तथा अश्वेशयुक्ते भवेत् काल अतादिना। पक्षे मासे तु मासोयाहन्तो भूमिकौ भवेत्। चान्द्रायणी स्वपेद्भूमौ कर्म कुर्यात् फलादिना। ग्रीष्मे पञ्चाग्निमध्यस्थो वर्षासु स्थण्डिलेशयः। आर्द्रवासास्तु हेमन्ते योगाभ्यासाहिनं भवेत्। १०२ अ०। "अटित्यमग्निहोत्रं भूशय्याजिनधारणम्। वने वासः पयोमूलनीवारफलवृत्तिता। प्रतिग्रहनिवृत्तिश्च त्रिस्नानं ब्रह्मचारिता। देवतातिथिपूजा च धर्मोऽयं वनवासिनः। २१५ अ०। "एवं गृहाश्रमे स्थित्वा द्वितीयभागमायुषः। वानप्रस्थाश्रमं गच्छेत् सदारः साग्निरेव च। निःक्षिप्य भार्यां पुत्रेषु गच्छेद्वनमथापि। दारश्चित्तस्य चात्मा सर्वोत्सवविवर्जितः। प्राजापत्य पूर्वाह्णे प्रयतो जोतरायणे। गत्वारण्यं नियमानपः कुर्यात् दवाग्निः। पयमूलानि चाहार नित्यमाहारमाहरेत्। यटाकारी भवेन्न पूजयेत् पितृदेवताः। पूजयेदतिथिं नित्यं स्नात्वा चाभ्यर्चयेत् सुरान्। ग्रामादाहृत्य चाश्नीयादष्टौ ग्रासान् वनाश्रितः। जटाश्च बिभृयान्नित्यं नखरोमाणि नो सृजेत्। स्वाध्यायं सर्वदा कुर्यात् नियच्छेद् वाचमन्यतः। अग्निहोत्रञ्च जुहुयात् पञ्च यज्ञान् समाचरेत्। तत्पूर्वैर्विविधैर्मेध्यैः शाकमूलफलेन वा। चीरवासा भवेन्नित्यं स्नायात् त्रिषवणं शुचि। सर्व-

भूतानुकम्पी स्यात् प्रतिग्रहविवर्जितः। दर्शेन पौर्णमासेन यजेत नियतं द्विजः॥ ऋक्ष्वेष्ट्याग्रयणे चैव चातुर्मास्यानि चाहरेत्। उत्तरायणञ्च क्रमशो दक्षस्यायनमेव च॥ वासन्तशारदैर्मेध्यैर्मुन्यन्नैः स्वयमाहरेत्। पुरोडाशांश्चरूंश्चैव द्विविधं निर्वपेत् पृथक्॥ देवताभ्यश्च तद्धुत्वा वन्यं मेध्यतरं हविः। शेषं समुपभुञ्जीत लवणञ्च स्वयंकृतम्॥ वर्जयेन्मधुमांसादि भौमानि कवकानि च। भूस्तृणं शिग्रुकञ्चैव श्लेष्मातकफलानि च॥ न फालकृष्टमश्नीयादुत्सृष्टमपि केनचित्। न ग्रामजातान्यार्त्तो वा पुष्पाणि च फलानि च॥ श्रावणेनैव विधिना वह्निं परिचरेत् सदा। न द्रुह्येत् सर्वभूतानि निर्द्वन्द्वो निर्भयो भवेत्॥ न नक्तं किञ्चिदश्नीयाद्रात्रौ ध्यानपरो भवेत्। जितेन्द्रियो जितक्रोधस्तत्त्वज्ञानविचिन्तकः॥ ब्रह्मचारी भवेन्नित्यं न पत्नीमपि संश्रयेत्। यस्तु पत्न्या वनं गत्वा मैथुनं कामतश्चरेत्। तद्व्रतं तस्य लुप्येत प्रायश्चित्ती भवेद् द्विजः॥ तत्र यो जायते गर्भो न संस्पृश्यो द्विजातिभिः। न हि वेदाधिकारोऽस्य तद्वंश्येऽप्येवमेव हि॥ अधः शयीत सततं सावित्रीजप्यतत्परः। शरण्यः सर्वभूतानां संविभागपरो भवेत्॥ परीवादं मृषावादं निद्रालस्यं च वर्जयेत्। एकाग्निरनिकेतः स्यात् प्रोक्षितां भूमिमाश्रयेत्॥ मृगैः सह चरेद्वासं तैः सहैव च संवसेत्। शिलायां शर्करायां वा शयीत सुसमाहितः॥ सद्यः प्रक्षालको वा स्यात् माससञ्चयिकोऽपि वा। षण्मासनिचयो वा स्यात् समानिचय एव वा॥ नक्तञ्चान्नं समश्नीयाद्दिवा वाहृत्य शक्तितः। चतुर्थकालिको वा स्यात् स्याद्वा चाष्टमकालिकः॥ चान्द्रायणविधानैर्वा शुक्ले कृष्णे च वर्त्तयेत्। पक्षे पक्षे समश्नीयात् यवागूं क्वथितां तथा॥ पुष्पमूलफलैर्वापि केवलैर्वर्त्तयेत् सदा। स्वाभाविकैः स्वयंशीर्णैर्वैखानसमते स्थितः॥ भूमौ वा परिवर्त्तेत तिष्ठेद्वा प्रपदैर्दिनम्। स्थानासनाभ्यां विहरेन्न क्वचिद्धैर्यमुत्सृजेत्॥ ग्रीष्मे पञ्चतपास्तद्वद्वर्षास्वभ्रावकाशिकः। आर्द्रवासास्तु हेमन्ते क्रमशो वर्द्धयंस्तपः॥ उपस्पृश्य त्रिषवणं पितॄन् देवांश्च तर्पयेत्। एकपादेन तिष्ठेत मरीचीन्वा पिबेत् सदा॥ पञ्चाग्निर्धूमपो वा स्यादूष्मपः सोमपोऽथ वा। पयः पिबेत् शुक्लपक्षे कृष्णपक्षे तु गोमयम्॥ शीर्णपर्णाशनो वा स्यात् कृच्छ्रैर्वा वर्त्तयेत् सदा। योगाभ्यासरतो वा स्याद्रुद्राध्यायी भवेत् सदा॥ अथर्वशिरसोऽध्येता वेदान्ताभ्यासतत्परः। यमान् सेवेत सततं नियमांश्चाप्यतन्द्रितः॥ कृष्णाजिनी सोत्तरीयः शुक्लयज्ञोपवीतवान्। अथ चाग्नीन् समारोप्य स्वात्मनि ध्यानतत्परः॥ अनग्निरनिकेतः स्यान्मुनिर्मोक्षपरो भवेत्। तापसेष्वेव विप्रेषु यात्रिकं भैक्षमाहरेत्॥ गृहमेधिषु चान्येषु द्विजेषु वनवासिषु। ग्रामादाहृत्य वाश्नीयादष्टौ ग्रासान् वने वसन्॥ प्रतिगृह्य पुटेनैव पाणिना शकलेन वा। विविधाश्चोपनिषद आत्मसंसिद्धये जपेत्॥ विद्याविशेषान् सावित्रीं रुद्राध्यायं तथैव च। महाप्रास्थानिकञ्चासौ कुर्य्यादनशनन्तु वा॥ अग्निप्रवेशमन्यद्वा ब्रह्मार्पणविधौ स्थितः। ये तु सम्यगिममाश्रमं शिवमाश्रयन्त्यशुभपुञ्जनाशनम्। ते विशन्ति परमैश्वरं परं यान्ति चैव जगतोऽस्य संस्थितिम्” कूर्मपु० २६ अ०।

**वानर** पुंस्त्री० वानं वनसम्बन्धि फलादिकं राति गृह्णाति रा—क। स्वनामख्याते पशुभेदे अमरः स्त्रियां ङीप्।

**वानरप्रिय** पु० ६त०। क्षीरिवृक्षे रत्नमा०।

**वानराघात** पु० वानराणामाघातो यत्र। लोध्रवृक्षे शब्दच०।

**वानरी** स्त्री वानरस्य प्रियम् भक्ष्यत्वात् अण् ङीप्। १शूकशिम्बायाम् शब्दर०। वानर+स्त्रियां ङीप्। २वानरयोषिति। [२वानराधीशे वानरनाथादयोऽप्यत्र।

**वानरेन्द्र** पु० वानर इन्द्र इव। १सुग्रीवे शब्दर० ६त०।

**वानल** पु० वानं वनभावं निश्चितं लाति ला—क। (बाबुइ) कृष्णभेदे शब्दच०।

**वानस्पत्य** पु० वनस्पतेरयम् प्रतिरूपः पुष्पाज्जातफलत्वात्। पुष्पजातफलके आम्रादौ वृक्षे अमरः।

**वानायु** पु० वनायु+पृषो०। देशभेदे (आरब) शब्दर०।

**वानायुज** पुंस्त्री० वानायुदेशे जायते जन—ड। घोटकभेदे च (आरबी) अमरः स्त्रियां ङीप्। [अमरः।

**वानीर** पु० वन—ईरन् स्वार्थेऽण्। १वेतसे २वञ्जुलवृक्षे

**वानीरक** पु० वानीर इव इवार्थे कन्। मुञ्जतृणे राजनि०।

**वानेय** न० वने जले भवः ढक्। कैवर्त्तीमुस्तके अमरः।

**वान्त** त्रि० वम—क्त। उद्गीर्णे “वान्ताशीत्युच्यते बुधैः” उद्भटः।

**वान्तिहृत्** पु० वान्तिं वमनरोगं हरति हृ—क्विप्। (मयना) ख्याते वृक्षे शब्दच०। [राजनि०

**वान्तिदा** स्त्री वान्तिं वमिं ददाति दा—क। [illegible]

**वाप** पु० वप—घञ्। १क्षेत्रादौ बीजादेः २वपने ३मुण्डने च।

वापदण्ड पु० उप्यतेऽनेन वप–करणे घञ् कर्म०। वेमन तन्तुवपनदण्डे अमर। [श्यामभेदे न० राजनि०।
वापित त्रि० वप–णिच्–क्त। १बीजाकृते २मुण्डिते मेदि०।
वापि(पी) स्त्री वप–इञ् वा ङीप्। 'हृ मयात् उपगता वापी' इत्युक्तलक्षणे १जलाशयभेदे जलाशयशब्दे दृश्यम् २जलाशयमात्रे च 'वापीं स्नातुमितो गतासि' इति काव्यप्र०। "यो वापीमथवा कूपं देशे वारिविवर्जिते। खानयेत् स दिवं याति विन्दौ विन्दौ शतं समाः" कल्पतरौ वायुपु०। तज्जलगुणा 'वाप्यं गुरु कटुक्षारं पित्तलं कफवातजित्' राजवल्लभः। "वापीकूपतडागं वा प्रासादं वा निकेतनम्। न कुर्याद् द्विजमुख्येभ्यो नैर्ऋते कूपकर्म तत्। वाप्यां जलविभक्ताः पीयमाने जले प्रिये। स्थानस्य पार्श्वे भागे वापीकूपतडागकम्। अग्निदाहं सदा कुर्यात् समानुपचयप्रदम्। नैर्ऋते पीयमानन्तु स्थानस्य दुःखितो भवेत्। कस्यापि तस्य पीत्वा पति म्रियते भामिनि" इतीपु०।
वापीह पु स्त्री० वाप्यां तमस्सजल जहाति हा–क। चातके विहगे त्रिका०। स्त्रियां ङीप्।
वाप्य न० वाप्यां भव यत्। १कुष्ठौषधे अमर। २वापीभवे वप–यत्। ३वपनीये च त्रि०।
वाम न० वा–मन्। १धने मेदि० २वामरूपे जटा०। ३स्मरे अमर ४मनोज्ञे ५सव्यभागस्थे त्रि० ६अधमे त्रि० त्रिका०। ७अप्रशस्ते न०। तन्त्रोक्ते सदाचारविरुद्धे १०मद्यादिपञ्चमकाराचारे च पु० कुलाचारशब्दे ३१४८पृ० दृश्यम्। ११वामाक्षि स्त्री अमर। १२दुर्गायां स्त्री। "वाम विरुद्धरूपन्तु विपरीतन्तु गीयते। वामेन पूज्यते देवी वामा तेन मता बुधैः" इतीपु०। "वामात् वामगानित्यमाराध्य सदा पूजयेत्। तत्र वामभैरवी देवीयुपचारं सदैव च। दक्षिणभैरवी च्यायी तार्या विपरीतमेतीयम्। प्रवाश्च वामभावेन दशीत विपरीतमेव। यत्र विपरीतादौ यत्र द्वारि मध्यमा। देवी च दक्षिणा दक्षिणभावात् दक्षिणस्था ततः। या पुनः पूज्यमाना तु देवादीनां तु पूजिता। बलमाम यत्र धने या वामा तु प्रकीर्तिता" ब्रह्म० नन्द०।
वामदेव पु० ब्रह्म। मन्त्रद्रष्टमुनिभेदे अमर।
वामन त्रि० वम–णिच्–ल्यु–अमु वा। १दैर्घ्यरहितदेहे खर्वे अमर। २अङ्कोटवृक्षे ४विष्णुवामनार्थे प्रकृत्युते कृष्णावतारभेदे मेदि० तत्कथा हरिवं० २६१ अ० दृश्या। पाणिनिसूत्रव्याख्याकारक वृत्तिकारक पुराणभेदे च। ६हस्ते त्रि० अमर स्त्रियां ङीप्। "वामनीं मूर्तिमाद्य"।
वामलूर पु० वाम लुनाति लू–रक्। वल्मीके अमर।
वामलोचना स्त्री० वामे सुन्दरे लोचने यस्याः। स्त्रीभेदे अमर।
वामवेध पु० वामः प्रतिकूलो वेधः। ज्यो तथोक्ते गोचरस्य ग्रहाणां स्थानाद्यपरिस्थानविशेषस्थग्रहाभेदजात योगभेदे 'वामवेधाधिना स्वग्रामना अयनो' इति ज्योतिषम् गोचरशब्दे २६८२ पृ० दृश्यम्।
वामाचार पु० वाम वेदादिविरुद्धं आचारः। तन्त्रोक्ते मद्यमांसादिसेवनरूपे आचरणे। कुलाचारशब्दे दृश्यम्।
वामापीडन पु वाम यथा तथा आपीड्यते भूपृष्ठतोऽनेन आ+पीड–ल्युट्। पीलुवृक्षे शब्दच०।
वामावर्त्त त्रि० वामतः आवर्त्तते आ–वृत अच्। १वाममार्गचारे चलिते पदार्थे। भावे घञ्। २वाममार्गचलने पु०।
वामिल त्रि० वाम+अस्त्यर्थे स्वार्थे वा इलच्। १दाम्भिके २वामे च शब्द०।
वामी स्त्री वम–गौरा० ङीष्। १वडवायाम् "कपोद्भवाभीः मतवाहितायाः" रघु०। २रासभ्याः ३उष्ट्र्याः ४करभ्याश्च मेदि०। [ तदुपातायां नाड्याम्।
वामोरू स्त्री वामौ सुन्दरौ ऊरू यस्याः ऊङ्। प्रशस्तो
वाय पु० वे–घञ्। वयन (वाना)। [वायदण्डे दिक्पाल।
वायदण्ड पु० वायते ऽनेन वे–करणे घञ् कर्म०। वम
वायसी स्त्री वायोरिव गव स्त्रियां ङीप् यवाप। १वायु ध्वाङ्क्षया स्त्रियां २काकोल्यां ३काकमाचिकायां त्रिका० च जटा०।
वायव्य त्रि० वायुर्देवताऽस्य वायु+यत्। १वायुदेवताके पश्चादौ वायव्य श्वेतमालभेत" श्रुतिः। २वायुसम्बन्धिनि च
वायस त्रि० वय गत असच्। १काके वाय गमन अति कौ–क। २अगुरुवृक्षे ३श्रीवासे च मेदि०।
वायसविद्यिक त्रि० वायस वद्यां वेत्ति ठक्। वायसेङ्गितज्ञ प्रश्न शुभाशुभ विज्ञे।
वायसादनी स्त्री वायसैः अद्यते अद–ल्युट्, ङीप्। १काकतुण्ड्यां २महाज्योतिष्मत्यां राजनि०।
वायसाराति पु० इन०। पेचके अमर।
वायसी स्त्री ३ वयस्येदमण् ङित्वात्। १काकोदुम्बरिका

याम् ३काकमाच्यां च मेदि० ४महाज्योतिष्मत्यां ५काक-
नासायां ६काकतुण्ड्यां च राजनि० ।

वायसेक्षु पु० वायसानामिक्षुरिव प्रियः । काशतृणे राजनि०

वायसोली स्त्री वायसमोलति ओड-अच् उपे अण् ङीप् लः गत्वे० गौरा० ङीष् । काकमाचप्राम् शब्दर० । स्वार्थे क तत्रैव ।

वायु पु० वा-उण् । १स्पर्शगुणके पञ्चभूतमध्ये भूतभेदे २उत्तरपश्चिमविदिगधिपतौ ३देवभेदे ४देहस्थधातुभेदे च अनिलशब्दे १६४ पृ० दृश्यम् ।

वायुगुल्म पु० वायुना गुल्म इव । जलभ्रमे त्रिका०

वायुदारु पु० वायुना दीर्य्यतेऽसौ दृ-उण् । मेघे त्रिका० ।

वायुपुत्र पु० ६त० । १हनुमति २भीमे च वायुसुतादयोऽप्यत्र

वायुफल न० वायुना फलति प्रतिफलति फल-अच् । १इन्द्र-चापे २करकायां च मेदि० ।

वायुभक्ष पुंस्त्री० वायुं भक्षति भक्ष-अण् । १सर्पे राजनि० । स्त्रियां ङीष् । ल्यु । वायुभक्षणोऽप्यत्र । वायुभक्ष्योऽप्यत्र ।

वायुभक्ष्य तत्रार्थे पुंस्त्री० स्त्रियां टाप् । [शब्दर० ।

वायुवर्त्मन् न० । वायोर्वर्त्म सञ्चारमार्गो यत्र । आकाशे

वायुवाह पु० वायुना उह्यते वह-घञ् । धूमे हेमच० ।

वायुवाहिनी स्त्री वायुं देहस्थवायुं वाहयति सञ्चारयति वह-णिच्-णिनि । वायुसञ्चारिण्यां देहस्थशिरायाम्- [भरत ।
कायशब्दे १८१६ पृ० दृश्यम् ।

वायुसख पु० वायोः सखा टच् अमरः । अग्नौ

वायुसखि पु० वायुः सखा यस्य । अग्नौ अमरः ।

वाय्वास्पद न० ६त० । वायुसञ्चारस्थाने आकाशे धनञ्जय ।

वार् न० वृ-क्विप् । जले अमरः ।

वार पु० वृ-घञ् । १समूहे २अवसरे अमरः । ३स्वयोग्यकाले (पाला) "वारोऽङ्गराजस्य" सा० द० । ४द्वारे ५शिवे ६कुब्जवृक्षे ७क्षणे मेदि० । वार+स्वार्थे अण् । ८जलसमूहे न० । ९सूर्य्योदयावधिकृत दिने पु० यथा रविवार रविस्वामिकं दिनम् । तदानयनञ्च सू० सि०
"मन्दादधः क्रमेण स्युश्चतुर्था दिवसाधिपाः । वर्षाधिपतयस्तद्वत् तृतीयाश्च प्रकीर्त्तिताः । ऊर्ध्वक्रमेण शशिनो मासानामधिपाः स्मृताः । होरेशाः सूर्य्यतनयादधोऽधः क्रमशस्तथा ।" रङ्ग० "शनेः सकाशादधः कक्षाक्रमेण चतुर्थसंख्याका ग्रहा दिनाधिपतयो वारेश्वरा भवन्ति । यथा शनिरविचन्द्रभौमबुधगुरुशुक्रा इति । वर्षेशाः षष्ट्यधिकशतत्रयदिनात्मकस्य स्वामिनस्तद्व-न्मन्दादधः क्रमेण तृतीयसंख्याका ग्रहा उक्ताः । चः समुच्चयार्थे । तत्क्रमश्च यथा शनिभौमशुक्रचन्द्रगुरु-सूर्य्यबुधा इति । चन्द्रात् सकाशादूर्द्ध्वकक्षाक्रमेण ग्रहा मासानां त्रिंशद्दिनात्मकानां स्वामिनः कथिताः । तत्क्रमश्च चन्द्रबुधशुक्ररविभौमगुरुशनय इति । शनेः सकाशादधोऽधः क्रमतः अध क्रमेण होरेशाः "होरेति लग्नं भगणस्य चार्द्धम्" इत्युक्तलग्नार्द्धभागात्मकहोरायाः दिने द्वादश रात्रौ द्वादशेत्यहोरात्रे चतुर्विंशति-होराणामित्यर्थः । होरा सार्द्धद्विनाडिका । इति षष्टिघटिकात्मकेऽहोरात्रे चतुर्विंशतिहोराणामि-त्यर्थे स्वामिनस्तथा मासेश्वरवदध्यवसिताः कथिताः । यथा तत्क्रमः शनिगुरुभौमरविशुक्रबुधचन्द्रा इति । अत्र शनेः सर्वोर्द्ध्वस्थत्वाच्चन्द्रस्य सर्वाधःस्थत्वात् तास्था-दध ऊर्द्ध्वक्रमः क्रमेणोक्तः चन्द्रपक्षाणामधिपानामुप-गमे विनिगमनाविरहापत्तेः । न तु शनेरारभ्या-वधित्वेन सूर्य्यादौ दिनवर्षहोराणां स्वामित्वं न वा चन्द्रस्यादावधित्वेन सूर्य्यादौ मासेशत्वं पूर्व-स्वल्लोकानीतनदोषैर्विरोधापत्तेः । कल्पोपपत्तिः । हो-राकल्पनाना क्रान्तिवृत्तेऽध क्रमेण मेषादीनां सम्भवा-दूर्द्ध्वकक्षातोऽधः क्रमेण होरात्वं युक्तम् । प्रथमहो-रायां चतुर्विंशतिहोराः । तत्र यस्या होरेशा राशौ चतुर्विंशतिहोराः । अतः प्रथमहोराशा गता चतुर्थी होरा द्वितीयदिनप्रारम्भे स एव प्रथम-होरेशत्वाद् द्वितीय दिन आरम्भ । एवमुत्तरत्रापि । एव-मेतद्वारक्रमेण सावनवर्षे त्रयो वारा अधिका इति पूर्व-वर्षेशाद्वित्तमवर्षेशोऽध कक्षाक्रमेण तृतीय उत्तरोत्तरम् । एवं सावनमासे द्वौ वारौ वारक्रमेण मासेश्वरस्याधिका-विति कक्षोर्ध्वक्रमे वारक्रमेणैवान्तरितत्वात् कक्षो-र्ध्वक्रमेण मासेश्वर उत्तरोत्तरमित्युपपन्नं मन्दादि-त्यादि श्लोकद्वयम्" रङ्गनाथः ।

वारप्रवृत्तिश्च देशभेदात् भिन्नकालीना यथोक्तं सि० शि० "लङ्कोदयादूर्द्ध्वमधश्च ताभिः प्राच्यां प्रतीच्यां दिवि तत्-प्रवृत्तिः । ऊर्ध्वं तथाऽधश्च कलाभिराभिरवाग्दक्षिण-गोलमाने" मू० । "प्राच्यां ताभिर्घटीभिर्दिनप्रवृत्ति-र्लङ्कोदयादूर्द्ध्वम् भवति प्रतीच्यां तु तस्मादधः । यतो लङ्कोदये वारादि अतएव च वारादुत्तरगोलस्थे भूरो-र्ध्वघटिकाभिरूर्द्ध्वम् यतस्तदा चरखण्डं क्षितिजा-दूर्द्ध्वम । दक्षिणे त्वधः अतस्तस्योदयादधः वारप्रवृत्तिः प्रमिताः, "लङ्कानगर्य्यामुदयाच्च भानोस्तस्यैव वारे प्रथमं बभूव" "जगति तमोभूतेऽस्मिन् इत्यादौ भास्करादिभिः

सूर्य० । यस्माद्दिनप्रवृत्तिदिनवारोऽर्कोदयात् तस्मात्" । ज्योतिषेऽपि "सूर्येऽर्कसे ध्वान्तमपि स्थिते प्रदेशे सूर्ये स्थितपूर्वकम् । दिनप्रवृत्तिस्तद्वीरस्य वारस्य तस्मादुदयप्रवृत्तिः । लङ्कोदयात्स्वसूत्रात् प्रथमपरत पूर्वदेशे च पश्चात् षष्ट्या नाडिकाभिः सवितुरुदयतो वासरे वा प्रवृत्त० । षष्ट्या सूर्योदयात् प्राक् चरार्धकर्मवशात्सुमेर्वाम्यगोले पश्चात् ते सौम्यगोले युतिवियुक्ति यथाज्ञाभयो स्पष्टकाल" । अन्योऽप्याह "कश्चिद्वार सवितुरुदयात् प्राङ्करन्ये दिनार्धात् भानोरस्तसमय समयाद्वासरे वासरम् । वारस्यादि यवनाधिपतिर्दिड् मुहूर्तं निशाया लाटाचार्यं कथयति पुनश्चार्धरात्रे स्व तन्त्रे" । एष मतभेदे व्यवस्था मलमा० उक्ता यथा "द्वौ तिथ्यन्तावेकवारे यत्र च स्यात् दिनक्षयः" कूर्मपु० "एकस्मिन् वासरे स्पृष्टे तिथीनां त्रितयं यदा । तदा दिनक्षयः प्रोक्तस्तत्र साहस्रिकं फलम्" वसिष्ठ । भौमेशुक्रादिवारेषु नैकवाक्यतया वासनादनवम् वारस्य इति सूर्योदयावधिरेव भूयसि० 'सूतकाला पर्यन्तो दिनमासावधारणा । मध्यमपक्षभुक्तिश्च वासरेण प्रकीर्तिता' । अत्र दिनाधिपस्य रव्यादिभोग्य इति वार रूपं सावनगणनयाऽत्र यत्तु "रेखापूर्वापरयोः दत्वा-दिभा क्षयतिथि वारप्रवृत्तिरुक्ता सा ज्योतिषशास्त्रे कालहोरामानार्थम्" । वाराणां लक्षणविशेषविधा नार्थं भेदा यथा "चर सौम्यौ गुरुः क्षिप्रो क्रूरः शुक्रो रविर्ध्रुव । मनिश्च दारुणो सेयो भौम उग्रः शशी समः । चरक्षिप्रे यथातथ्य प्रवेश्यं च्युतधृवैः । दारुणोग्रेव योऽस्य सचिवैर्मुक्ता-शुभैः" । इति सामान्यतोऽभिधाय 'स्वराभिषेको-ऽग्निकार्येषु सूर्यवारे प्रशस्यते । सोमे तु शेषयाम च नारीचैव अलङ्कारादिकम् । सेनापत्य शौर्ययुद्ध सन्धाभावः कुजे तथा । विद्याभ्यासे बुधस्य च सर्वे च बुधे तथा । वस्त्र देवपूजा च यज्ञ दानं भरणं गुरौ । सम्यग्न्याय नाटके शुक्रे स्यात् सप्तम स्थिरा । स्थाप्य [illegible] शनौ शुभाः" मलमासत०।

वारकेर पु० वारयति ह-णिच्-एरच् । [illegible] घोटके । [illegible] युद्धे [illegible] च पु० मेदि० । [illegible] स्त्रीत्वे [illegible] हेम० ।

वारकिन् पु० वारक अस्त्यर्थे इनि । [illegible] (वादल) [illegible] च मे० ।

वारकीर पु० वारे कीर इव । १स्यालके त्रिका० वार ग्राहके २वाडवे ३यूकायां ४वणिज्यायां ५नीराजितहये च मेदि० ।

वारङ्ग पु० वृ० ह-अङ्गच् । खड्गादिमुष्टौ (मुट) श०को० ।

वारट न० पु० ह-अटच् । १क्षेत्रे त्रिका० २क्षेत्रसमूहे शब्दर० ३हंसस्त्री हेमच० टाप् ।

वारण न० वृ०—ह-ल्युट् । प्रवृत्तिप्रतिरोधे १निषेधे मेदि० २हस्त्यादिवारणे च जटा० । ३गजे पु० स्त्री० अमर० स्त्रियां ङीप् । ४साम्राह कवचे पु न० शब्दच० ।

वारणबुसा स्त्री वारण पुष्णाति पुष-क्त सुषा० षत्व च । कदल्याम् अमर ।

वारणवल्लभा स्त्री ६त० । कदल्याम् त्रिका० ।

वारमुख्या स्त्री वारे वेश्याङ्गन्दे मुख्या । सङ्घातस्था-वस्थायां वेश्यायाम् अमर ।

वारंवारम् अव्य० ह-णमुल् द्वित्वम । पौनःपुन्ये ।

वारयित्र पु० वृ० ह-इत्र । १पत्यौ हेमा० । २वारण-कर्त्तरि त्रि० ।

वारयोषा स्त्री वारस्य जनसमूहस्य योषा साधारणत्वात् । वेश्यायाम् । ६त० । वारवध्वादयोऽप्यत्र हेमच० ।

वारलोक पु० वार्यते लोकः यत्र । (वादुड़ चमची) कृपे शब्दर० । [कारवे अमर ।

वारबाण पु न० वार्यते ह वज् वारो वार्यो बाणो यस्य । वारवाणि स्त्री वार समूह वयते वय—इण् वा ङीप् । वेश्यायाम् त्रिका० । [१कदल्यां शब्दर० ।

वारवुषा स्त्री वार जलधर्म वर्तयति वृष-क । १पान्थे वारवेला स्त्री ६त० । सूर्यादिदिनविशेषे मध्यकालभेदे "[illegible] भास्करादि-वारयोः" । मलत० [illegible] वारवेला न शुभा शुभकार्येऽ[illegible] ज्योति० । [illegible] शब्दर० ।

वारांनिधि पु० वारां जलानां निधिः आधार [illegible]

वाराणसी स्त्री वरणा च असी च ताभ्यां निर्वृत्ता अण् [illegible] हेम० [illegible]

वाराह पु० वराह एव [illegible] अण् । [illegible]

वाराहकर्णी स्त्री [illegible]

वाराहपत्री स्त्री [illegible] राजनि० ।

वाराहाङ्गी स्त्री वाराहस्येवाङ्गमस्याः ङीप्। दन्तीवृक्षे भावप्र०।

वाराही स्त्री वराहस्येयमण् ङीप्। अष्टमातृकामध्ये १वराहशक्तौ "यज्ञवराहमतुलं रूपं या बिभ्रती हरेः। शक्तिः साप्याययौ तत्र वाराहीं बिभ्रती तनुम्" देवीमाहात्म्यम् "वाराही नारसिंही च" मातृकास्तवः। २योगिनीभेदे ३वराहक्रान्तायाम् अमरः ४वराहयोषिति च ५गृष्टिभेदे राजनि०।

वाराहीकन्द पु०(चामराव्) ख्याते कन्दभेदे "वाराहीकन्द एवान्यैश्चर्मकारालुको मतः। अनूपे स भवेद्देशे वराहस्य लोमवान्" भावप्र०।

वारि न० वृ-इञ्। १जले अमरः २ह्रीवेरे च हेमच०। वार्यतेऽनया वृ-णिच्-इन् वा ङीप्। ३गजबन्धन्याम् अमरः। "वार्यर्गलाभङ्ग इव प्रवृत्तः" रघु०। ४वाचि ५सरस्वत्याम् च स्त्री ङीवन्त ६कलस्यां घरणिः ७वन्दौ च मेदि०।

वारिकण्टक पु न० वारिणि कण्टक इव। शृङ्गाटके जटा०।

वारिकर्णी स्त्री वारिणि कर्ण इव पत्रमस्याः ङीप्। १कुम्भिकायाम् (पाना) शब्दर०। स्वार्थे क। तत्रैव।

वारिकर्पूर पु स्त्री वारिणि कर्पूर इव। इल्लिशमत्स्ये त्रिका०। स्त्रियां ङीप्।

वारिकुब्ज पु० वारिणि कुब्ज इव वक्राकृतित्वात्। शृङ्गाटके शब्दर०। स्वार्थे क। तत्रैव त्रिका०।

वारिक्रिमि पु० ६त०। जलौकायां त्रिका०। [कायाम् त्रिका०।

वारिचत्वर पु० वार्य्येव चत्वररूपमस्याधारत्वात्। कुम्भि-

वारिचर पु स्त्री० वारिषु चरति चर-अच्। १मत्स्ये २जलचरजन्तुमात्रे त्रि० स्त्रियां ङीप्। [शैवाले त्रिका०

वारिचामर न० वारिणश्चामरमिव शोभाहेतुपुञ्जाकारत्वात्।

वारिज न० वारिणि जायते जन-ड। १पद्मे २लवङ्गे ३गौरसुवर्णे ४लवणभेदे च राजनि०। ५शङ्खे हेमच० ६शम्बूके पुं० शब्दच०। ७जलजातमात्रे त्रि०।

वारितस्कर पु० वारिणस्तस्कर इवापहारकत्वात्। १सूर्य्ये २मेघे शब्दमा०। ३शुल्के च।

वारित्रा स्त्री वारिणस्त्रायते त्रै-क। छत्रे त्रिका०।

वारिद न० वारि ददाति दा-क। १मेघे २मुस्तके च अमरः। ३जलदातरि त्रि० ४वालायां स्त्री शब्दच०।

वारिधि पु० वारीणि धीयन्तेऽस्मिन् धा-आधारे कि। १समुद्रे शब्दर० वारिनिध्यादयोऽप्यत्र जलाधारे २घटादौ च

वारिपर्णी स्त्री वारिणि पर्णान्यस्याः ङीप्। कुम्भिकायाम् (पाना) अमरः।

वारिपालिका स्त्री वारीणि पालयति आस्तरणेन पाल-ण्वुल्। कुम्भिकायाम् (पाना) शब्दमा०।

वारिपृश्नी स्त्री वारिणि पृश्नि पर्णमस्याः ङीप्। कुम्भिकायाम् (पाना) शब्दमा०। [त्रिका०।

वारिबदरा स्त्री वारिसमीपभवा बदरेव। प्राचीनामलके

वारिबालक न० वारिणो बालक इव। ह्रीवेरे जटा०।

वारिभव न० वारिणो नेत्रजलाय वारिणि वा भवति प्रभवति वा भू-अच्। १स्रोतोऽञ्जने राजनि०। २जलभवमात्रे त्रि०।

वारिमसि पु० वारि जलं मसिरिव नीलतापादकं यस्य। १मेघे त्रिका० २मुस्तके च। [(पाना) त्रिका०।

वारिमूली स्त्री वारिणि मूलमस्याः ङीप्। कुम्भिकायाम्

वारिरथ पु० वारिणि रथ इव गमनसाधनत्वात्। भेलके त्रिका०

वारिराशि पु० वारीणां राशयोऽत्र। १समुद्रे त्रिका०। ६त०। २जलसमूहे च। [२जलजातमात्रे त्रि०।

वारिरुह न० वारिणि रोहति रुह-क। १पद्मे राजनि०

वारिवदन न० वारियुक्तं वदनं यस्मात्। प्राचीनामलके तत्सेवने हि मुखे वारिनिःस्रावः।

वारिवर न० वारि वृणोति वृ-अच्। करमर्दके जटा०।

वारिवल्लभा स्त्री वारि वल्लभमस्याः जलजत्वात्। विदार्य्याम् राजनि०। [च अमरः। एव। वारिवाहोऽप्यत्र भूते वार्मुक्। 

वारिवाह पु० वारीणि वहति वह-अण्। १मेघे २मुस्तके

वारिश पु० वारिणि समुद्रजले शेते शी-ड। विष्णौ त्रिका०।

वारीश पु० ६त०। १समुद्रे २वरुणे च। वारिनाथादयोऽप्यत्र।

वारु पु० वारयति रिपून् वारि उण्। विजयकुञ्जरे हारा०।

वारुण न० वरुणस्येदमण्। १जले २वरुणसम्बन्धिनि त्रि०। स देवताऽस्य अण्। ३वरुणदेवताके त्रि०। ४शततारके न०।

वारुणि पु० वरुणस्यापत्यम् इञ्। अगस्त्यमुनौ त्रिका०।

वारुणी स्त्री वरुणो देवताऽस्य वरुणस्येदं वा अण् ङीप्। १पश्चिमदिशि २मदिरायाम् हेमच०। ३शतभिषातारायाम् ४गण्डदूर्वायाम् ५दूर्वायां मेदि०। ६इन्द्रवारुण्यां राजनि० ७वरुणस्त्रियां दयितायां वानलयुक्तचैत्रकृष्णत्रयोदश्यां च स्कान्दपुराणे। "वारुणेन समायुक्ता मधौ कृष्णा त्रयोदशी। गङ्गायां यदि लभ्येत सूर्यग्रहशतैः समा" वारुणी शतभिषा। "शनिवारसमायुक्ता सा महावारुणी स्मृता। गङ्गायां यदि लभ्येत कोटि

सूर्य्यग्रहे समा। शुभयोगसमायुक्ता शनौ शतभिषा यदि। महामहेति विख्याता त्रिकोटिकुलमुद्धरेत्” “अत्र चैत्रासितैः सार्द्धमत्वात् तेनामत्वेन मासपक्ष-तिथ्युक्तेषु नक्षत्रं महावारुणीमहामहावारुण्यादुक्ते-ष्वपि नाहे पौष्मादिमासाद्युक्तपौर्णमास्यमावा-स्ययो यथाक्रमयुक्तौ ति० त०। अत्र च एवं तत्वात् सावन-दिनमेव पाल्यम् “सूर्य्योदयात् परिच्छेदो दिनस्य सावना-स्मया। मध्यमस्य तु सावनं प्रकीर्त्तितम्” सू० सि० पक्षे। कौमधाश्रये “द्वौ तिथ्यन्तावेकवारे यत्र स्यात् स दिनक्षयः”। बचित्. “एकस्मिन् सावने त्वह्नि तिथीनां त्रितयं यदा। तदा दिनक्षयः प्रोक्तस्तत्र साहस्रिकं फलम्” इत्येतयोर्वचनयोरेकवाक्यतयापि तथावगम्यते। एवापूर्वपरयोरित्यादिकन्तु ज्योति-शास्त्रानां कालहोरादिज्ञानार्थमिति। अत्र “संक्रा-न्तिषु व्यतीपाते ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः। पुष्ये स्नात्वा च गङ्गायां कुलकोटीः समुद्धरेत्”। इति ब्रह्मा-ण्डपुराणात् ग्रहणकाले त्रिकोटिकुलोद्धरणवि-धानात् ततोऽधिकेषु वारुण्यादिषूत्तरोत्तरगुरुषु महा-महावारुण्यादिषु यत् त्रिकोटिकुलोद्धरणफलं तदुप-रपत्ततारतम्येनाविरुद्धम् “य य ऋतुमधीते च तस्य तस्याप्नुयात् फलम्” यावत्क्रत्वध्ययनात् यथा तत्तद्यागफलाऽधिकफलम् अतएव मिथ्याना-सादरोऽपि नश्यति। तथात्र “स्नानं कुर्य्यात् वारु-ण्यन्ते शतभिषा गत। सप्तजन्मभवयुक्ता दुर्भगा विधवाभुवम्”। “त्रयोदश्यां तृतीयायां दशम्याश्च विशेषतः। शूद्रविट्क्षत्रियाः स्नानं नाचरेयुः कथ-ञ्चन” इति प्रचेतोजावालिवचनाभ्यां स्त्रीणां शूद्रा-दीनाञ्च स्नाननिषेध इति वाच्यम् भाष्य क्रियते यत् स्नानं यादृच्छकं नरैः। तन्निषिद्धं दशम्यादौ नित्य-नैमित्तिके न तु” इति छेमाद्रिधृतवचनेन रागप्राप्त-स्नान एव निषेधात् नक्षत्रेऽपि तदाकलनात्। अत्र त्रयोदश्यां पूर्णायां पूर्वाह्णेतरकाले नक्षत्रादिलाभे परदिने पूर्वाह्णे तिथिनक्षत्राभावेऽपि पूर्वदिन एव स्नानम्। तथा च कालमाधवीये नारदीयम् “आदि-त्योदयवेलायां यारभ्य षष्टिनाडिका। तिथिस्तु सा हि शुद्धा स्यात् सार्वतिथ्या क्वचं विधिः” अत्र पूर्वतिथे शुद्धत्वाभिधानात् सैन्यपरादेरशुद्धत्वाभिधानं प्रतीयते। रात्रावपि वारुण्यादिषु गङ्गायां स्नानम्। “दिवा रात्रौ च सन्ध्यायां गङ्गायाञ्च प्रयत्नतः। स्नात्वाश्वमेधजं पुण्यं गृहेऽप्युद्धृततज्जलैः”। रुद्रयामलाकरे देवल० “महानिशा तु विज्ञेया मध्यमं प्रहरद्वयम्। तस्यां स्नानं न कर्त्तव्यं काम्यनैमित्तिकादृते”। अत्र महा-निशायामपि काम्यनैमित्तिकं स्नानं प्रतीयते। ति० त० रघु०

**वारेन्द्री** स्त्री देशभेदे (वारेन्द्रभूमि) (राजशाही) वङ्गदेश प्रदेशभेदे।

**वार्च्च** त्रि० वारि चरति चर–ड। जलचरे हंसादौ।

**वार्णिक** पु० वर्णः स्वलेखनं शिल्पमस्य ठक्। लिपिके शब्दच०

**वार्त्त** न० वृत्ति+अण्। १आरोग्ये २असारे ३फल्गुनि ४वृत्तिशीले च त्रि० अमरः। ५दुर्गायां “पद्मादिपालनादेवी कृषिकर्मानुकारणात्। वृत्तेनाहारणाद्वापि वार्त्ता देव प्रगीयते” देवीपु०। ६वृत्तौ कृषिकर्मणि ७जनश्रुतौ अमरः। ८वृत्तान्ते ९वार्त्ताकुवृक्षे मेदि०। १० कालकर्तृके भूतनाशने च स्त्री “अस्मिन् महामोहमये कटाहे सूर्य्याग्निना रात्रिदिवेन्धनेन। मासर्त्तुदर्वीपरिघट्टनेन भूतानि कालः पचतीति वार्त्ता” इति भा० व० यक्षप्रश्न०।

**वार्त्तिक** पु० वार्त्तमारोग्यमाकयति गमयति अक–ण्वुल्–अण्। वार्त्ताकौ त्रिका०। भावप्र० स्त्रीत्वमप्युक्तं ङीप्

**वार्त्ताकु** स्त्री वार्त्तमारोग्यमाकयति गमयति अक–मिथु–उण्। वृन्ताके (बेगुन) शब्दच०। “वार्त्ताकुः सिंहगो माटृन-मारिभोः च शाकुमदा वोचिनव्रिमी च। वृन्ताक-कावाकुचिनामिनी च ५।३।७। वार्त्ताकुरेंा गुणसम-युता। सा बाला कफवातघ्नी पक्वा क्षारपित्तला। हृदया त्रिदोषघ्नी रक्तपित्तप्रसादनी। अङ्गारपक्वा वार्त्ताकुः किञ्चित् पित्तकरी मता। कफमेदोऽनिल-घ्नश्च सदा लघुतरा परा” राजनि०। “वृन्ताकं स्वादु तीक्ष्णोष्णं कटुपाकमपित्तलम्। ज्वरवातवलासघ्नं दी-पनं शुक्रलं लघु। तद्बालं कफपित्तघ्नं वृद्धं पित्त-करं गुरु। वृन्ताकं पित्तलं किञ्चिदङ्गारोपरिपाचि-तम्। कफमेदोऽनिलामघ्नमत्यन्तं लघु दीपनम्। तदेव हि गुरु स्निग्धं सतैलं लवणान्वितम्। अपरं श्वेत-वृन्ताकं कुक्कुटाण्डसमं भवेत्। तदर्शःसु विशेषेण हितं हीनञ्च पूर्वतः” भावप्र०। तत्रार्थे पु० त्रिका०।

**वार्त्तायन** पु० वार्त्तायाः अयनं येन। प्रवृत्तिज्ञे चरे हेमच०

**वार्त्तावह** पु० वार्त्तामावहति आ+वह–अण्। १वै-वधिकरूपाख्ये वणिग्भेदे अमरः २वार्त्ताहारके त्रि०

**वार्त्तिक** न० वृत्तिग्रन्थं वेत्ति पठति वा ठक्। “उक्तानुक्त-

दुरुक्तादिव्यक्तकारि तु वार्त्तिकम्" इत्युक्ते उक्तानुक्तदुरुक्तार्थविचारके ग्रन्थभेदे हेमच०। वार्त्तायां तद्ग्रन्थे नियुक्त ठक्। २चरे त्रि०। वृत्तिः वस्त्रादि, प्रयोजनमस्य ठञ्। ३वैश्ये ४वर्त्तिकाख्ये पुंस्त्री० स्त्रियां ङीष्। राजनि० ५वार्त्ताकौ शब्दर०। ६खगभेदे (बटेर) स्त्री शब्दा०।

वार्दर न० वारे जलाय दीर्यते दृ-अप्। १दक्षिणावर्त्तशङ्खे २काकचिञ्चायाम् ३आम्रबीजे ४भारत्यां मेदि० ५कृमिजे ६आम्रबीजे च। वारेव दरम्। ७जले च विश्वः।

वार्दल न० वार्दलमनेऽस्य दल-आधारे क। १दुर्दिने २मसीधारे पु० मेदि०।

वार्द्धक न० वृद्धानां समूहः तस्य भावः कर्म वा वुञ्। १वृद्धसमूहे वृद्धस्य २भावे ३कर्मणि च मेदि०।

वार्द्धक्य न० वृद्धस्य भावः कर्म वा ष्यञ् कुक् च। वृद्धत्वे अमरः। [त्रिका०।

वार्द्धि पु० वारि जलानि धीयन्तेऽत्र धा-कि उप०। समुद्रे

वार्द्धिभव न० वार्द्धौ समुद्रे भवति भू-अच्। १समुद्रलवणे राजनि०। २समुद्रभवमात्रे त्रि०।

वार्द्धुषि पु० वृद्ध्या जीवति उण् वृद्धेर्वृधिभावः। वृद्ध्याजीवे अमरः। स्वार्थे क तत्रैव। "समर्घं धान्यमुद्धृत्य महार्घं यः प्रयच्छति। स वै वार्द्धुषिको नाम हव्यकव्यबहिष्कृतः" स्मृतिः। वृद्धिश्च वृद्धिशब्दे वक्ष्यते तत्रोक्तनयमातिक्रमेण धनादि स्वप्रयत्नद्वारा वा स्वाध्युन्धोन यो व्यवहरति तस्यैव प्रायश्चित्तम् आपदि तु स्वयं करणे नियमातिक्रमे च न दोषः" प्रा० वि०।

वार्द्धुषिन् त्रि० वृद्धि+मत्वर्थे इनि प्रकृतेः नि० वार्द्धुषभावः। वृद्ध्याजीविनि भा० आ० ८८२६ श्लो०।

वार्द्धुष्य न० वार्द्धुषेर्भावः ष्यञ्। धान्यादेर्वृद्ध्युपाये (बाढ़ि इया) त्रिका०।

वार्द्धीनस पुंस्त्री० वारि जलानि पिबति धा-क्विप् वार्द्धी नासा नासिका यस्य नसादेशः। १गण्डके त्रिका० स्त्रियां ङीष्। "त्रिपिबं त्विन्द्रियक्षीणं श्वेतं वृद्धमजापतिम्। वार्द्धीनसं प्राज्यतरं हव्ये कव्ये च पूजितम्" इत्युक्ते २छागभेदे "वार्द्धीनसस्य मांसेन तृप्तिर्द्वादशवार्षिकी" मनुः। ३पक्षिभेदे च "कृष्णग्रीवो रक्तशिरा रक्तचञ्चुर्विहङ्गमः। कथ्यो वर्णेन च तथा पक्षी वार्द्धीनसो मतः" मार्कं० पु० श्राद्धकल्पम्। बलिदानाङ्ग कलिकापु० ६६अ० पक्षी यथा "नीलग्रीवो रक्तशीर्षः कृष्णपादः सितच्छदः। वार्द्धीनसः स्यात् पक्षीयो मम विष्णोरतिप्रियः"। पृषो० वार्ध्रीणसोऽप्यत्र।

वार्भट पुंस्त्री० वारि भट इव। कुम्भीरे त्रिका० स्त्रियां ङीष्।

वार्मण न० वर्मणां समूहः अण् न टिलोपः। कवचसमूहे अमरः। [समूहे शब्दर०।

वार्मिण न० वर्मिणां समूहः अण् न टिलोपः। कवचि-

वार्मुच् पु० वारि जलानि मुञ्चति मुच-क्विप्। १मेघे शब्दर० २मुस्तके च।

वार्भिला स्त्री वार्जाता शिखा शब्द०। करकायां शब्दच०।

वार्षक न० पृथिवीभागभेदे। "दशधा विभजन् चक्रमकरोत् पृथिवीमिमाम्। इलावृत्ये तदायादो मध्यदेशमवाप्तवान्। कोटके वार्षकं चेत्रं तपश्चिन्तैर्भूव ह" वह्निपु०।

वार्षिक त्रि० वर्षे वर्षासु वा भव ठञ्। १वत्सरभवे २वर्षाकालभवे च। ३त्रायमाणलतायां न० मेदि० तदर्थे स्त्री राजनि० स्त्रीत्वे ङीप्। ४वर्षे वर्षे कर्त्तव्यायां पूजायां स्त्री ङीप्। "शरत्काले महापूजा क्रियते या च वार्षिकी" देवीमा०। [अमरः।

वार्हत न० बृहत्याः फलम् अण् तस्य न लुप्। बृहतीफले

वार्हद्रथ(थि) पु० बृहद्रथस्यापत्यम् अण् इञ् वा। बृहद्रथराजपुत्रे जरासन्धे नृपे त्रिका० अपत्ये शब्दर०।

वार्हस्पत्य न० बृहस्पतिना प्रोक्तमधीत पठ्यन्तत्वात् यक्। १चार्वाके दर्शना०। तेन प्रोक्ते मते वा यञ्। २नीतिशास्त्रे ३चौद्यागमे च। ४बृहस्पतेरयम् अणि त्रि०। ५वर्षभेदे गुरुवर्षशब्दे २६१८पृ० दर्शयिष्यामः देवताऽस्य यञ्। ६तद्देवताके त्रि० ७पुष्यनक्षत्रे न० मेदिनीकारः। वार्हस्पत तदध्येतरि त्रि० स्त्रियां ङीप्।

वालव पु० वल-घञ् वालवलन वाति गच्छति वा-क। तिथ्यर्द्धात्मके द्वितीये करणे ज्यो०त०। [वल्कल वाच्यत न०

वाल्क न० वल्कल निर्वृत्तम् अण्। वल्कजातवस्त्रे। वा-

वाल्मिकि पु० वल्मीके भवः इञ् पृषो०। रामायणग्रन्थकर्त्तरि मुनिभेदे द्विरूपको०।

वाल्मीक(कि) पु० वल्मीके भव अण् इञ् वा। भार्गवे प्राचेतसे मुनिभेदे जटा०। [अमर०।

वावदूक त्रि० वद-यङ् लुक्-ऊकञ्। पटुवदनशीले वक्तरि

वावय पु० वय-यङ्लुक्-अच्। (वाउइ) तुलसीभेदे शब्दच०

वावृत संभक्तौ दि० आत्म० सक० सेट् क्त्वा वेट्। वावृत्यते अवावर्त्तिष्ट। "ततो वावृत्यमाना सा" भट्टिः।

वावृत्त त्रि० वावृत-क्त। कृतवरणे।

वाश तिरश्चां शब्दे अक० आह्वाने सक० दि० आत्म० सेट् ऋदित् चाङि न ह्रस्वः। वाश्यते अवाशिष्ट। "उद्वाश्यमान पितरम्" भट्टि।

वाशा स्त्री वा वासनं तं श्यति शो–क। वासके शब्दर० स्वार्थे क ह्रस्वे अत इत्त्वम्। वाशिका तत्रार्थे शब्दच०।

वाशित न० वाश–भावे क्त। १तिरश्चां शब्दे अमर २आह्वाने च।

वाशिता स्त्री वाश क्त। १करिण्याम् २स्त्रीमात्रे च अमर

वा(वा)शिष्ठ न० वशि(सि)ष्ठस्येदम् अण् तेन प्रोक्तं वा अण्। वशिष्ठप्रणीते १उपपुराणभेदे २योगशास्त्रभेदे च। ३वशि(सि)ष्ठसम्बन्धिनि त्रि०। ४गोमत्यां नद्यां स्त्री हेमच० ङीप्। [मेदि०।

वाश्र न० वाश–रक्। १हट्टे २चतुष्पथे च। ३दिवसे पु०

वाष्प(स्प) पु० वा प प(स)क च। १ऊष्मणि २लौहे मेदि० ३नेत्रजले च अमर। ईषद्वा कन्। ४मारिषशाके (नटिया) पु स्त्री शब्दर० वा गौ०ङीष्। वाष्पा+(स्त्री) स्वार्थे क। वाष्पि(स्पि)काप्यत्र अमर।

"मारिषो वाष्पको मार्षः श्वेतो रक्तश्च स स्मृतः। मारिषो मधुरः शीतो विष्टम्भी पित्तहृद् गुरुः। वातश्लेष्मकरो रक्तपित्तहृद् विषमाग्निजित्। रक्तमार्षो गुरुर्नातिसक्षारो मधुरः सरः। श्लेष्मलः कटुकः पाके स्वल्पदोष उदीरितः" भावप्र०। [अवासयत् त।

वास सुरभीकरणे अद० चु० उभ० सक० सेट्। वासयति त

वास पु० वस–निवासे आच्छादने वा आधारकर्मादौ घञ्। १गृहे २वस्त्रे ३अवस्थाने हेमच०। वास इव। ४वासके शब्दर०। तत्रार्थे स्त्रीत्वमपि तत्र टाप्। ५सुगन्धे च। स्थानभेदेऽवस्थाननिषेधो यथा

"तस्मात् सर्वप्रयत्नेन वासो मम न रोचते। सुखो यैर्नाभिनन्दन्ति सर्वेऽभिजनेन च। न सेतुश्च यत्र प्राज्ञो न्यायोऽपि पापवर्द्धिषु। यं स्वामभिज्ञानन्ति सर्वेऽभि जनेन च। तेषु मध्येषु न वसेत् वसाम न्येदभिमत" मात्स्ये इत्यः। "धार्मिकैराहत ग्रामं न व्याधिबहुलं वसेत्। न शूद्रराज्ये निवसेत् न पाषण्डजनैर्वृते। हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्ये पूर्वपश्चिमयोः शुभम्। मुक्ता समुद्रयोर्देशं नान्यत्र निवसेत् द्विजः। कृष्णो वा यत्र चरति मृगो नित्यं स्वभावतः। पुण्याश्च विश्रुता नद्यः तत्र वा निवसेद् द्विजः। अर्द्धक्रोशान्नदीकूलं वर्जयित्वा द्विजोत्तम। नान्यत्र निवसेत् पुण्यं नान्त्यजग्रामसन्निधौ। न संवसेत् पतितैर्न चण्डालैर्न पुक्कसैः। न मूर्खैर्नावलिप्तैश्च नान्त्यैर्नान्त्यावसायिभिः"

कूर्मपु० १५ अ०। "धनिनः श्रोत्रियो राजा नदी वैद्यस्तु पञ्चमः। पञ्च यत्र न विद्यन्ते तत्र वासं न कारयेत्" चाणक्य

वासक पु० वास–ण्वुल्। स्वनामख्याते वृक्षे "येन तत्प्रकारेण च सकः कासनाशकः" इति वैद्यकम्

"वासकः कासहृत् स्वर्यः कफपित्तास्रनाशनः। तिक्तस्तुवरको हृद्यो लघुः शीतस्तु दृक्तिहृत्। स प्रकाशज्वरच्छर्दिमेहकुष्ठक्षयापहः" भावप्र०। २गानाङ्गरागभेदे यथा "मनोहरोऽथ कन्दर्पश्चारुनन्दन एव च। चत्वारो वासका प्रोक्ता शङ्करेण स्वयं पुरा"। तथा चिन्मते नामान्तरम्। "विनोदो वरदश्चैव नन्दः कुमुद एव च। चत्वारो वासका प्रोक्ता गीतवाद्यविशारदैः" सङ्गीतदा०।

वासकसज्जा स्त्री "कुरुते मण्डनं या तु कल्पिते वासवेश्मनि। सा तु वासकसज्जा स्यात्" इत्युक्तलक्षणे नायिकाभेदे वासकसज्जाप्यत्र सा० द०।

वासकर्णी स्त्री वास देवादेः कर्णयत्र कर्ण–आधारे अच् गौरा० ङीष्। यज्ञशालायाम् शब्दर०।

वासगृह न० वासयोग्यं गृहम् शाक०। मध्यगृह अमर।

वासत पु स्त्री० वास–अतच्। गर्दभे शब्दर०। स्त्रियां ङीष्।

वासतेयी स्त्री वसतये हिता ढक्। १रात्रौ त्रि०। २वसतियोग्ये त्रि० "वनेषु वासतेयेषु" भट्टि। स्त्रियां ङीप्।

वासन न० वास–ल्युट्। १सुरभीकरणे २धूपने ३वारिधान्याम् ४वस्त्रे मेदि० ५वासस्थाने शब्दर० ६ज्ञाने च धरणि वस–णिच–ल्युट्। ७निक्षेपाधारे निक्षेपार्थं मुद्राङ्कित पात्रे च। "वासनस्थमनाख्याय हस्ते यन्निक्षिप्यते" नारद। "वासन निक्षेपाधारभूतं सम्पुटादिकं सच्छिद्रमच्छिद्रं' इत्युक्तम्' प्र त० रघु०। वस–णिच् भावे ल्युट्। ८वासने च।

वासना स्त्री वासि–युच्। १प्रत्याशायां २ज्ञाने मेदि० ३स्मृतिहेतौ संस्कारे स्मृटा०। ४सुरभीकरणे च।

मिथ्याज्ञानजन्ये ५संस्कारभेदे दुःखहेतौ। "ध्यानवद्विषयानामवद्य नवनिर्मा तवनरहनिहितानवन शक्तो बोद्धा। ७वनितगात्रवर्णिते पुष्पदीप्ति अयोनिनि कार्य रमद च।

वासन्त पु स्त्री० वसन्ते देयम् वसन्ते भव वा अण्। वसन्ते भवे १उष्ट्रे मेदि० २कोकिले च रामानन्द। ३सौरभे वसन्तकाले ५मलयवायौ ६कृष्णमुद्गे त्रिका। ७सम्पत्तिरे च हेमच०। ८मदनवृक्षे च शब्दर०। ९वसन्तकालभवे त्रि०।

स्त्रियां ङीप् गौ° च । १दूर्व्वायां २माधवीलतायां
शब्दच° । ३पाटलायां विश्वः । ४नवमल्लिकायां भावप्र° ।
"वासन्ती शीतला हृद्या तिक्ता दोषत्रयापहा"
भावप्र° । ५वसन्तकाले कर्त्तव्यदुर्गापूजायाम् । भविष्यपु°
"मीनराशिस्थिते सूर्य्ये शुक्लपक्षे नराधिप ! ।
सप्तमीं दशमीं यावत् पूजयेदम्बिकां सदा" भविष्यो
त्तरे "चैत्रे मासि सिते पक्षे सप्तम्यादिदिनत्रये । पूज-
येद्विधिवद् दुर्गां दशम्यान्तु विसर्जयेत्" कालकौमुद्यां
तु धृतं "चैत्रे मासि सिते पक्षे सप्तम्यादिदिनत्रये ।
पूजयेद्विविधैर्द्रव्यैर्नववस्त्रकुसुमैस्तथा । नानाविधैश्च बलिभि-
र्मेषाद्यैर्दीपवर्त्तिभिः । विचक्षणैः पार्थ ! पञ्चरत्ना-
दिभिस्तथा । एवं यः कुरुते पूजां वर्षे वर्षे विधानतः ।
ईप्सितान् लभते कामान् पुत्रपौत्रादिकांश्च सः ।" इति ।
अत्र निरूपपदमाससङ्केतात् भाविष्यपुराणवचने
मीनराशिस्थित इति मीनस्थरव्यारब्धचान्द्रमासीय-
तिथिपरम् । सौरस्यारब्धे कदाचित् सप्तम्यादि
तिथित्रयालाभात् तद्वर्षे तत्लुप्तलोपः स्यात् न
चेष्टापत्तिः भविष्यपुराणे सदापदोपादानात् कालाति-
वचने वर्षे वर्षे इत्युपादानाच्च नित्यत्वम् । एतद्विहितं
कालविवेके । एवं लावालिशेषवचनपराणै पुत्रादिरूप
फलश्रवणात् काम्यत्वञ्च । ततश्च काम्यतया पूजने कृते
प्रत्यवायाभावसिद्धिः । "सिताष्टम्यान्तु चैत्रस्य पुष्पैस्तत्काल
सम्भवैः । अशोकैरपि यः कुर्य्यात् मन्त्रेणानेन पूज-
नम् । न तस्य जायते शोको रोगो वाप्यथ दुर्गतिः"
इति कालिकापुराणवचनात् केवलाष्टमीकल्पश्चोक्तः ।
चैत्रमासमधिकृत्य 'नवम्यां पूजयेद्देवीं महिषासुर-
मर्दिनीम् । कुङ्कुमागुरुकस्तूरीधूपान्नध्वजतर्पणैः ।। दमं
नैव तु पत्रैश्च विजयाख्यपदं लभेत्" इत्यनेन केवल
नवमीकल्पश्चोक्तः । व्यवस्था तु शारदीयपूजाप्रक-
रणोक्ता ज्ञेया । विशेषकाल बोधनप्रक्रिया नास्ति वास-
न्त्यां बोधनाश्रवणात् इति नागोजिभट्टः । जीमूतवाहन-
मते पूर्व्ववत्सरेऽस्मिन् दिने दुर्गोत्सवविवेकः । तत्काल
पूज्यत्वात् दुर्गापि वासन्त्युच्यते ।

वासयोग पु° वासेन गन्धेन योगो यत्र (आबिर) चूर्णभेदे
अमर" । [पु°मेदि° ।

वासर पु°न° । वस–अरन् । १दिवसे अमरः । २नागभेदे

वासव पु° वसुरेव स्वार्थेऽण् वसूनि सन्त्यस्य अण् वा ।
१इन्द्रे वसोरपत्यम् स्त्री अण् ङीप् । १व्यासमातरि

मृद्गन्धायाम् स्त्री हेमच° । ४धनिष्ठानक्षत्रे न° ज्यो° ।

वासवदत्ता स्त्री वासवदत्तामधिकृत्य कृतो ग्रन्थः अण्
आख्यायिकायां तस्य लुक् । १वासवदत्ताचारितात्मके
ग्रन्थभेदे शब्द° । २रूढदत्ते त्रि° । [भेदे राजनि° ।

वासस् न° वस्यतेऽनेन वस–असुन् णिच्च । १वस्त्रे अमरः २पत्र-

वासाखण्ड न° चक्रदत्तोक्ते औषधभेदे
"तुलामादाय वासाया पचेदष्टगुणे जले । तत्र पादाव-
शेषेण पाचयेदाढकं भिषक् । चूर्णानामभयानाञ्च
खण्डात् प्रस्थं तथा घृतम् । द्वे पले पिप्पलीचूर्णात्
सिद्धशीते च माक्षिकात् । कुडवं पलमात्रन्तु चातुर्जात
सुचूर्णितम् । लिह्यात् विलोडितं धात्रात् रक्तपित्ती क्षत-
क्षयी । कासश्वासपरीतश्च यक्ष्मणा च प्रपीडितः"

वासाखण्डकुष्माण्डक न° चक्रदत्तोक्ते औषधभेदे
"पञ्चाशच्च पलं स्विन्नं कुष्माण्डात् प्रस्थमानतः ।
आज्यं पलशतं खण्डं वासाक्वाथाढके पचेत् । शुण्ठी-
धात्री शुभाभागैस्त्रिसुगन्धैश्च कार्षिकैः । ऐलेयनिम्ब-
धान्याकमरिचैश्च पलांशिकैः । पिप्पलीकुडवञ्चैव मधु
मानी प्रदापयेत् । कास श्वास क्षय हिक्का रक्तपित्त
हलीमकम् । हृद्रोगमम्लपित्तञ्च पीनसञ्च व्यपोहति"

वासागार न° वासस्य व्यवहारम् शाक° । वासयोग्ये गृहे
गृहमध्ये त्रिका° ।

वासाघृत न° चक्रदत्तोक्ते घृतभेदे
"वासां सशाखां सपलाशमूलां कृत्वा कषायं कुसुमानि
चास्याः । प्रदाय कल्कं विपचेद्घृतं तत् सक्षौद्रमा-
श्वेव निहन्ति रक्तम्" ।

वासाद्यघृत न° चक्रदत्तोक्ते घृतभेदे
"वासां गुडूचीं त्रिफलां त्रायमाणां यवासकम् । पक्त्वा
तेन कषायेण पयसा द्विगुणेन च । पिप्पलीमुस्तमृद्वीका
चन्दनोत्पलनागरैः । कल्कीकृतैश्च विपचेत् घृतं जीर्ण-
ज्वरापहम्" । [चक्रादि° ।

वासि(सी) स्त्री वस–इञ् वा ङीप् । १कुठारभेदे (वाइस)

वासित त्रि° वास क्त । १सुरभीकृते अमरः । वास–क्त
२रूषि° । ३ज्ञाते न°मेदि° ४ज्ञानमात्रे हेमच° । ५खगरुते
विश्व ६रूकरिणा हस्तीनामर्थे स्त्री अमरः पाठान्तरम्
च गौरा° ङीप् । ७स्त्रीवस्त्रवेष्टिते च । अ°धरणि ।

वासिनी स्त्री वासोऽस्त्यस्याः इनि । शुक्लझिण्टायाम्
शब्दच° । [नक्ते च इत्यादिको° ।

वासु पु° वस–उण् । १विष्णौ त्रिका° । २विश्वरूपे ३पुनर्वसु-

वासुकि पु॰ वसुना निरन्तरत्नेन कायति कै–क स एव स्वार्थे इञ् । १सर्पराजे "भगिनी वासुकेस्तथा" मनसाशब्दे दृश्यम् ।

वासुदेव पु॰ वसुदेवस्यापत्यम् अण् । १विष्णौ अमरः । अन्यापि तन्नामनिरुक्तिः विष्णुपु॰ दर्शिता यथा "सर्वत्रासौ समस्तं च वसत्यत्रेति वै यतः । ततः स वासुदेवेति विद्वद्भिः परिपठ्यते" । विष्णुस॰ भाष्ये तु द्विधा पठितयोः वासुदेवशब्दयोर्द्विधा व्युत्पत्तिर्दर्शिता तत्र प्रथम वसुदेवापत्यरूपार्थिका द्वितीया यथा "वसति वासु गच्छति वा> वासु दीव्यति क्रीडति जिगीषते व्यवहरति द्योतते स्तूयते मुमुक्षुभिः गच्छतीति वा देवः । वासुश्चासौ देवश्च वासुदेवः । "छादयामि जगद्विश्वं भूत्वा (मायया) सूर्य इवांशुभिः । सर्वभूताधिवासश्च वासुदेवस्ततः स्मृतः" "वसनात् सर्वभूतानां वसुत्वाद् देवयोनितः । वासुदेवस्ततो ज्ञेयो योगिभिस्तत्त्वदर्शिभिः" भा॰ प॰ । स च चतुर्व्यूहस्य नारायणाख्यस्य परमात्मनः अंशभेदः इति वैष्णवा मन्यन्ते

"एकांशेन जगत् कृत्स्नं व्याप्य नारायणः स्थित । चतुर्द्धावस्थितो व्यापी सगुणो निर्गुणोऽपि वै । एका भगवतोमूर्त्तिर्ज्ञानरूपा शिवाऽमला । वासुदेवाभिधाना सा गुणातीता सुनिष्कला । द्वितीया कालसंज्ञान्या तामसी शेषसंज्ञिता (सङ्कर्षणाख्य)। निहन्ति सकलाश्चान्ते वैष्णवी परमा तनु । सत्त्वोद्रिक्ता तृतीयाऽन्या प्रद्युम्नेति च कथ्यते । जगत् स्थापयते सर्वं सा विष्णुप्रकृतिर्ध्रुवा । चतुर्थी वासुदेवस्य मूर्त्तिर्ब्राह्मी सुसंज्ञिता । राजसी चानिरुद्धाख्या प्राद्युम्नी सृष्टिकारिका । यः स्वपित्यखिलं कृत्वा प्रद्युम्नेन सह प्रभुः । नारायणाख्यो ब्रह्मासौ प्रजासर्गकरो हि सः । या सा नारायणतनुः प्रद्युम्नाख्या मुनीश्वराः ।। तया सम्मोहयेद्विश्वं सदेवासुरमानुषम । सैव सर्वजगत् सूते प्रकृतिः परिकीर्त्तिता । वासुदेवो ह्यनन्तात्मा केवलो निर्गुणो हरिः । प्रधानं पुरुषः कालस्तत्त्वत्रयमनुत्तमम् । वासुदेवात्मकं नित्यमेतत् विज्ञाय मुच्यते" कूर्मपु॰ ४८ अ॰ ।

वासुदेवप्रियङ्करी स्त्री ६त॰ । १शतावर्य्याम्, राजनि॰

वासुरा स्त्री वस–उरच । १स्त्रीमात्रे २करिण्यां ३रात्रौ ४भूमौ च हेमच॰ ।

वास्त्र स्त्री वस–ञ । भाषोक्तौ वाश्रायाम् स्त्रियाम् अमरः ।

वास्तव न॰ वस्तोः अण् । यथार्थभूते पदार्थे ।• [पदार्थे ।

वास्तविक त्रि॰ वस्तुनो निर्वृत्तम् ठक् । सत्य त्रिषु यथाभूत

वास्तव्य त्रि॰ वसति वस–तव्य नि॰ । १वासकर्त्तरि, २वासयोग्ये स्थाने, ३वसतौ च न॰ ।

वास्तु पु॰न॰ वस तुण् । १वासयोग्यभूमौ अमरः । गृहशब्दे २६१२पृ॰ दृश्यम् । स्वार्थे क । स्तनामख्याते शाके राजनि॰ । तत्रार्थे न॰ भावप्र॰ ।

वास्तूक न॰ वास्तु स्वार्थे क पृषो॰ दीर्घ । (वेतुया) १शाके भावप्र॰ २चिल्लीशाके स्त्री गौरा॰ ङीष् राजनि॰ ।

"वास्तूकं वास्तुकं च स्यात् क्षारपत्रश्च शाकराट् । तदेव तु बृहत् पत्र रक्तं स्याद् गौडवास्तुकम् । प्रायशो यवमध्ये स्यात् यावत् शाकमतः स्मृतम् । वास्तूकद्वितयं स्वादु क्षारं पाके कटूदितम् । दीपनं पाचनं रुच्यं लघु शुक्रबलप्रदम । सरं प्लीहास्रपित्तार्शःकृमिदोषत्रयापहम" भावप्र॰ । [स्थाने २वासयोग्ये च ।

वास्तेय त्रि॰ वस्तिरिदम् वस्तये हितं वा ढक् । १वस्तिसम्ब-

वास्तोष्पति पु॰६त॰ अलुक् समा॰ । १इन्द्रे, अमरः २वास्तुभूमिपतौ च । [रथे अमरः ।

वास्त्र पु॰ वस्त्रेणावृतो रथः अण् । वस्त्रेण समावृते

वास्त्रेय पु॰ वास्त्राय हितं ढक् । नागकेशर रत्ना॰ ।

वाह यत्ने भ्वा॰ आ॰ अक॰ सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः । वाहते अववाहिष्ट ।

वाह पु स्त्री॰ वहत्यनेन स्कन्धे वा शकटादिना वा वह–घञ् । १अश्वे "वाहो भारचतुष्टयम" इत्युक्ते २परिमाणभेदे च अमर । ३भुजे ४वायौ पु॰ ५वृषे च पुंस्त्री॰ शब्दर॰ स्त्रियां जातित्वे ङीष् । (अमरः वाहरिपाटयोऽप्यत्र ।

वाहद्विषत् पु॰ वाहाय द्वेष्टि द्विष–शतृ ६त॰ । महिषे

वाहन न॰ वाहयति वह–णिच् ल्यु । रथादौ याने । देवभेदे वाहनभेदो यथा "विष्णुब्रह्मशिवैर्देवैर्ध्रियते या जगन्मयी । शितप्रेतो महादेवो ब्रह्मा लोहितपङ्कजः । हरिर्हरिस्तु विज्ञेयो वाहनानि महौजसः । सम्पूर्णा वाहनत्वन्तु तेषां यस्मात्र युज्यते । तथान्यत्र्यंशत्वात् वाहनत्वं गतास्त्रयः । यस्मिन् यस्मिन् महामाया प्रीणाति सतत शिवा । तेन तेनैव रूपेण वाहनान्यभवन् त्रय" कालिकापु॰ ५७अ॰ । देवदानवानां वाहनानि यथा । पुलस्त्य उवाच "शृणुष्व कथयिष्यामि सर्वेषामपि नारद ।। वाहनानि समासेन एकैकस्यानुपूर्वशः । रुद्रहस्ततलोत्पन्नं महाकायं महागजम् । श्वेतवर्णं महावीर्यं देवराजस्य वाहनम् । रौद्रोऽशःभवभवं भीमं कृष्णवर्णं मनोजवम् । पौण्ड्रक नाम माहिषं

धर्मराजस्य नारद ! । रुद्रमानववम्भूतं ख्यातं जलधिसम्भवम् । शिशुमारं दिव्यगति वाहनं वरुणस्य च । रौद्रं शकटचक्राक्षं शैलाकारनरोत्तमम् । आम्बिकाप्रादसम्भूतं वाहनं धनदस्य तु । एकादशानां रुद्राणां वाहनानि महाहवे । गन्धर्वाश्च महावीर्या भुजगेन्द्राश्च दारुणाः । श्वेतानि सौरभेयाणि वृषाण्युग्रजवानि च । रथं चन्द्रमसश्चार्द्धसहस्रहंसवाहनम् । हरितो रथवाहाश्च आदित्या मानसोत्तम ! । कुञ्जरस्थाश्च वसवो यक्षाश्च नरवाहनाः । किन्नरा भुजगारूढा हयारूढौ तथाश्विनौ । सारङ्गाधिष्ठिता ब्रह्मन् ! मरुतो घोरदर्शनाः । शुकारूढाश्च कवयो गन्धर्वाश्च पदातिनः । आरुह्य वाहनान्येव स्वानि स्वान्यमरोत्तमाः । संनह्य निर्ययुर्हृष्टा युद्धाय सुमहौजसः" वामनपु० ९अ० । निघण्टौ देवभेदे वाहननामभेदा उक्तास्तत्र दृश्याः ।

वाहस पु० वाह गतौ असुन् सौ० क । १अजगरे अमरः । २सुनिषण्णके (सुसनि) शाके ३परिमाणे च मेदि० ।

वाहिक पु० वह णिच् ठक । १ढक्कायां २गोवाहे (वलदे) ३शकटादौ धरणे । ४भारवाहके त्रि० "गौर्वाहिक" सा० द० । [शुण्डा० । गजकुम्भस्याधोभागे अमरः ।

वाहित्थ न० वहतीति णिनि वाही तस्मिन् तिष्ठति स्था-क

वाहिनी स्त्री वाहोऽस्त्यस्याः इनि ङीप् । १सेनायां, २हस्त्यश्वादिसंख्याभेदान्विते सैन्यभेदे अनीकिनीशब्दे १६८९ पृ० दृश्यम् । वहति वह णिनि । २नद्याम् अमरः । "वाहिन्य पार्श्वमेता न लङ्घयन्ति भवतः" काव्यप्रकाश ।

वाहिनीपति पु० ६त० । १सेनापतौ अमरः । २समुद्रे च शब्दच० ।

वाहीक पु० वह ईकण् । १भारवाहके जातिभेदे (जाट) । २देशभेदे च हेमच० ।

"वाहीकदेशं मद्रांश्च कुत्सयन् वाक्यमब्रवीत् । पञ्चानां सिन्धुषष्ठानां नदीनां येऽन्तराश्रिताः । तान् धर्मवाह्यानशुचीन् वाहीकान् परिवर्जयेत् । शाकलं नाम नगरमापगा नाम निम्नगा । जर्त्तिका नाम वाहीकास्तेषां वृत्तं सुनिन्दितम्" भा० कर्ण० २०० अ० ।

वाह्य न० वाह चालनमर्हति यत् वह ण्यद्वा । १अश्वादौ याने हेमच० । वहिर्भवः ष्यञ् टिलोप । २वहिर्भवे त्रि० । ३एतत्परत्वे बोढ्रादित्वमित्यन्ये ।

वाह्येन्द्रिय न० वाह्यपदार्थानां शब्दादीनां ग्रहणयोग्यमिन्द्रियम् शाक० । शब्दादिग्राहके श्रोत्रादौ इन्द्रिये ।

वाह्लि(ह्ली)क पु० । वह क्विप् स्वार्थे क । १देशभेदे भरत । तद्देशजाते-कुङ्कुमे, २हिङ्गुनि न० मेदि० ।

वि अव्य० वा कि । १नियोगे, २विशेषे ३निश्चये ४असहने, ५निग्रहे, ६हेतौ, ७अव्याप्तौ, ८ईषदर्थे, ९परिभवे, १०अवलम्बने, ११ज्ञाने मेदि० १२विशेषेण गतौ, १३आलस्ये, १४पालने च शब्दच० । १५विहगे पु० अमरः । शब्दरत्ने अस्यार्थभेदास्तु क्रमेणोदाहृत यथा

"विनानावियोगातिशयव्यवमोहेश्वरात्स्वधर्मशून्यान्तरणभूभेदर्शाभिमुख्यामध्वस्थाऽस्तुव्यस्त्थैर्यदर्शनेषु" । विचित्र १ विमुक्त २ विकीर्ण ३ विततः नदी४ विमनस्क ५ । विभु ६ विरटति७ विगायति८ विस्मृत ९ विभूषित १० विलोपित ११ विसृष्ट १२ विभ्रान्त १३ विकृष्ट १४ विश्रान्तः विलोकयति१५" । [शतिसंख्यापूरणे तस्मिन् ।

विंश त्रि० विंशतेः पूरणः विंशति+डट् तिलोप । येन वि-

विंशक न० विंशतेरवयवः कन् तिलोप । विंशतिसंख्यायाम् । विंशतिरधिका दीयतेऽस्मिन् शते आयो लाभो इत्यर्थे ड्वुन् । प्रतिशतं विंशत्यधिकलाभादौ "सविंशं विंशकं शतम्" इति याज्ञ० ।

विंशति स्त्री द्वे दशती नि० । १द्विदशकसंख्यायां तत्संख्याते च नित्यैकव० । संख्याविशेषार्थे तु द्वि०ब०व० । द्वे विंशती त्रिंशो विंशतय इति ।

विंशतिक त्रि० विंशतिमर्हति कन् । विंशतिसंख्यायोग्ये ।

विंशतितम त्रि० विंशतेः पूरणः तमप् । विंशशब्दार्थे स्त्रियां ङीप् । [संख्यायाम् ।

विंशिन् पु० विंशति+संख्यायां डिनि तिलोप । विंशति-

विक न० विकङ्क विगत वा कं जलं सुखं वा यत्र । सद्यःप्रसूतायाः गोःक्षीरे पीयूषे शब्दच० । २विगतसुखे ३विगतजले च त्रि० । [इफल पक्व मधुर सर्वदोषघ्न भावप्र० ।

विकङ्कट पु० वि+कङ्क-अटन् । गोक्षुरे शब्दमाला० "विकङ्क-

विकङ्कत पु० वि+काक अतच् । (वँइची) १वृक्षे अमरः २अतिवलायां स्त्री राजनि० ।

विकच पु० विगतः कचो यस्य । १क्षपणके बुद्धसन्यासिनि । विगतः कचो यत्र । २ध्वजे केतौ मेदि० । वि+कच अच् । ३विकसिते अमरः । ६ब० । ४केशशून्ये त्रि० मेदि० । ५महाश्रावणिकायाम् स्त्री राजनि० ।

विकट पु० वि+कट अच् । १विस्फोटके शब्दरत्ना० २शाकवृक्षभेदे च राजनि० । वि+कटच् । ३विशाले त्रि० मेदि० । ४विकृते त्रि० त्रिका० ५सुन्दरे त्रि० विश्व० ६दन्तुरे त्रि०

पर्य्यिकोषः ७मायादेव्यां स्त्री त्रिकाण्डशेषः ।

**विकण्टक** पु० विगतः कण्टकोऽस्य । १यवासे जटा० । २शत्रुहीने त्रि० । [कर्त्तरि युच् तत्कर्त्तरि त्रि० ]

**विकत्थन** न० वि+कत्थ ल्युट् । आत्मश्लाघायाम् हेमच० ।

**विकर्त्तन** पु० वि+कृत ल्यु । १सूर्य्ये २अर्कवृक्षे च अमरः ।

**विकर** पु० वि+कृ-अच् । १रोगे शब्दच० । २सारस्वतदेशे हेमच०

**विकर्म्मस्थ** पु० त्रि० विकर्म्मणि निन्दिताचारे तिष्ठति स्था-क । कुत्सिताचाररते विष्णु पु० ।

**विकर्ष** पु० वि+कृष कर्म्मणि घञ् । शरे वाणे त्रिका० ।

**विकल** त्रि० विरुद्धा कला यस्य । १विह्वले, २स्वभावहीने त्रिका० ३कलाहीने च । ४ऋतुमत्यां स्त्रियां स्त्री रत्नमा० वा ङीप् । विभक्ता कला यया प्रा० ब० । ५कलाषष्टिभागे स्त्री "विकलानां कला षष्ट्या" ज्यो० त० । [विकलाङ्ग अमरः ।

**विकलाङ्ग** त्रि० स्वभावहीनमङ्गमस्य । स्वभावतो न्यूना-

**विकल्प** पु० विभिन्नं कल्पं । १भ्रान्तिज्ञाने २कल्पने मेदि० ३विविधकल्पने ४संशयारोपणे, ५पक्षतः प्राप्तौ च । विकल्पश्च द्विविधः व्यवस्थित ऐच्छिकश्च, सोऽप्याकाङ्क्षाविरहे युक्तः तथा च भविष्ये "क्वचित्साक्षी विकल्पस्तु आकाङ्क्षापूरणे सति" । इच्छाविकल्पेऽष्टदोषाः यथा "प्रमाणत्वाप्रमाणत्वपरित्यागप्रकल्पना । प्रत्युज्जीवनहानिभ्यां प्रत्येकमष्टदोषता" । ब्रीहिभिर्यजेत यवैर्यजेत इति श्रूयते । तत्र ब्रीहिप्रयोगे प्रतीतयवप्रामाण्यपरित्यागः । अप्रतीतयवाप्रमाण्यपरिकल्पनम् । इदन्तु पूर्वस्मात् पृथक् वाक्यम् अन्यथा यवश्रयेऽपि यागसिद्धि स्यात् । अतएव विकल्पे न उभयम् शास्त्रार्थ इत्युक्तम् । प्रयोगान्तरे यवे उपादीयमाने परित्यक्तयवप्रामाण्योज्जीवनं स्वीकृतयवाप्रामाण्यहानिरिति चत्वारो दोषाः । एवं ब्रीहावपि चत्वार इत्यष्टौ दोषा इच्छाविकल्पे । तथा चोक्तम् । "एवमेवाष्ट दोषाश्च यद् ब्रीहियवशास्त्रयोः । विकल्पा आश्रितस्तत्र गतिरन्या न विद्यते" इति । विविधं कल्प्यते इति विकल्पः । तस्मादष्टदोषभिया उपोष्य द्वे तिथी इत्यत्र न इच्छाविकल्पः किन्तु व्यवस्थितविकल्प" एता० त० रघु० । पातञ्जलोक्ते ६चित्तवृत्तिभेदे यथा "शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः" सू० । "स न प्रमाणोपारोही न विपर्य्ययोपारोही च वस्तुशून्यत्वेऽपि शब्दज्ञानमाहात्म्यनिबन्धनो व्यवहारो दृश्यते । तद् यथा चैतन्यं पुरुषस्य स्वरूपमिति यदा चितिरेव पुरुषः तदा किमत्र केन व्यपदिश्यते भवति च व्यपदेशे वृत्तिः यथा चैत्रस्य गौरिति । तथा प्रतिषिद्धवस्तुधर्म्मा निष्क्रियः पुरुषः । तिष्ठति वाणः स्थास्यति स्थित इति गतिनिवृत्तौ धात्वर्थमात्रं गम्यते । तथाऽनुत्पत्तिधर्म्मा पुरुष इति उत्पत्तिधर्म्मस्याभावमात्रमवगम्यते न पुरुषान्वयी धर्म्मः तस्माद्विकल्पितः स धर्म्मस्तेन चास्ति व्यवहार इति । भा० "ननु शब्दज्ञानानुपाती चेदागमप्रमाणान्तर्गतो विकल्पः प्रसज्येत निर्वस्तुकत्वे वा विपर्य्ययः स्यादित्यत" आह । स नेति । न प्रमाणविपर्य्ययान्तर्गतः कस्मात् यतो वस्तुशून्यत्वेऽपीति प्रमाणान्तर्गतिं निषेधयति । शब्दज्ञानमाहात्म्यनिबन्धन इति विपर्य्ययान्तर्गतिम्" । तदुक्तं भवति क्वचिदभेदे भेदमारोपयति क्वचित् पुनर्भिन्नानामभेदं ततो भेदस्याभेदस्य च वस्तुतोऽभावात् तदाभासो विकल्पो न प्रमाणं नापि विपर्य्ययो व्यवहाराविसंवादादिति । शास्त्रप्रसिद्धमुदाहरणमाह तद् यथेति । किं विशेष्यं केन व्यपदिश्यते विशिष्यते, नाभेदे विशेष्यविशेषणभावो न हि भवति गौर्विशेष्यते । किन्तु भिन्नेन चैत्रेण तदिदमाह । भवति च व्यपदेशे वृत्तिः । व्यपदेश्यव्यपदेशकयोर्भावो व्यपदेशो विशेष्यविशेषणभाव इति यावत् तस्मिन् वृत्तिर्वाक्यस्य, यथा चैत्रस्य गौरिति । शास्त्रीयमेवोदाहरणान्तरं समुच्चिनोति तथेति प्रतिषिद्धवस्तुनः पृथिव्यादेः धर्म्मः परिस्पन्दो यस्य स तथोक्तः कोऽसौ निष्क्रियः पुरुष । न खलु सांख्यीये राद्धान्तेऽभावो नाम कश्चिदस्ति वस्तुधर्म्मो येन पुरुषो विशिष्येतेत्यर्थः । क्वचित् पाठे प्रतिषिद्धवस्तुधर्म्मा इति तस्यार्थः प्रतिषेधव्याप्त्या प्रतिषिद्धाभावो न वस्तुधर्म्मो यथा तद्रूपता भावाभावयोरसम्भवादथ च तथा प्रतीतिरिति । लौकिकमुदाहरणमाह तिष्ठति वाण इति । पश्यति भिन्नत्वेन पूर्वापरीभूतया पाकादिक्रिययेव स्थानक्रियया वाणाद्भिन्नया वाणस्य व्यपदेश इति गतिनिवृत्तौ धात्वर्थमात्रं गम्यते । गतिनिवृत्तिरेव तावत् कल्पिता तथा अभावरूपत्वम् । तत्रापि पूर्वापरीभाव इत्यहो कल्पनापरम्परेत्यर्थः । अभावः कल्पितो भाव इव अनुगत इव च सर्वपुरुषेषु गम्यते न पुरुषाद् व्यतिरिक्तो धर्म्मः कश्चिदित्युदाहरणान्तरमाह । तथाऽनुत्पत्तिधर्म्मेति । प्रमाणविपर्य्ययाभ्यामन्या तु विकल्पवृत्तिरितिवादिनो बहवः प्रतिपेदिरे — वैलक्षण्यप्रतीतिबोधप्रमाणोदाहरणमत्र" विव० ।

७ज्ञाने प्रकारताद्यविषयताभेदे यथा सविकल्पकं सप्रकारताकं ज्ञानम् । निर्विकल्पकं निष्प्रकारताकं ज्ञानमित्यादि दर्शितम् । तत्र क्वचित् धर्म्मे क्वचिद्धर्म्मम् । यथा 'साध्यदृष्टान्तयोर्धर्म्मविकल्पात्' गौ० सू० इत्यौ दृश्यम् ।

विकल्पसम पु० गौ० उक्ते जात्युत्तरभेदे । स च कस्यचित् धर्म्मस्य क्वचिद्व्यभिचारदर्शनेन धर्म्मत्वाविशेषात् प्रकृतहेतो प्रकृतसाध्यं प्रति व्यभिचारापादनरूपः यथा शब्दोऽनित्यः कृतकत्वादित्यत्र कृतकत्वस्य गुरुत्वव्यभिचारदर्शनात् गुरुत्वस्यानित्यत्वव्यभिचारदर्शनात् अनित्यत्वस्य मूर्त्तत्वव्यभिचारदर्शनात् धर्म्मत्वाविशेषात् कृतकत्वमप्यनित्यत्वं व्यभिचरेदिति" वृत्तिः । वा०भाष्ये तु "साधनधर्म्मयुक्ते दृष्टान्ते धर्म्मान्तरविकल्पात् साध्यधर्म्मविकल्पं प्रसञ्जतो विकल्पसमः । यथा क्रियाहेतुगुणयुक्तं किञ्चिद् गुरु यथा लोष्टं किञ्चिद् लघु यथा वायुः । एवं क्रियाहेतुगुणयुक्तं किञ्चित् क्रियावत् स्यात् यथा लोष्टः । किञ्चिदक्रियं यथात्मा । विशेषो वा वाच्य" इत्युक्तम् ।

विकश्व(स्व)र त्रि० वि+कश(स) वरच् । १प्रकाशशीले अमरः २रक्तपुनर्नवायाम् राजनि० ।

विकषा(सा) स्त्री विशेषेण कषयुतऽसौ कष(सा) पचाद्यच् च । १मञ्जिष्ठायाम् अमरः । २मांसरोहिण्यां राजनि० ।

विका(शि)सित त्रि० वि+कश(स) क्त । प्रकाशयुक्ते ।

विकार पु० वि+कृ घञ् । प्रकृतेरन्यथाभावे परिणामे ।
"विकारश्च यदात्मकं द्रव्यं मृदा सुवर्णं वा तदात्मनोऽन्यत् पूर्वं व्यूहो निवर्त्तते व्यूहान्तरं चोपजायते । स विकार इत्युच्यते" वा० भा० २।२।४६ सूत्रे उक्तः । स्वरूपत्यागेन रूपान्तरापत्तिरूपः । स्वरूपस्य विनाशे अविनाशे वा द्रव्यान्तरारम्भकत्वरूपः यथा दुग्धादेर्दध्यारम्भकत्वम् बीजादेरङ्कुरारम्भकत्वरूपो वा" गौ०सू०वृत्तौ उक्तो वा । स्वरूपनाशोऽपि विकारो भावविकारशब्दे दृश्यः । कारणावयवनाशेन तदुत्पादनात् तस्यापि कार्य्यत्वम् कर्मशब्दे विकार्य्यनिरूपणं दृश्यम् ।

विकार्य्य त्रि० वि+कृ–ण्यत् । १विकारजन्ये द्रव्ये व्याकरणोक्ते कर्मभेदे कर्मशब्दे १७११ पृ० दृश्यम् ।

विकाल पु० विरुद्धः देवपूजादिकर्मानर्हः कालः । १दिवसान्त्यवेलायाम् २दिवसस्य चरमभागे त्रिका० ।

विकालिका स्त्री विगतः कालोऽनया कप् अत इत्वम् । कालज्ञापके घटीयन्त्रभेदे (तामी) तारचन्द्र त्रिकाण्ड० ।

विकाश पु० वि+काश घञ् । १रहसि २विशिष्टे काशे प्रकाशे च अमरः । [अमरः ।

विकाशिन् त्रि० वि+काश णिनि । प्रकाशशीले विकस्वरे

विकिर पु० स्त्री० वि+कृ क । १विहगे अमरः स्त्रियां ङीष् । २कूपे त्रिका० । विकीर्य्यते पचाद्यर्थे क । ३विघ्नोपशान्तये चतुर्दिक्षु तण्डुलनिक्षेपणादौ "लाजचन्दनसिद्धार्थभस्मदूर्वाङ्कुराक्षताः । विकिरा इति सन्दिष्टाः सर्वविघ्नौघनाशनाः" तन्त्रसा० । ४अग्निदग्धादीनां पिण्डनिर्वपणे "असंस्कृतप्रमीतानां त्यागिनां कुलयोषिताम् । उच्छिष्टं भागधेयं स्यात् दर्भेषु विकिरश्च यः" श्रा० त० ।
"पिण्डनिर्वपणरहितं यत्तु श्राद्धं विधीयते । स्वधावाचनलोपोऽत्र विकिरस्तु न लुप्यते" श्रा०त० ।

विकिरण न० वि+कॄ ल्युट् नि० इत् रपरत्वम् । १क्षेपणे २हिंसने, ३ज्ञाने च । ५अर्कवृक्षे पु० अमरः । ६व० ५किरणशून्ये त्रि० ।

विकीर्ण त्रि० वि+कॄ क्त । विक्षिप्ते ।

विकुर्वाण त्रि० वि+कृ शानच् । १हर्षहेतुना जातरोमाञ्चादौ अमरः । २विकृतिप्राप्ते च । [११ अ० ।

विकुक्षि पु० सूर्य्यवंश्ये इक्ष्वाकुराजपुत्रे नृपभेदे हरिवं० ।

विकुस्र पु० वि+कुस–रक् । चन्द्रे उणादिकोषः ।

विकूणिका स्त्री वि+कूण–ण्वुल् स्वार्थे क अत इत्वम् । नासायां हेमच० ।

विकृत त्रि० वि+कृ–क्त । १बीभत्से २मविनीकृते ३रोगयुक्ते ४विकारयुते ।
"कुमारेभ्यो दशवर्षं नोच्यते स्व विवर्जितम् । व्यञ्जनचेष्टयैव विकृत तद्विदुर्बुधाः" । षष्ठ्यब्दमध्युक्ते ५प्रभवभेदे न० प्रभवादिषु ब्रह्मविंशके पु० प्रभवादिशब्दे ४४७४पृ० तदानयनं दृश्यम् । "सर्वो प्रजा प्रपीड्यन्ते व्याधिशोकश्च जायते । शिरोवस्त्राऽतिरागाश्च याश्च विकृत जनाः" ज्यो०त०। गुरुवर्षशब्दे २६१२ पृ० दृश्यम् । [स्त्रियां निष्ठ ङीप् । २रोगे ३हिंस्रे हेमच० ।

विकृति स्त्री वि+कृ क्तिन् वा । १विकारशब्दार्थे अमरः ।

विक्रोशी स्त्री विगतः क्रोशो यस्याः ङीष् । १कथम्भूताया स्त्रियाः २पटहर्षौ च धरणिः । ३महीरूपस्य शिवस्य पत्न्याम् "सूर्य्यो जलं मही वह्निर्वायुराकाशमेव च । दीक्षितो ब्राह्मणः सोम इत्येतास्तनवः क्रमात् । सुवर्चला तथैवोषा विकेशी चापरा शिवा । स्वाहा दिशस्तथा दीक्षा रोहिणी च यथाक्रमम् । सूर्य्यादीनामिमाः पत्न्यो रुद्राद्यैर्नामभिः सह" मार्क० पु० ।

विक्रोश पु॰ कुक्कुरपुत्रभेदे कल्कि॰ २१ अध्याये दृश्यम् ।

विक्र पु॰ विक्राम्यति वि+क्रम-ड । करिशावके त्रिका॰ ।

विक्रम पु॰ विशेषेण क्रामति वि+क्रम अच् । १सि॰ विक्रमे २विष्णौ "मेधावी विक्रमः क्रमः" विष्णुस॰ । ३विक्रमादित्यनृपे "रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य" ज्योतिर्विदाभरणम् । भावे घञ् । ४क्रमणे मेदि॰ । करणे घञ् । ५चरणे, त्रिविक्रम । ६शौर्यातिशये, ७सामर्थ्ये च राजनि॰ । षष्टिवर्षमध्ये "लवणं मधु गन्धश्च महार्घं विक्रमे प्रिये !" इत्युक्तलक्षणे ८वत्सर भेदे मेदि॰ । प्रभवादिशब्दे ४४७४ पृ॰ दृश्यम् ।

विक्रमादित्य पु॰ विक्रमेणादित्य इव । स्वनामख्याते नृपभेदे विक्रमार्कोऽप्यत्र "नो दु॰ श्रुत एव वा क्षितितले श्रीविक्रमार्कोपमः" मिता॰ ।

विक्रमिन् पु वि+क्रम णिनि । १सिंहे, राजनि॰ २विष्णौ विष्णु पु॰ । ३विक्रमयुक्ते त्रि॰ स्त्रियां ङीप् ।

विक्रय पु॰ वि+क्री अच् । मूल्यग्रहणेन परस्वत्वापादके व्यापारे अमर ।

विक्रये विहिताविहितवस्तूनि यथा "यमाहिष्मक्रिलक्षुतागपूर्वा नेष्टा॰ क्रये विक्रयणे प्रशस्ता । पौष्णाश्विचित्राशततारवान्तवाता क्रये हिता विक्रयणे निषिद्धा" ज्योति सार । क्रयविक्रयनिर्णयो यथा "मूल्यं दत्त्वा क्रीत नियमं कृत्वा सद्यपादपि क्रयसिद्धिः । तथाच विवादचिन्तामणौ कात्यायनः "पण्यं गृहीत्वा यो मूल्यमदत्त्वैव दिश व्रजेत् । ऋतुत्रयस्योपरिष्टात् तद्धनं वृद्धिमाप्नुयात् । अतएव वृहस्पतिः 'दत्त्वार्घादिकं क्रीत्वा तुल्यमूल्याक्षरान्वितम् । पत्र कारयते यत्तु क्रयलेख्य तदुच्यते । क्रयविक्रये समयविशेषाभ्यन्तरे पश्चात्तापादसिद्धिः । यथाह मनुः 'क्रीत्वा विक्रीय वा किञ्चित् यस्येहानुशयो भवेत् । सोऽन्तर्दशाहे तद्द्रव्यं दद्याच्चैवाददीत वा" । एतद्याज्ञवल्क्योक्तेतरपरम् । यथा याज्ञवल्क्यः "दशैकपञ्चसप्ताहमासत्र्यहार्द्धमासिकम् । बीजायोवाह्यरत्नस्त्रीदोह्यपुंसां परीक्षणम्" । अत्र वृहस्पतिः 'क्रीतोऽप्यनिक्षिप्तपण्यदोषस्तु यदि प्रकाशते कश्चित् । विक्रेतुः प्रतिदेयन्तत् क्रेता मूल्यमवाप्नुयात् । अतर्कितद्रव्यपरीक्षणकालात् । कात्यायन "अविज्ञातन्तु यत् क्रीतं दुष्टं पश्चाद्विभावितम् । क्रेता तत् स्वामिने देयं पण्यं कालेऽन्यथा न तु" । काले प्रागुक्तपरीक्षाकालाभ्यन्तरे । परीक्षितं तु वृहस्पतिः "परीक्षेत स्वयं पण्यमन्येषाञ्च प्रदर्शयेत् । परीक्षितं बहुमतं गृहीत्वा न पुनस्त्यजेत्" । अत्र विशेषयति नारदः "क्रीत्वा मूल्येन यो द्रव्यं दुष्क्रीतं मन्यते क्रयी । विक्रेतुः प्रतिदेयं तत् तस्मिन्नेवाह्न्यविक्षतम् । द्वितीयेऽह्नि ददत् क्रेता मूल्यात्त्रिंशांशमाहरेत् । द्विगुणन्तु तृतीयेऽह्नि परतः क्रेतुरेव तत्" । आहरेत् दद्यात् विक्रेत्रे इति शेषः । द्विगुणं त्रिंशांशम् । याज्ञवल्क्यः "राजदैवोपघातेन पण्ये दोषमुपागते । हानिर्विक्रेतुरेवासौ याचितस्याप्रयच्छतः" । नारदः "उपहन्येत वा पण्यं दह्येतापह्रियेत वा । विक्रेतुरेव सोऽनर्थो विक्रीयासंप्रयच्छतः । दीयमानं न गृह्णाति क्रीतं पण्यन्तु यः क्रयी । स एवास्य भवेद्दोषो विक्रेतुर्योऽप्रयच्छतः" प्राय॰ त॰ । "न्यास कृत्वा परस्यापि कृत्वा वाधि करोति च । विक्रयं वा क्रिया तत्र पश्चिमा बलवत्तरा" । न्यासं कृत्वा आधिं करोति आधिं कृत्वा वा विक्रयं करोति । विक्रयपदं सम्बन्धवाचकत्वात् दानं लक्षयति तत्र परा क्रिया सिद्ध्यर्थं । एवञ्च विक्रेतृन्यासीभूरप्यादिना आध्यनुसारे विक्रयदाने तत्कर्त्तृस्वत्वजननात् तत्र तत्क्रेतृप्रतिग्रहीतृभ्यामाध्युद्धारः कार्य्य इति । न च "स्थावरस्य समस्तस्य गोत्रसाधारणस्य च । नैकः कुर्यात् क्रयं दानं परस्परमतं विना । विभक्ता अविभक्ता वा सपिण्डाः स्थावरे समाः । एको ह्यनीशः सर्वत्र दानाधमनविक्रये' इति व्यासवचनाभ्यामेकस्य दानवन्धकविक्रयानधिकार इति वाच्यं यथेष्टविनियोगार्हत्वरूपस्य स्वत्वस्य द्रव्यान्तर इवात्राप्यविशेषात् वचनञ्च स्वामित्वेन दुर्वृत्तपुत्रभार्य्यावक्रयादिना कुटुम्बविरोधादधर्मोत्पादनार्थनिषेधकं न तु विक्रयाद्यनिष्पत्त्यर्थमिति" दाय भाग । एवञ्च 'स्थावरे विक्रयो नास्ति कुर्य्यादाधिमनुज्ञया" इति स्थावरस्य केवलविक्रयप्रतिषेधात् एव 'भूमिं यः प्रतिगृह्णातीत्यादिवचने दानप्रशंसादर्शनाच्च विक्रयेऽपि कर्त्तव्ये सहिरण्यमुदकं दत्त्वा दानरूपेण स्थावरविक्रय इति" विज्ञानेश्वरः । वस्तुतस्तु स्थावरविक्रयनिषेधः अविभक्तस्थावरविषयः । तथापि यदि विक्रयं विना अवस्थितिर्न भवति तदा विक्रयः कर्त्तव्य । पूर्वपुरुषार्जितगोत्रारे विशेषयति मिताक्षरायाम् "स्थावरं द्विपदञ्चैव यद्यपि स्वयमर्जितम् । असम्भूय सुतान् सर्वान् न दानं न च विक्रयः" इ

ल्यादि। अथापदाम्याह "एकोऽपि स्थावरे कुर्याद्दानाधमनविक्रयम्। आपत्काले कुटुम्बार्थे धर्मार्थे च विशेषतः" दायतत्त्वे रघु०। द्रव्यविशेषविक्रयनिषेधो यथा स्मृतिः "विक्रीणन् मद्यमांसानि ह्यभक्ष्यस्य च भक्षणम्। कुर्वन्नगम्यागमनं शूद्रः पतति तत्क्षणात्। कपिलाक्षीरपानेन ब्राह्मणीगमनेन च। वेदाक्षरविचारेण शूद्रश्चाण्डालतां व्रजेत्" कालिकापु०। "विक्रयं सर्ववस्तूनां कुर्वन् शूद्रो न दोषभाक्। मधु चर्म सुरां लाक्षां त्यक्त्वा मांसञ्च पञ्चमम्" मनुः। "सद्यः पतति मांसेन लाक्षया लवणेन च। त्र्यहेण शूद्रो भवति ब्राह्मणः क्षीरविक्रयात्। अयज्ञे भेषजस्यार्थे यज्ञहेतोस्तथैव च। यद्यवश्यन्तु विक्रेयास्तिला धान्येन तत्समाः" आह्नि० त०। "गवां विक्रयकारी च गवां गोष्ठे कृमिर्भवेत्" इति यमवचनम्। "गोवधोऽयाज्यसंयाज्यपारदार्यात्मविक्रयाः। तडागारामदाराणामपत्यस्य च विक्रयः। व्रात्यताध्ययनादानमपण्यानाञ्च विक्रयः" मनुः।

**विक्रयानुशय** पु० विक्रयस्यानुशयः पश्चात्तापः। विक्रीतपदार्थस्य परार्हत्वफलके १अनुतापे तन्निमित्ते २विवादभेदे।

**विक्रयिक** पु० विक्रय अस्त्यर्थे ठन्। विक्रेतरि अमरः।

**विक्रयिन्** त्रि० वि+क्री ताच्छील्ये इनि। विक्रयशीले शब्दच० स्त्रियां ङीप्। [भावे क्त। ३विक्रमे।

**विक्रान्त** पु० वि+क्रम क्त। १सिंहे राजनि० २शूरे च अमरः।

**विक्रिया** स्त्री वि+कृ भावे श। १विकारे अन्यथास्थितस्य वस्तुनोऽन्यथा परिणामे।

**विक्रीयासम्प्रदान** न० विक्रीय न सम्प्रदानं क्रेत्रे यत्र। अष्टादशविवादास्पदान्तर्गते विवादविशेषे तत्स्वरूपादिकं वीरमि० उक्तं यथा

"अथ विक्रीयासम्प्रदानाख्यव्यवहारपदम्। तत्स्वरूपमाह नारदः "विक्रीय पण्यं मूल्येन क्रेतुर्यन्न प्रदीयते। विक्रीयासम्प्रदानं तद्विवादपदमुच्यते इति" तत्र विक्रेयद्रव्यस्य द्वैविध्यं षड्विधत्वं क्रमेणाह स एव "लोकेऽस्मिन् द्विविधं पण्यं जङ्गमं स्थावरं तथा। षड्विधस्तस्य च बुधैर्दानादानविधिः स्मृतः। गणितन्तुलिमं मेयं क्रियया रूपतः श्रियेति"। दानं विक्रयः आदानं क्रयः। गणयित्वा यस्य क्रयः तद्गणितम्। गणितं क्रमुकफलादिकम् एवं तुलिमादिकं वणिक्तन्त्वाधृतं हेमचन्दनादिकम्। मेयं व्रीह्यादि क्रियया वाहनदोहनादिरूपया युक्तमिति शेषः। रूपतः रूपेण युक्तं वस्तु पण्याङ्गनादि। श्रिया दीप्त्या युक्तं पद्मरागादिकम्। यदा विक्रेता मूल्यं गृहीत्वा याचमानाय क्रेत्रे विक्रीतं वस्तु न ददाति तदा यत्कर्त्तव्यं तदाह स एव "विक्रीय पण्यं मूल्येन क्रेतुर्यो न प्रयच्छति। स्थावरस्य क्षयं दाप्यो जङ्गमस्य क्रियाफलमिति" यो गृहीतमूल्यो विक्रेता अजातानुशयाय क्रेत्रे प्रार्थयमानाय नार्पयति तत्र पण्यं यदि स्थावरात्मकं तदा क्षयेण सहितमसौ दाप्यः। यदा तु जङ्गमात्मकं तदा क्रियाफलेन सहितम् इत्यर्थः। विक्रयानन्तरं जातं उपभोगोऽस्य क्षयः। क्रियाफलं दोहनादिक्रियाफलं क्षीरादिकम्। इदञ्च क्रयकाले यथा अर्पणकाले मूल्याधिक्ये वेदितव्यम्। मूल्यह्रासे अन्यथाभिधानात्। तथा च स एव "अर्घश्चेदपहीयेत सोदयं पण्यमावहेदिति"। अर्वाक् चेदपचीयेतेति वस्तुतरो पाठः। अर्वाक् विक्रीतस्य क्रेत्रे समर्पणात् पूर्वं अपचीयेत हीनमूल्यं भवेत्तदा सोदयं पण्यमावहेत्। विक्रयकाले यावन्मूल्यं गृहीतं तावता मूल्येनार्पणसमये मूल्यह्रासवशाद्यावदुपचयलक्षितं लभ्यते तावद्दद्यादित्यर्थः। यदा तु मूल्यसाम्यं तदा पण्योपचयरूपलाभमाह "स्थानेषु वृद्धिशेषेषु क्रयं विक्रयमेव च। याच्यमानमदत्तञ्चेद्वर्द्धते पञ्चकं शतमिति" वचनोक्तवृद्धिसहितं पण्यं दाप्यः। अतएव याज्ञवल्क्यः "गृहीतमूल्यं यः पण्यं क्रेतुर्नैव प्रयच्छति। सोदयं तस्य दाप्योऽसौ दिग्लाभं वा दिगागते" इति। गृहीतमूल्यं पण्यं विक्रेता यदि प्रार्थयमानाय स्वदेशवणिजे क्रेत्रे न समर्पयति तत्र पण्यं यदि क्रयकाले बहुमूल्यं कालान्तरे अल्पमूल्येनैव लभ्यते तदा सोदयं वृद्ध्या सहितं विक्रेता क्रेत्रे दापनीयः। यदा मूल्यह्रासकृतः पण्यस्योदयो नास्ति किन्तु क्रयकाले यावता मूल्येन लब्धं यावत्पण्यमिति प्रतिपन्नं तावदेव तदा तत्पण्यमादाय तस्मिन् देशे विक्रीतस्य यो लाभस्तेनोदयेन सहितं दापनीयः वचनद्वयस्यार्थः। चतुर्थस्य तु यो देशान्तरात् क्रयार्थमागतः क्रीणाति तस्मै देशान्तरे तत्पण्यविक्रये यो लाभस्तेन सहितं तत्पण्यं दापनीय इत्यर्थः। देशान्तरलाभसहितपण्यदानञ्च केवलमादाय-शास्य एव किन्तु मूल्यस्य दण्डो चयेऽपीत्याह नारदः "स्थायिनामेष नियमो दिग्लाभं दिग्विचारिणामिति"।

स्थायिनां विक्रेतृदेशस्थायिनाम् एष नियमः स्थावरस्य तु दाशाहादिवचनात्को नियम इत्यर्थः । विष्णुर्वि-क्रेतुर्दण्डमप्याह "गृहीतमूल्यं यः पण्यं क्रेतुर्नैव दद्यात्तस्य सोदयं दाप्यो राज्ञा च पणशतं दण्ड्य" इति । एतच्चानुशयरहितद्रव्यविक्रेतृविषयमिति म-न्तव्यम् । यस्तु विक्रीयानुशयवशान्नार्पयति यश्च क्रीत्वाऽनुशयवशान्न गृह्णाति तौ प्रत्याह कात्यायनः "क्रीत्वा प्राप्तं न गृह्णीयाद्यो न दद्याददूषितम् । स मूल्याद्दशभागन्तु दत्त्वा स्वद्रव्यमाप्नुयात्" । असम्प्राप्तेऽथ क्रियाकाले कृते नैव प्रदापयेत् । एष धर्मो दशाहात्तु परतोऽनुशयो नास्तीति" । अदूषितं जलादिनेति शेषः । दोह्यवाह्यादिपण्यस्य दोहनवाहनादिरूपः कालोऽस्य क्रियाकालस्तस्मिन्नप्राप्ते सति अग्रहणेऽदाने वा कृते सति न दशमभागं प्रदापयेत् किन्तु तमदत्त्वैव स्वीयं द्रव्यं प्राप्नुयादिति । एष धर्मो दशाहात्प्राग्वे-दितव्यः ततऊर्द्ध्वमनुशयो न कर्त्तव्यः । विक्रीयासम्प्र-यच्छतो यदि क्रीतं पण्यं विक्रेतुः पार्श्वे स्थितं तस्य यदि नाशः स्यात्तदा विक्रेतुरेव हानिरित्याह याज्ञवल्क्यः "राजदैवोपघातेन पण्ये दोषमुपागते । हानिर्वि-क्रेतुरेवासौ याचितस्याप्रयच्छतः" इति । अत्र याचित-स्येति विशेषणोपादानात् याचनाभावे न विक्रेतुर्हानि-रित्यर्थाद्गम्यते । नारदोऽपि "उपहन्येत वा पण्यं दह्येतापह्रियेत वा । विक्रेतुरेव सोऽनर्थो विक्रीयासम्प्र-यच्छत" इति । यथा याचितस्याप्रयच्छतो विक्रेतुर्हानि-स्तथा दीयमानं पण्यमगृह्णतः क्रेतुरपीत्याह स एव "दीयमानं न गृह्णाति क्रीतं पण्यञ्च यः क्रयी । स एवास्य भवेद्दोषो विक्रेतुर्योऽप्रयच्छतः" इति । अप्रय-च्छतः विक्रेतुर्यो दोषः स एवास्य भवेदित्यन्वयः । क्रेतृ-दोषाभिधानञ्च अत्र पण्यस्य मूल्यं क्रेत्रा विक्रेत्रे न समर्पितमिति । दीयमानं न गृह्णातीति वदता दीय-मानग्रहणे न मूल्यहानिरिति दर्शितम् । क्रयान-न्तरं क्रेत्रा न याचितं विक्रेत्रा च न समर्पितं तात-दौरात्म्यादुत्पन्नस्य द्वयोः समा हानिः । क्रेतृविक्रे-त्रोरुभयोरपि [illegible] [illegible] याज्ञवल्क्योऽपि "[illegible] भवेदिति" [illegible] [illegible]

रदः "दीयमानं न गृह्णाति क्रीतं पण्यं च यः क्रयी । विक्रीणानस्तदन्यत्र विक्रेता नापराप्नुयादिति" । क्रयी जातानुशय इति शेषः । याज्ञवल्क्योऽपि "विक्रीत-मपि विक्रेयं पूर्वक्रेतर्यगृह्णतीति" । यस्तु दुष्टं पण्यं दर्शयित्वा सदोषं विक्रीणीते यश्चान्यहस्ते विक्रीतं तत्क्रेतुरनुशयाभावे परत्र विक्रीणीते तयोः समानो दण्ड इत्याह नारदः "निर्दोषं दर्शयित्वा तु सदोषं यः प्रयच्छति । स मूल्याद्द्विगुणं दाप्यो विनयं ताव-देव तु । तथान्यहस्ते विक्रीय योऽन्यस्मै तत्प्रयच्छति । द्रव्यन्तद्द्विगुणं दाप्यो विनयं तावदेव चेति" । याज्ञ-वल्क्योऽपि "अन्यहस्ते च विक्रीतं दुष्टं वाऽदुष्ट-वद्यदि । विक्रीणीते दमस्तस्य मूल्यात्तु द्विगुणो भवे-दिति" बुद्धिपूर्वविषयमेतत् । "ज्ञात्वा सदोषं यः पण्यं विक्रीणीते विचक्षणः । तदेव द्विगुणं दाप्यस्तत्सम विनयं तथेति" बृहस्पतिनोक्तत्वात् । अबुद्धिपूर्वक-विक्रये तु क्रयपरावर्त्तनमेव । अन्यत्रापि विषयविशेषे परावर्त्तनमाह बृहस्पतिः "मत्तोन्मत्तेन विक्रीतं हीनमूल्यं भयेन वा । अस्वतन्त्रेण मूढेन त्याज्यन्तस्य पुन-र्भवेदिति" । एतत्सर्वं दत्तमूल्ये पण्ये द्रष्टव्यम् । अत-एव नारद । "दत्तमूल्यस्य पण्यस्य विधिरेष प्रकी-र्त्तितः" इति । यत्र पुनर्मूल्यं न दत्तं तत्रापि स एवाह "अदत्तेऽप्यसमये विक्रेतुरविक्रय" इति । अदत्तमूल्ये तु पण्ये वाङ्मात्रेण क्रये कृते न परावर्त्त-नीयमित्येवमादिवचनाभावे सति यदृच्छया निवृत्तौ न क-श्चिद्दोष इत्यर्थः । यत्र पुनर्वाङ्मात्रक्रयपरिहारार्थं वि-क्रेतुर्हस्ते क्रेत्रा किञ्चिद्द्रव्यं दत्तं तत्र क्रेतृदोष-वशेन क्रयनिवृत्तौ स्याह व्यासः "सत्यङ्कारं च यो दत्त्वा यथाकालं न दृश्यते । पण्यं भवेन्निसृष्टन्तद्दीय-मानमगृह्णत" इति । निवृत्तं भवेत् [illegible] । [illegible] सत्यङ्कार[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] "सत्यङ्कार[illegible] द्विगुणं [illegible] इति" [illegible] [illegible] ।

"[illegible]" [illegible]

क्रोधाभिधानात् । अलङ्काराय कृतं समर्पितं अलङ्कारकृत कृप तस्य कर्त्तुं यद्विक्लेतृकृतं कृतमित्यर्थः" ।

विक्रेय त्रि० वि+क्री-यत् । विक्रयणीये पदार्थे । [२व्याकुलत्वे

विक्लव त्रि० वि+क्लु-अच् । १व्याकुलभूते अमरः । भावे अप्

विक्लित्ति स्त्री वि+क्लिद-क्तिन् । अलङ्कारशास्त्रोक्ताया मदयत्यैर्विलासे पूर्वरम्यासक्तयोनर्मायामन्तरविधिसंयोगाप्ततौ ।

विक्लिन्न त्रि० वि+क्लिद-क्त । १आर्द्रे २जीर्णे ३शीर्णे च मेदि० । ४विक्लेदयुक्ते । [शब्दे च मेदिनी ।

विक्षाव पु० वि+क्षु घञ् । १शब्दे अमरः । २कासादिरोगकृत-

विक्षिप्त त्रि० वि+क्षिप-क्त । १विशेषेण क्षिप्ते २योगशास्त्रोक्ते चित्तस्य भूमिभेदे न० । यथोक्तं पातञ्जलभाष्यविवरणयोः "क्षिप्तं मूढं विक्षिप्तमेकाग्रं निरुद्धमिति चित्तभूमयः । तत्र विक्षिप्ते चेतसि विक्षेपोपसर्जनीभूत समाधिर्न योगपक्षे वर्त्तते भा० । "क्षिप्तं सदैव रजसा तेषु तेषु विषयेषु क्षिप्यमाणम् अत्यन्तमस्थिरं, मूढन्तु तमःसमुद्रेकान्निद्रावृत्तिमत् । विक्षिप्तं क्षिप्ता द्विशिष्ट । विक्षिप्तं विषमोऽत्र स्थैर्यबहुलस्य कादाचित्कस्थैर्या वा वाह्यस्थैर्यबहुलता स्वाभाविकी वा समाधिव्याधिस्त्यानाद्यन्तरायजनिता वा" विव० ।

विक्षोर पु० विगतः क्षीरं विगत वा क्षीरमस्य । १अर्कवृक्षे राजनि० २विगतक्षीरे त्रि० ।

विक्षेप पु० वि+क्षिप-घञ् । १त्यागे २प्रेरणे ३दूरीकरणे च । "चित्तस्य विक्षेपा नवविधा पात० सूत्रभाष्ययोर्दर्शितास्ते च चित्तविक्षेपशब्दे २९४१पृ० अन्तरायशब्दे च दृश्याः । वेदान्तसिद्धचित्तविक्षेपाः २०० पृ० उक्ताः । विमण्डले यत्र मण्डलात् तस्य क्रान्तिवृत्ताद्युत तिर्य्यगन्तरं स विक्षेप" सि० शि० उक्ते ४शरे च । "भूषाणामङ्गरचना छ्या विभ्रमवेशयम् । तद्वक्तव्या नमीष्ठ विक्षेपो दयितान्तिके" सा० द० उक्ते स्त्रीणां ५अलङ्कारभेदे । ६कथाविच्छेदरूपे निग्रहस्थानभेदे "कार्य्यव्यासङ्गात् कथाविच्छेदो विक्षेप" गौ०सू० "यत्र कर्त्तव्यं व्यासज्य कथां व्यवच्छिनत्ति । इदं मे करणीयं विद्यते तस्मिन्नवसिते कथयिष्यामि इति विक्षेपो नाम निग्रहस्थानम् । एकनिग्रहावसानायां कथायां स्वयमेव कथान्तरं प्रतिपद्यते इति" वा० भा० । "असम्भवद्व्याजान्तरत्वेनारोपितकार्य्यव्यासङ्गप्रयुक्त कथाविच्छेदत्वम्" वृत्तिः ।

विक्षेपशक्ति स्त्री विक्षेपस्य जनिका शक्तिः । वेदान्तोक्ते अविद्याशक्तिभेदे । "विक्षेपशक्तिस्तु यथा रज्ज्वज्ञानं स्वावृतरज्जौ स्वशक्त्या सर्पादिकमुद्भावयति एवमज्ञानमपि स्वावृतात्मनि स्वशक्त्या आकाशादिप्रपञ्चमुद्भावयति तादृशं सामर्थ्यम् । तदुक्तम् "विक्षेपशक्तिर्लिङ्गादि ब्रह्माण्डान्तं जगत्सृजेदिति" । वेदान्तसा० ।

विख्र त्रि० विगता नासिका यस्य खादेशः । गतनासिके । अमरः । ख्यादेश । विख्योऽप्यत्र त्रिका० ।

विखुर पु स्त्री० १राक्षसे त्रिका० स्त्रियां ङीप् । २चौरे शब्दर०

विख्यात विशेषेण ख्यातः प्रसिद्धः वि+ख्या-क्त । प्रसिद्धे

विगणन न० विशेषेण गणनम् गण ल्युट् । ऋणशोधनार्थे सङ्ख्यागणने ।

विगत त्रि० वि+गम क्त । १प्रभादरहिते अमरः । २विशेषगते रुद्र० ३अपगत च हेमच० । द्रुत० । ४अत्ययगतौ न० । "विगत विगतम्" भट्टिः । [छायायां स्त्रियाम् शब्दरत्ना० ।

विगतार्त्तवा स्त्री विगतमार्त्तवं रजो यस्याः । गतरजः

विगन्धक पु० विरुद्धः गन्धोऽस्य कप् । १इङ्गुदीवृक्षे राजनि० । २हपुषायां स्त्री० टापि अत इत्वम् ।

विगम पु० वि+गम घञ् । १नाशे, २अपाये च ।

विगर्हण न० वि+गर्ह ल्युट् । निन्दने ।

विगर्हित त्रि० वि+गर्ह-क्त । १निन्दिते २निषिद्धे च । भावे-क्त । ३निन्दायाम् न० ।

विगाढ त्रि० वि+गाह-क्त । १स्नाते, २कृतावगाहने च ।

विगान न० वि+गै-ल्युट् । निन्दायाम् हेमच० ।

विगीत त्रि० वि+गै-क्त । निन्दिते ।

विगीति स्त्री वि+गै-क्तिन् । निन्दायाम् ।

विगुण त्रि० विरुद्धो गुणोऽस्य । गुणरहिते ।

विगूढ त्रि० वि+गुह क्त । १गर्हित, २गुप्ते च मेदि० ।

विगृहीत त्रि० वि+ग्रह-क्त । १गृहीते, व्याकरणोक्ते विग्रहवाक्यस्थे ३पदे च ।

विग्र त्रि० विगता नासिकाऽस्य ग्रादेश । विगतनासिके अमर०

विग्रह पु० वि+ग्रह-अप् । १देहे, २विस्तारे, ३युद्धे पु न० अमर । ४समासादिवृत्तिसमानार्थकवाक्यभेदे ५विशेषज्ञाने च "अविग्रहा गतादिस्था यथा ग्रामादिकर्मभि०" हरि० ।

विघटिका स्त्री विभक्ता घटिका यया प्रा० स० । घटिकाषष्टिभागे पलात्मके काले राजनि० । वि+घट-ण्वुल् । २वियोजक त्रि०

**विघटित** त्रि० वि+घट क्त । १वियोजिते २विशेषेण रचिते च ।

**विघट्टित** त्रि० वि+घट्ट क्त । १चालिते २वियोजिते च ।

**विघस** पु० वि+अद घञ् । भोजनशेषे मेदि० २ग्रासे च शब्दच० । ३सिक्थक न० राजनि० । ४देवपैत्रदत्तशेष

**विघसाशिन्** त्रि० विघसं देवतादिदत्तावशेषमश्नाति अश-णिनि । देवपैत्रकार्य्यानन्तरं तदवशिष्टभोजिनि ।

**विघात** पु० वि+हन क्त । १व्याघाते २आघाते च ।

**विघातिन्** त्रि० वि+हन णिनि । १निवारके । २नाशके । ३नाशप्रातयोगिनि च "नित्यशाय बलनिमित्तो विघाती" इति व्याकरणका० । ण्वुल् । विघातकोऽप्यत्र ।

**विघ्न** पु० वि+हन क । १व्याघातके अन्तराये अमरः । २कं व्यापाकफलायां शब्दच० । [गणेशे शब्दर० ।

**विघ्ननायक** पु० विघ्नानामुत्पत्त्यनुत्पत्त्यो नायकः । विघ्नेशे

**विघ्नकारिन्** त्रि० विघ्नं करोति कृ-णिनि । १घोरदर्शने २विघातके च मेदि० । स्त्रियां ङीप् । [ऽप्यत्र ।

**विघ्ननाशक** पु० हेम० गणेशे शब्दच० ल्यु । विघ्ननाशनादयो

**विघ्नराज** पु० विघ्ने राजते राज-अच् । गणेशे अमर । हेम० । विघ्नेशादयोऽप्यत्र ।

**विघ्नहारिन्** पु० विघ्नं हरति हृ-णिनि । गणेशे त्रिका० ।

**विघ्नित** त्रि० विघ्नो जातोऽस्य इतच् । जातविघ्ने ।

**विघ्नेशानकान्ता** स्त्री हेम० । श्वेतदूर्वायाम् राजनि० ।

**विच** पृथग्भावे रु० उ० वा च० अक० अनिट् । विनक्ति वि० वेक्ति विङ्क्ते विविक्ते । इरित् अविचत् अवैक्षीत् ।

**विचकिल** पु० विच+क किल क कर्म० । १मदनवृक्षे । २मल्लीभेदे मेदि० । [३मालत्यां स्त्री राजनि० टाप् ।

**विचक्षण** पु० वि+चक्ष ल्यु न ख्याञ् । १पण्डिते अमर

**विचक्षुस्** त्रि० वि+चक्ष-उसि न ख्यादेश । १विमनस्के त्रिका० । विगतं चक्षुर्यस्य । २नेत्रशून्ये त्रि० । [चयने च ।

**विचयन** न० वि+चि ल्युट् । १अन्वेषणे शब्दच० । २पुष्पादि

**विचर्चिका** स्त्री वि+चर्च ण्वुल् । पामनि रोगभेदे अमर । सा च क्षुद्ररोगविशेष । "एक कुष्ठ स्मृत पूर्व गजचर्म तत स्मृतम । ततश्चर्म प्रचुरं ततश्चापि विचर्चिका । विपादिकाभिधा पैव पामा कच्छुकास्तु यता । ततो ददु च विस्फोट किटिभञ्च तत परम् । तत्पामकञ्च मोक्ष पराख्य तत परम । कुष्ठानि चैतानि चष्टानि निगदितः । यथा तद्विचर्चिका स्रावा बहुपाना विच "चेदा"विद्रुपा सुद्रविदला । "दाहले तद्वज परा दन्ता सामोदंया विचर्चिका । याः विपादिका खेदा सम भेदाद्विचर्चिका" । "केचिद्विचर्चिकातो विपादिका भिन्ना माहु" भावप्र० । कुष्ठशब्दे २१५४पृ० दृश्यम् ।

**विचार** पु० वि+चर घञ् । १तत्त्वनिर्णये सन्दिग्धे वस्तुनि प्रमाणेन तत्त्वपरीक्षायां २तदनुगुणे वाक्यस्तोमे च । 'विपरीतोद्भावकपरविजिगीषया न्यायप्रयोग इति" केचित् प्राहुः" । यथा पदार्थानुमानस्थले पर्वतो वह्निमान् धूमवत्त्वादित्यादि । अत्र च पर्वते वह्नौ साधनाय प्रारब्धवादिना च पर्वतो न वह्निमानित्यादि विपरीतवाक्ये प्रयुक्ते मध्यस्थस्य संशयो जन्यते । तन्निरासार्थं वादिना पर्वतो वह्निमानित्यादिप्रतिज्ञादिघटितवाक्यप्रयोगरूप विचारः क्रियत इति । ४अवगतचारो यस्मात् प्रा० ब० चार शून्ये च 'विचारदकुचारदगथ्यवर्त्त त'' ।

**विचारण** न० वि+चर णिच् ल्युट् । १विचारे शब्दर० । युच । तत्रैव स्त्री अमरः । २मीमांसाशास्त्रे हेमच०

**विचारित** त्रि० विचारो जातोऽस्य इतच् । कृतविचारे ।

**विचाल** त्रि० वि+चल-कर्त्तरि ण । १अभ्यन्तरे २अन्तराले हेमच० । वि+चल-णिच भावे अच् । ३ अन्यथा स्थितस्य वस्तुनो विशेषरूपतापादने "अधिकरणविचाले च" पा० "द्रव्यस्य संख्यान्तरापादने संख्याया धा स्यात् । एक राशिं पञ्चधा कुरु" सि०कौ० । [ङीप् ।

**विचि(ची)** पु स्त्री विच इक् । तरङ्गे भरत । स्त्रीत्वपक्षे वा

**विचिकित्सा** स्त्री वि+कित स्वार्थे सन् अ । सन्देहे अमर ।

**विचित्र** न० विशेषेण चित्रम् । १कर्बुरवर्णे । २तद्वति त्रि शब्दच० ३आश्चर्य्ये त्रि० । ४मृगेर्वारौ स्त्री राजनि० । ५अर्थालङ्कारभेदे न० अलङ्कारशब्दे ४०२ पृ० दृश्यम् । ६संज्ञायां कन् । भूर्जपत्रवृक्षे पु० राजनि० ।

**विचित्रवीर्य्य** पु० शान्तनुसत्यवत्योः सुतभेदे भा०आ०१०१ अ०

**विचित्राङ्ग** पु स्त्री० विचित्रमङ्गं यस्य । (चित) १व्याघ्रभेदे शब्दच० २मयूर पु स्त्री० शब्दर० अमरश्च स्त्रियां ङीष् ३आश्चर्य्याङ्गे त्रि० ।

**विचेतस्** त्रि० विरुद्धं दुष्टं विगतं वा चेतो यस्य । १दुष्टचित्ते २विगतचित्ते च । ३दुर्मनस्के हेमच० ।

**विचेष्टित** त्रि० विगतं चेष्टितमस्य । १चेष्टाशून्ये, वि+चेष्ट भावे क्त । २विशेषेण चेष्टायाम् न० ।

**विच्छ** दीप्तौ चु०उभ०सक०सेट् । विच्छयति ते अविविच्छत् त

**विच्छ** गतौ तु० पर० स्वार्थे आय आर्धधातुके वा सक० सेट् । विच्छायति विच्छायते विच्छति । अविच्छायीत् अविच्छीत् अविच्छीत् ।

विच्छन्दक पु० विशिष्टः छन्दो यत्र कप्। देवगृहभेदे अमरः "छन्दत्युपरि यद्वेश्म तद्विच्छन्दकमीरितम्"।

विच्छाय न० वीनां पक्षिणां छाया नपुंसकत्वम्। पक्षिसमूहच्छायायाम् अमरः। विगता छाया यस्य। १छायारहिते त्रि० मेदि०। २विविधकान्तियुते मणौ भरतः।

विच्छित्ति स्त्री वि+छिद क्तिन्। १अङ्गरागे २हारभेदे ३विच्छेदे मेदि०। ४छेदे ५विनाशे ६स्त्रीणां चेष्टाभेदे च। "स्तोकाप्याकल्परचना विच्छित्तिः कान्तिपोषकृत्" सा० द०

विच्छिन्न त्रि० वि+छिद क्त। १विभक्ते २समालब्धे च मेदि० ३कुटिले हेमच०। भावे क्त। ४छेदने न०।

विच्छेद पु० वि+छिद–भावे घञ्। १वियोगे २अन्तराच्छेदे ३विभागे च।

विज पृथग्भावे जु० उभ० सक० अनिट्। वेवेक्ति वेविक्ते इरित् अविजत् अवैक्षीत् अविक्त।

विज भये कम्पे च रु० पर० अक० सेट्। विनक्ति अविजीत्। ईदित् ओदित् विग्न। इदित् ओदित् क्त–विग्न।

विज भये कम्पे च तु० आ० अ० अनिट्। विजते अविजिष्ट।

विजन त्रि० विगतो जनो यस्मात् प्रा० ब०। निर्जने अमरः।

विजनन न० वि+जन–ल्युट्। १गर्भमोचने प्रसवे हेमच० २जन्मनि शब्दच०।

विजपिल न० विज–क पिञ्–क कर्म०। पङ्के [illegible]।

विजन्मन् त्रि० विरुद्धं जन्म यस्य। जारजे।

विजय पु० वि+जि कर्त्तरि अच्। १अर्जुने मेदि०। "अभिप्रयाति सङ्ग्रामे यच्च गृह्णाति वेतनम्। नाभिजानाति विजितरोऽपि तेन मां विजयं विदुः" भा० वि० ४४अ०

कफहरी तिक्ता पाचिनी लघुः। तीक्ष्णोष्णा पित्तला मोहमदवाग्वह्निवर्द्धिनी" भावप्र०। अष्टद्वादशीमध्ये "यदा तु शुक्लद्वादश्यां नक्षत्रं श्रवणं भवेत्। तदा सा तु महापुण्या द्वादशी विजया स्मृता" इत्युक्ते ११द्वादशीभेदे "शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां सूर्यवारो यदा भवेत्। सप्तमी विजया नाम" इत्युक्ते सप्तमीभेदे च। १२यमभार्यायां १३कृष्णरत्न्यां जटा०। १४दुर्गायां रत्नमा०। १५पक्षविद्याभेदे "विद्यामथैनं विजयां जयाञ्च" भट्टिः।

विजल्प पु० "व्यक्तयासूयया गूढमानमुद्रान्तरालया। अघद्विषि कटाक्षोक्तिर्विजल्पो विदुषां मतः" उज्ज्वलमणिः उक्ते वाक्यभेदे।

विजात त्रि० विरुद्धं जात। १जारजाते विशेषेण जाता। २जातापत्यायां स्त्रियां स्त्री हेमच०। [illegible]।

विजातीय त्रि० विभिन्ना जातिः धर्मभेदोऽस्य छ। विभिन्न-

विजिगीषा स्त्री विजेतुमिच्छा वि+जि–सन् भावे अ। १आदरपूर्वेच्छया निन्दनीयकर्मादौ प्रवृत्तौ २अनिन्द्या-ऽगमने रत्ना० ३विजयेच्छायाञ्च। उ। विजिगीषु जयेच्छावति त्रि० शब्दच०।

विजिगीषाविवर्जित त्रि० ३त०। औदरिके अमरः।

विजिन(ल) न० विज इनच् इलच् किच्च। तरलव्यञ्जने "पाकद्रवरसाभक्ते व्यञ्जने तु भवेत् तथा। तैलगात्र-घृष्टकारे प्रयत्नस्तदनन्तरम्। विजिल वाक्यमिदं विज्ञेयं मतं" शब्दर०।

विजुल पु० विज उलच् किच्च। शाल्मलीकन्दे राजनि०।

स्यादिना ने अमर । ४वेदान्तोक्ते अविद्यावृत्तिभेदे च । ५बौद्धमतसिद्धे आलयरूपे ज्ञाने च । "चतुर्दशानां विद्यानां धारणं हि यथार्थतः । विज्ञानमितरद् विद्याद् येन धर्मो विवर्द्धते" कूर्मपु० १४ अ० उक्ते ६चतुर्दशविद्याज्ञाने च ।

**विज्ञानमयकोष** पु० विज्ञानात्मकः कोष इवावरकत्वात् । ज्ञानेन्द्रियसहित बुद्धिपदार्थे ।

**विज्ञानस्कन्ध** पु० बौद्धमतसिद्धेषु रूपविज्ञानवेदनासंज्ञासंस्काररूपेषु स्कन्धेषु आलयविज्ञानप्रवृत्तिविज्ञानप्रवाहे ।

**विज्ञानिक** त्रि० विज्ञानमस्त्यस्य ठन् । विज्ञानयुक्ते भरत ।

**विञ्जोली** स्त्री विज–उल–पृषो० । पङ्क्तौ त्रिका० ।

**विट** आक्रोशे सक० स्वने अक० भ्वा० पर० सेट् । वेटति अवेटीत् ।

**विट** पु विट क । १विङ्गे जारे अमर । २शृङ्गाररसनायकानुचरे "सम्भोगहीनसम्पद् विटस्तु धूर्त्तः कलैकदेशज्ञः । वेशोपचारकुशलो वाग्मी मधुरोऽथ बहुमतो गोष्ठ्याम्" सा० द० । ३मूषिके, "विट । विटपमधु ढदश तस्य माघ ४पर्वतभेदे ५लवणभेदे ६खदिरभेदे ७मूषिके च मेदि० । ८नारङ्गवृक्षे शब्दमाला ।

**विटङ्क** न० वि+टकि–अच् । कपोतपालिकायां प्रासादादेरग्रस्थे काष्ठनिर्मिते कपोतावासस्थाने । (पायराखोप) अमर ।

**विटप** पुन०। विटं विस्तारं वा पाति पिबति वा पा क । १शाखायां २पल्लवविस्तारे अमर । ३स्तम्बे ४पल्लवे च शब्दर० ५विटपालके ६तत्पर्यायिनि च माट० "पिबति च पाति च यासको रहस्त्वाद् विट । विटपममुन्ददस्व तस्यै माघः । ७क्षारादिलवणे पु राजनि० । ८ह्रस्वशङ्खुपात्रस्थाने हेमच० ९ वटाधिप मेदि० । [इत्युक्ते राजनि० ।

**विटपिन्** पु विटप+अस्त्यर्थे इनि । १वृक्षे अमरः । २वट

**विटप्रिय** पु० ६त० । मुद्गरवृक्षे राजनि० ।

**विटमाक्षिक** पु० विटप्रियं माक्षिकः । धातुभेदे हेमच० ।

**विटि(टी)** स्त्री विट–इन् वा ङीप् । पीतचन्दने शब्दमाला ।

**विट्खदिर** पु० विट्गन्धः दुर्गन्धः खदिरः । (गुयेबावला) इत्ये अमरः । [अमर स्त्रियां ङीप् ।

**विट्चर** पु स्त्री विषि विष्ठां चरति चर अच् । ग्राम्यशूकरे

**विट्पति** पु० विशां विश् क्विप् विशः कन्याया पतिः । जामातरि जटाधरः । [पक्षिभेदे जटा० ।

**विट्सारिका** स्त्री विट्प्रिया दुर्गन्धा सारिका । (गुयेशालिक)

**विड** आक्रोशे भ्वा० पर० सक० सेट् । वेडति अवेडीत् ।

**विड** न० विड–क । लवणभेदे अमर । "विडं सक्षारमूर्ध्वाधः कफवातानुलोमनम्" ऊर्ध्वं कफमधोवातं सञ्चारयतीत्यर्थः । "दीपनं लघु तीक्ष्णोष्णं रूक्षं रुच्यं व्यवायि च विबन्धानाहविष्टम्भशूलगौरवशूलनुत्" भावप्र० ।

**विडङ्ग** पु०न०विड–अङ्गच् १स्वनामख्याते ओषधभेदे अमर । "विडङ्गं कटु तीक्ष्णोष्णं रूक्षं वह्निकरं लघु । शूलाध्मानोदरश्लेष्मकृमिवातविबन्धनुत्" भावप्र० । २अभिज्ञे त्रि० मेदि० ।

**विडम्बन** न०वि डवि+ल्युट । १निरस्कारणे २अनुकरणे च । युच । विडम्बनाप्यत्र स्त्री । "इयञ्च तऽस्या पुरतो विडम्बनेति" कुमार ।

**विडाल** पु स्त्री विड–कालन् । स्वनामख्याते १पशुभेदे अमर स्त्रियां ङीष् । २नेत्रपिण्डे मेदि० ३नयनौषधभेदे च भावप्र० ४विदार्यां स्त्री राजनि० ङीष । संज्ञायां कन् । हरितालेन० । स्वार्थे क । विडालकः पशौ पु० स्त्री० । संज्ञायां कन् । नेत्रौषधभेदे तद्विधि भावप्र उक्तो यथा "विडालको बहिर्लेपो नेत्रे पक्ष्मविवर्जिते । तस्य मात्रा परिज्ञेया मुखालेपविधानवत्" । मुखालेपस्तु "चतुर्भागः चतुर्थांशो मुखालेप कनिष्ठक । मध्यमस्तु त्रिभाग स्यादुत्तमोऽर्द्धाङ्गुलो मतः" । स्थितिकालोऽपि तस्योक्तो यावत् कल्को न शुष्यति । तेनापि शुष्कहीन स्यात्तथा दूषयति त्वचम । स च "यष्टीगैरिकसिन्धूत्थदार्वीतार्क्ष्यैः समांशकैः । जलपिष्टैर्बहिर्लेप सर्वनेत्रामयापहः" । तार्क्ष्यं रसाञ्जनम् । "रसाञ्जनेन वा लेप पथ्याबिल्वदलैरपि । वचाहरिद्राविश्वैर्वा तथा ना गरगैरिकैः" ।

**विडालपदक** न० कर्षपरिमाणे भावप्र० कर्षशब्दे १७७४ पृ० दृश्यम् । [शब्दे ४४१४ पृ० दृश्यम् ।

**विडीन** न०वि+डी–क्त । पक्षिणां गतिभेदे जटा० अवगति

**विडुल** पु० विड कुलच् । वेतसवृक्षे हेमच० ।

**वि(डा)डौजस्** पु० विष् क्विप् विट व्यापकमोजो यस्य पृषो० वा षोप् । इन्द्रे अमर ।

**विड्गन्ध** न० विष इव गन्धोऽस्य । विड्लवणे रत्नमाला ।

**विड्लवण** न० विड्गन्धं लवणम् । स्वनामख्याते लवणभेदे रत्नमाला ।

**विड्वराह** पु स्त्री० विट् विष्ठा वराहः शाक० । १ग्राम्यशूकरे जटा० स्त्रियां ङीष् । "अहह विड्वराहश्च" इति स्मृतिः ।

वितस पु० वि+तसु अच्। पक्षिणां बन्धनसाधने रज्जु प्रभृतौ भरतः।

वितण्डा स्त्री वि+तडि-भावे अ। स्वपक्षस्थापनहीनेन परपक्षमात्रनिराकरणे कथाभेदे अमर। २कच्छीशाके च ३दर्व्याम् ४करव्याम् मेदि० ५दर्व्यां शब्दार०।

वितण्डालक्षणं गौ० सू० वृत्तौ यथा "स प्रतिपक्षस्थापनाहीनो वितण्डा" सू० "स जल्पो वितण्डा भवति किंविशेषणः। प्रतिपक्षस्थापनया हीनः। यौ तौ समानाधिकरणौ विरुद्धौ धर्मौ पक्षप्रतिपक्षा-वित्युक्तौ तयोरेकतरं वैतण्डिको न स्थापयतीति पर-पक्षप्रतिषेधेनैव प्रवर्त्तत इति। अस्तु तर्हि प्रतिपक्ष-हीनो वितण्डा यद्वै खलु तत्परप्रतिषेधलक्षणं वाक्यं स वैतण्डिकस्य पक्षः न त्वसौ साध्यं कञ्चिदर्थं प्रति-ज्ञाय स्थापयतीति तस्मात् यथान्यासमेवास्तु" वा०भा०।

वृत्तौ तु सूत्रमन्यथा व्याख्यातं यथा "क्रमप्राप्तां वितण्डां लक्षयति स इति। यद्यपि तच्छ-ब्देन जल्पो न परामृष्टुं शक्यते जल्पस्य स्थापना-द्वयवत्त्व प्रतिपक्षस्थापनाहीनत्वस्य विरुद्धत्वात् तथापि स्थापनाद्वयवत्त्वं विहाय जल्पैकदेशः परामृश्यते प्रति-पक्षो द्वितीयपक्षः तथाच प्रतिपक्षस्थापनाहीना विजि-गीषुकथा वितण्डेति। न च स्वस्य स्थापनीयाभावात् कथमियं कथा प्रवर्त्ततामिति वाच्यम् परपक्षदूषणेन स्वपक्षोद्देश्यत्वात्। परे तु परपक्षदूषणेनैव स्वपक्ष-स्थापनेत्य सिद्धिस्तत्साधनाभावेऽपि न प्रवृत्त्यनुपपत्ति-रिति वदन्ति"।

वितथ त्रि० वि+तन क्थन्। मिथ्याभूते पदार्थे अमर। स्वार्थे यत्। वितथ्य तत्रैव। [उणादिको०

वितद्रु स्त्री वि+तन द्रु दीर्घश्च। पञ्जावदेशस्थे नदीभेदे

वितरण न० वि+तॄ ल्युट्। दाने अमर।

वितर्क पु० वि+तर्क भावे अच्। १सन्देहे २ऊहे च मेदि०। ३ज्ञानमुद्रायां शब्दर०। ४अर्थालङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ४०२ पृ० दृश्यम्।

वितर्दि स्त्री वि+तृद इन् वा ङीप्। वेदिकायाम् अमर। पृषो० वितर्द्धिरप्यत्र स्त्री भरत वा ङीप्।

वितल न० विशेषेण तलम्। पातालभेदे शब्दर०। पाताल शब्दे ४१८८ पृ० दृश्यम्। २तलशून्ये त्रि०।

वितस्ति पुस्त्री० वि+तस-क्तिच्। द्वादशाङ्गुलपर्य्यन्ते वि-स्तृत कनिष्ठाङ्गुष्ठपर्य्यन्ते अमर।

वितान न० वि+तन-कर्मभावादौ घञ्। १वृत्तिभेदे मेदि०। २अवसरे विश्व। ३यज्ञे ४विस्तारे अमर। ५चन्द्रातपे पु न० ६तुच्छे ७मन्दे च त्रि० अमर। ८शून्ये त्रि० धरणि। स्वार्थे क। चन्द्रातपे। सभायां कन्। माङ्गल्ये राजनि०। ९आहवनीयाद्यग्नीनां विस्तारे। वितानेन निर्वृत्त ठञ्। वैतानिक वितानसाध्ये अग्न्याधेयप्रभृतौ त्रि० "अग्न्याधेय-प्रभृतीन्याह वैतानिकानि" आश्व० श्रौ० २सू०। "विता-नेषु भवानि वैतानिकानि वितानसाध्यानीत्यर्थः। विता-नमग्न्योऽस्मिन् सूत्रे गार्हपत्यादीनामग्नीनां विस्तारवचनः" नारा०। वितायन्तेऽग्नयोऽस्मिन् वि+तन० आधारे घञ्। १०अग्निहोत्रादिकर्मणि। "अथैतस्य समाम्नायस्य विताने योगापत्तिं व्याख्यास्याम" आ० श्र० १सू०। "वितता-ग्नयो यस्मिन्निति श्रौतकर्मजातमग्निहोत्रादि वितानम्। [illegible]" नारा०। तत्र साधु ठक्। वैतानिक अग्निहोत्रादि कर्मसाधने अग्नौ पु०। "वैतानिकेऽग्नौ कुर्वीत" मनु।

वितानमूलक न० वितानाय मूलमस्य कप्। उशीरे राजनि०।

वितुन्न न० वि+तुद क्त। १सुनिषण्णके अमरः स्वार्थे कन्। २धान्यके ३तुत्थे च न० अमर। ४भूम्यामलक्यां स्त्री राजनि०। स्वार्थे कन्। ५तामलक्यां पु० अमरः।

वित्त त्यागे अद० चु० उभ० सक० सेट्। वित्तयति ते अवि-वित्तत् त वित्तापयतीत्यपि।

वित्त न० विद्यते लभ्यते विद घञ्। १धने अमर। विद ज्ञाने वा क्त न न। २ख्याते ३विचारिते ४ज्ञाते हेमच० ५लब्धे च त्रि०।

वित्ति स्त्री विद क्तिन्। १ज्ञाने २लाभे ३विचारे च मेदि०।

वित्तेश पु० ६त०। कुबेरे।

वित्सन पु० विद-लाभे क्विप् तां सनोति सन-दाने अच् वृषभे शब्दच०। [illegible]

विथ याचने भ्वा० आ० द्विक० सेट् ऋदित् न ह्रस्व। वेथते

विथुर पु० विथ-उरच् किच्च। १चौरे २राक्षसे च उज्ज्व०।

विथ्या स्त्री विथ-यत्। [illegible] शब्दच०।

विद व्याख्याने, वादे च सक० वादे अक० चु० उभ० सेट्। वेदयति ते अवीविदत् त।

विद ज्ञाने अ० पर० सक० अनिट् इरित्। वेत्ति वेद। अविदत् अवेदीत्। विवेद विविदे। विद्वान् विदुः।

विद विचारणे रुधा० आ० सक० अनिट्। विन्ते अवित्त।

विद भावे, दिवा० आ० अक० अनिट्। विद्यते अवित्त।

विद ज्ञाने अदा० पर० सक० सेट् । वेत्ति-वेद । अवेदीत् ।

विद् पु० विद-क्विप् । १पण्डिते अमर २बुधग्रहे च ज्यो० ।

विद पु० विद-क । १पण्डिते अमरः २बुधग्रहे च ज्यो० ।

विदंश पु० विदश्यतेऽनेन वि+दन्श करणे घञ् । अवदंशे (चाटनि) राजनि० ।

विदग्ध त्रि० वि+दह क्त । १नागरे त्रिका० २निपुणे राजनि० ३पण्डिते च शब्दच० । ४नायिकाभेदे स्त्री रसमञ्जरी परकीयशब्दे ४२२१ पृ० दृश्यम् । ५विशेषेण दग्धे त्रि० ।

विदथ पु० विद कथन् । १योगिनि, २व्रतिनि च मेदि० ।

विदर न० वि+दॄ अप् ।(फणिमनसा) क्षुपे शब्दर० । भावे अप् २विदारणे पु० शब्दर० । भा०ब०। ३विगतभये त्रि० ।

विदर्भ पु स्त्री० विगता दर्भाः कुशा यत्र । देशभेदे कुण्डिननगरे (बडनागपुर) ।

विदल त्रि० विशेषेण दल्यते दल घञर्थे क । १द्विधाभूते २दाडिमकल्के ३पर्णादिपात्रे ४स्वर्णादेरवयवे च न० । ५कलायादौ न० अमरभरतौ ६रक्तकाञ्चने ७पिष्टके न० शब्दच० । ८विदलि (तेओडि) स्त्री राजनि० । भा०ब० । ९दलशून्ये त्रि० ।

विदा स्त्री विद-अङ् । १ज्ञाने २बुद्धौ च मेदि० ।

विदादि पु० अपत्यादौ "विदादिभ्योऽञ्" पा० अञ्प्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे स च गणः पा० गणसूत्रे दृश्य ।

विदार पु० वि+दॄ-णिच् भावादौ अच् । १विदारणे २जलोच्छ्वासे च मेदि० । ३युद्धे हेमच० । ४द्विधाकरणे ।

विदारक पु० वि+दॄ-णिच्-ण्वुल् । १जलमध्यस्थतरुशिलादौ अमर । २विदारणकर्त्तरि त्रि० ३शुष्कनद्यादेर्जलधारण योग्ये गर्त्ते न० शब्दार्थ० । ४जलचत्वके शब्दर० ।

विदारण न० वि+दॄ णिच्-भावादौ ल्युट् । १भेदने २विडम्बने च मेदि० । ३मारणे शब्दर० । ४युद्धे पुं स्त्री० मेदि० । ५कर्णिकारवृक्षे पु० शब्दच० ।

विदारिणी स्त्री वि+दॄ णिनि ङीप् । काश्मर्याम् राजनि० ।

विदारी स्त्री वि+दारि+कर्म्मणि अच् गौ० ङीष् । १शालपर्ण्याम् । (शालपान) मेदि० । २भूमिकुष्माण्डे च अमरः "विदारी वातपित्तघ्नी बल्या वृष्या रसायनी" राजनि० । ३कण्ठरोगभेदे भावप्र० "यदाङ्गतोद कथयु प्रतापि अग्रे भवेत् पूतिविशीर्णमांसम् । पित्तेन विद्यात् वदने विदारी पार्श्वे विशेषात् स तु येन शेते" सु तु हृदये शैवे पार्श्वेन विशेषात् स च्छकेन शेते ताल्लिङ्गु पार्श्वे वा विदारी भवतीत्यर्थः ।

विदारीगन्धा स्त्री विदार्य्या भूमिकुष्माण्डस्येव गन्धो यस्याः । शालपर्ण्याम् (शालपान) अमर ।

विदारु पु० वि+दॄ-उन् । १कृकलासे २कालवाधिके हेमच० ।

विदाहिन् न० वि+दह-णिनि । दाहजनकद्रव्ये ।

विदित त्रि० विद क्त । १ज्ञाते अमर० २प्रार्थिते च मेदि० ३कवौ पु० जटा० । भावे क्त । ४विख्यातौ ५उपगमे शब्दच० ६ज्ञाने च । तदस्यास्ति अच् । ७ज्ञातरि त्रि० । "विदितः समाययाविति" किरा० ।

विदिश् स्त्री विगता दिशौ । दिशोर्मध्ये अग्निनिर्ऋतिवाय्वीशानकोणचतुष्टये अमरः ।

विदु पु० विद-कु । हस्तिकुम्भमध्यभागे अमर ।

विदुर त्रि० विद-कुरच् । १नागरे २धीरे ३कौरवाणां मन्त्रिणि दासीगर्भजाते धर्म्मावतारभेदे च मेदि० भा०आ० १०६ अ० । ४ज्ञातरि च अमरः ।

विदुल पु० विद कुलच् । १वेतसे २जलवेतसे मेदि० ३गन्धरसे च रत्नमा० । ४क्षत्रियभेदे भा० उ० १३२ अ० ।

विदूर न० विशिष्टं दूरम् । १अतिदूरे २तत्रस्थे पदार्थे त्रि० । "विदूरे केयूरे कुरु" इति सा०द० ३पर्व्व० । ४वैदूर्य्यमणिसमाकरस्थाने पु० "विदूरभूमिर्नवमेघशब्दात्" कुमार ।

विदूरज न० विदूरे देशभेदे जायते जन ड । वैदूर्य्यमणौ ।

विदूरथ पु० १द्वादशमनोः पुत्रभेदे २पौरवे नृपभेदे विष्णुपु० ११ अ० ।

विदूराद्रि पु० विदूरे देशेऽद्रिः पर्व्वत । पर्व्वतभेदे । यत्र वैदूर्य्यमणिरुत्पद्यते ।

विदूषक पु० विदूषयति वि+दूष-णिच्-ण्वुल् । १शृङ्गाररससहायभेदे २परनिन्दके त्रि० मेदि० । "शृङ्गारस्य सहाया विटचेटविदूषकाद्याः स्युः । भक्ता नर्म्मसु निपुणाः कुपितवधूमानभञ्जनाः शुद्धाः । कुसुमवसन्ताद्यभिधः कर्म्मवपुर्वेशभाषाद्यैः । हास्यकरः कलहरतिर्विदूषकः स्यात् स्वकर्म्मज्ञः" सा० द० ३प० ।

विदेश पु० विभिन्नो देशः । देशान्तरे "को विदेशः सविद्यानाम्" चाणक्यः ।

विदेह पु० विगतो देहः देहसम्बन्धो यस्य । १जनकाख्ये नृपे "अथ नाम्ना नमौ वंशे मिथिलापतिरास्थितः । स तस्य सूनुः प्राक् महात्मा अपि पार्थिव । तस्मात् तस्य पश्येमं तां विदेहस्य भगवद्विन्द्विप्र० । तदीयेऽजनपदे च स च देशः निम्नवाहिनी इति ख्यातः । [illegible] । [illegible]

च सि॰ ४मिथिलायां स्त्री हेमच॰। ५देहशून्ये देवे यात॰ सूत्रभाष्यादौ देवस्य विदेहत्वं समर्थितं यथा "भवप्रत्ययो विदेहप्रकृतिलयानाम्" सू॰। "स खल्वयं द्विविध उपायप्रत्ययो भवप्रत्ययश्च तत्रोपायप्रत्ययो योगिनां भवति" भवप्रत्ययो विदेहप्रकृतिलयानाम्" विदेहानां देवानां भवप्रत्ययः ते हि स्वसंस्कारमात्रोपयो(भो)गेन चित्तेन कैवल्यपदमनुभवन्तः स्वसंस्कारविपाकं तथाजातीयकमतिवाहयन्ति" भाष्यम्। "भवन्ति जायन्तेऽस्यां जन्तव इति भवोऽविद्या स खल्वयं भवः प्रत्ययः कारणं यस्य निरोधसमाधेः स भवप्रत्ययः। तत्र तयोर्मध्ये उपायप्रत्ययो योगिनां मोक्षमाणानां भवति विशेषविधानेन योगस्य मुमुक्षुसम्बन्धं निषेधति। कीदृशं तर्हि भवप्रत्ययः। इत्यत उक्तं सूत्रेणोत्तरम्। विदेहाश्च प्रकृतिलयाश्च तेषामित्यर्थः। तद् व्याचष्टे विदेहानां देवानां भवप्रत्ययः भूतेन्द्रियाणामन्यतममात्मत्वेन प्रतिपद्यमानास्तदुपासनया तद्वासनावासितान्तःकरणाः पिण्डपातानन्तरमिन्द्रियेषु भूतेषु वा लीनाः संस्कारमात्रावशेषतया षाट्कौषिकशरीररहिताः विदेहाः ते हि संस्कारमात्रोपयोगेन चित्तेन कैवल्यपदमिवानुभवन्तः प्राप्नुवन्त विदेहाः। अवृत्तिकत्वस्य कैवल्येन सारूप्यम्। साधिकारसंस्कारशेषता च वैरूप्यम्। संस्कारमात्रोपभोगेनेति क्वचित् पाठः तस्यार्थः संस्कारमात्रमेवोपभोगो यस्य न तु चित्तवृत्तिरित्यर्थः। प्राप्तावधयः संस्कारविपाकं तथाजातीयकमतिवाहयन्ति अतिक्रामन्ति पुनरपि संसारे विशन्ति तथा च वायुप्रोक्तं "दश मन्वन्तराणीह तिष्ठन्तीन्द्रियचिन्तकाः। भौतिकास्तु शतं पूर्णम्" विवरणम्। तथा देवानां मध्ये यस्य विवेकख्यात्युदयस्तस्य कैवल्यप्राप्तिः "यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स विमुच्यते" इति श्रुतेः। [illegible] विदे देहशून्ये ६अचेतने [illegible] देवे च। अपि [illegible] ४६। पृ॰ दृश्यम्।

विदेहकैवल्य न॰ कर्म॰। "न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति इहैव समवलीयन्ते" श्रुत्युक्ते जीवन्मुक्तस्य देहपातानन्तरं निर्वाणमोक्षे। विदेहकैवल्यनिष्पत्तिप्रकारादि शा॰ सू॰ भाष्ययोरुक्तं यथा "भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा सम्पद्यते" सू॰। अनारब्धकार्ययोः पुण्यपापयोर्विद्यासामर्थ्यात् क्षय उक्तः इतरे त्वारब्धकार्ये पुण्यपापे उपभोगेन क्षपयित्वा ब्रह्म सम्पद्यते "तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये अथ सम्पत्स्ये" इति। "ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति" इति चैवमादिश्रुतिभ्यः। ननु सत्यपि सम्यग्दर्शने यथा प्राग् देहपातात् भेददर्शनं द्विचन्द्रदर्शनन्यायेनानुवृत्तमेवं पश्चादप्यनुवर्त्तेत न, निमित्ताभावात् उपभोगशेषक्षपणं हि तत्रानुवृत्तिनिमित्तं न च तादृशमस्ति किञ्चित् कारणम्। नन्वपरः कर्माशयोऽभिनवमुपभोगमारप्स्यते न, तस्य दग्धबीजत्वात्। मिथ्याज्ञानावष्टम्भं हि कर्मान्तरं देहपात उपभोगान्तरमारभते तच्च मिथ्याज्ञानं सम्यग्दर्शनेन दग्धमिति साध्वेतत् आरब्धकार्यक्षये विदुषः कैवल्यम्" भा॰। तत्रैव ४पादे च सू॰भाष्ययोरुक्तं यथा "सम्पद्याविर्भावः स्वेनशब्दात्" सू॰ "एवमेवैष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते" श्रुतिविषयवाक्यं तत्र पूर्वपक्षं दर्शयित्वा सिद्धान्तितं भाष्यकृता यथा "केवलेनैवात्मनाविर्भवति न धर्मान्तरेणेति कुतः? स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते इति स्वशब्दात्" भा॰ "मुक्तः प्रतिज्ञानात्" सू॰। "योऽत्राभिनिष्पद्यते इत्युक्तः स पूर्वबन्धविनिर्मुक्तः शुद्धेनैवात्मनावतिष्ठते कुतः? प्रतिज्ञानात्। "एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि" इति प्रतिज्ञातम् "अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः" इति चोपन्यस्य स्वेनरूपेणाभिनिष्पद्यते स उत्तमः पुरुषः" इति (श्रुत) भा॰। "अविभागेन दृष्टत्वात्" सू॰। "अविभक्त एव परेणात्मना मुक्तोऽभिनिष्पद्यते कुतः? दृष्टत्वात्" "यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति एवं मुनेर्विजानत आत्मा भवति गौतम!" इत्येवमादीनि मुक्तस्वरूपनिरूपणपराणि वाक्यान्यविभागमेव दर्शयन्ति नदीसमुद्रादिनिदर्शनानि च" भा॰। विवेकचू॰ प्रकरणे यथा "[illegible] दग्धा भवन्ति हि सदैव यथा तथैव। दग्धेन्द्रियासुमनआदिवस्तु दृग्रूपं [illegible] परात्मभावम्। विलयश्च यथा ध्वान्तं लीयते भानुतेजसि। तथैव सकलं दृश्यं ब्रह्मणि प्रविलीयते। घटे नष्टे यथा व्योम व्योमैव भवति स्फुटम्। तथैवोपाधिविलये ब्रह्मैव ब्रह्मवित् स्वयम्। क्षीरं क्षीरे यथा क्षिप्तं तैलं तैले जलं जले। संयुक्तमेकतां याति तथात्मन्यात्मविन्मुनिः। एवं विदेहकैवल्यं सन्मात्रत्वमखण्डितम्। ब्रह्मभावं प्रपद्यैष यतिर्नावर्त्तते पुनः। सदात्मैकत्वविज्ञानदग्धाविद्यादिवर्ष्मणः। अमुष्य ब्रह्मभूतत्वात् ब्रह्मणः कुत उद्भवः"।

"विद्वांस विद्यते न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति इहैव समवलीयन्ते" इत्याद्या श्रुतयश्चात्र प्रमाणम् ।

विद्ध त्रि० व्यध-क्त । १छिद्रिते अमरः । २क्षिप्ते ३सदृशे ४बाधिते मेदि० ५ताडिते च ।

विद्धकर्ण पु० विद्धः कर्ण इव पत्रमस्य । पाठायाम् (आकनादि) द्विरूपकोषः । स्त्रीत्वमपि तत्रैव अमरः । ङीप् । स्वार्थे क । तत्रार्थे स्त्री शब्दर० । [विद्धार्थे त्रि० ।

विद्यमान पु० विद्-शानच् । १वर्त्तमानकाले, २तद्युक्ते

विद्या स्त्री विद-क्यप् । १ज्ञाने । २तत्त्वसाक्षात्कारे "विद्यया मृतमश्नुते" इति श्रुतिः । ३दुर्गायां शब्दच० ४गणिकारिकावृक्षे रत्नमा० ५देवीभेदे च । "शतलक्षप्रजप्तोऽपि तस्य विद्या न सिध्यतीति" श्यामाकल्पः ।

६विद्याहेतौ शास्त्रे "अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसान्यायविस्तरः । धर्मशास्त्रं पुराणञ्च विद्या ह्येताश्चतुर्दश । आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चेति ते त्रयः । अर्थशास्त्रं चतुर्थञ्च विद्या ह्यष्टादशैव ताः" शा० त० विष्णुपु० । विद्याभेदे देवताभेदाः हेमा० व्र० विष्णुधर्मोत्तरे उक्ता यथा "ऋग्वेदस्तु भवेत् ब्रह्मा यजुर्वेदस्तु माधवः । सामवेदं तथा विष्णुः शम्भुराथर्वणो भवेत् । शिक्षा प्रजापतिर्ज्ञेया कल्पो ब्रह्मा प्रकीर्त्तितः । सरस्वती व्याकरणं निरुक्तं वरुणः प्रभुः । छन्दो विष्णुस्तथैवाग्निर्ज्योतिषं भगवान् रविः । मीमांसा भगवान् सोमो न्यायमार्गः समीरणः । धर्मश्च धर्मशास्त्राणि पुराणञ्च तथा मनुः । इतिहासं प्रजाध्यक्षो धनुर्वेदः पुरन्दरः । आयुर्वेदस्तथा साक्षाद्देवो धन्वन्तरिः प्रभुः । कलावेशो महादेवी न्यायस्त्वं महेश्वरः । सङ्ख्यश्च पञ्चरात्रं रुद्रः पाशुपतं तथा । पातञ्जलमनन्तश्च सांख्यञ्च कपिलो मुनिः । अर्थशास्त्राणि सर्वाणि धनाध्यक्षः प्रकीर्त्तितः । कलाशास्त्राणि सर्वाणि कामदेवो जगद्गुरुः । अन्यानि यानि शास्त्राणि यत्कर्माणि प्रपश्यति । स एव देवता तस्य यस्य कर्म स दैवतम्" । श्रुतौ तु विद्याभेदः द्विविधः परापराभेदात् उक्तः । यथा ब्रह्मज्ञानं सा परा "यया तदक्षरमधिगम्यते सा परेति श्रुतेः" । ऋग्वेदादिरूपा अपरा सा च अध्ययनाध्यापनरूपा ।

विद्याघन(ण) त्रि० विद्यया ख्यातः । विद्या+चण(प्) विद्यया विख्याते । [ख्याते ।

विद्याचुञ्चु पु० विद्यया वित्तः विद्या+चुञ्चुप् । विद्यया

विद्यादल पु० विद्यार्थं प्रायश दलमस्य । भूर्जवृक्षे शब्दच०

विद्यादान न० ६त० । १अध्यापने २पुस्तकादिदाने च । "विद्यादानञ्च अध्यापनेन व्याख्यया विविच्यार्पणेन च भवतीति ज्यो० त० रघु० । तत्राध्यापनविधिः श्रुतौ यथा "योऽधीत्यार्थिभ्यो विद्यां न प्रयच्छेत् स काको वान्यस्मिन् स्यात् श्रेयसो द्वारमपावृणुयात् अनध्यापने दोषश्रवणात् तस्यावश्यकत्वं गम्यते । "अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत तमध्यापयीत" इत्यादिश्रुतौ च अध्यापनविधिलाभः । व्याख्यानादिविधिलाभस्तु "अज्ञानतिमिरोऽपेतान् कन्देह्यपटलान्वितान् । निरामयान् यः कुरुते शास्त्राञ्जनशलाकया । इह कीर्त्तिं राजपूजां लभते सद्गतिं च सः" ज्यो० त० । तद्वत्पुस्तकादिदानस्यापि वक्ष्यमाणप्रमाणात् तत्र ज्ञानरूपविद्यादानप्रकारः हेमा० दा० वह्निपु० उक्तो यथा "वाजपेयसहस्रस्य सम्यगिष्टस्य यत् फलम् । तत्फलं समवाप्नोति विद्यादानान्न संशयः । तस्माद्वाचयेन्नित्यं धर्मशास्त्रस्य वा श्रुतेः । पठनं कारयेद्राजन् ! यदीच्छेत् धर्ममात्मनः । गोभूहिरण्यवासांसि शयनान्यासनानि च । प्रत्यहं तेन दत्तानि भवन्ति नृपसत्तम ! । धर्माधर्मौ न जानाति लोकोऽयं विद्यया विना । तस्मात् सदैव धर्मात्मन् ! विद्यादानरतो भवेत् । वेदशास्त्ररहस्यज्ञो यदि नैव नृपोत्तम ! । ततोऽज्ञानतमोऽन्धस्य कावस्था जगतो भवेत् । ब्रह्मादयः सुराः सर्वे ऋषयो दग्धकिल्विषाः । मनुष्याः पितरश्चैव विद्यादाने प्रतिष्ठिताः । चतुर्युगानां राजेन्द्र ! एकसप्ततिसंख्यया । वेदशास्त्रप्रदः स्वर्गे पूज्यते सुरसत्तमैः । इत्युपक्रमे "दानं विशेषफलदं जगतीह नान्यत् विद्यां विहाय यदनाकुलताधिवासम् । गोभूहिरण्यगजवाजिरथादि सर्वं तां यच्छतां किमिति भूप ! भवेन्न दत्तम्" । तत्रैव नन्दिपु० "अध्यापयेच्छुभान् शिष्यानभिजातान् सुमेधसः । एवं विद्याप्रदानं हि सर्वदानोत्तमोत्तमम् । सर्वदा सर्ववर्णानामयं च ध्रुव उत्तमः । अनेन विधिना दत्त्वा विद्यां पुण्यपरो नरः" ।

अर्थविद्यादानासामर्थ्ये ब्रा० त० भविष्यपु० उक्तं यथा "अध्यापकस्य यो वृत्तिं दत्त्वाऽध्यापयति द्विजान् । किं न दत्तं भवेत्तेन धर्मकामार्थमिच्छता" । तद्रूपपुस्तकादिदानमपि विद्यादानं हेमा० दा० उक्तं यथा नन्दिपु० "विद्या च मुख्या दानानां गुरुतोऽस्य विधिः शुभः । भूत्वा विद्याश्च लिखितान् शक्त्या भावितात्मना । बहुमानेन तां दद्यात् विशेषात् सुपात्रेषु । सद-

योग्यस्य यद् यस्य तत्तस्य प्रतिपादयेत्”। तत्र पुस्तकलेखन प्रकारस्तद्दानविधिश्च विस्तरेणोक्तस्तत्र द्रष्टव्यः। विद्योपयोगिद्रव्यादिदानेऽपि विद्यादानं भवति यथोक्तं हेमाद्रौ दानखण्डे नन्दिपु० “आत्मवित्तानुसारेण विद्यादानं करोति यः। असाध्यं फलमाप्नोति आयतस्य न संशयः। स्त्री तथानेन विधिना विद्यादानफलं लभेत्। भर्त्ता चैवाभ्यनुज्ञाता विधवा च तदाहितेत्”। विधानमाह “विद्यार्थिने सदा दद्याद् वस्त्राभ्यङ्गं च भोजनम्। कर्त्तिका उदकं दीपं वस्त्राद्यैस्तु विना न सः। लेखनीघटितं तीक्ष्णं मसीपात्रन्तु लेखनीम्। दत्त्वा तु लभते मर्त्यो विद्यादानमनुत्तमम्। पुस्तकस्तरणं दत्त्वा सुप्रमाणं सुशोभनम्। विद्यादानमवाप्नोति ज्ञानवन्तश्च बुद्धिमान्। यन्त्रकं त्वासनञ्चैव दण्डासनमथापि वा। विद्यावाचनशीलाय दत्तं भवति राज्यदम्। श्रवणे नेत्रपादानां दत्तं विद्यापरायणे। भूमिदत्तस्य लोकस्य स्वर्गं चाक्षयफलप्रदम्। यस्य भूम्या स्थितो नित्यं विद्यादानं प्रवर्त्तयेत्। तस्यापि भवति स्वर्गस्तत्प्रभावान्न संशयः”। ‘येऽपि पत्रं मसीपात्रं लेखनीं सम्पुटादिकम्। दद्युः शास्त्राभियुक्ताय तेऽपि विद्याप्रदायिनाम्। यान्ति लोकान् शुभान् मर्त्या पुण्यभाजो नराधिप!”। नन्दिपु० “विद्यादानमवाप्नोति प्रदानात् पुस्तकस्य च। शिल्पानि शिक्षयेद् यस्तु पौण्डरीकफलं लभेत्। शिल्पभाण्डप्रदानेऽपि तद्विद्यादानजं फलम्। आश्रितेषु प्रसक्तस्य तथा कृत्वा निवारणम्। विद्यादानफलं प्रोक्तं नाम कार्य्या विचारणा। पापक्तस्य च तथा दत्त्वा चैव परां गतिम्। विद्यादानफलं प्राप्य स्वर्गलोके महीयते। येन जीवति भाण्डेन तस्मै तद्भाण्डदायकः। सर्व्वकामसमृद्धस्य यज्ञस्य फलमश्नुते” विष्णुधर्मो०। तत्रैव स्कन्दपु० विद्यादानोपक्रमे “पुस्तकस्तरणं दत्त्वा वस्त्रं तत्प्रमाणतः। कुटीरकं वितानं वा शिवलोके महीयते। स योऽपि वर्षसहस्राणि शिवलोके वसेत्तथा। दद्यात् सम्पुटकं कृत्वा चर्म्मणा वापि निर्म्मितम्। शिवज्ञानाभियुक्ताय तदध्ययनवेदिना। सुवर्णं रजतं वापि विद्यादानफलं लभेत्। स योऽपि सम्पूर्णं वर्षकोटिशतं वसेत्। शिवधाम समाश्रित्य विद्याकोटिसमाश्रयम्। कारयेत् परिपूर्णेन नानाचित्रसमन्वितम्। शोभनं काष्ठं वा दारुमयं विनिर्म्मितम्। इष्टकादिकृतेनापि सुधालेपनकेन वा। मनोहरं मठं चैव विद्यादाने नवं न्यसेत्। सुदृढं कटकोपेतं दृढस्तम्भनिवेशनम्। कुर्य्यात्तालकसंयुक्तं विद्यार्थिकरण्डकम्। एवं वित्तानुसारेण कारयित्वा स्वयं नृप। विद्याधिष्ठानं तत्र सम्पूज्य विधिवद्बुधः। तस्मिन् पुण्याहशब्देन विद्याकोषं निवेशयेत्। एवं च शिवविद्याया कुर्य्यादायतनं शुभम्। स तत्र पातकैः सर्व्वैर्विद्यादानफलं लभेत्। विद्यामण्डपकं कृत्वा विद्याव्याख्यानमण्डपे। तत्राभ्यर्च्य शिवां विद्यां तद्व्याख्यां शृणुयात्ततः। सोऽपि याति शिवस्थानं सार्द्धं कालसमन्वितम्। अनेन विधिना स्थानं यः करोति प्रयत्नतः। स सम्याङ्मिव सौख्यं देहान्ते शिवमाप्नुयात्”। तत्रैव देवीपु० “तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन विद्या देया सदा नरैः। इहैव कीर्त्तिमाप्नोति मृतो याति परां गतिम्। यस्तु देव्या गृहे नित्यं विद्यादानं प्रवर्त्तयेत्। स भवेत् सर्व्वलोकानां पूज्यः पूज्यपदं व्रजेत्”। वराहपु० “लेखापयित्वा तच्छास्त्रं देयं शुभदिने सदा। तपस्विने, धर्म्मरते प्रतिपालनतत्परे। वस्त्रयुग्मेन सहितं पुस्तकं प्रतिपादयेत्। वाचकं पूजयेच्चापि वस्त्रालङ्कारभूषणैः। अनेनैव विधानेन विद्यादानफलं लभेत्”।

**विद्याधन** क्ली० विद्यया लब्धं धनम्। विद्यया लब्धे “उपन्यस्ते तु यल्लब्धं विद्यया पणपूर्व्वकम्। विद्याधनन्तु तद्विद्यात्” इति, “शिष्यादार्त्विज्यतः प्राप्तं सन्दिग्धप्रश्ननिर्णयात्। ज्ञानशंसनवादाच्च लब्धं प्राध्ययनाच्च यत्। विद्याधनन्तु तत् प्राहुः” इति “शिल्पिष्वपि हि धर्म्मोऽयम्” इत्युपक्रम्य “परं निरस्य यत्तेन विद्यया द्यूतपूर्व्वकम्”। विद्याधनं तु तद्विद्याद्विदुः सर्व्वे च धर्म्मे।

विद्याधनविभागे विशेष “विद्याधनं तु यद् यस्य तत्तस्यैव धनं भवेत्। कुटुम्बं बिभृयाद् भ्रातुर्यो विद्यामधिगच्छतः। भागं तस्य लभेत् यदि विद्यानुपालिनः” दायभा० दायतत्त्वे तु “भागं विद्याधनात्तस्मात् स लभेताश्रुतो यदि” इति पाठः। दायभा० नारदवाक्ये “इदं वेदेन लब्धम्” पाठः। “परभक्तोपयोगेन विद्या प्राप्ताऽन्यतस्तु या। तया लब्धं धनं यत्तु विद्याधनं तदुच्यते” दाय०त० कात्यायनः। “अवरं विद्यया धनं यन्तिरिच्यात्” इत्यु०। “नाविद्यानां तु वैदिकेन इदं विद्याधनाद् भवेत्। सर्व्वविद्याविदां तु देव वैदिकेन लब्धम्” “कुर्व्वीत विद्यावतां भ्रातृणां

पितृतोऽपि वा। शौर्य्यप्राप्तं तु यद्वित्तं तद्विभाज्यं बृहस्पति” दायत०।

**विद्याधर** पु० विद्यां मन्त्रादिकं धरति धृ अच्। १देवयोनिभेदे अमरः। २विद्याधारके त्रि०।

**विद्यारम्भ** पु० ६त०। पञ्चमवर्षे शिशोः कर्त्तव्ये विद्याया आरम्भे तत्कालादि० ज्यो० त० उक्तं यथा “संप्राप्ते पञ्चमे वर्षे अप्रसुप्ते जनार्दने। षष्ठीं प्रतिपदञ्चैव वर्ज्जयित्वा तथाष्टमीम्। रिक्तां पञ्चदशीं चैव सौरिभौमदिनं तथा। एवं सुनिश्चिते काले विद्यारम्भं तु कारयेत्। पूजयित्वा हरिं लक्ष्मीं देवीञ्चापि सरस्वतीम्। स्वविद्यासूत्रकारांश्च स्वां स्वां विद्यां विशेषतः” विष्णुध०। “लघुचरभिश्रमूलाधात्युत्तरपौष्णश्रविष्णुषु हरिबोधे शुक्रजीवार्कवारे। उदितवति च जीवे केन्द्रकोणेषु सौम्यैरपठनदिनवर्जं पाठयेत् पञ्चमेऽब्दे” दीपिका। “विद्यारम्भे गुरुः श्रेष्ठो मध्यमो भृगुभास्करौ। मरणं शनिभौमाभ्यामविद्या बुधसोमयोः” मदनपा०। विद्यारम्भे सुरगुरुस्तत्त्वनीटार्थदायी कलु वाग्मावरमपि करोत्यशुभान् मध्यमोऽत्र। नीहारांशो भवति जडता पञ्चता भूमिपुत्रे छायासूनावपि च तनय कीर्त्तयन्त्येवमाद्याः” रवेर्गुरोर्द्धकोणगे ततस्त्वर्केऽपीन्दुकहिता। गुर्वर्केन्दुगुरवो च विद्यारम्भ प्रशस्यते”। “प्राङ्मुखो गुरुरासीनो वरुणाभिमुखं शिशुम्। अध्यापयेत् प्रथमं द्विजाशीभिः समन्वितम्। गृह्यसार। तद्विधि कृत्यतत्त्वे दृश्यः। अविद्या बुधसोमयोरिति धनुर्विद्याविषयम् यथोक्तं दीपिकायाम् “अश्वातसुतयमार्कस्वातिचित्राग्निपैत्र्यध्रुवहरिवसुमूलास्वीन्दुभाग्यान्त्यभेषु। विधुनियमिबुधाह्वे विष्णुबोधं विधाय शुभमयतियोगे चापविद्याप्रदानम्”। तत्राचरणत्रय विद्यारम्भे च चन्द्रशुद्धिरावश्यकीत्याह” पी० धा० नक्षिह शुभा पापाश्च रन्ध्रसा सर्वे नेष्टा सदा चष्टाः। भ्रातृधनायकमस्था पापा० सर्वे शुभास्तृता। शुभा केन्द्रत्रिकोणस्था धनधर्मगता शुभ। सर्वे लाभे प्रशस्ता गुरुचरणप्रथमे विधौ”। अत्र चरणत्रय विद्यापलक्षणम्’ उभयत्रापि उत्तरायणस्यैव ग्राह्यता। “उदग्गते भास्वति पञ्चमेऽब्दे’ वसिष्ठोक्तेः।

**विद्युत्** स्त्री विद्योतते वि+द्युत क्विप्। १तडिति अमरः २सन्ध्यायाञ्च त्रिकाण्डशे० यस्य मा०च०१विष्णुमे मि०मेदि०। विद्युतश्च चतुर्विधाः “अरिष्टनेमिपत्नीनामस्याणीह यो (?)छा। चतुःप्रकारा विद्युतः स्मृताः’। ताश्च ‘वाताय कपिला विद्युदातपाय हि लोहिता। पीता वर्षाय विज्ञेया दुर्भिक्षाय सिता भवेत्” ज्यो०। आन्तरिक्षोपद्रवविद्युत्कारणञ्च श्रीपतिनोक्तं यथा ‘निर्घातोल्काधनुरन्धर्वविद्युतश्च तुषाया घटयन्ते अनगर परोवेशपूर्वोत्पात्म्यो” “सुरबलवधिमध्ये वाडवोऽग्निः स्थितोऽस्माद् घनिलभरनिपातात् विद्युतस्तत्स्फुलिङ्गाः”। तदग्निपातरूपवज्राग्निपातस्य कारणं धवलादेरात तेन पार्थिवांशकमिश्रितम्। वातात्तद्भ्रमदाघाते प्रतिकूलातकूलयो। वाय्वोस्तत् पतति प्रायो ह्रकाचमाध्यवर्षके। अत प्राहुरिति नैवेते पाषाणप्रथयन्ति हि। तत् तेषां पार्थिव चाप्य तैजस तत्तदुत्थितम्। गतो निर्झरदाहेऽथ भूमिस्थैरनुभूयत”।

**विद्युत्प्रिय** न० ६त०। विद्युदाकर्षके कांस्ये धातौ हेमच०।

**विद्युन्माला** स्त्री अष्टाक्षरपादके छन्दोभेदे। “मो मो गो गो विद्युन्माला” छन्दोम०। [मालाञ्च २राक्षसभेदे च।

**विद्युन्मालिन्** पु० राक्षसभेदे भाग०१।७ अ०। १२ मायया

**विद्र** न० व्यध रक् दानादेश। छिद्रे शब्दच०।

**विद्रधि** पु० वेत्यनेन विद्र ह्रस्व कर्णाक्ष कथ कि द्वयो०। रोगभेदे। तल्लक्षणादि भावप्र उक्तं यथा “तत्र विद्रधेः सम्प्राप्तिपूर्वकं सामान्य लक्षणमाह। ‘त्वग्रक्तमांसमेदांसि प्रदूष्यास्थिसमाश्रिताः। दोषाः शोथं शनैर्घोरञ्जनयन्त्युच्छ्रिता भृशम्। महामूलं रुजावन्तं वृत्तं वाप्यथ वायतम्। स विद्रधिरिति ख्यातो विज्ञेय षड्विधश्च सः। अस्थिसमाश्रिता दोषा इति बाह्यमाभ्यन्तरं विद्रधेर्भेदार्थम्। यतो आभ्यन्तरे दोषा आमस्थिसमाश्रयनियमो नास्ति इति प्रपञ्चार्थात् दारुणम्। आयतन्दीर्घम्। षड्विधत्व विवृणोति। “यथा दोषैः पृथक् सर्वैः शोणितेनाभिघातजः। षष्ठः तेषां लक्षणमेव सम्प्रचक्षते” अथ विशिष्टानि लक्षणानि। तत्र वातिकस्य लक्षणमाह ‘कृष्णोऽरुणो वा विषमो भृशमत्यर्थवेदनः। चित्रोत्थानप्रपाकश्च विद्रधिर्वातसम्भवः” विषमो भृशम् अपमत्य अथ महान्। चित्रोत्थानप्रपाकः चिरादिक्रमाद्वुत्थानसद्गति प्रपाकश्च यस्य सः। अथ पैत्तिकमाह पक्वोदुम्बरसङ्काश श्यावो वा ज्वरदाहवान्। क्षिप्रोत्थानप्रपाकश्च विद्रधिः पित्तसम्भवः”। अथ श्लैष्मिकमाह ‘शरावसदृश पाण्डुः शीतः स्निग्धोऽल्पवेदनः। चिरोत्थान

प्रताकश्च विद्रधिः कफसम्भवः । तनुपीतसितास्वैवास्रा-
वाः क्रमशोमताः” । अथ सान्निपातिकमाह । “नाना-
वर्णरुजास्रावो घाटालो विषमो महान् । विषमं पच्यते
चापि विद्रधिः सान्निपातिकः” । नाना अनेकविधाः वर्णाः
कृष्णरक्तश्यावादिरूपाः । रुजा तोददाहकण्ड्वादिरूपाः
स्रावाः तनुपीतसिता यस्य स । घाटालः घाटाकोटिः
सास्त्यस्येति घाटालः अत्युच्छ्रायस्य रूपं । वि-
षम निम्नोन्नत । विषमं पच्यते चिराचिरकाली-
दोषानीकोद्रेकभेदेन विषमं यथा स्यात्तथा पच्यते ।
अथाभिघातजस्यागन्तोः विद्रधेः सम्प्राप्तिपूर्वकं लक्षणमाह ।
“तैस्तैर्भावैरभिहते क्षते वाऽपथ्यकारिणाम् । क्षतोष्मा
वायुविसृतः सरक्तं पित्तमीरयेत् । ज्वरस्तृष्णा च दा-
हश्च जायते तस्य देहिनः । आगन्तुर्विद्रधिर्ज्ञेयः पित्त-
विद्रधिलक्षणः” । तैस्तैर्भावैः काष्ठलोष्ट्रपाषाणादिभिः
अभिहते यदा रक्तस्रावो भवति । तथाभिहते क्षते क्षते
वा अथ वा शस्त्रशृङ्गादिभिः क्षते यथा रक्तस्रावो भवति
तथा क्षते क्षते क्षतोष्मा । अत्र क्षतशब्देन क्षतमात्र उ-
च्यते तेनाभिहतक्षतयोरुभयोरप्यूष्मा वायुना विसृतः
अभिघातात् क्षते रक्तक्षयात् कुपितेन वायुना प्रसृत ।
ईरयेत् कोपयेत् । अथ रक्तजमाह “कृष्णस्फोटावृतः श्या-
वस्तीव्रदाहरुजाज्वरः । पित्तविद्रधिलिङ्गस्तु रक्तविद्रधि
रुच्यते” अधिष्ठानविशेषेण लिङ्गविशेषं बोधयितुमाभ्य-
न्तरान् विद्रधीनाह “आभ्यन्तरानतस्तूर्द्ध्वं विद्रधीन्
परिचक्षते । गुर्वसात्म्यविरुद्धान्नशुष्कशाकान्नभोजनाः ।
अतिव्यवायामवेगाघातात्युष्णविदाहिभिः । पृथक् स-
म्भूय वा दोषाः कुपिता गुल्मरूपिणम् । वल्मीक-
वत्समुन्नद्धमन्तः कुर्वन्ति विद्रधिम् । गुदे वस्तिमुखे नाभ्यां
कुक्षौ वङ्क्षणयोस्तथा । वृक्कयोः प्लीह्नि यकृति हृदि
वा क्लोम्नि चाप्यथ । एषां लिङ्गानि जानीयाद्बाह्यविद्र-
धिलक्षणैः” सम्भूय वा मिलित्वा वा । समुन्नद्धं सम-
न्तादुन्नतम् । स्थानविशेषेण रूपविशेषमाह “गुदे
वातनिरोधस्तु वस्तौ कृच्छ्राल्पमूत्रता । नाभ्यां हिक्का
तथाटोपः कुक्षौ मारुतकोपनम् । कटिपृष्ठग्रहस्तीव्रो
वङ्क्षणोत्थे तु विद्रधौ । वृक्कयोः पार्श्वसङ्कोचः प्लीह्न्यु-
च्छ्वासावरोधनम् । सर्वाङ्गप्रग्रहस्तीव्रो हृदि कासश्च जा-
यते । श्वासो यकृति हिक्का च क्लोम्नि पेपीयते पयः”
स्रावमार्गमाह “नाभेरुपरिजाः पक्वा यान्त्यूर्द्ध्वमितरे
त्वधः” वस्त्यादिजाताः यान्ति स्रवन्ति ऊर्द्ध्वमुखात्, इतरे

वस्त्यादिजाः अधः गुदात् । नाभिजस्तूभाभ्यां मार्गा-
भ्याम् । तथा च हारीत “ऊर्द्ध्वं नाभिजेषु मुखात्
रोधो ..... हि पूयः । अतः अभि-
धेषु तु पायुमार्गाद्द्वाभ्यां प्रवर्त्तितस्तु नाभिजेषु” अथ
साध्यत्वादिकमाह “अथ पक्वेषु जीवेत्तु पक्वेष्वपि
न जीवति । हृन्नाभिवस्तिवर्ज्जेषु तेषु भिन्नेषु बाह्यतः ।
जीवेत्कदाचित् पुरुषो नेतरेषु कदाचन” । हृन्नाभिवस्ति-
वर्ज्जेषु क्लोमप्लीहादिजाः तेषु तथाभिन्नेषु न जीवेत्
हृदादीनां मर्मत्वात् । अतएव भोजः “असाध्यो म-
र्मजो ज्ञेयः पक्वोऽपक्वश्च विद्रधिः । सन्निपातोत्थितो-
ऽप्येवं पक्व एव हि वस्तिजः । त्वगजो नाभेरधोजश्च
साध्यो यश्च समीपजः । अपक्वश्चैव पक्वश्च साध्यो नोपरि
नाभितः । आध्मानं बद्धनिष्यन्दं छर्द्दिहिक्कातृषा-
न्वितम् । रुजाश्वाससमायुक्तं विद्रधिर्नाशयेन्नरम्”
अथ बाह्यविद्रधीनां साध्यासाध्यत्वमाह “साध्या विद्र-
धयः पञ्च विवर्ज्ज्य सान्निपातिकम् । आमपक्वविदग्धत्वं
तेषां शोथवच्छोधयेत्” शोथवत् वक्ष्यमाणव्रणशोथवत्” ।

विद्रधिनाशन पु० विद्रधिं नाशयति नश-णिच्-ल्यु । शोभा-
ञ्जने त्रिका० । [१शरणे च शब्दमा० ।

विद्र(द्रा)व पु० विद्रु-अप् घञ् वा । १पलायने अमरः

विद्रुत त्रि० वि+द्रु-क्त । १पलायिते २द्रवीभूते च अमरः ।

विद्रुम पु० विशिष्टो द्रुमः । १प्रवालरत्नहेतुवृक्षे मेदि० ।

विद्रुमलता स्त्री विद्रुमस्य लतेव । नलीनामगन्धद्रव्ये मेदि०
स्वार्थे क अत इत्त्वम् । विद्रुमलतिका तत्रैव । [द्रुमे विद्रुमि

विद्वत्कल्प त्रि० ईषदसमाप्तो विद्वान् विद्वस्+कल्पप् । ईष-

विद्वत्तम पु० अतिशयेन विद्वान् विद्वस्+तमप् । अतिपण्डिते
तरप् । विद्वत्तरोऽप्यत्र । [विद्वत्कल्पे

विद्वद्देशीय त्रि० ईषदसमाप्तो विद्वान् विद्वस्+देशीयर् ।

विद्वस् त्रि० विद-क्वसु । १प्राज्ञे स्त्रियां ङीप् सम्प्र० “विदुषी
पूर्वनि सा विभर्त्ति याम्” नैष० । २पण्डिते पु०
१आत्मज्ञानयुक्ते । [क । विद्वांसोऽप्यत्र ।

विद्विष् पु० विशेषेण द्वेष्टि वि+द्विष-क्विप् । शत्रौ अमरः ।

विद्वेष पु० वि+द्विष-घञ् । वैरिभावे शत्रुतायाम् अमरः ।

विद्वेषण न० वि+द्विष-णिच्-ल्युट् । तन्त्रोक्ते अभिचारकर्म
भेदे येन मनुष्याः परस्परविद्वेषो भवति तस्मिन् व्यापारे ।
वि+द्विष ल्युट् । २विद्वेषे । [विधति । अवेधीत्

विध विधाने छिद्रकरणे छेदने च, तु० पर० सक० सेट् ।

विध पु स्त्री विध क अच् वा । १विधाने २गजभक्ष्ये ३प्रकारे

कैवे पुरुषो रमणः इत्युक्ते मे द० । अरुषरि च स्त्री हेमच० । तस्मार्थे वेधने च स्त्री लिङ्गा० ।

**विधवा** स्त्री विगतो धवो यस्याः । मृतपतिकायां स्त्रियाम् अमरः ।

विधवाधर्माश्च शु०त० उक्ता यथा विष्णुस० "मृते भर्त्तरि ब्रह्मचर्य्यं तदन्वारोहणं वा" । ब्रह्मचर्य्यं मैथुनवर्जनं ताम्बूलादिवर्जनञ्च यथाह प्रचेता "ताम्बूलाभ्यञ्जनञ्चैव कांस्यपात्रे च भोजनम् । यतिश्च ब्रह्मचारी च विधवा च विवर्जयेत्" । अभ्यञ्जनमायुर्वेदोक्तम् रघु० । काशीख० विधवाधर्म ४अ० उक्ता यथा

"अनुयाति न भर्त्तारं यदि दैवात् कदाचन । तथापि शीलं संरक्ष्यं शीलभङ्गात् पतत्यधः । तद्दोषादपि स्वर्गात् पतिः पतति नान्यथा । तस्या पिता च माता च भ्रातृवर्गस्तथैव च । पत्यौ मृते च या योषिद्वैधव्यं पालयेत् क्वचित् । सा पुनः प्राप्य भर्त्तारं स्वर्गभोगान् समश्नुते । विधवाकवरीबन्धो भर्त्तृबन्धाय जायते । शिरसो वपनं तस्मात् कार्य्यं विधवया सदा । एकाहारः सदा कार्य्यो न द्वितीयः कदाचन । त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा पक्षव्रतमथापि वा । मासोपवासं कुर्य्याद्वा चान्द्रायणमथापि वा । कृच्छ्रं पराकं वा कुर्य्यात् तप्तकृच्छ्रमथापि वा । यवान्नैर्वा फलाहारैः शाकाहारैः पयोव्रतैः । प्राणयात्रां प्रकुर्वीत यावत् प्राणः स्वयं व्रजेत् । पर्य्यङ्कशायिनी नारी विधवा पातयेत् पतिम् । तस्माद्भूशयनं कार्य्यं पतिसौख्यसमीहया । नैवाङ्गोद्वर्त्तनं कार्य्यं स्त्रिया विधवया क्वचित् । गन्धद्रव्यस्य सम्भोगो नैव कार्य्यस्तया पुनः । प्रत्यहं तर्पणं कार्य्यं भर्त्तुः कुशतिलोदकैः । तत्पितुस्तत्पितुश्चापि नामगोत्रादिपूर्व्वकम् । विष्णोस्तु पूजनं कार्य्यं पतिबुद्ध्या न चान्यथा । पतिमेव सदा ध्यायेद्विष्णुरूपधरं परम् । यद्यदिष्टतमं लोके यच्च पत्युः समीहितम् । तत्तद्गुणवते देयं पतिप्रीणनकाम्यया । वैशाखे कार्त्तिके माघे विशेषनियमाचरेत् । स्नानं दानं तीर्थयात्रां विष्णोर्नामग्रहं मुहुः । वैशाखे जलकुम्भाश्च कार्त्तिके घृतदीपकाः । माघे तिलेन्धनोत्सर्गः स्वर्गलोके महीयते । प्रपा कार्य्या च वैशाखे देवे देया गलन्तिका । उशीरव्यजनं चापि सूक्ष्मवासांसि चन्दनम् । सकर्पूरन्तु ताम्बूलं पुष्पदानं तथैव च । जलपात्राण्यनेकानि तथा पुष्पगृहाणि च । पानानि च विचित्राणि द्राक्षारम्भाफलानि च । देयानि द्विजमुख्येभ्यः पतिर्मे प्रीयतामिति । ऊर्जे यवागूमश्नीयादेकान्नमथवा पुनः । वृन्ताकं सूरणञ्चैव शूकशिम्बीञ्च वर्जयेत् । कार्त्तिके वर्जयेत्तैलं कार्त्तिके वर्जयेन्मधु । कार्त्तिके वर्जयेत् कांस्यं कार्त्तिके चापि सन्धितम् । कार्त्तिके मौननियमे चारुघण्टां प्रदापयेत् । पत्रभोजी कांस्यपात्रं घृतपूर्णं प्रयच्छति । भूमिशय्याव्रते देया शय्या श्लक्ष्णा सतूलिका । फलत्यागे फलं देयं रसत्यागे च तद्रसः । धान्यत्यागे च तद्धान्यमथवा शालयः स्मृताः । धेनुं दद्यात् प्रयत्नेन सालङ्कारां सकाञ्चनाम् । एकतः सर्व्वदानानि दीपदानं तथैकतः । कार्त्तिके दीपदानस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् । किञ्चिदभ्युदिते सूर्य्ये माघस्नानं समाचरेत् । यथाशक्त्या च नियमान्माघे स्नानं समाचरेत् । पक्वान्नैर्भोजयेद्विप्रान् यतीनपि तपस्विनः । लड्डुकैः फाणितैश्चापि वटकैरिण्डरिकादिभिः । घृतपक्वैः समरिचैः शुचिकर्पूरवासितैः । गर्भे शर्करया पूर्णैर्नासानन्दैः सुगन्धिभिः । शुष्केन्धनानां भारांश्च दद्याच्छीतापनुत्तये । कञ्चुकं तूलगर्भञ्च तूलिकां सोपधानिकाम् । मञ्जिष्ठारक्तवासांसि तथा तूलवतीं पटीम् । जातीफललवङ्गैश्च ताम्बूलानि बहून्यपि । कम्बलानि च चित्राणि निर्वातानि गृहाणि च । मृदुलाः पादरक्षाश्च सुगन्ध्युद्वर्त्तनानि च । घृतकम्बलपूजाभिर्महास्नानपुरःसरम् । इत्वाथ यामिनं लिङ्गं पूजयेद्दृढभक्तितः । कृष्णागुरुप्रभृतिभिर्गर्भागारप्रधूपनैः । तूलवर्त्तिप्रदीपैश्च नैवेद्यैर्विविधैस्तथा । भर्त्तृरूपी भगवान् प्रीयतामिति चोच्चरेत् । एवंविधैश्च विधवा विविधैर्नियमैर्व्रतैः । वैशाखात् कार्त्तिकात् माघान्मासानेवमेवातिवाहयेत् । नाधिरोहेदनड्वाहं प्राणैः कण्ठगतैरपि । कञ्चुकं न परीदध्याद्वासो न विकृतं वसेत् । अपृष्ट्वा च सुतान् किञ्चिन्न कुर्य्याद्भर्त्तृतत्परा । एवं धर्म्मपरा नित्यं विधवापि शुभा मता । इति धर्म्मसमायुक्ता विधवापि पतिव्रता । पतिलोकानवाप्नोति न भवेत् क्वापि दुःखिता" । ब्रह्मवै० ज० ख० ८३अ० कश्चिद्विशेष उक्तो यथा

"ब्राह्मणी पतिहीना या भवेद्ब्रह्मचारिणी सदा । एकभक्ता दिनान्ते या हविष्याशरता सदा । न धत्ते दिव्यवस्त्रञ्च गन्धद्रव्यं सुतैलकम् । स्रजञ्च चन्दनं चैव शङ्खसिन्दूरभूषणम् । त्यक्त्वा मलिनवस्त्रा स्यात् नित्यं नारा-

श्यं चरेत्"। "पुत्रत्वस्य पुरुषं सदा पृच्छति धर्मतः। मिष्टान्नं न च भुञ्जीत सा न कुर्य्यादनन्तव्रतम्। एकादश्यां न भाद्रस्य कृष्णजन्माष्टमीदिने। श्रीरामस्य नवम्यान्तु शिवरात्रौ पवित्रया। अघोरायाञ्च प्रेतायाम् चन्द्रसूर्य्योपरागयोः। भक्तद्वयं परित्यज्य भुज्यते परमेव च। ताम्बूलं विधवास्त्रीणां यतीनां ब्रह्मचारिणाम्। सन्यासिनां च गोमांससुरातुल्यं श्रुतौ श्रुतम्। रक्तशाकं मसूरञ्च जम्बीरं पर्णमेव च। अलावूवर्त्तुलाकारा वर्जनीया यतेरपि। पर्य्यङ्कशायिनी नारी विधवा पातयेत् पतिम्। यानमारोहणं कृत्वा विधवा नरकं व्रजेत्। न कुर्य्यात् केशसंस्कारं गात्रसंस्कारमेव च। केशानां जटारूपा न क्षौरं तीर्थकं विना। तैलाभ्यङ्गं न कुर्वीत न हि पश्यति दर्पणम्। मुखञ्च परपुंसां च यात्रा नृत्यं महोत्सवम्। नर्त्तकं गायकञ्चैव सुवेशं पुरुषं शुभम्"।

**विधातृ** पु० वि+धा तृच्। १प्रजापतौ ब्रह्मणि च अमरः। २कामदेवे मेदि०। ३मदिरायां राजनि०। ४भृगुमुनिपुत्रभेदे भाग० ५विधानकर्त्तरि त्रि०। स्त्रियां ङीप् सा च ६पिप्पल्यां शब्दर०। ७अधर्मे पु० 'द्वौ धाता च विधाता च पौराणौ जगतां पती। द्वौ शास्तारौ त्रिलोकेऽस्मिन् धर्माधर्मौ प्रकीर्त्तितौ' अग्निपु०। [७मरीच्यादौ च।

**विधातृभू** पु० विधातुर्भवति भू—क्विप्। १नारदमुनौ त्रिका०

**विधातायुस्** पु० विधातुरायुः प्रमाणं यस्मात्। सूर्य्ये शब्दच० सूर्य्यक्रियां विना वत्सरादिमानाभावप्रसङ्गात् सूर्य्यस्य तथात्वम्। हेत० । तस्य वय काले २प्रजापतेः कल्पे च। तदायुःकालश्च आयुःशब्दे ७८१ पृ० दृश्यः।

**विधान** न० वि+धा ल्युट्। १करणे २कर्मणि। ३विधौ जटा० ४गजभक्ष्यासे च हारा० ५प्रसादे कन्। व्ययाया म० शब्दर०। [त्रि० त्रि०।

**विधानज्ञ** पु० विधानं जानाति ज्ञा क। १पण्डिते। २विधि

**विधायक** त्रि० वि+धा ण्वुल्, विधानकर्त्तरि।

**विधि** पु० वि+धा कि। १जगत्स्रष्टरि ब्रह्मणि, २भाग्ये ३क्रमे अमरः "चिकीर्षाकृतिसाध्यत्वहेतुधी यथा विधि" शब्दश० उक्ते प्रवर्त्तनारूपे ४नियोगे तज्जनके ५वाक्ये हेमच०। ६विष्णौ हलायु० ७कर्मणि त्रिका०। ८गजभक्ष्याव जटा०। ९वैद्ये राजनि०। १०अप्राप्तप्रापकरूपे वाक्यभेदे व्याकरणोक्ते ११सूत्रभेदे। तत्र व्याकरणविधिर्निरूप्यते। 'संज्ञा च परिभाषा च विधिर्नियम एव च। अतिदेशोऽधिकारश्च षड्विधं सूत्रलक्षणमित्युक्तेः षड्विधभेदा तत्र "तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम्" पा० सवर्णसंज्ञा परिभाषा तच्छब्दे ४०४८पृ० उक्ता। अप्राप्तप्रापको विधिः यथा 'अकः सवर्णे दीर्घः" पा० इत्यादि। अत्र सवर्णे परे पूर्वस्य दीर्घस्याप्राप्तेस्तत्प्रापकत्वात् तथात्वम्। स च द्विविधः वर्णाद्युत्पादकोऽभावरूपश्च। तत्र वर्णोत्पादक उक्तः अभावोऽपि द्विविधः लोपरूपो निषेधरूपश्च तत्र "लोपोऽव्योर्वलि" इति पा० नाशरूपः। "नाभ्यस्ताच्छतुः" इत्यादौ निषेधरूपः। सामान्यप्राप्तस्य विषयावधारको नियमः यथा "रात्सस्य" पा० इत्यादि। अन्यधर्मस्यान्यत्रारोपणं विधिरतिदेशविधिः यथा पुंवद्भावादिः। पूर्वसूत्रस्थपदादेरन्यत्रोपस्थितिरधिकारविधिः। स च त्रिविधः 'सिंहावलोकितं चैव मण्डूकप्लुतमेव वा। गङ्गाप्रवाहवच्चापि ह्यधिकारस्त्रिधा मतः'। अधिकारशब्दे १२७पृ० दृश्यम्। विधिश्च विनियोगरूपतया शब्दश० प्र० निरूपितो यथा

'न च कृत्यात्मकं विधानम्। आख्यातमात्रस्य तद्बोधसमर्थत्वात् किन्तु प्रवर्त्तकचिकीर्षायाः यत्प्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वं स तथा, तादृशञ्च कृतिसाध्यत्वमिष्टसाधनत्वम् बलवदनिष्टाननुबन्धित्वञ्च प्रत्येकमेव यागपाकादिधर्मिकतन्निश्चयादेव यागादिधर्मिकचिकीर्षोत्पत्त्या तत्र प्रवृत्तेः। एवञ्च यजेतेत्यादौ यागः कृतिसाध्य इष्टसाधनं बलवदनिष्टाननुबन्धी चेत्याकारको बोधः" अधिकं तत्र दृश्यम्। मीमांसकमते विधिस्वरूपभेदादिकं लौगाक्षिभास्करेण दर्शितं यथा

'तत्राज्ञातार्थज्ञापको वेदभागो विधिः। स च तादृशप्रयोजनवदर्थविधानेनार्थवान्। तादृशं चार्थं प्रमाणान्तरेणाप्राप्तं विधत्ते। यथाग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम इति विधिः मानान्तरेणाप्राप्तस्वर्गप्रयोजनवद्धोमं विधत्ते। अग्निहोत्रहोमेन स्वर्गं भावयेदिति वाक्यार्थबोधः'। 'यत्र कर्म मानान्तरेण प्राप्तं, तत्र तदुद्देशेन गुणमात्रं विधत्ते। यथा दध्ना जुहोतीत्यत्र होमस्याग्निहोत्रं जुहुयादित्यनेन प्राप्तत्वाद्धोमोद्देशेन दधिमात्रविधानं दध्ना होमं भावयेदिति। यत्र तु उभयमप्राप्तं तत्र विशिष्टं विधत्ते। यथा सोमेन यजेतेत्यत्र सोमयागयोरप्राप्तत्वात् सोमविशिष्टविधानम्। सोमपदे मत्वर्थलक्षणया सोमवता यागेनेष्टं भावयेदिति वाक्यार्थबोधः। न चोभयविधाने वाक्यभेदः प्रत्ये

ऋतुमयस्याविधानात्। न च ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति विधिप्राप्तोद्देशेन स मदपगुणविधानमेवास्तु सोमेन यागं भावयेदिति, किं मत्वर्थलक्षणयेति वाच्यम्। तस्याधिकारविधित्वेनोत्पत्तिविधित्वाभावात्। ननूद्भिदा यजेत पशुकाम इत्यत्रेव ज्योतिष्टोमेनेत्यत्राप्युत्पत्त्यधिकारविधित्वमस्त्विति चेन्न, दृष्टान्ते उत्पत्तिवाक्यान्तराभावेनान्यथानुपपत्त्या तथात्वाभ्युपगमात्। किञ्च ज्योतिष्टोमेनेत्यत्रोभयविधित्वे तत्रैव यागस्य फलसम्बन्धोऽपि बोधनीय इति तदा वाक्यभेदस्तदर्थं सोमपदं मत्वर्थलक्षणया विशिष्टविधानम्। स च विधिश्चतुर्विधः उत्पत्तिविनियोगविधिः, अधिकारविधिः, प्रयोगविधिरिति। तत्र कर्मस्वरूपमात्रबोधको विधिरुत्पत्तिविधिः। यथाग्निहोत्रं जुहोतीति। अत्र च विधौ कर्मणः करणत्वेनान्वयः अग्निहोत्रहोमेनेष्टं भावयेदिति। ननु यागस्य द्वे रूपे द्रव्यं देवता च। तयोश्च रूपान्तरम् अग्निहोत्रं जुहोतीत्युत्पत्तिविधौ अग्निहोत्रपदस्य तु तत्प्रख्यन्यायेन नामधेयत्वादिति चेन्न रूपाश्रवणेऽप्यस्य उत्पत्तिविधित्वात्। अन्यथा रूपश्रवणे दध्ना जुहोतीति वाक्यमेवोत्पत्तिविधिः स्यात्। तथा चाग्निहोत्रं जुहोतीति वाक्यमनर्थकं स्यात्। अङ्गप्रधानसम्बन्धबोधको विधिर्विनियोगविधिः। यथा दध्ना जुहोतीति। स हि तृतीयया प्रतिपन्नाङ्गभावस्य दध्नो होमसम्बन्धं विधत्ते दध्ना होमं भावयेदिति। गुणविधौ च धात्वर्थस्य साध्यत्वेनैवान्वयः। क्वचिदाश्रयत्वेनापि यथा दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादित्यत्र दध्ना करणेनेन्द्रियं भावयेत् तत् किन्निष्ठमित्याकाङ्क्षायां सन्निधानाद्धोम आश्रयत्वेनान्वेति। एतस्य विधेः सहकारीभूतानि षट् प्रमाणानि श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यारूपाणि। एतत्सहकृतेनानेन विधिनाङ्गानां परोद्देशप्रवृत्तकृतिव्याप्यत्वरूपं पारार्थ्यं ज्ञाप्यते तत्र तदङ्गकारीणि श्रुत्यादीनि निरूपितानि तत्र द्रष्टव्यानि "तदेवं निरूपितानि सङ्क्षेपतः श्रुत्यादीनि षट् प्रमाणानि। एतत्सहकृतेन हि विनियोगविधिना समिदादिभिरुपकृत्य "दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत" इत्यत्रैव यानि विनियुज्यन्ते तान्यङ्गानि द्विविधानि सिद्धरूपाणि, क्रियारूपाणि च। तत्र सिद्धानि जातिद्रव्यसङ्ख्यादीनि तानि च दृष्टार्थान्येव। क्रियारूपाणि च द्विविधानि। गुणकर्माणि प्रधानकर्माणि च। तत्र

न्येव सन्निपत्योपकारकाणि आरादुपकारकाणीति चोच्यते। कर्माङ्गद्रव्याद्युद्देशेन विधीयमानं कर्म सन्निपत्योपकारकम्। यथाऽवघातप्रोक्षणादि। तच्च दृष्टार्थम् अदृष्टार्थं दृष्टादृष्टार्थं चेति। दृष्टार्थमवघातादि। अदृष्टार्थं प्रोक्षणादि। दृष्टादृष्टार्थं पशुपुरोडाशयागादि। तद्धि द्रव्यत्यागांशेनादृष्टं देवतोद्देशेन च देवतास्मरणं दृष्टं करोति। द्रव्याद्यनुद्दिश्य केवलं विधीयमानं कर्म आरादुपकारकम्। यथा प्रयाजादि। आरादुपकारकञ्च परमापूर्वोत्पत्तावेवोपयुज्यते। सन्निपत्योपकारकन्तु द्रव्यदेवतासंस्कारद्वारा यागस्वरूपेऽप्युपयुज्यते। इदमेव चाश्रयिकर्मेत्युच्यते। तदेवं निरूपितः सङ्क्षेपतो विनियोगविधिः। प्रयोगप्राशुभावबोधको विधिः प्रयोगविधिः। स चाङ्गवाक्यैकवाक्यतापन्नः प्रधानविधिरेव। स हि साङ्गं प्रधानमनुष्ठापयन् अविलम्बे प्रमाणाभावादविलम्बापरपर्यायं प्रयोगप्राशुभावं विधत्ते। न च तदविलम्बेऽपि प्रमाणाभाव इति वाच्यं विलम्बे ह्यङ्गप्रधानविध्येकवाक्यतावगततत्साहित्यानुपपत्तिः विलम्बेन क्रियमाणयोः पदार्थयोः इदमनेन सहकृतमिति साहित्यव्यवहाराभावात्। स चाविलम्बो नियतक्रममाश्रित्यैव भवति। अन्यथा हि किमेतदनन्तरमेतत् कर्त्तव्यमिदमनन्तरं वेति प्रयोगविक्षेपापत्तेः। अतः प्रयोगविधिरेव स्वविधेयप्रयोगप्राशुभावसिद्ध्यर्थं नियतं क्रममपि पदार्थविशेषणतया विधत्ते। अत एवाङ्गानां क्रमबोधको विधिः प्रयोगविधिरित्यपि लक्षणम्"।

"तदेवं सङ्क्षेपतो निरूपितः सह षड्विधक्रमनिरूपणेन प्रयोगविधिः। कर्मजन्यफलस्वाम्यबोधको विधिरधिकारविधिः। फलस्वाम्यञ्च कर्मजन्यफलभोक्तृत्वम्। स च यजेत स्वर्गकाम इत्यादिरूपः। स्वर्गमुद्दिश्य यागं विदधानेन स्वर्गकामस्य यागजन्यफलभोक्तृत्वं प्रतिपाद्यते "यस्याहिताग्नेरग्निर्गृहान् दहेत् सोऽग्नये क्षामवतेऽष्टाकपालं पुरोडाशं निर्वपेत्" इत्यादिनापि दाहादौ निमित्ते कर्म विदधता निमित्तवतः कर्मजन्यफलस्वाम्यं प्रतिपाद्यते। एवं "अहरहः सन्ध्यामुपासीत" इत्यादिना शुचिविहितकालजीवित्वेन प्रत्यवायपरिहारफलस्वाम्यं बोध्यते। न च फलस्यास्य तदेव योऽधिकारविधिः। स च प्रकारद्वयेन यदि स्वाश्रये गुणविशेषणत्वेन ...। यथा कर्मणि फलकामना। नैमित्तिके निमित्तं यथा।

निचो यज्ञोपासनादौ पुंविशेषितकाचजीविनम् यत-एव "राजा राजसूयेन स्वाराज्यकामो यजेत" इत्यनन्तर विधिनाप्ताप्त स्वाराज्यमुद्दिश्य राजसूयं विदधता न स्व राज्यकामस्य फलभागत्व प्रतिपाद्यत किन्तु राज्ञ एव स्वाराज्यकामस्यैव राजसूयस्यापि अधिकारि-विशेषणत्वेन श्रवणात्। किञ्चित् तु पुरुषविशेषणत्वेना श्रुतमप्यधिकारिविशेषणं यथाध्ययनविधिसिद्ध विद्या क्रतुविधीनामर्थज्ञानापेक्षत्वेनाध्ययनविधिसिद्धार्थज्ञानवत्त्व मस्यैव प्रवृत्ते। एवम् स्वाध्यायेऽपि व्यापारसिद्धार्थ मता च स्वस्व ध्ययनस्य स्वाध्यायत्वेन तद्विधीनामापान-दैवाश्रयत्वं प्रवृत्ते। एव सामर्थ्यमपि व्याख्या ताक्षाक्षेप प्रकृतं यच्च सहकारिप्रत न व्यायात् स मर्थं प्रत्येव विधिप्रवृत्ते। तदेव निरूपिता विधि। विधरवायने च विधभेदोऽन्यथा रूपितो यथा

"विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियम पाक्षिके सति। तत्र चा न्यत्र च प्राप्तौ परिसंख्येति गीयते" तत्त्वकृत्ये विशेषो दृश्य। १२अर्थालङ्कारभेदे च। अलङ्कारशब्दे ४०२५० दृश्यम्।

विधिज्ञ त्रि० विधिं क्रमं जानाति ज्ञा क। विधानक्रमज्ञे।

विधित्सा स्त्री विधातुमिच्छा वि+धा सन् भावे अ। विधा-नेच्छायाम्।

विधिदर्शक पु० विधिं विधानं दर्शयति दृश+णिच्+ण्वुल्। विधि दर्शिनि १सदस्ये अमर २गुरौ च।

विधिवत् अव्य० विधिमर्हति विधि+वति। विध्यनुसारे

विधु पु० व्यध कु। १चन्द्रे २कर्पूरे ३अच्युते मेदि०। ४ब्रह्मणि शब्दर०। ५राक्षसे ६प्रायश्चित्ते वि० ७वायौ ८बुध च शब्दार्थ०।

विधुत त्रि० वि+धु क्त। कम्पिते। १त्यक्ते च अमर।

विधुनन न० वि+धु णिच् ल्युट्। कम्पने जटा०।

विधुन्तुद पु० विधुं तुदति तुद खश् मुमच। राहौ अमर

विधुपञ्जर पु० विधोः पिञ्जर इव। खड्गे शब्दर०।

विधुर त्रि० विगता धूर्यस्य अच्समा०। १विश्लिष्टे अमर। २विकले च मेदि०। विगता धू। ३वैकल्ये ४प्रत्यवाये च न० त्रिका०। ५रन्ध्रे स्त्री मेदि०।

विधुवन न० वि+धु ल्युट्। कम्पने अमर।

विधून त्रि० वि+धू क्त। १कम्पिते २त्यक्ते च हेमच०। "विधूतपाप्मानो यान्ति" मन्त्रवाक्यमवसम् स्मृति।

विधेय त्रि० वि+धा यत्। १विधातव्ये २वचनस्थे च-यत्ते अमर। ३विधिना बोध्ये च। ४उद्देश्यप्रकार-तया ज्ञायमाने विवक्षितविषयताक्युक्ते पदार्थे यथा पर्वतो वह्निमानित्यादौ वह्निरवेय। पर्वतोऽयमित्यादौ वाक्यमिति व्याख्यातार्थस्य विधेयत्वेन बोधकात् कारात्। विधेयता तु विवक्षितविषयता अनुवाद्य भिन्नविषया "अनुवाद्यमनुक्त्वा च न विधेयमुदीरयेत्" इति वाक्यविनियम। प्रयत्नादिव वितविधेयतावच्छेदकता भिन्ना विधेयतानिरूपिता च मैत्र्यम्।

विधेयाविमर्श पु० विधेयस्याविमर्शो यत्र। अविमृष्ट-विधेयांशरूपे काव्यदोषभेदे दर्पणे १७६२ पृ० तत्र लक्षणादिकं दृश्यम्। [३०२ पृ० दृश्यम्।

विध्याभास पु० अर्थालङ्कारभेदे सा० द० अलङ्कारशब्दे

विध्वंस पु० वि+ध्वंस घञ्। नाशे।

विनत त्रि० वि+नम क्त। १प्रणते २भुग्ने ३शिक्षिते च मेदि०। गरुडमातरि ४कश्यपपत्नीभेदे ५पिटकभेदे च स्त्री मेद। [स्यातामुभयत्र।

विनतासूनु पु० ६त०। १अरुणे २गरुडे च जटा०। वि

विनद पु० विशेषेण नदति नद-अच्। (शालिधान) वृक्षे शब्द०। [राजनि०।

विनम्रक न० विशेषेण नम्र नम्र इवार्थे कन्। तगरपुष्पे

विनय पु० वि+नी भावे अच्। १प्रणयायां २प्रणामे ३अनु-नये च मे०। वि+नी-कर्त्तरि अच्। ४विनययुक्ते, मने विनयश्चाप्ययातपस्वयो रतद इन्द्रियसंयमो वा। ६नम्रे, ७जिते ८जि तेन्द्रिये च। ९वाणिग्जने पु० हारा। दूरस्थे त्रि० न०। १०शाक्यावशे स्त्री मेदि०।

विनयग्राहिन् त्रि० विनयं ग्रह्णाति ग्रह णिनि। वचनस्थे आयत्ते अमर। स्त्रियां ङीप्।

विनयस्थ त्रि० विनये तिष्ठति स्था क। वचनग्राहिणि आयत्ते हेमच०।

विनयन न० वि+नम ल्युट्। १विनये। विनशनतिरदर्शने गच्छति सरस्वती इव-नश+आधारे ल्युट्। २कुरु क्षेत्रस्थे तीर्थभेदे त्रिका०। "हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं यत् प्राग् विनशनादपि मनु। स च सरस्वत्यन्त-र्धानदेश एव प्रभासतीर्थसमीपवर्त्तिनामार्यावर्तसीमेति यथाह भा० व० १५०अ०।

"एषा सरस्वती रम्या दिव्या चौघवती नदी। एतद्विन शनं नाम सरस्वत्या विशां पते। द्वारं निषादराष्ट्रस्य येषां दोषात् सरस्वती। प्रविष्टा पृथिवीं वीर! मा निषादा हि

वा विदुः"। "शुक्लपक्षसप्तम्यां दीक्षा सरस्वतीविनशने" कात्या॰श्रौ॰ २४।५।१०। "सरस्वतीविनशने, सरस्वती समुद्रसङ्गमे प्रभासे सारस्वतसत्त्रार्थं दीक्षा भवति" कर्कः "यत्र सरस्वत्यन्तर्भवति तद्विनशनमुच्यते" इत्यग्निस्वामिन । "सरस्वती नाम नदी प्रत्यक्स्रोता प्रवहति तस्याः प्राग् परभागौ सर्वलोकप्रत्यक्षौ मध्यमस्तु भागो भूम्यन्तर्निमग्न प्रवहति नासौ केनचिद् दृश्यते तद्विनशनमुच्यते" इति लाट्या॰ १०।१५।१ भाष्यकाराः ।

**विनष्ट** त्रि॰ वि+नश–क्त । १विनाशप्रतियोगिनि २पतिते च "विनष्टे वाप्यशरणे पितर्युपरतस्पृहे" नारद । "विनष्टे पतित" दायभा॰ ।

**विना** अव्य॰ वि+ना । १वर्जने २अन्तरेणेत्यर्थे च । तद्योगे २द्वितीया तृतीया पञ्चमी च । [२रहिते च त्रिका॰ ।

**विनाकृत** त्रि॰ विनेति कृतम् विना+कृ–क्त । १त्यक्ते

**विनाडिका** स्त्री विभक्ता नाडिका यया । "दश गुर्वक्षरः प्राण॰ षड्भिः प्राणैर्विनाडिका । तत्षष्ट्या तु भवेन्नाडी" सू॰ सि॰ उक्ते दण्डषष्टिभागात्मके पलरूपे काले ।

**विनायक** पु॰ वि+नी–ण्वुल् । १गणेशे २बुद्धे अमरः ३विघ्ने ४गुरौ च । ६त॰। ५गरुडे मेदि॰। ६गरुडपत्न्यां स्त्री शब्दमा॰ टाप् कापि अत इत्वम् ।

विनायकश्च कर्मविघ्नसिद्ध्यर्थमीश्वरेण नियुक्तः देवभेद यथोक्तं याज्ञवल्क्येन "विनायकः कर्मविघ्नसिद्ध्यर्थं विनियोजितः । गणानामाधिपत्ये च रुद्रेण ब्रह्मणा तथा" "कर्मणां पुरुषार्थसाधनानां विघ्नसिद्ध्यर्थं स्वरूपफलसाधनफलविघातसिद्ध्यर्थं नियोजितो नियुक्तः" मिता॰। तेनोपसृष्टस्य लक्षणान्याह स एव "तेनोपसृष्टो यस्तस्य लक्षणानि निबोधत । स्वप्नेऽवगाहतेऽत्यर्थं जलं मुण्डांश्च पश्यति । काषायवाससश्चैव क्रव्यादांश्चाधिरोहति । अन्त्यजैर्गर्दभैरुष्ट्रैः सहैकत्रावतिष्ठति । व्रजन्नपि तथात्मानं मन्यतेऽनुगतं परैः" तस्य प्रत्यक्षलक्षणान्याह स एव "विमना विफलारम्भः संसीदत्यनिमित्ततः । तेनोपसृष्टो लभते न राज्यं राजनन्दनः । कुमारी न च भर्त्तारमपत्यं गर्भमङ्गना । आचार्यत्वं श्रोत्रियश्च न शिष्योऽध्ययनं तथा । वणिग्लाभं न चाप्नोति कृषिं चापि कृषीवलः" तच्छान्त्यर्थविधिश्च तत्रोक्तो दृश्यः । "विनायका विघ्नकर्त्तारः महोग्राः" इत्यागमः ।

**विनारुहा** स्त्री विना मूलं विना रोहति रुह–क । त्रिपर्णिकायां राजनि॰ ।

**विनाश** पु॰ वि+नश घञ् । १ध्वंसे २अदर्शने च ।

**विनाशोन्मुख** त्रि॰ विनाशाय उन्मुखः उद्यतः । १पक्वमात्रे २पक्के च अमरः । [विधाने शब्दच॰ ।

**वि(वी)नाह** पु॰ वि+नह–घञ् वा उपसर्गदीर्घः । कूपमुख-

**विनिद्र** त्रि॰ विगता निद्रा यस्य । १प्रकाशिते शब्दमा॰ । २निद्राहीने च । तस्य भावः । त्व । विनिद्रत्व प्रबोधे न॰ हेमच॰ ।

**विनिपात** पु॰ वि+नि+पत–घञ् । १निपाते २दैवादिकृते व्यसने मेदि॰ ३अपमाने च हेमच॰ ।

**विनिमय** पु॰ वि+नि+मि–अच् । परिवर्त्ते १स्वल्पद्रव्यदानेन द्रव्यान्तरग्रहणे शब्दच॰ । २बन्धके च शब्दमा॰ ।

**विनियोग** पु॰ वि+नि–युज–घञ् । क्रियासु प्रवर्त्तने "अनेनेदन्तु कर्त्तव्यं विनियोगः प्रकीर्त्तित इत्युक्ते २अनुष्ठानक्रमविधाने च "आर्षं छन्दश्च दैवत्यं विनियोगस्तथैव च" इति योगियाज्ञ॰ । [देवगणभेदे पु॰ वह्निपु॰ ।

**विनिर्भय** त्रि॰ विनिर्गतं भयं यस्मात् । १भयशून्ये माध्य-

**विनीत** त्रि॰ वि+नी–क्त । १विनययुक्ते २कृतदण्डे ३निभृते अमरः ४अपनीते, ५निभृते च । ६जितेन्द्रिये ७हृत च मेदि॰ । ८सुशिक्षिताश्वे अमरः । ९मदनवृक्षे च पु॰ १०शिक्षितहस्त्यादौ राजनि॰ ११वणिजि पु॰ मेदि॰ ।

**विनीय** पु॰ वि+नी–क्यप् । १कल्के २पापे च । अव्य॰ शिक्षयित्वेत्याद्यर्थे अव्य॰ ।

**विनेतृ** त्रि॰ वि+नी–तृच् । १शिक्षके २नृपे पु॰ मेदि॰ ।

**विनेय** त्रि॰ वि+नी–यत् । १शिक्षणीये २माप्ये च ।

**विनोक्ति** स्त्री अर्थालङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ४०९८ पृ॰ दृश्यम् ।

**विनोद** पु॰ वि+नुद–घञ् । १कौतूहले कला॰ । २क्रीडायां ३अपनयने च । ४रतिबन्धभेदे "दोर्भ्यां प्रयोदधचकाः प्रसारितौ हि प्रियतो । विनोद एष हारादि लिङ्गकोन्नत्यं भवेत्" पुञ्जिका॰ ।

**विन्ध्य** पु॰ विध–यत् पृषो॰ नुम् च । १पर्वतभेदे अमरः २व्याधे च । ३अवनीवृक्षे स्त्री मेदि॰ । ४सूक्ष्मैलायां हेमच॰ । ५आवन्त्ये नृपभेदे पु॰ अनुविन्ध्यशब्दे १८६ पृ॰ दृश्यम् ।

**विन्ध्यवासिनी** स्त्री विन्ध्येऽचले वसति वस–णिनि ङीप् । यशोदागर्भजातायां दुर्गायाम् । "एकानंशोऽपि ता (यशोदागर्भजकन्याम्) कंसा निष्पिपेष शिलातले । तस्मात् गता नभोमार्गं विन्ध्याद्रिं समाश्रिता । पूजामाप सर्वेभ्यः प्राप्ता सा विन्ध्यवासिनी" वामनपु॰ ६ अध्या॰ । "ततस्तां मातृभिस्त्रापि विन्ध्याचलनिवासिनी" देवीमा॰ ।

२व्याधिगुणौ पु० हेमच० । विन्ध्यस्थोऽप्यत्र जटा० ।

**विन्ध्याचल** पु० कर्म० । विन्ध्यपर्वते ।

**विन्ध्याटवी** स्त्री विन्ध्यस्था अटवी । विन्ध्यपर्वतस्थे वनभेदे ।

**विन्ध्यावली** स्त्री बाणासुरमातरि त्रिका० ।

**विन्न** त्रि० विद–कर्मणि क्त । १विचारित २प्राप्ते अमर । ३ज्ञात ४स्थित च विन्न । [शब्दच० ।

**विन्याक** पु० वि+नि+अक–घञ् । विकङ्कते (वाटियान)

**विन्यास** पु० वि+नि+अस घञ् । १स्थापने २रचने तन्त्रोक्ते मन्त्राद्युच्चारणपूर्वकं हृदयादिषु अङ्गुल्यादीनामर्पण भेदे च ।

**विप** क्षेपे चु० उभ० सक सेट । वेपयति–ते अवीविपत् त ।

**विपक्तिम** त्रि० विपाकेन निर्वृत्त वि+पच–क्त्रि मप् च् । विपाकाधीनजाते 'विप क्रमप्रागत्यर्मनस्ती ' भट्टि ।

**विपक्ष** त्रि० विरुद्ध पक्षो यस्य । १शत्रौ अमर । २प्रतिकूल पक्षवलम्बिनि च । विरुद्ध पक्ष प्रा० स० । ३प्रतिकूले पक्षे विवादे अविसम्वादित्वसपक्षस्य विरुद्धे ४पक्षे च ।

**विपञ्ची** स्त्री वि+पचि–अच् गौरा० ङीष् । १वीणायाम् अमर । २केलौ मेदि० । स्वार्थे क स्तुस्व । विपञ्चिका तत्रैव ।

**विपण** पु० वि+पण–भावे अप् । विक्रये अमर ।

**विपणि(णी)** पु स्त्री वि+पण–इन् स्त्रीत्वपक्षे वा ङीप् । १पण्यविक्रयशालायाम् (हाटचाला) २हट्टे च अमर । ३क्रय माद० ।

**विपणिन** पु० वि+पण–बा० इनि । विक्रेतरि वणिजि जटा०

**विपत्ति** स्त्री वि+पद–क्तिन् । आपदि अमर । २नाशे ३यातनायाञ्च मेदि । "यस्मिन् राशौ गत भानौ विपत्ति यान्ति मानवा " म० त० ।

**विपथ** पु० विरुद्ध पन्था अच्समा० । निन्दितमार्गे अमर

**विपद्(दा)** स्त्री वि+पद–सम्प० क्विप् वा टाप् । १विपत्तौ ज्यो उक्ते जन्मताराता तृतीयद्वादशैकविंशतिसंख्याक नक्षत्रे च "विपत्तारे गुड दद्यात ' ज्यो०त ।

**विपन्न** त्रि० वि+पद–क्त । १विपद्युक्ते मेदि० २नष्टे च शब्दच । ३सर्पे पु स्त्री० मेदि स्त्रियां ङीष् ।

**विपरीत** त्रि०वि+परि+इण–क्त । १प्रतिकूले जटा० २व्यस्त क्रम च ३काशुक्यां स्त्री ४नारीणां पुरुषायितरमणे न "स्व च्छाकारिन च मम विपरीतरताद्दरम् "कर्पूरस्तवः । "पाद मेकमूरौ लत्वा द्वितीय कटिमंस्थितम् । नारीषु रमते कामी विपरीतस्तु बन्धक " रतिम० उक्ते ५रतिबन्धभेदे । संज्ञायां कन् । "पादमेकमूरौ लत्वा द्वितीय स्कन्धसंस्थितम् । कामयेत् कामिनीं कामी बन्धः स्यात् विपरीतक " स्मरदीपिकोक्ते रतिबन्धभेदे ।

**विपर्णक** पु० विगतानि पर्णान्यस्य कप् । १पुष्पप्रधाने पलाशवृक्षे शब्दच० । २अल्पपत्रके त्रि० ।

**विपर्य्यय** पु० वि+परि+इण अच् । व्यतिक्रमे । २अतस्मि-स्तद्बुद्धौ च । पात० उक्ते ३चित्तवृत्तिभेदे "विपर्य्ययो मिथ्याज्ञानमतद्रूपप्रतिष्ठम् ' पात० सू० । 'स कस्मान्न प्रमाणम् ? । यतः प्रमाणेन बाध्यते भूतार्थविषयत्वात् प्रमाणस्य, तत्र प्रमाणेन बाधनमप्रमाणस्य दृष्टम् । तद्यथा द्विचन्द्रदर्शन सद्विषयेणैक चन्द्रदर्शनेन बाध्यत' भा० । "स च पञ्चविध अविद्या-ऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशा पञ्च क्लेशा ' पात० सू० । इति पञ्च विपर्य्ययाः । इत्यादि भा० । [इत्ते च

(The paragraph above in the right column reads as printed:) 'उभयस्यापि विपर्य्ययत्वमतद्रूपप्रतिष्ठानत्वात् तस्य तद्धर्मिकभावाभावगोचरतया एकार्थे अतद्रूपप्रतिष्ठत्वान पायात् ।

**विपर्य्यस्त** त्रि०वि+परि+अस–क्षेपे क्त । १व्यतिक्रान्ते २परा

**विपर्य्यास** पु० वि+परि+अस–घञ् । १वैपरीत्ये २व्यति क्रमे ३उत्क्षेपे च । ४विपर्य्यये भ्रान्तौ च ।

**विपल** न०विभक्तं फलं येन प्रा०ब० फलषष्टिभागे कालभेदे। "षष्टिविपलं पलं तत्षष्ट्या क्रमतः पलम । विपलं च स्वर्भोग्यमेव कल्पनमसाभे"ज्यो०त० । [पण्डित अमर ।

**विपश्चित्** पु० विप्रकृष्टं चेतति वि+प्र+चित–क्विप् पृषो० ।

**विपाक** पु० वि+पच–भावे घञ् । १पाके २स्वेदे च । कर्मणि घञ् । ३कर्मफलपरिणामे जात्यायुर्भोगरूपे पदार्थे । "सति मूले तद्विपाको जात्यायुर्भोगा " पात०सू० "सत्सु क्लेशेषु (अविद्यादिषु) कर्माशयो विपाकारम्भी भवति नो च्छिन्नक्लेशमूलोऽपि । यथैव तुषावनद्धा शालितण्डुला अदग्धबीजभावाः प्ररोहसमर्था भवन्ति नापनीततुषा दग्धबीजभावा वा तथा क्लेशावनद्ध कर्माशयो विपाक प्ररोही भवति नापनीतक्लेशो न प्रसंख्यानदग्धबीजभावो वेति । स च विपाकस्त्रिविधो जातिरायुर्भोगश्चेति भा० ।

**विपाश(शा)** स्त्री विगत पाशो वशिष्ठस्य यस्याः । स्वनामख्याते नदीभेदे अमर । विपाशयति विगतपाश वशिष्ठ करोति विपाश+णिच–क्विप् । तत्रार्थे अमर । तत्कथा-कथास्तत्कथा भा०आ०१७७अ० "अथ पाशैस्तदात्मान गाढं बद्ध्वा महामुनिः (वशिष्ठः) तस्या जले महानद्या निममज्ज ह दुःखितः । अथ छित्त्वा नदी पाशांस्तस्यारिबलसूदन ॥"

त्वंतस्य तत्रापि ज्ञात्वा विपाशं समवाप्तजत् ।' उत्ततार ततः पाशैर्विमुक्तः स महामुनिः । विपाशेति च नामास्या नद्याश्चक्रे महामुनिः" "शतद्रोर्विपाशायुजः सिन्धु नद्या गृहीतं लघु स्वादु सर्वामयघ्नम् । जलं निर्मलं दीपनं पाचनञ्च प्रदत्ते बलं बुद्धिमेधायुरग्र्यम्" राजनि० ।

**विपिन** न० वप-इनन् पृषो० । वने अमरः ।

**विपुल** त्रि० वि+पुल-विस्तारे क । १विस्तीर्णे अमरः । २अगाधे ३मेरुपश्चिमस्थे भूधरभेदे पु० मेदि० ४मेरौ ५हिमाचले च धरणिः । ६आर्य्याछन्दोभेदे स्त्री । "संलङ्घ्य गणत्रयमादिमं शकलयोर्द्वयोर्भवति पादः । यस्यास्तां पिङ्गलनागो विपुलामिति समाख्याति" वृ०र० । विपुलाचलश्च मेरोर्विष्कम्भपर्वतभेदो यथाह विष्णु पु० "मेरोश्चतुर्दिशं तत्र नवसाहस्रविस्तृतम् । इलावृतं महाभाग ! चत्वारस्तत्र पर्वताः । विष्कम्भा रचिता मेरोर्योजनायुतसंस्थिताः । पूर्वेण मन्दरो नाम दक्षिणे गन्धमादनः । विपुलः पश्चिमे भागे सुपार्श्वश्चोत्तरे" तत्र स्थितदुमादिकं तत्रोक्तं यथा "कदम्बास्तेषु जम्बूश्च पिप्पलो वट एव च । एकादशशतायामाः पादपा गिरिकेतवः । वनं चैत्ररथं पूर्वं दक्षिणा गन्धमादनम् । वैभ्राजं पश्चिमे तद्वदुत्तरे नन्दनं स्मृतम् । अरुणोदं महाभद्रं असितोदं च मानसम् । सरांस्येव च चत्वारि देवभोग्यानि सर्वदा" । धान्यशैलमध्ये दर्शिते दानार्थं कल्पिते तिलमये ७नगाख्यपर्वते हेमा०दा० ।

**विपुलास्रव** स्त्री विपुलं स्रवमास्रवति आ+स्रु-अच् । सातुमाशैरुधृक्षे राजनि० ।

**विपूय** पु० वि+पू-कर्म्मणि नि० क्यप् । मुञ्जे शब्दचि० ।

**विप्र** पु० वप-रन् पृषो० अत इत्वम् वि+प्रा पूर्त्तौ-क वा । १ब्राह्मणे अमरः "जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेयः संस्कारैर्द्विज उच्यते । विद्यया याति विप्रत्वं त्रिभिः श्रोत्रिय उच्यते" या० वि०प्राथ०स्मृ० २अश्वत्थे राजनि० ३विशेषेण पूर्णे त्रि० ।

**विप्रकार** पु० वि+प्र+कृ-घञ् । १अपकारे अमरः । २तिरस्कारे हेमच० । [४वृक्षे । तद्वदत्वे राजनि० ।

**विप्रकाष्ठ** न० विप्रेषु मात्र मा-क विप्रं पूरकं काष्ठं

**विप्रकर्ष** पु० वि+प्र+कृष-घञ् । दूरत्वे भरत० ।

**विप्रकृत** त्रि० वि+प्र+कृ-क्त । १अपकृत, २तिरस्कृते च "न त्वम् विप्रकृताः कार्य्यं कुमार० । [अमरः ।

**विप्रकृष्ट** त्रि०वि+प्र+कृष-क्त । दूरस्थे भरत० । अयते च ।

**विप्रचित्ति** पु० वि+प्र+चित-क्तिन् । दानवभेदे ।

**विप्रतिपत्ति** स्त्री वि+प्रति+पद-क्तिन् । १विरोधे "परस्परं मनुष्याणां स्वार्थे विप्रतिपत्तिषु" स्मृतिः । २संशयजनके वाक्ये "व्याहतमेकार्थदर्शनं विप्रतिपत्तिः" गौ० सू० व्याघातो विरोधोऽसहभाव इति । "आत्मास्तीत्येके दर्शनं नास्त्यात्मेत्यपरः" वा० भा० । ३विरुद्धकोटिद्वयोपस्थापके शब्दे च वादिना पर्वतो वह्निमान् प्रतिवादिना च पर्वतो वह्न्यभाववान् इति प्रतिज्ञाते मध्यस्थेन पर्वतो वह्निमान् नवेति, सन्देह इति अतस्तस्य संशयाधायकत्वात्तथात्वम् । स च विरुद्धार्थप्रतिपादकवाक्यद्वयात्मकः पर्वतो वह्निमानवेति संशयापादकः । "विपरीतायां निन्दितायां च ४प्रतिपत्तौ ५विज्ञातसमूहे च "शब्देऽविप्रतिपत्ति" काव्या० स्मो० अप्रतिपत्तिरमूढः" प्रतिनिधिशब्दे ४४४१पृ० दृश्यम् । [विरोधे च ।

**विप्रतिपन्न** त्रि० वि+प्रति+पद-क्त । १संदेहयुक्ते २अन-

**विप्रति(ती)सार** पु०वि+प्रति+सृ-घञ् वा दीर्घः । १अनुतापे, अनुशये, २रोषे च मेदि० ।

**विप्रयुक्त** त्रि०वि+प्र+युज-क्त । १वियुक्ते, २विरहिणि च ।

**विप्रयोग** पु० वि+प्र+युज-घञ् । १विप्रलम्भे अमरः । २विरोधे ३विसंवादे ४वियोगे च । ५रागिणोर्विच्छेदे ।

**विप्रलब्ध** त्रि० वि+प्र+लभ-क्त । वञ्चिते, हेमच० "प्रियः कृत्वाऽपि सङ्केतं यस्या नायाति सन्निधिम् । विप्रलब्धेति सा ज्ञेया" सा० द० उक्तलक्षणे नायिकाभेदे स्त्री ।

**विप्रलम्भ** पु०वि+प्र+लभ-घञ् मुम् च । १विसंवादे, २वञ्चने, ३विरहे च अमरः । "यूनोरयुक्तयोर्भावो युक्तयोर्वाथ या मिथः । अभीष्टालिङ्गनादीनामनवाप्तौ प्रहृष्यते । स विप्रलम्भो विज्ञेयः" इत्युक्तलक्षणे ४शृङ्गाररसभेदे ।

**विप्रलाप** पु० वि+प्र+लप-घञ् । १विरोधोक्तौ परस्परविरुद्धार्थकथने अमरः । २अनर्थकवाक्ये हेमच० ।

**विप्रलोभिन्** पु० विप्रलोभयति वि+प्र+लुभ+णिच्-णिनि । किङ्किरातवृक्षे, अशोकवृक्षे । राजनि० ।

**विप्रश्निका** स्त्री विशेषेण प्रश्नोऽस्त्यस्याः ठन् अत इत्वम् । दैवज्ञायां स्त्रियाम् अमरः । [दीयमानार्थे ।

**विप्रसात्** अव्य० 'तदधीनम्' अर्थे विप्र+साति । विप्राय

**विप्रस्व** न० ६त० । विप्राधिकृते धने ।

**विप्रिय** पु० विरुद्धं प्रियं वि+प्री-क वा । १अपराधे हेमच० । २अप्रिये च "कृतवान् न विप्रियं न मे" कुमार० ३प्रि० ६त० । विरुद्धप्रिये त्रि० ।

**विप्रुष्** स्त्री० ब० व० वि+प्रुष-क्विप् । १विन्दुषु २वेदपाठकाले मुखनिर्गतजलविन्दुषु अमर ।
"अर्घ्यश्च विप्रुषश्छाया गोरश्व स्पर्शरेणवः । पतयो भूर्वायुरग्निश्च सर्वमेध्यानि निर्दिशेत्" शु०त०। आचमनकाले मुखनिःसृतानां तासां नोच्छिष्टदोषजनकता यथाह "नोच्छिष्टं कुर्वते मुख्या विप्रुषोऽङ्गं नयन्ति याः । दन्तवद् दन्तलग्नेषु जिह्वास्पर्शेऽशुचिर्भवेत्" कूर्म०उ० १४अ० ।

**विप्रोषित** त्रि० वि+प्र+वस-क्त । गतप्रवासे ।

**विप्लव** पु० वि+प्लु-अप । १परचक्रराष्ट्रादितो भये ।२राष्ट्रोपद्रवे च अमरः । [प्लावे च ।

**विप्लाव** पु० वि+प्लु-घञ् । अश्वस्य १गतिभेदे २जलप्लावनात् जल

**विप्लुत** त्रि० वि+प्लु-क्त । १व्यसनयुक्ते हेमच० २अपद्रुते च "अविप्लुतब्रह्मचर्य" स्मृति । [तस्या स्त्री० राजनि०।

**विफल** त्रि० विगत फलमस्य । १निरर्थके २फलरहिते च ३के-

**विवध** पु० विगतो वधो हननं गतिर्यस्मात् । भक्तौतधान्यतण्डुलादौ "निरुद्धवीवधासारप्रसारा" इति माघः स्त्री० । दीर्घं वीवध तत्रार्थे विश्व । [कारके रोगभेदे अमर ।

**विबन्ध** पु० विबध्नाति मलम् वि+बन्ध-अच् । मलबन्ध

**विबुध** पु० वि+बुध-क । १पण्डिते मेदि० २देवे अमर "विबुधसद्म" भट्टि । ३चन्द्रे च हेमच० ।

**विभक्त** त्रि० वि+भज-क्त । १पृथक्कृते २विभिन्ने जातविभागे च ३भावे क्त । ४विभागे ५भेदे न० । "पञ्चमी विभक्ते" पा० यस्य विभाग दान ५ताडये ६नि "अविभक्तं स्थावरं यत् सर्वेषामेव तत् भवेत् । विभक्तं स्थावरं प्राह्य नान्योदर्य्यं कदाचन" प्रभवचनम् । तद्व्याख्यात च । येन धनस्य विभाग कृतस्तस्मिन् हुमने तत । विभक्तधर्मा दक्ष दायभागादौ दर्शित यथा
"भ्रातृणां जीवतो पित्रोः सहवासो विधीयते । तदभावे विभक्तानां धर्मस्तेषां विवर्द्धते" "विभक्तानां स्वार्जितधनेन वैदिककर्मानुष्ठानधर्मस्तेन तद्वृद्धि" दाय त० रघु० । "दानग्रहणपश्वन्नगृहक्षेत्रपरिग्रहाः । विभक्तानां पृथग् ज्ञेयाः पाकधर्मागमव्ययाः । साक्षित्वं प्रातिभाव्यञ्च दानं ग्रहणमेव च । विभक्ता भ्रातरः कुर्युर्नाविभक्ताः परस्परम् । येषामेताः क्रिया लोके प्रवर्त्तन्ते स्वरिक्थतः । विभक्तानवगच्छेयुर्लेख्यमप्यन्तरेण तान्" नारद "भ्रातृणामथ दम्पत्योः पितुः पुत्रस्य चैव हि । प्रातिभाव्यमृणं साक्ष्यमविभक्ते न तद् भवेत्" याज्ञ०। "वस्तूनामविभक्तानां भोगं नैव प्रदापयेत्" कात्या० "भ्रातृणामविभक्तानामेको धर्मः प्रवर्त्तते । विभागे सति धर्मोऽपि भवेत् तेषां पृथक् पृथक्" कात्या० "अविभक्ता विभक्ता वा कुर्युः श्राद्धं दैविकम् । मघासु च ततोऽन्यत्र नाधिकारः पृथग् विना" व्या० त० धृतवचनम् । "बहवः स्युर्यदा पुत्राः पितुरेकत्रवासिनः । सर्वेषां तु मतं कृत्वा ज्येष्ठेनैव तु यत् कृतम् । द्रव्येण चाविभक्तेन सर्वैरेव कृतं भवेत्" शु० त० । "अविभक्ता विभक्ता वा सापिण्ड्याः स्थावरे समाः । एको ह्यनीशः सर्वत्र दानाधमनविक्रये" नारद । "एतद् दुर्वृत्तपुरुषविक्रयाद्यनयाधमति" दाय०त० रघु० ।

**विभक्ति** स्त्री वि+भज-क्तिन् । १विभागे "संख्याकर्मादि सामान्ये युक्तिमान् प्रत्ययस्तु यः । सा विभक्तिर्द्विधा प्रोक्ता सुप् तिङ् चेति प्रभेदतः" मु०ब०म०उक्तलक्षणे २प्रत्ययभेदे च । "सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु" "विशेष्यस्यैव यल्लिङ्गं विभक्तिवचने च । ये तानि सर्वाण्ययोज्यानि विशेषणपदेष्वपि" व्या० का० ।

**विभव** पु० वि+भू-अच् । १धने २मोक्षे सर्वमूर्त्तसंयोगरूपे ३ऐश्वर्ये मेदि०। षष्टिसंवत्सरमध्ये "सामस्य क्षेममारोग्यं सर्वे व्याधिविवर्जिताः । प्रयान्ति मानवास्तत्र बहुशस्या वसुन्धरा । हृष्टाः पुष्टा जनाः सर्वे विभवेऽब्दे वरानने ।" इत्युक्तफलके ४वर्षभेदे पु० ।

**विभा** स्त्री वि+भा-अच । १किरणे हेमच० २शोभायां ३प्रकाशे च राजनि० ।

**विभाकर** पु० विभां प्रकाशं करोति कृ अच् । १सूर्ये २अर्कवृक्षे च । ३चित्रकवृक्षे अमर ४अग्नौ मेदि० ।

**विभाग** पु० वि+भज-भावे घञ् । १भागे पूर्वस्वामिसत्त्वनाशोत्तर तत्सम्बन्धाधीनजातस्वत्वस्य २व्यञ्जके व्यापारभेदे दायभागादि । सामान्यधर्मयुक्तानां बहूनां परस्परं व्यावृत्तव्याप्यधर्मप्रकारेण ५प्रतिपादने भौलिक्य । वैशेषिकोक्ते ४गुणभेदे तल्लक्षणविभागादि कणा० सू० । उ० दर्शित यथा
"एतेन विभागो व्याख्यातः" कणा० सू० । "विभागे संयोगोत्पत्तिप्रकारमतिदिशन्नाह संयोगवद्विभागोऽप्यन्यतरकर्मज १उभयकर्मजो २विभागजश्च ३श्येनकर्मणा स्थाणुश्येनविभाग १उभयोर्मेषयोर्वा कर्मस्या तदुभयविभाग २स्वाय कर्मोत्पत्त्यव्यवहितपश्चात्क्षणोत्पत्तिक० अपेक्षणीयान्तराभावात् तदुक्त 'संयोगाभावत्वोरेव मेवकारण कर्म इति विभागे सन्नेदे च यत्" व०,

योगे च जननीये पूर्वसंयोगनाशमपेक्षणीय इति चेन्न स्वोत्पत्त्यनन्तरोत्पत्तिकभावभूतानपेक्षत्वस्य कर्मणो निरपेक्षत्वात्। विभागजस्तु विभागो द्विविधः कारणमात्रविभागजकारणाकारणविभाग१भेदात् कारणाकारणविभागजकार्य्याकार्यविभाग२भेदाच्च तत्र कारणमात्रविभागात् कारणाकारणविभागो यथा कपालद्वयविभागात् कपालाकाशविभागः १कारणाकारणविभागाच्च कार्य्याकार्यविभागो २यथाऽङ्गुलीतरुविभागाद्धस्ततरुविभागस्ततः शरीरतरुविभाग इति। ननु विभाग एव न प्रमाणं संयोगाभाव एव विभागव्यवहारादिति चेन्न संयोगाभावोऽत्यन्ताभावश्चेत् गुणकर्मणोरपि विभागव्यवहारप्रसङ्गात् द्रव्ययोर्वर्त्तमानः संयोगात्यन्ताभावो विभक्तप्रत्ययहेतुरिति चेन्नावयवावयविनोरपि प्रसङ्गात् अकार्य्यकारणभूतयोर्द्रव्ययोरिति चेत् विन्ध्यहिमवतोरपि स्यात् भवत्येव तत्रेति चेन्न भ्रान्तस्य गुणकर्मणोरपि भावात् अभ्रान्तमधिकृत्य व्यवहारस्य चिन्त्यमानत्वात् संयोगविनाशो विभाग इति चेत् एकतरसंयोगिनाशेन नष्टे संयोगे तद्व्यवहारप्रसङ्गात् संयोगिनोर्विद्यमानयोरिति चेत् एकसंयोगनाशानन्तरं पुनः संयुक्तयोः कुम्भामलकयोः संयोगदशायामपि विभक्तप्रत्ययप्रसङ्गात् यावत्संयोगनाशस्तथेति चेदेकसंयोगनाशे तदभावप्रसङ्गात् तत्र यावदर्थाभावात्। तस्मादस्ति विभागोऽर्थान्तरम् स च गुणः विरोधिगुणान्तरनाश्यः विरोधिनं समानाधिकरणं गुणमन्तरेण समवाये गुणनाशानुपपत्तेः कर्म्मैव संयोगनाशकं स्यादिति चेन्न विरोधिनो गुणस्य गुणनाशकत्वात्। किञ्च यत्राङ्गुलीहस्तभुजशरीराणां क्रमकर्मणा तरुसंयोगस्तत्राङ्गुलीमात्रे समुत्पन्नेन कर्मणाऽङ्गुलीतरुसंयोगनाशेऽपि हस्तादिभुजतरुशरीरतरुसंयोगानामनाशप्रसङ्गात् हस्तादीनामक्रियत्वात् अङ्गुलीकर्मणश्च व्यधिकरणत्वात् व्यधिकरणस्यापि कर्मणः संयोगनाशकत्वे कस्यचिदप्यन्यत्र कर्मणा युगपदेव सर्वसंयोगनाशापत्तेः। तत्कर्मेव तत्र वा नाशक इति चेत् अङ्गुली तरुविभागेन जनितो हस्ततरुविभागो हस्ततरुसंयोगनाशक इत्यनुभवात्। व्यधिकरणेनाङ्गुलीकर्मणा च हस्ततरुसंयोगनाशोऽस्तु न चातिप्रसङ्गः [illegible] अधिकरणकर्मनाश्यत्व[illegible] [illegible] न तु [illegible] विरोधिना स [illegible] तरुसंयोगनाशकत्वं च [illegible]

तदुपरिस्थितानुपपत्तेः। शब्दविभागौ च विभागकार्य्यौ। तत्र विभागस्य शब्दासमवायिकारणत्वं न स्वीकर्त्तव्यमिष्टे न हि वंशे पाट्यमाने दले च चरणयन्त्रावष्टब्धे दलान्तरे चोपरिकृष्यमाणे यः शब्दो जायते तत्र दलाकाशविभागादन्यद् असमवायिकारणं पश्यामः। न च दलद्वये नद्यमानस्फुटद्धुत्कारे विभागातिरिक्तमसमवायिकारणं पश्यामः। कारणाकारणविभागाच्च कार्य्याकार्यविभागमनुमन्यामहे कथमन्यथा हस्तकर्मजनिताङ्गुलीतरुसंयोगभुजतरुसंयोगशरीरतरुसंयोगानामङ्गुलीमात्रोत्पन्नकर्मणाऽङ्गुलीतरुविभागे सति अङ्गुलीतरुसंयोगनाशे सत्यपि हस्ततरुसंयोगादीनां नाशः तत्र हि विभागजविभागपरम्परैव तत्तत्संयोगनाशिकेत्युक्तत्वात् कारणद्वयविभागपूर्वके तु कारणाकारणविभागे न संप्रत्ययः यतोऽवयवे यदुत्पन्नं कर्म तेन द्रव्यान्तरविभागवदाकाशादिविभागस्यापि जननप्रसङ्गात् यावद्भिः सम तद्दलं संयुक्तमासीत् तावद्भिस्तत्कर्मणा विभागस्य दर्शनात् नह्यङ्गुल्यमुत्पन्नेन कर्मणाऽङ्गुल्यन्तरविभागवदाकाशादिदेशेभ्योऽपि विभागा न जन्यन्ते। कथमर्द्धे चोत्पन्नेन कर्मणा दलान्तरविभागवदाकाशादिदेशेभ्यो वा न विभागा आरभ्यन्ते द्रव्यारम्भकसंयोगाविरोधिनः सतश्च विभागानेकं समारभताम्। यत्तु कर्म द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिनं विभागमारभते न तद् द्रव्यारम्भकसंयोगाविरोधिनमपि यच्च द्रव्यारम्भकसंयोगाविरोधिनं तद् द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिनमिति स्वभावः। कुत एतदिति चेत् कार्य्यवैचित्र्येण कारणवैचित्र्यस्यावश्यकत्वात्। ननु कर्मणि वैचित्र्यमावश्यकं तथाप्येकं कर्म द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिनं विभागं जनयतु यथा विकसत् कमलकुड्मलादावयवस्य द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिनमविरोधिनञ्चोभयमिति चेन्न कार्य्यविरोधो हि कारणवैचित्र्यकल्पकः नामूर्त्तं स च विरोधः एकस्य द्रव्यारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्वित्वेन अपरस्य तु तदप्रतिद्वन्द्वित्वेनेति तदेव वैचित्र्यमपि [illegible] तदुपरि [illegible] कर्म्मणा [illegible] न च विभागात्पूर्वं आकाशादिदेशाद्विभाग द्रव्यारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विनं विभागमारभते तत्र च विरोधस्य विभागजनकस्य कर्मणो नास्तीति द्रव्यारम्भकं [illegible] [illegible] कारणतैव। ननु तदानीमपि कर्मैव कस्मान्न [illegible] [illegible] विभागमपि [illegible] [illegible] [illegible] काले [illegible] विभागेन [illegible] विभागमपि [illegible]

प्रदेशान्तरसंयोगमपि न जनयेत्, न संयोगजननं प्रति कर्मणोऽनतीतकालत्वात् अन्यथा कर्म न नश्येदेव तस्योत्तरसंयोगमात्रनाश्यत्वात् । सोऽयं विभाग उत्तरसंयोगनाश्यः इत्युत्कृष्टस्थायी क्वचिदाश्रयनाशनाश्यः तद्यथा तन्तोरवयवेंऽशौ कर्म ततोंऽशुद्वयविभागस्तदैव तन्त्वन्तरे कर्म ततोंऽशुद्वयविभागेन तन्त्वारम्भकसंयोगनाशस्तन्तुकर्मणा च विभागस्ततो द्व्यारम्भकसंयोगनाशात्तन्तुकर्मणो नाशस्तन्नाशाच्च तन्त्वन्तरकर्मजन्यविभागनाशः । अन्येव तन्त्वन्तरोत्पन्नस्य कर्मणो न नाशः स्याद्विनाशकाभावात्, उत्तरसंयोगेन हि तस्योत्पत्ते विभागे च नष्टे नोत्तरसंयोग इति चेन्न तन्तौ यत् कर्मोत्पन्नं तेन यथा विनष्टद्रव्यतन्त्वोर्विभागो जनितस्तथा तद्योरपि विभागो जननीयः सोऽप्यारम्भकसंयोगविरोध्येव तेनांशुतन्तुविभागेन तन्त्वाकाशविभागस्तेन चोत्तरसंयोगस्तेन ततः कर्मनाशः । यदा यत्र तन्तौ यदा कर्म तदाऽशावपि तदैव कर्म तच्च कर्म विनष्टदंशतन्तुतदवयवाकाशादिदेशाद्युगपदेव विभागानारभते सर्वथा विभागानामारम्भकसंयोगविरोधित्वात् तथा च कपालकारणस्याकाशादि तद्विभागावि कार्य्यस्य तन्तोरकार्य्यैणाकाशादिना यो विभाग उत्पन्नस्तदनन्तरोत्पत्तिकेन संयोगेन तन्तुसमवेतस्य कर्मणो विनाश इति । क्वचिद्द्वाभ्यां तद् यथा तन्तुवीरणयोः संयोगे सति तन्त्ववयवेंऽशौ कर्म वीरणे च कर्मैकस्मिन् काले अंशुकर्मणांऽशन्तरविभागस्तेन च संयोगस्य तन्त्वारम्भकस्य विनाश वीरणकर्मणा च तन्तुवीरणविभागस्तन्तुवीरणसंयोगनाशश्च तन्त्वारम्भकसंयोगनाशानन्तरं तन्तुनाशस्तन्तुवीरणसंयोगनाशानन्तरं वीरणस्य प्रदेशान्तरसंयोगस्ताभ्यामाश्रयनाशसंयोगाभ्यां विभागनाशः" उप० वृत्तिः । कर्मणि घञ् । ४भागे अवयवे च ।

विभञ्ज्य त्रि० विभक्तुमर्हति वि+भञ्ज–अर्हार्थे यत् । विभागयोग्ये विभजनीये धनादौ ।

"कुले विनीतविद्यानां भ्रातृणां पितृतोऽपि वा । शौर्य्यप्राप्तं तु यद्वित्तं विभज्यं तद्बृहस्पतिः"।

विभाण्डक पु० ऋष्यशृङ्गपितरि मुनिभेदे रामा० ।

विभाण्डी स्त्री० विभाण्ड+गौरा० ङीष् । आवर्त्तकीलतायां राजनि० ।

विभात न० वि+भा–क्त । प्रभाते शब्दरत्ना० ।

विभाव पु० वि+भू–घञ् । १परिभवे अलङ्कारोक्ते रसोद्दीपके २आलम्बनादौ "रत्याद्युद्बोधका लोके विभावाः काव्यनाट्ययोः । आलम्बनोद्दीपनाख्यौ तस्य भेदाविमौ स्मृतौ" । ये हि लोके रामादिगतरतिहासादीनामुद्बोधकारणानि सीतादयस्त एव काव्ये नाट्ये च निवेशिताः सन्तः विभाव्यन्ते आस्वादाङ्कुरप्रादुर्भावयोग्याः क्रियन्ते सामाजिकरत्यादिभावा एभिरिति विभावा उच्यन्ते" सा० द० ३प० ।

"विभावेनानुभावेन व्यक्तः सञ्चारिणा तथा" सा०३प० ।

विभावना स्त्री अर्थालङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ४०४पृ० दृश्यम् ।

विभावरी स्त्री वि+भा–क्वनिप् ङीप् वनो र च । १रात्रौ अमरः । २हरिद्रायां ३कुट्टन्यां ४वक्रयोषिति ५विवादशीलतरुण्यां मेदि० ।६मुखरीस्त्रियाम् शब्दर० । ७मेदावृत्ते च रत्नमा० ।

विभावसु विभा युक्ता वसवोऽस्य । १सूर्य्ये २अर्कवृक्षे ३वह्नौ चित्रकवृक्षे अमरः । ५चन्द्रे ६हारभेदे च हेमच० ।

विभाषा स्त्री विरुद्धा भाषा वि+भाष–अ वा । व्याकरणोक्ते पाक्षिकप्राप्तिफलके "नवेति विभाषा" इत्युक्तलक्षणे विकल्पविधाने । [भक्तौ च ।

विभिन्न त्रि० वि+भिद–क्त । १प्रकाशिते २विदलिते ३विभीतक पु० विशेषेण भीत इव इवार्थे कन् । (वयडा) वृक्षे अमर । "विभीतकं स्वादुपाकं कषायं कफपित्तनुत् । उष्णवीर्य्यं हिमस्पर्शं भेदनं कासनाशनम् । रूक्षं नेत्रहितं केश्यं क्रमिवैस्वर्य्यनाशनम् । विभीतमज्जा तृट्छर्दिकफवातहरो लघुः । कषायो मदकृच्चाथ धात्रीमज्जापि तद्गुणः" भावप्र० । काभावे विभीतोऽप्यत्र ।

विभीषण पु० विशेषेण भीषयते सत्रून् भी–णिच्–षुक् च ल्यु । १रावणभ्रातरि राक्षसे रामा० । २नलतृणे राजनि० । ३भयकारके त्रि० । [ण्वुल् । भयप्रदर्शने

विभीषिका स्त्री वि+भी–णिच्–षुक् च धात्वर्थनिर्देशे

विभु पु० वि+भू–डु । सर्वमूर्त्तसंयुक्ते १आकाशादौ २महादेवे ३प्रभौ च मेदि० । ४भृत्ये त्रिका० । ५विष्णौ शब्दमा० ६व्यापके ७नित्ये दृढेऽर्हे च हेमच० । ९दृढे त्रि० शब्दच० । १०परमसहत्त्वयुते सि० कौ० ।

विभूति स्त्री वि+भू–क्तिन् । १अणिमादि "अणिमा लघिमा प्राप्तिः प्राकाम्यं महिमा तथा । ईशित्वं च वशित्वञ्च तथा कामावसायिता" इत्युक्ते २ऐश्वर्य्ये च । ऐश्वर्य्यशब्दे १५४८ पृ० दृश्यम् ।

विभूषा स्त्री वि+भूष–अ । १शोभायां हेमच० २भूषणे च ।

**विभ्रम** पु॰ वि+भ्रम–घञ् । १स्त्रीणां शृङ्गाराङ्गे चेष्टाभेदे "विभ्रमस्त्वरयाऽकाले भूषास्थानविपर्ययः" इत्युक्ते २त्वरया भूषास्थानवैपरीत्ये च "यथाप्रदेशं विभ्रममण्डनानाम्" कुमार॰ । विशेषेण ३भ्रान्तौ मेदि॰ ४शोभायां ५सन्देहे हेमच॰ । ७भ्रमणे शब्दरत्ना॰ । "चित्तवृत्त्यनवस्थानं शृङ्गारात् विभ्रमो भवेत्" उक्ते शृङ्गाराच्चित्तवृत्त्यनवस्थाने । "क्रोधं स्मितञ्च कुसुमाभरणादि याञ्चा तद्वर्जनञ्च सहसैव विभूषणञ्च । आक्षिप्य कान्तवचनं वचनं सखीभिर्निष्कारणास्थितगतं यद् विभ्रम तत्" इत्युक्ते स्त्रीणां ८चेष्टाभेदे॰च । अस्त्यर्थे अच् । १वार्द्धक्यावस्थायां स्त्री शब्दरत्ना॰ ।

**विभ्राज्** त्रि॰ वि+भ्राज–क्विप् । भूषणादिना दीप्ते अमरः

**विमत** त्रि॰ वि+मन–क्त । विरुद्धमतियुक्ते १विपक्षे २सन्दिग्धे च । [व्याकुलचित्ते अमरः ।

**विमनस्(स्क)** त्रि॰ विक्षिप्तं मनो यस्य वा कप् । चिन्तादिना

**विमर्द** पु॰ विमृद्यतेऽसौ वि+मृद–घञ् । (कालकासुन्दिया) १वृक्षे रत्नमा॰ । संज्ञायां कन् । चक्रमर्दके राजनि॰ । भावे घञ् । २मर्दने ३कुङ्कुमादिमर्दने च ।

**विमर्शन** न॰ वि+मृश–ल्युट् । १परामर्शे व्याप्यस्य साध्यव्याप्यहेतुमत्त्वेन पक्षावधये २वितर्के च हेम॰ । घञ् विमर्श तत्रैवार्थे पु॰ ।

**विमर्ष** पु॰ वि+मृष–घञ् । १विचारे जटा॰ २नाटकाङ्गसन्धिभेदे च । स च "यत्र कार्यस्य सन्धिस्थैः सन्धिरेकान्वये सति । मुखं प्रतिमुखं गर्भो विमर्श उपसंहृति । इति पञ्चास्य भेदाः स्युः क्रमाल्लक्षणमुच्यते" इति विभज्य "यत्र मुख्यफलोपाय उद्भिन्नो गर्भतोऽधिकः । शापाद्यैः सान्तरायश्च स विमर्श इति स्मृतः" इति सा॰ द॰ लक्षितः । तदङ्गानि च तत्रोक्तानि यथा "अपवादोऽथ सम्फेटो व्यवसायो द्रवो द्युतिः । शक्तिः प्रसङ्गश्चैव प्रतिषेधो विरोधनम् । प्ररोचना विचलनं आदानं त्रयोदश तथा" ।

**विमल** त्रि॰ विगतो मलो यस्मात् । १स्वच्छे निर्मले अमरः । विगतो मलो यस्याः प्र॰ । (चापडा) २उपधातुभेदे अमरः । जलमध्यस्थे २देवीभेदे स्त्री तन्त्रसा॰ । ३पुष्करिण्यां शब्दच॰ । ५अपरत्वभेदे न॰ राजनि॰ । ६जिनदेव पु॰ ७अर्हद्भेदे त्रि॰ शब्दर॰ । "वेतसा बाच्च पद्मेन दाम बद्ध विमलं शतम्" मत्स्यपु॰ उक्ते दशात्मके दामभेदे न॰ ।

**विमातृ** स्त्री विरुद्धा माता । मातृसपत्न्याम् । "मातृपितृ कनीयांसं न नमेद्वयसाधिकः । नमस्कुर्यात् गुरोः पत्नीं भ्रातृजायां विमातरम्" म॰ त॰ स्मृतिः । तत्रैव मत्स्यसूक्ते "स्त्रियो नमस्या वृद्धाश्च वयसा पत्युरेव ता" । "यतः पत्युर्वयसा ताः स्त्रियो वृद्धा अतः कनिष्ठा अपि अपि नमस्याः" म॰त॰रघु॰ । [अमरः ।

**विमातृज** पु॰ विमातुर्जायते जन–ड । सापत्ने भ्रातरि

**विमान** पुंन॰ वि+मन–घञ् वि+मा–ल्युट् वा । १देवयाने रथे अमरः । २सार्वभौमगृहभेदे च ३यानमात्रे ४घोटके पु॰ मेदि॰ ५परिमाणे च न॰ ।

**विमार्ग** पु॰ विरुद्धो मार्गः । १कुपथे २निन्दिताचारे च ।

**विमुख** त्रि॰ विरुद्धमननुकूलं मुखमस्य । १बहिर्मुखे २निवृत्ते च

**विमुद्र** त्रि॰ विगता मुद्रा मुकुलीभावो यस्य । १विकसिते हेमच॰ । २मुद्रारहिते च ।

**विम्ब** पुंन॰ । वी+वन–उन् बुक् च । १दर्पणादौ भासमानप्रतिविम्बाश्रये २कमण्डलौ च संक्षिप्तसा॰ । ३सूर्यादिमण्डले अमरः । ४कृकलासे पुंस्त्री॰ मेदि॰ स्त्रियां ङीष् । विम्बायाः फलम् अण् तस्य लुप् । ५विम्बिकाफले न॰ ।

**विम्बजा** स्त्री विम्बं फलं जायतेऽस्याः जन–ड । १विम्बिकालतायां (तेलाकुचा) शब्दच॰ ।

**विम्बट** पु॰ विम्बमटति अट–अच् शक॰ । सर्षपे शब्दच॰ ।

**विम्बा(म्बी)** स्त्री विम्बमस्त्यस्याः अच् वा गौरा॰ ङीष् । (तेलाकुचा) १लताभेदे शब्दर॰ "विम्बीफलं स्वादु शीतं गुरु पित्तास्रवातजित् । स्तम्भनं लेखनं रुच्यं विबन्धाध्मानकारकम्" भावप्र॰ । स्वार्थे क अपि अत इत्त्वम् तत्रार्थे । एवं दिमण्डले पुं॰न॰ मात इत्यम ।

**वियत्** न॰ वि+यम–क्विप् मलोपे तुक् । आकाशे अमरः ।

**वियद्गङ्गा** स्त्री वियत्स्था गङ्गा शाक॰ । स्वर्गङ्गायां मन्दाकिन्याम् अमरः ।

**वियद्भूति** स्त्री वियता भूतिरिव । अन्धकारे त्रिका॰ ।

**वियन्मणि** पु॰ वियतो मणिरिव प्रकाशकत्वात् भूषणत्वाच्च । सूर्ये हारा॰ ।

**वियम** पु॰ वि+यम–अप् । १संयमे अमरः । २दुःखे भोरआयामे । पक्षे घञ् । वियाम तत्रार्थे ।

**वियात** त्रि॰ वि+या–क्त याति अच् वा । १धृष्टे २निर्लज्जे च अमरः । तस्य भाव ष्यञ् । वैयात्य निर्लज्जत्व न॰ "वैयात्य द्रष्टव्य" माघः ।

**वियोग** पु॰ वि+युज–घञ् । १विच्छेदे हेमच॰ २न॰

३पक्षियोगे च गणितप्रसिद्धे ४राश्योर्व्यवकलने च ।

**वियोगिन्** पु॰ वि+युज–घिनुण् । १चक्रवाके पक्षिणि शब्दच॰ । २विच्छेदवति । ३पक्षियोगवति च त्रि॰ । स्त्रियां ङीप् "वियोगिनीमैच्छत दाडिमीमसौ" नैष॰ ।

**विरक्त** त्रि॰ वि+रन्ज–क्त । १विच्छिन्ने २अनुरक्ते ३दुर्भगायां स्त्रियां स्त्री त्रिका॰ ।

**विरङ्ग** पु॰ वि+रन्ज–घञ् । कङ्कुष्ठे राजनि॰ ।

**विरचित** त्रि॰ वि+रच–क्त । १कृते २निर्मिते च । [अमर॰ ।

**विरजस्तमस्** त्रि॰ विगते रजस्तमसी यतः । सत्त्वगुणप्रधाने

**विरजस(स्का)** स्त्री विगतं रजो यस्याः वा कप् । १गतार्त्तवायां स्त्रियाम् जटा॰ । २रजोगुणहीने त्रि॰ ।

**विरजा** स्त्री विशेषेण रज्यतेऽत्र रन्ज–घञर्थे क । १दूर्वायां हारा॰ गोलोकस्थे २राधासखीभेदे तच्छापाज्जायमाने ३नदीभेदे च ब्रह्मवै॰ प्र॰ ख॰ ४५अ॰ । ४कपित्था मौषध्यां रत्नमा॰ । ५ययातिमातरि कूर्मपु॰ २०अ॰ । सा च नदी उत्कलदेशस्था जगन्नाथमन्दिरसमीपस्था "उत्कले नाभिदेशश्च विरजाक्षेत्रमुच्यते । विमलाऽत्र महादेवी जगन्नाथस्तु भैरव" पीठनिर्णयः । तत्र मुण्डनोपवासौ न कार्यौ "मुण्डनं चोपवासश्च सर्वतीर्थेष्वयं विधिः । वर्जयित्वा गयां गङ्गां विशालां विरजां तथा" प्रा॰त॰ ।

**विरञ्च(ञ्चि)** पु॰ वि+रच–अच् इन् वा मुम् च । जगत्स्रष्टरि ब्रह्मणि हेम॰ । [शब्दर॰ ।

**विरण** न॰ विशिष्टो रणो मूलमस्य । वीरणे (वेणारमूल)

**विरत** त्रि॰ वि+रम–क्त । निवृत्ते । [पारामावे च अमर ।

**विरति** स्त्री वि+रम–क्तिन् । १निवृत्तौ २विषयसेवाय व्या॰

**विरल** त्रि॰ वि+रा–कलन् । १अवकाशे २विच्छिन्ने अमर । ३अनिविडे च । ४दध्नि न॰ राजनि॰ ।

**विरलजानुक** त्रि॰ ६त॰ । वक्रजानुके हेमच॰ ।

**विरलद्रवा** स्त्री ६ब॰ । यवागायां यवाग्वां जटा॰ ।

**विरह** पु॰ वि+रह–अच् । १विच्छेदे २अभाव उत्कृष्ट रसस्य विप्रलम्भाख्ये ३अवस्थाभेदे च हेमच॰ ।

**विरहित** त्रि॰ वि+रह–क्त । १त्यक्ते २हीने च ।

**विरहिन्** त्रि॰ वि+रह णिनि । १विरहयुते स्त्रियां ङीप् । सा च २स्वैरी शब्दमा॰ ।

**विरहोत्कण्ठिता** स्त्री "आगन्तु कृतचित्तोऽपि दैवान्नायाति यत्प्रियः । तदनागमदुःखार्त्ता विरहोत्कण्ठिता तु सा" सा॰द॰३प॰ कथिते नायिकाभेदे ।

**विराग** पु॰ वि+रन्ज–घञ् । १रागाभावे । विगतो रागो यस्य । २रागशून्ये त्रि॰ । "विषयेष्व तिवरागो मानसो मल उच्यते । तेष्वेव तु विरागो हि नैर्मल्यं समुदाहृतम्" प्रा॰ त॰ । वैराग्यशब्दे दृश्यम् ।

**विराज्** पु॰ विशेषेण राजते क्विप् । १क्षत्रिये ब्रह्माण्डाभिमानिनि तद्देहाभिमानिनि २आदिपुरुषे ३छन्दोभेदे च । वेदे द्वाभ्यामक्षराभ्यां गायत्र्यादीनां समहावधिकत्वे विराट् छन्दो भवति छन्द शब्दे २९७८ पृ॰ कात्यायनवाक्यं दृश्यम् । "समष्टिस्थूलशरीराभिमानी चेतनः विराट् शब्दो वेदान्तादौ प्रसिद्धः" तस्योत्पत्तिः तद्ग्रन्थे भागवतादौ दृश्यम् । अच् । विराजोऽपि समष्टिस्थूलाभिमानिनि चेतने । ४स्वायम्भुवमनौ च । "ततः कालेन महता तस्य पुत्रोऽभवन्मनुः । स्वायम्भुव इति ख्यात स विराडिति नः श्रुतम्" मत्स्यपु॰३अ॰ । "मानवे तु स्वायम्भुवस्य विराट्पुत्रत्वमभिहितम् । यथा "द्विधा कृत्वात्मनो देहमर्द्धेन पुरुषोऽभवत् । अर्द्धेन नारी तस्यां स विराजमसृजत् प्रभुः । तपस्तप्त्वाऽसृजद्यन्तु स स्वयं पुरुषो विराट् । तं मां वित्तास्य सर्वस्य स्रष्टारं द्विजसत्तमाः ।" । [म । भा॰ विराटपर्वणि दृश्यम् ।

**विराट** पु॰ विशिष्टो राटो यत्र । १देशभेदे, तद्देशाधिपे २नृपे

**विराध** पु॰ राक्षसभेदे । स च तुम्बुरुनामा गन्धर्वः कुबेरशापात् राक्षसत्वमाप्य रामेण मोचितः तत्कथा वह्निपु॰ "तुम्बुरुर्नाम गन्धर्वः प्रविष्टो राक्षसीं तनुम् । अभिशापादहं घोरं प्राप्तो वैश्रवणेन वै" ।

**विराधन** न॰ वि+राध–ल्युट् । पीडायाम् । शब्दर॰ ।

**विराम** पु॰ वि+रम–घञ् । १अवसाने, २विरतौ, ३निवृत्तौ च जटा॰ । ४मध्ये त्रिका॰ । ५व्याकरणोक्ते परवर्णाभावे च ।

**विराल** पुस्त्री॰ वि+रल–घञ् लस्य रः । बिडाले पशुभेदे अमर॰ स्त्रियां ङीप् । [२विगतरवे त्रिका॰ ।

**विराव** पु॰ वि+रु–घञ् । १शब्दे अमर॰ । प्रादि॰ ६ब॰ ।

**विरिञ्च** पु॰ वि+रिच–अच् मुम् च । १विष्णौ २जगत्स्रष्टरि वेधसि, ३शिवे च शब्दर॰ । इन् विरिञ्चि तत्रैवार्थे अमरः ।

**विरुद्ध** त्रि॰ वि+रुध–क्त । विरोधयुक्ते २हेत्वाभासभेदे "अनैकान्तो विरुद्धश्चेत्यादिना विभज्य "यः साध्यवति नैवास्ति स विरुद्ध उदाहृतः" भाषा॰ लक्षित । "एवकारेण साध्यवन्नावच्छेदेन हेत्वभाव इति सूचितम् तथा च साध्यव्यापकाभावप्रतियोगित्वं तदर्थः सि॰मुक्ता॰" गौतम ॥१७ सू॰ अन्यथा लक्षितो यथा "सिद्धान्तमभ्युपेत्य

तद्विरोधी विरुद्धः" "तं (सिद्धान्तं) विरुणद्धीति तद्विरोधी अभ्युपगतं सिद्धान्तं व्याहन्तीति। यथा सोऽयं विकारो व्यक्तेरपैति नित्यत्वप्रतिषेधात् अपेतोऽप्यस्ति विनाशप्रतिषेधात् न नित्यो विकार उपपद्यते इत्येवं हेतुर्व्यक्तेरपेतोऽपि विकारोऽस्तीत्यनेन स्वसिद्धान्तेन विरुध्यते। कथं? व्यक्तिरात्मलाभः अपायः प्रच्युतिः यद्यात्मलाभात् प्रच्युतो विकारोऽस्ति नित्यत्वप्रतिषेधो नोपपद्यते यत् व्यक्तेरपेतस्यापि विकारस्यास्तित्वं तत् खलु नित्यत्वमिति। नित्यत्वप्रतिषेधो नाम विकारस्यात्मलाभप्रच्युतेरुपपत्तिः। यद् आत्मलाभात् प्रच्यवते तदस्तित्वं दृष्टं यदस्ति न तदात्मलाभात् प्रच्यवते। अस्तित्वं चात्मलाभात् प्रच्युतिरिति तद्विरुद्धावेतौ न सह सम्भवत। स चायं हेतुर्यं सिद्धान्तमाश्रित्य प्रवर्त्तते तमेव व्याहन्तीति" वा॰ भा॰।

नव्यास्तु अन्यथा व्याख्यातं यथा "क्रमप्राप्तं विरुद्धं लक्षयति सिद्धान्तमिति अत्र च सिद्धान्तं साध्यं प्रतिज्ञायां हि सिद्धान्तपदस्य साध्यमभिधीयते तथा च साध्यमभ्युपेत्य तद्विरुद्ध प्रयुक्तस्तद्विरोधी साध्याभावव्याप्त इति फलितार्थः। यथा वह्निमान् द्रव्यत्वादिति। अत्र साध्याभावानुमितिसामग्रीत्वेन साध्यानुमितिप्रतिबन्धो दूषकताबीजम्। न च सत्प्रतिपक्षाविशेषः तत्र हेत्वन्तरं साध्याभावसाधकम्। इह तु हेतुरेव साध्याभावसाधकः साध्यसाधकत्वेन त्वयोपन्यस्त इत्युक्तिविशेषोऽसाधकत्वेन विशेषात्"। इदञ्च नाप्यदूष्यं विरुद्धोदाहरणम् व्यभिचारादेः सत्त्वात्। किन्तु [illegible] दूषकताबीजसत्त्वादुदाहरणं बोध्यम्।

विरुद्धमतिकृत् पु॰ "विपरीतार्थधीर्यस्मात् विरुद्धमतिकृत्तत्" इत्युक्ते काव्यदोषभेदे सा॰ द॰। [रिते च मेदि॰

विरूढ़ त्रि॰ विशेषेण रोहति वि+रुह-क्त। १जाते २अङ्कु-

विरूप त्रि॰ विरुद्धं रूपमस्य। १कुत्सितरूपे २विभिन्ने च। ३पिप्पलीमूले न॰ राजनि॰। ४अतिविषायां, ५दुरालभायाम् स्त्री॰ राजनि॰।

विरूपाक्ष पु॰ विरूपे विषमे अक्षिणी यस्य षच् समा॰। १महादेवे अमरः। २विरूपनेत्रे त्रि॰।

विरूपिन् त्रि॰ विरूप अस्त्यर्थे इनि। १कुत्सितरूपयुक्ते [illegible] पु॰ राजनि॰। [illegible] च।

विरेक पु॰ वि+रिच-घञ्। १मलादेर्निःसारणे, २वि-

विरेचन न॰ वि+रिच-णिच्-ल्युट्। १मलादेर्निःसारणे, तद्विधिः भावप्र॰ उक्तो यथा

"स्निग्धस्विन्नाय वान्ताय दद्यात्सम्यग्विरेचनम्। अवान्तस्य त्वधः स्रस्तो ग्रहणीं छादयेत्कफः। मन्दाग्निं गौरवं कुर्याज्जनयेद्वा प्रवाहिकाम्। अथ वा पाचनैरामं बलासं परिपाचयेत्। शरदि वसन्ते च देहशुद्धौ विरेचयेत्। अन्यदात्ययिके कार्यं शोधनं शीलयेद्बुधः"। आत्ययिके प्राणसङ्कटे। "पित्ते विरेचनं युञ्ज्यादामोद्भूते गदे तथा। उदरे च तथाध्माने कोष्ठशुद्धौ विशेषतः। दोषाः कदाचित् कुप्यन्ति जिता लङ्घनपाचनैः। शोधनैः शोधिता ये तु न तेषां पुनरुद्भवः। बालो वृद्धो भृशं स्निग्धः क्षतक्षीणो भयान्वितः। श्रान्तस्तृषार्त्तः स्थूलश्च गर्भिणी च नवज्वरी। नवप्रसूता नारी च मन्दाग्निश्च मदात्ययी। शल्यार्द्दितश्च रूक्षश्च न विरेच्या विजानता। जीर्णज्वरी गरव्याप्तो वातरोगी भगन्दरी। अर्शःपाण्डूदरग्रन्थिहृद्रोगारुचिपीडिताः। योनिरोगप्रमेहार्त्तौ गुल्मप्लीहव्रणार्द्दिताः। विद्रधिच्छर्दिविस्फोटविसूचीकुष्ठसंयुताः। कर्णनासाशिरोवक्त्रगुदमेढ्रामयान्विताः। प्लीहशोथाक्षिरोगार्त्ताः कृमिक्षाराग्निपीडिताः। शूलिनो मूत्रघातार्त्ता विरेकार्हा नरा मताः। बहुपित्तो मृदुः प्रोक्तो बहुश्लेष्मा च मध्यमः। बहुवातः क्रूरकोष्ठो दुर्विरेच्यः स कथ्यते। मृदौ मात्रा मृदी कार्या मध्यकोष्ठे च मध्यमा। क्रूरे तीक्ष्णा मता द्रव्यैर्मृदुमध्यमतीक्ष्णकैः। मृदुर्द्राक्षापयश्चञ्चुतैलैरपि विरिच्यते। मध्यमस्त्रिवृतातिक्ताराजवृक्षैर्विरिच्यते। क्रूरः स्नुक्पयसा हेमक्षीरीदन्तीफलादिभिः"। चञ्चुतैलम् एरण्डतैलम्। राजवृक्षः (आरग्वधः) हेमक्षीरी (चोक) दन्तीफलम् [illegible] [illegible] "मात्रोत्तमा विरेकस्य त्रिंशद्वेगैः कफान्तका। वेगैर्विंशतिभिर्मध्या हीनोक्ता दशवेगिका। द्विपलं श्रेष्ठमाख्यातं मध्यमं च पलं भवेत्। पलार्द्धं च कषायाणां कनीयस्तु विरेचनम्। कल्कमोदकचूर्णानां कर्षं मध्वाज्यलेहतः। कर्षद्वयं पलं वापि वयोरोगाद्यपेक्षया। पित्तोत्तरे त्रिवृच्चूर्णं द्राक्षाक्वाथादिभिः पिबेत्। त्रिफलाक्वाथगोमूत्रैः पिबेद्व्योषं कफार्द्दितः। त्रिवृत्सैन्धवशुण्ठीनां चूर्णमम्लैः पिबेन्नरः। वातार्द्दितो विरेकाय जाङ्गलानां रसेन वा। एरण्डतैलं त्रिफला-

क्वाथेन द्विगुणेन वा। युक्तं पीतं पयोभिर्वा न चिरेण विरेच्यते"। ग्रीष्ममेव विरेच्यत इत्यर्थः "त्रिवृता कौटजं बीजं पिप्पलीविश्वभेषजम्। समृद्वीकारसं क्षौद्रं वर्षाकाले विरेचनम्। त्रिवृद्दुरालभामुस्तशर्करोदीच्यचन्दनम्। द्राक्षाम्बुना सयष्ट्याह्वशीतलञ्च घनात्यये"। उदीच्यम्बालां घनात्यये शरदि। "पिप्पलीं नागरं सिन्धु श्यामा त्रिवृतया सह। लिह्यात् क्षौद्रेण शिशिरे वसन्ते च विरेचनम्"। श्यामा (कृष्णत्रिवृत्) (त्रिवृता शर्करा तुल्या ग्रीष्मकाले विरेचनम्। अभयामरिचं शुण्ठीविडङ्गामलकानि च। पिप्पली पिप्पलीमूलन्त्वक्पत्रं मुस्तमेव च। एतानि समभागानि दन्ती तु त्रिगुणा भवेत्। त्रिवृताष्टगुणा ज्ञेया षड्गुणा चात्र शर्करा। मधुना मोदकान् कृत्वा कर्षमात्रान् प्रगे ततः। एकैकं भक्षयेत्प्रातः शीतञ्चात्र पिबेज्जलम्। तावद्विरेच्यते जन्तुर्यावदुष्णं न सेवते। पानाहारविहारेषु भवेन्निर्यन्त्रणः सदा। विषमज्वरमन्दाग्निपाण्डुकासभगन्दरान्। पृष्ठपार्श्वोरुजघनजङ्घोदररुजं जयेत्। स्नेहाभ्यङ्गञ्च रोषं च दिनमेकं सुधीस्त्यजेत्। सततं शीतनादेव प्रचितानि प्रपाचयेत्। अभया मोदका ह्येते रसायनपराः स्मृताः"। इति अभयादिमोदकः "पीत्वा विरेचनं शीतजलैः संसिच्य चक्षुषी। सुगन्धि किञ्चिदाघ्राय ताम्बूलं शीलयेद् बुधः। निर्वातस्थो न वेगांश्च धारयेच्च शयीत च। शीताम्बु न स्पृशेत् क्वापि कोष्णनीरं पिबेन्मुहुः। बलासौषधपित्तानि वायुर्वान्ते यथा व्रजेत्। रेकात्तथा मलं पित्तं भेषजञ्च कफो व्रजेत्। दुर्विरिक्तस्य नाभेस्तु स्तब्धता कुक्षिशूलकृत्। पुरीषवातसङ्गश्च कण्डूमण्डलगौरवम्। विदाहोऽरुचिराध्मानं भ्रमश्छर्दिश्च जायते। तं पुनः पाचनैः स्नेहैः पक्त्वा स्निग्धन्तु रेचयेत्। तेनास्योपद्रवा यान्ति दीप्ताग्निर्लघुता भवेत्। विरेकस्यातियोगेन मूर्च्छा भ्रंशो गुदस्य च। शूलं कफातियोगः स्यान्मांसधावनसन्निभम्। मेदोनिभं जलाभासं रक्तञ्चापि विरिच्यते। तस्य शीताम्बुभिः सिक्त्वा शरीरं तण्डुलाम्बुभिः। मधुमिश्रैस्तथा शीतैः कारयेद्वमनं मृदु। सहकारत्वचः कल्कं दध्ना सौवीरकेण वा। पिष्टा नाभिप्रलेपेन हन्त्यतीसारमुल्बणम्। सौवीरं तु यवैरामैः पक्वैर्वा निस्तुषैः कृतः"। सौवीरं सन्धानम् "अजाक्षीरं रसश्चापि वैष्किरं चारिणं तथा। शालिभिः षष्टिकैः स्तुल्यैर्मसूरैश्चापि भोजयेत्। वर्त्तिकालावविष्किरकपिञ्जलकतित्तिराः। चकोरक्रकराद्याश्च विष्किराः समुदाहृताः"। कपिञ्जल इति ख्यातो लोके कपिशतित्तिरः। क्रकरः। (करट) इति लोके। हरिणस्ताम्रवर्णः मृगः। "शीतैः समाहितैर्द्रव्यैः कुर्यात् संग्रहणं भिषक्। लाघवे मनसस्तुष्टावनुलोमङ्गतेऽनिले। सुविरिक्तं नरं ज्ञात्वा पाचनं पाययेन्निशि। इन्द्रियाणां बलं बुद्धेः प्रसादो वह्निदीप्तता। धातुस्थैर्यं वयस्थैर्यं भवेद्रेचनसेवनात्। प्रवातसेवां शीताम्बु स्नेहाभ्यङ्गमजीर्णताम्। व्यायामं मैथुनञ्चैव न सेवेत विरेचितः। शालिषष्टिकमुद्गाद्यैर्यवागूं भोजयेत् कृताम्। जाङ्गलविष्किराणां वा रसैः शाल्योदनं हितम्। राजीवः पृषतश्चैव जाङ्गलाः शरभादयः"। विरेचयति वि+रिच-णिच्-ल्यु। २पीलुवृक्षे पु० राजनि०। ३भेदकमात्रे त्रि०। ण्वुल् विरेचक तत्रार्थे त्रि०।

विरेफ पु० वि+रिफ-अच्। नदमात्रे धनञ्जयः। प्रादि०ब० २रकारवर्णशून्ये त्रि०। [२सूर्य्यकिरणे पु० हेमच०।

विरोक पु० न० वि+रुच-घञ् चस्य कः। १छिद्रे त्रिका०।

विरोचन पु० वि+रुच-युच्। १सूर्य्ये २अर्कवृक्षे अमरः। ३बलिपितरि प्रह्लादतनयेऽसुरभेदे ४चन्द्रे ५वह्नौ च मेदि०। विरोचयति वि+रुच-णिच्-ल्यु। ६रोहितकवृक्षे ७श्योनाकवृक्षे दहनकरञ्जे च पु० राजनि०। ८प्रकाशकारके त्रि०।

विरोध पु० वि+रुध-घञ्। १वैरे २विरुद्धतायाम् न्यायोक्ते साध्येनासामानाधिकरण्यरूपे ३हेतुदोषे यथा वह्निमान् जलादित्यत्र जलरूपहेतोर्वह्निना सामानाधिकरण्यं नास्ति अतस्तस्य दुष्टत्वम्। ४अर्थालङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ४०४ पृ० दृश्यम्। ५विपरीतार्थकत्वे च। "विरोधि त्वमपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानम्" जैमि० प्रमादिषु "विषमस्थं जगत् सर्वं विरोधे भयसंप्लवम्। विकारः सर्वतोऽपायः" इत्युक्तफलके ६वर्षभेदे।

विरोधन न० वि+रुध-ल्युट्। वैरे अमरः।

विरोधिन् पु० वि+रुध-णिनि। १रिपौ अमरः। २षष्टिसंवत्सरमध्ये "जायते मानुषे कष्टं विरोधिनि न संशयः" इत्युक्तफले ३वत्सरभेदे च। ४विरोधकारके त्रि०।

विरोधाभास पु० विरोध इवाभासते आ+भास-अच्। अर्थालङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ४०४ पृ० दृश्यम्।

विरोधोक्ति स्त्री० परस्परविरोधिवचने अमर०।

**विल** स्तृतौ तु॰ पर॰ सक॰ सेट्। विलति अवेलीत्।

**विलक्ष** पु॰ वि+लक्ष-अच्। विस्मययुक्ते अमरः।

**विलक्षण** त्रि॰ विशिष्टं लक्षणमस्य प्रा॰ब॰। १विभिन्ने जटा॰ २विशेषणयुक्ते च। ३निष्प्रयोजनस्थितौ च न॰ भागुरिः ४दानार्थं कल्पितकाञ्चनपुरुषमूर्त्तियुतधान्याभेदे स्त्री। "अशीत्याल्लात् द्वितीयेऽह्नि सर्वां दद्यात् विलक्षणाम्। काञ्चनं पुरुषं तद्वत् फलपुष्पसमन्वितम्। सम्पूज्य द्विजदाम्पत्यं नानाभरणभूषणैः" मु॰त॰ मत्स्यपु॰।

**विलग्न** त्रि॰ विशेषेण लग्नं लस्ज-क्त तस्य नः जस्य गः। १संलग्ने मेदि॰। "मध्येन सा वेदि विलग्नमध्या" कुमा॰ २मध्यभागे हेमच॰। ३कटौ अमरः। ४उदितमेषादि राशौ च न॰ "गोचरे वा विलग्ने वा" इति ज्योतिषम्।

**विलम्ब** पु॰ वि+लबि घञ्। विलम्बने अप्रोशस्ते प्रतीक्षणीय काले २प्रभवादिषु "तस्करैः पार्थिवैश्चैव अभिभूतमिदं जगत्। अर्घो भवति सामान्यो विलम्बे तु भयं महत्" ज्यो॰ त॰ उक्तलक्षणे वर्षभेदे।

**विलम्बित** त्रि॰ वि+लबि-क्त। १अशीघ्रे, २मन्दे च विलम्बन्ते कण्ठकरचरणादयः प्रत्येक प्रदर्शनाय स्वरविशेषज्ञानाय वा यत्र आधारे क्त। मध्यकालेन परिच्छेद्ये ३नृत्ये ४गीते च।५विलम्बयुते त्रि॰। तत्र वेदपाठे काल-भेदे विलम्बवृत्तिः शास्त्रेणोक्ता यथा "द्रुतामभ्यसने वृत्तिं प्रयोगार्थे तु मध्यमाम्। शिष्याणामुपदेशार्थे विलम्बिता समाचरेत्"।

**विलम्भ** पु॰ वि+लभ-घञ् मुम्। अतिदाने अमरः।

**विलय** पु॰ वि+ली-अच्। १प्रलये शब्दर॰ २नाशे च।

**विलसा** स्त्री॰ वि+लस-अच्। श्वेतलतायाम् रत्नमा॰।

**विलाप** पु॰ वि+लप-घञ्। परिदेवनोक्तौ अमरः।

**विलास** पु॰ वि+लस घञ्। "तत्कालिको विशेषस्तु विलासोऽङ्गक्रियादिषु" इत्युक्ते १स्त्रीणां शृङ्गारचेष्टाविशेषे २दोप्तौ च। "गतिस्थानासनादीनां मुखनेत्रादिकर्मणाम्। विशेषस्तु विलासः स्यादिष्टसन्दर्शनादिना" उक्ते ३नीचा ३सात्त्विकभावभेदे सा॰द॰। "यद्रूपं तदभेदेन स्वरूपेण विराजते। भावज्यादिभिरन्यादृक् स तदेकात्मरूपकः। स विलासः स्याद् इति प्रोक्तो भेदद्वयं पुनः। स्वरूपमन्याकार यत्तस्य भाति विलासतः। प्रायेणात्मसमं शक्त्या स विलासो निगद्यते" ४भागवतामृतोक्ते पदार्थे

**विलासिका** स्त्री उपरूपकभेदे नाटिकाभेदे। "शृङ्गारबहुलैकाङ्का दशलास्याङ्गसंयुता। विदूषकविटाभ्यां च पीठमर्द्देन भूषिता। हीना गर्भविमर्शाभ्यां सन्धिभ्यां हीननायका। स्वल्पवृत्ता सुनेपथ्या विख्याता सा विलासिका" सा॰ द॰ ६प॰।

**विलासिनी** स्त्री॰ विलासोऽस्त्यस्याः भूम्नि इनि ङीप्। १नार्य्यां राजनि॰। २वेश्यायां धरणिः। ३भोगवति त्रि॰।४सर्पे ५लग्ने ६वह्नौ च पु॰ मेदि॰ ७चन्द्रे ८स्मरे, ९महादेवे पु॰ शब्दर॰। [२विशिष्टे ३नष्टे च।

**विलीन** त्रि॰ वि ली-क्त। १प्राप्तद्रवीभावे घृतादौ, अमर॰।

**विलेपन** न॰ विलिप्यतेऽनेन करणे ल्युट्। गात्रानुलेपनद्रव्ये १पिष्टे २घृष्टे वा चन्दनकुङ्कुमादौ। कर्मणि ल्युट् ङीप्। ३यवाग्वां ४सुवेशायां स्त्रियाञ्च स्त्री॰ मेदि॰।

**विलेप्य** पु॰ वि+लिप-यत्। १यवाग्वाम् शब्दर॰। २विलेपनीये त्रि॰।

**विलोचन** न॰ वि+लुच-करणे ल्युट्। १नेत्रे जटा॰। भावे ल्युट्। २दर्शने। [दित त्रि॰।

**विलोडित** न॰ वि+लोड-क्त। १तक्रे राजनि॰। २आलो-

**विलोम** त्रि॰ विगतं लोम यत्र अच्समा॰। १विपरीते हेमच॰ २अरघट्टके न॰ ३सर्पे ४कुक्कुरे पुस्त्री॰ स्त्रियां ङीष् ५वरुणे च पु॰ मेदि॰। ६व्यस्तत्रैराशिक-फलज्ञापके क्रियाभेदे "व्यस्तविधिर्विलोमे" लीला॰। ७व्युत्क्रमान्विते यथा अकारादिहकारान्तवर्णानां व्युत्क्रमेण हकाराद्यकारान्ततया जपः। सप्तशतीप्रयोगभेदे मार्कण्डेय उवाचेत्यादिकस्य सावर्णिर्भविता मनुरित्यन्तस्य मालामन्त्रस्य व्युत्क्रमेण पाठः।

**विलोमकर्म्मन्** कर्म॰। विपरीतकर्मणि "छेदं गुणं गुणं छेदं वर्गं मूलं पदं कृतिम्। ऋणं स्वं स्वमृणं कुर्य्यात् दृश्ये राशिप्रसिद्धये" लीला॰ उक्ते व्यक्तराशेर्ज्ञानार्थे क्रियाभेदे।

**विलोमजिह्व** पुंस्त्री॰ विलोमा विपरीता जिह्वा यस्य। गजे त्रिका॰ स्त्रियां ङीप्। तस्य तथात्वकथा भा॰आनु॰८५अ॰ यथा "इत्युक्त्वा तांस्ततो देवाः पुनरेव महीमिमाम्। परीयुर्ज्वलनस्यार्थे न चाविन्दन् हुताशनम्। अथ तान् द्विरदः कश्चित् सुरेन्द्रद्विरदोपमः। कोटरस्थोऽग्निरित्येवमाह देवान् भृगूद्वह। शशाप ज्वलनः सर्वान् द्विरदान् क्रोधमूर्च्छितः। प्रतीपा भवतां जिह्वा भवित्रीति भृगूद्वह!"।

**विलोमवर्ण** पु॰ विलोमः प्रातिलोम्यतया व्युत्क्रमजो वर्णः। प्रतिलोमजाते उत्कृष्टजातिमातृकापकृष्टजाति पितृके

सङ्कीर्णे वर्णे। [गौरा० ङीष्। आमलक्याम् मेदि०।

विलोमी स्त्री विशिष्टं लोम केशो यस्याः ५त० अच्समा०

विलोल त्रि० वि+लुल-अच्। १चञ्चले २विशेषचञ्चले च।

विवर न० वि+वृ-अच्। १छिद्रे अमरः २दोषे च मेदि०।

विवरण न० वि+वृ-ल्युट्। १व्याख्याने हला० व्याख्यान ग्रन्थव्याख्याने २ग्रन्थभेदे च। भा० भा० टीकापञ्चपादिकोपरि विवरणम्। पातञ्जलभाष्योपरि वाचस्पत्य विवरणम्। कैयटोपरि नागेशकृत विवरणमित्यादि।

विवरनालिका स्त्री विवरयुक्तं नालमस्त्यस्याः ठन्। वेणौ (बाँश) त्रिका०। [२मलिने च।

विवर्ण त्रि० विरुद्धो वर्णोऽस्य। १अधमे २नीचे च अमरः

विवर्त्त पु० वि+वृत-घञ्। १नृत्ये २समुदाये ३अपवर्त्तने वेदान्तोक्ते कारणात् विषमसत्ताकतया उत्पद्यमाने ४कार्ये च। यथा रङ्गात् रजतम् ब्रह्मणो जगत्। वेदान्तिभिः विवर्त्तवाद एवाश्रित। न परिणामवादः।

विवश त्रि० विगता वशा आयत्तता यस्य। १अस्वतन्त्रे २व्याकुले ३अरिष्टयुते मेदि०।

विवस्वत् पु० वि+वस+क्विप् अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः। १सूर्ये २अर्कवृक्षे अमरः। ३अरुणे शब्दर०। ४देवे च मेदि०।

विवाक पु० वि+वच-संज्ञायां कर्त्तरि घञ्। विवेचके प्राड्विवाकशब्दे दृश्यम्।

विवाद पु० विरुद्धो वादः। "ऋणादिदायकलहे द्वयोर्बहुतरस्य वा। विवादो व्यवहारश्च" इत्युक्तलक्षणे व्यवहारे व्यवहारशब्दे दृश्यम्। २कलहे च।

विवाह पु० वि+वह-घञ्। दारपरिग्रहे तज्जनके व्यापारे च। उद्वाहशब्दे उपयमशब्दे च दृश्यम्। "भार्यात्वसम्पादकग्रहणं विवाहः" इति उद्वा० त०। भार्यात्वसम्पादकतया विशेषः। तेन नान्योन्याश्रय। "वरकर्त्तृकसंस्कारो विजातीयसंस्कारो वा विवाहः" इत्यन्ये।

विवाहित पु० विवाहो जातोऽस्य तार० इतच्। जातविवाहे। [वध्वां च।

विवाह्य त्रि० वि+वह-ण्यत्। १विवाहयोग्ये २विशेषेण

विविक्त त्रि० वि+विच-क्त। १निर्जने २पवित्रे अमरः ३असंयुक्ते च। कर्त्तरि-क्त। ४विवेकिनि त्रि० मेदि० ५दुर्भगायां स्त्रियां स्त्री त्रिका०।

विविध त्रि० विभिन्ना विधा यस्य। नानाप्रकारे।

विवीत पु० विशिष्टं वीतं गवादिप्रचारस्थानं यत्र। प्रचुरतृणकाष्ठे देशे। "पथि ग्रामविवीतान्ते क्षेत्रे दोषो न विद्यते" याज्ञवल्क्यस्मृतिव्याख्याने मिताक्षराकृत्।

विवृत त्रि० वि+वृ-क्त। १विस्तृते मेदि० २व्याख्याते च। ३गुदरुग्भेदे स्त्री मेदि०।

विवृताक्ष पु० स्त्री० विवृते अक्षिणी यस्य षच्समा०। कुक्कुटे हेमच०। स्त्रियां जातित्वात् षित्त्वाद्वा ङीष्।

विवृति स्त्री वि+वृ-क्तिन्। १विस्तारे मेदि० २व्याख्याने च। "वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति" शक्तिग्राहकमागमम्।

विवृत्त त्रि० वि+वृत क्त। १तिर्यक्चलिते २प्रकटिते ३गुह्यरोगभेदे स्त्री भावप्र०। "विवृत्ताख्या महादाहां पक्वोदुम्बरसन्निभाम्। विवृत्तामिति तां विद्यात् पित्तोत्थं परिमण्डलम्" परित० शोथवतामिति शेषः"।

विवेक पु० वि+विच-घञ्। १याथार्थ्येन वस्तुस्वरूपावधारणे २प्रकृतिपुरुषयोर्भेदज्ञाने च जटा०। ३अन्योन्यधर्मव्यावर्त्तनेन वस्तुस्वरूपावधारणे। विवेकभू० तत्प्रकारो दृश्य०। ४विचारे ५जलद्रोण्याम् मेदि०। संज्ञायां कर्त्तरि घञ्। ६विचारके च प्राड्विवेकः।

विवेकिन् त्रि० वि+विच-घिनुण्। विवेकशीले मेरुसावर्ण्यो देवसेनपुत्रभेदे पु० कालिपु० ८८अ०।

विवोढृ पु० वि+वह-तृच्। १जामातरि २पत्यौ च हेमच०

विव्वोक पु० वि+वा-क्त तस्य ओक स्थानम्। "गर्वाभिमानादिष्टेऽपि विव्वोकोऽनादरक्रिया" इत्युक्तलक्षणे स्त्रीणां शृङ्गारचेष्टाभेदे।

विश प्रवेशे तु० पर० सक० अनिट्। विशति अविक्षत्।

अधि+उपवेशने।

अभि+नि+मनसः स्थितिहेतुकयोगभेदे आत्म० एतदर्थे आधारस्य कर्मता कर्मभिनिविशते अन्यत्रार्थे न कर्मता। "या या संज्ञा यस्मिन् यस्मिन्नभिनिविशते" भाष्यम्। "कश्चिद्द्वयाद्विसदृश्युत्पत्तौऽभिनिविशते" व्या० परिभा०।

उप+दासनादौ स्थितिभेदे।

नि+स्थितिभेदे आत्म० "निविशते यदि शूकशिखा पदे" नैष०।

निर्+उपभोगे "क्रीडारसं निर्विशतीव बाल्ये" कुमा० "निर्वेशो भृतिभोगयोः" अमरः "निर्विष्टविषयस्नेहः" रघुः।

प्र+अभ्यन्तरगमने।

विश पु० विश-क्विप्। १मनुजे २वैश्ये च अमरः।

विश न० विश-क। १मृणाले शब्दर०। २प्रवेशकर्त्तरि त्रि०।

विश(स)कण्ठा स्त्री विश(स) मृणालमिव कण्ठोऽस्याः। बलाकायां त्रिका०।

विशङ्कट त्रि० वि+शङ्कटच्। विशाले अमरः।

**विशद** पु॰ वि+शद-अच्। १शुक्लवर्णे २तद्वति त्रि॰ अमरः। ३विमले हेम॰। ४व्यक्ते च त्रि॰ मेदि॰। [मीमांसा।

**विशय** पु॰ वि+शी-अच्। संशये "विशयो विशयश्चेति"

**विशर** पु॰ वि+शॄ-अप्। १वधे अमरः। प्रादि॰स॰। २विगत-शाये त्रि॰।

**विशल्यकृत्** पु॰ विशल्यं शल्यप्रहारवेदनानिवृत्तिं करोति कृ-क्विप्। (छापरमाली) १वृक्षे रत्नमा॰। २विशल्यकारके त्रि॰।

**विशल्यकरणी** स्त्री विशल्यं क्रियतेऽनया कृ-ल्युट् ङीप्। ओषधिभेदे "पूर्वं तु कथिता याऽसौ वीर! जाम्बवता तव। दक्षिणे शिखरे जाता महौषधिनिकाशय। विशल्यकरणीं नाम्ना सावर्ण्यकरणीं तथा। सञ्जीवकरणीं वीर! सन्धानीञ्च महौषधिम्" रामा॰ लङ्का॰ १०२अ॰।

**विशल्या** स्त्री विगतं शल्यं तत्प्रहारवेदना यस्याः ५ब॰। १अग्निशिखावृक्षे २दन्तीवृक्षे ३गुडूच्याम् अमरः ४त्रिपुटायाम् ५अजमोदायाञ्च राजनि॰।

**विशसन** न॰ वि+शस-हिंसने ल्युट्। १मारणे अमरः। करणे ल्युट्। २खड्गे पु॰ त्रिका॰ "असिर्विशसनः खड्गः" खड्गपुत्रामन्त्र।

**विशस्त** त्रि॰ वि+शस-अविनये न इट् अन्यत्र इट्। धृष्टे सि॰ कौ॰। इटि विशसित। मारिते त्रि॰।

**विशस्तृ** पु॰ वि+शस-तृच् न इट्। चण्डाले शब्दर॰।

**विशाखज** पु॰ विशाख विगतशाखः सन् रोहति रुह-ड च। मद्गुरके (मद्गुविश) शब्दच॰। तस्य शाखाशून्यत्वात् तथात्वम्।

**विशाख** पु॰ विशिष्टा शाखाऽस्य। १कार्त्तिकेये २धन्विनां स्थानपादावस्थाने अमर। ३पुनर्नवायां राजनि॰ ४याचके च मेदि॰। ५स्कन्दानुचरे देवभेदे महाभा॰ [illegible] "[illegible]" [illegible] कार्त्तिक [illegible] [illegible] "[illegible]" [illegible] भा॰ [illegible]।

**विशाखल** पु॰ [illegible]

[illegible]

**विशाखिल** [illegible]

**विशाखा** स्त्री विशिष्टा शाखा प्रकारो यस्याः। १अश्विन्यादिषु अश्विन्यवधिके षोडशे नक्षत्रे अमरः। "विशाखयोर्मध्यगतः सम्पूर्ण इव चन्द्रमा" रामा॰ प्रयोगात् तस्य द्विवचनान्ततेत्यन्ये। "अङ्गुष्ठो विशिखातु" भा॰ धा॰ ८ पञ्चबहुत्व बहुतारकत्वेनेति बोध्यम्। अश्लेषाशब्दे ४९७ पृ॰ दृश्यम्। २कठिल्लके मेदि॰।

**विशाय** पु॰ वि+शी-पर्याये अच्। प्रहरिणां पर्यायेण शयने अमर॰।

**विशारण** न॰ वि+शॄ-स्वार्थे णिच्-ल्युट्। मारणे हेमच॰।

**विशारद** पु॰ विशालं ददाति दा-क लस्य रः। १बकुलवृक्षे २क्षुद्रदुरालभायां स्त्री राजनि॰। ३पण्डिते पु॰ ४प्रगल्भे त्रि॰ अमरः ५श्रेष्ठे च त्रि॰ अजय।

**विशाल** त्रि॰ वि+शालच्। १विस्तीर्णे २महति च अमरः। ३मृगभेदे ४पक्षिभेदे पुंस्त्री॰ मेदि॰ स्त्रियां ङीष्। ५नृपभेदे पु॰ ६वृक्षभेदे शब्दर॰। ७इन्द्रवारुण्याम् स्त्री अमर॰। ८महेन्द्रवारुण्याम् ९उपोदक्यां च स्त्री राजनि॰। १०उज्जयिनीनगर्यां स्त्री मेदि॰। ११नदीभेदे च स्त्री "विशाला विरजा तथा" इत्युक्तनदीपर्युदासः विशालाशब्दे दृश्यः। [१२[illegible] शब्दर॰

**विशालता** स्त्री विशालस्य भावः तल्। १पार्श्वविस्तारे अमरः

**विशालतैलगर्भ** पु॰ विशालं विस्तीर्णं तैलं गर्भे मध्ये यस्य। अङ्कोटवृक्षे राजनि॰। [अमर॰।

**विशालत्वच्** पु॰ विशाला त्वक् यस्य। सप्तच्छदे।

**विशालपत्र** पु॰ विशालं पत्रमस्य। १तालो, २श्रीतालवृक्षे च राजनि॰।

**विशालाक्ष** पु॰ विशाले अक्षिणी यस्य षच्समा॰। १महादेवे, २गरुडे, ३विष्णौ च ४दीर्घनेत्रे, त्रि॰ मेदि॰। ५पार्वत्यां ६नागदन्त्यां च स्त्री राजनि॰ ङीष्। ७वाराह्यां स्त्री शिव। ८योगिनीभेदे स्त्री। [राजनि॰।

**विशाली** स्त्री॰ वि+शालच् गौरा॰ ङीष्। अजमोदायाम्।

**विशिख** पु॰ विशिष्टा शिखा अग्रं यस्य प्रादि॰ ब॰। १शरवृक्षे राजनि॰। २बाणे अमर। ३तोमरे च मेदि॰। ४शिखारहिते त्रि॰। ५खनित्र्यां ६नालिकादेयम् कारागारे च स्त्री मेदि॰।

**विशिप** न॰ [illegible]। मन्दिरे शब्दार्थचि॰ [वृक्षे च।

**विशिष्ट** त्रि॰ वि+शिष-क्त। १युक्ते [illegible]

**विशिष्टबुद्धि** स्त्री ६त॰। [illegible] [illegible]

ज्ञानस्य घटे विशिष्य भानम् एतत्कारणस्य विशेषणज्ञानं तदुपरोधेनैव अयं घट इत्यादिप्रत्यक्षविशिष्टं तत्कारणस्य घटत्वज्ञानस्य पूर्वं कल्पनार्थं घटघटत्वे इति निर्विकल्पकज्ञानमपि भवतीत्यङ्गीकृतं नैयायिकैः।

**विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञान** न० ६त०। विशेषणविशिष्टे वैशिष्ट्यस्य संसर्गस्य ज्ञाने यथा रूपवान् घट इत्यादि ज्ञानं तत्र घटत्वविशिष्टे रूपादेः संसर्गस्य भानम्। तच्च द्विविधम् विशेषणोपलक्षितप्रतियोगिकवैशिष्ट्यावगाहि विशेषणविशिष्टप्रतियोगिकवैशिष्ट्यावगाहि च। आद्ये विशेषणज्ञानसंसर्गयोः कारणता द्वितीये तु विशेषणतावच्छेदकप्रकारकविशेषणज्ञानस्य कारणता। यथाकारणं च तयोर्बोधवैलक्षण्यम्। तत्र कश्चित् विशेष्ये यद्विशेषणं तस्यापि विशेषणान्तरमिति रीत्या ज्ञानं जायते यथा दण्डवान् पुरुष इति ज्ञानम् अत्र ज्ञाने पुरुषांशे दण्डो दण्डांशे दण्डत्वं विशेषणतया भासते। तत्र विशिष्टोपस्थितिमतो जन्या। क्वचिदेकत्र द्वयमिति रीत्या बोधः। यथा दण्डवान् पुरुष इति ज्ञानम् अत्र च ज्ञाने एकस्यां व्यक्तौ पुरुषे पुरुषत्वं दण्डश्चेत्युभयं विशेषणतया भासते न तु विशेषणविशेष्यतावच्छेदकभावेन। कश्चित् विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहि ज्ञानं भवति यथा दण्डवान् पुरुष इति ज्ञानम् अत्र च ज्ञाने विशेषणतावच्छेदकप्रकारकं विशेषणज्ञानं कारणम्। तत्र दण्डरूपविशेषणावच्छिन्नप्रतियोगिकवैशिष्ट्यरूपः संसर्गः पुरुषांशे संसर्गतया भासते। अतएव विशेषणविशिष्टसंसर्गावगाहि तदिति उपलक्षितज्ञानाद् विशेषः। कश्चिच्च विशिष्टज्ञानं यथा अयं दण्डीति ज्ञानम् अत्र च ज्ञाने इदमर्थे विशेष्ये दण्डात्मकविशेषणप्रतियोगिकः संसर्गः संसर्गतया भासते उपलक्षणे तु न तत्प्रतियोगिकतया संसर्गस्य भानमिति भेदः। विशिष्टवैशिष्ट्यशाब्दबोधे त्वयं भेदः व्युत्पत्तिवैचित्र्येण उद्देश्यतावच्छेदकविधेयतावच्छेदकयोः पारस्पर्येण परस्परं प्रयोज्यप्रयोजकभावेनान्वयः। यथा धनवान् सुखीत्यत्र धनप्रयोज्यस्य सुखे, सुरापः पततीत्यत्र सुरापानस्य पतने प्रयोज्यत्वस्यान्वयः।

**विशिष्टाद्वैत** न० रामानुजाद्युक्ते प्रकृतिविशिष्टस्य ब्रह्मणोऽद्वैते। रामानुजशब्दे दृश्यम्।

**विशिष्टाभाव** पु० ६त०। विशेषणविशिष्टस्याभावे स च क्वचित् विशेषणाभावप्रयुक्तः क्वचिच्च विशिष्ट्याभावप्रयुक्तः क्वचिदुभयाभावप्रयुक्तः।

**विशीर्ण** त्रि० वि+शॄ-क्त। १शुष्के, २जरावस्थापन्ने।

**विशीर्णपर्णी** पु० विशीर्णं पर्णमस्य। निम्बवृक्षे राजनि०।

**विशुद्ध** त्रि० वि+शुध-क्त। १दोषरहिते, २विशदे च। तन्त्रोक्ते कण्ठस्थे ३चक्रभेदे चक्रशब्दे २८०८पृ० दृश्यम्।

**विशुद्धाद्वैत** न० ६त०। वल्लभाचार्य्यमतप्रसिद्धे दोषरहितस्य ब्रह्मणोऽद्वयत्वे।

**विशुद्धि** स्त्री० वि+शुध-क्तिन्। १शोधने २दोषराहित्ये च।

**विशृङ्खल** त्रि० विगता शृङ्खला पद्धतिर्यस्याः। परिपाटीशून्ये

**विशेष** पु० वि+शिष-घञ्। १प्रभेदे, २प्रकारे, जटा०। ३व्यक्तौ हेमच०। ४तिलके, हारा०। "अन्त्यो नित्यद्रव्यवृत्तिर्विशेषः परिकीर्त्तितः" इति भाषा०उक्ते ५पदार्थभेदे "अन्ते अवसाने तिष्ठतीति अन्त्यः यदपेक्षया विशेषो नास्तीत्यर्थः। घटपटादीनां द्व्यणुकपर्य्यन्तानां तत्तदवयवभेदात् परस्परं भेदः। परमाणूनां भेदको विशेष एव स तु स्वत एव व्यावृत्तः तेन तत्र विशेषान्तरापेक्षा नास्तीति" सि०मुक्ता०। अयञ्च नित्यद्रव्ये समवायेन तिष्ठति "तेषु जातेश्च सम्बन्धः समवायः प्रकीर्त्तितः" भाषायां चकारेण नित्यद्रव्येषु विशेषसम्बन्धस्य समवायतायाः प्रदर्शनात्। "द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानां पदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसम्" कणा० सू० उद्दिश्य लक्षितं यथा "अन्यत्रान्त्येभ्यो विशेषेभ्य" सू०। "अन्त्या विशेषा नित्यद्रव्यवृत्तयो येऽभिहितास्तान् वर्जयित्वा सामान्यविशेषाभिधानमित्यर्थः। अन्ते अवसाने भवन्तीत्यन्त्या यतो न व्यावर्त्तकान्तरमस्तीत्याचार्य्यौ उत्पादविनाशयोरन्तेऽवसाने भवन्तीत्यन्त्यानि नित्यद्रव्याणि तेषु भवन्तीत्यन्त्या विशेषाः इति वृत्तिकृतः ते हि विशेषा एव व्यावृत्तबुद्धिहेतवः न तु सामान्यरूपा अपि" उप० वृ०। नित्यैकमात्रवृत्त इति फलितार्थः। "अन्योन्याभावविरोधिसामान्यरहितः समवेतो विशेषः" सर्व०श्री०माधवः। ६व्याप्यधर्म्मे, यथा नीलघटः इत्यादौ घटत्वव्याप्यधर्म्मः नीलत्वादिविशिष्टघटत्वादि। ७कर्ण्यालङ्कारभेदे च अलङ्कारशब्दे ४०९ पृ० दृश्यम्।

**विशेषक** पुन० विशेषयति वि+शिष-णिच्-ण्वुल्। १ललाटकृते तिलके अमरः। २विशेषकर्त्तरि त्रि० मेदि० "त्रिभिर्विशेषकम्" इत्युक्ते पद्यवाक्यतापन्ने ३श्लोकत्रये न०। ४तिलकवृक्षे राजनि०।

**विशेषगुण** पु० कर्म०। 'बुद्ध्यादिषट्कं रूपादिचतुष्कं'

ष्टेऽप्रभावने। स्वाभाविकद्रवत्वञ्च अदृष्टं शब्द एव च” भाषा० उक्तेषु गुणभेदेषु।

**विशेषण** न० विशिष्यतेऽनेन वि+शिष-ल्युट्। भेदकधर्मे गुणक्रियादौ यथा नीलम् उत्पलं चलो गौरित्यादौ गुणक्रियादिर्भेदकधर्मः।

विशेषणञ्च त्रिविध व्यावर्त्तकं विधेयं हेतुगर्भञ्च। तत्राद्यं नीलो घट इत्यादौ नील, द्वितीय पर्वतो वह्निमान् अत्र वह्निर्विधेयविशेषणम्। “न्वकारो ह्ययमेव मे यदराय” इत्यादौ न्वकारो विधेयः। तृतीय यथा सुरापः पततीत्यादौ सुरापानं हेतुगर्भविशेषणम्। तस्य भाव तल्। विशेषणताप्रकारताख्यविषयताभेदे स्वरूपसम्बन्धविशेषे च स्त्री। स च तत्-पदजन्यबोधविषयत्वेन शक्तिविषयत्वरूपः। अभावप्रत्यक्षे सन्निकर्षभेदे च। यथा घटाभाववद् भूतलमित्यादि चाक्षुष प्रत्यक्षे भूतलांशे घटाभावस्य विशेषणता सन्निकर्षः। “विशेषणतया तद्वदभावानां ग्रहो भवेत्” भाषा०। सा च नानाविधा यथोक्तं

“यद्यपि विशेषणता नानाविधा तथाहि भूतलादौ घटाभावः संयुक्तविशेषणतया गृह्यते, सङ्ख्यादौ रूपत्वाद्यभाव संयुक्तसमवेतविशेषणतया, संख्यात्वादौ रूपाद्यभावः संयुक्तसमवेतविशेषणतया, शब्दाभाव केवलश्रोत्रावच्छिन्नविशेषणतया। कत्वादौ खत्वाद्यभावः श्रोत्रावच्छिन्नसमवेतविशेषणतया। एव कत्वावच्छिन्नाभावे खत्वाभावादिकं विशेषणविशेषणतया। एवं घटाभावादौ पटाद्यभावः संयुक्तविशेषणविशेषणतया। एवमन्यदप्यूह्यं तथापि विशेषणतात्वरूपेणैकैव सा गण्यते। अन्यथा षोढा सन्निकर्षं इति प्राचां प्रवादो व्याहन्यतेति” सि० मुक्ता०। “प्रत्यक्षं समवायस्य विशेषणतया भवेत्” भाषा० उक्तेः समवायप्रत्यक्षसन्निकर्षभेदे च।

**विशेषणासिद्ध** पु० विशेषणेनासिद्ध। हेत्वाभासभेदे यो हेतुः विशेषणविशिष्टः सन् पक्षे न तिष्ठति तादृशे हेतौ यथा शब्दो नित्यः द्रव्यत्वे सत्यचाक्षुषत्वात् इत्यादौ द्रव्यत्वरूपविशेषणस्य शब्दे बाधात् तथात्वम्।

**विशेषविधि** पु० विशेषे विधिः। सामान्यविशेषयोर्मध्ये विशेषमात्रे विधाने यथा ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां कौण्डिन्याय तक्रमित्यत्र कौण्डिन्यस्य ब्राह्मणविशेषत्वेन प्राप्तस्य दधिप्रदानबाधेन तक्रदानविधि। “अन्यत्र विशेषविधिः सामान्यविधिं बाधते” [illegible]

विशेषित [illegible] त्रि० वि+शिष-णिच्-क्त। विशेष [illegible]

**विशेषोक्ति** स्त्री अर्थालङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ४०५ पृ० दृश्यम्।

**विशेष्य** त्रि० विशिष्यते भेद्यते गुणादिभिरसौ वि+शिष-कर्मणि ण्यत्। गुणादिभिर्भेद्ये १व्यवच्छेद्ये पदार्थे २धर्मिणि च। तस्य भावः तल्। विशेष्यता विषयताविशेषे स च तत्तज्ज्ञानीयपारिभाषिकप्रकारतानिरूपितः संसर्गविषयताभिन्नः विषयताविशेषः इति प्राञ्चः। तत्र समानाधिकरण्या प्रकारता विशेष्यता च एकैवेति जगदीशः। तयोर्भिन्नत्वम् अवच्छेद्यावच्छेदकभावश्चेति गदाधरः। यथा घटाभाववद् भूतलमित्यादौ घटनिष्ठप्रकारतानिरूपिता या अभावनिष्ठा विशेष्यता सैव तदवच्छेद्या या या अभावनिष्ठा प्रकारता तन्निरूपिता भूतलनिष्ठविशेष्यतेति प्राञ्चः। स्वरूपसम्बन्धविशेष इत्यन्ये।

**विशेष्यासिद्ध** पु० स्वरूपासिद्धे हेत्वाभासभेदे। यो हेतुः स्वघटकविशेष्यरूपः पक्षे न तिष्ठति तादृशे हेतौ यथा शब्दो नित्योऽचाक्षुषत्वे सति द्रव्यत्वादित्यादौ अत्र अचाक्षुषत्वविशिष्टं द्रव्यत्वं हेतुः तत्र विशेष्य द्रव्यत्वं शब्देऽसिद्धमिति स्वरूपासिद्धो हेतुः।

**विशोक** पु० विगतः शोकः यस्मात् यस्य वा। १अशोकवृक्षे राजनि०। २शोकरहिते त्रि०। योगशास्त्रोक्ते ३चित्तवृत्तिभेदे स्त्री। “विशोका वा ज्योतिष्मती” पात०सू०। “विशोका विविधविषवतीति” विवरणम्।

**विशोधनी** स्त्री विशुध्यतेऽनया शुध-ल्युट् ङीप्। १दन्तीवृक्षे राजनि०। भावे ल्युट्। २शोधने न०। वि+शुध-ल्यु। ३शोधनकारके त्रि०। “प्रायश्चित्तं विशोधनम्” स्मृतिः।

**विशोधिन्** त्रि० वि+शुध-णिच्-णिनि। १शोधनकारके २नागदन्त्यां राजनि० स्त्री ङीप्।

**विश्र** पु० विश-दीप्तौ भावे रक्। दीप्तौ सि०कौ०। [illegible]

**विश्र(श्रा)णन** न० वि+श्रण-णिच्-ल्युट् वा वृद्धिः। दाने

**विश्रब्ध** त्रि० वि+श्रन्भ-क्त। विश्वस्ते “विश्रब्ध परिभुज्यमानपुत्रकाः” शा०टी०। २शान्ते ३अनुद्धते त्रि० हेमच०। ४गाढे त्रि० मेदि०। [illegible]

**विश्र(श्रा)म** पु० वि+श्रम-घञ् वा वृद्धिः। १विरामे म०

**विश्रम्भ** पु० वि+श्रन्भ-घञ्। १विश्वासे अमरः। २प्रणये ३केलिकलहे मेदि० ४वधे च [illegible]।

**विश्राव** पु० वि+श्रु-घञ्। १प्रसिद्धौ अमरः २क्षरणे च।

**विश्रुत** पु० वि+श्रु-क्त। १विख्याते अमरः। २विदिते च हृष्टे च

**विश्लिष्ट** त्रि॰ वि+श्लिष-क्त। १वियुक्ते २शिथिले च।

**विश्लेष** पु॰ वि+श्लिष-घञ्। १वियोगे २शैथिल्ये च मेदि॰।

**विश्व** न॰ विश-व। १जगति प्रपञ्चे। २तदभिमानिनि जीवे पु॰। व्यस्तस्थूलदेहे प्रवेशात्तस्य तथात्वम् वेदान्तसारे उक्तम्। ३श्राद्धदेवविशेषे पु॰ ब॰ व॰। ४सकले त्रि॰ ५तदर्थेऽस्य सर्वनामता। श्राद्धदेवाश्च दशविधा गणदेवताभेदाः यथोक्तम् "वसुसत्यौ क्रतुदक्षौ कालकामौ धृरिः कुरुः। पुरूरवा मार्द्रवाश्च विश्वे देवाः प्रकीर्त्तिताः" देवयज्ञे २७५७ पृ॰ दृश्यम्। ६नागरे विश्व ६दक्षकन्याभेदे विश्वदेवमातरि स्त्री मत्स्यपु॰ ५अ॰। ७अतिविषायां स्त्री अमरः। ८शतावर्य्यां स्त्री राजनि॰ ९विषपलपरिमाणे स्त्री। "गुञ्जाः षष्णवतिः प्रोक्ता दशघ्न तत्पलं भवेत्। विश्वा विषपलं प्रोक्तं" ज्योतिस्तत्वे। अय परिमाणभेदः कंसवणिकप्रसिद्धः। १०विष्णौ न॰ विष्णु स॰। ११देहे न॰चक्रशब्दे २८॰८पृ॰दृश्यम्।

**विश्वकद्रु** पु॰ विश्वं द्रवति द्रु-ड्। १मृगयाकुशलकुक्कुरे अमरः। २शब्दे पु॰ ३खले त्रि॰ मेदि॰।

**विश्वकर्म्मन्** पु॰ विश्वेषु कर्म व्यापारो यस्य। १सूर्य्ये २देवशिल्पिनि अमरः। ३मुनिभेदे मेदि॰ ४परमेश्वरे च।

**विश्वकृत्** पु॰ विश्वं करोति कृ-क्विप्। १विश्वकर्म्मणि २परमेश्वरे च

**विश्वकेतु** पु॰ विश्वे केतवोऽस्य। अनिरुद्धे अमरः।

**विश्व(ष्व)क्सेन** विषु(ष्व)ची सेना यस्य। १विष्णौ अमरः २प्रियङ्गुवृक्षे स्त्री ३विष्णोर्निर्माल्यधारके तदीयगणभेदे "निर्माल्यधारी विष्णोस्तु विश्व(ष्व)क्सेनश्चतुर्भुज" कालिकापु॰ ८२अ॰। ४त्रयोदशमनौ मत्स्यपु॰ ८७अ॰। समध्यपदेष्वेषु पा॰ सम्मतः भरतस्तु समध्यतामाह तन्मूलं चिन्त्यम्। [च राजनि॰।

**विश्वगन्ध** न॰ विश्वतो गन्धोऽस्य। १बोले गन्धरसे २पलाण्डौ

**विश्वगन्धा** स्त्री विश्वे सकला गन्धा यस्याम्। पृथिव्याम् शब्दच॰। [राजनि॰।

**विश्वग्रन्थि** स्त्री विश्वतो ग्रन्थिर्यस्याः। हंसपदीलतायाम्

**विश्व(ष्व)च्** अव्य॰ विषु विश्वं वा अञ्चति क्विप् पृषो॰ विश्वस्य विषुः मत सप्तम्यार्थे अपि तस्य सृक्। १सर्वत इत्यर्थे। अभिव्याप्य। २सर्वगामिनि त्रि॰ स्त्रियां विषूची भस्त्रे विषू(पू)च इत्यादि। अद्र्यादौ विश्वद्र्यक् शब्दार्थे। भस्त्रे विश्वद्रीच इत्यादि। समध्यता भरत आह तन्मूलं मृग्यम्।

**विश्वचक्र** न॰ दानभेदे महादानभेदे मत्स्यपु॰ तद्विधयथा "अथातः संप्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम्। विश्वचक्रमिति ख्यातं सर्वपातकनाशनम्। तपनीयस्य शुद्धस्य चक्रन्तु कारयेत्। श्रेष्ठ पलसहस्रेण तदर्द्धेन तु मध्यमम्। तस्यार्द्धेन कनिष्ठं स्याद्विश्वचक्रमुदाहृतम्। अन्येऽहि शतपलादूर्द्ध्वमशक्तोऽपि निवेदयेत्। षोडशारं ततश्चक्रं भूमिनेम्य(?)ष्टकावृतम्। नाभिपद्मे स्थितं विष्णुं योगारूढं चतुर्भुजम्। शङ्खचक्रे च पार्श्वे तु देव्यष्टकसमावृतम्। द्वितीयावरणे तद्वत् पूर्वतो जलशायिनम्। अत्रिर्भृगुर्वशिष्ठश्च ब्रह्मा काश्यप एव च। मत्स्यः कूर्मो वराहश्च नरसिंहोऽथ वामनः। रामो रामश्च रामश्च बुद्धः कल्की च ते दश। तृतीयावरणे गौरी मातृभिर्वसुभिर्युता। चतुर्थे द्वादशादित्या वेदाश्चत्वार एव च। पञ्चमे पञ्च भूतानि रुद्राश्चैकादशैव तु। लोकपालाष्टकं षष्ठे दिङ्मातङ्गास्तथैव च। सप्तमेऽस्त्राणि सर्वाणि मङ्गल्यानि च कारयेत्। अन्तरान्तरतो देवान् विन्यसेदष्टमे पुनः। तुलापुरुषवत् शेषं समन्तात् परिकल्पयेत्। ऋत्विङ्मण्डपसंभारभूषणाच्छादनादिकम्। विश्वचक्रं ततः कुर्यात् कृष्णाजिनतिलोपरि। तथाष्टादश धान्यानि रसाश्च लवणादयः। पूर्णकुम्भाष्टकञ्चैव वस्त्राणि विविधानि च। माल्येक्षु फलरत्नानि वितानं चापि कल्पयेत्। ततो मङ्गलशब्देन स्नातः शुक्लाम्बरो गृही। त्रीणि(?)धिवासनान्ते तु गृहीतकुसुमाञ्जलिः। इममुच्चारयेन्मन्त्रं त्रिः कृत्वा तु प्रदक्षिणम्। नमो विश्वमयायेति विश्वचक्रात्मने नमः। परमानन्दरूपी त्वं पाहि नः पापकर्दमात्। तेजोमयमिदं यस्मात् सदा पश्यन्ति योगिनः। हृदि तत्त्वगुणातीतं विश्वचक्रं नमाम्यहम्। वासुदेवस्थितञ्चक्रं चक्रमध्ये च माधवम्। अन्योन्याधाररूपेण प्रणमामि स्थिताविह। विश्वचक्रमिदं यस्मात् सर्वपापहरं परम्। आयुधञ्चाधिवासश्च भवादुद्धर मामितः"।

**विश्वजित्** पु॰ विश्वं जयति जि-क्विप्। १विष्णौ २सर्वस्वदानके यज्ञभेदे "विश्वजिता यजेत" श्रुतिः। ३तदर्थकारक वरुणपाशे(?) स्वर्गवरुणदक्षकन्यायभेदे चीमा॰(?)।

**विश्वदेवा** स्त्री विश्वतो दीव्यति दिव-अच्। १गुमगन्धुकायाम् (गारक्षचाकुलिया) जटा॰। २नागबलायां ३रक्तपुष्पदण्डोत्पले च रत्नमाला। कर्म॰। ४विश्वाख्यदेवगणे पु॰।

**विश्वधारिणी** स्त्री विश्वं धारयति धृ णिनि। पृथिव्याम्

**विश्वपर्णी** स्त्री विश्वतः पर्णान्यस्याः। भूम्यामलक्यां राजनि॰

**विश्वप्सन्** पु॰ विश्वं प्साति भक्षति प्सा कनिन्। १वैश्वानरे वह्नौ

१चन्द्रे हेमच० । २देवे ३विश्वकर्मणि ४भूमौ संक्षिप्तसा० ५सूर्ये शब्दर० ।

विश्वभेषज न० विश्वेषां भेषजम् । शुण्ठ्यां अमर० ।

विश्वमदा स्त्री विश्वस्य मदो यस्याः । अग्निजिह्वाभेदे शब्दमा०

विश्वम्भर पु० विश्वं बिभर्त्ति भृ-खच् मुम् च । १इन्द्रे अमरः २विष्णौ च । ३पृथिव्यां स्त्री ।

विश्वरूपक न० विश्वं रूपमस्य कप् । कृष्णागुरुणि राजनि०

विश्वरेतस् पु० विश्वं रेतो यस्मादस्य वा । चतुर्मुखे ब्रह्मणि हेमच० । [त्रिकाण्डशे०]

विश्वरोचन पु० विश्वान् रोचयति रुच-णिच्-ल्यु । नाडी-

विश्ववेदस् पु० विश्वं वेत्ति विद-असुन् । १सन्न्यासी देवे २सर्वज्ञे च । [(तं)चमनस्)२ञले पु० शब्दच० ।

विश्वसार न० विश्वेषां सारम् । तन्त्रभेदे । तंत्रभाषा च ।

विश्वसृज् पु० विश्वं सृजति सृज-क्विप् । चतुर्मुखे ब्रह्मणि अमर० । कुत्वादौ तु विश्वसृक् विश्वसृड्भ्यामित्यादि

विश्वस्त त्रि० वि+श्वस-क्त । १जातविश्वासे । २विधवायां स्त्रियां स्त्री अमरः । वा इट् । विश्वसित त्रि० जातविश्वासे

विश्वस्या स्त्री विश्वं तिष्ठति स्था-क । शतावर्य्याम् राजनि०

विश्वाची स्त्री विश्वमञ्चति अन्च-क्विप् । १अप्सरोभेदे शब्दर० । २वातरोगभेदे भावप्र० [illegible]

[illegible]

विश्वात्मन् पु० विश्वम् आत्मा यस्य । विष्णौ त्रिका० ।

विश्वाधामन् पु० विश्वं दधाति धा-मनिन् विश्व [illegible] देवे० ।

विश्वामित्र पु० [illegible] [illegible]

विश्वामित्रप्रिय पु० [illegible]

विश्वा(श्वा)राम पु० [illegible]

राजनि० । २अरविन्दे च तस्य [illegible] विश्वरामावित्यादि । [भेदे २राजौ स्त्री मेदि० ।

विश्वावसु पु० विश्वेषां वसु यस्मात् पूर्वो० दीर्घः । १गन्धर्व-

विश्वास पु० वि+श्वस-घञ् । दृढनिश्चयेऽवधारणे २विश्रम्भे भेदे शब्दर० [illegible]

[illegible]

विश्वेदेव पु० कर्म० कर्म० अलुक्स० । "क्रतुर्दक्षो वसुः सत्यः कामः कालस्तथा धुरिः । रोचमानाद्रवाश्चैव तथा चान्ये पुरूरवाः । विश्वे देवा भवन्त्येते दश चाप्येते पूजिताः" इत्युक्ते श्राद्धदेवभेदे । २वह्नौ पु० संक्षिप्त० ।

विश्वेश पु० इत० । शिवे, विश्वेश्वराद्योऽप्यत्र ।

विश्वौषध न० विश्वेषु रोगेषु औषधम् । शुण्ठ्याम् । राजनि०

विष व्याप्तौ जु० उभ० सक० अनिट् । वेवेष्टि वेविष्टे इति अविक्षत् अविक्षत त । विष्णु० ।

विष विप्रयोगे क्र्या० पर० सक० अनिट् । विष्णाति अविक्षत्

विष सेचने भ्वा० पर० सक० अनिट् । वेषति अविक्षत् । [illegible] ।

विष् स्त्री विष-क्विप् । १विष्ठायाम् अमरः २व्याप्तौ च विट्

विष न० विष-क । १जले अमरः २जलवीरे, राजनि० । ३गरले [illegible]

[illegible]

र्त्तितः । सोऽहिच्छत्रे शृङ्गवेरे कोङ्कणे मलये भवेत्" । अथ हालाहलस्य स्वरूपम् "गोस्तनाभफलो गुच्छस्तालपत्रच्छदस्तथा । तेजसा यस्य दह्यन्ते समीपस्था द्रुमादयः । असौ हालाहलो ज्ञेयः किष्किन्धायां हिमालये । दक्षिणाब्धितटे देशे कोङ्कणेऽपि च जायते" । अथ ब्रह्मपुत्रस्य स्वरूपम् "वर्णतः कपिलो यः स्यात्तथा भवति सारतः । ब्रह्मपुत्रः स विज्ञेयो जायते मलयाचले । ब्राह्मणः पाण्डुरस्तेषु क्षत्रियो लोहितप्रभः । वैश्यः पीतोऽसितः शूद्रो विषश्चतुर्विधः । रसायने विषं विप्रं क्षत्रियं देहपुष्टये । वैश्यं कुष्ठविनाशाय शूद्रं दद्यात् वधाय हि" । (एते च स्थावरविषाः) तेषां शोधनविधिः तत्रैव स्थानान्तरे "गोमूत्रे त्रिदिनं स्थाप्यं विषं तेन विशुध्यति । रक्तसर्षपतैलाक्तं तथा धार्य्यञ्च वाससि । ये गुणा गरले प्रोक्तास्ते स्युर्हीना विशोधनात् । तस्माद्विषं प्रयोगे तु शोधयित्वा प्रयोजयेत्" । अथ विषस्य गुणाः "विषं प्राणहरं प्रोक्तं व्यवायि च विकाशि च । आग्नेयं वातकफहृत् योगवाहि मदावहम्" । व्यवायि सकलकायगुणव्यापनपूर्वकपाकगमनशीलम् । विकाशि ओजःशोषणपूर्वकसन्धिबन्धशिथिलीकरणशीलम् । आग्नेयम् अधिकाग्नेयम् । योगवाहि सर्वगुणग्राहकम् । मदावहं तमोगुणप्राधान्येन बुद्धिविध्वंसकम् । "तदेव युक्तियुक्तन्तु प्राणदायि रसायनम् । योगवाहि परं वातश्लेष्मजित् सन्निपातहृत्" । अथोपविषाणां निरूपणम् "अर्कक्षीरं स्नुहीक्षीरं लाङ्गली करवीरकः । गुञ्जाहिफेनौ धत्तूरः सप्तोपविषजातयः" । एतेषां शोधनं भिन्नं गुणास्तत्र द्रष्टव्याः" ।

तत्र विषस्य द्वैविध्यमाह "स्थावरं जङ्गमञ्चैव द्विविधं विषमुच्यते । दशाधिष्ठानमाद्यन्तु द्वितीयं षोडशाश्रयम्" । स्थावरविषस्य दशाश्रयानाह "मूलं पत्रं फलं पुष्पं त्वक् क्षीरं सारमेव च । निर्यासो धातवः कन्दः स्थावरस्याश्रया दश" । तद्यथा मूलविषं करवीरादि । पत्रविषं विषपत्रिकादि, फलविषं कर्कोटकादि, पुष्पविषं वेत्रादि, त्वक्सारनिर्य्यासविषाणि करम्भादीनि क्षीरविषं स्नुह्यादि धातुविषं हरितालादि कन्दविषं वत्सनाभसक्तुकादि । जङ्गमविषस्य षोडशाश्रयानाह "दृष्टिनिश्वासदंष्ट्रा च नखमूत्रमलानि च । शुक्रं लालामुखस्पर्शः सदंशं त्ववमर्दितम् । गुदास्थिपित्तशूकाश्च दश षट् जङ्गमाश्रयाः" । तद्यथा दृष्टिनिश्वासविषाः दिव्याः सर्पाः, दंष्ट्राविषाः भौमसर्पाः दंष्ट्रानखविषा व्याघ्रादयः, मूत्रपुरीषविषाः चटकगोधिकादयः शुक्रविषा मूषिकादयः, लालाविषाः उच्चिटिङ्गादयः, लालासर्पमूत्रपुरीषार्त्तवशुक्रमुखसन्दंशदंष्ट्रास्पर्शावमर्दितगुदपुरीषविषाः चित्रशीर्षादयः, अस्थिविषाः सर्पादयः, पित्तविषाः शकुलमत्स्यादयः, शूकविषाः भ्रमरादयः । स्थावरविषाणां सामान्यानां कार्य्यमाह । तत्र मूलविषस्य कार्य्यमाह "उद्वेष्टनं मूलविषैर्मोहः प्रलपनं तथा" । पत्रविषस्य कार्य्यमाह "जृम्भणं वेपनं श्वासो नृणां पत्रविषैर्भवेत्" । फलविषस्य कार्य्यमाह "मुष्कशोथः फलविषैर्दाहोऽद्वेषश्च भोजने" । पुष्पविषस्य कार्य्यमाह "भवेत् पुष्पविषैश्छर्दिराध्मानं मूर्च्छनं तथा" । त्वक्सारनिर्य्यासकार्य्यमाह "त्वक्सारनिर्य्यासविषैरुपभुक्तैर्भवन्ति हि । आस्यदौर्गन्ध्यपारुष्यशिरोरुक्कफसंस्रवाः" । क्षीरविषकार्य्यमाह "फेनागमः क्षीरविषैर्विड्भेदो गुरुजिह्वता" । धातुविषकार्य्यमाह "हृत्पीडनं धातुविषैर्मूर्च्छा दाहश्च तालुनि । प्रायेण कालघातीनि विषाण्येतानि निर्दिशेत्" । एतानि मूलविषाणि न कालघातीनि कालान्तरे मारकाणि । कन्दविषस्य कार्य्यमाह । "कन्दजान्युग्रवीर्य्याणि यान्युक्तानि त्रयोदश । सर्वाण्येतानि कुशलैर्ज्ञेयानि दशभिर्गुणैः । स्थावरं जङ्गमं वापि कृत्रिमं चापि यद्विषम् । सद्यो निहन्ति तत् सर्वं गुणैश्च दशभिर्युतम्" । तान् दशगुणानाह "रूक्षमुष्णं तथा तीक्ष्णं सूक्ष्ममाशुव्यवायि च । विकाशि विशदञ्चैव लघ्वपाकि च तै दश" तेषुर्गुणैर्विषस्य कार्य्यमाह "तद्रौक्ष्यात् कोपयेद्वायुमौष्ण्यात् पित्तं सशोणितम् । तैक्ष्ण्यान्मतिं मोहयति मर्म्मबन्धान् छिनत्ति हि । शरीरावयवान् सौक्ष्म्यात् प्रविशेद्विकरोति च । आशुत्वादाशु तद्धन्ति व्यवायात् प्रकृतिं हरेत् । विकाशित्वाद्विकाशयति दोषान् धातून् मलानपि । अतिरिच्येत वैशद्यात् दुश्चिकित्स्यं च लाघवात् । दुर्ज्जरं चाविपाकित्वात् तस्मात् क्लेशयते चिरम्" । विषविप्रयुक्तस्य लक्षणमाह "सद्यः पाकं याति यस्य भुक्तं नव पर्य्युषितं पच्यते चाप्यभीक्ष्णम् । स्वप्नेऽभूतं हिंस्रमर्त्त्यैस्तथा तान् पश्यति यश्च चापि । तन्द्रातापौ दाहमूर्च्छे च यस्य दिग्धं विद्धं तं मनुष्यं व्यवस्येत् । विकृत्यो नाड्यैव स्फोटैर्नष्टैः स्पर्शो वा नष्टो यस्य चापि" । इष्यते चाप्यभीक्ष्णं पुनः पुनः

रोगी पक्वाशयस्थोऽनिलपित्तरोगी। भवेत् ससंदुष्टस्तशि-रोऽङ्गरुहका विलूनपक्ष यथा विहङ्ग"। ससंदुष्टस्तशि-रोऽङ्गरुहः सस्रस्ता शिरोरुहाः केशा अङ्गरुह लोमानि यस्य स एतदपि लिङ्ग पक्वाशयस्थे दूषी-विषे वाच्यम् "स्थितं रसादिष्वय तद्यथोक्तान् करोति धातुप्रभवान् विकारान्"। तत् दूषीविष यथोक्तान् सुश्रुते व्याधिसमुद्देशीयोक्तान्। दूषीविषस्य प्रकोपसमयमाह "कोपं तु शीतानिलदुर्दिनेषु यात्याशु पूर्वं शृणु तस्य रूपम्"। कुपितस्य दूषीविषस्य पूर्वरूपमाह "निद्रा गुरुत्वञ्च विजृम्भणञ्च विश्लेषहर्षावथ वाङ्गमर्दः"। वि-श्लेष गात्रशैथिल्य हर्ष रोमाञ्च। रूपमाह "ततः करोत्यन्नमदाविपाकावरोचकं मण्डलकोठजन्म। मांसक्षय पाणिपदाद्विशोथ मूर्च्छां तथा छर्द्दिमथातिसारम्। दूषीविष श्वासतृषौ ज्वरांश्च कुर्य्यात् प्रवृद्धिं जठरस्य चापि"। अन्नमद अन्ने भुक्ते पूगफलेनेव मदः। अविपाक अजीर्णं। दूषीविषभेदेन विकारानाह "उन्मादमन्यज्जनयेत्तथान्य-दानाहमन्यत् क्षपयेच्च शुक्रम्। गाद्गद्यमन्यज्जनयेच्च कुष्ठं तांस्तान्विकारांश्च बहुप्रकारान्"। अन्यत् दूषीविष तांस्तान् विकारान् विसर्पविस्फोटादीन्। दूषीविषस्य निरुक्तिमाह "दूषितं देशकालान्नदिवास्वप्नैरभीक्ष्णशः। यस्मात् सन्दूषयेद्धातून् तस्माद्दूषीविषं स्मृतम्"। देश आनूपादिः कालः दुर्दिनादि अन्नं कुलत्थतिलमाषादि च तद्दूषकत्वाद्दूषीविषम्। दूषीविषस्य साध्यासाध्यक्रममाह "साध्यमात्मवतः सद्यो याप्यं संवत्सरोत्थितम्। दूषीविषमसाध्यं स्यात् क्षीणस्याहितसेविनः"। कृत्रिम विष द्विविधम् एक सविषं दूषीविषञ्च अपरमविषं ... गरसंज्ञ तथा च काश्यपसंहितायाम् "संयोगजञ्च "विषं द्वितीयं विषमुच्यते। दूषीविषं तु अविषमविषं गर उच्यते"। संयोगजं कृत्रिमं विषं द्वितीयं ... तच्च द्विविधम्। तत्र दूषीविषमभि-धाय गरं ... माह "सौभाग्यार्थं स्त्रियः स्वेदरजोनानाङ्गजान् मलान्। शत्रुप्रयुक्तांश्च गरान् प्रय-च्छन्त्यन्नमिश्रितान्"। गरकार्य्यमाह "तैः स्यात् पाण्डुः कृशोऽल्पाग्निर्गरश्चास्योपजायते। मर्म्मप्रधमनाध्मानं हस्तयोः शोथसम्भवः। जठरं ग्रहणीदोषो यक्ष्मगुल्मक्षया-ज्वरः"। तैः गरैः स्वेदरजःप्रभृतिभिः अस्योपजायते इति सम्बन्धः। मर्म्मप्रधमन मर्म्मस्थाने धमनीभाव इव। भूतानां कन्दविशेषाणाञ्च निरुक्तिं सुश्रुता-

आह "यस्माल्लूनं तृणं प्राप्ता मुनेः प्रस्वेदबिन्दवः। तेभ्यो जातास्ततो लूता इति ख्यातास्तु षोडश"। अत्र सुश्रुत "वि-श्वामित्रो नृपवरं कदाचिदृषिसत्तमम्। वशिष्ठं कोपयामास गत्वाऽऽश्रमपदं किल। कुपितस्य मुनेस्तस्य ललाटात् स्वेद-बिन्दवः। अपतन्दर्शनादेव शापसामर्थ्यसम्भवाः। लूने तृणे महर्षेस्तु धेन्वर्थं सम्भृतेऽपि च। ततो जातास्त्विमे घोरा नानारूपा महाविषाः। तासामष्टौ कष्टसाध्या वर्ज्यास्तावत्य एव हि"। तत्र त्रिमण्डलाप्रभृतयोऽष्टौ कष्ट-साध्याः सौवर्णिकाप्रभृतयोऽष्टावसाध्याः। तासां सामा-न्यानां दंशलक्षणमाह "ताभिर्दष्टे दंशकोथः प्रवृत्तिः क्षतजस्य च। ज्वरो दाहोऽतिसारश्च गदाः स्युश्च त्रिदोषजाः। पिडका विविधाकाराः मण्डलानि महान्ति च। शोथा महान्तो मृदवो रक्ताः श्यावाश्चलास्तथा। सामान्यं सर्वलूतानामेतद्दंशस्य लक्षणम्"। दंशकोथ दंशमध्ये पूतिभाव। "दंशमध्ये तु यत्कृष्णं श्यावं वा जालकावृतम्। दग्धाकृति भृशम्पाकं क्लेदशोथज्वरा-न्वितम्। दूषीविषाभिर्लूताभिस्तद्दष्टमिति निर्द्दिशेत्"। सौवर्णिकाद्याऽष्टावसाध्याः प्राणहरास्तासां लक्षणमाह "शोथः श्वेताः सिताः रक्ताः पीताः च पिडकाः ज्वरः। प्राणान्तिको भवेद्दाहः श्वासहिक्काशिरोग्रहः"। आसु दूषीविषलक्षणमाह "आदंशाच्छोणितं पाण्डु मण्डलानि ज्वरोऽरुचिः। लोमहर्षश्च दाहश्चाप्यासु दूषीविषा-न्वितं"। प्राणहरमूषकविषकार्य्यमाह "मूर्च्छाङ्गशोथ-वैवर्ण्यं क्लेदशब्दाश्रुतिज्वराः। शिरोगुरुत्वं लाला-सृक्छर्द्दिश्चासाध्यमूषकात्। बद्धमालादयो मूषकास्त्वसाध्या इति। सर्वेषां लक्षणमाह "गात्रस्य कार्ष्ण्यमथ वा नानावर्णत्वमेव च। मोहोऽथ वमनं भेदो दंशस्य तक्षणाच्च"। कृकलासविषस्य लक्ष-णमाह "दंशस्याग्निरिवाह्नो न भिन्नवर्णत्वमाशु च। वृश्चिकस्य विषं याति ततः पश्चात्तु तिष्ठति"। असाध्यस्य वृश्चिकस्य लक्षणमाह "दंशाः साध्यैस्तु हृदयं च रसनोपहतो नरः। मांसैः पतद्भिरत्यर्थं वेदनार्त्तो ज-हात्यसून्"। अथ ... विशेषमाह ... दिषु ... कर्णिकाकीर्णं ... न्यनैः। ... लक्षणमाह "विसर्पः ... वा। ... दंशोऽथ ... । ... "

भवान्तिमान् । दष्टः शीतोदकेनेव सिक्तान्यङ्गानि म- न्यते"। कृष्णलोमा अधिकतरकृष्णरोमा उच्चिटिङ्ग (चोटा) कीटविशेषः। सविषमण्डूकदंष्टस्य लक्षणमाह "एकदंष्ट्रार्दितः शूनः सरुजः पीतकः सतृट्। सनि- द्रश्छर्दिमान् दष्टो मण्डूकैः सविषैर्भवेत्"। एकदंष्ट्रार्दित स्वभावादेकयैव दंष्ट्रया दष्टो भवति। मत्स्यविषस्य कार्य्य- माह "मत्स्यास्तु सविषाः कुर्युर्दाहं शोथं रुजं तथा"। जलौकाविषकार्य्यमाह "कण्डूं शोथं ज्वरं मूर्च्छां स- विषास्तु जलौकसः"। कुर्युरिति शेषः। गृहगोधिका विषकार्य्यमाह "विदाहं श्वयथुं तोदं प्रस्वेदं गृह- गोधिका"। कुर्य्युरिति शेषः। शतपदीविषकार्य्यमाह "दंशे स्वेदं रुजं दाहं कुर्य्याच्छतपदीविषम्" शतपदी (गि- जाई) इति लोके। मशकविषकार्य्यमाह "कण्डूमा- न्मशकैरीषच्छोथः स्यान्मन्दवेदनः"। असाध्यमशकल- क्षणमाह "असाध्यकीटसदृशमसाध्यं मशकक्षतम्"। असाध्यकीटसदृशं असाध्यैः कीटैर्लूतादिभिः क्षतं यथा क्षतं तत् सदृशवेदनम्। मक्षिकादंशलक्षणमाह "सद्य- संस्राविणी श्यावादाहमूर्च्छाज्वरान्विता। पिडका मक्षिकादंशे तासान्तु स्थगिका सुहृत्"। तासामित्यादि तासां चतुर्णामक्षिकाणां मध्ये स्थगिका नाम्नी शीघ्रं प्राणं हरतीत्यर्थः। व्याघ्रादिविषस्य कार्य्यमाह "चतुष्पाद्भिर्द्विपाद्भिर्वा नखैर्दन्तैश्च यत् क्षतम्। शूयते पच्यते तच्च स्रवति ज्वरयत्यपि"। चतुष्पाद्भि- र्व्याघ्रादिभिः द्विपाद्भिः वनमनुष्यादिभिः शूयते शूनो भवति। विषोपद्रुतस्य लक्षणमाह "प्रसन्नदोषं प्रकृति- स्थधातुमन्नाभिकाङ्क्षं सममूत्रविट्कम्। प्रसन्नवर्णेन्द्रिय- चित्तचेष्टं वैद्योऽवगच्छेदविषं मनुष्यम्"। प्रसन्नदोषं प्रकृतिस्थदोषं शेषं सुगमम्"। [वन्ध्याकर्कोट्याम् राजनि०

विषकण्टकिनी स्त्री विषयुक्तं कण्टकमस्त्यस्याः इनि।

विषकण्ठ पु० विषं कण्ठे यस्य। शिवे। [शब्दच०।

विषघ्ना स्त्री विषं हन्ति हन–टक् नि० कुलत्थ। गुडूच्याम्

विषघातिन् पु० विषं हन्ति हन–णिनि। शिरीषवृक्षे शब्दमाला। २विषनाशके त्रि०।

विषघ्न पु० विषं हन्ति हन–टक्।१शिरीषवृक्षे शब्दच०। २यवासे ३विभीतके राजनि०। ४चम्पकवृक्षे च जटा०। ५हिलमो- चिकायां(हिंचेसा)स्त्री ङीप्। ६बन्ध्याकर्कोट्याम् ७भूम्यामल- क्याम् ८मूषिकपर्ण्याम् ९धन्वयासायाम् १०नाकु- ल्याम् ११गन्धनाकुल्याम् १२मधुयष्ट्याम् च १३श्वे-

जम्भफलायां स्त्री राजनि० ङीप्। १४विषनाशके त्रि०।

विषजिह्व पु० विषयुक्ता जिह्वेव पत्रमस्य। देवताडवृक्षे रत्नमा०। [शब्दर०। स्त्रियां ङीष्।

विषज्वर पुंस्त्री० विषमिव प्राणघ्नो ज्वरो यस्य। १महिषे

विषण्ड न० विशेषेण षण्डम्। मृणाले शब्दर०।

विषतिन्दु पु० विषयुक्तस्तिन्दुः। १कुपीलौ भावप्र०। २कारस्कर- वृक्षे राजनि०। [वर्षे पु०। २तद्वति त्रि० अमरटीका।

विषद न० वि+षद–अच्। १पुष्पकासीसे राजनि०। २शुक्ल-

विषदंष्ट्रा स्त्री विषयुक्ता दंष्ट्रा। १सर्पदंष्ट्रायाम्। विषस्य दंष्ट्रेव नाशकत्वात्। २सर्पकङ्कालीलतायां रत्नमा०।

विषदन्तक पुंस्त्री० विषं दन्ते यस्य कप्। १सर्पे शब्दच० स्त्रियां ङीष्। [चकोरखगे हेमच० स्त्रियां ङीष्।

विषदर्शनमृत्युक पुंस्त्री० विषस्य दर्शनेन मृत्युरस्य कप्।

विषद्रुम पु० विषयुक्तो द्रुमः। कारस्करवृक्षे राजनि०।

विषधर पुंस्त्री० विषं धरति धृ–अच्। १सर्पे अमरः स्त्रियां ङीष्। "विषधरविषमं वन भविता" उद्भट।

विषधर्म्मन् पु० विषस्येव धर्मोऽस्य अनिच् समा०। (आलकुशी) लतायाम् शब्दच०। [वृक्षे हारा०। २विषनाशके त्रि०।

विषनाशन पु० विषं नाशयति नश–णिच्–ल्यु। १शिरीष-

विषनाशिनी स्त्री विषं नाशयति नाशि–णिनि ङीप्। सर्पकङ्कालीलतायां शब्दच०।

विषनुद् पु० विषं नुदति नुद–क्विप्। श्योनाकवृक्षे शब्दच०।

विषपुष्प न० विषमिव नीलं पुष्पमस्य। १नीलपद्मे श- ब्दमा० २मदनवृक्षे (मनफल) रत्नमा० कप्। मदनवृक्षे भावप्र०।

विषम त्रि० विगतो विरुद्धो वा समः। १असमे २अयुग्मे (बिजोड) ३उच्चतानते ४दारुणे ५सङ्कटे च "भिन्नभिन्न- चतुष्पादं विषमं परिकीर्त्तितम्" इत्युक्ते ६पद्यभेदे न०। "ओजोऽथ युग्मं विषमः समश्च"त्यो०त०उक्ते ७मेषमिथुना- द्यसमराशौ पु०। ८तालभेदे पु० "चतुर्विधः परिज्ञेयस्तालः सङ्गीतनामकः। पूर्णः१ खण्डः२ समश्चैव विषमश्चेव कथ्यते। नचतुष्कं गतो पूर्णः खण्डेश् बिन्दुद्वयं गुरुः। ग्रहणस्तु भवेन्नियसमदृगन्तो विषमो भवेत्" सङ्गीत०। विषमादागतः विषमक, रूप्यट्, विषमरूप्य च, विषमीय विषमादागते त्रि० सि०कौ०। [स्त्री(अतिस) अमर०।

विषमकूट पु०विषमाणि अयुग्मानि कूटानि यस्य। पर्व-

विषमज्वर पु०विषम अस्थिरो ज्वरः। ज्वरभेदे। तल्लक्षणं भावप्र० "एष विषमज्वरस्तु निदानमधुना(?) सन्तापितो(?)

"दोषोऽल्पोऽहितसम्भूतो ज्वरोत्सृष्टस्य वा पुनः। धातुमन्यतमं प्राप्य करोति विषमज्वरम्"। अयमर्थः ज्वरोत्सृष्टस्य ज्वरं च मुक्तस्य। अहितसम्भूतमाह। दोष अल्पः, ज्वरोत्सृष्टस्य अल्पोऽपि। विषमहेतुमाह। अहिताहारविहारादिना तेन सम्भूतः संपूर्णतां प्राप्तः धात्वन्तरं रसरक्तादिकम् प्राप्य दूषयित्वा पुनर्विषमज्वरं करोति ज्वरोत्सृष्टस्य चेति वाशब्देनेति बोध्यते। प्रथमतो विषमज्वरो भवति यत उक्तम्। "धात्वा-दिषमो यस्तु" इत्यादिकम् रसादिकस्थाद्दूषयित्वाऽकं विषमज्वरं करोति इत्युद्देशयामाह "सन्ततं रसरक्तस्थः सततं रक्तधातुगः। दोषः क्रुद्धो ज्वरं पुंसां सोऽन्येद्युः पिशिताश्रितः। मेदोगतस्तृतीयेऽह्नि अस्थिमज्जागतः पुनः। कुर्य्याच्चातुर्थिकं घोरमन्तकं रोगसङ्करम्"। अन्तकमिव मारकत्वात्। अथ विषमज्वरस्य सामान्यलक्षणमाह "यः स्यादनियतात् कालात् शीतोष्णाभ्यां तथैव च। वेगतश्चापि विषमो ज्वरः स विषमः स्मृतः"। यः स्यादनियतात् कालादित्यस्यायमर्थः। यथा वातिकोज्वरः सप्त दिनानि, पैत्तिको दश दिनानि, श्लैष्मिको द्वादशदिनानि, दोषाणां प्रकर्षे वातिकश्चतुर्दशदिनानि, पैत्तिको विंशतिदिनानि, श्लैष्मिकश्चतुर्विंशतिदिनानि स्यात्। तथा विषमज्वरो नियतं कालं व्याप्य न स्यादित्यर्थः। शीतोष्णाभ्यां तृष्णाभ्यां स्यात्। "वेगतश्चापि विषमः कदाचिदतिवेगवान्"। कदाचिच्चाल्पवेगः। विषमज्वरस्य भेदानाह "सन्ततः सततोऽन्येद्युस्तृतीयकचतुर्थकौ"। तत्र सन्ततस्य लक्षणमाह "सप्ताहं वा दशाहं वा द्वादशाहमथापि वा। सन्तत्या योऽविसर्गी स्यात् सन्ततः स निगद्यते"। विकल्पो वातिकादिभेदात्। सन्तत्या नैरन्तर्य्येण अविसर्गी अपरित्यागी। ननु प्रत्याद्यनुबन्धित्वं विषमत्वमिति विषमलक्षणम् तदत्र न घटत इति कथमयं विषमेषु पठ्यते"। घटत एवेति न दोषः। यत उक्तं चरकेण "विसर्गं द्वादशे कृत्वा दिवसे व्यक्तलक्षणम्। दुर्लभोपशमः कालं दीर्घमेवानुवर्त्तते" इति। यत्तु चरकादिनोक्तम् "ज्वराः पञ्च तु ये प्रोक्ताः पूर्वं सन्ततकादयः। चत्वारः सन्ततं हित्वा ज्ञेयास्ते विषमज्वराः" इति तत्त्वेन त्यागाभिप्रायेण। सततकलक्षणमाह "अहोरात्रे सततको द्वौ कालावनुवर्त्तते"। द्वौ कालौ अह्न्येककालं रात्रावेककालम्। अतो दोषा यामहोरात्रे प्रत्येकं द्वौ द्वौ प्रकोपकालौ।

यत उक्तं वाग्भटेन "वयोऽहोरात्रिभुक्तानामन्तमध्यादिगाः क्रमात्" इति। अन्येद्युष्कलक्षणमाह। "अन्येद्युष्कस्त्वहोरात्रादेककालं प्रवर्त्तते"। एककालं दोषापेक्षया एककालमपि न द्वितीयं, प्रथमकाले हृदयेन दोषस्थितेः। तृतीयकचतुर्थकयोर्लक्षणमाह। "तृतीयकस्तृतीयेऽह्नि चतुर्थेऽह्नि चतुर्थकः"। तृतीयेऽह्नि इत्यागमनदिनं गृहीत्वा यत उक्तम् "दिनमेकमतिक्रम्य यो भवेत् स तृतीयकः। दिनद्वयमतिक्रम्य यः स्यात् स हि चतुर्थकः" इति। अत्राह वृद्धसुश्रुतः "कफस्थानविभागेन यथासङ्ख्यं करोति हि। सततान्येद्युष्कत्र्याख्यचतुर्थकप्रलेपकान्। अहोरात्रादहोरात्रात् स्थानात् स्थानं प्रपद्यते। दोष आमाशयं प्राप्य करोति विषमज्वरम्"। अयमर्थः आमाशयोरःकण्ठशिरःसन्धयः पञ्च कफस्थानानि एषु तिष्ठन् दोषो यथासङ्ख्यं सततादीन् करोति। तत्र आमाशये स्थितो दोषः सततं करोति द्वौ कालौ, अहोरात्रे कालद्वये दोषप्रकोपात्। हृदये स्थितो दोष आमाशयमागत्य अन्येद्युष्कं करोति एककालं नैकस्मादेकस्मिन्नेवाहोरात्रे दोष आमाशयमागत्य अन्येद्युष्कं करोति। तत्र द्वौ दोषप्रकोपकालौ एकस्मिन् काले हृदये तिष्ठत्यपरस्मिन्नामाशय इति। कण्ठे स्थितो दोषोऽहोरात्राद् हृदयमायाति। तृतीये दिने आमाशयमागत्य स्वप्रकोपकाले तृतीयकं ज्वरं करोति एककालं न तु द्वौ कालौ स्वभावात्। एवमेव शिरःस्थितो दोषः अहोरात्रात् कण्ठमायाति ततः पुनरहोरात्राद् हृदयमायाति चतुर्थे दिने आमाशयमागत्य स्वप्रकोपकाले चतुर्थकं ज्वरं करोति एककालमत्र द्वौ कालौ स्वभावादेव। ननु दोषस्यागमनक्रमेण निजस्थानगमनक्रमात् कथं तृतीयचतुर्थदिवसयोर्व्वागमनम्। उच्यते। दोषो हि प्रकोपसमये वेगवत्तया लाघवात् स्वस्थानन्तु वेगादिन एव याति। यत आह "दोषः प्रकोपकाले हि वेगवत्त्वेन लाघवात्। वेगादेव पुनरयं स्वस्थानमधिगच्छति"। सन्धिषु स्थितः प्रलेपकं करोति। इत्ययमामाशयेऽपि सन्ति तेषु स्थितः प्रलेपकं सर्वदा करोति "निवृत्तः पुनरायाति विषमो नियते दिने। स्वभावः कारणं तत्र यस्मात्तं मुनिपुङ्गवाः"। स्वभावस्य कारणत्वे कफस्थानविभागनिरपेक्षा चतुर्थकादिविपर्य्यया अपि ज्वराः स्वस्वकाले प्रभवन्ति "अधिशेते यथा भूमिं बीजं काले

प्ररोहति। अधिशेते तथा धातून् दोषः काले प्रकुप्यति"। सुश्रुतोऽप्याह "स चापि विषमं देहं न कदाचित् प्रमुञ्चति। ग्लानिगौरवकार्श्येभ्यः स यस्मान्न प्रमुच्यते। वेगे तु समतिक्रान्ते गतोऽयमिति लक्ष्यते। धात्वन्तरेषु लीनत्वात् सौक्ष्म्यान्नैवोपलभ्यते"। द्विदोषोल्वणस्य तृतीयकस्य लक्षणमाह "कफपित्तात् त्रिकग्राही पृष्ठाद्वातकफात्मकः। वातपित्ताच्छिरोग्राही त्रिविधः स्यात् तृतीयकः"। त्रिकग्राही वेदनया त्रिकं गृह्णातीत्यर्थः। ननु कफपित्तात् त्रिकग्राही वेदनया त्रिकव्यापी त्रिकं तु वातस्थानं तत्कथं तद्गृह्णीत पित्तकफौ अन्यस्थानगत्वेन दुर्बलत्वात् दुर्बलौ च कथं वेगं कुरुतः, दोषाणां स्थाननियमः न तु कुपितानां तथा च सुश्रुतः "कुपितानां हि दोषाणां शरीरे परिधावताम्। यत्र सङ्गः खवैगुण्यात् व्याधिस्तत्रोपजायते"। एवमन्यस्थानगत्वेन चतुर्थको वाच्यः। वातकफात्मकः पृष्ठात् अथवा पृष्ठं व्याप्य भवतीत्यर्थः। "ल्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे च" पा० इत्यनेन पञ्चमी। कफोल्वणस्य वातोल्वणस्य चतुर्थकस्य लक्षणमाह "चतुर्थको दर्शयति प्रभावं द्विविधं ज्वरः। जङ्घाभ्यां श्लैष्मिकः पूर्वं शिरसोऽनिलसम्भवः। मध्यकायन्तु ग्लानि पूर्वं यस्तु स पित्तजः। विषमज्वर एवान्यश्चतुर्थकविपर्ययः"। श्लैष्मिकः श्लेष्मोल्वणः। तथा अनिलसम्भवो वातोल्वणः सन्ततादीनां त्रिदोषजत्वम्। यत उक्तं चरके "प्रायशः सन्निपातेन पञ्च प्रोक्ता विषमज्वराः" इति। प्रायशोपदस्वादेकदोषजा द्विदोषजा अपि भवन्तीति जेज्जटः। पूर्वं प्रथम जङ्घाभ्याम् अथवा जङ्घे व्याप्य पश्चात् सकलं शरीरं व्याप्नोति। एवमनिलजातः शिरसः पूर्वं अथवा शिरो व्याप्य सकलं शरीरं व्याप्नोतीत्यर्थः। "विषमज्वर एवान्यपार्श्व चतुर्थकविपर्ययः। अस्थिमज्जगतो दोषश्चातुर्थकविपर्ययम्। जायते भिषजां श्रेष्ठो विषमज्वर एव सः"। अन्यः सन्ततादिपञ्चकादपरः चातुर्थकविपर्ययाख्यो ज्वरः सोऽपि विषमज्वर एव वैद्येन ज्ञातव्यः। स किं भावस्य रूपमित्याह अस्थीत्यादि। तत्र चातुर्थकविपर्ययस्य लक्षणमाह "स मध्ये ज्वरयत्यह्नी आद्यन्ते च विमुञ्चति"। चतुर्थकविपर्ययः एतदुपलक्षणम् सन्ततादिविपर्ययोऽपि बोद्धव्यः। यथा अहोरात्रे द्वौ कालौ वर्जयित्वा देहं व्याप्याहोरात्रं तिष्ठति सततविपर्ययः। अहोरात्रे एकं च वर्जयित्वा देहं व्याप्याहोरात्रं तिष्ठति

अन्येद्युष्कविपर्ययः मध्ये एकं दिनं ज्वरयति आद्यन्ते च मुञ्चतीति तृतीयकविपर्ययः। एते विषमज्वरोपलक्षणाः अन्ये रात्रिज्वरादयोऽपि विषमज्वरा बोद्धव्याः यथा "समौ वातकफौ यस्य क्षीणपित्तस्य देहिनः। रात्रौ प्रायो ज्वरस्तस्य दिवा हीनकफस्य तु"। प्रायः बाहुल्येन। सन्ततादीनां शीतपूर्वत्वे दाहपूर्वत्वे च हेतुमाह "त्वक्स्थौ श्लेष्मानिलौ शीतमादौ जनयतो ज्वरम्। तयोः प्रशान्तयोः पित्तमन्ते दाहं करोति च"। शीतं शीतसहितम्। प्रशान्तयोः प्रशान्तवेगयोः अन्ते अभ्यन्तरे। "करोत्यादौ तथा पित्तं त्वक्स्थं दाहमतीव च। तस्मिन् प्रशान्ते त्वितरौ कुरुतः शीतमन्ततः"। अन्ततः हस्तपादादिषु। शीतादिदाहादिज्वरयोः त्रिदोषजत्वमाह "द्वावेतौ दाहशीतादिज्वरौ संसर्गजौ स्मृतौ। दाहपूर्वस्तयोः कष्टः सुखसाध्यतमोऽपरः"। संसर्गजौ सान्निपातिकौ। कष्टः कष्टसाध्यः। विषमज्वरविशेषमाह "विदग्धेऽन्नरसे देहे श्लेष्मपित्ते व्यवस्थिते। तेनार्द्धं शीतलं देहमर्द्धमुष्णं प्रजायते"। अन्नरसे विदग्धे आहाररसे एव दुष्टे, देहे श्लेष्मपित्ते व्यवस्थिते दुष्टे स्थिते। तेन हेतुना शीतलं कफेन उष्णं पित्तेन, अर्द्धत्वं चार्द्धनारीश्वराकारेण नरसिंहाकारेण वा। "काये दुष्टं यदा पित्तं श्लेष्मा चान्ते व्यवस्थितः। तेनोष्णत्वं शरीरस्य शीतत्वं हस्तपादयोः"। अन्ते हस्तपादादौ "काये श्लेष्मा यदा दुष्टः पित्तं चान्ते व्यवस्थितम्। शीतत्वं तेन गात्राणामुष्णत्वं हस्तपादयोः"। विषमज्वरविशेषस्य प्रलेपकस्य लक्षणमाह "प्रलिम्पन्निव गात्राणि घर्मेण गौरवेण च। मन्दज्वरविलेपी च स शीतः स्यात् प्रलेपकः"। गौरवस्य उपचयेन। मन्दज्वरविलेपी मन्दवेगस्य विलेपः यस्य सोऽस्यास्तीति मन्दज्वरविलेपी। अयं विषमज्वरः। तथा च सुश्रुतः "प्रलेपकाख्यो विषमः प्रायशः क्षयशोषिणाम्। ज्वराश्च विषमाः सर्वे प्रायः श्लेष्माशोषिणाम्"।

विषमनयन पु० विषमाणि अयुग्मानि त्रीणि नयनान्यस्य। त्रिनेत्रे शिवे। विषमनेत्रादयोऽप्यत्र।

विषमर्द्दनी स्त्री विषं मर्दयति मृद–ल्यु ङीप्। गन्धनाकुल्याम्। भावप्र० च। विषमर्द्दनिकाप्यत्र राजनि०।

विषमस्थ त्रि० विषमे स्थाने दुर्गे वा तिष्ठति स्था–क। १ दुर्गस्थाने २ सङ्कटस्थे ३ दुःखावस्थिते च।

विषमशिष्ट न० विषम शिष्ट शासनम् । अनुचितशासने ।

विषमायुध पु० विषमाणि अयुग्मानि पञ्च आयुधानि वाणा यस्य । पञ्चशरे कामे हला० विषमेष्वादयोऽप्यत्र । [राजनि०

विषमुष्टि पु० विष मुष्णाति मुष–क्तिच् । क्षुपभेदे (विषदोडि)

विषमृत्यु पु० विषात् विषदर्शनात् मृत्युरस्य । चकोरपक्षे शब्दा०

विषय पु० वि-षिन्वन्ति आश्रयतया विषयिणं निबध्नन्ति स्वबध्नन्ति वा वि+षि–अच् । इन्द्रियगोचरे रूपादौ २देशे च अमरः । ३भोगसाधने "विषयो द्रव्यगुणादिस्तु श्रद्धायत्नान्त इटाश्रुत" । "विश्वाङ्गादिर्विषयो मत" । "प्राण्यादिस्तु सर्वाशायुपर्यन्तो विषयो मत" भाषा० । "अत्र विषयः भोगसाधन सर्वमेव हि कार्यमदृष्टाधीन यत् कार्यं यददृष्टाधीन तत् तदुपभोग साक्षात्परम्परया जनयत्येव न हि बीजमयो सत्ताख्या विना कश्चिदुत्पत्तिरस्ति तत्र द्रव्यगुणादि श्रद्धायत्नान्त सर्वमेव विषया भवतीत्यर्थ " सि० मुक्ता० । "विषिण्वन्ति विषयिण बध्नन्ति स्वेन रूपेण निरूपणीयं कुर्वन्तीति विषया पृथिव्यादय सुखादयश्च यथा दीनामविषयाश्च तन्मात्रलक्षणा योगिनामूर्ध्वस्रोतसां च विषया " सांख्य०त० कौ० । ४नित्यसेवित अमर । ५अध्यक्षे ६ग्रामे च शब्दरत्ना० । ७कान्तादौ दत्तभाष्य शब्दरत्ना० ८नियामके "विषयो हि नि मेवार्थ मनोतिवक्ष्यार्थः । विशेषेण सिनोतीति विषयो इतो नियामक भट्टका० । ९आरोपाश्रय "आरोपाश्रया व यत्रोक्ता विषया विषयो तथा । विषयन्त्रत इत्याद्य । स च्यात् साध्यवसानिका" आलङ्ग० । १०विचाराङ्गवाक्ये अधिकरणावयवभेदे "विषयो विषयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरम् । निर्णयश्चेति सिद्धान्तः शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतम्" मीमांसा० । [मेदि० ।

विषयाज्ञान न० विषयाणां न ज्ञानं यत्र । तन्द्रायां मृ रा

विषयिन् न० विषयोऽस्त्यस्य इनि । १ज्ञाने विषया यस्य तस्यैव" भाषा० २इन्द्रिये च । ३विषय सक्ते त्रि० मेदि० । ४राज्ञि ५कामदेवे पु० मे द० । विषयिणो भाव तल् । विषयिता ज्ञानानन्द विषयनिरूपित पदार्थभेद स्वरूप सम्बन्धभेदे च स्त्री । सा च त्रिविधा विशेष्यनिरूपिता विशेष्यिता विशेषणनिरूपिता प्रकारिता संसर्गनिरूपिता संसर्गता इति गदाधरादय । गदाधरमते विषयितैव प्र तबन्धकतावच्छेदिका । जगदीशमते विषयतैवेति भेद ।

विषरूपा स्त्री विष सूक्ष्मविष रूपयति अतिक्रामति रूप–क । अतिविषायाम् (आतइच) राजनि० । [राजनि०

विषलता स्त्री विष व्याप्तौ अच कर्म० । इन्द्रवारुण्याम् ।

विषविद्या स्त्री विषाय न बहुत्वे विद्या । विषमन्त्रज्ञाने

विषविधि पु० दिव्यभेदे दिव्यशब्दे ३५८८ पृ० दृश्यम् ।

विषवैद्य पु० विषे विषापहार वैद्यो विकल्पक । विषमन्त्र विद्यायुत अमर । [राजनि० ।

विषशालूक पु० विषस्य स्थानस्य शालूक । पद्मकन्दे

विषशृङ्गिन् पु० विष शृङ्गमस्त्यस्य इनि । भृङ्गरोले शब्दा० । [हेमच० स्त्रियां ङीप् ।

विषसूचक पु स्त्री० विष सूचक ज्ञापकमस्य । चकोरपक्षे

विषसृक्क न् पु० विषं सृक्के यस्य । भृङ्गराजे त्रिका० ।

विषहन्त्री स्त्री विष हन्ति हन तृच् ङीप् । १निर्विषायाम् राजनि० । २विषहारके त्रि० ।

विषहरी स्त्री विष हरति हृ–अच् गौरा० ङीप् । १मनसा देव्यां शब्दच० । २विद्याभेदे तन्त्रसा० [राजनि० ।

विषहा स्त्री विष हन्ति हन–ड । देवदालीलतायाम् रा

विषा स्त्री विषं सविषमिव भाययति भाषयत्यथ अच् । (आतइच) १अतिविषायाम् अमरः २वृत्तौ च उणादि०

विषाग्र न० विष–वा० कानच । १पशुशृङ्गे २हस्तिदन्ते ३कुष्ठौषधे मे द० । ४वराहदन्ते हेमच० ५क्षारकाकोल्याम् ६ध्वजदङ्ग्रा स्त्री मेदि० गौरा० ङीप् । सा च ७दृ श कान्तौ स्त्री राजनि० । दान्तित्यां स्त्री शब्दच०

विषाणिका स्त्री विषाणमस्त्यस्या ठन् । १मेषशृङ्ग्याम् (माडर सिङ्गा) रत्नमा० । २कर्कटशृङ्ग्याम् ३आवर्त क्यां ४सातलायां राजनि० ।

विषाणिन् पु० विषाणमस्त्यस्य इनि । १वृषे हस्तिनि २गण्डार च अमर । ३शृङ्गा टके ४ऋषभौषधे च पु० राजनि० ।

विषाद पु० वि+षद–घञ् । १अवसादे हेमच० २जडताय च ।

विषादनी स्त्री विषाय नाशकत्वे अदनीति अद–ल्युट । पत्र शोषतायाम् राजनि० । [२विषहर त्रि० ।

विषान्तक पु० विषस्यान्तक इव । १शिव हेमच० ६त० ।

विषापहा स्त्री विषमपहन्ति अप+हन–ड । १शुष्कशृङ्ग्याम् राजनि० । २इन्द्रवारुण्यां ३निर्विषायां राजनि० । ४नागदमन्यां भावप्र० । ५अर्कमूलायाम् (ईशरमूल) ६वृषकर्णिकायां रत्नमा० । [ङीप् ।

विषार पु स्त्री० विषमृच्छति ऋ–अण् । सर्पे शब्दच० स्त्रियां

विषाराति पु० ६त० । १कृष्णधुस्तूरे राजनि० । २विष नाशके च ।

विषारि पु॰ ६त॰ । १घृतकरञ्जे २महाचञ्चुशाके च राजनि॰

विषास्य पु॰ विषमास्ये यस्य । १सर्पे शब्दच॰ विषाभ्रकादयो- ऽप्यत्र । विषाक्तमिवास्यमस्याः । २भल्लातके स्त्री शब्दच॰।

विषु अव्य॰ विष-कु । १साम्ये भरतः । २नानारूपे रामाश्रमः

विषुव न॰ विषु दिनरात्रोः साम्यं वाति वा-क । १सम रात्रिदिनकाले अमरः । अयनांशक्रमणे २रवेः तुला- मेषराशिसङ्क्रान्तिभेदे च

"मृगकर्कटसङ्क्रान्ती द्वे तूदग्दक्षिणायने । विषुवती तुलामेषे गोलमध्ये तथापरा" ज्यो॰त॰। "भचक्रनाभौ विषुवद्द्वितयं समसूत्रगम । अयनद्वितयं चैव चतस्रः प्रथितास्तु ताः" सू॰ सि॰ । "भचक्रनाभौ भगोलस्य ध्रुवद्वयाभ्यां तुल्यान्तरेण मध्यभागे विषुवद्द्वितयं समसू- त्रग परस्पर व्यासस्रूत्रान्तरित सूत्रमध्ये विषुवद्वृत्त स्थानात् तद्वृत्ते क्रान्तिवृत्तभागौ यौ लग्नौ तौ क्रमेण पूर्वापरौ विषुवत्सञ्ज्ञौ मेषतुलाद्यौ चेत्यर्थः" रङ्ग॰ कालभेदे विषुवत्क्रमणपरत्वाद्भेद अयनसंक्रान्तिशब्दे दर्शित वृत्तान्यमुत्तानुसृत्य कालभेदे विषुवारम्भणाद्युक्तं यथा "मेषसङ्क्रमत पूर्वं पश्चात्तरादिनान्तरे । प्राति- लोम्येन साम्येन विषुवारम्भणं भवेत् । त्रयोदशदिने सौरे चैत्रे सप्ततिथौ १५२०शके । विषुवारम्भणं तत्र सम मान दिवानिशोः । ततः प्रतिदिनं वेला सपादत्रिपला- त्मिका । वर्द्धते मेषविश्वांशपर्य्यन्तं स्थूलमार्गतः । वृषाद्यभान्तपर्य्यन्तं पादोनत्रिपलात्मिका । ताद्दशा- र्द्रपर्य्यन्तं पलैकप्रमिता मता । तत कर्कटविश्वांश पर्य्यन्तं प्रत्यहक्रमात् । सपादपलमानेन वेला तु त्रुटति निश्चितम् । तादृग्भाद्रान्तपर्य्यन्तं पादोनत्रि- पलात्मिका । दिवामानं दशकृष्टैकदला रात्रेः प्रमा- णकम् । वैशाखादौ दिवामान रात्रिमानं तुलादिषु । षट्पञ्चिद्दषटानेव ततः स्यात् द्वादशांशके । पुनस्तद्वत् सरांस्तद्वत् तत एकादशाह्निके" । [विषुवच्छब्दार्थे ।

विषुवत् न॰विषु साम्य दिवानिशोरस्त्यत्र मतुप् मस्य वः ।

विषौषधी स्त्री ६त॰ । नागदन्त्याम् रत्नमा॰ ।

विष्क हिंसायां चु॰ आ॰सक॰ सेट् । विष्कयते अविविष्कत दर्शने उभ॰ सेट् । विष्कयति ते अविविष्कत् त ।

विष्कम्भ पु॰ वि+स्कन्भ-अच् । ज्योतिषोक्ते सप्तविंशतियोग- मध्ये प्रथमे १योगे ज्यो॰त॰ २विस्तारे ३प्रतिबन्धे ४द्रव्य- कल्पनादृष्टिरोधे "अर्थोपक्षेपका पञ्च विष्कम्भकप्रवेशकौ । चूलिकाङ्कावतारोऽथ स्यादङ्कमुखमित्यपि । वृत्तवर्त्तिष्य- माणानां कथांशानां निदर्शकः । संक्षिप्तार्थस्तु विष्कम्भ आदावङ्कस्य दर्शितः । मध्येन मध्यमाभ्यां वा पात्राभ्यां सम्प्रयोजितः । शुद्धः स्यात् स तु सङ्कीर्णो नीचमध्यम कल्पित" सा॰द॰ । ५योगिनां बन्धभेदे मेदि॰ ६वृक्षे अजयः ७अर्गलभेदे अमर, ८कोष्ठकादौ च भरतः । ९पर्वतभेदे विपुलशब्दे दृश्यम् ।

विष्कल पुंस्त्री॰ विषं विष्ठां कलयति कलि-अण् पृषो॰ । ग्राम्यशूकरे राजनि॰ स्त्रियां ङीष् ।

विष्किर पुंस्त्री॰ विकिरति वि+कृ-क सुट् च । १विहगे अमरः स्त्रियां ङीष् । २विहगभेदे भावप्र॰ "वर्त्त- कालावविकिरकपिञ्जलकतित्तिराः । कुलिङ्गकुक्कुटा- द्याश्च विष्किराः समुदाहृताः । विकीर्य्य भक्षयन्त्येते यस्मात्तस्माद्धि विष्किराः । कपिञ्जल इति प्रोक्तः कथितो गौरतित्तिरः । कुलिङ्गः (चटक) इति लोके । "वि- ष्किरा मधुराः शीताः कषायाः कटुपाकिनः । बल्या वृष्यास्त्रिदोषघ्नाः पथ्यास्ते लघवः स्मृताः" ।

विष्टप न॰ विष-कपन् तुट् च । भुवने अमर ।

विष्टब्ध त्रि॰ वि+स्तन्भ-क्त । प्रतिबद्धे अवरुद्धे

विष्टम्भ पु॰ वि+स्तन्भ-घञ् । १प्रतिबन्धे २आनाहे रोग- भेदे च आनाहशब्दे ७२८ पृ॰ दृश्यम् । [जनके च ।

विष्टम्भिन् त्रि॰वि+स्तन्भ-णिनि । १प्रतिबन्धके २रोगविशेष-

विष्टर पु॰ वि+स्तृ-अप् षत्वम् । "ऊर्द्धकेशो भवेद्ब्रह्मा लम्बकेशस्तु विष्टरः" इति "पाद्यावर्त्तस्तु विष्टर" इति च सूत्रकृत् दर्शितः १आसनभेदे २आसनमात्रे ३वृक्षे ४कुशमुष्टौ च अमर. । [विष्णौ अमर ।

विष्टरश्रवस् पु॰ विष्टर॰ कुशमुष्टिरिव श्रवसी कर्णौ यस्य ।

विष्टरुहा स्त्री विष्टा भूमौ प्रविष्टा सती रोहति रुह-क । श्वेतकेतक्यां राजनि॰ । [शब्दे २८१८ पृ॰ दृश्यम् ।

विष्टार पु॰ वि+स्तृ-घञ् षत्वम् । पङ्क्तिच्छन्दोभेदे छन्दः-

विष्टि स्त्री विष-क्तिन् क्तिच् वा । वेतनं विना भारादिव- हनरूपे १कर्मणि अमर । २वेतने ३कर्मणि ४वर्षणे ५तिथ्यर्द्धात्मककरणमध्ये सप्तमे करणे विश्व । भद्राशब्दे ४६२७पृ॰ दृश्यम् । ६प्रेषणे हेमच॰ ७कर्मकरे भृत्ये ८वेतनं विना कर्मकरे च त्रि॰ मेदि॰ ।

विष्ठल न॰विप्रकृष्टं स्थलम् प्रा॰स॰ षत्वम् । दूरस्थस्थाने त्रि॰बौ॰

विष्ठा स्त्री विविधं तिष्ठति स्था-क षत्वम् । १उदर मध्यमाशा २पुरीषे अमरः ।

विष्णु पु॰ विष-व्यापने नुक् । १व्यापके परमेश्वरे अमरः

"यस्मात् विश्वमिदं सर्वं तस्य शक्त्या महात्मनः । तस्मा-देवोच्यते विष्णुर्विशधातोः प्रवेशनात्" इत्युक्तेः विश-प्रवेशे नु इत्यपि बोध्यम् । २वह्नौ ३शुक्ले ४श्रवणदेवताया भवान्ति । ५धर्मशास्त्रकारके मुनिभेदे च "मन्वत्रिवि-ष्णुहारीते"ति याज्ञ० ६तद्दैवते श्रवणनक्षत्रे ज्यो०त० ।

विष्णुकन्द पु० विष्णुप्रियः कन्दः शा०त० । मूलभेदे राजनि० ।

विष्णुक्रान्ता स्त्री ३त० विष्णुस्तद्वर्णं क्रान्तो वा यया । अ-पराजितायाम् अमरः तस्याः विष्णुतुल्यवर्णत्वात् विष्णु-परिक्रमणत्वाच्च तथात्वम् ।

विष्णुगुप्त पु० १चाणक्ये मुनौ न्यायमेव शार्ङ्ग्यायनत्वेन पक्षिलत्वेन प्रसिद्धे त्रिका०। ३त०। विष्णुना गुप्ते कन्यादौ २देवादौ ३कन्दभेदे राजनि० ।

विष्णुतैल न० वैद्यकप्रसिद्धे तैलभेदे तच्च द्विविधं स्वल्प-बृहद्भेदात् 'तत्तैलपाकप्रकार' भैषज्यरत्ना० उक्तो यथा तत्र स्वल्पविष्णुतैलम् "शालपर्णी पृश्निपर्णी बलागोर-क्षतण्डुलाः । एरण्डस्य च मूलानि बृहत्यौ पूतिकस्य च । मत्तावरी सहचरी पचेत्तैः पलोन्मितैः । तैलप्रस्थ पयोदत्वा गव्यं चाऽऽज चतुर्गुणम् । अस्य तैलस्य पक्वस्य शृणु वीर्यमतः परम् । वातार्तो भग्नगात्रस्तु पीत्वा द्रुतमनुव्रजेत् । हृत्पार्श्वशूले वाताख्ये गलगण्डे ऽर्दिते तथा । शर्कराश्मरिगण्डत्वकामवातादिभेदक । पौरुषेन्द्रियेऽन्यवृद्धौ च जराजर्जरिते हितम् । स्त्रीणा-मप्रजरोगाणां गर्भस्थितिकरं परम् । एतद्द्वार तैलं विष्णुना परिकीर्त्तितम्" । तण्डुल गोरक्षतण्डुल । बृहत्यौ कण्टकार्यौ ॥ पूतिकं माटाकरञ्जं । सहचरी झिण्टी । अत्र क्वाथान्तराभावात् नीरस्य चतु-र्गुणस्य च कश्चिद्दाति । "द्रवसीरमाद्रत्ये पाको सर्वैरितः क्वचित् । तत्र चतुर्गुणं तत्र वीर्याधानार्थ-मावदेत्" इति परिभाषावचनात् । क्वचिदिति पाठात् क्वाथान्तररहिते कल्कक्षीरादिकथिततैलादिपाके प्राधान्य न तु सर्वत्र । "शतावरीचन्दनकुष्ठमांसीवराकल्क मांसी शटी चोरक...

...रकम् । ...शैलेय...ण्डादिकम् । ...पर्यन्तं विष्णुतैलादिकं" । अथ बृहद्विष्णुतैलम् "सहचरपद्मकमुस्ता ...मौ शटी । ...मोरकालोनी ...मधुयष्टिका । मधूरिका ...देवदारु ...शैलेयम् । मांसी ... कुष्ठं ... चन्दनमेलनम् । ... मांसपत्र-

कुसुमम् । पर्णी कुन्दुरु चोटिका ग्रन्थिकश्च नखी तथा । एतेषा पालिकैर्भागैस्तैलस्यापि तथाढकम् । शतावरी रसतम दुग्धश्चापि सम भवेत् । विष्णुतैलमर श्रेष्ठं सर्ववातविकारनुत् । ऊर्द्ध्ववाते ह्यधोवाते कफपित्तहृ एव च । शिरोमध्यगता ये च मन्यास्तम्भे गलग्रहे । यस्य शुष्यति चैकाङ्ग गतिर्यस्य च विह्वला । ये वात प्रभवा रोगा ये च पित्तसमुद्भवाः । सर्वांस्तान्नाशयत्याशु सूर्यस्तम इवोदितः" ।

विष्णुदेवत(त्य) त्रि० विष्णुर्दैवत(त्य) यस्य । विष्णुदेवताके द्रव्यादौ, "दद्यन्तु सर्वेत्र यदसूर्ज्ञं द्विजात्तमाः । तज्ज्ञेय विष्णुदैवत्यं सर्वं वा विष्णुदेवतम्" शु० त० विष्णु० । २श्रवणनक्षत्रे च ।

विष्णुधर्म पु० विष्णूपासनायोग्यो धर्मः शाक० । विष्णूपा-सनोचिते १नियमभेदे उपचारात् तत्प्रतिपादके २ग्रन्थे च

विष्णुधर्मोत्तर न० विष्णुधर्म उत्तरः प्रधानः वर्ण्यत्वेन यस्य । संहिताभेदे ।

विष्णुपद न० विष्णोः पदमिव व्यापकत्वात् । १आकाशे अ-मर । ६त० । २क्षीराब्धौ मेदि० ३पद्मे च हेमच० ४विष्णोश्चरणे कर्म० । ५विष्णुरूपस्थाने च "तद्विष्णोः परमं पदम्" ऋ० विष्णुसूक्तम् ।

विष्णुपदी स्त्री० विष्णुपदं कारणत्वेनास्त्यस्याः अच् गौरा० ङीष् । १गङ्गायाम् "निर्गता विष्णुपादाब्जात् तेन विष्णुपदी स्मृता" गङ्गास्त० म०८अ० । २वृषसिंहवृश्चिक-कुम्भराशौ रवेः संक्रान्तौ च । "वृषवृश्चिककुम्भेषु सिंहे विष्णुपदी स्मृता" "पुण्यायां विष्णुपद्याञ्च प्राक्पश्चादपि षोडश" ज्यो०त० । "अयने कोटिगुणितं लक्षं विष्णुपदीषु च" वि०त० "तदन्तरेषु संक्रान्तिद्वितयं द्वितयं पुनः । मेषान्तर्यात् य सक्रान्तिरियं विष्णुपदीत्यम्" सू०सि० । "तदन्तरेषु विषुवायनान्तरालेषु । चक्रान्तराख्या प्रथ-मस्थाने स्रशाब्द बहुवचनम् । संक्रान्तिद्वितयं द्वितयं कुम्भराश्यादिभागे चक्रापायभ्रमणं चारदयं भवति तदन्तराले राश्यादिभागौ द्वौ भवत इत्यर्थः । तथा हि मेषाद्यविषुवत्क्रान्त्यायनयोरन्तराले वृषमिथुनयोर्द्वौ । कर्कटकयोरन्तराले सिंहकन्ययोर्द्वौ । तुलामकरयोर-न्तराले वृश्चिकधनुषोर्द्वौ । मकरमेषयोरन्तराले कुम्भ-मीनयोर्द्वौ इति । एवं विषुवमन्तरं चक्रमध्यमन्तर-मयनं, तदन्तरं संक्रान्तिद्वयं तदन्तरं विषुवमन्तरं संक्रान्तिद्वयमन्तरमयनमित्यादि, पौन:पुन्येन

चैवमित्यर्थः । संक्रान्तिद्वयमध्ये प्रथमसंक्रान्तौ विशेषमाह । नैरन्तर्यादिति । निरन्तरतया सम्भूतायाः संक्रान्तेः मकरादिविष्णुपदीद्वयं तदन्तराल इत्यर्थः" रघु०

**विष्णुपुराण** न० व्यासप्रणीते महापुराणभेदे तत्प्रतिपाद्यविषयाश्च वृहन्नारदीये ८४ अ० उक्ता यथा

"शृणु वत्स ! प्रवक्ष्यामि पुराणं वैष्णवं महत् । त्रयोविंशतिसाहस्रं सर्वपातकनाशनम् । यत्रादिभागे निर्दिष्टाः षडंशाः शक्तृजेन ह । मैत्रेयायादिमे तत्र पुराणस्यावतारिका" । तत्र प्रथमभागस्य प्रथमांशे "आदिकारणसर्गश्च देवादीनाञ्च सम्भवः । समुद्रमथनाख्यानं दक्षादीनां कथान्वयः । ध्रुवस्य चरितं चैव पृथोश्चरितमेव च । प्राचेतसं तथाख्यानं प्रह्लादस्य कथानकम् । पृथुराज्याधिकाराख्यः प्रथमोंऽश इतीरितः । पातालनरकाख्यानं सप्तसर्गनिरूपणम् । सूर्यादिचारकथनं पृथग्लक्षणसंगतम् । चरितं भरतस्याथ मुक्तिमार्गनिदर्शनम् । निदाघऋतुसंवादो द्वितीयोंऽश उदाहृतः" । प्रथमभागस्य तृतीयांशे "मन्वन्तरसमाख्यानं वेदव्यासावतारकम् । नरकोद्धारकं कर्म गदितञ्च ततः परम् । सगरस्यौर्वसंवादे सर्वधर्मनिरूपणम् । श्राद्धकल्पं तथोद्दिष्टं वर्णाश्रमनिबन्धने । सदाचारश्च कथितो मायामोहकथा ततः । तृतीयोंऽशोऽयमुदितः सर्वपापप्रणाशनः" । प्रथमभागस्य चतुर्थांशे "सूर्यवंशकथा पुण्या सोमवंशानुकीर्त्तनम् । चतुर्थेऽंशे मुनिश्रेष्ठ ! नानाराजकथाचितम्" । प्रथमभागस्य पञ्चमांशे "कृष्णावतारसम्प्रश्नो गोकुलीया कथा ततः । पूतनादिवधो बाल्ये कौमारेऽघादिहिंसनम् । कैशोरे कंसहननं माथुरं चरितं तथा । ततस्तु यौवने प्रोक्ता लीला द्वारवतीभवा । सर्वदैत्यवधो यत्र विवाहाश्च पृथग्विधाः । यत्र स्थित्वा जगन्नाथः कृष्णो योगेश्वरेश्वरः । भूभारहरणं चक्रे परस्वहननादिभिः । अष्टावक्रीयमाख्यानं पञ्चमोंऽश इतीरितः" । प्रथमभागस्य षष्ठांशे "कलिजं चरितं प्रोक्तं चातुर्विध्यं लयस्य च । ब्रह्मज्ञानसमुद्देशः खाण्डिक्यस्य निरूपितः । केशिध्वजेन चेत्येष षष्ठोंऽशः परिकीर्त्तितः" । अत द्वितीयभागे "अतःपरन्तु सूतेन शौनकादिभिरादरात् । पृष्टेन चोदिताः शश्वद्विष्णुधर्मोत्तराह्वयाः । नानाधर्मकथाः पुण्या व्रतानि नियमा यमाः । धर्मशास्त्रं चार्थशास्त्रं वेदान्तं ज्योतिषं तथा । वंशाख्यानं प्रकरणात् स्तोत्राणि मनवस्तथा । नानाविद्याश्रयाः प्रोक्ताः सर्वलोकोपकारकाः । एतद्विष्णुपुराणं वै सर्वशास्त्रार्थसंग्रहः" तत्फलश्रुतिः "वाराहकल्पवृत्तान्तं व्यासेन कथितं त्विह । यो नरः पठते भक्त्या यः शृणोति च सादरम् । तावुभौ विष्णुलोकं हि व्रजेतां भुक्तभोगकौ । तल्लिखित्वा च यो दद्यादाषाढ्यां घृतधेनुना । सहितं विष्णुभक्ताय पुराणार्थविदे द्विज ! । स याति वैष्णवं धाम विमानेनार्कवर्चसा । यश्च विष्णुपुराणस्य समनुक्रमणीं द्विज ! । कथयेच्छृणुयाद्वापि स पुराणफलं लभेत्" ।

**विष्णुमाया** स्त्री ६त० । विष्णोः परमेश्वरस्य माया । १अघटनघटनपटीयस्याम् ईश्वराविद्यायाम् २तदधिष्ठात्र्यां दुर्गायाञ्च ।

**विष्णुयशस** पु० कल्किपितरि कल्किपु० ।

**विष्णुरथ** पु० विष्णोः रथ इव गतिहेतुत्वात् । १गरुडे अमरः । ६त० । २विष्णो रथे च ।

**विष्णुरात** पु० विष्णुना रातः विष्णुर्वा रातो रक्षकोऽस्य रा-क्त न वा । परीक्षिद्राज्ञि स हि गर्भस्थ एव अश्वत्थामास्त्रेण दग्धो मृतः सन् भगवता विष्णुना पुनर्जीवितः तत्कथा भा० आश्व० ७० अध्याये । तन्नामनिरुक्तिः भाग० १।१२ अ० यथा

"दैवेनाप्रतिघातेन शुक्ले (कुले) संस्थामुपेयुषि । रातो वोऽनुग्रहार्थाय विष्णुना प्रभविष्णुना । तस्मान्नाम्ना विष्णुरातो लोके ख्यातिं गमिष्यति" ।

**विष्णुवल्लभा** स्त्री ६त० । १लक्ष्म्याम् राजनि० २अग्निशिखाख्ये च मेदि० । ३तुलस्याम् ।

**विष्णुवाहन** पु० विष्णुं वाहयति आकाशादौ गमयति वह-णिच्-ल्यु । गरुडे हेमच० ।

**विष्णुवाह्य** पु० विष्णुर्वाह्योऽस्य । गरुडे शब्दच० ।

**विष्फार** पु० वि+स्फुर-णिच्-घञ् वा षत्वम् । धनुर्ज्याकर्षणजे शब्दे अमरः ।

**विष्व** त्रि० विशेषेण स्वः वि+स्व । हिंसके अमरः ।

**विष्वक्सेनप्रिया** स्त्री ६त० । १वाराहीकन्दे (चावर आलु) २वाराह्याम् अमरः ।

**विष्वदन** न० वि+अद-ल्युट् षत्वम् । भोजने अमरः ।

**विष्वाण** पु० वि+स्वन-घञ् षत्वम् । भोजने हेमच० ।

**विस** न० विस+क । मृणाले अमरः । कमलमूले ।

**विस** क्षेपे दिवा० पर० सक० सेट् । विस्यति अविसीत् ।

**विसंवाद** पु० वि+सम्+वद–घञ्। १विप्रलम्भे अमरः। २वचने अन्यथा स्थितस्य वस्तुनोऽन्यथा कथनादौ च।

**विसकुसुम** न० विषयुक्तं कुसुमम्। पद्मे राजनि०।

**विसङ्कट** पु० विशिष्टः सङ्कटो यस्मात्। १सिंहे शब्दच० २इङ्गुदीवृक्षे च राजनि०। [समूहे च त्रिका०।

**विसनाभि** स्त्री विसं नाभिरिव यस्याः। १पद्मिन्याम् २पद्म०

**विसर** पु० वि+सृ–अप्। १समूहे अमरः। २विस्तारे च मेदि०

**विसर्ग** पु० वि+सृज–घञ्। १दाने २त्यागे ३मलत्यागे ४विसर्जनीयाख्ये ५वर्णभेदे ६सूर्य्यस्यायनभेदे ७मोक्षे हला०। ८प्रलये ९विशेषसृष्टौ शब्दरत्ना० "विश्वसर्गविसर्गादिनवलक्षणलक्षितम्" श्रीधरः।

**विसर्जन** न० वि+सृज–ल्युट्। १दाने अमरः २त्यागे च। वि+सृज–णिच् ल्युट्। ३प्रेरणे मेदि०।

**वि(वी)सर्प** पु० वि+सृप–घञ् वा दीर्घः। रोगभेदे तल्लक्षणादि भावप्र० उक्तं यथा तत्र विसर्पविस्फोटनिदानं संख्यां निरुक्तिञ्चाह "लवणाम्लकटूष्णादिसेवनाद्दोषकोपतः। विसर्पः सप्तधा ज्ञेयः सर्वतः परिसर्पणात्"। आदिशब्दाद्वारकोलकुलत्थमाषभल्लातकीप्रभृतीनां ग्रहणम्। सप्तधात्वं विवृणोति "वातिकः पैत्तिकश्चैव कफजः सान्निपातिकः। चत्वार एते वीसर्पा वक्ष्यन्ते द्वन्द्वजास्त्रयः। आग्नेयो वातपित्ताभ्यां ग्रन्थ्याख्यः कफवातजः। यस्तु कर्दमको घोरः स पित्तकफसम्भवः"। विसर्पदोषदूष्याणि संख्याञ्चाह "रक्तं लसीकात्वङ्मांसं दूष्यं दोषास्त्रयो मलाः। विसर्पाणां समुत्पत्तौ हेतवः सप्त धातवः"। त्रयो मलाः वातपित्तकफाः दोषाः दूषका इत्यर्थः। अन्यथा दोषाणां दूष्यत्र पुनरुक्तिदोषो जायते। वातिकस्य लक्षणमाह "तत्र वातात्परीसर्पो वातज्वरसमव्यथः। शोफस्फुरण-निस्तोदभेदायामार्त्तिहर्षवान्"। परीसर्पो विसर्पः। वातज्वरसमव्यथः शिरोरुग्दाहोदरशूलादियुक्तः। भेदः विदारणेनेव व्यथा। आयामः आकर्षणेन व्यथा। पैत्तिकमाह "पित्ताद्द्रुतगतिः पित्तज्वरलिङ्गोऽतिलोहितः"। द्रुतगतिः शीघ्रप्रसरणशीलः। अथ श्लैष्मिकमाह "कफात्कण्डूयुतः स्निग्धः कफज्वरसमानरुक्"। सान्निपातिकमाह "सन्निपातसमुत्थश्च सर्वरूपसमन्वितः"। वातपैत्तिकमाह "वातपित्ताज्ज्वरच्छर्दिमूर्च्छातीसारतृड्भ्रमैः। अस्थिभेदोऽग्निसदनतमकारोचकैर्युतः। करोति सर्वमङ्गञ्च दीप्ताङ्गारावकीर्णवत्। यं यं देशं विसर्पश्च विसर्पति भवेत् स सः। शान्ताङ्गारासितो नीलो रक्तो वा स्फूयतेऽचिरात्। अग्निदग्ध इव स्फोटैः शीघ्रगत्वाद्द्रुतञ्च सः। मर्मानुसारी वीसर्पः स्याद्वातोऽतिबलस्ततः। व्यथेताङ्गं हरेत् संज्ञां निद्राञ्च श्वासमीरयेत्। हिक्काञ्च स गतोऽवस्थामीदृशीं लभते नरः। क्वचिच्छर्मारतिग्रस्तो भूमिशय्यासनादिषु। चेष्टमानस्ततः क्लिष्टो मनोदेहश्रमोद्भवाम्। दुःप्रबोधोऽश्नुते निद्रां सोऽग्निवीसर्प उच्यते"। स्फोटैः स्फूयत इत्यन्वयः। "मर्मानुसारी" मर्माणि हृदयानुसारी हरेत् विसर्प इत्यन्वयः हिक्कां हिक्काम् ईरयेत् उपर्युपरि प्रेरयेत्। मनोदेहश्रमजां निद्रां मरणरूपाम्। अश्नुते प्राप्नोति। वातश्लैष्मिकं ग्रन्थिविसर्पमाह "कफेन रुद्धः पवनो भित्त्वा तं बहुधा कफम्। रक्तं वा वृद्धरक्तस्य त्वक्सिरास्नायुमांसगम्। दूषयित्वा तु दीर्घाणुवृत्तस्थूलखरात्मनाम्। ग्रन्थीनां कुरुते मालां रक्तानां तीव्ररुग्ज्वराम्। श्वासकासातिसारास्यशोषहिक्कावमिभ्रमैः। मोहवैवर्ण्यमूर्च्छाङ्गभङ्गाग्निसदनैर्युतः। इत्ययं ग्रन्थिवीसर्पो वातश्लेष्मप्रकोपजः"। कफेन स्वहेतुदुष्टेन पवनोऽपि स्वहेतुदुष्टः। तेनायं वातश्लैष्मिकः। तं कफं बहुधा भित्त्वा रक्तं वा दूषयित्वेत्यन्वयः। त्वगादिकमिति रक्तस्य विशेषणम्। अथ पित्तश्लैष्मिकं कर्दमाख्यं विसर्पमाह "कफपित्तज्वरस्तम्भनिद्रातन्द्राशिरोरुजाः। अङ्गावसादविक्षेपप्रलापारोचकभ्रमाः। मूर्च्छाग्निहानिर्भेदोऽस्थ्नां पिपासेन्द्रियगौरवम्। आमोपवेशनं लेपः स्रोतसाञ्च विसर्पति। प्रायेणामाशयं गृह्णन्नेकदेशं न चातिरुक्। पीडकैरवकीर्णोऽतिपीतलोहितपाण्डुरैः। स्निग्धोऽसितो मेचकाभो मलिनः शोफवान् गुरुः। गम्भीरपाकः प्राज्योष्मा स्पृष्टः क्लिन्नोऽवदीर्य्यते। पङ्कवच्छीर्णमांसश्च स्पष्टस्नायुसिरागणः। शवगन्धी च वीसर्पं कर्दमाख्यमुशन्ति तम्"। स च रोगः एकदेशमित्यन्वयः। पीडकैः पीडकाभिः। अवगीर्णः व्याप्तः। असितः कृष्णः। मेचकः कृष्णः। प्राज्योष्मा प्रचुरोष्मा। स्पृष्टः क्लिन्नोऽवदीर्य्यते। स्पृष्टः सन् आर्द्रो भवति विदीर्य्यते। पङ्कवत् कर्दमवत्। शीर्णमांसः गलितमांसः। स्पष्टस्नायुसिरागणः। सान्निपातिकमाह "सर्वजं लक्षणैः सर्वैः समस्तैः सर्वदुस्तरम्"। अथ क्षतजं विसर्पमाह "बाह्यहेतोः क्षतात् क्रुद्धः सरक्तं पित्तमीरयन्। विसर्पं मारुतः कुर्य्यात् कुलत्थसदृशैश्चितम्। स्फोटैः शोफज्वररुजादाहाढ्यं श्यावलोहितम्"।

वाह्यहेतो शस्त्रप्रहारव्यालदन्तनखाद्यागन्तुहेतोः । श्या-वशोथपीत लक्ष्मवर्णरक्तम् । उपद्रवानाह "ज्वरातिसारौ वमथुस्त्वग्मांसदरणक्लमौ । अरोचकविपाकौ च विसर्पाणामुपद्रवाः" । साध्यत्वादिकमाह "सिध्यन्ति वातकफपित्तकृता विसर्पाः सर्वात्मकः क्षतकृतश्च न सिद्धिमेति । पित्तात्मकोऽञ्जनवपुश्च भवेदसाध्यः कृच्छ्राश्च मर्मसु भवन्ति हि सर्व एव" ।

**विसर्पण** न० वि+सृप–ल्युट् । प्रसारे अमर । [मर स्त्रियां ङीप् ।

**विसल** न० विस–कलच् । पल्लवे त्रिका० । [मर

**विसार** पु स्त्री० विसरति सर्पति वि+सृ–ण । मत्स्ये अ-

**विसारिन्** त्रि० वि+सृ–णिनि । १प्रसरणशीले २मत्स्ये पु० ३माषपर्ण्यां स्त्री राजनि० ङीप् ।

**विसिनी** स्त्री विसानां समूहः तद्युक्तो देशो वा इनि । १पद्मसमूहे २पद्मलतायाम् ३स्थाने राजनि० ।

**विसूचिका** स्त्री विशिष्टा सूचीव इवार्थे कन् । रोगभेदे तस्य निरुक्तिर्यथा "सूचीभिरिव गात्राणि तुदन् सन्तिष्ठतेऽनिलः । यस्याजीर्णेन सा वैद्यैर्विसूचीति निगद्यते ।" तस्य निदानमाह "न तां परिमिताहारा लभन्ते विदितागमाः । मूढास्तामजितात्मानो लभन्तेऽशनलोलुपाः । विदितागमा ज्ञातायुर्वेदाः । तस्या लक्षणमाह "मूर्च्छातिसारो वमथुः पिपासा शूलं भ्रमोद्वेष्टनजृम्भदाहाः । वैवर्ण्यकम्पौ हृदये रुजश्च भवन्ति तस्यां शिरसश्च भेदः" । उद्वेष्टनं हस्तपादयोः, शिरसोभेदः शिरःशूलम् । तस्या उपद्रवानाह "निद्रानाशोऽरतिः कम्पो मूत्राघातो विसंज्ञता । अमी उपद्रवा घोरा विसूच्याः पञ्च दारुणाः । अमी उपद्रवा घोरा अमी निद्रानाशादय उपद्रवाः सर्वेषामेव रोगाणां घोराः भयङ्कराः । विसूच्याः पञ्च दारुणाः विसूच्यास्तु पञ्चापि यदि स्युस्तदा दारुणाः प्राणभयङ्कराः । तस्या अरिष्टमाह "यश्श्यावदन्तौष्ठनखोऽल्पसंज्ञो वम्यर्दितोऽभ्यन्तरयातनेत्रः । क्षामस्वरः सर्वविमुक्तसन्धिर्यायान्नरः सोऽपुनरागमाय" । सर्वविमुक्तसन्धिः सर्वे विमुक्ताः शिथिलीभूताः सन्धयो यस्य सः" भावप्र० ।

**विसृत** त्रि० वि+सृ–क्त । विस्तीर्णे अमरः । [स्त्रियां ङीप् ।

**विसृत्वर** त्रि० वि+सृ–क्वरप् । प्रसरणशीले अमरः ।

**विसृमर** त्रि० वि+सृ–क्मरच् । विसरणशीले अमरः ।

**विसृष्ट** त्रि० वि+सृज–क्त । १प्रेरित "रघवे विसृष्टः" इति रघुः । २विक्षिप्ते जटा० ३त्यक्ते च ।

**विस्त** पु० न० विस–उणा० क्त नि० न इट् । १सुवर्णकर्षे २अशीतिरक्तिकापरिमाणे च अमर ।

**विस्तर** पु० वि+स्तॄ–अप् । १शब्दसमूहे अमरः । २वाक्यसङ्घे ३विस्तारे ४प्रणये ५समूहे च । आधारे अप् । ६पीठे शब्दरत्ना० ।

**विस्तार** पु० वि+स्तृ–संज्ञायां कर्त्तरि घञ् । १विटपे भावे घञ् । २विस्तीर्णतायाम् समासवाक्यस्थे ३पदसमूहे च अमरः । ४स्तम्बे मेदि० ।

**विस्तीर्ण** त्रि० वि+स्तॄ–क्त । १विपुले २विस्तारयुक्ते ३विशाले च जटा० । [शब्दच० ।

**विस्तीर्णपर्ण** न० विस्तीर्णानि पर्णान्यस्य । मानके कन्दभेदे

**विस्तृत** त्रि० वि+स्तृ–क्त । विस्तारयुक्ते ।

**विस्फुलिङ्ग** पु० विस्फुरति वि+स्फुर–ड तादृशं लिङ्गमस्य । १वह्निकणे २विषभेदे च हेमच० ।

**विस्फोट** पु० विस्फोटयति वि+स्फुट–णिच्–अच् । (विष फोडा) व्रणभेदे स्वार्थे क । स्फोटकभेदे "विस्फोटकभयापहा" शीतलास्तोत्रम् । तद्रोगनिदानादि भावप्र० उक्तं यथा "तत्र विस्फोटस्य विप्रकृष्टनिदानपूर्विकां सम्प्राप्तिमाह "कट्वम्लतीक्ष्णोष्णविदाहिरूक्षक्षारैरजीर्णाध्यशनातपैश्च । तथर्त्तुदोषेण विपर्ययेण कुप्यन्ति दोषाः पवनादयस्तु । त्वचमाश्रित्य ते रक्तं मांसास्थीनि प्रदुष्य च । घोरान् कुर्वन्ति विस्फोटान् सर्वान् ज्वरपुरःसरान्" । ऋतुदोषेण ऋतुहेतुकशीतोष्णादीनामतियोगेन । विपर्ययेण ऋतुचिताहारविहारवैपरीत्येन । त्वचमाश्रित्य त्वचि विस्फोटान् कुर्वन्तीत्यर्थः । ज्वरपुरःसरान् ज्वरपूर्वान् । पूर्वरूपमाह "अग्निदग्धा इव स्फोटाः सज्वरा रक्तपित्तजाः । क्वचित् सर्वत्र वा देहे विस्फोटा इति ते स्मृताः" । रक्तपित्तजा एतेन सर्वेषु विस्फोटकेषु रक्तपित्तयोः प्रधानकारणत्वम् यथा कुष्ठेषु वातस्य, तथा वातानुगतिरपि बोद्धव्या । तथा च भोजः "यदा रक्तञ्च पित्तञ्च वातेनानुगतं त्वचि । अग्निदग्धनिभान् स्फोटान् कुरुतः सर्वदेहगान्" । अथ वातिकमाह "शिरोरुक्शूलभूयिष्ठं ज्वरतृट्पर्वभेदनम् । सकृष्णवर्णता चेति वातविस्फोटलक्षणम्" । शूलं तोदनम् । अथ पैत्तिकमाह "ज्वरदाहरुजास्रावपाकतृष्णाभिरन्वितम् । पीतलोहितवर्णञ्च पित्तविस्फोटलक्षणम्" । श्लैष्मिकमाह "छर्द्यरोचकजाड्यानि कण्डूकाठिन्यपाण्डुताः । अवेदनश्च चिरात् पाकः स विस्फोटः कफात्मकः" । जाड्यम् अङ्गगौरवम् ।

नाम्। कफपैत्तिकमाह "कण्डूर्दाहो ज्वरश्छर्दिरेतैश्च कफपैत्तिकः" । अथ वातपित्तजमाह "वातपित्तकृतोयस्तु तत्र स्यात्तीव्रवेदना" । वातश्लैष्मिकमाह "कण्डूस्तैमित्यगुरुभिर्जानीयात् कफवातिकम्" । सान्निपातिकमाह "मध्ये निम्नोन्नतान्तश्च कठिनः स्वल्पपाकवान् । दाहरागतृषामोहच्छर्दिमूर्च्छारुजाज्वराः । प्रलापो वेपथुर्मूर्च्छा सोऽसाध्यश्च त्रिदोषजः" । मोहो विपरीतं ज्ञानम् मूर्च्छा सर्वथा ज्ञानशून्यता । रक्तजमाह "वेदितव्याश्च रक्तेन पैत्तिकेन च हेतुना । गुञ्जाफलसमा रक्ता रक्तस्रावा विदाहिनः । न ते सिद्धिं समायान्ति सिद्धैर्योगशतैरपि" । पैत्तिकेन हेतुना पित्तस्य हेतुना कट्वादिना रक्तपित्तस्य तुल्यत्वात् सिद्धैर्योगशतैरपि ते सिद्धिं न समायान्ति । विस्फोटकभेदानाह "एते चाष्टविधा बाह्या आन्तरोऽपि भवेदयम् । नक्तिन्नन्तर्यथा तीव्रा ज्वरयुक्ताभिजायते । यस्मिन् बहिर्गते स्वास्थ्यं न वातस्य बहिर्गतिः । तत्र वातिकविस्फोटक्रिया कार्या विजानता" उपद्रवानाह "तृट्श्वासमांससङ्कोचदाहहिक्कामदज्वराः । विसर्पमर्मसंरोधास्तेषामुक्ता उपद्रवाः" । मांससङ्कोचः मांसस्य ग्रथितम् । मर्मसंरोधो मर्मव्यथा । तेषां विस्फोटानां केचिदुपद्रवाणां लक्षणान्तरं पठन्ति "हिक्काश्वासोऽरुचिस्तृष्णा चाङ्गमर्दो हृदिव्यथा । विसर्पज्वरहृल्लासाः विस्फोटानामुपद्रवाः" । साध्यत्वादिकमाह "एकदोषोत्थितः साध्यः कृच्छ्रसाध्यो द्विदोषजः । सर्वरूपान्वितो घोरो ह्यसाध्यो भूर्युपद्रवः" । २कुष्ठभेदे "स्फोटाः श्यावारुणाभासा विस्फोटास्तु तनुत्वचः" भावप्र० ।

विस्मय पु० वि+स्मि–अच् । १आश्चर्ये अमरः । २अद्भुतरसस्थायिभावके रसभेदे सा०द० । "विविधेषु पदार्थेषु लोकसीमातिवर्त्तिषु । विस्फारश्चेतसो यस्तु स विस्मय उदाहृतः" सा०द० । ३दर्पे मेदि० ४सन्देहे शब्दर० [अमरः ।

विस्मयान्वित त्रि० ३त० १विस्मययुक्ते २आश्चर्ययुक्ते च

विस्मापन पु० वि+स्मि–णिच्–अच्–आत् वा पुक् च ल्यु । १कुहके २कामदेवे च । ३गन्धर्वपुरे न० मेदि० । भावे ल्युट् विस्मापनमप्यत्र ।

विस्मित पु० वि+स्मि–क्त । विस्मययुक्ते ।

विस्मृत त्रि० वि+स्मृ–क्त । अस्मरणविषये अमरः ।

विस्मृति स्त्री वि+स्मृ–क्तिन् । अस्मरणभावे ।

विस्र न० विस–रक् । आमगन्धौ १विताभूमादौ २अपक्वमांसगन्धे भरतः । ३आमगन्धे च

विस्रंस पु० वि+स्रन्स–भावे–घञ् । १पतने २अवरोधे च ।

विस्रगन्धा स्त्री विस्रो गन्धोऽस्याः । हपुषायाम् राजनि० ।

विस्रगन्धि पु० विस्रस्येव गन्धोऽस्य इत्समा० । हरिताले हेमच० । [च अमरः ।

विस्रम्भ पु० वि+स्रन्भ–घञ् । १विश्वासे २प्रणये ३परिचये

विस्रम्भिन् त्रि० वि+स्रन्भ–णिनि । १विश्वासयुक्ते २प्रणयिनि च ।

विस्रसा स्त्री वि+स्रन्स–क । जरायाम् अमरः । [जनि० ।

विस्रा स्त्री विस्रमामगन्धोऽस्त्यस्याः अच् । हपुषायाम् रा-

विहग पुंस्त्री० विहायसा गच्छति गम–ड नि० । १पक्षिणि अमरः स्त्रियां ङीष् । २वाणे ३सूर्य्ये ४चन्द्रे ५मेघे च पु० शब्दरत्ना० । ६सूर्य्यादिग्रहे पु० धरणिः ।

विहङ्गम पुंस्त्री० विहायसा गच्छति गम–खच् नि० । पक्षिणि अमरः स्त्रियां ङीष् । २भारयष्टौ स्त्री (बाँक) शब्दच० ।

विहङ्गराज पु० ६त० अच् समा० । गरुडे हला० "विहङ्गराजाङ्गरुहैरिवायतैः" माघः । [२हिंसायाञ्च मेदि० ।

विहनन न० विहन्यते वि+हन–ल्युट् । १तूलपिञ्जने २विघ्ने

विहर पु० वि+हृ–अप् । विहारे ल्युट् । विहरण तत्रैव न० ।

विहसित न० वि+हस–क्त । मध्यमहास्ये अमरः ।

विहस्त त्रि० विगतो हस्तो हस्तावलम्बनं यस्य । १व्याकुले अमर । २पण्डिते मेदि० ३षण्डे च पु० शब्दच० । ४हस्तशून्ये त्रि० ।

विहा अव्य० वि+हा–आ । स्वर्गे चि०को० ।

विहापित न० वि+हा–णिच् क्त । दाने अमरः ।

विहायस् पु०न० वि+हा–असुन् नि० णिद्वा । १आकाशे २पक्षिणि पु० अमरः । स्वार्थे अच् । विहायसमप्यत्राकाशे न० खगे पु० । अदन्तमव्ययम् आकाशे हेमच० ।

विहार पु० वि+हृ–घञ् । क्रीडार्थं पादाभ्यां १गमने अमर २भ्रमणे ३स्कन्धे ४क्रीडायां ५बौद्धदेवालये मेदि० ६बिन्दौ च शब्दमा० ७बिन्दुरेखकखगे पुंस्त्री०शब्दच० ।

विहित त्रि० वि+धा–क्त । १कृते विधिना २बोधिते च ।

विहीन त्रि० वि+हा–क्त । १त्यक्ते २वर्जिते च ।

विहृत न० वि+हृ–भावे क्त । १विहारे २स्त्रीणां चेष्टाभेदे हेमचन्द्रे "क्रीडाविकारो विश्वासितविलासैः विवर्द्धितम् । मोट्टायितं कुट्टमितं ललितं विहृतं तथा । विब्बोकविच्छित्तिप्रकाराः स्त्रीणां स्वाभाविका दश" विहृतमित्यत्र पाठः" सा०द० स्त्रीणां वाक्यलक्षणाभावविलासद्वारकम् विहृतमित्युक्तं पण्डितैः "हिमप्रकाशेऽपि

। यथो मोहंशा निहतं मतमिति" उचितम् विहतशब्दे ४८६११पृ० दर्शितेन उज्ज्वलमणिवाक्येन ज्वलितविलतस्य ठत्यार्थत्वात् अनस्तत्र विहतमित्येव पाठो युक्तः।

**विहेठन** न० वि+हेठ-भावे ल्युट्। १हिंसायां २मर्दने ३विडम्बने मेदि० ४विवाधायां त्रिका०। [५विलोने च हेमच०।

**विह्वल** त्रि० वि+ह्वल-अच्। १भयादिना व्याकुले अमरः।

**वी** कान्तौ जनने च अक० गतौ व्याप्तौ क्षेपे भाजने च सक० अदा० पर० अनिट्। वेति अवैषीत्।

**वीक** पु० अज-कक् व्यादेशः। १वायौ २खगे च उज्ज्वल०। ३मनसि सर्वसंग्रहा०। [२प्रकाशे च अमर।

**वी(वि)काश** पु० वि+काश-घञ् वा दीर्घः। १रहसि

**वीक्षण** न० वि+ईक्ष-करणे ल्युट्। १नेत्रे। भावे ल्युट्। २दर्शने।

**वीक्षा** स्त्री वि+ईक्ष-अच्। १ज्ञूरभिव्याप्ते। भावे अ। २गतिभेदे ३ज्ञाने ४अश्वगतिभेदे ५चिन्तौ च शब्दच०।

**वीचि(ची)** पु स्त्री० वे-डीचि स्त्रीत्वे वा ङीप्। १तरङ्गे अमरः २अवकाशे ३सुखे मेदि०। ४अल्पे हेमच०। ५किरणे च जटाध०।

**वीचितरङ्ग** पु० वीचेः इव तरङ्गो यत्र। वीचितो यथा उत्तरोत्तर तरङ्गजननमेव स्वजन्यजन्यादित्वेन शब्दादिविषये न्यायभेदे न्यायशब्दे ४१६८पृ०दश्यम। [हेमच०।

**वीचिमालिन्** पु० वीचीनां मालाऽस्त्यस्य इनि। समुद्रे

**वील** व्यञ्जने अद० चुरा० उभय० सक० सेट। वीजयति ते अविवीजत्-त। "वीज्यते स हि संसुप्तः" इति कुमार।

**वीज** न० वी-क्विप् जन-ड कर्म०। १कारणे २शुक्रे अमर। ३अङ्कुरे ४तत्त्वावधाने मेदि०। ५मज्जनि राजनि०। ६अव्यक्तगणितभेदे "पूर्वं प्रोक्तं व्यक्तमव्यक्तवीजं प्रायः प्रश्नानो विना व्यक्तयुक्त्या। ज्ञातुं शक्या मन्दधीभिर्नितान्तं यस्मात्तस्माद्वच्मि वीजक्रियाञ्च। ७मन्त्रभेदे मन्त्रषा०। "वीजन्ते मातरतत् त्रिपुरहरवधु। त्रिः कृत ये जपन्ति" कर्पूरस्त०। ७धान्यादे फलादौ च।

**वीजक** पु० वीजेन कायति कै-क। १मातुलुङ्गे जटा० २पीतसारे (विजयासार) भावप्र०।

**वीजकृत्** न० वीजं शुक्रवृद्धिं करोति कृ-क्विप्। माषीकन्दे राजनि०। [शराटके अमर०।

**वीजकोश** पु० वीजानां कोश इवाधारः। पद्मवीजाधार

**वीजगर्भ** पु० वीजानि गर्भे यस्य। पटोले राजनि०।

**वीजगुप्ति** स्त्री वीजानां गुप्तिर्यत्राम्। शिम्बायाम् राजनि०।

**वीजन** न० वीज-भावे ल्युट्। १व्यजने। करणे ल्युट्। २चामरादौ ३वस्तुनि पु०४चक्रवाके ५जीवञ्जीवविहगे च पुंस्त्री० शारस्त०। स्त्रियां ङीप्।

**वीजपादप** पु०वीजप्रधान पादपः। १भल्लातकवृक्षे राजनि० वीजजातः पादपः शा०त०। २वीजजाते वीजप्ररोहिवृक्षे च। [मेदि०।

**वीजपुष्प** न० वीजात् पुष्पं यस्य। १मरुवके २मदनवृक्षे च

**वीजपूर** पु० पूर्यते पूर+घञ् ३त०। (टावा लेबु) जम्बीरभेद वालपूर्णोऽप्यत्र।

"वीजपूरफल स्वादु रसेऽम्लं दीपनं लघु। रक्तपित्तहर कण्ठजिह्वाहृदयशोधकम्। श्वासकासारुचिहरं हृद्यं तृष्णाहरं स्मृतम्"। तद्भेदमधुकर्कटी गुणा यथा "वीजपूरोऽपरः प्रोक्तो मधुरा मधुकर्कटी। मधुकर्कटिका स्वादी रोचनी शीतला गुरुः। रक्तपित्तक्षयश्वासकासहिक्काभ्रमापहा" भावप्र०।

**वीजपेशिका** स्त्री वीजस्य शुक्रस्य पेशिकेव। अण्डकोषे राजनि०। [राजनि०।

**वीजफलक** पु० वीजानि फले यस्य कप्। वीजपूरे जम्बीर

**वीजमातृका** स्त्री वीजानां मातेव स्वार्थे कन्। पद्मवीजे हारा०।

**वीजरत्न** न० वीजं रत्नमिवास्य। माषकलाये हेमच०।

**वीजरुह** पु० वीजेन रोहति रुह-क। वीजमात्रजाते धान्यादौ 'कुरण्टाद्या अग्रवीजा मूलजास्तूत्पलादयः। पर्वयोनय इक्ष्वाद्याः स्कन्धजाः शल्लकीमुखाः। शाल्यादयो वीजरुहाः संमूर्च्छजास्तृणादयः। स्युर्वनस्पतिकायस्य षडेते मूलजातयः" हेमच०।

**वीजरेचन** न० वीजं रेचयति रिच-णिच्-ल्यु। वीजेषु मध्ये रेचके जयपालवीजे राजनि०।

**वीजवपन** न० वीजानि उप्यन्तेऽत्र वप-आधारे ल्युट्। १क्षेत्रे। भावे ल्युट्। २वीजस्य शस्याद्यर्थं क्षेत्रे क्षेपणे च। तद्दिनादि दीपिकायामुक्तं यथा "पूर्वास्त्रियाम्यफणिपित्र्यविशाखभेषु रिक्तासभौमविगतचन्द्रतिथि विहाय। ह्रग्नाविशोषहृदये त्रिकुजार्किवारे शस्तेन्दुयोगकरणेषु हलप्रवाहः। हलप्रवाहवद्वीजवपनस्य विधि स्मृतः। चित्रायाश्च शुभे ऐन्द्रे स्थिरलग्नशुभोदये। क्षेमादिशिखिमस्य वीजवोपयत शुभे। इन्दुं चिते निधाय ख्य शुभिमय वपेत्। तथा चाम्यान्वीजानुवाहे मुखेको दृष्टमापथः। प्राङ्मुखः कर्षं प्रवृत्त इमं मन्त्र

शुद्धोरवेत् । सं वै वपन्ति । बीजे वस्तुम्बकवपटे । नमस्ते मे शुभं नित्यं सर्व बीजं शुभे कुरु ॥ रोहन्तु सर्वसस्यानि काले देवः प्रवर्षतु । कर्षकास्तु भवन्त्वग्रा धान्येन च धनेन च" । "वस्त्रं बीजन्तु तत्रैव भोक्तव्यं च ऋणे च" । पराशरः "वैशाखे वपनं श्रेष्ठं मध्यमं ज्यैष्ठश्रावणे । अतः परन्तिवपनं न भवतु श्रावणे शुभम्" । कलिकल्पे ऽधिकं दद्यात् । ज्योतिषे "पूर्वाभाद्रपदामूलं रोहिण्युत्तरफल्गुनी । विशाखा शतभिषा चैव धान्यादिरोपणे परा । चर्द्धा रेवती मेघा पुनर्वसौ दिनयुज्यते । सर्वशान्ति पुनश्चैव वापयेत् देव दुन्दुभि । आरामे रोपमध्ये वा भाद्रात् कर्त्तपनाश्वपन् । पराभवं दिदयाति मघाध्रवधनक्षयम् । विशा भीमो वधाय च विशा नैतावराशिना । कोविदारच सर्वं कर्म विशन्ति सत्तमम्" । विशा कदिद्रा कोविदारको रक्तचन्दनः । "हेमाम्बरं हृदयीनं ग्राही तन्त्येव रोपयेत् । वटवेति शमीतेति पुष्पदेति परेति च । नमस्ते शुभगे । नित्यं क्रूभोऽदः वह तानिति" ज्यो॰त॰ "एतच्छ्रुतिवाक्यादितिविद्यादोषैर्मिति भोमं विना बीजोप्तिर्गदिता शुभा नक्षत्रोऽष्टम्यानैद्रयोमिन्दवः । रात्रेर्लग्निशुभाच्च पञ्चम जन्मनि कृत्तिकावाक-शुभ्रमादन्यत्र भागे शुभिनि मोक्षा च चन्द्र पञ्चमे च" ज्यो॰ । "एतेष्विति । श्रुतिःश्रवणः वारुणं शतताराः आदितिः पुनर्वसुः विशाखा मघा । एतेषुदिनेषु पूर्वोक्तनक्षत्रेषु मूलमघाभरणीस्वस्तिकदिरा-धनिष्ठास्वातीषु उत्तरत्रयेषु बीजोप्तिरुत्तमं शुभम् । अत्र रत्नमालायाम् "हस्ताश्विपुष्योत्तररोहिणीषु विशाखाधाश्विनीषु । स्वातौ धनिष्ठा-श्रवणे मूले बीजोप्तिरुत्कृष्टफलप्रदिष्टा" । वशिष्ठोऽप्येवमाह "धातृद्वये पौष्णपितृपुष्ये हस्तत्रये मत्स्यतरस्वेषु । पौष्णे धनिष्ठाद्वय शतभिषे बीजोप्तिरुत्कृष्टफलप्रदा स्यादिति" । कौषारो मूल नारदेनाप्युक्तानि "मृदुध्रुवक्षिप्रमेषु पितृवायुवसुद्वये । समूलेषु बीजोप्तिरत्युत्कृष्टफलप्रदा" । कश्यपेनापि "मृदुधुवमैत्रक्षिप्रमूलपितृषु । बीजा चरामेषु बीजोप्तिरत्युत्कृष्टफलप्रदा" । अत्र मघा भोक्ता । अथ भौमो मङ्गलवारो निषिद्धः अर्थात् सूर्यचन्द्रबुधगुरुशुक्रशनीनां वारेषु बीजोप्तिः शुभा । अत्र विनायागे द्वितीया इत्यादितिथ्यादयेषु कृते बीजोप्तिर्य वराहस्त्रभ्यो वचनात् नैऽपि शस्ति निधिरिभको भग्नारोऽस्मानुनर्त्ते नैव बीजोप्तिर्निष्टसर्वः । अत्र कालविशेषविवेको राजमार्तण्डे "रवौ रोहिण्यपादत्ते भूमौ कन्यायाः रजः । तस्यादिनत्रय तत्र बीजस्य परिवर्जयेत्" इति । अथ बीजोप्तौ फणिचक्रमुच्यते । अशुभतो न विद्यन्ते भावः विरचा यथाविधिः यत्र पादशाभावः तत्र कृतवादी विरचाः नाशयोऽशूराकस्य भं नक्षत्रं तस्यादित्यर्थः । राहुर्धिष्ठितनक्षत्रादतो भानि अवदमीभीमानि ततस्त्रीणि शुभानि तत एकमशुभं ततस्त्रीणि शुभानि ततोऽप्येकमशुभं ततस्त्रीणि शुभानि ततोऽप्येकमशुभं ततस्त्रीणि शुभानि ततश्चान्यदशुभानि । एव बीजोप्तौ सप्तविंशतिनक्षत्राणां शुभाशुभलक्षणं वक्षत नारदेन "भवेद्वितयं मूर्ध्नि धान्यनाशाय राहुभात् । गले त्रयं कज्जलाय दशो द्वादश चोदरे । निष्पत्कुकरं वाहुषे च चतुष्टयमीरितम् । नाभौ वहिःपदे स्यादुबीजोप्तौ इति चिन्तयेदिति । राहुर्यत्र कर्षेऽस्ति तत्रादारभ्य त्रयं मूर्ध्नि मस्तके स्याप्यं धान्यनाशकरं भवति । तत-स्त्रयं गले स्थाप्यं कज्जलाय स्थापितावपादं स्यात् । ततो द्वादश भानि वहिर्भंशवत्स्वज्ञितानि उदरे स्थाप्यानि तानि धान्यवृद्धये स्युः ततो नक्षत्रचतुष्टयं पुच्छे निष्पत्कुफलकरं स्यात् ततोऽवशिष्टं नक्षत्रचतुष्टयं धान्यनाशकरं स्यात् । रत्नमालायामपि "मूर्ध्नि त्रीणि गले त्रयं च जठरे धिष्ण्यानि च द्वादश स्यात् पुच्छे च चतुष्टयं बहिरतो भाना स्थितं पञ्चकम् । इत्थं कज्जलचक्रे वहिरधिकानिक्षयकुवत्स क्रमात् स्वादीतिभयं भयं च फणिभाद्धीजोप्तिकाले स्फुटम्" इति । अत्र केचित् फणिभात् सूर्यनक्षत्रादिति व्याचख्युः तत्र युक्तिः "सूर्यभाद्गणः स्याप्यः" इति स्वरोदयवाक्यैकवाक्यभावात् । तत्र नारदवाक्ये धान्यादुभादित्युक्तत्वात् "राहुधिष्ण्यात् क्षमारस्य धिष्ण्यत्र्यश्च निष्फलमिति" कश्यपोक्तेश्च । "सूर्यभाद्गणः स्याप्यः" इति तु स्वरोदयवचनं देशभेदव्यवस्थितम् । बीजवापने लग्नशुद्धिमाह वशिष्ठः "भवरिपुसहजे पापैर्स्त्रिकोणकेन्द्रस्थितैश्च शुभैः । कथितेषु च धिष्ण्येष्वपि शुभलग्ने बीजवापनं कार्यमिति" पी॰धा॰ ।

**बीजरुह** पु॰ बीजमात्राज्जातो रुह । यवनालके राजनि॰ ।

**बीजसञ्चय** पु॰ बीजानां वपनयोग्यधान्यादीनां सञ्चय सं॰ सञ्चः सम्+चि-अच । वपनयोग्यधान्यादिसंचये ।

"हस्ताश्विन्यादितिस्वातिरेवत्या श्रवणद्वये । स्थिरे लग्ने गुरौ शुक्रे बीज धार्य्यं प्रशस्यते । माघे वा फाल्गुने वापि सर्व्वबीजानि संचयेत् । शोषयेत्तापयेद्रौद्रे रात्रौ चापनिधापयेत् । ततश्च पुटिकां बद्धा शोषयेच्च पुनः पुनः । स्थापयेच्च प्रयत्नेन यथा भूमिश्च न स्पृशेत् । दीपाग्निना च सम्पृष्ट वल्मीका चोपहतञ्च यत् । वर्ज्जनीय तथा बीज यच्च स्यात् कीटसम्मितम्" ज्यो॰ त॰ ।

वीजस् पु॰ बीज छत सृ-क्विप् । पृथिव्याम् हेमच॰ ।

वीजस्थापन ६त॰ । धान्यादिस्थापने तन्मुहूर्त्तादिक ज्यो॰ त॰उक्तम "याम्याग्निरुद्रार्कविशाखपूर्व्वाऐन्द्रपित्र्ये तरभे शुभाह्वे । धान्यादिसंस्थापनमेव शस्तं मृगस्थिरद्वन्द्वघटोदयेषु । सौम्यादितिमघाज्येष्ठानुराधासु च कारयेत् । मीने लग्ने शुभे चन्द्रे निधने क्रूरवर्जिते । वेश्मन्य कोष्ठके धान्य गर्गो वदति सर्व्वदा" ।

वीजाकृत त्रि॰ वीजेन सह कृष्टम् डाच्+कृ-क्त । बीजेन सह कृष्टे क्षेत्रे ।

वीजाम्ल न॰ वीजेनाम्लमिव । वृक्षाम्ले राजनि॰ ।

वीजिन् पु॰ वीजमस्त्यस्य इनि । १उत्पादके पितरि हेमच॰ २बीजविशिष्टे त्रि॰ स्त्रियां ङीप् । [त्रिका॰ ।

वीजोदक न॰ वीजमिव कठिनत्वादुदकं यत्र । करकायां

वीज्य त्रि॰विशेषेण इज्य वि+यज क्यप् वा । कुलीने अमर

वीटि(टी) स्त्री वि+इट-इन् वा ङीप् । (पानेर वीडा) सज्जिततम्बूले । स्वार्थे क । वीटिका तत्रैव । "कर्पू-रवीटिकायन्यी च "तद्वीटिकासम्पृथि" सा॰द॰ ।

वीणा स्त्री अज-नक् वीभाव पृषो॰ णत्वम् । स्वनामख्याते १वाद्यभेदे अमर । वाद्यशब्दे दृश्यम् । २विद्युति शब्दच॰

वीणादण्ड पु॰ ६त॰ । वीणावाद्यस्थितालाबूपरिस्थे काष्ठदण्डे अमर । [वादके अमर ।

वीणावाद त्रि॰ वीणां वादयति वद्-णिच् अण् । वीणा-

वीत न॰ वि इण-क्त । १युद्धासमर्थे हस्त्यश्वादिसैन्ये अमर २अङ्कुशकर्म्मणि मेदि॰ । ३न्यायोक्ते अनुमानभेदे च । अवीतशब्दे ४६५ पृ॰ दृश्यम् । ४शान्ते ५गते च त्रि हेमच॰ ।

वीतंस पु॰ वि+तनस्-घञ् दीर्घः । १मृगपक्षिणां बन्ध-नोपकरणे दामप्रभृतौ अमर । २तथा विधावरोधस्थाने शब्दच॰ ।

वीतन पु॰विशिष्ट तनोति तन अच पृषो॰दीर्घः । कण्ठपार्श्वद्वये "अवटुः कम्धरा मध्य तत्पार्श्वौ तु वीतनौ" हेमच॰।

वीतशोक पु॰ पु॰ वीत विगतः शोको यस्मात् यस्य वा । १अशोकवृक्षे शब्दच॰ । २शोकशून्ये त्रि॰ ।

वीति स्त्री वी-क्तिन् । १गतौ २दीप्तौ ३भोजने ४प्रजनने ५धारणे च मेदि॰ ।

वीतिहोत्र पु॰ वीतये पुरोडाशादिभक्षणाय हूयन्ते दत्त अत्र हु-आधारे त्रल । १वह्नौ अमर २सूर्य्ये मेदि॰ ।

वीथि(थी) स्त्री विथ-इन् वा ङीप् । १पङ्क्तौ २वीथ्यां ३गृहाङ्गे ४वर्त्मनि ५दृश्यकाव्यभेदे च मेदि॰ । तल्लक्षणादि सा॰द॰ ६प॰ उक्त यथा "वीथ्यामेको भवेदङ्कः कश्चिदेकोऽत्र कल्प्यते । आकाशभाषितैरुक्तैश्चित्रां प्रत्युक्तिमाश्रितः । सूचयेद् भूरि-शृङ्गार किञ्चिदन्यान् रसानपि । मुखनिर्वहणे सन्धी अर्थप्रकृतयोऽखिलाः' । कश्चिदित्युत्तमो मध्यमोऽधमो वा । शृङ्गारबहुलत्वाच्चास्याः कैशिकीवृत्तिबहुलत्वम् । 'अस्यास्त्रयोदशाङ्गानि निर्दिशन्ति मनीषिणः । उद्घात्य कावलगिते प्रपञ्चस्त्रिगतं छलम् । वाक्केल्यधिबलं गण्ड-मवस्यन्दितनालिके । असत्प्रलापव्याहारमृदवानि च तानि तु' । तत्रोद्घात्यकावलगिते प्रस्तावनाप्रस्तावे घोदाहृते कथित 'मिथो वाक्यमसद्भूतं प्रपञ्चो हास्य-कृन्मत' । यथा विक्रमोर्व्वश्याम् । वसन्तविदूषक-चेट्योरन्योन्यवचनम् 'त्रिगतं स्यादनेकार्थयोजनं श्रु तिसाम्यतः"। यथा तत्रैव राजा "सर्व्वक्षितिभृतां नाथ ! दृष्टा सर्व्वाङ्गसुन्दरी । रामा रम्ये वनान्तेऽस्मिन् मया विरहिता त्वया" । नेपथ्ये तत्रैव प्रतिशब्दः । राजा कथं दृष्टेत्याह । अत्र प्रश्नवाक्यमेवोत्तरत्वेन योजितम् "नटादित्रितयालापमेवरमिति" कश्चित् 'प्रियाभैरप्रियै-र्वाक्यैर्विलोभ्य छलनाच्छलम्' यथा वण्याः 'भीमार्जुनौ' 'कर्त्ता द्यूतच्छलानां जतुमयशरणोद्दीपनः सोऽभिमानी राजा दुःशासनादेर्गुरुरनुजशतस्याङ्गराजस्य मित्रम् । कृष्णाकेशोत्तरीयव्यपनयनपटुः पाण्डवा यस्य दासाः क्वास्ते दुर्य्योधनोऽसौ कथयत न रुषा द्रष्टुमभ्यागतौ स्वः" अन्ये त्वाहुः "छल किञ्चित् कार्य्यमुद्दिश्य कस्य-चित् । उदीर्य्यते यद्वचन वञ्चना हास्यरोषकृत्" 'वाक्-केलिर्हास्यसम्बन्धो द्वित्रिप्रत्युक्तितो भवेत्' । द्वितीयं प लक्षण यथा "भिक्षो ! मांसनिषवण प्रकुरुषे किं तेन मद्य विना मद्यञ्चापि तव प्रिय प्रियमहो वाराङ्गनाभिः सह । वेश्याप्यर्थरुचिः कुतस्तव धन द्यूतेन चौर्य्येण वा चौर्य्यद्यूतपरिग्रहोऽपि भवतो नष्टस्य

कान्ता गति" । "केचित् प्रक्रान्तवाक्यस्य साकाङ्क्षस्यैव निवर्त्तनमित्याहुः" । अन्ये च "अनेकस्य प्रश्नस्यैकमुत्तरम्" । "अन्योन्यवाक्याधिक्योक्तिः स्पर्द्धयाधिबलं मतम्" । यथा मम प्रभावत्यां वज्रनाभः "अस्य वक्षः क्षणेनैव निर्मथ्य गदयानया । लीलयोन्मूलयिष्यामि भुवनद्वयमद्य वः" । प्रद्युम्नः । अरे असुरापसद ! अलमसुना बहुप्रलापेन । मम खलु "अद्य प्रचण्डभुजदण्डसमर्पितोरुकोदण्डनिर्गलितकाण्डसमूहपातैः । आस्तां समस्तदितिजक्षतजोक्षितेयं क्षोणिः क्षणेन पिशिताशनशोभनीया" । "गण्डं प्रस्तुतसम्बन्धिभिन्नार्थं सत्वरं वच" । यथा वेण्यां "राजा" अध्यासितुं तव चिरञ्जघनस्थलस्य पर्य्याप्तमेव करभोरु ! ममोरुयुग्मम्" । अनन्तरं प्रविश्य कञ्चुकी । "देव भग्नं भग्नमित्यादि" । अत्र रथकेतनभङ्गार्थं वचनमूरुभङ्गार्थे सम्बन्धे सम्बद्धम् । "व्याख्यानं स्वरसोक्तस्यान्यथावस्यन्दितं भवेत्"। यथा छलितरामे सीता । जाद कल्लं क्खु अयोज्झाए गन्तव्वं तहिं सो राआ विणएण पणमिदव्वो । लवः । अथ किमावाभ्यां राजोपजीविभ्यां भवितव्यं । सीता । जाद सो क्खु तुह्माणं पिदा । लवः । किमावयो रघुपतिः पिता । सीता । सासङ्कं मा अण्णधा संकध ण क्खु तुह्माणं सअलाए ज्जेव पुहवीए त्ति" । "प्रहेलिकैव हास्येन युक्ता भवति नालिका" । संवरणकार्य्युत्तरं प्रहेलिका । यथा रत्नावल्यां "सुसङ्गता "सहि जस्स कदे तुमं । यं चित्तफलअस्स" । अत्र त्वं एव ज्ञात आगतेत्यर्थः रक्षितः । "असत्प्रलापो यद्वाक्यमसम्बद्धं तथोत्तरम् । अगृह्णतोऽपि मूर्खस्य पुरो यच्च हितं वच" । तत्राद्यं यथा मम प्रभावत्याम् प्रद्युम्नः सहकारवल्लीमवलोक्य सानन्दम्" अहो सा कथमिहैव । "अलिकुलमञ्जुलकेशी परिमलबहुला रसावहा तन्वी । किशलयपेशलपाणिः कोकिलकलभाषिणी प्रियतमा मे" । एवमसम्बद्धोत्तरेऽपि । तृतीय यथा वेण्यां दुर्य्योधनं प्रति गान्धारीवाक्यम् । "व्याहारो यत्परस्यार्थे हास्यलोभकरं वच" । यथा मालविकाग्निमित्रे । लास्यप्रयोगावसाने मालविका निर्गन्तुमिच्छति । "विदूषकः । मा दाव उवदेससुद्धा गमिस्ससि इत्युपक्रमे गणदासः । विदूषकं प्रति आर्य्य ! उच्यतां यस्त्वया क्रमभेदो लक्षितः । विदूषकः । पढमं बह्मणपूआ भोदि सा इमाए लङ्घिदा । मालविका "स्मयते" (तत इति पाठान्तरम्) इत्यादिना नायकस्य विशुद्धनायिकादर्शनप्रयुक्तेन हास्यलोभकारिणा वचसा व्याहारः । "दोषा गुणा गुणा दोषा यत्र स्युर्मृदवं हि तत्" । क्रमेण यथा "प्रियजीवितता क्रौर्य्यं निःस्नेहत्वं कृतघ्नता । भूयस्त्वद्दर्शनादेव ममैते गुणतां गताः । तस्यास्तद्रूपसौन्दर्य्यं भूषितं यौवनश्रिया । सुखैकायतनं जातं दुःखायैव ममाधुना" । इति वीथ्यङ्गानि नाटकादिषु सम्भवन्त्यपि वीथ्यामवश्यं विधेयानि । विस्पष्टतया नाटकादिषु विनिविष्टान्यपीहोदाहृतानि भाणादयस्त्वल्पाङ्कतया स्थितत्वाद्वीथ्याम्" सा॰ द॰ ६प॰ ।

वीथ्यङ्ग पु॰ वीथ्या रूपकस्य अङ्गम् । १रूपककाव्यभेदे । ६त॰ । २तदङ्गे वीथिशब्दे दृश्यम् । [संक्षिप्तसा॰ ।

वीध्र त्रि॰ वि–इन्ध–रक् । १निर्मले २नभसि ३वायौ ४वह्नौ

वीनाह पु॰ वि–नह घञ् दीर्घः । कूपादिमुखबन्धनसाधने (पाट) ख्याते पदार्थे अमरः ।

वीप्सा स्त्री वि+आप–सन् अच् ईत्–अ अभ्यासलोपश्च । व्याप्तौ

वीर शौर्य्ये अद॰ चु॰ आत्म॰ अक॰ सेट् । वीरयते अविवीरत ।

वीभ शौर्य्यवाके प्रयासे विकत्थने च भ्वा॰ आत्म॰ सेट् । ऋदित् चङि न ह्रस्वः । वीभत अवीभिष्ट ।

वीर न॰ वीर–अच् । १उशीरे २नडे मेदि॰ ३मरिचे ४पद्मकूले ५काञ्जिके ६उशीरे ७आरुके राजनि॰ । ८शौर्य्यविशिष्टे शूरे त्रि॰ अमरः । ९जिने १०नटे पु॰ हेमच॰ । ११विष्णौ पु॰ विष्णुस॰ । तन्त्रोक्ते १२कुलाचारयुते त्रि॰ कुलाचारशब्दे पु॰ दृश्यम् । १३तण्डुलीये १४वराहकन्दे १५लताकरञ्जे १६करवीरे १७अर्जुने पु॰ राजनि॰ १८पुत्रघ्नो भरतः वीरहा १९उत्तरे २०सुभटे च मेदि॰ । २१श्रेष्ठे त्रि॰ हेमच॰ । २२पत्न्यां २३पुत्रे च "अवीरा निष्पतिसुता" अमरः । २४रसभेदे "उत्तमप्रकृतिर्वीर उत्साहस्थायिभावकः । महेन्द्रदैवतो हेमवर्णोऽयं समुदाहृतः । आलम्बनविभावास्तु विजेतव्यादयो मताः । विजेतव्यादिचेष्टाद्यास्तस्योद्दीपनरूपिणः । अनुभावास्तु तत्र स्युः सहायान्वेषणादयः । सञ्चारिणस्तु धृतिमतिगर्वस्मृतितर्करोमाञ्चाः । स च दानधर्मयुद्धैर्दयया च समन्वितश्चतुर्धा स्यात्" । स च वीरः । दानवीरो धर्मवीरो दयावीरो युद्धवीरश्चेति चतुर्विधः" सा॰ द॰ ३प॰ ।

वीरक पु॰ वि+ईर–ण्वुल् । करवीरे राजनि॰ ।

वीरण न॰ वि+ईर–ल्यु । उशीर (विणारमूल) भरत॰ ।

**वीरतर** न० वि+ईर–अच् तत, वीर+श तरप् । १वीरणे अमरः । २शूरतरे च ।

**वीरतरु** पु० वि+ईर–अच् कर्म० । १अर्जुनवृक्षे अमरः । २कोकिलाक्षे ३भल्लातके (भेला) ४बिल्वभेदे च राजनि० वीरवृक्षादयोऽप्यत्र ।

**वीरपत्नी** स्त्री वीरः पतिर्यस्याः वा नुक् ङीप् च । वीरभार्यायाम् अमरः । पक्षे वीरपति तत्रार्थे ।

**वीरपत्रा** स्त्री वीरयति वीर–अच् तथाभूतं पत्रं यस्याः । विजयायाम् भङ्गे राजनि० ।

**वीरपान(ण)** न० वीराणां पानं वा पानम् । युद्धाय युद्धखेदापनुत्तये वा सुरापानादौ अमरः ।

**वीरभद्र** पु० वीरो भद्रोऽस्य । १अश्वमेधीयेऽश्वे २वीरेषु श्रेष्ठे ३वीरणे मेदि० । ४शिवगणभेदे तदुत्पत्तिकथा काशीख० ८८ अ० । "महावीरोऽपरे भद्र ! मम सर्वगणेश्वर । वीरभद्राख्यया हि त्वं प्रथितः परमो भव । कुरु मे सत्वरं कर्म दक्षयज्ञक्षयं नय" । स्वार्थे क । वीरभद्रक वीरणे जटा० ।

**वीरभार्य्या** स्त्री ६त० । वीरपत्न्याम् अमरः ।

**वीरमातृ** स्त्री ६त० । वीरस्य जनन्याम् अमरः ।

**वीररजस्** न० वीर इव रजः रक्तत्वात् । सिन्दूरे राजनि० ।

**वीररेणु** पु० वीरस्य वीरो रेणुर्भूविमर्दनं यस्य । भीमसेने त्रिका० ।

**वीरवत्** त्रि० वीरोऽस्त्यस्य मतुप् मस्य वः । १वीरयुते स्त्रियां ङीप् । "वीरवती न भूमिः" भट्टि० । सा च २मांसरोहिण्यां भावप्र० ।

**वीरवत्सा** स्त्री वीरो वत्सो यस्याः । वीरमातरि जटा० ।

**वीरबाहु** पु० विष्णौ विष्णुस० ।

**वीरविप्लावक** पु० "वीरविप्लावको यस्तु धनैः शूद्रसमाहृतैः" हेमच० उक्ते शूद्रदत्तधनेन होमकर्त्तरि ।

**वीरवृक्ष** पु० नित्यकर्म० । १भल्लातकवृक्षे अमरः । २अर्जुनवृक्षे हेमच० ३नलभेदे । राजनि० (रेधान) ४धान्यभेदे रत्नमाला ।

**वीरसू** स्त्री वीरं सूते सू+क्विप् । वीरमातरि अमरः ।

**वीरसेन** पु० वीरा सेना यस्य । १नलराजजनके नृपभेदे भा० व० ५२ अ० । २आरुकवृक्षे न० राजनि० ।

**वीरहन्** पु० वीरयति योद्धॄन् उत्साहितं करोति वीर+णिच् अच् । वीरो यज्ञाग्निस्तं हन्तवान् हन–क्विप् । नष्टाग्नौ द्विजे अमरः । २विष्णौ विष्णुस० ।

**वीरा** स्त्री वि+ईर–अच्, वीर–अच् वा वीर+अस्त्यर्थे अच् वा । १सुरामांसयस्वद्रव्ये २क्षीरकाकोल्याम् ३आमलक्याम् ४एलवालुकायाम् ५पतिपुत्रवत्यां स्त्रियां ६रम्भायाम् ७विदार्याम् ८दुग्धिकायाम् ९क्षीरविदार्य्याम् १०मदिरायां मेदि० । ११काकोल्याम् १२महाशतावर्य्याम् १३घृतकुमार्य्याम् १४ब्राह्म्याम् १५अतिविषायाम् १६मदिरायाश्च राजनि० । १७शिंशपावृक्षे (शिशु) रत्नमा० ।

**वीराम्ल** पु० वीरयति योद्धॄन् उत्साहितं करोति वीर+णिच् अच् कर्म० । वृक्षाम्ले राजनि० । [भयङ्करे युद्धक्षेत्रे अमरः ।

**वीराशंसन** न० वीरैराशस्यतेऽत्र आ+शंस–आधारे ल्युट् ।

**वीरासन** न० वीरस्येवासनम् । "एकपादमथैकस्मिन् विन्यस्योरुणि संस्थितम् । इतरस्मिंस्तथा पश्चात् वीरासनमितीरितम्" इत्युक्ते आसनभेदे तन्त्रम । २भिक्ष्वादीनामेकेनासनेन स्थितौ "रात्रौ वीरासनं व्रजेत्" मनुव्या० कुल्लू० ।

**वीरुध्(धा)** स्त्री वि+रुध–क्विप् दीर्घः वा टाप् । विस्तृतायां लतायाम् अमरः ।

**वीरेश्वर** त्रि० ६त० । १वीरपतौ काशीस्थे २शिवलिङ्गभेदे पु० तदाविर्भावकथा काशीख० ८२ अ० दृश्या ।

**वीरोज्झ** पु० वीरो यज्ञाग्निस्तमुज्झति यथाकालमननुष्ठानेन उज्झ–अण् । मासमात्र होमाकर्त्तरि हेमच० ।

**वीरोपजीविक** पु० वीरः यज्ञाग्निस्तत्साध्यमग्निहोत्रादि उपजीविका यस्य । दम्भार्थमग्निहोत्रानुष्ठायिनि हेमच० ।

**वीर्य्य** न० वीर–यत्, वीरस्य भावो यत् वा । १देहस्थे चरमधातौ शुक्रे २पराक्रमे ३बले ४प्रभावे अमरः । ५तेजसि मेदि० ६दीप्तौ ७द्रव्यनिष्ठे रसविपाकादि शक्तिरूपे प्रभावभेदे सुश्रु० "वीर्य्यं प्रधानमिति कस्मात् तेनौषधकर्म्मनिष्पत्तेः । इहौषधकर्म्माण्यूर्द्ध्वाधोभागोभयभागसंशोधनसंशमनसंग्राहकाग्निदीपनप्रपीडनलेखनबृंहणरसायनवाजीकरणश्वयथुकरविलयनदहनदारणमादनप्राणघ्नविषप्रशमनानि वीर्य्यप्राधान्याद्भवन्ति । तच्च वीर्य्यं द्विविधमुष्णं शीतं चाग्नीषोमीयत्वाज्जगतः । केचिदष्टविधमाहुरुष्णं शीतं स्निग्धं रूक्षं विशदं पिच्छिलं मृदु तीक्ष्णं चेत्येतानि वीर्य्याणि स्वबलगुणोत्कर्षादूसमभिभूयात्मकर्म कुर्वन्ति यथा तावन्महत् पञ्चमूलं कषायं तिक्तानुरसं वातं शमयेदुष्णवीर्य्यत्वात् तथा कुलत्थः कषायकटुकत्वात्, महांश्च पञ्चमूलं भावान्न मधुरश्चानुरसो वातं वर्द्धयति शीतवीर्य्यत्वात् । कटुका पिप्पली पित्तं शमयति मृदुशीतवीर्य्यत्वादुष्णाद-

मवकं लवणं सैन्धवञ्च। तिक्ता कार्कमाची पित्तं वर्द्धय त्युष्णवीर्य्यत्वान्मधुरा। मत्स्याश्च। कटुकं मूलकं श्लेष्माणं वर्द्धयति स्निग्धवीर्य्यत्वात्। अम्लं कपित्थं श्लेष्माणं शमयति रूक्षवीर्य्यत्वान्मधुरं क्षौद्रञ्च। तदेतन्निदर्शनमात्रमुक्तम्। भवन्ति चात्र ये रसा वातशमना भवन्ति यदि तेषु वै। रौक्ष्यलाघवशैत्यानि न ते। हन्युः समीरणम्। ये रसाः पित्तशमना भवन्ति यदि तेषु वै। तैक्ष्ण्यौष्ण्यलघुताश्चैव न ते तत्कर्मकारिणः। ये रसाः श्लेष्मशमना भवन्ति यदि तेषु वै। स्नेहगौरवशैत्यानि बलासं वर्द्धयन्ति ते"। "तस्माद्वीर्य्यं प्रधानमिति"। द्रव्यगतवीर्य्यं रसाद्यनुगुणशक्तिविशेषरूपम् तच्च चिन्त्याचिन्त्यक्रियाहेतुत्वेन द्विविधम्। तत्र चिन्त्यक्रियाहेतुः प्रभावापरपर्य्यायो द्रव्याणां रसाद्यतद्रूपकार्य्यकरत्वशक्तिः यथोक्तं "भूतप्रभावातिशयो द्रव्ये पाके रसे स्थितः। चिन्त्याचिन्त्यक्रियाहेतुर्वीर्य्यं धन्वन्तरेर्मतम्" चक्रद०। भावप्र० वीर्य्यप्रभावयोर्भेद उक्तो यथा "द्रव्ये रसो गुणो वीर्य्यं विपाकः शक्तिरेव च। पदार्थाः पञ्च तिष्ठन्ति स्वं स्वं कुर्वन्ति कर्म च" इति सामान्यतः द्रव्यगतान् पञ्च पदार्थानुक्त्वा रसगुणानुक्त्वा च "उष्णशीतगुणोत्कर्षात् बुधैर्वीर्य्यं द्विधा स्मृतम्। यत् सर्वमग्निषोमीयं दृश्यते भुवनत्रयम्" वाग्भट्टोक्तमुक्त्वा च "विपाकञ्च दर्शयित्वा प्रभावो दर्शितो यथा "रसादिसाम्ये यत्कर्म विशिष्टं तत्प्रभावजम्। दन्ती रसाद्यैस्तुल्यापि चित्रकस्य विरेचनी। मधुकस्य च मृद्वीका घृतं क्षीरस्य दीपनम्। प्रभावस्तु यथा धात्री लकुचस्य रसादिभिः। तथापि कुरुते दोषत्रितयस्य विनाशनम्। कश्चित्तु केवलं द्रव्यं कर्म कुर्य्यात् प्रभावतः। ज्वरं हन्ति शिरोबद्धा सहदेवीजटा यथा"। तथा नानौषधियोगं प्रति स्वभाव एवान्तर्यामी न तु तत्र रसादिकेऽविचारः कर्त्तव्यः यत आह सुश्रुतः "अमी सामान्यचिन्त्यानि प्रसिद्धानि स्वभावतः। आगमेनोपयोज्यानि भेषजानि विचक्षणैः। प्रत्यक्षलक्षणफलाः प्रसिद्धाश्च स्वभावतः। नौषधीर्हेतुभिर्विद्वान् परीक्षेत कदाचन। सहस्रेणापि हेतूनां नाम्बष्ठादिर्विरेचयेत्"। विरुद्धगुणसंयोगे भूयसाल्पं हि जीयते। रसं विपाकस्तौ वीर्य्यं प्रभावस्तान् व्यपोहति" इत्यन्तेन रसगुणवीर्य्यविपाकवीर्य्यप्रभावस्वरूपाण्युक्तानि। अतस्तयोर्भेदो युक्तः।

वीर्य्यवत् त्रि० वीर्य्यमस्त्यस्य मतुप् मस्य वः। १बलवति शब्दच०। २वीर्य्ययुक्ते च "वीर्य्यवन्त्यौषधानीव" कुमारः।

वीहार पु० विह्रियतेऽत्र वि+हृ-आधारे घञ् दीर्घः। १बुद्धमन्दिरे शब्दच०।

वुग योगे भ्वा० पर० सक० सेट् इदित्। वुङ्गति अवुङ्गीत्।

वुट त्यागे चुरा० उभ० सक० सेट् इदित्। वुण्टयति अवुवुण्टत् त

वृ आवरणे चु० उभ० सक० सेट्। वारयति ते अवीवरत् त।

वृ सेवायां क्र्या० आ० सक० सेट्। वृणीते "वृणते हि विमृश्यकारिणम्" किरा०। अवरीष्ट अवरिष्ट अवृत।

वृ वरणे भ्वा० उभ० सक० सेट्। वरति ते अवारीत् अवरि(री)ष्ट

वृ वरणे स्वादि० क्र्या० च उभ० सक० सेट्। वृणोति वृणुत वृणाति वृणीते अवारीत् अवरिष्ट अवरीष्ट अवृत।

वृंहित न० वृहि-क्त। करिगर्जने अमरः।

वृक आदाने भ्वा० आत्म० सक० सेट्। वर्कते अवर्किष्ट।

वृक पु० वृक-क। १कुक्कुराकारे हरिणघातके व्याघ्रभेदे। (कोक) २काके शब्दादि०। ३वकवृक्षे शब्दच०। ४शृगाले हारा०। ५क्षत्रिये पुंस्त्री० ६अनेकद्रव्यजन्ये धूपे ७सरलद्रवे रत्नमा०। ८उदरस्थे वह्निभेदे वृकोदरः। ९अम्बष्ठायां स्त्री वा गौरा० ङीष्। १०वृक जातौ स्त्रियां ङीष्।

वृकदंश पुंस्त्री० वृक दशति दन्श-अच्। १कुक्कुरे हेमच०। स्त्रियां ङीष्।

वृकधूप पु० वृक्यते वृक-घञर्थे क कर्म०। नानाद्रव्यमिश्रिते दशाङ्गादौ धूपे अमरः। २सरलद्रवे च(टारपिन्)अमरः।

वृकधूर्त्त पुंस्त्री० वृक इव धूर्त्तः। शृगाले हारा० स्त्रियां ङीष्। [त्रिकटि (तक्कोड़ि) रत्नमा०।

वृकाराची पु० वृकस्येवारातिः पुष्पमस्य अच् समा० ङीष्।

वृकाराति पु० ६त०। कुक्कुरे राजनि० वृकारिप्रादयोऽप्यत्र।

वृकोदर पु० वृकनामाग्निरुदरे यस्य। "यस्य नाम्ना वृको नाम जठरे हव्यवाहनः। मया दत्तः स धर्मात्मा तेन बाली वृकोदरः" भारतआदि० ह१०० उक्ते भीमे "अयमुवे वचनं वृकोदरः" किरा०।

वृक्ण त्रि० व्रश्च-क्त। छिन्ने अमरः।

वृक्ष वरणे भ्वा० आत्म० सक० सेट्। वृक्षते अवृक्षिष्ट।

वृक्ष पु० व्रश्च-क्स। गच्छनेऽपि जायमाने द्रुमे। जुसादौ अद्। वृक्षक जुसङ्घे। [स्त्रियां ङीष्।

वृक्षचर पुंस्त्री० वृक्षे चरति चर-ट। वानरे धनञ्जयः

वृक्षच्छाय न० ६त०। बहूनां वृक्षाणां छायायाम्।

वृक्षधूप पु० वृक्षोऽपि धूपस्तत्साधनम्। सरलद्रुमे राजनि०।

वृक्षनाथ पु० ६त०। वटवृक्षे शब्दर०। [शब्दच०।

वृक्षपाक पु० वृक्षस्य पाकः शिशुरिव जटिलत्वात्। वटवृक्षे

वृक्षभवन न० ६त०। वृक्षस्य कोटरे शब्दरत्नावली।

वृक्षभक्षा स्त्री वृक्षो भक्ष्यो भेदकत्वात् भोजनीय इव यस्याः। वन्दाक सृ (परगाछ) भावप्र०।

वृक्षभेदिन् पु० वृक्षं भिनत्ति भिद–णिनि। वृक्षभेदके १अस्त्रभेदे अमरः। २टङ्के हेमच०। [शब्दच०।

वृक्षसद्भू पु० वृक्षस्य मर्द्द भूमौ भवति भू–क्विप्। जलवेतसे

वृक्षरुहा स्त्री वृक्षे रोहति रुह–क। १वन्दायाम् अमरः २अमृतस्रवायाञ्च राजनि०।

वृक्षवाटिका स्त्री वृक्षैर्वाटीव वेष्टनत्वात् स्वार्थे कन्। अमात्यगणिकादिसेव्ये गृहसमीपस्थे उपवने अमरः।

वृक्षादन पु० वृक्षमत्ति भिनत्ति अद–ल्यु। १कुठारास्त्रे (नेहानि) अमरः। वृक्षान्तरमत्ति भिनत्ति। २अश्वत्थवृक्षे ३मधुच्छत्रे ४कुठारे च मेदि०। ५पियाले धरणिः। ६वृक्षविदारके त्रि० ७वन्दायां स्त्री गौरा० ङीष्।

वृक्षाम्ल न० वृक्षजातमम्लम्। (तेतुल) १वृक्षजाताम्लप्रधाने वृक्षे अमरः। २चुक्राम्ले च। "वृक्षाम्लमामकमुष्णं वातघ्नं कफपित्तलम्। पक्वन्तु गुरु संग्राहि कटुकं तुवरं लघु। अम्लोष्णं रोचनं रूक्षं दीपनं कफवातनुत्। तृष्णार्शोग्रहणीगुल्मशूलहृद्रोगजन्तुजित्" भावप्र०।

वृक्षार्हा स्त्री० वृक्षेषु अर्हा पूज्या। महामेदायां राजनि०।

वृक्षाश्रयिन् पु० वृक्षमाश्रयति आ+श्रि–इनि। १खगे २क्षुद्रोलूके राजनि०।

वृक्षोत्पल पु० वृक्षे उत्पलमिव। कर्णिकारवृक्षे रत्नमा०।

वृक्ष वृतौ भ्वा०पर०सक०सेट्। वृक्षति। अवृक्षीत्। ईदित् निष्ठा अनिट् वृक्तः।

वृज त्यागे अदा०आ०सक०सेट् ईदित्। वृक्ते अवर्जिष्ट नेदित्त्वम्। वृक्ते आर्जिष्ट ईदित् निष्ठा अनिट् वृक्तः।

वृज त्यागे वा चु० उभ० पक्षे भ्वा०पर०सक० सेट्। वर्जयति ते वर्जति। अववर्जत्–त अवीवृजत्। अवर्जीत् ईदित्। वर्जितः भ्वा० निष्ठा अनिट्। वृक्तः।

वृजि वर्जने, त्यागे च रुधा०पर०सक०सेट्। वृणक्ति। अवर्जीत्। ईदित् निष्ठा अनिट्। वृक्तः।

वृजन न० वृज्यतेऽत्र वृज–क्यु। १पापे उणादि० २आकाशे निरुक्तोक्ते ३केशे पु० ४कुटिले त्रि० उणादि०।

वृजिन न० वृज–इनच् किच्च। १पापे अमरः। २भुग्ने त्रि० हेमच०। ३केशे पु० ४कुटिले त्रि० मेदि०।

वृञ् वरणे स्वा०उभ०सक० सेट्। वृणोति वृणुते अवरीत् अवरिष्ट। उदित् क्त्वा वेट्। [अवारीत् न।

वृत दीप्तौ चु० उभ० सक० सेट्। वर्त्तयति ते अवीवृतत् त

वृत वर्त्तने भ्वा० आत्म० वृद्धि लुङि लृट् लृङ् च उभ० अक० सेट्। वर्त्तते। अवृतत् अवर्त्तिष्ट लुङि लृङ् च पर० सेट् वर्त्स्यति वर्त्तिष्यते। सनि च तथा विवर्त्तिषते, विवृत्सति। उदित् क्त्वा वेट्।

वृत संभक्तौ, वरणे च दि० आत्म० सक० सेट्। वृत्यते अवर्त्तिष्ट। उदित् क्त्वा वेट्। [धातुपाठः।

वृत् त्रि० वृत+भूते–क्विप्। वृत्ते अतीते "वृत् वृत्तादि" पा०

वृत त्रि० वृ–क्त। १प्रार्थिते २वर्त्तुले ३कर्मादौ प्रार्थनादिना कृतनियोगे ४स्वीकृते च अमरः। [राजनि०।

वृतपत्रा स्त्री वृतम् आवृतं पत्रं यया। पुत्रदात्र्यां लतायां

वृति स्त्री वृ–क्तिन्। वेष्टने (वेड़ा) "वृतिञ्च तत्र कुर्वीत" याज्ञ०

वृतिङ्कर पु० वृतिं करोति कृ–खच्। विकङ्कते (वइँचि) शब्दच०

वृत्त न० वृत–भावे क्त। "गुरुपूजा घृणा शौचं सत्यमिन्द्रियनिग्रहः। प्रवर्त्तनं हितानाञ्च तत्सर्वं वृत्तमुच्यते" इत्युक्ते १चरित्रभेदे २पद्यभेदे "पद्यं चतुष्पदी तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा। वृत्तमक्षरसंख्यातं जातिर्मात्राकृता भवेत्। सममर्द्धसमं वृत्तं विषमञ्चेति तत्त्रिधा" छन्दो०। ३वर्त्तौ च। वृत–कर्त्तरि क्त। ४अतीते ५दृढे ६वर्त्तुले ७अतनावरणे च त्रि० भरतः। ८अधीते ९वृते मेदि० १०जाते च त्रि० ११कूर्मे पु० राजनि०। १२रेणुकायां १३निश्चले १४रोहिण्यां १५भिन्नरक्तमायां स्त्री राजनि०। तत्र वृत्तं वाचारस्तु यथा "वृत्तानि बाह्य-मारभ्य कामधर्म्मप्रवोदकाः। इव कुमारवक्तृतृष्ण-कुष्माण्डकादयः। सर्ववादभूतगायामानखादवटामलम्। उद्दिष्टावरिष्यायोगमहेन्द्रारान्नृदादयः" कालिका० १६गो-धाकारे क्षेत्रभेदे न० कौशा०क्षेत्रफले ३५००पृ० दृश्यम्।

वृत्तगन्धि न० वृत्तस्य पद्यभेदस्य इव गन्धो लेशोऽत्र बहु-व्री०। "भवेदुत्कलिकाप्रायं वृत्तगन्धि तथापरम्। वृत्तैकदेशसम्बन्धात् वृत्तगन्धि पुनःस्मृतम्" इत्युक्ते गद्यभेदे

वृत्ततण्डुल पु० वृत्तो वर्त्तुलस्तण्डुलोऽस्य। यावनाले राजनि०।

वृत्तनिष्पाविका स्त्री ६त०। वर्त्तुला निष्पाविका। राजनि०।

माषभेदे राजनि०।

वृत्तपर्णी स्त्री वृत्तानि पर्णान्यस्याः ङीष्। पाठायाम् अम्बष्ठकायाम् (आकनादि) राजनि०।

वृत्तपुष्प पु० वृत्तानि पुष्पाणि यस्य। १शिरीषवृक्षे २कदम्बे ३वानीरे ४कुब्जके ५मुद्गरे च राजनि०।

**वृत्तफल** न० वृत्तं फलमस्य । १मरीचे २दाडिमे ३बदरे च । ४व त्रीकायाम् ५श्यामककायाञ्च स्त्री टाप् राजनि० ।

**वृत्तमल्लिका** स्त्री वृत्ता मल्लिकेव । १श्वेतार्कें २मोदिन्या लतायां च राजनि० । [स्त्री राजनि० ।

**वृत्तबीज** पु० वृत्तानि बीजान्यस्य । १शिम्बिकायाम् २आढक्याम्

**वृत्तस्थ** त्रि० वृत्ते गुरुपूजादौ चरिते तिष्ठति स्था–क । वृत्तशब्दोक्तगुरुपूजादिचरितरते ।

**वृत्तान्त** पु० वृत्तो जातोऽन्तोनिर्णयो यत्र । १प्रवादे २वाचिकसंदेशे च अमरः । ३प्रक्रियायां ४कार्त्स्न्ये ५प्रस्तावे च मेदि० ६अवसरे ७भावे ८एकान्ते च विश्व ।

**वृत्ति** स्त्री० वृत–क्तिन् । १वर्त्तने २स्थितौ ३विवरणे च मेदि० । करणे क्तिन् ४जीविकायाम् अमरः । ५कौशि कीसात्त्वतीभारत्यारभट्याख्ये नाटकरचनाभेदे “शृङ्गारे कौशिकी, वीरे सात्त्वत्यारभटी पुनः । रसे रौद्रे च बीभत्से वृत्तिः सर्वत्र भारती । चतस्रो वृत्तयो ह्येताः सर्वनाट्यस्य मातृकाः” सा०द० । ६वेदान्तोक्ते अन्तःकरणादे परिणामभेदे च । अन्तःकरणवृत्तिस्वरूपप्रयोजनादिकं वेदा०प०दर्शितं यथा तडागोदकं छिद्रान्निर्गत्य यथा कुल्या-त्मना केदारान् प्रविश्य तद्वदेव चतुष्कोणाद्याकारं भवति तथा तैजसमप्यन्तःकरणं चक्षुरादि द्वारा घटादिविषय-देशं गत्वा घटादिविषयाकारेण परिणमते स एव परिणामो वृत्तिरित्युच्यते । अनुमित्यादिस्थले तु अन्तः-करणस्य न वह्न्यादिदेशगमनं वह्न्यादेश्चक्षुराद्यसन्निक-र्षात्” १प० । इन्द्रियजन्यवृत्तेश्च आवरणभङ्गार्थी सम्ब-न्धार्थी इति मतद्वैधं यथोक्तं तत्रैव ७प० । “सा चा-न्तःकरणवृत्तिरावरणाभिभवार्थेत्येकं मतम् तथा हि अविद्योपहितचैतन्यस्य जीवत्वपक्षे घटाद्यधिष्ठानचैतन्यस्य जीवरूपतया जीवस्य सर्वदा घटभानप्रसक्तौ घटाद्यव-च्छिन्नचैतन्यावरकतयाऽ मूलाविद्यापरतन्त्रमवस्थापद वाच्यमज्ञानमुपगन्तव्यम् । एवं सति न सर्वदा घटादिभान-प्रसङ्ग । अनावृतचैतन्यस्यैव भानप्रयोजकत्वात् तस्य चावरणस्य यदा तदा कदाचिदपि घटभानं न स्या-दिति तद्भङ्गे वक्तव्ये तद्भङ्गजनकं न चैतन्यमात्रं तत्सा-धकस्य तदनिवर्त्तकत्वात् नापि वृत्त्युपहितचैतन्यं, परो-क्षस्थलेऽपि तन्निवृत्त्यापत्तेरिति परोक्षव्यावृत्तवृत्तिविशे-षस्य तदुपहितचैतन्यस्य वा आवरणभञ्जकत्वमित्यावरणा-भिभवार्था वृत्तिरित्युच्यते । सम्बन्धार्था वृत्तिरित्यपरं मतम् । तथाविद्योपाधिकोजीवोऽपरिच्छिन्नः स च घटादिप्रदेशे विद्यमानोऽपि घटाद्यपरोक्षवृत्तिविरहदशायां न घटादिकमवभासयति घटादिना समं तस्य सम्बन्धा-भावात् तत्तदाकारवृत्तिदशायां तु भासयति तदा सम्ब-न्धसत्त्वात्” । अतएवोक्तं “बुद्धिवृत्तिचिदाभासौ द्वावेतौ व्याप्नुतो घटम् । तत्राज्ञानं धिया नश्येत् आभासात्तु घटः स्फुरेत्” इदञ्च प्रथमताभिप्रायम् अन्तःकरणवृत्तीनां भेदादिकं पातञ्जलादिदर्शितमन्तःकरणशब्दे १६५ पृ० दृश्यम् । “ब्रह्मगत्यज्ञाननाशाय वृत्तिव्याप्तिरपेक्षिता” वे०भा० । ७विप्रस्य जीविकाहरणेऽपहरणे दोषो यथा “स्वदत्तां परदत्तां वा ब्रह्मवृत्तिं हरेत्तु यः । स तस्य हन्ति किं फलं तत् शृणु भूमिप । यावन्तोरेणवः शिक्ता विप्राणां नेत्रविन्दुभिः । तावद्वर्षसहस्रञ्च कुम्भीपाके स तिष्ठति । तत्राङ्गारञ्च तद्-भक्ष्यं पानञ्च तप्तमूत्रकम् । तत्राङ्गारे च शयनं ता-ड्यते यमकिङ्करैः । तदन्ते च महापापी विष्ठायां जायते कृमिः । षष्टिवर्षसहस्राणि देवमानेन भारते । ततो भूमिविहीनश्च प्रजाहीनश्च मानवः । दरिद्रः कृपणो रोगी शूद्रो निन्द्यस्ततः शुचि” ब्रह्मवै० प्र० ४८अ० ।

**वृत्तिकर्षित** त्रि० वृत्त्या कर्षितः । १विप्रमस्ये २अल्पमात्र वृत्तिके च । [२भरटे पु० स्त्री राजनि० स्त्रियां ङीष् ।

**वृत्तिस्थ** त्रि० वृत्तौ तिष्ठति स्था–क । १स्वकर्मानुष्ठायिनि

**वृत्र** पु० वृत–रक् । १अन्धकारे २रिपौ त्वष्टृपुत्रे ३दानवभेदे ४मेघे ५पर्वतभेदे मेदि० ६इन्द्रे विश्व० । ७शब्दे त्रिका०

**वृत्रद्विष्** पु० ६त० । इन्द्रे हेमच० । वृत्ररिपुादयोऽप्यत्र ।

**वृत्रहन्** पु० वृत्रं हतवान् हन–क्विप् । इन्द्रे अमरः ।

**वृथा** अव्य० वृ–थाल् कित्च । निरर्थके अमरः ।

**वृथादान** न० कर्म० । १निष्फलदाने स्मृतिप्रदर्शिते देवपित्रा-द्यर्थभिन्नेषु कार्येषु २दानभेदे च ।

“देवपितृविहीनं यदीश्वरेभ्यः सदोषतः । दत्वानुकीर्त्त-नाच्चैव वेदाभिप्रतत्यागिने । अन्यायोपार्जितं दानं स्वयं ग्रहणे तथा । गुरवेऽस्तकृताय स्तेनाय पति-ताय च । कृतघ्नाय च यद्दत्तं सर्वदा ब्रह्मविद्विषे । या-चकाय च सर्वत्र हिंसया पतये तथा । परिहारकाय स्त्याय सर्वत्र पिशुनाय च । दत्वेतानि तु राजेन्द्र ! वृथादानानि षोडश” वह्निपु० । “न्यायमार्गेण सद्वृत्त तद्वृत्तविधर्मार्थ पुनर्नीचवृत्तेश्च यत् इतरत्यायेन देय तद्दत्तं षोडशप्रकारमपि प्रत्याहृत्तं व्यर्थम् इत्यर्थोद्दत्तं भवति । नारदेन च “दत्तं सप्तविधं प्रोक्तमदत्तं षोड-शात्मकम्” इति प्रतिपाद्य दत्तादत्तयोः स्वरूप विवृतं यथा

"पण्यमूल्यं भृतिस्तुष्ट्या स्नेहात् प्रत्युपकारतः। स्त्रीशुल्कानुग्रहार्थञ्च दत्तं दानविदो विदुः। अदत्तन्तु भयक्रोधशोकवेगरुजान्वितैः। तथोत्कोचपरीहासव्यत्यासच्छलयोगतः। बालमूढास्वतन्त्रार्त्तमत्तोन्मत्तापवर्जितम्। कर्त्ता ममेदं कर्मेति प्रतिलाभेच्छया च यत्। अपात्रे पात्रमित्युक्ते कार्ये वा धर्मसंहिते। यद्दत्तं स्यादविज्ञानाददत्तमिति तत् स्मृतम्" मिता० अदत्तशब्दे दृश्यम्।

**वृथामांस** न० वृथाभूतं मांसम् शाक०। देवाद्युद्देशेन कृतपक्वमूर्ना मांसे।

**वृद्ध** न० वृध—क्त। १शैलजनामगन्धद्रव्ये अमरः। २वृद्धदारकवृक्षे पु० राजनि०। ३वृद्धियुक्ते त्रि० ४गतयौवने वृद्धावस्थायुक्ते। बाल्यादिश्च कालभेदश्च भावप्र० उक्तो यथा "बाल्यादेरवधिमाह सुश्रुतः "वयस्तु त्रिविधं बाल्यं मध्यमं वार्द्धकं तथा। ऊनषोडशवर्षस्तु नरो बालो निगद्यते। त्रिविधः सोऽपि दुग्धाशी दुग्धान्नाशी तथान्नभुक्। दुग्धाशी वर्षपर्य्यन्तं दुग्धान्नाशी शरद्द्वयम्। तदुत्तरं स्यादन्नाशी एवं बालस्त्रिधा मतः। मध्यः षोडशसप्तत्योर्मध्यमः कथितो बुधैः। चतुर्धा मध्यमं प्राहुर्वा हानिमतो मतः। चत्वारिंशत् समा यावत्तिष्ठेद्वीर्य्यादिपूरितः। ततः क्रमेण क्षीणः स्याद् यावद् भवति सप्ततिः"। वीर्य्यादीत्यादिशब्देन रसादिधातवस्तथेन्द्रियबलोत्साहा उच्यन्ते। क्षीणः रसधात्विन्द्रियबलोत्साहैर्हीनः "ततस्तु सप्ततेरूर्द्ध्वं क्षीणधातुरसादिकः। क्षीयमाणेन्द्रियबलः क्षीयते वा दिने दिने। वलीपलितखालित्ययुक्तः कर्मसु चाक्षमः। कासश्वासादिभिः क्लिष्टो वृद्धो भवति मानवः। बाल्ये विवर्द्धते श्लेष्मा पित्तं स्यान्मध्यमेऽधिकम्। वार्द्धक्ये वर्द्धते वायुर्विचार्य्यैतदुपक्रमेत्"। उपक्रमेत् चिकित्सेत्। तन्त्रान्तरे च "बाल्यं वृद्धिश्छविर्मेधा त्वग्दृष्टिः शुक्रविक्रमौ। बुद्धिः कर्मेन्द्रियं चेतो जीवितं दशतो ह्रसेत्"। ५पण्डिते पु० मेदि०।

**वृद्धकाक** पु० कर्म०। द्रोणकाके हेमच०।

**वृद्धगङ्गा** स्त्री कर्म०। नदीभेदे "अस्ति माठवशैले तु वरोत्तमवर्षणम्। यत्र पार्श्वे मेघपुञ्जा लवणोदा चरा वरा। तत्रो नरवाद्रेश्च पार्श्वतः पूर्वपर्वते। तत्र ब्रह्माख्यतीर्थेऽस्ति वह्निकुण्डम्। ततोऽर्द्ध प्रमाणेन दक्षिणं सागरं प्रति। तत्र वहिर्भागे च नदी दिक्करिकाह्वया। दिक्करिका सेवता तेन दिक्करिका स्मृता। मध्यभागात् च्युता या तु शङ्करेणावतारिता। वृद्धगङ्गाह्वया सा तु गङ्गेव फलदायिनी। या निःसृता पूर्वभागात् तस्माद्दिव्याद्रि नदी। स्वर्णदीवेति विख्याता सा गङ्गासदृशी फले" कालिकापु० ८२अ०।

**वृद्धदारक** पु० वृद्धं दारयति दृ—णिच्—ण्वुल्। वीरताडवृक्षे। वृद्धदारकवृक्षे राजवल्लभः। "रसायनो वृद्धदारः शोषवातामवातजित्"।

**वृद्धदारु** न० वृद्धं दारयति दृ—णिच्—अण्। वृद्धदारकवृक्षे राजनि० "वृद्धदारुकस्य गौल्यं पिच्छिलं कफवातनुत्"। वन्ध्याकाशामभेदोऽन्यः द्वितीयं छागशीर्षकम्" राजनि० [अमरः।

**वृद्धनाभि** त्रि० वृद्धा नाभिरस्य। (गाँड) वृहन्नाभियुक्ते

**वृद्धप्रपितामह** पु० वृद्धः प्रपितामहात् राज०। प्रपितामहजनके। [महस्य पितरि।

**वृद्धप्रमातामह** पु० वृद्धः प्रमातामहात् राज०। प्रमाता-

**वृद्धबला** स्त्री वृद्धं बलं यस्याः ५ब०। महासमङ्गायाम् राजनि०। तस्या बलवृद्धिकरत्वात्तथात्वम्।

**वृद्धविभीतक** पु० वृद्धः विभीतक इव। आम्रातके शब्दमा०

**वृद्धश्रवस्** पु० वृद्धेभ्यः शृणोति श्रु—असुन्, वृद्धेषु श्रवो यशो यस्येति वा। इन्द्रे अमरः। [श०र०।

**वृद्धसूत्रक** न० कर्म० संज्ञायां कन्। वन्दतूले (बुड़ीरसूता)

**वृद्धा** स्त्री वृध—क्त। १गतयौवनायां स्त्रियाम्। २अङ्गुष्ठे शब्दच०। ३महाश्रावणिकायां राजनि०।

स्त्रीणां वयःकालविभागो यथा
"आषोडशाद् भवेद्बाला तरुणी त्रिंशता मता। पञ्चपञ्चाशतः प्रौढा वृद्धा भवति तत्परम्" इति कामि०। "बालेति गीयते नारी यावद्वर्षाणि षोडश। ततस्तु तरुणी ज्ञेया द्वात्रिंशद्वत्सरावधि। तदूर्द्ध्वमधिका स्यात् पञ्चाशद्वत्सरावधि। वृद्धा तदुपरिष्टात् ज्ञेया सुरतोत्सववर्जिता" भावप्र०। तासां सम्भोगे दोषो यथा "बाला तु प्राणदा प्रोक्ता युवती प्राणहारिणी। प्रौढा करोति वृद्धत्वं वृद्धा मरणमादिशेत्। निदाघशरदो बाला प्रौढा वर्षावसन्तयोः। हेमन्ते शिशिरे प्रोक्ता न वृद्धा क्वापि शस्यते। नारीषु तु षोडशाब्दास्तु सम्भवा यदता न च। बालदुग्धाशी नराः प्रोक्ताः हन्त ते बलं वर्द्धयन्ति। पञ्चपञ्चाशतो नारी वृद्धत्वमेवम् तुल्याम्। शक्तेतो न प्रवृत्ते प्रवृत्ते विषमं राजवल्लभः। "वृद्धां नारीं विशेद् वृद्धा बालां विलोक्य दृष्टि। प्रथमे

मैथुनं निद्रा मद्यः प्रायश्चरां च षट्” चाणक्यनीतिसार॰

वृद्धि स्त्री (वृध–क्तिन्) । १समृद्धौ २अभ्युदये मेदि० ३सम्पत्तौ ४अभूद्धे च । (वृध–कर्त्तरि क्तिच्) । ५ओषधिविशेषे ऋद्धिशब्दे १४४७ पृ० तद्गुणादि द्रष्टव्यम् ।

(कोरन्द) इ रोगविशेषे तन्निदानादि भावप्र० उक्तं यथा “तत्र वृद्धेर्निदानं संख्याञ्चाह ‘दोषास्रमेदोमूत्रान्त्रैः संवृद्धिः सप्तधा गदः । मूत्रान्त्रजावप्यनिलाद्धेतुभेदस्तु केवलं । वृद्धिं करोति कोषस्य फलकोषाभिवाहिनीम् । कृत्वा दुष्टगतिर्वायुर्धमनीः शुक्रगामिनीः’ । तत्र वातिकमाह “वातपूर्णदृतिस्पर्शो रूक्षो वातादहेतुरुक्” । अहेतुरुक् अल्पेऽपि यत्नः । तेन स्वल्पादपि विमर्दनात् कारणात् रुक् पीडा यत्र सः । अथ पैत्तिकमाह “पक्वोदुम्बरसङ्काशः पित्ताद्दाहोष्मपाकवान्” । दाहः अभ्यन्तरः उष्मा बहिस्तप्तता । अथ श्लैष्मिकमाह “कफात् शीतो गुरुः स्निग्धः कण्डूमान् कठिनोऽल्परुक्” । अथ रक्तजमाह “कृष्णस्फोटावृतः पित्तवृद्धिलिङ्गश्च रक्तजः” । कृष्णस्फोटावृत इति पैत्तिकोद्भवः । मेदोजमाह “कफवन्मेदसो वृद्धिर्मृदुस्तालफलोपमः” । नीलवर्णं च । मूत्रजमाह “मूत्रधारणशीलस्य मूत्रजः स तु गच्छतः । अम्भोभिः पूर्णदृतिवत् क्षोभं याति सरुङ्मृदुः । मूत्रकृच्छ्रमधः कुर्य्यात् चलयन् फलकोषयोः” । चलयन् फलकोषयोरधः मूत्रकृच्छ्रं मूत्रेण व्यथां कुर्य्यादित्यर्थः । अथान्त्रवृद्धिमाह “वातकोपिभिराहारैः शीततोयावगाहनैः । धारणेरणभाराध्वविषमाङ्गप्रवर्त्तनैः । क्षोभणैः क्षोभितोऽन्यैश्च क्षुद्रान्त्रावयवं यदा । पवनो द्विगुणीकृत्य स्वनिवेशादधो नयेत् । कुर्य्याद्वङ्क्षणसन्धिस्थो ग्रन्थ्याभं श्वयथुं तदा” । धारणम् उपस्थितस्य वेगस्य । ईरणम् अनुपस्थितस्य वेगस्य प्रेरणम् । विषमाङ्गप्रवर्त्तनं वक्रत्वेनाङ्गमोटनम् । अन्यानि क्षोभणानि बलवद्विग्रहकठोरधनुराकर्षणादीनि तैः क्षोभितः सन्दुष्टः सञ्चलितः पवनः यदा क्षुद्रान्त्रावयवं द्विगुणीकृत्य स्वनिवेशादधो नयेत् । तदा वङ्क्षणसन्धिस्थः अन्त्रवृद्धिरोगः । तस्यावस्थामाह “उपेक्ष्यमाणस्य च मुष्कवृद्धिमाध्मानरुक्स्तम्भवतीं च कुर्य्यात् । प्रपीडितोऽन्तः स्वनवान् प्रयाति प्रध्मापयन्नेति पुनश्च मुक्तम्” । तत्र आध्मानमुदरे रुग् वृषणयोः स्तम्भो गात्रे तद्युक्तां कुर्य्यादित्यर्थः । भोजोऽप्याह “अन्त्रं विगुणमादाय वायो भवति वङ्क्षणम् । वङ्क्षणात् तद्गुणायुक्तं फलकोषं प्रपद्यते” इति । स मुष्कवृद्धिरोगः अन्त्रं उदरे प्रध्मापयन् आगमनमार्गं निरुद्धं कुर्वन् एति आयाति । अथासाध्यमाह स कीदृक् स्यादित्याकाङ्क्षायामाह “यथान्त्रावयवाश्लेषो सञ्चयावर्त्तमश्नुयात् । अन्त्रवृद्धिरसाध्योऽयं वातवृद्धिसमाकृतिः” । वातवृद्धिसमाकृतिरिति योऽन्त्रवृद्धिरोगः सोऽसाध्यो वातवृद्धिसमाकृतिः” । अन्त्रवृद्धिशब्दे २०८ पृ० सुश्रुतोक्तं द्रष्टव्यम् । नीतिक्षयादि त्रिवर्गान्तर्गत-वर्गषट्कपदार्थे “क्षयः स्थानञ्च वृद्धिश्च त्रिवर्गो नीतिवेदिनाम्” अमरः । “कृषिर्वणिक् पथो दुर्गं सेतुः कुञ्जरबन्धनम् । खन्याकरकरादानं सैन्यानाञ्च विनाशनम्” एतेषामष्टानामन्यतमस्य क्षय स्थान वृद्धिश्चेत्यर्थः । कलान्तरे (सुद) वृद्धिस्तत्प्रभेदादिक वीरमि० उक्तं यथा नारदः “वृद्धिश्चतुर्विधा प्रोक्ता पञ्चधाऽन्यैः प्रकीर्त्तिता । षड्विधाऽन्यैः समाख्याता तत्त्वतस्तां निबोधत” इति । षड्विधा मे इति क्वचित् पाठः तत्र मे मते । तान् प्रकारान् स एवाह “कायिका१ कालिका२ चैव चक्रवृद्धिरतोऽपरा३ । कारिता४ च शिखावृद्धि५र्भोगलाभश्च६ तथैव च” । एतेषां स्वरूपमाह “कायिका कर्मसंयुक्ता मासग्राह्या तु कालिका । वृद्धेर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिः कारिता ऋणिना कृता । प्रत्यहं गृह्यते या तु शिखावृद्धिस्तु सा स्मृता । गृहात्तोषः फलं क्षेत्राद् भोगलाभः प्रकीर्त्तितः” इति । कायिका कर्मसंयुक्ता यत्र बन्धकीकृतस्य गवाश्वादेर्दोहनवाहनादिकं कर्म वृद्धित्वेन परिकल्पितं तत्र सा कायिकेत्यर्थः । तथा च व्यासः “दोह्यवाह्यकर्मयुता कायिका समुदाहृता” । मदनरत्ने तु भोग्याधितया स्थापितस्य यो दोहनवाहनादिकर्मरूपैर्भोगस्तत्फलिका या वृद्धिः सा कायिकेत्युक्तम् । मासग्राह्या तु कालिका प्रतिमासं ग्राह्या या वृद्धिः सा कालिकेत्यर्थः । “प्रतिमासं स्रवन्ती या वृद्धिः सा कालिका मता” इति नारदवचनात् । वृद्धेर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिः । वृद्धेरपि प्रतिमासं मूलभावेन पुनर्वृद्धिरित्यर्थः । “वृद्धेरपि पुनर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिरुदाहृता” इति नारदवचनात् । कारिता ऋणिना कृता । ऋणिनाऽधमर्णेन स्वेच्छया कृता वृद्धिः कारितेत्यर्थः । “वृद्धिः सा कारिता नाम यर्णिकेन स्वयं कृता” इति नारदवचनात् । अधमर्णकारितैव वृद्धिर्देया नोत्तमर्णकारिता तथा च बृहस्पतिः “ऋणिकेन तु या वृद्धिरधिका सम्प्रकल्पिता । आपत्कालकृता नित्यं दातव्या सा तु का-

रिता । अन्यथा कारिता वृद्धिर्न दातव्या कथञ्चनेति" । उत्तमर्णप्रलोभनार्थम् आपत्काले शास्त्रोक्तादधिका स्वयं कल्पिता कारिता या सा वृद्धिर्दातव्या न पुनरनेवंविधा धनिकेन कारिता दातव्येत्यर्थः । "प्रत्यहं गृह्यते या तु शिखावृद्धिस्तु सा स्मृता" । प्रतिदिनवर्धमानशिखासादृश्याच्छिखावृद्धिरिति व्यपदिश्यत इत्यर्थः । किं पुनः शिखासादृश्यं वृद्धेरित्याकाङ्क्षायां बृहस्पतिराह "शिखेव वर्द्धते नित्यं शिरश्छेदान्निवर्त्तते । मूले दत्ते तथैवैषा शिखावृद्धिस्तु सा स्मृतेति"। प्रत्यहं गृह्यत इति च धर्म्यप्रतिश्रुतदिनरक्ष्यया वृद्धिग्रहणकालोपलक्षणम् । तथा च कात्यायनः "प्रतिकालन्ददात्येव शिखावृद्धिस्तु सा स्मृतेति"। "गृहात्तोषः फलं क्षेत्रात् भोगलाभः प्रकीर्त्तितः" । बन्धीकृताद् गृहाद्भाटकादिजनितः सन्तोषः । क्षेत्रात् शस्यादिफलस्य भोगलाभाख्यो वृद्धिप्रकार इत्यर्थः । गृहक्षेत्रग्रहणं स्थावरात्मकभोग्याधेरुपलक्षणार्थम् । अतएव कात्यायन "आधिभोगस्त्वशेषो यो वृद्धये परिकल्पितः । प्रयोगे यत्र चैवं स्यादाधिभोगः स उच्यते" इति । यस्मिन् ऋणादानप्रयोगे स्थावराधित्वेन परिकल्पिता या वृद्धिस्तत्र सा वृद्धिराधिभोग इत्युच्यते इत्यर्थः । अपरार्के "गृहात् तोषः शटः क्षेत्रादिति पाठः"। तोषो भाटक इति कल्पतरौ । शटः शस्यादिफलम् । वृद्धेः परिमाणं दर्शयति मनुः "वशिष्ठविहितां वृद्धिं सृजेद्वित्तविवर्द्धिनीम् । अशीतिभागं गृह्णीयात् मासाद्वार्द्धुषिकः शते" इति । निक्षिप्ते प्रयुक्ते मासस्य सपादनिष्कपरिमिता वृद्धिं वार्द्धुषिको वृद्ध्यर्थं गृह्णीयादित्यर्थः । एतत् सबन्धकविषयम् । अतएव याज्ञवल्क्यः "अशीतिभागो वृद्धिः स्यान्मासि मासि सबन्धके । वर्णक्रमाच्छतं द्वित्रिचतुःपञ्चकमन्यथा" । सबन्धके प्रयुक्तस्य द्रव्यस्याशीतितमो भागो वृद्धिः धर्म्यते प्रयुक्ते सपादः पणः प्रतिमासं वर्द्धत इत्यर्थः । अन्यथा बन्धकरहिते वर्णक्रमात् ब्राह्मणादिवर्णक्रमेण द्वित्रिचतुःपञ्चकं शतन्यासं भवति । द्वौ वा त्रयो वा चत्वारो वा इति द्वित्रिचतुःपञ्च अस्मिन् शते वृद्धिर्दीयते इति द्वित्रिचतुःपञ्चकं शतम् । "तदस्मिन् वृद्ध्यायलाभशुल्कोपदा दीयते" पा० कन् । तथा चाधमर्णः । बन्धकरहिते धनशतं प्रति प्रतिमासं ब्राह्मणात् द्विकं क्षत्रियात् त्रिकं वैश्यात् चतुष्कं शूद्रात् पञ्चकं ग्राह्यम् । यत्तु मनुनोक्तम् । "द्विकं शतं वा गृह्णीयात् सतां धर्ममनुस्मरन्निति", तद्व्यवस्थितविकल्पविषयम् । अतएव व्यासः "सबन्धे भाग आशीतः षाष्टभागः सलग्नके । निराधाने द्विकशतं मासलाभ उदाहृतः" इति । सबन्धे आधिसहिते । आशीतः अशीतितमः । षाष्टः षष्टितमः । लग्नकः प्रतिभूः । निराधाने बन्धरहिते । आधानग्रहणं प्रतिभुवोऽप्युपलक्षणम् । कल्पतरौ षाष्टभाग इति पठित्वा सलग्नके षष्टितमो भागः स्वकीयात् लग्नकाहितो मासवृद्धिरित्युक्तम् "द्विकं त्रिकं चतुष्कञ्च पञ्चकञ्च शतं समम् । मासस्य वृद्धिं गृह्णीयाद् वर्णानामनुपूर्वशः" इति । द्विकं द्वौ वृद्धिर्दीयते यस्मिन् शते तत् तथा । एवं त्रिकाद्यपि समतां प्राप्य नाधिकम् । विष्णुरपि "अथोत्तमर्णोऽधमर्णाद्यथादत्तमर्थं गृह्णीयात् । द्विकत्रिकचतुष्कं पञ्चकं शतं वर्णानुक्रमेण प्रतिमासमिति" । अधमर्णविशेषेऽप्याह याज्ञवल्क्यः "कान्तारगास्तु दशकं सामुद्रा विंशकं शतमिति" । अयं गृहीत्वा कान्तारं महावनन्तद्गच्छन्तीति कान्तारगा दुर्गस्यगन्तारो यस्वाटिक्रयकारिणः पण्यतस्य दशकं प्रतिमासं दशपणान् दद्युरित्युत्तरवाक्यस्याप्यनुषङ्गः । समुद्रं गच्छन्तीति सामुद्राः समुद्रगन्तारः प्रतिमासं विंशकं शतं दद्युरित्यर्थः । कारितायान्तु न नियम इत्याह स एव "दद्युर्वा स्वकृतां वृद्धिं सर्वे सर्वासु जातिषु" । सर्वे ब्राह्मणादयोऽधमर्णाः सबन्धकेऽबन्धके वा सर्वासु जातिषूत्तमर्णभूतासु स्वयमङ्गीकृतां वृद्धिं दद्युरित्यर्थः । द्रव्यविशेषे वृद्धिविशेषमाह स एव "सन्ततिस्तु पशुस्त्रीणां रसस्याष्टगुणा परा । वस्त्रधान्यहिरण्यानां चतुस्त्रिद्विगुणा परेति" । पशुस्त्रीणां गोमहिषीदासीप्रभृतीनां वृद्ध्यर्थं प्रयुक्तानां तदीया सन्ततिरेव वृद्धिः । रसस्य घृतादेरष्टगुणा । वस्त्रस्य चतुर्गुणा धान्यानां त्रिगुणा । हिरण्यानां द्विगुणा परेति प्रत्येकं सम्बध्यते । परा उत्कृष्टा । अतःपरमधिका वृद्धिर्नास्तीत्यर्थः । न च गवादीनाम् ऋणत्वेन दानम् सम्भवतीति वाच्यम् । तस्योत्पादनाय तदुपभोगप्रत्यर्पिणो ऽसम्भवात् । मृदुपशुस्त्रीक्षीराद्यर्थिनः । बृहस्पतिरपि "हिरण्ये द्विगुणा वृद्धिस्त्रिगुणा वस्त्रकुप्यके । धान्ये चतुर्गुणा प्रोक्ता शदवाहलवेषु च । उक्ता पञ्चगुणा शाके बीजेक्षौ षड्गुणा स्मृता । लवणस्नेहमद्येषु चाष्टगुणा मता । गुडे मधुनि चैवोक्ता प्रयुक्ते चिरकालिके"

इति। कुप्यं त्रपुसीसकादिकम्। सदं क्षेत्रफलम्। तच्च गोबलीवर्दन्यायाद्धान्यव्यतिरिक्तं पुष्पमूलफलादिकम्। वाह्योऽश्वादि। अश्वो मेषाश्वोष्ट्रगर्दभादि। अत्र चिरकालस्थितेन शतगुणतया षष्ठीतिभागाया वृद्धेर्यत्र समये द्वैगुण्यादिपादकत्वं सम्भवति। ततोऽधिककालं न ग्राह्यत। यत्तु 'धान्ये सदे लवे वाह्ये' इत्यादि मनुनोक्तं तत्पञ्चवर्षसमये स्वल्पाधमर्णविषयम्। याज्ञवल्क्येनाभिधेयपरामात मदनरत्ने। यत्तु वशिष्ठवचनम् 'द्विगुणं हिरण्यं त्रिगुणं धान्यं धान्येनैव रसा व्याख्याताः। पुष्पमूलफलानि च तुलाधृतमष्टगुणमिति' तत्त्रिगुणमेव धान्यादिकं दातव्यमिति यत्र देशे स्थितिस्तद्विषयम्। दरिद्राधमर्णविषयं वा एवमन्यत्रापि न्यूनाधिकपरमद्वैगुण्यादिप्रतिपादकानि वचनानि देशविशेषविषयतया दरिद्रादिविषयतया वा व्यवस्थापनीयानि। व्यासोऽपि "वदन्त्यष्टगुणान् केचिन्मद्यस्नेहरसासवानिति" स्नेहस्तैलादि। रस क्षीरादि। कात्यायनोऽपि 'तैलानाञ्चैव सर्वेषां मद्यानामथ सर्पिषाम्। वृद्धिरष्टगुणा ज्ञेया गुडस्य लवणस्य चेति'। विष्णुरपि "हिरण्यस्य द्विगुणा वृद्धिस्त्रिगुणा वस्त्रस्य धान्यस्य चतुर्गुणा रसस्याष्टगुणा सन्तति स्त्रीपशूनामिति"। व्यासोऽपि "शाकधान्ययावसानां षड्गुणा परिकीर्त्तिता"। वसिष्ठोऽपि "वज्रमुक्ताप्रवालानां हेम्नश्च रजतस्य च। द्विगुणा स्थिरतो वृद्धिः कृतकालानुसारिणीति"। मुक्ताफलं व्यस्त वज्रधात्वर्थात्। अतएव कात्यायन "मणिमुक्ताप्रवालानां सुवर्णरजतस्य च। तिष्ठति द्विगुणा वृद्धिः फलकेटाविकस्य च" केटः कीटोद्भवम् पट्टसूत्रादि। आविक कम्बलादिकम्। वात्स्योऽपि "ताम्रायःकांस्यरीतीनां त्रपुणः सीसकस्य च। त्रिगुणा तिष्ठतो वृद्धिः कालाच्चिरकृतस्य तु" इति। रीतिरारकूटम्। दयमेन परां वृद्धं दर्शयति नारदः "कृप्यानां सार्वभौमोऽयं विधिर्वृद्धिकरः स्मृतः। देशाचारात्स्थितिस्त्वन्या यत्रर्णमवतिष्ठते। द्विगुणं त्रिगुणं चैव तथान्यच्चतुर्गुणम्। तथाष्टगुणमन्यस्मिन् तत्तु देशेऽवतिष्ठते" इति। यत्र वृद्धिनियमो न श्रूयते तत्र द्विगुणैव प्राह्येत्याह विष्णुः "अनुक्तानां द्विगुणेति" अयञ्च द्वैगुण्यादिरूपो वृद्धि परमः सकृत्प्रयोगे सकृदाहरणे वेदितव्यः तथा च मनुः 'कुसीदवृद्धिर्द्वैगुण्यं नात्येति सकृदाहृतेति'। सकृत्प्रयोग प्रयुक्तं द्रव्य

कुसीदं तस्य वृद्धिः कुसीदवृद्धिर्द्वैगुण्यं नात्येति नातिक्रामति। यदि सकृदाहृता सकृत् प्रयुक्ता पुरुषान्तरसङ्क्रमणादिना प्रयोगान्तरकरणेन तस्मिन्नेव वा पुरुष रक्तसेकाभ्यां प्रयोगान्तरकरणे द्वैगुण्यमतिक्रम्य पूर्ववर्द्धत एवत्यर्थः। द्वैगुण्यग्रहणं त्रैगुण्यादीनामुपलक्षणम्। सकृदाहृतेति पाठे यदि प्रतिमासं प्रतिवत्सरं वा न गृह्णाति किन्तु सकृद्गृह्णाति तदा द्वैगुण्यं नातिक्रामतीत्यर्थः। गौतमोऽपि 'चिरस्थाने द्वैगुण्यं प्रयोगस्येति'। प्रयोगस्येत्येकवचननिर्देशात् प्रयोगान्तरकरणे द्वैगुण्यातिक्रमः चिरस्थान इति निर्देशात् शनैः शनैर्वृद्धिग्रहणे द्वैगुण्यातिक्रमो भवतीति सूचितम्। एकस्य वृद्धिपरमस्य कश्चिद् द्रव्यविशेषेऽपवादमाह बृहस्पतिः 'तृणकाष्ठेष्टकासूत्रकिण्वचर्मास्थिवर्मणाम्। हेतिपुष्पफलानाञ्च वृद्धिस्तु न निवर्त्तते'। किण्वं सुराद्रव्योपादानकारणभूता मलविशेषः चर्म शरादिनिवारकफलकं वर्म कवचम्। हेतिरायुधम्। पुष्पफलयोर्वृद्ध्यनिवृत्तिः प्रतदानवलायामन्यत्समयोधमर्णविषया देशविशेषविषया वा वदितव्या। अन्यथा त्रिगुणवृद्धिप्रतिपादकव्यासवचनविरोधः स्यात्। विष्णुरपि "किण्वकार्पाससूत्रचर्मचर्मायुधेष्टकाङ्गाराणामक्षयात"। कार्पासे तु षड्गुणवृद्धिविधायकव्यासवचनविरोधः पूर्ववत्परिहरणीय। वसिष्ठोऽपि 'दन्तचर्मास्थिशृङ्गाणां मृण्मयानां तथैव च। अक्षया वृद्धिस्तथा पुष्पमूलफलस्य च' इति। अक्षया मूल्यप्रतिपादनाभावे शतगुणापि वर्द्धत एवत्यर्थः। भिक्षावृद्ध्यादीनामनुपरममाह बृहस्पतिः "भिक्षावृद्धिर्द्धायिकाश्च भागलाभं तथैव च। धनी तावत् समादद्यात् यावन्मूलं न शोधितम्" न शोधितं प्रतिदत्तं भाकनाय काचदनङ्गीकृतापि वृद्धिर्भवतीत्याह विष्णुः "यो गृहीत्वा ऋणं पूर्वं श्वो दास्यामीति सामकम्। न दद्यात् लोभतः पश्चात्तस्मात् वृद्धिमाप्नुयात्" इति। श्व इति प्रतिश्रुत्य प्रतिदानकालावधिरुपलक्षणम्। अमुकमासे अमुकमिति यावत्। योऽमुक अमुकदिने समर्पयिष्यामीति प्रतिश्रुत्य ऋणं पूर्णं समयं दास्यामीति मातश्राय ऋणं गृहीत्वा पश्चाल्लोभादिना न दद्यात् सोऽवधिदिनमारभ्य वृद्धिं दद्यादित्यर्थः। कालावध्यनङ्गीकारेण ऋणं गृहीतस्य धनस्य षण्मासादूर्ध्वं वृद्धिर्भवतीत्याह नारदः "न वृद्धिः प्रीतिदत्तानां स्यादनाकारिता क्वचित्। अना-

कारितमप्यूर्द्ध्वं वत्सरार्द्धाद्विवर्द्धते” इति । अनाकारिता अनङ्गीकृता । प्रीतिदत्तानां प्रतियाचनप्रतिदानदिनानिर्द्देशमूल्यानामिति शेषः । अनाकारितेत्यादेरयमर्थः । वृद्धिमकृत्वा गृहीतमपि षण्मासादूर्द्ध्वं प्रीतिदत्तं वृद्धिं प्राप्नोतीति । प्रतियाचितस्य प्रीतिदत्तस्यादाने वृद्धिविशेषमाह कात्यायनः “प्रीतिदत्तन्तु वर्द्धेत यावन्न प्रतियाचितम् । याच्यमानमदत्तञ्चेद्वर्द्धते पञ्चकं शतम्” इति । पञ्चकं पञ्चाधिकम् प्रतियाचनदिनमारभ्य पञ्चशतस्य पञ्चपणक्रमेण प्रतिमासं वर्द्धते इत्यर्थः । याचितकं गृहीत्वा अप्रतिदत्त्वैव देशान्तरगमने विशेषमाह कात्यायनः “यो याचितकमादाय तमदत्त्वा दिशं व्रजेत् । ऊर्द्ध्वं संवत्सरात्तस्य तद्धनं वृद्धिमाप्नुयात्” इति । एतच्चाप्रतियाचितविषयम् । प्रतियाचिते याचितकम् अदत्त्वा यदि देशान्तरं गच्छति तदा विशेषमाह स एव “कृतोद्धारमदत्त्वा यो याचितस्तु दिशं व्रजेत् । ऊर्द्ध्वं मासत्रयात्तस्य तद्धनं वृद्धिमाप्नुयात्” इति । कृतोद्धारं याचितकं गृहीत्वा याचितोऽप्यदत्त्वेत्यन्वयः । देशान्तरगमनाभावे तु याचितकालमारभ्य याचितकस्य वृद्धिविशेषमाह स एव “स्वदेशेऽपि स्थितो यस्तु न दद्यात् याचितः क्वचित् । तं ततो कारिता वृद्धिमनिच्छन्तञ्च दापयेत्” इति । ततः प्रतियाचनकालादारभ्येत्यर्थः । एतत् वृद्धिद्वयमपरिकल्प्य याच्ञाप्राप्तौ चेयम् । अथ मौल्यस्य तदतिक्रमे त्वतिक्रमदिनमारभ्य तद्धनस्य वृद्धिर्वा । “तद्धनं तु वृद्धिमाप्नुयादिति” व्याख्यानात् । गृहीतपण्यो मूल्यमदत्त्वा देशान्तरगमने वृद्धिविशेषमाह स एव “पण्यं गृहीत्वा यो मूल्यमदत्त्वैव दिशं व्रजेत् । ऋतुत्रयस्योपरिष्टात्तद्धनं वृद्धिमाप्नुयात्” इति । एतच्चाप्रतियाचितविषयम् । प्रतियाचने त्वेतस्य निक्षिप्तस्य च [illegible] दिनमारभ्य प्रतिमासं शते पञ्च वर्द्धते इत्याह स एव “निक्षिप्तं वृद्धिशेषञ्च क्रयविक्रयमेव च । याच्यमानमदत्तञ्चेद्वर्द्धते पञ्चकं शतम्” इति । समस्तानां वृद्धौ परिमाणविशेषानुक्तौ किं परिमाणं ग्राह्यमिति चेत् । कुसीदिनामो वृद्धिं [illegible] [illegible] ग्राह्यमिति [illegible] । [illegible] “वृद्धिं [illegible]” । [illegible] इति [illegible] वृद्धिरूपा [illegible] । [illegible] [illegible] इति [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible]

ष्ठितामित्यस्यार्थप्रत्यर्थिनोरन्यतरेण मध्यस्थेन वाधिष्ठितां दद्यादित्यर्थः अन्यथा भवति अतिप्रसक्तापत्तेः । “कृतानुसारादधिका व्यतिरिक्ता न सिध्यति । कुसीदपथमाहुस्तं पञ्चकं शतमर्हतीति मनूक्तेश्च । अस्यार्थः ॥ शास्त्रविधिनियमितशास्त्रकृतवृद्ध्यनुसारी यो वृद्धिपक्षे लौकिकानां समाचारः तस्मादधिका वृद्धिरुत्तमर्णेरकृतवृद्धो न सिध्यति यतः सा व्यतिरिक्ता धर्मशास्त्रबाह्या । अतएव कुसीदपथमाहुस्तम् अधर्मपथमिति । पञ्चकं शतमर्हतीति प्रतियाचितविषयमिति स्मृतिचन्द्रिकायाम् । पूर्वोक्ताच्छास्त्रानुसारादधिकाऽधर्मेणाकृता वृद्धिर्न सिध्यति । यतः कुसीदपथमाहुस्तम् । यदा तु व्यवहारावस्थायामुत्तमर्णोऽधिकमधमर्णेनाकारितं प्रार्थयिष्यति तदा राजा ग्रहणे पञ्चकं शतं गृह्णीत म-हीति न ततोऽधिकमुत्तमर्णोकारितमित्यर्थमाह रत्नाकरः । अकृतवृद्धेरपवादमाह नारदः “पण्यमूल्यं भृतिर्न्यासो दण्डो यच्च प्रकल्पितम् । वृथादानाक्षिकपणा वर्द्धन्ते नाविवक्षिताः” इति । पण्यस्य वस्त्रादेर्मूल्यम् । भृतिः वेतनम् । न्यासो निक्षेपः । वृथादानं भण्डादिभ्यः प्रतिश्रुतम् । आक्षिकपणो द्यूतपणम् । अविवक्षिताः । अत्र पण्यमूल्यस्य वृद्धेरभावोक्तिः प्रत्यर्पणप्रतियाचनयोरभावे वेदितव्या अन्यथा पूर्वोक्तकात्यायनवचनेन विरोधः स्यात् । न्यासस्य च वृद्ध्यभाववचनं प्रतियाचनाभावे “न वृद्धिः स्त्रीधने लाभे निक्षेपे च यथास्थिते । सन्दिग्धे प्रातिभाव्ये च यदि न स्यात् स्वयं कृतम्” इति संवर्त्तवाक्ये यथास्थितमिति विशेषणोपादानाद् व्यवहृत्युपचाराभावे च ज्ञातव्यम् । तथा च निक्षिप्तं वृद्धिशेषञ्चेत्यादि पूर्वोक्तकात्यायनवचनविरोधो न । कात्यायनोऽपि “[illegible] मूले च वर्द्धते । [illegible] न वृद्धिः स्यात् [illegible]” इति । [illegible] प्रतियाचनादेः [illegible] वृद्धिरस्ता [illegible] । [illegible] [illegible] प्रतियाचनादेः [illegible] प्रतिभाति । [illegible] पूर्वोक्त[illegible] विरोधात् न [illegible] । [illegible] [illegible] प्रति[illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] “[illegible]

मस्य द्विगुणत"। न वर्धते प्रथमस्य द्रव्यं गृहकं प्रतिश्रुतम्" इति। भुक्तबन्धमित्यनेन स्थापितस्य गुप्ताधेर्लब्धाद्वारादेरुपभोगे वृद्धिर्न भवतीत्युक्तम्। अतएव गौतम "भुक्ताधिर्न वर्द्धते वस्त्राबद्धारादिरिति" अदृष्टीतस्तु द्विगुणतः प्रतिदानमिच्छोरधमर्णादुत्तमर्णोऽधिलोभादिवशान्न यदा गृह्णाति तदा तस्य ततोऽपि वृद्धिस्तद्दिनादारभ्य न देयेत्यर्थः। तथा च याज्ञवल्क्यः "दीयमानं न गृह्णाति प्रयुक्तं यः स्वकं धनम्। मध्यस्थस्थापितं तत्स्याद् वर्द्धते न ततःपरम्" इति। मध्यस्थस्थापितमिति विशेषणेनाधमर्णो यदि स्वनिकटे स्थापयति तदा भवत्येव वृद्धिरिति"। ६षैधेयमन्वद्धयो पु०। ७धने च राजनि०।

वृद्धिका स्त्री वृद्धि+स्वार्थे क। वृद्धिनामकौषधे शब्दच०।

वृद्धिजीविका स्त्री वृद्धिरूपा जीविका। ऋणदानादिषु प्रयुक्तधनेभ्यो लब्धोपजीविकायाम्।

वृद्धिश्राद्ध क्ली० अभ्युदयाय श्राद्धम्। पुत्रादीनां संस्काराङ्गे पार्वणविधिके नान्दीश्राद्धे नान्दीमुखशब्दे दृश्यम्

वृद्धोक्ष पु० कर्म० अच् समा०। जरद्गवे अमरः।

वृद्ध्याजीव त्रि० वृद्धिम् अधमर्णतः प्रयुक्तद्रव्याधिकलाभमाजीवति आ+जीव–अच्। वार्द्धुषिके अमरः।

वृध दीप्तौ चु० उभ० अक० सेट्। वर्द्धयति ते अवीवृधत् त अववर्द्धत् त।

वृध वृद्धौ भ्वा० आत्म० लुङि लुटि लृङि च उभ० अक० सेट् ऋदित्। वर्द्धते अदित् अवृधत् अवर्द्धिष्ट ववृते वर्त्स्यति वर्द्धिष्यते। ऋदित् ङा सेट्।

वृधसान पुंस्त्री० वृध–आन असुक् च। मनुष्ये निरु०। स्त्रियां ङीष्। [उणादि०।

वृधसानु पु० वृध–आनु असुक् च। १पुरुषे २पर्णे ३क्रतौ च

वृन्त न० वृ–क्त नि० मुम् च। (बोंटा) फलपत्रादिबन्धने अमर

वृन्ताक पुंस्त्री० वृन्तमकति अक–अण्। वार्त्ताकौ शब्दच०। स्त्री राजनि० स्त्रीत्वे गौरा० ङीष्।

वृन्तिता स्त्री वृन्तं जातमस्याः तार० इतच्। कटुकायां शब्दच०

वृन्द न० वृणुते वृणोति वा–वृञ्–वृन वा दन् नि०। १समूहे अमरः। २दशार्बुदसंख्यायां ज्योति०। ३केदारकन्यायां ४तुलसी स्त्री शब्दच०। ५राधिकायां स्त्री वृन्दावनम्।

वृन्दार त्रि० वृन्दमस्त्यस्य वा आरन्। मनोहरे शब्दच०।

वृन्दारक पु० वृन्देन कायति कै–क। १देवे अमर। आर्षे च। २मुख्ये ३मनोहरे च त्रि० ४यूथपतौ पु० शब्दार्थ०।

वृन्दावन क्ली वृन्दायाः तपस्यार्थं तत्क्रीडार्थं वा वनम् शा० त०। मथुरासन्निकृष्टे वैष्णव १तीर्थभेदे गोलोकस्थे धामभेदे च "कुशध्वजस्य (केदारस्य) कन्या नाम्ना वृन्दा तपस्विनीत्युपक्रमे "वृन्दा यत्र तपस्तेपे तत्तु वृन्दावनं स्मृतम्। वृन्दयात्र कृता क्रीडा तेन वा मुनिपुङ्गव!। राधाषोडशनाम्ना च वृन्दा नाम श्रुतौ श्रुतम्। तस्याः क्रीडा वनं रम्यं तेन वृन्दावनं स्मृतम्" ब्रह्मवै० जन्म० १७अ०। "नित्यं वृन्दावनं धाम ब्रह्माण्डोपरि संस्थितम्। पूर्णब्रह्मसुखैश्वर्यं नित्यमानन्दमव्ययम्। वैकुण्ठादि तदंशांशं स्वयं वृन्दावनं भुवि। गोलोकैश्वर्यं यत्किञ्चित् गोकुले तत् प्रकीर्त्तितम्। वैकुण्ठादिवैभवं यत् द्वारकायां प्रकाशयेत्। यद्ब्रह्म परमैश्वर्यं नित्यं वृन्दावनाश्रयम्। तस्मात् त्रैलोक्यमध्ये तु पृथ्वी धन्येति विश्रुता। यत्र स्थानात् परं धाम विष्णोरेकान्तवल्लभम्। तस्मादधिक नाम धेयं माथुरमण्डलम्। निगूढं परमं स्थानं पुर्य्यन्तरसंस्थितम्। सहस्रपत्रकमलाकारं माथुरमण्डलम्। विष्णुचक्रं परिभ्रमणाद् वैष्णवमद्भुतम्। कर्णिकापत्रविस्तारं रहस्यक्रमनीरितम्। प्रधानं द्वादशारण्यं माहात्म्यं कथितं क्रमात्। भद्र१श्री२लौह३भाण्डीर४महा५ताल६खदीरकाः७। बकुल८कुमुद९काम्य१०मधु११वृन्दावन१२तथा। द्वादशैता वने संख्याः कालिन्द्याः सप्त पश्चिमे। पूर्वे पञ्च वनं प्रोक्तं तत्रास्ति गुह्यमुत्तमम्। महावनं गोकुलाख्यं रम्यं मधुवनं तथा। पूर्वे तु पञ्च भद्राद्यास्तालाद्याः सप्त पश्चिमे। कृष्णोपवनं प्रोक्तं कृष्णक्रीडारसस्थलम्। कदम्बखण्डिकं नन्दवनं नन्दीश्वरं तथा। नन्दनानन्दखण्डञ्च पलाशाशोककेतकम्। सुगन्धिमादनं कैलासममृतं भोजनस्थलम्। सुखप्रसाधनं वत्सहरणं शेषशायनम्। श्यामपूर्वं दधिग्रामं चक्रभानुपुरं तथा। सङ्केतं द्विपदञ्चैव बालक्रीडञ्च धूसरम्। कामद्रुमं क्षीरोदकञ्चापि नन्दनम्। इत्येव वने संस्थाश्चिह्नोपवनं स्मृता। पूर्वोक्तं द्वादशारण्यं प्रधानं वनसञ्ज्ञकम्। तत्रोत्तरे चतुर्थञ्च वनञ्च वृन्दावनम्। नाना विधरसक्रीडानानालीलारसस्थलम्। रत्नविस्तार विस्तारैरहस्यक्रमनीरितम्। सहस्रपत्रकमलं गोकुलाख्यं महत्पदम्। तस्योर्द्ध्वं कर्णिके च गोविन्दमन्दिरम्। तत्र तत्र सभार्द्रपु विन्दपु ददर्शितम्। तद्दक्षे प्रोक्तं वरं दूरोपभोजनम्। तत्र

दले महापीठं निगमागमदुर्गमम्। योगीन्द्रैरपि दुष्प्राप्यं सर्वात्मा यत्र गोकुले। द्वितीयं दलमाग्नेयं तद्रहस्य द्विधा तथा। निकुञ्जकुटीवीरकुटीरौ तद्दले स्थितौ। पूर्वदलं तृतीयं यत् प्रधानं स्थानमुच्यते। गङ्गादिसर्वतीर्थानां स्नानाच्छतगुणं भवेत्। चतुर्थदलमैशान्यां सिद्धपीठेऽभिमतप्रदम्। कामयन्तु तत्र गोपी तत्र कृष्णरतिं लभेत्। वस्त्रालङ्कारहरणं तद्दले समुदाहृतम्। उत्तरं पञ्चमं प्रोक्तं दलं सर्वदलोत्तमम्। द्वादशादित्यमत्रैव दलञ्च कर्णिकासमम्। वायव्यन्तु दलं षष्ठं तत्र कालीह्रद स्मृतः। दलोत्तमोत्तमञ्चैव प्रधानस्थानमुच्यते। सर्वोत्तमदलं श्रेष्ठं पश्चिमे सप्तमं दलम्। यज्ञपत्नीगणानाञ्च तदीप्सितवरप्रदम्। अघासुरस्य निर्वाणं चक्रे त्रिदशदर्शितम्। ब्रह्ममोहनमत्रैव दलं ब्रह्महृदावहम्। नैरृत्यान्तु दलं प्रोक्तमष्टमं व्योमघातनम्। शङ्खचूडवधस्तत्र नानाकेलिरसस्थलम्। स्मृतमष्टदलं प्रोक्तं वृन्दारण्यान्तरस्थितम्। श्रीमद्वृन्दावनं धन्यं यमुनायाः प्रदक्षिणम्। शिवलिङ्गमधिष्ठाता रुद्रो गोपीश्वराभिधः। तद्बाह्ये षोडशदलं श्रिया पूर्णं तदोदितम्। सर्वासु दिक्षु यत् प्रोक्तं प्रादक्षिण्याद्यथाक्रमम्। महत् पदं महद्धाम प्रधानं षोडशं दलम्। प्रथमैकदलं श्रेष्ठं माहात्म्यं कर्णिकासमम्। तस्मिन् मधुवनं प्रोक्तं तत्र प्रादुरभूत् स्वयम्। चतुर्भुजो महाविष्णुः सर्वकारणकारणम्। तत्राधिष्ठितदेवं सुनिश्रेष्ठ। सनातनम्। दलं द्वितीयमाख्यातं किञ्चिल्लीलारसस्थलम्। खदिरारण्यमत्रैव दलञ्च समुदाहृतम्। सर्वश्रेष्ठदलं प्रोक्तं माहात्म्यं कर्णिकासमम्। तत्र गोवर्द्धने रम्ये नित्यानन्दरसाश्रये। कर्णिकायां महालीला तल्लीलारससागरे। यत्र कृष्णो नित्यवृन्दाकाननस्य पतिर्भवेत्। कृष्णो गोविन्दतां प्राप्य किमन्यैर्बहुभाषितैः। दलं तृतीयमाख्यातं सर्वश्रेष्ठोत्तमोत्तमम्। चतुर्थदलमाख्यातं महाद्भुतरसस्थलम्। हरिर्यस्य पतिः साक्षात् स्थितं गोवर्द्धनं स्वयम्। कदम्बखण्डी तत्रैव पूर्णानन्दरसाश्रय। स्निग्धं हृद्यं प्रियं रम्यं दलञ्च समुदाहृतम्। नन्दीश्वरदलं रम्यं तत्र नन्दालयः स्मृतः। कर्णिकादलमाहात्म्यं पञ्चमं दलमुच्यते। अधिष्ठाताऽत्र गोपालो धेनुपालकतः परम्। दलं षष्ठं यदाख्यातं तत्र नन्दवनं स्मृतम्। सप्तमं बकुलारण्यं दलं रम्यं प्रकीर्त्तितम्। दलाष्टमं तालवनं तत्र धेनुवधः स्मृतः। नवमं कुमुदारण्यं दलं रम्यं प्रकीर्त्तितम्। काम्यारण्यं दलं हृद्यं दशमं सर्वकारणम्। ब्रह्मप्रसादनं तत्र विष्णुश्चन्द्रं प्रदर्शितम्। कृष्णक्रीडारसस्थानं प्रधानं दलमुच्यते। दलमेकादशं प्रोक्तं भक्तानुग्रहकारणम्। निर्माणं सेतुबन्धस्य नानारसमयस्थलम्। भाण्डीरं द्वादशदलं वनं रम्यं मनोहरम्। कृष्णक्रीडारसस्तत्र श्रीदामादिभिरावृत। त्रयोदशदलं श्रेष्ठं तत्र भद्रवनं स्मृतम्। चतुर्दशदलं प्रोक्तं सर्वसिद्धिप्रदं स्वकम्। श्रीवनं तत्र रुचिरं सर्वैश्वर्यस्य कारणम्। कृष्णलीलामयदलं श्रीकीर्त्तिकान्तिवर्द्धनम्। पञ्चदशं दलं श्रेष्ठं तत्र लोहवनं स्मृतम्। कथितं षोडशदलमाहात्म्यं कर्णिकासमम्। महावनं तत्र गीतं तत्रास्ति गुह्यमुत्तमम्। बालक्रीडारसस्तत्र वत्सपालैः समावृतः। पूतनादिवधस्तत्र यमलार्जुनभञ्जनम्। अधिष्ठाता तत्र बालगोपालः पञ्चमाब्दिकः। नाम्ना दामोदरः प्रोक्तः प्रेमानन्दरसार्णवः। दलं प्रसिद्धमाख्यातं सर्वश्रेष्ठदलोत्तमम्। कृष्णक्रीडा च किञ्जल्के विहारदलमुच्यते। सिद्धिप्रधानं किञ्जल्कं दलञ्च समुदाहृतम्" पद्मपु० पा०ख०।

**वृन्दिष्ठ** त्रि० अतिशयेन वृन्दारको मुख्यः इष्ठन् वृन्दादेशः। अतिशयमुख्ये "वृन्दिष्ठमाशीर्वसुधाधिपानाम्" इति भट्टिः। ईयसुन् वृन्दीयानप्यत्र त्रि० स्त्रियां ङीप्।

**वृश्च** वृतौ दिवा०पर०सक० सेट्। वृश्चति अव्रश्चत् अव्रश्चीत्। इरादिरयमित्येके तेन अवृश्चदित्येव।

**वृश्च** पु० वृश्च-क। १वासकवृक्षे भरतः। २वन्दूरे पुंस्त्री० शब्दच० स्त्रियां ङीष्। ३ओषधिभेदे स्त्री शब्दादि०।

**वृश्चिक** पु० व्रश्च-किकन्। (विछा) १कीटभेदे राजनि०। कीटशब्दे दृश्यम्। २शूककीटे (शुयापोका) अमर०। मेषादित० ३अष्टमे राशौ ज्यो०। ४ओषधिभेदे मेदि०। ५मदनवृक्षे ६कर्कटे ७गोमयकीटे च भरतः। दर्शिक संख्याप्रचार।

द्वादशराशिषु २१६०० कलात्मकस्य राशिचक्रस्य १९६० कलोपरि १८०० कलात्मकः विशाखान्त्यपादानुराधाज्येष्ठात्मकः स च शीर्षोदयः श्वेतवर्णः जलराशिः उत्तरदिक्पतिः कफप्रकृतिः जलचरः बहुपुत्र बहुस्त्रीकः छिन्नव्रणः विप्रवर्णः सौम्यः; अष्टमात्मकः स्थिरराशिः स्थिरः पुष्करद्वयः वरोदशजातिः पाश्चात्य इत्युक्तजातके द्रष्टव्यम्।

वृश्चिकप्रिया स्त्री वृश्चिकस्य शुककीटस्य प्रिया । पूतिकायाम् शब्दच० ।

वृश्चिककर्णी स्त्री वृश्चिकस्य कर्ण इव पत्रं यस्याः । आखुकर्ण्याम् राजनि० । [भेदे राजनि० ।

वृश्चिका स्त्री वृश्चिकः तद्विषमस्त्यस्याः अच् । (बिछाती) क्षुप

वृश्चिकाली स्त्री वृश्चिक इवालति पर्य्याप्नोति स्पर्शने वेदनायै अच् गौरा० ङीष् । (बिछाती) क्षुपभेदे रत्नमा० ।

वृश्चिपत्री स्त्री वृश्चिक इव पत्रं विषाक्तमस्य पृषो० कलोपः ङीप् । वृश्चिकाल्याम् रत्नमा० ।

वृषीर पु० प्रष्ठ-कीरच् । श्वेतपुनर्नवायाम् रत्नमा० ।

वृष सेचने सक० भ्वा० पर० प्रजननसामर्थ्ये ऐश्वर्य्ये अक० सेट् । वर्षति अवर्षीत् । उदित् क्त्वा वेट् ।

वृष प्रजननसामर्थ्ये ऐश्वर्य्ये चुरा० आत्म० सक० सेट् । वर्षयते अवीवृषत-अववर्षत ।

वृष पु० वृष-क । १वृषभे पुङ्गवे अमरः २मेषादितो द्वितीये राशौ ज्यो०त० । ३पुरुषभेदे ४एकादशमनुकालीने ५इन्द्रे ६धर्मे गरुडपु० दाय० । ७शृङ्गिमात्रे ८मूषिके ९शुक्रयुक्ते १०वास्तुस्थानभेदे ११वासकवृक्षे मेदि० । १२मल्लौ जटा० । १३कामे १४बलयुक्ते त्रि० विश्वः १५ऋषभनामौषधौ राजनि० । १६मयूरपिच्छे १७नीलप्ये च त्रिका० । वृषराशिश्च २१६०० कलात्मकस्य राशिचक्रस्य १८०० कलोपरि १८०० कलात्मकः । कृत्तिकाशेषत्रिपादरोहिणीमृगशीर्षार्द्धात्मकः स च सौम्यः अङ्गना समः स्थिरः पुष्टसर्वाङ्गः चतुष्पाद् निशाबली याम्यदिशाधिपः शुभः दक्षिणदीर्घ रात्रिबलः पृष्ठोदयः शीतस्वभावः वातप्रकृतिः शुक्रस्वामी श्वेतवर्णः वैश्यजातिः मञ्जुलस्वरः मध्यसन्तानः मध्यमप्रसवः इत्युक्ता० मूलं द्रष्टव्यम् । पुरुषविशेषलक्षणञ्च "[illegible]" [illegible] रतिम० अन्यम् । १८वरिष्ठादे च [illegible] वृन्दावने गोवर्द्धने प्रकृत [illegible] कृतः । तत्कथा हरिव० ७८अ० । तत्र पाशुपतलक्षणं गोवर्द्धनाले १७।८ इत्यादौ दर्शितम् । वृषा० दे०शब्दे दृश्यम् ।

वृषकर्णी स्त्री वृष इव कर्णः पत्रमस्याः ङीप् । (वृदर्गन पुष्प) [illegible] रत्नमा० ।

वृषगन्धा स्त्री वृषस्य गन्ध इव गन्धो यस्य । [illegible] राजनि० ।

वृषण पु० वृष-क्यु । १मुष्के अमरः । २सेचनकर्तरि त्रि० [illegible] । [illegible]

स्त्रीवशगो वै स्त्रैणः स्यात् वृषणो वृषे । महत्वद्वृषणोऽल्पायुर्निर्द्रव्यो भवितिमर्भवेत्" गरुडपु० ६३अ० ।

वृषणश्व पु० कर्म० यक० । सामर्थ्ययुक्ते इन्द्राश्वे त्रिका० ।

वृषण्वत् त्रि० वृषन्+मतुप् मस्य व न नलोप आत्वम् । वर्षयुते स्त्रियां ङीप् । [पक्षरथे रथादौ जटा० ।

वृषण्वसु त्रि० वृषा वसु यस्य न नलोपः आत्वम् । इन्द्रयो-

वृषदंशक पुंस्त्री० वृषान् मूषिकान् दशति दन्श-ण्वुल् । बिडाले अमरः स्त्रियां ङीष् ।

वृषध्वज पु० वृषो वृषभो मूषिको धर्मो वा ध्वजो यस्य । १शिवे अमर वृषकेतनादयोऽप्यत्र । २हेरम्बे ३पुण्यकर्मयुते च विश्व । [गौरा० ङीष् । भागरथुलायाम् ।

वृषध्वाङ्क्षी स्त्री वृषो बलवान् ध्वाङ्क्षः काको यस्याः ५त० ।

वृषन् पु० वृष-कनिन् । १इन्द्रे २कर्णे ३दुखे ४वेदनाज्ञाने ] मेदि० । ५वृषे ६अश्वे च हेमच० ।

वृषनाशन पु० वृषान् मूषिकान् नाशयति नश-णिच् ल्यु । १विडङ्गे शब्दमा० । २अरिष्टकृषनाशके श्रीकृष्णे हरिव० ७८अ० ।

वृषपर्णी स्त्री वृषस्य मूषिकस्य कर्णैव पर्णमस्याः । (उन्दुरकाणी) १आखुकर्ण्याम् रत्नमा० । २उदर्गनीवृक्षे राजनि० ।

वृषपर्वन् पु० वृषे पर्व उत्सवो यस्य । १शिवे २दैत्यभेदे च । वृषं बलकरं पर्व यस्य । ३भृङ्गराजवृक्षे ४कसेरौ च त्रिः ।

वृषभ पु० वृष-अभच् किच्च । १वृषे २ऋषभे ३वेदभेदोपनिषदि मेदि० । ४जिनभेदे हेमच० । ५कर्णच्छिद्रे ६व्याघ्रभाषौषधे च शब्दादि० । [दयोऽप्यत्र ।

वृषभगति - वृषभेण गतिरस्य । शिवे त्रिका० वृषभयाना-

वृषभध्वज पु० वृषभो ध्वजोऽस्य । शिवे वृषभकेतनादयोऽप्यत्र

वृषभाक्षी स्त्री वृषभस्य अक्षीव पुष्पमस्याः षच् समा० ङीष् । इन्द्रवारुण्याम् राजनि० ।

वृषभानु(न) पु० राधिकायाः पितरि । ब्रह्मवै० ज० १७अ० ।

वृषभानु(न)सुता स्त्री ६त० । राधिकायाम् । [त्रिका० ।

वृषभाषा स्त्री वृषा इन्द्रेण भाष्यते भाष-घञ् । अमरावत्यां

वृषल पु० वृष-कलच् । १शूद्रे २चन्द्रगुप्ते ३चोरके ४लशुने च मेदि० । ५अश्वे त्रिके जटा० ।

वृषली स्त्री "पितृगेहे च या नारी रजः पश्यत्यसंस्कृता । भ्रूणहत्या पितुस्तस्याः सा कन्या वृषली स्मृता" इत्युक्तायां [illegible] कन्यायाम् । वृषल+जातौ [illegible] ङीप् । [illegible]

"शताध्यायीयाच। "मन्नाहा वृषलीपतिः" इति "वृषलीफेनपीतस्य" इति च मनुः।

**वृषलोचन** पु० वृषस्येव लोचनं यस्य। १मूषिके। हेम०। २वृषनेत्रे न०। ६त०। ३वृषतुल्यनेत्रे त्रि०।

**वृषवाहन** पु० वृषो वाहनमस्य। शिवे वृषभवाहनादयोऽप्यत्र।

**वृषशल** पु० ६त०। श्योणाके त्रिका० वृषालकादयोऽप्यत्र।

**वृषस्यन्ती** स्त्री वृषेण उपगमनमिच्छति वृष+आत्मार्थे क्यच् सुक् च शतृ-ङीप्। कामुक्याम् अमरः "कामुकी वा वृषस्यन्ती" भट्टः। (पुंश्चली अमरः। २कपिकच्छ्वां हेमच०।

**वृषा** स्त्री वृषः मूषिकस्तदाकारः पर्णोऽस्याः अच्। १मूषिकप०

**वृषाकपायी** स्त्री वृषाकपेः पत्नी ङीप् ऐङ् च। १लक्ष्म्यां २गौर्य्याम् अमर०। ३स्वाहायां ४शच्यां ५जीवन्त्यां ६शतावर्य्याञ्च मेदि०।

**वृषाकपि** पु० वृषं धर्मं न कम्पयति न+कपि-इन् नलोपः। १महादेवे २विष्णौ ३वह्नौ मेदि० ४इन्द्रे क्षीरस्वामी।

**वृषाकर** पु० वृषस्य धामर्ष्य आकरः। माषे राजनि०।

**वृषाङ्क** पु० वृषः अङ्कोऽस्य। १शिवे २भल्लातके ३षण्ढे च ४धार्मिके पुण्यवति च मेदि०।

**वृषाहार** पुंस्त्री० वृषो मूषिक आहारो यस्य। बिडाले हारा०

**वृ(वृ)षि(षी)** स्त्री वर्षादित्वे मुच्यतेऽस्मात् छीदन्ति वट- घट मुच वृ आदेशः ङीप् वृषी० अत स्वादित्वे वृष- कि वा ङीप्। व्रतिनां कुशमयासनभेदे अमरः।

**वृषोत्सर्ग** पु० उत्+सृज-घञ् ६त०। मृताशुद्धेन तत्पुत्रादिभिः क्रियमाणे विधानेन वृषस्य त्यागे [illegible] शु०त० "[illegible] एकादशाहे प्रेतस्य यस्य चोत्सृज्यते वृषः। प्रेतलोकं परित्यज्य [illegible] च गच्छति। [illegible] च [illegible]। [illegible] कर्त्तव्यो यावद् [illegible] संवत्सरात्। अविद्धाकरणादूर्द्ध्वं [illegible] प्रोक्ता" [illegible]। [illegible] प्रेतेति पाणान्वयात् [illegible] वृषोत्सर्गं प्रतीयते। [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible]" [illegible] [illegible] "। अत पूर्वसंवत्सरादाय [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] कार्यं च। अत [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible]" [illegible] च। [illegible] [illegible] [illegible] कारयेत्"। यस्य बान्धवस्य पित्रादेर्यस्मिन्दिने मृताहः तत्तिथौ कर्त्तव्यमित्यर्थः। (तत्तिथिश्च "प्रथमादिकमासादस्यान्यतरक्रियया सजातीयतिथिःनि[illegible] प्रत्यासत्त्याऽपि न क्षतिः)। छन्दोग० "वृषोत्सर्गविधिं व्याख्यास्याम "कार्त्तिक्यां पौर्णमास्यां रेवत्याश्वयुज्यां दशाहे गते संवत्सरेऽतीते वा"। अत्र मृततिथिपाठात् वत्सरगणना दशाहपदस्याविरोधः। एकादशाह इति आद्यश्राद्ध इति च अशौचान्तद्वितीयदिनपरम्। अशौचान्तात् द्वितीयेऽह्नीत्युपक्रमे "वृषोत्सर्गश्च कर्त्तव्यो देया च कपिला शुभा" मत्स्यपु०वचनात्। प्रेतवृषोत्सर्गं हित्वान्यं न कार्यम् "नावीक् संवत्सरात् वृद्धिं प्रेतस्योत्सर्गं विधीयते। सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं वृद्धिश्राद्धं विधीयते" इत्यनेकवचनात्। वृषलक्षणमाह कर्मप्र०व्याख्या० "अव्यङ्गो जीववत्सायाः पयस्विन्याः सुतो वृषो। एकवर्षो द्विवर्षो वा यो वा स्यादष्टवासरः। यूथाद्वृत्तरो यस्य वृषो वा नील एव वा। ममाधरात् [illegible] [illegible] [illegible] वृषः"। [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" [illegible]। [illegible] विशेषमाह आद्य० "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] च [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] वा [illegible] वा। [illegible] [illegible] [illegible] वा [illegible] भवेत्" देवीपु०। अत [illegible] [illegible] [illegible] वृषोत्सर्गः [illegible]। "[illegible] पूर्वं [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]" देवीपु०। [illegible] [illegible] [illegible] कर्त्तव्यः "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] न [illegible] [illegible]" शु०त० [illegible]। [illegible] [illegible] च [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible]"। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]।

**वृष्टि** स्त्री वृष-क्तिन्। १वर्षणे अमरः। कर्म्मणि क्तिन्। [illegible] २[illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] च। [illegible]

जायते तोयं तोयात् शस्यानि प्राणिनः। तेभ्योऽन्नानि फलान्येव तेभ्यो जीवन्ति जीविनः। सूर्य्यपक्षस्य गोरक्ष्य काले तस्मात् प्रवर्त्तते। सूर्य्यो मेघादयः सर्वे विधात्रा ते नियोजिताः। यस्मात्ते यो जलधरो गर्जन् सागरोऽभवत्। शस्याधिपो नृपो मन्त्री विधात्रा ते निरूपिताः। जलादकानां शस्यानां तथानाथ निरूपितम्। अब्देऽब्देऽस्त्येव तत् सर्वं कल्पे कल्पे युगे युगे। अत्रौ ससुद्राद्दाराय करुण जलमीप्सितम्। दत्त्वा वृनाय तद्ग्राहात्तत प्रेरितो घन। स्थाने स्थाने च वर्षत्सु काले काले यथोचितम्। ईश्वरस्य त्रिमूर्त्तं नृपा न प्रतिबन्धकम्। भूत भव्य भविष्यच्च सर्वं दृष्टञ्च मध्यमम्। धाता निरूपितं कर्म्म केन तात निवार्य्यते” ब्रह्मवै॰जन्म॰ १ अ॰। “अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते। आदित्याज्जायते वृष्टि वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः” गीता। आसन्नवृष्टिसूचकानि यथा “मयूरा स्तनयित्नूनां शब्देन हृष्टतां गताः। केकायन्ति प्रतिदिने सततं वृष्टिसूचकाः। मेघावृतकाना मधुरध्वानकाना मनोहराः। नूतनाम्बुप्रपत्तानां वृष्टिसन्निधिसूचकाः। गगने शक्रचापेन लसता चासन्नता स्फुरम्। धाराधारशरैस्तापं छेत्तुं मति यथोद्गत” कालिकापु॰ १५ अ॰।

**वृष्टिघ्नी** स्त्री वृष्टिं हन्ति कारणत्वेन अल्पाति हन—क ङीप्। सूक्ष्मैलायाम् शब्दच॰।

**वृष्टिजीवन** त्रि॰ वृष्टिः वृष्टिजलमेव जीवनं पालनोपायो यस्य। १वृष्टिजलमात्रजीविनि चातके। २देवमातृके देशे हेमच॰। [हारा॰। ३वृष्टिभवे त्रि॰।

**वृष्टिभू** पु॰ वृष्टौ तदुपलक्षिते काले भवति भू-क्विप्। १भेके

**वृष्टिवैकृत** न॰ ६त॰। अद्भुतसूचके वृष्टिविकारे यथोक्तं वृ॰ सं॰ ३६ अ॰

“दुर्भिक्षमनावृष्ट्यामतिवृष्ट्यां क्षुद्भयं सपरचक्रम्। रोगो ह्यमृत पाते स्वत्वपोऽस्मभूतात्मयाम्। शीतोष्णविपर्य्ययो नो सम्यक्तसु च सक्षमेषु। अन्यमासात् क्षुभयं राष्ट्रभयं देवजनित च। अन्यर्तौ षष्ठं मासवर्षं प्रतापमसमरत्वम्। एको मासाद्योगो भावाभिलाषा दिविभिरेव। धान्यहिरण्यत्वक्फलकुसुमाद्यैर्विवर्षिते विद्यात्। अङ्गारपांशुवर्षे विनाशमायाति तन्नगरम्। उपला विना जलधरैर्विकृता वा प्राणिनो यदा वृष्टाः। छिद्रं वाऽप्यतिवृष्टौ शस्यानामीतिसञ्जननम्। क्षीरस्य क्षौद्राणां दध्नो रुधिरोष्णयोश्च वर्षे। देशविनाशो ज्ञेयोऽसृग्वर्षे चापि नृपयुद्धम्। यद्यमलेऽर्के छाया न दृश्यते दृश्यते प्रतीपा वा। देशस्य तदा सुमहद्भयमायातं विनिर्देश्यम्। व्यभ्रे नभसीन्द्रधनुर्दिवा यदा दृश्यतेऽथ वा रात्रौ। प्राच्यामपरस्यां वा तदा भवेत् क्षुद्भयं सुमहत्। सूर्य्येन्दुपर्जन्यसमीरणानां योगः स्मृतो वृष्टिविकारकाले। धान्यान्नगोकाञ्चनदक्षिणाभि देयास्ततः शान्तिमुपैति पापम्”।

**वृष्णि** पु॰ वृष—नि किच्च। १यादववंशेऽन्न नृपभेदे शब्दच॰। २श्रीकृष्णे। ३मेघे अमरः। ४चण्डे ५पाषण्डे च त्रि॰ शब्दर॰।

**वृष्णिगर्भ** पु॰वृष्णेः यादवकुलं गर्भो यस्य। श्रीकृष्णे हारा॰

**वृष्य** पु॰ वृषाय हितो यत् वृष—क्यप् वा। १माषे हेमच॰। २शुक्रवृद्धिकारके त्रि॰ भावप्र॰। ३शालीकरके न॰ ४आमलक्यां ५शतावर्य्यां ६क्षुद्रलाम्बोषध्यां च स्त्री राजनि॰। ७ऋद्धिनामौषधौ रत्नमा॰। [राजनि॰।

**वृष्यकान्ता** स्त्री वृष्य शुक्रवर्द्धकः कन्दो यस्याः। विदार्य्याम्

**वृष्यगन्धिका** स्त्री वृष्य शुक्रवर्द्धको गन्धो यस्याः कप् अत इत्वम्। अतिबलायाम् राजनि॰। कप्भावे वृष्यगन्धा वृद्धदारके स्त्री शब्दच॰। [वृष्यवल्लिका तत्रैव स्त्री।

**वृष्यवल्ली** स्त्री कर्म॰। १विदार्य्याम् राजनि॰। स्वार्थे क तत्र।

**वृह** दीप्तौ वा चु॰ उभ॰सक॰ पक्षे भ्वा॰ पर॰ इदित्। वृंहयति ते अवृंहत् त। वृंहति अवृंहीत्।

**वृह** वृद्धौ शब्दे च अक॰ भ्वा॰ पर॰ सक॰ सेट्। वर्हति इदित् अवर्हत् अवर्हीत्। इदित्। वृंहति अवृंहीत्

**वृह** ध्वनौ हस्तिध्वनौ वृद्धौ च भ्वा॰पर॰ पर॰सक॰ सेट्।

**वृह** वृद्धौ भ्वा॰पर॰सक॰ सेट्। वर्हति अवर्हीत्।

**वृह** उद्यमे तु॰पर॰सक॰सेट्। वृहति। अवर्हीत् अवृक्षत्।

**वृह** वृद्धौ भ्वा॰आत्म॰ सक॰ सेट् इदित्। वृंहते अवृंहिष्ट।

**वृहच्चञ्चु** पु॰ वृहती चञ्चुरिव मञ्जरी यस्य। महाचञ्चुशाके राजनि॰। [१फणज्झके शब्दच॰। २वृद्धदारकिपर्युते त्रि॰।

**वृहच्चित्त** पु॰ वृहत् वृहद् चित्तं यस्मात् ६ब॰यस्य वा ६ब॰।

**वृहच्छल्क** पु॰ वृहत् शल्कोऽस्य। चिङ्गटमत्स्ये जटा॰।

**वृहत्** त्रि॰त॰वृह-अति। महति अमरः स्त्रियां गौरा॰ङीष्।

**वृहती** स्त्री वृहत्+गौरा॰ ङीष्। १महत्यां स्त्रियां २क्षुद्रवार्त्ताक्याम् राजनि॰। ३वाग्विधावां ४वाचि ५वर्षास्त्रवारिकायाम् मे॰ दि॰। ६नव अक्षरपादके छन्दोभेदे वृ॰र॰। ७वीणायां वन् शुक्ल। उत्तरासङ्गे स्त्री अमरः।

**बृहतीपति** पु० बृहतीनां वाचां पतिः । बृहस्पतौ हेमच० ।

**बृहत्कन्द** पु० बृहत् कन्दो यस्य । १गृञ्जने रत्नमा० । २विष्णुकन्दे च राजनि० ।

**बृहत्काश** पु० कर्म० । (खागड़ा) तृणभेदे हारा० ।

**बृहत्कालशाक** पु० कर्म० । (बड़ कालकासुन्दे) शाकभेदे शिक्षा० ।

**बृहत्कुक्षि** पु० बृहत् कुक्षिर्यस्य । तुन्दिले (भुँडे) अमरः ।

**बृहत्साल** पु० कर्म० । हिन्तालवे राजनि० ।

**बृहत्तिक्ता** स्त्री कर्म० । पाठायाम् (आकनादि) राजनि० ।

**बृहत्तृण** पु० बृहत्तृणं यत्र । वंशे शब्दच० ।

**बृहत्त्वच्** पु० बृहती त्वक् यस्य । (छातियान) वृक्षे रत्नमा० ।

**बृहत्पत्र** पु० बृहत् पत्त्रमस्य । १हस्तिकन्दे (हातिकान्दा) राजनि० । २तिपर्णिकायां स्त्री राजनि० ।

**बृहत्पाटलि** पु० चु० पट–अलि कर्म० । धुस्तूरवृक्षे शिक्षा० ।

**बृहत्पाद** त्रि० बृहत् पादो मूलमस्य । वटवृक्षे शब्दच० ।

**बृहत्पालिन्** पु० बृहत्. पालयति पाल–णिनि । वनजीरके राजनि० ।

**बृहत्पीलु** पु० कर्म० । महापीलौ राजनि० ।

**बृहत्फला** स्त्री बृहत् फलं यस्याः । १कटुतुम्ब्याम् २महेन्द्रवारुण्यां ३कुष्माण्ड्यां ४महाजम्ब्वां च राजनि० ।

**बृहत्साम** न० कर्म० । "त्वामिद्धि हवामहे" इत्यृच्यधि गीयमाने साम्नि "बृहत्साम तथा साम्नाम्" गीता ।

**बृहदङ्ग** पुस्त्री० बृहदङ्गमस्य । गजे शब्दच० स्त्रियां ङीष् ।

**बृहद्वल्क** पु० कर्म० । (कामराङ्गा) वृक्षे शब्दच० ।

**बृहदेला** स्त्री कर्म० । स्थूलैलायाम् राजनि० ।

**बृहद्गृह** पु० कारूषदेशे शिक्षा० । स च हिमालयस्य पश्चाद्भागस्था मालवदेशपश्चिमतः ।

**बृहद्गोल** न० कर्म० । (तरमुज) खर्ताफले शब्दच० ।

**बृहद्दल** पु० बृहत् दलमस्य । १पट्टिकालोध्रे २हिन्तालवे च राजनि० ।

**बृहदल** न० कर्म० । महाम्भोरुहे शिक्षा० ।

**बृहद्भानु** पु० बृहद्भानुः किरणो यस्य । १वह्नौ २चित्रकवृक्षे च अमरः ।

**बृहद्रथ** पु० बृहत् रथोऽस्य । १इन्द्रे २यज्ञपात्रभेदे ३सामभेदे च । [राजनि० ।

**बृहद्राविन्** पु० बृहत् रौति–रु–णिनि । क्षुद्रोलूके राजनि० ।

**बृहद्वल्क** पु० बृहत् वल्कमस्य । पट्टिकालोध्रे राजवल्लभः ।

**बृहद्वात** पु० बृहन् वातो धातुभेदो यस्मात् ५ब० । (देधान) धान्ये रत्नमाला ।

**बृहद्वारुणी** स्त्री कर्म० । महेन्द्रवारुण्याम् राजनि० ।

**बृहद्वीज** पु० बृहत् वीजमस्य । आम्रातके शब्दच० ।

**बृहन्नल** पु० बृहत् नलो यस्य । महापोटगले मेदि० ।

**बृहन्नला(डा)** पुस्त्री० बृहत् नलो यस्य वा लस्य डः । अर्जुने हेमच० विराटपर्वणि तत्कथा दृश्या ।

**बृहस्पति** पु० बृहत्याः वाचः पतिः सुपो० नि० । १जीवे देवाचार्य्ये अमरः २ग्रहभेदे सू०सि०भगोलशब्दे तद्कक्षादिमानं तद्रूपादि च ग्रहयज्ञशब्दे दृश्यम् । बृहस्पतिना च बौद्धधर्मः प्रवर्त्तितो यथाह मत्स्यपु० २४ अ० "ततो बृहस्पतिः शक्रमकरोद्बलदर्पितम् । ग्रहशान्तिविधानेन पौष्टिकेन च कर्मणा । गत्वाथ मोहयामास रजिपुत्रान् बृहस्पतिः । जिनधर्मं समास्थाय वेदबाह्यं स वेदवित् । वेदत्रयी परिभ्रष्टांश्चकार धिषणाधिपः । वेदबाह्यान् परिज्ञाय हेतुवादसमन्वितान् । जघान शक्रो वज्रेण सर्वधर्मबहिष्कृतान्" । बृहस्पतिसवः यज्ञभेदः ।

**बॄ** वरणे क्र्या० प० उभ० सक० सेट् । बृणाति बृणीते अवारीत् अवरिष्ट-अवरीष्ट अबूर्त्त । ववरतुः ।

**वे** स्यूतौ भ्वा० उभ० प्रजा० सक० अनिट् । वयति ते अवासीत् अवास्त वा वयादेशः उवाय ऊयतुः ऊवतुः ।

**वेग** पु० विज–घञ् । १प्रवाहे हेमच० २जवे अमरः ३महाकालफले मेदि० ४रेतसि हेमच० । ५मूत्रविष्ठादिनिःसारणयत्ने ६न्यायोक्ते संस्कारभेदे च "क्षित्यादयोऽष्टौ वेगाख्यः संस्कारो महतो गुणाः" । "क्षितिर्जलं तथा तेजः पवनो मन एव च । परापरत्वमूर्त्तत्वक्रियावेगाश्रया अमी" भाषा० तस्य क्षित्यादिगुणतोक्ता । "स्वभावतः प्रवृत्तानां मलादीनां जिजीविषुः । न वेगं धारयेद्धीरः कामादीनाञ्च धारयेत्" राजनि० ।

**वेगसर** पुंस्त्री० वेगेन सरति सृ–ट । वेगगामिहये १अश्वतरे हेमच० । स्त्रियां ङीष् । २वेगगामिमात्रे त्रि० स्त्रियां ङीप् । [२वेगवति त्रि० अमरः स्त्रियां ङीप् ।

**वेगिन्** पु० वेग+अस्त्यर्थे इनि । १श्येनावक्षगे राजनि० ।

**वेचा** स्त्री विच–पृथक्त्वे अच् । वेतने हारा० ।

**वेजानी** स्त्री विज–अच् तमानयति आ–नी–ड गौरा० ङीष् कोमराज्याम् शब्दच० ।

**वेड** न० विड–अच् । १चान्द्रनिष्कद्रव्यमाने हेमच० २नौकायां स्त्री हेमच० ।

**वेडमिका** स्त्री रोटिकाभेदे भावप्र० कृतान्नशब्दे दृश्यम् ।

**वेण** निशामने वाद्यादाने गतौ ज्ञाने चिन्तायाञ्च भ्वा० उभ०

अक० सेट् । वेणति ते । अवेणीत् अवेणिष्ट । ऋदित् चङि न ह्रस्वः ।

वेण पु० वेण–अच् । १वर्णसङ्करजातिभेदे "वैदेहकेन त्वम्बष्ठ्यामुत्पन्नो वेण उच्यते" मनुः । २पृथुराजपितरि नृपभेदे "मृतपुत्रेण तु जातेन वेणोऽपि ३नदीभेदे स्त्री । त्रिदिवं ययौ" विष्णुपु० । दन्त्यान्तमप्यत्र ।

वेणि(णी) स्त्री वेण–इन् वा ङीप् । १केशरचनाभेदे अमर० २जलप्रवाहे जटा० । ३तत्प्रवाहे हेमच० । ४देवताडवृक्षे अमर० । ५नदीभेदे तदुत्पत्तिकथा पद्मोत्तर० १५६अ० । ६गङ्गायमुनासरस्वतीमिलनस्थाने च । प्रयागशब्दे दृश्यम् ।

वेणीर पु० वेण–ईरन् । अरिष्टवृक्षे (निम) शब्दच० ।

वेणु पु० वण–णु । १वंशे अमर० । २तद्विकारे वंशीवाद्ये च शब्दच० । "मा पूरय वेणुम्" इत्युद्भटः । ३नृपभेदे मोद० ।

वेणुक न० वेणुरिव वेणोर्विकारो वा कन् । तोत्त्रे हेमच० । (पाचनवाडि) ।

वेणुकर्कर पु० वेणुरिव कर्करः । करवीरवृक्षे त्रिका० ।

वेणुज पु० वेणुतो जायते जन–ड । १वेणुजाते यवाकारे तण्डुले राजनि० । २वंशजाते दण्डादौ त्रि० ।

वेणुध्म पु० वेणुं वंशीं धमति ध्मा–क । वेणुवादके अमर० ।

वेणुन न० वेण–उनन् । मरिचे रत्नमा० ।

वेणुपत्री स्त्री वेणोरिव पत्त्रमस्याः । वंशपत्त्रीवृक्षे रत्नमा० ।

वेणुयव पु० वेणुजातो यव इव । १वंशजाते तण्डुलाकारे पदार्थे राजनि० । [ण्वुल् । वेणुवादक तत्रैव त्रि० ।

वेणुवाद त्रि० वेणुं वादयति वद–णिच्–अण् । वेणुवादके

वेणुवीज न० ६त० । वेणुजाते यवाकारे पदार्थे राजनि० ।

वेतन न० अज–तनन् वीभावः । १कृतकर्मणो भृतौ अमरः । भृतिशब्दे दृश्यम् । २जीवनोपाये हेमच० ।

वेतनानपाकर्मन् न० ६त० । व्यवहारभेदे तत्स्वरूपादिक वीरमि० उक्तं यथा नारदः "भृत्यानां वेतनस्योक्तो दानादानविधिक्रमः । वेतनस्यानपाकर्म तद्विवादपदं स्मृतम्" । वेतनं कर्ममूल्यं तस्यानपाकर्म भृत्याय समर्पणं समर्पितस्य वा परावर्त्तनम् । तत्र समर्पणे विशेषमाह स एव "भृत्याय वेतनं दद्यात् कर्मस्वामी यथाक्रमम् । आदौ मध्येऽवसाने च कर्मणो यद्विनिश्चितम्" । कर्ममेतावदहं दास्यामीति यद्वेतनपरिमाणतो निश्चितं तत्त्रिधा विभज्य कर्मण आदिमध्यान्तेषु त्रिषु कालेषु क्रमशो वा दद्यादित्यर्थः । एतच्चैतावद्वेतनं दास्यामीति भाषायां सत्त्वे । असत्त्वे त्वाह स एव "भृतावनिश्चितायां तु दशभागमवाप्नुयुः । लाभगोवीर्यशस्यानां वणिग्गोपकृषीवलाः" इति । दशभागं दशमभागं लाभवीर्यं पाल्यमानगवादिभवक्षीरादि । यदि कर्मस्वामी भृत्याय दशमभागं न प्रयच्छति तदाऽसौ राज्ञा दाप्य इत्याह याज्ञवल्क्यः "दाप्यस्तु दशमं भागं वाणिज्यपशुसस्यतः । अनिश्चित्य भृतिं यस्तु कारयेत् स महीक्षिता" इति । यस्तु स्वामी वेतनपरिच्छेदमकृत्वैव भृत्यं कर्म कारयति स तस्मात् वाणिज्यपशुसस्यलक्षणात् कर्मणः सकाशाद् यल्लब्धं तस्य दशमं भागं भृत्याय महीक्षिता राज्ञा दापनीय इत्यर्थः । यत्तु "त्रिभागं पञ्चभागं वा गृह्णीयात् सीरवाहकः" इति बृहस्पतिवचनं तद्भक्ताच्छादनाद्यभावविषयम् । व्यवस्थितविकल्पश्चायम् । कथमेतत् व्यवस्थेत्याकाङ्क्षायामाह स एव "भक्ताच्छादभृतः सीरी भागं गृह्णीत पञ्चमम् । जातसस्यात्त्रिभागं तु प्रगृह्णीयादथाभृतः" इति । अशनाच्छादनाभ्यां भृतः कृषीवलो जातसस्यात् पञ्चमभागं गृह्णीयात् । ताभ्यामभृतस्तु तृतीयं भागमित्यर्थः । अथ च यत्रैतावद्दास्यामीति नास्ति परिभाषा तत्र बृहस्पतिरुक्तं द्रष्टव्यम् "प्रवृद्धयानकुशला देशकालार्थदर्शिनः । नियच्छेयुर्भृतिं यान्तु सा स्यात् भागकृता तदा" इति । एतावद्दास्यामीति परिभाषितेऽपि क्वचित्ततो न्यूनमपि स्वामिनाऽपरिकल्पितं देयं क्वचित्ततोऽधिकमपि देयमित्याह याज्ञवल्क्यः "देशं कालञ्च योऽतीयाल्लाभं कुर्याच्च योऽन्यथा । तत्र स्यात् स्वामिनश्छन्दोऽधिकं देयं कृतेऽधिके" इति । यो भृत्यः स्वाम्यनुज्ञां विना स्वातन्त्र्येण वाणिज्यादिकर्मणः फलसाधनत्वापादकं देशं कालं चातिक्रामति लाभं वा बहुतरं व्यसनेन स्वल्पं करोति तस्मै पूर्वपरिभाषितभृतिमध्ये स्वामी स्वेच्छानुसारेण किञ्चिद् दद्यात् । यस्तु स्वातन्त्र्येण बहुलाभं करोति तस्मै परिभाषितमूल्यादधिकं किञ्चिद्देयं स्वामिना पारितोषिकमित्यर्थः । अनेकसमवायसाध्यकर्मणि वेतनार्पणप्रकारमाह स एव "यो यावत् कुरुते कर्म तावत्तस्य तु वेतनम् । उभयोरप्यसाध्यं चेत् साध्ये कुर्याद्यथाश्रुतम्" इति । उभयोरप्यसाध्यं बहूनां वहनम् अविज्ञाते ... एतावद्दास्यामीति परिभाषिते हिरण्यादिकं पूर्णं प्रदद्यादित्यादि०

यास समापितं तदा तेन यो यावत् कर्म करोति तस्मै तत्कर्मानुसारेण मध्यस्थपरिकल्पितं वेतनं देयम्। न तु साम्येन दानञ्च परिभाषाप्रभावाददानम्। यदि तैः समापितं तदा यथा परिभाषितं देयम् न तु प्रत्येकं कृत्स्नं दातव्यं नापि कर्मानुसारेण परिकल्प्य दातव्यमित्यर्थः। यस्तु वेतनं गृहीत्वा समर्थोऽपि न कर्म करोति तं प्रत्याह वृहस्पतिः "गृहीतवेतनः कर्म न करोति यदा भृतः। समर्थश्चेद्दमं दाप्यो द्विगुणं तच्च वेतनम्" इति। दमं भङ्ग्यनुसारेण राज्ञा दाप्यः। गृहीतञ्च वेतनं द्वैगुण्येन स्वामिने दद्यादित्यर्थः। नारदोऽपि "भृतिं गृहीत्वाऽकुर्वाणो द्विगुणां भृतिमावहेत्" इति। याज्ञवल्क्योऽपि "गृहीतवेतनः कर्म त्यजन् द्विगुणमावहेत्" इति। एकस्मिन्नेव विषये यावता वेतनेन भृत्यत्वमङ्गीकृतं तावदेव स्वामिने देयञ्च राज्ञे दण्डमित्यर्थः। बलाक्लीकृतां भृतिं दत्त्वा बलात्कारयितव्य इत्याह नारदः "कर्माकुर्वन् प्रतिश्रुत्य कार्यो दत्त्वा भृतिं बलात्" इति। प्रतिश्रुत्येति प्रारब्धस्याप्युपलक्षणार्थम् अतएव कात्यायनः "कर्मारभ्य तु यः कश्चित् विधिनैव तु कारयेत्। बलात्कारयितव्योऽसावकुर्वन् दण्डमर्हति" इति। कियद् द्रव्यं दण्ड्य इत्यपेक्षायामाह स एव मनुवृहस्पती "प्रतिश्रुत्य न कुर्याद् यः स कार्यः स्याद् बलादपि। स चेन्न कुर्यात् तत्कर्म प्राप्नुयाद् द्विशतं दमम्" इति। द्विशत कार्षापणमित्यर्थः। यत्तु मनुवचनम् "भृतोऽनार्त्तो न कुर्याद् यो दर्पात् कर्म यथोदितम्। स दण्ड्यः कृष्णलान्यष्टौ न देयं तस्य वेतनम्" इति। तदल्पद्रव्यकर्मानुष्ठानविषयमिति कृतिचन्द्रिकायाम्। वाङ्मात्रकर्मकरणविषयमिति मदनरत्ने। विशिष्य कर्मकरणे त्वाह स एव "प्रतोऽनार्त्तः स्वयं वा यस्तत्कर्म न कारयेत्। स तस्य वेतनं देयमल्पोनस्यापि कर्मणः" इति। स्वयं वा कर्म कारयेदिति वदता एकोऽपि यत्र कर्त्तव्यमनो नाप्नोति दर्शयति। आर्त्तो यदि स्वार्थं स्वमानमार्त्तगृहीतं कर्म करोति तदार्थं दीर्घकालतया कालक्षेपेऽपि सम्यगेव कार्यवाहेतनयो निर्विवाद वचनं इत्याह स एव "आर्त्तस्तु कुर्यात् स्वस्थः सन् यथाभाषितमादितः। स दीर्घस्यापि कालस्य तल्लभेतैव वेतनम्" आदितः आदौ यथाभाषितं यथाप्रतिज्ञातं तथा कुर्यादित्यर्थः। दीर्घस्यापि कालस्य अत्ययेऽपीति शेषः।

यस्तु कालविशेषावधिकं कर्म प्रतिज्ञाय तत्कालापूर्णे एव कर्म त्यजति तं प्रत्याह नारदः "कालेऽपूर्णे त्यजन् कर्म भृतेर्नाशमवाप्नुयात्"। अत्र दण्डमप्याह विष्णुः "भृतकश्चापूर्णे काले त्यजन् सकलमेव मूल्यं जह्यात् राज्ञे च पणशतं दद्यादिति"। मूल्यं वेतनम्। स्वामिदोषात्त्यागे तु यावति काले कर्म कृतं तत्कालानुसारेण कल्पितं वेतनं लभते इत्याह नारदः "स्वामिदोषादपक्रामन् यावत् कृतमवाप्नुयात्" इति। स्वामिदोषो विनापराधं निष्ठुरभाषणादि। अत्र दण्डमप्याह विष्णुः "स्वामी चेद्भृतकमपूर्णे काले जह्यात् तस्य सर्वमेव मूल्यं दद्यात् पणशतञ्च राज्ञे अन्यत्र भृतदोषात्" इति। स्वामिद्रव्यस्य भृत्यदोषेण नाशे यत् कर्त्तव्यं तदाह स एव। "तद्दोषेण यद्विनश्येत्तत् स्वामिने देयमन्यत्र दैवोपघातादिति"। दैवोपघातो राजतस्कराद्युपघातः। स्वामिने देयं भृत्यदारेणेति शेषः। अत्र दोषविशेषाद्विशेषमाह वृहस्पतिः "प्रमादान्नाशितं दाप्यः समं द्विर्द्रोहनाशितम्" इति। प्रमादान्नाशितमनवधानतानाशित सममेव दद्यात्। द्रोहनाशितं जीर्णपटादिना द्रोहेण नाशितं द्विगुणं दाप्य इत्यर्थः। भृत्यदोषाभावे यदन्यत एव नष्टं तन्न देयमित्याह स एव "न तु दाप्यो हृतं चौरैर्दग्धमूढं जलेन वा" इति। ऊढं नीतम्। यस्तु वाहको वाह्यं द्रव्यं प्रमादेनान्यथा स्वदोषेण नाशयति तं प्रत्याह नारदः "भाण्डं व्यसनमागच्छेद्यदि वाहकदोषतः। दाप्यो यत्तत्र नश्येत्तु दैवराजकृताद्दते" इति। भाण्डं वहनीयं द्रव्यं वस्त्रादि व्यसनं नाशम्। अत्र भाण्डवाहकयोर्भृत्यस्वामिनोरुदाहरणमात्रमिति मदनरत्ने। अत्रापि "प्रमादान्नाशितं दाप्यः समं द्विर्द्रोहनाशितमिति" वृहस्पत्युक्तोविशेषोऽवगन्तव्यः। यस्तु वाहक स्वदोषेण प्रस्थानविघ्नं करोति स द्विगुणां भृतिं दाप्य इत्याह कात्यायनः "विघ्नं यो वाहको दाप्यः प्रस्थाने द्विगुणां भृतिम्" इति। विघ्नं करोतीति शेषः। वाहकपदञ्च प्रदर्शनार्थं सत्र विवक्षितमन्यस्यापि गृहीतवेतनस्य प्रदर्शनार्थमिति मन्तव्यम्। अतएव नारदः "द्विगुणां तु भृतिं दाप्यः प्रस्थाने विघ्नकारकः" इति वाचस्पतिमिश्रोऽपि "प्रस्थानविघ्नकृच्चैव प्रदाप्यो द्विगुणां भृतिम्" इति। तच्च प्रस्थानविघ्नकरणं प्रारब्धविघ्नम्। प्रत्युत्पन्नवर्णनाद्यपि सदा प्रदाप्यविषयम्।

स्वान्तराभावेन प्रस्थानविघ्नप्रारम्भत्वं तदा त्याज्य ए-व "प्रक्रान्ते सप्तमं भागं चतुर्थं पथि सन्त्यजन्। भृति-मर्द्धपथे सर्व्वां प्रदाप्यस्त्याजकोऽपि च" इति। प्र-क्रान्ते कर्म्मणि स्वाङ्गीकृत कर्म्म त्यजन् भृत्यो भृतेः सप्तमभागं दाप्यः। गमने प्रारब्धे पथि त्यजन् भृतेः चतुर्थं भागम्। अर्द्धपथे त्यजन् सर्व्वां भृतिमित्यर्थः। त्याजकोऽपि चेत्स्वार्थमवर्य्यं प्रमत्तारम्भानन्तरं स्वामी यदि त्याजयति तदा पूर्व्वोक्तक्रमेण भृताय सप्तमभा-गादिकं दापनीय इति। एतच्चाव्याधितादिविषयम् व्याधितस्यापराधाभावात्। यत्तु स्वामिना त्याजने चतु-र्थांशदापनमुक्तं तदविक्रीतभाण्डस्वामिविषयम्। वि-क्रीतभाण्डस्वामिना यत् कर्त्तव्यं तदाह बृहस्पतिः "यदि विक्रीय तद्भाण्डं वणिक् भृत्यं त्यजेद्यदि। पथ्यप्यर्द्धे देयं स्याद् भृतेरर्द्धं लभेत सः" इति। पथि भाण्डस्य चौरादिभिः प्रतिरोधे राजादिभिरपहृते स्वा-मिना कर्त्तव्यमाह कात्यायनः "यदा च पथि तद्भाण्ड-माहृतं म्रियेत वा। यावानध्वा गतस्तेन प्राप्नुयात्ता-वतो धनम्" इति। तेन भारवाहकस्वीकृतेन यानादिना। भाण्डनेतारं प्रत्याह नारदः "अनयन् भाटयित्वा तु भा-ण्डवान् वाहवाहनम्। दाप्यो भृतिचतुर्भागं सर्व्वामर्द्धपथे त्यजन्" इति। वाहं शकटादि वाहनम् अश्वादि। अय-मर्थः यो यानादिना भाण्डनयनं कर्त्तुं परकीयं यानादिकं भाटयित्वा मार्गेऽर्द्धकार्य्योपाधिकं परिक्रयं कृत्वा तन्न नयति स यानस्वामिने परिकल्पितस्य भाटकस्य चतुर्थांशं दाप्यः। यस्तु तदीयार्द्धमार्गे त्यजति स सर्व्वां भृतिं दाप्य इति। यस्तु शकटादिकं भाटयित्वा तमेवोपकारकमूल्यमादाय देशान्तरं गच्छति भाटकं च न प्रयच्छति तं प्रत्याह बृहस्पतिः "यो भाटयित्वा शकटं नीत्वा चान्यत्र गच्छति। भाटं न दद्याद् दाप्यः स्या-दरूढस्यापि भाटकम्" इति। अरूढस्यापि अवहनोप-कारस्याप्यर्थः। यस्तु कृते कार्य्ये समनन्तरं वाहनादि-समर्पणं न करोति तस्य समर्पणपर्य्यन्तभाटकदानमाह कात्यायनः "भस्मरक्षोपरोधादीन् गृहीत्वा भाटकेन यः। नार्पयेत् सकलं दाप्यः स भाटकम्। गृह-मार्गापणादीनि गृहीत्वा भाटकेन यः। स्वामिने नार्पयेत् यावत्तावद्दाप्यः स भाटकम्" इति। भाटिरन्येन तदा ग-हमूल्यं यावत् वसते। नार्पयेत् तावद्भाटकं दद्यात्। परभूमौ गृहविधानभाटकदानं प्रत्याह नारदः "परभूमौ गृहं कृत्वा स्तोमं दत्त्वा वसेत्तु यः। स तद्गृहीत्वा निर्गच्छेत् तृणकाष्ठेष्टकादिकम्" इति। स्तोमभाटक स्तोमाप्रदानेऽप्याह स एव "स्तोमाद्विना वसित्वा तु परभूमावनिश्चितम्। निर्गच्छंस्तृणकाष्ठानि न गृह्णीयात् कथञ्चन। यान्येव तृणकाष्ठानि इष्ट-का विनिवेशिताः। विनिर्गच्छंस्तु तत् सर्व्वं भूमिस्वामिनि वेदयेत्" इति। स्वामिने निवेदयेदित्यर्थः। अनिश्चित-मिति वदता तृणकाष्ठादिग्रहणाग्रहणपरिभाषादि-हीनविषयमेतदिति दर्शितम्। परिभाषाविषये तु यथा परिभाषितं कर्त्तव्यम्। भाटके गृहीतानां शकटाना-दीनां भङ्गे नाशे च विशेषमाह स एव "स्तोम-हीनि भाण्डानि पूर्व्ववाराद्युपानयेत्। गृहीतराष्ट्र-रेद्भग्नं नष्टञ्चाप्यथ सङ्गुरात्" इति। स्तोमग्राहीणि भाटकगृहीतानि पूर्व्वपरिभाषितभाटकानि तत्स्वा-मिने प्रापयेदिति पूर्व्वार्द्धार्थः। भग्नमेकदेशेन विकृतं, नष्टम् सार्व्वात्म्येन विकृतम्। भङ्गुरः परस्परसङ्घर्षः तद्भिन्नप्रकारेण यद्भग्नं नष्टं च तद्भाटकगृहीतर्भवति। सङ्घर्षेण तु यद्भग्नं नष्टञ्च तद्भाटकदाता पूर्व्ववत् कृत्वा मूल्य-दानेन वा देयमित्यर्थः। व्याधितस्य भृतस्य स्वामिना पथि त्यागे दण्डमाह कात्यायनः "त्यजेत् पथि सहायं यः श्रान्तं रोगार्त्तमेव वा। प्राप्नुयात् साहसं पूर्व्वं ग्रामे त्र्यहमपालयन्" इति। स्वाम्यनुज्ञातेन भृत्येनापराधे कृते योऽपराधः स्वामिन एवेत्याह बृहस्पतिः "प्रभुणा विनियुक्तः सन् भृतको विदधाति यत्। तदर्थमशुभं कर्म्म स्वामी तत्रापराध्नुयात्" इति। स्वामी कृतकर्म्मणे भृताय यदि च वेतनं ददाति तदाऽसौ राज्ञा दाप-नीयः इत्याह स एव "कृते कर्म्मणि यः स्वामी न दद्याद्वेतनं भृते। राज्ञा दापयितव्यः स्याद् वेतनञ्चाप्युदमम्" इति। वेश्यासङ्गमोक्तविषये नारद आह "शुल्कं गृहीत्वा पण्यस्त्री नेच्छन्ती द्विगुणं वहेत्। अ-निच्छन् पृथग्दातापि शुल्कहानिमवाप्नुयात्" इति। एतद्व्याधितादिविषयम्। व्याधितादिविषये आह बृह-स्पतिः "व्याधिता वन्धनस्था या राजकार्म्मपरा च या। स्वामिन्यिता च नारीन्द्राद्या सङ्गता सता" इति। स्वामिन्यता आज्ञया। वेश्या दासी तद्ग्रहणम च-न्द्रतोऽप्रदर्शनार्थम्। अथोक्तार प्रत्याह नारदः "अप्रवृत्ताशौ पृथक्त्वान्यूष गुणात् स्त्रियम्। अनर्थेऽपि तु गच्छेद् भाटकगृहादिभिः। अशोभी तु प्रकाश-

वेद् बहुभिर्वापि वासयेत्। शुल्कं सोऽष्टगुणं दाप्यो विनयं तावदेव तु" इति। वेश्यायास्त्वपराधे दण्डादिकं मत्स्यपुराणे दर्शितम् "गृहीत्वा वेतनं वेश्या लोभादन्यत्र गच्छति। सा दश दापयेद्दद्यादितरस्यापि साटकम्" इति। इतरस्य दत्तशुल्कस्य। तत्रैव विशेषान्तरमुक्तम् "अन्यमुद्दिश्य वेश्यां यो नयेदन्यस्य कारणात्। तस्य दण्डो भवेद्राज्ञः सुवर्णस्य च माषकम्। नीत्वा भोगश्च यो दद्यात् दाप्यो द्विगुणवेतनम्। राज्ञश्च द्विगुणं दण्डं तथा धर्मो न हीयते। बहूनां व्रजतामेका सर्वं तद् द्विगुणं धनम्। तस्यै दद्युः पृथक् राज्ञे दण्डञ्च द्विगुणम्परम्" इति। अत्र निर्णेतृनाह नारदः "वेश्याप्रधाना यास्तत्र कामुकास्तद्गृहोषिताः। तत्समुत्थेषु कार्य्येषु निर्णयं संशये विदुः" इति।

वेतस पु॰ अज–असुन् तुक् च वीभावः। (वेत) वृक्षभेदे अमर। स्त्रीत्वमपि शब्दच॰ तत्र गौरा॰ ङीष्।

वेतसाम्ल पु॰ वेतस इव अम्लः। अम्लवेतसे जटा॰।

वेतस्वत् त्रि॰ वेतसाः सन्त्यत्र भूम्ना वेतस+ड्मतुप्। बहुवेतसयुक्ते देशे अमरः।

वेताल पु॰ अज–विच् वीभावः तल–घञ् कर्म॰। १भूतविशेषे २भूताधिष्ठितशवभेदे अमरः ३शिवानुचरे भैरवभेदे कालिकापु॰। ४द्वारपाले च शब्दर॰।

वेतालभट्ट पु॰ विक्रमादित्यसभास्थे नवरत्नान्तर्गते कविभेदे

वेत्तृ त्रि॰ विद–तृच्। १ज्ञातरि २वोढरि ३लब्धरि च राजनि॰

वेत्र पु॰ अज–त्रन् वीभाव॰। (वेत) वेतसवृक्षे राजनि॰।

वेत्रकीय त्रि॰ वेत्र+छ–कुक् च। १वेत्रसमूहे २तद्युक्तदेशादौ च सि॰ कौ॰। [दण्डिधारकादौ त्रि॰।

वेत्रधर पु॰ वेत्रं धरति धृ–अच्। १द्वारपाले शब्दा॰ २वेत्र॰

वेत्र(त्रा)वती स्त्री॰ वेत्रा बाहुल्येन सन्त्यस्याः मतुप् मस्य व वा दीर्घः। १भारतवर्षस्थे नदीभेदे "चरावती वेत्रवती चन्द्रभागा सरस्वती"। २हस्तारहणादि [illegible]।

वेत्रासन न॰ वेत्रनिर्मितमासनम्। वेत्रनिर्मिते आसने (मोड़ा)

वेत्रासुर पु॰ विष्णुपीठाख्यगोरसुरभेदे वराहपु॰।

वेथ [illegible]

[illegible]

वेद पु॰ विद–घञ् अच् वा। १विष्णौ विष्णु॰ [illegible] [illegible]

[illegible] ७कुशमुष्टिकृते पदार्थभेदे "वेद कृत्वा वेदिं कुर्य्यात्" श्रुतिः वेदयति विद–अच् णिच्–अच् विद–घञ् वा। ७ज्ञापके ८ज्ञातरि च त्रि॰ "वेदोऽसि येन त्वं देव! वेद देवेभ्यो वेदोऽभवस्तेन मह्यं वेदो भूयाः" यजु॰ २।२। "एतो वेद मभिमृशति वेदोऽसीति "हे कुशमुष्टिनिर्मितपदार्थ! त्वं वेदोऽसि ज्ञानसाधनात्मकोऽसि यद्वा वेत्तीति वेदः ज्ञातासि। देवेभ्यो देवानां वेदोऽभवः ज्ञापकोऽभूः" वेददी॰। तल्लक्षणञ्च अपौरुषेयं वाक्यं वेद इति मीमांसकाः। पौरुषेयत्वे पूर्वपक्षं दूषयित्वाऽपौरुषेयत्वं साधयेमोपन्यस्य समर्थितं यथा "अनयवत्वेन सम्यक्परोक्षानुभवसाधनं वेद इति" वेदलक्षणस्य मन्वादिस्मृत्यादावतिव्याप्तिमाशङ्क्य "अपौरुषेयत्वे सतीति विशेषणाददोष इति चेत् वेदस्यापि परमेश्वरनिर्मितत्वेन पौरुषेयत्वात्। शरीरधारिजीवनिर्मितत्वाभावादपौरुषेयत्वमिति चेत् "सहस्रशीर्षा पुरुषः" इत्यादिश्रुतिभिरीश्वरस्यापि शरीरित्वात्। कर्मफलरूपशरीरधारिजीवनिर्मितत्वाभावमात्रेणापौरुषेयत्वं विवक्षितमिति चेत् न जीवविशेषैरग्निवाय्वादित्यैर्वेदानामुत्पादितत्वात्। "ऋग्वेद एवाग्नेरजायत, यजुर्वेदो वायोः, सामवेद आदित्यादिति श्रुतेः" (ईश्वरस्याग्न्यादिप्रेरकत्वेन निर्मातृत्वं द्रष्टव्यम्)। ततः मन्त्रब्राह्मणात्मकत्वं वेदलक्षणम्। "मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्" इत्यापस्तम्बवचनं प्रमाणयतोपन्यस्तं तत्र मन्त्रलक्षणञ्च तदितरत् ब्राह्मणमित्युक्तम्। तत्रैवोत्तरम् [illegible] वेदस्य पौरुषेयत्वेन [illegible] स्यात् पौरुषेयत्वं च १पादे पूर्वपक्षेण जैमिनिरुक्तवान् यथा "वेदांश्चैके सन्निकर्षं पुरुषाख्याः" सू॰ "एके वादिनो वेदान् प्रति सन्निकर्षं मन्यन्ते। यथा रघुवंशादयः कालिदासप्रणीता इदानीन्तनास्तथा वेदोऽपि न तु वेदा अनादयः अतएव वेदकर्तृत्वेन पुरुषा आख्यायन्ते वैयासिकं भारतं वाल्मीकीयं रामायणमिति यथा भारतादिकर्तृत्वेन व्यासादय आख्यायन्ते तथा 'काठकं कौथुमं तैत्तिरीयमि'त्येवं तत्तद्वेदशाखाकर्तृत्वेन कठादीनामाख्यायमानत्वात् वेदाः पौरुषेयाः। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

औद्दालकिरकामयतेति” तथा सति बबरादिभ्यः पूर्वमभावादनित्या वेदाः । विमतं वेदवाक्यं पौरुषेयं वाक्यत्वात् कालिदासादिवाक्यवत् इत्यनुमानसद्भावाच्च” इति पूर्वपक्षे सिद्धान्तयति । “उक्तं तु शब्दपूर्वत्वम्” सू० “तुशब्दो वेदानामनित्यत्वं वारयति । शब्दस्य वेदरूपस्य कठादिपुरुषेभ्यः पूर्वत्वमनादित्वम् प्राचीनैव सूत्रे उक्तम् । “औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सम्बन्ध” इत्यत्र औत्पत्तिकशब्देन सर्वेषां शब्दानां वेदानां तदर्थानां तदुभयसम्बन्धस्य च नित्यत्वं प्रतिज्ञाय उत्तराभ्यां शब्दाधिकरणवाक्याधिकरणाभ्यामुपपादितम् । का तर्हि काठकाद्याख्याया गतिरित्याशङ्क्य सम्प्रदायप्रवर्त्तनात् सेयमुपपद्यते इत्युत्तरसूत्रयति “आख्या प्रवचनादिति” सू० “अध्ययनाख्यविद्यायागतिः (इत्य प्रवचनरूपा संप्रदायप्रवर्त्तनेत्यर्थः”) बबराद्यनित्यदर्शनं यदुक्तं तस्य किमित्युत्तरमित्याशङ्कायामाह “परं तु श्रुतिसामान्यमात्रम्” सू० यत्परं बबरादिकं तत् तच्छब्दसामान्यमेव ।' न तु मनुष्यो बबरनामकोऽत्र विवक्षितः बबरध्वनियुक्तप्रवहणस्वभावस्य वायोरत्र वक्तुं शक्यत्वात् । पूर्वपक्षोक्तस्य वाक्यत्वहेतोः पराहतेः । तथाचास्ति वेदस्य पौरुषेयत्वम् । अत्र संग्राहकश्लोकौ “पौरुषेयं न वा वेदवाक्यं स्यात् पौरुषेयता । काठकादिसमाख्यानात् वाक्यत्वाच्चान्यवाक्यवत् । समाख्यानं प्रवचनात् वाक्यत्वं तु पराहतम् । तत्कर्त्रनुपलम्भेन स्यात्ततोऽपौरुषेयता” । ननु भगवता बादरायणेन वेदस्य ब्रह्मकार्यत्वं सूचितं “शास्त्रयोनित्वादिति” । ऋग्वेदादिशास्त्रकारणत्वात् ब्रह्म सर्वज्ञमिति सूत्रार्थः ( तदेतस्य महतो भूतस्य निश्वसितं यदृग्वेदो यजुर्वेद इत्यादि” श्रुतिः “अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयम्भुवा” इत्यादिः स्मृतम् ) वाढं नैतावता पौरुषेयत्वं भवति पुरुष्यनर्थितत्वाभावात् । ईदृक्पौरुषे-

सिद्धसाधनापत्तेः किन्तु सजातीयोच्चारणानपेक्षोच्चारणविषयत्वं तथा च सर्गाद्यकाले परमेश्वरः पूर्वसर्गसिद्धवेदसमानानुपूर्वीकं वेदं विरचितवान् न तु तद्विजातीयं वेदमिति न सजातीयोच्चारणानपेक्षोच्चारणविषयत्वं पौरुषेयत्वं वेदस्य, भारतादीनान्तु सजातीयोच्चारणानपेक्षोच्चारणविषयत्वमिति तेषां पौरुषेयत्वम्” । मन्त्रचिन्तामणिकृता तु वेदलक्षणमन्यथा निरूप्य पौरुषेयत्वमीदृशमेव समर्थितं यथा “अथ वेदः पौरुषेयो वाक्यत्वात् भारतादिवत् इति चेत् कोऽयं अनुगतधर्माभावेन तस्य नानार्थत्वात् तथा हि न सकलवेदप्रयोगविषयो वेदः उच्चारितत्वात् नापि यावद्वाक्यसमुदाय तस्य वेदनिरूपणात् समुदायस्याप्रतिपादकत्वेन वाक्यत्वासिद्धेः । नापि स्वर्गकामो यजेतेत्यादिवाक्यं स्मृतिभारतादेरपि तथात्वात्” इत्यादिवेदलक्षणे पूर्वपक्षमुक्त्वा पौरुषेयत्वसाध्ये तथाहि “पौरुषेयत्वं न तदर्थधीजन्यत्वं तदुच्चारणधीप्रभवत्वं वा अध्यापकाध्ययनधीजन्यत्वेन सिद्धसाधनात् स्वातन्त्र्येणप्रणीतजातीयत्वं यदि साध्यं तदाद्यभारते स्वतो च वाक्यत्वमनैकान्तिकम्” इत्यादिना । अतोऽस्मदुक्तं यथा “शब्दतदुपजीविप्रमाणातिरिक्तप्रमाणजन्यप्रमित्यविषयार्थकत्वे सति शब्दजन्यवाक्यार्थज्ञानाजन्यप्रमाणशब्दत्वं वेदत्वम् । ईश्वरप्रमाया अजन्यत्वात् वेदार्थस्यानुमानविषयत्वेऽप्यनुमानादेर्वेदोपजीवकतया स्मृतीनां भारतादिभागस्य च वेदसमानार्थकत्वेऽपि शब्दजन्यधीजन्यत्वात् वेदादर्थं प्रतीत्यैव तत्प्रणयनात्” ( अस्तिरूपस्य मेलनियमादिवेदवाक्यसंग्रहाय सत्यन्तं मन्वादिस्मृत्यन्तं तु अवान्तरवाक्यत्वादिव्यावर्त्तनायेति बोध्यम्) । समुदायेनैतदिदं तत्र द्रष्टव्यम् । साध्यं च पौरुषेयत्वं सजातीयोच्चारणानपेक्षोच्चरितजातीयत्वमिति निर्वाचितमधिकं तत्र द्रष्टव्यम्।

रिद्रुबैयाः८ श्यामाः६ शङ्खायनीयाः७ चेति । तेषामध्ययनम् अष्टौ यजुःसहस्राण्यधीत्य शाखापारो भवति । तान्येव द्विगुणान्यधीत्य पदपारो भवति । तान्येव त्रिगुणान्यधीत्य क्रमपारो भवति । षडङ्गान्यधीत्य षडङ्गविद्भवति । शिक्षा१ कल्पो२ व्याकरणं३ निरुक्तं४ छन्दो५ ज्योतिषं६ मित्यङ्गानि । तत्र प्राच्योदीच्यां नैरृत्यां निरुक्तः । तत्र वाजसनेयानां सप्तदश भेदा भवन्ति । जाबालाः१ बौधेयाः२ काण्वाः३ माध्यन्दिनाः४ शापेयाः५ तापायनीयाः६ कापालाः७ पौण्ड्रवत्साः८ आवटिकाः९ परमावटिकाः१० (परमावटिकापि पाठः) । पाराशरीयाः११ वैनेयाः१२ बौधेयाः१४ गालवाः१५ वैजवापाः१६ कात्यायनीयाश्च१७ । प्रतिपदमनुपदं छन्दो भाषा धर्मो मीमांसा न्यायतर्क इत्युपाङ्गानि । उपज्योतिषम् । आद्यलक्षणम् । प्रतिज्ञानुवाक्यम् । परिसंख्याचरणम् । श्राद्धकल्पः । प्रवराध्यायश्च । शुल्वम् । पार्षदम् । संख्यानः । आगम । यज्ञपार्श्वः होत्रकम् । (पार्श्वानुहोत्रकमपि पाठः) । प्रसवः । उक्थानि । कूर्मलक्षणमित्यष्टादश परिशिष्टानि । द्वे सहस्रे शते न्यूने मन्त्रे वाजसनेयके । इत्युक्तं परिसंख्यातमेतत् सर्वं शुक्रियम् । तस्माच परिसंख्याता ब्राह्मणस्य चतुर्गुणम् । आदावारभ्य वेदान्तं मन्त्रब्राह्मणपूर्वकम् । पदमध्याय एतेषां होमान्ते च समारभेत्" । तत्र तैत्तिरीयशाखायां द्विभेदा भवन्ति । औख्याः१ (उखध्योऽपि पाठः) । खाण्डिकेयाश्चेति२ । तत्र खाण्डिकेयानां पञ्च भेदा भवन्ति । आपस्तम्बी१ बौधायनी२ सत्याषाढी३ हिरण्यकेशी४ औधेयी चेति५ (औधेयी च पाठः) । तत्र कठानामुपगानविशेषाः । 'चतुश्चत्वारिंशदुपग्रन्थाः' । अन्यत्राप्यथर्वर्वेदशाखयो यत्र पठ्यते । यजुर्वेदः स विज्ञेयः शेषाः शाखान्तराः स्मृताः" ।

सामवेदस्य किल सहस्रभेद आसीत् । अनध्यायेष्वधीयानास्ते शतक्रतुवज्रेणाभिहताः प्रनष्टाः । तेषां प्रत्यवस्थापनादुत्राणायनीया शाट्यायनीया सात्यमुग्रेयाः शाङ्खा आरण्यमेदाः प्राचीनयोग्या ज्ञानयोग्या राणायनीयाश्चेति । तत्र राणायनीयानां नव भेदा भवन्ति । राणायनीयाः शाट्यमुग्र्याः सत्यमुग्र्याः वाल्कलाः (वल्कलाः इति वा पाठः) । कौथुमाः । (एते च भाष्ये सन्ति) । ग्वालवाः । महाखाण्डवाः लाङ्गलाः । कौथुमाः गौतमाः जैमिनीयाश्चेति । तेषामध्ययनम् अष्टौ सामसहस्राणि सामानि च चतुर्दश अष्टौ शतानि दशोत्तराणि दश च सप्त वालखिल्याः ससुपर्णं प्रैष्यम् । एतत् सामगणं स्मृतम् । अथर्ववेदस्य नव भेदा भवन्ति । पैप्पलाः१ । दान्ताः२ । प्रदान्ताः३ । स्नाताः४ । स्नौताः५ । ब्रह्मदावलाः६ । शौनकी७ । देवदर्शती८ । चरणविद्याश्चेति९ । (दान्ता प्रदान्ता श्रौता ब्रह्मदोषगी वेदर्शी इति भाष्ये नामान्तरम्) तथामध्ययनं पञ्च कल्पानि भवन्ति । नक्षत्रकल्पो विधानकल्पो विधिविधानकल्पः संहिता शान्तिकल्पश्चेति । सर्वेषामेव वेदानामुपवेदा भवन्ति । ऋग्वेदस्यायुर्वेद । यजुर्वेदस्य धनुर्वेद उपवेदः । सामवेदस्य गान्धर्ववेद उपवेदः । अथर्ववेदस्य शस्त्रशास्त्राणि भवन्ति"। "यजुर्वेदतरोः शाखाः सप्तविंशन्महामतिः । वैशम्पायननामासौ व्यासशिष्यश्चकार वै । शिष्येभ्यः प्रददौ ताश्च जगृहुस्तेऽप्यनुक्रमात् । याज्ञवल्क्यस्तु तस्याभूद् ब्रह्मरातसुतो द्विज । शिष्यः परमधर्मज्ञो गुरुवृत्तिरतः सदा । ऋषिर्योऽद्य महामेरोः समाजे नागमिष्यति । तस्य वै सप्तरात्रन्तु ब्रह्महत्या भविष्यति । पूर्वमेव मुनिगणैः समयोऽयं कृतो द्विज ।। वैशम्पायन एकस्तु तं व्यतिक्रान्तवांस्तदा । स्वस्रीयं बालकं सोऽथ पदा स्पृष्टमघातयत् । शिष्यानाह स भोः शिष्याः ब्रह्महत्यापहं व्रतम् । चरध्वं मत्कृते सर्वे न विचार्यमिदं तथा । अथाह याज्ञवल्क्यस्तं किमेभिर्भगवन् ! द्विजैः । क्लेशितैरल्पतेजोभिश्चरिष्येऽहमिदं व्रतम् । ततः क्रुद्धो गुरुः प्राह याज्ञवल्क्यं महामतिम् । मुच्यतां यत् त्वयाऽधीतं मत्तो विप्रावमन्यता । निस्तेजसो वदस्येतान् यस्त्वं ब्राह्मणपुङ्गवान् । तेन शिष्येण नार्थोऽस्ति ममाज्ञाभङ्गकारिणा । याज्ञवल्क्यस्ततः प्राह भक्त्यैतत्ते मयोदितम् । ममाप्यलं त्वयाधीतं यन्मया तदिदं द्विज" । मैत्रेयं प्रति पराशर उवाच "इत्युक्त्वा रुधिराक्तानि सरूपाणि यजूंषि सः । छर्दयित्वा ददौ तस्मै ययौ च स्वेच्छया मुनिः । यजूंष्यथ विसृष्टानि याज्ञवल्क्येन वै द्विज । जगृहुस्तित्तिरा भूत्वा तैत्तिरीयास्तु ते ततः । ब्रह्महत्याव्रतं चीर्णं गुरुणा चोदितैस्तु तैः । चरकाध्वर्यवस्ते तु चरणान्मुनिसत्तम ।। याज्ञवल्क्योऽपि मैत्रेय ! प्राणायामपरायणः । तुष्टाव प्रयतः सूर्यं यजूंष्यभिलषंस्ततः" । मैत्रेयं प्रति पराशर उवाच "नमः सवित्रे

हाराय शुक्लायामिततेजसे । ऋग्यजुःसामभूताय त्रयीधाम्ने नमः" । श्रीपराशर उवाच "इत्येवमादिभिस्तेन स्तूयमानः स वै रविः । वाजिरूपधरः प्राह व्रियतामभिवाञ्छितम् । याज्ञवल्क्यस्तदा प्राह प्रणिपत्य दिवाकरम् । यजूंषि तानि मे देहि यानि सन्ति न मे गुरौ" श्रीपराशर उवाच "एवमुक्तो ददौ तस्मै यजूंषि भगवान् रविः । अयातयामसंज्ञानि यानि वेत्ति न तद्गुरुः । यजूंषि यैरधीतानि तानि विप्रैर्द्विजोत्तम ! । वाजिनस्ते समाख्याताः सूर्य्योऽश्वः सोऽभवद्यतः । शाखाभेदास्तु तेषां वै दश पञ्च च वाजिनाम् । काण्वाद्याः सुमहाभाग ! याज्ञवल्क्यप्रवर्त्तिताः" विष्णुपु० ३अंशे ५अ० । सामवेदस्य संहिता यथा "सामवेदतरोः शाखा व्यासशिष्यः स जैमिनिः । क्रमेण येन मैत्रेय ! बिभेद शृणु तन्मम । सुमन्तुस्तस्य पुत्रोऽभूत् सुकर्मास्यापि वै सुतः । अधीतवन्तावेकैकां संहितां तौ महामती । सहस्रं संहिताभेदं सुकर्मा तत्सुतस्ततः । चकार तञ्च तच्छिष्यौ जगृहाते महाव्रतौ । हिरण्यनाभः कौशल्यः पौष्यिञ्जिश्च द्विजोत्तमः । उदीच्याः सामगाः शिष्यास्तस्य पञ्चशताः स्मृताः । हिरण्यनाभात्तावत्यः संहिता वै द्विजोत्तम ! । गृहीतास्तेऽपि चोच्यन्ते पण्डितैः प्राच्यसामगाः । लोकाक्षिः कुथमिश्चैव कुशीदिर्लाङ्गलिस्तथा । पौष्यिञ्जिशिष्यास्तद्भेदैः संहिता बहुलीकृताः । हिरण्यनाभशिष्यस्तु चतुर्विंशतिसंहिताः । प्रोवाच कृतिनामासौ शिष्येभ्यः सुमहामतिः । तैश्चापि सामवेदोऽसौ शाखाभिर्बहुलीकृतः" । अथर्ववेदस्य संहिता यथा । "अथर्वाणमथो वक्ष्ये संहितानां समुच्चयम् । अथर्ववेदं स मुनिः सुमन्तुरमितद्युतिः । शिष्यमध्यापयामास कबन्धं सोऽपि तं द्विधा । कृत्वा तु वेददर्शाय तथा पथ्याय दत्तवान् । वेददर्शस्य शिष्यास्तु मोदो ब्रह्मबलिस्तथा । शौल्कायनिः पिप्पलादस्तथान्यो मुनिसत्तमः । पथ्यस्यापि त्रयः शिष्याः कृता यैर्द्विज संहिताः । जाजलिः कुमुदादिश्च तृतीयः शौनको द्विज । शौनकस्तु द्विधा कृत्वा ददावेकान्तु बभ्रवे । द्वितीयां संहितां प्रादात् सैन्धवायनसंज्ञिने । सैन्धवो मुञ्जिकेशाय भिन्दन् वेदं द्विधा पुनः । नक्षत्रकल्पो वेदानां संहितानां तथैव च । चतुर्थः स्यादाङ्गिरसः शान्तिकल्पश्च पञ्चमः । श्रेष्ठास्त्वथर्वणामेते संहितानां विकल्पकाः" विष्णुपु० ३अंशे ६अ० ।

हेमाद्रि दा०ख० देवीपु० ७अ० वेदविभागोऽप्युक्तो यथा "किं वेदरूपं भगवन् उपाङ्गस्याभिदं त । अङ्गानि चैव वेदानां तन्मे ब्रूहि सनातन !" । ब्रह्मोवाच "ओङ्कारप्रभवा वेदा गायत्री वेदसम्भवा । षडङ्गास्ते समाख्याता षडोपाङ्गास्तथैव च । छन्दोलक्षणसंयुक्ता मातृकागर्भजाः स्मृताः । एक एव भवेद्वेदश्चतुर्वेदः पुनः कृतः । शाखार्थमल्पयुक्तानां महत्त्वायातिविस्तरात् । सुविभक्ता मया वत्स ! ऋग्यजुःसामाथर्वकाः । तत्र भेदास्तु ऋग्वेदे दश चैव प्रकीर्त्तिताः । आश्वयाः साङ्ख्यचर्चाश्च व्यासका पर्णतास्तथा । आरण्यीयाब्रमामाः षट्क्रमाः बहुक्रमाः । दशधा चेति समासेन पुनरेकैव पारगा । शाखाश्च त्रिविधा भूप । शाकला-यास्क-माण्डूकाः । तेषामध्ययनं प्रोक्तं मण्डलानि च सप्ततिः । ऋचीनां परसङ्ख्या तु चतुर्विंशच्छतानि च । ऋचां दश सहस्राणि ऋचां पञ्च शतानि च । ऋचामशीति पादश्च एतत् पारणमुच्यते । ऋग्वेदे तु भवेत् संज्ञा यजुर्वेदस्य श्रूयताम् । षडशीतिविभेदेन कथा भिन्नाः शिवाशया । दशधा चरकास्तत्र करकाद्यारिद्रवीया", कठाः प्राच्यकठाश्चैव कपिष्ठलकठास्तथा । नारायणीयाः श्वेताश्च श्वेताश्वतरमैत्रायणाः । पुनः सप्त विभेदेन मैत्रायण्यः प्रकीर्त्तिताः । मानवा दुन्दुभा वाराहाः छागेया हारिद्रवीया, श्यामा' श्यामायनीयाश्च तेषामध्ययनमुच्यते । अष्टादश सहस्राणि पठन्ति वेदविदोऽविदन् । द्विगुणं पदपाठीनां त्रिगुणं क्रमपारगा' । षडङ्गानि यदाधीते स षडङ्गविदुच्यते । शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषम् । षडङ्गानि भवन्त्येतान्युपाङ्गानि शृणुष्व मे । प्रतिपदमनुपदं छन्दो भाषा धर्म्मान्वितम् । मीमांसा-न्यायतर्कश्च उपाङ्गाः परिकीर्त्तिताः । परिशिष्टाश्च अस्याला अष्टादश शृणुष्व तान्" । यूपलक्षणं छागलक्षणं प्रतिज्ञानुवाकसङ्ख्याः चरणव्यूहं-श्राद्ध-कल्प-शुल्कानि पार्षदं ग्रहयज्ञपरिशिष्टकापूरणं प्रवराध्यायोक्थशास्त्रं ऋक्पद्या निगमा यज्ञपार्श्वं होत्रकम् । प्रसवोत्थानसूर्य्योलक्षणसंयुतम् । कथिताः परिशिष्टास्तु कूर्मविनिर्णयस्तथा । कठानां पुनरप्यन्यच्छागलादिवर्णितान् । प्राच्योदीच्या विज्ञाता सामवेदास्तु षट् च । दश वेदार्थविज्ञात्वा इत्यथ मुनिपुङ्गव ! । दश शाखा-भेदा काण्वा-माध्यन्दिनाश्च शापेयाः । शाण्डिन० कला-पाण्डाः पौण्ड्रवः स्थापरिकाः । परमावटिकाः पाराशरा

न्यास बौधायनीयाः । अयोध्या अयोधेयाश्च तेषामध्ययनानि च । द्विसहस्रे शतन्यूने वेदे वाजसनेयके । ऋग्गणीयं प्रसंख्यातस्ततोऽन्यानि यजूंषि च"। एतत्प्रमाणं यजुषां हि केवलम् "सखिलं सशुक्रियं परिसंख्यातं ब्राह्मणम् । चतुर्गुणन्तु तैत्तिरीया द्विधा पुनः । औखेयाः खाण्डिकेयाश्च षड्भेदाः पञ्चधा पुनः । काल्वेया बौधायनीया हिरण्यकेशास्तथैव च । भारद्वाजापस्तम्बाश्च तेषां भेदाः प्रकीर्त्तिताः । अध्ययनं सौप्रिकञ्चैव प्रवचनीयं तथापरम् । सामवेदस्तु विस्तीर्णः सहस्रभेदः पुरा । अनध्यायेष्वधीयाना तदा इन्द्रेण धीमता । वज्रेण निहताः शेषास्तान्मत्तो शृणु सत्तम ।। राणायनीयाः कौथुमास्तु भेदान् पुनः शृणु । 'राणायनीयाः सप्तैव तथाष्टादश चापरे । कालेया महाकालेयाश्चाङ्गलाश्चतुर्विधा । कौथुमानामपि तत्र चतुराशावरायणाः । प्राजापत्याश्च परियोग्याः परिकायणाः । अध्ययनमपि तेषान्तु यथावत् कथितं शृणु । अष्टौ सामसहस्राणि सामानि च चतुर्दश । अष्टौ शतानि भवन्ति दश चारण्यकानि । षडुपनिषत्प्रस्थाय एतं सामगर्यं विदुः । अथो अथर्ववेदस्य नव भेदा भवन्ति हि । पिप्पलादा दान्तदाश्च भूतायना कायनास्तथा । जल्वदा ब्रह्मवदाश्च शौनकी कुमारी तथा । वेदस्पर्शचारणविद्या तेषामध्ययनं शृणु" । पञ्चकल्पा भवन्ति "नक्षत्रकल्पो वैतानः संहिताविधिः चाङ्गिरसम् । शान्तिकल्पश्च पञ्चैवो भवन्ति च । ऋग्वेदस्यात्रेय गोत्रं वाचं विदुर्बुधाः । काश्यपस्य यजुर्वेदं रुद्रदैवन्तु तं विदुः । सामवेदोऽपि गोत्रेण भारद्वाज पुरन्दरम् । अथर्ववेदं विज्ञानीयात् वैतानन्तु यथार्थतः" ।

वेदगर्भ पु० वेदो गर्भे यस्य । सर्ववेदस्य प्रदर्श चार्थं दि । १हिरण्यगर्भे २विप्रे च हेमच० । ३विष्णौ विष्णुस० ।

वेदन न० विद–ल्युट् । १ज्ञाने २दुःखाद्यनुभवे ३विवाहे च "वसनस्य दशा ग्राह्या शूद्रयोत्कृष्टवेदने" इति मनुः । ४लाभे । वेदनाऽपि अत्रार्थेषु स्त्री । सा च वैद्यके कन्या दुःखानुभवे पीडाभेदे शोधकोपे च ।

वेदनिन्दक पु० ६त० । १नास्तिके चार्वा० २बौद्धे च ।

वेदपारग पु० वेदस्य पारगम्यं शीलं यस्य पार–गम–ड । वेदपारदर्शिनि । [वेदरहस्य शब्दे दृश्यम् ।

वेदमाता स्त्री [illegible]

वेदमन् पु० वेदाः [illegible]

व्यासरते द्विके । १कुशध्वजराजकन्यायां सीतादिरूपेणाविर्भूतायां स्त्री । "कृते युगे वेदवती कुशध्वजसुता शुभा । त्रेतायां रामपत्नी सा सीतेति जनकात्मजा । तच्छाया द्रौपदी देवी द्वापरे द्रुपदात्मजा । त्रिहायणीति सा प्रोक्ता विद्यमाना युगत्रये" ब्रह्मवै०प्र०१२अ० ।

वेदवास पु० ६त० । ब्राह्मणे तस्य तत्पाठतदुक्ताचाराश्रयत्वात् तथात्वम् वेदाधारादयोऽप्यत्र । [दशे त्रि० ।

वेदविद् पु० वेदं वेत्ति विद–क्विप् । १विष्णौ विष्णुस० २वेदज्ञे ।

वेदव्यास पु० वेदान् व्यस्यति विभिन्नशाखत्वेन पृथक् करोति वि+अस–अण् । पराशरपुत्रे सत्यवतीगर्भजे १मुनिभेदे तथा भूतेषु अन्येषु २मुनिषु च ।

युगभेदे तद्भेदाश्च विष्णुपु० ३अं० ३अ० उक्ता यथा "पराशर उवाच "यस्मिन् मन्वन्तरे व्यासा ये ये तांस्तान् निबोध मे । यथा च भेदः शाखानां व्यासेन क्रियते मुने ।। अष्टाविंशतिकृत्वो वै वेदा व्यस्ता महर्षिभिः । वैवस्वतेऽन्तरे तस्मिन् द्वापरेषु पुनःपुनः । वेदव्यासा व्यतीता ये अष्टाविंशतिसत्तमाः । चतुर्धा यैः कृतो वेदो द्वापरेषु पुनः पुनः । द्वापरे प्रथमे व्यस्ताः स्वयं वेदाः स्वयम्भुवा१। द्वितीये द्वापरे चैव वेदव्यासः प्रजापतिः२ । तृतीये चोशनाः३व्यासश्चतुर्थे तु बृहस्पतिः४ । सविता५ पञ्चमे व्यासो मृत्युः६ षष्ठे स्मृतः प्रभुः । सप्तमे च तथैवेन्द्रो७ वसिष्ठश्चाष्टमे स्मृतः८ । सारस्वतश्च९ नवमे त्रिधामा१० दशमे स्मृतः । एकादशे च त्रिशिखो११ भरद्वाजस्ततः१२ परम् । त्रयोदशे चान्तरीक्षो१३ वर्णी१४ चापि चतुर्दशे । त्रय्यारुणः१५ पञ्चदशे षोडशे तु धनञ्जयः१६ । क्रतुञ्जयः१७ सप्तदशे ऋणज्यो१८ऽष्टादशे स्मृतः । ततो व्यासो भरद्वाजो१९ भरद्वाजात् गौतमः२० । गौतमादुत्तरं व्यासो हर्यात्मा२१ योऽभिधीयते । अथ हर्यात्मनो वेन [illegible] [illegible] [illegible] (२८/२८) [illegible] [illegible] [illegible]

वेदस् पु० विद–असुन् । वेत्ति । साधकेदाः [illegible] ।

न्ति। तथा हि सर्वाणि भूतानि स्वस्वांशैः स्वेतरभूतानां चतुर्णामष्टमांशैश्चतुर्भिर्योजनात् सर्वाण्येव पञ्चात्मकानि। स्वांशाधिक्यात्त्वाकाशादिव्यवहारः। तानि च पञ्चीकृतानि महाभूतानि मूर्त्तान्यपि मिलित्वैकं कार्य्यमिन्द्रियाणामधिष्ठानं जनयन्ति। तदेव स्थूलशरीरमित्युच्यते। तत्र सत्त्वप्रधानं दैवं शरीरं रजःप्रधानं मानवं तमःप्रधानं तिर्य्यगादिस्थावरान्तानाम्। सर्वेषां देहानां पाञ्चभौतिकत्वेऽपि चित्ते रूपाणामिव भूतानां कश्चिद्व्यतिरेको न विरुध्यते। विषया अपि चतुर्दशभुवनाख्या घटादयश्च सत्त्वरजस्तमोऽंशतारतम्येन तेभ्य एव भूतेभ्यो जायन्ते। एतच्च सर्वं महाप्रपञ्चं विराडिति चोच्यते। सर्वं च सूक्ष्मप्रपञ्चादिकं प्रपञ्चादि प्रलयदशायामपि अनादिवासनादार्ढ्यात् अहङ्कारश्च ... मायिकत्वेऽपि न तुच्छत्वप्रसङ्गः”। अन्यदाकरे द्रष्टव्यम्। [ज्ञातरि भट्टा०।

**वेदान्तिन्** त्रि० वेदान्तो ज्ञेयत्वेनास्त्यस्य इनि। वेदान्त-

**वेदाभ्यास** पु० ६त०। “वेदस्वीकरणं पूर्वं विचारोऽभ्यसनं जपः। तद्दानञ्चैव शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चधा” इत्युक्तेषु वेदपाठविचारानुशीलनतज्जपपाठनेषु।

**वेदि** स०विद+इन्। १अम्बकायाम् (आकमादि) २परिष्कृतायां भूमौ स्त्री अमरः वा ङीप्। “मध्येन सा वेदिविलग्नमध्या” कुमारः। ३पण्डिते पु० ४कल्पाङ्गुलिमुद्रायां स्त्री मेदि०। ५स्वर्णस्थितपङ्क्ताकारस्थलिकासु पे च “प्राग्द्वारवेदिविनिवेशितपूर्णकुम्भाम्” रघु। ६भूमिस्थे देशभेदे यथा अन्तर्वेदि उत्तरवेदि दक्षवेदिरित्यादि। वेदिश्च चतुरस्राकारविशिष्टाकृती यज्ञस्थानार्थं होमोपयुक्तपात्रासादनार्थं वा ऋत्विग्द्वारा परिष्कृता चतुरस्रादिरूपा भूमिः। तदाकारादाद्यन्तप्रकृतस्य वेदिशब्द हेमा० दा० खण्डे यथा “मध्यतो मध्यवेदी नवहस्तप्रमाणतः। चतुर्हस्तोच्छ्रितिकात्वा चतुरस्रप्रमाणतोऽपि वा। सर्वकामदारा वा रेखाभिः समन्विता”। वैदिककर्मणि वेदिश्च कात्या०श्रौ०२।६।१ सूत्रादौ उक्तं यथा “अपरेणाहवनीयं वेदिं करोति” कात्या०श्रौ० “अग्रेणाहवनीयम्” सू० “अग्रेण आहवनीयात्” कर्क०। “प्राक् चाग्नेः पश्चात्” सू० “अपरस्मात् दिवि निर्मिता प्राचीनेन अपरप्रविभागा कर्क०। “प्राचीनं प्राचीम्” सू० “प्राचीम् पश्चात्प्राचीनां कुर्य्यात्। पुरस्तात् (पूर्वाम्) त्रिकृपाव यदपि चोक्तम्। अथ पारिप्लवमानं

मेव दर्शनात्” कर्क०। “अपरिमिता वा” सू० “अपि तु एतस्मन् पक्षे द्वावेवापरिमितमङ्गौ श्रुतिवाक्यानुसरणादपरिमाणवाचिनौ अपरिमिता वा अपरिमितेष्टका वेति च। अन्ये तु अपरिमितप्रमाणाद्भूय इत्युक्तत्वात् पूर्वोक्तपरिमाणादनियमेनाधिकपरिमाणवाचक” कर्क०। “प्राक् प्रवणादुदक्” सू० “प्रवन्तेऽभिनापोऽनेन वेति प्रवणं नीचम् प्रस्रवेत वा यतस्तदर्मादिचिति तदेव निम्नम्” कर्क०। “मध्यसङ्गृहीताम्” सू० “रत्नाधिकप्रकारश्च परिमिते पक्षः “यज्ञीय रज्जुं पुर्वाद्रात् पश्चार्द्धं यावदेव तु। द्विगुणीकृत्य तां रज्जुमन्ते तस्यास्तु शङ्कू। आयामेन मानेन तया रज्ज्वाष्टभागया। सा चतुस्तृतीयेन भागेनातिरिक्तमष्टभागेनेति” कश्चित् “वेदिश्रोण्यंसयोर्मध्ये तया रज्ज्वाष्टभागयेति पाठ” कर्क० “अग्निमभितोऽंसौ” सू० “अंसौ आग्नेयवामकोणौ आहवनीयमुभयतो भवतः अंसयोर्मध्ये आहवनीयो भवतीत्यर्थः अतोऽस्यापि वेदेरवयवौ आख्यातृ खननकरणादयश्च वेदिसम्बन्धाः संस्काराश्चयोरपि प्रवर्त्तन्ते। पञ्चदशं रज्जुं मित्वा द्वितीयारत्न्यन्ते लक्षणं श्रोण्यङ्कनार्थम् ततोऽरत्न्यन्तर्वर्त्ती भागे लक्षणमाकर्षणार्थम् तृतीयारत्न्यन्ते प्राच्यन्ताङ्कनार्थम् ततश्चतुर्थभागान्ते(ऽरत्नौ) अंसाङ्कनार्थम् तत. षार्ष्णि ऽरत्नौ पाद इति अत्र च पाशोऽवशिष्यते पाश्योपाय. विपरीतपक्षे तु पञ्चदशं रज्जुमुभयतः पाशौ कृत्वा प्रथमं षाड्रत्न्यन्ते अंसाङ्कनार्थम् ततोऽपरत्नौ श्रोण्यङ्कनार्थम् ततोऽरत्न्येवद्वर्त्तौ भागे आकर्षणार्थम् अरत्निवदे च प्राच्यन्ताङ्कनार्थमिति। अपरिमितपक्षाश्रयणे च प्राचीप्रमाणं पुरस्तात्तिर्य्यक्प्रमाणं च तन्त्रम् यथाभिसंकल्प्य प्राचीप्रमाणं तृतीयभागेनाधिकं च सुयुक्त्या कल्पनीयम्। तत्र च प्राचीप्रमाणं रज्जुं द्विगुणीकृत्य रज्ज्वामङ्कान् पुरस्तात्तिर्य्यक्प्रमाणार्द्धं पूर्वरज्ज्वन्तात् चतुर्थभागादौ आकर्षणार्थं लक्षणं कुर्य्यात्। अत्र कुशकम्पाद्ये एवमाह “दक्षिणवेदेर्दक्षिणामात्” सू० “प्राक् प्रस्थाप्यात्मना प्रमाणतः दक्षिणतो निमित्तेन अस्मात्प्रमाणं तदा अन्यथापि वा। अपि च एव विदेशात्” कर्क० “श्रोणी पूर्वाकालम् इव अंसयोः श्रेयात्” सू० “अस्मिन् प्राग्दक्षिणं प्रमाणं तथा। पूर्वाणि च प्रविशन्ति दूरतरं तावत् पदम्। दक्षिणं तावत्पदम्” कर्क० “आपातं ह्योमं यज्ञाङ्गम्” सू० “ज्ञानप्रमाणानारेः सम्यग्वेदि प्रदेशपर-

कार्य्योन्यत् पुरीषमानीय वेदिमध्ये प्रक्षेपणीयम् एतच्च पुरुषार्थम् प्रणयने कांस्यादिवत् अतश्च विकृतौ न भवति। निरूढमेष्वपि वेदिः पुरीषवत्येव कार्य्या वेदिपुरीषं तत्रैव तिष्ठति न ततो निरूढप्रकृते वचनाभावात्। अतो वेदिं नाग्निं पुरीषकर्णीया किन्तु प्राकृतैव कार्य्या कर्क। "वेदिं परिगृह्य वितृतीयेऽग्नेरुत्तरत उत्करं करोति" सू० "अग्न्याधार्य्यादिप्रयाणानन्तर प्रथमं वेदिमानमध्वर्युः करोति यथोक्तम् "ततोऽग्नेर्वेदिमध्यपतितं तृणपुरीषादिकमपास्य वेदेरुत्तरत. परिसमूह्य नावधारितस्य तृणपुरीषाद्युत्करं राशिं करोति उत्कीर्य्यत इत्युत्करः। वितृतीयं च वेदे. प्रकृतत्वात्तदीयमेव गार्हपत्याहवनीयान्तरालं वितृतीयं च शुल्बकृतोक्तम् गार्हपत्याहवनीययोरन्तरं षोढा सप्तधा वागन्तुसमं त्रेधा विभज्यापरवितृतीयलक्षणेन दक्षिणायस्य तस्मिन्नग्नेः विपर्य्यस्योत्तरत उत्कर इत्येकः प्रकारः। अपि चान्तरं त्रिभागोनया रज्ज्वा पूर्वार्द्धे समचतुरस्रं कृत्वा प्रो-च्यापरमग्नि विपर्य्यस्योत्तरस्य उत्कर इति विपर्य्यासश्चैवम् पूर्वं तृतीयलक्षणेनोत्तरत आयस्येति प्रथमे प्रकारे गार्हपत्याहवनीययोरन्तरं त्रिभागोनया रज्ज्वापरार्द्धे समचतुरस्रं कृत्वा तस्य चतुरस्रस्योत्तरार्द्धे उत्कर इति द्वितीय प्रकारः। चात्वालोत्करान्तरेण सञ्चरः संनिहितो हि चात्वालोत्कर पूर्वं वितृतीये भवतीति" कर्क०। तत्करण प्रकारस्तत्त्वयपद्धतौ दृश्यः।

**वेदिका** स्त्री० वेदिरिव इवार्थे कन्। पट्टकसमीपे कुट्टिमाराद्दौ चतुरस्रादिस्थलिकारूपाकारेण निर्मित भूभागे वितर्द्दौ अमरः। [हेमच०।

**वेदिजा** स्त्री० वेद्या होमवेदितो जायते जन-ड। द्रौपद्याम्

**वेदिष्ठ** त्रि० विद-तृच् इष्ठ च। ज्ञातरि हेमच०।

**वेदिन्** पु० विद-णिनि। १पण्डिते शब्दर०। २हिरण्यगर्भे च। ३ज्ञातरि त्रि० स्त्रियां ङीप्।

**वेध** पु० विध-घञ्। (बेंधा) १बेधने २उद्याने (चाङा) 'परिधिनवसपात प्रथमाङ्ग्येषु वेध" इति लीला०। विशाखादौ नक्षत्रे नक्षत्रविशेषस्थितग्रहभेदज्ञातवर्षणे च उपयमयन्त्रे ज्यो०त० च दृश्यम् "वेधं सर्वत्र वर्जयेत्"।

**वेधक** पु० विध-ण्वुल्। १कर्पूरे त्रिका०। २कनकावेतसे ३धान्याके न० राजनि० ४वेधकर्त्तरि त्रि०।

**वेधनी** स्त्री० विध्यतेऽनया विध-ल्युट् ङीप्। (भोमरी) १म-णिरत्नादिवेधसाधने प्रस्तभेदे। स्वार्थे क। 'हस्त्यादे'

२मेथिकायां ३हस्तिकर्णवेधनास्त्रे त्रिकाण्डशेषः।

**वेधमुख्य** पु० ७त०। १कर्पूरे राजनि०। संज्ञायां क। २ह-रिद्राद्रवे अमरः।

**वेधस्** पु० वि+धा-असुन् गुणः। १हिरण्यगर्भे जगत्स्रष्टरि २विष्णौ अमर। ३सूर्ये ४श्वेतार्कवृक्षे शब्दच०। ५पण्डिते त्रिक ६सूर्य्यवंश्ये नृपभेदे वह्निपु०।

**वेधित** त्रि० वेधो जातोऽस्य तार० इतच्। १विद्धे। २छिद्रिते अमर। [३मेथिकायां राजनि०।

**वेधिनी** स्त्री० विध-णिनि। १जलौकायाम (जोंक) शब्दर०।

**वेन्ना** स्त्री० वन-न उपधाया इत्त्व। नदीभेदे "विनदीं पिञ्जलां वेन्ना(णाम्) तुङ्गवेन्ना(णा) महानदीम्" भा०भी०९अ०।

**वेप** कम्पने भ्वा०आत्म०अक०सेट्। वेपते अवेपिष्ट। ऋदित् चङि न ह्रस्व। क्विप्। वेपथुः।

**वेपथु** पु० वेप-अथुच्। कम्पे अमर।

**वेपन** पु० वेप-ल्युट्। कम्पने शब्दच०।

**वेपस्** न० वेप-असुन्। अनवद्ये उणादिकोष।

**वेम** पु० वे-मन् न आत्वम्। वायदण्डे शब्दच०। मनिनि न आत्। वेमन् अत्रैवार्थे पु०न० अमरः।

**वेर** न० अज-रन् वीभाव। १देहे २वार्त्ताकौ ३कुङ्कुमे च अमरः। संज्ञायां कन्। ४कर्पूरे हारा०।

**वेल** चालने भ्वा०पर०सक०सेट्। वेलति अवेलीत्। ऋदित् चङि न ह्रस्व। [कृत् त।

**वेल** कालोपदेशे अ० चु० उ०सक० सेट्। वेलयति ते अविवेल

**वेला** न०वेल-अच्। १उपवने हेमच०। २काले समये ३मर्य्यादायां ४समुद्रकूले च स्त्री "वेच मुखे विभावरी परि-क्षीणा" भट्टि। ५ईश्वरभोजने काचभेदे "चतुर्दिं अति वेलाभिरङ्घोरात्रं प्रच्यत" अग्निपु०। ६समुद्रजलवि कारे ७अक्लिष्टमरणे ८रागे ९ईश्वरभोजने च मेदि० अक्षौहिण्यादित्वमित्यन्ये अत्रार्थे।

**वेलाकूल** न० ताम्रलिप्तदेशे त्रिका०। [एकदेशे।

**वेल्ल** चालने भ्वा०पर०सक०सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः। वेल्लति

**वेल्ल** पु०न०वेल्ल-अच्। १विडङ्गे अमरः। अच्। २चलने पु०

**वेल्लज** पु० वेल्ल-अच्-तथाभूतः सन् जायते जन-ड। म-रिचे अमर।

**वेल्लन** न० वेल्ल-ल्युट्। १अश्वादेर्भूमौ लुण्ठने २काष्ठनिर्मिते पदार्थे (बेलुन) भावप्र० ३मालादूर्वायां स्त्री राजनि०।

**वेल्लन्तर** पु० वेल्लं तरति तॄ-अच्। वीरतरौ "वेल्लन्तरोऽश्मरि वीरतरुः प्रविद्ध वेदाविनाशनविशेषकृतनील-

पुष्प । शाल्मलितुल्यकुसुमः शमिसदृशपत्रः शाखक-
एटकी च जलदेशज एव वृक्षः । वेतसान्तरे रसे पाके
तिक्तस्तु शाककफापहः । मूत्राघातास्मरीजित् याही योनि
मूत्रानिलार्त्तिहृत्" भावप्र० । [लटा० ।

**वेल्लहल** पु० वेल्लं ह्ललयति ह्लल–अच्–पृषो० । केलिनागर

**वेल्लि** स्त्री वेल्ल–इन् । लतायां शब्दर० ।

**वेल्लित** न० वेल्ल–भावे क्त । १गमने मेदि० । कर्त्तरि क्त ।
२कम्पित ३कुटिले च त्रि० अमर ।

**वेल्लि(ल्ली)** स्त्री वेल्ल–इन् वा ङीप् । लतायाम् शब्दच० ।
सम्रा या कन् वल्लका । (वेलहुठ) वृक्षे शब्दच० ।

**वेवी** कान्तौ गतौ व्याप्तौ क्षेपे भोजने च सक० प्रजनने अक०
अदा० आत्म० सेट् छन्दसि । वेवीते अवेवीत
अवेवीष्ट । अस्य कचिदपि गुणवृद्धी न स्तः ।

**वेश** पु० विश–घञ् । अलङ्कारादिना कृतरूपान्तरे १नेपथ्ये च
कर्मणि अमर । २वेश्यावाटे ३गृहमात्रे मेदि०४प्रवेशे

**वेशधारिन्** पु० वेशं धारयति धृ–णिनि । छलेन रूपान्त-
रधारिणि १अद्भुतपक्षिभक्ष्ये शब्दच० । २वेशकारके
नटादौ च । शब्दादि० ।

**वेशन्त** पु० विश–झच् । १क्षुद्रसरोवरे अमर० । २अग्नौ च

**वेशर** पु० वेशं राति रा–क । अश्वतरे त्रिका० ।

**वेशन्** न० विश–मनिन् । गृहे अमर ।

**वेशभू** स्त्री ६त० । गृहकरणयोग्ये स्थाने अमर० ।

**वेश्य** न० विश–ण्यत् वेशाय हित वा यत् । १वेश्यालये मेदि०
२पाठायाम (आकनादि) ३वारयोषित च स्त्री अमरः ।
"पतिव्रता चैकपत्नी द्वितीये कुलटा स्मृता । तृतीये
धर्षणी ज्ञेया चतुर्थे पुंश्चली स्मृता । वेश्या च पञ्चमे
षष्ठे युङ्गी च सप्तमेऽष्टमे । तत ऊर्द्धं महावेश्या सा
ऽस्पृश्या सर्वजातिषु । यो द्विजः कुलटा गच्छेद्धर्षणीं
पुंश्चलीमपि । युङ्गीं वेश्यां महावेश्यामवटोद प-
याति सः । शताब्द कुलटागामी धर्षणागामी चतुर्-
गुणम् । षड्गुणं पुंश्चलीगामी वेश्यागामी गुणाष्टकम् ।
युङ्गीगामी दशगुणं भवेन्नात्र संशयः । महावेश्या-
गामिनश्च ततः शतगुणं भवेत् । सर्वेषु सर्वगामी चेत्सं-
भाषे पितामहः । तत्रैव यातनां भुङ्क्ते यमदूतेन ता
डितः । स त्रिसन्ध्यं कुलटागामी ह्युपवासी च वायसः ।
ब वर्ष पुंश्चलीगामी वेश्यागामी वृकश्चरः । युङ्गी
गामी च भवेच्च शतजन्मसु भारत । महावेश्यागामि
पुंस्त्वं यापन माह्यविलयात्" ब्रह्मवै०प्र०ख०२९अ० ।

**वेष** पु० विष–अच् घञ् वा । भूषणादिना १रूपान्तरकरणे
२वेश्याजनाश्रये च भरत ।

**वेषण** पु० विष–करणे ल्युट् । १कासमर्दे ( कालकासुन्दे )
हारा० । २धन्याकवृक्षे स्त्री रत्नमा० । [अवि(ब)वेष्टत् न ।

**वेष्ट** वेष्टने भ्वा० आत्म० सक० सेट् । वेष्टते अवेष्टिष्ट । अद्दि ष्ठ

**वेष्ट** पु० वेष्ट–घञ् अच् वा । १वेष्टने २श्रीवेष्टे राजनि०
३हस्तिनिर्यासे च (आठा) वैद्यकम् ।

**वेष्टक** न० वेष्ट–ण्वुल् । (पागडी) १उष्णीषे शब्दर० । २कुष्माण्डे
राजनि० । ३प्राचीरे पु० हेमच० । ४वेष्टनकारके त्रि० ।

**वेष्टन** न० वेष्ट–करणे ल्युट् । १कर्णशष्कुल्याम् २उष्णीषे
३मुकुटे च ४गुग्गुलौ शब्दच० । भावे ल्युट् । ५इतौ
मेदि० ।

**वेष्टवंश** पु० वेष्ट–अच् कर्म० । (वेडबाँश) वंशभेदे शब्दच० ।

**वेष्टसार** पु० वेष्टस्य सारः । श्रीवेष्टे राजनि० ।

**वेष्टित** त्रि० वेष्ट–क्त । प्राचारादिना १आवृते अमर । २रुद्धे
४ग्रासके ५करणान्तरे न० मेदि० । [अवेसीत् ।

**वेस** गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्व । वेसति

**वेसन** न० वेस–ल्युट् । "दालयवचणकानान्तु निस्तुषा यन्त्र-
पेषिताः । तच्चूर्णं वेसनं प्रोक्तम्" इत्युक्ते १चण-
कादिद्विदलचूर्णे २गमने च ।

**वेसर** पु० वेस–अरन् । अश्वतरे हेमच० ।

**वेसवार** पु० वेसं वारयति वृ–अण् । (बाटना) पिष्टधन्या-
कशर्करादौ अमर । "निरस्थि पिशितं पिष्टं सिद्धं गुड
घृतान्वितम् । कृष्णमरिचसंयुक्तं वेसवार इति स्मृतम्"
इत्युक्ते २भक्ष्यभेदे अस्य गुणा "वेसवारो गुरु स्निग्धो
बलोपचयवर्द्धन" राजवल्लभः । अत्र शमध्यान्त समध्यान्त
वा रायमुकुट आह । [अवेहिष्ट ।

**वेह** यत्ने भ्वा० आत्म० अक० सेट् चङि न ह्रस्वः । वेहते

**वेहत्** स्त्री वि+हन अति नलोप । गर्भोपघातिन्यां स्त्रि-
याम् अमर । गाभा समाधि चरमि० । गोवेहत् त्रि० कौ०

**वेहार** पु० वि+हृ–घञ् पृषो० । मगधस्थाने देशभेदे [शब्द०

**वेहृ** गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् । वहृति अवेहृीत् ञ च न

**वै** शोषे भ्वा० पर० सक० इट् अनिट् । वायति अवासीत् ।
आदित् निष्ठातस्य न । वानः निर्वाणः ।

**वै** अव्य० वा–डै । १पादपूरणे २अनुनये ३सम्बोधने अमर ।

**वैकक्ष** न० विशेषेण कक्षति व्याप्नोति अच् । तिर्य्यग्वाप्य-
वामांसे धार्यभेदे हेमच० । स्वार्थे ष्यञ् । वैकक्ष्यं
वीतावर्य्ये उत्तं माल्यभेदे अमरः ।

**वैकङ्कत** पु॰ विकङ्कत+स्वार्थेऽण् । (बैँ चि) १वृक्षभेदे । तस्येदम् अण् । २विकङ्कतसम्बन्धिनि त्रि॰ । [२तद्भवे च ।

**वैकल्पिक** त्रि॰ विकल्पेन प्राप्तः तत्र भवो वा ठक् । १पक्षप्राप्ते

**वैकल्य** न॰ विकलस्य भावः ष्यञ् । विकलत्वे ।

**वैकुण्ठ** पु॰ विकुण्ठायां भव अण् विविधा कुण्ठा माया यस्य स्वार्थेऽण् वा । १विष्णौ २इन्द्रे मेदि॰ ३सितार्जके राजनि॰ "चाक्षुषस्यान्तरे देवो वैकुण्ठः पुरुषोत्तमः । विकुण्ठायामसौ जज्ञे दैवतैः सह" विष्णुपु॰ "विविधा कुण्ठा गतेः प्रतिहतिस्तस्याः कर्त्ता इति वैकुण्ठः । जगदारम्भे विश्लिष्टानि भूतानि परस्परं संश्लेषयन् तेषां गतिं प्रत्यबध्नादिति वा वैकुण्ठः । "मया संश्लेषिता भूमिरद्भिर्व्योम्ना च वायुना । वायुश्च तेजसा सार्द्धं वैकुण्ठत्वं ततो मम" भा॰शान्तिप॰। विष्णुस॰ भा॰ । "कुण्ठं जडस्य शिश्नोघं विश्लिष्टं करोति वा । विकुण्ठां प्रकृतिं वेदाश्चत्वारश्च वदन्ति ताम् । गुणान्वयेन भगवान् तस्यां जातः स्वसृष्टये । परिपूर्णतमं तेन वैकुण्ठञ्च विदुर्बुधा" । ४विष्णुधामभेदे "उपरिष्टात् क्षितेरष्टौ कोटयः सत्यलोकः रितम् । सत्यादुपरि वैकुण्ठो योजनानां प्रमाणतः । भूर्लोकात् परिसंख्यातः कोटिरष्टादश प्रभो ! । यत्रास्ते श्रीपतिः साक्षात् सर्वेषामभयप्रदः" पद्मपु॰स्व॰ ६अ॰।

**वैकृत** न॰ विकृतस्य भाव अण् । १विकारे २बीभत्सरसे तदालम्बनमांसशोणितादौ विकृतित आगतः अण् । ३विकृतितो जाते त्रि॰ "वैकृतास्तु तथा देवाः" ।

**वैक्रान्त** न॰ स्वार्थे अण् । मणिभेदे विक्रान्तशब्दे दृश्यम् ।

**वैखरी** स्त्री विशेषेण खं राति रा—क स्वार्थे अण् । अर्थबोधके कण्ठादिस्थानाभिघाते वर्णात्मके शब्दविशेषे । वर्णशब्दे ४८५॰ पृ॰ दृश्यम् ।

**वैखानस** पु॰ वि+खन—ड खन—अतन् कर्म॰ स्वार्थे अण् । वानप्रस्थे तापसभेदे "वैखानसेभ्य श्रुतरामवार्त्तः" भट्टिः

**वैगुण्य** न॰ विगतो विरुद्धो वा गुणोऽस्य तस्य भावः ष्यञ् । यत्र यदुचितं तस्य १रूपान्तरतापादने २अन्यायत्वे ३असम्पन्नत्वे च । [अपत्ये च ।

**वैचित्र्य** न॰ विचित्रस्य भावः ष्यञ् । १नानारूपत्वे २विचि-

**वैजयन्त** पु॰ विजयते वि+जि—झ स्वार्थे अण् । १इन्द्रप्रासादे अमरः । २इन्द्रे मेदि॰ । ३गृहे शब्दच॰ । ४इन्द्रध्वजे मेदि॰ । ५अग्निमन्थवृक्षे राजनि॰ । ६पताकायाम् स्त्री अमरः । ७वैजन्तीवृक्षे च स्त्री मेदि॰ ।

**वैजिक** न॰ बीजेन निर्वृत्तं ठञ् । १शिग्रुतैले मेदि॰ बीजाय हितम् स्वार्थे ठक् वा । २कारणे । ३आत्मनि शब्दमा॰ तस्येदं बीजादागतं वा ठञ् । ४सद्योजाताङ्कुरे मेदि॰ ५बीजसम्बन्धिनि त्रि॰ ।

**वैज्ञानिक** पु॰ विज्ञानाय साधु ठक् । १निपुणे अमरः । विज्ञानमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः ठक् । २जीवागमे ३तदध्येतरि ४तत्सम्बन्धिनि च त्रि॰ ।

**वैडालव्रत** न॰बिडालस्येदम् अण् तदिव व्रतम् "यस्य धर्मध्वजो नित्यं शक्रध्वज इवोच्छ्रितः । प्रच्छन्नानि च पापानि वैडालं नाम तद्व्रतम्" इत्युक्ते प्रकाशेन धर्माचरणेन गुप्तपापाचारे ।

**वैडालव्रतिक** पु॰ वैडालव्रतमस्त्यस्य ठन् । छलेन धर्मचारिणि धूर्त्ततापसे त्रिका॰। इनि । वैडालव्रतिन् तत्रार्थे "छद्मना चरितं यच्च व्रतं रक्षांसि गच्छति । अलिङ्गी लिङ्गिवेशेन यो लिङ्गमुपजीवति । स लिङ्गिनां हरेत् पापं तिर्य्यग्योनौ च जायते" । वैडालव्रतिनः पापाः सर्वधर्मविनाशकाः । सद्यः पतन्ति पापेषु कर्मणस्तस्य तत् फलम्" कूर्मपु॰ ९अ॰ ।

**वैणव** न॰वेणूनां फलम् अण्,तस्य न लुप् तस्येदं वा अण् । १वेणुफले वेणुयवे अमरः । २वेणुसम्बन्धिनि त्रि॰स्त्रियां ङीप्।

**वैणविक** त्रि॰ वेणोर्विकारः अण् वैणवं वेणुवाद्यं शिल्पमस्य ठक् । वंशीवादके अमरः । [अमर ।

**वैणिक** त्रि॰ वीणा तद्वादनं शिल्पमस्य ठक् । वीणावादके

**वैणुक** न॰ वेणोर्विकारः ठक् । १गजचालनार्थं लौहमुखे वंशदण्डे अमर । वेणुस्तद्वादनं शिल्पमस्य ठक् । २वेणुवादके त्रि॰ शब्दच॰ । [ऋषिभेदे जटा॰ ।

**वैण्य(न्य)** पु॰ वेण(न)स्यापत्यम् यञ् । १वेणसुते पृथुनामके

**वैतंसिक** त्रि॰ वितंसेन मृगपक्ष्यादिबन्धनोपायेन चरति ठक् । मांसविक्रयोपजीवके व्याधे अमरः । [भृत्यादौ अमरः ।

**वैतनिक** त्रि॰ वेतनेन जीवति ठक् । वेतनोपजीवके कर्मकरे

**वैतरणि(णी)** स्त्री वितरणेन दानेन लङ्घ्यते अण् ङीप् वा पृषो॰ ह्रस्वः । यमद्वारस्थे नदीभेदे "नदी वैतरणी नाम दुर्गन्धा रुधिरावहा । उष्णतोया महावेगा अस्थिकेशतरङ्गिणी" प्रा॰वि॰ जमदग्निः । तस्या उत्पत्त्यादि कालिकापु॰ १८अ॰ उक्तं यथा "शनैश्चरोऽपि भूतेशमाराध्यान्तर्हितस्तदा । वाग्वृष्टिं दुराधर्षां मत्सजयाद् मायया । यदा स नायकत् याम्याम् सम्प्रार्थयितुमर्कजः । तदा महागिरौ शिप्रा वाम्याम् -

जलधारके । लोकालोकस्य निकटे जलधाराह्वयो गिरिः । पुष्करद्वीपवृत्तस्य तोयसागरपश्चिमे । स तु सर्वप्रमाणेन मेरुपर्वतसन्निभः । तस्मिन् विन्यस्तवान् याम्यान् स धर्त्तुं यम ईरितः । विदीर्णस्तैस्तु याम्यौघैर्गगनमध्योऽभवद्द्रुतम् । ते याम्याः पर्वतं भित्त्वा विविशुस्तोयसागरम् । सागरोऽपि महीतं तान्न यथाक धरानति । ततस्तु सागरं मध्ये भित्त्वा याम्याः समागताः । तोयधेः प्राग्भवां वेलां पर्वतात्तु विभेद ताम् । विभिद्य वेलां ते याम्याः पुष्करद्वीपमध्यगाः । नदी वैतरणी भूत्वा पूर्वसागरगाऽभवत् । जलधारस्य वेगेन संसर्गात् सागरस्य च । अवाप्य सौम्यतां किञ्चिद् याम्यास्ते नाभिदन् क्षितिम् । तदाप्यव्याकुला पृथ्वी विदीर्णा याम चेष्टनैः । अवलम्ब्याह तान् याम्यान् सोऽपि लघ्वोऽभवत्तदा । मनोजवेन तं वोढुमसमर्थेन लोकैः । क्षिप्रं विदारितः सोऽसौ जलधारो महागिरिः । विभिद्य पर्वतं याम्योर्म्यास्ते सागरं ययुः । वैवस्वतपुरद्वारे योजनद्वयविस्तृता । अद्यापि तिष्ठत्यापगा ह्रदलोकमयप्रदा । भित्त्वा वेलां ततः पृथ्वीं विभिद्यापु तरङ्गिणीम् । चक्रुर्वैतरणीं नाम्ना पूर्वसागरगामिनीम् । नानायामविमानेन स द्रोण्या भ्रान्तेन च । तस्यां यमया सा तु नदी तप्ततोया विभीषणा । दुःखेन तां तु पृथिवी बिभर्त्ति महतापुना । सदा वोढुं गतैर्भ्यो विक्षिपन्ति नभश्चरान् । तथा वर्षति नो यान्ति देवा अपि भयाद्दूरात् । यमद्वार समारभ्य योजन द्वयविस्तृता । [illegible] वहति [illegible] जगत्त्रयम्" २पितृनदीभेदे "यदस्त्वानय पञ्चानः पितरो मधुपाः [illegible] । [illegible] द्विधा [illegible] नैष. यथा, यथा [illegible] वैतरणी नदी" कुमा° १६७° । वितरणमदा स-करणे ल्युट् ङीप् । [illegible] दानमादौ [illegible] देहा गौः [illegible] च पूर्ववत् । तदभावे च गोदेहा नरकोद्धारणाय [illegible] । सदा [illegible] दाता वैतरणीयु नाम । [illegible] नदी [illegible] । [illegible] वैतरणीदानाचारः" शु°त°रघु° । "समरात्परं [illegible] वैतरणी नदी । [illegible] वैतरणीषु नाम" शु°त° ।

वैतसि पु° वेतस एव स्वार्थे अण् । [illegible] अमरः ।

वैतानिक पु° वितानप्रयोजनम् ठक् । [illegible]

पने २वितानसम्बन्धिनि च "दाक्षाद्दूर्ध्वमग्नौ यं स्यात् यस्य वैतानिको विधिः" स्मृतिः । वितानशब्दे ४८६९पृष्ठम् ।

वैतालिक त्रि° विविधस्ताल. मङ्गलगीतादिपरस्तेन व्यव° हरति ठक् । मङ्गलस्तुत्यादिभिः राज्ञां प्रबोधकारके मागधादौ अमरः ।

वैतालीय पु° मात्रावृत्तभेदे । "षड्विषमेऽष्टौ समे कलास्ताश्च समे स्युर्नो निरन्तराः । न समात्र पराश्रिता कला वैतालीयेऽन्ते रलौ गुरुः" वृ°र° ।

वैदग्ध न°स्त्री° विदग्धस्य चतुरस्य भाव अण् वा स्त्रीत्वं पक्षे ङीप् । १चातुर्य्ये २भङ्गौ च । ष्यञ् । वैदग्ध्यमप्यत्र न° ।

वैदर्भ पु° विदर्भाणां जनपदानां राजा अण् । १विदर्भदेशाधिपे २वाक्यस्य कौटिल्ये न° "माधुर्य्यव्यञ्जकैर्वर्णै रचना ललितात्मिका । अवृत्तिरल्पवृत्तिर्वा वैदर्भी रीतिरिष्यते" इत्युक्ते ३काव्यरचनाभेदे स्त्री सा°द° ङीप् । विदर्भे भवा अण् । ४नलराजपत्न्यां दमयन्त्याम स्त्री ङीप् । ५अगस्त्यपत्न्यां ६लोपामुद्राभेदे च स्त्री भारत° ।

वैदल न° विदलस्य विकारः अण् । १भिक्षुकस्य भिक्षापात्रभेदे अमरः । २पिष्टकभेदे पु° मेदि° ।

वैदिक पु° वेद वेत्त्यधीते वा ठञ् । १वेदज्ञे न°प्रचे वेदे विहितः ठक् । २वेदोक्ते कर्म्मणि च त्रि° । स्त्रियां ङीप् "वैदिकी तान्त्रिकी सन्ध्या यथानुक्रमयोगतः" तन्त्रम् ।

वैदुष्य न° विदुषो भावः विद्वस्+ष्यञ् सम्प्र° । पाण्डित्ये ।

वैदूर्य्य न° विदूरे गिरौ भवः ञ्य । लम्बोदरवर्णे विड़ालनेत्रतुल्ये वर्णभेदे मणिभेदे ( लहसुनिया ) राजनि° । "मुक्ताविद्रुमवज्रेन्द्रवैदूर्य्यस्फटिकादिकम्" । [illegible] [illegible] भोत [illegible] वेतनम् । [illegible] पारम्पर्य्यकाद्विनाशनम्" राजवल्लभः । [illegible] यथा "एवं वैदूर्य्यमालामयोमलरवा [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] दीपानिकरं वैदूर्य्यं [illegible] [illegible] । [illegible] यथा "[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] वैदूर्य्यं [illegible] । [illegible] [illegible] वैदूर्य्यं [illegible]" । [illegible] "वैदूर्य्यपुष्परागाणां [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] न दोषः ।

वैदूर्य्यमुत्पन्नमनेकवर्णं शोभाभिरामं द्युतिवर्णबीजम् । आसन्नदूरे विदूरस्य गिरेरुत्तुङ्गरोधसः । कामभूतिकसीमानमनु तस्याकरोऽभवत् । तस्य नादसमुत्थत्वादाकरः सुमहागुणः । आभूदुत्तरितो लोके लोकत्रयविभूषणः । तस्यैव दानवपतेर्निनदानुरूपप्रादुष्टप्रयोदरवदूर्जितचारुरूपाः । वैदूर्य्यरत्नमणयो विविधावभासास्तस्मात् स्फुलिङ्गनिवहा इव सम्बभूवुः । पद्मरागमुपादाय मणिवर्णा हि ये स्थिताः । सर्वांस्तान् वर्णशोभाभिर्वैदूर्य्यमनुगच्छति । तेषां प्रधानं शिखिकण्ठनीलं यद्वा भवेद्वेणुदलप्रकाशम् । चाषाग्रपत्रप्रतिमश्रियो ये न ते प्रशस्ता मणिशास्त्रविद्भिः । गुणवान् वैदूर्य्यमणिर्योजयति स्वामिनं वरभाग्यैः । दोषैर्युक्तो दोषैस्तस्माद् यत्नात् परीक्षेत । गिरिकाचशिशुपालौ काचस्फटिकाश्च भूमिनिर्भिन्नाः । वैदूर्य्यमणेरेते विजातयः सन्निभाः सन्ति । लिखाभावात् काचं लघुभावाच्छैशुपालकं विद्यात् । गिरिकाचमदीप्तित्वात् स्फाटिकं वर्णोज्ज्वलत्वेन । यदिन्द्रनीलस्य महागुणस्य सुवर्णसंख्याकलितस्य मूल्यम् । तदेव वैदूर्य्यमणेः प्रदिष्टं पलद्वयोन्मापितगौरवस्य । जात्यस्य सर्वेऽपि मणेस्तु यादृक् विजातयः सन्ति समानवर्णाः । तथापि नानाकरणात्तु मेयभेदप्रकारः परमः प्रदिष्टः । स्नेहोपलब्धस्य सदा विचार्य्यो ह्ययं प्रभेदो विदुषा नरेण । स्नेहप्रभेदा लघुता मृदुत्वं विजातिलिङ्गं खलु सार्वजन्यम् । कुशलाकुशलैः प्रयुज्यमानाः प्रतिबद्धाः प्रति यत्नाक्रया प्रयोगे । गुणदोषसमुद्भवं लभन्ते मणयोऽर्थान्तरमूल्यमेव भिन्नाः । क्रमशः समतीतवर्त्तमाना प्रतिबद्धा मणिबन्धकेन यस्मात् । यदि नाम भवन्ति दोषहीना मणयः षड्गुणमाप्नुवन्ति मूल्यम् । आकरान् समतीतानामुदधेस्तीरसन्निधौ । मूल्यमेतत् खनीनान्तु न सर्वत्र महीतले । सुवर्णो महता यस्तु प्रोक्तः षोडशमाषकः । तस्य सप्रतिमो भागः समाख्यः करिष्यति । शाणस्त्वर्द्धमानो माषकः पञ्चकृष्णलः । पलस्य दशमो भागो धरणं परिकीर्त्तितः । इति मानविधं प्रोक्तं रत्नानां मूल्यनिश्चये" । गारुडे ७२ अ० । 'सितस्तु धूम्रसङ्काशमीषद्रक्ताश्रितं भवेत् । वैदूर्य्यं नाम तद्रत्नं रत्नविद्भिरुदाहृतम् । ब्रह्मक्षत्रियविट्शूद्रजातिभेदाच्चतुर्विधा । सितनीलो भवेद्विप्रः सितरक्तस्तु बाहुजः । पीतनीलस्तु वैश्यः स्यात् नील एव हि शूद्रकः" । अथ गुणाः "मार्ज्जारनयनप्रख्य एकेन तिर्म्मं स्निग्धं वा । कलिलं निर्म्मलं व्यङ्गं वैदूर्य्यं देवभूषणम् । सुतारं घनमत्यच्छं कलिलं व्यङ्गमेव च । वैदूर्य्याणां समाख्याता एते पञ्च महागुणाः" । "उद्गिरन्निव दीप्तिं योऽसौ सुतार इतीर्य्यते । प्रमाणतोऽल्पं गुरु यद् घनमित्यभिधीयते । कलङ्कादि विहीनं तदत्यच्छमिति कीर्त्तितम् । ब्रह्मसूत्रकलाकारपङ्क्त्या यत्र दृश्यते । कलिलं नाम तद्रत्नं सर्वसम्पत्तिकारकम् । विशिष्टाङ्गन्तु वैदूर्य्यं व्यङ्गमित्यभिधीयते । कर्करं कर्कशं त्रासः कलङ्का देह इत्यपि । एते पञ्च महादोषा वैदूर्य्याणामुदीरिताः । शर्करायुक्तमिव यत् प्रतिभाति च कर्करम् । सर्वेऽपि यत्तजत्तेय च कर्कशं बन्धुनाशनम् । भिन्नभ्रान्तिकरस्त्रासः स कुर्य्यात् कुलध्वंसनम् । विवर्णो यस्याङ्गे कलङ्कः क्षयकारकः । मलदिग्ध इवाभाति देहो देहविनाशनः । जयति यदि सुवर्णत्यागहीनो यदा वा बहुविधमणिहारी भूपतिर्वा यतिर्वा । इयदपि कृतदोषं जातु वैदूर्य्यरत्नं प्रतिहतफलरूपं पातमेव प्रयात्यवश्यम्" । युक्तिकल्पतरुः ।

**वैदेह** पु० विशेषेण देह उपचयो यस्य स्वार्थे प्रज्ञाद्यण् । विदेहे भवः अण् वा । १वणिग्जने भरतः । शूद्रात् वैश्यजाते २जातिभेदे पुस्त्री० मेदि० स्त्रियां ङीष् । ठक् । वैदेहिकोऽपि वणिजि । विदेहानां राजा अण् । ३विदेहराजे जनके त्रि० ।

**वैदेही** स्त्री विदेहेषु मिथिलादेशेषु भवा अण् । १सीतायाम् जनकात्मजायाम् २हरिद्रायाम् ३पिप्पल्याम् ४वणिक्स्त्रियाञ्च मेदि० ।

**वैद्य** पु० विद्याऽस्त्यस्य अण् । १पण्डिते "नाविद्यानान्तु वैद्येन देयं विद्याधनात् क्वचित्" दायभा० । २भिषजि अमरः । तदुपकारके ३वासकवृक्षे च शब्दच० । वैद्योत्पत्तिश्च "वैद्योऽश्विनीकुमारेण जातश्च विप्रयोषिति । वैद्यवीर्य्येण शूद्रायां बभूवुर्बहवो जनाः । ते च ग्रामगुणज्ञाश्च मन्त्रौषधिपरायणाः । तेभ्यश्च जाताः शूद्रायां ते व्यालग्राहिणो भुवि" । शौनक उवाच "कथं ब्राह्मणपत्न्यान्तु सूर्य्यपुत्रोऽश्विनीसुतः । अहो केन विपाकेन वीर्य्याधानं चकार सः" । सौतिरुवाच "गच्छन्तीं तीर्थयात्रायां ब्राह्मणीं रविनन्दनः । ददर्श कामुकीं कान्तां पुष्पोद्याने मनोहरे । तया निवारितो यत्नात् बलेन बलवान् सुरः । अतीव सुन्दरीं दृष्ट्वा वीर्य्याधानं चकार सः । द्रुतं तत्याज गर्भं सा पुष्पोद्याने मनोरमे

सद्यो बभूव पुत्रश्च तप्तकाञ्चनसन्निभः। सपुत्रा स्वामिनो गेहं जगाम व्रीडिता तदा। स्वामिनं कथयामास यस्माद्दैवादिसङ्कटम्। विप्रो रोषेण तत्याज तञ्च पुत्रं स्वकामिनीम्। सरिद्बभूव योगेन सा च गोदावरी स्मृता। पुत्रं चिकित्साशास्त्रञ्च पाठयामास यत्नतः। नानाशिल्पञ्च मन्त्रञ्च स्वयं स रविनन्दनः। विप्रश्च ज्योतिषं पाठात् वेदनाञ्च निरन्तरम्। वेदधर्मपरित्यक्तो बभूव गणको भुवि"। ब्रह्मवै०पु० १० अ०। नरकभोगान्ते वैद्यजन्म यथा "यः करोत्यपहारञ्च देवब्राह्मणयोर्धनम्। पातयित्वा स्वपुरुषान् दश पूर्वान् दशापरान्। स्वयं याति च धूमान्धं धूमध्वान्तसमन्वितम्। धूमक्लिष्टो धूमभोगी वसेत्तत्र चतुर्युगम्। ततो मूषिकजातिश्च शतजन्मानि भारते। ततो नानाविधाः पक्षिजातयः कृमिजातयः। ततो नानाविधाः वृक्षजातयश्च ततो नरः। भार्य्याहीनो वंशहीनः शवरो व्याधिसंयुतः। ततो भवेत् स्वर्णकारः स सुवर्णवणिक् ततः। ततो सवनसेवी च ब्राह्मणो गणकस्ततः। विप्रो देवलोपजीवी वैद्यजीवी चिकित्सकः"। "लाक्षालौहादिव्यापारी रसादिविक्रयी च यः। स याति नागवेष्टञ्च वर्षैर्वेष्टित एव च। वसेत् स लोममानाब्दं तत्रैव नागदंशितः। ततो भवेत् स गणको वैद्यश्च सप्तजन्मसु। गोपश्च कर्म्मकारश्च रङ्गकारस्ततः शुचिः"। ब्रह्मवै०पु० २८ अ०। राजवैद्यस्य लक्षणं यथा "परं पारं गतो यः स्यादष्टाङ्गे स चिकित्सिते। अनाहार्य्यः स वैद्यः स्याद्धर्म्मात्मा च कुलोद्गतः। प्राणाचार्य्यः स विज्ञेयो वचनं तस्य भूभुजः। राजन्! राज्ञा सदा कार्य्यं यथा कार्य्यं पृथग्जनैः"। मात्स्ये १८९ अ०। "चिकित्सां कुरुते यस्तु स चिकित्सक उच्यते। स च धारक् समीचीनत्वाद्योऽपि निगद्यते। तत्त्वाधिगतशास्त्रार्थो दृष्टकर्म्मा स्वयं कृती। लघुहस्तः शुचिः शूरः सज्जोपस्करभेषजः। प्रत्युत्पन्नमतिर्धीमान् व्यवसायी प्रियंवदः। सत्यधर्म्मपरो यश्च वैद्य ईदृक् प्रशस्यते"। दृष्टकर्म्मा दृष्टा दृष्टा कृता चिकित्सा येन सः। स्वयं कृती स्वयं चिकित्साकुशलः। सज्जं [illegible]। [illegible] "[illegible]" [illegible]। [illegible]। [illegible] वैद्यस्य कर्म्म [illegible] "[illegible]

परित्राणं वेदनायाश्च निग्रहः। एतद्वैद्यस्य वैद्यत्वं न वैद्यः प्रभुरायुषः" भावप्र०। "सत्यत्रेताद्वापरेषु युगेषु ब्राह्मणाः किल। ब्रह्मक्षत्रियविट्शूद्रकन्यका उपयेमिरे। तत्र वैश्यसुतायां ये जज्ञिरे तनया अमी। सर्वे ते सुनयः ख्याता वेदवेदाङ्गपारगाः। तेषां मुख्योऽमृताचार्य्य आख्यातश्चाकुले हि यत्। अम्बष्ठ इत्यसावुक्तस्ततो जातिप्रवर्त्तनात्। परे सर्वेऽपि चाम्बष्ठा वैद्या ब्राह्मणसम्भवाः। जननीतो जातुलब्ध्या यज्जाता विदसत्तमे। अम्बष्ठाख्येन ते सर्वे द्विजा वैद्या प्रकीर्त्तिताः। अथ रुक्प्रतिकारित्वाद्भिषजस्ते प्रकीर्त्तिताः। सत्ये वैद्याः पितृतुल्यास्त्रेतायाञ्च तथा स्मृताः। द्वापरे भ्रातृवत् प्रोक्ताः कलौ वैश्योपमाः स्मृताः" कुलच०। आयुर्वेदशब्दे द्रष्टव्यम्।

वैद्यक क्लीं० वैद्यं चिकित्सकमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः कन्। आयुर्वेदे "ऋग्यजुःसामाथर्वाख्यान् दृष्ट्वा वेदान् प्रजापतिः। विचिन्त्य तेषामर्थञ्चैवायुर्वेदं चकार सः। कृत्वा तु पञ्चमं वेदं भास्कराय ददौ विभुः। स्वतन्त्रां संहितां तस्माद् भास्करश्च चकार सः। भास्करश्च स्वशिष्येभ्य आयुर्वेदं स्वसंहिताम्। प्रददौ पाठयामास ते चक्रुः संहितास्ततः। तेषां नामानि विदुषां तन्त्राणि तत्कृतानि च। व्याधिप्रणाशबीजानि साध्वि! मत्तो निशामय। धन्वन्तरिर्दिवोदासः काशीराजोऽश्विनीसुतौ। नकुलः सहदेवोऽर्की च्यवनो जनको बुधः। जावालो जाजलिः पैलः करथोऽगस्त्य एव च। एते वेदाङ्गवेदज्ञाः षोडश व्याधिनाशकाः। चिकित्सातत्त्वविज्ञानं नाम तन्त्रं मनोरमम्। धन्वन्तरिश्च भगवांश्चकार प्रथमे सति॥ चिकित्सादर्पणं नाम दिवोदासश्चकार सः। चिकित्साकौमुदीं दिव्यां काशीराजश्चकार ह। चिकित्सासारतन्त्रञ्च भ्रमघ्नं चाश्विनीसुतौ। तन्त्रं वैद्यकसर्वस्वं नकुलश्च चकार सः। चकार सहदेवश्च व्याधिसिन्धुविमर्दनम्। ज्ञानार्णवं महातन्त्रं यमराजश्चकार सः। च्यवनो जीवदानञ्च चकार भगवानृषिः। चकार जनको योगी वैद्यसन्देहभञ्जनम्। सर्वसारं चन्द्रसुतो जाबालस्तन्त्रसारकम्। वेदाङ्गसारं तन्त्रञ्च चकार जाजलिर्मुनिः। पैलो निदानं करथस्तन्त्रं सर्वधरं परम्। द्वैधनिर्णयतन्त्रञ्च चकार कुम्भसम्भवः। चिकित्साशास्त्रबीजानि तन्त्राण्येतानि षोडश। व्याधिप्रणाशबीजानि बलाधानकराणि च। पुरा

ज्ञानमन्थानैरायुर्वेदपयोनिधिम्। ततश्च नवनीतानि कोविदाः। एतानि क्रमशो दृष्ट्वा दृष्ट्वा भास्करपण्डिताम्। आयुर्वेदसर्ववीजं सर्वं जानामि सुन्दरि!" ब्रह्मवै० पु० १६ अ०।

**वैद्यनाथ** पु० देवविशेषे "करवीरे महालक्ष्मीरुमा देवी विनायके। अरोगा वैद्यनाथे तु महाकाले महेश्वरी" मात्स्ये। "वैद्यनाथं समारभ्य भुवनेशान्तगं शिवे!। तावद्वङ्गाभिधो देशो यात्रायां न हि दुष्यति" शक्तिसङ्गमतन्त्रे ७प०। २भैरवविशेषे "हार्दपीठं वैद्यनाथे वैद्यनाथस्तु भैरव। देवता जयदुर्गाख्या नेपाले जाह्नवी मम" तन्त्रचूडा०। ३शिवलिङ्गभेदे "हरिद्रानगरे यत्र वैद्यनाथो महेश्वरः। तन्नाम्नो बिल्वदलः स्वर्णदलः उदाहृतः" ब्रह्मवैपु० ११अ०। "झारखण्डे वैद्यनाथो वक्रेश्वरस्तथैव च। वीरभूमौ सिद्धिनाथो राढ़े च तारकेश्वरः" इति महालिङ्गेश्वरतन्त्रे।

**वैद्यबन्धु** पु० हृत०। आरग्वधवृक्षे शब्दर०।

**वैद्यमातृ** स्त्री वैद्यस्य मातेव। १वासके अमरः तस्य वैद्यजीविकाप्रयोजकरोगशान्तिकरत्वेन तत्पोषकत्वात् तन्मातृतुल्यत्वम्।

**वैद्यसिंही** स्त्री वैद्यस्य सिंहीव। वासकवृक्षे शब्दच०।

**वैद्या** स्त्री वैद्यः प्राशस्त्येनास्त्यस्याः अच्। काकोल्याम् शब्दच०।

**वैध** त्रि० विधित आगत अण्। विधिप्रतिपाद्ये।

**वैधहिंसा** स्त्री कर्म०। वेदविहिताहिंसायाम् "या वेदविहिता हिंसा नियताऽस्मिंश्चराचरे। अहिंसामेव तां विद्यात् वेदात् धर्मो हि निर्बभौ" मनुः। अत्र नियतेत्युपादानात् नित्ये पशुयागादौ हिंसाया अहिंसात्वं न तु काम्येऽपीति सम्प्रदायविदः। पिष्टपशुमीमांसायाञ्च तथैवोक्तं "कुर्यात् घृतपशुं सङ्गे कुर्यात् पिष्टपशुं तथा" मनुना सङ्गे कामनायां पिष्टपशूनामेव विधानात्। विशेषतः कलौ "मांसदानं तथा श्राद्धे" "अश्वालम्भं गवालम्भम्" इति च कलिवर्ज्यसूक्तैः काम्यबलिदानादिनिषेधः। हिंसाया अनर्थसाधनत्वेऽपि वैधहिंसाया अर्थसाधनत्वम् वेदोक्तसंस्कारभेदेन विभक्तैवेति बोध्यम्। त०त० मतभेदेन च वैधहिंसा उभयरूपत्वं निरूपितं यथा "मा हिंस्यात् सर्वभूतानि" इत्यत्र सर्वशब्दस्य व्यापकार्थपरतया एतद्विधिमतरुद्धत्र "वायव्यं श्वेतमालभेत" इत्यादिविधेर्विषयासामञ्जस्यात् वैधातिरिक्तविषयत्वं सर्वं सर्वाणि इत्यपि वेत्यनेन तत्पदसिद्धम्। यदपि नानादर्शनटीकाकृद्वाचस्पतिमिश्रैस्तत्त्वकौमुद्यामभिहितं "न च मा हिंस्यात् सर्वा भूतानि" इति सामान्यशास्त्रं विशेषशास्त्रेण "अग्नीषोमीयं पशुमालभेत" इत्यनेन बाध्यते इति वाच्यं विरोधाभावात् विरोधे हि बलीयसा दुर्बलं बाध्यते। न चास्ति विरोधः भिन्नविषयत्वात्। तथा हि मा हिंस्यादिति निषेधेन हिंसाया अनर्थहेतुभावो ज्ञाप्यते न पुनरक्रत्वर्थत्वमपि। अग्नीषोमीय पशुमालभेतेत्यनेन तु पशुहिंसायाः क्रत्वर्थत्वमुच्यते न त्वनर्थहेतुभावस्तथा सति वाक्यभेदप्रसङ्गात्। न चानर्थहेतुत्वक्रतूपकारकत्वयोः कश्चिदस्ति विरोधः। हिंसा हि पुरुषस्य दोषमावक्ष्यति क्रतोश्चोपकरिष्यतीत्यन्तेन, तदपि सांख्यनये। मीमांसकमते तु विरोध एव तथा हि गुरुनये न खलु सर्वभूतहिंसाभावविषयकं कार्यम् इति निषेधविध्यर्थस्य बाधं विना अग्नीषोमीयपश्वालम्भनविषयकं कार्यमिति भावविध्यर्थं उपपद्यते। भट्टनये तु अङ्गं यथा तथास्तु। न च मुख्यपशुयागे पुरुषार्थपशुहिंसनस्यार्थसाधनत्वमनर्थसाधनत्वञ्चोपपद्यते विरोधात्। वस्तुतस्तु अङ्गेऽपि विरोधोऽस्त्येव कुतो? विधेरेष स्वभावो यत् स्वविषयस्य साक्षात् परम्परया वा पुरुषार्थसाधनत्वमवगमयति अन्यथाऽङ्गानां प्रधानोपकारकत्वमपि नाङ्गीक्रियेत। अर्थसाधनत्वं बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वम् अनर्थसाधनत्वं बलवदनिष्टसाधनत्वं न चानयोरेकत्र समावेश इति। अतएवोक्तं "तस्माद्युक्ते वधोऽवधः" इति। नन्वेवं "श्येनेनाभिचरन् यजेत" इत्यत्र श्येनस्य शत्रुवधरूपेष्टसाधनत्वमवगतम् "अभिचारो मूलकर्म च" इति मनुना उपपातकगणमध्ये पाठादनिष्टसाधनत्वमवगतम्। तदेतत् कथमुपपद्यतामिति चेन्नैवं "आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन्" इत्येकवाक्यतया आततायिस्थले इष्टसाधनत्वम् अनाततायिस्थले तूपपातकत्वेन बलवदनिष्टसाधनत्वमित्यविरोध इति गुरुचरणाः"।

**वैधात्र** पु० विधातुरपत्यम् अण्। सनत्कुमारादौ १मुनिभेदे अमरः। २ब्राह्म्यां (वामनहाटि) स्त्री राजनि०।

**वैधृति** पु० विगता धृतिर्यस्मात् स्वार्थे० इत्त्वः। विष्कम्भादिषु मध्ये १अन्तिमे योगे। सूर्यचन्द्रयोः क्रान्तिसाम्ये भानोते अशुभरूपके २योगभेदे तत्र वैधृतशब्दोऽपि यथोक्तं

सू॰सि॰ "एकायनगतौ स्यातां सूर्याचन्द्रमसौ यदा। तद्युते मण्डले क्रान्त्योस्तुल्यत्वे वैधृताभिध"। पातशब्दे ४२८८ पृ॰ विस्तरो दृश्य॰। उपयमशब्दे १२६५ पृ॰ दृश्यम्। [मुखे अमरः।

वैधेय त्रि॰ विधीयतेऽसौ वि+धा-यत् ततः स्वार्थे अण्।

वैधर्म्य न॰ विरुद्धो धर्मो यस्य तस्य भावः ष्यञ्। १विरुद्धधर्मत्वे २अन्यायाचरणे च। [मसह्यवेदनम्" इति कुमारः।

वैधव्य न॰ विधवाया भावः ष्यञ्। पतिविरहे "नववैधव्य

वैनतेय पु॰ विनतायाः अपत्यं ढक्। १गरुडे अमरः २अरुणे च सत्यपु॰। [हेमच॰।

वैनयिक त्रि॰ विनये रतः ठक्। शास्त्रज्ञानादिना विनयरते

वैनायिक पु॰ विनायं अपङ्गनमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः ठक्। १बौद्धागमे त्रिका॰ उपचारात् २तदभिज्ञे त्रि॰।

वैनाशिक पु॰ विनाशमधिकृत्य कृतो ग्रन्थ ठक्। सर्वेषां क्षणभङ्गुरत्वप्रतिपादके १बौद्धागमे २तदभिज्ञे त्रि॰। विनाशाय हितम् ठक्। ज्योतिषोक्ते नक्षत्रीयनक्षत्रे जन्मनक्षत्रावधिकयोर्विंशे ३नक्षत्रे ४क्षपिके ५परतन्त्रे च त्रि॰ ६ऊर्णनाभे पु॰ मेदि॰।

वैनीतक पु॰न॰। विनीतेन नीतं नयनं तेन कायति कै-क स्वार्थे अण्। परम्परया वाहने शिबिकादौ अमरः।

वैपरीत्य न॰ विपरीतस्य भावः ष्यञ्। १विपर्यये हेमच॰। २लज्जालौ लतायां स्त्री राजनि॰।

वैभव न॰ विभोर्भावः अण्। १विभुत्वे २विभूतौ।

वैभ्राज न॰ विभ्राज इदम् अण्। देवोद्यानभेदे त्रिका॰। तच्च मेरोः पश्चिमविष्कम्भपर्वतस्य' विपुलशब्दे ४९११ पृ॰ दृश्यम्। [तथाभूतभगिन्यां स्त्री ङीप्।

वैमात्र पु॰ विमातुरपत्यम् अण्। १भ्रातरि अमर

वैमात्रेय पु॰ विमातुरपत्यं ढक्। १भ्रातरि अमरः २तथाभूतभगिन्यां स्त्री ङीप्।

वैमुख्य न॰ विमुखस्य भावः ष्यञ्। विमुखत्वे।

वैमेय पु॰ वि+मि-यत् स्वार्थे अण्। विनिमये हेमच॰।

वैयधिकरण्य न॰ व्यधिकरणस्य भावः ष्यञ्। समानाधिकरणत्वे। [भिन्नै।

वैयाकरण त्रि॰ व्याकरणं वेत्त्यधीते वा अण्। व्याकरणा

वैयाघ्र पु॰ व्याघ्रचर्मणा परिवृतो रथः अण्। व्याघ्रचर्मपरिवृते रथे अमरः।

वैयाघ्रपद्य पु॰ व्याघ्रपदोऽपत्यं यञ्। गोत्रकारके ऋषिभेदे "वैयाघ्रपद्य गोत्रेण" गोत्रसंकल्पः।

वैयात्य न॰ वियातस्य भावः ष्यञ्। निर्लज्जत्वे "वैयात्य सुरतेष्वपि" माघ। [शुकदेवे।

वैयासकि पु॰ व्यासस्यापत्यम् इञ् अकङ् च। व्यासस्यापत्ये

वैयासिकी स्त्री व्यासेन प्रोक्ता ठञ् ङीप्। व्यासप्रणीतायां संहितायाम्।

वैर न॰ वीरस्य भावः अण्। विरोधे विद्वेषे अमरः। "वैरं पञ्चसमुत्थानं मुनिभिः परिकीर्त्तितम्। स्त्रीकृतं वास्तुजं वाग्जं ससापत्न्यापराधजम्"। तत्र स्त्रीकृतं कृष्णचेदिपयोः। वास्तुजं कुरुपाण्डवयोः। वाग्जं द्रोणद्रुपदयोः। सापत्नं मैद्गिकमाङ्गलकुशयोः। अपराधजं मूलकोमङ्कुदत्तयोः।

वैरकार त्रि॰ वैरं करोति कृ-ट। विरोधकारके।

वैरक्त्य न॰ विरक्तस्य भावः ष्यञ्। विरागे।

वैराङ्गिक त्रि॰ विरङ्गं विरागं नित्यमर्हति ठञ्। विरागार्हे हेमच॰। वैरागिक तत्रार्थे सि॰कौ॰।

वैरनिर्यातन न॰वैरस्य वैरकृतापकारस्य निर्यातनम् निर्+यत-णिच् ल्युट्। वैरकृतापकारप्रतीकारे अमर।

वैरप्रतीकार पु॰ ६त॰। वैरकृतापकारस्य तत्कृतापकारकरणेन तस्य शोधने वैरप्रतिक्रियाप्यत्र स्त्री।

वैरशुद्धि स्त्री ६त॰। वैरप्रतीकारे अमरः।

वैराग्य न॰ विरागस्य भावः ष्यञ्। विषयवासनाराहित्ये ऐहिकामुष्मिकविषयरागराहित्ये च। वैराग्यस्य मोक्षहेतुत्वादि विवेकचूडामणौ दर्शितं यथा "मोक्षस्य हेतुः प्रथमो निगद्यते वैराग्यमत्यन्तमनित्यवस्तुषु। ततः शमश्चापि दमस्तितिक्षा न्यासः प्रसक्ताखिलकर्मणां भृशम्। ततः श्रुतिस्तन्मननं सतत्त्वध्यानं चिरं नित्यनिरन्तरं मुनेः। ततः [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

गीता । मन्त्रादिभिः पशुभिरेव पशुः पशुत्वमापुः स्व-
गुणेन बद्धः । कारुण्यमात्रद्रुपतत्त्वमीनभक्त्या, नरः पशु-
भिरचित किम् ? । दोषेण तीव्रो विषयः सुधापर्य-
विषादपि । विष निहन्ति भोक्तार द्रष्टार चक्षुषाप्य-
यम् । विषयाशा महापाशात् यो विमुक्तः सुदुस्त्यजात् ।
स एव कल्पते मुक्त्यै नान्यः षट्शास्त्रवेद्यपि । आपात-
वैराग्यवतो मुमुक्षून् भवाब्धिपार प्रतियातुमुद्यतान् ।
आशाग्रहो मज्जयतेऽन्तराले निगृह्य कण्ठे विनिवर्त्य
वेगात् । विषयाख्यग्रहो येन सुविरक्त्यसिना हृत ।
स गच्छति भवाम्भोधेः पार प्रत्यूहवर्जित । विषम-
विषयमार्गैर्गच्छतोऽनच्छबुद्धेः प्रतिपदमभियातो मत्त-
एवेष सिंह । हितसुजनगुरूक्त्या गच्छत स्वस्य
युक्त्या प्रभवति फलसिद्धि सत्यमित्येव विद्धि । मो-
क्षस्य काङ्क्षा यदि वै तवास्ति त्यजातिदूराद्विषयान्
विष यथा । पीयूषवत्तोषदयाक्षमार्जवप्रशान्तिदान्तीर्भज
नित्यमादरात्" ।

वैराट त्रि॰ विराटस्येदम् अण् । १विराटसम्बन्धिनि । वीर ट
वाटति वट–अच् स्वार्थे अण् । २इन्द्रगोपकीटे हेमच॰ ।

वैरातङ्क पु॰ वीरस्य अर्जुनस्यातङ्काय यद्धाय साधु–अण् ।
अर्जुनवृक्षे राजनि॰ । [सुहृदपकारके २वैरानुगत च ।

वैरानुबन्धिन् त्रि॰ वैर विद्वेषमनुबध्नाति णिनि । १विद्वेषा

वैरिन् त्रि॰ वैरमस्त्यस्य इनि । शत्रौ अमर ।

वैरूप्य न॰ विरूपस्य भाव ष्यञ् । १विरूपत्वे २असनुरू-
पत्वे ३अयथाभावे ४वस्तुनाविकारभेदे च ।

वैरोच(न)नि पु॰ विरोचनस्यापत्यम् शिवादित्वात् इञ् वा ।
१अग्निपुत्रे २सूर्यपुत्रे ३बलिराजपुत्रे दानवभेदे च
४बुद्धभेदे ५ सिद्धगणे शब्दर॰ ।

वैलक्षण्य न॰ विलक्षणस्य भाव ष्यञ् । विलक्षणत्वे वैशिष्ट्ये

वैलक्ष्य न॰ विलक्षस्य भाव ष्यञ् । १लज्जायाम् अमर
२स्वभाववैलक्षण्ये च "वैलक्ष्यहेतोर्गतिभेदसायाम्" नैष॰ ।

वै(व)वधिक त्रि॰ वी(व)वधेन धान्यादिसम्पद्देश्य व्यवहरति
ठक् । वार्त्तावहे नैधमे (दोकानि) अमर ।

वैवर्ण्य न॰ विवर्णस्य भावः ष्यञ् । विवर्णत्वे मालिन्ये ।

वैवस्वत पु॰ विवस्वतोऽपत्यम् तस्येद वा अण् । १यमे अमर
२अग्नौ ३रुद्रभेदे च जटा॰ । ४तत्सम्बन्धिनि त्रि॰ "वैव-
स्वतकरक्रिया" इत्युद्भट । ५दक्षिणदिशि स्त्री ङीप् ।
६सप्तमे मनुभेदे "मनुर्विवस्वत पुत्र श्राद्धदेव इति स्मृत ।
सप्तमो वर्त्तमानोऽयस्तदपत्यानि मे शृणु । इक्ष्वाकुर्न-
भगवैष धृष्ट शर्यातिरेव च । नरिष्यन्तोऽथ नाभाग-
सप्तमो दिष्ट उच्यते । करूषश्च पृषध्रश्च दशमो वसुमान्
स्मृत । मनोर्वैवस्वतस्यैते दश पुत्राः परन्तप ।। आदित्या
वसवो रुद्रा विश्वे देवा मरुद्गणा । अश्विनौ ऋभवो
राजन् । इन्द्रस्तेषां पुरन्दर । कश्यपोऽत्रिर्वशिष्ठश्च
विश्वामित्रश्च गौतम । जमदग्निर्भरद्वाज इति सप्तर्षयः
स्मृता । अत्रापि भगवज्जन्म कश्यपाददितेरभूत् । आ-
दित्यानामवरजो विष्णुर्वामनरूपधृक् । सक्षेपतो मयो-
क्तानि सप्त मन्वन्तराणि ते" भाग॰ ८।१३अ॰ ।

वैवाहिक त्रि॰ विवाहाय हित साधु वा ठक् । १विवा-
हयोग्ये "वैवाहिकीं तिथिं पृष्टाः" इति कुमार ।
२विवाहेन सम्बद्धे कन्यापुत्रयो श्वशुरे ३विवाहसम्ब-
न्धिनि च त्रि॰ "पञ्चमे सप्तमे चापि येषां वैवाहिकी
क्रिया" स्मृति ।

वैशम्पायन पु॰ व्यासशिष्ये भारतवक्तरि मुनिभेदे । स च
व्यासादृष्टः जनमेजयाय भारत श्रावितवान् यथोक्त
भा॰आ॰१अ॰ "जनमेजयेन पृष्टः सन् ब्राह्मणैश्च सहस्रशः ।
*शशास शिष्यमासीन वैशम्पायनमन्तिके । स सदस्यैः स-*
हासीन श्रावयामास भारतम् । कर्मान्तरेषु यज्ञस्य चो-
द्यमान पुन पुन" । स च यजुर्वेदे तस्य शिष्य यथाह
"अथ शिष्यान् प्रजग्राह चतुरो वेदपारगान् । जैमि-
निञ्च सुमन्तुञ्च वैशम्पायनमेव च । पैल तेषां चतुर्थञ्च
पञ्चम मां महामुनि । ऋग्वेदश्रावक पैल जग्राह
स महामुने ।। यजुर्वेदप्रवक्तार वैशम्पायनमेव च"
कौर्मपु॰ ४९अ॰ । [षके च ।

वैशस न॰ विशसस्य भाव स्वार्थे वा अण् । १हिंसने २हि-

वैशाख पु॰ विशाखानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी वैशाखी सा
यत्र मासे पुन अण् । स्वनामख्याते चैत्रतो द्वितीये
१चान्द्रमासे २गुल्मभेदे च कार्त्तिकशब्दे १९४९ पृ॰
दृश्यम् । चान्द्रवैशाखलक्षण तु मेषस्थरव्यारब्धशुक्ल
प्रतिपदादिदर्शान्तत्रिंशत्तिथित्वम् । मेषस्थरविके ३सौर-
मासे "तुलामकरमेषेषु प्रातःस्नानं विधीयते ।
हविष्यं ब्रह्मचर्यं च महापातकनाशनम्" । तन्मा-
सस्य ४पौर्णमास्यां स्त्री ङीप् । विशाखा प्रयोज-
नमस्य अञ् । ५मन्थानदण्डे पु॰ ६धनुर्द्धराणामवस्था-
नभेदे न॰ अमर । [७पराभिमते नायकभेदे रत्नमा॰ ।

वैशिक पु॰ वेशे वेश्यालये व्यवहारात् वेश्याया प्रकृत ठक् ।

वैशिष्ट्य न॰ विशिष्टस्य भाव, ष्यञ् । विशेषविशेषण-

सम्बन्धिनि विशिष्टबुद्धिनियामके १सम्बन्धे २भेदे च ।

**वैशेषिक** न० विशेषं पदार्थभेदमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः ठञ् । कणादप्रणीते १शास्त्रभेदे । तदधीते अण् । २काणादशास्त्राभिज्ञे त्रि० । तस्येदम् अण् । ३काणादशास्त्रसम्बन्धिनि त्रि० । [शेष्यात्तद्वाद." शा०सू० ।

**वैशेष्य** न० विशेषस्य भावः ष्यञ् । १वैशिष्ट्ये २भेदे च "वै-

**वैश्य** पुंस्त्री विशति उपभुङ्क्ते विश–क्विप् स्वार्थे ष्यञ् । वर्णभेदे ब्रह्मण ऊरुजाते जातिभेदे अमरः स्त्रियां टाप् । "विशत्याशु पशुभ्यश्च कृष्यादानरुचि शुचिः । वेदाध्ययनसम्पन्नः स वैश्य इति संज्ञितः" पद्मपु०स्व०२६अ० ।

**वैश्यवृत्ति** स्त्री ६त० । कृषिवाणिज्यादौ "वैश्यस्तु कृतसंस्कारः कृत्वा दारपरिग्रहम् । वार्त्तायां नित्ययुक्तः स्यात् पशूनाञ्चैव रक्षणे । प्रजापतिर्हि वैश्याय सृष्ट्वा परिददे पशून् । ब्राह्मणाय च राज्ञे च सर्वाः परिददे प्रजाः । न च वैश्यस्य कामः स्यान्न रक्षेयं पशूनिति । वैश्ये चेच्छति नान्येन रक्षितव्याः कथञ्चन । मणिमुक्ताप्रवालानां लोहानां तान्तवस्य च । गन्धानाञ्च रसानाञ्च विद्यादर्घबलाबलम् । बीजानामुप्तिविच्च स्यात् क्षेत्रदोषगुणस्य च । मानयोगञ्च जानीयात् तुलायोगांश्च सर्वशः । सारासारञ्च भाण्डानां देशानाञ्च गुणागुणान् । लाभालाभञ्च पण्यानां पशूनां परिवर्द्धनम् । भृत्यानाञ्च भृतिं विद्याद्भाषाश्च विविधा नृणाम् । द्रव्याणां स्थानयोगांश्च क्रयविक्रयमेव च । धर्मेण च द्रव्यवृद्धावातिष्ठेद् यत्नमुत्तमम् । दद्याच्च सर्वभूतानामन्नमेव प्रयत्नतः" मनु० । "वैश्यस्य च प्रवक्ष्यामि यो धर्मो वेदसम्मतः । दानमध्ययनं यज्ञः शौचेन धनसञ्चयः । पालयेत् पशून् वैश्यः पितृवत्सर्व- [illegible] । विकर्म तद्भवेदन्यत् कर्म यत् स समाचरेत् । रक्षया स हि तेषां वै महत् सुखमवाप्नुयात् । प्रजापतिर्हि वैश्याय सृष्ट्वा परिददे पशून् । ब्राह्मणाय च राज्ञे च सर्वाः परिददे प्रजाः । तस्य वृत्तिं प्रवक्ष्यामि यच्च तस्योपजीवनम् । षण्णामेकां पिबेद्धेनुं शताच्च मिथुनं भवेत् । लब्धाच्च सप्तमं भागं तथा शृङ्गे कलाखुरे । सस्यानां सर्वबीजानां एषा सांवत्सरी भृतिः" भा०शा०६०अ० ।

**वैश्रवण** पु० विश्रवसोऽपत्यम् अण् विश्रवणादेशः । कुबेरे अमरः । [illegible]

**वैश्रवणालय** पु० ६त० । [illegible]

**वैश्वदेव** पु० विश्वेभ्यो देवेभ्यो देयो बलिः अण् । वैश्वदेवो-द्देशेन दीयमाने बलौ ।

**वैश्वानर** पु० विश्वेषां नराणामयम् कुक्षिस्थत्वात् अण् पूर्वदीर्घ. । १वह्नौ २चित्रकवृक्षे । ३चेतने च विश्वानरस्यापत्यम् अण् । अग्निलोकाधिपे ४वह्नौ काशीख०।०अ०तत्कथा दृश्या । सर्वदेहाभिमानिनि ५सर्वान्तर्यामिनि परमेश्वरे तदुपासनप्रकारः छान्दो० ६प्र०दर्शितो यथा "एष वै रयिरात्मा वैश्वानर" इत्युपक्रमे "तान् होवाचैते वै खलु यूयं पृथगिवेममात्मानं वैश्वानरं विद्वांसोऽन्नमत्थ यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वात्मस्वन्नमत्ति" "तान् यथाक्तवैश्वानरदर्शनवतो ह उवाच । एते यूयं वै खल्वित्यनर्थको यूयं पृथगिवापृथक् सन्तमिममेकं वैश्वानरं विद्वांसोऽन्नमत्थ परिच्छिन्नात्मबुद्ध्या एतद्व्यस्तदर्शन इव जात्यन्धाः । यस्त्वेतमेवं यथोक्तावयवैर्मूर्द्धादिभिर्विशिष्टमेवं प्रादेशमात्रं प्रादेशैर्मूर्द्धादिभिः पृथिवीपादान्तैरध्यात्मं मीयते ज्ञायत इति प्रादेशमात्रम् । मुखादिषु वा करणेष्वकर्तृत्वेन मीयत इति प्रादेशमात्रः । द्युलोकादिपृथिव्यन्तप्रदेशपरिमाणो वा प्रादेशमात्रः । प्रकर्षेण शास्त्रेणादिश्यन्त इति प्रादेशा द्युलोकादय एव तत्परिमाणः प्रादेशमात्रः । शाखान्तरे तु "मूर्द्धादि चिबुकप्रतिष्ठ" इति प्रादेशमात्रं कल्पयन्ति । इह तु न तथाभिप्रेतः । "तस्य ह वा एतस्यात्मनः" इत्याद्युपसंहारात् । प्रत्यगात्मतयाऽभिविमीयतेऽहमिति ज्ञायत इत्यभिविमानस्तमेतमात्मानं वैश्वानरं विश्वान्नरान्नयति पुण्यपापानुरूपां गतिम् । सर्वात्मा वैश्वानरो विश्वो नर एव वा सर्वात्मत्वात् । विश्वैर्वा नरैः प्रत्यगात्मतया प्रविभज्य मीयत इति वैश्वानरः । तमेवमुपास्ते यः सोऽदन्नमत्ति सर्वेषु लोकेषु द्युलोकादिषु सर्वेषु भूतेषु चराचरेषु सर्वेष्वात्मसु शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिषु तेषु ह्यात्मकल्पनाव्यपदेशः प्राणिनामन्नमत्ति । वैश्वानरवित् सर्वात्मा सन्नन्नमत्ति । न यथाज्ञः पिण्डमात्राभिमानः सन्नित्यर्थः" ।

**वैषम्य** न० विषमस्य भावः ष्यञ् । विषमत्वे वैलक्षण्ये ।

**वैषयिक** त्रि० विषयेषु निरतः ठक् । विषयासक्ते इन्द्रियादौ [illegible]

**वैष्टुत** न० [illegible]

[illegible]

**वैष्ट** न० [illegible]

**वैष्णव** त्रि० विष्णुर्देवताऽस्य तस्येदं वा अण्। १विष्णूपासके २विष्णुसम्बन्धिनि च स्त्रियां ङीप्। ३वैष्णव्यां शक्तौ "वैष्णवी ब्रह्मे वैनम" देवीमा०। "गायत्री वैष्णवी ज्ञेया" स्मृतिः। ४विष्णुधामनि न०। विष्णुमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः अण्। ५महापुराणभेदे न०विष्णुपुराणशब्दे ४८२६ पृ० दृश्यम्।

**वैसारिण** पुंस्त्री० विसरति वि+सृ–णिनि स्वार्थे अण्। मत्स्ये अमरः स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

**वैहार्य** त्रि० विहारं परिहासमर्हति ष्यञ्। परिहासार्हे श्यालकादौ "यथा बालेषु नारीषु वैहार्य्येषु तथैव च। सुहृत्सु निपातेषु तथापद्व्यसनेषु च। अनृतं नोक्तपूर्वं मे" भा०अ० १२१अ०।

**वैहासिक** पु० विहासमभिरतस्तं करोति वा ठक्। नाटकादौ प्रसिद्धे शृङ्गाररसनायकसहचरे १विदूषके हेमच० (भाँड) इति २ख्याते लोके च।

**वोड्र** पुंस्त्री० वा–बा० उड्र। १गोनससर्पे (वोडासाप) विक्रमादि०। २मत्स्यभेदे मेदि०। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। सा च ३पलचतुर्थांशे (सुकि) मेदि०। [मन्त्र०।

**वोढु** पु० वह–तुन्। मुनिभेदे "वोढुः पञ्चशिकस्तथा" तर्पण

**वोढृ** त्रि० वह–तृच्। १वाहके २स्थानान्तरप्रापके "भागीरथी निर्झरसीकराणां वोढा" कुमार०। ३पाणिग्राहके पु० "पितृगृहा वोढुरेव ते" स्मृतिः। ४भारवाहके ५मूढे च त्रि० शब्दच०। ६वृषभे पु० राजनि०। ७सूते पु० मेदि०। [अवश्यातोलोप। आर्द्रे त्रिका०।

**वोद** त्रि० अवविकन्नमुदकं यत्र प्रा०ब० उदकस्योदादेश

**वोदाल** पुंस्त्री०वोद आर्द्रं यथा तथा अलति अल–अच्। मत्स्यभेदे (बोआयाल) शब्दर० स्त्रियां ङीष्।

**वोरक** पु०अवनत लेखनकाले उरो यस्य प्रा०ब०कप् अवस्यातो लोप• पृषो० सलोपः। लेखके त्रिका०। [स्तबे त्रिका०।

**वोरट** पु० वोरति रटन्ति भृङ्गा यत्र रट–घञर्थे क। कुन्द•

**वोरव** पु० वा–उर वोरं याति वा–क। (बोरो) धान्यभेदे "वोरवस्तु बुधैः प्रोक्तस्त्रिदोषस्य प्रकोपणः। मधुरस्त्वम्लपाकश्च प्रोक्तः पित्तकरो गुरुः" राजवल्लभ०।

**वोल** पु० वा–उलच्। गन्धरसे गन्धद्रव्यभेदे। "बोलस्तु कटुतिक्तोष्णः कषायो रक्तदोषहृत्। कफपित्तामयान् हन्ति प्रदरादिरुजापहः" राजवल्लभः। स्वार्थे क। तत्रार्थे पु० अमरः।

**वोसाद** पुंस्त्री० श्वेतकपरबाहुच्युते अश्वे हेमच०।

**वोशि** स्त्री उभयचरशब्दे १२६१पृ० दर्शिते जन्मकाले सूर्यात् द्वितीयस्थे विधुन्तुदे। तदपेक्षया द्वादशस्थे तु वेशी।

**वौषट्** अव्य० वह–डौषट्। देवोद्देशेन हविस्त्यागे अमर०।

**व्यंशक** पु० विशिष्टोंऽशोऽवयवोऽस्य। पर्वते त्रिका०।

**व्यंसक** पु० विगतोंऽसः स्कन्धो यस्य कप्। १धूर्ते हेमच० २स्कन्धशून्ये। "मयूरव्यंसकादयश्च" पाणिनिसूत्रम्।

**व्यंसित** त्रि० वि+अस–क्त। १वञ्चिते २प्रतारिते त्रिका०।

**व्यक्त** त्रि०वि+अन्ज–क्त। १स्फुटे २प्रकाशिते मेदि०। ३प्राज्ञे अमर०। ४स्थूले "व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानात्" सा० का०। ५विष्णौ पु० विष्णुस०। [साक्षिणि त्रिका०।

**व्यक्तदृष्टार्थ** पु० व्यक्तं स्फुटं दृष्टोऽर्थो येन। साक्षाद्द्रष्टरि

**व्यक्तरूप** पु०व्यक्तानि स्थूलानि भूतान्येव रूपं यस्य। विष्णौ विष्णुस०। तस्य विराड्रूपेण सर्वभूतात्मकत्वात्तथात्वम्।

**व्यक्ति** स्त्री वि+अन्ज–क्तिन्। १प्रकाशे क्तिच्। २जने हेम०। पृथगात्मतारूपे एकैकविशेषे च अमरः। अभिव्यक्तिशब्दे दृश्यम्। [विशिष्टमग्रं यस्य। ३विष्णौ पु० विष्णुस०।

**व्यग्र** त्रि०विगतमग्रं यस्य। १व्याकुले २व्यासक्ते च अमर०।

**व्यङ्ग** न०विगतं विकलं वाङ्गं प्रादि कर्म०। १विकलाङ्गे विगतमङ्गं यस्य। २अङ्गहीने त्रि० ३भेके पुंस्त्री० मेदि० स्त्रियां ङीष्। ४क्षुद्ररोगभेदे तन्निदानादि माधवनिदाने उक्तं यथा "क्रोधायासप्रकुपितो वायुः पित्तेन संयुतः। सहसा मुखमागम्य मण्डलं विसृजत्यतः। नीरुजं तनुकं श्यावं मुखे व्यङ्गं तमादिशेत्"।

**व्यङ्ग्य** त्रि० वि+अन्ज–ण्यत्। १व्यञ्जनया वृत्त्या बोध्येऽर्थे "वाच्योऽर्थोऽभिधया बोध्यो लक्ष्यो लक्षणया मतः। व्यङ्ग्यो व्यञ्जनया ताः स्युस्तिस्रः शब्दस्य शक्तयः" सा०द०। २प्रकाश्ये च। [विच्यते विच्यते विविचतुः व्यचाः।

**व्यच** व्याजे अक०सम्बन्धे सक०तु०कु०पर०सेट्। विचति अ०

**व्यजन** न० वि+अज–ल्युट् नव्यादेशः। तालवृन्ते अमरः। "मूर्च्छादाहहरमाचमनमतत् व्यजनानिलः। तालव्यजनजो वायुस्त्रिदोषशमनो लघुः। वंशव्यजनजो वायुः रूक्षोष्णो वातपित्तकृत्। वेत्रवस्त्रकेकिपुच्छव्यजनोत्थस्त्रिदोषहृत्। वालव्यजनजो वायुर्मक्षिकादिनिवारकः। तेजस्करोऽसौ विज्ञेयो विद्वद्भिर्भिषजां वरैः" राजव०।

**व्यञ्जक** पु० वि+अन्ज–णिच्–ण्वुल्। १हृद्गतभावादिप्रकाशके अभिनये अमर। २व्यञ्जनयार्थबोधके शब्दे च सा०द० व्यञ्जनशब्दे दृश्यम्। ३प्रकाशकमात्रे त्रि०।

**व्यञ्जन** न० विशेषेणाज्यते वि+अन्ज–ल्युट्। १सूपशाकादौ

ओदनभोजनोपकरणे द्रव्ये हेमच०। "व्यञ्जन शाकमत्स्याद्य हृद्य हव्यञ्च पुष्कलम्। द्रव्येण येन येनेह व्यञ्जनमृच्छेत्  यथा। तथ्य तथ्य तथाश्च तद् गुणदोषैर्विभजेत्" रामाय०। वि+अनुज-णिच्-ल्युट्। २चिह्ने ३श्मश्रुणि ४अवयवे ५दिने मेद०। ६तपस्ये ७ग्रहमात्राकालेनोच्चार्ये हलवर्णे च धरणिः "व्यञ्जनं चार्द्धमात्रकम्" शिक्षा०। ८अलङ्कारप्रसिद्धे शब्दस्य वृत्तिभेदे च युच्। तल्लक्षणं यथा "विरतास्वभिधाद्यासु ययार्थो बोध्यतेऽपरः। सा वृत्तिर्व्यञ्जना नाम शब्दस्यार्थादिकस्य च। अभिधालक्षणामूलाशब्दस्य व्यञ्जना द्विधा" सा० द०। तत्र अभिधामूला तच्छब्दे २९० पृ० दृश्या।

"लक्षणामूलामाह "लक्षणोपास्यते यस्य कृते तत्तु प्रयोजनम्। यया प्रत्याय्यते सा स्याद् व्यञ्जना लक्षणाश्रया"। (गङ्गायां घोष) इत्यादौ जलमयाद्यर्थबोधनादभिधायां विरतायां तटाद्यर्थबोधनाच्च लक्षणायां विरतायां यया शीतत्वपावनत्वाद्यतिशयादिर्बोध्यते सा लक्षणामूला व्यञ्जना। एवं शाब्दीं व्यञ्जनामुक्त्वाऽर्थीं व्यञ्जनामाह "वक्तृबोद्धव्यवाक्यानामन्यसन्निधिवाच्ययोः। प्रस्तावदेशकालानां काकोश्चेष्टादिकस्य च। वैशिष्ट्यादन्यमर्थं या बोधयेत् साऽर्थसम्भवा"। व्यञ्जनेति सम्बध्यते। तत्र वक्तृवाक्ययोस्तावद्देशकालवैशिष्ट्ये यथा मम "कालो मधुः कुपित एष च पुष्पधन्वा धीरा वहन्ति रतिखेदहराः समीराः। केलीवनीयमपि वञ्जुलकुञ्जमञ्जुर्दूरे पतिः कथय किं करणीयमद्य"। अत्रैतं देशं प्रति शीघ्रं प्रच्छन्नकामुकस्त्वया प्रेष्यताम्' इति सखीं प्रति कयाचिद् द्योत्यते। बोद्धव्यवैशिष्ट्ये यथा "निःशेषच्युतचन्दनं स्तनतटं निर्मृष्टरागोऽधरो नेत्रे दूरमनञ्जने पुलकिता तन्वी तवेयं तनुः। मिथ्यावादिनि! दूति! बान्धवजनस्याज्ञातपीडागमे वापीं स्नातुमितो गतासि न पुनस्तस्याधमस्यान्तिकम्"। अत्र तदन्तिकमेव गतासीति विपरीतलक्षणया लक्ष्यम्। तच्च रन्तुमिति व्यङ्ग्ये प्रतिपाद्यदूतीवैशिष्ट्याद्बोध्यते। अन्यसन्निधिवैशिष्ट्ये यथा "उअ णिच्चल णिप्पन्दा भिसिणीपत्तंमि रेहइ बलाआ। णिम्मलमरगअभाअणपरिट्ठिआ सङ्खसुत्तिव्व"। अत्र बलाकाया निष्पन्दत्वेन विश्वस्तत्वं तेनास्य देशस्य विजनत्वमतः सङ्केतस्थानमेतदिति कयापि सन्निहितं प्रच्छन्नकामुकं प्रत्युच्यते। अत्रैव स्थानविजनत्वरूपव्यङ्ग्यार्थवैशिष्ट्ये प्रयो-जनम्। "भिन्नकण्ठध्वनिर्धीरैः काकुरित्यभिधीयते" इत्युक्तप्रकारायाः काकोर्भेदा आकरादिभ्यो ज्ञातव्याः। एतद्वैशिष्ट्ये यथा "गुरुपरतन्त्रतया बत दूरतरं देशमुद्यतो गन्तुम्। अलिकुलकोकिललिते नैष्यति सखि! सुरभिसमयेऽसौ"। अत्र नैष्यति अपि तु एष्यत्येवेति काका व्यज्यते। चेष्टावैशिष्ट्ये यथा 'सङ्केतकालमनसं विटं ज्ञात्वा विदग्धया। हसन्नेत्रार्पिताकूतं लीलापद्मं निमीलितम्'। अत्र सन्ध्या सङ्केतकाल इति पद्मनिमीलनादिचेष्टया कयाचिद् द्योत्यते। एवं वक्त्रादीनां व्यस्तसमस्तानां वैशिष्ट्ये बोध्यम्। "त्रैविध्यादियमर्थानां प्रत्येकं त्रिविधा मता"। अर्थानां वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्यत्वेन त्रिरूपतया सर्वा अप्यनन्तरोक्ता व्यञ्जनास्त्रिविधा। तत्र वाच्यार्थस्य व्यञ्जना यथा 'कालो मधुः' इत्यादि। लक्ष्यार्थस्य यथा "निःशेषच्युतचन्दनम्' इत्यादि। व्यङ्ग्यार्थस्य यथा 'उअ णिच्चलेत्यादि"। प्रकृतिप्रत्ययव्यञ्जनत्वन्तु प्रपञ्चयिष्यते 'शब्दबोध्यो व्यनक्त्यर्थं शब्दोऽप्यर्थान्तराश्रयः। एकस्य व्यञ्जकत्वे तदन्यस्य सहकारिता'। यतः शब्दो व्यञ्जकत्वेऽर्थान्तरमपेक्षते अर्थोऽपि शब्दं, तदेकस्य व्यञ्जकत्वे अन्यस्य सहकारिताऽवश्यमङ्गीकार्या। 'अभिधादित्रयोपाधिवैशिष्ट्यात्त्रिविधो मतः। शब्दोऽपि वाचकस्तद्वल्लक्षको व्यञ्जकस्तथा"। अभिधोपाधिको वाचकः। लक्षणोपाधिको लक्षकः। व्यञ्जनोपाधिको व्यञ्जकः" सा०द० २प०।

**व्यञ्जित** त्रि० वि+अनुज-णिच्-क्त। १प्रकाशिते "अव्यञ्जितचूर्णकल्प" कुमार। २व्यञ्जनाहत्त्या बोधितेऽर्थे च।

**व्यडम्बक** पु० वि-डम्ब-ण्वुल् विशेषण न दम्बकः। एरण्डवृक्षे अमरः। [मेदि०।

**व्यतिकर** पु० वि+अति-कृ-अप्। १व्यतिषङ्गे २व्यसने च

**व्यतिक्रम** पु० वि+अति+क्रम-घञ् न वृद्धिः। १विपर्यये 'विपाके च व्यतिक्रम' अम०। २विशेषतोऽतिक्रमे च।

**व्यतिरिक्त** त्रि० वि+अति+रिच-क्त। भिन्ने "न हव्यतिव्यतिरिक्तमात्मानम्' इति कुमारः।

**व्यतिरेक** पु० वि+अति+रिच-घञ्। १विच्छेदे अतिक्रमे २अभावे ३विनार्थे ४उपमालङ्कारभेदे च अलङ्कारश० ३०४ पृ० दृश्यम्। न्यायोक्ते ५तदभावे तदभावरूपे व्याप्तिभेदे अन्वयव्यतिरेकिव्याप्तिविशिष्टे ६अनुमानभेदे च।

**व्यतिरेकिन्** त्रि० वि+अति+रिच-णिनि। व्यावर्त्तके च।

व्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपव्याप्तिहेतुके १अ-
नुमानभेदे "तच्चानुमानं त्रिविधं केवलान्वयिकेवलव्यति-
रेक्यन्वयव्यतिरेकिभेदात्" चिन्तामणिः । यथा पृथिवी
इतरभिन्ना गन्धवत्त्वात् इत्यादि । व्यतिरेकिदृष्टान्त-
यन्नैवं तन्नैवमित्यादि । २व्यतिक्रामके च । स्त्रियां ङाप् ।

**व्यतिषक्त** त्रि० वि+अति+सन्ज–क्त । १मिलिते २ग्रथिते च ।

**व्यतिषङ्ग** पु० वि+अति+सन्ज–घञ् । परस्परमेलने ।

**व्यति(ती)हार** पु० वि+अति+हृ–घञ् वा दीर्घः । परी-
वर्त्ते हेमच० । २परस्परैकजातीयक्रियाकरणे ।

**व्यतीत** त्रि० वि+अति+इण्-क्त । अतीते "व्यतीतकालस्त्व-
हमभ्युपेतः" इति रघुः ।

**व्यतीपात** पु० वि+अति+पत-घञ् दीर्घः । १महोत्पातभेदे
२अपमाने मेदि० विष्कम्भादिषु मध्ये ३योगभेदे ज्यो०त०
"श्रवणाश्विधनिष्ठार्द्रानागदैवतमस्तके । यद्यमा रविवारेण
व्यतीपातः स उच्यते" इत्युक्ते ४तिथ्यादियोगभेदे च
पातशब्दे ४२९७पृ० दर्शितं सूर्य्यसि० उक्ते क्रान्तिसा-
म्यात्मके योगायोगरूपे ५वाङ्गभेदे
"व्यतीपातत्रयं घोरं गण्डान्तत्रितयं तथा । एतद्
भसन्धित्रितयं सर्वकर्मसु वर्जयेत्" ज्यो०सि० "व्यतीपा-
तानां त्रयं योगवियोगात्मकौ क्रान्तिसाम्यरूपौ द्वौ व्य-
तीपातौ विषुवद्वासरौ क्रान्तिसाम्यान्तरेण व्यतीपात-
स्तयोरेव भेदो न पृथक् । पश्चाद्गण्डान्तगतयोगान्तर्गत-
व्यतीपातश्चेति त्रयम्" रङ्गना० । भविष्यपु० "चतुर्दश्यां
यदा योगो व्यतीपातस्य चार्द्रया । तदा पुण्यतमः कालो
देवानामपि दुर्लभः । तदा यः स्नाति गङ्गायां भक्त्या तत्
फलमाप्नुयात् । यत्र तत्र विपन्नो हि गङ्गामरणजन्तु स"
मा०त० उक्ते ६तिथ्यादियोगभेदे । "त्रिदश दिवस विद्धं
व्यतीपातञ्च वैधृतम् । केन्द्रं वापि शुभैर्हीनं पापाढ्य-
मपि वर्जयेत् । परिघस्य त्यजेदर्द्धं शुभकर्म ततः परम् ।
गण्डव्याघातयोः षट् च नव हर्षणवज्रयोः । वैधृति
व्यतीपातौ च समस्तौ परिवर्जयेत्" । अस्य मानप्रव-
र्त्ताह भीमपराक्रमे "न विष्कम्भो न वा गण्डो न व्य-
तीपातवैधृती । चन्द्रताराबले प्राप्ते दानाग्न्यन्तय-
सुखाः । नवम्यङ्गारका विष्टि शनैश्चरदिनं तथा । व्य-
तीपातो न दुष्टश्च यथार्को दक्षिणे स्थितः । यदि
विष्टिर्व्यतीपातौ दिनं वाप्यशुभं भवेत् । हन्यतेऽत्र
योगेन भास्करस्य तमो यथा" ज्यो० त० । [अमर ।

**व्यत्यय** पु० वि+अति+इण्-अच् । १व्यतिक्रमे २विपर्य्यये च

**व्यत्यास** पु० वि+अति+अस–घञ् । विपर्य्यये अमर० ।

**व्यथ** भये चलने दुःखानुभवे च भ्वा० आत्म० अक० सेट् । व्यथते
अव्यथिष्ट मित् घटा० । व्यथयति भित् अङ् व्यथा ।

**व्यथा** स्त्री व्यथ-भावे अङ् । १पीडायाम् २दुःखे च अमर ।

**व्यध** ताडने दि० पर० सक० अनिट् । विध्यति अव्यात्सीत् ।
विव्याध विविधतुः । [२भेदने च ।

**व्यध** पु० व्यध–अच् । १वेधे अमरः भावे अप् । २छिद्रीकरणे

**व्यध्व** पु० विरुद्धः अध्वा अच् समा० । कुपथे अमरः ।

**व्यप** क्षये चुरा० उभ० सक० सेट् । व्यापयति ते अविव्यपत्-त ।

**व्यपदेश** पु० वि+अप+दिश-घञ् । १कथने २संज्ञायां त्रिका० ।
३कापट्ये हेमच० । ४मुख्यव्यवहारे च ।

**व्यपदेशिन्** त्रि० निमित्तसद्भावात् विशिष्टोऽपदेशो मुख्यो
व्यवहारोऽस्याऽस्ति इनि । मुख्यव्यवहारविषये पदार्थे
"व्यपदेशिवदेकस्मिन्" व्या० प० । व्यपदेशेन तुल्यं
वर्त्तते इति वति । कार्य्यं प्रति एकस्मिन्नसहायेऽपि
तत् कार्य्यं कर्त्तव्यमिति तदर्थः । [२उत्पाटने ।

**व्यपरोपण** न० वि+अप+रुह–णिच्-ल्युट् हस्य पः । १छेदने

**व्यपरोपित** त्रि० वि+अप+रुह-णिच्-क्त हस्य पः । १छिन्ने
२उत्पाटिते च । [२अस्वीकारे ३निह्नवे च ।

**व्यपाकृति** स्त्री वि+अप+आ+कृ–क्तिन् । १निराकरणे

**व्यपाश्रय** पु० वि+अप+आ+श्रि–अच् । आश्रये ।

**व्यपेक्षा** स्त्री वि+अप+ईक्ष अ । अपेक्षायां व्याकरणोक्ते अ-
वयवार्थापेक्षणे च ।

**व्यभिचार** पु० वि+अभि+चर–घञ् । १निन्दिताचारे
२स्त्रियाः परपुरुषसंगे ३पुरुषस्य परस्त्रीसङ्गमे न्यायादि-
प्रसिद्धे ४हेतुदोषभेदे च ।
हेतुदोषभेदश्च अनैकान्तरूपः । "साधारणासाधारणानु-
पसंहारित्वामन्यतमत्वं च अनैकान्तिकत्वम्" सि० मु०
"आद्यः साधारणस्तु स्यादन्योऽसाधारणो मतः ।
तथैवानुपसंहारी त्रिधानैकान्तिको भवेत्" भाषा० ।
"साधारणः साध्यवदन्यवृत्तिर्हेतुः । तत्र च व्याप्ति-
ग्रहप्रतिबन्धः क्रियते । असाधारणः साध्यासमा-
नाधिकरणो हेतुः । तेन साध्यसामानाधिकरण्यग्रहः
प्रतिबध्यते । सत्प्रतिपक्षे तु प्रतिहेतुः साध्याभाव-
साधकः । अत्र तु हेतुरेवेति विशेषः । साध्याभावसा-
धक एव साध्यसाधकत्वेन उपन्यस्त इत्यर्थश्चेति विशेषोप-
स्थापकत्वाच्च विरोधः । सत्प्रतिपक्षः साध्याभावव्याप्य-
वान् पक्षः । अगृहीताप्रामाण्यकस्य ध्यवाप्यवत्त्वेनोप-

"गर्भिणीमधोरवर्णां मिथ्याश्रुतकामिनीं पापव्यसनासक्तां धनधान्यव्ययकरीं वर्जयेत्"। यम "स्वच्छन्दगा तु या नारी तस्यास्त्यागो विधीयते। न चैव स्त्रीवधः कार्य्यो न चैवाङ्गवियोजनम्"। बृहस्पतिः "हीनच चौरमुक्ता या त्याज्या वध्यापि सा भवेत्"। विशेषयति मिताक्षरायां स्मृतिः "ब्राह्मणक्षत्रियविशां भार्य्याः शूद्रेण सङ्गताः। अप्रजातास्तावशुद्ध्यन्ति प्रायश्चित्तेन नेतराः"। एतत् बलात्कारविषयम् उद्वा० त०।

व्यय गतौ त्यागे कद० चु० उभ० सक० सेट्। व्यययति ते अवव्ययत् त। [अदिट् अव्ययिढ्म् (ध्वम्)।

व्यय गतौ भ्वा० उभ० सक० सेट्। व्ययति ते अव्ययीत् अ-

व्यय नोदे चु० उभ० सक० सेट्। व्याययति ते अविव्ययत् त।

व्यय पु० वि+इण–अच्। १विगमे २धनादेस्त्यागे शब्दर०। ३ज्योतिषोक्ते लग्नात् द्वादशस्थाने च ज्यो० त०।

व्यर्थ त्रि० विगतोऽर्थः प्रयोजनं यस्य। १निष्प्रयोजने २विफले जटा० ३अर्थशून्ये च।

व्यलीक न० वि+अल–ईकन्। १अकार्य्ये २वैलक्ष्ये मेदि० ३अपराधे हेमच० ४अप्रिये ५अनृते च अमरः। ६तद्वति त्रि०। ७प्रतारणायां स्त्री शब्दा० ८गतिविपर्य्यये भरतः।

व्यवकलन न० वि+अव+कल–ल्युट्। १वियोजने हेमच० २विगमने ३हीनतासम्पादने च "व्यवकलनमार्गेऽपि कुशला" लीला०।

व्यवकलित त्रि० वि+अव+कल–क्त। वियोजिते। लीला०।

व्यवच्छिन्न त्रि० वि+अव+छिद–क्त। १छिन्ने २विशेषिते च

व्यवच्छेद पु० वि+अव+छिद–घञ्। १पृथक्करणे २विशेषकरणे ३मोचने च ४बाणमुक्तौ हेमच०।

व्यवधा स्त्री वि+अव+धा–अङ्। व्यवधाने अमरः।

व्यवधान न० वि+अव+धा–ल्युट्। १तिरोधाने २द्रव्यान्तरेण द्रव्यान्तरस्याच्छादने च हेमच०। [३आच्छादने च

व्यवधायक त्रि० वि+अव+धा–ण्वुल्। १व्यवधानकर्त्तरि

व्यवधि पु० वि+अव+धा–कि। व्यवधाने शब्दच०।

व्यवसाय पु० वि+अव+सो–घञ्। १उद्यमे "मरणव्यवसायबुद्धिम्" कुमारः। २उपजीविकायाम् ३अनुष्ठाने ४अवधारणे च "व्यवसायात्मिका बुद्धि" गीता। ५विष्णौ विष्णुस०।

व्यवस्था स्त्री वि+अव+स्था–अङ्। १शास्त्रविहितस्य विषयान्तरपरिहारेण विषयविशेषे स्थापने २शास्त्रमर्य्यादायाञ्च

व्यवस्थान न० वि+अव+स्था–ल्युट्। १व्यवस्थायाम्। कर्त्तरि ल्यु। २विष्णौ पु० विष्णुस०।

व्यवस्थित त्रि० वि+अव+स्था–क्त। विषयान्तरपरिहारेण विषयविशेषे अवस्थिते १शास्त्रविहिते पदार्थे २अवस्थितमात्रे च।

व्यवस्थितविभाषा स्त्री कर्म०। व्याकरणोक्ते विषयान्तरपरिहारेण विषयविशेषेऽवस्थितरूपे विकल्पे।

व्यवहर्त्तृ त्रि० वि+अव+हृ–तृच्। व्यवहारकर्त्तरि।

व्यवहार पु० वि+अव+हृ–घञ्। १अर्थविशेषबोधनाय शब्दविशेषप्रयोगे २ऋणादानादिष्वष्टादशसु विवादेषु ३सहासनभोजनादौ च

विवादरूपव्यवहारलक्षणं वीर० मि० उक्तं यथा

"अथ कोऽयं व्यवहारः प्रमाणतर्कप्रदर्श्य पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहः इति चेन्न वादादेरपि तत्त्वापत्तेः। लिखितादिः प्रमाणविशेषं परिगृह्यत इति चेत् तत्रापि तत्प्रसक्त्यविरोधात्। अनुमानाद्यबहिर्भावाच्च तेषामव्यावर्त्तकत्वात्। अतएवान्यविरोधेन स्वसम्बन्धितया कथनमित्यपि परास्तम्। प्रमाणान्तर्भावेण स्वरूपनिह्नवाभावित्वाच्च कथमादेर्व्यवहारपदवाच्यत्वे "व्यवहारान् नृप पश्येदित्याद्यनन्वयाच्च। उच्यते। ऋणादानादिलौकिकार्थविषया कथैव व्यवहारः। कथाव्यपदेशाभावस्तु शास्त्रीयपदार्थविषयत्वात् अधिकरणादिव्यपदेशो यथा वेदार्थविषयकथायान्तथात्वव्यवहारव्यपदेशः। अतएव यथार्थं हेत्वाभासनिग्रहस्थानादियोजनमपि युक्तम्। तच्च तत्र तत्र प्रदर्शयिष्यते। चतुष्पात्त्वमपि तस्य तदविरोध्येवोपपादयिष्यते। यत्तु गोपालेन तत्त्वनिर्णयेषु कथात्वाद्वादत्वमेवास्येति भिन्नमतत्वेनोपन्यस्य जयभङ्गफलकत्वात् स्थापनावसानत्वाच्च जल्पएवायमिति तन्निरस्तम्। तस्यैकविधत्वमयुक्तम्। शङ्कातत्त्वाभियोगभेदेन उभयरूपस्यैव युक्तत्वात्। वैतण्डिकस्य व्यवहारायोग्यत्वादस्य वितण्डात्वमसम्भवि। अन्यविरोधेन स्वसम्बन्धितया कथनमिति विज्ञानयोगिवचोऽप्येवं सति नायुक्तम्। न च पश्येदित्यनन्वयः निर्णयार्थकथनतया सर्वनिबन्धृभिस्तद्व्याख्यानात्। "स्मृत्याचारव्यपेतेन मार्गेणाधर्षितः परैः। आवेदयति चेद्राज्ञे व्यवहारपदं हि तत्" याज्ञवल्क्यवचनं यद्यपि व्यवहारपदान्यृणादानादीनि सामान्येन लक्षयति तथापि व्यवहारसामान्यलक्षणमपि समानसम्बन्धिसंवेद्यतया तत प्रतीयते। तथाह्ययमर्थः स्मृत्याचारादिधर्मप्रमाणातिक्रान्तरीत्याऽन्यैरभिभूतः उद्वो-

राजादिभ्यो व्यवहारदर्शिभ्यो यद्यावेदयति तर्हि तदाऽऽवेद्यमानस्तस्माद्व्यवहारस्य पदं विषयः । इतीति प्रति वस्त्वादानादिलक्षणेन यत्नाद्व्युत्पत्तिसिद्धमिति । एवं चाधर्षितस्याधर्षितमाधर्षकस्य प्रत्यर्थित्वेनानयोर्विवादश्च व्यवहार इति प्रतीयते । इदमेव च मिताक्षरायामन्यविरोधेनेत्यादिना निष्कृष्टमुक्तम् । अन्यविरोधेनेत्युक्तं प्रश्नोत्तरादिरूपेण स्वसम्बन्धिकथनमपि व्यवहारः स्यात् । स्वसम्बन्धितयेत्युक्तं एकसम्बन्धितया साक्षिणा कथनमन्यविरोधि भवत्येवेत्यस्याप्यर्थित्वापत्तिरतः स्वसम्बन्धितयेति । इदं चोत्तरपक्षद्वयेऽप्यनुगतम् । न च सम्प्रतिपत्तावव्याप्तिः तत्रापि साध्यतया वादिना निर्दिष्टस्य विवृततया निर्देशे तद्विरोधपर्य्यवसानात् अन्यथोत्तरत्वभङ्गप्रसङ्गात् । यत्रापि द्वावपि भाषावादिनौ तत्रापि परस्परविरोधावश्यम्भावान्नाव्याप्तिः । इदं चाग्रे व्यक्तीभविष्यति । यत्तु कात्यायनेनोक्तम् "प्रयत्नसाध्ये विच्छिन्ने धर्माख्ये न्यायविस्तरे । साध्यमूलस्तु यो वादो व्यवहारः स उच्यते" इति तत्तु व्यवहारहेतुव्यवहारस्वरूपोक्तिपरतया, माधवीयपारिजातादिष्वेवं व्याख्यातम् "विहिताचरणनिषिद्धवर्जनादिप्रयत्नसाध्ये धर्माख्ये वस्तुनि विच्छिन्ने विप्लुते सतीति व्यवहारहेतूक्तं धर्मविप्लवस्यैव व्यवहारहेतुत्वात् । तथा च नारदः "मनुः प्रजापतिर्यस्मिन् काले राज्यमभुङ्क्त । धर्मैकतानाः पुरुषास्तदासन् सत्यवादिनः । तदा न व्यवहारोऽभून्न द्वेषो नापि मत्सरः । नष्टे धर्मे मनुष्येषु व्यवहारः प्रवर्त्तते" इति । बृहस्पतिरपि "धर्मप्रधानाः पुरुषाः पूर्व्वमासन्नहिंसकाः । लोभद्वेषाभिभूतानां व्यवहारः प्रवर्त्तते" इति । न्यायेत्यादिना व्यवहारस्वरूपमुक्तम् । तत्र माधवीयव्याख्यानम् । न्यायः सिद्धान्तितपक्षं बोधि- विपक्षाचरण्य तस्य विस्तार इदं युक्तमिदमयुक्तमिति सम्पत्तिपूर्व्वको निर्णयः । तस्मिन् विषयभूते तत्प्रवर्त्तकोऽर्थिप्रत्यर्थिनोः साध्यमूलः साध्यस्य पादाग्नादिरूपं तन्मूलकश्च यो विवादः स व्यवहार इति । मदनरत्ने तु न्यायः प्रमाणमस्य विस्तरः प्रपञ्चो यस्मिन् विषय इति । साध्यमूलेत्यादि समम् । मदनरत्नाकर- प्रभृतिनिबन्धकारैः वक्ष्यमाणे इदं तथा व्यव- हारस्य लक्षणपरतयापि व्याख्यातम् । प्रयत्न- [illegible] तरांशमात्रेण कथा भोक्तव्यो इत्य-

चेत्यादौ सति न्यायः प्रमाणं विस्तार्य्यते प्रपञ्च्यते यस्मिन् तस्मिन् धर्माधिकरणे सदसि साध्यमूलेत्यादि पूर्व्ववत् । तेनापि प्रागुक्तमेव विवादपदगतलक्षणमुक्तं नात्रैव यतितव्यम् । यत्तु सर्व्वं सम्यग्लक्षणाभावाधिकरणत्वेन व्याचष्टे । विहितानुष्ठानादिगोचरप्रयत्नसाध्ये धर्माख्ये न्यायविस्तरे नीयतेऽर्थोऽनेनेति न्यायः प्रमाणं श्रुतिस्मृत्यादि विस्तार्य्यते प्रवर्त्ततेऽस्मिन् स्मृत्यादिप्रमेय इत्यर्थः । विच्छिन्ने प्रमाणापरिज्ञानतात्पर्य्यानवधारणादिना दुर्ग्रहे सति । यद्वा । धर्मं ख्यापयतेऽनेनेति धर्माख्यो धर्मप्रतिपादक इति यावत् । न्यायविस्तरे प्रमाणसमूहे श्रुतिस्मृत्यादौ प्रमादादिना विच्छिन्ने लुप्तप्राये सति साध्यमूलेत्यादि गतार्थमिति । हारीतः "स्वधर्मस्य यथा प्राप्तिः परधर्मस्य वर्जनम् । न्यायेन क्रियते यत्तु व्यवहारः स उच्यते" इति । न्यायेन प्रमाणेन । एतस्यापि पूर्व्वोक्त एव तात्पर्य्यम् । तन्निरुक्तिर्भेदाश्च तत्र दर्शिता यथा

"निरुक्तिमपि व्यवहारपदस्याऽऽत्मनैवार्थस्तुपपादयति । आ च कात्यायनेनोक्ता "वि नानार्थेऽव सन्देहे हरणं हार उच्यते । नानासन्देहहरणाद्व्यवहार इति स्मृत" इति । अथ व्यवहारभेदानाह नारदः "सोत्तरोऽनुत्तरश्चैव स विज्ञेयो द्विलक्षणः । सोत्तरोऽभ्यधिको यत्र विलेखपूर्व्वकः पणः" इति । यदि पराजयेऽहं तदा पराजयद्रव्यादभ्यधिकमेतावद्दास्यामीति यत्र लेख्यपूर्व्वकं प्रतिज्ञायते स सोत्तर इत्यर्थः । तद्रहितोऽनुत्तर इत्यर्थादुक्तं भवति । स एव सप्रतिज्ञपदादिन- मन्त्रनामनामान्तरभेदाद्बहुविधः विज्ञेयाः यथा "चतुष्पाच्च चतुःस्थानश्चतुःसाधन एव च । चतुर्हितश्चतुर्व्यापी चतुष्कारी च कीर्त्तितः । त्रियोनिर्द्व्यभियोगश्च द्विद्वारो द्विगतिस्तथा । अष्टाङ्गोऽष्टादशपदः शतशाखस्तथैव च । धर्म्मश्च व्यवहारश्च चरित्रं राजशासनम् । चतुष्पाद्व्यवहारोऽयमुत्तरः पूर्व्वबाधकः । तत्र सत्ये स्थितो धर्म्मो व्यवहारस्तु साक्षिषु । चरित्रं तु कीर्त्तने राजाज्ञायान्तु शासनम् । साम्नाद्युपायसाध्यत्वाच्चतुःसाधन उच्यते । चतुर्णामपि वर्णानां रक्षणाच्च चतुर्हितः । कर्त्तारं साक्षिणश्च सभ्यान् राजानमेव च । व्याप्नोति पादशो यस्माच्चतुर्व्यापी ततः स्मृतः । धर्म्मस्यार्थस्य यशसो लोकपङ्क्तेस्तथैव च । चतुर्णां करणादेव चतुष्कारी प्रकीर्त्तितः । [illegible]

ऽभियो यस्मात् प्रवर्त्तते । स्त्रियोऽभि मीयते तेन प्रय-
मितद्विपादकम् । इत्यभियोगस्तु विज्ञेयः शङ्कातत्त्वाभि-
योगतः । शङ्काऽसतान्तु संसर्गात्तत्त्वं होढाभिदर्शनात् ।
पक्षद्वयाभिसम्बन्धात् द्विगति समुदाहृतः । पूर्ववाद-
स्तयोः पक्षः प्रतिपक्षस्तदुत्तरः । भूतच्छलानुसारित्वात्
द्विगति समुदाहृतः । भूतत्त्वार्थसंयुक्तं प्रमादाभिहितं
छलम् । राजा१ सपुरुषः सभ्याः२ शास्त्रं३ गणकलेख-
कौ४।५ । हिरण्याग्न्यु६।७दकं८ अष्टाङ्गः समुदाहृतः ।
ऋणादानं १ह्युपनिधिः२ सम्भूयोत्थानम्३एव च । दत्तस्य
पुनरादानम्४अशुश्रूषाभ्युपेत्य च५ । वेतनस्यानपाकर्म६
तथैवास्वामिविक्रयः७ । विक्रीयासम्प्रदानं८ च क्रीत्वानु-
शयः९एव च । समयस्यानपाकर्म१० विवादः क्षेत्रज११
स्तथा । स्त्रीपुंसयोश्च सम्बन्धो१२ दायभागो१३ऽथ सा-
हसः१४ । वाक्पारुष्यं१५ तथैवोक्तं दण्डपारुष्य१६मेव
च । द्यूतं१७ प्रकीर्णकं१८ चैवेत्यष्टादशपदः स्मृतः ।
क्रियाभेदान्मनुष्याणां शतशाखो निगद्यते" इति ।

**व्यवहारपद** न० ६त० । व्यवहारविषये ।

**व्यवहारमातृका** स्त्री व्यवहारस्य विवादनिर्णयस्य मातेव बोधकत्वात् परिच्छेदकत्वाद्वा इवार्थे कन् । व्यवहारनिर्णयार्थं प्राड्विवाकादिकार्य्ये क्रियासमुदाये "व्यवहारान् नृपः पश्येत्" इत्युक्तो व्यवहारः सोऽयमित्थं चतुष्पाच्चतुर्व्यवस्थापनया विवादेषु ऋणादानादिष्वपदर्शितो वर्णितः "तत्र प्रत्यर्थिनोऽग्रतो लेख्यम्" इति भाषापादः प्रथमः । "श्रुतार्थस्योत्तरं लेख्यम्" इत्युत्तरपादो द्वितीयः । "ततोऽर्थी लेखयेत्सद्यः" इति क्रियापादस्तृतीयः । "तत्सिद्धौ सिद्धिमाप्नोति" इति साध्यसिद्धिपादश्चतुर्थः । यथोक्तम् "परस्परं मनुष्याणां स्वार्थविप्रतिपत्तिषु । वाक्यान्न्यायाद्व्यवस्थानं व्यवहार उदाहृतः । भाषोत्तरक्रियासाध्यसिद्धिभिः क्रमवर्त्तिभिः । आक्षिप्तचतुरंशस्तु चतुष्पादभिधीयते" इति । सम्प्रति प्रत्युत्तरे व साधनानिर्देशाद्भाषार्थस्यासाध्यत्वान्न साध्यसिद्धिलक्षणः पादोऽस्तीति द्विपात्त्वमेव । उत्तराभिधानानन्तरं सभ्यानामर्थिप्रत्यर्थिनोः कस्य क्रिया स्यादिति परामर्शलक्षणस्य प्रत्याकलितस्य योगीश्वरेण व्यवहारपादत्वेनानभिधानात् व्यवहारप्रत्यक्षाभावाच्च न व्यवहारपादत्वमिति स्थितम् इति व्यवहारमातृका । एवं सर्वव्यवहारोपयोगिनीं व्यवहारमातृकामभिधायाधुना कश्चित् व्यवहारविशेषे किञ्चिदुच्यते, इत्युपक्रम्य मिता० ।

**व्यवहारिक** त्रि० व्यवहारः प्रयोजनमस्य ठञ् । १व्यवहारयोग्ये लोकप्रसिद्धे घटपटादौ स्त्रियां ङीप् । २इङ्गुदवृक्षे ३लोकयात्रायां ४सम्मार्ज्जन्यां स्त्री मेदि० ।

**व्यवहारिकसत्ता** स्त्री कर्म० । १व्यवहारोपयिके सत्त्वे वेदान्तकल्पित ब्रह्मभिन्नपदार्थमात्रस्य वस्तुतोऽसत्त्वेऽपि व्यवहारयोग्ये सत्त्वे येन घटादि व्यवह्रियते । तच्चार्थकरणोपयोगित्वेन कल्पिते घटादेरर्थक्रियाकारित्वलक्षणे २सत्त्वे च ।

**व्यवहार्य्य** त्रि० वि+अव+हृ-ण्यत् । इदमित्थमेवेत्येवंरूपेण १व्यवहारविषये येन सह भोजनादिकमेकपङ्क्तौ क्रियते २तादृशे जने ।

**व्यवहित** त्रि० वि+अव+धा-क्त । व्यवधानवति पदार्थे ।

**व्यवाय** पु० वि+अव+इण-घञ् । १ग्राम्यधर्मे मैथुने अमरः । २अन्तर्द्धाने च ३तेजसि न० मेदि० । ४शुद्धौ पु० जटा० ।

**व्यवायिन्** त्रि० वि+अव+इण्-णिनि । ग्राम्यधर्मकारके स्त्रियां ङीप् ।

**व्यसन** न० वि+अस-ल्युट् । १विपत्तौ २भ्रंशे कामजाते कोपजाते च स्त्रीभोगमद्यपानादौ ३दोषे ४दैवादिहते अशुभे च ५पापे ६निष्फलोद्यमे मेदि० ।
"व्यसनान्याह मनुः कामजेषु प्रसक्तो हि व्यसनेषु महीपतिः । वियुज्यतेऽर्थधर्माभ्यां क्रोधजेष्वात्मनैव तु । मृगया१क्षो२ दिवास्वप्न३ परीवादः४स्त्रियो५ मदः६ । तौर्य्यत्रिकं७।८।९ वृथाट्या१० च कामजो दशको गणः । पैशुन्यं१ साहसं२ द्रोह३ ईर्ष्या४ऽसूया५र्थदूषणम्६ । वाग्दण्डजञ्च पारुष्यं७।८ क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः" । तौर्य्यत्रिकं नृत्यगीतवाद्यानि त्रीणीति इय । पैशुन्यमविज्ञातपरदोषाविष्करणम् । साहसं साधोर्बन्धनादिना निग्रहः । द्रोहो जिघांसा । ईर्ष्या अन्यगुणासहिष्णुता । असूया परगुणेषु दोषाविष्करणम् । अर्थदूषणम् अर्थानामपहरणं देयानामदानञ्च" मल्लि० रघु० ।

**व्यसनार्त्त** त्रि० व्यसनेनार्त्तः । २दैवाद्युपद्रवयुक्ते ।

**व्यसनिन्** त्रि० व्यसनमस्यास्ति इनि । १व्यसनयुक्ते कामजादिमद्यपानादिरूपदोषयुक्ते २दैवाद्युपहते च हेमच० ।

**व्यसु** त्रि० विगताः असवो यस्य । १मृते "प्रेते,जातो भवेद्व्यसुः" ज्योतिषम् ।

**व्यस्त** त्रि० वि+अस-क्त । १व्याकुले २व्याप्ते मेदि० ३विभक्ते च "व्यस्तत्रिलिङ्गिनश्च ते" कुमारः । ४विपरीते "एतद्व्यस्तं महाघोरम्" ति०त० । "व्यस्तविधिविरोधे" नीला०

राजादिभ्यो व्यवहारदर्शिभ्यो यद्यावेदयति तर्हि तदाऽऽवेदनमनन्तरभाविव्यवहारस्य पदं विषय इतीति यदि बुद्ध्यादानादिविषयत्वेन सम्यग्दुष्टतया क्षिप्तमिति। एवमाधर्षितस्याधर्षितत्वमाधर्षकस्य प्रत्यर्थित्वं तयोर्विवादश्च व्यवहार इति प्रतीयते। इदमेव च मिताक्षरायां अन्यविरोधेनेत्यादिना निष्कृष्टम्। अन्यविरोधेनेत्युक्ते प्रश्नोत्तरादिरूपेण स्वसम्बन्धिकथनमपि व्यवहारः स्यात्। स्वसम्बन्धितयेत्युक्ते एकसम्बन्धितया साक्षिणां कथनमन्यविरोधि भवत्येवेत्यसाध्यत्वापत्तिरतः स्वसम्बन्धितयेति। इदं चोत्तरपक्षद्वयेऽप्यनुगतम्। न च सम्प्रतिपत्तावव्याप्तिः तत्रापि साध्यतया प्रा(ग्)दिना निर्दिष्टस्य सिद्धतया निर्द्देशे तद्विरोधपर्य्यवसानात् अन्ययोत्तरत्वभङ्गप्रसङ्गात्। यत्रापि द्वावपि भाषावादिनौ तत्रापि परस्परविरोधावश्यम्भावान्नाव्याप्तिः। इदं चापरे व्याख्याभिनिवदन्ति। यत्तु कात्यायनेनोक्तम् 'प्रयत्नसाध्ये विच्छिन्ने धर्माख्ये न्यायविस्तरे। साध्यमूलस्तु यो वादो व्यवहारः स उच्यते' इति एतच्च व्यवहारैर्व्यवहारस्वरूपोक्तिपरतया माधवीयपारिजातादिष्वेवं व्याख्यातम् 'विहिताचरणनिषिद्धवर्जनादिप्रयत्नसाध्ये धर्माख्ये वस्तुनि विच्छिन्ने विलुप्ते सतीति व्यवहारैरेवतस्य धर्म्मवर्त्मविप्लवस्यैव व्यवहारहेतुत्वात्। तथा च नारदः "सत्ये प्रजापतिर्यस्मिन् काले राजन्नभूत् पुरा। धर्म्मैकतानाः पुरुषास्तदासन् सत्यवादिनः। तदा न व्यवहारोऽभून्न द्वेषो नापि मत्सरः। नष्टे धर्म्मे मनुष्येषु व्यवहारः प्रवर्त्तते" इति। बृहस्पतिरपि 'धर्म्मप्रधानाः पुरुषाः पूर्व्वमासन्नहिंसकाः। लोभद्वेषाभिभूतानां व्यवहारः प्रवर्त्तते' इति। न्यायेत्यादिना व्यवहारस्वरूपकथनम्। तत्र माधवीयव्याख्यानम्। न्यायः निर्णयस्तत्प्रतिपादको विवादास्पदस्य तस्य विस्तार इव तुल्यमिदमनूद्यमिति उपपत्तिपूर्व्वको निर्णय। तस्मिन् विषयभूते तत्प्रवर्त्तकोऽभियोक्ता व्यर्थी। साध्यमूल साध्यस्य धनादानादेरिदं तन्मूलकाद्यभियुक्तो यो विवादः स व्यवहार इति। मदनरत्ने तु न्यायः प्रमाणं तस्य विस्तार प्रसारस्तत्र तस्मिन् विषय इति। साध्यमूलेत्यादि स्पष्टम्। मदनरत्नाकरव्यवहारचन्द्रिकादिसत्यनाद्ध्यवस्थानकारे तु तन्मते व्यवहारव्यवहारोऽपि व्याख्यातम्। प्रयत्नसाध्ये वस्तुनि परोपघातेन कथञ्चन भोक्तुमशक्ये प्रच-

च्छेनादौ सति न्याय प्रमाणविस्तार्य्यते प्रपञ्च्यते यस्मिन् तस्मिन् धर्माधिकरणे सभायां साध्यमूलेत्यादि पूर्व्ववत्। तेनापि प्रागुक्तमेव विवक्षितमतस्तत्परत्वे नातीव यतितव्यम्। यत्तु सर्व्वं सम्प्रत्यन्तरमानाधिकरण्येन व्याचक्षते। विहितानुष्ठानादिगोचरप्रयत्नसाध्ये धर्माख्ये न्यायविस्तरे नीयतेऽर्थोऽनेनेति न्यायः प्रमाणं स्मृतिशास्त्रादि विस्तार्य्यते प्रपञ्च्यतेऽस्मिन् स्मृत्यादिप्रमेय इत्यर्थः। विच्छिन्ने प्रमाणापरिज्ञानतात् पर्य्यालोचनादिना दुर्ज्ञेये सति। यद्वा। धर्म्म आख्यायतेऽनेनेति धर्माख्यो धर्म्मप्रतिपादक इति यावत्। न्यायविस्तरे प्रमाणसमूहे स्मृतिशास्त्रादौ प्रमादादिना विच्छिन्ने लुप्तप्राये सति साध्यमूलेत्यादि गतार्थमिति। हारीत "स्वधर्म्मस्य यथा प्राप्तिः परधर्म्मस्य वर्ज्जनम्। न्यायेन क्रियते यत्तु व्यवहारः स उच्यते" इति। न्यायेन प्रमाणेन। एतस्यापि पूर्व्वोक्त एव तात्पर्य्यम्। तद्विरुक्तिभेदाच तत्र दर्शिता यथा "निरुक्तिमपि व्यवहारपदस्याहुर्मेधातिथ्यनुपपद्यते। सा च कात्यायनेनोक्ता 'वि नानार्थेऽव सन्देहे हरणं हार उच्यते। नानासन्देहहरणाद्व्यवहार इति स्मृतः" इति। अथ व्यवहारभेदानाह नारदः "सोत्तरोऽनुत्तरश्चेति स विज्ञेयो द्विलक्षणः। सोत्तरोऽभ्यधिको यत्र विलेखापूर्व्वकः पणः' इति। यदि पराजयेऽहं तदा पराजयदण्डाभ्यधिकमेतावद्राज्ञे दास्यामीति यत्र शपथपूर्व्वकं प्रतिज्ञायते स सोत्तर इत्यर्थः। तद्विपरीतोऽनुत्तर इत्ययोद्ध्य भवति। स एव मर्य्यादाप्रकारोऽनन्तरवक्ष्यमाणनानाभेदात्तद्विधत्र विज्ञेयः। यथा 'चतुष्पाच्चतुःस्थानश्चतुःसाधन एव च। चतुर्हितश्चतुर्व्यापी चतुष्कारी च कीर्त्तितः। त्रियोनिर्द्व्यभियोगश्च द्विद्वारो द्विगतिस्तथा। अष्टाङ्गोऽष्टादशपदः शतशाखस्तथैव च। धर्म्मश्च व्यवहारश्च चरित्रं राजशासनम्। चतुष्पाद्व्यवहारोऽयमुत्तरः पूर्व्वबाधकः। तत्र सत्ये स्थितो धर्म्मो व्यवहारस्तु साक्षिषु। चरित्रं संग्रहे पुंसां राज्ञामाज्ञा तु शासनम्। सामाद्युपायसाध्यत्वाच्चतुःसाधन उच्यते। चतुर्णामपि वर्णानां रक्षणाच्च चतुर्हितः। कर्त्तारमथो साक्षिणश्च सभ्यान् राजानमेव च। व्याप्नोति यस्मात्पादशश्चतुर्व्यापी ततः स्मृतः। धर्म्मस्यार्थस्य यशसो लोकपङ्क्तेस्तथैव च। चतुर्णां करणादेष चतुष्कारी प्रकीर्त्तितः। कामात् क्रोधाच्च लोभाच्च

५समुदितपदार्थमध्ये एकैकस्मिन् । "एते व्यस्ता समस्ता वा" विश्वामित्र । ६समस्तभिन्ने च भावे क्त । ७व्यतिक्रमे त्रि०

**व्याकरण** पु० व्याक्रियन्ते व्युत्पाद्यन्ते यथार्थतया प्रतिपाद्यन्ते शब्दा येन वि+आ+कृ-करणे ल्युट् । वेदाङ्गे श- ब्दसाधुताबोधके १शास्त्रभेदे वेदान्तोक्ते नामरूपाभ्यां २जगतोविकाशने च

"अथ व्याकरणं वक्ष्ये कात्यायन ! समासतः । सिद्ध- शब्दविवेकाय बालव्युत्पत्तिहेतवे । सुप्तिङन्तं पदं ख्यातं सुपः सप्त विभक्तयः । स्वौजसः प्रथमा प्रोक्ता सा प्रातिपदिकार्थके । सम्बोधने च लिङ्गादावुक्ते कर्मणि- कर्त्तरि । अर्थवत् प्रातिपदिकं धातुप्रत्ययवर्जितम् । अमौट्शसो द्वितीया स्यात् तत्कर्म क्रियते च यत् । द्वितीया कर्मणि प्रोक्ता उक्तानुक्ताविभेदतः । टाभ्यां- भिसस्तृतीया स्यात् करणे कर्त्तरीरिता । येन क्रियते तत्करणं तत्कर्त्ता यः करोति सः । ङेभ्यांभ्यसश्चतुर्थी स्यात् सम्प्रदाने च कारके । यस्मै दित्सा धारयते रोचते सम्प्रदानकम् । पञ्चमी स्यात् ङसिभ्याम्भ्योह्यपादाने च कारके । यतोऽपैति समादत्ते अपादानं भयं यतः । ङसोसामश्च षष्ठी स्यात् स्वामिसम्बन्ध उच्यते । ङ्योस्सुपश्च सप्तमी स्यात् सा चाधिकरणे भवेत् । आधारश्चा- धिकरणं रक्षार्थानां प्रयोगतः । ईप्सितं चानीप्सितं यत्तदपादानकं स्मृतम् । पञ्चमी पर्य्यपाङ्योग इतर- र्त्तेऽन्यदिङ्मुखे । एनब्योगे द्वितीया स्यात् कर्मप्रव- चनीयके । लक्षणवीप्सेत्थम्भूतेऽभिभागे च परिप्रती । अनुरेषु सहार्थे च हीनेऽनूपौ च कीर्त्तितौ । द्वितीया च चतुर्थी स्याच्चेष्टायां गतिकर्मणि । अप्राणे हि विभक्ती द्वे मन्यकर्मण्यनादरे । नमःस्वस्तिस्वधास्वाहालंवषट्- योग ईरिता । चतुर्थी चैव तादर्थ्ये तुमर्थाद्भाववा- चिनः । तृतीया सहयोगे स्यात् कुत्सितेऽङ्गे विशेषणे । काले भावे सप्तमी स्यादेतैर्योगे च षष्ठ्यपि । स्वामीश्वरा- धिपतिभिः साक्षिदायादसूतकैः । निर्द्धारणे द्वे विभक्ती षष्ठी हेतुप्रयोगके । स्मृत्यर्थकर्मणि तथा करोतेः प्रति- यत्नके । हिंसार्थानां प्रयोगे च कृति कर्मणि कर्त्तरि । न कर्तृकर्मणोः षष्ठी निष्ठादौ प्रतिपादिता । द्विविधं प्रातिपदिकं प्रातिपदिकमव्ययम् । भुवादिभ्यस्तिङो वः कालाख्याः दश वै स्मृताः । तिप्तसन्तयः प्रथमो मध्य सिप्थस्थ उत्तम० । मिब्वस्मस० परस्मै तु पदानामात्म- नेपदम् । त म ताञ्ज्ञा प्रथमो मध्यस्थासाथाध्व इमा ।

उत्तम इड्वहिमहो ङितः कर्त्तरि धातुत । नाम्नि प्रयुज्यमानेऽपि प्रथमः पुरुषो भवेत् । मध्यमो युष्मदि प्रोक्त उत्तमः पुरुषोऽस्मदि । भुवाद्या धातवः प्रोक्ताः सनाद्यन्तास्तु धातवः । लडीरितो वर्त्तमाने स्मेनातीते च धातुतः । भूतानद्यतने लङ् च लिङाशिषि च धा- तुत० । विध्यादावेवानुमतौ लिङ्विधिर्मन्त्रणे भवत् । निमन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु तथाऽऽशिषि । लिड्तीते परोक्षे स्याल्लुङ्लुङ्, लुट्, लृङ् भविष्यति । स्यादद्य- तने लुट् च भविष्यति च धातुतः । धातोर्लृङ् क्रिया- तिपत्तौ लिङर्थे लोट् प्रकीर्त्तितः । लकारास्त्वपि वर्त्तन्ते भावे कर्मणि कर्त्तरि । शतृ शानच्तव्यानीयर्- क्त तृचादयः" गारुडे २०९अ० ।

**व्याकुल** त्रि० वि+आ+कुल-क । रोगादिना इतिकर्त्तव्य- तानिश्चयविहीने अमरः । [प्रकटीकृते ।

**व्याकृत** त्रि० वि+आ+कृ-क्त । १प्रकाशिते २नामरूपाभ्यां

**व्याकृति** स्त्री वि+आ+कृ-क्तिन् । १भक्तौ हला०२प्रकाशने। करणे क्तिन् । ३व्याकरणे च । स व्याक्रिया तत्रार्थे "व्याक्रियाव्यञ्जनीया वा जातिः कापीह साधुता" हरिका०

**व्याकोश(ष)** त्रि० वि+आ+कुश(ष) अच् व्यागतः कोशा- (षा)त् प्रा०स०वा । १प्रफुल्ले अमरः "व्याकोश(ष)न्दी- वराक्षी" इति तन्त्रम् । [हृदये १घन्यभेदे २कथने च ।

**व्याख्या** स्त्री वि+आ+ख्या-अङ् । विवरणात्मके शब्दसमू-

**व्याख्यात** त्रि० वि+आ+ख्या-क्त । १कथिते २विवृते च ।

**व्याघात** त्रि० वि+आ+हन-घञ् । १अन्तराये २प्रहारे मेदि० ३अर्थालङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ४०९पृ० दृश्यम् । ४प्रतिबन्धे "व्याघाताविधिरायङ्का" कुछश्रुतिः । विष्क- म्भादिसप्तविंशतियोगमध्ये १३त्रयोदशे योगे च ।

**व्याघ्र** पुंस्त्री० वि+आ+घ्रा-क । १जन्तुभेदे अमरः स्त्रियां ङीष् । २रक्तैरण्डे ३करञ्जे च पु०मेदि० । [रुच० ।

**व्याघ्रदल** पु० व्याघ्रस्य पाद इव दलमस्य । एरण्डवृक्षे श-

**व्याघ्रनख** न० व्याघ्रस्य नखोऽस्त्यस्य आकारे अच् । १नखीनामगन्धद्रव्ये अमरः । व्याघ्रस्य नख इव दला- न्यस्य । २स्नुहीवृक्षे शब्दच० । ३कन्दभेदे । ४नखक्षते च मेदि० हेम० । ५व्याघ्रस्य नखे ।

**व्याघ्रनायक** पुंस्त्री० व्याघ्रं नयति स्थानान्तरं प्रापयति पश्चात् क्रमणेन नी-ण्वुल् । शृगाले (फेउ) राजनि० तस्य पश्चाद्गमनेन व्याघ्रस्य स्थानान्तरप्रापकत्वेन त- थात्वं स्त्रियां ङीष् ।

**व्याघ्रपाद(द्)** पु० व्याघ्रस्य पाद इव मूलमस्य वा अन्त्यलोपः । १विकङ्कतवृक्षे अमरः । २मुनिभेदे च ३विकङ्कटवृक्षे राजनि० । [अमरः । ह्न० । २व्याघ्रलाङ्गूले च ।

**व्याघ्रपुच्छ** पु० व्याघ्रस्य पुच्छइव दलमस्य । १एरण्डवृक्षे

**व्याघ्राट** पुंस्त्री० व्याघ्र इवाटति अट-अच् । भरद्वाजखगे अमरः स्त्रियां ङीष् । [याम् अमरः ।

**व्याघ्रादनी** स्त्री व्याघ्रेणाद्यते अद-ल्युट् ङीप् । त्रिवृता-

**व्याघ्रास्य** पुंस्त्री० व्याघ्रस्येवास्यं यस्य । विडाले शब्दच० । स्त्रियां टाप् ।

**व्याघ्री** स्त्री व्याघ्रस्यस्येवाकारः कण्टकोऽस्त्यस्याः अच् गौरा० ङीष् । १कण्टकारिकायाम् अमरः । जातौ ङीष् । २व्याघ्रयोषिति ।

**व्याज** पु० वि+अज+घञ् वीभावाभावः । १कपटे वञ्चना-फले २अपत्यव्यवहारे कारणान्तरेण ३प्रवृत्तस्य कारणा-न्तरत्वेनोद्भावनरूपे अपदेशे च अमरः ।

**व्याजनिन्दा** स्त्री ३त० । १कपटनिन्दायाम् २अर्थालङ्कार-भेदे च अलङ्कारशब्दे ४०४ पृ० दृश्यम् ।

**व्याजस्तुति** स्त्री० ३त० । १कपटस्तुतौ २अर्थालङ्कारभेदे च अलङ्कारशब्दे दृश्यम् । [अलङ्कारशब्दे ४०४पृ०दृश्यम् ।

**व्याजोक्ति** स्त्री ३त० । १छलेनोक्तौ २अर्थालङ्कारभेदे च

**व्याड** पु० वि+आ+अड-अच् । १मांसभक्षके व्याघ्रादौ पशौ २सर्पे अमरः । ३इन्द्रे शब्दच० । ४वञ्चके त्रि० रायमु० ।

**व्याडायुध** न० व्याडस्य व्याघ्रस्यायुधं नख इवाकृतिरस्य अच् । व्याघ्रनखाख्ये गन्धद्रव्ये अमरः । [च १मुनिभेदे त्रिका०

**व्याडि** पु० व्याकरणस्य संग्रहाख्यग्रन्थकारके १कोषकारके

**व्यात्युक्षी** स्त्री वि+अति+उक्ष-भावे व्यतिहारे णच् स्वार्थे अण् ङीप् । परस्परसेचनरूपे जलक्रीडाभेदे ।

**व्यादिश** पु० वि+आ+दिश-क । १विष्णौ विष्णुस० २विशे-षेण आदेशके त्रि० ।

**व्याध** पुंस्त्री० व्यध-ण । मृगहिंसके क्षत्रियात् शूद्रस्त्रियां जाते १सङ्कीर्णजातिभेदे पुंस्त्री० स्त्रियां ङीष् । "मा-पिताद् गोपकन्यायां शूद्रो तस्य योषिति । अस्माद् बभूव व्याधश्च बलवान् मृगहिंसकः" ब्रह्मवै०ब्र० १०अ० । २दुष्टे त्रि० मेदि० । भावे घञ् । ३वेधने ४पीडने च ।

**व्याधभीत** पुंस्त्री० व्याधाद्भीतः भी-क्त । मृगे शब्दच० । स्त्रियां ङीष् । [मृगे हेमच०]

**व्याधाम** पु० व्याधेन पीडनेन अमयति अम-णिच्-अच् ।

**व्याधि** पु० वि+आ+धा-कि । १रोगे व्याधिश्च योगान्तराय-भेदः चित्तविक्षेपशब्दे २९४१ पृ० दृश्यम् । २कुष्ठरोगे अमरः । ३कामकृते नायकयोरवस्थाभेदे सा०द० ।

**व्याधिघात** पु० व्याधिं हन्ति-हन-अण् । आरग्वधे (सोन्दाल) अमरः । [अमरः ।

**व्याधित** त्रि० व्याधिर्जातोऽस्य तार० इतच् । व्याधियुक्ते

**व्याधिहन्तृ** पु० व्याधिं हन्ति हन-तृच् । १वाराहीकन्दे राजनि० २रोगनाशके त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

**व्याधु(धू)त** त्रि० वि+आ+धु-(धू)-क्त । कम्पिते शब्दर० ।

**व्यान** पु० वि+अन-घञ् । देहस्थे सर्वशरीरव्यापके प्राणा-दिमध्ये वायुभेदे "विष्वगमनवान् वायुर्व्यान इत्यभिधी-यते" वेदान्तमतम् "व्यानो व्यानयत्यन्नं सर्वव्याधिप्रको-पनः । महारजतसुप्रख्यो ज्ञानोपादानकारणम् । स चाक्षिकर्णयोर्मध्ये कट्यां वै गुल्फयोरपि । घ्राणे गले-स्फिगुद्देशे तिष्ठत्यत्र निरन्तरम् । स्वामयत्यधरं वक्त्रं गात्रनेत्रप्रकोपनः" पदार्थादर्शः ।

**व्यापक** त्रि० विशेषेणाप्नोति वि+आप-ण्वुल् । १अधिक-देशवृत्तौ "व्यापकत्वात् परापि स्यात्" भाषा० । न्यायोक्ते स्वाधिकरणवृत्त्यभावाप्रतियोगिनि च २पदार्थे ३तन्त्रोक्ते सर्वाङ्गस्पर्शन्यासे न्यासभेदे पु० "अङ्गुलिव्यापकन्यासौ" तन्त्रसा० । ४आच्छादके त्रि० अमर । [च अमरः ।

**व्यापन्न** त्रि०वि+आ+पद-क्त । १मृते हेमच० २विपद्युक्ते

**व्यापाद** पु० वि+आ+पद-घञ् । १द्रोहचिन्तने हेमच० ।

**व्यापादन** न०वि+आ+पद-णिच्-ल्युट् । १मारणे हेमच० २परानिष्टचिन्तने अमर० ।

**व्यापार** पु० वि+आ+पृ-घञ् । "व्यापारो भावना सैवोत्पा-दना सैव च क्रिया" इत्युक्तायां १भावयितुः उत्पादन-क्रियायाम् । कर्मणि २व्यवसाये च ।

करणजन्ये करणजन्यक्रियाजनके ३पदार्थे यथा दात्रकरणजन्यः तज्जन्यच्छेदजनकः छेद्यसंयोगादिः प्रत्यक्षमिन्द्रियस्य व्यापारः विषयसंयोगः । "विषयेन्द्रिय-संयोगो व्यापारः सोऽपि षड्विधः" भाषा० । एवं यागादेः व्यापारः अदृष्टम् । व्यापारवत् कारणं करणमिति । "क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादनन्तरम् । विवक्ष्यते यदा यत्र करणं तत्तदा स्मृतम्" हरिकारिका ।

**व्यापारिन्** त्रि० व्यापारोऽस्त्यस्य इनि । १व्यापारवति कर-णादौ "न हि व्यापारेण व्यापारिणोऽन्यथा सिद्धिः" । २व्यवसायवति वणिग्जने पु० । [३विष्णौ पु० विष्णुस०]

**व्यापिन्** त्रि० वि+आप-णिनि । १व्यापके स्त्रियां ङीप् ।

**व्यापृत** त्रि॰ वि+आ+पृ—क्त । १व्यापारयुक्ते २कर्मसचिवे हेमच॰ ।

**व्याप्त** त्रि॰ वि+आप+—क्त । १पूर्णे हेमच॰ । २समाक्रान्ते ३ख्याते च मेदि॰ । ४स्थापिते ५व्याप्तियुते च "समेन यदि नो व्याप्त" उदयनाचार्य्य ।

**व्याप्ति** स्त्री वि+आप—क्तिन् । १ऐश्वर्य्यभेदे न्यायमते तद्भाववति अविद्यमानत्वरूपे २पदार्थे यथा वह्नेरभाववति जलादौ धूमो नास्तीति धूमादौ वह्नेर्व्याप्तिः । "व्याप्तिः साध्यवदन्यस्मिन्नसम्बन्ध उदाहृतः । अथ वा हेतुमन्निष्ठविरहाप्रतियोगिना । साध्येन हेतोरैकाधिकरण्यं व्याप्तिरुच्यते" भाषा॰ । प्रमेयत्वरूपिव्याप्तिसिद्ध्यै द्वितीयलक्षणमुक्तम् । प्रतियोग्यनधिकरणीभूतहेत्वधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यतावच्छेदावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति द्वितीयलक्षणार्थः । व्याप्तिश्च द्विविधा अन्वयव्याप्तिर्व्यतिरेकव्याप्तिश्च तत्रान्वयव्याप्तिः प्रवोक्ता । "साध्याभावव्यापकत्वं हेत्वभावस्य यत् भवेत्" भाषा॰ उक्ता अपरा सा च साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगितारूपा । तत्रान्वयव्याप्तिज्ञाने व्यभिचारज्ञानाभावः सहचारज्ञानञ्च कारणम् । व्यतिरेकव्याप्तिज्ञाने च साध्याभावे हेत्वभावस्य सहचारज्ञानं व्यभिचारज्ञानाभावश्च कारणम् । "व्यभिचारस्याग्रहोऽपि सहचारग्रहस्तथा । हेतुर्व्याप्तिग्रहे, तर्कः क्वचिच्छङ्कानिवर्त्तकः । द्वैविध्यन्तु भवेत् व्याप्तेरन्वयव्यतिरेकतः" भाषा॰ । धूमो यदि वह्निव्यभिचारी स्यात् तदा वह्निजन्यो न स्यादित्यादितर्केण व्यभिचारशङ्का निवर्त्यते इत्याकरे दृश्यम् । उपाधिस्तु व्यभिचारोन्नायकतया व्याप्तिज्ञानविघटकतया अनुमितिविरोधी उपाधिशब्दे ११४८ पृ॰ दृश्यम् ।

**व्याप्य** त्रि॰ वि+आप—ण्यत् । १व्याप्ते २अल्पदेशवृत्तौ "व्याप्यत्वादपरापि च" भाषा॰ । ३अनुमितिसाधने लिङ्गे न॰ ४वालनमाले ५कुष्ठौषधौ च अमरः ।

**व्याम** पु॰ वि+अम—घञ् । तिर्य्यक्पार्श्वतो विस्तृतयोर्बाह्वोरन्तरालपरिमाणे हेमच॰ ।

**व्यायत** त्रि॰ वि+आ+यम—क्त । १दीर्घे २व्यापृते ३दृढे ४अतिशये च मेदि॰ । भावे—क्त । ५दैर्घ्ये ६व्यायामे च न॰ मेदि॰ ।

**व्यायाम** पु॰ वि+आ+यम—घञ् । १श्रमे २श्रमसाधने व्यापारे ३पौरुषे ४दुर्गसञ्चारे ५विक्रमे मेदि॰ ६मल्लानां श्रमकारके व्यापारे (कुस्ति) ७व्यामपरिमाणे च हेमच॰ ।

**व्यायोग** पु॰ वि+आ+युज—घञ् । दृश्यकाव्यभेदे सा॰ द॰ तल्लक्षणमुक्तं यथा "ख्यातेतिवृत्तो व्यायोगः स्वल्पस्त्रीजनसंयुतः । हीनोगर्भविमर्शाभ्यां नरैर्बहुभिराश्रितः । एकाङ्कश्च भवेदस्त्रीनिमित्तसमरोदयः । कैशिकीवृत्तिरहितः प्रख्यातस्तत्र नायकः । राजर्षिरथ दिव्यो भवेद्धीरोद्धतश्च सः । हास्यशृङ्गारशान्तेभ्य इतरेऽत्राङ्गिनो रसाः" यथा सौगन्धिकाहरणधनञ्जयविजयादि ।

**व्याल** पुंस्त्री॰ वि+अड—घञ् डस्य लः । १सर्पे २हिंस्रकपशौ अमरः । स्त्रियां ङीप् । ३दुष्टगजे च मेदि॰ ४चित्रके व्याघ्रे पुंस्त्री॰ राजनि॰ स्त्रियां ङीप् । नृपे पु॰ ५मधुरेश । ६शठे त्रि॰ अमरः ७धूर्त्ते त्रि॰ । [राजनि॰ ।

**व्यालगन्धा** स्त्री व्यालस्येव गन्धो लेशोऽस्याः । नाकुल्याम्

**व्यालग्राह** पु॰ व्यालान् सर्पान् गृह्णाति ग्रह—अण् । (सापुडे) सर्पधारिणि भरत । णिनि । अत्रैव शब्दर॰ "व्यालग्राही यथा व्यालं बलादुद्धरते बिलात्" सु॰ त॰ काशीख॰ । [नागदन्त्याम् राजनि॰ ।

**व्यालजिह्वा** स्त्री व्यालस्य सर्पस्य जिह्वेव पत्रमस्याः । महा

**व्यालदंष्ट्र** पु॰ व्यालस्य व्याघ्रस्य दंष्ट्रेव कण्टकमस्य । गोक्षुरे राजनि॰ । [लद्दलोऽप्यत्र ।

**व्यालनख** पु॰ व्यालस्य व्याघ्रस्य नखइव । गन्धद्रव्यभेदे व्या-

**व्यालपत्रा** स्त्री व्यालस्य पाद इव पत्त्रमस्याः । एर्वारौ कर्कटीभेदे राजनि॰ ।

**व्यालम्ब** पु॰ विशेषेण आलम्बते वि+आ+लबि—अच् । १रक्तैरण्डे वैद्यकम् । विशेषेण २लम्बमाने त्रि॰ ।

**व्यालायुध** न॰ व्यालस्य व्याघ्रस्यायुधं नख इव । १नखीनामकगन्धद्रव्ये मधुरेश । २व्यालनखाख्ये गन्धद्रव्ये पु॰ राजनि॰

**व्यावक्रोशी** स्त्री वि+अव+क्रुश—णच् स्वार्थे अण् ङीप् । परस्पराक्रोशे । [सिद्धान्त॰ शब्दर॰ ।

**व्यावर्त्त** पु॰ विशेषेण आवर्त्तते वि+आ+वृत—अच् । ना-

**व्यावहारी** स्त्री वि+अव+हृ—णच् स्वार्थे अण् ङीप् । परस्पराहरणे । [पिरघम ।

**व्यावहासी** स्त्री वि+अव+हस—णच् स्वार्थेऽण् ङीप् । पर-

**व्यावृत्त** त्रि॰ वि+आ+वृत—क्त । १वृते हेमच॰ २निवृत्ते च "व्यावृत्तगतिरुद्याने" कुमारः ।

**व्यावृत्ति** स्त्री वि+आ+वृत—क्तिन् । निवारणे ।

**व्यास** पु॰ अस्यति वेदान् वि+अस—घञ् । १पराशरपुत्रे मु-निभेदे [illegible]

ब्रह्मवै॰पु॰ प्रकृ॰ "व्यासः पुराणसूत्रञ्च पप्रच्छ वाल्मिकिं यदा । मौनीभूतः स शुश्राव तामेव जगदम्बिकाम् । तदा चकार सिद्धान्तं यद्वरेण मुनीश्वरः । संप्राप निर्मलं ज्ञानं भ्रमान्धध्वंसदीपकम् । पुराणसूत्रं श्रुत्वा स व्यासः पञ्चकलोद्भवः । तां निषेवे सिद्धो च शतवर्षञ्च पुष्करे । तदा तत्तोवरं प्राप्य स कवीन्द्रो बभूव ह । तदा वेदविभागञ्च पुराणञ्च चकार ह" । स च कल्पाकाले सत्यवत्यां पराशराज्जातः कालीनशब्दे १८६२पृ॰ दृश्यम् वेदव्यासशब्दोक्तेषु मुनिभेदेषु च २समासादिसमानार्थके विग्रहवाक्ये ३विस्तारे अमर॰ हलसीलस्य भ ४ध्यस्रेखायाम् "व्यासे भनन्द्वागिनिहते" लीला॰ क्षेत्रशब्दे २४०१ पृ॰ दृश्यम् । "यएवं वाचयेद्विप्रा स ब्राह्मन् । व्यास उच्यते" इत्युक्ते ५पुराणपाठके विप्रे च ६मानभेदे शब्दर॰ । [वाने च ।

**व्यासक्त** त्रि॰ वि+आ+सन्ज–क्त । १व्यासक्ते तत्परे २सं-

**व्यासङ्ग** पु॰ वि+आ+सन्ज–घञ् । १कार्यान्तरत्यागेनैकपरत्वे २आसक्तौ च । [२निषिद्धे च ।

**व्यासिद्ध** त्रि॰ वि+आ+सिध–क्त । १राजाज्ञयावरुद्धे मेदि॰

**व्याहत** त्रि॰ वि+आ+हन–क्त । व्याघातयुक्ते ।

**व्याहार** पु॰ वि+आ+हृ–घञ् । १वाक्ये २उक्तौ अमर ।

**व्याहृति** स्त्री वि+आ+हृ–क्तिन् । १उक्तौ २भूर्भुवःस्वरादिषु सप्तसु भूर्भुव स्वरादिनामकसप्तात्मकेषु मन्त्रभेदेषु च सप्त लोकाः पुनरेताः सप्त व्याहृतय एवेति योगयाज्ञवल्क्येन प्रतिपादितम् यदाह "भूराद्याश्चैव सत्यान्ता सप्त व्याहृतयस्तथा । लोकास्ता एव सप्तैते उपर्युपरिसंस्थिताः" । तथा "सप्त व्याहृतयः प्रोक्ताः पुरा ये स्तु स्वयम्भुवा । ता एव सप्त कन्दाधि लोकाः सप्त प्रकीर्तिताः" यथा च आख्याया सप्त व्याहृतयः सप्त लोकाः सा च यावना योगियाज्ञवल्क्येनैव निरुक्त्या विशिष्य प्रतिपादिता यदाह "भवन्ति यास्मिन् भूतानि स्थावराणि चराणि च । तस्य भूरिति विज्ञेया प्रथमा व्याहृतिः स्मृता । भवन्ति भूयो भूतानि उपभोगक्षये पुनः । कल्पान्ते उपभोगाय भुवस्तस्मात् प्रकीर्तिता । शीतोष्णवृष्टितेजांसि जायन्ते तानि वै यदा । व्यापयः एतलोकाश्च सर्वैः स उदाहृतः । अपरोतरलोकेभ्या महांस्तु परिपालितः । इदं सर्वलोकानां अथ ऋषिन निगद्यते । ब्रह्मादायतनीयास्तु प्राधान्यस्तु पुनः पुनः । आद्यन्ते तु पुन सर्गे जनशब्देन निगद्यते । सन

त्काद्यास्तपःसिद्धा ये चान्ये ब्रह्मणः सुताः । अधिकारनिवृत्ताश्च तिष्ठन्त्यस्मिंस्ततस्तप । सत्यन्तु सप्तमो लोको ब्रह्मणस्तदनन्तरम् । सर्वेषाञ्चैव लोकानां मूर्ध्नि सतिष्ठते सदा । ज्ञानकर्मसु निष्णाता तथा सत्यस्य भाषणात् । प्राप्यते चोपभोगार्थं प्राप्य न च्यवते पुनः । सत्यस्तु सप्तमो लोकस्तस्मादूर्द्ध्वं न विद्यते" । [च हेमच॰ ।

**व्युत्क्रम** पु॰ वि+उद्+क्रम–घञ् । १क्रमवैपरीत्ये २अतिक्रमे

**व्युत्थान** न॰ वि+उद्+स्था–ल्युट् । १विरोधकरणे २स्वातन्त्र्यकरणे मेदि॰ ३प्रतिरोधने ४योगशास्त्रोक्ते समाध्यवस्थाविच्छेदे हेमच॰ ५नृत्यभेदे शब्दच॰ । ६विशेषेण उत्थाने च । वि+उद्+स्था–क्तिन् । व्युत्थितिरप्यत्र स्त्री ।

**व्युत्पत्ति** स्त्री वि+उद्+पद–क्तिन् । १विशेषेण उत्पत्तौ शास्त्रजन्ये शब्दार्थज्ञानादिरूपाद्ये संस्कारभेदे २शब्दानामर्थविबोधकशक्तौ च ।

**व्युत्पन्न** त्रि॰ वि+उद्+पद–क्त । १व्युत्पत्तियुक्ते शब्दे तत्संस्कारयुक्ते २पुरुषे च । ३विशेषेणोत्पन्ने च ।

**व्युदस्त** त्रि॰ वि+उद्+अस–क्त । निराकृते ।

**व्युदास** पु॰ वि+उद्+अस+घञ् । निराकरणे ।

**व्युष्ट** त्रि॰ वि+उष–क्त वा॰ इडभावः । १दग्धे २पर्युषिते ३प्रभाते च ४फले ५दिवसे च न॰ हेमच॰ ।

**व्युष्टि** स्त्री वि+उष–क्तिन् । १समृद्धौ २स्तुतौ ३फले च मेदि॰ व्युष्टिद्विरात्र यागभेदः शुक्लयजुषादि ।

**व्यूढ** त्रि॰ वि+वह–क्त । १विन्यस्तविशेषेण स्थापिते व्यूहयुक्ते सैन्यादौ "व्यूढं द्रुपदपुत्रेण" गीता । २विन्यस्ते ३संहते अमरः "व्यूढोरस्का वृषस्कन्धः" रघुः । ४पृथुले त्रि॰ मेदि॰ ५परिवृते ६विवाहिते च त्रि॰ "व्यूढा बालक कन्यका" प्रबोधचन्द्रोदयः । [कवचे अमरः ।

**व्यूढकङ्कट** त्रि॰ व्यूढ परिहितः कङ्कट वर्म येन । सन्नद्ध-

**व्यूत** त्रि॰ वि+वे–क्त । तन्तुभिर्वयिते । [पटार्थे अमरः ।

**व्यूति** स्त्री वि+वे–क्तिन् । १वस्त्रादिवयनकर्मणि २हेतके (वानि)

**व्यूह** पु॰ वि+ऊह–घञ् । १समूहे २निर्माणे च ३सम्यक्तर्के ४देहे ५सैन्ये ६युद्धार्थं सैन्यस्थापनविन्यासभेदे अमरः । "समस्तस्य तु सैन्यस्य विन्यासः स्थानभेदतः । स व्यूह इति विख्याता युद्धेषु पृथिवीभुजाम् । व्यूहभेदाश्च चत्वारो दण्डभोगस्तु मण्डलम् । असंहतश्च निर्दिष्टा भोगिनिवारो दण्डकाः । अन्योऽपि तत्र व्यूहो श्रोषु चक्रादय कायत् । तिर्यग्वृत्तिस्तु दण्डः स्याद् भोगोऽन्वावृत्तिरेव च । मण्डलं सततं वृत्तिः पृथग्वृत्तिरसं-

हत" शब्दर० । शुक्रनीतिसारे तद्भेदादिकमुक्तं यथा "नद्यद्रिवनदुर्गेषु यत्र यत्र भयं भवेत् । सेनापतिस्तत्र तत्र गच्छेद् व्यूहकृतैर्बलैः । यायाद् व्यूहेन महता मकरेण पुरोभये । श्येनेनोभयपक्षेण सूच्या वा धीरवक्त्रया । पश्चाद्भये तु शकटं पार्श्वयोर्वज्रसंज्ञकम् । सर्वतः सर्वतोभद्रं चक्रं व्यालमथापि वा । यथादेशं कल्पयेद् वा शत्रुसेनाविभेदकम् । व्यूहरचनसङ्केतान् वाद्यभाषासमीरितान् । स्वसैनिकैर्विना कोऽपि न जानीयात् तथाविधान् । नियोजयेच्च मतिमान् व्यूहान् नानाविधान् सदा । अश्वानाञ्च गजानाञ्च पदातीनां पृथक् पृथक् । उच्चैः संश्रावयेद् व्यूहसङ्केतान् सैनिकान्नृपः । वामदक्षिणसंस्थो वा मध्यस्थो वाऽग्रसंस्थितः । श्रुत्वा तान् सैनिकैः कार्य्यमनुशिष्टं यथा तथा । सम्मीलनं प्रसरणं परिभ्रमणमेव च । आकुञ्चनं तथा यानं प्रयाणमपयानकम् । पर्य्यायेण च साम्मुख्यं समुत्थानञ्च लुण्ठनम् । संस्थानं चाष्टदलवच्चक्रवद्गोलतुल्यकम् । सूचीतुल्यं शकटवदर्द्धचन्द्रसमन्तु वा । पृथग्भवनमल्पाल्पैः पर्य्यायैः पङ्क्तिवेशनम् । शस्त्रास्त्रयोर्धारणञ्च सन्धानं लक्ष्यभेदनम् । मोक्षणञ्च तथाऽस्त्राणां शस्त्राणां परिघातनम् । द्राक् सन्धानं पुनः पातो ग्रहो मोक्षः पुनः पुनः । स्वगूहनं प्रतीघातः शस्त्रास्त्रपदविक्रमैः । द्वाभ्यां त्रिभिश्चतुर्भिर्वा पङ्क्तितो गमनं ततः । तथा प्राग्भवनं चापसरणं तूपसर्पणम् । अपसृत्यास्त्रसिद्ध्यर्थमुपसृत्य विमोक्षणम् । प्राग्भूत्वा मोचयेदस्त्रं व्यूहस्थः सैनिकः सदा । आसीनः स्याद्विसृष्टास्त्रः प्राग्वा चापसरेत् पुनः । प्रागासीनं तूपसृतो दृष्ट्वा स्वास्त्रं विमोचयेत् । एकैकशो द्विशो वापि सङ्घशो बोधितो यथा । क्रौञ्चानां खे गतिर्यादृक् पङ्क्तितः सम्प्रजायते । तादृक् सञ्चारयेत् क्रौञ्चव्यूहं देशबलं यथा । सूक्ष्मग्रीवं मध्यपुच्छं स्थूलपक्षन्तु पङ्क्तितः । बृहत्पक्षं मध्यगलपुच्छं श्येनं मुखे तनु । चतुष्पान्मकरो दीर्घस्थूलवक्त्रोद्विरोष्ठकः । सूची सूक्ष्ममुखो दीर्घसमदण्डान्तररन्ध्रयुक् । चक्रव्यूहश्चैकमार्गो ह्यष्टधा कुण्डलीकृतः । चतुर्दिक्ष्वष्टपरिधिः सर्वतोभद्रसंज्ञकः । अमार्गश्चाष्टवलयी गोलकः सर्वतोमुखः । शकटः शकटाकारो व्यालो व्यालाकृतिः सदा । सैन्यमल्पं बृहद्वापि दृष्ट्वा मार्गं रणस्थलम् । व्यूहैर्व्यूहेन व्यूहाभ्यां सङ्करेणापि कल्पयेत्" ।

**व्यूहपार्ष्णि** पु० ६त०। युद्धार्थमवस्थानविशेषेण स्थितसैन्यानां पश्चाद्भागे अमरः ।

**व्यृद्धि** स्त्री विरुद्धा ऋद्धिः । विरुद्धसम्पत्तौ तदर्थे अव्ययी०। दुर्य्यवनम् यवनानां विरुद्धसम्पत्तौ सि०कौ० ।

**व्ये** स्यूतौ हतौ च भ्वा० उभ०सक० अनिट् यजा०। व्ययति ते अव्यासीत् अव्यास्त विव्याय विव्यतुः । ऋकृत ।

**व्यो** अव्य० व्ये-डो । १लौहे व्योकारः २शौर्ये च ।

**व्योकार** पु० व्यो+कृ-अण् । लौहकारके अमरः ।

**व्योमकेश** पु० व्योमैव केशो यस्य । शिवे महादेवे अमरः ।

**व्योमकेशिन्** पु० व्योमाकारः केशोऽस्त्यस्य इनि । महादेवे

**व्योमचारिन्** पु० व्योम्नि चरति चर-णिनि । १विहगे २देवे ३पक्षमलादौ च ४आकाशगामिनि त्रि० व्योमचारिपुरं शौभनगरम् ।

**व्योमधूम** पु० व्योम्नः धूम इव नीलत्वात् । मेघे त्रिका०।

**व्योमन्** न० व्ये-मनिन् पृषो०। १आकाशे अमरः । २अभ्रके (धातु) राजनि०। ३जले च ४सूर्य्यार्च्चाश्रये मेदि० ।

**व्योममण्डल** न० व्योम मण्डलमिव । मण्डलाकारे १आकाशे । व्योम्नो मण्डलमिव । २पताकायाम् शब्दच० ।

**व्योममुद्गर** पु० व्योम्नो मुद्गर इव आघातहेतुत्वात् । गगनात् अकस्मादुत्थिते वायोर्निर्घाते हारा० । [अमरः ।

**व्योमयान** न० ७त०। आकाशगमनयोग्ये वाहने विमाने

**व्योष** न० वि+उष-अच् । शुण्ठीमरीचपिप्पलीरूपे त्रिकटुनि अमरः ।

**व्रज** गतौ भ्वा०पर०सक०सेट् । व्रजति अव्राजीत् । [जत् ।

**व्रज** संस्कारे गतौ च चु०उ०सक०सेट् । व्राजयति त अविव्र-

**व्रज** पु० व्रज-घञर्थे क । १समूहे अमरः । २गोष्ठे ३पथि मेदि० मथुरासमीपस्थे देशभेदे च

पाद्मे "व्रजमण्डलभूगोलं शेषनागफणास्थितम् । कृष्णाद्याख्यं महाचक्रं सर्वेषां मध्यसंस्थितम् । तस्योपरिस्थितं लोकं सर्वस्थानं महाफलम् । कृष्णलीलाविहारार्थंसुस्थानविराजितम् । चतुरष्टदलक्रोशेन परिपूर्णविराजितम् । यस्य प्रदक्षिणां कुर्वन् धनधान्यसुखं लभेत् । दामाद्वीपगतो लोको विष्णुलोकमवाप्नुयात् । आवसन् म्रियते चेत्तु पुनर्जन्म न विद्यते । पुण्यं सम्पुण्यं लब्ध्वा मृतेऽस्मिन् व्रजमण्डले । कृष्णेन निर्मिताशीर्षा शार्ङ्गमण्डपका" । तत्रादौ वनोपवनप्रतिवनाधिवनान्यष्टधाऽभिधाय तानि चतुरष्टक्रोशपरिमाणस्थितानि चतुर्भागयोऽन्तरस्थितानि क्रमश आह।

पाद्मे "वनानि द्वादशान्याहुर्यमुनोत्तरदक्षिणे । महावनं१
महाश्रेष्ठं वरं काम्यवनं२ शुभम् । कोकिलाख्यं
तृतीयञ्च३ तुर्य्यं तालवनं४ तथा । पञ्चमं कुमुदाख्यञ्च५
षष्ठं भाण्डीरसंज्ञकम्६ । नाम्ना छत्रवनं७ श्रेष्ठं स
प्तमं परिकीर्त्तितम् । अष्टमं खदिरं८ प्रोक्तं नवमं
लोहजं वनम्९ । नाम्ना भद्रवनं१० श्रेष्ठं दशमं बहु-
पुण्यदम् । एकादशं समाख्यातं बहुलावनसंज्ञकम्११ ।
नाम्ना बिल्ववनं१२ श्रेष्ठं द्वादशं कामनाप्रदम् । इति
द्वादशसंज्ञानि वनानि शुभदानि च" । द्वादशोपवना-
न्याह वाराहे "आदौ ब्रह्मवनं१ नाम द्वितीयं त्वप्स-
रोवनम्२ । तृतीयं विह्वलं३ नाम कदम्बाख्यं४ चतु-
र्थकम् । नाम्ना स्वर्णवनं५ श्रेष्ठ पञ्चमं परिकीर्त्ति-
तम् । सुरभीवननामाऽपि६ षष्ठमाह्लादवर्द्धनम् । श्रेष्ठ
प्रेमवनं७ नाम सप्तमं शुभदं नृणाम् । मयूरवन
नामाऽपि अष्टमं परिकीर्त्तितम् । मानेङ्गितवनं९
श्रेष्ठं नवमं मानवर्द्धनम् । शेषशायिवनं१० श्रेष्ठं दशमं
पापनाशनम् । एकादशं समाख्यातं नारदाख्यं११
शुभोदितम् । द्वादशं परमानन्दवनं१२ सर्वार्थदायकम् ।
इति द्वादशसंज्ञानि वनान्युपवनानि च" । द्वादशप्रतिव-
नानि भविष्ये "आदौ रङ्कवनं१ श्रेष्ठं सुरसङ्घविरा-
जितम् । वार्त्तावनं२ द्वितीयञ्च करहाटं३ तृतीयकम् ।
चतुर्थं काम्यनामापि४ वनं कामप्रदं नृणाम् । वनमञ्जन-
नामापि५ पञ्चमं सर्वशुभप्रदम् । नाम्ना कर्णवनं६ श्रेष्ठं
षष्ठं स्वरवरप्रदम् । कृष्णक्षिपणकं७ नाम वनं सप्तम-
मीरितम् । नन्दप्रेक्षणकृष्णाख्यं वनं नन्दनदमष्टमम् ।
वनमिन्द्रवनं९ नाम नवमं कृष्णपूजितम् । शिक्षावनं१०
शुभं प्रोक्तं दशमं नन्दभाषितम् । चन्द्रावलीवनं११
श्रेष्ठमेकादशसदाहृतम् । नाम्ना लोहवनं१२ श्रेष्ठं
द्वादशं शुभदं नृणाम् । इति प्रतिवनान्याहुर्मार्गे
वामे च दक्षिणे । इति द्वादशधाख्याते देवाराधफल-
प्रदा" । द्वादशाधिवनान्याह विष्णुपु० "मथुरा१ प्रथमं
नाम राधाकुण्डं२ द्वितीयकम् । नन्दग्रामस्तृतीयश्च३
गूढस्थानं४ चतुर्थकम् । पञ्चमं ललिताग्रामं५ वृषभानुपुरं६ स्मृ-
तम् । सप्तमं गोकुलं स्थानं७ अष्टमं बलदेवकम्८ । गोव-
र्द्धनवनं९ श्रेष्ठं नवमं कामनाप्रदम् । वनं जावटं१०
नाम दशमं परिकीर्त्तितम् । रम्यं वृन्दावनं११ श्रेष्ठमे-
कादशं प्रकीर्त्तितम् । वङ्केसंकटं१२ स्थानं वनं द्वादशं
कीर्त्तितम् । इति द्वादशरूढानि वनान्यधिवनानि च ।
वनानामधिपाः प्रोक्ता व्रजमण्डलमध्यगाः । एषां नैव
विलोकेन वनयात्रा च निष्फला । एषान्तु दर्शनेनैव
वनयात्रा शुभप्रदा । आदौ लीला यदा पश्येद्वनयात्रां
ततश्चरेत् । सर्वान् कामानवाप्नोति विष्णुलोकमवाप्नु-
यात् । सर्वत्र विजयी भूयाद्वनयात्राप्रभावतः" ]

**व्रजनाथ** पु० ६त० । श्रीकृष्णे व्रजपालादयोऽप्यत्र । [श्रीकृष्णे

**व्रजमोहन** पु० व्रजान् व्रजस्थान् मोहयति मुह-णिच्-ल्यु ।

**व्रजवर** पु० व्रजानां तत्स्थानां वरः प्रार्थनीयः । श्रीकृष्णे ।

**व्रजवल्लभ** पु० ६त० । श्रीकृष्णे ।

**व्रजाङ्गना** स्त्री ६त० । व्रजस्य स्त्रियां गोप्याम् ।

**व्रज्या** स्त्री व्रज-क्यप् । १पर्य्यटने २गमने ३जिगीषोर्युद्धार्थं
प्रयाणे च अमरः ।

**व्रण** शब्दे भ्वा०पर०अक०सेट् । व्रणति अव्रणीत् अव्राणीत् ।

**व्रण** अङ्गचूर्णने अद०चु०उ०सक०सेट् । व्रणयति ते अवव्रणत् त

**व्रण** पु० न० चु० व्रण-अच् । क्षते अमरः । तत्स्वरूपनि-
दानादि भावप्र० उक्तं यथा "व्रणो द्विधा परिज्ञेयो दोष
जागन्तुभेदतः । दोषजो दुष्टदोषैः स्यादन्यः शस्त्रादि-
सम्भवः" । तत्र वातिकस्य लक्षणमाह "स्तब्धः क-
ठिनसंस्पर्शो मन्दस्रावो महारुजः । तुद्यतः स्फु-
टितश्चापि व्रणो मारुतसम्भवः" । स्तब्धः अचलः ।
पैत्तिकमाह "तृष्णामोहज्वरक्लेददाहदुष्ट्यवदारणैः ।
व्रणं पित्तकृतं विद्याद्गन्धैः स्रावैश्च पूतिकैः" । क्लेदः
आर्द्रता । दुष्टं व्यथारूपम् । अवदारणं व्रणे विदा-
रणवत् पीडा । श्लैष्मिकमाह "बहुपिच्छो गुरुः
स्निग्धः स्तिमितो मन्दवेदनः । पाण्डुवर्णोऽल्पसंक्लेदश्चिर-
पाकी कफव्रणः" । बहुपिच्छः बहुपिच्छिलः । अल्प-
संक्लेदः ईषदार्द्रः । रौधिरं द्वन्द्वजं सान्निपातिकमाह
"रक्तो रक्तस्रुतीरक्ताद् द्विलिङ्गः स्यात् तदन्वयः" ।
तदन्वय द्विदोषलिङ्गसम्बन्धः । शुद्धव्रणलक्षणमाह
"जिह्वातलाभोऽतिमृदुः श्लक्ष्णः स्निग्धोऽल्पवेदनः । सु-
व्यवस्थो निरास्रावः शुद्धव्रण इति स्मृतः । जिह्वातलाभः
तलमल्पोऽल्प रक्तपाण्डुः तेन जिह्वावद्रक्त । सुव्य-
वस्थः उच्चनतारहितः । दुष्टव्रणलिङ्गमाह "पूतिपू-
यातिदुष्टासृक्स्राव्युत्सङ्गी चिरस्थितिः । दुष्टव्रणो-
ऽतिगन्धादिः शुद्धलिङ्गविपर्य्ययः" । उत्सङ्गी कोटर-
वान् । अतिगन्धादिः आदिशब्देन आवेदनाविवर्ण-
तादयः सङ्गृह्यन्ते । मरोश्यमाणस्य लिङ्गमाह "कपोत-
वर्णप्रतिमा यस्य ताम्रोदर्जिताः । स्थिराश्च पिडका-

वन्तो रोहन्तीति तमादिशेत्”। कपोतवर्णप्रतिमः पाण्डुधूसरः। स्थिराः विदीर्णतारहिता। पिडकावन्तः संरोहयाधी ये मांसाङ्कुरास्तद्युक्ताः। रूढविङ्गमाह “रूढवर्त्मानमग्रन्थिमशूनमरुजं व्रणम्। त्वक्सवर्णं समतलं सम्यग्रूढं विनिर्दिशेत्”। रूढवर्त्मानं संरूढव्रणमार्गम्। समतलं अनिम्नम्। सुसाध्यत्वादिकमाह “लङ्घनोत्थः सुखे देशे तरुणस्यानुपद्रवः। धीमतोऽभिनवः काले सुखे साध्यः सुखं व्रण”। सुखे देशे मर्मरहिते। अनुपद्रवः ज्वरतृष्णाश्वासकासारोचकादिरहितः। धीमतः पथ्यसेविनः। सुखे काले हेमन्ते शिशिरे च। “गुणैरन्यतरैर्हीनः कृच्छ्रो व्रणः स्मृतः। सर्वैर्विहीनो विज्ञेयस्त्वसाध्यो निरुपक्रमः”। एभिरुक्तलङ्घनोत्थत्वादिभिः। निरुपक्रमः अनुपक्रान्तं चिरसमेपित इति यावत्। “वसामेदोऽस्थिमज्जानं मस्तुलिङ्गञ्च यः स्रवेत्। आगन्तुजो व्रणः सिध्येन्न सिध्येद्दोषसम्भवः”। मस्तुलिङ्गं मस्तकाभ्यन्तरस्नेहः। “कुष्ठिनां विषजुष्टानां शोषिणां मधुमेहिनाम्। व्रणाः कृच्छ्रेण सिध्यन्ति येषां चापि व्रणे व्रणाः”। असाध्यमाह “दहन्ते चान्तरत्यर्थं बहिः शीताश्च ये व्रणाः। दहन्ते बहिरत्यर्थं भवन्त्यन्तश्च शीतलाः। प्राणमांसक्षयश्वासकासारोचकपीडिताः। प्रवृद्धपूयरुधिरा व्रणा ये चापि मर्मसु। क्रियाभिः सम्यगारब्धा न सिध्यन्ति च ये व्रणाः। चिकित्सेदेव तान् वैद्यः संरक्षन्नात्मनो यशः। मद्यागुरुघृतसुमनःपद्मचन्दनचम्पकैः। सगन्धा दिव्यगन्धाश्च मुमूर्षूणां व्रणाः स्मृताः”। मर्मसु वायुनाभिहृदयादिषु। सुमना जातिः। दिव्यगन्धाः पारिजातादिगन्धाः। अथागन्तुव्रणस्य निदानमाह “नानाधारामुखैः शस्त्रैर्नानास्थाननिपातितैः। भवन्ति नानाकृतयो व्रणास्तांस्तान्निबोध मे”। नाना धारा मुखानि येषां तैः शस्त्रैः कर्त्त्यङ्कुशकुन्तप्रभृतिभिः। नानाकृतयः नानाकाराः। ता आकृतीराह “छिन्नं भिन्नं तथा विद्धं क्षतं पिच्चितमेव च। घृष्टमाहुस्तथा षष्ठं तेषां वक्ष्यामि लक्षणम्”। तत्र छिन्नस्य लक्षणमाह “तिर्यक्छिन्न ऋजुर्वापि यो व्रणश्चायतो भवेत्। गात्रस्य पातनं चापि छिन्नमित्यभिधीयते”। यो व्रणः तिर्यग्वा ऋजुर्वा आयतः दीर्घः। गात्रस्य इति तिर्यक्छिन्नस्य ऋजोश्च विशेषणम्। गात्रस्य पातनं गात्रस्यैकदेशस्य छेदेन पृथक्करणं वा छिन्नमित्यभिधीयते। भिन्नमाह “शक्तिकुन्तेषुखड्गाग्रविषाणैराशयो हतः। यत् किञ्चित् प्रस्रवेत्तद्धि भिन्नमित्यभिधीयते”। आशयः कोष्ठः। कोष्ठभेदस्य लक्षणमाह “स्थानान्यामाग्निपक्वानां मूत्रस्य रुधिरस्य च। हृदुण्डुकः फुप्फुसश्च कोष्ठ इत्यभिधीयते। तस्मिन् भिन्ने रक्तपूर्णे ज्वरो दाहश्च जायते। मूत्रमार्गगुदास्येभ्यो रक्तं घ्राणाच्च गच्छति। मूर्च्छा श्वासस्तृडाध्मानमभक्तच्छन्द एव च। विण्मूत्रवातसङ्गश्च स्वेदस्रावोऽक्षिरक्तता। लोहगन्धित्वमास्यस्य गात्रदौर्गन्ध्यमेव च। हृदि शूलं पार्श्वयोश्च विशेषेणाभिधीयते”। तस्मिन् कोष्ठे। भिन्ने शक्त्यादिभिः। रक्तपूर्णे कोष्ठे तस्मादसृक्स्रावात् पूर्णेन रक्तेन पूर्णे वा ज्वरादयो जायन्ते। आमाशये पक्वाशये च रक्तपूर्णे लक्षणभेदमाह “आमाशयस्थे रुधिरे रुधिरं छर्दयत्यपि। आध्मानमतिमात्रञ्च शूलञ्च भृशदारुणम्। पक्वाशयगते रक्ते रुजा गौरवमेव च। अधःकाये विशेषेण शीतता च भवेदिह”। रुजा शूलम्। गौरवं पक्वाशये। अधःकाये नाभेरधोदेशे विशेषेण गौरवमित्यन्वयः। शीतता च भवेदिह रक्तनाभेरधोदेशे शीतता च स्यात् सा च व्याधिस्वभावात्। विद्धमाह “सूक्ष्मास्यशल्याभिहतं यदङ्गं त्वाशयं विना। उत्तुण्डितं निर्गतं वा तद्विद्धमिति निर्दिशेत्”। आशयं विना कोष्ठं विना। उत्तुण्डितं उन्निर्गतशल्यम्। निर्गतं वा निर्गतशल्यं वा। पक्वाशय-व्रणस्य लक्षणमाह। “प्रहारे समोर्वे पिडकानुगतस्य सम्मुखं शोणितपाकवत्। बद्धुदन्तं बुद्बुदव्याप्तं व्रणं क्षतं वदन्ति”। उत्कर्षेण शोणितपाकेन यदा यदा भक्तं चलितं तदा तदा रुधिरं स्रवति। बहुलं चलितमुखम्। कोष्ठभिन्नस्य लक्षणमाह “सद्योऽन्नोऽस्य विरादौ च भिन्नाङ्गं प्रतिपद्य वा। कोष्ठे प्रतिष्ठितं शल्यं कुर्यादुक्तानुपद्रवान्”। तत्र सदा प्रतिष्ठितस्य उक्तानुपद्रवान् आटोपानाहौ प्रबलवेदनाम पुरीषदर्शनम्। अथान्यस्य कोष्ठान्तरस्य पुरीषस्य लक्षणमाह “कोष्ठान्तर्भूमिं प्राप्य कोष्ठाद्विरेचनम्। लोकोक्ताभ्यां रक्तमित्यकाशेन निर्दिशेत्”। बाह्यं प्र- भोजनम्। घृष्टमाह “नातिछिन्नं नातिभिन्नमुभयो- र्वेदनान्वितम्। छिन्नं प्रवृद्धं भवेत् यत्र ददनी

र्त्तितम्"। नातिच्छिन्नं नातिदीर्घघातम्। नातिभिन्नं नातिगम्भीरघातम्। उभयोश्छिन्नभिन्नयोः विषमं प्रणष्टं यत् यद्व्रणमङ्गवैषम्यकरम्। पिच्चितमाह "प्रहारपीडनाभ्यान्तु यदङ्गं पृथुतां गतम्। सास्थि तत् पिच्चितं विद्यान्मज्जरक्तपरिप्लुतम्"। प्रहारो मुद्गरादिना। पीडनं कपाटादिना। पृथुतां चिपिटताम्। घृष्टमाह "घर्षणादभिघाताद्वा यदङ्गं विगतत्वचम्। उषास्रावान्वितं तत्तु घृष्टमित्यभिधीयते"। घर्षणात् कर्कशेष्टिकापाषाणादिभिः। मर्मशिरास्नायुसन्ध्यस्थिमर्मसु क्षतेषु सामान्यलक्षणमाह "भ्रमः प्रलापः पतनं प्रमोहो विचेष्टनं ग्लानिरथोष्णता च। स्रस्ताङ्गता मूर्च्छनमूर्द्ध्ववातस्तीव्रा रुजो वातकृताश्च तास्ताः। मांसोदकाभं रुधिरञ्च गच्छेत् सर्वेन्द्रियार्थोपरमस्तथैव। दशार्द्धसंख्येष्वथ विक्षतेषु सामान्यतो मर्मसु लिङ्गमुक्तम्"। पतनं भूमौ। विचेष्टनं विरुद्धं चेष्टनं हस्तपादादिप्रक्षेपणादिकम्। मूर्च्छनं इन्द्रियमोहः। प्रमोहो मनोमात्रमोहः। तीव्रा रुजो वातकृताश्च तास्ताः दण्डापतानकादयः। रुधिरञ्च गच्छेत् मेढ्रनभोगुदादिस्रोतोभ्यः स्रवेत्। सर्वेन्द्रियार्थोपरमः इन्द्रियाणां कार्य्यनाशः। अथ मर्मशिरास्नायुसन्ध्यस्थिषु विद्धानां पृथग्लक्षणमाह "इन्द्रगोपप्रतिमं प्रभूतं रक्तं स्रवेत्तत्क्षयजश्च वायुः। करोति रोगान् विविधान् यथोक्तान् शिरासु विद्धास्वथ वा क्षतासु"। इन्द्रगोपो वार्षिकोत्थितकीटविशेषः। (वीरबहुटी) इति लोके प्रसिद्धः। प्रभूतं बहु। रोगान् शिरोऽभितापान्धतार्दितकादीन्। विद्धासु शरादिना। क्षतासु खड्गादिना। "कौब्ज्यं शरीरावयवावसादः क्रियास्वशक्तिस्तुमुला रुजा च। चिराद् व्रणो रोहति यस्य चापि तं स्नायुविद्धं पुरुषं वदन्ति"। कौब्ज्यं विद्धाङ्गस्य वक्रता। तुमुला महती। "शोफाभिवृद्धिस्तुमुला रुजश्च बलक्षयः सर्वत एव शोफः। क्षतेषु सन्धिष्वचलाचलेषु स्यात् सर्व्वकर्म्मोपरमश्च लिङ्गम्"। सर्वत एव शोफः सर्व्वसन्धीन् व्याप्य शोफः। उपरमः नाशः। "घोरा रुजो यस्य निशादिनेषु सर्व्वास्ववस्थासु न चैति शान्तिम्। भिषग्विपश्चिद्विदितार्थसूत्रस्तमस्थिविद्धं पुरुषं वदन्ति"। सर्व्वास्ववस्थासु शयनासनादिकासु। विदितार्थसूत्रः ज्ञातशास्त्रतत्त्वः। अथ मर्मशिरादिविद्धलिङ्गानि पृथगभिधाय मर्म्मशिरादीनां विद्धानां पृथक्लिङ्गान्यतिदेशेनाह "यथास्वमेतानि विभावयेच्च लिङ्गानि मर्म्मस्वपि ताडितेषु"। यथास्वं शिरादीनां विद्धानाम् एतानि लिङ्गानि पृथगुक्तानि लिङ्गानि चकारात् भ्रमप्रलापादीनि च। मर्म्मस्विव शिरादिषु ताडितेषु विद्धेषु विभावयेत् जानीयात्। सर्वत्र व्रणानामुपद्रवानाह "विसर्पः पक्षघातश्च शिरास्तम्भोऽपतानकः। मोहोन्मादौ व्रणे पीडा ज्वरस्तृष्णा हनुग्रहः। कासश्छर्दिरतीसारो हिक्का श्वासः सवेपथुः। षोडशोपद्रवाः प्रोक्ता व्रणानां व्रणचिन्तकैः"। अथाग्निदग्धस्य निदानमाह "तत्राग्निर्द्विविधो ज्ञेयः स्नेहरूक्षप्रभेदतः। स्नेहस्तत्र तु तैलादि रूक्षं लोहादि कथ्यते"। अग्निदग्धं चतुर्विधमाह "अग्निदग्धं चतुर्द्धा स्यात् प्लुष्टं दुर्दग्धमेव च। सम्यग्दग्धं तथातिदग्धञ्च परिकीर्त्तितम्"। तेषां लक्षणमाह "यद्विवर्णमतिप्लुष्टं तत्प्लुष्टमभिधीयते। तीव्रदाहो ज्वरावलो यत्र स्फोटा भवन्ति हि। चिरेण ते प्रशाम्यन्ति तद्दुर्दग्धमुदाहृतम्। तालवर्णमगम्भीरं दाहपीडासमन्वितम्। सुस्थितञ्च कथितं सम्यग्दग्धं भिषग्वरैः। स्रस्तमांसं यत्र दग्धं स्याद्विश्लेषो वपुषस्तथा। शिरास्नाय्वस्थिसन्धीनां तदत्यतिदग्धकम्। अत्यर्थं वेदनादाहौ ज्वरस्तृष्णा च मूर्च्छया सह। स्याद्व्रणस्तु चिराद्रोहेत् रूढो याति विवर्णताम्"। दुष्टव्रणनाडीव्रणशब्दयोरुक्तेदौ द्रष्टव्यौ। व्रणशब्दनिरुक्तिः सुश्रुत उक्ता यथा "व्रणोति यस्माद्रूढोऽपि व्रणवास्तु न नश्यति। आदेहधारणात्तस्मात् व्रण इत्युच्यते बुधैः"। सुश्रुतोक्ता विशेषा द्विव्रणशब्दे व्रणाशयशब्दे च दृश्याः।

व्रणकृत् पु॰ व्रणं करोति कृ-क्विप्। १भल्लातके रत्नमा॰। २व्रणकारके त्रि॰। [३व्रणघातके त्रि॰।

व्रणद्विप् पु॰ व्रणं द्वेष्टि द्विष-क्विप्। १मांसच्छदिकायाम्

व्रणशोथ पु॰ ६त॰। व्रणस्य स्फीतताकारके रोगभेदे तल्लक्षणादि भावप्र॰ उक्तं यथा

"पृथक् समस्तदोषोत्था रक्तजागन्तुजौ तथा। व्रणशोथाः षडेते स्युः संयुक्ताः शोथलक्षणैः" शोथलक्षणैः पूर्वोक्तैः। विशिष्टं लक्षणमाह "विषमं पच्यते वातात् पित्तोत्थश्चाचिरञ्चिरम्। कफजः पित्तवच्छोथो रक्तागन्तुसमुद्भवौ"। अपक्वव्रणशोथस्य लक्षणमाह "मन्दोष्मताऽल्पशोथत्वं काठिन्यं त्वक्सवर्णता। मन्दवेदनता चापि शोथानामामलक्षणम्"। तस्य पच्यमानस्य लक्षणमाह "द-

ह्यते दहनेनेव क्षारेणेव प्रपच्यते । पिपीलिकागणेनेव दश्यते छिद्यते तथा । भिद्यते चैव शस्त्रेण दण्डेनेव च ताड्यते । पीड्यते पाणिनेवान्तः सूचीभिरिव तुद्यते । सोषचोषो विवर्णः स्यादङ्गुल्येवावपीड्यते । आसने शयने स्थाने शान्तिं वृश्चिकविद्धवत् । न गच्छेदाततः शोथो भवेदाध्मातवस्तिवत् । ज्वरस्तृष्णाऽरुचिश्चैतत् पच्यमानस्य लक्षणम्" । छिद्यते द्विधा क्रियत इव । भिद्यते विदार्य्यत इव । सोषोदाहः । चोषः पार्श्वस्याग्निनेव सन्तापः ताभ्यां युक्तः आततः त्वक्सङ्कोचरहितः वस्तिर्मूत्राशयश्चर्म्मपुटो वा । पक्वस्य लक्षणमाह "वेदनोपशमः शोथो लोहितोऽल्पो न चोन्नतः । प्रादुर्भावो वलीनाञ्च तोदः कण्डुर्मुहुर्मुहुः । उपद्रवाणां प्रशमो निम्नता स्फुटनन्त्वचाम् । वस्तावेवाम्बुसञ्चारः स्याच्छोथेऽङ्गुलिपीडिते । पूयञ्च पीडयेदेकमन्तमन्ते च पीडिते । बुभुक्षा व्रणशोथस्य भवेत् पक्वस्य लक्षणम्" । वेदनोपशमः दाहादिदुःखोपशमः अल्पलोहित इत्यन्वयः । न चोन्नतः पच्यमानादिवत् । उपद्रवाणां ज्वरादीनाम् । निम्नता स्वरूपतोऽङ्गुलिपीडनाद्वा अवनतत्वम् । स्फुटनम् किञ्चिद्विदारणम् । वस्तावित्यादि शोथेऽङ्गुलीपीडिते सति अङ्गुलिपीडितदेशादन्यदेशे अम्बुसञ्चारः किञ्चित् । वस्तौ चर्म्मपुटके । एवम् अन्यैकदेशे पीडिते एकमन्तमपरमन्तमापूर्य्य पीडयति । एकदोषारब्धेऽपि शोथे पाककाले सर्वदोषसम्बन्धमाह "नर्तेऽनिलाच्छोथो विना न पित्तं पाकः कफञ्चापि विना न पूयः । तस्माद्धि सर्वे परिपाककाले पचन्ति शोथांस्त्रिभिरेव दोषैः" । पचन्ति पाकं प्रापयन्ति । पचशब्दोऽत्राप्यर्थः धातूनामनेकार्थत्वात् । पाके मतान्तरमाह "कालान्तरेणाभ्युदितन्तु पित्तं कृत्वा वशे वातकफौ प्रसह्य । पचत्यतः शोणितमेव पाको मतः परेषां विदुषां द्वितीयः" । वशे कृत्वा स्वाधीनौ कृत्वा शोणितस्य कथं पूयत्वं कफात् पूयोऽत्र शोणितात् पूय इति भेदः । गम्भीरपाके शोथे पाकज्ञानार्थं लक्षणान्तरमाह सुश्रुतः "कफजेषु च शोथेषु गम्भीरं पाकमेत्यसृक् । पक्वलिङ्गं ततः स्पष्टं यतः स्याच्छीतशोथता । त्वक्सावर्ण्यं रुजोऽल्पत्वं घनस्पर्शत्वमश्मवत्" । कफजेषु च शोथेषु गम्भीरमसृक् पाकमेति तत्र कथं पाकज्ञानमित्याह तत्र ततः कारणात् पक्वलिङ्गं स्पष्टम् । यत्र शस्त्रपाताद्यभावादत्यागव्यापनान्तरे शोथ

शीतादयो भवन्ति । घनस्पर्शत्वं स्पर्शे व्यायुक्तत्वम् । अनिर्हृतस्य पूयस्य दोषमाह "कक्षं समासाद्य यथैव वह्निर्वाय्वीरितः सन्दहति प्रसह्य । तथैव पूयोऽप्यविनिःसृतस्तु मांसं सिराः स्नायुमथापि खादेत्" । कक्षं तृणवनम् । शोथस्यामपक्वलक्षणज्ञानाज्ञाने भिषजां गुणदोषावाह "आमं विदह्यमानञ्च सम्यक् पक्वञ्च यो भिषक् । जानीयात् स भवेद्वैद्यः शेषास्तस्करवृत्तयः" । विदह्यमानं विपच्यमानम् । तस्करवृत्तयः तेषां तस्कराणामिव द्रव्यलाभमात्रप्रयोजनं भवति । न तु धर्म्मयशोभिर्लाभः "यश्छिनत्त्याममज्ञानाद्यश्च पक्वमुपेक्षते । श्वपचाविव विज्ञेयौ तावनिश्चितकारिणौ" ।

**व्रणास्राव** पुं० ६ तत्० । सुश्रुतोक्ते व्रणस्य पूयादिक्षरणे । तद्विधानं च तत्रोक्तं यथा "अथातो व्रणास्रावविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः । त्वङ्मांससिरास्नाय्वस्थिसन्धिकोष्ठमर्म्माणीत्यष्टौ व्रणवस्तूनि । अत्र सर्वव्रणसन्निवेशः । तत्राद्यैकवस्तुसन्निवेशी त्वग्भेदी व्रणः सुप्रचरः शेषाः स्वयमवदीर्य्यमाणा दुरुपचाराः । तत्रायतचतुरस्रो वृत्तस्त्रिपुटक इति व्रणाकृतिसमासः । शेषास्तु विकृताकृतयो दुरुपक्रमा भवन्ति । सर्व एव व्रणाः क्षिप्रं संरोहन्त्यात्मवतां सुभिषग्भिरुपक्रान्ताः । अनात्मवतामज्ञैश्चोपक्रान्ताः प्रवृद्धत्वाद्दोषाणाम् । तत्रातिसंवृतोऽतिविवृतोऽतिकठिनोऽतिमृदुरुत्सन्नोऽवसन्नोऽतिशीतोऽत्युष्णः कृष्णरक्तपीतशुक्लादीनां वर्णानामन्यतमवर्णो भैरवः पूतिपूयमांससिरास्नाय्वादिपूर्णः पूतिपूयास्राव्युन्मार्ग्युत्सङ्गी अमनोज्ञदर्शनगन्धोऽत्यर्थं वेदनावान् दाहपाकरागकण्डूशोथपिडकोपद्रुतोऽत्यर्थं दुष्टशोणितास्रावी दीर्घकालानुबन्धी चेति दुष्टव्रणलिङ्गानि । तस्य दोषोच्छ्रायेण षट्त्वं विभज्य यथास्वं प्रतीकारे प्रयतेत । अत ऊर्द्ध्वं सर्वास्रावान् वक्ष्यामः । तत्र त्वचात् छिन्नात् वा भग्नात् स्फोटेषु भिन्नेषु विदारितेषु वा सलिलप्रकाशो भवत्यास्रावः किञ्चिद्विस्रः पीताभश्च । मांसगतः सर्पिःप्रकाशः सान्द्रः श्वेतः पिच्छिलश्च । सिरागतः सद्यश्छिन्नासु सिरासु रक्तातिप्रवृत्तिः पक्वासु च नालेनाम्बोरिव तोयागमनं पूयस्रावश्चात्र तनुविच्छिन्नः पिच्छिलोऽवलम्बी श्यावोऽवशायप्रतिमश्च । स्नायुगतः स्निग्धो घनः सिंघाणकप्रतिमः सरक्तश्च । अस्थिगतोऽस्थ्नि अभिहते स्फुटिते भिन्ने दोषावदारिते वा

ष्ठितत्वादस्थिनि सारं शुक्तिधौतमिवाभाति। आस्रावश्चात्र मज्जमिश्रः सरुधिरः स्निग्धश्च। सन्धिगतस्तु पीड्यमानो न प्रवर्त्तते आकुञ्चनप्रसारणोन्नमनविनमनप्रधावनोत्थानप्रवाहणैश्च स्रवति। आस्रावश्चात्र पिच्छिलोऽवलम्बी सफेनपूयरुधिरोन्मथितश्च। कोष्ठगतोऽसृङ्मूत्रपुरीषपूयोदकानि स्रवति। मर्मगतस्त्वगादिष्ववरुद्धत्वान्नोच्यते। तत्र त्वगादिगतानामास्रावाणां यथाक्रमं पाण्डुश्यावावश्यायदधिमस्तुक्षारोदकमांसधावनपुलाकोदकसन्निभस्रावाणि मारुताद्भवन्ति। पित्ताद्गोमेदोगोमूत्रभस्मशङ्खकषायोदकमाध्वीकतैलसन्निभस्रावाणि। पित्तवद्रक्तादतिविस्रत्वञ्च। कफान्नवनीतकासीसमज्जपिष्टतिलनारिकेलोदकवराहवसासन्निभस्रावाणि। सन्निपातात्तिलनारिकेलोदकैर्वारुकरसकाञ्जिकवसाटारुषोदकप्रियङ्गुफलयकन्मुद्गयूषवर्णानीति। "द्वौ तौ चात्र भवतः। पक्काशयादसाध्यस्तु पुलाकोदकसन्निभः। क्षारोदकनिभः स्रावो वर्ज्यो रक्ताशयात्तथा। आमाशयात्कलायाम्भोनिभश्च त्रिकसन्धिजः। स्रावानेतान् परीक्ष्यादौ ततः कर्माचरेद्भिषक्"। अत ऊर्द्ध्वं सर्वव्रणवेदना वक्ष्यामः। तोदनभेदनताडनच्छेदनायमनमन्थनविक्षेपणचुमचुमायननिर्दहनावभञ्जनस्फोटनविदारणोत्पाटनकम्पनविविधशूलविश्लेषणविकिरणपूरणस्तम्भनस्वप्नाकुञ्चनाङ्कुशिकाः सम्भवन्ति। अनिमित्तविविधवेदनाप्रादुर्भावो वा मुहुर्मुहुर्यत्रागच्छन्ति वेदनाविशेषास्तं वातिकमिति विद्यात्। ओषचोषपरिदाहधूमायनानि यत्र गात्रमङ्गारावकीर्णमिव पच्यते यत्र चोष्माभिवृद्धिः क्षते क्षारावसिक्तस्य वेदनाविशेषास्तं पैत्तिकमिति विद्यात्। पित्तवद्रक्तसमुत्थं जानीयात्। कण्डूर्गुरुत्वं सुप्तत्वमुपदेहोऽल्पवेदनत्वं स्तम्भः शैत्यञ्च यत्र तं श्लैष्मिकमिति विद्यात्। यत्र सर्वासां वेदनानां समुत्पत्तिस्तं सान्निपातिकमिति। अत ऊर्द्ध्वं व्रणवर्णान् वक्ष्यामः। भस्मकपोतास्थिवर्णः परुषोऽरुणः कृष्ण इति मारुतजस्य। नीलः पीतो हरितः श्यावः कृष्णो रक्तः कपिल इति रक्तपित्तजस्तयोः। श्वेतः स्निग्धः पाण्डुरिति श्लेष्मजस्य। सर्ववर्णोपेतः सान्निपातिकश्च इति। भवति चात्र "न वैवं प्रवेभूत्तो वेदनावर्णसम्पदः। सर्वदोषविकारेषु प्रयत्नदर्शयेद्भिषक्"।

व्रणह पु० व्रण + हन-ड। १एरण्डवृक्षे २शङ्खाम् स्त्री शब्दच०।

व्रणारि पु० व्रणमन्नाति अंश-अण्। १बोले गन्धरसे २अगस्त्यवृक्षे च राजनि०।

व्रत न० व्रज-घ जस्य तः। १भक्ष्यभेदे भक्षादि० २पुण्यसाधने उपवासादिनियमभेदे च

व्रतञ्च सम्यक्सङ्कल्पजनितानुष्ठेयक्रियाविशेषरूपं तच्च प्रवृत्तिनिवृत्त्युभयरूपं तत्र द्रव्यविशेषभोजनपूजादिकं प्रवृत्तिरूपम् उपवासादिकञ्च निवृत्तिरूपं तच्च नित्यं नैमित्तिकं काम्यञ्च। नित्यमेकादश्यादिव्रतम् नैमित्तिकं चान्द्रायणादिव्रतं काम्यं तत्तत्तिथ्युपवासादिरूपं "कान्यके सुसाधनं कर्म कर्त्तव्यमधिकारिणा। निष्कामेण महावीर! काम्यं कामान्वितेन च" भविष्यपु०। सम्यक् प्रथमकल्पादिना संसाधनं यथाविहितं साधनं यस्य। अधिकारिणा अर्थिना समर्थेन विदुषा चेत्यर्थः। तत्र व्रतारम्भकाल हेमा०व्र० दर्शितो यथा

अथ व्रतारम्भकालः। तत्र सत्यव्रतः "उदयस्था तिथिर्या हि न भवेद्दिनमध्यभाक्। सा खण्डा न व्रतानामारम्भे च समापने" इति। एतद्व्यतिरिक्तायामखण्डाया प्रारम्भमाह वृद्धवसिष्ठः "अखण्डव्यापिमार्त्तण्डा यद्यखण्डा भवेत्तिथिः। व्रतप्रारम्भणन्तस्यामनष्टगुरुशुक्रयुगिति"। तिथिर्यद्यनष्टगुरुशुक्रयुक् अनस्तमितगुरुशुक्रयुक्ता तस्यां व्रतमारम्भणीयमित्यर्थः, इदमुपलक्षणम्। गुरुशुक्रयोर्बाल्ये वार्द्धक्येऽपि व्रतमारम्भणीयमित्यर्थः। तथा च बृहस्पतिः "अग्न्याधानं प्रतिष्ठाञ्च यज्ञदानव्रतानि च। वेदव्रतवृषोत्सर्गचूडाकरणमेखलाः। माङ्गल्यमभिषेकञ्च मलमासे विवर्जयेत्। बाले वा यदि वा वृद्धे शुक्रे वाऽस्तङ्गते गुरौ। मलमास इवैतानि वर्जयेद् देवदर्शनम्" इति। गार्ग्योऽपि "नानाव्रतप्रायश्चित्तं विवाहं मौञ्जिबन्धनम्। निष्क्रमं जातकर्मापि काम्यं वृषविसर्जनम्। अस्तगे च गुरौ शुक्रे बाले वृद्धे मलिम्लुचे। उद्यापनमुपारम्भं व्रतानां नैव कारयेत्" इति। लल्लः "नीचस्थे वक्रसंस्थे व्यतिचरणगते बालवृद्धास्तगे वा संन्यासो देवयात्रा व्रतचरणविधिं कर्णवेधस्तु दीक्षा। मौञ्जीबन्धोऽथ चूडा परिणयनविधिर्वास्तुदेवप्रतिष्ठा वर्ज्या सद्भिः प्रयत्नात् त्रिदशपतिगुरौ सिंहराशिस्थिते च" इति। नीचस्थानन्तु ज्योतिःशास्त्रे "सूर्यादितूनमजगोमकराः क्रमात् स्युः। कर्किमीनवणिजोऽङ्गनमथ नीचम्" इति। उच्चस्थानात् सप्तम नीचमित्यर्थः। तथा च

मीनस्थे गुरौ मकरगते इत्यर्थः । शौनकः "पुंसीमार-विवाहयागगमनं चौराद्यकर्णव्यधं विद्यादेवविलो-कनोपनयनं दीक्षापरीक्षा व्रतम् । स्नानं तीर्थगमं रथं पुरमहादानप्रतिष्ठापनम् । सिंहस्थे विबुधार्चिते न शुभदं कर्त्तुं तथा स्वर्य्यगे" । बालकवृद्धत्वन्तु ब्रह्म-सिद्धान्ते "रविपार्श्वस्थितस्यैषां ग्रहाणामस्त उच्यते । ततोऽर्व्वाक् वार्द्धकं विद्यादूर्द्ध्वं बाल्यं प्रकीर्त्तितम्" इति । एतयोरवधिः ज्योतिःशास्त्रेऽनेकविधोदर्शितः "बाल-शुक्रो दिवसदशकं पञ्चकञ्चैव वृद्धः पश्चादस्तमितय-दितः पक्षमोऽट्रः क्रमेण । जीवो वृद्धः शिशुरपि सदा पक्षमन्यैः शिष्टौ तौ वृद्धौ मोक्तौ दिवसदशकसा-परैः सप्तरात्रम्" इति । एतेषां पक्षाणां व्यवस्था देशा-न्तरविषया आपद्विषया वा । तथा च गार्ग्यः "शुक्रो गुरुः प्राक्परास्त चैव बालौ विन्ध्ये दशावन्तिषु सप्त-रात्रम् । वङ्गेषु हूणेषु च षट् च पञ्च शेषे च देशे त्रिदिनं वदन्ति" इति । वराहमिहिरोऽपि "बहवो दर्शिताः काला ये बाल्ये वार्द्धकेऽपि च । आद्यास्तला-धिकाः ज्ञेया देशभेदादुतापदि" इति ।

व्रतानां मानसादिभेदस्तत्र दर्शितो यथा

वराहपुराणे "अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्य्यमकल्-कम् । एतानि मानसान्याहुर्व्रतानि व्रतधारिणाम् । एकभक्तं तथा नक्तमुपवासादिकञ्च यत् । तत्सर्वं का-यिकं पुंसां व्रतं भवति नान्यथा" । उपवासोऽत्राहो-रात्राभोजनम्, आदित्यव्रतादयाश्चितादि । तथा "कि-ञ्चिद् व्रतं वा क्रियते पूज्यते यत् त्रिलोचन ।। विशे-ष्योदीयते सर्व्वमेतज्जन्मान्तरेऽपि फलम्" ।

व्रतभेदफलादिकं तत्रोक्तं यथा गरुडपुराणे

"तपोनिर्दिष्टं भूतानां तप एव परायणम् । तपसा विजिताः लोकास्तपसा निर्वृतिः सताम् । तपसा धूत-पाप्मानो निर्वाणं परमक्षराः । तपसा परमायुष्य-मान्ति यान्ति तमाप्नुयात् । तपसा विन्दते लोकानपि-मानपि पुरुषः । तपसा परमाप्नोति निर्वाणमपि शा-श्वतम् । तपसा चैश्वर्य्यं विधिं विपुलामपि विन्दति । सप्तमी च एतादीन् तपसा सर्व्वकालतः । अथवा एक-भावनम्भव नरा भुवि । व्रतोपवासनियमैः शरीरोत्ता-पनमतः । कालिन्द्यां दिवा निर्द्दुर्वितृप्तया विधि । दक्षिणायनं मोक्षं अन्नपानतर्पणम् । ब्रह्मचर्येण च तस्य व्रतोपवासविधेन च । उपवासेन भैक्षेण दारसन्तु-

प्रकीर्त्तितः" । कूर्म्मपुराणे "व्रतोपवासनियमैर्होमैर्ब्राह्मण-तर्पणैः । आराधय महायोगेश्वरं योगिना हृदि संस्थितम्" । ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चैव द्विजोत्तम ।। अर्च्चयन्ति महादेवं यज्ञदानसमाधिभिः । व्रतोपवास-नियमैर्होमैः स्वाध्यायतर्पणैः । तेषां वै रुद्रसायुज्यं सामीप्यञ्चातिदुर्लभम् । सलोकता च सारूप्यं जायते तत्प्रसादतः" । गरुडपुराणे "धुन्धुमारस्तु राजर्षिर्लेभे पुत्रशतं पुरा । दानेन नियमेनैव तपसा च व्रतेन च । सगरो नाम राजर्षिर्दिक्षु सर्व्वासु विश्रुतः । पुत्राणाञ्च शतं प्राप्तं तेन राज्ञा महात्मना । तथा दशरथो राजा व्रतेषु निरतः सदा । यज्ञदानतपोयोगैः सन्तुष्टः पुरु-षोत्तमः । स्वयं पुत्रत्वमापेदे तस्य राज्ञो महात्मनः । ज-नको नाम राजर्षिस्तपोव्रतनिधिः स्वयम् । ऐश्वर्य्यस-हितं प्राप्य योगिनां गतिमाप्तवान् । एवमेव महाराज ! राजानो ब्राह्मणास्तथा । ऐश्वर्य्यमक्षयं प्राप्नुवन्ति वै व्रतवैभवात् । अतः कुरुष्व सततं तपःसञ्चयमात्मवान् । व्रतोपवासनिरतस्तीर्थानि व्रज सत्तम" । तथा "विनि-यम्येन्द्रियाणां कुर्वीत नियमात्मवान् । उपवासजप-ध्यानतीर्थस्नानादिकैरपि । व्रतैर्यज्ञेन दानेन तपसा तीर्थसेवया । अनेकजन्मसंसिद्धिमेनःक्षपयति द्विजः" । व्रतादीनां पातकक्षयकारणत्वाभिधानात् दिवसपक्षा-भक्ष वर्ज्यमात्मोपलक्षणार्थम् । न चैवं सति शूद्रस्य य-ज्ञोऽनधिकारादुपपन्नविरोध इति वाच्यम् । दशोरने-कार्थत्वेन देवतापूजाद्यर्थसम्भवात् । "कायिकं मानसञ्चैव वाचिकञ्च त्रिधा मतम् । यथोदितं तथैव वदतश्च शृ-णुष्व मे । अहिंसा व्रतचर्य्या च तपः कायिकमुच्यते । वाचिकं सत्यवचनं भूतद्रोहविवर्जितम् । मानसं मनसः शान्तिः सर्व्ववैराग्यलक्षणम्" । आदित्यपुराणे "व्रतोपवा-सान् यस्तु यो विधत्ते श्रद्धयार्थं स भिनत्ति पापम् । व्रतोपवासेषु रतस्य पुंसः सर्व्वदा सान्निध्यमन्ति तत्र ताः"

व्रतसामान्यधर्म्मास्तदधिकारिणश्च तत्र दर्शिता यथा

स्कन्दपुराणे "निजवर्णाश्रमाचारनिरतः शुद्धमानसः । अलोभः सत्यवादी च सर्व्वभूतहिते रतः । व्रतेष्वधिकृतो राजन्नन्यथा विफलः श्रमः । व्रतेष्वधिकृतो राजन्न-न्यथा विफलः श्रमः । श्रद्धावान् पापभीरुश्च मददम्भवि-वर्जितः । व्रतेष्वधिकृतो राजन्नन्यथा विफलः श्रमः । पूर्व्वं बुद्ध्या भूतेषु निश्चयो विनिश्चिता । व्रतेष्वधिकृतो राजन्नन्यथा विफलः श्रमः । पूर्व्वं निश्चित्य शास्त्रार्थं

यथावत् कर्म्मकारक । अवेदनिन्दको धीमानधिकारी व्रतादिषु” । महाभारते “श्राद्धकर्म्म तपश्चैव सत्यमक्रोध एव च । स्वेषु दारेषु सन्तोषः शौचं नित्यानसूयता । आत्मज्ञानं तितिक्षा च धर्म्मः साधारणो नृप!” देवलोऽपि “व्रतोपवासनियमैः शरीरोत्तापनैस्तथा । वर्णाः सर्व्वेऽपि मुच्यन्ते पातकेभ्यो न संशयः” इति । तदेवं वचनसन्दर्भेणोक्तनियमवतां चतुर्णामपि वर्णानां स्त्रीपुंसाधारण्येन व्रतेष्वधिकार इति प्रतिपाद्यते । तथा च भारते(गीता) “मामुपाश्रित्य कौन्तेय! येऽपि स्युः पापयोनयः । स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम्” इति । अत्रायं परोविशेषो यत् स्त्रीणां भर्त्तुराज्ञां विना न स्वातन्त्र्येण व्रतादिष्वधिकार इति । तथा च मार्कण्डेयपुराणे “नास्ति स्त्रीणां पृथग् यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषणम् । भर्त्तृशुश्रूषयैवैता लोकानिष्टान् व्रजन्ति हि । यद्देवेभ्यो यच्च पित्रादिकेभ्यः कुर्य्याद्भर्त्ताभ्यर्च्चनं सत्क्रियाञ्च । तस्यार्द्धं वै सा फलं नान्यचित्ता नारी भुङ्क्ते भर्त्तृशुश्रूषयैव । धर्म्मार्थकामसंसिद्धौ भवेद्व्रतं सहायिनी” । आदित्यपुराणे “नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषणम् । पतिं शुश्रूषते यत्तु तेन स्वर्गे महीयते । पत्युरभ्यधिकं नारी नोपवासव्रतञ्चरेत् । अनायुष्यं द्विजश्रेष्ठ ! प्रत्युतासास्तदुचरेत् । देवताराधनं कुर्य्यात् कामं वा वाञ्छयोत्तमः । नारी पतिव्रता नाम प्राप्यानुज्ञान्तु भर्त्तृतः । नारी खल्वननुज्ञाता पित्रा भर्त्रा सुतेन वा । निष्फलं तद्भवेत्तस्या यत्करोत्यौर्द्ध्वदैहिकम्” । पित्रेति कन्यात्वे । भर्त्रेति सौभाग्यदशायाम् । सुतेनेति वैधव्यदशायाम् । और्द्ध्वदैहिकं व्रतादि । “अथ वा सर्व्वदेवस्य पतिपूजनतत्परा । केशवाराधनं कुर्य्यात् साध्वी स्त्री पुरुषर्षभ ! । तेनैव स्वर्गमाप्नोति यत् किञ्चिन्मनसेच्छति । अफलं सर्व्वमेव स्यात् भर्त्तॄणां विना कृतम् । केशवाराधनं यच्च तथापि वकुल स्त्रियः” । हरिवंशे “व्रतोपचरणं यस्मा निन्दमपरिकल्पितम् । पुण्यकानां विधिर्यस्याः पुराणे परिकीर्त्तितः । दानोपवासपुण्यानि पुत्रनाशं प्रदस्यति ! । न कार्य्याण्यव्रतीनां हि पुण्यकानि तथा शुभे” । पुण्यकानि व्रतानि । “या नार्च्चयन्ति भर्त्तारं योनिदोषात् याः स्त्रियः । योनिदोषात् पुण्यफलं नाप्नुवन्ति विरक्षुताः । साध्व्यो जगद्धारयन्ति सु- भावाः पतिदेवताः । अनन्यधर्म्मनिरता भर्त्तृपरायणा- स्त्रियः । सत्याद्गुणाः शीलयुताः पतिव्रताः शुचि-व्रताः । सततं साधुवादिन्यो धारयन्ति जगत् स्त्रु । व्याधितः पतितो वापि निर्द्धनो वा कथञ्चन । न वक्तव्यः स्त्रिया भर्त्ता धर्म्म एष सनातनः । अकार्य्यकारिणं वापि निर्गुणं स्त्री पतिं तथा । तारयत्येव साध्वी सा तथात्मानं शुभानने ! । योषिद्दुष्टस्त्रियो नास्ति प्रायश्चित्तं कृतैव सा । वाग्दुष्टे विहितं सद्भिः प्रायश्चित्तं पुरातनैः । भर्त्तुश्छन्देन कर्त्तव्यं व्रतकं सर्व्वदा स्त्रिया । उपवासोऽपि वा सत्ये ! काङ्क्षन्त्या तु शुभां गतिम् । कल्पान्तरसहस्रेषु न स्त्री सा लभते गतिम् । तिर्य्यग्योनिसहस्रेषु पच्यते वानिविभ्रमात् । यदि स्यात्तात्मानुष्यं स्त्री लभेद्यतो सती । चण्डालयोनौ दुर्मेधा जायते कुक्कुरानना । भर्त्ता देवः सदा स्त्रीणां स्त्रीभिर्दृष्टः सनातने । यस्मा हि तुष्यते भर्त्ता सा सती धर्म्मचारिणी । कौतूहलकृतानान्तु स्त्रीणां लोको न शोभनः । भर्त्तर्य्येव मनो यासां सद्भावेन व्यवस्थितम् । कर्म्मणा मनसा वाचा पतिं नातिचरन्ति याः । तासां पुण्यफलं सौम्ये ! पुण्यकैः समुदाहृतम् । पुण्यकानां विधिं कृत्स्नं शृणुष्व प्रति शोभने ! । निबोध च हि सर्व्वं हि दृष्टोऽयं तपसा मया । स्नाता स्त्री प्रातरुत्थाय पतिं विज्ञापयेत् सती । उपवासार्थमथ वा व्रतकार्य्ये धृतव्रते ! । स्नुचा करात्तां चरणौ सततं सन्तमस्य च । गव्हीत्वोदुम्बरं पात्रं सकुशं साक्षतं तथा । गोशृङ्गं दक्षिणायिद्ध प्रतिगृह्णीत तज्जलम् । ततो भर्त्तुः सती दद्यात् स्नातस्य प्रयतस्य च । आत्मनोऽथ निषेक्तव्यं ततः शिरसि तज्जलम् । त्रैलोक्ये सर्व्वतीर्थेषु स्नानमेतदुदाहृतम् । उपवासेषु सर्व्वेष्वेतद्धि व्रतकेषु च । स्नानमेतद्धि सामान्यं स्त्रीणां पुंसाञ्च भामिनि ! । अरुन्धति ! मया दृष्टं तपसा पूरणोदकम् । अशून्यं विद्धि शयनमासनञ्च तथाविधम् । अर्घं प्रयाच्यनं चापि पादयोरनुवर्द्धितम्” । अनुवर्द्धितं व्रतोपयोगितया कथितम् । “अनुप्रयातो रोचन अवश्य क्षतिः पति ! । उपवासात् व्रताद्वापि यद्दौर्भाग्यमति स्त्रियम् । शक्रमेव यदा नाम प्रयतं चन्द्रसम्भवे ! । अन्तर्व्वेश्मन्येव उपवासमते तथा । पाद्यार्घ्यञ्च कार्य्यः सर्व्वदा व्रतके सति ! । व्रतादिष्वपि च निर्द्दिष्ट एव प्रकीर्त्तितः । अङ्गनं रोचनश्चापि स्यात् शुभलक्षणा । व्रतके चोपवासे च नित्यमेव विवर्ज्जयेत्” । *रोचनं कुङ्कुमादिना, सर्व्वाङ्गलेपनम् । इत्यर्थ

शिरःस्नानमुद्वर्त्तनमथापि वा। विवर्जितो व्रते सर्वा शौचार्थन्तु विधीयते। तिलामलकफलैर्नित्यं श्रीफलैश्च समाचरेत्। प्रक्षालनञ्च शिरसः सदा मन्त्राभिमन्त्रितैर्जलैः। शिरसोऽभ्यञ्जनं सौम्ये! नैवमेतत् प्रशस्यते। न पादयोर्मालस्य स्नेहेनेति स्थितिः स्मृता। गोयानमुष्ट्रयानञ्च कथञ्चिदपि नाचरेत्। खरयानञ्च सतत व्रते चाप्युपवासके। नदीजल प्रस्रवज स्नानं वै सोमनन्दिनि!। शुभे तडागे वाप्यादौ विस्तीर्णे जलजाप्लुते। गत्वा स्नानं प्रशस्तन्तु सदैव खलु सर्वथा। अलाभे त्ववरुद्धा स्त्री घटस्नानं समाचरेत्। नवैश्च कुम्भैः स्नातव्यं विधिरेष सनातनः। स्नानञ्च कार्यं शिरसा तपःफलमवाप्नुयात्"। भविष्यपुराणे "क्षमा सत्यं दया दानं शौचमिन्द्रियनिग्रहः। देवपूजाग्निहवनं सन्तोषः स्तेयवर्जनम्। सर्वव्रतेष्वयं धर्मः सामान्यो दशकः स्थितः"। अत्र क्षमादीनां स्वतन्त्रतया चतुर्वर्गसाधनत्वेन विहितानां व्रताङ्गतयाऽभिधानं खादिरं वीर्यकामस्येत्यादिवत् संयोगपृथक्त्वन्यायादुपपन्नम्। मत्स्यपुराणे "तस्मात् सतोपवासेन स्नानमभ्यङ्गपूर्वकम्। वर्जनीयं प्रयत्नेन रूपघ्नं तत्परं नृप!"। यत्तूक्तं गरुडपुराणे "गन्धालङ्कारवस्त्राणि पुष्पमालानुलेपनम्। उपवासे न दुष्यन्ति दन्तधावनमञ्जनम्" इति यच्च व्यासोक्तम् "दन्तधावनपुष्पाणि व्रतेऽपि कुसुमं दुष्यति"। तदेतदपमर्दकोपवासविषयम्। भविष्यपुराणे "अञ्जनञ्च सताम्बूलं सिन्दूरं रक्तवाससी। विध्यागुप्तोपवासापि सर्वेष्टकरं परम्। विधवा यतिमार्गेण कुमारी वा यदृच्छया" पद्मपुराणे "गर्भिणी सूतिकादिश्च कुमारी चाथ रोगिणी। यदा शुद्धा तदान्येन कारयेत् प्रयता स्वयम्"। गर्भिण्यादिरुपवासे कर्त्तव्ये व्रतं कुर्यात्। सूतकादिभिरशुद्धा अन्येन व्रतं कारयेत्। प्रयता शुद्धा, स्वयं कुर्यात्, पूर्वोक्तश्च विधिः सिद्धत्वादविवक्षितत्वात् तदेवं स्त्रीणां कन्यावस्थायां पित्रादेराज्ञया, विवाहे भर्त्राज्ञया, विधवानां पुत्राद्याज्ञयैव व्रताधिकारो नान्यथेति सिद्धम्"। अग्निपुराणे "नीलिकावस्त्रदाने च-कायाः पवित्रं ददः। क्षमाभावे च भीचारा नोपुमासा व्रते हिताः। कुमार्याः कालानुपालनीयोपवास-व्योदशिकाश्चरेत्। सर्वेष्वपि तु व्रतेषु यावदपि पत्र मधु"। स्त्रोत्राः सावित्रीस्तत्र सार्व भूतवत्यादि-रूपम्। "हविष्यमन्नादारभ्य निकाम्यां दर्श (क्वचम्)।

मधु मांसं विहायान्यद् व्रते च हितमीरितम्"। क्षमादयादीनामुपवासगुणतया तदङ्गत्वम् एका०त० दर्शितं यथा व्रते गुणानाह गोतमः "दया सर्वभूतेषु क्षान्तिरनसूया शौचमनायासो मङ्गलमकार्पण्यमस्पृहा चेति"। दयादिलक्षणान्याह बृहस्पतिः "परे वा बन्धुवर्गे वा मित्रे द्वेष्टरि वा सदा। आत्मवद्वर्त्तितव्यं हि दयैषा प्रकीर्त्तिता"। परे उदासीने। आपत्सु रक्षितव्यमिति कल्पतरौ पाठः। आत्मवदितिव्यक्तमाह दक्षः "यथैवात्मा परस्तद्वद्द्रष्टव्यः सुखमिच्छता। सुखदुःखानि तुल्यानि यथात्मनि तथा परे"। बृहस्पतिः "बाह्ये चाध्यात्मिके चैव दुःखे चोत्पादिते क्वचित्। न कुप्यति न वा हन्ति सा क्षमा परिकीर्त्तिता। न गुणान् गुणिनो हन्ति स्तौति मन्दगुणानपि। नान्यदोषेषु रमते साऽनसूया प्रकीर्त्तिता। अभक्ष्यपरिहारस्तु संसर्गश्चाप्यनिन्दितैः। स्वधर्मे च व्यवस्थानं शौचमेतत् प्रकीर्त्तितम्। शरीरं पीड्यते येन शुभेनापि कर्मणा। अत्यन्तं तन्न कुर्वीत अनायासः स उच्यते। प्रशस्ताचरणं नित्यमप्रशस्तविवर्जनम्। एतद्धि मङ्गलं प्रोक्तमृषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः। स्तोकादपि च दातव्यमदीनेनैव चात्मना। अहन्यहनि यत्किञ्चिदकार्पण्यं हि तत् स्मृतम्। यथोत्पन्नेन सन्तोषः कर्त्तव्योऽप्यल्पवस्तुना। परस्याचिन्तयित्वार्थं साऽस्पृहा परिकीर्त्तिता"। देवीपुराणम्। "तत्रापि तत्परः स्नानं सत्कथाश्रवणादिकम्। उपवासकृतो ह्येते गुणाः प्रोक्ता मनीषिभिः"।

व्रतकालविवेकेऽस्य विशेष उक्तो यथा "दीर्घकालानुपालनीयतत्तद्दिनकर्त्तव्यताकलापोपेतनियतसङ्कल्पविषयो व्रतमिति व्रतलक्षणम्। व्रतानां सङ्कल्पप्रभवत्वमाह मनुः "सङ्कल्पमूलः कामो वै यज्ञाः सङ्कल्पसम्भवाः। व्रता-(इत्यत्रार्षम्)नियमधर्माश्च सर्वे सङ्कल्पजाः स्मृताः"। व्रतारम्भप्रतिष्ठाकालमाह ज्योतिषम् "गुरोर्भृगोरस्तमये बाल्ये वृद्धे सिंहगते गुरौ। गुर्वादित्ये दशाहे च मलिमास-दर्शिते। दिने, मासाप्रगायाणनिचारितव्रते। मासादिमण्डलोत्सर्ग चातिचारे विवर्जयेत्। कल्पादौ च युगाद्ये भीष्मपञ्चके मलिम्लुचे। माणवकस्यापि चन्द्रे राहुयुते गुरौ। चोलादिरण्यरोहि चरणा-दिकर्मरते। मलेनाक्रान्ते चैवाद्रे शिरोवेद दिनमधे। प्रमोदेन च समाप्ते नानामुत्थानि निर्गोदिषु। विदारणं कर्णवेधो चूडाकरणमोक्षणम्। मौञ्जीबन्धनाख्यं तथा

मादिसुरेज्यम् । परीचारामयज्ञांश्च पुरश्चरणदीक्षणे । व्रतारम्भप्रतिष्ठे च स्वाहारम्भप्रवेशने । प्रतिष्ठारम्भणे देवकूपादेर्वर्जयन्ति च । द्वात्रिंशद्दिवसञ्चाप्तो जीवस्य भार्गवस्य च । दाशप्रतिर्भङ्गत्यक्तो पादात्ते दादश क्रमात् । अस्तात् प्राक् परयोः पक्षं गुरोर्वार्द्धकबालते । पक्षं द्वौ पश्चात्ते तु भृगुर्वाले त्र्याहिक । पादात्ते तु दशाहानि वृद्धो बालो दिनत्रयम्" । सिंहस्थे गुरौ विशेषस्तु ज्योतिःकौमुद्याम् "गङ्गाया उत्तरे तीरे गिरिराजस्य दक्षिणे । सिंहस्थं मकरस्थञ्च गुरुं यत्नेन वर्जयेत्" इति । अथ व्रतानुष्ठानं तत्र देवलः "अभुक्त्वा प्रातराहारं स्नात्वाचम्य समाहितः । सूर्यादिदेवताभ्यश्च निवेद्य व्रतमाचरेत्" । अत्र प्रातर्व्रतमाचरेदित्यन्वयः तत्राहारमभुक्त्वा इति पूर्वदिने एकभक्तं कृत्वा इत्यर्थकम् दिवारात्रिभोजनद्वयस्यैकतरनिवृत्त्यैकतरस्यावशीयमानत्वात् । गृहीतव्रताकरणे छागलेयः "यो गृहीत्वा व्रतं मोहात् नाचरेत् काममोहितः । जीवन् भवति चाण्डालो मृतः श्वा चैव जायते" । अत्र प्रायश्चित्तमाह शाम्बपुराणम् "लोभान्मोहात् प्रमादाद्वा व्रतभङ्गो भवेद्यदि । उपवासत्रयं कुर्यात् कुर्याद्वा केशमुण्डनम् । प्रायश्चित्तमिदं कृत्वा पुनरेव व्रती भवेत्" । चार्थात् अशक्ये तेन मुण्डनञ्च कुर्यादित्यर्थः । प्रमादात् अकृतकरणे प्रतिप्रसवमाह देवलः "सर्वभूतभयं व्याधिः प्रमादो गुरुशासनम् । अव्रतघ्नानि कथ्यन्ते सकृदेतानि शास्त्रतः" । आरम्भानन्तरमशौचं न प्रतिबन्धकम् "व्रतयज्ञविवाहेषु श्राद्धे होमेऽर्च्चने जपे । आरब्धे सूतकं न स्यादनारब्धे तु सूतकम्" विष्णूक्तेः । व्रतारम्भः सङ्कल्प एव तत्रैवोक्तः । आरब्धव्रतस्य समापनं विना मरणे तत्फलप्राप्तिरङ्गिराः "यावदर्द्धं चरेद्धर्मं समाप्यमृतो यदि । स तत्पुण्यफलं प्रेत्य प्राप्नोति मनुरब्रवीत्" । प्रेत्य परलोके । अशक्तौ जपादिदाने दोषाभावमाह बौधायनः "अष्टौ तान्यव्रतघ्नानि आपो मूलं फलं पयः । हविर्ब्राह्मणकाम्या च गुरोर्वचनमौषधम्" । नारीणां विशेषमाह शाम्बपुराणम् "गर्भिणी सूतिका नक्तं कुमारी च रजस्वला । यदा शुद्धा तदान्येन कारयेत् क्रियते तदा" । अशुद्धा पूजादिकं कारयेत् कायिकमुपवासादिकं सदा शुद्धाशुद्धा वा स्वयं कुर्यात् । उपवासाशक्तौ नक्तं कुर्वीत । "उपवासेष्वशक्तानां नक्तं भोजनमिष्यते" इति वचनात् । व्रतदिने वर्ज्यमाह वा-यीतः "पतितपाषण्डनास्तिकसम्भाषानृताभिधानादिकमुपवासदिने वर्जयेत्" । तथा कूर्मपुराणम् "वहिर्ग्रामान्त्यजं सूतिं पतितञ्च रजस्वलाम् । न स्पृशेन्नाभिभाषेत नेक्षेत हरिवासरे" । व्रतानुष्ठानकालश्च तत्तत्तिथिविहितपूजाप्रधानकालपूर्वाह्णे प्राप्ततिथिर्ग्राह्या यथा नरसिंहपुराणम् "दैवकार्यन्तु पूर्वाह्णे मनुष्याणान्तु मध्यमे । अपराह्णे पितृणान्तु कार्य्याण्येतानि यत्नतः" इति तथा श्रुतिरपि "पूर्वाह्णो वै देवानां मध्यन्दिनं मनुष्याणाम्" इति । उभयदिने पूर्वाह्णलाभे विशेषवचनं विना युग्मादिवचनाद्व्यवस्था । संक्रान्तिनिमित्तं तत्तत्संक्रान्तिपुण्यकाल एव कार्य्यम् । "रवेः सङ्क्रमभागो यः स कालो रविसंक्रम" इत्युक्तेः संक्रान्तिकालव्याप्तिपुण्यत्वेन कर्मार्हतया संक्रान्तिपदस्य लक्षणया तत्परत्वात् । अत्र तु "वृश्चिकस्थे तु संक्रान्त्यां पुत्रकामा व्रतं चरेत्" इति भविष्यपुराणीयेन कार्त्तिकेयव्रतस्य संक्रान्तिविहितत्वेऽपि "सायंकाले समारोप्य प्रातःकाले विसर्जयेत्" इति भविष्यपुराणीयेन पूजाया रात्रिभागकर्त्तव्यताभिधानात् तदङ्गोपवासस्य चाहोरात्रसाध्यतया पुण्यकाले तदसम्भवात् तद्युक्ताहोरात्र एव कर्त्तव्यत्वम् । ततश्च संपूर्वाहरात्रात् परं वृश्चिकसंक्रान्तौ परदिने पूर्वयामद्वयस्य पुण्यकालत्वेन तद्युक्ताहोरात्र एव कार्त्तिकेयव्रतं कर्त्तव्यम् दिवा तदङ्गस्नानादेः व्रतत्वेन प्रातरारब्धव्यत्वात् तदङ्गोपवासस्य प्रातरारभ्यत्वाच्च । अन्यान्यत्र तु युग्मवचनेन शुक्लकृष्णपक्षादिभेदेन वा तिथिविशेषो व्यवस्थानुसरणीया ।

व्रतप्रतिष्ठाकालश्च पूर्वोक्तेन "गुर्वोर्भार्गवयोरस्ते वार्द्धक्ये सिंहगे गुरौ" इत्यादिवचनेन गुरुशुक्रास्तमयादिदोषशून्य एव कालः । तत्र "सर्वेषामेव कार्य्या प्रतिष्ठा विधिना बुधैः । फलार्थिदर्शप्रतिष्ठं यस्माद्धि फलदृश्यते" इति मत्स्यपुराणादिवचनेऽवश्यं निष्फलत्वश्रुतेः प्रतिष्ठा क्रिया सा च न व्रताङ्गं किन्तु कालान्तरम् । "समाप्ते तु व्रते तत्र प्रतिष्ठा ततः परम्" मत्स्यपुराणात् । एतच्च तद्दिनेऽशौचादौ यदा न कालशुद्धिस्तदा समयान्तरेऽपि आह । तत्र "समाप्ते तु व्रते तत्र प्रतिष्ठा ततः परम् । न कालनियमस्तत्र विप्रे पराह्णिके" इति तद्वाक्यादिरूपि शुक्लाशुक्लादि प्रतिष्ठाविधायकं वचनं तत्तु काम्यविषयकारादिपराधिविषयत्वादनादरणीयम् । दैवमतं

मासपक्षादिकालविशेषनियन्त्रितं काम्यं तस्यैव प्रतिष्ठा यत् पुनर्नित्यं कालविशेषानियन्त्रितञ्च न तस्य प्रतिष्ठा पूर्व्वोक्त हयशीर्षीये काम्यफलार्थिभिरित्यनेन काम्यस्यैव प्रतिष्ठाविधानात् कालविशेषानियन्त्रिते तदसम्भवात्” ।

व्रतभेदाश्च नानापुराणोक्तास्तत्र हेमा० व्र० खण्डोक्ता अकारादिवर्णाद्यक्षरपूर्व्वकशब्दानुसारेणात्र कर्त्तव्यकालसहिताः प्रदर्श्यन्ते तथामितिकर्त्तव्यता तु तत्र द्रष्टव्या

अक्षयतृतीयाव्रतं भविष्योत्तरोक्तम् । “वैशाखस्य सितामेकां तृतीयामक्षयां शृणु । तस्यां स्नानं जपो होमः स्वाध्यायः पितृतर्पणम् । दानञ्च क्रियते किञ्चित् तत् सर्व्वं स्यादिहाक्षयम् । आदिः कृतयुगस्येयं युगादिस्तेन कथ्यते । सर्व्वपापप्रशमनी सर्व्वसौख्यप्रदायिनी” ।

अक्षयफलावाप्तिफलकाख्यतृतीयाव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरोक्तम् । “वैशाखशुक्लपक्षे तु तृतीयायामुपोषितः । अक्षयं फलमाप्नोति सर्व्वस्य सुकृतस्य तु । सा तथा कृत्तिकोपेता विशेषेण च पूजिता । तत्र दत्तञ्च जप्तञ्च सर्व्वमक्षयमुच्यते । अक्षया सा तिथिस्तस्यास्तस्यां सुकृतमक्षयम् । अक्षतैः पूजितो विष्णुस्तेन सा चाक्षया स्मृता । अक्षतैस्तु नरः स्नातो विष्णोर्दत्त्वा तथाक्षतान् । सक्तून् सुसंस्कृतांश्चैव हुत्वा चैव तथाक्षतान् । विप्रेषु दत्त्वा तानेव तथा सक्तून् सुसंस्कृतान् । पक्वान्नन्तु महाभाग । फलमक्षयमश्नुते । एकामप्युक्तां कृत्वा च तृतीयां भृगुनन्दन ! । एतावत्तु तृतीयानां सर्व्वासान्तु फलं लभेत्” ।

अखण्डैकादशीव्रतं वामनपु० उक्तम् । “मासि चाश्वयुजे ब्रह्मन् ! यदा पद्मजसन्निधिः । नाम्ना निर्याति जगतामीशितुश्चक्रधारिणः । तस्मिन् रम्ये शुभे काले या तु एकादशी भवेत् । तस्यां सम्पूजयेद्विष्णुं येन अखण्डं प्रपूर्य्यते” । तेन विष्णुप्रपूजनेन अखण्डमसम्पूर्णं धर्म्मादिभि परिपूर्णम्भवतीत्यर्थः” ।

अग्निचतुर्थीव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरोक्तम् । “इदमन्यत् प्रवक्ष्यामि चतुर्मूर्त्तिव्रतं तव । चतुरात्मा हरिः प्रोक्तश्चत्वारश्च हुताशनाः । आहिताग्निर्द्विजो यस्य विद्यतेऽग्निचतुष्टयम् । सोपवासश्चतुर्थ्यान्तु शुक्लपक्षस्य फाल्गुने । अभ्यर्च्य चतुरात्मानं वासुदेवमतन्द्रितम् । तस्मै दद्याद् द्विजेन्द्राय नियमस्थानि पाण्डव । सुवर्णञ्च सुवर्णञ्च यच्च प्रततमानपि” । सुरभे कर्म्मान्तमम् “एवं संवत्सरं कृत्वा व्रतमेतदतन्द्रित । सर्व्वकामसमृद्धस्य यज्ञस्य फलमश्नुते” ।

अघोराख्यचतुर्द्दशीव्रतं भविष्योत्तरे “भाद्रे मास्यसिते पक्षे अघोराख्या चतुर्द्दशी । तामुपोष्य नरो याति शिवलोकमतन्द्रितः” ति०त० ।

अङ्गारकचतुर्थीव्रतं मत्स्यपु० उक्तम् । “चतुर्थ्यङ्गारकदिने यदा भवति भारत ! । मृदा स्नानं तदा कुर्य्यात् पद्मरागविभूषितः । अग्निर्मूर्द्धा दिवो मन्त्रं जपंस्तिष्ठेदुदङ्मुखः । शूद्रस्तूष्णीं जपन् जोषमास्ते भोगविवर्जितः” ।

अचलासप्तमीव्रतं भविष्योत्तरोक्तम् । “माघस्य सितसप्तम्यां सर्व्वकामफलप्रदम् । रूपसौभाग्यजननं स्नानं कुरु वरानने ! । कृत्वा षष्ठ्यामेकभक्तं सप्तम्यां निश्चलं जलम् । रात्र्यन्ते चालयेदस्य दत्त्वा शिरसि दीपकम् । माघस्य सितसप्तम्यामचलश्चालितश्च यत् । एकभक्तेन सन्तिष्ठेत् षष्ठ्यां सम्पूज्य भास्करम् । सप्तम्यां तु व्रजेत् प्रातः सुगम्भीरजलाशयम्” ।

अदारिद्र्यषष्ठीव्रतं स्कन्दपु० उक्तम् । “षष्ठी नाम तिथिर्य्येषा सामान्या दैवतैरपि । एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च । उपवासेन दानेन तैलक्षारविवर्जित । अथ हि भगवान् देवो भास्करः परद्युतिः । येन शीघ्रेण हृष्टेन तद्गुह्यं कथयाम्यहम् । गोपनीयं व्रतं दिव्यमिह लोके फलप्रदम् । यस्मिन् कृते व्रते चैव दरिद्रो न भवेत् कुले । षष्ठीतिथिं समुद्दिश्य ब्राह्मणस्य च भोजनम् । शाल्योदनञ्च पयसि कृत्वा च शर्करायुतम् । खण्डघृतसंयुक्तं सर्व्वमेकं प्रदापयेत् । कुले तस्यैव ये जाता ये भविष्यन्ति मानवाः । इह तस्यैव ये सन्ति तान् दारिद्र्यं न गच्छति” ।

अनघाष्टमीव्रतं भविष्योत्तरोक्तम् । “कृष्णाष्टम्यां मार्गशीर्षे दाम्पत्यं दर्भनिर्म्मितम् । अनघं चानघीञ्चैव बहुपुत्रैः समन्वितम् । स्थापयित्वा शुभे देशे गोमयेनानुलेपिते । स्नात्वा समर्च्चयेत् पुष्पैः सुगन्धैश्चानुलेपनैः । आद्यैर्देवोक्तमन्त्रैश्च दशकं मनसा स्मरन् । अनघ वासुदेवस्तु पद्मो तद्वास्थितमना । प्रद्युम्नादिपुत्रवर्गं हरिवर्गं यथोदितम् । वर्षमेकं व्रतं कृत्वा दृष्टं तदनघं व्रतम्” ।

अनङ्गत्रयोदशीव्रतं भविष्योत्तरोक्तम् । “अनङ्गो भगवान् शम्भुभ्रूक्षोभमूर्त्तिरगोचरः । स एव देवदेवेनार्च्चितस्तेनानङ्गत्रयोदशी । प्रसिद्धा समनुप्राप्ता तिथ्या सर्व्वफलप्रदा । मार्गशीर्षेऽमले पक्षे त्रयोदश्यां समाहितः । स्नानं महानद्यां वा तटे वा कूपतोऽपि वा । कृत्वाभ्यर्च्य महादेवं विधानाच्छिवपूजनम् । बिल्वं प्राशयन् भूमभावे

यत्प्रातश्चितम् । तदनङ्गमिति प्रोक्तं पूजयेद्भक्तितो व्रती” । एतत् व्रतं तदवधि वर्षसाध्यम् ।

अनङ्गत्रयोदशीव्रतं कालोत्तरोक्तम् । “चैत्रशुक्लत्रयोदश्यामनङ्गं तु पटे लिखेत् । नीलदूर्वाङ्कुरश्याम इक्षुमाला समायुतम् । रतिप्रीत्युभयोपेतं पौष्पसायकचापधृक् । पटेषु सुस्थितं कार्यं सर्वैश्चापवरैर्मम” ।

अनन्तचतुर्दशीव्रतं भविष्योक्तम् “अनन्तव्रतमप्यन्यत्तिथावस्यामनुत्तमम् । सर्वपापहरं न्नृणां स्त्रीणां चैव युधिष्ठिर ॥ शुक्लपक्षे चतुर्दश्यां मासि भाद्रपदे भवेत् । तस्यानुष्ठानमात्रेण सर्वपापाद्व्यपोहति” ।

अनन्ततृतीयाव्रतं पद्मपु० उक्तम् । “शृणुष्वावहिता देवि ! तथैवानन्तपुण्यकृत् । नराणामथ नारीणामाराधनमनुत्तमम् । नभस्ये वाथ वैशाखे मार्गशीर्षेऽथ वा पुन । शुक्लपक्षे तृतीयायां स्नातः सन् गौरसर्षपैः । गोरोचनाऽथ गोमूत्रं मुस्तागोशकृत् दधि । चन्दनेन च संमिश्र्य ललाटे तिलकं न्यसेत् । सौभाग्यारोग्यकृद्यस्मात् सदा च ललिताप्रियम् । प्रतिपक्षतृतीयायां पुमान् वाथ सुवासिनी । धारयेद्रक्तवस्त्राणि कुसुमानि सितानि च” ।

अनन्तद्वादशीव्रतं विष्णुरहस्योक्तम् । “द्वादश्यां शुक्लपक्षे च मासि भाद्रपदे नरः । नैवेद्यगन्धपुष्पैस्तु अर्चयेज्जलशायिनम् । न चाऽऽलपेद्विकर्मस्थान् पाषण्डान् पतिताश्च रान् । स्नात्वा अनन्तेति प्रतमस्तोत्रं बुधः । व्रजन् तिष्ठन् स्वपन् भुञ्जन् बध्नन् प्रस्खलन् स्तुन् । वदनार्थं वदेन्नित्यमनन्त मनसा गिरा । व्रतमेतद्विधानेन कुर्यात् संवत्सरं नरः” ।

अनन्तपञ्चमीव्रतं स्कन्दप्रभासोक्तम् । “यो नरः पूजयेद्दे नागान् पञ्चम्यां फाल्गुने सिते । पञ्चोपचारविधिना मिताहारो जितेन्द्रियः । न तं दशन्ति फणिनो दश वर्षाणि पञ्च च । विष न क्रमते तस्य कुले मातृकुलेऽपि च । तस्मात् तु पूजयेद्यत्नात् पञ्चम्यां तु विशेषतः” ।

अनन्तफलसप्तमीव्रतं भविष्योक्तम् । “शुक्लपक्षे तु सप्तम्यां मासि भाद्रपदेऽच्युत ! । सम्यक् निरतो देवं पूजयेत् सहस्राचनम् । पुष्पधूपादिभिर्वीर कृतपानाशु नर्पयेः” । कृतयामा, माङ्गल्यानीनाम् । “वासयज्ञादिभिराराधनकर्त्रीदक्षताक्षतान् । विधाय भक्षिणां दत्त्वा सम्यक् मुत्रीत आरम्भ । तिष्ठन् स्वपन् प्रस्थितश्च भुञ्जन् सन् वदन् । आदित्यनामसंस्मरणं कुर्वन् सर्व तथा । अने-नैव विधानेन मासान् द्वादश वै क्रमात् । उपोष्य पारणं पूर्वं समभ्यर्च्य जगद्गुरुम् । पुण्येन कारणेनेह प्राप्नुयात् पुण्यमाप्नुयात् । एवं यः पुरुषः कुर्यादाराधनं शुचिः । नारी वा समवाप्नोति सानन्तं फलमश्नुते” ।

अनोदनसप्तमीव्रतं भविष्योक्तम् । “शुक्लपक्षे तु वैशाखसप्तम्यां समुपोषितः । पूजयेद्भास्करं भक्त्या पुष्पधूपादिलेपनैः । यत्र तत् पूजयेद्देवं स विधिः कथ्यते तव । तदा वैश्रवणो येन विधिनाऽपूजयन्नृप । दत्तखाद्यं भवेद्यदि तदोदनमितं स्मृतम् । भक्ष्यं चूर्णं तथा लड्डु मोदकानि प्रकीर्त्तितम् । तोयं चाऽन्नोदनं प्रोक्तं न खादेदन्नतत्परः । तत् परिवर्जयेद्दधि तथान्नेन ओदनं परान्नगते तस्मादोदनमेव वर्जयेत्तु पेयमपि तथानोदनत्वात्” । इत्येषानोदना नाम सप्तमी भरतर्षभ ! । यामुपोष्य नरो भक्त्या धनधान्यमवाप्नुयात्” ।

अपराजितासप्तमीव्रतं भविष्यपु० “मासि भाद्रपदे शुक्ला सप्तमी या नराधिप ! । अपराजितेति विख्याता महापातकनाशिनी । चतुर्थ्यामेकभक्तन्तु पञ्चम्यां नक्तमादिशेत् । षष्ठ्यामयाचितं प्रोक्तं सप्तम्यां पारणं भवेत् । पारणान्यत्र चत्वारि कथितानि मनीषिभिः । पुष्पाणि करवीराणि तथा रक्तञ्च चन्दनम् । धूपक्रिया गुग्गुलेन नैवेद्यं गुडपूपकाः । नभस्यादिषु मासेषु विधिरेष प्रकीर्त्तितः” । इदं व्रतं वर्षसाध्यम् ।

अमावास्याव्रतं कूर्मपु० उक्तम् । “अमावास्यामनुप्राप्य यत् किञ्चित् कुटुम्बिने । यत् किञ्चित् सदृशं दद्यात् उद्दिश्य शङ्करम् । प्रीयतामीश्वरः सोमो महादेवः सनातनः । सप्तजन्मकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति” ।

अभीष्टसप्तमीव्रतं विष्णुधर्मोत्तरोक्तम् । सप्तम्यां इत्युपक्रमे “पूजयित्वा सहस्रांशुं दीपाद्यैश्च तदा नरः । प्रातोनाथ महाभाग ! प्रसादमभीष्टमितम्” ।

अमुक्ताभरणसप्तमीव्रतं भविष्योक्तम् । “भद्रे ! भाद्रपदे मासि सप्तम्यां शशिवासरे । स्नात्वा चित्रमण्डलके लेपयित्वा तथाम्बिकाम् । भक्त्या सम्पूज्य सकलं कुर्याद्भक्त्या वरे शुभम् । यावज्जीवं मयाख्यातं तु निश्चयं विनिर्दिष्टम्” ।

अरुन्धतीव्रतं स्कन्दपु० उक्तम् । “अरुन्धतीव्रतं वक्ष्ये सर्वसौभाग्यदायकम् । येन चीर्णेन वै सम्यक् नारी सौभाग्यमश्नुते । लभते वाञ्छितान् कामान् पुत्रपौत्रसमन्विता । वसन्तर्तुं समासाद्य तृतीयायां शुभे' । स्नात्वा तत्र

माषमुद्गादिभिश्चापपक्वैर्विधिवत्तथा । विप्राय दक्षिणां दत्त्वा नक्तं भुञ्जीत वाग्यतः । तिष्ठन् शृण्वन् पश्यंश्च श्रुतपक्षे सितादिषु । आदित्यनामस्मरणं कुर्य्यात् शुद्ध्यर्थं तथा । अनेनैव विधानेन मासान् द्वादश वै क्रमात् । उपोष्य पारणे पूर्वं समभ्यर्च्य जगद्गुरुम् । पुण्येन च वर्णेनेह प्रथमेव पुष्टिमाप्नुयात् । एवं यः पुरुषः कुर्य्यादादित्याराधनं शुचिः । नारी वा स्वर्गमभ्येत्य आनन्त्यं फलमश्नुते" । शुक्लपक्षे समभ्यर्च्य पुष्पधूपादिभिः शुचिः । श्रावणे मासि सप्तम्यां देवाय सप्तवाहनम् । प्राप्नोति विपुलं देवं धर्म्मानन्तरमव्ययम् । सूर्य्यलोकमायाति दिव्यं खगपतेः शुभम्" । इत्यादि ।

अशून्यशयनद्वितीयाव्रतं भविष्यपु० "आषाढस्य भवेद्राजन् ! वर्षासु व्रतमुत्तमम् । श्रावणस्य द्वितीयायां कृष्णपक्षे नराधिप ! । श्रावणादिकार्त्तिकान्तं कुर्य्यात्तत् व्रतमुत्तमम् । पुष्पं धूपञ्च नैवेद्यं दीपमालां विशेषतः" । "ततो भाद्रपदे मासे अन्नदानं ददाति च । ततश्चाश्विद्वितीयायां शय्यादानं विशेषतः । न तस्य शून्यं शयनमपुत्रो न भवेन्नरः । ततश्च कार्त्तिके मासि द्वितीयायां नराधिप ! । शर्करालड्डुकाद्यानि दधिक्षीरघृतानि च । उपहारं भगवते दद्यात् सर्वं प्रयत्नतः" इत्यादि ।

अशोकत्रिरात्रव्रतं भविष्योत्तरोक्तम् । "तच्छृणु त्वमशोकाख्यं त्रिरात्रव्रतमुत्तमम् । मासि मार्गशिरे चैव ज्यैष्ठे भाद्रपदे तथा । शुक्लपक्षे चतुर्दश्यामेकभक्तन्तु कारयेत् । तत्र प्रातः समुत्थाय स्नानं कुर्य्यात्ततो व्रती" ।

अशोकपूर्णिमाव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरोक्तम् । "अशोकपूर्णिमामेतां शृणुष्व गदतो मम । यामुपोष्य नर शोकमाप्नोति क्वो तथापि वा । फाल्गुनामलपक्षस्य पौर्णमास्यां नृपोत्तम ! । मृज्जलेन नरः स्नात्वा दत्त्वा शिरसि वै मृदम् । मृदुपायनं तत कृत्वा स्नात्वा च समितृणं सदा । पुष्पैर्गन्धैः समभ्यर्च्य भूधरं नाम मामत । धरणीञ्च तथा देवीमशोकेति च कीर्त्तयेत् । यथा विशोका धरणिः कृतकृत्या जनार्द्दनात् । तथा मां सर्वशोकेभ्यो मोचयाशेषधारिणि !" ।

अशोकप्रतिपद्व्रतं भविष्योत्तरोक्तम् "आश्विनशुक्लपक्षस्य प्रथमेऽह्नि दिनोदये । अशोकं पूजयेत् सम्यक् प्रदद्यादभयम् । ... एभिर्नैवेद्यैः शुभैः । फलैः ... र्दैर्वैः सदाहिमैः । धूपदीपादना अस्य ... । अशोकं पाण्डुनन्दन !

शोकं नाप्नोति कुत्रचित् । पितृभ्रातृपतिश्वश्रूसुतजामातृणां तथा" ।

अशोकाष्टमीव्रतं लिङ्गपुराणोक्तम् "अशोककलिकाश्चाष्टौ ये पिबन्ति पुनर्वसौ । चैत्रे मासि सिताष्टम्यां न ते शोकमवाप्नुयुः" । अत्र पुनर्वसुयोगः प्राशस्त्यार्थः । कूर्मपुराणेऽपि "अशोककलिकाष्टकं मन्त्रेणानेन भक्षयेत् । शोकं नैवाप्नुयात् मर्त्त्यो रूपवानपि जायते" । "शुक्लाष्टम्यां तु संप्राप्ते मासि भाद्रपदे तथा । दूर्वाप्रतानं संवेष्टितमुत्तराशाभिगामिनम् । पूजयेद्ध्रुवमानीय गन्धमाल्यानुलेपनैः । फलमूलैस्तथा चैव दीपं धूपैर्निवर्त्तयेत् । अग्निपक्वं तथा सर्वं निवेद्य च वयस्विन । भोक्तव्यञ्च तथा ब्रह्मन् ! वह्निपक्वविवर्ज्जितम् । दूर्वाङ्कुरस्त्वां सम्पूज्य विधिना यौवने प्रियम् । यौवनं स्थिरमाप्नोति यत्र यत्राभिजायते । अष्टमीषु च सर्वासु पूजनीयाप्यशोकिका । गन्धमाल्यनमस्कारदीपधूपान्नसम्पदा । तस्मिन् दिने या भुङ्क्ते नक्तमिन्दुविवर्ज्जिते । भवत्यशोविशोका सा यत्र यत्राभिजायते । अष्टमीषु च सर्वासु न चेच्छक्नोति मे सुने । प्रोष्ठपद्यामतीतायां या स्यात् कृष्णाष्टमी द्विज ! । तस्यामवश्यं कर्त्तव्यं दूर्वापूजा यथाविधि" । इदं व्रतान्तरम् ।

अहिंसाव्रतं पद्मपु० "वर्जयित्वा पुमान्मांसमब्दान्ते गोप्रदो भवेत् । तद्वद्धेममृगं दत्त्वा सोऽश्वमेधफलं लभेत् । अहिंसाव्रतमित्युक्तं कल्पान्ते भूपतिर्भवेत्" ।

आग्नेयव्रतं भविष्योत्तरोक्तम् । "सप्तम्यां भक्तेन पूजयेद् विक्ष्यधारिणीम् । पुष्पैर्धूपैस्तथा दीपैर्नैवेद्यैर्विविधैरपि । पूजयित्वा ततो विद्वान् भास्करं सुवर्णयुतम् । होमं विप्राय दद्याद्यः स वाग्मी जायते नरः । सप्तहस्तेन नक्तेन अग्निलोकप्रदायकम्" ।

आशासंक्रान्तिव्रतं स्कन्दपु० "सङ्क्रान्तिदिवसे पुण्ये प्रारम्भेद्विधिवत् व्रते । पद्ममष्टदलं कृत्वा कुङ्कुमेन तु भास्वरम् । पूजयेन्मन्त्रमुच्चार्य्य विधिवद् गुरुसन्निधौ । आशा तेजस्करी वशे प्रभादीप्तियशस्करी । आशां सर्वगतां देव ! मम देहि नमोऽस्तु ते । पूज्यैवं कुङ्कुमेनाथ दद्याद्विप्राय भोजनम् । उद्यापने तु चतुर्थ्यां शोधयेत् शरणं तथा । पञ्चकश्च समाप्तमहोत्सवेन समन्वितम् । यः कुर्य्याद्विधिनानेन आशासंक्रान्तिव्रतसाम् । यथाशास्त्रविदितो लोके धर्म्मस्तस्य जायते" ।

आदित्यव्रतं भविष्यपुराणोक्तम् "योऽब्दमेकं प्रकुर्वीत नक्तं

तु विधिवच्चिरात्रोपोषिता सती । मिथुनानि च चत्वारि समाहूय यतव्रता । पूजयेत् पुष्पताम्बूलैश्चन्दनैश्च तथाक्षतैः" ।

अर्कव्रतं भविष्योक्तम् । "सप्तम्यां च तथा षष्ठ्यां पक्षयोरुभयोरपि । योऽब्दमेकं नक्तभोजी नियतात्मा जितेन्द्रियः । यत्पुण्यं परमं प्रोक्तं सततं सत्रयाजिनाम् । सत्यवादिषु यत् पुण्यं यत् पुण्यं तीर्थगामिनाम् । तत्फलं सकलं प्राप्य मम लोकमुपैति सः" ।

अर्कसप्तमीव्रतं ब्रह्मपु० उक्तम् । "अर्कसम्पुटसंयुक्तमुदकं प्रसृतिं पिबेत् । क्रमाद् वृद्ध्या चतुर्विंशमेकैकं क्षिपते पुनः । द्वाभ्यां संवत्सराभ्यां तु समाप्य नियमो भवेत् । सर्वकामप्रदा ह्येषा प्रसीदत्यर्कसप्तमी" ।

अर्कसम्पुटसप्तमीव्रतं भविष्यपु० "फाल्गुनामलपक्षस्य षष्ठ्यां सम्यगुपोषितः । पूजयेद्भास्करं स्नात्वा पुष्पगन्धानुलेपनैः । अर्कपुष्पैर्महाबाहो ! गुग्गुलेन सुगन्धिना । सिते भूषयन् देवं चन्दनेन दिवाकरम् । गुडौदनञ्च नैवेद्यं पक्वान्नं नियतं रवेः । एवं पूज्य दिवा भानुं रात्रौ तस्याग्रतः स्वपेत्" ।

अर्कदीपव्रतं भविष्योत्तरोक्तम् । "यदुषस्यां शुक्लपक्षे विवादोऽभिजायते । उपोष्य या प्रयत्नेन तमेव दिनं नृप ! ॥ अर्चयेद्देवदेवेशं सह देव्या महेश्वरम् विधेय पञ्च पञ्चाशत् शिवस्य नयनेऽक्षितम् । भानुं सम्यगर्चयेद् भक्त्या गन्धपुष्पाक्षतैः शुभैः । शिवस्य शिवपुष्पैस्तु रक्तपुष्पैस्तथाम्बिकाम् । रक्तैरक्षतैर्दिव्यैर्भक्ष्यमाल्यैर्यजेद् विभुम् । कुङ्कुमेनाम्बिकां देवीं चन्दनेन महेश्वरम्" ॥

अर्धनारीश्वरव्रतं मत्स्यपु० उक्तम् । "मासि तु [illegible]

कृतं भवेत् । माघमासे कृष्णपक्षे पञ्चदश्यां रवेर्दिने । वैष्णवेन च ऋक्षेण व्यतीपाते सुदुर्लभे" । वैष्णवर्क्षं श्रवणम् "पूर्वाह्णे सङ्गमे स्नात्वा शुचिर्भूत्वा समाहितः । सर्वपापविशुद्ध्यर्थं नियमस्थो भवन्नर ! । त्रिदैवत्यं व्रतं देवाः करिष्ये भुक्तिमुक्तिदम् । भवन्तु सन्निधौ मेऽद्य त्रयोदेवास्त्रयोऽग्नयः" ।

अलवणतृतीयाव्रतं भविष्योक्तम् । "एवंविधा प्रियदुःखा सुचिरस्मोजना सती । सोपवासा तृतीयायां लवणं परिवर्जयेत्" । सोपवासेति व्रतारम्भे द्वितीयायां कृतोपवासा तृतीयायां लवणं परिवर्जयेत् "सा संवत्सरान्ते वै भक्त्या व्रतमाचरणान्तिकम् । गौरी ददाति सन्तुष्टा रूपसौभाग्यमेव च । लावण्यलवणं हृद्यं रूप्यं सुतां मनोऽनुगम् । पतिं मनोरमं नारी भर्त्ता भार्यां मनोरमाम् । गौरीव्रतेन लभते राजन् ! लवणवर्जनात्" ।

अविघ्नविनायकचतुर्थीव्रतं वराहपु० "कथं विघ्नेश्वर राजन् ! कथयामि तवानघ ! ॥ येन सम्यक् कृतेनेह न विघ्नमुपजायते । चतुर्थ्यां फाल्गुने मासि गृहीतव्यं व्रतन्त्विदम् । नक्ताहारेण राजेन्द्र ! तिलान्नं पारणं स्मृतम्" । पारणं नक्तभोजनम् "तदेव वह्नौ होतव्यं ब्राह्मणाय च तद्भवेत् । चतुर्मासव्रतस्यैव कृतस्य पञ्चमे तथा । सौवर्णं राजतं वापि कृत्वा विनाय दापयेत्" ।

अवियोगतृतीयाव्रतं कालिकापु० उक्तम् । "अथैवमपरं तृतीयावियोगव्रतमिदम् । मार्गशीर्षे सिते पक्षे मुक्ता शुक्लाम्बरान्विता । सदा चन्द्र द्वितीयायां नक्तं भुञ्जीत पायसम् । प्रातश्च शुचिर्भूत्वा दशवस्त्रैरलङ्कृता दारान्विता समभ्यर्च्य विधाय परमेश्वरम्" ।

धामच्छत्रादिभिराचाप्यमकुर्वन्नियतात्मवान् । विप्राय दक्षिणां दत्त्वा नक्तं भुञ्जीत वाग्यतः । तिष्ठन् शृण्वन् प्रस्खलंश्च क्षुतप्रश्वासनादिषु । आदित्यनामकरणं कुर्य्यात् शुद्ध्यर्थं तथा । अनेनैव विधानेन मासान् द्वादश वै क्रमात् । उपोष्य पारणे पूर्णे समभ्यर्च्य जगद्गुरुम् । पुण्येन व्रतपुण्येनेह प्रथमेव पुष्टिमाप्नुयात् । एवं यश्चरेत् कुर्य्यादादित्याराधनं शुचिः । नारी वा सर्वगम्येत्य चानन्त्यं फलमश्नुते । शुक्लपक्षे समभ्यर्च्य पुष्पधूपादिभिः शुचिः । श्रावणे मासि सप्तम्यां देवाय सम- वाप्नुयात् । प्राप्येह विपुलं रैव एतान्नरमव्ययम् । अमूत्र लोकमायाति दिव्यं खगपतेः शुभम्" । इत्यादि

अशून्यशयनद्वितीयाव्रतं भविष्यपु० "चातुर्मास्ये भवेद्राजन् ! यथोया व्रतमुत्तमम् । श्रावणस्य द्वितीयायां कृष्णपक्षे नराधिप ! । श्रावणादिकार्त्तिकान्तं कुर्य्यात् तद् व्रतमुत्तमम् । पुष्पं धूपञ्च नैवेद्यं दीपमालां विशेषतः" । "ततो भाद्रपदे मासे वस्त्रदानं ददाति च । ततश्चाश्विद्वितीयायां शय्यादानं विशेषतः । न तस्य शून्यं शयनमपुत्रो न भवेन्नरः । ततश्च कार्त्तिके मासि द्वितीयायां नराधिप ! । शर्करासक्तुखाद्यानि दधिक्षीरघृतानि च । उपस्कारं भगवते दद्यात् सर्वं प्रयत्नतः" इत्यादि ।

अशोकत्रिरात्रव्रतं भविष्योत्तरोक्तम् । "तच्छृणु त्वमशोकाख्यं त्रिरात्रव्रतमुत्तमम् । मासि मार्गशिरे चैव ज्यैष्ठे भाद्रपदे तथा । शुक्लपक्षे चतुर्दश्यामेकभक्तन्तु कारयेत् । ततः प्रातः समुत्थाय स्नानं कुर्य्यात् ततो व्रती" ।

अशोकपूर्णिमाव्रतं विष्णुधर्मोत्तरोक्तम् । "अशोकपूर्णिमामेतां शृणुष्व गदतो मम । यामभ्यर्च्य नरः शोकं नाप्नोति क्वापि तत्रापि वा । फाल्गुनामलपक्षस्य पौर्णमास्यां समुपोषितः । मृज्जलेन नरः स्नात्वा दत्त्वा शिरसि वै मृदम् । मृदुभाजनं तत कृत्वा स्नात्वा च संपूज्य सदा । पुष्पैर्गन्धैः समभ्यर्च्य भूधरं नाम नामतः । धरणीञ्च तथा देवीमशोकेति च कीर्त्तयेत् । यथा विशोका धरणि ! कृतकृत्या जनार्दनात् । तथा मां सर्वशोकेभ्यो मोचयाशेषधारिणि !" ।

अशोकप्रतिपद्व्रतं भविष्योत्तरोक्तम् "चैत्रशुक्लप्रतिपदि प्रथमेऽह्नि दिनोदये । अशोकं पूजयेत् सम्यक् पञ्चपल्लवसुन्दरम् । फलैः सप्तधान्यैश्च एलाकैर्नारिकेलकैः शुभैः । फलैः श्वेतैर्दिव्यैर्नारिकेलैः सदाडिमैः । धूपदीपादिना तत्र पूजयेत्तदनन्तरम् । अशोकं माण्डव्ये ॥ शोकं नाप्नोति कुत्रचित् । पितृभ्रातृपतिश्वश्रूसुत आमातृषा तथा" ।

अशोकाष्टमीव्रतं लिङ्गपुराणोक्तम् "अशोककलिकाश्चाष्टौ ये पिबन्ति पुनर्वसौ । चैत्रे मासि तथाष्टम्यां न ते शोकमवाप्नुयुः" । अत्र पुनर्वसुयोगः प्राशस्त्यार्थः । कूर्मपुराणेऽपि "अशोकस्याष्टकलिका मन्त्रेणानेन भक्षयेत् । शोकं नैवाप्नुयान्मर्त्त्यो कृपणामपि जायते" । "शुक्लाष्टम्यां तु संप्राप्ते मासि भाद्रपदे तथा । दूर्वाष्टमीं श्वेतसत्तराशाभिगामिनम् । पूजयेद्गन्धमानीय गन्धमाल्यानुलेपनैः । फलमूलैस्तथा चैव दीपं धूपैर्निवेदयेत् । अग्निपक्वं तथा सर्वं निवेद्य च कथञ्चन । भोक्तव्यञ्च तथा मन्त्रं ! वह्निपक्वविवर्जितम् । दूर्वाङ्कुरञ्च सम्पूज्य विधिना यौवने प्रियम् । यौवनं स्थिरमाप्नोति यत्र यत्राभिजायते । अष्टमीषु च सर्वासु पूजनीयाश्चशोकिका । गन्धमाल्यनमस्कारदीपधूपासम्पदा । तस्मिन्नहनि या भुङ्क्ते नक्तमिन्दुविवर्जिते । भवत्यशोविशोका सा यत्र यत्राभिजायते । अष्टमीषु च सर्वासु नवेष्वङ्कोति मे शुभे । प्रोष्ठपदामतीतायां या स्यात् कृष्णाष्टमी द्विज ! । तस्यामपश्यं कर्त्तव्यं देवीं पूज्य यथाविधि" । इदं व्रतान्तरम् ।

अश्विनीव्रतं पद्मपु० "वर्जयित्वा कुमार्गेषु मद्यान्ते गोप्रदो भवेत् । तदङ्गमश्वं दत्त्वा सोऽश्वमेधफलं लभेत् । अश्विनीव्रतमित्युक्तं कल्पान्ते भूपतिर्भवेत्" ।

आग्नेयव्रतं भविष्योत्तरोक्तम् । "सप्तम्यां भक्त्या पूजयेद्वि विन्ध्यवासिनीम् । पुष्पैर्धूपैस्तथा दीपैर्नैवेद्यैर्विविधैरपि । पूजयित्वा ततो विप्राय पश्चात् सुवर्णमुत्तमम् । चैवं विप्राय दद्याद्यः स वाग्मी जायते नरः । सप्तरूपेण भक्त्येन अग्निलोकप्रदायकम्" ।

आषाढसंक्रान्तिव्रतं स्कन्दपु० "शङ्करान्तिदिवसे पुण्ये प्रारभेद्विनम् व्रते । पञ्चभद्रकं कृत्वा कुङ्कुमेन तु भास्करम् । पूजयेन्मन्त्रशास्त्रार्थं विधिवद्व्रतधर्मिधौ । आशा तेजस्करी यस्ते प्रमादोप्रियशङ्करी । चार्गां चसंगतां देव । मम देहि नामोऽस्तु ते । पूर्व्वेव कृष्णाय दद्याद्विप्राय भोजनम् । उद्यापने तु चक्रादि सौवर्णं वरं तथा । पञ्चकञ्च यथाशक्त्येन समन्वितम् । यः कुर्य्याद्विधिनानेन आषाढसंक्रान्तिव्रतमाप् । आषाढस्त्वखिला लोके धर्मं तस्य जायते" ।

आदित्यव्रतं भविष्यपुराणोक्तम् "योऽब्दमेकं प्रकुर्वीत नक्तं

हि यदि वै नरः । ब्रह्मचारी जितक्रोधो ममार्चनपरः सदा ॥ संवत्सरान्ते साप्ताह्य ब्रह्मणांश्च द्विजोत्तमान् । भोजयित्वा ततो ब्रूयात् प्रीयतां मे दिवाकरः । एवं भक्तिसमायुक्तो मम लोकं स गच्छति । स च भानुव्रत लोके प्रोक्तं मन्मयाऽप्यघहरः । ये त्वादित्यदिने प्राप्ते श्राद्धं कुर्वन्ति मानवाः । सप्तजन्मानि ते प्राप्ता जायन्ते विरोगताम् । वैराग्यमिह वै प्राप्य मम लोकं व्रजन्ति ते । उपवासन्तु कुर्वन्ति ये त्वादित्यव्रते सदा । जपन्ति तु महाश्वेतामीप्सित लभते फलम् । नित्यमादित्यदिने जपमानो महाविधान् । पठन्वा महाश्वेतं जपन् वैरोचनं परम्" ।

आदित्यशयनव्रतं आदित्यपु० "आदित्यशयनं नाम यथावच्छङ्करार्चनम् । येषु नक्षत्रयोगेषु पुराणज्ञाः प्रचक्षते । यदा हस्तेन सप्तम्यामादित्यस्य दिनं भवेत् । सूर्यस्य वाथ सङ्क्रान्तौ वा तिथिः सर्वकामिकी । उमामहेश्वरस्यार्चामर्चयेत् सूर्यनामभिः । सूर्यार्चां शिवलिङ्गञ्च उभयं पूजयेत्ततः । उमापते रवेर्वापि न भेदः क्वचिदिष्यते । यस्मात्तस्मात् प्रयत्नेन । स्वगृहे शम्भु समर्चयेत्" इत्यादि ।

आदित्यनन्दादिव्रत भविष्यपु० "द्वादश्यां हस्ते वारे आदित्यस्य महात्मनः । नन्दो भद्रस्तथा सौम्यः कामदः पुत्रदस्तथा । जयो जयन्तो विजय आदित्याभास्करस्तथा । हृदयो रोगहा चैव महारोगविनाशनम् । मालती कुसुमानीह श्वेतचन्दनमुत्तमम् । धूपं गुग्गुलुमत्रेण नैवेद्यं मधुमेव तु । दत्त्वा पूजास्तु विप्राय ततो भुञ्जीत वाग्यतः" ।

आनन्दव्रत मत्स्यपु० "चैत्रादिचतुरो मासान् जले कुर्यादयाचितम् । व्रतान्ते मणिकं दद्यादन्नवस्त्रसमन्वितम् । तिलपात्रं हिरण्यञ्च ब्रह्मलोके महीयते । कल्पान्ते भूपतिर्नाम्ना आनन्दव्रतमुच्यते" ।

आनन्दपञ्चमीव्रत भविष्यपु० "पञ्चमी दयिता राजन् नागानां नन्दवर्द्धिनी । पञ्चम्यां किल नागानां भवत्युत्सवो महान् । वासुकिस्तक्षकश्चैव कालियो मणिभद्रक । धृतराष्ट्रश्चैरावत कर्कोटकधनञ्जयौ । एते प्रयच्छन्त्यभयं प्राणिनां प्राणदाः सदा । पञ्चम्यां स्नापयन्तीह नागान् क्षीरेण ये नराः । तथा कुले प्रयच्छन्ति अभयं प्राणदक्षिणाम्" ।

आनन्दानवमीव्रतं भविष्यपु० "आनन्दा नन्दिनी नन्दा महानन्दा महीपते । तथाद्या नवमी पुण्या पञ्चमी महती स्मृता । फाल्गुनामलपक्षे नवमी या महीपते ॥ आनन्दा सा महापुण्या सर्वपापहरा शुभा । एकभक्तं पञ्चम्यां षष्ठ्यामेकं तथा नृप ॥ अयाचितन्तु सप्तम्यामुपवासः परेऽहनि । य एवं पूजयेद्भक्त्या नवम्यां विधिवन्नृप ॥ सायमास्येऽर्चयेद्देवीं धूपं दद्यात्तथाक्षतम् । मासेनानेनार्चितादीयं द्वितीयं पारणं स्मृतम् ।" आदीयम् आद्यम् "भोजयेद् विप्रकन्याश्च नवम्यां न च पश्चिमः । मासि मासि महाबाहो ! यथा शक्त्या यथाविधि । आषाढे श्रावणे मासि मासि भाद्रपदे तथा । तथाश्वयुजे मासि पूज्या भगवती विभो ॥ एकभक्तं पञ्चम्यां षष्ठ्यां नक्तं तथा नृप ॥ अयाचितं तु सप्तम्यामुपवासं परेऽहनि । सोपवासो नवम्यां तु पूजयेदापविघ्नविनाशिनीम् । सोऽश्वमेधफलं प्राप्य विष्णुलोके महीयते" ।

आयुधव्रतं विष्णुधर्मोत्तरोक्तम् । "इदमन्यत् प्रवक्ष्यामि व्रतमूर्जितमुत्तमम् । शङ्खचक्रगदापद्मचतुरात्मा प्रकीर्त्तितः । वासुदेवः स्मृतः शङ्खः चक्रं सङ्कर्षणस्तथा । प्रद्युम्नश्च गदा पद्ममनिरुद्धो जगद्गुरुः । श्रावणादिषु मासेषु वह्निः स्नातस्तु नक्तभुक् । तेषान्तु पूजनं कुर्यात् प्रतिमासमनुक्रमात् । गन्धमाल्यनमस्कारदीपधूपान्नसम्पदा । ततस्तु कार्त्तिकस्यान्ते समाप्ते तु तथा व्रते । ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्त्या दद्याच्छक्त्या च दक्षिणाम् । कृत्वा व्रत मासकाण्यपात्रश्च सहस्र सहस्रशं तथैव च । कृत्वा व्रतं मासमाप्नोति नाक त्रिदशेश्वरस्य । मानुषत्वमवाप्यश्च प्राप्नोति नाक त्रिदशेश्वरस्य । मानुषप्रभावाद्य तथैव यथावद् वसुन्धरायां भवतीह वीरः" ।

आरोग्यव्रत विष्णुधर्मोत्तरोक्तम् । "प्रोष्ठपद्यामतीतायां प्रतिपत्प्रभृति क्रमात् । वासुदेवं दिवाऽस्यामनिरुद्धं प्रपूजयेत् । पूर्वोक्तेन विधानेन यावदाश्वयुजी भवेत्" । पूर्वोक्तेन रूपाशाप्रितोक्तेन "सारसैरर्चयेद्देवं स्नातो पुष्पैर्दिने दिने", सारसे कमले "हुतेन जुहुयाद्वह्निं घृतं दद्याद् द्विजातये । भोजनं गोरसप्रायं तथा विप्रांश्च भोजयेत् । त्रिरात्रोपोषितं सम्यगाश्वयुज्यान्ततो नरः" ।

अपर वराहपु० "अथापरं महाराज व्रतमारोग्यसाधनम् । कथयामि परं पुण्यं सर्वपापप्रणाशनम् । तथैव माघमासस्य सप्तम्यां समुपोषितः । पूजयेद्भास्करं देव विश्वरूपं सनातनम् । आदित्य ! भास्कर ! रवे ! भानो ! सूर्य ! दिवाकर ! ॥ प्रभाकरेति संपूज्यो देव सर्वेश्वरो विभुः । षष्ठ्यां चैव कृताहार सप्तम्यामुपवासकृत । अष्टम्याञ्चैव भुञ्जीत एष एव विधिः क्रमः । अनेन व्रत

पूर्वं विधिना योऽर्च्चयेद्देवम्। तस्यारोग्यं धनं धान्यमिह जन्मनि जायते। परत्र च सुखं स्थानं यद्गत्वा न निवर्त्तते"।

आरोग्यदशमीव्रत गरुडपु॰ "व्रतमेतन्महाबुद्धे! कार्य्यमारोग्यमिच्छता। सर्व्वकार्य्यार्थमेतद्धि विपश्चिता जीवितं चिरम्। उपवासश्च कर्त्तव्यो नवम्यामिह सुव्रत। दशम्यां तु कृतस्नानो गत्वायतनं हरिम्। देवमिन्दिरया सार्द्धं ध्यात्वा च जगतां पतिम्। शङ्खचक्रगदापद्मशार्ङ्गासिधरमुत्तमम्"। इन्दिरया लक्ष्म्या "फलैर्धूपैश्च पुष्पैश्च पायसेन समर्च्चयेत्"।

आयुर्व्रत गरुडपु॰ "व्रतमन्यत् प्रवक्ष्यामि जननमायुःप्रदमनाकुलम्। सर्व्वसौख्यप्रदं भद्रं तादृग्व्रतमिहोच्यते। चतुर्द्दश्यां शुचिः स्नात्वा दन्तधावनपूर्व्वकम्। पौर्णमास्यामथो कृत्वा देवपूजां समाचरेत्। मण्डलञ्च चतुरस्रन्तु कारयेत् कुसुमान्वितैः। तस्मिन् श्रीधरं श्रियं देवीमर्च्चयेत् सुसमाहितः"।

आयुःसंक्रान्तिव्रत स्कान्दपु॰ "अथान्यां सम्प्रवक्ष्यामि आयुःसंक्रान्तिमुत्तमाम्। संक्रान्तिदिवसे पूज्य पूर्व्ववच्च दिवाकरम्। कांस्यं क्षीरघृतं दद्यात् सहिरण्यं क्रमान्वितः। मन्त्र एवं पृथग्दाने पूजा चैव प्रकीर्त्तिता। सक्षीरघृतभोज्यान्नं पीयूषसदृशप्रद। आयुरारोग्यमैश्वर्य्यं मम देहि द्विजार्च्चितम्। अनेन विधिना सम्यक् सर्व्वं दद्यादतन्द्रितः"।

आशादित्यव्रत स्कान्दपु॰ "मासमाश्वयुजं प्राप्य यदादित्यदिनं भवेत्। तदा व्रतमिदं ग्राह्यं नरैः स्त्रीभिर्विशेषतः। यावत् संवत्सरं तावद्विधानेन शुचिव्रतः। गोमयेन क्षितौ कुर्य्यात् मण्डलं वर्त्तुलं पुनः। रक्तपुष्पैरक्षताद्यैरर्घ्यं तत्र प्रदापयेत्। यथाशा विमलाः सर्व्वाः सूर्य्य! भास्कर भानुभिः। तथाशां सफलां मम कुरु नित्यं मयार्च्चितः। एवं यः कुरुते सम्यग्व्रतमेतदनुत्तमम्। आशादित्येति विख्यातं तस्य पुण्यफलं महत्"। इत्यादि

आश्रमव्रत विष्णुधर्म्मोत्तरोक्तम्। "इदमन्यत् प्रवक्ष्यामि चतुर्मूर्त्तिमतं तदा। चैत्र्यामनशनो तु चोपवासो जितेन्द्रियः। चतुर्थ्यां वासुदेवस्य कृत्वा सपूजनं शुभम्। काञ्चन दक्षिणा दद्यात् द्विजाय ब्रह्मचारिणे। तथा सङ्कर्षणं देवं पूजयित्वा जगद्गुरुम्"।

आषाढस्नानि महाभारते "आषाढमेकभक्तेन स्थित्वा मासमतन्द्रितः। बहुधान्यो बहुधनो बहुपुत्रश्च जायते। आषाढमेकभक्तेन पञ्चविंशत्यह्नस्तदा"।

इन्द्रपौर्णमासीव्रत भविष्योत्तरोक्तम्। "इन्द्रं संपूज्य दम्पत्यान्युपवासी विभूषणैः। पौर्णमास्यामवाप्नोति मोक्षं व्रतादिह"।

ईशानव्रतं कालिकापु॰ "अथो पौषस्य चतुर्दश्यां गुरौ पूजयेद्विधानेन शिवं सार्व्वं निबोध मे। प्र पश्चिमे भागे वामे लिङ्गस्य वै हरिम्। खखोल्क चिन्ते रौद्रमीश्वरं प्राग्दिशि स्थितम्"। खखोल्क

ईश्वरव्रतं भविष्यपु॰ "ईश्वरस्य चतुर्दश्यां सर्व्वैश्वर्यव तः। बहुपुत्रो बहुधनस्तथा स्यान्नात्र संशयः। मू न्त्रसंज्ञाभिरङ्गमन्त्राश्च कीर्त्तिताः। पूर्व्ववत्सम्प्र कर्त्तव्यश्च तिथीश्वरः। गन्धपुष्पोपहारैश्च यथाशक्ति धीयते। पुनाऽष्टगाद्येन मासेन कृतापि तु फलप्र क्षाज्यधारासमिद्भिश्च दधिक्षीराम्बुपायसैः। पूर्व्वो क्तो होमः कृतः शान्तेन चेतसा"। एतदुक्तं देव प्रतिपद्व्रतवद्द्रष्टव्यम्"।

उत्कलसप्तमीव्रतं भविष्यपु॰ "उत्कलमध्ये तं पीत्वा कि या तु सप्तमी। सा ज्ञेया सुखदा वीर! सर्व्वोद प्रमो"।

उभयद्वादशीव्रत भविष्योत्तरोक्तम्। "श्रेष्ठं व्रतानां म सुभयद्वादशीव्रतम्। तन्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि समाहि मनाः शृणु। ततोऽपराह्णे सन्तर्प्य कृतपञ्चाग्नि शुचिः। पाप्मानो वेदविदुषः पुराणज्ञात् जितेन्द्रिया सम्पूज्य देवदेवेशमन्तधावनपूर्व्वकम्। कुर्य्याच्च नियम गुरुदेवाग्निसन्निधौ। एकादश्यां निराहारः स्थि च्चमपरेऽहनि। भोक्ष्यामि पुण्डरीकाक्ष! शरणं मे वाच्युत!। इत्युक्त्वाथ गुरुं नत्वा पूजयित्वा जनार्दन भूमौ स्वपेज्जितक्रोधः सत्यादिविषयो जनः। अ विधिना मासि तस्मिन् स्वप्यासुषीष्वयेत्। द्वादशीं पु स्यात्र, ध्यायन् सङ्कर्षणं विभुम्। पञ्चरत्नं ततः क ब्राह्मणाय निवेदयेत्"। इदञ्च व्रतं मार्गशीर्षादिकार्त्ति कान्तद्वादशमासासाध्यं तच्च उभयपक्षयोः कार्य्यम्।

उभयनवमीव्रतं भविष्यपु॰ "योऽब्दमेकं प्रकुर्वीत नव नक्तमादरात्। इह भोगानवाप्नोति परत्र च नि ह्यतेन। पौषे मासि च सम्प्राप्ते यः कुर्य्यान्नक्तभोजनम् जितेन्द्रियः सत्यवादी कामक्रोधविवर्जितः। पक्षयो र्नवमीं दद्यादुपवासेन पालयेत्"। इदं व्रतं संवत्सरसाध्यम्।

उभयसप्तमीव्रतं भविष्यपु॰ "पौषे मासि च सप्तम्यां कुर्य्यान्नक्तभोजनम्। जितेन्द्रियः सत्यवादी स्नातो गं न्धगौरवैः। पक्षयोः सप्तमीं दद्यादुपवासेन वा नुदेत्

मिषस्त्वत्पर्य्येवाणु यान्विकुलेयस्तु सुव्रत !"। तदवधिवर्षव्याप्यम्। मतान्तरं विष्णुधर्म्मोत्तरोक्तम्। "अनेनैव विधानेन प्रतिमासन्तु यो नरः। सप्तमीद्वितयं कुर्य्याद्यावत् संवत्सरं रवेः। सोऽश्वमेधमवाप्नोति सूर्य्यलोकं च गच्छति। कुर्व्वतश्चरते राजन्! सर्व्वान् कामानवाप्नुते"।

उमामाहेश्वरतृतीयाव्रतं भविष्योत्तरोक्तम्। "लोके हितार्थं पार्व्वत्या उमामाहेश्वरव्रतम्। समाख्यातं पुरा पार्थ! नाद्यापि प्रथितं भुवि। मार्गशीर्षे सिते पक्षे तृतीयायां समाहिता। कृतोपवासा राजेन्द्र! सर्व्वभोगविवर्जिता। संवेष्ट्य श्वेतवस्त्रेण शिवं रक्तेन चाम्बिकाम्। पश्चाद्रूपं दृष्ट्वा नारी भक्तिभावेन भाविता। भोजयेच्छिवभक्तांश्च ब्राह्मणान् वेदपारगान्। भक्तेभ्यो दक्षिणां दद्याद्भक्त्या शाठ्यविवर्जिताम्"। कृतोपवासा चतुर्थ्यां कृतोपवासा "हैमीसुमा रजतपिङ्गलमयं महेशम् रोप्ये सुवृषभे समुपस्थितौ तौ। संपूज्य रक्तसितवस्त्रयुगोपगूढौ नारी भवत्यविधवा सुतसौख्ययुक्ता। पौर्णमास्याममावास्यां चतुर्दश्यष्टमीषु च। नक्तमब्दन्तु कुर्व्वीत हविष्यं ब्रह्मचारिणी। उमामहेशप्रतिमां हैम्नां कृत्वा सुशोभनाम्। राजतीं वापि कार्त्तिके स्नापयित्वा घृतादिभिः। गन्धपुष्पैरलङ्कृत्य वस्त्रयुग्मैश्च शोभनैः। भक्ष्यभोज्यैरशेषैश्च वितानध्वजचामरैः। भोजयेच्छिवभक्तांश्च दीनानाथान् प्रतर्पयेत्"। मतान्तरं शिवधर्म्मोत्तरोक्तम्। "अष्टम्याञ्च चतुर्दश्यां नियतब्रह्मचारिणी। वर्षमेकं न भुञ्जीत मद्दीभोगजिगीषया। वर्षान्ते प्रतिमां कृत्वा पूर्व्ववद्विधिमाचरेत्। स्नानाद्यैस्तद्व्रतं प्राप्य पूर्व्वोक्तांस्तु गुणान् लभेत्"। अत्राप्युमामहेश्वर प्रतिमा कर्त्तव्या। पूर्व्ववदिति पूर्व्वव्रतोक्तवदित्यर्थः। देवीपु० मतान्तरं "यदीच्छसि उमभर्त्तारमिह जन्मन्यथापरे। कन्या कुर्य्यात् प्रयत्नेन! विष्णुना कथितं व्रतम्। सर्व्वपापहरं पुण्यं सर्व्वकामफलप्रदम्। उमामहेश्वरं नाम कर्त्तव्यं विधिना यथा। प्रोष्ठाश्विने तथा मासि स्कन्दे भाद्रे १२५य वा सुते। मैत्रे १७शाके १८५य वा कार्य्यमष्टम्यामथ शङ्करे"६। मतान्तरं भविष्योत्तरोक्तम्। "उमामाहेश्वरं नाम या च स्त्री कुरुते व्रतम्" इत्युपक्रमे "उमामाहेश्वरी कार्य्या प्रतिमा काञ्चनोद्भवा। निकषस्थ तदर्द्धस्य कर्षस्यापि निनश्च च। कृपणायां न कर्त्तव्यं सर्व्वथा फलकाम्यया। स्थापयेत् श्वेतवस्त्राद्ये राजते कुम्भे शुभे। श्यामाजिने पुटिकोर्द्धे संस्थाप्याभ्यर्च्य यत्नतः। सोपवासा च कुर्व्वीत चतुर्दश्यां समाहिता। एवं षाड्गुणं होमं गौर्य्याः होमञ्च यत्नतः। प्राप्ते प्रभातसमये स्नात्वा संपूज्य पूर्व्ववत्। आहूय वेदविद्वांसं ब्राह्मणं पूज्य भक्तितः। अर्पयेत् प्रतिमां शम्भोः कर्म्मदोषापशान्तये। वाक्येन ब्राह्मणं तोष्य ततः पारणमाचरेत्"।

उल्कानवमीव्रतं भविष्योत्तरोक्तम्। "उल्काख्या नवमी राजन्! कथयामि निबोध ताम्। या काश्यपेन कथिता तारकस्यारिनाशिनी। अश्वयुक्शुक्लपक्षे या नवमी लोकविश्रुता। नद्यां स्नात्वा समभ्यर्च्य पितृदेवान् यथाविधि। पश्चात् संपूजयेद्देवीं चामुण्डां भैरवप्रियाम्। पुष्पैर्धूपैः सनैवेद्यैः मांसमत्स्यसुरासवैः। पूजयित्वा स्वयं कुर्य्यान्मन्त्रेणानेन मानवः"। वीरपु० "व्रतेन येन देवेन्द्र! प्रसीदत्याशु पार्व्वती। तच्चोल्कानवमीव्रतं शृणु! सर्व्वफलप्रदम्"। तस्यां नवम्यां सर्व्वाणी महिषादीन् महासुरान्। जघान समरे शम्भु तेन सा नवमी प्रिया। अश्वयुक्शुक्लस्य नवम्यां प्रयतात्मवान्। स्नात्वाभ्यर्च्य पितॄन् देवान् मनुष्यांश्च यथाक्रमम्। जपेत् पश्चान्महादेवीं महिषासुरघातिनीम्। पुष्पैर्धूपैः सनैवेद्यैः पयोदधिफलादिभिः। भक्त्या संपूजयित्वैव देवीं सम्प्रार्थयेत्ततः"।

ऋतुव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरोक्तम्। "अथातः संप्रवक्ष्यामि षण्मूर्त्तेरर्च्चनं परम्। वसन्ते पूजयेन्नित्यं द्वौ मासौ मुनिपुङ्गव!। फलैः पुष्पैः कषायैस्तु ग्रीष्मे चैव पूजयेत्। मधुरेण महाराज! प्रावृट्काले ऋतुं यजेत्। अनेन पूजयेन्नित्यं शरदं लवणेन च। कटुकेन च हेमन्तं तिक्तेन शिशिरं तथा। महाशनस्तथा तिष्ठेत् षड्कं वर्जयेद्रसम्। ब्राह्मणान् भोजयेच्चापि प्रभूतवसनादिभिः। संवत्सरमिदं कृत्वा व्रतं परमपावनम्। अश्वमेधमवाप्नोति राजसूयञ्च विन्दति। चैत्रे समारभ्य सिते तु षष्ठीं संपूजयेद्यस्तु तु षट्कमेवम्। कृतोपवासः स नरो यथोक्तं लभेत् फलं शाश्वतमेव धीमान्"।

ऋषिपञ्चमीव्रतं ब्रह्माण्डपु० "शृणु राजन्! प्रवक्ष्यामि व्रतानामुत्तमं व्रतम्। ऋषिपञ्चमीति विख्यातं सर्व्वपापहरं परम्। नभस्ये शुक्लपक्षे तु यदा भवति पञ्चमी। नद्यादिषु तदा स्नानं कृत्वा नियममेव च। विधाय नित्यकर्म्मादि गत्वा दारवतीं ततः। स्नापयेद्विधिवद्भक्त्या पञ्चामृतरसैः शुभैः"। दारवतीं अग्निहोत्रशालां धूमनिर्गमद्वारैर्युक्तामित्यर्थः। अपामार्गं पुष्पितं

एकभक्तव्रतं विष्णुधर्मोक्तम्। "चैत्रं विष्णुपरो मासमेकभक्तेन यः क्षिपेत्। सुवर्णमणिमुक्ताढ्यं गार्हस्थ्यं समवाप्नुयात्। अहिंस्रः सर्वभूतेषु वासुदेवपरायण। नमोऽस्तु वासुदेवायेत्यष्टाष्टशतं जपेत्। अतिरात्रस्य यज्ञस्य ततः फलमवाप्नुयात्। यस्तु संवत्सरं पूर्णमेकभक्तो भवेन्नरः। अहिंस्रः सर्वभूतेषु वासुदेवपरायणः। नमोऽस्तु वासुदेवायेत्यष्टाष्टशतं जपेत्। पौण्डरीकस्य यज्ञस्य ततः फलमवाप्नुयात्। दश वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते। तत्क्षयादिह चागम्य माहात्म्यं प्रतिपद्यते"।

ऐश्वर्यतृतीयाव्रतं विष्णुधर्मोक्तम्। "तृतीयायां तथाभ्यर्च्य ब्रह्मविष्णुमहेश्वरान्। पृथक् पृथक् नाममन्त्रैर्नैवेद्यादि निवेदयेत्। त्रीन् लोकांश्च तदा नाम सम्यक् सम्पूजयेन्नर। ऐश्वर्यं महदाप्नोति गतिमग्र्याञ्च विन्दति"।

कदलीव्रतं भविष्योत्तरोक्तम्। "शुक्ले पक्षे चतुर्दश्यां मासि भाद्रपदे नृप!। देवमर्घ्यं वरस्त्रीभिः फलैर्नानाविधैस्तथा। विरूढैः सप्तधान्यैश्च दीपालक्तकचन्दनैः। दधिदूर्वाक्षतैर्वस्त्रैर्नैवेद्यैश्च तथाचितैः। जातीफलैः पूगफलैर्नवप्लवकदलीफलैः। नभिन्नहनि दातव्यं स्त्रीभी रथ्याभिरक्षतम्। मन्त्रेणानेन चैवार्घ्यं तच्छृणुष्व नराधिप!। चिरस्था कदली नित्यं कदली कामदायिनी। शरीरारोग्यलावण्यं देहि देवि! नमोऽस्तु ते"।

चन्दनचतुर्थीव्रतं देवीपु० "आषाढमासे तु सम्प्राप्ते चतुर्थी चन्दनप्रिया। योषितां तु सुरश्रेष्ठ! ततो राज्यं भविष्यति। सर्वोपहारसम्पन्नं सर्वोपस्करमाहरेत्। चन्दनस्य फलं शाकं लवणं गुडशर्करा। अपूपं कुसुम्भरी क्षीरं धान्यानि विविधानि च। दातव्यानि रघुश्रेष्ठ! अन्यकामात्तु भक्तितः"।

कपिलाषष्ठीव्रतं स्कन्दपु० "प्रौष्ठपदेऽसिते पक्षे षष्ठी भौमेन संयुता। व्यतीपातेन रोहिण्या वा षष्ठी कपिला स्मृता"। प्रौष्ठपदो, भाद्रपदश्च चात्र दर्शान्तोपादानं, रोहिणीयोगस्य तत्रैव सम्भवात्"।

"द्वितीया (षष्ठी) तु महापुण्या दुर्लभा व्रतिनः क्वचित्। षष्ठी संवत्सरस्यान्ते या पुण्येन संयुता। चैत्रवैशाखयोर्मध्ये सिते पक्षे शुभोदया। वैशाखेऽपि च राजेन्द्र! दारुणायां धरा स्मृता। यदि षष्ठी चण्डांशुसहिता कार्यं मतं बुधैः। यथा चैव गृहं दृष्टं यत्किञ्चित् प्रतिपादितम्। तत्र सर्वस्य पुण्यस्य संख्यां वक्तुं न शक्यते। यस्मिन् काले भवेदेतैर्गुणैः षष्ठी युता तदा। पञ्चम्यामेकभक्तन्तु कुर्य्यात्तत्र विचक्षणः। षष्ठ्यां प्रातः समुत्थाय स्नात्वादौ दन्तधावनम्" इत्यादि।

करणव्रतं ब्रह्माण्डपु० "शृणु राजन्! प्रवक्ष्यामि करणव्रतमुत्तमम्। ववाख्यं वालवञ्चैव कौलवं तैतिलं गरम्। वणिजं विष्टिरित्याहुः करणानि पुराविदः। माघमासे तु सम्प्राप्ते शुक्लपक्षे यदा भवेत्। ववाभिधानकरणमुपवासस्तदा भवेत्। एवं सप्त विधेयानि ववाद्यान्यत्र सप्तमे। नवे तु करणे प्राप्ते पूर्वं पूर्वं समाचरेत्। ब्राह्मणान् भोजयेत्तत्र सप्तसङ्ख्यान् सदक्षिणम्। अथैवं बालवादीनि विष्ट्यन्तानि यथाक्रमम्। उषित्वा सप्त सप्तैव पूर्वोक्तविधिना नृप!। समापयेद्व्रतं भूरिगोभूहेमादिदानतः। एवंकृते व्रते राजन्! राजसूयाश्वमेधयोः। समस्तं फलमाप्नोति सुखं कीर्त्तिं महाश्रियम्"।

कमलसप्तमीव्रतं पद्मपु० "अतःपरं प्रवक्ष्यामि व्रतं कमलसप्तमीम्। यस्य संकीर्त्तनादेव तुष्यतीह दिवाकरः। वसन्तामलसप्तम्यां स्नातः सन् गौरसर्षपैः। तिलपात्रे तु सौवर्णं निधाय कमले रविम्। वस्त्रोपवीताभरणगन्धपुष्पैरथार्च्चयेत्"।

कल्किद्वादशीव्रतं धरणिव्रतोक्तम् "तद्वद्भाद्रपदे मासि शुक्लपक्षे तु द्वादशीम्। सङ्कल्प्य विधिना देवमर्च्चयेत् परमेश्वरम्। नमोऽस्तु कल्किने पादौ हृषीकेशाय वै कटिम्। म्लेच्छप्रध्वंसनायोरू जगन्मूर्त्तिं तथोदरम्। नीलकण्ठायेति कण्ठन्तु खड्गपाणीति वै भुजौ। स्वनाम्ना मन्त्रपूतं तु विश्वमूर्त्ते तथा शिरः। एवमभ्यर्च्य मेधावी प्रागुक्तस्थापितो घटम्। हिरण्यञ्च कल्किनं देवं सौवर्णं तत्र धारयेत्"।

धर्मव्रतं पद्मपु० "मन्त्रं पयोव्रते लिखित्वा वाञ्छितं कल्पपादपम्। षडाढकं यथामात्रा तण्डुलं स्वर्णसंस्थितम्"। सूर्पं द्रोणद्वयम् "दत्त्वा ब्रह्मपदं याति कल्पकल्पान्तरं ध्रुवम्"।

कल्याणसप्तमीव्रतं पद्मपु० "सौरधर्मं प्रवक्ष्यामि पार्थ! कल्याणसप्तमीम्। तस्या विधानं वक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः। यदा तु शुक्लसप्तम्यामादित्यस्य दिनं भवेत्। सा तु कल्याणिनी नाम विजया च निगद्यते। प्रातर्गव्येन पयसा स्नानमस्याः समाचरेत्। शुक्लाम्बरधरः पद्ममक्षतैः परिकल्पयेत्। प्राङ्मुखोऽष्टदलं मध्ये तद्वत्कर्ण

सकर्णिकम् । सर्वेष्वपि दलेष्वीशं विन्यसेत् पूर्वतः क्रमात्" इत्यादि ।

काञ्चनपुरीव्रतं गरुड़पु० "काञ्चनाख्या पुरी नाम व्रतं मैत्रोक्यपावनम् । शुक्लतोया कृष्णा च एकादश्यथ पूर्णिमा । संक्रान्तिर्वा महाभागे कुहूर्वा चाष्टमी तिथिः । पर्वस्वेतेषु दातव्या काञ्चनाख्या पुरी शुभा" ।

कामव्रतं भविष्यपु० "पुष्पादितस्त्रयोदश्यां कृत्वा नक्तं मधौ मधौ । अशोककाञ्चनं दद्यादिक्षुयुक्तं दयाह्वयम् । विप्राय वस्त्रसंयुक्तं प्रद्युम्नः प्रीयतामिति । कल्पं विष्णुपुरे स्थित्वा विशोकः स्यात् पुमान् नृप ! । एतत् कामव्रतं नाम सदा शोकविनाशनम्" ।

कामदासप्तमीव्रतं भविष्योत्तरोक्तम् । "फाल्गुनामलपक्षस्य सप्तम्यां च धनाधिप ! । उपोषितो नरो नारी समभ्यर्च्य तमोपहम् । सूर्य्यनाम जपन् भक्त्या भावयुक्तो जितेन्द्रियः । तिष्ठन् व्रजंश्च स्वपंश्च सूर्य्यमेवानुकीर्त्तयेत् । ततोऽन्यदिवसे प्राप्ते अष्टम्यां नियतो रविम् । स्नात्वा सम्यक् समभ्यर्च्य दद्याद्विप्राय दक्षिणाम्" ।

कामदेवव्रतं विष्णुधर्मोक्तम् । "शुक्लपक्षे महाराज ! त्रयोदश्यामुपोषितः । पूजयेत् कामदेवन्तु वैशाखात् प्रभृति प्रभो ! । गन्धमाल्यनमस्कारदीपधूपान्नसम्पदा । दद्यात् व्रतान्ते विप्राय गन्धवस्त्रयुगं तथा" । "कृत्वा व्रतं वत्सरमेतदिष्टमासाद्य नाकं सुचिरं मनुष्यः । मानुष्यमासाद्य भवत्यरोगः सुखान्वितो रूपसमन्वितश्च" ।

कामधेनुव्रतं वह्निपु० "कार्त्तिके खलु मासो मे सर्वदेवमयो महान् । कृष्णपक्षे विशेषेण तत्र पञ्च दिनानि वै । पुण्यानि तेषु यद्दत्तमक्षय सर्वकामिकम्" इत्युपक्रमे अमावस्यादिषु तत्र विशेषोक्ता "नन्दा सुनन्दा सुरभी सुशीला सुमनास्तथा । निर्गता मथ्यमानाब्धौ जपः स्नान शुभप्रदम्" । कामधेनोराविर्भावभावितस्वदेहात् जप पयस्त्विन्यर्थः "तत्र स्नात्वा समभ्यर्च्य धेनुं पूज्य प्रयत्नत । गोदानफलमाप्नोति नरो विगतकल्मषः । एकादश्यामुपोष्याथ नरो दिनचतुष्टयम् । घृतेन स्नापयेद्विष्णुं गव्येन पयसापि वा । नक्ताशी गोरसैर्द्रव्यैः पूजयेन्मधुसूदनम् । गन्धपुष्पैः सुनैवेद्यैरलङ्कारकुण्डलैः । तथाप्तमन्त्रैश्च कामधेनुं दद्यात् स्वर्णादियत्र च केशवन्तु । विप्राय वै सर्वगुणाय तत्र कृत्वा व्रतं लक्ष्मणतो हरेस्तु" ।

काम्यव्रतं पद्म० "कामं पुण्यत्रयोदश्यां शुक्लपक्षे कायते ध्रुवम् । इष्टां रूपवतीं भार्य्यां लभेत् कामांश्च पुष्कलान् । मूलमन्त्रा स्वसंज्ञाभिरङ्गमन्त्राश्च कीर्त्तिता" ।

कामषष्ठीव्रतं वराहपु० "कामव्रतं महाराज ! शृणु मे गदतोऽधुना । येन कामाः समृध्यन्ते मनसा चिन्तिता अपि । षष्ठ्यां फलाशनो यस्तु वर्षमेकं व्रतं चरेत् । माघमासे सिते पक्षे पञ्चम्यां नक्तभोजनः । षष्ठ्यान्तु प्राशयेद्धीमान् ! फलमेकन्तु पार्थिव ! । ततो भुञ्जीत यत्नेन वाग्यतः शुद्धमोदनम् । ब्राह्मणैः सह राजेन्द्र ! अथ वा केवलं फलम् । तमेकं दिवसं स्थित्वा सप्तम्यां पारणं नृप ! । अग्निकार्य्यञ्च कुर्वीत गुहरूपेण केशवम् । पूजयित्वा विधानेन वर्षमेकं व्रतं चरेत्" ।

कामावाप्तिव्रतं विष्णुधर्मोत्तरोक्तम् । "कृष्णपक्षे चतुर्दश्यां महाकालमथार्च्चयेत् । तस्मात् काममवाप्नोति यथेष्टं नात्र संशयः" ।

कार्त्तिकमासव्रतं नारदोक्तम् । "माहात्म्यमभिधास्यामि मासस्यास्य वरानने ! । येन ते जायते भक्तिर्भक्त्या येनार्च्यते हरिः । कार्त्तिके कृच्छ्रसेवी यः प्राजापत्यरतोऽपि वा । षड्द्वादशाहं पक्षं वा मासं वा वरवर्णिनि ! । क्षपयित्वा नरो याति तद्विष्णोः परमं पदम् । एकभक्तोऽथ वा नक्ते तथा शम्भु ! अयाचिते । कृते नरैर्दाशाग्निर्भवेद्वै दीपमालया । तस्मिन् हरिदिनं पुण्यं तथा वै भीष्मपञ्चकम् । प्रबोधनीं नरः कृत्वा जागरेण समन्विताम् । न मातुर्जठरे याति अपि पापान्वितो नरः" ।

कार्त्तिकेयषष्ठीव्रतं भविष्योत्तरम् "मार्गशीर्षे सिते पक्षे षष्ठी भरतसत्तम ! । पुण्या पापहरा धन्या शिवगीता गुहप्रिया । निहत्य तारकं षष्ठ्यां गुहस्तारकराजवत् । रराज तेन दयिता कार्त्तिकेयस्य सा तिथिः । स्नानदानादिकं कर्म तस्यामक्षयमुच्यते । येऽस्यां पश्यन्ति गाङ्गेयं दक्षिणायां समाश्रितम् । ब्रह्महत्यादिपापैस्ते मुच्यन्ते नात्र संशयः । तस्मादस्यां सोपवासः कुमारं पर्णसम्पुटम् । राजतञ्च महाराज रूप्यमयस्याथ दारुजम् । कारयित्वाथ धारेण कामानर्थविवर्जितः । अपराह्णे तत स्नात्वा सम्यगाचम्य बुद्धिमान् । पद्मासनस्थं गाङ्गेयं ध्यायच्छिष्टैश्च प्रतिमा" ।

कालरात्रिव्रतं कालिकापु० "साधु भक्तोऽसि धर्मज्ञ ! कालरात्रिव्रतं मम । शृणु ! यस्मात्फलोऽद्य कर्त्तव्यं विधिवद्यथा । नावि चाश्वयुजेऽष्टम्यां शुक्लपक्षे जितेन्द्रियः । सन्ध्याक् स्नानविमात्मा नियमस्था

भवेत् सुधीः । कालीव्रतमिदं ख्यातं कर्त्तव्यं चतुर्भुजो- द्भवे” । कालरात्रि काली ।

कालाष्टमीव्रतं वामनपु० “नभस्ये मासि च तथा या स्यात् कृष्णाष्टमी शुभा । युक्ता मृगशिरसैव सा तु कालाष्टमी स्मृता । तस्यां सर्व्वेषु लिङ्गेषु तिथौ स्वपिति शङ्कर । वसन्तसन्निधाने तु तत्र पूजाऽक्षया स्मृता” । इदं व्रतं भाद्रादिवर्षसाध्यम् ।

कीर्त्तिव्रतं पद्मपु० “अश्वत्थं भास्करं गङ्गां प्रणम्यैकत्र वाग्यतः । एकभक्तं नरः कुर्य्याद्दशम्यां वै विमत्सरः । व्रतान्ते विप्रमिथुनं पूज्य धेनुत्रयान्वितम् । वृक्षं हिरण्मयं दद्यात् सोऽश्वमेधफलं लभेत् । दिवि देवविमानस्थो गीयतेऽप्सरसाङ्गणैः । एतत्कीर्त्तिव्रतं नाम भूमिकीर्त्तिप्रदायकम्” ।

कुक्कुटीव्रतं भविष्योक्तं २०६१ पृ० ति०त० द्रष्टव्यम् ।

कुबेरतृतीयाव्रतं भविष्यपु० “तृतीयायान्तु वित्तेशं वित्ताढ्यो जायते ध्रुवम्” । पूजयित्वेति शेषः “क्रयादिव्यवहारे च लाभो दिव्यगुणो भवेत्” ।

कुमारषष्ठीव्रतं कालोत्तरोक्तम् । “चैत्रशुक्लात् समारभ्य कृतार्थमधुनोच्यते । उपोष्य विधिना षष्ठीं विशेषात् षण्मुखं यजेत्” ।

कुम्भीव्रतं स्कन्दपु० “एकादश्यां कार्त्तिकस्य शुक्लपक्षे व कारयेत् । कुम्भादिनरकेभ्यस्तु उद्धरेत् स्वमशेषतः । प्रयत्नात् कार्त्तिके मासि विष्णोरग्रे तु जागरम् । सुधाकलैश्चादर्शीं रात्रौ विशेषादर्चयन्ति च । चतुरस्रं चत्वरं गोमयेनोपलिप्य च । चतुर्भिः शालिगोधूमवर्ण्णकैरुपशोभितम् । स्नात्वा नारायणं पूज्य स्थण्डिले प्रतिमाय च । कृत्वा दिशां बलिं दत्त्वा विधानमवधारयेत् । दीपमालान्वितं गन्धपुष्पाद्यैः पूजयेत्ततः । कुम्भीं देवमयीं ध्यात्वा मुच्यते सर्व्वकिल्विषैः” ।

कूर्म्मद्वादशीव्रतं वराहोक्तम् “पौषमासस्य या पुण्या द्वादशी शुक्लपक्षतः । तस्यां प्रागिव सङ्कल्पं कुर्य्यात् स्नानादिकाः क्रियाः । निर्व्वर्त्याराधयेद्देवमेकादश्यां जनार्द्दनम् । पृथङ्मन्त्रैर्हि अर्च्चेत । देवदेवं जनार्द्दनम् । कूर्म्माय पादौ प्रथमन्तु पूज्य नारायणायेति कटिं हरेस्तु । सङ्कर्षणायेत्युदरं हरेस्तु वक्षो विशोकाय भवाय कण्ठम् । सुबाहवे चैव भुजौ शिरश्च नमो विशालाय रथाङ्गशङ्खौ । स्वनामपमन्त्रैश्च सुधूपगन्धैर्माल्यैर्निवेद्यैर्विविधैर्यजेत । अभ्यर्च्य देवं कलशं तदग्रे संस्थाप्य माल्याम्बरदामकण्ठम् । तं रत्नगर्भन्तु पुरेव कृत्वा स्वशक्तितो हेममयञ्च देवम् । समन्दरं कूर्म्मरूपेण कृत्वा संस्थापयेत्ताम्रपात्रे घृतञ्च । पूर्णे घटे पश्च सन्निवेश्याथो ब्राह्मणायैव सर्व्वं तु दद्यात्” । घृतस्य पूर्णे ताम्रपात्रे समन्दरं कूर्म्मरूपं निधाय घटोपरि निवेश्य प्रभाते दद्यादित्यर्थः” ।

कृच्छ्रव्रतानि विष्णुरहस्ये “सुपुण्ये कार्त्तिके मासि देवर्षिपितृसेविते । क्रियमाणे व्रत कृच्छ्रे स्वल्पेऽपि स्यान्महाफलम् । तत्र संवत्सरः पुण्यस्तस्मादपीह पूजितः । वर्षीयाः कार्त्तिकः पुण्यः कार्त्तिकाद्बोधपञ्चकम् । नैवेद्यं पुष्पधूपञ्च अर्च्चनं सविलेपनम् । दत्त्वैककार्त्तिके विष्णोः फलं सांवत्सरं लभेत् । अतः कार्त्तिकमासाद्य सदैव शुभकाङ्क्षिभिः । हरिमुद्दिश्य कर्त्तव्यं स्वशक्त्या सुकरं व्रतम् । कार्त्तिकस्यासिते पक्षे प्राप्य-भक्तस्तु दर्शीम् । समुपोष्य नरो भक्त्या पूजयेद्गरुडध्वजम् । उपवासस्तु कर्त्तव्यो वारिमध्ये स्थितेन च । जलकृच्छ्रमिदं कृत्वा विष्णुलोकं व्रजेन्नरः । दशम्यां पञ्चगव्याशी एकादश्यामुपोषितः । पञ्चगव्याच्युतं देवं नियतश्च व्रतञ्चरेत् । कार्त्तिकस्यासिते कृत्वा नरो देवव्रतञ्चरेत् । दामोदरं समभ्यर्च्य देवो वैमानिको भवेत् । अपः क्षीरं दधि घृत सप्तम्यादिचतुर्दिनम् । कार्त्तिकस्यासिते पीत्वा एकादश्यामुपोषित । कृच्छ्रं पैतामहं नाम कुर्व्वन् संपूजयेद्धरिम् । प्राप्नोति परमं विष्णोः स्थानं त्रैलोक्यपूजितम् । त्रिरात्रं पयसः पानमुपवासपरश्च च । अच्चाद्यौ कार्त्तिके शुक्ले कृच्छ्रो माहेन्द्र उच्यते” इत्यादि ।

कृच्छ्रचतुर्थीव्रतं स्कन्दपु० “मार्गशीर्षे शुभे मासि सिते पक्षे तु सुपुण्यकम् । चतुर्थ्यां नियमं कृत्वा विघ्नेशं पूज्य भक्तितः । पुष्पैर्गन्धैश्च नैवेद्यैः सदकैश्च सुसंस्कृतैः । पललैस्तिलपिष्टैश्च तथा मोदकैः प्रभुम् । पूजयित्वा विधानेन प्रार्थयेत्तत्र मानवः” ।

कृत्तिकाव्रत भविष्योत्तरोक्तम् । “कार्त्तिक्यां पौर्णमास्यान्तु रक्षोयाद कृत्तिकाव्रतम् । षड् मासास्तु व्रतं यावदिष्टं संस्मृत्य चेतसि । पारम्ये पारण्ये चापि पूर्वक्ते द्विजोत्तमे । उद्यापनं प्रयत्नेन यथा विभवसारतः । कृत्तिकासु स्वयं लोकः कृत्तिकासु करिष्यति । यदा स्यात् चान्द्रवारेण वा महाकार्त्तिकी स्मृता । ईदृशी कृच्छ्रभिर्यैर्देवभुवनेन लभ्यते । यथापि न कृता नैवा ए-

टीष्ठेच्छेय चात्मनः । अन्यापि कार्त्तिकी पार्थ ! सप्तपौत्र्या विधानतः । तस्या विधानं राजेन्द्र ! शृणुष्वैकाग्रमानसः । कार्त्तिके शुक्लपक्षस्य पौर्णमास्यां दिनोदये । भक्त्या नियमं कुर्य्याद् दन्तधावनपूर्व्वकम् । उपवासेन वा भक्त्या ततः स्नात्वा जलाशये" इत्यादि ।

कृष्णचतुर्द्दशीव्रतं भविष्यपु० "बालवृद्धातुराणाञ्च भोगिनां स्त्रीषु चाखिले । विधानन्तु वक्ष्यामि मुच्यते ते यथा सुत ! । भूतायां फाल्गुने कुर्य्यात् कृष्णपक्षेऽतिभक्तितः । दरिद्राणामनाथानामशक्तानां विशेषतः । सर्व्वकामप्रदं कृष्णचतुर्द्दश्यां शिवव्रतम् । रात्रौ विशेषपूजा तु महास्नपनसंयुता । महादीपद्वयं देयं शतमष्टोत्तरं पुनः । सहस्रं गुग्गुलं धूपं शिवं प्रपूज्य यजेत् । अपूपकाद्यान्यनेकानि भक्ष्याणि विविधानि च । यथा समर्पयेत् भक्त्या वित्तशाठ्यं विना सुत ! । रात्रौ जागरणं कार्य्यं शिवध्याने शिवं जपेत्" । शिवधर्म्मोक्तम् "नारी चोपवसेद्यस्तु कृष्णामेकाच्चतुर्द्दशीम् । वर्षान्ते प्रतिमां कृत्वा स्फाटिकमयीं शुभाम् । गौरानुलेपनैर्माल्यैः पीतवस्त्रैस्तु पूजयेत् । पूर्व्वोक्तमखिलं कृत्वा शिवाय विनिवेदयेत्" ।

कृष्णद्वादशीव्रतं वराहपु० "एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च । उपवासेन दानेन न निर्द्वादशिको भवेत् । मार्गशीर्षे मासस्य व्रतं सर्व्वं त्वया बुध ! । कृष्णेयान्या-दिमासेन कुर्य्यात् संवत्सरं व्रती । नामानि देवदेवस्य केशवस्य पृथक् पृथक् । कृष्णोऽनन्तोऽच्युतश्चक्री वैकुण्ठोऽथ जनार्द्दनः । उपेन्द्रो यज्ञपुरुषो वासुदेवस्तथा हरिः । योगेशः पुण्डरीकाक्षो मासनामान्यनुक्रमात्" । विष्णुधर्म्मोत्तरोक्तम् "माघ्यान्तु समतीतायां द्वादशी या भवेन्नृप ! । ततः प्रभृति कर्त्तव्यं व्रतमेतद्यथोदितम् । द्वादश्यां च कृष्णाख्यं नाम कृष्णस्य कीर्त्तयेत् । तेनैव नाम्ना कर्त्तव्यो उपवासो तदैव च । तिलैर्निवेदनं कार्य्यं होमः कार्य्यस्तथा तिलैः । चैत्र्यान्तु समतीतायां कृष्णा या द्वादशी भवेत् । तस्यां व्रतावसाने तु तिलान् दद्याद् द्विजातिषु । सम्यक् च स्नापयेत् ! ... तदैव च । संवत्सरमिदं कृत्वा व्रतं मनुजपुङ्गव ! । तिलं सुवर्णं न चाप्नोति स्वर्गलोकञ्च गच्छति । द्वादश्यां व्रतमिदं यः करोति समाहितः । न स दुःखमवाप्नोति नरके न च पच्यते ! । स्वर्गलोके चिरं स्थित्वा वसुधातले । मानवो मानवैः सह दुर्भगो न भविष्यति" ।

कृष्णव्रतं ब्रह्म० "द्वादश्यां तु कृष्णाख्यो कृष्णं त्रिदिवे द-येत्" । त्रिमात्रेति शेषः "कृत्वा मर्त्त्यं च सौवर्णं च विष्णोः पदमाप्नुयात् । एतत् कृष्णव्रतं नाम कल्पान्ते सुखनामकृत्" ।

कृष्णषष्ठीव्रतं भविष्योत्तरोक्तम् । "कृष्णषष्ठ्यां प्रयत्नेन कृत्वा नक्तं विधानतः । माघे मार्गशिरस्यादावंशुमालिनि पूजयेत् । विधिवत् प्राश्य गोमूत्रमनाहारो निशि स्वपेत् । अतिरात्रस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः" । इत्यादि तदर्थिवर्षसाध्यमिदम् ।

कृष्णाष्टमीव्रतं देवीपु० "कृष्णाष्टम्या विधानं वै निखिलं क्रियते यथा । क्रमेण मे तथा ब्रूहि तत् कर्त्तव्यं सुरेश्वर" । ईश्वर उवाच "हेमन्ते त्वथ सम्प्राप्ते मासि मार्गशिरे तथा । नक्तं कृत्वा शुचिर्भूत्वा गोमूत्रं प्राशयेन्निशि" । नक्तं कृत्वा नक्तमनुकल्पम् "आहरेद्भाजनं यत्र यथाशक्त्या तथाशयेत् । तेन नक्तं समुद्दिष्टं प्राशिता प्राशितेन च" इति । तेन नक्तं समुद्दिष्टं प्राशितेनाप्राशितेन चेति क्वचित्प्राशितेन क्वचिदप्राशितेनेत्यर्थः । "कृष्णाष्टम्यां विधानं वै शङ्करं पूज्य भक्तितः । अतिरात्रस्य यज्ञस्य फलमष्टगुणं भवेत् । चरेच्च शङ्करं नाम शाय रात्रौ दिवा यथा" इत्यादि । तदर्थि वर्षसाध्यम् "कृष्णाष्टम्यां चैत्रमासि स्नातो नियतमानसः । कृष्णपक्षस्य पूजायां देवस्य कुरुते तु यः । निराहारो जपन्नाम कृष्णस्य जगतः पतेः । उपविश्य जपन् स्नातः शुक्लवस्त्रविभूषितः । पूजायाञ्चापि कृष्णस्य प्रयतात्मा प्रकीर्त्तयेत् । पापविमुक्तो विकर्म्मस्थान् नाकपृष्ठे माणिकान् । प्रभाते चाम्बुना स्नातो द्वादिमाय दक्षिणाम् । भुञ्जीत तत्-पूजया कृष्णस्यैव जगत्पतेः" इत्यादि । इदं तदर्थि वर्षसाध्यम् । भविष्योत्तरोक्तम् । "कृष्णाष्टमीव्रतं पार्थ ! शृणु पापहरं परम् । यत्कृत्वा मनुजो लोके प्राप्नोति-उत्तमं परम् । मार्गशीर्षेऽथ वै मासि दन्तधावनपूर्व्वकम् । उपवासस्य नियमं कुर्वन्नक्तं च व्रती" । अत्र-चोक्तवर्षभेदेन त्वर्चितो विशेषः । इत्यादि तदर्थिवर्षसाध्यमिदम् । प्रकारं कृष्णाष्टमीव्रतम् ।

कृष्णैकादशीव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरोक्तम् । "एकादशी तथा कृष्णा फाल्गुने मासि पार्थिव ! । कृष्णैकेन सर्व्वेषां पूजा सर्व्वकामदा । पूजयित्वा हृदयेशं देवार्द्धं दत्त्वा हविः-तम् । न प्राप्नोति तथा योनिं दुःखदां न संशयः" ।

कोटिव्रतं भविष्योत्तरोक्तम् । "कार्त्तिकेऽथवा चैत्र्यामार्गशीर्षेऽथवा पुनः । बहुक्लेशावमैर्व्वा वारुणीं च ह्रस्वं तु ..."

ष्टकम् । स्नानं करिष्ये नियता ब्रह्मचर्य्ये स्थिता सती । भोक्ष्यामि नक्तं भूशय्यां करिष्ये प्राणिनान्दयाम् । इति सङ्कल्प्य पुरुषो नारी वा ब्राह्मणान्तिके । प्राप्यानुज्ञान्ततः प्राज्ञो सर्व्वसामग्रिसंयुतः" इत्यादि ।

कोटीश्वरीतृतीयाव्रतं स्कन्दपु० "शृणु भद्रे ! परं गुह्यं सर्व्वकामफलप्रदम् । दुर्भगानाञ्च नारीणां सौभाग्यकरणं परम् । लक्षेश्वरीति विख्यातं ततः कोटीश्वरीव्रतम् । तृतीया शुक्लपक्षे तु मासि भाद्रपदे भवेत् । तस्यां व्रतं तु कर्त्तव्यं यावद्वर्षचतुष्टयम् । उपवासेन कर्त्तव्यं वर्षे वर्षे तु सुन्दरि ! । अक्षतानां तण्डुलानां तिलानां वा सुलोचने ! । लक्षमेकं विरच्याथ क्षिपेत् पयसि शोभने । क्षीरसंमिश्रितैः कार्य्या देव्यामूर्त्तिः सुलोचना । कृत्वा तु पुष्पप्राकारं पुष्पमालाभिमण्डितम् । संस्थाप्य पार्व्वतीं देवीं पूजयेद्भक्तिसंयुतः" इत्यादि ।

कौमुदीव्रतं विष्णुरहस्योक्तम् । "मासि चाश्वयुजे शुक्ल एकादश्यामुपोषितः । गृह्णीयात्तु व्रतं ह्येतं कौमुदाख्यं महाफलम् । अहिंसकः शुचिर्भूत्वा धौतवासा जितेन्द्रियः । द्वादश्यामर्च्चयेत् स्नात्वा वासुदेवं जगद्गुरुम्" ।

क्षेमव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरोक्तम् । "यक्षाणां राक्षसानाञ्च चतुर्द्दश्याञ्च पूजनम् । कृत्वा क्षेममवाप्नोति क्रियाणां फलमेव च" ।

गणपतिचतुर्थीव्रतं भविष्यपु० "चतुर्थ्यान्तु महाराज ! निराहारो व्रतान्वितः । दत्त्वा तिलान्नं भुङ्क्ते यः स्वयं भुङ्क्ते तिलोदकम्" । दिवा निराहारो रात्रौ भुङ्क्ते इति विरोधपरिहारः । वर्षद्वये समाप्तिश्चैतस्य तु यदा भवेत् । विनायकस्तस्य तुष्टो ददाति फलमीप्सितम्" ।

गन्धव्रतं शिवधर्म्मोक्तम् "पौर्णमास्यामुपवसेदष्टम्येकं सुयन्त्रितः । प्रान्ते सर्व्वगन्धाढ्यां प्रतिमां विनिवेदयेत् । सुविचित्रैर्महाचार्य्यैर्दिव्यगन्धविभूषितैः । युगकोटिशतं साग्रं शिवलोके महीयते" ।

गलन्तिकाव्रतं शिवरहस्योक्तम् "पवित्रतोययुक्तैर्यः कुम्भैः ग्रीष्मे शिवोपरि स्थापयेद्वा पयोधारां स ब्राह्मपदमश्नुते" ।

गायत्रीव्रतं गरुडपु० "व्रतोत्तमं परं ब्रह्मपरं शृणु भद्रदम् । चतुर्द्दश्यां महाभाग ! सर्व्वरोगाभिशान्तये । ज्वरदुष्टमहोत्कृष्टज्वरातिसारपीडितः । मन्त्रैर्निखिलैरिदं कार्य्यं तदातिसारसङ्कटे । स्नात्वा तु एकवस्त्रः सन् कामविवर्ज्जितः । आदित्यमुपतिष्ठेत गायत्रीञ्च जपन्मुडः । उदयात् पूर्व्वमारभ्य यावदस्तं गतो रविः । निराहारो जितक्रोधो तावत्तिष्ठेत् समाहितः । रवावस्तङ्गते देवमर्च्चयेत् पुरुषोत्तमम् । उपोष्य विधिवत् स्नात्वा तथा पर्व्वणि सुव्रतः" । पर्व्वणि, पौर्णमास्याम् । एतच्च शुक्लचतुर्द्दशीव्रतं, पुराणे शुक्लपक्षस्य व्रतप्रकरणे पठितत्वात् ।

गुडतृतीयाव्रतं भविष्यपु० "गुडपूपास्तु दातव्या मासि भाद्रपदे तु या । तृतीया पायसेनापि वामदेवस्य प्रीतये" ।

गुणावाप्तिव्रतं विष्णु पु० "अतःपरं प्रवक्ष्यामि चतुर्मूर्त्तिव्रतं तव । द्विधा तु देवदेवस्य मूर्त्तिर्भवति यादव । घोरा सौम्या शिवा चान्या घोरा भवति पावका । शिवा चाग्निपतिर्यस्मादग्नीषोमात्मकं जगत् । द्विधा घोरा विनिर्दिष्टा द्विधा सौम्या ततः पुनः । घोरा वह्निश्च सूर्य्यश्च सौम्या सोमजलाधिपौ । तेषां च पूजनं कार्य्यं प्रतिपत्प्रभृति क्रमात् । शुक्लपक्षात् समारभ्य फाल्गुनस्य द्विजोत्तम ! । आदित्यं पूजयेद्राजन् ! प्रथमेऽह्नि परः शुचिः । द्वितीयेऽह्नि तथा वह्निं तृतीयेऽह्नि जलाधिपम् । चतुर्थेऽह्नि शशाङ्कञ्च यथावन्मानवोत्तम" ।

गुरुव्रतं भविष्योक्तम् "चतुराधारश्चाचार्य्यं देवानां पूज्य भक्तितः । पूर्व्वोक्तक्रमयोगेन सम्यक् मन्त्राद्यथाचरेत् । हैमं हेममये पात्रे स्थापयेद्द्विहस्तितम् । पीताम्बरयुगच्छन्नं पीतयज्ञोपवीतकम् । पादुकाच्छत्रसंयुक्तं सदण्डं सकमण्डलुम् । सम्पूज्य पुष्पनिकरैर्धूपैर्दीपाक्षतादिभिः । सदक्षिणोपहारश्च द्विजाय प्रतिपादयेत्" ।

गुर्व्वष्टमीव्रतं भविष्यपु० "मासि भाद्रपदे राजन् ! शुक्लपक्षे यदाष्टमी । गुरुवारेण संयुक्ता सा तिथिर्भवति शोभनी । सम्पूर्णा सर्व्वपापघ्नी प्रेतयोनिविनाशनी । सप्तम्यान्नियमं कुर्य्याद् दन्तधावनपूर्व्वकम् । एकभक्तेन राजेन्द्र ! तस्यां देवो बृहस्पति । स्नानं नद्यां तडागे वा गृहे वा नियतात्मना । सौवर्णं कारयेत्तस्य राजतं वा नरोत्तम ! तदभावे यथाशक्त्या श्रीवृक्षेणापि कारयेत्" ।

गोवत्सद्वादशीव्रतं भविष्योत्तरे "द्वादश्यां गुरुकामस्य पञ्चाक्षतसंयुतैः । हैमं विधाय वै दद्याद्वत्सायतनराशयः । एतद्वै गुप्तं प्रोक्तं व्रतं पापहरं शुभम्" ।

ग्रहवृक्षव्रतं भविष्योत्तरे "सर्व्वाभ्युदयकामास्तु दक्षिणां मुख्य ... । सर्व्वोपद्रवदोषघ्नं यः करोति महामते । ग्रहाष्टोद्भवं चूर्णं दिवा काशीश दक्षिणम्" ।

स्फोटः पेषयन्त्रमुदूखलं धान्यकण्डकम्। "उदकुम्भश्च पूर्वश्च एतेषामनुगश्च यत्। एतानि स्फ्लिष्टयां गेहे प्रस्थाप्य पुरुषोत्तम!। उपस्करकृते नारी न शोचति कदाचन। एतदुपस्करव्रतं नाम सर्वसौख्यप्रदायकम्"।

गोपद्मत्रिरात्रव्रतं भविष्योक्तम् "पार्थ! भाद्रपदे मासि शुक्लपक्षे दिनोदये। तृतीयायां चतुर्थ्याञ्च श्रद्धया परिवत्सरम्। उपवासेन स्फुटीयात् व्रत नाम्ना तु गोपदम्। स्नात्वा नरोऽथ नारी वा पुष्पधूपविलेपनैः। दत्त्वा च घृतमिश्रेण पिष्टकैर्वनमालया। अभ्यङ्गयेद्गवां शृङ्गे खुरपुच्छे चैव भारत!। दद्याद्यथाशक्ति भक्त्या वाथ पूर्वापराह्णयोः। अनग्निपक्वं भुञ्जीयात् तैलक्षारविवर्जितम्"।

गोपालनवमीव्रतं गरुडपु० "तथा समुद्रगामिन्यां नवम्यां स्नानमाचरेत्। शुचौ तत्पुलिने तीरे सिकताभिरलङ्कृते। वसुदेवसुतं विष्णुं गोपीगणनिषेवितम्। वनमालाचितोरस्कं वन्यपुष्पैरलङ्कृतम्। बर्हिबर्हकृतापीड़ं पीतकौषेयवाससम्। समानवेषैरबलैः क्रीड़न्तमितरेतरम्। व्रतं गोपकुमारैश्च लीलाकुञ्चितमूर्द्धजम्। ध्यात्वा देवं परं विष्णुं सर्वलोकेश्वरेश्वरम्। वन्यपुष्पैश्च गन्धाद्यैः पूजयेच्च यथाविधि"।

गोमयादिसप्तमीव्रतं भविष्यपु० "यः क्षिपेद्गोमयाहारः द्वादश सप्तमीः क्रमात् । राजेन्द्र! यावकाहारः पीर्णपर्णाशनोऽपि वा। क्षीराशी नैकभक्तो वा भिक्षाहारोऽथ वा पुनः। जलाहारोऽथवा भूत्वा पूजयित्वा दिवाकरम्। पुष्पोपहारैर्विविधैः पद्मनीलोत्पलादिभिः। नानाप्रकारैर्गन्धैस्तु धूपैर्गुग्गुलचन्दनैः। सर्वदा पायसाद्यैश्च विचित्रैश्च विभूषणैः। अर्च्चयित्वा नरश्रेष्ठ! हिरण्याद्यादिभिर्नरः। यथोक्तफलमाप्नोति क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः। तदत्र प्राप्यते वीर! सप्तम्यां केवलं रवेः"।

गौरीचतुर्थीव्रतं मत्स्यपु० "अमावचतुर्थ्यां माघे तु शुक्लायां योगिनीगणैः। प्रातर्भक्षयित्वा शुद्धा च भूत्वा चाहारवर्जितैः। तत्र तु या तत्र सम्पूज्या नरैः स्त्रीभिर्विशेषतः। कुन्दपुष्पैः प्रयत्नेन सततं भक्त्या समाहितैः। कुङ्कुमालक्तकाभ्याञ्च रक्तसूत्रैः सकङ्कणैः। धूपैः दीपैः सुधापूपैर्नैवेद्यैर्विविधैरपि च। गुडार्द्रकाभ्यां लवणक्षीरमाषैः पायसैः। पूज्या विशेषविधवा दिनाच दोऽमना। सौभाग्यवृद्धये दद्यात् सौभाग्यवस्त्रं च वर्धयेत्"।

गौरीव्रतं कालोत्तरोक्तम् "गौरीव्रतमथो वक्ष्ये श्रीदा सौभाग्यवर्द्धनम्। चैत्रशुक्लतृतीयायां गौरीव्रतं समाचरेत्। उपोष्य तु प्रयत्नेन विधानमिदमाचरेत्"।

गोवत्सद्वादशीव्रतं भविष्योत्तरे "संप्राप्ते कार्त्तिके मासि शुक्लपक्षे नृपोत्तम!। द्वादश्यां कृतसङ्कल्पः स्नात्वा शुद्धे जलाशये। नरो वा यदि वा नारी भक्त्या सहस्र चेतसि। ततो मध्याह्नसमये कृत्वा देवार्चनादिकम्। प्रतीक्षेतागमं भक्त्या गवां गोध्यानतत्परः। सवत्सां तुल्यवर्णाञ्च धेनुं गां पयस्विनीम्। चन्दनादिभिरालिप्य पुष्पमालाभिरर्चयेत्"।

गोविन्दद्वादशीव्रतं विष्णुरहस्ये

"द्वादश्यां भोजयेद्विप्रान् तेभ्यो दद्याच्च दक्षिणाम्। प्रतिमासं तिथौ तस्यां भोज्या दद्याद्यथाशक्तिकम्। गवां क्षीरेण संयुक्तं दत्त्वा चाप्य घृतेन वा। अनुपाने च समश्नीयाद्द्वादशारण्यं व्रती। संवत्सरमुपोष्यैव गोविन्दद्वादशीं नरः। पुनर्गोभ्यो यथा भक्त्या भूयो दद्याद्यथाशक्तिकम्। गोविन्दद्वादशीं या तु उपोष्य विधिवन्नरः। प्राप्नोति विधिवद्दत्त्वा गोसहस्रस्य यत् फलम्"।

चण्डिकाव्रतं भविष्योत्तरोक्तम् "अष्टम्याञ्च चतुर्दश्यां पञ्चदश्यां रवेरपि। योऽन्नमेव न भुञ्जीत चण्डिकाराधने रतः। स याति परमं स्थानं यत्र सा चण्डिका स्थिता"।

चतुर्दशीजागरणव्रतं कालिकापु० "कार्त्तिके शुक्लपक्षायां चरं स्नात्वा कृतादिभिः"। शुक्लपक्षायां शुक्लचतुर्दश्याम् "कलशस्य स्वपेद्यः पौरवं वा प्रयत्नतः। सुरभिमिश्रित पुष्पैरभ्यर्च्य सपुष्पं दद्यात्। नैवेद्यञ्च पुरः दत्त्वा बलि यावत् तिथि स्थिरेत्। विताने दापनादिभिः वस्त्रपुष्पं ध्वजाद्यथा। धूपैर्दीपैश्च घण्टाभिः दत्त्वा देवाय शम्भवे। प्रदक्षिणं ततः कुर्यात् ... नृत्तवाद्योपविष्टाश्च जागरं परिचारयेत्"।

चतुर्दशीव्रतं भविष्योत्तरे "चतुर्दश्यां निराहारः सम्यगभ्यर्च्य शिवार्चनम्। पुष्पधूपादिनैवेद्यै रात्रौ जागरणेन च। पञ्चगव्यं विधिप्राश्य स्वपेद्भूमौ विमत्सरः"।

चतुर्दश्यष्टमीनक्तव्रतं भविष्योत्तरे "शृणु! नक्तस्य विधानं पाण्डुनन्दन!। येन विधानमात्रेण नराः मोक्षनरा याति। केषु केषु च मासेषु शुक्लपक्षे चतुर्दशीषु। ब्राह्मणं भोजयित्वा तु मासमेव व्रतिनो व्रतम्। कार्त्तिके मासि द्वे अष्टमी च चतुर्दशी। विधानेन स्वर्गतो भूत्वा विष्णुलोके वसेत्। अष्टौ च यावत् ब्रह्मणं भोजयेत्"।

-त्तमयाचितम्। अयाचितात् परं नक्तं तस्मान्नक्तेन भोजयेत्। देवैस्तु भुक्तं पूर्व्वाह्णे मध्याह्ने मुनिभिस्तथा। अपराह्णे च पितृभिः सन्ध्यायां गुह्यकादिभिः। सर्व्ववेलामतिक्रम्य नक्तभोजी सदा भवेत्। हविष्यभोजनं स्नानं सत्यमाहारलाघवम्। अग्निकार्य्यमधःशय्यां नक्तभोजी सदा भवेत्”।

चतुर्म्मासी(चातुर्म्मास्य) व्रतं भविष्योत्तरे “शृणु पार्थ! प्रवक्ष्यामि गोविन्दशयनव्रतम्। कटिदानं समुत्थानं चतुर्म्मासीव्रतक्रमम्। मिथुनस्थे सहस्रांशौ स्थापयेन्मधुसूदनम्। तुलां प्राप्ते महाराज! पुनरुत्थापयेच्च तम्। अधिमासे च पतिते एष एव विधिक्रमः। नान्यथा स्थापयेत् तत्तु नान्यथोत्थापयेत्तथा। आषाढ़स्य सिते पक्षे एकादश्यामुपोषितः। स्थापयेत् प्रतिमां विष्णोः शङ्खचक्रगदाधराम्। काञ्चनीं राजतीं ताम्रमयीं पित्तलजां तथा। पीताम्बरधरां सौम्यां पर्य्यङ्के आश्रिते शुभे। शुक्लवस्त्रपटच्छन्ने सोपधाने सुपूजिते। प्रस्वापयेत्ततो विष्णुः शताङ्गविधुटस्तथा। चतुरो वार्षिकान् मासान् देवस्योत्थापनावधि। इमं करिष्ये नियमं निर्व्विघ्नं कुरु मेऽच्युत!। स्त्री वा नरो वा मद्भक्तो धर्म्मार्थं सुदृढव्रतः। गृह्णीयान्नियमानेतान् दन्तधावनपूर्व्वकान्। तेषां फलानि वक्ष्यामि तत्कर्त्तॄणां पृथक् पृथक्। मधुस्वरो भवेद्राजा! पुरुषो गुडवर्ज्जनात्। तैलस्य वर्ज्जनादेव सुन्दराङ्गः प्रजायते। कटुतैलपरित्यागाच्छत्रुनाशमवाप्नुयात्। मधूकतैलत्यागेन सौभाग्यमतुलं लभेत्। योगाभ्यासी भवेद्यस्तु स ब्रह्मपदमाप्नुयात्। कटुकाम्लतिक्तमधुरक्षारकषायसुखम्। यो वर्ज्जयेत् स वैरूप्यं दौर्गन्ध्यं नाप्नुयात् क्वचित्। ताम्बूलं वर्ज्जयेद् भोगी रक्तकण्ठश्च जायते। घृतत्यागाच्च लावण्यं सर्व्वस्निग्धतनुर्भवेत्। फलत्यागाच्च मतिमान् बहुपुत्रश्च जायते। शाकपत्राशनाद्रोगी अपक्वादमलो भवेत्। पादाभ्यङ्गपरित्यागाच्छिरोऽभ्यङ्गं विवर्ज्जयेत्। दीप्तिमान् दीप्तकायेन सोऽपि श्रोत्रपतिर्भवेत्। दधिदुग्धैकनियमी गोमतो गोपतिर्भवेत्। इन्द्रातिथित्वमाप्नोति स्थालीपाकस्य वर्ज्जनात्। लभते सन्ततिं दीर्घां तप्तपक्वस्य वर्ज्जनात्। भूमौ प्रस्तरशायी च विष्णोरनुचरो भवेत्। सदा मुनिः सदा योगी मधुमांसस्य वर्ज्जनात्। निर्व्याधिर्नीरोगाङ्गो सुरामरां विवर्ज्जयेत्। एकपादिपरित्यागात् धर्म्मं लभेत् कुरुनन्दन!। प्रक्षालनोपवासेन दुःखादौ महीयते। धारणाद्धरोम्णाञ्च गङ्गास्नानफलं लभेत्। मौनव्रती भवेद्यस्तु तस्याज्ञाऽस्खलिता भवेत्। अयं चातुर्म्मास्यव्रतारम्भो गुरुशुक्रास्तमयादावपि कार्य्यः। यदाह वृद्धगर्गः “न शैशवं मौढ्यञ्च शुक्रगुर्व्वोर्न बाध्यते”। “अखण्डं चिन्तयेच्चादौ चातुर्म्मास्यविधौ नरः। पादाभिवन्दनाद्विष्णोर्लभेद्गोदानजं फलम्। भूमौ भुङ्क्ते सदा यस्तु स पृथिव्याः पतिर्भवेत्। नमो नारायणायेति जपन्नयुतफलं लभेत्। विष्णुपादाब्जवन्दनाद्धिमपापात् प्रमुच्यते। पादोदकाभिषेकात्तु वै गङ्गास्नानं दिने दिने। पर्णेषु च नरो भुङ्क्ते कुरुक्षेत्रफलं लभेत्। नित्यं शास्त्रसमाख्यानाल्लोकान् यस्तु प्रबोधयेत्। व्यासस्तुष्यति तस्याशु विष्णुलोकं स गच्छति। कृत्वा प्रदक्षिणं विष्णोर्व्विमानमप्सरसां लभेत्। तीर्थाम्बुस्नापनाद्विष्णोर्निर्म्मलदेहमाप्नुयात्। पञ्चगव्याशनात् पार्थ! चान्द्रायणफलं लभेत्। अयाचितेन प्राप्नोति पुत्रान् धन्यानशेषतः। षष्ठान्नकालभोक्ता यः कल्पस्थायी भवेद्दिवि”। षष्ठान्नकालभोक्ता उपवासद्वयानन्तरैकभक्तः। “शिलोञ्छेन भुञ्जानः प्रयागस्नानमाप्नुयात्। विष्णुदेवकुले कुर्य्यादुपलेपनमार्ज्जने। कल्पस्थायी भवेद्राजा स नरो नात्र संशयः। प्रदक्षिणशतं यस्तु करोति स्तुतिपाठकः। हंसयुक्तविमानेन स तु विष्णुपुरं व्रजेत्। गीतवाद्यकरो विष्णोर्गान्धर्व्वं लोकमाप्नुयात्। यामद्वयं जलस्थानान्न रोगैरभिभूयते। गुडव्रती नरो दद्याद्गुडं ताम्रभाजनम्। हरिरस्य स्वपन्त्येव! चातुर्म्मास्यस्य विधिः”।

चतुर्म्मूर्त्तिव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरोक्तम् “इदमन्यत् प्रवक्ष्यामि चतुर्म्मूर्त्तिव्रतं तव। वासुदेवांशकात् जाताः सर्व्वे देवास्तथा नृप!। अभिन्नेन तु वेदेन साध्या जातास्तथा सुराः। तथापि चाधिकांशेन चतुरात्मा हरिः स्मृतः। नरो नारायणश्चैव हरिः कृष्णश्च वीर्य्यवान्। चतुरात्मा हरिर्ज्ञातो धर्म्मपुत्रश्च यादव!। आदित्येषु तु यावन्तौ निमाद्यक्षरदौ। तावेव नाम्ना आसीद्धि हरिकृष्णौ च यादव। आदित्येषु यावन्तौ चक्रविष्णू हरोत्तमौ। तावेव सिद्धसाध्येषु नरनारायणौ पुनः। चैत्रशुक्लचतुर्थ्यान्तु सोपवासस्तु पूजयेत्। देवेशं चतुरात्मानं वित्तप्रज्ञो नराधिप!। व्रतमेतन्नरः कृत्वा पूर्व्वं द्वादशवत्सरम्। न दुर्गतिमवाप्नोति लोकेऽपायञ्च विन्दति”।

चतुर्युगव्रतं विष्णुधर्म्मोक्तम् “इदमन्यत् प्रवक्ष्यामि चतुर्युगव्रतं तव। कृतादिकं चतुर्युगं पूजयेत् सुसमाहितः। प्रथमे

चैत्रशुक्लस्य दिने पूज्यं कृतं युगम् । श्वेतेन वस्त्रयुग्मेन गन्धमाल्यादिना तथा । चैत्रशुक्लसमारम्भे प्रथमेऽहनि पूजयेत् । कृतं शुक्लेन सर्वञ्च गन्धमाल्यादिना द्विज ! । द्वितीयेऽहनि रक्तेन तथा त्रेतान्तु पूजयेत् । तृतीयेऽहनि पीतेन द्वापरं पूजयेद्बुधः । चतुर्थेऽहनि कृष्णेन तिष्यं सम्पूजयेद्युगम् । सिद्धार्थकैः कुङ्कुमेन तथैव च हरिद्रया । तथैवामलकैः स्नानममहैर्दिवसक्रमात् । क्षीरञ्च प्राशयात्तान्तु कुर्य्यात् प्रत्यहमेव च । कृत्वा व्रतं वत्सरमेतदेकं चतुर्युगं मोदति नाकपृष्ठे । संपूज्य देवं युगमूर्त्तिसंज्ञं चतुर्युगं याति महीं समग्राम्" ।

चन्द्रव्रत वराहपु० "चन्द्रव्रतं पञ्चदश्यां शुक्लायां नक्तभोजनम् । दश पञ्च च वर्षाणि व्रतमेतत् समाचरेत् । अश्वमेधसहस्राणि राजसूयशतानि च । इष्टानि तेन राजेन्द्र ! यश्चन्द्रव्रतं समाचरेत्" । पद्मपु० "चान्द्रायणस्य कृत्वा हैमचन्द्रं निवेदयेत् । चन्द्रव्रतमिदं प्रोक्तं चन्द्रलोकप्रदायकम्" ।

चन्द्ररोहिणीशयनव्रतं पद्मपु० "रोहिणीचन्द्रशयनं नाम व्रतमिहोत्तमम् । तस्मिन्नारायणस्यार्चामर्च्चयेदिन्दुनामभिः । यदा सोमदिने शुक्ला भवेत् पञ्चदशी क्वचित् । अथ वा ब्रह्मनक्षत्रं पौर्णमास्यां प्रजायते । तदा स्नानं नरः कुर्य्यात् पञ्चगव्येन सर्षपैः" ।

चन्द्रार्कव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरोक्तम् "अमावास्यान्तवेलायां सोपवासो नरोत्तम ! । पक्षद्वये पूजयन्ति चन्द्रार्कावेकराशिगौ । आदित्यमण्डलके शशिनं षोडशारके । आदित्यं सर्वरक्तेन चन्द्रं शुक्लेन यादव ! । माल्यादिना महाभाग ! होमयेत् तिलतण्डुलान् । घृतक्षीरयुतान् राजन् ! तथार्च्चयेद्यथाविधि । व्रतान्ते ब्राह्मणेन्द्राय कनकं प्रतिपादयेत् । रजतं वा महाभाग ! यदृच्छक्तिमान्नरः । कृत्वा व्रतं वत्सरमेतदिष्टं दद्याच्च दीपान् विधिवत् प्रभूतान् । चान्द्रं पदं प्राप्य विवर्त्तते सदा धनान्वितः स्यात् त्रिदिवे इहैव" ।

चम्पाषष्ठीव्रतं स्कान्दपु० "यदि षष्ठ्येत जीवेऽह्नि दैवेन नृपसत्तम ! । षष्ठी भाद्रपदे शुक्ला वैधृतेन समन्विता । विशाखा भौमयोगेन सा चम्पेतीह विश्रुता । देवासुरमनुष्याणां दुर्लभा षष्ठिकायनी । कृते त्रेतायां पद्मा महायनी द्वापरे पुनः । चत्वारिंशत् कलौ सिंहायनी दुर्लभा ततः" ।

चान्द्रायणव्रतं ब्रह्मपु० "अथ शुक्लचतुर्दश्यां पौषमासे समाहितः । चान्द्रायणव्रतं मासं चाहयेत् सर्वपापजित् । पूर्णेन्दुपौर्णमास्यान्तु पूजयेत् प्रत्यहं शनैः" ।

चित्रभानुसप्तमीव्रतं भविष्यपु० "सप्तम्यां पूज्य वाचेशं चित्रभानुं दिवाकरम् । रक्तैश्च गन्धकुसुमैर्महदारोग्यमाप्नुयात्" ।

चैत्रभाद्रमाघतृतीयाव्रतं भविष्योत्तरे "चैत्रे माघे तृतीयायां दन्तधावनपूर्वकम् । उपवासस्य नियमान् कल्लीयाङ्गालिभावतः । अञ्जनं च सताम्बूलं सिन्दूरं रक्तवाससी । बिभृयात् सोपवासापि सर्वैश्वर्यकरं परम् । विधवा गतिमार्गेण कुमारी च यदृच्छया । कुर्य्यादाचार्च्चनविधिं श्रूयतामत्र च क्रमः । विधिभाद्रपदे ह्येष सर्वसौख्यप्रदायकः । सप्तधान्यविधानेन शूर्पस्था पूजयेदुमाम्"

चैत्रशुक्लप्रतिपदि विहितं - तिलकव्रतम् भविष्यपु० "वसन्ते किंशुकाशोकशोभिते प्रतिपत्तिथौ । शुक्लायां प्रकुर्वीत स्नानं नियममास्थितः । नारी नरो वा राजेन्द्र ! संतर्प्य पितृदेवताः । नद्यास्तीरे तडागे वा स्वगृहे वा तदलाभतः । पिष्टातकेन विलिखेद्वत्सरं पुरुषाकृतिम् । ततः प्रभृत्यनुदिनं तिलकालङ्कृतं शुभम् । धार्य्यं संवत्सरं यावच्छशिनेव नभस्तलम् । एवं नरो वा नारी वा व्रतमेतत् समाचरेत् । सदैव पुरुषव्याघ्र ! भोगान् भुवि भुनक्त्यसौ" ।

जयन्तीसप्तमीव्रतं भविष्यपु० "माघस्य शुक्लपक्षे तु सप्तमी या त्रिलोचना । जयन्ती नाम सा प्रोक्ता पुण्या पापहरा तथा । उपोष्या येन विधिना शृणु तं पार्थिवप्रिय ! पारणानि तु चत्वारि कथितानि च पण्डितैः । पञ्चमासिकभक्तन्तु नक्त्या भक्तं प्रकीर्त्तितम् । उपवासस्तु सप्तम्यामष्टम्यां पारणं भवेत्" इत्यादि इदं वर्षसाध्यम् ।

जयपौर्णमासीव्रतं भविष्यपु० "पौर्णमासी महाराज ! सोमस्य दयिता तिथिः पूर्णमासो भवेद्यस्यां पूर्णमासी ततः स्मृता । तस्यां तु स्रोतसि स्नात्वा सन्तर्प्य पितृदेवताः । आदित्यमण्डले सोमं मन्त्रैः सहितं विभुम् । पूजयेत् कुसुमैर्धूपैर्नैवेद्यैस्तथार्च्चितैः । शुक्लवस्त्रैर्दक्षिणाभिः पूजयित्वा क्षमापयेत् । शाकाहारेण हव्यैर्नक्तं भुञ्जीत वाग्यतः" इत्यादि ।

जयाष्टमीव्रतं भविष्यपु० "माहात्म्यमपि वक्ष्यामि अष्टम्यास्तव भारत ! । जयेति या च विख्याता प्रतिमां जयदा-

-मिनी ।' यस्मात्तया जयानन्दं कुर्वन्ति व्रतिनो बुधाः । परिपूर्णं व्रतं यस्यां सा ज्ञेया जयपञ्चमी ॥ जया च विजया चैव जयन्ती पापनाशिनी" जया, कार्त्तिक-शुक्लपञ्चमी" ।

जयावाप्तिव्रतं विष्णुधर्मोत्तरोक्तम् "आश्वयुज्यामतीतायां प्रतिपत्प्रभृतिक्रमात् । पूर्ववत् पूजयेद्देवं लोकनाथं त्रिविक्रमम्" । पूर्ववदिति रूपावाप्तिव्रतवत् "त्रिरात्रान्ते तु कार्त्तिक्यां दद्याद् भक्ष्यपदुत्तमम् । सर्वधान्यधरं कृत्वा भक्त्या रत्नैरलङ्कृतम् । कृत्वा व्रतं मासमिदं यथोक्तं प्राप्नोति लोकं रुचिरं सुचीरं । तस्मीश्च कालं रुचिरं मनुष्यः प्राप्नोति सर्वत्र जयं त्रिलोक्याम्" ।

जयासप्तमीव्रतं भविष्यपु० "जया च विजया चैव जयन्ती चापराजिता । महाजया च नन्दा च भद्रा चापि प्रकीर्त्तिता । शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां नक्षत्रं पञ्चतारकम् । यदा भवेत् तदा ज्ञेया जयानामेति सप्तमी"। पञ्चतारक-मिति रोहिण्युपलक्षणाद्[illegible] । तस्यां दत्तं हुतं जप्तं तर्पणं देवपूजनम् । सर्वं शतगुणं प्रोक्तं पूजा-स्त्रापि दिवाकर । इति हस्तयमाख्ये शुक्ला वा सप्तमी यदा" । कृत सूर्य्यः "वर्षमेकन्तु कर्त्तव्यं विधिनानेन भास्करम् । सौवर्णं कारयेद्भक्त्या द्विभुजं पद्मधारिणम् । पापत्रितयं तस्मात् क्षियते गोपतेः पुरः" ।

ज्ञातित्रिरात्रव्रतं भविष्योत्तरे "ज्यैष्ठे मासि च कर्त्तव्यं त्रयोदश्यान्तु पाण्डव ॥ नियमश्च गृहीतव्य आचार्य्यो तुमया ततः । कृत्वैकभक्तं द्वादश्यामुपवासमथाचरेत् । मण्डपं कारयेत् तत्र पताकं मनोहरम् । तत्र ज्ञातिप्रवर्ण्या [illegible] । रौप्याण्यपि कार्य्याणि [illegible] निधापयेत् । तत्र देवास्त्रयः पूज्या ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः । पञ्चलोकाः शुभैः पुष्पैः फलैश्च विविधैस्तथा" ।

ज्ञानपद्मद्वादशीव्रत धर्मोत्तरोक्तम् "वैशाखस्यैकमेवन्तु पक्षमनिविधिना नरः । ततः स्नानं सदा कृत्वा ततो देवालयं व्रजेत् । समाराध्य हरिं भक्त्या पञ्चगव्यैर्विचक्षणः । ज्ञानपद्मश्च पाद्मे तु परं सर्वधारिणे" इत्यादि ।

ज्ञानावाप्तिव्रतं विष्णुधर्मोक्तम् "भगवन् ! कर्मणा केन तु विद्वान् भवेन्नरः । एतदेव महद्भाग्यं मनुष्याणां सदा-नृणाम्" । मार्कण्डेय उवाच । "चैत्र्यान्तु समतीतायां वारुणाख्यं दिने दिने । पूर्ववत् पूजयेद्देवं सर्वविद्याधराधिपम्" । पूर्ववदिति चैत्रमासोक्तरूपावाप्तिव्रतवत् [illegible] स्नानमूलादिकं कर्त्तव्यमित्यर्थः । "शोभन

प्रत्यहं कुर्य्यात् तथा विप्रार्च्चनं च ॥ ब्राह्मणान् भोजयेच्चात्र तथा त्रिमधुरं व्रत ।" त्रिमधुरं मधुघृतशर्करा "वैशाख्यां कनकन्दद्यात् त्रिरात्रोपोषितो नरः । ज्ञानावाप्तिमदम्यैतद्व्रतं बुद्धिविवर्द्धनम् । कृत्वा व्रतं मासमिदं यथोक्तमाप्नोति नाकं रुचिरं मनुष्यः । मानुष्यमासाद्य तु बुद्धियुक्तो ज्ञानेन युक्तश्च तथा भवेत्" ।

ज्येष्ठाव्रतं भविष्योत्तरे "मासि भाद्रपदे शुक्लपक्षे ज्येष्ठा यदा भवेत् । रात्रौ जागरणं कृत्वा गीतवादित्रनिःस्वनैः । एवंविधविधानेन पञ्चगव्यैः प्रपूजयेत् । ज्येष्ठे त्वं महाभागे ! सुरासुरनमस्कृते ! । ज्येष्ठे त्वं सर्वदेवानां भद्रभावे सदा भव" ।

ज्येष्ठव्रतानि महाभारते "ज्येष्ठामूलन्तु यो मासमेकभक्तस्तु यः क्षिपेत् । ऐश्वर्यमतुलं श्रेष्ठं पुमान् स्त्री वाभिजायते" । विष्णुधर्मे "तत्परायणमना ज्येष्ठमेकभक्तेन यः क्षिपेत् । अहिंस्रः सर्वभूतेषु वासुदेवपरायणः" ।

तपश्चरणसप्तमीव्रतं भविष्योत्तरे "श्रृणुष्वावहितो भूत्वा युधिष्ठिर ! तपोव्रतम् । मार्गशीर्षादिमासेषु कर्त्तव्यं प्रतिपक्षता । तस्मिन् स्थितो व्रते विप्रो बहुशो वेदपारगः । ब्रह्मवित् शुक्लसप्तम्यां दद्यादर्घ्यं गभस्तये । आदित्याभिमुखं पठित्वा सूर्यं सनमम्" इत्यादि ।

तपोव्रतं पद्मपु० "मासे निदाघे वायुः स्यात् सप्तम्यां गोप्रदो भवेत् । स्वर्गलोकमवाप्नोति तपोव्रतमिहोच्यते" ।

ताम्बूलकशान्तिव्रतं स्कन्दपु० "अथान्यत् सम्प्रवक्ष्यामि ताम्बूलाख्यमनुत्तमम् । विधानं पूर्ववत् कुर्य्यात् [illegible] तत् । ताम्बूलचन्दनाद्यैश्च [illegible] दिनोत्तमात् । यावत् संवत्सरं पूर्णं रात्रौ रात्रौ ततः परम् । ताम्बूलं भक्षयेद् विप्रान् कारयेच्चैव नान्तरम् । वत्सरान्ते तु कलशं कृत्वा चैव तु काञ्चनम् । [illegible] कुर्वीत तथा पूगीफलादिकम्" इत्यादि ।

तारकद्वादशीव्रतं भविष्योत्तरे "कथं तत् कृष्ण । कर्त्तव्यं तारकद्वादशीव्रतम् । पापोऽपि यद्व्रतं प्राप्य [illegible] धनञ्जय !" । कृष्ण उवाच "मार्गशीर्षे सिते पक्षे [illegible] द्वादशीव्रतम् । [illegible] आचरेत् । [illegible] भक्त्या पूजा देवार्च्चनं तथा" ।

तिथिनक्षत्रवारव्रतानि काशीखण्डे "[illegible] तिथीनां [illegible] । इत्येव [illegible] व्रतानि तु [illegible] । रोहिण्याद्वादशीयोगो यदा भवति [illegible] । तिथिवृत्ता कर्त्तव्या [illegible] । [illegible]

शुक्लचतुर्दश्यां गुरुयोगो यदा भवेत् । अथ वा सोमसंयोगो विशेषात् पूज्य शङ्करम् । पायसं घृतसंयुक्तं शिवाय विनिवेदयेत् । धूपदीपोपहारादौ पूर्ववत् पूजयेच्छिवम् । प्राशनन्तु घृतं कार्य्यं सर्वकामप्रदं व्रतम् । आदित्यरेवतीयोगचतुर्दश्यां यदा भवेत् । अष्टम्यां वा मघायोगो शिवं संपूज्य पूर्ववत् । तिलास्तु प्राशने शस्ता आदित्यव्रतमीरितम् । आरोग्यं जायते तस्य पुत्रपौत्रगणैः सह । रोहिणीचन्द्रयोगश्च चतुर्दश्यां यदा भवेत् । अष्टम्यां सोमसंयोगात् तदा चान्द्रव्रतं चरेत् । प्रागुक्तेन विधानेन शिवं संपूज्य यत्नतः । दधिक्षीरन्तु नैवेद्यं प्राशनं क्षीरमेव च । कीर्त्तिमारोग्यमैश्वर्य्यं प्राप्नुयाद्वान्छितं व्रती । अश्विनीभौमसंयोगचतुर्दश्यां यदा भवेत् । अष्टम्यां भरणीयोगस्तदा भौमव्रतं चरेत् । संपूज्य परया भक्त्या शिवं पञ्चोपचारत । रक्तोत्पलप्राशनन्तु साम्राज्यं प्राप्नुयाच्छुभम् । रोहिणीबुधसंयोगचतुर्दश्यां यदा भवेत् । अष्टम्यां वा समासेन बुधव्रतं समाचरेत् । शिवं पूज्य विधानेन महाज्ञानपुरःसरम् । महार्त्तिसमीपे तु प्राशनं पायसष्टतम् । पुत्रार्थदाराश्च यशो वर्द्धते तस्य नान्यथा । रेवतीगुरुसंयोगचतुर्दश्यां यदा भवेत् । अष्टम्यां तिष्यसंयोगाद् गुरुव्रतं तदा चरेत् । प्राशनं कपिलाक्षीरन्तु प्रश्लारसमन्वितम् । वागीशत्वमवाप्नोति व्रतस्यास्य प्रभावतः । श्रवणभार्गवयुत चतुर्दश्यां यदा भवेत् । शुक्रव्रतं तदा विद्धि पुनर्वस्वष्टमी यदा । संपूज्य परमेशानं यथाविभवविस्तरैः । प्राशनं मधु चैवात्र कर्त्तव्यं संयतात्मना । महाफलमवाप्नोति व्रतस्यास्य प्रभावतः । भरणीशनियोगस्तु चतुर्दश्यां यदा भवेत् । आर्द्रायोगस्तथाष्टम्यां तदा शनिव्रतं चरेत् । शिवं संपूज्य विधिवत् प्राशनं चक्रूणेन च । शनिरक्षाटयस्यो हि फलं यच्छति शोभनम् । विप्रः स्नात यत्र । तदर्थं व्रतमाचरेत् । हेमगुप्तपात्रञ्च कम्बलन्तु क्रमेण च । सयुक्तं तीक्ष्णशीर्षं कणादृष्यतः दापयेत् । यथा कथितो वत्स ! आचार्य्याय प्रयत्नतः" ।

तिथिपुत्रकव्रतं यमस्मृतौ "द्वेषास्यो तु नाशश्च चतुर्दश्यो तु द्वे तथा । समाश्रित्योपवासौ सप्तम्येऽष्टम्योदयम् । सर्व्वमथमभुञ्जान व्रतञ्च जितेन्द्रिय । मद्भक्तेः फलं यत् यत्फलं समयाञ्जिनाम् । व्रतगामिफलं यत्र तदवाप्नोत्यभोजनात्" ।

तिन्दुकाष्टमीव्रतं भविष्यपु० "ज्यैष्ठे मासि द्विजश्रेष्ठ ! शुक्लाष्टम्यां त्रिलोचनम् । यः पूजयति देवेशमीयलोकं व्रजत्यसौ । ज्यैष्ठे मासि तथाषाढे श्रावणे च तथा परे । पूजयेच्चतुरो मासान् नीलोत्पलकदम्बकैः । त्रिपुरान्तकरं शम्भुं तत्र श्वेतैश्च चन्दनम् । गन्धानाञ्च कदम्बानं पूजयेत् गुग्गुलेन च । टिम्बुरुकफलं विप्र ! प्राशयेत् कायशोधनम्" टिम्बुरुकतिन्दुकफलम् ।

तिलदाहीव्रतं स्कन्दपु० "विधिना केन कर्त्तव्यं तिलदाहीव्रतोत्तमम् । कस्मिन्मासे तिथौ चैव विधिना केन तद्भवेत् श्रीभगवानुवाच "पौषमासि च या कृष्णा तिथिरेकादशी शुभा । तामुपोष्य तदा स्नानं कृत्वा नारायणं जपेत्" इत्यादि ।

तिलद्वादशीव्रतं विष्णुधर्मोत्तरम् "माघमासे तु सम्प्राप्ते आषाढर्क्षं भवेद् यदि । मूलं वा कृष्णपक्षस्य द्वादश्यां नियतव्रत । तद्योगात् पुण्यफलदं विधानं तस्य मे शृणु । देवदेवं समभ्यर्च्य स्नातः प्रयतः शुचिः । कृष्णनाम्ना तु सम्पूज्य एकादश्यां महामतिः । उपोषितो द्वितीयेऽह्नि पुनः सम्पूज्य केशवम् । हुत्वा नाम्ना तेनैव कृष्णाख्येन पुनः पुनः । दद्यात्तिलांस्तु विप्राय कृष्णो मे प्रीयतामिति । स्नानप्राशनयोः शस्तास्तथा कृष्णतिलाः स्मृताः । विष्णुप्रीणनकर्म्मैव समाप्ते कर्पासरो । कृष्णकम्बलतिलैः सार्द्धं पक्वान्नेन च संयुताः । छत्रोपानद्युगे सार्द्धं सहिता रक्तगर्भिणा । ब्राह्मणाय प्रदेयास्ते यथाशक्त्यनुरूपया" इत्यादि । विष्णुधर्मे व्रतान्तरम् "माघ्यान्तु समतीतायां श्रवणेन तु संयुता । द्वादशी या भवेत् कृष्णा प्रोक्ता सा तिलद्वादशी । तिलैः स्नानं तिलैर्होमो नैवेद्यं तिलमोदकैः । दीपश्च तिलतैलेन तथा देयं तिलोदकम् । तिलाश्च देया विप्रेषु तस्मिन्नहनि पार्थिव ! । उपवासदिने राजन् ! कार्य्याश्च तथा तिलाः । उपोषितेनापरेऽह्नि होतव्यं विधिवत् । इत्येवं प्रदातव्यं ब्राह्मणेषु तथा नृप ! । तिलप्रस्थं तदा कृत्वा सोपवासो जितात्मवान् । न दुर्गतिमवाप्नोति नात्र कार्य्या विचारणा" इत्यादि ।

तीव्रव्रतं सौरपु० "यथासमचरन्तो हि मन्त्रं शिवयोगे व्यवस्थिताः । देहान्ते शिवसायुज्यं लभते नात्र संशयः" ।

तुरङ्गव्रतमीव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "चैत्रमासस्य सप्तम्यां पक्षे नराधिप ! । सोमपैनोपविष्टे तु सततं कुर्यात् तु वाजिनम् । तथाऽप्यत्र कर्त्तव्यं सर्व्वैः शुभे ।

क्षतोपवासस्तन्मध्ये भास्करं पूजयेन्नरः । व्रते समाप्ते दातव्यास्तुरगा ब्राह्मणाय तु । प्राप्याश्वमेधस्य फलं यथावच्छक्रासनमाप्याथ पुरन्दरस्य । उपोष्य राजन् ! सुचिरञ्च कालं सायुज्यमायाति दिवाकरस्य" ।

सुविप्राप्तितृतीयाव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे "तृतीया श्रावणे कृष्णा या च श्रवणसंयुता" । श्रावणोऽत्र पौर्णमास्यन्तोमासो ग्राह्यः अतः श्रावणकृष्णतृतीयायाः श्रवणयुक्तत्वं न दुर्घटम् । "तस्यां सम्पूज्य गोविन्दं सुविप्राप्तिमवाप्नुयात्" ।

तत्र सक्रान्तिव्रतं स्कन्दपु० "यथाक्या सम्प्रवक्ष्यामि तेजःसंक्रान्तिसुत्तमाम । संक्रान्तिवासरे प्राप्य स्नानं कृत्वा विचक्षणः । शालितण्डुलसंयुक्तं कार्य्यं कारयेच्छुभम् । तन्मध्ये दीपकं स्थाप्य प्रज्वलन्तं घृतेन वा । तन्मुखे मोदकं स्थाप्य ब्राह्मणाय निवेदयेत् । अर्घ्यं च पूरयेत् कार्य्यमेकभक्तन्तु पूर्व्ववत् । संवत्सरे तु सम्पूर्णे कुर्य्यादुद्यापनं बुधः" इत्यादि ।

अथ दशरथललितव्रतं भविष्योत्तरे "मासोऽश्विने सिते पक्षे अतीते चाश्वयुजे । सखीभिः सहितो गत्वा भाद्रस्य गौरीपूजनमासमधुमैथुनकाक्षपाल्यं । पल्लवाममनःशिलातैलचूर्णितानि पञ्चावृतौ परं हरदेवनीड... । दशान् पितॄन् सलिलगणान् समर्चयित्वाभि सलिलं पूजाङ्गरानाहूनं च सप्तलेपम् । कृत्वा तिलयवान् व्रतपादतलात् भूमौ स्थापयेत् हृदि निधाय दिनेशबिम्बम् । यानि स्पर्शादपदिनैरिह वर्जितानि द्रव्याणि तानि परिहृत्य दिने च वक्ष्याम् । सवाप्य राजसूयफलमिह सर्व्वमेव प्राप्नोति भारत ! पुमान् व्रतमेव वितानि" ।

त्रिलोचनव्रतं भविष्यपु० "सप्तम्यां शुक्लपक्षे तु फाल्गुन्याः वा यजेन्नरः । अपि वृद्धभीति नाम भक्त्या पुनः पुनः । देवार्च्चन सादरं तत्र त् जपेच्छुचि । पञ्च सम्भावनाय तु स्नाने सर्व्वत्र घृतं । पञ्चगव्यान् प्रतिसारैः तथैवास्याभिषेचयेत् । ... तथा भानुमर्च्चयेद्धृदयान्वितः । ... ध्यानतत्परः । जय जय जगन्नाथ ! त्वं जगतीनां ... मातामह दिवाकर । ... पूर्व्वोक्तं परं कृत्वा ... ह्यनेकम् ।

त्रिविक्रमतृतीयाव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे "एकस्मिन् तृतीयायां

सोपवासो जितेन्द्रियः । मण्डलत्रितयं कुर्य्यात् वर्णेन पृथक् पृथक् । मण्डलं दक्षिणे भागे श्वेतं कुर्य्यात् ततः परं । रक्तं मध्ये रवेः कुर्य्यात् तादृक्पूर्व्वं भूपस्य तु । विष्णोः पदत्रयं तेषु पूज्यं स्यात् मण्डलेन तु । भूमौ तु प्रथमं पादं द्वितीयं सूर्य्यमण्डले । तृतीये तु ध्रुवे देवे पूजयेत् प्रयतः शुचिः" ।

व्रतान्तरं विष्णुधर्म्मोत्तरे "द्वितीयञ्च प्रवक्ष्यामि शृणु ! त्रैविक्रमं व्रतम् । भूमिस्तु प्रथमं पादं अन्तरीक्षं तथा परं । तृतीयो दिवि विज्ञेया देवस्य चाक्रमः । भुवः ... धाता ... । दिवाप्रतिष्ठया ... विष्णोः पदत्रयम् । ज्यैष्ठशुक्लतृतीयायां सोपवासो जितेन्द्रियः । कल्ये कृष्णस्य स्नात्वा वाऽपि सम्पूजयेन्नरः । एतत् सवत्सरं कृत्वा नरः त्रैविक्रमं व्रतम् । सर्व्वकामसमृद्धस्य यज्ञस्य फलमश्नुते" ।

व्रतान्तरं विष्णुधर्म्मोत्तरे "वक्ष्यामि ते महाभाग ! तत् त्रैविक्रमव्रतम् । तृतीयं स्वपनाद्यैः ! तन्मे निगदतः शृणु ।। ज्यैष्ठे शुक्लतृतीयायां नरः स उपवासितः । भुवं सम्पूजनं कुर्य्यात् धूपमाल्यानुलेपनैः । दीपैः रत्नैश्च विविधैर्द्रव्यैः विप्रेषु दक्षिणाम् । तत्र पूर्णेन पात्राणि ... भक्तितः । पूर्व्वैरनन्तः दिवाश्व ... विधीयत । दक्षिणा तत्र दातव्या तथा ... द्विजे । दिवः पूजा च कर्त्तव्या आश्वयुजे प्रागुद्दिश तु । ... पुण्यं दक्षिणां तत्र दापयेत् । एव मासत्रयञ्च पारम्, प्रथम भवेत् । मासत्रयेण चान्येन ततो मासत्रये पुनः । तता मासत्रयं चान्यं समन्यस्य चान्यथा । ... पारणानां चतुष्टयम्" इत्यादि ।

त्रिविक्रमत्रिरात्रव्रतं विष्णुरहस्ये "त्रिविक्रमत्रिरात्रं कुर्य्यात् ... । कृत्वा व्रतमादाय स याति भवनं हरेः । मार्गशीर्षे सिते पक्षे नरोमार्गशिरस्य च । प्रारभेत त्रिरात्राख्यं व्रतं तु विधिवन्नरः । ... जितक्रोधो निरहङ्कारो समान्वितः । ... विष्णुं ... मनसा गिरा । ... दिन ... । ... सर्व्वं ... द्वादश्यां पूजयेद्देवं ... । ... अनेन विधिना कृत्वा त्रिरात्राख्यं व्रतं नरः । निवेदयेत् ततो भक्त्या त्रिदेव

धिना व्रतम् । समाप्ते कार्त्तिके मासि व्रतमेतदनुत्तमम्” । प्रतिमास त्रिरात्रद्वयमिति पञ्चाशता मासैः व्रत तत्राधिमासद्वययोगात् चतुर्भिर्वर्षैरिति कार्त्तिके समाप्तिः ।

त्रिविक्रमव्रत विष्णुधर्म्मोत्तरे “करोति केशवप्रीत्यै कार्त्तिकं मासमाप्तवान् । पूर्वे वयसि यत्तेन जानताऽजानतापि वा । पापमाचरितं तस्मान्मुच्यते नात्र संशय । अनेनैव विधानेन मार्गशीर्षेऽपि माधवम् । समभ्यर्च्यैकभक्तं वै य विप्रेभ्यो यः प्रयच्छति” इत्युपक्रमे । त्रैमासिक व्रतमिदं य करोति नरेश्वर ! । स विष्णुप्रीणनात् पापैर्मुच्यते परि-मुच्यते । द्वितीये वत्सरे राजन् ! मुच्यते चोपपातकैः । तद्वत् तृतीयेऽपि कृत महापातकनाशनम् । व्रतमेतच्चरेः त्रीभिस्त्रिमासैरनुष्ठितम् । त्रिभि संवत्सरैश्चैव प्रददाति फलं नृणाम् । त्रिभिर्मासैस्त्रयं त्रिविधात् पातकान्नृप ! । त्रीणि नामानि देवस्य मोचयन्ति त्रिवार्षिकैः । यतस्ततो व्रतमिदं त्रिविक्रमसदाहृतम् । सर्वपापप्रशमनं केशवाराधन परम्” ।

सौरत्रिविक्रमव्रतं भविष्योत्तरे “समभ्यर्च्य जगन्नाथ देवमर्कमथापि वा । एककश्नाति यो भक्तं द्वितीय ब्राह्मणार्पणम् । करोति भास्करप्रीत्यै कार्त्तिकं मासमाप्तवान् । पूर्वे वयसि यत्तेन जानताऽजानताऽपि वा । पापमाचरित तस्मान् मुच्यते नात्र संशयः । व्रतमेतच्चरेस्त्रीभिस्त्रिभिर्मासैरनुष्ठितम् । त्रिभि संवत्सरैश्चैव प्रददाति फलं नृणाम् । त्रिभिर्मासैस्त्रयं तस्मात् त्रिविधात् पातकान्नृप ! । त्रीणि नामानि देवस्य मोचयन्ति त्रिवार्षिकात् । यतस्ततो व्रतमिद त्रिविक्रमसदाहृतम् । सर्वभूतप्रशमनं भास्करारावधनं परम्” ।

त्र्यम्बकव्रत पद्मपु० “चतुर्दश्यान्तु नक्ताशी समान्ते गोयुग प्रद । स शैव पदमाप्नोति यजन्त्यम्बकं व्रतम्” ।

दयादित्यव्रतं ब्रह्माण्डपुरा० “वक्ष्ये सौरव्रत पुण्यं दुर्दशा न्तकर पर । दयाकर हि भक्तानां मनोरथकरं पर । भानुवारे सिते पक्षे दशम्या चैव नारद ! । प्रात काले उप मध्याह्ने स्नान कुर्य्याद्यथाविधि” इत्यादि ।

दशावतारव्रत विष्णुपु० “एकादश्यां निराहारो द्वादश्यां पुरुषोत्तमम् । अर्च्चयेद् ब्राह्मणमुखे च गच्छेत्परम पदम् । एषा तिथिर्वैष्णवी स्याद्द्वादशीशुक्लपक्षगा । तस्मा माराधयेद्देवं प्रयत्नेन जनार्दनम्” ।

दाम्पत्याष्टमीव्रतं भविष्यपु० “कार्त्तिके मासि विप्रेन्द्र ! पुत्र-कामो करोति मे । । अष्टम्यां कृष्णपक्षस्य पूजयेद्विधिवद्द्विज ! उमाञ्च ता सतीं देवीं विधिवद्द्विजसत्तम ! । य एतत् कुरुते भक्त्या उमामहेश्वरं व्रतम् । सदैकमेव विप्रेन्द्र । स याति परमां गतिम्” । समैमेकं संवत्सरम् “चतुर्भिः पारणैरवं समैकमेक कीर्त्तित बुधैः । प्रथमन्तु त्रिभिर्मासैः पारण कार्त्तिकादिभिः । कार्त्तिके मार्गशीर्षे तु पौषे मासि तथा परे । चन्द्रस्तकस्य पुष्पैस्तु मर्कैर्म्मत्रैरनेकश” ।

दिवाकरव्रत भविष्यपु० “आदित्यवारं हस्तेन युक्त स्वल्पीत पाण्डव ! । ततः प्रत्यादित्यदिन सप्त वारान् प्रपूजयेत् । एकभक्तेन नक्ताशी ब्राह्मणान् पूजयत् दिवा । दक्षिणा तु यथा शक्त्या दद्यात् विप्राय भक्तित” ।

दीप्तिव्रत पद्मपु० “सन्ध्यादीपप्रदो यस्तु समा तैलञ्च वर्जयेत् । समान्ते दीपकान् दद्याच्छक्तं च क्षत्रं काञ्चनम् । वस्त्रयुग्मञ्च विप्राय स तेजस्वी भवेदिह । रुद्रलोकमवाप्नोति दीप्तिव्रतमिदं स्मृतम्” ।

दुर्गन्धदौर्भाग्यनाशनत्रयोदशीव्रत भविष्योत्तरे ‘ज्यैष्ठे मासि सिते पक्षे त्रयोदश्यां युधिष्ठिर ! । स्नात्वा पुण्यनदीतीर्थे पूजयेत्तुभद्रेश्वरम्” इत्यादि ।

दुर्गानवमीव्रत भविष्यपु० “नवम्यां तु सिते पक्षे नियत संयतेन्द्रिय । मासि चाश्वयुजे वीर ! कार्त्तिके कार्त्तिकोत्तरे । पुष्पैश्च पूजयेद् दुर्गां जातिद्ध्यैर्विधानतः । धूपार्थं गुग्गुलं दद्यान्नैवद्य गुडपूपकान् । दुर्गेति नाम जप्तव्य प्रयतोऽध्ययन नृप ! । माघे च फाल्गुने मासि चैत्रे चैत्रोत्तरे नृप ! । शुक्लपक्षे तु अष्टम्यामुपवासपरायण” इत्यादि तद्विधिमाहात्म्यम् ।

दुर्गाव्रत देवीपु० “देवीव्रतं प्रवक्ष्यामि सर्वकामप्रसाधनम् । श्रावणे शुक्लपक्षे तु अष्टम्यां वायुभोजनः । स्नात्वा सार्धं पुटीभूत्वा जितक्रोध क्रियान्वित । देवीं संस्नाप्य तोयेन पुन क्षीरेण वारिणा । ततो गुग्गुलुधूपञ्च चन्दनन्तु दापयेत्” इत्यादि तद्विधिमाहात्म्यम् ।

दूर्वागणपतिचतुर्थीव्रत सौरपु० “तीर्थमेतद्व्रत सर्वं पुराकल्पे षडानन ! । चतुर्थी या भवेच्छुक्ला श्रावणस्य पुण्यदा । तस्यां व्रतमिदं कुर्य्यात् कार्त्तिक्यां वा षडानन ! । गजाननं चतुर्बाहुमेकदन्तं विनायकम् । तथा हैमीमयी दूर्वां तदाधार प्रकल्पिताम्” । तदाचारे, विघ्नेशायने “स्थाप्य विघ्नहर्तार कलशे ताम्रभाजने । वेष्टितं रक्तवस्त्रेण सर्वतो भद्रमण्डले । पूजयेच्च शुभैः पत्रैः बिल्वाभिः पञ्चभिः । बिल्वपत्रकण्ट-कार्गैः शमी दूर्वा हरिप्रिया । तोषोपग्या तु दूर्वेण !

ततो राज्यं भविष्यति । सर्वोपस्कारसम्पन्नं सर्वोपस्करमाहरेत् । कन्दुकं फलं शाकं लवणं गुडशर्करा । यवकं कुस्तुम्बरी क्षीरं धान्यानि विविधानि च । दातव्यानि रघुश्रेष्ठ ! कन्यकानान्तु भक्तितः" ।

दूर्वात्रिरात्रव्रतं पद्मपु० "शृणु ! दूर्वात्रिरात्रस्य विधिं वात्स्यायन सुव्रत ! । मासि भाद्रपदे चैव शुक्लपक्षे त्रयोदशीम् । त्रिरात्रं समुपोष्यन्तु यावत् पूर्णा तिथिर्भवेत् । उमामहेश्वरं देवं सावित्रीं धर्ममेव च । दूर्वामूले तु संस्थाप्य मण्डपं कारयेत्ततः" इत्यादि ।

दूर्वाष्टमीव्रतं भविष्यपु० "ब्रह्मन् ! भाद्रपदे मासि शुक्लाष्टम्यामुपोषितः । पूजयेच्छङ्करं भक्त्या यो नरः श्रद्धयान्वितः । स याति परमं स्थानं यत्र देवस्त्रिलोचनः । गणेशं पूजयेद्यस्तु दूर्वया यो हि तं शृणु ! । तस्योपवास सप्तम्यामष्टम्यां पूजयेच्छिवम् । दूर्वाक्षतैर्विप्रेन्द्र ! दध्यक्षतफलैः शुभैः" । मतान्तरं दूर्वाष्टमीशब्दे दृश्यम् ।

देवमूर्त्तिव्रतं विष्णुधर्मोत्तरोक्तम् "देवानान्तु तथा वक्ष्ये विशुद्धानां शरीरकम् । जानीहि यदुशार्दूल ! देवमूर्त्तिव्रतं शुभम् । तेषान्तु रूपनिर्माणं कृत्वा तानर्चयेद्बुधः । गन्धमाल्यनमस्कारदीपधूपान्नसम्पदा । चैत्रशुक्ले महाभाग ! प्रतिपत्प्रभृतिक्रमात् । क्षीर-नारेय ताडाग-भागाद्यैः प्राशनमाचरेत् । दशा निवेदयेत्तेभ्यो घृतेन च तथा भवेत् । कर्पूरं कुङ्कुमञ्चैव तथैवागुरुचन्दनम् । प्रदद्यात् प्रदातव्यं तथा राजन् ! दिनक्रमात् । दिनत्रयं तथाऽश्नीयात् काय प्रातरर्चितम् । दिनमेकन्तु नाश्नीयात् व्रतचारी नरोत्तमः । एतत् संवत्सरं कृत्वा व्रतं पुरन्दर । सर्वकामसमृद्धस्य सम्यक् फलमश्नुते" ।

देवव्रतं पद्मपु० "नक्षत्रद्वादशीत्यास्तु नरा याति कुटुम्बिने । चैत्रकं त्रिपूर्णं दद्याद्विप्राय वाससी । प्रथम्य भक्त्या सकल नियतां चित्तवेदयेत् । एतद्देवव्रतं नाम महापातकनाशनम् । यस्तु संवत्सरं पूर्णमेकतो भवेत्तरः । वंशजः सर्वभूतेषु वासुदेवपरायणः । सर्वोऽस्तु यद्गीतदैव्यवाच्यतं वदेत् । दीपदर्शनं यदूस ... सम्भवात् याति । इह सर्वकामानि कल्पोक्ते कथ्यते । तद्व्रतादिक पालन भाषाकं प्रतिपदा" । कालोत्तरे व्रतान्तरं "देवस्य निवाकोनवद्वर्तमद्य दद्यात् भवेत् । वर्णेन पूजयेत्तदा देवदेवं महेश्वरम् । महाघोरमहारौद्र महापापहरं वरम् । महेश्वरं देवं पूजयेत् । पूर्णं वर्षं देवः सदा

सत्यंयुतः । सितवस्त्राणि वस्त्रं च आचार्याय प्रदापयेत् । जातीफलैः प्राशनञ्च रात्रौ जागरणं हितम् । एतद्देवव्रतं नाम आयुःश्रीकीर्त्तिवर्द्धनम्" ।

देवीव्रतं पद्मपु० "पयोव्रतं पञ्चदश्यां व्रतान्ते गोयुगप्रदः । अश्वमेधफलमवाप्नोति देवीव्रतमुदाहृतम्" देवीपु० मतान्तरं "क्षीराशी कार्त्तिके यस्तु देव्या भक्तिरतो नरः । शाकपायसभक्षायी प्रातःस्नायी जितारसः । पूजयेत्तिलहोमस्तु मधुक्षीरघृतादिभिः । कार्यं स्तु देवीमन्त्रेण शृणु पुण्यफलं हरे" इत्यादि ।

द्वादशसप्तमीव्रतं भविष्योत्तरे "माघमासात् समारभ्य शुक्लपक्षे युधिष्ठिर ! । सप्तम्यां कृतसङ्कल्पो वर्षमेकं व्रती भवेत्" मासभेदे नियमभेदास्तत्रोक्ता दृश्याः ।

*द्वादशमासतृतीयाव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "मनोऽनुमन्ता माधव नराणाञ्च वीर्य्यवान् । विभिन्नयो नयचैव हंसो नारायणस्तथा । प्रभवो विष्णुर्विश्व साध्याः द्वादश कीर्त्तिरे । तृतीयायां महाभाग ! पूजयेत्तानुपोषितः" । प्रतिकृततीयायां यावद्वर्षं कोपवास इति शेषः ।*

द्वादशादित्यव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "धाता मित्रोऽर्य्यमा पूषा शक्रोऽंशो वरुणो भगः । त्वष्टा विवस्वान् सविता विष्णुर्द्वादशकस्तथा । पूजयेद्द्वादशादित्यान् शुक्लपक्षे उपोषितः । मार्गशीर्षादिमारभ्य द्वादश्यां नियतव्रतः" ।

द्वादशीव्रतं कूर्मपु० "एकादश्यां निराहारो द्वादश्यां पुरुषोत्तमम् । अर्च्चयेद्ब्राह्मणस्ते स गच्छेत्परमं पदम् । एषा तिथिर्वैष्णवी स्याद् द्वादशी शुक्लपक्षगा । तस्यामाराधयेद्देवं प्रयत्नेन जनार्दनम्" ।

द्वीपव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "अथातः संप्रवक्ष्यामि द्वीपव्रतमनुत्तमम् । चैत्रशुक्ल समारभ्य प्रत्यहं दिनसप्तकम् । जम्बूशाककुशक्रौञ्चशाल्मलिद्वीपसंज्ञितम् । गोमेदं पुष्करञ्चैव ततः पूजयेत् क्रमात् । नित्यमेव सदा स्नानं बहिरेव समाचरेत् । पयःपायी भवेन्नित्यं नरेव दिनसप्तकम्" इत्यादि ।

धनसंक्रान्तिव्रतं स्कन्दपु० "धनसंक्रान्तिमारभ्य शृणु षण्मुख ! विधानतः । कर्त्तव्या सर्वपापेभ्यो मुच्यते नात्र संशयः । इत्यादिभिः प्रत्युवाच नाम युधिष्ठिरः । धनुर्विधं घटं वारिपूर्णं निधापयेत् । ... कृत्वा प्रतिमासन्तु दापयेत् । विधिनानेन सर्वत्र दीयते वे दिवाकरः" ।

धर्माराधनव्रतं धर्मोत्तरोक्तम् "नाथ ! सर्वदा देव दक्षान्

पुत्रो भवेत् । पुत्रवान् देवलोकेषु पूज्यो भवति मानवः"। इति मन्त्रे "श्रावण्यां समतीतायां प्रतिपत्प्रभृति क्रमात्। पूर्ववत् पूजयेद्विष्णुं देवं सङ्कर्षणं विभुम्" इत्यादि।

धन्यव्रतं वराहपु० "अथातः सम्प्रवक्ष्यामि धन्यव्रतमनुत्तमम्।। येन सद्यो भवेद्धन्यो ह्यधन्योऽपि हि यो भवेत्। मार्गशीर्षेऽमले पक्षे प्रतिपद् या तिथिर्भवेत्। तस्यां नक्तं प्रकुर्वीत रात्रौ विष्णुञ्च पूजयेत्" इत्यादि।

धराव्रतं पद्मपु० "यो विंशतिपलादूर्द्ध्वं महीं कृत्वा तु काञ्चनीम्। दिनं पयोव्रत दद्याद्रुद्रलोके महीयते। धराव्रतमिदं प्रोक्तं सप्तकल्पशतानुगम्"। दिनं देवानामुत्तरायणम्। पयोव्रतमित्यनन्तरं कार्य्यमित्यनुषङ्गः। रुद्रो देवता धरादानं पारणम् इत्यादि।

धर्म्मव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे "शुक्लपक्षे दशम्यां तु सोपवासस्तु मानवः। धर्म्मं सम्पूजयेद्देवं सर्व्वलोकसुखावहम्"।

धान्यव्रतं स्कन्दपु० "अथातः संप्रवक्ष्यामि धान्यव्रतमनुत्तमम्। यत् कृत्वा हि नरो, राजन्! सर्व्वकामानवाप्नुयात्। अयने विषुवे चैव स्नानं कृत्वा विचक्षणः। व्रतस्य नियमं कुर्य्यात्ध्यात्वा देवं दिवाकरम्। रविर्ध्यात्वा ततो दद्याद्धान्यप्रस्थं द्विजातये। प्रतिमासं पुनस्तद्वत् पूज्यो देवः सहस्रपात्। एवं सदा प्रदातव्यं धान्यप्रस्थं द्विजन्मने। एवं संवत्सरे पूर्णे कुर्य्यादुद्यापनक्रियाम्"।

धान्यप्रस्थव्रतं भविष्यपु० "सपूज्य सितपक्षस्य भानुं धान्यानि सप्त च। ददाति नक्तभुक् गार्ह्ं स्वर्गेण सम न्वितम्"। गार्हे स्वर्गोपकरणम् "स तारयति सप्तान् कुल्यानात्मानमेव च। सूत! धान्यव्रतं नाम व्रतं धान्यसुखप्रदम्"।

धामत्रिरात्रव्रतं पद्मपु० "त्रिरात्रोपोषितो दद्यात् फाल्गुन्यां भवनं शुभम्। आदित्यलोकमाप्नोति धामव्रतमिदं परम्"।

धाराव्रतं भविष्योत्तरोक्तम् "वैशाखमासात् प्रियसोदकधारां प्रपातयेत्। चातुर्मास्यं कृतसूर्व्वार्घ्यां हि विशां नराम्। धाराव्रतं नाम सर्व्वेदिनकरं परम्। कान्तिसौभाग्यजनं सर्व्वोदयं मायजम्"।

धात्रीनवमीव्रतं भविष्योत्तरे "कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु नवमी या भवेत् शुभा। तस्यां स्नात्वा शुभैः कुम्भैर्दर्भैर्वारि चन्दनैः। कुमारी धनवान् देवो सिंहवाहनगा शिवो ध्यात्वा नानाविधान् कृत्वा पुरस्कारान् पूजयेत्। नानाविधैर्गन्धैर्नैवेद्यैश्च पूजयेत्। शक्तितः

पशुभिर्मेध्यैः सुरामांसघृताग्निभिः। दधिचन्दनचूर्णैश्च फलैश्चानग्निपाचितैः। देवीं स्वर्णमयीं कृत्वा सिंहारूढां चतुर्भुजाम्। चक्रचापासिधरां शूलधरां नेत्रत्रयान्विताम्"। (पूजयेत्)

ध्वजव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरोक्तम् "चैत्रे तु प्रत्यहं मासि गरुडं पूजयेन्नरः। पीतेन गन्धनैवेद्यमाल्यवस्त्रादिना द्विज!। वैशाखे च तथा मासि तालं सम्पूजयेत्सदा। नीलेन गन्धनैवेद्यमाल्यवस्त्रादिना द्विज!। ज्यैष्ठे च प्रत्यहं मासि मकरं पूजयेत् सदा। श्वेतेन गन्धनैवेद्यमाल्यवस्त्रादिभिर्द्विज!। ध्वजं संपूजयेद्देवं मासादौ यथाविधि। रक्तेन गन्धनैवेद्यमाल्यवस्त्रादिना द्विज!। बहिः स्नानं तथा कुर्य्याद्वह्निसंपूजनं तथा। नित्यञ्च कुर्य्याद्धर्म्मज्ञ! तथा ब्राह्मणभोजनम्। पारणार्थं तथा कुर्य्यात् तैलविवर्ज्जितम्। अधःशायी तथा चैव ब्रह्मचारी सदा भवेत्। व्रतमेतन्नरः कुर्य्यात् सम्यङ्मासचतुष्टयम्। ब्राह्मणान् पूजयेत्सम्यक् मासादौ चरमेऽहनि। वस्त्राण्युत्तमानि धर्म्मज्ञ! दद्याद्विप्रेषु दक्षिणाम्। कृत्वैकं पारणं राजन्! स्वर्गलोके महीयते। द्वितीयं पारणं कृत्वा शक्रलोके महीयते। तृतीयं पारणं कृत्वा ब्रह्मलोके महीयते। कृत्वा तुर्य्यं पारणन्तु रुद्रलोके महीयते। विष्णुलोकमवाप्नोति कृत्वा द्वादशपारणम्। ध्वजव्रतं द्वादश वत्सरांश्च कृत्वा नरो भार्गवसत्तम!। सायुज्यमायाति जनार्द्दनस्य देवस्य विष्णोः परमेश्वरस्य"।

नक्तचतुर्थीव्रतं स्कन्दपु० "विनायकचतुर्थ्यास्तु व्रतं वक्ष्यामि तेऽनघ!। धन्यं यशस्यमायुष्यं सर्व्वोहितफलप्रदम्। विघ्नप्रशमनायालं सर्व्वसिद्धिप्रदायकम्। त्रिषु लोकेषु विख्यातं विनायकव्रतम् सर्व्वैश्चरितं पार्थिवैः। मार्गशुक्लचतुर्थ्यान्तु प्रारब्धं व्रतमिदं चरेत्। नक्ताहारेण विप्रेन्द्र! तिथावस्यां पारणं स्मृतम्। तदेव वह्नौ होतव्यं ब्राह्मणाय दापयेत् सदा। प्रत्यब्दं वा मैत्रेय! गिरिराजाय संयतो। पूजयेत् गणपतिं रात्रौ गन्धैः पुष्पैर्यथाक्रमम्"

नक्षत्रपुरुषव्रतं मत्स्यपु० "नक्षत्रपुरुषं नाम व्रतं नारायणात्मकम्। पादौ हि कुर्य्याद्विधिवद्विष्णोर्नामानि कीर्त्तयेत्। प्रतिमा वासुदेवस्य मूलर्क्षादिनिमन्त्रयेत्। चैत्रमासे समारभ्य कृत्वा ब्राह्मणवाचनम्। मूले नमो विश्वधराय पादौ जङ्घे च रोहिण्यामेव। जानुनी चाश्विनीकुमारो पूर्व्वाषाढ़ोत्तराषाढ़े चोरू। पादौ मम विश्वरूपाय त्वषाढ़े" इत्यादि।

नक्षत्रव्रतं देवीपु० “अतःपरं प्रवक्ष्यामि रूपसौभाग्यकारकम्। नक्षत्रविधिना वत्स ! यथा तुष्यति शङ्करः। मूलादारभ्य मूर्त्तेश पादौ जातिसत्ता पुरा। पूजयेद्यो यथावत्तु नक्षत्रान्ते तु पारणम्। यथार्थं हविषा विप्र ब्राह्मणं जङ्घे सम्पूजयेत्” इत्यादि।

नदीव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे “चैत्रशुक्लादथारभ्य मत्स्य दिनसप्तकम्। शुक्लदिनौ शुद्धदिनोपेते यमुनां चैव पूजयेत्। सोमां चैव तथा सिन्धुं तथा भागीरथीं क्रमात्। षष्ठिःस्नानं तथा कुर्य्यान्नित्यं मन्त्रायतो भवेत्। अग्नौ च जुहुयात् क्षीरं मालाश्च दिने दिने। क्षीरपूर्णाश्च दातव्या वारिधान्या द्विजातिषु। क्षीराशनश्च तिष्ठेत तथा दिनसप्तकम्। एवं संवत्सरं कृत्वा पूर्णे संवत्सरे नरः। द्विजातिषु ततो दद्याद्गोजलस्य फलं शुभम्। फाल्गुनस्यापि च पक्षे सप्तम्यां दिवसे क्रमात्। न शोकमवाप्नोति नरो यत्र यावच्छरदेशा” इत्यादि।

मन्त्रव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे “शुक्लपक्षे महाराजं त्रयोदश्यामुपोषितः। फाल्गुनात्तु समारभ्य नित्यं समुपयेन्नरः। महाराजन्तु धनदम्। “गन्धमाल्यनमस्कारदीपधूपान्नसम्पदा। वर्षान्ते ब्राह्मणेन्द्राय शतानि प्रतिपादयेत्। कृत्वा व्रतं वत्सरमितदिष्टं पक्षेषु राजन् ! सुचिरं सुपोष्य। मानुष्यलाभाद्धनान्वितः स्यात् सौभाग्ययुक्तश्च तथा विशोक” ।

मन्वादिव्रतं भविष्योत्तरे “मन्वादिव्यपदेशस्य वारो देवस्य शङ्करः। पूजयेत्तु विप्रो नित्य स्नातो मानुषैर्मुच्य (चिर)। वस्तु संपूजयेत्तस्य पतङ्गं पतगाधिपम्। गन्धपुष्पादिधूपैश्च नामभिर्विविधैस्तथा। सोपवासो नरस्तस्य आदित्यपक्षे शुचि। उपवासो महाश्वेतां सम्पाद्यपत्राधिपम्। मार्कण्डे भोजयित्वा तु ततो भुञ्जीत वाग्यत। आदित्यपञ्चम्यां रविवारे विपुरुषः। तस्य वर्षं व्रतं पूर्णं सुव्रतं सुपदं भवेत्” ।

मन्त्रावतं देवीपु० “आदौ नवमि दद्यात् नराकारो त्रिने[illegible]। नानाभ्याको वराध्यायो [illegible]संतारकः। देवी [illegible]। विन्ध्यवासनवासे। पूजन्तु पूजयेद् दद्याद्वै सर्वदायिनम्। क्षीरान्नं दधियुक्तं च पायसं [illegible]। [illegible] कुर्वीत [illegible] तत्र। देवाग्रस्य [illegible] इष्टं सम्पादयेत्”।

मत्स्यद्वादशीव्रतं भविष्योत्तरे “या तु मार्गशिरे मासि शुक्ल पक्षे तु द्वादशी। [illegible] [illegible] ! [illegible]

करो यदा। पञ्चम्यामेकभक्तं तु षष्ठ्यां नक्तं प्रकीर्त्तितम्। सप्तम्यामुपवासश्च कीर्त्तयन्ति मनीषिणः। मालतीकुसुमानीह सुगन्धं चन्दनं तथा। करवीरं गुग्गुलमिनं धूपश्चात्र विनिर्द्दिशेत्। दध्योदनं नैवेद्यं भास्करप्रियम्। तदेव दद्याद्विप्रेभ्यो ह्यात्मनाश्च यथा” ।

नयनप्रदव्रतं भविष्यपु० “यो मार्गशीर्षे सितपक्षमेऽस्मिन् हस्तसंयोगे जगत प्रदर्शितम्। संपूज्य भानुं विधिनोपवासो गन्धस्रग्धूपाद्यनोपहारैः। [illegible] प्रतियत्नपूजादानादिपुण्यं नयनप्रदमेकम्” इत्यादि।

नरकपूर्णिमाव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरोक्तम् “मासनामतु मासानि पञ्चदश्यां जगत्पते। कृतोपवासः सुस्नातः पूजयित्वा जगद्गुरुम्। उद्धारयत्यसौ पाति सुमुहूर्तेन गच्छति। यद्वा मासगत नाम प्रीयतामिति कीर्त्तयेत्। केशवं मार्गशीर्षे तु पौषे नारायणं तथा। माघे माधवमासे तु गोविन्दमपि फाल्गुने। चैत्रे विष्णुं वैशाखे कीर्त्तयेन्मधुसूदनम्। ज्यैष्ठे त्रिविक्रमं देवं तथाषाढे च वामनम्। श्रीधरं श्रावणे मासि हृषीकेशं ततः परम्। नाम भाद्रपदे तद्वत् ज्ञायते पुण्डरीकाक्ष इ। नारदश्वयुजे मासि पद्मनाभेति कीर्त्तयेत्। दामोदरं कार्त्तिके च सर्वान्तरे न दुर्गतम्। एवं मासमं चैव यदि दातुं न शक्यते। तदा संवत्सरस्यान्ते दद्याच्चैव समागतम्” ।

नरसिंहचतुर्दशीव्रतं नरसिंहपु० “वैशाखशुक्लपक्षे तु चतुर्दश्यां समाचरेत्। मज्जन्मसम्भवं पुण्यं व्रतं पापप्रणाशनम्। वर्षे वर्षे तु कर्त्तव्यं मम सन्तुष्टिकारकम्। महागुह्यमिदं श्रेष्ठं मानवैर्भवभीरुभिः। तेनैव विधानेन चतुर्दश्यामुपोषितम्। जायते यदुवंशे च [illegible] महात्मनाम्। स्वातीनक्षत्रयोगेन शनिवारेण संयुते। सिद्धयोगस्य योगे वणिजे करणे तथा। पुंसां सौभाग्ययोगेन लभ्यते दैवयोगतः। सर्वेषु व्रतेषु जन्मकोटिविनाशनम्। [illegible] पापनाशनम्। [illegible] द्विने [illegible]। [illegible] यथा यथा [illegible] तथा तथा [illegible] गृहे। तदा तदा [illegible] करोति [illegible] जन्मनाम्। [illegible]”।

नरसिंहत्रयोदशीव्रतं नरसिंहपु॰ "गुरुवारे त्रयोदश्यामपराह्णे जलप्लुतः । तर्पयित्वा देवपितॄन् ऋषींश्च तिलतण्डुलैः । नरसिंहं समभ्यर्च्य यः करोत्युपवासकम् । सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोके महीयते" ।

नरसिंहव्रतं गरुडपु॰ "अथाष्टमीव्रतं ब्रह्मन् ! प्रोच्यमानमिदं शृणु ! । भवविध्वंसनं नृणां सर्वार्त्तिहरणं परम् । राजा वा राजपुत्रो वा यदि चेद्रिपुनाशनम् । सदाष्टम्यान्तु सुस्नातो यवागञ्च प्रकारयेत् । कुर्य्यादष्टदलं पद्मं तण्डुलैर्वा प्रसूनकैः । कर्णिकायामधेयाभं नरसिंहाकृतिं यजेत्" इत्यादि ।

नवम्याद्युपासव्रतं मत्स्यपु॰ "नवमी चाष्टमी चैव पौर्णमासी चतुर्दशी । यो भुङ्क्ते देवि ! नैतेषु सुपर्वसु नरः स माम् । गाणपत्यं स लभते निःसपत्नमनिन्दितम्" ।

नवरात्रिव्रतं देवीपु॰ "सौभाग्यार्थं स्त्रिया कार्य्यमाद्यैश्च धनकाङ्क्षिभिः । महाव्रतं महापुण्यं शङ्कराद्यैरनुष्ठितम् । कर्त्तव्यं देवराजेन्द्र ! देवीभक्तिसमन्वितैः । कन्यासंस्थे रवौ शक्र ! शुक्लादारभ्य नन्दिकाम्" । नन्दिकाम् प्रतिपदम् "अयाचीत्यथवैकाशी नक्ताशीत्यथ वा पुनः । प्रातःस्नायी जितद्वन्द्वस्त्रिकालं शिवपूजकः । जपहोमसमायुक्तः कन्यकां भोजयेत् सदा । अष्टम्यां नवमेऽहानि दारुजानि शुभानि च । एकं वा द्विस्त्रिभागेन कारयेत् सुरसत्तम ! । तस्मिन् देवी प्रकर्त्तव्या हैमी वा राजती च वा । शूलकालमयोपेतस्फुटगन्धेन पूजयेत् । सर्वोपहारसम्पन्नैर्वस्त्ररत्नफलादिभिः । कारयेद्रथदोलादिपूजाञ्च बलिदीपिकाम्" इत्यादि ।

नागदष्टोद्धरणपञ्चमीव्रतं भविष्योत्तरे "उपोष्य पञ्चमीं सम्यक् नागानां बलवर्द्धनम् । एकैकमेकं यावच्च विधानं शृणु भारत ! । एकैकं संवत्सरम् "मासि भाद्रपदे राजन् ! शुक्लपक्षे तु पञ्चमी । सापि पुण्यतमा प्रोक्ता ग्राह्या सा गतिकाम्यया । चतुर्थ्यामेकभक्तञ्च तस्यां नक्तं प्रकीर्त्तितम्" । तस्यां पञ्चम्यामुपोष्येति दिवा भोजनवर्ज्जनात् 'कुर्य्याच्चान्द्रमसं नागमथ वा कलधौतजम् । अथ दारुमयं भव्यं मृण्मयं वाप्यशक्तितः । चान्द्रमसं रौप्यं कलधौतं स्वर्णमयम् । पञ्चम्यामर्च्चयेद्भक्त्या नागं पञ्चफणान्वितम् । करवीरैः शतपत्रैर्जातीपुष्पैः सुगन्धिभिः । गन्धधूपैः सनैवेद्यैः क्षीरादिभिश्च ।। ब्राह्मणान् भोजयेत्पश्चात् घृतपायसमोदकैः । अनन्तं वासुकिं शङ्खं पद्मं कम्बलमेव च । तथा कर्कोटकं नागं नागमश्वतरं नृप ! । धृतराष्ट्रं शङ्खपालं कालियं तक्षकं तथा । पिङ्गलञ्च महानागं मासि मासि क्रमाद्यजेत्" ।

नागपञ्चमीव्रतं भविष्यपु॰ "नागाभिद्धा तु पञ्चम्यां न विषैरभिभूयते । स्त्रियं च लभते पुत्रं परमां श्रियमाप्नुयात् । सुमन्त्राः स्वर्गशाभिरङ्गमन्त्राश्च कीर्त्तिताः । पूर्ववत् पद्मपत्रस्थः कर्त्तव्यश्च तिथीश्वर" । तिथीश्वरोऽत्र नागः "गन्धपुष्पोपहारैश्च यथाशक्ति विधीयते । पूजाऽर्घ्याद्येन श्राद्धेन सतापि तु फलप्रदा । आज्यधारासमिद्भिश्च दधिक्षीरान्नमाक्षिकैः । पूर्वोक्तफलदो होमो यतः शान्तेन चेतसा । एतद्व्रतं वैश्वानरप्रतिपद्वद्व्याख्येयम्" ।

नागव्रतं कूर्मपु॰ कार्त्तिकशुक्लपक्षमुपक्रम्य "तिथौ युगाद्ययायान्तु समुपोष्य यथाविधि । शङ्खपालादिनागानां शेषस्य च महात्मनः । पूजा कार्य्या पुष्पगन्धक्षीराप्यायनपूर्वकमिति" । युगाद्ययायाश्चतुर्थ्यो प्रातर्मध्याह्नव्यापिन्याश्च कर्त्तव्यम्" तथा च स्कान्दपुराणे "प्रातर्मध्यन्दिने तत्र तत्रोपोष्य फणीश्वरान् । क्षीरेणाप्याय्य पञ्चम्यां पारयेत् प्रयतो नरः । विषाण्यपि तस्य भक्ष्यन्ति न तं हिंसन्ति पन्नगाः" ।

नानाफलपूर्णिमाव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "प्राप्य पञ्चदशीं राम ! तथा शुक्लाञ्च कार्त्तिकीम् । धारागृहभित्तिं वै सुमेरौ च समालिखेत् । तस्य द्वारि गृहे चापि नानावर्णैस्तु वर्णकम् । गृहोपकरणं सर्व्वं तथोपैवाभितो लिखेत् । पीतं महारजताद्याद्यं सकटीतटमाणिकम् । ततस्तौ पूजयेन्नारी स्नाता भर्तृपरा शुचिः" ।

नामतृतीयाव्रतं भविष्योत्तरे "उपवासस्य नियमं गृह्णीयात् भक्तिभाविता । देवीं संवत्सरं यावत् तृतीयायामुपोषिता । प्रतिमासं करिष्यामि पारणञ्चापरेऽहनि । तदविघ्नेन मे यातु समाप्तिं व्रतमुत्तमम् । शरण्ये त्वां प्रपन्नास्मि दौर्भाग्याद्रक्ष माम् । एवं सङ्कल्प्य विधिवत् कौन्तेय ! कृतनिश्चया । मार्गे नारी ध्यानपरा स्नानं कृत्वा जितेन्द्रिया । मद्यं त्यक्त्वा भार्य्या वा गृहे वा नियतेन्द्रिया । पूजयेत् पार्वतीं नाम्ना रात्रौ पात्रे कुशोदकम् । प्रभाते भोजयेत् विप्रान् मिथुनान् विधिवत्तदा । पौषे चापि तपोदाहां निशि नाम पूजयेत् । गोमूत्रं प्राशयेद्रात्रौ प्रभाते भोजयेद्विप्रान्" इत्यादि । भविष्यपु॰ तथान्यत्र "गौरी ।

गौरी२ उमा३ भद्रा४ दुर्गा५ कान्तिः६ सरस्वती७ । मङ्गला८ वैष्णवी९ लक्ष्मीः१० शिवा११ नारायणी१२ क्रमात् । मार्गतृतीयामारभ्य पूजयेत् स्वर्गभाक् भवेत्” । मार्गशीर्षतृतीयामारभ्य प्रतिमासमेकैकेन नाम्ना पूजयेदित्यर्थः । ‘अर्द्धनारीश्वरं रुद्रमथ वा उमामहेश्वरम् । पूजयेद्विधिवन्नारी ह्यवियोगमवाप्नुयात्” ।

नामद्वादशीव्रतं विष्णुरहस्ये “मार्गशीर्षे शुभे मासि शुक्लपक्षे यतव्रतः । प्रथमन्त्वेव गृह्णीयात् द्वादशीं विधिवन्नरः । कारयेत् हरयेऽर्च्चामावाप्योद्यं विधानतः । अर्च्चयित्वा हरिं तत्र लक्ष्मीतुष्ट्या द्विजन्मन” इत्यादि ।

नामनवमीव्रतं भविष्यपु॰ “नवम्यां शुक्लपक्षे तु कृते नक्ते विशेषतः । मासि चाश्वयुजे वीर । दुर्गादेवीति पूजयेत् । बिल्वपत्रैस्तथाब्जैश्च द्रोणपुष्पैस्तु सर्वशः । गुग्गुलेनाथ दुग्धेन भक्ष्यभोज्यैरनेकशः । परमान्नेन रत्नेन सर्पिः शाल्यन्नमिश्रितेन । सस्नेहं तथा कुर्याद्देव्या वै भक्तिमाचरन् । भोजयित्वा नवम्यां तु ब्राह्मणान् तु विधिवत् । ब्राह्मणाभावे तु स्त्रियश्च यथा भवति शक्तितः । पञ्चगव्यं ततः प्राश्य नक्तं भुञ्जीत वाग्यतः । य एवं पूजयेद्देवीं दुर्गां भक्त्या समन्वितः । सोऽश्वमेधसहस्रस्य फलं प्राप्य दिवं व्रजेत् । कार्य्यमाश्विनवत् सर्वं कार्त्तिकेऽपि हि सत्तम । । कृत्वोपवासमष्टम्यां मासि मार्गशिरे नृप ! । नवम्यां पूजयेद्दुर्गां यस्तु भक्त्या भगवतीं बुधः” इत्यादि । वर्षसाध्यमिदम् ।

नामसप्तमीव्रतं भविष्योत्तरे “चैत्रादिषु प्रकर्त्तव्या सर्वदा नामसप्तमी । धातेति मधुमासे तु पूजनीयो दिवाकरः । अर्य्यमेति च वैशाखे ज्यैष्ठे मित्रः प्रकीर्त्तितः । आषाढे वरुणो ज्ञेय इन्द्रो नभसि कथ्यते । विवस्वान् नभस्ये तु पर्जन्योऽश्वयुजि स्मृतः । पूषा कार्त्तिकमासे च मार्गशीर्षे तु कथ्यते । भगः, पौषे विवस्वान् माघे तु कथ्यते । विष्णुस्तु, फाल्गुने मासि पुण्यो वन्द्यश्च भास्करः । षष्ठ्यां चैव सप्तम्यां भोजयेद्गोधनान् बुधः” ।

निक्षुभार्कसप्तमीव्रतं प्रथमं भविष्यपु॰ “सूर्य्यभक्ता तु या नारी ध्रुवं वा पुरुषो भवेत् । स्त्री चैवाष्ट्यसम माघ सप्त कृत्वा अभते स्पृशु । निक्षुभार्कव्रतं भामोः सदा प्रीतिविवर्द्धनम् । अवियोगकरं वीर । धर्म्मकामार्थसाधनम् । सप्तम्यामथ षष्ठ्यां वा संक्रान्तौ भानवे दिने । अर्च्चयित्वा हविषा होमं सोदकान् समाचरेत् । निक्षुभार्कस्य चैवार्च्चां कृत्वा स्वर्णमयीं शुभाम् । घृतक्षीरे साथ वार्द्धौ वा स्नापयेत् घृतादिभिः” । निक्षुभासूर्य्यपत्नी तथा सहितोऽर्कः । द्वितीयम् “या नार्य्यपञ्चमेदेव कृष्णामेकान्तु सप्तमीम् । सा गच्छत् परं स्थानं भानोरमिततेजसः । वर्षान्ते प्रतिमां कृत्वा शालिपिष्टमयीं शुभाम् । पीतानुलेपनैर्माल्यैः पीतवस्त्रैः प्रपूजयेत् । पूर्व्वोक्तं निखिलं कृत्वा भास्कराय निवेदयेत् । सप्तभूमौ महीपालो धातुचामीकरप्रभः । वर्षकोटिसहस्राणि सूर्य्यलोके महीयते” । तृतीयम् “सप्तम्यां या निराहारा भवेद्द्वर्षं नियन्त्रिता । गन्धं पिष्टमयं कृत्वा वर्षान्ते विनिवेदयेत् । स्थाप्य राजतं पद्मं सुवर्णकृतकर्णिकम् । भक्त्या विन्यस्य तत्पृष्ठे सर्वं पूर्व्ववदाचरेत् । कामतोऽपि कृतं पापं भ्रूणहत्यादि यद्भवेत् । तत् सर्वं गजदानेन क्षीयते नात्र संशय” । चतुर्थम् ‘कृष्णपक्षे तु माघस्य सप्तम्यां या दृढव्रता । वर्षैकमुपवासेन सर्वभोगविवर्ज्जिता । वर्षान्ते स्वर्णगर्भ्योत्थं निक्षुभार्कं निवेदयेत्” ।

निर्ज्जलैकादशीव्रतं भविष्योत्तरम् “वृषस्थे मिथुनस्थेऽर्के शुक्ला ह्येकादशी भवेत् । ज्यैष्ठे मासि प्रयत्नेन सोपोष्या जलवर्ज्जिता । स्नाने चाचमने चैव वर्ज्जयित्वोदकं बुधः । उपभुञ्जीत देवाद्यमन्यथा व्रतभङ्गो भवेत् । उदयादुदयं यावद्वर्ज्जयित्वा जलं बुधः । अप्रयत्नादवाप्नोति द्वादश्या द्वादशीफलम् । ततः प्रभाते विमले द्वादश्यां स्नानमाचरेत् । जलं सुवर्णं दत्त्वा तु द्विजातिभ्यो यथाविधि । भुञ्जीत कृतकृत्यस्तु ब्राह्मणैः सहितो वशी । एवं कृते तु यत् पुण्यं भीमसेन ! शृणुष्व तत् । संवत्सरस्य या मध्ये एकादश्यो भवन्त्युत । तासां फलमवाप्नोति अत्र मे नास्ति संशयः’ ।

नीराजनद्वादशीव्रतं भविष्योत्तरे “कार्त्तिके शुक्लपक्षस्य द्वादश्यां रजनीमुखे । समुत्थिते विनिद्रे तु देवे दामोदरे तथा । दीपाल्लैर्नरनाथाभिरव्यो स्त्री वा तुरङ्गिके । अर्च्चयित्वा भवं विष्णुं कृत्वा मन्त्रैर्हिकोत्तमे । चार्द्धमाननपुष्पाभिर्न्यैर्पञ्चाभिर्भामनम् । कृत्वा महात्मना सर्वं हरिं नीराजयेन्नृपः । पुष्पैरभ्यर्च्चितं देवं समादाय च चन्दने । वदरैः कारैर्वैव मधुभिर्दिलुमिश्रया । गन्धैः पुष्पैरवद्वारैर्वस्त्रैरनेन पूजिते । न्यस्तानुगतां बर्हीं सद्राषं चर्च्चिता तथा । वा दिव्य मद्गर मौरी यत्र गच्छति पश्चात् । कातर

पितरो गावः सर्वे नीराजयेत् क्रमात् । गवां नीराजनं कुर्यात् महिष्यादेश्च मण्डलम् । भ्रामयेच्चास-वेषाढ्यैर्घण्टावादननादनैः" ।

नृसिंहद्वादशीव्रतं वराहव्रतोक्तम् "तद्वत् फाल्गुने मासि कृष्णपक्षे तु द्वादशी । उपोष्या प्रोक्तविधिना हरिमाराधयेद् बुधः । नरसिंहाय पादौ तु गोविन्दायोरुं तथा । कटिं विश्वभुजे तद्वदनिरुद्धाय चोदरम् । कण्ठन्तु शितिकण्ठाय पिङ्गकेशाय वै शिरः । असुरध्वंसनायेति चक्रं तोयात्मने तथा । शङ्खमित्येव सम्पूज्य गन्धपुष्पफलैस्तथा । रत्नगर्भे घटे स्थाप्य तं संपूज्य विधानतः । द्वादश्यां वेदविदुषे ब्राह्मणाय निवेदयेत् । एवं कृते फलं प्राप्तं यत् पुरा पार्थिवेन च" इत्यादि ।

पञ्चवह्निव्रतं पद्मपु० "प्रतिपद्येकभक्ताशी समान्ते कपिलाप्रदः । वैश्वानरपुरं याति व्रतं वैश्वानरन्त्विदम् । पृथिवीं भाजनं कृत्वा यो भुङ्क्ते पञ्चवह्निषु । अहोरात्रेण चैकेनातिरात्रफलमश्नुते" ।

पञ्चघटपूर्णिमाव्रतं भविष्योत्तरे "पञ्च पञ्चदशीः कृत्वा एकभक्तेन मानवः । संपूज्य पूर्णिमां देवीं लिखितां चन्द्रमादिना" । पूर्णिमाप्रतिमा तु परिभाषायां द्रष्टव्या । "ततः पञ्च घटान् पूर्णान् पयोदधिघृतेन च । मधुना तिलपक्वेन ब्राह्मणायोपपादयेत् । मनोरथान् पूरयस्व यथा त्वं पूर्णिमा शुचि । पञ्चकुम्भप्रदानेन भूतानां तुष्टिरस्तु मे । विज्ञानेनं नमस्कृत्य सर्वान् कामानवाप्नुयात् । एतत् पञ्चघटं नाम व्रतं तुष्टिप्रदायकम्" ।

पञ्चपिण्डिकागौरीव्रतं स्कन्दपु० नागरख० "नभस्ये च सिते पक्षे तृतीयादिवसे स्थिते । प्रातरुत्थाय पयसा भक्षयेत् दन्तधावनम् । ततश्च नियमं कुर्यादुपवासपुरःसरम् । गौरीनाम समभ्यर्च्य श्रद्धापूतेन चेतसा । ततो निम्नगासे प्राप्ते कृत्वा गौरीचतुष्टयम् । कृष्णपक्षे याद-नद्येव नदिहैकमनाः शृणु । एका गौरी प्रकर्तव्या पञ्चपिण्डा यथाविधा । प्रहरे प्रहरे प्राप्ते तासु पूजां प्रकुर्वी-रेत्" । तथा च

पञ्चपर्वाणपञ्चद्वादशीव्रतं भविष्यपु० "यत् कृत्वा सत्पुत्र-जन्मसंभवः समभवात् । पञ्चपर्वाखिलः प्रेतान् पितॄंस्तारयते तथा । विष्णुर्द्वादश्याभिषेक पूर्णिमादेवता स्मृताः । अनन्तो वासुकीर्धाता देवेन्द्रो देवकीसुतः । अग्रमूर्तो महाबाहुः सुरश्रेष्ठः सुलोचनः । सर्वं-गतश्चक्रपाणिः सुरश्रेष्ठपुरःसरः । चोक्ता द्वादश इमा देवताः परिकीर्तिताः । स्वाहाकारान्वितैरेव चतुर्थ्यन्तैश्च नामभिः । आषाढादौ देवतानां पूजां च कुरुते व्रती । आषाढादेव कुर्वीत द्वादश्यां परिकीर्तिता । पूर्णिमायान्तु देवेभ्यः पायसञ्च कृष्यान्ततः । अमावास्यां देवतानां तिलमधुगुडोदकम् । पञ्च रत्नानि देयानि पञ्च-पातकनाशने । पञ्चमूर्तिं स्वर्णमयीं पञ्चामृतसमन्विताम् । भोजयेद् ब्राह्मणान् राजन्! पञ्चद्वादशसङ्ख्यया" ।

पञ्चमहाभूतपञ्चमीव्रतं विष्णुधर्मोक्तम् "अतःपरं प्रवक्ष्यामि पञ्चभूतव्रतार्चनम् । पृथिव्यापस्तथा तेजो वायुराकाशमेव च । एता वै देवदेवस्य कथिताः पञ्च मूर्तयः । चैत्रे तु पञ्चमीं शुक्लां समासाद्य विचक्षणः । सोपवासो हरिं देवं यथाक्रमं समर्चयेत् । पञ्चमण्डलकाः कार्याः पञ्चभिर्वर्णकैः पृथक् । पार्थिवं मण्डलं कार्यं पीतवर्णं महीपते ! । वारुणञ्च तथा श्वेतं रक्तमाग्नेयमिष्यते । पीतं भवति वायव्यं कृष्णमाकाशदैवतम् । समानवर्णगन्धैश्च पुष्पैरभ्यर्चयेत् पृथक् । यथा च धूपदीपाद्यैर्यथाक्रममरिन्दम ! । यवैमांसविशेषैश्च एपाययेत च" इति ।

पञ्चमूर्त्तिव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "अथापरं प्रवक्ष्यामि पञ्चमूर्त्ति-व्रतं तव । शङ्खचक्रगदापद्मं पृथिवीश महाभुज ! । गन्धैर्मण्डलिकां कृत्वा पञ्च पञ्चसु पूजयेत् । चैत्रशुक्लादिनं प्राप्य पञ्चमीप्रभृति नरः । सोपवासो बहिःस्नानस्नाया शुक्लाम्बरः शुचिः । गन्धमाल्यनमस्कारदीपधूपान्नसम्पदा । सर्वेषां पूजनं कृत्वा जुहुयाज्ज्वलितेऽग्नौ च । सर्वेषामेव देवानां नामभिस्तु तथा स्वाहान् । ब्राह्मणान् भोजयेच्चात्र तदा च सुरभोजनम् । संवत्सरमिदं कृत्वा व्रतान्ते वस्त्रपञ्चकम् । दद्यादेदविदां दद्यात् पञ्चार्थं नराधिप ! । व्रतेनानेन चोक्तेन राजसूयफलं लभेत्" ।

पञ्चाग्निसाधनरम्भातृतीयाव्रतं भविष्योत्तरे "अहं कुरुश्रेष्ठ यत्नेन रम्भाव्रतमनुत्तमम् । मनोऽभिलषितं काम येन प्राप्नोति मानवम् । ज्येष्ठशुक्लतृतीयायां स्नात्वा नियमतत्परः । कुरु ! पार्श्वे पञ्चाग्नीन् ज्वालामालाकुलान् शुभान् । माऽदेवस्य दक्षिणाग्निं प्रज्वाल्य पूर्वतः । पश्चात् भास्करं तेन दक्षिणे च मघवा । प-श्चिमेन भुवना मूलानि पूर्वतो व्रती । मध्ये प्राणायामं जपेत् सहस्रसंख्यया परिदर्शितम् । महाग्निमध्ये पूर्वं सदा सम्पूज्य विधिवत् । कालीमुखवरप्रदां देवीं प्रणिपत्य कुर्यात्" ।

पत्रव्रतं भविष्योत्तरे "ताम्बूलमर्द्धवादौ वा गौरीपत्रं ददाति च । गौरीपत्रं ताम्बूलपत्रम् "पूगचूर्णसमायुक्तं स्त्रियो वा पुरुषस्य वा । वर्षस्यान्ते तु सौवर्णं फलपत्रन्तु राजतम् । मुक्ताफलमयं चूर्णं सम्पूर्णं वा प्रयच्छति । न सा प्राप्नोति दौर्भाग्यं न दौर्गन्ध्यं मुखस्य वा । एतत्पत्रव्रतं नाम गौरीलोकप्रदायकम्" ।

पदार्थव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "शुक्लपक्षे दशम्यां तु सोपवासस्तथा नरः । मार्गशीर्षे तथारभ्य यावत् संवत्सरं भवेत् । गन्धमाल्यनमस्कारधूपदीपान्नसम्पदा । दिक्पालपूजनं कुर्य्यात् दिशां संपूजनं तथा । गा वत्सरान्ते दद्याच्च तथैव च पयस्विनीम् । ब्राह्मणाय महाभाग ! तथा च मनुजोत्तम ! । एतद्व्रतं नरः कृत्वा यत्र क्वचन गच्छति । तत्रेष्टं काममाप्नोति पुत्रेष्टिफलमश्नुते । वाणिज्यसक्तश्च नरः सुसिद्धिं यायात् तथान्यां विजिगीषवश्च । विद्यार्थिनो वा रिपुनाशनं वा छिन्नं पदार्थव्रतमेतदिष्टम्" ।

पद्मनाभद्वादशीव्रतं "तद्दाश्वयुजे मासि द्वादशीं शुक्लपक्षिणीम् । सङ्कल्प्याभ्यर्चयेद्देवं पद्मनाभं सनातनम् । पद्मनाभाय पादौ तु कटिं वै पद्मयोनये । उदरं सर्वदेवाय पुष्कराक्षाय वै उरः । अव्ययाय तथा बाहू प्राग्देवाय पूजयेत् । प्रभवाय शिरः पूज्य प्राग्वद्ध घटं न्यसेत् । तस्मिन् हेममयं देवं पद्मनाभं तु विन्यसेत् । पद्मनाभस्तु दक्षिणाभोक्त्रादारभ्य सव्येन च शङ्खपद्मगदाचक्रधारी कार्य्यः" ।

पयोव्रतं पद्मपु० "वर्षमेकं भवेद्यस्तु पयष्टम्यां पयोव्रतः" । पयोदध्यामिक्षाघृताहारायां पुराणान्तरसंवादात् "समान्ते ब्राह्मणे दद्यात् यव वस्त्र पयस्विनीः । वासांसि च विचित्राणि जलकुम्भयुतानि च । स याति वैष्णवं लोकं पितृणां तारयेच्छतम् । कल्पान्तरे भवेद्राजा ! पयोव्रतमिदं स्मृतम्" ।

पर्णकृच्छ्रव्रतं भविष्यपु० "बोडदमेकं मक्षीनि मक्ष्यं पर्णमिव दर्शितं" । पर्णं पञ्चदशी "ब्रह्मचारी जितक्रोधो जितार्चनरतः सदा । वत्सरान्ते च विप्रेन्द्र ! नियमस्यानुसमाप्तिताम् । भोजयित्वा ततो ब्रूयात् प्रीयतां भगवान् प्रभुः । एवंविधिसमायुक्तः शिवलोकं स गच्छति" ।

पर्व्वणव्रतं पद्मपु० "पूर्णिमावास्याने भुङ्क्ते नित्यं पर्व्वसु यो नरः । ... ... ... । पूर्णिमावास्याने भुङ्क्ते ... ... ... ..." ।

पाताल्व्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "चैत्रमासं समारभ्य कृष्णपक्षे दिने दिने । पातालपूजनं कुर्यात् प्रतिपत्प्रभृति क्रमात् । रौक्मं भौमं शिलाभौमं पाताञ्च नीलमृत्तिकम् । रक्तभौमं पीतभौमं श्वेतभौमं तथैव च । सुवर्णैर्गन्धमाल्यैश्च नैवेद्यैश्च भूरिशः । एतद्दीपप्रदानेन वह्निसन्तर्पणेन च । एवं नक्ताशनः कृत्वा व्रतं संवत्सरं सदा । व्रतावसाने दद्यात्तु दीपकान् द्विजवेश्मसु" ।

पात्रव्रतं नरसिंहपु० "अषाढ़ेकादशीं शुक्लां माघमासेऽथ पूर्णिमाम् । कुर्य्याद्विधिवत् सम्यक् सदा तच्च व्रजेत्पदम् । तद्विष्णुपदसंज्ञं तद्व्रतं सौभाग्यदायकम् । पञ्चरं वेश्मदत्त्वैव विधिना चारितं त्विदम् । घृताद्यप्रकारं समयुक्तं गुणान्वितम् । पूजयेद्विकामोऽथ पादुकाद्ये सुभाषित । स्वर्णनाज्ययुतश्चाथ पात्रं मोक्षाय मामयि । अभावे च तथा हेम्नः कर्पोदेन तु राजतम् । वस्त्रयुग्मं नव सूक्ष्मं पुष्पकरपिहितम् । स्थापित्य तत्र तत् पात्रं शुचौ देशे निवेशयेत् । तत्र जागरणं कुर्य्यात् गीतवाद्यादिमङ्गलैः । प्रभाते तु भवेत्स्नात्वा हरेरायतनं महत् । स्नाप्य क्षीरादिभिर्देवं विष्णुं सम्पूज्य वै स्वयम् । निवेदयेत्तु तत्सर्वं प्रीयतामित्युदीरयेत्" ।

पापनाशिनीसप्तमीव्रतं भविष्यपु० "शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां यदा हस्तर्क्षो भवेत् । तदा पुण्यतमा प्रोक्ता सप्तमी पापनाशिनी" । कदा, कुतः कथं हि योगो बहुशे ... माघि समायाति । "तस्यां सम्पूज्य देवेशं चित्रभानुमगद्धरम् । सप्तजन्मकृतात्पापान्मुच्यते नात्र संशयः । यश्चोपवासं कुरुते तस्यां नियतमानसः । सर्वपापनिर्मुक्तः सूर्य्यलोके महीयते । दानं यद्दीयते किञ्चित् समुद्दिश्य दिवाकरम् । होमो वा क्रियते तत्र तत् सर्व्वमक्षयं भवेत् । तस्मात् सप्तमी कथ्या तेनोक्ता पापनाशिनी । यदा समायान्ति रविं याति कौमरं पुरम्" ।

पापमोचनव्रतं सौरपु० "विमलं समाश्रित्य द्वादशाक्षरमीरणम् । य कुर्याट् भूस्वस्थ पापान्मुक्तो भवति नारद !" ।

पापाख्याद्वादशीव्रतं स्कन्दपु० "... ... ... ... ... ! ... । ... नियतो भूत्वा ... ... ... । ... ... ... ..."

र्पयेत्” । वर्द्धमानः शराव । “मन्त्रेणानेन तु स्नात्वाङ्घ्रिभावसमन्वितः । तिस्रो मास्यात् पापेभ्यस्तव देव प्रसादतः । त्वञ्च मां रक्ष देवेश ! वाङ्मनःकायकर्म्मजात् । उद्यापने च देवस्य सौवर्णमाषकेण तु । द्विभुजा प्रतिमा कार्य्या रजतेनाथ कारयेत्” ।

पाली चतुर्द्दशीव्रतं भविष्योत्तरे “मासि भाद्रपदे पक्षे शुक्ले भूततिथौ नृप ! । तदा भक्त्या प्रदातव्यं वरुणायार्घ्यमुत्तमम् । ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः शूद्रैः स्त्रीभिस्तथैव च । फलपुष्पैस्तथा वस्त्रैर्दीपालक्तकचन्दनैः । विरूढैः सप्तधान्यैश्च दधिपिष्टाम्बुचन्दनैः । अनग्निपाकसिद्धैश्च क्लिन्नतण्डुलमिश्रितैः । खर्ज्जूरैर्नारिकेलैश्च बीजपूर्णैश्च तथा”। आलप (आला) फलविशेषः “द्राक्षादाडिमपूगैश्च पुष्पैश्चापि प्रपूजयेत् । संकल्प्य शुभमलिलानिवलां विमलां पालीमुपेत्य बहुभिस्तनुभिः कृताली॑म्। ये पूजयन्ति वरुणं शुचित समुद्रे तेषां गृहे भवति भूतिरनर्घगाथा”।

पाशुपतव्रतं वह्निपु० “शिवं ये पूजयिष्यन्ति दानं दास्यन्ति सुव्रताः । सर्व्वपापविनिर्म्मुक्ता दिवमेष्यन्ति ते द्विजाः । यथा पशुपतिर्नित्यं हत्वा सर्व्वमिदं जगत् । न लिप्यते पुनः सोऽपि यो नित्यं व्रतमाचरेत् । इह जन्म कृतं पापं पूर्व्वजन्म कृतञ्च यत् । व्रतं पाशुपतं नाम कृत्वा हन्ति द्विजोत्तम ! द्वादश्यामेकभक्ताशी त्रयोदश्यामयाचितम् । चतुर्द्दश्यां तथा नक्तं उपवासं परेऽहनि”।

कालसंहितोक्तम् “रहस्यं यत् प्रवक्ष्यामि सर्व्वपापनिकृन्तनम् । व्रतं पाशुपतं श्रेष्ठं मया च विरचि (वे?) श्रुतम् । कामचैत्रपौर्णमासी देशः शिववरिवहः ! देवारामादिरम्यो वा प्रशस्तः शुभलक्षणः । तत्र पूर्व्वत्रयोदश्यां सुस्नातस्तु कृताह्निकः । अनुज्ञाप्य समाचार्य्यं संपूज्य प्रणिपत्य च । पूजां स्वाभिर्व्वी कृत्वा शुक्लाम्बरधरः स्वयम् । शुक्लयज्ञोपवीती च शुक्लमाल्यानुलेपनम् । दर्भासने समासीनो दर्भपाणिः प्रसन्नश्च । प्राणायामत्रयं कृत्वा प्राङ्मुखोवाप्युदङ्मुखः । ध्यात्वा देवञ्च देवीञ्च मूलविद्यामनुस्मरन्। व्रतमेतत् करोमीति भवेदवश्यत्र दीक्षितः । यावत् शरीरपातञ्च द्वादशाब्दमथापि वा । तदर्द्धं वा तदर्द्धं वा मासं द्वादशकन्तु वा । तदर्द्धं वा तदर्द्धं वा मासमेकमथापि वा । दिनद्वादशकं चाथ व्रतस्यास्य विधिः”। व्रतान्तरं भवभस्मोज्ज्वलं लिङ्गपु० “कृत्वा चनीयत्र लिङ्गं खाप्य चन्दनादिना । चैत्रमासादि विप्रेन्द्राः शिवलिङ्गव्रतं शुभम् । कृत्वा हैमं शुभं पद्मं कर्णिकाकेशरान्वितम् । नवरत्नैस्तु खचितमष्टपत्रं यथाविधि । कर्णिकायां न्यसेल्लिङ्गं स्फाटिकं पीठसंयुतम् । तत्र भक्त्या यथान्यायमर्च्चयेद्बिल्वपत्रकैः” ।

पितृव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे “अतःपरं प्रवक्ष्यामि सप्तमूर्त्तिव्रतं तव । चैत्रमासादथारभ्य प्रतिपत्प्रभृति क्रमात् । प्रभाकरा वह्निपदोऽप्यग्निष्वात्तास्तथैव च । क्रव्यादाश्चोपहूताश्च आज्यपाश्च सुकालिनः । पूजयेत् प्रत्यहं राजन् ! गन्धमाल्यानुलेपनैः । नैवेद्यं कृसरं कुर्य्यात् तिलानग्नौ च होमयेत् । कृसरं भोजयेद्विप्रान् तिलान् दद्याच्च दक्षिणाम् । नक्तायनस्तथा तिष्ठेद्धविष्याशी नराधिप ! संवत्सरमिदं कृत्वा व्रत पुरुषसत्तम ! । व्रतावसाने दद्यात्तु रजतस्य फलं द्विजे । व्रतेनानेन चीर्णेन सप्तलोकगतिर्भवेत् । त्रिदशैः पूज्यमानस्तु कामचारी विहङ्गम” । [काम्यम् ।

पिपीतकीद्वादशीव्रतं ति० त० उक्तं वैशाखशुक्लद्वादश्यां

पुण्डरीकप्राप्तिव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे “द्वादश्यां देवदेवेशं पूजयित्वा जलाधिपम् । पुण्डरीकमवाप्नोति वरुणं याद-साम्पतिम्” ।

पुत्रकामव्रतं पद्मपु० “नभस्यमासस्य तु पौर्णमास्याम् । भार्य्याद्वितीयः सकलां च एव पुत्रेष्टिमादौ खलु होऽपि कृत्वा । गच्छेत्ततः सर्व्वसमृद्धियुक्तो होमैः प्रजाप्यैर्विविधैश्च रुद्रम् । गौरेन्द्रकन्यागणचक्रयुक्तम् चक्रापभक्त्या च पूजयित्वा । संपूज्य विप्रानथ देवपुत्रान् कृतोपवासो जितरोषदोषः । ततः प्रभातानपि भोजयित्वा भार्य्याश्च पश्चात् स्वयमत्र भुङ्क्ते । मत्स्यश्च भार्य्यामथ तोषयित्वा प्रदक्षिणीकृत्य गुरून् सुरांश्च । एतांस्तु सम्यक्परिपूर्णकामो व्रतः प्रहृष्टः कृतभोजनश्च । वत्साश्च दिव्यास्तत्र नन्दिनीश्च भार्य्यां ततः स्वापयतो प्रयुक्ताम् । क्षीरोदनं निदर्श भोजयेच्च वन्ध्यास्तु भार्य्यामपि पुत्रकामाम् । ततो गृहे सर्व्वसमृद्धिकामः कल्पं भार्य्यां प्रयतो विधाय । सर्व्वं शिवं नन्दिनं चार्च्चयित्वा ततो भवेत् पुत्रवती च वन्ध्या”। व्रतान्तरं हरिवंशकान्तर्गतं कार्त्तिकपुत्रात्मजम् ।

पुत्रप्राप्तिव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे “वैशाखमासादारभ्य पञ्चम्यां च उपोषितः । भक्ष्यं पूजयेत् नागं संवत्सरमतन्द्रित । पुत्रार्थी प्राप्नुयात् पुत्रान् धनार्थी धनी भवेत् । धनार्थी प्राप्नुयात् धनानि विद्यो गुणाकरः । होमे च

च मदीयेन ये लोकास्तान् नराः प्रभो ! । लोकद्वयेऽपि ते कामान् प्राप्नुवन्ति मनःप्रियान् । कुमारश्च तथा स्कन्दो विशाखश्च गुहस्तथा । चतुरात्मा विनिर्दिष्टो भगवान् क्रौञ्चसूदनः । तमभ्यर्च्य नरः षष्ठ्यां पुमान् प्राप्नोत्यभीप्सितान्" ।

पुत्रप्राप्तिव्रतं देवीपु० "ब्रह्मणा यो विधिः शक्र कथितो विजयावहः । जयेति पूर्णिमा तात ! श्रावणस्य शुभावहा" । शक्र उवाच "विजया या समाख्याता सर्वकामप्रसिद्धये । तामहं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः सुरसत्तम ।" । ब्रह्मोवाच "पुत्रार्थं राज्यसिद्ध्यर्थं यशःसौभाग्यतोऽपि वा । विजयार्थं ग्रामकामो जयां कुर्वीत पूर्णिमाम् । हैमं वा राजतं वापि खड्गं वा अथ पादुके । प्रतिमां वापि कुर्वीत सर्वलक्षणसंयुताम्" । याङ्क्यां इति शेषः "तामादाय शुभे कक्षे शुक्लवस्त्रविभूषिताम् । यवशाल्यङ्कुरोपेतां पानपात्रविभूषिताम् । दीर्घां सुशोभनां वस्त्रैः कल्पयेत्तत्र विन्यसेत्" ।

पुत्रसप्तमीव्रतं वराहपु० "अस्ति भाद्रपदे प्राप्ते शुक्लपक्षे सुरेश्वरः ! । सप्तम्यामुपवासेन पुत्रप्राप्तिप्रदं व्रतम् । षष्ठ्यां चैव सुसंकल्प्य सप्तम्यां पूजयेद्धरिम्" ।

पुत्रीयव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "प्रोष्ठपद्यामतीतायां कृष्णपक्षाष्टमी तु या । सोपवासो नरोऽष्टम्यां योषिद्वा तनयार्थिनी । स्नात्वा सरसि धर्मज्ञ तोयेऽथवाथ सारसे । पूजनं वासुदेवस्य यथा कुर्यात्तथा शृणु !" ।

पुत्रीयसप्तमीव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "मार्गशीर्षे शुभे मासि शुक्लपक्षे द्विजोत्तम ! । पुत्रीयां सप्तमीं राम ! गृह्णीयात् प्रयतः शुचिः । अथ वा पुत्रकामस्तु विधिना येन तच्छृणु" । पुत्रीयां पुत्रदाम् । "कृतस्नायी शिरःस्नानं कृत्वा भास्करपूजनम् । अधःशायी द्वितीयेऽह्नि मोदकाद्योदकेन तु । स्नात्वा संस्थाप्य च तथा शुभे देशे तु मण्डलम् । तत्राष्टदलकमलं विन्यसेद्वर्णकैः शुभैः । तस्यैव कर्णिकामध्ये भास्करं चन्दनेन तु । रक्तेन पूजयेद्देवं गन्धमाल्यानुलेपनैः" ।

पुत्रोत्पत्तिव्रतं आदित्यपु० "कुरु संवत्सरं स्नानं नवमे नवमे दिने ! सोऽपि पुत्रानवाप्त्यर्थी चचार श्रद्धयान्वितः । नारायणः सुतं लेभे तत्स्नानस्य प्रभावतः । एवमन्योऽपि राजेन्द्र ! स्नायन् विधिवदाप्नुयात् । पुत्रान् पौत्रांश्च लभते सुखञ्चाक्षयमश्नुते" ।

पुरश्चरणसप्तमीव्रतं स्कन्दपु० नागरखण्डे "माघमासे वरे पक्षे मकरस्थे दिवाकरे । सप्तम्यां सूर्यवारेण व्रतमेतत् समाचरेत् । पापघ्ने पतिते सार्द्धे तस्मिन्नहनि सञ्चरेत् । स्वप यत्र स्वपन्नेव । प्रभाते दन्तधावनम् । मन्त्रेणानेन पानाच्च कर्त्तव्यो नियमो नृप ! । पुरश्चरणकृत् पापात् सप्तम्यां दिवसाधिप ! । उपवासं करिष्यामि त्वद्य त्वं शरणं मम । ततोऽपराह्णसमये स्नात्वा धौताम्बरः शुचिः । प्रतिमां पूजयेद्भक्त्या दिनाधिपसमुद्भवाम् । रक्तैः पुष्पैर्महावीरपाटौ सम्पूजयेत्ततः" ।

पुष्पद्वितीयाव्रतं भविष्यपु० "कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु द्वितीयायां नराधिप ! पुष्पाहारी वर्षमेकं वसेत् सुनियतात्मवान्" । कार्त्तिकशुक्लपक्षद्वितीयायां व्रतमारभ्यान्यास्वपि शुक्लपक्षद्वितीयास्वेव वर्षपर्यन्तं पुष्पाहारव्रतं कुर्यादित्यर्थः । "कालप्राप्तानि यानि स्युर्विविधकुसुमानि तु । भुञ्जीत तानि दत्त्वा तु ब्राह्मणेभ्यो नराधिप !" । विविधकुसुमानि पुष्पाहारीयभक्ष्ये चाविरुद्धानि अश्विनौ चात्र नाममन्त्रेण पूजनीयौ तयोः फलदातृत्वेन श्रवणात् । "सुवर्णस्य च पुष्पाणि गवा सह ददाति यः । व्रतान्ते तस्य सन्तुष्टौ देवौ त्रिभुवनेश्वरौ । दत्तः कामांस्तथा दिव्यान्विमानमपि तैजसम् । सुचिरं देवनारीभिर्लोके रमयतोऽश्विनौ" ।

पूर्णिमाव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "या प्रेरयति कर्माणि लोकेषु द्विजसत्तम ! । तस्याः सपूजनं कार्य्यं शुक्लपक्षदर्शे सदा । माल्यानुलेपनैः शुक्लैर्धूपेन च सुगन्धिना । रक्तवस्त्रप्रदानेन दीपदानेन चाथ वा । नैवेद्यैश्च तथा भक्ष्यैरपूपैश्च तथैव च । पूजयित्वा च तां देवीं भोक्तव्यं निशि भार्य्यया । यदि पञ्चदशीं सर्वां न शक्नोति कथञ्चन । देव्याः संपूजनं कार्य्यं अवश्यमपि कार्त्तिके । समान्तु पूजयेद्या तु सा तु नारी पतिव्रता । सदा धर्मरता नारी लोके भवति भार्गव !" । वह्निपु० व्रतान्तरम् "श्रावण्यां पौर्णमास्याञ्च सोपवासो जितेन्द्रियः । प्राणायामशतं कृत्वा मुच्यते सर्वकिल्बिषैः" ।

पृथिवीपञ्चमीव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "पञ्चम्यां पृथिवीं शुक्ले देवीं संपूजयेन्नरः । तामवाप्नोति यत्नेन नात्र कार्या विचारणा" ।

पौरन्दरपञ्चमीव्रतं भविष्योत्तरे "तिलपिष्टमयं कृत्वा गजं हेमविभूषितम् । कलाद्यमयुतं तदारोहकसमन्वितम्" । तद्ददीत अनन्तरोक्तस्य गजस्वरूपं दृश्यते । "ऐरावताकृतिं हैमं चामरापीडधारिणम् । दन्ताग्र-

यद्गुनेकं रक्तवस्त्रयुगान्वितम् । ताम्रपात्रे कुरण्डे वा सतदन्नाद्यमोदकम् । प्रदद्याद् द्विजदम्पत्योः पूज्य माल्यादिभूषणैः । कर्णाभरणकं दद्यात् वस्त्रञ्च मलवर्जितम् । कान्तारतारकं ह्येतत् कथितं हि युधिष्ठिर ! । कान्तारगिरिदुर्गेषु तारयत्यपि दुःखितान् । इह लोके परे चैतद्व्रतं कार्यं विचारतः । ये कुर्वन्ति दिने पुण्ये व्रतं पौरन्दराह्वयम् । तेषां पौरन्दरे लोके वासः स्यात् सुचिरं नृप !" दिने पुण्ये, पञ्चम्यां [illegible]रव्यवधात् ।

प्रकृतिपुरुषद्वितीयाव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "पुरुषः प्रकृतिश्चोभौ जगत् सर्वं प्रकीर्त्तितम् । अग्नीषोमात्मकं सर्वं तथा तत्र प्रकीर्त्तितम् । वासुदेवश्च लक्ष्मीश्च तावेव परिकीर्त्तितौ । चैत्रशुक्लद्वितीयायां सोपवासो जितेन्द्रियः । पौरन्दरेण च ऋक्षेण वह्निं सम्पूजयेन्नरः" । सोपवास इति प्रतिपदि कृतोपवासः द्वितीयायां वह्निं पूजयेदित्यर्थः अपरेद्युः पौरन्दरभोजनस्य विहितत्वात् "गन्धमाल्यनमस्कारदीपधूपान्नसम्पदा । लक्ष्मीश्च वरदं देवं पूजयेद्गरुडध्वजम् । ओंकारेण च धर्मज्ञ ! तथा चैव तु लोमशम्" । हविषो वह्निं जुहुयाद् प्रतिमाप्य पुरुषं वासुदेवश्रीकोपरि पूजयेत्" इत्यादि ।

प्रभावतिव्रतं "अथ वटोद्भवम् इत्युपक्रमे "मेलेताम् स्नानादिरुपनिषादिकथनम्" ।

प्रतिपद्वीरव्रतं भविष्यपु० "कार्त्तिकमासस्य शुक्लायां वैशाख्यां वा गुणादिषु । नियमान् व्रतमेतं पश्चात् विधानवित्" । कार्त्तिके वैशाखे वा मासि प्रतिपत्तिथौ व्रतमारभ्य । गुणादितिथिव्रतस्य [illegible] पञ्च कार्त्तिकेऽन्ते समाप्य "सा तिथिर्नियमं सर्वं" [illegible] । तस्यां तिथौ [illegible] [illegible] [illegible]

विलेपनं कुङ्कुमेन धूपं वै गुग्गुलेन तु । घृतेनाप्युत्तरेणैव नैवेद्यं पयसा हृतम् । ताम्रपात्रा चतुर्विंशत् त्रिनेत्रा च चतुर्भुजा । मुक्तामिपुगधनुर्धरा नानाभरणभूषिता । मणिविद्रुमयो कार्यौ कुण्डले च शोभना । चामरैर्वीज्यमानन्तु शिव तत्र प्रकल्पयेत् । दर्पणञ्चैव ताम्बूलं व्यजनं पादुकासनम् । वेत्रयष्ट्यग्रं यानमाचार्याय प्रयत्नतः । मासि मासि प्रकर्त्तव्यं चतुर्दश्यां दिने दिने । कार्त्तिकन्तु समारभ्य यावदाश्वयुजावधि । एतद् व्रतोत्तमं नाम प्रतिमाव्रतमीरितम्" ।

प्रदोषव्रतं भविष्यपु० "त्रयोदश्यामथा रात्रौ सोपचारं त्रिलोचनम् । दृष्ट्वेशं प्रथमे यामे मुच्यते सर्वपातकैः" ।

प्रभाव्रत पद्मपु० "पक्षोपवासी यो दद्याद्विप्राय कपिलाद्वयम् । ब्रह्मलोकमवाप्नोति देवासुरपूजितः । तदन्ते राजराजः स्यात् प्रभाव्रतमिदं स्मृतम्" ।

प्राजापत्यव्रतं पद्मपु० "लक्षुग्ने गोवृषं दद्यात् भोजनं शक्तितः पदम् । विप्राणां प्राहुरं याति प्राजापत्यमिदं व्रतम्" प्राहुर पद यातोऽत्मनः । लक्षुगन्धे दत्तम् ।

प्राप्तिव्रत पद्मपु० "वत्सरं तु यक्षलामो मध्यस्फलवर्जयेत् । शिवलोके पतिकल्पं प्राप्तिव्रतमिदं स्मृतम्" ।

फलव्रतं पद्मपु० "महाफलानि यस्त्यक्त्वा चतुर्मासे द्विजातये । हैमानि कार्त्तिके दद्याद् गोयुगेन समं नरः । शिवसन्तुष्टेनाप सम्यक् चोक्तलेन च । एतत् फलव्रतं नाम सर्वकामफलप्रदम्" ।

फलसप्तमीव्रतं पद्मपु० प्रभासख० "यमस्त्रीयं या नारी कुरुते नव भाविता । तत्तेन [illegible] [illegible] विधानत । फलानि ताम्र दद्याद्धीतानि च [illegible] । फलानि [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible]

कृत्वा दन्तधावनं तु स्वपेद्रात्रौ जितेन्द्रियः । ततः प्रभाते विमले कारयित्वा तु काञ्चनम् । कमलञ्च फलन्त्वेकं स्वशक्त्या शाठ्यवर्जितः । ततस्तु सङ्गमे स्नातो मध्याह्ने कृतनित्यकः । आगत्य भवनं देवं पूजयित्वा जगद्गुरुम् । कृत्वा तु कमलं पात्रे सफलं शर्करान्वितम् । षोडशान्तरे स्वर्णमये वा यथाशक्त्या द्विजोत्तम ।। पूजयेत् पुष्पधूपाद्यैर्नैवेद्यैर्विविधैः फलैः” इत्यादि ।

फलसंक्रान्तिव्रतं स्कान्दपु० “अथान्यदपि ते वच्मि फलसंक्रान्तिमुत्तमाम् । संक्रान्तिवासरं प्राप्य स्नानं कृत्वा तु पूर्ववत् । संपूज्य पूर्ववद्भानुं पुष्पधूपादिना तथा । शर्करावेष्टितं पात्रं फलाष्टकसमन्वितम् । संक्रान्तिवासरं प्राप्य ब्राह्मणाय निवेदयेत् । तदन्ते तु रविं कुर्यात् सुवर्णेन च नारद ।। कुम्भस्योपरि संस्थाप्य गन्धपुष्पैः प्रपूजयेत् । फलाष्टकं ततो दद्याद् भक्ष्यभोज्यसमन्वितम्” ।

फलसप्तमीव्रतं भविष्यपु० “अथ भाद्रपदे मासि सिते पक्षे महीपते ! । कृत्वोपवासं पञ्चम्यां विधिवत् पूजयेद्रविम् । षष्ठ्यामथ विधिना पूजयेदथ भास्करम् । सप्तम्यां तु पुनः प्रातः पूजयित्वा दिवाकरम् । दद्यात् फलानि विप्रेभ्यो मार्त्तण्डः प्रीयतामिति । खर्ज्जूरं नारिकेलञ्च मातुलुङ्गफलानि च । ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु फलाहारः स्वयं भवेत् । पूर्वमेकन्तु सम्प्राप्य सदक्षं फलमादरात् । मन्त्रेण भरतश्रेष्ठ ! ततः शेषाणि भक्षयेत्” ।
पद्मपु० “अन्यामपि प्रवक्ष्यामि सप्तमीं तु फलसप्तमीम् । यामुपोष्य नरः पापैर्विमुक्तः स्वर्गभाग्भवेत् । मार्गशीर्षे शुभे मासि पञ्चम्यां नियतव्रतः । षष्ठ्यामुपोष्य कमलं कारयित्वा तु काञ्चनम् । शर्करासंयुतं दद्याद् ब्राह्मणाय कुटुम्बिने । रूपन्तु काञ्चनं कृत्वा फलस्यैकस्य धर्मवित् । दद्याद्द्विकालवेलायां भानुर्मे प्रीयतामिति । भक्त्या तु विप्रान् संपूज्य सप्तम्यां क्षीरभोजनम् । कृत्वा कुर्यात् फलत्यागं यावत्स्यात् कृष्णसप्तमी । तामुपोष्य विधिं पूर्वोक्तमेव क्रमेण तु । तद्वद्धैमफलं दद्यात् सुवर्णकमलान्वितम् । शर्करापात्रसंयुक्तं वस्त्रमाल्यादिभूषितम् । अनन्तरफलेनैव विधिनाप्यथ सप्तमीम् । उपोष्य दद्यात् क्रमशः सूर्यमन्त्रानुदीरयेत्” इत्यादि ।

फल्गुनव्रत महाभारते ‘भवेद्वा सोमपश्चैव ... नृपते । पितृ... न्येव सा ... दात् । स्त्रियो वसुमतां ... जनमेजय’ । ... सं ‘द्वादशमासेन प्रदद्यां शुभे’ ।

शृणु विष्णुशुश्रूषापरः ‘सौभाग्यं स्वजनानाञ्च सर्वेषामेव सोऽर्हति । अहिंस्रः सर्वभूतेषु वासुदेवपरायणः । नमोऽस्तु वासुदेवायेत्यहन्यष्टशतं जपेत् । यतिरात्रिञ्च यत्तच्च तत फलमवाप्नुयात्” ।

वाणिज्यलाभव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे “कास्यं कर्म समाचक्ष्व वाणिज्यं येन सिध्यति । कथन्तु बहुलाश्चैव कर्मणा केन वाञ्छते” । पुष्कर उवाच “मूलेनोपोषितः कुर्यात् तद् कर्म पुरोहित । सपाषितस्य धर्मज्ञ । यजमानस्य नित्यशः । प्राप्तासु पूर्वाषाढासु माङ्गल्यं स्नापयेन्नरम् । कुम्भैर्वेतसमूलैश्च शङ्खमुक्ताफलैस्तथा । मणिभिश्च यथालाभं कनकेन तथैव च । अक्रान्तकलैः कलशैश्चतुर्भिर्भृगुनन्दन ।। कृत्वैतत् सिद्धिमाप्नोति वाणिज्ये नात्र संशयः । समुद्रयाने च तथा कर्षणे च न सीदति । गोत्रानि सप्त धान्यानि दक्षिणा चात्र गद्यते । शङ्खं सुवर्णं रूप्यञ्च तथा मुक्ताफलानि च । फलं कर्म द्विजेभ्यस्तु सर्वमेतद्विधीयते” ।

बुद्धद्वादशीव्रत वराहपुराणे “एवमेव श्रावणे तु मासि संकल्प्य द्वादशीम् । अस्य वेत्ता मेघनाद गन्धपुष्पैर्नरोत्तम । बुद्धाय पादौ सम्पूज्य श्रीधराय वै कटिम्” । “जलमध्ये मेधावी गत्वाथ पूर्ववद्धरम् स्थापयेत्तत्र सौवर्णं बुद्धं कृत्वा विचक्षणः” । बहुवस्त्रसमायुक्तं पुराणान्तरे “बुद्धस्तु द्विभुजः कार्यो ध्यानस्तिमितलोचनः” इति । “तमर्थेऽन्तु सम्पूज्य ब्राह्मणाय निवेदयेत् । अनेन विधिना नृपं द्वादशी समुपोषिता । शुद्धोदनेन, बुद्धोऽभूत् स्वयं पुत्रो जनार्दनः । सन्ततोऽपि श्रियं प्राप्य पुत्रपौत्रसमन्वितः । भुक्त्वा राज्यश्रियं सोऽथ गतिं परमिकां गतः” ।

बुधव्रत भविष्योत्तरे “विशाखासु बुधं प्राप्य सप्त नक्तानि आचरेत् । बुधं हेममयं कृत्वा स्थापितं कांस्यभाजने । शुक्लमाल्याम्बरधरं शुक्लगन्धानुलेपनम् । गुडौदनोपस्कारन्तु ब्राह्मणाय निवेदयेत्” ।

बुधाष्टमीव्रत भविष्योत्तरे “शृणु पार्थिव ! । यत्नेन बुधाष्टम्या विधिं शुभम् । यदा यदा सिताष्टम्यां बुधवारो भवेद् द्विज । तदा तदेव सा कार्या एकभक्ताशनैर्नृभिः । ... कृत्वा ... चरुं नरम् । अष्टपूर्वं मुखेन संकल्प्य धारी समन्वितम् । ... दिवाय ... कृत्वा ... क्रमेण तु ... गन्धि ... पुनः पूजयेत् । ... भोजयेत् । ... ।

पञ्चमी शुष्ककसरैः षष्ठी सोहालकैः शुभैः । अशोकवर्त्तिभिः शुभ्रैः सप्तमी चातिवाहयेत् । अष्टमी फलपिमापूपैः खण्डवेष्टैर्युधिष्ठिर ।। एवं क्रमेण कर्त्तव्या सुहृत्स्वजनबान्धवैः । सर्वैश्च स्थितैर्भोज्यं भोक्तव्यं प्रीतिपूर्वकम् । उपाख्यानान्तमासाद्य भोजनं सर्वथा त्यजेत् । तावदेव हि भोक्तव्यं यावत् सा कथ्यते कथा । ततो भूत्वा बुधश्चापि चाचम्य च समाहितः । विप्राय वटविदुषे वाचकाय प्रदापयेत् । मासतं सहिरण्यं च शातकुम्भमयं शुभम् । अर्च्चितं चर्च्चितं गन्धैः पुष्पैर्धूपैः सुगन्धिभिः । पीतवस्त्रैः समाच्छन्नं बुधं सोमात्मजं तथा । माषकेण सुवर्णस्य तदर्द्धेन वा कृतम्" इत्यादि ।

ब्रह्मव्रतं भविष्यपु० "ब्रह्मा चैत्र द्वितीयायां सम्पूज्य ब्रह्मचारिणम् । भोजयित्वा तु विधिना सर्व्वेषां पारगो भवेत् । मूलमन्त्रा स्वयं शाभिरस्त्रमन्त्राश्च कीर्त्तिताः । पूर्ववत् पद्मपत्रस्य कर्त्तव्यं तिथीश्वर" । तिथीश्वरो ब्रह्मा ।

ब्रह्मकूर्च्चव्रतं ब्रह्मपु० "उपोषितश्चतुर्द्दश्यां पञ्चदश्यामनन्तरम् । पञ्चगव्यं समश्नीयाद्धविष्याशी त्वनन्तरम् । ब्रह्मकूर्च्चमिदं कुर्य्याद्ब्रह्मप्रशमनाय वै । पक्षान्ते स्वयं वा कार्य्यं मासमध्येऽथ वा पुनः । ब्रह्मकूर्च्चं नरः कुर्य्यात् पौर्णमासीषु यः सदा । तस्य पापं क्षयं याति दुर्भुक्तादि न संशयः । मासेन द्विवारं कृत्वा ब्रह्मकूर्च्चं समाचित । सर्व्वपापविनिर्मुक्तो यथेष्टाङ्गतिमाप्नुयात् । ब्रह्मभूतममावास्या पौर्णमासी तथैव च । योगभूतं परिचरन् केशवं महदाप्नुयात्" ।

ब्रह्मपदप्राप्तिव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे ' इदमन्यत् प्रवक्ष्यामि चतुर्मूर्त्तिव्रतं तव । शक्रलोकाधिपत्यधनाध्यक्षा यदुत्तमम् ।। चतुरात्मा विनिर्द्दिष्टो वासुदेवो जगत्पतिः । तथास्तु रूपनिर्माणं कृत्वा तानर्च्चयेद्बुधः । गन्धमाल्यनमस्कारदीपधूपान्नसम्पदा । आद्येऽह्नि चैत्रशुक्लस्य यजेत त्रिदशेश्वरम् । द्वितीयेऽह्नि यमं देवं तृतीये सलिलाधिपम् । चतुर्थेऽह्नि धनाध्यक्षं प्रत्यहं स्नानमाचरेत् । नदीप्रदेशमासाद्य देवदिक्प्रदक्षक्रमात् । यवैस्तिलैस्तथा क्षेन होमं स्यात् तिलतण्डुलैः । रक्तं पीतं तथा कृष्णं श्वेतं वस्त्रं दिक्क्रमात् । शुभमेतद्व्रतं कृत्वा पूर्णसंवत्सरं नरः । नाकलोकमवाप्नोति यावदाभूतसम्प्लवम् ।

ब्रह्मव्रतं पद्मपु० 'ब्रह्माण्डं काञ्चनं कृत्वा तिलराशिसमन्वितम् । त्र्यहं तिलप्रदो भूत्वा वह्निं सन्तर्प्य च द्विजान् । सम्पूज्य विप्रदाम्पत्यं माल्यवस्त्रविभूषितम् । शक्तितः स्वर्णकादूर्ध्वं विश्वात्मा प्रीयतामिति । पुण्येऽह्नि दद्यात् स परं ब्रह्म यात्यपुनर्भवम् । एतद्ब्रह्मव्रतं नाम निर्वाणफलदं नृणाम्" ।

ब्रह्मसावित्रीव्रतं भविष्योत्तरे 'शृणुता पाण्डवश्रेष्ठ ! सावित्रीव्रतमादरात् । कथयामि यथा चीर्णं तया सत्या युधिष्ठिर ।। इत्युपक्रमे "त्रयोदश्यां भाद्रपदे दन्तधावनपूर्वकम् । त्रिरात्रं नियमं कुर्य्यादुपवासस्य भक्तितः । अशक्ता च त्रयोदश्यां नक्तं कुर्य्याज्जितेन्द्रिया । अयाचितं चतुर्द्दश्यां पौर्णमास्यामुपोषणम् । नित्यं स्नात्वा महानद्यां तडागे निर्झरेऽपि वा । विशेषेण पूर्णमास्यां स्नानं सर्षपमृज्जलैः । गृहीत्वा वालुकां पात्रे प्रस्थमात्रां युधिष्ठिर ।। अथ वा धान्यमादाय यवशालितिलादिकम् । ततो वंशमये पात्रे वस्त्रयुग्मेन वेष्टितः । सावित्रीप्रतिमां कृत्वा ब्रह्मणश्चैव शोभनाम् । सौवर्णीं मृण्मयीं वापि स्वशक्त्या रौप्यनिर्म्मिताम् । रक्तवस्त्रयुगं दद्यात् सावित्र्यै ब्रह्मणे सितम् । सावित्रीं ब्रह्मणा सार्द्धमेव भक्त्या प्रपूजयेत्" इत्यादि ।

ब्रह्मण्यावाप्तिव्रतं प्रभासख० "ज्यैष्ठस्य पौर्णमास्यान्तु दम्पती यस्तु भोजयेत् । परिधाय यथा शक्त्या शोभां व्यैर्च्यते नरः । गन्धपुष्पोपहारैश्च पौर्णमास्यान्तु योऽर्च्चयेत् । ब्रह्मण्यं जायते तस्य सप्तजन्मनि सुन्दरि !" ।

भर्त्तृप्राप्तिव्रतं भविष्यपु० "वसन्ते शुक्लपक्षस्य द्वादशी या शुभा । तस्यामुपोष्य विधिवत् सस्त्रीकं हरिमर्च्चयेत् । पर्य्यङ्कास्तरणं कृत्वा नानास्तरणसंयुतम् । तत्र लक्ष्म्या युतं देवं रौप्यं कृत्वा निवेदयेत् । तस्योपरि ततः पुष्पमण्डपं कारयेद्बुधः । नृत्यवादित्रगीतैश्च जागरं तत्र कारयेत् । एवं कृत्वा प्रभाते तु दापयेद् ब्राह्मणाय तम् । वेदवेदाङ्गयुक्ताय सम्पूर्णाङ्गाय धीमते । ब्राह्मणाय तथा भोज्यं व्रतमेतत् समाप्यते । व्रतस्यान्ते ततो विष्णुर्भर्त्ता वै भवति ध्रुवम्" ।

भद्रकालीव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे 'नवम्यां चोपवासस्तु भद्रकालीं प्रपूजयेत् । शुक्लपक्षे महाराज ! कार्त्तिकात् प्रभृति क्रमात् । गन्धमाल्यनमस्कारधूपदीपान्नसम्पदा । नवमीं शतान्ते सम्पूज्य व्रतान्ते ब्राह्मणाय तु । वस्त्रयुग्मं नरो दत्त्वा यथेष्टं काममाप्नुयात् । विधिना पूजयेत् कन्या भद्रकालीं नराधिप ।। नवम्यामाश्विने मासि शुक्लपक्षे

नरोत्तम !" । पुष्कर उवाच "पूर्वोत्तरे तु दिग्भागे लिखेद्वास्तुमनोहरं । भद्रकालीं न्यपट्टे -चित्रवस्त्रैरलङ्कृताम् । भद्रकालीं पटे कृत्वा तत्र सम्पूजयेद् द्विज !" ।

भद्रचतुष्टयव्रतं भविष्यपु० "शृणु राजन्नवहितो भद्राख्यं विस्तरं परम् । कथयिष्ये न कथितं यन्मया कस्यचित् पुरा । शुक्ला मार्गशिरस्यादौ चतस्रस्तिथयो वराः । द्वितीया च तृतीया च चतुर्थी पञ्चमी तथा । एकभक्ताशनस्तिष्ठेत् प्रतिपदि जितेन्द्रियः । प्रभाते तु द्वितीयायां कृत्वा यत् करणीयकम् । प्रहरे वै समधिके गते स्नानं समाचरेत् । सर्व्वौषधं तु संगृह्य मन्त्रैरभिषिंचन्नृपः" । "स्नात्वा चैव ततो नाम द्वितीयादौ चतुर्दिने । नमः कृष्णाच्युतानन्तहृषीकेशेति च क्रमात् । चतुर्दिने द्वितीयादिष्वेवमभ्यर्चयेद् व्रती । प्रथमेऽह्नि कृता पूजा पादयोश्चक्रपाणिनः । नाभिपूजा द्वितीयेऽह्नि कर्त्तव्या विधिवन्नरैः । पुरहितृतीयेऽह्नि पूजां वक्षसि विन्यसेत् । चतुर्थेऽह्नि जगन्नाथः पूजा शिरसि विन्यसेत्" इत्यादि ।

भद्रातृतीयाव्रतं पद्मपु० "कार्त्तिकादि तृतीयायां प्राश्य गोमूत्रयावकम् । नक्तञ्चरेदब्दमेकं तदन्ते गोप्रदो भवेत् । गौरीलोके वसेत् कल्पं ततो राजा भवेदिह । एतद्भद्राव्रतं नाम सर्व्वकल्याणकारकम्" ।

भद्रासप्तमीव्रतं भविष्यपु० "शुक्लपक्षे तु सप्तम्यां नक्षत्रं सवितुर्भवेत् । यदा प्राप्यमपेक्ष्य तदा तां भद्रकां भजेत् । अविघ्नार्थं कृत्वा । "चतुर्थ्यामेकभक्तन्तु पञ्चम्यां नक्तमादिशेत् । षष्ठ्यामयाचितं प्रोक्तमुपवासस्ततः परम्" । "अनेन विधिना यस्तु कुर्य्याद्धि भद्रसप्तमीम् । भद्रां ददाति सप्तम्यां भद्रं तस्य व्रतं भवेत् । तस्य भद्राः सर्व्व एव गच्छन्ति ज्ञातयः सदा । तदयन्तः फलं तस्य विधिना केन दीयते । क्षौमभद्रमिति प्रोक्तं देवविष्णुं मनोरमम् । मालिविदर्भयं प्रोक्तं चतुःकोणं मनोरमम् । मध्येन वर्णिता शुक्लं चतुष्कर्यान्वितम् । चतुष्कोणपूर्णेन हारादिना विशेषतः" ।

भवानीतृतीयाव्रतं देवीपु० "चावेयमष्ट यः कुर्य्यात् तृतीयायां शिवालये । समाप्तौ धेनुदो याति भवानीव्रतमित्युत" ।

भवानीव्रतं लिङ्गपु० "पौर्णमास्याममावस्यां वर्षमेकमतन्द्रिता । उपवासरता नारी नरो वा द्विजसत्तमा ! । सर्वान्ते सर्व्वगन्धाढ्यां प्रतिमां विनिवेदयेत् । सा भवान्यास्तु सायुज्यं सादृश्यं याति सुव्रता । लभते नात्र सन्देहः सत्यं सत्यं तपोधनाः !" ।

भाद्रपदव्रतं महाभारते "प्रौष्ठपादन्तु यो मासमेकाहारो भवेन्नरः । धनाढ्यस्फीतमतुलमैश्वर्य्यं प्रतिपद्यते । राजसूयस्य यज्ञस्य फलं दशगुणं लभेत्" ।

भानुव्रतं पद्मपु० "सप्तम्यां नक्तभुक् दद्यात् वत्सान्ते गां सकाञ्चनाम् । सूर्य्यलोकमवाप्नोति भानुव्रतमिदं स्मृतम्" ।

भास्करव्रतं कालिकापु० "कृतोपवासः षष्ठ्यान्तु सप्तम्यां यस्तु मानवः । करोति विधिवत् श्राद्धं भास्करः प्रीयतामिति । सर्व्वरोगविनिर्म्मुक्तः स्वर्गलोकमवाप्नुयात्" ।

भीमद्वादशीव्रतं पद्मपु० "यद्यष्टम्यां चतुर्दश्यां द्वादशीष्वथ भारत ! । अन्येष्वपि दिनर्क्षेषु न शक्तस्तमुपोषितुम् । ततः पुण्यामिमां भैमीं सर्व्वपापप्रणाशनीम् । उपोष्य विधिनानेन गच्छ विष्णोः परं पदम् । माघमासस्य दशमी यदा शुक्ला भवेत्तदा । घृतेनाभ्यञ्जनं कृत्वा तिलैः स्नानं समाचरेत् । तथैव विष्णुमभ्यर्च्य नमो नारायणेति च" इत्यादि । "शृणु राजन् ! प्रवक्ष्यामि व्रतानामुत्तमं व्रतम् । यामुपोष्य न दुःखानां भाजनं भवति जनः । माघमासे सिते पक्षे द्वादशी पावनी स्मृता । तस्यां जलाद्रिवसन उपोष्य फलभाग् भवेत्" । "भीमाख्या द्वादशी चेति व्रतमस्या नरा यतः । एषा पुरस्तस्यमिना कथिता कुरुनन्दन ! । यथैनां कथितां यस्तात् कुर्य्याद्वा भक्तिभावतः । सर्व्वपापविनिर्म्मुक्तो विष्णुलोके महीयते । दरिद्रेणापि वा पार्थ ! वित्तशाठ्यं विवर्ज्जयेत् । विष्णुभक्तेन कर्त्तव्या संसारभयभीरुणा । भीमेन या किल पुरा समुपोषितत्वाद्रागौ गतत्स्वरसुपीतसवारिधारा । तां द्वादशीं त्रिदशवैद्यसखां चरेद्यः सम्यक् समाचरति याति स विष्णुलोकम्" ।

भीमव्रतं पद्मपु० "माघोपवासी यो दद्याद्वै विप्राय गोधनम् । स शङ्करपदं याति भीमव्रतमिदं स्मृतम्" ।

भीष्मपञ्चकव्रतं नारदपु० "प्रवक्ष्यामि महापुण्यं व्रतं व्रतवतां वर ! । भीष्मेणैतद्यतः प्राप्तं व्रतं पञ्चदिनात्मकम् । सकाशाद्वासुदेवस्य तेनोक्तं भीष्मपञ्चकम् । व्रतस्यास्य गुणान् वक्तुं कः शक्तः केशवादृते । व्रतं चैतन्महापुण्यं महापातकनाशनम् । अतो नरैः प्रयत्नेन कर्त्तव्यं भीष्मपञ्चकम् । कार्त्तिकस्यामले पक्षे स्नात्वा सम्यग्यतव्रतः । एकादश्यान्तु गृह्णीयाद् व्रतं पञ्चदिनात्मकम् । प्रातः स्नात्वा विधानेन मध्याह्ने च तथा व्रती । नद्यां निर्झरगर्त्ते वा समालभ्य च गोमयम् । दर्भव्रीहितिलैः सम्यक्

पितॄन् सन्तर्पयेत् क्रमात् । स्नात्वा मौनं ततः कृत्वा धौतवासा दृढव्रतः” । इत्यादि “अर्चयित्वा हृषीकेश मेकादश्यां समाहितः । निःप्राश्य गोमयं सम्यक् एकादश्यामुपावसेत् । गोमूत्रं मन्त्रवद्भूयो द्वादश्यां प्राशयेद् व्रती । क्षीरञ्चैव त्रयोदश्यां चतुर्दश्यां तथा दधि । संप्राश्य कायशुद्ध्यर्थं लङ्घनीयस्ततर्दिनम् । प्राशनं, होममन्त्रेण । “पञ्चमे तु दिने स्नात्वा विधिवत् पूज्य केशवम् । भोजयेद् ब्राह्मणान् भक्त्या तेभ्यो दद्याच्च दक्षिणाम् । तथोपदेष्टारमपि पूजयेद् वस्त्रभूषणैः । ततो नक्तं समश्नीयात् पञ्चगव्यपुरःसरम् । एवं सम्यक् समाप्यं स्यात् यथोक्तं व्रतमुत्तमम् । सर्वपापहरं पुण्यं प्रख्यातं भीष्मपञ्चकम् । ब्रह्मचर्येण यत्प्रोक्तं [illegible] यत्फलं समवाप्नोति सत्यज्य भीष्मपञ्चकैः । मद्यपो यः पिबेन्मद्यं जन्मतो मरणान्तिकम् । तद्भीष्मपञ्चके त्यक्त्वा सम्प्राप्नोत्यधिकं फलम्” ।

भूभाजनव्रतं पद्मपु० “संवत्सरन्तु यो भुङ्क्ते नित्यमेव ह्यतन्द्रितः । निवेद्य पितृदेवेभ्यः पृथिव्यामेकराड्भवेत्” यो भुङ्क्ते पृथिव्यामित्यन्वयः ।

भूमिव्रत कालोत्तरे “शुक्लपक्षे चतुर्दश्यां यदा तिथ्यार्कसङ्क्रमः । पूजयेत् पूर्वविधिना उपवासेन भूमिनम्” । पूर्वविधिना लिङ्गव्रतोक्तमेत्यर्थः । “कुङ्कुमेनाहूताः गन्धुः गन्धपुष्पैः सम्पूजयेत् । पायसं घृतसंयुक्तं कुर्यात् प्रख्यमाप्यतः । भूमिदानं प्रकर्तव्यं शिवभक्ताय यत्नतः । अनेन व्रतकल्पेन पृथ्वीपालत्वमाप्नुयात् । एतद्भूमिव्रतं नाम पृथ्वीपालस्तु कारयेत्” ।

भोगसङ्क्रान्तिव्रत स्कान्दपु० “वक्ष्येऽहं भोगसङ्क्रान्तिं सर्वकामविवर्द्धिनीम् । सङ्क्रान्तिवासरं प्राप्य योषितस्तु समाहृतेन । कुङ्कुमं कज्जलञ्चैव सिन्दूरं कुसुमानि च । [illegible] च वरीवि ताम्बूलं गन्धसंयुतम्” । [illegible] [illegible] “सपत्नीक फलसंयुक्तान् प्रदद्यात् [illegible] । [illegible] भोगसाधनकानि च । दद्यात् [illegible] भोजयित्वा तदा सम्यक् वस्त्रयुग्मं प्रदापयेत् । एवं संवत्सरान्ते [illegible] पूर्ववत् । [illegible] [illegible] । [illegible] दद्यात् [illegible] । एवं [illegible] भक्त्या भोजयेत् । [illegible] । [illegible] [illegible] भोगी [illegible]”

भोगप्राप्तिव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे “ज्यैष्ठ्यान्तु समतीतायां प्रतिपत्प्रभृतिक्रमात् । पूर्ववत् पूजयेद्देवं विश्वरूपधरं हरिम्” । अत्रापि पूर्ववदिति रूपावाप्तिव्रतवदित्यर्थः “कृत्वा व्रतान्ते च तथा विरातं दत्त्वा सयुक्तं शयनं द्विजाय । स्वर्लोकमासाद्य चिरं नरेन्द्र ! मानुष्यमासाद्य च भोगवान् स्यात्” ।

भौमवारव्रतं स्कान्दपु० “भौमोऽयमेश्वरः पुत्रः पृथिव्या जनितो महान् । रूपेणैव सदा रम्यो वरदानाद्धरोःकसाम् । अस्यैव दिवसे प्राप्ते ताम्रपात्रं सुशोभनम् । परिपूर्णं गुडेनैव वर्षमेकं प्रदापयेत्” ।

भौमव्रत भविष्योत्तरे “स्नात्वाभङ्गारकं दृष्ट्वा उपवेशनभोजनः । अग्रे तस्य संमृष्टे स्थापितं ताम्रभाजने । हैमं रक्ताम्बरच्छन्नं कुङ्कुमेनानुलेपनम् । नैवेद्य शुभकसारं पूज्य पुष्पाक्षतादिभिः । मन्त्रेणानेन तं दद्यात् ब्राह्मणाय कुटुम्बिने” । पद्मपु० “मङ्गलाध्यायधिपं भौमं पूजयेद्भौमवासरे । मङ्गलो भूमिपुत्रश्च ऋणहर्त्ता धनप्रदः । स्थिरासनो महाकायः सर्वकामार्थसाधकः । लोहितो लोहिताक्षश्च सामगानां कृपाकरः । धरात्मजः कुजो भौमो भूतिदो भूमिनन्दनः । अङ्गारको यमश्चैव सर्वरोगापहारकः । दृष्टिकर्त्ता प्रहर्त्ता च सर्वकामफलप्रदः । एतानि कुजनामानि नित्यं यः पठेत् । ऋणं न जायते तस्य धनं प्राप्नोत्यसंशयम् । त्रिकोणञ्च सदा कार्यं मध्ये छिद्रं प्रकल्पयेत् । कुङ्कुमेन सदा लेप्यं रक्तचन्दनकेन च । कोणे कोणे प्रशस्यानि त्रीणि नामानि भूमिप ! । वारं पञ्च भूमिजस्य रक्तगन्धेन पूजयेत्” ।

मङ्गलव्रतं देवीपु० “आश्विने चाथ माघे वा चैत्रे वा श्रावणेऽपि च । कृष्णादारभ्य कर्त्तव्यं व्रतं शुक्लार्द्धं चरेत्” । शुक्लावधिं शुक्लष्ठ्यावधिम् । चतुर्थ्यादिमासेष्वेव पञ्चमाष्टमकाले कृष्णाष्टम्यामारभ्य शुक्लाष्टमीं यावत् कर्त्तव्यम् “अष्टम्यादिनी तत्र [illegible] कारयेत् । मङ्गलाद्यैवी देवीमथ वा [illegible] । पूजयेद्यथोद्देन गन्धमाल्यनिवेदनैः । [illegible] [illegible] । “[illegible] [illegible] ! [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]

त्वाश्वमर्थस्तैते पद्माः "त्वपयेताश्विने यक्ष ! यावत्पूर्णकृता तु अष्टमी । पूजयेन्मण्डले तत्र मण्डले विधिवत्कृत । सर्वसम्भारसम्पन्ने सर्वसिद्धिविधायके । सर्वकामानवाप्नुयात्" इत्यादि ।

माङ्गल्यव्रतमीश्रतं गुरुडपु० "माङ्गल्यं परमिच्छन्ती मङ्गलाय तनं हरिम् । अर्चयेद्दिनशो देव सम्यक् समुपोषिता । माङ्गल्य परमिच्छन्ती व्रतेनानेन चाप्नुयात् । पुमानपि यश कीर्त्तिं बलमायुश्च विन्दति" ।

मत्स्यद्वादशीव्रत धरणीव्रते "मार्गस्य शुक्लपक्षे तु दशम्यां नियतात्मवान् । स्नात्वा देवार्चनं कृत्वा अग्निकार्य्यं यथाविधि । शुचिवासाः प्रसन्नात्मा हव्यं चान्नं सुसंस्कृतम् । भुक्त्वा पञ्चपद गत्वा पुनः शौचं तु पादयोः । कृत्वाऽष्टाङ्गुलमानन्तु क्षीरवृक्षसमुद्भवम् । भक्षयेद्दन्तकाष्ठं तु तत आचम्य यत्नतः । स्पृष्ट्वा खानि तथाद्भिश्च चिरं ध्यात्वा जनार्दनम् । खानीन्द्रियाणि "शङ्खचक्रगदापाणिं पीतवस्त्रं किरीटिनम् । प्रसन्नवदनं देवं सर्वलक्षणलक्षितम् । ध्यात्वा जलं गृहीत्वा तु भानुरूपं जनार्दनम् । दद्यादर्घ्यं दापयेत् पश्चात् करतोयेन मानवः । एवमुच्चारयेद्वाचं तस्मिन् काले महामुने ।। एकादश्यां निराहारो भूत्वाहमपरेऽहनि । भोक्ष्यामि पुण्डरीकाक्ष ! शरणं मे भवाच्युत ! । तेषां मध्ये शुभं पीठं स्थापयेद्वस्त्रसंयुतम् । तस्मिंश्च रौप्यं सौवर्णं ताम्रं वा दारवं तथा । अलाभतस्तोयपूर्णं कृत्वा पात्रं ततो न्यसेत्" । अलाभतः सौवर्णादीनामभावे दारवमपि कुर्य्यादित्यर्थः "सौवर्णं मत्स्यरूपेण कृत्वा देवं जनार्दनम् । वेदवक्त्राङ्गसंयुक्तं श्रुतिस्मृतिविभूषणम्" । तोयपूर्णं पात्रं कृत्वा तत्र मत्स्यरूपं जनार्दनं न्यसेदित्यन्वयः "नानाविधैर्भक्ष्यैः फलैः पुष्पैश्च शोभितम् । गन्धैरर्च्चैश्च धूपैश्च अर्चयित्वा यथाविधि । इमान्मन्त्रान् वदेत् यथा देव त्वयाऽऽहृताः । मत्स्यरूपेण तद्वन्मां भवादुद्धर केशव ! । एवमुच्चार्य तत्राग्रे जागरं तत्र कारयेत् । यथाविभवसारेण प्रभाते विमले तथा । चतुर्णां ब्राह्मणानां च चतुरो दापयेद् घट" ।

रूपद्वादशीव्रतं मत्स्यपु० "चैत्रे मासि सिते पक्षे द्वादश्यां नियतव्रत । स्थापयेदव्रणं कुम्भं सिततण्डुलपूरितम् । नानाफलयुतं तद्वदिक्षुदण्डसमन्वितम् । सितवस्त्रयुगच्छन्नं सितचन्दनचर्चितम् । नानाभक्ष्यसमायुक्तं सहिरण्यं तु शक्तित । ताम्रपात्रं गुडोपेतं तस्योपरि निवेशयेत् । तदभावे कुर्यात् कुर्य्यात् कामकेशवयोर्नरः । कामनाम्ना हरेरर्च्चां स्नापयेद्गन्धवारिणा । शुक्लपुष्पाक्षततिलैरर्चयेदिति केशवम् । अनेन विधिना सर्वं मासि मासि समाचरेत् । उपवासी त्रयोदश्यामर्चयेद् विष्णुमव्ययम् । फलमेकञ्च सम्प्राश्य द्वादश्यां भूतले स्वपेत् । ततस्त्रयोदशे मासि घृतधेनुसमन्विताम् । शय्यां दद्याद्द्विजेन्द्राय सर्वोपस्करसंयुताम् । काञ्चनं कामदेवं च शुक्लां गाञ्च पयस्विनीम् । वासोभिर्द्विजदाम्पत्यं पूज्य शक्त्या विभूषणैः । शय्यागन्धादिकं दद्यात् प्रीयतामित्युदीरयेत्" ।

मधूकतृतीयाव्रत भविष्योत्तरे "फाल्गुनस्य सिते पक्षे तृतीयायामुपोषिता । स्नाता स्थिता ब्रह्मचर्य्ये ततोऽन्यस्मिन् दिने पुनः । व्रजेन्मधुवनं, गौरीं पूजयेत् मधुमानसा । मन्त्रेणानेन ध्यायन्ती पार्वतीप्रतिमां शुभाम् । मृगाजिनावृतकुचां जटामुकुटशोभिताम् । गोधारथगतां देवीं रुद्रध्यानपरायणाम् । पूजयेत् गन्धकुसुमैर्दीपाक्षतचन्दनैः । पर्य्यन्तकुसुमसुरालिकुलोपगीतं दत्त्वा फलाक्षतयुतं मधुपादपस्य । गौरीव कामदयिता भवतीह नारी" इत्यादि ।

मनोरथद्वादशीव्रत पद्मपु० "फाल्गुनामलपक्षस्य एकादश्यामुपोषित । नरो वा यदि वा नारी समभ्यर्च्य जगत्पतिम् । हरेर्नाम जपन् भक्त्या सप्तवारान् जनेश्वर ! । उत्तिष्ठन् प्रस्वपंश्चैव हरिमेवानुकीर्त्तयेत् । ततः प्रभाते विमले द्वादश्यां नियतो हरिम् । स्नात्वा सम्यक् समभ्यर्च्य दत्त्वा विप्राय दक्षिणाम् । हरिसुद्दिश्य चैवाग्नौ घृतहोमं समाचरेत् । फाल्गुनचैत्रवैशाखज्यैष्ठमासेषु पार्थिव ! । चतुर्भिः पारणं मासैरभिनिष्पादितं भवेत् । एकस्मिंश्च चतुरो मासान् कुर्वीत चार्चनम् । जातीपुष्पाणि धूपञ्च भक्तः सर्जरसेन तु । प्राश्य दर्भोदकं चान्नं माल्यञ्च निवेदयेत् । अयमेव तदन्नीयाच्चैव पूर्ववदाचरेत् । कार्त्तिकादिषु मासेषु गोमूत्र कायशोधनम् । सुगन्धं चन्दनं धूपं पूजा भक्त्याऽऽदरेण च" । भट्टारको माधवः "कृसरं चान्न नैवेद्यं कुर्य्यादाज्यं वै स्वयम् । प्रतिमासञ्च विप्राय दातव्या दक्षिणा तथा । प्रीयतां देवदेवस्य पारणे पारणे गते" वाक्यमिदम् ।

मनोरथपूर्णिमाव्रत विष्णुधर्मोत्तरे "फाल्गुन्यामथ सदा आरभ्य संवत्सरं समाचरेत् । पूजयेद्धरये राजन् ! सदा भक्त्या

मतो भवेत् । स्थाप्य मण्डलं कृत्वा चन्दनेनानुलेपितम् । द्विदिगन्वद्मसंहितं ततः सोमन्तु पूजयेत्” । अथच चैत्र-अथफलम् ‘कृत्तिकारोहिणीयुक्तं कार्त्तिके मासि पूजयेत् । सौम्याद्रीसंहितं राजन् ! मासि सौम्ये तथैव च । आदित्यपुष्यसंहितं मासि पौषे च यादव ! । मघाश्लेषायुतं माघे फाल्गुने शृणु पार्थिव ! । आर्य्यम्णेनाऽथ सावित्रे संहितं पूजयेद्विभुम् । चित्रास्वातियुतश्चैत्रे वैशाखे शृणु पार्थिव ! । विशाखया च मैत्रेण युतं संपूजयेत्तथा । ज्येष्ठामूलयुतं ज्यैष्ठे आषाढेऽप्युत्तरोत्तरे । श्रावणे श्रवणोपेतं वारुणेन श्रविष्ठया । तथा भाद्रपदे पौष्णा चान्द्रमसयुतम् । आश्विनी भरणीयुक्तं तथाश्वयुजि विभुम्” इत्यादि ।

मनोरथपूर्णिमाव्रत स्कन्दपु० “अतः परं प्रवक्ष्यामि कामान्तिम मनोरथाम् । शुक्लेन पूर्णकुम्भस्य सवस्त्रस्य स भक्तितः । मध्याह्नेऽपरे दद्याद्ब्राह्मणाय कुटुम्बिने । एवं संवत्सरे पूर्णे स्वयं प्रोद्यापनं शुभम् । शुक्लेन पर्वतं कार्य्यं वस्त्रैरेव भूषितम् । शयने चोत्तरे दद्यादिक्षपात्रं न चारयेत् । यं यं प्रार्थयते कामं तं तं प्राप्नोति पुष्कलम् । सर्वपापविनिर्मुक्तः सूर्य्यलोके महीयते” ।

मन्दारषष्ठीव्रतं भविष्योत्तरे “शृणु पार्थ ! प्रवक्ष्यामि सर्वपापप्रणाशिनीम् । सर्वकामप्रदां पुण्यां षष्ठीं मन्दारसंज्ञिताम् । माघस्यामलपक्षे तु पञ्चम्यां लघुभुक् नरः । दन्तकाष्ठं ततः कृत्वा षष्ठीमुपवसेद्बुधः । सर्वभोगविहीनस्तु सर्वोपस्करः । प्राश्यानुमा द्विजश्रेष्ठात् मन्दारं प्राशयेन्निशि” इत्यादि ।

मन्दारसप्तमीव्रतं पद्मपु० “अथान्यदपि वक्ष्यामि सर्वपापप्रणाशिनीम् । सर्वकामप्रदां पुण्यां नाम्ना मन्दारसप्तमीम् । माघस्यामलपक्षे तु पञ्चम्यां लघुभुक् नरः । दन्तकाष्ठं ततः कृत्वा षष्ठीमुपवसेद्बुधः । विप्रान् सम्पूज्य भोजयित्वा तु मन्दारं प्राशयेन्निशि । ततः प्रभाते चोत्थाय कुर्य्यात् स्नानं द्विजान् । भोजयेच्छक्तितः कृत्वा मन्दारकुसुमाष्टकम्” । मन्दारेणाष्टकं “सौवर्णं पुरुषं ... कृत्वा ... पद्मं कृत्वा ... । एवं मन्दारसप्तमी ... पूजयेत्” इत्यादि सर्वेभाव्यम् ।

मरीचसप्तमीव्रत भविष्यपु० “यदा चैत्रे देवं भानुं ... । भोजयित्वा ... भक्त्या

विशेषतः । सप्तम्यां प्राशयेद्वापि मरीच मनुजाधिप । संप्रीता मरीचप्राशनमत्र सदैव परम् । मरीचं प्राशयेद्राजन् मन्त्रेणानेन वा स्मृतम्” इत्यादि ।

मरुत्सप्तमीव्रत विष्णुधर्मोत्तरे “चैत्रस्य शुक्लपक्षे तु सम्यक् सप्ताहमुपोषितः । सप्तम्यामर्चनं कार्य्यं तत्र तत्र च । तत्र त्रयोगतं सप्तमण्डलं नृप ! कारयेत् । श्रेयो तथा कार्य्यसमा सप्तमण्डलकान्विता” । इत्यादि सर्वेभाव्यम् ।

मल्लद्वादशीव्रत भविष्योत्तरे “मल्लैर्विशेषतः कार्य्यास्तथान्यैरपि भक्तितः । पूजयन्ति क्रमेणैव मासि मासि तन्-केन । मार्गशीर्षादिमि पार्थ ! पूजयेन्नामनामभिः । मासे मासे दद्यान्मल्लिकानि द्विजातये । गन्धैः पुष्पैस्तथा दीपैर्गीतवाद्यैर्मनोहरैः । मल्लयुद्धैश्च विविधैस्तोगरं कारयेन्निशि । घृतदानैः क्षीरदानैर्दधिदानैः पृथक् पृथक् । सर्वेषु देवदेवेश कृष्णो मे प्रीयतामिति । एवमेव विधिः प्रोक्तो मल्लदानसमन्वितः । द्वादशीयं मयाख्यापि क्रियते बलवृद्धये । मल्लाना तदा यथाक्रम-द्वादशीसंस्थिता । तस्मान्मल्लैः प्रकर्त्तव्या मल्लयुद्धक्रियादिभिः । अन्येषामपि कौन्तेय ! सर्वार्थजयदायिनी । इमां चीर्त्वा पापसङ्घैर्मुच्यते नात्र संशयः । भक्तीरपादपतले निश्चितैर्मल्लैरनाकुलम् तुरकं नियुक्ते । सम्पूजित यदि यत्र तिथौ ततः सा द्वादशी भुवि गता बलभद्रः” ।

महाजयासप्तमीव्रतं भविष्यपु० “शुक्लपक्षे तु सप्तम्यां यदा संक्रमते रविः । महाजया तदा स्याद् वै सप्तमी भास्करप्रिया । स्नानं दानं जपो होमः पितृदेवाभिपूजनम् । सर्वं कोटिगुणं प्रोक्तं तपसेन महीजया । यस्तस्यां मानवो भक्त्या घृतेन स्नापयेद्रविम् । सोऽश्वमेधफलं प्राप्य ततः सूर्य्यपदं व्रजेत्” ।

महातपोव्रतं महाभारते “मासि मासि त्रिरात्राणि कृत्वा तु नियतेन्द्रियः । तथाप्यपाय प्राप्नोति निश्चलमनाशिवम् । यस्तु संवत्सरं पूर्णमेकाहारो भवेन्नरः । अतिरात्रस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति वै । दशवर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते । तद्दशवादिषु चानस्य माहात्म्यं प्रति दद्यते । यस्तु संवत्सरं पूर्णं चतुर्थं भक्तमश्नुते । अहिंसानिरतो नित्यं सत्यवादी जितेन्द्रियः । वाजपेयस्य यज्ञस्य स फलं प्राप्नुते । त्रिंशद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते । अष्टमेन तु भक्तेन जीवेत् संवत्-

दरं नरः । गवां मेधस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः । हंससारसयुक्तेन विमानेन स गच्छति । यद्वायन्तु सह-स्राणि वर्षाणि दिवि मोदते । पक्षे पक्षे गते राजन् ! योऽश्नीयाद्दर्भमेव तु । षण्मासाननयन्नस्य भगवानङ्गी-राब्रवीत् । षष्टिवर्षसहस्राणि दिवमावसते स च । श्नीयाद्द्वितीये पक्षे यस्तु सर्वदिनेष्विति । पौष्याना वल्लकीनाञ्च वेणूनाञ्च विराज्यते ॥ सुघोषैर्मधुरैः शब्दैः स सुप्तः प्रतिबुध्यते । संवत्सरमिहैकन्तु मासि मासि पिबेत् पयः । फलं विश्वजितस्तात ! प्राप्नोति स नरो त्तम । सिंहव्याघ्रप्रयुक्तेन विमानेन स गच्छति । सप्त-र्ष्यादौ सुरस्त्र्यो रमयन्ति च सुन्दरम् । सप्ततिश्च सह-स्राणि वर्षाणां दिवि मोदते । मासादूर्ध्वं नरव्याघ्र ! नोपवासो विधीयते" ।

महाफलद्वादशीव्रतं विष्णुरहस्ये "पौषे कृष्णे विशाखायु-क्ता चैकादशी भवेत् । तस्यां संपूजयेद्विष्णुमुपोष्य वि-धिवन्नरः । सुगन्धपुष्पनैवेद्यैर्वस्त्रभूषणधूपकैः । मासा-नुमासम्पूजयेत् विधिना जगतीपतिम् । प्राशनञ्चाय शुद्ध्यर्थं कार्यं मासक्रमेण तु । गोमूत्रमुदकं सर्पि-राचम्य चामतः परम् । ततो दूर्वां दधिक्षीरं हृतिश्वासैव यवास्तथा । अश्वमर्करेतश्च दर्भांश्च क्षीरमेव च । द्वादश्यां भोजयेद्विप्रान् दधिक्षीरगुडौदनैः । मास-क्रमेण विप्रेभ्यो दद्यात् सम्यक्कृते व्रते । घृत तिल-व्रीहियवसुवर्णसंयुतं घटम् । मोदकैश्च युतं कुम्भमात-पत्रन्तु पायसम् । फाल्गुनं वस्त्रं माला. सुगन्धाश्चेति दातव्या । व्रतमेतन्महापुण्यं इष्टादिफलप्रदम् । क-र्त्तव्यं धर्मनिरतैर्विष्णुपूजनतत्परैः । व्रतमेतन्नरः कृत्वा विमाना याति कुले । सुजन्मा जायते धीमान् वेदवेदा-ङ्गपारगः" ।

महाफलव्रतं भविष्यपु० "शृणु कौरव ! वक्ष्यामि तिथिपुण्या-न्वितानि तु । यानैः पापहानिः स्यात् सर्वाभीष्ट फलं लभेत् । क्षीराशनः प्रतिपदि । दुग्धाहारो द्वि-तीयायाम् । अवधर्जितं तृतीयायाम् । तिलाहारो चतुर्थ्याम् । क्षीराशनः पञ्चम्याम् । फलाशनः षष्ठ्याम् । शाकाशनः सप्तम्याम् । बिल्वाहारोऽष्टम्याम् । पिष्टा-शनो नवम्याम् । अनग्निपक्वाहारो दशम्याम् । एका-दश्यां घृताशनः । क्षीराशनो द्वादश्याम् । यावकाहार-स्त्रयोदश्याम् । शाकाहारश्चतुर्दश्याम् । गोमूत्रा-हारः कुशोदकाशनः पौर्णमास्याम् एवं मासविधिः ।

ङ्गानि प्राशनान्येवं विधिपूर्वमुदाहृतम् । क्षीरं प्रति-पदायान्तु सर्वासु च विधीयते" ।

महत्तमव्रतं स्कान्दपु० "वेदोक्तेन विधानेन व्रतं पुण्यं महत्त-मम् । कस्मिंस्तिथौ तु कर्त्तव्यं विधानं तद्वदस्व मे" । स्कन्द उवाच "मासि मासि भाद्रपदे शुक्ले च प्रति-पत्तिथौ । नैवेद्यन्तु पचेन्मोनो षोडशद्विगुणानि च । फलानि पिष्टपक्वानि दद्याद्विप्राय षोडश । देवाय षो-डशैतानि दातव्यानि प्रयत्नतः । भुञ्जीत षोडश तथा व्रतस्य नियमाश्रयात् । सौवर्णं कारयेद्देवं यथा शक्त्या हिरण्मयम्" इत्यादि ।

महाराजव्रतं स्कान्दपु० "यदाऽगस्त्य ! चतुर्दश्यां माघ्यां भाद्र-पदाय वा । सितायामसितायां वा न विशेषो यथा गतिः । तदा कृष्णभूर्जस्ता त्रयोदश्यां यथाविधि । संव्रतं महाराजं तदा संकल्पयेन्नरः । चतुर्दश्यां ततः कुर्यात्तिलगोमूत्रगोमयैः । रुद्राय गन्धगन्धेन स्नानं शुद्धात्मना ततः । शिवसंकल्पमन्त्रस्य ततो दशशतं पठेत् । शिवसंकल्पमन्त्रो यज्जाग्रतो दूरमित्यादियजुः-शाखाप्रसिद्धः "महापातकयुक्तस्य जन्मकोटिकृतैस्तथा । मुच्यते पातकैः सर्वैस्तत्क्षणान्नात्र संशयः" ।

महालक्ष्मीव्रतं स्कान्दपु० "महाराज ! निबोधेदं महा-लक्ष्मीव्रतं शुभम् । भद्र ! भाद्रपदे मासि शुक्लाष्टम्यां नरो-त्तम ।। स्नात्वाभ्यर्च्य महालक्ष्मीमेकभक्तं प्रकल्प्य च । कुङ्कुमाक्तं ततः सूत्रं षोडशग्रन्थिसंयुतम् । तन्तुभिस्तु-प्रमाणैश्च बध्नीयाच्च करे शुभम् । दूर्वाक्षतप्रमाणानां अन्नदैव तु षोडश । पुनरेवाश्विने मासि कृष्णाष्टम्यां दिने शुभे । उद्यापं कारयेद्व्यासात्क्षौ पत्तनादितम्" ।

महाव्रतं कालिकापु० "महाव्रतमथो वक्ष्ये देवानामपि तत् पदम् । सदासुरस्त्रीनाथ इदं विधिना शृणु । सर्वत्राच्छुक्लान्ते पायसञ्च घृतप्लुतम् । भक्तं भुञ्जीत शुद्धात्मा चन्द्रमश्चैवान्वितम्" । आद्यशुक्लान्ते का-र्त्तिके । यदि च अमावस्यायां कार्त्तिकस्य इत्यर्थः । इत्याह रघुरामः । विष्णुपु० "चतुर्मास्य चतुर्दश्यां चतु-र्दश्यष्टम्योरपि । वर्षमेकं ततो भुङ्क्ते नक्तं यः पुरुषोत्त-मम् । चतुर्दशाय प्राप्य स याति परमां गतिम्" । विष्णुधर्मोत्तरे "षोडशं व्रतं हरिं देवं चातुर्मास्यमुपोषि-तम् । सर्वेषु पौर्णमासीषु सोऽश्वमेधफलं लभेत्" । सोमव्रतं वक्ष्ये "ऋतुधूमलवणाशी पुरुषोत्तमो-ऽपि । राजसूयमवाप्नोति कुलं नेतिवाक्यम्" ।

ब्रह्मभूतं निष्कलम् "ब्रह्मभूतममावास्यां पौर्णमास्यां तथैव च। योगभूतं परिचरन् केशवं महदाप्नुयात्। य- स्तथं प्रीतिमाप्नोति मासपक्षान्तयोः सदा। पूजितः सोपवासेन भक्त्या देववरो हरिः। महाव्रतमिदं ख्यातं सर्वकल्मषनाशनम्। संवत्सरमिदं कृत्वा नाकपृष्ठे महीयते" इत्यादि।

महासप्तमीव्रतं भविष्यपु॰ "माघस्य शुक्लपक्षे तु पञ्चम्यां कुरुद्वह!। एकभक्तं समाख्यातं षष्ठ्यां नक्तमुदाहृतम्। सप्तम्यामुपवासञ्च केचिदिच्छन्ति सुव्रत!। षष्ठ्यां केचि- दुपन्तीह सप्तम्यां रायनं किल। कृतोपवासः षष्ठ्यान्तु पूजयेद्भास्करं बुधः। रक्तचन्दनमिश्रैस्तु करवीरैः समाहृतैः। गुग्गुलेन महाबाहो! सुगन्धेन च सुव्रत!। पूजयेद्देवदेवेशं षष्ठेयं शङ्करं रविम्"। शङ्करं सुखकर- मित्यर्थः। "एवं हि चतुरो मासान् माघादीन् पूजयेद्र- विम्। आत्मनश्चापि शुद्ध्यर्थं प्राशनं गोमयस्य च। स्नानञ्च गोमयेनेह कर्त्तव्यमात्मशुद्धये। ब्राह्मणान् दि- व्यभौमांश्च भोजयेच्चापि शक्तितः"। दिवि देवकुले भवाः दिव्याः इतरे भौमाः। "ज्यैष्ठादिष्वपि मासेषु श्वेतचन्द- नमुच्यते। श्वेतानि चापि पुष्पाणि शुभगन्धान्वितानि वै। कृष्णागुरु तथा धूपं नैवेद्यं पायसं स्मृतम्। तेनैव ब्राह्मणान् साधून् भोजयेच्च महामते!। प्राशयेत् पञ्च- गव्यन्तु स्नानं तेनैव सुव्रत!। कार्त्तिकादिषु मासेषु अगस्तिकुसुमैः स्मृतम्। पूजनं कुरुशार्दूल! धूपश्चा- पराजितः। नैवेद्यं गुडपूपाश्च तथैवेक्षुरसः स्मृतः। तेनैव ब्राह्मणान् स्नातो भोजयेच्च स्वशक्तितः। कुशोदकं प्राशयेच्च स्नानञ्च कुरु विशुद्धये। ततोऽपरपक्षान्ते माघे मासि महामते!। भोजनं तत्र दानञ्च द्विगुणं समुदाहृतम्। देवदेवस्य पूजा च कर्त्तव्या शक्तितो बुधैः। रथश्च चापि दातव्यो रथयात्रा च सुव्रत!। रथस्य प्राप्तिहेतोर्हि कर्त्तव्या विभवे सति। दानं सुवर्ण- रथस्येह यथोक्तं विभवे सति। रथ्येषा कथिता पुण्य! रथाङ्गसप्तमी शुभा। प्राप्नोति महदाप्नोति महापुण्या- महोदया। आरोग्यं धनं पुत्रान् कीर्त्तिं विद्यां समश्नुते"।

रथेश्वरव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "शुक्लपक्षादथारभ्य फाल्गुनस्य नराधिप!। पूजयेत् तु चतुर्दश्यां सोपवासो महेश्व- रम्। गन्धमाल्यनमस्कारदीपधूपान्नसम्पदा। अन्ते मासे तथा दत्त्वा धेनुमेकां पयस्विनीम्। एवं कृत्वा शुक्लपक्षे तु वत्सरम्। पौण्डरीकमवाप्नोति कुलमुद्धरति स्वकम्। चतुर्दशीद्वयश्चैतत् कृत्वा संवत्- सरं नरः। मासि मासि यथाशक्त्या सर्वान् कामा- नवाप्नुते। आषाढ्यां कामाय महेश्वरस्य तस्यापि फलं सुचिरस्य राजन्!। सायुज्यमायाति महेश्वरस्य सर्वं- स्वव्यापतिमस्य तस्य"।

महेश्वराष्टमीव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "शुक्लपक्षात्तथारभ्य सौम्या- ष्टम्यां नराधिप!। पूजयेत् सोपवासस्तु देवदेवं त्रि- लोचनम्"। सौम्याष्टम्यां मार्गशीर्षाष्टम्याम् "लिङ्गे वाप्यथ वाऽर्चायां कमले यदि वा स्थले। घृतक्षीराभि- षेकेन स्नानेन विविधेन वा। गन्धमाल्यनमस्कारदीप- धूपान्नसम्पदा। गीतेन नृत्यवाद्येन वह्निसन्तर्पणेन च। ब्राह्मणानाञ्च पूजाभिर्यथावन्मनुजोत्तम!। व्रतावसाने दत्त्वा तु तथा धेनुं पयस्विनीम्। पौण्डरीकमवाप्नोति स्वर्गलोकञ्च गच्छति"।

महोत्सवव्रतं स्कान्दपु॰ "शाखिविटपमभेदैर्विविधैः पद्मभिर्नभि- स्तथा। कुर्यादारात्रिकं शम्भोः सर्पपात्रैः समुज्ज्वलैः। विचित्रपत्रपूजा च कर्त्तव्या महती शिवे। पुष्पमण्ड- पिका चित्रा प्रविशाभोगमहती शुभाम्। महोत्सवेन विविधैर्दूर्य्यरवेण च। विविधैर्भक्ष्यभोज्यैश्च नै- वेद्यञ्चोपकल्पयेत्। सम्यक् सम्पदनीया वीणा रथयात्रा विभाविनः। प्रेक्षणीयैस्तथा नृत्यैर्गीतैर्नृत्यैश्च शोभनैः। पूजयेच्छिवभक्तांश्च विधानज्ञांश्च भक्तितः। प्रीयतां शिव इत्युक्त्वा नक्तं भुञ्जीत च स्वयम्। वर्षे वर्षे प्रकर्त्तव्यं एतच्चैवोत्सवं महत्। शिवभक्तैस्तथान्यैश्च कीर्त्ति- श्रेयोविवृद्धये"।

माघस्नानव्रतं भविष्योत्तरे "यतस्मात् कारणात् शुभे! माघ- स्नानं विशिष्यते। अहन्यहनि दातव्यास्तिलाः शर्क- रयान्विताः। त्रिभागस्तु तिलानां हि चतुर्थः शर्करा- न्वितः। यावन्माघो वरारोहे सर्वं मासं नरेद्रु शुभे! अन्तें मे प्रीयतां देवो विष्णुमूर्त्तिर्जनार्दनः। माघा- वसाने सुभगे! शयनं सम्प्रदापयेत्। तस्मिन्नेवाथवा पुण्ये चन्द्रधान्यसमन्विते। तिलान् मोदकान् देयाः वासांसि- ... मधुः शुभे!। बहुभिर्मुनिभिः सार्द्धं शाखाणि च दापयेत्"।

माघमासीव्रतं भविष्योत्तरे "... भास्करः ... भक्त्या ...। ... ..."। ... एवं कृत्वा ... ..."।

इत्युपक्रमे मातृव्रतमभिधाय पद्मम् "भक्त्या पूजयेद् यस्तु मासि चाश्वयुजे सदा । अविच्छिन्नप्रजास्तु भवेन्नात्र संशयः" ।

मातृव्रतं वराहपु० "मातृणामष्टमी दत्ता ब्रह्मणा तिथिरुत्तमा । यताः सम्पूजयेद्भक्त्या निराहारो नरः सदा । तस्य ताः परितुष्टास्तु क्षेमारोग्यं ददत्यपि" ।

मार्गशीर्षव्रतं महाभारते "मार्गशीर्षन्तु यो मासमेकभक्तेन संक्षिपेत् । भोजयेच्च द्विजान् भक्त्या मुच्यते व्याधिकिल्विषैः । सर्व्वकल्याणसम्पूर्णं सर्व्वदुःखविवर्जितः । उपोष्य व्याधिरहितो वीर्य्यवानभिजायते । कृषिभागी बहुधनो बहुधान्यश्च जायते" ।

मार्त्तण्डसप्तमीव्रतं भविष्यपु० "मार्त्तण्डसप्तमीं कृत्वा । कथयिष्यामि तेऽनघ ! । पौषमासे सिते पक्षे सप्तम्यां समुपोषितः । सम्यक् संपूज्य मार्त्तण्डं मार्त्तण्ड इति वै जपन् । पूजयेत् प्रयतं भक्त्या श्रद्धया परयान्वितः" । कृतज्ञ सूर्य्यः "पुष्पधूपोपहाराद्यैरुपचारैः समाहितः । मार्त्तण्डेति जपन्नाम पुनरुत्थानमानसः । विप्राय दक्षिणां दद्यात् यथाशक्त्या समन्वितः । द्वितीयेऽह्नि पुनः स्नात्वा तन्नैवाभ्यर्च्च्य गां रविः । तेनैव नाम्ना सम्पूज्य दत्त्वा विप्राय दक्षिणाम् । ततो भुञ्जीत गोरीश्वरमधुरान्वितम् । एवमेवाखिलान् मासान् उपोष्य प्रयतः शुचिः । दद्याद्वर्षान्तिकं विद्वान् प्रतिमासञ्च शक्तितः । पारिते च पुनर्वर्षे यथापूर्वं गवाह्निकम् । दत्त्वा परमं भूयः शृणु यत् फलमश्नुते । स्वर्णशृङ्गाः पञ्च-गावः षट्सु रूप्यखुराः । प्रतिमासं द्विजातिभ्यो दत्त्वा यत् फलमश्नुते । तदाप्नोत्यखिलं सम्यग्व्रतमेतदुपोषितः । तच्च लोकमवाप्नोति मार्त्तण्डो यत्र तिष्ठति" ।

मासव्रतं देवीपु० "मार्गं दत्तोत्तमं दद्यात् घृतं पौषे महाफलम्" । दत्तोत्तम लवणम् "तिलान्माघे समिन्धेत । सप्त धान्यानि फाल्गुने । विचित्राणि च वस्त्राणि चैत्रे दद्यात् द्विजातये । वैशाखे द्विज ! गोधूमान् ज्यैष्ठे तोयभृतं घटम् । आषाढे चन्दनं देयं सकर्पूरं महाफलम् । नवनीतं नभोमासि छत्रं प्रौष्ठपदे मतम् । गुडशर्करपायसान् षड्रसानाश्विने मुने ! । दीपदानं महापुण्यं कार्त्तिके यः प्रयच्छति । धर्म्मकामानवाप्नोति कर्म्मणा तु यदाहृतम्" ।

मासोपवासव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे "आश्विनस्यामले पक्षे एकादश्यामुपोषितः । व्रतमेतत् तु गृह्णीयात् यावत् त्रिंशद्दिनानि तु । वासुदेवं समुद्दिश्य कार्त्तिकं सकलं नरः । मासमेकोपवसेद्यस्तु स मुक्तिफलभाग्भवेत् । अच्युतस्यालये भक्त्या त्रिकालं कुसुमैः शुभैः । मालतीन्दीवरैः पद्मैः कमलैः सुगन्धिभिः । कुङ्कुमोशीरकर्पूरैर्विविधैश्चन्दनैः । नैवेद्यधूपदीपाद्यैरर्च्चयेत जनार्दनम्" इत्यादि ।

मुक्तिद्वारसप्तमीव्रतं भविष्यपु० "अश्वमेधादियज्ञानां कथकोटिशतैरपि । यत् फलं लभ्यते पुंसा मुक्तिद्वारव्रतेन तत् । योगमार्गमनभ्यस्य यथेष्टाचारवानपि । मुक्तो भवत्यपि व्रतेनानेन मुच्यते । सप्तमीं प्राप्य शुक्लेन दन्तधावनमाचरेत् । नमोऽस्त्विति ... अर्ककाष्ठेन भक्तिमान् । अथ वा पुष्प ... लघेनाशु-नं तथा । कृत्वा पवित्रं देवानां मन्त्रेणाकल्पितम् । रक्तचन्दनपद्मन्तु विलिख्य ... । मार्कण्डे षोडशदल ... कर्णिकम्" इत्यादि ।

मुखव्रतं पद्मपु० "सुखशय्यां परित्यज्य समान्ते गोप्रदो भवेत् । यज्ञाधिपत्यमाप्नोति मुखव्रतमिहोच्यते" ।

मुनिव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे "सन्ध्यां मुनिव्रतं कृत्वा ! इत्यब्दं येन भोजन । स्वाध्यायफलमाप्नोति तदा सत्फलमश्नुते" ।

मृगशीर्षव्रतं पद्मपु० "आश्विने मासि तथा च शुक्ले प्रथमेऽहनि । त्रिपर्णया त्रिफल्येन त्रिगुणेन घृतेन च । मुखानि त्रीणि पिष्टेन कृत्वा मृगशिरोऽपि च । तैः शिरोभिस्तापयत्वा नरः प्राप्नोति शङ्करात्" । त्रिफल्येन त्रिमुखेन ... इत्यर्थः । मृगशिर्षस्त्रिमुखं मृगशीर्षं इत्यर्थः "स्त्रीभिः पूज्यानि तानीति न मनुष्यैः कदाचन । मृगशीर्षं ततः कृत्वा पिष्टकाद्यन्तु स्वर्णमयम् । शोरेश तपनीय वै पूजनीयं यथाविधि । अर्घ्यैः पुष्पैश्च धूपैश्च नैवेद्यैर्विविधैरपि । शाकैः सौरश्च ... भिश्च कृतैः पिष्टमयैः शुभैः" । सौवर्णाभिः शतशो-भिन्नपिष्टविकृतिभिः । "कांस्यभाजनवाद्यैश्च पश्चात् कार्यञ्च भोजनम्" ।

मेघपालीतृतीयाव्रतं भविष्यपु० "आश्वयुक्शुक्लपक्षे च तृतीयायां युधिष्ठिर ! । मेघपाली प्रदातव्या भक्त्या स्त्रीभिर्विशेषतः । अर्घ्यैः विरूढैर्गोधूमैः सप्तधान्यसमन्वितैः । तिलतण्डुलमिश्रैश्च दातव्या धर्म्मवृद्धये" । युधिष्ठिर उवाच "कीदृशी सा भवेद्देवी मेघपाली जनार्दन ! । लक्षणं कीदृशं तस्याः को मन्त्रो दाने मे वद" । श्रीकृष्ण उवाच "ताम्बूलसदृशी पत्रैरक्ता ...

समङ्करौ। अटवीषु या च मार्गेषु गोष्ठिता पर्वतेषु वा। यत्र वा दृश्यते राजन्! शुचौ देशे समास्थिता। मेघपालीं समभ्यर्च्य फलैः पुष्पैस्तथाक्षतैः। खर्जूरैर्नारिकेलैश्च नारङ्गैर्दाडिमैस्तथा। बीजपूरैः कपित्थैश्च सप्तधान्यैर्विरूढकैः"।

मौनव्रतं स्कान्दपु० "नभस्ये व्यतिक्रान्ते नभस्ये च प्रवर्त्तिते"। नभाः, श्रावण, नभस्यो भाद्रपदः तौ चात्र पूर्णिमान्तौ ग्राह्यौ। "एष कालक्रमेणैव श्रावणी पूर्णिमा गता। तद्दिनं प्राप्य विप्रेषोत्वर्थेषाभिधानात्। "व्रतमेतत् तु कर्त्तव्यं षोडशैव दिनानि तु। एतच्छ्रुत्वा ततो देवी प्रहृष्टा वाक्यमब्रवीत्"। पार्वत्युवाच "किं विधानं पुरा प्रोक्तं व्रतं मौनव्रतात्मकम्। तन्ममाचक्ष्व प्रसादं कुरु मे प्रभो!"। ईश्वर उवाच "तद्दिनञ्चैव सम्प्राप्य सभार्य्यः सह बान्धवैः। गत्वा प्रभातसमये स्नानार्थं जलसन्निधौ। तडागे वा नदीदेशे गत्वा प्रस्रवणेऽथ वा। स्नानं कार्य्यं तदा सर्वैः शिवध्यानपरायणैः। दूर्वाकाण्डं सुसंग्राह्य चाष्ट-च्यर्थ्यसंयुतम्। तत्सूत्रञ्च करे न्यस्य स्त्रिया वामे च दक्षिणे। एवंविधानं कर्त्तव्यं यावत् स्यात् प्रतिपद्दिनम्। तद्दिने चैव सम्प्राप्ते समाप्त्यर्थं व्रतस्य तु। मौनेनैवानयेत्तोयं भौमात् गोधूमपेषणम्। मौनेनैव च कर्त्तव्यं नैवेद्यं भोजनादिकम्। सर्वोपस्करमादाय गत्वा च जलसन्निधौ। स्नानं कार्य्यं तदा तत्र नित्यकर्म ततः परम्। देवर्षिमनुजानाञ्च पितृणाञ्चैव तर्पणम्। पश्चाद्देवाधिदेवेशं मन्त्रैः सम्पूजयेत् ततः"।

यमचतुर्द्दशीव्रत कूर्मपु० "भरण्यान्तु चतुर्थ्यान्तु शनैश्चरदिने यमम्। पूजयन् सप्तजन्मोत्थैर्मुच्यते पातकैर्नरः"।

यमद्वितीयाव्रत भविष्योत्तरे "कार्त्तिके शुक्लपक्षस्य द्वितीयायां युधिष्ठिर!। यमो यमुनया पूर्वं भोजितः स्वगृहे यदा। द्वितीयायां महोत्सर्गे नारकीयाश्च तर्पिताः। पापेभ्योऽपि विमुक्तास्ते मुक्ताः सर्वनिबन्धनात्। भ्रमिताश्चातिसन्तुष्टाः स्थिताः सर्वे यदृच्छया। तेषां महोत्सवो वृत्तो यमराष्ट्रसुखावहः। अतो यमद्वितीया सा प्रोक्ता लोके युधिष्ठिर!। अस्यां निजगृहे पार्थ! न भोक्तव्यमतो बुधैः। स्नेहेन भगिनीहस्ताद्भोक्तव्यं पुष्टिवर्द्धनम्"।

यमव्रतं भविष्यपु० "दद्यात् [illegible] सर्वाभिरुचिरं शुभम्। कृष्णपक्षाः सर्वदाभिर्गुणमाप्य कीर्त्तिताः। पूर्ववत् पञ्चदशस्यः कर्त्तव्यश्च नियोश्वरः"। इदं व्रतं वैशाखप्रतिपदुक्तवद्व्याख्येयम्। कूर्मपु० "उपोषितः चतुर्द्दश्यां कृष्णपक्षे समाहितः। यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च। वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च। प्रत्येकं तिलसंयुक्तान् दद्यात् सप्तोदकाञ्जलीन्। स्नात्वा नद्यान्तु पूर्वाह्णे मुच्यते सर्वपातकैः"। महाभारते "चरिष्णुः पञ्चमीं षष्ठीं यमान् यो भोजयेद् द्विजान्। अष्टमीमथ कौन्तेय! शुक्लपक्षे चतुर्द्दशीम्। उपोष्य व्याधिरहितो रूपवानिति जायते"। विष्णुधर्मोत्तरे "यत्र क्वचन नद्यान्तु यत्र कृष्णा चतुर्द्दशी। अनकोभ्युदिते काले देवं सम्पूजयेद् यमम्। पुष्पधूपैश्च विप्राग्र्य काञ्चनाद्यैश्च यादव!। कृत्वा स्वर्गेषु धर्मज्ञं गन्धमाल्यानुसम्पदा। यमोद्धारं द्रव्यं हुत्वा तिलांश्च जुहुयात् ततः। नमो यमायेति तथा स्वीन्द्रस्य विधीयते। ततः भोजयेद्द्विजान् यथाशक्ति नरोत्तमः। दद्याद् व्रतान्ते विप्राय तथैव च पयस्विनीम्। कृत्वा व्रतं चतुर्दशेतदिष्टं न याति राजन्! नरकं मनुष्यः। पापकृत् प्राप्य च याति नाकं मानुष्यभावात् स धर्मवान् स्यात्"।

यमादर्शनत्रयोदशीव्रतं भविष्योत्तरे "पूर्वाह्णे मार्गशीर्षादौ वर्षमेकं निरन्तरम्। त्रयोदश्यां शोध्यादिमे सूर्य्याङ्गारकवर्जिते। मम नाम्ना द्विजानष्टौ पञ्च चैव समाहुयेत्। पुराणवेदतत्त्वज्ञान् आचाराच्चारदर्शिनान्। सुशीलवत्सलान् साधून् सर्वभूतहिते रतान्। शुचौ देशे शुभे पट्टे प्राङ्मुखानुपवेशयेत्। अश्लीलोदुक्तान् भक्त्या तलेनाभ्यञ्जयेत् तान्। त्रयोदश्यां त्रयोदश्यां ये करिष्यन्ति भूतले। एकभक्तेन नक्तेन उपवासेन वा पुनः। यमादर्शननाम्ना वै व्रतं सर्वव्रतोत्तमम्। न ते पापविनिर्मुक्ता विमानेनार्करश्मिना। यास्यन्तीन्द्रपुरीं रम्यामप्सरोगणसेविताम्"।

युगादिव्रतम् आदिपु० "वैशाखस्य तृतीयायां नीलमेतं समुद्भवम्। नारायणं पूजयेत् पुष्पधूपविलेपनैः। वस्त्रालङ्कारसम्भारैर्नैवेद्यैर्विविधैस्तथा। ततश्चोपवासो धेनुर्धान्यव्ययकृतेन तु। [illegible] कुरुकुलोद्भव! चतुर्भिरेव यथावत्। अविच्छेदेऽपि स्नात्वा कर्त्तव्यं विधानतः। माघ्यामेकभक्तेन श्राद्धकालोपपादितम्। [illegible] भोजनैः भोजयेत् [illegible]। [illegible] दत्त्वा धेनुं विप्राय भारत!। [illegible] सर्वं मासोपवासदम्। तथैव कार्त्तिके मासि [illegible]

# एतानि मुद्रितसंस्कृतपुस्तकानि

१ मुग्धबोध व्याकरणम् २।०
२ धातुरूपादर्शः २
३ शब्दस्तोम महानिधिः १०
४ सिद्धान्तकौमुदी सरला सहिता ११
५ सिद्धान्तबिन्दुसार (वेदान्त) ॥
६ तुलादानादिपद्धतिः (वङ्गाक्षरैः) ।
७ गदाधरश्राद्धादि पद्धतिः १
८ शब्दार्थरत्नम् ॥
९ शब्दमञ्जरी (वङ्गाक्षरैः) ।
१० छन्दोमञ्जरी तथा वृत्तरत्नाकर
सटीक ।৵
११ वेणीसंहार नाटक सटीक १
१२ मुद्राराक्षस नाटक सटीक ॥
१३ रत्नावली नाटिका सटीक ॥
१४ मालविकाग्निमित्र सटीक १॥
१५ धनञ्जय विजय सटीक ।
१६ महावीरचरितनाटक ॥
१७ साङ्ख्यतत्त्वकौमुदी सटीक २
१८ वैयाकरणभूषणसार ॥
१९ लीलावती ॥
२० बीजगणित १
२१ शिशुपालवध सटीक (माघ) ४
२२ किरातार्जुनीय सटीक २॥
२३ कुमारसम्भव पूर्वखण्ड सटीक ॥
२४ कुमारसम्भव उत्तरखण्ड ॥
२५ अष्टकम् पाणिनीयम् ॥
२६ वाचस्पत्यम्(बृहदभिधान) १२२
२७ कादम्बरी सटीक ४
२८ राजप्रशस्ति ৵
२९ अनुमानचिन्तामणि तथा
अनुमानदीधिति- ४

३० सर्वदर्शनसंग्रहः १
३१ भामिनीविलास सटीक १
३२ हितोपदेश सटीक १
३३ भाषापरिच्छेद मुक्तावलीसहित १
३४ वस्तुविचारसार ।०
३५ दशकुमारचरित सटीक ॥
३६ परिभाषेन्दुशेखर ॥
३७ कविकल्पद्रुम धातुपाठः ।
३८ चक्रदत्त (वैद्यक) २॥
३९ उणादिसूत्र सटीक २
४० मेदिनीकोष १
४१ पञ्चतन्त्रम् २।
४२ विद्वन्मोदतरङ्गिणी(चम्पूकाव्य) ।
४३ माघचम्पू ।৵
४४ तर्कसंग्रह ॥
४५ प्रसन्नराघव नाटक १
४६ विवेकचूडामणि ।৵
४७ काव्यसंग्रह (सम्पूर्ण) ५
४८ लिङ्गानुशासन सटीक ।
४९ अलङ्कार सटीक ।৵
५० विक्रमोर्वशी (सटीक) १।
५१ वसन्ततिलक भाण ।=
५२ गायत्री व्याख्या ।०
५३ सांख्यदर्शन (भाष्यसहित) २
५४ भोजप्रबन्ध ॥०
५५ नलोदय सटीक ।৵
५६ ईश केन कठ प्रश्न मुण्डक
माण्डूक्य (सटीक सभाष्य) ५
५७ छान्दोग्य सटीक सभाष्य ५
५८ तैत्तिरीय ऐतरेय श्वेताश्वतर
(उपनिषद्)सभाष्य सटीक २

५९ बृहदारण्यक सटीक सभाष्य १०
६० सुश्रुत वैद्यक ४
६१ शार्ङ्गधर (वैद्यक) १
६२ वैतालपञ्चविंशतिः ॥०
६३ पातञ्जलदर्शन(सभाष्यसटीक) ४
६४ आत्मतत्त्वविवेक(बौद्धाधिकार)२
६५ शाण्डिल्योपनिषद् ৵
६६ उपमान चिन्तामणि ।०
६७ नागानन्द नाटक १
६८ पूर्णप्रज्ञ दर्शनम् सभाष्य २
६९ चन्द्रशेखरचम्पूकाव्य २
७० सामवेदस्य मन्त्र ब्राह्मणम्
(भाष्य सहितम्) २
७१ सामवेदस्य आरण्यसंहिता
सायणाचार्यकृत भाष्यसहिता १
७२ विद्धशालभञ्जिकानाटिका सटीक१
७३ कारण्डव्यूह (बौद्धशास्त्र) २
७४ कुवलयानन्द अलङ्कारसटीक १
७५ प्रियदर्शिका नाटिका सटीक ॥
७६ सारस्वत व्याकरण सटीक
पूर्वार्द्धम् ॥
७७ वासवदत्ता सटीक ०
७८ ( कालिदास कृत ) पुष्पबाण-
विलास काव्य सटीक ॥
७९ महिम्न शतकम्, पदारविन्द
शतकम्, स्तुतिशतकम्, मन्द
स्मितशतकम्, कटाक्षशतकम् १
८० मनुसंहिता टीका सहित ५
८१ नैषधचरितम् टीका सहित १०
८२ चन्द्रालोक प्राचीन अलङ्कार ॥
८३ वीरमित्रोदय (स्मृतिशास्त्र) १०

स्त्रीभग नर । स्नात्वा नद्यां तडागे वा देवखाते ऽथ वा पुन । समासाद्य वरद नीलकण्ठमथार्चयेत् । पुष्प धूपादिनैवेद्यैर्गन्धाद्यैरभिस्तथा । धेनु तिलमयीं दद्यात् पुराणोक्तविधानत । अष्टमूर्त्तिर्नीलकण्ठ प्रीयतामिति कीर्त्तयेत् । तदन्तु प्राप्यते पुण्य पार्थ । न तच्च वर्ण्यते । दत्त्वा तिलमयीं धेनु प्रियकोशमया शृणुयात् । त्रयोदशी नभस्ये या पितृन् तत्र समर्चयेत् । पितृन् पायसदानञ्च कुर्यात् मधुघृतेन च । भोजयेद्ब्राह्मणान् भक्त्या वेदवेदाङ्गपारगान् । पितृनुद्दिश्य दातव्या सवत्सा कांस्यदोहना । प्रत्यक्षा गौर्महाभाग । तरुणी सुपयस्विनी । पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामह । मातामहास्त्रयश्चैव तृप्यन्तु मम । गौवत्साङ्कोदकदानेन इति दत्त्वा विसर्जयेत् । कृतेनानेन राजेन्द्र । यत् पुण्य प्राप्यते पुन । तदन्येन न शक्यन्तु वक्तुं वर्षशतैरपि । पुत्राश्च पौत्राश्च धन सर्वं सुमह दीपावलयम् । इहैवाप्नोति पुरुष परत्र च परा गतिम् । पञ्चत्वमाप्नोति भाद्रस्य पून यत्ता पितामहम् । गायत्र्या साधित देव स्वर्णं कुम्भाक्षतम् । नवनीतमयीं धेनु फलैर्नानाविधैर्युताम् । माहेश्वरं स तत्त्वं न ब्राह्मणाय निवेदयेत् । कौरव्येण पौषता सेऽद्य श्रद्धयोनि पिता मह । यत्स्वर्गे यच्च पाताले यन्मर्त्त्ये किञ्चिद्दुर्लभम् । तदवाप्नोत्यसन्दिग्ध पद्मयाने प्रसादत । यानि चान्यानि दानानि दीयन्ते सुबहून्यपि । युगादिषु महाराज । अक्षयाणि भवन्तीह । वित्तहीन स्वशक्त्या यो दद्यात् स्वल्पक श्रद्ध । तदप्यक्षयतां याति नात्र कार्या विचारणा" ।

युगावतार त भाद्रपद० मासि प्रौष्ठपदे यत तु कृष्णपक्षे त्रयोदशी । अवतीर्ण युग तदा त्रेतायान्तु स माहित । । त्रेताया विशङ्कताया एतस्यां तिथौ युग मवतारमाप्नोति सम्बन्ध अर्थाद् द्वापरमत इत्यत "गोमूत्र गोमय दूर्वा समालभ्य च स्नानकाले । स्नायाद् । तडागे वा तिथौ तस्यां सभा दृष्ट्वा । ततस्त न भवच्छङ्क गय यन्तु न भगयः । युगादौ वासुदेवं स्नापयेद्गरुडध्वजम । घृतक्षीरजलै पुण्यै स गन्धद्रव्यैं पुरीम । स पितोऽथ वि लप्तोऽथ पूजित च नमस्कृत । युगादौ युगक ईतु नृणां मुक्तिप्रदो हरिः । तत न सद्यत्नेन युगादौ जगतीपात । पूजनीयो जनै भक्त्या सर्वदु खहरो हरि ।

योगव्रत भविष्योत्तरोक्तम् "विष्कुम्भादिषु योगेषु स्वदक्षा यतो नर । यो ददाति क्रमात् पार्थ । एतत्तैलफलेक्ष वम् । यवगोधूमचणक निष्पावीच्छालितण्डुलान् । लवण दधि दुग्धञ्च वस्त्र कनकमेव च । कम्बल गोरुद श्मश्रुपानद्युगल तथा । कर्पूर कुङ्कुमञ्चैव चन्दन कुसुमानि च । लौह ताम्र कास्यञ्च रौप्यञ्चेति युधिष्ठिर । स्नात स्वशक्त्या विधिवत् सवत्पापै प्रमुच्यते । न वियोगमवाप्नोति योगव्रतादत् स्वृतम्" ।

योगेश्वरद्वादशीव्रत धरणीव्रते "शृणुष्व भक्तितो राजन् । कार्त्तिकैकादशीं तथा । उपोष्य विधिना येन सर्वोत्तं प्राप्नुयात् फलम् । प्राग्विधानेन सङ्कल्प्य तद्वत् स्नान समाचरेत् । विलोमेनार्चयेद्देव नारायणमकल्मषम्' ।

रक्षाबन्धनपौर्णमासीव्रत भविष्योत्तरे "सम्प्राप्ते श्रावणे पार्थ । प्रावृट्काले धरणीतले । सम्प्राप्ते श्रावणे मासि पौर्णमास्या दिनोदये । स्नान कुर्वीत मतिमान् श्रुतिस्मृति विधानत । ततो देवान् पितृंश्चैव तर्पयेत् परमाम्भसा । उपाकर्मादि चैवोक्तमृषीणाञ्चैव तर्पणम् । कुर्वीत ब्राह्मण श्राद्ध वेदानुद्दिश्य कृत्स्नत । । शूद्राणां मन्त्ररहित स्नान दानञ्च शस्यते । ततोऽपराह्णसमये रक्षापोटलिकां शुभाम् । कारयेदक्षतै शस्तै सिद्धार्थैर्हेमभूषिताम् । वस्त्रैर्विचित्रै कार्पासैः क्षौमैर्वा मलवर्जितैः । विशायैर्ग्रथितैः त्रिविधा दुरितोपशमनाय । उपलिप्ते गृहोद्देशे दत्तचतुष्के न्यसेत् कुम्भम् । पाठ दत्त्वोपरि विशद् राजामात्यैर्युतस्तत्र सुहृद्भि । वेश्याजनेन सहितो मङ्गलशब्दै समाकुलैश्चित्रै । रक्षाबन्धं कार्य शान्तिध्वाननाम् नरेन्द्रस्य । देवद्विजा तथास्त्वादतस्ते रक्षाभिरर्चयेत् प्रथमम् । तदनु पुरोधा नृपते रक्षां बध्नीत मन्त्रेण" इत्यादि ।

रथनवमीव्रत भविष्ये "कार्त्तिकेऽश्वयुजे मासि कृष्णपक्षे नराधिप । । नवम्या सुसमासन्तु दुर्गां देवीं प्रपूजयेत् । पुष्पधूपोपहारैस्तु ब्राह्मणांश्च तर्पयेत् । पूजयित्वा रथ कृत्वा नानावस्त्रपयोभितम । शोभित ध्वजमालाभि कलश मरटपणे । नानाप्रस्तारैश्च सिद्धैर्युक्तं मनोरमम । कृत्वा स्वर्णमयीं दुर्गां महिषसनयुताम् । विन्यस्य रथमध्ये तु पूजयेत् कृत ब्रह्मगणम । त रथ राजमार्गे गन्धर्वमध्ये निनन्दनैः । नवम्यां भ्रमयित्वा तु नयेत् दुर्गाश्रय नृप । । तत जागरणन्तु प्रदीपाद्युपशोभितम् । नानाप्रकारकैर्वीर ।

कलिकाता, संस्कृतविद्यामन्दिर–बि, ए, उपाधिधारिणः
श्रीजीवानन्द विद्यासागर भट्टाचार्यस्य सकाशात् लभ्यानि।

# वाचस्पत्यम्

## बृहत्संस्कृताभिधानम्

द्वाविंशखण्डम् ।

गवर्णमेण्ट संस्कृतविद्यालयस्य-दर्शन-व्याकरणाध्यापकवर-

श्रीतारानाथ-तर्कवाचस्पति-भट्टाचार्य्येण

सङ्कलितम् ।

तेनैव संस्कृतम् ।

१८४० सम्वत्सरे मुद्रितम् ।

---

# VACHASPATYA

A

## COMPREHENSIVE SANSKRIT DICTIONARY

COMPILED BY

*PROFESSOR TARANATHA TARKAVACHASPATI*

*IN TWENTY TWO PARTS—PART* XXII

CALCUTTA

THE SARASWATI PRESS

Printed by Khettramohan Mukerjee

No 20 *Jhamapukur Lane*

1884

Published by Pandit Jibananda Vidyasagara B A

Superintendent, Free Sanskrit College Calcutta

No 2 Romanatha Mazumdar s Street

Advance price 132 Rs Price of each part 6 Rs

कल्पमानैश्च बालकैः । जागरं कारयेत्तत्र पूजयानश्च चण्डिकाम् । प्रभाते स्नपनं कृत्वा तद्वद्ब्राह्मणभोजनम् । रथं शोभासमायुक्तं भगवत्यै निवेदयेत्” ।

रथसप्तमीव्रतं भविष्योत्तरे “शुक्लपक्षे तु माघस्य सप्तमीमागमिष्यत् षष्ठ्यां । स्नानं शुक्लतिलैः कार्य्यं तदभावे तु शक्तितः । विमले सलिले राजन् ! विधिवद्धर्मधर्मतः । देवादीन् पूजयित्वा तु गत्वा सूर्य्यालयं ततः । सूर्य्यं सम्यक् नमस्कृत्य पुष्पधूपाक्षतैः शुभैः । आगत्य भवनं पश्चात् पश्च यत्नाच्च निर्गमेत् । सभोज्यातिथिभृत्यांश्च बालवृद्धान्वितान् स्वयम् । विद्यमाने दिनेऽन्योऽन्यागतस्तैर्विवर्जितम् । रात्रौ विप्रं समाहूय विधिज्ञं वेदपारगम् । सम्पूज्य नियमं कुर्य्यात् सूर्य्यमाधाय चेतसि । सप्तम्यान्तु निराहारा भूत्वा भोगविवर्जितः । भक्तोऽहन्त्वां जगन्नाथ निर्विघ्नं तत्र मे कुरु ।। इत्युच्चार्य्य महापाल ! तीर्थं तोयेषु निक्षिपेत् । ततो विसर्ज्य तं विप्रं स्वपेद्भूमौ जितेन्द्रियः । ततः प्रातः समुत्थाय कृतावश्यः शुचिर्नरः । कारयित्वा रथं दिव्यं किङ्किणीजालमालिनम् । सर्वोपस्करसंयुक्तं रत्नैः सर्वैश्चाचितम् । काञ्चनं राजतं वाथ हयसारथिसंयुतम् । ततो मध्याह्नसमये कृतस्नानादिको व्रती । अतीर्थ्यं गर्भभ्रमाप्रस्तु पापकृत्तापवर्जितम् । सौरलोकं व्रजन् प्राप्य समागच्छेत् समाहृतम्” ।

रथाङ्गसप्तमीव्रतं भविष्यपु० “माघे मासि महादेव ! सिते पक्षे जितेन्द्रिय । षष्ठ्यामुपोषितो भूत्वा गन्धपुष्पोपहारकैः । पूजयित्वा दिनकरं रात्रौ तस्याग्रतः स्वपेत् । विबुद्धश्च सप्तम्यां भक्त्या भानुं समर्चयेत् । ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्त्या वित्तशाठ्यं विवर्जयेत् । एवमेकैकमेवैव तथैव कृष्णपक्षके । प्रथमं वत्सरे पूर्णे सप्तम्यां कारयेद्बुधः । देवदेवस्य वै यात्रां पूर्वोक्तविधिना तथा ।” एतौक्त [illegible] [illegible]विधिः । “इन्द्रपाद व्रत कुर्य्याद् [illegible] तथा । [illegible] गतिम् । [illegible] मासे [illegible] । [illegible] । [illegible] । पूजयित्वा च विधिना [illegible] । [illegible] ।

रम्भात्रिरात्रव्रतं स्कान्दे “शुक्लपक्षे त्रयोदश्यां मासि ज्यैष्ठे च सुव्रत ! । त्रिरात्रं व्रतमुद्दिश्य भक्त्या तां कदलीं शुभाम् । स्नात्वा चैव शुचिर्भूत्वा व्रती बिल्वदुग्धोदकैः । स्नेहेन वेदवेदज्ञत्रा गन्धपुष्पादि दापयेत् । रात्रौ कुर्वीत नक्तं च ध्यानमेकं समाहितः । तथैव कदलीवृक्षं नित्यमेव प्रसेचयेत् । ज्यैष्ठे मासि ततः प्राप्य द्वादशाब्दं च सुव्रत ! । नद्यां वाथ तडागे वा शिवं सम्पूज्य चाक्षतैः । स्नात्वा च पूजयेद्बिन्दुसुमादेहार्द्धधारिणम् । एकभक्तं ततः कृत्वा नियमं कारयेद् व्रते । भोज्येऽह्नि दिने लब्ध्वा सम्यग्निद्रां सुरेश्वरीम् । त्वत्प्रसादात् व्रतं मेऽस्तु निर्विघ्नेन महेश्वर ।। रम्भायाः स्वस्तिकं कृत्वा विचित्रञ्च शुभोत्तमम् । रम्भाया निकटे स्थित्वा गीतवाद्यसमन्वितम् । मण्डपं कारयेत्तत्र पुष्पमालाविभूषितम् । वितानेन च संयुक्तं सर्वशोभासमन्वितम् । मध्ये कुर्वीत कदलीं फलपत्रादिसंयुताम् । राजतीं शोभनाकारां जातरूपफलान्विताम् । वस्त्रयुग्मान्वितां दद्यात् सर्वालङ्कारभूषिताम्” ।

रविव्रतं भविष्यपु० “माघमासि सितद्वितीयाष्टम्यां योऽर्चयेद्रविम् । भवेत् षाण्मासिकं पुण्यं मासेनैव न संशयः” ।

रसकल्याणिनीतृतीयाव्रतं मत्स्यपु० “अन्यामपि प्रवक्ष्यामि तृतीयां पापनाशनीम् । रसकल्याणिनीमेतां पुराकल्पविदो विदुः । माघमासे तु सम्प्राप्य तृतीयां शुक्लपक्षतः । प्रातर्गव्येन पयसा तिलैः स्नानं समाचरेत् । स्नापयेन्मधुना देवीं तथैवेक्षुरसेन च । गन्धोदकेन च पुनः पूजनं कुङ्कुमेन वै । दक्षिणाङ्गानि सम्पूज्य ततो वामानि पूजयेत्” । “अनेन विधिना देवीं मासि मासि सदार्चयेत् । लवणं वर्जयेन्माघे फाल्गुने च गुडं पुनः । तवराजं तथा चैत्रे वर्ज्यं च मधु माधवे । पानकं ज्यैष्ठमासे तु तथाऽऽषाढे च जीरकम् । श्रावणे वर्जयेत् क्षीरं दधि भाद्रपदे तथा । घृतमाश्वयुजे तद्वत् कार्त्तिके वर्जयेच्च मज्जिकाम्” । अत्रं, मार्गशीर्षे । धनिका, ... विवादिकाविवर्जिता । “धान्यक मार्गशीर्षे तु पौषे वर्जयेत् शर्कराम् । व्रतान्ते करक पूर्णमेता मासि मासि च । दद्याद्विकालवेलायां भक्ष्यपात्रेण संयुतम्” ।

राजद्वादशीव्रतं भविष्योत्तरे “ज्यैष्ठमासे सिते पक्षे [illegible] विधिना नरैः । अर्चयेद् देवं देवं [illegible] । [illegible] वा दुग्धे [illegible] । [illegible]

सम्येच्य विधिवत् छत्रकुम्भं प्रकल्पयेत् । मासवृद्ध्युग
च्छत्रो सोऽर्थी रामवत्सरी" इत्यादि ।

राजराजेश्वरव्रतं कालोत्तरे "बुधस्वात्यादिकयोगा यदा-
ष्टम्यां प्रजायते । यथोचितस्तु विधिना महास्नानपुरः-
सरम् । सम्पूज्येदिक्षुयाममहराणां चतुर्थकम् । महा-
र्घ्यैरिदं दीपदीपं साष्टोत्तरं शतम् । कुङ्कुमधू-
पन्तु सितपुष्पैस्तु पूजयेत् । खाद्यखाद्यान्यनेकानि नैवे-
द्यानि प्रकल्पयेत् । कामार्थांश्च विपश्चायै घण्टाचामर-
छत्रादिकम् । रत्नकुण्डले चैव कर्पूरं मुद्रिकादिकम् ।
वाहनन्तु गजश्चैव तदभावाश्वयोस्तमम् । सम्पूज्य परया
भक्त्या ब्राह्मणं सर्वराष्ट्रकम् । राजराजेश्वरपदं प्राप्नुया-
च्छ्रीमदनुग्रहात् । राजराजेश्वरं तेन व्रतमेतत् प्रका-
शितम्" ।

राज्यतृतीयाव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "ज्यैष्ठे शुक्लतृतीयायां नि-
राहारो नरः शुचिः । त्रिमूर्त्तिपूजनं कृत्वा तृती-
यायां यथाविधि" । त्रिमूर्त्तिपूजनं त्रिमूर्त्तीनां मूर्त्तीनां
वायुसूर्यचन्द्रमसां पूजनम् । "कृत्वा दत्त्वा तथा द्रोणं
मासं तु चरन् । मयूखे पूजाद्वायुमनुत्तमं शुभ-
सरे । गन्धमाल्यनमस्कारदीपधूपान्नसम्पदा । होमं
कुर्याद् घृतेनैव दद्याद् द्विजातये । मध्याह्ने पूज-
येद्वह्निं तथा सूर्यमतन्द्रितः । निशायां जुहुयाद्वह्नौ
दद्याद्विप्रेषु काञ्चनम् । सूर्यास्तमनवेलायां तत्र चन्द्रञ्च
पूजयेत्" । तत्र चन्द्रमसमभिध्याय पूजयेदिति । वह्नि-
मभिध्याय मध्याह्ने सूर्यं प्रपूजयेदिति यावत् "एतेन
विधिने कुर्वीत रजतं दक्षिणा स्मृतम् । नक्तं भुञ्जीत
धर्मज्ञ तैलहीनं ततो नरः । पूर्णे संवत्सरे कृत्वा
व्रतमेतदतन्द्रितः । स्वर्गलोकमवाप्नोति सहस्रं परि-
वत्सरम् । मानुष्यमासाद्य ततो राजा भवति भूतले ।
व्रतं कृत्वा महाभाग ! पूर्णं संवत्सरत्रयम् । सहस्रं-
समास्तु स्वर्गलोके महीयते" ।

राज्यद्वादशीव्रतं पद्मपुराणे "इदमाचरितं तात ! राजन् !
द्वादशी राज्यदा शिवा । यामाराध्य नरो लोके राज्य-
माप्नोत्यकण्टकम् । मार्गशीर्षे मासि शुक्लपक्षे नरा-
धिप ! । दशम्यां प्रयतः स्नानमभ्युक्ष्यपूर्वकम् ।
हविष्यभुक् सायमाहारो दन्तधावनपूर्वकम् । एकादश्यां
सङ्कल्पं शौचभूतस्तु कारयेत् । देवाग्रे कृतसौवर्ण-
मेषवक्षो नरश्वदाम् । ध्यायीत मही तत्र ता रात्रीं
जपता नयेत् । द्वितीयेऽह्नि ततः कुर्याद्विस्नानमत-
न्द्रितः । पूजनं चैव सर्वेषु सर्वसुकर्मे कारयेत्"
इत्यादि ।

राज्याप्तिदशमीव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "क्रतुर्दक्षो वसुः सत्यः
कालः कामोऽमुनस्तथा । कुरवान् मनुजो विप्रो रोचना
-श्च ते दश । विश्वेदेवाः समाख्याता दशाख्या केशवा
त्मिकाः । तेषां सम्पूजनं कार्यं सितपक्षे नराधिप ! ।
आरभ्य कार्त्तिकमासादशम्यां नृपपुङ्गव ! । सर्वलोकस्य
पुण्येषु यदि वाञ्छसि यादव ! । गन्ध, माल्य, नमस्कार,
दीप, धूपान्न, सम्पदा" । अत्र प्रतिमा वा अ यथाश-
क्त्या सुवर्णादिधातुमयी विधेया "संवत्सरे कनकं द-
द्याद् यथाशक्ति द्विजातये । कृत्वा व्रतं केवलमेतदिष्ट-
प्राप्नोति तेषां सुचिरन्तु लोकान् । तस्मोच्च लोके पुन-
र्मोक्षं च राजा भवेद् ब्राह्मणपुङ्गवो वा" ।

रामनवमीव्रतं अगस्त्यसंहितोक्तम् "चैत्रे नवम्यां प्राक्पक्षे
दिवा पुण्ये पुनर्वसौ । उदये गुरुगौरांशोः स्वोच्चस्थे
ग्रहपञ्चके । मेषे पूषणि सम्प्राप्ते लग्ने कर्कटकाह्वये ।
आविरासीत् कलया कौशल्यायां परः पुमान् । तस्मिन्
दिने तु कर्त्तव्यमुपवासव्रतं सदा । तत्र जागरणं कु-
र्याद्रघुनाथपरो भुवि । प्रातर्दशम्यां कृत्वा तु सन्ध्याद्याः
कालिकीः क्रियाः । सम्पूज्य विधिवद्रामं भक्त्या वित्ता-
नुसारतः । ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्त्या दक्षिणाभिश्च
तोषयेत् । गोभूतिलहिरण्याद्यैर्वस्त्रालङ्करणैस्तथा ।
रामभक्तान् प्रयत्नेन प्रीणयेत्परया मुदा । एवं यः कुरुते
भक्त्या श्रीरामनवमीव्रतम् । अनेकजन्मसिद्धानि पात-
कानि बहून्यपि । भस्मीकृत्य व्रजत्येव तद्विष्णोः परमं
पदम्" ।

रामव्रतं भविष्यपुराणे "कार्त्तिक्यां मत्स्यभुग् दद्यात्मेषं
हेमविनिर्मितम् । मार्गशीर्षे स्वर्णं पद्मं रसयुतं तदर्द्ध-
कं" इत्यादि । "एवं क्रमेण यो दद्याद्रामं वस्त्र-
विभूषितम् । पौर्णमास्यां पौर्णमास्यां कौन्तेय ! स्वकु-
टुम्बिनम् । एतद्रामव्रतं नाम सर्वपापप्रणाशनम् ।
सर्वाशापूरकं तद्वत्सोमलोकप्रदायकम्" ।

रुक्मिणीव्रतमीरितं स्कन्दपुराणे "आश्विने मार्गशीर्षे कृष्णपक्षेऽ-
ष्टम्यां महामते ! । रुक्मिण्यष्टमीसंज्ञा या सर्वकाम-
फलप्रदा । तस्यां प्रातः समुत्थाय नारी नियमका-
रिणी । वर्षे च प्रथमे कुर्यादष्टादशं स्वहस्ते ।
एकैकमक्षयं वर्षे तावद्विधिवद्भाषितम् । गोधूमं
कुम्भकारोक्तं तावदेव रसालयां । वर्षैः कार्त्तिकया

दन्तैश्चिह्नैश्च विलिखितास्तथा ॥ कार्य्याः पुत्तलिकास्तत्र तासां नामानि मे शृणु ॥ कृष्णश्च रुक्मिणी चैव बलदेवश्च रेवती । प्रद्युम्नश्चैव तद्भार्य्या अनिरुद्ध उषा तथा । देवकीवसुदेवादीन् यथास्थानं प्रकल्पयेत् । ततोऽभ्युपूजयेत् सर्व्वान् धूपाद्यैरक्षतादिभिः । चन्द्रोदये तु सञ्जाते दद्यादर्घ्यं तदिन्दवे । अर्घ्यं दत्त्वा तु भुञ्जीत मित्रस्वजनबन्धुभिः । ततः प्रभातसमये कुमार्य्यै तद्गृहं शुभम् । दद्यात् प्रीतेन मनसा सर्व्ववस्तुप्रपूरितम् । ततो द्वितीयवर्षे तु कुर्य्याद्द्विमुखमन्दिरम् । पूर्व्ववत् पूरितं कृत्वा कुमार्य्यै विनिवेदयेत् । ततस्तृतीये वर्षे तु कृत्वा त्रिमुखमन्दिरम् । सम्पूर्णं पूर्व्ववत् कृत्वा कुमार्य्यै विनिवेदयेत् । ततश्चतुर्थे वर्षे तु कृत्वा मुखचतुष्टयम् । पञ्चमेऽब्दे पञ्चद्वारं षष्ठे षण्मुखसंयुतम् । कृत्वा दद्यात् प्रयत्नेन कुमार्य्यै तच्च मन्दिरम् । ततस्तु सप्तमे वर्षे कुर्य्यादुद्यापनं शुभम् । सप्तद्वारं गृहं कृत्वा सुधाधवलितं महत् । शय्या तूलीच यानं च तथोपानहमेव च । आदर्शं चामरञ्चैव मुषलोलूखलं तथा । कांस्यभाजनपात्राणि ताम्रस्य तु महान्ति च । नानाविधानि वस्त्राणि तथैवाभरणानि च । गृहोपकरणं सर्व्वं गृहे निक्षिप्य सर्व्वतः । कृष्णञ्च रुक्मिणीञ्चैव प्रद्युम्नञ्च मनोहरम् । कृत्वा सुवर्णमयान् भक्त्या पीतवस्त्रावगुण्ठितान् । पूजयित्वोपवासेन रात्रिजागरणेन च । ततः प्रभातसमये तद्गृहे सम्प्रागते । सपत्नीकं द्विजं पूज्य वस्त्रालङ्कारभूषणैः । तस्मात्तद्गृहं दद्याद्गावश्चैवाथ पयस्विनीम्” ।

रुद्रव्रतं पद्मपु० “यस्त्वेकभक्तेन समां क्षपेद्धेनुं द्वयान्वितम् । धेनुं तिलमयीं दद्यात् स पदं याति शाङ्करम् । एतद्रुद्रव्रतं नाम पापशोकविनाशनम्” । ज्यैष्ठे पञ्चतपाः सायं हेमधेनुप्रदो दिवम् । यात्यष्टमीचतुर्दश्यो रुद्रव्रतमिदं स्मृतम्” । अष्टमीचतुर्दशीविहितं च चत्वारि दिनानि पञ्चाग्निसाधनं तच्चतुर्थे दिने सायं सवत्सधेनुं दद्यात्” ।

रूपसत्रव्रतं भविष्यपु० “पौषे मासि महाबाहो ! चतुर्दन्तं गजं शुभम् । कृत्वा रूप्यमयं भक्त्या न्यस्य पार्श्वे हिरण्मये । इन्द्रं शच्या विधिवद्ध्यात्वाभरणैरपि विभूषितम् । एवं पूजयते भक्त्या इन्द्राणीं विधिवन्नतः । स पैरं रूपमाप्नोति स्वर्गलोके महीयते” ।

रूपव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरोक्तम् “फाल्गुन्यां समतीतायां कृष्णपक्षाष्टमी तु या । सम्पूज्य तां तु सम्प्राप्य व्रत- गृह्णीत मानवः । उपोषितव्यं नक्षत्रं नक्षत्रस्य च दैवतम् । वरुणञ्च तथा चन्द्रं पूजयेद्विधिना नरः । पूजयेद्देवदेवञ्च भगवन्तं जनार्दनम् । उपाश्रयाद्दृष्टानि देवस्य प्रयत्नेन च पूजयेत् । ततोऽग्निहवनं कृत्वा पूजयित्वा तथा गुरुम् । उपवासस्तु कर्त्तव्यो द्वितीयेऽह्नि पार्थिव ! उपाश्रयं कर्त्तृ विगतं स्नात्वा सम्पूज्य केशवम् । कृत्वाग्निहवनं भक्त्या पूजयित्वा द्विजोत्तमान् । हविष्यान्नञ्च भोक्तव्यं शृणु चाङ्गक्रमं मम । पादयोः कथितं मूलं भाजापत्यन्तु जङ्घयोः । अश्विनौ जानुयुगलमूरुयुग्मे च पार्थिव ! । संहिते द्वे तथा षष्ठे गुह्यञ्च सहितं स्मृतम् । पूर्व्वोत्तरे च फाल्गुन्यौ कृत्तिका च कटिर्भवेत् । पार्श्वयोः कुक्षियुगयोर्नक्षत्रत्रितयं समम् । उभे प्रोष्ठपदे राजन् ! रेवती च तथा भवेत् । उरोऽनुराधास्तु पृष्ठं धनिष्ठाः प्रकीर्त्तितम् । भुजौ द्वयौ विशाखास्तु हस्तौ प्रोक्तौ तथा करौ । अङ्गुल्यश्च तथा प्रोक्ता राजसिंह ! पुनर्वसौ । अश्लेषाया नखाः प्रोक्ता ज्येष्ठाया नृप ! कन्धरम् । श्रवणे श्रवणौ प्रोयौ मुखं पुष्ये प्रकीर्त्तितम् । दन्ताः स्वातौ शतभिषा हृत् प्रोक्ता तथा नृप ! मघाया नासिके प्रोक्ते मृगशीर्षं च लोचने । चित्रा ललाटे विज्ञेया भरण्याञ्च तथा शिरः । शिरोरुहास्तथार्द्राश्च व्रतस्यान्ते नराधिप ! । चैत्रशुक्लावसाने तु व्रतं पारसमाप्यते” ।

रूपसङ्क्रान्तिव्रतं स्कान्दपु० “अथ त्वदापि तं वक्ष्यामि रूपसङ्क्रान्तिमुत्तमाम् । सङ्क्रान्तिवासरे स्नानं तैलं कृत्वा विचक्षण ! हेमपात्रे घृतं कृत्वा हिरण्येन समन्वितम् । स्वरूपं वीक्ष्य तत्पात्रं ब्राह्मणाय निवेदयेत् । एकभक्तं ततः कृत्वा भक्त्या चैव समन्वितम् । व्रतान्ते काञ्चनं दद्याद्घृतधेनुसमन्वितम् । अश्वमेधसहस्रस्य फलं प्राप्नोति मानवः” ।

रूपावाप्तिव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे “फाल्गुन्यां समतीतायां प्रतिपत्प्रभृति क्रमात् । यावच्चैत्री महाराज ! तावत् स्नातो दिने दिने । वह्निं सम्पूजयेद्देवं कौन्तेय ! भोगशायिनम् । एकभक्तं ततो नित्यमधःशायी तथा भवेत् । निराशोपाचितं पूजाश्चैत्र्यां कुर्य्यात्तथैव च । आगत्य रजतं दद्याद्वस्त्रयुग्मं तथैव च । रूपार्थिनो मासमिमं मयोक्तं व्रतोत्तमं नित्यमदोषसत्त्वम् । कृत्वा तु मासं मनुजस्तथाप्य मानुष्यभावाच्च सुरूपवान् स्यात्” ।

रोहिणीद्वादशीव्रतं भविष्योत्तरे “प्रहृते माघे मासि

कृष्णपक्षे समाहित । पञ्चदश्यां शुचिर्भूत्वा स्नात्वा पञ्चैर्विधीयते । मासपूर्णेन राजेन्द्र ! कुर्यादिन्दुरिकायतन । मासद्वय तथा पञ्च दशमञ्च हुनिर्मलः । चान्द्रोद्यानसहितं ततो गत्वा जलाशयम् । इत्यादौ विरचित चन्द्रोपनक्षत्रैर्दर्शनम् । तत्रैव पुलिने रम्ये अत्रान्ते गोमयादिना । कृत्वा मण्डलकं तत्र पिष्ट-कादिभिरर्चितम् । अर्चितं गन्धकुसुमैर्धूपदीपाक्षते शुभे । तत्र चन्द्रं लिखेत् पार्श्वे रोहिण्या सहित भुवि । अर्चयीत शुभार्घेण मन्त्रेणानेन भक्तितः । यत् सुन्दरं तद् दत्त्वा तज्जलं स्थापयेत्" । "षष्ठान्त-कवचात् वा चातुर्मास्यान्तमेव वा । ध्यायन् चाम राजन्! रोहिणीसहित विभुम् । अवश्यमेव भुञ्जीत व्रतमिन्दुरिकायतम । ये रोहिणी सहिता विहृता-र्चिता च यत् कारण शृणु नरेन्द्र ! निवदयामि । एत-त्पिष्टार्धार्चितेन्दुरिकायतन वृत्तं कृते शुक्लेन फल तदेव" ।

रोहिणीव्रत चन्द्रपु० "रोहिणी ज्ञायमानाम् साक्षाद् देवस्य चक्रिणः । ताम्रकलशमर्थीं कृत्वा पञ्चरत्न-समुताम् । स्नापयेद्गन्धपुष्पेण शुभधूपे प्रपूजयेत् । कालाक्षतफलैर्दिव्यैर्नैवेद्यैस्तथार्चिते । द्वितीयेऽह्नि यथाप्येतद्व्राह्मणायोपपादयेत् । स्वामिनाय सुरूपाय विप्राय कुटुम्बिने । अथ नक्तेन भुञ्जीत रोहिण्या दर्शने कृत । एवंविधं व्रत दिव्य ददि दद्याच्च चक्रिरे । सर्वं सर्वं यथाज्ञात देवताद्यापि कुर्वत । यं यं काम-मभिध्यायन् स तमाप्नोत्यसंशयम् ।

लक्ष्मीनारायणव्रत मत्स्यपु० "शृणु वत्स ! व्रतश्रेष्ठ तिथिनक्ष-त्रयोगतः । नभस्ये मासि राजेन्द्र ! यदाष्टौ जायते यदा । ततसेतरिचात्मसहजायाभेदत भुवि । चारोग्यं सर्वसौभाग्यदपत्यसंपदायकम् । कारयित्वा यथा कान्ति सौवर्णं मिथुन तयोः । गौरीगिरिशयोर्भक्त्या तत्र वस्त्रैश्च पूजयेत् । नभस्ये यद्धारण्यामेव यः कुरुते व्रतम् । यथार्हैरिविध्नानिष्टं तस्य फल शृणु । सर्वपापविशुद्धात्मा वैवस्वतपदान्वितः । भुक्त्वा भोगान्यथे-ष्टेन ततः कार्यविस्मृते । राजा भवति धर्मात्मा धार्मिकोऽथ सर्वलक्षणान्वितः । आज्ञा दैवं संयुताद्यो भवति या कन्या नभस्ये यदा सौवर्णं मिथुन हिमालयेशयोः सह तयो-र्देवयोः । पूर्वं विरचयेद्दद्याति सुरेषु सार्द्धं स्वर्गभोगान् भुक्त्वा सोमपुत्रोदर दर्पणो प्राप्नोति निर्वाणम्" ।

लक्ष्मीनारायणव्रत विष्णुधर्मोत्तरे "पञ्चदश्यां शुक्लपक्षे फाल्गुनस्य महीपते ।। प्रापणकुण्डलिनां च तथैवाश्वा-सनादिकम् । मासिमासि भिन्नवस्त्रैश्च यापितव्यापि भावयेत् । नारायणे गतमना पुरुषो नियतेन्द्रियः । विप्रेभ्यः कुर्वन् प्रवलकं शुक्ल मासि जनार्दनम् । कौर्त्तये-त्तत्क्रियाकाले सर्वं कृत्वा पुनः पुनः । लक्ष्म्या समन्वित देवमर्चयेत जनार्दनम् । सन्ध्यायामुदये चन्द्रमसस्य चरि-तोपरम् । रात्रिकाले चन्द्रं दत्त्वा पश्चात्ताम्रगर्भं च निवे-दयेत् । श्रीनिधिया चन्द्रकप । सः वासुदेव । जगत्पत ! । नमो-ऽभिवन्दित देव ! पूरयस्व मनोगतम् । मन्त्रेणानेन दत्त्वार्घ्यं देवदेवस्य भक्तितः । नक्तं भुञ्जीत ओदनं तैलक्षारविवर्जितम् । तथैव चैत्रवैशाखे ज्यैष्ठे च धनिष्ठायाम् । चर्चयेच्च यथाप्रोक्त मासि मासि च सहिते । निष्पादित भवदेवं पारणं तावत् । भक्तिम् । द्वितीय तत्र वक्ष्यामि पारणन्तत् निबोध मे । आषाढे श्रावणे मासि मासि भाद्रपदे तथा । तथैवाश्वयुजे ऽर्घ्यं श्रीधरस्य श्रिया सह । सम्यक् चन्द्रमसन्दत्त्वा भुञ्जीताद्यं यथाविधि । द्वितीयमेतदाख्यातं तृतीय पारणं शृणु । कार्त्तिकादिषु मासेषु तथैवार्घ्यं निवे-दनम् । भूत्वा समन्वित दद्यादर्घ्याङ्कायाङ्कप निशि । भुञ्जीत च यथाख्यात तृतीयमपि पारणम् । प्रतिपूज्य ततो दद्यात् शङ्खेनार्घ्यं द्विजाय । प्रतिमासं च वक्ष्यामि प्राशन कायशुद्धये । प्रथम पारणे प्राशान् पञ्चगव्यसदाकृतम् । कुशोदक तथैवाम्बु द्वितीय पारण-त्रयम् । गोमयाद्यादिक रात्रौ तथा तत्प्रथमा शुभा । कारयेदुर्देवदेवस्य पारणे पारणे गते । जनार्दनं सम-लक्ष्मीकमर्चयेत् प्रथमं तथा । द्वितीये श्रीधर तदन्तरीय भूतिकेशवम् । एवं संपूज्य विधिवद् सलक्ष्मीक जना-र्दनम् । नाप्नोतीह वियोगानि प्रमाणान्यपि वा पुनः" ।

लक्ष्मीप्राप्तिव्रत गरुड० "लक्ष्मीकामः पञ्चम्यासुपवासी भ-वेन्नरः । सर्वाण्येव तत्र दद्याद्धेमपद्मान्वितम् । न वैधव्य पदं याति लक्ष्मीकेऽपि जायते । एतद्व्रतो-पता नाम दुःखशोकविनाशनम्" ।

ललितासप्तमीव्रत भविष्यपुराणे "भ्रमणापि विते पक्षे सप्तम्यां तरमता । पादौ प्रक्षाल्य शुचौ च स्नान-वैव वर्णादिभिः । अक्षताञ्च निधन दत्त्वाचपूर्वकम् । लब्ध्वा तु सदा मता निवेदयन्ते सुधीः । ललिता-सौख्यं कथाद् यद्वा ब्राह्मणो बलिदानं च । सुगन्धैश्च

धूपैश्च मनोरैः कुङ्कुमादिभिः । अर्च्चयीत तथा तुया देवीं त्वां भक्त्या भक्तिवत्सले । ” इत्यादि ।

ललिताव्रतं स्कन्दपु० “शृणु विमलवद्याङ्घ्रि ! ललिताराधनक्रियाम् । आश्विनस्य सिते पक्षे दशम्यां नक्तभोजनम् । प्रतिमां हेममयीं दिव्यां सर्व्वालङ्कारभूषिताम् । वापी कार्य्या शुभे देशे तन्मध्ये वेदिका शुभा । हस्तमात्रा वितस्त्यर्द्धा सर्व्वधान्यसमन्विता । वेदीकोणेषु संस्थाप्या लक्ष्मप्रभ (?) पञ्च देवताः । सिक्त्वा जलेन तन्मध्ये देवी स्थाप्या प्रयत्नतः । अव्रणं सजलं कुम्भं ताम्रपात्रसमन्वितम् । तत्र स्वर्णमयी देवी स्थाप्या च ललिता शुभा । चन्द्रन्तु रोहिणीयुक्तं राजतं कारयेत् गुरुं । दक्षिणे हीश्वरं स्थाप्य वामतो विघ्ननायकम् । मूलमन्त्रेण गायत्र्या सर्व्वं तत्र प्रपूजयेत्” इत्यादि ।

ललिताषष्ठीव्रतं भविष्योत्तरे ‘भद्र ! भाद्रपदे मासि शुक्ले षष्ठ्यां सुसंयता । नारी स्नात्वा प्रभाते च शुक्लमाल्याम्बरप्रिया । सुवेशाभरणोपेता भूत्वा सङ्गृह्य वालुकाः । नव वेणुमये पात्रे गृह्य गच्छेद्गृहं सती । सोपवासा प्रयत्नेन तत्र देवीं प्रपूजयेत् । कृत्वा वस्त्रयुगं रम्यं पुष्पमालाविचित्रितम् । तत्र संस्थाप्य तां देवीं पुष्पैः सम्पूजयेद्धरिम्” । तां देवीमिति ग्रन्थान्तरगतां वालुकामानीय वंशपात्रे पञ्चपिण्डात्मकां वालुकामयीं पूजयेदिति “ध्यात्वा तु ललितां देवीं तपोवननिवासिनीम् । मल्लिकां करवीरञ्च नेपालीं मालतीं तथा” । नेपालीं पुष्पविशेषं गृहीत्वा पूजयेदिति शेषः । नीलोत्पलं केतकीञ्च सङ्गृह्य तगरं वरम् । एकैकाष्टशतं पाद्यमष्टाविंशतिरेव वा । अक्षता कलिका गृह्य ताभिर्देवीं समर्च्चयेत्” ।

लावण्यावाप्तिव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरोक्तम् ‘ कार्त्तिक्यां समतीतायां प्रतिपत्प्रभृतिक्रमात् । घटे वा यदि वा चार्च्चायां प्रद्युम्नं पूजयेद्विभुम् । वह्निहोमं तत्र कुर्य्यात्समस्तात्मानयत । एकभक्तं महाराज ! हविष्यं म [illegible] सदा । मार्गशीर्षे तत्र प्राप्य त्रिरात्रोपोषित शुचिः । सम्पूज्य देवं प्रद्युम्नं कुर्य्यात्स्नानं घृतेन च । भोजयेद्ब्राह्मणांश्चापि भोजनं सर्व्वोत्कटम् । [illegible] तत्र तत्र सर्व्वं दिवानिशं (?) । [illegible] तथा गुरौ । दद्याच्च वस्त्रं राजन् ! [illegible] तथैव च । [illegible] प्रदिश्य [illegible] । न केवलं यदृष्टं ! सर्व्वदा [illegible] [illegible] ।

लोकव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरोक्तम् “अतःपरं प्रवक्ष्यामि तव लोकव्रतं शुभम् । यास्तु व्याहृतयस्तात सप्त लोकाः प्रकीर्त्तिताः । आचरेत् सप्ताहं च बहिर्हान्यमतन्द्रितः । चैत्रशुक्लात् समारभ्य क्रमेण दिनसप्तकम् । गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् । एकरात्रोपवासञ्च क्रमेणैव समाचरेत् । महाव्याहृतिभिर्होमस्तिलैः कार्य्यो दिने दिने । संवत्सरान्ते दद्याच्च तथा विप्रेषु दक्षिणाम् । सुवर्णं समहदाय कांस्यधेनुस्तथैव च । संवत्सरमिदं कृत्वा व्रतं पुरुषसत्तम ! । सर्व्वलोकचरः श्रीमान् स्वच्छन्दो मनुजाधिप” ।

वटसावित्रीव्रतं स्कन्दपु० धर्म्मराजवरप्रदानानन्तरं सावित्र्युवाच “मदीयन्तु व्रतं देव ! भक्त्या नारी करिष्यति । भर्त्त्रा साभिहिता साध्वी समस्तफलभागिनी” । धर्म्मराज उवाच “नारी वा विधवा वापि अपुत्रा पतिवर्जिता । सभर्त्तृका सपुत्रा वा कार्य्यं व्रतमिदं शृणु । ज्यैष्ठमासे तु सम्प्राप्ते पौर्णमास्यां पतिव्रता । स्नात्वा चैव शुचिर्भूत्वा वटं सिञ्च्य सुजलकैः । सूत्रेण वेष्टयेद्भक्त्या गन्धपुष्पाक्षतैः शुभैः । नमो वैवस्वतायेति भ्रामयन्ती प्रदक्षिणम् । रात्रौ कुर्वीत नक्तञ्च यावद्देशे समाहिता । तथैव वटवृक्षस्य पत्रे पत्रे च पूजयेत् । सम्प्राप्ते च पुनर्ज्यैष्ठे सम्पुटक द्वादशीमियेत् । [illegible] कृत्वा नियमं कारयेत्ततः । त्रिरात्रं लङ्घयेद्यत्नाच्च च वर्षं दिवसे द्वादशे । चन्द्रायार्घ्यं प्रदत्त्वा च पूजयित्वा च तां सतीम् । मिष्टान्नानि यथाशक्त्या पूजयित्वा द्विजोत्तमान् । भोक्ष्येऽहन्तु जगन्मातः ! निर्विघ्नं कुरु मे शुभे । नियममन्त्रः “कृत्वा वंशमये पात्रे वालुकाप्रस्थमेव च । सप्तधान्ययुतं पात्रं प्रस्थैकं द्विजोत्तम ! । वस्त्रद्वयोपरि स्थाप्य सावित्रीं ब्रह्मणा सह । हैमीं कृत्वा तयोर्मौलौ त्रिरात्रमुपवासयेत् । न्यग्रोधस्य तले तिष्ठेत् [illegible] दिनत्रयम् । सौवर्णीं हैमीं सावित्रीं ब्रह्मणा सह कारयेत् । रौप्यपर्य्यङ्कमारोप्य तस्योपरि निवेशयेत् । पश्चाद्वै यथाशक्त्या रक्तं रौप्यमयं शुभम् । तथा च [illegible] पटे चैव सुविस्तरम् । [illegible] पुत्रपौत्रसमृद्धये । [illegible] गोमयेन [illegible] । [illegible] गन्धपुष्पादिकेन च । [illegible] सावित्री [illegible] । [illegible] ततो दद्यात् [illegible] ।

अनेन विधिना स्नाप्य पूजयेद्व्रतमुत्तमम्" इत्यादि ।
वरचतुर्थीव्रतं स्कन्दपु० "चतुर्थ्यां माघमासे तु शुक्लपक्षे नृपोत्तम । प्रारभ्य प्रतिमासञ्च चतुर्थ्यां गणनायकम् । सम्पूज्य विधिना कुर्य्यादेकभक्तं समाहितः । आहारञ्च तथा त्वेव पूर्णसंवत्सरे व्रत । द्वितीये वत्सरे चाथ नक्तं प्रातश्चतुर्थि च । कुर्य्यात्तृतीयमब्दञ्च तृतीयेऽप्ययाचितं तथा । एवमेव प्रकुर्वीत चतुर्थे चोपोषणम् । ततश्चतुर्थ संप्राप्य तदुद्यापनमाचरेत् । इदं वरचतुर्थ्याख्यं व्रतं सर्व्वार्थसाधकम्" ।
वरव्रतं पद्मपु० "सप्तरात्रोषितो दद्यात् घृतकुम्भं द्विजातये । वरव्रतमिदं प्रोक्तं ब्रह्मलोकप्रदायकम्" ।
वराटिकासप्तमीव्रतं भविष्यपु० "या काचित् सप्तमी प्रोक्ता तस्यां वत्स्यामि शोभनम् । वराटिकाभिर्यत्क्रीतं यत् किञ्चित् प्राशयेन्नर । अनेनैव हि मूल्येन यद्वस्तु तच्च भक्षयेत् । अभक्ष्यं वापि भक्ष्यं वा नात्र कार्य्या विचारणा । अनेन विधिना कार्य्या वराटिकासप्तमी" ।
वराहद्वादशीव्रतं धरणीव्रते "एवं माघे सिते पक्षे द्वादश्यां धरणीव्रत । वराहस्य स्वबुध्यान्या पुण्या परम धार्म्मिक । प्रागुक्तेन विधानेन संकल्प्य स्नानमेव च । कृत्वा देवं समभ्यर्च्य एकादश्यां विचक्षण । पुष्पैर्गन्धैश्च धूपैश्च अर्च्चयित्वाच्युतं नर । पश्चात्स्थापितकुम्भञ्च संपूर्णन्तु विन्यसेत् । एवं विधानतो दत्त्वा हरिं वाराहरूपिणम् । ब्राह्मणाय च तद्दद्यात् फलं तस्य निशामय । इह जन्मनि सौभाग्यं श्रीः कान्तिस्तुष्टिरेव च । धनवान् वित्तवान् भोगी अतुलं पुत्रवान् भवेत्" ।
वरुणव्रतं देवीपु० "निशि कृत्वा जले वासं प्रभाते गोप्रदो भवेत् । वारुणं लोकमाप्नोति वरुणव्रतमुच्यते" ।
वसुव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे "प्रोक्तमनुत्तमं शोभनं व्रतवैवानिशासनम् । प्रत्यूषे समावसोऽष्टौ ते वसवः ख्याताः । अष्टात्मा वासुदेवोऽयं प्रभावप्रोद्भवेन च । अन्यथा पूजयेद्वसून् गोपवासो नराधिप ॥ चैत्रमासादथारभ्य शुक्लपक्षात् यादव ॥ मत्कृतेऽप्यथ वाग्दीप्त जनस्य मनुजाधिप ॥ गन्धमाल्यनमस्कारदीपधूपान्नसम्पदा । वह्निश्च नेन राजेन्द्र । तथापाः पवनेन च । समान्ते तु पदा दत्त्वा हैम विप्राय शक्तितः" । पद्मपु० "पयःप्रभृतीर् दश च धेनुकनकान्विताम् । दिनं पयोव्रती तिष्ठेत् च याति परमं पदम् । एतद्व्रतं नाम पुनरावृत्तिदुर्लभम्" ।
वस्त्रत्रिरात्रव्रतं भविष्योत्तरोक्तम् "चैत्रे तु शुक्लदेवेश त्रिभिः प्रयतमानसः । त्रिरात्रं तत्र नक्ताशी श्रद्धा स्नात्वा द्विजातये । पञ्चभिर्नीरजाः पञ्च प्रदद्यात् स सुवर्णकाः । न जायते पुनरसौ जीवलोके कदाचन । एतद्वस्त्रव्रतं प्रोक्तं सर्व्वव्याधिविनाशनम्" ।
वह्निव्रतं विष्णुपु० "कृष्णपक्षे चतुर्दश्यां चैत्रादारभ्य यादव ॥ वह्निपूजनं कृत्वा गन्धमाल्यानुलेपनैः । तिलहोमस्तथा कुर्य्यान्नाम्ना वह्नेर्नराधिप ॥ संवत्सरान्ते दद्याच्च सुवर्णं ब्राह्मणाय च । कृत्वा व्रतं वत्सरमेतदिह प्राप्नोति वित्तं सततं यशश्च । धर्म्मे मतीश्च प्रभुत्वमस्य कामान् यथेष्टान् पुरुषप्रधान" ।
वामनद्वादशीव्रतं धरणीव्रते "एवमेव सुते । मासि चैत्रे तु संकल्प्य द्वादशीम् । उपोष्य धारयेद्भक्त्या देवदेवं जनार्द्दनम् । वामनायेति पादौ तु विष्णवे कटिमर्च्चयेत् । वासुदेवाय जठरं उरः शङ्करप्रियाय च । कण्ठं विश्वभृते पूज्य शिरो वै व्योमरूपिणे । बाहू विश्वजिते पश्चात् स्वनाम्ना शङ्खचक्रके । अनेन विधिनाभ्यर्च्य देवदेवं जनार्द्दनम् । प्राग्वत्तेनोदरं कुम्भं संयुक्तं पुरतो न्यसेत् । शुक्लवस्त्रयुग्मेन । "प्रागुक्ताभ्रे स्थाप्य वामनं काञ्चनं बुध । यथाशक्ति कृतं शुक्लं सितयज्ञोपवीतिनम् । कुण्डिका स्थापयेत् पार्श्वे छत्रिकापादुके तथा । अक्षमालाञ्च संस्थाप्य दर्भाञ्च विशेषतः । एतैरुपस्करैर्युक्तं प्रभाते ब्राह्मणाय तु । दापयेत् प्रीयतां विष्णुः शुक्लदर्शीति कीर्त्तयेत् । मासनाम्ना तु तु संयुक्तं प्रादुर्भावाभिधानकम् । प्रीयतामिति सर्व्वत्र विधिरेष प्रकीर्त्तितः । माघनाम्ना मार्गशीर्षादिमासवैशाखादिनाम्ना प्रादुर्भावाभिधानञ्च मत्स्यरूपी कूर्म्मरूपी इत्येवमादि" ।
वायुव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे "शुक्लपक्षे चतुर्दश्यां ज्यैष्ठादारभ्य यादव ॥ वायुं सम्पूजयेद्देवं सोपवासो जितेन्द्रियः । गन्धमाल्यनमस्कारदीपधूपान्नसम्पदा । वत्सरान्ते दातव्यं वस्त्रयुग्मं द्विजातये । कृत्वा व्रतं वत्सरमेतदिष्टं आसाद्य लोकं सुचिरं मरुत्त्वं । स्थानानि भुक्त्वा सुचिरं महीयान् मानुष्यभावं तु भजेत्सुरोग" ।
शान्तिव्रतं पद्मपु० "वैशाखशुक्लतो मासान् जले कुर्य्यादयाचितम् । ज्येष्ठमासे तथा माघमासे वा राजसत्तम ॥ व्रतान्ते भक्ष्यं दद्याद्दद्यात्सकाञ्चनम् । तिलपात्रं

हिरण्मये ब्रह्मलोके महीयते। तदन्ते राजराजः स्यात् वारिद्र्यमिहोच्यते"।

माघद्वादशीव्रत भविष्योक्त "आषाढेऽप्येवमेवन्तु सङ्कल्प्य विधिना व्रत। अर्चयेत्परमं देवं गन्धपुष्पैर्विधानतः। वासुदेवाय पादौ तु कटिं सङ्कर्षणाय च। प्रद्युम्नायेति जठरमनिरुद्धाय वै उरः। चक्रपाणये च भुजौ कण्ठं भूपतये तथा। स्वनाम्ना शङ्खचक्रं तु पुरुषायेति वै शिरः। एवमभ्यर्च्य मेधावी प्राग्वत्स्थापयेत् घटम्। विन्यसेद्वस्त्रयुग्मं तु तस्योपरि ततो न्यसेत्। काञ्चनं वासुदेवं तु चतुर्बाहुं सनातनम्। तमभ्यर्च्य विधानेन गन्धपुष्पादिभिः क्रमात्। प्राग्वत्तु ब्राह्मणे दद्याद्वेदपारविदे सुव्रत" इत्यादि।

जयाद्वादशीव्रतम् आदित्यपु० "पुष्यर्क्षेण समायुक्ता शुक्ला वै द्वादशी भवेत्। सा प्रोक्ता वासुदेवेन सर्वपापप्रणाशिनी। येऽर्चयन्ति नरास्तस्यां भक्त्या देवं जनार्द्दनम्। समुपोष्य विमुच्यन्ते पापैस्ते जन्मजन्मजैः। सर्वथा सर्वथा यत्नात् समुपोषितम्। तत् श्रावयति गोविन्दस्तिथौ तस्यां समर्चितः। स्नानं जपोऽथ वा होमः समुद्दिश्य जनार्द्दनम्। नरैर्यत् क्रियते तस्यां तदनन्तफलं भवेत्। यस्यामुपोषिते जन्तौ पापं जन्मगतं ध्रुवम्। पुण्यैकादशी तस्मात् प्रोक्ता पापप्रणाशिनी। यद्येव पुरा प्राह भानुः सारथिनं प्रति"। भविष्ये च "द्वादशी या परा प्रोक्ता पुष्येणैव च संयुता। उपोष्या तु प्रयत्नेन द्वादशी पापनाशिनी। पुष्येण द्वादशीयुक्ता शुक्ला वै फाल्गुनस्य च। विजया द्वादशी प्रोक्ता स्वयं वा विष्णुना पुरा। तस्यां दत्तं तपस्तप्तं कोटिकोटिगुणोत्तरम्। एकादश्यां निराहारो द्वादश्यां विष्णुमर्चयेत्। रौप्यसौवर्णपात्रे वा ताम्रमयेऽपि वा। आच्छाद्य पात्रं वासोभिश्छत्रे उपरीक्षितैः। नानैव देवदेवेन विधिः स्यात्स्वप्रेक्षया। तिलाढकेन विप्राय प्रस्थेन कुडवेन वा। यथाभेदेन गोधूमे यव एवं निवेदयेत्"। ब्रह्मवैवर्त्ते "मासि भाद्रपदे शुक्ले पक्षे यदि जनार्द्दनम्। बुधश्रवणयोगश्च प्राप्यते तत्र पूजितः। प्रयच्छति सुतान् कामान् वामनो मनसि स्थितान्। विजया नाम सा प्रोक्ता तिथिः प्रीतिकरी हरेः। श्रवणः सर्वतीर्थानां सङ्गमे तत्र जायते। शुक्ला भाद्रपदे यस्मात् कृत्वा सङ्गमनम्। गङ्गायमुनयोः पुण्ये पूर्वदारिद्र्यसङ्गमे। सरस्वत्ययोरेव सङ्गमे पापनाशने। अस्याश्च सोमाम्यासे समभाद्रपदे हिम!! अन्येषु सङ्गमेष्वेव स्वयमायाति वामनः। तत्र सम्यगुपोषितोऽथवाऽसौ जायते प्रेतमोचकः। दध्योदनसमायुक्ता वारिधानीं प्रदापयेत्। पूजय त्वं जगन्नाथ वामनः प्रीयतामिति। भाद्रपुष्पपदा श्रोणा सङ्गमे विजया तिथिः। सर्वपापक्षयो नूनं जायते च यथाक्रमात्। स्वीकृत्य नियमं प्रातर्गत्वा नद्यादिसङ्गमे। सौवर्णं वा मन्त्रं कृत्वा सौवर्णमाषकेण वा। यथा शक्त्या तु विन्यस्य कुम्भोपरि जलपूरितम्। पूर्णपात्रं स्थापयित्वा चान्तरे तं प्रपूजयेत्। एवं कृते तु विजयाव्रतेऽस्मिन् विजयादिने। न दुष्कृतं किञ्चिदिह लोके परत्र च। दुर्लभा विजया नृणां दुर्लभस्तत्र सङ्गमः"। अग्निपु० "विधानं शृणु राजेन्द्र! यथाह मनोः विभो। यथोक्तनियमं कुर्यादेकादश्यामुपोषितः। एककाले प्रदद्यात् वाग्यतो नियतेन्द्रियः। श्रवणद्वादशीयोगे सम्पूज्य जनार्द्दनम्। अर्चयित्वा विधानेन याति मोक्षं परं श्रुतिः। नदीनां सङ्गमे स्नायादर्चयेत् यत्र वा क्व च। सौवर्णं रत्नसंयुक्तं द्वादशाङ्गुलसम्मितम्। पीतवस्त्रे शुभेन च भङ्गार निर्मितं मम। हिरण्मयेन पात्रेण अर्घ्यपात्रं प्रकल्पयेत्। दध्योदनफलैश्चैव चन्दनम्। नमस्ते पद्मनाभाय नमस्ते जलशायिने। तुभ्यमर्घ्यं प्रयच्छामि बालवामनरूपिणे। नारायण वामन श्रीशः सीमासा तु जगत्पते। एवं सम्पूज्य विद्वा तु द्वादश्यामुदये रवेः। पुष्पार्घ्यसहितं व्रतम् अनन्तरं प्रपूजयेत्। वामनः प्रतिगृह्णातु वामनोऽहं ददामि ते। वामनं सर्वतोभद्रं विप्रायाशु निवेदयेत्। छत्रं तथा दद्याच्छत्रं चैव तु पादुके। अङ्गिरस्त्वाणि सहाप्नोति धेनुं कामदुघां स्वयं। यत्किञ्चिद्दीयते तत्र तदानन्त्याय कल्पते। श्रवणद्वादशीयोगे सम्पूज्य गरुडध्वजम्। दत्त्वा दानं द्विजातिभ्यो वियोगे पारणं ततः। तिष्ठन्ति तु भार्गवश्रवणयोर्निघातके। श्रवणद्वादशी देया न स्यात् भाद्रपदादिके। एकादशी यत्र वा पुण्योद्या भविष्यति। श्रवणेन तु संयुक्ता सा शुभा सर्वकामदा"। श्रवणेन युक्तायां द्वादश्यां वा पुण्योत्सवे। "पारणं निषिद्धं तु द्वादश्यापदुत्पाद्यात्। तद्धे कृत्वा यदि तत्र दोषो न विद्यते"। द्वादशीयन्ते मतम् द्वादश्यां पारणं च द्विजैः स्मृतोऽस्मिन्निर्णयः"।

विजयासप्तमीव्रतं’ भविष्योत्तरे “शुक्लपक्षे तु सप्तम्यां यदा दित्यदिनं भवेत्। सप्तमी विजया नाम तत्र दत्तं महाफलम्। स्नानं दानं जपो होम उपवासस्तथैव च सर्वं विजयसप्तम्यां महापातकनाशनम्। प्रदक्षिणं य कुरुते फलैः पुष्पैर्दिवाकरम्। स सर्वगुणसम्पन्नं पुत्रं प्राप्नोत्यसंशयम्। प्रथमा नारिकेलैस्तु द्वितीया बीजपूरकैः। तृतीया कदलीफलैः। चतुर्थी कूष्माण्डकैः। पञ्चमी च जम्बीरैः। षष्ठी च तण्डुलैः तथा पुष्पैः त्रिफलैः। सप्तमी... ? ... फलौ । पञ्चमी ककुभैः पष्ठी पक्वैश्च तन्दुकैः। इन्वाके सप्तमी ज्ञेया शतमाद्योत्तरेण तु। मौक्तिके षष्ठीमासस्तु निबे कर्कन्धुकैस्तथा। गोमेदैर्वैदूर्यैश्च श्लेत्राधिकेन तु। इक्षुभिर्बदरैर्वस्त्रैः करमर्दैः सचिर्भटैः। आम्रातकैश्च जम्बीरैर्जम्बूकर्कटिकैः फलैः। कुष्माण्डैः फलैः पत्रैर्मोदकैस्तथापितैः। एभिर्विजयसप्तम्यां भानोः कुर्यात् प्रदक्षिणम्। अन्यैः फलैश्च कालोत्थैरखण्डैर्व्रणवर्जितैः। एवं प्रदक्षिणं देव फलेन फलमादिशेत्। नारी वा कुरुते या तु सापि तत्फलभागिनी। नित्यं मङ्गलजयपातपादायत्तो या सप्तमी मुनिवरैः प्रवरा तिथीनाम्। सा भानुपादकमलार्चनचित्तकाना पुंसां सदैव विजया विजयं ददाति’। भविष्योत्तरे “माघे मासि सिते पक्षे सप्तम्यां कुरुनन्दन। निराहारो रविं भक्त्या पूजयेद्विधिना नृप। पूर्वोक्तेन विधानेन देवस्य पुरतः स्थितः। शुद्धेकायमना राजन्! जितक्रोधो जितेन्द्रियः”। इत्यादि ‘एवं संवत्सरं यावत् कुर्याद्विजयसप्तमीम्। स जयेदापदस्ताश्च शत्रून् सूर्यलोकं स गच्छति’। भविष्यपु० ‘शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां सूर्यवारो भवेद् यदि। सप्तमी विजया नाम तत्र दत्तं महाफलम्। स्नानं दानं जपो होम उपवासस्तथैव च। सर्वं विजयसप्तम्यां महापातकनाशनम्। पञ्चम्यामेकभक्तं स्यात् षष्ठ्यां नक्तं प्रचक्षते। उपवासस्तु सप्तम्यामष्टम्यां पारणं भवेत्। उपवासपरो भक्त्या अर्कजस्य पूजयेद्रविम्’। उपवासपरः विजयसप्तम्यामुपवासं करिष्यन्। “गन्धपुष्पोपहारैश्च भक्त्या श्रद्धासमन्वितः। प्रकल्प्य पूजां भूमौ च देवस्य पुरतः स्वपेत्। जपमानस्तु गायत्रीं सौरञ्च मन्त्रमथापि वा। त्र्यक्षरं वा महाश्वेतं षडक्षरमथापि वा। विबुद्धस्तु सप्तम्यां कृत्वा स्नानं यथाविधि। पूर्ववत् पूजयित्वा तु होमं कृत्वा विधानतः। ब्राह्मणान् भोजयेत् पश्चाद्भक्त्या च यथाशक्तितः। शाल्योदनमपूपांश्च खण्डवेष्टांश्च भक्तितः।

दत्त्वा तु दक्षिणां भक्त्या ततो विप्रान् विसर्जयेत्। इत्येषा कथिता देव! पुण्या विजयसप्तमी। यामुपोष्य नरो गच्छेत् परं वैरोचनं पदम्।

विजयासप्तमीव्रतम् भविष्यपु० ‘नैमित्तिकान् ततो वक्ष्ये यथाशास्त्रं समाहितः। सप्तम्यां षष्ठ्यां चैव संक्रान्तिषु विशेषतः’। नैमित्तिकान् ततो वक्ष्ये इत्यनेन श्लोकेन षष्ठ्यसङ्क्रान्तिषु साधारण्येन व्रतप्रतिज्ञा कृता तत्र सप्तमीव्रतं तावदाह शुक्लपक्षेत्यादिना “शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां हविर्भुङ्क्ते दिवा। संयतात्मा सन्ध्यायां वरुणं प्रार्थयेत च’। वरुणोऽत्र सूर्यः “इन्द्रियाणि तु संयम्य स तं ध्यात्वा स्वपेद् बुधः। दर्भशय्यागतो रात्रौ प्रातः स्नातः समाहितः। सर्वस्यादौ तथैवान्ते पूर्ववद्वरुणं यजेत्। जुहुयाद्वह्निं तस्मिन् सूर्याग्निं परिकल्प्य वै। सूर्यां नमस्कृत्य वक्ष्ये तर्पणं च समाहितः। वक्ष्ये षोडशारसंक्षिप्तं सावित्र्याभ्युदयं मानव’। अस्त्रेण अस्त्रमन्त्रेण सावित्र्या सूर्यगायत्र्या एतच्च सर्वं निम्नभासप्तम्यामपि अभिहितं बोद्धव्यम्। ‘प्रागग्रा-श्चोर्ध्वं दर्भाश्च देशे भूमौ यथेप्सितम्। प्रागग्रैरुदगग्रैश्च पात्राण्यासाद्य चक्रवत्। पावनं द्विगुणं कृत्वा साग्रं प्रादेशसम्मितम्। तेन पात्राणि सम्प्रोक्ष्य संशोध्य च विलोड्य च। उदग्भागस्थिते पात्रे वह्निना चोल्मुकेन च। पर्य्यग्निकरणं कृत्वा ततश्चोत्पवनं त्रिधा। पारम्पर्येण स्रुवादीनि दर्भैः सम्प्रोक्षितैश्च तैः। जुहुयात् प्रोक्षिते वह्नौ ततोऽर्कं पूर्ववत् यजेत्। भूमौ स्थितेन पात्रेण विस्तारेण तु पाणिना। वामेन यदुशार्दूल। नान्यरूपे तु हूयते’। अन्तरिक्षे स्थिकादौ “दक्षिणेन स्रुचौ दत्त्वा जुहुयाच्चाभिक बुधः। हृदयेन क्रिया सर्वा कर्त्तव्या पुत्र चोदिता’। हृदयेन हृदयमन्त्रेण “अनेन हुत्वा सन्मर्थं दद्यात् पूर्णाहुतिं ततः। वरुणायादरान्माघे सप्तम्यां वरुणं यजेत्। तथा भक्त्या तु विप्रभ्यः प्रदद्यात् खण्डवेष्टकान्। दद्याच्च दक्षिणां भक्त्या प्राप्नुतं यागजं फलम्। एवञ्च फाल्गुने सूर्यं चैत्रे चैवांशुमालिनम्। वैशाखे मासि धातारं इन्द्रं ज्यैष्ठे यजेद्रविम्। आषाढे श्रावणे मासि भगं भाद्रपदे तथा। आश्विने चापि पर्जन्यं त्वष्टारं कार्त्तिके यजेत्। मार्गशीर्षे तु मित्रञ्च पौषे विष्णुं यजेद् यदि। संवत्सरेण यत् प्रोक्तं फलमिद्धं दिने दिने। तत् सर्वं प्राप्नुयात् विप्र भक्त्या श्रद्धा-

समन्वितः । एवं संवत्सरे पूर्णे कृत्वा वै काञ्चनं रथम् । सप्तभिश्चाश्वभिर्युक्तं नानारत्नोपशोभितम् । आदित्यप्रतिमां मध्ये सुवर्णेन कृतां शुभाम् । रत्नैरलङ्कृतां कृत्वा हेमपद्मोपरिस्थिताम् । तस्मिन् रथवरे कृत्वा सारथिं चाग्रतः स्थितम् । एवं द्वादशभिर्विप्रैः क्रमान्मासाधिपात्मभिः । सर्वं कल्पसमाचार्यं पूजयित्वा रथापयेत्" । मासाधिपाः प्रतिमासोक्ताः सूर्याः । अतस्तन्मूर्त्तिभाविभिर्द्वादशभिर्विप्रैस्तमाचार्यं पूजयेदित्यर्थः ।

विद्याप्रतिपद्व्रतं गरुडपु० "अथ त्वं प्रतिपत्कल्पं शृणु सम्पत्करं व्रतम् । यत् कृत्वाप्नः श्रियं विन्देदुर्लभं मानुषैरिह । शालितण्डुलराशिस्थे मण्डले चतुरस्रके । शौच नियमयावाद्य पूजयेत् चतुरस्रकम् । अष्टच्छददलैः पद्मैरयुतैस्तं प्रपूजयेत्" । अष्टच्छददले विकसितैः "सहस्रैर्वा यथायोगं पयसा पायसेन च । ततश्च विधिनाभ्यर्च्य पार्श्वे देवीं सरस्वतीम् । अथातः पूजयेदिन्दुं गुरुं पश्चादनन्तरम् । परिवारनियोगेन ताश्च सत्कारयेदथ" । प्रार्थनामन्त्रः "मम विद्या प्रदिशतु देवो वागीश्वरो हरिः । विद्याधिदैवतं देवो विद्यां दिशतु मे स्थिराम् । सरस्वती प्रदिशतु वाग्वृद्धिमतिशालिनीम्" इत्यादि । "यस्त्वेवं कुरुते विद्वान् विद्याव्रतमनुत्तमम् । समस्तविद्यानिपुणो वैष्णवं पदमश्नुते" ।

विद्यावाप्तिव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "पौषात्तु समतीतायां प्रतिपत्प्रभृतिक्रमात् । मासन्तु पूजयेद्देवं तुरङ्गशिरसं हरिम्" । मासर्द्धिति कृशरान्नप्रतोऽक्षविधिवत् तुरङ्गशिरस हयघोषम् । "तिलांश्च जुहुयाद् वह्नौ तिलैर्देवं समर्चयेत् । तिलान्नोपोषितो भाव तिलान् कनकमेव च । दद्याद् ब्राह्मणमुख्याय सम्यक्प्रयतमानसः । दद्यात् यज्ञोपवीताय प्रभूतमपि चन्दनम् । कृत्वा व्रतं मासमिदं यथावद्विद्यान्वितः स्यात् पुरुषः सदैव । धर्मोक्तवाग्दानाद् प्राप्नोति पुष्टिं कामानभीष्टान् पुरुषो-ऽद्भुतान् च" ।

विधानद्वादशव्रतम् आदित्यपु० "विद्वद्ब्रह्मपीयाग्र यद् नारद ! निबोधम् । द० मासिमिलितगच्छन्त क-न्यायां वर्त्तितश्चैव । द्वादशी यद्वदाप्नोति ज्ञातव्यं स-मन्वितं । समोपवासविधिना [illegible] । वैशाखे तु च [illegible] लभेत् । [illegible] [illegible] ।

व्याप्तिदीप्तिषु । विभावसु निबद्धेषु स्वयमेव विभावसोः । सप्तम्यां ज्यैष्ठमासन्तु वरुणं यः समर्चयेत् । आप्नायोमद्यानान्तु फलं विन्देत मानवः । अमृताद्यैर्यदा देवा जयमब्देन निर्ययुः । पूजयन्ति जया दशास्त्रतमध्याय तत् स्मृतम् । आषाढमासे सूर्यन्तु सप्तम्यां पूजयेन्नरः । अश्वमेधमवाप्नोति कुलञ्चैव समुद्धरेत् । सप्तम्यां निर्जिता दैत्या दानवास्तथा । समाराध्य सुरैः सेन्द्रैः संग्रामे तारकामये । त्रैलोक्ये विजयप्राप्ते तस्माद्विजयसप्तमी । यः पूजयति तां भक्त्या तस्मिन्नहनि मानवः । स्नात्वा सम्यगुपस्थाय शुक्लवासाः कृताञ्जलिः । सदा यज्ञोपवीती च ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः । अक्रोधनो ह्यचपलः स्थिरचित्तः समाहितः । ध्यायमानस्तथा भास्वत्तत्परः संयतेन्द्रियः" इत्यादि ।

विभूतिद्वादशीव्रतं मत्स्यपु० "शृणु राजन् ! प्रवक्ष्यामि विष्णोर्व्रतमनुत्तमम् । विभूतिद्वादशी नाम सर्वाभरणभूषिता । कार्त्तिके चाथ वैशाखे मार्गशीर्षेऽथ फाल्गुने । आषाढे वा दशम्यान्तु शुक्लायां लघुभुङ्नरः । कृत्वा सायन्तनीं सन्ध्यां गृह्णीयान्नियमं बुधः । एकादश्यां निराहारः समभ्यर्च्य जनार्दनम् । द्वादश्यां द्विजसंयुक्तः करिष्ये भोजनं ततः । तदविघ्नेन मे यातु साफल्यं मधुसूदन ! । ततः प्रभात उत्थाय कृत्वा स्नानजपं शुचिः । पूजयेत् पुण्डरीकाक्षं शुक्लमाल्यानुलेपनैः" ।

वि(बि)ल्वत्रिरात्रव्रतं स्कन्दपु० "ज्येष्ठे मासि च सम्प्राप्ते पूर्णमास्यां द्विजोत्तम ! । ज्येष्ठाऋक्षदिने शुभे सिद्धार्थैः स्नानमुत्तमम् । श्रीवृक्षं विल्वयेत् पश्चाद्गन्धपुष्पैश्च पूजयेत् । अनुमन्त्रे कमण्डलु कनिष्ठाग्रेण कारयेत् । अनूनरात्रादौ दर्शने भोजनं त्यजेत् । अनेन विधिना सम्यक् मासि मासि समाचरेत् । ततः संवत्सरे पूर्णे गत्वा बि(वि)ल्ववनं ततः । स्त्रीभिः सार्धं ब्राह्मणं प्रथमं मण्डपे । अथ वा ब्राह्मणाय वा गानादि-तितां दद्यात् । ततो मण्डपे पार्श्वे [illegible] । उमामहेश्वर चैव [illegible] पूजितम्" इत्यादि ।

विधोकद्वादशीव्रतं मत्स्यपु० "पुनर्नृपः [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible]

आस्थाय सुप्ता रात्रौ जितेन्द्रियः । प्रभाते विमले गत्वा मध्याह्ने तु जलाशयम् । स्नानं सर्व्वौषधैः कुर्य्यात् पञ्चगव्यजलेन च । शुक्लमाल्याम्बरधरः समभ्येत्य गृहं ततः । पूजयेज्जगतां नाथ लक्ष्मीदयितमुत्पलैः” इत्यादि ।

विशोकषष्ठीव्रत भविष्योत्तरे “विशोकषष्ठीमधुना वक्ष्यामि मनुजोत्तम ! । यामुपोष्य नरः शोकं न कदाचिदिह स्पृशेत् । माघे कृष्णतिलैः स्नानं पञ्चम्यां शुक्लपक्षतः । कृताहारः कृशरया दन्तधावनपूर्व्वकम्” । कृशरया, तिलतण्डुलाद्येन “उपवासव्रतं कृत्वा ब्रह्मचारी भवेन्निशि । ततः प्रातः समुत्थाय कृतस्नानजपः शुचिः । कृत्वा तु काञ्चनं पद्ममर्कोऽयमिति पूजयेत् । करवीरेण रक्तेन रक्तवस्त्रयुगेन च । यथा विशोकं भुवनमादित्ये त्वयि जायते । तथा विशोकता मे स्यात्त्वद्भक्तेः प्रतिजन्मनि । एवं संपूज्य षष्ठ्यान्तु द्विजान् भक्त्या प्रपूजयेत् । सुप्यात्संप्राश्य गोमूत्रं समुत्थाय ततः शुचिः । संपूज्य विप्रान् दानेन गुडपात्रेण संयुतम् । वस्त्रेणाच्छाद्य गुरवे सर्व्वमेतन्निवेदयेत्” इत्यादि ।

विशोकसंक्रान्तिव्रत स्कन्दपु० “अतःपरं प्रवक्ष्ये विशोकसंक्रान्तिमुत्तमाम् । अयने विषुवे पुण्ये व्यतीपातो भवेद्यदि । एकभक्तं नरः कुर्य्याज्जले स्नानन्तु कारयेत् । काञ्चनं भास्करं कृत्वा यथाविभवशक्तितः । स्नापयेत्पञ्चगव्येन गन्धपुष्पैः सुपूजयेत् । वेष्टयेद्रक्तवस्त्राभ्यां ताम्रपात्रे निधापयेत्” इत्यादि ।

विशोकसप्तमीव्रतं भविष्यपु० “विशोकसप्तमीं तद्वत् वक्ष्यामि मुनिपुङ्गव ! । यामुपोष्य नरः शोकं न कदाचिदिहाप्नुते । माघे कृष्णतिलैः, स्नात्वा पञ्चम्यां शुक्लपक्षतः । कृताहारः कृशरया दन्तधावनपूर्व्वकम् । उपवासव्रतं कृत्वा ब्रह्मचारी भवेन्निशि । ततः प्रभाते चोत्थाय कृतस्नानजपः शुचिः । कृत्वा तु काञ्चनं पद्ममर्कोऽयमिति पूजयेत् । करवीरेण पुष्पेण रक्तवस्त्रयुगेन च । यथा विशोकं भुवनं त्वयैवादित्य ! सर्व्वदा । तथा विशोकता मे चास्तु त्वद्भक्तेः प्रतिजन्मनि । एवं संपूज्य षष्ठ्यां तु भक्त्या संपूजयेद्द्विजान् । सुप्त्वा संप्राश्य गोमूत्रमुत्थाय कृतनित्यकः । संपूज्य विप्रं यत्नेन गुडपात्रसमन्वितम् । तद्वच्च वस्त्रसंयुक्तं ब्राह्मणाय निवेदयेत् । अतैललवणं भुङ्क्ते सप्तम्यां मौनसंयुतः । ततः पुराणश्रवणं कर्त्तव्यं भूतिमिच्छता । अनेन विधिना सर्व्वमुभयोरपि पक्षयोः । कुर्य्यात् यावत् पुनर्माघशुक्लपक्षस्य सप्तमीम् । अन्ते कलसं दद्यात् सुवर्णकमलान्वितम्” ।

विश्वव्रतं भविष्यपु० “एकादश्यां यथोद्दिष्टा विश्वेदेवाः प्रपूजिताः । प्रजां पशून् धनं धान्यं प्रयच्छन्ति महीं तथा । मूलमन्त्रः स्वधाभिरङ्गमन्त्राः प्रकीर्त्तिताः । पूर्व्ववत् पद्ममस्य कर्त्तव्यश्च तिथीश्वरः । गन्धपुष्पोपहारैश्च यथाशक्ति विधीयते । पूजाऽशाठ्येन शाठ्येन कृतापि तु फलप्रदा । आज्यधारासमिद्भिश्च दधिक्षीरासमन्वितैः । पूर्व्वोक्तफलदा होमः कृतः शान्त्येन चेतसा” । एतद्व्रत वैश्वानरप्रतिपद्व्रतवद्व्याख्येयम्” ।

विश्वरूपव्रतं कालोत्तरे “रवतीयमियोगस्तु सिताष्टम्यां यदा भवेत् । भूतायां वा मघायेन । तदा जातमिदं शृणु ! महास्नानं प्रकर्त्तव्यं नित्यकृत्यादनन्तरम् । चन्द्रैर्यैः वाङ्कुरागन्तु रक्तपूजान्तु कल्पयेत् । सितवस्त्राणि देयानि भूषणानि बहून्यपि । चन्द्रमेवं द्विरूपं नैवेद्यं पायसं घृतम् । श्वेताश्वरूपं सौम्यं शिवाय विनिवेदयेत् । अष्टादशं कुञ्जरस्य आचार्य्याय प्रदापयेत् । ऋग्यजुःसामाथर्व्वाणः मत्यत्कुञ्जरं तथा । राज्यार्थी लभते राज्यं यावदाहूतसंप्लवम् । पुत्रार्थी लभते पुत्रान् वायुतुल्यपराक्रमान् । भोगार्थी लभते भोगान् विद्यार्थी च सार्थवान् । यान् यान् कामयते कामान् तांस्तान् कामानवाप्नुयात् । विश्वरूपमनन्तेन प्रार्थयेत्तदुदाहृतम् । कुशोदकप्राशनन्तु रात्रौ जागरणं ततः” ।

विष्टिव्रतं भविष्योत्तरे विष्टिस्वरूपमुक्त्वा “एवमेषा समुत्पन्ना विघ्नविघ्नविनाशिनी । तस्मात्त्वरैश्च कौन्तेय । वर्ज्जनीया फलार्थिना । येनोपवासविधिना व्रतेन च युधिष्ठिर ! । पूजिता तोषमायाति तदेव कथयामि ते । यस्मिन् दिने भवेद्भद्रा तस्मिन्नहनि भारत ! । उपवासस्य नियमं कुर्य्यान्नारी नरोऽथ वा । यदि रात्रौ भवेद्विष्टिरेकभक्तं दिनद्वयम् । कार्य्यस्तेनोपवासः स्यादिति पौराणिको विधिः । प्रहरस्योपरि यदा स्याद्विष्टिः प्रहरत्रयम् । उपवासस्तथा कार्य्यः एकभक्तमतोऽन्यथा । सर्व्वौषधिजलस्नानं सुगन्धामलकैरथ । नद्यान्तडागेऽथ गृहे स्नानं सर्व्वत्र शस्यते । देवान् पितॄन् समभ्यर्च्य ततो दर्भमयीं शुभाम् । विष्टिं कृत्वा पुष्पधूपैर्नैवेद्यादिभिरर्च्चयेत । होमन्तु नामभिर्विष्टेः शतमष्टोत्तरं नृप ! । भुञ्जीत दत्त्वा विप्राय तिलान् पायसमेव च । सतैलं कृशरं भुक्त्वा पश्चाद्भुञ्जीत कामतः । छायासूर्य्यसुते ! देवि ! विष्टिरिष्टार्थनाशिनि ! । पूजितासि यथाशक्त्या

भद्रे ! भद्रदा भव । उपोष्य विधिनानेन दश सप्त यथा क्रमात् । उद्यापनं ततः कुर्य्यात् पूर्व्ववत् पृच्छ भामिनीम् । स्थापयित्वायसे पीठे हरदासं निवेद्य च । परिधाय कृष्णवस्त्रयुगं मन्त्रेण तु पुनः । आच्छाद्य पुनर्दद्यात् लौहतैले तिलांस्तथा । तथा सवत्सां गामेकान्तथैव कृष्णकम्बलम् । दक्षिणाञ्च यथाशक्त्या दत्त्वा मह्यं विसर्ज्जयेत् । य एवं कुरुते पार्थ ! सम्यगभद्राव्रतं नरः । विघ्नं न जायते तस्य कार्य्यारम्भे कथञ्चन" ।

विष्णुदेवकीव्रत विष्णुधर्म्मोत्तरे "प्रथमे कार्त्तिकस्याह्नि सम्प्राप्ते देवकि ! स्वयम् । पञ्चगव्यकृतस्नानः पञ्चगव्यकृताशनः । शालपुष्पैः समभ्यर्च्य वासुदेवमजं विभुम् । दत्त्वा च चन्दनं धूपं परमान्नं निवेदयेत् । घृतं निवेदयेद्विप्रे दद्याद्याच्च ततो व्रतम् । अद्यप्रभृत्यहं मासं विरतः प्राणिनां वधात् । असत्यवचनात्स्तेयान्मधुमांसादिभक्षणात् । स्वपन् विबुध्यन् गच्छंश्च स्मरिष्याम्यहमच्युतम् । परापवादं पैशुन्यं परपीडाकरन्तथा । भक्तान्तदेवतायज्ञनिन्दां अन्यस्य वा भुवि । न वक्ष्यामि जगत्यस्मिन् पश्यन् सर्व्वगतं हरिम् । अशक्तो वाऽपि शक्तोऽपि यस्मिन् सोढुं यशस्विनि ! । कुर्व्वीत नियमं तस्य त्यागाधर्म्मोपदृष्टये । सत्यैवं पुरतो विष्णोर्निहितं पापतः शुभे । नैवेद्यं स्वयमश्नीयान्मौनी नित्यं दृढव्रतः । मार्गशीर्षे तथा मासि जातीपुष्पैर्जनार्द्दनम् । समभ्यर्च्य पुनर्धूपं चन्दनञ्च निवेदयेत् । परमान्नञ्च देवाय विप्राय च पुनर्घृतम् । दत्त्वा तथैव दद्याच्छ्रीयाश्रियमो योऽस्य रोचते । तथैव नक्तं भुञ्जीत नैवेद्यं कुलनन्दिनि ! । सर्व्वेष्वेव चतुर्मासं पञ्चगव्यादिकं समम् । पुष्पधूपोपहारेषु विशेषो दत्त्वाथ च । स्नानप्राशनयोः साम्यं तथैव नक्तभोजनम् । अर्च्चयेत् प्रतिमासञ्च यैः पुष्पैस्तानि मे शृणु ! । ये च धूपाः प्रदातव्या नैवेद्यादस्तु यत्तथा । वार्षिके जातिकुसुमैः तथैव च मुकुन्दकैः । कुन्दातिमुक्तकैः रक्तैः रक्तनीलैश्च रक्तकैः । श्वेतैः शुभ्रैर्मल्लिकायास्तथा मल्लिकया ततः । दधिपद्मकेतक्या पद्मरक्तोत्पलेन च । क्रमेणाभ्यर्चितो विष्णुर्ददाति मनसि स्थितम् । कार्त्तिके मार्गशीर्षे च धूपं पौषे च चन्दनम् । माघफाल्गुनयोश्चैव तु कस्त्र्यादिश्चोत्तमागुरुम् । वैशाखादिषु मासेषु निधु देवकि ! भक्तितः । कर्पूरं देवदेवाय गुग्गुलं श्रावणादिषु । कार्त्तिकादिषु मासेषु परमान्नं शुभे ! निधु । आषाढे मासपर्य्येषु यथावत्तु तत्तिथिषु । एतत् निवात् तत्त्वदं त्रि-

दशकञ्च वा व्रती । प्रतिमासं तथा दद्यात् ब्राह्मणाय शुभव्रत ! । यथोक्तनियमांश्चैव गृहीत्वा प्रतिमासकम् । कुर्व्वन् जगत्पतिर्विष्णुः प्रीयतामिति मानवः । योषिद्‌ व्यञ्जनप्रज्ञा व्रतमेतद् यथाविधि । करोति मासान् सकलान् अवाप्नोति मनोरथान् । व्रतेनाराधितो विष्णुरनेन जगतः पतिः । ददात्यभिमतान् कामान् चिरकालेन भामिनि ! । धन्यं यशस्यमायुष्यं सौभाग्यारोग्यदन्तथा । व्रतमेतत् प्रियतरं व्रतेभ्योऽव्यक्तजन्मनः" ।

विष्णुपदव्रत विष्णुधर्म्मोत्तरे "आचक्ष्व दुःखशमदं व्रतं विष्णुपदत्रयम् । सर्व्वाश्मविनिष्पत्तिकारकं पापनाशनम् । संसारोच्छेदकैर्धीरैर्यच्चेष्टं स्थिरबुद्धिभिः । तदहं तव राजेन्द्र ! व्रतानामुत्तमोत्तमम् । कथयामि समाचष्ट यथापूर्व्वं समासतः । आषाढे मासि राजेन्द्र ! पूर्व्वाषाढासु पार्थिव ! । समभ्यर्च्य जगन्नाथमच्युतं नियतः शुचिः । पुष्पैर्धूपैस्तथा हृद्यैर्गन्धैः सागुरुचन्दनैः । यथाभिमतशान्यैरन्नैर्वासोभिरेव च । क्षीरेण स्नापितं तद्वद्‌द्रव्यैर्विष्णुपदत्रयम् । समभ्यर्च्य यथाशक्त्या हेमरूप्यमयं न्यसेत् । यशश्च दद्याद्विप्राय श्रीपतिः प्रीयतामिति । नक्तं भुञ्जीत राजेन्द्र ! हविष्यान्नं सुशोभनम् । तथैवोत्तराषाढासु श्रावणे मासि मानवः । तथैवाभ्यर्च्य गोविन्दं तथा विष्णुपदत्रयम् । विप्राय तत् दत्त्वा प्रीणयित्वा भुवः पतिम् । भुञ्जीत गोरसप्रायं मानवो मौनमास्थितः । स्त्री वा राजेन्द्र ! पूर्व्वासु तथा भाद्रपदासु वै । फाल्गुने फाल्गुनीपूर्व्वा भवेदिति यदा नृप ! । त्रिविक्रमं तदा देवं पूर्व्वोक्तविधिनार्च्चयेत् । पदत्रयन्तु देवस्य समभ्यर्च्य तु पार्थिव ! । हिरण्यं दक्षिणां दद्यात् स्वर्गतिः प्रीयतामिति । नक्तं भुञ्जीत राजेन्द्र ! क्षारलवणवर्ज्जितम् । एष वर्षोत्तरायोगे चैत्रे मासि विधिः स्मृतः । अपुत्रो लभते पुत्रमपतिर्लभते पतिम् । समागमं प्रवासात्तु तथा प्राप्नोति बान्धवैः । भद्रैश्वर्य्यमारोग्यं सौभाग्यं चानुरूपताम् । यान् यान् कामान् दक्षिणामेतान् पूजयित्वा पदत्रयम् । यान् यान् कामान् नरः स्त्री वा हृदयेनाभिवाञ्छति । तांस्तानाप्नोति निष्कामो विष्णुलोकं प्रपद्यते । पूर्व्वं कृतानि पापानि नरः स्त्री वा नराधिप ! । पदत्रयव्रतं कृत्वा दह्यते सर्व्वकिल्बिषैः" ।

विष्णुप्रीतिद्वादशीव्रतं भविष्ये "द्वादश्यां शुक्लपक्षे तु ये वै कुर्व्वन्ति ते नराः । मासि मासि प्रतिपदं प्रणम्य धनेश्वर-

यथा । कृत्वा चैत्रादारभ्य गृहीत्वा च कलशान् शिवम् । नमो नारायणायेति व्याहृत्य चाशक्तोऽयत् । यावन्तो बिन्दवः तोयस्य पतन्त्यञ्जलितो भुवि । तावद् युगसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते । तथैव कृत्वा द्वादश्यां कृत्वा कर्म यथाविधि । पञ्चरत्नैश्च युग्मैस्तु शुक्लैर्गन्धैश्च पूजने । य एव कारयेद्भूमौ । सोऽपि विष्णोर्या गतिम्" इत्यादि ।

विष्णुव्रतं भविष्यपु० "द्वादश्यां विष्णुमुद्दिश्य सर्वदा चिन्तयेद् भक्त्या । दृष्ट्वा सर्वलोकेषु यथा गोपतिगाकर" । गोपतिः सूर्यो गोकरो नेत्ररश्मिर्यस्य स गोपतिगाकरो विष्णुः "कृत्वैवं स्वर्णाभिरक्ष्यं कन्याश्च कीर्तिता । पूर्ववत् पञ्चपक्षस्य कर्तव्यश्च तिथीश्वर । गन्धपुष्पोपहारैश्च यथाशक्ति विधीयते । पूजाऽशक्त्या च येन कृतापि तु फलप्रदा । आश्वधारं समभ्यर्च्य दधिक्षीरं समाचरेत् पूर्वोक्तफलदो होमः कृतः शान्तेन चेतसा" । एतत्तु व्रतं वैश्वानरप्रतिपद्व्रतवद्द्रष्टव्यम् । स्कन्दपु० "द्वादश द्वादशीर्देवि सम्यगुपोष्य वै नरः । गोवृषं काञ्चनं विप्रानर्चयेद्भक्तितः । परं पदमवाप्नोति विष्णुव्रतमिदं स्मृतम्" । विष्णुधर्मोत्तरे "विष्णुव्रतमिति ख्यातं द्वारेण विष्णुना स्वयम् । पौषशुक्लद्वितीयादि कृत्वा मासचतुष्टयम् । यथा माघचारमथार्यं गृह्णीयात् परमं व्रतम् । पूर्वं सिद्धार्थकैः स्नानं ततः कृष्णतिलैः स्मृतम् । वचया च ततो देवाङ्ग सर्वौषध्या ततः परम् । गव्येन कृष्णाख्यतालेन तथा च तेन पूजयेत् । तथैव च चतुर्थेऽह्नि कूर्चेन च वर्णकम् । एवमभ्यर्च्य पुष्पैश्च पत्रैर्धूपानुलेपनैः । चक्षुष्मतश्च बालेन्दोर्दद्यादर्घ्यं समाहितः । पुष्पैः पत्रैः फलैश्चैव सर्वधान्यैश्च भक्तितः । दिनक्रमेण चैतानि चन्द्रनामानि कीर्त्तयेत् । शशी चन्द्रः शशाङ्कश्च निशापतिरिति क्रमात् । नक्तं भुञ्जीत सततं यावत्तिष्ठति चन्द्रमाः । अस्तङ्गते न भुञ्जीत व्रतभङ्गभयाच्छुभे ।। एवं सर्वेषु मासेषु द्वितीयासु यशस्विनि ।। कर्तव्यं वै व्रतमेतच्च द्वितीयादिचतुर्दिनम् । विप्राय दक्षिणां दद्यात् पञ्चम्यां च यशस्विनि ।। एवं समापयेन्मासैः षड्भिः प्रथमपारणम् । पारणान्ते च देवस्य प्रोक्तं भक्तितः शुभे । यथाशक्त्या तु कर्त्तव्यं वित्तशाठ्यं विवर्जयेत् । आषाढादिद्वितीयासु षण्मासैः तपोधन ।। पारणं वै समाख्यातं व्रतस्यास्य शुभप्रदम्" ।

वृषव्रतं पद्मपु० "कार्त्तिक्यां यो वृषोत्सर्गं कृत्वा नक्तं समाचरेत् । शैवं स पदमाप्नोति वृषव्रतमिदं स्मृतम्" ।

वेदव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "इदमन्यत् प्रवक्ष्यामि चतुर्मूर्त्तिव्रतमनघ । विद्याकामेन यत्कार्य्यं नरेण सुविपश्चिता । बहिः स्नानं नरः कृत्वा कृतऋग्वेदपूजनः । ऋग्वेदं पूजयान्वितः मासद्वयमतन्द्रितः । चैत्रादारभ्य धर्मज्ञ । नित्यं नक्ताशनो भवेत् । ततो नृपवर ! प्राप्ते ज्यैष्ठस्य चरमेऽहनि । वासोयुगं हिरण्यञ्च तथा धेनुं पयस्विनीम् । घृतपूर्णं कांस्यपात्रं ऋत्विग्भ्यस्तु दक्षिणाम् । आषाढादिषु मासेषु यजुर्वेदव्रतं चरेत् । आश्विनादिषु मासेषु सामवेदव्रतं चरेत् । तथाथर्वव्रतं नाम पौषादिषु विधीयते । सर्वेषु सर्वं कर्त्तव्यस्तत्र वेदव्रतकीर्त्तनम् । वेदात्मनो वासुदेवस्य पूजां कृत्वा नरो द्वादशवत्सरान् । विष्णोर्लोकं याति लावैर्विमाने यस्मिन् प्राप्ते सर्वदु सच्छाति" । वदप्रयत्नार्थं वेदव्रत विधानपा० द्रष्टव्यम् ।

वेश्याव्रतं पद्मपु० "अथाप्यन्यत् व्रतं सम्यक् उपदक्ष्यामि तच्छृणु । आचचार च सर्वाभिरनुष्ठेयस्य तत् पुनः । समारोत्तरायणाथालमेतद् दालदो विदुः । यदा सूर्यदिने हस्तः पुष्योऽथाथ पुनर्वसुः । भवेत् सर्वौषधीस्नानं सम्यक्नारी समाचरेत् । तदा पञ्चशरस्यापि सन्निधानमिहेष्यते । अर्चयेत् पुण्डरीकाक्षमनङ्गस्यापि कीर्त्तनम् । कामाय इति दातव्यं छत्रं च प्रीयतामिति । यथेच्छाहारभुग्भक्तं तमेव द्विजसत्तमम् । रत्यर्थं कामदेवोऽयमिति चित्तेन धारयेत् । यद्यदिच्छति विप्रेन्द्रस्तत्तत् कुर्य्याद्विलासिनी । सर्वभावेन चात्मानं नार्पयेत् स्मितभाषिणी । एवमादित्यवारेण सदा तद्व्रतमाचरेत् । तण्डुलप्रस्थदानादि यावन्मासास्त्रयोदश । ततस्त्रयोदशे मासि सम्प्राप्ते तस्य कामिनी । विप्रस्योपस्करैर्युक्तां शय्यां दद्यादविलक्षणाम् । सोपधानकविश्रामां स्वास्तरावरणां शुभाम् । दीपकोपानच्छत्रपादुकासनसंयुताम् । सपत्नीकमलङ्कृत्य हेमसूत्राङ्गुलीयकैः । सूक्ष्मवस्त्रैः सकटकैः धूपमाल्यानुलेपनैः । कामदेवं सपत्नीकं गुडकुम्भोपरिस्थितम्" । कामदेवरूपन्तु मदनत्रयोदशीव्रतोक्तं विज्ञेयम् । "ताम्रपात्रासनगतं हैमरत्नपटावृतम् । सुकान्तभाजनोपेतमिक्षुदण्डसमन्वितम् । दद्यादुपयोक्तविधिना तथैकां गां पयस्विनीम्" ।

वैतरणीव्रतं भविष्योत्तरे "एकादशी" तिथिः कृष्णा मार्गशीर्षगता नृप ।। तामासाद्य नरः सम्यक् स्नात्वो-

याज्ञियमं शुचिः । एकादशी तिथिः कृष्णा नाम्ना वैतरणी शुभा । सा व्रतेन मया कार्य्या सर्वं नक्तपरायणः । मध्याह्ने तु नरः स्नात्वा नित्यं निर्वर्त्तितक्रियः । रात्रौ सुरभिमानीय कृष्णामर्चेत् यथाविधि । पूर्वाभिमुख्यपि धातव्या कृष्णा गौर्हिमभूतले । अग्रपादादितः पूज्या पश्चात्पादद्वयावधि । गोपुच्छन्तु समासाद्य कुर्य्यात् वै पितृतर्पणम् । ततः पूजा प्रकर्त्तव्या मास्कन्दविधानतः । गात्रेषु चन्दना कुङ्कुमचन्दनेनानुलेपयेत् । गन्धतोयेन चरणौ शृङ्गे प्रक्षाल्य भक्तितः । ततोऽनुपूजयेद्भक्त्या पुष्पैर्गन्धादिवासितैः । मन्त्रैः पुराणसम्प्रोक्तैर्यथास्थानं यथाविधि" । "मार्गशीर्षादिके मासं यावन्मासचतुष्टयम् । अन्यत्र मधुतक्रान्तु यावकान्नमेव च । श्रावणादिषु मासेषु चतुर्ष्वन्नाञ्च पायसम् ।" तदन्नं त्रयोभागाः गोगुरुस्वात्मनेव च । नैवेद्यं हि मया दत्तं सुरभी प्रीयतामिति । द्वितीयं गुरवे दद्यात् तृतीयं स्वयमेव च । मासान्मासं प्रकुर्वीत मासद्वादशकं व्रतम् । उद्यापनन्ततः कुर्य्यात् पूर्णे संवत्सरे तदा । शय्यां सतूलिकां माल्यैर्दम्पत्योः परिधापनम् । सवत्सा कृष्णवर्णा तु धेनुः कार्य्या पयस्विनी । सौवर्णीं सुरभीं कृत्वा स्थापयेत् तूलिकोपरि । सुरभीं पूजयेन्मन्त्रैः पूर्वोक्तैर्भक्तिसंयुतः । ततस्तु गुरवे दद्यात् सर्वं व्रतं समापयेत् । नारी वा पुरुषो वापि व्रतस्यास्य प्रभावतः । राज्यं बहुविधं भुक्त्वा स्वर्गलोके महीयते । भारो वोढव्य दातव्य कार्य्योऽसौ श्रोत्रियस्मितः । वैतरण्याः समाप्त्यर्थं ब्राह्मणाय कुटुम्बिने" ।

वैनायकचतुर्थीव्रतं भविष्योत्तरे "चतुर्थ्यां नक्तभुग्दद्यादन्ते हेमवारणम्" । वारणः, करी । "व्रतं वैनायकं नाम सर्वविघ्नोपशान्तिदम्" ।

वैशाखव्रतानि पद्मपु० "वैशाखे पुष्पलवणं वर्जयित्वा तु गोप्रदः । विष्णुलोकमवाप्नोति तथा राजा भवेदिह" । महाभारते "निरन्तरैकभक्तेन वैशाखं यो जितेन्द्रियः । नरो वा यदि वा नारी ज्ञातीनां श्रेष्ठतां व्रजेत्" । विष्णुधर्मोत्तरे "य इहैवैकभक्तेन वैशाखं पूजयेद्धरिम् । नरो वा यदि वा नारी ज्ञातीनां श्रेष्ठतां व्रजेत् । भवेच्च सर्वभूतेषु वासुदेवपरायणः । प्रीतोऽस्य वासुदेवश्च स्वकृपान्वत भवेत् । अग्निष्टोमस्य यज्ञस्य ततः फलमवाप्नुयात्" ।

वैश्वानरव्रतादृत भविष्योत्तरे 'अग्निष्टेश्चा सुखा च प्रतिपद्यामिति स्मृतम् । हविषा सर्वधान्यानि प्राप्नुयादक्षतं धनम्" । इदा पूजयित्वा । प्रतिपदा प्रतिपदि । इति स्मृतं कामानुसारेण हिरण्यरेतस्कमयो विहितम् । हविषा घृतेन । सर्वधान्यानि हुत्वेत्यन्वयः । "मूलमन्त्राः स्वधाभिरङ्गमन्त्राश्च कीर्त्तिताः । पूर्ववत् पद्मपत्रस्थाः कर्त्तव्यास्तिथीश्वर" । मूलमन्त्राः प्रधानमन्त्राः अङ्गमन्त्राः परिवारदेवतामन्त्राः अग्नये हृदयाय नम इत्येवमादयः । स्वधाभिः ओं अग्नये नम इत्यादिपूजायाम् । ओं अग्नये स्वाहा इत्यादि होमे । पूर्ववत् सूर्य्यव्रतवत् । पद्ममध्यस्थकर्णिकाया स्वमूर्त्तौ पत्रेषु परिवारमूर्त्तौ स्थित । तिथीश्वरोऽत्र वह्निः । स च स्रग्धारी त्रिलोचनो रक्ताङ्गश्चतुर्बाहुः दक्षिणे स्रुक् तदपरे स्वाहा । उत् सङ्गताया वरदाभयहस्तायाः स्वाहायाः स्कन्धे च न्यस्तकरोऽपरो वरः । चत्वारः शुका रथस्य वोढारः । वायुः सारथिरित्येवं विष्णुधर्मोत्तराभिहितो वेदितव्यः । "गन्धपुष्पोपहारैश्च यथाशक्ति विधीयते । पुष्पाऽभावे च माल्येन कृतापि तु फलप्रदा । अभावे च पत्रेण भाण्डेनेति स्मृतिः । "आज्यधाराश्च निक्षिप्य दधि क्षीराद्यमाक्षिके । पूर्वोक्तफलदो होमो विहितः शान्तिचेतसा" । आज्यधारादिभिः वह्निः पृथक्कृतो होमः पूर्वोक्तफलदः धनदः । माक्षिकं मधु । आदौ पूजा ततो हुतान्नधान्यहोमस्ततो आज्यधारादिहोम" ।

वैश्वानरव्रतं पद्मपु० "सर्वस्वमन्तरादाय वर्णादिवत्सरत्रयम् । सवत्सधेनुप्रदोऽन्ते च स पर ब्रह्म गच्छति । वैश्वानरव्रतं नाम सर्वपापप्रणाशनम्" ।

वैष्णवव्रतं पद्मपु० "आषाढादिचतुर्मासान् प्रातःस्नायी भवेन्नरः । विप्राय भोजनं दत्त्वा कार्त्तिक्यां गोप्रदो भवेत् । घृतकुम्भं तथा दद्यात् सर्वकामानवाप्नुयात् । वैष्णवव्रतमित्युक्तं विष्णुलोकप्रदायकम्" ।

व्यतीपातव्रतं वराहपु० "शुभे व्यतीपातदिने विनाऽनेन तु पञ्चगव्येन स्नानतोऽभवत् । उपायेह सर्वमानाप्नो ध्येयं पुरो व्यतिपात । न मम । आदित्य नामरत्नेन शङ्करार्पिते भटे । फाल्गुनादौ प्रतिमाय हैमवटपुष्करम् । अन्यत्र व्यतीपातमूर्त्तिं सर्वकिल्बिषाद्विमुक्तः विनिमुक्त दद्यादमुष्मात् यानयन्त्र यथा भास्करात् "भ्रमात्सेवकमतिः" भगवानवदत् । "गन्धपुष्पाक्षतैर्धूपैर्दीपनैवेद्यकैः ।

मत्स्यमौक्ये· फलेषद्वैमीमि मार्गशिरेऽर्चयेत्। ममको-ऽस्तु व्यतीपात । सूर्यसोमस्वरूपभाक्। यद्दानादि कृतं किञ्चित् तदनन्तमिहास्तु मे। इत्युक्त्वा पञ्चरत्नाढ्य सपुष्पाक्षतमञ्जलिम्। प्रदद्यात् तद्दिवा चैव पर्यायक्षयो भवेत्। यदि द्वितीयेऽपि दिने व्यतीपातो भवेन्नहि ॥ तदा पूर्वोपवासस्तु दद्यात्तत् सकलं गुरोः। पारणं व्यतिपातान्ते कुर्य्यात् संप्राश्य गोमयम्। यद्येकस्मिन्नेव दिने व्यतीपातो भवेद् यदि। तत्रैवाह्नि तदा दत्त्वा उपवासं समाचरेत्। कुर्य्यादेवं मासि मासि व्यतीपातस्य योदय। व्यतीपाते तु संप्राप्ते कुर्य्यादुद्यापनं बुध। व्यतीपाताय स्वाहेति मोदकघृतमन्वितम्। आज्यक्षीरतिलानाञ्च होमव्य वै शत शतम्"। नारदीयपु॰ "व्यतीपातव्रतस्यास्य विधानं शृणु तत्त्वत। माघे वा फाल्गुने वापि अन्यस्मिन्नपि वा भवेत्। व्यतीपातो दिने यस्मिन् आरभेद्व्रतमुत्तमम्। निवेद्य गरोत्तमं गुरवेऽर्पयेत्। पश्चाद्द्वितीये दातव्यं तृतीये तु समापयेत्। सहस्रं पायसञ्चैव दातव्यं चोत्तरम्। एवं संवत्सरस्यान्ते देवस्यार्चान्तु कारयेत्। शङ्खचक्रगदापाणिं पद्महस्तं हिरण्मयम्। वस्त्रयुग्मेन संछाद्य पूजयेद्रक्तचन्दनम्। गोक्षीरेण च सर्पिषा कास्यमाजनसुत्तमम्। स्थापयेद्देवदेवस्य स्नानन्तत्रैव कल्पयेत्। यथा च सविधौ तत्र स्नाप्य देव मनुत्तमम्। अनन्तशायिनं देवमनन्तफलदं शुभम्। श्रद्धया सहितं विष्णुं भक्त्या सम्पूजयेद्बुधम्। वैदिकेनैव मन्त्रेण जातीपुष्पैः समर्चयेत्। पायसेनैव नैवेद्यं शर्करायुतेन च। दत्त्वा निवेद्य देवस्य प्रार्थनं भावयेद्बुधः"।

व्योमव्रत भविष्यपु॰ अनन्त्यार्घ्यदानानन्तरम् "सितचन्दनतोयेन व्योम स्नाप्य विलिप्य च। कर्णिकायाञ्च ते पद्मं सम्पूज्य प्रविपन्नं च। कर्णिकावस्थिते कर्णिकामधिकृते 'कुर्वे विमले सौम्ये निश्छिद्रे पुष्पित सति"। पुष्पितं विकसिते। "मध्ये केसरजालस्य व्योम स्थाप्य सुशोभनम्। अष्टपत्रप्रान्तन्तु सवर्गेण समन्वितम्। अर्घ्ये सम्पादयित्वा च भास्करस्य सुरोत्तम॥ पूजयेत् करवीरैस्तु तथा रक्तैश्च चन्दनैः। धूपञ्च गुग्गुलुं दद्यात् प्रणम्य शिरसा रविम्। कुङ्कुमं पूर्वपार्श्वे तु दद्यात् दक्षिणे समाश्रित। दक्षिणे चागुरुं दत्त्वा पश्चिमे चन्दनं सितम्। पद्मसमञ्चोत्तरे तु दद्याद्रोमपिच्छं च। दद्यान्मध्ये शुभं पुष्पं रक्तचन्दनमादरात्। पूजयेद्विविधैः पुष्पैस्तथा चागुरुचन्दनैः। धूपं कृष्णागुरुं दद्यात् सघृतं वापि गुग्गुलुम्। पायसं च घृताक्तानि विशेषाणि निवेदयेत्। पायसं घृतसंयुक्तं घृतदीपांश्च दापयेत्। एवं निवेद्य मन्त्रेण ततो गच्छेत् प्रदक्षिणम्। प्रणम्य शिरसा भानुं स्वाध्यायेन समापयेत्। सर्वोपचारसंयुक्तं बलिं देवाय चाहरेत्। खखोल्काय इति मन्त्रेण सूर्याय निवेदये। अनेन विधिना देवमर्चयित्वा पुरा रविम्। अष्ट मन्वन्तरापन्नं प्रसादाद्भास्करस्य तु"।

व्योमबलिव्रत भविष्यपु॰ "भाजनं तत्र सम्पूर्णं मधुना च समन्वितम्। दद्यात् सप्त तलानां तु प्रस्थमेकन्तु भागशः। विसृज्य तण्डुलानां च पृथक् प्रस्थं च कारयेत्"। भाजनं प्रस्थचतुष्टयपूरणीयं पात्रं त्रिगुणप्रस्थत्रयं पृथगिति घृतमधुतिलतण्डुलपात्राणि पृथक् कुर्य्यात्। "गन्धपुष्पैस्तथा धूपैर्नानावाद्यैर्विशेषतः। तत सम्पूजयेत् सूर्यं नानावाद्यसमन्वितम्। सूर्यं गगनस्थम्। "पूजयेच्च ततो व्योम बलिं दिक्षु सपूजयेत्। अष्टदिक्पालेषु चैव सर्वभूतानि यान्यपि। व्योमदेव ततो तत्र यत्र व्योम प्रतिष्ठितम्"। व्योमनिर्माणं विष्णुधर्मोत्तरात् "चतुरस्रं भवन्कृत्वा तत्र हस्त महाभुजम्। ततोऽन्यत् चतुरस्रञ्च प्रथमे सास्रत शुभम्। भद्रपीठमये प्रोक्तो 'व्योमभागस्तुरीयक। तस्मै वैश्वानरोऽयाख्य मध्यभाग प्रकीर्त्तित। भद्रपीठवदन्यस्य तत्र पद्मं निवेशयेत्। शुभाष्टपत्रं तन्मध्ये कार्णिकायां दिवाकर। पत्राष्टके न्यसेत्तस्य दिक्पालान् सर्वतो दिशम्'। "य एवं कुरुते भक्त्या सन्ध्याकाले बलिं रवे। स सूर्यलोकमासाद्य मोदते शाश्वती समा"।

व्रतराजतृतीयाव्रत देवीपु॰ "तृतीयायान्तु शुक्लायां सितवस्त्रयुगे शुभे। रोचनासितकर्पूरैः शिवाभ्यां पूजयेत्ततः। हेमरत्नसवर्णैश्च गन्धपुष्पैस्तु तोषयेत्। समस्तकामफलदं यत्तत् पूर्वमुदाहृतम्। ततो यथार्चनं होम कृत्वा द्विजपूजनम्। अविधवाय नारीणां व्रतराज यदा स्थितम्। हेमपुष्पमयं चास्य वस्त्रं दापयेत्तु तम्। महापुण्यं महाभाग्यं सर्वकामप्रदायकम्। सुतभ्रातृवियोगस्तु न भवेत्तेन भो द्विज॥ न व्याधिर्नोपसर्गश्च यावत्सन्तुष्टो भवेत्। तावत्स्वकाले समाविशे राजते मोदते चिरम्"।

शक्रव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे "आश्वयुज्यां समुपोष्य पौर्णमास्यां नरो भुवि । सोपवासः सुरेन्द्रस्य देवं सम्पूजयेत्तथा ॥ शचीमैरावतं वज्रं मातलिञ्च नराधिपः । गन्धमाल्यनमस्कारदीपधूपान्नसम्पदा । संवत्सरान्ते कनकस्य दत्त्वा प्राप्नोति लोकं स पुरन्दरस्य । मानुष्यमासाद्य नरेन्द्रपूज्यो राजा भवेद्वा द्विजपुङ्गवो वा" । पद्मपु० "आकाशगामी समा दद्याद्धेमन्ते पयस्विनीम् । शक्रलोकमवाप्नोति शक्रव्रतमिदं स्मृतम्" ।

शङ्करनारायणव्रतं देवीपु० "कथितं शङ्करोमाख्यं व्रतं मनसि वाञ्छितम् । आतुमिच्छाम्यहम्नात विष्णुशङ्करकाङ्क्षितम्" । मनुरुवाच "यथा चमेश्वरन्नात तथा कार्य्यमिदं व्रतम् । किन्तु पीतानि वासांसि केशवाय प्रकल्पयेत् । गन्धपुष्पं तथा धूपं सुगन्धञ्च जनार्द्दने । कार्य्यं पूजनसम्भारे लड्डुकादिरसं दधि । एवन्तौ पूजयित्वा तु प्रतिमास्वथिण्डलेऽपि वा । आहूय ब्राह्मणौ वत्स । वेदवेदाङ्गपारगौ । यती वा व्रतसम्पन्नौ जटाकाषायधारिणौ । तौ भोजयेद्विधानेन पूजयापि जनार्द्दनौ । समाप्य विधिना वत्स ! भक्तिकामप्रसाधकौ । [illegible] दत्त्वा विष्णवे स्रक् शङ्कराय च । दत्त्वाऽप्नुतौ लोकौ क्रमाद्दृश्यते तत" ।

शङ्कराष्टव्रतं कालिकापु० "अत्र चानेन मार्गेण शुभां तामेव चाष्टमीम् । दक्षाद्यादित्ययोगेन प्राग्विधानेन वा नरः । किन्तु दक्षिणनेत्रस्य भास्करस्यार्च्चयेद्बुधः । पद्मरागेण हेम्नेन योज्येदं नेत्रं शुभम् । नेत्रे [illegible] कुङ्कुमं रक्तचन्दनम् । एतन्तु योज्य मध्ये तु पूर्वं पूर्ववदर्च्चयेत्" । अर्द्धचन्द्राकारं तन्मध्ये कृत्वा हेमनिबद्धं पद्मरागं तन्मध्ये निधाय सूर्य्यरूपेण पूज्यं दक्षम् । "अभावे पद्मरागाद्रैमवर्णेन योजयेत् । [illegible] घृत यतस्तथैव सर्वदा । [illegible] नैवेद्यं च [illegible] । देवं पूर्वविधानेन कर्त्तव्यो विधिविस्तरः । किन्तु [illegible] विजितेन्द्रियः । शङ्कराष्टयुतं पूज्य सर्वं [illegible] चारयेत्" ।

[illegible] भविष्योत्तरे "[illegible] दिवसे [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ददाति [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

विनिक्षिपेत् । कौष्ठे वा स्वर्णमये चाथ [illegible]न्वितम्" इत्यादि ।

शर्कराषष्ठीव्रतं पद्मपु० "शर्कराषष्ठीं वक्ष्ये सर्वकल्मषनाशिनीम् । आयुरारोग्यमैश्वर्य्यं ययानन्त्यं प्रजायते । माधवस्य सिते पक्षे षष्ठ्यां श्रद्धयान्वितः । प्रातःस्नातस्तिलैः शुक्लैः शुक्लमाल्यानुलेपनः । स्थण्डिले पद्ममालिख्य कुङ्कुमेन सकर्णिकम् । [illegible] सवित्रे धूपं पुष्पं निवेदयेत् । [illegible] शर्करापात्रसंयुतम् । शुक्लवस्त्रेण संवेष्ट्य शुक्लमाल्यानुलेपनैः । सहिरण्यं यथाशक्त्या [illegible]नेन पूजयेत्" इत्यादि ।

शाकसप्तमीव्रतं भविष्यपु० "सप्तम्यां सोपवासस्तु रात्रौ भुङ्क्ते तु यो नरः । ततोपवासः षष्ठ्यां तु पञ्चम्यामेककालभुक् । दत्त्वा तु सकलं शाकं भक्ष्यभोज्यैः सुसंस्कृतम् । दद्यात् ब्राह्मणेभ्यश्च रात्रौ भुञ्जीत वाग्यतः । यावज्जीव नरः कश्चिद्व्रतमेतच्चरिष्यति । तस्य श्रीर्विपुला चैव त्रिवर्गश्च विवर्द्धते । मृतः स्वर्गमवाप्नोति विमानवरमास्थितः" । "शाकं सुसंस्कृतं कृत्वा भक्ष्यभोज्यसमन्वितम् । दत्त्वा विप्रे यथाशक्त्या पश्चाद्भुङ्क्ते निशि व्रती । कार्त्तिके शुक्लपक्षस्य प्रारब्धोऽयं कुरुनन्दन ! । चतुर्भिरपि मासैस्तु पारणं प्रथमं स्मृतम् । अगस्ति कुसुमैस्तत्र पूजा कार्य्या विभावसोः" । कार्त्तिकशुक्लसप्तम्यामारभ्य प्रतिमासं कुर्वता पुनः कार्त्तिकशुक्लसप्तमी [illegible] कार्य्यम् । एकस्मिन् वर्षे चारत्रयं पारणं भवति एवमेव वर्षान्तरे [illegible] व्रतं यावज्जीवं कर्त्तव्यम्" ।

शान्त्यष्टमीव्रतं भविष्यपु० "[illegible] तथा शुक्ला [illegible] भवेत् ॥ सा सर्वशान्तिदा [illegible] कुर्य्यात् सदैव हि । [illegible] दास्यं [illegible] सर्वं [illegible] विभो ! ॥ [illegible] प्रसादात् [illegible] । [illegible] शान्तये [illegible] । [illegible] ॥ [illegible] ॥ दत्त्वा [illegible] सर्वं [illegible] ॥ [illegible] ।

शालिग्रामव्रतं [illegible] "[illegible] ॥ [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

नागरूपे । तत्र चावाहयेद् देवं सर्वविघ्नहरं विभुम् । प्रसन्नमधरोष्ठाग्रदीप्तिसम्पादनार्त्तिकम् । अशेषभयविध्वंसचतुर पुरुष हारम् । अभयं भयतप्तानां ददतं ददतं वरम्' इत्यादि । होमाच्च द्विगुणं प्राहुस्तर्पणं मन्त्रवित्तमाः । तस्य तद् द्विगुणं प्राहुर्जपं एव विचक्षणाः । तपोगारकाननये नियमान् प्रतिपालयेत् । तत्र च हरकं कुर्वन् नक्तकाले समापयेत्' । नियमान् मौनादीन् । तत्पश्चाद्धरकं पूर्वं नक्तकाले समापयेत् । त्रय होमतर्पणजपान् चाहरेत् प्रतिदिनं सन्ध्या च सङ्कल्पितहोमसंख्यापेक्षया । 'हविष्याशी जितक्रोधो यतवाक्कायमानसः । नित्यं त्रिः स्नायात् सदा चाररतो मुनिः । न चान्तकथाऽनन्तिब्रह्मचारी जितश्रमः' । यस्त्वेतत् कुरुते मर्त्यः श्रद्धाभक्तिसमन्वितः । स सर्वार्त्तविनिर्मुक्तो शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम्' ।

शान्तिपञ्चमीव्रत भविष्यपु० "तद्वद्भाद्रपदे मासि पञ्चम्यां श्रद्धयान्वितः । यस्त्वालिख्य नरो नागान् कृष्णवर्णादिवर्णकैः । पूजयेद्गन्धधूपैस्तु सर्पिर्गुग्गुलुपायसैः । तस्य तुष्टिं समायान्ति पन्नगास्तक्षकादयः । आसप्तमकुलात् तस्य न भयं नागतो भवेत् । तस्मात् सर्वप्रयत्नेन नागान् सम्पूजयेद्बुधः । तथैवाश्वयुजे मासि पञ्चम्यां कुरुनन्दन ! । कृत्वा कुशमयान्नागानिन्द्राण्या सह पूजयेत् । घृतसिक्ता विधिवन्नागान् शुचिर्भक्त्या समन्वितः । पूजयेत् कुरुशार्दूल । तस्य शेषादयो नृप ! । नागाः प्रीता भवन्तीह शान्तिमाप्नोति वा विभो ! । प्रशान्तिलोकमासाद्य मोदते शाश्वतीः समाः" ।

शान्तिव्रत वराहपु० "शान्तिव्रतं प्रवक्ष्यामि शृणुष्वैकमना नृप ! । येन चीर्णेन शान्तिः स्यात् सर्वदा गृहमेधिनः । पञ्चम्यां शुक्लपक्षस्य कार्त्तिके मासि पार्थिव ! । आरभ्य वर्षमेकन्तु भुञ्जीयादम्लवर्जितम् । नक्तन्तु पूजयेद्देवं हरिं शेषोपरिस्थितम् । एवं यः कुरुते भक्त्या व्रतमेतन्नराधिप ! । तस्य शान्तिर्भवेन्नित्यं नागेभ्यश्चाभयं तथा । शेषाहिभोगशयनस्वमपाप्रसूति सम्पूज्य यस्तु पुरुषः पतगेन्द्रकेतुम् । येनत्त्वमत्स्यमधुरं सितपक्षभोगे तेषां न नागजनितं भयमस्ति किञ्चित्" ।

शाम्भरायणीव्रत भविष्योत्तरे 'तस्मात् पार्थ ! प्रयत्नेन प्रतिमासं समाहितः । नाम मास्यच्युतं पूज्य अथवा तन्मनास्तथा । ये शाम्भरायणकथाचारतव्रतेन तथा च सप्त विधिना सुधियो नयन्ति । ते स्वर्गलोकमभिलभ्य कृताधिवासाः कल्पायुतं शतयतैरपि न च्यवन्ति' ।

शिखाचतुर्थीव्रत भविष्योत्तरे "सर्वधान्यकैर्युक्तं क्षीरकमरिष्टान च । शिखं मूर्द्धो हरिद्रांश्च सर्वं परिकरं तथा । चतुर्थ्यामेकभक्ताशी सकृद् दत्वा कुटुम्बिने । इष्टेषु सप्तसु तथा शिखायुक्तानि भारत ! । एतच्छिखाव्रतं नाम सर्वलोकप्रदायकम्" ।

शिवचतुर्दशीव्रत मत्स्यपु० "शृणुष्वावहितो ब्रह्मन् वक्ष्ये माहेश्वरं व्रतम् । त्रिषु लोकेषु विख्यातं नाम्ना शिवचतुर्दशी । मार्गशीर्षं त्रयोदश्यां सितायामेकभोजनः । प्रार्थयेद्देवदेवेश त्वामहं शरणङ्गतः । चतुर्दश्यां निराहारः समभ्यर्च्य च शङ्करम् । सुवर्णवृषभं कृत्वा भोजयेच्चापरेऽहनि । एवं नियमकृत् सुप्त्वा प्रातरुत्थाय मानवः । कृतस्नानजपः पश्चादुमया सह शङ्करम् । पूजयेत् कमलैः शुक्लैः गन्धधूपानुलेपनैः" । "पञ्चगव्यात् ततः पूज्य विप्रान् भुञ्जीत वाग्यतः । तद्वत् कृष्णचतुर्दश्यामेतत् सर्वं समाचरेत् । चतुर्दशीषु सर्वासु कुर्य्यात् पूर्ववदर्च्चनम् । ये तु मासविशेषास्तु तान्निबोध क्रमादिह । मार्गशीर्षादिमासेषु क्रमादेतदुदीरयेत्" । आश्विनान्तेऽपि सेयम् इत्यादि ।

शिवनक्तव्रत भविष्यपु० "कृष्णाष्टमीं तु नक्तेन कृत्वा कृष्णचतुर्दशीम् । इह भोगानवाप्नोति परत्र शिवमृच्छति" ।

शिवरथव्रत विष्णुधर्मोत्तरे "कार्त्तिकमल्ल हेमन्ते माघमासे तु यन्त्रितः । माघान्ते च रथं कुर्य्याच्चित्रवस्त्रोपशोभितम् । श्वेतैश्चतुर्भिः संयुक्तं वृषभैः समलङ्कृतम् । शोभितं ध्वजमालाभिश्चलचामरदर्पणैः । तदुल्लादकपिष्टेन लिङ्गं कृत्वा सवेदिकम् । विन्यस्य रथमध्ये तु पूजयेत् कृतलक्षणम् । तद्रात्रौ राजमार्गे च शङ्खभेर्य्यादिभिः स्वनैः । आमायत्वा ततः पश्चाच्छिवायतनमानयेत् । तत्र जागरपूजाभिः प्रदीपाद्युपशोभितैः । प्रेक्षणीयप्रदानैश्च क्षपयेत् शनैर्निशाम् । प्रभाते स्नापनं कृत्वा तद्भक्तानाञ्च भोजनम् । दीनान्धकृपणानाञ्च यथाशक्त्या च दक्षिणाम् । रथं शोभासमायुक्तं शिवाय विनिवेदयेत् । भुक्त्वा च शाश्वते मृत्युम् ... व्रजेत्" ।

शिवरात्रिव्रत स्कन्दपु० नागरखण्डे "माघस्य कृष्ण चोयतिथिश्चैव चतुर्दशी । तस्यां रात्रौ समस्ताता निन

दिव्यं वर्षसहस्रन्तु तदन्ते स्यान्महीपतिः । चक्रवर्त्ती महावीरः सर्व्वैश्वर्य्यसमन्वितः ॥ माघे चाम्बरं यस्तु शिवाय विनिवेदयेत् । उद्धरेत्सोऽपि नरकात् स्वपितॄन् रौरवादितः । शिवलोके तु वसति दिव्यवर्षायुतत्रयम् । तदन्ते तु महीं कृत्स्नां न च स्वल्पां भुनक्ति सः । फाल्गुने रूप्यरूपन्तु पिष्टोत्थं रुद्रसंख्यया । निवेद्य तु शिवस्याग्रे लोकाधिपतिर्भवेत् । दिव्यं वर्षसहस्रन्तु तदन्ते स्यान्महीपतिः । चक्रवर्त्ती महावीरः सर्व्वैश्वर्य्यसमन्वितः । चैत्रे टङ्कमिन्दुमयं दासदासीसमन्वितम् । गृहोपकरणैर्युक्तं विचित्राङ्गणचर्च्चितम् । पूजान्ते परया भक्त्या शिवाय विनिवेदयेत् । दिव्यवर्षशतान्यष्टौ रुद्रलोके महीयते । जातिस्मरस्तदन्ते तु चक्रवर्त्तित्वमाप्नुयात् । मासि वैशाखसंज्ञे तु सप्तव्रीहिशरावकान् । शिवाय पुरतो दद्यात् पूजान्ते प्रीतचेतसा । स याति शिवसायुज्यं बन्धुभिः सहितो नरः । पलानां द्वे शते यस्तु गुग्गुलन्तु दहेत् सुधीः । ज्यैष्ठे मासि शिवस्याग्रे पूजान्ते भक्तिसंयुतः । त्रिःसप्तकुलसंयुक्तः शिवलोके महीयते । तदन्ते पृथिवीं भुङ्क्ते न च स्वल्पां ससागराम् । बलिमण्डलकं कार्य्यं आषाढे शूलपाणिनः । नानाभक्ष्यैर्विरचितं नानाभक्ष्यसमन्वितम् । नानाचित्रसमाकीर्णं कर्त्तव्यं बलिमण्डलम् । संपूज्य परमेशानं ततस्तस्य निवेदयेत् । पितॄन् पितामहांश्चैव उद्धृत्य प्रपितामहान् । पुत्रपौत्रसमायुक्तः शिवलोके महीयते । दिव्यवर्षसहस्राणि तदन्ते पृथिवीपतिः । श्रावणे मासि देवस्य विमानं पुष्पसम्भवम् । पूजावसाने दातव्यं विचित्ररचनाकुलम् । वर्षायुतप्रमाणन्तु रुद्रलोके महीयते । योगीशो जायते मान्यो येन मोक्षं व्रजेत्तु सः । मासि भाद्रपदे यस्तु रुद्रपूजां चरेत् तदा । गुग्गुलं प्रथमं धूपं सुरदारु ततो दहेत् । बिल्वबीजं घृतं तद्वत् तथा नानाफलान्वितम् । पञ्चमं चागुरुं दद्यात् धूपं सर्व्वात्मना विभोः । मासमेकन्दहेद्यस्तु नैरन्तर्य्येण भक्तितः । याति सायुज्यतां शम्भोः सकुलं सहबान्धवः । सन्तर्पणपुटकं पूरयेत् क्षीरसर्पिषा । मासमश्वयुजं यावन्नैरन्तर्य्येण भक्तितः । तस्य पुण्यफलं वक्तुं न शक्तोऽस्मि षडानन ! । तत्पुटे पतिता ये तु बिन्दवो बिन्दवाहृता गुणाः । ते प्रयान्ति महाभागा रुद्रलोके तथाक्षयम् । वर्षायुतायुतं साग्रं तदन्ते तु नरेश्वराः । भवन्ति शिवभक्ताश्च धनिनो वीतकल्मषाः । दिवदीर्घा समासाद्य ते यान्ति परमाङ्गतिम् । वस्त्रावृतमिन्दुरसं पुटकन्तु शिवाग्रतः । पूजान्ते दापयेद् यस्तु मासि माघे च कार्त्तिके । देहान्ते रुद्रलोके तु मोदते सह बान्धवैः । व्रतान्ते चैव संपूज्य शिवभक्तान् यथाविधि । हेमवस्त्रान्नपानैश्च वित्तशाठ्यं विना द्विज ।" । पद्मपु॰ "आषाढादिचतुर्म्मासा वर्जयेन्नखकृन्तनम् । वृन्ताकञ्च तथा चैव मधुसर्पिर्घटान्वितम् । कार्त्तिक्यान्तु पुनर्हैमं ब्राह्मणाय निवेदयेत् । रुद्रलोकमवाप्नोति शिवव्रतमनुत्तमम्" ।

शिवाचतुर्थीव्रतं भविष्यपु॰ "शिवा शान्ता सुखा राजन् ! चतुर्थी त्रिविधा स्मृता । मासि भाद्रपदे शुक्ला शिवा लोकेषु पूजिता । तस्यां स्नानं तथा दानमुपवासो जपस्तथा । क्रियमाणं शतगुणं प्रसादाद्दन्तिनो नृप ! । गुडलवणघृतानां दानं शुभकरं स्मृतम् । गुडापूपास्तथा वीर ! पुण्यं ब्राह्मणभोजनम् । चतुर्थ्यां नरशार्दूल ! पूजयेत सदा स्त्रियः । गुडलवणपूपाभिः श्वश्रूश्वशुरमातरः । ताः सर्व्वाः सुभगाः स्युर्वै विघ्नेशस्यानुमोदनात् । कन्यकाश्च विशेषेण विधिनानेन पूजयेत्" ।

शिवोपवीतव्रत शिवधर्म्मोत्तरे "पौर्णमास्यां तथाषाढ्यां शर्व्वं संपूज्य यत्नतः । उपवीतं शिवे दद्याच्छिवभक्तांश्च भोजयेत् । पुनरेव च कार्त्तिक्यां पूज्य शम्भुं क्षमापयेत् । यतीनां दक्षिणां दत्त्वा छत्रवस्त्रादिपूर्व्विकाम् । य॰ कुर्य्यात् षडब्दमेवं चातुर्मास्यं पवित्रकम् । कल्पकोटिसहस्राणि रुद्रलोके महीयते" ।

शीतलतृतीयाव्रतं मत्स्यपु॰ "अनन्तफलमाप्नोति तृतीयायान्तु यो नरः । गां दत्त्वा शिवमभ्येति पुनरावृत्तिदुर्लभम् । इहदानन्दकृत् पुंसां शीलव्रतमिदं स्मृतम्" ।

शीलावाप्तिव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे "भगवन् ! कर्म्मणा केन शीलवान् पुरुषो भवेत् । कुलजातिश्रुतेभ्यस्तु शीलमेव विशिष्यते" । मार्कण्डेय उवाच "आग्रहायणगते तु मासषट्कं दिने दिने । पूर्व्ववत् पूजयेद्देवं वराहमपराजितम् । घृतेन स्नापयेद्देवं घृतेन जुहुयाद्धरिम् । घृतं द्विजेभ्यो दद्याच्च घृतमेव निवेदयेत् । त्रिरात्रोपोषितः पौर्ण्यां घृतपात्रेण च द्विजम् । पूजयेत् सुवर्णेन यथाशक्ति नराधिप ! । कृत्वा व्रतं मासमिदं यथोक्तमासाद्य नाकं सुचिरं महद्भः । मानुष्यमासाद्य च शीलवान् स्यात् प्राप्नोति पुष्टिं चिरजीवितञ्च" ।

शुक्रव्रतं भविष्योत्तरोक्तम् "शुक्रं वर्षेषु संप्राप्य पूजये-

नक्तभोजनम् । पूर्व्वोक्तक्रमयोगेन द्विजसम्पर्प्पणेन च । सप्तमे त्वथ सम्प्राप्ते सौवर्णं कारयेद्व्रतम् (शुक्रम्) । रौप्ये वा कांस्यपात्रे वा स्थापयित्वा भृगोः सुतम् । संपूज्य परया भक्त्या श्वेतवस्त्रानुलेपनैः ॥ कर्म्मे तस्य प्रदातव्यं पायसं घृतसंयुतम्" ।

शुद्धिव्रतं वह्निपु० "एवं वा द्वादश मासानुपोष्यैकादशीं नृप । स यः करोति शुद्धात्मा कृतकृत्यः सुखी भवेत् । सुनामद्वादशी पूज्या नाम्ना द्वादशभिस्तथा । द्वादश धेनवो देया हरिः कामान् प्रयच्छति । दिवि देवाः स देवेन्द्राः कृत्वा कर्म्माण्यनेकशः । पश्चादाराधयन्तीह हरिं शुद्धिव्रतेन हि" ।

शुभद्वादशीव्रतं वराहपु० "शृणु राजन् ! महाभाग ! शुभव्रतमनुत्तमम् । येन सम्प्राप्यते विष्णुः शुभेनैव न संशयः । मासि मार्गशिरे-पुण्ये प्रथमाब्दात् समाचरेत् । एकभक्तं सिते पक्षे यावत् स्याद्दशमी तिथिः । ततो दशम्यां मध्याह्ने स्नात्वा केशवमर्च्चयेत् । भुक्त्वा सङ्कल्पतः प्रागेव द्वादश्यां शुद्धमानसः । केशवेति हरिं पूज्य दद्यात्तत्प्रीतये तिलान् । सहिरण्यं तथा कृष्णद्वादश्यां प्रयतो नृप ! ॥ तामप्येवमुषित्वा च यवान् दद्याद् द्विजातये । कृष्णायेति हरिर्वाच्यो दाने होमे तथार्च्चने । चातुर्म्मास्यमथैवन्तु क्षपित्वा राजसत्तम ! ॥ चैत्रादिषु पुनस्तद्वदुपोष्य प्रयतः शुचिः । सक्तुपात्राणि विप्राणां सहिरण्यानि दापयेत् । श्रावणादिषु मासेषु तद्वद्गोविन्दमर्च्चयेत् । त्रिषु मासेषु यावत्तु कार्त्तिकं स्यादिहागतः । तमप्येवं क्षपयित्वा दशम्यां प्रयतः शुचिः । अर्च्चयित्वा हरिं भक्त्या मासनाम्ना विचक्षण" ।

शुभसप्तमीव्रतं पद्मपु० "अन्यामपि प्रवक्ष्यामि शोभनां शुभसप्तमीम् । यामुपोष्य नरो रोगात् शोकदुःखात् प्रमुच्यते । शुक्ले चाश्वयुजे मासि कृतस्नानजपः शुचिः । वाचयित्वा द्विजान् स्वेनामारभेच्छुभसप्तमीम् । कपिलां पूजयेद्भक्त्या गन्धमाल्यानुलेपनैः । नमामि सूर्य्यसम्भूताम् अशेषभुवनालयाम् । त्वामहं शुभकल्याणशरीरां सर्व्वसिद्धये । अथादाय तिलप्रस्थं ताम्रपात्रे कृतं नवम् । काञ्चनं वृषभं तद्वद्वस्त्रमाल्यगुडान्वितम् । फलैर्नानाविधैर्भक्ष्यैः सर्व्वोपस्करसंयुतैः । दद्याद्द्विकालवेलायामर्य्यमा प्रीयतामिति । पञ्चगव्यं च संप्राश्य स्वपेद्भूमौ विमत्सरः । ततः प्रभाते सुस्नातो भक्त्या सन्तर्पयेद् द्विजान् । अनेन विधिना दद्यात् मासि मासि सदा नरः । वाससी वृषभं हैमं तद्वच्छन्दोऽर्थपूजनम् । अम्बरान्तं च शयनमृद्वङ्गगुणान्वितम् । सोपधानकविश्रामभाजनासनसंयुतम् । ताम्रपात्रे तिलप्रस्थं सौवर्णवृषभैर्युतम् । दद्याद्वेदविदे सर्व्वं विश्वात्मा प्रीयतामिति" ।

शूलदानव्रतं शिवधर्म्मोत्तरे "अमावस्यां निराहारः अष्टमेकं नियन्त्रितम् । शूलं पिष्टमयं कृत्वा वर्षान्ते विनिवेदयेत् । शिवाय राजन् ! पश्चात् सौवर्णं कृतकर्णिकम् । भक्त्या च विन्यसेत् मूर्ध्नि शेषं पूर्व्ववदाचरेत् । कामतोऽपि कृतं पापं भ्रूणहत्यादिकञ्च यत् । तत् सर्व्वं शूलदानेन नश्यत्येव न संशयः । महापद्मविमानेन नरो नारीसमन्वितः । युगकोटिशतं साग्रं शिवलोके महीयते" ।

शैलव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे "अथातः संप्रवक्ष्यामि तव शैलव्रतं शुभम् । महेन्द्रो मलयः सह्यः शुक्तिमानृक्षवानपि । विन्ध्यश्च पारिपात्रश्च सप्तैते कुलपर्व्वताः । चैत्रशुक्लसमारभ्यात् प्रत्यहं दिनसप्तकम् । तेषां सपूजनं कृत्वा बाह्यस्नानं समाचरेत् । गन्धमाल्यनमस्कारधूपदीपान्नसम्पदा । यवैर्होमं तथा कुर्य्याद् दद्याद्विप्रे यवानपि । नित्यं यवान्नमश्नीयात् कुर्य्यात् संवत्सरं व्रतम् । तस्यावसाने दद्यात्तु यवप्रस्थांश्च विंशतिम् । साधकाय द्विजेन्द्राय सुवर्णं काञ्चनस्य तु" ।

शैवनक्षत्रपुरुषव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे "उपवासेष्वशक्तानां नक्तं भोजनमिष्यते । यस्मिन् व्रते तदप्यत्र श्रूयतामथ भार्गव ! । शिवनक्षत्रपुरुषं शिवभक्तिमतां स्पृहाम् । नक्षत्रयोगे च पुराणज्ञाः प्रचक्षते । फाल्गुनस्यामले पक्षे यदा हस्तं प्रजायते । तदा प्राह्णं व्रतं चैतच्चक्रेणाभ्यर्च्य शूलिनम् । शिवायेति च हस्तेन पादौ सम्पूजयेद्विभोः" ।

शैवमहाव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे "प्रतिमासं प्रवक्ष्यामि शैवव्रतमनुत्तमम् । धर्म्मकामार्थमोक्षार्थं नरनार्य्यादिदेहिनाम् । पौषे माघे तु सम्प्राप्ते यः कुर्य्यान्नक्तभोजनम् । सत्यवादी जितक्रोधः शाकगोधूमगोरसैः । पक्षयोरष्टमीं ब्रह्मादुपवासेन वर्त्तयेत् । त्रिमन्त्यमर्च्चयेदीशमर्च्चनाद्यं च भक्तितः" । वर्षोक्ष्यम् "त्रिकालस्नानिकस्नानं भूशय्या नक्तभोजनम् । पक्षयोरुपवासेन चतुर्द्दश्यष्टमीं क्षिपेत् । दर्श्यं धमादिनियमैराचरेत शिवव्रतम् । शिवभक्त्या नरो वा नारी ध्रुवं वा दृढ्वो भवेत् । क्षीरमलक्षण वा भवेत् काकुते स्नुयाद् व्रतम्" ।

शैवोपवासव्रतं, भविष्यपु० "चतुर्दश्यां तथाष्टम्यां पक्षयोः शुक्लकृष्णयोः। योऽब्दमेकं न भुञ्जीत शिवार्चनरतो नरः। यत् पुण्यमक्षयं प्रोक्तं सततं सत्रयाजिनाम्। तत् पुण्यं सकलं तस्य शिवलोकञ्च गच्छति"।

शौर्य्यव्रतं वराहपु० "अतःपरं प्रवक्ष्यामि शौर्य्यव्रतमनुत्तमम्। येन भीरोरपि सद्यः शौर्य्यं भवति तत्क्षणात्। मासि चाश्वयुजे शुद्धा नवमी समुपोषिता। अष्टम्यां कृतसङ्कल्पः स्थित्वाष्टम्यां निराहारः। नवम्यां प्राशयेत् पिष्टं प्रथमं भक्तितो नृप!। ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्त्या देवीञ्चैव तु पूजयेत्। दुर्गां देवीं महाभागां महामायां महाप्रभाम्। एवं संवत्सरं यावदुपोष्य विधिवन्नृप!। व्रतान्ते भोजयेद्धीमान् यथाशक्त्या कुमारकान्। हेमवस्त्रादिभिः स्नातान् पूजयित्वा तु शक्तितः। पश्चात् क्षमापयेन्मन्त्रैर्देवी मे प्रीयतामिति। एवं कृत्वा भ्रष्टराज्यो लभेद्राज्यं न संशयः। अविद्यो लभते विद्यां भीरुः शौर्य्यञ्च विन्दति"।

श्रद्धाव्रतं पद्मपु० "कृत्वोपलेपनं शम्भोरग्रतः केशवस्य च। स सर्वपापनिर्मुक्तः शिवलोके महीयते। राजा भवति सम्भूतः सार्वभौमो महेश्वर!। एतत् श्रद्धाव्रतं नाम बहुकल्याणकारकम्"।

श्रवणद्वादशीव्रतं भविष्योत्तरे "एकादशी यदा शुक्ला श्रवणेन समन्विता। विजया सा तिथिः प्रोक्ता भक्तानां विजयप्रदा। एकादश्यां सोपवासो रात्रौ सम्पूजयेद्धरिम्। रौप्यसौवर्णताम्रे वा दारुवंशमयेऽपि वा। आच्छाद्य पात्रं वासोभिश्छत्रे पञ्चभमिते। मार्गचर्मेण गन्धैश्च भक्त्या वा यज्ञदेवया। तिलाढकेन विन्यस्य प्रस्थेन कुडवेन वा। अभावे यवगोधूमैः फलैः शुक्लतिलैर्भवेत्। पुष्पैर्गन्धैः फलैर्धूपैर्वासोभिरर्चयेद्धरिम्। नानाविधैश्च नैवेद्यैर्भक्ष्यभोज्यैर्गुडोदनैः। स्ववित्तशक्त्यनुसारेण सहिरण्यञ्च कारयेत्। मन्त्रेण तु यतात्मा भक्त्या चक्र शुभोदरम्। भक्तिमन्त्रगुणोपेतं कोटिकोटिगुणोत्तरम्। अभिमन्त्र्य पदेशाग्र पूजयेद्गरुडध्वजम्। उपचारैर्नरेन्द्र! शुचिर्भूत्वा समाहितः"। "एषा ख्यातिः समाख्याता एकादश्यां मया तव। पूर्व्वमेव समाख्याता द्वादशी श्रवणान्विता। उपोष्यैकादशीं पश्चाद् द्वादशीमुपोषयेत्। न चात्र विधिलोपः स्यादुभयोर्देवता हरिः"। एकादश्यां द्वादश्यां चान्तरायां वा श्रवणयुक्तायां श्रवणयुक्तोपवासेन मतद्वयविदः एकस्मिन् व्रते पूर्व्वामन्यां तिथिमुपोष्य पश्चादपारयित्वा नान्योपोष्या इति यो विधिलोपः स एकदेवताकत्वेन न भवतीत्यर्थः। "बुधश्रवणसंयुक्ता द्वादशी सङ्गमोदकम्। स्नानं दध्योदनं अस्यानुवासः परो विधिः। सगरेण ककुत्स्थेन धुन्धुमारेण गाधिना। एतैश्चान्यैश्च राजेन्द्र! कामाद्द्वादशीव्रतम्। सा द्वादशी बुधयुता श्रवणेन सार्कं सार्वौ जयेति कथिता ऋषिभिर्नभस्ये। तामादरेण समुपोष्य नरोऽमरत्वमाप्नोति पार्थ! अणिमादिगुणोपपन्नम्"। विष्णुधर्म्मोत्तरे "उपवासासमर्थानां किं स्यादेकमुपोषितम्। महाफलं महादेव! तन्ममाचक्ष्व पृच्छतः"। हंस उवाच "या राम! श्रवणोपेता द्वादशी महती तु सा। तस्यामुपोषितः स्नातः पूजयित्वा जनार्दनम्। प्राप्नोत्ययत्नात् धर्मज्ञ! द्वादशद्वादशीफलम्। दध्योदनयुतं तस्यां जलपूर्णं घटं द्विजे। वस्त्रसंवेष्टितं दत्त्वा छत्रोपानहमेव च। न दुर्गतिमवाप्नोति गतिमग्र्याञ्च विन्दति। अक्षय्यं स्थानमाप्नोति नात्र कार्य्या विचारणा। श्रवणद्वादशीयोगे बुधवारो भवेद् यदि। अत्यन्तमहती नाम द्वादशी सा प्रकीर्त्तिता। स्नानं जप्यं तथा दानं होमः श्राद्धं सुरार्च्चनम्। सर्व्वमक्षयमाप्नोति तस्यां भृगुकुलोद्वह!। तस्मिन् दिने तथा स्नातो यत्र कुत्र च सङ्गमे। स्वर्गङ्गास्नानजं राम! फलं प्राप्नोत्यसंशयम्। श्रवणे सङ्गमाः सर्वे सरित्पुण्यप्रदाः सदा। विशेषात् द्वादशीयुक्ते बुधयुक्ते विशेषतः। तथैव द्वादशी प्रोक्ता बुधश्रवणसंयुता। तृतीया च तथा प्रोक्ता सर्व्वकामफलप्रदा। तथा तृतीया धर्मज्ञ! तथा पञ्चदशी शुभा"।

श्रीपञ्चमीव्रतं मत्स्यपु० "यदिन्द्रेण पुरा चीर्णं श्रीवियुक्तेन पार्थिव!। श्रीप्रदं तद्धि शृणु श्रीपञ्चमीव्रतम्। कार्त्तिकेऽपि सिते पक्षे पञ्चम्यां पक्षगोऽथ वा। उपवासञ्च नियमं कुर्य्यात् पद्मा चारु'द। स्वर्णरौप्यां यथा शक्त्या ताम्रां मृत्काष्ठमयीम्। चित्रपटगतां देवीं कर्त्री स्थापयेत्। पद्मासना पद्मकरा पद्महस्ते वरप्रदाम्। दिग्गजेन्द्रैः स्नाप्यमानां कलशैः कमलोत्तमैः"। वस्त्रोदकविधानन्तु विष्णुधर्म्मोत्तरेऽभिहितम्। तद्यथा "वाग्'दिता श्री' कर्त्री महाम्बुजकरा शुभा। धर्म्मिता महाभागा। द्वौ दक्षकरा शुभा। द्विभुजा चारुसर्वाङ्गी पद्मरत्नभूषणा। द्वौ च सूक्ष्मदरौ सूक्ष्मौ कार्य्यौ विद्याधरौ शुभाविति। तस्या

यामद्वये याते निम्नगायां तडागे वा । स्नानं कुर्य्याद् सम्भ्रान्तो भक्तिमदुपचारतः । देवान् पितॄंश्च सन्तर्प्य ततो देवगृहं व्रजेत् । ततस्तां पूजयेद्देवीं पुष्पैस्तत्कालसम्भवैः । फलानि च यथालाभं विरूढ़ं धान्यसञ्चयम् । तत सुवासिनीं पूज्या कुङ्कुमैः कुसुमेन च । भोजयेन्मधुरान्नेन प्रणिपत्य विसर्जयेत् । ततस्तु तण्डुलप्रस्थं घृतपात्रेण संयुतम् । ब्राह्मणाय प्रदातव्यं श्रीर्मे प्रीयतामिति । निर्वर्त्त्यैतदशेषेण ततो भुञ्जीत वाग्यतः । मासानुमासं कर्त्तव्यं विधिनानेन भारत ! । श्रीर्लक्ष्मीः कमला सम्पत् पद्मा नारायणी तथा । पद्मा धृतिः स्थितिः पुष्टिस्तुष्टिः सिद्धिः क्षमा क्रमात् । मासानुमासं राजेन्द्र ! प्रीयतामिति कीर्त्तयेत् । वस्त्रमण्डपिकां कृत्वा पुष्पगन्धादिवासिताम् । शय्यायां स्थापयेल्लक्ष्मीं सर्वोपस्करसंयुताम् । सौभाग्याष्टकसंयुक्तां नेत्रपट्टावृतस्तनीम् । सप्तधान्यसमोपेतां रसधातुसमन्विताम् । पादुकोपानहच्छत्रचामरासनसत्कृताम् । देवीं संपूज्य विधिवद् ब्राह्मणाय कुटुम्बिने । व्यासाय वेदविदुषे यस्मै वा रोचते स्वयम् । सोपस्करां सवत्सां च धेनुं दत्त्वा क्षमापयेत् । यः पञ्चमीव्रतमिदं दयितं मुरारेर्भक्त्या समाचरति पूज्य कृतोत्सवज्ञाम् । राज्यश्रियं स भुवि भव्यजनोपभोग्यं भुक्त्वा प्रयाति भवनं मधुसूदनस्य । माहात्म्यमपि वक्ष्यामि पञ्चम्यास्तव भारत ! । जयेति या च विख्याता व्रतिनां जयदायिनी । यस्मात्जया जयाशब्दं करोति व्रतिनो बुधाः । । परिपूर्णं व्रतं यस्य सा ज्ञेया जयपञ्चमी । जया च विजया चैव जयन्ती पापनाशिनी"। जया, कार्त्तिकशुक्लपञ्चमी "श्रवणेन यदा युक्ता शुक्लपक्षे तु पञ्चमी । उत्तराफाल्गुनी यस्यामिन्दुवारसमागमः । आरभेत नरस्तस्यां व्रतं पूर्वमुपोषितः । चतुर्थ्यामेकभक्ताशी ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः । धृतिमान् कृतसंकल्पो भवेन्नियमवासरः । ततः कल्ये समुत्थाय स्नात्वा नियतमानसः । धृतपङ्कजया पत्न्या कुर्य्याद् बिल्वस्य चार्च्चनम् । बिल्वमूले ततः कुर्य्याद् वेदिं पुष्पाचितैर्युताम् । स्थापयेत् कलसानष्टौ तस्यामष्टदिक्षु वा । तन्मध्ये बिल्वमूले तु स्थापयेच्च महाघटम् । सौवर्णं राजतं ताम्रं मार्त्तिकं वा शुभान्वितम्" इत्यादि ॥

श्रीप्राप्तिव्रतं विष्णुधर्मोत्तरोक्तं "श्रीमिच्छोमद्य लोकेऽस्मिन् पौरुषस्यापि किं फलम् । तस्मादुक्तं समाचरेद्येन स्नात्वा श्रीयुतो नरः" । मार्कण्डेय उवाच "कैमास्यां समतीतायां प्रतिपत्प्रभृति क्रमात् । पूर्ववत् पूजयेद्देवं श्रीसहायं दिने दिने" । पूर्वमिति चैत्रादिद्वादशमासव्रतवत् । "पुष्पमूलैः फलैश्चैव लड्डुकाद्यन्नतानि च । बिल्वांश्च वह्नौ सततं गोरसैर्भोजयेद् द्विजान् । त्रिरात्रोपोषितो ज्यैष्ठ्यां कनकं प्रतिपादयेत् । यस्तु दुग्धं च राजेन्द्र ! तेन साफल्यमश्नुते । कृत्वा व्रतं सायमिदं संवत्सरान्ते द्वासप्तति स्वर्गे महीयते । मनुष्यमासाद्य विनष्टतेजाः श्रिया युतः स्याज्जगति प्रधानम्" ।

श्रीवृक्षनवमीव्रतं भविष्योत्तरे "नभस्यात्भाद्रपदे चैव शुक्लपक्षे कुरूत्तम ! । नवम्यामर्च्चयेद्भक्त्या दैवतं सूर्य्योदयेऽनघ ! । श्रीवृक्षं विविधैरन्नैरनग्निपतितैः फलैः । तिलपिष्टान्नगन्धैर्धूपगन्धानुलेपनैः । ईषद्बालार्कराक्रान्त ! श्रीतरो वै नमस्तते । मन्त्रेणानेन राजेन्द्र ! पूजयेद्भक्तिसंयुतः । सप्तकृत्वस्ततोऽभ्यर्च्य श्रीवृक्षं प्रणिपत्य च । ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्त्या श्रीदेवी प्रीयतां मम । ततो भुञ्जीत मौनेन तैलक्षारविवर्जितम् । अनग्निपक्वं कृत्वान्नं दधिधान्यफलं शुभम् । एवं यः कुरुते पार्थ ! श्रीवृक्षाभ्यर्च्चनं नरः । नारी वा दुःखशोकाभ्यां मुच्यते नात्र संशयः" ।

श्रीव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "चैत्रशुक्लस्य पञ्चम्यां पूजयित्वा तथा श्रियम् । सर्वदेशान् प्राप्नुयादेतत् फलं समनुकीर्त्तितम्" । "अथातः संप्रवक्ष्यामि श्रीव्रतं नाम तद् व्रतम् । चैत्रशुक्लतृतीयायां स्नानमभ्यङ्गपूर्वकम् । कृत्वा शुक्लाम्बरो राजन् कुङ्कुमाल्यानुलेपनः । तिष्ठेद् घृतोदनाहारो भूमौ सुप्यान्निशां च ताम् । चतुर्थ्याञ्च तथा स्नानं वर्ज्जयेत्र समाचरेत् । पञ्चम्याञ्च विशेषेण शुक्लाम्बरधरः शुचिः । लक्ष्मीं सपूजयेत् पद्मैः कृतैरकृतकैरपि वा । शुक्लेन गन्धमाल्येन घृतदीपेन वाप्यथ" इत्यादि ।

षष्ठीव्रतं ब्रह्मपु० "कृतोपवासः पञ्चम्यां षष्ठ्यां योऽर्च्चयते रविम् । नियतब्रह्मचारी च रवेर्भक्तिसमन्वितः । सप्तम्यां वा महाभाग ! सोऽश्वमेधफलं लभेत्" । विष्णुधर्मोत्तरे "षष्ठ्याञ्च शुक्लपक्षस्य ये नरा भौमवासरे । सुगन्धीनि यत्नेन तथा तासां पृथक् पृथक् । न तेषां दुर्लभं किञ्चित् भविष्यति सुरोत्तम ! । द्वियोगे हि गुण तथा फलं राजेन्द्र ! भविष्यति । त्रियोगे पूजनं कृत्वा भाविष्णुपरमप्तम ! । अक्षयं जायते पुण्यं नात्र कार्य्या विचारणा" ।

संवत्सरव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "अतःपरं प्रवक्ष्यामि पञ्च-

मार्गे तु व्रत । संवत्सर स्मृतो वह्निस्तथार्कः परिवत्सरः । इदापूर्वस्तथा सोमो ह्यनुपूर्वः प्रजापतिः । वत्सरश्च तथा प्रोक्तो देवेशो महेश्वरः । तथा सम्पूजा बन्धाश्च मासस्य विधीयते' । माघादौ नीलश्वेतरक्तपीतकृष्णैः सपुष्पबन्धा वा कर्त्तव्या 'माघवत् सम्पूजनं कार्यं होमः कार्यो यथाविधि । तिलैर्व्रीहियवैश्चैव घृतेन पितृतर्पणे । तल्लिङ्गैरथ वा मन्त्रैर्होमाश्च प्रत्यहं क्रमात् । नक्ताशनस्तथा तिष्ठेत् मासं द्वादशपक्षकम् । चैत्रशुक्लं समारभ्य पञ्चमीप्रभृतिक्रमात् । संवत्सरान्ते वर्षं तु व्रतमेतत् समाचरेत् । पूजावसाने दातव्या सुरभी पञ्च वा दश । । चतुर्वेदविदे देया मासाभेदेन वा द्विज । । एकैकं पञ्चकं देयं यथाकालमिदं भवेत् । यदेन्द्रलोकमाप्नोति कामचारी विहङ्गमः ।

सप्ताष्टकव्रत वराहपु० 'शृणुष्वैकमना भद्रे सप्ताष्टकमिदं व्रतम् । कथयामि महापुण्यं ब्रह्मणा कथितं मम । मासस्य कार्त्तिकस्यापि शुक्लपक्षे तथा व्रतम् । षष्ठ्यामेकभक्तन्तु कृत्वा दन्तादिशोधनम् । सायं सङ्कल्पमाधाय द्वितीयायामुपावसेत् । तृतीयायामपि तथा चतुर्थ्यां पारणं भवेत् । शिवं सम्पूजयेद्भक्त्या उपवासद्वयेऽपि च । यत्र निशीथचारेण रात्रौ दद्यात्ततो बलिम् । सप्तमीं प्रातरुत्थाय स्नात्वा देवं समर्चयेत्" ।

सन्तानदव्रत भविष्योत्तरोक्तम् 'कार्त्तिक्यामुपवासी यः कन्यां दद्यात् स्वलङ्कृताम् । स्वकीयां परकीयां वा नदीसङ्गमके शुभे । एतत् सन्तानदं नाम व्रतं सुगतिदायकम्' ।

सन्तानाष्टमीव्रत विष्णुधर्मोत्तरे "कृष्णाष्टम्यां चैत्रमासि स्नातो नियतमानसः । कृष्णमभ्यर्च्य पूजाश्च देवक्याः कुरुते च यः । निराहारो नरः यद्यात् कृष्णस्य जगतः पतेः । उपोषितो जपन्नास्ते रात्रौ प्रयतमानसः । पुन्नामान्यपि कृष्णस्य सप्त वारान् प्रकीर्त्तयेत् । पायसेन्द्र भोजयित्वान् द्विजानान् वस्त्राद्यैकाल् । प्रभाते च तत स्नातो दत्त्वा विप्राय दक्षिणाम् । भुञ्जीत स्वत पूर्वस्तु तद्वर्षैः जगत्पतेः । वैशाखज्येष्ठयोश्चैव पारणं विधिवत्स्मृतम् । उपोष्य दध्यन्नं घृतं स्वाद्य तु एव । आषाढे श्रावणे चैव मासि भाद्रपदे तथा । उपोषिता द्वितीयं वै पारणं पूर्ववत्स्मृतम् । आश्विने कार्त्तिके चैव तृतीयं पारणं तथा । पौषे माघे फाल्गुने च मधुना दिनवत्सल' । पारणं पारणे पूर्वं घृतेन स्नापयेद्धरिम् । ब्राह्मणेभ्यो घृतं दद्यात्तथैव प्रतिपारणम् । कृत्वा व्रतं नाकमनुप्रयाति मानुष्यमासाद्य च निर्वृतं स्यात् । सन्तानवृद्धिश्च तथाप्यतोऽसौ यावन्महीं सागरमेखलानाम् ।

सप्तर्षिव्रत विष्णुधर्मोत्तरे "चैत्रशुक्लाद्यारभ्य प्रत्यहं दिनसप्तकम् । मरीचिमत्र्यङ्गिरसं पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् । वशिष्ठञ्च महाभागं पूजयेत् दिवसक्रमात् । कालोद्भवैः फलैः पुष्पैः गोरसैश्च फलान्वितैः । आचरेत् प्रत्यहं स्नानं च हविष्याशनो भवेत् । महाव्याहृतिभिर्होमं तिलैर्नित्यं समाचरेत् । भक्षयेद्ब्राह्मणाशाक फलमूलैश्च गोरसैः । वारिधान्यञ्च दातव्यं क्षीरपूर्णं द्विजातिषु । एवं संवत्सरं कृत्वा व्रतान्ते चाऽऽहिताम्बरः । दद्याच्च कृष्णाजिनं राजन् ! यथापूर्वं मयरितम् । व्रतमेतन्नरः कृत्वा सोमोपायत्र विन्दति' ।

सप्तसारस्वतव्रत विष्णुधर्मोत्तरोक्तम् "चैत्रशुक्लादथारभ्य प्रत्यहं दिनसप्तकम् । सुप्रभा काञ्चनाक्षी च विशाला मानसोद्भवाम् । मेघनादा सुवेणुश्च तथैव विमलोदकाम् । नित्यं सम्पूजयेद्भक्त्या च हि स्नानं समाचरेत् । ताश्च प्रत्यहं नाम्ना दद्या होमं समाचरेत् । ब्राह्मणान् भोजयेच्चापि दद्या युक्तं सुभोजनम् । घृतादनं तथा क्षीरान्नमुद्रेन तथा निशि । एवं संवत्सरं कृत्वा व्रतं सारस्वतं नरः । तल्लोके सुचिरं काल मानुष्ये लभते यदा' इत्यादि ।

सप्तसुन्दरकव्रत भविष्योत्तरोक्तम् "एकभक्ता च सप्ताह गौरधीरत्न भोजयेत् । सम्पूज्य पार्वतीं भक्त्या गन्धपुष्पैश्च धूपकैः । ताम्बूलसिन्दूरवरैर्नारिकेलफलेन च । प्रीयतां कुमुदा देवी म सप्त विकलदना । एकैका पूजनं देवीं समाहं यावदेव तु । पुनश्च सप्तमे प्राप्ते ताः सप्तैव निमन्त्रयेत् । सद्भ्य सम्मान्य यत्नाच्च यथा भक्त्या विभूषयेः । भूषयित्वा माल्यवस्त्रैः कञ्चुकाः कुचीयकैः । कुमुदा माधवी गौरी भवानी पार्वती उमा । अम्बिका चेति सप्ताद्या देवः नापदत् पृथक् । प्रभूषण पूजयेत्तेक वाच्य सप्यसमस्तु मे । सप्तसुन्दरक नाम व्रतं पापहरं शुभम् । कृत्वा प्राप्नोति सौन्दर्यं सौभाग्यमतुलं तदा" ।

सप्तव्रत विष्णुधर्मोत्तरे 'अथातः सम्प्रवक्ष्यामि सप्तव्रतं महते । चैत्रशुक्लाद्यारभ्य प्रत्यहं दिनसप्तकम् । भक्षयेत् क्षीरं घृतं दधिमधुपयोदकम् । तथैवामृतोदकं

न्यादुदम्भैव पूजयेत् । आचरेत् प्रत्यहं स्नानं शुचिर्भूत्वा तथा बहिः । घृतेन होमं कुर्व्वीत सप्तम्यां प्रदापयेत् हविष्याशी भवेच्चैव कुर्य्यात् संवत्सरं व्रतम् । संवत्सरान्ते दद्याच्च तथा धेनुं पयस्विनीम् । व्रतेनानेन चीर्णेन सप्तसागरमेखलाम् । भुनक्ति वसुधां राजा सप्तजन्मान्तराणि तु" ।

सम्पूर्णव्रत भविष्योत्तरे । "सम्पूर्णं नाम तत्रापि व्रतं सम्यक् फलप्रदम् । यच्चीर्णं नरनारीभिर्य्यावत् संपूर्णकालकम् । अवश्यमेव कर्त्तव्यं संपूर्णफलकाङ्क्षिभिः । किञ्चिद्भग्नं प्रमादेन यद्व्रतं व्रतिनो भवेत् । तत् सम्पूर्णं भवेत् सर्व्वं व्रतेनानेन पाण्डव ! ॥ उपद्रवैर्व्याधिभिर्व्वा मोहाद्वा पार्थिव ! ॥ यद्भग्नं किञ्चिदेव स्यात् व्रतं विघ्नविनायकैः । तत् सम्पूर्णं भवेत् सर्व्वं सत्यं सत्यं न संशयः । काञ्चनं रौप्यकं रूपं शिल्पिना तु घटापयेत् । भग्नव्रतस्य योद्देशात् स्वरूपं सुनिर्म्मितम् । रूपं स्त्री पुरुषार्थेऽपि प्रारब्धं तद्व्रतं किल । न च निष्पादितं किञ्चिद्दैवात् सर्व्वं तथा स्थितम् । द्विभुजं पङ्कजारूढं सौम्यं प्रहसिताननम्" । द्विभुजादीनि स्त्रीपुरुषोभयरूपस्य विशेषणम् तच्च रूपमग्नासु व्रतेषु जन्मान्तरकृतानां विघ्नतानाञ्च ज्ञातस्तैरुपपीठं प्रायश्चित्तमिति । "निष्पादितं शिल्पिना च तस्मिन्नेव दिने पुनः । तथाऽमावे पुनः प्राप्ते ब्राह्मणो विधिना स्वयं । स्नापयेत् पयसा दध्ना घृतक्षीररसाम्बुभिः । गन्धचन्दनपुष्पैस्तु पूजयेत् कुसुमादिना । तोयपूर्णस्य कुम्भस्य स्कन्धे विन्यस्य चन्दने । पटीपात्रैर्वस्त्रैर्नानावस्त्रोपहारकैः । अर्घ्यं दद्यात् तथाऽमात्रा मन्त्रेणानेन पाण्डव ! ॥ [illegible] होमस्य मायाधन [illegible] । [illegible] व्रतस्य कृत-स्नस्य दया पुनः । तस्य भग्नस्य भग्नस्य व्रतस्य च । तव प्रसादात् सम्पूर्णमस्तु मे त्वत्प्रसादतः" ।

[illegible]व्रत भविष्ये । "द्वे पञ्चम्यौ हि मासस्य द्वे च प्रतिपदौ नर । पौर्णमासी [illegible] [illegible] तथा नक्ता । [illegible]" । [illegible] "[illegible] पुण्य फलं स्मृतम् । [illegible] तथा । [illegible] न संशयः" ।

[illegible]व्रत भविष्ये । "[illegible] पञ्चम्यां [illegible] [illegible] । [illegible] ब्रह्मणे [illegible] । [illegible] परम्" ।

सर्पविषापहपञ्चमीव्रत स्कान्दे प्रभासखण्डे "श्रावणे मासि पञ्चम्यां शुक्लपक्षे वरानने ! । आरभ्याभयतो लेख्याः गोमयेन विषोल्वणाः । तथा च कौसुमाङ्गारगाचिद्राकैर्च प्रपूजयेत् । घृतोदकाभ्यां पयसा स्नापयित्वा वरानने ! । गोधूमैः पयसा पूज्य लाजाद्यैर्विविधैस्तथा । पूजयेत् विधिवद्देवि ! दधिदूर्व्वाङ्कुरैः क्रमात् । गन्धपुष्पोपहारैश्च ब्राह्मणानाञ्च तर्पणम् । अथ वा श्रावणे मासि पञ्चम्यां श्रद्धयान्वितः । यथालेख्य नरो नागान् कृष्णवर्णादिवर्णकैः । शुक्लकल्पान् तथा पीत्वा द्वारदेशे विलिखेत् बुधः । पूजयेद्गन्धधूपैश्च पयसा पायसेन च । तस्य तुष्टिं समायान्ति पन्नगास्तक्षकादयः । आसप्तमात् कुले तस्य न भयं नागतो भवेत् । प्रजप्यते तत्र मन्त्रो विषस्य प्रतिषेधकः । तस्य मन्त्रप्रभावेण न विषं क्रमते सदा" ।

सर्व्वकामव्रत विष्णुधर्म्मोत्तरोक्तम् "अङ्गारकं तथा सूर्य्यं निर्ऋतिं वा खगेश्वरम् । वृषभं वेश्वरं सद्य कपालकर्णिकाङ्घ्रिणीम् । तत्र चैकादशान् यस्तु देवान् त्रिभुवनेश्वरान् । एकादश्यां सोपवासः सोमं सम्पूजयेत्तथा । गन्धमाल्यनमस्कारदीपधूपान्नसम्पदा । मार्गशीर्षादिमारभ्य यावत् संवत्सरं भवेत् । संवत्सरान्ते दद्याच्च ब्राह्मणाय पयस्विनीम् । कृत्वा व्रतं वत्सरमेतदिष्टं फलमाप्नोति नरस्तु राजन् ! । वर्षेण मार्गं सुचिरं वसित्वा कामानवाप्नोति मनोऽभिरामान् । तथा सर्व्वगतान् रुद्रान् सदा सर्व्वत्र पूजयेत् । सर्व्वकामानवाप्नोति सर्व्वानपराजितान्" । विष्णुधर्म्मोत्तरे "मासमासि चतुर्द्दश्यां कृष्णपक्षे विशेषतः । तथा पितृगणान् राजन् ! काश्यपञ्च प्रपूजयेत् । सर्व्वकाममवाप्नोति यत्नतः फलम् [illegible] । [illegible] कृत्वा तथा राजन् ! सर्व्वकामानवाप्नुयात्" ।

सर्व्वकामाप्तिव्रत विष्णुधर्म्मोत्तरे "[illegible] कार्त्तिकीप्रभृति क्रमात् । यावत् स्यात् कार्त्तिकी भूयः [illegible] । [illegible] । [illegible] तथा [illegible] । [illegible] तथा [illegible] ॥ [illegible] सदा [illegible] [illegible]" ।

[illegible] "[illegible] । [illegible] । [illegible] भवति मानवः" ।

[illegible]व्रत भविष्ये "[illegible] तु मासस्य [illegible]

धर्म्मो नृप ! । यामुपोष्य समाप्नोति सर्व्वान् कामान् धराधर ! ॥ पाषण्डादिभिरालापमकुर्व्वन् मासतत्परः । पूजयेत् प्रयतो देवमेकाग्रमतिरच्युतम् ॥ मार्गादि पारणं मासैः षड्भिः शुक्लान्तकं व्रतम्" । शुक्लान्तकम् आमा-शान्तकम् । "मार्त्तण्डः प्रथमं नाम द्वितीयोऽर्कः प्रकीर्त्तितः । तृतीयं चित्रभानुस्तु विभावसुरतःपरम् ॥ भगेति पञ्चमो ज्ञेयः षष्ठो हरः प्रकीर्त्तितः । पूर्व्वेषु षट्सु मासेषु स्नानप्राशनयोस्तिलाः ॥ श्रावणादिषु मासेषु पञ्चगव्यमुदाहृतम् । स्नाने च प्राशने चैव प्रशस्तं पापनाशनम् । प्रतिमासन्तु देवस्य कृत्वा पूजां यथाविधि । विप्राय दक्षिणां दद्यात् श्रद्दधानः स्वशक्तितः । पारणान्ते च देवस्य भोजनं भक्तिपूर्व्वकम् । कुर्व्वीत शक्त्या विधिवद्द्विजभक्त्या दिवस्पतिम्" ।

चतुर्म्मूर्त्तिव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरोक्तम् "इदमन्यत् प्रवक्ष्यामि चतुर्म्मूर्त्तिव्रतं तव । बलं ज्ञानं तथैश्वर्य्यं शक्तिश्च यदुनन्दन ! ॥ विख्यातं देवदेवस्य तस्य मूर्त्तिचतुष्टयम् । यदेव रूपं कूर्म्मस्य बलस्योक्तं तथैव तु । रूपं ज्ञानस्य ते प्रोक्तं नारसिंहं तथा नृप ! ॥ रुद्ररूपं तथैश्वर्य्यं कथितन्तु मया तव । पूर्व्वं मनःसुखं तस्य वासुदेवमुखं भवेत् । दक्षिणं वदनं ज्ञानं देवं सङ्कर्षणं विदुः । ऐश्वर्य्यं पश्चिमं वक्त्रं रौद्रं पापहरं तथा । वाराहस्य तथा वक्त्रमनिरुद्ध प्रकीर्त्तितम् । त्रिरात्रोपोषितश्चैवं पर्व्वं वपूजयेन्नृप शुक्लपक्षप्रतिपदि वैशाखे मासि दक्षिणम् । ज्यैष्ठे च पश्चिमं वक्त्रमाषाढे च तथोत्तरम् । कृच्छ्रोपयोगि दातव्यं चैत्रे मासे द्विजातये । रथोपयोगि दातव्यं वैशाखे यादवोत्तम ! ॥ योगोपयोगि दातव्यं ज्यैष्ठे मासि द्विजातये । यज्ञोपयोगि दातव्यं माल्यापाढे तथैव च । व्रतमेतन्नर कृत्वा पूर्व्वमासचतुष्टयम् । पारणं प्रथमं कृत्वा स्वर्गलोके महीयते । श्रावणादिषु मासेषु द्वितीयं पारणं भवेत् । दशवर्षसहस्राणि स्वर्गं भुक्त्वा यथोदितम् । सौभाग्यादिषु भोगेषु तृतीयं पारणं भवेत् । तृतीयं पारणं कृत्वा मोक्षदेहान्नवाप्नुयात् शुचिः । भोजनं गोरसप्रायमहोकायकैराशुनम् । मासे द्वितीये व्रतशारदे तु प्राप्नोति देवस्य सलोकतां सः । सर्व्वेन्द्रलोके च यथोक्तकालं भुङ्क्ते सुखं सर्व्वमहीपालः" ।

सर्व्वदेवप्रमोदव्रतं मात्स्ये । "संपूज्य विधिवद्देवं पुष्पधूपादिभिर्नृप ! । यथाशक्ति नतः पश्चान्नैवेद्यं भक्तितो न्यसेत् । [illegible] प्रदद्यात् [illegible] विजय एव । गन्धाना

कुङ्कुमं श्रेष्ठं लेपानां रक्तचन्दनम् । दीपदाने घृतं श्रेष्ठं नैवेद्यं मोदकं परम् । एतैस्तुष्यति देवेशः सान्निध्यं चापि गच्छति । एवं संपूज्य विधिवत् कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् । प्रणम्य शिरसा देव ! देवदेवं दिवाकरम् । सुखासीनस्ततः पश्चाद्द्विजैरभिमुखस्थितः । एवं सिद्धार्थकं कृत्वा हस्ते पानीयसंयुतम्" । सिद्धार्थकं पश्चाद्दिव्यन्वय "कामं यथेष्टं हृदये कृत्वा तं वाञ्छितं नरः । पिबेत् सन्तोषयन् विप्रमसृजन् दशनैः सकृत्" । रात्राविति शेषः "द्वितीयायान्तु सप्तम्यां द्वौ गृहीत्वा तु सुव्रत ! ॥ तृतीयायां तु सप्तम्यां पातव्यास्त्रय एव हि । चतुर्थ्यां चापि चत्वारः पञ्चम्यां पञ्च एव च । षट् पिबेच्चापि षष्ठ्यां तु तृतीयं वैदिकी श्रुतिः । सप्तम्यां वारिसंयुक्तान् सप्त चैव पिबेन्नरः" । वारिशब्दः द्रववाची पञ्चगव्यस्य वक्ष्यमाणत्वात् "उदकप्रभृतिं यावत् पञ्चगव्येन सप्तमी । एवं तोयेन सहितं द्वौ चापि घृतसंयुतौ । तृतीयं मधुना सार्द्धं दध्नापि च चतुष्टयम् । युक्तास्तु पयसा पञ्च षट् च गोमयसंयुताः । पञ्चगव्येन वै सप्त पिबेत् सिद्धार्थकान् द्विज ! । अनेन विधिना यस्तु कुर्य्यात् सर्व्वेषु सप्तमीम् । बहुपुत्रो बहुधनः सिद्धार्थश्चापि सर्व्वदा । इह लोके नरो भूत्वा प्रेत्य याति विभावसुम्" ।

सागरव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरोक्तम् "इदमन्यत् प्रवक्ष्यामि चतुर्मूर्त्तिव्रतन्तव । नित्यस्वस्थस्तु मासेषु श्रावणादिषु यादव ! ॥ चतुःसागरचिह्नानि पूर्णकुम्भांस्तु पूजयेत् । चतुरात्मा हरिर्ज्ञेयः सागरात्मा विचक्षणैः । स्नानं समाचरेद्विप्र नदीतोयेन यादव ! ॥ होमश्च प्रत्यहं कुर्य्यात् सततं तैलशालिनम् । कार्त्तिक्यावसानान्ते पूजयित्वा द्विजोत्तमान् । तैलं दत्त्वा तु विप्राय नाकपृष्ठे महीयते । सर्व्वकामसमृद्धस्य यज्ञस्य लभते फलम्" ।

साध्यव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरोक्तम् "मनो मनस्तथा प्राणो नरो जानश्च वीर्य्यवान् । चीतिर्हयोऽनयश्चैव हंसो नारायणस्तथा । विभुश्चापि प्रभुश्चैव साध्या द्वादश कीर्त्तिताः । पूजयेच्छुक्लपक्षे तान् द्वादश्यां मार्गशीर्षतः । कृत्वा व्रतं संवत्सरमेतदिष्टं प्राप्नोति तेषां तु स सलोकमेव । तत्रोष्य कालं सुचिरं मनुष्यो राजा भवेद् द्विजपुङ्गवो वा" ।

सामव्रतं पद्मपु० "घृतेन स्नापनं कृत्वा [illegible] निवेद्य च । अक्षयो माक्षरस्यापि गोदां [illegible] च । तत्तैव एवं कुर्य्यात् दत्त्वा गोमदमरुकंसं । समाप्ते शेषबकं [illegible]" । इति सर्व्वम् । "शुक्ल-

हुलं दद्याद्ब्रह्मलोके महीयते । साम गायतश्चैतद् 'सामव्रतमिहोच्यते" ।

सारस्वतपञ्चमीव्रतं पद्मपु० "सम्यक् पृष्टं त्वया राजन् ! शृणु सारस्वतं व्रतम् । यस्य सङ्कीर्त्तनादेव तुष्यतीह सरस्वती । यो यद्भक्तः पुमान् कुर्य्यादेतद्व्रतमनुत्तमम् । तद्वासरादौ संपूज्य विप्रानेतत् समारभेत् । अथवादित्यवारेण ग्रहताराबलेन च । पायसं भोजयित्वा तु कुर्य्याद् ब्राह्मणवाचनम् । शुक्लवस्त्राणि दद्याच्च सहिरण्यानि शक्तितः । गायत्रीं पूजयेद्भक्त्या शुक्लमाल्यानुलेपनैः । एभिर्मन्त्रपदैः पश्चात् सर्वं कुर्य्यात् कृताञ्जलिः । एवं संपूज्य गायत्रीं वीणाक्षमणिधारिणीम् । शुक्लपक्षेऽथ तैर्भक्त्या सकमण्डलुपुस्तकाम् । मौनव्रतेन भुञ्जीत सायं प्रातश्च धर्मवित् । पञ्चम्यां प्रतिपक्षे च पूजयित्वा सुवासिनीः । तस्यां तु तण्डुलप्रस्थं घृतपात्रेण संयुतम् । क्षीरं दद्याद्धिरण्यञ्च गायत्री प्रीयतामिति । सन्ध्यायाञ्च तथा मौनमेतत् कुर्वन् समाचरेत् । नान्तरा भोजनं कुर्य्याद् यावन्मासास्त्रयोदश । समाप्ते तु व्रते दद्याद् भोजनं शुभतण्डुलैः । पूर्णं सवस्त्रयुग्मन्तु गां सवत्सां पयोभृताम् । विप्राय वेदविदुषे । वाचनायाथ पार्थिव ! अनेन विधिना यस्तु कुर्य्यात् सारस्वतं व्रतम् । विद्यावान् धनवांश्चैव रक्तकण्ठश्च जायते । सरस्वत्याः प्रसादेन व्यासवच्च कविर्भवेत् । नारी वा कुरुते या तु सापि तत्फलभागिनी" ।

सारस्वतव्रतं पद्मपु० "सन्ध्यामौनं नरः कृत्वा समान्ते घृतकुम्भकम् । वस्त्रयुग्मं तिलान् घण्टां ब्राह्मणाय निवेदयेत् । लोकं सारस्वतं याति पुनरत्रैव जायते । एतत् सारस्वतं नाम रूपविद्याप्रदायकम्" ।

सार्वभौमव्रतं वराहपु० "सार्वभौमव्रतं चान्यत् कथयामि धराधर ! । येन सम्यक्कृतेनाशु सार्वभौमो भवेन्नरः । कार्त्तिकस्य तु मासस्य दशमी शुक्लपक्षगा । तस्यां नक्तं प्रभोक्तव्यं दिक्षु प्रवलिं हरेत्" । प्रवलिः पविधात्रयोः पुष्पोपहारः । "विचित्रैः पुष्पभक्ष्यैः पूजयेच्च दिवाकरम् । ततो नक्तं विधायाथ यत्र तत्राभिलाषिणि । स्वगत्या बलिं मात्रदत्त्वा शुद्धेन चेतसा । नमो दिग्भ्यो भुञ्जीत दध्यन्नं सर्वकामदम् । एवं संवत्सरं यावत् संप्राप्तं च नरः । यः करोति नरो नित्यं तस्य दिग्विजयो भवेत्" ।

सिद्धार्थकादिसप्तमीव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे 'आर्द्रमोक्षं चारव पुष्पं

नराधिप ! । सोपवासस्तु सप्तम्यां भास्करं पूजयेद्विभो । सर्वाङ्गं वा स्वपेद्वापि शुक्लैः पुष्पैर्यथाविधि । चन्दनेन तु शुक्लेन वटकैः पूरकेण च" ।

सिद्धार्थकादिसप्तमीव्रतं भविष्यपु० "वैनतेय ! शृणुष्व त्वं विधानं सप्तमीव्रतम् । एतद्धि परमं गुह्यं रवेराराधनं परम् । सिद्धार्थकैस्तु प्रथमा द्वितीया चार्कसम्पुटैः । तृतीया मरिचैः कार्य्या चतुर्थी निम्बसप्तमी । षष्ठ्युत्था पञ्चमी कार्य्या षष्ठी च फलसप्तमी । सप्तम्यनोदना वीर ! सप्तमी परिकीर्त्तिता" । षड्युता इति सिद्धार्थकादिषड्भिः प्रकारैर्युता" । इत्येता सप्तसप्तम्यः कर्त्तव्या भूतिमिच्छता । तथा चातुर्मास्येषु वाप्याहरणं कथयाम्यहम् । माघे वा मार्गशीर्षे वा कार्य्या शुक्ला तु सप्तमी । न च व्याधियमभ्येति पञ्चमासगतो भवेत्" । "आर्त्तबन्धादन्यस्मिन् मासि पक्षे च कार्य्यं यत्नतः" इत्यादि ।

सिद्धिविनायकचतुर्थीव्रतं स्कन्दपु० "नभस्यमासे तु शुक्लायां चतुर्थ्यां पूजयेन्नृप ! । यदा चोत्पद्यते भक्तिर्मासे पुण्ये नराधिप । प्रातः शुक्लतिलैः स्नात्वा मध्याह्ने पूजयेन्नृप ! । स्वशक्त्या गणनाथस्य स्वर्णरौप्यां यथामतिम् । कृत्वा पूजां प्रयत्नेन स्थाप्य यथाक्रमतः पृथक्" इत्यादि ।

सुखसम्पद्व्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "यस्य परिपालनाद्वा नारीह सुखमेधते । दुर्योगेऽपि हि कामार्थी नारी प्राप्नोति सर्वतः । यमाहारा जपन्नाम सर्वलोकेश्वरं हरिम् । अथ प्राप्नोति चेन्नारी सर्वलोकगुणान्वितम् । पर्वतम्युक्तलप्रादुर्भूतमच्युतं तदिदम् । वर्णस्य चरणं तस्य न्यूनतां वरवर्णिनि ! । सप्तोक्ता सर्वनारीणां ज्ञेया परप्रीतिप्रदम् । ऐहिकञ्च सुखं प्राप्य मृता स्वर्गं प्रयाति । चतुष्टाय स्वविषयो भानुना कुमारिका । पूजयेत् जगन्नाथं भक्त्या माधवं हरिम् । विद्वद्भिः पर्वसु प्रतिपाल्या कुमारिका । भावगोप्ति द्विजाय उपैत्यिशयमलिता । प्रियकृत्या रक्तपुष्पैश्च गुग्गुलधूपया । वस्त्रदत्त्वाप्युपदद्यात् कुङ्कुमेनानुलेपनम् । दद्यात्तथा सुपर्णादिमर्चयेत् शुक्लपुष्पैः । मासान्ते ब्राह्मणेभ्यः पौर्णमास्यामुपोषिता । यदेव नवनारीणां कृत्वा जनार्दनम् । भोजनं दक्षिणाञ्चैव दत्त्वा सर्वं मस्तकेन । सन्तोषयेत् द्विजांस्तत्र यथा शक्त्या हरिम् । अन्यदिवसे कथयन् सुखमेव भवेत् । चतुर्भिरेव नमः ! शृणु नाम कीर्त्तयेत् । अतः सः

नृपात्मज! नारायणपरायणः। प्रथमायां प्रीयतां कार्यं यथाशक्त्या च वै हरेः। पारणान्ते महाभागे! भोजयेद् ब्राह्मणोत्तमान्"।

शुक्लत्रिरात्रव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "मार्गशीर्षसिताद्दिवसं प्राप्य त्रिरात्रोपोषितो नरः। मार्गशीर्षात्समारभ्य पूजयेत्तु त्रिविक्रमम्। त्रिवर्णैः कुसुमैर्देवं त्रिभिः प्रयतमानसः"। त्रिवर्णैः श्वेतपीतरक्तैः "अथोऽनुलेपनं देयास्त्रिधारं धूपमेव च"। त्रिधारं गुग्गुलुकर्पूरचन्दनैः "वलिं त्रिमधुरं दद्यात् त्रीन् दीपान्नरोत्तम!। यवैस्तिलैस्तथा होमः कर्त्तव्यः सर्पिषान्वितैः। दद्यात्त्रितोऽस्य तथा द्विजेभ्यः ताम्रं सुवर्णं रजतञ्च राजन्!। न केवलं शुक्लदं व्रतन्तु सर्वेष्टकामाप्तिकरं प्रदिष्टम्"।

शुक्लद्वादशीव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "तथैव द्वादशी यस्मात् कृत्वा सुकृतकर्मणाम्। सम्प्रोष्य द्विजमेव तु न याति नरकं नरः। फाल्गुनामलपक्षस्य एकादश्यामुपोषितः द्वादश्यां च द्विजश्रेष्ठ! पूजयेन्मधुसूदनम्। एकादश्यां प्रसक्तित्वं विष्णोर्नामानुकीर्त्तनम्। पूजायां वासुदेवस्य कुर्वीत सुसमाहितः"।

शुभकृद्व्रत भविष्यपु० "कृष्णाष्टमी तु नक्तेन यस्तु कृष्णा च सप्तमीम्"। उपवसेदिति शेषः "इहैव सुखमाप्नोति परत्र च शुभां गतिम्"। विष्णुधर्मोत्तरे "देवानां मानवानां वा तत्स्थाने तथा परे। तेषां संपूजनं कृत्वा चतुर्दश्यां शुभो भवेत्"। भविष्यपु० चतुर्थी तु चतुर्थी तु यदाङ्गारकसंयुता। उपोष्य तत्र तत्रैव प्रदेयो विधिवत् कुजः। उपोष्य नक्तेन विभो! चतस्रः कुजसंयुताः। चतुर्थ्यान्तु चतुर्थ्यान्तु विमानं प्रेष्य यादवम्"। एकचतुर्थ्यैकदः तिथिविशेषवचनः, अपरस्तु अङ्गारक इति "दशसौवर्णिके तस्य दद्याद्बाहुं यथापि वा। सौवर्णपात्रे रौप्ये वा भक्त्या ताम्रकेऽपि वा। त्रिंशत्पलानि पात्राणि विंशत्यर्द्धपलानि च। त्रिंशत् कर्षापि वा वीर! वित्तशाठ्येन न कारयेत्। भक्त्या वित्तस्य भक्त्या च पात्रे ताम्रमयेऽपि वा। प्रतिमाञ्च कुशपात्रे रक्तवस्त्रेण वेष्टयेत्। कुङ्कुमकृपिका कृत्वा दिव्यधूपैस्तु धूपिताम्। तत्तत्पञ्चवर्णैर्देवं पुष्पमन्त्रैः क्रमेण तु"।

शुभदशोव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "कृत्वैव पूजनं कृत्वा भक्त्या शुभमवाप्नुयात्"।

शुभवर्म्मव्रतं आदित्यपु० "अमावास्यान्तु देवाय कार्त्तिके मासि केशवम्। अभयं प्राप्य शुभास्तु सुखात् यो ह मातृषु। अब्जोद्भवभयान्मुक्ता सुखं सुप्ता भुजोदरे। चतुर्मूर्त्तेस्तु हस्तान्ते भक्त्या सुप्तस्तु पङ्कजे। अतोऽयं विधिवत् कार्यो मनुजैः सुखसुप्तिका। दिवा तत्र न भोक्तव्यमृते बालातुरान् जनान्। प्रदोषसमये लक्ष्मीं पूजयित्वा ततः क्रमात्। दीपवृक्षाश्च दातव्याः भक्त्या देवगृहेषु च। चतुष्पथे श्मशानेषु नदीपर्वतवेश्मसु। वृक्षमूलेषु गोष्ठेषु चत्वरेषु गुहासु च। वस्त्रैः पुष्पैः शोभितव्याः क्रयविक्रयभूमयः। दीपमालापरिक्षिप्ते प्रदेशे तदनन्तरम्। ब्राह्मणान् भोजयित्वादौ विभज्य च बुभुक्षितान्। अलङ्कृतेन भोक्तव्यं नववस्त्रोपशोभिना। स्निग्धैर्मुग्धैर्विदग्धैश्च बान्धवैर्नर्मतैः सह। शङ्करस्तु पुरा द्यूतं ससर्ज सुमनोहरम्। कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु प्रथमेऽहनि सुव्रत!। जितश्च शङ्करस्तत्र जयं लेभे च पार्वती। अतोऽर्थं शङ्करो दुःखी गौरी नित्यं सुखोषिता। तस्माद् द्यूतं प्रकर्त्तव्यं प्रभाते तत्र मानवैः। तस्मिन् भवेज्जयो यस्य तस्य संवत्सरं शुभम्। पराजये विरुद्धन्तु लब्धनाशस्ततो भवेत्। गातव्यं गीतवाद्यादि स्वनुलिप्तैः स्वलङ्कृतैः। विशेषतश्च भोक्तव्यं प्रयत्नैर्बान्धवैः सह। तथा निशायां कर्त्तव्यं शय्यास्थानं सुशोभनम्। गन्धपुष्पैस्तथा वस्त्रैरत्नैर्माल्यैरलङ्कृतम्। दीपमालापरिक्षिप्तं तथा धूपेन धूपितम्। दयिताभिस्सहितेनैषा सा च भवेन्निशा। भवेदेवं सपूज्य द्विजबन्ध्विष्टबान्धवान्" इत्यादि।

सुगतिव्रतं पद्मपु० "भक्त्या यो लक्ष्मीशु स्याद् वत्सरान्ते तु गोप्रद। पौरन्दरपदं याति सुगतिव्रतमुच्यते"।

सुगतिद्वादशीव्रत विष्णुधर्मोत्तरे "एकादश्यां शुक्लपक्षे फाल्गुने मासि यो नरः। जपन् कृष्णेति देवस्य नाम भक्त्या पुनः पुनः। देवार्च्चनं चाहगतं सर्वतस्तु जपेत्सुधीः। स्नाने प्रस्थानकाले च शयाने स्वपिते क्षुते। पाखण्डान् पतितांश्चैव तथैवान्त्यावसायिनः। नालपेत्तु तदा देवमर्चयेच्छ्रद्धयान्वितः। दद्याद्दोदाहरेत् मन्त्रं जपमाधाय तत्परः। चैत्रवैशाखयोरेवं तद्वज्ज्येष्ठे च पूजयेत्। सर्वलोके गतिं श्रेष्ठां दाशार्ह! प्राप्नोति वै नरः। चतुर्मासिकाले कृष्णस्य चरणस्य तथाङ्गयात्। आषाढे श्रावणे चैव मासि भाद्रपदे तथा। तथैवाश्वयुजे देवमनेन विधिना नरः। उपोष्य संपूज्य तथा

केशवेति च कीर्त्तयेत् । गोमूत्रप्राशनात् पूतः स्वर्गलोके महीयते । आराधितस्य जगतामीश्वरस्य महात्मनः । उत्क्रान्तिकाले स्मरणं केशवस्य तथाप्नुयात् । चीरस्य प्राशनं श्रेष्ठं विधिनेदं यथोदितम् । कार्त्तिकादि यथान्यायं कुर्य्यान्मासचतुष्टयम् । तेनैव विधिना प्रस्नात ! तत्र विष्णुं प्रकीर्त्तयेत् । स याति विष्णुसालोक्यं विष्णुं स्मरति तत्क्षये । प्रतिमासं द्विजातिभ्यो दद्याद्दानं यथेच्छया । सुगतिद्वादशीमेतां श्रद्दधानश्च यो नरः । उपोष्येति तथा नारी प्राप्नोति त्रिविधां गतिम्"।

सुजन्मद्वादशीव्रत विष्णुधर्म्मोत्तरे "पौषे मासि सिते पक्षे द्वादश्यां शक्रदैवते । नक्षत्रयोगगे विष्णुं प्रथमं तु समर्च्चयेत् । ततः प्रभृति विप्रेन्द्र ! मासि मासि जनार्द्दनम् । उपोषित पूजयेत यावत् संवत्सरं गतम् । मासे च मासे विधिनोदितेन तस्यां तिथौ दानमिति ब्रवीमि । प्राप्यं यथावद्विधिवत् क्रमेण तदुच्यमानं निखिलं निबोध । घृत तथा व्रीहियवं हिरण्यं यथाक्रममश्वपयकाश्वपानम् । छत्रं पयोऽन्नं गुडफाणिताद्यं सचन्दनं वस्त्रमनुक्रमेण । एकैकमासोक्तमथैकदानं गोमूत्रमप्सो हत-प्राशमप्राक्च । दूर्वादधिव्रीहियवं तिलांश्च छर्य्यांशुतप्तसममम्बु दाभिम्"।

सुजन्मावाप्तिव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे "मेषसंक्रमणे भानो सोपवासो नरोत्तम ! । पूजयेद्भार्गवं देवं रामं शक्त्या यथाविधि । वृषसंक्रमणे प्राप्ते तथा कृष्णञ्च पूजयेत् । तथा मिथुनसंक्रान्तौ पूजयेद्रोगणाधिपम् । तथा कुलीरसंक्रान्तौ वराहमपराजितम् । नरसिंहं तथा देवं सिंहसंक्रमणे विभुम् । कन्यासंक्रमणे देवं तथाश्वशिरसं यजेत् । तुलासंक्रमणे कूर्मं पूजयेत् भक्तिभावतः । वृश्चिकसंक्रमणे कल्किं देवं सम्पूजयेत् नरः । धनुःसंक्रमणे बुद्धं देवमभ्यर्च्चयेद् बुधः । तथा मकरसंक्रान्तौ रामं दशरथात्मजम् । कुम्भसंक्रमणे राजन् ! रामं यादवनन्दनम् । मीनसंक्रमणे मत्स्यं वासुदेवञ्च पूजयेत् । पटे वा यदि वार्च्चायां मन्त्रमाल्यासमन्वदा । प्रादुर्भावस्य नाम्ना च होमं कुर्वीत पार्थिव ! । व्रतान्ते जलपेनुस्तु हमोदानमुभयान्वितम् । पञ्चदुग्धयुतां दद्यात् ... ब्राह्मणानाम् । रात्रौ तु दीपमालाभिर्देवदेवं प्रपूजयेत् । कृत्वा व्रतं वत्सरमेतदिष्टं न्यूनेष्वपि तिर्य्यक्षु न जाति जन्म । प्राप्नोत्यसौ विप्र नाके कामसदापि मनोऽभिरामम्" ।

सुदर्शनषष्ठीव्रतं गरुडपु० "अथ षष्ठ्यान्तु राजन्य उपपोष्य यथाविधि । चक्राब्जमण्डलं कृत्वा कर्णिकायां सुदर्शनम् । दलेषु लोकपालानामायुधानि समर्च्चयेत्" । चक्राब्जं चक्रनाभिघटिताब्जम् । "तान्यायुधानि पुरतः प्रतिष्ठाप्य प्रपूजकः । रक्तचन्दनसिद्धार्थरक्तपद्माङ्कुरैरपि । रक्तवस्त्रैः सुगन्धाद्यैर्धूपपाद्यादिभिरर्च्चयेत्" इत्यादि ।

सुनामद्वादशीव्रतं वह्निपु० "शृणुष्वैकमना भूप ! सुनामद्वादशी शुभा । सर्व्वपापहरा स्वर्ग्या भुक्तिमुक्तिप्रदायिका । भक्त्या च ये करिष्यन्ति द्वादशीं ये नरोत्तमाः । तेऽपि घोरं न पश्यन्ति पुनः संसारसागरम् । आद्यं सर्व्वव्रतानां तु वैष्णवानां नृपोत्तम ! । नरैस्त्रिभिश्च कर्त्तव्यं विष्णोस्तुष्टिकरं परम् । मार्गशीर्षे शुभे मासि शुक्लपक्षे यतव्रतः । प्रथमञ्चैव गृह्णीयाद् द्वादशीं विधिवन्नरः । मनोवाक्कायचेष्टाभिः सुविशुद्धो जितेन्द्रियः । दशम्यां नियतः स्नात्वा प्रणिपत्य जनार्द्दनम् । हविष्याशकृताहारः शुचिर्भूत्वा भवेद्व्रती । उषसि च शुचौ देशे भक्षयेद्दन्तधावनम् । उपोष्यैकादशीं सम्यक् पूजयित्वा जनार्द्दनम् । सुनामद्वादशीं देव ! चरे भोक्ष्ये परेऽहनि । एवं सङ्कल्प्य नियमं प्रणम्य गरुडध्वजम् । दशम्यामेकभक्ताशी संयतः संवसेन्निशाम् । एकादश्यां ततः प्रातरेकचित्तः समाहितः । पूर्वं संपूजयेत् सूर्य्यं ततो देवं प्रपूजयेत्" पर्व्वाध्यमिदम् ।

सुरूपद्वादशीव्रतम् उमामहेश्वरसंवादे "पौषमासं तु संप्राप्य पुष्यर्क्षे तु उपोषयेत् । तस्यां रात्रौ संयतात्मा ध्यात्वा विष्णुं सनातनम् । श्वेता गौरेवकन्नीव तस्याः पादश्च सोमयम् । अन्तरिक्षात् प्रपतितं गृहीत्वा स्थानस्थितः । तस्याः कृत्वाऽञ्जलीनाथ गतमहोत्तरं तिलैः । पौर्णमास्यां तदर्षीं कृत्वा पुष्पवासपरायणैः । भाव्यं नियममुक्तैर्विनिद्रात् संयतात्मभिः । स्नात्वा नद्यां तडागे वा विष्णुमेदाय चिन्तयेत् । पौष्पकं चारं कृत्वा रौप्यं वासां अर्पयन्नः । विप्राणामोदयन्ते च कारयेत् कुम्भे पद्मके" इत्यादि । "एवं ब्र० कुरुते देवि ! सुरूपद्वादशीव्रतम् । नरो वा यदि वा नारी तस्य पुण्यं शृणुष्व मे । सौभाग्यं जायते तस्य यदि जन्मान्तरार्जितम् । अपि पुत्राश्च बान्धवौ जायते सारवान्मत्तरार्जितम् । नाप्नु ! तदापि न भवेद् दुःखं वैकुण्ठं तस्य जायते" ।

सुवर्णव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे "द्विरष्टोऽष्टं कृत्वा दौर्भाग्य

दिवाकरम्। तपनस्तोषमायाति वह्निष्टोमस्य विन्दति।
अपूपैः मधुदैर्भक्त्या तथा यवपाचितैः। सहिरण्यैः
समभ्यर्च्य वह्निष्टोमफलं लभेत्। सूर्य्याह्नि यस्तु नक्ताशी
संपूजयति भास्करम्। इष्टान् कामानवाप्नोति सूर्य्य-
लोकञ्च गच्छति"। कल्पान्तरे "आश्विन्यादित्यवारे तु
यदि शुक्ला चतुर्दशी। स्नानं विशेषतः कार्य्यं शिवस्य
परमात्मनः। कुङ्कुमं रोचनया रक्तपुष्पैः प्रपूजयेत्।
कपिलाज्यं तथा क्षीरं नैवेद्यं परिकल्पयेत्"। पद्मपु०
"माघमासमुषसि स्नानं कृत्वा दम्पत्यमर्चयेत्। भोजयित्वा
यथाशक्त्या माल्यवस्त्रविभूषणैः। सौभाग्यपदमाप्नोति श-
रीरारोग्यमुत्तमम्। सूर्य्यलोकप्रदं नूनं सूर्य्यव्रतमिदं
स्मृतम्"। भविष्यपु० "कृत्वैकभक्तं हेमन्ते माघमास-
मतन्द्रितः। माघान्ते च रथं कुर्य्याच्चित्रवस्त्रोपशोभि-
तम्। श्वेतैश्चतुर्भिर्युक्तन्तु तुरगैः समलङ्कृतम्। श्वेत
ध्वजपताकाभि छत्रचामरदर्पणम्। तण्डुलाढकपिष्टेन
कृत्वा भानुं नराधिप!। विन्यस्य तं रथमध्ये श्रद्धया सह
भूपते! तं रात्रौ राजमार्गेण शङ्खभेर्य्यादिभिः स्वनैः।
भ्रामयित्वा शनैः पश्चात् सूर्य्यायतनमानयेत्। तत्र चातु-
ष्पिष्टेन प्रदीपाद्युपशोभितम्। प्रेक्षणीयप्रदानैश्च क्ष-
पयित्वा शनैः शनैः। प्रभाते स्नपनं कृत्वा पयसा वा
घृतेन वा। दीनान्धकृपणानाञ्च यथाशक्त्या च दद्या-
त्ताम्। रथं संघाङ्कनोपेतं भास्कराय निवेदयेत्। भुक्त्वा
च ब्राह्मणैः सार्द्धं प्रपश्यार्कं स्वगृहं व्रजेत्"। सौर-
धर्मोत्तरे "शृणु राजन्! प्रवक्ष्यामि वक्तुं व्रतमुत्तमम्।
सर्वकामप्रदं पुण्यं कुष्ठादिव्याधिनाशनम्। भानोस्तुष्टि-
करं राजन्! भुक्तिमुक्तिप्रदायकम्। तस्य देवस्य व-
क्ष्यामि व्रत राजन्! सविस्तरम्। पूजार्घ्यं प्राशनं
दानं भैक्ष्यं शृणु तत्त्वतः। सर्वतीर्थेषु यत् पुण्यं
सर्वयज्ञेषु यत्फलम्। सर्वदानेन तपसा यत् पुण्यं सम-
वाप्यते। माघ स्नानेन यत् पुण्यं तत् पुण्यं रविवासरे।
मार्गशीर्षादिमासेषु द्वादशस्वपि भूपते!। सूर्य्यव्रतं करि-
ष्यामि यावद्वर्षं दिवाकर!। व्रतसम्पूर्णतां यातु त्वत्-
प्रसादात् प्रभाकर!" इत्यादि।

सूर्य्यनक्तव्रतं मत्स्यपु० "हस्तादादित्यवारेण यदा नक्तायनो
भवेत्। यदा हस्तेन संयुक्तमादित्यस्य च वासरम्।
सप्तम्यां यदा सङ्क्रान्तिरुपरि प्राप्यते। तदादित्य-
दिने कुर्य्यादेकभक्तं विमत्सरः। तदारभ्य सदा कार्य्यं
हस्तादि द्वादशे। नक्तमादित्यवारेण भोजयित्वा द्वि-
जोत्तमान्। ततोऽस्तसमये भानौ रक्तचन्दनपङ्कजम्।
विलिख्य द्वादशदलं पूज्य सूर्य्येति पूर्वतः"। "इत्यनेन
विधानेन वर्षमेकन्तु यो नरः। नक्तमादित्यवारेण कु-
र्य्यात् स नीरुजो भवेत्। धनधान्यसमायुक्तः पुत्रपौत्र-
समन्वितः। मर्त्त्ये स्थित्वा चिरं कालं सूर्य्यलोकमवा-
प्नुयात्"।

सूर्य्यषष्ठीव्रतं भविष्योत्तरे "मासि भाद्रपदे शुक्ले एकभक्ता-
शनो भवेत्। दन्तधावनपूर्वन्तु षष्ठ्यामुपवसेन्नरः। गौ-
रसर्षपकल्केन स्नायात् कायविशुद्धये। रोचनालक्त-
गोमूत्रमुस्ताचन्दनगोशकृत्। दधिक्षीराणुरुश्चैव ललाटे
तिलकं न्यसेत्। पिप्पलाश्वत्थदलैश्चैव सौभाग्यारोग्यकृद्-
यतः। स्रक् कुङ्कुमताम्बूलं सिन्दूरं रक्तवाससी।
वितरेत् सोपवासा हि नारी मङ्गल्यवर्द्धनम्। विधवा तु
विरक्तानि कुमारी शुक्लवाससी। ततः स्वभवने भानुं
पूजयेत् शीतलोदकैः। अपराह्णे ततः स्नात्वा सुमौनी
नियतव्रतः। प्रतिमां स्नापयेद्भानोः पञ्चगव्येन वा-
रिणा। रक्तचन्दनपङ्केन कुङ्कुमेन समालभेत्। अग-
स्त्यकुसुमैरक्तैः करवीरैः प्रपूजयेत्"।

सूर्य्यसप्तमीव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "चैत्रे शुक्लस्य पक्षे तु स-
म्यक् षष्ठ्यामुपोषितः। सप्तम्यामर्चनं कुर्य्याद्देवदेवस्य
भूपते!। बहिःस्नानं नरः कृत्वा गोमयेनोपलेपितः।
लेपयेत्स्थण्डिलं सम्यक् ततो गोरजसा नृप!। तत्राष्ट-
दलकमलं वर्णकैस्तु सम लिखेत्" इत्यादि।

सोमद्वितीयाव्रतं पद्मपु० "दद्यात्सितद्वितीयायां विप्रोर्वरप-
भोजनम्। समाप्ते सोमदो याति विप्राय शिवमन्दिरम्।
विप्राय विप्रोर्वरभोजनं दद्यादित्यन्वयः। सोमस्यात्र
देवता सोमव्रतमिदं स्मृतमिति सोमस्य देवतात्वं गम्यते।
"कल्पान्ते राजराजस्य सोमव्रतमिदं स्मृतम्"।

सोमव्रतं काशीखण्डे "चन्द्रादित्या रोहिण्यौ ह्यासदा चन्द्र
व्रतञ्चरेत्। चित्रं सम्पूज्य विधिवत् स्नानैः पञ्चामृता-
दिभिः। विशेषन्तु चन्द्रेण चन्दनेन तु या हितम्।
शुक्लवस्त्रैस्तथा पुष्पैः पूजयेत् परमेश्वरम्। नैवेद्यं क्षीर-
गुडान्तु सितशर्करया युतम्। प्राशनं चन्दनेनैव रात्रौ
जागरणं हितम्। आयुःकामैः सदा कार्य्यं कीर्ति-
र्न्नीशापने हितम्। इति चन्द्रव्रतं नामोद्धारदानेन लभ्य-
ते"। कालिकापु० "वारे सोमस्य चाष्टम्यां पक्षोर्भयोः सोम-
मर्चयेत्। विप्रा चन्द्रचूडाद्वि प्राह्याद्येन सचन्द्रकम्"।
पक्षोभयोः पक्षोभयत्र पक्षे निशयोरष्टमीसोमवारयोः दन्तो-

समात्रं विवर्जितं, माज्याङ्गं चान्यवङ्कणमन्वम्। "द क्षिणार्द्धं हरन्त्यायेहामोर्द्धन्तु हरिं विभुम्"। इत्यादि "षष्ठ्यां पितरावर्च्य विधिनानेन सुव्रत!"। पितरौ तावेव देवीदेवौ "सप्तम्यन्तु तदन्ते तु कर्त्तव्यं यन्निवोधत। प्रागुक्तविधिना पूज्य सितं पीतं युगद्वयम्। दद्याद्वितानके चैव पताकाघण्टिके तथा। धूपदण्डार्थे चापि दीपवृक्षौ शुभोभिनौ"। भविष्यपु० "ता म्रपात्रं पयःपूर्णं कृत्वा तदूपरि शङ्करम्। प्रच्छाद्योपरिवस्त्रेण गन्धपुष्पार्च्चितं महत्। शिवभक्ते द्विजे दद्याद्भोजयित्वा विधानतः। प्राच्यां समुदिते सोमे प्रतीच्याञ्च रवौ गते। पौर्णमास्यां तु वैशाख्यां गृहपालं शिवाय तु। प्रीयतां मे महादेव सोममूर्त्तिर्जगत्पतिः। तस्मै विप्राय तत्पात्रमर्चयेद्भक्तितः शनैः। एवं सोमव्रतं नाम कृत्वा सोमान्तिकं व्रजेत्"।

सोमवारव्रतं भविष्योत्तरे "तद्वत्स्नात्वा संप्राप्य सोमवारं विचक्षणः। नक्तोक्तविधिना सर्वं कुर्य्यात् पूजादिकं विभोः। सप्तमे तु ततः प्राप्ते दत्त्वा ब्राह्मणभोजनम्। कांस्यपात्रे तु संस्थाप्य सोमं रजतसम्भवम्"। सोमरूपन्तु चतुर्दशीस्नमहाराजव्रतोक्तं वेदितव्यम् "पात्रे कृत्वा सोमराज श्वेतवस्त्रैः प्रपूजितम्। पादुकोपानहच्छत्रभाजनासनसंयुतम्। होम घृततिलैः कुर्य्यात् सोमनाम्ना तु मन्त्रवित्। समिधोऽष्टोत्तरशतमष्टाविंशतिरेव वा। होतव्या मधुसर्पिभ्यां दध्ना चैव घृतेन तु" इत्यादि।

सोमाष्टमीव्रतं स्कान्दपु० "वारे सोमस्य चाष्टम्यां पक्षयोरुभयोरपि। विधिवच्चन्द्रचूडाभं सोमं सम्पूजयेन्निशि"। सोमं उमासहितम् रूपन्तु तच्छास्त्यामेव व्याख्यातम्। "तिलसर्षपकल्केन स्नातोऽमलजलाशये। गृहे वायतने वापि शिवैकाहितमानसः। ब्रह्मकूर्चेन देवेशं स्नापयित्वा ततो व्रती"। ब्रह्मकूर्चं पञ्चगव्यम् "वामादियागमन्त्रैश्च देवं देवीं तथार्चयेत्। चन्दनेनेन्दुयुक्तेन दक्षिणार्द्धं विलेपयेत्" इत्यादि।

सौख्यव्रतं भविष्यपु० "एकादश्यां माघमासे चतुर्दश्यष्टमीषु च। एकभक्तेन यो दद्यात् चैलकान्यर्जुनानि च। उपानहौ कम्बलञ्च पात्रं चित्रं तथाद्भुतम्। करभादिकं वसुध! यथाशक्त्यार्थिने नृप!। आर्त्तत्राणपरो नित्यमश्वमेधफलं लभेत्। सततसौख्यव्रतं नाम आर्त्तत्राणकरं वरम्"।

सौगन्ध्यव्रत पद्मपु० "वर्जयेद्दु यस्तु पुष्पाणि पैत्रलघिमिरे व्रती। यतत्रयञ्च फाल्गुन्यां कृत्वा यत्नात्र च काञ्चनम्। दद्याद्वैकालवेलायां प्रीयेतां शिवकेशवौ। शिर॰ सौगन्ध्यजननं सदानन्दप्रदं नृणाम्। कृत्वा परं पदं याति सौगन्ध्यव्रतमुत्तमम्"।

सौभाग्यतृतीयाव्रतं वराहपु० "अतःपरं महाराज! सौभाग्यकरणं व्रतम्। शृणु येनाशु सौभाग्यं स्त्रीपुंसामभिजायते। फाल्गुनस्य तु मासस्य तृतीया शुक्लपक्षतः। उपोषितेन नक्तेन शुचिना सत्यभाषिणा। सश्रीकञ्च हरिं पूज्य रुद्रं वा उमया सह" इत्यादि। गरुड़पु० "फाल्गुनादितृतीयायां लवणं यस्तु वर्जयेत्। समाप्ते शयनं दद्यात् गृहं सोपस्करान्वितम्"। समाप्ते वत्सरान्ते "संपूज्य विप्रमिथुनं भवानी प्रीयतामिति। गौरीलोकप्रदं नित्यं सौभाग्यव्रतमुच्यते"।

सौभाग्यव्रतं भविष्यपु० "पौर्णमास्यां तु यः सोमं पूजयेद्भक्तिमान्नरः। सौभाग्यञ्च भवेत्तस्य इति मे निश्चिता मतिः। मूलमन्त्राः स्वसंज्ञाभिरङ्गमन्त्राश्च कीर्त्तिताः" इत्यादि।

सौभाग्यशयनव्रतं मत्स्यपु० "तथैवान्यत् प्रवक्ष्यामि सर्वकामफलप्रदम्। सौभाग्यशयनं नाम यत् पुराणविदो विदुः"। इत्युपक्रमे "वसन्तमासमासाद्य तृतीयायां जनप्रियाम। शुक्लपक्षस्य पूर्वाह्णे तिलैः स्नानं समाचरेत्। तस्मिन्नहनि सा देवी किल विश्वात्मना सती। पाणिग्रहणकैः मन्त्रैरुद्वृढा वरवर्णिनी। तया सहैव देवेशं तृतीयायां समर्चयेत्" इत्यादि। "एवं संवत्सरं यावत् तृतीयायां सदा नरो॥ प्राशने दानमन्त्रे च विशेषोऽयं निबोध मे। गोशृङ्गोदकमाद्यं स्यात् वैशाखे गोमयं पुनः। ज्यैष्ठे मन्दारकुसुमं बिल्वपत्रं शुचौ स्मृतम्। श्रावणे दधि सम्प्राश्य नभस्ये च कुशोदकम्। क्षीरमाश्वयुजे मासि कार्त्तिके पृषदाज्यकम्"। पृषदाज्यं दधिमिश्रं घृतम् "मार्गशीर्षे तु गोमूत्रं पौषे सम्प्राशयेद्घृतम्। माघे कृष्णतिलांस्तद्वत् पञ्चगव्यञ्च फाल्गुने। ललिता विजया भद्रा भवानी कुमुदा शिवा। वासुदेवी तथा गौरी मङ्गला कमला सती। उमा च दानकाले तु प्रीयतामिति कीर्त्तयेत्। मल्लिकाशोककमलकदम्बोत्पलमालतीम्। कुब्जकं करवीरञ्च बाणमम्लानकुङ्कुमम्। सिन्दुवारञ्च सर्वेषु मासेषु क्रमशः स्मृतम्" इत्यादि।

सौभाग्यसङ्क्रान्तिव्रत स्कान्दपु० "अथान्यां प्रवक्ष्यामि सौ-

भाग्यसंक्रान्तिमुत्तमाम् । शृणु नारद ! यत्नेन धनै- श्वर्य्यप्रदायिनीम् । अयने विषुवे युक्ते व्यतीपातेन भा- नुना । संक्रान्तिदिवसे कुर्य्यादेकभक्तं विमत्सरः । पूर्व्वाह्णानुपभ्यर्च्य तथा चैव सुवासिने । सौभाग्याष्टक- संयुक्तं वस्त्रयुग्मं सयोषिते । विप्राय वेदविदुषे भक्त्या तत् प्रतिपादयेत् । एवं संवत्सरे पूर्णे कृत्वा ब्राह्मण- भोजनम् । पश्चैतं सुवर्णं कृत्वा यथाविभवसारतः । काञ्चनं कमलं कृत्वा भास्करञ्चैव कारयेत् । गन्धपुष्पा- दिना पूज्य विप्राय प्रतिपादयेत्" ।

सौभाग्यावाप्तिव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे "माघ्यान्तु समतीतायां प्रतिपत्प्रभृतिक्रमात् । षष्ठे वा यदि वाष्टम्यां कृष्णं सम्पूजयेत् सदा । पूर्व्वोक्तं मुकृत कुर्य्याद् विधिं चात्र नराधिप !" । पूर्व्वोक्तमिति चैत्रमासस्वर्ग्यविद्याप्राप्ति- व्रतोक्तमित्यर्थः । "नित्यं समाचरेत् स्नानं तथा गन्धप्रिय- ङ्गुणा । चरुं प्रियङ्गुणा कुर्य्याद्धोमं कुर्य्यात् प्रियङ्गुणा" । प्रियङ्गुः कङ्गुधान्यगन्धद्रव्यम् "फाल्गुन्यान्तु ततो दद्याद् विरामोपोषितो नरः । वस्त्रं च देयं नृप ! कुङ्कुमाक्तं सौदर्य्य पात्रञ्च तथैव कांस्यम् । सौभाग्यदं छोनदत्त समन्ते व्रतं मयैतत्कथितं त्वयोर ।" ।

सौरनक्तव्रतं नृसिंहपु० "हस्तयुक्ते चार्कदिने सौरनक्तव्रतं चरेत् । सप्ताभ्यर्च्य तु विप्रान् वै विरोगो जायते नरः" ।

सौरधर्म्मव्रतं पद्मपु० "यत्रोपवासी सप्तम्यां समाप्ते हेम- पङ्कजम् । गाश्चैव शक्तितो दद्याद्धोमान्ते घटसंयुताः । एतत् सौरव्रतं नाम सर्व्वलोकप्रदायकम्" ।

स्त्रीपुत्रकामावाप्तिव्रतं भविष्यपु० "एकभक्तेन या नारी षष्ठीमिन्दु चरेन्नृप ! । अमांहिंसादिनियमैः सुस्नाता ब्रह्मचारिणी । गुडान्नमिश्रं यावकं भास्कराय नि- वेदयेत् । पुष्पाणि करवीराणि गुग्गुलुं सञ्चमादरात् । सम्प्राशनाय कर्त्तुं वा उपवासरतिर्भवेत् । पञ्चाब्दमेवो- पेव श्रद्धया परयान्वितः । स्त्रीपुत्रकामावाप्तिविमाने- सार्व्वकामिके । नारी शुभव्रतं प्राप्य सर्व्वलोके महीयते" इत्याद्यभिधाय ।

भ्रमरव्रतं पद्मपु० "कालादादिचतुर्थीदानमुक्तं वर्णदेवरः । ...रतौ च दुर्द्धर्षाणिकर्म्मकृत भवम् । आजन्म पापका- कस्य च याति भवनं विभोः । श्रीपदीतकरं प्रोक्तं ...ण्यानिर्द्दिष्टम्" ।

चतुर्द्दशीव्रतं कालिकोक्ते "सम्प्राप्य मासात् ...दादशी

मनोजवः । उच्चैःश्रवाः पूजनीयश्चैरावतस्य पञ्चमो । तत्रैव पूज्या गन्धर्व्वास्तुरङ्गाणान्तु बान्धवाः । पञ्चशाख- घराः केचित् केचित् पक्षैश्च संयुताः । भीमचित्ररथ- श्चैव विख्यातः सर्व्वविदयम् । तथा शालिशिराः श्री- मान् प्रद्युम्नश्च महायशाः । नारदश्च कलिन्दश्च गन्ध- र्व्व हाहा हूहूः । तथाऽप्सरसस्तु हृद्यैव तथा चित्र- रथः प्रभुः । विश्वावसुश्च विख्यातश्चित्रसेनश्च वीर्य्य- वान् । सिद्धपूर्णश्च वहरी पर्णाशश्च महायशाः । ब्रह्म- चारी रतिगुणः सुपर्णोऽतिबलस्तथा । विश्वावसुः सुरे- न्द्रश्च गन्धर्व्वोऽतिपराक्रमः । इत्येते पूजनीयाः स्यु- र्गीतैर्वाद्यैश्च शुभैः । मोदकैः पोलिकाभिश्च परमान्नेन चापरैः । दध्ना गुडेन पयसा शालिपिष्टेन भूरिशः । धूपैर्माल्यैस्तथा दीपैर्दिव्यैर्नानाविधैः स्वस्तिवाचनैः । एवं हि पूजिताः सम्यक् तुरगाणां हि बान्धवाः । बलमायुः प्रयच्छन्ति सदा विजयराजयम् । आरोग्यं परमां पुष्टि- स्तथैव च विधीयते" ।

हरतृतीयाव्रतं स्कन्दपु० "माघे शुक्लतृतीयायामुपवासन्तु कारयेत् । रात्रौ समारभेदृत्य गौरीयागस्य मण्डपे । अष्टपत्रं लिखेत् पद्मं मण्डपे मुनिपुङ्गव ! । उमा- महेश्वरं तत्र पूजयेत् सुसमाहितः । पूर्व्वपत्रे न्यसेद् गौरीमाग्नेय्यां ललितां न्यसेत् । दक्षिणे तु उमा नाम नैर्ऋत्यां च स्वधा तथा । पश्चिमे वामदेवीन्तु वायव्यां भूतगौरिकाम् । उत्तरे तु सुभगान्तु ऐशान्यां गिरिजां तथा । उमामहेश्वरं मध्ये गन्धपुष्पैः प्रपूजयेत् । चतुष्का- रश्चैव संस्थाप्य तण्डुलैः परिपूरयेत् । एवं कृत्वा वि- धानेन मुने ! वर्षचतुष्टयम् । आराधनन्तु देव्याश्च सौ- भाग्यजननं परम् । उद्यापनं ततः कुर्य्यात् तस्मिन्नेव ततो दिने । उमामहेश्वरं हैमं घण्टान्ते मण्डपे स्थि- तम् । वस्त्रेगन्धैश्च धूपदीपमाल्यादिभिस्तथा । भक्ष्यै- र्नानाविधैः सम्यक् पूज्य भक्त्या ततो मुने ! । तदग्रे सभार्य्यं च पूजयेद् द्विजसत्तमम् । गावश्च गुरवे तस्मै वस्त्रालङ्कारसंयुताम् । मिथुनानीह चत्वारि भोजयेत् सुसमाहितः । उमामहेश्वरं हैमं दत्त्वा भक्त्या क्षमा- पयेत्" ।

हरव्रतं भविष्यपु० "चन्द्रयां रक्षितो देवी गौतुलाभरणो हरः । ताम् दहति त्रिदुःखां शान्तिं कान्तिं तथा" । गौतुलाभरणः पशु ... दिव इत्यर्थः । "सम्पूज्य ... रात्रौ च ... ततः । मूलमन्त्रः ... चि-

रक्तमन्त्राश्च कीर्त्तिताः। पूर्ववत् पद्मपत्रस्थः कर्त्तव्यश्च तिथीश्वर। गन्धपुष्पोपहारैश्च यथाशक्ति विधीयते"। हरिमतं वराहपु॰ "त्रैलोक्यगामिनी देवी लक्ष्मीरस्तु सदा प्रिया। द्वादशी च तिथिस्तेऽस्तु कामरूपी च जायते"। हरिं प्रतीदं वचनम् "हुताशनो भवेद्‌ यस्तु द्वादश्यां तत्परायणः। स स्वर्गवासी भवति पुमान् स्त्री वा विशेषतः"।

हरिकालीव्रतं भविष्योत्तरे "शुक्ले भाद्रपदस्यैव तृतीयायां समाचरेत्। रत्नधान्यैः सर्वरूढैः कृत्वा विहितमाडले। खर्ज्जूरैर्नारिकेलैश्च फलैश्च मधुरैस्तथा। मातुलाङ्गैश्च मैधान्यकैर्जम्बुकैस्तथा। गन्धैः पुष्पैः फलैर्धूपैर्नैवेद्यैर्मोदकादिभिः। शोषयित्वा समासाद्य पद्मरागेण भाविता। घण्टावाद्यादिभिर्गीतैः शुभैर्दिव्यैः कथानकैः। पूजनीया महाराज! मन्त्रेणानेन भक्तितः। हरेर्नीलोत्पलश्यामे! हरिकालि! हरिप्रिये!। सर्वदा सम्मूर्त्तिस्थे! प्रणतार्त्तिहरे! नमः। इत्थं सम्पूज्य तां देवीं दद्याद्विप्राय दक्षिणाम्। कृत्वा जागरणं रात्रौ प्रभाते किञ्चिदुद्धते। रात्रौ सुवासिनीभिश्च सा नेया तु जलाशये। ततो जलाशये रम्ये मन्त्रेणैव विसर्जयेत्। अर्चिता च मया भक्त्या गच्छ देवि! सुरालयम्। मम सौभाग्यलाभाय पुनरागमनाय च। एवं यः पाण्डवश्रेष्ठ! हरिकालीव्रतं चरेत्। प्रतिवर्षं विधानेन नारी वा भक्तितत्परा। भीष्म यत् फलमाप्नोति तद्वक्तुं न शक्यते"।

## परिशिष्टम्।

आमर्द्दकैकादशीव्रतं स्कन्दपु॰ प्रभासख॰ "फाल्गुनस्य सिते पक्षे एकादश्यामुपोषितः। स्नात्वा नद्यां तडागे वा वाप्यां कूपे गृहेऽपि वा। गत्वा गिरौ वने वापि यत्र वा प्राप्यते शिवा। चोरोटे मध्यमाने तु दृष्टा यथा सुसंस्थिता। आमर्द्दकी [illegible] तेन सामलकी स्मृता। तस्मिन् वृक्षे स्थिता लक्ष्मीः सदा [illegible]। [illegible] दिव्यं [illegible]। देवैर्द्दिव्यैः [illegible]। तत्र गत्वा [illegible] सम्पूज्य वा [illegible]। [illegible] जागरणं [illegible]। [illegible]

फलं नरैः। करकं जलपूर्णं तु कर्त्तव्यं पात्रसंयुतम्। हविष्याशन्तु कर्त्तव्यं कथाश्रवणतत्परैः। इत्यन्ते देहिनः पापे कलिजैः कायसम्भवैः। देहान्ते ये नराः पूर्वं पूज्यन्ते हरिमन्दिरम्"।

एतानि व्रतानि प्रायेण हेमाद्रिव्रतखण्डोक्तानि प्रसङ्गागतान्यपि कानिचिदुक्तानि। अन्यान्यपि व्रताकोटाद्युक्तानि द्रष्टव्यानि नैमित्तिकानि प्रायश्चित्तादीनि व्रतानि तु तत्तच्छब्दे उक्तानि द्रष्टव्यानि।॰[२विस्तारे च अमर।

**व्रतति** स्त्री प्रत–अति पृषो॰ वा ङीप्। १लतायाम्।

**व्रतभिक्षा** स्त्री व्रताङ्गं भिक्षा। उपनयनकालविहितभिक्षायां तद्विधि॰ संस्कारतत्त्वे दर्शितो यथा "अथ भैक्ष्यञ्चरति"। अथ [illegible] ब्रह्मादित्योपस्थानमग्निप्रदक्षिणस्य च पश्चात्। "प्रतिगृह्येप्सितं दण्डमुपस्थाय च भास्करम्। प्रदक्षिणं परीत्याग्निं चरेद्भैक्ष्यं यथाविधि" इति मनुवचनात्। "भिक्षाचर्य्य भैक्ष्यं चरति आहरति इत्यर्थः। "मातरमेवाग्रे ये चान्ये सुहृदो यावन्तो वा सन्निहिताः स्युः"। याचते इत्यध्याहार्य्यम्। सुहृद॰ स्निग्धहृदय अप्रत्यादेशः तथाच मनुः "मातरं वा स्वसारं वा मातुर्वा भगिनीं निजाम्। भिक्षेत भिक्षां प्रथमं या चैनं नावमानयेत्"। [illegible] प्रतिगृह्य गत्वा। (भवति! भिक्षां देहीति) न प्रयोगः [illegible] भिक्षाप्रयोगः। तथा च मनुः "भवत्पूर्वं चरेद्भैक्ष्यमुपनीतो द्विजोत्तमः। भवन्मध्यन्तु राजन्यो वैश्यस्तु भवदुत्तरम्"। "आदिमध्यावसानेषु भवच्छब्दोपलक्षिता। ब्राह्मणक्षत्रियविशां भैक्ष्यचर्य्या यथाक्रमम्" इति याज्ञवल्क्यवचनात्। आचार्य्याय भैक्ष्यं प्रतिपद्य वेदयति (समर्पयति) भोरिति"। "आचार्य्याय निवेद्य प्रतिगृह्णीयादिति" वृद्धगौतमवचनात्। भैक्ष्यं भोरिति निवेदयामः। भैक्ष्यस्य संस्कारार्थत्वात् आचार्य्याय निवेद्य स्वयं नैव भुञ्जीत। तथा च मनुः "समाहृत्य तु तद्भैक्ष्यं यावदर्थममायया। निवेद्य गुरवेऽश्नीयात् आचम्य प्राङ्मुखः शुचिः"। आचार्य्यश्च [illegible] भैक्ष्यं प्रदाय सर्वदेवं समापयेत्"।

**व्रतसंग्रह** पु॰ ६त॰। व्रतस्य ग्रहणे [illegible]।

**व्रताटन** पु॰ [illegible] [illegible]।

**व्रतिन्** त्रि॰ व्रतमस्त्यस्य इनि। १व्रतयुक्ते २यजमाने च। अमरः।

व्रश्च छेदे तु॰पर॰सक॰ऊदित् वेट्। वृश्चति अव्रश्चीत् अव्राक्षीत्।

व्रश्चन पु॰ वृश्च्यतेऽनेन व्रश्च-ल्युट्। (छेनि) स्वर्णादिच्छेदनार्थे अस्त्रभेदे अमरः। भावे ल्युट्। २छेदने न॰ अमरः।

व्रात पु॰ वृ-अतच् पृषो॰। समूहे अमरः।

व्रातीन त्रि॰ व्रातेन चरति ख। सङ्घजीविनि। "व्रातीनव्यालदीप्तास्त्रैः" भट्टि॰।

व्रात्य पु॰ व्रातात् समूहात् च्यवति यत्। अध्यवहार्ये, संस्कारहीने, जातिमात्रोपजीविनि, "अत ऊर्द्ध्वं त्रयोऽप्येते यथाकालमसंस्कृताः। सावित्रीपतिता व्रात्या भवन्त्यार्य्यविगर्हिताः" मनुः। तत्र प्रायश्चित्तं मिता॰उक्तं यथा तत्र व्रात्यतायां मनुनेदमुक्तम् "येषां द्विजानां सावित्री नानूच्येत यथाविधि। तांश्चारयित्वा त्रीन् कृच्छ्रान् यथाविध्युपनाययेदिति"। यत्तु यमेनोक्तम् "सावित्रीपतिता यस्य दश वर्षाणि पञ्च च। सशिखं वपनं कृत्वा व्रतं कुर्य्यात् समाहितः। एकविंशतिरात्रञ्च पिबेत् प्रसृतियावकम्। हविषा भोजयेच्चैव ब्राह्मणान् सप्त पञ्च वा। ततो यावकशुद्धस्य तस्योपनयनं स्मृतम्" इति। तदुभयमपि यावत्कालीयब्राह्मणयोग्यताविषयम्। यत्तु वशिष्ठेनोक्तम् "पतितसावित्रीक उद्दालकव्रतञ्चरेत्। द्वौ मासौ यावकेन वर्त्तयेन्मासं पयसा पक्षमामिक्षयाष्टरात्रं घृतेन षड्रात्रमयाचितेन त्रिरात्रमब्भक्षोऽहोरात्रमुपवसेदश्वमेधावभृथगमनं व्रात्यस्तोमेन वा यजेतेति"। तत्रेयं व्यवस्था यस्योपनयने आपद्भावेन तत्कालातिक्रमस्तस्य याज्ञवल्क्यीयमतानामन्यतमत् यथाऽपेक्षया भवति अनापद्यतिक्रमे तु आपस्तम्बोक्तं त्रैमासिकम्। तत्रैव पञ्चदशवर्षादूर्द्ध्वमपि कियत्कालातिक्रमे तूद्दालकव्रतम् व्रात्यस्तोमो वा। येषान्तु पितादयोऽप्यनुपनीतास्तेषामापस्तम्बोक्तम् "यस्य पिता पितामह इत्यनुपनीतौ स्यातान्तस्य संवत्सरं त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्य्यम्। यस्य प्रपितामहादेर्नानुस्मर्य्यते उपनयनन्तस्य द्वादश वर्षाणि त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्य्यमिति"।

व्रात्यस्तोम पु॰ व्रात्यदोषघ्नः स्तोम॰। यज्ञभेदे "स च चतुर्विधः" कात्या॰ श्रौ॰ २२।४। सूत्रादौ दर्शितो यथा

"व्रात्यस्तोमाश्चत्वारः" सू॰"व्रात्यस्तोमसंज्ञकाश्चत्वारः क्रतवो भवन्ति व्रात्याः पतिता एव त्रिपुरुषं पतितसावित्रीकाः। सावित्रीपतितास्त्रैवर्णिका व्रात्या भवन्ति न ते वैदिकं कर्म्म प्रयुञ्जते अतदर्हत्वात् तदुद्धरणार्थं एते स्तोमाः

तेऽपि व्रात्या लौकिका इति। "द्वितीय उक्थ्यः" सू॰ "व्रात्यगणस्य ये सम्पादयेयुस्ते प्रथमेन यजेरन्" सू॰ सम्पादनं च गायननर्त्तकादीनाम् तेषां प्रथमेऽधिकार। ये व्रात्या नृत्यगीतवाद्यसूत्रधारत्वादौ स्वयं प्रवीणाः सन्त उपदेष्टारो भूत्वा स्वां विद्यां व्रात्यसमूहस्य सम्पादयेयुः शिक्षयेयुः पाठयेयुः ते प्रथमेन यजेरन्। "द्वितीयेन निन्दिता नृशंसाः" सू॰। नृशंसत्वेन ये निन्दितास्तेषां द्वितीयेऽधिकार" सं॰। ये नृशंसा निन्दितान्यभिशंसन्तुच्चैरभिशंसनेन पापाध्यारोपणेन निन्दिताः गर्हिताः ज्ञातिभिर्बहिष्कृताः ते द्वितीयेन यजेरन्" कर्कः "तृतीयेन कनिष्ठाः" सू॰ कनिष्ठाः स्वघ्नः। "ज्येष्ठाश्चतुर्थेन" सू॰ अधिक्रियन्ते। ज्येष्ठशब्दार्थमाह "शमेनदमनमात्स्यविरास्तदाख्यास्तेषां ये नृशंसतम स्याद्दुष्ट्यस्तमो वानूचानतमो वा तस्य गार्हपत्ये दीक्षेरन्" सू॰ "स गृहपतिः कर्त्तव्यः" सं॰। अपगतप्रजननेन्द्रियसामर्थ्या यौवनापगमे। निर्वीर्य्यप्रजना स्थविरा वृद्धास्तदाख्याः। नृशंसतमः अत्यन्तं क्रूरकर्म्मा" भा॰। [अमेधीत्।

व्री वृतौ क्र्या॰ प॰ पर॰ सक॰ अनिट्। व्रि(व्री)णाति

व्री गतौ दिवा॰ आ॰सक॰ अनिट्। व्रीयते अव्रेष्ट। ओदित् व्रीणः। [अव्रीडिष्ट।

व्रीड् क्षेपे दिवा॰ पर॰ सक॰ लज्जायां अक॰ सेट्। व्रीड्यते

व्रीड पु॰व्रीड-घञ्। लज्जायाम्। अ। तत्रैव स्त्री अमरः।

व्रीस वधे वा चु॰ उभ॰ पक्षे भ्वा॰ पर॰ सक॰ सेट्। व्रीसयति ते व्रीसति।

व्रीहि पु॰ व्री-हि किच्। १धान्यभेदे २आशुधान्ये च अमरः। तद्भेदादिकं भावप्र॰ उक्तं यथा

"शालिकाः कथितास्तज्ज्ञा व्रीहयश्चिरपाकिणः। कृष्णव्रीहिः पाटलश्च कुक्कुटाण्डक इत्यपि। शालामुखो जतुमुख इत्याद्याः व्रीहयः स्मृताः। कृष्णव्रीहिः स विज्ञेयो यः कृष्णतुषतण्डुलः। पाटलः पाटलापुष्पवर्णको व्रीहिरुच्यते। कुक्कुटाण्डाकृतिर्व्रीहिः कुक्कुटाण्डक उच्यते। शालामुखः कृष्णशूकः कृष्णतण्डुल उच्यते। लाक्षावर्णं मुखं यस्य ज्ञेयो जतुमुखस्तु सः। व्रीहयः कथिताः पाके मधुरा वीर्य्यतो हिमाः। अल्पाभिष्यन्दिनो बद्धवर्च्चसः षष्टिकैः समाः। कृष्णव्रीहिर्वरस्तेषां तस्मादल्पगुणाः परे"। ततः अस्त्यर्थे व्रीह्यादिभ्यः इनिठनौ। व्रीहिन् व्रीहिक तत्स्थाने त्रि॰ क्षिप्रा॰ दुरादाग्निषु प्रत्ययार्थे अण्। व्रैहि इत्यादयः।

विजयाभिनन्दनादयस्तयो भविष्यन्ति । तथा हि कलौ षट् शककर्त्तारः तल्लक्षणादि ज्योतिर्वि० १०अ० उक्तं यथा "कलौ भविष्यन्त्यथ भारतावनौ महीभुजो वाङ्कस्तोऽप्यनेकयः । शकास्तथैषामभिषेचनादिकं हितं सदोदोदितकालसाधितम् । धराधिभूर्भिन्नशकादिलांतिजस्तदाधनस्योऽभिजनैर्नैमस्कृतः । स्तुतः स राजाधिजनैः प्रतिष्ठितो न मन्त्रभेदाद्यभिषेचनोचितः । निहन्ति यो भूतलमण्डले शकान् सपक्षकोट्यब्जदलप्रमान् कलौ । स राजपुत्रः शककारको भवेत् नृपाधिराज्ये ह्यतथाकर्त्तृ वा" । (तत्र शककारकस्य विक्रमादित्यस्य हननात् शालिवाहनस्य शककर्त्तृत्वम्) "युधिष्ठिरो विक्रमशालिवाहनौ नराधिनाथौ विजयाभिनन्दनः । इमेऽत्तु नागार्जुनमेदिनीविभुर्बलिः क्रमात् षट् शककारकाः कलौ" । तत्प्रवृत्तिकालास्तत्राह "युधिष्ठिरात् वेदयुगाम्बराग्नयः (३०४४) कृतम्बविश्वे (१३५) ऽष्टखखाष्टभूमयः १८००० । ततोऽयुतं १०००० लक्षचतुष्टयं क्रमात् धरादृगष्टाविति (८२१) शाकवत्सराः । युधिष्ठिरोऽभूद्धि हस्तिनापुरे तथोज्जयिन्यां पुरि विक्रमाह्वयः । शालेयकुमारिते शालिवाहन-सुखवत्कूटे विजयाभिनन्दनः । नागार्जुनो रोहितके चितौ बलिर्भविष्यतीन्द्रो भृगुकच्छपत्तने । ततप्रवृत्तिस्तदनन्तरं भवेत्तदा भविष्यन्त्यवनीन्द्रतोऽर्कत" । अत्र युधिष्ठिरात् प्राक् कलौ शककर्त्तन्तराभावात् कलियुगारम्भकालादेव तस्य शककाल उक्तः वराहसंहितायां १३ अ० तु तद्राज्यावधित एव तच्छककाल इत्यभिप्रायेण "आसन् मघासु मुनयः शासति पृथ्वीं युधिष्ठिरे नृपतौ । षड्द्विकपञ्चद्वियुतः (२५२६) शककालस्तस्य राज्ञश्च" तेन कले (६५८) वर्षेषु गतेषु युधिष्ठिरस्य राज्यप्रवृत्तिः । षट् कर्त्तॄणामरसमष्टिश्च

| | |
|---|---|
| युधि० | ३०४४ । |
| विक्र० | १३५ |
| शालि० | १८००० |
| विजया० | १०००० |
| नागा० | ४००००० |
| बलि० | ८२१ |
| | ४३२००० |

इति न कलिमानसंख्याविरोधः अतएव ज्योतिर्विदाभरणग्रन्थे अन्यत्रैव "वर्षैः सिन्धुरदर्शनाम्बरगुणैर्याते कलौ सम्मिते" इति कलियुगस्यैव ३०६८ वर्षेषु गतेषु ग्रन्थकरणमुक्तम् ।

**शकट** पु० न० शक-अटन् । १यानभेदे (गाडि) अमरः । २असुराधिष्ठिते नन्दालयस्थे शकटविशेषे गडडभङ्गश्च अप. । ३दिव्यस्पत्यपरिमाणे हेमच० । स्वार्थे कप् । शूद्रशकटे स्वार्थे क । शकटिका तत्रैव स्त्री ।

**शकटहन्** पु० शकटसुराधिष्ठितशकटभेदं हतवान् हन-भूते क्विप् । श्रीकृष्णे तत्कथा हरिवं० ६२अ० ।

**शकटाह्वा** स्त्री० शकटाकारत्वात् तदाह्वा यस्याः । रोहिणीनक्षत्रे तस्याः शकटाकारचतुस्ताराकत्वेन तथात्वम् ।

**शकन्धु** पु० इत० शकन्ध्वा० । पररूपम् । शकानां कूपे ।

**शकल** पु० न० शक-कलच् । १खण्डे २एकभागे । ३त्वचि ४वल्कले मेदि० ५शल्के (आँस) च न० ।

**शकलिन्** पु० शकलं शल्कमस्यास्ति इनि । मत्स्ये अमरः ।

**शकाब्द** पु० शककर्त्तृन्टपसम्बन्धी अब्दः । १शकप्रवर्त्तकनृपराज्यावधिवत्सरे २तत्संख्यायाञ्च ।

**शकार** पु० "मदमूर्खताभिमानी दुष्कुलतैश्वर्यसंयुक्तः । सोऽयमनूढाभ्राता राज्ञः श्यालः शकार इत्युक्तः" सा०द० उक्तलक्षणे १राज्ञोऽनूढभार्य्याभ्रातरि । श-स्वरूपे-कार । शस्वरूपे २वर्णे च ।

**शकारि** पु० शकानां म्लेच्छजातिभेदानामरिः । विक्रमादित्ये

**शकुन** न० शक-उनन् । १शुभाशुभसूचकनिमित्ते-बाहुस्पन्दनकाकादिदर्शनादौ । दुःशकुनशब्दे २६१३पृ० दृश्यम् ३पक्षिमात्रे ४पक्षिभेदे गृध्रे च पुस्त्री० मेदि० ।

**शकुनज्ञ** त्रि० शकुनं जानाति ज्ञा-क । १निमित्ताभिज्ञे २ज्योतिष्यां स्त्री त्रिका० ।

**शकुनि** पु० शक-उनि । १पक्षिमात्रे अमरः । २चिल्लपक्षिणि हेमच० । ३सुबलराजपुत्रे दुर्य्योधनमातुले च । ३श्यामापक्षिणि स्त्री ङीप् राजनि० । ४ववादिषु करणभेदे पु० ५६ सहदेवपुत्रे पु० मार्कण्डेयपु० । विकुक्षिन्टपपुत्रभेदे पु० हरिवं० ।

**शकुनिप्रपा** स्त्री० इत० । पक्षिणां पानीयशालायाम् हारा० ।

**शकुन्त** पु० शक-उन्त । १पक्षिमात्रे । २भासपक्षिणि ३कीटभेदे च मेदि० ।

**शकुन्तला** स्त्री० शकुन्तैः लायते ला-घञर्थे-क । मेनकागर्भजातायां विश्वामित्रसुतायाम् सा च जातमात्रा मात्रोत्सृष्टा शकुन्तपालिता पश्चात् कण्वमुनिना प्रतिपालिता दुष्मन्तनृपेण गान्धर्वविधिना व्यूढेति "निर्जने तु वने यस्मात् शकुन्तैः परिपालिता । शकुन्तलेति नामास्याः कृतं चापि ततो मया" भा० आ० ७२अ० । शकुन्तलाधिकृत्य कृतो ग्रन्थः । अण् आख्यायिकायां तस्य वा लुक् । कालिदासप्रणीते शकुन्तलाधिकारेण कृते २नाटकभेदे च अण्यऽरकि तु शाकुन्तल इत्यादि न० ।

**शकुन्तलाङ्गज** पु० ६त०। शकुन्तलासुते भरतनृपे हेमचन्द्रः।

**शकुन्ति** पु० शक-उन्ति। १पक्षिमात्रे अमरः। २भासपक्षिणि उणादिकोषः।

**शकुल** पुंस्त्री० शक-उलच्। मत्स्यभेदे (शउल) अमरः। स्त्रियां ङीष्। [यास् राजनि०।

**शकुलाक्षी** पु० शकुलस्याक्षीव अच् समा० ङीष्। गण्डदूर्वा०

**शकुलादनी** स्त्री० शकुलैरद्यते अद-ल्युट्। कटुकी) शाकभेदे अमरः। २जटामांस्यां, ३जलपिप्पल्यां, कट्फले च विश्वः। [(गडुइ) मत्स्ये। अमरः।

**शकुलार्भक** पु० शकुलस्यार्भक इव क्षुद्रत्वात्तदाकारत्वाद्वा।

**शकृत्** न० शक-ऋतन्। विष्ठायाम् अमरः।

**शकृत्करि** पु० शकृत् किरति कृ-इन्। १गवादीनां २वत्से २वत्सायां स्त्री ङीप्।

**शकृद्द्वार** न० ६त०। मलद्वारे अपानस्थाने हेमच०।

**श(क्क)र** पु० शक-क्विप् कृ-अच् कर्म० शक-करन् वा। १वृषे मेदि०। चतुर्दशाक्षरपादके २छन्दोभेदे। ३नदीभेदे ४मेखलायाञ्च स्त्री ङीप्। ५अङ्गुल्यौ त्रि०को०। शक्वरी० शर्करीत्यपि चतुर्दशाक्षरपादके छन्दसि।

**शक्त** त्रि० शक-क्त। समर्थे हेमच०।

**शक्ति** स्त्री शक-क्तिन्। १सामर्थ्ये २स्त्रीदेवतायां देवीमूर्त्तौ। न्यायादुक्ते कारणनिष्ठे कार्योत्पादनयोग्ये ३धर्मभेदे। ४शब्दनिष्ठे अर्थबोधकतारूपे बोध्यत्वप्रकारेच्छाविषयत्वरूपे वृत्तिभेदे शस्त्रास्त्रे ६अस्त्रभेदे च अमरः। मीमांसकमते शक्तिः पदार्थान्तरम् यथोक्तम् अनुमा०चि० "अदृष्टेश्वरवत् कार्यैकेव शक्तिरप्यनुमीयते तथा हि दाहादेर वह्न्यादिसंयोगाद्दाहो जायते मण्यादेः सति सन्निधाने न जायते अतो यदभावात् कार्यानुत्पत्तिः [illegible] तेन विना तदभावात् [illegible] शक्तिरिति" । न्यायमते तन्निराकरणं दर्शितं यथा

"[illegible] प्रतिबन्ध [illegible] [illegible] [illegible] न च [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible]जातिविषयत्वनियमात्। न च गोमयवृश्चिकप्रभववृश्चिकजातिपरम्परायामनन्तजात्यापत्तिः गोमयजन्यवृश्चिकप्रभवत्वजाते सत्त्वात् वह्निमात्रे च दाहसमानवयवः तत्संयोगः सैन्धवादिश्च कारणानि न तु तृणादिकं विनापि, तदुत्पत्तिप्रसङ्गः विशेषसामग्रीमादायैव साध्यसामग्र्यात्मकत्वात्"।

एवमाधेयशक्तिरपि मीमांसकमतेन पूर्वपक्षीकृत्य तत्र निरस्ता यथा तत्र मोक्षधर्मतिष्ठायद्व्योर्दर्शितम् अधिकं किञ्चिदत्र प्रदर्श्यते यथा

"कामिनीचरणाभिघातदोहदादिभिर्योक्पुष्पोत्कर्षदर्शनादपि आधेयशक्तिः' समयविशेषावच्छिन्नचरणदोहादिसंयोगध्वंसस्यैव कारणत्वात् चरणाभिघाताजन्यभागान्तजनितद्रव्यादेव वा तदुत्पत्तिः कालान्तरे पुष्पाद्युत्कर्षात्। [illegible] नापि [illegible] आधेयशक्तिः तत्संयोगध्वंसस्य संयोगसमानकालीन[illegible] शुद्धिपदार्थत्वात्। [illegible] संस्कार एव शुद्धिरित्यन्ये। अभिमन्त्रितयथा [illegible] वा। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible]" इति

अथ वा प्रतिष्ठायुद्गत्रणो फलेच्छ तया धर्माधर्मौ जन्येते ताभ्यां जयपराजयौ सत्यासत्यप्रत्यभिज्ञाभियुक्तस्तुलारोहणस्येष्टानिष्टफलत्वेनार्थतो विधिनिषेधात्। अभियुक्तः सत्यप्रतिज्ञो विजयकामस्तुलामारोहेदित्यसत्यप्रतिज्ञो न तुलामारोहेदिति श्रुतेरुन्नयनात्। यद्वा तया देवतासन्निधिः क्रियते ताश्च कर्मानुरूपचिह्नमभिव्यञ्जयन्ति"। तत्र च शक्तिपदार्थस्वरूपादिकमुक्तं यथा

"कश्चित्तु शक्तिपदार्थं कारणत्वं तच्च स्वव्याप्येतरसकलसंपत्तौ कार्याभावव्यापकाभावाप्रतियोगित्वम्। अथ वा यत्र कार्याभावव्याप्यता इतराभावावच्छिन्ना तत्कारणत्वं बीजे अङ्कुराभावव्याप्यता न बीजत्वेनावच्छिद्यते इतरसमवधाने सति बीजादङ्कुरसत्त्वात्, किन्तु तदभावेनावच्छिद्यते इतराभावावच्छिन्ना तत्कारणबीजे अङ्कुराभावव्याप्यता न बीजत्वेनावच्छिद्यते इतराभावे बीजसत्त्वेऽङ्कुराभावनियमात्। शिलाशकलेऽङ्कुराभावव्याप्यता शिलात्वेनैवावच्छिद्यते। यद्वा अन्यासमवधानावच्छिन्नकार्योत्पत्तिव्याप्यत्वं कारणत्वं, रासभादेः कार्याभावव्याप्यता अन्यासमवधानस्य वैयर्थ्येनानवच्छेदकत्वात्। अनन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्त्तिजातीयत्वं वा तत्त्वम्। अन्यथासिद्धश्च त्रिधा येन सहैव यस्य यं प्रति पूर्ववर्त्तित्वमवगम्यते, यथा घटं प्रति दण्डरूपस्य.(१) अन्यं प्रति पूर्ववर्त्तित्वे ज्ञाते एव यं प्रति यस्य पूर्ववर्त्तित्वमवगम्यते यथा शब्दं प्रति पूर्ववर्त्तित्वे ज्ञात एव ज्ञानमाकाशस्य(२)। अन्यत्र क्लृप्तनियतपूर्ववर्त्तिन एव कार्यसम्भवे तत्सहभूतत्वम्(३) यथा गन्धवति गन्धोत्पादादौ गन्धं प्रति तद्रूपप्रागभावस्य नियतपूर्ववर्त्तित्वकल्पनात् पाकजस्थले गन्धं प्रति रूपादिप्रागभावादीनामप्यन्यथासिद्धत्वम् एतत्त्रितयव्यतिरेके नियतपूर्ववर्त्तित्वं कारणत्वम्। यागापूर्वयोस्तु यागपूर्ववर्त्तित्वेऽवगते न तद्गम्यमाने यत्र अन्यस्य पूर्ववर्त्तित्वेऽवगते जनकस्य पूर्वभावोऽवगम्यते तत्र अन्येन जनकस्यान्यथासिद्धिः। यत्र च जनकस्य तथात्वेऽवगते अन्यस्य पूर्वभावावगतिस्तत्र तद्द्वारा तस्य जनकत्वमेव। दण्डसंयोगभ्रमणयोस्तु युगपदेव पूर्वभावितत्वपक्षः। स्वस्थानमरीत्पत्तिकसकलसमवधाने सत्यपि यस्याभावात् कार्यं न जायते सति च जायते तज्जातीयं प्रति तदनन्यथासिद्धम्। अनन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्त्तित्वं कारणत्वमित्यर्थे तत्र ईश्वरतद्बुद्ध्यादीनामसंग्रहात् तद्व्यतिरेकस्य तद्गम्यमान व्यतिरेकस्य वाऽभावात्। कार्यस्यान्यथानुपपद्यमानताव्यवस्थाप्यत्वं वाऽनन्यथासिद्धम्। नन्वेवमतिरिक्तशक्तौ साधकबाधकप्रमाणाभावात्संशयः न च साधकाभावस्य साधकत्वं बाधकाभावस्य साधकत्वादिति चेन्न साधकाभावेन सद्भावन्यत्र सिध्यतीन्द्रियधर्माभावसाधने लाघवं बाधकाभावेनातीन्द्रियधर्मसाधने गौरवमिति साधकाभावात्तदभाव एव सिध्यतीति"।

"इच्छा क्रिया तथा ज्ञानं गौरी ब्राह्मी तु वैष्णवी। त्रिधा शक्तिः स्थिता यत्र तत्परं ज्योतिरोमिति" गोरक्षसं०। सत्त्वरजस्तमोगुणत्रयाधीने ईश्वरस्य क्रमेण ज्ञानेच्छाक्रियारूपे ७शक्तित्रये। "यथा त्रिशक्तिरुद्दिष्टा नरसिद्धान्तगामिनी। एषा श्वेता परा सृष्टिः सात्त्विकी ब्रह्मसंस्थिता। एषैव रक्ता रजसि वैष्णवी परिकीर्त्तिता। एषैव कृष्णा तमसि रौद्री देवी प्रकीर्त्तिता। परमात्मा यथा देव एक एव त्रिधा स्थितः। प्रयोजनवशाच्छक्तिरेकैव त्रिविधाऽभवत्" वराहपु०। प्रकृतिशक्तिश्च ईश्वरस्य सृष्टिकर्तृत्वप्रवर्त्तिता "शिवः शक्त्या युक्तो यदि भवति शक्तः प्रभवितुम्" आनन्द०। तन्त्रोक्ते ९पीठाधिष्ठातृदेवताभेदे देवभेदे पीठशक्तयो भिन्नास्तन्त्रसारादौ उक्ताः। राज्ञां प्रभावोत्साहमन्त्रजाते ११सामर्थ्ये च अमरः। पगौर्य्यां मेदि० १२लक्ष्म्यां शब्दमा०।

१३वृत्तिभेदशक्तिश्च, अर्थबाधानुकूलः पदपदार्थसम्बन्धः स च इदं पदममुमर्थं बोधयतु, अस्मात् शब्दादयमर्थो बोद्धव्य इत्येवंरूपः इच्छात्मकः सङ्केतः, घटादिपदार्थविशेष्यकघटादिपदजन्यबोधविषयताप्रकारकेच्छाविषयो वा। मीमांसकास्तु अभिधा नाम पदार्थान्तरं सङ्केतग्राह्यं शक्तिरित्याहुः। पदपदार्थयोः सम्बन्धान्तरं शक्तिरिति शाब्दिकाः। सा च शक्तिस्त्रिविधा रूढिर्योगः योगरूढिश्चेति तत्राद्या घटादिपदेषु, द्वितीया पाचकादिपदेषु, तृतीया पङ्कजादिपदेषु। प्राभाकरमते शक्तिर्द्विविधा अनुभाविका स्मारिका च तत्राद्या कार्यत्वान्विते, द्वितीया तु जातौ। तत्र गवादिपदानां जात्याकृतिविशिष्टव्यक्तौ शक्तिरिति नैयायिकाः। व्यक्तावेव शक्तिरिति नव्याः। जात्याकृतिव्यक्तिषु तिसृषु शक्तिरिति वैयाकरणाः। जातावेव शक्तिर्व्यक्तिभानं त्वाक्षेपादिति भाट्टादय। जातौ शक्तौ बोधयत्र शक्ति किन्तु जात्य ये ज्ञाता व्यक्त्य ये तदुपस्थिता पश्चाद्विशेति। कार्यान्वितव्यक्तौ शक्तिरिति प्राभाकराः। धातोस्तु फलावच्छिन्नव्यापारे शक्तिरिति

नैयायिकाः। फल एव शक्तिरिति मण्डनादयः। व्यापारे शक्तिरिति रत्नकोषकृत्। धात्वात्मक कृतौ शक्तिरिति नैयायिकाः। कर्त्तरि शक्तिरिति शाब्दिकाः। व्यापारमात्रे शक्तिरिति मीमांसकाः। चतुर्विधविषयत्वात् तस्याश्चातुर्विध्यं शब्दश०प्र० अलङ्कारिमते दर्शितं यथा

"जातिद्रव्यगुणस्पन्दैर्धर्मैः सङ्केतवत्तया। जातिशब्दादिभेदेन चातुर्विध्यं परे जगुः"। गोगवयादीनां गोत्वादिजात्या, पश्वाश्वादीनां लाङ्गूलवधनादिद्रव्येण, धन्यपिशुनादीनां पुण्यद्वेषादिगुणेन चलचपलादीनाञ्च शब्दानां कर्मणावच्छिन्नशक्तिमत्त्वाच्चातुर्विध्यमेव रूढ़ानामिति तदुक्तं दण्ड्याचार्यैः "शब्दैरेव प्रतीयन्ते जातिद्रव्यगुणक्रियाः। चातुर्विध्यादमीषान्तु शब्द उक्तश्चतुर्विधः" इति।

तदेतन्निराचितं तत्रैव "तदेतज्जड़मूकमूर्खादीनामन्यग्न्वादीनाञ्च शब्दानामपरिग्रहापत्त्या परित्यक्तमस्माभिः"।

शक्तिग्रह पु० ६त०। शक्तेः अर्थबोधकतारूपस्य ज्ञाने।

शक्तिग्राहक पु० शक्तिं गृह्णाति ग्रह–ण्वुल्। १कार्त्तिकेये शक्तिं ग्राहयति बोधयति ग्रह–णिच्–ण्वुल्। "शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानात् कोशाप्तवाक्याद् व्यवहारतश्च। वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः" इत्युक्ते शक्तिबोधके २हेतौ। शक्तिग्रहप्रकाराश्च शब्दशक्तिप्रकाशिकायां दर्शिता यथा

"सङ्केतस्य ग्रहः पूर्वं वृद्धस्य व्यवहारतः। पश्चादेवोपमानादेः शक्तिधीपूर्वकैरसौ"। प्रथमं गृहेषु सङ्केतग्रहोऽबालस्य व्युत्पन्नस्य शब्दाधीनव्यवहारादेव बालाना तथा हि गामानयेति केनचिद्वृद्धेन नियुक्तः कश्चन व्युत्पन्नस्तद्वाक्यतोऽर्थं प्रतीत्य गवानयनं करोति तदुपलभमानो बाल इह गवानयनं स्वीयचरप्रवृत्तिजन्यं चेष्टात्वादस्मदीयस्तनपानादिप्रवृत्तिवदित्यनुमाय सा गवानयनप्रवृत्तिः स्वविषयधर्मिककार्य्यताज्ञानजन्या प्रवृत्तित्वात् मत्प्रवृत्तिवदिति प्रवक्तुर्गवानयनधर्मिककार्य्यताज्ञानजन्यत्वं प्रसाध्य गवानयनगोचरतज्ज्ञानमसाधारणहेतुकं कार्य्यत्वाद्घटवदित्येवमनुमिन्वानः समुपस्थितता-न्याभावाच्च श्रुतं वृद्धवाक्यमेव तदसाधारणकारणत्वेनावधारयति तदनन्तरञ्च गवादिपदानां प्रत्येकमावापोद्वापेन गवादिवृत्तौ अनयनगमनादिप्रवृत्तौ गवादिशब्दस्य तदनुकूलत्वं कल्पयति। पश्चाच्च कश्चिदुपमानाच्छक्तिग्रहो यथा गवादिपदशक्तिधीसान्निध्येन गोसादृश्यातिदेशवाक्यात् गवयपदशाब्दबोधोत्तरं गवयत्वजात्यवच्छिन्ने गोसादृश्यग्रहात् गवयो गवयपदवाच्य इत्याकारः। क्वचिच्च व्याकरणात् यथा कर्मणि द्वितीया कर्त्तरि परस्मैपदमित्यनुशासनात् कर्मत्वादौ द्वितीयादेः। क्वचित् कोषादपि यथा "गुणे शुक्लादयः पुंसि गुणिलिङ्गास्तु तद्वति"। "सुषीम शिशिरो जड़ः। चूर्णे क्षोदः समुत्पिञ्जपिञ्जलौ भृशमाकुले" इत्यादि कोषेभ्यः श्वैत्यादौ शुक्लादिशब्दस्य। क्वचिद्विवरणादपि यथा पचति पाकं करोतीति तुल्यार्थकवाक्यात् कृत्यादौ तिङादेः। क्वचित् प्रसिद्धार्थशब्दसामानाधिकरण्यादपि यथा भौक्ष्यसर्गात् वायुर्निसर्गमूर्त्तिमन् इत्यादौ रूपशून्यस्पर्शवदादिषु वाय्वादिपदस्य। वायुत्वादिजातेरतीन्द्रियत्वेन स्वरूपतस्तदवच्छिन्नस्यानुपस्थित्या तत्र शक्तिग्रहायोगात् यथा वा "वसन्त्यामङ्कुतां कन्या ददाति कुकुदः स्वतः" इत्यादावुक्तरीत्या कन्यादानादिषु कुकुदादिपदस्य। सहकारतरौ मधुरं रौति पिक इत्यादिकन्तु न युक्तमस्तक्रमेण शक्तिग्रहस्योदाहरणं तिद्धर्यं धर्मिसमभेदेन नानार्थत्ववत्राच्युत्समाद मध्यविवक्षौकिकत्वजात्यवच्छिन्ने एव लाघवेन पिकशब्दस्य शक्तग्रहस्फोटाच्च। क्वचिद्वाक्यशेषादपि यथा यवपदस्य कङ्गुमत्सु म्लेच्छानां दीर्घशूक च विदामा व्यवहारादेकमात्रशक्तेः परिच्छेत्तुमशक्यत्वात् नानार्थत्वस्य चान्याय्यत्वात् यवमयश्चरुर्भवतीति श्रुतौ यवपदस्यार्थसन्देहे "वसन्ते सर्वशस्यानां जायते पत्रशातनम्। मोदमानास्तु तिष्ठन्ति यवाः कणिशशालिनः" इति विध्यर्थाकाङ्क्षया प्रवर्त्तमानाद्वाक्यशेषाद्दीर्घशूक एव यवपदस्य शक्तिग्रहः। यथा वा स्वाराज्यकामोऽग्निष्टोमेन यजेतेत्यादिविधिशेषीभूतेभ्यः "यन्न दुःखेन संभिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम्। अभिलाषोपनीतं च तत्सुखं स्वःपदास्पदम्" इत्यादिवाक्येभ्यः स्वरादिपदस्य"।

शक्तिधर पु० शक्तिं धरति धृ–अच्। १कार्त्तिकेये २शक्त्यधरे त्रि० "शक्तिधरः कुमारः" इति रघुः। भृ–क्विप् ६त०। शक्तिभृदादयोऽप्यत्र।

शक्तिपर्ण पु० शक्तिरिव पर्णं यस्य। सप्तपर्णे जटा०।

शक्तिपाणि पु० शक्तिः पाणौ यस्य। कार्त्तिकेये शब्दा० श- क्तिहस्तादयोऽप्यत्र। [शब्दा० ८१८।

शक्तिहेतिक पु० शक्तिर्हेतिः प्रहरणमस्य कप्।

श(स)क्तु पु० सञ्ज० श(स)ञ्ज–तुन्। (छ'त) भ्रष्टयवादिचूर्णे

अमर । कलायशब्दे २१८५ पृ० तद्भेदादि दृश्यम् ।

**शक्रुफला(ली)** स्त्री शक्तव इव सूक्ष्माणि फलान्यस्याः वा ङीप् । शमीवृक्षे शब्दच० । [भेदे

**शक्ति(क्थि)** पु० वशिष्ठसुते. पुत्रे पराशरस्य पितरि मुनि

**शक्रु** त्रि० शक-रु । प्रियभाषिणि अमर ।

**शक्य** त्रि० शक-यत् । १शक्तियुक्ते २शक्त्या बोध्येऽर्थे । ३समर्थनीये । ४साधयितुं योग्ये च ।

**शक्यतावच्छेदक** त्रि० ६त० । शक्यपदार्थस्यासाधारणधर्मे येन धर्मेण अर्थस्य शब्दसङ्केतविषयता तस्मिन् धर्मे । यथा घटशब्दः घटत्वरूप पदार्थं बोधयति अतस्तदसाधारणधर्मो घटत्वं घटशब्दस्य शक्यतावच्छेदकम् ।

**शक्र** पु० शक-रक् । १इन्द्रे अमर । २कुटजवृक्षे ३अर्जुनवृक्षे मेद० । ४ज्येष्ठानक्षत्रे ५पेचके च । इन्द्रस्य चतुर्दशविधत्वम् मन्वन्तरभेदेन इन्द्रशब्दे दर्शितमतस्तत्संख्यासाम्यात् ६चतुर्दशसंख्यायाम् ।

**शक्रगोप** पु० शक्रं शक्रधनुर्गोपायति समवर्णत्वात् गुप-अण् । इन्द्रगोपे कीटे जटा० ।

**शक्रज** पु० शक्रात् जायते जन ड । १काके त्रिका०। २इन्द्रजन्ये त्रि० । शक्रजातादयोऽप्यत्र ।

**शक्रजित्** पु० शक्रं जितवान् जि-क्विप् तुक् च । १रावणात्मजे मेघनादे राक्षसे । २इन्द्रजेतरि त्रि० ।

**शक्रधनुस्** न० ६त० । मेघस्थ स्थूल धनुराकारे सूर्यकिरणसम्पर्कज पदार्थभेदे (रामधनुक) अमर ।

**शक्रध्वज** पु० ६त० । भाद्रशुक्लद्वादश्यां पूज्ये इन्द्रदैवते ध्वजाकारे पदार्थे । इन्द्रध्वजशब्दे ८९६ पृ० दृश्यम् ।

**शक्रनन्दन** पु० ६त० । अर्जुने जटा० । २इन्द्रनन्दके त्रि० ।

**शक्रपर्याय** पु० शक्रस्य पर्यायो नाम नाम यस्य मध्यपदलोप । १कुटजवृक्षे रत्नमाला ६त० । इन्द्रस्य २वाचकशब्दे च ।

**शक्रपादप** पु० ६त० । १देवदारुवृक्षे अमर । २कुटजवृक्षे राजनि० । [अमर । स्वार्थे क । तत्रैव रत्नमा० ।

**शक्रपुष्पी** स्त्री शक्रस्येव पुष्पमस्याः ङीप् । अग्निशिखावृक्षे

**शक्रभवन** न० ६त० । स्वर्गे त्रिका० । शक्रावासादयोऽप्यत्र ।

**शक्रभूभवा** स्त्री शक्रस्य भुवि भवति भू-अच् । इन्द्रवारुण्याम् शब्दच० । [२इन्द्रजनन्याम् अदित्याम् ।

**शक्रमाता** स्त्री शक्रस्य मातेव । १भार्ग्याम् राजनि० । ६त० ।

**शक्रमूर्द्धन्** पु० शक्रस्येव विद्यावान् मूर्द्धा यस्य । १वल्मीके त्रिका० । ६त० २इन्द्रमस्तके । शक्रशीर्षादयोऽप्यत्र ।

**शक्रवल्ली** स्त्री शक्रप्रिया वल्ली । इन्द्रवारुण्याम् राजनि० ।

**शक्रवाहन** पु० शक्रं वाहयति वह-णिच्-ल्यु । मेघे शब्दच० इन्द्रवाहनादयोऽप्यत्र ।

**शक्रबीज** न० शक्रस्य कुटजस्य बीजम् । इन्द्रयवे राजनि० ।

**शक्रशाखिन्** पु० शक्रनामकः शाखी । कुटजवृक्षे भावप्र० ।

**शक्रसारथि** पु० ६त० । इन्द्रसारथौ मातलौ ।

**शक्रसुत** पु० शक्रस्य सुतः । १वालिनामके वानरराजे हलायु० । २इन्द्रपुत्रे अर्जुने च ।

**शक्रसुधा** स्त्री शक्रस्य सुधेव । सल्लक्याम् शब्दच० ।

**शक्रसृष्टा** स्त्री ६त० । हरीतक्याम् त्रिका० ।

**शक्राख्य** पु० शक्रस्येवाख्या यस्य । १पेचके त्रिका० ।

**शक्राणी** स्त्री शक्रस्य पत्नी ङीष् आनुक् च । पुलोमजायाम् इन्द्रपत्न्याम् शब्दमा० ।

**शक्राशन** न० शक्रेणाश्यते अश-कर्मणि ल्युट् । भङ्गायाम् 'शक्राशनन्तु तीक्ष्णोष्णं मोहकृत् कुष्ठनाशनम् । बल-मेधाग्निकृत् श्लेष्मदोषहारि रसायनम्' राजव० ।

**शक्राशन** पु० शक्रं तद्धामश्नुते व्याप्नोति अश-ल्यु । कुटजवृक्षे शब्दच० । [चक्रिप्रस्तार ।

**शक्रि** पु० शक-क्रिन् । १मेघे २वज्रे ३गजे ४पर्वते च

**शक्रोत्थान** न० शक्रस्य तद्ध्वजस्य उत्थानम् । भाद्रशुक्लद्वादश्यां कर्त्तव्ये १शक्रध्वजस्योत्थाने, तदुपलक्षिते २उत्सवे च । इन्द्रध्वजशब्दे ८९६पृ० दृश्यम् ।

**शक्व** पु० शक-वन् । गजे हि० को० ।

**शङ्क** पु० शक-अच् वा नुम । शकटादिवाहकवृषे हारा० ।

**शङ्कर** पु० शं करोति कृ-अच् । १महादेवे २कल्याणकरे त्रि० ३गिरिजायां स्त्री ङीप् । ४सा च मञ्जिष्ठायां शब्दच० । ५शम्यां राजनि० । [शुभत्वात् । २कर्पूरे राजनि० ।

**शङ्करावास** पु० ६त० । १कैलासपर्वते । शङ्करस्यावास इव

**शङ्का** स्त्री शकि-अ । १त्रासे २वितर्के मेदि० ३भये च ।

**शङ्कित** त्रि० शङ्का जातास्य तार० इतच् । १भीते त्रिका० २सन्दिग्धे ३वितर्किते च ।

**शङ्कु** पु० शकि-उण् । १स्थाणौ । २मत्स्यभेदे । ३शल्यास्त्रे अमर । ४कीलके । ५दशकोटिसंख्यायाम् ६नख हस्ताते । ७महादेवे । ८वकुचे मेदि० । ९पत्रशिरा जाले १०भेद्रे हेमच० । ११मत्स्यनामद्रव्ये जटा० । १२छायापरिमाणार्थे काष्ठादिनिर्मिते, 'अर्काङ्गुला तु छायया काष्ठो द्वादशाङ्गुलमूलिका । शङ्कुस्तया भवेच्चैव तच्छाया परिकल्पयेत्' इत्युक्ते १३कीलभेदे च ज्यो०त० । १४जनमेजयपुत्रभेदे भा० आ० ९५ अ० । १५मकरत्वाल

गीतकरिभेदे । दिक्साधनार्थं सू० सि० शङ्कुर्यथा दर्शितो यथा

"शिलातलेऽम्बुसंशुद्धे वज्रलेपेऽपि वा समे । तत्र शङ्क्वङ्गुलैरिष्टैः समं मण्डलमालिखेत् । तन्मध्ये स्थापयेच्छङ्कुं कल्पनाद्द्वादशाङ्गुलम् । तच्छायाग्रं स्पृशेद्यत्र वृत्ते पूर्वापरार्द्धयोः । तत्र बिन्दू विधायोभौ वृत्ते पूर्वापराभिधौ । तन्मध्ये तिमिना रेखा कर्त्तव्या दक्षिणोत्तरा । याम्योत्तरदिशोर्मध्ये तिमिना पूर्वपश्चिमा । दिङ्मध्यमत्स्यैः संसाध्या विदिशस्तद्वदेव हि" । तत्र दिक्साधनोपक्रमे प्रथममम्बुसंशुद्धे जलवत् समीकृते शिलाप्रदेशे अपि वाथ वा तदभावेऽन्यत्र वज्रलेपे चत्वरादौ घुट्टनादिना समस्थाने कृते शङ्क्वङ्गुले शङ्क्वङ्गुलविभागमानेनेष्टैरभीष्टसंख्याकाङ्गुलैर्व्यासार्द्धरूपैः समन्ततः समात् लिखेत् । सर्वतः केन्द्राद्वृत्तपरिधिरेखा तुल्या स्यात् तथेत्यर्थः । ततस्तन्मध्ये तस्य वृत्तस्य केन्द्ररूपमध्ये कल्पनया द्वादशसंख्याकाङ्गुलानि तुल्यानि यस्मिन् द्वादशविभागाङ्कितमित्यर्थः । शङ्कुं समतलमस्तकपरिधिकाष्ठादिरूपं स्थापयेत् । तत्र पूर्वापरार्द्धयोर्दिनस्य प्रथमद्वितीयभागयोस्तच्छायाग्रं स्थापितशङ्कोश्छायायाग्रप्रदेशो मण्डलपरिधौ यस्मिन् विभागे स्पृशेत् । दिनस्य प्रथमविभागेऽनुवृत्तं छायाग्रं वृत्ते यत्र प्रविशति दिनस्यापरार्द्धे छायाग्रमपवृत्तं यत्र निर्गच्छतीत्यर्थः । तत्र निर्गमप्रवेशस्थानयोरुभौ द्वौ बिन्दू पूर्वापरसंज्ञौ क्रमेण वृत्ते परिधिरेखायां कृत्वा तन्मध्ये पूर्वापरबिन्द्वन्तरमध्ये तिमिना मत्स्येन रेखा कार्या सा दक्षिणोत्तररेखा भवति । मत्स्यस्तु बिन्द्वन्तरालप्रमितेन व्यासार्द्धेन बिन्दुद्वयकेन्द्रकल्पनेन वृत्तद्वयं विधाय वृत्तद्वयसंयोगाभ्यां वृत्तद्वयपरिधिविभागाभ्यामन्तर्गतं मत्स्याकारं स्थानं भवति । तन्मुखपुच्छसंयोगौ मुखं बाहुद्वयभागद्वयपार्श्वेनापरसंयोगस्तु पुच्छमिति तत्पार्श्वद्वयमध्यगतेन तन्मुखपुच्छगामिनी रेखा दक्षिणोत्तररेखा । तत्र बिन्द्वोः मध्यं रेखायां दक्षिणा दिक् । पश्चिमबिन्दोः मध्यं रेखायामुत्तरा दिक् । अयमर्थः पूर्वदले मत्स्यस्य मध्यस्थितौ । तस्य मुखपुच्छयोः सूत्रेण दक्षिणोत्तररेखा लिखेदिति तात्पर्यम् । दक्षिणोत्तरदिशोर्मध्यभागे तिमिना दक्षिणोत्तररेखाचिह्नेन व्यासार्द्धेन दक्षिणोत्तरस्थानाभ्यां पूर्ववत् मत्स्यं कृत्वा तिमिना मत्स्यपुच्छमुखगामिनी पूर्वापरा रेखा कार्या । तत्र पूर्वबिन्दोरासन्नं रेखाग्रं पूर्वा पश्चिमबिन्दोरासन्नं रेखाग्रं पश्चिमेति मत्स्यस्थमार्गेणैव केवला पूर्वापररेखापि सिद्धा । अथ रेखासंयोगस्थानात् दिक्साधनोपक्रमोक्तं पूर्ववृत्तमालिखेत् । तद्वृत्तपरिधौ यत्र रेखा लग्ना तत्र दिगिति तद्वृत्तमध्यस्य दिक्चतुष्टयं वृत्ते सिद्धम् । तद्वत् यथा दक्षिणोत्तराभ्यां पूर्वापरा साधिता तत्प्रकारेणेत्यर्थः । एवकारोऽन्यप्रकारनिरासार्थकः । हि निश्चयेन । विदिशः कोणदिशो दिशां पूर्वादिसिद्धदिशां ये मध्यमत्स्या मध्यवर्त्तिनदिग्द्वयान्तरोत्पन्ना मत्स्यास्तैः संसाध्याः सम्यक्प्रकारेण साध्याः । रेखावृत्तसंयोगस्थानेन ज्ञेयाः" रङ्गना० ।

छायाशब्दे २८८६ पृ० द्रष्टव्यम् ।

**शङ्कुकर्ण** पु० शङ्कुरिव कर्णोऽस्य । गर्दभे त्रिका० । दानवभेदे हरिवं० २४० । स्कन्दानुचरभेदे भा० ४७ अ० ।

**शङ्कुतरु** पु० शङ्कुयोग्यस्तरुः । शालवृक्षे शब्दर० । शङ्कुवृक्षादयोऽप्यत्र ।

**शङ्कुला** स्त्री शकि–उलच् । पत्रकर्त्तरिकायाम् संक्षिप्तसारे पूगच्छेदकास्त्रभेदे (जाँति) शङ्कुलाखण्डः इति सि० कौ० ।

**शङ्कुच(चि)** पु० शकि–उच-(उचि) वा । मत्स्यभेदे जटा० ।

**शङ्ख** पु०न० शम–ख । ललाटास्थ्नि शङ्खनामा पदार्थे अमरः । १ललाटास्थ्नि, २निधिभेदे, ३नखीनामगन्धद्रव्ये मेदि०, ४कर्णसमीपस्थे–अस्थ्नि०, ५नागभेदे, ७अङ्कितदन्तमध्ये त्रिका० । ८दशनिखर्वसंख्यायाम्, ९तत्संख्याते च । तत्र शङ्खधूमादरालिन्दकदुदुभिः शङ्खवै० ब्रह्म० १६अ० यथा ।

"अथ शङ्खं कुर्यात् । शङ्खं कण्ठे दानवं प्रति । चोरमध्याद्भवानां वज्रसमानम् । शङ्खस्तु शङ्खं कृत्वा पपात दानवोपरि । चकार भस्मसात् तत्र सदानवम् । न निःश्वनेन शङ्खेन दानवानां विनाशनम् । निर्मथ्य च मेरुमार्गे समुद्रे च सागरे । अस्थिभिः शङ्खचूडस्य शङ्खजातिर्बभूव ह । नानाप्रकाररूपा च सन्ति पूता सुरार्च्चने । प्रशस्तं शङ्खतोयं च देवानां प्रीतिदं परम् । तीर्थतोयस्वरूपञ्च पवित्रं शम्भुना विना । शङ्खशब्दो भवेद्यत्र तत्र लक्ष्मीश्च सुस्थिरा । स स्नातः सर्वतीर्थेषु यः स्नातः शङ्खवारिणा । शङ्खं हरेरधिष्ठानं यत्र शङ्खस्ततो हरिः । तत्रैव वसते लक्ष्मीर्दूरीभूतममङ्गलम् । स्त्रीणाञ्च शङ्खध्वनिभिः

शूद्राणाञ्च विशेषतः। भीता वसा याति लक्ष्मी स्वल्पमन्यत स्वस्थानतः” ११मुद्राभेदे तन्त्रसा०। ११प्रस्तारभेदे। युक्तिकल्पतरौ तल्लक्षणादि यथा “क्षीरोदकूलेऽपि सुराष्ट्रदेशे तदन्यतोऽपि प्रभवन्ति शङ्खाः। चन्द्रक्षरणाः शशिशुभ्रभासः शुद्धाननाः सूक्ष्ममुखाश्च शान्ताः। ते वामदक्षिणावर्त्तभेदेन द्विविधा मताः। दक्षिणावर्त्तशङ्खस्तु कुर्य्यादायुर्यशोधनम्। तेनैव शिरसा यस्तु श्रद्दधानः प्रतीच्छति। वारि छित्वा स पापानि पुण्यमाप्नोति मानवः। वृत्तत्वं स्निग्धताच्छत्वं शङ्खस्येति गुणत्रयम्। आवर्त्तभङ्गदोषो हि हेमयोगादिनश्यति। ब्रह्मादिजातिभेदेन स पुनश्चतुर्विधः”। “ये स्निग्धमद्यमाकारा मृदवो लघवस्तथा। ब्राह्मणाः प्रकरास्ते याः सर्वकर्मसु शोभनाः। ये दृढाङ्गाः सुगुरवस्तथाभागविभागिनः। क्षत्रियास्ते याः कर्कशाङ्गास्तथैव च। मृदवो गुरवो ये तु ये स्नेहेनैव रञ्जिताः। ते वैश्याः स्वावभक्ताश्च युज्यन्ते सर्वकर्मसु। ये कर्कशाङ्गतास्त्वङ्गाश्च कर्कशा ये प्रतिष्ठिताः। येऽत्यन्तगुरवः स्निग्धास्ते शूद्राः प्रकाराधमाः। इति प्रोक्तमदोषेण सम्यक् पापापहारणम्। विचार्य्य मतिमान् कार्य्यं नियोक्तव्यं विचक्षणैः”।

**शङ्खक** न० शङ्खस्य विकारः अण्। १शङ्खजाते वलयाकारे पदार्थे मेदिनि०। २शिरोरोगे पु० तस्य लक्षणादि यथा “पित्तरक्तानिलादुष्टाः शङ्खदेशे विमूर्च्छिताः। तीव्ररुग्दाहरोगं हि शोथं कुर्वन्ति दारुणम्। स शिरो विषवद्वेगान्निरुध्याशु गलं तथा। त्रिरात्राज्जीवितं हन्ति शङ्खको नाम नामतः। त्र्यहाज्जीवितभेषज्यं प्रत्याख्येयस्य कारयेत्”। पित्तरक्तानिलादुष्टत्वम् कफोऽपि योज्यः “हलादुतापः कफपित्तरक्तैरिति” सुश्रुतवचनात्। विमूर्च्छिताः प्रवृद्धाः त्रिरात्रात् त्रिरात्रमध्ये मारयति” भावप्र०।

**शङ्खकार** पु० शङ्खं तद्विकारं वलयाकारं पदार्थं करोति कृ-अण्। वर्णसङ्करजातिभेदे (शाँखारी)। स तु शूद्रागर्भे विश्वकर्मतो जातः ब्रह्मवै०। [शाखा शिक्षा०।

**शङ्खचरी** स्त्री शङ्खे ललाटास्थि चरति चर-ट। ललाटि-

**शङ्खचर्चा** स्त्री शङ्खस्य चर्चा भूषा यत्र। ललाटिकायां शब्दर०। [शुभ्रं रुचिकरं परम्” राजव०।

**शङ्खचूर्ण** न० ६त०। शङ्खजाते चूर्णे। “शङ्खचूर्णं कटु क्षार

**शङ्खद्रावक** पु० औषधविशेषे। तत्प्रकारादि यथा “अर्के स्नुही तथा चिञ्चा तिलापामार्गवचित्रकम्। अपामार्ग-भस्मसमं वस्त्रपूतं जलं हरेत्। मृद्वग्निना पचेद्यत्तत् यावत् क्षारं घनीकृतम्। लवणेन समौ याह्यौ द्वौ क्षारौ टङ्कणं तथा। समुद्रफेनगोदन्तकाशीशं गौरिका तथा। द्विगुणं पञ्चलवणं मातुलुङ्गरसेन च। काचकूप्यान्तु सम्भाव्य वासयेदग्नियोगतः। शङ्खचूर्णपलं दत्त्वा वारुणी यन्त्रमुद्धरेत्। सर्वधातून् हरेच्छीघ्रं वराटीशङ्खकादिकान्। उदरादिकरोगाणां सद्यो हि नाशकः परः” भैषज्यर०। “योगिनीभैरवाभ्याञ्च बलिमादौ प्रदापयेत्। पश्चाद् यन्त्रञ्च कर्त्तव्यमेवाह परमेश्वरी। रसः शङ्खद्रवो नाम शम्भुदेवेन भाषितः। गुह्याद्गुह्यतमं गुह्यमिदानीं कथ्यते मया। शङ्खचूर्णं यवक्षारं सर्जिकाक्षारटङ्कणम्। समञ्च पञ्चलवणं स्फटिकारी नवसादरः। काचकूप्यां ततः क्षिप्त्वा वारुणी यन्त्रमुद्धरेत्। यामार्द्धं द्रावयत्येव शङ्खशुक्तिवराटकान्। अजीर्णं नाशयेत् सद्यः मूत्रकृच्छ्राश्मरीं तथा। उदराष्टविधं हन्ति गुल्मप्लीहोदराणि च। अजीर्णं नाशयेच्छीघ्रं यद्यपि स्याद् विसूचिकाम्। भुक्तशेषे च भोक्तव्यो माषमात्रो रसोत्तमः। क्षणमात्रात् द्रवेत् भक्तं पुनर्भोजनमिच्छति। प्रत्यहं भोजनान्ते च सेवितोऽयं रसोत्तमः। न क्षाराया भयं क्वापि सत्यं सत्यं वदाम्यहम्। न देयं यस्य कस्यापि सदा गोप्यञ्च कारयेत्। रसः शङ्खद्रवो नाम वैद्यानामुपकारकः”।

**शङ्खद्राविन्** पु० शङ्खं द्रावयति द्रु-णिच्-णिनि। अम्लवेतसे राजनि०।

**शङ्खधरा** स्त्री धृ-अच् ६त०। हिलमोचिकायाम् रत्नमा०।

**शङ्खध्म** पु० शङ्खं धमति ध्मा-क। शङ्खवादके। क्विप्। शङ्खध्मा इत्यप्यत्र।

**शङ्खनख** पु० शङ्खस्य नख इव। १क्षुद्रशङ्खे (जोङ्गडा) अमरः। २नखीनामगन्धद्रव्ये शब्दर० स्त्रीत्वमपि तत्र ङीप्।

**शङ्खपुष्पी** स्त्री शङ्खस्य इव पुष्पमस्याः ङीप्। (शङ्खाहुली) वृक्षे राजनि०। “शङ्खपुष्पी तु तीक्ष्णोष्णा मेध्या कृमिविषापहा”। राजवल्लभः “शङ्खपुष्पी सरा मेध्या वृष्या मानसरोगनुत्। रसायनी कषायोष्णा स्मृतिकान्तिबलाग्निदा। दोषापस्मारभूताश्रीकुष्ठकृमिविषप्रणुत्” भावप्र०। [हेमच०।

**शङ्खभृत्** पु० शङ्खं बिभर्त्ति भृ-क्विप् तुक् च। विष्णौ

शङ्खमुख पुंस्त्री॰ शङ्ख इव मुखमस्य। कुम्भीरे हेमच॰। स्त्रियां ङीष्। [ (चक्रा) क्षुपभेदे शब्दच॰।

शङ्खिका स्त्री शङ्खस्तदाकारं पुष्पमस्त्यस्याः ठन्। (चोरका-

शङ्खिन् पु॰ शङ्ख+अस्त्यर्थे इनि। १विष्णौ, २समुद्रे च मेदि॰।

शङ्खिनी स्त्री शङ्खस्तदाकारं पुष्पमस्त्यस्याः इनि। १चोरपुष्प्याम्, अमरः। २श्वेतपत्राग्रे ३विश्वः। ४श्वेतबुह्नायां ५श्वेतगुञ्जायां, ६यवतिक्तायां, राजनि॰। ७स्त्रीभेदे, ८उपदेवताभेदे, (शाकचिन्नी) ९शङ्खवत्यां स्त्रियाञ्च। स्त्रीभेदलक्षणं रतिमञ्जर्य्यामुक्तं यथा "दीर्घा सुदीर्घनयना वरसुन्दरी या कामोपभोगरसिका गुणशीलयुक्ता। रेखात्रयेण च विभूषितकण्ठदेशा सम्भोगकेलिरसिका किल शङ्खिनी सा"। "शशके पद्मिनी तुष्टा चित्रिणी रमते मृगे। वृषभे शङ्खिनी तुष्टा हस्तिनी रमते हये"। "पद्मिनी पद्मगन्धा च मीनगन्धा च चित्रिणी। शङ्खिनी क्षारगन्धा स्यात् मदगन्धा च हस्तिनी"। [राजनि॰।

शङ्खिनीफल पु॰ शङ्खिन्या इव फलमस्य। शिरीषवृक्षे

शङ्खिनीवास पु॰ ६त॰। शाखोटकवृक्षे शब्दच॰।

शच गतौ भ्वा॰ आत्म॰सक॰ सेट् इदित्। शञ्चते, अशञ्चिष्ट।

शच व्यक्तौ भ्वा॰ आत्म॰ सक॰ सेट्। शचते अशचिष्ट।

शचि(ची) स्त्री शच-इन् वा ङीप्। १इन्द्रपत्न्याम् अमरः। २करचालने मेदि॰।

शचीपति पु॰ ६त॰। इन्द्रे अमरः। शचीभर्त्रादयोऽप्यत्र।

शट(ठ) श्लाघायां चु॰ आ॰ सक॰ सेट्। शाट(ठ)यते अशीशट(ठ)त। [ शटति। अशाटीत् अशटीत्।

शट भेदे अक॰ रोगलमने गतौ भेदे च सक॰ पर॰ भ्वा॰

शट पु॰ शटति रुजति इति शट-अच्। १कन्दे त्रिका॰। २शिफाकरे ३जटायाञ्च स्त्री अमरः टाप्।

शटि(टी) स्त्री शट-इन् वा ङीप्। (कच आदा) ख्याते ओषधिभेदे "शटी कषाया कटुपाका [illegible] गन्धपूर्विका। [illegible] [illegible]" भावप्र॰।

शटक न॰ [illegible]

शठ वधे सक॰ कैतवे क्लेशे च अक॰ भ्वा॰ पर॰ सेट्। शठति अशाठीत् अशठीत्।

शठ श्लाघ्ये चु॰पर॰अक॰सेट्। शाठयति ते अशीशठत् त।

शठ दुष्टवचने अद॰चु॰उभ॰सक॰सेट्। शठयति ते अशशठत् त

शठ न॰ शठ-अच्। १तगरे २कुङ्कुमे ३लौहे च राजनि॰। ४धुस्तूरे ५मध्यस्थपुरुषे च पु॰। "प्रियं वक्ति पुरोऽन्यत्र विप्रियं कुरुते भृशम्। व्यक्तापराधचेष्टश्च शठोऽयं कथितो बुधैः" विष्णुपु॰ उक्ते ६धूर्त्ते त्रि॰ मेदि॰ ७नायकभेदे पु॰ तल्लक्षणं यथा "शठोऽयमेकत्र बद्धभावो यः। दर्शितबहिरनुरागो विप्रियमन्यत्र गूढमाचरति" सा॰ द॰।

शठता स्त्री शठस्य भावः तल्। शाठ्ये वञ्चनायाञ्च। [राजनि॰

शठम्बा स्त्री शठ-अच्; अबि-अच् कर्म॰ [illegible]। अम्बष्ठायाम्

शड सङ्घाते रोगे च अक॰ भ्वा॰ पर॰ सेट् इदित्। शण्डति अशण्डिष्ट। [illegible]

शण दाने भ्वा॰ पर॰सक॰ सेट्। शणति अशाणीत् अशणीत्

शण पु॰ शण-अच्। स्वनामख्याते क्षुपभेदे हेमच॰।

शणघण्टिका स्त्री शणः घण्टेव तत्फलस्य रवकरत्वात् इवार्थे कन्। घण्टारवतुल्यफलायाम् शणपुष्प्याम् [illegible]।

शणपर्णी स्त्री शणस्येव पर्णान्यस्याः ङीप्। अश्वगन्धायाम् राजनि॰। [शणे स्वार्थे क। तत्रैव।

शणपुष्पी स्त्री शणस्येव पुष्पमस्याः ङीप्। (झन॰झने) वन॰

शणसूत्र न॰ शणाज्जातं सूत्रम्। शणजात सूत्रे अमरः।

शणालुक पु॰शण इवालुकः। आरेवतवृक्षे (सोन्दाल) शब्दर॰

शणिका स्त्री शणस्तद्पुष्पमस्त्यस्याः ठन्। शणपुष्प्याम् राजनि॰

शण्ड न॰ शडि-अच्। १पद्मादिसमूहे शब्दर॰। २नपुंसके ३वृषे च त्रिकाण्डशे॰। [illegible]

शण्डिल पु॰ शडि-इलच्। शाण्डिल्यस्य पितरि मुनिभेदे

शण्ठ न॰ शण-ठ तस्य नेत्वम्। १अन्तःपुरचरे क्लीबे २क्लीबमात्रे भरतः। ३वृषे मेदि॰ ४[illegible] [illegible]।

शत न॰ [illegible] [illegible]

शतक त्रि॰ [illegible]

शतकुम्भ पु॰ [illegible] पर्वतभेदे भरत।

**शतकोटि** पु० शत कोटयोऽग्राणि यस्य । १वज्रे अमर । शतगुणिता कोटि शाक० । २शतगुणितकोटिसंख्यायां स्त्री ।

**शतक्रतु** पु० शतं क्रतवोऽस्य । इन्द्रे अमरः ।

**शतग्रन्थि** स्त्री शतं ग्रन्थयोऽस्य । दूर्वायाम् राजनि० ।

**शतघ्नी** स्त्री शतं हन्ति हन-टक् । १करञ्जभेदे "अयःकण्टकसञ्छन्ना शतघ्नी महती शिला" विजयरक्षित० । ३वृश्चिकाल्यां २करञ्जे च मेदि० ।

**शततम** त्रि० शतस्य पूरणः तमप । शतसंख्यापूरणे ।

**शततारा** स्त्री शतगुणिता तारा शाक० । शतभिषानक्षत्रे ।

**शतदन्तिका** स्त्री शतं दन्ता इव सन्त्यस्य ठन् । नागदन्त्याम् राजनि० ।

**शतद्रु** पु० शतधा द्रवति-द्रु-कु नि० । नदीभेदे तन्नामनिरुक्तिर्यथा "पाशैः बद्ध्वा तदा चक्रे नद्यैवात्मानमीश्वरः । सोऽगच्छत पर्वताग्रे सागरस्य सरांसि च । दृष्ट्वा स(वसिष्ठ) पुनरप्यन्यां हैमवतीं तदा । चण्डग्राहवतीं भीमां तस्याः स्रोतस्यपातयत् । सा तमग्निसमं विप्रमनुचिन्त्य सरिद्वरा । शतधा विद्रुता यस्माच्छतद्रुरिति विश्रुता । ततः स्थलगतं दृष्ट्वा तत्राप्यात्मानमात्मना । मर्त्तुं न शक्यमीत्युक्त्वा पुनरेवाश्रमं ययौ" भा० आ० १७७ अ० ।

**शतधा** स्त्री शतं धन्वीन् धत्ते धा-क । १दूर्वायाम् । शत+प्रकार धाच् । २शतप्रकारे अव्य० ।

**शतधामन्** पु० शतं धामानि यस्य । विष्णौ जटा० ।

**शतधार** पु० शत धारा अग्राणि यस्य । १वज्रे त्रिका० । २शतधारायुक्ते त्रि० "वसोः पवित्रमसि शतधारम्" यजुर्वेदः १।३।४८ । [२खगे च विश्व० ।

**शतधृति** पु० शत धृतयोऽस्य । १इन्द्रे २ब्रह्मणि मेदि०

**शतपत्र** न० शतं बहूनि पत्राणि सूक्ष्मदलान्यस्य । १पद्मे अमर । २मयूरे ३सारसखगे ४दार्वाघाटखगे मेदि० ५राजकीरे हेमच० ।

**शतपत्री** स्त्री शत पत्राणि दलान्यस्याः ङीप् । (सेवति) पुष्पवृक्षभेदे । स्वार्थे क । तत्रैव । [पाककचन्दभेदे ।

**शतपथ** पु० शत पन्थानो यत्र अच्समा० । यजुर्वेदीयब्राह्म

**शतपथिक** त्रि० शतपथ मधीते वा ठन् । शतपथब्राह्मणाख्यकग्रन्थाध्यायिनि ।

**शतपद्** न० शत पदानि यत्र । ज्योतिषोक्ते अवकहडादात्मारभ्य नामकरणोपयोगिप्रथमवर्णसूचके १चक्रभेदे चक्रशब्दे २८१७ पृ० दृश्यम् । शत पादाः यस्याः पादभाग समा० ङीप् पद्भाव० । शतपदी १कीटभेदे (कानकोटार) स्त्री अमरः । २शतमूल्यां राजनि० । [रत्नमा० ।

**शतपद्म** न० शतदलयुक्तं पद्मम् । १शतदलकमले २श्वेतपद्मे च

**शतपर्वन्** पु० शतं पर्वाणि ग्रन्थयो यस्य । १वंशे अमरः २इक्षुभेदे च "शतपर्वा भवेत् किञ्चित् कोषकारगुणान्वितः । विशेषात् किञ्चिदुष्णश्च सक्षारः पवनापहः" भावप्र० । ३कटुकायां राजनि० । ४वचायां ५दूर्वायां च स्त्री ६भार्य्यां मेदि० । ७कोजागरपूर्णिमायां शब्दरत्ना० । कप् । तत्र मेदि० टापि शब्दर० ।

**शतपाद्** स्त्री शत पादा अस्याः पाद्भाव । कीटभेदे (कानकोटार) जटा० । [जटा० । २जलौकायां च शब्दर० ।

**शतपादिका** स्त्री शतं पादा मूलान्यस्याः कप् । १काकोल्यां

**शतपुष्पा** स्त्री शत पुष्पाणि यस्याः । (शुलफा) १शाकभेदे (मौरी) २क्षुपभेदे च । कप् । तत्रैव । "शतपुष्पा कटुः स्निग्धा तिक्तोष्णा कफवातहृत् । रुच्यावर्त्तिच्छिदा मेधघ्ना बद्धविट् क्रमिशूलहृत् । मधुराशिशीतला तिक्ता दाहतृट् वातला लघु" भावप्र० । शिरातार्ज्जनीयग्रन्थकारके भारविकवौ पु० त्रिका० । [राजनि० ।

**शतप्रसूना** स्त्री शत प्रसूनानि यस्याः । (शुलफा) शाक

**शतप्रास** पु० शत प्रासा इव फलानि यस्य । करवीरवृक्षे अमर

**शतभिषज्** स्त्री शतं भिषज इव तारा यत्र । शततारात्मके अश्विन्यादिषु चतुर्विंशे नक्षत्रे । शतभिषापत्र स्त्री

**शतभीरु** स्त्री शतं बहवो वियोगिनो भीरवो यस्याः ५त० । मल्लिकायाम् अमर तद्दर्शने हि बहुवियोगिनां कामोद्दीपनात् ततो भीरुत्वम् । [२मेचके च ।

**शतमख** पु० शत मखा यज्ञा यस्य । १इन्द्रे जयायुधः ।

**शतमन्यु** पु० शत मन्यवो यज्ञा यस्य शते देवेषु मन्युः क्रोधो वा यस्य । १इन्द्रे अमरः । २मेचके च ।

**शतमान** पु०न० शतेन मीयते मि-ल्युट् । १रूप्यपले २आढके ३शतपरिमिते च अमरः । [चिकित्सके ।

**शतमारिन्** पु० शतं मारयति मृ-णिच्-णिनि । विशिष्ट-

**शतमुखी** पु० शत मुखानि यस्याः ङीप् । १संमार्ज्जन्यां २शतमुखयुक्ते त्रि० ।

**शतमूला** स्त्री शतं मूलान्यस्याः टाप् । १दूर्वायां २स्वनामख्यातायां लतायाञ्च ङीबन्त अमरः । [भेदे अमरः ।

**शतयष्टिक** पु० शतं यष्टयो गुच्छा यस्य । शतगुच्छके हार-

**शतरुद्रीय** न० शत रुद्रानधिकृत्य कृतो ग्रन्थः छ । १६अ०यजुर्वेदोक्ते "नमस्ते रुद्र ! मन्यव इत्यादिके रुद्राध्याये ।

**शतरूपा** स्त्री॰ शत रूपाण्यस्याः । १ब्रह्मणः पत्न्यां २तत्कन्यायां सावित्र्यां च "ततः स जपतस्तस्य भित्त्वा देहमकल्मषम् । स्त्रीरूपमर्द्धमकरोदर्द्धं पुरुषरूपवत् । शतरूपा च सा ख्याता सावित्री च निगद्यते । सरस्वत्यथ गायत्री ब्रह्माणी च परन्तप । ततः स्वदेहसम्भूतामात्मजामित्यकल्पयत् । दृष्ट्वा तां व्यथितस्तावत् कामबाणार्दितो विभुः । उपयेमे स विश्वात्मा शतरूपामनिन्दिताम् । ततः कालेन महता ततः पुत्रोऽभवन्मनुः । स्वायम्भुव इति ख्यातः स विराडिति नः श्रुतम्" मात्स्ये ३अ॰ ।

**शतवीर्य्या** स्त्री॰ शतं वीर्य्याण्यस्याः ५ब॰ । १श्वेतदूर्वायाम् २शतावर्य्यां ३कपिलद्राक्षायां च राजनि॰ ।

**शतवेधिन्** पु॰ शत विध्यति विध–णिनि । चुक्रवास्तुके अमर ।

**शतसहस्र** न॰ शतगुणितं सहस्रं शाक॰ । लक्षसंख्यायाम् ।

**शतसाहस्र** त्रि॰ शतं सहस्राणि परिमाणमस्य अण् उत्तरपदवृद्धिः । लक्षसंख्याते ।

**शतह्रदा** स्त्री॰ शत ह्रादाः शब्दा यस्याः पृषो॰ ह्रस्व । १विद्युति अमर । २वज्रे मेदि॰ ३दक्षकन्याभेदे माङ्ग॰ ।

**शताची** स्त्री॰ शतमञ्चतीव पुष्पाग्रेण अन्च–क्विन् समा॰ ङीप् । १रात्रौ २शतपुष्पायाम् । शब्दच॰ ३दुर्गायाम् "भूयश्च शतवार्षिक्यामनावृष्ट्यामनम्भसि । मुनिभिः संस्तुता भूमौ सम्भविष्याम्ययोनिजा । ततः शतेन नेत्राणां निरीक्षिष्यामि यन्मुनीन् । कीर्त्तयिष्यन्ति मनुजाः शताक्षीमिति मां ततः" देवीमाहात्म्ये । [दृष्टे च राजनि॰ ।

**शताङ्ग** पु॰ शतमङ्गान्यवयवा यस्य । १रथे अमर २तिनिश

**शतानन्द** पु॰ शतमानन्दयति अण् । गोतमपुत्रे अहल्यागर्भजे १मुनिभेदे । स च जनकराजपुरोहितः । २देवकीनन्दने मेदि॰ ४ब्रह्मणि हेमच॰ ५विष्णुरथे त्रिका॰ । ६शतजनानन्दके त्रि॰ ।

**शतानीक** पु॰ शतमनीकानि यस्य । १व्यासशिष्ये मुनिभेदे २चन्द्रवंश्ये नृपभेदे मेद॰ । ३सुदासराजपुत्रे भाग॰ ६।२२ अ॰ ।

**शतार** न॰ शतमराण्यस्य । वज्रे त्रिका॰ ।

**शतारुस्** न॰ शतं अरूंषि यत्र । कुष्ठभेदे "रक्तं श्याव सदाहार्त्ति शतारुः स्याद् बहुव्रणम्" भावप्र॰ ।

**शतायुस्** त्रि॰ शतमायुर्वर्षकालोऽस्य । शतवर्षमितवयस्के "शतायुर्वै पुरुषः" श्रुतिः ।

**शतावरी** स्त्री॰ शतमावृणोति आ+वृ–अच् गौरा॰ ङीष् । १शतमूल्याम् अमर । "शतावरी गुरुः शीता तिक्ता स्वाद्वी रसायनी । मेधाग्निपुष्टिदा स्निग्धा नेत्र्या गुल्मातिसारजित् । शुक्रस्तन्यकरी बल्या वातपित्तास्रशोथजित्" भावप्र॰ । २इन्द्रभार्य्यायां शब्दच॰ । ३पत्न्यां त्रिका॰ । [वर्त्तते णिनि । तत्रैव । शताऽर्त्तिन् ।

**शतावर्त्त** पु॰ शतमावर्त्ता यस्य । विष्णौ हेमच॰ । शतधा

**शताह्वा** स्त्री॰ शतं शतमूली शतपुष्पा वेति आह्वा यस्याः मध्यपदलोपः । १शतमूल्यां राजनि॰ २शतपुष्पायाञ्च जटा॰

**शतिक** त्रि॰ शतेन क्रीतं, तस्य विकारः तस्येदं वा ठन् । १शतेन क्रीते पदार्थे । २तद्विकारे ३तत्सम्बन्धिनि च । शतमस्मै वृद्धिः आयः लाभः शुल्कम् उपदा वा दीयते ठन् । ४वृद्ध्यादिरूपेण शतदानसम्प्रदाने । पक्षे यत शत्य तत्रार्थे । [व्येण क्रीतादौ शतिकशब्दार्थे ।

**शत्य** त्रि॰ शतेन क्रीत शतिकशब्दवत् यत् । शतसंख्यातद्र॰

**शत्रु** पु॰ शद–त्रुन् । १रिपौ राज्ञां २विषयानन्तरस्थे नृपे अमर॰ ३ज्योतिषोक्ते लग्नात्षष्ठस्थाने ४कामादिषु च । ५शातके त्रि॰ । [लक्ष्मणानुजे २रिपुनाशके त्रि॰ ।

**शत्रुघ्न** पु॰ शत्रून् हन्ति हन–क । दशरथात्मजे सुमित्रागर्भजे

**शद** शातने शीर्णतायां भ्वा॰पर॰अक॰अनिट् लृदित् । शीयते अशदत् । शत्स्यति ।

**शद** गतौ भ्वा॰पर॰सार्वधातुके आत्म॰ सक॰अनिट् । शीयते

**शद** पु॰ शद–अच् । फलमूलादौ सिद्धान्तकौ॰ ।

**शद्रि** पु॰ शद–क्रि । १मेघे २जिष्णौ मेदिनी॰ ३गजे उणा॰

**शद्रु** त्रि॰ शद–क्रु । १पतनकर्त्तरि २गन्तरि च ।

**शनकावलि(ली)** स्त्री॰ शनैः कायति कै–क पृषो॰ तेषामावलिर्यत्र वा ङीप् । शणपिप्पल्यां शब्दच॰ ।

**शनपर्णी** स्त्री॰ शणस्येव पर्णान्यस्याः पृषो॰ णस्य नः । कटुक्याम् शब्दच॰ ।

**शनि** पु॰ शो–अनि किच्च । १सूर्य्यपुत्रे छायागर्भजाते ग्रहभेदे "शनिर्विहङ्ग ऽनिलपत्त्रवत्या ग्रहाधिपो धातुमणीन्स्थिरश्च । क्रूरः प्रतीचीतनुरोऽतिवृद्धोऽरुणः स्थितीट् दीर्घतनीललोहम्" नील॰ ताज॰ । "मन्दोऽलसः कपिलदृक्कृशदीर्घगात्रः स्थूलद्विजः परुषरोमकचोऽनिलात्मा" बृहज्जा॰ । २तत्स्वामिकदिने च "शनौ बध्या विजानीयात्" ज्यो॰ त॰ । [वारे ।

**शनिवार** पु॰ शनिस्स्वामिकोवारः । सूर्य्यादिवारमध्ये सप्तमे

**शनैश्चर** पु॰ शनैश्चरति चर–अच् । शनिग्रहे तस्य ग्रहाणां मध्ये सर्वोपरिकक्षस्थितत्वात् बहुकालेनैकराशिभोगात् मन्दगतित्वम् । [अमर ।

**शनैस्** अव्य॰ शण–डैसि पृषो॰ तक् च । १मन्दे २धैर्य्ये च

**शंस** हिंसायां स्तुतौ कथने च भ्वा० पर० सक० सेट् क्त्वा वेट्। शंसति अशंसीत्। [शप्यति ते अशाप्सीत्।

**शप** आक्रोशे वा भ्वा० पक्षे दिवा० उभ० सक० अनिट्। शपति ते

**शपथ** पु० शप-अथन्। सत्यताकरणाय दिव्यभेदकरणे यथा एतत् यदि मिथ्या स्यात् तदा मे एतदनिष्टं स्यादित्यादि

**शपन** पु० शप-ल्युट्। १शपथे अमरः। २गाली त्रिका०।

**शप्त** त्रि० शप-क्त। १अभिशापप्राप्ते २कृतशपथे ३तृणभेदे पु० शब्दच०। [च मेदि०

**शफ** न० शम-अच् पृषो० मस्य फः। १गवादीनां खुरे २वृक्षमूले

**शफर** पुंस्त्री० शफं राति रा-क। (पुंटी) मत्स्यभेदे अमरः स्त्रियां ङीष्।

**शफराधिप** पु० ६त०। इल्लिशमत्स्ये त्रिका०। [शब्दत् त।

**शब्द** शब्दकरणे अ० चु० उभ० सक० सेट्। शब्दयति ते अश-

**शब्द** पु० शब्द-घञ्। १ध्वन्यात्मके २वर्णात्मके च श्रोत्रेन्द्रियग्राह्ये आकाशस्य गुणभेदे।

**शब्दग्रह** पु० शब्दं गृह्णाति ग्रह-अच्। १श्रोत्रेन्द्रिये कर्मणि अप् ६त०। २शब्दग्रहणे।

**शब्दतन्मात्र** न० कर्म०। सांख्यमतसिद्धे आकाशकारणे सूक्ष्मभूतभेदे तन्मात्रशब्दे ३२२८ पृ० दृश्यम्।

**शब्दन** त्रि० शब्द-ल्यु। शब्दकारके अमरः।

**शब्दब्रह्मन्** न० शब्दात्मकं ब्रह्म। १वेदात्मके २स्फोटात्मके च नित्ये शब्दरूपे ब्रह्मणि। [१बाणभेदे २अर्जुने त्रिका०।

**शब्दभेदिन्** पु० शब्दानुसारेण भिनत्ति लक्ष्यम् भिद-णिनि।

**शब्दवेधिन्** पु० शब्दानुसारेण विध्यति लक्ष्यं विध-णिनि। १बाणभेदे २अर्जुने च धनञ्जयः।

**शब्दशक्ति** स्त्री ६त०। शब्दानामर्थावबोधकतारूपे अभिधालक्षणादौ वृत्तिरूपे सामर्थ्ये।

**शब्दाधिष्ठान** न० ६त०। कर्णे हेमच०।

**शब्दानुशासन** न० अनुशिष्यतेऽनेन अनु+शास-ल्युट् ६त०। शब्दसाधुतासाधके व्याकरणे। "अथ शब्दानुशासनम्" महाभाष्यम्।

**शब्दालङ्कार** पु० शब्दमात्रगतोऽलङ्कारः। अलङ्कारशास्त्रप्रसिद्धेऽनुप्रासादौ अलङ्कारे। अलङ्कारशब्दे तद्भेदादिकं दृश्यम्।

**शब्दित** त्रि० शब्द-क्त। आहूते।

**शम** शान्तौ अक० आलोचने सक० दि० शमा० पर० सेट्। शाम्यति इरित् अशमत्-अशमीत्। उदित् क्त्वा वेट्। शान्तः। शमयति शामयति।

**शम** आलोचने चु० उभ० सक० सेट्। शामयति ते शमयति ते अशीशमत् त।

**शम** पु० शम-घञ्। १शान्तौ अन्तरिन्द्रियदमने अमरः। २मोक्षे त्रिका० ३पाणौ रामाश्रमः। ४उपचारे राजनि०।

**शमथ** पु० शम-अथच्। १शान्तौ अमरः। २मन्त्रिणि मेदि०।

**शमन** पु० शमयति शम-णिच्-ल्यु। लोकानां पुण्यापुण्यफलदानेन दण्डकारके १यमे अमरः। शम-णिच्-भावे ल्युट्। २शान्तीकरणे न०। ३यज्ञार्थपशुघाते अमरः ४चर्वणे धरणिः ५हिंसायां हेमच० ६मृगभेदे शब्दच०।

**शमनस्वसृ** स्त्री ६त०। यमुनायाम् अमरः।

**शमल** न० शम-कलच्। १विष्ठायाम् अमरः। २पापे संक्षिप्त०

**शमि(मी)** स्त्री शम-इन् वा ङीप्। (शाइ) १वृक्षभेदे "शमी तिक्ता कटुः शीता कषाया रेचनी लघुः। कफकासश्वासकुष्ठार्शःकृमिजित् स्मृता" भावप्र०। २शिम्बायाञ्च (शुँटि) हेमच०। ३सातुलौ मेदि०।

**शमिन्** त्रि० शाम्यति शम-णिनि। शान्ते।

**शमीक** पु० शम-बा० ईक। मुनिभेदे। [२विप्रे च शब्दच०।

**शमीगर्भ** पु० शमीगर्भ आधारत्वेनास्त्यस्य अच्। १वह्नौ

**शमीधान्य** न० शमी शिम्बेव धान्यम्। शिम्बात्मके माषमुद्गादौ धान्ये अमरः।

"शमीजाः शिम्बिजाः शिम्बा तराः स्युश्च वैदलाः। वैदला मधुरा रूक्षाः कषायाः कटुपाकिनः। वातलाः कफपित्तघ्ना बद्धमूत्रमला हिमाः। ऋते मुद्गमसूराभ्यामन्ये त्वाध्मानकारकाः"। मुद्गमसूरयोरनाध्मानकारित्वमन्यवैदलापेक्षया न तु सर्वथा एतयोरपि किञ्चिदाध्मानकारित्वदर्शनात्" भावप्र० "शूकधान्यं शमीधान्यं समातीतं प्रशस्यते। परतो वातलद्रूक्षं प्रायेणाभिनवं गुरु। यवगोधूममाषाश्च तिलाश्चाभिनवा हिताः। पुराणा विरसा रूक्षा न तथार्थकरा मताः" राजवल्लभः।

**शमीपत्री** स्त्री शम्या इव पत्राण्यस्याः ङीप्। लज्जालुलतायां जटा०।

**शमीर** पु० अल्पा शमी अल्पार्थे र "क्वचित् स्वार्थिका अपि प्रत्ययाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्त्तन्ते" इति भाष्योक्तेः पुंस्त्वम्। क्षुद्रायां शम्याम् अमरः।

**शम्पा** स्त्री शं पाति पा-क। विद्युति अमरः।

**शम्पाक** पु० शं शिवं पाके फले वा यस्य। १आरग्वधे अमरः। २विपाके ३यावके च हेमच०।

**शम्ब** गतौ भ्वा० पर० सक० सेट्। शम्बति अशम्बीत्।

**शम्ब** पु॰ शम्ब–अच् । १वज्रे २मूषलाग्रस्थितलौहे मेदि॰ । ३लौहकाञ्च्यां हेमच॰ । ४अनुलोमकर्षणे भरत । ५दरिद्रे च शब्दरत्ना॰ ६भाग्यवति त्रि॰ रामाश्रम ।

**शम्बर** न॰ शम्ब–अरन् । १जले २धने ३व्रत रत्नमा॰ । ४चित्रे च ५बौद्धव्रतभेदे हेमच॰ । ६मृगभेदे ७दैत्यभेदे पु॰ मेदि॰ ८मत्स्यभेदे ९पर्वतभेदे १०जिनभेदे पु॰ विश्व । ११युद्धे पु॰ १२श्रेष्ठे त्रि॰ धरणि १३चित्रकवृक्षे १४लोध्रे १५अर्जुनवृक्षे च पु॰ राजनि । [राजनि॰ ।

**शम्बरकन्द** पु॰ शम्बर श्रेष्ठः कन्दो यस्य । वाराहीकन्दे

**शम्बरचन्दन** न॰ ६त॰ । शम्बरपर्वतजात चन्दनभेदे राजनि॰

**शम्बरसूदन** पु॰ शम्बरमसुरं सूदयति छिनत्ति सूद–ल्यु । कामदेवे हला॰ तद्धननकथा हरिव॰ १६२।१६४ अ॰ दृश्या ।

**शम्बरारि** पु॰ ६त॰ । कामदेवे अमर । शम्बररिपुादयोऽप्यत्र ।

**शम्बरी** स्त्री शम्बर जल बाहुल्यनास्त्यस्या अच् गौरा॰ ङीष् । १आखुपर्ण्यां मेदि॰ । २मायायां शब्दर॰ ।

**शम्बल** पु॰न॰ शम्ब–कलच् । १कूले २पाथेये ३मत्सरे च मेदि॰

**शम्बाकृत** त्रि॰ शम्ब कृष्टमप्यनुलोमकृष्यते शम्ब+कर्षणार्थे डाच्+कृ–क्त । अनुलोमेन द्विरावृत्ते कृष्टक्षेत्रे अमर ।

**शम्बु(म्बू)** पु स्त्री॰ शम्ब–उन् कू वा । १जलशुक्तौ (शामुक) हेमच॰ स्वार्थे क । तत्रार्थे । स्त्रियां कन् । शजकुमारभेदे च । रामायणप्रसिद्धे शूद्रतापसे, शङ्खे हेमच॰ दैत्यभेदे च पु॰ ।

**शभ** त्रि॰ शमस्त्यस्य शम्+भ । कल्याणयुक्ते ।

**शम्भल** पु॰ शम्भ कल्याणदायक तीर्थं लाति–ला क । १ग्रामभेदे यत्र कल्की भविष्यति तस्मिन् । २कुट्टिन्यां स्त्री अमर गौरा॰ ङीष् ।

**शम्भु** पु॰ शम्+भू–डु । १महादेवे अमर । २ब्रह्मणि ३अर्हे मेदि॰ ४विष्णौ हला॰ ५सिद्धे शब्दर॰ । ६श्वेतार्के शब्दर॰ । [म्भुसुतादयोऽप्यत्र ।

**शम्भुतनय** पु॰ ६त॰ । १गणेशे २कार्त्तिकेये च शब्दमा॰ श

**शम्भुप्रिया** स्त्री ६त॰ । १आमलक्यां हेमच॰ २दुर्गायाञ्च ।

**शम्भुवल्लभ** न॰६त॰ । १श्वेतपद्मे राजनि॰ २महादेवप्रिये च

**शम्या** स्त्री शम यत् टाप् । १युगकीलके अमर । २दक्षिणक्रमतालभेदे सङ्गीतदा॰ । [४निद्रायां ५पक्षे च विश्वः ।

**शय** पु॰ शी अच् । १हस्ते अमर । २सर्पे ३शय्यायां मेदि॰

**शयथ** पु॰ शी–अथच् । १अजगरसर्पे २मृत्यौ ३निद्रायाञ्च त्रि॰ हेमच॰ । ४वराहे ५मत्स्ये च पु स्त्री॰ शब्दार्थसार ।

**शयन** न॰ शी–ल्युट् । १निद्रायां २शय्यायाम् अमर ३मैथुने च मेदि॰ ।

देवभेदे शयनकालभेदादि वामनपु॰ १६अ॰ उक्तं यथा "मिथुनाभिगते सूर्ये शुक्लपक्षे तपोधन ! । एकादश्यां जगत्स्वामिशयनं परिकल्पयेत् । शेषाहिभोगपर्यङ्कं कृत्वा सम्पूज्य केशवम् । कृत्वोपवीतकञ्चैव सम्यक् सम्पूज्य च द्विजान् । अनुज्ञां ब्राह्मणेभ्यश्च द्वादश्यां प्रयतः शुचिः । लब्ध्वा पीताम्बरधरः स्वस्ति निद्रां समानयेत् । त्रयोदश्यां ततः कामः स्वपते शयने शुभे । कदम्बानां सुगन्धानां कुसुमैः परिकल्पिते । चतुर्दश्यां ततो यक्षाः स्वपन्ति सुखशीतले । सुवर्णपङ्कजकृते सुखास्तीर्णोपधानके । पौर्णमास्यामुमानाथः स्वपते चर्मसंस्तरे । वैयाघ्रे च जटाभारं समुद्ग्रथ्यान्यचर्मणा । ततो दिवाकरो राशिं संयाति च कर्कटम् । ततोऽमराणां रजनी भवते दक्षिणायनम् । ब्रह्मा प्रतिपदि तथा नीलोत्पलदलेऽनघ ! । तल्पे स्वपिति देवानां दर्शयन् मार्गमुत्तमम् । विश्वकर्मा द्वितीयायां तृतीयायां गिरेः सुता । विनायकश्चतुर्थ्यां तु पञ्चम्यामपि धर्मराट् । षष्ठ्यां स्कन्दश्च स्वपिति सप्तम्यां भगवान् रविः । कात्यायनी तथाष्टम्यां नवम्यां कमलालया । दशम्यां भुजगेन्द्राश्च स्वपन्ति वायुभोजनाः । एकादश्यान्तु कृष्णायां साध्या ब्रह्मन् स्वपन्ति हि । एष क्रमस्ते गदितो नि॰ शायां शयने मुने ! । स्वपत्सु तेषु देवेषु प्रावृट्काल समाययौ" ।

अथ लोकानां शयनप्रकारादि प्रदर्श्यते

"उपास्य पश्चिमां सन्ध्यां हुत्वाग्नींस्तानुपास्य च । भृत्यैः परिवृतो भुक्त्वा नातितृप्तोऽथ संविशेत् । शुचि देशं विविक्तन्तु गोमयेन तु लेपयेत् । प्रागुदक्प्रवणे चैव संविशेत सदा बुधः । प्राक्शिराश्च स्वपेद्विद्वान् तथा वै दक्षिणाशिराः । स्वपेदुदक्शिरा नैव तथा प्रत्यक्शिरा न च । न चान्तर्द्धानहीने तु न विलग्ने न कटादपि । शून्यालये श्मशाने तु एकवृक्षे चतुष्पथे । महादेवगृहे वापि मातृवेश्मनि न स्वपेत् । न यक्षनागायतने स्कन्दस्यायतने तथा । दर्भेषु च विना दीक्षां न स्वपेच्च कथञ्चन । धान्यगोष्ठे च विप्राणां गुरूणाञ्च तथोपरि । नाशुचौ पर्णकीर्णे तु नाशुचिर्नाग्निसन्निधौ तथा । दिनं सन्ध्यां न गच्छेत् नोत्तरापरमस्तक

आकाशे पर्वते शून्ये न च चैत्यद्रुमे तथा। न तु द्वारेऽम्बुसंकीर्णे नार्द्रपादस्तथानितः। पालाशे शयने नैव पञ्चदारुकृते न च। न दग्धे विद्युता चैव वह्निसृष्टे खले तथा। न स्वपेत् सन्ध्ययोर्नित्यं न शिवस्यायने कटे। यत्र स्वपन् नरो नित्यं दुःखस्येह परत्र भाक्। व्यत्यये च भवेद्दुःखी मृतो नरकमश्नुते” वह्निपु०। इति दृष्टे शय्या न पातनीया सूर्योदयात् पूर्वमुत्तोलनीयेत्याह स्मृतिः “भास्करादृष्टशय्यानि नित्याग्निरहितानि च। सूर्यास्तलोकिदीपानि लक्ष्मीत्यक्तानि भाजनम्। स्वासनं वसनं शय्या जायापत्यं कमण्डलु। आत्मनः शुचीन्येतानि न परेषां कदाचन”। न कदाचन इत्यनुमतिं विना अन्यथाऽऽतिथ्यानुपपत्तेः स्मृ०। व्यासः “शुचौ देशे विविक्ते तु गोमयेनोपलिप्तके। प्रागुदक्प्रवणे चैव संविशेत्तु सदा बुधः। माङ्गल्यं पूर्णकुम्भञ्च शिरःस्थाने निधापयेत्। वैदिकैर्गारुडैर्मन्त्रै रक्षां कृत्वा स्वपेत्ततः”। गर्गः “स्वगृहे प्राक्शिराः शेते आयुष्ये दक्षिणाशिराः। प्रत्यक्शिराः प्रवासे तु न कदाचिदुदक्शिराः” मार्कण्डेयपु० “प्राक्शिरःशयने विद्यात् धनमायुश्च दक्षिणे। पश्चिमे प्रबलां चिन्तां हानिं मृत्युं तथोत्तरे” तथा “नग्नस्त्वाप्यश्च विष्णुं समाश्रित्य स्वपेन्निशि” मार्कण्डेयपु० “शून्यागारे श्मशाने च एकवृक्षे चतुष्पथे। महादेवगृहे चापि शर्करालोष्टपांशुषु। धान्यगोविप्रदेवानां गुरूणाञ्च तथोपरि। न चापि भग्नशयने नाशुचौ नाशुचिः स्वयम्। नार्द्रवासा न नग्नश्च नोत्तरापरमस्तकः। नाकाशे सर्वशून्ये च न च चैत्यद्रुमे तथा”। न स्वपेदित्यर्थः आ० त०। “भुक्त्वा च विधिवन्मन्त्रैर्हंसो भुक्त्वाऽवशिष्टकम्। संहृष्टवाक्यवचनः स्वपेत् शुष्कपदो निशि। नोत्तराभिमुखः स्वप्यात् पश्चिमाभिमुखो न च। न चाकाशे न नग्नो वा नाशुचिर्नासने क्वचित्। न शीर्णायान्तु खट्वायां शून्यागारे न चैव हि। नापि वंशे च पालाशे शयने वा कदाचन” कौर्मपु० १८अ० “सत्पादादिशौचश्च भुक्त्वा सायं ततो गृही। गच्छेत् शय्या सयन्त्राञ्च अथवा दारुनिर्मिताम्। शाल्मलस्य कदम्बस्य नीपमन्दारयोश्च च। किंशुकस्य वटस्याथ तथा कुशमयस्य च। आरोहणात् भवेत् पापं तस्मात्तेषु न च स्वपेत्। परोक्ष शय्या स्कन्दे वा अर्पयेत् परमेश्वरि। न शक्ते नापवित्रे च न दग्धे न च भूतले। तत्त्विकायां तथा वस्त्रे शय्या-

भावे स्वपेद् गृही। स्वपेत् पट्टवस्त्रे च कनके कम्बलेषु च” मत्स्यपु० ४४अ०। “श्वासान्तो सदृशानस्वान् दिक्पार्श्वे च दक्षिणे। ततस्तद्द्विगुणान्२२ वामे पश्चात् स्वप्यात् यथासुखम्। वामदिशायामनलो नाभेरूर्ध्वेऽस्ति जन्तूनाम्। तस्मात्तु वामपार्श्वे शयीत भुक्तप्रपाकार्थम्” भावप्र०। [तत्रैव।

**शयनीय** न० शी-आधारे अनीयर्। शय्यायाम् स्वार्थे क।

**शयनैकादशी** स्त्री ६त०। आषाढशुक्लैकादश्याम्।

**शयालु** त्रि० शी-आलुच्। निद्राशीले अमरः। २अजगरे, ३कुक्कुरे च पु० हारा०। [द्राया न०।

**शयित** त्रि० शी-कर्त्तरि क्त। १निद्रिते। भावे-क्त। नि-

**शयु** पु० शी-उ। १अजगरे सर्पे अमरः। उमन्। शयुनोऽप्यत्र उणादिको०।

**शय्या** स्त्री शी-आधारे क्यप्। १खट्वायाम् अमरः। भावे क्यप्। २शयने ३गुम्फने मेदि०। “त्रिदोषशमनी खट्वा तूली वातकफापहा। भूशय्या बृंहणी वृष्या काष्ठपट्टी तु वातला”। “भूशय्या वातलातीव रूक्षा पित्तास्रनाशिनी। सुशय्याशयनं हृद्यं पुष्टिनिद्राधृतिप्रदम्। श्रमानिलहरं वृष्यं विपरीत मतोऽन्यथा” भावप्र०। शयनविधानं यथा “सत्पादावशौचश्च भुक्त्वा सायं ततो गृही। गच्छेत् शय्यामस्फुटितामपि दारुमयीं नृप!। नाविशाला न वै भग्ना नासमा मलिना न च। न च जन्तुमयीं शय्यामधिगच्छेदनास्तृताम्”। विष्णुपु० ३अंशे ११अ०।

**शर** न० शॄ-अच्। १जले २शरे ३दधिदुग्धादिसारे पु० मेदि० ४इषुसाधने तृणभेदे पु०। “भद्रमुञ्जः शरो बाणस्तेजनश्चेक्षुवेष्टनः। मुञ्जो मुञ्जातको बाणः स्थूलदर्भः सुमेधसः। मुञ्जद्वयन्तु मधुरं तुवरं शिशिरं तथा। दाहतृष्णाविसर्पास्रमूत्रवस्त्यक्षिरोगजित्। दोषत्रयहरं वृष्यं मेखलासूपयुज्यते” भावप्र०। भावे अप्। ५हिंसायाम्।

**शरकाण्ड** पु० ६त०। १शरस्कन्धे २तन्निमित्तकवाणे च।

**शरज** न० शरात् दधिदुग्धसारात् जायते जन-ड। १हैयङ्गवीने हेमच० शरवणे जाते २कार्त्तिकेये पु०। अग्नि कुमारसम्भ० ५४श्लो० दृश्यम्।

**शरजन्मन्** पु० शरवणे जन्म यस्य। कार्त्तिकेये अमरः।

**शरट** पु० शॄ-अटन्। १कृकलासे अमरः २कुसुम्भशाके च भरतः

**शरण** न० शॄ-ल्युट्। १गृहे २रक्षके अमरः। ३रक्षणे ४वधे

मेदि०। ५घातके शब्दच०। ६प्रसारण्यां स्त्री शब्दर०टाप्।

**शरणागत** त्रि० शरणमागतः आ+गम–क्त। शरणापन्ने।

**शरणापन्न** त्रि० शरणमापन्नः आ+पद क्त। शरणागते।

**शरणार्थिन्** त्रि० शरणमर्थयते अर्थ–णिनि। शरणकामे।

**श(स)रणि(णी)** स्त्री शृ(सृ)–अनि वा ङीप्। १पथि, ङीबन्तस्तु २प्रसारण्यां शब्दर०। ३जयन्त्याञ्च स्त्री शब्दर०। ४पद्धत्याम् अजयः।

**शरण्ड** पु० शॄ–अण्डच्। १खगे कामुके शब्दरत्ना०। २धूर्त्ते ३शरटे ४भूषणभेदे मेदि०। ५चतुष्पादे संक्षिप्तसा०।

**शरण्य** त्रि० शरणाय साधुः यत्। १शरणागतत्राणकरणयोग्ये २दुर्गायां स्त्री।
"विपाग्निभयघोरेषु शरणं शरणाद् यतः। शरण्या तेन सा देवी पुराणे परिपठ्यते" देवीपु०।

**शरण्यु** पु० शॄ–अन्यु। १मेघे २वाते च विश्वः। [शब्दर०

**शरत्कामिन्** पु० शरदं कामयते कम–णिनि। कुक्कुरे

**शरत्पद्म** न० शरद इव शुभ्रं पद्मम्। श्वेतपद्मे राजनि०।

**शरत्पर्वन्** न० ७त०। कोजागरपूर्णिमानिमित्तोत्सवे जटा०।

**शरद्** स्त्री शॄ–अदि। १वत्सरे, २आश्विनकार्त्तिकमासात्मके ऋतौ च अमर०। तद्गादिगुणा भावप्र० उक्ता यथा "वर्षासु नाभसं वारि सेवतोऽभ्युदमेव वा। सर्वं शरदि हेमन्ते तडागं सारसन्तु वा"। शरद् चामभिन्नन्दि च तत् परिकीर्त्तितम्। हैमन्तिकमलं स्निग्धं बल्यं हृद्यं हितं गुरु" राजव०। तत्रोत्तरवायुसेवनं हितं यथा "वसन्ते दक्षिणो वातो भवेत् वर्षासु पश्चिमः। उत्तरः शारदे काले पूर्वो हेमन्तशैशिरे" राजनि०। ऋतुशब्दे दृश्यम्। "शरदृतुस्तु वैद्यकमते भाद्राश्विनमासात्मकः। तत्र वर्णनीयानि चन्द्रपटुता जलशुष्कता अगस्त्य० हंस० हृषः" कविकल्प०।

**शरधि** पु० शरा धीयन्तेऽत्र धा–आधारे कि। तूणे हेमच०।

**शरपुङ्खा** स्त्री शरस्येव पुङ्खो यस्याः। नीलीक्षुपाकृतौ काण्डपुङ्खाख्ये "शरपुङ्खा यकृत्प्लीहगुल्मव्रणविषापहा। तिक्ता कषाया कासास्रश्वासज्वरहरी लघुः" भावप्र०।

**शरभ** पु० शॄ–अभच्। "अष्टपादूर्द्धनयन ऊर्द्धपादचतुष्टय" इत्युक्तलक्षणे १मृगभेदे अमरः। २करभे, ३वानरभेदे अमरः। ३उष्ट्रे च जटा०। ४शिशुपालपुत्रभेदे भा० आश्व० ८३ अ०। ५दानवभेदे भा० आ० ६५ अ०। "अष्टपादूर्द्धनयनः शरभो वनगोचरः। स सिंहं हन्तुमागच्छन्मुनेस्तस्य निवेशनम्। तं मुनिः शरभं चक्रे बलोत्कटमरिन्दमम्। ततः स शरभो वन्यो मुनेः शरभमचतः। ददर्श बलिनमत्युग्रं कृतं मन्यादृशद्भाव्। स एवं शरभस्थाने संन्यस्तो मुनिना तदा। मुनेः पार्श्वगतो नित्यं शरभः सुखमाप्तवान्। तत शरभसन्त्रस्ताः सर्वे वनगतास्तदा। दिशः सम्प्राद्रवन् राजन्! भयाज्जीवितकाङ्क्षिणः। शरभोऽप्यतिसंहृष्टो नित्यं प्राणिवधे रतः। फलमूलाशनं कर्तुं नैच्छत् स पिशिताशनः। ततो रुधिरतर्षेण बलिना शरभोऽन्वितः। इयेष तं मुनिं हन्तुमकृतज्ञः श्वयोनिजः। ततस्तेन तपःशक्त्या विदितो ज्ञानचक्षुषा। विज्ञाय च महाप्राज्ञो मुनिः श्वानं तमुक्तवान्। श्वा त्वं द्वीपित्वमापन्नो द्वीपी व्याघ्रत्वमागतः। व्याघ्रान्नागो मदपटुर्नागः सिंहत्वमागतः। सिंहस्त्वं बलमापन्नो भूय शरभतां गतः। मया स्नेहपरीतेन विसृष्टो न कुलान्वयः। यस्मादेवमपापं मां पाप! हिंसितुमिच्छसि। तस्मात् स्वयोनिमापन्नः श्वैव त्वं हि भविष्यसि। ततो मुनिजनद्वेष्टा दुष्टात्मा प्राकृतोऽबुधः। ऋषिणा शरभः शप्तस्तद्रूपं पुनराप्तवान्" भा० शा० ११७अ०।

**शरभू** पु० शरे शरवणे भवति भू–क्विप्। कार्त्तिकेये हेमच०।

**शरमय** त्रि० शरस्य विकारः मयट्। शरजाते पदार्थे।

**श(स)रयु(यू)** स्त्री शॄ–(सृ)–अयु वा ऊङ्। अयोध्यानगरीनिकटवाहिन्यां नद्याम्। तत्र भवः अण् नि०। शा(सा)रव तत्र भवे त्रि० अमर०।

**श(स)रल** त्रि० शॄ(सृ)–अलच्। १सुगमे, २अकुटिलचित्ते (सरल) ३द्रुमभेदे च। [त्तिकेये।

**शरवणोद्भव** पु० शरवणम् उद्भवः उत्पत्तिस्थानमस्य। का–

**शरव्य** न० शरवे वाणक्षेपाय हितं शरु+यत्। लक्ष्ये, वाण वेधनायोद्देश्ये अमर०।

**शराटि(डि)(लि)** स्त्री शरमिव गमनम् अटति अट–इन् पृषो० टस्य डो लो वा। (शराल) पक्षिभेदे अमरः।

**शराभ्यास** पु० ६त०। बाणमोचनशिक्षायाम् अमरः।

**शरारु** त्रि० शॄ–आरु। हिंस्रे अमर०। [अण्। धनुषि जटा०

**शरारोप** पु० शराः आरोप्यन्तेऽत्र आ+रुह–णिच्।

**शराव** पु० शरं दध्यादिसारमवति अव–अण्। १मृण्मये पात्रभेदे, (सरा) अमरः। २कुडवद्वयपरिमाणे च वैद्यकम्।

**शरावती** स्त्री शराः सन्त्यस्याम् मतुप् वस्य वः पूर्वदीर्घश्च। नदीभेदे अमर०।

**शराश्रय** पु० ६त०। तूणे हेमच०।

शरासन पु० शरा अस्यन्तेऽनेन अस-ल्युट्। १धनुषि अमरः। शराणामासनम्। २तूणे च।

शरिमन् पु० शॄ-उणा० इमनिच्। प्रसवे सि० कौ०।

शरी स्त्री शीर्य्यते शॄ-ई। एरकाख्ये भावप्र०।

शरीर न० शॄ-ईरन्। प्रतिक्षणं शीर्यमाणे १देहे। तस्य अङ्गप्रत्यङ्गभेदा भावप्र० उक्ता यथा “गर्भाशयगतं शुक्रमार्त्तवं जीवसंक्रमः। प्रकृतिश्च विकाराश्च तत् सर्वं गर्भसंज्ञकम्। कालेन वर्द्धितो गर्भो यदाङ्गोपाङ्गसंयुतः। भवेत्तदा स मुनिभिः शरीरीति निगद्यते”। अङ्गोपाङ्गयुतः अङ्गाङ्गोपाङ्गः। “तस्याङ्गान्युपाङ्गानि ज्ञात्वा उच्यन्तेऽतः। मस्तकादभिधीयन्ते शिराः। प्रथमं यतः। आद्यमङ्गं शिरः प्रोक्तं तदुपाङ्गानि कुन्तलाः। तथान्यदपि मूर्द्धा च ललाटं भ्रूयुगन्तथा। नेत्रद्वयं तयोरन्तर्वर्त्तिते द्वे कनीनिके। दृग्द्वयं कृष्णगोलकौ श्वेतभागौ च वर्त्मनी। पक्ष्माण्यपाङ्गौ शङ्खौ च कर्णौ तन्मूलकद्वयम्। गण्डद्वयं कपोलौ च नासिका च प्रकीर्त्तिता। ओष्ठाधरौ च सृक्किण्यौ मुखं तालु हनुद्वयम्। दन्ताश्च दन्तवेष्टाश्च रसना चिबुकं गलः। द्वितीयमङ्गं ग्रीवा तु यया मूर्द्धा विधार्य्यते। तृतीयं बाहुयुगलं तदुपाङ्गान्यथ ब्रुवे। तस्योपरिगतौ स्कन्धौ प्रगण्डौ भवतस्त्वधः। कफोणियुग्मं तदधः प्रकोष्ठयुगलं तथा। मणिबन्धौ तले हस्तौ तयोरङ्गुलयो दश। नखाश्च दश ते ख्याता दश च्छेदाः प्रकीर्त्तिताः। चतुर्थमङ्गं वक्षस्तु तदुपाङ्गान्यथ ब्रुवे। स्तनौ पुंसस्तथा नार्य्या विशेष उभयोरयम्। यौवनागमने नार्य्याः पीवरौ भवतः स्तनौ। गर्भवत्याः प्रसूतायास्तावेव क्षीरपूरितौ। हृदयं पुण्डरीकेण सदृशं स्यादधोमुखम्। जाग्रतस्तद्विकसति स्वपतस्तु निमीलति। आशयस्तत्तु जीवस्य चेतनास्थानमुत्तमम्। अतस्तस्मिंस्तमोव्याप्ते प्राणिनः प्रस्वपन्ति हि”। चेतनास्थानमुत्तममित्यस्याभिप्रायः “वैदकौमनसाप च मतं, द्रव्यगुणैर्विना” इत्युक्तत्वा चरकेण सकलं शरीरं चेतनास्थानमुक्तम् तदपेक्षया हृदयं विशेषतश्चेतनास्थानमिति “कक्षयोर्वक्षसः सन्धौ जत्रुणी समुदाहृते। कक्षे उभे समाख्याते क्रमो स्यातां च वङ्क्षणौ। उदरं पञ्चमं प्रोक्तं पार्श्वद्वयं मतम्। पृष्ठवंशस्तु तथा षष्ठम प्रोक्तम्। उपाङ्गानि च कथ्यन्ते तानि जानीहि यत्नतः। शोणिताज्जायते प्लीहा वामतो हृदयादधः। रक्तवाहिशिराणां स मूलं ख्यातो महर्षिभिः। हृदयाद्वामतोऽधश्च फुप्फुसो रक्तफेनजः। अधो दक्षिणतश्चापि हृदयाद् यकृतः स्थितिः। तत्तु रञ्जकपित्तस्य स्थानं शोणितजं मतम्। अधस्तु दक्षिणे भागे हृदयात् क्लोम तिष्ठति। जलवाहिशिरामूलं तृष्णाच्छादनकं मतम्”। क्लोम तिलकम् एतत्तु वातरक्तजम्। यत्र वृद्धवाग्भटः “रक्तादतिवशंसक्तात्कालीयकसमुद्भव” इति “भिद योषितयोः सारादुक्कयोर्युगलं भवेत्। तौ तु पुष्टिकरौ प्रोक्तौ जठरस्थस्य मेदसः। उक्ताः शाखास्त्रयो व्यामाः पुंसामन्त्राणि सूरिभिः। अर्द्धव्यामेन हीनानि योषितोऽन्त्राणि निर्दिशेत्। उन्दुकं कटी चापि त्रिकं बस्तिश्च वङ्क्षणौ। कण्डराणां प्ररोहः स्यात् स्थानं तद् वीर्य्यमूत्रयोः। स एव गर्भस्याधानं कुर्य्याद्गर्भाशये स्त्रियाः। शङ्खनाभ्याकृतिर्योनिस्त्र्यावर्त्ता सा च कीर्त्तिता। तस्यास्तृतीये त्वावर्त्ते गर्भशय्या प्रतिष्ठिता। वृषणौ भवतः सारात्कफासृङ्मांसमेदसाम्। वीर्य्यवाहिशिराधारौ तौ मतौ पौरुषावहौ। गुदस्य मानं सर्वस्य सार्द्धं चातुरङ्गुलम्। तत्र स्युर्वलयस्तिस्रः शङ्खावर्त्तनिभास्तु ताः। प्रवाहिणी भवेत् पूर्वा सार्द्धाङ्गुलमिता मता। उत्सर्जनी तु तदधः सा सार्द्धाङ्गुलसम्मिता। तस्याधः संवरणी स्यादेकाङ्गुलसमा मता। अर्द्धाङ्गुलप्रमाणं तु बुधैर्दृष्टं मतम्। मलोत्सर्गस्य मार्गोऽयं पायुर्देहे विनिर्मितः। पुंसः प्रोथौ स्मृतौ यौ तु तौ नितम्बौ च योषितः। तयोः ककुन्दरे ख्याते सक्थिनी त्वङ्गसप्तमम्। तदुपाङ्गानि च ब्रूमो जानुनी पिण्डिकाद्वयम्। जङ्घे द्वे घुण्टिके पार्ष्णीतले च प्रपदे तथा। पादाङ्गुल्यश्च ताश्च दश तासां नखा दश”।

शरीरक पु० शरीरं कायति आत्मत्वेनाभिमन्यते कै-क। जीवे। स्वार्थे कन्। शारीरकोऽप्यत्र।

शरीरज पु० शरीरात् जायते जन-ड। १रोगे २कामदेवे ३पुत्रे च धरणिः। ४देहजातमात्रे त्रि०।

शरीरावरण न० शरीरमावृणोति आ+वृ-युच्। देहव्यापिनि १चर्म्मणि राजनि०। २देहावरके त्रि०। ल्युट्। ३देहाच्छादने न०। [जटा०।

शरीरिन् पु० शरीरमस्त्यभिमानाश्रयत्वेनास्य इनि। जीवे

शरु पु० शॄ-उन्। १क्रोधे २वज्रे मेदि०। ३वाणे हेमच०। ४आयुधे च शब्दरत्ना०।

**शरेष्ट** पु० शृणाति कामिनं शॄ–अच् शरः कामः तस्य इष्ट इष–क्त । आम्रे जटा० ।

**शर्करक** पु० शर्करायाः रसः अण् इष्टमात्रः शार्करः रस इव कायति मधुरत्वात् कै–क । मधुरजम्बीरे राजनि० ।

**शर्करजा** स्त्री शर्करात् जायते जन–ड । सिताखण्डे राजनि०

**शर्करा** स्त्री शॄ–करन् कस्य नेत्त्वम् । १खण्डविकारे (चिनि) अमरः । २उपलखण्डे ३कर्परखण्डे च (खापरा) मेदि० । शर्कराः सन्त्यस्य मतुप् तस्य लुक् । ४बहुशर्करायुते देशे अमर । ५रोगभेदे अश्मरीशब्दे ४८१ पृ० दृश्यम् । ६शकले च मेदि० । शर्कराभेद गुणा राजनि० उक्ता यथा "स्निग्धा पक्वेक्षुशर्करा हितकरी शोषे क्षयेऽरोचके चक्षुष्या बलवर्द्धनी सुमधुरा हृद्या च वर्णोज्ज्वला । सद्यस्तुष्टिबलप्रदा श्रमहरा श्यामेक्षुजा शीतला स्निग्धा कान्तिकरी रसायनजनिता रक्तेक्षुजा पित्तजित्" "यावनाली हिमालया हिमाली हिमशर्करा । क्षुद्रशर्करिका क्षुद्रा गुडजा जलबिन्दुजा । हिमजा शर्करा गौल्या शीता तिक्ताऽतिपिच्छला । वातघ्नी सारिका वृष्या दाहपित्तास्रदायिनी । "शीतलान्याक्षर्करजा माध्वी च मधुशर्करा । माक्षिका शर्करा प्रोक्ता सिताखण्डश्च खण्डकः । सिताखण्डोऽतिमधुरश्चक्षुष्यश्छर्दिनाशनः । कुष्ठव्रणकफश्वासहिक्कापित्तास्रदोषनुत् । यवासशर्करा रम्या सुधामोदकमोदकः । तवराजः खण्डसारः खण्डजा खण्डमोदकः" । "मत्स्यण्डिका खण्डसिता गुणश्रेष्ठा यथोत्तरम् । विमलाः शीतलाः स्निग्धा गुर्व्यः स्वादुतराः सराः । शुष्याश्चाक्षुषोपरक्तपित्तानिलापहाः । मत्स्यण्डी माक्षिकी बल्या कषाया वातजित् गुरुः । खण्डं गुरु सरं वृष्यं वातघ्नं बलबुद्धिदम् । सितोपला सरा गुर्वी वातघ्नी न कफप्रदा" । पथ्यापथ्यविवेके "शर्करा ज्वरपित्तास्रदाहमूर्च्छाच्छर्दितृषापहा । तृष्णास्रलशराजस्तु ज्वरदाहास्रपित्तहृत् । चक्षुष्या कान्तिगुडखण्डमत्स्यण्डिकासिताः । निर्मला उत्तरोत्तरा ज्ञेया शीतवीर्या यथोत्तरम् । यथा यथैषां वैमल्यं भवेच्छैत्यं तथा तथा" राजवल्लभः । "खण्डन्तु सिकताद्यं शुभ्रं शर्करा सिता । सिता सुमधुरा रुच्या वातपित्तास्रदाहहृत् । मूर्च्छाच्छर्दिज्वरान् हन्ति सुशीता शुक्रकारिणी । भवेत्पुष्पसिता शीता रक्तपित्तहरी गुरुः । शर्करेक्षुविकाराणां फाणितस्य गुडस्य च । यथा यथैषां नैर्मल्यं मधुरत्वं तथा तथा । स्नेहगौल्य शैत्यानि रसतश्च तथा तथा" भा०प्र० गुणमन्वे ।

**शर्कराचल** पु० दानार्थं कल्पिते शर्कराकृत पर्वते । तद्विधिः हेमा० दा० पद्मपुराणे उक्तो यथा "अथातः संप्रवक्ष्यामि शर्कराचलमुत्तमम् । यस्य प्रदानाद्विष्णुरुद्रास्तुष्यन्ति सर्वदा । अष्टभिः शर्कराभारैरुत्तमः स्यान्महाचलः । चतुर्भिर्मध्यमः प्रोक्तो भाराभ्यामधरः स्मृतः । भारेण चार्द्धभारेण कुर्याद् यः स्वल्पवित्तवान् । विष्कम्भपर्वतान् कुर्यात् तुरीयांशेन मानव । धान्यपर्वतवत् सर्वमासाद्यामरसंयुतम् । मेरोरुपरि तद्वच्च स्थाप्य हेमतरुत्रयम् । मन्दारः पारिजातश्च तृतीयः कल्पपादपः । एतद्वृक्षत्रयं मूर्ध्नि सर्वेष्वपि निवेशयेत् । हरिचन्दनसन्तानौ पूर्वपश्चिमभागयोः । निवेश्यौ सर्वशैलेषु विशेषाच्छर्कराचले । मन्दारे कामदेवश्च प्रत्यग्वक्त्रः सदा भवेत् । गन्धमादनशृङ्गे च धनदः स्यादुदङ्मुखः । प्राङ्मुखो वेदमूर्तिश्च हंसः स्याद्विपुलाचले । हैमी सुपार्श्वे सुरभी दक्षिणाभिमुखी भवेत् । धान्यपर्वतवत् सर्वमावाहनमखादिकम्" ।

**शर्कराधेनु** स्त्री दानार्थं कल्पिते शर्कराकृते धेन्वाकारे द्रव्यभेदे हेमा०दा० स्कन्दपुराणोक्तस्तद्विधिर्यथा "तद्वच्च शर्कराधेनुं राजन् ! कुर्याद् यथार्थतः । चतुष्किष्टे महीपृष्ठे कृष्णाजिनकुशोत्तरे । धेनुः शर्करया राजन् ! सदा भारचतुष्टयम् । उत्तमा कथ्यते सद्भिश्चतुर्थांशेन वत्सकः । तदर्द्धं मध्यमा प्रोक्ता चतुर्थांशेन चान्यथा । तदर्द्धमं प्रकुर्वीत चतुर्थांशेन मानव ! अथ वा धेनुतः कुर्याद्दशांशेन तु वत्सकम् । सर्वधान्यानि धेनूनां यथालाभं न पीडयेत् । सर्वबीजानि धेनूनां स्थाप्य चतुर्दिक्षु समन्ततः । सौवर्णं सुरशृङ्गाणि मौक्तिकैर्नयनानि च । गुडेन च मुखं कार्यं जिह्वा पिष्टमयी तथा । कम्बलं पट्टसूत्रेण घण्टाभरणभूषिता । इक्षुपादा रौप्यखुरा नवनीतमयस्तना । प्रशस्तपत्रश्रवणा सितचामरभूषिता । पञ्चरत्नसमायुक्ता दर्भरोमसमन्विता । कांस्योपदोहना सम्यक् गन्धपुष्पैः समन्विता । ईदृग्विधानसंयुक्ता वस्त्रेणाच्छादिता तथा । गन्धपुष्पैस्तथाभ्यर्च्य ब्राह्मणाय निवेदयेत्" ।

**शर्करार्बुद** पु० रोगभेदे तल्लक्षणं भावप्र० उक्तं यथा "प्राप्य वायुं शिराः स्नायुं मेदः शोणितमेव च । ग्रन्थिं करोत्यसौ भिन्नो मधुसर्पिर्वसानिभम् । आस्रावं तत्र हि मेदोऽनिलाः । तत्र कर्कशान्

मथितो शर्करां जनयत्यत । दुर्गन्धिमपल्वयं नामावर्णं तत शिराः । घ्नन्ति सहसा रक्तं तं विन्द्याच्छर्करार्बुदम्" । शर्करा वालुकातुल्या" भावप्र० ।

**शर्करावत्** त्रि० शर्कराः सन्त्यस्मिन् मतुप् मस्य वः । बहुशर्करायुक्तदेशे ।

**शर्करासप्तमी** स्त्री वैशाखशुक्लपक्षसप्तम्याम् । तद्विधानं मत्स्यपु० ७२अ० उक्तं यथा "शर्करासप्तमीं वक्ष्ये तद्वत् कल्मषनाशिनीम् । आयुरारोग्यमैश्वर्यं ययानन्तं प्रजायते । माधवस्य सिते पक्षे सप्तम्यां शुक्लपक्षतः । प्रातःस्नात्वा तिलैः शुक्लैः शुक्लमाल्यानुलेपनैः । स्थण्डिले पद्ममालिख्य कुङ्कुमेन सकर्णिकम् । तस्मै नमः सवित्रे तु गन्धपुष्पं निवेदयेत्" इत्यादि ।

**शर्करोदक** न० शर्करामिश्रितमुदकम् । ( चिनिर पाना ) शर्करामिश्रिते जले तत्करणप्रकारगुणादिकं भावप्र०उक्तं यथा "जलेन शीतलेनैव घोलिता शुभ्रशर्करा । एलालवङ्गकर्पूरमरिचैश्च समन्विता । शर्करोदकनाम्नैतत् प्रसिद्धं विदुषां मतम् । शर्करोदकमाख्यातं शुक्रलं शिशिरं सरम् । बल्यं रुच्यं लघु स्वादु वातपित्तप्रणाशनम् । मूर्च्छाच्छर्दितृषादाहज्वरशान्तिकरं परम्" भावप्र० ।

**शर्करिक** त्रि० शर्कराः सन्त्यस्य ठन् । बहुशर्करायुक्तदेशे इलच् । शर्करिल-तत्रैव अमरटीका ।

**शर्द** पु० शृध-घञ् । अपानवायूत्सर्गे । ल्युट् । तत्रैव न० ।

**शर्दञ्जह** पु० शर्दमपानवायूत्सर्गं जहाति हा-खश् मुम् च । माषे । तद्भोजने हि अपानवायुर्न सरतीति तस्य तथात्वम् ।

**शर्व** हिंसायां गतौ च भ्वा०पर०सक०सेट् । शर्वति अशर्वीत् ।

**शर्मद** त्रि० शर्म ददाति दा-क । १सुखदायके २विष्णौ पु० विष्णुसं० ।

**शर्मन्** शॄ-मनिन् । १सुखे २तद्वति त्रि० ३ब्राह्मणोपाधौ पु० "शर्मा देवश्च विप्रस्य वर्मा त्राता च भूभुजः । भूतिर्दत्तश्च वैश्यस्य दासः शूद्रस्य कारयेत्" यम । "शर्मान्तं ब्राह्मणस्य स्यात् वर्मान्तं क्षत्रियस्य तु । धनान्तश्चैव वैश्यस्य दासान्तं चान्त्यजन्मनः" शातातप ।

**शर्मरा** स्त्री शर्म-राति रा-क । १दारुहरिद्रायां २वस्त्रभेदे पु० भरत० ३सुखदायके त्रि० ।

शर्या स्त्री शॄ-यत् । रात्रौ वाचस्पति ।

**शर्याति** पु० वैवस्वतमनोः पुत्रभेदे ।

शर्ष हिंसे भ्वा० पर० सक० सेट् । शर्षति अशर्षीत् ।

**शर्व** पु० शर्व-अच् । १महादेवे हेमच० । २विष्णौ विष्णुस० ।

**शर्वर** पु० शर्व-अरन् । १कामदेवे २तमसि न० उणादि० । ३सन्ध्यायाश्च संक्षिप्तसा० ४स्त्रियां मेदि० ।

**शर्वरी** स्त्री शॄ-वनिप् ङीप् वनो र च । १रात्रौ अमर० । शर्वरीशचन्द्रः । २हरिद्रायां विश्वः । [हेमच० ।

**शर्वला** स्त्री शर्व-घञ् शर्वं लाति ला-क । तोमरास्त्रे

**शर्वाणी** स्त्री शर्वस्य पत्नी ङीप् आनुक् च । भवान्या हेमच० ।

**शल** चलने भ्वा० आत्म० सक० सेट् । शलते अशलिष्ट । अशशिद्(ध्व)म शेले [ज्वलादि० शलः शालः ।

**शल** गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् । शलति अशालीत् ।

**शल** श्लाघायां चु० आक०सक०सेट् । शालयते अशीशलत ।

**शल** वेगे भ्वा० पर० सक० सेट् । शलति अशालीत् ।

**शल** न० शल-अच् । १शल्यकीलोम्नि (सजारुकाँटा) अमरः २भृङ्गिणि ३वृषभेदे ४ब्रह्मणि च पु० मेदि० ५कुन्तास्त्रे त्रिका० ६उष्ट्रे पुंस्त्री० हेमच० स्त्रियां ङीष् ।

**शलक** पु० शल-वुन् । (माकडसा) कीटभेदे त्रिका० ।

**शलङ्ग** पु० शल-अङ्गच् । १लोकपाले २लवणभेदे उणादि० ।

**शलभ** पु० शल-अभच् । कीटभेदे पतङ्गे अमर० ।

**शलल** न० स्त्री शल-कलच् । शल्यकीलोम्नि ( सजारुकाँटो ) अमर० । स्त्रीत्वे गौरा० ङीष् ।

**शलाका** स्त्री शल-आकन् । १शल्ये २मदनवृक्षे (मयना) ३शारिकायां ४शल्लक्यां ५शरे मेदि० ६चाखेल्लतूलिकायां हेमच० ७अस्थ्नि च शब्दच० । सुश्रुतोक्ते शूकाद्युद्धारणार्थे यन्त्रभेदे शल्यशब्दे दृश्यम् ।

**शलाकापरि** अव्य० अव्ययी० । शलाकाभिरक्षक्रीडायां पराजये

**शलाकापुरुष** पु० हेमचन्द्रोक्ते बौद्धानां त्रिषष्टिदेवपुरुषभेदे

**शलाटु** त्रि० शल-आटु । १अपक्वफले अमर० । २मूलभेदे उणादि० ३बिल्वे च पु० राजनि० ।

**शलालु** पु० शल-आलुच् । सुगन्धिद्रव्यभेदे सि०कौ० ।

**शलालुक** त्रि० शलालुना क्रीतं ठन् । शलालुद्रव्येण क्रीते पदार्थे स्त्रियां ङीप् ।

**शल्क** न० शल-क कस्य नेत्त्वम् । १खण्डे २मत्स्यत्वचि अमरः । ३वृक्षत्वचि च (छाल) कोषान्तरम् । [त्व च च सि०कौ० ।

**शल्कल** न० शल-कलच् कस्य नेत्त्वम् । १मत्स्यवल्कले २वृक्ष-

**शल्कलिन्** पु० शल्कलमस्त्यस्य इनि । मत्स्ये शब्दर० ।

**शल्किन्** पु० शल्कमस्त्यस्य इनि । मत्स्ये हेमच० ।

**शल्पदा** स्त्री शल-अच् तादृशं पदं मूलं यस्याः । मेदायां माषपर्ण्यां राजनि० ।

**शल्भ** प्रशंसायां भ्वा०आ०सक० सेट् । शल्भते अशल्भिष्ट ।

**श(शा)ल्मलि** पु० शल--मलच् स्वार्थे इन् इञ् वा । शाल्मलिवृक्षे (शिमुल) द्विरूपकोषः स्त्रीत्वमपि तत्र वा ङीप् तत्रार्थे ।

**शल्य** न० शल--यत् । १बाणे २तोमरे ३शङ्कौ मेदि० ४अंशकविकायां विश्वः । ५दुःखहेतौ ६दुर्वाक्ये शब्दर० ७पापे त्रिका० "शल्यं नाम विविधतृणकाष्ठपाषाणपांशुलोहलोष्टास्थिबालनखपूयास्रावान्तर्गर्भशल्योद्धरणार्थं यन्त्रशस्त्रक्षाराग्निप्रणिधानं व्रणविनिश्चयार्थञ्च" सुश्रुतोक्ते ८चिकित्साङ्गे यन्त्रभेदे ९अस्थ्नि ज्यो०त०। वास्तुभूमिस्थ शल्यज्ञानं प्रश्नाक्षरेण यथा भवति तथोक्तं ज्यो०त०

"खनयित्वा मन्दिरभूमिमादौ निखाय तोयावधि शल्यहीनाम् । कुर्याद्विशल्यामथवा समानं खातात्तु वा प्रश्नवशाद्विविञ्च्यात् । दूर्वाप्रवालाक्षतपुष्पपाणिः शुचिः शुचिं दैववित् समेत्य । पृच्छेद्विनीतो मधुरस्वरेण शल्यस्य तत्त्वं भवने तदीयः । ततः प्रश्नादिमो वर्णः कथ्यातामुच्यतेऽथ वा । क्रमात् पुष्पापगादेवफलानां नामपादितः । प्रथमो वरुणो भारतो भवो तदनन्तरम् । न भूर्न नम इत्येष मन्त्रो वह्निप्रियात्मकः" वह्निप्रिया स्वाहा "मन्त्रेणानेन कठिनीमभिमन्त्र्य विभाजयेत् । नवधा सदनक्षेत्रं तथा पत्राद्विलेखयेत् । अकचत एशाः अपवा नव चेत् प्रश्नाक्षराणि जायन्ते । प्रागादिकोष्ठमध्ये यथोक्ते शल्यमाख्यान्ति । प्रश्ने अकारः पुरतो नरास्थि भवति शल्यं मरणप्रदायि । चौर्योद्भवप्रोरगहेतुरत्नः प्रदं ककारः खरशल्यमग्नौ । याम्ये चकारः शवगास्थिवेश्म प्रभोर्विनाशं प्रकरोति शल्यम् । रक्षोदिशि श्वास्थि टवर्गकस्थिता नाश्ववयं भक्ति सुनिश्चितं तः । एः पश्चिमदिश्यस्थि शिशोर्नवीति रुत्वा प्रवासाद्रक्षत्येव शल्यम् । हौमायुकोष्ठे नरकपथास्थि दारिद्र्यमित्यसदिशत्तं । धनपद्दिशि शकार प्राङ् विप्रास्थि विनाशयतश्च पकारो वन्ति च्छागास्थि गर्भो । तदिह कुलविनाशं गोधनानां च हानिं वितरति नरपूजायामपि शुभ्रदा देवैः । यो मध्यभागे भवति कपालं काचायस चाहं कुलक्षयाय । यस्मादपायान्यधुना ममार्थं सर्वत्र तथ्यं कथयामि शल्ये । ब्रह्मरक्षोगवैश्यानि मत्स्यं शार्ङ्गकरे कटौ । चक्रान्तकुबेरेषु पुरुषे मध्यशातयोः" । देवीपु० "पुरुषाधःस्थितं शल्यं न स्थिते दोषदं भवेत् । प्रासादे दोषदं शल्यं भवेत् यावज्जलान्तकम् । तदूर्ध्वमाशोभनं भवति शल्यमिति कल्पितं नरूपे स्याद्यदि जायते । शल्यं स्वपनशेषत्र प्रासादे भवनेऽपि वा" । १०मदनवृक्षे ११श्वाविधि च पु० अमरः १२नकुलमातुले मद्राधिपे नृपभेदे पु० १३सीम्नि १४शलाकायां पु० हेमच० १५बिल्ववृक्षे पु० १६मत्स्यभेदे राजनि० । १७शस्त्रभेदे पु० त्रिका० ।

**शल्यक** पु० शल्य इव कायति कै-क । १मदनवृक्षे (मयना) शब्दच० । २शल्लकीखगे च पुंस्त्री० स्त्रियां ङीष् राजनि० ।

**शल्यलोमन्** न० शल्यमिव लोम । शल्लकीलोम्नि राजनि० ।

**शल्यारि** पु० ६त० । शल्यनृपहन्तरि युधिष्ठिरे तद्धननकथा भा० शल्य० दृश्या ।

**शल्ल** गतौ भ्वा० पर०,सक० सेट् । शल्लति अशल्लीत् ।

**शल्ल** न० शल्ल-अच् । १त्वचि २भेके पु० शब्दच० । स्वार्थे क । त्वचि न० । ३शोणवृक्षे पु० जटा० । (खजाक) ४पक्षिभेदे स्त्री गौरा० ङीष् । सा च ५गजभक्ष्यावृक्षे अमरः ।

**शल्लकीद्रव** पु० शल्लक्याद्रव इव स्वादुत्वात् । सिह्लके जटा० ।

**शल्व** पु० शल्ल-व । शाल्वदेशे चरणा० । [अशल्वीत् ।

**शव** विकारे गतौ च भ्वा०पर०सक० सेट् । शवति अशावीत्

**शव** पु०न० शव-अच् । मृतदेहे गतप्राणे १देहे अमरः । २जले न० मेदि० ।

**शवकाम्य** न० शवः काम्यो यस्य । कुक्कुरे शब्दर० ।

**शवयान** न० शववाहनं यानम् शाक० । मृतदेहवाहनार्थे तल्पे हारा० ।

**शवर** न० शव--अरन् । १म्लेच्छजातिभेदे अमरः । २पानीये ३शिवे च पु० मेदि० ३तत्पत्न्यां स्त्री ङीष् । ४शास्त्रभेदे ५हस्ते पु० शब्दादिको० मीमांसाभाष्यकारके ६शिवकृद्दे । [शब्दर० ।

**शवरथ** पु० शववाहनार्थं रथः शाक० । शववाहनार्थे याने

**शवरलोध्र** पु० शवरप्रियः लोध्रः । श्वेतलोध्रे रत्नमा० ।

**शवरालय** पु० ६त० । शवरावासस्थाने अमर० ।

**शवल** पु० शव--कलन् । १कर्बुरवर्णे २तद्वति त्रि० अमरः । ३तद्वर्णवत्यां धेनौ स्त्री अमरः ।

**शवसान** पु० शव--आनच् सुक् च । पथिके त्रि०को० ।

**शश** प्लुतगतौ भ्वा०पर०सक०सेट् । शशति । अशाशीत् अशशीत्

**शश** पुंस्त्री० शश-अच् । पशुभेदे (खरगोश) अमरः । स्वार्थे क । तत्रैव ।

"शशः शीतो लघुर्ग्राही रूक्षः स्वादुः सदा हितः । वह्निकृत् कफपित्तघ्नो वातसाधारणः स्मृतः । ज्वरा-

तिसारशोषाश्मर्याश्मयहरश्च च" भावप्र०। श्राद्धे तन्मांसदाने फलभेदः श्रा० त० उक्तो यथा "ऐणरौरववाराहशाशैर्मांसैर्यथाक्रमम्। मासवृद्ध्याभितृप्यन्ति दत्तेनेह पितामहाः" तन्मांसं विष्णवे देयं यथोक्तं "मार्गं मांसं तथा छागं शाशं समनुपच्यते। एतानि मे प्रियाणि स्युः प्रपद्यानि वसुन्धरे!"। वराहपु० २चन्द्रा छुरूपेसृगे धरणिः। ३बोले ४बोध्रे ५नरभेदे मेदि०। तल्लक्षणं यथा "मृदुवचनसुशील कोमलाङ्गः सुकेशः सकलगुणनिधानं सत्यवादी शशोऽयम्" रतिम०।

**शशक** पुंस्त्री० शश--स्वार्थे कं। (खरगोश) पञ्चनखेषु भक्ष्ये पशुभेदे "शशकः शल्लकी गोधा खड्गी कूर्मश्च पञ्चमः। भक्ष्यान् पञ्चनखेष्वाहुरलभ्यांश्चैकतोदतः" मनु०।

**शशधर** पु० शशं मृगभेदं धरति धृ-अच्। १चन्द्रे २कर्पूरे च अमरः। भृ--क्विप् शशभृदादयोऽप्यत्र।

**शशलाञ्छन** पु० शश मृगभेदो लाञ्छनं यस्य। १चन्द्रे २कर्पूरे च शशाङ्कादयोऽप्यत्र।

**शशबिन्दु** पु० १राजभेदे २विष्णौ च मेदि०।

**शशशिम्बिका** स्त्री शश इव शिम्बी यया कायति कै-क। जीवन्त्यां राजनि०। [यमुनयोर्मध्यस्थे देशभेदे त्रिका०।

**शशस्थली** स्त्री शशवासयोग्या स्थली। अन्तर्वेद्यां गङ्गा-

**शशाण्डुलि** स्त्री अडि--उलि हृत०वा ङीप्। कर्कटीभेदे राजनि०। "शशाण्डुली तिक्तकटुश्च कोमला कट्वम्लयुक्ता मधुरा कफापहा। पाके तु साऽम्ला मधुरा विदाहकृत् कफे तु शुष्का रुचिकृच्च दीपनी" राजनि०। [त्यु। तत्रैव।

**शशाद** पु० शशमत्ति अद-अण्। श्येनविहगे राजनि०।

**शशिकला** स्त्री ६त०। १चन्द्रस्य षोडशभागे "गुरुनिधनमनु-लघुरिह शशिकला" छन्दोम० उक्तलक्षणे २पञ्चदशाक्षरपादके छन्दोभेदे। [मणौ पु० राजनि०।

**शशिकान्त** न० शशी कान्तो यस्य। १कुमुदे २चन्द्रकान्त

**शशिन्** पु० शशोऽस्त्यस्य इनि। १चन्द्रे २कर्पूरे च शब्दमा०।

**शशिप्रभ** न०शशिना प्रभा येन वा प्रभा यस्य। १कुमुदे।२मु क्तायां राजनि०। ६त० ३ज्योत्स्नायां जटा०। [दयोऽप्यत्र।

**शशिभूषण** पु० शशी भूषणं यस्य। १महादेवे शशिमण्डना-

**शशिलेखा** स्त्री शशिनो रेखा रस्य ल०। १चन्द्रकलायां शशिनो लेखेव कलतासदृशत्वात्। २गुडूच्यां मेदि०। "म्रौ म्रौ यौ चेत् भवतः सप्ताष्टकैश्चन्द्रलेखा" छन्दोम० उक्तलक्षणे ३पञ्चदशाक्षरपादके छन्दोभेदे। [राजनि०।

**शशिवाटिका** स्त्री शशिनो वाटीव इवार्थे कन्। पुनर्नवायां

**शशिशेखर** पु० शशी शेखरं यस्य। महादेवे हला० शशि-मौल्यादयोऽप्यत्र।

**शशोर्ण** न० ६त०। शशस्य लोम्नि अमरः। [अमरः।

**शश्वत्** अव्य० शश-वति। १नैरन्तर्ये २पुनःपुनरित्यर्थे च

**शष** वधे भ्वा० पर० सक० सेट्। शषति अशाषीत् अशषीत्।

**शष्कुल** पु० शस-कुलच् कस्य नेत्त्वम्। (डहरकरमचा) १मत्स्ये २अपूपभेदे स्त्री शब्दच० गौरा० ङीष्। ३कर्णरन्ध्रे "अवलम्बितकर्णशष्कुली" नैष०। ४मत्स्य-भेदे च भावप्र० दन्त्यमध्योऽप्ययमत्रार्थे। [मेदि०।

**शष्प** न० शष-पक्। १बालतृणे घासे अमरः २प्रतिभाक्षये पु०

**शस** वधे भ्वा० पर० सक० सेट् उदित् क्त्वा वेट्। शसति। अशासीत् अशसीत्।

**शंस** आशिषि भ्वा० आत्म० सकं० इदित् सेट्। प्रायेणाङ्-पूर्वः। आशंसते आशंसिष्ट।

**शंस** स्तुतौ अदा० पर०सक०सेट् इदित्। शंसति अशंसत्।

**शसन** न० शस-वधे ल्युट्। यज्ञार्थं पशुहनने।

**शस्त** न० शंस-क्त। १कल्याणे २तद्वति अमरः। ३स्तुते ४प्रशस्ते च त्रि०मेदि०। ५देहे न० त्रिका० संज्ञायां कन्। ६अङ्गुलित्राणे शब्दच०।

**शस्त्र** न० शस-ष्ट्रन्। १लौहे २खड्गादौ अस्त्रे च हेमच० स्वार्थे क। तत्रैव। तत्र शस्त्रमस्त्रमयुक्तं शस्त्रमिति भेदः शस तन्। ३प्रगीते मन्त्रभेदे चिकित्साङ्गशस्त्रायां ल-क्षणादि सुश्रुतोक्तं यथा

"अथातः शस्त्रावचारणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः। विंशतिः शस्त्राणि। तद्यथा मण्डलाग्रकरपत्रवृद्धिपत्रनखशस्त्र-मुद्रिकोत्पलपत्रकार्द्धधारसूचीकुशपत्राटीमुखशरारीमुखा-न्तर्मुखत्रिकूर्चककुठारिकाव्रीहिमुखारावेतसपत्रकबडिश-दन्तशङ्क्वेषण्य इति। तत्र मण्डलाग्रकरपत्रे स्यातां छेदने लेखने च। वृद्धिपत्रनखशस्त्रमुद्रिकोत्पलपत्र-कार्द्धधाराणि छेदने भेदने च। सूचीकुशपत्राटीमुख-शरारीमुखान्तर्मुखत्रिकूर्चकानि विस्रावणे। कुठारिका-व्रीहिमुखारावेतसपत्रकाणि व्यधने सूची च। बडिशो दन्तशङ्कुश्चाहरणे। एषण्येषणे आनुलोम्ये च। सूच्यः सीवने इत्यष्टविधे कर्मण्युपयोगः शस्त्राणां व्याख्यातः। तेषामथ यथायोगं ग्रहणसमासोपाय-कर्मसु वक्ष्यते। तत्र छेदनभेदनलेखनसाधारणेऽभागे वृन्तफलसाधारणे भागे तर्ज्जन्यङ्गुष्ठमध्यमाङ्गुलिभिर्गृह्णीयात्। वृद्धिपत्रं मण्डलाग्रञ्च किञ्चिदुत्तानपाणिना। लेखने बहुशोऽवचार्य्यं इत्यादि

विस्रावणानि विशेषेण बालवृद्धसुकुमारभीरुनारीणां राज्ञां राजपुत्राणाञ्च त्रिकूर्चकेन विस्रावयेत्। तत्र प्रच्छादितदृढमङ्गुष्ठप्रदेशिनीभ्यां व्रीहिमुखम्। कुठारीं वामहस्तन्यस्तामितरहस्तमध्यमाङ्गुष्ठविष्टब्धयाभिहन्यात्। आराकरपत्रैषण्यौ मूले। शेषाणि तु यथायोगं गृह्णीयात्। तेषां नामभिरेवाकृतयः प्रायेण व्याख्याताः। तत्र नखशस्त्रैषण्यावष्टाङ्गुले सूच्यो वक्ष्यन्ते। षडिशौ दन्तशङ्कुरानताग्रे तीक्ष्णकण्टकप्रथमयवपत्रमुखे। एषणी गण्डूपदाकारमुखी। प्रदेशिन्यग्रपर्वप्रदेशप्रमाणा वृद्धिपत्रका। दशाङ्गुला शरारीमुखी सा कर्त्तरीति कथ्यते। शेषाणि तु षडङ्गुलानि। तानि सुग्रहाणि सुलोहानि सुधाराणि सुरूपाणि सुसमाहितमुखाग्राण्यकरालानि चेति शस्त्रसम्पत्। तत्र वक्रं कुण्ठं खण्डं खरधारमतिस्थूलमल्पमतिदीर्घमतिह्रस्वमित्यष्टौ शस्त्रदोषाः। अतो विपरीतगुणमाददीतान्यत्र करपत्रात्तद्धि खरधारमस्थिच्छेदनार्थम्। तत्र धारा भेदनानां माषपुरी। लेखनानामर्द्धमाषपुरी। व्यधनानां विस्रावणानाञ्च कैशिकी। छेदनानामर्द्धकैशिकीति। तेषां पायना त्रिविधा क्षारोदकतैलेषु तत्र क्षारपायितं शरशल्यास्थिच्छेदनेषु। उदकपायितं मांसच्छेदनभेदनपाटनेषु तैलपायितं शिराव्यधनस्नायुच्छेदनेषु। तेषां निशानार्थं श्लक्ष्णशिला माषवर्णा। धारासंस्थापनार्थं शाल्मलीफलकमिति"। भवति चात्र "यदा सुनिशितं शस्त्रं रोमच्छेदि सुसंस्थितम्। सुगृहीतं प्रमाणेन तदा कर्म्मसु योजयेत्"। अनुशस्त्राणि तु त्वक्सारस्फटिककाचकुरुविन्दजलौकाग्निक्षारनखगोजीशेफालिकाशाकपत्रकरीरवालाङ्गुलय इति। "शिशूनां शस्त्रभीरूणां शस्त्राभावे च योजयेत्। त्वक्सारादि चतुर्वर्गं छेद्ये भेद्ये च बुद्धिमान्। आहार्य्यच्छेद्यभेद्येषु नखं शक्येषु योजयेत्। विधिः प्रवक्ष्यते पश्चात् क्षाराग्निजलौकसाम्। ये स्युर्मुखगता रोगा नेत्रवर्त्मगताश्च ये। गोजीशेफालिकाशाकपत्रैर्विस्रावयेत्तु तान्। एषण्यर्थे त्वभावे तु वालाङ्गुल्यङ्कुरा हिताः। शस्त्राण्येतानि मतिमान् शुद्धशैक्यायसानि तु। कारयेत् कारणैः प्राप्तं कर्मारं कर्म्मकोविदम्। प्रयोक्ता यस्तु वैद्यश्च सिद्धिर्भवति नित्यश। तस्मात् परिचयः कार्यः शस्त्राणामादितः सदा"। [राजनि०।

शस्त्रकोपतरु पुं० शस्त्रकोपस्य हितस्तरुः। भङ्गाविच्छेदके

**शस्त्रजीविन्** पुं० शस्त्रेण जीवति जीव–णिनि। शस्त्रव्यापारेण युद्धादिना वृत्तिमति हेमच०।

**शस्त्रपाणि** पुं० शस्त्रं पाणौ यस्य। १शस्त्रधारके २आततायिभेदे च "शस्त्रपाणिर्धनापहः" इति स्मृतिः।

**शस्त्रमार्ज्ज** पुं० शस्त्रं मार्ष्टि मृज–अण् (शिकलकर) शस्त्रमार्ज्जनकरे शिल्पिभेदे अमरः।

**शस्त्रहत** त्रि० ३त०। १शस्त्राघातेन हते "पक्षिपशुव्याघ्रैश्च दंष्ट्रिभिर्श्रृङ्गिनखैर्हताः। पतनानशनप्रायैर्वज्राग्निविषबन्धनैः। हता जलप्रवेशेन ते वै शस्त्रहताः स्मृताः" देवीपु० परिभाषिते २खङ्गादिहते च। तथाशौचादितत्त्व० उक्तं यथा "शस्त्रघाते मृत इत्युक्ते" यदि कश्चित् प्रमीयते। अशौचं प्राकृतं तत्र सर्व्ववर्णेषु नित्यशः" आहुः "क्षतेन म्रियते यस्तु तस्याशौचं भवेद् द्विधा। आसप्ताहात् त्रिरात्रं स्यात् दशरात्रमतः परम्"। अत्र शस्त्रघातपरं क्षतपरशस्त्रघातपरं पारिभाषिकशस्त्रघातपरञ्च। न च शस्त्रीयव्यवहारेऽन्तरङ्गत्वेन पारिभाषिकस्यैव ग्रहणं युक्तमितिवाच्यम् श्राद्धे पारिभाषिकापारिभाषिकशस्त्रघातग्रहणवदत्रापि तथा युक्तत्वात् पारिभाषिकत्वादेव न प्रकरणनियमः" शु० त० रघु०।

**शस्त्रहतचतुर्द्दशी** स्त्री शस्त्रहतोद्देश्यकश्राद्धार्हा चतुर्द्दशी। गौणाश्विनकृष्णपक्षचतुर्द्दश्यां तत्र कर्त्तव्यं श्राद्धनि० दर्शितं यथा

"अथ शस्त्रहतचतुर्द्दशी। विष्णुः युद्धहतानां श्राद्धकर्म्मणि चतुर्द्दशी प्रशस्ता"।

शस्त्रयुद्धहतानामेवेति न नियमार्थम् ब्रह्मपुराणे "प्रायाऽनशनशस्त्राग्निविषोद्बन्धनिनां तथा। चतुर्द्दश्यां तु कर्त्तव्यं तृप्त्यर्थमिति निश्चयः" प्रायोमहापथगमनम्। वायुपुराणे "युवानस्तु गृहे यस्य मृतास्तेषान्तु दापयेत्। शस्त्रेण च हता ये वै तेषां दद्याच्चतुर्द्दशीम्"। युवान एव पुत्रादयो मृता इत्यर्थः। मरीचिः "विषशस्त्रश्वापदाहितिर्य्यग्ब्राह्मणघातिनाम्। चतुर्द्दश्यां क्रिया कार्य्या अन्येषान्तु विगर्हिता"। अत्र ब्राह्मणघातोऽस्यास्तीति ब्राह्मणघाती तेषां, ये च ब्राह्मणैर्हता" इति ब्रह्मपुराणवचनात् न तु कृतब्रह्मघातस्य पतितत्वात्। अन्येषाम् अशस्त्रादिहतानाम् एतच्च शस्त्रहतश्राद्धं पित्रादिभिः सामान्यप्रकरणविधानात् एककर्त्तव्यशस्त्रघातमपि पित्रादीनामेव पार्वणविधिप्रकरणात् पार्वणविधिना कार्यं "पारि-

सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं यत्र यत्र प्रदीयते। तत्र तत्र त्रयं कुर्य्याद्वर्जयित्वा मृताहनि” इति मन्ववचनाच्च। ननु “अन्येषान्तु विगर्हिता” इति श्रवणात् कथ त्रैपुरुषिकत्वेपविधि न यस्य पुरुषास्त्रय एव शस्त्रहतास्तस्य त्रैपुरुषिकविधिरुपपद्यते एव यस्य द्वौ शस्त्रहतौ एको वा तत्रापि द्वैपुरुषिकैकपुरुषिकमेव पार्वणं कर्त्तव्यं यथा मनुः “पिता यस्य तु वृत्तः स्याज्जीवेच्चापि पितामहः। पितुः स नाम सङ्कीर्त्य कीर्त्तयेत् प्रपितामहम्” तथा हारीतः “पितामहोऽपि जीवेद्वै पितर्य्येव समापयेत्”। नन्वेकोद्दिष्टमात्रं श्रूयते यथाह गार्ग्यः “सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं मृत कृष्णचतुर्द्दशीम्। प्रतिसंवत्सरादन्यदेकोद्दिष्टं न कारयेत्” यमः “सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं यत् पितृभ्यः प्रदीयते। एकोद्दिष्टविधानेन प्रदेयं शस्त्रघातिने” भविष्यपुराणं “समस्तभागतस्यापि पितुः शस्त्रहतस्य च। चतुर्द्दश्यां तु कर्त्तव्यमेकोद्दिष्टं न पार्वणम्। चतुर्द्दश्यां तु यत् श्राद्धं सपिण्डीकरणे कृते। एकोद्दिष्टविधानेन प्रदेयं शस्त्रघातिने” उच्यते। यथा वचनानाममूलत्वात् समूलत्वेऽपि पार्वणाशक्तविषयत्वाच्चैतानि विष्ण्वादिवचनेषु पार्वणाभिधानतः। ब्राह्मादीनान्तु शस्त्रहतानाम् एकोद्दिष्टविधिना कार्य्यम्। ‘अपुत्रा ये मृताः केचित् स्त्रियो वा पुरुषाश्च ये। तेषामपि च दातव्यमेकोद्दिष्टं न पार्वणम्’ इत्यापस्तम्बवचने पार्वणनिषेधात्। तच्च न सकलकृष्णपक्षसाधारणं विष्ण्वादिवचने श्राद्धपक्षस्य पार्वणपरत्वोक्तेः। किन्त्वाश्विनमासीयकृष्णपक्षविषयम्। ब्रह्मपुराणे “प्राया नागेत्यादिना सकलकृष्णपक्षसाधारणं श्राद्धमभिधायाभिधाने “तर्पणीयाश्चतुर्द्दश्यां लुप्तपिण्डोदकक्रिया” इति पुनरभिधानं तत्तत्प्रकरणपालनादिविषयम् अतएव तत्रैव “अमावास्यायां पितरः पूज्या नान्दीमुखा अपीति” इत्युपपितामहादीनामपि श्राद्धं दर्शितम्। इयञ्च चतुर्द्दश्यां शस्त्रहतश्राद्धविधिः आश्विनमासीयकृष्णपक्षश्राद्धातिरिक्तसामान्यकृष्णपक्षविहितश्राद्धकाम्यश्राद्धविषया प्रकरणभेदेन श्राद्धकर्मभेदात् सामान्यविशेषन्यायाच्च इतरथा चतुर्द्दश्यां सकामिश्राद्धेऽशस्त्रहतनिन्दास्यात् अतएव “कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्द्दशीमित्यं” मनुवचनेऽपि चतुर्द्दशीवर्जनं पक्षश्राद्धाद्व्यतिरिक्तविषयम्। ननु मत्स्यादिहतानां श्राद्धनिषेधः श्रूयते यथा छागलेयः “प्रायोपवृत्तानाञ्च स्वाङ्गुदाद्गुसरीसृपैः। आत्मनस्त्यागिनाञ्चैव श्राद्धमेषां न कारयेत्”। सत्यं बुद्धिपूर्वकमृतानामेव। प्रमादमृतानाञ्च श्राद्धादिकमाह अङ्गिराः “अथ कश्चित् प्रमादेन म्रियतेऽग्न्युदकादिभिः। अशौचं तस्य कर्त्तव्यं कर्त्तव्या चोदकक्रिया”। अबुद्धिपूर्वकमपि शृङ्ग्यादिभिः क्रीडां कुर्वता मृतानां न कर्त्तव्यम्। ब्रह्मपुराणे “शृङ्गिदंष्ट्रिनखिव्यालविषवह्निस्त्रिया जलैः। आदरात् परिहर्त्तव्यः कुर्वन् क्रीडां मृतस्तु यः”। परिहर्त्तव्यः श्राद्धादौ। शास्त्रानुमत्या बुद्धिपूर्वकमृतानामपि कर्त्तव्यम्। गार्ग्यः “नष्टशौचव्रतिर्लुप्तप्रत्याख्यातभिषक्क्रियः। आत्मानं घातयेद्यस्तु भृग्वग्न्यनशनादिभिः। तस्य त्रिरात्रमाशौचं द्वितीये त्वस्थिसञ्चयः। तृतीये तूदकं कृत्वा चतुर्थे श्राद्धमिष्यते”। एवं क्रीडाव्यतिरिक्ताबुद्धिपूर्वमृताः शास्त्रानुमत्या च बुद्धिपूर्वकमृता श्राद्धार्हाः। कथम् लुप्तपिण्डोदकत्वम् इति चेन्नोच्यमिति ब्रूमः बुद्धिपूर्वकमृत पिण्डोदकक्रियालोपात्”।

**शस्त्राभ्यास** पु० ६त०। शस्त्रप्रयोगशिक्षायां त्रिका०। [जटा०।

**शस्त्रायस** शस्त्रयोग्यमयः अच्समा०। लौहभेदे (इस्पात) रा-

**शस्त्रिन्** त्रि० शस्त्रमस्त्यस्य इनि। शस्त्रविशिष्टे।

**शस्त्री** स्त्री स्वल्पं शस्त्रं ङीप्। छुरिकायाम् मेदि०।

**शस्प** न० शस-प। बालतृणे घासे अमरः पाठान्तरम्।

**शस्य** न० शस-यत्। वृक्षादीनां फले “शस्य क्षेत्रगतं प्राहुः सतुषं धान्यमुच्यते” इत्युक्ते क्षेत्रस्थे धान्यादौ च अस्य दन्त्यादित्वमपि नवशस्यसम्भोगनक्षत्राणि ज्यो० त० उक्तानि यथा “अनुराधा मृगशिरो रेवती चोत्तरात्रयम्। हस्ता चित्रा तथा पुष्या श्रवणा च पुनर्वसुः। रोहिणी नवशस्यादिनवद्रव्याशनादिषु। प्रशस्तं नवभोग्य दन्तभोगे शतभिषक्वर्जयेत्”।

**शस्यध्वंसिन्** पु० शस्यं ध्वंसयति ध्वन्स-णिच्-णिनि। १राजवृक्षे (पेंद) शब्दच० २शस्यनाशके त्रि०।

**शस्यमञ्जरी** स्त्री ६त०। अभिनवधान्यादिशीर्षे अमरः।

**शस्यशूक** न० धान्यादेः शीर्षे अमरः। [अमरः।

**शस्यसम्बर** पु० शस्य सवृणोति सम्+वृ-अच्। सालवृक्षे

**शस्यारि** पु० शस्यस्य अरि त ऋ-इण्। क्षुद्रपशोरर्थे शब्दच०।

**शाक** पु०न० शक-घञ्। १पत्रपुष्पादौ अमरः २वृक्षभेदे पु० (सेगुन) वृक्षे च ३शक्तौ ४शिरीषवृक्षे पु० शब्दरत्ना०। ५स्वराज्यारम्भ वत्सरप्रवर्त्तके राजभेदे इतदीये वत्सरे च पु० मेदि०। शक्नोति सामर्थ्यं शो-क तस्य नेत्वम्।

"मूलपत्रं करीराग्रे फलकाण्डाधिरूढकम् । त्वक्पुष्पं कवकञ्चैव शाकं दशविधं स्मृतम्" इत्युक्तेषु उक्ता टीका पत्रादिषु न० । तत्र १मूलं मूलकादेः । २पत्रं वास्तूकादेः । ३करीरं वंशादेः । ४अग्रं वेत्रादेः । ५फलं कुष्माण्डादेः । ६काण्डं उत्पलादेः । ७अधिरूढं तालास्थिमज्जादेः । ८त्वक् मातुलुङ्गादेः । ९पुष्पं कोविदारादेः । १०कवकं छत्रिकादेः । भावप्र० अन्यथोक्तं यथा "पत्रं पुष्पं फलं नालं कन्दं संस्वेदजं तथा । शाकं षड्विधमुद्दिष्टं गुरु विद्याद्यथोत्तरम्" । "प्रायः शाकानि सर्वाणि विष्टम्भीनि गुरूणि च । रूक्षाणि बहुवर्चांसि सृष्टविण्मारुतानि च । शाकं भिनत्ति वपुरस्थि निहन्ति नेत्रम् वर्णं विनाशयति रक्तमथापि शुक्रम् । प्रज्ञाक्षयं च कुरुते पलितञ्च नूनम् हन्ति स्मृतिं गतिमिति प्रवदन्ति तज्ज्ञाः" । द्वीपभेदे मत्स्यपु० १२१ अ० तत्प्रमाणाद्युक्तं यथा

"शाकद्वीपस्य वक्ष्यामि यथावदिह निश्चयम् । कथ्यमानं निबोधध्वं शाकं द्वीपं द्विजोत्तमाः ! । जम्बूद्वीपस्य विस्ताराद्द्विगुणस्तस्य विस्तरः । विस्तारात् द्विगुणश्चापि परीणाहः समन्ततः । तेनावृतः समुद्रोऽयं द्वितीयो लवणोदकः । तत्र पुण्या जनपदा चिराच्च म्रियते जनः । कुत एव च दुर्भिक्षं क्षमातेजोयुतेष्विह । तत्रापि पर्वताः शुभ्राः सप्तैव मणिभूषिताः । शाकद्वीपादिषु त्वेषु सप्त सप्त नगास्त्रिषु । ऋज्वायताः प्रतिदिशं निविष्टाः पर्वतोत्तमाः । रत्नाकराद्रिनामानः सानुमन्तो महाचिताः । समोदिताः प्रतिदिशं द्वीपविस्तारमानतः । उभयत्रावगाढौ च लवणक्षीरसागरौ । शाकद्वीपे तु वक्ष्यामि सप्त दिव्यान् महाचलान् । देवर्षिगन्धर्वयुतः प्रथमो मेरुरुच्यते । प्रागायत स सौवर्ण उदयो नाम पर्वतः । तत्र मेघास्तु वृष्ट्यर्थं प्रभवन्त्यपयान्ति च । तस्यापरेण सुमहान् जलधारो महागिरिः । स वै चन्द्रः समाख्यातः सर्वौषधिसमन्वितः । तस्मान्नित्यमुपादत्ते वासवः परमं जलम् । नारदो नाम चैवोक्तो दुर्गशैलो महाचितः । तत्राचलौ समुत्पन्नौ पूर्वं नारदपर्वतौ । तस्यापरेण सुमहान् श्यामो नाम महागिरिः । यत्र श्यामत्वमापन्नाः प्रजाः पूर्वमिमाः किल । स एव दुन्दुभिर्नाम श्यामपर्वतसन्निभः । शब्दमृत्युः पुरा तस्मिन् दुन्दुभिस्ताडितः सुरैः । रत्नमालान्तरमयः शाल्मलश्चान्तरालकृत् । तस्यापरेण रजतो महानस्तो-गिरिः स्मृतः । स वै सोमक इत्युक्तो देवैर्यत्रामृतं पुरा । सम्भृतञ्चाहृतञ्चैव मातुरर्थे गरुत्मता । तस्यापरे चाम्बिकेयः सुमनाश्चैव स स्मृतः । हिरण्याक्षो वराहेण तस्मिन् शैले निषूदितः । आम्बिकेयात् परो रम्यः सर्वौषधिनिषेवितः । विभ्राजस्तु समाख्यातः स्फाटिकस्तु महान् गिरिः । यस्माद्विभ्राजते वह्निर्विभ्राजस्तेन स स्मृतः । सैवेह केशवेत्युक्तो यतो वायुः प्रवाति च । तेषां वर्षाणि वक्ष्यामि पर्वतानां द्विजोत्तमाः । शृणुध्वं नामतस्तानि यथावदनुपूर्वशः । द्विनामान्येव वर्षाणि यथैव गिरयस्तथा । उदयस्योदयं वर्षं जलधारेति विश्रुतम् । नाम्ना गतभयं नाम वर्षं तत् प्रथमं स्मृतम् । द्वितीयं जलधारस्य सुकुमारमिति स्मृतम् । तदेव शैशिरं नाम वर्षं तत् परिकीर्त्तितम् । नारदस्य च कौमारं तदेव च सुखोदयम् । श्यामपर्वतवर्षं तदनीचकमिति स्मृतम् । आनन्दकमिति प्रोक्तं तदेव मुनिभिः शुभम् । सोमकस्य शुभं वर्षं विज्ञेयं कुसुमोत्करम् । तदेवासितमित्युक्तं वर्षं सोमकसंज्ञितम् । आम्बिकेयस्य मैनाकं क्षेमकञ्चैव तत् स्मृतम् । तदेव ध्रुवमित्युक्तं वर्षं विभ्राजसंज्ञितम् । द्वीपस्य परिणाहञ्च ह्रस्वदीर्घत्वमेव च । जम्बूद्वीपेन संख्यातं तस्य मध्ये वनस्पतिम् । शाको नाम महावृक्षः प्रजास्तस्य महानुगाः । एतेषु देवगन्धर्वाः सिद्धाश्च सह चारणैः । विहरन्ति रमन्ते च दृश्यमानाश्च तैः सह । तत्र पुण्या जनपदाश्चातुर्वर्ण्यसमन्विताः । तेषु नद्यश्च सप्तैव प्रतिवर्षं समुद्रगाः । द्विनाम्ना चैव ताः सर्वा गङ्गा सप्तविधा स्मृता । प्रथमा सुकुमारीति गङ्गा शिवजला शुभा । मुनितप्ता च नाम्नैषा नदी सम्परिकीर्त्तिता । सुकुमारी तपःसिद्धा द्वितीया नामतः सती । नन्दा च पावनी चैव तृतीया परिकीर्त्तिता । शिविका च चतुर्थी स्यात् द्विविधा च पुनः स्मृता । इक्षुश्च पञ्चमी ज्ञेया तथैव च पुनः कुहूः । वेणुका चामृता चैव षष्ठी सम्परिकीर्त्तिता । सुकृता च गभस्ती च सप्तमी परिकीर्त्तिता । एताः सप्त महाभागाः प्रतिवर्षं शिवोदकाः । भावयन्ति जनं सर्वं शाकद्वीपनिवासिनम् । अभिगच्छन्ति ताश्चान्या नदनद्यः सरांसि च । बहूदकपरिस्रावा यतो वर्षति वासवः । तासान्तु नामधेयानि परिमाणं तथैव च । न शक्यं परिसंख्यातुं पुण्यास्ताः सरिदुत्तमाः । ताः पिबन्ति सदा हृष्टा नदीर्जनपदास्तु ते ।

एते शाल्मया प्रोक्ता प्रमोदाद्येव वै द्विजा । आनन्दाय सुखायैव क्षेमकाय नरे श्वच । वर्णाश्रमाचारयुता देशास्ते सप्त विश्रुताः । आरोग्या बलिनश्चैव सर्वे मरणवर्जिताः । अवसर्पिणी न तेष्वस्ति तथैवोत्सर्पिणी पुनः । न तत्रास्ति युगावस्था चतुर्युगकृता क्वचित् । त्रेतायुगसमः कालस्तथा तत्र प्रवर्त्तते । शाकद्वीपादिषु ज्ञेयं पञ्चस्वेतेषु सर्वशः । देशस्य तु विचारेण काल स्वाभाविकः स्मृतः । न तेषु संकरः कश्चित् वर्णाश्रमकृतः क्वचित् । धर्मस्य चाव्यभीचारादेकान्तसुखिनो जनाः । न तेषु माया लोभो वा ईर्ष्यासूया भयं कृतः । विपर्ययो न तेष्वस्ति तद्वै स्वाभाविकं स्मृतम् । कालो नैव च तेष्वस्ति न दण्डो न च दाण्डिकः । स्वधर्मेण च धर्मज्ञास्ते रक्षन्ति परस्परम्" ।

**शाकचुक्रिका** स्त्री शाकेषु मध्ये चुक्रिका । चिञ्चायां राजनि० ।

**शाकट** न० शकटाय हितम् अण् । १शकटसम्बन्धियुगादौ २शकटयोर्द्धरि च मेदि० । ३श्लेष्मातके वृक्षे राजनि० । ४धवद्रुमे च पु० रत्नमा० ।

**शाकटायन** पु० व्याकरणकारके मुनिभेदे "इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्नापिशली शाकटायनः । पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जयन्त्यष्टादिशाब्दिकाः" कविकल्पद्रुमः ।

**शाकटिक** पु० शकटेन चरति ठञ् । शकटेन गन्तरि ।

**शाकटीन** पु० शकट परिमाणमस्य खञ् । विंशतितुला-परिमाणे हेमच० । [शाकशाकटयोऽप्यत्र ।

**शाकतरु** पु० शाकाख्ये तरौ । (सेगुण) वृक्षे शब्दच० ।

**शाकपत्र** पु० शकव्येव पत्रमस्य । शिग्रुवृक्षे राजनि० ।

**शाकबालेय** पु० बलये हितम् ढक् शाकप्रधानो बालेयः । ब्रह्मयष्टिकायाम् शब्दच० । [क । तत्रैव त्रिका० ।

**शाकबिल्व** पु० शाकोऽपि बिल्व इव । वार्त्ताकौ जटा० स्वार्थे

**शाकम्भरी** स्त्री शाकैर्बिभर्त्ति भृ खच् मुम् च । "भरिष्यामि सुराः शाकैरावृष्टेः प्राणधारकैः । शाकम्भरीति विख्यातिं तदा यास्याम्यहं भुवि" देवीमा० निरुक्तायाम् १दुर्गायाम् ।२रोमकान्तर्गतशाकम्भरनगर्यां न० तत्र भव छ । शाकम्भरीय लवणभेदे न० 'शाकम्भरीयं कथितं गडाख्यं रोमकं तथा । गडाख्यं च वातघ्नमल्पिष्णु भेदि पित्तलम् । तीक्ष्णं व्यवायि सूक्ष्मञ्चाभिष्यन्दि कटुपाकि च" भावप्र० ।

**शाकयोग्य** पु० शाके तद्वपाके योग्य । धन्याके राजनि० ।

**शाकराज** पु० शाकेषु राजते अच्, शाकानां वा राजा टच् समा० । वास्तूकशाके राजनि० ।

**शाकल** पु० ब०व० शकलेन ऋषिणा प्रोक्तमधीयते अण् । १शकलर्षिप्रोक्तकल्पादिग्रन्थाध्येतृषु । तस्य रूपोऽङ्को घोषो वा पुनरस्य सुनु वा । शाकल शाकलक वा । १तत्समूहे २तदङ्के ३तद्घोषे च पु० । अङ्क परस्परा सम्बन्ध" सि०कौ० ।

**शाकलिक** त्रि० शकलस्येदं ठक् कात्या० वार्त्ति० । शकलसम्बन्धिनि पक्षे अण् शाकल तत्रार्थे । [शाके त्रिका० ।

**शाकवीर** पु० शाकेषु वीर वीर्याधायकत्वात् । १वास्तूक

**शाकशाकट** न० शाकस्य क्षेत्र शाकटच् । शाकक्षेत्रे । शाकटिनम् शाकशाकटिन मत्रार्थे हेमच० ।

**शाकश्रेष्ठ** पु० शाकेषु श्रेष्ठ । १वास्तूकशाके शब्दर० । २जीवन्त्या ३वार्त्ताकौ स्त्री हेमच० । [क्षुपे राजनि० ।

**शाकाङ्ग** न० शाकस्य तद्व्यञ्जनस्याङ्गमुपयोगि । १मरिचे २डोडी-

**शाकाम्ल** न० शाकमेवाम्लम् । वृक्षाम्ले राजनि० ।

**शाकाम्लभेदन** न० शाकरूपम् अम्ल भिनत्ति भिद-ल्यु । १चुक्रे (चुकोपालङ्ग) राजनि० । [वृक्षे राजनि० ।

**शाकालाबु** स्त्री शाकप्रधानालाबु । अलाबुभेदे राजालाबु

**शाकाष्टका** स्त्री शाकेन कर्त्तव्या अष्टका । गौणफाल्गुन-कृष्णाष्टम्याम् अष्टकाशब्दे ५.१६ पृ० दृश्यम् ।

**शाकिनी** स्त्री शाकमस्त्यस्याः स्वत्वप्रयत्नेन इनि ।१शाकमयमयोग्यायां भूमौ स्वल्पवाटिकायाम् २देवीसहचरीभेदे च । "डाकिनी योगिनी चैव खचरी शाकिनी तथा । दिक्षु पूज्या इमा देव्य सर्वसिद्धिफलदायिकाः" कालो०कल्प० । कण्ठदेशस्थे विशुद्धाख्ये चक्रे स्थितायां ३देवीशक्तौ च 'विशुद्धाख्ये महाचक्रे षोडशस्वरसंयुते । सदाशिव शाकिनीञ्च विन्यसेत् पूर्ववत्ततः" तन्त्रसा० ।

**शाकुण** पु शक-बा० उणन् । परतापकौ शब्दमा० ।

**शाकुन** पु० शकुन शुभाशुभसूचक निमित्तमधिकृत्य कृतो ग्रन्थ अण् । शकुनस्य नवाधन्ते ग्रन्थे (काकचरित) । 'शुभाशुभज्ञानविनिर्णयार्थो प्रवक्ष्यामि यः शकुनं स चक्रे । गतिस्वराकालनभावचेष्टा शकोत्तयामोद पदादिकानाम् । लोकोऽसुना शाकुनमग्निकेन ज्ञानेन विज्ञातसमस्तकर्मा । नापायकूपे पतति प्रवर्तन् शास्त्रं हि दिव्या हतीन्द्रियेषु" वसन्तराज ।

**शाकुनिक** पु० शकुनेन पक्षिवधादिना जीवति ठञ् । पक्षिघातके अमर ।

शाकुन्तलेय पु॰ शकुन्तलाया अपत्यं ढक्। दुष्मन्तात्मजे शकुन्तलागर्भजे भरते नृपे शब्दा॰।

शाक्त त्रि॰ शक्तिर्देवताऽस्य अण्। तन्त्रोक्ते शक्तिदेवतोपासके तस्य प्रशंसा मुण्डमालात॰ २पटले उक्ता "स्वर्गे मर्त्ये च पाताले नास्ति शाक्तात् परः प्रियः। सौराणां गाणपत्यानां वैष्णवानां तथैव च। शैवानां चैव शाक्तश्च क्रमशः क्रमशः प्रिये!" "शाक्ता एव द्विजाः सर्वे न शैवा न च वैष्णवाः। उपासते यतो देवीं गायत्रीं परमाक्षराम्" निर्वाणत॰ २पटले। "शक्त्याराधनं कृत्वा नान्यस्याराधनं चरेत्। अन्यस्य चरणाद्देवि! योगिनी शापमाप्नुयात्" गन्धर्वत॰। "तदन्या दूजनं धार्य्यं सर्वं धार्य्यमनामया। एष एव कृमः शाक्तो न दर्भो मनमभ्युदः" कुलार्णव॰। [अमरः।

शाक्तीक पु॰ शक्तिः प्रहरणमस्य ईकक्। शक्त्या योद्धरि

शाक्य पु॰ शक-अच् तत्र साधु यत्। बुद्धे।

शाक्यशब्दनिरुक्तिरन्ययोक्ता यथा

"शाकवृक्षप्रतिच्छन्नं वासं यस्मात् प्रचक्रिरे। तस्मादिक्ष्वाकुवंश्यास्ते भुवि शाक्या इति स्मृताः" भरतधृतवचनम्। इयमन्यापि निरुक्तिः पितृभ्रात्रैः कैश्चिदिक्ष्वाकुवंश्या गौतमवंशजकपिलमुनेराश्रमे शाकवृक्षवनवासात् शाकवृक्ष-जनवासात् शाक्या इति ख्यातिमापन्नाः।

शाक्यमुनि पु॰ शाक्यो मुनिः। बुद्धभेदे अमरः।

शाक्यसिंह पु॰ शाक्यवंशे सिंह इव। बुद्धभेदे अमरः।

शाक्र त्रि॰ शक्रस्येदं स देवताऽस्य वा अण्। १इन्द्रसम्बन्धिनि २इन्द्रदेवताके हविरादौ। स्त्रियां ङीप्। शक्रस्य तुल्यः पराक्रमः अस्त्यस्याः अण्। ३शक्रतुल्यपराक्रमायां दुर्गायाम् "इन्द्राणी इन्द्ररूपा च शाक्री शक्रपराक्रमा" देवीपु॰।

शाक्वर पु॰ शक-ष्वरप् स्वार्थे अण्। वृषे हेमच॰।

शाख व्याप्तौ भ्वा॰ पर॰ सक॰ सेट् इदित् चङि न ह्रस्वः। शाखति अशाखीत्।

शाखा पु॰ शाख-अच्। कार्त्तिकेयानुजे स्कन्दानुजे १कुमारानुचरगणभेदे "अग्निपुत्रः कुमारस्तु शरस्तम्बे व्यजायत। तस्य शाखो विशाखश्च नैगमेयश्च पृष्ठजाः" मत्स्यपु॰। २पक्षपर्णिभेदे कर्णस्यायोगे पक्षादिभेदे मन्त्रच॰। वृक्षकाण्डभेदे (डाल) स्त्री अमरः। ३वाहुमूले करादौ ४वेदैकदेशे च स्त्री मेदि॰। ५अन्तिके त्रिकाः। ६वेदांशभेदे च।

शाखाकण्ट पु॰ शाखासु कण्टः; कण्टको यस्य। स्नुही

हस्ते राजनि॰। [पुरे अमरः। शाखापुरादयोऽप्यत्र

शाखानगर न॰ शाखेव नगरम्। मूलनगरसमीपस्थे क्षुद्र-

शाखापित्त पु॰ शाखासु पित्तं यतः। पाणिपादादिदेश-शाखादाहे राजनि॰। [स्त्रियां ङीष्।

शाखामृग पुंस्त्री॰ शाखास्थो मृगः पशुः। वानरे अमरः।

शाखाम्ला स्त्री शाखास्वम्ला। वृक्षाम्ले राजनि॰।

शाखारण्ड पुं॰ शाखायां वेदशाखायां रण्डः तद्विहित कर्मानाचरणात्। स्वशाखात्यागेनापरशाखोक्तकर्मकर्त्तरि हेमच॰। [राजनि॰।

शाखाल पु॰ शाखाः बाहुल्येन सन्त्यस्य लच्। वानीरवृक्षे

शाखाशिफा स्त्री शाखायाः शिफा मूलम् शाक॰। वटादीनां शाखाजाते १मूले अमरः। २शिफामारभ्य शाखायुतायां गुडूच्यादिलतायाम् भरतः।

शाखिन् पु॰ शाखाऽस्त्यस्य इनि। १वृक्षे अमरः। २वेदैकदेशवति, ३नृपभेदे, ४वेदभेदे च मेदि॰।

शाखोट पु॰ शाख-व्याप्तौ ओटन् (सेओड़ा) वृक्षे त्रिका॰ स्वार्थे कन्। तत्रैव।

शाङ्खिक पुंस्त्री॰ शङ्खसहिकारवलयनिर्माणं शिल्पमस्य ठञ्। जातिभेदे (शाँखारी) अमरः स्त्रियां ङीप्। [रत्नमा॰।

शाङ्कुठा स्त्री शङ्काति शो-क शः अङ्कुश इव यस्याः। गुञ्जायां

शाट पु॰ शट-घञ्। वस्त्रे अमरः। स्त्रीत्वमपि गौरा॰ ङीष्।

शाटक पु॰न॰ शट-ण्वुल्। वस्त्रे अमरः स्त्रीत्वमपि टाप्।

शाट्यायन पु॰ १मुनिभेदे, तेन प्रोक्तम् अण्। २शाकहोमकर्मणि वैगुण्यसमाधानार्थं विहिते होमभेदे म॰भरतः।

शाठ्य न॰ शठस्य भावः ष्यञ्। शठतायाम्। [चङि न ह्रस्वः।

शाड श्लाघायां भ्वा॰ आ॰ सक॰ सेट्। शाडते अशाडिष्ट अदित्

शाण न॰ शणेन निर्वृत्तम् अण्। शणसूत्रनिर्मिते १वस्त्रादौ शण-दाने (तेजने) घञ्। (कष्टिपाथर) २कषपाषाणे ३अस्त्रादीनां निकषणे तीक्ष्णकरणयन्त्रभेदे मेदि॰ ४षट्-पले (करात) विश्वः। ५माषचतुष्टयमाने भावप्र॰।

शाणाजीव पु॰ शाणमाजीवति आ+जीव-अण्। अस्त्रादीनां तीक्ष्णताकारके शिल्पिनि हेमच॰।

शाणि पु॰ शण-इञ्। १वृक्षभेदे शब्दच॰। शणेन निर्वृत्ता इञ् वा ङीप्। २शणनिर्मिते पट्टिकादौ १पश्चिमदेशे च हेमच॰ ३पुष्पकरावादिरचनायां शब्दर॰। ४लता-बन्धने (साँथ) मेदि॰।

शाणित त्रि॰ शण-दाने (तेजने) णिच्-क्त। तीक्ष्णीकृते।

शाणीर न॰ शण-बा॰ ईरन्। शोणनदतटवर्त्तिदेशे त्रिका॰।

**शाण्डिल्य** त्रि० शण्डिलस्यापत्यम् यञ्। गोत्रप्रवर्त्तके भक्तिशास्त्रकारके १मुनिभेदे मेदि०। भक्तिशब्दे तन्मतं दिग्मात्रं दर्शितम्। तत्प्रियत्वात् २बिल्वे अमरः ३वह्निभेदे च मेदि०।

**शात** न० शो-क्त। १सुखे २तद्वति त्रि० अमरः। ३क्षीणे ४कृशे त्रि० विश्व। ५दुर्बले ६निशिते च त्रि० मेदि०। ७धुस्तूरे पु० अमरः। [अमरः २धुस्तूरे ३करवीरे च पु० मेदि०।

**शातकुम्भ** न० शतकुम्भे गिरौ भवः अण्। १हिरण्ये

**शातकौम्भ** न० शतकुम्भे भवम् अण् द्विपदवृद्धिः। १हिरण्ये २धुस्तूरे च द्विरूपकोषः।

**शातन** न० शो-णिच्-तुक् च ल्युट्। १तनूकरणे २विनाशने च "वसन्ते सर्वशस्यानां जायते पत्रशातनम्" इति अधिकरणमाला। [चन्द्रप्रकाशे शब्दच०।

**शातपत्रक** पु० शतपत्रमिव कायति कै-क स्वार्थे अण्।

**शातभीरु** पु० शाता दुर्बलाः पान्था भीरवो यस्मात् ५ब०। १मल्लिकाभेदे रत्नमाला। [त्रि०को०।

**शातमान** त्रि० शतमानेन क्रीतम् अण्। शतमानेन क्रीते

**शातला** स्त्री शात कायत्रं लाति ला-क। (चामकषा) इति भरत०।

**शातातप** पु० स्मृतिकारके मुनिभेदे। तेन प्रोक्तं छ। शातातपीय तत्प्रोक्ते कर्मविपाकग्रन्थे।

**शात्रव** पु० शत्रुरेव स्वार्थेऽण्। १रिपौ अमर०। तस्य भाव० तथा कर्म वा अण्। २वैरे ३रिपुसमूहे च न०।

**शाद** पु० शद-घञ्। १कर्दमे २हरिततृणे च अमर।

**शादहरित** पु० शादेन हरितत्वसंयुक्तः। शाद्वले देशे अमर

**शाद्वल** पु० शादाः सन्त्यत्र ड्वलच्। नवशष्पहरिततृणयुक्ते देशे अमरः। [शर्वीशावीव शर्वीशाविष्ट।

**शान** तक्षने भ्वा० उभ० सक० सेट् स्वार्थे सन्। शीशांसति ते

**शान** पु० शान-अच् शो निशाने इत्युक्तेरनित्यः सन्। अस्त्रादीनां तीक्ष्णताकारके यन्त्रभेदे भरतः।

**शानी** स्त्री शान-इन् ङीप्। इन्द्रवारुण्यां शब्दच०।

**शान्त** त्रि० शम-क्त। १शमयुक्ते २अभियुक्ते च शम-णिच्-क्त नि०। ३शान्तिं गमिते त्रि०। ४निर्वेदस्थायिभावके रसभेदे पु० मेदि०। ५लोमपादराजकन्यायाम्, ऋष्यशृङ्गपत्न्यां ६शमीभेदे च स्त्री राजनि०। शान्तरसानुरूपं सा०द० ३प० यथा "शान्तः शमस्थायिभाव उत्तमप्रकृतिर्मतः। कुन्देन्दुसुन्दरच्छायः श्रीनारायणदैवतः। अनित्यत्वादिनाऽशेषवस्तुनिःसारता तु या। परमात्मस्वरूपं वा तस्यालम्बनमिष्यते।। पुण्याश्रमहरिक्षेत्रतीर्थरम्यवनादयः। महापुरुषसङ्गाद्यास्तस्योद्दीपनरूपिणः। रोमाञ्चाद्याश्चानुभावास्तथा स्युर्व्यभिचारिणः। निर्वेदहर्षस्मरणमतिभूतदयादयः। निरहङ्काररूपत्वाद्दयावीरादिरेष नो। दयावीरादौ हि जीमूतवाहनादौ अन्तरा मलयवत्याद्यनुरागादेरन्ते च विद्याधरचक्रवर्त्तित्वाद्याप्तेर्दर्शनादहङ्कारोपशमो न दृश्यते। शान्तस्तु सर्वप्रकारेणाहङ्कारप्रशमैकरूपत्वात् तत्रान्तर्भावमर्हति। अतश्च नागानन्दे शान्तरसप्रधानत्वमपास्तम्"। ननु "न यत्र दुःखं न सुखं न चिन्ता न द्वेषरागौ न च काचिदिच्छा। रसः स शान्तः कथितो मुनीन्द्रैः सर्वेषु भावेषु शमप्रमाणः" इत्येवंरूपस्य शान्तस्य मोक्षावस्थायामेवात्मरूपापत्तिलक्षणायां प्रादुर्भावात् तत्र सञ्चार्यादीनामभावात् कथं रसत्वमित्युच्यते। "युक्तवियुक्तदशायामवस्थितो यः शमः स एव यतः। रसतामेति तदस्मिन् सञ्चार्यादेः स्थितिश्च न विरुद्धा"। यच्चास्मिन् सुखाभावोऽप्युक्तस्तस्य वैषयिकसुखपरत्वान्न विरोधः। उक्तं हि "यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महासुखम्। तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलाम्। सर्वाकारमहङ्काररहितत्वं व्रजन्ति चेत्। अत्रान्तर्भावमर्हन्ति दयावीरादयस्तदा"। आदिशब्दात् धर्मवीरदानवीरदेवताविषयरतिप्रभृतयः"। [नव" इति तत्पर्यवसन्नः।

**शान्तनव** पु० शान्तनोरपत्यम् अण्। भीष्मे "भीष्मः शान्त-

**शान्तनु** पु० द्वापरयुगभवे चन्द्रवंश्ये प्रतीपराजपुत्रे नृपभेदे

**शान्तम्** अव्य० शान्ति+वा० डम्। निवारणे मेदि०।

**शान्ति** स्त्री शम-क्तिन्। १कामक्रोधादिजये २विषयेभ्यो मनसो निवारणे अमर०। ३उपद्रवनिवारणे ४निवारणे च "यत्किञ्चिद्वस्तु संप्राप्य स्वल्पं वा यदि वा बहु। या तुष्टिर्जायते चित्ते सा शान्तिः कथ्यते बुधैः" पद्मपु० क्रियायो० उक्ते ५मन्त्रोषभेदे ६दुर्गायाम् "सर्वेषां सर्वेनत्वात् शान्तिलाभान्निरुच्यते" देवीपु०। ७पूजाहोमजपदानादिद्वारा गोचरविरुद्धादिग्रहदोषस्वस्त्ययनादिरूपचित्तैहिकानिष्टहेतुपापनिवृत्तौ च "यथा शस्त्रप्रहाराणां कवचं विनिवारकम्। तथा दैवोपघातानां शान्तिर्भवति वारणम्" मत्स्यपुराणवाक्यम्। सा च मलमासेऽपि कार्या नैमित्तिकत्वात् "नैमित्तिकानि काम्यानि निपतन्ति यथा यथा। तथा तथैव कार्याणि

न कालस्तु विधीयते" इति मल०त० वाक्यात्। अद्भुतादिशान्तिश्च हेमाद्रिशान्तिकाण्डे शान्तिमयूखादौ दृश्या।

**शान्तिक** त्रि० शान्तये हितं ठक्। शान्तिसाधने होमादौ तत्करणप्रकारादिकं मुहू०चि० उक्तं पी० ध० यथा "क्षिप्रध्रुवान्त्यचरमैत्रमघासु शस्तं स्याच्छान्तिकञ्च सह मङ्गलपौष्टिकाभ्याम्। खेऽर्के विधौ सुखगते तनुगे गुरौ, नो मौढ्यादिदुष्टसमये, शुभदं निमित्ते"। "अथ शान्तिकपौष्टिकादिकर्मसु मुहूर्त्तं वसन्ततिलकेनाह। क्षिप्रेति क्षिप्रादीनि नक्षत्राणि प्रसिद्धानि तेषु पौष्टिकं मङ्गलं विनायकशान्त्यादि शान्तिकं दुष्टफलदमूलजन्मशान्त्यादि एतानि कर्माणि कार्याणि उक्तञ्च दीपिकायाम्। "मित्रादित्यमघोत्तराश्रवणभिक्षस्वातीविरिञ्च्यश्विषु तस्याचीश्वरपूष्णपौष्णरविषु स्त्रीते तुषारत्विषि। रिक्तां पर्व विहाय सौम्यदिवसे शस्ते त्वथा भूतये सर्वं शान्तिकपौष्टिकं निगदितं गर्गादिभिर्निर्णयात्" अथ लग्नशुद्धिः तत्रार्के सूर्ये खे दशमे सति विधौ चन्द्रे सुखगते चतुर्थस्थे गुरौ तनुगे लग्नस्थे सति शान्त्यादिकं कर्म कार्यं उक्तञ्च रत्नमालायाम्। "पूर्णे चन्द्रे वेश्मगेऽर्केऽम्बर१०स्थे लग्ने जीवे, वाक्पतेर्वासरे च। श्रीमत्या पुष्ट्यापि कार्याणि कार्याणीति" नोतच्छान्तिकादि मौढ्ये गुरुशुक्रयोरस्तादिके वाल्यवार्द्धकसिंहस्थगुर्वादिरूपे दुष्टसमयेऽपि न शुभदम्। तथा निमित्ते केत्वाद्युत्पातदर्शने सति शुभदं उक्तञ्च दीपिकायाम्। शान्तिकर्माणि कुर्वीत रोगे नैमित्तिके तथा। गुरुभार्गवमौढ्येऽपि दोषस्तत्र न विद्यते"। उक्तञ्चैतत् "यतोऽस्तीदं शान्तिकं नैमित्तिकम्" "अनिमित्तकृता शान्तिर्निमित्तायोपजायत इति स्मरणात्। तत्र निमित्ते रोगच्छेदे केत्वाद्युत्पातान्तरदर्शनरूपे च भवति नैमित्तिकं तच्च बहुदिनव्यापके गुरुशुक्रास्तादिदोषेऽप्यवश्यं विधेयं यतो जन्मान्तरीयदुरदृष्टसूचकमिदं निमित्तमतस्तस्य शान्त्या निराकरणाभावादुद्धृष्टापि निराघ। बहुदिनसाध्ये निर्दुष्टे काले क्रियमाणं शान्तिकं किञ्चिद्दूरदुष्टज्ञापकं यद्यपि भवति तथापि तावद्भिर्दिनैर्दुरदृष्टस्य प्राबल्याद् दुःखप्राप्तिः यथाल्पोऽप्यग्निरल्पेनैव जलेन शान्तो भवति तथा सकलनगरदाहको महानप्यग्निर्बहुभिर्युगपद् स्फोटितजल पूर्णघटैरेकदैवाभिषेचितोऽपि सकलोऽग्निर्नैर्निर्वाप्यत इत्यर्थः सर्वथा मौढ्यादिदोषं विनैव यथा कथञ्चित्कथित प्रकारेण दिनशुद्धिमङ्गीकृत्य शान्तिकाद्यवश्यं विधेयम्"।

**शाप** पु० शप—घञ्। (अनिष्ट भूयादित्येवम्) १आक्रोश-रूपे २शपथे च मेदि०।

**शापास्त्र** पु० शाप एवास्त्रं यस्य। मुनौ त्रिका०।

**शाब्दबोध** पु० शब्देन निर्वृत्तः अण् कर्म०। अन्वयबोधे शब्द-ज्ञानजन्ये पदार्थस्य तिबारके ज्ञानभेदे न्यायमतम्। शाब्दत्वं स्तुमत्त्वव्याप्यं जातिभेदः तद्बोधप्रकारादि भाषा० उक्तं यथा "पदज्ञानन्तु करणं द्वारं तत्र पदार्थधीः। शाब्दबोधः फलं तत्र शक्तिधीः सहकारिणी। लक्षणा शक्यसम्बन्धस्तात्पर्यानुपपत्तितः। आसत्तिर्योग्यताकाङ्क्षातात्पर्यज्ञानमिष्यते"। भाषा० सि०मु० विवृत-मेतत् यथा

"शाब्दबोधप्रकारं दर्शयति। पदज्ञानन्त्विति। न तु ज्ञायमानं पदं करणम् पदाभावेऽपि मौनिश्लोकादौ शाब्दबोधात्। पदार्थधीरिति। पदजन्यपदार्थस्मरणं व्यापारः। अन्यथा पदज्ञानवतः प्रत्यक्षादिना पदार्थो-पस्थितावपि शाब्दबोधापत्तेः। तत्रापि वृत्त्या पद-जन्यत्वं बोध्यम्। अन्यथा घटादिपदात् समवायसम्ब-न्धेन यत्राकाशस्मरणं जायते तत्राकाशस्यापि शाब्द-बोधापत्तेः। वृत्तिः शक्तिलक्षणान्यतरः सम्बन्धः। अत्रैव शक्तिज्ञानस्योपयोगः। पूर्वं शक्तिग्रहाभावे पद-ज्ञानेऽपि तत्सम्बन्धेन स्मरणानुपपत्तेः। पदज्ञानस्य सम्बन्धिज्ञानविधयार्थस्मारकत्वम्। शक्तिश्च पदेन सह पदार्थस्य सम्बन्धः। सा चास्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इतीश्वरेच्छारूपा। आधुनिके नाम्नि शक्तिरस्त्येव। "एकादशेऽहनि पिता नाम कुर्यात्" इतीश्वरेच्छाया सत्त्वात्। आधुनिके तु सङ्केते न शक्तिरिति सम्प्रदायः। नव्यास्तु ईश्वरेच्छा न शक्तिः किन्त्विच्छैव। तेन आधु-निकसङ्केतेऽपि शक्तिरस्तीति वदन्ति"।

**शाब्दिक** पु० शब्दं शब्दसाधुतासाधकं शास्त्रं वेत्त्यधीते वा ठक्। व्याकरणशास्त्रभिज्ञे।

**शामित्र** न० शम—णिच् इत्र। १पशुहनने। शमितुः कर्म—अण्। यज्ञार्थपशुहननकर्तृभावे २तद्धनने च।

**शामीन** न० शम—ईनञ्। १भस्मनि २शुचि स्त्री ङीप् मेदि०।

**शाम्बरी** स्त्री शम्बरस्य निर्वृत्ता अण् ङीप्। मायायाम् इन्द्रजालादौ अमर। [शटा०।

**शाम्बविक** त्रि० शम्बू पण्यमस्य ठक्। शाङ्खिके (शाँखारी)

**शाम्बु(म्बू)क** पु० श(म्बु)म्बूक+स्वार्थे अण्। शम्बूके (शामुक) भरतः।

शाम्भव पु॰ शम्भोरयम् अण्। १गुग्गुलौ २कर्पूरे ३शिव-मल्लिकायां राजनि॰। ४विषभेदे शब्दच॰ ५शम्भुपुत्रे पु॰ ६देवदारुणि च न॰ऽ शब्दचि॰ ७शिवसम्बन्धिनि ८तदुपासके च त्रि॰। ९दुर्गायां स्त्री "शाम्भवी कुपिता तत्रे"ति तन्त्रम्।

शा(सा)यक पु॰ श(षो) वा-ण्वुल्। १वाणे खड्गे च जटा॰

शार टोवेल्य अद॰ चु॰ उभ॰ सक॰ सेट्। शारयति ते अशशारत् त।

शार न॰ शार-अच्, शट-घञ् वा। १कर्वुरवर्णे २तद्वति त्रि॰ अमरः ३वायौ पु॰ अमरः ४द्यूतोपकरणे मेदि॰।

शारङ्ग पुंस्त्री॰ शार कर्वुरमङ्गं यस्य शक॰। १चातकपक्षिणि २हरिणे ३भृङ्गे ४भृङ्गे ५मयूरे च। रायमुकुटः जाति-त्वात् स्त्रियां ङीष्। ६हस्ते ७शाकद्रुमभेदे स्त्री ङीष् शब्दार्थचि॰।

शारद न॰शरदि भवम्-अण्। १श्वेतपद्मे राजनि॰। २कासे ३वकुले ४हरिन्मुद्गे च पु॰ राजनि॰। ५शरद्भवमात्रे त्रि॰ स्त्रियां ङीप्। शारदं श्वेतपद्ममस्त्यस्याः अच्। ६सर-स्वत्यां स्त्री त्रिका॰। ७नूतने ८प्रतिभे त्रि॰ मेदि॰। ९धार्मिके त्रि॰ विश्वः। १०दुर्गायां स्त्री टाप् "शरत्काले पुरा यस्मात् नवम्यां बोधिता सुरैः। शारदा सा समा-ख्याता पीठे लोके च नामतः।" ति॰त॰। ११वानरभेदे शब्दर॰। १२तोयपिप्पल्यां १३ब्रह्म्यां स्त्री मेदि॰ ङीप् एव १४कोजागरपूर्णिमायां स्त्री शब्दरत्ना॰ शरत्कालीने पूजादौ त्रि॰स्त्रियां ङीप्। "शारदी चण्डिकापूजा त्रि-विधा परिकीर्त्तिता। सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति ता शृणु" भविष्यपु॰। [भवे १श्राद्धे २रक्तकारले रोगे पु॰

शारदिक न॰ शरदि भवं श्राद्धं रोगो वा ठञ्। शरत्काले

शारदीय त्रि॰ शरदि भवः छण्। १शरत्काले कर्त्तव्ये श्राद्धादौ तथाभूतायां दुर्गापूजायां स्त्री "यद्गूढ़े सम-दत्तायाः शारदीयो महोत्सवः"। "शारदीया महा-पूजा चतुष्कर्ममयी शुभा" ति॰त॰।

शारि(री) स्त्री शॄ-इञ् वा ङीप्। १पाशकादिगुटिकायां २द्यूतोपकरणे च मेदि॰। ३पक्षिभेदे च "शारी चरन्ती सखि! मारयेति" नैषधम्। ४युद्धार्थगजपर्य्याणे ५व्यवहारभेदे मेदि॰। ६कपटे धरणिः। शार्दे च। पक्षिभेदे कोयष्टिके च हेमच॰।

शारिफल पु॰ न॰शारः फलमिवाधारः। शारिफलके पाश-कक्रीडाधारे १दूष्ये (छक) अमरः स्वार्थे क। हमैच।

शारिवा स्त्री शारिरिव वनति वन-ड। श्यामालतायाम् अमरः। "एक वै शारिवामूल सर्वज्वरविमोक्षणम्" वैद्य॰।

शारिशृङ्खला स्त्री शारेः शृङ्खलेव। पाशकभेदे तद्भेदाश्च "चतुरी तिन्तिडी द्यूतं पञ्चमी शारिशृङ्खला। नय पीठो चाष्टकालो नय व्याख्यायुतस्तथा। एते पाशक-भेदा सुर्जयकोलाहलोऽपि च" शब्दर॰।

शारीर त्रि॰ शरीरस्येदम् अण्। १देहसम्बन्धे सुखदुःखादौ तत्सोदमस्य पुनः अण्। २वृषे पु॰ मेदि॰। शरीरमात्म-त्वेनाभिमन्यते अण्। ३जीवे। स्वार्थे क। ४तदर्थे। शारीरं जीवं दुःखं वा अधिकृत्य कृतो ग्रन्थः अण्। व्यासकृते वेदान्तसूत्रे चिकित्साङ्गे सुश्रुतग्रन्थादौ भवे। शारीरस्य दुःख रोगादिकं यथोक्तं विष्णुपु॰ ६।५अ॰। "आध्यात्मिकोऽपि द्विविधः शारीरो मानसस्तथा। शारीरो बहुभिर्भेदैर्भिद्यते श्रूयतास्त्र सः। शिरोरोग प्रतिश्यायज्वरशूलभगन्दरैः। गुल्मार्शःश्वयथुश्वास-च्छर्द्यादिभिरनेकधा। तथाक्षिरोगातिसारकुष्ठाङ्गामय-संज्ञकैः। भिद्यते देहजस्तापो मानसं श्रोतुमर्हसि" सुश्रुतान्तर्गतशारीरकस्थानश्च तत्र द्रष्टव्यम्।

शारीरिक त्रि॰ शरीरे भव ठक्। देहजाते दुःखादौ।

शारुक त्रि॰ शॄ-उकञ्। हिंसके।

शार्कर त्रि॰ शर्करा अस्त्यस्य अण्। १शर्करायुक्ते देशे शर्क-राया विकारः अण्। २फाणिते ३दुग्धफेणे च पु॰मेदि॰। शर्करीकन्दादय अण्। शर्करीकन्दोयुक्ते ४मन्वादौ।

शार्ङ्ग त्रि॰ शृङ्गस्य विकारः अण्। १शृङ्गजाते पदार्थे। २विष्णुधनुषि ३धनुर्मात्रे च पु॰ मेदि॰ ४आर्द्रके न॰ राजनि॰। [निघण्टुः त्रि॰।

शार्ङ्गिन् पु॰ शार्ङ्गं धनुरस्य इनि। १विष्णौ अमरः। २ध-

शार्दूल पुंस्त्री॰ शॄ-ऊलच् दुक्च। १व्याघ्रभेदे अमरः। २पशुभेदे ३शरभे ४राक्षसभेदे च मेदि॰ उत्तरपदस्थः। ५श्रेष्ठार्थे अमरः। ६चित्रकभेदे धरणिः ७चित्रके राजनि॰। स्त्रियां वर्ण्ण जातित्वे ङीष्।

शार्दूलललित न॰ अष्टादशाक्षरपादके छन्दोभेदे तल्लक्षणं यथा "म सौ ज सततः दिनेशऋतुभि शार्दूलललि-तम्" छन्दोम॰।

शार्दूलविक्रीडित न॰ ऊनविंशत्यक्षरपादके छन्दोभेदे तल्लक्ष-णं यथा "सूर्य्याश्वैर्मसजस्तताः सगुरवः शार्दूलवि-क्रीडितम्" छन्दोम॰।

शार्वर न॰ शर्वर्य्यां इदं दैविकोऽण्। १अन्धतमसे।

२शालूके च क्लि॰ मेदि॰ । ३रात्रिसम्बन्धिनि त्रि॰ । "शार्वरस्य तमसो निषिद्धये" किरा॰ भवार्थे तु कालाट्-ठञ् "शार्वरिक" इत्येव रात्रिभवे । [शयालिष्ट ।

**शाल** कथने भ्वा॰आत्म॰सक॰ सेट् चङि न ह्रस्वः । शालते

**शाल** पु॰ शल-घञ् । १मत्स्यभेदे २प्राकारे स्वनामख्याते ३वृक्षभेदे अमरः । ४वृक्षमात्रे राजनि॰ दन्त्यादिस्तु वृक्षमात्रे "रसालः सालः समदृश्यतासुना" इति नैषधम् । ५नदभेदे शब्दच॰ । ६शालिवाहननृपे विश्वः ।

**शालग्राम** पु॰ शालानां वृक्षाणां ग्रामः समूहो यत्र । १पर्वतभेदे तत्र जातः अण् । तत्र जाते २विष्णोर्मूर्त्तिभेदे गण्डकशब्दे २५११ पृ॰ दर्शिते गण्डक्या एकदेशस्य अभेदजाते ३विष्ण्वादिदेवचक्रयुक्तशिलाभेदे च तदुत्पत्ति-लक्षणभेदेन तन्नामभेदाश्च यथा "कीटयोनिं प्रपद्येथा" इति गण्डक्याः हरान् प्रतिशापे "तेन कर्मविपाकेन जडा त्वया मद्गो भवेति" देवाना गण्डकीं प्रति शापे च जाते विष्णुना तदुपसमाधानायोक्तं यथा

"शृणु ब्रह्मन् ! महादेव ! शृणु देव ! गजानन ! । मद्गणो ब्राह्मणो याहमातङ्को शापतोऽस्य वै । भविष्यतस्तयोर्मध्ये भविष्यामि कलेवरम् । शीर्षं भविष्यति यदा तत्कोटीमध्यसंभराः पाषाणान्तर्गताः कीटा वज्रास्याः प्रभविष्णुय" इति "अद्येव गण्डकी पुण्या गङ्गातुल्या महानदी । गण्डक्यां गिरिराजस्य दक्षिणे दशयोजनम् । विस्तीर्णं तन्महाक्षेत्रं पुण्य-क्षेत्रं महीतले । चक्रतीर्थमिति ख्यातं त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् । शालग्रामगता देवा देवो द्वारावतीं गतः । उभयोः सङ्गमो यत्र मुक्तिस्तत्र न संशयः । सर्वदेवमयीति करा भुक्तिमुक्तिप्रदायिनः । भवन्त्वत्र तु पाषाणा-मेतदन्तर्गता हराः । प्रार्थितं च विना सर्वे वज्रकीटा भविष्यन्ति । अनेनैव तु गण्डक्याः पुरस्तं भवतामपि । परिष्यति तदन्तश्च चिह्नं तद्देवतोद्भवम् । विधाय येऽर्च-यिष्यन्ति पौतरं सा च देवता" इति विष्णूक्तौ ब्रह्मणा तल्लक्षणस्य पृष्टे विष्णूक्तिर्यथा

"लोकवर्त्ती शिला मुख्या म॰ द्वारकाद्यै प्रदायते । स्निग्धा शिला मन्त्रसिद्धिं दशार्धसिद्धिं करोति च । मेचका कोटिलिङ्गा पीताद्वारवत् सा यशोहरा । पाण्डुरवर्ण-मलिनो धर्मदा पापशोधनी । श्वेता पुत्रफलं दद्या-दारक्ता हनात् जरेत् । नीला सदिशति लक्ष्मीं पूजाना चाते कविम् । रोगप्रदा रक्तवर्णा विस्फुरन्ती वक्रा कविम् । दारिद्र्यकारिणी वक्रा समा सर्वार्थसाधिका ।" स्थूला निहन्ति चैवायुः छद्या ख्यापति हरत् । पूजाफलं वाञ्छितया निष्फला लाञ्छनं विना । क-पिला चित्तवैकल्यं नेत्ररोगञ्च कर्बुरा । भग्ना भङ्करा-र्थिया वङ्कचक्राधमानदा । बद्धचक्रान्तरक्षीणा च देवचक्रा विद्यागदा । बृहन्मुखी कलत्रघ्नी बृहच्चक्रा सुतान् हरेत् । संलग्नचक्रा त्वशुभं बहुचक्रा महागदम् । भग्न-चक्रा तु दारिद्र्यं सर्वनाश स्वधाहरी । कुष्ठादिकं व्याधिसुखी विषमा विविधापद । निकृतावर्तनाभिश्च विकारान् कुरुते बहून् । वंशस्फोटो रहस्याना नार-सिंहा प्रजायते । रेखान्तौ दुःखदात्री च यथा छन्ना तथा सुखम् । यथा स्निग्धा तथा मन्त्रोक्तविभेदानतः शृणु । लक्ष्मीहरिः१ स विज्ञेयो यत्र पद्मं सचक्रकम् । केवला वनमाला च रहस्यानामभीप्सदा । वासुदेव २ स विज्ञेया यद्द्वारे चक्रयुग्मकम् । निरन्तरं सम चापि स श्वेतः पापनाशनः । सङ्कर्षणः३ स विज्ञेयः प्राक्-पश्चाच्चक्रयुग्मकम् । संलग्नपूर्वभागस्य महारत्नं सुशा-भनम् । प्रद्युम्नः४ सूक्ष्मचक्र स्याच्छिद्रं दीर्घं सुषि-रम् । सुस्थिरान्तर्बहिश्छिद्रः पीत इष्टदायक । अनिरुद्धस्तु५ नीलाभो वर्तुलात्तिशोभनः । रेखाद्वय तु तद्द्वारि पृष्ठ पद्मेन लाञ्छितम् । नारायणः६ स तु विज्ञेयस्त्वेकं वा द्वयमेव वा । प्राक् पश्चाच्च चक्रं स्यात् चतुष्कोणं स भाग्यकृत् । नारायण७ श्यामवर्णो नाभौ चक्रं तथोन्नतम् । दीर्घरेखासमायुक्तं दक्षिणे सुषिरं पृथु । हरिद्यपादशिखा सा स्यात् यथा चक्रं सुख भवेत् । हरिवद् दश्यते द्वारं भुक्तिमुक्तिप्रदा तु सा । परमेष्ठी८ स विज्ञेयः पद्मचक्रान्वितस्तु यः । बि-न्द्वाकृतिश्च शुक्लाभ पृष्ठे च सुषिर महत् । विष्णुस्तु९ कृष्णवर्णः स्यात् स्थूलचक्रे सुशोभने । इ रा१० र तथा रेखा दृश्यते मध्यदेशतः । नारसिंहस्तु११ कपिलः पृथुचक्रो बृहन्मुख । तथा वा पञ्च वा तत्र बिन्दवो दक्षिणा न तु । कपिलनारसिंहस्तु१२ पूजकाना-शिवो भवेत् । स्थूलचक्रद्वय मध्ये द्वार रेखा सुशोभना । महालक्ष्मीशो१३ विज्ञेयः पृष्ठेऽथ सम्पूर्णः । हयग्रीव ... वत् पर्व दीर्घं भगाकृत् । ... विशेषदचक्रः ... । पुष्ठेऽत्रवर्णः ... मालामूर्तिकाः । ... च विशेष मता । ...

ङ्कितो भवेत् । पृथ्वीवराहनाम्नी१६ सा या वराहाकृतिः शिला । आकृष्णा चैव रेखैका गतराज्यप्रदायिका । मत्स्याख्या१७ सा शिला ज्ञेया बिन्दुत्रयविभूषिता । कांस्यद्वारा स्वर्णनिभा दीर्घा सा भुक्तिमुक्तिदा । कूर्माख्या१८ तु शिला पृष्ठे वर्त्तुला चोन्नता भवेत् । हरितं वर्णमायाता कौस्तुभेन च चिह्निता । शिलाकूर्म१९ स विज्ञेयः कूर्माकारस्तु यो भवेत् । चक्राङ्किता तथा दृष्टा पूजिता सा पदप्रदा । हयग्रीवो२० ऽङ्कुशाकारो रेखा चक्रसमीपगा । बहुबिन्दुसमायुक्तं पृष्ठं नीरदनीलभम् । ज्ञेयः सौम्यहयग्रीवो२१ हयग्रीवासमा शिला । दीर्घया लेखया युक्ता रेखा सा तादृशी भवेत् । हयशीर्ष२२ स विज्ञेयो मुखं यस्य हयाकृति । पद्माकृति भवेद्वापि नासिकाख्यं शिरस्तथा । वैकुण्ठ२३स्त्रिवर्णाभचक्रमेकं तथा ध्वजम् । द्वारोपरि तथा रेखा पद्माकारा सुशोभना । श्रीधरस्तु२४ तथा देव चिह्नितो वनमालया । कदम्बकुसुमाकारो रेखापञ्चकभूषित । वामनः२५ स तु विज्ञेयो योऽतिह्रस्वश्च वर्त्तुलः । अतसीकुसुमप्रख्यो बिन्दुनोपरिशोभितः । दधिवामननामा२६ तु अङ्कुशचक्रसंयुतः । महाद्युतिरातप्रस्थः सर्वसौख्यप्रदायकः । सुदर्शन२७स्तथा देव श्यामवर्णो महाद्युतिः । वामपार्श्वे तथा चक्रं रेखैकैव तु दक्षिणे । सहस्रार्जुननामा२८सौ नानारेखामयो भवत् । चक्राकारा यन्मध्ये च नष्टद्रव्यदायकः । लक्ष्मीदामोदरो२९ यस्य मध्ये चक्रं प्रतिष्ठितम् । दूर्वाभो द्वारसङ्कीर्णः पीतरेखो धनप्रद । राधादामोदरो३० ज्ञेय अङ्कुशचक्रद्वयाङ्कितम् । नातिदीर्घमुखं मध्ये लम्बरेखा स भोगदः । दामोदर३१ स विज्ञेयो वक्रहृदयस्थाः स्मृत । तत्र भवेद्यत्र पूजितः सुखदः सदा । अनन्तो३२ बहुवर्णो नागभोगेन चिह्नितः । अनेकचक्रसंभिन्नः सर्वकामफलप्रदः । पुरुषोत्तमनामा३३सौ यस्य दिक्षु विदिक्षु च । अङ्कुशाद्यानि दृश्यन्ते पुरुषार्थकलप्रदः । योगेश्वर३४ स विज्ञेयो लिङ्गं यस्य शिरोगतम् । ब्रह्महत्यादिपापानां नाशको योगसिद्धिदः । पद्मनाभ३५स्तथा रक्तः पद्मचक्रसंयुतः । उज्ज्वलः पूजितो नित्यं दारिद्र्यनाशको भवेत् । हिरण्यगर्भो हिरण्याक्ष३६श्चन्द्राभः स्फटिकोपमः । अथ वा शोभते नानावर्णरेखाभिरन्वितः । गरुड३७ स तु सिन्दूरः मध्ये पद्मद्वयान्विते । दक्षिणो दक्षिणे रेखा च सर्वविघ्ननाशकः । जनार्दनः३८ स विज्ञेयः कोटराणि स्फुटानि च । यस्योदरे तु चक्राणि चत्वारि चित्रितानि च । लक्ष्मीनारायणो३९ ज्ञेयो वनमालाङ्कितोदरः । सुसुमद्वारयुतचक्रो भुक्तिमुक्तिप्रदायकः । हृषीकेश ४० स विज्ञेयो योऽर्द्धचन्द्राकृतिर्भवेत् । तमभ्यर्च्य लभेत् स्वर्गं विषयांश्च मनोहितान् । लक्ष्मीनरहरि४१र्ज्ञेयः कृष्णवर्णः सबिन्दुकः । वामपार्श्वे स्थिते चक्रे भक्तस्याभीष्टदायकः । त्रिविक्रमस्तु४२ विज्ञेयः श्यामवर्णो महाद्युतिः । वामपार्श्वे चक्रयुग्ममेकरेखा तु दक्षिणे । कृष्णा४३ ज्ञेया शिला कृष्णा सचक्रा या विचक्रिका । प्रदक्षिणावर्त्तकृतवनमालाविभूषिता । चतुर्मुखः४४ स विज्ञेयो द्वे चक्रे मध्यदेशतः । चतस्रः पार्श्वगा रेखा वेदशास्त्रागमप्रदः" इत्यादि । शिवादिशिलाभेदास्तन्त्रोक्ता यथा शिवोक्तिः "शालग्रामा मतस्वरूपाः शृणु तेषान्तु लक्षणम् । यत्सेवनाद्भवेदिष्टमिह लोके परत्र च । शिवनाभः१ स विज्ञेयः सलिङ्गाकारतां गत । स्वयम्भुलिङ्गाकृतिमान् मन्त्रसिद्धिविधायकः । त्र्यम्बकः२ स तु विज्ञेयो बिन्दुत्रयविभूषितः । शूलाकारा तथा रेखा गतपुंस्त्वप्रदायकः । धूर्जटि ३ स तु विज्ञेयो यत्र रेखा जटासमा । तिस्रो यत्र प्रदृश्यन्ते सोऽर्च्चितो ज्ञानदायकः । शम्भुस्तु४ पाण्डुरो ज्ञेयो बिन्दुः कृष्णस्तु मस्तके । बिल्वपत्राभलेख्यो पूजितः सोऽभयङ्करः । ईश्वर५ स तु विज्ञेयो रक्तो बिन्दुस्तु मस्तके । एकचक्रो द्विचक्रो वाप्यन्तरेऽपथ नाम्यहम् । मृत्युञ्जय६ स विज्ञेयस्त्वपमृत्युविनाशकः । अधरतः तद्वर्णश्च श्वेता रेखा त्रिशूलवान् । चन्द्रशेखर७नामाऽसावर्द्धचन्द्राकृतिस्तु के । मध्ये चक्रद्वयं तस्य शिवसायुज्यनामकम् । रुद्र८ स एव विज्ञेय कपिलो मूर्ध्नि लक्षित । चक्रमध्ये भवेद्रेखा मारयेद्रिपुसन्ततिम्" । "शालग्रामाभ्यन्तरस्थे शक्तिकोटसमुद्भवान् । तेषां पूजनतो देवी भवानी सुप्रसीदति । श्रीविद्या१ सा तथैव चक्रद्वयं तस्य मध्यगम् । बाह्ये षट्कोणाङ्कितो मूर्त्तिर्ज्ञेया श्यामाभिनन्दा । महाकाली२ तु सा ज्ञेया योनिचिह्नसमन्विता । दक्षिणद्वारा सर्वशिला त्रिकोणेनाङ्किता च या । षट्भुजाकृतिकोद्भूतं तां देवीं तत्र निर्दिशेत् । देवीशिला सचक्रा या दक्षमार्गेण तां यजेत् । वर्त्तिता वाममार्गेण कोटरद्वयसंयुता । या चक्ररहिता देवीशिला तां वामतोऽर्च्चयेत्" ।

संस्पृशेत् शूद्रो योषिद्वापि कदाचन । स पतेन्नरके घोरे यावदाहूतसंप्लवम् । यदि भक्तिर्भवेत्तस्य स्त्रीणां वापि वसुन्धरे ! । दूरादेवास्पृशन् पूजां कारयेत् सुसमाहितः" । तत्पूजने तत्स्पर्शे च स्त्रीणां नाधिकारः "न जातुचित् स्त्रियाः कार्यं शालग्रामस्य पूजनम् । भर्त्तृहीनाऽथ सुभगा स्वर्लोकहितैषिणी । मोहात् स्पृशेत्तु महिला जन्मशीलगुणान्विता । हित्वा पुण्यसमूहं स्वं सत्वरं नरकं व्रजेत्" ब्रह्मवै० पा० २०अ० ।

"अग्राह्यं शिवनिर्माल्यं पत्रं पुष्पं फलं जलम् । शालग्रामशिलास्पर्शात् पावनं तत् भवेत् सदा" ।

"दद्यात् ब्राह्मणाय यो देवि ! शालग्रामशिलां नरः । सुवर्णसहितां, पृथ्वी सपर्वतवनान्विता । ससद्रा भवेद्दत्ता सत्पात्रे च वसुन्धरे ।। शालग्रामशिलायास्तु मूल्यमुद्घाटयेत् क्वचित् । विक्रेता क्रयकर्त्ता वा नरके स पतेत् ध्रुवम्" वराहपु० ।

तत्राकारादिभेदे फलभेदो यथा

"छत्राकारे भवेद्राज्यं वर्त्तुले च लभेत् श्रियम् । दुःखञ्च शकटाकारे शूलाग्रे मरणं भवेत् । विकृतास्ये च दारिद्र्यं पिङ्गले हानिरेव च । भग्नचक्रे भवेद्व्याधिर्विदीर्णे मरणं ध्रुवम्" । तत्स्पर्शेन मिथ्यादिव्यादिकरणादौ दोषो यथा "शालग्रामशिलां धृत्वा मिथ्यावाक्यं वदेत्तु यः । स याति कूर्मदंष्ट्रञ्च यावद्वै ब्रह्मणो वयः । शालग्रामशिलां धृत्वा स्वीकारं यो न पालयेत् । स प्रयात्यसिपत्रञ्च लक्षमन्वन्तरावधि । तुलसीपत्रविच्छेदं शालग्रामे करोति यः । तस्य जन्मान्तरे काले स्त्रीविच्छेदो भविष्यति । शालग्रामञ्च तुलसीं शङ्खञ्चैकत्र एव च । यो रक्षति स च ज्ञानी स भवेत् श्रीहरिप्रियः" ब्रह्मवै०प्र० १०अ० । "शालग्रामो हरेर्मूर्त्तिर्लिङ्गमद्यापि भारतम् । सवेदंसहकल्पान्ते याति साक्षात् हरेः पदम्" ब्रह्मवै०प्र० ६अ० । "शालग्रामाः समाः पूज्याः समेषु द्वितयं न हि । विषमा नैव पूज्याः स्युरेकैव विषमेष्वपि" पद्मपु०पा०१०अ० । "शालग्रामशिलारूपी यत्र तिष्ठति केशवः । तत्र देवासुरा यक्षा भुवनानि चतुर्दश" पद्मपु० । "यत्र सर्वाणि ध्यातानि [illegible] पूजा प्रोच्यते मन्त्रावाहनविसर्जने न स्तः "शालग्रामे स्थावरे वा नावाहनविसर्जने" इति राघवभट्टधृतवाक्यात्" दीपा० रघु० ।

क्षेत्रभेदे न० तन्माहात्म्यं वराहपु० उक्तं यथा "अथ देवं स वै स(शालङ्कायनः)मुनिः सुविस्मितः । तप्यमानो यथान्यायं पश्यते शालमुत्तमम् । विश्रामं कुरुते तत्र द्रष्टुकामोऽथ मां (हरिम्) मुनिः । मायया मम मूढात्मा यत्नो द्रष्टुं न मामभूत् । ततः पूर्वेण पार्श्वेन तस्य शालस्य सुन्दरि ! । वैशाखमासद्वादश्यां मध्याह्नमुपागतः । तदा मां तत्र स मुनिस्तपस्वी संशितव्रतः । तुष्टाव वैदिकैः सूक्तैः प्रणम्य च पुनः पुनः । ततोऽहं स्तूयमानो वै ऋषिमुख्येन सुन्दरि ! । प्राप्तोऽस्मि परमां प्रीतिं तमवोचं ततो मुनिम् । प्रसन्नो मे महाभाग ! स्थितास्त्वं तपसां निधे ।। पुत्त्रेण परमप्रीतो मत्क्षेत्रे मत्परो भव । अन्यच्च गुह्यं वक्ष्यामि शालङ्कायन ! तच्छृणु । तव प्रीत्या प्रवक्ष्यामि येनैतत् क्षेत्रमुत्तमम् । शालग्राममिति ख्यातं तद्विशेषे शुने ! शुभम् । योऽयं दृष्टस्त्वया वृक्षः सोऽहमेव न संशयः" वराहपु० ।

**शालग्रामगिरि** पु० पर्वतभेदे वराहपु० "कथयिष्यामि ते गुह्यं शालग्राममिति स्मृतम् । तस्मिन् क्षेत्रे हरो देवो भवरूपेण संयुतः । शालग्रामे गिरौ तस्मिन् शिवो रूपेण तिष्ठति । अहं तत्रैव तिष्ठामि शिलारूपेण नित्यदा । तस्मिन् शिलाः समस्तास्तु मत्स्वरूपा न संशयः । पूजनीयाः प्रयत्नेन किं पुनश्चक्रचिह्निताः । शिवरूपेण च हरस्तत्र देवालये गिरौ । शिवनामाः शिलास्तत्र चक्रनाभास्तथा शिलाः । सोमेश्वराधिष्ठितस्तु शिवरूपो गिरिः स्मृतः । शालग्रामगिरिर्विष्णुरहं सोमेश्वराभिधः" वराहपु० ।

**शालङ्कायन** पु० ऋषिभेदे शालग्रामशब्दे दृश्यम् ।

**शा(सा)लज** पु० शा(सा)लात् जायते जन-ड । सर्जरसे (धुना) शब्दर० ।

**शालनिर्य्यास** पु० ६त० । सर्जरसे (धुना) रत्नमा० ।

**शालपर्णी** स्त्री शालस्येव पर्णान्यस्याः ङीप् । (शालपानी) वृक्षभेदे राजनि० । "शालपर्णी गुरुश्छर्द्दिज्वरश्वासातिसारजित् । शोषदोषत्रयहरी बृंहण्युक्ता रसायनी । तिक्ता विषहरी स्वादुः क्षतकासकृमिप्रणुत्" भावप्र० ।

**शालभञ्जिका** स्त्री शालेन भज्यते निर्मीयते भन्ज-ण्वुल् । १काष्ठनिर्मितपुत्तलिकायां, २वेश्यायाञ्च जटा० ।

**शालव** पु० शाल न'पवति इव वलति वहिर्गच्छति वल-ड । लोध्रे शब्दर० ।

**शालवेष्ट** पु० शालस्य वेष्ट इव । सर्जरसे (धुना) त्रिका० ।

**शालसार** पु० शालस्य सारः । हिङ्गुनि शालेषु सारः । [illegible] ।

**शाला** स्त्री शाल–अच् । १गृहे अमरः । हस्तस्य २स्कन्ध-शाखायाञ्च । ३गृहैकदेशे (चाल) मेदि० ।

**शालाङ्क** पु० पाणिनौ मुनौ जटा० । [यशावे हेमच०।

**शालाजिर** पु० न० । शालस्याजिरमिवाकारोऽस्त्यस्य अच् ।

**शालाग्नि** पु० शाल इवाग्नुत अनूप–इन् । शाकभेदे (शालञ्च) शब्दच० ।

**शालातुरीय** पु० शालातुरे भवः । तद्ग्रामवासिनि पाणिनि-मुनौ जटा० शालोत्तरीय इति पाठान्तरम् ।

**शालानी** स्त्री शालमानयति आ+नी–ड गौरा० ङीप् । विदार्य्याम् शब्दच० । [स्त्रियां ङीप् ।

**शालामृग** पुंस्त्री० शालायां वृक्षे मृग इव । शृगाले हारा०।

**शालावृक** पुंस्त्री० शालायां वृक्षे, शाखायां वा वृक इव वा । १कुक्कुरे २शृगाले अमरः । ३विडाले ४मृगे राजनि० ५वानरे च शब्दच०। सर्वत्र स्त्रियां ङीप् ।

**शालि** पु० शल+इञ् । १कलमादिधान्ये, २षष्टिकादिधान्ये० अमरः । ३गन्धमार्जारे च मेदि० । शालिभेदादिकं "कण्डनेन विना शुक्लाः हेमन्ताः शालयः स्मृताः" इत्यादि भावप्र० उक्तम् । धान्यशब्दे दृश्यम् ।

**शालिका** स्त्री शालिरिव कायति कै–क । विदार्य्याम् ।

**शालिञ्च** पु० शालिं चमति चम–ड पृषो० । शाकभेदे शब्दर०

**शालिनीकरणम्** "अधाधीनः शालीन कल्पित क्रियते-ऽनेन श लीन+च्वि–कृ–करणे ल्युट् । तिरस्कारे सिद्धा०।

**शालिपर्णी** स्त्री शालेरिव पर्णान्यस्याः ङीप् । माषपर्ण्याम् राजनि० ।

**शालिपिष्ट** न० शाले पिष्टमिव शुभ्रत्वात् । स्फटिके त्रिका०

**शालिवाहन** पु० विक्रमादित्यं हत्वा शकाब्दप्रवर्त्तके नृपभेदे शकशब्दे दृश्यम् ।

**शालिहोत्र** पुंस्त्री० शालयो हूयन्तेऽत्र हु–त्रन् । १घोटके त्रिका० स्त्रियां ङीप् । २अश्वायुर्वेदवक्तरि मुनिभेदे पु० राजनि० ।

**शाली** स्त्री शाल–अच् गौरा० ङीप् । कृष्णजीरके राजनि०

**शालीन** त्रि० शालाप्रवेशमर्हति ख । १धृष्टे अधृष्टे, अमर । २निर्लज्जायां स्त्री राजनि० ।

**शालु** न० शाल–उण् । १शालूके शब्दर० । २कषायद्रव्ये, ३चोरनामगन्धद्रव्ये च मेदि० । ४भेके पु० ५राशौ हेमच० । [शब्दार्थे अमरः । २आलोककन्दे राजनि० ।

**शालूक** न० शाल-ऊकञ् । कुमुदादिमूले शब्दर०। भक्ष्ये ।

**शालूर** पुंस्त्री शाल-ऊरच् । भेके अमरः स्त्रियां ङीप् ।

**शालेय** पु० शालायां भवः ढक् । १मधुरिकायाम् अमरः । २मिश्रेयायां स्त्री राजनि० टाप् ।

**शालोत्तर** पु० ग्रामभेदे । [जटा० ।

**शालोत्तरीय** पु० शालोत्तरे ग्रामे भवः छ । पाणिनिमुनौ

**शाल्मल** पु० शाल–मलच् । (शिमुल) १वृक्षे शब्दर० २शाल्मलिद्वीपभेदे च विष्णुपु०

"शाल्मलस्येश्वरो वीरो वपुष्मांस्तत्सुतान् शृणु । तेषान्तु नामसंज्ञानि सप्त वर्षाणि तानि वै । श्वेतोऽथ हरितश्चैव जीमूतो रोहितस्तथा । वैद्युतो मानसश्चैव सुप्रभश्च महामुने ! । शाल्मलेन समुद्रोऽसौ द्वीपेनेक्षुरसोदकः । विस्तारो द्विगुणेनायं सर्वतः संवृतः स्थितः । तत्रापि पर्वताः सप्त विज्ञेया रत्नयोनयः । वर्षाभिव्यञ्जकास्ते तु तथा सप्तैव निम्नगाः । कुमुदश्चोन्नतश्चैव तृतीयश्च बलाहकः । द्रोणो यत्र महौषध्यः स चतुर्थो महीधरः । कङ्कस्तु पञ्चमः षष्ठो महिषः सप्तमस्तथा । ककुद्मान् पर्वतवरः सरिन्नामानि मे शृणु । योनितोया वितृष्णा च चन्द्रा शुक्ला विमोचनी । निवृत्तिः सप्तमी तासां स्मृतास्ताः पापशान्तिदाः । श्वेतञ्च रोहितञ्चैव जीमूतं हरितं तथा । वैद्युतं मानसञ्चैव सुप्रभं नाम सप्तमम् । सप्तैतानि तु वर्षाणि चातुर्वर्ण्ययुतानि वै । शाल्मलेऽपि च ये वर्णा वसन्त्येते महामुने ! । कपिलाश्चारुणाः पीताः कृष्णाश्चैव पृथक् पृथक् । यजन्ति भगवन्तं तं वायुभूतं मखेष्वथ । भक्त्या विष्णुमात्मानमव्ययम् । देवानामत्र सान्निध्यमतीव सुमनोरमे । शाल्मलिश्च महावृक्षो नाम निर्वृतिकारकः । एष द्वीपः समुद्रेण सुरोदेन समावृतः" ।

**शाल्मलि(ली)** पुंस्त्री० शाल–मलिच् वा स्त्रीत्वे वा ङीप् । (शिमुल) १वृक्षे २मोचरसे हेमच० ।

शाल्मलिगुणादिकं भावप्र० उक्तं यथा "शाल्मली शीतला स्वाद्वी रसे पाके रसायनी । श्लेष्मला पित्तवातास्रहारिणी रक्तपित्तजित् । शाल्मलीपुष्पशाकन्तु घृतसैन्धवसाधितम् । प्रदरं नाशयत्येव दुःसाध्यञ्च न संशयः । रसे पाके च मधुरं कषायं शीतलं गुरु । कफपित्तास्रजित् ग्राहि वातलञ्च मलो-मोचनं गुरु" । ३नरकभेदे यत्र शाल्मलीकण्टकैर्व्यथितः [राजनि० । नीयन्ते नरकशब्दे दृश्यम् ।

**शाल्मलिस्थ** पु० शाल्मलिं तरं वा तिष्ठति स्था–क । …

शाल्मलीकन्द पु० ६त०। तद्वृक्षमूले राजनि०। [राजनि०।
शाल्मलीफल पु० शाल्मल्या इव फलमस्य। तेजःफलवृक्षे
शाल्मलीवेष्ट पु० शाल्मल्यां वेष्टयति वेष्ट–अण्। शाल्मली-
निर्यासे मोचरसे रत्नमा०। ण्वुल्। तत्रैव। [द्रयम्।
शाल्व पु० शाल–व। १देशभेदे हेमच०। तस्य २नृपे च भारते
शाल्वण पु० "काकोल्यादिः स वातघ्नः सर्वाम्लद्रव्यसंयुतः।
सानूपौदकमांसस्तु सर्वस्नेहसमन्वितः"। स चोष्णः स्वल्प-
लवणः शाल्वणः परिकीर्त्तितः" सुश्रुतोक्ते औषधभेदे।
शाव पु० शव–घञ्। १शिशौ शब्दर०। स्वार्थे क। तत्रैव
शवस्येदम् अण्। २शवसम्बन्धे त्रि० "त्रिरात्रं शावमा-
शौचम्" इति स्मृतिः।
शावर पु० शावयति विशारयति शव–णिच् अरन्। १पापे
२अपराधे ३लोध्रद्रुमे च मेदि०। शवरेण प्रोक्तमण्।
४शवरस्वामिकृते मीमांसाभाष्ये। शवरस्येदम् अण्।
५शवरसम्बन्धिनि त्रि०।
शावरभेदाख्य न० शावरभेदस्याख्येव आख्या यस्य ब०। स्वार्थे अण्।
ताम्रे हेमच०। तस्य तत्स्थानजत्वात्तथात्वम्।
शावरी स्त्री शवरस्य प्रिया अण् ङीप्। १शूकशिम्ब्यां
मेदि०। २विद्याभेदे तन्त्रसा०। [ङीप्।
शाश्वत त्रि० शश्वद् भवः अण्। सतते नित्ये अमरः स्त्रियां
शाष्कुल त्रि० शष्कुलमिव मांसं भक्ष्यमस्य अण्। मांसा-
शिनि हेमच०। [अमर।
शाष्कुलिक न० शष्कुलीनां समूहः ठञ्। शष्कुलीसमूहे
शास आशीर्वादे अदा० आत्म० सक० सेट् क्त्वा वेट्। प्राये-
णाङ् पूर्वः। आशास्ते आशासिष्ट "इदं कविभ्यः पू-
र्वेभ्यो नमोवाकं प्रशास्महे" उत्तरचरितोक्तेरन्यपूर्वोऽपि।
शास शासने अदा० पर० द्विक० सेट् क्त्वा वेट्। शास्ति अशासत्
शासन न० शास–ल्युट्। लिखनेन हितसाधनादौ १प्रवर्त्तने
२राजदत्तभूमौ ३राजलेख्यभेदे ४शास्त्रे च मेदि०।
शासनहर पु० शासनं हरति हृ–अच्। आज्ञाकारके दूते।
शासित त्रि० शास–णिच् क्त। शासनकर्त्तरि।
शास्तृ त्रि० शास–तृच् इडभावः। १शासनकर्त्तरि
त्रिका०। २बुद्धे अमरः ३उपाध्याये ४नृपे ५पितरि
संक्षिप्तसा०।
शास्त्र न० शिष्यतेऽनेन शास–ष्ट्रन्। १हितानुशासने ग्रन्थे
शास्त्रं च वेदमूलकं तद्भिन्नादरणीयं नान्यत् यथोक्तं
"यो वेदविरुद्धोऽपधर्मशास्त्रोक्तं कर्म संश्रयेत्। स्वबुद्धि-
रचितैः शास्त्रैः प्रतार्य्येह च शाश्वतान्। निन्दन्ति ये-
यथो मार्गं लोकनाशाय केवलम्। निन्दन्ति वैष्णवा
वेदांस्तपो निन्दन्ति सद्द्विजान्। तेन ते निरयं यान्ति
असच्छास्त्रनिषेवणात्। श्रुतिस्मृतिसदाचारविहितं कर्म
शाश्वतम्। स्वं स्वं धर्मं प्रयत्नेन श्रेयोऽर्थीह समा-
चरेत्। स्वबुद्धिरचितैः शास्त्रैर्मोहयित्वा जनं नराः।
तेन ते निरयं यान्ति युगान्तं सम्प्लवं ततः" पद्मपु०
१७ अ०। "पुराणं भारतं वेदधर्मशास्त्राणि यानि
च। आयुषः क्षपणायैव धर्मस्यैव चाचरेत्। पुत्र-
दारादिसंसारः पुंसां सम्मूढचेतसाम्। विदुषां शास्त्र-
सम्भारः सद्योगाभ्यासविघ्नकृत्। इदं ज्ञेयमिदं ज्ञेयं
यः सर्वं ज्ञातुमिच्छति। अपि वर्षशतेनापि शास्त्रान्तं
नाधिगच्छति। विज्ञायाक्षरतन्मात्रं जीवितञ्चापि
चञ्चलम्। विहाय शास्त्रजालानि पारलौकिकमाच-
रेत्। पण्डितोऽपि हि मूर्खोऽसौ शक्तियुक्तोऽप्यश-
क्तिकः। यः संसारात् चात्मानं समुत्तारयितुं क्षमः"
वह्निपु०। नामसमाज्ञे २२७१ पृ० दर्शम्।
"बहुशास्त्रालोकनेऽपि सारादानं षट्पदवत्" सांख्यप्र०सू०
शास्त्रकृत् पु० शास्त्रं करोति कृ–क्विप्। मन्वादिषु ऋषिषु
त्रिका०।
शास्त्रगत पु० शास्त्रे गत इव। मघटाविदि त्रि०।
शास्त्रचारण पु० शास्त्रं चारयति प्रचारयति चर–णिच्–
ल्यु। शास्त्रोक्ताचरणप्रचारकर्त्तरि शब्दर०।
शास्त्रतत्त्वज्ञ त्रि० शास्त्रतत्त्वं जानाति ज्ञा–क। १शास्त्र-
तात्पर्यवेत्तरि २ज्योतिषज्ञे शब्दर०।
शास्त्रदर्शिन् त्रि० दृश–णिनि ६त०। शास्त्रज्ञे शब्दर०।
शास्त्रविदादयोऽप्यत्र।
शास्त्रशिल्पिन् त्रि० शास्त्रं तदभ्यासं शिल्पमिवास्त्यस्य
इनि। १शास्त्राभ्यासोपजीविनि २काश्मीरदेशे पु० त्रिका०।
शास्त्रिन् त्रि० शास्त्रं वेत्त्यधीते वा इनि। शास्त्रज्ञे।
शास्त्रीय त्रि० शास्त्रेण विहितः छ। शास्त्रोक्ते धर्मादौ।
शास्य त्रि० शास–ण्यत्। अनुशासनीये शिष्यादौ।
शि तेजने स्वा० उभ० सक० अनिट्। शिनोति शिनुते अशै-
षीत् अशेष्ट।
शिंशपा स्त्री शिरं पाति पा–क पृषो०। (शिशु) वृक्षे अमरः
"शिंशपा कटुका तिक्ता कषाया शोफहारिणी। ऊर्ध्व-
शीर्षा ऽरुरेद्दुष्टचित्रशिन्नमीनू। श्वित्रास्रमेद-
दाहाशोफक्षयमर्दिनी" भावप्र०।
शिक् त्रि० शिष–क्विप् यस्य शेषम्। अध्यवसायिनि त्रिका०।

**शि(सि)क्थ** न० शिष-थक् कुक् च पृषो० सस्य शो वा। (मोम) मधूच्छिष्टे अमरः। स्वार्थे क। तत्रैव।

**शिक्य** न० शि-यत् कुक् च। (सिका) रज्जुकृते पदार्थे शब्दर०

**शिक्यित** त्रि० शिक्यं शिक्यस्थं करोति शिक्य+णिच्-कर्मणि क्त। शिक्याधारे स्थापिते पदार्थे।

**शिक्ष** अभ्यासे भ्वा० आ० सक० सेट्। शिक्षते अशिक्षिष्ट।

**शिक्षा** स्त्री शिक्ष-भावे अ। १अभ्यासे २वर्णानामुच्चारणप्रदर्शके वेदाङ्गे ३ग्रन्थभेदे अमरः। ४विद्योपादाने शब्दच०। "वर्णस्वराद्युच्चारणप्रकारो यत्रोपदिश्यते सा शिक्षा तथा च तैत्तिरीया उपनिषदारम्भे समामनन्ति। शिक्षां व्याख्यास्यामः। वर्णः स्वरः मात्रा बलं साम सन्तान इत्युक्तः शिक्षाध्याय इति" ऋ०भा०। "अथ शिक्षां प्रवक्ष्यामि पाणिनीयमतं यथा। शास्त्रानुपूर्वं तद्विद्याद् यथोक्तं लोकवेदयोः। प्रसिद्धमपि शब्दार्थमविज्ञातमबुद्धिभिः। पुनर्व्यक्तीकरिष्यामि वाच उच्चारणे विधिम्। त्रिषष्टिश्चतुःषष्टिर्वा वर्णाः शम्भुमते मताः। प्राकृते संस्कृते चापि स्वयं प्रोक्ताः स्वयम्भुवा। स्वरा विंशतिरेकश्च स्पर्शानां पञ्चविंशतिः। यादयश्च स्मृता ह्यष्टौ चत्वारश्च यमाः स्मृताः। अनुस्वारो विसर्गश्च ꣵकꣶपौ चापि पराश्रितौ। दुःस्पृष्टश्चेति विज्ञेयो लृकारः प्लुत एव च। आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान् मनो युङ्क्ते विवक्षया। मनः कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम्। मारुतस्तूरसि चरन्मन्द्रं जनयति स्वरम्। प्रातःसवनयोगं तं छन्दो गायत्रमाश्रितम्। कण्ठे माध्यन्दिनयुगं मध्यमं त्रैष्टुभानुगम्। तारं तार्त्तीयसवनं शीर्षण्यं जागतानुगम्। सोदीर्णो मूर्ध्न्यभिहतो वक्त्रमापद्य मारुतः। वर्णाञ्जनयते तेषां विभागः पञ्चधा स्मृतः। स्वरतः कालतः स्थानात् प्रयत्नानुप्रदानतः। इति वर्णविदः प्राहुर्निपुणं तं निबोधत। उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च स्वरास्त्रयः। ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति कालतो नियमा अचि। उदात्ते निषादगान्धारावनुदात्ते ऋषभधैवतौ। स्वरितप्रभवा ह्येते षड्जमध्यमपञ्चमाः। अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा। जिह्वामूलञ्च दन्ताश्च नासिकौष्ठौ च तालु च। ओभावश्च विवृत्तिश्च श-ष-सा रेफ एव च। जिह्वामूलमुपध्मा च गतिरष्टविधोष्मणः। यद्योभावप्रसन्धानमुकारादि परं पदम्। स्वरान्तं तादृशं विद्याद् यदन्यद्व्यक्तमूष्मणः। हकारं पञ्चमैर्युक्तमन्तःस्थाभिश्च संयुतम्। औरस्यं तं विजानीयात् कण्ठ्यमाहुरसंयुतम्। कण्ठ्यावहाविचुयशास्तालव्या ओष्ठजावुपू। स्युर्मूर्धन्या ऋटुरषा दन्त्या लृ-तु-ल-साः स्मृताः। जिह्वामूले तु कुः प्रोक्तो दन्त्योष्ठ्यो वः स्मृतो बुधैः। एऐ तु कण्ठतालव्या ओऔ कण्ठोष्ठजौ स्मृतौ। अर्धमात्रा तु कण्ठ्या स्यादेकारैकारयोर्भवेत्। ओकारौकारयोर्मात्रा तयोर्विवृतसंवृतम्। संवृतं मात्रिकं ज्ञेयं विवृतन्तु द्विमात्रिकम्। घोषा वा संवृताः सर्वे अघोषा विवृताः स्मृताः। स्वराणामूष्मणाञ्चैव विवृतं करणं स्मृतम्। तेभ्योऽपि विवृतावेङौ ताभ्यामैचौ तथैव च। अनुस्वारयमानाञ्च नासिका स्थानमुच्यते। अयोगवाहा विज्ञेया आश्रयस्थानभागिनः। अलाबुवीणानिर्घोषो दन्त्यमूलस्वरानुगः। अनुस्वारस्तु कर्तव्यो नित्यं ह्रोः शषसेषु च। अनुस्वारे विवृत्त्यान्तु विरामे चाक्षरद्वये। द्विरोष्ठ्यौ तु विगृह्णीयाद् यत्रौकारवकारयोः। व्याघ्री यथा हरेत् पुत्रान् दंष्ट्राभ्यां न च पीडयेत्। भीता पतनभेदाभ्यां तद्वद् वर्णान् प्रयोजयेत्"। "अचोऽस्पृष्टा यणस्त्वीषन्नेमस्पृष्टाः शलः स्मृताः। शेषाः स्पृष्टा हलः प्रोक्ता निबोधानुप्रदानतः। यमोऽनुनासिका न ह्रौ नादिनो हझषः स्मृताः"। "ईषन्नादा यणो जश्च श्वासिनस्तु खफादयः। ईषच्छ्वासांश्चरो विद्याद् गोर्धामैतत् प्रचक्षते। दाक्षीपुत्रपाणिनिना येनेदं व्यापितं भुवि। छन्दःपादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते। ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते। शिक्षा घ्राणन्तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम्। तस्मात् साङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते"। "मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह। स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात्। "अनक्षरं हतायुष्यं विस्वरं व्याधिपीडितम्। अक्षता शस्त्ररूपेण वज्रं पतति मस्तके। हस्तहीनन्तु योऽधीते स्वरवर्णविवर्जितम्। ऋग्यजुःसामभिर्दग्धो वियोनिमधिगच्छति" पाणिनिशिक्षा। नारदशिक्षा आपिशिलादयो ग्रन्थाः सन्ति विस्तरभयान्नोक्ताः।

**शिक्षाकर** पु० शिक्षां करोति कृ-ट। १व्यासे शब्दमा० २शिक्षकशिक्षाकर्त्तरि।

**शिक्षागुरु** पु० शिक्षादातरि।

**शिक्षित** त्रि० शिक्षा जाताऽस्य तार० इतच् शिक्ष-क्त वा। १कृताभ्यासे २निपुणे ३शिष्टे च अमरः।

**शिखिलाचर** पु० शिखिलान्यक्षराणि येन । १हाले २शिखाद्दामरि पुरी च त्रिका० ।

**शिख** गतौ भ्वा०पर०सक०सेट् इदित् । शिङ्खति अशिङ्खीत् ।

**शिखण्ड** पु० शिखामनति अम–ड तस्य नेत्त्वम् इत्न० । शक० वा । १मयूरपिच्छे अमर । २चूडायाम् मेदि० ।

**शिखण्डक** पु० शिखण्ड इव कन् । १काकपक्षे अमर । (कायकुली) स्त्रीत्वमपि तत्र । सा च २चूडायाम् हेमच० । [स्त्रियां ङीप् ।

**शिखण्डिक** पुस्त्री० शिखण्डोऽस्त्यस्य ठन् । कुक्कुटे हेमच०

**शिखण्डिन्** पु० शिखण्डोऽस्त्यस्य इनि । १मयूर २द्रुपदराजस्य पुत्रभेदे मेदि० ३मयूरपुच्छे ४कुक्कुटे ५वाणे च हेमच० ६गुञ्जायां ७स्वर्णयूथिकायां राजनि । ८विष्णौ त्रिका० स० ९यूथिकायां स्त्री ङीप् मेदि० ।

**शिखर** न० शिखा अस्त्यस्य अरच् अल्लोपः । १पर्वताग्रे २वृक्षाग्रे च । ३पुलके पु०न० अमर । ४पक्वे दाडि-म्बादौ पक्वदाडिमबीजाभे ६रत्नभेदे ७अग्रभागे मात्र० ८कोटौ त्रिका० ९मूर्वायां स्त्री शब्दच०

**शिखरवासिन्** त्रि०शिखरे वसति वस–णिनि ७त० । पर्वतादिवासिनि स्त्रियां ङीप् । देवी शिखरवासिनी" कालिका० सा च शिखरवासिन्यां २दुर्गायां त्रिका० ।

**शिखरिन्** पु० शिखराऽस्त्यस्य इनि । १पर्वते २वृक्षे ३अपामार्गे शब्दर० ४कोट्टे ५कोयष्टौ हेमच० ६कुन्दुरुवृक्षे ७कु-न्दुरुके ८लताभेदे ९वृश्चिकाल्यां राजनि० १०रसालायां भावप्र० स्त्री । ११सप्तदशाक्षरपादके छन्दोभेदे स्त्री "रसैरुद्रैश्छिन्ना यमनसभला गः शिखरिणी" वृ०र० १२नवमल्लिकायां १३रोमावल्यां १४नारीरत्ने च स्त्री मेदि० सर्वत्र ङीप् । [(कुरकुणा) क्षुपभेदे रत्नमा० ।

**शिखाकोटिल** पु०शिखाऽग्रस्य अच् तस्य मूलम् अस्य कोटिल ।

**शिखा** स्त्री शी–खक् तस्य नेत्त्वम् उणा० । १वह्निज्वालायां २मस्तकमध्यस्थकेशगुच्छे च अमर । "धारयेद् सर्वं नामापि कर्मोपस्थशिखा यदि" म०त० । ३शाखा वा ४वर्हचूडायां ५लाङ्गलिकायाम् ६अग्रमात्रे ७चूडा-मात्रे ८प्रपदे च मेद० । ९प्रधाने शिफायां १०ज्योति-ष्मत० । ११कामज्वरे शब्दच ।

"शिखी तिष्ठेद् कर्म कुर्वीत" इत्यादिशिखायां एव कर्म-सम्प्रदायः तथापि बद्धशिखस्य कर्मस्वधिकारः न मुक्त-शिखस्य यथाह "नाचमेत् न शिखां बद्धा नैकवस्त्रं नग्नश्चरेत । मुक्तिकेशस्तथा बद्धा तत कर्म यथा रभेत्" । "निबद्धशिख आसीनो द्विज आचमन चरेत् । कृतोपवीत सव्येऽस्मे वाङ्मनः कायसंयतः" । मुक्तशिखाचमने दोषो यथा 'शिर प्रावृत्य कण्ठं वा मुक्त-कच्छशिखोऽपि वा । अकृत्वा पादयो शौचमाचान्तो-ऽप्यशुचिर्भवेत्" आ०त० ।

**शिखाकन्द** न० शिखेव कन्दोऽस्य । गृञ्जने राजनि० ।

**शिखातरु** पु० शिखायाः रूपाश्रयायास्तरुरिव । दीपवृक्षे (देलको) त्रिका० ।

**शिखाधर** पुस्त्री० शिखां चूडां धरति धृ अच् । १मयूरे रत्नमा० स्त्रियां ङीप् । २शिखाधारके त्रि स्त्रियां टाप् । ३मञ्जुघोषे पु० त्रिका० ।

**शिखामूल** न०शिखेव मूलमस्य । गृञ्जने (गाँजर) राजनि०

**शिखालु** पु०शिखाऽग्रस्य आलुच् । मयूरशिखावृक्षे राजनि०

**शिखावत्** पु० शिखा ज्वालाऽस्त्यस्य मतुप् मस्य वः । १वह्नौ २चित्रकवृक्षे च अमर । ३केतुग्रहे शब्दच० । ४शिखायुक्ते त्रि०स्त्रियां ङीप् । सा च ५मूर्वायां शब्दच०

**शिखावर** पु० शिखां वृणोति वृ–अच् । पनसवृक्षे शब्दच०

**शिखावल** पुस्त्री० शिखाऽस्त्यस्य वलच् । १मयूर अमर । स्त्रियां ङीप् । २मयूरशिखावृक्षे स्त्री राजनि० टाप् ।

**शिखावृद्धि** स्त्री प्रतिदिनवृद्धौ वृद्धिभेदे इत्यन्ये ।

**शिखिकण्ठ** न० शिखिनो मयूरस्य कण्ठस्य वर्णोऽस्त्यस्य अर्श आद्यच् । तुत्थे (तुँते) रत्नमा० ।

**शिखिग्रीव** पु० शिखिनो मयूरस्य ग्रीवा तद्वर्णोऽस्त्यस्य अच् । तस्य (तुँते) अमरः ।

**शिखिध्वज** शिखिनो वह्नेर्ध्वज इव । १धूमे त्रिका० । शिखी मयूरोध्वजो यस्य । २कार्त्तिकेये शब्दर० ।

**शिखिन्** पु०शिखा अस्त्यस्य इनि । १मयूर २वह्नौ ३चित्र-कवृक्षे अमर । ४वृषभे ५कुक्कुटे ६वृक्षे ७शरे ८ग्रहे च मेदि० । ९अश्वे हेमच० १० अजमोदे रत्नमा० ११पर्वत १२ब्राह्मणे १३शितावरे १४मेथिकायां राज न० १५शि-खायुक्ते त्रि० १६मयूरशिखावृक्षे राजनि०स्त्री ङीप ।

**शिखिप्रिय** पु०शिखिन माधयति प्री क । लघुबदर राजनि० ।

**शिखिमण्डल** पु० शिखिनां मण्डलमिव यत्र । वरुणवृक्षे शब्दर० । [अजमोदायां राजनि० ।

**शिखिमोदा** स्त्री शिखिन अजमोद इव मोदा यस्या ।

**शिखियूप** पु०शिखी शिखावान् यूप इव । मीकारादि मृगे राजनि० । [कुष्माण्डे शब्दर०

**शिखिवर्द्धक** पु० शिखिनं वर्द्धयति वृध–णिच् ण्वुल् ।

शिखिवाहन पु० शिखी मयूरो वाहनं यस्य । कार्त्तिकेये अमरः ।

शिखिव्रत न० "प्रतिपद्येकभक्ताशी समान्ते कपिलाप्रदः । वैश्वानरपदं याति शिखिव्रतमिदं स्मृतम्" गरुड़पु० १२९ अ० उक्ते वह्निपददायके व्रतभेदे ।

शिग्रु पु० शि–रक् गुक् च । (सजिना) १वृक्षे २शाकमात्रे च अमरः । "शोभाञ्जनो नीलशिग्रुस्तीक्ष्णगन्धो ऽक्षमिव । सुगमोद अस्यशिग्रुश्चक्षुष्यो रुचिराञ्जनः । शोभाञ्जनस्तीक्ष्णकटुः स्वादूष्णः पिच्छिलस्तथा । अन्तुवातार्त्तिशूलघ्नश्चक्षुष्यो रोचनः परः । श्वेतशिग्रुः सुतीक्ष्णः स्यात् मधुरः सिताह्वयः । मधुरः श्वेतमरिचो रोचनो मधुशिग्रुकः । श्वेतशिग्रुः कटुस्तीक्ष्णः शोफानिलविनाशनः । चक्षुष्यवाहरो वश्यो दीपनो मुखजाड्यनुत् । रक्तको रक्तशिग्रुः स्यान्मधुरो बहुलच्छदः । मदन्धि केसरी सिंहो मृगारिः प्रकीर्त्तितः । रक्तशिग्रुर्महावीर्यो मधुरश्च रसायनः । शोफाध्मानसमीरार्त्तिपित्तश्लेष्महारकः" राजनि० ।

शिग्रुज न० शिग्रुतो जायते जन ड । श्वेतमरिचे शोभाञ्जनबीजे अमरः इत० । शिग्रुबीजमप्यत्र शब्दच० ।

शिघ आघ्राणे भ्वा० पर० सक० सेट् इदित् । शिङ्घति अशिङ्घीत् ।

शिङ्घाण न० शिघि–आनच् पृषो० पत्वम् । १काचपात्रे २लौहमले ३नासिकामले श्लेष्मणि च मेदि० । स्वार्थे क । नासिकामले न० ।

शिज अव्यक्तशब्दे इदित् वा चु० उभ० पक्षे अदा० आत्म० अक०सेट् । शिञ्जयति ते शिङ्क्ते अशिशिञ्जत त अशिञ्जिष्ट । भ्वादिरप्ययं पर० इदित्येके तेन शिञ्जति अशिञ्जीत

शिञ्जा स्त्री शिजि–भावे अ । १भूषणशब्दे शब्दर० । शिजि–अच् । २धनुर्गुणे हेमच० ।

शिञ्जित न० शिजि–भावे क्त । भूषणध्वनौ अमरः ।

शिञ्जिनी स्त्री शिञ्जति शिजि–णिनि । धनुर्गुणे अमरः । २नूपुरे हेमच० ।

शिट अनादरे भ्वा०पर०सक० सेट् । शेटति अशेटीत् ।

शिण्डाकी स्त्री खाद्यद्रव्यभेदे यथा "शिण्डाकी राजिकायुक्तैः खाद्यवटकदूषैः । कृतमत्स्यकैरपि याति पिच्छसंयुत । शिण्डाकी रोचनी गुर्वी पित्तश्लेष्मकरी मता" राजनि० ।

शित त्रि० शो–क्त । १कृशे २शाणिते च मेदि० ३तसे निर°

शितद्रु पु० शतं द्रवति द्रु–कु नि० । (शतलुज) नदीभेदे अमरः । [१तीक्ष्णे स्त्रिका० ।

शितशूक पु० शितस्तीक्ष्णः शूकोऽस्य यस्य । यवे अमरः ।

शिति पु० शि–क्तिच् । १भूर्जपत्रवृक्षे २शुक्लवर्णे ३कृष्णवर्णे च मेदि० ४तद्वर्णवति त्रि० । ५धारे पु स्त्री० शब्दर० ।

शितिकण्ठ पु० शितिः नीलः कण्ठो यस्य । शिवे अमरः । २दात्यूहविहगे पुंस्त्री० स्त्रियां ङीष् ।

शितिचार पु० शितिः सन् चरति चर–संज्ञायां कर्त्तरि ट । (सुषनि) शाकभेदे जटा० ।

शितिच्छद पु० शितिः शुभ्रः छदो यस्य । हंसे शब्दर० ।

शितिसारक पु० शितिः शुभ्रः सारो यस्य कप् । तिन्दुकवृक्षे राजनि० ।

शिथिल त्रि० श्लथ–किलच् पृषो० । १श्लथे २अदृढे संयोगभेदे ३मन्दे च "शिथिलप्रयोगस्य प्रश्रयः । "प्रश्रयः शिथिलाख्यो यः संयोगस्तेन जन्यते" भाषा० "मूर्तोऽवयवावच्छेदेनावयवान्तरसंयोगित्वरूपे वर्त्तमानः संयोगः प्रश्रयः" इति दीनकरी यथा तूलकादौ ।

शिनि पु० शि–निक् । यदुवंश्ये क्षत्रियभेदे यस्य सात्यकिर्नप्ता,

शिपि पु० शी–क्विप् तां पाति पा–कि पृषो०गुणः । १रश्मौ २जले न० "शेत्यात् सततयोगाच्च शिपि वारि प्रचक्षते । तत् धामाङ्गतयाश्च शिपयो रश्मयो मताः । तेषु प्रवेशात् विज्ञेयः शिपिविष्ट इहोच्यते" व्यासः ।

शिपिविष्ट पु० ७त० । १पशुतौ २दुश्चर्मणि च ३महेश्वरे अमरः । ४विष्णौ शिपिविष्टे इत्यम् । "भेकरूपी शङ्करूपः शिपिविष्ट महायशाः" विष्णुस० । पृषो० शिपिविष्ट तत्रार्थे रमानाथः ।

शिप्र पु० शि–रक् पुक् च । १सरोवरभेदे २नदीभेदे स्त्री । "एवं विवाह्य विधिवत् शौर्यं मानसरोवरे । भरद्वाजं मणिकस्तु मोदमाप तथा च । तत्र सत् पतितं नीरं मानसाचलकन्दरे । शिवाकाशपतनाद्धि मानसं वपुपातने । मधुविष्णुमहादेवप्रभृतिभिः सनादीरितम् । तचोय मधुपा भूत्वा पतितं मानसाचलात् । हिमाद्रेः कन्दरे शम्भो सरस्याप पृथक् पृथक् । तत्रोव पतितं शिप्र तैस्मोन्दो वरोवरे । तेन शिप्रा नदी जाता विष्णुना प्रेरिता सिप्रम्" कालिका० २२अ० । "ततो हिमवतः प्रस्थे सरोऽस्त्वि सुन्दरश्च । शिप्रं नाम वरा पूर्वं ददर्श हिमालयः । तद्वाञ्जाननायाद्य मध्यमाद्रः पुराः । कपिला यदाचन्द्र

पुरस्कृत्य महेश्वरम् । तं शिप्रसंशकाकारं मनोज्ञं सर्वदेहिनाम् ।. शीतामलजलं सर्वैर्गुणैर्नित्यसमन्वितम् । दृष्टा स्थाणु हरस्तत्र सोत्पुलकोऽभूद्वराणे । शिप्रा नाम नदीं तस्माद्रिसृतां दक्षिणोदधिम् । गच्छन्तीञ्च टटगोऽसौ पावनीं जगत्त्रयानु" । तत्रैव १६ अ० ।

शिफा स्त्री शि–फक् । इत्वाया १जटाकारे मूले । (शिकड) अमर० । २मांस्या ३मासुकायां ४मातरि मेदि० । ५शतपुष्पायां ६हरिद्रायां राजनि० । ७पद्मकन्दे शब्दर० । जटाकारे मूले पु० विद्याविनोद० ।

शिफाक पु० शिफेव स्वार्थे कन् । पद्ममूले शब्दच० ।

शिफाकन्द पु० शिफेव कन्दः । पद्ममूले अमरः ।

शिफाधर पु० शिफा अधरा यस्मात् । शाखायां शब्दच० ।

शिफारुह पु० शिफायां रोहति रुह–क । वटवृक्षे राजनि०

शिमुड़ी स्त्री (चक्रोनि) ख्याते क्षुपभेदे राजनि० ।

शि(सि)म्बा स्त्री शाम्यति शमति वा शम–सम–वा बा० ब्बन् पृषो० । (छिमी) ख्याते १पदार्थे शब्दच० । २चक्रमर्दे पु० शब्दच० ।

शि(म्बि)म्बी स्त्री शम–बि नि० वा ङीप् । १शिम्बायां (शिम्) लतायां हेमच० "महापापकरी शिम्बी" ति० त० । २शरकायाञ्च भावप्र० । स्वार्थे क । तत्रैव ।

शिम्बीधान्य न० शिम्बीजातं धान्यं शा० त० । मुद्गादौ धान्यभेदे भावप्र० । [शब्दर० कप तत्रैव ।

शिम्बीपर्णी स्त्री शिम्ब्याः पर्णमस्याः ङीप् । मुद्गपर्ण्याम्

शिर न० शॄ–क । १मस्तके जटा० "पिण्डं दद्याच्च गयाशिर" वायुपु० । २पिप्पलीमूले मेदि० । ३शय्यायाम् ४अजगरे च सर्पे शब्दमा० ।

शिरःफल पु० शिर इव फलमस्य । नारिकेले त्रिका० । [शब्दर०

शिरःशूल न० शिरसः शूलमिव तापकत्वात् । शूलरोगभेदे

शिरज पु० शिरे जायते जन–ड । केशे शब्दच० ।

शिरस् न० शॄ–असुन् नि० । १मस्तके २शिखरे अमरः । ३प्रधाने ४सेनाग्रे मेदि० ।

शिरसिज पु० शिरसि जायते जन ड वा अलुक् समासः । केशे जटाध० लुक् शिरोजोऽप्यत्र । [केशे शब्दच० ।

शिरसिरुह पु० शिरसि रोहति रुह–क वा अलुक् समा० ।

शिरस्क न० शिरसि कायति प्रकाशते कै–क । शिरस्त्राणे हेमच०

शिरस्त्र न० शिरस्त्रायते त्रै–क । शिरोरक्षके उष्णीषे अमर

शिरस्त्राण न० शिरस्त्रायते अनेन त्रै–करणे ल्युट् । शिरोरक्षक उष्णीषे हेमच० ।

शिरस्य पु० शिरसि भवः यत् । १निर्मलकेशे अमरः २शिरोभवमात्रे त्रि० । [अस्य दन्त्यादित्वमपीत्यन्ये ।

शिरा स्त्री शॄ–क । नाड्यां (शिर) मेदि० सृ–किरच् सिरा ।

शिरापत्र पु० शिरेव पत्रं यस्य । हिन्तालवृक्षे राजनि० ।

शिराल न० शिरोऽस्त्यस्य लच् । १कर्मरङ्गे शब्दच० । तद्-फलस्य शिरायुक्तत्वात्तथात्वम् । २शिरायुक्ते त्रि० ।

शिरालक पु० शिराबाहुल्यं पर्याप्नोति अल–ण्वुल् । (डाहुयोड़ा) वृक्षभेदे शब्दच० ।

शिरावृत्त न० शिरेव वर्त्तते वृत–क्त । सीसके राजनि० ।

शिरि पु० शॄ–कि । १खड्गे २शरे ३हिंस्रे त्रि० उणादि० । ४शलभे सि० कौ० ।

शिरीष पु० शॄ–ईषन् किच्च । स्वनामख्याते वृक्षे अमरः । "शिरीषो मधुरोऽनुष्णस्तिक्तश्च तुवरो लघुः । दोषशोथविसर्पघ्नः कासव्रणविषापहः" भावप्र० ।

शिरीषपत्रिका स्त्री शिरीषस्येव पत्रमस्याः कप् कापि अत इत्वम् । श्वेतकिण्वीवृक्षे राजनि० ।

शिरोगृह न० शिरःस्थमुपरिस्थं गृहम् । (चिलेकोठा) चन्द्रशालायां हेमच० ।

शिरोग्रह पु० "रक्तमानिल पवनः कुर्यात् स्कन्धराः शिराः । रुक्षाः सवेदनाः कृष्णाः सोऽसाध्यः स्याच्छिरोग्रहः" भावप्र० उक्ते वातरोगभेदे "स्कन्धरा ग्रीवागताः च पवनः शिरोग्रहः स्यादित्यन्वयः" भावप्र० । [हेमच० ।

शिरोधरा स्त्री शिरोऽवयवं धरति धृ–अच् । ग्रीवायां

शिरोधि स्त्री शिरो धीयतेऽत्र धा–कि । ग्रीवायाम् अमरः

शिरोमणि पुंस्त्री० शिरसि धार्य्यो मणिः शा० त० । शिरोधार्य्य रत्ने चूडामणौ शब्दच० । स्त्रीपक्षे वा ङीप् । शिरोरत्नादयोऽप्यत्र न० ।

शिरोमर्म्मन् पु० शिरसि मर्म यस्य । शूकरे हेमच० ।

शिरोरुजा स्त्री शिरो रुजति व्यथयति रुज–क । १अग्र-न्धटक्याम् त्रिका० । ङ्त० । २मस्तकरोगे च ।

शिरोरुह पु० शिरसि रोहति रुह–क । केशे अमरः ।

शिरोरोग पु० ६त० सुश्रुतोक्ते मस्तकरोगभेदे तल्लक्षणं यथा "अथातः शिरोरोगविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः । शिरो रुजति मर्त्यानां वातपित्तकफैस्त्रिभिः । सन्निपातेन रक्तेन क्षयेण क्रिमिभिस्तथा । सूर्य्यावर्त्तानन्तवाताद्धावभेदकशङ्खकैः" ॥ । एकादशप्रकारस्य लक्षणं संप्रवक्ष्यते । यस्यानिमित्तं शिरसो रुजश्च भवन्ति तीव्रा निशि चातिमात्रम् । बन्धोपतापैश्च भवेद्विशेषः शिरो-

ऽभितापः स समीरणेन१। यस्योष्णमङ्गारचितं यथैव भवेच्छिरो धूमयती च नासा। शीतेन रात्रौ च भवेद्विशेषः शिरोऽभितापः स तु पित्तकोपात्२। शिरोगलं यस्य कफोपदिग्धं गुरु प्रतिष्टब्धमथो हिमञ्च। शूनाक्षिकूटं वदनं च यस्य शिरोऽभितापः स कफप्रकोपात्३। शिरोऽभितापे त्रितयप्रवृत्ते४ सर्वाणि लिङ्गानि समुद्भवन्ति। रक्तात्मकः५ पित्तसमानलिङ्गः स्पर्शासहत्वं शिरसो भवेच्च। वसाबलासक्षतसम्भवानां शिरोगतानामिह संक्षयेण। क्षयप्रवृत्तः६ शिरसोऽभितापः कष्टो भवेदुग्ररुजोऽतिमात्रम्। संस्वेदनच्छर्दनधूमनस्यैरसृग्विमोक्षैश्च विवृद्धिमेति। निस्तुद्यते यस्य शिरोऽतिमात्रं संभक्ष्यमाणं स्फुरतीव चान्तः। घ्राणाच्च गच्छेत् सलिलं सरक्तं शिरोऽभितापः कृमिभिः७ स घोरः। सूर्योदयं या प्रतिमन्दमन्दमक्षिभ्रुवं रुक् समुपैति गाढम्। विवर्द्धते चांशुमता सहैव सूर्यापवृत्तौ विनिवर्त्तते च। शीतेन शान्तिं लभते कदाचिदुष्णेन जन्तुः सुखमाप्नुयाच्च। तं भास्करावर्त्तमुदाहरन्ति सर्वात्मकं कष्टतमं विकारम्। दोषास्तु दुष्टास्त्रय एव मन्यां संपीड्य घाटां च रुजां सुतीव्राम्। कुर्वन्ति साक्षिभ्रुवशङ्खदेशे स्थितिं करोत्याशु विशेषतस्तु। गण्डस्य पार्श्वे तु करोति कम्पं हनुग्रहं लोचनजांश्च रोगान्। अनन्तवातं८ तमुदाहरन्ति दोषत्रयोत्थं शिरसो विकारम्। यस्योत्तमाङ्गार्द्धमतीव जन्तोः सम्भेदतोदभ्रमशूलजुष्टम्। पक्षाद्दशाहादथवाप्यकस्मात्तस्यार्द्धभेद९ त्रितयाद्व्यवस्येत्। शङ्खाश्रितो वायुरुदीर्णवेगः कृतानुयात्रः कफपित्तरक्तैः। रुजः सुतीव्राः प्रतनोति मूर्ध्नि विशेषतश्चापि हि शङ्खयोस्तु। सुकष्टमेनं खलु शङ्खकाख्यं महर्षयो वेदविदः पुराणाः। व्याधिं वदन्त्युद्गतमृत्युकल्पं भिषक्सहस्रैरपि दुर्निवारम्"।

**शिरोवल्ली** स्त्री शिरसो वल्लीव। मयूरचूडायां शब्दच०।

**शिरोवृत्त** न० शिर इव वृत्तं वर्त्तुलम्। मरिचे राजनि०।

**शिरोवृत्तफल** पु० शिरोवृत्तं मरिचमिव फलमस्याः। रक्तापामार्गे भावप्र०। [त्रिका० स्मृत। तत्रैव न०।

**शिरोवेष्ट** पु० वेष्ट-घञ् शिरसो वेष्टः। (पागडी) उष्णीषे

**शिल** उञ्छे कणश आदाने तुदा० पर० सक० सेट्। शिलति अशेलीत्।

**शिल** न० शिल-क। क्षेत्रात् त्यक्तशस्यमञ्जर्यां दानवायां ऊहली उञ्छशब्दे १०३० पृ० दृश्यम्।

२पाषाणे ३द्वाराधःस्थितकाष्ठखण्डे च (गोबराट) स्त्री अमरः। ४सम्भयोर्षे ५मनःशिलायां स्त्री मेदि० ६कर्पूरे राजनि०। [पाषाणभेदके स्त्री राजनि०।

**शिलागर्भज** पु० शिलाया गर्भे जायते संज्ञायां कुप।

**शिलाकर्णी** स्त्री शिलेव कर्णोऽस्य ङीप्। मल्लकीवृक्षे शब्दच०

**शिलाकुट्टक** पु० शिलां कुट्टयति कुट्ट-ण्वुल्। १पाषाणभेदके अस्त्रभेदे शब्दच०। शिलया कुट्टति चिक्कणीकरोति। २अश्मकुट्टके वानरस्त्रभेदे।

**शिलाज** न० शिलातो जायते जन—ड। १शैलेये गन्धद्रव्ये शब्दच०। २लौहे राजनि०।

**शिलाजतु** न० शिलाजातं जतु। १पर्वतजाते उपधातुभेदे अमरः। तद्गुणप्रयाद्दिकं भावप्र० उक्तं यथा "निदाघे घर्मसन्तप्ता धातुसारं धराधराः। निर्यासवत् प्रमुञ्चन्ति तच्छिलाजतु कीर्त्तितम्। सौवर्णं राजतं ताम्रमायसं तच्चतुर्विधम्। शिलाजत्वद्रिजतु च शैलनिर्यास इत्यपि। गैरेयमश्मजञ्चापि गिरिजं शैलधातुजम्। शिलाजं कटु तिक्तोष्णं कटुपाकं रसायनम्। छेदि योगवहं हन्ति कफमेदोऽश्मशर्कराः। मूत्रकृच्छ्रं क्षयं श्वासं वातार्शांसि च पाण्डुताम्। अपस्मारमथोन्मादं शोथकुष्ठोदरकृमीन्। सौवर्णन्तु जवापुष्पवर्णं भवति तद्रसात्। मधुरं कटुतिक्तञ्च शीतलं कटुपाकि च। राजतं पाण्डुरं शीतं कटुकं स्वादुपाकि च। ताम्रं मयूरकण्ठाभं तीक्ष्णमुष्णञ्च जायते। लौहं जटायुपक्षाभं तत्तिक्तं लवणं भवेत्। विपाके कटुकं शीतं सर्वश्रेष्ठमुदाहृतम्"। [ङीप्। काकाण्डकीवृक्षे राजनि०]

**शिलाञ्जनी** स्त्री शिला अञ्ज्यतेऽनया अञ्ज—करणे—ल्युट्

**शिलाटक** पु० शिलेव अटति शिलामटति वा अट—ण्वुल्। १अट्टे २बिले च मेदि०।

**शिलात्मज** न० शिलाया आत्मज इव। लौहे राजनि०।

**शिलात्मिका** स्त्री शिलेव आत्मा यस्य कप्। (मूषि) मूषायां शब्दच०।

**शिलादद्रु** पु० शिलाया दद्रुरिव। शैलेये गन्धद्रव्ये राजनि०

**शिलाधातु** पु० शिलाया धातुरिव शुभ्रत्वात्। १श्वेतोपले (खड़ी) त्रिका०। २पीतवर्णे गैरिकभेदे च राजनि०। [प्रस्तरखण्डभेदे शब्दच०।

**शिलापुत्र** पु० शिलायाः पुत्र इव। (नोडा) पेषणप्रस्तरे

**शिलापुष्प** न० शिलायाः पुष्पमिव। शैलेये गन्धद्रव्ये राजनि०।

**शिलाभव** न० शिलायां भवति भू—अच् कर्त्तरि। शैलेये गन्धद्र०

**शिलाभेद** पु० शिलामपि भिनत्ति भिद–अण् । १पाषाणभेदिटङ्के रत्नमा० २पाषाणभेदकास्त्रे च ।

**शिलारम्भा** स्त्री शिलेव रम्भा । काष्ठकदल्यां राजनि०।

**शिलावल्का** स्त्री शिलेव कठिनः वल्को यस्याः । (शिलावाक) इति भाषाख्याते वृक्षभेदे शिलावल्कगन्धा राजनि०। [त्रिका०।

**शिलाव्याधि** पु० शिलाया व्याधिरिव । शैलेये गन्धद्रव्ये

**शिलासन** न० शिला आसनं यस्य । शैलेये गन्धद्रव्ये शब्दर० २शिलानिर्मिते आसने च ।

**शिलासार** न० शिलायाः सार इव । लौहे हेमच०।

**शिलि** पु० शिल–कि । १भूर्जपत्रवृक्षे शब्दमा० । २द्वाराधःस्थे काष्ठे (गोवराट) स्त्री शब्दर०। ३भेक्यां ४छत्राकपुष्पे ५[illegible] च मेदि० स्त्री ङीप् ।

**शिलिन्द** पुंस्त्री० शिलिं ददाति दा–क पृषो०। स्वनामख्याते मत्स्यविशेषे "शिलिन्द श्लेष्मलो बल्यो विपाके मधुरो गुरुः । आमवातकरो हृद्यो वातपित्तहरो मतः" राजवल्लभः । स्त्रियां ङीष् ।

**शिलीन्ध्र** न० शिलीं धरति धृ–क पृषो० मुम् । १कदलीपुष्पे २कवके च मेदि० ३भिदुटायां विश्वः । [हारा०।

**शिलीन्ध्रक** न० शिलीन्ध्र इव इवार्थे–कन् । गोमयच्छत्राके

**शिलीपद** पु० शिली द्वाराधःस्थकाष्ठमिव पदमस्मात् । रोगभेदे (गोद) शब्दर० पृषो०। श्लीपदमप्यत्र न० भावप्र०। तन्निदानादि भावप्र० उक्तं यथा "पुराणोदकभूयिष्ठाः सर्वर्त्तुषु च शीतलाः । ये देशास्तेषु जायन्ते श्लीपदानि विशेषतः" । विशेषत इति वचनेनान्यत्रापि श्लीपदं भवतीति बोध्यते । अथ श्लीपदस्य सामान्यलक्षणमाह "यः सज्वरो वङ्क्षणजो भृशार्त्तिः शोथो नृणां पादगतः क्रमेण । तत् श्लीपदं स्यात्करकर्णनेत्रशिश्नोष्ठनासास्वपि केचिदाहुः" । तत्त्रिविधम् वातिकं पैत्तिकं श्लैष्मिकं चेति । तत्र तथा क्रमेण लक्षणान्याह "वातजं कृष्णरूक्षं च स्फुटितं तीव्रवेदनम् । अनिमित्तरुजश्चास्य बहुशो ज्वर एव च । पित्तजं पीतसङ्काशं दाहज्वरयुतं भृशम् । श्लैष्मिकन्तु भवेत् स्निग्धं तथा पाण्डुरमशिरम् । श्लीपदान्येतानि जानीयात् श्लीपदानि कफात् बुधः । गुरुत्वञ्च महत्त्वञ्च यस्मान्नास्ति विना कफात्" । असाध्यमाह "वल्मीकमिव सञ्जातं कण्टकैरुपचीयते । अब्दात्मकं महत्तच्च वर्जनीयं विशेषतः । यत् श्लेष्मप्रकाराहारविहारसेवितं तथा भूरिकफस्य देहिनः । साध्याऽसाध्यं इतसर्वं-
बिद्धं बहुकफस्यापि विवर्जनीयम्" अचिकित्स्यत्वादिति शेषः।

**शिलीमुख** पु० शिलीव मुखमस्य । १भ्रमरे २वाणे अमरः । [३युद्धे ४जडीभूते च शब्दर० ।

**शिलोच्चय** पु० शिलानामुच्चयो यत्र । पर्वते अमरः ।

**शिलोञ्छ** पु० शिलेनोञ्छः उछि–घञ् । अपात्तशस्यात् क्षेत्रात् शेषावचयने ।

**शिलोत्थ** न० शिलाया उत्तिष्ठति उद्–स्था–क । शैलेये गन्धद्रव्ये राजनि० । शिलोद्भवादयोऽप्यत्र ।

**शिल्प** न० शिल–पक् । चित्रकलादिकर्मसु अमरः । २स्रुचि मेदि० । तदारम्भमुहूर्त्तः मु० चि० उक्तो यथा "मृदुध्रुवक्षिप्रचरे ज्ञे गुरौ वा स्वा०लग्नगे । विधौ ज्ञजीववर्गस्थे शिल्पारम्भः प्रशस्यते" ।

**शिल्पकारिन्** त्रि० शिल्पं चित्रादिकला करोति कृ–णिनि । चित्रादिकर्त्तरि ।

**शिल्पका** स्त्री शिल्पमिव कायति कै–क । तृणभेदे राजनि० ।

**शिल्पशाला** स्त्री ६त०। चित्रकरादीनां चित्रकरणगृहे अमरः ।

**शिल्पशास्त्र** न० शिल्पज्ञापकं शास्त्रम् । वास्तुविद्यादिज्ञापके शास्त्रे ।

**शिल्पिन्** त्रि० शिल्पं वेत्त्यधीते वा इनि । १चित्रादिकर्मकर अमरः । २कोलदलौषधौ स्त्री मेदि० ङीप् ।

**शिव** न० शी–वन् पृषो० । १मङ्गले अमरः । २सुखे ३जले उणादि० ४सैन्धवे सामुद्रे च ५लवणे ६श्वेतटङ्कणे च राजनि० ७मङ्गलवति त्रि० ८महादेवे पु० अमरः । एवं ९मोक्षे १०कीलपङ्के ११वालुके १२गुग्गुलौ १३नद्धे १४पुण्डरीकवृक्षे १५कृष्णधुस्तूरे १६पारदे राजनि० । १७देवे शब्दर० १८वक्रे उणादि० १९विष्कम्भादिषु मध्ये विंशतितमे योगे च पु० ज्यो०त० । "शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते" श्रुत्युक्ते २०अद्वैतब्रह्मणि न० ।

**शिवक** पु० शिव–इव इवार्थे कन् । १कीलके अमरः गवां कण्डूयनार्थं गोष्ठे निखाते २काष्ठे च भरतः ।

**शिवकाञ्ची** स्त्री ६त० । पुरीभेदे ।

**शिवघर्मज** शिवघर्माज्जायते जन–ड । मङ्गलग्रहे "पुरा दक्षविनाशाय कुपितस्य त्रिशूलिनः । अपतत् भीमवक्त्रस्य स्वेदबिन्दुर्ललाटतः" इत्यादिना वीरभद्रोत्पत्तिकथा तत्रैव मङ्गलग्रहरूपतामाह "शान्तिप्रदानात् सर्वेषां पश्चात्त्वं ग्रहतो भव । ये त्वां पूजयन्ति जनाः पूर्वं करिष्यन्ति मतं मम । अङ्गारक इति ख्यातिं गमिष्यति धरात्मजः" मत्स्यपु० ९८अ० ।

**शिवज्ञान** न० स्वरोदये दण्डभेदेन माहेन्द्रादियोगज्ञापके ज्ञानभेदे "माहेन्द्रे विजया नित्यमक्तत कार्य्यगोपनम्। वक्रे कार्य्यविलम्बः स्यात् शून्ये च मरणं भवेत्। वैशाखादिश्रावणान्तमेकभावेन संवदत्। भद्रतादि दिवारात्रौ चतुर्मासं यथाक्रमम्। यामसान दिवामाने ज्ञेयं सर्वत्र साधके। तत्प्रमाणेन ज्ञातव्यं दण्डमानं विचक्षणैः। रात्रिमानप्रमाणेन ज्ञेयं दण्डप्रमाणकम्। न वारतिथिनक्षत्र न योगः करणं तथा। शिवज्ञानं समासाद्य सर्वं सुनिश्चितं फलम्। भद्रादिमार्गपर्यन्तं सप्तवारे समादिशेत्। शून्यचक्रादयोगं हि पौषादि चैत्रतस्तथा" ज्योति०।

**शिवचतुर्दशी** स्त्री शिवप्रिया चतुर्दशी। फाल्गुनकृष्णचतुर्दश्याम्। व्रतभेदे शिवचतुर्दशीव्रत शब्दम्।

**शिवताति** स्त्री शिव+तातिल्। मङ्गलपरम्परायां हेमच०

**शिवदारु** न०।कर्म० देवदार्वादिकं दारु। देवदारुशब्दे राज० नि०

**शिवदूती** स्त्री शिवो दूतो यस्याः। १दुर्गामूर्त्तिभेदे तन्त्र० २योगिनीभेदे च "यदा जघान जगता रक्तबीजं शिवाय वै। महारौद्री महामाया नटाङ्गाः कायतः स्मृता। दूत प्रस्थापयामास शिवं शुम्भाय चाम्बिका। तेन सा शिवदूतीति देवैः सर्वैः प्रगीयते" कालिकापु० ६०अ०। "यः शिवावक्तं श्रुत्वा शिवदूतीं शिवप्रदाम्। प्रणमेत् साधको भक्त्या तस्य कामाः करे स्थिताः" तन्त्रे। "ब्राह्मी प्रथमा प्रोक्ता तथा माहेश्वरी परा। कौमारी वैष्णवी चैव वाराही षष्ठमी तथा। नारसिंही तथैवेन्द्री शिवदूती तथाष्टमी। एताः पूज्या महाभागाः योगिन्य कामदायकाः" तत्रैव। "कौशिक्या हृदयादेषा निःसृता ध्यायतो हरेः। शिवदूतीति विख्याता शिवायतनपूजिता" तत्रैव।

**शिवद्रुम** पु० शिवप्रिय द्रुमः। बिल्ववृक्षे राजनि०।

**शिवदिष्टा** स्त्री ३त०। केतक्यां राज नि०।

**शिवधर्म** कर्म० शिवस्य तदुपासनार्थो धर्मो यत्र। उपपुराणभेदे "चतुर्थं शिवधर्माख्यं साक्षान्नन्दीशभाषितम्" कूर्मपु०।

**शिवधातु** पु० ६त०। पारदे पारदशब्दे दृश्यम्।

**शिवनाभि** पु०।शिवस्य नाभिरिव। शिवलिङ्गभेदे "शिवनाभिमयं लिङ्गं नर्मदायां महेश्वरि। [illegible] विधानतः" वीरमि०। [illegible] शिवस्य शालग्रामशिलाभेदे प्राणतोषण्यां दृश्यम्।

**शिवपुरी** स्त्री ६त०। काश्यां शैवपुरे [illegible]।

**शिवप्रिय** न० ६त०। १रुद्राक्षे २महादेवप्रियवस्तुमात्रे त्रि० राजनि०। ३वकवृक्षे जटा०। ४धुस्तूरे ५स्फटिके च पु० राजनि०। ६दुर्गायां स्त्री शब्दमा०। [अर्जुनवृक्षे राजनि०।

**शिवमल्लक** पु०।शिवः कल्याणकरः मल्ल इव कायति कै-क। अर्जुनवृक्षे राजनि०।

**शिवमल्ली** स्त्री शिवस्य मल्लीव प्रियत्वात्। वकवृक्षे अमर०।

**शिवरात्रि** स्त्री शिवप्रिया तदुपासनार्थ रात्रिः। माघासितपक्षस्य कृष्णचतुर्दश्याम्। तद्रात्रौ हि शिवपूजनव्रतादिकं क्रियते इति तस्याः रात्रेस्तत्प्रियत्वम्। २तद्दिवसकर्त्तव्ये व्रते च। तद्विधानकालादि ति०त० उक्तं यथा कालमाधवीये स्कान्दे नागरखण्डम् "माघमासस्य शेषे या प्रथमे फाल्गुनस्य च। कृष्णा चतुर्दशी सा तु शिवरात्रिः प्रकीर्त्तिता"। अत्रैकस्यां तिथौ माघीयत्वफाल्गुनीयत्वे मुख्यगौणचान्द्राभ्याम् उपपद्येते। ततस्तु माघ्यनन्तरा चतुर्दशी शिवरात्रिः। तस्या उपवासः प्रधानम् "न स्नानेन न वस्त्रेण न धूपेन न चार्चया। तुष्यामि न तथा पुष्पैर्यथा तत्रोपवासतः" इति ग्रहरोक्तेः। स्कान्दे "तस्यां रात्रौ प्रकर्त्तव्यं शिवप्रीतिकरं व्रतम्। प्रहरे प्रहरे स्नानं पूजा चैव विशेषतः"। अत्र चौरपञ्चाक्षरचतुष्टयसाध्यं प्रतीयते। नरसिंहार्य्यपरिचर्य्याचन्द्रिकायाम् "शैवो वा वैष्णवो वापि यो वा स्यादन्यपूजकः। सर्वं पूजाफलं हन्ति शिवरात्रिबहिर्मुखः"। मदनरत्नदीपे "दुग्धेन प्रथमे स्नानं दध्ना चैव द्वितीयके। तृतीये च तथाज्येन चतुर्थे मधुना तथा"। ईशानसंहितायाम् "माघ कृष्णचतुर्दश्यां रविवारो यदा भवेत्। भौमो वापि भवेद् देवि! कर्त्तव्यं व्रतमुत्तमम्। शिवयोगस्य योगेन तद्भवेदुत्तमोत्तमम्। शिवरात्रिव्रतं नाम सर्वपापप्रणाशनम्। आचाण्डालमनुष्याणां भुक्तिमुक्तिप्रदायकम्"। नागरखण्डे "अश्वमेधसहस्राणि वाजपेयशतानि च। शिवरात्रिकथा तत्र [illegible] दृश्यताम्। [illegible] शिवरात्रिव्रतं परम्"। तत्रैव "इमं वर्षं महादेवि! [illegible] शिवरात्रौ महादेवं कामं भक्त्या प्रपूजयेत्"। ईशानसंहितायाम् "[illegible] प्रव्रजेत् [illegible] ममैक [illegible] चतुर्दशीं [illegible] यथा। [illegible] च यस्तत्र [illegible]"। ईशान [illegible] शिवरात्रिं प्रकुर्वीत [illegible]"। [illegible]

काद्यमिष्यते" । अर्द्धमन्तरम् । वायुपुराणे "प्रदोष-व्यस्तगे सूर्य्ये चतस्रस्वपि नाडिषु । भूतविद्धा तु या तत्र शिवरात्रिव्रतञ्चरेत्" । ईशानसंहितायाम् "माघे कृष्णचतुर्दश्यामादिदेवो महानिशि । शिवलिङ्गतयोद्भूतः कोटिसूर्य्यसमप्रभः । तत्कालव्यापिनी ग्राह्या शिवरात्रिव्रते तिथिः । अर्द्धरात्रादधश्चोर्द्ध्वं युक्ता यत्र चतुर्दशी । व्याप्ता सा दृश्यते यस्यां तस्यां कुर्य्याद्व्रतं नरः" । अत्र "महानिशा द्वे घटिके रात्रेर्मध्यमयामयोः" इति देवलोक्ता महानिशा ग्राह्या । घटिका एकदण्डः । एवञ्च यद्दिने प्रदोषनिशीथोभयव्यापिनी चतुर्दशी तद्दिने व्रतम् उभयव्याप्त्यनुरोधात् । कालमाधवीयोऽप्येवम् । एतेन परदिने उभयव्यापित्वेऽपि पूर्व्वदिवसीयरात्रिद्वितीययामप्रभृतिचतुर्दशीसत्त्वे बहुकालव्यापित्वेन पूर्व्वदिन एव व्रतमिति निरस्तम् । यदा तु पूर्व्वेद्युर्निशीथमात्रव्याप्तिः परेद्युः प्रदोषमात्रव्याप्तिस्तदा पूर्व्वेद्युरेव प्रधानकालव्याप्त्यनुरोधात् । "पूर्व्वेद्युरपरेद्युर्वा महानिशि चतुर्दशी । व्याप्ता सा दृश्यते यस्यां तस्यां कुर्य्याद्व्रतं नरः" इतीशानसंहितावचनाच्च । एतद्विषय एव भविष्ये "अर्द्धरात्रात् पुरस्ताच्चेज्जयायोगो भवेद् यदि । पूर्व्वविद्धैव कर्त्तव्या शिवरात्रिः शिवप्रिये" । विष्णुधर्म्मोत्तरे "जयन्ती शिवरात्रिश्च कार्य्ये भद्राजयान्विते । कृत्वोपवासं तिथ्यन्ते तदा कुर्य्याच्च पारणम्" । तिथ्यन्ते-पारणं जयन्तीमात्रपरं तत्र चतुर्दश्यामेव तत् "ब्रह्माण्डोदरमध्ये तु यानि तीर्थानि सन्ति वै । पूजितानि भवन्तीह भूतायां पारणे कृते" इति स्कान्दात् । "दिनमानप्रमाणेन या तु रात्रौ चतुर्दशी । शिवरात्रिस्तु सा ज्ञेया चतुर्दश्यान्तु पारणम्" इति गौतमीयाच्च । यदा तु पूर्व्वदिने न निशीथव्याप्तिः परदिने प्रदोषमात्रव्यापिनी तदा परा ग्राह्या प्रदोषव्यापिनीति प्रागुक्तत्वात् तिथिक्षयस्याप्यव्यापित्वात् । एतद्विषय एव लिङ्गपुराणम् "शिवरात्रिव्रते भूता कामविद्धां विवर्जयेत् । एकैव नैशव्यापिन्येव मन्त्रकर्त्तुः प्रचोदिता" । अमावास्यायामेव पारणम् "शिवरात्रिस्तथा प्रेता सावित्री च चतुर्दशी । पूर्व्वविद्धैव कर्त्तव्या कृष्णायैव हि पारणम्" । इति वचनात् । तदयं संक्षेपः । यद्दिने प्रदोषनिशीथोभयव्यापिनी चतुर्दशी तद्दिने व्रतम् । यदा तु पूर्व्वेद्युर्निशीथव्यापिनी परेद्युः प्रदोषव्यापिनी तदा पूर्व्वेद्युर्व्रतम् । यदा तु न पूर्व्वेद्युर्निशीथव्याप्तिः परदिने प्रदोषव्यापिनी तदा परदिने । पारणन्तु परदिने चतुर्दशीलाभे चतुर्दश्याम्, तदलाभे अमावास्यायाम्" इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

शिवलिङ्गं, क्ली, शिवस्य लिङ्गाकारप्रस्तरादयवे पदार्थे तदाविर्भावपूज्यतादिकं यथा —

"तत्रापि गत्वा मदनो ददर्श वृषकेतनम् । दृष्ट्वा प्रहर्त्तुकामोऽत्र ततः स प्रदुद्रुवे । ततो दारुवनं घोरं मदनाभिहतो हरः । विवेश ऋषयो यत्र सपत्नीका व्यवस्थिताः । ते चापि ऋषयः सर्व्वे दृष्ट्वा मूर्द्ध्ना नताभवन् । ततस्तान् प्राह भगवान् भिक्षा मे प्रतिदीयताम् । ततस्ते मौनिनस्तस्थुः सर्व्व एव महर्षयः । तदाश्रमाणि पुण्यानि परिचक्राम नारद ! । तं प्रविष्टं तदा दृष्ट्वा भार्गवात्रेययोषितः । प्रक्षोभमगमन् सर्व्वा हीनसत्त्वाः समन्ततः । ऋते त्वरुन्धतीमेकामनसूयाञ्च भामिनीम् । एताभ्यां भर्त्तृपूजासु मतं ये सुस्थिरं मनः । ततः संक्षुभिताः सर्व्वा यत्र याति महेश्वरः । तत्र प्रयान्ति कामार्त्ता मदविह्वलितेन्द्रियाः । त्यक्त्वाश्रमाणि शून्यानि स्वानि ता मुनियोषितः । अनुजग्मुर्यथा मत्तं करिण्य इव कुञ्जरम् । ततस्तु ऋषयो दृष्ट्वा भार्गवाङ्गिरसो मुने ! । क्रोधान्विताब्रुवन् सर्व्वे लिङ्गोऽस्य पततां भुवि । ततः पपात देवस्य लिङ्गं पृथ्वीं विदारयन् । अन्तर्द्धानं जगामाथ त्रिशूली नीललोहितः । ततः स पतितो लिङ्गो विभिद्य वसुधातलम् । रसातलं विवेशाशु ब्रह्माण्डं चोर्द्ध्वतोऽभिनत् । ततश्चाल पृथ्वी गिरयः सरितो नगाः । पातालभुवनाः सर्व्वे जङ्गमाजङ्गमाः स्थिताः । संक्षुब्धान् भुवनान् दृष्ट्वा भूर्लोकादीन् पितामहः । जगाम माधवं द्रष्टुं क्षीरोदं नाम सागरम् । तत्र दृष्ट्वा हृषीकेशं प्रणिपत्य च भक्तितः । उवाच देव ! भुवनाः किमर्थं क्षुभिता विभो ! । अथोवाच हरिर्ब्रह्मन् शार्व्वो लिङ्गो महर्षिभिः । पातितस्तस्य भारार्त्ता सञ्चचाल वसुन्धरा । ततस्तदद्भुततमं श्रुत्वा देवः पितामहः । तत्र गच्छामि देवेश एवमाह पुनः पुनः । ततः पितामहो देव केशवश्च जगत्पतिः । आजग्मतुस्तमुद्देशं यत्र लिङ्गं भवस्य तत् । ततोऽनन्तं हरिर्लिङ्गं दृष्ट्वा रुह्य खगेश्वरम् । पातालं प्रविवेशाथ विस्मयान्तरितो विभुः । ब्रह्मा पद्मविमानेन ऊर्द्ध्वमाक्रम्य सर्व्वतः । नैवान्तमलभद्ब्रह्मन् विस्मितः पुनरागतः । विष्णुर्गत्वाथ पातालान् सप्त लोकपरायणः । चक्रपाणिर्विनिष्क्रान्तो लेभेऽन्तं न महामुने !" इत्युपक्रम्य "इदं प्रोवाच

यदर्चयन्ति त्रिदशा मम लिङ्गं सुरोत्तमौ ! ॥ तदेतत् प्रतिगृह्णीयां नान्यथेति कथञ्चन । ततः प्रोवाच भगवाने-वमस्त्विति केशवः । ब्रह्मा स्वयञ्च जग्राह लिङ्गं कनक-पिङ्गलम् । ततश्चकार भगवांश्चातुर्वर्ण्यं हरार्चने । शास्त्राणि चैषां मुख्यानि नानोक्तिविदितानि च । आद्यं शैवं परिख्यातमन्यत् पाशुपतं मुने ! ॥ तृतीयं कालवदनं चतुर्थञ्च कपालिकम् । शैवश्चासीत् स्वयं शक्तिर्वसिष्ठस्य प्रियः सुतः । तस्य शिष्यो बभूवाथ गो-पायन इति श्रुतः । महापाशुपतश्चासीद्भारद्वाजस्तपो-धनः । तस्य शिष्योऽप्यभूद्राजा ऋषभः सोमकेश्वरः । कालास्यो भगवानासीदापस्तम्बस्तपोधनः । तस्य शिष्यो वैश्यो नाम्ना क्राथेश्वरो मुने । महाव्रती च धनद-स्तस्य शिष्यश्च वीर्य्यवान् । कुन्दोदर इति ख्यातो जात्या शूद्रो महातपाः । एवं स भगवान् ब्रह्मा पूजनाय शिवस्य च । कृत्वा तु चातुराश्रम्यं स्वमेव भवनं गतः । गते ब्रह्मणि शर्वोऽपि ततः संहृत्य तं तदा । लिङ्गं चित्रवनं सूक्ष्मं प्रतिष्ठाप्य चचार ह"। वामनपु० ६ अ०। एकस्थे लिङ्गद्वयार्चननिषेधो यथा "गेहे लिङ्गद्वयं नार्च्यं शालग्रामद्वयं तथा । द्वे चक्रे द्वारकायास्तु नार्च्ये सूर्य्यद्वयं तथा"। तल्लिङ्गोद्भवभक्षणविधिनिषेधौ यथा "अभक्ष्यं शिवनिर्माल्यं पत्रं पुष्पं फलं जलम् । शाल-ग्रामशिलायोगात् पावनं तद्भवेत् सदा"। "लिङ्गपूजां विना देवि ! अन्यपूजां करोति यः । विफला तस्य पूजा स्यादन्ते नरकमाप्नुयात् । तस्माल्लिङ्गं प्रयत्नेन प्रथमं प-रिपूजयेत्"। लिङ्गपूजनप्रशंसा यथा "यद्राष्ट्रं लिङ्गपू-जायां रहितं सततं प्रिये ! । तद्राष्ट्रं पतितं मन्ये विशाल्मलिकम् स्थलम्"। "ब्रह्मा विट् क्षत्रियो देवि ! यदि लिङ्गं न पूजयेत् । तत्क्षणात् परमेशानि ! सर्वं चाण्डालतां व्रजेत् । शूद्रश्च परमेशानि ! सदा शूद्रत्वमाप्नुयात् प्रिये ! । पूजयेत् परमेशानि ! चत्वारो ब्रह्मणादयः । शिवार्चनन्तु पूर्णन्तु सर्वकाले वर्त्तते सदा । शिवागमं वदं देवि ! मद्वक्त्रे विद्धि पार्वति ! । शाक्तो वा वैष्णवो वापि शैवो वा परमेश्वरि ! । आदौ लिङ्गं समभ्यर्च्य शिवलक्षेदेवमनेः ! । अत एव महेशानि ! शिवं प्राक् समर्चयेत् । शिवपूजां विना देवि ! अन्यपूजां करोति यः । स एव रौरवादीन् कुम्भीपाको याति शिवे ! । निर्माय पार्थिवं लिङ्गं लक्षं संस्कारपूर्वकम् । पार्थिवं प्रकारेण लक्षं दशभागकम् । निर्माय पार्थिवं लिङ्गं विधिवत् पूजयेत् शिवम् । शिवपूजा महेशानि ! यद्-गृहे सततं प्रिये ! । काशीपुरं महेशानि ! तद्गृहं पर वर्णिनि ! ॥ शिवलिङ्गं प्रपूज्याथ सर्वपूजाफलं लभेत्" । चतुर्विधलिङ्गं यथा "चतुर्धा पार्थिवं लिङ्गं वर्णभेदेन पार्वति ! । शुक्लं रक्तं तथा पीतं कृष्णञ्च परमेश्वरि ! ॥ शुक्लन्तु ब्राह्मणे शस्तं, क्षत्रिये रक्तमिष्यते । पीतं च वैश्यजातौ तु कृष्णं शूद्रे प्रकीर्त्तितम् । चान्द्र-नञ्च महेशानि ! सर्वजातिषु शस्यते"। लिङ्गार्चनतन्त्रे १।२।३ प० । अथ पञ्च वक्त्राणि यथा "तत् सर्वं शृणु चार्वङ्गि पार्थिवस्य सुखं प्रिये ! । विभज्य कुशवत्-छि शिवस्य वरवर्णिनि ! । सद्योजातं वामदेवमघोरञ्च ततः परम् । तत्पुरुषं तथेशानं पञ्चवक्त्रं प्रकीर्त्ति-तम् । सद्योजातञ्च वै शुक्लं शुद्धस्फटिकसन्निभम् । पीतवर्णं तथा सौम्यं वामदेवं मनोहरम् । कृष्णवर्ण-मघोरञ्च सर्वं भीमविवर्द्धनम् । रक्तं तत्पुरुषं देवं दिव्यमूर्त्तिं मनोहरम् । श्यामलञ्च तथेशानं सर्वदेव शिवात्मकम् । चिन्तयेत् पश्चिमे चाद्यं द्वितीयन्तु तथो-त्तरे । अघोरं दक्षिणे देवं पूर्वे तत्पुरुषं तथा । ईशानो मध्यतोध्येयं चिन्तयेत् भक्तितत्परः"। तत्रैव ६ पटलः । अथ रौद्रलिङ्गलक्षणम् । वीरमित्रोदयधृतं "नदीसमुद्रं रौद्रमस्योभयत्र विकर्षणात् । नदी-वेगात् समं स्निग्धं संजातं रौद्रमुच्यते"। महार्णवेऽपि "सरित्प्रवाहसंस्थानं बाणलिङ्गसमं हि तत् । तदन्यदपि बोद्धव्यं रौद्रलिङ्गं सुखावहम् । नदीवारनर्मदा वाण-लिङ्गसमाकृति । तदन्यदपि बोद्धव्यं लिङ्गं रौद्रं भवि-ष्यति । रौद्रलिङ्गं तथाख्यातं बाणलिङ्गसमाकृति । श्वेतं रक्तं तथा पीतं कृष्णं विप्रादिपूजितम् । अभावात् कृष्ण-वर्णं वा सर्वजातिषु सिद्धिदम् । नर्मदाप्रभवं रौद्रं बाणलिङ्गादितरम्" । देवीपुराणेऽपि "कदम्बपुष्पाकारं गूलराङ्गुष्ठमूर्त्तिकम् । ... दुम्र निश्चोद्भवसंस्थितम् । दीर्घाकारं यदि लिङ्गं तद्-भागादिवर्जितम्" । अथ गोलकलक्षणम् "लिङ्गं गोलकमिति प्रोक्तं मानवं मोक्षदायकम् । ... ... न कर्त्तुमर्हति ... । ... "मानस मनकाकारं ... । ... ... ... लिङ्गं ... । ... ... ... ।

र्शलिङ्गमुदीरितम्”। लिङ्गं च द्विविधमकृत्रिमं कृत्रिमञ्च अकृत्रिमं स्वयम्भुवाणलिङ्गादि स्वयम्भूतम्। कृत्रिमं धातुलिङ्गादिनिर्मितम्। शिवालयेश्वरे “तल्लिङ्गं द्विविधं प्रोक्तमचलञ्च चलं तथा। प्रत्येकं त्रिविधं ज्ञेयं लिङ्गं तदुभयात्मकम्। प्रासादे स्थापितं लिङ्गमचलं तच्छिलादिजम्। स्थापितमचलं गेहे स्थिरं लिङ्गमथोर्जितं। पञ्चधा तत्र स्थितं लिङ्गं स्वयम्भु दैवमार्षितम्। आर्षञ्च मानवं लिङ्गं तेषां लक्षणमुच्यते। नानाच्छिद्रगुहायुक्तं नानावर्णसमन्वितम्। अदृष्टमूलं यल्लिङ्गं कर्कशं भुवि दृश्यते। तल्लिङ्गन्तु स्वयम्भूतमथवं त्र्यम्बकच्युतम्। स्वयम्भुलिङ्गमित्युक्तं तच्च नानाविधं मतम्। शङ्खाभमस्तकं लिङ्गं वैष्णवं तदुदाहृतम्। पद्माभमस्तकं ब्राह्मं छत्राभं शाक्रमुच्यते। शिरोयुग्मं तथाग्नेयं त्रिपदं याम्यमीरितम्। खड्गाभं नैर्ऋतं लिङ्गं वारुणं कलशाकृति। वायव्यं ध्वजवल्लिङ्गं कौबेरन्तु गदान्वितम्। ऐशानञ्च त्रिशूलाभं सोकपालादि निःसृतम्। स्वयम्भुलिङ्गमाख्यात सर्वशास्त्रविशारदैः”। मत्स्यसूक्ते “इदा लिङ्गं महेशस्य स्वयम्भूतस्य पार्वति। सर्वपापविनिर्मुक्तः परे ब्रह्मणि लीयते”। एतेषां पूजाफलन्तु तत्रैव “विशेषाच्छैलजं मुक्त्यै भुक्त्यै चाप्युभयत्र। पार्थिवं मुक्तये यत्तु मुक्तये चाप्युभयतः। एवं वै दारुजं ज्ञेयं धातुलिङ्गं तथा शृणु। स्थिरलक्ष्मीप्रदं ज्ञेयं हैमं राज्यप्रदं तत्। पुत्रप्रदं राजतं ताम्रं त्वायुःप्रवर्द्धनम्” पद्मपु० “पारदञ्च महाभक्त्यै सौभाग्याय च मौक्तिकम्। चान्द्रकान्तं समभ्यर्च्य प्राप्नोति सर्वकामदम्”। वीरमित्रोदयधृतबलोत्तरेऽपि “यवो फलप्रदा भूमिर्मण्डपस्तदहेश हि। अनन्तायाः स्मृता दृष्टो प्रपदो विद्युदुज्ज्वला। राजो महायशा वर्णै विप्रादापातकारिणः। नानावर्णास्तु विशेषा दर्शनीयेव रूपतः। वज्राद्याः स्फाटिकाद्याश्च पद्मरागादिविनिर्मिताः। सर्वकामप्रदं पुंसां लिङ्गं तामूचाहिर्ष वतम्”। भविष्यपुराणे “गन्धं सौभाग्यदं लिङ्गं सौम्यं भुक्तिप्रदायकम्”। तथा “नानागुणोद्भवं लिङ्गं नानाकामप्रदायकम्। पैत्तलं गुणदं लिङ्गं सौभाग्याय च कारकम्। काष्ठजे तु समायं माषं लक्षकारकम्। लाक्षादिकं दरिद्रश्च हत्वा भक्त्या समर्चयेत्”। तथा “कुसुरिकाया दौ भागौ चत्वारश्चन्दनस्य च। कुङ्कुमस्य त्रयश्चैव शशिना च चतुःसमम्। एतद्धि गन्धलिङ्गन्तु कृत्वा संपूज्य भक्तितः। शिवसायुज्यमाप्नोति बन्धुभिः सहितो नरः। कार्यं पुष्पमयं लिङ्गं ह्ययमत्वसमन्वितम्। नवखण्डा धरां भुक्त्वा गणेशोऽधिपतिर्भवेत्। रजोभिर्निर्मितं लिङ्गं यः पूजयति भक्तितः। विद्याधरपदं प्राप्य पश्चात् शिवसमो भवेत्। श्रीकामो गोमयल्लिङ्गं कृत्वा भक्त्या प्रपूजयेत्। स्वच्छेन कापिलेनैव गोमयेन प्रकल्पयेत्। कार्यं च सक्तिजं लिङ्गं यवगोधूमशालिजम्। श्रीकाम पुष्टिकामश्च पुत्रकामस्तदर्चयेत्। सितारवण्डमयं लिङ्गं कार्यमारोग्यवर्द्धनम्। वस्त्रे लवणजं लिङ्गं तद्वै त्रिकटुकान्वितम्। गव्यघृतमयं लिङ्गं सपूज्य बुद्धिवर्द्धनम्। लवणेन च सौभाग्यं पार्थिवं सर्वकामदम्। कामदं तिलपिष्टोत्थं तुषोत्थं मारणे स्मृतम्। भस्मोत्थं सर्वफलदं गुडोत्थं प्रीतिवर्द्धनम्। गन्धोत्थं गुणदं भूरिशर्करोत्थं सुखप्रदम्। वंशाङ्कुरं वंशकरं गोमयं सर्वरोगदम्। केशास्थिसम्भवं लिङ्गं सर्वशत्रुविनाशनम्। लोभवे मारणे पिष्टसम्भवं लिङ्गमुत्तमम्। दारिद्र्यद द्रुमोद्भूतं पैष्टं स्मरणमप्रदम्। दधिदुग्धोद्भवं लिङ्गं कीर्त्तिलक्ष्मीसुखप्रदम्। धान्यदं धान्यजं लिङ्गं फलोत्थं फलदं भवेत्। पुष्पोत्थं दिव्यभोगायुःसम्पत्त्यै धात्रीफलोद्भवम्। नवनीतोद्भवं लिङ्गं कीर्त्तिसौभाग्यवर्द्धनम्। दूर्वाकाण्डसमुद्भूतमपमृत्युविनाशनम्। कर्पूरसम्भवं लिङ्गं भक्तैर्मुक्तिप्रदम्। आयस्कान्तं महद्धी व ज्ञेयं सामान्यसिद्धिद्। गरुडपु०। “सर्वं मणिमयं ज्ञेयं तत्र यानपरिच्छदे। यमलिङ्गं महाभूत्यै सौभाग्यं च मौक्तिकम्। पुष्पमूलं महाभीमं ज्योतिश्चोरपद्धतम्। स्वर्णकं कुलसम्पत्त्यै नैऋतं सर्वकालजम्। चन्द्राचोदं समर्चिते स्फाटिकं सर्वकामदम्। भूमानुख्यं मणिजं सगुणवायं मौक्तिकं तथा। आयसं चौरकं ज्ञेयं रोगकृन्मौक्तिकोद्भवम्। सुखदं पुष्पकं नीलं वैदूर्यं शत्रुदर्पहम्। नीलं लक्ष्मीप्रदं ज्ञेयं स्फाटिकं सर्वकामदम्”। वाराहपुराणे “महाभुक्तिप्रदं हैमं राजतं भूतिवर्द्धनम्। आरकूटं तथा कांस्यं ताम्रं सामान्यसिद्धिदम्। त्रपुसीसायसं लिङ्गं शत्रूणां नाशने हितम्। कौलिर्कं कांस्यजं लिङ्गं राजतं पुष्टिवर्द्धनम्। पैत्तलं भुक्तिमुक्त्यर्थं चित्रजं सर्वसिद्धिदम्” कालोत्तरतन्त्रम्। तत्रैव शिवनारदसंवादे “शिवानां पुरस्तात् लिङ्गं पूज्यं रत्नप्रसादकम्। हैमं सहस्रोत्थ सा-

म्ये पूजयेत् पुमान्। पूजयेत्पारदं लिङ्गं मुक्तिकामो हि मानवः"। मत्स्यसूक्ते "ताम्रलिङ्गं कलौ नाच्यं रैत्यं सीसकस्य च। रक्तचन्दनलिङ्गस्य शङ्खकाष्ठायसं तथा"। मातृकाभेदतन्त्रे १२पटले "पार्थिवे शिवपूजायां सर्वाभीष्टयुतो भवेत्। पाषाणे शिवपूजायां द्विगुणं फलमीरितम्। स्वर्णलिङ्गे च पूजायां शतरूपा शातन पूरम। सर्वसिद्धीश्वरो रौप्ये फलं तथाश्वगुणम्। ताम्रे पुष्टिं विजानीयात् कांस्ये च धनसञ्चय। रङ्गा धातु लक्षगुणं काचायां रोगवान् भवेत्।। स्फाटिके सर्वसिद्धिः स्यात् तथा मारकते प्रिये।। लौहलिङ्गे रिपोर्नाशं कामदं भस्मकुङ्कुमम्। वालुकायां कार्यसिद्धिं गोमये रिपुकृन्तनम्। सर्वलिङ्गस्य माहात्म्यं धर्मकामार्थमोक्षदम्। संस्कारेण विना देवि। पाषाणादीन् न पूजयेत्"। 'स्फाटिकतोलकं पारदमयं वा तोलकद्वयम्। एतदल्पं न कुर्वीत कदाचिदपि पार्वति।" मातृकाभेदतन्त्रे ७प०। 'स्फाटिकतोलकं पारदमयं वा तोलकद्वयम्। लिङ्गं तस्य प्रमाणेन घटनं कारयेद् बुधः। अङ्गुष्ठपर्वमानन्तु लता लिङ्गं प्रपूजयेत्" शिवसारतन्त्रम्। लिङ्गलोक इत्युक्तं कालोत्तरे "लिङ्गे यद्वा तथा पीठे समस्तं निपातनात्। समस्तैव विजानीयात् लिङ्गार्चाकरणं स्मृतम्"। न ह्युपादाना स्फाटिकभेदेन पूजाफलमाना तन्त्रोक्तं यथा "एकं हि पार्थिवं लिङ्गं निर्माय यस्तु पूजयेत्। स एव शिवो देवि। त्रिवर्गफलभाग् भवेत्। स्थापयस्तु वरारोहे। एकं निर्माय पार्थिवम्। पूजयेत् सततं यस्तु त्रिवर्गफलभाग्भवेत्। पीठं तु पार्थिवं देवि। निर्माय यस्तु पूजयेत्। स च वैरी सत्याति। त्रिवर्गफलभाग्भवेत्। लक्षं हि पार्थिवं लिङ्गं निर्माय यस्तु पूजयेत्। स स्वयं परमेशानि। त्रिवर्गफलभाग्भवेत्। शिवादौ च मन्त्राणि। [illegible] [illegible]। अङ्गुष्ठमानं देवि। यदा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

तादयः। लिङ्गस्य द्विगुणा वेदी योनिस्तदर्द्धसंमिता। कुर्वीताङ्गुष्ठतो न्यूनं न कदाचिदपि क्वचित्। इत्यादि-शिवनिर्माणे नानामन्त्राद्यङ्गवत्"। तन्त्रान्तरम्। लिङ्गशब्दव्युत्पत्तिर्यथा "आकाशं लिङ्गमित्याहुः पृथिवी तस्य पीठिका। आलयः सर्वदेवानां लयनाल्लिङ्गमुच्यते" स्कन्दपु०।

"एकहस्तेन निर्माय पार्थिवं लिङ्गमर्चयेत्। सर्वलिङ्गपूजनस्य फलमाप्नोत्यसंशयम्। तदेव ह्यष्टगुणं वामहस्तेन निर्मितम्। रुद्राक्षरपञ्चमादि साधनस्यैव साधिना। "एवं शतं तु वर्द्धयेत् सदारात् स विशुद्धिः। द्व्यधिकैर्वि यतिपक्षैस्त्रि शैव प्रयत्नतः। लिङ्गं निर्माय देवेशि। पूजयेद्भक्तिसंयुतः" तन्त्रसारः।

**शिवलोक** पु० ६त०। कैलासनामके स्थाने।

**शिववल्लभ** त्रि० ६त०। १शङ्करप्रिये २शतपत्र्यां स्त्री राजनि०। [३आम्रवृक्षे च इ राजनि०।

**शिववल्ली** स्त्री शिवप्रिया वल्ली शा०त०। १लिङ्गिनीलतायाम्

**शिववाहन** न० शिवं वाहयति वह-णिच्-ल्यु। १वृषभे राजनि०। [२शिवस्य पुत्रे च।

**शिववीज** न० ६त०। १पारदे राजनि०। शिववीर्यादयोऽप्यत्र।

**शिवशेखर** पु० शिवस्य शेखर इव। १धुस्तूरे राजनि०। २वकपुष्पे च शब्दा०।

**शिवसुन्दरी** स्त्री ६त०। दुर्गायां तन्त्रसा०।

**शिवा** स्त्री शी-वन् नि०। १मङ्गलवत्यां २दुर्गायां ३दूर्वायां "शिवा तु सा पापहन्त्री मोक्षदायिनी। शिवाये या दक्षेऽदेवी शिवा लोके मता स्मृता" देवीपु० ३१अ०। ४शमी ५हरीतक्यां ६धात्र्यां ७आमलक्याम् अमरः। ८पलाशक्यां मेदि०। ९हरिद्रायां १०दूर्वायां ११गन्धनाकुल्यां राजनि०। १२शृगाल्याम् अमरः। [राजनि०।

**शिवाटिका** स्त्री शिवाय अटति अट-ण्वुल्। पर्णपुष्प्याम्

**शिवाक्ष** न० शिवा मङ्गलं अक्षि यस्य बहु०। १रुद्राक्षे राजनि०। २शिवस्य त्रि०।

**शिवानी** स्त्री शिव पुंयोगे ङीष् आनुक् च गौर्याम्। १जयन्त्यां शब्दा० २दुर्गायाम्।

**शिवाप्रिय** पु० ६त०। १छागे २शिवस्य प्रिये त्रि०।

**शिवापीड** पु० ६त०। १वकवृक्षे राजनि०। [राजनि०।

**शिवाफला** स्त्री शिवा इव फलं यस्याः। शमीवृक्षे

**शिवाराति** पु० शिवायाः अरातिः ६त०। कुक्कुरे शब्दच०।

रविच्छिते सन्ध्यायां शिवाभ्यो देये भाषादिबलौ तादृक्षफलाभ्यधारे इत्यर्थः ।

**शिवाराति** पुं शिवायाः शृगाल्याः अरातिः । कुक्कुरः मल्लमा॰ शामबौ शिववाहे पाट यायकष्ठ च ।

**शिवारुत** न॰ क्ली॰ । शृगालीशब्दे दिग्भेदे तस्य शुभाशुभफलं वसन्तराजशाकुने उक्तं यथा

"अथाभिः शुभफलाप्रिचयतं कथ्यते स्फुटितं शिवारुतम् । शान्तदीप्तककुभा विभेदतो स्थानमत्र च सदोपयुज्यते । दग्धा दिगुक्ता दिननाथयुक्ता विश्वस्तताप्रा भवति प्रदीप्ता । या धूमिता या चलिता प्रयाति शेषा दिगन्ता किल पञ्च शान्ता"। दग्धा दिगैशी रुष्टवता दिमैन्द्री प्रधूमिता चानलदिक्क्रमेण । आद्ये दिनस्य प्रहरे प्रहृष्टे महेशदैवतकुतायदिक्षु । शिवा रटन्ती कुरुते नराणां सताधकायध्यवसायनानि । चेन्द्रो द्वितीये प्रहरस्य भागे मङ्गलतनयानलयायदिक्षु । शिवा रटन्ती कुरुते इत्यादि । आग्नेये तृतीये प्रहरे दिनस्य कृतान्तवैवस्वतयामदिक्षु । शिवा रटन्ती कुरुते इत्यादि । समागतेऽह्नः प्रहरे तुरीये प्रेतेश्वरस्य पातरादिदिक्षु । शिवा रटन्ती कुरुते इत्यादि । आद्ये निशायाः प्रहरप्रहृष्टे रक्षोऽधिपाद पातवातदिक्षु । शिवा रटन्ती कुरुते इत्यादि । ततो द्वितीयप्रहरे रजन्याः सोमाधिपानिलधामादिषु । शिवा रटन्ती कुरुते इत्यादि । यामे तृतीयेऽपि च यामवत्याः समीरदोषाकरगर्भदिक्षु । शिवा रटन्ती कुरुते इत्यादि । समागते रात्रितुरीययामे निशाकरस्यानलरोदिक्षु । शिवा रटन्ती कुरुते इत्यादि । इतीरिता दिक्कलिता यामयोगात् फलं विरुद्धं विरुते शिवायाः । अनोऽथ दिक्पञ्चकयामयोगात् फलानि युक्तानि ब्रवीमि शुभानि । शान्तानलयोः स्थानिलन्दुदिग्भ्यादीयामे रौति शृगाल्या । स्यादिष्टवार्त्तोश्रुतिरिष्टसिद्धिलाभः सुमित्रप्रियलोकसङ्गः । एवं प्रयतोऽनिलसोमयम्यादिक्षु द्वितीये प्रहरे क्रमेण । स्यादिष्टवार्त्तोश्रुतिरित्यादि । सबदवातन्दु शिवामरेण दक्षारवेण प्रहरे तृतीये । स्यादिष्टवार्त्तोश्रुतिरित्यादि । समीरसोमेशपुरन्दरादिक्षु स्वरेण प्रहरे चतुर्थे । स्यादिष्टवार्त्तोश्रुतिरित्यादि । यथा कुवेरेन्द्रकृतान्तकाष्ठादिग्भागे दिगन्तवामिभागे । स्यादिष्टवार्त्तोश्रुतिरित्यादि । एवं नरकान्तिकृतान्तरक्षोदिक्षु स्वरेण प्रहरे च षष्ठे । स्यादिष्टवार्त्तोश्रुतिरित्यादि । इन्द्राग्निकाष्ठायमपायसदिक्षु ... प्रहरे यामकाले । स्यादिष्टवार्त्तोश्रुतिरित्यादि । अन्यत्तदुक्तं तथाशिवानां दिक्सप्तमे च प्रहरे रवेश्च । स्यादिष्टवार्त्तोश्रुतिरित्यादि ।

"एकादिकानां निधनाष्टमानां शिवारुतानामधुना यदर्थम् । प्राच्यादिकाष्टसु दिक्ष्वेव यद्यत् फलं तत्तदुदीरयामि । धनान्यभीष्टाप्तिमभीष्टलाभं ध्रुवं ततोऽर्थस्य फलं शुभञ्च । भयं प्रलापं सकलञ्च घोरं क्रमकादिशब्दे कुरुते प्रशान्ते । भयान्यनिष्टश्रुतरत्नहानिरिष्टार्थयोगो महतो च भीतिः । स्यादिष्टवार्त्ताप्तिरपाञ्च दीप्ते लोकादिना चैवं कृतसप्तकेन । ऐशान्यां निनादे प्रथमेऽर्थलाभो भवेद्द्वितीये निधिदर्शनञ्च । कन्या तृतीये लभते चतुर्थे स्वधामागमं पञ्चमकेऽर्थसिद्धिम् । षष्ठे रवे कुप्यति भूमिनाथो भीः सप्तमे स्यादिष्टफलोऽष्टमस्तु । प्राचीवाऽग्निभागे प्रथमं द्वितीये नराधिपः कुप्यति भीस्तृतीये । मानश्चतुर्थं नगरस्य मध्ये शिवाक्षतं पञ्चमके च युद्धम् । षष्ठे तु तज्ज्ञो कलहश्च षष्ठे भीः सप्तमे स्यादिष्टफलोऽष्टमस्तु । आद्ये शुभं स्यादशुभं द्वितीये याम्ये महाव्याधिभयं तृतीये । स्वरे चतुर्थे स्वजनागमं स्यात् पुत्रो भवेत् पञ्चमे फलितम् । जायेत कन्या रटिते च षष्ठे भीः सप्तमे स्यादिष्टफलोऽष्टमस्तु । नाशस्तु पाती दाये राक्षसानामाद्ये द्वितीयेऽपि च गोकुलस्य । मृत्युस्तृतीये द्विचतुष्पदानां हानिश्चतुर्थेऽपि च पञ्चमेऽर्थः । चौराद्भयं राजभयञ्च षष्ठे भीः सप्तमे स्यादिष्टफलोऽष्टमस्तु । पश्चिमे शिवाया वरुणस्य भागे आद्ये भयं हानिरथ द्वितीये । स्याद्राजदूतागमनं तृतीये स्याच्चतुर्थे खलु चौरभीतिः । स्यात् पञ्चमे राजभयञ्च षष्ठे भीः सप्तमे स्यादिष्टफलोऽष्टमस्तु । वायव्यभागे भयसकशब्दे भयान्वितो भवति द्वितीये । दर्शिस्तृतीये महती चतुर्थे मेघागमं वर्षति पञ्चमे च । क्रोधं विधत्ते न्यपतश्च षष्ठे भीः सप्तमे स्यादिष्टफलोऽष्टमस्तु । दिगुत्तरस्यां विरुते शिवायाः श्रियते कश्चित् प्रथमे द्वितीये । महाभयं विप्रवधस्तृतीये घनं चतुर्थं खलु लभ्यते च । दिट् पञ्चमे पञ्चरवे च मृत्युर्भीः सप्तमे स्यादिष्टफलोऽष्टमस्तु । राहोर्यथा दर्शनमाद्यशब्दे अतो द्वितीये च तयोस्तरप्य । उल्कापपातश्चिरदुर्दिनञ्च चतुर्थं भयं खलु पञ्चमे च । धनी भवेद्दैत्यविशेषः षष्ठे भीः सप्तमे स्यादिष्टफलोऽष्टमस्तु । आद्ये भवेद्दुर्दिनमाशु दृष्टिद्वितीये च रवे शिवायाः । वातस्तृतीये स्वमनपदं श्रियते कश्चित् खलु पञ्चमे च । अभेत

पृथ्वीं निनदे च षष्ठे भीः सप्तमे स्वादिफलोऽष्टमस्तु ॥ "क्षेमलाभपुनरागमनानां निश्चयं यमधिगम्य विशङ्कः । येन याति पथिकः परदेशं तं शिवारुतमथ प्रथयामः ॥ यं देशं गन्तुमभ्युद्यतानां पुंसां शब्दानुच्चरन्ती शृगाली । शान्ताया सा सिद्धये वाञ्छितानां दीप्तायान्तु स्यादभीष्टक्षयाय ॥ प्राचीं दिशं सम्मुखभानुबिम्बं प्रतिष्ठमानस्य नरस्य यस्य । शब्दं शृगाली पुरतः करोति बन्धं वधं वा प्रकरोति तस्य ॥ प्राचीदिगीशाभिमुखस्य पुंसः प्रस्थानकामस्य, शिवा समन्तात् । शिवेऽर्थनाशाय च दक्षिणा स्याद्वामा पुनर्वाञ्छितकार्यसिद्ध्यै ॥ प्रत्यक्षमाशां चलितस्य पूर्वां शिवा विरावं कुरुते यस्य । करोति पृष्ठे प्रकरोति तस्य सर्वप्रकाराभिमतार्थसिद्धिम् ॥ प्रस्थायिनो यस्य च दक्षिणाशां शिवा रुतं मुञ्चति दक्षिणेन । आदित्यरुक्षा यदि नो तदानीं ध्रुवं भवेत्तस्य महीपतित्वम् ॥ वैवस्वताशां चलितस्य यस्य दिवाकरस्तिष्ठति दक्षिणेन । शिवा च वामा कुरुते विरावं सम्पद्यते तस्य समस्तमिष्टम् ॥ पुमान् यदा याम्यककुप्प्रयायी करोति शब्दं पुरतः शृगाली । स्यात्ते विवस्वानपि सम्मुखश्चेत् भवेत् तदानीमचिरेण मृत्युः ॥ नरस्य याम्यां ककुभं यियासोः शृगालभार्या यदि पृष्ठभागे । फेत्कारमामुञ्चति मानवस्य मृत्युश्च पुत्रेण भयत्वयक्षम् ॥ दिशं प्रतीचीं व्रजतः शृगाली नरस्य वामाभिमुखी विरौति । शान्तास्थिता शान्तफलप्रदात्री दीप्तास्थिता दीप्तफलं तनोति ॥ प्राचेतसीं सञ्चलितस्य कर्णं शृगालिका जल्पति दक्षिणेन । यदा तदानीं सुबहूननर्थान् करोति चार्थानपि हन्ति पुंसः ॥ दिशं प्रचेतःपरिपाल्यमानां नरस्य यस्य व्रजतः शृगाली । वामा विरावं प्रकरोति शान्ता भवन्त्यभिप्रेतफलानि तस्य ॥ यो वारुणीं याति दिशं मनुष्यः शृण्वन् शिवावाशितानि पृष्ठे । गतस्य तस्याशु कृताशभीतिरसंशयं स्यात् द्रविणक्षयश्च ॥ यस्योत्तराशां चलितस्य पुंसः प्राच्यां शिवा मुञ्चति फेत्कृतानि । भानुः प्रतीच्यां विहितस्थितिश्चेदपेक्षितं सिध्यति तत्क्षणेन ॥ उवल्गुदीचीं चलितस्य पृष्ठे शिवा विरावं कुरुते यस्य । स्यात्ते च मध्ये नभसो विवस्वान्सार्थस्फातिनिर्भरत्वं प्रदिष्टम् ॥ कुबेरकाष्ठां प्रति यः प्रयाति ज्वालामुखी वामिमुखी विरौति । तस्याध्वगस्याभिमतार्थसिद्धिर्भवेच्च सम्यक् पुनरागमश्च ॥ तिष्ठति तीव्रकरो दिशि यस्यां फेत् कुरुते यदि तत्र शृगाली । तद्व्रजतः पथिकस्य भवेतां नियतं धनजीवितनाशौ ॥ दक्षिणतः प्रथमं यदि पश्चात् वामगता पथिकस्य शृगाली । फेत् कुरुते कुरुते तदवश्यं क्षेमधनाभिमतागमनानि ॥ अपास्य शान्तां ककुभं नरस्य वामा शृगाली यदि वा रटन्ती । तदार्थलाभं वितरत्यनल्पमर्थक्षयं दक्षिणतो रटन्ती ॥ वामा प्रदीप्ते ककुभः प्रदेशेऽलाभं तथानर्थसन्तान्दिशन्ति ॥ शिवा रटन्ती पथि दक्षिणा तु क्षिपत्यनर्थानथ सङ्कटेषु । शान्ते दिगन्ते यदि वा प्रदीप्ते पृष्ठे प्रयाणे प्रतिषेधयित्री ॥ शब्दायमाना तु शिवा पुरस्तात् निमज्जयत्यापदगाधसिन्धौ । वामेऽपसव्ये पुरतोऽथ पृष्ठे पुंसः शिवा जल्पति यत्र तत्र ॥ ध्यायन्ति चौराः प्रथमे विरावे द्वयोर्भवेत्तस्करदर्शनस्य । त्रपादरोऽर्थागमनं तृतीये तुर्ये क्षतिः पञ्चमकेऽर्थलाभः ॥ वाणिज्यसेवादिफलाय षष्ठे भीः सप्तमे स्वादिफलोऽष्टमस्तु । हाहारवं मुञ्चति दृष्टभावा हास्यं तु तस्मात्तदुदाहरन्ति ॥ अप्रेसरा वा पथि या यियासोः सा द्विप्रकारापि मनोरथाप्त्यै । नृपस्य यात्रासमये पुरस्तात् प्रयाति चेद्वर्त्मनि वेदयन्ती ॥ कुर्याच्छिवा वैरिपराभवं तज्जयश्रियश्चाभिमतं विदध्यात् । कार्यान्तरेष्वप्यनुगम्यमाना श्रेयःप्रदा शान्तदिशि प्रदिष्टा ॥ शिवा प्रदीप्ते तु दिशि प्रदेशे समारटन्ती महते भयाय । भयोद्गमे दीप्तदिशि प्रदीप्तैर्नादैर्द्धयन्ती हन्ति भयानि देवी ॥ महान्ति सर्वाण्यपि, शान्तनादा शान्तस्थिता सर्वभयप्रदात्री । यदा च मद्युत्तरगा नराणां शब्दं शृगाली कुरुते कदाचित् ॥ तदङ्गसे तत्परिरक्षणीयं मनुष्य भावि कलेवरेभ्यः" । "स्थानस्थितानामपि योगभाजां नैमित्तिकानामुपदिश्यते तत् । शिवाविरावैरशिवं शिवं च सुनिश्चितार्थं सुनिमित्ततेन ॥ करोति फे फे इति सर्वदिक्षु यदा तदा स्याज्जनघातयुद्धे । शिवा विधत्ते क्षुधिता स्वसत्त्वान् रौद्रान् स्वरान् मुञ्चति चेदमेषाम् ॥ निरन्तरं रौति विदिक्षु दिक्षु समन्ततः काष्ठतरातुरा चेत् । अपत्यमोहेन यदा शृगाली त्यक्तस्पृहा वा क्रियतेऽत्र तज्ज्ञैः ॥ स्थित्वा प्रदीप्ते ककुभो विभागे ज्वालामुखी फेत्कुरुतेऽतिरौद्रम् । ग्रामस्य तस्य प्रकरोति नाशं तस्याथ या तिष्ठति यस्य मध्ये ॥ ग्रामस्य मध्यं समवाप्य यस्य ज्वालामुखी मुञ्चति फेत्कृतानि । स शून्यतां गच्छति निश्चयेन लोकस्य वा स्यादसुखं प्रभूतम् ॥ ग्रामान्तिके सप्तदिनानि यावत् महाभयोत्पादिरफेत्कृतानि । विरौति चेत्तत् कुरुते शृगाली तद्राजिकोऽस्य मृत्

प्रभूतम्। मध्यंदिने यावदहानि पञ्च शिवा समीपे नगरस्य यस्य। विरौति घातं विदधाति तस्य भयञ्च वह्निप्रभवं प्रभूतम्। पश्चार्द्धरात्रादपि कश्चिद्देशात् क्रूरारवा व्याहरते शृगाली। यस्यान्तिके तं सहसा हठेन मुष्णन्ति चौरा जनसन्निवेशे। स्थानस्य यस्योपगता समीपं दिनानि पञ्चोच्चरति प्रभाते। स्वरेण रौद्रेण शृगालभार्य्या स्यात्तत्र हानिर्महती नराणाम्। सुरचितस्यापि मनुष्यलक्षैस्तस्य शीघ्रं हरणं विधत्ते। त्रयं दिनानां दिवसावसाने शिवा रटन्ती परुषस्वरेण। दिक्ष्वारटन्ती सकलासु रौद्रं भ्रमत्यविद्या परितः पुरस्य। शृगालभार्य्या खलु तद्ब्रवीति युद्धं महत्तत्र महाभिघातम्। ज्वालां विमुञ्चत्यतिरौद्रनादा समाकुला धावति या समन्तात्। कौमारकं या जनयत्यकस्मात् कुर्य्याच्छिवा सा युवराजपातम्। रोमोद्गमं या जनयत्यकस्मात् फेत्कारतिक्रूररवा नराणाम्। मूत्रं पुरीषन्तु तदङ्गनानां सा संकटा स्यादशिवा शिवेह। तरङ्गिणीरोधसि सौम्यरूपास्तीत्वा पञ्च वा सञ्चरति वा निनादात्। शिवा शिवां तां नृपतिस्तदानीं वन्देत देवीमभिवन्दनीयाम्। श्मशानभूमौ दिनमध्यभागे मध्ये रजन्याः खलदेशप्रदेशे। या रौति तस्यै बलिमर्घ्ययुक्तं भक्त्या प्रदद्याद् यदि भद्रमिच्छेत्। सर्वेषु कार्येषु समुद्यतेषु बलिः शिवाया विनिवेदनीयः। स्वल्पापि यस्मिन् विषयेऽभ्युपेत्य देवी बलिं जल्पति तत्र सिद्धिम्" "कथ्यते बलिविधानमिदानीं शाकुनागमसतेन शिवायाः। दिव्यमन्त्रबलसाधितदोषं साधिताखिलसमुद्यतकार्यम्। शून्यालयं वह्निगृहं श्मशानं चतुष्पथं मातृगृहं तथान्यम्। सन्ध्यावनिस्तरमेरमाद्या बलिप्रदानाय मताः प्रदेशाः। तेषाञ्च मध्यादुचितप्रदेशे विशोधितं चतुरस्रकं विदध्यात्। गौराभिषच्छोकपरीक्षितं वा सम्यक् गोगोमयमन्तरीक्षात्। सद्यन्तजीर्ण्ण-देशाया सन्ध्यायाञ्च विशेषतः। रोगार्त्तसंसक्ततया न गोगोमयमाहरेत्। तस्मिन् विचित्रं वितते विदध्यात् पिष्टातकेनाष्टदलं सरोजम्। संपूजयेत् तत्र सुराधिपादीन् क्रमेण सर्व्वानपि लोकपालान्। मध्ये ततः पर्य्युपविश्य देवी शिवान्विता पिष्टमयी प्रदत्ता। पूज्या शिवा कुङ्कुमगन्धयोगात् प्रभूतपुष्पाक्षतधूपदीपैः। शाल्यन्नमुद्गौदनमाषकुल्माषमोदकपूपविचित्रभक्ष्यैः। संभृत्य तत्र वरादनमात्रं बुद्धिमता बलिरर्पित व्यात्री।

प्रायाष्टम्यां वामचतुर्दश्यां वा संमन्त्र्य मन्त्रैश्च च सप्त तत्त्वः। बलिं शिवाया निशि निश्चयेन दद्यान्नृपस्तो यदि भद्रमिच्छेत्"।

**शिवालय** न० शिव आलीयतेऽत्र ली-अच्। १श्मशाने हारा०। हेम०। २रक्तलुलस्यां शब्दर०। ३महादेवगृहे च पु०।

**शिवालु** पु० शिवायालति अल-उन्। शृगाले राजनि०।

**शिवास्मृति** स्त्री शिवायाः स्मृतिर्यस्याः ६व०। जयन्तीवृक्षे शब्दच० तन्नामोच्चारणे हि जयन्तीनामकदुर्गायाः स्मरणमिति तस्यास्तथात्वम्।

**शिवाह्लाद** पु० शिवमाह्लादयति आ+ह्लद-णिच्-अण्। १बकवृक्षे राजनि०। हेम०। २तद्वृक्षलोधे च।

**शिवाह्वा** स्त्री शिवस्येव ह्वा यस्याः। रुद्रजटावृक्षे राजनि०। हेम०। २महादेवाह्वाने च।

**शिवि** पु० शि-वि नि० न गुणः। १हिंस्रपशौ त्रिका०। २भूर्जवृक्षे ३उशीनरराजसुते नृपभेदे च मेदि०।

**शिविका** स्त्री शिवं करोति शिव+णिच्-ण्वुल् अत इत्वम्। यानभेदे (डुली) अमरः।

**शिविर** न० शी+किरच् वुक् च। कटके सैन्यनिवासस्थाने।

शिविरलक्षणादिकं यथा

"शिविरं परिखायुक्तमुच्चैःप्राकारवेष्टितम्। युक्तद्वादशद्वारञ्च सिंहद्वारपुरस्कृतम्। युक्तं चित्रैर्विचित्रैश्च कल्पितैश्च कपाटकैः। निषिद्धद्वाररहितं प्रसिद्धैश्च पुरस्कृतम्। सुलक्षणं चन्द्रवेधं प्राङ्मुखञ्च तथैव च"। तत्र विहितनिषिद्धवृक्षादि यथा "आश्रमे नारिकेलश्च दक्षिणाञ्च धनप्रदः। शिविरस्य यदीशाने पूर्व्वे पुत्रप्रदस्तरः। सर्व्वत्र मङ्गलार्हश्च तरुराजो मनोहरः। रसालश्च पूर्व्वदिक्षूर्णा सम्पत्प्रदस्तथा। शुभप्रदश्च सर्व्वत्र सहकारो विशालदः। बिल्वश्च पनसश्चैव जम्बीरो बदरी तथा। प्रजाप्रदश्च पूर्व्वस्मिन् दक्षिणे धनदस्तथा। सम्पत्प्रदश्च सर्व्वत्र यतो हि वर्द्धते स्फुटो। जम्बुश्च दाडिम्बः कदल्याम्रातकस्तथा। बन्धुप्रदश्च पूर्व्वस्मिन् दक्षिणे मित्रदस्तथा। सर्व्वत्र शुभदश्चैव धनपुत्रशुभप्रदः। कर्णिकारो गुवाकश्च दक्षिणे पश्चिमे तथा। ऐशाने शुभदश्चैव सर्व्वत्रैव विशालदः। सर्व्वत्र चम्पकः शुद्धो भुवि भद्रप्रदस्तथा। अशोकादि कृताम्बूकं कायाम्बुज शुभावहः। खर्ज्जूरी चन्द्रोचापि शिविरे मङ्गलप्रदा। नानाविधः नारिकेलश्च नानाकुलश्च शुभप्रदाः।। एतान्वृक्षान् शुभदान् सर्व्वत्र शिवि

तम् । प्रशस्तं कथितं कान्ते । निषिद्धञ्च निशामय । वल्मीकञ्च निषिद्धञ्च शिविरे नगरेऽपि च । वटो निषिद्धः शिविरे नित्यं चौरभयं ततः । नगरेषु प्रसिद्धश्च दर्शनात् पुण्यदस्तथा । हे कान्ते ! तिन्तिडीवृक्षो यत्नात्तं परिवर्जय । शरेण धनहानिः स्यात् प्रजाहानिर्भवेद् ध्रुवम् । शिविरेऽतिनिषिद्धश्च नगरे किञ्चिदेव च । न निषिद्धः प्रसिद्धश्च ग्रामेषु नगरेषु च । इक्षुश्चणकादीनां धान्यञ्च मङ्गलप्रदम् । ग्रामेषु नगरे चापि शिविरे च तथैव । इक्षुवृक्षश्च शुभदः सततं शुभदस्तथा । छत्राकश्च शिरीषश्च कदम्बश्च शुभप्रदाः । । कच्ची हरिद्रा शुभदा शुभदश्चार्द्रकस्तथा । हरीतकी च शुभदा ग्रामेषु नगरेषु च । न वाच्यं भद्रदा नित्यं तथा चाम्रवृक्षो ध्रुवम् । गजानामस्ति शुभदमश्वानाञ्च तथैव च । कल्याणयुक् गवां वाली स्थापनकारिणाम् । शुभप्रदमन्त्यजाचण्डालकारणं परम् । वानराणां नराणाञ्च गर्दभानां गवामपि । कुक्कुराणां शृगालानां मार्जाराणामभद्रकम् । मेटकानां शूकराणां सर्वेषाञ्च शुभप्रदम् । ईशाने चापि पूर्वस्मिन् पश्चिमे च तथोत्तरे । शिविरस्य जलं भद्रमन्यत्राशुभमेव च । दीर्घे प्रस्थे समानञ्च न कुर्यान्मन्दिरं बुधः । चतुरस्रे गृहे कान्ते ! गृहिणां धननाशनम् । दीर्घप्रस्थः परिमितो नेत्राङ्केनापि संहृतः । शून्येन रहितं भद्रं शून्यं शून्यप्रदं नृणाम् । प्रस्थे हस्तद्वयात् पूर्वं दीर्घे हस्तत्रयं तथा । गृहिणां शुभदं द्वार प्राकारस्य गृहस्य च । न मध्यदेशे कर्त्तव्यं किञ्चिन्न्यूनाधिके शुभम् । चतुरस्रं चन्द्रवेधं शिविरं मङ्गलप्रदम् । अभद्रं सूर्यवेधञ्च प्राङ्गणञ्च तथैव च । शिविराभ्यन्तरे यत्ना स्थापिता तुलसी नृणाम् । धनपुत्रप्रदात्री च पुण्यदा हरिभक्तिदा । प्रभाते तुलसीं दृष्ट्वा स्वर्णदानफलं लभेत् । मालती यूथिका कुन्दो माधवी केतकी तथा । नागेश्वरं मल्लिका च काञ्चनं बकुलं शुभम् । अपराजिता च शुभदा तेषामुद्यानमीप्सितम् । पूर्वे च दक्षिणे चैव शुभदं मानमप्रदं । अष्टौ षोडशहस्तेभ्यो नेष्टं कुर्याद् गृहं गृही । ऊर्द्ध्वं विंशतिहस्तेभ्यः प्राकारं न शुभप्रदम् । सूत्रधारं तैलकारं स्वर्णकारञ्च चौरकम् । वाटीमूले ग्राममध्ये न कुर्यात् स्थायिनं बुधः । प्राङ्गणं भ्रमियं वेधं चतुष्कं लम्बं शुभम् । भद्रं वेदं पुष्पोद्यानं स्थापयेत् शिविरान्तिके । प्रत्ये च परिखाणां शतहस्तं प्रशस्तकम् । परितः शिविराणाञ्च गम्भीरं दशहस्तकम् । सङ्केतपूर्वकञ्चैव परिखाद्वारमीप्सितम् । शत्रोरगम्यं मित्रस्य गम्यमेव सुखेन च । शाल्मलीनां तिन्तिडीनां छिन्नानानां तथैव च । निम्बानां सिन्धुवाराणां उडुम्बराणामभद्रकम् । धुस्तूराणां वदानाञ्चाप्येरण्डानामशङ्कितम् । एतेषामतिरिक्तानां शिविरे काननमीप्सितम् । इत्यञ्च वज्रहतकं दूरतो वर्जयेद् बुधः । पुत्रदारधनं हन्यादित्याह कमलोद्भवः” ब्रह्म॰ वै॰ ख॰ १०२अ॰ ।

**शिवेष्ट** पु॰ इत॰ । १बकवृक्षे २दूर्वायां स्त्री राजनि॰ । ३महादेवप्रिये त्रि॰ । [शाल्ययाने हारा॰ ।

**शिवीरथ** शिवैर्भुजैरथस्य ईः शोभा युत तादृशो रथ ।

**शिशिर** न॰ शश–किरच् नि॰ । १हिमे माघफाल्गुनमासद्वयात्मके २ऋतुभेदे अमरः । तत्र ऋतौ वर्ण्यादिकम् नि “करीषः धूम कुन्द पद्मदाहः शिशिरोत्कर्षः” कवि॰क॰ल॰ ३शीतले स्पर्शे च न॰ ४तद्वति त्रि॰ अमरः । [च ।

**शिशु** पु॰ शो-कु सन्वद्भावः द्वित्वम् । १बालके अमरः २स्कन्दे

**शिशुक** पुंस्त्री॰ शिशुरिव इवार्थे कन् । १जलजन्तुभेदे (शुशुक) राजनि॰ स्त्रियां ङीष् । २बालके मेदि॰ ३वृक्षभेदे हेमच॰ “जातमात्रः शिशुस्तावत् यावदष्टौ समा वयः । स हि गर्भसमो ज्ञेयो व्यक्तिमात्रप्रदर्शकः । भक्ष्याभक्ष्ये तथा पेये वाच्यावाच्ये तथाऽनृते । तस्मिन् काले न दोषः स्यात् स यावन्नोपनीयते” मनुः । [शुक्लमा॰ ।

**शिशुगन्धा** स्त्री शिशुः अल्पो गन्धो यस्याः । मल्लिकाभेदे

**शिशुचान्द्रायण** न॰ “चतुरः प्रातरश्नीयात् पिण्डान् विप्रः समाहितः । चतुरोऽस्तमिते सूर्ये शिशुचान्द्रायणं स्मृतम्” मनूक्ते व्रते । [ताऽस्य स्त्री ।

**शिशुत्व** न॰ इत॰ । शिशोर्भावः त्व । बाल्ये तल् । शिशु·

**शिशुपाल** पु॰ चेदिदेशीयराजभेदे दमघोषात्मजे त्रिका॰ ।

**शिशुपालहन्** पु॰ शिशुपालं हतवान् हन–भूते क्विप् । श्रीकृष्णे हेमच॰ ।

**शिशुमार** पुंस्त्री॰ शिशुं मारयति मृ-णिच्–अण् । १जलजन्तुभेदे अमरः स्त्रियां ङीष् । गाङ्गेये २तारात्मके चक्रभेदे च “शिशुमारस्तु यः प्रोक्तः स ध्रुवो यत्र तिष्ठति । सन्निवेशञ्च तस्यापि शृणुष्व मुनिसत्तम ! । यदह्ना कुरुते पापं दृष्ट्वा तं निशि मुच्यते । तावन्त्येव तारकाः शिशुमाराश्रिता दिवि । तावन्त्येव तु वर्षाणि जीवत्यभ्यधिकानि च । उत्तानपादस्तस्याथ विज्ञेयोऽप्युत्तरो हनुः । यज्ञो·

ऽपरश्च विज्ञेयो धर्मो मूर्द्धानमाश्रितः। हृदि नारायणश्चास्ते अश्विनौ पूर्वपादयोः। वरुणश्चार्य्यमा चैव पश्चिमे तस्य सक्थिनी। शिश्नं संवत्सरस्तस्य मित्रोऽपाने समाश्रितः। पुच्छेऽग्निश्च महेन्द्रश्च कश्यपोऽथ ततो ध्रुवः। तारकाः शिशुमारस्य नास्तमेति चतुष्टयम्" विष्णुपु० २अ० १२अ०। भाग० २३अ० अन्ययोक्तं यथा "केचिदेतत् ज्योतिरनीकं शिशुमारसंस्थानेन भगवतो वासुदेवस्य योगधारणायामनुवर्णयन्ति। यस्य पुच्छाग्रेऽवाक्शिरसः कुण्डलीभूतदेहस्य ध्रुव उपकल्पितः तस्य लाङ्गूले प्रजापतिरग्निरिन्द्रो धर्म इति। पुच्छमूले धाता विधाता च कट्यां सप्तर्षयः यस्य दक्षिणावर्त्तकुण्डलीभूतशरीरस्य यान्युदगयनानि दक्षिणपार्श्वे नक्षत्राणि उपकल्पयन्ति। दक्षिणायनानि तु सव्ये यथा शिशुमारस्य कुण्डलाभोगसन्निवेशस्य पार्श्वयोरुभयोरप्यवयवाः समसंख्या भवन्ति। पृष्ठे त्वजवीथी आकाशगङ्गा चोदरतः। पुनर्वसुपुष्यौ दक्षिणवामयोः श्रोण्योरार्द्राश्लेषा च दक्षिणवामयोः पादयोरभिजिदुत्तराषाढे दक्षिणवामपार्श्ववङ्क्रिषु युञ्जीत। तथैव मृगशीर्षादीन्युदगयनानि दक्षिणपार्श्वे प्रातिलोम्येन प्रयुञ्जीत। शतभिषाज्येष्ठे स्कन्धयोर्दक्षिणवामयोर्न्यसेत्। उत्तराहनावगस्तिः अधराहनौ यमः मुखे चाङ्गारकः शनैश्चर उपस्थे बृहस्पतिः ककुदि वक्षस्यादित्यो हृदये नारायणो मनसि चन्द्रो नाभ्यामुशना स्तनयोरश्विनौ बुधः प्राणापानयो राहुर्गले केतवः सर्वाङ्गेषु रोमसु सर्वे तारागणाः। एतदु हैव भगवतो विष्णोः सर्वदेवतामयं रूपम् अहरहः सन्ध्यायां प्रयतो वाग्यतो निरीक्षमाण उपतिष्ठेत"।

**शिशुवाह** पु० स्त्री० शिशुं वहति वह-अण्। वनच्छागे हेमच०। स्त्रियां ङीष्। शिशुवाहोऽप्यत्र। शिशुवाह्य तत्रार्थे त्रिका०।

**शिश्न** पु० शश-नक् नि०। मेढ्रे पुंचिह्नभेदे अमरः।

**शिश्निदान** त्रि० शिट-आनच् निपा०। पापकारके अमरः।

**शिष** वधे भ्वा० पर० सक० सेट्। शेषति अशेषीत्।

**शिष** असर्वोपयोगे वा चु० उभ० पक्षे भ्वा० पर० सक० सेट्। शेषयति ते शेषति अशीशिषत् त अशेषीत्। (शिष्टः)

**शिष** विशेषे रुधा० पर० सक० अनिट्। शिनष्टि अशिषत्।

**शिष्ट** त्रि० शास-क्त शिष-क्त वा। १धीमति २वेदवाक्ये विद्यमाने ३उपरोधे ४शरीरे च "न तस्मिंस्तुष्टपदको न मेदश्च वो इतिः। न च वागऋज्वरश्च इति शिष्टस्य लक्षणम्" भा०आनु० "धर्मो नातिगतो यैस्तु वेदः स परिबृंहितः। ते शिष्टा ब्राह्मणाः प्रोक्ता नित्यमात्मगुणान्विताः" कूर्म० उप० २४अ०। "विशेषणन्तु निष्ठस्तु शेषः शिष्ट इति प्रचोद्यते। मन्वन्तरेषु ये शिष्टाः इह तिष्ठन्ति धार्मिकाः। मनुः सप्तर्षयश्चैव लोकसन्तानकारणात्। तिष्ठन्तीह च धर्मार्थं तान् शिष्टान् प्रचक्षते। तैः शिष्टैः स्थापितो धर्मः स्थाप्यते वै युगे युगे" मत्स्यपु० १२० अ०। ५शासने ६अवशिष्टे च।

**शिष्टाचार** पु० शिष्टानामाचारः। मत्स्यपु० "ततः स्मार्त्तः स्मृतो धर्मो वर्णाश्रमविभागशः। एवं वै द्विविधो धर्मः शिष्टाचारः स उच्यते। त्रयी वार्त्ता दण्डनीतिः प्रजा वर्णाश्रमेज्यया। शिष्टैराचर्य्यते यस्मात् शिष्टाचारः स शाश्वतः। दानं सत्यं तपोऽलोभो विद्येज्या पूजनं दमः। अष्टौ तानि चरित्राणि शिष्टाचारस्य लक्षणम्। शिष्टमस्माच्चरन्त्येते मनुः सप्तर्षयश्च ये। मन्वन्तरेषु सर्वेषु शिष्टाचारस्ततः स्मृतः। श्रुतिस्मृतिभ्यां विहितो धर्मो वर्णाश्रमात्मकः। शिष्टाचारविरुद्धस्तु धर्मः स साधुसम्मतः" मत्स्यपु० १२५अ०। "आचारश्चैव साधूनामिति" मनुना तस्य धर्मे प्रामाण्यमुक्तं स च वेदाविरुद्ध एव प्रमाणम् श्रुतिस्मृत्योर्भिन्नविषयत्वे सदाचारेण तत्र धर्मनिर्णयः। श्रुतिविरोधे स्मृतेरप्रामाण्यवत् स्मृतिविरोधे सदाचारस्य न धर्मनिर्णायकत्वम्। तेन दाक्षिणात्यानां मातुलकन्याविवाहस्य शिष्टैराचर्य्यमाणत्वेऽपि न प्रमाणता। तदेतत् "विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानम्" जैमि० सूत्रेण निर्णीतम्। वशिष्ठेनापि "तदभावे शिष्टाचारः प्रमाणम्" इत्युक्तम्। ततश्च शिष्टाचारेण मूलश्रुतिरनुमीयते यथा होलकाद्याचारात्। ततः स्मृत्या मूलश्रुतिरनुमीयते इति अधिकरणमाला। अत एव अविगीतशिष्टाचारपरम्पराप्राप्तं ग्रन्थादौ मङ्गलाचरणं मङ्गलवादादौ व्यवस्थापितम्।

**शिष्टि** स्त्री० शास-क्तिन्। १आज्ञायां २शासने अमरः। ३दण्डने च "शिष्टिर्नतिरवधेन" श्रुतिः।

**शिष्य** त्रि० शास-क्यप्। १शिक्षणीये २छात्रे अमरः ३दण्ड्ये च। शिष्यलक्षणादि तन्त्रसा० उक्तं यथा "शान्तो विनीतः शुद्धात्मा श्रद्धावान् धारणक्षमः। समर्थश्च कुलीनश्च प्राज्ञः सच्चरितो यतः। एवमादिगुणैर्युक्तः शिष्यो भवति नान्यथा। गुरुता शिष्यता वापि तयोर्वत्सरवासतः" तथा चोक्तं सारसंग्रहे "वत्स-

गुरु खान्वित शिष्यं वर्षमात्रं प्रतीक्षयेत् । वर्षैकेन भवेद्योग्यो विप्रोगुणसमन्वितः । वर्षद्वयेन राजन्यो वैश्यस्तु वत्सरैस्त्रिभिः । चतुर्भिर्वत्सरैः शूद्रः कथिता शिष्ययोग्यता" तत्रैव, "राज्ञि चामात्यजो दोषः पत्नी पापं स्वभर्त्तरि । तथा शिष्यार्जितं पापं गुरुः प्राप्नोति निश्चितम्" देव्यागमे शिववाक्यं "गुरुशय्यासनं यानं पादुकोपानहं पीठम् । स्नानोदकं तथा छायां लङ्घयेत् कदाचन । गुरोरग्रे पृथक् पूजामौद्धत्यञ्च विवर्जयेत् । दीक्षा व्याख्या प्रभुत्वञ्च गुरोरग्रे परित्यजेत्" ।

अथ निषिद्धशिष्याः अगस्त्यसंहितायामुक्ता यथा "अलसा मलिना क्लिष्टा दाम्भिका कृपणास्तथा । दरिद्रा रोगिणो रुष्टा रागिणो भोगलालसाः । असूयामत्सरग्रस्ताः शठाः परुषवादिनः । अन्यायोपार्जितधनाः परदाररताश्च ये । अज्ञाताश्च ये कष्टस्तत्त्वपिशुनाः खलाः । बह्वाशिनः क्रूरचेष्टा दुरात्मानश्च निन्दिताः । इत्येवमादयोऽप्यन्ये पापिष्ठाः पुरुषाधमाः । स्वयंभूताः परित्याज्या शिष्यत्वेनोपकल्पिता । यदि ते क्रूरचेष्टाय शठाय तथैव च । दीनायाचारशून्याय मन्त्रद्वेषकराय च । निन्दकाय च मूर्खाय तीर्थद्वेषपराय च । भक्तिहीनाय देवेशि ! न देया मलिनस्य च" "आचारं ग्राहयेद्यस्तु स आचार्य उदाहृतः । स आचार्यपराधीनस्तद्वाक्यं धार्यते हृदि । श्रावने स्थिरचित्तश्च शिष्यः सद्भिरुदाहृतः । एवं लक्षणसंयुक्तं शिष्यं सर्वगुणान्वितम् । अध्यापयेद्विधानेन मन्त्ररत्नमनुत्तमम्" पद्मपु॰उ॰ २५अ॰ ।

**शि(सि)ह्ल** पु॰ शिह्-लक् नि॰ सस्य शो वा । (शिलारस) गन्धद्रव्यभेदे शब्दच॰ । स्वार्थे क । तत्रैव अमरः ।

**शी** शयने अदा॰आत्म॰अक॰ सेट् । शेते शेरते अशयिष्ट । शीङ् वर्त्तमाने क्त शयित । शयिता ।

**शी** स्त्री शी-भावे क्विप् । १शयने २शान्तौ च शब्दर॰ ।

**शीक** सेके सर्पणे च भ्वा॰आत्म॰सक॰ सेट् । शीकते अशीकिष्ट । ऋदित् चङि न ह्रस्वः ।

**शीक** आमर्षे सेके च वा चु॰उभ॰पक्षे भ्वा॰पर॰सक॰ सेट् । शीकयति ते शीकति अशीशिकत्-त अशीकीत् ।

**शीकर** न॰ शीक-अरन् । १सरलद्रवे २वायौ पु॰ मेदि॰ । ३जलकणे अमरः ।

**शीघ्र** न॰ शिघि-रक् पृषो॰ । १विलम्बाभावे २त्वरिते च ३तद्वति त्रि॰ अमरः । ४दन्तीवृक्षे स्त्री राजनि॰ ।

**शीघ्रचेतन** पु॰स्त्री॰ शीघ्रा चेतना यस्य । १कुक्कुरे शब्दमा॰ स्त्रियां ङीष् । २द्रुतचेतनायुते त्रि॰ ५अ॰ । ३अर्केशुष्ठे पु॰ । ४अतिबलायां स्त्री राजनि॰ । [शब्दच॰ ।

**शीघ्रजन्मन्** पु॰ शीघ्रं जन्म यस्य । करञ्जभेदे (काँटाकरमचा)

**शीघ्रपुष्प** पु॰ शीघ्रं पुष्पं यस्य । वकवृक्षे राजनि॰ ।

**शीघ्रवेधिन्** पु॰ शीघ्रं विध्यति विध-णिनि । शीघ्रलक्ष्यवेधनकर्त्तरि हेमच॰ ।

**शीत** न॰श्यै-क्त सम्प्र॰ सम्प्र॰ । १शीतले स्पर्शे २जले शब्दमा॰ ३हिमे च अमरः ४त्वचे राजनि॰ ५बहुवारवृक्षे ६वेतसवृक्षे च पु॰ अमरः । ७अशनपर्ण्यां शब्दर॰ । ८पर्पटे ९निम्बे १०कर्पूरे राजनि॰ । ११हिमर्त्तौ च पु॰ १२शीतस्पर्शयुते त्रि॰ अमरः । १३अलसे त्रि॰ मेदि॰ । १४क्वथिते शब्दच॰ ।

**शीतक** पु॰शीतमिव करोति कृ-ड । १दीर्घसूत्रिणि चीकद्रवेणेव कार्यकरणाय शीतबाधामभिनीय २सुस्थिते मेदि॰ । शीत+स्वार्थे क । ३शीतपदार्थे ४शीतकाले मेदि॰ ५वृश्चिके शब्दमा॰ ६अशनपर्ण्यां शब्दर॰ ।

**शीतकर** पु॰ शीत शीतलः करो यस्य । १चन्द्रे २कर्पूरे च शीतकिरणादयोऽप्यत्र त्रि॰ । शीतं करोति कृ-अच् । ३शीतकारके ।

**शीतकाल** पु॰६त॰ । हिमर्त्तौ मार्गपौषमासद्वयात्मके काले

**शीतकुम्भ** पु॰ शीत स्कुम्नाति स्कुम्भ-अच् नि॰ । १करवीरे रत्नमा॰ । २जलजन्तुभेदे स्त्री राजनि॰ गौरा॰ ङीष् ।

**शीतकृच्छ्र** पु॰ "त्र्यहं शीतं पिबेत् तोयं त्र्यहं शीतं पयः पिबेत् । त्र्यहं शीतं घृतं पीत्वा वायुभक्षः परत्र्यहम्" यमोक्ते व्रते ।

**शीतचार** न॰ कर्म॰ । श्वेतटङ्कणे राजनि॰ ।

**शीतगन्ध** न॰शीत शीतलः गन्धो यस्य । श्वेतचन्दने राजनि॰

**शीतगु** पु॰ शीता गाव किरणा यस्य । १चन्द्रे २कर्पूरे च

**शीतचम्पक** पु॰शीतचम्पक इव । १दर्पणे २प्रदीपे च मेदि॰

**शीतपर्णी** स्त्री शीत पर्णं यस्याः ङीप् । अर्कपर्णिकायां रत्नमा॰ ।

**शीतपल्लवा** स्त्री शीत पल्लवो यस्याः । भूमिजम्ब्वां रत्नमा॰

**शीतपाकिनी** स्त्री शीते पाकोऽस्त्यस्याः इनि ङीप् । काकोल्यां शब्दच॰ ।

**शीतपाकी** स्त्री शीतेन पाको यस्याः ङीप् । १शाट्यामेदे शब्दच॰ । २काकोल्यां राजनि॰ ।

**शीतपुष्प** पु॰ शीत शीतवीर्यकर पुष्पं यस्य । १शिरीषवृक्षे

राजनि० । २अतिबलायां स्त्री टाप् । शैलेये न० अर्क-वृक्षे पु० राजनि० ।

**शीतप्रभ** पु० शीतस्य हिमस्येव प्रभा यस्य । कर्पूरे राजनि०

**शीतप्रिय** पु० ६त० । पर्पटे राजनि० । [च राजनि० ।

**शीतफल** पु० शीत शीतवीर्यकरं फलमस्य । १उदुम्बरे २शेलौ

**शीतबला** स्त्री शीत बलं वीर्यं यस्याः ६ब० । महासम-ङ्गायां राजनि० । [च शब्दर० ।

**शीतभानु** पु० शीता शीतलाभानवोऽस्य । १चन्द्रे २कर्पूरे

**शीतभीरु** स्त्री ६त० । १मल्लिकायाम् अमरः । २शीतभीते त्रि०

**शीतमञ्जरी** स्त्री शीतकाले मञ्जरी यस्याः न कप् । शेफा-लिकाया राजनि० ।

**शीतमयूख** पु० शीता मयूखा यस्य । १चन्द्रे २कर्पूरे च शेट० । शीतमरीच्यादयोऽप्यत्र शब्दर० ।

**शीतमूलक** न० शीत शीतवीर्यकर मूलमस्य कप् । १उशीरे (श्यारमूल) राजनि० । २शीतलमूलयुत त्रि० ।

**शीतरश्मि** पु०शीतारश्मयोऽस्य । १चन्द्रे २कर्पूरे च ज्यो०त

**शीतल** पु० शीत लाति ला-क शीतमस्त्यस्य अच् वा । १शी-तस्पर्शे २तद्वति त्रि० । ३मलयोद्भवे चन्दने न० ४शैलेये-५पुष्पकासीसे च मेदि० । ६पद्मके ७मौक्तिके राजनि० । ८वीरणमूले न० शब्दच० । ९असनपर्ण्याम् अमरः । १०व-न्धारवृक्षे ११चम्पके १२राले १३चन्द्रे १४कर्पूरे पु० राजनि० । [पु० राजनि० ।

**शीतलक** न० शीतलमिव स्वार्थे कन् । १श्वेतोत्पले २मरुवके

**शीतलच्छद** पु० शीतलः शीतलस्पर्शवान् छदोऽस्य । १चम्पके-राजनि० । कर्म० । २शीतले पत्रे पु० ।

**शीतलजल** न० शीतलं जलं यस्मात् ५ब० । १उत्पले राजनि० । कर्म० । २शीतले वारिणि न० ।

**शीतलपातक** पु० शीतलोवातो धातुभेदो यस्मात् कप् । अश्वपर्ण्यां शब्दच० । तत्सेवने हि वायोः शीतलता ।

**शीतला** स्त्री १देवीभेदे "नमामि शीतलां देवीं रासभस्थां दिगम्बरीम् । मार्जनीकलशोपेतां शूर्पालङ्कृतमस्तकाम्" स्कन्दपु० । सा च विस्फोटकभेदनाशिनी । २लतलताभेदे रत्नमा० तत्र ङीप् । ३कुट्टिम्बन्यौषधे ४आरा-मशीतलायां ५वालुकायां स्त्री राजनि० टाप् ।

**शीतवल्क** पु०शीत शीतकरः वल्कोऽस्य । उदुम्बरे राजनि०

**शीतवीर्य्यक** पु० शीत शीतकर वीर्यं यस्य ब ६ब० कप् । १प्लक्षे राजनि० । २शीतवीर्यकरे त्रि० ।

**शीतशिव** न०शीतं शीतलमपि शिवम् । १सैन्धवे २शैले-यनामगन्धद्रव्ये अमरः । ३मिश्रेयायां ४शमीवृक्षे च स्त्री राजनि० ५सक्तुफलवृक्षे मेदि० ६मधुरिकायां पु०अमरः ।

**शीतसह** पु० शीतं सहते सह-अच् । १पीलुवृक्षे शब्दच० । २नीलसिन्धुवारे ३वासन्त्यां स्त्री राजनि० टाप् ।

**शीता** स्त्री श्यै-क्त सम्प्र० । १लाङ्गलपद्धतौ भरतः २राम-पत्न्यां शब्दच० ३अतिबलायां ४कुटुम्बिन्यां ५दूर्वायां ६शिल्पिकाख्ये राजनि० ।

**शीतांशु** पु०शीताः अंशवो यस्य । १चन्द्रे २कर्पूरे च राजनि०

**शीताङ्गी** स्त्री शीतमङ्गमस्याः ङीप् । १हंसपदीवृक्षे रा-जनि० २शीतलदेहयुते त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

**शीताद** पु० शीतमादत्ते आ+दा-क । दन्तमूलगते रोगभेदे दन्तरोगशब्दे ३४६६ पृ० दृश्यम् ।

**शीतार्त्त** त्रि० शीतेन आर्त्त । शीतार्त्ते जटा० ।

**शीतालु** त्रि०शीत+अस्त्यर्थे आलुच् । शीतबाधायुक्ते जटा० ।

**शीतावला** स्त्री शीतमावलयति आ+वल-णिच्-अण् । महासमङ्गायां राजनि० ।

**शीताश्मन्** पु० कर्म० । चन्द्रकान्तमणौ राजनि० ।

**शीतीभाव** पु० शीत+अभूततद्भावे च्वि-भू-भावे घञ् । मोक्षे त्रिका० । तत्र तापत्रयशून्यत्वात्तथात्वम् ।

**शीतोत्तम** न० शीतमुत्तमं यत्र । जले शब्दच० ।

**शीत्कार** पु० शीदित्यस्य कार. शीत्+कृ-घञ् । स्त्रीणां रति काले अव्यक्ते ध्वनिभेदे जटा० । [अमरः ।

**शी(सी)त्य** त्रि०शी(सी)ताम् अर्हति यत् । हलकृष्टे क्षेत्रादौ

**शीधु** पु०न० । शी-धुक् । इक्षुरसजाते मद्यभेदे अमरः ।

**शीधुगन्ध** पु० शीधोरिव गन्धोऽस्य । बकुलवृक्षे त्रिका० ।

**शीन** त्रि० श्यै-क्त सम्प्र० तस्य नः । १घनीभूते घृतादौ २मूर्खे ३अजगरे च पु० मेदि० । [शीभत श्रमीभिद ।

**शीभ** कत्थने भ्वा० आत्म०सक० सेट् ऋदित् अडि न लुप्तः ।

**शीर** पु स्त्री० शी-रक् । अजगरसर्पे शब्दच० स्त्रियां ङीष् ।

**शीरिन्** पु० शीरस्याकारोऽस्त्यस्य । कुरदर्भे राजनि० ।

**शीर्ण** त्रि० शॄ-क्त । १कृशे २शुष्कतामाप्ते च मेदि० ३स्थौणेयके भावप्र० ।

**शीर्णपत्र** पु० शीर्णं पत्रमस्य । १कर्णिकारवृक्षे शब्दच० । २निम्बे ३पट्टिकालोध्रे च राजनि० ४विशीर्णपत्रयुक्ते त्रि० । कर्म० । ५विशीर्णे पर्णे न० ।

**शीर्णपर्ण** पु० शीर्णं पर्णमस्य । १निम्बे राजनि० २विशी-र्णपत्रयुक्ते त्रि० कर्म० । ३विशीर्णे पत्रे न० ।

**शीर्णपाद** पु० शीर्णः पादोऽस्य खञ्जत्वात् । शनैश्चरे

त्रिका० तत्राया छायायन्त्रे २६८६ पृ० दृश्या । शीर्णाङ्घ्रि प्रभृतयोऽप्यत्र ।

**शीर्णपुष्पी** स्त्री शीर्णं पुष्पमस्याः ङीप् । अवाक्पुष्प्यां शब्दच० वा कप् । शीर्णपुष्पिका तत्रैव ।

**शीर्णमाला** स्त्री शीर्णानि माला यस्य । १पृश्निपर्ण्यां शब्दच० । कर्म० । २विशीर्णे माल्ये ।

**शीर्णवृन्त** न० शीर्णं वृन्तमस्य । (तरमुज) फलवृक्षे शब्दच० ।

**शीर्वि** त्रि० शॄ-क्विन् न वलोपः । १अपकारके २हिंसके च सि०कौ० ।

**शीर्ष** न० शिरस्+पृषो० शीर्षादेशः शॄ-क सुक् च वा । १मस्तके अमरः । २कृष्णागुरुणि राजनि० । पद्यादौ शीर्ष्णः शीर्ष्णा इत्यादि ।

**शीर्षक** न० शीर्षं कायति कै-क । १शिरस्त्राणे (टोपर) २शिरोऽस्थ्नि राजनि० । ३जयपराजयपत्रलाध्यदण्डभेदे "शीर्षकस्थोऽभियोक्तरि" याज्ञ० स्मृतिः । स्वार्थे क । ४मस्तके न० । तेन कायति कै-क । ५राहुग्रहे शब्दर० ।

**शीर्षच्छेद्य(दिक)** त्रि० शीर्षच्छेदमर्हति यत् ठञ् वा । वध्ये "शीर्षच्छेद्यमतोऽहं त्वाम्" भट्टिः ।

**शीर्षण्य** पु० शीर्षं बध्यते शीर्ष+यत् शीर्षन्नादेशः । १शिरस्त्राणे अमर । शीर्षे भवः यत् । २विशदकेशे पु० अमर० ३विशदकेशयुते त्रि० ।

**शीर्षरक्ष** न० शीर्षं रक्षति रक्ष-अण् । शिरस्त्राणे हारा० ।

**शील** समाधौ भ्वा० पर० सक० सेट् । शीलति अशीलीत् । "सरसीः परिशीलितु मया" नैषधम् । समाधिरत्र सेवा तत्र सक० प्रहारभेदो वा तत्र अक० जीव वर्त्तमाने क्त । [शीलय न त अशिशीलत् न ।

**शील** अभ्यासे अतिशायने च चुरा० उभ० सक० सेट् ।

**शील** न० शील-अच् । १स्वभावे २सद्वृत्ते मेदि० ३चरित्रभेदे ४अजगरसर्पे पु स्त्री० शब्दच० स्त्रियां ङीष् । बहुशीलन्तु त्रयोदशविधं हारीतोक्तं यथा "ब्रह्मण्यता१ देवपितृभक्तता२ सौम्यता३ अपरोपतापिता४ अनसूयता५ मृदुता६ अपारुष्य७ मैत्रता८ प्रियवादिता९ कृतज्ञता१० शरण्यता११ कारुण्यता१२ प्रशान्तिश्चेति १३त्रयोदशविधं शीलम् । ४रागद्वेषपरित्यागे भरतटी० गोविन्दराजः । ५कौषिड न्दस्य नप्त्यां स्त्री ।"

**शीलन** न० शील-ल्युट् । १अभ्यासे २अतिशायने ३प्रवर्त्तने च

**शीलित** त्रि० शील-क्त । १अभ्यस्ते २चीर्णे च त्रिका० ।

**शीवन्** पु० शी-क्वनिप् । अजगरसर्पे सि०कौ० ।

**शुक** गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् । शोकति अशोकीत् ।

**शुक** न० शुक-क । १ग्रन्थिपर्णे अमरः । २वस्त्रे ३वस्त्राञ्चले ४शिरस्त्राणे हेमच० । ५व्यासपुत्रे "पराशरकुलोत्पन्नः शुकोनाम महायशाः । व्यासादरण्यां सम्भूतो विधूमोऽग्निरिव ज्वलन्" वह्निपु० । (शुया) इति ख्याते ६खगभेदे पु० स्त्री स्त्रियां ङीष् । शुकदर्शनशुभादिकं वसन्तराजशाकुने उक्तं यथा "वाम पठन् राजशुकः प्रयाणे शुभं भवेद् दक्षिणतः प्रवेशे । वनेचराः काष्ठशुकाः प्रयाहः शुर्विविदः प्रशस्तमापवन्त" । ७रावणमन्त्रिभेदे ८शिरीषवृक्षे (सेयाकाँटा) ९वृक्षे रत्नमा० १०कश्यपपत्न्याः ताम्रायाः कन्याभेदे स्त्री ङीप् । "क्रौञ्चीं श्येनीं तथा भासीं धृतराष्ट्रीं तथा शुकीम् । ताम्रा तु सुषुवे देवी पञ्चैता लोकविश्रुताः" भा०आ० ६६अ० ।

**शुकच्छद** न० शुकस्य छद इव छदो दलमस्य । ग्रन्थिपर्णे जटा० ।

**शुकजिह्वा** स्त्री शुकस्य जिह्वेव पर्णमस्याः । (शुयाठोँटी) वृक्षे रत्नमा० । [इयोऽप्यत्र ।

**शुकतरु** पु० शुकप्रियस्तरुः । शिरीषवृक्षे रत्नमा० । शुकद्रुमा०

**शुकदेव** पु० व्यासपुत्रे मुनिभेदे । [शुकजिह्वाख्ये रत्नमा० ।

**शुकनामन्** पु० शुक० शुकजिह्वा नामास्य मध्यपदलोप ।

**शुकनाशन** पु० शुकं नाशयति नश-णिच्-ल्यु । दद्रुघ्ने वृक्षे राजनि० ।

**शुकनास** पु० शुकस्य नासेव पत्त्रमस्याः । श्योनाकवृक्षे अमर० । २शुकतुल्यनासायुक्ते त्रि० । ३कादम्बरीप्रसिद्धे तारापीडनृपमन्त्रिभेदे पु० । [शब्दच० ।

**शुकपिण्डी** पु० शुकानां प्रिया पिण्डङीप् । शुकशिम्ब्यां

**शुकपुच्छ** पु० शुकस्य पुच्छ इव । १गन्धके हेमच० । ६त० । २शुकस्य पुच्छे पु० । [राजनि० ।

**शुकपुष्प** पु० शुकस्येव हरित् पुष्पमस्य । १शिरीषवृक्षे

**शुकप्रिय** पु० ६त० । १शिरीषवृक्षे भावप्र० । २जम्ब्वां स्त्री राजनि० ।

**शुकफल** पु० शुकस्येव फलमस्य । अर्कवृक्षे राजनि० । [शब्दच०

**शुकबर्ह** न० शुकस्येव बर्होऽस्य । गन्धद्रव्यभेदे (गाँठियामा)

**शुकवल्लभ** पु० ६त० । १दाडिमवृक्षे राजनि० ६त० । तस्य २प्रिये त्रि० । [शब्दर० ।

**शुकशि(सि)म्बी** स्त्री शुकस्येव शि(सि)म्बी । कपिकच्छ्वां

**शुकादन** पु० शुकैरद्यते अद-ल्युट् । दाडिमे शब्दच० ।

**शुकानना** स्त्री शुकस्याननमिव पत्त्रमस्याः । (शुयाठोँटी) वृक्षे रत्नमा० ।

शुक्तोदर न० शुक्त्योदरमिव । १मौक्तिकपक्ष्मे राजनि० । २शुक्त्योदर च ।

शुक्त न० शुच–क्त । १मांसे शब्दच० । २काञ्जिके धारा० । ३यामकन्दमूलफलादीनि सस्नेहलवणानि च । यद्द्रव्ये अभिषूयन्ते तच्छुक्तमभिधीयते" सुश्रु० तीक्ष्णम्प्लावकमं पित्तकृत् कफकृ च । कफं तस्यदरा नाश्चनाग्नोविनिग्रहकृत्" राजनि० "शुक्तं चन्द्रपुर कं लगात्सम्लत्वमागतम्" इत्युक्ते ४पदार्थे च । शुक्तभक्षणनिषेधो यथा "अपूपाश्च करम्भाश्च धानावटकस्त्रु । शाकं मांसमपूपं च सूपं कृशरमेव च । यवागूं पायसचैव यच्चान्यत् स्नेहसम्भवम् । सर्वं पर्युषितं भक्ष्यं शुक्तं च परिवर्जयेत्" यमः । तदपवादो यथा "दधि शुक्तेषु भोक्तव्यं सर्वं च दधिसम्भवम्" मनु । ५निष्ठुरे त्रि० मेदि० ७पूते हेम० ८संश्लिष्टे त्रि० विश्व । ९निर्जने मल्लु० १०शुक्तिकायां स्त्री शब्दर० ।

शुक्ति स्त्री शुच–क्तिन् । १जलजन्तुभेदे (झिनुक) राजनि० २कपालखण्डे ३शङ्खे ४गन्धद्रव्ये ५नख्याम् ६अक्षिरोगे ७अश्वावर्तभेदे मेदि० ८नखरोगभेदे हेमच० । अक्षिरोग शब्दे २८३४ पृ० दृश्यम् । ९कर्षद्वयपरिमाणे शब्दमा० १०चतुष्कर्षमाने वैद्यकम् । [२शुक्तिकायाश्च शब्दर० ।

शुक्तिका स्त्री शुक्तिरिव कन् । (झिनुक) १शुक्त्यास्फोटे शब्दा०

शुक्तिज न० शुक्तौ जायते जन–ड । मुक्तायां हेमच० ।

शुक्तिमत् पु० शुक्तिरस्त्यस्य मतुप् । १कुलाचलपर्वतभेदे २तदाभेदे स्त्री ङीप् ।

शुक्र न० शुच–रन् नि० कत्वम् । १मध्यजाते २वरसधातौ अमरः । ३नेत्ररोगभेदे २८३४ पृ० दृश्यम् । ४दैत्यगुरौ पु० अमरः । ५अग्नौ ६चित्रकवृक्षे ७ज्येष्ठमासे अमरः । ८ज्योतिषोक्तेषु योगेषु मध्ये द्वाविंशे योगे च ज्योति० । धातुभेदशुक्रोत्पत्तिप्रकारश्चरकपाद्युक्त भावप्र० यथा "रसाद्रक्तं ततो मांसं मांसान्मेदः प्रजायते । मेदसोऽस्थि ततो मज्जा मज्ज्ञः शुक्रस्य सम्भवः" । "तत्र स्थूलो भागो रसो भवेत् पुनः शुक्रं क्रोधा- धातुर्भवति । सप्ताह सुश्रुते "पर मासेन रसः शुक्रो भवति" इत्याहुरिति । अपरात् स्त्रीणां मपि शुक्रं भवति । चरकोक्त सुश्रुते "यो वाऽपि शुक्रं [illegible] । तत्र गर्भः [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] भवति । [illegible]

स्त्रीपुंयोः [illegible] कथञ्चन । शुक्रान्यो शुक्रान्यो- ऽन्यमत स्व तत्र जायते" इति । एतेन स्त्रीणां शुक्रं धातुरिव शुक्रमस्य इति बोधितम् व्याख्याताम्नात । 'स्त्रीणां गर्भाशयो न स्यात्तर्णव कर्त्तव्यम् । स्त्रीणा- मपि वल यथं शुक्रं पुष्टं करोति हि" । एवं रस एव केदारकुल्यान्यायेन सर्वान् धातून् पूरयन् मासेन नवम्यडोत्तरेण शुक्रमार्तवं च भवतीति सिद्धान्तः । एवं सति रस इत्युक्तमिति सङ्गतमेव । ततो मासान्तो रक्तो- त्पत्तेरनन्तर मांसं जायते रक्तादेवेत्यर्थः । मांसान्मेदः प्रजायत इति । मांसादनन्तरं मेदः प्रजायते रक्तादेवे- त्यर्थः । मेदसोऽस्थि जायते रक्तादेवेत्यर्थः । एवं ततो मज्जा पश्चे शुद्ध शुक्रं सम्भवतीत्यर्थः । रसः शरीरे त्रिधा सञ्चरति । तथा चोक्तम् "रसः शरीरे शब्दा- र्चिर्जलसन्तानवत् त्रिधा । सञ्चरत्यनुरूपोऽयं नित्यमेव हि देहिनाम्" । अस्यायमभिप्रायः । पुरुषाणां तीक्ष्णाग्नयो मध्यमाग्नयो मन्दाग्नयश्च भवन्ति । तत्र तीक्ष्णाग्नीनां रसः शब्दसन्तानवत् शीघ्रं सञ्चरति । मध्यमाग्नीना- मर्चिःसन्तानवन्मध्यवेगेन चरति मन्दाग्नीनां जल- सन्तानवन्मन्दं चरति । तेन मासेन रसः शुक्रं भव- तीति यदुक्तं तन्मध्यवेगेन चरति । मन्दाग्नीनां जलसन्तानवन्मन्दं चरति । तेन मासेन रसः शुक्रं भवतीति यदुक्तं तन्मध्यमाग्नीनधिकृत्योक्तम् । तीक्ष्णाग्नीनान्तु रसः किञ्चिद्न्यूनेन मासेन शुक्रं भवति । मन्दाग्नेः किञ्चिद- धिक मासेनेति सिद्धान्तः । नहि बालादयस्तथाभोग- यातः [illegible] "बालाः [illegible] स्वल्पभावगुणोत्कर्षात् । [illegible] शुक्र [illegible]- [illegible]" । बालैः [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] शुक्र [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] शुक्र [illegible] [illegible] । [illegible] "[illegible]"

मांसास्थ मज्जारक्तमज्ज्ञामनांसि च। जनकानि निरुध्यन्ते रेचनानि च रेतसः'। ननु बालानां कथं शुक्रं न दृश्यते इत्यत आह "बालानां शुक्रमस्त्येव किन्तु सौक्ष्म्यान्न दृश्यते। पुष्पाणां मुकुले गन्धो यथा सन्नपि नोच्यते। तेषां तदेव तारुण्ये पुंस्त्वाद्व्यक्तिमेति हि। कुसुमानां प्रफुल्लानां गन्धः प्रादुर्भवेद्यथा। रोमराज्यादयः पुंसां नारीणामपि यौवने। जायतेऽस्य च यो भेदो ज्ञेयो व्याख्यानतः स च"। व्याख्यानं यथा पुंसां रोमोराजीश्मश्रुप्रभृतय नारीणान्तु रोमराजीस्तनस्तन्यार्त्तवप्रभृतयः। ननु, बालस्य वृद्धस्य धातुवृद्धिं कथं न करोतीत्याह "वार्द्धके वर्द्धमानेन वायुना रसशोषणात्। न तथा धातुवृद्धिः स्यात्तत्तत्कालानिलं भवेत्"। अथ शुक्रस्य स्वरूपमाह "शुक्रं सौम्यं सितं स्निग्धं बलपुष्टिकरं स्मृतम्। गर्भबीजं वपुःसारो जीवस्याश्रय उत्तम"। जीवस्याश्रय उत्तम इत्याह "जीवो वसति सर्वस्मिन् देहे तत्र विशेषतः। वीर्य्ये रक्ते मले यस्मिन् क्षीणे याति क्षयं क्षणात्"। अथ गर्भसञ्जननशुक्रस्य लक्षणमाह "स्फटिकाभं द्रवं स्निग्धं मधुरं मधुगन्धि च। शुक्रमिच्छन्ति केचित्तु तैलक्षौद्रनिभञ्च तत्"। अथ शुक्रस्य स्थानमाह "यथा पयसि सर्पिस्तु गुडश्चेक्षौ रसो यथा। एवं हि सकले काये शुक्रं तिष्ठति देहिनाम्"। अत्र सर्पिर्दृष्टान्तो बहुशुक्रेऽल्पमथनेन सर्पिःशुक्रयोर्भावात्। इक्षुरसदृष्टान्तस्तु स्वल्पशुक्रे पुंसि अतिपीडनेनेक्षुरसशुक्रयोर्भावात्। अथ शुक्रस्य क्षरणमार्गमाह "द्व्यङ्गुले दक्षिणे पार्श्वे बस्तिद्वारस्य चाप्यधः। मूत्रस्रोतःपथे शुक्रं पुरुषस्य प्रवर्त्तते"। वृद्धवाग्भटोऽप्याह "सप्तमी शुक्रधरा द्व्यङ्गुले दक्षिणे पार्श्वे बस्तिद्वारस्य चाप्यधोमूत्रमार्गमाश्रिता सकलशरीरव्यापिनी शुक्रं प्रवर्त्तयतीति। सप्तमी कला। अथ शुक्रक्षरणकारणमाह "कृत्स्नदेहाश्रितं शुक्रं प्रसन्नमनसस्तथा। स्त्रीषु व्यायच्छतश्चापि हर्षात्तत् सम्प्रवर्त्तते"। स्त्रीषु रतरूपं व्यायामं कुर्वत। अन्यच्च "शुक्रं कामेन कामिन्या दर्शनात् स्पर्शनादपि। शब्दसंश्रवणात् ध्यानात् संयोगाच्च प्रवर्त्तते"।

दैत्यगुरौ शुक्रनामकारणं काशीख० १७अ० उक्तं यथा "नन्दिनाऽपहृते शुक्रे गिलिते च पिनाकिना" इत्युपक्रमे "तेन शब्देन महता शुक्रः शम्भूदरे स्थितः। छिद्रान्वेषी भ्रमन् सोऽथ विनिष्क्रान्तो यथानियम्। सप्त लोकान् सपातालान् रुद्रदेहे विलोकयन्। ब्रह्मनारायणेन्द्राणां सादित्याप्सरसां तथा। भुवनानि विचित्राणि रुद्रस्य जठरान्तरम्। वर्षाणां शतं कालो भवत्परितो भ्रमन्। ततः स ददृशे रन्ध्रं शुचेरन्ध्रं खलो यथा। शाम्भवेनाथ योगेन शुक्ररूपेण भार्गवः। चस्कन्द च सनामापि ततो देवेन भाषितः। जठरान्निर्गतं शुक्रं देवोऽपि सुखदेतराम्। अथ ज्ञेयो भवेद्यस्मै न स्थितो जठरे द्विजः। शुक्रवन्निःसृतो यस्मात्तस्मात्त्वं भृगुनन्दन। कर्मणानेन शुक्रोऽपि मम पुत्रोऽसि गम्यताम्"।

शुक्रपक्षरूपादि बृहज्जातके षष्ठ्याद्यध्याये चक्रे दृश्यम्। तत्कलादिमानं खगोलशब्दे २४२५पृ० दृश्यम्।

**शुक्रकर** पु० शुक्रं वीर्यं करोति कृ-अच्। मज्जधातौ हेमच०। अस्थिकरशब्दे ५५८पृ० दृश्यम्। वीर्यकारके त्रि०।

**शुक्रभुज्** स्त्री शुक्रं भुङ्क्ते भुज-क्विप्। मयूरजातिस्त्रियां शब्दच०। [अस्थिकरशब्दे तद्धेतुता दृश्या।

**शुक्रभू** पु० भवत्यस्मात् भू-अपादाने क्विप्। मज्जधातौ शब्दच०।

**शुक्रला** स्त्री शुक्रं लाति ला-क। उच्चटाख्ये भरतः।

**शुक्रशिष्य** पु० ६त०। दैत्ये असुरे अमरः।

**शुक्रिय** त्रि० शुक्रो देवताऽस्य तस्येदम् वा घ। १शुक्रसम्बन्धिनि २तद्देवते यजुर्वेदीये "अयं वाचमि"त्यादिके अष्टत्रिंशत्तमे ऽन्त्याध्याये न०।

**शुक्ल** न० शुच-लक् कुत्वम्। १रजते मेदि०। २नवनीते शब्दच०। ३अक्षिरोगभेदे चक्षूरोगशब्दे २८४४पृ० दृश्यम्। ४श्वेतवर्णे ५श्वेतवर्णयुते त्रि० अमरः। ६शुचौ च त्रि०। ७विष्कम्भादिषु योगभेदे मेदि०। ८श्वेतैरण्डे राजनि०। १०शुक्लपक्षे ज्यो०त०। "तत्र पक्षावुभौ मासे शुक्लकृष्णौ क्रमेण हि। चन्द्रवृद्धिकरः शुक्लः कृष्णश्चन्द्रक्षयात्मकः" षट्त्रिंशन्मतम्। शुक्लवर्णपदार्थास्तु कविकल्पलतायां कतिचिदुक्ता यथा "सुधांशुश्वेतभ्राः शम्भुः कीर्त्तिज्योत्स्ना मरुद्गणाः। प्रासादसौधनगरमन्दाराद्रुहिमाद्रय। ऐन्दुकान्तकर्पूरकरभा रजतं फणी। निर्मोकभस्महिण्डीरचन्दनं करका हिमम्। क्षीरोदनाभस्तन्त्वस्थि स्वर्गङ्गाशरदाभ्रकम्। शेषाहिः शर्करा दुग्ध दधि गङ्गा सुधा जलम्। बकाश्वसिताब्जहंसककैरवचामरम्। रमागर्भं पुण्डरीकं केतकीयष्टिनर्मदा। लोध्रं हंसध्वजध्वजं सर्वशुक्लिकदंष्ट्रा। शङ्खकुसुमसन्तति- दन्तपुष्पलोमनोगुणाः। कैलासकाशकापोलहारावन-

— कुलराः। नारदः पारदः कुन्दस्फटिकास्फटिकादयः"।

शुक्लकण्ठ पुंस्त्री॰ शुक्लः कण्ठो यस्य। दात्यूहखगे शब्द॰-माला। स्त्रियां ङीष्।

शुक्लकन्द पु॰ शुक्लः कन्दो यस्य। १महिषकन्दे २अतिविषायां स्त्री राजनि॰। कर्म॰। ३श्वेते कन्दे।

शुक्लचीरा स्त्री शुक्लं चीरं निर्यासो यस्याः। काकोल्यां राजनि॰। [जटा॰।

शुक्लकर्म्मन् त्रि॰ शुक्लं शुद्धं कर्म यस्य। पवित्रे शुभचरिते

शुक्लकुष्ठ न॰ कर्म॰। श्वेतकुष्ठे (धवल)। [निर्यासयुते त्रि॰।

शुक्लदुग्ध पु॰ शुक्लं दुग्धमस्य। १शृङ्गाटके शब्दच॰ २श्वेत-

शुक्लधातु पु॰ कर्म॰। कठिन्यां (खडि) हेमच॰ २श्वेतधातौ च

शुक्लपक्ष पु॰ कर्म॰। १हस्वानुगुणचन्द्रकलाक्रियापक्षद्वयकालात्मके चान्द्रमासार्द्धे श्वेतच्छदे २खगे पुंस्त्री॰। स्त्रियां ङीष्।

शुक्लपुष्प पु॰ शुक्लं पुष्पमस्य। १कलायवृक्षे २कुन्दवृक्षे ३मरुवके च रत्नमा॰। ४श्वेतपुष्पयुते त्रि॰। ५नागदन्त्यां ६श्वेतकुष्माण्ड्यां स्त्री रत्नमा॰ ङीप्। कर्म॰। ७शुभ्रे पुष्पे न॰।

शुक्लपृष्ठक पु॰ शुक्लं पृष्ठमस्य कप्। सिन्धुवारवृक्षे शब्दच॰।

शुक्लयजुस् न॰ कर्म॰। इषेत्वेत्यादि चत्वारिंशदध्यायात्मके यजुर्वेदभेदे। [२तद्वति त्रि॰। ३तथाभूतवृक्षे पु॰राजनि॰।

शुक्लरोहित पु॰ वर्णोवर्णेनेति कर्म॰। १श्वेतरक्ते वर्णे

शुक्लला स्त्री शुक्लं लाति ला—क। वचायां रत्नमा॰।

शुक्लवायस पुंस्त्री॰ कर्म॰। १बके त्रिका॰ २श्वेतकाके च। स्त्रियां ङीष्।

शुक्लशाल पु॰ कर्म॰। १गिरिनिम्बे राजनि॰ २श्वेतवर्णवृक्षे च

शुक्ला स्त्री शुक्ल+अर्श आद्यच् टाप्। १सरस्वत्यां त्रिका॰। २शर्करायां शब्दच॰। ३काकोल्यां ४विदार्य्यां ५स्नुह्यां राजनि॰। ६श्वेतवर्णवत्यां स्त्रियाञ्च।

शुक्लाङ्गी स्त्री शुक्लमङ्गमस्याः ङीष्। १शेफालिकायां राजनि॰। २श्वेताङ्गयुक्ते त्रि॰। [स्त्रियां ङीष्।

शुक्लापाङ्ग पुंस्त्री॰ शुक्लः अपाङ्गो यस्य। मयूरे हेमच॰।

शुक्लाम्ल न॰ कर्म॰। अम्लशाके राजनि॰।

शुक्लार्म्मन् न॰ नेत्ररोगभेदे भावप्र॰ ४१२८पृ॰ दृश्यम्।

शुक्लिमन् पु॰ शुक्लस्य भावः इमनिच्। श्वेतवर्णे।

शुक्लोपला स्त्री कर्म॰ स उपलमस्याः अच्। शर्करायां रत्नमा॰

शुङ्ग पु॰ शम-ग तस्य नेत्वं नि॰ अत उत्वञ्च। १वटवृक्षे २आम्रातके ३प्लक्षे च मेदि॰। ४पर्कटीवृक्षे ५धान्यादिशूके च स्त्री राजनि॰।

शुद्धाकर्म्मन् न॰ शुद्धैः शब्दैः धा सम्यक् कर्म॰ यत।

गर्भसावर्ण्यसंस्कारभेदे "पुंसवने चन्द्रनामा शुङ्गाकर्मणि शोभनः" ति॰त॰। [२शुङ्गवति त्रि॰।

शुङ्गिन् पु॰ शुङ्गोऽस्त्यस्य इनि। १वटवृक्षे २प्लक्षवृक्षे जटा॰

शुच शोके क्लेदे च दिवा॰ उभ॰ अक॰ सेट्। शुच्यति ते इरित् अशुचत् अशोचीत् अशोचिष्ट ईदित् शुक्तः। अनु+किञ्चिद्दुद्देशेन पश्चात्तापे सक॰। अनुशोचति।

शुच शोके भ्वा॰ पर॰ सक॰ सेट्। शोचति अशोचीत्।

शुच् स्त्री शुच—क्विप्। शोके अमरः। वा टाप्। तत्रैव।

शुचि पु॰ शुच—कि। १अग्नौ २चित्रकवृक्षे ३आषाढमासे ४शृङ्गाररसे अमरः। ५ज्यैष्ठमासे मेदि॰ ६शुद्धाचरणे ७शोधे दक्षतौ ८शुक्रग्रहे अपि मेदि॰। १०अग्निभेदे "पावकः पवमानश्च शुचिरग्निश्च ते त्रयः। निर्मथ्यः पवमानः स्यात् वैद्युतः पावकः स्मृतः। यश्चासौ तपते सूर्यः शुचिरग्निस्त्वसौ स्मृतः" कूर्मपु॰ १२अ॰। ११श्वेतवर्णे १२तद्वति त्रि॰ अमरः। शुचित्वञ्च शौच शुद्धता वैदिककर्म्माईत्वप्रयोजकः संस्कारविशेषः। "शुचिस्तत्-कालजीवी कर्म कुर्यात्" श्रुतौ शौचस्य कर्माङ्गत्वं, स च स्नानादिजन्यः गुणभेदो वा। १३सूर्ये च "तपनस्तापनश्चैव शुचिः सप्ताश्ववाहनः" सूर्यस्तवः। १४अर्कवृक्षे १५आयुत्रपत्न्यां साम्नायाः कन्याभेदे स्त्री "षट्सुताय महाघनास्ताम्राया परिकीर्त्तिताः। शुकी श्येनी च भासी च सुग्रीवी शुचिगृध्रिके" गरुड़पु॰ ६अ॰। १६शुद्धे १७अनुपहते त्रि॰ मेदि॰।

शुचिद्रुम पु॰ कर्म॰। अश्वत्थवृक्षे राजनि॰।

शुचिमल्लिका स्त्री कर्म॰। नवमल्लिकायां राजनि॰।

शुच्य स्नाने अक॰ अभिषवे सन्धाने पीडने सन्धाने च सक॰ भ्वा॰ पर॰ सेट् ईदित् निष्ठा अनिट्। शुच्यति अशुच्यीत्।

शुटीर पु॰ शौटीर+पृषो॰। वीरे त्रिका॰।

शुठ गतिविघाते भ्वा॰पर॰सक॰ सेट्। शोठति अशोठीत्।

शुठ आलस्ये चु॰उभ॰अक॰सेट्। शोठयति ते अशूशुठत् त।

शुठ शोषणे वा चु॰ उभ॰ पक्षे भ्वा॰पर॰ सक॰ सेट् इदित्। शुण्ठयति ते शुण्ठति अशुशुण्ठत् त अशुण्ठीत्।

शुण्ठि(ण्ठी) स्त्री शुठि—इन् वा ङीप्। (शुँट) शुष्कार्द्रके "शुण्ठी रुच्यामवातघ्नी पाचनी कटुका लघुः। स्निग्धोष्णा मधुरा पाके कफवातविबन्धनुत्। इच्या हृद्या च निहावश्वनकामद्रुदामयान्। वृन्नि शोथदशोमार्गकोदरं परिमाधवेत्" भावप्र॰।

शुण्ठर न॰ शठि-अर्। शुष्काम्रे शब्दच॰।

**शुण्ड** पु० शुन–ड तस्य नेत्त्वम् । १मदनिर्झरे हेमच०। २गज हस्ते पुस्त्री० स्त्रीत्वे टाप् । ३मद्यपानस्थाने ४वेश्यायां ५सुरायां ६जलहस्तिन्याञ्च स्त्री मेदि० । ७नलिन्यां विश्वः । ८कुट्टिन्याञ्च स्त्री शब्दमा० ।

**शुण्डापान** न० शुण्डा सुरा पीयतेऽत्र पा–आधारे ल्युट् । १मद्यपानस्थाने अमरः । ६त० । २मद्यपाने च ।

**शुण्डार** पु० शुण्डा अस्त्यर्थे र । १शौण्डिके शब्दच० २हस्तिनि च । अपकर्षे र । ३अल्पवयःशुण्डायाम् स्त्री अच् । शुण्डाल हस्तिनि धनञ्जयः । [शब्दच० ।

**शुण्डिन्** पु० शुण्डाऽस्त्यस्य इनि । १हस्तिनि २शौण्डिके

**शुण्डिमूषिका** स्त्री शुण्डिनो मूषिकेव । छुछुन्दर्य्याम् (छुँचो) राजनि० । [(हातिशुँडा) इत्याख्ये राजनि० ।

**शुण्डी** स्त्री शुण्डाकारोऽस्त्यस्याः अच् गौरा० ङीष् ।

**शुद्ध** न० शुध–क्त । १सैन्धवलवणे २मरिचे च राजनि० । ३केवले ४निर्दोषे ५पवित्रे मेदि० । ६शुभ्रे च त्रि० । शुद्धत्वाशुद्धी शास्त्रगम्ये संस्काररूपे यथोक्तं "शुद्ध्यशुद्ध्योः संस्काररूपत्वेन एकपुरुषस्यैकदोभयस्थिति र्घटते । शुद्धेर्भावरूपत्वे अशुद्धेस्तदभावरूपत्वे नैतत् विरोधात् । अतएव मनुः "तत्र श्राद्धमशुद्धौ तु कुर्यादेकादशे तथा । कर्त्तुस्तात्कालिकी शुद्धिरशुद्धः पुनरेव सः" अशुद्धौ चतुर्थ्यादौ । कथमशुद्धौ श्राद्धं? काकाशौचयोरधिकारिविशेषणत्वादत आह कर्त्तुस्तात्कालिकी शुद्धिरिति । श्राद्धविधानाक्षेपात् तत्कालनिष्ठा शुद्धिः कल्प्यते स पुनरशुद्धः कर्मान्तरे" श्रा० वि० । शुद्धितत्त्वे च "एवं शुद्धेर्भावरूपत्वे अशौचस्य तदभावरूपत्वे विरोधः तथात्वे अशौचसङ्करोऽपि न स्यात् । एकस्मिन् शुद्धभावरूपे अशौचे अन्यस्य तत्र पश्चात् तदानीं तदुत्पत्तौ अशुद्धिरूपप्रतियोग्यन्तराभावात् अनुपपत्तेः । तस्मात् शुद्ध्यशुद्ध्योर्भावरूपत्वम् ।

पद्मपु० उत्त०ख० १८अ० कतिचिदशुद्धा उक्ताः । तद्विषयकोक्तिर्यथा

"सूतके मृतकेऽस्नाते चण्डालैः स्पृष्टे तथा । अपवित्रो द्विजातीनां देहः सन्ध्यादिकर्मसु । अनुगतः कर्दमे नरो मूत्रपुरीषयोः । अस्पृश्यस्पर्शने चैव नष्टदन्तनखादिषु । रक्तपाते भगन्दरक्षतादिभिः क्षते । निपातैरशुचिः कायः मद्याद्यैः अष्टम्यादिभिः । अभक्ष्यभोजनैश्चापवित्रः क्षणमेव तु । पतने शास्त्रपाठीनां मतेऽशूद्रकर्मणि । अपादिज्ञिह्वादिदोषैरुत्तर

द्विजन्मनाम् । अशुचित्वं पूजादानहोमजपादिषु । धूमोद्गारे वमौ श्राद्धपतितान्नादिभोजनैः । तथा च रेतःस्खलने मर्त्यदेहोऽपवित्रता । अपवित्रं द्विजातीनां वपुः स्याद्गोऽशुद्दर्शने । गर्हितदानग्रहणे पतितैः पातकादिभिः । अशौचान्तेन शुद्धिः स्यात् जातके मृतकेऽपि च । सर्ववर्णाश्रमादीनां ततो सन्ध्यादिकर्मसु" । सूतकादिभिन्ने स्नानापनेयतेति । अशौचशब्दे द्रव्यशुद्धिशब्दे च दृश्यम् । [ङीष् ।

**शुद्धजङ्घ** पुंस्त्री शुद्धा जङ्घा यस्य । गर्दभे त्रिका० स्त्रियां

**शुद्धमांस** न० २।८४९० कलातत्त्वशब्ददर्शिते पक्वमांसभेदे [शब्दच० ।

**शुद्धवल्ली** स्त्री कर्म० । १गुडूच्यां शब्दच० २पवित्रायां लतायाञ्च

**शुद्धान्त** पु० शुद्धः निर्दोषः अन्तः पर्यन्तो यस्य । १अन्तःपुरे उपचारात् तत्र स्थितायां २राजयोषिति पुंस्त्री० "शुद्धान्तसम्भोगनितान्ततुष्टे" इति नैषधम् । शुद्धः शुद्धिः ६त० । ३अशौचान्ते ।

**शुद्धापह्नुति** स्त्री कर्म० । "शुद्धापह्नुतिरन्यस्यारोपार्थो धर्मनिह्नवः" चन्द्रालोकोक्ते अर्थालङ्कारभेदे ।

**शुद्धि** स्त्री शुध–क्तिन् । १मार्जने जटा० २वैमल्यसम्पादने ३वैदिककर्मयोग्यतासम्पादकसंस्कारभेदे च । ४दुर्गायां "अरण्याद्विजनाद्वापि शोध्यते येन पातकात् । तेन शुद्धिः समाख्याता देवी रुद्रगतौ स्थिता" देवीपु० तन्नामनिरुक्तिः

**शुद्धोदनसुत** पु० बौद्धभेदे हेमच० ।

**शुध** शौचे शोधने सक० निःशेषभवने अक० च दि० पर० अनिट् । शुध्यति अशुधत् । "मनोहरः शुध्यति यद्गुणः श्रादिति" लीला० ।

**शुन** गतौ तु० पर० सक० सेट् । शुनति अशोनीत् ।

**शुन** पु० शुन–क । कुक्कुरे । 'श' । तत्रैव वाचस्पतिः ।

**शुनःशेफ** पु० शुन इव शेफोऽस्य शकन्ध्वा० । विश्वामित्रशिष्ये मुनिभेदे । [राजनि० ।

**शुनक** पु० शुन इव कन् । १मुनिभेदे भार्गवे च । २कुक्कुरे

**शुनकचञ्चुका** स्त्री शुनकस्येव चञ्चुः फलं यस्याः कप् । क्षुद्रचञ्चुक्षुपभेदे राजनि० ।

**शुनकचिल्ली** स्त्री शुनकप्रिया चिल्ली । शाकभेदे राजनि० ।

**शुनासीर** पु० शुनः वायुः सीरः आदित्यः यस्य पृषो० । १इन्द्रे २पेचके च पृषो० । तत्र द्विपदकम् दृश्यमाने यथा "शुनासीरौ दिवाग्रजः शुनासीरो दिवस्पतिः । वाचस्पतिरिन्द्रश्च शुनासीरः इति स्मृते" ।

**शुनी** स्त्री शुनः स्त्रियां ङीप् । १कुक्कुर्य्यां अमरः ।

२कृष्णाख्यायां लतायां राजनिघण्टुकोषः ।

**शुनीर** पु० शुनी+समूहार्थे र । कुक्कुरीसमूहे त्रिका० ।

**शुन्ध** शुद्धौ अक० शोधने सक० चु० उभ० सेट् । शुन्धयति ते अशुशुन्धत् त ।

**शुन्ध** शुद्धौ अक० शुद्धीकरणे सक० भ्वा० उभ० सेट् । शुन्धति ते अशुन्धीत् अशुन्धिष्ट । "आपः शुन्धन्तु मैनसः" इति सन्ध्यामन्त्रः ।

**शुन्ध्यु** पु० शुन्ध-युच तस्य न अनादेशः । वायौ उणा० ।

**शुन्भ** दीप्तौ अक० मर्दने सक० तु० पर० सेट् । शुभति अशुम्भीत् "प्राणप्रान्निशुम्भशुम्भवधत्" इति वो० च० ।

**शुन्य** न० शुनीनां समूहः यत् । १कुक्कुरीसमूहे त्रिका० शून्य+पृषो० । २रिक्ते जटा० । [अचाभावात् ।

**शुभ** दीप्तौ अक० हिंसने सक० तु० सुधा० पर० सेट् । शुभति

**शुभ** दीप्तौ भ्वा० आ० अक० सेट् । शोभते लुङि अशुभत् शुशुभे

**शुभ** न० शुभ-क । १मङ्गले २शुभयुक्ते त्रि० अमरः । ३पद्मकाष्ठे राजनि० ४विष्कम्भादिषु मध्ये त्रयोविंशयोगे । पु० ५खेचरपुरभेदे न० मेदि० । [शुभंयु" इति भट्टिः ।

**शुभंयु** त्रि० शुभम्+अस्त्यर्थे युस् । शुभान्विते अमरः "चित्रिय

**शुभगन्धक** न० शुभो गन्धोऽस्य कप् । १बोले राजनि० २शुभगन्धयुते त्रि० । [षड्वर्गाधिकचन्द्रे पापग्रहायुक्ते बुधे च ।

**शुभग्रह** पु० शुभ शुभदायकः ग्रहः । १सौम्यग्रहे २गुरौ शुक्रे

**शुभङ्कर** त्रि० शुभं करोति कृ-अच् मुम् च । २मङ्गलकारके २दुर्गायां स्त्री शब्दमा० ङीप् । [२मङ्गलजनकादि त्रि० ।

**शुभद** पु० शुभं ददाति दा-क । १अश्वत्थवृक्षे राजनि० ।

**शुभदन्ती** स्त्री शुभा दन्ता यस्याः ङीप् । १सुदत्यां स्त्रियां २पुष्पदन्तदिग्गजयोषिति च मेदि० ।

**शुभपत्री** स्त्री० शुभानि पत्राण्यस्याः ङीप् । (शालपान) क्षुपे वा कप् । शुभपत्रिका तत्रार्थे राजनि० ।

**शुभम्** अव्य० शुभ-कमु । मङ्गले "शुभंयु" ।

**शुभवासन** पु० शुभं वासयति सुखम् वासि-ल्यु । मुखवासने द्रव्ये शब्दच० ।

**शुभसूचनी** स्त्री देवीभेदे (सुवचनी) "रक्ता पद्मासनस्था त्रिनयना चामीकरालङ्कृता पीनोत्तुङ्गकुचा दुकूलवसना छत्राधिरूढा परा । ब्रह्मानन्दमयी कमण्डलुकराभयाभीतिहस्ता शिवा ध्येया सा शुभसूचनी त्रिजगतामम्बापदुद्धारिणी" । सा च स्त्रीभिः पूज्या ।

**शुभा** स्त्री शुभ-क । १शोभायां २कान्तौ ३इच्छायां मेदि० । ४रोचनायां ५गोरोचनायां ६शम्यां ७प्रियङ्गौ ८श्वेतदूर्वायां राजनि० । ९देवसभायां शब्दच० १०उमासखीभेदे शब्दच० । [सखीभेदे स्त्री शब्दमा० ।

**शुभाचार** त्रि० शुभ आचारोऽस्य । १शोभनाचारयुते २उमा

**शुभाञ्जन** पु० शुभ-क शुभम् अञ्जनं यस्मात् ५ब० । शोभाञ्जनवृक्षे शब्दर० ।

**शुभ्र** न० शुभ-रक् । १अभ्रके मेदि० २रौप्ये ३कासीसे ४शुभ्रलवणे राजनि० । ५चन्दने शब्दच० । ६श्वेतवर्णे पु० ७तद्वति त्रि० अमरः ।

**शुभ्रकर** पु० शुभ्रं करोऽस्य । १चन्द्रे २कर्पूरे च । शुभ्रकिरणशुभ्रांशुप्रभृतयोऽप्यत्र । [नयोऽप्यत्र अमरः

**शुभ्रदन्ती** स्त्री शुभ्रो दन्तो यस्याः ङीप् । पुष्पदन्तदिग्ग-

**शुभ्रालु** पु० कर्म० । १माहिषकन्दे राजनि० । २श्वेतालौ च ।

**शुभ्रि** पु० शुभ-क्रि । चतुर्मुखे ब्रह्मणि सि० कौ० ।

**शुम्भ** पु० शुन्भ-अच् । दानवभेदे । शुम्भश्च प्रह्लादपुत्रविरोचनात्मजनमुचिन पुत्र एक 'विरोचनस्य प्रह्लादि पञ्च तस्यात्मजाः स्मृताः । गवेष्ठी कालनेमिश्च जम्भो वाष्कल एव च । शुम्भश्चैव निशुम्भश्च विष्वक्सेनो महौजसः । गवेष्ठिन सुता होते' वह्निपु० अन्यः "कश्यपस्य दनुर्नाम भार्यासीद् द्विजसत्तम ! । तस्यास्तु द्वौ सुतावास्तां सहस्राक्षाद्बलाधिकौ । ज्येष्ठः शुम्भ इति ख्यातो निशुम्भश्चापरोऽसुरः" वामनपु० । देवीमाहा० अपरोऽपि देव्या निहतः । तदन्योऽपि तत्रैव ११अ० 'शुम्भो निशुम्भश्चैवान्यावुत्पत्स्येते महासुरौ । ततस्तौ नाशयिष्यामि विन्ध्याचलनिवासिनी' इत्युक्तः ।

**शुम्भमर्दिनी** स्त्री शुम्भं मर्दयति मृद-णिनि । दुर्गायां हेमच० । हन-णिनि । शुम्भघातिनी शब्दच० ।

**शुम्भपुरी** स्त्री ६त० । (शम्भलपुर) एकचक्राख्ये पुरे त्रिका० ।

**शुर** मारणे स्तम्भने च दि० आ० सक० सेट् । शूर्यते अशोरिष्ट ।

**शुल्क** कथने, सर्जने, वर्जने च चु० उभ० सक० सेट् । शुल्कयति ते अशुशुल्कत् त ।

**शुल्क** पु० न० शुल्क्यते अतिसृज्यते कर्मणि घञ् । १घट्टादिदेये राजकरे मेदि० २राजग्राह्यकरभेदे अमरः । वरपक्षात् कन्यापक्षाय देये ३ग्राह्ये धने ४स्त्रीधनभेदे 'भगिनीशुल्कं सोदर्याणाम्' इति स्मृतिः । गृहोपस्करवाह्यदोह्याभरणकर्मिणां मूल्यं लब्धं शुल्कमुच्यते 'गृहोपस्कर' ... "तच्छुल्कापहृतायास्तु पण्डिताद्दुराद्द त" इति स्मृतिः ५धने ६पण्ये च । [द्रव्यकराद्दानस्थाने ।

**शुल्कस्थान** न० ६त० । (घाटि) २घट्टे भूपानां क्रयविक्रययोग्य

**शुल्ब** न० शुल्ब-अच् पृषो० १ताम्रे २रज्जौ च अमरटीका ।

**शुल्व** माने दाने च चु॰उभ॰सक॰सेट्। शुल्वयति ते अशुशुल्वत् त। [४आचारे ५यज्ञकार्य्ये च मेदि॰।

**शुल्व** न॰शुल्व-अच्। १ताम्रे २रज्जौ च अमरः ३जलसमीपे

**शुल्वारि** पु॰ ६त॰। १गन्धके हेमच॰ तस्य ताम्रादिजारकत्वात् तथात्वम्।

**शुश्रू** स्त्री मातरि "शिशोः शुश्रूषणात् शुश्रूः" भा॰या॰अ॰

**शुश्रूषण** न॰ श्रु-सन्-ल्युट्। १सेवायां शब्दच॰। युच्। तत्रैव स्त्री २श्रवणेच्छायाञ्च। [च।

**शुश्रूषा** स्त्री श्रु-सन्-अ। १श्रवणेच्छायाम् २उपासने ३कथने

**शुष** शोषणे दि॰पर॰सक॰अनिट्। शुष्यति लृदित् अशुषत्।

**शुष** पु॰ शुष-क। १गर्त्ते २बिले च शब्दरत्ना॰।

**शुषि** स्त्री शुष-कि। १पाताले २बिले च मेदि॰।

**शुषिर** न॰शुष-किरच्। १छिद्रे २वंशादिवाद्ये ३सच्छिद्रे त्रि॰ अमरः ४मूषिके पु स्त्री॰ मेदि॰ स्त्रियां ङीष्। ५अग्नौ पु॰ विश्वः। ६चित्रकवृक्षे ७नद्यां स्त्री धरणिः। नलीनामगन्धद्रव्ये स्त्री अमरः। [२शोषणे न॰।

**शुष्क** त्रि॰शुष+क्त। आतपादिना १कृतशोषणे। भावे क्त।

**शुष्कपत्र** न॰ शुष्कं पत्रमस्य। (नावता) १शाकभेदे। "शुष्कपत्रं पयोमिश्रं पित्तश्लेष्मज्वरापहम्। तत् शुष्कपत्रं सर्वदोषनाशनं विशेषतः पित्तकफज्वरापहम्। जलस्य तस्यापि च पित्तहारकम् सुरोचनं व्यञ्जनदोषकारकम्" राजवल्लभः। कर्म॰। २शुष्के पर्णे न॰

**शुष्कमांस** न॰ कर्म॰। आतपादिना शुष्कमांसे तद्गुणा भावप्र॰ उक्ता यथा "त्रिदोषकृत् व्याधिकरं शुष्कं शूलकरं गुरु" मांसमित्यनुषङ्गः।

**शुष्करेवती** स्त्री मातृकाभेदे "अग्निश्चैव तथा काली सृष्टा पूर्वं महात्मना। तया तद्रुधिरं पीतमन्धकानां महात्मनाम्। सा चास्मिन् कथिता लोके नामतः शुष्करेवती" वह्निपु॰ १५४अ॰।

**शुष्काल** न॰ शुष्कं शोषणं लाति आ-क। १शुष्कमांसे। शुष-कलच् किच्च। २आमिषे उणादि॰।

**शुष्कवृक्ष** पु॰ कर्म॰। धवृक्षे राजनि॰।

**शुष्कवैर** न॰ शुष्कं फलशून्यं वैरम्। उद्देश्यशून्ये कलहे।

**शुष्कव्रण** पु॰ कर्म॰। (घँटा) किणरूपे व्रणे त्रिका॰।

**शुष्काक्षिपाक** पु॰ नेत्ररोगभेदे तल्लक्षणं भावप्र॰उक्तं यथा "यत् कूणितं दारुणरूक्षवर्त्म सन्दृश्यते चाविलदर्शनं यत्। सुदारुणं यत्प्रतिबोधने च शुष्काक्षिपाकोपहतं तदक्षि"। कूणितं सङ्कोचितं उद्भिन्नमिति यावत्। दारुणं कठिनं रूक्षं विकृतं रूक्षं च वर्त्म यस्य तत्। दृष्टमण्डलविशेषण सन्दृश्यते सदाहं भवति। आविलदर्शनम् आविलस्य अनच्छस्य दर्शनं येन तत्। तत्प्रतिबोधने उद्घाटने, सुदारुणम् अतिशयेन विकृतम्"।

**शुष्काङ्ग** पु॰ शुष्कमङ्गमस्य। १धवृक्षे (धगाछ) २शुष्कावयवयुते त्रि॰स्त्रियां ङीष्। सा च ३गोधिकायां शब्दच॰

**शुष्कार्द्रक** न॰ शुष्कमार्द्रकम्। शुण्ठ्यां (शुँठ) शब्दच॰।

**शुष** न॰ शुष-मन् किच्च। १तेजसि मेदि॰ २पराक्रमे हेमच॰। ३सूर्य्ये पु॰ मेदि॰ ४अग्नौ त्रिका॰ ५चित्रकवृक्षे ६वायौ ७पक्षिणि शब्दरत्ना॰ दृश्यचिति च पु॰ भरतः।

**शुष्मन्** न॰शुष-उ मनिन्। १तेजसि जटा॰। २शौर्य्ये हेमच॰ ३अग्नौ ४चित्रकवृक्षे च पु॰ अमरः।

**शूक** पु॰ न॰ श्वि-कक् सम्प्र॰। (शुङ्गा) १तीक्ष्णाग्रे अमरः। २शिखायां ३दयायां मेदि॰ ४अविकजलमलोद्भवे जन्तुभेदे भावप्र॰ तद्दोषाधिकारे च तज्जातरोगास्तत्र दर्शिता यथा "अथ शूकदोषाधिकारः। तत्र शूकदोषस्य निदानमाह "अक्रमाच्छेफसो वृद्धिं योऽभिवाञ्छति मूढधीः। व्याधयस्तस्य जायन्ते दश चाष्टौ च शूकजाः"। अक्रमात् अनुचितवृद्धिक्रमात्। अनुचिता च वृद्धिः भूरिविकारजनकस्य योगेन शूकजा शूकोजलशूक सविषो जलजन्तुविशेषः स तु जलमलोद्भवः अत्राङ्कुश इत्यादिकं। तथा शूकप्रधानो लिङ्गवृद्धिकरो वात्स्यायनाद्युक्तो रोगः शूक उच्यते"। शूकदोषा दश चाष्टौ च भवन्ति। तेष्वादौ सर्षपिकामाह "गौरसर्षपसंस्थाना शूकदुर्भग्नहेतुका। पिडका श्लेष्मवाताभ्यां ज्ञेया सर्षपिका तु सा। शूकदुर्भग्नहेतुका शूकदुष्टयोनिनिमित्ता च। अष्ठीलिकामाह "कठिना विषमैर्भग्नैर्वायुनाष्ठीलिका भवेत्"। अष्ठीला लौहकारस्य भाण्डविशेषः (निहार) इति लोके। तथा कठिनेत्यष्ठीलिका विषमैर्भग्नैरिति पश्चात्कालस्य कवि शेषणम्। विषमैस्तु सदोषैः। भुग्नैः वक्रैः। ग्रथितमाह "शूकैर्यत् पूरितं शश्वद् ग्रथितं नाम तद्भवेत्"। यच्छिश्नं सदा शूकैः पूरितं तद्ग्रथितत्वाद्ग्रथितम्। कुम्भिकामाह "कुम्भिकारक्तपित्तात् स्याज्जाम्बवास्थिनिभा सिता" कुम्भिका कुम्भीफलवत्त्वात्। अलजीमाह "अलजी प्रावृषा यादृक् प्रमेहपिडका तथा। सा च रक्तासिता स्फोटैर्घना च कथिता बुधैः"। यथा रक्तपित्तनिमित्ता ज्ञेया। मृदितमाह "मृदितं पीडितं यत्तु संरब्धं वातकोपतः।

शूकदोषे जाते पीडितं यदा तु संरब्धम् वर्योथं भवति तल्लिङ्गं मर्दितमुच्यते। संमूढपिडकामाह "पाणिभ्यां भृशसंमूढे संमूढपिडका७ भवेत्"। शूकदोषे जाते पाणिभ्यां भृशसंमूढे पिषिते लिङ्गे। अत्रापि वातकोपत इत्यनुवर्त्तते। अथाष्ठीलिकामाह "दीर्घा वह्व्यश्च पिडका दीर्यन्ते मध्यतस्तु या। सोऽवमन्थः कफासृग्भ्यां वेदना रोमहर्षकृत्"। दीर्घा दीर्घाकृतयः। पुष्करिकामाह "पिडका पिडकाव्याप्ता पित्तशोणितसम्भवा। पद्मकर्णिकसंस्थाना ज्ञेया पुष्करिकेति सा"। पिडका व्याप्ता पार्श्वतः क्षुद्रपिडकाव्याप्ता। अतएव पद्मकर्णिकसंस्थाना। स्पर्शहानिमाह "स्पर्शहानिन्तु० जनयेच्छोणितं शूकदूषितम्" अत्र स्पर्शाज्ञत्वमेव लक्षणम्। उत्तमामाह "मुद्गमाषोपमा रक्ता रक्तपित्तोद्भवा च या। एषोत्तमाख्या पिडका॥ शूकाजीर्णसमुद्भवा"। शतपोनकमाह "छिद्रैरणुमुखैर्लिङ्गं चितं यस्य समन्ततः। वातशोणितजो व्याधिः विज्ञेयः शतपोनकः॥२"। शतपोनकचालनी तत्तुल्यत्वाच्छतपोनकः। त्वक्पाकमाह "वातपित्तकृतो ज्ञेयस्त्वक्पाको॥१ ज्वरदाहकृत्"। शोणितार्बुदमाह "कृष्णैः स्फोटैः सरक्ताभिः पिडकाभिर्निपीडितम्। लिङ्गं वास्तु रुजा चोग्रा ज्ञेयं तच्छोणितार्बुदम्॥६"। वास्तुरुजः स्फोटपिडकाधिष्ठानवेदनाः। अथ मांसार्बुदमाह "मांसदुष्टं विज्ञानीयादर्बुदं मांससम्भवम्॥८"। मांसपाकमाह "शीर्यन्ते यस्य मांसानि यस्य सर्वाश्च वेदनाः। विद्यात्तं मांसपाकन्तु॥६ सर्वदोषकृतं भिषक्"। शीर्यन्ते नश्यन्ति। सर्वाश्च वेदना' वातपित्तकफजाः। अथ विद्रधिमाह "विद्रधिः॥७ सन्निपातेन यथोक्तमभिनिर्दिशेत्"। यथोक्तं सान्निपातिकं विद्रधिलक्षणं कथयेत्। तिलकालकमाह "कृष्णानि चित्राण्यथवा शुक्लानि सविषाणि च। पतन्ति पाककलत्राणि मेढ्रं निरवशेषतः। कालानि भूत्वा मांसानि शीर्यन्ते यस्य देहिनः। सन्निपातसमुत्थांश्च तान् विद्यात्तिलकालकान्॥८"। चित्राणि नानावर्णानि। शुक्लानि शुक्लवर्णानि भक्षाः क्षोभन्तीति यत्। सविषाणि सविषशूकाक्तत्वार्दिविषेक्तत्वात्। शीर्यन्ते नश्यन्ति। तत्र निवृत्ताश्चिकित्सकाः। अथासाध्यमाह "तत्र मांसार्बुदं यच्च मांसपाकश्च यः स्मृतः। विद्रधिश्च न सिध्यन्ति ये च स्युस्तिलकालकाः"। [शरीर च भेद०।

शूकक त्रि० शूके' सवजाभेदे वायति कै-क। १पारदपाके

शूककीट पु० शूकाकाररोमयुक्तः कीटः शाक० (शुयां-पोका) कीटभेदे अमरः। स हि शूकाकाररोमवान्।

शूकधान्य न० शूकयुक्तं धान्यम् शाक०। यवादौ धान्ये अमर०। "ब्रीह्यादिकं यदिह शूकसमन्वितं स्यात् तत् शूकधान्यमथ सूक्ष्मकुलकादि। शिम्बीनिगूढमिति तत् प्रवदन्ति शिम्बीधान्यं तृणोद्भवमथो तृणधान्यमन्यत्। तत्र त्रिदोषशमनं लघु शूकधान्यं तेजोबलातिशयवीर्य्य विवृद्धिदायि। देशे देशे शूकधान्येषु संख्या प्रातः तस्या नो भरैर्द्वितैर्वा"राजनि०। "शूकधान्यं शमीधान्यं समातीतं प्रशस्यते। पुराणं प्रायशो रुक्षं प्रायेणाभिनवं गुरु" राजवल्लभः। [शब्दच०।

शूकपिण्डी स्त्री शूकस्य पिण्डीव। शूकशिम्ब्यां

शूकर पुंस्त्री० शू इत्यव्यक्तं शब्दं करोति कृ-अच् शूक+अस्त्यर्थे र वा। अमरस्थाते पर्य्यौ अमर' स्त्रियां ङीष्।

शूकरकन्द पु० शूकर इव रोमशः कन्दोऽस्य। वाराही-कन्दे राजनि०।

शूकरदंष्ट्रक पु० गुदभ्रंशे क्षुद्ररोगभेदे "सदाहो रक्तपर्य्यन्तस्त्वक्पाकी तीव्रवेदनः। कण्डूमान् ज्वरकारी च स स्याच्छूकरदंष्ट्रकः" भावप्र० तल्लक्षणम्।

शूकरपादिका स्त्री शूकरस्येव पादा' मूलान्यस्याः कप् अत इत्वम्। कोलशिम्ब्यां राजनि०।

शूकराक्रान्ता स्त्री शूकरेणाक्रम्यते आ+क्रम-क्त टाप्। वराहक्रान्तायां शब्दच०।

शूकरी स्त्री शूकर आक्रामकत्वेनास्त्यस्याः अच् गौरा० ङीष्। १वराहक्रान्तायां शब्दच०। शूकर+जातौ ङीष्। २तज्जातिस्त्रियाञ्च। [हृद्ये त्रि०।

शूकरेष्ट पु० इष्ट०। १कसेरुनामकन्दे राजनि०। २वराहप्रिय-

शूकवती स्त्री शूकोऽस्त्यस्याः मतुप् मस्य वः ङीप्। १कपिकच्छ्वां शब्दच०। २शूकयुते त्रि० स्त्रियां ङीप्।

शूकशिम्बा स्त्री शूकयुक्ता शिम्बा शाक०। कपिकच्छ्वां शब्दच०।

शूकशिम्बि(म्बी) पु० शूकयुक्ता शिम्बिः शाक० वा ङीप्। कपिकच्छ्वां शब्दच०।

शूका स्त्री शूकोऽस्त्यस्या' अच्। कपिकच्छ्वां शब्दच०।

शूकापूप पु० अपूपविशेषे हारा०। [शब्दर०।

शूतिपर्ण पु० शि-क्तिच् शूति स्फीतं पर्णं यस्य। आरग्वधे

शूद्र पुंस्त्री० शुच-रक् पृषो० चस्य द दीर्घश्च। १चतुर्थे वर्णे स्त्रियां टाप्। शूद्रा शूद्रजातिस्त्रियाम्। पुंयोगे ङीष्। शूद्री शूद्रस्य भार्य्या। शूद्रा इति शूद्र पृषो०। अभो-भयेश्वर्नतियुक्तो शूद्र विवरणमस्ति इत्यम्।

अथ शूद्रधर्म्मादि “विप्राणामर्च्चनं नित्यं शूद्रधर्म्मो विधीयते । तद्द्वेषी तद्धनघ्नो वा शूद्रश्चाण्डालतां व्रजेत् । स च कोटिसहस्राणि शतजन्मानि शूकरः । श्वापदः शतजन्मानि शूद्रो विप्रधनापहा । यः शूद्रो ब्राह्मणीगामी मातृगामी च पातकी । कुम्भीपाके पच्यते स यावद्वै ब्रह्मणः शतम् । कुम्भीपाके तप्ततैले दग्धः सर्व्वैरहर्निशम् । शब्दञ्च विकृताकारं कुरुते यमताडनात् । ततश्चाण्डालयोनिः स्यात् सप्तजन्मसु पातकी । सप्त जन्मसु सर्पश्च जलौकाः सप्तजन्मसु । जन्मकोटिसहस्रञ्च विष्ठायां जायते कृमिः । योनिक्रिमिः पुंश्चलीनां स भवेत् सप्तजन्मसु । गवां व्रणकृमिः स्याच्च पातकी सप्तजन्मसु । योनौ योनौ भ्रमत्येवं न पुनर्जायते नरः” ब्रह्मवै॰ पु॰ ८३ अ॰ । “द्विजानां पादशुश्रूषा शूद्रैः कार्य्या सदा त्विह । पादप्रक्षालनं गात्रैर्भोज्यमुच्छिष्टमात्मकम् । ते तु चक्रुस्तदा चैव तेभ्यो भूयः पितामहः । शुश्रूषार्थं मया यूयं तुरीये तु पदे कृताः । द्विजानां क्षात्त्रवर्णानां वैश्यानाञ्च भवद्विधाः । स्त्रियः शुश्रूषया कार्य्या इत्यवादीद्बकस्तदा” पाद्मे सृ॰ख॰ १६ अ॰ । “शुश्रूषैव द्विजातीनां शूद्राणां धर्म्मसाधनम् । कारुकर्म्म तथाऽऽजीवः पाकयज्ञोऽपि धर्म्मतः” गारुडे ४८ अ॰ । “तथा मद्यस्य पानेन ब्राह्मणीगमनेन च । वेदाक्षरविचारेण शूद्रश्चण्डालतां व्रजेत्” इति शूद्रकमलाकरधृतपराशरवाक्यम् । ब्राह्मणस्य तदन्नभोजननिषेधो यथा “शूद्रान्नं ब्राह्मणोऽश्नन् वै मासं मासार्द्धमेव वा । तद्योनावभिजायेत सत्यमेतद्विदुर्बुधाः । अधोदरस्थशूद्रान्नो मृतः श्वा चैव जायते । द्वादश दश चाष्टौ च ग्रामशूकरपुक्कसाः । उदरस्थितशूद्रान्ना धर्म्मात्मानोऽपि नित्यशः । जुह्वन् वापि जपन् वापि गतिमूर्द्ध्वां न विन्दति । अमृतं ब्राह्मणस्यान्नं क्षत्रियान्नं पयः स्मृतम् । वैश्यस्य चान्नमेवान्नं शूद्रान्नं रुधिरं स्मृतम् । तस्मात् शूद्रं न भिक्षेत यज्ञार्थे सद्द्विजातयः । श्मशानमिव शूद्रान्नं परिवर्जयेत् । अध्वानमथ वा भिक्षां कुर्य्याच्छास्त्रविवर्ज्जितः । सच्छूद्राणां मठे कुर्व्वन् तत्पापेन न लिप्यते । किन्तु ब्राह्मणधर्म्मात्मा नियतो मद्यवर्ज्जितः । द्विजभक्तो [illegible] शूद्र सच्छूद्रः परिकीर्त्तितः” [illegible] ।

शूद्रस्य श्राद्धविधानन्तु मत्स्यपुराणम्

“एवं शूद्रोऽपि सामान्यं वृद्धिश्राद्धन्तु सर्व्वदा । नमस्कारेण मन्त्रेण कुर्य्यादामान्नवद्बुधः । दानप्रधानः शूद्रः स्यादित्याह भगवान् प्रभुः । दानेन सर्व्वकामाप्तिरस्य सञ्जायते यतः” । ततो दानमेवापेक्षितं न तु भोजनमपि । सामान्यं सर्व्वजनकर्त्तव्यत्वेन प्रातर्माध्यन्दिनादिविहितश्राद्धम् - आभ्युदयिकश्राद्धञ्च एव द्विजातिवत् शूद्रोऽपि कुर्य्यादित्यन्वयः । नमस्कारेण मन्त्रेण न तु पाठमन्त्रेण । आमान्नवदित्यनेन लक्षितकाण्डाद्यन्नव्यावृत्तिः । “छिन्नमत्स्यहृदाहृतम्” इति वाचनेन छिन्नस्यैवान्नत्वाभिधानात् कन्दुपक्वस्य भृष्टत्वं न तु छिन्नत्वं हारीतेन स्वेदनभर्जनयोः पृथक्त्वमुक्तं यथा “आदीपनतापनस्वेदनभर्जनपचनादिभिः पञ्चभिरिति” । अस्यार्थः आदीपनं काष्ठानां, तापनं तोयादेः, स्वेदनं धान्यादेर्भर्जनं यवादेः, पचनं तण्डुलादेः इति पञ्चमी सूना इति कल्पतरुः । अतएव छिन्नधान्येन व्याख्यात । “कन्दुपक्वानि तैलेन पायसं दधिसक्तवः । द्विजैरेतानि भोज्यानि शूद्रगेहकृतान्यपि” इति कूर्म्मपुराणवचने शूद्रकर्त्तृक कन्दुपक्वादेर्ब्राह्मणभक्ष्यत्वेन श्राद्धे देयत्वमुक्तम् । कन्दुपक्वं जलोपसेकं विना केवलपात्रेण वह्निना पक्वम् । पायसं पाकेन काठिन्यविकारापन्नं दुग्धं परमान्नपरत्वे पुंलिङ्गनिर्द्देशापत्तेः तथा चामरः “परमान्नन्तु पायसः” इति । “दिने सूर्य्योदये प्राप्ते पाकेन भोजयेद्द्विजान् । अयं विधिः समाख्यातः शूद्राणां मन्त्रवर्जितः” इति श्राद्धचिन्तामणिधृतवराहपुराणवचनमपि कन्दुपक्वपरम् एवन्तु एतद्वचनं सच्छूद्रपरं मैथिलोक्तं ज्ञेयम् । एवम् आममात्रस्यापि श्राद्धदेयत्वं वामनश्राद्धतत्त्वेऽनुसन्धेयम् । तत्र द्रव्यदेवताप्रकाशार्थं ब्राह्मणेन मन्त्राः पाठ्याः “अयमेव विधिः प्रोक्तः शूद्राणां मन्त्रवर्जितः । अमन्त्रस्य तु शूद्रस्य विप्रो मन्त्रेण गृह्यते” इति वराहपुराणात् अयं श्राद्धेतिकर्त्तव्यताविधिः शूद्रकर्त्तृकमन्त्रपाठरहितः शूद्रस्य मन्त्रपाठानधिकारित्वात् यदमन्त्रस्येति पुनर्व्वचनं तद्विशेषापेक्षार्थं परिभाषार्थञ्च तत्र तत्कर्म्मसम्बन्धिमन्त्रेण विप्रकर्त्तृकसंस्कार्य्यत्वम् । ब्राह्मणा गृह्यते तेन स ब्राह्मणेन तत्र मन्त्रः पठनीय इति तात्पर्य्यं तत्र चतुर्थ्यादिका मन्त्राः तथा च श्रुतिः “[illegible] चैव शूद्रा वाजसनेयिनः । तथा शूद्रः अयं धर्म्मं चतुर्वेदीव कारयेत्” । आर्य्यक्रमेण शुश्रूषाकर्म्मेण चतुर्व्वेदिसम्बन्धिमन्त्रादिना “[illegible] यथोक्तानि दानि मोक्षाणि भवन्ति । पञ्चयज्ञानि राजेन्द्र । मन्त्र नामि मन्त्रेण ।। विदितन्तु शूद्राणां पाकमात्रे [illegible]

अष्टादश पुराणानि चरितं राघवस्य च। रामस्य कुरुशार्दूल धर्मकामार्थसिद्धये। तथोक्तं भारतं वीर! पाराशर्य्येण धीमता। वेदार्थं सकलं योज्य धर्मशास्त्राणि च प्रभो।" इति भविष्यपुराणवचनाच्चैषा पौराणिकादित्याध॰। योज्य योजयित्वा। अत्र च "श्राद्धं वेदमन्त्रवर्ज्जं शूद्रस्य इति वचने वेदेत्युपादानात् श्राद्धे पुराणमन्त्रः शूद्रेण पठनीय इति मैथिलोक्तं तन्न वराहपुराणे शूद्राणां मन्त्रवर्जित इत्यनेन मन्त्रमात्रनिषेधात् मत्स्यपुराणे नमस्कारेण मन्त्रेण इत्युपादानाच्च पौराणिकस्यापि श्राद्धे निषेधः प्रतीयते। एवं स्नानेऽपि "ब्रह्मक्षत्रविशामेव मन्त्रवत् स्नानमिष्यते। तूष्णीमेव हि शूद्रस्य सनमस्कारकं मतम्". इत्यनेन नमस्कारविधानात् पञ्चयज्ञेऽपि। "शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा तया जीवनवान् भवेत्। शिल्पैर्वा विविधैर्जीवेत् द्विजातिहितमाचरन्। भार्य्यारतिः शुचिर्भृत्यभर्त्ता श्राद्धक्रियारतः। नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्च यज्ञान् न हापयेत्" इति नमस्कारमात्रविधानात् श्राद्धादिषु पौराणिकमन्त्रनिषेधः। ततश्च स्नानश्राद्धतर्पणपञ्चयज्ञेतरत्र शूद्रस्य पौराणिकमन्त्रपाठः प्रतीयते। अत्र "षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि यद्वेष्टं मङ्गलं कुले" इति मनुवचनात् "चूडा कार्य्या यथाकुलम्" इति याज्ञवल्क्यवचनाच्च संस्कारमात्रे कुलधर्मानुरोधेन कालान्तरस्य नामविशेषोच्चारणस्याभिधानाच्च शूद्रादीनां नामकरणे वह्वृचोक्तिकपद्धतियुक्तनामकरणस्य च प्रतीतेर्वैदिककर्मणि शूद्राणां पद्धतियुक्तनामाभिधानं क्रियत इति"। शूद्रस्याचमने द्वैतनिर्णये ओष्ठे जलं प्रक्षिपेत् न पिबेत् तथा च याज्ञवल्क्यः "हृत्कण्ठतालुगाभिस्तु यथासंख्यं द्विजातयः। शुध्येरन् स्त्री च शूद्रश्च सकृत् स्पृष्टाभिरन्ततः"। अन्ततो हृदयादिसमीपेन ओष्ठेन उत्तरोत्तरमपकर्षात् अतएव स्पृष्टाभिरित्युक्तं न तु भक्षिताभिरिति "स्त्रीशूद्रः शुध्यते नित्यं स्पर्शनाच्च करोष्ठयोः" इति ब्रह्मपुराणवचनाच्च। याज्ञवल्क्यः "ब्राह्मेण तीर्थेन द्विजो नित्यमुपस्पृशेत्" अत्र द्विजस्याचमने ब्राह्मतीर्थोपादानात् स्त्रीशूद्रयोर्न तेनाचमनम् एवमेव मिताक्षरायां व्याख्यातं मरीचिना "स्त्रिया दयिकं तोयं शूद्रजातेस्तथैव च। सकृदाचमनाच्छुद्धिरेतयोरेव चोभयोः" इति। एतदनन्तरम् इन्द्रियादिस्पर्शनन्तु न शूद्रस्य प्रमाणान्तरस्य वाजसनेयिब्राह्मणाचाराङ्गिकत्वात्तयोरेतदुपलब्धेयम्" आ॰त॰ रघु॰।

**शूद्रकर्म्मन्** न॰ शूद्रस्य शास्त्रविहितं कर्म। शूद्रकर्त्तव्ये द्विजसेवादौ शूद्रकृत्यादयोऽप्यत्र।

**शूद्रप्रिय** पु॰ ६त॰। पलाण्डौ राजनि॰।

**शूद्राधिकरण** शूद्रस्य विद्यायामधिकारोऽस्ति नवेति सन्देहे नाधिकार इति निर्णायके शारीरकसूत्रोक्ते अधिकरणभेदे तच्चाधिकरणं तत्र दर्शित यथा

"शुगस्य तदनादरश्रवणात्तदाद्रवणात् सूच्यते हि" सू॰ "यथा मनुष्याधिकारनियममपोह्य देवादीनामपि विद्यास्वधिकार उक्तस्तथैव द्विजात्यधिकारनियमापवादेन शूद्रस्याप्यधिकारः स्यादित्येतामाशङ्कां निवर्त्तयितुम् इदमधिकरणमारभ्यते। तत्र शूद्रस्याप्यधिकारः स्यादिति तावत् प्राप्तम्, अर्थित्वसामर्थ्ययोः सम्भवात्, "तस्माच्छूद्रो यज्ञेऽनवक्लृप्तः" इतिवत् शूद्रो विद्यायामनवक्लृप्त इति निषेधाश्रवणात्। यच्च कर्मस्वनधिकारकारणं शूद्रस्यानग्नित्वं न तद्विद्यास्वधिकारस्यापवादकम्। न ह्याहवनीयादिरहितेन विद्या वेदितुं न शक्यते। भवति च लिङ्गं शूद्राधिकारस्योपोद्बलकं, संवर्गविद्यायां हि जानश्रुतिं पौत्रायणं शुश्रूषुं शूद्रशब्देन परामृशति "अह हारे त्वा शूद्र! तवैव सह गोभिरस्तु" इति। विदुरप्रभृतयश्च शूद्रयोनिप्रभवा अपि विशिष्टविज्ञानसम्पन्नाः स्मर्य्यन्ते, तस्मादधिक्रियते शूद्रो विद्यास्वित्येवं प्राप्ते ब्रूमः। न शूद्रस्याधिकारो वेदाध्ययनाभावात्। अधीतवेदो हि विदितवेदार्थो वेदार्थेष्वधिक्रियते, न च शूद्रस्य वेदाध्ययनमस्ति, उपनयनपूर्वकत्वाद्वेदाध्ययनस्य उपनयनस्य च वर्णत्रयविषयत्वात्। यत्त्वर्थित्वं न तदसति सामर्थ्येऽधिकारकारणं भवति। सामर्थ्यमपि न लौकिकं केवलमधिकारकारणं भवति शास्त्रीयेऽर्थे शास्त्रीयस्य सामर्थ्यस्यापेक्षितत्वात् शास्त्रीयस्य च सामर्थ्यस्याध्ययननिराकरणेन निराकृतत्वात्। यच्चेदं शूद्रो यज्ञेऽनवक्लृप्त इति तत् न्यायपूर्वकत्वाद्विद्यायामप्यनवक्लृप्तत्वं द्योतयति न्यायस्य साधारणत्वात्। यत् पुनः संवर्गविद्यायां शूद्रशब्दश्रवणं लिङ्गं मन्यसे न तल्लिङ्गम्, न्यायाभावात्। न्यायोक्तं हि लिङ्गदर्शनं द्योतकं भवति, न चात्र न्यायोऽस्ति कामञ्चायं शूद्रशब्दः संवर्गविद्यायामेवैकस्यां शूद्रमधिकुर्य्यात् तद्विषयत्वात् न सर्वासु विद्यासु, अर्थवादस्थत्वात् न तु क्वचिदप्ययं शूद्रमधिकर्त्तुं शक्नोति। शक्यते चायं शूद्रशब्दोऽधिकृतविषये योजयितुम्। कथमित्युच्यते। "कं वर एनमेतत् सन्तं

सयुग्वानमिव रैक्कमात्थेति अस्माद्धंसवाक्यादात्मनोऽनादरं श्रुतवतो जानश्रुतेः पौत्रायणस्य शुगुत्पेदे तामृषी रैक्कः शूद्रशब्देनानेन सूचयाम्बभूवात्मनः परोक्षज्ञानस्य ख्यापनायेति गम्यते, जातिशूद्रस्यानधिकारात्। कथं पुनः शूद्रशब्देन शुगुत्पन्ना सूच्यते इति, उच्यते, तदाद्रवणाच्छुचमभिदुद्राव शुचा वाभिदुद्रुवे शुचा वा रैक्कमभिदुद्रावेति शूद्रावयवार्थसम्भवात् रूढार्थस्य चासम्भवात्। दृश्यते चायमर्थोऽस्यामाख्यायिकायाम्"।

**शूद्रार्त्ता** स्त्री शूद्रेणार्त्ता पीडिता। प्रियङ्गौ शब्दच०।

**शूद्रावेदिन्** त्रि० शूद्रां विन्दति विद-णिनि उप०। शूद्रजातिस्त्रिया विवाहकर्त्तरि। "शूद्रावेदी पतत्यत्रेः" मनुः "कामतस्तु प्रवृत्तानामिमाः स्युः क्रमशोऽवराः। शूद्रैव भार्य्या शूद्रस्य सा च स्वा च विशः स्मृते। ते च स्वा चैव राज्ञश्च ताश्च स्वा चाग्रजन्मनः" इति मनुना कामतस्तासां वैश्यं विवाहे विहितेऽपि शूद्रावेदीत्यस्याधिकदोषार्थता द्विजातिस्त्रीलाभे शूद्रस्त्रीविवाहनिषेधार्थता च। स च विवाहः युगान्तरविषयः कलौ असवर्णस्त्रीविवाहनिषेधात् कलिवर्ज्ये १८०२ पृ० दृश्यम्।

**शूद्रान्न** न० ६त०। शूद्रस्वामिकान्ने तच्च द्विजैरभक्ष्यम् यथा हारीतः "शूद्रान्नेन तु भुक्तेन उदरस्थेन यो मृतः। स वै खरत्वमुष्ट्रत्वं शूद्रत्वञ्चाधिगच्छति" म० त० धृत वाक्यं शूद्रान्नं शूद्रस्वामिकान्नं रघु० "आमं शूद्रस्य पक्वान्नं पक्वमुच्छिष्टमुच्यते" इति तत्पक्वान्नस्य सर्वथा निषेधादत्र आममेव शूद्रस्वामिकान्नं गृह्यते। तद्दत्तमपि भोजनकाले तद्गृहस्थावस्थितं तदपि शूद्रान्नं तदाहाङ्गिराः "शूद्रवेश्मनि विप्रेण क्षीरं वा यदि वा दधि। निवृत्तेन न भोक्तव्यं शूद्रान्नं तदपि स्मृतम्" तेन शूद्रवेश्मस्थितक्षीरदध्यादिकमपि शूद्रान्नं पारिभाषिकमिति बोध्यम्। निवृत्तेन शूद्रान्नानिवृत्तेन। तदपीति अपिशब्दात् साक्षाद्दत्तघृततण्डुलादि न तु तद्दत्तकपर्दकादिना क्रीतमपि। आपद्गते शूद्रान्ने अङ्गिराः "यथा यतस्ततो ह्यापः शुद्धिं यान्ति नदीं गताः। शूद्राद्विप्रगृहेष्वन्नं प्रविष्टन्तु सदा शुचि" प्रविष्टं स्वत्वापादकप्रतिग्रहादिनेति शेषः। अतएव पराशरः "तावद्भवति शूद्रान्नं यावन्न स्पृशति द्विजः। द्विजातिकरसंस्पृष्टं सर्वं तद्धविरुच्यते"। स्पृशति प्रतिगृह्णातीति कल्पतरुः। तत्र संयोज्य पाकमित्याह विष्णुपु० "संयोज्य प्रतिगृह्णीयाच्छूद्रस्य गृहमागतम्" तत्र पाकान्तरे पाकाङ्गिराः "स्वपात्रे यत्तु विन्यस्तं शूद्रो यच्छति नित्यशः। पात्रान्तरगतं ग्राह्यं दुग्धं स्वगृहमागतम्"। एतेन स्वगृहमागतस्यैव शुद्धत्वं प्रतीयते ततश्चैतादृशापत्सम्पूर्णा शूद्रान्नं सर्वथा न भोक्तव्यम् प्रागुक्तहारीतवचने तस्मिन्नुदरस्थत्वात्" शु०त०। "नाद्यात् शूद्रस्य विप्रोऽन्नं मोहाद्वा यदि वान्यतः। स शूद्रयोनिं व्रजति यस्तु भुङ्क्ते ह्यनापदि। षण्मासान् यो द्विजो भुङ्क्ते शूद्रस्यान्नं विगर्हितम्। जीवन्नेव भवेत् शूद्रो मृतः श्वा चाभिजायते। ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्रस्य च मनीषिणः। यस्यान्नेनोदरस्थेन मृतस्तद्योनिमाप्नुयात्" व्यासवाक्यम् "आर्द्धिकः कुलमित्रञ्च गोपालो दासनापितौ। एते शूद्रेषु भोज्यान्ना यश्चात्मानं निवेदयेत्। कुशीवलः कुम्भकारः क्षेत्रकर्मक एव च। एते शूद्रेषु भोज्यान्ना दत्त्वा स्वल्पपणं बुधैः। पायसं स्नेहपक्वञ्च यावकञ्चैव सक्तवः। पिण्याकञ्चैव तैलञ्च शूद्राद् ग्राह्यं द्विजातिभिः" कूर्मपु० ७त० भागे १६अ०। "कन्दुपक्वानि तैलेन पायसं दधिसक्तवः। द्विजैरेतानि भोज्यानि शूद्रगेहकृतान्यपि"। "कुलमित्रादीनां भोज्यान्नता तु कलौ तत्परा। शूद्रेषु दासगोपालकुलमित्रार्द्धसीरिणाम्। भोज्यान्नता गृहस्थस्य तीर्थसेवाऽतिदूरतः" पराशरेण कलौ वर्ज्यप्रोक्तेः। शूद्रोऽपि ब्राह्मणद्वारा पक्वान्नेन नैवेद्यं दातुमर्हतीति वृषोत्सर्गीयचरुपाकादिवत् तत्रापि तस्याधिकार इति ति०त० दुर्गोत्सवप्रकरणे रघुनन्दनेन व्यवस्थापितम् तत्र दृश्यम्।

**शूद्रासुत** पु० शूद्रायाः द्विजातिभिः ऊढायाः सुत। द्विजातिजाते शूद्रजातिस्त्रियाः सुते पुत्रभेदे।

**शूना** स्त्री श्वि-अधिकरणे-क्त सम्प्र० दीर्घः। १प्राणिवधस्थाने यथा "पञ्च शूना गृहस्थस्य चुल्ली पेषण्युपस्करः। कण्डनी चोदकुम्भश्च बध्यते यास्तु वाहयन्" मनुः। तद्दोषनिष्कृतये काले मनुना पञ्च यज्ञा विहिता यथा "अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम्। होमो दैवो बलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम्। पञ्चैतान् यो महायज्ञान् न हापयति शक्तितः। स गृहेऽपि वसन्नित्यं शूनादोषैर्न लिप्यते"। (आलजिभ) २अधोजिह्वायां हारा०।

**शून्य** त्रि० शूनायै प्राणिवधाय हितम् इष्टस्थानत्वात् यत्। १निर्जनस्थाने मेदि०। २आकाशे शब्दच०। ३बिन्दुमात्रे हेमच०। ४अभावे च अमरः। ५असम्पूर्णे ६रिक्ते ७तुच्छे च त्रि० अमरः। [८शून्यमध्ययुक्ते त्रि०।

शून्यमध्य पु० शून्यमाकाशो मध्ये यस्य । १नले राजनि० ।
शून्यवादिन् पु० शून्यमभावमात्रं सर्वकारणतया वदति वद–णिनि । बौद्धभेदे बुद्धशब्दे ४५८१ पृ० दृश्यम् ।
शून्या स्त्री शून्यमन्तर्यस्याः अच् । १नल्यां विश्वः । २महाकण्टकिन्याम् । (फणिमनसा) राजनि० । [ईरिते शूर्णः
शूर हिंसे स्तम्भे च दि० आ० सक० सेट् । शूर्यते अशूरिष्ट ।
शूर विक्रमे अद० चु० उभ० सक० सेट् । शूरयति ते अशुशूरत् त ।
शूर पु० शूर–अच् । १वीरे विक्रमवति अमरः । २वसुदेवमातामहे यादवे मेदि० ३सूर्ये त्रिका० ४अर्कवृक्षे ५सिंहे ६शूकरे पुंस्त्री० स्त्रियां ङीष् । ७चित्रकवृक्षे ८लवे ९टनिकुचे १०मसूरे च पु० राजनि० ।
शूरण पु० शूर–ल्यु । (ओल) १सूरणभेदे अमरः "शूरणो दीपनो रूक्षः कषाय कण्डुकृत् कटुः । विष्टम्भी विशदो रुच्यः कफार्शःकृन्तनो लघुः । विशेषादर्शसे पथ्यः प्लीहगुल्मविनाशनः । सर्वेषां कन्दशाकानां शूरणः श्रेष्ठ उच्यते । दद्रूणां रक्तपित्तानां कुष्ठानां न हितो हि सः । सन्धानयोगसंप्राप्तः शूरणो गुणवत्तमः" भावप्र० । २श्योणाकवृक्षे च शब्दमाला । [च ।
शूरसेन पुं० शूरा सेना यत्र, यस्य वा । १देशभेदे २नृपभेदे
शूर्प माने चु० उभ० सक० सेट् । शूर्पयति ते अशुशूर्पत् त ।
शूर्प पु० शूर्प्यते धान्यादिकमनेन शूर्प–घञ् । (कुला) धान्यादिस्फोटके १पात्रभेदे २द्रोणद्वयपरिमाणे च शब्दच० ।
शूर्पकर्ण पुंस्त्री० शूर्पे इव कर्णौ यस्य । १गजे त्रिका० । स्त्रियां ङीष् । २शूर्पश्रुतिरप्यत्र हारा० ।
शूर्पणखा(खी) स्त्री शूर्पं इव नखा अस्याः णत्वम् वा ङीष् । रावणभगिन्यां शब्दमा० । [शब्दच० ।
शूर्पपर्णी स्त्री शूर्पं इव पर्णान्यस्याः ङीष् । मिश्रीभेदे
शूर्पवात पु० ६त० । शूर्पजवायौ पुंस्के त्रिका० ।
शू(सू)र्म्म पु० न० ऊर्मिरस्त्यस्याः अच् वा पृषो० सस्य न । लौहप्रतिमायाम् अमरः । [लौहादिप्रतिमायां शब्दच० ।
शू(सू)र्मि(र्मी) स्त्री ऊर्मि वर्णे यस्याः वा शत्रम् वा ङीष् ।
शूल रुजायां भ्वा० पर० सक० सेट् । शूलति अशूलीत् ।
शूल पु० न० शूल–क । १रोगभेदे २त्रिशूले च अमरः । ३अ-
१८८ अ० । अस्त्रशब्दे ४५५४ पृ० दृश्यम् । शूलरोगभेद निदानादिकं भावप्र० उक्तं यथा
"अथ शूलाधिकारः । तत्र शूलस्य सनिदानं निदानमाह "दोषैः पृथक्समस्तामद्वन्द्वैः शूलोऽष्टधा भवेत् । सर्वेष्वेतेषु शूलेषु प्रायेण पवनः प्रभुः (कर्त्ता)" । अथ वातिकस्य विप्रकृष्टं निदानं सम्प्राप्तिपूर्वकं लक्षणञ्चाह "व्यायामयानादतिमैथुनाच्च प्रजागराच्छीतजलातिपानात् । कलायमुद्गाढकिकोरदूषादत्यर्थरूक्षाध्यशनाभिघातात् । कषायतिक्तातिविरूढजान्नविरुद्धवल्लूरकशुष्कशाकैः । विट्शुक्रमूत्रानिलवेगरोधाच्छोकोपवासादतिहास्यभाषात् । वायुः प्रवृद्धो जनयेद्धि शूलं हृत्पृष्ठपार्श्वे त्रिकवस्तिदेशे । जीर्णे प्रदोषे च घनागमे च शीते च कोपं समुपैति गाढम् । मुहुर्मुहुश्चोपशमप्रकोपौ विण्मूत्रसंस्तम्भनतोदभेदैः । संस्वेदनाभ्यञ्जनमर्दनाद्यैः स्निग्धोष्णभोज्यैश्च शमं प्रयाति" । व्यायामो मल्लयुद्धादिः यानं तुरगादि मैथुनं स्त्रीसेवा प्रजागरो रात्रौ, एषामतियोगात् शीतजलप्रभूतपानात् कलायस्त्रिपुट आढकः तुवरी कोरदूषः कोद्रव । अतिरूक्षद्रव्यसेवा, अध्यशनं भुक्तस्योपरि भोजनम् अभिघातो लोष्टादिभिः, कषायतिक्तरससेवा विरूढजान्नम् विरूढमङ्कुरितमन्नम् कलायचणकादि तज्जमन्नं भक्ष्यम् । वल्लूरकं शुष्कमांसम् । तथा शूलस्य देशमाह हृदादिषु तत्र हृच्छूलस्य पृथगपि लक्षणं पठन्ति "कफपित्तावरुद्धस्तु मारुतो रसमूर्च्छितः । हृदिस्थः कुरुते शूलमुच्छ्वासावरोधकम् । स हृच्छूल इति ख्यातो रसमारुतकोपजः" । अथ पार्श्वशूलस्यापि लक्षणमाह "कफ निरुद्धः पवनः सुचीभिरिव निस्तुदन् । पार्श्वस्थः पार्श्वयोः शूलं कुर्य्यादाध्मानपूर्वकम् । तेनोच्छ्वसिति वक्त्रेण नरोऽन्नं न च काङ्क्षति । निद्रां च नाप्नुयाद्देव पार्श्वशूलः प्रकीर्त्तितः" । वस्तिशूलस्यापि लक्षणमाह "वस्तौ वायुर्विलोमः कुपितो वस्तिं संस्तम्भ्य तिष्ठति । वस्तिरुग्विनाहेषु तत्र शूलोऽस्य जायते । विण्मूत्रवातरोधी वस्तिशूलः स उच्यते" । प्रतिकर्तुमर्हति जीर्णे भुक्ते प्रदोषे रात्र्यन्ते रात्रिशेषे (?) जातकोपात् । अत्रापि शीते सिक्ते मेघोदये

दाहार्त्तिकरं हि नाभ्यां संस्वेदमूर्च्छाभ्रमशोषयुक्तम्। मध्यंदिने कुप्यति चार्द्धरात्रे निदाघकाले जलदात्यये च। शीते च शीतैः समुपैति शान्तिं सुस्वादुशीतैरपि भोजनैश्च"। निष्पावो राजमाषः। सौवीरं सन्धानभेद। सुराविकारैः "परिपक्वान्नसन्धानसमुत्पन्ना सुरा मता"। तस्या विकारे। रविसन्तापः आतपः। व्यायामातियोगो मैथुनाधिक्यम्। विदाहीत्युक्तापि अन्नैर्विदग्धैरिति बोधयति अविदाहिवस्तुनोऽपि पित्तवशाद्विदाहित्वं भवति। जलदात्यये शरदि। शीतैः शीतादिभिः। श्लैष्मिकमाह "आनूपवारिजकिलाटपयोविकारैर्मांसेक्षुपिष्टकृसरातिलशष्कुलीभिः। अन्यैर्बलासजनकैरपि हेतुभिश्च श्लेष्मा प्रकोपमुपगम्य करोति शूलम्। हृल्लासकासगुरुसदनारुचिसम्प्रसेकैरामाशये स्तिमितकोष्ठशिरोगुरुत्वैः। भुक्ते सदैव हि रुजं कुरुतेऽतिमात्रम् सूर्योदयेऽथ शिशिरे कुसुमागमे च"। आनूपं बहुजलदेशभवम्। वारिजं शालूकादि "पक्वं दध्ना समं क्षीरं विज्ञेया दधिकूर्चिका। तक्रेण तक्रकूर्ची स्यात्तयोः पिण्डः किलाटकः"। पयोविकारः पायसादिः पिष्टं माषादिः। अन्यैः गुर्वादिभिः। स्तिमितमार्द्रपटावगुण्ठितमिव यत्कोष्ठं शिरश्च तयोर्गुरुत्वैः सह। सूर्योदय इति त्रिधा विभक्तदिवसप्रथमभागस्योपलक्षणम्। शिशिरे तत्र कफस्यातिसञ्चयात्। कुसुमागमे वसन्ते। द्वन्द्वजमाह "द्विदोषलक्षणैरेतैर्विद्याच्छूलं द्विदोषजम्। सर्वेषु देशेषु च सर्वलिङ्गं विद्याद्भिषक् सर्वभवं हि शूलम्। सुकष्टमेनं विषवज्रकल्पं विवर्जनीयं प्रवदन्ति तज्ज्ञाः"। सर्वेषु देशेषु हृत्पृष्ठपार्श्वत्रिकवस्तिनाभ्यामाशयेषु। सर्वभवं त्रिदोषजम्। आमजमाह "आटोपहृल्लासवमीगुरुत्वस्तैमित्यमानाहकफप्रसेकैः। कफस्य लिङ्गेन समानलिङ्गमामोद्भवं शूलमुदाहरन्ति"। आमाशये जाते पश्चात् दोषसम्बन्धः अतएवास्य शूलस्यानन्तरमुक्तम्। स च प्रथममामाशये भवति पश्चात् सम्बन्धिभिर्दोषैस्त्रिभिर्व्याप्तत्वात्त्रिरूपश्च भवति यथा दोषसम्बन्धः। आमशूलस्य दोषैर्विशेषेण देशविशेषमाह "वातात्मकं वस्तिगतं वदन्ति पित्तात्मकं चापि वदन्ति नाभ्याम्। हृत्पार्श्वकुक्षौ कफसन्निविष्टं सर्वेषु देशेषु च सन्निपातात्"। हृत्पार्श्वकुक्षौ हृत्पार्श्वाभ्यां सहिते कुक्षौ। एवं द्वन्द्वजं देशेनादिशम् "वस्तौ हृत्कटिपार्श्वेषु स शूलः कफवातिकः॥ कुक्षौ हृन्नाभिमध्ये तु स शूलः कफपैत्तिकः। दाहज्वरकरो घोरो विज्ञेयो वातपैत्तिकः"। तन्त्रान्तरोक्तमामशूलमाह "अतिमात्रं यदा भुक्तं पावके मृदुतां गते। स्थिरीभवत्तु तत्काले वायुरावृत्य तिष्ठति। यदान्नं न गतं पाकं तच्छूलं कुरुते भृशम्। मूर्च्छाध्मानं विदाहञ्च हृत्क्लेशं च विलम्बिकम्। कम्पं वान्तिमतीसारं प्रसेकं जनयेदपि। अविपाकोद्भवं शूलमेतमाहुर्मनीषिणः"। अविपाकोद्भवम् आमोद्भवमित्यर्थः। अथ शूलस्योपद्रवानाह "वेदनातितृषा मूर्च्छा आनाहो गौरवारुची। कासः श्वासो वमिर्हिक्का शूलस्योपद्रवाः स्मृताः"। अथासाध्यत्वादिकमाह "एकदोषानुगः साध्यः कृच्छ्रसाध्यो द्विदोषजः। सर्वदोषान्वितो घोरस्त्वसाध्यो भूर्युपद्रवः"। अथारिष्टमाह "वेदनातितृषा मूर्च्छा आनाहो गौरवं ज्वरः। भ्रमोऽरुचिः कृशत्वञ्च बलहानिस्तथैव च। उपद्रवा दश यस्य शूलेषु, नास्ति सः"। अथ शूलस्यैव भेदं परिणामशूलमाह "स्वैर्निदानैः प्रकुपितो वातः सन्निहितो यदा। कफपित्ते समावृत्य शूलकारी भवेद्बली। भुक्ते जीर्यति यच्छूलं तदेव परिणामजम्"। स्वैर्निदानैरित्यादिना निदानपूर्विका संप्राप्तिरुक्ता भुक्ते जीर्यतीत्यादिना लक्षणमुक्तम्। समावृत्य व्याप्य। तस्य लक्षणमप्येतत् समासेनाभिधीयते। "आध्मानाटोपविण्मूत्रविबन्धारतिवेपनैः। स्निग्धोष्णोपशमप्रायं वातिकं तद्वदेद्भिषक्। तृष्णादाहारतिस्वेदकट्वम्ललवणोत्तरम्। शूलं शीतशमप्रायं पैत्तिकं लक्षयेद्बुधः। छर्दिहृल्लाससम्मोहस्वल्परुग्दीर्घसन्तति। कटुतिक्तोपशान्तौ च विज्ञेयञ्च कफात्मकम्। संसृष्टलक्षणं बुद्ध्वा द्विदोषं परिकल्पयेत्। त्रिदोषजमसाध्यं स्यात् क्षीणमांसबलानलम्"। अथान्नद्रवनामानं शूलविशेषमाह "जीर्णे जीर्यति चाप्यन्ने यच्छूलमुपजायते। पथ्यापथ्यप्रयोगेण भोजनाभोजनेन वा। न शमं याति नियमात् सोऽन्नद्रव उदाहृतः। नेदं शूलमसाध्यं चिकित्साभिधानात्"।

अथ शूले पथ्यापथ्ये भावप्र॰ दर्शिते यथा

"कलायचणगोधूमाः श्यामाकाः कोद्रवकाः। राजमाषाश्च कुलत्थाः कङ्गुयावकः। दधिमण्डं क्षीरं सर्पिर्गव्यं समाहिषम्। वास्तूकं कारवल्ली च कर्कोटकफलानि च। बर्हिणो हरिणमृगा रोहिताद्याः कपिञ्जलाः। एतच्छूलामये पथ्यमन्नपानं विदुर्बुधैः।

दधिवत्सरं दध्ना तुल्यः कृतो रसो यस्य तत्क्षीरं दधियुक्तं क्षीरमित्यर्थः। "व्यायाम मैथुनं मद्यं लवणं कटुकं रसम्। वेगरोधं शुचं क्रोध विदल शूलवान् त्यजेत्"।

इह च उपपातकचिह्नं यथोक्तं शाता॰ कर्मवि॰

"जलोदरयकृत्प्लीहशूलरोगव्रणानि च। श्वासाजीर्णज्वरच्छर्दिभ्रममोहगलग्रहाः। रक्तार्बुदविसर्पाद्या उपपापोद्भवा गदाः"।

**शूलक** पुस्त्री॰ शूल+संज्ञायां कन्। १दुर्विनीताश्वे हेमच॰। स्त्रियां ङीष्। स्वार्थे क। २शूलशब्दार्थे।

**शूलग्रन्थि** पु॰ शूलाकारः ग्रन्थिरस्य। मालादूर्वायां राजनि॰

**शूलघातन** न॰ शूलं रोगभेदं घातयति हन-णिच्-ल्यु। मण्डूरे शब्दच॰।

**शूलघ्न** पु॰ शूलं हन्ति॰ हन-क। तुम्बुरुवृक्षे रत्नमा॰।

**शूलद्विष** पु॰ द्रुत॰। हिङ्गौ रत्नमाला। [शब्दच॰।

**शूलधन्वन्** पु॰ शूलं धनुरायुधमस्य अनङ् समा॰। शिवे

**शूलधर** पु॰शूल धारयति धारि-अच् द्रुत्वः। शिवे शब्दच॰। भृ-क्विप्। शूलभृदप्यत्र। [स्त्री ङाप् शब्दच॰।

**शूलधारिन्** पु॰ शूलं धरति धृ-णिनि। १शिवे २दुर्गायां

**शूलधृष्** पु॰ शूलेन धर्षति दैत्यान् धृष-क्विप्। १शिवे २दुर्गायां स्त्री। धृष-क्विन्। शूलधृष् तत्रार्थे।

**शूलनाशन** न॰ शूलं नाशयति नश-णिच्-ल्यु। सौवर्चलवणे हेमच॰। [राजनि॰।

**शूलपत्नी** स्त्री शूलमिव पत्रं यस्याः ङीप्। शूलोवध्ये

**शूलपाणि** पु॰शूलं पाणौ यस्य। शिवे शूलहस्तादयोऽप्यत्र।

**शूलशत्रु** पु॰ शूलस्य रोगस्य शत्रुः। एरण्डवृक्षे शब्दच॰।

**शूलहन्त्री** स्त्री शूलं रोग हन्ति हन-तृच् ङीप्। यवान्यां राजनि॰।

**शूलहृत्** पु॰ शूलं रोगं हरति हृ-क्विप्। हिङ्गुनि त्रिका॰।

**शूला** स्त्री शूलं तदाकारोऽस्त्यस्य शूल स्वयौवनविक्रेयतयाऽस्त्यस्या वा अच्। १इष्टकाद्यर्थकीलके २वेश्यायाञ्च त्रिका॰।

**शूलाकृत** त्रि॰ शूलेन विद्ध्वा कृत पक्वम् शूल+डाच्+कृ-क्त। लौहादिकीलकेन विद्ध्वा पक्वे मांसे (कावाव)अमर॰

**शूलिक** त्रि॰ शूलं पाकसाधनत्वेनास्त्यस्य ठन्। १शूलाकृत शब्दच॰ २शशके हेमच॰ ३शूलयुते त्रि॰।

**शूलिन्** पु॰ शूलमस्त्यस्य इनि। १शूलरोगयुक्ते २शूलास्त्रधारके त्रि॰ ३शिवे पु॰ ४शशके भावप्र॰। [४वटे शब्दच॰।

**शूलिन** पु॰ शूलं तदाकारं फलमस्त्यस्य इनन्। भाण्डीर-

**शूली** स्त्री शूलं पत्राकारेऽस्त्यस्य अच् गौरा॰ ङीष्। शूलाकारपत्रयुते स्वनामख्याते तृणभेदे राजनि॰।

**शूलोत्खा** स्त्री शूलं रोगभेदमुत्खनति उद्+खन-ड। सोमराज्यां शब्दच॰।

**शूल्य** त्रि॰ शूले संस्कृतं यत्। शूलाकृते मांसे भावप्र॰ कृतान्नशब्दे तत्पाकादि २१८१ पृ॰ दृश्यम्।

**शूष** प्रसवे भ्वा॰ पर॰ सक॰ सेट्। शूषति अशूषीत।

**शृ(सृ)गाल** पुंस्त्री॰ असृजं लाति ला-क पृषो॰। (शेयाल) १पशौ अमर स्त्रियां ङीष्। २दैत्यभेदे मेदि॰। ३वासुदेवे ४निष्ठुरे ५खले च पु॰ सारस्वताभिधानम्। पृषा॰। सृकाल तत्रार्थे शब्दच॰। ६भीरौ अमरार्थकोषः। शृगालशब्दव्याकुलं शिवाकृतशब्दे दृश्यम्।

**शृगालकण्टक** पु॰ शृगालस्येव कण्टको यस्य। (शेयालकाँटा) क्षुपभेदे शब्दच॰।

**शृगालकोलि** पु॰ शृगाल इव कण्टकितः कोलिः। (शेयाकुल) क्षुपभेदे रत्नमाला। [लाक्षे क्षुपभेदे राजनि॰।

**शृगालघण्टी** स्त्री शृगाल इव कण्टकिनो घण्टी। कोकि-

**शृगालजम्बू** स्त्री शृगालप्रिया जम्बूरिव। १गोडुम्बे (गोडुक) २घोण्टाफले मेदि॰। [राजनि॰।

**शृगालविन्ना** स्त्री शृगालैर्विद्यते विद-क्त। पृश्निपर्ण्यां

**शृगालिका** स्त्री शृगालस्य भार्या ङीप् स्वार्थे क। १शृगालयोषिति शृगालीव इवार्थे कन्। २भयात् पलायने मेदि॰।

**शृगाली** स्त्री शृगालस्तत्पलायन सादृश्येनास्त्यस्य अच् ङीप्। १पलायने त्रिका॰। २कोकिलाक्षे ३विदार्यां राजनि॰।

**शृङ्खल** पु॰ शृङ्गात् प्राधान्यात् खल्यतेऽनेन पृषो॰। निगडे २लौहमये ३पादबन्धने च हेमच॰। ४कट्याभरणे अमरः ५पुंस्कटीवस्त्रबन्धने मेदि॰। तत्रार्थे स्त्रीत्वम च टाप्।

**शृङ्खलक** पुस्त्री॰ शृङ्खल इव कायति कै-क। १उष्ट्रे राजनि॰ स्त्रियां जातित्वात् ङीष् स्वार्थे क। २शृङ्खलशब्दार्थे।

**शृङ्खलित** त्रि॰शृङ्खला जाताऽस्य इतच्। बद्धनिगडे धनञ्जयः

**शृङ्खली** स्त्री शृङ्खलः तदाकारोऽस्त्यस्याः अच् गौरा॰ङीष्। १कोकिलाक्षे वृक्षे २पुंस्कटीवस्त्रबन्धने च राजनि॰।

**शृङ्ग** न॰ शृ-गन् पृषो॰ मुम् ह्रस्वश्च। १पर्वतोपरिभागे सानौ अमर। २प्रभुत्वे ३चिह्ने ४जलक्रीडार्थयन्त्रभेदे (पिचकारी) ५पश्वादीनां विषाणे (शिङा) ६उत्कर्षे च मेदि॰ ७अग्रे ८तीक्ष्णे ९पद्मे च शब्दर॰ १०महिष-

शृङ्गनिर्मितवाद्यभेदे (शिङ्गा) ॥ कामोद्रेके शा०द० शृङ्गारशब्दे दृश्यम् । १२कूर्च्चशीर्षकद्रव्ये पु० मेदि० ।१३ऋषिभेदे पु० ।

**शृङ्गक** पु० शृङ्गमिव कायति कै–क । जीवकद्रव्ये जटा० ।

**शृङ्गकन्द** पु० शृङ्गमिव कन्दोऽस्य । शृङ्गाटके (पानीफल) राजनि० ।

**शृङ्गज** न० शृङ्गे पर्वताग्रे जायते जन–ड । १अगुरुचन्दने रत्नमा० । २वाणे शरद्रव्ये पु० संक्षिप्तसा० । ३शृङ्गजातमात्रे त्रि०

**शृङ्गमूल** पु० शृङ्गमिव मूलमस्य । शृङ्गाटके राजनि० ।

**शृङ्गमोहिन्** पु० शृङ्गाय कामोद्रेकाय मोहयति मुह–णिच्–णिनि । चम्पके राजनि० ।

**शृङ्गला** स्त्री शृङ्गं तदाकारफलं लाति ला–क । चल-शृङ्ग्यां (गाडरशिङ्गा) शब्दच० ।

**शृङ्गवत्** पु० शृङ्गं प्राधान्येनास्त्यस्य मतुप् मस्य वः । १जीनापर्वतभेदे तन्नामादिभाग० ५।१६ अ० उक्तं यथा "उत्तरोत्तरेणेलावृतं नीलः श्वेतः शृङ्गवान् इति त्रयो रम्यकहिरण्मयकुरूणां वर्षाणां मर्य्यादागिरयः प्रागायता उभयतः क्षारोदावधयः द्विसहस्रयोजनपृथव एकैकशः पूर्व्वस्मात् पूर्व्वस्मादुत्तरोत्तरं दशांशाधिकांशेन दैर्घ्य एव ह्रसन्ति" । २शृङ्गयुते त्रि० ।

**शृङ्गवेर** न० शृङ्गमिव वेरमवयवो यस्य । १आर्द्रके अमरः । २गुहराजे ३रामनिषादगुहकपत्तनाख्यपुरे च । स्वार्थे क । आर्द्रके हेमच० । [एरकाह्वये भावप्र० ।

**शृङ्गवेराभमूलक** पु० शृङ्गवेरस्य तुल्यं मूलमस्य कप् ।

**शृङ्गाट** पु० शृङ्गं प्राधान्यमटति अट–अण् । १उत्तरस्य पर्वतभेदे २चतुष्पथे ३जलकण्टकिद्रव्ये च ४तत्फले न० । "शृङ्गाटकं हिमं स्वादु गुरु वृष्यं कषायकम् । ग्राहि शुक्रानिलश्लेष्मप्रदं पित्तास्रदाहनुत्" भावप्र० । स्वार्थे क । तत्र, चतुष्पथे अलङ्कारोक्ते बन्धभेदरूपे भस्त्राबन्धे च । स च पर्वत कामाख्यादेशस्थः यथोक्तं कालिकापु०८२अ० यथा "ह्रीवत्याः पूर्व्वतस्तु शृङ्गाटो नाम पर्वतः । तत्र भर्गस्य देवस्य लिङ्गमेकं प्रतिष्ठितम् । तस्मिंस्तु शिखरे लिङ्गोत्था दक्षिणोदधिगामिनी । शृङ्गाटकस्य सततं स्रवन्ती पादपि पातक: । दक्षिणं सागरं याति भर्गस्य प्रियकारिणी । पक्वमांसभेदे तत्पाकविधिर्यथा "शुद्धमांसं तनूकृत्य कर्त्तितं स्वेदितं जले । लवङ्गं हिङ्गुसहितं जलयार्द्रकसंयुतम् । एलालीरकधन्याकनिम्बूरससम-न्वितम् । एते समस्ते तद्भृष्टं पूरणं प्रोच्यते बुधैः । शृङ्गाटकं समितया कृतं पूरणपूरितम् । पुनः सर्पिषि सम्भृष्टं मांसं शृङ्गाटकं वदेत् । मांसं शृङ्गाटकं वृष्यं बृंहणं बलकृत् गुरु । वातपित्तहरं हृद्यं कफघ्नं वीर्य्यवर्द्धनम्" भावप्र० ।

**शृङ्गार** पु० शृङ्गं कामोद्रेकस्तमृच्छत्यनेन ऋ–अण् । १रसभेदे अमरः । २लवङ्गे ३सिन्दूरे ४चूर्णे च मेदि० । शृङ्गं कारयत्यनेन ऋच्छति अण् । ५कालागुरुणि राजनि० ६आर्द्रके शब्दच० । शृङ्गं प्राधान्यमृच्छत्यनेन अण् । ७भूषणे ८गजभूषणे च । स्वार्थे क । सिन्दूरे "पुंसः स्त्रियां स्त्रियाः पुंसि संयोगं प्रति या स्पृहा । स शृङ्गार इति ख्यातः रतिक्रीडादिकारणम्" इत्युक्ते स्त्रीपुंसयोरन्योन्यसंयोगे प्रतीच्छाभेदे च रसभेदलक्षणादिकं सा०द० उक्तं यथा

"शृङ्गं हि मन्मथोद्भेदस्तदागमनहेतुकः । उत्तमप्रकृतिप्रायो रसः शृङ्गार इष्यते । परोढां वर्जयित्वात्र वेश्याञ्चाननुरागिणीम् । आलम्बनं नायिकाः स्युर्दक्षिणाद्याश्च नायकाः । चन्द्रचन्दनरोलम्बरुताद्युद्दीपनं मतम् । भ्रूविक्षेपकटाक्षादिरनुभावः प्रकीर्त्तितः । त्यक्त्वौग्र्यमरणालस्यजुगुप्सा व्यभिचारिणः । स्थायी भावो रतिः श्यामवर्णोऽयं विष्णुदैवतः" । "शून्यं वासगृहमित्यादि" । अत्र उक्तस्वरूपः पतिरुक्तस्वरूपा च बाला आलम्बनविभावौ । शून्यं वासगृहमुद्दीपनविभावः । चुम्बनमनुभावः । लज्जाहासौ व्यभिचारिणौ । एतैरभिव्यक्तः सहृदयरतिभावः शृङ्गाररूपतां भजते । तद्भेदावाह । विप्रलम्भोऽथ सम्भोग इत्येष द्विविधो मतः" । तत्र विप्रलम्भो विप्रलम्भशब्दे उक्तः सम्भोगस्तु "दर्शनस्पर्शनादीनि निषेवेते विलासिनौ । यत्रानुरक्तावन्योन्यं सम्भोगोऽयमुदाहृतः" । आदिशब्दादन्योन्याधरपानचुम्बनादयः । यथा "शून्यं वासगृहमित्यादि" । "संख्यातुमशक्यतया चुम्बनपरिरम्भणादिबहुभेदात् । अयमेक एव धीरैः कथितः सम्भोगशृङ्गारः । तत्र स्यादृतुषट्कं चन्द्रादित्यौ तथास्तमयः । जलकेलिवनविहारप्रभातमधुपानयामिनीप्रभृतिः । अनुलेपनभूषाद्या वाच्यं शुचि मेध्यमन्यच्च" । तथा च भरत "यत्किञ्चिल्लोके शुचि मेध्यमुज्ज्वलं दर्शनीयं वा तत्सर्वं शृङ्गारेणोपमीयते उपयुज्यते" । किञ्च "कथितश्चतुर्विधोऽसावानन्तर्य्यात्तु पूर्वरागादेः" । यदुक्तम् "न विना विप्र-

लक्ष्मेण सम्भोगः पुष्टिमश्नुते । कषायिते हि वस्त्रादौ भूयानागो विवर्द्धते" ।

शृङ्गारभूषण न० शृङ्गारे तदर्थं भूषणम् । सिन्दूरे हेमच० ।

शृङ्गारयोनि स्त्री ६त० । कामदेवे हला० ।

शृङ्गारिन् पु० शृङ्गारः उद्दीपकत्वेनास्त्यस्य इनि । १पूगे तत्फलभक्षणे हि कामोद्रेक इति तस्य तथात्वम् । २गजे मेदि० । ३सुवेशे त्रि० । ४माणिक्ये पु० राजनि० ।

शृङ्गिक न० शृङ्ग तदाकारोऽस्त्यस्य ठन् । १विषभेदे २अतिविषायां स्त्री शब्दर० । [स्त्रियां ङीप् ।

शृङ्गिण पु० शृङ्गं युद्धसाधनत्वेनास्त्यस्य इनन् । मेषे हेमच०

शृङ्गिन् पु० शृङ्गमस्त्यस्य इनि । १मेषे २कुलाचलभेदे शृङ्गवच्छब्दे दृश्यम् । ३पर्वतमात्रे ४मुनिभेदे ५वृक्षे च । ६शृङ्गयुक्ते त्रि० मेदि० । ७धेन्वां स्त्री ङीप् । ८ऋषभौषधे ९मल्लिकायां १०ज्योतिष्मत्यां च स्त्री मेदि० । मुनिभेदश्च शमीकर्षिपुत्रः स हि परिक्षितं प्रति तक्षकदंशनशापमदात् इति विष्णुपु० ख्यातम् ।

शृङ्गी स्त्री शृङ्गमस्त्यस्याः अच् गौरा० ङीप् । १मद्गुरस्य प्रियायाम् अमरः । पृषो० ह्रस्वः । शृङ्गिरित्यपि तत्रार्थे शब्दर० । २अतिविषायां ३ऋषभौषधौ अमरः । ४कर्कटशृङ्ग्याम् ५स्वर्णे ६विषे च राजनि० । ७भूषणस्वर्णे रत्नकोषः "मद्गुरस्य प्रिया शृङ्गी" इत्यमरे मद्गुरशी इत्यभिधेत नामद्वयम् । तेन (सिङ्गी) मत्स्यस्यैवेदं नाम इति भरतः ।

शृङ्गीकनक न० शृङ्गि-कि वा० कर्म० ङीप् शृङ्गी अलङ्कारस्तदर्थं कनकम् । भूषणार्थस्वर्णे अमरः । [मरः ।

शृ(सृ)णि स्त्री सृ-हु वा क्तिन् तस्य निः पृषो० । अङ्कुशे अ-

शृत त्रि० शृ-क्त । १पक्वे अमरः २क्वथिते जलादौ च "द्रव्यादुत्थापितात्तोयात् वह्निना परितापितात् । निःसृतो यो रसः पूतः स शृतः समुदाहृतः" वैद्यकोक्ते ३द्रव्यक्वाथजे रसे पु० ।

शृध अपानशब्दे भ्वा० आ० इदि० लुङि लृटि लृङि च उभ० अक० सेट् क्त्वावेट् । शर्द्धते अशृधत् शर्त्स्यति शर्द्धिष्यते ।

शृध छेदने भ्वा० उभ० सक० सेट् क्त्वा वेट् । शर्धति ते अशर्धीत् अशर्धिष्ट ।

शृध प्रहसने चु० उभ० सक० सेट् । शर्द्धयति ते अशशर्द्धत् त ।

शृधु पु० शृध-कु । १बुद्धौ त्रिक० । २कुत्सिते ३अपाने संक्षिप्तसा०

शॄ हिंसने क्र्या० प्वा० पर० सक० सेट् । शृणाति अशारीत् । शीर्णः ।

शेखर पु० शिखि-गतौ अरन् पृषो० । १शिखायां २मूर्द्धस्थितमाल्ये च अमरः । ३वन्दायां स्त्री शब्दर० ङीप् । ४गीताङ्गे ध्रुवभेदे पु० तल्लक्षणं यथा "द्वादशाक्षरपादः स्यात् स चाल्पशुभकृत् प्रभोः । हास्ये च रसे वीरे गीयते शेखरो ध्रुवः । अधुगुरुर्भवेद्यत्र स भवेल्लघुशेखरः" संगीतदा० । [त्रि०

शेप पु० शी-पन् । १शेफे शिश्ने शब्दच० । २शयनकर्त्तरि

शेपाल पु० शेपः शयितं इवालति अल-अच् । शैवाले शब्दर०

शेफ पु० न० । शी-फन् । १शिश्ने अमरः २शयनकर्त्तरि त्रि० । शुक्रपाते सति शेते शी-असि फुक् च शेफोऽस्त्र न० "गोलिङ्गं चिह्नशेफसोः" अमरः । शेपशेफसी शेप शेफौ शेफश्चेति पञ्चशब्दास्तत्रार्थे तत्र पृषो० साधुरिति भरतः । [ङीप् । शेफालिकायां शब्दमा० ।

शेफालि(ली) स्त्री शेफाः शयनशालिनः अलयो यत्र वा

शेफालिका स्त्री शेरते इति शेफाः अलयो यत्र वा कप् । (शिउलि) पुष्पवृक्षे अमरः "शेफालिका कटूष्णा च तिक्ता रूक्षा च वातहृत् । कफाङ्गसन्धिशातघ्नी शूलवातादिदोषहृत्" राजनि० । [अमरः ।

शेमुषी स्त्री शी-विच् शे मोहस्तं मुष्णाति मुष-क । बुद्धौ

शेल गतौ चालने च भ्वा० पर० सक० सेट् । शेलति अशेलीत् । ऋदित् चाङि न ह्रस्वः ।

शेलु पु० शेल-उण् । बहुवारवृक्षे अमरः ।

शेव पु० शुक्रपाते सति शेते शी-वन् । पुलिङ्गे २उन्नते ३अग्रौ च उणादिकोष० ।

शेवधि पु० शे धनादिभोगस्तस्य अवधिः । "पद्मोऽस्त्रियां महापद्मः शङ्खो मकरकच्छपौ । मुकुन्दकुन्दनीलाश्च निधयो नव शेवधि" इत्युक्ते नवविधे निधौ अमरटीका ।

शेवल न० शी-विच् तथाभूतः सन् वलते वल-अच् । शैवाले (सेवाला) शब्दच० ।

शेवाल न० शेते विच् शे-सन् वलते वल-संवरणे कर्त्तरि घञ् । १शैवाले शब्दर० । २आकाशमांस्यां स्त्री राजनि० ।

शेष पु० शिष-अच् । १अनन्ते सर्पराजे सर्पभेदे २बलदेवे च मेदि० । ३वधे अमरः । ४गजे ५उपयुक्तेतरवस्तुनि अक्षयपात्र । ६भगवतः कालसंकर्षणमूर्त्तौ "एका भगवतो मूर्त्तिर्ज्ञानरूपा शिवामला । वासुदेवाभिधाना सा गुणातीता सुनिष्कला । द्वितीया कालसंज्ञा च तामसी शेषसंज्ञिता । निहन्ति सकलं चान्ते वैष्णवी परमा तनुः" कूर्मपु० ४८अ० । "शेषे षष्ठी" पा०सू० "एकादशः

शेषः" भाष्यादयः। परोद्देशेन प्रवर्त्तमाने ऽङ्गीभूते अस्य लक्षणविषयादि मीमांसासूत्रभाष्यादौ दर्शितं यथा "शेषः परार्थत्वात्" सू० "इह सूत्रे शेषस्य लक्षणम्, येन च हेतुना शेष इत्युच्यते, तदुभयमाख्यायते। यः परस्योपकारे वर्त्तते, स शेषः इत्युच्यते, यथा, ये परार्थाः, ते वक्तारो भवन्ति, शेषभूता वयमिह इति। ननु योऽपि प्रधानभूतः सोऽपि कदाचित् परार्थे वर्त्तते, यथा उपाध्यायः प्रधानभूतः शिष्याणां विद्याविनयाधाने वर्त्तते। सत्यं वर्त्तते, यस्तु अत्यन्तं परार्थः, तं वयं शेषः इति ब्रूमः, यथा, गर्भदासः कर्मार्थ एव स्वामिनोऽनुग्रहाय क्रीयते, वस्तुत इत्येव। ननु गर्भदासस्यापि स्वामी संविदधानो गुणभावमापद्यते। न इति ब्रूमः, आत्मन एवासौ संविदधानो गुणभावं गच्छति, नान्तरीयकत्वात् गर्भदासस्योपकरोति, अनडुहो वा, यस्त्वत्यन्तं परार्थः, तं वयं शेषः इति ब्रूमः। अथ तत्र किं दृष्टम्?। येस्तु द्रव्यं चिकीर्ष्यते गुणः तत्र प्रतीयेत इति, तत्र अपूर्वोऽर्थता आवर्त्तिता, इष्टप्रयोजनानामाख्यातानाम्। इह तु सर्वेषामेव शेषाणां लक्षणमुच्यते" शब०भा०। तस्य लक्ष्याणि तत्राह "द्रव्यगुणसंस्कारेषु बादरिः" सू० "बादरिराचार्यः अत्र द्रव्यगुणसंस्कारेष्वेव शेषशब्दः इति मेने, न यागफलपुरुषेषु। द्रव्यं क्रियार्थं, यदि प्रयोजनवती क्रिया, अन्न वा द्रव्येण निर्वर्त्तयितव्या, तदा निर्द्दिष्टं व्यादृतं न भवति इति तन्निर्वृत्तये द्रव्यमेषितव्यं भवति, तस्मात् क्रियार्थं द्रव्यम्। गुणः शक्नोति विशिष्टं द्रव्यं चोदितं लक्षयितुम्, लक्षितेन च तेन प्रयोजनम्, विशिष्टस्य क्रियासाधनत्वात्, तस्मात् सोऽपि द्रव्यद्वारेण क्रियाया उपकरोति इति क्रियार्थ एव। संस्कारो नाम स भवति, यस्मिन् जाते पदार्थो भवति योग्यः कस्यचिदर्थस्य, तेनापि क्रियाया कर्त्तव्यायां प्रयोजनम् इति सोऽपि परार्थः। तस्मात् द्रव्यगुणसंस्काराः परार्थत्वात् शेषभूताः। न तु यागफलपुरुषाः। यागः तावत् कर्त्तव्यः पुरुषस्य, न हि, तस्मिन् निर्वर्त्तिते किञ्चित् अपरमस्ति कर्त्तव्यम्। स हि पुरुषार्थः, यदन्यत् द्रव्यादि, तत् तदर्थं तस्य शेषभूतम्, स तु न किञ्चिदनिर्वर्त्तितम् किञ्चित्। फलमपि न तेन क्रियते, अन्यत् तु तत् स्वयमेव तत् भवति। तस्मिन् सति फलम् भवति इत्येतावत् गम्यते, नापि तदर्थो यागेन किञ्चित् कर्त्तव्यमस्ति। तस्मात् यागो न शेषभूतः कस्यचित् अर्थस्य। फलमपि न पुरुषं प्रत्युपदिश्यते, यः स्वर्गं कामयते, स यागं कुर्यादित्येतावत् शब्देनोपदिश्यते, नात्मनः परस्य वा इति, स्वर्गं प्रतीच्छामात्रेण स्वर्गकामः इति भवति, तस्मात् पुरुषं प्रति गुणभावेन न श्रूयते स्वर्गः, तस्मात् सोऽपि न शेषभूतः। न चेत् फलयागौ गुणभावेन चोद्येते, कस्य पुरुषः प्रधानभूतो भवति? प्रत्यक्षश्चास्य द्रव्यत्वात् कर्म प्रति गुणप्रभावः। तस्मात् द्रव्यगुणसंस्कारेष्वेव शेषभावं बादरिर्मेने" शब०भा०। "कर्माण्यपि जैमिनिः, फलार्थत्वात्" सू० "जैमिनिस्तु पुनराचार्यः कर्माण्यपि शेषभूतानि मन्यते स्म, न बादरिरिवावधारणामनुमेने, स हि ददर्श, न यागः कर्त्तव्यतया चोद्यते, फलकामस्य तु तत्साधनोपायत्वेन इति। एवं श्रुतोऽयं परिगृहीतो भविष्यति, अर्थवादोपदेशः। एतमेवार्थं षष्ठेऽध्याये छन्देव साधयिष्यति। इह तु तत्सिद्धेनैव फलार्थत्वेन शेषभावं यागस्योपपादयति स्म। तस्मात् अनवधारणया द्रव्यगुणसंस्काराः शेषभूताः यागोऽपि शेषभूतः फलस्य इति" भा०। "फलं च पुरुषार्थत्वात्" सू०। "फलमपि पुरुषं प्रत्युपदिश्यते, यः, स्वर्गो मे भवेत् इत्येवं कामयते, तस्य यागः, न यः स्वर्गं, स आत्मानं लभेत इति। आत्मनेपदप्रयोगात्, कर्त्रभिप्राये एतत् भवति, क्रियाफलमस्य भवेत् कथं पुरुषः? इति यागः प्रयुज्यते। तस्मात् फलं पुरुषार्थं यागात् श्रूयते नात्मनिर्वृत्त्यर्थम्। तस्मात् शेषभूतम् इति" भा०। "पुरुषश्च कर्मार्थत्वात्" सू०। "पुरुषोऽपीष्टकापशुसन्नहनादिषु गुणभूतः श्रूयते। तस्मात् अनवधारणया एव, द्रव्यगुणसंस्कारेषु शेषत्वं बादरिर्मेने इति"।

"अथ इदानीमत्रानुप्रवक्तृ इतिकाराः पारनिर्वाहाय, द्रव्यगुणसंस्कारेष्वेव नियता यजिमानः शेषभावः, आपेक्षिक इतरेषाम्। यागस्य द्रव्यम्प्रति प्रधानभावः, फलम्प्रति गुणभावः, फलस्य यागम्प्रति प्राधान्यम्, पुरुषम्प्रति गुणता, पुरुषस्य फलम्प्रति प्रधानता, औदुम्बरीप्रमाणादि प्रति गुणत्वम् तस्मात् एतेन अनवधारणया, द्रव्यगुणसंस्काराः यागम्प्रति नियतमेव गुणभूता एव" भा०। कस्यचित् शेषस्थाननिक्षेपः यथा "ब्राह्मणेभ्यो दातव्यं शेषं तदेव च। पुत्रान् प्रदद्यात् तस्मात् शेषं न कारयेत्" मनुः०। "प्रमादाद्ब्राह्मणानाम् शेषेण कीर्त्तिताः" किरात० प्रा०। "प्रसादाद्धि इत्यादौ "तदेव शेषमिव महादानम्" इत्यादि।

**शेषरात्रि** स्त्री० शेषं रात्रेः एकदेशिस०। रात्रिशेषे शब्दच०।

**शेषशयन** पु० शेषः अनन्तः शयनमस्य। नारायणे तच्छयन-प्रकारश्चाकादि कालिकापु० २७अ० उक्तं यथा "अनन्तस्तु गत्वा तु यत्र क्षीरोदसागरः। तत्र स्वयं श्रिया युक्तं चतुर्भुजं जनार्दनम्। तस्योपधानमकरोत् दक्षिणां फणाम्। उत्तरां पादयोश्चक्रे उपधानं महाबलः। तालवृन्तं तदा चक्रे स शेषः पश्चिमां फणाम्। स्वयन्तु वीजयामास शेषरूपी जनार्दनम्। शङ्खं चक्रं नन्दकादि चतुरो द्वे महाबल। ऐशान्या फणया चाप स दध्रे गरुडं तदा। गदां पद्मञ्च शार्ङ्गं च तथैव विविधायुधम्। यानि चान्यानि तस्यासन् ऐशान्या फणया दधौ। एवं कृत्वा चाकं चाप शयनीयं तदा हरेः। भूतमध्यजगत्सर्वं, परापरगतिं हरिम्। दधार शिरसानन्तस्तदैव स्वकां तनुम्। एव मन्नाटिकस्यैव प्रमाणेन निर्मां हरिः। पश्चार्धं च समधिगम्य शेते नारायणोऽव्ययः"। मत्तुना "शर्वरी तस्य तावती" इत्युक्तम्। "यदा स देवो जागर्त्ति तदेदं चेष्टते जगत्। यदा स्वपिति शान्तात्मा तदा सर्वं प्रलीयते" इत्युक्तेन प्रलयकाले एव तस्य शयनम्।

**शैक्ष** पु० शिक्षा तच्छास्त्रमध्येता वेत्ति वा अण्। १शिक्षा-शास्त्राध्यायिनि २नवव्रतिनि च। वुन्। शिक्षकोऽप्यत्र।

**शैखरिक** पु० शिखरे प्रायोराश्रये भवः ठक्। अपामार्गे अमरः।

**शैखरेय** पु० शिखरे भवः ढक्। अपामार्गे रत्नकोषः।

**शैत्य** न० शीतस्य भावः ष्यञ्। शीतत्वे।

**शैथिल्य** न० शिथिलस्य भावः ष्यञ्। श्लथत्वे संयोगभेदे।

**शैनेय** पु० शिनेर्गोत्रापत्यम् ढक्। सात्यकिनामके यादवे।

**शैरीय** पु० शिरा+छण्। नीलझिण्ट्यां रत्नमा०। ढकञ् शैरेयश्च तत्रार्थे।

**शैल** न० शिलायां भवः अण्। १शैलेये गन्धद्रव्यभेदे। २तार्क्ष्यशैले मेदि०। ३शिलाजतुनि च राजनि०। शिला-स्त्यस्य मत्वा० अण्। ४पर्वते पु० अमरः। [राजनि०।

**शैलगन्ध** न० शैलस्य शैलजस्येव गन्धोऽस्य। श्वेतचन्दने

**शैलज** न० शैले पर्वते जायते जन–ड। १ध्यामख्याते गन्धद्रव्यभेदे रत्नमा०। २गजपिप्पल्यां ३सैंहल्यां ४दुर्गायाञ्च स्त्री राजनि०। [द्वे त्रिका०।

**शैलधन्वन्** पु० शैलं गिरितुल्यं धनुरस्य अनङ् ब०। महा-

**शैलधर** पु० शैलं गोवर्द्धनं धरति धृ–अच्। श्रीकृष्णे अनञ्जय।

**शैलपत्र** पु० शैलमिव दृढानि पत्राण्यस्य। बिल्ववृक्षे राजनि०

**शैलभित्ति** पु० शैलं भिनत्ति भिद–क्तिच्। टङ्के पाषाण-दारणास्त्रे जटा०। [शैलाधिराजादयोऽप्यत्र।

**शैलराज** पु० शैलानां नगानां राजा टच् समा०। हिमालये

**शैलराजसुता** स्त्री ६त०। हैमवत्यां पार्वत्यां "जाता शैलेन्द्रदुहिता सा शैलराजसुता ततः" देवीपु० ४१अ०।

**शैलबीज** पु० शिलां तलस्थेन दूरं धावति अण् शैलं बीजं यस्य। भल्लातके राजनि०।

**शैलशिविर** न० शैलानां नगानां शिविरमिव। समुद्रे त्रिका०।

**शैलसार** न० पु० कर्म० शैलस्य सार इव। शिलाजतुनि राजनि०

**शैलसुता** स्त्री ६त०। १पार्वत्याम् २गङ्गायां च।

**शैलाग्र** न० शैलस्याग्रम्। पर्वतशृङ्गे त्रिका०। [राजनि०।

**शैलाज** न० शिलायां जायते जन–ड स्वार्थे अण्। शैलजे

**शैलाट** पुंस्त्री० शैलं पर्वतमटति अट–अण्। १सिंहे २किराते च स्त्रियां ङीष्। ३शुक्लवर्णकाचे ४देवले च पु० मेदि०।

**शैलादि** पु० शिलादस्यापत्यम् इञ्। शिवपार्श्वचरे नन्दिनि

**शैलालिन्** पु० ब०व० शिलालिना मुनिना प्रोक्तं नटसूत्र-मधीयते णिनि। शैलूषेषु नटेषु अमरः।

**शैलिक्य** पु० गर्हितं शीलमस्त्यस्य ठन् शीलिकः स्वार्थे ष्यञ्। सर्वलिङ्गिनि पाषण्डे जटा०।

**शैली** स्त्री० शीलमेव स्वार्थे ष्यञ् ङीपि यलोपः। १चरित्रे २सङ्केतभेदे च त्रिका० "आचार्य्याणामियं शैली यत् सामान्येनाभिधाय विशेषेण विवृणोतीति" प्राञ्च०।

**शैलूष** पु० शिलूषस्यापत्यम् अण्। १नटे २बिल्ववृक्षे अमरः ३धूर्त्ते ४तालधारके च शब्दर०।

**शैलूषिक** पु० शैलूषं तद्वृत्तिमन्वेष्टा ठक्। "हत्यन्वेषी नटानान्तु स तु शैलूषिकः स्मृतः" मत्स्यपु० उक्ते १नट-वृत्त्यन्वेषिणि नटप्रधाने २तत्पत्न्यां स्त्री ङीष् "नटीं शैलूषिकीं चैव रजकीं वेणुजीविनीम्। गत्वा चान्द्रायणं कुर्य्यात् तथा चर्मोपजीविनीम्" संवर्त्तः।

**शैलेन्द्र** पु० शैलः इन्द्र इव। हिमालये। ६त०। शैलेशा-दयोऽप्यत्र। [राजनि०।

**शैलेन्द्रस्थ** पु० शैलेन्द्रे हिमालये तिष्ठति स्था–क। भूर्जवृक्षे

**शैलेय** न० शिलायां भवः ढक्। १शैलजाख्ये गन्धद्रव्यभेदे हेमच०। "शैलेयं शीतलं हृद्यं कफपित्तहरं लघु। कण्डूकुष्ठाश्मरीदाहविषहृद्गुदरक्तहृत्" भावप्र०। २पर्वतजातमात्रे त्रि०। स्त्रियां ङीप्। ३सिंहे, ४भ्रमरे

च पुंस्त्री० शब्दर० स्त्रियां ङीप्। ५शिलावल्के शब्दर०। ६पार्वत्यां स्त्री ङीप्।

**शैलोद्भवा** स्त्री शैलं पर्वतमुद्दिश्य भवति उद्+भू-अच्। १क्षुद्रपाषाणभेदिनि वृक्षे राजनि० २पार्वत्याञ्च।

**शैव** न० शिवमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः अण्। वेदव्यासप्रणीते शिवप्रभाववर्णनात्मके १महापुराणभेदे। शिवो देवताऽस्य अण्। २शिवभक्ते त्रि०। तस्येदमण्। ३शिवसम्बन्धिनि त्रि० ४शैवले न० शब्दच०।

शैवञ्च महापुराणं वायुना प्रोक्तत्वात् वायवीयनाम्नाख्यातम् अतएव "अष्टादश पुराणानि पुराणज्ञाः प्रचक्षते। ब्राह्मं पाद्मं वैष्णवञ्च शैवं भागवतं तथा" हेमा० ब्र० विष्णु पु० "शैवं यद्वायुना प्रोक्तम्" तत्रैव कालिकापु० उक्तम्"। हेमा०दा० मत्स्यपुराणे तु चतुर्थं वायवीयत्वेन पठितम् "श्वेतकल्पप्रसङ्गेन धर्मान् वायुरिहाब्रवीत्। तत्र यद्वायवीयं स्याद्रुद्रमाहात्म्यसंयुतम्। चतुर्विंशतिसाहस्रं पुराणं तदिहोच्यते। श्रावण्यां श्रावणे मासि गुडधेनुसमन्वितम्। यो दद्याद्वृषसंयुक्तं ब्राह्मणाय कुटुम्बिने। शिवलोके स पूतात्मा कल्पमेकं वसेन्नरः" तथा च शिवमाहात्म्यवेदकत्वाच्छैवमिति तस्य नामान्तरं विष्णु पु० उक्तम्। वायुना प्रोक्तत्वाच्च वायवीयमिति नामान्तरमिति बोध्यम्। तत्प्रतिपाद्यविषयाश्च नारदीयपु० उक्ता यथा "शृणु वत्स! प्रवक्ष्यामि पुराणं वायवीयकम्। यस्मिन् श्रुते लभेद्धाम रुद्रस्य परमात्मनः। चतुर्विंशतिसाहस्रं तत्पुराणं प्रकीर्त्तितम्। श्वेतकल्पप्रसङ्गेन धर्मान् यत्राह मारुतः। तद्वायवीयमुदितं भागद्वयसमाचितम्" तत्र पूर्वभागे "सर्गादिलक्षणं यत्र प्रोक्तं विप्र! सविस्तरम्। मन्वन्तरेषु वंशाश्च राज्ञां ये तत्र कीर्त्तिताः। गयासुरस्य हननं विस्तराद् यत्र कीर्त्तितम्। मासानां चात्र माहात्म्यं माघस्योक्तं फलाधिकम्। दानधर्मा राजधर्मा विस्तरेणोदितास्तथा। भूपातालककुब्व्योमचारिणां यत्र निर्णयः। व्रतादीनां च पूर्वोऽयं विभागः समुदाहृतः"। उत्तरभागे "उत्तरे तस्य भागे तु नर्मदातीर्थवर्णनम्। शिवस्य संहिताख्या वै विस्तरेण मुनीश्वर!। यो देवः सर्वदेवानां दुर्विज्ञेयः सनातनः। स तु सर्वात्मना यस्यास्तीरे तिष्ठति सन्ततम्। इदं ब्रह्मा हरिरिदं साक्षादिदं परो हरः। इदं ब्रह्म निराकारं कैवल्यं नर्मदाजलम्। ध्रुवं लोकहितार्थाय शिवेन स्वशरीरतः। शक्तिः कापि सरिद्रूपा रेवेयमवतारिता। ये वसन्त्युत्तरे कूले रुद्रस्यानुचरा हि ते। वसन्ति याम्यतीरे ये लोके ते यान्ति वैष्णवम्। ओङ्कारेश्वरमारभ्य यावत् पश्चिमसागरम्। सङ्गमाः पञ्च च त्रिंशन्नदीनां पापनाशनाः। दशैकमुत्तरे तीरे त्रयोविंशतिर्दक्षिणे। पञ्चत्रिंशत्तमः प्रोक्तो रेवासागरसङ्गमः। सङ्गमैः सहितान्येवं रेवातीरद्वयेऽपि च। चतुःशतानि तीर्थानि प्रसिद्धानि च सन्ति हि। षष्टितीर्थसहस्राणि षष्टिकोट्यो मुनीश्वर!। सन्ति चान्यानि रेवायास्तीरयुग्मे पदे पदे। संहितेयं महापुण्या शिवस्य परमात्मनः। नर्मदाचरितं यत्र वायुना परिकीर्त्तितम्। लिखित्वेदं पुराणन्तु गुडधेनुसमन्वितम्। श्रावण्यां यो ददेद्भक्त्या ब्राह्मणाय कुटुम्बिने। रुद्रलोके वसेत् सोऽपि यावदिन्द्राश्चतुर्दश। यः श्रावयेद्वा शृणुयात् वायवीयमिदं नरः। नियमेन हविष्याशी स रुद्रो नात्र संशयः"। ५चक्रके ६धत्तूरे पु० राजनि० ७आचारभेदे पु० "अष्टाङ्गयोगसंयुक्तो यजेदेवं विधानतः। यावद्ध्यानं समाधिश्च तावत्शैवं प्रचक्षते" आचारभेदतन्त्रम्। तदुपासकभेदाश्च शिवलिङ्गशब्दे वामनपु० उक्ता दृश्याः।

**शैवल** न० शी-वलच्। १पद्मकाष्ठे २शैवाले च पु० मेदि०। "वहतो बहुशैवलक्ष्मताम्" नैषधम्।

**शैवलिनी** स्त्री शैवलानि सन्त्यस्याः इनि। नद्याम् अमरः।

**शैवाल** न० शी-वालञ्। (शेओयाला) जलजाते पदार्थभेदे अमरः। अस्य पृषो० दन्त्यादित्वमपि "सेवालकाङ्करलतामधुना बिभर्त्ति" इति श्लेषात्।

**शैव्य** पु० शिबेर्गोत्रापत्यम् ञ्य। १शिबिगोत्रजे राजभेदे "शैव्यश्च नरपुङ्गवः" इति गीता। शिबितोऽधिगतः ञ्य। २चाटकमात्रे ३श्रीकृष्णस्य घोटके च त्रिका०।

**शैशव** न० शिशोर्भावः अण्। शिशुकाले अवस्थाभेदे अमरः।

**शैशिर** पुंस्त्री० शिशिर प्रियत्वेनास्त्यस्य अण्। १श्यामचटके राजनि० स्त्रियां ङीष्। शिशिरे भव ऋत्वण्। २शिशिरजाते त्रि०। स्वार्थे अण्। ३शिशिरे न०। "तपस्तपस्यौ शैशिरावृतू" श्रुतिः। ४ध्यापनायां सि०कौ०।

**शैष्योपाध्यायिका** स्त्री शिष्योपाध्याययोः कर्म वुञ्। शिष्या०

**शो** तीक्ष्णीकरणे दि०प०सक०अनिट्। श्यति अशात् अशासीत्।

**शोक** पु० शुच-घञ्। इष्टवियोगजाते दुःखानुगुणे चित्तवृत्तिभेदे अमरः। ल्युट्। शोचनमप्यत्र न०।

**शोकनाश** पु० शोकं नाशयति नश-णिच् अण्। १अशोकवृक्षे राजनि०। नश-भावे घञ्। ६त०। २शोकध्वंसे।

**शोकहारी** स्त्री शोकं हरति हृ–अण् ङीप्। वनवर्वरिकायां राजनि०।

**शोकारि** पु० ६त०। कदम्बवृक्षे शब्दच०। [च अमरः।

**शोचिष्केश** पु० शोचिः केशइव यस्य। १वह्नौ २चित्रकवृक्षे

**शोचिस्** न० शुच–इसि। १प्रभायां २रोचिषि च अमरः।

**शोच्य** त्रि० शुच–ण्यत्। १शुच्ये २अधमे शब्दच० ३अनुकम्पनीये च। स्वार्थे क। तत्रैव। [दत्येव पाठ साधुः।

**शौटीर्य** न० शुटीरस्य भावः ष्यञ्। वीर्ये शब्दच०। शौटीर्यं

**शोठ** त्रि० शुठ–आलस्ये स्फोटने वा अच्। १मूर्खे २अलसे मेदि० ३धूर्ते ४नीचे ५तारावने पु स्त्री० शब्दच०। स्त्रियां ङीप्। [क्वचित् अहि न शुद्धः।

**शोण** गतौ भ्वा०पर०सक०सेट्। शोणति अशोणीत्

**शोण** न० शोण–अच्। १सिन्दूरे २रुधिरे च राजनि०। ३रक्ते ४शोणाकभेदे राजनि०। ५मङ्गले पुंसि ६कृष्णे ७चित्रके ८नदभेदे च स च अमरकण्टकदेशगतः पाटलिपुत्रसमीपस्थे गङ्गायां मिलितः। ९रक्तवर्णे पु० १०तद्वति त्रि० मेदि०। ११अश्वभेदे धरणिः।

**शोणक** पु० शोणत्वं कायति कै–क। शोणाकवृक्षे अमरः।

**शोणझिण्टिका** स्त्री कर्म०। १शोणझिण्ट्यां २रक्तझिण्ट्यां राजनि०। [न्याम् राजनि०।

**शोणझिण्टी** स्त्री शोणा झिण्टीव। १कुरबके २कण्टकि

**शोणपत्र** पु० शोणं पत्रमस्य। १रक्तपुनर्नवायां राजनि०। २रक्तपत्रयुते त्रि०। [२रक्तकुसुमान्विते त्रि०।

**शोणपुष्पक** पु० शोणं पुष्पमस्य कप्। १कोविदारे राजनि०

**शोणपुष्पी** स्त्री शोणं पुष्पमस्याः ङीप्। सिन्दूरपुष्प्यां राजनि०

**शोणरत्न** न० कर्म०। पद्मरागमणौ अमरः। [शब्दमा०।

**शोणाक** न० शोणं रक्तवर्णमकति अण्। (शोणा) क्षुपभेदे।

**शोणित** न० शोण–इतच्। १रुधिरे तद्वर्णे २रक्तवर्णे पु० ३तद्वति त्रि० अमरः। ४कुङ्कुमे न० राजनि०।

**शोणितचन्दन** न० शोणितं रुधिरमिव चन्दनम्। रक्तचन्दने राजनि०। [लिका०।

**शोणितपुर** न० शोणितमिव रक्तं पुरम्। बाणासुरनगरे

**शोणोपल** पु० कर्म०। माणिक्ये मणौ राजनि०।

**शोथ** पु० शु–थन्। हस्तपादादेः स्फीतताकारके रोगभेदे तस्य लक्षणादिकं भावप्र० उक्तं यथा "अथ शोथाधिकारः। तत्र शोथस्य विप्रकृष्टं निदानमाह "शुद्ध्यामयाभक्तकृशाबलानां क्षाराम्लतीक्ष्णोष्णगुरूपसेवनात्। दध्यामशाकविरोधिदुष्टगरोपसृष्टान्ननिषेवणाच्च। अर्शांस्यचेष्टा वपुषोऽप्यशुद्धिर्मर्माभिघातो विषमा प्रसूतिः। मिथ्योपचारः प्रतिकर्मणाञ्च निजस्य हेतुः श्वयथोः प्रदिष्टः"। शुद्धिर्वमनविरेकादिः। आमयाः पाण्डुरोगादयः। अभक्तम् अभोजनम्। आमः अपक्वो भुक्तस्य रसः। दुष्टमरोपसृष्टान्नम् दुष्टो यो गरः संयोगजं विषं तेन उपसृष्टमन्नम्। वपुषोऽप्यशुद्धिः शोधनार्हस्य वपुषोऽशोधनम्। मर्मोपघातं दोषजत एव शोथः। बाह्यहेतुकस्तु मर्माभिघात आगन्तुजशोथहेतुरेव। विषमा प्रसूतिः आमगर्भपतनादिका। प्रतिकर्मणां वमनादिपञ्चकर्मणाम् मिथ्योपचार अप-व्यक्तरणम्। श्वयथोः शोथस्य निजस्य आत्मीयस्य नचि-हरस्य हेतुर्वातात्मकश्लोकः। अथ शोथस्य संप्राप्तिपूर्वकं सामान्यं लक्षणमाह "रक्तपित्तकफान् वायुर्दुष्टो दुष्टान् बहिः शिराः। नीत्वा रुद्धगतिस्तैर्हि कुर्यात्त्वङ्मांससंश्रयम्। उत्सेधं संहतं शोथं तमाहुर्निचयादतः। सगौरवं स्यादनवस्थितत्वं सोत्सेधमूष्माथ शिरातनुत्वम्। सलोमहर्षश्च विवर्णता च सामान्यलिङ्गं श्वयथोः प्रदिष्टम्"। उत्सेधं उन्नतत्वम्। किंविशिष्टमुत्सेधमतः पूर्वोक्तात् निचयात् रक्तपित्तकफवातानां सङ्घातात् संहतम् घनम्। तमुत्सेधं शोथमाहुरित्यन्वयः। तत्र शोथस्य किं स्यादित्याकाङ्क्षायामाह। अनवस्थितत्वं स्यात् अनियता स्थितिः स्यादित्यर्थं चिकित्साव्यतिरेकेणापि निवृत्तेः। तथानवस्थितत्वं सगौरव स्यात् गौरवमप्यनवस्थितं स्यात्। अथ च सोत्सेध स्यात्। उत्सेधमप्यनवस्थितं स्यादित्यर्थः। वातिकं शोथमाह "चलस्तनुत्वक्परुषोऽरुणोऽसितः प्रसुप्तिहर्षार्तियुतोऽनिमित्ततः। प्रशाम्यति प्रोन्नमति प्रपीडितो दिवा बली स्याच्छ्वयथुः समीरणात्"। चलः सञ्चारी। प्रसुप्तिः स्पर्शाज्ञता। हर्षोऽत्र (झिनि झिनी) रोमाञ्चो वा। आर्त्तिः पीडा एतद्युत दिवा बली विकृतिविषमसमवायारब्धत्वात्। अतएवोक्तम् "स्नेहोष्णमर्दनाद्यैश्च प्रशाम्येत् स वातिकः। यथाथरूपमेव स्याच्च यो मन्न प्रशाम्यति"। अथ पैत्तिकमाह "मृदुः सगन्धोऽसितपीतरागवान् भ्रमज्वरस्वेदतृषामदान्वितः। य उष्यते स्पर्शरुगक्षिरागवान् स पित्तशोथो भृशदाहपाकवान्"। उष्यते दह्यते। भृशदाहपाकवान् अयं पाकस्तद्युक्तः। श्लैष्मिकमाह "गुरुः स्थिरः पाण्डुररोचकान्वितः प्रसेकनिद्रावमिवह्निमान्द्यकृत्। सकृच्छ्र-

स्तम्भग्रमो निपीडितो नयाप्तमिद्रानिबद्धो कफात्मकः" । इन्द्वजमाह "निदानाकृतिसंसर्गात् ज्ञेयः शोथो द्विदोषजः" । अभिघातजमाह "सर्वाकृतिः सन्निपाता-च्छोथो व्यामिश्रलक्षणः"। व्यामिश्रलक्षण इत्युक्तेः सर्वाकृतिरिति उक्तवातजादिशोथलक्षणपरिमिशयाद्युक्तम् । अथाभिघातजमाह "अभिघातेन शस्त्रादिच्छेदभेदक्षतादिभि. । हिमानिलोदध्यनिलैर्भल्लातकपिकच्छुजैः । रसै शूकैश्च संस्पर्शाच्छ्वयथुः स्याद्विसर्पवान् । भृशोष्म लोहिताभास प्रायशः पित्तलक्षणः" ।"छेदः खड्गादिना भेदः पाषाणादिना । क्षतं शरादिना नाडीव्रणादि च । आदिशब्देन लगुडप्रहारादि गृह्यते । भल्लातकैः रसैः कपिकच्छुजैः शूकैः विसर्पवान् प्रसरणशीलः पित्तलक्षणः पैत्तिकशोथलक्षणः । अथ विषजमाह "विषजः सविषप्राणिपरिसर्पणमूत्रणात् । दंष्ट्रादन्तनखाघाताद्विषप्राणिनामपि । विण्मूत्रशुक्रोपहतमलवद्वस्त्रसङ्करात् । विषवृक्षानिलस्पर्शाद्गरयोगावचूर्णनात् । मृदुश्चलोऽवलम्बी च शीघ्रो दाहरुजाकरः ।" परिसर्पणात् शरीरोपरि सञ्चरणात् । दंष्ट्रा द्विगुणीकृतदन्ताग्रिमः । (चोङ) इति लोके । दन्ता अन्ये भवाः । स्वावप्राणिनामपीत्यनेन दंष्ट्रादन्तनखानां प्रमाणादेव सविषत्वं किन्तु सर्पादिविषं मारकं भवति अविषप्राणिनां दंष्ट्रादिविषं शोथश्वयथुकरं भवतीति विशेषः । विण्मूत्रेत्यादि । विड़ाद्युपहतं मलिनञ्च वस्त्रं तथा सङ्करः अन्यार्जनीभिः क्षिप्तो धूल्यादिः तेषां सम्पर्कात् । गरयोगावचूर्णनात् गरः संयोगजं विषं तस्य योगो यस्य तेन वस्तुनाऽवचूर्णनात् । अवलम्बी लम्बमानः । अयमप्यागन्तुजस्तथापि सामान्यागन्तुजशोथाच्च कदुबातोऽस्य विशिष्टचिकित्साभिधानाय पृथक् पाठतः । यत्र स्थिता दोषा यत्र शोथं कुर्वन्ति तदाह "दोषाः श्वयथुमूर्द्धं हि कुर्वन्त्यामाशये स्थिताः । पक्वाशयस्था मध्ये तु वर्च्चस्थानगतास्त्वधः । कृत्स्नं देहमनुप्राप्य कुर्युः सर्वसरं तथा । ऊर्द्धम् उरःप्रभृत्यूर्द्धम् । मध्ये उरःपक्वाशयमध्ये । अधः पक्वाशयादधः । उपद्रवानाह "छर्द्दिश्वासोऽरुचिस्तृष्णा ज्वरोऽतीसार एव च । सप्तकः श्वासदौर्बल्य शोथ स्त उपद्रवाः"। तत्र शोथानामसाध्यत्वमाह "श्वासः पिपासा छर्द्दिश्च दौर्बल्यं ज्वर एव च । यस्य चान्ने रुचिर्नास्ति शोथिनन्तं विवर्जयेत्" । भाव० प्र० । तत्कार्य्ये शब्दच० ।

**शोथघ्नी** स्त्री शोथं हन्ति हन-टक् ङीप् । १पुनर्नवायाम् अमरः । २शालपर्ण्याञ्च राजनि० । ३शोथनाशके शोथघ्नमात्रे त्रि० ।

**शोथजित्, ह्वृ, त्** पु० शोथं जयति हरति वा जि-हृ-वा क्विप् । भल्लातके रत्नमा० । [वाचां विधा० ।

**शोथजिह्व** पु० शोथे जिह्वः विपरीताचरणपर्य्यायौ । पूर्ववत् ।

**शोधन** न० शुध-णिच्-ल्युट् । १शोचे २विष्ठायां शब्दच० । ३कासीसे राजनि० । ४मलादिविरेचने ५दोषनिःसारणे ६ऋणादिनिर्यातने च । शुध-णिच्-ल्यु । ७निम्बूके पु० राजनि० । ८शुद्धिकारके त्रि० । शुध्यत्यनया करणे ल्युट् ङीप् । ९वन्याम् स्त्री अमरः । १०ताम्रलवल्ल्यां ११नील्याञ्च स्त्री शब्दर० । १२विहितविहितमार्गादिविचारणे न० "सूर्यावर्त्तकयाथेन सञ्चातो मान्त्रकथन । तत्र यद्द्रव्यं कृतं सर्वमनन्तफलदं भवेत् । न भावतिविचारादिशोधनं सूर्यमर्थिनि" मलतं० । टामनिःसारणञ्च धातुविशेषस्य द्रव्यान्तरेण संयोजनम् "पत्रीकृतपत्राणि हेम्नो वह्नौ प्रतापयेत् । निषिञ्चेत् तप्ततप्तानि तैले तक्रे च काञ्जिके । गोमूत्रे च कुलत्थानां कषाये तु त्रिधा त्रिधा । एवं हेम्नः पत्राणि धातूनां शोधनं भवेत्" इत्यादिप्रकारेण धातादीनां दोषनिवारणम् । १३व्रणादेः क्लेदपूयाद्यपसारणे च "व्रणस्य तविषुद्धस्य कायः शुद्धिकरः स्मृतः । पटोलनिम्बपत्रस्य सर्वत्रैव प्रयुज्यते । वातिके दशमूलानां क्षीरिणां पैत्तिके व्रणे । आरग्वधादेः कफजे । सर्वथा शोधनं मतम्" । १४पापादेः प्रायश्चित्तादिना दोषनिवारणे भाषाशब्दे दृश्यम् । १५भाण्डात् भाजनस्य हरणे ।

**शोधनीबीज** न० हृत० । जयपाले राजनि० ।

**शोधित** त्रि० शुध-णिच्-क्त । मलाद्यपसारणेन १शतसंस्कारे २मार्जिते अमरः ।

**शोफ** पु० शु-फन् । शोथे अमरः । शोथशब्दे दृश्यम् ।

**शोफघ्नी** स्त्री शोफं हन्ति हन-टक् ङीप् । १शालपर्ण्यां २रक्तपुनर्नवायाञ्च राजनि० । [राजनि० ।

**शोफनाशन** पु० शोफं नाशयति नश-णिच्-ल्यु । नीलवृक्षे

**शोफहृत्** पु० शोफं हरति हृ-क्विप् । भल्लातके भावप्र० ।

**शोभन** न० शोभते शुभ-ल्यु । १पद्मे शब्दमा० । विष्कम्भादिषु २पञ्चमे योगे पु० ज्यो० त० । ३शोभायुक्ते त्रि० । ४सुन्दरे त्रि० ५ग्रहे पु० धरणि ।

**शोभनक** पु० शोभनाय कायति कै-क । शोभाञ्जनवृक्षे शब्दच०

**शोभना** स्त्री शोभयति देहम् शुभ–णिच्–ल्यु । १हरि-
द्रायां २गोरोचनायाञ्च राजनि० ।

**शोभा** स्त्री शुभ–अ । १दीप्तौ "या शोभा रूपभोगाद्यैर्यत्
स्यादङ्गविभूषणम् । शोभैव कान्तिराख्याता मन्मथा-
प्यायनोज्ज्वला" उज्ज्वलमण्युक्तायां च २गोपीभेदे ब्रह्म
वै०पु० कृष्ण० । ४हरिद्रायां ५गोरोचनायां राजनि० ।

**शोभाञ्जन** पु० शोभायै अज्यते अञ्ज–ल्युट् । (सजना)
ख्याते वृक्षे अमरः "तद्बीजं श्वेतमरिचं मधुशिग्रुः स लोहितः ।
शिग्रुः कटुः कटुः पाके तीक्ष्णोष्णो मधुरो लघुः । दीपनो
रोचनो रूक्षः क्षारस्तिक्तो विदाहकृत् । संग्राही शुक्रलो
हृद्यः पित्तरक्तप्रकोपणः । चक्षुष्यः कफवातघ्नो विद्रधि-
श्वयथुक्रिमीन् । मेदोऽपचीविषप्लीहगुल्मगण्डव्रणान्
हरेत् । श्वेतः प्रोक्तगुणो ज्ञेयो विशेषात् दाहकृत् भ-
वेत् । प्लीहानं विद्रधिं हन्ति व्रणघ्नः पित्तरक्तकृत् ।
मधुशिग्रुः प्रोक्तगुणो विशेषाद्दीपनः सरः । शिग्रुवल्-
कलपत्राभ्यां स्वरसः परमार्त्तिहृत् । चक्षुष्यं शिग्रुजं
बीजं तीक्ष्णोष्णं विषनाशनम् । अवृष्यं कफवातघ्नं
तन्नस्येन शिरोऽर्त्तिहृत् । शिग्रुशाकं हिमं स्वादु चक्षुष्यं
वातपित्तहृत् । रुच्यं शुक्रकृत् स्निग्धं रूच्यं मदकफ-
प्रणुत् । शिग्रोः पुष्पन्तु कटुकं स्निग्धोष्णं स्नायुशोथहृत् ।
कृमिहृत् कफवातघ्नं विद्रधिप्लीहगुल्मजित् । शोभा-
ञ्जनफलं स्वादु कषायं कफपित्तहृत् । शूलकुष्ठक्षयश्वास-
गुल्मघ्नं दीपनं परम्" भावप्र० । अधिकं शिग्रुशब्दे
दृश्यम् ।

**शोषी** स्त्री शुष–अच् गौरा० ङीष् । वनहरिद्रायां राजनि०

**शोष** पु० शुष–घञ् । १शतादिना रसाद्यपहारेण कठिनता-
करणे । शोषयति शुष–णिच्–अच् । २यक्ष्मरोगे मेदि० ।

**शोषण** न० शुष–ल्युट् । १शोषणे रसाकर्षणे हेमच० ।
२शोणकवृक्षे च शोषयति शुष–णिच्–ल्यु । "उन्मादनः
शोषणश्च तापनः सम्मोहनस्तथा । मारणश्चेति विज्ञेयाः
कामस्य पञ्च सायकाः" इत्युक्ते ३स्मरशरभेदे जटा० ।
४शोणाकवृक्षे भावप्र० ५शुण्ठ्यां राजनि० ।

**शोषसम्भव** न० कर्म्मासङ्गात् सम्+भू–अप् ६त० । पिप्पली-
मूले राजनि० । [राजनि० २शोषनाशके त्रि० ।

**शोषापहा** स्त्री शोषमपहन्ति अप+हन–ड । १क्षीरकाकोल्यां

**शौक** न० शुकानां समूहः अण् । १शुकसमुदाये अमरः ।
२शुकास्यत्व च । स्वार्थे २वरधभेदे राजनि० ।

**शौकर** न० शूकरस्य वराहस्येदम् अण् । १शौकरवे तीर्थभेदे
वराहपुराणम् । २शूकरसम्बन्धिनि त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

**शौकरव** न० तीर्थभेदे "परं शौकरवं स्थानं सर्वसंसारमोक्ष-
णम् । यत्र संस्था च मे देवि उद्धृतासि रसातलात् ।
यत्र भागीरथी गङ्गा मम शौकरवे स्थिता" वराहपु० ।

**शौक्तिकेय** न० शुक्तिकायां भवम् ढक् । मुक्तायां राजनि०

**शौक्तेय** न० शुक्तौ भवम् ढक् । मुक्तायां राजनि० ।

**शौक्ल्य** पु० शुक्लस्य भावः ष्यञ् । श्वेततायां श्वेतवर्णे ।

**शौच** न० शुचेर्भावः अण् । १शुद्धौ पवित्रतायाम् "अभक्ष्य-
परिहारश्च संसर्गश्चाप्यनिन्दितैः । स्वधर्मे च व्यवस्थान
शौचमित्यभिधीयते" इति बृहस्पत्युक्ते २धर्मविशेषे च
"सर्वेषामेव शौचानामर्थशौचं विशिष्यते । योऽर्थैर्-
शुचिः शौचात् मृदा वारिणा शुचिः । मनःशौचं मनः-
शौचं शौचमिन्द्रियनिग्रहः । सर्वभूतदया शौच जल-
शौचन्तु पञ्चमम् । यस्य सत्यञ्च शौचं च तस्य स्वर्गो न
दुर्लभः" गारुडे ११० अ० ।
मूत्रादिशौचप्रकारस्तु आ०त० दर्शितो यथा
देवलः "धर्मविद्दक्षिणं हस्तमधः शौचे न योजयेत् ।
तथैव वामहस्तेन नाभेरूर्द्ध्वं न शोधयेत् । प्रकृतिस्थित-
देशः स्यात् कारणादुभयक्रिया" । कारणात् ग्रामादेः ।
ब्रह्माण्डपु० "उद्धृतोदकमादाय मृत्तिकाञ्चैव वाग्यतः ।
उदङ्मुखो दिवा कुर्यात् रात्रौ चेद्दक्षिणामुखः । अभि-
षिक्ते मृदं दद्यात् प्रदन्ते तथ एव च । दातव्यमुदकं
तावद् यावत् स्यात् मृत्तिकाक्षय" । कुर्यात् शौचमिति
शेषः । अनिर्षिक्ते भरद्वाजोऽप्यपोड्रादिग्रस्ते गुरे । उ-
दकपात्राभावे करेण जलाशयादुदकग्रहणमाह आ-
दित्यपु० "हस्तिनाम खनं त्यक्त्वा कुर्यात् शौचमनु-
द्धृत । पश्चाच्च शोधयेत्तीर्थमन्यथा न शुचिर्भवेत्" । य-
स्मिन् प्रदेशे शौचं कर्त्तव्यं तस्मादन्तर्जलमध्यस्थितं तद्
तत् स्थानमेव तीर्थं लक्षणोपपत्तात् । विष्णुपु० "वल्मी-
कमूषिकोत्खाता मृदन्तर्जला तथा । शौचावशिष्टा गे-
हाच्च नादद्यात् लेपसम्भवाम् । अन्तःप्राण्यवपन्नाच
हलोत्खाता सकर्दमाम्" । मनुः "एका लिङ्गे गुदे
तिस्रो दश वामकरे तथा । उभयोः सप्त दातव्या मृद
शुद्धिमभीप्सता" । उभयोः करयोः । विष्णुपु० "एका-
लिङ्गे गुदे तिस्रो दश वामकरे तथा । हस्तद्वये च सप्त-
न्या मृदः शौचोपपादिकाः" । अत्र "लिङ्गे त्रेधा गुदे
तिस्रो वामहस्ते चतुर्दश । ततः पुनरुभाभ्यां दातव्याः
सप्त मृत्तिकाः" । दैवीगणिः "उच्चारा संस्पृष्ट एका

लिङ्गेऽपाने पञ्च एकस्मिन् हस्ते दश उभयोः सप्त इत्यादि। एतासां संख्यानां दशाद्युक्ताधिक्यं गन्धाद्यनुवृत्तिमनुरुध्य व्यवस्थेयम्। वामहस्ते दशदानाम कार तत्पृष्ठे षड्दानमाह हारीतः "दश मध्ये च पट् पृष्ठे इति"। मनुदक्षौ "तिस्रस्तु मृत्तिका देया कृत्वा नखविशोधनम्। तिस्रस्तु पादयोर्देयाः शुद्धिकामेन नित्यश"। नखशोधनं तृणादिना नखान्तर्मलशोधनम्, तिस्र इति हस्तयोरिति शेषः। पादप्रक्षालन काष्ठं न कर्त्तव्यमित्याह विष्णुधर्मोत्तरम् "दर्भैर्न मार्जयेत् पादौ न च काष्ठेन धावयेत्"। दक्ष "लिङ्गे तत्र समाख्याता त्रिपर्वी पूर्यते यया। अर्द्धप्रसृतिमात्रा तु प्रथमा मृत्तिका स्मृता। द्वितीया च तृतीया च तदर्द्धा प्रकीर्त्तिता"। यदा तु उक्तप्रमाणया मृदा गन्धलेपक्षयो न भवति तदा अधिकयापि कर्त्तव्यम्। "गन्धलेपक्षयकरं शौचं कुर्य्यादतन्द्रितः" इति याज्ञवल्क्यात्। गुदादन्यत्र परिमाणमाह यमः "मृत्तिका तु समुद्दिष्टा त्रिपर्वी पूर्यते यया"। त्रिपर्वी तर्जनीमध्यमानामिकानामपर्वत्रयम्। मूत्रमात्रे तु स्मृतिः "एका लिङ्गे मृदं दद्यात् वामहस्ते तु मृद्द्वयम्। उभयोर्हस्तयोर्द्वे च मूत्रशौचं प्रकीर्त्तितम्"। ब्रह्मपुराणे "पादयोर्द्वे अष्टौ वा च तु प्रक्षालितपाणिमान्। द्विराचम्य ततः शुद्धः स्मृत्वा विष्णुं सनातनम्"। पादयोर्द्वे एकैका। इद मूत्रोत्सर्गे, पुरीषोत्सर्गे तिस्रणां विधानात्। दक्षः "यथोदितं दिवा शौचं अर्द्धं रात्रौ विधीयते। आतुरे तु तदर्द्धं स्यात्तदर्द्धं तु पथि स्मृतम्"। यथोक्तकरणासामर्थ्ये इदं न तु निद्रादिपुरस्कारेणैव वाक्यस्याहष्टार्थतापत्तेः। आपस्तम्बः "पथि पादस्तु विज्ञेय आर्त्तः कुर्य्याद् यथाबलम्"। एतयोर्विरोध आर्त्तानार्त्ताभ्यां परिहरणीयः। दक्षबौधायनौ "देशं कालं तथात्मानं द्रव्यं द्रव्यप्रयोजनम्। उपपत्तिमवस्थाञ्च ज्ञात्वा शौचं प्रकल्पयेत्"। ब्रह्मपुराणे "न यावदुपनीयेत द्विजः शूद्रस्तथाङ्गना। गन्धलेपक्षयकरं शौचं तेषां विधीयते। प्रमाणं शौचसंख्या वा न शिष्टैरुपदिश्यते। यावत् शुद्धिं न मन्येत तावत् शौचं समाचरेत्। न्यूनाधिकं न कर्त्तव्यं शौचं शुद्धिमभीप्सता। प्रायश्चित्तं प्रसज्येत विहितातिक्रमे कृते। शौचाचारविहीनस्य समस्ता निष्फलाः क्रियाः"। गन्धलेपक्षये सत्यधिकं न कर्त्तव्यं वाक्यद्वयविरोधात्। गन्धलेपाक्षये त्वधिकसंख्यापि याज्ञवल्क्यवचनमनुपनीतादिपरं वा। व्याघ्रपादः "शौचन्तु द्विविधं प्रोक्तं बाह्यमाभ्यन्तरन्तथा। मृज्जलाभ्यां स्मृतं बाह्यं भावशुद्धिस्तथान्तरम्। गङ्गातोयेन कृत्स्नेन मृद्भारैश्च नगोपमैः। आमृत्योः स्नानकश्चैव भावदुष्टो न शुद्ध्यति"। स्मृतिः "धावन्तश्च प्रमत्तश्च मूत्रोत्सारकृतस्तथा। भुञ्जानमाचमानाश्च नास्तिकं नाभिवादयेत्। जन्मप्रभृति यत्किञ्चित् चेतसा धर्ममाचरेत्। सर्वं तन्निष्फलं याति एकहस्ताभिवादनात्"। अभ्युदयः "यस्मिन् स्थाने कृतं शौचं वारिणा तद्विशोधयेत्। न शुद्धिस्तु भवेत्तस्य मृत्तिका यो न शोधयेत्"। शौचानन्तरं हारीतः "गोमयेन मृदा वा कमण्डलुं प्रमृज्य पूर्ववदुपस्पृश्य आदित्य सोममग्निं वा वीक्षेत" इति। अत्र मार्जनानन्तरं क्षालनमन्यत्र तथा दर्शनात्। आचमनानन्तरं सूर्य्यादिदर्शनं यथासम्भवम्"।

**शौट** गर्वे भ्वा॰पर॰ अक॰ सेट्। शौटति अशौटीत्। ऋदित् चङि न ह्रस्वः। [त्रि॰ सि॰कौ॰।

**शौटीर** पु॰ शौट–ईरन्। १त्यागिनि २वीरे च ३गर्वान्वित

**शौटीर्य्य** न॰ शौटीरस्य वीरस्य भावः ष्यञ्। १शौर्य्ये २पराक्रमे ३गर्वे च। [शौडति अशौडीत्।

**शौड** गर्वे भ्वा॰ पर॰ सक॰ सेट्। ऋदित् चङि न ह्रस्व।

**शौण्ड** त्रि॰ शुण्डायां सुरायामभिरत अण्। १मत्ते अमरः। २दक्षे च "सप्तमी शौण्डैः" पा॰। ७त॰। दानशौण्ड दानदक्षे।

**शौण्डिक** पु॰ शुण्डा सुरा पण्यमस्य ठक्। १मद्यविक्रेतरि २जातिभेदे पुंस्त्री अमरः स्त्रियां ङीष्। "ततो गान्धिककन्यायां कैवर्त्तादेव शौण्डिकः" पराशरपद्धतिः।

**शौण्डिन्** त्रि॰ शुण्डा सुरैव अण् शौण्डं तत्पण्यमस्यास्ति इनि। शौण्डिके शब्दर॰।

**शौण्डी** स्त्री शुण्डा करिकरस्तदाकारः अस्त्यस्या अण् गौरा॰ ङीष्। १चव्ये २गजपिप्पल्याञ्च त्रिक।

**शौण्डीर** पु॰ शुण्डा गर्वोऽस्त्यस्य ईरन् स्वार्थे अण्। गर्वान्विते त्रि॰ धनञ्जय.।

**शौद्र** पुस्त्री शूद्रायां द्विजातिभिरूढायां भव अण्। द्वादशपुत्रमध्ये शूद्राजाते द्विजातिपुत्रभेदे पारशवादौ जटा॰। स्त्रियां ङीप्। इदमर्थे अण्। २शूद्रसम्बन्धिनि त्रि॰।

**शौद्धोदनि** न॰ शुद्धोदनस्यापत्यम् इञ्। बौद्धमुनिभेदे अमरः

**शौधिका** स्त्री शोध. शोधनं मलरिरेचनं हित ठञ्। रक्तकर्क्टी हेमच॰।

शौनक पु॰ शुनकस्यापत्यम् अण् । मुनिभेदे "नैमिषेऽनिमिष-क्षेत्रे ऋषयः शौनकादय" इति भागवतम् १।१।

शौनिक पु॰ श्वना प्राणिवधस्थानं प्रयोजनमस्य ठक् । १मांस-विक्रेतरि (कसाइ) हेमच॰ । २मृगयायां शब्दमा॰ । ३मृगयाशीले च ।

शौभ न॰ शोभायै हितम् अण् । १व्योमगामिनि पुरभेदे हरिश्चन्द्रपुरे २देवे पु॰ त्रिका॰ । ३गुवाके शब्दमा॰ ।

शौभाञ्जन पु॰ शोभाञ्जनएव स्वार्थे अण् । (सजना) वृक्ष-भेदे हिस्वपकोषः । [शब्दमा॰ ।

शौभिक त्रि॰ शोभ व्योमपुरं शिल्पमस्य ठक् । इन्द्रजालिके

शौरि पु॰ शूरस्य यादवभेदस्य वसुदेवस्य सूर्यस्य वा अपत्यम् इञ् । १विष्णौ २शनैश्चरे च अमरः ।

शौर्य्य न॰ शूरस्य भाव॰ ष्यञ् । १वीर्य्ये २शक्तौ ३आरभट्यां च मेदि॰ । [ठक् । शुल्कादानाधिकृत हेमच॰ ।

शौल्किक पु॰ शुल्के राजादिदेये करे तदादाने अधिकृतः

शौल्किकेय पु॰ शुल्किकः देशभेदः तत्र भवः ढक् । विष-भेदे अमरः ।

शौल्विक पुंस्त्री॰ शुल्वं ताम्रं तन्मयपात्रादि पण्यमस्य ठक् । कांस्यकारे (कासारी) जातिभेदे अमरः स्त्रियां ङीष् ।

शौव न॰ शुनः सङ्घोच श्वन्+अण् टिलोपः । शुनः सङ्घोचे अन्यत्र न टिलोपः शौवनम् इत्येव शुन॰ सम्बन्धिनि त्रिसिद्धा॰ । [भाविदिनस्थायिनि पदार्थे ।

शौवस्तिक त्रि॰ श्वः परदिने भवः श्वस्+ठञ्-तुट् च ।

शौवापद त्रि॰ श्वापदस्येदम् अण् । श्वापदसम्बन्धिनि

शौष्कल पु॰ शुष्कलं शुष्कमांसं पण्यमस्य अण् । १शुष्कमांस-विक्रेतरि मेदि॰ । तच्छुष्कमस्य अण् । २शुष्कमांसभक्षके त्रि॰ अमर॰ । [तत् अश्चोतीत् ।

श्चुत क्षरणे भ्वा॰ पर॰ सक॰ सेट् । श्चोतति इरित् अश्चुतत्

श्च्युत क्षरणे भ्वा॰पर॰सक॰ आसेचने सक॰ सेट् । श्च्योतति इरित् अश्च्युतत् अश्च्योतीत् ।

श्नौत पु॰ श्नु+त-घञ् । समन्तात् मैथुने व्यापारे अमर॰ ।

श्मन् न॰ शेते शी-मनिन् डिच्च । १मुखे २शवे शब्दरत्ना॰ अद्न्तोऽप्यत्र "सर्वे नान्ताः अदन्ता" इत्युक्तेः ।

श्मशान न॰ श्मानः शवाः शेरतेऽत्र शी-आनच् डिच्च । "श्मन् शब्देन शव भोक्तुं शानं शयनमुच्यते । निरुक्तिः श्मशानार्थं मुने! मन्त्रार्थकोविदैः । महान्त्यपि च भूतानि प्रलये समुपस्थिते । शेरतेऽत्र शवा भूत्वा श्मशानम् ततोऽभवत्" महाभूतशयस्थाने महाशयाने १काशीग्राम २ कालिकापुराणे इ॰ स॰ । २शवदाहस्थाने अमरः ।

श्मशानकाली स्त्री श्मशानस्था काली । कालिकाभेदे ।

श्मशानवासिन् पु॰ श्मशाने वसति वस-णिनि । १महादेवे २वटुकभैरवे च । श्मशानवासकर्त्तरि चण्डालादौ त्रि॰ ।

श्मश्रु न॰ श्म मुखम् श्रूयते आश्रयतेऽनेन श्रु-डु । पुरुषमुखस्थे लोमचक्रे अमरः । "केशश्मश्रुधारयतामग्र्या भवति सन्तति" सुश्रु॰ ।

श्मश्रुमुखी स्त्री श्मश्रु मुखे यस्याः ङीप् । १पुरुषलक्षणयुक्तायां २श्मश्रुयुक्तायां स्त्रियां जटा॰ ।

श्मश्रुल पु॰ श्मश्रु विद्यतेऽस्य लच् । श्मश्रुयुक्ते [घरकसंकारके ।

श्मश्रुवर्द्धक पु॰ श्मश्रु वर्द्धयति छिनत्ति वृध-ण्वुल् । नापिते

श्मील निमेषणे भ्वा॰पर॰अक॰सेट् । श्मीलति अश्मीलीत् ।

श्यान त्रि॰ श्यै-क्त । सङ्कोचविशेषप्राप्ते घनीभूते "प्रथमाश्यानकर्दमान्" रघु॰ ।

श्याम पु॰ श्यै-मक् । १वृद्धदारकवृक्षे २प्रयागतीर्थस्थे वटे ३कोकिले ४मेघे ५कृष्णवर्णे ६हरिद्वर्णे च । ७तद्वति त्रि॰ मेदि॰ । ८धुस्तूरे ९पीलुवृक्षे १०श्यामाके राजनि॰ । ११मरिचे १२सिन्धुजलवणे च न॰ मेदि॰ । १३दमनकवृक्षे १४गन्धतृणे पु॰ विश्व॰ ।

इदं देऽपि कृष्णश्यामनीलादीनाममरादौ पर्यायता तत्र कृष्णवस्तूनि कतिचित् कविकल्पलतायां दर्शितानि यथा "कृष्णानि केशव॰ शौरिचौरं चन्द्राङ्कराघव॰ । विन्ध्याञ्जनाद्रिदग्धाविपिनमेघराक्षसाः । शिवकण्ठवनद्वैपायनरामघनाश्रयाः । शनि॰ द्रुपदजा काली कविकोकिल-भास्वरा । केशकज्जलकस्तूरीराजपट्टविदूरजम् । विषकोषकुहूयमाध्यामधूमकोकिलाः । कर्णोपद्रुमदासौषिधमृतधूमकोकिलाः । गोलाङ्गूलाञ्जनाच्छ कण्ठः खञ्जनकेकिनोः । यवल तामतापिच्छातिन्दीवरवल्लय॰ । रवावङ्गारङ्गारौ कटाक्षोऽपि कनीनिका । नीली जम्बूफलं सुरा कालवाकुञ्जर्य्यः । भिलवा गजाहारवकाल करयादयः" ।

श्यामक न॰ श्याम+स्वार्थ कन् । १रोहिषतृणे राजनि॰ । २श्यामाके (सामा) धान्यभेदे पु॰ हेमच॰ ।

श्यामकण्ठ पु॰ श्यामः कण्ठोऽस्य । १मयूरे हेमच॰ । २शिवे ३नीलकण्ठविहगे च ।

श्यामकन्दा स्त्री श्यामः कन्दोऽस्याः । अतिविषायां राजनि॰ । [राजनि॰ ।

श्यामकाण्डा स्त्री श्यामः काण्डोऽस्याः । गण्डदूर्वायां

**श्यामग्रन्थि** स्त्री श्यामा ग्रन्थिरस्याः । गण्डदूर्वायां राजनि० ।

**श्यामपत्र** पु० श्यामानि पत्राणि यस्य । तमालवृक्षे शब्दच० ।

**श्यामल** पु० श्यामवर्णं लाति ला—क । १पिप्पले २कृष्ण-वर्णयुते त्रि० मेदि० । ३अश्वगन्धायां ४कटभ्यां ५जम्ब्वां ६कस्तूर्याञ्च स्त्री राजनि० । ७श्यामवर्णे पु० अमरः ।

**श्यामलचूडा** स्त्री श्यामला चूडाऽस्याः । गुञ्जायां राजनि० ।

**श्यामलता** स्त्री कर्म० । १स्वनामख्याते शारिवौषधौ न्दर० । श्यामलस्य भावः तल् । २कृष्णवर्णे ३हरिद्वर्णे च

**श्यामलिका** स्त्री श्यामलोवर्णोऽस्त्यस्याः ठन् । नील्यामोषधौ राजनि० ।

**श्यामलेक्षु** पु० कर्म० । (कालखा) इक्षुभेदे राजनि० ।

**श्यामसुन्दर** पु० श्यामोऽपि सुन्दरः । श्रीकृष्णे "श्याम सुन्दर ! ते दास्य" इति भागवते १०स्क० २२अ० । "ध्यायन्ति योगिनस्तस्य शुद्धं ज्योतिःस्वरूपकम् । हस्तपादादिरहितं निर्गुणं प्रकृतेः परम् । वैष्णवास्तन्न मन्यन्ते तद्भक्ताः सूक्ष्मदर्शिनः । कुतो बभूव तज्ज्योतिरहो तत्तेजसं विना । ज्योतिरभ्यन्तरे नित्यं शरीरं श्यामसुन्दरम्" ब्रह्मवै० गणपतिख० ४१ अ० ।

**श्यामा** स्त्री श्यै मन् । १शारिवौषधौ २अप्रसूताङ्गनायां ३प्रियङ्गौ ४यमुनायां ५वागुज्यां ६रात्रौ ७कृष्णात्रिवृति ८नील्यां मेदि० ९गुग्गुलौ १०सोमलतायां ११गुन्द्रायां १२कृष्णायाम् १३अम्बिकायां विश्व० । १४गुडूच्यां १५कस्तूर्यां १६वटपत्त्र्यां १७वन्दायां १८नीलपुनर्नवायां १९पिप्पल्यां २०हरिद्रायां २१नीलदूर्वायां २२तुलस्यां २३मञ्जिष्ठायां २४गायत्र्याम् २५छायायां २६कृष्णशारिकायां २७धन्वपायां २८पक्षिभेदे (श्यामा) राजनि० । "शीतकाले भवेदुष्णा ग्रीष्मे च सुखशीतला । तप्तकाञ्चनवर्णाभा सा स्त्री श्यामेति कीर्त्तिता" इत्युक्तलक्षणे २९स्त्रीविशेषे च । ३०हिमालयसुतायां काल्यां च "ततः सा कालिका देवी योगनिद्रा जगन्मयी । पूर्वं त्यक्तसतीरूपा जन्मार्थं मेनकां ययौ । समयस्यानुरूपेण मेनका जठरे स्थिता । सम्भूय च ततस्तदा सः क्षीरोदसागरात् । वसन्तसमये दक्षे नवम्यां समुपागते । अर्द्धरात्रौ समुत्पन्ना गङ्गेव शशिमण्डलात् । तन्नु ददर्श यथा जाता नीलोत्पलदलप्रभाम् । श्यामा सा मेनका देवी सदृशापातिहर्षिता" कालिकापु० ४० अ० ।

**श्यामाक** पु० श्यामेव कायति कै—क । (श्यामा) धान्यभेदे "श्यामाकः शोषणो रूक्षः वातलः कफपित्तहा" भावप्र०

**श्यामाङ्ग** पु० श्यामम् हरिद्वर्णमङ्गमस्य । १बुधग्रहे त्रिका० । २कृष्णदेहे त्रि० स्त्रियां ङीप् । "श्यामाङ्गीं त्रिनयनां स्मरामि" तन्त्रम् ।

**श्यामाम्ली** स्त्री कर्म० । नीलाम्लक्षुपे राजनि० ।

**श्यामिका** स्त्री श्याम+स्वा० भावे ठन् । १श्यामत्वे २अशुद्धिमालिन्ये च "हेम्नः संलक्ष्यते ह्यग्नौ विशुद्धिः श्यामिकाऽपि वा" रघु० ।

**श्याल** पु० श्यै—कालन् । पत्नीभ्रातरि अमरः । स्वार्थे ठक् । श्यालकोऽप्यत्र । [पत्नीभगिन्याम् शब्दच० ।

**श्यालिका** स्त्री श्यै—कालन् सञ्ज्ञायां कन् । अत इत्वम् ।

**श्याव** पु० श्यै—वन् । १कृष्णपीतमिश्रवर्णे २तद्वति त्रि० अमरः ।

**श्यावदत्** त्रि० श्यावो दन्तो यस्य दत्रादेशः । श्यामवर्ण-दन्तयुक्ते स्त्रियां ङीप् ।

**श्यावदन्त** पु० कर्म० । १स्वभावतः कृष्णवर्णयुक्ते दन्ते ४ब०कप् । २तद्युक्ते त्रि० "सुराप श्यावदन्तकः" विष्णुस्म०

**श्येत** पु० श्यै—इतन् । १शुक्लवर्णे २तद्वति त्रि० स्त्रियां ङीप् तस्य नश्च । श्येनी । [वा० स्त्रियां ङीप् ।

**श्येतकोलक** पुस्त्री० श्वेतं कोलं इव । (पुटी) मत्स्यभेदे

**श्येन** पुस्त्री० श्यै—इनन् । १पक्षिभेदे (बाज) अमरः । २पाण्डुरवर्णे च ३तद्वति त्रि० मेदि० ।

तत्खगस्य शुभाशुभसूचनं यथा "प्रदक्षिणोऽस्य नरं व्रजन्तो यात्रासु वामेन गतः प्रवेशे । श्येनः प्रशस्तः प्रकटस्वरान्ते शस्ता प्रदीप्ता विततस्वराः ते । श्येनो न्त्रष्टा द्विजसत्त्वामशुभभागेषु मार्गे स्थितं समादधाति । तिष्ठन् पुरस्तात्मध्ये करोति युद्धे जयं वसरवाधकस्य" इति वसन्तराज० । "श्येनेनाभिचरन् यजेत" श्रुतिविहिते २यागभेदे अभिचारयज्ञे दशरथ ।

**श्येनघण्टा** स्त्री श्येनी घण्टेव । दन्तीवृक्षे राजनि० ।

**श्यै** गतौ भ्वा० आ० सक० अनिट् । श्यायते अश्यास्त ।

**श्यैनम्पाता** स्त्री श्येनस्य पातो यत्र घञ् मुम् च । मृगयायाम् अमरः ।

**श्यो(शो)नाक** पु० श्यै—ओना(णा)क । (शोणा) वृक्षभेदे । "श्योनाको दीपनः पाके कटुकस्तुवरो हिमः । ग्राही तिक्तोऽनिलश्लेष्मपित्तकासप्रणाशनः । कटुः तस्य फलं बालं रूक्षं वातकफापहम् । हृद्यं कषायं मधुरं रोचनं लघु दीपनम् । गुल्मार्शःकृमिहृत् प्रौढं गुरु वातप्रकोपनम्" भावप्र० ।

**श्यक** समर्थ स्व० आ० सक० सेट् इदित् । श्यक्ति श्यकिदृश

**श्रग** गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् इदित् । श्रङ्गति अश्रङ्गीत् ।
**श्रण** दाने भ्वा०पर०सक०सेट् । श्रणति अश्राणीत् अश्रणीत् मित् घटादि० श्रणयति ।
**श्रण** दाने चु०उभ०सक० सेट् । श्राणयति ते अशिश्रणत् त ।
**श्रत्** अव्य० श्रो-डति । श्रद्धायाम् । [अशिश्रथत् त ।
**श्रथ** यत्न चु० प्रतिहर्षे सक० चु०उभ० सेट् । श्राथयति त
**श्रथ** दौर्बल्ये अ०चु०उ०अक०सेट् । श्रथयति त अशश्रथत् त ।
**श्रथ** बधे भ्वा०पर०सक० सेट् । श्रथति अश्रथीत् अश्राथीत् ।
**श्रथ** बन्धे मोक्षे बधे च वा चु० उ० पक्षे भ्वा०पर०सक०सेट् । श्राथयति त श्रथति अशिश्रथत् त अश्रथीत् अश्राथीत् ।
**श्रथ** शैथिल्ये अक० तत्करणे सक० भ्वा० आ०सेट् इदित् । श्रन्थते अश्रन्थिष्ट ।
**श्रथन** न० श्रथ-ल्युट् । १बधे २यत्ने ३प्रतिहर्षे च ।
**श्रद्धा** स्त्री श्रत्-धा-अङ् । १आदरे २शुद्धौ शब्दच० । ३गुरुवेदान्तशास्त्रादिषु विश्वासे वेदान्तसा० ४स्पृहायां ५चित्तप्रसादे "प्रत्ययो धर्मकार्येषु या श्रद्धेत्यभिधीयते" इति स्मृत्युक्ते धर्मकार्येषु ६प्रत्यये च अमरः । "प्रत्ययो धर्मकार्येषु तथा श्रद्धेत्युदाहृता । नास्ति ह्यश्रद्दधानस्य धर्मकृत्ये प्रयोजनम्" इति स्मृतिः । सा त्रिविधा यथाह गीतायाम् १७अ० । "त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनां सा स्वभावजा । सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां शृणु । सत्त्वानुरूपा सर्वस्य श्रद्धा भवति भारत ! । श्रद्धामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः । यजन्ते सात्त्विका देवान् यक्षरक्षांसि राजसाः । प्रेतान् भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः" । "श्रद्धापूर्वा इमे धर्माः श्रद्धा मध्यान्तसंस्थिता । श्रद्धा नित्या प्रतिष्ठाश्च धर्माः श्रद्धैव कीर्तिताः । श्रुतिमात्ररसाः सूक्ष्माः प्रधानपुरुषेश्वराः । श्रद्धामात्रेण गृह्यन्ते न करेण न चक्षुषा । कायक्लेशैर्न बहुभिर्न चैवार्थस्य राशिभिः । धर्मः संप्राप्यते सूक्ष्मः श्रद्धाहीनैः सुरैरपि । श्रद्धा धर्मः परः सूक्ष्मः श्रद्धा ज्ञानं हुतं तपः । श्रद्धा स्वर्गश्च मोक्षश्च श्रद्धा सर्वमिदं जगत् । सर्वस्वं जीवितं वापि दद्यादश्रद्धया यदि । नाप्नुयात् स फलं किञ्चित् श्रद्धादानं ततो भवेत् । एवं श्रद्धान्वयः सर्वः सर्वधर्मः प्रकीर्त्तितः । देवस्य श्रद्धया सम्यक् ध्येयः पूज्यश्च सर्वदा" कर्म० । देवी० "  यासे श्रद्धया अति याचनम् । दानमित्युदितं  तामसं तत् प्रकीर्तितम् । इति श्रद्धाभेदाः ।

सात्त्विकी च सदा श्रद्धेति कीर्त्तिता" । अतएव भगवद्गीतासु "अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतञ्च यत् । असदित्युच्यते पार्थ ! न च तत्प्रेत्य नो इह" । हरिवं० "अश्रद्दधानमयतं  दयालुभ्रतं श्रुतम् । अश्रद्धया हुतमदत्तं हविर्भोगा भवन्त नव दैत्यपुङ्गव !" पु०त० वामनपु० "श्रद्धाविधिसमायुक्तं कर्म यत् क्रियते नृभिः । सुविशुद्धेन भावेन तदानन्त्याय कल्पते" या तयाद्यस्य "विधिहीनं भावदुष्टं कृतमश्रद्धया च यत् । तद्धरन्त्यसुरास्तस्य मूढस्य दुष्कृतात्मनः"
**श्रद्धालु** स्त्री श्रद्धा+आलुच् । १स्पृहावत्यां स्त्रियां २श्रद्धायुक्ते त्रि० ।
**श्रन्थ** मोचने बधे च वा चु० उभ० पक्षे भ्वा०पर०सक० सेट् । श्रन्थयति ते श्रन्थति अशश्रन्थत् त अश्रन्थीत् । [श्रौत्र
**श्रन्थ** मोचने प्रतिहर्षे च क्र्या०प०सक०सेट् । श्रथ्नाति अश्रन्थीत्
**श्रन्थ** पु० श्रन्थ-भावे घञ् । १मोचने कर्त्तरि अच् । २मोचकर्त्तरि ३विष्णौ त्रिका० ।
**श्रन्थन** न० श्रन्थ-ल्युट् । मोचने ।
**श्रपित** त्रि० श्रा-णिच्-पुक् क्त । पक्वे । घृतादिमिश्रपक्वे माषादौ जटा० ।
**श्रम** तपसि, आयासे खेदे च अक० भ्वा० शमादि० पर०सेट् उदित् क्त्वा वेट् । श्राम्यति अश्रमत् अश्रमीत् । श्रान्त्वा श्रमित्वा श्रान्त । [श्लाघायां च हेमच० ।
**श्रम** पु० श्रम-घञ् न वृद्धिः । १तपसि २खेदे ३व्यायामे ४अ-
**श्रमण** पु० श्रम-ल्यु । १यतिभेदे २भिक्षाजीविनि त्रि० । ३जटामांस्यां ४मुण्डीतिकायां ५नागरमुस्तायां ६दुर्दर्शनायां स्त्रियां च स्त्री ङीप् त० ।
**श्रमिन्** त्रि० श्रम-इनि । श्रमयुक्ते । [इत्यन्ये ।
**श्रम्भ** प्रमादे भ्वा० आ० अक० सेट् । श्रम्भते अश्रम्भिष्ट । श्रम्भ
**श्रय** पु० श्रि-अच् । आश्रये । ल्युट् । तत्रैव न० श्रयण ।
**श्रव** पु० श्रु-अप् । १कर्णे २श्रवणे च भरतः ।
**श्रवण** न० श्रु-ल्युट् करणे । १कर्णे   भावे ल्युट् । २श्रुतौ   
 
**श्रवणद्वादशी** श्रवणेन युता द्वादशी शाक० । "

**श्रवणशीर्षिका** स्त्री श्रवणमिव शीर्षमस्याः कप् अत इत्त्वम्। श्रावणीवृक्षे राजनि०। [श्रसि। २कीर्त्तौ।

**श्रवस्** न० श्रूयतेऽनेन श्रु-करणे असि। १कर्णे अमरः। कर्माण

**श्रवाय्य** पु० श्रु-आय्य। यज्ञियपशौ सि०कौ०। शब्दकल्पद्रुमे श्रवाय्य इति पाठकल्पनं प्रामादिकमेव।

**श्रविष्ठा** स्त्री श्रूयते श्रु-अप् श्रवः प्रसिद्धिरस्त्यस्या मतुप् ङीप् अतिशयेन श्रवती इष्ठन् मतुपो लुक्। १धनिष्ठानक्षत्रे अमरः २श्रवणनक्षत्रे च।

**श्रविष्ठाज** पु० श्रविष्ठायां श्रवणनक्षत्रे जायते जन-ड। बुधग्रहे त्रिका०। भारतदैवतपक्षे ४६२१पृ० दृश्यम्।

**श्रा** सिद्धौ अदा०पर०अनिट्। श्राति अश्रासीत्।

**श्रा** पाके अदा०पर०सक०अनिट् घटा०। श्राति अश्रासीत् श्रपयति। [२यवाग्वां स्त्री अमरः।

**श्राण** त्रि० श्रा-क्त। १घृतादिभिः पक्वे भक्तादौ जटा०।

**श्राद्ध** न० श्रद्धा-हेतुत्वेनास्त्यस्य अच्। "श्रद्धया दीयते यस्मात् श्राद्धं तेन निगद्यते" इत्युक्ते पित्रादिभ्यः श्रद्धया देये १द्रव्ये। अस्त्यर्थे अच्। २श्रद्धायुक्ते त्रि०।

श्राद्धलक्षणं तत्प्रयोजनञ्च मयाऽऽश्राद्धादिपद्धतौ हेमाद्रिश्राद्धकल्पानुसारेणास्माभिः प्रदर्शितं यथा "सम्बोधनपदोपनीतान् पित्रादीन् चतुर्थ्यन्तपदेनोद्दिश्य पुत्रादिभिर्मन्त्रद्वारा श्रद्धयान्नादेर्दानं श्राद्धम्" "अथैतस्मात् श्राद्धशब्दः कर्म प्रोवाचेति" श्राद्धविवेकधृतापस्तम्बवचनेन श्राद्धशब्दस्य कर्मसामान्यवचनतावगमात् "संस्कृतं व्यञ्जनाद्यं च पयोदधिघृतान्वितम्। श्रद्धया दीयते यस्मात् तेन श्राद्धं निगद्यते" इति श्राद्धतत्त्वधृतपुलस्त्यवचनेन श्रद्धाहेतुकदानलक्षणकर्मविशेषस्य श्राद्धपदार्थतावगमाच्च। श्राद्धमिति शब्दो वाचको यस्य तत्कर्मेत्यर्थः इति श्राद्धविवेकः। तस्मिंश्च कर्मणि यागादाविन्द्रादीनामिव पित्रादेर्देवतात्वं तदुद्देशेन मन्त्रद्वारा द्रव्यत्यागात्। तथा च यागादौ मन्त्राहूता इन्द्रादयः शक्तिमात्रेण तत्तद्यज्ञे आविर्भूता यजमानत्यक्तद्रव्यदर्शनेन तृप्यन्तो यजमानाभीष्टफलं यथा साधयन्ति तथा श्राद्धेऽपि मन्त्राहूताः पित्रादयः समागताः पुत्रादित्यक्तद्रव्यभोगेन तृप्यन्तो विशिष्टफलप्रदा इत्येव कल्पनीयम्। किन्तु एवं हि लोके सफले कर्मण्येव प्रवर्त्तत इत्यपेक्षते। तत्र यागादौ यथा देवानां फलदातृत्वमेव श्राद्धदेवानां पित्रादीनां फलदातृत्वं सम्भवत्येव श्राद्धस्य सफलत्वं भवत्येव नोपपद्यते। तथा हि इन्द्रादयो हि देवाश्चेतना विशिष्टज्ञानक्रियाशक्तिमन्तो मन्त्रमात्राहूताः शक्तिविशेषेण यज्ञदेशे आविर्भवितुं शक्नुवन्ति आविर्भूय च यजमानत्यक्तद्रव्यदर्शनमात्रेण तृप्यन्तो विशिष्टफलदानाय समर्थाः। नैव पित्रादयो भवितुमर्हन्ति। न हि स्वस्वकर्मानुसारेण नानायोनिगततया अतिविप्रकृष्टदेशस्थिताः विशिष्टशक्तिरहिताश्च कथं मन्त्रमात्राहूताः श्राद्धदेशे आगच्छेयुः। आगता वा कुतो न दृश्येयुः देवानामिव तेषामतीन्द्रियत्वाभावात् दर्शनमात्रेण तृप्तेरभावाच्च। भोजनेनैव तेषां तृप्तिसम्भवाच्च भोजनमन्तरेण कथं तृप्येयुः। अतृप्ताश्च कुतो वा फलं दद्युः। पश्वादिगता वा कुतो विशिष्टफलप्रदाः स्युः। अपरञ्च इष्टदत्तस्य चाक्षादरचेतनतया नेतृपुरुषाभावेनान्यत्र गमनासम्भवः। श्राद्धदत्तद्रव्यस्य यथापूर्वमवस्थानाच्च भोक्तृदेशगमनमित्यनुमीयते। एवमिह दत्तेनान्नेनान्यत्र स्थितानां भोगस्तु नैव सम्भवी। पालीयन्न्यायेन श्राद्धान्नेन भोजनाच्च पित्रादितृप्तिसम्भवः भोक्तृतृप्तेः सामानाधिकरण्यनियमात्। किञ्च देवत्वाभिगतानाममृताम्बराणां मनुष्ययोग्येनान्नेन कथं तृप्तिः कथं वा पश्वादियोनिगतानां तृणाद्याहारयोग्यानां तेन तृप्तिः। तस्मात् पश्वादिभावमापेदुषां फलदातृत्वासम्भवस्तु विशिष्टशक्तेरभावात् सर्वानुभवसिद्धः। एतेन "यथा गोषु प्रनष्टो वै वत्सो विन्दति मातरम्। एवं श्राद्धेऽन्नमुद्दिष्टं मन्त्रः प्रापयते पितॄन्। नामगोत्रे पितॄणान्तु प्रापके हव्यकव्ययोः। नाममन्त्रैस्तथोद्दिष्टो भवान्तरगतानपि। प्राणिनः प्रीणयन्त्येते तदाहारत्वमागताः। देवो यदि पिता जातः शुभकर्मानुसारतः। श्राद्धान्नममृतं भूत्वा देवत्वेऽप्यनुगच्छति। दैत्यत्वे भोग्यरूपेण पशुत्वे च तृणं भवेत्। श्राद्धान्नं वायुरूपेण नागत्वेऽप्यनुगच्छति। पानं भवति यक्षत्वे राक्षसत्वे च तथामिषम्। दनुजत्वे तथा मांसं प्रेतत्वे रुधिरोदकम्। मनुष्यत्वेऽन्नपानादि नानाभोगरसं तथा" इति च" हेमाद्रिश्राद्धकल्पादिधृतमार्कण्डेयवचनैरिन्द्राद्यादेरेव मन्त्रयन्त्राः पिण्डदानयन पितृप्राप्ययोनियोग्याहारादिरूपेण परिणामयन् कल्प्यते इत्यपि न विचारसहं अचेतनानामपि मन्त्राणां चेतनधर्मकल्पनापि तदैव सार्थिका स्यात् यदि दत्ताहारेऽतिरिक्त यथापूर्वमवस्थितिर्न स्यात् अस्ति च पूर्वदत्ताप्यभावः। तथा च पवनादिरूपाणां सुवर्णादिपरमाणुरूपेण दर्शयिष्यमाणत्वात्ताधिकल्पना। किञ्च पात्र-

स्थूलेन भोगादिना विनष्टस्य वस्तुनः कथं स्थानान्तरगमनं कथं वा तत्तत्फलरूपेण परिणामः पार्थिवस्य भवेत् स्थानान्तरगमनादर्शनान्न विनष्टस्य चा द्रव्यस्य कथं यथोचितफलप्रसवो भवेदिति। उच्यते। श्राद्धादिदानेन क्रियमाणं कर्म यत् तदेव पुण्यद्वारा विविधफलजनकतां तत्र च कालान्तरभाविनं तत्फलदानाय तत्कर्मसाक्षिणः परमेश्वरस्यैव तत्साधनत्वम्। अतएव भगवद्गीतायाम् "यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्च्चितुमिच्छति। तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम्। स तया श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते। लभते च ततः कामान् मयैव विहितान् हि तान्" इति भक्तानां तत्तद्देवोपासनस्य सकर्तृकत्वं भगवतोक्तम्। युक्तञ्चैतत् श्रुतिस्मृत्यादिविहितानुष्ठानरूपतया तत्तत्कर्मानुष्ठानेन तदाराधनावाप्तेः ईश्वरस्य स्वानन्दरूपा तृप्तिस्तस्याभीष्टलाभः। तथैवाह गीतायाम् 'स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः। स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा विन्दति तच्छृणु। यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम्। स्वकर्मणा तमभ्यर्च्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः' इति। स्वकर्मणा स्वस्ववर्णाश्रमाद्युचितकर्मानुष्ठानेन, तम् परमेश्वरम् अभ्यर्च्य तदाराधनेन तत्प्रसादेन च तत्कृता सिद्धिः तत्तदभीष्टलाभः भवतीति तदर्थः। अस्मिन् पक्षे च पित्रादीनां श्राद्धस्थाने न स्थानान्तरगमनकल्पना। अथ वा देवताशब्दस्य यथा न केवलं देवमात्रं, न वा जीवमात्रमर्थः किन्तु तत्तद्देहाभिमानी जीव एवार्थः। तथा पितृशब्देनापि तद्देहाभिमानी केवलं जीवोऽपि नार्थः किन्तु वस्वादिरुद्रादित्यादिरूपाधिष्ठातृदेवता एवार्थः "वसवः पितरो ज्ञेया रुद्राः ज्ञेयाः पितामहाः। प्रपितामहास्तथादित्याः श्रुतिरेषा सनातनी। एतानुद्दिश्य यत् कर्म क्रियते श्राद्धकर्मणि। तृप्यन्ति तेन ते सर्वे पितरः स्मृताः"। इति श्राद्धकल्पस्मृतिवचनात् पितृदेवताः परिभाषिताः। अत्र स्मृता न पितरः न देवाः पितृपदाभिधेयाः किन्तु तदधिष्ठातृवस्वादय एव पितृपदाभिधेयाः एव तदर्थमिति। अतएव श्राद्धकाले पित्रादीनां तत्तद्रूपेण ध्यानं तदधिष्ठानोपपत्तेः। एवञ्च वस्वादिदेवताभिमन्त्रादिवत् विशिष्टशक्तिसम्पन्नतया मन्त्रमालावाहनयागादाविन्द्रादिदेवानाम्

[illegible] यत्र श्राद्धे पितृद्रव्यतर्पणमात्रेण तृप्तिः, "न वै देवा अश्नन्ति न पिबन्ति एतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति" इति छान्दोग्यश्रुतेः। अतएव भगवद्गीतायाम् "सह यज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः। अनेन प्रसविष्यध्वमेष वोऽस्त्विष्टकामधुक्। देवान् भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः। परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ" इति। अत्र यज्ञेन तृप्ता देवाः यजमानफलदानक्षमा इति प्रजापतिवचनमेवोक्तम्। अनेन यज्ञेन देवान् भावयत तर्पयत ते च यज्ञतर्पिता देवाः युष्मान् भावयन्तु तर्पयन्त्विति। यच्चैतदपि स्वधाभावेऽप्यलक्षणम्। एवञ्च यथा कश्चित् गर्भिणी दुहितृदत्तं दोहदं भुञ्जाना स्वयं तृप्यति आत्मस्थं गर्भञ्च तर्पयन्ती दोहददातारमप्युपकरोति तथा वर्षदयोऽपि श्राद्धाद्यर्पणमात्रतृप्ताः स्वाधिष्ठितपित्रादिपुत्रपौत्रान् तर्पयन्तः श्राद्धकर्तृपौष्टिदातारो भवन्ति। स गुरुवचनमात्रेण मन्त्रमन्त्रान्तादिव्यापारेण स्थानकथनमपि स्वस्वकर्मानुसारेण पश्वादिभावापन्नपित्रादीनां तदुपभोगयोग्याहारदानेन तृप्तिसम्पादकता तद्विना भवतीत्येतत्परस्यश्राद्धप्रयोगपरत्वेन कल्पने न वैयर्थ्यम्। यत्र च कार्याविवरणेन पित्रादीनां सुखावस्थानं तत्र वस्वादिदेवानाञ्चैव तृप्तत्वे विशिष्टस्य विभवत्वादेर्विशेषस्यैव विशिष्टकारित्वात् कुण्डलादिभिरलङ्कृतस्य नरस्य अलङ्कारागमनेऽपि अनुषङ्गकमकारस्य व्याहारवत्। तथा च त एव तृप्ता विशिष्टफलं ददुरिति सिद्धं श्राद्धस्यावश्यकत्वम्। श्राद्धभेदाश्च विश्वामित्राद्युक्ताः मा०वि० द्रष्टव्याः यथा 'नित्यं नैमित्तिकं काम्यं वृद्धिश्राद्धं सपिण्डनम्। पार्व्वणञ्चेति विज्ञेयं गोष्ठ्यां शुद्ध्यर्थमष्टमम्। कर्म्माङ्गं नवमं प्रोक्तं दैविकं दशमं स्मृतम्। यात्रास्वेकादशं प्रोक्तं पुष्ट्यर्थं द्वादशं स्मृतम्'। एतद्भविष्यपुराणे विवृतम्। यथा अहन्यहनि यत् श्राद्धं तन्नित्यमभिधीयते। वैश्वदेवविहीनं तदशक्तावुदकेन तु। एकोद्दिष्टन्तु यत् श्राद्धं तन्नैमित्तिकमुच्यते। तदप्यदैवं कर्त्तव्यमयुग्मानाशयेद्द्विजान्। कामाय तु हितं काम्यमभिप्रेतार्थसिद्धये। पार्व्वणेन विधानेन तदप्युक्तं खगाधिप। वृद्धौ यत् क्रियते श्राद्धं वृद्धिश्राद्धं तदुच्यते। सर्व्वं प्रदक्षिणं कार्य्यं पूर्व्वाह्णे तूपवीतिना। गन्धोदकतिलैर्युक्तं कुर्य्यात् पात्रचतुष्टयम्। अर्घ्यार्थं पितृपात्रेषु प्रेतपात्रं प्रसेचयेत्। ये समाना इति द्वाभ्यामेतत्कुर्य्यात्

सपिण्डनम् । निर्द्देशेन हन्तुं रोगं यत्कोद्दिष्टं स्त्रियश्चापि । अमावास्यां यत् क्रियते तत् पार्व्वणमुदाहृतम् । क्रियते पर्व्वणि यत्तत् पार्व्वणमिति च स्थितिः । गोष्ठ्यां यत् क्रियते श्राद्धं गोष्ठीश्राद्धं तदुच्यते । बहूनां विदुषां सम्पत्सुखार्थं पितृतृप्तये । क्रियते शुद्धये यत्तु ब्राह्मणानान्तु भोजनम् । शुद्ध्यर्थमिति तत् प्रोक्तं वैनतेय ! मनीषिभिः । निषेककाले सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा । ज्ञेयं पुंसवने चैव श्राद्धं कर्म्माङ्गमेव च । देवानुद्दिश्य यत् श्राद्धं तद्दैविकमिहोच्यते । हविष्येण विशिष्टेन सप्तम्यादिषु यत्नतः । गच्छन् देशान्तरं यत्तु श्राद्धं कुर्य्यात्तु सर्पिषा । यात्रार्थमिति तत् प्रोक्तं प्रवेशे च न संशयः । शरीरोपचये श्राद्धमर्थोपचय एव च । पुष्ट्यर्थमेतद्विज्ञेयमौपचारिकमुच्यते" ।

एवं "नित्यं नैमित्तिकं काम्यं वृद्धिश्राद्धं तथैव च । पार्व्वणञ्चेति मनुना श्राद्धं पञ्चविधं स्मृतम्" । कूर्म्मपुराणे "अहन्यहनि नित्यं स्यात् काम्यं नैमित्तिकं पुनः । एकोद्दिष्टञ्च विज्ञेयं वृद्धिश्राद्धञ्च पार्व्वणम् । एतत् पञ्चविधं श्राद्धं मनुना परिकीर्त्तितम्" । अत्रैतो द्वादशविधत्वेऽपि पञ्चविधविधानोपाधिभेदात् पञ्चविधत्वं गोष्ठीश्राद्धादीनां पार्व्वणकाम्यवृद्धिश्राद्धैरपृथग्विधानात् एतेष्वन्तर्भाव इत्यभिप्रायः । सपिण्डीकरणस्याप्यंशतः पार्व्वणविधानादंशतएकोद्दिष्टविधेरुभयात्मकत्वात् न पृथक्त्वं नित्यपार्व्वणात् काम्यस्य देवताभेदात् पृथग्विधानम् । वस्तुतः प्रपञ्चार्थमेव द्वादशविधत्वम् । युगाद्यादिश्राद्धानामपि काम्यत्वात् । यत्तु मत्स्यपुराणे "नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं श्राद्धमुच्यते" । इति तत्र नित्यपदमुक्तार्थमेव नैमित्तिकपदमागन्तुकनिमित्तोत्पन्नत्वेन पार्व्वणैकोद्दिष्टयोः परिग्रहार्थम् । काम्यपदं इष्टफलत्वेन तिथिश्राद्धादीनामभ्युदयस्य च सङ्ग्रहार्थमित्यविरोधः । विष्णुना तु नित्यकाम्यरूपतया द्वैविध्यं दर्शितं तत्र नित्यपदमावश्यकतया पार्व्वणैकोद्दिष्टयोरपि परिग्रहार्थम् । काम्यपदमनावश्यकार्थं सर्व्वमिदमुपाधिभेदाद्विविधम्" ।

श्राद्धे विहिता देशाः श्रा० वि० दर्शिता यथा तत्र विष्णुः "पुष्करेष्वक्षय्यं श्राद्धं जप्यहोमतपांसि च" । "पुष्करे स्नातमात्रस्तु सर्व्वपापेभ्यः पूतो भवति" इत्यभिधाय "एवमन्येषु तीर्थेषु सरिद्वरासु सर्व्वासु नदीषु पुलिनेषु निकुञ्जेषु प्रस्रवणेषु उपवनेषु गोमयेनोपलिप्तेषु गृहेषु मनोज्ञेषु च" श्राद्धम् । 'प्रभवोऽत्र नदीमातृस्थितदेशः सरिद्वरासु गङ्गादिषु येन तस्याः प्रभवेत्यभिधानात् । पुलिनं नदीतोयोत्थितप्रदेशः । निकुञ्जो लतादिवेष्टितप्रदेशः । प्रस्रवणं निर्झरः । उपवनं क्रीडार्थाटवी मनोज्ञं रमणीयम् । देवलः "श्राद्धस्य पूजिता देशा गया गङ्गा सरस्वती । कुरुक्षेत्रं प्रयागश्च नैमिषं पुष्कराणि च । नदीतटेषु तीर्थेषु शैलेषु पुलिनेषु च । विविक्तेषु च तुष्यन्ति दत्तेनेह पितामहाः" । विविक्तं विजनम् । बृहस्पतिः "काङ्क्षन्ति पितरः पुत्रान्नरकापातभीरवः । गयां यास्यति यः कश्चित् सोऽस्मान् सन्तारयिष्यति । करिष्यति वृषोत्सर्गमिष्टापूर्त्तं तथैव च । पालयिष्यति वार्द्धक्ये श्राद्धं दास्यति चान्वहम् । गयायां धर्म्मपृष्ठे च सदसि ब्रह्मणस्तथा । गयाशीर्षेऽक्षयवटे पितॄणां दत्तमक्षयम् । धर्म्मारण्यं धर्म्मपृष्ठं धेनुकारण्यमेव च । दृष्ट्वैतानि पितॄंश्चार्च्य वंश्यान् विंशतिमुद्धरेत्" । गयाद्युपादानं गयास्थानविशेषोपन्यासोऽधिकफलार्थं । इह श्राद्धदेशत्वेन कथिता नानादेशीयतीर्थविशेषास्तदुपविशेषाश्च तत्तद्देशवासिभ्योऽवगन्तव्याः । अत्र पुष्करेष्वक्षय्यं श्राद्धमित्यादिविष्ण्वादिवाक्यैः सामान्यतस्तीर्थप्राप्तिनिमित्तेऽमावास्यादिश्राद्धे च प्राप्ते पुष्करादिदेशाक्षय्यगुणफलश्राद्धविधिः "गोदोहनेनापः प्रणयेत् पशुकामस्य" इतिवत् न तु विशिष्टश्राद्धान्तरविधानं विधिगौरवापत्तेः अगत्या तु "सोमेन यजेत" इत्यादौ तथा । तथा मनुः "शुचिं देशं विविक्तञ्च गोमयेनोपलेपयेत् । दक्षिणाप्रवणञ्चैव प्रयत्नेनोपपादयेत् । अवकाशेषु चोक्षेषु नदीतीरेषु चैव हि । विविक्तेषु च तुष्यन्ति दत्तेन पितरः सदा" । अशुचिमविविक्तमदक्षिणाप्रवणं यत्नतः शुचित्वादिना सम्पादयेत् । विविक्तं विजनं चोक्षेषु मनोज्ञेषु विविक्तेषु वनादिषु । यमः "दक्षिणाप्रवणं स्निग्धं विविक्तं शुभलक्षणम् । शुचिदेशं परीक्ष्यादौ गोमयेनोपलेपयेत् । यागारेषु विविक्तेषु तीर्थेषु च नदीषु च । विविक्तेषु च तुष्यन्ति देशेषु पितरः सदा । पारक्ये भूमिभागे तु पितॄणां निर्व्वपेत्तु यः । तद्भूमिस्वामिपितृभिः श्राद्धकर्म्म विहन्यते । तस्मात् श्राद्धानि देयानि पुण्येष्वायतनेषु च । नदीतीरेषु तीर्थेषु स्वभूमौ तु प्रयत्नतः । उपह्वरनितम्बेषु तथा पर्व्वतसानुषु । गोमयेनोपलिप्तेषु विविक्तेषु गृहेषु च" । स्निग्धं शोभितं विविक्तेषु देशेषु स्वभावतो वनादिषु । उपह्वरमत्र पर्व्वतानीकम्" ।

श्राद्धानर्हदेशास्तत्रोक्ता यथा विष्णुः "न म्लेच्छविषये

श्राद्धं कुर्य्यान्न गच्छेत्तदा । चातुर्वर्ण्यव्यवस्थानं यस्मिन् देशे न विद्यते । तं म्लेच्छदेशं जानीयादार्य्यावर्त्तमतः परम्" । वायुपुराणे 'त्रिशङ्कुं वर्जयेद्देशं सर्वं द्वादशयोजनम् । उत्तरेण महानद्या दक्षिणेन तु कीकटात् । देशस्त्रैशङ्कवो नाम श्राद्धकर्म्मणि गर्हितः । कारस्कराः कलिङ्गाश्च सिन्धोरुत्तरमेव च । प्रनष्टाश्रमधर्म्माश्च देशा वर्ज्याः प्रयत्नतः' । कारस्कारादयो देशविशेषाः । कीकटा मगधाः । सिन्धुर्नदीविशेषः । ब्रह्मपुराणे "परकीयगृहे यस्तु स्वान् पितॄंस्तर्पयेत्ततः । तद्भूमिस्वामिनस्तस्य हरन्ति पितरो बलात् । स्वभावमनतस्तेभ्यो दद्यात् न्यून्यस्य तौरहम्' । गृह इति भूभागमात्रोपलक्षणं "परक्ये भूमिभागे च" इति यमवचनात् स्वभूम्यभावे कथं श्राद्धमित्याह स्वभागमिति श्राद्धीयद्रव्यस्येति । अतद्भूमिस्वामिपितृभ्य उत्सृज्य देयं जीवतो स्वामिनो मूल्यं वा देयम् । यम "अटव्यः पर्वताः पुण्यास्तीर्थान्यायतनानि च । सर्वाण्यस्वामिकान्याहुर्न हि तेषु परिग्रहः" । स्वाम्यभावे हेतुमाह न हि तत्रेति । परिग्रहो दानविक्रयाद्यधिकारविनियोगलक्षणः । तथा "दत्त्वा तु मनुज क्षितिं सर्वगोनिष्काणां स्वकम् । दशन्यनष्टाव्दस्य वर्नदत् श्राद्धकर्माणि" । तत्र पूर्वियुत लिख पङ्क्तिमध्यानष्टगत्वस्य कुष्टभगत्वम् पक्षिमहद्धपरिकल्पितम्" ।

**श्राद्धदेव** पु० श्राद्धाहे यज्ञाना पितॄणा देव याक० । १यमे अमर । २वैवस्वतमनौ हरिव० १५अ० ।

**श्राद्धदेवता** स्त्री श्राद्धे देवता यज्ञस्यद्रव्यस्योद्देश्या । "पितरः श्राद्धदेवता" इति स्मृत्युक्तेषु पितृषु ।

**श्राद्धशाक** न० श्राद्धयोग्य शाकम् । कालशाके भावप्र० ।

**श्राद्धिक** त्रि० श्राद्धे दत्त, श्राद्ध तद्द्रव्य भक्षत्वेनास्त्यस्य वा ठन् । १श्राद्धान्ने भक्ष्ये २श्राद्धदेयद्रव्यभोक्तरि च ।

**श्राद्धिन्** त्रि० श्राद्ध तद्द्रव्य भक्ष्यत्वेनास्त्यस्य इनि । श्राद्धदेयान्नभोक्तरि सि०कौ० । [उपच० । श्रम क्त । ४श्रमेन०

**श्रान्त** त्रि० श्रम क्त । १श्रमयुक्ते २शान्ते ३जितान्द्रिये च

**श्रान्तिसवाह** न० श्रान्तस्य श्रमस्य संवाह दूरीकरणम् । पादप्रक्षालनादिना श्रमनिवारणे । [मत् त ।

**श्राम** मन्त्रणे च०चु० उभ०सक० सेट् । श्रामयति ते अशश्रा

**श्राम** पु० श्रम—घञ् । १काले २मण्डपे ३मासे च मेदि० ।

**श्रावक** पु०त्रि० श्रु ण्वुल् । १श्रवणकर्त्तरि २शाक्यसिंहशिष्ये मुनिभेदे ३काके पु स्त्री० त्रिका० ।

**श्रावण** पु० श्रवणेन युक्ता पौर्णमासी श्रावणी साऽस्मिन् मासे अण् । वैशाखादिषु पञ्चमं श्रावणीयुक्ते चान्द्रे १मासे २तथाभूते पक्षे श्रवणनक्षत्रेण पर्य्यन्तकाल उदयास्तमयस्थात् पार्ष्णपक्षे ३वर्णभेदे च । सूर्य्यसिद्धान्ते १६।१८ पृ० दृश्यम् उपचारात् कर्कटस्थरविके सौर ४मासे ५पाषण्डे च मेदि० । श्रवणेन कर्णेन निर्वृत्त अण् । ६कर्णसाध्ये प्रत्यक्षभेदे श्रवणनक्षत्रेण युक्ता पौर्णमासी अण् ङीप् । ७चान्द्रश्रावणमासीयपौर्णमास्यां स्त्री । सा च (मुलकुडि) ८वृक्षभेदे राजनि० । ९ध्यामोक्षे मेद० टाप् । १०सपक्व तक्राद्यमे भावप्र० ङीप् । "मुण्डितिका कटु पाके वीर्य्योष्णा मधुरा लघु । मेध्या गण्डापचीकृच्छ्र-कृमियोन्यर्त्तिपाण्डुनुत् । श्लीपदारुच्यपस्मारप्लीहमेदोगुदार्त्तिहृत् । महाश्रावणी च तत्तुल्या गुणैरुक्ता महर्षिभि" भावप्र० ।

**श्रावणिक** पु० श्रावणी श्रवणनक्षत्रयुक्ता पूर्णिमाऽस्त्यस्मिन् मासे ठन् । १चान्द्रश्रावणमासे अमर । २तथाभूते पक्षे

**श्रावस्ती** स्त्री श्रु—भिक्षुप्रभो० ङीप् । धर्म्मपत्तनाख्ये नगरीभेदे त्रिका० ।

**श्रि** सेवने भ्वा०उभ० सक० सेट् । श्रयति ते अशिश्रियत् ते ।

**श्रित** त्रि० श्रि—क्त । १सेवित २आश्रित च ।

**श्रिष** दाहे भ्वा०पर०सक० सेट् क्त्वा वेट् । श्रेषति अश्रेषीत ।

**श्री** पाके क्र्या०उ०सक०सेट् । श्रीणाति ते अश्रायीत् अश्रायिष्ट

**श्री** स्त्री श्रि—क्विप् नि० । १लक्ष्म्याम् २लवङ्गे अमर० । ३वाणी शोभायां ४शोभायां ५वेशरचनायां ६सरलद्रवे ७धर्म्मादिकार्य्येषु ८सम्पत्तौ ९प्रकारे १०उपकरणे ११बुद्धौ १२विभूतौ मेदि० । १३अधिकारे १४प्रभायां १५कीर्त्तौ धरणि० । १६हृद्रौ १७सिद्धौ शब्दर० १८गमने १९बिल्ववृक्षे २०हृद्धिनामौषधौ राजनि० "देव गुरु गुरुस्थान क्षेत्र क्षेत्राधिदेवताम् । सिद्ध सिद्धाधिकाराश्च श्रीपूर्वं समुदीरयेत्" इत्युक्ते देवादीना २१नामोच्चरणायोग्याधिकारे च "सिद्धाधिकारान् सर्गगामित्यादिना सिद्धोऽधिकारो येषां नराणां तान् सिद्धाधिकारान् । तेन जीवता श्रीशब्दादित्व न मृतानामिति" सञ्चारत० रघु० । २१रागभेदे पु० । श्रीरागस्य सन्दर्पुरुषाख्यात० हेमन्ते अपर ह्लो गेय । तस्य पञ्च रागिण्य मालश्री मारवी धनाश्री वसन्तरागिणी आशावरी सङ्गीतदा० । पञ्चे श्रीमद्व्याघमत्स्याभेदा पलमध्ये ४२२०पृ० दृश्या

**श्रीकण्ठ** पु०श्री, शोभा कण्ठेऽस्य । १शिवे अमर सर्वत्र श्वेतस्य

कण्ठे, तथात्वर्णविषसन्निकर्षे शोभाधिक्यात्तथात्वम् । २ह स्तिनापुरस्य उत्तरपश्चिमस्थे कुरुजाङ्गलाख्ये देशे च हेमच०

**श्रीकण्ठपदलाञ्छन** पु० भवभूतौ शब्दमाला ।

**श्रीकन्द** स्त्री श्रीः शोभा तया युक्तः कन्दोऽस्याः । वन्ध्या कर्कोट्याम् राजनि० ।

**श्रीकर** न० श्रियं शोभां करोति कृ-अच् । १रक्तोत्पले त्रिका० २विष्णौ पु० ३दायनिबन्धभेदकारके पण्डितभेदे च पु० ४शोभाकारके त्रि० । [शब्दच० ।

**श्रीकरण** न० श्रीयुक्तं क्रियतेऽनेन कृ-करणे ल्युट् । लेखन्याम्

**श्रीकान्त** पु० ६त० । विष्णौ शब्दच० श्रीनाथश्रीपत्यादयोऽप्यत्र । श्रीपतिस्तु भूमिपाले च मेदि० ।

**श्रीकारिन्** पु०श्रियं करोति कृ-णिनि । उद्भ्राले महाजवे १मृगभेदे राजनि० । २शोभाकारिणि त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

**श्रीखण्ड** न०श्रियः शोभायाः खण्ड इव यत्र । चन्दने त्रिका०

**श्रीगर्भ** पु० श्रीर्गर्भेऽस्य । १विष्णौ त्रिका० २खड्गे च "श्रीगर्भो विजयश्चैव" इति खड्गनामाष्टकम् ।

**श्रीग्रह** पु० श्रियः गृह इव यत्र । पक्षिणां पानीयशालायां हारा० । [जटा० ।

**श्रीघन** पु०श्रिया बुद्ध्या घनः । १बुद्धभेदे अमरः । २दध्नि न०

**श्रीचक्र** न० श्रिया चक्रं यन्त्रभेदः । "बिन्दुत्रिकोणवसुकोणदशारयुग्म मन्वस्रनागदलसङ्गतषोडशारम् । वृत्तत्रयञ्च धरणीसदनत्रयञ्च श्रीचक्रमेतदुदितं परदेवतायाः" इति तन्त्रोक्ते त्रिपुरासुन्दरीपूजाङ्गे यन्त्रभेदे । [अम ।

**श्रीज** पु० श्रियो जायते जन-ड । कामदेवे श्रीनन्दनादयोऽ०

**श्रीताल** पु० श्रीयुक्तस्ताल शाक० । तालवृक्षतुल्ये वृक्षभेदे राजनि० । [दातरि त्रि० ।

**श्रीद** पु० श्रियं धनं ददाति दा-क । १कुबेरे अमर २धन०

**श्रीधर** पु० श्रियं धरति धृ-अच् । १विष्णौ "अच्युतं दिव्यचक्रञ्च वनमालाविभूषितम् । श्रीधर देव ! विज्ञेयम्" इत्युक्ते २शालग्राममूर्त्तिभेदे न० ।

**श्रीनिकेतन** पु० श्रियं निकेतयति नितरां वासयति नि+कित-णिच्-ल्यु । १विष्णौ शब्दच० ६त० । २श्रीखण्डे निवासे न० । [त्रि० ६त० । २श्रिय आलये च ।

**श्रीनिवास** पु० निवसत्यस्मिन् नि+वस-घञ् ६त० । १विष्णौ

**श्रीपञ्चमी** स्त्री श्रियः पूजाङ्गं पञ्चमी शाक० । माघशुक्लपञ्चम्याम् । मात्स्योक्तमि "चतुर्थी वरदा शुक्ला तत्र गौरी इव सता सोभ स्वनतप कुर्यात् पञ्चम्यां श्रीरपि श्रियम्" । रक्तारिक्तादिभिरभ्यायत गोदावरः । अत श्रीपञ्चम्यामारभ्य प्रतिमासं पञ्चदशमास्य श्रीपञ्चमीव्रतं स्त्रियः कुर्वन्ति तत्प्रमाण संवत्सरकौमुदीधृतमल्लपु० । [हारा० ।

**श्रीपथ** पु० श्रीयुक्तः पन्था अच् समा० शाक० । राजपथे

**श्रीपर्ण** न० श्रीर्लक्ष्मीः पर्णे दलेऽस्य । १पद्मे श्रीयुक्तं पर्णमस्य । २अग्निमन्थवृक्षे पु० मेदि० ।

**श्रीपर्णिका** स्त्री श्रीयुक्तं पर्णमस्याः सञ्ज्ञायां कन् अत इत्त्वम् । कट्फलवृक्षे अमर ।

**श्रीपर्णी** स्त्री श्रीयुक्तानि पर्णान्यस्याः ङीप् । १गाम्भारीवृक्षे अमरः । २कट्फलवृक्षे मेदि० । ३शाल्मलीवृक्षे ४हठवृक्षे हेमच० । ५अग्निमन्थवृक्षे राजनि० ।

**श्रीपिष्ट** पु० श्रियै शोभायै पिष्यते पिष-क्त । सरलद्रवे राजनिघण्टु । [२छद्मे अश्वत्थवृक्षे त्रिका० ३चन्द्रे च ।

**श्रीपुत्र** पु०६त० । १कामदेवे श्रियः पुत्रो भ्राता सहजत्वात्

**श्रीपुष्प** न० श्रीयुक्तं पुष्पम् शाक० । १लवङ्गे राजनि० । २पद्मकाष्ठे रत्नमाला ।

**श्रीफल** पु० श्रीयुक्तं फलमस्य । १बिल्ववृक्षे अमर० । २राजादन्याञ्च राजनि० । ३नील्याम् ४क्षुद्रकारवेल्लां स्त्री राजनि० टाप् । स्वार्थे क अत इत्त्वम् । ५तदर्थे राजनि० । ६धात्र्यामलक्यां मेदि० स्त्री गौरा० ङीष् ।

**श्रीभद्रा** स्त्री श्रीयुक्तं भद्रमस्याः । भद्रमुस्तके शब्दच० ।

**श्रीभागवत** न० श्रीमत् भागवतम् शाक० । अष्टादशपुराणेषु मध्ये द्वादशस्कन्धयुक्ते अष्टादशसाहस्रे व्यासप्रणीते पुराणे भागवतशब्दे दृश्यम् । श्रीमद्भागवतमप्यत्र "श्रीमद्भागवते महामुनिकृते" भाग० । [राजनि० २चन्द्रे च ।

**श्रीभ्रातृ** पु० श्रियः लक्ष्म्या भ्राता सहजत्वात् । १अश्वे

**श्रीमत्** पु० श्रीरस्त्यस्य मतुप् । १तिलकवृक्षे अमर । २अश्वत्थवृक्षे राजनि० । ३विष्णौ शब्दर० । ४शिवे त्रिका० । ५कुबेरे शब्दच० । ६शोभायुक्ते धनिनि च त्रि० स्त्रियां ङीप् । सा च दशाधिकायां सुषाम्नतोऽपि पूर्वाराधिकायाम् नारदपञ्चरात्रम् ।

**श्रीमलापहा** स्त्री श्रिया शोभया मलमपहन्ति अप+हन-ड । भूम्यामलक्यां लतायां राजनि० ।

**श्रीमस्तक** पु०श्रीयुक्तं मस्तकमस्य । रशुने (लशुन)राजनि०

**श्रीमूर्त्ति** स्त्री श्रीयुक्ता मूर्त्तिः । देवप्रतिमायां राजनि० । विष्णोर्मूर्त्तिभेदाश्चतुर्विंशति मूर्त्तिशब्दे दृश्याः । श्रीमूर्त्तेरष्टविधा भाग० । तत्रैव दर्शिता यथा "शैली दारुमयी लौही लेप्या लेख्या च सैकती । मनोमयी मणिमयी प्रतिमाष्टविधा स्मृता" । तत्रायं तु हि०

विधा प्रतिष्ठा श्रीमन्दिरम्। उद्वासावाहने न स्तः स्थिरायामस्थिरार्चने। अस्थिरायां विकल्पः स्यात् स्थण्डिले तु भवेद् द्वयम्। स्नपनं त्वविलेप्यायामन्यत्र परिमार्जनम्। गोपालमन्त्राद्दिष्टत्वात् तच्छ्रीमूर्तिरनेचिता। तथापि वैष्णवप्रीत्यै लेख्याः श्रीमूर्त्तयोऽपि वा" ।

**श्रीरङ्गपत्तन** न० श्रिया रङ्गस्य पत्तनमिव। दक्षिणस्थे देशभेदे

**श्रीरस** पु० श्रियै रसोऽस्य। श्रीवेष्टे गन्धद्रव्ये राजनि०।

**श्रीराम** पु० श्रीशब्दयुक्तो रामः। दशरथात्मजे भगवदवतारभेदे शब्दच०। [च अमरः।

**श्रील** त्रि० श्री+मत्वर्थे लच्। १शोभायुक्ते २सम्पदादियुक्ते

**श्रीलता** स्त्री श्रीयुक्ता लता। महाज्योतिष्मत्यां राजनि०।

**श्रीवत्स** पु० वदति महत्त्वं वद-स श्रीयुक्तो वत्सः। १वक्षःस्थे महत्त्वलक्षणश्वेतरोमावर्त्तविशेषे। स अस्त्यस्य अच्। २विष्णौ हेमच०। ३सुरङ्गाभेदे त्रिका०।

**श्रीवत्सक** पु० श्रीवत्सः चिह्नभेदः तेन कायति कै-क। हृदयस्थश्वेतरोमयुक्ते अश्वभेदे।

**श्रीवत्सभृत्** पु० श्रीवत्सं बिभर्त्ति भृ-क्विप्। विष्णौ हेमच०

**श्रीवत्सलाञ्छन** पु० श्रीवत्सो लाञ्छनं यस्य। विष्णौ अमरः श्रीवत्साङ्कादयोऽप्यत्र। [वराहावतारे त्रिका०।

**श्रीवराह** पु० श्रिया युक्तो वराहः। विष्णोर्दशावतारेषु

**श्रीवल्ली** स्त्री श्रीयुक्ता वल्ली। कण्टकप्रधानक्षुपभेदे राजनि०।

**श्रीवाटी** स्त्री श्रिया वाटीव। नागवल्लीभेदे राजनि०।

**श्रीवारक** पु० श्रियं वारयति कामयते ण्वुल्। शितावरशाके राजनि०।

**श्रीवास** पु० श्रियै वासयति वस-णिच्-अच्। सरलद्रवरसे (टार्पिन)। "श्रीवासः सरसः पूतिः कुन्दुरुस्निग्धपर्णकम्। विड्ङ्कः परमाभासो देवदारु सुरा भवौ। सर्वेऽप्यमी परमास्तन्तीरचोपस्थ ज्वरनाशनाः" राजव०। १त०। २पद्मे ३विष्णौ मेदि० ४शिवे शब्दच०।

**श्रीवासस्** न० श्रियै वासयति वस-णिच् असि। सरलद्रवरसे अमरः। [तन्त्रसा०।

**श्रीविद्या** स्त्री श्रियै श्रिरणीय विद्या। त्रिपुरासुन्दर्यां

**श्रीवृक्ष** पु० श्रियं शोभां दा वृक्ष इव। १अश्वस्य हृदयस्थे श्वेतरोमावर्त्तभेदे २अश्वत्थवृक्षे हेमच०। श्रीनामकोऽश्वमांक०। इदिन्त्वदृक्षे "श्रीवृक्षो बाधयामि त्वाम्"ति०त०।

**श्रीवेष्ट** पु० श्रियै वेष्ट्यतेऽसौ वेष्ट-कर्मणि घञ्। सरलद्रवनिर्य्यासे (तार्पिन) राजनि०। [ध्वम।

**श्रीश** पु० ६त०। १विष्णौ २श्रीरामे शब्दच०। श्रीधरादयोऽप्यत्र।

**श्रीसंज्ञ** न० श्रियः संज्ञा संज्ञाऽस्य। लवङ्गे शब्दच०। [च।

**श्रीसहोदर** पु० ६त०। १चन्द्रे २उच्चैःश्रवसि अश्वे च ३कर्पूरे

**श्रीहस्तिनी** स्त्री श्रीयुक्ता हस्तिनीव। (हातिशुँड़) क्षुपभेदे अमरः।

**श्रु** गतौ भ्वा० पर० सक० अनिट्। श्रवति अश्रौषीत्।

**श्रु** श्रवणे भ्वा०पर०सक०अनिट्। शृणोति अश्रौषीत्। शिश्रिचडि अशिश्रवत्। शिश्रवयिषति शि(शु)श्रावयिषति।

**श्रु(स्रु)घ्न** पु० देशभेदे। [ठञ्। वर्जिकाद्यारे रत्नमा०।

**श्रु(स्रु)घ्निका** स्त्री श्रु(स्रु)घ्नः देशभेदः कारणत्वेनाऽस्त्यस्याः

**श्रुत** न० श्रूयते श्रु-क्त। १शास्त्रे अमरः २तज्ज्ञाने च "श्रुतान्वितः" इति भट्टिः। ३श्रवणेन गृहीते त्रि० मेदि० ४अवधृते च।

**श्रुतकीर्त्ति** स्त्री १कुशध्वजकन्यायां शत्रुघ्नपत्न्याम्। श्रुता विख्याता कीर्त्तिरस्य। २विख्यातयशस्के त्रि०।

**श्रुतदेवी** स्त्री श्रुतस्य शास्त्रस्य देवी। सरस्वत्यां हेमच०।

**श्रुतबोध** पु० श्रुतमात्रं बोधयति बुध-णिच्-अण्। १कालिदासकृते छन्दोग्रन्थभेदे। २सुगमार्थके ग्रन्थे च।

**श्रुतश्रवस्** पु० श्रुतं श्रवो यशोऽस्य। शिशुपालपितरि "निर्वर्त्यन्तेऽरिः क्रियया स श्रुतश्रवसः सुतः" इति माघः।

**श्रुतश्रेणि** स्त्री श्रुता विख्याता श्रेणीव। द्रवन्त्यां भावप्र०।

**श्रुतादान** न० ६त०। शास्त्रवादे ह्वारा०।

**श्रुतायुस्** सूर्य्यवंश्ये नृपभेदे "भानुमताश्वरीषोऽभूत् सिन्धुद्वीपस्ततोऽभवत्। ततः श्रुतायुः पुत्रोऽभूत्" मत्स्यपु०।

**श्रुति** स्त्री श्रु-कर्मादौ क्तिन्। १वेदे वेदस्य सर्वैः श्रूयमाणत्वात् श्रुतित्वम्। २कर्णे कर्णस्य श्रवणहेतुत्वात् तदात्वम्। ३श्रवणेन्द्रियजन्ये ज्ञाने च। तद्द्वारानुमिते त्रिभुजक्षेत्रादौ भुजकोट्योः वर्गयोगमूलरूपे ४रेखाभेदे च लीला०। कर्णस्य शुभाशुभत्व यथा "ह्रस्वाल्पकर्णयुग्मस्थकर्णाः स्युः पापचेतसः। निर्मांसचिपिटैर्भोगाः कर्णैः सुखकर्णकाः। शङ्कुकर्णाश्च राजानो रोमकर्णाः शतायुषः। लम्बकर्णाश्च राजानो धनिनः परिकीर्त्तिताः" गरुडपु० ६६अ०। ५अश्वक्रियायां ६वार्त्तायां मेदि०। ७नक्षत्रभेदे अनू०। षड्जादिस्वरारम्भकावयवे शब्दभेदे सङ्गीता० "प्रथम श्रवणाच्छब्दः श्रूयते ह्रस्वमात्रकः। सा श्रुतिः सम्परिज्ञेया स्वरावयवलक्षणेति"। श्रुतिसंख्यानियमश्च तत्र दर्शितः "चतुश्चतुश्चतुश्चैव षड्जमध्यमपञ्चमाः। द्वे द्वे निषादगान्धारौ त्रिस्त्रिर्ऋषभधैवतौ"। तद्भेदाश्च "मन्दी चारणिका रक्ता च इत्यौ नित्या विनिता वना मातङ्गी

मत्सरीकृता मधुकरी मैत्री शिवा माधवी । बाला शार्ङ्गरवी कला कलरवा माता विशाला जया मातङ्गीति श्रुतयः पुराणकविभिर्द्वाविंशतिः कीर्त्तिताः"। "श्रुतिस्थाने स्वरान् वक्तुं नालं ब्रह्मापि तत्त्वतः । जले च सुतरां मार्गो मीनानां नोपलभ्यते । गगने पक्षिणां यद्वत् तद्वत् स्वरगता श्रुतिः । श्रुतिर्नादश्च प्रोक्ता तथाद्या च कला मता । यथा तैलगतं सर्पिर्यथा काष्ठगतोऽनलः । ज्ञायतेऽन्योपदेशेन तथा स्वरगता श्रुतिः । वीणादिस्तु श्रुतिज्ञानं स्वरज्ञानं तु वंशजम्" संगीतदा० संगीतरत्नाकरे तु षड्जादिभेदे अन्यविधाः श्रुतय उक्ता यथा "तीव्रा कुमुद्वती मन्दा छन्दोवत्यस्तु षड्जगाः । दयावती रञ्जनी च रतिका ऋषभे स्थिता । रौद्री क्रोधा च गान्धारे वज्रिका च प्रसारिणी । प्रीतिश्च मार्जनीत्येताः श्रुतयो मध्यमाश्रिताः । क्षितिरक्ता च सन्दीपिन्यालापी नैव पञ्चमे । मदन्ती रोहिणी रम्येत्येता धैवतसंश्रयाः । उग्रा च क्षोभिणीति द्वे निषादे वसतः श्रुती" ।

**श्रुतिकट** पुंस्त्री० श्रुतिं कर्णं कटति कट–अच् । १सर्पे तस्य शुभकर्णत्वात् तथात्वम् स्त्रियां ङीष् । २प्रायश्चित्ते ३पापशोधने च पु० मेदि० ।

**श्रुतिकटु** पु० श्रुतौ श्रवणे कटुः कठोरः । अलङ्कारोक्ते कठोरवर्णविशेषरूपे १काव्यदोषभेदे २कठोरशब्दे च ।

**श्रुतिजीविका** स्त्री श्रुतिं जीवयति मूलतयानुसरति जीव-ण्वुल् । स्मृतिशास्त्रे शब्दर० ।

**श्रुतिधर** त्रि० श्रुत्या श्रवणमात्रेण धरति धारयति धृ–अच् । श्रवणमात्रेण धारणायुक्ते ।

**श्रुतिमूल** न० श्रुतिरेव मूलं धर्मप्रामाण्ये कारणम् । १वेदरूपे धर्मबोधनप्रमाणे हेम० । २यत्नादौ वेदवाक्यबोधिते धर्मादौ च हेम० । ३कर्णमूले ।

**श्रुतिवर्जित** त्रि० श्रुत्या वेदाध्ययनेन कर्णेन्द्रियेण वा वर्जितः । १वेदपाठहीने २बधिरे च जटा० ।

**श्रुतिवेध** पु० श्रुतेः कर्णस्य वेधो यत्र । कर्णवेधाख्ये संस्कारभेदे कर्णवेधशब्दे १७१० पृ० दृश्यम् ।

**श्रुतिस्फोटा** स्त्री श्रुताविव पत्रे स्फोटो यस्याः । कर्णस्फोटालतायां राजनि० ।

**श्रुत्यनुप्रास** पु० अनुप्रसे इति श्रुतिः प्रकृतानामनुप्रासः । अलङ्कारोक्ते शब्दालङ्कारभेदे अनुप्रासशब्दे १७८० दृश्यम्

**श्रुत्युक्त** त्रि० श्रुतौ वेदे उक्तः विहितः । वेदविहिते धर्मादौ । श्रुव इ० न्यूने च ।खाते जटा०–श्रुतिविहितत्वात् तस्य तथात्वम्

**श्रु(स्रु)वा** स्त्री श्रु(स्रु)क । यज्ञपात्रभेदे राजनि० । कात्या० श्रौ० १।३।३८ अथ दन्तादितया पुंस्त्वेन चोक्तः "अरत्निमात्रः स्रुवोऽङ्गुष्ठपर्ववृत्तपुष्करः" सू० । "अरत्निः प्रमाणमस्येत्यरत्निमात्रः स्रुवोऽरत्निप्रमाणो भवति अङ्गुष्ठपर्वणो वृत्तमङ्गुष्ठपर्ववृत्तम् अङ्गुष्ठपर्ववृत्तं पुष्करं यस्य सोऽङ्गुष्ठपर्ववृत्तपुष्करः पर्वशब्दः सन्धिवाची सन्धिपर्वणिः तदुक्तम् "अङ्गुष्ठाङ्गुलिमानं तु यत्र यत्रोपदिश्यते । तत्र तत्र वृहत्पर्वग्रन्थिभिर्मितुयात् बुध." । अतोऽङ्गुष्ठस्य वृहत्पर्वग्रन्थिप्रमाणं चतुरस्रं कृत्वा तदेव मण्डलं चतुरस्रं त्रिकोणीकृत्य पादेन वृत्तं विधाय तत्प्रमाणं स्रुवस्य पुष्करं नासिकावत् खात खात" कर्क० । कर्मप्रदीपे कात्या० "खादिरो वाथ पालाशो वितस्तिस्तु स्रुवः स्मृत । स्रुग्बाहुमात्रा विज्ञेया वृत्तस्तु प्रग्रहस्तयोः । स्रुवाग्रे घ्राणवत् खातं द्व्यङ्गुष्ठपरिमण्डलम्" । [हस्ते राजनि० ।

**श्रु(स्रु)वावृक्ष** पु० श्रु(स्रु)वार्थो वृक्ष । (वैंइचि) विकङ्कत

**श्रेढी** स्त्री श्रेण्यै राशीकरणाय ढौकते ढौक–ड पृषो० गौरा० ङीष् । भिन्नजातीयद्रव्याणां मिश्रकरणाय लीला० उक्ते गणनाङ्गभेदे ।

**श्रेढीव्यवहार** पु० श्रेढ्या व्यवहारः । श्रेढीगणनार्थं लीलावत्युक्ते उपायभेदे । [अमरः ।

**श्रेणि(णी)** स्त्री श्रि–णि वा ङीष् । विच्छेदरहितायां पङ्क्तौ

**श्रेयस्** न० अतिशयेन प्रशस्यम् इयसुन् श्रादेश । १धर्मे २मोक्षे अमर० । ३शुभे न० ४प्रतिप्रशस्ते त्रि० मेदि० स्त्रियां ङीप् । सा च ५हरीतक्यां ६पाठायां ७गजपिप्पल्याम् अमर० ८रास्नायां विश्व० । ९शुभयुक्ते त्रि० अमर ।

**श्रेष्ठ** पु० अतिशयेन प्रशस्य इष्ठन् श्रादेश । १कुबेरे २नृपे ३विप्रे शब्दर० ४विष्णौ विष्णुस० ५गोदुग्धे न० त्रिका० ६अत्युत्तमस्ते त्रि० अमरः । ७स्थलपद्मिन्यां स्त्री ८मेदायाञ्च राजनि० ।

**श्रेष्ठकाष्ठ** पु० श्रेष्ठं काष्ठमस्य । शाकवृक्षे (सेगुन) राजनि० ।

**श्रेष्ठाम्ल** न० श्रेष्ठमम्लमस्य । वृक्षाम्ले राजनि० ।

**श्रेष्ठिन्** पु० श्रेष्ठं धनादिकमस्त्यस्य इनि । १शिल्पिवणिजां श्रेष्ठे जटा० "पृ हि श्रेष्ठिपुरं प्रतिवसतीति" शकुन्तलाटीका । [भरतादि० शब्दमा० ।

**श्रै** पाके भ्वा० प० अक० अनिट् । श्रायति अश्रासीत् । 'श्रन्तो'

**श्रोण** सङ्घाते भ्वा० पर० सक० सेट् इदित् चङि न ह्रस्वः । श्रोणति अशुश्रोणत् ।

श्रोण पु० श्रोण-अच् । १पङ्गौ अमर । २काञ्जिके स्त्री ।
श्रोणि(णी) स्त्री श्रोण-इन् वा ङीप् । १कट्याम् अमर [२कटिपार्श्वे । २पथि शब्दर० ।
श्रोणिफलक न० श्रोणि फलकमिव । १प्रशस्तकटौ हेम० ।
श्रोणिसूत्र न० श्रोण्यां स्थितं सूत्रम् । श्रोणिस्थे खड्गादिबन्धनसूत्रे ।
श्रोतस् न० श्रु-असुन् तुट् च । १कर्णे २नदीवेगे अमर । ३इन्द्रिये हेमच० । अत्रार्थे दन्त्यादिरित्यन्ये ।
श्रोत्र न० श्रूयतेऽनेन श्रु-करणे ष्ट्रन् । १शब्दज्ञानसाधने इन्द्रियभेदे अमर० । २तदाधारे गोलके च कर्णशब्दे १७०६पृ० दृश्यम् ।
श्रोत्रिय पु० छन्दो वेदमधीते वेत्ति वा छन्दस्+घ श्रोत्रादेशः । १वेदाध्ययनानुरते अमर । "एकां शाखां सकल्पां वा षड्भिरङ्गैरधीत्य च । षट्कर्मनिरतो विप्रः श्रोत्रियो नाम धर्मवित्" इत्युक्ते २विप्रभेदे "जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेयः संस्कारैर्द्विज उच्यते । विद्याभ्यासी भवेद्विप्रः श्रोत्रियस्त्रिभिरुच्यते" मनूक्तलक्षणे ३ब्राह्मणभेदे च ।
श्रौत त्रि० श्रुतौ विहितमण् । १वेदविहिते धर्मादौ "श्रौतं कर्म स्वयं कुर्वीत" कात्या० श्रुतिः । २गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्निषु पु० ।
श्रौत्र न० श्रोत्र-स्वार्थे अण् । १कर्णे श्रोत्रियस्य भावः कर्म वा अण् यलोपः । वैदिकस्य भावे "श्रौत्राहेनीयधर्मे-गुणये" सिद्धान्तकौ० ।
श्रौषट् अव्य० श्रु-डौषट् । यज्ञादौ हविर्दाने अमर ।
श्लक्ष पर्षणे भ्वा०आ० सक० सेट् इदित् । श्लङ्क्षते अश्लङ्क्षिष्ट ।
श्लक्ष्ण त्रि० श्लिष-क्स्न नि० । १अल्पे अमर० २चिक्कणे । [illegible] । ३मनोहरे धरणि० ४मूले राजनि० ।
श्लक्ष्णत्वच् पु० श्लक्ष्णा त्वगस्य । अश्मन्तकवृक्षे राजनि० ।
श्लग गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् इदित् । श्लङ्गति अश्लङ्गीत् ।
श्लथ दौर्बल्ये अद०चु०उ०अक०सेट् । श्लथयति ते अशश्लथत् त
श्लथ पु० श्लथ-अच् । १विरलसंयोगे शिथिले जटा० २दुर्बले च
श्लाख व्याप्तौ भ्वा०पर० सक० सेट् इदित् श्लाङ्खति न वृद्धि । श्लाखति अश्लाखीत् । [न वृद्धि । अ पत अश्लाखिष्ट ।
श्लाघ ङ गुणाविष्करणे भ्वा० आ० सक० सेट् इदित् चदि
श्लाघा स्त्री श्लाघ-अ । १स्तवादौ २परिचर्यायाम् ३अभिलाषे च मेदि० । ४निजगुणाविष्करणे ।
श्लाघ्य त्रि० श्लाघ-ण्यत् । प्रशस्ते "न श्लाघ्यः श्लाघ्यते राघवो रिति" देवीभा० ।

श्लिकु न० श्लिष-कु नेत्वम् पृषो० । ज्योतिःशास्त्रे शब्दा० ।
श्लिक्यु पु० श्लिष-क्यु नेत्वम् पृषो० । १भृत्ये सि०कौ० २जारे शब्दादि० । [लेखेत ।
श्लिष दाहे भ्वा०पर०सक०सेट् उदित् क्त्वा वेट् । श्लेषति अ०
श्लिष आलिङ्गने संसर्गे च सक० दि० अनिट् । श्लिष्यति लृदित् अश्लिषत् । आलिङ्गने तु अश्लिक्षत् ।
श्लिष श्लेषणे चु०उभ०सक०सेट् । श्लेषयति ते अशिश्लिषत् त ।
श्लिष्ट त्रि० श्लिष-क्त । १आलिङ्गिते २संसृष्टे ३श्लेषयुक्तशब्दालङ्कारयुक्ते शब्दे च ।
श्लीपद न० श्रीयुक्तं वृद्धियुक्तं पदमस्मात् पृषो० । (गोद) १रोगभेदे हेम० २तद्रोगयुक्ते त्रि० शिलीपदशब्दे ५१११ पृ० दृश्यम् ।
श्लीपदप्रभव पु० श्लीपदाय रोगभेदाय प्रभवति प्र+भू-अच् । आम्रवृक्षे शब्दमा० । तत्फलसेवने रसवृद्ध्यात् तद्वृद्धि० ।
श्लीपदापह पु० श्लीपदं रोगभेदमपहन्ति अप+हन-ड । पुत्रजीववृक्षे त्रिका० । [तद्विपरीतो हि अश्लीलः ।
श्लील त्रि० श्रीरस्त्यस्य लच् पृषो० रस्य लः । शोभायुक्ते
श्लेष पु० श्लिष-घञ् । १संसर्गे अमर । २दाहे ३आलिङ्गने ४शब्दालङ्कारभेदे च अलङ्कारशब्दे ४०५पृ० दृश्यम् ।
श्लेष्मघ्ना स्त्री श्लेष्माणं हन्ति हन-क टाप् । १मल्लिकायाम् २केतक्याम् विश्व । ३ज्योतिष्मत्यां जटा० ङीप् । सा च ४मल्लिकायां मेदि० ५त्रिकटुनि शब्दच० ।
श्लेष्मण पु० श्लेष्माऽस्त्यस्य न । कफयुक्ते अमर ।
श्लेष्मन् पु० श्लिष-मनिन् । कफे अमर० । श्लेष्मलक्षणादिकं भावप्रकाशाद्युक्तं कफशब्दे १६७६पृ० दृश्यम् । तत्प्रकृतिलक्षणम् "गम्भीरबुद्धिः स्थूलाङ्गः स्निग्धकेशो महाबलः । स्वप्ने जलाशयालोकी श्लेष्मप्रकृतिको नरः" । तद्धर्मोऽपि यथा "श्लेष्मा स्थिरत्वस्निग्धगौरव ... कफकर्मविकारजम्" । श्लेष्मवर्द्धकान्यपि कफवर्द्धकशब्दे १६७७पृ० दृश्यानि । अन्यानि यथा "भोजनानन्तरं स्नानं नवधान्यं दिवा तथा । तिलतैलं स्निग्धमांसमनूपकोद्भवम् । एतत् पित्तादि ... दधि । ... नारिकेलोदकं ... पक्वं च ... स्निग्धस्थलगन्धम् । ... कफप्रकोपकम् । ... तथाम्लं च महारोगविनाशनम्" । श्लेष्मनाशकद्रव्याणि कफघ्नशब्दे १६७७पृ० दृश्यानि । अन्यानि च यदा "अग्निर्दीप्तो ...

कटभङ्गं पक्वतैलं विशोषकम्। भ्रमणं शुष्कभक्ष्यञ्च शुष्कपक्वहरीतकी। पिण्डारकमदकञ्च रम्भाफलमपक्वकम्। वेत्राग्रहिङ्गुवार्त्ताकमनाहारमपानकम्। सघृतं रोचनाचूर्णं सघृतं शुष्कशर्करम्। मरीचं पिप्पली शुष्कमार्द्रकं जीरकं मधु। द्रव्याण्येतानि गव्यानि। सद्यः श्लेष्महराणि च" ब्रह्मवै॰ब्रह्म॰१६ अ॰। [२हस्ते पु॰ शब्दच॰।

श्लेष्मल त्रि॰ श्लेष्म+अस्त्यर्थे लच्। १कफयुक्ते (बहुयार)

श्लेष्मघ्न पु॰ श्लेष्माणं हन्ति हन–ड। १कट्फलवृक्षे शब्दच॰ २श्लेष्मनाशके त्रि॰। कफघ्नौषधशब्दे १६७७पृ॰ दृश्यम्।

श्लेष्मात पु॰ श्लेष्मणा अतति अत–अच्। श्लेष्मातकवृक्षे शब्दर॰

श्लेष्मातक पु॰ श्लेष्मणा अर्धेवनजनितकफेन अतति अत–ण्वुल् (बहुयार) बहुवारवृक्षे अमरः "बहुवारस्तु शीतः स्वादुरुष्णो बहुवारकः। शेलुः श्लेष्मातकश्चापि पिच्छिलो भूतवृक्षकः। बहुवारो विषस्फोटव्रणवीसर्पकुष्ठनुत्। मधुरस्तुवरस्तिक्तः केश्यश्च कफपित्तहृत्। फलमामन्तु विष्टम्भि रूक्षं पित्तकफास्रजित्। तत् पक्वं मधुरं स्निग्धं श्लेष्मलं शीतलं गुरु" भावप्र॰।

श्लेष्मान्तक पु॰ श्लेष्मणा अर्धेवनजकफेन अन्तक इव नाशकत्वात् (बहुयार) वृक्षभेदे राजनि॰। [श्लोकते अश्लोकिष्ट।

श्लोक सङ्घाते संघाते च भ्वा॰आ॰स॰सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः।

श्लोक पु॰ श्लोक–अच्। चतुष्पदात्मके कविकृते १वाक्यभेदे २यशसि च अमरः "क उत्तमश्लोकगुणानुवादात्" भाग॰।

श्लोण संघाते भ्वा॰ पर॰ सक॰ सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः। श्लोणति अश्लोणीत्।

श्वःश्रेयस न॰ श्वः परदिने भाविकाले श्रेयो यस्मात् अच् समा॰। १मङ्गले अमरः २सुखे ३परमात्मनि च मेदि॰। ४कल्याणयुक्ते त्रि॰।

श्वक गतौ भ्वा॰आ॰ सक॰ सेट् इदित्। श्वङ्कते अश्वङ्किष्ट।

श्वच गतौ भ्वा॰आ॰सक॰ सेट्। श्वचते अश्वचिष्ट इदिदयम्

श्वठ गतौ संस्कारे च चु॰उभ॰सक॰ सेट्। श्वठयति–ते अशिश्वठत् त। इदिदयम् श्वण्ठयति। [ठम् त।

श्वठ दुर्वचने अद॰ चु॰ उभ॰सक॰सेट्। श्वठयति ते अशश्वठत्

श्वदंष्ट्रक पु॰ शुनो दंष्ट्रेव कण्टकोऽस्त्यस्य कप्। गोक्षुरे क्षुपे राजनि॰। [अमरः।

श्वदंष्ट्रा स्त्री शुनो दंष्ट्रेव कण्टकाकारत्वात्। गोक्षुरे क्षुपे

श्वधूर्त्त पुंस्त्री शुनो धूर्त्तः। शृगाले शब्दच॰ स्त्रियां ङीष्। [र भो।

श्वन् पु॰ श्वि–कनिन् नि॰। कुक्कुरे स्त्रियां ङीप्

श्वनिशा स्त्री शुनां कुक्कुराणां निशा यत्र ह्रस्वः। कुक्कुरनादकरात्रौ।

श्वपच पुंस्त्री॰ श्वानं पचति भोजनाय पच–अच्। श्वपाके जातिभेदे। स च अन्त्यावसायिभेदः "चण्डालः श्वपचः क्षत्ता सूतो वैदेहकस्तथा। मागधायोगवौ चैव सप्तैतेऽन्त्यावसायिनः। अन्त्यावसायिनामन्नमश्नीयाद् यस्तु कामतः। स तु चान्द्रायणं कुर्यात् तप्तकृच्छ्रमथापि वा" प्रा॰त॰ अङ्गिराः।

श्वपाक पु॰ श्वानं पचति कर्त्तरि संज्ञायां घञ्। जातिभेदे "क्षत्तुर्जातस्तथोग्रायां श्वपाक इति कीर्त्यते" मनुः। तद्वंशश्च चण्डालशब्दे २८४६ पृ॰ उक्तो दृश्यः।

श्वफल पु॰ शुनः प्रियं फलमस्य। बीजपूरवृक्षे रत्नमा॰।

श्वफल्क पु॰। वृष्णिवंश्ये अक्रूरपितरि क्षत्रियभेदे विष्णुपु॰

श्वभीरु पु॰ श्वभ्यो भीरुः। शृगाले शब्दमा॰।

श्वभ्र गतौ छिद्रकरणे सक॰ दीर्घश्च अद॰चु॰उभ॰ सेट्। श्वभ्रयति ते अशश्वभ्रत् त।

श्वभ्र न॰ श्वभ्र–अच्। छिद्रे अमरः।

श्वयथु पु॰ श्वि–अथुच्। शोथे अमरः।

श्वयीची स्त्री श्वि–ईचि ङीप्। पीडायाम् सि॰कौ॰।

श्वल गतौ भ्वा॰पर॰सक॰ सेट्। श्वलति अश्वालीत्।

श्वल्क भाषणे चु॰उ॰स॰सेट्। श्वल्कयति ते अशश्वल्कत् त।

श्वल्ल गतौ भ्वा॰पर॰ सक॰ सेट्। श्वल्लति अश्वल्लीत्।

श्ववृत्ति स्त्री शुन इव पराधीना वृत्तिः। दास्ये "सेवा श्ववृत्तिराख्याता तस्मात्तां परिवर्जयेत्" मनुः। "हीनवर्णसम्मानितजननीचक्रियादिसंयोगात् श्ववृत्त्यामिति" कुल्लू॰ "न श्ववृत्त्या कदाचन" मनुः। [लटा॰।

श्वव्याघ्र पु॰ शुनो व्याघ्रः। कुक्कुरघातके व्याघ्रभेदे (चिते)

श्वशुर पु॰ शु आशु अश्नुते आशु+अश–उरच् पृषो॰। १पत्युः पितरि २भार्य्यायाः पितरि च अमरः।

श्वशुर्य्य पु॰ श्वशुरस्यापत्यम् यत्। १देवरे २श्यालके च अमरः।

श्वश्रू स्त्री श्वशुरस्य पत्नी ऊङ् अकारोकारलोपश्च। श्वशुरभार्य्यायाम् अमरः। श्वश्रूश्वशुरयोरविवादकारणं सरा॰ कृपु॰ उक्तं यथा "यत्कृते न चोरस्य यस्मात् भारी मता पुरे। या क्षुधाभिः सर्वे स्मृता विधाको मठं कश्चित्। सा च क्षुधा कदाचित् स्यात् या श्वश्रूं कोपतोऽभवेत्"। [अमरः।

श्वस् अव्य॰ आगामिनि अह्नि पृषो॰ नि॰। आगामिनि दिवसे

श्वस जीवने अदा॰ प्राणा॰ पर॰ सक॰ सेट्। श्वसिति अश्व-

ङीप्। "न विश्वसेदविश्वस्ते इत्यादौ" तु गणव्यत्यासात् श्वादित्वम् निषा वेट्। श्वसित श्वस्तः।

**श्वस** श्वसे अदा०प० सक० वेट्सेट्‌कोऽयम्। श्वसिति अश्वसीत्।

**श्वसन** पु० श्वसित्यनेन श्वस–ल्युट्। १वायौ २मदनवृक्षे च अमरः। भावे ल्युट्। ३निश्वासे न०मेदि०। [स्त्रियां ङीप्

**श्वसनाशन** पुंस्त्री० श्वसनो वायुरशनमस्य। सर्पे हारा०।

**श्वसनेश्वर** पु० श्वसनो वायुरीश्वरोऽस्य। अर्जुनवृक्षे शब्दच०।

**श्वसनोत्सुक** पुंस्त्री० ७त०। सर्पे शब्दर०। स्त्रियां ङीप्।

**श्वसित** न० श्वस–क्त। निश्वासे मुखनासिकाभ्यां बहिर्गमन-रूपे हृदयस्थमाणवायुव्यापारे।

**श्वसुन** पु० श्वस–उनन्। (कुकरशोङ्गा) वृक्षे शब्दमा०।

**श्वस्तन** त्रि० श्वोभवः श्वस्–ट्युल् तुट् च। भाविदिनस्थायि वस्तुनि स्त्रियां ङीप्।

**श्वस्त्य** त्रि० श्वोभवः श्वस्+त्यप्। भाविदिनस्थायिवस्तुनि।

**श्वागणिक** पु० श्वगणेन चरति ठञ्। कुक्कुरादिना मृगयाकर्त्तरि व्याधे सि०कौ०। [श्रुते।

**श्वादन्त** त्रि० शुन इव दन्तोऽस्य नि०दीर्घः। कुक्कुरतुल्यदशन

**श्वान** पुंस्त्री० श्वैव अण् न टिलोपः। कुक्कुरे शब्दमा०। तज्जातिस्त्रियां ङीप्। [राजनि०।

**श्वानचिल्लिका** स्त्री श्वान इव चिल्लिका। श्वानकचिल्ल्या

**श्वापद** पु० शुन इवापदस्यात् अचसमा०। १हिंस्रपशौ हेमच० २व्याघ्रे च शब्दर०।

**श्वाविध्** पु० शुना आविध्यते आ–व्यध् क्विप् दृत०। शल्यके (सजारू)अमरः। क। श्वाविधोऽप्यत्र पु०।

**श्वास** पु० श्वस–घञ्। १वायुव्यापारे २रोगभेदे ३शिवोक्ते वर्णोच्चरणार्थे वाह्यप्रयत्नभेदे च।

श्वासरोगस्य निदानादि भावप्र० उक्तं यथा

"श्वासनिदानमाह येरेव कारणैर्हिक्का रोगिणां सम्प्र वर्त्तते। तैरेवबहुभिः श्वासो व्याधिर्घोरः प्रजायते"। श्वासस्य भेदानाह "महोर्द्धच्छिन्नतमकक्षुद्रभेदैस्तु पञ्चधा। भिद्यते स महाव्याधिः श्वास एको विशेषतः"। तस्य पूर्वरूपमाह "प्राग्रूपं तस्य हृत्पीडा शूलमाध्मानमेव च। आनाहो वक्त्रवैरस्यं शङ्खनिस्तोद एव च"। सम्प्राप्तिमाह "यदा स्रोतांसि संरुध्य मारुतः कफपूर्वकः। विष्वक् व्रजति संरुद्धस्तदा श्वासं करोति सः"। विष्वक् व्रजति सर्वतो विमार्गान् याति संरुद्धः कफादिना रुद्धमार्गः। महाश्वासस्य लक्षणमाह "उद्धूयमानवातो यः शब्दवत् दुःखितो नरः। उच्चैः श्वसिति संरुद्धो मत्तर्षभ इवा-

निशम्। प्रनष्टज्ञानविज्ञानस्तथा विभ्रान्तलोचनः। विकृताक्ष्याननो बद्धमूत्रवर्चा विशीर्णवाक्। दीनश्च श्वसितश्चास्य दूराद्विज्ञायते भृशम्। महाश्वासोपसृष्टस्तु क्षिप्रमेव विपद्यते"। उद्धूयमानवातः ऊर्द्ध्वं नीयमानो वातो यस्य सः शब्दवत् सशब्दं यथा स्यात्। कीदृक् स संरुद्धस्तद्बाधविज्ञमाह मत्तर्षभ इव। उच्चैः श्वसितोऽत्यर्थ। संरुद्धः आनद्धः आनाहयुक्त इति यावत्। ज्ञानं तत्तदर्थविनिश्चय। विशीर्णवाक् स्खलितवचनः। दीन म्लानः। मारकत्वाय महाश्वास। ऊर्द्ध्वश्वासमाह "ऊर्द्ध्वं श्वसिति योऽत्यर्थं न च प्रत्याहरत्यधः। श्लेष्मावृतमुखस्रोत क्रुद्धगन्धवहार्दितः। ऊर्द्ध्वदृष्टिर्विपश्यंस्तु विभ्रान्ताक्ष इतस्ततः। प्रमुह्यन् वेदनार्त्तश्च शुष्कास्यो रतिपीडितः। ऊर्द्ध्वश्वासे प्रकुपिते ह्यध श्वासो निरुद्ध्यते। मुह्यतस्ताम्यतश्चोर्द्ध्वश्वासस्तस्य निहन्त्यसून्"२। सर्वेषु श्वासेषु ऊर्द्ध्वश्वासोऽस्त्यत्यर्थमिति विशेषः। न च प्रत्याहरत्यध न श्वासमधः करोति श्लेष्मावृतेत्यादिश्लेष्मावृत यस्य मुख स्रोतांसि च ते क्रुद्धो यो गन्धवहस्तेनार्दितः। विपश्यन् इतस्ततो विकृतं यथा स्यादेव पश्यन् अधःश्वासो निरुद्ध्यते श्वासो नाधः प्रवर्त्तते" इत्यर्थ। मुह्यतो मोहं प्राप्नुवतस्ताम्यतो ग्लानिं प्राप्नुवतश्च ऊर्द्ध्वश्वासः असून् प्राणान् हन्ति। छिन्नश्वासलक्षणमाह "यस्तु श्वसिति विच्छिन्नं सर्वप्राणेन पीडितः। न वा श्वसिति दुःखार्त्तो मर्मच्छेदरुजार्दितः। आनाहस्वेदमूर्च्छार्त्तो दह्यमानेन वस्तिना। विप्लुताक्षः परिक्षीणः श्वसन् रक्तैकलोचनः। विचेताः परिशुष्कास्यो विवर्णः प्रलपन्नरः। छिन्नश्वासेन विच्छिन्नः स शीघ्रं विजहात्यसून्"३। विच्छिन्न सविच्छेदं सर्वप्राणेन सर्वबलेन मर्मच्छेदरुजार्दित हृदयशिरश्छेदवदनयैव पीडितः। दह्यमानेन वस्तिना उपलक्षित। विप्लुताक्षः अश्रुपूर्णनेत्र। विचेता उद्विग्नचित्त छिन्नश्वासेन विच्छिन्न यस्तु श्वसिति विच्छिन्नमित्यादिलक्षणयुक्तो यः स नरः छिन्नश्वासेन विच्छिन्न पीडितो बोद्धव्यः। मारकत्वाय छिन्नश्वास। तमकश्वासमाह "प्रतिलोमो यदा वायुः स्रोतांसि प्रतिपद्यते। ग्रीवां शिरश्च संगृह्य श्लेष्माणं समुदीर्य च। करोति पीनसं तेन कण्ठे घुर्घुरकं तथा। अतीव तीव्रवेगन्तु श्वासं प्राणप्रपीडकम्। प्रताम्यति स वेगेन तृष्यते सन्निरुध्यते। प्रमोहं कासमानश्च स गच्छति मुहुर्मुहुः। श्लेष्मण्यमुच्यमानेन

अधं भवति दुःखितः। तस्यैव च विमोक्षान्ते मुहूर्त्तं लभते सुखम्। तथास्योद्ध्वंसते कण्ठः कृच्छ्राच्छक्नोति भाषितुम्। न चापि निद्रां लभते शयानः श्वासपीडितः। पार्श्वे तस्यावगृह्णाति शयानस्य समीरणः। आसीनो लभते सौख्यमुष्णञ्चैवाभिनन्दति। उच्छ्रिताक्षो ललाटेन स्विद्यता भृशमार्त्तिमान्। विशुष्कास्यो मुहुः श्वासी मुहुश्चैवावधम्यते। मेघाम्बुशीतप्राग्वातैः श्लेष्मलैश्च विवर्द्धते। स याप्यस्तमकः श्वासः साध्यो वा स्यान्नवोत्थितः"४। संरुद्ध्य व्यथया समुदीर्य्य वर्द्धयित्वा। पीनसं नासास्रावं तेन श्लेष्मणा घुर्घुरं घुर्घुरशब्दं, प्राणप्रपीडकम्। प्रताम्यति तमसि प्रविशतीव वेगेन श्वासवेगेन सन्निरुध्यते निश्चेष्टो भवतीति चक्र। सन्निरुध्यते श्वास इति डल्हणः॥ श्लेष्मणा मुच्यमानेन सुखं सुखमिव उद्ध्वंसते व्यथितो भवति। शयानः शयनिष्पीडिताङ्गोऽवगृह्णाति पीडयति उष्णाचैवाभिनन्दति इत्यनेन तमको वातकफारब्ध इति बोद्धव्यः। उच्छ्रिताक्ष ऊर्द्ध्वाक्षः। ललाटेन स्विद्यता उपलक्षितः अवधम्यते गलाद्दृश्येव सर्वगात्रमाल्यते। तमकस्यैव पित्तानुबन्धजनितज्वरादियोगेन प्रतमकसंज्ञामाह "ज्वरमूर्च्छापरीतस्य विद्यात् प्रतमकं भिषक्"। तस्यैवापरसञ्ज्ञमाह "उदावर्त्तरजोऽजीर्णक्लिन्नकायनिरोधजः। तमसा वर्द्धतेऽत्यर्थं शीतैश्चाशु प्रशाम्यति। मज्जतस्तमसीवास्य विद्यात् सन्तमकन्तु तम्"। उदावर्त्तो रोगविशेषः रजो धूलिः अजीर्णमामादिकं क्लिन्नं विदग्धं कायनिरोधः शकृद्वेगानां निरोधः तस्मादुत्थं। क्षुद्रश्वासमाह "रूक्षायासोद्भवः कोष्ठे क्षुद्रो वात उदीरयन्। क्षुद्रश्वासो न सोऽत्यर्थं दुःखेनाङ्गप्रबाधकः। हिनस्ति न स गात्राणि न च दुःखो यथेतरे। न च भोजनपानानां निरुणद्ध्युचितां गतिम्। नेन्द्रियाणां व्यथाञ्चापि काञ्चिदापादयेद्रुजम्। स साध्य उक्तो बलिनः सर्वे चाव्यक्तलक्षणाः"५। क्षुद्र अल्पनिदानमित्युक्तं उदीरयन् ऊर्द्ध्वं नयन् दुःखः दुःखप्रदः। सर्वे महाश्वासादयोऽपि। अव्यक्तलक्षणाः सन्तः साध्याः। सुश्रुते महदादिक्रमाह "क्षुद्रः साध्यतमस्तेषां तमकः कृच्छ्र उच्यते। त्रयः श्वासा न सिध्यन्ति तमको दुर्बलस्य च"। कामं प्राणहरा रोगा बहवो न तु ते तथा। यथा श्वासश्च हिक्का च हरतः प्राणमाशु वै"। चरकोऽप्याह "एवं वृथा श्वासिकस्य हरतो ओघुवाशु ते"।

तेषां निदानकर्म्मविपाकास्तु भृगुभार० उक्ता यथा "श्वासरोगो महानुग्रो देहिदेहाभिघातकः। कर्म्मणा येन भवति तन्मे निगदतः शृणु। महोर्द्ध्वच्छिन्नतमकक्षुद्राभेदोऽस्य पञ्चधा। श्वासः संजायते नृणां पृथक् कर्म्मानुसारतः। यस्तु यज्ञं समासाद्य पशुश्वासं निरुध्य च। हन्ति खादन्ति वातश्च महाश्वासेन दह्यते१। पौराणिक कथां मध्ये यस्तु वाचान्यथा वदेत्। स ऊर्द्ध्वश्वासमासाद्य दुर्गोत्कहरहर्निशम्२। निर्विष्टानप्रहृत्याच्छिन्नश्वासेन दह्यते३। मर्त्यः शास्त्रार्थनिर्णीतवाक्यं यो दूषयत्यपि। पीड्यते तमकश्वासैः४ क्षुद्रैः प्राकृत्य विप्रत५। परत्र धर्म्मतो दैवी नरकेषु विपच्यते। नरकान्ते पुनश्चासौ योनिं शूकरवायसीम्। पृथक् कर्म्मवशाद्योनौ तत्वा संप्राप्य तप्यते। तानुपलक्षणमनुमाप्य पूर्वोक्तेनोपलक्ष्यते"।

**श्वासकास** पु० श्वासयुक्तः कास। श्वासयुक्ते कासरोगे "पञ्चमो नरकस्यान्ते जायते श्वासकासवान्। धर्म्मं तेन प्रदानस्य सहस्रपलसम्मितम्" शाता० कर्म्म०।

**श्वासकुठार** पु० श्वासे कुठार इव। श्वासरोगौषधभेदे "रसो गन्धो विषञ्चापि टङ्कणञ्च मनःशिला। एतानि कर्षमात्राणि मरिचञ्चाष्टकर्षकम्। कटुत्रयं कर्षयुग्मं चूर्णयेद्विनिःक्षिपेत्। एषः श्वासकुठारोऽयं सर्वश्वासनिवारकः" भावप्र०। [धारणव्यापारे प्राणायामे

**श्वासधारण** न० श्वासः प्राणवायुः ध्रियतेऽनेन। प्राण-

**श्वासहेति** स्त्री श्वासस्य हेतिरिव। निद्रायां हेमच०।

**श्वासारि** पु० श्वासस्य रोगभेदस्यारिः नाशकत्वात्। पुष्करमूले राजनि०।

**श्वासिन्** पु० श्वासयति श्वस–णिच् णिनि। वायौ शब्दच०।

**श्वि** गतौ वृद्धौ च भ्वा० पर० सक० सेट्। श्वयति अश्वित्-अश्वत् अश्वयीत्। ञित् श्वयतुः कोदिन् निशा मत न: शूनः। [श्वेतन अश्वितत् अश्वेतिट्।

**श्वित** शुक्लतापादने भ्वा० आ० लृदित् लुङि अक० इम० सेट्।

**श्वित्र** न० श्वित–रक्। श्वेतकुष्ठे (धवल) अमरः। तन्निदानादि भावप्र० उक्तं यथा "कुष्ठैकसम्भवं श्वित्रं किलासं चारुणं भवेत्। निर्द्दिष्टमपरिस्रावि त्रिधातूद्भवसंश्रयम्"। कुष्ठैकसम्भवं कुष्ठेन सह एकसम्भवो निदानं यस्य तत्। अथ श्वित्रस्य भेदानाह किलासं चारुणं भवेत् निर्मेव रक्तमांसमेदःसु आश्रयत्वात् सर्वत्र पौर्दिवर्णः। यथा क्रमात् त्रिधातुको भेद

इत्यत आह निर्दिष्टमपरिस्रावीति श्वित्रमपरिस्रावि भवति कुष्ठन्तु स्रावि अथ च त्रिधातूद्भवंश्चयमिति श्वित्रम् तयोर्धातवो रक्तमांसमेदांसि तत्त्रयोऽधिष्ठानं यस्य तत्। कुष्ठन्तु सान्निपातिकं सर्वधातुगतं भवतीति भेदः। दोषभेदेन लक्षणभेदान्याह "वाताद्रूक्षारुणं पित्तात् ताम्रं कमलपत्रवत्। सदाहं रोमविध्वंसि कफात् श्वेतं घनं गुरु। सकण्डूकं क्रमाद्रक्तमांसमेदःसु चादिशेत्। वर्णेनैवेदृगुभय कृच्छ्रं तच्चोत्तरोत्तरम्"। अरुणमीषल्लोहितम्। कमलपत्रवदित्यनेन मध्ये श्वेतमन्ते लोहितं बोधयति। घनं पुष्टम्। क्रमाद्रक्तमांसमेदःसु चादिशेत्। तथा च चरकः "वातं रक्तगे वाते ताम्रं पित्ते चलक्षते। श्वेत श्लेष्मणि मेदःस्थे श्वित्रं कुष्ठं परंपरम्" इति। उभयं द्विविधमपि श्वित्रं वर्णेन ईदृगेव। अरुणं ताम्रं श्वेतम् दोषभेदात्। द्विविधं दोषजं व्रणजं च। तथा च भोजः "श्वित्रं तु द्विविधं विद्याद्दोषजं व्रणजं तथा" इति। श्वित्रं साध्यमसाध्यञ्चाह "अशुक्लरोमावहलमसंसृष्टं मिथो नवम्। अनग्निदग्धजं साध्यं श्वित्रं वर्ज्यमतोऽन्यथा"। अबहलं तनु। अन्यच्च "गुह्यपाणितलौष्ठेषु जातमप्यचिरन्तनम्। वर्जनीयं विशेषेण श्वित्रम् सिद्धिमिच्छता"। गुह्यं मेहनम् भगञ्च तलवत् पदतलं हस्ततलञ्च जातमपि साधान्यतो निर्दिष्टमपि। अप्यचिरन्तनम् नवमपि"।

**श्वित्रघ्नी** स्त्री श्वित्रं हन्ति हन–टक् ङीप्। पीतयष्टीम् (बकुची) शब्दच०।

**श्वित्रिन्** त्रि० श्वित्रमस्त्यस्य इनि। श्वेतकुष्ठयुक्ते "श्वित्री वस्त्रमारघं च चौरी कुनखवारकः" याज्ञ०।

**श्विद्** शुक्लतापादने भ्वा० आत्म० अक० सेट् इदित्। श्विन्दते अश्विन्दिष्ट।

**श्वेत** पु० श्वित–अच् घञ् वा। १द्वीपभेदे २पर्वतभेदे ३कपर्दके हेमच०। ४शुक्लपक्षे ५नुंजीरे शब्दच०। ६रूप्ये राजनि०। ७श्वेतके जटा०। ८शुक्लवर्णे ९तद्वति त्रि० अमर० स्त्रियां टाप् तत्र श्वेती। १०कलियुगीयशिवावतारविशेषे यथा "वेदव्यासावताराणि द्वापरे कथितानि ते। महादेवावताराश्च कलौ शृणुत सुव्रत!। आद्ये कलियुगे श्वेतो देवदेवो महाद्युतिः। नाम्ना हिताय विप्राणामभूद्वैवस्वतेऽन्तरे। हिमवच्छिखरे रम्ये छगले पर्वतोत्तमे। तस्य शिष्याः शिखायुक्ता बभूवुरमितप्रभाः। श्वेतः श्वेतशिखश्चैव श्वेतास्यः श्वेतलोहितः। चत्वारस्ते महात्मानो ब्राह्मणा वेदपारगाः। सुभगो दमनश्चाथ सुहोत्रः कङ्कणस्तथा। लोकाक्षिरथ योगीन्द्रो जैगीषव्यस्तु सप्तमे। अष्टमे दधिवाहः स्यान्नवमे ऋषभः प्रभुः। भृगुस्तु दशमे प्रोक्तस्तस्मादुग्रः परः स्मृतः। द्वादशेऽत्रिः समाख्यातो बाली चाथ त्रयोदशे। चतुर्दशे गौतमस्तु वेदशीर्षा ततः परम्। गोकर्णश्चाभवत्तस्मात् गुहावासः शिखण्ड्यथ। जटामाल्यट्टहासश्च दारुको लाङ्गली क्रमात्। श्वेतस्तथा परः शूली डिण्डी मुण्डी च वै क्रमात्। सहिष्णुः सोमशर्मा च नकुलीशोऽन्तिमे प्रभुः। वैवस्वतेऽन्तरे शम्भोरवतारास्त्रिशूलिनः। अष्टाविंशतिराख्याता ह्यन्ते कलियुगे प्रभो" कौर्मे ५० अ०। श्वेतपर्वतस्य परिमाणादि यथा "उत्तरोत्तरेणेलावृतं नीलः श्वेतः शृङ्गवान् इति त्रयो रम्यकहिरण्मयकुरूणां मर्यादागिरयः प्रागायता उभयतः क्षारोदावधयो द्विसहस्रयोजनपृथव एकैकशः पूर्वस्मात् पूर्वस्मादुत्तरोत्तरो दशांशाधिकांशेन दैर्घ्य एव ह्रसन्ति" भाग० ५।१६। ११राजभेदे वह्निपु०। संज्ञायां कन्। रूप्ये न० राजनि०। कपर्दके पु०।

**श्वेतकण्टकारी** स्त्री कर्म०। शुभ्रवर्णकण्टकारिकायाम् [राजनि०।

**श्वेतकन्दा** स्त्री श्वेतः कन्दोऽस्याः। अतिविषायां राजनि०।

**श्वेतकिणिही** स्त्री कर्म०। गिरिकर्णिकायाः क्षुपभेदे राजनि०

**श्वेतकुञ्जर** पु० कर्म०। १ऐरावतगजे शब्दर० २श्वेतगजमात्रे च श्वेतगजादयोऽप्यत्र।

**श्वेतकुश** पु० कर्म०। शुक्लवर्णे कुशभेदे राजनि०।

**श्वेतकेतु** पु० कर्म० १बाहप्ये केतुग्रहभेदे २छान्दोग्योपनिषत्प्रसिद्धे वारुणौ ऋषिभेदे ३बुद्धे त्रिका०।

"ततो ग्राम इतान्ते वारुणास्य पत्र ते। श्वेतकेतुः श्वेतकेतुर्महेन्द्रप्रतापवः। श्वेतकेतुर्यदा ह्यग्रः श्वेतास्थि कुरुते महीम्। तदा मातृवर्णहानि भक्षयन्तीह मातृकाः। गृहवासं जगत् सर्वं चक्रवद्भ्रमते तदा"। अपि च "श्वेतः शिखाकुलं कुर्यात् बोधहस्तं निजं भयम्। कुर्य पीतकं कुर्यात् तस्मी दीर्घमधोगमम्"। अन्यच्च "ध्वनी पुष्पदारेन्द्र यावद्भ्यामजयापरात्। देवान् अपि तद् ब्रह्माद्दर्शिभिः परिवीक्षितान्। श्वेताख्यस्तु जटाधारी ग्रहाणो ह्योथ निधनम्। निवर्तितोऽथवर्णेन निधने कुरुते प्रजाः" इति अद्भुतसागरधृतवाक्यम्।

**श्वेतकेश** पु० श्वेतः केश इव यस्य। १रक्तशिग्रौ शब्दा०।

**षच** समवाये भ्वा०पर०सक० सेट् । सचति । असचीत्-असाचीत्

**षट** विभाजने भ्वा०प०सक०सेट् । सटति असटीत् असाटीत्

**षट्कर्मन्** न० षट्प्रकारं कर्म० । १तन्त्रोक्तेषु शान्तिवशीकरणस्तम्भनविद्वेषोच्चाटनमारणरूपेषु षट्सु प्रयोगभेदेषु तानि च कर्माणि तन्त्रसाराद्युक्तानि उच्चाटनशब्दे १०६२ पृ० दृश्यानि । तत्तद्भूतमण्डलानि च भूतमण्डलशब्दे ४६८५।८६ पृ० दृश्यानि । २यजनयाजनाध्ययनाध्यापनदानप्रतिग्रहरूपेषु षट्सु विप्रकर्मसु च । षट् कर्माणि यस्य । ३यागादियुक्ते विप्रे पु० । हठयोगाङ्गे ४षट्क्रियाभेदे यथोक्तं घेरण्डसं० १अ० । ''धौतिर्वस्तिस्तथा नेतिर्नौलिकी त्राटकस्तथा । कपालभातिश्चैतानि षट् कर्माणि समाचरेत् । अन्तर्धौतिर्दन्तधौतिर्हृद्धौतिर्मूलशोधनम् । धौत्यश्चतुर्विधाः प्रोक्ता घटं (देह) कुर्वन्ति निर्मलम् । वातसारं वारिसारं वह्निसारं बहिष्कृतम् । घटस्य निर्मलार्थाय अन्तर्धौतिश्चतुर्विधा' । "काकचञ्चुवदास्येन पिवेद्वायुं शनैः शनैः । चालयेदुदरं पश्चाद्वर्त्मना रेचयेत् शनैः । वातसारं परं गोप्यं देहनिर्मलकारकम् । सर्वरोगक्षयकरं देहानलविवर्द्धकम् । आकण्ठं पूरयेद्वारि वक्त्रेण च पिवेत् शनैः । चालयेदुदरेणैव चोदराद्रेचयेदधः । वारिसारं परं गोप्यं देहनिर्मलकारकम् । साधयेत् य प्रयत्नेन देवदेहं प्रपद्यते । नाभिग्रन्थिं मेरुपृष्ठे शतवारञ्च कारयेत् । उदरामयजं त्यक्त्वा जठराग्निं विवर्द्धयेत् । वह्निसारमिदं धौतं योगिनां योगसाधकम् । काकीमुद्रां साधयित्वा पूरयेदुदरं मरुत् । धारयेदर्द्धयामन्तु चालयेदधवर्त्मना । इदं धौतं परं गोप्यं न प्रकाश्यं कदाचन । नाभिमग्नजले स्थित्वा शक्तिनाडीं विसर्जयेत् । कराभ्यां क्षालयेन्नाडीं यावन्मलविसर्जनम् । तावत् प्रक्षाल्य नाडीञ्च उदरे वेशयेत् पुनः । इदं प्रक्षालनं गोप्यं देवानामपि दुर्लभम् । केवलं धौतिमात्रेण देवदेहो भवेत् ध्रुवम् । यामार्द्धधारणात् शक्तिं यावन्न साधयेन्नरः । बहिष्कृतमहाधौतिस्तावच्चैव न जायते । दन्तमूलं जिह्वामूलं रन्ध्रे च कर्णयुग्मयोः । कपालरन्ध्रं पञ्चैते दन्तधौतिर्विधीयते" । "खादिरेण रसेनाथ मृत्तिकाभिश्च शुद्धिभिः । मार्जयेद्दन्तमूलञ्च यावत् किल्बिषमाहरेत् । दन्तमूलं परं धौतिर्योगिनां योगसाधने । नित्यं कुर्यात् प्रभाते च दन्तरक्षाय योगवित् । दन्तमूलं धारणादिकार्य्येषु योगिनां यतः । अथातः संप्रवक्ष्यामि जिह्वाशोधनकारणम् । जरामरणरोगादि नाशयेत् दीर्घलम्बिका । तर्जनीमध्यमानामा अङ्गुलित्रययोगतः । वेशयेद्गलमध्ये तु मार्जयेल्लम्बिकामलम् । शनैः शनैर्मार्जयित्वा कफदोषं निवारयेत् । मार्जयेन्नवनीतेन दोहयेच्च पुनः पुनः । तदग्रं लौहयन्त्रेण कर्षयित्वा पुनः पुनः । नित्यं कुर्यात् प्रयत्नेन रवेरुदयकेऽस्तके । एवं कृते तु नित्येऽपि लम्बिका दीर्घतां गता । तर्जन्यङ्गुल्यग्रयोगेन मार्जयेत् कर्णरन्ध्रयोः । नित्यमभ्यासयोगेन नादान्तरप्रकाशनम् । वृद्धाङ्गुष्ठेन दक्षेण मार्जयेद्भालरन्ध्रकम् । एवमभ्यासयोगेन कफदोषं निवारयेत् । नाडी निर्मलतां याति दिव्यदृष्टिः प्रजायते । निद्रान्ते भोजनान्ते च दिवान्ते च दिने दिने । हृद्धौतिं त्रिविधां कुर्यात् दण्डवमनवाससा । रम्भादण्डं हरिद्दण्डं वेत्रदण्डन्तथैव च । हृन्मध्ये चालयित्वा तु पुनः प्रत्याहरेत् शनैः । कफपित्तं तथा क्लेदं रेचयेदूर्द्ध्ववर्त्मना । दण्डधौतिविधानेन हृद्रोगं नाशयेत् ध्रुवम्" । हरिद्दण्डं (वटर्भुर) "भोजनान्ते पिवेद्वारि आकण्ठपूरितं सुधीः । ऊर्द्धदृष्टिं क्षणं कृत्वा तज्जलं वमयेत् पुनः । नित्यमभ्यासयोगेन कफपित्तं निवारयेत् । चतुरङ्गुलविस्तारं सूक्ष्मवस्त्रं शनैर्ग्रसेत् । पुनः प्रत्याहरेदेतत् प्रोच्यते धौतकर्मकम् । गुल्मज्वरप्लीहकुष्ठं कफपित्तं विनश्यति । आरोग्यं बलपुष्टिश्च भवेत्तस्य दिने दिने । अपानक्रूरता तावद् यावन्मूलं न शोधयेत् । तस्मात् सर्वप्रयत्नेन मूलशोधनमाचरेत् । पीतमूलस्य दण्डेन मध्यमाङ्गुलिनापि वा । यत्नेन क्षालयेद् गुह्यं वारिणा च पुनः पुनः । वारयेत् कोष्ठकाठिन्यमामाजीर्णं निवारयेत् । कारणं कान्तिपुष्ट्योश्च दीपनं वह्निमण्डलम् । जलवस्तिः शुष्कवस्तिर्वस्ती च द्विविधौ स्मृतौ । जलवस्तिं जले कुर्यात् शुष्कवस्तिं क्षितौ सदा । नाभिमग्नजले पायुं न्यस्तनालोत्कटासनम् । आकुञ्चनं प्रसारञ्च जलवस्तिं समाचरेत् । प्रमेहञ्च गुदावर्त्तं क्रूरवायुं निवारयेत् । भवेत् स्वच्छन्ददेहश्च कामदेवसमो भवेत्" । न्यस्तनालोत्कटासनम् उत्कटे हस्तं दत्त्वा गात्रमुद्दरं कुर्यादित्यर्थः । "वस्तिं पश्चिमतानेन चालयित्वा शनैः शनैः । अश्विनीमुद्रया पायुमाकुञ्चयेत् प्रसारयेत् । एवमभ्यासयोगेन कोष्ठदोषो न विद्यते । वर्द्धयेत् जठराग्निञ्च आमवातं विनाशयेत् । वितस्तिमानं सूक्ष्मनालं नासानाले प्रवेशयेत् । मुखान्निर्गमयेत्

पश्चात् मोच्यते नेतिकर्मकम्। साधनाद्वेतिकर्मणः खेचरी सिद्धिमाप्नुयात्। कफदोषा विनश्यन्ति दिव्यदृष्टिश्च जायते। आकृष्य तु तन्त्रद्वयं भ्रमयेद् पार्श्वयोः। सर्वरोगानिहन्तीह देहानलविवर्द्धनम्। इति नौलिकी। निमेषोन्मेषकं त्यक्त्वा सूक्ष्मलक्ष्यं निरीक्षयेत्। यावदश्रु निपतति त्राटकं प्रोच्यते बुधैः। एवमभ्यासयोगेन या म्भवी जायते ध्रुवम्। न जायते नेत्ररोगा दिव्यदृष्टिप्रदायकम्। शीतक्रमं पीत्वा वक्त्रेण नासानालैर्विरेचयेत्। व्युत्क्रमेण व्युत्क्रमेण शीत्क्रमेण विशेषतः। भालभातिं त्रिधा कुर्यात् कफदोषं निवारयेत्। इडया पूरयेद्वायुं रेचयेत् पिङ्गलया पुनः। पिङ्गलया पूरयित्वा पुनश्चन्द्रेण रेचयेत्। पूरकं रेचकं कृत्वा वेगेन न तु धारयेत्। एवमभ्यासयोगेन कफदोषं निवारयेत्। नासाभ्यां जलमाकृष्य वक्त्रेण रेचयेत् पुनः। पायं पायं प्रकुर्वन् कफदोषं निवारयेत्। न जायते वार्द्धकञ्च ज्वरो नैव प्रजायते"।

**षट्कूटा** स्त्री भैरवीभेदे तन्त्रसा०।

**षट्कोण** न० षट् कोणा यस्य। वज्रे राजनि०। तन्त्रोक्ते चक्रे यस्मिन् त्रिकोणद्वयरूपे यन्त्रभेदे १ज्योतिषोक्ते लग्नात् षष्ठस्थाने च ज्यो०त०।

**षट्चक्र** न० षण्णां चक्राणां समाहारः पात्रादि०। तन्त्रोक्तेषु देहस्थेषु सुषुम्णानाडीमध्यवर्त्तिषु द्विदलचतुर्दलादिषु षट्सु पद्मेषु चक्रशब्दे २८०८ पृ० दृश्यम्। तद्धितस्य लतोपस्य धम् तस्य लुक्। २षट्चक्रप्रतिपादिकग्रन्थभेदे। [१सङ्ख्याभेदे १तत्सङ्ख्यान्विते च।

**षट्चत्वारिंशत्** स्त्री षडधिका चत्वारिंशत्। (छेचाल्लिश)

**षट्चरण** पु० स्त्री० षट् चरणा यस्य। भ्रमरे हेमा०। स्त्रियां ङीष्। षट्पदादयोऽप्यत्र। २यूकायां राजनि०।

**षट्** (षट्)। निवासे वधे च अक० हिंसायां दाने च सक० चुरा० उभ० सेट्। षट्टयति ते अषषट्टत् त। विषट्टयिषति।

**षट्तिलिन्** पु० षट् तिला तिलोद्वर्त्तनादय धर्मोपाय। "तिलोद्वर्ती तिलस्नायी तिलहोमी तिलप्रदः। तिलभुक् तिलवापी च षट्तिली नावसीदति" इत्युक्ते तिलोद्वर्त्तनादिकारिणि। [त्वाभेदे २तत्सङ्ख्यान्विते च।

**षट्त्रिंशत्** स्त्री षडधिका त्रिंशत्। शाक०। (छत्रिश) १सं-

**षट्त्रिंशदुपचार** (छत्रिश) देवपूजाङ्गोपचारेषु "आसनाभ्यञ्जनं तद्वदुद्वर्त्तनविलेपने। सम्मार्जनं सर्पिरादिस्नपनावाहने तथा। पाद्यार्घ्याचमनं स्नानं नीराजनं

पर्केः। पुनराचमनीयञ्च वस्त्रयज्ञोपवीतके। अलङ्कारो गन्धपुष्पे धूपदीपौ तथैव च। ताम्बूलादिकनैवेद्यं पुष्पमाला तथैव च। अनुलेपश्च शय्या च चामरव्यजनं तथा। आदर्शदर्शनञ्चैव नमस्कारोऽथ नर्त्तनम्। गीतवाद्ये च दानानि स्तुतिहोमप्रदक्षिणम्। दन्तकाष्ठप्रदानञ्च ततो देवविसर्जनम्। उपचारा इमे ज्ञेयाः षट्त्रिंशत् सुरपूजने" एका०त०।

**षट्त्रिंशन्मत** न० "मन्वत्रिविष्णुयमो दक्षो ह्यङ्गिरोऽत्रिबृहस्पती। आपस्तम्बश्च शङ्ख्य कात्यायनपराशरौ। वशिष्ठव्यासहारीता हारीतगौतमावपि। प्रचेताः शङ्खलिखितौ याज्ञवल्क्यश्च काश्यपः। शातातपो लोमशश्च जमदग्निः प्रजापतिः। विश्वामित्रपैठीनसी बौधायनपितामहौ। छागलेयश्च जाबालो गार्ग्यश्च च्यवनो भृगुः। ऋष्यशृङ्गो नारदश्च षट्त्रिंशत् स्मृतिकारकाः। एतेषान्तु मतं यत्तु षट्त्रिंशन्मतमुच्यते" इति शङ्खलिखिताश्रमभेदमते।

**षट्पञ्चाशत्** स्त्री षडधिका पञ्चाशत् शाक०। (छाप्पान्न) १सङ्ख्याभेदे २तत्सङ्ख्यान्विते च।

**षट्पञ्चाशिका** स्त्री षट्पञ्चाशत् परिमाणमस्य डिन् म-च्चायां कन्। वराहमिहिरात्मजपृथुयशोविरचिते प्रश्नग्रन्थभेदे।

**षट्पदप्रिय** पु० ६त०। नागकेशरे शब्दमा०। तस्य हि मधुरमधुवत्त्वात् भ्रमरप्रियत्वम्। [त्रिका०।

**षट्पदातिथि** पु० षट्पदः अतिथिरिव यस्य। आम्रवृक्षे

**षट्पदानन्दवर्द्धन** पु० षट्पदस्यानन्दं वर्द्धयति वृध-णिच्-ल्यु उप०। कङ्केलिवृक्षे राजनि०।

**षट्पदी** स्त्री षट् पदानि यस्याः पादस्य पाद्गाच लोपि प-ङ्क्तौ। १यूकायां २भ्रमरयोषिति च। स०द्विगु। ३षट्-चरणयुक्ते छन्दोभेदे च। ४षट्श्लोकात्मकपद्यसंघाते।

**षट्प्रज्ञ** पु० षट्सु प्रज्ञा यस्य। "धर्मार्थकाममोक्षेषु लोकतत्त्वार्थयोरपि। षट्सु प्रज्ञा तु यस्यासौ षट्प्रज्ञः परिकीर्त्तितः" इत्युक्ते १धर्मार्थाभिज्ञे २लोके ३कामुके त्रिका०

**षडङ्ग** न० षण्णामङ्गानां समाहारः पात्रादि०। "शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दसां चयः। ज्योतिषामयनञ्चैव षडङ्गो वेद उच्यते" इत्युक्ते १वेदाङ्गे २देहावयवभेदे च। षड्विंशदुपचारेषु मन्त्रविशेषैर्न्यस्यते तत्। षट् अङ्गानि यस्य। "मन्त्राक्षरैर्व्याकरणं निरुक्तं छन्दसं च यत्। ज्योतिषामयनञ्चैव षडङ्गान्याहुः" इत्युक्ते २३

पश्चात् प्रोच्यते नेतिकर्म्मकम्। धौतकर्म्मेतिकर्म्मणः सुकर्णी सिद्धिमाप्नुयात्। कफदोषा विनश्यन्ति दिव्यदृष्टिश्च जायते। ब्रह्मरन्ध्रगते वायौ वज्रमस्तकवाससा। सहस्रारं विधूनयेत् कल्पान्तदृष्टिविवर्जनम्” इति कौलिकी। “निमेषोन्मेषकं त्यक्त्वा सूक्ष्मलक्ष्यं निरीक्षयेत्। यावदश्रु निपतति त्राटकं प्रोच्यते बुधैः। एवमभ्यासयोगेन शाम्भवी जायते ध्रुवम्। न जायते नेत्ररोगा दिव्यदृष्टिप्रदा नृणाम्”। न जायते नेत्ररोगाः दिव्यदृष्टिर्भवेद् ध्रुवम्। षट्कर्म। पीतजलं पीत्वा वक्त्रेण नासाभ्यां रेचयेत्। व्युत्क्रमेण व्युत्क्रमस्य शीत्क्रमस्य विधानतः। वामभागेन त्रिधा कुर्य्यात् कफदोषं निवारयेत्। इडया पूरयेद् वायुं रेचयेत् पिङ्गलया पुनः। पिङ्गलया पूरयित्वा पुनश्चन्द्रेण रेचयेत्। पूरकं रेचकं कृत्वा वेगेन न तु धारयेत्। एवमभ्यासयोगेन कफदोषं निवारयेत्। नासाभ्यां जलमाकृष्य वक्त्रेण रेचयेत् पुनः। पायं पायं प्रतिव्युत्क्रमेण श्लेष्मदोषं निवारयेत्। न जायते वार्द्धकञ्च ज्वरो नैव प्रजायते” ।

षट्कूटा स्त्री० भैरवीभेदे तन्त्रसा०।

षट्कोण न० षट् कोणा यस्य। १वज्रे राजनि०। तन्त्रोक्ते २त्रिकोणद्वयरूपे यन्त्रभेदे ३ज्योतिषोक्ते लग्नात् षष्ठस्थाने च ज्यो० त०।

षट्चक्र न० षण्णां चक्राणां समाहारः पात्रादि०। तन्त्रोक्तेषु देहस्थेषु सुषुम्णानाडीमध्यवर्त्तिषु हिरण्यवर्णेषु दिव्येषु षट्सु पद्मेषु चक्रशब्दे २८८८ पृ० दृश्यम्। तदधिकृत्य कृतो ग्रन्थः अण् तस्य लुक्। २षट्चक्रप्रतिपादके ग्रन्थभेदे। [१वक्ष्यमाणे २तद्युक्तसाधिते च।

षट्चत्वारिंशत् स्त्री० षडधिका चत्वारिंशत्। (छेचल्लिश)

षट्चरण पुंस्त्री० षट् चरणा यस्य। १भ्रमरे स्त्रियां ङीष्। षट्पदाद्योऽप्यत्र। २यूकायां राजनि०।

षट्ट निकेतने च अद० हिंसायां दाने च सक० चुरा० उभ० सेट्। षट्टयति ते अससट्टत् त। घिसट्ट पात।

षट्तिलिन् पु० षट् तिला तिलोद्वर्त्तनाद्य कर्म्माण्यस्य। “तिलोद्वर्त्ती तिलस्नायी तिलहोमी तिलप्रदः। तिलभुक् तिलवापी च षट्तिला नावसीदति” इत्युक्ते तिलोद्वर्त्तनादिकारिणि। [स्त्रीमे २तद्युक्ते स्त्रिते च।

षट्त्रिंशत् स्त्री० षडधिका त्रिंशत् शाक०। (छत्रिश) १सं

षट्त्रिंशदुपचार (छत्रिश) देवपूजाङ्गेषूपचारेषु “आसनं स्वागतं पाद्यमर्घ्यमाचमनीयकम्। मधुपर्काचमनस्नानं वसनाभरणानि च। सुगन्धिं सुमनो धूपं दीपनैवेद्यचन्दनम्। व्यञ्जनं तद्वदुदकं तथा। पाद्यार्घ्याचमनं चान्यत् नैवेद्यं

पर्कौ। पुनराचमनीयञ्च वस्त्रयज्ञोपवीतके। अलङ्कारो गन्धपुष्पे धूपदीपौ तथैव च। ताम्बूलादिकनैवेद्यं पुष्पमाला तथैव च। अनुलेपञ्च शय्या च चामरव्यजनं तथा। आदर्शदर्शनञ्चैव नमस्कारश्च नर्त्तनम्। गीतवाद्ये च दानानि स्तुतिश्चापि प्रदक्षिणम्। दन्तकाष्ठप्रदानञ्च ततो देवविसर्जनम्। उपचारा इमे पूजया षट्त्रिंशत् समुदाहृताः” तन्त्र०।

षट्त्रिंशन्मत न० “मनुर्विष्णुर्यमो दक्षो ह्यङ्गिरोऽत्रिबृहस्पती। आपस्तम्बश्च नारदश्च कात्यायनपराशरौ। व्यासः शङ्खलिखितौ हारीतगौतमावपि। वसिष्ठो मनुदैवतौ याज्ञवल्क्यश्च काश्यपः। शातातपो लोमशश्च लघुदक्षप्रजापती। विष्णुर्भरद्वाजश्च बौधायनपितामहौ। छागलेयश्च जाबालिः च्यवनो भृगुः। ऋष्यशृङ्गो नारदश्च षट्त्रिंशत् स्मृतिकारकाः। एतेषान्तु मतं यत्र षट्त्रिंशन्मतमुच्यते” इति मल्लिनाथ स्मृतिभेदपते।

षट्पञ्चाशत् स्त्री० षडधिका पञ्चाशत् शाक०। (छप्पान्न) १सङ्ख्याभेदे २तत्सङ्ख्यायां न्यामु च।

षट्पञ्चाशिका स्त्री० षट्पञ्चाशत् पद्यपरिमाणमस्य डिनुक् यांकन्। वराहमिहिरात्मजपृथुयशोविरचिते ग्रन्थभेदे।

षट्पदप्रिय पु० ह्रस्व०। नागकेशरवृक्षभा०। तस्य हि मधुरगन्धयुक्तत्वात् भ्रमरप्रियत्वम्। [त्रिका०।

षट्पदातिथि पु० षट्पदः अतिथिर्यस्य। चम्पकवृक्षे

षट्पदानन्दवर्द्धन पु० षट्पदानामानन्दं वर्द्धयति वर्ध णिच् ल्यु उप० स०। कङ्केलिवृक्षे राजनि०।

षट्पदी स्त्री० षट् पदानि यस्याः पादस्य पाङ्क्ष ङीप् च। १यूकायां भ्रमर्य्यामपि च। सं०हेतु। २षट्-चरणयुक्ते छन्दोभेदे च। ३षट् श्लोकात्मकपद्यसमुदाये।

षट्प्रज्ञ पु० षट्सु प्रज्ञा यस्य। “धर्म्मार्थकाममोक्षेषु लोकतत्त्वार्थयोरपि। षट्सु प्रज्ञा तु यस्यासौ षट्प्रज्ञः परिकीर्त्तितः” इत्युक्ते १धर्म्मार्थादिविज्ञे २लोके ३कामुके त्रिका०।

षडङ्ग न० षण्णामङ्गानां समाहारः पात्रादि०। “शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दसां चयः। ज्योतिषामयनञ्चैव षडङ्गो वेद उच्यते” इत्युक्ते १वेदाङ्गे। तन्त्रोक्ते २हृदयाद्यवयवे यत्र हृदयादिषु षट्सु अङ्गेषु मन्त्रन्यासोऽनुष्ठीयते तत्र। षट् अङ्गानि यस्य। “शिक्षाकल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दसां चयः। ज्योतिषामयनञ्चैव षडङ्गो वेद उच्यते” इत्युक्तेश्च

२शुक्लवर्णविशिष्टे द्रव्ये त्रि०। कर्म०। १शुक्ले कोपे पु०।

**श्वेतकोल** पुस्त्री०६त०। शफरमत्स्ये त्रिका०। स्त्रियां ङीष्।

**श्वेतखदिर** पु० कर्म०। शुक्ले खदिरभेदे।

**श्वेतगज** पु०कर्म०। १ऐरावते गजे हेमच० २शुभ्रगजे च।

**श्वेतगरुत्** पु० श्वेतो गरुदस्य। १हंसे अमरः २शुभ्रपक्षयुक्ते त्रि० पृषो० अदन्तोऽप्यत्र। [२५८पृ० दृश्यम्।

**श्वेतगुञ्जा** स्त्री कर्म०। शुभ्रगुञ्जायां राजनि०। गुञ्जाशब्दे

**श्वेतचिल्ली** स्त्री कर्म०। शाकभेदे (शादाचिल्ल्) राजनि०।

**श्वेतच्छद** पुस्त्री० श्वेतः छदः पक्षोऽस्य। १हंसे शब्दा०। स्त्रियां ङीष्। २शुभ्रपक्षयुक्ते त्रि०।

**श्वेतजीरक** पु० कर्म०। शुक्लजीरके राजनि०।

**श्वेतटङ्कण** न० कर्म०। १शुभ्रटङ्कणे २मालतीनदीतीरसम्भवे क्षारभेदे राजनि०।

**श्वेतदूर्वा** स्त्री कर्म०। शुभ्रदूर्वायां राजनि०।

**श्वेतद्वीप** पु० कर्म०। वैकुण्ठाख्यविष्णुधाम्नि क्षीरोदोत्तरस्थे द्वीपभेदे च "क्षीरोदधेरुत्तरतः श्वेतद्वीपो महाप्रभः। एकान्तिनस्ते पुरुषाः श्वेतद्वीपनिवासिनः" भा० शा० ३३८ अ०।

**श्वेतधातु** पु० कर्म०। १खटिकायां २शुभ्रवर्णधातुद्रव्ये च।

**श्वेतधामन्** पु० श्वेतं धाम यस्य। १चन्द्रे २कर्पूरे ३समुद्रफेने च मेदि०। श्वेतकरादयोऽपि। ४कर्पूरे च।

**श्वेतनील** पु० "वर्णो वर्णेन" पा०स०। १मेघे शब्दर०। [२शुभ्रपक्षद्वाभ्यां युक्ते त्रि०।

**श्वेतपक्ष** पुंस्त्री० श्वेतं पक्षं पक्षोऽस्य। १हंसे स्त्रियां ङीष्

**श्वेतपत्ररथ** पु० श्वेतपत्रो हंसो रथ इव वाहनं यस्य। ब्रह्मणि शब्दच०।

**श्वेतपद्म** न० कर्म०। सितकमले राजनि०। [स्त्रिनि०।

**श्वेतपर्णा** स्त्री श्वेत पर्णं यस्याः। वारिपर्ण्यां (पाना) रा-

**श्वेतपर्णास** पु० कर्म०। शुभ्रतुलस्यां रत्नमाला।

**श्वेतपाटला** स्त्री कर्म०। शुभ्रपाटलावृक्षे (घाटापारुल)भटा०

**श्वेतपिङ्गल** पुंस्त्री० देहेन श्वेत जटया पिङ्गलः "वर्णो वर्णेन" पा०स०। १सिंहे त्रिका० स्त्रियां ङीष्। २श्वेतपिङ्गलवर्णे पु ३तद्युत त्रि०।

**श्वेतपिण्डीतक** पु० कर्म०। महापिण्डीतकवृक्षे राजनि०।

**श्वेतपुष्प** पु० श्वेतं पुष्पमस्य। १सिन्दुवारवृक्षे भटा० २शुभ्रवर्णपुष्पयुक्ते त्रि० कर्म०। ३शुभ्रे पुष्पे न०। ४नागदन्त्यां ५महाश्वेतायां स्त्री राजनि०। ६घोषातक्यां स्त्री रत्नमा०। स्वार्थे कन्। ७शुभ्रकरवीरे पु० राजनि०।

**श्वेतपुष्पिका** स्त्री श्वेतं पुष्पमस्याः कप् अत इत्वम्। १महाश्वेतायां २पुत्रदात्र्यां च राजनि०।

**श्वेतप्रसूनक** पु० श्वेत प्रसूनं यस्य कप्। शाकतरौ राजनि०

**श्वेतभण्डा** स्त्री कर्म०। श्वेतापराजितायां रत्नमा०।

**श्वेतमन्दार** पु० कर्म०। शुभ्रमन्दारे राजनि०।

**श्वेतमरिच** कर्म०। १शोभाञ्जनबीजे अमरः २शुभ्रमरिचे च

**श्वेतरक्त** पु० श्वेतो रक्तः "वर्णो वर्णेनेति" पा०स०। १पाटलवर्णे २तद्वति त्रि० अमर।

**श्वेतरञ्जन** न०श्वेत सिताभ्र०रञ्ज्यतेऽनेन रञ्ज-ल्युट्। सीसके

**श्वेतरथ** पु० श्वेतो रथो यस्य। १शुक्रग्रहे शब्दच० कर्म०। २शुभ्रे रथे। [ङीप्। कर्पूरहरिद्रायां राजनि०।

**श्वेतराजी** स्त्री श्वेतेन वर्णेन राजते राज-अच् गौरा०

**श्वेतरोचिस्** पु०श्वेतं रोचिरस्य। १चन्द्रे २कर्पूरे च हला०

**श्वेतरोहित** पु० "वर्णो वर्णेन" पा०स०। १पाटलवर्णे २तद्वति त्रि० पुष्पेण श्वेत फलेन लोहितः। ३शुक्लरोहिते वृक्षभेदे राजनि०।

**श्वेतलोध्र** पु० कर्म०। पट्टिकालोध्रे राजनि०।

**श्वेतवचा** स्त्री श्वेता वचेव। अतिविषायां (आतइच) राजनि० "पारसीकवचा शुक्ला प्रोक्ता हैमवतीति सा। हैमवत्युदिता तद्वच्छ्लेषु इन्ति विशेषतः" भावप्र०।

**श्वेतवल्कल** पु० श्वेत वल्कलमस्य। १उदुम्बरवृक्षे भटा०। २शुभ्रत्वग्युत त्रि०।

**श्वेतवाजिन्** पु० श्वेतो वाजी यस्य। १चन्द्रे हेमच० २अर्जुने भटा०। श्वेताश्वादयोऽप्यत्र। ३कर्पूरे च।

**श्वेतवासस्** पु० श्वेत वासोऽस्य। १सन्यासिभेदे २शुक्लवस्त्रयुक्ते त्रि०।

**श्वेतवाह्** पु० श्वेतेन श्वेताश्वेन उह्यते वह-ण्वि। १इन्द्रे २अर्जुने ३चन्द्रे च। ४कर्पूरे। भत्वे ऊठ् श्वेतौहः। हलि पदत्वे श्वेतवा श्वेतोभिरित्यादि।

**श्वेतवाहन** पु० श्वेत वाहन यस्य। १चन्द्रे २इन्द्रे ३अर्जुने च मेदि०। ४कर्पूरे च।

**श्वेतशुङ्गा** स्त्री कर्म०। अतिविषायां रत्नमाला।

**श्वेतशृङ्ग** पु० कर्म०। १यवक्षारे राजनि० २शुभ्रशृङ्गे च।

**श्वेतशूकहरी** स्त्री कर्म०। शुभ्रवर्णशूकहर्यां राजनि०।

**श्वेतशिंशपा** स्त्री कर्म०। शुभ्रशिंशपायां राजनि०।

**श्वेतशिग्रु** पु० कर्म०। सितशोभाञ्जने राजनि०।

**श्वेतशुङ्ग** पु० श्वेता शूकाऽस्य। १यवे राजनि०। २शुभ्रवर्णशूकयुक्ते त्रि०।

श्वेतशूरण पु० कर्म० । वनशूरणे राजनि० ।

श्वेतसर्प पु० श्वेतः सन् सर्पति सृप–अच् । १वरुणवृक्षे जटा० कर्म० २शुभ्रभुजगे पुंस्त्री० । स्त्रियां ङीष् ।

श्वेतसर्षप पु० कर्म० । गौरसर्षपे ।

श्वेतसार पु० श्वेत सारोऽस्य । शुक्लखदिरे जटा० ।

श्वेतसुरसा स्त्री कर्म० । शुभ्रशेफालिकायाम् अमर० ।

श्वेतस्यन्दा स्त्री श्वेता सती स्यन्दते स्यन्द–अच् । सितापराजितायां राजनि० ।

श्वेतहय पु० श्वेतो हयः । १सूर्यस्य अश्वे हये त्रिका० २सितवर्णयुक्ते हये च । ६ब० । ३अर्जुने हेमच० ४इन्द्रे च

श्वेता स्त्री श्वित–अच् । १वराटिकायां २काष्ठपाटलायां ३शङ्खिन्यां मेदि० ४अतिविषायां रत्नमा० ५सितापराजितायां ६शुक्लकण्टकार्य्यां ७पाषाणभेदिन्यां ८शुभ्रदूर्वायां ९वंशरोचनायां १०शर्करायां ११शालाश्मलकल वा १२श्वेतकूष्माण्ड्यां च राजनि० ।

श्वेतार्क पु० कर्म० । शुभ्रवर्णपुष्पके अर्कवृक्षे राजनि० ।

श्वेतावर पु० श्वेतं श्वेतवर्णमावृणोति आ+वृ–अच् । सितावराके राजनि० ।

श्वेताश्वतर पु० वेदशाखाभेदे ।

श्वेतेक्षु पु० कर्म० । शुक्ले इक्षौ राजनि० ।

श्वेतोदर पु० श्वेतमुदरं यस्य । कुवेरे त्रिका० ।

श्वेतोहि स्त्री श्वेतोहः पत्नी ङीप् । इन्द्राण्यां शच्याम् ।

श्वैत्य न० श्वेतस्य भावः ष्यञ् शुभ्रवर्णे ।

श्वोवसीयस न० अतिशयेन वसु प्रशस्तं श्वो वसीय नि० अच् समा० । १परादिने भाविकाले प्रशस्ते मङ्गले २तद्वति त्रि० ।

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्य्य-
सङ्कलिते वाचस्पत्याभिधाने शकारादि
शब्दार्थसङ्कलनम् ।

अशुद्धशोधनम् ।

६००० पृष्ठावधि ६०२४ पृष्ठपर्य्यन्तपृष्ठाङ्के ६०० स्थाने भ्रान्तिवशात् प्रमादात् मुद्रितम् तत्र तत्र पृष्ठेषु सर्वाभिधानेषु भिन्ना अङ्कसंख्या बोध्या ।

---

## ष

षकारः मूर्द्धन्यः व्यञ्जनवर्णभेदः । अस्योच्चारणस्थानं मूर्द्धा अस्योच्चारणे आभ्यन्तरप्रयत्न विवृतमूर्द्धस्पृष्टता "शेष स् हा विवृता" इत्युक्तेः । वाह्यप्रयत्नाश्च विवाराः श्वासा घोषा महाप्राणश्च । अस्य ऊष्मवायुप्रधानत्वादस्य ऊष्मत्वं बोध्यम् । अस्य ध्येयस्वरूपं यथा "षकारं शृणु चार्वङ्गि चतुष्कोणमयं सदा । रक्तचन्द्रप्रतीकाशं स्वयं परमकुण्डली । चतुर्वर्गमयं वर्णं सुधानिर्मितविग्रहम् । पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा । रजः सत्त्वतमोयुक्तं त्रिशक्तिसहितं सदा । त्रिबिन्दुसहितं वर्णमात्मादितत्त्वसंयुतम् । सर्वदेवमयं वर्णं हृदि भावय पार्वति ।" कामधेनुतन्त्रम् । एतदधिष्ठानदेवताध्यानं यथा "चतुर्भुजां चकोराक्षीं चारुचन्दनचर्चिताम् । शुक्लवर्णां त्रिनयनां वरदाम्बुजचिह्निताम् । रत्नालङ्कारभूषाढ्यां श्वेतमाल्योपशोभिताम् । देवगन्धर्वैरभिवन्द्यां सेवितां मोक्षकाङ्क्षिभिः । एवं ध्यात्वा षकारं तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्" वर्णोद्धारतन्त्रम् । अस्य वाचकशब्दा यथा "षः श्वेतो वासुदेवश्च पिता प्रज्ञा विनायकः । परमेष्ठी वामबाहुः श्रेष्ठो गर्भविमोचनः । लम्बोदरो यमोऽजेयः कामधुक् कामधूमकः । सुश्रीरुद्रा हृदो लज्जा सकलस्य प्रियः शिवः । सूर्यात्मा जठरः कोपो माता रक्षोविदारिणी । कलकण्ठो मध्यजिह्वा युद्धात्मा मकुटी शिवाः" वर्णाभिधानम् "षकारः श्वेत आख्यातो मूर्द्धन्यो दृषसंज्ञकः । पितं शक्तिश्च माया च महायोनिः सबिन्दुमत्" मन्त्राभिधानम् । मातृकान्यासेऽस्य जठरे न्यास्यता । काव्यादौ प्रयोगेऽस्य फलम् खेदः "षः सुखं वस्तु खेदम्" वृ०र०टी० अस्य धातुपाठेषु षादितया ये धातवः पठितास्तेषां प्रयोगकाले दन्त्यसादित्वं सति च निमित्ते पुनः षत्वम् यथा षिध–सेधति निषेधति "धात्वादेः षः सः" इत्युक्तेः अस्य प्रयोगकाले सत्वे तन्निमित्तटवर्गस्य तवर्गादिः यथा ष्टु स्तु स्तौति । ष्ठा स्था तस्थौ स्था स्ता स्थाति । निमित्ते सति षत्वे च ष्टुत्वे च प्रतिष्ठौति प्रतिष्ठा निष्ठा निष्णाति । तत्र ष्ठीवतिस्विदान्त न षादेशकेन स्थायति सूकरति सीवतीत्यवतेति भेदः । सिवषुञ्टाते सीवधातोरपि पर्युदासः ।

ष पु० सो–क पृषो० सत्वम् । १श्रेष्ठे मेदि० २गर्भविमोचने ३मानवे च ४शेषे ४श्रेष्ठे एकाक्षरकोषः । ५विद्वे च त्रि० मेदि० ।

षकार पु० ष+स्वरूपे कार । स्वरूपवर्णे कामधेनुतन्त्रे दृटा०

षग स्वरणे भ्वा० पर० सक० सेट् इदित् लिपि न वृद्धिः । षगति असषगीत् सि वृद्धादि इनदति । अषीषगत् त ।

षघ हिंसायां स्वा० पर० सक० सेट् इदित् लिपि न वृद्धिः । षघ्नोति अषघीत् अषीषघत् त । [षघत् त ।

षच सेवने भ्वा० आत्म० सक० सेट् । षचते असचिष्ट असा-

पु० ४कङ्गोल्लानुपे च पु० ६ अ न० "गोमत्र गोमय क्षीर मधिदाधि च रोचना । षडङ्गमेतन्माङ्गल्यं पठेत सर्वदा गवाम्" स्कन्द्पु० रोचनासहित ५पञ्चगव्ये न०

**षडभिज्ञ** पु० "दिव्यं चक्षुः श्रोत्र १ परचित्तज्ञान२ पूर्व निवासानुस्मृति ३ आत्मज्ञान४ वियद्गमन५ कायव्यूह सिद्धि६ श्चेत्येतानि षट् अभिज्ञा आभज्ञायमानानि यस्य । बौद्धभेदे अमर । [ ।।श। कर्कपञ्जि० ।

**षडवक्त्र** न० उभयत उरुतर्वति वृ कृणे यत्नपादभेदे नाद्या०

**षडशीति** स्त्री० षडधिका अशीति शाक० । (छयाशि) १स ङ्ख्यायां २तत्सङ्ख्यान्विते च । षडशीती तमुखवनसु मिथु नकन्याधनुर्मीनेषु रव सङ्क्रान्तौ च "अयनविषुवषो डशराशयो षडशीतिमुखवृषदाः षडशीतय" इति ज्योतिषम्

**षडशीतिचक्र** न० मिथुनकन्याधनुर्मीनराशिस्थरवेः सङ्क्रमे शु भाशुभफलज्ञानाय नराकारे चक्रे । यथा "मुखे चैक करे यष्ठा पादयुग्मे द्वय द्वयम् । क्रोडे वामसव्या घटा करे सव्येतरेऽपि च । द्वय द्वय तथा नेत्रे मस्तके त्रितय तथा । द्वयञ्चैव तथा गुह्ये षडशीत्या ऋक्ष स्थित । मुखे दुःख करे लाभ पादयोर्भ्रमण हृदि । कान्ता स्यात् वर्ज्जन वामे दक्षे स्यात् सौख्य नृणाम् । भ्रमणो नेत्रयोश्चैव सम्मानश्च मस्तके । गुह्ये चैव भव न्मृत्यु षडशीतिफलश्रुति" ज्यो० त० ।

**षडशीतिमुख** न षडशीतेः सङ्क्रमकालसंख्यम् । 'व त्यादिषडशीत्यङ्गा षडशीतिमुख क्रमात् । तच्चतुष्टयमेव स्यात् द्विस्वभावेषु राशिषु" "षडविंशे धनुषो भागे द्वाविंशेऽनिमिषस्य च । मिथुनेऽष्टादशे भागे कन्यायास्तु चतुर्दशे" इति सूर्यसिद्धान्तोक्ते तत्रादित षडशीतिदि नान्तरितेषु ।

**षडष्टक** न० ज्यो०तेषु सङ्क्ष वरकन्ययो स्वस्वराश्यपेक्षया प रस्परषष्ठाष्टमराशिस्थत्वे उभयमस्त्वे पु० दृश्यम्।

**षडानन** पु० षट् आननानि यस्य । कार्त्तिकेये अमर । षड्वदनादयोऽप्यत्र ।

**षडाम्नाय** पु० षडवच्छिन्न आम्नाय शाक० मिलस्य षडक्ष्म विनिगते षट्प्रकारतन्त्रभेदे "अथदानीं प्रवक्ष्यामि आ म्नायकथन पृथक् । पूर्वाम्नायो यदा मन्त्रस्तदा प्राच्या दिशि स्थित । सदाशिवाद्य भगवानाचार परिकी र्त्तित । एवं वै दक्षिणाम्नायो दक्षिणस्या दिशि स्थित । एव हि पश्चिमाम्नाय पश्चिमायां दिशि स्थित । एवमेवोत्तराम्नाय उत्तरस्यां दिशि स्थित । एवमूर्ध्वगत स्तव । यत् मोक्ष तव सान्निधौ । ऊर्ध्वाम्नायश्च कथितो देवानामपि दुर्लभ । यदा चाधामुख दोष । यत् मोक्ष गिरिजे । प्रिय । । अध आम्नाय इत्युक्त सत्य सत्य सुमध्यम ।। षडाम्नायाश्च कथिताश्शौल्यात्मजमनायत । यस्मिन् यस्मि श्च ये देवाः कथिताश्च वरानने ।। तांस्तेषाञ्च प्रवक्ष्य स साधकानां हिताय वै । आविद्या भेदसहिता तारा च त्रिपुरा तथा । भुवनेशी चान्नपूर्णा पूर्वाम्नाये प्रकीर्त्तिता । बगलामुखी च वगिनी त्वरिता धनदा तथा । वगिनी वाक्भैरवीत्यथ "महिषघ्नी महा लक्ष्मी च पश्चिमाम्नायकीर्त्तिता । महासरस्वती विद्या तथा व न्यापिनी परा । प्रत्यङ्गिरा भवानी च पश्चिमा म्नायकास्तु ता । कालिका भद्रसहिता तारा भेदैश्च स युता । मातङ्गी भैरवी छिन्ना तथा धूमावती परा । उत्तराम्नायकथिता कली शीघ्रफलप्रदा । समस्तभेद सहिता कालिका या प्रकीर्त्तिता । द्वाविंशत्यक्षरी तारा दक्षिणाम्नायकीर्त्तिता । एकजटा षडाम्नाये महामोक्षप्रदायिनी । ततःपरा परमा विद्या न विद्या न्तरगोपिता । परप्रधानमन्त्राश्च ऊर्ध्वाम्ने ये प्रकीर्त्तिता । ऊर्ध्वाम्नायो ह्यधश्चैव केवल मोक्षदा भवत् । धर्मार्थका ममोक्षार्थं आम्नायान्ये प्रकीर्त्तिता । यथोक्तविधिना भद्रे । कृत्वा फलमवाप्नुयात् । पूर्वाम्नायादिभेदेन विधान शृणु सुन्दर ! । कृत्वा येनाशु लभते फल यत्तु त्तमोत्तमम । षट् कर्म फलदा ज्ञेया षडाम्नाया प्रकी र्त्तिता । उत्तराम्नायो देवेशि । तेषामाशु फलप्रद " इति समयाचारतन्त्रे २पटले । आम्नायभेदेनाचा रभेद उक्तो यथा "पूर्वाम्नायोदित कर्म पाशव कथित प्रिये ! । यदुक्त दक्षिणाम्नाये तदेव पाशव स्मृतम् । पश्चिमाम्नायज कर्म पशुवीरसमाश्रितम । उत्तराम्नायज कर्म दिव्यवीराश्रित प्रिय ! । दिव्योऽपि वीरभावेन साधयेत् पितृकानने । वीरोऽपि विना दिव्य पूजयेत् पितृकानने । ऊर्ध्वाम्नायोदित कर्म दिव्यभावा श्रित प्रिये !" इति निरुत्तरतन्त्रे १पटले ।

**षडूर्मि** पु० षट् ऊर्मय बुभुक्षादयोऽत्र । जीव ऊर्मिशब्दे १२८९ पृ० दृश्यम् ।

**षडूषण** न० षट्सङ्ख्यकम् ऊषणम् । कटुद्रव्यभेदे "पञ्चकोल सम रिच षडूषणमुदाहृतम् । पञ्चकालगुण तत्तु रूक्षमुष्ण विषापहम्" भावप्र० ।

**षड्गया** स्त्री "गयागजो गयादित्यो गायत्री च गदाधर ।

गया गयासुरस्यैव षड्गया मुक्तिदायिकाः” वायु० पु० । नच्छ्रे गयागजादि षट्के ।

षड्गव न० षड्भिर्गोभिराकृष्ट. शकट हलो वा शाक० थच् समा० । षड्गवीभिराकृष्टं १हलादौ “षड्गवं धर्म्यकृत्य षड्गवं जीवितार्थिनाम्” इति स्मृतिः । षण्णां गवां समाहारः पच्छुषा० । २षट्सु गोषु न० ।

षड्गुण पु० षड्भिः गुणिताः गुणाः शाक० । राज्ञां सन्ध्यादिषु षट्सु गुणेषु षाड्गुण्यशब्दे दृश्यम् ।

षड्ग्रन्था स्त्री षट् ग्रन्थयः सन्त्यस्या अच् । १वचायां भावप्र० २शट्यां ३महाकरञ्जे ४श्वेतवचायाञ्च राजनि० ।

षड्ग्रन्थि न० षट् ग्रन्थयोऽस्य । १पिप्पलीमूले वैद्यकम् । २षट्पर्वयुक्ते त्रि० । ३वचायां स्त्री वा ङीप् । संज्ञायां कन् टाप् अत इत्वम् । षड्ग्रन्थिका स्त्री अमरः ।

षड्ज पु० षड्भ्यो नासादिस्थानेभ्यो जायते जन–ड । “नासां कण्ठमुरस्तालु जिह्वां दन्तांश्च संश्रितः । षड्भ्यः सञ्जायते यस्मात् तस्मात् षड्ज इति स्मृतः” इत्युक्ते स्वरभेदे “षड्जसंवादिनी केका” इति रघुः । “षड्जं रौति मयूरो हि गावो नर्दन्ति चार्षभम् । अजा विरौति गान्धारं क्रौञ्चो नदति मध्यमम्” भरत० ।

षड्दर्शन न० षड्गुणितं दर्शनम् । १आस्तिकमतसिद्धे पूर्वमीमांसावेदान्तसांख्यपातञ्जलन्यायवैशेषिकाख्ये दर्शने २शास्त्रभेदे षट्सु बौद्धदर्शनेषु च ।

षड्दीर्घ पु० षड्भिर्गुणिता दीर्घाः । तन्त्रोक्तेषु आ, ई, ऊ, ऐ, औ, अः इत्येवं रूपेषु षट्सु दीर्घेषु ।

षड्दुर्ग न० षड्गुणितं दुर्गम् । “धन्वदुर्गं महीदुर्गमब्दुर्गं वार्क्षमेव वा । नृदुर्गं गिरिदुर्गं वा समाश्रित्य वसेत् पुरम्” मनूक्ते दुर्गषट्के ।

षड्धा अव्य० षष्+प्रकारे–धाच् । षट्प्रकारे । [त्रिका० ।

षड्बिन्दु पु० षट् बिन्दवो यस्य । १कीटभेदे मेदि० । २विष्णौ

षड्भुजा स्त्री षट् भुजा इव दलाः । (खरमुज) फलभेदे राजनि० । २षड्भुजयुक्ते त्रि० । ३रौद्रे ज्वरे पु० “त्रोणाश्चित्राञ्चितः षड्भुजो महाबल” भट्टि० ।

षड्रस न० षण्णां रसानां समाहारः पात्रा० । “मधुरो लवणस्तिक्तः कषायोऽम्लः कटुस्तथा” इत्युक्तेषु “मधुर लोणकषायाम्लादौ च च लक्ष्यते । कषायस्तु मधुमोक्षः दैन्यादौ च दृश्यते । तिक्तस्तु तिक्तादौ कल्पाद्ये रसः । कषायस्तुवरस्यैव च पूर्णफलादिषु । कटुस्तु मरिचादौ च षेणः”

इत्थं स्थानेषु तन्त्रेषु षट्सु रसेषु । षड्गुणितोरसः । तदर्थे पु० । त्रिका० ।

षड्लवण न० षड्गुणित लवणम् । सञ्चादियुतपञ्चलवणे

षड्वर्ग पु० द्व० । १कामक्रोधलोभमोहमदमात्सर्येषु “अस्वेक्ष षड्वर्गमिति” भट्टिः । २“क्षेत्रं होराथ द्रेक्काणो नवांशो द्वादशांशकः । त्रिंशांशकश्च षड्वर्गस्त्र्यादिष्ट प्रग्रफलप्रद” ज्योतिषाक्तेषु क्षेत्रादिषु षट्सु । स च ज्यो० त० उक्तो यथा

“कुलत्थककुमेन्दकेस्वयुक्तावनीभुजाम् । जीवार्कभानुजन्मनां, क्षेत्राणि सुरजादयः । विषमर्क्षेषु प्रथमा होरा स्यु सूर्यस्य रविस्य । द्वितीयाः गनिर्भायुक्तु स्त्र्याद्गुण्यसेत् सदा । स्वपञ्चमनवमाना ये राशीनामधिपाः क्रमात् । ते द्रेक्काणाधिपा राशौ द्रेक्काणाश्चय एव हि । मेषकेसरिधनुषां मेषाद्याश्च नवांशकाः । वृषकन्यामृगाणां मकराद्यास्तु नवांशकाः । तुलामिथुनकुम्भानां तुलाद्याः समुदाहृताः । कर्कवृश्चिकमीनानां कर्कटाद्या नवांशकाः । चराणां प्रथमे वांशे स्थिराणां पञ्चमे तथा । नवमे द्व्यात्मकानाञ्च वर्गोत्तम इति स्मृतः । स्वनवांशस्तु राशीनां वर्गोत्तम इति स्मृतः । सर्वेषां मेषपूर्वाणां स्वभावाद्वादशांशकाः । कुजार्किगुरुसौम्यानां भागाः शुक्रस्य च क्रमात् । पञ्चपञ्चाष्टसप्तेषु पञ्चभागेषु राशिषु । त्रिंशांशाद् व्यत्ययादेते युग्मराशिषु कीर्तिताः” । षड्वर्गशुभाशुभप्राप्त्या शुभाशुभ इति बोध्यम् ।

षण(न) सम्भक्तौ भ्वा० पर० सक० सेट् । षणति असनीत् असानीत् । इन्त्यान्तोऽयमित्यन्ये ।

षण(न) दाने तना० उभ० सक० सेट् । षणोति सनुते सनाम् आदि । दन्त्यादि इत्येके षणोति सनु असनीत्–असानीत् असनिष्ट–असात । सिषासति सिषनिषति इत्येके ।

षण्ड पु० षन–ड डस्य नेत्वम् उणा० । १वृषे २समूहे जटा० । ३पद्मादिसमूहे पु० न० अमर० । [शाटभेदप ।

षण्ड पु० षन–ड तस्य नेत्वम् उणा० । नपुंसके अमरः ।

षण्मुख पु० षट् मुखानि यस्य । १कार्त्तिकेये अमर० षण्मुखायां स्त्री राजनि० टाप् ।

षद गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् । सादयति ते षदं षदत् ।

षद विशरणे गत्यवसादने च अकर्म० गतौ च सक० पर० सेट् । सीदति असदत् । सत्ता सादः ।

षप्प गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् । षप्पति असप्पीत् ।

**षञ्ज** सङ्गे सम्बन्धे च भ्वा०पर०सक०अनिट्। सजति असाङ्क्षीत्।

**षप** समवाये भ्वा०पर०सक०सेट्। सपति असापीत् असपीत्। असीषपत्। [न। सिषपयिषति।

**षम** वैकल्ये अद०चु०उभ० अक० सेट्। समयति ते असममत्

**षम्ब** सम्बन्धे भ्वा० पर० सक० सेट्। सम्बति असम्बीत्।

**षर्ज्ज** अर्जने भ्वा० पर० सक० सेट्। सर्ज्जति असर्ज्जीत्।

**षर्ब(र्व)** गतौ भ्वा०प०सक० सेट्। सर्ब(र्व)ति असर्बीत्(र्वीत्)।

**षर्षपी** स्त्री सर्षप+पृषो० स्कन्दानुगतौ मातृभेदे शब्दर०।

**षल** गतौ भ्वा० पर०सक०सेट्। सलति असालीत् असीषलत्

**षष्** त्रि० ब० व०। सो–क्विप् पृषो०। (छय) सङ्ख्याभेदे व्याकरणोक्ते १इतिप्रत्ययान्तत्वादौ सान्ते नान्ते सङ्ख्यावाचके च २तद्वति च

“ष्णान्ताः षट्” “डति च” पा०। “षड्भ्यो लुक्” पा० “न षट्स्वस्रादिभ्य” पा० स्त्रियां न ङीप्। “षट्संज्ञकास्त्रिषु समायुष्मदस्मत्तिङव्ययम्” अमरः। त्रिलिङ्ग्यधिकारेण त्रिषु समा इति सिद्धे पुनः कथनं त्रिषु समानरूपताप्रतिपादनार्थम्। तथा हि वैयाकरणमते लिङ्ग प्रथमान्तसामानाधिकरण्यनियमात् विशेष्यविशेषणयोः समानलिङ्गत्वे प्राप्ते ततः स्त्रियां टाबादिप्रसक्तौ तन्नि षेधः। तेन स्त्री पचति इत्यादौ इकारान्तत्वात् न ङीप्। स्त्रियः अपचन् इत्यादौ च न ङीप्। स्त्री अपचत इत्यादौ न टाप्। कुलं पचत इत्यादौ क्लीवत्वेन न ह्रस्व०। अव्ययस्य लिङ्गशून्यत्वेऽपि सुप्टाबादिशून्यत्वार्थं त्रिषु समानरूपाप्तिः। तेन ह्रावस्य निर्देशो यपरत्वे हा पापमित्यादौ न ह्रस्व। कदाद्यपरत्वे अहह सदारपारगतिरित्यादौ न टाप् इति बोध्यम् ङ्यन्तस्य कति स्त्रियः इत्यादौ न ङीप्।

**षष्टि** स्त्री षड्गुणिता दशतिः नि०। (षाट्) १सङ्ख्याभेदे २तत्सङ्ख्यान्विते च।

**षष्टिक** पु० षष्ट्या अहोभिः पच्यते कन्। (षाटिया) १धान्यभेदे अमर। तदर्थे क्लीवत्वमपि “षष्टिका कालशाकश्च मूलकं कसुकेरुकम्” स्मृतिः। षष्ट्या क्रीतः कन्। २षष्टि-संख्यातद्रव्यक्रीते त्रि०।

**षष्टिक्य** न० षष्टिकधान्यस्य भवनं क्षेत्रम् यत्। षष्टिकधान्योत्पत्तियोग्ये क्षेत्रे अमर। [तस्मिन्। स्त्रियां ङीप्।

**षष्टितम** त्रि० षष्टेः पूरणः तमप्। येन षष्टिसङ्ख्या पूर्य्यते

**षष्टिमत्त** पु० षष्ट्या वर्षैर्मत्तः। षष्टिवयस्के गजे शब्दमा० तद्वयसि हि तस्य मत्ततायोग्यत्वात् तथात्वम्।

**षष्टिलता** स्त्री षष्ट्या लतेव। भ्रमरमार्य्यां राजनि०।

**षष्टिसंवत्सर** पु० ब० व० षष्टिगुणिता संवत्सराः। ज्योतिष प्रसिद्धेषु प्रभवादिषु षष्टौ वत्सरेषु। प्रभवादिशब्दे ४७३।४७४ पृ० तदानयनं दृश्यम्। २नारायणादिकेषु षष्टिवर्षेषु बृहद्धर्मप्रदे २६२२ पृ० दृश्यम्। षष्ट्र षट्टायोऽप्यत्र।

**षष्टिहायन** पु० षष्टिर्हायना वयोऽस्य। १षष्टिवर्षवयस्के गजे षष्टिदिनपच्योहायनो व्रीहिः माध०। २षष्टिकधान्ये च मेदि०। [पूर्ववत् तस्मिन् स्त्रियां ङीप्।

**षष्ठ** त्रि० षण्णां पूरणः षष्+डट् थुक् च। येन षट् सङ्ख्या

**षष्ठक** त्रि० षष्ठो भाग कन्। षष्ठे भागे।

**षष्ठांश** पु० कर्म०। इत्थमतिरूपतया षष्ठांशो ग्राह्ये उत्पन्नशस्यस्य षष्ठांशरूपे नृपकरे।

**षष्ठान्न** त्रि० षष्ठा दिवसस्य भागाः अत्र तद्भोजनस्य कालो यस्य। दिवसस्य षष्ठभागे अन्नभोजनकालयुत पुरुषे।

**षष्ठान्नकाल** पु० षष्ठे दिवसे भक्ष्यान्नकालो यत्र। मृगभेदे।

**षष्ठी** स्त्री षण्णां पूरणी डट् थुट् ङीप्। चन्द्रमसः षष्ठकलायाः क्रियारूपक्रियाक्रमे १तिथिभेदे स्कन्दभार्यारूप २मातृकाभेदे “मातृकासु पूज्यतमा सा च षष्ठी प्रकीर्त्तिता। शिशूनां प्रतिविश्वेषु प्रतिपालनकारिणी तपस्विनी विष्णुभक्ता कार्त्तिकेयस्य कामिनी। षष्ठांशरूपा प्रकृतेस्तेन षष्ठी प्रकीर्त्तिता। पुत्रपौत्रप्रदात्री च धात्री त्रिजगतां सती। सुन्दरी युवती रम्या सततं भर्त्तुरन्तिके। स्थाने शिशूनां परमा वृद्धरूपा च योगिनी। पूजा द्वादशमासेषु यस्या विश्वेषु सन्ततम्। पूजा च सूतिकागारे पुरा षष्ठदिने शिशोः। एकविंशतिमे चैव पूजा कल्याणहेतुकी। मुनिभिर्वन्दिता चैषा नित्या काम्या ततः परा। मातृरूपा दयारूपा शश्वद्रक्षणरूपिणी। जले स्थले चान्तरीक्षे शिशूनां स्वप्नगोचरे” ब्रह्म० वै०प्र० १अ०। “ब्रह्मणो मानसी कन्या देवसेना सुरेश्वरी। इहा मा मनसा धाता ददौ स्कन्दाय भूमिप। मातृकासु च विख्याता स्कन्दभार्या च सुव्रता। विश्वे षष्ठीति विख्याता षष्ठांशात् प्रकृतेर्यतः” ४०अ०। “प्रसूत्या द्वादशे मासि सम्पूज्याऽपत्यवृद्धये। षते जाते तथा षष्ठी षष्ठी द्वादशरूपिणी। वैशाखे चान्दनी षष्ठी ज्यैष्ठे चारण्यषष्ठिका। आषाढे कार्दमी प्रोक्ता श्रावणे लुण्ठनी तथा। भाद्रे चपेटी विख्याता दुर्गोत्थानभुजे तथा। नाड्याख्या कार्त्तिके मासि मार्गे मूलकरूपिणी। पौषे

माध्यन्दिनश्च शीतला तथापि स्मृता । शीर्षपिण्डी फाल्गुने च चैत्रेऽशोका प्रकीर्त्तिता" स्कन्दपु० । षष्ठी विहितकालव्यवस्था तिथितत्त्वे दृश्या ।

षस स्वप्ने अदा०पर०अक० सेट् वैदिक । षस्ति असासीत् असषीत्

षसज गतौ भ्वा०पर०सक०सेट । षज्जति असज्जीत् । अयमात्मनेपदीत्यन्ये "वचोऽपि षज्जमानं न च यदेषु सस-ज्जत" इति शकुन्तला ।

षस्त स्वप्ने अदा० स्वपा० पर० अक० सेट् । वैदिक इदित् । षस्त असस्तीत् । [न सस्ताति असीषस्तत् असस्तीत् ।

षह मर्षणे वा चु०उभ०पक्षे दि०पर०सक० सेट । साहयति

षह्ट् मर्षणे भ्वा० आ०सक०सेट । सहते असाहिष्ट ज्वला० षह साह । "सोढ्युद्वात" पा० तकारादावर्द्धधातुके वा इट् । साढा सहिता । सहितव्य सोढव्य । क्त । सोढ इत्यत्र । तत्र पक्षे निमित्ते इति न षत्वम् परिषोढा इत्येव पक्षे परिषहितव्यादौ षत्वम् ।

षहसानु पु० सह-आनु अदुक् च पृषो० षत्वम् । १यज्ञे २मयूरे च उणादिप्रसार । [शब्दक०

षाट् अव्य० सह-णिच् पृषो० षत्व टत्वञ्च । सम्बोधने शब्दा

षाडव पु० षड्ऋतिः अच स्वार्थे अण् । १गान २रस च मेदि० तयो तत्प्रयोगकस्वरादिमत्त्वात् तथात्वम् । ३षट्-स्वरमिलितरागे च 'औडुव पञ्चभि प्रोक्ता षड्भिस्तु षाडव स्मृतः । सम्पूर्णं सप्तभिर्ज्ञेय एव रागास्त्रिधा मत" सङ्गीतदर्पणः ।

षाड्गुण्य न० षट्गुणा एव ष्यञ् । राज्ञां सन्धिविग्रहादिषु षट्सु गुणेषु "षाड्गुण्यमुपयुञ्जीत" इति म च । "षाड्-गुण्यमिति यत् प्रोक्तं तन्निबोध युधिष्ठिर ! । सन्धासनमित्येव यात्रासन्धानमेव च । विगृह्यासनमित्येव यात्रां सम्परिगृह्य च । द्वैधीभावस्तथान्येषां संश्रयोऽथ परस्य च" भा०शा०६९ष० "तत्रासनं सन्धिं कृत्वाऽऽ-वस्थिति यात्रासन्धान यानम्२ । विगृह्य वैरं कृत्वा आसनं विगृह्य ३ यात्रां सम्परिगृह्यासनं मनोभयप्रदर्शनं यानं प्रदर्श्य स्वस्थानेऽवस्थानम् द्वैधीभाव उभयत्र संश्रयः५ परस्याश्रयणात् दुर्गादिकं वा राजकं वा" नी० क० ।

"सन्धिञ्च विग्रहं यानमासनादीन् वदामि ते । बलवद्-विगृहीतेन सन्धिं कुर्वीत निश्चय च । कपाल उपहारश्च सन्तानः सङ्गतस्तथा । उपन्यासः प्रतीकार संयोगः पुरुषान्तरः । अदृष्टनर आदिष्ट आत्मामिष उपग्रहः । परिक्रयस्तथा छिन्नस्तथा च परदूषणम् । स्कन्धोपनेय सन्धिश्च सन्धय षोडशेरिता । परस्परोपकारश्च मैत्रः सम्बन्धकस्तथा । उपहारश्च चत्वारस्तेषु मुख्याश्च सन्धय । बालो वृद्धो दीर्घरोगस्तथा बन्धुबहिष्कृतः । भीरुको भीरुकजनो लुब्धो लुब्धजनस्तथा । विरक्तप्रकृतिश्चैव विषयेष्वतिसक्तिमान् । अनेकचित्तमन्त्रश्च देवब्राह्मणनिन्दकः । दैवोपहतकश्चैव दैवनिन्दक एव च । दुर्भिक्षव्यसनोपेतो बलव्यसनसङ्कुल । अदेशस्थो बहुरिपुर्युक्तः कालेन यश्च ह । सत्यधर्मव्यपेतश्च विंशतिः पुरुषा अमी । एतै सन्धिं न कुर्वीत विगृह्णीयात्तु केवलम् । परस्परापकारेण पुंसां भवति विग्रहः । आत्मनोऽभ्युदयाकाङ्क्षी पीड्यमान परस्य वा । देशकालबलोपेत प्रारभेतेह विग्रहम् । राज्यस्त्रीस्थानदेशानां ज्ञानस्य च बलस्य च । अपहारो मदो मान पीडा वैषयिकी तथा । ज्ञानात्मशक्तिधर्माणां विघातो दैवमेव च । मित्रार्थञ्चापमानश्च तथा बन्धुविनाशनम् । भूतानुग्रहविच्छेदस्तथा मण्डलदूषणम् । एकार्थाभिनिवेशत्वमिति विग्रहयोनय । सापत्न्यं वास्तुजं स्त्रीजं वाग्जातमपराधजम् । वैरं पञ्चविधं प्रोक्तं साधनं प्रशमं नयेत् । किञ्चित्फलं निष्फलं वा सन्दिग्धफलमेव च । तदात्वे दोषजननमायत्यां चैव निष्फलम् । आयत्याञ्च तदात्वे च दोषसञ्जननं तथा । अपरिज्ञातवीर्येण परेण स्तोभितोऽपि वा । परार्थं स्त्रीनिमित्तञ्च दीर्घकालं द्विजैः सह । अकाले दैवयुक्तेन बलोद्धतसखेन च । तदात्वे फलसंयुक्तमायत्यां फलवर्जितम् । आयत्यां फलसंयुक्तं तदात्वे निष्फलं तथा । इतीमं षोड्शविधं न कुर्य्यादेव विग्रहम् । तदात्वायतिसंशुद्धं कर्म राजा समाचरेत् । हृष्टं पुष्टं बलं मत्वा गृह्णीयाद्विपरीतकम् । मित्रमाक्रन्द आसारो यदा स्युर्दृढभक्तय । परस्य विपरीतश्च तदा विग्रहमाचरेत् । विगृह्य सन्धाय तथा सम्भूयाथ प्रसङ्गत । उपेक्षया च निपुणैर्यानं पञ्चविधं स्मृतम् । परस्परस्य सामर्थ्यविघातादासनं स्मृतम् । अरेश्च विजिगीषोश्च यानवत् पञ्चधा स्मृतम् । बलिनोर्द्विषतोर्मध्ये वाचात्मानं समर्पयन् । द्वैधीभावेन तिष्ठेत काकाक्षिवदलक्षित । उभयोरपि सम्पाते सेवेत बलवत्तरम् । यदा द्वावपि नेच्छेतां संश्लेषं जातसंविदौ । तदोपसर्पेत् तच्छत्रुमधिकं वा स्वयं व्रजेत् । उच्छिद्यमानो बलिना निरुपायप्रतिक्रिय । कुलोद्गत सत्यमार्जवमार्य-

षेन यथोत्कटम् । तद्धर्मोपासितवता नित्यं सद्वाश्रमा चिता । तत्कारितप्रश्रयिता वृत्त अन्वयिष श्रुतम्" अग्निपु०११५अ० । अधिक कामन्द० नीतिशास्त्रे दृश्यम् ।

**षाण्मातुर** पु० षण्णां मातृणामपत्यम् अण् उदादेश्च रपर । कार्त्तिकेये तस्य हि कृत्तिकाभिः, गङ्गा पृथिवी पार्वती चेति षट् मातरः पुराणेषु प्रसिद्धा । अग्निकुमारशब्दे च तस्य षण्णां सप्तर्षिपत्नीनां मातृत्वं दर्शितम् ।

**षाण्णवतिक** त्रि० षण्णवतिं अधिकृत्य कृतो ग्रन्थ ठञ् । षण्णवतिप्रतिपादके ग्रन्थे सि० कौ० ।

**षाण्मासिक** न० षट्सु मासेषु भवः ठञ् । मृतस्य एकोद्दिष्ट षण्मासे कर्त्तव्ये श्राद्धभेदे "आद्य षाण्मासिके तथेति" स्मृति: "एकाहन्यूनषण्मासे तस्य विधानम्" ति०त०रघु० ।

**षाध** सिद्धौ स्वा० दि० च पर० सक० अनिट् । साध्नोति साध्यति असात्सीत् सिषाधयिषति । [ति असषात्सत् त ।

**षान्त्व** सामप्रयोगसम्पादने चुरा० उभ० सक० सेट् । सान्त्वयति

**षि** बन्धे स्वा० क्र्या० च उ०सक० अनिट् । सिनोति सिनुते सिनाति सिनीते असैषीत् । असेष्ट । [असिषत् त । सिञ्

**षिच** आर्द्रीकरणे तु०उ०उभ०सक०अनिट् । सिञ्चति ते असिचत्

**षिट** अनादरे भ्वा० पर०सक० सेट् । सेटति असेटीत् ।

**षिङ्ग** पु० षिट–गन् तस्य नेत्वम् पृषो० । १विटे (लम्पट) २कामुके च हेमच० । [षीत् असेत्सीत् । सिद्ध ।

**षिध** माङ्गल्ये अक० शासने सक० उदित् वेट् । सेधति असे

**षिध** गतौ भ्वा०पर०सक० सेट् । सेधति असेधीत् सेधितः ।

**षिध** सिद्धौ दिवा० पर० अक० अनिट् क्त्वा वेट् । सिध्यति असैत्सीत् सिधि साधयति । सिषाधयिषति ।

आ+राजाद्याज्ञयाऽवरोधे सक० । आसेध ।

अनु+अनुकूलतायाम् अक० । अनुषेध ।

नि+निवारणे सक० । निषेध ।

परि+निवारणे सक० । परिषेध ।

प्रति+निवारणे सक० । प्रतिषेध ।

वि+आ+विशेषेण निषेधे । व्याषेध० ।

वि+प्रति+विरुद्धत्वे व्याघाते । विप्रतिषेध ।

**षिम्भ** हिंसने सक० दीप्तौ अक० भ्वा० पर० सेट् क्त्वा वेट् । सिम्भति असिम्भीत् ।

**षिम** हिंसने भ्वा०पर० सक० सेट् । सेमति असेमीत् ।

**षिल** उञ्छ्‌ तत्सम्बन्धेनात् कणश आदाने तुदा०पर०सक० सेट । सिलति असेलीत् । [षीव्‌ स्यूत सीवन सेवनम् ।

**षिव** तन्तुविकारे दि०प०सक०सेट् क्त्वा वेट् । सीव्यति असे

**षु** प्रसवैश्वर्ययोः अभ्याने सोमादे पीडने मन्थने च स्वा० उ० सक० स्नाने अक० अनिट् लुङि पर० सेट् । सुनोति सुनुत असावीत् असोष्ट । सोता

**षु** गतौ भ्वा०उभ०सक०अनिट् । सवति त असौषीत् असोष्ट ।

**षु** प्रसवे ऐश्वर्ये च भ्वा०प०सक०अनिट् । सवति असौषात् ।

**षु** ऐश्वर्ये प्रसवे च अदा० पर० सक० सेट् सिचि निट् । सौति असावीत् असोषीत् । सुषविथ । '

**षु** पु० सु–बा० कु पृषो०णत्वम् । गर्भविमोचने एकाक्षरकोष०

**षुट्ट** अनादरे चु०उभ० सक० सेट् । सुट्टयति त असुसुट्टत् त ।

**षुन्भ** दीप्तौ अक० हिंसने स०भ्वा०प०सेट् । सुम्भति असुम्भीत्

**षुर** दीप्तौ अक० ऐश्वर्ये स०तु०प० सेट् । सुरति असोरीत् ।

**षुह** तृप्तौ अक०शक्तौ सक०दि०पर०सेट् । सुह्यति लृदित् असुहत् । [सुषे असविष्ट असोष्ट ।

**षू** प्रसवे गर्भविमोचने च अदा० आत्म० सक० वेट् । सूते

**षू** प्रसवे दि०आ०स०वेट् । सूयते असविष्ट असोष्ट ओ दि सून०

**षू** प्रेरणे प्रेरणे च तुदा० पर० सक० सेट् । सुवति असावीत् ।

**षूद** क्षिरणे भ्वा०आ० सक० सेट् । सूदत असूदिष्ट ।

**षूद** मारणे भ्वा० पर० सक० सेट् । सूदति असूदीत् ।

**षूद** क्षरणे अक० प्रतिज्ञाया निरासे च सक० अद०चु० उभ० सेट् । सूदयति ते असुषूदत् त । [रिष्ट ईदित् सूर्ण ।

**षूर** स्तम्भे अक० हिंसने स० दि०आ०सेट् । सूर्यते असू

**षूर्क्ष** अनादरे भ्वा पर० सक० सेट् । सूर्क्षति असूर्क्षीत् ।

**षूर्क्ष्य** ईर्ष्यायां भ्वा० पर० सक० सेट् । सूर्क्ष्यति असूर्क्ष्यीत् ।

**षूष** प्रसवे भ्वा० पर० सक० सेट् । सूषति असूषीत ।

**षृन्भ** हिंसने भ्वा० पर० सक० सेट् । सृम्भति असृम्भीत् ।

**षृभ** हिंसने भ्वा० पर० सक० सेट् । सर्भति असर्भीत् ।

षृन्भ षृभधातु पाणिनीयगणपाठे मूर्द्धन्यादितया पठितौ । तेन षोपदेशत्वात् षति निमित्ते षत्वम् । कविकल्पद्रुमे तु दन्त्यादितया पठितौ । तेन षति निमित्ते न षत्वम् । तन्मतम् अपाणिनीयत्वादुपेक्ष्यम् ।

**षेक** गमने भ्वा० आत्म० सक०सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्व । सेकते असेकीत् । [ह्रस्व । सेकति असेकीत् ।

**षेल** चालने गतौ च भ्वा० पर० सक० सेट् ऋ दित् चङि न

**षेव** आराधने उपभोगे आश्रये च भ्वा० उभ सक०सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्व । सेवति सेवत असेवीत असेविष्ट ।

**षै** क्षये भ्वा० पर० अक० अनिट् । सायति असासीत् ।

**षो** नाशे दि०पर० सक० अनिट् । स्यति असात् असासीत् ।

अव+समाप्तौ अवसानम् स्थाने सक० अवसीयते ।

अधि+अव+ अनुमाने अक०निश्चय ज्ञाने सक० अध्यवस्यति। वि+अव+विशेषेण निश्चये सक० उद्यमे अक० व्यवस्यति। अनु+वि+अव ज्ञानज्ञाने अनुव्यवसाय शब्दे दृश्यम्। [षड्दन्तयोग्यवयस्के वृषादौ।

**षोडत्** पु० षट् दन्ता यस्य दन्तस्य दत् आदेशश्च दस्य डत्वम्।

**षोडशन्** त्रि० ब०व० षडधिका दश षत्वस्य उत्वम् दस्य डत्वम्। (षोल) १सङ्ख्याभेदे २तत्सङ्ख्यान्विते च।

**षोडश** पु० षोडशानां पूरणः डट्। येन षोडशसङ्ख्या पूर्य्यते १तस्मिन्। चन्द्रमण्डलस्य २षोडशभागरूपकलायां स्त्रियां ३त्रिपुरासुन्दर्याञ्च स्त्री ङीप्। 'काली तारा महाविद्या षोडशी भुवनेश्वरी' तन्त्रसा०।

**षोडशक** न० षोडश परिमाणमस्य कन्। षोडशसङ्ख्याते वस्तुनि "भूम्यासनं जलं वस्त्रं प्रदीपोऽन्नं ततः परम्। ताम्बूलच्छत्रगन्धाश्च माल्यं फलमतः परम्। शय्या च पादुका गावः काञ्चनं रजतं तथा। दानमेतत् षोडशकं प्रेतमुद्दिश्य दीयते" शु०त० धृतम्। प्रेतोद्देशेन दीयमानेषु २षोडशसु भूम्यादिषु "छत्रं रौप्यं तथा ताम्रं कांस्यं गावो गजा हयाः। रथो भूमिर्हलो वस्त्रं शय्या चामरपाद्यकौ। दातव्यं पितृपक्षेषु दानं षोडशकं मतम्" इति वायुपुराणोक्तेषु पितृकार्य्येषु देयेषु ३छत्रादिषु षोडशसु च।

**षोडशभुजा** स्त्री षोडश भुजा यस्याः। दुर्गामूर्त्तिभेदे "यदा तु षोडशभुजां महामायां प्रपूजयेत्। दुर्गातन्त्रोक्त मन्त्रेण विधिना तत्र मे शृणु। कन्यायां कृष्णपक्षस्य एकादश्यामुपोषितः। द्वादश्यामिष्टमन्त्रेण नरः कुर्य्यात् षडङ्गकम्। चतुर्दश्यां महामायां बोधयित्वा विधानतः। गीतवाद्यादिभिर्नित्यं विनिवेद्य बलिं ततः। आरभ्य नित्यं कुर्य्यात् वत्साय षडङ्गकम्। पक्षमेकं व्रतं कुर्य्यात् यावद्धै नवमी भवेत्" कालिकापु० ६१अ०।

**षोडशमातृका** स्त्री ब० व० षोडशसंख्या मातरः कर्म्म० च। "गौरी पद्मा शची मेधा सावित्री विजया जया। देवसेना स्वधा स्वाहा मातरो लोकमातरः। शान्तिः पुष्टिर्धृतिस्तुष्टिः कुलदेवात्मदेवता" इत्युक्तासु गौर्य्यादिषु षोडशसु मातृषु।

**षोडशर्चिन्** पु षोडश अर्चिषो यस्य। शुक्रग्रहे। अर्चिरन्ते च दंष्ट्रायाश्चन्द्रे... षोडशार्चिषः। शुक्राचार्य्यनाम षोडशार्चिः शब्दार्थच०।

**षोडशांशु** पु० षोडश अंशवो यस्य। शुक्रग्रहे 'षोडशांशु...

**षोडशाङ्घ्रि** पु०षोडश षड् द्वयचरणा यस्य। कर्कटे हेमच०।

**षोडशार्च्चि** पु० षोडश अर्च्चिषो यस्य। शुक्रग्रहे शब्दमा०। षोडशार्चिरप्यत्र।

**षोडशार** न०षोडश अर कोणा इव वा यस्य। १षोडशदलयुक्ते कमले तन्त्रोक्ते २यन्त्रभेदे च। तथा तदाकारयन्त्रे ३चक्रभेदे षोडशारचक्रनिर्म्माणप्रकारस्तु तथा तामादि पद्धतौ विधानपारिजाताद्युक्तौऽस्माभिर्दर्शितो यथा 'शुद्धवेदिमध्ये त्रिहस्तदीर्घविस्तारं चतुरस्रं प्रसाध्य तत्र प्राक्पश्चिमयदक्षिणोत्तरतश्च नव नव रेखाः कृत्वा चतुःषष्टिकोष्ठकं मण्डलं कुर्य्यात्। तत्र च सर्वाणि कोष्ठानि नव हस्तदीर्घायामानि सम्पद्यन्ते। तत्र बाह्यासु पङ्क्तिषु चतुर्दिक्षु मध्ये पार्श्वयोः द्वे द्वे कोष्ठे परित्यज्य चत्वारि कोष्ठानि मार्जयित्वा चतुःकोष्ठात्मकता सम्पाद्य तत्समनन्तरोपान्त्यपङ्क्तिषु द्वे द्वे मध्यकोष्ठे पार्श्वयोः त्रीणि त्रीणि कोष्ठानि त्यक्त्वा मार्जयेत्। तेन चतुर्दिक्षु षट् षट् कोष्ठात्मकानि चत्वारि द्वाराणि जायन्ते। ततो मध्यस्थानि षोडश कोष्ठानि प्रतिदिशं चत्वारि चत्वारि कोष्ठानि परित्यज्य मार्जयेत्। ततो बाह्यपङ्क्तिषु एकैक कोष्ठेन कोष्ठद्वयेन कोणकोष्ठद्वारपीठान्तरालवर्त्तीनि पञ्च पञ्च कोष्ठानि प्रतिदिशं मार्जयेत्। तत्र मध्यचतुरस्रपीठस्य पादाः भवन्ति। ततो मध्यपीठस्य दश क्रमशश्चत्वारि वृत्तानि कुर्य्यात्। तत्राद्यं चतुरङ्गुलो द्वितीयेऽष्टाङ्गुलस्तृतीये चतुर्विंशत्यङ्गुलः चतुर्थे च षट्त्रिंशदङ्गुलो भवेत्। तत्राद्यं चतुरङ्गुलस्य मध्ये कर्णिकां पीतेन रजसा पूरयित्वा कर्णिकापरि रक्तं सितेन रजसा विदध्यात्। तद्बहिः षडङ्गुलस्यापि द्वितीय वृत्ते समेन पीतरक्तसितरजोभिः सम्मितमध्यभूतानि षोडश केसराणि ततः केसराग्रभिन्नेषु सितेन रजसाङ्कोत्तरं कुर्य्यात्। ततस्तृतीयवृत्ते मध्याङ्गुलार्द्धे द्वादशाङ्गुलान्तरे दलानि विरच्य सितेन रजसा पार्श्वे कुर्य्यात्। ततो दलान्तरेषु सितेन रजसा रेखां विधाय दलमध्यानि रक्तेन रजसा पूरयेत्। तद्बहिश्चतुरङ्गुलान्तराले वर्त्तुलं चतुर्थं रेखां विरच्य तदाद्यं कृष्णेन रजसा द्वादशाङ्गुलान्तरे...

षोडशाहः ...; षोडश दशाहानि शुद्धान्तः। 'द्वादश

परितोऽष्टदलायतत्सम्बन्धिषु षोडशभि पत्रैः षोडशधा विभज्य प्रतिभागं यथाकारान् षोडशारान् श्यामपीतारुणश्वेतरजोभिः कल्पयित्वा तन्मध्यं यथायोग रजोभिः पूरयेत्। तद्बहिः सितपीतारुणश्यामहरिता पञ्च रेखाः क्रमशो लिखेत। तद्बहिः पीठक्षेत्रचतुरस्रं यथाशोभं रजोभिरलङ्कृत्य पीठावधिरेखा सितेन रजसा कृत्वा द्वारक्षेत्राणि पूर्वोदित पीतश्वेतश्यामहरितरजोभिः पूरयेत्। तत्र आग्नेयादिकोणस्थकोष्ठचतुष्टय क्रमेण लोहितहरितश्यामधवलैः पूरयित्वा आग्नेयादिपीठपादचतुष्टय पञ्चकोष्ठात्मक क्रमात् सितरक्तपीतकृष्णरजोभिः पूरयेत्। ततः सितेन रजसाङ्कुलोच्चतेन बहिश्चतुरस्ररेखां कुर्यात्। ततः प्राच्यां वज्रम्, आग्नेय्यां शक्तिं, दक्षिणे दण्डं, नैरृत्यां खड्गं, पश्चिमायां पाशं, वायव्यां ध्वजं, कौवेर्य्यां गदाम्, ऐशान्यां शूलं तद्वामे चक्रं, पायदक्षिणे पद्मञ्च लिखेत्"।

**षोडशिन्** पु॰ षोडश कला विद्यन्तेऽस्य इनि। १सोमे २यागे तन्नामसोमग्रहस्थापनपात्रे च "अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति" श्रुतिः "षोडशिन पात्रं खादिरं चतुरस्रम्" कात्या॰श्रौ॰ १।३ कर्कपद्धतिः।

**षोडशोपचार** पु॰ ष॰ त॰ षोडशसङ्ख्याता उपचाराः। "आसनं स्वागतं पाद्यमर्घ्यमाचमनीयकम्। मधुपर्काचमनस्नानवसनाभरणानि च। गन्धपुष्पे धूपदीपौ नैवेद्यं वन्दनं तथा" इत्युक्तेषु षोडशसु पूजाङ्गद्रव्येषु।

**षोढा** अव्य॰ षट् प्रकाराः षष् धाच् सम्प्र॰ षस्य ढुत्वम्। षट्सु प्रकारेषु।

**षोढान्यास** पु॰ षोढा षट्प्रकारो न्यासः। तन्त्रोक्ते षट्प्रकारन्यासभेदे षोढान्यासप्रकारो यथा वीरतन्त्रे "केवलां मातृकां कृत्वा मालया तारसम्पुटाम्। मातृकापुटितं तारं न्यसेत् साधकसत्तमः। श्रीबीजपुटितां तान्तु मातृकापुटितं तु तत्। कामेन पुटितां देवीं तत्पुटं काममेव च। शक्त्या च पुटितां देवीं शक्तिञ्च तत्पुटां न्यसेत्। क्रीं इत्यथ पुनर्व्यस्य। अङ्कुशेनाङ्कुशं पूर्ववत्। भूतेन पुटितां देवीं तत्पुटं मन्त्रमेव च। चतुर्थोपविशामिन न्यस्य मन्त्रं यथाविधि। कुलेनाष्टशतं कुर्य्यात् व्यापकं तदनन्तरम्"। श्रीकण्ठादिषोढान्यासास्तन्त्रसारे द्रष्ट॰।

[षीव् षठादि॰ ष्ठीवति।

**ष्टक** प्रतीघाते भ्वा॰ पर॰ सक॰ सेट्। स्तकति अस्ता(स्त)कीत्।

**ष्टग** संवरणे भ्वा॰प॰सक॰ सेट् एदित् इदित् न वृद्धिः घटा॰। स्तगति अस्तगीत्।

[नीत् अस्तनीत् स्ता(स्त)नयति।

**ष्टन** शब्दे भ्वा॰पर॰ अक॰ सेट् वा घटा॰। स्तनति अस्ता-

**ष्टभ** स्तम्भे अक॰ स्तम्भने सक॰ भ्वा॰ आत्म॰ सेट् इदित्। स्तम्भते अस्तम्भिष्ट।

**ष्टम** वैकल्ये अद॰ चु॰ उ॰ अ॰ सेट्। स्तमयति त अतस्तमत् त

**ष्टम** वैकल्ये अक॰ भ्वा॰ पर॰ सेट्। स्तमति अस्तमीत्।

**ष्टिघ** आस्कन्दने स्वा॰आत्म॰सक॰ सेट्। स्तिघ्नुते अस्तेघिष्ट।

**ष्टिप** क्षरणे भ्वा॰आत्म॰अक॰ सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः। स्तेपते अस्तेपिष्ट। अतिष्टेपत् त।

**ष्टिम** क्लेदे दि॰प॰अक॰ सेट्। स्तिम्यति अस्तेमीत् स्तेमनम्

**ष्टीम** क्लेदे दि॰प॰अ॰सेट्। स्तीम्यति अस्तीमीत् स्तीमनम्।

**ष्टु** स्तुतौ अदा॰उ॰ सक॰ अनिट् सिचि सेट् लिटि नित्येट्। स्तौति स्तवीति स्तुते स्तुवीत स्तुते स्तुवीत सि॰कौ॰ मुग्धबोधमते आपति न ईट् स्तुत॰ इत्येवमिति भेदः। अस्तावीत् अस्तोष्ट। तुष्टुविम। तादावर्द्धधातुके सट्। स्तोता स्तविता। स्तोष्यति स्तुतः।

**ष्टुच** प्रसादे अक॰ भ्वा॰ आत्म॰ सेट् इदित्। स्तोचते अस्तोचिष्ट।

**ष्टुभ** स्तम्भे अक॰ स्तम्भने सक॰ भ्वा॰आत्म॰ सेट् क्त्वा वेट्। स्तोभते अस्तोभिष्ट।

[अतुष्टूपत् त स्तूप।

**ष्टूप** उच्छ्राये अद॰ चु॰ उभ॰ अक॰ सेट्। स्तूपयति ते

**ष्टूप** उच्छ्राये दि॰पर॰अक॰सेट्। स्तूप्यति इरित् अस्तूपत् अस्तूपीत्।

**ष्टृक्ष** गतौ भ्वा॰प॰स॰सेट्। स्तृक्षति अस्तृक्षीत् तरीष्टृक्ष्यते

**ष्टृह** वधे तु॰प॰सक॰सेट्। स्तृहति अस्तर्हीत् अस्तृक्षत्।

**ष्टृह** वधे तु॰आत्म॰सक॰सेट्। स्तृंहति अस्तृंहीत् अस्तृक्षत्

**ष्टेप** क्षरणे भ्वा॰ आ॰ अक॰ सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः। स्तेपते अस्तेपिष्ट।

**ष्टै** वेष्टने सक॰ भ्वा॰ पर॰ अनिट्। स्तायति अस्तासीत्।

**ष्ट्यै** संहतौ ध्वनौ च अक॰ भ्वा॰ पर॰ अनिट्। स्त्यायति। अस्त्यासीत् इत्येके। स्त्यायति इत्यन्ये।

**ष्ठग** संवरणे भ्वा॰ पर॰ सक॰ सेट् घटा॰ इदित् न वृद्धि। स्थगति अस्थगीत्।

**ष्ठल** स्थितौ भ्वा॰प॰अक॰ सेट् ज्वला॰। स्थलति अस्थालीत्।

**ष्ठस** निरासे दि॰प॰स॰सेट्। स्थस्यति अस्थासीत्-अस्थसीत्।

**ष्ठा** गतिनिवृत्तौ भ्वा॰पर॰ अक॰ अनिट्। तिष्ठति अस्थात्।

अधि+आधारतयावस्थितौ सक॰।

अनु+करणे अनुष्ठानम्।

अव+अवधाने अवस्थाने।

उद्+अर्द्धचेष्टायां पा० आसनादुत्तिष्ठति उत्तौ आ० पा मादुत्तिष्ठत (उत्पद्यते)।
उप+पूजने सक० आ० उपतिष्ठते देवम्।
नि+निरतरं स्थितौ अक० निष्ठा मरणे च निष्ठा।
प्र+गमने सक० प्रस्थानम्।
प्रति+सङ्कारभेदे प्रतिष्ठा।
प्र तं+वि+प्रतिपन्नतयाऽवस्थाने आत्म० प्रत्यवतिष्ठते।
वि+अव+नियमभेदे आ० व्यवतिष्ठते व्यवस्था।
सम+सम्यक् स्थितौ नाशे च संस्था संस्थितः।

**ष्ठिव** निरासे (मुखेन श्लेष्मादिक्षेपणे) भ्वा० पर० सक० सेट्। ष्ठीवति अष्ठेवीत्। ष्टे(ष्टी)वनम् उदित् क्त्वा वेट्। अयमर्थे द्विरादित्वमपि टिष्ठीवति। ओपदेशपर्युदासे कृत्य टीवमध्ययोर्मण्डनम्। [ष्ठीवति अष्टीवीत् ष्ठीवनम्।

**ष्ठीव** निरासे (श्लेष्मादेर्मुखेन वमने) भ्वा० पर०सक०सेट्।

**ष्ठ्यूत** त्रि० ष्ठिव–क्त कठ्। १निरस्ते २वान्ते च।

**ष्णस** निरासे दि०पर०सक० सेट् उदित् क्त्वा वेट् वा घटा० लुदित्। स्नस्यति अस्नसत। स्न(स्ना)सयति।

**ष्णा** शौचने अदा० पर० अक० अनिट्। स्नाति अस्नासीत्।

**ष्णिह्** प्रीतौ दि० पर० सक० ऊदित् वेट्। स्निह्यति स्नेदित स्नेढ्‌वा स्निहित्वा स्नेढा स्नेग्धा। [असिष्णिहत् ग।

**ष्णिह** स्नेहयुक्तकरणे चु०उभ० सक० सेट्। स्नेहयति ते।

**ष्णु** स्तुतौ अदा०प० सक०सेट्। स्नौति अस्नावीत् अस्नाविष्ट।

**ष्णुच** सेचने भ्वा०आ०सक०सेट्। स्नोचते अस्नोचिष्ट सुष्णुचे।

**ष्णुस** भक्षे दि०प०सक० सेट्। स्नुस्यति अस्नोसीत् सुष्णोस।

**ष्णुह** उद्गारे दि०पर० सक० ऊदित् वेट्। स्नुह्यति स्नुहित अस्नुहत्। स्नोहिता स्नोढा।

**ष्णै** वेष्टे भ्वा०पर०सक० अनिट्। स्नायति अस्नासीत्। सुष्णौ इत्येके ष्णायात अस्नासीत्। स्न(स्ना)पयति उपसर्गात् प्रस्नापयति।

**ष्मि** ईषद्धासे भ्वा०आ०अ०अनिट्। स्मयते अस्मेष्ट सिष्मिये। कर्तृजन्ये विस्मये णिचि इत आत् पुक् च आ० विस्मा-पयते तद्भिन्नस्थ विस्मययतीत्यपि।

**ष्वक्क** गमने भ्वा० आत्म० सक० सेट्। स्वक्कते अस्वक्किष्ट।

**ष्वद** स्वादे रुचने च चु० उभ० सक० सेट्। स्वादयति त असिष्वदत् त।

**ष्वद** प्रीतौ लेहने च भ्वा०आ०सक०सेट्। स्वदते अस्वदिष्ट।

**ष्वन्ज** आलिङ्गने भ्वा०आ०स० अनिट्। स्वजते अस्वङ्क्त।

**ष्विप** शयने लुट्दायाश्च अदा०स्वपा०अ्या०पर०अक० अ०ाट्। स्वपिति अस्वाप्सीत् सुष्वाप। [स्वपिति ते असुषुपत् त।

**ष्वर्त्त** गतौ सक० दु च्छेम जीवने अक० चु०उ० सेट्। स्वर्त-

**ष्वष्क** गतौ भ्वा० आत्म० सक० सेट्। स्वष्कते अस्वष्किष्ट। षोपदेशपर्युदासे षष्कदस्य स्वष्कस्यापि षष्कणात् स्वष्कते इत्येकेऽाहुः।

**ष्विद** मोचे स्नेहे च अक० मोचने सक०भ्वा० आ० लुदित् उ० सेट्। स्वेदते असिदत् अस्वेदिष्ट। [असिष्विदत्।

**ष्विद** गात्रप्रक्षरणे अक०दि०पर० अनिट्। स्विद्यति लृदित्

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्य्य सङ्कलिते वाचस्पत्याभिधाने षकारादि शब्दार्थसङ्कलनम्।

---

## स

**सकार** ऊष्मवर्णभेदः तस्योच्चारणस्थान दन्तमूलं तस्योच्चारणे आभ्यन्तरप्रयत्न विवृत जिह्वाग्रेण दन्तसम्पर्केन चोच्चा-र्य्यमाणत्वात् अर्द्धस्पृष्टम्। बाह्यप्रयत्ना विवारश्वासाः अघोषः महाप्राणश्च अस्य ध्येयरूप यथा "सकारं शृणु चार्वङ्गि। शक्तिबीजं परात्परम्। कोटिविद्युल्लताकारं कुण्डलीत्रयसंयुतम्। पञ्चदेवमय देवि। पञ्चप्राणा-त्मकं सदा। रज सत्त्वतमोयुक्तं त्रिबिन्दुसहितं सदा" कामधेनुत०। तस्याधिष्ठातृदेवताध्यानं यथा "शुक्लाम्बरां शुक्लवर्णां द्विभुजां रक्तलोचनाम्। श्वेतचन्दनलिप्ताङ्गीं मुक्ताहारोपशोभिताम्। गन्धर्वैर्गीयमानाञ्च सदानन्दमयीं पराम्। अष्टसिद्धिप्रदां नित्यां भक्तानन्दविवर्द्धिनीम्। एवं ध्यात्वा सकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्" वर्णोद्धारत०। तस्य वाचकशब्दा० "सोऽहं सुयशा विष्णुर्व्योम-चन्द्रसरक। अग्निबीजं शक्तिनामा सोऽहं वधवती भृगु। प्रकृतिरीश्वर शुद्ध प्रभा श्वेता कुलोज्ज्वल। दक्षपादोऽङ्गश ब्रह्मी परमात्मा परोऽव्ययः। सुरूपा च शुचिर्गौः कलकण्ठो इकोदरी। मायाद्या च परा देवी लक्ष्मी सोमो हिरण्मयू। दुर्गोत्तारणसम्मोहा क्रोधी मूर्त्तिर्मनोहर" वर्णाभिधा०। मातृकान्यासेऽस्य दक्षपादे न्यास्यता। काव्यादौ प्रयोगे फलं सुखम् 'स सौख्य च्छन्द सुखम्' वृ०र०टी०। ओपदेशधातूना प्रयोगे दन्त्यादित्वम् 'सकारस्य षकारश्चेत्युक्ते० षत्व निमित्ते पुन षत्वम्।

**स** पु० सो ड। १विष्णौ एकाक्षरकोष। २सर्पे ३ईश्वरे शङ्कर० ४अवज्ञने मुक्ता० एकाक्षरकोष। समासे पूर्वपदस्थ

**संरूढ** त्रि॰ सम्+रुह–क्त । १प्रौढे २जाताङ्कुरे च मेदि॰।

**संरोध** पु॰ सम्+रुध-घञ् । १रोधने २क्षेपे च मेदि॰ ।

**संलग्न** त्रि॰ सम्+लग–क्त । मिलिते ।

**संलय** पु॰ संलीयते इन्द्रियव्यापारोऽत्र सम्+ली–आधारे अच् । १निद्रायां हेमच॰ । भावे अच् । २प्रलये च ।

**संलाप** पु॰ सम्+लप-घञ् । १परस्परकथने अमरः। प्रोत्या अन्योन्यालापस्य क्रियायां २भाषणे ३रहसि कथने च ।

**संवत्सर** पु॰ संवसन्ति ऋतवोऽत्र सम्+वस–सरन् । १वत्सरे ज्योतिषोक्ते इदादिपञ्चकान्तर्गते २वत्सरभेदे च । इदावत्स रशब्दे ८०६पृ॰दृश्यम्॰ [राज्याद्यधिके तत्प्रवर्त्तितवत्सरे ।

**संवत्** अव्य॰ सम्+वय–क्विप् यलोपे तुक् । विक्रमादित्य-

**संवदन** न॰ सम्+वद-ल्युट् । १आलोचने २वशीकरणे च मेदि॰ । सम्+वन-ल्युट् । संवननमप्यत्र रामाश्रमः ।

**संवर** न॰ सम्+वृ–करणे अप् । १जले । कर्त्तरि अच् । २दैत्यभेदे ३मत्स्यभेदे ४मृगभेदे च पुंस्त्री॰ ।

**संवर्त्त** पु॰ सम्यक् वर्त्तते परावर्त्ततेऽत्र सम्+वृत-णिच्-आधारे अच् । १प्रलयकाले अमरः। २वृतिकारकमुनिभेदे ३कर्कफलवृक्षे मेदि॰ ४मेघे शब्दच॰ ५मेघनायकभेदे च । "त्रियुते शाकवर्षे तु चतुर्भिः शोधिते क्रमात् । आवर्त्तं विद्धि संवर्त्तं पुष्करं द्रोणमब्दम् । आवर्त्तो निर्जलो मेघः संवर्त्तश्च बहूदकः । पुष्करो दुष्करजलो द्रोणः शस्यप्रपूरकः" ज्यो॰त॰ ।

**संवर्त्तक** न॰ सम्+वृत–णिच्-ण्वुल् । १बलदेवलाङ्गले २वाडवानले पु॰ हेमच॰। ततः स्वार्थे कन् । ३बल देवे शब्दर॰ । [त्रिका॰ ।

**संवर्त्तकिन्** पु॰ संवर्त्तकं लाङ्गलभेदोऽस्त्यस्य इनि । बलरामे

**संवर्त्तिका** स्त्री सम्यक्वर्त्तिका सम्+वृत–ण्वुल् टापि अत इत्त्वं वा। १दीपादेः शिखायां २पद्मादेः केसरसमीपस्थे दले अमरः ३नवपत्रे मधुसूदनः ।

**संवर्द्धक** त्रि॰ सम्+वृध–णिच्-ण्वुल् । अभ्यागतादरकारिणि हेमच॰ २वृद्धिकारके च ।

**संवलित** त्रि॰ सम्+वल–क्त । मिलिते ।

**संवसथ** पु॰ संवसन्त्यत्र सम्+वस–आधारे अथच् । ग्रामे जनपदसन्निवासस्थाने अमरः ।

**संवह** पु॰ सम्यक् वहति सम्+वह–अच् । सप्तवायुमध्ये वर्त्तिनि वायुभेदे आवहशब्दे ११६२पृ॰ दृश्यम् ।

**संवार** पु॰ सम्+वृ–घञ् । शिक्षापरिभाषोक्ते वर्णोच्चारणार्थे गलबिलसंकोचात्मके बाह्यप्रयत्नभेदे २गोपने च ।

**संवास** पु॰ संवसत्यत्र सम्+वस-घञ् । १गृहे शब्दच॰ । पुरवासिनां पुराद्बहिर्नीतयोग्ये अनावृते २स्थाने जटा॰।

**संवाह** पु॰ संवाहयति सम्+वह–णिच्–अच्। अङ्गमर्दके भृत्ये जटा॰ । ण्वुल् । संवाहक तत्रैव ।

**संवाहन** न॰सम्+वह–णिच्-ल्युट् । १भारादेर्वाहने २अङ्ग संमर्दने च मेदि॰। [प्राप्ता भयादिना वा जातोत्कण्ठे ।

**संविग्न** त्रि॰सम्+विज-क्त । १उद्विग्ने इष्टवस्त्वभाव तद्-

**संवित्ति** स्त्री सम्+विद-क्तिन् । १ज्ञाने शब्दमा॰ २प्रतिपत्तौ ३चेतनायां ४अङ्गीकारे ५बुद्धौ च मेदि॰ ।

**संविद्** स्त्री सम्+विद–सम्प॰ क्विप् । १ज्ञाने २प्रतिपत्तौ मेदि॰ । ३सम्भाषायां ४बुद्धौ ५क्रियाकरणे ६युद्धे ६अ-ङ्गीकारे च अमरः । ७नाम्नि ८आचारे ९सङ्केत १०तोषे ११समाधौ च शब्दच॰ ।

**संविदा** स्त्री संविद्यतेऽनया सम्+विद–क्विप् टाप् । भट्टि (सिद्धि) "संविदासवयोर्मध्ये संविदेव गरीयसी" तन्त्रम् ।

**संविदित** त्रि॰सम्+विद–क्त । १अङ्गीकृते २सम्यग्ज्ञाते च ।

**संविद्व्यतिक्रम** पु॰ संविदोऽङ्गीकारस्य व्यतिक्रमो यत्र । कृताङ्गीकारस्योल्लङ्घनहेतुके विवादभेदे वीरमि॰ नारदवचनम् यथा "तस्य स्वरूपं व्यतिरेकमुखेन दर्शयति" नारद॰ "पाषण्डनैगमादीनां स्थितिः समय उच्यते । समयस्या-नपाकर्म तद्विवादपदं स्मृतमिति" । पाषण्डाः वैदिक-मार्गबहिर्भूताः चपणकादयः । नैगमाः वणिजः वणिजः इति मदनरत्ने । नैगमाः वेदमार्गप्रामाण्यमुपगन्तारः पाशुपतादय इति मिताक्षरायाम् । आदिशब्देन विद्वद्-ब्राह्मणसमूहादीनां ग्रहणम् । समयस्यानपाकर्म व्य-तिक्रमः समयापरिपालनमिति यावत् तद्व्यतिक्रमस्य-काल्यं विवादपदमुच्यतेऽर्थः । तद्रूपयोग्यार्थमाह वृहस्पतिः "वेदविद्याविदो विप्रान् श्रोत्रियानग्निहोत्रिणः । आहृत्य स्थापयेत् तत्र तेषां वृत्तिं प्रकल्पयेत्" इति । याज्ञवल्क्योऽपि "राजा कृत्वा पुरे स्थानं ब्राह्मणान् न्यस्य तत्र तु । त्रैविद्यं वृत्तिमद् ब्रूयात् स्वधर्मः पाल्यतामिति"। त्रैविद्यानां बहूनां ब्राह्म-णानाम् । "अनुमानक्रमादूर्ध्वम्" पा॰ सूत्रं च चत । विद्या वेदाः तिस्रो विद्या वेदाः यस्य तत् त्रैविद्यम् । त्रिविद्यावधीते इति । तेषां वृत्तिं प्रकल्प्येति दर्शिता-ऽर्थो बृहस्पतिनैव विवृतः "अन्यानुज्ञापरत्वं च प्रद-द्यात् अनुमतविधाः । भूम्यधान्यं सदानैर्न्यनिका च स्वम्" इति । अन्यानुज्ञापरत्वं अन्यान्यं-तराः । इत्युक्तमपि । सामान्यतो निरन्तरव्यस्तं।

स्करा तेभ्यो विसृष्टकराय स्वभूमिकाः प्रदद्यादिति । एवं नियुक्तैर्यत्कर्त्तव्यं तदाह याज्ञवल्क्यः "निजधर्माविरोधेन यस्तु सामयिको भवेत् । सोऽपि यत्नेन संरक्ष्यो धर्मो राजकृतश्च यः" इति । निजधर्माविरोधेन श्रौतस्मार्त्तकर्माविरोधेन सामयिकः समयात् सम्पन्नो यो धर्मो गोप्रचारोदकरक्षणदेवगृहपालनादिरूपः सोऽपि यत्नेन रक्षणीयः । यश्च राज्ञा कृतो निजधर्माविरोधेनैव च सामयिको धर्मो यावत्पथिकस्मात्कामन्त्रेयमस्मद्राज्ये न वस्त्रे तुरगादयो न प्रस्थापनीया इत्येवंरूपः सोऽपि यत्नेन रक्षणीय इत्यर्थः । बृहस्पतिरपि "नित्यं नैमित्तिकं काम्यं शान्तिकं पौष्टिकं तथा । पौराणां कर्म कुर्य्युस्ते सन्दिग्धे निर्णयं तथेति" । पौराणां पुरवासिनामित्यर्थः । एवं राजनियुक्तसमुदायविशेषस्य कार्य्यविशेष उक्तः । सर्वसमुदायानान्तु कार्य्यमाह स एव "याचन्ते पितरानान्तु सङ्केतः समयक्रिया । बाधाकाले तु सा कार्य्या धर्मकार्य्ये तथैव च । चाटचौरभये बाधा सर्वसाधारणाः स्मृताः । तत्रोपशमनं कार्य्यं सर्वैर्नैकेन केनचिदिति" । गणानां नैगमपाषण्डः पाषण्डनैगमादीनां सङ्केतः समुदायार्थः । तत्र गणपाषण्डनैगमादीनां समयकरणमनन्तरं यद्युपद्रवो दुःपरिहरः धर्मकार्य्यं च तु साध्यं तदा पारिभाषिकी समयक्रिया सर्वैः संहितैः कार्य्या । चाटोरकः । चाटचौरादिभ्यो भये प्राप्ते तदुपशमनं सर्वैः कार्य्यमित्यर्थः । धर्मकार्य्यमपि सम्भूय कार्य्यमित्युक्तं तेनैव "सभाप्रपादेवगृहतडागारामसंस्कृतिः । तथाऽनाथदरिद्राणां संस्कारो यजनक्रिया । कुलायननिरोधश्च कार्य्यमस्माभिरंशतः । यत्रैतल्लिखितं पत्रे धर्म्या सा समयक्रिया । पालनीया समस्तैस्तैः समर्थो विसंवदेत् । सर्वस्वहरणं दण्डस्तस्य निर्वासनं पुरादिति" । सभा मण्डपः । प्रपा पानीयशालिका । आरामः उपवनम् । संस्कृतिः जीर्णोद्धारः । संस्कार उपनयनादिकः प्रेतदहनादिकश्च । यजनक्रिया सोमयागादिकर्त्तृभ्यो दानम् । कुलायननिरोधः । कुलायनस्य दुर्भिक्षाद्यपगमपर्यन्तस्य धारणम् । कुल्यायननिरोधश्चेति तत्रान्तरे पाठः । कुल्यायननिरोधः कुल्यायाः प्रवर्त्तनसम्प्रतिकृत्यश्च । एवं कृता समयक्रिया न केवलं समुदायिभिरेव पालनीया अपि तु राज्ञापि इत्याह नारदः "पाषण्डनैगमश्रेणिपूगव्रातगणादिषु । संरक्षेत् समयं राजा दुर्गे जनपदे तथेति" । पाषण्डा वेदोक्तविरुद्धधारणव्यतिरिक्ताः सर्वे लिङ्गिनः । तेषु विहितभिक्षाचरणाद्याः सन्ति । नैगमाः सार्थिका वणिक्प्रभृतयः । तेषु अकस्मात् कस्मन्श्चिद्गृहपुरुषतिरस्कारिणो दण्ड्या इत्येवमादयो बहवः समया विद्यन्ते । अथ वा नैगमाः आम्नायप्रमाणत्वेन ये वेदप्रामाण्यमिच्छन्ति पाशुपतादयः । श्रेणयः एकशिल्पोपजीविनः । ताम्बूलिकादयः । तैश्च एतावत् पण्यं विक्रेयमित्येवमादिकाः समया वर्त्तन्ते । पूगा हस्त्यश्वारोहादयः । व्रातगणयोरर्थमाह कात्यायनः "नानायुधधरा व्राताः समवेतास्तु कीर्त्तिताः । कुलानां हि समूहस्तु गणः सम्परिकीर्त्तितः" इति । पूगे व्राते वास्तव्यस्त्यक्त्वा समरे न गन्तव्यमित्येवमादयः समया वर्त्तन्ते । गणे तु पञ्चमे दिने पञ्चमे वर्षे वा अवश्यं कर्त्तव्य इत्येवमादि समयं सम्भवति । गाथादीक्षितादिशब्देन महापुरीनिविष्टस्य मण्डलमात्रेऽधिपतेः । तत्र गुरुदासपाद्यर्थमागता माननीया इत्यादिः समयोऽस्ति । दुर्गे तु धान्यादिकं गृहीत्वा अन्यत्र न तद्विक्रेयमित्यादिरपि समयः । जनपदे तु क्वचिद्विक्रेतव्यकाष्ठाप्रभृतिकुसुकपण्यमित्याद्यनेकविधः समयो वर्त्तते । तदेवं समयजातं यथा न भ्रश्यति तथा राजा कुर्य्यादित्यर्थः । समूहादिपुरुषविषये विशेषमाह बृहस्पतिः "कोशेन लेख्यक्रियया मध्यस्थैर्वा परस्परम् । विश्वासं कृत्वा यं कुर्य्युः कार्य्याणि तदनन्तरम्" इति । कोशेन देवतास्नानोदकपानेन । लेख्यक्रियया समयपत्रेण । मध्यस्थैः प्रतिभूभिः कार्य्याणि समूहकार्य्याणि । एतदुक्तं भवति । समुदायिभिः परस्परं समयातिक्रमाभावाय कोशादिभिर्विश्वासमुत्पाद्य सामयिककार्य्याणि कर्त्तव्यानीति । कात्यायनोऽपि "समूहानां तु यो धर्मस्तेन धर्मेण ते सदा । प्रकुर्य्युः सर्वकर्माणि स्वधर्मेषु व्यवस्थिताः" इति । सामयिकधर्मनिजधर्मानतिक्रमेण स्वधर्मव्यवस्थिताः सर्वकार्य्याणि समुदायिनः कुर्य्युरित्यर्थः । याज्ञवल्क्योऽपि "निजधर्माविरोधेन यस्तु सामयिको भवेत् । सोऽपि यत्नेन संरक्ष्यो धर्मो राजकृतश्च यः" इति । निजधर्माविरोधेनेत्यनेन निजधर्माविरोधी सामयिको धर्मो यथा सन्ध्यावन्दनवेलायां दैवेन व्यापारपरिहारेण, राजकुले प्रत्यागन्तव्यं यो नायाति प्रथमसाहस दण्ड्यः इति नासौ रक्ष्य इत्यर्थोद्गमम् । कात्यायनोऽपि "अविरोधेन धर्मस्य निर्जितं राजशासनम् । तस्यैवाचरणं पूर्वं कर्त्तव्यन्तु नृपाज्ञयेति" । धर्मस्य श्रौतस्मार्त्तादि-

५सहार्थे ६समानार्थे च यथा सपितृक" सरूप इत्यादि। "सोऽन्तगुरु कथितोऽन्तलघुस्त" छन्दः॰ गास्त्रोक्ते ७अन्तगुरुके आदिलघुद्वयके द्वर्णगणे पु॰। सगणोऽप्यत्र।

सक्षेप पु॰ सम्+क्षिप-घञ्। १भूयसोऽर्थस्याल्पवाक्यादिना प्रकाशने भरत। ल्युट्। तत्रार्थे न॰। सर्वत्र सम स्थाने झरिपर वा परसवर्णः पञ्चमवर्णः।

सक्षोभ पु॰ सम्+क्षुभ-घञ्। चाञ्चल्ये क्षोभे च वा ङ।

सग्राहिन् पु॰ सम्+ग्रह-णिनि। १कुटजवृक्षे राजनि॰। २सम्यक्कारके ३धारके च। वा ङ् ग्रह्याहीति रूपम्।

सघ पु॰ सम्+हन-ड नि॰। १समूहे २जन्तुसमूहे च अमर। अस्य वा ङ्। सङ्घ इति वा रूपम्।

सघट्ट पु॰ सम्+घट्ट भावे अच्। १अन्योन्यविमर्दे २गठने च 'सदाहरणसघट्ट प्रतिष्ठ स्थानमेव च" ति॰त॰। ३लतायां स्त्री शब्दच॰। ल्युट्। तत्रार्थे न॰।

सघर्ष पु॰ सम्+घृष घञ्। १अन्योन्यदृढसयोगे २स्पर्धायां ३समर्दने च शब्दर॰ वा ङ्।

सज्ञ न॰ सम्+ज्ञा-क। १पीतकाष्ठे काश्मीरके शब्दरत्ना॰ शब्दच॰। सम्+ज्ञा-अङ्। २चेतनायां ३बुद्धौ ४आख्यायां ५हस्तादेरर्थसूचने च स्त्री अमर। ६गायत्र्यां ७सूर्यपत्न्याञ्च स्त्री मेदि॰। वा ञ्। ८सञ्जातज्ञाने त्रि॰ शाङ्कशाङ्क।

सज्ञापन सम्+ज्ञा-णिच् पुक मारणे क्षुब्धः ल्युट्। १मारणे अमर। २ज्ञापने न ह्रस्वः। क्तिन्। सज्ञप्ति रप्यत्र स्त्री हेमच॰ वा ङ्।

सज्ञासुत पु॰ सज्ञायाः सूर्यपत्न्याः सुत। शनैश्चरे।

सज्ञु त्रि॰ सङ्गत जानुनी यस्य जानुस्थाने ज्ञु। संहत-जानुक अमरः। वा ञ्। [ज्ञु।

सज्वर पु॰ सम्+ज्वर-अप। अग्निपाते तापे अमर वा

समर्द पु॰ सम्+मृद घञ्। अन्योन्यदृढसयोगरूपे सघर्षे वा मा

सय पु॰ स+यम्-ड। कङ्काले शब्दमा॰। [यमे च।

सयत त्रि॰ सम्+यम-क्त। १बद्धे अमरः २सततयाज्ञोशनि

सयत् स्त्री सयच्छन्त्यत्र सम्+यम-आधारे क्विप् तुक् च। १युद्धे अमरः। कर्तरि क्विप्। २सयमनकर्तरि त्रि॰।

सयत्वर पु॰ सम्+यम क्वरप् तुक् च। १अमृतसमूहे २च त्वरे त्रि॰ शब्दरत्ना॰।

सयद्वर पु॰ हेम॰। नियमस्थो वरे अवे शब्दार्थ॰।

सयद्वाम पु॰ वाम सयति सम्+या-क्विप् पृषो॰ दूरे निपातनात्। आदित्ये "एत हि सर्वाणि द्रव्य सयद्वाम इत्या-

चक्षते एत हि सर्वाणि वाम न्यभि॰यन्ति" छान्दोग्योप॰।

सयन्तृ त्रि॰ सयच्छति सम्+यम-तृच्। नियन्तरि।

सयाम पु॰ सम+यम-घञ् वा वृद्धि। व्रताङ्गतया पूर्वदिनकर्तव्ये १नियमभेदे अमर २इन्द्रियनिग्रहे ३बन्धने च

सयमन न॰ सम+यम ल्युट्। १बन्धने २प्राकारे मेदि॰ ३चतुःशाले गृहे च भरत। यम-णिच्-ल्यु। ४यमे पु॰ "वैवस्वत सयमन" श्रुति।

सयमनी स्त्री सयम्यते बध्यतेऽत्र सम्+यम-आधारे ल्युट्। यमाधिकृतपुर्याम् मेदि॰ "अन्येऽपि ये सयमिन सयमन्यामुपयान्ति ते" काशीख॰ दश॰। "यमसभावर्णन भा॰स॰ द्र॰ दृश्यम्। नदकानगरपरत्वे न॰ "एतत् सयमन पुण्यमतीवाद्भुतदर्शनम्" भा॰व॰ १६२अ॰।

सयमिन् पु॰ सम्+यम-णिनि न वृद्धि। १मुनिभेदे धरणि २इन्द्रियसयमयुत त्रि॰ गीता।

सयाव पु॰ सम्यक् घृतादिभिर्यूयते मिश्र्यते गोधूमचूर्णादयः सम्+यु-आधारे घञ्। "सयावस्तु घृतक्षीरगुडगोधूमपाकज" इत्युक्ते घृतादिना पक्वगोधूमचूर्णे शब्दच॰।

सयुज् त्रि॰ सम्यक युनक्ति सम्+युज-क्विप्। १गुणादिरक्षके सि॰का॰ २सयुक्ते च। [इति ङ्कवर्गे च पा॰।

सयुक्त त्रि॰ सम्+युज-क्त। १सयोगयुत पदार्थे २आयानन-

सयुग न॰ सयुज्यतेऽत्र सम्+युज-क न्यङ्का॰ कुत्व न। युद्धे अमर। तत्र साधु॰ यत्। सायुगीन रणेसाधौ।

सयुत त्रि॰ सम्+यु-क्त। सयुक्ते।

सयोग पु॰ सम्+युज-घञ्। १मेलने क्रियाजन्ये द्रव्याश्रिते गुणभेदे २सम्बन्धमात्रे च "अप्राप्तयोस्तु या प्राप्ति सैव सयोग ईरितः। कीर्तितस्त्रिविधस्त्वेष आद्योऽन्यतरकर्मजः। तथोभयो कर्मजन्यो भवेत् सयोगजोऽपर। आदिमः श्येनशैलादिसयोगः परिकीर्तितः। मेषयोः सन्निपातोयः स द्वितीय उदाहृतः। कपालतरुसयोगात् सयोगस्तरुकुम्भयोः। तृतीयः स्यात् कर्मजोऽपि द्विधैव परिकीर्तित। अभिघातो नोदनञ्च शब्दहेतुरिहादिमः। शब्दाहेतुर्द्वितीयः स्यात्" भाषा॰ "सदवाप्य प्राक् स्वस्य तु सैव सयोग उच्यते। अवरिष्टात् मोदन्तु तस्यात् तत् परिवर्जयेत्" त॰त॰ धृतो वदात् प्र सम्भव्याः देहे च।

सयोगपृथक्त्व न॰ सयोगेन कल्पनमपृथग्भावेन पृथक्त्व साधनत्वम्। एकस्यैव कर्मणः नित्यत्वकाम्यत्वा-दर्शनात् सयोगभेदे स च वाचस्पत्ये दर्शितो यथा

अग्नीषोमीयपशौ श्रूयते "खादिरे पशुं बध्नाति खादिरं वीर्य्यकामस्य यूपं कुर्वीत" । अत्र पशुबन्धनाय यूपो विहितः स च नित्यत्वेनावश्यकः यागसाधनत्वात् पशुकामनावतश्च अन्यो यूपो विहितः स च कामनाधीनत्वादनावश्यकः । अत्र संशयः किं काम्य एव खादिरो नित्येऽपि स्यात् उत एकः खादिरः क्रतुपुरुषोभयार्थः उत काम्य एव खादिरो नित्यस्त्वन्यकाष्ठनिर्मित इति । तत्र काम्यनित्यप्रयोगाङ्गता न सम्भवति कामनाधीनत्वेन तस्यानावश्यकत्वात् नित्यस्यावश्यकः नह्येकस्यावश्यकत्वमनावश्यकत्वञ्च सम्भवति विरोधात् । तस्मात् काम्य एव खादिरः नित्यस्त्वन्यकाष्ठनिर्मित । तदुक्तं शास्त्रदीपिकायाम् एतदधिकरणीयोदाहरणान्तरे "दध्ना जुहोति दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादित्यत्र "पूर्वाधिकरणन्यायात् काम्यत्वेन श्रुतः दधि । अनित्यार्थमुपादेयमतोऽन्यन्नित्यमिष्यताम्" । अन्यद्द्रव्यान्तरं पूर्वाधिकरणन्यायात् प्रागुक्तप्रथमन्यायात् । माधवाचार्य्योऽपि "नित्येऽग्निहोत्रे पूर्वाधिकरणन्यायेन दधि न प्रयोक्तव्यं किन्तु अन्यदेव किञ्चिद् द्रव्यम्" इत्याह । ननु नित्येऽपि खादिर एव श्रूयते अतो नित्य एव खादिरः काम्यस्त्वन्यः खादिर इति यूपद्वयं विधीयते अन्यथा नित्ये खादिरत्वविधानं व्यर्थं स्यात् तथा च को विरोध येनैकस्योभयार्थत्वे विरोधमाशङ्क्य समाहितमिति चेन्न खादिरेण वीर्य्यं कुर्य्यादित्यर्थकत्वपर्य्यवसन्नं खादिरत्वाभिधानं व्यर्थमतः तस्मान्नित्ये खादिरविधानात् काम्य एव खादिरः नित्यस्तु काष्ठान्तरीय इति प्राप्ते आह "एकस्य तूभयत्वे संयोगपृथक्त्वम्" सू० संयोगः सम्बन्धः एकस्य खादिरस्य नित्यत्वकाम्यत्वोभयरूपत्वे संयोगस्य पशुसम्बन्धस्य पृथक्त्वं परस्परनिरपेक्षेण पृथगभिधानं नियामकमिति शेषः । अयमाशयः यदि द्वयोरेकस्य वाकाङ्क्षा, तदा द्वयोरेकवाक्यता स्यात् उभयमेव निराकाङ्क्षं तथा हि नित्यवाक्यं यूपस्य पशुबन्धनसम्बन्धे अभीप्सितं 'कमपि नापेक्षते' पशुबन्धनद्वारकत्वात् काम्यवाक्यमनुष्ठानापेक्षाभिधानाच्च । काम्यवाक्यमपि आश्रयसम्बन्धपरं किमपि नापेक्षते सन्निधानादेवाश्रयलाभे हि तथा स्यात् पृथक्पृथक् संयोगस्य निरपेक्षेण वाक्यद्वयेनाभिधानात् कामनावत्त्वे च खादिरं द्रव्यद्वारा क्रत्वोपकारित्वेन पुरुषस्य धर्मार्थमुपकरोति । किञ्च विरोधः कामनावत्त्वे तदुपकारस्य पुरुषार्थत्वदर्शनेन च कलहः इति । तदुक्तम्

"द्वयोरेकस्य वाकाङ्क्षा भवेद् यदि तयास्ततः । प्रकल्प्येतैकवाक्यत्वं निराकाङ्क्षं त्विहोभयमिति" तस्मादुभयार्थो खादिरत्वमिति । ननु नित्य एव खादिरोऽस्तु खादिरमित्यादिनाऽङ्गस्य प्रशंसार्थं फलश्रुत्यर्थवादोऽस्तु यथा यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापश्लोकं शृणोतीत्यत्रेति किमेकस्योभयार्थत्वाङ्गीकारेणेति चेन्न तत्र जुहूप्राप्तावपि तन्निष्पादकद्रव्यविशेषणाभावात् तत्परिचायकत्वेनैव स्तुत्यर्थवादस्यौचित्यात् न चात्र तथा पूर्वं क्वापि एव खादिरत्वप्राप्तौ पुनः खादिरपदाभ्यासेनान्यस्य वीर्य्यसामर्थ्यकत्वबोधनेनैकप्रयोजनकत्वात् । एवं दध्ना जुहोति दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादित्यादावपि उभयार्थता दध्नो बोध्या उभयत्र दध्नः कीर्त्तनात्" ।

**संयोगविरुद्ध** न० संयोगेन विरुद्धम् । द्रव्यान्तरसंयोगेन विरुद्धगुणान्विते द्रव्यभेदे तच्च राजवल्लभेन दर्शितं यथा "शाकाम्लपत्रपिण्याककुलत्थवरणादिभिः । करीरदधिमाषैश्च प्रायः क्षीरं विरुध्यते । प्राणहारी तु हारीतो हरिद्रावह्निना हतः । हरीतकीनागवल्लीभ्यां विषं मायूरमामिषम् । वराहवसया भृष्टा बलाका तु हरत्यसून् । मधुना सैव वारुण्या कुल्माषैश्च विरुध्यते । अपि तद्वदुग्धमाषेण मत्स्यतैले कथां त्यजेत् । माषैरिक्षुविकारैश्च काञ्जिकैस्तत्समस्तुलीम् । कपोतः सार्षपे भृष्टो हतः कांस्ये दशाहिकम् । विषं घृतसमं क्षौद्रं मधुना गगनाम्बु च । मूलकं माषसूपेन मधुना च न भक्षयेत् । एकत्र सर्वमांसानि विरुध्यन्ते परस्परम् । रात्र्यन्नं नैव दधिकौदरमा विरुद्धं टिकोन्मादभगन्दरांश्च । कुष्ठानि दाहं नयनेषु छाया पाण्डुं मदात्ययमतिसारमेव । किलासकुष्ठमपोगदाना स्वाद तमारस्वरपीनसानाम् । सन्तानदोषस्य तथैव हेतुर्विरुद्धमन्नं प्रवदन्ति धीराः । विरुद्धाहारजान् रोगान् विनिहन्ति विरेचनम् । वमनं शमनं वापि पूर्वं वा हितसेवनम्" ।

**संयोजन** न० सम्+युज–णिच् आधारादौ ल्युट् । १मैथुने हारा० । २सम्यग्योजने च । [कारण तन्योगे पदार्थे

**संयोजित** त्रि० सम्+युज–णिच्–क्त । सम्योजने पदार्थे ।

**संरम्भ** पु० सम्+रभ–घञ्–मुम् च । १कोपे २त्वरा० ३आटोपे हेमच० । ४उद्धतत्वे मेदि० ५वेगे च "एवंविधः संरम्भाभाषम्" इति कुमार । [मिलने च ।

**संराधन** न० सम्+राध–ल्युट् । १सम्यक् सेवने २सम्यक्

**संराव** पु० सम्+रु–घञ् । शब्दे अमरः ।

धर्मस्य निर्जितं कृतमित्यर्थः "राज्ञा प्रवर्त्तितान् धर्मान् यो नरो नानुपालयेत् । गर्ह्यः स पापो दण्ड्यश्च लोपयन् राजशासनम्" इति । विविक्तबुद्धिभिः सहदायिभिरनेकैरैकमत्येन कार्य्यकरणासम्भवात् द्विमाः पञ्च वा कार्य्यचिन्तकाः कर्त्तव्या इत्याह बृहस्पतिः "द्वौ त्रयः पञ्च वा कार्य्याः समूहहितवादिनः । कर्त्तव्यं वचनन्तेषां ग्रामश्रेणिगणादिभिरिति" । कार्य्यचिन्तकेषु हेयोपादेयान्दर्शयति स एव "विद्वेषिणो व्यसनिनः शालीनालसभीरवः । लुब्धातिवृद्धबालाश्च न कार्य्याः कार्य्यचिन्तकाः । शुचयो वेदधर्मज्ञा दक्षा दान्ताः कुलोद्भवाः । सर्वकार्य्यप्रवीणाश्च कर्त्तव्यास्तु महत्तमाः" इति । शालीनाः अधृष्टाः कार्य्यचिन्तकाः समुदायकार्य्यसाधकविचारकाः । कार्य्यचिन्तकानामपि समूहहितवादिनां वचनं सर्वैः समूहिभिः कार्य्यमित्याह याज्ञवल्क्यः "कर्त्तव्यं वचनं सर्वैः समूहहितवादिनाम्" इति । समूहप्रतिकूलस्य प्रथमसाहसं दण्डं इत्याह स एव "यस्तत्र विपरीतः स्यात् स दाप्यः प्रथमं दमम्" इति । प्रथमं पूर्व्वसाहसम् । कात्यायनोऽपि "युक्तियुक्तं वचो हन्यात् वक्तुर्योऽनवकाशतः । अयुक्तञ्चैव यो ब्रूयात् स दाप्यः पूर्व्वसाहसम्" इति । बृहस्पतिरपि "यस्तु साधारणं हिंस्यात् क्षिपेत्त्रैविद्यमेव वा । संविक्रियां विहन्याच्च स निर्वास्यस्ततः पुरात्" इति । साधारणम् समुदायसाध्यं द्रव्यादि कथम् । हिंस्यात् । [illegible] साहाय्यकरणाद्यसमर्थं क्षिपेत् वा तिरस्कुर्य्यादित्यर्थः । समूहकार्य्यप्रहितस्य हेमादिना कार्य्यकरणे दण्डमाह स एव "बाधां कुर्युर्य एकस्य सम्भूता द्वेषसंयुताः । राज्ञा ते विनिवार्य्यास्ते शास्याश्चैवानुबन्धतः" इति । अनुबन्धतः निग्रहकारणस्यावधारण । सत्यानपराधविवेके दण्डविशेषमाह कात्यायनः "गणद्रव्यं हरेद्यस्तु संविदं लङ्घयेच्च यः । सर्वस्वहरणं कृत्वा तं राष्ट्रात् विप्रवासयेत्" इति । मुख्य दण्डने समूहस्यैवाधिकारः । इत्यत्र कात्यायन "[illegible] यो भेदकारी च [illegible] [illegible] एवं [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] राजा [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] ।

सर्व्ववर्णान् समुत्क्रम्यान्यमार्गस्य राजतम् । एवं दण्डविधिं कुर्य्याद्धार्म्मिकः पृथिवीपतिः । ग्रामजातिसमूहेषु समयव्यभिचारिणाम्" इति । एतच्च प्रथासम्भवः सर्व्वसंविल्लङ्घनमात्रस्य पापाल्पत्वात् दण्डानामानि विद्यागुणाद्यपेक्षया व्यवस्था कल्पनीया । यत्तु कश्चित् देशपाल्पत्वा दण्डानां क्रमेण नाह्मणादिवर्णविषयत्वमित्याह तदज्ञानविलसितम् । एतादृशव्यवस्थायां प्रमाणाभावात् । न ह्यपस्य प्रवासनं क्षत्रियादीनाञ्च सर्व्वस्वापहरणं दण्डं इत्यप्रानुचितत्वाच्च । समौहृटकादीनां पुराद्विवासनमेव दण्डं इत्याह बृहस्पतिः "साहसं (?) सूचक भेदकृत्साहसी तथा । श्रेणिपूगन्यप्रधिः क्षिप्रं निर्वास्यत तत" इति । साहसिकः समौहृटक । सूचकः पिशुनः । पिशुनो धनलुब्धकादित्य मपामार । भेदकृत् समुदायेषु वैमत्यकृत् । समूहस्य मा शिक्षोदित सम्भूतेनेति शेषः । न च समूहस्य दण्डकरणेऽनधिकारात् सम्भूतेनेति शेषकरणमयुक्तमिति वक्तव्यम् । पूर्वोक्तकात्यायनवचनेन समूहस्यैव शास्यदण्डनेऽधिकारस्य प्रतिपादितत्वात् "पूगश्रेणिगणाध्यक्षाः पुरदुर्गनिवासिनः । वाग्धिग्दण्डपरित्यागं प्रकुर्य्युः पापकारिणाम् । तैः कृतं यत् स्वधर्मेण निग्रहानुग्रहं नृणाम् । तद्राज्ञोऽप्यनुमन्तव्यं निसृष्टार्था हि ते स्मृताः" इति बृहस्पतिमाप्यभिधानाच्च । वाग्दण्डः पापिष्ठोऽधमोऽसीत्यादि भाषणम् । धिग्दण्डो धिक्त्वामिति भाषणम् । परित्यागोऽस्पृश्यकार्य्येषु करणं निर्वासनं वा । सभद्रमादि बोधे परित्यागदण्डप्रयोगदर्शनात् । एतच्चार्थदण्डरूपवध्यार्थम् । निग्रहानुग्रहनिष्ठेन पुन शास्त्रेणाभिधानात् निसृष्टार्थो सप्रामाण्यात् । नारदोऽपि "पूगश्रेणीगणानां ये विस्तृता विभेदा निवेशाः । वाक्केनिर्दृष्टं च व्याधिकर्तृ दण्ड्याः" इति । गणात् [illegible] [illegible] । [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" इति । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

पादो मेलनम् । प्रत्युपादानजीवनाय तापसवेषपरि ग्रहः । एषां पाषण्डिनामित्यर्थः । अन्यदपि राजकृत्य माह स एव "प्रतिकूलञ्च यद्राज्ञः प्रकृत्या च मतञ्च यत् । बाधकञ्च यदर्थानां तत्तेभ्योऽपि निवर्त्तयेत्" इति । यद्राज्ञः प्रातिकूल्यम् "यथा यस्य राज्ञस्तु कुरुते शूद्रो धर्म विवेचनम् । तस्य प्रक्षुभ्यते राष्ट्रं बलं कोषश्च नश्यति" इति । एवञ्च सार्थिकादिशूद्रविवादे धर्मविवेचन ञ्च यद्राज्ञ इत्यस्योदाहरणमन्तव्यम् । प्रकृत्या स्वभा- वत एव मतम् अवघातार्थं पाषण्डादिषु ताम्बू- लभक्षणादिकम् । यच्चार्थानां बाधकमन्यनायकचौराद्- सबाधादिकं तत्तेभ्योऽपि निवर्त्तयेत् । यथा ते न कुर्वन्ति तथा कुर्यादित्यर्थः । अन्यदपि निवर्त्त्यमाह स एव "दोषवत्करणं यत् स्यादनाम्नायप्रकल्पितम् । प्रवृत्तमपि तद्राज्ञा श्रेयस्कामो निवर्त्तयेत्" । लोभादिदोषवत्करणं श्रुतिस्मृतिविरुद्धं विधवादौ वेश्यात्वादिकं पाषण्डा- दिभिः प्रकल्पितम् । तद्बहुकालप्रवृत्तमपि राज्ञा निव- र्त्तनीयमित्यर्थः । त्रैविद्यानां प्रतिपादितं धर्मं श्रेण्या- दिष्वतिदिशति याज्ञवल्क्यः "श्रेणिनैगमपाषण्डिगणा- नामप्ययं विधिः । भेदञ्चैषां नृपो रक्षेत् पूर्ववृत्तिं च पालयेत्" इति । समूहकार्यार्थमागताय यद्राज्ञा समूह पूजार्थं दत्तं तद्यदि समूहायासौ न ददाति तदा त- द्दत्तं एकादशगुणं दाप्य इत्याह स एव "समूहकार्य्य आयातान् कृतकार्यान् विसर्जयेत् । सदानमानसत्कारैः पूजयित्वा महीपतिः । समूहकार्य्यप्रहितो यल्लभेत तदर्पयेत् । एकादशगुणं दाप्यो यद्यसौ नार्पयेत् स्वयम्" । इति । यल्लभेत समूहसम्माननार्थमिति शेषः । यतो रा- जदत्तं सर्वसाधारणमतो यथांशतो विभागं कृत्वा ग्राह्यं निःस्वादिभ्यो वा दातव्यमित्याह वृहस्पतिः "ततो लभ्येत यत्किञ्चित् सर्वेषामेव तत्समम् । षाण्मासिकं मासिकं वा विभक्तव्यं यथांशतः । देयं वा निःस्ववृद्धान्धस्त्रीबाला तुररोगिषु । सान्तानिकादिषु तथा धर्म एष सनातनः" इति । एकस्य पुरुषस्य षण्मासनिर्वाहाय पर्य्याप्तं कुटु- म्बस्य चैकस्य षण्मासनिर्वाहाय पर्य्याप्तम्, लब्धं वा यथा- ंशतः स्वस्वांशानुरूपेण विभजनीयं निःस्वादिभ्यो वा देय- मिति तात्पर्यार्थः । राजप्रसादलब्धादेरप्यभावे सर्वेषां सम- मित्याह स एव "यत्तैः प्राप्तं रक्षितं वा गणार्थं वा ऋणं कृतम् । राजप्रसादलब्धञ्च सर्वेषामेव तत्समम्" इति । अयमर्थः । तैः समूहकार्य्यार्थं प्रहितैर्यत्सीमा- विवादादौ अर्थं क्षेत्रारामादिकं धर्माधिकरणे न्यायतः प्रा- प्तम् । यच्च परैरपह्रियमाणं रक्षितं यच्च समूहप्रयो- जनार्थमुपात्तमृणम्, यच्च राजप्रसादलब्धं तत् सर्वं सर्वेषां समुदायिनां सममिति । गणकृतस्यर्णस्य सर्वेषां सममित्यस्य कश्चिदपवादमाह कात्यायनः "गणमुद्दिश्य यत्किञ्चित् कृत्वर्णं भक्षितं भवेत् । आत्मार्थं विनियुक्तं वा देयं तैरेव तद्भवेत्" इति । तैः कृत्वे । ये तु समुदा यानुपघातकत्वाद्बहिर्भावं प्राप्ता ये च समुदायलोभादिना ततो बहिर्भूतास्तान् प्रत्याह स एव "गणानां श्रेणि वर्गाणां गताः स्युर्येऽपि मध्यताम् । प्राक्तनस्य धनर्णस्य समांशाः सर्व एवेति । तथैव भोज्यदेयस्य दानधर्मक्रि- यासु च । समूहस्थोऽंशभागी स्यात् प्रागतस्त्वंशभा- ङ्नस्त्विति" ।

**संविधान** न० सम्+वि+धा–ल्युट् । १उपाये २आयोजने [३रचनायाञ्च ।

**संविधा** स्त्री समर्दितं विध यथा प्रा०च० धातुजस्य उत्तर- पदलोपः । अतिविधायाम् (आतङ्च) शब्दच० ।

**संवीक्षण** न० सम्यग्वीक्ष्यते अन्विष्यते वा सम्+वि+ईक्ष-भावे ल्युट् । १सम्यग्दर्शने २इष्टवस्तुनोलाभाय अन्वेषणे च ।

**संवीत** त्रि० सम्+व्येञ्–क्त । १आवृते २रुद्धे च अमरः । सम्+वि+इण-क्त । ३सङ्गते । [वर्णोच्चारणाभ्यन्तरयत्ने च

**संवृत** त्रि० सम्+वृ–क्त । १आवृते २कृतगोपने ३संवाहरूपे

**संवेग** पु० सम्+विज–घञ् । १भयादिना त्वरायाम् अमरः २सम्यग् वेगे च । [युच् । संवेदनाप्यत्र स्त्री ।

**संवेद** पु सम्+विद–घञ् । ज्ञाने अमरः । स्वार्थे णिच्–

**संवेश** पु० सम्यक् विशत्यत्र सम्+विश–आधारे घञ् । १नि- द्रायाम् अमरः । संपूर्वकस्य तस्य निद्रार्थकत्वात्तथात्वम् । यथा "संविष्टः कुशशयने निशां निनायेति" रघुः । २पीठे हेमच० ३स्त्रीरतबन्धभेदे मेदि० ।

**संवेशन** न० सम्+विश–णिच्–ल्युट् । रतिक्रियायां हेमच० तदुत्तरं हि निद्राधिक्येन तस्या निद्राहेतुत्वात्तथात्वम् ।

**संव्यान** न० संवीयते सम्+व्येञ्–कर्मणि ल्युट् । १उत्त- रीयवस्त्रे अमरः । २वस्त्रमात्रे मेदि० ।

**संशप्तक** पु० सम्यक् शपथमङ्गीकारो यस्य कप् । प्रतिज्ञाय संग्रामादनिवर्त्तिनि सैन्ये नारायणीये सैन्यभेदे च तेषां प्रतिज्ञा यथा "ब्राह्मणांस्तर्पयित्वा च निष्कां- श्च दत्त्वा पृथक् पृथक् । गाश्च वासांसि च पुनः समा- भाष्य परस्परम् । प्रज्वाल्य कृष्णवर्त्मानमुपगम्य रणे व्र- तम् । तस्मिन्नग्नौ तदा चक्रुः प्रतिज्ञां दृढनिश्चयाः" ।

इत्येवता सर्वभूतानामुच्चैर्घोषेणभाषिरे । ते च धनञ्जयवधे प्रतिज्ञाश्चापि चाक्रिरे । ये वै लोकाश्चानृतिनां ये च वै ब्रह्मघातिनाम् । मद्यपस्य च लोका ये गुरुदाररतस्य च । ब्रह्मस्वहारिणश्चैव राजपिण्डापहारिणः । शरणागतं वा त्यजतो याचमानं तथा घ्नतः । आगारदाहिनाञ्चैव ये च गां निघ्नतामपि । अपकारिणाञ्च ये लोका ये च ब्रह्मद्विषामपि । स्वभार्यामृतुकाले च ये मोहादभिगच्छति । श्राद्धमैथुनिकानाञ्च ये चाप्यात्मापकारिणाम् । न्यासापहारिणो ये च श्रुतं नाशयताञ्च ये । क्लीवं युध्यमानानां ये च नीचानुसारिणाम् । नास्तिकानाञ्च ये लोका येऽग्निमातृपरित्यजाम् । तानाप्नुयामहे लोकान् ये च पापकृतामपि । यद्याहत्वा वयं सर्वे निवर्त्तेम धनञ्जयम् । तेन चाभ्यर्दितास्त्रासाद्भवेम हि पराङ्मुखाः । यदि त्वसुकरं लोके कर्म कुर्य्याम संयुगे । इष्टान् लोकान् प्राप्नुयाम वयमद्य न संशयः । एवमुक्त्वा ततो राजंस्तेऽभ्यवर्त्तन्त संयुगे । आह्वयन्तोऽर्जुनं वीराः पितृजुष्टां दिशं प्रति" भा॰द्रो॰ १७अ॰।

**संशय** पु॰ सम्+शी-अच् । सन्देहे एकस्मिन् धर्मिणि भावाभावयोः, विरुद्धधर्मद्वयस्य वा सन्देहे । यथा पर्वतो वह्निमान् न वा, अयं स्थाणुर्वा पुरुषो वेति । "स संशयो भवद्या धीरेकत्राभावभावयोः । साधारणादिधर्मस्य ज्ञानं संशयकारणम्" भाषा॰ "एकधर्मिकविरुद्धभावाभावप्रकारकं ज्ञानं संशय इत्यर्थः । साधारणेति । उभयसाधारणो यो धर्मस्तज्ज्ञानं संशयकारणम् । यथा उच्चैस्तरत्वं स्थाणुत्वसाधारणं ज्ञात्वा अयं स्थाणुर्न वेति सन्दिग्धे । एवम् असाधारणज्ञानं तत्कारणम् । यथा शब्दत्वं नित्यानित्यव्यावृत्तं शब्दे गृहीत्वा शब्दो नित्यो न वेति सन्दिग्धे । विप्रतिपत्तिस्तु शब्दो नित्यो न वेत्यादिशब्दात्मिका न संशयकारणम् । शब्दव्याप्तिज्ञानादौ नाम निश्चयमात्रजनकत्वस्वाभाव्यात् । किन्तु तत्र शब्देन कोटिद्वयज्ञानं जन्यते । संशयस्तु तत्र मानस एवेति । एवं ज्ञाने प्रामाण्यसंशयात् विषयस्य संशय इति । एवं व्याप्यस्य संशयादपि व्यापकसंशय इत्यादिकं बोध्यम् । किन्तु संशये धर्मिज्ञानं धर्मीन्द्रियसन्निकर्षो वा कारणमिति" सि॰मु॰ । "समानानेकधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेरुपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थातश्च विशेषापेक्षो विमर्शः संशयः" न्यायसू॰ "समानधर्मोपपत्तेर्विशेषापेक्षो विमर्शः संशय इति स्थाणुपुरुषयोः समानं धर्ममारोहपरिणाहौ पश्यन् पूर्वदृष्टं च तयोर्विशेषं बुभुत्समानः किंस्विदित्यन्यतरं नावधारयति तदनवधारणं ज्ञानं संशयः समानमनयोर्धर्ममुपलभे विशेषमन्यतरस्य नोपलभे इत्येषा बुद्धिरपेक्षा संशयस्य प्रवर्त्तिका वर्त्तते, तेन विशेषापेक्षो विमर्शः संशयः । अनेकधर्मोपपत्तेरिति समानजातीयमसमानजातीयञ्चानेकं, तस्यानेकस्य धर्मोपपत्तेर्विशेषस्योभयथा दृष्टत्वात् समानजातीयेभ्योऽसमानजातीयेभ्यश्चार्था विशिष्यन्ते । गन्धवत्त्वात् पृथिवी अबादिभ्यो विशिष्यते गुणकर्मभ्यश्च अस्ति च शब्दे विभागजत्वं विशेषः, तस्मिन् द्रव्यं गुणः कर्म वेति सन्देहः विशेषस्योभयथा दृष्टत्वात् किं द्रव्यस्य सतो गुणकर्मभ्यो विशेष आहोस्विद्गुणस्य सत इति अथ कर्मणः सत इति विशेषापेक्षा अन्यतमस्य व्यवस्थापकं धर्मं नोपलभे इति बुद्धिरिति । विप्रतिपत्तेरिति व्याहतमेकार्थदर्शनं विप्रतिपत्तिः व्याघातो विरोधोऽसहभाव इति । अस्त्यात्मेत्येकं दर्शनम् नास्त्यात्मेत्यपरम्, न च सद्भावासद्भावौ सहैकत्र सम्भवतः, न चान्यतरसाधको हेतुरुपलभ्यते तत्र तत्त्वानवधारणं संशय इति । उपलब्ध्यव्यवस्थातः खल्वपि सच्चोदकमुपलभ्यते तडागादिषु मरीचिषु चाऽविद्यमानमुदकमिति ततः क्वचिदुपलभ्यमाने तत्त्वव्यवस्थापकस्य प्रमाणस्यानुपलब्धेः किं सदुपलभ्यते अथासदिति संशयो भवति । अनुपलब्ध्यव्यवस्थातः सच्च नोपलभ्यते मूलकीलकोदकादि, असच्चानुत्पन्नं निरुद्धं वा, ततः क्वचिदनुपलभ्यमाने संशयः किं सन्नोपलभ्यते उतासदिति संशयो भवति विशेषापेक्षा पूर्ववत्, पूर्वः समानोऽनेकश्च धर्मो ज्ञेयस्थः, उपलब्ध्यनुपलब्धी पुनर्ज्ञातृस्थे, एतावता विशेषेण पुनर्वचनम्, समानधर्माधिगमात् समानधर्मोपपत्तेर्विशेषस्मृत्यपेक्षो विमर्श इति, स्थानवतो लक्षणवचनमिति समानम्" वा॰भा॰। "संशय इति लक्ष्यनिर्देशः विमर्श इत्युक्ते विपर्य्यये विरोधार्थं तत्रिवृत्त्यर्थं एकस्मिन् धर्मिणीति पूरणीयं तेन एकधर्मिणि विरोधेन भावाभावप्रकारकं ज्ञानं संशयः तत्र कारणभेदेन विशेषमाह समानेत्यादि अपवर्गपर्य्यन्तं तथा च समानस्य विरुद्धकोटिद्वयसाधारणधर्मस्य ज्ञानादित्यर्थः । अनेकधर्मं असाधारणधर्मः तज्ज्ञानादित्यर्थः । तथा च साधारणधर्मवद्धर्मिज्ञानजन्योऽसाधारणधर्मवद्धर्मिज्ञानजन्यश्च, विप्रतिपत्तिर्विरुद्धकोटिद्वयोपस्थापकः शब्दः तस्माद्वि उत्पन्नं यद्यपि शब्दस्य न संशायकत्वं तथापि

स्थाण्वादिकोटिद्वयोपस्थितौ मानसः संशय इति वदन्ति। उपलब्धेरनुपलब्धेर्व्यतिरेकज्ञानस्य याऽव्यवस्था प्रविषयकत्वानिश्चयरूप प्रामाण्यसंशय इति फलितोऽर्थः, अन्ये तु उपलब्ध्यव्यवस्था प्रामाण्यसंशयः अनुपलब्धिर्विसाधकम् तदव्यवस्था तत्र संशय इत्याहुः। वस्तुतस्तु प्रामाण्यसंशयस्य न संशयहेतुत्वं किं त्वदृष्टौ तदप्रामाण्यज्ञानस्य विरोधितया सति प्रामाण्यसंशये तज्ज्ञानस्याविरोधितया साधारणधर्मदर्शनादित एव संशयोत्पत्तिरिति। उपलब्ध्यादिकं तादृशस्थले संशयो न भवतीत्येतावन्मात्रपर यत्कारो व्याप्यसंशयस्य व्यापकसंशयहेतुत्वमनुशिष्टमिति वदन्ति विशेषापेक्ष कोटिस्मरणसापेक्ष। वस्तुतस्तु संशयधाराविच्छिन्नत्वं व्याहत आह विशेषेति विशेष विशेषदर्शनम् अपेक्षत निवर्त्तकत्वेन तथा च विशेषदर्शननिवर्त्यत्वकथनमुखेन विशेषादर्शनजन्यसंशय इत्युक्तम्" इति। स च संशयो द्विविधः यथोक्तम् "द्विविध संशयः स च धर्मिविषयकोऽन्तर्विषयकश्च धर्मिनिश्चयकोऽपि दृश्यमानधर्मिकोऽदृश्यमानधर्मिकश्च तत्र दृश्यमानधर्मिको यथा ऊर्ध्वत्वविशिष्टस्य धर्मिणो दर्शनात् स्थाणुर्वा पुरुषो वेति। अदृश्यमानधर्मिको यथा अरण्ये अटाद्यन्तरिते शृगालवाद्यादिशब्दस्य श्रवणात् स्यात् गौर्गवयो वेति। वस्तुतस्तत्रापि विषयधर्मिक एव सन्देहो विषयत्वादि गावस्त्विवज्ञानवत्त्व इति विवक्षामात्र दृष्टविषयाभिधानम्। यत् सामान्य संशयहेतुरनेकत्व इष्ट संशायकस्य एकत्व धर्मिणो वा इष्ट संशयहेतुरित्यत्र प्रथमा विधासाच्च" उप० वृत्ति "इदन्तु बोध्यं संशयस्य पत्यक्षरूप सन्निकर्षजन्यत्वात् अतएवोक्तं 'परीक्षज्ञानमनाहार्यं निश्चयत्वेति सिद्धान्तादिति"। संशये च उभयप्रकारतानिरूपिता विशेष्यता एकैव। समुच्चये तु विशेष्यताद्वयमिति" गदाधरः।

**संशयसम** पु० न्याये जातिभेदे "सामान्यदृष्टान्तयोरैन्द्रियकत्वे समाने नित्यानित्यसाधर्म्यात् संशयसमः" न्यायसू०। "अनित्यः शब्दः प्रयत्नानन्तरीयकत्वात् घटवदित्युक्ते इतो संशयेन प्रत्यवतिष्ठत सति प्रयत्नानन्तरीयकत्वे अस्त्येवास्य नित्येन सामान्येन सामान्यमैन्द्रियकत्वस्य च घटेनानित्येन। अतो नित्यानित्यसाधर्म्यादनिवृत्तः संशय इति" वा० भा०।

**संशयस्थ** त्रि० संशये तिष्ठति स्था-क। संशययुक्ते।

**संशयात्मन्** पु० संशयः आत्मनि यस्य। सान्देहाच्छिन्नरूपे "संशयात्मा विनश्यतीति" "संशयात्मा निबध्यते"।

**संशयालु** त्रि० सम्+शय+स्पृहार्थे आलुच्। संशययुक्ते अमर०

**संशयित** त्रि० सम्+शी-क्त। संशयकर्त्तरि हेमच०।

**संशरण** न० संशीर्य्यतेऽनेन सम्+शॄ-करणे ल्युट्। रणारम्भे शब्दमा०। [-पत्र ३तद्रु त त्रि० मेदि०।

**संशित** त्रि० सम्+शो-क्त व्रत इत्यम। १सम्पादितव्रतोद्यमयुक्त

**संशितव्रत** त्रि० संशितं सम्यक् सम्पादितं व्रतमनेन। सम्यक्सम्पादितव्रत। [मालेन च रत्नमा०।

**संशुद्धि** स्त्री० सम्+शुध-क्तिन्। १सम्यक्शोधने २दोषादि

**संश्रवत्** सम्+श्रु-शिच-शतृ वा० इति। श्रावके वर्षादि०।

**संश्यान** त्रि० सम्+श्यै-क्त न सम्प्र०। सङ्कुचित।

**संश्रय** पु० सम्+श्रि भावे अच् आश्रये

**संश्रव** पु० सम्-श्रु-अप्। अङ्गीकारे अमरः। भरत। घ-अवोऽप्यत्र पु०।

**संश्रुत** त्रि० सम्+श्रु-क्त। १अङ्गीकृते अमरः। २सम्यक्श्रुते।

**संश्लिष्ट** त्रि० सम्+श्लिष-क्त। १आलिङ्गिते २सम्बद्धे च।

**संश्लेष** पु० सम्+श्लिष-घञ्। १आलिङ्गने अमरः २सम्बन्धमात्रे च।

**संसक्त** त्रि० सम्+सन्ज-क्त। १मिलिते २सम्बद्धे ३अव्यवहित अमरः ४सततादृविश्लेषे च "वान्तेषु संसक्तनमेरुशाखामिति" कुमारः। [सभायां अमरः।

**संसद्** स्त्री संसीदन्त्यस्याम् सम्+सद सम्प्र० आधारे क्विप्।

**संसरण** न० सम्+सृ ल्युट्। आदौ तानवद्वैतलोकाररूपे १संसारे २अप्रतिबन्धनागमने ३घण्टापथे अमरः। ४रणारम्भे मेदि०। ५सङ्कुतौ शब्दच०।

**संसर्ग** पु सम्+सृज-घञ्। १सम्बन्धे विभागानन्तर "संसृष्टधन तन्मीत" इत्तवचनेन एकत्रावस्थानरूपे २धनसम्बन्धे च प्रायश्चित्तसमस्य पापभेदे कालभेदेन प्रतिपत्यादृजनकत्व प्र०वि० द शत यथा "तत्र पातकिसंसर्गस्य पापहेतुत्वमाह मनुः "ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः। महान्ति पातकान्याहुः संसर्गश्चापि तैः सह" इति। तत्र तैः सहेति निर्देशात् महापातकिसंसर्गस्यैव पापहेतुत्वं लभ्यते न तु पातकान्तरसंसर्गस्य प्रायश्चित्तमपि महापातकिसंसर्गे एव मनुना दर्शितं यथा मनुः "एषां पापकृतामुक्ता अतपोमपि निष्कृतिः। पतितैः सम्प्रयुक्तानामिमाः शृणुत निष्कृतीः। यो येन पतितेनैषां संसर्गं याति मानवः। स तस्यैव व्रतं कुर्यात् तत्संसर्गविशुद्धये" इति

अथ चतुर्णां मध्येन ब्रह्महत्यादिमहापातकचतुष्टय संसर्गं कृत्वा यो येन पतितेन संसृष्टः महापातकसंसर्ग एव । उच्यते "प्रायश्चित्तीयतां प्राप्य दैवात् पूर्वकृतेन वा । न संसर्गं व्रजेत् सद्भिः प्रायश्चित्तेऽकृते द्विजः ॥ एनस्विभिरनिर्णिक्तैर्नार्थं किञ्चित् समाचरेत् । कृतनिर्णेजनांश्चैव न जुगुप्सेत कर्हिचित्" इति मनुना सामान्यतः पापिष्ठसङ्गस्य निषिद्धत्वात् निषिद्धाचरणात् पापोत्पत्तिः पापिष्ठसंसर्गे एव दर्शिता प्रायश्चित्तमपि सामान्येन दर्शितम् "यो येन पतितेनैषां संसर्गम्" इति निर्देशात् चतुर्भिरेव हिंसाऽभक्ष्यभक्षणाऽयाज्ययाजनाऽगम्यागमनाख्यप्रकारचतुष्टयानां न तु ब्रह्महत्यादिविशेषार्थं प्रायश्चित्तम् । हिंसाभक्ष्यभक्षणायाज्ययाजनागम्यागमनादीनाम् तेन पूर्वसंसर्गात् अपि च संसर्गपापकृत्या श्रुति-स्मृतिभ्यां पापिष्ठसंसर्गी पापी भवतीति सामान्यश्रुतेः कल्पनीयाऽन्यथा होत्राद्यधिकरणन्याय एवात्र संगतः । स्मृत्यापि सामान्येनैव स्मृतं "यस्तु येन पातितेन सह संसृजेत् स तस्यैव प्रायश्चित्तं कुर्यात्" । गौतमोऽप्याह "ब्रह्महत्यासुरापगुरुतल्पगमातृपितृयोनिसम्बन्धगस्तेनाभक्ष्यभक्षणनास्तिकानिन्दितकर्माभ्यासपतितात्याग्यपतितत्यागिनः पतिताः पातकसंयोजकाश्च तैश्चाब्दं समाचरन्" । अत्र पतितात्यागीति सामान्येनैव दर्शयति । तैश्चाब्दं समाचरन्निति द्वितीयसंसर्गोऽपि पतितत्वहेतुः । नन्वेकस्य पतितस्यापि पतितेन संसर्गेण पतनं स्यात् न संसर्गविशेषस्यानिर्देशात् निर्दिष्टपतितसंसर्गात् पततीति स्यात् कल्पना । के ते संसर्गप्रकारा इत्याह बृहस्पतिः "एकशय्यासनं पङ्क्तिर्भाण्डपक्वान्नमिश्रणम् । याजनाध्यापने योनिस्तथा च सह भोजनम् ॥ नवधा सङ्करः प्रोक्तो न कर्त्तव्योऽधमैः सह" । उत्तमैस्तमैर्नित्यं कर्त्तव्यस्तु समेन वा" एकशय्यासनमेकपीठाद्युपवेशनैकपङ्क्तिभोजनपक्वान्नादिसम्बन्धिभाण्डमिश्रणपक्वं च सम्भाव्या एषु अधमसंसर्गः । तथा याजनं पतितेन ऋत्विजा यजनं यजमानस्य "पतितयजमानार्त्विज्यकारणम्" । अध्यापनं पतितमाणवकस्याध्यापनमाचार्यस्य पतिताचार्याद्वा वेदाध्ययनं माणवकस्य । योनिः योनिसम्बन्धः स च पतितपुरुषस्य न स्त्रिया पतितस्त्रीसम्बन्धो वा पुरुषस्य, तथा पतितकन्यापरिणयनं वरस्य, पतितवरपरिणयनं वा कन्यायाः । तथा च मनुः "अनैरपूतैर्विधिवत् प्रायश्चित्तैः कथञ्चित् । ब्राह्मणाद्यैश्च सम्बन्धानाचरेत् ब्राह्मणैः सह" । विकल्पकन्यकारादयस्तु पतितवराय कन्यादानं दातुः, पतितवरात् दानं वा कन्याया वरस्य, सं त्वव्यवहितयोनिसम्बन्धः, योनिसम्बन्धस्य स्त्रीपुरुषमात्रनिष्पाद्यत्वात्, नात्र दातृवरयोः साक्षात् योनिसम्बन्धः दानप्रतिग्रहलक्षणोऽप्ययं सम्बन्धो दातृसम्प्रदानयोर्योन्यन्तर्भावात् योनि इत्युच्यते प्रायश्चित्तगौरवार्थम् । किन्त्वयमनार्थं प्रायश्चित्तविधानाभावात् अनुपादेयश्च पतितजाता कन्या पतितैवोच्यते तत्परिणयनं पतितकन्यापरिणयनमेव नात्र व्यवहितयोनिसम्बन्धः । सह भोजनं सहाशनं परस्य वा एकपात्रे भोजनं नोच्छिष्टभोजनम् उच्छिष्टेन सहोच्छिष्टभोजनात् तस्य लघुत्वात् एते चत्वारो गुरुसंसर्गाभवन्ति एव भिन्नत्वात् नव संसर्गाः । नन्वेकयानालापनालस्पर्शनिश्वाससहाध्ययनादिकर्माणि संसर्गान्तरमस्ति तत्कथं नवविधत्वं यथा पराशरः "आसनाच्छयनाद्यानात् भाषणात् सह भोजनात् । संक्रामन्ति हि पापानि तैलबिन्दुरिवाम्भसि" । भाषणमपि अन्योन्यसङ्कथनं सहभोजनमेकपङ्क्तिभोजनं लघुसंसर्गाद्यवच्छेद्यात् । तथा देवलः "सलापस्पर्शनिश्वाससहयानासनाशनात् । याजनाध्यापनात् यौनात् पापं संक्रमते नृणाम्" । सहाशनमेकपङ्क्तिभोजनम् । तथा छागलेयः "आलापात् गात्रसंस्पर्शात् निश्वासात् सहभोजनात् । सहशय्यासनाध्यायात् पापं संक्रमते नृणाम्" । सहाध्यायः पतितेन ब्रह्मचारिणा सहैकस्माद्गुरोरध्ययनम् । अत्र नवधेत्यत्र प्रकारवाचिना धाप्रत्ययेन प्रकारान्तरसूचितम् अन्यथा नवत्वं न स्यात् । तेन तदन्नभोजनं तत्सहभोजनं तत्प्रतिग्रहादीनामप्युपलक्षणम् । नन्वनेकवचनेषु पापसंक्रान्तिः श्रूयते पूर्वोक्तत्यागेन दृष्टान्तरसम्बन्धसंक्रान्तिमन्तरेण सत्यासत्ये मूलपापकर्तुः पापपरिच्छेदे भूते किमर्थं प्रायश्चित्तानुष्ठानमिति । तथा हारीतः "कन्यादूषकः शुद्धो दूषकोऽशुद्धस्तु घोषयेत् । अशुद्धश्च तमोभूतः शुद्धेनापि शुद्ध्यति" । तथा च मनुः "अन्नादे भ्रूणहा मार्ष्टि पत्यौ भार्यापचारिणी । गुरौ शिष्यश्च याज्यश्च स्तेनो राजनि किल्विषम्" । आप्नोति मोक्षयति संक्रामयतीत्यर्थः । तथा यमः "इत्थं हि मनुष्याणामश्नाति नित्यं तिष्ठति । यो यस्यान्नमिहाश्नाति स तस्याश्नाति किल्विषम्" । तत्र

किल्विषम् अन्यानि इत्यनेनापि पापाभावो गम्यते । तथा न पूर्वपापस्य कर्त्राश्रयत्यागेन कर्त्रन्तरसम्बन्धः सम्भवति गुणस्य तद्रूपादर्शनेनायोग्यत्वात् किन्तु तत्तत्स्वव्यक्तिसम्बन्धो गौणोऽयं संक्रान्त्यादिशब्दः । तथा च देवलः "कांस्येऽपि पृथग्भूत्वा तत्पापं नाप्नुयात् कश्चित् । पृथग्जनोऽपि संयोगात् भजते तुल्यदोषताम्" ॥ तत्पापं तज्जातीयं पापमित्यर्थः । तुल्यदोषतां तत्तुल्यपापतामित्यर्थः । "शुद्धोऽशुद्धन्तु बोधयेदिति" वचनात् अध्यापनादिसम्पर्क एव पापक्षयहेतुत्वं बोध्यम् । अयोगतः "कतमस्य वैदिकस्य सम्भाषणानि वर्जयेत्" इत्युक्त्वा "सम्भाषणे साङ्गपथसम्भाषणमित्यादि" । कृतप्रायश्चित्तः कृतपापचिह्नः । किञ्च यदि पापिसम्भाषणं पापक्षयहेतुस्तदेतरप्रायश्चित्तवदिदमपि केनापि मुनिना प्रायश्चित्तरूपतया पठितं स्यात् प्रत्युत निषेध एव श्रूयते यथा मनुः "प्रायश्चित्तीयतां प्राप्य दैवात् पूर्वकृतेन वा । न संसर्गं व्रजेत् सद्भिः प्रायश्चित्तेऽकृते द्विजः" इति । किञ्च "निन्दितस्तेन योऽवदान्ते स्वयञ्च पतितो भवेदिति" देवलवचने यस्त्रात्मनः पापकर्त्तुरपि पापस्थितिरवगम्यते मूलपापकर्त्ता पतितः स्वयमपि पतति इत्यर्थः । इदानीञ्च कियता कालेन कतमस्य संसर्गस्य पतितसाम्यापादनमिति निरूप्यते । तत्र देवलः "पतितेन सहोषित्वा जानन् संवत्सरं नरः । निन्दितस्तेन योऽवदान्ते स्वयञ्च पतितो भवेत् । याजनं योनिसम्बन्धं स्वाध्यायं सहभोजनम् । कृत्वा सद्यः पतत्येते पतितेन न संशयः" । यानादिरूपसंसर्गं जानन् कृते संवत्सरेण पतति याजनादिभिस्त्वेभिः सद्यः पततीत्यर्थः । तथा बौधायनः "संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् । याजनाध्यापनाद्यौनात् सद्यो न शयनासनात्" । शयनादिना सद्यःपातनिषेधात् अर्थात् संवत्सरेण पततीत्यस्य शयनादिना सम्बन्धः । याजनादिपदं सहभोजनस्याप्युपलक्षणम् । विष्णुः । "आ संवत्सरात् पतति पतितेन सहाचरन् । एकयानासनाभ्यां भोजनात् यौनात् स्रौवात् मौखात् सम्बन्धात् सद्य एव" । यानासनाभ्यामिति शयनसहभोजनयोरुपलक्षणम् । यौनात् इत्यादि सहभोजनोपलक्षणम् । कूर्मपुराणे व्यासः "ब्रह्महा मद्यपः स्तेनो गुरुतल्पग एव च । महापातकिनस्त्वेते यश्चैतैः सह संवसेत् । संवत्सरन्तु पतितैः संसर्गं कुरुते तु यः । यानशय्यासनैर्नित्यं जा-

नन् वै पतितो भवेत्" । एभिर्वचनैर्याजनादिना सद्यः पातो यानादिना जानतः संवत्सरेणेत्यवगम्यते । ननु याजनादिना संवत्सरेण पतति न तु यानादिनेत्याह मनुर्विष्णुश्च "संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् । याजनाध्यापनाद्यौनात् न तु यानासनाशनात्" । यानासनाशनादुत्पन्नसंसर्गमाचरन्नित्यर्थः । तथा पैठीनसिः "संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् । याजनाध्यापनात् यौनात् नत्वेवं शयनासनात्" । अत्र कुल्लूकभट्ट-हलायुधकारादयः देवलबौधायनादिवचनैर्याजनादीनां सद्यःपातहेतुत्वावगतेः मनुपैठीनसिवचनयोर्नत्विति मध्यपठितस्य पूर्वेण याजनादिना सम्बन्धो न तु परेण यानादिना, याजनाध्यापनात् न तु संवत्सरेण पतति किन्तु यानादिभिरित्याहुः । तदसङ्गतम् सुमन्तुवचनविरोधात् यथा पतितानभिधायाह सुमन्तुः "एषामेतैर्योनिमौखस्रौवाणां सम्बन्धानामन्यतमेन सह संवत्सरं संसर्गमियात् तस्याप्येतदेव प्रायश्चित्तं विदध्यात्" इत्यादि कुर्य्यात् एतदेव द्वादशवार्षिकव्रतम् इत्यर्थः । अत्र याजनादीनामन्यतमेन संवत्सरेण पततीत्यवगम्यते । तथा हारीतः "संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् । याजनाध्यापनाद्यौनादेकशय्यैकभोजनात्" । एकभोजनमेकपात्रे कालभेदेन भोजनं अन्नपानञ्च । तथा बृहस्पतिः "षाण्मासिके तु संयोगे याजनाध्यापनादिना । एकत्रासनशय्याभिः प्रायश्चित्तार्द्धमाचरेत् । तथा संवत्सरं सार्द्धं योनियुक्तं विशेषतः । पूर्वोक्तेन विधानेन पतितव्रतमाचरेत्" । अनेन याजनादिना षाण्मासिकसंसर्गे प्रायश्चित्तार्द्धं वदता संवत्सरेण सम्पूर्णप्रायश्चित्तमर्थादुक्तम् उत्तरवचने पुनः स्फुटीकृतम् । योनियुक्तपदेन याजनादीनामप्युपलक्षणम् । एकत्रासनशय्यादिरिति पाठोऽनाकरः, रत्नाकरलिखितत्वात् । लिखनादयस्तु यदि प्रत्येकं विभक्तिनिर्देशात् भोजनं कृत्वा पतति योनिसम्बन्धं कृत्वा पततीति एव सम्बन्धोऽभिधीयते तदा कृत्वा पततीति पदयोरन्वयावृत्तिरावृत्त्या व्याख्या वाक्यभेदे चत्वारि वाक्यानि स्युः । अतः कृत्वेति पदेन तन्त्रेण याजनादिकमेकदेशतापादाय पततीति सम्बन्धो बोधित न वाक्यभेदः संवत्सरपदेन पृथगुपनीतानामपि कृत्वेति पदेन तन्त्रेणोपनयनात् । दर्शपौर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्याग्नेयादियागषट्कानामिव । अत एकवाक्यानुरोधाद्याजनादीनां तन्त्रेण

समुच्चितोपदर्शितानां पततीत्यनेन सम्बन्धे बोधिते याज-
नादीनां समुच्चितानां सह पातहेतुत्वं पूर्वोक्तवचना-
दिवचनादेकैकशः संवत्सरेणैव एकैकस्य संसर्गस्य पतनि-
मित्ते संसर्गद्वयेऽपि मिलितसम्भोगद्वारेण पातहेतुत्वमूह-
नीयम् । तत्र कृत्वेति पदस्य याजनादिकर्मत्वेऽप्यसत्त्वात्
किन्तु ल्यबभिधानमध्ये तत् तदा च निरपेक्षाणामेवा-
न्विताभिधानप्राप्तत्वादनुपक्षाधिकरणन्यायाच्च तन्त्रता
सत्यपि तन्त्रताभिधाने न समुच्चयः सर्वेभ्यो दर्शपौर्णमा-
साविव्यत्रेव समुच्चयबोधकस्य द्वन्द्वसमासस्याभावात् । न
वा तन्त्रतायां समुच्चयो नियत गर्गाभोजनन्याय समुदाय
प्राजापत्यान् पशूनालभेतेत्यत्र व्यभिचारात् पततीति
पाठस्य दायादलिखितत्वाच्च कथं पततीति पदावृत्तिः ।
न च सुमन्तुवचने याजनादीनामन्यतमेन वत्सरेण पा-
तश्रवणाद्योनिस्थिते सह पात इति कल्पनीयं निर-
पेक्षश्रुतिविरोधात् वक्ष्यमाणप्रकारेण वचनद्वयसामञ्जस्य-
सम्भवाच्च । उच्यते । गुरुलघुभेदेन द्विविधं याजनादिकं
भवति तत्र गुरुणा ज्ञानकृतेन याजनादिना एकैकेन सद्यः
पातः तैरेवाज्ञानकृतैः वत्सरद्वयाभ्यासात् । लघुयाजना-
दावज्ञानकृते वत्सरेण पातः तस्मिन्नेव ज्ञानकृते वत्सरा-
र्द्धेनेति व्यवस्था । तथा हि याजनयोनिसम्बन्धमित्यत्र
देवलवचने पतितेन सहोषित्वा पूर्ववचने ज्ञानादिति
पदमध्याहृत्य ज्ञानकृतत्वं दर्शितम् । गुरुत्वं च देवलवचने-
नैव याजनाध्यापनयोरुपलक्षणाद्दर्शितम् । यथा देवल
"[illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

ध्ययनम् अष्टकादियस्य याजनं पतितस्तत्र स्त्रीगमनं च-
पतिताच्च पतितेन सहैकपात्रे भोजनं पतिताच्छिष्टभो-
जनं वा पूर्वोक्तयाजनाद्यपेक्षया लघु । देवलवचने ज्ञानतो
गुरुणा याजनादिना संवत्सरेण पतनमिति गम्यते ।
ज्ञानतः सहाकृतेन येन पतनं तेनाज्ञानतो वत्सरद्वया-
भ्यासेन । अज्ञानतो वत्सरेण येन पतनं तेन ज्ञानतः
षण्मासैरिति वचनद्वयसामञ्जस्यं तथा च [illegible]
[illegible] संवर्त्तः "एभिः संसर्गमायाति यः कश्चित्
कामोहितः । षण्मासान् [illegible] वा [illegible]
चरेत्" । कल्पतरुकारस्याप्येष स्वरसः । अतएव कूर्म-
पुराणे "याजनं योनिसम्बन्धं तथैवाध्यापनं द्विजः ।
कृत्वा सद्यः पतेत् ज्ञानात् सह भोजनमेव च ॥ अज्ञाना-
द्वा मोहात् कुर्य्यादध्यापनं द्विजः । संवत्सरेण पतति
सहाध्ययनमेव च" । अत्र पूर्ववचनं गुरुयाजनादिपरं
द्वितीयवचनं लघुयाजनादिपरम् । न च ज्ञानाज्ञानाभ्या-
मेव उभयोर्वचनयोः सामञ्जस्ये सम्भवति
किं गुरुलघुत्वकल्पनेनेति वाच्यं ज्ञानकृतादज्ञानकृत-
स्यार्द्धम् अज्ञानकृतात् ज्ञानकृतस्य द्विगुणं गुरु यतः
"अज्ञानकृते यद्विहितं बुद्धिपूर्वके" इति वचनात्
अर्द्धद्विगुणकल्पनायाः दर्शनात् । देवलेन याजनादिवचनस्य
गुरुयाजनादिपरत्वं सुमन्तुवचने चापि लघुयाजनादि
समस्तपाठादुक्तैव व्यवस्था । अथ गुरुसंसर्गाणां निरू-
प्याधुना लघुसंसर्गाणां निरूप्यते । तत्र भवदेवोक्त-
याजनादिभ्यः [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible]
"[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

कूर्मपुराणे "ब्रह्महा मद्यपस्तेनो गुरुतल्पग एव च । महापातकिनस्त्वेते यश्च तैः सह संवसेत् । संवत्सरन्तु पतितैः संसर्गं कुरुते तु यः । यानशय्यासनैर्नित्यं जानन् वै पतितो भवेत्" । तथा बृहस्पतिः "याज्यमाधिक्ये तु संयोगे याजनाध्यापनादिना । एकत्रासनशय्याभिः प्रायश्चित्तार्द्धमाचरेत्" । एकत्रासनशय्यापदेन लघुसंसर्गान्तरं लक्ष्यते अन्यथा बहुवचनानुपपत्तेः । यथा मोद्गान्तथा भक्ष्यं फलचमसः इत्यत्र मोद्गात्पदस्य मोद्गान्न मोद्गात्परत्वमुक्तम् । यदा त्वेकत्रासनशय्यादिरिति पाठस्तदादिशब्दात् संसर्गान्तरलाभः अयन्तु पाठ इ-न्यायोऽभिहितत्वात् । उच्यते । यानादीनां लघुसंसर्गाणां समुच्चितानां पातहेतुत्व द्वन्द्वनिर्देशात् तथाच द्वन्द्वनिर्देशो बहुवचनेनावगम्यते । अत्र च यानादीनामनियतत्वश्रवणात् कामचारात् एभिस्त्रिभिः लघुसंसर्गैर्वत्सरेण पततीत्येकैव श्रुतिः कल्पनीया सह यानासनाध्यासित्वत्र सहशब्दादेककालत्वमवगम्यते एककाले चैकयोः द्वाद्युपवेशनं स्पर्शनिश्वासाद्यापन्नमुतरम संसर्गत्रयनियतसमस्तद्यथोदितं गम्यते एभिस्त्रिभिर्लघुतरसंसर्गैरेको लघुसंसर्गः समानः अनस्तत्रापि लघुसंसर्गत्रयमेव मन्वादिवचनेषु सहशब्दाभावात् कालभेदेन सततपतितोपभुक्तासनाद्युपवेशन पाद्यमतस्त्रिभिर्लघुसंसर्गैर्वत्सरेण साम्यम् एतच्च ज्ञानतः "जानन् संवत्सरम्" इति देवलवचनात् अज्ञानतो वत्सरद्वयेन एकैकशो यानादित्वसरत्रयेण अज्ञानात् वत्सरषट्केन रुक्तापादीनाम् एकैकयानादिसमागमात् ज्ञानतो वत्सरत्रयेण पातः । अज्ञानतो वत्सरषट्केन यानादिभिः एकैकशो वत्सरनवकेन । यानादेकैकशोऽष्टादशभिर्वत्सरैरित्युक्तः । ननु संलापादीनां कथं यानादिभ्यो लघुत्वम् । उच्यते लघु प्रायश्चित्तश्रवणात् यथो यथा "तप्तकृच्छ्रं चरेदेतत् सर्वाण्यादीनि वर्जयेत् दर्शने ज्योतिषां दर्शनं स्पर्शने कृच्छ्रमाचरेत् सम्भाषे तप्तकृच्छ्रमध्यापनमर्ग प्रार्थनमेति" । तत्तत्कृच्छ्रे पतितैः सहादिभिः संप्रोक्तेः, दर्शनस्तु न संसर्गः प्रायश्चित्तपाठात् पतितस्य दर्शनञ्च परस्परस्य पापं यात् स्पर्शने स्नानश्रवणात् तथा मनुः "दिवाकीर्त्तिमुदक्याञ्च पतितं सूतिकान्तथा । शवं तत्स्पृष्टिनं चैव स्पृष्ट्वा स्नानेन शुध्यति" । पतितान्नभोजनपतितद्रव्यप्रतिग्रहयोश्च प्रत्येकं ज्ञानतः षण्मासैरेव पातित्यापादकत्वं यथा पतिताभिधानात् मनुः "इमिः संवत्सरादिर्यः कश्चित् काम-मोहितः । षण्मासान् दद्यमेकं वा ब्रह्महत्याव्रतञ्चरेत्" । न चास्य ज्ञानाज्ञानकृतयोर्नसंसर्गविषयत्वम् अविशेषश्रुतयोर्नतुल्यत्वादेतयोः तथा च पतितान्नभोजनस्य संवत्सरेण पातहेतुत्वमाह देवलः "संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् । भोजनशयनयानादि कुर्वाणः सार्वकालिकम्" । भोजनं तदन्नभोजनं सार्वकालिकमनवच्छिन्न भोजने च तथा दर्शनात् प्रतिग्रहेऽपि तथात्वमूहनीयं तयोः समानत्वदर्शनात् साम्ये हेतुमाह बृहस्पतिः "पतितानां गृहं गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च । मासोपवासं कुर्वीत चान्द्रायणमथापि वा" । मासोपवासो ज्ञानाभ्यासे तत्र च पञ्चदश धेनवः । चान्द्रायणमज्ञानाभ्यासे तत्र षाडश धेनवः । गृहं गत्वेति अनेकसंवत्सरेणेति । तथा मनुः "चाण्डालान्त्यस्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च । पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात् साम्यन्तु गच्छति" । तथा रजकादीनभिधायाह यमः "भुक्त्वा चैषां स्त्रियो गत्वा पीत्वापः प्रतिगृह्य च । कृच्छ्रमर्द्धं चरेज्ज्ञानादज्ञानादैन्दवद्वयम्" । पतितान्नभक्षणप्रायश्चित्तात् पतितस्य दासभक्षणप्रायश्चित्तार्द्धेन ह्रासदर्शनादर्द्धहानिः तेन ज्ञानतः पतितस्य दासभोजने संवत्सरेण साम्यमज्ञानतो वत्सरद्वयेनेति । तथा प्रचेताः "पतितान्नन्तु यो भुङ्क्ते अप्राकृतदत्ते वसेत् । पानीयपानतश्चैव कुसुमादि पिबेच्चरुकम्" । अप्राकृतोदकवासे चैतद्द्वयं वक्ष्यते एतत् सकृद्भोजनविषयं सकृज्ज्ञानकृतपतितस्य दासभक्षणे मनुः "भुक्तोच्छिष्टोऽन्त्यजेऽस्य च प्राजापत्यं समाचरेत् । चतुर्थीच्छिष्टे ततः पादं पादं च माषने तथा" । "अमेध्यपतितचाण्डालपुक्कसरजकावधूतक्लीबरूग्णखिन्नस्य दासानि भुक्त्वा कृच्छ्रमाचरेत्" । पतितस्य दासान्नभोजने तु संसर्गस्य विशिष्ट्यनधानात् पादहानिः तेन ज्ञानतः षाड्वत्सरेणाज्ञानतः सार्द्धवत्सरद्वयेन साम्यम् । पतितकृतोपाकासमंजने तु ततोऽपि व्यवहितत्वात् पादहानिः । तेनात्र ज्ञानकृते सार्द्धवत्सरेणाज्ञानतो वत्सरत्रयेण साम्यम् । पतितानामन्नभक्षणे पतितसिद्धान्नभक्षणस्य चतुर्थभागः एवं पतितपानीयपानेऽपि चाण्डालादन्नभक्षणे तथा दर्शनात् । "यथा विष्णुः चाण्डालान्नं भुक्त्वा 'मराहमुपवसेत् त्रिरात्रं' भुक्त्वा पराकः" । इति चाण्डालान्नभक्षणे विरात्रदर्शनात् पराके च द्वादशोपवासाः । तथा प्रचेताः "पतितान्नन्तु यो भुङ्क्ते अप्राकृतदत्ते वसेत् । पानीयपानतश्चैव कुसुमादि समुद्

पिबेत्"। त्रिरात्रोपवासे चतुर्विंशतिप्रस्थत्रयं कांस्यूनं देयम्। एतदेव कुम्भशारिपाने किञ्चिदून देयम्। पतितोच्छिष्टभक्षणे तु पतितान्नभक्षणाद्द्वैगुण्येन पापाधिक्यम्। यथाङ्गिराः "चाण्डालपतितादीनामुच्छिष्टान्नस्य भक्षणे। द्विजः शुध्येत् पराकेण शूद्रः कृच्छ्रेण शुध्यति"। एतत् संकटदानविषयम्। पराके पञ्च धेनवः। संकटदानशूद्रपतितान्नभोजने धेनुद्वयं प्रचेतोवचने व्याख्यातम्। तेन ज्ञानतः पतितोच्छिष्टान्नभक्षणे भावत्रयेण पौनःसाम्यम् अज्ञानतो मासषट्केन। उच्छिष्टान्नभक्षणवदुच्छिष्टप्रोञ्छनेऽपि व्यवस्था "उच्छिष्टभोजनञ्चैव तथा तस्य च मार्जनम्" इति देवलवचने साहचर्यदर्शनादिति। अत्र कृतानेकपातकपुरुषसंसर्गादौ कैव पापव्यक्तिरुत्पद्यते न भिन्ना कल्पनागौरवापत्तेः। पुरुषापराधस्य च संसर्गस्यापि निमित्तकारणस्य तद्भिन्नात्ममनःसंयोगस्यासमवायिकारणस्यैकत्वात्। प्रायश्चित्तन्तु गुरुसंसर्गस्यैव कर्त्तव्यं गुरुणा प्रायश्चित्तेन लघुनः पापस्य क्षयाभिधानात्। तथानेकमहापातकिपुरुषसंसर्गपापव्यक्तिभेदेऽपि देशकालकर्मैक्ये तन्त्रतया उक्तमात्रेणैव प्रायश्चित्तम्। भिन्नस्तु युगपदनेकब्राह्मणवधवद्युगपदनेकपातकिसंसर्ग एव तन्त्रता। क्रमकृते तु ब्राह्मणवधवदावृत्तिरेव प्रायश्चित्तस्येति तत्र ब्रह्मवधेऽपि क्रमकृते प्रायश्चित्ततन्त्रताया उक्तत्वात्। युगपदनेकब्रह्मवध एव ज्ञानाज्ञानाभ्यां विहितमरणान्तिकप्रायश्चित्तभेदेन तन्त्रताऽभावस्य श्रीमहादेवपादैर्दर्शितत्वात्। इह तु तदुक्तप्रायश्चित्तवैचित्र्ये प्रमाणं नास्ति तथा शुद्धस्यैव महापातकिनोऽपि पातकान्तरसंसर्गे पापमुत्पद्यते एव व्यवहितब्रह्मवधवदेतेव सम-त्वात्। अन्यथा पातकिनश्चाण्डालाद्यन्नभक्षणेऽप्यदोषः स्यात्। तथा प्रतिपत्त्य पूर्वपूर्वोत्पन्नपापकल्पितफलतो-परोत्तरसंसर्गादिभ्याम् एव पापक्षयो भवत्य उत्सर्गमे पूर्वपूर्वो चोत्तरोत्तर विनश्यति बाह्यरूपेण मूलपापकर्त्तुः पाप-समानदुरितापूर्वमुत्पद्यते। सा च चतुर्थवर्षनरक-फला [illegible] प्रायश्चित्त-[illegible]। न तु भिन्नभिन्ना समाना पापस्तव [illegible] चतुर्वर्षं [illegible]। चतुर्वर्षनरकफल-[illegible] [illegible] [illegible]

पात् पापं त्रेतायाञ्चैव स्पर्शनात्। द्वापरे चान्नमादाय कलौ पतति कर्मणा"। कलौ सम्भाषणादिना न पातित्यं किन्तु कर्त्तुरेव कर्ममात्रेणैव पातित्यं न संसर्गनादिना। "आसनात् गात्रसंस्पर्शादित्यादि" पराशरवचनं महापातकिविषयमिति पराशरभाष्ये माधवाचार्य्य आह स्म।

**संसर्गाभाव** पु० संसर्गेण सम्बन्धेनावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽभाव। ध्वंसप्रागभावात्यन्ताभावरूपे भेदभिन्ने १अभावे २सम्बन्धाभावे च "प्रागभावस्तथा ध्वंसोऽप्यत्यन्ताभाव एव च। एवं त्रैविध्यमापन्नः संसर्गाभाव इष्यते" भाषा०। संसर्गाभावत्वं च अन्योन्याभावभिन्नाभावत्वं तत्र अन्योन्याभावस्य तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावरूपतया तद्भिन्नस्य संसर्गाभावत्वोक्तेः। तादात्म्यातिरिक्तसंसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन संसर्गाभावस्य यौगिकताऽपि। संसर्गप्रतियोगिकाभावत्वं तु न लक्षणं तथात्वे सप्तप्रकारोक्तं दूषणमापतेत् तथा हि अभावस्य संसर्गप्रतियोगिकत्वे घटादिप्रतियोगिकत्वं बाध्येत द्रव्यगुणकर्मणां समवायिकारणेषु संसर्गस्य समवायसम्बन्धरूपतया तस्य नित्यत्वेन ध्वंसाधारे तदीयसंसर्गाभावस्य असम्भवात्। समवायावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन बोधने तु प्रतियोग्यसत्त्वदशायां समवायस्य नित्यत्वेन तद्ग्रहसम्भवात्। संसर्गाभावश्च नञादिनिपातेन धातुना च बोध्यते तत्र निपातेन प्रातिपदिकार्थाभावस्य बोधने अनुयोगिनि सप्तम्यपेक्षा यथा गेहे घटो नास्तीति। विभक्त्यर्थसंसर्गाभावस्य धात्वर्थादौ बोधने तु नायं नियमः यथा गगनं न पश्यति न कलञ्जं भक्षयेदित्यादौ तत्र दर्शने गगनकर्मत्वस्य कलञ्जभक्ष 'बलवदनिष्टासाधनत्वस्य नञा संसर्गाभावस्य बोधनात् तत्र सप्तम्यपेक्षेति विवेकः। अन्या० श० इत्योन्याभावोक्तं यथा

"नास्ति घटो गेहे इति यतो घटस्य गेहसंसर्गप्रतिषेधः" अन्या० "गेहे घटस्य यः संसर्गः तस्यैव प्रतिषेधः स च यदि कदाचिदपि न घटस्य तदात्यन्ताभाव एव भविष्यत् प्रागभावो भूतं प्रध्वंसाभाव, नहि घटसंसर्गो गेहे नासीदिति प्रतीत्या भविष्यतीति चेत् प्रतीत्या भविष्यत्वमिति [illegible] यदि तद्विषयता प्रतीत्या [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

शाद्यं समवेतघटस्य तत्राभावात् न द्वितीयः संयोगस्य निषेधात् नन्वेवं घटादीनां केवलान्वयित्वप्रसङ्ग ततश्च- योगसमवायान्यतरस्यैव सर्वत्र निषेधादिति चेन्न तदुभय- निषेधस्यैव घटनिषेधात्मकत्वात् तत् किं घटतत्संयोगयो- र्त्येकं तत्त्वं येन घटसंयोगनिषेधो घटनिषेधः स्यात् तत् किं घटतत्संयोगसमवायादेकं तत्त्वं येन तद्विधिरेव घटविधिः स्यात् न हि तौ यत्र निषेध्येते तत्र घटान्वयो येन केवलान्वयित्वं तस्य स्यात् तथा च यस्य यो विधि- स्तन्निषेध एव तन्निषेध इति । यद्वा घटस्य समवायितया गेहेऽत्यन्ताभाव एव स एव गेहे घटो नास्तीति प्रतीति विषयः कपाले संयोगितयैव । एवं सति केवलान्वयत्य- न्ताभावप्रतियोगितया घटोऽसन् स्यादिति चेत् भवेदेव घटे संयोगित्वसमवायित्वाभ्यां सर्वत्रासन् स्यादिति" ।

**संसर्गिन्** त्रि० सम्+सृज-घिनुण् । १संसर्गयुक्ते विभागा- नन्तरम् (यत्तत्र धनं तत्समेति) इत्युक्तलक्षणेन एकत्रावस्था- नकृतसंसर्गयुक्ते २भ्रात्रादौ ३सम्बद्धे च ।

**संसार** पु० संसरत्यस्मात् सम्+सृ-घञ् । १मिथ्याज्ञानजन्य- संस्काररूपवासनायां २देहाद्यारम्भकादृष्टभेदे ३स्वादृष्टोपनि- बद्धदेहपरिग्रहे च आधारे घञ् । ४विश्वे । भावे घञ् । ५सृतौ । संसारगतिप्रकारः शा० सू० भा० दर्शितो यथा "तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति सम्परिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणा- भ्याम्" सू० "पञ्चाग्निविद्यामाश्रित्य संसारगतिप्रभेदः प्रद- र्श्यते, वैराग्यहेतोस्तस्माज्जुगुप्सेतेति चान्ते श्रवणात् । जीवो मुख्यप्राणसचिवः सेन्द्रियः समनस्को विद्याकर्म- पूर्वप्रज्ञापरिग्रहः पूर्वदेहं विहाय देहान्तरं प्रतिपद्यते इत्येतदवगतम् । "अथैनमेते प्राणा अभिसमायन्ति" इ- त्येवमादेः "अन्यन्नवतरं कल्याणतरं रूपं कुरुते" इत्ये- वमादेः संसारप्रकरणस्थाच्छब्दात्, धर्माधर्मफलोपभोग- सम्भवाच्च । स किं देहबीजैर्भूतसूक्ष्मैरसम्परिष्वक्तो गच्छत्याहोस्वित् सम्परिष्वक्त इति चिन्त्यते । किन्ता- वत् प्राप्तम् असम्परिष्वक्त इति । कुतः करणोपादानवद्भू- तोपादानस्याश्रुतत्वात् । "स एतास्तेजोमात्राः समभ्याद- दान" इत्यत्र तेजोमात्राशब्देन करणानामुपादानं सङ्की- र्तयति, वाक्यशेषे चक्षुरादिसङ्कीर्तनात् । नैवं भूतमात्रो- पादानसङ्कीर्तनमस्ति । सुलभाश्च सर्वत्र भूतमात्राः, इहैव देहे आरब्धव्याः सन्ति । ततश्च तासां नयनं निष्प्रयो- जनं, तस्मादसम्परिष्वक्तो यातीत्येवं प्राप्ते पठत्याचार्यः "तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति सम्परिष्वक्तः" इति । तदन्तर- प्रतिपत्तौ देहबीजैर्भूतसूक्ष्मैः सम्परिष्वक्तो रंहति गच्छ- तीत्यवगन्तव्यम् । कुतः प्रश्ननिरूपणाभ्याम् । तथा हि प्रश्नः "वेत्थ यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भ- वन्ति" इति । निरूपणञ्च प्रतिवचनं द्युपर्जन्यपृथिवीपुरु- षयोषित्सु पञ्चस्वग्निषु श्रद्धासोमवृष्ट्यन्नरेतोरूपा आ- हुतीरुक्ता "इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भ- वन्ति" इति । तस्मादद्भिः परिवेष्टितो जीवो रंहति व्रज- तीति गम्यते" । सां० का० तत्प्रकारो दर्शितो यथा । "संसरति निरुपभोगं भावैरधिवासितं लिङ्गम्" का० "स्- यात्तदेव शरीरं भोगायतनं पुरुषस्य, कृतं दृश्यमानेन षाट्कौशिकेन शरीरेणेत्यत आह संसरतीति, उपात्तमुपात्तं षाट्कौशिकं शरीरं जहाति हायं हायं चोपादत्ते, कस्मात् ? निरुपभोगं यतः षाट्कौशिकं शरीरं विना सूक्ष्मं शरीरं निरुपभोगं, तस्मात् संसरति । ननु धर्मा- धर्मनिमित्तः संसारः न च सूक्ष्मशरीरस्यास्ति तद्योगः, तत्कथं संसरतीत्यत आह भावैरधिवासितं धर्माधर्मज्ञाना- ज्ञानवैराग्यावैराग्यैश्वर्यानैश्वर्याणि भावास्तदन्विता बुद्धिः तदन्वितञ्च सूक्ष्मशरीरमिति तदपि भावैरधिवासितं यथा सुरभिचम्पककुसुमसम्पर्कात् वस्त्रं तदामोदवासितम्भवति तस्मा- द्भावैरधिवासितत्वात् संसरति । कस्मात् पुनः प्रधान- मिव महाप्रलयेऽपि तच्छरीरं न तिष्ठतीत्यत आह लि- ङ्गम् लयं गच्छतीति लिङ्गं हेतुमत्त्वेन चास्य लिङ्गत्व- मिति भावः । स्यादेतद्बुद्धिरेव साहङ्कारेन्द्रिया कस्मात् संसरति कृतं सूक्ष्मशरीरेणाप्रामाणिकेनेत्यत आह "चित्रं यथाश्रयमृते स्थाण्वादिभ्यो विना यथा छाया । तद्वद्विना विशेषैर्न तिष्ठति निराश्रयं लिङ्गम्" का० "लिङ्ग- नात् ज्ञापनात् बुद्ध्यादयो लिङ्गं तत् अनाश्रितं न ति- ष्ठति । जन्मप्रायणान्तराले बुद्ध्यादयः प्रत्युत्पन्नशरीरा- श्रिताः प्रत्युत्पन्नशरीरानाश्रये सति बुद्ध्यादित्वात् दृश्यमानशरीरवृत्तिबुद्ध्यादिवत् । विना विशेषैरिति सूक्ष्मैः शरीरैरित्यर्थः । आगमश्चात्र भवति "अङ्गुष्ठ- मात्रं पुरुषं निश्चकर्ष यमो बलादिति" । अङ्गुष्ठमात्रत्वेन सूक्ष्मतामुपलक्षयति आत्मनो निष्कर्षासम्भवेन सूक्ष्ममेव शरीरं पुरुषस्तदपि हि पुरि सूक्ष्मशरीरे शेते" त० कौ० ।

**संसारगुरु** पु० ६त० । १कामदेवे त्रिका० २जगद्गुरौ च ।

**संसारचक्र** न० संसारश्चक्रमिव । पुनः पुनर्जन्ममरणात्मके जीवस्य व्यापारभेदे स्वस्वकर्मणा देहग्रहणानन्तरं तत्रो- पभुक्तभोगकर्मणो नाशे मरणे तदनन्तरं च स्वकर्मानुसा-

रेण देवतिर्य्यगादिभावापत्तिरित्येवं सततगतागतप्रचुरत्वात् संसारस्य चक्रतुल्यत्वात् तथात्वम् । तदेतत् विष्णुपु० संसारचक्रनिरूपणे निरूपितं तत्र दृश्यम् ।

**संसारमार्ग** पु० ६त० । योनिद्वारे त्रिका० । तत एव हि वह्निर्निर्गमने मायासम्भवेति तस्य तथात्वम् ।

**संसारिन्** त्रि० संसरति अदृष्टवशात् देहभेदमनुगच्छति सम्+सृ–णिनि । शरीराभिमानिनि जीवे ।

**संसिद्ध** त्रि० सम्यक् स्वभावेन वा सिद्धः सम्+सिध–क्त । १स्वभावसिद्धे २सम्यङ्निष्पन्ने च ।

**संसिद्धि** स्त्री सम्+सिध–क्तिन् । १स्वभावे प्रकृतौ २सम्यङ् निष्पत्तौ । सम्यक्सिद्धिर्यत्र । ३मुक्तौ च "कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः" गीता । [४सङ्गतौ शब्दच० ।

**संसृति** स्त्री सम्+सृ–क्तिन् । १संसारे २प्रवाहे च त्रिका० ।

**संसृष्ट** पु० सम्+सृज–क्त । विभागानन्तरं सैकत्राय पुन स्स्वधनेषु सतसंसर्गयुते भ्रात्रादौ "विभक्तो यः पुनः पित्रा भ्रात्रा चैकत्र संस्थितः । पितृव्येणाथ वा प्रीत्या स तु संसृष्ट उच्यते" "दृष्टसंसृतिपरिगणितव्यतिरिक्तेषु संसर्गकृतो विशेषो नादरणीयः परिगणनानर्थक्यात्" दायभा० । तद्धनविभागस्तत्र दर्शितो यथा "विभक्ताः सह जीवन्तो विभजेरन् पुनर्यदि । समस्तत्र विभागः स्यात् ज्यैष्ठ्यं तत्र न विद्यते" मनु । "समस्तमिति सवर्णभ्रातृसंसर्गाभिप्रायम् ब्राह्मणक्षत्रिययोस्तु पूर्वकृतप्रमाणानुसारेण भागव्यवस्था बोद्धव्या । पूर्वकृतज्यैष्ठ्यांशनिषेधपरं हि समवचनम् अतएव वृह० 'विभक्ता भ्रातरो ये तु संप्रीत्यैकत्र संस्थिताः । पुनर्विभागकरणे तेषां ज्यैष्ठ्यं न विद्यते" इति ज्यैष्ठांशमात्रं निषेधति न तु भागसाम्यम्" दायभा० । तत्र भ्रातृविकारे विशेषश्चोक्तो यथा "अन्योदर्यस्तु संसृष्टी नान्योदर्यधनं हरेत् । असंसृष्ट्यपि चादद्यात् संसृष्टो नान्यमातृजः" याज्ञ० अन्यावर्ण० । "संसृष्टी पुनरन्योदर्यः प्रथम हरेत् न पुनरन्योदर्याणाम् । प्रथम च हरेत् सोदर असंसृष्टी वा तेन सह वैकल्पिकाधाय्यम् असंसृष्ट्यपि सोदरो गृह्णीयात् सोदरपदमनुवर्त्तते ("सोदरस्य तु सोदरः इति वचनात्) । मान्यमातृज एव संसृष्टी गृह्णीयात् असंसृष्टतयैव वा सोदरमभिवर्त्ते कवयत्र वृहस्पति० "सोदरो न त्वनाहतः" इति जितेन्द्रियेण लिखितम् । तथा च पूर्वार्द्धेन संसृष्टीत्यदर्शने तु च वैमात्रेयस्यान्योदर्य एव संसृष्टो गृह्णीयात् विभागं-

सृष्ट्यपि सोदरो गृह्णीयादित्यर्थः । तेन असंसृष्टिना सोदरेण संसृष्टिना चासोदरेण विभज्य ग्रहीतव्यमदृष्टार्थविशेषं प्रयुक्तवान्" दायभा० । "तस्मात् सोदरासोदरमात्रसद्भावे सोदराणामेव । सोदराणामेव मध्ये एकस्य संसृष्टत्वे तस्यैव असंसृष्टसोदरस्य संसृष्टासोदरसद्भावे च द्वयोरेव साधारण्यात्तत्सद्भावे प्रथमं संसृष्टस्य तदभावे चासंसृष्टासोदरस्येति" दायभा० । एवं भ्रातृपुत्रेऽपि । २दत्तादिना संसृष्टे मेदि० ३संयुक्ते च । भावे क्त । ४सम्बन्धे ।

**संसृष्टि** स्त्री सम्+सृज–क्तिन् । १संसर्गे २अलङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ४०५पृ० दृश्यम् । ["संसृष्टस्य तु संसृष्टी" याज्ञ० ।

**संसृष्टिन्** पु० संसृष्टमनेन इष्टा० इनि । संसृष्टभ्रात्रादौ

**संस्कर्त्तृ** त्रि० सम्+कृ–तृच्–सुट् च । १संस्कारकारके २पाचके च "संस्कर्त्ता चोपहर्त्ता च खादकश्चेति घातकाः स्मृताः" मनु ।

**संस्कार** पु० सम्+कृ–घञ् सुट् च । सतोगुणान्तराधानरूपे १प्रतियत्ने यथा अलङ्कारादेस्तादेर्मन्त्रादेः उद्दीपननिशानमार्जनादयः, दर्पणादेर्निर्मलीकरणादि अयादेः यज्ञाङ्गतासम्पादनाय वैदिकमार्गेण प्रोक्षणादि । स च "संस्कारः पुंस एवेष्टः प्रोक्षणाभ्युक्षणादिषु" कुसुमा० उक्तेः पुरुषस्यैव धर्मः न्यायमतम् । मीमांसकास्तु ब्रीह्यादयः पुरोडाशाय कल्पन्ते नाप्रोक्षिता इत्यादि प्रोक्षणादिजन्यसंस्कारोऽपि पुरुषार्थमिति द्रव्यधर्मं मीमांसकाः । यत्र स्नानाचमनादिजन्याः संस्कारा देहे उत्पद्यमाना अपि तदभिमानिजीवे कल्प्यन्ते इति वेदान्तिन । २स्वजनिहेतौ अनुभवजन्ये आत्मवृत्तिगुणभेदे पृथिव्यादिचतुष्टयस्य ३वेगाख्ये गुणे, यथावस्थितस्यान्यथाकृतस्य पुनस्तदवस्थापादके स्थितिस्थापकाख्ये ४गुणभेदे च

"संस्कारभेदो वेगोऽथ स्थितिस्थापकभावने । मूर्त्तमात्रे तु वेगः स्यात् कर्मजो वेगजः क्वचित् । स्थितिस्थापकसंस्कारः क्षितौ केचिच्चतुर्ष्वपि । अतीन्द्रियः विशेषः क्वचित् स्पन्देऽपि कारणम् । भावनाख्यस्तु संस्कारो जीववृत्तिरतीन्द्रियः । उपेक्षानात्मकस्तस्य निश्चयः कारणं भवेत् । स्मरणे प्रत्यभिज्ञायामप्यसौ हेतुरुच्यते" भाषा० "नित्यः संस्कारो नास्ति वेगस्तु त्रिविधः कर्मजो वेगजो वेगजश्च । तत्र शरादौ नोदनजन्येन कर्मणा वेगो जन्यते तेन च पूर्वकर्मनाशात् उत्तरोत्तरकर्मापि वर्द्धं जन्यते । वेगं विना कर्मणा कर्मान्तराजनकत्वात् पूर्वकर्मनाशे उत्तरकर्मोत्पत्तिश्च न स्यात् । तत्र वेगवता कपालेन जनिते घटे वेगो जन्यते तत्

वेगजो वेगः। स्थितिस्थापकसंस्कारश्चातीन्द्रियः शाखाशाखादीनां परत्यागे यत् पूर्वदेशगमनं तत्र स्थितिस्थापको हेतुः। उपेक्षानात्मकनिश्चयेन भावनाख्यसंस्कारो जन्यते स च स्मरणे प्रत्यभिज्ञायां च हेतुः जीववृत्तिरतीन्द्रियश्च स च चरमफलनाश्यः क्वचित् रोगादिनाश्यः क्वचित् कालनाश्यः" सि॰मु॰। अन्ये तु समानविषयकं स्मरणमेव संस्कारनाशकम् अतएव "जायते च पुनः पुनः स्मरणाद्दृढतरः संस्कारः" इति दीधितिः इत्याहुः।

संस्कारत्वं तु न जातिरिति चमकादौ व्यवस्थापितम्। २शास्त्राभ्यासजन्यव्युत्पत्तौ, ३व्याकरणोक्तदिशा शब्दानां ४साधनप्रकारे, विप्रादीनां वैदिककर्मार्हत्वप्रयोजके ५गर्भाधानादौ क्रियाकलापे ६पाके च। विप्रादीनां देहसंस्काराय अष्टाचत्वारिंशत् तच्छब्दे ५१० पृ॰ दर्शिताः। स्मार्त्ताभिमतानां तु गर्भाधानाद्याविवाहान्ता दशविधा प्रसिद्धाः। तेषां च देहशोधनार्थकता यथोक्तं हारीतेन "गर्भाधानवदुपेतो ब्रह्मगर्भं संदधाति पुंसवनात् पुंसीकरोति फलस्थापनात् मातापितृजपाप्मानमपोहति रेतोरक्तगर्भोपघातः पञ्चगुणो जातकर्मणा प्रथममपोहति नामकरणेन द्वितीयं प्राशनेन तृतीयं चूडाकरणेन चतुर्थं स्नापनेन पञ्चममेतैरष्टाभिः संस्कारैर्गर्भोपघातात् पूतो भवति"। "स्नापनं समावर्त्तनम्" उपनयनञ्च वेदग्रहणार्थत्वम् विवाहस्याग्निसाध्यश्रौतकार्यार्हत्वमिति विवेकः अतो दशविधाः। "गर्भाधानमृतौ पुंसः सवनं स्पन्दनात् पुरा। षष्ठेऽष्टमे वा सीमन्तः प्रसवे जातकर्म च। अहन्येकादशे नाम चतुर्थे मासि निष्क्रमः। षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि चूडा कार्य्या यथाकुलम्। एवमेनः शमं याति बीजगर्भसमुद्भवम्" याज्ञ॰। अत्र जातकर्मनिष्क्रमावधिकौ संस्कारौ बीजादिदोषनिवारणयोक्तौ। अग्निस्थापनादेश्च प्रभृतिः भूसंस्कारः तच्छब्दे दर्शितः ते च दशकुण्डसंस्कारेषु सिद्धौ करणमभ्युपपद्येत। दीक्षणीयादावन्त्रिकमन्त्रस्य संस्काराय दशविधा दीपिका॰ दर्शिता यथा,

शारदायाम् "मन्त्राणां दश कथ्यन्ते संस्काराः सिद्धिदायिनः। जननं जीवनं पश्चात्ताडनं बोधनं तथा। अथाभिषेको विमलीकरणाप्यायने तथा। तर्पणं दीपनं गुप्तिर्दशैता मन्त्रसंस्क्रियाः। मन्त्राणां मातृकामध्यादुद्धारो जननं स्मृतम्। प्रणवान्तरितान् कृत्वा मन्त्रवर्णान् जपेत् सुधीः। एतज्जीवनमित्याहुर्मन्त्रतन्त्रविशारदाः। मन्त्रवर्णान् समालिख्य ताडयेच्चन्दनाम्भसा। प्रत्येकं वायुना मन्त्री ताडनं तदुदाहृतम्"। वायुना वायुबीजेन "यमित्यनेन तं मन्त्री प्रसूनैः करवीरजैः। तन्मन्त्राक्षरसंख्यातैर्हन्याद् यान्तेन बोधनम्"। यान्तेन रमित्यनेन इति "स्वतन्त्रोक्तविधानेन मन्त्री मन्त्रार्णसंख्यया। अश्वत्थपल्लवैर्मन्त्रमभिषिञ्चेद्विशुद्धये। स्वतन्त्रोक्तविधानेन मूलं तोयेन देशिकः। नमोऽन्तं मन्त्रमुच्चार्य तदन्ते देवताभिधाम्। द्वितीयान्तामहं पश्चादभिषिञ्चाम्यनेन तु। तोयैरञ्जलिसंख्यैश्चाप्यभिषिञ्चेत् स्वदर्शिनः"। स्वतन्त्रोक्तविधानेन पुरश्चरणोक्तविहिताञ्जलिना इत्यभिहितेन "सञ्चिन्त्य मनसा मन्त्रं ज्योतिर्मन्त्रेण निर्दहेत्। मन्त्रे मलत्रयं मन्त्री विमलीकरणं त्विदम्"। मलत्रयं मायिकं कार्मिकं मानवरूपम् "तारव्योमाग्निमनुयुग्दण्डी ज्योतिर्मनुर्मतः"। तार प्रणवः व्योम हकारः अग्नी रेफः मनुरौकारः तद्युग्दण्डी ऽनुस्वारः। तेन ओम् ह्रौं इतिमन्त्रः। "कुशोदकेन मन्त्रेण प्रत्यर्णं प्रोक्षणं मनोः"। प्रत्यर्णं प्रत्यक्षरम् "तेन मन्त्रेण विधिवदेतदाप्यायनं मतम्। मन्त्रेण वारिणा मन्त्रतर्पणं तर्पणं मतम्"। मन्त्रेण मूलमन्त्रेण। "मूलमन्त्रं समुच्चार्य तदन्ते देवताभिधाम्। द्वितीयान्तामहं पश्चात्तर्पयामि नमोऽन्तकम्"। इति पुरश्चर्य्योक्तक्रमेण लिखितमन्त्राधाररूपयन्त्रे। "तारमायारमायोगो मनोर्दीपनमुच्यते"। तारः ओम् माया ह्रीं रमा श्रीं "जप्यमानस्य मन्त्रस्य गोपनं त्वप्रकाशनम्। संस्कारा दश संख्याताः सर्वतन्त्रेषु गोपिताः। यान् कृत्वा सम्प्रदायाच्च मन्त्री वाञ्छितमश्नुते"।

देवप्रतिमादिसंस्काराय देवप्रतिष्ठाशब्दे ३७२२पृ॰ दृश्याः। अन्येऽपि तत्तत्कालस्य संस्कारास्तत्तच्छब्दे दृश्याः।

संस्कारवर्जित त्रि॰ ३त॰। १गर्भाधानादिसंस्कारहीने २शास्त्रादौ व्युत्पत्तिहीने च संस्कारहीनादयोऽप्यत्र।

संस्कृत त्रि॰ सम्+कृ-क्त सुट् च। १कृतसंस्कारे पदार्थे व्याकरणव्युत्पादितसाधनयुक्ते २शब्दे ३पक्वे ४भूषिते ५शास्त्रभेदे मे॰ ६प्रोक्षिते जटा॰।

संस्तर पु॰ सम्+स्तृ-अप्। १यज्ञे २शय्यायां हेम॰ ३पल्लवादिरचितशय्यायां च "नवपल्लवसंस्तरे यथेति" कुमारः

संस्तव पु॰ सम्+स्तु-अप्। १परिचये अमरः २सम्यक्स्तुतौ च

संस्ताव पु॰ समन्ततोऽत्र सम्+स्तु-घञ्। यज्ञे छन्दोगविप्राणां स्तवभूमौ अमरः।

संस्रुत त्रि० सम्+स्रु–क्त । १परिचिते २सम्यक्स्रुते च ।

संस्त्याय पु० सम्+स्त्यै घञ् । १सङ्घाते २निविडसंयोग रूपे सन्निवेशे अमर । ३विस्तृतौ ४संस्थाने च मेदि० करणे घञ् । ५गृहे हेमच० ।

संस्थ त्रि० सम्+स्था–क । १अवस्थिते मेदि० २मृते शब्दर० ३चरे पु० मेदि० ४निवासके ५व्यवस्थिते ६व्यक्तौ ७क्रतुप्रकारभेदे ८समाप्ते च हेमच० ९प्रकारे "नैमित्तिकः प्राकृतिको नित्य आत्यन्तिकोऽलय । संस्थेति कविभिः प्रोक्तश्चतुर्धाऽस्य स्वभावत" इत्युक्ते १०प्रलये च ।

संस्था स्त्री सम्+स्था–अङ् । १म्यादापथावस्थितौ अमर । २स्थितौ ३नाशे मेदि० ४यज्ञभेदे ५व्यवस्थायां ६व्यक्तौ ७सादृश्ये ८मान्ते च ।

संस्थान न० सम्+स्था–ल्युट् । १चतुष्पथे अमर । २सन्निवेशे मेदि० ३आकारे ४अवयवारम्भकसंयोगभेदे ५मृत्यौ ६चिह्ने शब्दच० । ७सम्यक्स्थितौ च ।

संस्थित त्रि०सम्+स्था–क्त । १मृते अमर २सम्यक्स्थिते च

संस्पर्शा स्त्री संस्पृशति सम्+स्पृश–कर्मणि घञ् टाप् । [illegible] अमर ।

संस्फाल पु० सम्यक् स्फालं स्फुरणं यस्य । मेषे त्रिका०।

संस्फुट त्रि० सम्+स्फुट–क्त । विकसिते शब्दच० ।

संस्फेट न० सम्+स्फुट–आधारे घञ् पृषो० । युद्धे भरत

संस्फोट पु० सम्+स्फुट–आधारे घञ् । युद्धे अमरः ।

संहत त्रि० सम्+हन–क्त । १दृढसन्धौ अमर । २मिलिते ३दृढे मेदि० । ४दरार्थं मिलिते "संहतपरार्थत्वादिति" सांख्यप्र० । ५दृढयोगयुक्ते ६सम्यग्हते च । भावे क्त । ७सङ्घाते न० । [क्लृतपाणिहृदये अमर ।

संहतल पु० संहतं संहननं सङ्गतम् तलं [illegible] । मि

संहतपुष्पिका स्त्री संहतानि दृढम् [illegible] पुष्पाण्यस्याः कप् अत इत्वम् । मिश्रेयायां राजनि० ।

संहतजानु त्रि० संहते आनुनी यस्य । संहतजानुके अमरः वा कप् । तत्रार्थे ।

संहति स्त्री सम्+हन–क्तिन् । १समूहे अमर । २सम्हनन च । [११के अमरः ४दृढसन्धौ ५वधे च ।

संहनन न० संहन्यते ऽवयवा अत्र दृढवत्त्वे सम्+हन–ल्युट् ।

संहर्ष पु० सम्यक् हर्षः प्रा० सम्+हृष–घञ् वा । १आनन्दे २ [illegible] रुपमानेन भरणे घञ् । [illegible] मेदि०।

संहार पु० सम्+हृ–घञ् । १प्रलये अमर० २नाशे ३संहारे [illegible] अमरः । ५[illegible] ६[illegible] च

नाटा० । "संहारबुद्धेरुदयन्ति कोपं उत्सन्तदर्पं च । कपालो भैरवस्यैव संहारभैरवा" तन्त्रसा० ।

संहारमुद्रा स्त्री संहारार्था विसर्जनार्था मुद्रा । तन्त्रोक्ते मुद्राभेदे तल्लक्षणम् 'अधोमुखे वामहस्ते ऊर्ध्वास्यं दक्षहस्तकम् । क्षिप्त्वाङ्गुलीरङ्गुलीभिः संग्रह्य परिवर्त्तयेत् । प्रोक्ता संहारमुद्रेयमर्पणे तु प्रशस्यते' पदार्था० धृतवाक्यम् [illegible] आत्मनि देवार्पणे" ति०त०।

संहिता स्त्री सम्यक् (हितं) प्रतिपाद्यं यस्याः । १मन्वादिप्रणीते धर्मशास्त्रे २पुराणे ३इतिहासादौ ४कर्मकाण्डप्रतिपादके वेदभागे च संहितापाठप्रकारस्तु ति०त० मत्स्यपुराणोक्त वचोभिर्ग्रन्थे २८५० पृ० दर्शितः । "परः सन्निकर्षः संहिता" पा०उक्ते ५पूर्वापरवर्णयो अत्यन्तसन्निकर्षे तत्र नियमविधिः श्रूयते "संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोः । नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते" । [अमर ।

संहृति स्त्री सम्+हृ–क्तिन् । संहृतिः क्रते [illegible]

संहृत त्रि० सम्+हृ–क्त । १उपसंहारे २सङ्कुचिते च ।

संहृति स्त्री० सम्+हृ–क्तिन् । संहारे ।

संह्राद पु० सम्+ह्राद–घञ् । शब्दभेदे ।

संह्रादिन् त्रि० सम्+ह्राद–णिनि । शब्दायमाने ।

संह्लाद पु० सम्+ह्लाद–घञ् । आनन्दभेदे ।

सकण्टक पु सह कण्टकेन सदृश पः । १करञ्जभेदे (नाटा करञ्जा) रत्नमा० । २शैवाले शब्दच० ३कण्टकयुक्ते त्रि०

सकर्ण त्रि० सह कर्णेन श्रवणेन तद्व्यापारेण वा । १श्रुतिमति शब्दा० २कर्णयुक्ते च ।

सकर्मक त्रि० सह कर्मणा सहवर्त्त मा कप् । व्याकरणोक्ते कर्तृगतफलक्रियाबोधके धातौ "फलव्यापारयोरेकनिष्ठताया मकर्मकः" । धातुपाठोक्तभेदे तद्यथा उदाहृतः व्युत्पत्तिरा धातोः सकर्मकत्वमेवेत्यादि ।

सकल त्रि० सह कलया [illegible] [illegible]
[illegible] । १समूर्णे २सर्वस्मिन् अमर ३कलायुक्ते च

सकारण त्रि० सह कारणेन । साधु० । [illegible] ।

सकाम पु० [illegible] [illegible] [illegible]–घञ् [illegible] ।

सकुटुम्ब पु सह कटम्बेन [illegible] । [illegible] राजनि०

सकुल पु सह० [illegible] [illegible] । १मत्स्यभेदे (सउ) [illegible] । २समानकुले त्रि० ।

सकुल्य त्रि० समाने कुले भवः यत् । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

प्रेमस्तुतने । निरालेप सक्तुमास्तु खाला शुध्यान्त वी स्वया' इह० । स पण्डगब्दे दृश्यम्। [व्यन्ये।

**सकृत** अव्य० एक+निं० । १एकवारे अमर । २विष्ठाया स्त्री

**सकृत्प्रज** पु स्त्री० सकृत् एकवार प्रजायते प्र+जन–ड ।

१काके अमर स्त्रियां ङीप् । २एकवारजातापत्ये च ।

**सकृत्फला** स्त्री सकृत् फलति फल अच् । कदलीवृक्षे राजनि०

**सकृद्गर्भ** पु० सकृद् गर्भो यस्य । खरे राजनि० एकवार गर्भवत्यां स्त्रियां स्त्री ।

**सकृद्वीर** पु० कर्म० । एकवीरवृक्षे राजनि० ।

**सक्त** त्रि० सन्ज–क्त । १आसक्ते २अविरत च हेमच० ।

**सक्तु** पु० सन्ज–तुन् किच्च । भ्रष्टयवादिचूर्णे (छातु) शब्दच० मघादौ सक्तवो देया वारिपूर्णा च गर्गरी" ति०त० ।

**सक्तुफला(ली)** स्त्री सक्तव इव चूर्णानि फलान्यस्या वा ङीप् । शमीवृक्षे अमर ङीबन्त तदर्थे शब्दर० ।

**सक्थि** न० सन्ज–क्थिन् । १ऊरौ अमर २शकटाङ्गव भेदे च उणादि० । बहु० स्वाङ्गे षच् समा० । म्लग सक्थ इत्यादि । [इन्द्रियत्वाद्याविधर्मे ।

**सखण्डोपाधि** पु० कर्म० । वस्तुपदार्थघटित धर्मे यथा

**सखि** त्रि० सह समान ख्यायते ख्या डिन् नि० । सौहार्द युक्ते अमर । सखायौ सख्या सख्युरित्यादि ।

**सखी** स्त्री सखि+स्त्रीत्वे ङीप् । १सहचर्य्यां हेमच० २वय स्यायाम् अमर ।

**सख्य** न० सखिभाव यत् । १मित्रतायां २सौहार्दे च ।

**सगन्ध** पु सह गन्धेन लेपेन वा सहस्य स । १ज्ञातौ त्रिका० २गन्धयुत त्रि० ।

**सगर** पु० सह गरेण विषेण जात । १सूर्य्यवंश्ये नृपभेदे "सगराद् सागरोजात" इति पुराणम् । स च सुबाहु नामराजात यादव्यां जात तत्सपत्न्या गरदान ऽपि स न ममार तत्कथा 'तेषां ( चौपेत्रा )मे च सा गर्भ सुदुव ज्वलनप्रभम् । च्यवनायन महाबाहु गरेणैव सह हित ।। सगरो नाम तनाभूत् बालको ऽतिमनोहर" पद्मपु० १२अ० । २विषयुक्ते त्रि० ।

**सगर्भ** पु० सह समानो गर्भोऽस्य । १सहोदरे भ्रातरि शब्दर० । सह गर्भेण । २गर्भयुक्ते मध्यवर्त्ति सूक्ष्मपत्र युक्ते कुन्दुर्वादौ त्रि० स्त्रियां टाप् । [भ्रातरि ।

**सगर्भ्य** पु समाने गर्भ भव यत् सकृत्ये । सहोदर

**सगोत्र** न० सह समान गोत्रम् सहस्य स । १कुले शब्दच० सह सम गोत्रमस्य । २ज्ञातौ त्रि० अमर ।

**सग्धि** स्त्री अद क्तिन् नि० सह भक्षा सहस्य स । सहभोजने अमर ।

**सङ्कट** त्रि० सम+कटच् सम+कट–अच् वा । १अल्पावकाशे स्थाने अमर । २सम्बाधे २दुःखे "नरोमुच्येत सङ्कटादिति" दुर्गामा० । ४देवीभेदे स्त्री ज्योतिषोक्ते दशा भेदे च स्त्री टाप् । दशाशब्दे ३४८४पृ० दृश्यम् ।

**सङ्कथा** स्त्री सम्+कथ–भाव अ । परस्परकथने हेमच० ।

**सङ्कटाक्ष** पु सङ्कट सम अक्षति अक्ष–अण् । धवद्रुम विश्व

**सङ्कर** पु० सम्+कृ–कर्मणि अप् । १सम्मार्जन्यादिभि क्षिप्ते रजसि अमर । इतरजातिपुरुषण इतरजातिस्त्रियां २जात जातिभेदे । भाव अप् । ३मेलने ४परस्पराभावसा० माधिकरण्ये सत्यैकाधिकरणवृत्तित्वे च स च जातिबाधक । "व्यक्तेरभेदस्तुल्यत्व सङ्करोऽथानवस्थिति । रूपहानिरसम्बन्धो जातिबाधकसंग्रह" सि० मु० । यथा भूतत्वाभाववति मनसि मूर्त्तत्वस्य सत्त्वात् मूर्त्तत्वाभाववति च गगने भूतत्वस्य सत्त्वात् भूम्यादिभूतचतुष्टये चोभयो सामानाधिकरण्यात् तयोर्न जातित्वम् । वर्ण सङ्करजातश्च नानाविधा दिङ्मात्रमत्रोच्यते 'वर्ण सङ्करजात्यादि' इत्युपक्रमे "विप्रान्मूर्द्धावसिक्तो हि क्षत्रियायां विश स्त्रियाम् । जातोऽम्बष्ठस्तु शूद्रायां निषाद पारशवोऽपि वा" इत्यादि गरु० ८६अ० । "स्त्रीषु दुष्टासु वार्ष्णेय । जायते वर्णसङ्कर" गीता । ५अ- लङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ४०५पृ० दृश्यम् । ६सवर्ण सवर्णादिसम्बन्धे चण्डालादिसङ्करे भवनादिदहनादि तत्र च प्रायश्चित्तादि मा०वि० उक्त यथा

"अथ चाण्डालसङ्करप्रायश्चित्तम् । तत्र व्यास "चाण्डाल सङ्करेषु भवनदहन पूरण सर्वभाण्डभेदनं दारवाणाम् तक्षण मृण्मयानां त्यागो ... प्रक्षालन कांस्यता- म्राणामाकरशुद्धि । सौवीरपयाग्निनकाणां परित्याग० गोमयगवयसहस्रेण गोमूत्रयावकाहारो म ... वामदेव्यादीनि ... ब्राह्मण भोजन मामतस्तु ... पूरण पुत्तलिकाकर्षण ... नम् ... भेदनम् । ... टीकासत्यत्वे ... तदा च पराशर ...

व्यते। जलभाण्डस्य वस्त्राणां परित्यागस्तु मृण्मये। कुसुम्भगुडकार्पासलवण सह सर्पिषा। द्वारि कुर्वीत धान्यानि गृहे दद्याद्धुताशनम्। छुतायञ्चाशर्मस्पृष्ट शुचि तन्मनुरब्रवीत्"। तेन रक्षणं घृतादीनाम् अग्नि ज्वालापवित्रीकृतानां कर्त्तव्यम। एतच्च प्रायश्चित्तं मद्यपानहेतुयोमादिवर्ज्जिते सकर्गैर्ज्ञानतो यावता कालेन पातित्यं भवति अज्ञानतस्तावत्कालसंसर्गे सति वेदितव्यम् इति तेन संवत्सरैकचाण्डालसम्बन्धे मासैक-गोमूत्रयावकाहारः कर्त्तव्यः। अनेन च द्वादश धेनवो मासोपवासात् पञ्चमभागापकर्षाद्। गोमतश्च दक्षिणा। एतच्च प्रायश्चित्तं ब्राह्मणक्षत्रियविशां तुल्यमेव। तथा चापस्तम्बः "अन्त्यजातिरविज्ञातो निवसेद् यस्य वेश्मनि। स वै ज्ञात्वा तु काले तु कुर्य्यात्तस्य विशोधनम्। चान्द्रा-यणं पराकं वा द्विजातीनां विशोधनम्। प्राजापत्यन्तु शूद्राणां तथा संसर्गदूषणे। यैस्तत्र भुक्तं पक्वान्नं कृच्छ्रं तेषां विधीयते। तेषामपि च यैर्भुक्तं तदर्द्धं तेषु वि-द्यते। तेषामपि च यैर्भुक्तं कृच्छ्रपादो विधीयते। कूपैकपानदुष्टानां तथा संसर्गदूषणे। उपवासेन शुद्धिः स्यात् पञ्चगव्येन चैव हि। बालापत्या तथा रोगी ग-र्भिणी द्वद्ध एव यः। तेषां नक्तं प्रदातव्यं बालानां प्रहर-द्वयम्। अथ वा क्रियमाणे तु येषामार्त्तिः प्रदृश्यते। शेषं सम्पादयेत्तेषां विपत्तिर्न भवेद् यथा"। तत्र पूर्ब्बोक्तकालादल्पकालसङ्करे चान्द्रायणम्। स्वल्पतरे पराकः। शूद्रस्य प्राजापत्यम। कूपैकपानदुष्टानामिति एकस्मि-न्नेव कूपे द्विजानां चाण्डालादीनां सह जलपानं कुर्व्वतां संसर्गदुष्टानां सोपवासपञ्चगव्यं विशोधनमित्यर्थः। संवर्त्तः "चाण्डालसङ्करे विप्र श्वपाके पुक्कशेऽपि वा। गोमूत्रयावकाहारो मासार्द्धेन विशुध्यति। एत-दपि स्वल्पकालसङ्करविषयं स सार्द्धयावकाहारायत्तौ षड्धेनवः। सुमन्तुः "आगम्यागमनस्त्रीवधचाण्डालसम्प-र्केषु कृच्छ्रत्रयम्"। एतदप्यन्नस्वल्पकालविषयं कृच्छ्रत्रय-शक्तस्य धेनुत्रयम्। तथा "अविज्ञातस्तु चाण्डालो निव-सेद् यस्य वेश्मनि। विज्ञाते तूपसन्न्यस्य द्विजाः कुर्यु-रनुग्रहम्" इत्युपक्रम्याह पराशरः "दाधर्णं पयो "च यदा गोमूत्रयावकम्। भुञ्जीत सह भृत्यैस्तु त्रि-सन्ध्यमवगाहनम्। त्र्यहं भुञ्जीत भोक्तव्यं मर त्र्यहं तम। त्रिपल चोरभ्रोय पलमेकन्तु सर्पिषः। तथा स पूतो भवे भृत्यैश्च कुर्य्याद्ब्राह्मणभोजनम्। अनडुत्सहितां गाञ्च दद्याद्विप्राय दक्षिणाम्"। दधिसर्पिः पयो मूत्रं यदा गोमूत्रयावकं द्वादशाहं भुञ्जीतेत्यर्थः। तत्र परिमाणमेतेषाम नयाणाणुक्रम्। चर्म्मकारादीनामविज्ञाते सङ्करे तु चाण्डालसङ्करप्रायश्चित्तस्य षष्ठो भाग कर-णीय चाण्डालस्पर्शप्रायश्चित्ताच्चर्म्मकारादिस्पर्शे प्राय-श्चित्तस्य षष्ठभागदर्शनात्। यथा स्वल्पयमः "चाण्डाले श्वपचे स्पृष्टे विण्मूत्रे च कृते द्विजः। त्रिरात्रं सम-कुर्वीत उच्छिष्टः षडाचरेत्"। चर्म्मकारादिस्पर्शे तु संवर्त्तः "एते स्पृष्टस्तयोच्छिष्ट एकरात्रं पयः पिबेत्" देवलः "चाण्डालसंयोगे जातश्चाण्डाल एव स्यात् ब्रह्महत्योद्दिष्टं प्रायश्चित्तं वार्षिकं षाण्मासिकं कृच्छ्रं वा ब्राह्मणस्य। चतुस्त्रिद्व्येकमासाः शेषाणाम्"। अविज्ञातचाण्डालसम्पर्के विद्यमान एव दम्पत्योः संयोगे यो जातो ब्राह्मणः स वार्षिकं ब्रह्महत्याव्रतं प्राजापत्यं वा षाण्मासान् कुर्य्यात् वार्षिकब्रह्महत्याव्रताशक्तौ पञ्च-दश धेनवो देयाः। षाण्मासिकब्रह्महत्याव्रताशक्तावपी-त्यर्थः। अस्पृश्यस्पर्शनप्रायश्चित्तमभिहितमिदानीं स्पर्श एव निरूप्यते। किं साक्षात् स्पर्श एव स्पर्शशब्दार्थः उत परम्परास्पर्शोऽपि न प्रथमः परम्परया चाण्डा-लस्पर्शे स्नानाद्यभावप्रसङ्गात् नापि द्वितीयः संयोगे संयुक्तसंयोगे चैकस्पर्शपदप्रवृत्तिनिमित्ताभावात् आकाशा-दिद्वारेण सर्व्वेषामेव तत्प्रसङ्गाच्च किञ्चैवम् "औडुम्बरी सदो वेष्टयितव्या औडुम्बरी स्पृष्ट्वोद्गायेत्" इत्यत्र सर्व-वेष्टनस्पर्शयोर्विरोधः स्यात् उपस्पर्शस्यापि स्पर्शशब्दवा-च्यत्वात् तथा च विरोधाधिकरणोदाहरणं भाष्यकार-स्याप्यसङ्गतं स्यात्। तथा च वृद्धशातातपः "अशुचिं संस्पृशेद् यस्तु एक एव स दुष्यति। तत्स्पृष्टोऽन्योन दुष्येत सर्व्वद्रव्येष्वयं विधिः"। "तथा संहतानान्तु पात्राणां यद्येकमुपहन्यते। तस्यैव शोधनं प्रोक्तं न तु तत्स्पृष्टिनामपि"। उच्यते। सत्यं उपस्पर्शो यद्यपि न स्पर्शशब्दार्थस्तथाप्यत्र वचनादेकावयविद्वारकपरम्परा-स्पर्शोऽपि स ग्राह्यः। तथा चापस्तम्बः "एकशाखां समारूढ-श्चाण्डालादिर्यदा भवेत्। ब्राह्मणस्तत्र निवसन् स्नानेन शुचितामियात्"। आदिशब्दाद्रजकादीनां ग्रहणम्। शाखाग्रहणमेकावयव्युपलक्षणार्थं तेनैकपाषाणादेरपि ग्रहणम्। तथा स एव "एकवृक्षं समारूढौ चाण्डाल-ब्राह्मणौ यदि। फलं भक्षयतस्तत्र प्रायश्चित्तं कथं भ-वेत्। ब्राह्मणाननुज्ञाप्य सवासाः स्नानमाचरेत्। च-

ह्योरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति"। तथा च तत्र "एकशाखां समारूढः चण्डालश्चाधमो यदि। प्रायश्चित्तं त्रिरात्रं स्यात् पञ्चगव्यं विशोधनम्"। अत्र व्यवधानसन्निधानाभ्यामेकरात्रत्रिरात्रे। स्नानविषयं चैतदुभयम्।" तथा च ब्रह्मपुराणम् "विप्रश्चाण्डालसंस्थितो यद्येकस्मिन वनस्पतौ। अस्नानात्तु फलं भुङ्क्ते चरेत्तत्राघमर्षणम्"। उपस्पर्शत्वात्। "पादे आसामने तथेति" पूर्वोक्तापस्तम्बेन न विरोधः। तथाचापस्तम्ब "शूद्रः स्तरे वा संस्पृशन् अप्रयतान् प्रयतो मन्येत"। तृणमस्तरादौ चाण्डालादिभिः शूद्रावस्थितोऽपि स्पृश्यत्वपि तान् प्रयतमात्मानं शूद्रो मन्येत वस्तुतस्तु अशुचिरेवासौ इति पूर्ववाक्यापात्तं स्नानमेव कुर्यात् तथा "तृणकाष्ठादिषु निखातेषु च"। संक्रमादौ निखातेषु तृणकाष्ठेषु चाण्डालेन सहावस्थितोऽप्यशुचिरेव तथा "प्रोक्ष्य वास उपयोजयेत्"। न सचेलं स्नानमित्यर्थः। अयमेव विशेषः साक्षात्स्पर्शादस्य। अतोवचनादेकाश्रयविहारा परम्परास्पर्शे स्नानादिकमिति। नौकादिषु न दोष इत्याह पराशरः। "रथ्याकर्दमतोयानि नावः पन्थास्तृणानि च। स्पर्शनान्न प्रदुष्यन्ति पक्वेष्टकचितानि च"। तृणसमूहः पक्वेष्टकचितानि मठादीनि। नन्वेवं याज्ञवल्क्यवचनविरोधः तद् यथा "उदक्याशौचिभिः स्नायात् संस्पृष्टस्तैरुपस्पृशेत्। अब्लिङ्गानि जपेच्चैव गायत्रीं मनसा स्मरन्"। अत्र परम्परयोदक्यया अशुचिभिश्च स्पर्शे आचमनमवगम्यते। तथा "सर्वं तत्स्पृष्टिनाज्ञेवति" मनुवचने तत्स्पृष्टीत्यभिधीयते तदनर्थकं स्यात् चाण्डालादिस्पृष्टस्पृष्टिनोरपि स्नानाभ्युपगमात् "शवस्पृष्टं स्पृष्ट्वा सर्वोदकस्पर्शी शुद्धिरिति" गौतमविरोध "शवस्पृश दिवाकीर्त्तिम" इत्यादि बृहस्पतिवचन "शवस्पृशञ्च स्पृष्ट्वेत्यादिविष्णुवचनाभ्याञ्च विरोधः स्यात् तच्छब्देन सर्वेषामेव चाण्डालादीनां परामर्शात् षड्सु सर्वेषु शवस्पृष्टिप्रसङ्गात्। उच्यते। एकशाखां समारूढ इत्याद्यापस्तम्बवचन वर्त्तमानाशुचिसंसर्गिस्पर्शविषय याज्ञवल्क्यादिवचनस्त्वतीतसंसर्गिस्पर्शविषयमिस्यविरोधः। अतएव "संस्पृष्टाशुचिसंस्पृष्टं तृतीयं वापि मानवः। हस्तौ पादौ च प्रक्षाल्य तोयेनाचम्य शुध्यति" इति देवलवचनमपि वर्त्तमानाशुचिसंस्पर्शे स्पृष्टौ मूलाभूताशुच्यपेक्षया तृतीयो भवति स शूद्राचमनमात्रं चतुर्थे नेत्यर्थः। अतीतविषये द्वितीयमेव स्पृष्टाचमनमिति व्यवस्थितविकल्पवाचिवाशब्दार्थः। तृतीयस्पर्शे न किञ्चित्। चाण्डालादिस्पर्शविषयश्चैतत् अतीतान्त्यजस्पर्शविषये तु द्वितीय एव नाचमनम्। तथा च शातातपः "अशुचिं संस्पृशेद् यस्तु एक एव स दुष्यति। तत्स्पृष्टोऽन्योन दुष्येत्तु सर्वद्रव्येष्वयं विधि"। एतद्वचनाद्यशुचिद्रव्याधर्जन्द्वोच्छिष्टस्पर्शविषयमपि। अत्रापि वर्त्तमानान्त्यजसंसर्गिस्पर्शे साक्षात्स्पर्श इवाचमनमेवेति सर्वमुपपन्नम्"।

पराशरेणाऽत्र कश्चिद्विशेष उक्तो यथा "उच्छिष्टेन तु संस्पृष्टो द्रव्यहस्तः कथञ्चन। अनिधायैव तद्द्रव्यमाचान्तः शुचितामियात्। मार्जनोपाञ्जनैर्वेश्म प्रोक्षणेन च पुस्तकम्। सम्मार्जनेनाञ्जनेन सेकेनोल्लेखनेन च। दाहेन च भुवः शुद्धिर्वासेनाप्यथ वा गवाम्"। अत्रापि लघुगुरुसंसर्गविषयभेदात् व्यवस्था। "नित्यं शुद्धः कारुहस्तः पण्यं यच्च प्रसारितम्। ब्राह्मणान्तरितं भैक्ष्यमाकराः सर्व एव हि"।

**सङ्करी** स्त्री सङ्कीर्य्यते सम्+कॄ–कर्मणि अ गौरा० ङीष्। नवदूषितकन्यायां मेदि०।

**सङ्करीकरण** न० सङ्करः क्रियतेऽनेन च्वि+कृ-करणे ल्युट्। पापभेदे तत्स्वरूपप्रायश्चित्तादिकं प्रा०वि० दर्शितं यथा "अथ सङ्करीकरणापात्रीकरणमलावहप्रायश्चित्तम्। तत्र मनुः "खरोष्ट्राश्वमृगेभानामजाविकवधस्तथा। सङ्करीकरणं ज्ञेयं मीनाहिमहिषस्य च। निन्दितेभ्यो धनादानं वाणिज्यं शूद्रसेवनम्। अपात्रीकरणं ज्ञेयमसत्यस्य च भाषणम्। कृमिकीटवयोहत्यामद्यानुगतभोजनम्। फलैधःकुसुमस्तेयमधैर्य्यञ्च मलावहम्"। मद्यानुगतभोजनं, मद्यपानसमये यदुपस्थापितं फलमूलादि। अधैर्य्यं गीतश्रवणादि "अल्पेऽप्यपचये अत्यन्तवैरूल्यमिति" कल्पतरुः। "सङ्करापात्रकृत्यासु मासं शोधनमैन्दवम्। मलिनीकरणीये तु तप्तं स्यात् यावकं त्र्यहम्"। तथा विष्णुः "ग्राम्यारण्यानां पशूनां हिंसा सङ्कीर्णकरम्। सङ्कीर्णकरणं कृत्वा मासमश्नीत यावकम्। कृच्छ्रातिकृच्छ्रमथ वा प्रायश्चित्तन्तु कारयेत्। निन्दितेभ्यो धनादानं वाणिज्यं कुसीदजीवनम्"। असत्यं शूद्रसेवनमित्यपात्रीकरणं कृत्वा तप्तकृच्छ्रेण शुध्यति। "शीतकृच्छ्रेण वा भूयो महासान्तपनेन वा"। "पक्षिणां जलचराणाञ्च घातनं कृमिकीटघातनं मद्यानुगतभोजनमिति मलावहानि" "मलिनीकरणीये तु तप्तकृच्छ्रं स-

माचरेत् । कृच्छ्रातिकृच्छ्रमथ वा प्रायश्चित्तं विशोधनम्"। अत्र सङ्करीकरणे सकृत्करणे मासयावकम् अभ्यासे कृच्छ्रातिकृच्छ्रम्। अत्यन्ताभ्यासे चान्द्रायणम् । अपात्रीकरणे च सकृत्करणे तप्तकृच्छ्र अतुरङ्गसाध्यम् । शीतकृच्छ्रो वा शीतकृच्छ्रे तप्तकृच्छ्रेतिकर्त्तव्यतैव किन्तु तद्देव द्रव्यमत्र शीतलमिति विशेष । अभ्यासे तु महासान्तपनम् अत्यन्ताभ्यासे चान्द्रायणम् । मलावहे तु सकृदाचरणे त्र्यहयावकम् अभ्यासे तु तप्तकृच्छ्रम् अत्यन्ताभ्यासे कृच्छ्रातिकृच्छ्रमिति यथायोग्यमूह्यम् । एषु च तुषु यत्र यत्र प्रायश्चित्तविशेषो नोक्तस्तत्रैव एव वाद्रव्य"।

**सङ्कर्षण** पु॰ सङ्कृष्यते गर्भात् गर्भान्तरं नीयतेऽसौ सम्+कृष-युच । १बलदेवे अमर । तत्कथा हरिव॰ ५८अ॰ "सप्तमो देवकीगर्भो योऽंश सौम्यो ममाग्रज । स सङ्कामयितव्यस्ते सप्तमे मासि रोहिणीम् । सङ्कर्षणात्तु गर्भस्य स तु सङ्कर्षणो युवा । भविष्यत्यग्रजो भ्राता मम शीतांशुदर्शन "निद्रात्मिका विष्णुमाया प्रति भगवदुक्ति । भावे ल्युट् । २आकर्षणे ३स्थानान्तरनयने च न॰ ।

**सङ्कलन** न॰ सम्+कल-ल्युट । १एकत्रीकरणे २योजने (ठिकरेया) लीला॰ ३सम्पर्के च ।

योजनं च नानासङ्ख्यास्वरूपाङ्कानामेकसङ्ख्यापादकाङ्ककरणं तच्च द्विविधं शुद्धसङ्कलनं भिन्नसङ्कलनञ्च तत्र शुद्धसङ्कलनं तु "कार्य्यः क्रमादुत्क्रमतोऽथ वाङ्कयोगो यथास्थानमथान्तरं वा" लीला॰ उक्तरीत्या यथास्थानम् एकादिस्थाने एकाद्यङ्कयोग एवं दशशतादिस्थाने दशशताद्यङ्कयोग । भिन्नसङ्कलनञ्च छेदसहिताङ्कयोजनम् । तत्रांशसमवर्णनं तत्रोक्तं यथा "अन्योन्यहाराभिहतौ हरांशौ राश्योः समच्छेदविधानमेवम्" ।

न्यास $\frac{3}{1}$ $\frac{1}{5}$ $\frac{1}{3}$ समच्छेदे जातम् $\frac{45}{15}$ $\frac{3}{15}$ $\frac{5}{15}$

"योगोऽन्तरं तुल्यहरांशकानां कल्प्यो हरो रूपमहाराशे" इत्युक्तदिशा योजने जातम् ५३/१५ एवं प्रभिन्नानामनुबन्धभागापवाहेषु समच्छेदकरणं तत्र द्रष्टव्यम् ।

**सङ्कलित** त्रि॰ सम्+कल-क्त । १योजित २रथादिना सहत अमर । ३सङ्गृहीत च भावे क्त । ४सयोजने न॰ ।

**सङ्कलितैक्य** न॰ ६त॰ । सैकपदघ्नपदार्द्धमथैकाद्यङ्कयुतिकिल सङ्कलिताख्यम्" लीला॰ उक्ते एकाद्यङ्कानां योगे

**सङ्कल्प** पु॰ सम्+कृप घञ् गुणे रस्य ल । १अभीष्टविषये (इदमित्थमेव कार्य्यम्) इत्येवंरूपे मनसोव्यापारभेदे अमर । २कर्मसाधनाय अभिलापवाक्ये "सङ्कल्पेन विनाराजन् । यत् किञ्चित् कुरुते नर । फलञ्चाल्पाल्पकं तस्य धर्म्मस्यार्द्धक्षयो भवेत्" ब्रह्मपु॰ । धर्मस्य अर्द्धक्षयात् फलस्याल्पाल्पकत्वमप्यर्द्धपरत्वं युक्तं । धर्माधीनत्वात् फलस्य । "आशास्य च शुभं कार्य्यमुद्दिश्य च मनोगतम्" स्वर्गस्यपत्तने उक्तम् 'मनोगतं शुभफलमाशास्य मनसा सङ्कल्प्य, उद्दिश्य वाचा अभिलप्य, कार्य्यं कर्मणा उपपाद्यम्" ति॰त॰रघु॰। "मनसा सङ्कल्पयति वाचा अभिलपति कर्मणा चोपपादयति" हारीत । तत्प्रकारो यथा "शुक्तिभङ्ग्ग्रसहस्तैश्च कार्य्यस्तूष्णीमिस्तथा । सङ्कल्पो नैव कर्त्तव्यो मृण्मयेन कदाचन । वह्नीत्वोदुम्बरं पात्रं वारिपूर्णं गुणान्वितम् । दर्भत्रयं साग्रमूलं फलपुष्पतिलान्वितम् । जलाशयारामकूपे सङ्कल्पे पूर्वदिङ्मुख । साधारणे चोत्तरास्य ऐशान्यां निश्चिपेज्जलम्" भविष्यपु॰। अत्र कुशहस्तनिषेधस्तु पात्रान्तरसत्त्वविषय एकहस्तपरो वा एका॰त॰रघु । मानससङ्कल्पस्य द्विविध भावाभावविषयभेदात् तत्राद्य मयैतत्कर्त्तव्यमित्येवंरूप द्वितीय मयैतन्न कर्त्तव्यमित्येवरूप । तत्र पूजादिसङ्कल्पोभावविषय उपवासादिसङ्कल्पोऽभावविषय इति भेद । ध्यम् । "सङ्कल्पमूलः कामो वै यज्ञा सङ्कल्पसम्भवा । व्रतानियमधर्माश्च सर्वे सङ्कल्पजा स्मृता"-एका॰त॰ ।

**सङ्कल्पजन्मन्** पु॰ सङ्कल्पात् जन्म यस्य । १कामदेवे हला॰ सङ्कल्पजादयोऽप्यत्र । सङ्कल्पजातमात्रे यज्ञादौ च त्रि॰

**सङ्कल्पयोनि** पु॰ सङ्कल्पोयोनिरुत्पत्तिकारणं यस्य । कामदेव "सङ्कल्पयोनेरभिमानभूतमिति" कुमार ।

**सङ्कसुक** त्रि॰ सम्+कस-उकञ् । १अस्थिरे अमर । २मन्दे सि॰कौ॰ ३दुर्बले उणादि॰ । ४सङ्कीर्णे ५अपवादशीले च सक्षिप्तसा॰ ।

**सङ्कार** पु॰ सम्+कॄ-कर्मणि भा॰ घञ् । १सम्मार्जनादिविप्रधूल्यादौ चञ्चर॰ । २मवदूषितकन्याया स्त्री मेदि॰ गौरा॰ ङीष् । भावे घञ् । ३अग्निचटत्कारे मेदि॰।

**सङ्काश** त्रि॰ सम्यक् काशते काश-अच् । १सदृशे 'तद्रूपादिवसङ्काशमिति' तत्रास्तु । अत्रार्थे निभादिरङ्ग नित्यसमासता । २अन्तिके च विश्व ।

**सङ्किल** पु॰ सम्+किल-क । प्रज्वलदलातायाम् त्रिका॰ ।

**सङ्कीर्ण** त्रि॰ सम्+कॄ-क्त । सङ्कुलजनसङ्कुलं निरवकाशे १व्याप्ते भरतः । २मिश्रितनानाजातीये अमर॰ ३व्याप्ते ४मिश्रित ५सङ्कटे अमरः । स्यात् ६मिश्रितयो ७पद्

सरविजातीययोय। इतरवर्णेन इतरवर्णस्त्रियां जाते ७जातिभेदे पु॰ दयणुड्के अमर । ८मिश्रितरागे सङ्गीत॰

**सङ्कीर्त्तन** न॰ सम्+कीर्त्त ल्युट् । १स्तुतौ २देवादेर्नामोच्चारणे ३गानेन देवगुणाद्यनुकीर्त्तने च "श्रीकृष्णरससङ्कीर्त्तं वीणाध्वनिसमन्वितम् । कुरु वत्स गुणानादैव स्त्वरणन्तु सनय सदा । गोपीनां वस्त्रहरणं परं रासमहोत्सवम् । तासि सार्द्धं जलक्रीडां हरेस्त्कीर्त्तनं कुरु । तत्सङ्कीर्त्तनस्थाने ये च नृत्यन्ति वैष्णवाः । तेषां पादरजस्पर्शात् सद्यः पूता वसुन्धरा" नारदपञ्चरात्रम् ।

**सङ्कुचित** त्रि॰ सम्+कुच क्त । १कृतसङ्कोचे २मिलिते ३अप्रफुल्ले च हेमच॰ । ४खड्गे राजनि॰ ।

**सङ्कुल** न॰ सम्+कुल-क । १परस्परपराहते "यावज्जीवमहं मौनी ब्रह्मचारी च मे पिता । माता तु मम वन्ध्यैव पुत्रहीनः पितामहः" इत्येवं वाक्ये अमर । २परस्परहननरूपे युद्धे ३जनादिभिः सबाधेन निरवकाशे स्थाने ४सङ्कीर्णे त्रि॰ अमर ।

**सङ्केत** पु॰ सम्+कित-घञ् । मनोगतभावव्यञ्जनाय कृते हस्तादिचालनरूपे १व्यापारे (इशारा) त्रिका॰ "अस्माच्छब्दादयमर्थो बोध्य, अयं शब्द अमुमर्थं बोधयतु वा" इत्येवं शब्दनिष्ठे २शब्दबोधनार्थशक्तिविशेषे सङ्केतश्च जात्यादिचतुष्के इति वैयाकरणा ।

"शब्दैरेव प्रतीयन्ते जातिद्रव्यगुणक्रिया । चातुर्विध्यादमीषान्तु शब्द उक्तश्चतुर्विधः" काव्यादर्श । "सङ्केतो गृह्यते जातौ गुणद्रव्यक्रियासु च" हरिः "जातिद्रव्यगुणस्पन्दैर्धर्मैः सङ्केतवत्तया । जातिशब्दादिभेदेन चातुर्विध्यं परे जगु" वैयाकरणमतम् शब्दश॰ प्र॰ उक्तम् । "इद सङ्केतधाम चैत् स याति कीर्त्यते" शब्दप॰ शक्तिशब्दे ५०७६ पृ॰ दृश्यम् । ३प्रियसङ्गमार्थं गुप्तस्थाने च ।

**सङ्केतित** त्रि॰ सङ्केतो जातोऽस्य तार॰ इतच् । सङ्केतयुते वाच्ये अर्थे "यस्मात् सङ्केतितः योऽर्थमभिधत्ते स वाचकः" काव्यप्र॰ ।

**सङ्कोच** पु॰ सम्+कुच-घञ् । बहुविषयकत्वाद्व्यापकविषयकतया १व्यवस्थापने सामान्यशब्दस्य २विशेषपरतायाम् शब्दार्थ॰ ३सङ्कोचने ४भये ५बन्धे च मेदि॰ । सम्+कुच अच् । ६मत्स्यभेदे पुंस्त्री॰ मेदि॰ स्त्रियां ङीष् । ७कुङ्कुमे न॰ अमर । [तारा॰ रत्नमा॰ ।

**सङ्कोचनी** स्त्री सम्+कुच-ल्यु-गौरा॰ ङीष् । लज्जालुक

**सङ्क्रन्दन** पु॰ सङ्क्रन्दयत्यसुरान् सम्+क्रन्द-णिच् ल्यु । १इन्द्रे अमर । भावे ल्युट् । २सम्यक्क्रन्दने न॰ ।

**सङ्क्राम** पु॰ सङ्क्राम्यत्यनेन सम्+क्रम घञ् वा वृद्धिः । १जलवत्स्थानस्थाने (साँको) अमर "आत्मानं सङ्क्रमं कृत्वेति" स्मृतिः । भावे घञ् । २स्थानाद्राश्यन्तरसञ्चारे धरणि । "तुटे सङ्क्रमभागोऽस्य सुकालो रविसङ्क्रम" ति॰त॰ । ३एकस्मिन्वस्तुनि तद्व्यापारत्यागेनान्यत्रगमने च । [राश्यन्तरगमने च ।

**सङ्क्रमण** न॰ सम्+क्रम-ल्युट् । १सङ्क्रान्तौ २रव्यादीनां

**सङ्क्रान्त** त्रि॰ सङ्क्रान्तिरस्यास्ति अच्, सम्+क्रम-क्त वा । १सङ्क्रान्तियुक्ते २सङ्क्रमणकर्त्तरि ३मार्गे दायरूपेण भर्त्रादित आगते स्त्रिया ४प्राप्तधने च । दायभा॰ मते स्त्रीणां सङ्क्रान्तधने उपभोगमात्रं तन्मरणे स्वपत्यादिदायादानां तद्धनम् "भुञ्जीतामरणात् क्षान्ता दायादा ऊर्द्ध्वमाप्नुयुः" कात्या॰ वचनात् । मिता॰ मते स्वदाय दानामिति विवेक ।

**सङ्क्रान्ति** स्त्री सम्+क्रम-भावे क्तिन् । सङ्क्रमणशब्दोक्ते सङ्क्रान्तिपदार्थे तद्विधं क्रान्तिनामभेदफलभेदादि मु॰ चि॰ पी॰धा॰ निरूपितं यथा

"घोराऽर्कं सङ्क्रमणमुग्ररवौ हि शूद्रान् ध्वाङ्क्षी२ विशो, लघुविधौ च चरे सभौमे । चौरान्, महोदरयुता३ नृप तीन्, श्रमैत्रे मन्दाकिनी४ स्थिरगुरौ सुखदेषु मन्दा५ । विप्रान्, मिश्रभवतो तु पशून् च मिश्रा६ तीक्ष्णाऽर्कजे न्त्यजसुखा खलु राक्षसी७ च । प्रा मे दिनस्य नृपतीन् प्रथम निहन्ति मध्ये द्विजानपि विशोऽपरके च शूद्रान् । अस्ते निशाप्रहरकेषु पिशाचकादीन्नक्तञ्चरानपि नटान् पशुपालकांश्च । रव्युदये सकलनिर्द्धनस्य सौख्यमायास्ये मकरकर्कटयोर्निशायाम् १ हयोत्थानसंज्ञाप्रत्युत्क्रम्य भवे भवेत् । तुलाजौ विषुव, विष्णुपद षिड्शीतिगो घट । सङ्क्रान्तिकालादुभयत्र नाडिका पुण्या मता षोडशषोडशोष्णगो १ निशीथतोऽर्वागपरत्र सङ्क्रमे पूर्वापरान्तिमपूर्वभागकौ । पूर्वं निशीथे यदि सङ्क्रम स्या द्दिनद्वयं पुण्यमथादयाश्रात् । पूर्वं परस्ताद् यदि वा स्वसौम्यायने दिने पूर्वपरं तु पुण्यम् । सन्ध्या त्रिनाडि प्रमिताऽर्कबिम्बाद्धोदितास्तादधऊर्ध्वमत्र । चेद्याम्यसौम्ये अयने क्रमात्तत पुण्यौ तदानीं परपूर्वघस्रौ । इदा यने विष्णुपदे चाद्या मध्य तुलाजयो । षडशीत्यां गते योग्ये पराः मा ोऽस्तितुल्यदा ' मु॰ चि॰ ।

माचरेत् । कृच्छ्रातिकृच्छ्रमथ वा प्रायश्चित्तं विशोधनम्” । अत्र सङ्करीकरणे मलिनीकरणे मासयावकम् अभ्यासे कृच्छ्रातिकृच्छ्रम । अत्यन्ताभ्यासे चान्द्रायणम् । अपात्रीकरणे च मलिनीकरणे तप्तकृच्छ्र चतुरहसाध्यम् । शीतकृच्छ्रो वा शीतकृच्छ्रे तप्तकृच्छ्रेतिकर्त्तव्यतैव किन्तु तदेव द्रव्यमत्र शीतलमिति विशेष । अभ्यासे तु महासान्तपनम् अत्यन्ताभ्यासे चान्द्रायणम् । मलावहे तु सकृदाचरणे त्र्यहयावकम अभ्यासे तु तप्तकृच्छ्रम्, अत्यन्ताभ्यासे कृच्छ्रातिकृच्छ्रमिति यथायोग्यमूह्यम । एवं च दुष्टं यत्र यत्र प्रायश्चित्तविशेषो नोक्तस्तत्रैव एव वाद्यव्य” ।

**सङ्कर्षण** पु० सङ्कृष्यते गर्भात् गर्भान्तरं नीयतेऽसौ सम्+कृष-ल्युच । १बलदेवे अमर । तत्कथा हरिव० ५८अ० “सप्तमो देवकीगर्भो योऽश सौम्यो ममाग्रज । स सङ्कामयितव्यस्ते सप्तमे मासि रोहिणीम् । सङ्कर्षणात्तु गर्भस्य स तु सङ्कर्षणो युवा । भविष्यत्यग्रजो भ्राता मम शीतांशुदर्शन” निद्रात्मिका विष्णुमाया प्रति भगवदुक्ति । भावे ल्युट् । २आकर्षणे ३स्थानान्तरनयने च न० ।

**सङ्कलन** न० सम्+कल-ल्युट् । १एकत्रीकरणे २योजने (ठिकया) लीला० ३सम्पर्के च ।

योजनं च नानासङ्ख्यासूचकाङ्कानामेकसङ्ख्यापादकाङ्ककरणं तच्च द्विविधं शुद्धसङ्कलनं भिन्नसङ्कलनञ्च तत्र शुद्धसङ्कलनं तु “कार्य्यः क्रमादुत्क्रमतोऽथ वाङ्कयोगो यथास्थानमथान्तरं वा” लीला० उक्त्या यथास्थानम् एकादिस्थाने एकाद्यङ्कयोग एव दशमादिस्थाने दशमाद्यङ्कयोग । भिन्नसङ्कलनञ्च छेदसहिताङ्कयोजनम् । तत्रांशसमच्छेदेन तत्रोक्तं यथा ‘अन्योन्यहाराभिहतौ हरांशौ राश्योः समच्छेदविधानमेवम्’ ।

न्यास $\frac{2}{1}$ $\frac{1}{5}$ $\frac{1}{3}$ समच्छेदे जातम् $\frac{64}{15}$ $\frac{3}{15}$ $\frac{5}{15}$

“योगोऽन्तरं तुल्यहरांशकानां कल्प्यो हरो रूपमहारराशे” इत्युक्तदिशा योजने जातम् ५२/१५ एवं प्रभागजातानुबन्धभागापवाहेषु समच्छेदकरणं तत्र द्रष्टव्यम् ।

**सङ्कलित** त्रि० सम्+कल-क्त । १योजिते २राश्यादिना सहत अमर । ३सङ्गृहीत च भावे क्त । ४स योजने न० ।

**सङ्कलितैक्य** न० कृत० । “सैकपदघ्नपदार्द्धमथैकाद्यङ्कयुतिः किल सङ्कलिताख्यम्” लीला० उक्ते एकाद्यङ्कानां योगे

**सङ्कल्प** पु० सम्+कॢप घञ् गुणे रस्य ल । १अभीष्टसिद्धये (इदमित्थमेव कार्य्यम्) इत्येवंरूपे मनसोव्यापारभेदे अमर । २कर्मसाधनाय अभिलापवाक्ये “सङ्कल्पेन विना राजन् । यत् किञ्चित् कुरुते नर । फलञ्चाल्पाल्पकं तस्य धर्मस्यार्द्धक्षयो भवेत्” ब्रह्मपु० । धर्मस्य चार्द्धक्षयोक्तिः फलस्याल्पाल्पकत्वमप्यर्द्धपरत्वे युक्तं धर्माधीनत्वात् फलस्य । “आशास्य च शुभं कार्यमुद्दिश्य च मनोगतम्” अगस्त्यवचने उक्तम् ‘मनोगतं शुभफलमाशास्य मनसा सङ्कल्प्य, उद्दिश्य वाचा अभिलप्य, कार्य्यं कर्मणा उपपाद्यम्’ ति० त० रघु० । “मनसा सङ्कल्पयति वाचा अभिलपति कर्मणा चोपपादयति” हारीत । तत्प्रकारो यथा “प्राङ्मुखोऽम्बरहस्तेन काश्यामिर्दर्भिस्तथा । सङ्कल्पो नैव कर्त्तव्यो मृण्मयेन कदाचन । गृहीत्वौदुम्बरं पात्रं वारिपूर्णं गुणान्वितम् । दर्भत्रयं साग्रमूलं फलपुष्पतिलान्वितम् । जलाशयारामकूपे सङ्कल्पं पूर्वदिङ्मुख । आधारं चोत्तरास्य ऐशान्यां निक्षिपेज्जलम्” भविष्यपु० । अत्र तैजसहस्तनिषेधस्तु पात्रान्तरसद्भावविषय ‘एकहस्तपरो वा’ एका० त० रघु । मानससङ्कल्पश्च द्विविध भावाभावविषयभेदात् तत्राद्य मयैतत्कर्त्तव्यमित्येवंरूप द्वितीय मयैतन्न कर्त्तव्यमित्येवंरूप । तत्र पूर्वादिसङ्कल्पो भावविषय उपवासादिसङ्कल्पोऽभावविषय इति भेद । अयम् । “सङ्कल्पमूलः कामो वै यज्ञाः सङ्कल्पसम्भवाः । व्रतानियमधर्माश्च सर्वे सङ्कल्पजाः स्मृताः” एका० त० ।

**सङ्कल्पजन्मन्** पु० सङ्कल्पात् जन्म यस्य । १कामदेवे हला० सङ्कल्पजादयोऽप्यत्र । सङ्कल्पजातमात्रे यज्ञादौ च त्रि० ।

**सङ्कल्पयोनि** पु० सङ्कल्पो योनिरुत्पत्तिकारणं यस्य । कामदेव “सङ्कल्पयोनेरभिमानभूतमिति” कुमार ।

**सङ्कसुक** त्रि० सम्+कस उकञ् । १अस्थिरे अमर । २मन्दे सि० कौ० ३दुर्बले उणादि० । ४सङ्कीर्णे ५अपवादशीले च सचिप्रया० ।

**सङ्कार** पु० सम्+कॄ-कर्मणि वा० घञ् । १सम्मार्ज्जन्या दग्धप्रधूल्यादौ शब्दर० । २नवदूषितकन्यायां स्त्री मेदि० गौरा० ङीष् । भावे घञ् । ३अग्निचटत्कारे मेदि० ।

**सङ्काश** त्रि० सम्यक् काशते काश-अच् । १सदृशे ‘तदर्थादित्यसङ्काशमिति’ तन्त्रम् । अत्रार्थे भिन्नादिरहित्य नित्यसमासता । २अन्तिके च त्रि० ।

**सङ्किल** पु० सम्+किल-क । वह्निदल्काया त्रिका० ।

**सङ्कीर्ण** त्रि० सम्+कॄ-क्त । सङ्कुलजनसङ्कुलेन निरवकाशे १स्थाने भरत । २मिश्रितजात्याजाते अमर० ३व्याप्ते ४मिश्रिते ५सङ्कटे अजय । एतस्य ६निश्चितयो : भर०

स्वरविलातीययोः । इतरवर्णेन इतरवर्णक्रियां जाते ७जातिभेदे पु०दप्यष्टे अमरः । ८मिश्रितरागे,सङ्गीत०

**सङ्कीर्त्तन** न०, सम्+कीर्त्त-ल्युट् । १स्तुतौ २देवादेनामो-च्चारणे ३गानेन देवगुणाद्युत्कीर्त्तने च "श्रीकृष्णरस-सङ्कीर्तं वीणाध्वनिसमन्वितम् । कुरु वत्साधुनात्रैव इष्यन्तु मुनयः सुराः । गोपीनां वस्त्रहरणं परं राम-महोत्सवम् । ताभिः सार्द्धं जलक्रीडां हरेस्तत्कीर्त्तनं कुरु । कृष्णसङ्कीर्त्तनस्थाने ये च नृत्यन्ति वैष्णवाः । तेषां पादरजः स्पर्शात् सद्यः पूता वसुन्धरा" नारदपञ्चरात्रम् ।

**सङ्कुचित** त्रि० सम्+कुच-क्त । १कृतसङ्कोचे २वचिन्ने ३अ-प्रफुल्ले च हेमच० । ४मग्ने राजनि० ।

**सङ्कुल** न० सम्+कुल-क । १परस्परपराहते "यावज्जीवमहं मौनी ब्रह्मचारी च मे पिता । माता तु मम वन्ध्यैव पुत्रहीनः पितामहः" इत्येवं वाक्ये अमरः । २पर-स्परहननरूपे युद्धे ३बहुजनादिभिः संबाधेन निरव-काशे स्थाने ४सङ्कीर्णे त्रि० अमर ।

**सङ्केत** पु० सम्+कित-घञ् । मनोगतभावव्यञ्जनाय कृते हस्तादिचालनरूपे १व्यापारे (इसारा) त्रिका० "अस्मा च्छब्दादयमर्थोबोध्यः, अयं शब्दः अमुमर्थं बोधयतु वा" इत्येवंशब्दनिष्ठे २अर्थबोधनार्थशक्तिविशेषे सङ्केतश्च लाक्षणिकत्वश्चे इति वैयाकरणाः । "शब्दैरेव प्रतीयन्ते जातिद्रव्यगुणक्रियाः । चातुर्विध्या-दमीषान्तु शब्द उक्तश्चतुर्विधः" काव्यादर्शः । "सङ्केतो गृह्यते जातौ गुणद्रव्यक्रियासु च" हरिः "जातिद्र-व्यगुणस्पन्दैर्धर्मैः सङ्केतवत्तया । जातियदृच्छादिभेदेन चातुर्विध्यं परे जगुः" वैयाकरणमतम् शब्द० प्र० उक्तम् । "इह सङ्केतग्राम सैव संकेति कीर्त्यते" शब्दर्थ० शक्तिशब्दे ५०७६ पृ० दृश्यम् । ४प्रियसङ्ग-मार्थे गुप्तस्थाने च ।

**सङ्केतित** त्रि० सङ्केतो जातोऽस्य तार० इतच् । सङ्केतयुते वाच्ये अर्थे 'साक्षात् सङ्केतितं योऽर्थमभिधत्ते स वा-चकः' काव्यप्र० ।

**सङ्कोच** पु० सम्+कुच-घञ् । बहुविषयकत्वात्प्रकाशविषय-कतया व्याप्त्यापने शासनस्य २विशेषपरतायाम् व्याहरि० ३कुङ्कुमे ४बन्धे ५मत्स्ये च मेदि० । सम्+कुच-घञ् । ६मत्स्यभेदे पुंस्त्री० मेदि० स्त्रियां ङीष् । कुङ्कुमे न० अमरः । [तार्दा रत्नमा० ।

**सङ्कोचनी** स्त्री सम्+कुच-ल्यु-गौरा० ङीष् । लज्जालुक-

**सङ्क्रन्दन** पु० सङ्क्रन्दयत्यसुरान् सम्+क्रन्द-णिच्-ल्यु । १इन्द्रे अमरः । भावे ल्युट् । २सम्यक्क्रन्दने न० ।

**सङ्क्रम, क्राम** पु० सङ्क्रामत्यनेन सम्+क्रम-घञ् वा वृद्धिः । १जलयन्त्रस्थाने (साँको) अमरः "आत्मानं सङ्क्रमं कृत्वेति" स्मृतिः । भावे घञ् । २रव्यादेः राश्यन्तरसञ्चारे धरणिः । "त्रुटेः सहस्रभागो यः स काली रविसंक्रमः" ति०त० । ३ एकत्रस्थितवस्तुनः तद् स्थानत्यागेनान्यत्रगमने च । [राश्यन्तरगमने च ।

**सङ्क्रमण** न० सम्+क्रम-ल्युट् । १सङ्क्रान्तौ २रव्यादीनां

**सङ्क्रान्त** त्रि०सङ्क्रान्तिरस्यास्ति अच्, सम्+क्रम-क्त वा । १सङ्क्रान्तियुक्ते २सङ्क्रमणकर्त्तरि ३प्राप्ते दायकर्मेण भर्त्रादित आगते स्त्रिया ४प्राप्तधने च । दायभा० मते स्त्रीया संक्रान्तधने उपभोगमात्रं तन्मरणे स्वपत्न्यादि-दायादानां तद्धनम् "भुञ्जीतामरणात् क्षान्ता दायादा ऊर्द्ध्वमाप्नुयुः" कात्या० वचनात् । मिता० मते स्त्री-दायादानामिति विवेकः ।

**संक्रान्ति** स्त्री सम्+क्रम-भावे क्तिन् । संक्रमणशब्दार्थे सङ्क्रान्तिपदार्थविधि क्रान्तिनामभेदफलभेदादि: सं० चि० दी०धा० निरूपितं यथा

"घोराऽर्कसंक्रमणसमये हि शूद्रान्, ध्वाङ्क्षी२ विप्रो, त्रयुविधौ च यत्सभौमे । चौरान्, महोदरयुता३ न्वप-तीन्, समेते मन्दाकिनी४ स्थिरगुरौ सुखदेत्, मन्दा५ । विप्राय, मिश्रभवगो तु पशूंश्च मिश्रा६ तीक्ष्णार्कजे-न्त्यजसुखा खलु राक्षसी७ च । मार्ये दिनस्य भृगपञ्चीन् प्रथमे निहन्ति मध्ये द्विजानपि विशोऽपरके च शूद्रान् । अस्ते निशाप्रहरकेषु पिशाचकान्नीचक्रचरानपि, नटान् पशुपालकांश्च । सूर्योदये सुकृतलिङ्गिजनश्च सौम्यया-म्यायनं मकरकर्कटयोर्निरुक्तम् । ग्रहयोगायनसंज्ञाप्रयु-तान्याभवे भवेत् । तुलाजौ विषुवं, विष्णुपदं स्थिरालिनः घटे । सङ्क्रान्तिकालादुभयत्र नाडिकाः पुण्या मताः षोडशषोडशोष्णांशोः । निशीथतोऽर्वाग्परत्र सङ्क्रमे पूर्वा-परार्हाणान्तिमपूर्वभागकौ । पूर्वं निशीथे यदि संक्रमः स्या-द्दिनद्वयं पुण्यमथोदयास्तात् । पूर्वं परस्तात् यदि य-स्योऽस्यायने दिने पूर्वपरे तु पुण्ये । सन्ध्या त्रिनाडी-प्रमितार्कबिम्बादर्द्धोदितास्तादधश्चोर्ध्वमत्र । चेद्याम्यसौम्ये अयने क्रमात्स्तः पुण्यौ तदार्वां परतूर्द्ध्वकौ । याम्या-यने विष्णुपदे चाद्या मध्यास्तुलाजयोः । षडशीत्यमते सौम्ये परा नाड्योऽतिपुण्यदाः" मु० चि० ।

"तत्र ग्रहाणां प्राग्राशितोऽपरराशौ संक्रमणं संक्रान्तिरिति संक्रान्तिलक्षणं सा च द्विविधा मध्यमा स्पष्टा च । षट्कर्मसंस्कृतो मध्यमग्रहो राश्यन्तरं यदा संक्रामति सा मध्यमसंक्रान्तिरुच्यते । यदा तु स्पष्टीकृतसंस्कारविशिष्टो ग्रहो राश्यन्तरं गच्छेत् सा स्पष्टसंक्रान्तिरुच्यते । तत्र मध्यममानस्य स्पष्टीकरणार्थत्वादेव तज्जनितसंस्कारानुपयोगादत्र तत्त्यागेन स्पष्टसंक्रान्तिरेव गृह्यते । सापि द्विविधा सायनाख्या निरयनाख्या चेति । तत्र यदा सिद्धान्तगणनागतायनांशसंस्कृता ग्रहा राश्यन्तरगमनमुररीकुर्वन्ति सा सायनाख्यसंक्रान्तिरुच्यते । यदा त्वयनांशसंस्काररहिता ग्रहा राश्यन्तरगास्तदा निरयनाख्या संक्रान्तिरुच्यते । तत्रान्यासां चन्द्रादिसंक्रान्तीनान्तु ''देवद्वादशवोऽष्टाष्टौ नाड्योऽष्टाः स्वल्पाः क्रमात् । यत्स्नौ संक्रमणेऽर्कादेः प्रायोऽर्क्यातिनिन्दिता" इति वर्ज्यघटीत्वमेव विवाहप्रकरणे वक्ष्यति न तु फलकथने आसां संक्रान्तीनां कश्चिदुपयोगः । सूर्यसंक्रान्तीनान्तु नक्षत्रवारसमयभेदेन ववादिकरणभेदेन च शुभाशुभफलकथनयोग्यता पुण्यकालता संक्रान्तिविशेषे वर्ज्यघटीत्वमाधिक्यभावश्चास्तीत्यतो बहुवक्तव्यत्वात् स्वतन्त्रमेव सूर्यसंक्रान्तिप्रकरणमारिप्सुर्नक्षत्रवारभेदेन फलं तावत् सार्द्धवसन्ततिलकयाह । घोरेति अर्कस्य सूर्यस्य संक्रमणं निरयनाख्या संक्रान्तिरुपलक्षणत्वात् सकलसंक्रान्ती रविवारेऽर्कवारे वा स्यात् तदा घोरानाम्नी सा शूद्रान् सुखयेत् सुखिन उत्पादयेत् । अत्रार्कसंक्रमणमिति पदोपादानसामर्थ्यात् सूर्यसंक्रान्तिष्वेवायं विचारो नान्यसंक्रान्तिष्विति फलितोऽर्थः ।

अथ ध्रुवभे विधौ चन्द्रवारे वा सूर्यसंक्रान्तिर्ध्वाङ्क्षीनाम्नी विप्रो वैश्यान् सुखयेत् । चरर्क्षे चरनक्षत्रे भौमे मङ्गलवारे वा संक्रान्तिर्महोदरयुता महोदरीनाम्नी चौरान् सुखयेत् । मैत्रे बुधे मैत्रभे मृदुनक्षत्रे वा संक्रान्तिर्मन्दाकिनीनाम्नी भवतीन् राज्ञः सुखयेत् । क्षिप्रनक्षत्रे गुरुवारे वा संक्रान्तिर्मन्दानाम्नी विप्रान् सुखयेत् । उग्रनक्षत्रे भृगुवारे वा संक्रान्तिर्मिश्रनाम्नी पशून् सुखयेत् । तीक्ष्णनक्षत्रे मन्दे शनिवारे वा संक्रान्तिः सा च निऋतेन राक्षसीनाम्नी चण्डालादीन् सुरापानीयजन्तून् सुखयेदिति अर्थः । तदाह कश्यपः "राज्ञो ध्वाङ्क्षी महोदरी मन्दा मन्दाकिनी तदा । मिश्रा राक्षसी सूर्यसंक्रान्तिर्वारतः" । वसिष्ठः "घोरोपणे ध्वाङ्क्षी शुभे चरमे महोदरी मृदुभे । मन्दाकिनी चरर्क्षे मन्दा क्षिप्रा मिश्रे च राक्षसी तीक्ष्णे" । अत्र छन्दोभङ्गस्त्वार्षः । देवीपुराणे "मन्दा ध्रुवेषु विज्ञेया मृदौ मन्दाकिनी तथा । क्षिप्रे ध्वाङ्क्षी विजानीया दुग्रे घोरा प्रकीर्त्तिता । चरे महोदरी ज्ञेया क्रूरेऽ-त्येषु राक्षसी । मिश्रिता चैव विज्ञेया मिश्रकेषु संक्रमे" इति । रत्नमालायाम् "उपर्क्षमचरे मित्रध्रुवमिश्राख्यदारुणैः । एवं संक्रान्तिरर्कस्य घोराद्या क्रमशो भवेत्" । नारदकश्यपौ "शूद्रतस्करवैश्यादिभूपगवां क्रमात् । अनुक्तानाञ्च सर्वथा घोराद्याः सुखदाः स्मृता" । स्यादेवाः ब्राह्मणाः अनुक्तानां चाण्डालादीनाम् । ननूक्तं वक्ष्यमाणं वा शुभाशुभफलं सायनाख्यसंक्रान्तितः कुतो न विचार्यते इति चेत् उच्यते सायनाख्यसंक्रान्तौ स्नानदानजपादावेव कार्यं न सर्वत्र यदाह पुलस्त्यः "स्नानदानजपश्राद्धव्रतहोमादिकर्मसु । सुकृतं चलसंक्रान्तावक्षय पुरुषोऽश्नुते" इति । चलसंक्रान्तिः सायनाख्यसंक्रान्तिः । अतश्चलसंक्रान्तेः परिगणितस्नानादिकविषयत्वादेव तदन्यान्तरेषु विवाहादिशुभकर्मसु संक्रान्तिमात्राङ्गीकारे शुभाशुभफलकथनस्य नाम्ना उपयोग इति युक्तमुत्पश्यामः । इदं चाग्रे स्पष्टतया निर्णेष्यते" । "अथ दिनरात्रिविभागेन संक्रान्त्यशुभफलमुत्तरायणदक्षिणायनसंज्ञाश्च ... सार्द्धवसन्ततिलकयाह । त्र्यंशे इति अत्रार्कसंक्रमणमित्यनुवर्त्तते दिनप्रमाणं त्रिभिर्भक्तं यथालब्धतृतीयांशैः भवति तत्र दिनस्य प्रथमत्र्यंशेऽर्कसंक्रमणं भवतीन् हन्ति मध्ये द्वितीयत्र्यंशे द्विजान् ब्राह्मणान् हन्ति अपरके तृतीयत्र्यंशे वैश्यान् हन्त्येव सर्वत्र व्याख्येयम् । अस्ते सूर्यास्तसमयेऽर्कसंक्रमणं शूद्रान् । अथ रात्रिसंक्रान्तिफलं तत्र रात्रिप्रथमप्रहरे पिशाचकादीन् आदिपदेन भूतादीन् । द्वितीयप्रहरे निशाचरान् राक्षसान्, तृतीयप्रहरे नटान् नर्त्तकान् चतुर्थप्रहरे पशुपालकान् आभीरान् । सूर्योदयसमयकालेऽर्कसंक्रमणं सकललिङ्गिनम् पाषण्डादिक हन्ति आह "पाषण्डाः सर्वलिङ्गिन" इत्यभिधानात् । यदाह नारदः "पूर्वाह्णे भवतीन् हन्ति विप्रान् मध्यंदिने । अपराह्णेऽस्तगे शूद्रान् प्रदोषे च पिशाचकान् । निशि रात्रिचरान्नाट्यकारानपररात्रके । गोपालान् सन्ध्यायां लिङ्गिनं रविसंक्रमः" इति । संक्रान्तेः क्रूरसौम्यादिकरणेन अवादिवशाच्च फलम् तदाह ...

कौमवारे संक्रान्तौ दिनकरस्य तन्नामे । पित्तकफानिलजामयमरणनिकृन्तनाद्यस्तदपि च । बुधगुरुसितचन्द्राहे सति संक्रान्त्यां सामयं सुखम् । क्षितिपतिनिधरत्नेषु च विवर्द्धिर्विधर्मिणां पीडा" । अथ मेषसंक्रान्तौ विशेषमाह कश्यपः "यदा मेषगतः सूर्य्यो भरण्यादिचतुष्टये । सस्यवृद्धिर्भवेत्तत्र दुर्भिक्षं चोत्तरत्रये । मघादिदशके हानिः क्षेमं चान्येषु च" । अस्यार्थः । यस्मिन् दिने मेषसंक्रमणं तद्दिने चन्द्रो यदि भरण्यादिनक्षत्रचतुष्टये स्यात् तदा सस्यवृद्धिः एवमन्येऽपि ज्ञातव्यम् । अथ जन्मभस्थे संक्रान्तिफलं दीपिकायां "यस्य जन्मभमासाद्य रविसंक्रमणं भवेत् । तन्मासाभ्यन्तरे तस्य रोगः क्लेशो धनक्षयः" इति । तत्र शान्तिकमपि दीपिकायामुक्तम् "नवरत्नोदकपञ्चगव्यैरलक्ष्मीसिद्धार्थैरोषधियुक्तैः । स्नानं जन्मन्यृक्षे रविसंक्रान्तौ नृणां शुभदमिति" । अथ संक्रान्तिषु वृष्टौ जातायां फलमुक्तम् वशिष्ठेन "वृषकन्याभधनुर्कर्किणि संक्रान्तौ यदि भवेद्वर्षम् । धान्यं क्षेमसुभिक्षं नृपसज्जनगोकुलक्षेमम् । घटचापसिंहमिथुनसंक्रान्तौ यदि भवेद्वर्षम् । आमयडामरभूपद्युद्धमनर्थं त्वदृश्य । वृषवृश्चिकवृषमकरे वृष्टिः स्यात् संक्रमे समये । विस्फोटामयतस्करपीडावृष्टिः क्षयात्तुभयमिति" । अथ सौम्येति मकरकर्कटयोः संक्रान्तिश्चेत् तदा क्रमेण सौम्ययाम्यायनं निरुक्तं कथितं मकरे चोत्तरायणं कर्कटे याम्यायनं स्यादित्यर्थः । यदाह नारदः "सौम्ययाम्यायने नूनं भवतो मृगकर्किणि" इति । अथाशीत्यादयसंक्रान्तीनां षडशीतिमुखादिकाः संज्ञा अनुच्यमाह षडशीतीति धनुर्मिथुनकन्यामीनेषु संक्रान्तिश्चेत् तदा षडशीतिमुखाख्या संक्रान्तिः, तुलामेषयोः संक्रान्तिर्विषुवाख्या । सिंहवृश्चिकवृषकुम्भेषु संक्रान्तिर्विष्णुपदाख्या । उक्तञ्च नारदेन "स्थिरभेष्वर्कसंक्रान्तिर्या विष्णुपदाह्वया । षडशीतिमुखं प्रोक्तं द्विस्वभावेषु राशिषु । तुलाधराजयोर्ज्ञेयं विषुवं सूर्य्यसंक्रमं" । संक्रान्तौ उक्तञ्च "याम्यायने विष्णुपदे चाद्या मध्यास्तुलाजयोः । षडशीत्याननं सौम्ये परा नाड्योऽतिपुण्यदाः" । इति प्रत्यक्षदर्शं वक्ष्यति । अत्र मनुः "संक्रान्तौ यानि दत्तानि हव्यकव्यानि दातृभिः । तानि नित्यं ददात्यर्कः पुनर्जन्मनि जन्मनि । रविसंक्रमणे पुण्ये न स्नायाद् यदि मानवः । सप्तजन्मसु रोगी स्यात् दुःखभागी हि जायते" इति शातातपोक्तेः स्नानदानश्राद्धादिकमस्य संक्रान्तिकालेऽवश्यकर्त्तव्यता प्रतीयते तत्र स्नानादेरनेकक्षणसाध्यत्वादनुष्ठानक्षणस्य प्रामाण्यमापद्येत संक्रान्तिकालस्यातिसूक्ष्मत्वात् तदुक्तम् देवीपुराणे "सुस्थे नरे सुखासीने यावत् स्पन्दति लोचनम् । तस्य त्रिंशत्तमो भागस्तत्परः परिकीर्त्तितः । तत्परस्य शतो भागस्त्रुटिरित्यभिधीयते । त्रुटेः सहस्रभागो यः स कालो रविसंक्रमः" इति । देवलोऽपि "संक्रान्तिसमयः सूक्ष्मो दुर्ज्ञेयः पिशितेक्षणैः" इति पिशितेक्षणैः मनुष्यैः । अतोऽत्र तत्कालासम्भवात् गौणकालेऽपि कार्य्यं वचनप्रामाण्यात् । स च गौणकाल प्रतिनिर्दिश्यते गौणकालपुण्यतातिकाश्चात्र पूर्व्वोक्तानाह संक्रान्तीति । गणितमार्गेण यः सम्यग्गोः सूर्य्यस्य संक्रान्तिकाल आगतस्तत्र उभयत्र पूर्व्वतः परतश्च षोडश नाड्यः पुण्यप्रदत्वात् पुण्याः मताः संमताः सूर्य्यसंक्रान्तिसमयात् पूर्व्वं षोडश पश्चाच्च षोडश घटिकाः पुण्यकाल इति द्वात्रिंशद्घटिका भवन्तीत्यर्थः । तदाह वशिष्ठः "दिनपतिसंक्रमणात् प्राक् षोडश नाड्यश्च पुण्यकालश्च । परतः षोडश नाड्यः सर्व्वत्र स्नानदानकार्य्येषु । सूर्य्यसिद्धान्तेऽपि "संक्रान्तेः प्राक्परस्ताच्च सार्द्धाः षोडश नाडिकाः । नयन्ति यत् संक्रमस्य पुण्याः सर्व्वस्य नाडिकाः" । अनेन "संक्रान्तेः पुण्यकालस्तु षोडशोभयतः कलाः" इति स्मृतिवाक्ये "यैः पूर्व्वतः परतश्चाष्टावष्टौ घटिकाः पुण्यकाल इत्येवं षोडशेति व्याख्यानं तदपास्तं भवति । किञ्चायमर्थोऽवगतव्यः सूर्य्यसिद्धान्तेऽभिहितः "अर्कमानकलाः षष्ट्या गुणिता भुक्तिभाजिताः । तदर्द्धनाड्यः संक्रान्तेरर्वाक् पुण्यं तथा परे" । सिद्धान्तशिरोमणावपि "षष्टिघ्नबिम्बं घनभुक्तिभक्तं संक्रान्तिनाड्योऽखिलधर्म्मकृत्ये । रवेस्तु ताः पुण्यतमा यतः स्युः संक्रान्तिगोभिश्च फलं विधत्ते" । इति वासना चेयं यदि षड्भुक्तिगतितुल्यकलाभिरहोरात्रमानरूपाः षष्टिघटिका लभ्यन्ते तदा षड्बिम्बकलाभिः किमिति त्रैराशिकेन षष्टे बिम्बकलानां षष्टिगुणको रविभुक्तिभाजको निष्पन्न इत्यर्थः । एवं सर्व्वग्रहाणामपि संक्रान्तिः स्यात् तदुक्तं सिद्धान्त एव । अत्र तु विस्तरभयादनुपयुक्तत्वाच्च नाभाभिरलेखि । अतएव त्रिंशद्दण्डकत्रिंशत्सार्द्धद्वात्रिंशत्पञ्चाशदादिभेदेन स्मृतिषु पुण्यघटिकाभिधानं सर्व्वोक्तया भेदसम्भवान्निर्म्मितं तदेव सामान्यतः संक्रान्तिषु द्वात्रिंशत् घटिकारूपः पुण्यकालो निर्णीतः । देवीपुराणे तु मन्दादिसंज्ञाभेदात् पुण्यकाल-

विशेष एवोक्तः'' द्विघतःपञ्चसप्ताष्टनवद्वादश एव च। क्रमेण घटिकाह्येतास्तत् पुण्यं पारमार्थिकम्" इति। अस्यार्थः मन्दायामन्तरालवर्त्ति घटिकाद्वयं मन्दाकिन्याश्चतस्रो घटिकाः' ध्वाङ्क्षयां पञ्च, घोरायां सप्त, महोदर्यामष्टौ, राक्षस्यां नव, मिश्रायां दश" प्रागभिहितदेवीपुराणोक्तमन्दादिसंज्ञावाक्यान्मन्दस्य जनितसंज्ञात्‌ मन्दादिप्रयं विचारो न वारभयुक्तात्मश्रवणात्‌ एवं संक्रान्तिषु पुण्यकालमभिधाय इदानीं रात्रिसंक्रान्तौ विशेषमुपजात्युत्तरार्द्धेनाह निशीथत इति। निशीथोऽर्द्धरात्रं तस्मात्‌ प्राक् पूर्व्वस्मिन् अपरत्र पश्चाच्च संक्रमे संक्रान्तिकाले सति पूर्व्वापरयोरह्नोः क्रमेणान्तिमपूर्व्वभागौ पुण्यौ स्यातां माणकाविति स्वार्थे कः। यद्यर्द्धरात्रात्‌ प्राक्संक्रान्तिस्तदा पूर्व्वदिनस्योत्तरार्द्धं पुण्यं यद्यर्द्धरात्रादुपरि संक्रान्तिस्तदोत्तरदिनस्य पूर्व्वार्द्धमेव पुण्यमित्यर्थः। अत्रास्य ब्रह्मसिद्धान्ते "भवनान्तं विम्बमध्यं रात्र्यर्द्धात्‌ प्रागुदेति चेत्‌। स्नानदानादि मध्याह्नात्‌ कुर्य्यादूर्द्ध्वं गते दिने। रात्र्यर्द्धादुपरि चेत्तं याति चेदन्यथायमां। अह्न्यागामिनि मध्याह्नात्‌ पूर्व्वं स्नानादि पुण्यदम्"। भवनं राशिः विम्बमध्यं रवेः, चेत्तं राशिः। वृद्धवसिष्ठोऽपि "अह्निसंक्रमणे पुण्यमहः कृत्स्नं प्रकीर्त्तितम्। रात्रौ संक्रमणे भानोर्दिनार्द्धं स्नानदानयोः। अर्द्धरात्रादधस्तस्मिन् मध्याह्नस्योपरिक्रिया। ऊर्द्ध्वं संक्रमणे चोर्द्ध्वमुदयात्‌ प्रहरद्वयम्" इति। ननु रात्रौ शेषदिनसंक्रान्तौ वा रात्रावपि पुण्यकालसत्त्वात्‌ तदा स्नानादि कुतो न क्रियते यदर्थमयन्दान आरब्ध उच्यते "रात्रौ स्नानं न कुर्व्वीत दानं चैव विशेषतः" इति सुमन्तुवाक्याद्रात्रौ स्नानाद्यधिकाराभावात्‌। यत्‌ तु नैमित्तिकं ग्रहणादिप्रयुक्तं तद्रात्रावेव "नैमित्तिकञ्च कुर्व्वीत स्नानं दानञ्च रात्रिषु" इति सुमन्तुवाक्यशेषात्‌ "अर्द्धरात्रसमये संक्रमणे मकरकर्कयोश्च विशेषमुपलक्षितकयाह। पूर्व्वं इति"। "अर्द्धरात्रनिशीथौ द्वौ यामप्रहरौ स्मृतौ" इत्यभिधानादर्द्धरात्रो निशीथशब्दवाच्यः तस्मिन्निशीथे पूर्व्वं रात्रिद्वितीयप्रहरान्तिमक्षणावच्छिन्ने यदि संक्रमः स्यात्‌ तदा प्रागपरं दिनद्वये पुण्यमुक्तम्। उक्तञ्च वृद्धवसिष्ठेन "पूर्व्वं चेदर्द्धरात्रे तु यदा संक्रमते रविः। प्राहुर्दिनद्वयं पुण्यं मुक्त्वा मकरकर्कटाविति"। ब्रह्मसिद्धान्तेऽपि "यद्यर्द्धरात्र एव स्यात्‌ संपूर्णं संक्रमो रवेः। तदा दिनद्वयं पुण्यं स्नानदानादिकर्म्मणि"। अत्र मुक्त्वा मकरकर्कटावित्युक्तं तत्र मकरकर्कटयोस्तु कथमित्यत आह ग्राह्यावेति अथानन्तरमुदयास्तात्‌ सूर्य्योदयात्‌ सूर्य्यास्ताच्च पूर्व्वं परस्माच्च यदि याम्यसौम्यायने कर्कटमकरसंक्रान्ती भवतस्तदा पूर्व्वपरदिने पुण्ये स्यातां यदि सूर्य्योदयात्‌ पूर्व्वं कर्कटसंक्रमणं स्यात्‌ तदा पूर्व्वदिन एव पुण्यकालो न परदिने। तदाह वृद्धगार्ग्यः "यदास्तमयवेलायां मकरे याति भास्करः प्रदोषे चार्द्धरात्रे वा स्नानं दानं परेऽहनि। अर्द्धरात्रे तदूर्द्ध्वं वा संक्रान्तौ दक्षिणायने। पूर्व्वमेव दिनं ग्राह्यं यावन्नोदयते रविः" इति। अस्तमयवेलाया इति पञ्चम्यन्तं पदं आगतश्च इत्यर्थे। भविष्योत्तरपुराणेऽपि "कार्म्मुकन्तु परित्यज्य मृगं संक्रमते रविः। प्रदोषे चार्द्धरात्रे वा पुण्यो-ऽहनि पूर्व्वतः" इति। प्रदोषलक्षणञ्च स्कन्दपुराणे "त्रिमुहूर्त्तः प्रदोषः स्याद्रवावस्तं गते सति" इति।

अथार्क्कोदयास्तादिति पद्मनाभमतात्‌ पवनसंख्यादिन्द्रवन्नाकन्दमाह अर्द्धेति अर्द्धोदितादर्द्धास्ताच्चाध ऊर्द्ध्वं च क्रमात्‌ त्रिघटिकाभिः प्रमिता सन्ध्यासन्ध्याकालः स्यात्‌ अर्द्धोदितार्कविम्बात्पूर्व्वं त्रिघटीप्रमिता प्रात सन्ध्या तथार्द्धास्तादर्कविम्बादुपरि त्रिनाडीप्रमिता सायंसन्ध्येत्यर्थः। तदाह वराहः "अर्द्धास्तमितादुदितात्‌ सूर्य्यादस्पष्टभं नभो यावत्‌। तावत्‌ सन्ध्याकालश्चिह्नैरेतैः फलं ब्रूयादिति"। तत्प्रमाणमाह नारदः "अर्द्धास्तमनसन्ध्या हि घटिका त्रयसम्मिता। तथैवार्द्धोदयात्‌ प्रातर्घटिकात्रयसम्मिता" इति। स्कन्दपुराणेऽपि "उदयात्‌ प्राक्तनी सन्ध्या घटिकात्रयमुच्यते। सायंसन्ध्या त्रिघटिका अस्तादुपरि भास्वतः" इति। अत्र सन्ध्यालक्षणे अर्द्धास्तमितोदितवाक्यस्य स्कन्दपुराणीयवाक्यस्य च ब्रीहियववद्विकल्पः। अथ सन्ध्यालक्षणप्रयोजनमाहास्येति। अथ सन्ध्यायां प्रातःसन्ध्यायां सायंसन्ध्यायां च क्रमाच्चेद्‌ याम्यसौम्ये अयने दक्षिणोत्तरायणे तदानीं परपूर्व्वौ पश्चौ दिवसौ पुण्यौ याम्यसौम्ये अयने इत्यस्य यदि प्रातःसन्ध्यायां दक्षिणायनप्रवृत्तिस्तदा सूर्य्योदयादनन्तरं सम्पूर्णमहः पुण्यं तथा यदि सायंसन्ध्यायामुत्तरायणप्रवृत्तिस्तदा सूर्य्यास्तात्पूर्व्वं सम्पूर्णमहः पुण्यं स्यादित्यर्थः। यदाह नारदः "सूर्य्यस्योदयसन्ध्यायां यदि याम्यायनं भवेत्‌। तदोदयादहः पुण्यं पूर्व्वाह्णः पूर्व्वतो यदि। सूर्य्यास्तमनसन्ध्यायां यदि सौम्यायनं भवेत्‌। तदाह पुण्यकालः स्यात्‌ परतश्चोत्तरेऽहनि" इति। अत्र यद्युदयसन्ध्यातः प्राक्कर्कसंक्रमः

स्तदा प्रागदिन एव पुण्यकालो नोत्तरदिने । तथा यद्यस्तमयमतिक्रम्य मकरसंक्रान्तिस्तदोत्तरदिन एव पुण्यकालो नोत्तरदिने इति निष्कृष्टोऽर्थः । अतो वृद्धगार्ग्यादिवाक्यनारदवाक्ययोः प्रदोषसन्ध्यापदोपादानेन सामान्यविशेषभावोऽवगन्तव्यः । यत्तु हेमाद्रौ स्कान्दपुराणीयवाक्यम् "धनुर्मीनावतिक्रम्य कन्या च मिथुनं ततः । पूर्व्वापरविभागेन रात्रौ संक्रमते यदा । दिनान्ते पञ्च नाड्यस्तु तदा पुण्यतमाः स्मृताः । उदये च तथा पञ्च दैवे पित्र्ये च कर्मणि" इति । तदपि सन्ध्याविषयकमेवेत्याहुरभियुक्ताः । विषुवे तु यथाश्रुतमेवेति, अन्यदपि सन्ध्यालक्षणप्रयोजनं प्राक्सन्ध्यागर्जित इत्यादिषु वक्ष्यति । ननु नायमयनपुण्यकालोक्तौ उद्यमः सफलः शास्त्रान्तरविरुद्धत्वात्तथा हि "अर्के संक्रमणे पुण्यमहः कृत्स्नं प्रकीर्त्तितम् । रात्रौ संक्रमणे भानोर्दिनार्द्धं स्नानदानयोः । अर्द्धरात्रादधस्तस्मिन् मध्याह्नस्योपरि क्रिया । ऊर्द्ध्वं संक्रमणे चोर्द्ध्वमुदयात् प्रहरद्वयम् । पूर्णे चेदर्द्धरात्रे च यदा संक्रमते रविः । प्राहुर्दिनद्वयं पुण्यं मुक्त्वा मकरकर्कटौ" इति वृद्धवशिष्ठेनायनव्यतिरिक्तेषु दशसु संक्रमेषु रात्रिगतेषु "याया: सन्निहिता नाड्यस्तास्ताः पुण्यतमाः स्मृताः" इति कश्यपोक्तसामान्यवाक्याद्रात्रावेवानुष्ठानं प्रसक्तमहः संक्रम इत्यादिनाप्येतद्देवानुष्ठानं विहितं तस्यापि पर्युदासः क्रियते मुक्त्वा मकरकर्कटाविति तस्मात् मकरकर्कटयोः संक्रमणे रात्रावेवानुष्ठानं कर्त्तव्यमित्युक्तं भवति अतएवाह याज्ञवल्क्यः "राहुदर्शनसंक्रान्तिविवाहात्ययवृद्धिषु । स्नानदानादिकं कार्य्यं निशि काम्यव्रतेषु च" इति वशिष्ठोऽपि "सुतजन्मनि संक्रान्त्यामुपरागे चन्द्रसूर्य्ययोर्नियतम् । रात्रावपि कर्त्तव्यं स्नानं दानं विशेषतो नृणामिति" सुमन्तुश्च "ग्रहणोद्वाहसंक्रान्तियात्रार्त्तिप्रसवेषु च । श्रवणे चेतिहासस्य रात्रौ दानं प्रशस्यते" इति । एषु वाक्येषु सामान्यवाचिनोऽपि संक्रान्तिपदस्य मकरकर्कटसंक्रान्तिपरत्वमवसीयते यत्तु "रात्रौ स्नानं न कुर्वीत दानं चैव विशेषतः" इति निषेधः स संक्रान्त्यन्तरे व्यवतिष्ठते अत एवोक्तं कश्यपेन "स्नानं दानं ग्रहणवत् सौम्ययाम्यायनद्वये" इति । तस्मादयनसंक्रमे रात्रौ सत्यां तत्रैव स्नानदानाद्यनुष्ठातव्यमिति । अत्राहुः शास्त्रद्वयेन तुल्यबलत्वादिकल्पसिद्धौ तत्तद्देशगतसिद्धशिष्टाचारेण व्यवस्था द्रष्टव्या । तत्र गौडास्तु कश्यपादिवाक्यमभ्युपेत्य रात्रावयनसम्भवे सति रात्रौ एव स्नानदानादिकं कुर्व्वन्ति । दाक्षिणात्यास्तु वृद्धगार्ग्यादिवाक्यमङ्गीकृत्य दिवस एव स्नानदानादि कुर्व्वन्तीत्यलमतिप्रसङ्गेन । यदा तु दिने कर्कमकरसंक्रमस्तदा क्रमेण पूर्व्वोत्तरघटिकानियममाह वृद्धवशिष्ठः "अतीतानागते पुण्ये द्वे उदग्दक्षिणायने । त्रिंशत् कर्कटके नाड्यो मकरे विंशतिः स्मृताः" इति । उत्तरायणमतीतं सत् पुण्यं कर्कटायनमागामि पुण्यं तत्र कर्कटसंक्रान्तेः प्राक् त्रिंशत् घटिकाः पुण्याः मकरे तूत्तरविंशतिर्घटिकाः पुण्या इत्यर्थः । अत्र वाक्ये यद्यपि दिनपदानुपादानं तथापि यदास्तमयवेलायामिति रात्रिपरविशेषवाक्यालोचनादिदं दिनपरं प्रतिभाति तथा सति केनापि हेतुना समीपघटीषु स्नानाद्यनुष्ठानासम्भवे परमावधित्वेन त्रिंशदादयो घटिका अत्रानुधावन्ते यदा तु प्रतिबन्धस्तदा "याया: सन्निहिता नाड्यस्ताः पुण्यतमाः स्मृताः" इति कश्यपोक्तेः समीपघटिकास्वेव स्नानादि विधेयं 'सन्निहितपरित्यागे कारणाभावादिति' न्यायाच्च । "अथ पूर्व्वापराः षोडश घटिकाः पुण्याः" इति पूर्व्वं सामान्येनोक्तमिदानीं विष्णुपदादिषु संक्रमेषु विशेषमनुष्टुभाह याम्येति । याम्यायने कर्कसंक्रान्तौ तथा विष्णुपदे वृषसिंहवृश्चिककुम्भसंक्रान्तिकाले आद्याः नाड्यः प्रथमाः षोडशघटिकाः अतिपुण्यदाः स्नानदानादावनन्तफलदायिन्यः अग्रिमास्तु न तथेति निष्कृष्टोऽर्थः । तुलाजयोस्तुलामेषयोः मध्याः उभयतः षोडश षोडश घटिकाः पुण्याः अथवा षोडशैव घटिकाः पुण्याः । षडशीत्यानने मिथुनकन्याधनुर्मीनसंक्रान्तिषु तथा सौम्ये मकरसंक्रान्तौ संक्रान्तिकालात् पराः अग्रिमाः षोडश घटिकाः अतिपुण्यदाः प्रथमास्तु न तथेति निष्कृष्टोऽर्थः । यदाह श्रीपतिः "याम्यायने विष्णुपदे तथाद्यौ दानाद्यनन्तं विषुवे च मध्ये । वदन्त्यतीते षडशीतिवक्त्रे महर्षयश्चायने च सौम्ये" । तत्र कर्के प्रागेव मकरसंक्रान्तौ पश्चादेव पुण्यकाल इति तु प्राङ्निरणायि । विष्णुपदे तु अग्रिमादिघटीनां पुण्यकाले तरतमभावः "पुण्याद्या विष्णुपद्याश्च प्राक्पश्चादपि षोडशेति" वृद्धवशिष्ठोक्तेः । विषुवे तु सामान्यनिर्णय एवेति केचित् दीपिकाटीकाकारस्त्वेवमाह, "मेषे तुलायां संक्रान्तिमध्य एव संक्रान्तिकालात् पूर्व्वमष्टौ घटिकाः परतश्चाष्टौ घटिकाः पुण्या इति" । युक्तं चैतत् । विषुवं च मध्यपदोपादानात् मध्ये षोडश घटिकाः पुण्या इत्युच्यते कस्मात्

कालात् मध्य इत्यपेक्षायां संक्रान्तिकालादेवेत्यतः पूर्वमष्टौ पश्चाच्चाष्टौ घटिकाः पुण्या इत्यर्थः । यत्तूक्तं बृहस्पतिना "वर्त्तमाने तुलामेषे नाड्यस्तूभयतो दश" इति । तुलामेषसंक्रान्तिकालात् प्राक् पश्चाच्च पञ्च पञ्च घट्यः पुण्या इत्युक्तम् यदप्युक्तम् आद्यन्तापेक्षत्वात् मध्यमन्दस्य गणितागतपुण्यकालघटिकानां मध्ये त्रिभागः स्थूलतया दशघटिकात्मको भवतीति । "याया सन्निहिता नाड्य" इति कश्यपोक्तेः । षडशीतिमुखेऽप्याद्यान्तिमघटीनां पुण्यकाले तरतमभावः । यत्तु षडशीत्यां व्यतीतायां षष्टिस्तुल्यास्तु नाडिकाः" इति वृद्धवशिष्ठवाक्यं तत् मागघटीषु प्रतिबन्धवशात् स्नानादेरसम्भवे अत्यन्तिमघटीषु स्नानादिक्रियाभ्यनुज्ञायाः परमावधिकालेयत्तार्थम् । इदं सर्वं दिवसंक्रान्तिविषयं वेदितव्यम् "अह्नि संक्रमणे पुण्यमहः कृत्स्नं प्रकीर्त्तितम्" इति सामान्यवाक्यस्य सौम्यायने विष्णुपदे इत्यस्य च विशेषवाक्यस्यैकवाक्यता । अतएव "रात्रौ संक्रमणे भानोर्दिनार्द्धं स्नानदानयोः" इति रात्रिपर्वविशेषस्य वक्ष्यमाणत्वात् । एवं निर्णीते पुण्यकाले स्नानदानाद्यवश्यं विधेयमिति फलितोऽर्थः । तत्र स्नानदानाद्यकुर्वतः प्रत्यवायमाह वसिष्ठः "इति सञ्चिन्त्य विनिर्णयमादिश्यं सदैव दैवज्ञैः । विषुवत्ययने ग्रहणे संक्रान्तौ पुण्यदिवसेऽपि । पितृश्राद्धं यो न कुरुते दत्त्वा शापं व्रजति तस्य पिता । आगतगतसमयेऽपि च करोति यद्दानजपहोमाद्यम् । ऊषरवापितबीजं यद्वत् तद्वत् निष्फलं भवतीति" । अयने अयनप्रवृत्त्याख्ये च संक्रमणे आगतसमये निर्णीत पुण्यकालातिक्रमसमये स्नानादि निष्फलमित्यर्थः । संक्रान्तिषु स्नानदानादेः फलमाह भरद्वाजः "षडशीत्यां तु यद्दानं विष्णुवृद्धितये तथा । दृश्यते सागरस्यान्तस्तस्यान्तो नैव दृश्यते" । वृद्धवसिष्ठोऽपि "अयने कोटिः पुण्यानि सहस्रं विषुवे फलम् । षडशीत्यां सहस्रन्तु फलं विष्णुपदेषु च" इत्यनन्तप्रसङ्गेन । इति सूर्यसङ्क्रान्तिनिर्णयः । अथ नायं केवलं सूर्यसङ्क्रमणे एव पुण्यकालः किन्तु चन्द्रादीनां ग्रहाणां नक्षत्रसङ्क्रमे राशिसङ्क्रमे च पुण्यकालो भवति सोऽपि सोपपत्तिकं प्रसङ्गतः प्रोच्यते अस्माभिः यदाह जैमिनिः "नक्षत्रराश्यो रविसङ्क्रमे तु रवीक् परत्रापि इवेन्दुनाद्य ।६। पुण्यास्तथेन्दोस्त्रिपरापतंत्रुंक् शुभैकनाडी॥१२ द्युमिभिः शुभोक्ता । माद्यचतव सपलाः कुजस्य॥ बुधस्य तिस्रो मनवः पलानि ३।१४।

षष्ट्यब्धिनाड्यः पलषट्प्रयुक्ता गुरौ च४४।७ शुक्रे सपञ्चाचतस्र४।१ । द्विनागनाड्यः पलषट्प्रयुक्ता ८२।७ शनैश्चरस्याभिहिताः सुपुण्याः । आद्यन्तमध्ये जपदानहोमं कुर्वन्नवाप्नोति सुरेन्द्रधाम" । अस्यार्थः सूर्यस्य नक्षत्रसंक्रमे राशिसंक्रमे च प्राक्परतश्च षोडश घटिकाः पुण्याः एवं चन्द्रस्यैकघटी त्रयोदश पलानि । भौमस्य चतस्रो घटिका एकं पलम् । बुधस्य तिस्रो घटिकाश्चतुर्दश पलानि, गुरोश्चतुश्चत्वारिंशत्घटिकाः सप्त पलानि शुक्रस्य चतस्रो घटिकाः पलमेकं, शनेर्द्व्यशीतिघटिकाः सप्त पलानि चोभयतः पुण्यकाल इत्यर्थः । अत्रोपपत्तिः । "भानोर्गतिः खदशभागयुतार्द्धिता वा बिम्बं विधोस्त्रिगुणितायुगशैलभक्ता७४। तिथ्यद्रि७।१५ हीनशशिभुक्तिरिषुद्वि२५ भक्ता नन्दाश्वि२९ युग्भवति वा विधुबिम्बमेवमिति" सिद्धान्तशिरोमण्युक्तप्रकारेण रविचन्द्रयोर्मानकला आनेयाः "अङ्गोनवः षषट्या कृतनग्नभागयुक्ताद्रयो नव च वलिलवेषवश्च । कुम्भ्यभास्ततकलाः क्षितिजादिकानां लिप्ताशुक्लर्धविवरेण पृथग्विभिन्ना । इति तत्रैवोक्ताः भौमादीनां मानकलास्तत्र क्रमेण मानकला । तत्र "यद्दिनबिम्बं ग्रहभुक्तिभक्तं संक्रान्तिनाड्योऽखिलधर्मकृत्ये । रवेस्तु ताः पुण्यतमाप्रदः स्वसंक्रान्तिगोऽभीष्टफलं विधत्ते" इति भास्करोक्तदिशा संक्रान्तिनाड्यः स्युः तत्र ग्रहभुक्तयस्तत्रैवोक्ताः "नन्दाश्वाभुजगारवे शशिगतिः खाकोद्रयः स्वाग्नयस्तुङ्गस्वाङ्ककलाः कुवेद४४विकलाः पातस्वरामाभवाः । चाङ्गेयस्य महीसुतारसकरा मस्येन्दुसिद्धारदाः पञ्चेज्यस्य सितस्य पञ्चभमिता अष्टौ शनेर्द्वे कले" इति बुधशुक्रयोस्तु संक्रान्तिघटिकानयने सूर्यगतिरेव ग्राह्या: कल्प्यस्य तत्तुल्यत्वात्तयोः, वासनाभाष्ये हि बुधशुक्रौ तु रवेरासन्नावेव कदाचिदग्रतः कदाचित् पृष्ठतस्तस्मात् तुल्यविव सदा भ्रमन्तौ दृश्येते । ततस्तयोरपि रविभगणतुल्या एव भगणा इत्युपपन्नमिति भास्करेणाभिहितत्वात् । पञ्चमानाहतगतिस्पष्टीभयोः शीघ्रफलमपनाय वासनाविदग्धैः कल्पिता तदेवं ग्रहगतय इमास्त्रिप्रकारेण साधिताः पुण्यकालघटिकाः सूर्यस्य यथा त्रिंशत् घटिका एवं चन्द्रस्य द्वे घटिके षड्विंशतिपलानि भौमस्य नवघटिकाश्चत्वारिंशत्पलानि बुधस्य षट्घटिकाः विंशतिपलानि गुरोरष्टाशीतिर्घटिका एवं शुक्रस्य नव घटिका अष्टौ पलानि शनेः षष्ट्यधिकं शतं घटिकाः । पूर्वोदरंशौ

र्भिहिता पुण्यकाल इत्यर्थः। अत्र यावता प्रागुक्ता एतद्दूरी नाड्य प्राक्परतश्च पुण्या। अत्र गणितागतघटी-पदेषु लिखितजैमिनिवाक्ये च क्वचित् किञ्चिदपभेदो घटिकाभेदश्च गतिस्पष्टक्रतिवशतः। युक्तं चैतत् यतोयं हि वेधादिना स्पष्टा एव खगा दृश्यन्ते न मध्यमाः "दिनद्वयस्पष्टखगान्तरालकालः स्फुटस्तु स्फुटभुक्तिबिम्बै-रिति" स्पष्टगत्यैव बिम्बसंक्रान्तिघट्यानयनमुचितम् उक्तञ्च केशवार्केण "कुलादिकानामपि बिम्बलिप्ताः षष्ट्याहताः स्वस्वजवेन भक्ताः। माद्यादिकः संक्रमणान्तराल कालः स्फुटस्तु स्फुटभुक्तिबिम्बैरिति" अपिशब्दात् सूर्यचन्द्रम-सोर्पि इत्थं तथा सति मध्यमापेक्षया स्पष्टगतिबिम्बयो-रुपचयापचयाभ्यां साम्ये तत्तद्घटिकानामप्युपचयापच-यसाभ्यातिक्रमेणापतति तेषां चानियतत्वात्तद्वै उपनिब-न्धायोगाज्जैमिनिर्नियतमध्यगत्या सूर्यादीनां पञ्चानां पुण्यकालघटीरानीयोपनिबन्धः कृतः। अत्र भवकृतं प-द्यम् "नाड्यो रामगुणा३३ रवेरथ विधोः भट्टोः पलै-र्युगद्वयं१।२६ भौमस्याब्धिपलैर्युतानघ८।४ विदो६।२०युक्ताः पलै श्चाग्निभि१ मस्याक्षोऽष्टगजाघ्न गुरोरथ भगो-र्नेत्राह८।८ पलैरष्टभिः पुण्या स्यु श्चन्दपाः यनेः६ उभयतो राघ्य्चयो संक्रमे। अतो यो जैमिनिवाक्ये का-र्त्तवतस्मः पलसप्तयुक्ता गुरोरितिपाठो माधवादिभिरपाठि तथा हेमाद्रिणापि द्विनागनाड्यः इति पदे नागा अष्टौ द्विराहता नागा द्विनागाः षोडशनाडिकाः शनैश्चरसं-क्रान्तौ पुण्यकाल इति यत् व्याख्यातवान् तदुभयमपा-कृतं भवति तथा रामचन्द्राचार्यो अपि कालनिर्णयदीपि-कायां हेमाद्र्यादिमूलकमनुसृत्य स्वपद्येनोपानिबन्धात् अतश्चिन्त्योक्तयोर्येयाः। तस्मात्सर्वेषामाचार्याणां राशिनक्ष-त्रयोः संक्रान्तिषु पुण्यकालतात्पर्यास्ति। भास्करोऽपि "रवे-स्तु ता पुण्यतमाः" इतिवद्चन्द्रादिसंक्रान्तिषु नाड्य पुण्या इत्यसूचयत्। अतिशायने तमविष्ठनाविति पाणिनिवचनात् "अतः सर्वसंक्रान्तिर्गोभिन्नफल विधत्ते" इति। सूर्यादिसंक्रान्तिसाधारणं तत्र सकलसंक्रान्तिषु दिनरात्रिनिष्णुपदादिभेदेन सूर्यसंक्रमवन्निर्णयोध्येय। एतत्स्वसंक्रान्तिमान्यता हि गुर्जरदेशेऽस्तीत्यलं प्रसक्ता-नुप्रसक्तेन। इति सकलग्रहसंक्रान्तिनिर्णयः" पी० धा० करणभेदेऽर्कसंक्रान्तिफलं तत्रैव

नारदः "निविष्टो वणिजे विष्ट्यां बालवे च बवे गरे। कौलवे शकुनौ भानुः किंस्तुघ्ने चोर्द्ध्वसंस्थितः। चतुष्पा-त्तैतिले नागे सुप्तः क्रान्तिं करोति सः। धान्यार्घवृष्टिषु सर्वं श्रेष्ठं हीनं भवेत्क्रमात्" क्रान्तिं संक्रान्तिम्। रत्नमाला-यामपि "चतुष्पदे तैतिलनागयोश्च सुप्तो रविः संक्रमणं करोति। विष्ट्यां ववाख्ये च गराह्वये च स बालवाख्ये वणिजे निविष्टः। किंस्तुघ्ननाम्नि शकुनावपि कौलवाख्ये चोर्द्ध्वस्थितस्य खलु संक्रमणं रवेः स्यात्। धान्यार्घवृष्टिषु भवेत् क्रमशस्त्वनिष्टमध्येष्टतेति मुनयः प्रवदन्ति पूर्वं" इति।

"संक्रान्तौ षड्भर्क्षे वा जन्मन्युभयपार्श्वयोः। नेष्ट त्रयं षट्शुभदं पर्यायाश्च पुनःपुनः। हानिर्वृद्धिः स्थान-हानिस्तथा प्राप्तिरिति क्रमात्" नारदेनोक्तम्।

संक्रान्त्यैर्चगतं भूतनक्षत्रं वा यदि जन्मर्भं भवेदथ वा ताभ्यामुभयपार्श्वगतं जन्मर्भं भवेत्तदा अनिष्टमेव नक्षत्रत्रयं निषिद्ध ततो नक्षत्रषट्कं शुभ तत्रस्त्रिकेऽर्थहानिस्ततः षट्के वृद्धिः ततस्त्रिके स्थानहानिस्ततः षट्सु वृद्धिः षट्सु स्थान-प्राप्तिरिति। अतएव पठन्ति दाक्षिणात्याः "संक्रान्त्यधर-नक्षत्रादुगणयेज्जन्मभावधि। त्रिकं षट्कं त्रिकं षट्कं त्रिकं षट्कमिति क्रमात्। पन्थाभोगो व्यथा वस्त्रं हानिश्च विपुलं धनम्" इति त्रिकं शुभं षट्कमशुभमिति फलितो-ऽर्थः" पी० धा०। अधिकमयनसंक्रान्तिशब्दे ११८४०दृश्यम्।

स्थूलतया मेषादौ रविसंक्रान्तेर्वारदण्डाद्यानयनप्रकारः ज्यो० त० उक्तो यथा

"नवाष्टयक्१४८८हीनेन शकाब्दाङ्केन पूरिताः। भूर्वा-वचन्द्रावेकाग्नौ कुरामो वेदयुग्मके। १।१५।३१।३१।२४ ध्रुवा अतुपवादेस्तु षष्ट्या लब्धाङ्कमिश्रिताः। दण्डात् स्थाने हयेषू च २०।५७ पलाद्धित्वा ततः पुनः। सप्ता-वशिष्टा वाराः स्युस्ततो दण्डादिकाः परे। मेषस्य क्रमशो भानोः सिद्धान्तस्फुटसम्मताः। भुजौ वह्निपूरामाग्नी २। ६६।२२ कालोजातिर्गजावनी। ६।२२।१८ रामचन्द्रो-ऽग्नियुग्मस्त्र ३।१।२३ तर्कोऽङ्कदृक् नवाशुगो। ६।२८।५८ द्वावङ्कदृग् वेदबाणा २।२८।५४ अब्धिर्वाणशरो सुराः। ४।५५।३३ षड्गवेदौ शून्येन्दू ६।४८।१० एक शैल-भुवौ शराः। १।१७।५। द्वौ षडुग्मौ तथा काष्ठा २।२६। ६ अब्धीरामः शराश्वनौ। ४।३।१५। पञ्चाग्नीषू तथा रुद्राः ५।५३।११ मेषसंक्रमवासरः। अष्टयोग्या इ-मादिस्तु वाराद्याः संक्रमे रवे."।

राशिभेदे संक्रान्तिनामभेद तस्य क्रमकाले स्नानस्य प्रशस्त-क्रतिसंक्रान्तिचक्रस्थानविशेषस्थितौ फलभेदश्च तत्रोक्तो यथा "मृगकर्कटसंक्रान्ती द्वे तूदग्दक्षिणायने। विषुवती तथा

मेषे गोलमध्ये तथापरा । धनुर्मिथुनकन्यासु मीने च षडशीतयः । वृषवृश्चिककुम्भेषु सिंहे विष्णुपदी स्मृता । मूर्ध्नि सप्त मुखे त्रीणि हृदये पञ्च विन्यसेत् । त्रितयं हस्तपादेषु महाविषुवभक्रमात् । मस्तके भूपतेः सौख्यं वदने पटुता शुभे । हृदये च धनाध्यक्षोऽर्थप्राप्तिर्दक्षिणे करे । वामे करे महद्दुःखं सुखं पादे च दक्षिणे । भ्रमणं वामपादे च कथितं विषुवत् फलम् । षड्मूर्ध्नि वदने पञ्च चत्वारि हृदये तथा । त्रितयं करपादेषु पयोविषुवत क्रमात् । मानं मूर्ध्नि मुखे वैरं हृदये सुखसम्भवः । दोःपदोर्दक्षयोर्भोगस्तापश्च वामयोः स्मृतेः जलविषुवफलम् । शीर्षे पञ्च मुखे त्रीणि हस्तयोश्च त्रयं त्रयम् । हृदि पञ्च नवौ नाभौ गुह्ये च पादयोस्तथा । उत्तरायणभास्येव सूर्यनक्षत्रस्थिते फलम् । शीर्षेऽथ लाभो वदने सुखानि दक्षे करेऽङ्गं हृदये च सौख्यम् । नाभौ शुभं वामकरेऽर्थनाशो गुह्ये भयं वामपदे प्रवासः उत्तरायणफलम् । शीर्षे त्रीणि मुखे त्रीणि हृदये पञ्च हस्तयोः । अष्टौ पादद्वयेऽप्यष्टौ दक्षिणायनसंक्रमात् । शीर्षे मानो मुखे विद्या हृदये वित्तसञ्चयः । प्रवासः स्यात् करे वामे भिक्षालाभश्च दक्षिणे । निष्फलं वामपादे च किञ्चिल्लाभश्च दक्षिणे दक्षिणायनफलम् । "कर्के संक्रमणं यत्र विष्णुपद्या मुखे तु तत् । चत्वारि दक्षिणे बाहौ त्रीणि त्रीणि पदद्वये । चत्वारि वामशाखौ च हृदये पञ्च निर्दिशेत् । चक्षुषोर्द्वयं द्वयं योज्यं मूर्ध्नि द्वे चैककं गुदे । रोगो भोगस्तथा यानं बन्धनं लाभ एव च । ऐश्वर्यं राजपूजा च अपमृत्युरिति क्रमात्" विष्णुपदीफलम् "मुखे चैकं करे वेदा पादयुग्मे द्वयं द्वयम् । क्रोडे बाणास्तथा बदा करे सव्येतरेऽपि च । द्वयं द्वयं तथा नेत्रे मस्तके त्रितयं तथा । द्वयञ्चैव तथा गुह्ये षडशीत्याः स्वभे स्थिते । मुखे दुःखं करे लाभं पादयोर्भ्रमणं हृदि । कान्ता स्याद्बन्धनं वामे हस्ते स्यात् क्षीयमेनणाम् । सम्मानो नेत्रयोश्चैव अपमानश्च मस्तके । गुह्ये चैव भवेन्मृत्युः षडशीतिफलस्तुतिः" षडशीतिफलम्" । गुरुसंक्रान्तिफलमुक्तं ज्यो० त० यथा "शीर्षे चत्वारि राज्यं जलधिरपि करे दक्षिणे चापि सौख्यं चैकं वक्त्रे विभूतिं मदनशरमितं वक्षसि प्रीतिसङ्गम् । पादस्था षट् च पीडा पुनरपि जलधिर्वाम हस्ते च मृत्युं नेत्रे त्रीणि प्रदद्युः सुखमपि निधने वाक्पते संक्रमात्" ।

संक्रान्तिपुण्यकालव्यवस्था ति० त० संक्षेपतो दर्शिता यथा "तदयं संक्षेपः । दिनसंक्रमणे समस्तं दिनं पुण्यं षडशीति मुखे" इत्याद्युक्तं पुण्यतरं मन्दामन्दाकिनीत्यादि क्रमेण त्रिचत्वरादिघटिका पुण्यतमा । दिनद्वत्तोत्तरायणादिविहितविंशतिदण्डादीनां रात्रिप्रविष्टभागस्यापि पुण्यत्वं रात्रिसंक्रमणे तु कलान्यूनप्रथमार्द्धगते तद्दिवसीयशेषयामद्वयं पुण्यम् । कालद्वयात्मकमध्यरात्रगते तद्दिवसीयनिशीथभेदे तद्दिवसीयशेषयामद्वयं पुण्यं भेदे तु तद्दिवसीयशेषयामद्वयं परदिवसीयाद्ययामद्वयञ्च पुण्यम् । उभयदिने पुण्यकालेऽपि पूर्वदिनाकरणे एव परदिने तद्विहितं कार्यम् । निशीथभेदाभेदयोर्दक्षिणायने तद्दिवसीयशेषयामद्वयम् उत्तरायणे तु परदिवसीयाद्ययामद्वयं पुण्यमिति मध्यरात्रीयकलोत्तरशेषार्द्धरात्रसंक्रमणमात्रे तु परदिनाद्ययामद्वयं पुण्यमिति सन्ध्यासंक्रमणे तु दिनदण्डे दिनस्य रात्रिदण्डे रात्रेर्व्यवस्थिति" । तत्प्रमाणं ति० त० दृश्यम् । संक्रान्तौ कालाशुद्धिदोषादिकं नास्ति यथोक्तं ति० त० स्कान्दे "एकान्ततो मया प्रोक्ता काला संक्रान्तिसञ्ज्ञका । नैतेषु विद्यतेऽनिष्टं यत्राद्ययमपि जिता । चन्द्रयापि प्रदत्तं पुष्पाद्यैरप्यपि मानवैः । अकालेऽपि हि तत्पुण्यं सम्यक् अच्युतता व्रजेत्" ।

सङ्ख्या न० सङ्ख्यायते परस्परनामोच्चारणं क्रियतेऽत्र सम् + ख्या-घञर्थे क । १युद्धे अमर । अङ् । २विचारे स्त्री अमर । एव ३सम्यग्बुद्धौ राजनि० ४द्रव्याश्रिते एकत्वद्वित्वादौ गुणभेदे च स्त्री टाप् । एकादिसङ्ख्यावाचकस्य सङ्ख्यासङ्ख्येयोभयपरता "द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने" इति पा० महाभाष्ये उक्ता । तेन घटानां पञ्चत्वपि स्यात् "वार्त्ताकुरका गुणपञ्चयुक्ता" इत्यादि वैद्यके सङ्ख्यापरतया निर्देशोऽपि साधु । किन्तु स्त्रीत्वेन जातावेव शक्तिः सङ्ख्यायुक्ते निरूढलक्षणेति विवेकः । तत्र एकादिदशान्ता सङ्ख्यास्त्रिलिङ्गा विंशत्याद्यास्तु नियतस्त्रीलिङ्गादिका । तत्रापि विंशत्यादिशब्दानां बहुत्वसङ्ख्यावाचकत्वेऽपि एकवचनान्ततैव । तद इत्तौ बहुवचनान्ता अपि पञ्च विंशतयः षट् शतानीत्यादि । तेषां विशेषसंज्ञा लीला० दर्शिता यथा "एकदशशत सहस्रायुतलक्षप्रयुतकोटयः क्रमशः । अर्बुदमब्जं (पद्मं) खर्वनिखर्वमहापद्मशङ्कवस्तस्मात् । जलधिश्चान्त्यं मध्यं परार्द्धमिति दशगुणोत्तरा संज्ञा सङ्ख्याया स्थान-

ख्यार्थं कृता पूर्वैः"। अङ्काध्यक्षपु॰ नामान्तराण्युक्तानि यथा "एकं दश शतं चैव सहस्रमयुतं तथा। लक्षञ्च नियुतञ्चैव कोटिरर्बुदमेव च। वृन्दः खर्वो निखर्वश्च शङ्खपद्मौ च सागरः। अन्त्यं मध्यं परार्द्धं च दशवृद्ध्या यथोत्तरम्"। संख्या च गणनव्यवहारे हेतुः यथोक्तं "गणनव्यवहारे तु हेतुः संख्याभिधीयते। नित्येषु नित्यमेकत्वमनित्येऽनित्यमुच्यते। द्वित्वादयः परार्द्धान्ता अपेक्षाबुद्धिजा मताः। अनेकाश्रयपर्याप्ता एते तु परिकीर्त्तिताः। अपेक्षाबुद्धिनाशाच्च तेषां नाशो निरूपितः। अनेकैकत्वबुद्धिर्या साऽपेक्षाबुद्धिरुच्यते" भाषा॰ पर्याप्तिसम्बन्धेनैव अनेकाश्रिता समवायेन तु प्रत्येकाश्रितेति बोध्यम्।

सङ्ख्यात त्रि॰ सम्+ख्या–क्त। १कृतसङ्ख्ये २गणिते ३सम्यक्ख्याते च तेन रात्रिशब्दस्य समासे अच् सङ्ख्या॰। संख्यातरात्रः। [१पण्डिते अमरः। २संख्यायुक्ते त्रि॰।

सङ्ख्यावत् पु॰ संख्या विचारणाऽस्त्यस्य मतुप् मस्य वः।

सङ्ख्येय त्रि॰ सङ्ख्यायतेऽसौ सम्+ख्या–यत्। १गणनीये २संख्याकरणयोग्ये।

सङ्ग पु॰ सन्ज–भावे घञ्। १मेलने २सम्बन्धे ३विषयादिरागे च "ध्यायतो विषयान् पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते" गीता।

सङ्गणिका सम्+गण–भावे ण्वुल्। अप्रतिरूपकथायां त्रिका॰

सङ्गत न॰ सम्+गम–भावे क्त। १सौहार्दे २सङ्गतौ च। कर्त्तरि क्त। ३मिलिते त्रि॰। ४सङ्गतियुते ५युक्तिसिद्धे अमरः।

सङ्गति स्त्री सम्+गम–क्तिन्। १सङ्गमे २मेलने न्यायोक्ते अनन्तराभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानविषये "सम्प्रसङ्ग उपोद्घातो हेतुताऽवसरस्तथा। निर्वाहकैककार्य्यत्वे षोढा सङ्गतिरिष्यते" इत्युक्ते ३प्रसङ्गादौ पदार्थे च।

सङ्गम पु॰ सम्+गम–घञ् न वृद्धिः। १सङ्गतौ २स्त्रीपुंसयोः संभोगे पु॰न॰ अमरः। ३नद्यादेर्नद्यादियोगस्थाने च "गङ्गासागरसङ्गम" इति पुराणम्।

सङ्गर पु॰ सङ्गीर्य्यते सम्+गॄ–भावादौ अप्। १आपदि २प्रतिज्ञायां ३युद्धे च अमरः। कर्त्तरि अच्। ४क्रियाकारके ५विषे मेदि॰ ६शमीवृक्षफले न॰ मेदि॰।

सङ्गव पु॰ सङ्गता गावो दोहनायास्मिन् काले नि॰। "प्रातःकालो मुहूर्त्तांस्त्रीन् सङ्गवस्तावदेव तु" इति दक्षोक्ते प्रातःकालानन्तरं मुहूर्त्तत्रयात्मके कालभेदे।

सङ्गिन् त्रि॰ सन्ज–घिनुण्। सङ्गयुक्ते स्त्रियां ङीप्।

सङ्गीत न॰ सम्+गै–क्त। १दर्पणार्थे नाट्यगीतवाद्यत्रिके हेमच॰। २तत्प्रतिपादकग्रन्थे च। कर्मणि क्त। ३सम्यग्गीते त्रि॰। सङ्गीतशास्त्राणि च नानाविधानि तत्र मूलग्रन्थकर्त्तारश्चत्वारः भरतहनुमत्सोमेश्वरकल्लिनाथाः तत्र हनूमद्ग्रन्थस्यैव लोकेऽधुना बहुलप्रचारः। तद्ग्रन्थस्य च स्वराध्यायः रागाध्यायः तालाध्यायः नृत्याध्यायः भावाध्यायः कोकाध्यायः हस्ताध्यायश्चेति सप्ताध्यायाः। सङ्गीतसारादौ विस्तरो दृश्यः। [हला॰

सङ्गीति स्त्री सम्+गै–क्तिन्। १सम्यग्गाने २आलापे

सङ्गीर्ण त्रि॰ सम्+गॄ–क्त। स्वीकृते अमरः।

सङ्ग्रह पु॰ सम्+ग्रह–अप्। १संक्षेपे २बह्वर्थकवाक्यानामेकत्र सङ्कलने च "विस्तरेणोपदिष्टानामर्थानां सूत्रभाष्ययोः। निबन्धो यः समासेन संग्रहं तं विदुर्बुधाः"। ३ग्रहणे ४उद्यमे ५आग्रहे ६संक्षेपे मेदि॰ ७मुष्टौ विश्व॰ ८स्वीकारे ९महोद्योगे नानार्थरत्नमा॰। १०व्याडिप्रणीते व्याकरणग्रन्थभेदे "सङ्ग्रहेऽस्तमुपागते" वाक्यपदीयम्।

सङ्ग्रहणी स्त्री सङ्गता ग्रहणी। ग्रहणीरोगभेदे।

सङ्ग्राम युद्धे अद॰चु॰उभ॰सक॰ सेट्। सङ्ग्रामयति ते असङ्ग्रामत् त। अस्याफलवत्कर्त्तर्य्यपि आ॰ इत्येके

सङ्ग्राम पु॰ सङ्ग्राम–भावे अच्। युद्धे अमरः।

सङ्ग्रामपटह पु॰ ६त॰। रणवाद्यभेदे त्रिका॰।

सङ्ग्राह पु॰ संगृह्यते सम्+ग्रह–कर्मणि घञ्। फलकस्य मुष्टिबन्धनस्थाने अमरः।

सङ्ग्राहिन् पु॰सम्यक् गृह्णाति मलम् सम्+ग्रह–णिनि। १कुटजवृक्षे राजनि॰। २मलावष्टम्भके ३संग्रहकारके च त्रि॰। [अमरः। ४संहृते त्रि॰।

सङ्घ पु॰ सम्+हन–अप् घनादेशः। १सजातीयजन्तुसमूहे २समूहे च

सङ्घचारिन् पु॰ सङ्घीभूय चरति चर–णिनि। १मत्स्ये हेमच॰। २सङ्घीभूयचारिणि जन्तुमात्रे त्रि॰स्त्रियां ङीप्।

सङ्घजीविन् पु॰ सङ्घेन जीवति जीव–णिनि। संघोपजीविनि व्रातीने हेमच॰। [त्रि॰।

सङ्घट्ट पु॰ सम्+घट्ट–भावे अच्। १परस्परसङ्घर्षणे २घटने कर्त्तरि अच्। ३लतायां शब्दर॰। ४घातके त्रि॰।

सङ्घट्टन न॰ सम्+घट्ट–ल्युट्। १मेलने २गठने ३रचनायाञ्च। युच्। तत्रैव स्त्री। [द्वये (योडहात) अमरः

सङ्घतल पु॰ सङ्घे सहते मिलिते तले यत्र। मयोजितप्रतलद्वये

सङ्घपुष्पी स्त्री सङ्घानि सहजातानि पुष्पाण्यस्याः ङीप्। धातकी वृक्षाम् (धाइ फुल) राजनि॰।

मेषे गोलमध्ये तथापरा । धनुर्मिथुनकन्यासु मीने च षडशीतयः । वृषवृश्चिककुम्भेषु सिंहे विष्णुपदी स्मृता । मूर्ध्नि सप्त मुखे त्रीणि हृदये पञ्च विन्यसेत् । त्रितयं हस्तपादेषु महाविषुवभक्रमात् । मस्तके भूपतेः सौख्यं वदने पटुता शुभे । हृदये च धनाढ्यत्वोऽर्थप्राप्तिर्दक्षिणे करे । वामे करे महद्दुःखं सुखं पादे च दक्षिणे । भ्रमणं वामपादे च कथितं विषुवत् फलम् । षड्मूर्ध्नि वदने पञ्च चत्वारि हृदये तथा । त्रितयं करपादेषु पयोविषुवतः क्रमात् । मानं मूर्ध्नि मुखे वैरं हृदये सुखसम्भवः । दोःपदोर्द्वयोर्भोगस्त्रासश्च वामयोः स्मृतः जलविषुवफलम् । "शीर्षे पञ्च मुखे त्रीणि हस्तयोश्च त्रयं त्रयम् । हृदि पञ्च गले नाभौ गुह्ये च पादयोस्तथा । उत्तरायणभा न्यस्य स्तनद्वयस्थिते फलम् । शीर्षेऽथ लाभो वदने सुखानि दक्षे करेऽङ्गी हृदये च सौख्यम् । नाभौ शुभं वामकरेऽर्थनाशो गुह्ये भयं वामपदे प्रवासः" उत्तरायणफलम् । "शीर्षे त्रीणि मुखे त्रीणि हृदये पञ्च हस्तयोः । षष्ठौ पादद्वयेऽप्यष्टौ दक्षिणायनभक्रमात् । शीर्षे मानो मुखे विद्या हृदये वित्तसञ्चयः । प्रवासः स्यात् करे वामे भिक्षालाभश्च दक्षिणे । निष्फलं वामपादे च किञ्चिल्लाभश्च दक्षिणे" दक्षिणायनफलम् । "कच्छे सङ्क्रमणं यत्र विष्णुपद्या मुखे तु तत् । चत्वारि दक्षिणे बाहौ त्रीणि त्रीणि पदद्वये । चत्वारि वामबाहौ च हृदये पञ्च निर्दिशेत् । चक्षुषोर्द्वय द्वय योज्य मूर्ध्नि द्वे चैकक गुह्ये । "रोगो भोगस्तथा यानं बन्धनं लाभ एव च । ऐश्वर्यं राजपूजा च अपमृत्युरिति क्रमात्" विष्णुपदीफलम् "मुखे चैकं करे चेटा पादयुग्मे द्वयं द्वयम् । क्रोडे बाणस्तथा वद्रा करे सव्येतरेऽपि च । द्वय द्वय तथा नेत्रे मस्तके त्रितयं तथा । द्वयञ्चैव तथा गुह्ये षडशीत्याः स्मृते स्थिते । मुखे दुःखं करे लाभं पादयोर्भ्रमणं हृदि । कान्ता स्याद्बन्धनं वामे हस्ते स्यात् क्लीवभेनणाम् । सम्मानो नेत्रयोश्चैव अपमानश्च मस्तके । गुह्ये चैव भवेन्मृत्युः षडशीतिफलश्रुतिः" षडशीतिफलम्" । गुरुसंक्रान्तिफलमुक्तं ज्यो॰ त॰ यथा "शीर्षे चत्वारि राज्यं जलधिरपि करे दक्षिणे चापि सौख्यं चैकं कण्ठे विभूतिं मदनशरमितं वक्षसि प्रीतिसङ्गम् । पादस्था षट् च पीडा पुनरपि जलधिर्वामहस्ते च मृत्युं नेत्रे त्रीणि प्रदद्युः सुखमथ नितभे भाक्पते सङ्क्रमर्क्षात्" ।

संक्रान्तिपुण्यकालव्यवस्था ति॰ त॰ सङ्क्षेपतो दर्शिता यथा "तदयं सङ्क्षेपः । दिवसङ्क्रमणे तत्स्थदिन पुण्यं षडशीति मुखे" इत्याद्युक्तं पुण्यतरं मन्दामन्दाकिनीत्यादि वचनेन त्रिंशतरादिघटिका पुण्यतमा । दिनद्वयोत्तरायणादिविहितविंशतिदण्डादीनां रात्रिप्रविष्टभागस्यापि पुण्यत्वं रात्रिसङ्क्रमणे तु कलान्यूनप्रथमार्द्धगते तद्दिवसीयशेषयामद्वयं पुण्यम् । कालद्वयात्मकमध्यरात्रगते तद्दिवसीयतिथेर्भेदे तद्दिवसीयशेषयामद्वयं पुण्यं भेदे तु तद्दिवसीयशेषयामद्वयं परदिवसीयाद्ययामद्वयञ्च पुण्यम् । उभयदिने पुण्यकालेऽपि पूर्वदिनाकरणे एव परदिने तद्विहितं कार्य्यम् । तिथिभेदाभेदयोर्दक्षिणायने तद्दिवसीयशेषयामद्वयम् उत्तरायणे तु परदिवसीयाद्ययामद्वयं पुण्यमिति मध्यरात्रीयकलोत्तरशेषार्द्धरात्रसङ्क्रमणमात्रे तु परदिनाद्ययामद्वयं पुण्यमिति सन्ध्यासङ्क्रमणे तु दिनदण्डे दिनस्य रात्रिदण्डे रात्रेर्भवस्थिति" । तत्प्रमाणञ्च ति॰ त॰ द्रष्टव्यम् । संक्रान्तौ कालाशुद्धिदोषादिकं नास्ति यथोक्तं ति॰ त॰ स्कान्दे "सङ्क्रान्तौ मया प्रोक्ता काला सङ्क्रान्तिसम्भवाः । नैतेषु विद्यतेऽनिष्टं यतःपाष्यवस्थिता । अन्यद्यापि यद्दत्तं सुपात्रेभ्योऽपि मानवैः । अकालेऽपि हि तद्दत्तं सर्व्वमक्षयतां व्रजेत्" ।

सङ्ख्य न॰ सङ्ख्यायते परस्परनामोच्चारणं क्रियतेऽत्र सम्+ख्या-घञर्थे क । १युद्धे अमरः । अङ् । २विचारे स्त्री अमरः । एकः ३सम्यगवृद्धौ राजानि॰ ४द्रव्याश्रिते एकत्वद्वित्वादौ गुणभेदे च स्त्री टाप् । एकादिसङ्ख्यावाचकस्य सङ्ख्यासङ्ख्येयोभयपरता 'द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने' इति पा॰ महाभाष्ये उक्ता । तेन घटाः पञ्चेत्यपि स्यात् "वार्त्ताकुरेका गुणसप्तयुक्ता" इत्यादि वैद्यके सङ्ख्यापरतया निर्द्देशोऽपि साधु । किन्तु पुंस्त्वोक्ततावद् यदि सङ्ख्यायुक्ते निरुक्तवचनेति विवेकः । तत्र एकादिदशान्ता शब्दास्त्रिलिङ्गा विंशत्याद्यास्तु नियतस्त्रीलिङ्गादिकाः । तत्रापि विंशत्यादिशब्दानां बहुत्वसङ्ख्यावाचकत्वेऽपि एकवचनान्ततैव । तदाहतौ बहुवचनान्ता अपि पञ्च विंशतयः षट् शतानीत्यादि । तेषां विशेषसंज्ञा लीला॰ दर्शिता यथा "एकदशशतसहस्रायुतलक्षप्रयुतकोटयः क्रमशः । अर्बुदमब्जं (षड्) पर्वनिखर्वौ महापद्मशङ्कवस्तस्मात् । जलधिश्चान्त्यं मध्यं परार्द्धमिति दशगुणोत्तरा क्रमात् सङ्ख्याया स्थान-

कारार्थं कृता पूर्वैः। तत्राष्टादश नामान्तराण्याह यथा "एकं दश शतं चैव सहस्रमयुतं तथा। लक्षं च नियुतञ्चैव कोटिरर्बुदमेव च। वृन्दः खर्वो निखर्वश्च शङ्खपद्मौ च सागरः। अन्त्यं मध्यं परार्द्धं च दशवृद्ध्या यथोत्तरम्"। संख्या च गणनव्यवहारे हेतुः यथोक्तं "गणनव्यवहारे तु हेतुः सङ्ख्याभिधीयते। नित्येषु नित्यमेकत्वमनित्येऽनित्यमुच्यते। द्वित्वादयः प राद्ध्यान्ता अपेक्षाबुद्धिजा मताः। अनेकाश्रयपर्याप्ता एते तु परिकीर्त्तिताः। अपेक्षाबुद्धिनाशाच्च तेषां नाशो निरूपितः। अनेकैकत्वबुद्धिर्या सापेक्षाबुद्धिरुच्यते" भाषा० पर्याप्तसम्बन्धेनैव अनेकाश्रिता समवायेन तु प्रत्येका-श्रितेति बोध्यम्।

सङ्ख्यात त्रि० सम्+ख्या-क्त। १कृतसङ्ख्ये २गणिते ३सम्यक्-ख्याते च तेन रात्रिशब्दस्य समासे अच् सङ्ख्या०। संख्या-तरात्रः। [४पण्डिते अमरः। ५संख्यायुक्ते त्रि०।

सङ्ख्यावत् पु० सङ्ख्या विचारणाऽस्त्यस्य मतुप् मस्य वः।

सङ्ख्येय त्रि० सङ्ख्यातेऽर्हः सम्+ख्या-यत्। १गणनीये २संख्याकरणयोग्ये।

सङ्ग पु० सञ्ज-भावे घञ्। १मिलने २सम्बन्धे ३विषयादिरागे च"ध्यायतो विषयान् पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते" गीता।

सङ्गणिका सम्+गण-भावे ण्वुल्। अप्रतिरूपकथाया त्रिका०

सङ्गत न० सम्+गम-भाव क्त। १सौहार्दे २सङ्गतौ च। कर्त्तरि क्त। ३मिलिते त्रि०। ४सङ्गतियुते ५युक्तियुक्ते त्रि० अमरः।

सङ्गति स्त्री सम्+गम-क्तिन्। १सङ्गमे २मेलने न्यायोक्ते अनन्तराभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानविषये "सम्प्रसङ्ग उपोद्घातो हेतुतावसरस्तथा। निर्वाहकैककार्य्यत्वे षोढा सङ्गतिरिष्यते" इत्युक्ते ३प्रसङ्गादौ पदार्थे च।

सङ्गम पु० सम्+गम-अप् न वृद्धिः। १सङ्गतौ २स्त्रीपुं-सयोः सम्भोगे पुन० अमरः। ३नद्यादेर्नद्यादियोगस्थाने च "गङ्गासागरसङ्गम" इति पुराणम्।

सङ्गर पु० सङ्गीर्य्यते सम्+गॄ-भावादौ अप्। १आपदि २प्र-तिज्ञायां ३युद्धे च अमरः। कर्त्तरि अच्। ४क्रियाकारे ५विषे मेदि०। ६शमीवृक्षफले न० मेदि०।

सङ्गव पु० सङ्गता गावो दोहनायात्र काले नि०। "प्रातःकालो मुहूर्त्तांस्त्रीन् सङ्गवस्तावदेव तु" इति दक्षोक्ते प्रात कालानन्तरं मुहूर्त्तत्रयात्मके कालभेदे।

सङ्गिन् त्रि० सञ्ज-घिनुण्। सङ्गयुक्ते स्त्रियां ङीप्।

सङ्गीत न० सम्+गै-क्त। १दर्शनार्थं नाट्यगीतवाद्यत्रिके हेमच०। २तत्प्रतिपादकग्रन्थे च। कर्मणि क्त। ३स-म्यग्गीते त्रि०। सङ्गीतशास्त्राणि च नानाविधानि तत्र मूलग्रन्थकर्त्तारश्चत्वारः भरतहनुमत्सोमेश्वरकल्लिनाथास्तत्र हनूमद्ग्रन्थस्यैव लोकेऽधुना बहुप्रचारः। तद्ग्रन्थस्य च स्वराध्यायः रागाध्यायः तालाध्यायः नृत्याध्यायः भावाध्यायः कोकाध्यायः हस्ताध्यायश्चेति सप्ताध्यायाः। सङ्गीतसारादौ विस्तरो दृश्यः। [हेलाव

सङ्गीति स्त्री सम्+गै-क्तिन्। १सम्यग्गाने २आर्याभेदे

सङ्गीर्ण त्रि० सम्+गॄ-क्त। स्वीकृते अमरः।

सङ्ग्रह पु० सम्+ग्रह-अप्। १ग्रहणे २बह्वर्थकवाक्यानामेकत्र सङ्कलने च "विस्तरेणोपदिष्टानामर्थानां सूत्रभाष्ययोः। निबन्धो यः समासेन संग्रहं तं विदुर्बुधाः"। ३इच्छति ४सम्मुखे ५यत्ने ६संक्षेपे मेदि०७महति विश्व० दस्मीकारे ८महायोगे नानार्थरत्नमा०। ९व्याडिप्रणीते व्याकरण-ग्रन्थभेदे "सङ्ग्रहेऽस्तमुपागते" वाक्यपदीयम्।

सङ्ग्रहणी स्त्री सङ्गृता ग्रहणी। ग्रहणीरोगभेदे।

सङ्ग्राम युद्धे अद०चु०उभ०सक० सेट्। सङ्ग्रामयति ते अससङ्ग्रामत् त। अस्याफलवत्कर्त्तर्यपि आ० इत्येके

सङ्ग्राम पु० सङ्ग्राम-भावे अच्। युद्धे अमरः।

सङ्ग्रामपटह पु० कृत०। रणवाद्यभेदे त्रिका०।

सङ्ग्राह पु० संगृह्यते सम्+ग्रह-कर्मणि घञ्। फलकस्य मुष्टिबन्धनस्थाने अमरः।

सङ्ग्राहिन् पु०सम्यक् गृह्णाति मलम् सम्+ग्रह-णिनि। १कुटजवृक्षे राजनि०। २मलावष्टम्भके ३संग्रहकारके च त्रि०। [अमरः। ३स हते त्रि०।

सङ्घ पु० सम्+हन् अप् घत्वम्। १सजातीयजन्तुसमूहे २समूहे च

सङ्घचारिन् पु० सङ्घीभूय चरति चर-णिनि। १मत्स्ये हेमच०। २सङ्घीभूयचारिणि जन्तुमात्रे त्रि० स्त्रियां ङीप्

सङ्घजीविन् पु० सङ्घेन जीवति जीव-णिनि। सङ्घोप-जीविनि व्रातीने हेमच०। [त्रि।

सङ्घट्ट पु० सम्+घट्ट-भावे अच्। १परस्परसङ्घर्षे २गठने कर्त्तरि अच्। ३लतायां शब्दर०। ४श्लाघके त्रि०।

सङ्घट्टन न० सम्+घट्ट-ल्युट्। १मेलने २गठने ३रचना-यां च। युच्। तत्रैव स्त्री। [दये (योडहात) अमरः

सङ्घतल पु० सङ्घं सहते मिलिते तले यत्र। अञ्जलिकृतमस्त

सङ्घपुष्पी स्त्री सङ्घानि सहतानि पुष्पाण्यस्याः ङीप्। धा-तकी पुष्पवृक्ष (धाइ फुल) राजनि०।

**सङ्घर्ष** पु० सम्+घृष्-घञ् । १परस्परधर्षणे २सङ्घर्षायां १ह मर्षे च शब्दर० ।

**सङ्घग्रस** अव्य० सङ्घ+ग्रस-णमुल् । भूरि इत्यर्थे ।

**सङ्घाटिका** स्त्री सङ्घटयति सम्+घट-णिच्-ण्वुल् । १युग्मे २कुट्टन्यां ३जलकण्टके मेदि० । ४घ्राणे विश्व ।

**सङ्घात** पु० सम्+हन-घञ् । १समूहे २नरकभेदे अमरः । ३सम्यग्घनने मेदि० ४दृढसंयोगे ५कफे च राजनि० ।

**सङ्घातपत्रिका** स्त्री सङ्घातयुक्तं पत्त्रमस्याः कप् अत इत्त्वम् । शतपुष्पायां राजनि० ।

**सचि(ची)** स्त्री सच-इन् वा ङीप् । इन्द्राण्यां शब्दार्थम

**सचिल्लक** पु० सह क्लिन्नेन सहस्य सः कप् नि० । क्लिन्न नेत्रे (पिचुडियुक्तनेत्रे) शब्दच० ।

**सचिव** पु० सच-इन् तथा सन् वाति-क । १सहाये २म न्त्रिणि अमरः १२११पु० इत्यम् । ३कृष्णधुस्तूरे राजनि० । [रोगभेदे राजनि० ।

**सचिवामय** पु० सचिव सहाय आमयो यस्य । विसर्पे

**सचीनन्दन** न० ६त० । वैष्णवसम्प्रदायप्रवर्त्तके नवद्वीपाधि भूते वैष्णवाचार्यभेदे तदाविर्भावश्च "शाके युनिव्योम युगेन्दुमाने(१४०७) पुण्ये तिथौ फाल्गुनपौर्णमास्याम् । त्रैलोक्यभाग्योदयपुण्यकीर्त्तिर्देवः सचीनन्दन आवि रासीत्" चैतन्यचन्द्रोदय । अस्य कर्त्ता पूर्णभगवत्ता रत्व वैष्णवामन्यन्ते तत्र न किञ्चित् प्रमाणमुपलभामहे

**सचेतन** त्रि० सह चेतनया वर्त्तते च । विशिष्टज्ञानयुक्ते ।

**सचेष्ट** पु० सचते सच-अच् तथाभूतः सन् इष्ट । १आम्रे शब्दमा० । सह चेष्टया सहस्य सः । २चेष्टान्विते त्रि० ।

**सचारा** स्त्री सन् चारो गालानुलेपने शिल्पगतिरस्याः । "दरिद्रायां शब्दच० ।

**सच्चिदानन्द** पु० सन् नित्य चित् चैतन्यमानन्द त्रिपद कर्म । १नित्यज्ञानसुखमये ब्रह्मणि वेदा० । ६त० । २तद्युते ईश्वरादौ त्रि० न्यायमतम् ।

**सच्छूद्र** पु० कर्म० । गोपनापितादौ शूद्रभेदे "सच्छूद्रौ गोपनापिताविति" स्मृति । [अमर ।

**सजम्बाल** त्रि० सह जम्बालेन वर्त्तते च । पङ्कयुक्ते देशे

**सजाति** पु० समाना जातिरस्य समानस्य सः । सवर्णेन सवर्णाय मुढायाम उत्पादिते पुत्रे । २तुल्यजातौ त्रि० "सव र्णेभ्य सवर्णासु जायन्ते च सजातय" मिता०स्मृति ।

**सजातीय** त्रि० समाना जातिरस्ति छ समानस्य स । समानधर्मयुक्ते अमरः ।

**सजुष्** अव्य० सह जुषते क्विप् सहस्य सः । १सहार्थे जुषा-दिवादौ र । सजु अव्यी० । "सजु भल्य रति वर्द्धेति" भट्टि । २प्रीतियुक्ते ३सेवायुक्ते च त्रि० ४तापसे अभिधानरा०

**सज्ज** त्रि० सस्ज-अच् । १उद्युक्ते २सन्नद्धे अमर । ३सम्भृते विश्वः ४निबद्धे शब्दर० । भावे अच् । ५आयोजने ६वेग च स्त्री सतो जायते जन-ड । ७साधुजाते त्रि० ।

**सज्जन** न सस्ज-णिच् ल्युट् । १रक्षार्थं सैन्यस्थापने अमरः २घट्टे (घाटी) मेदि० ३आयोजने । सन् जनः । ४सौ जन्यवति जने पु० निजाचारपालिनो ये कुर्वन्ति सदक्षतम् । पापाभिलाषरहिता सज्जनास्ते प्रकीर्त्तिता पद्मपु० "कुरु सज्जनसङ्गमिति" उद्भट । ५सद्वंशोद्भवे च पु० । सस्ज-णिच्-युच् । ६स्कन्धादौ मारोहणार्थं गजभूषाकरणादौ स्त्री अमर ।

**सज्जित** त्रि० सज्जा जातास्य तार० इतच् सस्ज् णिच्-कर्मणि क्त वा । १सन्नद्धे २भूषिते ३सन्नद्धे च । [देवीपु० ।

**सञ्च** सञ्चीयतेऽत्र सम्+चि-ड । लेखनार्थे पत्रभेदे (साँच) ।

**सञ्चत** त्रि० सम्+चत क्विप । प्रतारके सि०कौ० ।

**सञ्चय** पु० सम्+चि-अच् । १समूह अमरः । २सञ्चये च । ल्युट् । सञ्चयन । सङ्ग्रहे न० । [पौदतीति पुराणम्

**सञ्चयिन्** पु० सम्+चि-इनि । सङ्ग्रहकारके "सञ्चयी नाव-

**सञ्च(ञ्चा,र** पु० सञ्चरत्यनेन सम्+चर-घञर्थे करणे क घञ् वा । १सेतौ रत्नमा० २देहे हेमच० । भावे घञ् । ३प्र चारे राश्यन्तरगमने ४सम्यग्गतौ च ।

**सञ्चाय्य** पु० सञ्चीयतेऽग्निरत्र सम्+चि-ण्यत् नि० यज्ञभेदे ।

**सञ्चारिका** स्त्री सञ्चारयति नायकयोर्वार्त्ताम् सम्+चर-णिच्-ण्वुल् । १दूत्याम् अमरः । २कुट्टिन्यां ३युग्मे ४घ्राणे च मेदि० ।

**सञ्चारिन्** पु० सम्+चर-णिनि । १धूपे त्रिका० २वायौ शब्दच० । अलङ्कारोक्ते शृङ्गारादिरसाद्युद्गम्ये ३भावे भेदे च भावभेदश्च व्यभिचारिभाव । "नानाभिनयसम्ब न्धात् भावयन्ति रसान् यत । तस्माद्भावा अमी प्रोक्ता स्थायिसञ्चारिसात्त्विका" । "व्यक्त सञ्चारिणा तथैव" सा०द० ४सञ्चारकारके त्रि० स्त्रियां ङीप् । "सञ्चारिणी दीपशिखेवेति" रघु । सा च ५हंसपद्याम् राजनि० ।

**सञ्चाली** स्त्री सञ्चलति सम्+चल-ण गौरा० ङीप् । गु ञ्जायां शुक्तिकल्पतरु ।

**सञ्चिना** स्त्री प्रा० स० । भूखर्जूर्यां शब्दर० [कर्मभेदे च

**सञ्चित** त्रि० सम्+चि क्त । १सङ्गृहीते २अनारब्धफलके

सञ्ज पु॰ सम्+जन–ड । चतुर्मुखे १ब्रह्मणि २शिवे च मेदि॰ ३छाग्यां स्त्री त्रिका॰ ।

सञ्जय पु॰ भारतप्रसिद्धे धृतराष्ट्रसारथिभेदे ।

सञ्जवन न॰ सम्+जु–ल्युट् । परस्पराभिमुखतया स्थिते च तु शाले गृहे अमर ।

सञ्जीवन न॰ सम्+जीव–ल्युट् । १चतुःशालगृहे शब्दर॰। २सम्यक्प्राणधारणे च । सञ्जीवयति सम्+जीव–णिच्–ल्युट् । ३ओषधीभेदे स्त्री ङीप् ।

सट न॰ स्त्री सट–अच् पृषो॰ ठस्य टः । १व्रतिनां केशसङ्घाते २जटायाम् शब्दर॰ । ३सिंहस्कन्धस्थकेशे ४शिखायां ४शिखायां च मेदि॰ “सटाच्छटाभिन्नघनेनेति” माघः । [ङीप् ।

सटाङ्क पु॰स्त्री॰ सटा अङ्को यस्य । सिंहे शब्दर॰ स्त्रियां

सटि(टी) स्त्री सट–इन् वा ङीप् पृषो॰। १शट्यां शब्दरत्ना॰ स्वार्थे क । २गन्धपलाशे राजनि॰ । सट–इन् ङीप् । पृषो॰। सटीलता । ठान्त तमार्थे राजनि॰ ।

सट्टा स्त्री सट–र पृषो॰ । १पक्षिभेदे २वाद्ये च त्रिकाण्ड॰ ।

(सठ असमाप्तौ गतौ सत्कारे असत्कारे च चुरा॰ उभ॰ सक॰ सेट् । साठयति ते सोपदेशत्वमेव न्याय्यम् ।

सणसूत्र न॰ शणसूत्र+पृषो॰ । शणसूत्रे रायमुकुट॰ ।

सण्डिश पु॰ सदंश+पृषो॰। सन्दंशे (साँडाशि) “सण्डिशैरप कृष्यन्ते नरैर्योऽस्यैस्तु स्वातताः” मार्कण्डेयपु॰ १४अ॰।

सण्डीन न॰ सम्+डी–क्त । पक्षिणां सङ्गत्य गमनरूपे गतिभेदे अमर ।

सत् त्रि॰अस–शतृ । १सत्ये २साधौ ३पूजिते ४धीरे ५प्रशस्ते ६विद्यमाने च अमर । स्त्रियां ङीप् । सा च ७पतिव्रतायां स्त्रियां ८दक्षकन्याभेदे “सती सती योगविसृष्टदेहेति” कुमार । ९गौर्यादिमहद्रि हेमच॰ । १०ब्रह्मणि न॰ “ओंतत्सदितिनिर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविध स्मृत” इति गीता । ११आदरे अव्य॰ “सदसती आदरानादरयो रिति” पाणिनि उप॰सू॰ “सत्कृत्य” सि॰कौ॰ । पतिव्रतापरत्वे सत्यासत्वात् तस्याभाव त्व “सतकोऽगुणवचनस्य” पा॰ म त्वम्व सतीत्वम् “तेन नारद । नारीणां सतीत्व॰ सुपवायत” पुराणम् ।

सतत न॰ सम्+तन–क्त समोऽन्त्यलोप । १निरन्तरे २तद्वति त्रि॰ अमर । [“सततस्ततान्यथा मया” वेदा॰प॰ ।

सतत्त्व न॰ सह सदृश तत्त्वेन । १स्वभावे हेमच॰ २यथार्थे

सतानन्द पु॰ गौतमपुत्रे अहल्यागर्भजे मुनिभेदे शब्दच॰ ।

सतीन पु॰ सतीं नयति नी–ड । १वंशभेदे शब्दच॰ (क्षुद्र मटर) २कलायभेदे भरतः । स्वार्थे क । तत्रैव अमर ।

सतीर्थ्य पु॰ समाने तीर्थे गुरौ वसति यत् समानस्य स । परस्परैकगुरुके छात्रे अमर । ६ष॰। निर्यकारोऽप्यत्र मतार्थे । [व्याघ्रि । २वंशे हारा॰ ३वायौ रायमु॰ ।

सतील पु॰ सतीं लक्षयति अच्–ड । (क्षुद्र मटर) १कलाये

सतीलक पु॰ सतीलरूप कायति कै–क, सह तिलेन तिलचिह्नेन कप् पृषो॰ दीर्घः । १वंशे (क्षुद्रमटर) २कलायभेदे च अमर । [दीर्घ । कलायभेदे (तेवोडा) अमर ।

सतीला स्त्री सह तिलेन तिलचिह्नेन सहस्य स पृषो॰

सतेर पु॰ सन–एर तान्तादेश । तुषे सिद्धान्तकौ॰ ।

सत्कदम्ब पु॰ नित्यक॰ । श्वेतकदम्बे शब्दच॰ ।

सत्कर्तृ पु॰सत्+कृ–तृच् । १विष्णौ विष्णुस॰२सत्कारके त्रि॰।

सत्कर्मन् न॰ कर्म॰ । वेदादिविहिते यागादौ कर्मणि ।

सत्काञ्चनार पु॰कर्म॰ । रक्तकाञ्चने शब्दच॰। [स्त्रियां ङीप्

सत्काण्ड पु॰स्त्री सत्काण्ड शब्दव्यापारोऽस्य । चिल्ले शब्दच॰

सत्कार पु॰ सत्+कृ–घञ् उप॰स॰ । १सम्मानने २पूजने च ।

सत्कार्य्यवाद पु॰ ६त॰। कार्य्यस्य सत्त्वनिर्णायके वादे कथाभेदे स च वाद उत्पत्तिशब्दे ११०८पृ॰ दृश्य ।

सत्कृत त्रि॰ सत्+कृ–क्त । १पूजिते २कृतसम्माने च ।

सत्क्रिया स्त्री सत्+कृ–श । १सत्कारे २सम्मानने ३पूजने च

सत्तम त्रि॰ अतिशयेन सन् तमप् । अतिशयसाधौ अमरः ।

सत्ता स्त्री सतोभाव तल् । १द्रव्यगुणकर्मवृत्तौ २जातिभेदे “द्रव्यादित्रिकवृत्तिस्तु सत्ता परतयोच्यते” भाषा॰। जातिशब्दे ३०८१ पृ॰ दृश्यम् । ३विद्यमानतायाञ्च विद्यमानत्व च कालसम्बन्ध । आत्मधारणात्कुलपालनादिति भट्टिकाः “आत्मानमात्मना बिभ्रत्सतीति व्यपदिश्यते । अन्तर्भावाच्च तेनासौ कर्मणा न सकर्मिका” हरि । तत्र विद्यमानता च वेदान्तमते त्रिविधा पारमार्थिकी१ ब्रह्मणः सैकालिकाबाध्यत्वरूपा व्यावहारिकी१ घटादीनां सा च तत्त्वज्ञाननाश्या प्रातीतिकी३ शुक्तिरजतादे सा चाधिष्ठानसाक्षात्कारनाश्या । ब्रह्मसत्तयैव सर्वेषां जगत्काव्यवहार॰ तदुत्पत्त्वात् इति वेदान्तिन ।

सत्त्र न॰ सद–ष्ट्रन् । १स्थाने २यज्ञभेदे ३सदादाने ४आच्छादने ५अरण्ये ६कैतवे मेदि॰ ७धने ८दम्भे ९दाने १०तडागे रुद्धि नानार्थकोश । सदादानञ्च सदक्षिण सततासदानम् । यज्ञभेदश्च द्वादशाहादिसाध्य ज्योतिष्टोमादि यथोक्तं काल्या॰श्रौ॰।२।१।४। तद्भाष्यादौ “द्वादशाहः सत्त्रमहीनश्च” सू॰ “सत्त्ररूप अहीनरूपश्च भवति द्विविधो

याश्रित उपयन्तीति सत्त्रस्य लिङ्गं यजते इत्यहीनस्य। अत्र विशेषमाह "द्वादशाहमृद्धिकामा उपेयुरिति तथा चोदयरात्रमक्षोरश्विति सत्त्रलिङ्गम् द्वादशाहेन प्रजाकाम याजयेदित्यहीनलिङ्गम्। अस्यानुवचनप्रयोजनम् सत्त्रे यजमानको धर्मो दातृत्वेन प्रवर्त्तते अहीने चाहीनात्मकः। "उभयतोऽतिरात्र सत्त्रस्यपरिशिष्टाद्धीनस्य" सू० उभयत इत्यादावन्तेऽतिरात्रो यस्य तदुभयतोऽतिरात्रम् अपरिशिष्टात् अनयथ। "यजमाना सर्वे सत्त्रेषु" सू०। कर्त्तारो भवन्ति य ऋत्विजस्ते यजमाना इत्यनेनार्त्विजीनान् पदार्थान् अनपयानुद्य यजमाना कर्तृत्वेन विधीयन्ते। "ऋद्धियानि च स्वामियोगात्" सू०। सत्राणि भवन्ति न हि कश्चिदात्मनैवात्मान परिक्रीणाति। अत्र हि स्वामिन एवार्त्विज्यम् अनुपपन्न आत्मपरिक्रयं "गृहपतियोजमानप्रयुक्तत्वात्" सू० याजमान यत्कर्म तद्गृहपति करोति कर्मान्तरे तस्य युक्तत्वात् इतरेषा चाध्वर्य्यवादिषु योगात्। "दर्शनाच्च" सू० दृश्यते चायमर्थ तस्माद् यदि वहवो यथ कर्त्तेयुरिति। "सर्वे संस्कारान्" सू० यद्युक्तसंस्कारक याजमान यथा वपनादि तत्सर्वे कुर्यु तेन हि यजमाना संस्क्रियन्ते। "दर्शने वचनात्" सू० यत्तु दर्शनसूक्तम् तद्वचनम् गृहपतये एकस्मै दानसूक्तम् वचन किमिव न कुर्यात्। "अविभक्ति गृहपतित्वारम्भ" सू० न सम्भवत्यनेककर्तृके पदार्थे वट्वस्मनाभ्यन्वाधानादौ गृहपतेरन्वारम्भ सर्वैः कर्त्तव्य। "पदार्थश्चेत्का तत्स्यात्" सू० यत् पुन कालमभिनिर्द्दिश्यैव कर्म यथा प्रातःप्रातरनुवाक्यायोचनायं वा तत्रावाक्येव कर्तृत्वम् तत्स्यात् पदार्थस्य। परार्थे यजमानकर्त्तृके आज्या वेक्षणादौ एको गृहपतिः कुत कर्त्तृत्वात् एकेनापि कृतः कृत एव यत। "अग्नि चयमाणा समारोह्य गृहपति मध्ये मन्त्रयथेत इतरे दक्षिणोत्तरा" सू०समारोह्येति च पूर्वकालतामात्रे ल्यबादेशो न समानकर्तृकतायाम्। "गृहपत्याहवनीयेऽङ्गारप्रासनम्" सू०। "तत्र प्राजापत्य पशुः" सू०। तत्र विधारे प्राजापत्यः पशुर्भवति। पुनर्वचनाद्दशाहमध्ये प्राजापत्यस्य नियम तथा चाश्वमेधे नियमदर्शन भवति प्राजापत्यम लभेतेति। तत्र साधारण्यं कृते विहारे। "आज्येन पत्नीययाजा गृहपति वर्ज्जम्" सू०। [सार्थे अमरे पाठान्तरम्।

सत्राम् अव्य० सद–त्रप। १सहार्थे जटा०। त्रा। पञ्चाथ

**सत्रमाला** स्त्री ६त०। चन्द्रजवाद्दर्शनार्थे कल्पिते गृहे कृष्ण०। [श्रीकृष्णश्वशुर सत्यभामाजनक राजभेदे।

**सत्राजित्** पु० सत्त्रे पराजयति लोकान् परा+जि–क्विप्।

**सत्रि** पु० सद–त्रा० त्रि। १मेघे, २गजे ३अत्रयामेले त्रि० उणादिकोष। [अमर० २गृहस्थे च।

**सत्रिन्** पु०सत्त्र गृह यज्ञो वा विद्यतेऽस्य इनि। १गृहपतौ

**सत्त्व** न० सतोभाव त्व। १प्राणविशेषे प्रकाशादिसाधने प्रकृत्यवयवे पदार्थं प्रकृतिमन्तं इत्यत्रम् सत्त्व लघु प्रकाशकमिष्टम्' सां०का०। अत्र दितकार इष्टो० एकतकार। २द्रव्ये ३प्राणेषु ४व्यवसाये ५बले ६स्वभावे ७पिशाचादौ शब्दच० दायत्त्वे मेदि० "सत्त्वे तप्यमाने तत्कालं पुरुषोऽपि तप्यत इव" प्रात० भा०। ८रत्ने ९आत्मनि १०धने। ११आत्मनि च शब्दच० १२चित्तत्वे १३जातिभेदे १४विद्यमानतायाञ्च दितकार। १५जन्तुषु पु०न० अमर।

**सत्पत्त्र** न० सत् शोभन पत्त्रम्। १पद्मस्य नवदले शब्दच०। कर्म०। २सुन्दरदले त्रि०। [विहिताचारे च।

**सत्पथ** पु कर्म० अच्समा०। शोभनमार्गे अमरः २वेदादि०

**सत्पुत्र** पु० कर्म०। वेदादिविहितकार्यकर्त्तरि पुत्रे "पुत्र स्तो नरकाद् यस्मात्त्र यते पितर सुत। सत्पुत्रन्तर्यनेनापि तदुत्पत्तौ यतत च" इत्युक्तस्य पुत्रनरकत्राणाय 'ऋणमस्मिन् सन्नयति अमृतत्वञ्च विन्दति। पिता पुत्रस्य जातस्य पश्येच्चेज्जीवतो मुखम्' इति वशिष्ठोक्त० अपनयनाय च यत् पश्येदिति नियमविधान तेद सत्पुत्रकार्यं पुत्रपरम्। असत्पुत्रस्तु तस्वदयन विनापि नरकनिस्तारक। तथा च विष्णु पु० 'सत्पुत्रेण तु जातेन येनोऽपि त्रिदिव ययौ। पुन्नाम्नो नरकात्त्रात स तेन सुमहात्मना'। ब्रह्मपुराणेऽपि "सत्पुत्रेण भो विप्रा सत्पुत्रेण महात्मना। त्रात स (येन)पुरुष स्नात्र पुन्नाम्नो नरकात्क्षणं' पु०त०।

**सत्प्रतिग्रह** पु० सद्भ्यः प्रतिग्रह। साधुदत्तधनस्य प्रतिग्रहे सत्र वित्तागमा धर्म्या दायोलाभ क्रयोजय। विभाग सम्प्रयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव च" इति स्मृति।

**सत्प्रतिपक्ष** पु० कर्म०। तुल्यविरोधिनि १प्रतियोगिनि २न्याये हेत्वदोषे हेत्वाभासे। स च साध्याभावव्याप्तिवविशिष्टपरामर्शनयसाध्यविशिष्टपरामर्शविषय। यत्र साध्याभावसाधक हेत्वन्तर विद्यते स। यथा शब्दो नित्यः श्रावणत्वाच्छब्दत्ववत्। शब्दोऽनित्य कार्यत्वात्

पटवत्। अन्ये तु अगृहीताप्रामाण्यकसाध्यवत्त्वबोधस्थितिविषय इति वदन्ति। साध्याभावव्याप्यवत्पक्षः। साध्यवदन्यत्वव्याप्यवत्पक्षः। पक्षनिष्ठ साध्याभावव्याप्यपक्षनिष्ठ साध्यवद्भेदव्याप्यो वा। साध्यवदवृत्तिव्याप्यवत्पक्ष। पक्षनिष्ठ साध्यवदवृत्तिव्याप्य। पक्षवृत्त्यभावप्रतियोगित्वव्याप्यवत्साध्यम्। साध्यनिष्ठ पक्षवृत्त्यभावप्रतियोगित्वव्याप्यो वा। "विरुद्धयोः परामर्शे हेत्वोः सत्प्रतिपक्षता" भाषा०। तुल्यबलयोरेव सत्प्रतिपक्षत्व नातुल्यबलयोः तत्रैकतरस्य तर्कादिबलवत्त्वे तस्यैवान्यतरबाधकतेति बोध्यम्।

**सत्फल** पु० सन्ति शोभनानि फलान्यस्य। १दाडिमवृक्षे शब्दच०। २शुभफलयुते त्रि०।

**सत्य** न० सते हित यत्। १सत्ययुगे २शपथे ३याथार्थ्ये च ४तद्वति त्रि० मेदि०। "यथार्थकथनं यच्च सर्वलोकसुखप्रदम्। तत् सत्यमिति विज्ञेयमसत्यं तद्विपर्ययः" पद्मपु० सकलाकसुखप्रदमिति न लक्षणघटकं सत्यस्याप्यप्रियस्य कथननिषेधात् अतएव मनुनोक्तं "सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् न ब्रूयात् सत्यमप्रियम्"। ५अश्वत्थवृक्षे ६नान्दीमुखश्राद्धीयदेवभेदे च पु० "इष्टिश्राद्धे क्रतुर्दक्षः सत्यो नान्दीमुखे वसुः" श्रा०त०धृतवचनम्। ७सिद्धान्ते शब्दर०। ८प्रतिज्ञातार्थपालने दृष्टौ यथा "कृत्वा प्रतिज्ञाञ्च सत्य इति न पालयन्। स तस्य कालसूत्रे वसेदेव चतुर्युगम्। सप्तजन्मसु काकश्च सप्तजन्मसु पेचकः। ततः शूद्रो महाव्याधिः सप्तजन्मस्वतः शुचिः" ब्रह्मवै० प्र० ३८अ०। परमात्मनि "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति" श्रुतिः। ९श्रीरामे पु० शब्दर०। १०विष्णौ "सत्यसत्य नरे विष्णु सत्यं सत्यम्भोमरे। सत्याय मभवत् सत्य सत्यरूपो जनार्दनः" कूर्मपु० ४८अ०। ११तन्मात्रादिक्ते। १२तपोलोकादूर्द्धस्थे लोके सत्यलोकशब्दे दृश्यम्। सन्ति पृथिव्यप्तेजांसि च त्यौ वाय्वाकाशौ च समा०द्व० नि०ड समाहितकार। १३भूतपञ्चके "सच्च त्यच्च भूतपञ्चकं तत् सत्यमित्याचक्षते" श्रुतिः। सत्यत्वञ्च त्रिकालाबाध्यत्वमिति वेदान्तिनः यथार्थज्ञानविषयत्वं सत्यत्वमिति नैयायिकाः। सन्धिसन्ध्यांशाभ्यां सहितसत्ययुगमानं दैवमानेन १२०० वर्षाः मानुषप्रमाणेन १७२८००० वर्षाः।

**सत्यङ्कार** पु० सत्य+कृ-घञ् नि० मुम्। 'ममैतत् त्वयाकृयमित्येवम्' सत्यकरणे सत्यापने (वायना इति ख्याते) अमर०।

**सत्यतपस्** पु० सत्यं तपोऽस्य। मुनिभेदे तस्यैव दुर्वासोवरेण वेदव्यासरूपेणाविर्भावः तत्कथा वराहपु०।

**सत्यधृति** पु० शतानन्दपुत्रे ऋषिभेदे मत्स्यपु० ४८अ०।

**सत्यनारायण** पु० कर्म०। सङ्क्रान्त्यादिषु पूज्ये नारायणमूर्त्तिभेदे स्कन्दपु० रेवा० ४अ० तत्कथा दृश्या।

**सत्यपुर** न० सत्ययुक्तं पुरम्। विष्णुलोके।

**सत्यफल** पु० सत्यं सदातनं फलमस्य। बिल्ववृक्षे राजनि०।

**सत्यभामा** स्त्री सत्राजितोऽपत्यतायां श्रीकृष्णस्य भार्याभेदे शब्दच०।

**सत्यभारत** पु० वेदव्यासे त्रिका०।

**सत्यम्** अव्य० सत्+यत्। स्वीकारे।

**सत्ययुग** न० सत्यप्रधानं युगम् शाक० त०। सत्यप्रचुरे प्रथमे युगे

**सत्ययौवन** पु० सत्यं यौवनमस्य। विद्याधरे देवयोनिभेदे जटा०

**सत्यरत** त्रि० ७त०। सत्यवाक्यासक्ते हरिश्चन्द्रनृपपितरि पु० मत्स्यपु० १२अ०।

**सत्यलोक** पु० सत्यप्रचुरो लोकः। ऊर्द्धस्थसप्तलोकमध्ये सर्वोपरिस्थे तपोलोकादूर्द्धस्थे लोके।

"षड्गुणेन तपोलोकात् सत्यलोको विराजते। अपुनर्मारका यत्र ब्रह्मलोकाभिधः स्मृतः" विष्णुपु०२अं ७अ०

**सत्यवचस्** पु० सत्यं वचोऽस्य। १मुनौ अमर०। २सत्यवचनयुक्ते त्रि०। सत्यवचनादयोऽप्यत्र।

**सत्यवत्** पु० सत्यं विद्यतेऽस्य मतुप् मस्य वः। १सावित्रीपतौ नृपभेदे भा०व०२९३अ०। २मुनिभेदे च। ३सत्ययुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप्। सा च ४व्यासस्य मातरि शब्दर०। ५नारदपत्न्यां ६ऋचीकमुनिपत्न्यां मेदि० कालिकापु० ८४अ०। [शब्दर०।

**सत्यवतीसुत** पु० ६त०। मत्स्यगन्धायुक्ते व्यासे, ध्यानभेदे

**सत्यवाच्** पु० सत्या वाक् यस्य। १ऋषौ शब्दर०। २काके त्रिका०। तस्य शब्देन हि शुभाशुभनिश्चयेन तस्य तथात्वम्। ३सत्यवदनशीले त्रि०। [वर्क्षि०।

**सत्यवादिन्** त्रि० सत्यं वदति वद णिनि। यथार्थवक्तरि

**सत्यव्रत** पु० सत्यं व्रतमस्य। १त्रिशङ्कुनामके राजभेदे मत्स्यपु० १२अ०। २सत्यव्रतपरे त्रि०। [३सत्यप्रतिज्ञे त्रि०।

**सत्यसङ्कर** सत्यं सङ्करः प्रतिज्ञा यस्य। १कुबेरे त्रिका०।

**सत्यसन्ध** त्रि० सत्या सन्धा सन्धानं यस्य। १सत्याभिसन्धौ सत्यसन्धस्य तत्पदव्युत्पत्त्या छन्दोग्ये दर्शितम् २श्रीरामे ४तदनुजे भरते ५जनमेजयनृपे च पु० शब्दर०।

**सत्या** स्त्री १रामपत्न्यां २व्यासमातरि सत्यवत्यां शब्दर०। ३दुर्गायां ब्रह्मवै०पु० प्र०। ४द्रौपद्यां शब्दच०।

**सत्याकृति** स्त्री सत्य+डाच्+कृ-क्तिन् । (सत्यमेतन्मया क्रेयम्) इत्येव प्रातग्राहके सत्यकरणे (बायनादेयोग्या) अमर ।

**सत्याग्नि** पु० द्व० । अगस्त्यमुनौ शब्दर०। तस्य जठरानलस्य समुद्रादिसर्वभक्षणेऽपि बलाधिकत्वात् तथात्वम् । [अमर०

**सत्यानृत** न० सत्यमिश्रितमनृत यत्र । वणिग्वृत्तौ वाणिज्ये

**सत्यापन** न० सत्य+णिच्–पुक् च ल्युट् । सत्याकृतौ अमर युच । सत्यापनाप्यत्र स्त्री ।

**सत्योद्य** त्रि० सत्यसद्य यस्य वद-क्यप् । १सत्यवादिनि शब्द च्चाका । कर्म० । २सत्यवाक्ये न० ।

**सत्र** सम्बन्धे सन्तती च चुरा०उ०आ०सक०सेट् । सत्रयति अस सत्रत । सत्रापयते इत्यन्ये अनेकाचकत्वात् अग्लोपदेशलेऽपि सति सन्निमित्ते न षत्वम् ।

**सत्र** न० सत्रप्रत सन्न्यते सत्र–घञ् घञ । १यज्ञ इनप्राध्ये यज्ञभेदे २श्रीकृष्णपुरे स्वपभेद च ।

**सत्राजित्** पु० सत्रेणाजयति लोकान् आ+जि- क्विप् । श्रीकृष्णश्वशुरे राजभेदे ।

**सत्रिजातक** न० पक्वमांसभेदे ' मास वत्सहते भ्रष्ट विज्ञां चाण्डाम्बुना सह । श्रीरकाद्यैः समायुक्तं परिशुष्कं तदुच्यत। तदेव घृतकाद्य सुस्निग्ध सत्रिजातकम्' शब्दर० । [अमर ।

**सत्वर** न० सह त्वरया सहस्य स । १शीघ्रे २त्वरान्विते त्रि०

**सथूत्कार** न० सह थूत्कारेण सहस्य स । अमृतकृत सनिष्ठेव कथने । [२तद्युक्ते त्रि० ।

**सदंशक** पु० सह दंशेन सहस्य स कप् । १कर्कटके राजनि०

**सदंशवदन** पु स्त्री सह दंशेन दंशाकारेण सहस्य स तथाभूत वदनमस्य । कङ्कविहगे राजनि० स्त्रियां ङीष् ।

**सदञ्जन** न० कर्म०। पुष्पाञ्जने रीतिजात अञ्जनभेदे शब्दच०।

**सदन** न० सादयत्यस्मिन्+सद आधारे ल्युट् । १गृहे अमर । २जल मेदि० । भावे ल्युट् । ३स्थितौ न० ।

**सदय** पु० सत् अय कर्म० । १साधुशुभावहविधौ । सह दयया । सहस्य सः । २दयान्विते अमर ।

**सदस्** स्त्री न० । सीदन्त्यस्याम् सद असि । सभायाम् अमर

**सदस्य** पु० सदसि साधुवर्त्तते वा यत् । यज्ञादौ ऋत्वि- क्कर्त्ताय्यर्थपरिदृष्टार्थं १विधानदर्शिनि अमर । २सभासदि त्रि० अमर । [इत्यर्दै अमर ।

**सदा** अव्य० सर्वस्मिन् काले द च सादेश । सर्वस्मिन् काले

**सदागति** पु० सदा गतिरस्य । १वायौ २सदागतियुक्ते त्रि० ३परमात्मनि ४निर्वाणे ५सदीश्वरे मेदिनिकोषकार० ।

**सदाचार** पु० कर्म० द्वत० वा ' सरस्वतीदृषद्वत्योर्देवनद्योर्यदन्तरम । त देवनिर्मित देश ब्रह्मावर्त्तं प्रचक्षते । तस्मिन् देशे य आचार पारम्पर्यक्रमागत । वर्णानां सान्तरालानां स सदाचार उच्यते' इति मनूक्तदेशप्रचालित आचार ' साधव क्षीणदोषाश्च सच्छब्द साधुवाचक । तेषामाचरणं यत्तु सदाचार स उच्यते" इत्युक्त वा धुना शुभाचरण च । सदाचारनिरूपणम् आचारशब्दे ६१२ पृ० दृश्यम् । विप्रस्य चातुराश्रम्यसन्त्वा "गार्हस्थ्य ब्रह्मचर्यञ्च वानप्रस्थं तथाश्रम । चतुर्थ चापि भिक्षुत्व वा ... आचारो हितस्य हि । वैखानसत गार्हस्थ्यमाश्रमहितय विप्र । गार्हस्थ्यमुत्तमं लोक शूद्रस्य च सदाचार । । स्वानि वर्णाश्रमोक्तानि धर्माणीह न हापयेत् । यो हापयति तस्यासौ परिकुप्यति भास्कर । कुपितः कुलनाशाय इश्वरोगविवृद्धय । वर्णाश्र पतत तस्य नरस्य सदाचार ।। तस्मात् स्वधर्मं न हि सम्यक् न हापयेत्तापि तथाविधम । य सत्यजे ... निज हि धर्म तस्य प्रकुप्येत दिवाकरः ' वाम नपु० १४अ० । [२नित्ये त्रि० अमर स्त्रियां टाप् ।

**सदातन** पु० सदा भवः सदा+ट्युल तुट्च । १विष्णौ त्रिका०

**सदातोया** स्त्री सदा तोयानि पयानि यस्याम् । १करतोयानद्याम् २एलापर्ण्यां शब्दच० । सदानीराशब्दे दृश्यम्

**सदात्मन्** त्रि०सत् साधुरात्मा चित्त यस्य । साधुचित्ते ।

**सदादान** पु० सदा दान मदजल त्यागो वा यस्य । १ऐरावत गज २गणेशे ३गजे मेदि० ४सर्वदात्यागिनि त्रि० ।

**सदानन्द** पु० सदा आनन्दो यस्य । १सदाशिव २अनवरतानन्दयुक्ते त्रि० ।

**सदानर्त्त** पु स्त्री० सदा नर्त्तति नृत-अच् । १खञ्जनविहगे शब्दच० स्त्रियां टाप् । २सदा नृत्ययुत त्रि० ।

**सदानीरा** स्त्री सदा नीरं येयमस्या । करतोयानद्याम् अमर । "आषाढे कर्कटे देवी त्र्यहं गङ्गा रजस्वला । सर्वा रक्तवहा नद्यः करतोयाम्बुवाहिनी" स्मृत्युक्तेः तस्या रजोऽभाव सदा पेयत्वात् तस्यास्तथात्वम् ।

**सदापुष्प** पु० सदा पुष्पं यस्य । १नारिकेलवृक्षे शब्दमा० । २रक्तार्के स्त्री रत्नमा० ङीप् । ३सदापुष्पयुक्ते त्रि० ।

**सदाप्रसून** पु० सदा प्रसूनमस्य । १रोहितकवृक्षे २अर्क-वृक्षे कुन्दे च राजनि० ।

**सदाफल** पु० सदा फलमस्य । १नारिकेलवृक्षे २उदुम्बर

वृक्षे ३स्कन्दफलवृक्षे च मेदि० । ४बिल्वे जटा० । ५वार्त्ताकुभेदे स्त्री राजनि० टाप् । "सदाफला त्रिदोषघ्नी रक्तपित्तप्रसादनी । कण्डूकृच्छ्रहरी चैव वार्त्ताकी गुणवत्तमा" राजव० ।

**सदाभद्रा** स्त्री सदा भद्रमस्याः ५ब० । गाम्भारीवृक्षे रत्नमा० ।

**सदायोगिन्** पु० सदा युज्यते युज-घिनुण् । १विष्णौ त्रिका० २सदायोगयुते त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

**सदाशिव** पु० सदा शिवमस्मात् ५ब० । महादेवे ।

**सदुत्तर** न० कर्म० । १व्यवहारे प्रतिज्ञापक्षानुसारिण्युत्तरे २प्रश्नस्य ३सम्यगुत्तरे च । ६ब० । ३तद्वति त्रि० ।

**सदृक्ष** त्रि० समानं दर्शनमस्य दृश+क्स समानस्य सादेशः । तुल्यरूपे अमर । [तुल्यरूपे अमरः ।

**सदृश्** त्रि० समानं दर्शनमस्य समान+दृश-क्विप् सादेशः ।

**सदृश** त्रि० समानं दर्शनमस्य समान+दृश-टक् । १तुल्यरूपे स्त्रियां ङीप् । [६ब० । निष्पन्दे त्रिका० ।

**सदृशस्यन्दन** त्रि०दृश-गतौ क सत् दृशं गतं स्यन्दनं यस्मात्

**सदेश** पु० सह देशेन सहस्य सः । १निकटे अमरः २देशान्विते त्रि० ।

**सद्धेतु** पु० कर्म० । न्यायोक्ते हेत्वाभासदोषरहिते हेतौ । पक्षसत्त्वं १ सपक्षसत्त्वं २ विपक्षासत्त्वं ३ अबाधितविषयत्वं ४ असत्प्रतिपक्षितत्वम् ५ इति पञ्चरूपोपन्नो हेतुः स हेतुः "व्याप्त्यादिविशिष्टो हेतुः सः" नीलकण्ठः "पक्षे तव्याप्तिपक्षताको हेतुः स" गदा० । २वृत्तिमद्धेतौ च "अव्याप्यवृत्तिसाध्यकसद्धेतावव्याप्तिमापद्याह" दीधिति० । अत्र सद्धेतौ वृत्तिमति हेतावित्यर्थः गगनादेः संयोगेन वृत्तिमत्त्वाभावात्, तत्राव्याप्तिर्न सम्भवतीत्युक्तं सदिति ।

**सद्भाव** पु० सतोभाव, सन् वा भाव । १विद्यमानत्वे २साधुभावे च "सद्भावमागत" इति भट्टि ।

**सद्भूत** न० असत् सत् भूतम् सत्+च्वि-भू-क्त । १यथार्थे २तद्वति त्रि० हेमच० । [च मेदि० ।

**सद्मन्** न० सीदत्यस्मिन् सद्-मनिन् । १गृहे अमर० २जले

**सद्य.क्षत** त्रि० सद्यस्तत्क्षणात् क्षतं क्ष-क्त । तत्क्षणक्षत ।

**सद्य.प्राणकर** त्रि० सद्योऽकस्मात् प्राण बलम् आयुर्वा शीघ्र करोति कृ-अच् । "सद्योमांसं नवान्नं च बाला स्त्री क्षीरभोजनम् । घृतमुष्णोदकश्चैव सद्यः प्राणकराणि षट्" इति चाणक्योक्ते द्रव्यसमूहे ।

**सद्य.प्राणहर** त्रि०सद्यः प्राणमायुर्बलं वा हरति हृ-अच् । "शुष्कं मांसं स्त्रियो वृद्धा बालार्कस्तरुणं दधि । प्रभाते मैथुनं निद्रा सद्यः प्राणहराणि षट्" इति चाणक्योक्ते शुष्कमांसादिद्रव्यसमूहे । [चिन्तच०

**सद्यःशोथा** स्त्री सद्यः शोथो यस्याः ५ब० । कपिकच्छ्वाम्

**सद्यःशौच** न० सद्यः शौचमपनेयमशौचम् । १अल्पकालशौचसाध्ये अशौचे ६ब० । २तद्वति शिल्पिकर्मकारादौ त्रि० । अशौचशब्दे ४८८ पृ० दृश्यम् ।

**सद्यस्** अव्य० समेऽह्नि नि० । १तत्क्षणे अमरः । २समानदिवसे एकस्मिन् दिने इत्यर्थे च ।

**सद्यस्क** त्रि० सद्योभवः कन् कस्का० । सद्योजाते ।

**सद्यस्क्री** पु० सद्यः क्रीणाति सोमम् यत्र क्री-आधारे क्विप् कस्का० । सद्यःसोमक्रयसाध्ये यागभेदे "एकरात्रोऽतिरात्रः सद्यःक्रीः प्रक्रीः उक्थ्यः" अथर्व० ११।७।१० । नानायज्ञोक्तौ । भावे क्विप् । २सद्यस्क्रय स्त्री । तया साध्यः अण् । साद्यस्क्र सद्यः सोमक्रयेण एकाहसाध्ये यज्ञभेदे । "साद्यस्क्राश्च षट्" कात्या०श्री०२२।२।८। उक्ता यथा "षट् साद्यस्क्राः", सू० "स्वर्गकामपशुकामभ्रातृव्यवतां प्रथमः" सू०।१ साद्यस्क्र व्यक्ततुर्भवति । "दीर्घव्याधिप्रतिष्ठाकामासाद्यकामानां द्वितीयः" सू०। साद्यस्क्रो२ भवति एषामत्राधिकारः । "श्येनश्चानुक्री" सू० चतुर्थोनाम३ साद्यस्कः स श्येनश्च भवति यः कर्मणा श्येन तथासौ भवति । "विश्वजिच्छिल्पः" सू० नाम साद्यस्कः४ । "श्येनोऽभिचरत." सू०। श्येनो५ नाम साद्यस्कः पञ्चमः सोऽभिचरतो भवति । "एकत्रिकः" सू०षष्ठः६ साद्यस्कः । तत्र षट् प्रतिपत्त दक्षिणा । साद्यस्क्रधर्माः व्याख्यास्यन्त इति सूत्रशेषः । दीक्षादि सद्यः सर्वं क्रियते" भाष्यम् ताण्ड्यब्रा० भाष्ये चोक्तं यथा

अथ साद्यस्क्रा नाम तत्र एकाहास्तेषु प्रथमद्वितीययोर्दीक्षाप्रभृत्यवभृथान्तं, सर्वमेकस्मिन्नेवाहन्यनुष्ठेयं तृतीयस्य तु एकस्मिन् दिवसे दीक्षा परस्मिन् दिवसे सोमक्रयाद्यवभृथान्तं, चतुर्थपञ्चमयोरप्येवं यद्वा एका दीक्षा सोमक्रयप्रभृति अवभृथान्तं द्वितीयऽहनि कुर्व्वीत एवं सूत्रकारमते पञ्चस्वपि साद्यस्क्रान्ययात् सद्य एव एकस्मिन्नेवाहनि दीक्षाद्यवभृथान्तं कर्त्तव्यमिति मतान्तरम् । एतत्सर्वं साद्यस्क्रेण यक्ष्यमाणे प्रकारान्तरे मातराऽह्नि हृत्वेत्यादिना सूत्रकारेण निरूपितम् । तत्र प्रथमस्य यदुक्तं सर्वं सद्योऽनुष्ठेयमिति तद्विधित्सराह "आदित्याश्चाङ्गिरसश्चादीक्षन्त ते स्वर्गे लोकेऽस्पर्द्धन्त तऽङ्गिरस आदित्येभ्यः श्वः सुत्यां प्राब्रुवं

स्त आदित्या एतमपश्यं स्तं सद्यः परिक्रीयावाद्धषुहा- तारं हत्वा तेन स्तुत्वा स्वर्गं लोकमायन्न्हीयन्ताङ्गि- रस." ताण्ड्यब्रा० १६।१२।१। "पुरा आदित्याश्चाङ्गि- रसश्च यदीक्षन्त यज्ञाय दीक्षां कृतवन्तः ते उभे स्वर्गे लोके स्वर्गलोकनिमित्तमस्पर्द्धन्त वयं प्रथमं गमिष्यामो वयं प्रथम गमिष्याम इति स्पर्द्धां कृतवन्तः एवं स्पर्द्ध- मानास्तेऽङ्गिरस आदित्येभ्यः श्वः परश्विन्दीक्षा- नन्तरदिने करिष्यमाणं सोमयागं प्राब्रुवन् प्रोक्तवन्तः अथ ते आदित्या एतं वक्ष्यमाणयज्ञमपश्यन् तं यज्ञं सद्यः एकस्मिन्नेवाहनि परिक्रीय सोमं क्रीत्वा अयास्य ऋषिमुद्गातारं कृत्वा स्तावयित्वा समापयन् दीक्षाद्यवभृ- थान्तं सर्वं कर्म एकस्मिन्नेवाहनि अन्वतिष्ठन्नित्यर्थं । यज्ञसमाप्त्यनन्तरमेव ते स्वर्गलोकमायन् प्राब्रुवन् आ- ङ्गिरसस्तहीयन्त दीक्षानन्तरदिवसे सुत्येति तैरुक्तत्वात् एतस्मिन् दिने दीक्षाद्यवभृथान्तस्य सर्वस्यानुष्ठानेन स्वर्गप्राप्त्यभावात् दीक्षितैरादित्यैः सद्योऽनुष्ठानेन स्वर्ग- गतैः हीनाः भूमावेव परित्यक्ता आसन्" भा० ।

**सद्योजात** पु० सद्योजायते जन–कर्त्तरि क्त । १वत्से श- ब्दच० । २शिवमूर्त्तिभेदे च ३आशुजाते त्रि० ।

**सद्योभाविन्** पु० सद्योभवति भू-णिनि । १वत्से शब्दच० । २आशुजाते त्रि० । स्त्रियां ङीप् ।

**सद्रु** त्रि० सद्-गतौ रु । गन्तरि सि०कौ० ।

**सद्वृत्त** न० वृत–भावे क्त कर्म० । १साधुस्वभावे जटा० २साधु- वर्त्तने । इम० । ३वर्त्तुलयुते त्रि० । "सद्वृत्तसन्निवेशी हि सत्याद्धमपि शस्यते" इति ति०त० ।

**सद्वृत्ति** स्त्री कर्म० । १उत्तमचरित्रे २उत्तमव्याख्यानरूपे ग्रन्थे च सती वृत्तिः यस्य । ३सद्वृत्तियुते त्रि० "सद्- वृत्तिः सन्निबन्धनेति" माघ० । [सदृशे स्त्रियां वा टाप् ।

**सधर्म्मन्** त्रि०समानो धर्मोऽस्य अनिच् समा० समानस्य सः ।

**सधर्म्मचारिणी** स्त्री सह धर्मं चरति चर-णिनि । सह- धर्मचारिण्यां भार्य्यायां शब्दा० ।

**सधर्म्मिन्** त्रि० समानं धर्मं चरति इनि । १तुल्यधर्मचरण- कर्त्तरि । स्त्रियां ङीप् । सा च २पत्न्याञ्च हेमच० [जटा० ।

**सधवा** स्त्री सह धवेन पत्या सा । जीवत्पतिकायां स्त्रियां

**सधि** पु० साधयति साधि–इन् पृषो० पुषः । वह्नौ त्रिका० ।

**सध्रिस्** पु० सह–इसिन् सध्र आदेशः । वृषे त्रि०को० ।

**सध्र्यञ्च्** त्रि० सह–अञ्च–क्विप् सहस्य सध्रि । १सहचरे अमरः भावे क्विप । स्त्रियां ङीप् सध्रीची

सा च २भार्य्यायां २सख्याञ्च हेमच० । [सख्ये शब्दच० ।

**सन** पु० सन-अच् । १भरटापारुलिवृक्षे । २हस्तिकर्णा-

**सनक** पु० सन–वुन् । ब्रह्मणो मानसपुत्रे मुनिभेदे "भगवेद्यामपूतेन मनसाऽन्यांस्ततोऽसृजत । सनकञ्च सनन्दञ्च सनातनमथ त्वभूः । सनत्कुमारञ्च मुनीन् नि- ष्क्रियानूर्द्ध्वरेतस' । तान् बभाषे स्वभूः पुत्रान् प्रजाः सृ- जत पुत्रकाः ! । तन्नैच्छन्मोक्षधर्माणो वासुदेवपरायणाः." भाग० ३।१२ अ० "धर्मस्य भार्य्या ह्यहिंसाख्या तस्यां पुत्रचतुष्टयम् । समुत्पन्नं मुनिशार्दूलं योगशास्त्रविचा- रकम् । ज्येष्ठः सनत्कुमारोऽभूत् द्वितीयश्च सनातनः । तृतीयः सनको नाम चतुर्थश्च सनन्दनः" वामनपु० ५७। ५८अ० उक्ते धर्मपुत्रभेदे । [अव्य० रामाश्रम' ।

**सनत्** पु० सन-अति । १चतुर्मुखे ब्रह्मणि त्रिका० २सदेत्यर्थे

**सनत्कुमार** पु० इत० । ब्रह्मणः पुत्रे मुनिभेदे अमरः । तस्य नित्यकुमारत्वादपि तन्नामता यथोक्तम् "हृष्टः पूर्वञ्च वयसा यथैव पञ्चहायनः । अभूज्जोऽनु- पवीतश्च वेदशास्त्रविहीनकः । जप्ते ति मन्त्रं जपति यस्य नारायणो गुरुः । अनन्तकालकल्पश्च भ्रान्तिमिश्र ज्रिभि' सह । वैष्णवानामग्रणीर्यो ज्ञानिनाश्च गुरोर्गुरुः" ब्रह्मवै० श्रीकृष्णजन्मख० १२६अ० । [न्दयुक्ते त्रि० ।

**सनन्द** पु० सह नन्देन । १सनकभ्रातृके मुनिभेदे २आन-

**सनपर्णी** स्त्री सनस्येव पर्णान्यस्याः ङीप् । शणपर्ण्यां शब्दच०

**सनसूत्र** न० शणस्य सूत्रमत्यच् अच् पृषो० । मतुषपार- णार्थं शणसूत्रकृते जाले अमरे पाठान्तरम् ।

**सना** अव्य० सदा-नि० दस्य नः । सदेत्यर्थे अमरः ।

**सनातन** त्रि० सदा+भवार्थे ट्युल् तुट् च नि० दस्य नः । १सदाभवे नित्ये वस्तुनि अमरः । २निश्चले विश्व० । स्त्रियां ङीप् । सा च ३दुर्गायां "सर्वत्र वे सदा प्रोक्ता विद्य- माने तथेति च । सर्वत्र सर्वकालेषु विद्यमाना सनातनी" ब्रह्मवै०प्र० ५३अ० । तन्नामनिरुक्तिः । ४लक्ष्म्यां ५स- रस्वत्याञ्च शब्दमा० । ६शिवे ७विष्णौ ८ब्रह्मणि ९दिव्यमनुष्ये ब्रह्मणो मानसपुत्रभेदे १०पितृष्वाभातिथौ च पु० हेमच० ।

**सनात्** पु० सना नित्यमतति अत–क्विप् । विष्णौ त्रिका० सदार्थे अव्य०अमरटीकायां रामाश्रमः । [बन्धे शब्दच० ।

**सनाथ** त्रि० सह नाथेन बहुव्री० वा । १युक्ते २जीवद्भर्त्तृ-

**सनाभि** पु० समाना नाभिर्यस्य । १ज्ञातौ अमरः । तस्य एकपिण्डोद्भवत्वेन तुल्यनाभिकत्वा तन्नामत्वम् । २सप्त- पुरुषे ३स्नेहयुक्ते ४तुल्ये च त्रि० मेदि० ।

सनामक पु० सना सदा आमयति आम-ण्वुल् । १शोभाञ्जनवृक्षे शब्दच० । तस्य मद्यादिभोजनस्य रोगहेतुत्वात्तथात्वम् । सह नाम्ना कप् । २नामयुक्ते त्रि० ।

सनि पु० सन-भावे इन् । १पूजायां २दाने च वि०कौ० । ३सत्क।रपूर्वकनियोगे पुंस्त्री० अमर स्त्रियां वा ङीप् । ४ईडीवत: प्रसिकर्णास्फाले शब्दर०५दिशि स्त्री शब्दमा०

सनित त्रि० सन-बा० इत । प्रतिपन्ने हेमच० ।

सनिष्ठी(ष्ठि)व न० सह निष्ठी(ष्ठि)वेन । १सनिष्ठ्युतवादिकण्ठे सष्ठूत्कारे अमरः ।

सनीड त्रि० समानं नीडं सह नीडेन वा सादेशः । १निकटस्थे अमर । २नीडयुक्ते त्रि० ।

सन्त पु० सन-बा० त । सङ्गते शब्दर० ।

सन्तत न० सम्+तन-क्त । १सतते निरन्तरे । २भेदल्यर्युते त्रि० अमर: ३विस्तीर्णे च ।

सन्तति स्त्री सतन्यते सम्+तन-क्तिच् । १गोत्रे अमर: । २पुत्रे ३कन्यायाञ्च त्रिक । भावे क्तिन् । ४विस्तारे ५पङ्क्तौ ६अविच्छिन्नधारायाञ्च त्रिक० ।
सन्तानश्च दैशिकी कालिकी च । तत्र दैशिकी तैलादीनां, कालिकी ज्ञानसुखादीनाम । तत्र दैशिकसन्ततित्वं साधिकरणदेशीयनानावच्छेदकदात्तधर्मत्वं तत्र मूर्त्तानामेव कालिकसन्ततित्वञ्च नानाकालीनकार्यमात्रवृत्तिधर्मत्वम्, सत्क्रियादि मञ्जरी० तत्र मूर्त्तामूर्त्तयोरतएव इष्ट तु सुखज्ञानादिसन्तानमेवेतीति तदुक्तं तत्रैव "देशद्दत्वत्तदु खत्वं तु खत्वं वा ख्याप्यसमानकालीनध्वंसप्रतियोगवृत्तिकार्यमात्रवृत्तिधर्मत्वात् सन्ततित्वादेत्युक्ता सन्ततित्वं च नानाकालीनकार्यमात्रवृत्तिधर्मत्वम्" इत्युक्तम् ।

सन्तप्त त्रि० सम्+तप-क्त । १अध्वगत्यादिना परिश्रान्ते २अग्नितप्ते ३तेन विशुद्धे च "सन्तप्तचामीकरवल्गुवर्ज्र्मिति भट्टि" ।

सन्तमस न० सन्ततं तम: प्रा०स० अच् समा० । १गाढान्धकारे अमर । २महामोहे च मोहस्य सर्वाररत्वात् तमस्त्वेन महामोहस्य गाढान्धकारदृक्त्वात्तथात्वम ।

सन्तर्पण न० सन्तृप्यत्यनेन सम्+तृप-करणे ल्युट् । "द्राक्षादाडिमखर्जूरीमर्करामधुसयुतम् । लाजाचूर्णन्तु सान्द्रं यत् तत् सन्तर्पणं विदुः" राजनि० उक्ते द्राक्षादिभिर्युते लाजाचूर्णे खाद्यभेदे । सम्+तृप-णिच् ल्यु । २सम्यक्तर्पके त्रि० । [इ]ष्टे ३अपत्ये ४विस्तारे च मेदि० ।

सन्तान पु० सम्+तन-घञ् । १वंशे अन्वये अमरः । २कल्पसन्तानिका स्त्री सम्+तन-ण्वुल् टाप् अत इत्वम् । १क्षीरसरे "सन्तानिका गुरुः शीता हृद्या पित्तास्रवातजित्" राजनि० । २मर्कटजाले ३फेने ४क्षुरिकाफले च हारा० । [२सम्यक्तापे च ।

सन्ताप पु०सम्यक् ताप: प्रा०स० । १वह्निजात तापे अमर: ।

सन्तापन पु० सन्तापयति सम्+तप-णिच्-ल्यु । कामदेवस्य १पञ्चशरान्तर्गते शरभेदे त्रिका० । २सन्तापकारके त्रि० ।

सन्ति स्त्री सन-ति । १दाने २अवसाने च सुखबोधटीका ।

सन्तोष पु० सम्+तुष-करणादौ घञ् । १धैर्ये २सख्ये च हेमच० । ३सम्यक्तुष्टौ "सन्तोषमूलं हि सुखम्" मनुः ।

सन्दंश पु० सम्+दन्श-अच् । (साडाशी) यन्त्रभेदे हेमच० ।

सन्दंशपतित, पु० सन्दंशे तन्मध्ये पतित इव । मीमांसोक्ते न्यायभेदे न्यायशब्दे ४१६८ पृ० दृश्यम् ।

सन्दर्भ पु० सम्+दृभ-घञ् । १रचनायां हला० । २ग्रथने ३प्रबन्धे त्रिका० "गूढार्थस्य प्रकाशश्च सारोक्तिः श्रेष्ठता गिरा । नानार्थवत्त्वं वेद्यत्वं सन्दर्भः कथ्यते बुधैः" इत्युक्ते ४कथनभेदे ५वस्तुतात्पर्यविशेषे च ।

सन्दान न० सम्+दो-करणादौ ल्युट् । १दाम्नि २बन्धने अमरः ३सम्यक्खण्डने च । दा-ल्युट् । ४सम्यग्दाने न० ५गजस्याष्ठीवतोरधोभागे पु० त्रिका० । [राजनि० ।

सन्दानिका स्त्री सन्दानं सम्यक्खण्डनमस्त्यस्य ठन् । विष्णुदन्दे

सन्दानित त्रि०सन्दानं जातमस्य तार० इतच् । बद्धे अमर "रशनासन्दानितचरणे"ति माघविकाग्निमित्रम् ।

सन्दानिनी स्त्री सन्दानं बन्धनं गवामत्र बा० इनि ङीप् । गवालायाम् हेमच० ।

सन्द्राव पु० सम्+द्रु-भावे घञ् । पलायने अमरः ।

सन्दाह पु० सम्+दह-करणादौ घञ । १मुखादिरोगे राजनि० । २सम्यग्दाहे च ।

सन्दिग्ध त्रि० सम्+दिह-कर्त्तरि क्त । १सन्देहयुक्ते । कर्माणि क्त । २सन्देहविषये ३सम्यग्लिप्ते च । भावे क्त । ४सन्देहे ५संलेपे च ।

सन्दित त्रि० सम्+दो-क्त । बद्धे अमरः ।

सन्दिष्ट न० सम्+दिश-भावे क्त । १वाचिकार्थकथने वार्त्तायाम् शब्दर० । कर्माणि-क्त । २उपदिष्टे त्रि० ।

सन्दिहान त्रि० सम्+दिह-शानच् । सन्देहयुक्ते जटा० ।

सन्दी स्त्री सम्+दो-ड गौरा० ङीप् । खट्वायां त्रिका० ।

सन्दीप्य पु० सन्दीप्यतेऽसौ सम्+दीप-कर्त्तरि य । मयूरशिखाख्ये शब्दच० ।

**सन्देश** पु० सम्+दिश–घञ्। वाचिकार्थकथने वार्त्तायाम् अमरः। "सदर्थसन्देशमृणालमन्थरः" नैष०।

**सन्देशहर** पु० सन्देशं हरति अभीष्टस्थानं कथनाय नयति हृ–अच्। १दूते "तवैव सन्देशहरादिति" रघुः। ण्वुल्। सन्देशहारकोऽप्यत्र।

**सन्देह** पु० सम्+दिह–घञ्। १संशयशब्दार्थे अमरः। २अलङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ४०५पृ० दृश्यम्। सन्देहविशेषश्च पक्षतेत्याचार्य्याः स च प्रकृतपक्षविशेष्यकसाध्यप्रकारकनिश्चयप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यताशालिसंशयः।

**सन्दोह** पु० सम्+दुह–घञ्। १समूहे अमर०। २सम्यग्दोहे कर्म्मणि घञ्। ३दुग्धे च "सन्दोहसाहसेऽप्यनि" मिता०।

**सन्द्राव** पु० सम्+द्रु–घञ्। पलायने अमरः।

**सन्धा** स्त्री सम्+धा–अङ्। १स्थितौ २प्रतिज्ञायां मेदि०। ३सन्धाने शरोत्पादनानुगुणे व्यापारभेदे शब्दर० ४अनुसन्धाने ५सन्ध्यायां वाचस्पति।

**सन्धान** न० सम्+धा–ल्युट्। १शरादिसम्पादनानुगुणे व्यापारे २सोमरसकरणनामके अभिषवे ३अनुसन्धाने ४सङ्घट्टने च मेदि०। सन्धाने स्त्रीत्वमपि तत्र ङीप्। सा च ५कुप्यशालायां शब्दर०। सङ्घट्टनं च योजनम्। "यदर्द्धं विच्छिन्नं भवति कृतसन्धानमिव तत्" शकु०। ५काञ्जिके हेमा०। ६मदिरायाम् ७मर्द्दने ८सौराष्ट्रे राजनि० ९धातुमिश्रणे योजने च।

**सन्धि** पु० सम्+धा–कि। १अपायां षड्गुणान्तर्गते मेलनार्थे मैत्रीकरणरूपे व्यापारे
षाड्गुण्यान्तर्गतसन्धिविग्रहादिकं शुक्रनीतिपरि० उक्तं यथा "बलीयसाऽभियुक्तस्तु नृपोऽनन्यप्रतिक्रियः। आपन्नः सन्धिमन्विच्छेत् कुर्वाणः कालयापनम्। एक एवोपहारस्तु सन्धिरेव मतो हितः। उपहारस्य भेदास्तु सर्वेऽन्ये मैत्रवर्जिताः। अभियोक्ता बलीयस्त्वादलब्ध्वा न निवर्त्तते। उपहारादृते यस्मात् सन्धिरेव न विद्यते। यस्तोयेनानुसारेण उपहारं प्रकल्पयेत्। सेवा चापि च योऽर्हति दद्यात् सर्वं धनम्। अनार्य्येणापि सन्धेयात् सन्धेयात् धनार्य्येण वै। सन्धिः कार्य्योऽप्यनार्य्येण संप्राप्योत्पादयेद्धि सः। संहतत्वात् यथा वेणुर्निविडैः कण्टकैर्वृतः। न शक्यते समुच्छेत्तुं वेणुः संहतिमांस्तथा। सन्धिश्चाधिकबले, युद्धं साम्ये, यानन्तु दुर्बले। बलिना सह सन्धाय भवे चाभावये यदि"। "सामन्तं लोपयेत् काले सहस्थानेऽत्र बुद्धिमान्"। "राजा न गच्छेद्विश्वासं सन्धितोऽपि हि बुद्धिमान्। अद्रोहसमयं कृत्वा वृत्रमिन्द्रः पुराऽवधीत्"। "सन्धायान्यत्र यात्रायां पार्ष्णिग्राहेण वा भुवा। सन्धाय गमनं प्रोक्तं तज्जिगीषोः फलार्थिनः"। तद्भेदलक्षणादिकं हितोपदेशे न्यरूपि यथा

"कपाल उपहारश्च सन्तानः सङ्गतस्तथा। उपन्यासः प्रतीकारः संयोगः पुरुषान्तरः। अदृष्टनर आदिष्ट आत्मादिष्ट उपग्रहः। परिक्रयस्तथोच्छिन्नस्तथा च परभूषणः। स्कन्धोपनेयः सन्धिश्च षोडशैते प्रकीर्त्तिताः। इति षोडशकं प्राहुः सन्धिं सन्धिविचक्षणाः। कपालसन्धिर्विज्ञेय, केवलं समसन्धितः। सम्प्रदानाद्भवति य उपहार२ स उच्यते। सन्तानसन्धिर्विज्ञेयो दारिकादानपूर्वकः। सद्भिस्तु सङ्गतः४ सन्धिर्मैत्रीपूर्व उदाहृतः। यावदायुःप्रमाणस्तु समानार्थप्रयोजनः। सम्पत्तौ वा विपत्तौ वा कारणैर्यो न भिद्यते। सङ्गतः सन्धिरेवायं प्रकृष्टत्वात् सुवर्णवत्। तथान्यैः सन्धिकुशलैः काञ्चनः स उदाहृतः। आत्मकार्य्यस्य सिद्धिं तु समुद्दिश्य क्रियेत यः। स उपन्यासकुशलैरुपन्यास५ उदाहृतः। मयास्योपकृतं पूर्वं ममाप्येष करिष्यति। इति यः क्रियते सन्धिः प्रतीकारः६ स उच्यते। उपकारं करोम्यस्य ममाप्येष करिष्यति। अयं चापि प्रतीकारो रामसुग्रीवयोरिव। एकार्थां सम्यगुद्दिश्य क्रियां यत्र हि गच्छति। सुसंहितप्रमाणस्तु स च संयोग७ उच्यते। आवयोर्योधमुख्यैस्तु मदर्थः साध्यतामिति। यस्मिन् पणस्तु क्रियते स सन्धिः पुरुषान्तरः८। त्वयैकेन मदीयोऽर्थः सम्प्रसाध्यस्त्वसाविति। यत्र शत्रुः पणं कुर्य्यात् सोऽदृष्टपुरुषः९ स्मृतः। यत्र भूम्येकदेशेन पणेन रिपुरूर्जितः। सन्धीयते सन्धिविद्भिः स चादिष्टः१० उदाहृतः। स्वसैन्येन तु सन्धानमात्मादिष्ट११ उदाहृतः। क्रियते प्राणरक्षार्थं सर्वदानादुपग्रहः१२। कोषांशेनार्द्धकोषेण सर्वकोषेण वा पुनः। शिष्टस्य प्रतिरक्षार्थं परिक्रय१३ उदाहृतः। भुवां सारवतीनां तु दानादुच्छिन्न१४ उच्यते। भूम्युत्थफलदानेन सर्वेण परभूषणः१५। परिच्छिन्नं फलं यत्र प्रतिस्कन्धेन दीयते। स्कन्धोपनेयं१६ तं प्राहुः सन्धिं सन्धिविचक्षणाः। परस्परोपकारस्तु मैत्री सम्बन्धकस्तथा। उपहारश्च विज्ञेयाश्चत्वारश्चैव सन्धयः। एक एवोपहारस्तु सन्धिरेव मतो मम। उपहारविभेदास्तु सर्वे मैत्रविवर्जिताः। अभियोक्ता बलीयस्त्वादलब्ध्वा न निवर्त्तते। उपहारादृते तस्मात् सन्धिरन्यो न विद्यते"।

सन्धिलक्षणादिकं युक्तिकल्पतरौ प्रदर्शितं यथा "प्रबलस्था भवेत् सन्धिः स्वयं हीनस्तमाचरेत् । मध्योदासीनयोर्नास्ति यदि मध्योरिति स्थितिः । मध्योदासीनेन यत्र मध्यो संशयितं भवेत् । न तं संशयितं कुर्यादित्युवाच वृहस्पतिः" । षाड्गुण्यशब्दे ५१७८४ पृ० दृश्यम् २संयोगे अमरः । ३अस्थिद्वयसंयोगस्थाने ४चौरादिकृत सुरङ्गायां "सन्धिं कृत्वा तु ये चौर्य्यमिति" स्मृतिः ।५भगे ६सङ्घट्टने ७नाटकाङ्गविशेषे ८सविकाशे मेदि० ९व्याकरणोक्ते वर्णद्वयजाते १०वर्णविकारभेदे ११भेदे विश्वः । नाटकाङ्गसन्धिश्च "अन्तरैकार्थसम्बन्धः सन्धिरेकान्वये सति" । एकार्थेन सम्बन्धः सन्धिः । तद्भेदानाह "मुखं प्रतिमुखं गर्भो विमर्श उपसंहृतिः । इति पञ्चास्य भेदाः स्युः क्रमाल्लक्षणमुच्यते" सा० द० । मुखादिलक्षणम् तत्तच्छब्दे दृश्यम् । १२सत्यादियुगानामाद्यन्तयोः कालयोः सन्ध्यांशशब्दे दृश्यम् "ससन्धयस्ते मनवः कल्पे ज्ञेयाश्चतुर्दश । कृतप्रमाणः कल्पादौ सन्धिः पञ्चदशः स्मृतः" मनुः । तेन सन्धिसन्ध्यंशसहितं सत्ययुगमानम् ४८०० दैववर्षाः । "कृताब्दसङ्ख्यान्ते सन्धिः प्रोक्तो जलप्लव" । तत्र युगानामादौ सन्धिः अन्ते सन्ध्यंशः । मन्वन्तराणामादौ सन्धि कल्पानामन्ते सन्धिरिति भेदः । १३तिथ्यादेराद्यन्तभाग भेदे च तपयमशब्दे १२९८१९ पृ० दृश्यम् ।

**सन्धिका** स्त्री स्वार्थे क । मद्यसन्धाने शब्दच० ।

**सन्धिचौर** पु० सन्धिना सुरङ्गया चौरः । सन्धिं कृत्वा चौर्य्यकारके (सिँधेल) शब्दमाला ।

**सन्धिजीवक** पु० सन्धिना अभिसन्धिना जीवति जीव-ण्वुल् सन्धानेन परार्थहारके त्रिका० । [लिते च ।

**सन्धित** त्रि० सन्धा जाताऽस्य तार० इतच् । १कृतसन्धौ २मि-

**सन्धिनी** स्त्री सन्धा वृषसंयोगस्तत्कालगर्भोऽस्त्यस्याः इनि ङीप् । १वृषसंयोगेन गृहीतगर्भायां गव्याम् अमरः । २अकालदुग्धायां गवि मेदि० । तद्दुग्धपाननिषेधः "न पिबेत् सन्धिनीक्षीरम्" स्मृतिः ।

**सन्धिपूजा** स्त्री सन्धौ अष्टम्याः शेषे नवम्याश्च आद्ये दण्डे पूजा । आश्विनशुक्लाष्टमीनवमीसन्धिकाले विहितपूजायाम् "अष्टमी नवमीयुग्मे तृतीया चतु चाप्यते । तत्र पूजा स्वयं कुर्म । योगिनीगणसंयुता" । ज्योतिषे "अष्टम्यां सन्धियोगे तु सकलपरिकरैः पूजयेत् परमार्थे" । कालदीप निबन्धे धर्मतन्त्रे च "अष्टम्याः शेषदण्डश्च नवम्याः पूर्व एव च । अत्र या क्रियते पूजा विज्ञेया सा महा-महा" भविष्यत्पुराणेऽपि "अष्टमीनवमीयोगो रात्रिभागे विधीयते । अर्द्धरात्रे दशगुणं सन्ध्यायां त्रिगुणं भवेत्" । आश्विनाधिकारे "अष्टमी नवमीयुक्ता नवमी चाष्टमीयुता । अर्द्धनारीश्वरप्राया उमामाहेश्वरी तिथिः" । इति विष्णुधर्मोत्तरीयमप्येतद्विषयं न तु महानवमीपूजापरम् । तथा अष्टम्युपवासपरदिनविधानेन सप्तमीविद्धयुग्मानादरात् । तत्र सप्तमीपूजाऽनन्तराष्टम्यादिकृत्यमपि षष्टिदण्डात्मिकायामेव न तु परदिनीय खण्डतिथौ किन्तु पूर्वोक्तसन्ध्यनुरोधात् तिथ्यादावपि खण्डतिथावपि सन्धिपूजेति । एवञ्च यस्मिन् दिने महाष्टमीपूजा तस्मिन् दिन एव उपवासः । न तु सन्धिपूजादिने अष्टमीत्वेनोपवासविधेः पूर्वमुक्तत्वात् । एवञ्च पूर्वाह्ण्यामष्टमीपूजा तत्परदिने अष्टमीनवम्योः सन्धौ सन्धिपूजा तत्परदिने महानवमीपूजा प्रागुक्तनन्दिकेश्वरपुराणाद्युक्तोदयगामितिथ्यनुरोधात् तत्परदिने दशम्यां विसर्जनं पूजानुरोधेनाधिकदिनलाभात्" ति० त० ।

**सन्धिबन्ध** पु० सन्धिं बध्नाति संयुनक्ति सम्+बन्ध–अण् । १भूमिचम्पके शब्दच० । तत्सेवने हि भग्नसन्धियोजनं वैद्यके प्रसिद्धम् । २स्नायूनां सन्ध्यर्थनियमबन्धने च ।

**सन्धिला** स्त्री सन्धिं लाति ला–क । १नद्यां स्वार्थे अण् । २सुरङ्गायां ३मदिरायाञ्च मेदि० ।

**सन्धिविग्रहाधिकारिन्** पु० सन्धिविग्रहेषु अधिकरोति अधि+कृ–णिनि । नृपाणां सन्धिविग्रहाद्यधिकारिणि मन्त्रिभेदे ।

**सन्धिवेला** स्त्री सन्धियुक्ता वेला समय । अहोरात्रसन्धिसमये । सन्ध्याशब्दे दृश्यम् । ततः सन्धिवेलादि० भवार्थे अण् नक्षत्राट्ठञ् । सान्धिवेल तत्र भवे त्रि० ।

**सन्धिहारक** पु० सन्धिना सुरङ्गया हरति परद्रव्यम् हृ–ण्वुल् । सन्धिचौरे (सिँधेल) हारा० ।

**सन्धुक्षित** त्रि० सम्+धुक्ष–क्त । सन्दीपिते ।

**सन्धेय** त्रि० सम्+धा–यत् । १संधेये २मेलनीये ३सन्धिकरणयोग्ये च

सन्धेया अथस्येताश्च त्रिजोप० दर्शिता यथा

"सत्यार्यौ धार्मिकोऽनार्यो भ्रातृसङ्घातवान् बली । अनेकयुद्धविजयी सन्धेयाः सप्त कीर्त्तिताः । सत्योऽनुपालयन् सत्यं सन्धितो नैति विक्रियाम् । प्राणबाधेऽपि सुव्यक्तमार्य्यो नायाति वाच्यताम् । धार्मिकस्याभियुक्तस्य सर्व एव हि युध्यते । प्रजानुरागाद्धर्म्माच्च दुःखम्पद्यो

हि धार्मिकः। सन्धिः कार्योऽथनार्योऽथ विवादे समुपस्थिते। विना तेषामशेषाणां कुर्यान्न कालयापनम्। संहतत्वाद्यथा वेणुर्निविडः कण्टकैर्वृतः। न शक्यते समुच्छेत्तुं भ्रातृसङ्घातवांस्तथा। बलिना सह योद्धव्यमिति नास्ति निदर्शनम्। प्रतिवातं न हि घनः कदाचिदुपसर्पति। जमदग्नेः सुतस्येव सर्वः सर्वत्र सर्वदा। अनेकयुद्धजयिनः प्रतापादेव भुज्यते। अनेकयुद्धविजयी सन्धानं यस्य गच्छति। तत्प्रतापेन तस्याशु वशमायान्ति शत्रवः"। "बालो वृद्धो दीर्घरोगी तथा ज्ञातिबहिष्कृतः। भीरुको भीरुकजनो लुब्धो लुब्धजनस्तथा। विरक्तप्रकृतिश्चैव विषयेष्वतिसक्तिमान्। अनेकचित्तमन्त्रश्च देवब्राह्मणनिन्दकः। दैवोपहतकश्चैव दैवचिन्तक एव च। दुर्भिक्षव्यसनोपेतो बलव्यसनसङ्कुलः। अदेशस्थो बहुरिपुर्युक्तः कालेन यश्च न। सत्यधर्मव्यपेतश्च विंशतिः पुरुषा अमी। एतैः सन्धिं न कुर्वीत विगृह्णीयात्तु केवलम्। एते विगृह्यमाणा हि क्षिप्रं यान्ति रिपोर्वशम्"

**सन्ध्या** स्त्री सम्+ध्यै–अङ् सन्धौ भवः यत् वा। १[illegible]कालयोरपरागभेदे दिवारात्र्योः २मध्यवर्त्तिकाले अमरः। स च दिवाशेषदण्डद्वयरूपितरात्रिप्रथमदण्डद्वयात्मकः तयोरुद्देशकः कालश्च "त्रियामां रजनीं प्राहुस्त्यक्त्वाद्यन्तचतुष्टये। नाडीनां तदुभे सन्ध्ये दिवासान्तसंज्ञिते" इति दक्षः। "अहोरात्रस्य यः सन्धिः सूर्यनक्षत्रवर्जितः। सा च सन्ध्या समाख्याता" स्मृतिः। ३सायाह्ने ४सन्ध्याकाले उपास्यदेवताभेदे ५तदुपासनायाम् च्यावः। "सन्ध्यामुपासते ये तु नियतं संशितव्रताः" इति स्मृतिः "प्रातः सन्ध्यां ततः कृत्वा मध्याह्ने पुण्य[illegible] देवार्चनादि। "अनर्हः कर्मणां विप्रः सन्ध्याहीनो यतः स्मृतः"। "यत् सन्ध्यामप्य[illegible] यदुर्चितम्। यस्य नास्त्यादरस्तत्र न स म ब्राह्मण उच्यते" छन्दोगप०। "अनागतान्तु या पूर्वां सादित्यान्तु च पश्चिमाम्। नोपासीत द्विजः सन्ध्यां स शूद्रसमः स्मृतः" शाता० अत्र सन्ध्यात्रय[illegible] "सर्वकालमुपस्थाने सन्ध्यायाः पार्थिवेष्यते। अन्यत्र सूतकाशौचविभ्रमातुरभीतितः" इति विष्णुधर्मोत्तरे सन्ध्याया[illegible] [illegible] पर्य्यवेक्षणो मुख्यः। इत्येव सन्ध्याध्यानं[illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। तेन [illegible] [illegible] "[illegible]

ऽपि यो विप्रः सन्ध्योपासनतत्परः। ब्राह्मण्याच्च न हीयते अन्यजन्मगतोऽपि सन्"। गृहीस्थो नित्यं वेदकादिकर्मरतोऽपि। यथोचितयोऽपयज्ञोऽपीति रत्नाकरः। अस्थादास्त्यापद्योऽपीति युक्तम्। सन्ध्याशब्दसाधारणलक्षणमाह योगियाज्ञवल्क्यः "सदायान्तीह देवाना ब्रह्मादीनां समागमः। सन्धिः सर्वसुराणाञ्च तेन सन्ध्या प्रकीर्त्तिता" सन्ध्याद्वयकालस्तु अहोरात्रसन्धिमुहूर्त्तात्मकः। तथाच दक्षः "अहोरात्रस्य यः सन्धि सूर्यनक्षत्रवर्जितः। सा च सन्ध्या समाख्याता मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः" सूर्यनक्षत्रवर्जितः अर्द्धास्तमितार्द्धोदितसूर्यमण्डलप्रकाशतेजोनक्षत्रवर्जितः। तथा च वराहः "अर्द्धास्तमयात् सन्ध्या व्यक्तीभूता न तारका यावत्। तेजःपरिहाणिमुखात् भानोरर्द्धोदयं यावत्"। अत्र व्याप्यतया सन्ध्या परिमाणमाह दक्षः "रात्र्यन्तकाले नाड्यौ द्वे सन्ध्यादिः काल उच्यते। दर्शनाद्रविरेखायास्तदन्तो मुनिभिः स्मृतः"। नाडी दण्डः योगियाज्ञवल्क्यः "ह्रासवृद्धी च सततं दिनरात्र्योर्यथाक्रमम्। सन्ध्या मुहूर्त्तमाख्याता ह्रासवृद्धौ समा स्मृता"। अलोपासनाया अपि सन्ध्यात्वमाह व्यासः "उपास्ते सन्धिवेलायां निशाया दिवसस्य च। तामेव सन्ध्यां तस्मात्तु प्रवदन्ति मनीषिणः"। उपास्ते वहु[illegible]यादिक्रियये'ति यावत्। तत्रापि उपास्यापि देवता सन्ध्या तथा च याज्ञवल्क्यः "सन्ध्ये सन्ध्यामुपासीत नाग्नौ नोदगतौ रवौ"। उपासनोपक्रममाह संवर्त्तः "प्रातः सन्ध्यां सनक्षत्रामुपासीत यथाविधि। सादित्यां पश्चिमां सन्ध्याम् अर्द्धास्तमितभास्कराम्"। सनक्षत्रामित्यनेन तद्दृश्यकाले उपक्रम प्रातः सन्ध्यामुपासीत पश्चिमां अर्द्धास्तमितभास्करां पश्चिमां सादित्यामित्यनेन तद्दृश्यकाले उपक्रम [illegible]। मध्याह्नसन्ध्याया [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible] तथा सन्ध्ये [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]"। [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]"। [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible]

मिति यावत्” भा० त०। अधिकं गायत्रीशब्दे दृश्यम्। ८युगसन्धिकाले ७नदीभेदे मेदि०। ८नक्षत्रस्त्रीभेदे त्रिका०। ९चिन्तायां १०मर्यादायां ११सीमायां १२सन्धाने १३पुष्पभेदे हेमच० “चत्वार्य्याहुः सहस्राणि वर्षाणान्तु कृतं युगम्। तस्य तावच्छती सन्ध्या सन्ध्यांशश्च तथाविधः। इतरेषु ससन्ध्येषु ससन्ध्यांशेषु च त्रिषु। एकापायेन वर्त्तन्ते सहस्राणि शतानि च” मनुः। चत्वार्य्याहुरिति चत्वारि वर्षसहस्राणि कृतयुगकालं मन्वादयो वदन्ति। तस्य तावच्छतानि सन्ध्या सन्ध्यांशश्च भवति युगस्य पूर्वा सन्ध्या उत्तरश्च सन्ध्यांशः। तदुक्तं विष्णुपुराणे “तत्प्रमाणैः शतैः सन्ध्या पूर्वा तत्राभिधीयते। सन्ध्यांशकश्च तत्तुल्यो युगस्यानन्तरो हि सः। सन्ध्यासन्ध्यांशयोरन्तर्य्यः कालो मुनिसत्तम!। युगाख्यः स तु विज्ञेयः कृतत्रेतादिसंज्ञकः” एकापायेनेति। त्रीणि सहस्राणि त्रेतायुगं त्रीणि शतानि तस्य सन्ध्या सन्ध्यांशश्च। द्वे सहस्रे द्वापरयुगं द्वे शते तस्य सन्ध्या सन्ध्यांशश्च। एकसहस्रं कलियुगमेकशतं तस्य सन्ध्या सन्ध्यांशश्च भवतीत्यर्थः।

१४प्रबोधस्वप्नयोः सन्धिभवे स्वप्ने “सन्ध्ये सृष्टिराह हि” शा० सू० “सन्ध्यमिति स्वप्नस्थानमाचष्टे वेदे प्रयोगदर्शनात् ‘सन्ध्यं तृतीयं स्वप्नस्थानम्’ द्वयोर्लोकस्थानयोः प्रबोधसम्प्रसादस्थानयोः सन्धौ भवतीति सन्ध्यम्” भा०। “तस्मिन् सन्ध्ये स्थाने तिष्ठन्नेते उभे स्थाने पश्यति इदञ्च परलोकस्थानञ्च” इत्युप० श्रुतिः इहपरलोकयोः सन्धिभवे स्वप्ने इन्द्रियाद्यव्यापारादैहलौकिकाननुभवे सति वासनामात्रेण इह लोकं स्मरति कर्म्मवशात् तत्रैव मानसं परलोकस्य किञ्चित् पश्यति भवति सोऽयं लोकद्वयसन्धौ भवतीति सन्ध्यं स्वप्नं” इत्युप०।

**सन्ध्यांश** पु० सन्ध्या तत्प्रमाणः सत्ययुगादेरंशः। सत्ययुगादेरंशभेदे तत्प्रमाणम् सन्ध्याशब्दे सन्ध्यश दृश्यम् “सन्ध्यासन्ध्यांशयोरन्तर्विज्ञेयं तच्चतुर्युग” मिति मनुः।

**सन्ध्याचल** पु० “सन्ध्या वसिष्ठ कृतवान् तस्य यस्मादिहोषित। ततः सन्ध्याचलं नाम तस्य गायन्ति देवताः” कालिकापु० ५० अ० निरुक्ते पर्वतभेदे।

**सन्ध्यानाटिन्** सन्ध्यायां नटति नट णिनि। शिवे त्रिका०।

**सन्ध्यापुष्पी** स्त्री सन्ध्यायां पुष्पमस्याः ङीप्। जातिवृक्षे राजनि०।

**सन्ध्याबल** पु स्त्री सन्ध्यायां सन्ध्योपलक्षिते रात्रिकाले बलमस्य। रात्रौ बलयुक्ते राक्षसे त्रिका० स्त्रियां ङीप्।

**सन्ध्याभ्र** न० सन्ध्याकालीनमभ्रमत्र। १सुवर्णगैरिके राजनि०। २सन्ध्याकालीनमेघे च।

**सन्ध्याराग** पु० सन्ध्याया इव रागोऽस्य। १सिन्दूरे राजनि०। ६त०। सन्ध्याकालीने २रक्तवर्णे च।

**सन्ध्याराम** पु० सन्ध्यायां तदाख्यभार्य्यायां रमते रमसन्ध्यायां कर्त्तरि घञ्। चतुर्मुखे ब्रह्मणि शब्दमा०।

**सन्न** पु० सीदति सद–क्त। १पियालवृक्षे भरत०। २अवसन्ने त्रि०। स्वार्थे क। खर्वे भरतः। [२खर्व्वहीने च।

**सन्नकद्रु** पु० सन्न एव सन्नकः कर्म०। १पियालवृक्षे अमरः।

**सन्नत** त्रि० सम्+नम क्त। १प्रणते २ध्वनयुते च।

**सन्नति** स्त्री सम्+नम–क्तिन्। १प्रणामे २ध्वनौ मेदि०। ३नम्रतायाञ्च। ४होमभेदे स च यजु० ४।३६ एकादशिभिर्मन्त्रैर्विधेयः। तैत्तिरीयसं० ३।८।१८।५ विहितश्च।

**सन्नद्ध** त्रि० सम्+नह क्त। १कृतसन्नाहे धृतवर्म्मणि २व्यूहरचनया वर्त्तिते सैन्यादौ मेदि०। ३आततायिनि रायमु० ४सन्नाहादियुक्ते शब्दर०।

**सन्नय** पु० सम्+नी–अच्। १समूहे २पृष्ठाभ्यते सैन्ये च अमर०।

**सन्नहन** न० सम्+नह ल्युट्। १सम्यग्बन्धने २उद्योगे ३सम्यग्बन्धने च। [हेमच०। भावे घञ्। अवबन्धने।

**सन्नाह** पु० सन्नह्यते सम्+नह–कर्मणि घञ् (साँजोय) वर्म्मणि

**सन्नाह्य** पु० सम्+नह–ण्यत्। समरोचिते गजे हेमच०।

**सन्निकर्ष** पु सम्+नि कृष घञ्। १सान्निध्ये हेमच० “सह सन्निकर्षौ हि सथाङ्गमपि गच्छत” इति पुराणम् न्यायमते २विषयेन्द्रियसम्बन्धे ज्ञानजनकसामान्यलक्षणादियोगजधर्मविशेषात्मके ३अलौकिकप्रत्यक्षसाधने व्यापारभेदे च। “इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानं प्रत्यक्षम्” गौ० सू०। सन्निकर्षो द्विविधः लौकिकालौकिकभेदात् लौकिकोऽपि षड्विधः अलौकिकस्तु त्रिविधः यथोक्तं भाषाप० “महत्त्वं षड्विधे हेतुरिन्द्रियं करणं मतम्। विषयेन्द्रियसम्बन्धो व्यापारः सोऽपि षड्विधः। द्रव्यग्रहस्तु संयोगात् संयुक्तसमवायतः २। द्रव्येषु समवेतानां, तथा तत्समवायतः ३। तत्रापि समवेतानां, शब्दस्य समवायतः ४। तद्वृत्तीनां समवेतसमवायेन तु ग्रहः। विशेषणतया तद्वदभावानां ग्रहो भवेत्। यत्र यदुपलभ्येतदेव यस्य प्रमन्यते। प्रत्यक्षं समवायस्य विशेषणतया भवेत्। अलौकिकस्तु व्यापारस्त्रिविधः परिकीर्त्तितः। सामान्यलक्षणो ज्ञानलक्षणो योगजस्तथा” भाष०। “यद्यपि विशेषणता नानाविधा इहाह भूतलं घटाभाव

संयुक्तविशेषणतया गृह्यते संख्यादौ रूपाद्यभावः, संयुक्तसमवेतसमवेतविशेषणतया, शब्दाभावः श्रोत्रावच्छिन्नविशेषणतया, कादौ खत्वाद्यभावः श्रोत्रावच्छिन्नसमवेतविशेषणतया। एवं कत्वावच्छिन्नाभावे खत्वाभावादिकं विशेषणविशेषणतया। एवं घटाभावादौ पटाद्यभावः संयुक्तविशेषणविशेषणतया। एवमन्यदप्यूह्यं तथापि विशेषणतात्वरूपेणैकैव सा गण्यते अन्यथा षोढा सन्निकर्ष इति प्राचां प्रवादो व्याहन्यतेति” सि॰मु॰।

**सन्निकर्षण** न॰ सम्+नि+कृष-ल्युट्। सन्निधाने अमरः।

**सन्निकृष्ट** त्रि॰ सम्+नि+कृष-क्त। १निकटस्थे अमरः २इन्द्रियसम्बन्धविषये च। [पस्थिते त्रि॰।

**सन्निध** न॰ सम्+नि+धा-क। १नैकट्ये सोपालितः। २समी-

**सन्निधान** न॰ सम्+नि+धा-ल्युट्। १नैकट्ये सामीप्ये हेमच॰। २आश्रये च।

**सन्निधि** पु॰ सम्+नि+धा-कि। १सामीप्ये अमरः कर्मणि कि। २इन्द्रियविषये मेदि॰ कर्म॰। ३साधुनिधौ ६त॰। ४सता निधौ। [स्थिते च।

**सन्निपतित** त्रि॰ सम्+नि-पत-क्त। १मिलिते २उपस्थिते

**सन्निपात** पु॰ सम्+नि+पत-घञ्। १मेलने “सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति” व्या॰ परि॰। २कफादिधातुत्रयस्य वैषम्यरूपत्रिदोषजे ज्वरभेदे ३नाशे ४उपस्थितौ च। ५तालभेदे “एक एव गुरुर्यत्र सन्निपात स चेष्यते” सङ्गीतदा॰।

ज्वरभेदस्तन्निदानभेदादिकं भावप्र॰ उक्तं यथा “तत्र सन्निपातज्वरस्य विप्रकृष्टसन्निकृष्टकारणकथनपूर्विकां संप्राप्तिमाह “त्रिदोषजनकैर्वातपित्तश्लेष्माणमेहगाः। बहिर्निरस्य कोष्ठाग्निं रसगा ज्वरकारिणः”। पूर्वरूपमाह “प्राग्रूपाणि त्रिदोषाणां स्युस्त्रिदोषज्वरे स्मृताम्”। अथ सन्निपातज्वरस्य सामान्यानि लक्षणान्याह “क्षणे दाहः क्षणे शीतमस्थिसन्धिशिरोरुजा। सास्रावे कलुषे रक्ते निर्भुग्ने चापि लोचने। सस्वनौ सरुजौ कर्णौ कण्ठः शूकैरिवावृतः। तन्द्रा मोहः प्रलापश्च कासः श्वासोऽरुचिर्भ्रमः। परिदग्धा खरस्पर्शा जिह्वा स्रस्ताङ्गता परा। ष्ठीवनं रक्तपित्तस्य कफेनोन्मिश्रितस्य च। शिरसो लोठनं तृष्णा निद्रानाशो हृदि व्यथा। स्वेदमूत्रपुरीषाणां चिराद्दर्शनमल्पशः। कृशत्वं नातिगात्राणां सततं कण्ठकूजनम्। कोठानां श्यावरक्तानां मण्डलानाञ्च दर्शनम्। मूकत्वं स्रोतसां पाको गुरुत्वमुदरस्य च। चिरात्पाकश्च दोषाणां सन्निपातज्वराकृतिः।” लोचने सास्रावे साश्रुणी कलुषे अस्वच्छे निर्भुग्ने निर्गते कुटिले च कण्ठः शूकैरिवावृतः धान्याग्रैरिवावृतः। जिह्वा परिदग्धा परिदग्धेव ज्ञायते। अथवा परिदग्धा इव लक्ष्या दृश्यते स्रस्ताङ्गता शिथिलाङ्गता। ष्ठीवनमित्यादि कफसंयुक्तस्य रक्तस्य ष्ठीवनं शिरसो लोठनमितस्ततश्चालनं कृशत्वन्नातिगात्राणामिति गात्राणाम् अतिशयितं कार्श्यं न व्याधिप्रभावात् सततं निरन्तरं कोठ। “वरटीदष्टसंस्थानं कोठ इत्यभिधीयते” श्यावः कपिशो वर्णः। मूकत्वमवचनत्वमल्पवचनत्वं वा स्रोतसां कर्णनासादीनाम्।

अथ सामान्यसन्निपातज्वरस्य त्रयोदश विशेषानाह “एकोल्वणास्त्रयस्तेषु द्व्युल्वणाश्च तथेति षट्। समुल्वणश्च भवेदेको विज्ञेयः स तु सप्तम। प्रवृद्धमध्यहीनैस्तु वातपित्तकफैश्च षट्। सन्निपातज्वरस्यैव स्युर्विशेषास्त्रयोदश”। तत्र प्रवृद्धवातः मध्यपित्तो हीनकफः १ मध्यवातः प्रवृद्धपित्तो हीनकफः २ हीनवातः प्रवृद्धपित्तो मध्यकफ ३ प्रवृद्धवातः हीनपित्तो मध्यकफः ४ मध्यवातः हीनपित्तः प्रवृद्धकफ ५ हीनवातो मध्यपित्तः प्रवृद्धकफः ६ इति षट्। तेषां नामानि क्रमादाह “विस्फारकश्चाशुकारी कम्पनो बभ्रुसंज्ञकः। शीघ्रकारी तथा भल्लुः सप्तम कूटपाकलः। संमोहकः पाकलश्च याम्यः क्रकच इत्यपि। ततः कर्कटकः प्रोक्तस्ततो वैदारिकाभिधः।” तन्त्रान्तरे विस्फारक इत्यत्र विस्फोरक इति पाठ। बभ्रुस्थाने बभ्रुरितिपाठ कुत्रापि बद्ध इति पाठः भल्लुरित्यत्र फल्गुरिति पाठ याम्य इत्यत्र संग्राम इति पाठ कर्कटक इत्यत्र कर्कोटक इति पाठ। तत्र वातोल्वणस्य लक्षणमाह “श्वासः कासो भ्रमो मूर्च्छा प्रलापो मोहवेपथू। पार्श्वस्य वेदना जृम्भा कषायत्वं मुखस्य च। वातोल्वणस्य लिङ्गानि सन्निपातस्य लक्षयेत्। एष विस्फारको नाम्ना सन्निपातः सुदारुणः।” अथ पित्तोल्वणस्य लक्षणमाह “अतिसारो भ्रमो मूर्च्छा मुखपाकस्तथैव च। गात्रे च बिन्दवो रक्ता दाहोऽतीव प्रजायते। पित्तोल्वणस्य लिङ्गानि सन्निपातस्य लक्षयेत्। भिषग्भिः सन्निपातोऽयमाशुकारीति कीर्त्तितः”। अथ कफोल्वणस्य लक्षणमाह “जडता गद्गदा वाणी रात्रौ निद्रा भवत्यपि। प्रस्तब्धे नयने चैव मुख-

माधुर्य्यमेव च । कफोल्वणस्य लिङ्गानि सन्निपातस्य लक्षयेत् । मुनिभिः सन्निपातोऽयमुक्तः कम्पनसंज्ञक'३' । अथ वातपित्तोल्वणस्य लक्षणमाह "वातपित्ताधिकोऽयन्तु सन्निपातः प्रकुप्यति । तस्य ज्वरो मदस्तृष्णा मुखशोषः प्रमीलकः । आध्मानारुचितन्द्राश्च कासश्वासभ्रमश्रमाः । मुनिभिर्व्विस्फुनामायं ४ सन्निपात उदाहृतः ।" अथ वातश्लेष्मोल्वणस्य लक्षणमाह "वातश्लेष्माधिको यस्य सन्निपातः प्रकुप्यति । तस्य शीतज्वरो मूर्च्छा क्षुत् तृष्णा पार्श्वनिग्रहः । शूलमपिचामानस्य तन्द्रा श्वासश्च जायते । असाध्यः सन्निपातोऽयं शीघ्रकारीति कथ्यते । नहि जीवत्यहोरात्रमनेनाविष्टविग्रहः ।" "अथ पित्तश्लेष्मोल्वणस्य लक्षणमाह "पित्तश्लेष्माधिको यस्य सन्निपातः प्रकुप्यति । अन्तर्दाहो बहिःशीतं तस्य तृष्णा प्रवर्द्धते । तुद्यते दक्षिणे पार्श्वे उरःशीर्षगलग्रहः । ष्ठीवति श्लेष्मपित्तञ्च कृच्छ्रात् कोठश्च जायते । विड्भेदश्वासहिक्काश्च वर्द्धन्ते सप्रमीलकाः । ऋषिभिर्बभ्रुनामायं६ सन्निपात उदाहृतः ।" अथ वातपित्तश्लेष्मोल्वणस्य लक्षणमाह "सर्वदोषोल्वणो यस्य सन्निपातः प्रकुप्यति । तथाप्यपि दोषाणां तस्य रूपाणि लक्षयेत् । व्याधिभ्यो दारुणश्चैव वज्रशस्त्राग्निसन्निभः । श्वासोच्छ्वासमदमत्ताङ्गः स्तब्धलोचनः । त्रिरात्रात् परमेतस्य जन्तोर्हरति जीवितम् । तदवस्थन्तु तं दृष्ट्वा मूढा व्याहरते जनः । धर्षितो राक्षसैर्न्नूनमथवेशायां चरन्ति ये । अथवा मुषते केचिद् यक्षिण्या ब्रह्मराक्षसैः । पिशाचैर्गुह्यकैश्चैव तथान्यैरपि संहतम् । कुलदेवार्च्चनाहीनं धर्षितं कुलदेवतैः । नक्षत्रपीडामपरे गरकर्म्मेति चापरे । सन्निपातमिमं प्राहुर्भिषजः कूटपाकलम्७ ।" अथ प्रवृद्धमध्यहीनवातादिजनितसन्निपातज्वराणां लक्षणान्याह "प्रवृद्धमध्यहीनैस्तु वातपित्तकफैश्च यः । तेन रोगास्त एवोक्ता यथादोषबलाश्रयाः । प्रलापायाससमोहकम्पमूर्च्छारतिभ्रमाः । एकपक्षाभिघातश्च तस्याध्येन विशेषतः । एष समोहको नाम्ना सन्निपातः उदाहृतः ।" रोगास्त एवोक्ताः उक्ता एव ते रोगाः व्यथाक्षेपशुनिद्रानाशविष्टम्भादयो वातजाः दाहतृष्णाम्लताक्लेदादयः पित्तजाः गौरवाग्निमान्द्योत्क्लेश नासिकास्रावप्रसेकादयः कफजाः । तथापि प्रलापादयः पञ्च वातान्तो विशेषाद्भवन्ति । ननु वातः प्रवृद्धः सज्वरं करिष्यति पित्तन्तु मध्यममिति यावत् तत्कथं ज्वरं करिष्यति यत आह "धातवस्तन्मला दोषाः स्युर्न्नाशायाऽधमात्मनौ । समाः सुखाय विज्ञेया बलायोपचयाय च ।" इति उच्यते । अत्र पित्तं मध्यमपि अप्रकृतमेव यतोऽप्रकृतयोर्वातश्लेष्मणोरपेक्षया मध्यं तेन मध्यकुपितमित्यर्थः । ननु कफक्षीणः स कथं ज्वरं करिष्यति हीनबलित्वात् उच्यते दोषाः क्षीणा अपि व्याधीन् कुर्व्वन्त्येव यत आह "वातक्षयेऽल्पचेष्टत्वं मन्दभाषत्वं विसंज्ञता । पित्तक्षयेऽधिकः श्लेष्मा वह्निर्मन्दः प्रभाक्षयः ।" शिथिलाः सन्धयो मूर्च्छा रौक्ष्यं दाहः कफक्षये" । इत्याद्युक्तवक्ष्यमाणत्वात् परत्रापि । "मध्यप्रवृद्धहीनैस्तु वातपित्तकफैश्च यः । तेन रोगास्त एवोक्ता यथादोषबलाश्रयाः । मोहप्रलापमूर्च्छाः स्युर्मन्यास्तम्भः शिरोग्रहः । कासः श्वासो भ्रमस्तन्द्रा संज्ञानाशो हृदि व्यथा । स्रोतोभ्यो रक्तं विसृजति सरक्तं स्तब्धनेत्रता । तस्याप्येते विशेषाः स्युर्म्मृत्युरेव त्रिवासरात् । भिषग्भिः सन्निपातोऽयं कथितः पाकलाभिधः८ । हीनप्रवृद्धमध्यैस्तु वातपित्तकफैश्च यः । तेन रोगास्त एवोक्ता यथारोगबलाश्रयाः । हृदयं दह्यते चास्य यकृत्प्लीहान्त्रफुप्फुसाः । पच्यन्तेऽत्यर्थमूर्द्ध्वञ्च पूयशोणितनिर्गमः । शीर्णदन्तश्च मृत्युश्च तस्याप्येतद्विशेषतः । भिषग्भिः सन्निपातोऽयं याम्यो९ नाम्ना प्रकीर्त्तितः । प्रवृद्धहीनमध्यैस्तु वातपित्तकफैश्च यः । तेन रोगास्त एवोक्ता यथादोषबलाश्रयाः । प्रलापायाससंमोहाः कम्पमूर्च्छारतिभ्रमाः । मन्यास्तम्भेन मृत्युः स्यात् तस्याप्येतद्विशेषतः । भिषग्भि सन्निपातोऽयं क्रकच११ संप्रकीर्त्तित । मध्यहीनप्रवृद्धैस्तु वातपित्तकफैश्च य । तेन रोगास्त एवोक्ता यथादोषबलाश्रयाः । अन्तर्दाहो विशेषोऽस्य न च वक्तुं स शक्यते । रक्तमण्डलकैश्चैव लक्ष्यते सुसमण्डलम् । पित्तेनाकर्षितः श्लेष्मा हृदयाच्च प्रसिच्यते । इन्दुयोवाहत पार्श्वं तुद्यते खन्यते हृदि । प्रमीलकं श्वासहिक्का वर्द्धते च दिने दिने । जिह्वा दग्धा खरस्पर्शा गल शूकैरिवावृतः । विसर्गं नाभिजानाति कूजेच्चापि कपोतवत् । अतीव श्लेष्मणा पूर्णः शुष्कवक्त्रोष्ठतालुकः । तन्द्रानिद्रातियोगार्त्तो हतवाग्निर्हतद्युतिः । न रतिं लभते नित्यं विपरीतानि चेष्टते । आस्यते च बहुशो रक्तं ष्ठीवति चास्यम । एष कर्कटको१२ नाम्ना

सन्निपात सुदारुण । हीनमध्याधिकैस्तु वातपित्तकफैश्च य । तेन रोगास्त्रयः प्रोक्ता यथादोषबलाश्रया । ॥ अल्पशूल कटीतोदो मध्ये दाहो रुजा भ्रम । भ्रश क्लम शिरोबस्तिमन्याहृदयवाग्रुज । प्रमीलक श्वासकासहिक्का जाड्य विषमता । प्रथमोत्पन्नमेनन्तु साधयन्ति कदाचन । एतस्मिन् सन्निवृत्ते तु कर्णमूले सुदारुण । पिडका जायते जन्तोर्यथाकष्टेन जीवति । स वैद्यारिकसज्ञोऽयं सन्निपात सुदारुण । त्रिरात्रात् परमेतस्य व्यर्थमौषधकल्पनम् ।" तन्त्रान्तरे वातोल्बणादीनां सन्निपातज्वरविशेषाणां त्रयोदशानां शीताङ्गादीनि त्रयोदश नामान्तराणि लक्षणान्तराणि चाह "शीताङ्गस्त्विमकोद्भवज्वरगणे तन्द्री प्रलापी ततो रक्तष्ठीवयिता च तत्र गदित सम्भुग्ननेत्रस्तथा । साभिन्यासकजिह्वकश्च कथित प्रागर्त्तसन्धिगोऽथान्तको रुग्दाह सह चित्तविभ्रम इह द्वौ कर्णकण्ठग्रहौ ।" तन्द्री तन्द्रिका प्रलापी प्रलापक रक्तष्ठीवयिता रक्तष्ठीवी सम्भुग्ननेत्र भुग्ननेत्र । अभिन्यासक अभिन्यास कर्णकण्ठग्रहौ कर्णग्रह कर्णिक कण्ठग्रह कण्ठकुब्जक । अथ तेषां प्रत्येक लक्षणानि "हिमशिशिरशरीर सन्निपातज्वरी य श्वसनकसनहिक्कामोहकम्पप्रलापै । क्लमवह्निकफशातादाहवम्यङ्गपीडा स्वरावततिभिरार्त्त शीतगात्र १ स उक्त । तन्द्रातीव ततस्तृषातिसरण श्वासोऽधिक कासरुक् सन्तप्तातितनुर्गले श्वयथुना सार्द्धञ्च कण्डूकफम् । श्यामा रसना क्लम श्रवणयोर्मान्द्यञ्च दाहस्तथा यत्र स्यात् स हि तन्द्रिको२ निगदितो दोषत्रयोत्थो ज्वर । यत्र ज्वरे निखिलदोषनितान्तरोषजात प्रलापबहुला सहसोत्थिताश्च । कम्पव्यथापतनदाहविषमता स्युर्भीमा प्रलापक३ इति प्रथितः पृथिव्याम् । निष्ठीवो रुधिरस्य, रक्तसदृश कृष्ण तनौ मण्डलम् लौहित्य नयने तृषाऽरुचिवमिश्वासातिसारभ्रमा । आध्मानञ्च विसञ्ज्ञता च पतनं हिक्काङ्गपीडा भ्रमम् । रक्तष्ठीविनि४ सन्निपातजनिते त्रिघ्न ज्वरे जायते । भ्रश नयनवक्रताश्वसनकासतन्द्रा भ्रमम् । प्रलापमदवेपथुश्रवणहानिमोहास्तथा । पुरो निखिलदोषजे भवति यत्र त्रिघ्न ज्वरे पुरातनचिकित्सकै स इह भुग्ननेत्रो५ मत । दोषास्त्रिस्तरा भवन्ति बलिनस्सर्वेऽपि यत्र ज्वरे मोहोऽतीव विचेष्टता विकलता श्वासो भृशं मूकता । दाहश्चिक्कणमाननञ्च दहनोमन्दोबलस्य क्षय सोऽभिन्यासक६ इति प्रकीर्त्तित इह प्राचैर्भिषग्भि पुरा । त्रिदोषजनिते ज्वरे भवति यत्र जिह्वा भृशम् हता कठिनकण्टकैस्तदनु निर्भरं मूकता । श्रुतिक्षतिबलक्षतिश्वसनकासवन्हिक्षयः पुरातनभिषग्वरास्तमिह जिह्वक७ उच्यते । व्यथातिशयिता भवत्सृजयुगस्य युता सन्धिषु प्रभूतकफता मुख विगतनिद्रता कासरुक् । समस्तामति कीर्त्तित भवति लक्ष्म यत्र ज्वरे त्रिदोषजनित बुधै स हि निगद्यते सान्धिग८ । यापत्त् लक्षणमेदद्दति सकलैर्दोषैरुदीर्णो ज्वरोऽजस्र मूर्द्धविधूनन सकसनसर्वाङ्गपीडाधिका । हिक्काश्वासदाहमोहसहिता देहेऽतिशल्यता वैकल्यञ्च तथा वचासि मुनिभि सङ्कीर्त्तित सोऽन्तक ९ । दाहोऽधिको भवति यत्र तृषा च तीव्रा श्वासप्रलापविरुचिभ्रममोहपीडा । मन्याहनुव्यथनकण्ठरुज श्रमश्च रुग्दाहसञ्ज्ञ१० उदित स्त्रिभवो ज्वरोऽयम् । गायति नृत्यति हसति प्रलपति विकृत निरीक्षते सद्योत् । सदाहव्यथाभयार्त्तो नरस्तु चित्तभ्रमे११ ज्वरे भवति । दोषत्रयेण जनिता किल कर्णमूले तीव्रा ज्वरे भवति तु श्वयथुर्व्यथा च । कण्ठग्रहो बधिरता श्वसन प्रलाप प्रस्वेदमोहदहनानि च कर्णिकाख्ये १२ । कण्ठः शूकशताचितश्च सदा तस्य स प्रलापोऽरुचिर्दाहो दहरुजा तृषापि च हनुस्तम्भ शिरार्त्तिस्तथा । मोहो वेपथुना सहेति सकल त्रिघ्न त्रिदोषज्वरे यत्र स्यात् स हि कण्ठकुब्ज१३ उदित प्राच्यैश्चिकित्सावुधै । सन्धिगस्तेषु साध्य स्यात् तन्द्रिकश्चित्तविभ्रम । कर्णिको जिह्वक कण्ठकुब्ज पञ्चापि कष्टतः । रुग्दाहस्तु तकष्टेन असाध्यस्तेषु भाषित । रक्तष्ठीवी भुग्ननेत्र शीतगात्र प्रलापक । अभिन्यासोऽन्तकश्चैते षडसाध्या प्रकीर्त्तिता ।" अथ तन्त्रान्तरे वातोल्बणादीनां सन्निपातज्वरविशेषाणां त्रयोदशानां कुम्भीपाकादीनि त्रयोदश नामान्तराण्याह "कुम्भीपाक प्रोर्णुनाव प्रलापी ह्यन्तर्दाहो दण्डपातोऽन्तकश्च । एणीदाहश्चाथ हारिद्रसञ्ज्ञो भेदा एते सन्निपातज्वरस्य । अन्यश्चाभूतहासो यन्त्रापीडश्च सन्यास । सशायो च विशेषास्त्वेते ज्ञात्वा यदि यत्न" । अथैषां लक्षणानि "घोणाविवरभरद्बहुशोणासितलोहित सान्द्रम् । विलुठत्सकलमभित कुम्भीपाकेन पीडित विद्यात् । उद्भ्रम्य य समन्तात् शिरश्च धावित्वान्तर्लक्ष्य-

हन्ति। तं मोक्तुमाह२ सुष्टं विषमकष्टं विजानीयात्। कोटभ्रमाङ्गभेदाः कम्पोदरतुन्नविभ्रमौ वा कण्ठे। गात्रस्य गुरुतीव प्रलापिरसतश्च जायते लिङ्गम्। अमहीकः शैत्यं बहिः, श्वयथुरुदरेऽपि तथा दाह। अङ्गमपि दग्धकल्पं योऽन्तर्दाहादिति कथितः। नक्तं दिवा न निद्रामुपैति नक्षत्राणि मूर्च्छोनेमचः। कनायदपञ्चपातो भ्रमाद्गर सर्वतो भ्रमति। नयनो नक्षत्राणि आकाशात् किञ्चित् पतीव करौ प्रसारयतीत्यर्थः। "संपूर्यते शरीरं पञ्चभिरमितशोदरं सहसा। श्वासातुरश्च सततं विचेतनश्चान्तकाद्भयं च"। परिधावतीव गात्रे रक्तपाके मुखाङ्गवपङ्कहारिणायः। वेपथुमतः सदाङ्ग-स्वेदोच्चोटाऽनुञ्चश्वरासं च"। रक्तपाके पीडाभाजने गात्रस्य विशेषणमेतत्। "यस्यातिशीतमङ्गं नयने सुतरां सम-स्तनोऽप्यधिकम्। दाहोऽतिशीततरा बहिरस्य च हादि हृद्रोग प्रोक्तः। जगलकसमानगन्धः क्रम्यहजाशालिकश गलरन्ध्रः। अजवोपद सन्निपातादाताप्यात्ः पुमान् भवति। यन्द्रादीनधिगच्छति न स्वाम्बियान् यदि न्द्रियग्रामैः। स्पृशति मुलपति प्रहृष्टं च देयो भूतहा-शाऽङ्गेः। येन हृदङ्गवरवेगात् यन्त्रैरेवावपीड्यते गात्रम्। रक्तं पीतश्च वमेद्दुयन्त्रापीड इति स विज्ञेयः। अतिसरति वमति कूजति मात्राव्यधितशिरं नरः शि-पति। सन्ध्याम।२सन्निपाते प्रलपत्युन्मत्तमनको भवति। मेचकवपुरतिमेचकलोचनयुगलो मलोत्कटात्। संमोहितोऽतिविषपित्तकामपङ्कलयुक्तो ज्वरे नरो भवति। नारायण एव भिषक् भेषजमेतेषु जाह्नवीनीरम्। नेद-ज्यदेतरेको नित्यं मृत्युश्चयो ध्येय"। अथासाध्यस्य सन्निपातज्वरस्य लक्षणमाह "सन्निपातज्वरस्यान्ते कर्णमूले सुदारुणः। शोथः संजायते तेन कश्चिदेव प्रमुच्यते।" सुदारुण मारकत्वात् यतस्तेन शोथेन कश्चिदेव प्रमुच्यते कोऽपि जीवितं त्यजति इत्यर्थः। "सन्निपातज्वरान् कष्टानसाध्यानपरे जगुः। दोषे प्रवृद्धे नष्टेऽग्नौ सर्वसम्पूर्णलक्षणः। सन्निपातज्वरोऽसाध्यः कष्टसाध्यस्ततोऽन्यथा।" सर्वाणि दाह-शीतादीनि सम्पूर्णानि व्याहरगतानि प्रोक्तानि यावन्ति लक्षणानि यस्य स। ततोऽन्यथा दोषे पक्वे चाग्नौ दीप्ते स्वल्पलक्षणक कष्टसाध्य इत्यर्थः।

**सन्निपातज्वर** पु० सन्निपातजो ज्वरः। सन्निपातशब्दोक्ते त्रिदोषजातविकारजाते ज्वरे।

**सन्निपाततुद्** पु० सन्निपातं त्रिदोषजविकारं तुदति तुद-क्विप्। नेपालनिम्बे राजनि०।

**सन्निबन्धन** न० सम्यक् निबन्धनं प्रा०स०। १नामास्थानस्था-श्यानामिकन सङ्घने २तदुपयोगिपन्नभेदे च। उज्ज्व०। ३सम्यग्निबन्धनयुते त्रि० "सद्भिः सन्निबन्धनैरिति" प्राहुः

**सन्निभ** त्रि० सम्+नि+भा–क। सदृशे जटा०। निर्नादि-वदस्य नित्यसमासता।

**सन्निवेश** पु० सम्+नि+विश-आधारे घञ्। १पुरादेर्बाह्ये विहारार्थे देशे अमरः। भावे घञ्। २सम्यक्स्थितौ।

**सन्निहित** त्रि० सम्+नि+धा–क्त। १निकटस्थे "सन्निहित कुरुक्षेत्रम्" न्यायः "या याः सन्निहिता नाद्य-स्तास्ताः पुण्यतमाः स्मृताः" ति०त०। २सम्यक्स्थापिते च। भावे क्त। ३नैकट्ये न०। [स्थागे ४गुप्ते ५अर्पिते च।

**सन्न्यस्त** त्रि० सम्+नि+अस–क्त। १निक्षिप्ते २कृतसन्न्यासे।

**सन्न्यास** पु० सम्+नि+अस–घञ्। "काम्यानां कर्मणां न्यासं सन्न्यासं कवयो विदुः" गीतोक्ते विहितकर्मणां विधानेन १सम्यक्त्यागे २तदुपयोगिचतुर्थाश्रमे आश्रमशब्दे ८४२ पृ० दृश्यम्। ३चैत्रे मासि सन्न्यासादिकर्तव्ये पुराणप्र-सिद्धे शिवव्रतभेदे च। "चैत्रे शिवोत्सवं कुर्यात् नृत्य-गीतमहोत्सवैः। स्नायात् त्रिसन्ध्यं रात्रौ च हवि-ष्याशी जितेन्द्रियः। शिवस्वरूपतां याति शिवप्रीति-कर परः। सन्न्यासादिषु यो मर्त्यो देहं सपीड्य भक्तितः। अश्वमेधफलं तस्य जायते च पदे पदे। सर्वकर्मपरित्यागी शिवोत्सवपरायणः। भक्तो जागरणं कुर्याद्रात्रौ नृत्य-कुतूहलैः। नानाविधैर्महावाद्यैर्नृत्यैश्च विविधैरपि। नानावेशधरैर्नृत्यैः प्रीयते शङ्करः प्रभुः। किमलभ्यं भगवति प्रसन्ने नीललोहिते। तस्मात् सर्वप्रयत्नेन तोषणीयो महेश्वरः। शङ्खवाद्यं शङ्खतोयं वर्जयेत् शिवसन्निधौ। आमादुवहितिम शम्भोरुत्सवं कारये-न्मुदा। उपोष्य कृत्वा सक्रान्त्यां व्रतमेतत् समापयेत्" इड्डसंपु० उत्तरख० ३अ०। ४जटामांस्यां शब्दच०।

**सन्न्यासिन्** पु० सम्+नि+अस–णिनि। १सन्न्यासयुते २चतु-र्थाश्रमयुते तेषां धर्मभेदेन नामभेदो यथा "तीर्थाश्रमवनारण्यगिरिपर्वतसागराः। सरस्वती भा-रती च पुरीति दश कीर्त्तिता"। तेषां लक्षणानि यथा "त्रिवेणीसङ्गमे तीर्थे तत्त्वमस्यादिलक्षणे। स्नायात्त-त्त्वार्थभावेन तीर्थनामा स उच्यते। आश्रमग्रहणे प्रौढ आशापाशविवर्जितः। यातायातविनिर्मुक्त एतदा-

अमलक्षणम् २। सुरम्ये निर्झरे देशे वने वासं करोति यः। आशापाशविनिर्मुक्तो वननामा स उच्यते। अरण्ये संस्थितो नित्यमानन्दे नन्दने वने। त्यक्त्वा सर्वमिदं विश्वमरण्यं लक्षणं४ किल। वासो गिरिवरे नित्यं गीताभ्यासे हि तत्परः। गम्भीराचलबुद्धिश्च गिरिनामा५ स उच्यते। वसेत् पर्वतमूलेषु प्रौढो यो ध्यानधारणात्। सारात् सारं विजानाति पर्वतः६ परिकीर्त्तितः। वसेत् सागरगम्भीरो न च रत्नपरिग्रहः। मर्य्यादां न लङ्घेत सागरः ७ परिकीर्त्तितः। स्वरज्ञानवशो नित्यं स्वरवादी कवीश्वरः। संसारसागरे साराभिज्ञो यो हि सरस्वती ८। विद्याभारेण सम्पूर्णः सर्वभारं परित्यजेत्। दुःखभारं न जानाति भारती९ परिकीर्त्तिता। ज्ञानतत्त्वेन सम्पूर्णः पूर्णतत्त्वपदे स्थितः। परब्रह्मरतो नित्यं पुरीनामा१० स उच्यते" इति शङ्कराचार्यविजये विद्यारण्यस्वामिधृतम्। २चैत्र्ये कर्त्तव्यविवशव्रतकर्त्तरि च। [च

**सपक्ष** पु० समानः पक्षो यस्य। १तुल्यरूपे २निश्चितसाध्यके पक्षे

**सपक्षाकरण** न० सह पक्षेण पक्षेण सपक्षं तथा क्रियते सपक्ष+डाच्+कृ—ल्युट्। पक्षेण सह शरवधनरूपे अत्यन्तव्यथने। कर्मणि क्त। सपक्षाकृतः। तथा पीडिते त्रि०। [अमरः।

**सपत्न** पु०सह एकार्थे पतति यतते पत—न सहस्य सः। शत्रौ

**सपत्नारि** पु०सपत्नस्य अरिरिव। (वेडवास) वंशभेदे शब्दच०।

**सपत्नी** स्त्री समानः पतिर्यस्याः ङीप् न च। १एकभर्त्तृकायां स्त्रियाम् २समस्वामिकायां भूम्यादौ च। तत्र सपतिरित्यपि।

**सपदि** अव्य० सह पद्यते पद—इन् सहस्य सः। तत्क्षणे इत्यर्थे "सपदि मुकुलिताक्षीमिति" कुमारः। [कीर्त्ति।

**सपर** पूजायां कण्ड्वादि० पर०सक० सेट्। सपर्य्यति असपर्य्यीत्।

**सपर्य्या** स्त्री सपर—यक् अ—टाप्। पूजायाम् "सोऽहं सपर्य्याविधिभाजनेनेति" रघुः। [हिते २चतुर्थांशसहिते च।

**सपाद** त्रि० सह पादेन चरणेन चतुर्थांशेन वा। १पादस-

**सपिण्ड** त्रि० समानः पिण्डः स्वदेहारम्भकावयवः श्राद्धे देयपिण्डो वा यस्य समानस्य सः। एकदेहारम्भदेहे ज्ञातिभेदे "असपिण्डा च या मातुरिति" स्मृतिः। सा तातामस्य माधात् परम्परया अतिपरम्परया वा एकदेहारम्भकत्वात्। १दातृत्वभोक्तृत्वैकपिण्डयुते च यथा०। एतच्च दायग्रहणोपयोगिसापिण्ड्यमिति। सपिण्डता हि विषयभेदेन द्विविधा आशौचोपयोगिनी विवाहोपयोगिनी दायोपयोगिनी चेति। तत्र समानदेहसम्बन्धेन या सपिण्डता साऽशौचग्रहणार्था विवाहार्था च। श्राद्धे देयपिण्डसम्बन्धात् सपिण्डता तु दायग्रहणोपयोगिनीति विवेकः। यथोक्तं शु०त० रघुनन्दनेन "मत्स्यपुराणे "लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः। पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्ड्यं साप्तपौरुषम्"। नन्वेवं भ्रात्रादिभिः सह पिण्डतल्लेपभोक्तृत्वासम्भवात् कथं सपिण्डत्वमिति चेदुच्यते तेषामपि पिण्डलेपयोः सम्बन्धोऽस्ति तथाच बौधायनः "प्रपितामहः पितामहः पिता स्वयं, सोदर्य्या भ्रातरः सवर्णायाः पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रो वा एतानविभक्तदायादान् सपिण्डानाचक्षते। विभक्तदायादान् सकुल्यानाचक्षते सत्स्वङ्गजेषु तद्गामी ह्यर्थो भवति" इति अस्यार्थः पित्रादिपिण्डत्रयेषु सपिण्डनेन भोक्तृत्वात् पुत्रादिभिस्त्रिभिः कृतपिण्डदानात्। यत्र जीवन् यस्य पिण्डदाता स मृतः सन् सपिण्डनेन तत् पिण्डभोक्ता एवं सति मध्यस्थितः पुरुषः पूर्वेषां जीवन् पिण्डदाता मृतः सन् तत्पिण्डभोक्ताऽपरेषां जीवतां पिण्डसम्प्रदाता स्यादेव। अतएव ते सह दौहित्रादिदेयपिण्डभोक्तारः अतो येषामेव पिण्डदाता ये चास्य पिण्डभोक्तारस्तेऽविभक्तपिण्डत्वेन दायभजन्तीति अविभक्तदायादाः सपिण्डा इति। इदञ्च सपिण्डत्वं सकुल्यत्वञ्च दायग्रहणार्थम् अशौचाद्यर्थन्तु पिण्डलेपभुजामपि "लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः" इति मात्स्यमत्स्यपुराणात्। अत्रमात्रकूर्मपुराणवाक्यलिखितवचनात्। पिण्डे यथा परस्परं आकुलं तथा लेपे तुल्यन्यायात्। हारलतायां कूर्मपुराणम् "सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते। समानोदकभावस्तु जन्मनाम्नोरवेदने। पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः। लेपभाजश्चतुर्थाद्याः सापिण्ड्यं साप्तपौरुषम्"। लेपभागिभ्यस्तूर्द्धं यावज्जन्मनाम्नोरवेदनं यावदेककुलनाम्नोऽस्मात् पूर्वपुरुषादयं जात इति विशेषः अयमस्मत् कुले जात इति सामान्यतो वा ज्ञायते तावत् समानोदकत्वमिति हारलता। अत्र परवचनेनैव सापिण्ड्यसिद्धौ पूर्ववचनपूर्वार्द्धं जीवत्पितृकत्वादिना अधिकारविरहेषु पिण्डलेपसम्बन्धेऽपि सपिण्डतानिवृत्तिज्ञापनाय। सर्वदेशीयाचारोऽपि तथा"। [अथ या अमु पिण्डान् दत्त्वैव कथं पिण्डभाक् पिण्डभाव स कथं सपिण्डः। एकपिण्डदातृत्वभोक्तृत्व-

शरीरावयवसम्बन्धाभावादिति चेत् तद्योग्यतयेति ब्रूमः । योग्यतावशेनैकस्य सामान्यशास्त्रविषयत्वम् । ततश्चात्र प्रपितामहप्रपितामहावधिकाधस्तनानां वर्ज्यां पुंसां प्रत्येकापेक्षया सप्तानामेकगोत्राणां स्वात्मधिपरतनानां सप्तानाञ्च साफिण्ड्यं पिण्डलेपयोर्दातृत्वभोक्तृत्वसम्बन्धादिति । स्त्रीणान्तु भर्तृसापिण्ड्येन साफिण्ड्यम् "प्रत्तानां भर्तृसापिण्ड्यमिति" वचनात् । नन्वेवं कन्यायाः कथं सपिण्डतेति चेत् आदिपुराणवचनात् त्रैपुरुषं साफिण्ड्यम् । यथा "सपिण्डता तु कन्यानां सर्वेषां त्रिपौरुषी" । अत्र कन्यानामूढानाम् "अप्रत्तानां त्रिपौरुषमिति" वशिष्ठवचनात् । तेन आत्मपञ्चमे वृद्धप्रपितामहे साफिण्ड्यं निवर्त्तते इति प्रतिपादितम् । अत एव कन्यायाः प्रपितामहभ्रात्रा तत्सन्ततिभिः सह साफिण्ड्याभावात् कन्यामरणजननयोस्तेषां सपिण्डाशौचं नास्ति किन्तु समानोदकनिमित्तमेवाशौचमिति एवं तेषामपि जननमरणयोः कन्यानामिति, शूलपाणिमहामहोपाध्यायः । यत्तु कूर्म्मपुराणम् "अप्रत्तानां तथा स्त्रीणां साफिण्ड्यं साप्तपौरुषम् । प्रत्तानां भर्तृसापिण्ड्यं प्राह देवः पितामहः" इति रत्नाकरधृतम् । तद्विवाहे पितृपक्षविषयम् । यथा विष्णुपुराणम् "सप्तमीं पितृपक्षाच्च मातृपक्षाच्च पञ्चमीम् । उद्वहेत द्विजो भार्य्यां न्यायेन विधिना नृप ।" सप्तमीं पञ्चमीं त्यक्त्वेति शेषः । भर्तृसापिण्ड्यमित्यत्र साप्तपौरुषमित्यनुषज्यते । तेन भर्तृसमानसापिण्ड्यमित्यर्थः । शङ्खलिखितौ "सपिण्डता तु सर्वेषां गोत्रतः साप्तपौरुषी । पिण्डश्चोदकदानञ्च शौचाशौचं तदानुगम्" । गोत्रतः गोत्रैक्ये तेन मातामहकुले कदाचित् षट्पुरुषपर्य्यन्तं पिण्डसम्बन्धेऽपि न सपिण्डता । तान् सप्तपुरुषान् व्याप्य समन्तात् पिण्डादिकमनुगच्छतीति तदानुगम् । एतेन "सपिण्डता एकशरीरावयवान्वयेन भवति तथाहि पितुः शरीरावयवान्वयेन पित्रा सह एवं पितामहादिभिरपि पितृद्वारेण तच्छरीरावयवान्वयात् । एवं मातृशरीरावयवान्वयेन मात्रादिभिरिति । एवं पत्न्या सह पत्न्या एकशरीरारम्भकतया साफिण्ड्यम् । तथाच गर्भोपनिषदि "एतत् षाट्कौषिकं शरीरं त्रीणि पितृतः त्रीणि मातृतः अस्थिस्नायुमज्जानः पितृतः, त्वङ्मांसरुधिराणि मातृतश्चेति" तत्र तत्तावयवान्वयप्रतिपादनात् । निर्वापपिण्डान्वये तु साफिण्ड्ये भ्रातृपितृव्यादिसापिण्ड्यं न स्यात् ।

अतिप्रसङ्गस्तु सप्ताद्यन्यतमत्वेन प्रयोगोपाधिना निरसनीयः । यद्येवं मातामहादीनामपि मरणे सपिण्डत्वेन दशाहाशौचं प्राप्नोति, स्यादेतत् यदि मातामहादीनां मरणे "त्रिरात्रं स्यादशौचकम्" इत्यादिविशेषवचनं न स्यात् । यत्र तु विशेषवचनं नास्ति तत्र दशाहमिति मिताक्षरारत्नाकरादिमतमपास्तं । लेपभाजस्यापि प्रावचनिकेऽर्थे साफिण्ड्ये एकशरीरावयवान्वयरूपस्य कपोलकल्पितत्वादनवकाशात् निर्वापपिण्डसम्बन्धेन भ्रात्रादीनां साफिण्ड्यस्य मत्स्यपुराणबौधायनाभ्यां पूर्व्वमुक्तत्वात् कामधेनुहारलताकल्पतरुपारिजातकारादिभिस्तथैव व्याख्यातत्वाच्च । रेतःशोणितपरिणामरूपत्वादपत्यशरीरस्य भवतु वा तथा पत्या सह पत्न्या एकशरीरारम्भकतायाः प्रत्यक्षबाधितत्वात् कथं साफिण्ड्यं मातामहादीनां विशेषवचनाभावात् सपिण्डत्वेन दशाहाशौचप्रसङ्गाच्च मातामहादौ साफिण्ड्यस्य लोकविरुद्धत्वाच्च । भवतु वा तथा शरीरद्वारा साफिण्ड्यं तथापि वचनात् यथासप्तान्तर्गतत्वं तच्च यथा "गोत्रतः साप्तपौरुषीति" वचनात् गोत्रैक्यमपि प्रागुक्तवचनात् कन्यायाः त्रिपौरुषम् ऊढायाश्च भर्तृसपिण्डनेन साफिण्ड्यमिति चेत् तदेतन्मतेऽपि व्यवस्थार्थं न क्षतिरिति अतएव सुमन्तुवचनाभिहित यद्दशमपुरुषपर्य्यन्तमशौचं तत् सप्तमपुरुषाद्यन्तराशौचाद्यूनं त्रिरात्रं यथा "ब्राह्मणानामेकपिण्डस्वधानामादशमाद्धर्मविच्छित्तिर्भवति आसप्तमात् ऋक्थविच्छित्तिर्भवति आतृतीयात् स्वधाविच्छित्तिर्भवति" अन्यथा पिण्डशौचक्रियाद्युच्छेदात् ब्रह्महत्यातुल्यो भवति" इत्यर्थः । एका समाना पिण्डस्वधा येषां ते तथा यथैकोद्दिष्टस्य पिण्डे तु अनुषङ्गो न युज्यते इत्यनानुषङ्गेनानुषङ्ग्युक्तमन्त्रो लभ्यते अनुयुक्तमन्त्रस्तु "ये चात्र त्वामनु याश्च त्वमनु तस्मै ते स्वधा" इति तथा पिण्डस्वधाशब्देन पिण्डसम्बन्धिस्वधाशब्दयुक्तमन्त्रकरणकदेयजलं लक्षितम् । तथा च "ऊर्ज्जं वहन्तीरमृतं घृतं पयःकीलालं परिस्रुतं स्वधास्थ तर्पयत मे पितॄन्" इत्यनेन पिण्डान् सिञ्चेदित्युक्तम् । ततश्च एकपिण्डस्वधानां समानोदकानामित्यर्थः । अतएव मनुः । "जन्मन्येकोदकानान्तु त्रिरात्रात् शुद्धिरिष्यते" । विष्णुपुराणे "मातृपक्षस्य पिण्डेन सम्बद्धाः ये जलेन वा" मातृपक्षस्य मातामहपक्षस्य ये जलेन सम्बद्धाः समानोदका इति श्राद्धविवेकेऽपि व्याख्यातम् । "असम्बन्धा भवेद्या तु

दा मघोदये श्राद्धं कार्य्यं तदधिकं भवेत्"। तथाच वर्द्धमानोक्तौ प्रथममासश्चैकाह एव द्वादशमासिकसहितसपिण्डीकरणकालः। "एवं श्राद्धं मासिमासि अपर्य्याप्तौ ऋतौ प्रति। द्वादशाहेन वा कुर्य्यादेकाहे द्वादशाथ वा" इति मरीचिवचनात्। अपर्य्याप्तौ अशक्तौ अशौचोदयम्। अत्र षष्ठे षण्मासिकदिने षष्ठमासिकं कृत्वा प्रथमषाण्मासिकं कार्य्यं तदानुपूर्व्यालाभात्। न तु तत् पूर्व्वं षाण्मासिकं मृताहमारभ्य च पञ्चमासिकमपि पूर्व्वदिने मरणतिथ्यभावात् एवमेव वाचस्पतिमिश्रः। अपकर्षनिमित्तमाह व्यासः "आनन्त्यात् कुलधर्म्माणां पुंसाञ्चैवायुषः क्षयात्। अस्थितेश्च शरीरस्य द्वादशाहः प्रशस्यते"। एतच्च द्वादशाहपदं शावाशौचान्ततृतीयदिनमात्रपरमिति प्राचीनमैथिलाः, यजुर्वेदार्द्धस्तथा प्रजात्यु शावाशौचान्ततृतीयदिनमात्रोपलक्षणमिति श्राद्धदीपश्राद्धचिन्तामणौ। तद्वाक्यमप्ययुक्तं "द्वादशाहेन वा कुर्य्यात्" इति मरीचिवचन "द्वादशाहे श्राद्धं कृत्वा त्रयोदशेऽह्नि वा कुर्य्यात्" इति विष्णुवचनाभ्यामेव स्फुटतया द्वादशदिनपरत्वात्। कुलधर्म्माणामिति कुलधर्म्मज्योतिरागमादिविज्ञानान्तरभाविनामपरपक्षमवोत्पन्नेऽपरेद्युरमावास्यादिभिर्निमित्तैरशौचापगमे द्वादश दिनानि षोडशश्राद्धापकर्षकाल इति शूलपाण्युपाध्यायव्याख्यानात् मरीचिवचने "एकाहे द्वादशाथ वेति" सामान्यत एव एकाहविधानाच्च। अतएव एकाहापेक्षया मासस्याभिधानमपि सङ्गच्छते अतएव प्रथममासस्य एकाह एव द्वादशमासिकसहितसपिण्डीकरणकाल इति श्राद्धविवेकः। अत्र यानि एकाहकर्त्तव्यतया द्वादशमासिकश्राद्धान्युक्तानि तानि शूद्रेऽपि आद्यमासिकदिन एव कार्य्याणि तत्राद्यमासिकं कृत्वा तदपरदिने एकादश मासिकानीति ध्येयम्। एवञ्च तेषामपकर्षे तन्मध्ये तदन्ताहे च कर्त्तव्यतया षण्मासिकद्वयसपिण्डीकरणापकर्षं श्रितवतीति सुधीभिर्ध्येयम्। यदहर्वा वृद्धिरिति वृद्धिरायास्यमानं पुंसवनादि। आपद्येत आपच्चा भवति तद्दिनेऽपि सपिण्डीकरणम्। तथाहि "प्रागावर्त्तनादह्नः कालं विद्यात्", इति गोभिलादद्युक्तेन पुंसवनादिकर्म्मवृद्धेर्मध्याह्नाभ्यन्तरे विधानात् सपिण्डीकरणस्य चापराह्णे विधानात्तयोः कालयोरबाधाय वृद्धिपूर्व्वदिने अपकर्षः। ननु सपिण्डीकरणस्यापराह्णिकत्वे किं प्रमाणमिति चेत् "अपराह्णे तु पैतृकम्" इत्युत्सर्गवचनम्।

किञ्च "यद्यप्यदन्तकः पूर्व्वं पैतृमत्ति भदा वहम्। अन्योन्येश्वरणधर्म्मोऽत्र षोडश विधीयते" इति छन्दोगपरिशिष्टवचने यथा बह्वनामनुरोधात् एकस्यैवानुरोधात् पैतृकं "विप्रदुर्भिक्षबाधे भूयसां स्यात् सवर्णवसम्" इति जैमिनिसूत्रात्। तद्वदत्रापि बहुदैवत्यपार्व्वणानुरोधात् "एकोद्दिष्टविधानेन कार्य्यं तदपि पार्थिव!" इति विष्णुपुराणीयमेकोद्दिष्टांशे तद्दिनकर्त्तव्यतापरं न तु तत्कालपरम्। तथा च परिशिष्टप्रकाशकृत् "श्राद्धद्वयमुपक्रम्य कुर्व्वीत सहपिण्डताम्। ततो पार्व्वणवत् पूर्व्वमेकोद्दिष्टमथापरम्" इति। एवञ्च वृद्धितस्त ऊर्द्ध्वमनन्तमशौचाख्यानवत् वृद्धिं निमित्तं कृतं सपिण्डीकरणं तदानीं निमित्तेन वृद्ध्यभावेऽपि वृद्ध्याद्यमासान्तरं पूर्व्वसंवत्सरं वा प्राप्य पितृत्वप्रापकमिति न सपिण्डनान्तरम्। अत्र "स्वकरोमीति निर्व्वाप्य दाता पित्रादिष्यन्वयेत।" इतिवृद्धिविषयेति एवकटकोटिकमात्रगोचरत्वं भविष्यं निमित्तस्य कर्म्मणः मन्त्रवाहित्वात्। एवञ्च वृद्धिश्राद्धं यदर्थं कृतं तत् कर्म्म चेत् विघ्नात्तद्दिने न क्रियते तदा दिनान्तरे तत्कर्म्मणि क्रियमाणे तदङ्गत्वात् पुनर्वृद्धिश्राद्धं कर्त्तव्यमेव। ‘प्रधानस्याक्रिया यत्र साङ्गं तत्क्रियते पुनः’। तदङ्गस्याक्रियायान्तु नावृत्तिर्न च तत्क्रिया"। इति छन्दोगपरिशिष्टेन साङ्गकरणाभिधानात्। हेमाद्रिधृत "पूर्व्वसंवत्सरे श्राद्धं षोडशं परिकीर्त्तितम्। तेनैव च सपिण्डत्वं तेनैवाब्दिकमिष्यते।" अत्र पूर्व्वसंवत्सरम्रियमाणश्राद्धात् यथोभयनिर्वाहः तथापकर्षसपिण्डनादप्युभयनिर्व्वाहाच्च पूर्व्वसंवत्सरे आब्दिकान्तरं कार्य्यम्"। तत्रायं विशेषः तत्रोक्तौ यथा "एतच्च पार्व्वणे प्रागुक्तवचनेन येषु द्रव्येषु पिण्डविधानात् तद्विहितावपि सपिण्डीकरणे तन्नियमात् यद्यपि तेषामभावेऽपि पिण्डनिर्वृत्तिरायाति तथापि "यथोक्तवस्त्वसम्प्राप्तौ ग्राह्यं तदनुकारि यत्। यवानामिव गोधूमा व्रीहीणामिव शालयः" इति छन्दोगपरिशिष्टवचनात् "मुख्याभावेऽपि प्रतिनिधिः शास्त्रार्थः" इति न्यायाच्च मध्वाद्यभावे गुडादिग्रहणवत् द्रव्यान्तरेणापि पिण्डदाने येषु द्रव्यनियमस्तु तदभावे द्रव्यान्तरत्यागाय। अन्यथा तद्द्रव्याभावे कर्म्मवैगुण्यं स्यात् "सहपिण्डक्रियायाम्" इति मनूक्तेः पिण्डस्य प्रेतपिण्डेन सह मिश्रीकरणं यत्रेति सपिण्डीकरणसमाख्याप्रसिद्धं सुतरां तत्र

तथाचरणं प्रतिपत्तिरूपकर्माङ्ग एव प्रतिपाद्याभावे तन्निवृत्तिः पशुयागे "लोहितं निरस्यति सकृच्छिरस्यति" इत्यादावुक्ता । अतएव यत्रवास्तुरूपप्रतिपत्तियागेऽपि यत्रो यत्र वसति इति यत्रवास्तुसमाख्यानुरोधेनास्तृतकुशविनाशेऽपि कुशान्तरप्रतिनिधिर्भट्टनारायणेर्गोभिलभाष्ये उक्तः "प्राक् स्विष्टकृत आवापः" इति गोभिलसूत्रस्य व्याख्यानेऽपि व्याचष्टे इत्याशयः प्रधानहोमः स तु स्विष्टकृद्धोमात् प्राक् न पश्चादित्यर्थः । एवञ्च सुरुवहोमे तत्र यदि चरुर्नष्टो दुष्टो वा भवति तदान्य पाक्य सुत्ये कृते चेन्नागदुष्टो तदाज्येनैव स्विष्टकृद्धोम इति स्मरणा । एतेन प्रेतनाशे पिण्डनिवृत्तिरिति वाचस्पतिमिश्रोक्तं हेयम् । एतेनार्घ्यदानविधानेन पिण्डनिर्वपप्रकारो व्याख्यात उक्तः" ।

"पितरि पूर्वं मृते तद्वर्षाभ्यन्तरे पितामहे प्रपितामहे मृते यथा कर्त्तव्यं तथाह छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः "पितुः सपिण्डनं कृत्वा कुर्य्यान्मासानुमासिकम् । असंस्कृतौ न संस्कार्य्यौ पूर्व्वौ पौत्रप्रपौत्रकैः । पितरं तत्र संस्कुर्य्यादिति कात्यायनोऽब्रवीत् । पापिष्ठमपि शुद्धेन शुद्धं पापकृतापि वा । पितामहेन पितरं कुर्य्यादिति विनिश्चयः" । पितुः सपिण्डनं कृत्वा प्रेतीभूतयोरपि पितामहप्रपितामहयोः स्वस्व प्रतिमासविहितं पार्व्वणं पितृपितामहप्रपितामहानां कर्त्तव्यं न तु तयोः सपिण्डीकरणापेक्षा कार्य्या ननु सपिण्डनेनासंस्कृताभ्यां सह पिण्डे कथं सपिण्डनमसंस्कारत्वादतदर्थं तयोः सपिण्डीकरणमपकर्षणीयं पितुरेव वा सपिण्डन उत्कर्षणीयमित्यत आह असंस्कृतेनेति । असंस्कृतौ पूर्व्वौ न कार्य्याविति वचनेनोक्तं असंस्कृतेन सह संस्कार इत्यत आह पापिष्ठमपीति पापिष्ठमकृतसपिण्डीकरणं शुद्धेन कृतसपिण्डीकरणेन पितामहेन पापकृता अकृतसपिण्डीकरणेनापि शुद्धं कुर्य्यादिति शास्त्रनियमः । अतः वचनबलाद्दोष इति तात्पर्यम् । अत्र तु प्रेतीभूतपितामहेन पितुः सपिण्डने पितामहे एकोद्दिष्टमेव । 'सपिण्डीकृतं प्रेतमेकोद्दिष्टेन तर्पयेत्' इति मानुषवचनात् । एवमन्यत्रापि बोध्यं वृद्धप्रपितामहस्य प्रेतत्वे तेन सह न कार्य्यमिति तात्पर्यम् । [illegible] च निरस्तं अपुत्राया अपुत्रयोः पिण्डो कृद्दिराद्याचार्यो । तथा च मात्स्ये "अपुत्रेण कर्त्तव्यं सपिण्डीकरणं स्त्रियाः । सा मृता हि सुतेनापि कृतेऽप्यमुक् [illegible] । अपर-

श्राद्धतो यथाच्छिरःप्रच्छादनक्रिया । पुत्रैर्दौहित्रैर्वा कार्य्या मातुरभ्युदयार्थिभिः" । अन्तरयन्तीत्यर्थे अन्तरयन्तीति लिङ्गव्यत्ययेन पुंस्त्वमिति हलायुधः । एतच्च गोभिलश्राद्धसूत्रभाष्यकृतापि लिखितम् । अतएव प्रव्रजिते पतिते वा पितरि मृतेऽपि न पितामहादिभिर्मातुः सपिण्डीकरणं किन्तु पितामह्यादिभिरेव । "स्वेन भर्त्रा सहैवास्याः सपिण्डीकरणं स्त्रियाः । एतत्तु या गता यथाश्वमेधादिक्रतुभिः । तस्मिन् सति सुताः कुर्य्युः पितामह्या सहैव तु" । इत्यत्र तस्मिन् सतीति भर्त्तुरुपलक्षणम् । अतएव तस्याश्चैव तु जीवन्त्यां तस्याः श्वश्रूरिति निश्चयः" इति लघुहारीतेन श्वश्रूजीवने तस्याः श्वश्र्वोक्तं न तु श्वशुरेणेति क्व वदन्युक्तम् । एवं पितामह्यादिभिर्मातुः सपिण्डीकरणेऽपि सामगेन "ये चात्र त्वामनुयाश्च त्वमनु तस्यै ते स्वधा" इति मन्त्रो न पाठ्यः मन्त्रलिङ्गविरोधात् अतएव आभ्युदयिके मातृपक्षे मोदमानादिभिर्मन्त्रान्तरं लिखितं न तु ये चात्र त्वामिति वस्तुतस्तु आभ्युदयिके छन्दोगानां मातृपक्ष एव नास्तीति बोध्यम्" ।

लघुहारीतः "सपिण्डीकरणान्तानि यानि श्राद्धानि षोडश । पृथङ्नैव सुताः कुर्य्युः पृथग्द्रव्या अपि क्वचित् । प्रेतसंस्कारकर्म्माणि यानि श्राद्धानि षोडश । एकेनैव तु कार्य्याणि नान्यथा शुध्यते ततः" । पृथग्द्रव्या अपि विभक्तधना अपि पृथक् न कुर्य्युः उतरामपृथग्धनाः पृथक् न कुर्य्युः किन्तु पृथक् कुर्य्युः अत्र विशेषयन्ति मरीचिः । "मृते पितरि पुत्रैश्च क्रिया कार्य्या विधानतः । बहवः स्युर्यदा पुत्राः पितुरेकत्र वासिनः । सर्व्वेषान्तु मतं कृत्वा ज्येष्ठेनैव तु यत् कृतम् । द्रव्येण चाविभक्तेन सर्व्वैरेव कृतं भवेत्" । पुत्रैश्चेत्यविशेषात् सर्व्वेषामधिकारे प्राप्ते ज्येष्ठस्य श्राद्धं कर्त्तव्यताभावाद् बहव इति । ज्येष्ठेनापि सर्व्वेषां श्राद्धार्थमनुकरणेनैव करणं भवतु इति मतं ज्ञानं कृत्वा विभक्तो द्रव्यार्थे ज्येष्ठेन च कृतं सर्व्वैरेव कृतमेव भवेत् । तदानीं द्रव्यार्थं ज्येष्ठेन च तस्मात् द्रव्यं प्राप्तव्यमिति ज्ञातं कर्त्तव्यम् । यदि तेन तत्र परित्यज्यते तदा न कश्चित् भवति प्रत्यवायो न भवतीति । न तु तेन श्राद्धमकर्त्तव्यमिति श्राद्धविवेकोक्तं युक्तम् । "पृथङ्नैव सुताः कुर्य्युरित्यनेन पृथक्करणस्य श्राद्धेऽप्यनधिकारात् । तथाचापस्तम्बपि [illegible]

एकोद्दिष्टं प्रथमाब्दिकसंवत्सरेषु । न च विधान-सामर्थ्यादेव तत्तत्कालप्राप्तेरपकर्षानुपपत्तिरिति वाच्यम् तत्तत्कालानां द्वादशाहाद्यपेक्षया प्राधान्यबोधकाभावात् अत "आनन्त्यात् कुलधर्माणां पुंसाञ्चैवायुषः क्षयात् । अस्थितेश्च शरीरस्य द्वादशाहः प्रशस्यते" इति व्यास-वचनोक्तप्रशस्तत्वेन कुशाश्व, रज्योतिःशास्त्रादिप्रोक्त-कटतिमरणराहोपप्लवादिभिर्दोषैरादिगमनात्प्रागेव सपिण्डीकरणापकर्षे द्वादशाहापेक्षया प्राशस्त्यमभावा-दिणोपकालापरस्पतः । अत एव यथाकालमित्यादेयदत्र वृद्धिरापद्येतेत्यनेनावश्यकनामकरणादिवृद्ध्यर्थमेवापकर्षो न त्वनावश्यकेष्टापूर्त्ताद्यर्थापकर्षः कार्य्य इति तात्पर्य्यम् । अतएव लघुहारीतेन "तथैव कार्य्यं यत् कर्म वत्सरात् प्रथमादृते" इत्यनेन कार्य्यस्यापकर्षनिमित्तता मार्शलिखितम् । यदि त्वावश्यकवृद्धिनिमित्तेनापकर्षः कृतस्तदा इष्टापूर्त्तादि कार्य्यं वत्सराभ्यन्तरेऽपि कर्त्तव्यमिति श्राद्धविवेकोऽप्येवं यद्यपि गोभिलसूत्रादौ सपिण्डीकरणस्यैवापकर्षः प्रागुक्त-स्तथापि सपिण्डीकरणापकर्षे तत्पूर्ववर्त्तिमासिकानामपि तदादितदन्न्यायादपकर्षः । "सपिण्डीकरणान्ता तु ज्ञेया प्रेतक्रिया बुधैः" इति शातातपवचने प्रेतक्रियायाः सपिण्डीकरणान्तत्व प्रतीयते । अत्र वृद्धिनिमित्तं विना सपिण्डनापकर्षे कृते पूर्वसंवत्सरकालं प्राप्य प्रेतत्वपरी-हारमाह विष्णुधर्मोत्तरम् "कृते सपिण्डीकरणे नरः संवत्सरात् परम् । प्रेतदेहं परित्यज्य भोगदेहं प्रपद्यते" वृद्धिनिमित्तकसपिण्डीकरणापकर्षे कृते तत्क्षणादेव प्रेतत्वपरीहारः तदर्थत्वापकर्षात् एतदन्यनिमित्ताप-कर्षे वृद्धिकालं प्राप्य प्रेतत्वपरीहारः तत्कालस्य पूर्व-संवत्सरकालत्वात् । "अर्वाक् संवत्सराद् यस्य पूर्णे संवत्सरेऽपि वा । ये सपिण्डीकृताः प्रेता न तेषान्तु पृथक्क्रिया" इति शातातपवचनात्" ।

**सपिण्डीकृत** त्रि॰ सह पिण्डैः पित्रादिपिण्डैः सपिण्डः तत च्वि-कर्मणि क्त । यदुद्देशेन सपिण्डीकरणं श्राद्धं कृतं तस्मिन् मृते जने "ये सपिण्डीकृताः प्रेता" इति शाता॰ स्मृतिः । [घोषातकीवृक्षे राजनि॰ ।

**सपीतक** पु॰ सह समानः पीतकेन सदृशः सः । राज-

**सपीति** स्त्री पा-क्तिन् पीतिः पानम् सह पानं पीतिः । शाल्यादीनां सह भोजने शब्दर॰ । [तकोहवे राजनि॰।

**सपीतिका** स्त्री सह पीतेन कप् अत इत्वम् । हस्तिघोषा-

**सप्तक** न॰ सप्तानामवयवम् कन् । १सप्तसङ्ख्यायाम् । सप्त प्र-माणमस्य कन् । २सप्तसङ्ख्यान्विते त्रि॰ । पूरणे कन् । ३सप्तानां पूरणे च । [शतावर्य्याम् अमरः ।

**सप्तकी** स्त्री सप्तभिः स्वरैरिव कायति शब्दायते कै-क । मे-

**सप्तचत्वारिंशत्** स्त्री सप्ताधिका चत्वारिंशत् शाक॰ । (सातचल्लिश) १सङ्ख्यायां २तत्संख्यान्विते च । एवं सप्त-शादयः सप्ताधिकतत्तत्संख्यायां तत्संख्यान्विते च । पूरणे डट् । सप्तचत्वारिंश तत्तत्संख्यापूरणे त्रि॰ स्त्रियां ङीप् एवं सप्तदशादयोऽपि तत्पूरणे एवं तमप् सप्तचत्वारिं-शत्तम तत्पूरणे त्रि॰ स्त्रियां टाप् ।

**सप्तच्छद** पु॰ सप्त सप्त छदाः प्रतिपत्त्रम् यस्य इत्यौ संख्या-शब्दस्य वीप्सार्थता माघोक्ता । (छातिम) वृक्षे राजनि॰।

**सप्तजिह्व** पु॰ सप्त जिह्वा इव आह्लादसाधनानि अर्चींषि यस्य । वह्नौ त्रिका॰ । "काली कराली च मनोजवा च सुलोहिता चैव सुधूम्रवर्णा । उग्रा प्रदीप्ता च स्फीट-योनेः सप्तैव लोलाः कथिताश्च जिह्वाः" इत्युक्तानां सप्ता-नामग्निज्वालानामेव तज्जिह्वात्वमुक्तम् । वह्निजिह्वानां वर्णभेदः अवस्थानदिग्भेदश्च गणेशविमर्शिन्या दर्शितो यथा "हिरण्या गगनेमाभा न्यूनपार्श्वेदिशि स्थिता । वैदूर्य्यवर्णा कनका प्राच्यां दिशि समाश्रिता । तदग्रा-दित्यसङ्काशा रक्ता जिह्वाग्निसंस्थिता । कृष्णा नीलाभ्र-सङ्काशा नैर्ऋत्यां दिशि संस्थिता । अतिरक्ता जवा-भासा वायव्यां दिशि संस्थिता । बहुरूपा तथा ख्याता दक्षिणोत्तरसंस्थिता" ।

**सप्तज्वाल** पु॰ सप्त काल्यादयः ज्वाला यस्य । १वह्नौ हेमच॰। २सप्तार्चिरादयोऽप्यत्र अमरः । [यज्ञे अमरः ।

**सप्ततन्तु** सप्तभिः भूरादिभिर्व्याहृतिभिस्तन्यते तन-तुन् ।

**सप्तति** स्त्री सप्तगुणिता दशतिः नि॰ । (सत्तर) १संख्यायां २तत्संख्यान्विते च । तत पूरणे डट् । सप्तत तत्संख्यापू-रणे त्रि॰ स्त्रियां ङीप् ।

**सप्ततितम** त्रि॰ सप्ततेः पूरणः तमप् । येन सप्ततिसंख्या पूर्य्यते तस्मिन् अर्थे स्त्रियां टाप् ।

**सप्तद्वीपा** स्त्री सप्त जम्बूप्रभृतयो द्वीपाः यस्याः । जम्बूप्रभृ-तिसप्तद्वीपयुतायां पृथिव्याम् । जम्बूद्वीपशब्दे ३०४२४०दृश्यम्

**सप्तधा** अव्य॰ सप्तन्+प्रकारे धाच् । सप्तप्रकारे ।

**सप्तधातु** पु॰ ब॰व॰। सप्तगुणिता धातवः । देहस्थेषु "रसास्र-मांसमेदोऽस्थिमज्जानः शुक्रसंयुताः । शरीरस्था इमे ज्ञेयाः पण्डितैः सप्त धातवः" इत्युक्तेषु रसादिषु धातुषु राजनि॰ ।

**सप्तन्** पु० त्रि० । सप–तनिन् । (सात) १संख्यान्विते २तत्सं-ख्याया महाभाष्यम् । [पु० इत्यन्ये ।

**सप्तनाडीचक्र** न० वृष्टिज्ञानार्थे चक्रभेदे चक्रशब्दे २८११

**सप्तनामा** स्त्री सप्त नामानि यस्याः डाप् । आदित्यभक्तायाम् राजनि० । [राजनि० । २सप्तच्छदवृक्षे च ।

**सप्तपत्र** पु० सप्त सप्त पत्राणि प्रतिपत्रं यस्य । १मुद्गरवृक्षे

**सप्तपदी** स्त्री सप्तानां पदानां समाहारः ङीप् । विवाह-काले मण्डलिकासु गन्तव्येषु सप्तसु पदेषु । तत्प्रकारो भवदेवभट्टोक्तो यथा "ततो जामाता प्रागुदीच्यां गत्वा वधूं सप्तभिर्मन्त्रैः सप्तसु मण्डलिकासु सप्त पदानि नयेत् । वधूश्च दक्षिणपादं नीत्वा पश्चात् वामपादं मण्डलिकां नयेत् । जामाता च वधूं ब्रूयात् वामेन पादेन दक्षिणं पादमाक्रमयेति" इत्यादि । अस्यैव कर्मणो विवाहनिष्ठा-करत्वमुक्तं मनुना "पाणिग्रहणिका मन्त्रा नियतं दार-लक्षणम् । तेषां निष्ठा तु विज्ञेया विद्वद्भिः सप्तमे पदे"।

**सप्तपर्ण** पु० सप्त सप्त पर्णान्यस्य प्रतिपर्वम् । (छातिम) वृक्षे अमरः । "सप्तपर्णो मणच्छदः शालतरुः पाण्डुर्जित् । दी-पनः श्वासगुल्मघ्नः स्निग्धोष्णस्तुवरः सरः" भावप्र० तद्गुणा उक्ताः । २चन्द्रालुलतायां स्त्री रत्नमा० ङीप् । "द्राक्षादाडिमखर्जूरदन्तिमासं सशर्करम् । लाजाचूर्णं समध्वाज्यं सप्तपर्णसदाहृतम्" मदन० उक्ते ३खा-द्यभेदे न० ।

**सप्तपाताल** न० समाहारद्विगुः पातालादि । "अतलं वितलं चैव नितलञ्च गभस्तिमत् । महातलञ्च सुतलं पातालं सप्त कीर्त्तितम्" इत्युक्तेषु सप्तसु भूमेरधः स्थलेषु ।

**सप्तप्रकृतिविकृति** स्त्री ब०व०। सप्तसंख्याताः प्रकृतिविकृतयः । सांख्यविद्धे महदहङ्कारपञ्चतन्मात्ररूपभूतहेतुगन्धादि-तन्मात्रात्मके पदार्थसप्तके "महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त" इति सांख्यकारिका । षोडशकपदार्थहेतुत्वात् प्रकृतित्वम् प्रकृतिकार्यत्वाच्च विकृतित्वमेषाम् ।

**सप्तभद्र** पु० सप्तसु स्थानेषु भद्रमस्य । शिरीषवृक्षे शब्दच० ।

**सप्तम** त्रि० सप्तानां पूरणः मट् । येन सप्तसंख्या पूर्य्यते तस्मि-न्नर्थे स्त्रियां ङीप् । सा च चन्द्रस्य सप्तमकलाया रूप-सहिक्रियायां तिथौ च तिथिशब्दे ११८८ पृ० दृश्यम् ।

**सप्तरत्न** पु० सप्त रत्नानि प्रधानान्यस्य । "पाणिपादतले रक्ते नेत्रान्तरनखानि च । तालुकाधरजिह्वाश्च प्रशस्ता सप्त रक्तता" इत्युक्तस्थानेषु रक्तताशालि जने ।

**सप्तर्षि** पु० ब०व० । सप्त ऋषयः संख्यातात् कर्म० । "मरीचि-रत्रिः पुलहः पुलस्त्यः क्रतुरङ्गिराः । वसिष्ठश्च महा-भाग ! सप्तैते ब्रह्मणः सुताः" इत्युक्तेषु सप्तसु ऋषिषु । मन्वन्तरभेदे तेषां नामभेदा ऋषिशब्दे उक्ता १४५२ पृ० दृश्याः ।

**सप्तर्षिमण्डल** न० ६त० । आकाशे नित्यं ध्रुवनक्षत्रपरि-भ्रमके नक्षत्रसप्तकात्मके नक्षत्रमण्डलभेदे "सप्त ऋषयस्तु तस्मादूर्द्ध्वाते सर्वकीर्त्तीति" पुराणम् । तद्धारादि ऋषिशब्दे १४५२ पृ० दृश्यम् ।

**सप्तला** स्त्री सप्तधा लाति ला–क । १नवमालिकायाम् अमरः २चर्म्मकषायां ३गुञ्जायां ४पाटलायाञ्च मेदि० ।

**सप्तशती** स्त्री सप्तानां शतानां समाहारः । मार्कण्डेयपुरा-णान्तर्गतसप्तशतमन्त्रसमुदायरूपे देवीमाहात्म्यबोधके त्रयो-दशाध्यायात्मके ग्रन्थभेदे तन्मन्त्रविभागः चण्डीशब्दे २८१५ पृ० दृश्यः । "मध्ये सप्तशतीं जपेदिति" तत्र दर्शितवाक्यम् ।

**सप्तशलाक** पु० सप्त शलाकाकारा रेखा यत्र । ज्योतिषोक्ते विवाहादौ वर्ज्यदोषसूचके सप्तशलाकाकारिचक्रभेदे चक्रशब्दे २८१० पृ० दृश्यम् । उपयमशब्दे १२६२ पृ० दृश्यम् ।

**सप्तशिरा** स्त्री सप्त शिरा अस्याः । ताम्बूलवल्ल्यां राजनि० ।

**सप्तसप्ति** पु० सप्त सप्तयोऽश्वा यस्य । १सूर्य्ये हेमच० २अर्क-वृक्षे च । सप्ताश्वादयोऽप्यत्र ।

**सप्तसागर** पु० ब०व० । सप्तसंख्याताः सागराः । "लवणेक्षु-सुरासर्पिर्दधिदुग्धजलात्मकाः" इत्युक्तेषु सप्तसु सागरेषु सप्त घृतादिकल्पिताः सागरा इव देयपदार्थविशेषाः ॥ मत्स्यपुराणोक्ते तन्नामख्याते महादानभेदे मत्स्यपु० २८६ अ० तद्विधानं दृश्यम् ।

**सप्तांशु** पु० सप्त अंशवोऽर्च्चिषो यस्य । सप्तजिह्वशब्दे "काली-कराली चेत्याद्युक्तसप्तज्वालायुते वह्नौ । [शब्दे जटा० ।

**सप्तांशुपुष्पक** पु० सप्तभिरंशुभिः पुष्पव इव चैतत्वात् । शनि०

**सप्तार्च्चिस्** पु० सप्त अर्च्चींषि यस्य । १वह्नौ अमरः २चित्रक-वृक्षे ३शनिग्रहे हेमच० । ४क्रूरनेत्रे त्रि० मेदि० ।

**सप्ताश्व** पु० सप्त अश्वा यस्य । १सूर्ये २अर्कवृक्षे अमरः ।

**सप्ताश्ववाहन** पु० सप्त अश्वाः वाहनान्यस्य । १सूर्ये २अर्क-वृक्षे च "शुचिः सप्ताश्ववाहन" सूर्यस्तवः ।

**सप्ति** पु० सप–ति । अश्वे अमरः ।

**सफर** पुंस्त्री० सप–अरच् पृषो० पस्य फः । (पुँटी) मत्स्य-स्त्रीत्वे ङीष् । "अगाधजलसञ्चारी विपश्चिन्नोदः" भावप्र० तद्गुणा उक्ताः ।

**सफल** त्रि॰ सह फलेन सहस्य सः । १सार्थे २फलयुक्ते च जटा॰ ।

**सबल** त्रि॰ सह बलेन सामर्थ्येन सैन्येन वा सहस्य सः । १सामर्थ्यान्विते २सैन्ययुक्ते १ब्रह्मो॰चन्द्रवंशादौ "सबलेऽदृप्तो यस्ते राज्यामि सुमनीषया" भीम॰ना॰ ।

**सब्रह्मचारिन्** पु॰ समानं ब्रह्म वेदपठनकालीनं व्रतं चरति चर-णिनि समानस्य स॰ । एकगुरुसकाशात् वेदाध्ययनकाले तत्तिवस्त्रनसमानव्रताचारयुते अमरः ।

**सभर्त्तृका** स्त्री सह भर्त्रा पत्या सहस्य सः कप् । विद्यमानपतिकायां स्त्रियाम् अमरः ।

**सभा** स्त्री सह भान्ति अभीष्टनिश्चयार्थमेकत्र यत्र गृहे । १बहूनां समावेशनस्थाने २तदधिष्ठायिजनसमूहे च अमरः "यस्मिन् देशे निषीदन्ति विप्रा वेदविदस्त्रयः । राज्ञः प्रतिहितो विद्वान् ब्राह्मणस्तां सभां विदुः" । विद्वत्संहतावपि सभापर्य्यायपरिभाषामाह "त्रैविद्यो हैतुकस्तर्की नैरुक्तो धर्मपाठकः । त्रयश्चाश्रमिणः पूर्वे परिषत् स्याद्दशावरा" मनुः । ३द्यूते ४गृहे मेदि॰ ५समूहे हेमच॰ । समूहपरत्वे क्लीब॰ न॰ । दासीसभं नृपसभमित्यादि । व्यवहारदर्शनार्थंसभास्थानञ्च वीरमि॰ दर्शितं यथा बृहस्पतिः "दुर्गमध्ये गृहं कुर्य्याज्जलवृक्षान्वितं पृथक् । प्राग्दिशि प्राङ्मुखीं तस्य लक्षण्यां कल्पयेत्सभाम् । प्रतिमालेख्यदेवैश्च युक्तामग्न्यम्बुना तथा" इति लक्षण्यां वास्तुशास्त्रोक्तलक्षणेन लक्षिताम् । अग्न्यम्बुनेति समाहारद्वन्द्व । सभाया धर्म्माधिकरणत्वं कात्यायन आह "धर्म्मशास्त्रानुसारेण अर्थशास्त्रविवेचनम् । यत्राधिक्रियते स्थाने धर्म्माधिकरणं हि तदिति" । तत्र सभ्योपवेशनमाह मनु "यस्मिन् देशे इत्यादि" प्रागुक्तम् तस्य इत्युपलक्षणम् अधिकानामपि तत्त्वात् । तत्र बध्यते । अधिकृतो विद्वान् प्राड्विवाकः अत्र प्रविशेत् सभाम् सभामेव प्रविश्य त्यादिवचनात् सभा मुख्यव्यवहारदर्शनस्थानम् । अन्यान्यपि स्थानानि व्यवहारस्थानानि आह बृहस्पतिः "दश स्थानानि वादानां पञ्च चैवाब्रवीद्भृगुः । निर्णयं येन गच्छन्ति विवादं प्राप्य वादिनः । आरण्यास्तु स्वकैः कुर्य्युः सार्थिकाः सार्थिकैस्तथा । सैनिकाः सैनिकैरेव ग्रामेऽप्युभयवासिभिः । उभयानुमतश्चैव स्मृते स्थानमीप्सितम् । कुलिकाः सार्थमुख्याश्च पुरग्रामनिवासिनः । ग्रामपौरगणश्रेण्यश्चातुर्विद्यश्च वर्गिणः । कुलानि कुलिकाश्चैव नियुक्ता नृपतिस्तथा" । इति । अरण्ये चरन्तीति आरण्याः ग्रामेऽपीत्यपिशब्दात् ये ग्रामेऽरण्यादौ च निवसन्ति ते उभयग्रामिभिर्निर्णयं कुर्य्युः उभयव्यवहाराभिज्ञत्वात्तेषाम् कुलिकाः कुलश्रेष्ठाः । सार्थो ग्रामदेशयात्रादौ मिलितो जनसङ्घः तन्मुख्याः सार्थवाहादयः । पुरं तत्प्रधाननगरम् तत्प्रादेशीयो ग्राम इति पुरग्रामनिवासिनो भेदः सार्थकुलिकादीनि पञ्च स्थानानि तानि आरण्यकादीनामेव, ग्रामादीनि दश स्थानानि साधारणानि । ग्रामो ग्रामाकारेणावस्थितो जनः । पौरः पुरवासिनां समूहः "श्रेणयो रजकाद्यष्टादश हीनजातय" । चातुर्विद्यः आन्वीक्षिक्यादिविद्याचतुष्टयोपेताः वर्गिणो गणप्रभृतयः । राज्ञः सभाप्रवेशनमेव दर्शितः । तत्र मनुः "व्यवहारान् दिदृक्षुस्तु ब्राह्मणैः सह पार्थिवः । मन्त्रज्ञैर्मन्त्रिभिश्चैव विनीतः प्रविशेत् सभाम् । तत्रासीनः स्थितो वापि पाणिमुद्यम्य दक्षिणम् । विनीतवेशाभरणः पश्येत् कार्य्याणि कार्य्यिणाम् । प्रत्यहं देशदृष्टैश्च शास्त्रदृष्टैश्च हेतुभिः । अष्टादशसु मार्गेषु निबद्धानि पृथक् पृथक् । धर्म्मासनमधिष्ठाय संवीताङ्गः समाहितः । प्रणम्य लोकपालेभ्यः कार्य्यदर्शनमारभेत्" इति ।

**सभाज** सेवने दर्शने च सक॰ प्रीतौ अ॰चुरा॰उभ॰ सेट् । सभाजयति ते असससभाजत्-त । अनेकाच्त्वात् षोपदेशः

**सभाजन** न॰सभाज–भावे ल्युट् । गमनागमनादिकाले उपानन्दप्रीतिसाधने सम्भाषणे २पूजने च अमरः ।

**सभासद्** पु॰सभायां सीदति–क्विप् । सामाजिके सभ्ये अमरः तल्लक्षणमाह याज्ञ॰ "श्रुताध्ययनसम्पन्ना धर्म्मज्ञाः सत्यवादिनः । राज्ञा सभासदः कार्य्या रिपौ मित्रे च ये समाः" इति । श्रुतेन मीमांसाव्याकरणादिश्रवणेन, वेदाध्ययनेन च सम्पन्नाः । धर्म्मज्ञाः सत्यवादिनः सत्यवदनशीला रिपौ मित्रे च समाः द्वेषरागशून्याः एवंविधाः सभासदः सभायां सदसि यथा सीदन्ति तथा दानमानसत्कारै राज्ञा कर्त्तव्याः सभ्यत्वेन वरीतव्या इत्यर्थः । अतश्च प्राप्तपादेवत्वात् स्वाध्यायोऽध्येतव्यो यूप छिनत्ति पुरोहितश्च प्रकुर्वीतेत्यादिवत् सत्यपि बहुत्वेऽहद्देश्यत्वात् तद्गतैकत्वबहुत्वस्य विवक्षितम् । तत्र यद्यपि कपिञ्जलन्यायेन त्रित्वमात्रेणापि चरितार्थं तथापि स्मृत्यन्तरोक्तबहुत्वविकल्पपरम् । तथा च बृहस्पतिः "लोकवेदज्ञधर्म्मज्ञाः सप्त पञ्च त्रयोऽपि वा । यत्रोपविष्टा विप्राः स्युः सा यज्ञसदृशी सभा" इति । मनुना तु त्रय एवोक्ताः ।

"यस्मिन् देशे निषीदन्ति विप्रा वेदविदस्त्रय" इति । अत्र त्रिभ्योऽन्यूनाः सप्तभ्योऽधिकाश्च न कार्या इत्यत्र तात्पर्यं सङ्ख्यावैषम्यन्तु "भूयोऽल्पविरोधे भूयसां स्यात् सधर्मकत्वमिति न्यायेन विप्रतिपत्तावधिकसङ्ख्यावचनमाद-रणीयं गुणसाम्ये । तद्वैषम्ये तु शतमप्यन्धानां 'पश्य-तीति न्यायेन गुणवद्वचनमेवेति प्रदर्शनार्थम् । "यत्तु चत्वारो धर्मज्ञाः पर्षत्त्रैविद्यमेव वा । सा ब्रूते यं स धर्मः स्यादेको वाऽध्यात्मवित्तमः" इति योगीश्वरेण विषम-सङ्ख्यात्वमपि बहुत्वमपि चाभिहितम् । तत्तु पूर्वोक्तानां धर्मकारकज्ञापकहेतूनां सन्देहनिर्णयविषयं प्रकरणात् । व्यवहारविषये तु त्र्यवराणां विषमसङ्ख्यानामेव सभ्यत्वं विशेषविधानादित्यवसेयम् । एते च ब्राह्मणा एव । मनुबृहस्पतिभ्यां विप्रपदोपादानात् । स तु सभ्यैः स्थिरैर्युक्तः प्राज्ञैर्मौलैर्द्विजोत्तमैः । धर्मशास्त्रार्थकुशलै-रर्थशास्त्रविशारदैरिति" द्विजोत्तमपदस्य च कात्यायने-नोपादानात् । नारदेन "राजा तु धार्मिकान् सभ्या-न्नियुञ्ज्यात् सुपरीक्षितान् । व्यवहारधुरं वोढुं ये शक्ताः पुङ्गवा इव । धर्मशास्त्रेषु कुशलाः कुलीनाः सत्यवादिनः । समाः शत्रौ च मित्रे च नृपतेः स्युः सभासदः" इति । विचार्य्यं श्रेणिभिः कार्य्यं कुलैर्यन्न विचारितम् । गणैश्च श्रेण्यविज्ञातं गणाज्ञातं नृयुक्तकैः । कुलादिभ्यो-ऽधिकाः सभ्यास्तेभ्योऽध्यक्षोऽधिकः कृतः । सर्वेषा-मधिको राजा धर्म्यं यत्तेन निर्णितम् । उत्तमाधम-मध्यानां विवादानां विचारणात् । उपर्य्युपरि बुद्धी-नां चरन्तीश्वरबुद्धयः" वर्णभेदोऽनादृतः ।

शुक्रनीतिपरिशिष्टेऽपि तथैवोक्तं यथा

"यद्वर्णो भवेद्राजा योज्यस्तद्वर्णजः सदा । तद्वर्ण एव गुणिनः प्रायशः सम्भवन्ति हि । व्यवहारवि-दः प्राज्ञा वृत्तशीलगुणान्विताः । रिपौ मित्रे समा ये च धर्मज्ञाः सत्यवादिनः । निरालसा जितक्रोधकामलोभाः प्रियंवदाः । राज्ञा ते च नियोक्तव्याः सभ्याः सर्व्वासु जातिषु" "राजा तु धार्मिकान् सभ्यान् नियुञ्ज्यात् सु-परीक्षितान् । व्यवहारधुरं वोढुं ये शक्ताः पुङ्गवा इव । लोकवेदज्ञधर्मज्ञाः सप्त पञ्च त्रयोऽपि वा । यत्रोपविष्टा विप्राः स्युः सा यज्ञसदृशी सभा । श्रोतारो वणिजस्तत्र कर्त्तव्याः सुविचक्षणाः । अनियुक्तो नियुक्तो वा धर्मज्ञो वक्तुमर्हति । यतः साक्षात्सभीयानो लिख्य च कार्यनिर्णयम् । तस्माद् यत्नेन कार्यो हि

सभ्यो नृपैः । स ब्रूते यं स धर्मः स्यादेको वाध्यात्म-चिन्तकः । एकद्वित्रिचतुर्थीरं व्यवहारानुचिन्तनम् । कार्यं पृथक् पृथक् सभ्यै राज्ञा ऋत्विक्सरैः सह । अर्थिप्रत्यर्थिनो सभ्यान् लेखकप्रेक्षकांश्च यः । धर्मवाक्यै रञ्जयति स सभास्तारतामियात् । नृपोऽधिकृतसभ्याश्च स्मृतिर्गणकलेखकौ । हेमाग्न्यम्बु स्वं पुरुषः साधना-ङ्गानि वै दश । एतद्दशाङ्गकरणं यस्यामध्यास्य पार्थिवः । न्यायान् पश्येत् कृतमतिः सा सभाऽध्वरसन्निभा" ।

**सभापति** पु० ६त० । सभायाः स्थापके नृपे "सभापतिश्च नृपतिरेव "दुर्गमध्ये गृहं कुर्य्यादित्यादिना इहस्त्या-दिभिः सभानिर्माणतद्रक्षणादेस्तत्र सभ्योपवेशनादेश्च तस्यैव विधानात्" वीरमि० ।

**सभास्तार** पु० सभां स्तृणाति स्तृ–अण् । १सभ्ये अमर० । "अर्थिप्रत्यर्थिनो सभ्यान् लेखकप्रेक्षकांश्च यः । धर्म-वाक्यैरञ्जयति स सभास्तारतामियात्" शुक्रनीतिपरि० उक्ते २सभ्यभेदे च ।

**सभिक** पु० सभा द्यूतसभा प्रयोजनत्वेनास्त्यस्य ठन् । द्यूत-कारके अमर० ।

**सभीक** पु० सभा द्यूतं प्रयोजनमस्य ईक । द्यूतकारे शब्दच० ।

**सभोचित** पु० सभा उचिता परिचिता यस्य । १पण्डिते धनञ्जयः । २सभायोग्ये त्रि० । ३विज्ञे त्रि० जटा० ।

**सभ्य** पु० सभायां साधु यत् । १सामाजिके २द्यूतकारे च

**सम्** अव्य० षो–डा० कमु । १सम्यगर्थे २प्रकर्षे ३सङ्गतौ ४शोभने शब्दच० । ५समये हेमच० ।

**सम** त्रि० सम–अच् । १समाने तुल्ये २सर्वे अमरः ३साधौ मेदि० । (जोड) ४युग्मे "समेऽह्नि ते मतः" इति ज्यो० समतयाख्यातेषु द्वितीयचतुर्थषष्ठादिषु ५राशिषु च । यथास्थ्येऽस्य वर्णनासमता । गीतवाद्ययोरेककालसमये गाय-कमुख्यादिवाद्यक्रिये ६तालभेदे न० ७यथासङ्ख्यमिश्रिते पक्षे प्रकृत्या० अभेदे तृतीया । समेन याति समं यातीत्यर्थः ।

**समक्ष** अव्य० अक्ष्णः समीपम् अव्ययी० टच् । १चक्षु-र्विषये तद्वर्त्तिनि अव्य० । २प्रत्यक्षविषये त्रि० ।

**समकोण** त्रि० समः कोणो यत्र । रेखागणितोक्ते सम-कोणयुक्ते त्रिकोणादौ । क्षेत्रशब्दे २११८ पृ० १२अङ्क-चिह्निते दृश्यम् ।

**समकोल** पुंस्त्री० ६त० । सर्पे त्रिका० स्त्रियां ङीष् ।

**समगन्धक** पु० समास्तुल्याभागेन निर्म्मिता गन्धाः गन्ध-द्रव्याण्यत्र कप् । कृत्रिमधूपभेदे राजनि० ।

**समगन्धिक** पु० समः गन्धोऽस्य ठन् । उशीरे ।

'उशीरे (वेणारमूल) राजनि०। [१वकुले अमरः २पूर्णे च

समग्र त्रि० समं सकलं यथा स्यात्तथा गृह्यते ग्रह-कर्मणि अच्। समस्ते अमरः।

समज्ञा स्त्री सम्यग् ज्ञायतेऽनया सम्+ज्ञा-करणे अङ् टाप्। कीर्त्तौ अमरः।

समचित्त त्रि० समं सर्वत्र समभावं चित्तं यस्य। सर्वत्र तुल्यदर्शके तत्त्वज्ञानिनि।

समज न० समजत्यत्र सम्+अज-आधारे अप् घञभावः। १वने मेदि० २समूहे ३पशूनां वृन्दे ४मूर्खवृन्दे च अमरः।

समज्ञा स्त्री सम्यक् जानन्ति सर्वत्र ख्यायतेऽनया ज्ञा-क। कीर्त्तौ अमरः। [अमरः २कीर्त्तौ च रमानाथः।

समज्या स्त्री सम्+अज-क्यप् न वीभावः। १सभायाम्

समञ्जस त्रि० सम्यक् अञ्जः औचित्यं यत्र अच् समा०। १उचिते अमरः २युक्ते च। प्रा०स०। ३औचित्ये न०। ४सावधाने त्रिका० ५अभ्यस्ते अमरः।

समष्ठ पु० गण्डीरे हारा०। [गुडत्वचे राजनि०।

समत्रय न० समं त्रयं यत्र। समभागयुते हरीतकीनागर-

समदर्शिन् त्रि० समं द्रष्टुं शीलमस्य सर्वत्र ब्रह्मभावेनाभिन्नतया पश्यति दृश-णिनि। सर्वत्र समदर्शके तत्त्वज्ञानिनि। "विद्याविनयसम्पन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि। शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः" इति गीता।

समदृष्टि स्त्री कर्म०। १सर्वत्र तुल्यदर्शने। "दुःखे सुखे च विपेन्द्र। या दृष्टिर्वर्त्तते सदा। तथा शत्रौ च मित्रे च समदृष्टिश्च सा स्मृता" पद्मपु०क्रिया०१६अ०। ६ब०। २समदर्शिनि त्रि०।

समधिक त्रि० सम्यक् अधिकः प्रा०। अत्यन्ताधिके अमरः।

समनियत त्रि० समेन नियतः। व्यापकत्वे सति व्याप्य व्याप्तत्वयुत गदा०। समव्याप्तादयोऽप्यत्र।

समन्त पु० सम्यक् अन्तः, स यत्र वा। १सम्यगन्ते २सीमायाञ्च

समन्ततस् अव्य० समन्त+तसिल्। सर्वत्र व्याप्तौ अमरः।

समन्तदुग्धा स्त्री समन्ततो दुग्धमस्याः। स्नुहीवृक्षे अमरः।

समन्तपञ्चक न० समन्तात् पञ्चक ह्रदपञ्चकं यत्र। कुरुक्षेत्रस्थे तीर्थभेदे "त्रिः सप्तकृत्वः पृथिवीं कृत्वा निःक्षत्रियां प्रभुः। समन्तपञ्चके पञ्च चकार रौधिरान् ह्रदान्। स तेषु तर्पयामास पितॄन् भृगुकुलोद्वहः" भा०व०११७अ०। "तरन्तुकारन्तुकयोर्यदन्तरं रामह्रदानाञ्च मचक्रुकस्य च। एतत् कुरुक्षेत्र समन्तपञ्चकं पितामहस्योत्तरवेदिरुच्यते" भा०श० ८३अ०।

समन्तभद्र पु० समन्तात् भद्रमस्य। बुद्धे अमर०।

समन्तभुज् पु० समन्तात् भुङ्क्ते भुज-क्विप्। वह्नौ त्रिका०

समन्तात् अव्य० समन्त+आति। १समन्ततइत्यर्थे शब्दमा०। २सर्वतोव्याप्तौ च।

समन्वित त्रि० सम्+अनु+इण-क्त। युक्ते।

समपद न० समं पदं यस्मिन्। धन्विनां समपदनिर्देशनपूर्वके "स्थानानि धन्विनां पञ्च" इत्युपक्रम्य "अत्यर्थं स्यात् समपदमित्युक्तौ" अवस्थानभेदे अमरः। २रतिबन्धभेदे पु० "योषित्पादौ हृदि न्यस्य करोभ्यां पीडयेत् स्तनौ। यथेष्टं ताडयेत् योनिं बन्धः समपदः स्मृतः" रतिमञ्ज०।

समभिव्याहार पु० सम्+अभि+वि+आ+हृ-घञ्। १साहित्ये २पूर्वापरीभावे ३ग्रेमयोगितावकयोः सहोच्चारणे च मीमांसकाः। [२सहोच्चरित। ३अव्यवहिते च।

समभिव्याहृत त्रि० सम्+अभि+वि+आ+हृ-क्त। १सहिते

समभिहार पु० सम्+अभि+हृ-घञ्। १पौनःपुन्ये क्रियासातत्ये २भृशार्थे मेदि० "क्रियासमभिहारेण विराध्यन्तं क्षमेत कः" माघः।

समम् अव्य० सम-अमु। १साहित्ये अमरः। २एकदेशार्थे "सममेव समाक्रान्तं द्वयं द्विरदगामिना" रघुः।

समय पु० सम+इण-अच्। १काले २शपथे ३आचारे ४सिद्धान्ते ५अङ्गीकारे च अमर०। ६क्रियाकारे ७निर्देशे ८सङ्केते ९भाषायां मेदि० १०सम्पदि ११नियमे १२व्यवहारे हेमच० १३कालविधाने शब्दच०। १४नियमवत्त्वे अस्य शब्दस्येदमभिधेयमित्यभिधानाभिधेयनियमवत्त्वे वात्स्या० १४याच्ञे च।

समया अव्य० सम+इण-आ। निकटे २मध्ये च अमरः।

समयाकार पु० समयस्य सङ्केतस्याकारः। सङ्केते त्रिका०।

समयाध्युषित न० समयः अध्युषितो यत्र। ऋक्षतारारहितकाले "तथा प्रभातसमये नष्टे नक्षत्रमण्डले। रविर्यावन्न दृश्येत समयाध्युषितश्च तत्" कर्म०काल्या०। "उदितेऽनुदिते चैव समयाध्युषिते तथा" इति मनु।

समयाशुद्धि स्त्री ६त०। कालाशुद्धौ कालाशुद्धिशब्दे दृश्यम्

समर पु० न० सम्+ऋ-आधारे अप्। युद्धे अमर०।

समरभ रतिबन्धभेदे "जङ्घाद्वयसंयुक्तं कृत्वा योषित्पदद्वयम्। स्तनौ धृत्वा रमेत् कामी बन्धः समरभः स्मृतः" इतिमञ्ज०।

समरमूर्द्धन् पु० ६त०। समराग्रे।

समर्चन न० सम्यक् अर्चनं प्रा०स०। सम्यक्पूजने।

समर्ण त्रि० सम्+अर्द-क्त। सम्यक्पीडिते।

**समष्टि** स्त्री सम्+अश-व्याप्तौ क्तिन्। १सम्यग्व्याप्तौ २समस्तायाञ्च। कर्त्तरि क्तिच्। ३संघीभूते समस्ते पदार्थे वेदान्तसा० "समष्टिरीशः सर्वेषां स्वात्मतादात्म्यवेदनात्। तदभावात्ततोऽन्ये तु कथ्यन्ते व्यष्टिसंज्ञया" पञ्चद०।

**समष्ठिल,ष्ठील** पु० समं तिष्ठति स्था-इलच् पृषो० षत्वं वा दीर्घः। (गुँड़िया) शाके अमरः।

**समसन** न० सम्+अस-ल्युट्। १समासे २संक्षेपे अमरः।

**समसूत्रपातन्याय** पु० न्यायभेदे समतया सूत्रस्य पातने यस्य तद्वृक्षस्थलमेवसूत्रे ऊर्ध्वं स्थितानां पक्षिणां तदधस्त-संलग्नैकदेशकालावच्छेदेन समावस्थानं येन ज्ञायते तादृशे न्याये "परः सन्निकर्षेषु पदार्थोभयावधिसमसूत्रपातन्या-येन रात्र्येकावच्छेदेन समावस्थानरूप" ति०त० रघु०।

**समस्त** त्रि० सम्+अस-क्त। १संक्षिप्ते २सकले अमरः। ३व्याकरणोक्ते कृतसमासे शब्दभेदे च।

**समस्थ** त्रि० समं तिष्ठति स्था-क। समभावेन तुल्यतया स्थिते

**समस्थली** स्त्री कर्म०। अन्तर्वेदिदेशे हेमच०।

**समस्या** स्त्री समस्यते संक्षिप्यतेऽनया सम्+अस-करणे क्यप्। संक्षेपेण उक्तस्य श्लोकपादादेः परकृतेन स्वकृतेन वा अव-शेषेण भागान्तरेण संघटनार्थं कृते प्रश्ने अमरः।

**समा** स्त्री समयति विकलयति भावान् सम-अच्-टाप्। वत्सरे अमरकृतास्य नित्यबहुवचनान्तताङ्गीकृता पाणि-निना तु "समांसमां विजायते" इति सूत्रे एकवचनान्तता निर्दिष्टा।

**समांसमीना** स्त्री समां समां विजायते प्रसूते ख नि० अत्र समांसमामित्यत्र कालाधारे द्वितीया। प्रतिवर्षं प्रसू-तायां गवि अमरः।

**समाकर्षिन्** पु० सम्+आ+कृष-णिनि। १अतिदूरगामिनि गन्धे अमरः। २सम्यगाकर्षणकर्त्तरि त्रि० स्त्रियां ङीप्।

**समाख्या** स्त्री समाख्यायतेऽनया सम्+आ+ख्या-अङ्। १कीर्त्तौ अमरः २संज्ञायाञ्च। ३योगेनार्थबोधने "स्थान क्रमौ योगबलं समाख्या" इ० स्तदीपिका।

**समाघात** पु० समाहन्यतेऽत्र सम्+आ+हन-आधारे घञ्। १युद्धे अमरः। भावे घञ्। २सम्यगाघाते च।

**समाज** पु० सम्+अज-घञ् न वीभावः। पशुभिन्नानां १समूहे अमरः। २सभायां हेमच० ३हस्तिनि नानार्थकोषः।

**समादान** न० सम्+आ+दा-भावे ल्युट्। १सम्यगादाने कर्मणि ल्युट्। २बौद्धानां निजकर्मणि मेदि०।

**समाधा** स्त्री सम्+आ+धा-अङ्। १निष्पत्तौ २विवादभञ्जने ३पूर्वपक्षस्य सम्यगुत्तरात् उपसिद्धान्तात् कुतर्कादिना स-म्यगर्थावधारणे च। ल्युट्। समाधानमप्यत्र न०। तत्र ध्येयवस्तुनि चित्तस्य निरन्तरस्थापनरूपे समाधौ च।

**समाधि** पु० सम्+आ+धा-कि। १समाधाने ध्येयवस्तुनि एकाग्रतया मनसःस्थापनरूपे २ध्यानभेदे ३अङ्गनामावे ४नियमे च अमरः। ध्यानभेदश्च समाधिः यथोक्तं पात० सू० "तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम्" सू० "तस्मिन् देशे ध्येयालम्बनस्य प्रत्ययस्यैकतानता सदृशप्रवाहः प्रत्ययान्त-रेणापरामृष्टो ध्यानम्" भा० "तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरू-पशून्यमिव समाधिः" सू० "ध्यानमेव ध्येयाकारनिर्भासं प्रत्ययात्मकेन स्वरूपेण शून्यमिव यदा भवति ध्येयस्व-भावावेशात्तदा समाधिरित्युच्यते" भा० "ध्यानसाध्यं समाधिं लक्षयितुं व्याचष्टे ध्यानमेवेति। ध्येया-कारनिर्भासमिति ध्येयाकारस्य निर्भासो न ध्याना-कारस्येति अतएवाह शून्यमिति। ननु शून्यं चेत् कथं ध्येयप्रकाशक इत्यत आह इवेति। अत्रैव हेतु-माह ध्येयस्वभावावेशादिति। अत्रापि पुराणम् "तस्यैव कल्पनाहीनं स्वरूपग्रहणं हि यत्। मनसा ध्याननि-ष्पाद्यं समाधिः सोऽभिधीयते" इति। ध्येयात् ध्यानस्य भेदकल्पना तद्धीनमित्यर्थः" विवर०

एकाग्रतात्मकसमाधिलक्षणं पुराणान्तरोक्तं यथा "नित्यं शुद्धं बुद्धियुक्तं सत्यमानन्दमद्वयम्। तुरीय-मक्षरं ब्रह्म अहमस्मि परं पदम्। अहंब्रह्मेत्यव-स्थानं समाधिरिति गीयते" गारुडे ४४अ०। "द्वादश-ध्यानपर्यन्तं मनो ब्रह्मणि यो नरः। तन्मयेन संयतो युक्तः समाधिः सोऽभिधीयते। ध्येयमेव हि सर्वत्र ध्याता तन्मयतां गतः। पश्यति द्वैतरहितं समाधिः सोऽभिधीयते" २४०अ०। "इम गुणसमाहारमनात्मत्वेन पश्यतः। अन्तःशीतलता यस्य समाधिरिति कथ्यते" योगवाशिष्ठे उपशमप्रक०। ५अर्थालङ्कारभेदे अलङ्का-रशब्दे ४०६ पृ० दृश्यम्। ६इन्द्रियनिरोधे शब्दर०। ७काव्यगुणभेदे मेदि० "श्लेषः प्रसादः समता माधुर्यं सुकुमारता। अर्थव्यक्तिरुदारत्वमोजःकान्तिसमाधयः। इति वैदर्भमार्गस्य प्राणा दश गुणाः स्मृताः। एषां विपर्ययः प्रायो दृश्यते गौडवर्त्मनि" काव्याद०। तल्लक्षणमन्तर्भावः सा०द० उक्तो यथा "श्लेषः समाधिरौ-दार्यं प्रसाद इति ये पुनः। गुणाश्चिरन्तनैरुक्ता ओज-स्यन्तर्भवन्ति ते"। समाधिरारोहावरोहक्रमरूपः।

समर्थ त्रि० सम्+अर्थ-अच् । १शक्ते २हिते च अमरः । सम्यगर्थः प्रा० स० । ३प्रशस्ताभीष्टे पु० । सङ्गतोऽर्थो यस्य प्रा०स० । "समर्थः पदविधिः" पा० परिभाषिते सङ्गतार्थे समर्थादौ समासशब्दे दृश्यम् ।

समर्थन न० सम्+अर्थ-ल्युट् । इदमित्थमेवेति निश्चयहेतुपर्य्यालोचनेन निश्चायकव्यापारभेदे अमरः । युच् । तत्र, अस्त्र्यर्थेऽध्यवसाये च स्त्री । [तरि देवादौ अमरः ।

समर्द्धक त्रि० समर्द्धयति सम्+ऋध-णिच्-ण्वुल् । इष्टफलदा-

समर्य्याद त्रि० सह मर्य्यादया सहस्य सः । १सीमायुते २समीपे पु० मेदि० ।

समल न० सम्यक् मलम् । १विष्ठायां शब्दच० । सह मलेन सहस्य स० । २कलुषे त्रि० त्रिका० । [वतरणसोपाने ।

समवतार पु० समवतीर्य्यतेऽनेन सम्+अव+तॄ-घञ् । जला-

समवर्त्तिन् पु० समं वर्त्तते वृत-णिनि । १यमे धर्मराजे अमरः । २सर्वत्र समभावेन वर्त्तिनि त्रि० ।

समवकार पु० सम्+अव+कृ-आधारे घञ् । नाटकभेदे सा०द० उक्तो यथा

"वृत्तं समवकारे तु ख्यातं देवासुराश्रयम् । सन्धयो निर्विमर्शास्तु त्रयोऽङ्कास्तत्र चादिमे । सन्धी द्वावन्त्ययोस्तद्वदेक एको भवेत् पुनः । नायका द्वादशोदात्ताः प्रख्याता देवदानवाः । फलं पृथक् पृथक् तेषां वीरमुख्योऽखिलो रसः । वृत्तयो मन्दकैशिक्यो नात्र विन्दुप्रवेशकौ । वीथ्यङ्गानि च तत्र स्युर्यथालाभं त्रयोदश । गायत्र्युष्णिङ्मुखान्यत्र छन्दांसि विविधानि च । त्रिशृङ्गारस्त्रिकपटः कार्य्यश्चायं त्रिविद्रवः । वस्तु द्वादशनाडीभिर्निष्पाद्यं प्रथमाङ्कगम् । द्वितीयेऽङ्के चतसृभिर्द्वाभ्यामङ्के तृतीयके" । नाडिका घटिकाद्वयमुच्यते । विन्दुप्रवेशकौ च नाटकोक्तावपि नेह विधातव्यौ । तत्र धर्मार्थकामैस्त्रिविधः शृङ्गारः कपटः पुनः । स्वाभाविकः कृत्रिमश्च दैवजो विद्रवः पुनः । अचेतनैश्चेतनैश्च चेतनाचेतनैः कृतः" । तत्र शास्त्राविरोधेन कृतो धर्मशृङ्गारः अर्थलाभार्थकल्पितः अर्थशृङ्गारः । प्रहसनशृङ्गारः कामशृङ्गारः । तत्र कामशृङ्गारः प्रथमाङ्क एव । अन्ययोस्तु न नियम इत्याहुः । चेतनाचेतना गजादयः । समवकीर्य्यन्ते बहवोऽर्था अस्मिन्निति समवकारः । यथा समुद्रमथनम्" ।

समवाय पु० सम्+अव-अय-अच् । १समूहे अमरः २मेलने न्यायोक्ते नित्यद्रव्यादिषु जात्यादीनां ३सम्बन्धभेदे च "घटादीनां कपालादौ द्रव्येषु गुणकर्मणोः । तेषु जातेश्च सम्बन्धः समवायः प्रकीर्त्तितः" भाषा० समवायं दर्शयति । घटादीनामिति अवयवावयविनोः जातिव्यक्त्योर्गुणगुणिनोः क्रियाक्रियावतोर्नित्यद्रव्यविशेषयोश्च यः सम्बन्धः स च समवाय, समवायत्वं नित्यसम्बन्धत्वं तत्र प्रमाणन्तु गुणक्रियादिविशिष्टबुद्धिर्विशेषणविशेष्यसम्बन्धविषया विशिष्टबुद्धित्वात् इत्यनुमाने संयोगादिबाधात् समवायसिद्धिः । न च स्वरूपसम्बन्धेन सिद्धसाधनम् अर्थान्तरं वा, अनन्तस्वरूपाणां सम्बन्धत्वकल्पने गौरवात् लाघवादेकसमवायसिद्धिः । न च समवायस्यैकत्वे वायौ रूपसत्ताबुद्धिप्रसङ्गः तत्र रूपसमवायसत्त्वेऽपि रूपाभावात् । न चैवम् अभावस्य वैशिष्ट्यं सम्बन्धान्तरं सिध्येदिति वाच्यं तस्य नित्यत्वे भूतले घटानयनानन्तरमपि घटाभावबुद्धिप्रसङ्गात् घटाभावसम्बन्धस्य तत्र सत्त्वात् तस्य नित्यत्वात् अन्यथा देशान्तरेऽपि तत्प्रतीतिर्न स्यात् वैशिष्ट्यस्य च तत्र सत्त्वात्, मम तु मते घटे पाकरक्ततादशायां श्यामरूपस्य नष्टत्वान्न तद्बुद्धिः । वैशिष्ट्यस्यानित्यत्वे त्वनन्तवैशिष्ट्यकल्पने तत्रैव गौरवम् इत्यत्र तत्तत्कालीनतत्तद्भूतलादिकं तत्तदभावानां सम्बन्धः" । अयुतसिद्धयोः सम्बन्धः स इति वैशेषिकाः स च सम्बन्धो नाना नित्यश्चेति नव्यनैयायिकाः प्राभाकराश्चाहुः । समवायस्य प्रत्यक्षः "प्रत्यक्षं समवायस्य विशेषणतया भवेत्" भाषा० । अतीन्द्रियोऽनुमेयश्चेति वैशेषिकाः, स्वरूपस्यैव सम्बन्धत्वोपपत्तेः समवायो न पदार्थान्तरमिति भाट्टाः ।

समवायिजनक न० कारणभेदे "यत्र समवेतं कार्य्यं भवति ज्ञेयं तु समवायिजनकं तत्" "समवायिकारणत्वं द्रव्यस्यैव विज्ञेयम्" भाषा० । इदमेव उपादानकारणमिति सांख्यवेदान्तिनश्चाहुः ।

समवायिन् त्रि० समवायोऽस्त्यस्य । समवायसम्बन्धात्तद्योगिनि यथा घटादीनां कपालादि गुणक्रिययोर्द्रव्याणि ।

समवेत त्रि० सम्+अव-इण-क्त । १मिलिते २समूहान्विते न्यायोक्तेन समवायसम्बन्धेन स्थिते च ।

समशनीय पु० सम्यगशनाय हितं छ । विवाहोत्तरं दम्पत्योः सम्यगशनाय विहिते स्थालीपाके" तद्विधानादि सं० त० गोभिलोक्तं यथा "दीभूते वा समशनीयं स्थालीपाकं कुर्वीत" "यदि विवाहे यज्ञादिना महानिशा भूता तदा तदुत्तरदिने सम्यगशनार्थं क्रियत इति समशनीयं स्थालीपाकं कुर्वीत" रघु० । तद्विधानादि तत्र दृश्यम् ।

पेक्षार्थीभावात् । एकार्थीभावश्च विशेषविशेष्यभावाभावाद्बोधविषयीकृतस्वम् । तथा च राजपुरुषादिस्थले विशिष्टैकार्थबोधकतया न तद्घटके राजादिरूपपुरुषादौ विशेषणयोरन्यस्य ऋद्धादिविशेषणान्वितता राजादीनाम् अभिनाभावात् निराकाङ्क्षतया न देवदत्तादेः स्वामित्वात् पुरुषादावन्वय इति बोध्यम् । देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यादौ देवदत्तादेस्तु प्रधानीभूतकुलादिनैवान्वयः सम्बन्धस्य एव गुरुदारास एव बहुत्वं यथोक्तं हरिणा "सम्बन्धिशब्दः सम्बन्धो योग्यं प्रति प्रयुज्यते । समासे तु गुरुरूपत्वात् तस्य सम्बन्धिनो ग्रहः" इति । यद्वा सम्बन्धिपदार्थस्य पदार्थैकदेशत्वेऽपि भवत्येव वैशिष्ट्यं सम्बन्धान्वयः तदुक्तं तेनैव "सम्बन्धिशब्दः सापेक्षो नित्यं सर्वः समस्यते । वाक्यवत् सा व्यपेक्षापि वृत्तावपि न हीयते" । अतएव वार्त्तिककृता "सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणं न प्रयुज्यते इति वक्तव्यमिति" सामान्यतो वृत्तिमतो विशेषणस्य सामान्येन प्रयोगाभावमभिधाय "अगुरुकुलपुत्रादीनां समासः" इत्यनेन गुरुकुलपुत्रादीनां विशेषणत्वेऽपि पृथक्प्रयोगाद् गजाग्र्यं दृष्टान्तः । समासाधिकरणविशेषणस्य तु "समासाधिकरणवत्पदार्थैकदेशेनान्वयेन वक्ष्यते सामान्येन सामर्थ्याभावात् प्रयोगाभावो भट्टाचार्याभिप्रायः । एतच्च स्वयमेव भाष्ये भाषा "सापेक्षे समर्थो न स्यात् समासो वा वक्तव्यः । सापेक्षं तद्धितार्थोऽपि देवदत्ताविशेषणम् । प्रतियोगिपदादन्यत् यदन्यत् कारकादपि । वृत्तिपदैकदेशस्य सम्बन्धेन नेष्यते" इति । समासे विशेषः प्रकृति प्रधानस्य सापेक्षत्वेऽपि समास इत्युक्तेः प्रधानस्य स्वयुक्तस्य विशेषस्य राजपुरुषादेः सुन्दरादिविशेषणापेक्षायामपि समासः । समासे चावयवार्थैकदेशत्वेऽपि तदर्थपदार्थोपस्थित्या विशेष्यविशेषणभावाद्यनुपपत्तेः सापेक्षत्वादौ समासाभावादिकं वार्त्तिककृतम् तथान्यत्रापि विशेषणता स्यादतः समुदायशक्ति कल्पनम् यथोक्तं हरिणा "बहूनां वृत्तिधर्माणां वचनैरेव साधने । स्यान्महद्गौरवं तस्मादेकार्थीभाव आश्रितः । सकारादिनिषेधोऽथ बह्व्युत्पत्तिभञ्जनम् । कर्त्तव्यं ते न्यायसिद्धं त्वयाऽथ तदिति स्थितमिति" । तथाहि द्वन्द्वादिविग्रहवाक्ये चकारादि प्रयुज्यते समस्ते तु न तत्र वचनैरेव तन्निषेधः कल्पनीयः समुदायशक्तिपक्षे तु चकारादीनामप्रयोग उत्पत्त्यभावादेव सिद्धम् । नामार्थयो-रभेदान्वया व्युत्पत्तिः स च राजपदादुत्पन्नायाविभक्तेरर्थादे पुरुषे षष्ठ्यर्थसम्बन्धेनान्वये परित्यक्तः स्यात् । सम्बन्धवाचकत्वात्तु विभक्तेः विशिष्टवाच्यता । प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थः प्रधानमिति नियमश्च व्युत्पत्तिः स च प्राप्तानन्दादौ भज्येत आनन्दकर्तृकप्राप्तिकर्मत्वप्रयोजकीभवत्पुरुषाभेदेन कर्तृविशिष्टप्राप्त्यर्थस्य कर्तृविशेषणीभूतस्य प्रतीतेः तद्विरोधात् आनन्दकर्मकप्राप्त्याश्रयाभेदादिभाने समुदायशक्तिपक्षे एव प्रवेशः । तथा प्राप्त आनन्दो यमिति विग्रहे आनन्दादौ सम्बन्धादिविशेषणयोगात् सर्वापि तद्व्यपदेशः न विशेषणयोग इति वाचनिककल्पनाऽधिका प्रसज्यते न्यायविदा इत्यादि बहुव्रीहिविचारस्थले समुदाये शक्तिरित्यस्य विस्तरः । वार्त्तिककृता तु सामर्थ्यं कश्चित् समर्थनात्समर्थं समासस्य तत्त्वस्य साधुत्वं सम्बन्धनिबद्धत्वात् ऋद्धस्य राज्ञः पुरुष इत्यादौ सापेक्षत्वेन तत्त्वा बाध्येन ऋद्धराजपुरुष इत्यादौ सामर्थ्यविरहात् समस्तत्वे सापेक्षत्वेऽपि तदर्थबोधकत्वमेव समास इति द्रष्टव्यम्" मञ्जूषाकृता । "पदसम्बन्धो यो विधिः स समर्थाश्रितो बोध्यः" सि॰कौ॰ "पदस्य पदयोः पदानां वा विधिः पदविधिरिति वचनविशेषणविशिष्टत्वं द्योतयत्यत्र पदसम्बन्धीति । तत्र चेति किम् समर्थे वाक्येऽसमर्थेऽपि यथा स्यात् तथा च तिष्ठतु दधि आनयाशनमित्यत्र दध्याशनेति पदयोः सामर्थ्याभावेऽपि समासं यथादिकं भवत्येव । सूत्रे समर्थपदं सामर्थ्यकमिति द्योतयत्यत्र समर्थाश्रित इति समर्थेति किं पश्यति कृष्णं श्रितो रामनिकारादौ समासो मा भूत् कृष्णं पश्यति पत्यं देवदत्तस्येत्यादौ मा भूत् तत्सम्बन्धादपत्यार्थकतद्धितः । इयन्तु परिभाषा समासकृत्तद्धितादिवृत्तिमात्रे प्रवर्तते इति बोध्यम्" मञ्जूषाकृता । स च समासः षड्विधः ।

"सुपां सुपा तिङा नाम्ना धातुनाऽथ तिङां तिङा । सुबन्तेनेति च ज्ञेयः समासः षड्विधो बुधैः" (सुपां सुपा) पदद्वयमपि सुबन्तम् । राजपुरुष इत्यादि । (सुपां तिङा) । पूर्वपद सुबन्तमुत्तरं तिङन्तम् । पर्यभूषयत् । "तिङ्मतोदात्तवता तिङापि समासः" इति वार्त्तिकात् समासः । (सुपां नाम्ना) कुम्भकार इत्यादि । "उपपदमतिङि"ति समासः । स च "गतिकारकोपपदानां कृद्भिः समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेरिति" परिभाषया भवति सुबुत्पत्तेः प्राक् । अतोत्तरपदे सुबुत्पत्तेः प्राति-

आरोह उत्कर्षः। अवरोहोऽपकर्षस्तयोः क्रमो वैर-स्यानावहो विन्यासः। यथा "चञ्चञ्चलेत्यादि"। अत्र पादत्रये क्रमेण वर्णस्य गाढता। चतुर्थपादे त्वपकर्षः"।

**समाघ्रात** त्रि० सम्+आ+घ्रा–क्त। १सम्यग्गर्विते २सम्यक्शिङ्घिते च।

**समान** त्रि० सममानयति अन–अच्। १तुल्ये २साधौ ३एक-स्मिन्नित्यर्थे "समानतन्त्रसिद्ध" गौत० "यत्समानाधि-करणे"ति चिन्तामणिः। सम्+अन–णिच्। भुक्तान्नादेः समीकरणे नाभिदेशस्थे प्राणादिपञ्चकान्तर्गते ४वायुभेदे पु०

**समानविभक्तिक** त्रि० समाना विभक्तिर्यस्य कप्। स्वप्रकृतिविभक्तिसजातीयविभक्तिके पदे सामान्यस्तु प्रथमान्तादा दिना। तेन वेदाः प्रमाणमित्यादौ समानविभक्तिकत्वम्।

**समानविषयक** त्रि० समानो विषयो यस्य कप्। तुल्यरूप-विशेष्यविशेषणताशालिनि ज्ञाने स च समानविशेष्यनिष्ठ-प्रकारतावच्छिन्नविषयताशाली बोधः समानाकारकोऽप्युक्त।

**समानाधिकरण** त्रि० समानमेकमधिकरणं यस्य। १एकाधि-करणवृत्तिके स्वाधिकरणवृत्तिमति पदार्थे। २विभिन्नवि-भक्तिराहित्ये सति अभेदेनैकार्थबोधजनकत्वयुते पदे च "लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे" पा० लटोऽपि प्रथमासामानाधिकरण्यं विभिन्नविभक्तिराहित्याद्बोध्यम्। "समानाधिकरणस्तत्पुरुषः कर्मधारयः" पा०।

**समानाशौच** न० कर्म०। अवधिकालाभ्यां तुल्ये अशौचे यथा सपिण्डजननाशौचतुल्यं सपिण्डान्तरजननाशौचम् एव त्रिरात्राक्रान्तसञ्चितसपिण्डमरणाशौचतुल्यं तथा-विधसपिण्डान्तरमरणाशौच, जननमरणाशौचयोर्न तु-ल्यता नापि स्नानापनेयाशुच्यन्तयुक्तपुत्रजननाशौचेन सपिण्डजननाशौचस्य तुल्यता न वा बान्धवाशौचा-रम्भणाद्यागितायुक्तमहागुरुमरणाशौचस्य सपिण्डम-रणाशौचस्य तुल्यता।

**समानोदक** पु० समानमेकं तर्पणादौ देयमुदकं यस्य। "स-मानोदकभावस्तु निवर्त्तेता चतुर्दशात्" इत्युक्ते सप्तादशा-वधिचतुर्दशपुरुषपर्य्यन्ते ज्ञातिभेदे सपिण्डमन्दे दृश्यम्।

**समानोदर्य्य** पु० समाने उदरे भवः यत् वा न यादेशः। १एकोदरभ्रात्रादौ २अनिन्द्ये त्रौ अमर०। [त्रि०कौ०।

**समाप** पु० सम्यक् आप्यते अत्र आप–घञ् समा० त्रि०। देवयजनस्थाने

**समापन** न० सम्+आप–ल्युट्। १समाप्तौ चरमकाल-सम्बन्धे २परिच्छेदे ३वधे च मेदि० ४समाधाने त्रिका०। ५अध्ये पर्व्वणि।

**समापन्न** त्रि० सम्+आ–पद–क्त। १समाप्ते २प्राप्ते ३क्लिष्टे ४वधे च विश्वः। भावे क्त। ५समाप्तौ न०।

**समाप्त** त्रि० सम्+आप–क्त। १अवसानप्राप्ते २सम्यक्प्राप्ते च

**समाप्तपुनरात्तता** स्त्री समाप्ते वाक्यसमाप्तौ पुनरात्तता ग्रहणम्। क्रियान्वयेन निवृत्ताकाङ्क्षस्य विशेष्यवाचक-पदस्य विशेषणान्तरान्वयार्थं पुनरुच्चारणरूपे काव्यदो-षभेदे दोषशब्दे ३७६४पृ० दृश्यम्।

**समाप्ताल** पु० समाप्नोति अलति पर्य्याप्नोति अल–अच्। पत्यौ संक्षिप्तसा०। [१समाप्तौ शब्दच०।

**समाप्ति** स्त्री सम्+आप–क्तिन्। १अवसाने २समर्थने मेदि०।

**समायोग** पु० सम्+आ+युज–घञ्। १संयोगसमवायरूपा-दिसम्बन्धे "कचेद्दिसमायोगादिति" पुराणम्। २प्रयो-जने मेदि०।

**समालम्बिन्** पु० समालम्बते सम्+आ+लबि–णिनि। १भू-तृणे राजनि०। २समालम्बनकर्त्तरि त्रि०।

**समालम्भ** पु० सम्+आ+लभ–घञ् नुम् च। कुङ्कुमादिना गात्रलेपने अमरः। ल्युट्। तत्रैवार्थे न०।

**समावर्त्तन** न० समावर्त्तते गुरुकुलादनेन सम्+आ+वृत–करणे ल्युट्। वेदाध्ययनानन्तरं गार्हस्थ्याय गुरुकुला-दागमनहेतुके संस्कारभेदे तद्विधिः संस्कारतत्त्वे गोभि-लोक्तो दृश्यः।

**समाविष्ट** त्रि० सम्+आ+विश–क्त। १युक्ते २मनोऽभिनि-वेशयुते अभीष्टकर्त्तव्यकर्म्मणि चित्तैकाग्र्यविशेषयुक्ते च।

**समावृत्त** पु० सम्+आ+वृत–क्त। कृतसमावर्त्तनसंस्कारे "अतःपरं समावृत्तः कुर्य्याद्दारपरिग्रहम्" याज्ञ०।

**समावेश** पु० सम्+आ+विश–घञ्। १बहूनामर्थानामेकत्र वाक्यादौ व्यवस्थापने २कर्म्मण्यभिनिवेशे च।

**समावेशित** त्रि० सम्+आ+विश–णिच्–क्त। कृतसमावेशने

**समास** पु० सम्+अस–घञ्। १संक्षेपे २समर्थने मेदि०। ३समाहारे ४व्याकरणोक्ते स्यादिपदानामेकपदतासम्पादके पदसाधुतार्थके ५संस्कारभेदे च यथा "समर्थः पदविधि" पा० "समर्थः संस्कारार्थः सङ्गतार्थ इति यावत्। तच्च द्विविधम् अपेक्षासामर्थ्यमेकार्थीभावश्च। तत्र आपेक्षं सम्बन्धिपदानामाकाङ्क्षादिवशात् य परस्परं सम्बन्धः सा अपेक्षा। यथा पुरुषस्यादौ वाक्ये यथाकाङ्क्षा यो वा पश्चिम् सविभक्तिको बोध्यश्च तेन तेन सम्ब-न्धेन यथा राज्ञः पुरुषोऽश्वश्च राज्ञो देवदत्तस्य च पुरुष-अस्तु राज्ञोऽश्वो भवत्वित्यादि। इयोस्तु भेदः सम्पे-

भेदाद्यर्थाभावात्। एकार्थीभावश्च विशेष्यविशेषणभावा-
भावेकोऽप्यस्तिनिर्वचनत्वम्। तथा च राजपुरुषादिश-
ब्देन विशिष्टैकार्थबोधकतया न तदेकदेशे ऋद्धादेरन्वय
इत्यर्थे विशेषणतयोपस्थितस्य ऋद्धादिशब्दस्यैव रा-
जादीनाम् अनिताकाङ्क्षत्वात् निराकाङ्क्षतया न देवदत्तादेः
स्वामितया पुरुषादावन्वय इति बुद्ध्यम्। देवदत्तस्य गु-
रुकुलमित्यादौ देवदत्तादेस्तु प्रधानीभूतकुलादिनैवान्वयः
सम्बन्धस्य चान्यतमद्वारक एव अतएव यथोक्तं हरिणा
"समुदायेन सम्बन्धो येषां गुरुकुलादिना। संस्पृश्याव-
यवांस्ते तु युज्यन्ते तद्वता सह" इति। यदा सम्बन्धि-
शब्दार्थस्य पदार्थैकदेशत्वेऽपि भवत्येव नैराकाङ्क्ष्यं सम्ब-
न्धान्तरात् तदुक्तं तेनैव "सम्बन्धिशब्दः सापेक्षो नित्यं
सर्वः समस्यते। वाक्यवत् सा व्यपेक्षापि वृत्तावपि न
हीयते"। अतएव वार्त्तिककृता "सविशेषणानां वृत्ति-
र्वृत्तस्य वा विशेषणं न प्रयुज्यत इति वक्तव्यमिति" प्रा-
प्तौ वृत्तिमतो विशेषणस्य चानन्वयेन प्रयोगाभाव-
मभिधाय "चतुरङ्गबलादीनां बहुत्वम्" इत्यनेन गुरु-
कुलपुत्रादीनां विशेषणत्वेऽपि पृथक्प्रयोगाय नञा
समुदाय ततः। समानाधिकरणविशेषणस्य तु "समा-
नाधिकरणबहुवचनगुरुतीत्यनेन सर्वथा चानन्वयेन
सामर्थ्याभावात् प्रयोगाभावो भङ्ग्याऽभिहितः। एत-
न्मूलकमेव प्राचां गाथा "सापेक्षे समर्थो न स्यात्
समासो वा क्वचन। सापेक्षं तद्धितानीयाद्यसमासवि-
शेषणम्। प्रतियोगिपदादन्यत् यदन्यत् कारक-
मपि। वृत्तिशब्दैकदेशस्य सम्बन्धेन नेष्यते" इति।
समासे विशेषः भवति प्रधानस्य सापेक्षत्वेऽपि समास
इत्युक्तेः प्रधानस्य समुपस्थाप्यविशेष्यस्य राजपुरुषादेः
सुन्दरादिविशेषणापेक्षायामपि समासः। समासे चाव-
यवशक्त्यैव तत्तदर्थपदार्थोपस्थित्या विशेष्यविशेषणभावा-
द्यभ्युपगमे सापेक्षत्वादौ समासाभावादिकं वाचनिक
स्वतन्त्रम् तथाच्याख्यातृकल्पना स्यादतः समुदायशक्ति-
कल्पनम् यथोक्तं हरिणा "बहूनां वृत्तिधर्माणां वचनैरेव
साधने। स्यान्महद्गौरवं तस्मादेकार्थीभाव आश्रितः।
चकारादिनिषेधोऽथ बहुव्युत्पत्तिभञ्जनम्। कर्त्तव्यं ते
न्यायसिद्धं स्यात्के 'तद्धित् स्मृतमिति"। तथाहि द्व-
न्द्वादिविषयवाक्ये चकारादि प्रयुज्यते समासे तु न
तत्र वचनैरेव तन्निषेधः कल्पनीयः समुदायशक्तिपक्षे तु
चकारादीनामप्रयोगः स्वभावादेव सिद्धम्। नानार्थयो-

रभेदान्वयं बुद्ध्वा च राजपदादुपस्थापितराजा-
पुरुषे स्वाम्यभिभावसम्बन्धेनान्वये परिणाम स्यात्।
एकस्यवाचकतायास्तु विभक्त्याद्यम् विशिष्टवाचकता।
सम्भिन्नस्यार्थयोः स्वार्थः प्रधानमिति नियमश्च बुद्ध
च च प्राप्तानन्दादौ भवति आनन्दस्य कर्त्रापेक्षयोपल-
बोधकोभवसम्बन्धेन कर्त्तृविशिष्टतामात्रस्य कर्त्तृविशेष
णीभावेन प्रकृते तदपरोक्षात् आनन्दस्यव्याप्तिदोष-
स्यापत्तिवारे समुदायशक्तिपक्ष एव श्रेयः। तथा प्राप्त
आनन्दो यमिति विग्रहे आनन्दादौ प्राप्तादिविशेष-
योगात् समासे तद्वारणाय ह्याप्त न विशेषयोग इति
वार्त्तिकव्याख्यानावसरेऽधिका एतन्मते न्यायविदः इत्यादि
बहुवचनावसितं समुदाये शक्तिरिष्यताम् विस्तरः।
वार्त्तिककृता तु चरमं कश्चित् सम्प्रदायस्य समर्थ-
समासस्य गमकत्वं वासुरं चक्षुश्मिश्रुमानात् असूर्यम्प-
श्याद्यादौ असमर्थेन नञा साधने कृतमाटीयो राज
इत्यादौ साम्यादेर्विग्रहार्थस्य गमकत्वे सापेक्षत्वेऽपि
तदर्थबोधकतयैव समास इति दृष्टव्यम्" मत्कृततत्त्वे।
"पदसम्बन्धो यो विधिः स समर्थाश्रितो बोध्यः" सि॰कौ॰
"पदस्य पदयोः पदानां वा विधिः पदविधिरिति समर्थ-
विशेषणाविवक्षितत्वं द्योतयत्यात्र पदसम्बन्धीति। तत्र
पदेति किम् यथान्यत्र कार्यं स्वर्णेऽपि यथा स्यात् तथा
च तिष्ठतु दधि आनयात्मनियतं दध्यानयेति पदयोः
सामर्थ्याभावेऽपि यथान्वयं यणादिकं भवत्येव। मूले
समर्थपदे सामर्थ्यनिति द्योतयत्यत्र समर्थं स्मृत इति
समर्थेति किं पश्यति कृष्णं श्रितो राजनित्यादौ समासो
मा भूत् यथा तस्य अपत्यं देवदत्तस्येत्यादौ मा भूत्
तस्यपदादपत्यार्थकतद्धित। इयन्तु परिभाषा समासकृत्
तद्धितादिवृत्तिमात्रे प्रवर्त्तते इति बोध्यम्" मत्कृततत्त्वे।
स च समास षड्विधः।
"सुपां सुपा तिङा नाम्ना धातुनाऽथ तिङां तिङा।
सुबन्तेनेति च ज्ञेयः समास षड्विधो बुधैः" (सुपां
सुपा) पदद्वयमपि सुबन्तम्। राजपुरुष इत्यादि'।
(सुपां तिङा)। पूर्वपदं सुबन्तमुत्तरं तिङन्तम्। पर्य-
भूषयत्। "तिमितोदात्तवता तिङापि समास" इति
वार्त्तिकात् समासः। (सुपा नाम्ना) कुम्भकार इत्यादि।
"उपपदमतिङि"ति समास। स च "गतिकारकोपपदानां
कृद्भिः समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेरिति" परिभाषया
भवति सुबुत्पत्तेः प्राक्। अतोत्तरपदे सुबुत्पत्तेः प्राति-

र्थं। अन्यथा चर्मक्रीतीत्यादौ गत्योणानुपपत्तेः। (सुपा धातुना) उत्तरपदं धातुमात्रं न तिङन्तम्। कटप्रूः अजस्तूः। "क्विब्वचिप्रच्छ्यायतस्तुकटप्रुजुश्रीणां दीर्घश्चेति" वार्त्तिकात् समासः। "तिङां तिङा" पिबतखादता। पचतभृज्जतेत्यादि। "आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये" इति मयूरव्यंसकादिगणपठनात् समासः "तिङा सुबन्तेन" पूर्वपदं तिङन्तमुत्तरं सुबन्तम्। जहिस्तम्बः। "जहिकर्मणा बहुलमाभीक्ष्ण्ये कर्त्तारं चाभिदधातीति" मयूरव्यंसकादिगणपठनात् समासः। अयं षड्विधोऽपि समासः, "सह सुपा" इत्यत्र योगविभागेन भाष्ये व्युत्पादितः स्पष्टः शब्दकौस्तुभादौ। स्वयं भाष्यादिसिद्धतद्भेदं व्युत्पाद्य प्राचीनवैयाकरणोक्तविभागं व्याख्यातृप्रादिभिरुक्तचतुष्टयस्य प्रायिकत्वं दर्शयति।

"समासस्तु चतुर्द्धेति प्रायोवादस्तथाऽपरः। योऽयं पूर्वपदार्थादिप्राधान्यविषयः स च। भीतपूर्व्वात् सोऽपि दैवागतयादिपदास्वित"। चतुर्धा अव्ययीभावतत्पुरुषद्वन्द्वबहुव्रीहिभेदात्। अयं प्रायोवादः। भूतपूर्वः इट्भूः अयतस्तूः वागर्थाविवेत्याद्यसंग्रहात्। तथा पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः। उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः सर्वपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः। अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिरित्यादि लक्षणमपि प्रायिकम्। उन्मत्तगङ्गं सूपप्रति अर्द्धपिप्पली द्वित्राः कृष्णपक्षमित्यादौ परस्परव्यभिचारात्। तथाहि उन्मत्तगङ्गमित्यव्ययीभावे पूर्वपदार्थप्राधान्याद्बहुव्रीहिलक्षणातिव्याप्तिरव्ययीभावलक्षणाव्याप्तिश्च। "अन्यपदार्थे च संज्ञायामिति" पा० समासः। सूपप्रतीत्यव्ययीभावे उत्तरपदार्थप्राधान्यात् तत्पुरुषलक्षणातिव्याप्तिरव्ययीभावाव्याप्तिश्च। "सुप् प्रतिना मात्रार्थे" पा० समासः। अर्द्धपिप्पलीति तत्पुरुषे पूर्वपदार्थप्राधान्यसत्त्वादव्ययीभावातिव्याप्तिस्तत्पुरुषाव्याप्तिश्च "अर्द्धं नपुंसकमिति" पा० समासः। एवं पूर्वकायादौ द्रष्टव्यम्। द्वित्रा इति बहुव्रीहावुभयपदार्थप्राधान्यात् द्वन्द्वातिव्याप्तिः बहुव्रीह्यव्याप्तिश्च। कृष्णपक्षमित्यादिद्वन्द्वे समाहारान्यपदार्थप्राधान्याद्बहुव्रीहिलक्षणातिव्याप्तिर्द्वन्द्वाव्याप्तिश्च इत्यादि भावः। [illegible] पाठाधिकारपठितत्वमव्ययीभावत्वमित्यादि द्रष्टव्यम्। अव्ययत्वेनेत्याह भीतपूर्व्वी इत्यादि। दैवागता दिशस्वादौ [illegible] न समास-व्यवहारः। बोधकता तु तद्देव [illegible] भावः" वैया०

शब्दशक्तिप्रकाशिकायाम् अन्यथा समासलक्षणादिकमुक्तं यथा "यादृशस्य महावाक्यस्यान्त्यत्वादिर्निजार्थकं। यादृशार्थस्य धीहेतुः स समासस्तदर्थकः"। "यादृशमहावाक्योत्तरत्वत्वादि स्वार्थस्य यादृशार्थावच्छिन्नविषयतास्थितबोधे हेतुस्तादृशं तद्वाक्यं तथाविधार्थे समासः। पाचकादिकन्तु पाककर्त्राद्यर्थकं वाक्यमपि स्वघटकानेकनामश्रव्यतादृशार्थकत्वविरहान्न महावाक्यं प्रकृत्यर्थमात्रावच्छिन्नप्रत्ययार्थस्यान्वयबोधं प्रत्ययोग्यत्व वा प्रकृते वाक्यस्य महत्त्वं वाच्यं तेन उपकुम्भादौ नाव्याप्तिर्न वा नीलघटत्वमित्यादौ नीलघटत्वादिभागेऽतिप्रसङ्गः। क्षीरपायीत्यादिकन्तु प्रकृत्यर्थावच्छिन्नतदर्थस्यान्वयबोधे समर्थोऽपि न प्रकृत्यर्थमात्रावच्छिन्नस्य ततः पानकर्मत्वसामान्यस्यान्वयात्। राजन्येव पुरुषभाव प्रतीयते न तु राजपुरुषस्य भावः तद्धितार्थस्य प्रकृत्यर्थमात्रान्वितस्यार्थस्य धर्मत्वादतो राज्ञः पुरुषेत्यादिभागे न प्रसङ्गः। पाय पायमित्यादिणमन्तभागस्तु स्वार्थावच्छिन्नस्य धात्वर्थस्यैवान्वयबोधको न तु त्वादिप्रत्ययार्थस्य प्रत्यायेत्यादौ समासव्यपदेशोत्पत्यादिप्रयुक्तसंस्कारप्रयोजनको गौणः" विभजते "स चायं षड्विधः कर्मधारयादिप्रभेदतः। यथोपपदकर्मोऽन्यस्तेनासौ सप्तधा मतः। स चायं नित्यसमास कर्मधारयद्विगुतत्पुरुषाव्ययीभावबहुव्रीहिद्वन्द्वभेदात् षड्विधः यथ कुम्भकारादिरुपपदसंज्ञकः समासोऽस्ति तेन सर्वे समस्तः सप्तविधः। बहुव्रीहिमणीकादादीनामिव कारादीनामपि सन्त्यप्रपदार्थान्वितस्यैव स्वार्थस्य बोधकतया तथाविधनामान्तरमेव चैतस्य समासान्तराद्विशेष। ननु यदि षड्विध सप्तविधो वा समासस्तदास्य पञ्चविधत्वोक्तिः प्राचामसङ्गतेत्यत आहपपादयति"। "पूर्वप्रधानसर्वान्यपदप्राधान्यतस्तु न। प्राच्यैः पञ्चविधः प्रोक्तः समासो बाधदर्शिभिः"। "कश्चित्समासः पूर्वपदार्थधर्मिकान्वयबोधजनकतया पूर्वपदप्रधान उच्यते यथा प्राप्तजीवाद्विपिप्पलीपूर्वकायादि-कतत्पुरुष यथा वा उपकुम्भाद्यव्ययीभावः पुरुषविशेषादिकर्मधारयः। कश्चिदुत्तरपदार्थधर्मिकधीजनकतयैव प्रधानपदतया यथा घटानित्यत्वप्रतियोगित्यादेरर्थे-विशेषादिकतत्पुरुषः घटश् नाधिकरणमित्यादिः पदे अन्यपदार्थस्यैव विशिष्ट्य बहुव्रीहिरेवमत्र तत्पुरुषादेरन्तर्भावमपि नाव्ये [illegible] स्यात्। कश्चिदन्यपदार्थधर्मिकधीप्रदानादन्यपदप्रधानः

यथा राजपुरुषादिकस्तत्पुरुषो नीलोत्पलादिकः कर्मधारयो द्विगात्र्यादिरव्ययीभावश्च । कश्चित् सर्वपदार्थस्य संबद्धविशेषत्वात् सर्वपदप्रधानः यथेतरेतरद्वन्द्वो द्वन्द्वमात्रं वा । कश्चित् स्वघटकान्यपदार्थधर्मिकबोधजनकत्वादन्यपदार्थप्रधानः यथा बहुव्रीहिः अथैवमाद्यव्ययीभावश्च । तदेवं षड् भेदानादायैव षड्विधत्वं प्राच्यैरुक्तमतो न विरोधः । नित्यानित्यभेदेन समासस्य द्वैविध्यमप्यस्ति यदुक्तं जयादित्येन "विभक्तिमात्रप्रक्षेपाद्विग्रहान्तर्गतनामसु । स्वार्थस्यावबोधाभ्यां नित्यानित्यौ समासकाविति ।" स्वान्तर्गतनामसु विभक्तिमात्रप्रक्षेपेण यत्स्वार्थस्यावबोधः स नित्यः समासः यथा कृष्णसर्पोऽभिमक्षिकाहरादि कृष्णः सर्पो मक्षिकाया नि० न कृष इत्यादितत्स्वार्थस्य वैज्ञात्यादेरप्रत्ययात् । यत्स्वार्थस्य च बोधः सोऽनित्यो यथा राजपुरुषपूर्वकायादि तत्स्वार्थस्य राज्ञः पुरुषः पूर्वं कायस्येत्यादिवाक्यादपि प्रतीतेः । स्फुरद्वाणो चलन्नेत्र इत्यादिकः कर्मधारयोऽप्यनित्य एव समासः स्फुरन्तो बाणोत्यादिविग्रहस्य वाक्यादौ स्फुरदादिविधेयकबोधाजनकत्वेऽपि स्फुरदभिन्नबाणादावैकत्वादिबोधकत्वमादायैव तदर्थप्रकाशकत्वात् स्फुरन्तौ बाणावित्यादिवाक्यस्यैव तत्र विग्रहत्वसम्भवात् । विग्रह एव समासलभ्यार्थस्य बोधकत्वं तन्त्रं न तु समासे विग्रहार्थस्य । विग्रहवाक्ययोर्लिङ्गसङ्ख्ययोर्व्यञ्जकेष्वपि प्रायशः समासाबोध्यत्वात् । अतएव यत्र समासे तयोर्व्यञ्जकसङ्खावत्त्वावगमोऽपि यथा जरतीचित्रगुर्जनः प्रियतिरा पुरुष इत्यादौ स्त्रीत्वस्य स्त्रीप्रत्ययतिसादेशयोस्तदभिव्यञ्जकयोः सत्त्वात् तथा अधपरि तिपयुगा इत्यन्यथमित्यादावेकत्वादे अवयनाकयोरेकस्य एवाव्ययीभावस्य युष्मदस्मदो द्वित्व एव युवाद्यादेशस्य विधानात् बहुत्व एव समाहारद्वन्द्वस्य विधानात् । तदुक्तमभियुक्तैः "सङ्ख्या तु व्यञ्जकाभावादव्यक्ता मातरादिवत् । यत्र तु व्यञ्जकं किञ्चित्तत्र सङ्ख्या प्रकाशते । यथाऽकाऽपरि इत्यन्यथं पूर्वकायोऽर्धपिप्पलीति" । पूर्वादेरर्थस्य च स्वार्थैकत्वमन्तर्भाव्यैवावयविना तत्पुरुषस्य व्युत्पन्नत्वात् सरसिजादौ कण्ठेकालादौ चालुक् समासे द्वयः सङ्ख्यावगमेऽपि न क्षतिः तत्र व्यञ्जकत्वप्रत्येऽपि सङ्ख्या न बुध्यत इति समासवादार्थे पातञ्जलाः" । अधिकं तत्र द्रष्टव्यम्

**समासक्त** त्रि० सम्+आ+सञ्ज-क्त । १संयुक्ते २अत्यन्तासक्ते ३अभिनिविष्टे च ।

**समासङ्ग** पु० सम्+आ+सन्ज-घञ् । १संयोगे २सम्यगभिनिवेशे च ।

**समासवत्** पु० समास+अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः । १व्याकरणोक्तसमासयुक्ते शब्दे २संक्षेपयुक्ते त्रि० ३छन्दस्कृते पु० शब्दच० । समासेन तुल्यं वति । ४समासतुल्यक्रियायां अव्य० । [१निकटस्थिते ३प्राप्ते त्रि० ।

**समासादित** त्रि० सम्+आ+षद+णिच्-क्त । १सम्यगाप्ते

**समासान्त** पु० ६त० । व्याकरणोक्तसमासस्य शेषावयव तत्प्रत्योत्तरविहितविधिश्च अनित्यः "समासान्तविधिरनित्यः" परिभा० ।

**समासार्था** स्त्री समासेन संक्षेपेणार्थोऽभिहितोयस्या० । १समस्यायाम् अमर । ६त० । २समासबोध्यार्थे पु० ।

**समाहार** पु० सम्+आ+हृ-घञ् । १संक्षेपे अमरः २अनुद्रूनावयवभेदे समूहे समाहारे द्वन्द्वे तु द्वित्वत्वादिनैव समूहस्य बोधात् समूहत्वमेव प्रवृत्तिनिमित्तम् । द्वन्द्वशब्दे ३७८१ पृ० द्विगुशब्दे च ३८१२ पृ० दृश्यम् ।

**समाहारद्वन्द्व** पु० व्या० उक्ते समासभेदे ३७८२पृ० दृश्यम् ।

**समाहारद्विगु** पु० व्या० उक्ते समासभेदे द्विगुशब्दे ३८१२पृ० दृश्यम् ।

**समाहित** त्रि० सम्+आ+धा-क्त । १कृतसमाधौ २आहिते ३प्रतिज्ञाते मेदि० ४निष्पन्ने धरणिः ५युक्ते शब्दच० । ६कृतसमाधाने । भावे क्त । ६समाधाने न० ।

**समाहृत** त्रि० सम्+आ+हृ-क्त । १संगृहीते २एकत्रीकृते ।

**समाहृति** स्त्री सम्+आ+हृ-क्तिन् । १संक्षेपे २संग्रहे अमरः । ३समाहारे च ।

**समाह्वय** पु० समाह्वयत सम्+आ+ह्वे-अच् आत्वाभावः । १आह्वाने २प्राणिकरणकद्यूते च "प्राणिभिः क्रियमाणस्तु स विज्ञेयः समाह्वयः" इति मनुः । ३तद्घटकारस्य प्रवृत्तविवादभेदे च द्यूतशब्दे ३७७४पृ०दृश्यम् ।

**समाह्वा** स्त्री समा-आह्वा यस्याः । १गोजिह्वाख्ये शब्दच० प्रा०अ० । २समाख्यायाञ्च । [शब्दर० ।

**समिक** न० सम्-इण्-डि संज्ञायां कन् । सेकास्त्रे (बडशा)

**समित्** स्त्री समीयतेऽत्र सम्+इण्-आधारे क्विप् । युद्धे अमरः

**समिता** स्त्री सम्+इण्-क्त । १गोधूमचूर्णभेदे "गोधूमा धवला धौताः कुट्टिताः शोषितास्ततः । पिष्टिस्ता विनिर्मितचालिता समिताः स्मृताः" राजनि० । २सङ्गते त्रि० ।

**समिति** स्त्री सम्+इण्-आधारे क्तिन् । १सभायाम् अमर,

२युद्धे ३सङ्केते च मेदि०। आर्हतमतसिद्धे प्राणिपीडापरिहारेण सम्यग्गमने सा च पञ्चविधा अर्हत्पञ्चे ९८५ पृ० दृश्या। [४आकृतौ सचिप्रधा० ।

**समिथ** पु० सम+इण-थक् । १वह्नौ २युद्धे च सि०कौ० ।

**समिध्** स्त्री० समिध्यतेऽनया सम्+इन्ध-करणे क्विप् । १काष्ठे २होमीयकाष्ठभेदे च तल्लक्षणं छन्दोग० "नाङ्गुष्ठादधिका नोना समित् स्थूलतया क्वचित् । न निर्मुक्तत्वचा चैव न सकीटा न पाटिता । प्रादेशान्नाधिका नोना न तथा स्याद्विशाखिका । न सपत्रा न निर्वीर्या होमेषु च विजानता" इति । तत्र निषिद्धलक्षणं यथा "विशीर्णा विदला ह्रस्वा वक्रा स्थूला द्विधाकृताः । कृमिदष्टाश्च दीर्घाश्च समिधो नैव कारयेत्" तत्र दोषो यथा "विशीर्णायुःक्षयं कुर्याद्विदला पुत्रनाशिनी । ह्रस्वा नाशयते पत्नीं वक्रा बन्धुविनाशिनी कृमिदष्टा रोगकरी विद्वेषकरणी द्विधा । पशून् मारयते दीर्घा स्थूला चार्थविनाशनी" तन्त्रसा० । [त्रिका० ।

**समिध** पु० समिध्यते सम्+इन्ध-क । १काष्ठे २वह्नौ च

**समिन्धन** पु० सम्+इन्ध-करणे ल्युट् । १काष्ठे शब्दच० । भावे ल्युट् । २सम्यगद्दीप्तौ च ।

**समीक** न० सम-ईकक् । युद्धे अमर ।

**समीकरण** न०असमं समं क्रियतेऽनेन सम-च्वि+कृ ल्युट् । बीजगणितप्रसिद्धे अज्ञातसङ्ख्यानां यावत्तावदादीनाम व्यक्तराशीनां संख्याज्ञानार्थं १प्रक्रियाभेदे २तत्स्वरूपतापादने च ।

**समीच** न० सम्यगीक्ष्यतेऽनेन घञ् । १सांख्यदर्शने त्रिका० । भावे घञ् । २पर्यालोचने ३सम्यग्ज्ञाने च पु० । अ० समीच्याक्ष । ४तत्त्वे ५बुद्धौ मेदि० ६मीमांसाशास्त्रे ७यत्ने च स्त्री शब्दच० ।

**समीक्ष्यकारिन्** त्रि०समीक्ष्य पर्यालोच्य करोति कृ-णिनि उप० । वस्तुसद्भावपर्यालोचनपूर्वककार्यकारके ।

**समीच** पु०सम्+इण-चट् कित् दीर्घश्च । १समुद्रे २कन्दर्पे स्त्री ङीप् उणादिकोष० । ३चन्दनायां स्त्री त्रिका०।

**समीचीन** त्रि० सम्यगर्थे सम्+अञ्च-क्विप् तत स्वार्थे ख अभि अचुरूवारणेऽपि पूर्वपददीर्घः । १यथार्थे २सत्ये ३सत्य न० हेमच० । ४उपयुक्ते त्रि० ।

**समीनिका** स्त्री० समां प्राप्य प्रसूते च तत स्वार्थे क । प्रतिवर्षं प्रसूतायां समांसमीनायां गवि शब्दच० [त्रिका०

**समीप** त्रि० सङ्गता आपोऽत्र अच् समा० ईत्वम् । निकटे

**समीर** पु० सम्यक् ईरयति नोदयति सम+ईर-अच् । १वायौ अमरः । २शमीवृक्षे राजनि० । ३भो० । स मरोऽप्यत्र राजनि०। [४पथिक मेदि०। भावे ल्युट् । सम्यक्प्रेरणे न० ।

**समीरण** पु० सम्+ईर-ल्यु । १वायौ २मरुवकवृक्षे अमरः

**समीरित** त्रि० सम्+ईर-क्त । १कथिते २उच्चारिते "महसंघसमीरिता" कुमार० ।

**समीहित** त्रि०सम्+ईह-क्त । १अभीष्टे २सम्यक्चेष्टिते न०।

**समुख** त्रि० सह मुखेन मुखव्यापारेण वा सहस्य सादेश' । १वावदूके हेमच० । २वाग्मिनि च ।

**समुचित** त्रि० सम्+उच-क्त । सम्यग् उपयुक्ते समञ्जसे ।

**समुच्चय** पु०सम्+उद्+चि-अच् । १दलादीनां राशौ अमरः परस्परनिरपेक्षाणामनेकेषामेकस्मिन् २क्रियादावन्वये च यथा देवदत्तो यज्ञदत्तश्च गच्छतीत्यत्र देवदत्तयज्ञदत्तयोः परस्परसापेक्षताभावेऽपि एकस्मिन् गमने अन्वयः । तद्वाचकश्च प्रायेण चकारः क्वचित् तथादिशब्दोऽपि । ३समाहारे शब्दच० ।

**समुच्चित** त्रि० सम्+उद्+चि-क्त । कृतसमुच्चये "समुच्चितफलकामनानामि"ति विधिस्वरूपे गदाधर ।

**समुच्चा(च्चा)र** पु० सम्+उद्+चर-णिच् घञ् वा । सम्यगुच्चारणे २सम्यक्त्यागे च । [पाटने च ।

**समुच्छेद** पु० सम्+उद्+छिद-घञ् । १विनाशे २समूलोत्

**समुच्छ्र(च्छ्रा)य** पु० सम्+उद्+श्रि-अच् घञ् वा । १उन्नतौ ३विरोधे ३उत्सेधे च मेदि० ।

**समुच्छ्रित** त्रि० सम्+उद्+श्रि-क्त । अत्युन्नते ।

**समुच्छलित** त्रि०समन्तात्+उच्छलित सम्+उद्+शल् क्त वा । समन्तात् विस्तीर्णे (व्याप्तेऽपि) 'समुच्छलत्पतगपुरा गति" काव्यप्र० । [वृक्षे २सम्यगुच्छालित च ।

**समुच्छ्वसित** त्रि० सम्+उद्+श्वस-क्त । १सम्यगुच्छ्वास

**समुच्छ्वास** पु० सम्+उद्+श्वस-घञ् । मुखनासिकाभ्यां प्राणवायोर्व्यापार । [गुह्यमने ।

**समुज्झित** त्रि० सम्+उज्झ-क्त । त्यक्ते अमरः । [१सम्य-

**समुत्क्रम** पु० सम्+उद्+क्रम-घञ् न वृद्धि । १ऊर्ध्वगमने

**समुत्क्रोश** पु०स्त्री०सम्यक् उत्क्रोशति उच्चैः शब्दायते सम्+उद्+क्रुश-अच् । १कुररविहगे शब्दच० स्त्रियां टाप् । भावे घञ् । २सम्युच्चैःशब्दे [व्युत्पन्ने १अवस्थे च ।

**समुत्थ** त्रि०सम्यगुत्तिष्ठति सम्+उद्+स्था-क सत्त्व वा । १उ-

**समुत्थान** न० सम्+उद्+स्था-भावे ल्युट् सत्त्व च । १व्याधीनां रोगे २समुत्थाने ३रोगशान्तौ च मेदि० ।

**समुत्पत्ति** स्त्री० सम्+उद्+पद-क्तिन् । समुद्भवे ।

**समुत्पन्न** त्रि० सम्+उद्+पद-क्त । समुद्भूते ।

**समुत्पाट** पु० सम्+उद्+पट-घञ् । उन्मूलीकरणे ।

**समुत्पाटित** त्रि० सम्+उद्+पट-क्त । उन्मूलिते ।

**समुत्पिञ्ज** त्रि० सम्+उद्+पिञ्ज-अच् । १अत्याकुले हेमच० २आकुलसैन्ये पु० अमरः ।

**समुत्सर्ग** पु० सम्+उद्+सृज-घञ् । सम्यक्त्यागे ।

**समुत्सुक** त्रि० सम्यगुत्सुक प्रा०स० । १अत्यन्तोत्सुके इष्टवस्तुलाभाय त्वरान्विते ।

**समुत्सृष्ट** त्रि० सम्+उद्+सृज-क्त । सम्यक्त्यक्ते ।

**समुत्सेध** पु० सम्+उद्+सिध-घञ् । १अत्युन्नतौ २अतिस्फीततायाञ्च । [अमरः ।

**समुदक्त** त्रि० सम्+उद्+अन्च-क्त । कूपादेरुद्धृतजलादौ

**समुदय** पु० सम्+उद्+इण-अच् । १समूहे अमरः २युद्धे ३समुद्गमे मेदि० ४उदये शब्दर० । ज्योतिषोक्ते ५लग्ने न० । ६षड्भावोचकस्थे जन्मतारकाधिके अष्टादशनक्षत्रे शब्दार्थ० चिन्तामणिम् । समन्त्नः समूहे युद्धे पु०अमर । प्रत्यस्मैन्ये अलयः अत्युन्नतौ मेदि० ।

**समुदागम** पु० सम्+उद्+आ+गम-घञ् न वृद्धिः । सम्यग्ज्ञाने त्रिका० । [त्रिका० । २सम्यगाचारे च ।

**समुदाचार** पु० सम्+उद्+आ-चर-घञ् । १अभिप्राये

**समुदित** त्रि० सम्+उद्+इण्-क्त । १प्राप्तसंभूतौ पदार्थे सम+वद-कर्मणि क्त । २सम्यक्कथिते ।

**समुदीरण** न० सम्+उद्+ईर-क्त । सम्यक्कथने ।

**समुदीरित** पु० सम्+उद्+ईर-क्त । सम्यक्कथिते ।

**समुद्ग** पु० सम्+उद्+गम-ड । १सम्पुटक हेमच० २सद्वारकदार्थे शब्दे न घटिते । स्वार्थे क । तत्रैव अमरः

**समुद्गम** पु० सम्+उद्+गम-घञ् न वृद्धिः । १ऊर्द्ध्वगतौ २समुद्भवे च ।

**समुद्गीत** त्रि० सम्+उद्+गै-क्त । उच्चैर्गीते । [रिते च ।

**समुद्गीर्ण** त्रि० सम्+उद्+गॄ-क्त । १वमिते २उत्तोलिते ३उ-

**समुद्दिष्ट** त्रि० सम्यक् उद्दिष्टम् उद्+दिश-क्त । सम्यगुद्देशविषय यदर्थे "मदर्थमुद्दिष्ट कर्मेति" स्याद्व्यवहारः ।

**समुद्देश** पु० सम्यक् उद्देशः उद्+दिश-घञ् । सम्यगभिधाने २सम्यगुद्देशे च यथा "शाकपादौ जातिसमुद्देशे" मञ्जूषा

**समुद्धत** त्रि० सम्+उद्+हन-क्त । १अत्युन्नतमहत्त्वे अत्यन्ताविनीते अमरः २समुद्धीर्णे हेमच० ।

**समुद्धरण** न० सम्+उद्+हृ-ल्युट् । १उद्धरणे कूपादेर्नोदयने २भुक्तान्नस्य वमने ३उन्मूलने च । कर्मणि ल्युट् । ४वान्ते-अन्नादौ ५उन्मूलित च अमरः ।

**समुद्धृत** त्रि० सम्+उद्+हृ-क्त । १अपनीत २समुत्क्षिप्ते मेदि० ३उत्तोलिते ४उन्मूलिते च ।

**समुद्धर्त्तृ** त्रि० सम्+उद्+हृ-तृच् । १वमनकारिणि २उन्मूलयितरि ३उत्थापके ४ऋणद्रव्यस्य पुनरादायककर्त्तरि च

**समुद्भव** पु० सम्+उद्+भू-अप् । समुत्पत्तौ ।

**समुद्भूत** त्रि० सम्+उद्+भू-क्त । समुत्पन्ने ।

**समुद्यत** त्रि० सम्+उद्+यम-क्त । सम्यगुद्यमयुते ।

**समुद्यम** त्रि० सम्+उद्+यम-घञ् न वृद्धिः । सम्यक्प्रयत्ने ।

**समुद्र** पु० सम्+उन्द्-क्लेदने रक्, सम्+उद्+रा-क वा । १स्वनामख्याते प्रचुरजले सागरे अमरः । मुद्रया सह २मुद्राङ्कित त्रि० "यभौ महत्त्वान् विततः समुद्रः यभौ महत्त्वान् विततः समुद्रः" इति भट्टिः । ३अद्वा ४अस्याञ्च स्त्री टाप् राज न० । सागरस्य नष्ट्रणो भेदात् चत्वरः "आसात् वाक्, सिन्धो भेदात्" भाग० ३।१२अ० । स च सप्तविधः "लवणेक्षुसुरासर्पिर्दधिदुग्धजलार्णवाः" समुद्रनामनिरुक्तिः तद्दृष्टादिकारणञ्च मत्स्यपु० १२२अ० उक्त यथा "अपाश्चैव समुद्रेकात् समुद्र इति कथितः । उदयतीन्दौ पूर्व स समुद्र पूर्यते सदा । प्रक्षीयमाणे बहुले क्षीयतेऽस्तमिते च वै । आपूर्यमाणो ह्युदधिरात्मनैवापि पूर्यते । ततो वै क्षीयमाणे तु स्वात्मन्येव ह्यपां क्षयः । उदीयन्तेऽग्निसंयोगात् उखास्थापो यथा स्वयम् । तथा स्वतः समुद्रोऽपि वर्द्धते शशिनोदये । अन्यूनानतिरिक्तात्वात् वर्द्धन्त्यापो ह्रसन्ति च । उदयेऽस्तमये चेन्दोः पक्षयोः शुक्लकृष्णयोः । क्षयवृद्धी समुद्रस्य शशिवृद्धिक्षये तथा । दशोत्तराणि पञ्चाशदङ्गुलानां शतानि च । अपां वृद्धिः क्षयो दृष्टः समुद्राणान्तु पर्वसु" ।

**समुद्रकफ** पु० समुद्रस्य कफ इव । समुद्रफेने त्रिका० ।

**समुद्रकान्ता** स्त्री ६त० । १पृक्कायां राजनि० । २नद्याञ्च शब्दा० समुद्रप्रियादयोऽप्यत्र ।

**समुद्रगा** स्त्री समुद्रं गच्छति गम-ट । १नद्यां हेमच० । "सर्वा नद्यः समुद्रगाः" इति पुराणम् । साक्षात् परम्परया वा सर्वासां तदधिगामित्वात् तथात्वम् । गा- स्मात् समुद्रगा च [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

जम्बूद्वीपशब्दे, ३०४४पृ० दर्शिताः। भारतवर्षस्थाः सप्त द्वीपाश्च "नदीं दिवान्ति विपुलामित्यादिना "वसुनाञ्च महानदीमित्यन्तेन" भा०भी०उक्ता० ३०४६ पृ०दर्शिताः। क्षुद्रनदीनामपि महानद्यामिलितानां समुद्रगामित्वं यथोक्तं माघे "शाम्बूयाम्भोधिमभ्येति महानद्या नगापगा"। [त्रिका०।

**समुद्रगृह** न० समुद्र इव प्रचुरजलं गृहम्। जलयन्त्रगेहे

**समुद्रचुलुक** पु० समुद्रश्चुलुकं गण्डूषजलमितजलमिव अनायासेन पीतत्वाद्यस्य। अगस्त्ये मुनौ त्रिका०।

**समुद्रनवनीत** न० समुद्रस्य नवनीतमिव। समुद्रमन्थनोद्भूतपदार्थे १अमृते २चन्द्रे च मेदि०।

**समुद्रफल** न० औषधभेदे "समुद्रनाम प्रथमं पश्चात् फलं कटोरयुक्। समुद्रफलमित्यादि नाम वाच्यं भिषग्वरैः। फलं समुद्रस्य कटूष्णकारि वातं च हन्ति भूतनिरोधकारि। त्रिदोषदावानलदाहहारि कफामयभ्रान्तिविरोधकारि" राजनि०। तद्गुणा उक्ताः।

**समुद्रफेन** पु० ६त०। समुद्रस्य फेने अमरः "समुद्रफेनश्चक्षुष्यो लेखनः शीतलश्च सः। कषायो विषपित्तघ्नः कर्णरुक्कफहृल्लघुः" भावप्र० तद्गुणा उक्ताः।

**समुद्रमेखला** स्त्री समुद्रः मेखलेव वेष्टनाकारत्वात् यस्याः। पृथिव्यां त्रिका०। समुद्ररसनादयोऽप्यत्र।

**समुद्रयान** न० यायतेऽनेन या-करणे ल्युट् ६त०। पोते समुद्रतरणसाधने नौकाभेदे वराहपु०।

**समुद्रयात्रा** स्त्री ६त०। समुद्रस्य तीर्थत्वेन गमने। कलौ तन्निषेधः कलिशब्दे १८०४ पृ० दृश्यम्।

**समुद्ररसना** स्त्री समुद्रः रसना इव वेष्टकत्वात् यस्याः। पृथिव्यां हला०।

**समुद्रलवण** न० समुद्रजलजातं लवणम्। (करकच)ख्याते लवणे राजनि०। "सामुद्रं यत्तु लवणमक्षीवं वशिरं च तत्। सामुद्रं मधुरं पाके नातिस्निग्धं मधुरं गुरु। नात्युष्णं दीपनं भेदि सक्षारमविदाहि च। श्लेष्मलं वातनुत्तिक्तमरूक्षं नातिशीतलम्" भावप्र०।

**समुद्रवह्नि** पु० ६त०। समुद्रस्थे अग्नौ वाडवानले शब्दा०।

**समुद्रवेला** स्त्री ६त०। समुद्रस्य कूले।

**समुद्रसुभगा** स्त्री ६त०। गङ्गायां राजनि०।

**समुद्रान्ता** न० समुद्रान्तः पर्यन्तो देशः [illegible] अत्र वा। १कार्पासे [illegible] २दुरालभायां स्त्री अमरः। ३का[illegible] ४पृक्कायां मेदि० ५यवासे स्त्री राजनि०। ६त०। ६समुद्रपर्यन्ते त्रि०।

**समुद्राम्बरा** स्त्री समुद्रः अम्बरमिव वेष्टनाकारत्वात् यस्याः। पृथिव्यां त्रिका०। सागराम्बरादयोऽप्यत्र।

**समुद्रारु** पु० समुद्रमृच्छति ऋ-कर्त्तरि करणे वा उण्। १कु-मारे २महामत्स्ये शतभिद्रलमत्स्ये मेदि०। [पट्टे।

**समुद्रि(द्री)य** त्रि० समुद्र+भवार्थे घ छ वा। समुद्रभवे

**समुद्वह** त्रि० सम्+उद्+वह-अच्। श्रेष्ठे सम्युद्वहनकर्त्तरि च। [अमर।

**समुन्दन** न० सम्+उन्द-ल्युट्। सम्यगार्द्रीभावे (भिजा)

**समुन्न** न० सम्+उन्द-क्त। १क्लिन्ने २आर्द्रे अमरः। [धरणिः

**समुन्नत** त्रि० सम+उद्+नम-क्त। १अत्युच्चे २शरभभेदे पु०

**समुन्नति** स्त्री० सम्+उद्+नम-क्तिन्। १उच्चतायाम् "प्रायः पयोधरसमुन्नतिरत्र हेतुः" उद्भटः। २उत्कर्षे ३स्फीततायां जटा०।

**समुन्नद्ध** त्रि० सम्+उद्+नह-क्त। १गर्विते २पण्डितमन्ये अमरः। ३प्रभौ अजयः। ४समुद्धते मेदि० ५ऊर्द्ध्वं बद्धे हेमच०। ६समुद्भूते च। भावे क्त। ७ऊर्द्ध्वबन्धने न०। [१उत्क्षेपणे ३समुद्भावने च।

**समुन्नय** पु० सम्+उद्+नी-अच्। १ऊर्द्ध्वनयने २सम्यगुन्नतौ

**समुपचित** त्रि० सम्यक् उपचितम् उप+चि-क्त। १पु-ञ्जीकृते २संवर्द्धिते च। [रामायणः।

**समुपजोषम्** अव्य० सम+उप+जुष-णमुल्। अत्यन्तानन्दे

**समुपेयिवस्** त्रि० सम्+उप+इण-क्वसु। समागते।

**समुपोढ** त्रि० सम्+उप+वह-क्त। १धृते २वर्द्धिते च।

**समुल्लेख** पु० सम्+उद्+लिख-घञ्। पादादिना भूम्यादेः खनने।

**समूढ** त्रि० सम्+अप्+वह-वा क्त। १राशीकृते २अप-मृते "समूढमस्य पांसुरे" इति श्रुतिः। ३भुग्ने ४स-द्योजाते मेदि० ५दान्ते ६सुलविवाहे शब्दचि० ७गामिते जटा०। सह ऊढेन। ८सूढवाहिते त्रि०।

**समूरु** पु० अत्यन्त तीव्रत्वात् ऊरवः यस्य। मृगभेदे अमरः पृषो०। समूर शब्दार्थे पु० हेमच० क्लीवं च।

**समूल** त्रि० सह मूलेन। मूलवत्यर्थे "समूले [illegible] [illegible] तदन्तर्निधानोऽनुपदोऽत्र "समूलकाषं कषति" "समूलघातं न्यवधीद्" इति च भट्टिः।

**समूह** पु० सम्+ऊह-घञ्। १समुदाये अमरः। [illegible] [illegible] वा। २समुद्रे अर्थे च।

**समूहनी** स्त्री समुह्यतेऽनया सम्+ऊह–करणे ल्युट् ङीप्। १सम्मार्जन्यां हेमच०। भाव ल्युट्। २सम्मार्जने परिसमू-हनशब्दे ४२५८ पृ० दृश्यम्। ३सम्यगूहकरणे च न०।

**समूहालम्बन** त्रि० समूहमालम्बते विषयतया आ+लवि-ल्यु। नानाप्रकारतानिरूपितनानाविशेष्यताशालिनि ज्ञाने। तत्र समये नानाप्रकारतानिरूपिताया एकैव शेष्यताया' सत्त्वात् न समूहालम्बनत्वम्। घटपटौ द्वावित्यादौ दण्डी कुण्डी च देवदत्त इत्यादौ वाक्यज नितबोधेऽपि समूहालम्बनत्व तत्रोभयनिरूपितयो' विशेष्यतयोर्द्वयोरेवाङ्गीकारात् इत्यादूपरन्तु यथाचाङ्लस प्रत्येकान्वयनियमेन प्रथमार्थद्वित्वस्य प्रत्येकवृत्तित्वात् तस्य समवायेनैवेति बोध्यम्। अतएव सर्वचिन्तामणौ मणिक्रता घटपटादिरपदानाम्भिन्नत्वोमादौ प्रत्येकत्वंताया घट विभिन्नक्रियायामन्वय इत्युक्तम्। अत उक्तस्थले विशेष्यताद्वयम्। घटपटौ द्वावित्यादावपि द्वित्वस्य सम वायसम्बन्धेन घटादिवृत्तित्वात् विशेष्यताद्वयाङ्गीकारेऽपि नसत्यभावात्। तनैव घटपटौ न द्वाविति प्रतीतिवा-रणसम्भवात्। घट पटश्च पश्यतीत्यादौ च दर्शनक्रियायां घटपटयोरन्वयसम्भवे तु न समूहालम्बनमिति भेद' इत्यादिबोध्यम्। यदि च आत्मघटयोर्नीलत्वमित्यादि प्रयोगसाधुत्वार्थं पर्य्याप्तिसम्बन्धेनैव द्वित्वादेर्बोधोऽङ्गी क्रियते तदा तस्य न समूहालम्बनत्वम्।

**समूहिन्** त्रि० समूहोऽस्त्यस्य इनि सम्+ऊह–णिनि वा। समूहावयवे प्रत्येकवस्तुनि यथा घटपटसमूहान्तर्गता घट पटश्च समूही। २सम्यक्तर्कयुते त्रि० स्त्रियां ङीप्

**समूह्य** पु० सम्+ऊह–ण्यत्। १वह्निविशेषे अमर २सम्यक् तर्क्ये त्रि० ३यज्ञा ग्निसंस्कारभेदे त्रि०कां०।

**समृद्ध** त्रि० सम्यक् ऋद्धः ऋध–क्त। १अधिकसम्पत्तियुक्ते अमर'। २अतिवृद्धे च शब्दमा०।

**समृद्धि** स्त्री सम्यक् ऋद्धि' सम्+ऋध–क्तिन् वा। १अतिस-म्पत्तौ अमर' २सम्यग्वृद्धौ च "मधुसमृद्धिसमेधित या मेधया" माघः।

**समेत** त्रि० सम्+आ–इण क्त। १समागते २संयुत च।

**समेधित** त्रि० सम्+ए+धिच्–क्त। संवर्द्धिते "मधुसमृद्धि समेधितमेधयोदे" माघ।

**समोदक** न० समम् अर्द्धभागेन उदकसहक यत्र। जलाम्बु संयोगेन मथितदधिजाते १तक्रभेदे हेमच०। समं मो दकेन यस्य व०। २मोदकयुक्ते त्रिकाण्डशेष'।

**सम्पत्ति** स्त्री सम+पद–क्तिन्। १अतिविभवे अमर २अनु-रूपात्मभाव यस्य यद्रूपता उचिता तस्य तथाभवने च त्रि०कां० ३विमतौ मेदि०।

**सम्पद्** स्त्री सम+पद–सम्प० भावे क्विप्। १विभवे २सम्पत्तौ च अमर। ३गुणोत्कर्षे। करणे क्विप्। ४हारभेद पु० मेदि०। घञर्थे क। सम्पद तत्रार्थे न० शब्दमा०।

**सम्पन्न** त्रि० सम्+पद–क्त। १साधिते २सम्पद्युक्ते च मेदि०

**सम्पराय** पु० सम+परा+इण–आधारे अच्। १युद्धे २आपदि ३उत्तरकाले च अमर।

**साम्परायिक** न० सम्परायाय आपदे हितम् ठञ्। १युद्धे तदर्थे ठञ्। २साम्परायिकमप्यत्र अमर। [मेदि०]

**सम्पर्क** पु० सम्+पृच–घञ्। १सम्बन्धे २रतौ ३मेलके च

**सम्पर्किन्** त्र० सम+पृच–घिनुण्। सम्बन्धयुक्ते।

**सम्पा** स्त्री सम्यक् अतर्कितं पतति पत–ड। विद्युति अमर।

**सम्पाक** पु० सम्यक् पाको यस्मात् ५व०। आरग्वधदक्षे अमर तद्भोजने हि भुक्ताहारे' सम्यक्पाको भवतीति वैद्यके प्रसिद्धम्। २धर्ते ३तर्कके मेदि० ४सम्यट पक्वे च त्रि० धरणि'।

**सम्पात** पु० सम्+पत–घञ्। १पक्षिगतिभेदे जटा० २सम्य-क्पतने च। ३रेखाद्वयादे सम्पतने च।

**सम्पाति** पु० सम+पत–णिच इन्। जटायुषो ज्येष्ठभ्रातरि पक्षिभेदे रामा०। स्वार्थे क। तत्रैव। साम्पातिरित्य वा यति कै–क। सम्पातिक गरुडज्येष्ठतनये शब्दमा०।

**सम्पुट** पु० सम+पुट क। १कुङ्कुमकरण्डे अमर। सम्यक् पुटमिव उभयपार्श्वे वर्त्ति यस्य। २एकजातीयपदार्थेन भिन्नजातीयस्य उभयतो व्याप्ते त्रि० "विकाभैः सम्पु-टोलाय." इति तन्त्रम्।

**सम्पुटक** पु० सम्पुटयति सम्+पुट–अच् स्वार्थे वुन्। वस-र्त्तन पश्चावस्रे (पेटारा) पदार्थविशेषे अमरः।

**सम्पूर्ण** त्रि०सम+पूर–क्त। १परिपूर्णे २सकले च "आदित्यो-दयवेलायां प्राङ्मुहूर्त्तद्वयान्विता। एकादशी च सम्पू-र्णे"ति स्मृत्युक्ते ३एकादशीभेदे स्त्री ति०त०। शुद्धे ४वहि-दशाद्यात्मकतिथिभागे स्त्री तिथितत्त्वे १३८१ पृ०दृश्यम्।

**सम्पृक्त** त्रि० सम्+पृच–क्त। १मिश्रिते हेमच० २संलग्ने च

**सम्प्रदायन** न० सम्+प्र+धी–ल्युट्। १सम्यगन्धिनाद्दे सोपनाम उपचारविशेषे २विधाने च। [अमरः।

**सम्प्रति** अव्य० सम्+प्रति+समाहारद्वन्द्वः। इदानीमित्यर्थे

**सम्प्रतिपत्ति** स्त्री सम्+प्रतिपद्यते क्तिन्। १प्राप्तुर्ग्रहीति

भयस्वीकरणे "श्रुत्वाभियोगं प्रत्यर्थी यदि तं प्रतिपद्यते। सा तु सम्प्रतिपत्तिः स्यादि"ति स्मृत्युक्ते व्यवहारे उत्तरभेदे च "मिथ्या सम्प्रतिपत्तिश्च प्रत्यवस्कन्दनं तथा। प्राङ्न्यायश्चोत्तराः प्रोक्ताश्चत्वारः शास्त्रवेदिभिः" उत्तरशब्दे १०१८ पृ० दृश्यम्।

**सम्प्रदातृ** त्रि० सम्+प्र+दा—तृच्। दानकर्त्तरि स्त्रियां ङीप्।

**सम्प्रदान** न० सम्+प्र+दा—भावे ल्युट्। सम्यक्प्रदाने। सम्प्रदीयतेऽस्मै ल्युट्। "कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानमिति" पाणिन्युक्ते २दानकर्मोद्देश्ये। तच्च त्रिविधम्। "अनिराकरणात्कर्तुस्त्यागाङ्गं कर्मणेप्सितम्। प्रेरणानुमतिभ्यां च लभते सम्प्रदानताम्" इत्युक्तेः। तत्र विप्राय वस्त्रं ददातीत्यादौ अनिराकर्त्तृ सम्प्रदानम्, याचकाय धनं ददातीत्यादौ प्रेरयितृ सम्प्रदानम्, गुरवे धनं ददातीत्यादौ अनुमन्तृ सम्प्रदानम्। गौणमुख्यसाधारणे संप्रदाने चतुर्थी पा०। तल्लक्षणं तु शब्दश० प्र० दर्शितं यथा "गत्यादिभिन्ने धात्वर्थे चतुर्थी विपक्षस्य या। स स्वार्थो बोधनीयस्तत्सम्प्रदानत्वमीरितम्"। "गत्यादिभिन्न यद्धात्वर्थस्याप्ये यादृशार्थे विपक्षस्य चतुर्थ्या य स्वार्थो बोधयितुं शक्यते स तद्धात्वर्थस्याप्यतादृशक्रियायां सम्प्रदानत्वमुच्यते। ब्राह्मणाय दानं धनस्येत्यादौ ददाते स्वत्वजनकत्यागार्थकत्वाविशेषे च स्वत्वे ब्राह्मणादेः प्रतियोगित्वं निरूपितत्वं वा चतुर्थ्या बोध्यत इति तदेव तत्र सम्प्रदानत्वं ब्राह्मणप्रतियोगिकं ब्राह्मणनिरूपितं वा यद्भविष्यति स्वत्वं तज्जनकस्त्याग इत्येवं तत्र प्रत्ययात् धात्वर्थतावच्छेदकीभूतस्वत्वाख्यफलवत्तया धनादेर्दानकर्मत्वात्। न चैवं पशुकामेन यागकरणदशायां चैत्रः स्वात्मने पशुं ददातीत्यपि प्रयोगापत्तिस्तादृशयागस्य चैत्रीय यत् पशुनिष्ठं स्वत्वं तज्जनकत्यागत्वादिति वाच्यं स्वत्वञ्च स्वजनकक्रियापर्यवसन्नत्यागस्यैकदेशः स्वत्वञ्च सोऽपि द्वितीयाद्यर्थस्यान्वयेन पशुफलकयागे पशुनिष्ठस्वत्वस्य जनकत्वविरहादेव तादृशप्रयोगाप्रामाण्यात्। चामाय गत इत्यादौ विपक्षस्य चतुर्थ्या धात्वर्थे बोध्यमपि कर्मत्वं न गत्यादिभिन्ने चतुर्थ्या बोधनीयम्। अश्वं विक्रीणीत इत्यादि तु चतुर्थी न विपक्षस्येति न तत्र प्रसङ्गः। सम्प्रदानपदं तु स्वत्वगोचरत्यागजन्यस्वत्वस्य प्रतियोगिन्येव शक्तं इति स्वत्वप्रतियोगित्वं सम्प्रदानत्वमित्यादिना न प्रयोगः। न च दानस्य स्वत्वहेतुत्वे प्रमाणाभावः। "सप्त वित्तागमा धर्म्या दायो लाभः क्रयो जयः। प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव च" इत्यादिमन्वादिवचनैस्तस्य स्वत्वहेतुत्वप्रतिपादनादिति वाच्यं ब्राह्मणाय त्यक्तायां गवि गौरियं ब्राह्मणस्य न तु ममेत्यादिसर्वजनीनप्रतीतेरेव तत्र प्रमाणत्वात् "प्रदानं स्वाम्यकारणमिति" वचनाच्च। अतएव विदेशस्थं पात्रमुद्दिश्य त्यक्तधने स्वीकारमन्तरेणैव पात्रस्य मरणस्थले पितृदायत्वेन तद्धनं पुत्रादिभिर्विभज्य गृह्यते अन्यथा तैरिव उदासीनैरपि तद्ग्रहणाद् गव्यकृणाद्विरोपादाने यथेष्टनियोगे च प्रत्यवायो न स्यात्। नन्वेवं दानादेव स्वत्वसिद्धेः अन्तरतुनि स्वीकारो व्यर्थ इति चेन्न "लब्ध्वा चाप्नुयात् फल"मित्यादिस्मृतेः प्रतिग्रहीतृव्यदानस्य फलविशेषं प्रतिहेतुत्वेन तादृशफलसम्पत्त्यर्थमेव प्रतिग्रहस्योपयोगात् "याजनाध्यापनप्रतिग्रहैर्ब्राह्मणो धनमर्जयेदित्यादि" श्रुत्या प्रायुक्तत्वात् च प्रतिग्रहस्यापि स्वत्वहेतुत्वबोधनाच्च स्वत्वजनकव्यापारस्यैवार्जनपदार्थत्वात्। दासाय भक्तं ददाति धनकाय वेतनं ददातीत्यादावपि स्वत्वजनकत्यागं प्रतिपादयन् ददातिर्मुख्य एव पुण्यजनकस्तु न तादृशदानमवैधत्वात्। यत्तु स्वीकारजन्यस्य स्वत्वस्य जनकस्त्यागो दानं मनसा पात्रमुद्दिश्य धनत्यागस्तु न दानं किन्तूत्सर्गमात्रं प्रतिग्रहजन्यस्वत्वं प्रति हेतुभूतवैधत्यागस्यैव तथात्वात् उपेक्षात्तु स्वत्वध्वंसमात्रजनकत्यागो न तु तत्र स्वत्वजनकत्वस्याभिमत इति दीधितिकृदुक्तं तन्न युक्तं बाधकं स्वत्वजनकत्यागस्यैव ददात्यर्थत्वात्। तिलानस्मै प्रतियच्छति तुरगमस्मै विक्रीणीते इत्यादौ द्रव्यान्तरग्रहणपूर्वकदानमेव प्रतिदानं मूल्यग्रहणपूर्वकदानमेव च विक्रय इति तत्रापि मुख्यमेव सम्प्रदानत्वं चतुर्थ्या बोध्यते तिलादिकञ्च न मूल्यं पणपुराणादेरेव मानं तथात्वोपदेशात्। अदत्तार्थं दत्तस्यैव च स्वीकारः प्रतिग्रह इति परेण प्रीतिदत्तस्य विक्रीतस्य वा तिलतुरगादेः स्वीकारो न दोषावहः। मैत्राय रोचते मोदक इत्यत्र चतुर्थ्या धात्वर्थोऽन्वितप्राधेयत्वं भावना च अभ्यन्तरप्रकारकेच्छोपधायते तिष्ठा तु प्रकाशत इत्यादावपि विषयतासम्बन्ध कर्त्तृत्वं तथा च मैत्रनिष्ठाया अभ्यन्तरप्रकारकेच्छाया विषयतासम्बन्धोदक इत्याकारकस्तत्र बोधः। गुरवे गां धारयेत इत्यत्र उष्ट्रा अवधार्य्यतर्हि तीव्रदाम्य तत्र कर्त्तृत्वं चतुर्थ्या न तन्निरूपितस्वत्वाभिमतं अनुस्मितत्वपरम्परात तत्र शाब्दबोधः गुरवमन्वयं शा?

श्लिषेरनुकूलव्यापारवानित्याकारस्तत्र बोधः षष्ठ्यन्तर-तिङा व्यापारबोधनादिति कातन्त्राः। पाणिनीयास्तु “धारेरुत्तमर्णः” इति सूत्रानुसारेण चैत्राय शतं धारयति इत्यादाविव गुरवे गां धारयति इत्यादावपि उत्तमर्णत्वं धारणं तत्त्वञ्च चतुर्थ्यर्थः तथाच गुरुदत्ता गा उत्तमर्णत्वेन स्वस्तीत्याकारस्तत्र वाक्यार्थः पश्चाच्छोध्यत्वेनाङ्गीकृत्य स्वीकृतस्य द्रव्यस्यार्पणमित्याहुः। पुत्राय राध्यति पत्नायेक्षते इत्यादौ दैवनिरूपणं धात्वर्थस्तस्मिंश्च दैवे सुबर्थस्य सम्बन्धस्यान्वयस्तेन पुत्रस्य दैवं निरूपयतीत्येव तत्र बोधः। गुरवे गां प्रतिशृणोति आशृणोतीत्यादौ देयत्वेनाभ्युपगम उपशृणोतेरर्थस्तत्र गोर्विशेष्यत्वेन तदेकदेशे च दाने गुरोरुद्देश्यत्वेनान्वयस्तेन गुरूद्देश्यकदानकर्मत्वेन गामभ्युपगच्छतीत्येवं तत्र बोधः। होत्रे प्रतिगृणातीत्यादौ उत्साहानुकूलव्यापारनामा प्रोत्साहनं गृणातेरर्थस्तदेकदेशे च हर्षे होत्रादेरन्वयस्तेन होतृनिष्ठहर्षानुकूलव्यापारवानित्याकारकस्तत्र बोधः। चैत्राय क्रुध्यति क्रुध्यतीत्यादौ धात्वर्थे उत्कटद्वेषादौ विषयित्वं सम्प्रदानत्वं चतुर्थ्या बोध्यते तेन च चैत्रविषयकोत्कटद्वेषवानित्याकारकस्तत्र बोधः। पुत्रे कोपो न युज्यत इत्यादौ कृदन्तस्य कोपपदस्यैवार्थे पुत्र इत्यस्यान्वयो न तु धात्वर्थे; पटाय यतते इत्यत्र त्वपि धात्वर्थ-कृतौ सुपा पटस्य विषयित्वं बोध्यते तत्रोद्देश्यत्वमेव चतुर्थ्यर्थः कथमन्यथा पटेच्छया तन्तुनिर्माणक्रियाया पटाय यतत इत्यादिकः प्रयोगः इत्यपि वदन्ति। मित्राय तुष्यतीत्यत्र हितोपचरणं तोषणस्तेन मित्रस्य हितमाचरतीत्यर्थः। मित्रायेर्ष्यतीत्यत्रानिष्टानुचिन्तनमीर्ष्या तथाच मित्रानिष्टं चिन्तयति इत्यर्थः। पुत्रायासूयतीत्यत्र च-सूया गुणद्वेषस्तेन पुत्रस्य गुणद्वेष्टीत्याकारस्तत्र बोधः। मित्रं द्रुह्यति मित्रमीर्ष्यतीति पुत्रमसूयतीत्यपि प्रयोगात् द्रुहादिकर्मेव सम्प्रदानस्य वैकल्पिकमित्युच्यते। कोपपूर्वकमु द्रुहादीनां कृपादिधातुयोगे सम्प्रदानस्य दोषादिपातस्य तथात्वे तु कर्मत्वमेवेति पुनः कोपाः। कोपवर्जयोस्तु क्रुधद्रुहोः कर्मणः कर्तृत्वे न तु सम्प्रदानता चतुर्थी मित्रमाभिक्रोधा मित्रमभिद्रोहेत्यादौ तद्योगे कर्मणि षष्ठ्येव प्रमाणम्”।

सम्प्रदाय पु० सम्+प्र+दा—भावे घञ्। गुरुपरम्परागते सदुपदेशे अमर०। तत्परम्परागते गुरुशिष्यपुरुषे च। परम्पराप्राप्तसम्प्रदायप्रवर्त्तकमिति “विनायकाद्यमधिकृत्य सर्वसम्प्रदायप्रद्योतक इति पातञ्जलाः” कुसुमा०। ईश्वरवादे च मध्विहताऽऽशङ्का तथैव व्यवस्थापितं यथा “नन्वशरीरात् कथं वेदवर्णादिशब्दस्य सम्प्रदायः उच्यते सर्गादावदृष्टोपगृहीतभूतभेदात्तीनशरीरोत्पत्तावदृष्टवदात्मसंयोगाददृष्टवत्कृतप्रयत्नवदीश्वरसंयोगाद्वा सकलवेदार्थगोचरज्ञानादुविवक्षासहितान्नीनकोरकण्ठताल्वादिक्रियाजन्यसंयोगाद्वेदोत्पत्तिः। एवं कुलालादिशरीरावच्छेदेनादृष्टवत्कृतप्रयत्नवदीश्वरसंयोगाददृष्टोत्पन्नसहितचेष्टोत्पत्तौ सकलघटानुकूलव्यापारो घटोत्पत्तिः। एवं प्रयत्प्रयोजकज्ञानाय व्यापाराभिमतशरीरावच्छेदेनापि अदृष्टवत्कृतेश्वरज्ञानेच्छाप्रयत्नादेव व्यवहारः, ततस्तदुपयोगो बालो व्युत्पद्यते सोऽयं भूतावेशन्यायः। यत्तु यथा शिष्यादिना मौनिशास्त्रोऽनुमाय पठ्यते तथा सर्गान्तरेऽप्यतत्त्वज्ञानवता भागार्थं सर्गादावुत्पन्नेन मन्वादिना सर्वज्ञेन, ईश्वराभिप्रायस्तवेदः साक्षात्कृत्यानूद्यते ततोऽध्ययनक्रमः यः स एव कायव्यूहं कृत्वा वाग्व्यवहारं करोतीति मतं तन्न प्रतिसर्गाद्यनन्तसर्वज्ञकल्पनाया गौरवात् तेषामेव शिष्यादिकर्तृत्वसम्भवेन ईश्वरानुगमाच्च। एतेन सर्गादौ सर्गान्तरसिद्धयोगिन एव शिष्यकर्त्तारः सन्त्वित निरस्तं सर्गादावनन्तसर्वसिद्धिश्च किं प्रमाणान्तरात् शिष्यादिकर्तृत्वाद्वा नाद्यस्तदभावात् नान्त्यः अनादिद्व्यणुकादिकार्यप्रवाहस्य सकर्तृकत्वानुमानात् लाघवसहकृतादीश्वरस्यैव सर्वज्ञस्य सिद्धेः”।

सम्प्रदायप्रवर्त्तकभेदाश्च पद्मपु० उक्ता यथा “श्रीमध्वाचार्यतो ब्रह्मा नारदो व्यास एव च। श्रीमध्वः पद्मनाभो नृहरिर्माधवस्तथा। अक्षोभ्यो जयतीर्थश्च ज्ञानसिन्धुर्दयानिधिः। विद्यानिधिश्च राजेन्द्रो जयधर्ममुनिस्तथा। पुरुषोत्तमो ब्रह्मण्यो व्यासतीर्थमुनिस्तथा। श्रीमल्लक्ष्मीपतिः श्रीमान् माधवेन्द्रपुरी तथा। सम्प्रदायविहीना ये मन्त्रास्ते निष्फला मताः। अतः कलौ भविष्यन्ति चत्वारः सम्प्रदायिनः। श्रीब्रह्मरुद्रसनका वैष्णवाः क्षितिपावनाः” पद्मपु०। तन्त्रोक्तगुरुसम्प्रदाया यथा “श्रीमच्चरणपाद्योः वैष्णवः सावदेवी श्रीरामलक्ष्मी तथा। गोविन्दो महेशानि! तथा चन्द्रार्कौ भवेत्। पद्मरतः पद्मसः स्यात् ततः श्रीशीरशेश्वरः। रामचन्द्रो हरिश्चान्तो विश्वम्भरमहेश्वर!। ततो भगवती देवि! एवं भेदाः प्रको-

प्रयत्नोकरणे "युक्ताभियोगं प्रत्यर्थी यदि न प्रतिपद्यते । सा तु सम्प्रतिपत्तिः स्यादि"ति २स्मृत्युक्ते व्यवहारे उत्तरभेदे च "मिथ्या सम्प्रतिपत्तिश्च प्रत्यवस्कन्दनं तथा । प्राङ्न्यायश्चोत्तराः प्रोक्ताश्चत्वारः शास्त्रवेदिभिः" उत्तरशब्दे १०१६ पृ० दृश्यम् ।

**सम्प्रदातृ** त्रि० सम्+प्र+दा–तृच् । दानकर्त्तरि स्त्रियां ङीप्

**सम्प्रदान** न० सम्+प्र+दा–भावे ल्युट् । १सम्यक्प्रदाने । सम्प्रदीयतेऽस्मै ल्युट् । "कर्म्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानमिति" पाणिन्युक्ते २दानकर्मोद्देश्ये । तच्च त्रिविधम् । "अनिराकरणात्कर्त्तुस्त्यागाङ्गं कर्म्मणेप्सितम् । प्रेरणानुमतिभ्याञ्च लभते सम्प्रदानताम्" इत्युक्तेः । तत्र विप्राय वस्त्रं ददातीत्यादौ अनिराकर्त्तृ सम्प्रदानम्, याचकाय धनं ददातीत्यादौ प्रेरयितृ सम्प्रदानम्, गुरवे धनं ददातीत्यादौ अनुमन्तृ सम्प्रदानम् । गोपशुत्वसाधारणे सम्प्रदाने चतुर्थी पा० । तल्लक्षणं तु शब्दश० प्र० दर्शितं यथा "गत्यादिभिन्ने धात्वर्थे चतुर्थी विवक्षया । यः स्वार्थो बोधनीयस्तत्सम्प्रदानमभीरितम्" । "गत्यादिभिन्नं यद्धात्वर्थस्याप्ये याहगर्थं विवक्षया चतुर्थी यः स्वार्थो बोधयितुं शक्यते स तद्धात्वर्थाप्यतादृशक्रियाया सम्प्रदानमुच्यते । स्वत्वोत्पाद दानं धनस्येत्यादौ ददातेः स्वत्वजनकत्यागार्थकत्वाविशेषे च स्वत्वे ब्राह्मणादेः प्रतियोगित्वं निरूपितत्वं वा चतुर्थ्या बोध्यत इति तदेव तत्र सम्प्रदानत्वं प्रत्युपपादयिष्य ब्राह्मणनिरूपितत्वं वा यद्यप्यस्ति स्वत्वं तज्जनकत्याग इत्येवं तत्र प्रत्ययात् धात्वर्थतावच्छेदकीभूतत्यागस्य फलतया धनादेर्निवर्त्तनात् । न चैवं पशुकामनया यागकरणदशायां चैत्रः स्वाकाने पशुं ददातीत्यपि प्रयोगापत्तिस्तादृशदानस्य चैत्रीय वत् पशुनिष्ठं स्वत्वं तज्जनकत्यागत्वादिति वाच्यम् स्वत्वध्वंसजनकक्रियापर्यवसन्न त्यागस्यैदृशे स्वत्वध्वंसेऽपि द्वितीयाद्यर्थत्वाभ्युपगम पशुत्वकत्याने पशुनिष्ठ स्वत्वध्वंसस्य जनकत्वेऽपि तदायत्तासम्भवात् । यागाय गत इत्यादौ विवक्षणचतुर्थ्या धात्वर्थं बोध्यमपि कर्म्मत्वं न गत्यादिभिन्ने चतुर्थ्या बोधनीयम् । एतद्विवक्षयादि पदं न विवक्षयेति न तत्र दण्डः । सम्प्रदानत्वन्तु समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वेन तत्र इति सम्प्रदानत्वं सम्प्रदानाभिधानादिकं न प्रदेयम् । न च दानस्य कर्तृत्वं तत्र [illegible] विप्राय

धर्म्यो दायो लाभः क्रयो जयः । विभागः सम्प्रयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव च" इत्यादिमन्वादिवचनैस्तस्य स्वत्वहेतुत्वप्रतिपादनादिति वाच्यं ब्राह्मणाय त्यक्तायां गवि गौरियं ब्राह्मणस्य न तु ममेत्यादिसर्वजनीनप्रतीतेरेव तत्र प्रमाणत्वात् "प्रदानं स्वाम्यकारणमिति" वचनाच्च । अतएव विदेशस्थं पात्रमुद्दिश्य त्यक्तधने स्वीकारमन्तरेणैव पात्रस्य मरणस्थले पितृदायत्वेन तद्धनं पुत्रादिभिर्विभज्य गृह्यते अन्यथा तैरिव उदासीनैरपि तद्धनस्यारण्यकुसुमादेरिवोपादाने यथेष्टनियोगे च प्रत्यवायो न स्यात् । नन्वेवं दानादेव स्वत्वसिद्धेर्दत्तवस्तुनि स्वीकारो व्यर्थ इति चेन्न "लब्ध्वा चाप्नुयात् फलम्" इत्यादिवचनैः प्रतिग्रहीतृप्रदानस्य फलविशेषं प्रति हेतुत्वेन तादृशफलसम्पत्त्यर्थमेव प्रतिग्रहस्योपयोगात् "याजनाध्यापनप्रतिग्रहैर्ब्राह्मणो धनमर्जयेदित्यादि" श्रुत्या प्रागुक्तश्रुत्या च प्रतिग्रहस्यापि स्वत्वहेतुत्वबोधनाच्च स्वत्वजनकव्यापारस्यैवार्जनपदार्थत्वात् । दासाय भक्तं ददाति रजकाय वस्त्रं ददातीत्यादावपि स्वत्वजनकत्यागं प्रतिपादयन् ददातिर्गौण एव पुनर्जनकन्तु न तादृशं दानमेवास्त् । यत्तु स्वीकारमन्तरेण स्वत्वस्य जनकत्यागो दानं न तथा पात्रमुद्दिश्य धनत्यागस्तु न दानं किन्तु उत्सर्गमात्रं प्रतिग्रहजन्यस्वत्वं प्रति हेतुभूतवैधत्यागस्यैव दानत्वात् अदेशात् तु स्वत्वध्वंसमात्रजनकत्यागो न तु तत्र स्वत्वजनकत्वमस्तीति इति येषामेतद्रूपं तन्न युक्तं बाधकं स्वत्वजनकत्यागस्यैव दानत्वात् । निवानो प्रतिग्रहेऽपि गुरवर्णे विप्रोऽपि इत्यादौ द्रव्यान्तरपक्षपूर्व्वक दानमेव प्रतिदानं मूल्यपक्षपूर्व्वक दानमेव च विक्रय इति तत्रापि गुरवेऽपि सम्प्रदानत्वं चतुर्थ्या बोध्यते निवारितश्च न मूल्यं चक्षुरादेरेव मात्रो तत्त्वात्वेदेयात् । अदत्तार्थे दत्तादेव च स्वीकारः प्रतिग्रह इति परेऽपि मौलिदत्तस्य विक्रीतस्य वा निवृत्तनादेः स्वीकारे न दोषाभावः । मैवाय रोचते भाद्र इत्यत्र चतुर्थ्याः धात्वर्थाभिलाषेण धातुना च सम्प्रदानत्व रुचेरुत्पत्तेः निवा तु प्रसादन इत्यादिवत् विवक्षणार्थं कर्त्तृ तथात्र मैत्रनिष्ठा भक्तत्वावरेव वा विवक्षानाद्यादिना इच्छाविषयत्वस्य बोधः । गुरवे गां धारयते इत्यत्र कृष्णः उत्तमर्ण इति इत्यादिषु कर्म्मतां चतुर्थ्या च [illegible] [illegible]

स्थितरत्नकूलव्यापारवानित्याकारस्तत्र बोधः उभयानुत्तर क्रिया व्यापारबोधनादिति कालापाः । पाणिनीयास्तु "धारेरुत्तमर्णः" इति सूत्रानुसारेण चैत्राय शतं धारयते इत्यादाविव गुरवे गां धारयते इत्यादावपि उत्तमर्णं धारेः ऋणस्य चतुर्थ्यर्थः तथाच गुरूद्देश्यकगोकर्मकऋण वद्गोत्याकारस्तत्र वाक्यार्थः यथाभोग्यत्वेनाङ्गीकृत्य स्वीकृतं द्रव्यमृणमित्याहुः । पुत्राय राध्यति पत्राय ईक्षते इत्यादौ दैवनिरूपणं धात्वर्थस्तद्विषये च दैवं शुभाशुभं सम्बन्धित्वेन पुत्रस्य दैवं निरूपयतीत्येव तत्र बोधः । गुरवे गां प्रतिशृणोति आशृणोतीत्यादौ देयत्वेनाभ्युपगमः शृणोतेरर्थस्तत्र गोर्देयत्वेन तदेकदेशे च दाने गुरोरुद्देश्यत्वेनान्वयस्तेन गुरूद्देश्यकदान-कर्मत्वेन गामभ्युपगच्छतीत्येवं तत्र बोधः । होत्रे प्रतिगृणातीत्यादौ कर्मानुकूलव्यापारजनकं प्रोत्साहनं गृणातेरर्थस्तदेकदेशे च कर्मणि होत्रादेरन्वयस्तेन होतृ-निष्ठकर्मानुकूलव्यापारवानित्याकारकस्तत्र बोधः । चैत्राय क्रुध्यति क्रुध्यतीत्यादौ धात्वर्थे उत्कटद्वेषस्तत्र विषयित्व सम्बन्धे सम्प्रदानस्य चतुर्थ्या बोध्यते तेन च चैत्रविषयकोत्कटद्वेषवानित्याकारकस्तत्र बोधः । पुत्रे कोपो न युज्यते इत्यादौ कृदन्तस्य कोपपदस्यैवार्थे एव इत्यतो ह्यर्था न तु धात्वर्थं पटाय यतते इत्यादावपि धात्वर्थ-यत्ने सुपा पटस्य विषयित्वं बोध्यते ततोऽद्देश्यत्वमेव चतुर्थ्यर्थः कथमन्यथा पटेच्छया तन्तुनिर्माणदशायां पटाय यतते इत्यादिकं प्रयोग इत्यपि वदन्ति । मित्राय द्रुह्यतीत्यत्र हिंसाचरणं द्रुहेरर्थस्तेन मित्रस्य हिंसाचर-तीत्यर्थः । शिष्य ईर्ष्यतीत्यत्रानिष्टानुचिन्तनमीर्ष्या तथाच शिष्यानिष्टं चिन्तयति इत्यर्थः । पुत्रायासूयतीत्यत्र ..स्रया गुणद्वेषत्वेन पुत्रस्य गुणं द्वेष्टीत्याकारस्तत्र बोधः । मित्रं द्रुह्यति शिष्यमीर्ष्यति पुत्रमसूयतीत्यपि प्रयोगात् द्रुहादिकर्मणः सम्प्रदानत्वं वैकल्पिकमित्युच्यते । कोप पूर्वकस्य द्रोहादेर्द्रुहादिधातुवाच्यत्वे तत्कर्मणः सम्प्र-दानत्वं द्रोहादिमात्रस्य तथात्वे तु कर्मत्वमेवेति पुन केचन । सोपसर्गयोस्तु क्रुधद्रुहोः कर्म तैव न तु सम्प्रदानता यथा शिष्यमा[illegible] माभिद्रोहेत्यादौ तद्योगे कर्मण्य[illegible]

**सम्प्रदाय** पु० सम्+प्र+दा-भावे [illegible] सदुपदेशे अमरः । उप[illegible] हृदयस्थैः सम्प्रदायपथ..—

[illegible] मधिकाय सर्वसम्प्रदायप्रद्योतक इति पातञ्जलाः कुसुमा० । ईश्वरवादे च मधिकृताऽऽशङ्का तथैव व्यवस्थापितं यथा "नन्वशरीरात् कथं वेदप्रादुर्भावस्तत्सम्प्रदायः उच्यते सर्गादावदृष्टोपगृहीतभूतभेदान्मीनशरीरोत्पत्तावदृष्टवदात्मसंयोगाददृष्टसहकृतप्रयत्नवदीश्वरसंयोगाद्वा सकलवेदार्थगोचरज्ञानादुचितवर्णावच्छिन्नानेककेवलकण्ठताल्वादिक्रियाजन्यसंयोगाद्वेदोत्पत्तिः । एवं कुलालादिशरीरावच्छेदेनादृष्टसहकृतप्रयत्नवदीश्वरसंयोगात्तद्गुडोच्छ्वासितचेष्टोत्पत्तौ सकलघटानुकूलव्यापारो घटोत्पत्तिः । एवं प्रयोजकज्ञानाय व्यापाराभिमतशरीरावच्छेदेनापि अदृष्टसहकृतस्वरज्ञानेच्छाप्रयत्नादेव व्यवहारः, ततस्तदुपयोगो बालो व्युत्पद्यते सोऽयं भूतावेशन्यायः । यत्तु यथा शिष्यादिना मौनिनाऽकोऽनुमाय पच्यते तथा सर्गान्तरे त्यक्ततत्त्वज्ञानवता भोगार्थं सर्गादावुत्पन्नेन मन्वादिना सर्वज्ञेन, ईश्वराभिप्रायस्तदेवः साक्षात्कृत्यानुद्यते ततोऽपि सम्प्रदायः स एव कायव्यूहं कृत्वा वाग्व्यवहारं करोतीति मतं तच्च प्रतिसर्गं पत्नसर्वज्ञकल्पनाया गौरवात् तथामेव शिष्यादिकर्तृत्वसम्भवेन ईश्वरानुमानाच्च । एतेन सर्गादौ सर्गान्तरसिद्धयोगिन एव शिष्यादिकर्तार इत्यन्यत्र निरस्तं सर्गादावनन्तसर्वज्ञसिद्धिश्च किं प्रमाणान्तरात् शिष्यादिकर्तृत्वाद्वाद्यः तदभावात् नान्त्यः अनादिद्व्यणुकादिकार्यप्रवाहस्य सकर्तृकत्वानुमानात् लाघवसहकृतादेकस्यैव सर्वज्ञस्य सिद्धेः" ।

२ कस्यचित् प्रवर्त्तकभेदात् धर्मपु० उक्ता यथा "श्रीमन्नारायणो ब्रह्मा नारदो व्यास एव च । [illegible] शुकोऽथ पद्मनाभो [illegible] तथा । राजेन्द्रो जय-ध्यानसिन्धुर्विद्यानिधि । [illegible] व्यासतीर्थमुनि-धर्मसुनिस्तथा । [illegible] मान् माधवेन्द्रपुरी तथा । [illegible] [illegible]

प्रत्युक्तीकरणे "श्रुत्वाभियोगं प्रत्यर्थी यदि तं प्रतिपद्यते । सा तु सम्प्रतिपत्तिः स्यादि"ति २स्मृत्युक्ते व्यवहारे उत्तरभेदे च "मिथ्या सम्प्रतिपत्तिश्च प्रत्यवस्कन्दनं तथा । प्राङ्न्यायश्चोत्तराः प्रोक्ताश्चत्वारः शास्त्रवेदिभि" उत्तर-शब्दे १०१८ पृ० दृश्यम् ।

**सम्प्रदातृ** त्रि० सम्+प्र+दा–तृच् । दानकर्त्तरि स्त्रियां ङीप्

**सम्प्रदान** न० सम्+प्र+दा–भावे ल्युट् । १सम्यक्प्रदाने । सम्प्रदीयतेऽस्मै ल्युट् । "कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदा-नमिति" पाणिन्युक्ते २दानकर्मोद्देश्ये । तच्च त्रिविधम् । "अनिराकरणात्कर्त्तुस्त्यागाङ्गं कर्मणेप्सितम् । प्रेरणानु-मतिभ्याञ्च लभते सम्प्रदानताम्" इत्युक्तेः । तत्र विप्राय वस्त्रं ददातीत्यादौ अनिराकर्त्तृ सम्प्रदानम्, याचकाय धनं ददातीत्यादौ प्रेरयितृ सम्प्रदानम्, गुरवे धनं ददातीत्यादौ अनुमन्तृ सम्प्रदानम् । गौणमुख्यसाधा-रणे सम्प्रदाने चतुर्थी पा० । तल्लक्षणं तु शब्दश० प्र० दर्शितं यथा "गत्यादिभिन्ने धात्वर्थे चतुर्थ्या विवक्षया । यः स्वार्थो बोधनीयस्तत्सम्प्रदानत्वमी-रितम्" । "गत्यादिभिन्ने यद्व्यापारस्य व्याप्ये यादृशार्थे विव-क्षया चतुर्थ्या यः स्वार्थो बोधयितुं शक्यते स तद्व्याप-व्याप्यतादृशक्रियायाः सम्प्रदानत्वमुच्यते । ब्राह्मणाय दानं धनस्येत्यादौ ददातेः स्वत्वजनकत्यागार्थकत्वविवक्षे च स्वत्वे ब्राह्मणादेः प्रतियोगित्वं निरूपितत्वं वा चतुर्थ्या बोध्यते इति तदेव तत्र सम्प्रदानत्वं ब्राह्मणप्रतियोगिकं ब्राह्मणनिरूपितं वा यद्भविष्यति स्वत्वं तज्जनकस्त्याग इत्येवं तत्र प्रत्ययात् धात्वर्थतावच्छेदकीभूतस्वत्वाख्य-फलवत्तया धनादेः कर्मत्वात् । न चैवं पशुकामनया यागकरणदशायां चैत्रः स्वात्मने पशुं ददातीत्यपि प्रयोगापत्तिस्तादृशयागस्य चैत्रीयं यत् पशुनिष्ठं स्वत्वं तज्जनकत्यागत्वादिति वाच्यं स्वत्वध्वंसजनकक्रियापर्य-वसन्नस्य त्यागस्यैकदेशे स्वत्वध्वंसेऽपि द्वितीयाद्यर्थस्यान्व-येन पशुफलकयागे पशुनिष्ठस्वत्वध्वंसस्य जनकत्व-विरहादेव तद्वाक्यस्याप्रमाणत्वात् । ग्रामाय गत इत्यादौ विवक्षयचतुर्थ्या धात्वर्थे बोध्यमपि कर्मत्वं न गत्यादि-भिन्ने चतुर्थ्या बोधनीयम् । शरद्विंविमुभित्यादि समर्थौ न विवक्षितेति न तत्र प्रसङ्गः । सम्प्रदानशब्दस्तु त्या-गवांश्चत्यागजन्यस्वत्वस्य प्रतियोगिन्येव शक्त इति ब्राह्मणप्रतियोगित्वं सम्प्रदानत्वमित्यादिकोऽन प्रयोगः । न च दानस्य स्वत्वहेतुत्वे प्रमाणाभावः । "दश विक्रयणा-स्थां दायो लाभः क्रयो जय" । विभागः सम्प्रयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव च" इत्यादिमन्वादिवचनैस्तस्य स्वत्वहेतुत्व-प्रतिपादनादिति वाच्यं ब्राह्मणाय स्पृष्टायां गवि गौरियं ब्राह्मणस्य न तु ममेत्यादिसर्वजनीनप्रतीतेरेव तत्र प्रमाण-त्वात् "प्रदानं स्वाम्यकारणमिति" वचनाच्च । अतएव विदेशस्थं पात्रमुद्दिश्य त्यक्तधने स्वीकारमन्तरेणैव पात्रस्य मरणस्थले पितृदायत्वेन तद्धनं पुत्रादिभिर्विभज्य गृह्यते अन्यथा तैरिव उदासीनैरपि तद्धनस्य ग्रहणप्रसङ्गादेरिशो-पादाने यथेष्टनियोगे च प्रत्यवायो न स्यात् । नन्वेवं दानादेव स्वत्वसिद्धेर्दानवस्तुनि स्वीकारो व्यर्थ इति चेन्न "लब्ध्वा चाष्टगुणं फलम्" इत्यादिस्मृतेः प्रतिग्रहीतृक-व्यदानस्य फलविशेष प्रतिहेतुत्वेन तादृशफलसम्पत्त्यर्थमेव प्रतिग्रहस्योपयोगात् "याजनाध्यापनप्रतिग्रहैर्ब्राह्मणो धन-मर्जयेदित्यादि" श्रुत्या प्रागुक्तस्मृत्या च प्रतिग्रहस्यापि स्वत्वहेतुत्वबोधनाच्च स्वत्वजनकव्यापारस्यैवार्जनपदार्थ-त्वात् । दासाय भक्तं ददाति रजकाय वेतनं ददाती-त्यादावपि स्वत्वजनकत्या न प्रतिपादयन् ददातिर्मुख्य एव पुण्यजनकन्तु न तादृशं दानमवैधत्वात् । यत्तु स्वीकारान्वयस्वत्वजनकत्यागो दानं सम्यक् पात्र-मुद्दिश्य धनत्यागस्तु न दानं किन्तु त्यागमात्रं प्रतिग्रह-जन्यस्वत्वं प्रति हेतुभूतवैधत्यागस्यैव तथात्वात्, एवञ्च तु स्वत्वध्वंसमात्रजनकत्यागो न तु तत्र स्वत्वजनकत्व-व्याप्तिर्भविष्यति इति केचिदूचुः तन्न युक्तं लाघवेन स्वत्व-जनकत्यागस्यैव ददात्यर्थत्वात् । तिलादयो प्रतिग्रहाति तुरगमश्वं विक्रीणीत इत्यादौ मूल्याग्रहणपूर्वकं दानमेव प्रतिदानं मूल्यग्रहणपूर्वकं दानमेव च विक्रय इति तत्रापि मुख्यमेव सम्प्रदानत्वं चतुर्थ्या बोध्यते तिलादिकस्य न मूल्यं पद्मपुराणादेरेव ग्राह्यं तथात्वोप-देशात् । प्रदत्तार्थं दत्तस्यैव च स्वीकारः प्रतिग्रह इति परेण प्रीतिदत्तस्य विक्रीतस्य वा तिलहरणादेः स्वीकारो न दोषावहः । मैत्राय रोचते मोदक इत्यत्र चतुर्थ्या धात्वर्थान्वितमाधेयत्वं धातुना च भक्ष्यत्वप्रका-रकेच्छोपस्थाप्यते तिष्ठा तु प्रकाशन इत्यादाविव विष-यत्वमथवा कर्त्तृत्वं तथा च मैत्रनिष्ठाया भक्ष्यत्वप्रकारकै-च्छाया विषयताशाली मोदक इत्याकारकोऽन्वयबोधः । गुरवे गां धारयति इत्यत्र ... तदीयत्वं कर्त्तृत्वं चतुर्थ्या च तद्विशिष्टस्वामित्वं अध-मर्णत्वापाद्यत इत्याहुः । इत्यलं विस्तरेण

च्छेदकचूडाव्यापारवानित्याकारस्तत्र बोधः एवानुकूल-
क्रिया व्यापारबोधकादिति कालापाः । पाणिनीयास्तु
"धातुरूपकर्मण" इति सूत्रानुसारेण चैत्राय शतं धारयत
इत्यादाविव गुरवे गां धारयते इत्यादावपि कर्मपदार्थं
धारणं इत्यस्य चतुर्थ्यर्थः तथा च गुरुदत्ता गां कर्मत्वेन
तत्र गोत्वाकारस्तत्र वाक्यार्थः पचत्योदनमित्याद्युक्तस्य
स्वीकारे द्रव्यमनुमित्याद्युः । तथाच शाब्दे पचति
तत्र इत्यादौ देवनिष्ठत्वं च स्वर्गस्य सुखित्वं च देवस्य
तदर्थसम्बन्धसम्बन्धेन पुत्रस्य देव निष्ठयतीत्येव
तत्र बोधः । गुरवे गां प्रतिश्रणोति वाक्यजीतोत्यादौ
देवनिष्ठप्रमाण तत्पोगरमेतत्र गोविषयतत्त्वेन तदेक
देवे च दाने गुरोरुद्देश्यत्वेनाम्बधतोत्र गुरूद्देश्यकदान-
कर्मत्वेन गां मम प्रतिश्रणोतीत्येवं तत्र बोधः । कोपे
प्रतिश्रुत्यगोत्यादौ कर्मानुकूलव्यापारत्वार्थं धोत्र इव
स्थनातेरनेरवरेये च कर्म कोपादेरन्वयत्वेन कोप-
विषयनिष्ठकूलव्यापारवानित्याक इत्यस्य बोधः । चैत्राय
कुप्यति कृष्यतीति दो धात्वर्थं चतुर्थ्युपपदत्र विषयित्व
प्रत्यय प्रयुक्त नरं चतुर्थ्या बोध्यते तेन च चैत्रविषय-
कं क्रोधविशेषवानित्याकारकस्तत्र बोधः । पुत्रे कोपो न
गुरुक्त इत्यादौ कदमक कोपपदार्थे यौ पुत्र इत्यादा-
क्या न तु गालयं ; घटाय चटने इत्यादावपि धात्वर्थ-
क्रो एव घटस्य विषयित्वं बोध्यते तत्रोद्देश्यत्वमेव
चतुर्थ्यर्थं करणतया इच्छया तन्निष्ठघटयायां घटाय
काम इत्यादिकः प्रयोग इत्यपि इदन्ति । शिष्याय
कुप्यतीत्यत्र 'इदानीमध्ययनं त्याज्यमेव शिष्यस्य शिक्षयितुम्-
नोचितः । शिष्य देशा नीचत्वनिदानुपेक्षणीयत्वात् तथाच
शिष्याय' 'मोहेन इत्यर्थः । एवमादिप्रतीत्यत्र एत-
स्था दुष्टदेशेन दुष्टस्य एव देहोत्थाकारस्तत्र बोधः ।
किन्तु गुरौ निष्पन्नोत्कर्ष इत्यन्यत्रयतीत्यपि प्रयोगात्
इत्यादिकर्मण कल्प्यते दैवविवेकमधुपीयते । बोध
पूर्वकः प्राय देवं च देवदत्तस्य सर्वतः इत्य-
त्र च इत्यादिकर्मक गतानि न चैतन्मे इति पुनः
बोधः । बोधहेतुम् कृपण्यो वर्षेः चर्च-
नेन च तु चन्द्रदत्ता चतुर्थ शिष्यादिर्म्यो शिष्य
शानोदेव हो हृदयेन चर्चेव चन्द्रेन ग्रामम्" ।
सम्प्रदाय पु० सम्+प्र+दा-भावे घञ् । गुरुपरम्परागते
सदुपदेशे अमरः । सम्प्रदायः परम्परोपदेशे अपि च ।
ईश्वराज्ञे धर्मशास्त्र-दायाधिकारे "ईश्वरात्
अधिष्ठाय सर्वसम्प्रदायप्रद्योतक इति पातञ्जलाः कुसुमा० ।
ईश्वरवादे च नैयायिकतामध्यु तथैव व्यवस्थापितं यथा
"नन्वशरीरात् कथं वेदघटादौ व्युत्पत्त्य इत्यत्र सम्प्रदायः
उच्यते सर्गादावदृष्टोपगृहीतभूतभेदान्नीतशरीरोत्पत्ता-
वदृष्टवदात्मसंयोगाददृष्टवद्ज्ञानप्रयत्नवदीश्वरसंयोगाद्वा सं-
कल्पवेदार्थगोचरज्ञानादृत्विक्भावोपहितान्नीतकलेवरकण्ठता-
ल्वादिक्रियाजन्यसंयोगाद्वेदोत्पत्तिः । एवं कुलालादि-
शरीरावच्छेदेनादृष्टवद्ज्ञानप्रयत्नवदीश्वरसंयोगात्तद्बुद्धी-
च्छासहितचेष्टोत्पत्तौ तच्चघटानुकूलव्यापारो घटोत्-
पत्तिः । एवं प्रयोज्यप्रयोजकज्ञानाय व्यापाराभिमत-
शरीरावच्छेदेनापि अदृष्टवद्ज्ञानचरज्ञानेच्छाप्रयत्नादेव
व्यवहारः, ततस्तदुपयोगौ बालो व्युत्पन्न सोऽयं
भूतार्थन्यायः । यत्तु यथा शिल्पादिना मौनिश्राको-
ऽनुमाय पश्यते तथा सर्गान्तरे त्वसत्तत्त्वज्ञानवता भावार्थं
सर्गादावुत्पन्नेन मन्वादिना सर्वज्ञेन, ईश्वराभिप्रायस्तेदः
मात्रात्कल्पान्तरीयते ततोऽप्यनन्तरं यः स एव कायव्यूहं
कृत्वा वागव्यवहारं करोतीति मत तन्न प्रतिसर्गोद्भवत्-
सर्वज्ञकल्पनाया गौरवात् तेषामेव शिल्पादिकर्तृत्वप्रस-
ङ्गेन ईश्वरानुगमाच्च । एतेन कल्पादौ सर्गान्तरसिद्ध-
योगिन एव शिल्पकर्तार इत्यपि निरस्तं सर्गादाव-
नन्तर्सर्गीयसिद्ध किं प्रमाणान्तरात् शिल्पादिकर्तृत्वाद्-
कादा गाद्यक्तमासात् मान्यः अनादिप्रयुक्तदेहार्थ-
प्रवाहस्य एकजीवत्वानुमानात् लाघवसहकारिकस्यैव
बलेनास्य सिद्धेः" ।
सम्प्र० सदार्थभेदाय सम्प्र० उक्ता यथा
"श्रीमन्नारायणो ब्रह्मा नारदो व्यास एव च । श्रीमध्वः
पद्मनाभो नृहरिर्माधवस्तथा । अक्षोभ्यो जयतीर्थश्च
ज्ञानसिन्धुर्दयानिधिः । विद्यानिधी राजेन्द्रो जय-
धर्मस्तथा । पुरुषोत्तमो ब्रह्मण्यो व्यासतीर्थमुनि-
स्तथा [illegible] लक्ष्मीपतिः श्रीमान् माधवेन्द्रपुरी तथा ।
[illegible] शिष्यो नित्यानन्दो मतः । अतः
[illegible] चैतन्यः सम्प्रदायिनः । श्रीमाध्व
[illegible] सम्प्र० गौडीयानां" इत्युक्तं । तन्त्रोक्त
वैष्णवसम्प्रदाया यथा "श्रीमन्नारायणः आद्य वैष्णवानां सम्प्र-
दायोपदेशको तथा । गौडपादो महेश्वर !
तथा इन्द्रादयो भवेत् । चतुर्मुखः पञ्चमः स्यात् चतुः
श्रीशो रुद्रैकं । रामानन्दो हरिव्यासो निम्बार्क
महेश्वर ।। [illegible]

र्त्तिताः । शिखी मुण्डी जटी चैव द्विविदण्डो क्रमेण च । एकदण्डी महेशानि ! वीरशैवस्तथैव च । सप्त पाशुपताः प्रोक्ता दशधा वैष्णवा मताः । एतेषां याजनं देवि ! शृणु यत्नेन शाम्भवि ! ॥ वेवेष्टि सर्वं सव्याप्य यस्तिष्ठति स वैष्णवः । वैखानसादिदश्याद्यैर्भूषितः स्मार्त्तवैष्णवः । श्रीराधावल्लभं देवि ! शृणु यत्नेन शाम्भवि ! ॥ वैष्णवाचारनिरतो विष्णुतन्त्रैकपारगः । अनन्यचेताः शान्तात्मा विष्णुचिन्तपरायणः । श्रीराधावल्लभो देवि ! गोकुलेशं शृणु प्रिये ॥ नानाभूषणसम्पन्नो नानासुगन्धिभूषितः । गवां कुलं प्रीणयिता केलिकृष्णस्वरूपधृक् । शरीरमर्थं प्राणांश्च संनिवेदितोऽहं यः । अन्तःशक्तिपरो देवि ! षाड्वैष्णवस्वरूपधृक् । गव्याचारनिरतो, लतावेष्टनतत्पर । सम्प्रदायो गोकुलेश सर्वसिद्धिकरो भुवि । वृन्दावनाख्य देवेशि ! शृणु यत्नेन साम्प्रतम् । विजिताय प्रसन्नात्मा विष्णुभक्तिपरायणः । कामिनीसङ्गचपलो वनक्रीडाविनोदधृक् । सौगन्धभूषिततनुः स्त्रीध्यानैकपरायणः । विष्णुसारूप्यतत्त्वस्य प्रोक्तो वृन्दावनी शिवे ॥ पाञ्चरात्रो महेशानि तथैव वीरवैष्णवः । पूर्वमेव महेशानि कीर्त्तितः परमेश्वरि ! ॥ रामभक्तिरिति विख्याता सः शिवः परिकीर्त्तितः । रामानन्दी शान्तचित्तो प्रसन्नात्मा विचारधृक् । सर्वत्र समदृष्टा च रामानन्दी प्रकीर्त्तिता । हरिव्यासी महेशानि ! यथावद्ब्रह्मचारवत् । पापसंहरणासक्तो विष्णुभक्तो जितेन्द्रियः । यमादिनियमैर्युक्तो भक्ताचारपरायणः । स्वोपयोगफलत्यागी परकार्यपरायणः । हरिव्यासी महेशानि ! शिवभक्तिस्वरूपधृक् । निम्बार्काख्यं सम्प्रदायं शृणु यत्नेन साम्प्रतम् । नित्यार्चनक्रमासक्तः स्वतन्त्रैकपरायणः । वाह्यपूजादिनिरतो नान्यभक्तः प्रसन्नधीः । आर्य्यपक्षान्वितः स्वच्छः स्वच्छन्दाचारतत्परः । स्वतन्त्रस्मार्त्तविद्वेषी निम्बार्को भगवत्प्रियः । अथ भागवतं देवि ! कथ्यते शृणु [illegible] भक्तैकनिपुणो विजितात्मा प्रसन्नधीः । स्मार्त्तग[illegible] देवि ! तदन्याचारतत्परः । आर्य्यपक्षान्वितो दे[illegible] तथा स्वरूपवेशधृक् । शैवद्वेषी तथा सङ्गात् पुनः [illegible]नपरायणः । केवलविष्णुतत्त्वज्ञः प्रोक्तो भागवतः शिवे" [illegible]

**सम्प्रधारणा** स्त्री सम्+प्र+धृ–णिच्–युच् । युक्तायुक्त[illegible] वचनार्थसमर्थने अमरः ।

**सम्प्रयोग** पु० सम्+प्र+युज–घञ् । १सङ्गादिकामेच्छया धनादिविनियोगे "विभागः सम्प्रयोगश्चे"ति स्मृतिः । २रमणे ३निधुवने ४सम्बन्धे ५आर्थिते त्रि० अजयः ६सान्निध्ये ७कार्मणे वशीकरणादौ मेदि० ८इन्द्रियविषयसम्बन्धे च

**सम्प्रयोगिन्** त्रि० सम्+प्र+युज–घिनुण् । १कामुके २कलाकेलिकारके ३सम्यगलाभार्थे धनादिविनियोजके । ३सम्प्रयोजके त्रि० मेदि० । दिश्यम् ।

**सम्प्रसन्न** त्रि० । १सम्यक्प्रसन्ने २सुषुप्ते च सम्प्रसादशब्दे

**सम्प्रसाद** पु० सम्+प्र+सद–करणे घञ् । १योगादिशास्त्रोक्ते चित्तस्य नैर्मल्यसम्पादके प्रयत्नभेदे । भावे घञ् । २सम्यक्प्रसन्नतायाम् । आधारे घञ् । ३सुषुप्तौ "तद्यत्रैतत्सुप्तः समस्तः सम्प्रसन्नः स्वप्नं न विजानातीति" श्रुतिः । सम्प्रशब्दे च सुषुप्तशब्दे दृश्यम् ।

**सम्प्रसाधन** न० सम्+प्र+साध–णिच् करणे ल्युट् । १कटकादौ भूषणे । भावे ल्युट् । २भूषणक्रियायाम् ।

**सम्प्रसारण** न० सम्+प्र+सृ–णिच्–ल्युट् । १सम्यग्विस्तारणे व्याकरणोक्ते यणः स्थाने जायमाने २इक्संज्ञकवर्णे च । "इग्यणः सम्प्रसारणम्" पा० ।

**सम्प्रहार** पु० सम्प्रह्रियतेऽत्र सम्+प्र+हृ–आधारे घञ् । १युद्धे अमरः । भावे घञ् । २सम्यक्प्रहरणे ३गमने च मेदि० ।

**सम्प्राप्ति** स्त्री सम्+प्र+आप–क्तिन् । १सम्यक्प्राप्तौ २वैद्यकोक्ते रोगोत्पत्तिभेदे च तल्लक्षणं भावप्र० उक्तं यथा "अथ सम्प्राप्तिलक्षणमाह "यथा दुष्टेन दोषेण यथा चानुविसर्पता । निर्वृत्तिरामयस्यासौ सम्प्राप्तिर्जातिरागतिः" । यथा दुष्टेन दोषेण यथा कारणभेदेन दोषेण यथा चानुविसर्पता अनेकधा दोषाणां विसर्पता ऊर्ध्वाधस्तिर्यगादिगतिभेदेन तथा च विसर्पता । आमयस्य या उत्पत्तिः असौ सम्प्राप्तिः । सम्प्राप्त्यपरनाम सम्प्राप्तेः पर्यायावाह जातिरागतिरिति । संप्राप्तिं रोगाधिकभेदानाह "सङ्ख्याविकल्पप्राधान्यबलकालविशेषतः । सा भिद्यते यथात्रैव वक्ष्यन्तेऽष्टौ ज्वरा इति । सङ्ख्यादिकालविशेषान्तेभ्यः सा संप्राप्तिर्भिद्यते भेदवती क्रियत इत्यर्थः । तत्र सङ्ख्यां विवृणोति । यथा ज्वरोऽष्टधा अतीसारः षड्विध इत्यादि विकल्पं विवृणोति । 'दोषाणां समवेतानां विकल्पोऽंशांशकल्पना' समवेतानां समुदितानां दोषाणाम् अंशांशकल्पनाकेन मध्याधिकभेदेभेदकल्पना विकल्पः । प्राधान्यं विवृणोति । "स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्याभ्यां व्याधेः प्राधान्यमादिशेत्" । व्याधेः

स्वातन्त्र्येण प्राधान्यं पारतन्त्र्येणाप्राधान्यञ्च बोद्धव्यमित्यर्थः । यथा स्वतन्त्रस्य ज्वरस्य प्राधान्यं ज्वराधीनानां श्वासादीनामप्राधान्यम् । बलं विवृणोति "हेत्वादिकात्स्न्र्यावयवैर्बलाबलविशेषणम्" । अत्रापि व्याधेरित्यनुवर्त्तते हेत्वादीनां हेतुपूर्वरूपरूपाणाम् । कात्स्न्र्येन साकल्येन अवयवैः एकदेशेन व्याधेर्बलाबलयोर्विशेषणम् । विशेषं बोध । कालं विवृणोति । "नक्तं दिनर्त्तु भुक्तांशैर्व्याधिकालो यथामलम्" नक्तमित्यव्ययं रात्रिवाचकम् । एतेनैतदुक्तं यस्मिन्नक्तादिरंशो यस्य दोषस्य प्रकोप उक्तोऽस्ति सोऽंशस्तस्य दोषजस्य व्याधेः काल इत्यर्थः । नक्तादेरंशेषु वातादिप्रकोप उक्तो वाग्भटेन "ते व्यापिनोऽपि हृन्नाभ्योरधोमध्योर्द्ध्वसंश्रयाः । वयोऽहोरात्रिभुक्तानामन्तमध्यादिगाः क्रमादिति" ते वातपित्तकफाः । ऋतुषु वातादिको यथा । "वर्षासु शिशिरे वायुः, पित्तं शरदि ग्रीष्मके । वसन्ते तु कफः कुप्येदेषा प्रकृतिरार्त्तवी । संप्राप्तिर्व्याधीनां सामान्य हेतुः, यथा मिथ्याहारविहारकुपितवातादयामाशयगमनरसदूषणकोष्ठाग्निबहिर्निरसनरूपं ज्वरोत्पत्तिप्रकारं बोधयति । तथा व्याधीनां सङ्ख्यादींशकल्पना प्राधान्यबलकालांश्च बोधयति ।

**स(म्प्रे)म्प्रैष** पु० सम्+प्र+इष–घञ् वा वृद्धिः । १नियोगे २विधौ हेमच० । विधिशब्दे ४९०७ पृ० दृश्यम् ।

**सम्प्रोक्षण** न० सम्+प्र+उक्ष–ल्युट् । जलादिसेचनेन संस्कारभेदे अभ्युक्षणशब्दे ३१२४० दृश्यम् । [स्कारे यदार्थे ।

**सम्प्रोक्षित** त्रि० सम्+प्र+उक्ष–क्त । जलादिसेचनेन कृतसं-

**सम्फाल** पु० सम्+फल–ण्वुल्० च । मेषे हेमच० ।

**सम्फुल्ल** त्रि० सम्+फुल्ल–अच् । विकसिते । सम्+फल–क्त अत उत्त्वम् । सम्फुल्त इति अकारमध्योऽपि तत्रैव ।

**सम्ब** गतौ भ्वा० प० सक० सेट् । सम्बति असम्बीत् ओपदेशः साधुः ।

**सम्ब** सम्बन्धे चु० उभ० सक० सेट् । सम्बयति ते अससम्बत् त ।

**सम्बन** न० सम्ब–ल्युट् । १कर्षणस्य प्रतिलोमकर्षणे २जले जटा० ।

**सम्बद्ध** त्रि० सम्+बन्ध–क्त । १सम्बन्धिनि । भावे क्त । २सम्बन्धने न० ।

**सम्बन्ध** पु० सम्+बन्ध–घञ् । १संयोगादौ २संसर्गे ३समवाये अजयः । ४सम्बन्धशब्दे ५सख्या संसर्गभेदे च । स च सम्बन्धस्त्रिविधः "सम्बन्धस्त्रिविध पुत्रो विप्रेन्द्र ! जगतीतले । विद्याजो योनिजश्चैव मौनिकश्च प्रकीर्त्तितः । मैत्रस्तु मौनिक योन्य च सम्बन्धः स्तुर्बुधः" ब्रह्मवै० गण० १०अ० । सम्बन्ध नानाविधः "षष्ठी शेषे" पा०

सम्बन्धाभावे दर्शितस्तत्त्वावगन्तव्यः । न्यायमते संयोगसमवायादिरूपः । सम्यग्बन्धो यत्र । दृढिते त्रि० अजयः ।

**सम्बर** न० सम्ब–अरन् । १जले अमरः अयं तालव्यादिरप्युक्तः । २बौद्धव्रतभेदे मेदि० । ३संयमे त्रि० ४सेतौ हेमच० ५दैत्यभेदे ६हरिणभेदे ७मीनभेदे पुंस्त्री० स्त्रियां ङीष् । ८पर्वतभेदे च पु० शब्दर० । ९जैनभेदे १०जिनमतप्रसिद्धपदार्थभेदे । स च आस्रवनिरोधरूपः गुप्तिसमित्यादिः अर्हत्शब्दे ३८४पृ० तल्लोद्देशः ३८५पृ० च तत्र लक्षणं दृश्यम् । संवर इत्येव अन्तस्थवमध्यः पाठः तत्रार्थे ।

**सम्बरारि** पु० सम्बरस्य दैत्यविशेषस्य अरिः । कामदेवे अमरः ।

**सम्बरी** स्त्री सम्ब–अरन् ङीप् । १मूषिकपर्ण्याम् अमरः । २जलामलक्याञ्च तालव्यादिरयमिति भरतः ।

**सम्बल** न० सम्ब–कलच् सम्यक्बलं यतो वा । १जले शब्दर० २पाथेये पु० न० अमरः तालव्यादि तत्रार्थे भरत० ।

**स(श)म्बाकृत** त्रि० स(श)म्बेन प्रतिलोमेन कृष्टं क्षेत्रं स(श)म्ब+डाच्–कृ–क्त । १अनुलोमकर्षणानन्तरं प्रतिलोमकृष्टे द्विःकृष्टे क्षेत्रादौ अमरः । भावे क्त । २प्रतिलोमकर्षणे न० ।

**सम्बाध** न० सम्यक् बाधा यत्र । १नरकवर्त्मभये शब्दमा० । सम्+बाध–भावे घञ् । २अन्योन्यसंघर्षे पु० ३सङ्कटे ४भगे मेदि० ।

**सम्बाधन** पु० सम्+बाध ल्यु करणे ल्युट् वा । १द्वारपाले २शूलाग्रे ३मदनद्वारे भगे च मेदि० । भावे ल्युट् । ४सम्यक्पीडने । [त्रि० ।

**सम्बुद्ध** पु० मा०स० । १बुद्धावतारे त्रिका० । २सम्यग्बोधाश्रये

**सम्बुद्धि** स्त्री सम्+बुध–क्तिन् सम्यग्बुद्धिर्यत्र वा । १सम्यग्बोधे २सम्बोधनशब्दार्थे च । [अजयः ३सम्यक्ज्ञाने च

**सम्बोध** पु० सम्+बुध–घञ् । १क्षेपे २बोधने मेदि० । ३नाशे

**सम्बोधन** न० सम्+बुध–ल्युट् । १सम्यक्ज्ञाने । बुध–णिच्–युच् । तत्रार्थे स्त्री भरत० । ल्युट् । २सम्यग्ज्ञापने "अभिमुखीभावमात्रं सम्बोधनं विदुः । प्राप्ताभिमुख्यः पुरुषः क्रियासु विनियुज्यते" इति व्याकरणोक्ते अन्यासक्तस्यापि स्वाभिमुखीकरणाय अभीष्टक्रियासु विनियोगाय ज्ञापनादिरूपे ३व्यापारभेदे च० ।

"सम्बोधनपदं यच्च तत् क्रियाया विशेषणम् । व्रजानि देवदत्तेत्यादौ निघातोऽत्र तथा सति" हरि । समानवाक्ये एव निघातस्य (अनुदात्तस्य) विधानात् । व्रजानि देवदत्त इत्यादौ तस्य निघातः । "सम्बोधनान्तं क्रियायाः कारकं प्रथमो वेद । धातुसम्बन्धाधिकारविहितसम-

सम्पन्नम् । तथा तस्य च भावेन षष्ठी चेयुदितं द्वयम् । सम्बन्धवाहकत्वात् क्रियैवाधारतास्" इत्युक्तेस्तस्य क्रियायामेवान्वयः । सम्बोधनार्थे च प्रथमा ।

**सम्भली** स्त्री सम्यक् भजते सम्+भज-अच् गौरा० ङीष् । कुट्टिन्याम् परपुरुषेण सह अन्यस्त्रिया योजयित्र्याम् अमरः । तालव्यादि तत्रार्थे भरतः ।

**सम्भव** पु० सम्+भू-अप् । १उत्पत्तौ २आधेयस्याधारे समावेशनयोग्यत्वरूपे व्यापारे ३उत्कटकोटिकसन्देहे गदा० । ४सङ्गते । अपादाने अप् । ५हेतौ । कर्त्तरि अच् । ६मेलके त्रि० मेदि० । ७अपाये च अजयः । पौराणिकमतसिद्धे ८बुद्धिभेदे ९तत्प्रमाणे च तदेतन्मतम् तत्त्वकौमुद्यां यदाह "सम्भवस्तु यथा खार्य्यां द्रोणाढकप्रस्थाद्यवगमः स चानुमानमेव खारीत्वं हि द्रोणाद्यविनाभूतं प्रतीतं खार्य्यां द्रोणादिसत्त्वमवगमयतीति" अनुमानान्तर्गततया प्रमाणान्तरत्वं दूषितम् । खारीत्वं खारीपरिमाणः महापरिमाणे न्यूनपरिमाणसमावेशोऽनुभवसिद्धः तथा च खारीपरिमाणं द्रोणादिपरिमाणव्यापकमिति व्यापकस्थित्या व्याप्यस्थितेरवगमकस्य तदनुमानेनैव गतार्थतेत्यर्थः । "न चतुष्ट्वमैतिह्यार्थापत्तिसम्भवाभावप्रामाण्यात्" गौ० सू० भाष्ये "सम्भवो नाम अविनाभाविनोऽर्थस्य सत्ताग्रहणम् । यथा द्रोणस्य सत्ताग्रहणात् आढकस्य सत्ताग्रहणम् एवम् आढकस्य सत्ताग्रहणात् प्रस्थादिसत्ताग्रहणम्" उक्तम् । तद्वृत्तौ च "अविनाभाववृत्त्या च सम्बन्धयोः समुदायसमुदायिनो समुदायेन इतरस्य ग्रहणं सम्भवः तच्चानुमानमेव" इत्युक्तम् ।

**सम्भव्य** पु० सम्+भू-कर्त्तरि यत् । १कपित्थे शब्दच० २सम्भाविनि त्रि० । [२सम्भूते ३आमलक्यां च मेदि० ।

**सम्भार** पु० सम्+भृ-घञ् । १परिपूर्णतायां त्रिका० २समूहे

**सम्भावन** न० सम्+भू-णिच्-ल्युट् । १अर्थालङ्कारभेदे अल० ङ्कारशब्दे ३०७ पृ० दृश्यम् । २व्याकरणोक्ते क्रियाया योग्यताध्यवसाये ३सिद्धार्थभेदे ४उत्कटकोटिकसंशयरूपे ५ज्ञानभेदे च गदाधरः । युच् । सम्भावनाप्यत्रार्थे स्त्री

**सम्भावित** त्रि० सम्+भू-णिच्-क्त । सम्भवयुक्ते पदार्थे ।

**सम्भाषण** न० सम्+भाष-ल्युट् । १सम्यक्कथने २परस्परकथने च ।

**सम्भिन्न** त्रि० सम्+भिद-क्त । १विदलिते २भेदान्विते ३समाश्लिष्टे च "करेणिस्त्रोऽसम्भिन्न इव करिणश्च" इति अर्थोऽस्ताः ।

**सम्भूति** स्त्री सम्+भू-क्तिन् । १विभवे २ईश्वरस्यैश्वर्यभेदे च "सम्भूतिं य उपासते" इति श्रुतिः ।

**सम्भूयसमुत्थान** न० सम्भूय मिलित्वा सम्युत्थितन्यनेन सम्+उद्+स्था-करणे ल्युट् । १मिलित्वा वणिजां वाणिज्यादिकर्मकरणे २तद्विषयके विवादभेदे च तत्स्वरूपादिकं वीरमि० उक्तं यथा

"अथ सम्भूयसमुत्थानाख्यव्यवहारपदम् । तस्य स्वरूपमाह नारदः "वणिक्प्रभृतयो यत्र कर्म सम्भूय कुर्वते । तत् सम्भूयसमुत्थानं व्यवहारपदं स्मृतम्" इति । वणिक्प्रभृतय इत्यनेन ऋत्विक्कर्षकनर्त्तकादीनां ग्रहणम् । यद्यपि फलभूतस्य स्वर्गस्य ऋत्विग्गामित्वाभावादात्मनेपदस्यानुपपन्नत्वेन प्रभृतिशब्देन ऋत्विग्ग्रहणमनुचितम् । तथापि आत्मनेपदाऽविवक्षयेदमुक्तम् च ऋत्विङ्मात्रे आत्मनेपदाविवक्षणे अन्यत्र च विवक्षणे वैरूप्यप्रसङ्ग इति वाच्यम् । सम्भूयकर्तृत्वमात्रस्य लक्षणत्वेनान्यस्य वास्तवतत्सत्त्वेऽपि लक्षणघटकत्वप्रसङ्गाभावात् । न च चिन्त्यमानप्रवृत्त्या कर्मभिप्राय इत्यस्य कर्त्रभिप्रायविषये कर्त्रि आत्मनेपदे क्रियाफले इति व्याख्यानात् ऋत्विजामपि यथा यजमानस्य कर्म तथास्वितेनोपरागेणेच्छा सम्भवत्येवात्मनेपदविवक्षायामपि का क्षतिरिति वाच्यम् । कर्त्रभिप्राये कर्तृगामिनीत्यस्यैव व्याख्यानस्य महाभाष्याद्यनेकग्रन्थसम्मतत्वेनान्यादृशव्याख्यानस्य महाभाष्यादिविरुद्धत्वात् । एवं वणिज्यादिकरणे अधिकारिणो दर्शयति बृहस्पतिः "कुलीनदक्षानलसैः प्राज्ञैर्नाणकवेदिभिः । आयव्ययज्ञैः शुचिभिः शूरैः कुर्यात् सह क्रियाम्" इति । क्रिया क्रयविक्रयरूपवाणिज्यादिरूपा । नाणकविज्ञानं वाणिज्यक्रियायामुपयुज्यते । आयव्ययज्ञानमात्रं कृषिक्रियायाम् । शिल्पिक्रियायां सङ्गीतक्रियायां च प्राज्ञत्वम् । कुलीनत्वमालस्यवर्जनानि । चौर्ये तु शूरत्वमात्रमुपयुज्यते । दक्षत्वमखिलेषु सर्वत्रोपयुज्यते । अनेन दर्शितः अयोग्यानाह स एव "अशक्तालसरोगार्त्तमन्दभाग्यनिराश्रयाः । वाणिज्याद्याः सहैतैस्तु न कर्तव्या बुधैः क्रियाः" इति । मिताक्षरा कृतपरकृत्या । ये तु सम्भूय वाणिज्यादिक्रिया कुर्वन्ति ते प्रक्षापूर्वकेन लाभादिभाजो भवन्तीत्याह नारदः "समोऽतिरिक्तो हीनो वा यत्रांशो यस्य यादृशः । क्षयव्ययौ तथा वृद्धिस्तस्य तत्र तथाविधा" इति । बृहस्पतिरपि

"प्रयोगं कुर्वते ये तु हेमधान्यरसादिना समन्यूनाधिकैरंशैर्लाभस्तेषां तथाविधः । समो न्यूनोऽधिको वांशो येन क्षिप्तस्तथैव सः । व्ययं दद्यात् कर्म्म कुर्य्याल्लाभं गृह्णीत चैव हि" इति । यत्र पुनरेकस्य द्वौ भागावन्यस्यैक इति कल्पितं कृतं तत्र तदनुरोधेन व्यय लाभौ प्रकल्प्यावित्याह याज्ञवल्क्यः "समवायेन वणिजां लाभार्थं कर्म्म कुर्व्वताम् । लाभालाभौ यथाद्रव्यं यथा वा संविदा कृतौ" इति । सम्भूयकारिणां कर्त्तव्यमाह व्यासः "समधनसमक्षं वाऽवस्थुयलं परस्परम् । नाना पण्यानुसारास्ते प्रकुर्य्युः क्रयविक्रयौ । यथोपयन्तो भाण्डानि दद्युः शुल्कञ्च, तद्ध्वनि । अन्यथा द्विगुणं दाप्याः शुल्कस्थानाद्बहिःस्थिताः" इति । नारदोऽपि "भाण्डपिण्डव्ययोद्धारभारसारान्ववेक्षणम् । कुर्य्युस्तेऽव्यभिचारेण समये स्वे व्यवस्थिताः" इति अथ वा सर्व्वानुज्ञया सर्व्वेषां कार्य्यमेक एव कुर्य्यात् । अतएव बृहस्पतिः "बहूनां सम्मतो यस्तु दद्यादेको धनं नरः । करणं कारयेद्वापि सर्व्वैरेव कृतं भवेत्" इति । करणं लेख्यादिकम् । सम्भूयकारिणां मिथो विवादे निर्णयप्रकारमाह स एव "परीक्षकाः साक्षिणश्च त एवोक्ताः परस्परम् । सन्दिग्धेऽर्थे वञ्चनायां न चेद्विद्वेषसंयुताः" इति । यदा तु विद्वेषयुक्तास्तदाप्याह स एव "यः कश्चिद्वञ्चकस्तेषां विज्ञातः क्रयविक्रये । शपथैः सोऽपि शोध्यः स्यात् सर्व्ववादेष्वयं विधिः" इति । सर्व्ववादेऽपि वञ्चनरहितवादेऽपि । वञ्चकत्वे सिद्धे सति किं कार्य्यमित्यपेक्षित आह याज्ञवल्क्यः "जिह्मं त्यजेयुर्निर्लाभम्" इति । जिह्मं वञ्चकं निर्लाभं लाभं हित्वा त्यजेयुर्बहिः कुर्य्युरित्यर्थः । सम्भूयकारिष्वसमर्थं प्रत्याह स एव "अशक्तोऽन्येन कारयेत्" इति । स्वांशानुरूपं कर्म्मेति शेषः । दैवराजकृतद्रव्यहानिविषये सर्व्वान् प्रत्याह बृहस्पतिः "द्रव्यहानिर्यदा जाता दैवराजकृता भवेत् । सर्व्वेषामेव सा प्रोक्ता कल्पनीया यथांशतः" इति । सम्भूयकारिभिः सर्व्वैरिति शेषः । द्रव्यहानिरिति पाठे यथांशं हानिः द्रव्यहानिः निकृष्टव्यार्थस्य हरिका हानिरित्यर्थः । प्रातिस्विकहानौ केषु दूषणाभावे स एवाह "अनिर्दिष्टो वार्य्यमाणः प्रमादाद्यस्तु नाशयेत् । तेनैव तद्भवेद्देयं सर्व्वेषां समवायिनाम्" इति । अनिर्दिष्टः समवायमननुमतः । याज्ञवल्क्योऽपि "प्रतिषिद्धमनादिष्टं प्रमादाद्यच्च नाशितम् । स तद्दद्यात्" । रक्षणे त्वाह स एव "विप्लवाद्रक्षिताद्दशमांशभाक्" इति । बृहस्पतिरपि "दैवराजभयाद्यस्तु स्वशक्त्या परिपालयेत् । तस्यांशं दशमं दत्त्वा गृह्णीयुस्तेंऽशतोऽपरम्" इति । तस्य तस्मै दशमं समस्ते समवायिद्रव्यमिति शेषः । प्रतिपालयेत् समाहरेत् स्वशक्त्या प्रत्याहरेदित्यर्थः । नारदोऽपि "दैवतस्करराजाग्निव्यसने समुपस्थिते । यस्तत् स्वशक्त्या रक्षेत तस्यांशो दशमः स्मृतः" इति । यस्तु समवायिद्रव्यं धनार्थिभिः सह प्रतियाचनादिना न साधयति तस्य लाभहानिरित्याह बृहस्पतिः "समवेतैस्तु यद्दत्तं प्रार्थनीयं तथैव तत् । न याचते च यः कश्चिल्लाभात् स परिहीयते" इति । "याचनप्रार्थनयेन यत्कर्म्म स्वांशानुरूपं कर्त्तव्यं तथाप्यकरणार्थं तेन तत्कर्म्माकरणेऽपि लाभहानिरित्यथादेव वचनात् प्रतिपत्तव्यमिति" स्मृतिचन्द्रिकायाम् । सम्भूयकारिणामृत्विजां कर्त्तव्यमाह मनुः "ऋत्विजः समवेतास्तु यत्र सर्व्वे निमन्त्रिताः । कुर्य्युर्यथाह तत्कर्म्म गृह्णीयुर्दक्षिणां तथा" इति । अत्र समवायो यजमानविवक्षया प्रयुक्तो न पुनर्बहुयजमानकर्त्तृकत्वस्यापि विवक्षया । तत्र यजमानानामेवाधिकारात् स्वयमार्त्विक्कारित्वे दक्षिणाभागानामृत्विजामभावात् । तथा कर्म्मानुसारेण दक्षिणां गृह्णीयुरित्यर्थः । तथा च स एव "सम्भूय स्वानि कर्म्माणि कुर्व्वद्भिरिह मानवैः । अनेन कर्म्मयोगेन कर्त्तव्यांशप्रकल्पना" इति । स्वानि कर्म्माणि यजमानव्यतिरिक्तानीति शेषः । इयं चांशकल्पना द्वादशशतं गावो दक्षिणेत्येवं क्रतुधर्म्मविहितेन विधीयमानायां दक्षिणायामेव न प्रत्यृत्विग्विशेषोक्तधनेन विहितायास्तद्विधायकश्रुतिविरोधापत्तेः अतएवाह बृहस्पतौ 'रथं हरेद्वाध्वर्य्युर्ब्रह्माधाने च वाजिनम् । होता निविष्टदर चाश्वमुद्गाता चाप्यनः क्रये" इति । निविष्टदर निविद्धनवद्य धरम् । उद्गातृग्रावमध्यस्य सयमृत्विग् वदत इति मदनरत्ने । अन शकटस्य क्रय सोमक्रये । दक्षिणांशकल्पनायाः प्रकारमाह मनुर्बृहस्पती "सर्व्वेषामर्द्धिनो मुख्यास्तदर्द्धेनार्द्धिनोऽपरे । तृतीयिनस्तृतीयांशाश्चतुर्थांशाश्च पादिनः" इति । सर्व्वेषामृत्विजां षोडशानां मध्ये ये मुख्या होत्रध्वर्य्युब्रह्मोद्गातारस्तेऽर्द्धिनः अर्द्धदक्षिणायाः किञ्चिन्न्यूनमर्द्धं गृह्णीयुः समयाद्धसमत्वे वक्ष्यमाणविभागकल्पनाविरोधः स्यात् । अपरे द्वितीया

मैत्रावरुणप्रतिप्रस्थातृब्राह्मणाच्छंसिप्रस्तोतारः द्वितीयिनः मुख्यभागादर्द्धं नार्द्धं ग्राहिणः, तृतीयिनोऽच्छावाकाग्नीध्रोन्नेतृप्रतिहर्त्तारो मुख्यभागस्य तृतीयांशभाजः। पादिनोऽन्ये ग्रावस्तुत्पोतृनेतृसुब्रह्मण्याख्या मुख्यभागस्य चतुर्थांशग्राहिण इत्यर्थः। मुख्यानां चतुर्णां मिथोविभागः सम एव द्वितीयादीनामपि स एव विभागः। तथा च गोशत दक्षिणेति पक्षमाश्रित्य कात्यायनसूत्रम् "द्वादश द्वादश मुख्येभ्यः षट् षट् द्वितीयेभ्यश्चतस्रश्चतस्रस्तृतीयेभ्यस्तिस्रस्तिस्र इतरेभ्य" इति। संगृहीतमेतद्बौधायनकारिकायामपि "पञ्चविंशतिधा कृत्वा वर्गीया दक्षिणा क्रमात्। द्वादशैवाथ षट्कं च चतस्रस्तिस्र एव चेति" द्वादशाधिकगोशतरूपाया दक्षिणाया पृथक्चत्वारो भागाः कर्त्तव्याः। तत्रैको भागो होतृवर्गस्यापरो भागो ब्रह्मवर्गस्यापरोऽध्वर्युवर्गस्य पर उद्गातृवर्गस्य। पुनरेकैकस्य भागस्य पञ्चविंशतिर्भागाः कर्त्तव्याः। तत्राद्यानां होत्रादीनां द्वादश भागा, द्वितीयानां षट् तृतीयानां चत्वारश्चतुर्थानां त्रय इत्यर्थः। पक्षान्तरादौ तु विषमविभागानभिधानात् "समं स्यादश्रुतत्वादिति" न्यायेन समत्वेनैव विभाग इति मन्तव्यम्। स्वकीयकर्मकलापाशक्तत्व कृतानुसारेण भागो देय इत्याह मनुः "ऋत्विग्यदि वृतो यज्ञे स्वकर्म परिहापयेत्। तस्य कर्मानुरूपेण देयोऽंशः सह कर्तृभिः" इति। सहकर्तृभिः सम्भूयकारिभिरित्यर्थः। यद्वा कर्तृभिः सह देयः दक्षिणाकाले देयो यजमानेनेत्यर्थः। अथ वा कर्म पारक्य सह कर्तृभिरित्यर्थः। यदा तु ऋत्विक् कर्मैकदेश दक्षिणादानानन्तरं त्यजति तदाऽवशिष्टं तद्गणवर्त्तिनां मध्ये सन्निहितेनान्येन कारयेदित्याह स एव "दक्षिणासु च दत्तासु स्वकर्म परिहापयेत्। कृत्स्नमेव लभेतांशमन्येनैव च कारयेत्" इति। कर्ममध्ये ऋत्विङ्मरणे कर्त्तव्यमाह नारदः "ऋत्विजां व्यसनेऽप्येवमन्येन कर्म निस्तरेत्। लभेत दक्षिणादानं स तस्मात् समकल्पितम्" इति। अन्येन स्वस्वगणमध्यवर्त्तिना मध्ये प्रत्यासन्नेन, येन केनचिदन्येन कार्यमात्रे स्वध्वस्यादि समाप्त्यावाधापत्तेरिति ध्येयम्। यत्तु शङ्खलिखितयोर्वचनम् "अथ चेदनुमाप्ते सवने ऋत्विक् म्रियेत तस्य समानोऽन्यः शिष्यो वा तत्कार्य्यमनुपूरयेत्। अथ चेदन्यः ऋत्विजं वृणुयात्" इति। यत्तु बृह-

स्पतिवचनम्। "एवं क्रियाप्रवृत्तानां यदा कश्चिद्विपद्यते। तद्बन्धुना क्रिया कार्य्या सर्वैर्वा सहकारिभिः" इति। तदकालगणरहितत्विक्कर्तृकदर्शपौर्णमासादियागविषयमित्यभिहितं स्मृतिचन्द्रिकायाम्। कौशल्येव तु मर्त्त्विजि यजमानेन मर्त्त्विगन्तरकरणे कार्य्ये दक्षिणेति बौधायनमाह शङ्खः "अथ ऋत्विजि हते पश्चादन्यं वृणुयात्पूर्वाङ्गस्यैव दक्षिणा पश्चादङ्गं किञ्चिल्लभते" इति। यदा निष्कारणमृत्विग् याजकं त्यजति याज्यो वा ऋत्विजं, तदा तयोर्दण्डमाह मनुः "ऋत्विजं यस्त्यजेद् याज्यो याज्यं चर्त्विक् त्यजेद् यदि। शक्तं कर्मण्यदुष्टञ्च तयोर्दण्डः शतं शतम्" इति। नारदोऽपि "यस्त्वृक् च त्रिविधो दृष्टः पुंसोऽत्र स्वयमकृत। यदृच्छया च यः कुर्य्यादार्त्विज्यं प्रीतिपूर्वकम्। ऋत्विग्याज्यमदुष्टं यस्त्यजेदनपकारिणम्। अदुष्टञ्चर्त्त्विजं याज्यो विनेयौ तावुभावपीति"। ये कृषिसाधने समानास्तैः सह कृषिः कार्य्येत्याह बृहस्पतिः "वाह्यकर्षकवीजाद्यैः क्षेत्रोपकरणेन च। ये समानास्तु तैः सार्द्धं कृषिः कार्य्या विजानता" इति। वाह्या वाहनादिवाहका बलीवर्दाः। कर्षका कृषक्षेत्रकृताः पुरुषा आदिशब्देन कृषिसाधनानामन्येषां ग्रहणम्। सम्भूयकारिणां कृषकाणां कर्त्तव्यमाह बृहस्पतिः "पर्वते नगराभ्याशे तथा राजपथस्य च। ऊषरं मूषकव्याप्तं क्षेत्रं यत्नेन वर्जयेत्" इति। पर्वते पर्वतसमीपे कल्पतरुकृता तु निवीत इति पठित्वा निवीतशब्देन यज्ञभूम्यर्थं रक्षित प्रदेश इति व्याख्यातम्। नगराभ्याशे नगरसमीपे। राजपथस्य समीप इति शेषः। एतदुक्तं भवति पर्वताद्यासन्नमनासन्नमपि ऊषरं मूषकव्याप्तञ्च क्षेत्रं वर्जयेदिति। वाह्येष्वपि वर्जनीयानाह स एव "कृशातिवृद्धं क्षुद्रञ्च रोगिणं प्रपलायिनम्। कार्य्यं स्वस्थञ्च मादद्याद्वाह्यं पार्श्वं कृषीवल" इति। कार्य्य एकाक्ष अक्षः भानचरण। कश्चित्तस्यैकस्यैव हानिमाह स एव 'वाह्यवीजात्ययाद्यस्तु क्षेत्रहानिं प्रजायते। तस्यैव सा प्रदातव्या सर्वेषां कृषिजीविनामि'ति। सम्भूयकारिणामिति शेषः। वाह्यवीजप्रयुक्त कर्मसामग्र्याणामुपलक्षणार्थम्। सम्भूयकारिणां शिल्पिनां स्वरूपमंशकल्पनां चाभिधायोशं परिकल्पनाप्रकारमाह स एव 'हिरण्यकुप्यसूत्राणां कारणाभावरूपयाम्। शक्तानां शिल्पिनां प्रोक्तो भागोऽभि। हेमकारादयो

यत्र शिल्पिनः सम्भूय कुर्वते । यथानुरूपं निर्वेशं लभेरंस्ते यथांशतः" इति । कुप्यं हेमरूप्यव्यतिरिक्तत्रपुसीसादिकम् । हेमरूप्ये इति प्रस्तुत्य ताभ्यां यदन्यत्कुप्यमित्यमरसिंहेनोक्तत्वात् । निर्वेशो भृतिः । कात्यायनोऽपि "शिल्पकाभिज्ञकुशला आचार्येति शिल्पिनः । एकद्वित्रिचतुर्भागान् हरेयुस्ते यथोत्तरम्" इति । हर्म्यादिनिर्मातॄणां मध्ये मुख्यस्य भागद्वयमाह बृहस्पतिः "हर्म्यं देवगृहं वापि वाटिकोपस्कराणि च । सम्भूय कुर्वतां तेषां प्रमुखो द्व्यंशमर्हति" इति । नर्त्तकेष्वपि मुख्यस्यार्द्धद्वयभागत्वमतिदिशन् विशेषान्तरमाह स एव "नर्त्तकानामेष एव धर्मः सद्भिरुदाहृतः । तालज्ञो लभतेऽध्यर्द्धं गायनास्तु समांशिनः" इति । अध्यर्द्धम् अर्द्धाधिकमेकमंशम् । सम्भूयकारिणां चौराणां लाभभागेऽंशपरिकल्पनाप्रकारमाह कात्यायनः "परराष्ट्राद्धनं यत् स्यात् चौरैः स्वाम्याज्ञया हृतम् । राज्ञे दत्त्वा तु षड्भागं विभजेरन् यथाविधि । चौराणां मुख्यभूतस्तु चतुरोऽंशांस्ततो हरेत् । शूरोऽंशांस्त्रीन् समर्थो द्वौ शेषास्त्वेकैकमेव च" इति । एतद्वचनं दुर्बलवैरिदेशादाहृतविषयम् प्रबलवैरिदेशादाहृते त्वाह बृहस्पतिः "स्वाम्याज्ञया तु यच्चौरैः परदेशात् समाहृतम् । राज्ञे दत्त्वा तु षड्भागान् भजेयुस्ते यथांशतः । चतुरोंऽशान् भजेन्मुख्यः शूरस्त्र्यंशमवाप्नुयात् । समर्थस्तु हरेद्द्व्यंशं शेषास्त्वन्ये समांशिनः" इति । समर्थः शक्तः । एतेषां चानियम्यत्वमेवेत्याह कात्यायनः "तेषां चेत् प्रसृतानां तु ग्रहणं समवाप्नुयात् । तन्मोक्षणार्थं यद्दत्तं वहेयुस्ते यथांशतः" इति । इयमंशपरिकल्पना च शिल्पिसम्भूयकारिणां समयाभावविषया कृते तु समये तदनुसारेणैव । अतएव तत्रैवोक्तम् "वणिजां कर्षकाणाञ्च चौराणां शिल्पिनां तथा । अनियमाधकर्त्तॄणां सर्वेषामेव निर्णयः" इति । अनियम्य लाभप्राप्त्यो समयेन प्रतिपुरुषमंशप्रकल्पनेत्यर्थः" ।

**सम्भूति** स्त्री सम्+भू-क्तिन् । सम्यक् पोषणे ।

**सम्भेद** पु॰ अभिद्यते सन्धिभूतेऽत्र सम्+भिद्--आधारे घञ् । १नद्योः सङ्गमस्थाने अमरः । भावे घञ् । २सङ्गमे ३सम्यग्भेदने ४स्फुटने ५मिलने मेदि॰ ६ऐकरूप्ये च "सम्भेदे नान्यतरवैयर्थ्यम्" इति मीमांसाया न्याय. ।

**सम्भोग** पु॰ सम्+भुज-घञ् । १सम्यग्भोगे २रते ३भिन्नमासनभेदे मेदि॰ ४हर्षे शब्दच॰ ५केलिनागरे जटा॰ "दर्शनस्पर्शनादीनि निषेवेते विलासिनौ । यत्रानुरक्तावन्योन्यं सम्भोग स उदाहृतः" उक्तलक्षणे ६शृङ्गाररसावस्थाभेदे सा॰द॰ ।

**सम्भ्रम** पु॰ सम्+भ्रम-घञ् न वृद्धिः । १भयादिजनिते वेगे अमरः । २त्वरायां ३तद्धेतुके ४भये ५आदरे मेदि॰ । ७अतिशयभ्रमे ७भ्रान्ते अजय॰ ।

**सम्मति** स्त्री सम्+मन॰ क्तिन् । १अनुमतौ २अभिलाषे च मेदि॰ । ३आत्मज्ञाने अजय॰ । [२हर्षयुक्ते त्रि॰ ।

**सम्मद** पु॰सम्+मद-घञर्थे अ । १हर्षे अमरः । कर्त्तरि अच्

**सम्मर्द** पु॰ संमृद्यतेऽत्र सम्+मृद--आधारे घञ् । १युद्धे । भावे घञ् । २अन्योन्यसंघर्षे च ।

**सम्मातुर** पु॰ सतीच्याः सत्या मातुरपत्यम् अण् उत् रपरः वा॰ न वृद्धिः । सतीतनये भद्रमातुरे हेमच॰ ।

**सम्मान** पु॰ सम्+मन-घञ् । आदरे ।* [हिते च ।

**सम्मानित** स्त्री सम्+मन--णिच्॰क्त । १कृतगौरवे २सम्मा-

**सम्मार्जन** स्त्री सम्+मृज-ल्युट् । संशोधने रत्नमा॰ ।

**सम्मार्जनी** स्त्री संमृज्यतेऽनया सम्+मृज॰ करणे ल्युट् ङीप् । धूल्याद्यपसारणार्थे पदार्थे (झाँटा) अमरः । ण्वुल् । सम्मार्जक तदर्थे पु॰ शब्दर॰ ।

**सम्मित** त्रि॰सम्+मा-क्त । १सदृशे २तुल्यपरिमाणे च जटा॰

**सम्मुख** त्रि॰सङ्गतं मुखं येन प्रा॰ब॰ । अभिमुखागते त्रिका॰ ।

**सम्मुखीन** त्रि॰ सम्मुख पतति ख । अभिमुखे पातिनि ।

**सम्मूर्च्छज** न॰सम्मूर्च्छात् जायते जन-ड । तृणादौ हेमच॰

**सम्मूर्च्छन** न॰ सम+मूर्च्छ-ल्युट् । १सम्यग्विस्तारे अमरः । २उन्नतौ ३मोहे च मेदि॰ । ४सम्यक्मूर्च्छने स्वरभेदे ।

**सम्मूर्जनोद्भव** पु॰ सम्मूर्जनादुद्भवति उद्+भू-अच् ५त॰ । मत्स्ये हेमच॰ ।

**सम्मृष्ट** त्रि॰ सम्+मृज-क्त । १कृतमार्जने अमर । मक्षिकाद्यपसारणेन २शोधितऽन्नादौ च भरत॰ ।

**सम्मोद** पु॰ सम्+मुद-घञ् । १हर्षे २मोदे च शब्दच॰ ।

**सम्यच्** अव्य॰ सम्+अन्च-क्विप् सम्यादेशः । १शोभने २सङ्गते ३मनोज्ञे च मेदि॰ । ४सत्यवाक्ये न॰ भरत॰ ५त॰ इति त्रि॰ मते सम्यञ्च इत्यादि । स्त्रियां ङीप् समीची ।

**सम्राज्** पु॰ सम्यक् राजते राज-क्विप् मानुस्वारः । कृतराजसूययज्ञे सर्वभूमीश्वरे भूपतौ अमर॰ ।

**संयम** पु॰ सम्+यम-करणे घञ् यमो वा परस्वर्णोऽनुनासिको यँ पक्षे यवमः । पात॰सू॰ परिभाषिते धारणाध्यानसमाधित्रये "त्रयमेकत्र संयमः" पात॰सू॰ "तदेतत्

धारणाध्यानसमाधित्रयमेकत्र संयमः एकविषयाणि त्रीणि साधनानि संयम इत्युच्यते तदस्य त्रयस्य तान्त्रिकी परिभाषा संयमः इति" भा० ।

**सर** न० सरति सृ-अच् । १सरोवरे शब्दच० । २जले जटा० । ३लवणे ४वाणे च हेमच० । ५दध्यग्रे दधिसारे रत्नमा० । ६तज्जाते नवनीते च । भावे अच् । ७भेदने ८गमने च । कर्त्तरि अच् । ९सारके १०भेदके राजनि० ।

**सरक** पु०न० सृ-वुन् । १मद्यपानपात्रे भरतः २मद्यपरिवेषणे ३इक्षुजमद्ये ४तत्पात्रे ५अविरलपथिकपङ्क्तौ च मेदि० ६गतियोग्ये त्रि० शब्दर० । [कादाम् अमरः ।

**सरघा** स्त्री सर मद्यभेदं हन्ति हन-ड नि० । मधुमक्षि

**सरङ्ग** पु स्त्री० सृ-अङ्गच् । १चतुष्पाद्जन्तौ २खगे च संक्षिप्तसा० स्त्रियां ङीष् ।

**सरज** न० सरात् जायते जन-ड । नवनीते हारा० ।

**सरजस्** स्त्री सह रजसा सहस्य सः । १ऋतुमत्यां स्त्रियाम् २रजोयुक्ते त्रि० । अव्ययी० अच् समा० । सरजस ३रज साहित्ये अव्य० अमरः ।

**सरट** पुंस्त्री० सृ-अटन् । कृकलासे ( कांकलास ) अमरः । स्त्रियां ङीष् । देहे तदारोहणादिफलं यथा "वक्त्रा प्रपाते च फलं सरटस्य प्ररोहणे । शीर्षे राज्यश्रियोऽवाप्तिर्भाले ऐश्वर्यमेव च । कर्णयोर्भूषणावाप्तिर्नेत्रयोर्बन्धुदर्शनम् । नासिकायाञ्च सौगन्ध्यं वक्त्रे मिष्टान्नभोजनम् । कण्ठे चैव स्त्रियोऽवाप्तिर्भुजयोर्विभवो भवेत् । धनलाभो बाहुमूले करयोर्धनसञ्चय । स्तनमूले च सौभाग्यं हृदि सौख्यविवर्द्धनम् । पृष्ठे नित्य मृत्यो लाभ पार्श्वयोर्बन्धुदर्शनम् । कटिद्वये वस्त्रलाभो गुह्ये स्त्रीसमागमः । जङ्घे पार्श्वयो नित्य गुदे रोगभयं भवेत् । ऊर्वोश्च वाहनावाप्तिर्जानुनोर्धनसञ्चय । वामदक्षिणयोः पदोर्भ्रमण नियत भवेत् । वक्त्रा प्ररोहणे चैव पतने सरटस्य च । व्यत्यासाच्च फलं चैव तद्वदेव प्रजायते । वक्त्रा प्ररोहणं रात्रौ सरटस्य प्रपातनम् । निधनायैव भवति व्याधिपीडाविपर्ययौ । पतनानन्तरं चैवारोहणं यदि जायते । पतने फलमुत्कृष्टं रोहणेऽप्यत् फलं भवेत् । आरोहणक्रोडे वक्त्रे अधोवक्त्रे च पातनम् । भवेदिष्टफलं तस्य तत्फलं जायते ध्रुवम् । स्पृष्टमात्रेण वा सद्यः सचेलं स्नानमाविशेत् । पञ्चगव्यप्राशनञ्च कुर्यादर्कावलोकनम्" दिवाकरः

**सरद्** पु० सृ-अदि । १वायौ २मेघे उणादिकोषः ।

३सरण्यां विज्ञानकौमुदी । ४कृकलासे अमरटीका ।

**सरटि** पु० सृ-अटिन् । १वायौ २मेघे च उणादि० ।

**सरटु** पु० सृ-अटु । कृकलासे उणादिकोषः ।

**सरण** न० सृ-ल्युट् । १गमने २लोहमले हेमच० । (गन्धभादाल)३लतायां स्त्री अमरः टाप् । ४त्रिवृतायां शब्दमा० ।

**सरणि(णी)** स्त्री सृ-अनि वा ङीप् । १पथि २पङ्क्तौ मेदि० ३प्रसारण्यां भरतः । ४त्रिवृतायां स्त्री शब्दमा० ।

**सरण्ड** पु० सृ-अण्डच् । १खगे २कामुके शब्दच० ३धूर्ते ४सरटे ५भूषणभेदे मेदि० पर्वत जातौ स्त्रियां ङीष् ।

**सरण्यु** सृ-अन्यु । १वायौ २मेघे ३जले शब्दर० ४वसन्ते ५अग्नौ उणादिकोषः । [न० शब्दमाला ।

**सरत्** त्रि० सृ-शतृ । १गन्तरि स्त्रियां ङीप् सरन्ती । २सूत्रे

**सरत्नि** पु० सह रत्निना । रत्निशब्दार्थे अमरटीका ।

**सरपत्त्रिका** स्त्री सरे जले पत्त्रमस्याः ठन् । १पद्मपत्रे २पद्मे च शब्दच० ।

**सरमा** स्त्री सह रमते रम-अच् । १कुक्कुरयोनिनि २देवशुन्यां ३राक्षसीभेदे विभीषणपत्न्याञ्च मेदि० । ४कश्यपर्षिकन्याभेदे "गोधाञ्च कश्यपोरस्य कन्यापत्यं तथैव च । अपत्यं सरमायाश्च गणो वै श्वमरादय" वह्निपु० ।

**सरयु** पु०सृ-अयु । १वायौ त्रिका० ऊङ् । २अयोध्यान्तिकवाहिनदीभेदे स्त्री । तदुत्पत्तिः कालिकापु० २१अ० यथा "एवं विवाह्य विधिवत् सौवर्णे मानसाचले । तत्र यत् पतितं तोय मानसाचलकन्दरे । तत्तोयं सप्तधा भूत्वा मानसाचलकन्दरात् । हेमाद्रेः कन्दरे याभिः सरस्याश्च पृथक् पृथक्" इत्युपक्रमे "तेनाभूत् सरयूर्नाम्ना नदी पुण्यतमा शुभा" । तस्यां भव अण् नि० । सारव तत्र भवे त्रि० अमरः ।

**सरल** पु० सृ-अलच् । १पीतशाले अमरः "सरलो मधुकस्तिक्त कटुपाकरसो लघुः । स्निग्धोष्णः कर्णकण्ठाक्षिरोगरक्षोहर स्मृत । कफानिलस्वेददाहकासमूर्च्छाव्रणापह" भावप्र० तद्गुणोक्तिः । २भूपकाष्ठभेदे शब्दर० ३उदारे ४ऋजौ च त्रि० मेदि० ५त्रिपुटायां स्त्री अमरः

**सरलद्रव** पु० ६त० । सरलवृक्षनिर्यासे (टारपीन) अमर ।

**सरलाङ्ग** पु० सरलो ऋजोऽङ्ग साधनं यस्य । श्रीवेष्टगन्धद्रव्ये, राजनि० ।

**सरस्** न० सृ-असुन् । १जले २ह्रद । ३सरोवरे अमर । गौरा० ङीष् । ४सरसीत्यप्यल स्त्री अमर "सरसीं परिशोषित वया" नैषध ।

**सरस** न० सह रसेन जलेन आस्वादेन च सहस्य सः। १सरोवरे शब्दच० २रसान्विते ३आर्द्रे च त्रि०। "सरसां सरसां परिमुच्य तनुम्" भट्टिः। ४श्वेतखदिरतायां स्त्री राजनि०।

**सरसम्प्रत** न० सरसमिव निर्यासं सम्प्रतनोति सम्+प्र+तन—ड। त्रिकण्टकवृक्षे (तेकाटासिजु) शब्दच०।

**सरसिज** न० सरसि जायते जन—ड अलुक् समा०। १पद्मे राजनि० "सरसिजमनुविद्धं शैवलेनातिरम्यम्" शकुन्तला। २सारसखगे पुंस्त्री० स्त्रियां ङीष्। लुकि सरोजमप्यत्र। [स्त्रियां ङीष्।

**सरसीक** पुंस्त्री० सरस्यां कायति कै—क। सारसखगे शब्दर०

**सरसीरुह** न० सरस्यां सरोवरे रोहति रुह-क। १पद्मे २सारसखगे च पुंस्त्री० अमरः स्त्रियां ङीष्।

**सरस्वत्** पु० सरांसि जलानि सन्त्यस्य मतुप् मस्य वः। १समुद्रे २सागरे ३नदे ४रसिके त्रि० मेदि० ५नद्यां ६वाण्यां ७नदीविशेषे स्त्री मेदि० ङीप्। सा च ८ज्योतिष्मत्यां १०ब्राह्म्यां शब्दर० राजनि०। ११देवीभेदे मेदि० १२सोमलतायां शब्दच०। १३बुद्धशक्तिभेदे त्रिका० १४दुर्गायाम् "सरः सरणशीलत्वात् गेयास्ते ब्रह्म कीर्त्तिताः। ददाति प्रापणदाने वा तेन देवी सरस्वती" देवीपु०४५अ० तन्नामनिरुक्तिः। [illegible] १५वागधिष्ठातृदेव्याम् "आविर्बभूव तत्पश्चात् मुखतः परमात्मनः। एका देवी शुक्लवर्णा वीणापुस्तकधारिणी। वागधिष्ठातृदेवी सा कवीनामिष्टदेवता। शुद्धसत्त्वस्वरूपा च शान्तरूपा सरस्वती" ब्रह्मवै० प्र०ख० ३अ०। तत्रैव गणे० ७०अ० "वागधिष्ठात्री या देवी शास्त्रज्ञानप्रदा सदा। कृष्णकण्ठोद्भवा या च सा च देवी सरस्वती"। "बन्धुजीवस्य पुष्पस्य सरस्वत्यै न दापयेत्" मत्स्यसू०, तत्पूजादिकं तन्त्रसा० दृश्यम्। १६मन्त्राकाले जपाख्यदेवतायां गायत्रीशब्दे २५८१ पृ० दृश्यम्। सरः प्रशस्तं सरः उत्पत्तिस्थानत्वेनास्त्यस्याः मतुप् मस्य वः ङीप्। १७नदीभेदे सरस्वतीनद्या तदुत्पत्तिकथा च "यज्ञ नापि महाभागे सरसो मध्यतः पुरा। आनन्ति सा परिप्लुत्ते समयं प्रमितव्रताः" भा० श० ५अ०। तत्रैव बहुनामत्वं यथा "राजन्! सप्त सरस्वत्यो याभिर्व्याप्तमिदं जगत्। आहूता बलवद्भिर्हि तत्र तत्र सरस्वती। सुप्रभा काञ्चनाक्षी च विशाला च मनोरमा। सरस्वती चौघवती सुरेणुर्विमलोदका" भा०श० ३८अ०। तासां नामकारणञ्च तत्राध्याये दृश्यम् तद्वा माहात्म्यं तत्रैव सारस्वतोपाख्याने दृश्यम्। [विश्वः।

**सरा** स्त्री सृ—अच्। १प्रसारण्यां राजनि० २निर्झरे हेम०।

**सराव** पु० सरं जलमवति अव—अण्। १जलाधारे स्वनामख्याते पात्रभेदे (सरा) त्रिकाण्डकोषः। शब्द रावेण। २सशब्दे त्रि०

**सरि** पुंस्त्री० सृ—इन् स्त्रीत्वपक्षे वा ङीप्। निर्झरे हेमच०।

**सरिका** स्त्री सरोऽस्त्यस्याः ठन् सृ—वुन् वा। हिङ्गुपत्रिकायाम् शब्दर०।

**सरित्** स्त्री सृ—इति। १नद्याम् अमरः २सूत्रे शब्दमा०। "क्रियाकारकरूपत्वात् सरणाच्च सरिन्मता" देवीपु० ४५अ० निरुक्तायां ३दुर्गायाम्।

**सरित्पति** पु० ६त०। समुद्रे अमरः। सरिन्नाथादयोऽप्यत्र

**सरित्वत्** पु० सरित् स्वामित्वेनास्त्यस्य मतुप् मस्य वः तान्तत्वेन पदत्वाभावात् न तस्य दः। समुद्रे।

**सरित्सुत** पु० ६त०। गङ्गापुत्रे भीष्मे।

**सरिताम्पति** पु० ६त० अलुक् समा०। १समुद्रे शब्दर०। सरितांनाथादयोऽप्यत्र।

**सरिद्वरा** स्त्री सरित्सु वरा श्रेष्ठा। गङ्गायाम् हेमच०।

**सरिल** न० सृ—इलच्। जले उणादिटीकायां भरतः।

**सरिमन्** पु० सृ—इमनि। १वायौ २गतौ च उणादि०।

**सरिषप** पु० सर्षप+पृषो०। सर्षपे त्रिका०।

**सरीसृप** पुंस्त्री० वक्रं सर्पति सृप-यङ् लुक् अच्। १सर्पे अमरः। २वृश्चिकादौ। ज्योतिषोक्तेषु ३मीनवृश्चिककर्कटराशिषु "वृश्चिकराशिरनिभिः सरीसृपत्वेन निर्दिष्टः" ज्यो०त०। "मृगपतिवधे निन्द्यते विहारे सरीसृपान्" ज्यो०त० वङ्गशपनात् मीनकर्कटयोर्ग्रहणम्॥

**सरु** पु० सृ—उन्। खड्गादिमुष्टौ सारसुन्दरी।

**सरूप** त्रि० समानं रूपमस्य समानस्य सः। तुल्यरूपे सदृशे जटा०

**सरोज** न० सरसि जले जायते जन-ड। १पद्मे हेमच०। २सारसखगे पुंस्त्री० स्त्रियां ङीष्। ३सरोजातमात्रे त्रि०।

**सरोजन्मन्** न० सरसि जले जन्म यस्य। १पद्मे हेमच०। २सारसखगे ३तडागजातमात्रे त्रि०।

**सरोजिन्** पु० सरोजं विष्णुनाभिपद्ममुत्पत्तिस्थानत्वेनास्त्यस्य इनि। चतुर्मुखे ब्रह्मणि त्रिका०।

**सरोजिनी** स्त्री सरोजानां समूहः पद्मिन्यादेशो वा इनि ङीप्। १पद्मसमूहे रत्नमा० २तद्युक्तदेशरूपायां पद्माकरायाम् ३पद्माधारद्रोणिकायाम् च मेदि०। [स्त्रियां ङीप्।

**सरोत्सव** पुंस्त्री० सरसि उत्सवोऽस्य। सारसखगे शब्दर०

**सरोरुह्(ह)** सरसि रोहति रुह-क्विप् क वा। १पद्मे

हेमच०। कान्तसन्नार्थे रत्नमा० २सारसपक्षे च पुंस्त्री०।

**सरोरुहासन** पु० सरोरुहं पद्ममासनं यस्य। चतुर्मुखे ब्रह्मणि हेमच० तस्य विष्णुनाभिपद्मस्थितत्वात्तथात्वम्। २पद्मासनविशिष्टमात्रे त्रि०।

**सरोवर** पु० सरोभिर्जलैर्व्रियतेऽसौ वृ-अप्। तडागे शब्दर०। तडागशब्दे ३२४०पृ० दृश्यम्। [संक्षिप्तसा०

**सर्क** पु० सृ-क तस्य नेत्वम्। १वायौ २मनसि ३प्रजापतौ च

**सर्ग** पु० सृज-घञ्। १स्वभावे २सृष्टौ ३निर्मोक्षे काव्यादेः ४परिच्छेदे "सर्गोऽयमादिर्गतः" इति नैषधम्। ५निश्चये अमरः "यदि सर्गं एष ते" इति रघुः। ६मोक्षे ७उत्साहे मेदि० ८अनुमतौ हेमच०।

सृष्टिरूपः सर्गश्च नवविध भाग० ३।१०अ० उक्तो यथा "सर्गो नवविधस्तस्य प्राकृतो वैकृतस्तु यः। कालद्रव्यगुणैरस्य त्रिविधः प्रतिसंक्रमः। आद्यस्तु महतः सर्गो गुणवैषम्यमात्मनः। द्वितीयस्त्वहमो यत्र द्रव्यज्ञानक्रियोदयः। भूतसर्गस्तृतीयस्तु तन्मात्रो द्रव्यशक्तिमान्। चतुर्थ ऐन्द्रियः सर्गो यस्तु ज्ञानक्रियात्मकः। वैकारिको देवसर्गः पञ्चमो यन्मयं मनः। षष्ठस्तु तमसः सर्गो यस्त्वबुद्धिकृतः प्रभोः। षडिमे प्राकृताः सर्गा वैकृतानपि मे शृणु। रजोभाजो भगवतो लीलेयं हरिमेधसः। सप्तमो मुख्यसर्गस्तु षड्विधस्तस्थुषाञ्च यः। वनस्पत्योषधिलतात्वक्सारावीरुधो द्रुमाः। उत्स्रोतसस्तमःप्राया अन्तःस्पर्शा विशेषिणः। तिरश्चामष्टमः सर्गः सोऽष्टाविंशद्विधो मतः। अविदो भूरितमसो घ्राणज्ञा हृद्यवेदिनः। गौरजो महिषः कृष्णः सूकरो गवयो रुरुः। द्विशफाः पशवश्चेमे अविरुष्ट्रश्च सत्तम!। खरोऽश्वोऽश्वतरो गौरः शरभश्चमरी तथा। एते चैकशफाः क्षत्तः! शृणु पञ्चनखान् पशून्। श्वा सृगालो वृको व्याघ्रो मार्जारः शशशल्लकौ। सिंहः कपिर्गजः कूर्मो गोधा च मकरादयः। कङ्कगृध्रवकश्येनभासभल्लूकबर्हिणः। हंससारसचक्राह्वकाकोलूकादयः खगाः। अर्वाक्स्रोतास्तु नवमः क्षत्तरेकविधो नृणाम्। रजोऽधिकाः कर्मपरा दुःखे च सुखमानिनः। वैकृतास्त्रय एवैते देवसर्गश्च सत्तम!। वैकारिकस्तु यः प्रोक्तः कौमारस्तूभयात्मकः। देवसर्गश्चाष्टविधो विबुधाः पितरोऽसुराः। गन्धर्वाप्सरसः सिद्धा यक्षरक्षांसि चारणाः। भूतप्रेतपिशाचाश्च विद्याध्राः किन्नरादयः। दशैते विदुराख्याताः सर्गास्ते विश्वसृक्कृताः"।

**सर्गबन्ध** पु० बन्ध-भावे घञ् सर्गैर्बन्धः ३त०। "कृदभिहितभावो द्रव्यवत् प्रकाशते" इति न्यायात् सर्गबन्धस्य कर्म्मता न कर्मणि घञ् तथात्वे महाकाव्यविशेषणतया क्लीवतापत्तेः। महाकाव्ये तल्लक्षणं महाकाव्यशब्देऽनुक्तत्वात् अत्र दर्श्यते सा०द० "सर्गबन्धो महाकाव्यं तत्रैको नायकः सुरः। सद्वंशः क्षत्रियो वापि धीरोदात्तगुणान्वितः। एकवंशभवा भूपाः कुलजा बहवोऽपि वा। शृङ्गारवीरशान्तानामेकोऽङ्गी रस इष्यते। अङ्गानि सर्वेऽपि रसाः सर्वे नाटकसन्धयः। इतिहासोद्भवं वृत्तमन्यद्वा सज्जनाश्रयम्। चत्वारस्तस्य वर्गाः स्युस्तेष्वेकञ्च फलं भवेत्। आदौ नमस्क्रियाशीर्वा वस्तुनिर्द्देश एव वा। क्वचिन्निन्दा खलादीनां सताञ्च गुणकीर्त्तनम्। एकवृत्तमयैः पद्यैरवसानेऽन्यवृत्तकैः। नातिस्वल्पा नातिदीर्घाः सर्गा अष्टाधिका इह। नानावृत्तमयः क्वापि सर्गः कश्चन दृश्यते। सर्गान्ते भाविसर्गस्य कथायाः सूचनं भवेत्। सन्ध्यासूर्येन्दुरजनीप्रदोषध्वान्तवासराः। प्रातर्मध्याह्नमृगयाशैलर्त्तुवनसागराः। सम्भोगविप्रलम्भौ च मुनिस्वर्गपुराध्वराः। रणप्रयाणोपयममन्त्रपुत्रोदयादयः। वर्णनीया यथायोगं साङ्गोपाङ्गा अमी इह। कवेर्वृत्तस्य वा नाम्ना नायकस्येतरस्य वा। नामास्य सर्गोपादेयकथया सर्गनाम तु"।

**सर्ज्ज** अर्जने भ्वा०पर०सक०सेट्। सर्जति असर्जीत्। स्वचिअर्जने सर्जस्यापि अर्जनं तेन षोपदेशत्वाभावाच्च सत्वम्। तत्र प्रमाणाभावात् षोपदेश एव न्याय्य। [शाले शब्दच०

**सर्ज्ज** पु० सृज-अच्। १शालवृक्षे अमरः। २तद्रसे (धुना) ३पीत-

**सर्ज्जक** पु० सृज-ण्वुल्। १पीतशाले अमरः २शालवृक्षे जटा०

**सर्ज्जगन्धा** स्त्री सर्ज्जस्येव गन्धो यस्याः। रास्नायां रत्नमा०।

**सर्ज्जन** न० सृज-ल्युट्। १सैन्यपश्चाद्भागे शब्दर० २सृष्टौ च।

**सर्ज्जनिर्यासक** पु० सर्ज्जस्य निर्यास इव कायति कै-क। राले (धुना) राजनि०। [इवे त्रिका०।

**सर्ज्जमणि** पु० सर्ज्जस्य शालवृक्षस्य मणिरिव। (धुना) सर्ज्ज-

**सर्ज्जरस** पु० ६त०। शालवृक्षरसे (धुना) अमर०।

**सर्ज्जि(र्ज्जी)** स्त्री सृज-इन् वा ङीप्। १नदीभेदे २सर्ज्जक्षारे सर्जिकाक्षारे (साजिमाटि) रत्नमा०।

**सर्जिका** स्त्री सृज-ण्वुल् टाप् अतइत्वम्। १सर्जिकाक्षारे पाक्यक्षारो यवक्षारो यावशूको यवाग्रजः। सर्जिकोऽपि स्मृतः क्षारः कापोतः सुवर्च्चिका। क्वचित्तु सर्जिकाभेदो विशेषो सुवर्च्चिका। यवक्षारो लघुः

स्निग्धश्चक्षुष्यो वह्निदीपनः । निहन्ति शूलं वाताम श्लेष्मग्रन्थानामयान् । प्रावृड्गीस्तद्गुणोगुल्मानाह मोहच्छूलामयान् । सर्जिकाल्पगुणा तस्माद्विशेषाद्गुल्म शूलहृत् । सुवर्चिका सर्जिकावद् बोद्धव्या गुणतो जनैः” भावप्र० । २नदीभेदे च शब्दा० ।

**सर्जिकाक्षार** स्त्री सर्जिकाया क्षारः । स्वनामख्याते क्षार भेदे (साजिमाटि) राजनि० ।

**सर्जिक्षार** पु० ६त० । (साजिमाटी) सर्जिकाक्षारे राजनि० ।

**सर्जु** पु० सृज–उन् । वाणिजने मेदि० ।

**सर्जू** स्त्री सृज ऊ । १विद्युति मेदि० २अभिसारे शब्दर० ।

**सर्ज्य** पु० सर्जस्येदं यत् । १सर्जरसे रत्नमा० । सृज यत् । २सर्जनीये त्रि० ।

**सर्प** पु० सृप–अच् । १नागकेशरे शब्दा० । २भुजङ्गमे पुस्त्री० अमरः स्त्रियां ङीष् । ३सर्पदैवत अश्लेषानक्षत्रे ज्यो०त० “सर्पपादोऽभवन् सर्पा हीनत्वादहय स्मृता” वह्निपु० तन्नामनिरुक्तिः । भावे घञ् । ४गमने सुश्रुतोक्त तद्भेदादिकम् अहिशब्दे ५८१ पृ० दृश्यम् । तद्दंशने तस्य दंष्ट्राभेदेन विषादिकं च भविष्यपु० उक्तं यथा

“दंष्ट्रा शुक्ला च कृष्णा च रक्ता पीता च दक्षिणा । समासेन तु वक्ष्यामि यथा वै वर्णिता स्मृता । शुक्ला तु ब्राह्मणी ज्ञेया रक्ता तु क्षत्रिया स्मृता । वैश्या तु पीतिका ज्ञेया कृष्णा शूद्रा तु कथ्यते । अतः परं प्रवक्ष्यामि दंष्ट्राणां विषलक्षणम् । दंष्ट्रायान्तु विषं नास्ति नित्यमेव भुजङ्गमे । दक्षिणं नेत्रमासाद्य विषं सर्पस्य तिष्ठति । क्रुद्धस्यैव सर्पस्य विषं गच्छति मस्तके । मस्तकाद्धमनीं याति ततो नाडीषु तिष्ठति । नाडीभ्यो गच्छते दंष्ट्रे विषं तत्र प्रवर्त्तते । तत्सर्वं कथयिष्यामि यथावदनुपूर्वशः । अष्टभिः कारणैः सर्पो दशते नात्र संशयः । आक्रान्तो दशते पूर्वं द्वितीयं पूर्ववैरतः । तृतीयं दशते भीतश्चतुर्थं मददर्पितः । पञ्चमन्तु क्षुधाविष्टः षष्ठे च विषोल्बणः । सप्तमं पुत्ररक्षार्थमष्टमं कालचोदितम् । यस्तु सर्पो दंशित्वा तु उदरं परिवर्त्तयेत् । बलमुत्क्रान्तिदंष्ट्रा वाक्रान्तं तं विनिर्दिशेत् । यस्य सर्पेण दष्टस्य गम्भीरं दृश्यते व्रणम् । वैरदष्टं विजानीयात् काश्यपस्य वचो यथा । एकदंष्ट्रापदे यस्य अव्यक्तं न च शोणितम् । भीतदष्टं विजानीयाद् यथोवाच प्रजापतिः । यस्य सर्पेण दष्टस्य रेखा दण्डस्य जायते । मददष्टं विजानीयात् कश्यपस्य वचो यथा । द्वे च दंष्ट्रापदे यस्य दृश्येते च महाक्षतम् । क्षुधाविष्टं विजानीयाद् यथोवाच प्रजापतिः । द्वे दंष्ट्रे यस्य दृश्येते किञ्चिद्रुधिरसंयुते । विषोल्बणं विजानीयाद् गतं नात्र संशयः । अपत्यरक्षणार्थाय जानीयान्नात्र संशयः । यत्तु काकपदाकारं त्रिभिर्दन्तैर्विच्छिद्रितम् । महानाग इति प्रोक्तं कालदष्टं विनिर्दिशेत् । द्विविधं दष्टजातस्तु लक्षणं समुदाहृतम् । दष्टं दष्टा तु पीतञ्च दष्टोद्धृतं तथैव च । यस्तु सर्पो दशित्वा तु पिबते तु विषं स्वयम् । दष्टा तु पीतं विज्ञेयं काश्यपस्य वचो यथा । विषभागो तु सर्पस्य त्रिभागस्तत्र सङ्क्रमेत् । उदरं दर्शयेद् यस्तु उद्धृतं तं विनिर्दिशेत् । छर्दितं विषवेगेन निर्विषः पन्नगो भवेत् । असाध्यश्चापि विज्ञेयस्तद्दष्टाभिपीडितः । ग्रीवाभङ्गो भवेत् किञ्चित् सदष्टो विषयोगतः । आर्द्राऽश्लेषामघायाम्यकृत्तिकासु विशेषतः । विशाखासु त्रिपूर्वासु मूलास्वातिशतात्मके । सर्पदष्टा न जीवन्ति विषं पीतञ्च यैस्तथा । शून्यागारे श्मशाने च शुष्कवृक्षे तथैव च । न जीवन्ति नरा दष्टा नक्षत्रे तिथिसंयुते । हतो दष्टस्तत्र शुभोऽन्यत्र परिकीर्त्तितः” भविष्यपु० “अतः परं प्रवक्ष्यामि कालदष्टस्य लक्षणम् । जिह्वाभङ्गो हृदिशूलं चक्षुर्भ्यां न च पश्यति । दन्ताश्च दष्टश्चाथ पक्वजम्बूफलोपमम् । वैवर्ण्यं चैव दन्तानां श्यामो भवति वर्णतः । सर्वाङ्गेषु शैथिल्यं पुरीषस्य च भेदनम् । भग्नस्कन्धकटिग्रीव अधोदृष्टिरधोमुखः । दाहं वेपनं चैव स्वपनं च मुहुर्मुहुः । शस्त्रेण छिद्यमानस्य रुधिरं न प्रवर्त्तते । दण्डेन ताड्यमानस्य दण्डराजी न जायते । दष्टे काकपदे सनीलमसृणज्जम्बू-फलाभं घनम् उत्कृन्तं रुधिरांशुकैकरहितं लक्ष्याधिरोधो भवेत् । हिक्काश्वासगलग्रहश्च शमनात् या दुःखिता दृश्यते तस्मान्न प्रवदन्ति शास्त्रनिपुणास्तत्र दृष्टं विदुः । दष्टे यत्राथ शोफः प्रचलितबलितं मण्डलं वा सुनीलं प्रस्वेदो गात्रभेदः स्रवति च रुधिरं धातु नाशञ्च लक्षयेत् । दंष्ट्राभ्यां विशोषो भ्रमति च हृदयं सन्निरोधश्च तीव्रो दिव्यानामेव दष्टस्तद्विपुलमयो विविधं तं कालदष्टम् । दन्तैर्दन्तान् स्पृशति बहुशो दृष्टिरायामखिन्ना स्थूलो दष्टः स्रवति रुधिरं कर्करं चतुरैकम् । प्रत्यादिष्टः क्षिपति सततं जानुनासं भजेत् यद्दष्टं मूर्ते चक्रगदितं कालदष्टं तमाहुः । वेदने क्लेशयस्य रक्तं नैव जायते । ग्रीवाभङ्गश्च जानाभि

कालदष्टं विनिर्दिशेत् । दर्पणे सलिले चापि आत्म-
च्छायां न पश्यति । सन्ध्यारश्मिं तथा दीप्तं तमोहीनं
दिवाकरम् । वेपते वदनात्तस्य रक्तं नेत्रञ्च जायते । स
याति निधनं जन्तुः कालदष्टं विनिर्दिशेत् । अष्टम्याञ्च
नवम्याञ्च कृष्णपक्षे चतुर्दशीम् । नागपञ्चमीदष्टानां जी-
वितस्य च संशयः । आर्द्राश्लेषामघायाम्यकृत्तिकासु
विशेषतः । विशाखासु त्रिपूर्वासु मूलास्वातिशता-
भिषे । सर्पदष्टा न जीवन्ति विषं पीतञ्च यैस्तथा ।
शून्यागारे श्मशाने च शुष्कवृक्षे तथैव च । न जीवन्ति
नरा दष्टा नक्षत्रे तिथिसंयुते । अष्टोत्तरं मर्मशतं माथिना
समुदाहृतम् । तेषां मध्ये तु मर्माणि दश द्वे चापि
कीर्त्तिते । शङ्खे नेत्रे भ्रुवोर्मध्ये वस्तिभ्यां वृषणान्तरे ।
कक्षे स्कन्धे हृदमध्ये तालुके चिबुके गुदे । एषु
द्वादशकर्मेषु दष्टः शस्त्रैर्वा हतः । न जीवन्ति
नरा लोके कालदष्टान् विनिर्दिशेत्" । दूतो वा
दण्डहस्तो भवति च युगलं पाशहस्तस्तथा वा रक्तं
वस्त्रं कृष्णं च शिरसि गतम् चैकवस्त्रश्च दूतः ।
तैलाभ्यक्तश्च तद्वत् स्खलितगतियुतो मुक्तकेशश्च याति, य
कुर्यात् घोरशब्दं करचरणयुगे प्राप्तकाशश्च दूतः ।
नागोदयं प्रवक्ष्यामि ईशानेन तु भाषितम् । ब्रह्मणा
तु पुरा सृष्टा महानागास्त्वनेकशः । अनन्तं भास्करं
विद्यात् सोमं विद्यात्तु वासुकिम् । तक्षकं भूमिपुत्रन्तु
कर्कोटञ्च बुधं विदुः । पद्मं बृहस्पतिं विद्यान्महा-
पद्मञ्च भार्गवम् । कुलिकं शङ्खपालञ्च दानवौ तु शनै-
श्चरं । पूर्वभागे शङ्खपालो द्वितीयं कुलिकोऽस्य च ।
नैऋतभागे यमो दृष्टो दिनरात्रौ तथैव च । सूर्य्यसोमौ
च मध्याह्ने उदये तु समागतम् । प्राच्यां नागाः न्ति भागे
दिवासन्ध्या विक्षोभ्यति । पदाय भुञ्जते रात्र्यां । पश्च-
कृष्ण प्रणयथा । अधो गत्वा भवेत् घटी त्रिंशो
नाम गणय" सविभ्रम् । पाताले तथा ऊर्द्धे प्रभा-
वन्ति भुजङ्गमाः । ततो नागो नागिनी च मैथुनं
समपद्यते । चतुरो वार्षिकान् मासान् नागी गर्भधा-
रयेत् । ततः कार्त्तिकमासे तु अण्डकानि प्रसूयते ।
अण्डकानान्तु विज्ञेयं द्वे शते द्वे च विंशती । तान्येव
भक्षन्ति सा तु भगिनी एषवा स्वकान् । सुवर्णवर्णं
निभान् पश्चात् अभावनेऽण्डकान् । नानेन चादा
सर्पो चकोरादपि विज्ञितम् । कर्कोटकाश्चभाग
दंशं कृतं सर्पदंशात् । तस्मादनुपातार्थं तां वै अण्डाद्

त्रीणि लक्षणलक्षणम् । शिरीषपुष्पवर्णाभाद्गलकात्प्याप्तपु-
च्छकम् । ततो भवन्ति चाण्डानि षण्मासेन तु गौ-
तम । ततस्ते प्रीतिसम्बन्धात् स्फुटन्ते बालकाः ।
ततोऽसौ सप्तरात्रेण कृष्णो भवति यत्नतः । आयुःप्रमाणं
सर्पाणां शतं विंशोत्तरं स्मृतम् । मृत्युश्चाष्टविधो ज्ञेय
इत्युक्तानि यथाक्रमम् । मयूरात् मानुषाच्चापि चकोराद्वा
खुरात्तथा । बिडालान्नकुलाच्चैव वराहाद्वृश्चिकात्तथा ।
एतेभ्यो यदि मुच्येत जीवेद्वर्षोत्तरं शतम् । सप्ताहे तु तत
पूर्णं दष्ट्वा तान्तु विरोहणम् । विषस्यागमनं तस्य विंश-
पञ्च पुनः पुनः । एवं ज्ञात्वा तु तत्त्वेन विषकर्म समा-
रभेत् । एकविंशतिरात्रेण विषं दंष्ट्रासु जायते । नागी
पार्श्वसमावर्त्ती बालसर्पस्तु उच्यते । पञ्चविंशतिरात्रैस्तु
सद्यः प्राणहरो भवेत् । षण्मासाज्जातमात्रस्तु कञ्चुकं
वै प्रमुञ्चति । पादानाञ्चापि विज्ञेया द्वे शते द्वे च
विंशती । गावोमदृश्या पद्भ्यां प्रविशन्ति क्रमन्ति च ।
सन्धीनाञ्चास्य विज्ञेयं द्वे शते विंशती तथा । पांशुल्य-
श्चापि विज्ञेया द्वे शते विंशतिस्तथा । अकालजाता ये
सर्पा निर्विषास्ते प्रकीर्त्तिताः । पञ्चसप्ततिवर्षोऽपि चा-
युश्चैषां प्रकीर्त्तितम् । रक्तपीतशुक्लदन्ता आनीता अ-
न्त्यवर्णेन । एते अल्पायुषो ज्ञेया अल्पाहाराश्च भा-
स्वः । एकजाह्व भवदुग्रा द्वे जिह्वे च प्रकीर्त्तिते ।
दंष्ट्राश्चतस्रो विज्ञेया प्रजापतिवचो यथा । प्रथमा ब्रह्म-
दैवत्या द्वितीया विष्णुदेवता । तृतीया रुद्रदैवत्या
चतुर्थी यमदेवता । क्षीणा प्रमाणतः सा तु वामनेत्र-
समाश्रिता । नास्याः मन्त्रा प्रयोक्तव्या औषधं नैव भे-
षजम् । वैद्यः परीक्षितो याति स्वयं तत्रा विशेषणात् ।
चिकित्सा न बुधैः कार्य्या तदन्तं तस्य जीवितम् ।
मकरी चाङ्करी विद्यात् करालीञ्च हिमाविलोम् । काल-
रात्री भवत् सौम्या चतुरो यमदूतिका । मकरी ब्रह्मा-
विद्यात् कराली वासवादिका । उत्काकृतिः काल-
रात्री वायवा दूताः स्मृता । मकरी वारुणी ध्रुवा
कराली पैतृकी स्मृता । कालात्मिका कालरात्री यम-
दूती त्रिदोषिका । शुक्ला तु मकरी ज्ञेया कराली
रक्तवर्णभा । कालरात्री भवेत् पीता कृष्णा च यम-
दूतिका" इत्यादि । अमरुश्च उवाच "सविषं दंष्ट्रो-
र्मध्ये यमदूतो न चेष्टते । स चिकित्सा बुधैः कार्य्या
न मताप निर्दिशेत् । मध्यरात्रे दिवा मध्ये सर्वे
भुञ्जीत त्विह । एतच्च समानतु दिने पार्श्वं

तथा। नागोदरे च पृष्ठे हतो विद्धा विदारिता। क्रोध
दष्ट विजानीयात् सर्पस्य वचो यथा। यथैव यन्त
बिन्दुर्बालाग्रसमीरितोऽङ्गतः। तन्मात्रं क्षतदंष्ट्राविष
सर्पस्य दारुणम्। ज्वालागत तु सम्पूर्णं दष्टे सङ्क्रमते
विषम्। यावत् सङ्क्रामयद्बाहू मुष्टिं वा प्रसारयेत्।
वेगेन धमनीमार्गेण विष गच्छति मस्तकम्। यथते विष
जगत्सु गतयोऽस्य पञ्चधा। वर्द्धते रक्तगामाद्या ततो
वात शिखी यथा। तैलं बिन्दुजले प्राप्य यथा वेगेन वर्द्धते।
त्रिगुणो चाश्रय प्राप्य मारुतेन समीरितः। ततस्त्वा
श्रित प्राप्य त्वक्स्थानं विघट्टितम्। रक्ताच्च द्विगुण
पित्ताच्छोणितम् चतुर्गुणम्। पित्ते तु त्रिगुणं याति
श्लेष्मे वै षोडश भवेत्। वायौ त्रिंशद्गुणश्चैव मज्जे
शतगुणं तथा। प्राणं चैकार्णवीभूतं सर्वस्रोतो निरा
धयेत्। स्वातस्य रुध्यमानेन याति साध्यमसाध्यताम्।
ततोऽसौ म्रियते जन्तुर्निश्वासोच्छ्वासवर्जितः। निष्क्रान्ते
तु ततो जीवे मृते पञ्चत्वमागते। तानि भूतानि गच्छन्ति
यस्य यस्य यथालयम्। पृथिव्यापस्तथा तेजो वायुराकाश
मेव च। इत्येषामेव सङ्घातं शरीरमभिधीयते। पृथिवी
पृथिवीं याति चापस्तोयेषु लीयते। तेजो गच्छति चा
दित्यं मारुतो मारुतं व्रजेत्। आकाशश्चैव चाकाशे
सह तेनैव गच्छति। स्वस्थाने ते प्रपद्यन्ते परस्परान
प्राश्रिताः। न जीवदागतं कश्चिदिह जन्मान्तरं गतः।
विषार्त्त न उपेक्षेत स्मरेत तु चिकित्सयेत्। एकमस्ति
विषं लोके द्वितीयं नोपपद्यते। यथा चलावयवश्चैव स्या
दरन्तु तथैव च। प्रथमे विषवेगे तु रोमहर्षं प्रजायते।
द्वितीये विषवेगे तु स्वेदो गात्रेषु जायते। तृतीये विष
वेगे तु कम्पो गात्रेषु जायते। चतुर्थे विषवेगे तु
श्रोत्रान्तरनिरोधकः। पञ्चमे विषवेगे तु हिक्का गात्रेषु
जायते। षष्ठे तु विषवेगे तु ग्रीवाभङ्गस्तु जायते।
सप्तमे विषवेगे तु प्राणघ्नो विषमुच्यते। सप्तधातुगता
ह्येते वेगास्तेन भाषिताः। त्वचास्थाने विषप्राप्ते तस्य
रूपाणि मे शृणु। चक्षुषि तिमिरायन्ते यतन्ते च
षट्पदाः। एतानि यस्य चिह्नानि तस्य त्वग्गतं वि
षम्। तस्यागदं प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते सुखम्। अर्क
मूलमपामार्गं प्रियङ्गु तगरं तथा। एतदालोड्य
दातव्यं तत सम्पद्यते सुखम्। ततस्तस्मिन् हते विषे। न
निवर्त्तेत यदि विषम्। त्वचः स्थानं ततो भित्त्वा रक्तस्थानं
प्रधावति। विषे च रक्तगे प्राप्ते तस्य रूपाणि मे शृणु।
दह्यते सह्यते चैव शीतलं बहुमन्यते। एतानि यस्य
रूपाणि तस्य रक्तगतं विषम्। तस्यागदं प्रवक्ष्यामि
येन सम्पद्यते सुखम्। उशीरं चन्दनं कुष्ठं सूक्ष्मं
तगरं तथा। कट्फलस्य मूलानि सिन्धुवार-
स्य च। हिङ्गुश्च मरिचश्चैव पूर्ववेगे तु दापयेत्।
बृहती हस्तिकर्णी च इन्द्रवारुणमूलकम्। सर्पगन्धा
घृतं चैव द्वितीये परिकीर्त्तितम्। सिन्धुवारं तथा हिङ्गु
तृतीये कारयेद्बुधः। तस्य पानञ्च कुर्वीत अञ्जन
वमनं तथा। एतेनैवोपचारेण तत सम्पद्यते सुखम्।
रक्तस्थानं ततो गत्वा पित्तस्थानं प्रधावति। पित्त-
स्थानगतं विषं चिह्नं रूपाणि मे शृणु। उत्तिष्ठन् नि-
पतन् दह्यते सह्यते तथा। गात्रं पीतत्वमायाति दिशः
पश्यति पीतिकाः। धावमानः भवेन्मूर्च्छा न चास्य
विज्ञायते। चिकित्सां तस्य कुर्यात् यथा सम्पद्यते
सुखम्। पिप्पली मधुकं चैव मधुसर्पिर्घृतं तथा।
मधुसारमलाबुञ्च जातमर्कटवल्लिकाम्।। इन्द्रवारुणि
मूलञ्च गवां मूत्रेण पेषयेत्। तस्य तस्य प्रयुञ्जीत पान-
माक्षेपमञ्जनम्। एतेनैवोपचारेण तत सम्पद्यते सुखम्।
पित्तस्थानमतिक्रम्य श्लेष्मस्थानञ्च गच्छति। श्लेष्मस्थाने
तत प्राप्ते तस्य रूपाणि मे शृणु। गात्राणि तस्य
रुध्यन्ते निश्वासश्च न जायते। लाला च स्रवते तस्य
कण्ठो घुरघुरायते। एतानि यस्य रूपाणि श्लेष्मस्थान-
गतं विषम्। तस्यागदं प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते सुखम्।
त्रिकटुकं कोषातकी चाम्रञ्च मधुसारकम्। एतत् सम-
भागानि गवां मूत्रेण पेषयेत्। तस्य पानञ्च कुर्वीत
अञ्जनं वमनं तथा। एतेनैवोपचारेण तत सम्पद्यते
सुखम्। श्लेष्मस्थानमतिक्रम्य वायुस्थानञ्च गच्छति।
तत रूपाणि वक्ष्यामि वायुस्थानगते विषे। आध्मायते
च जठरं यच्चान्यत् न पश्यति। दृष्टिश्च कुरुते रूपं दृष्टि-
भङ्गश्च जायते। एतानि यस्य रूपाणि तस्य वायुगतं
विषम्। तस्यागदं प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते सुखम्।
शोणमूलं पियालञ्च दन्ती च गन्धपिप्पली। हिङ्गुञ्च
पिष्ट्वा गुडकाञ्च कुर्याद्दद्यात्तु तस्याञ्जनवेषादीन्। एष
अगदः सर्वविषाणि हन्यात् यद्दष्टुवा देवरथ शृणु।
अञ्जनश्चैव नस्यञ्च क्षिप्रं तस्य प्रदाप्यते। वायुस्थानं
ततो मुक्त्वा मज्जस्थानं प्रधावति। विषं मज्जगतं विषं।
तस्य रूपाणि मे शृणु। दृष्टिश्च हीयते तस्य भग्न
गात्राणि उद्धर्त। एतानि यस्य रूपाणि तस्य मज्जागत

विषम्। तस्यागदं प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते सुखम्। घृतं मधु शर्कराञ्च उशीरं चन्दनं तथा। एतदालोड्य दातव्यं पानं तस्य च सुव्रत!। ततः प्रशाम्यते दुःखं ततः सम्पद्यते सुखम्। अथ तस्मिन् क्षते योगे विषं तस्य निवर्त्तते। मज्जस्थानं ततो गत्वा मर्म्मस्थानं प्रधावति। विषे च मर्म्मसंप्राप्ते शृणु रूपं यथा भवेत्। निश्चेष्टः पतते भूमौ कर्णाभ्यां बधिरो भवेत्। दारिणा विध्यमानस्य रोमहर्षो न जायते। दण्डेन हन्यमानस्य दण्डराजी न जायते। शस्त्रेण छिद्यमानस्य रुधिरं न प्रवर्त्तते। केशेषु लुच्यमानेषु नैव स्याद्दुःखवेदने। यस्य कर्णौ च पार्श्वौ च हनूपादौ च सन्धयः। शिथिलानि भवन्तीह स गतासुरिति श्रुतिः। एतानि यस्य रूपाणि विपरीतानि गौतम!। मृतन्तु तं विजानीयात् कश्यपस्य वचो यथा। वैद्यास्तस्य न पश्यन्ति ये पश्यन्ति कुचर्च्चकाः। विचक्षणास्तु पश्यन्ति मन्त्रौषधिसमन्विताः। तस्यागदं प्रवक्ष्यामि स्वयं रुद्रेण भाषितम्। मयूरपित्तं मार्ज्जारपित्तं नकुलपित्तकम्। मत्स्यमहिषपित्तञ्च धानाल्लोमूकमेव च। कुङ्कुमं भार्गवं कुष्ठं भ्रामरी च त्वचं तथा। उत्पलस्य च किञ्जल्कं पद्मस्य कुसुमस्य च। एतानि समभागानि गोमूत्रेण च पेषयेत्। एषोऽगदो यस्य हस्ते दष्टेन म्रियते न वै। कालाहिनापि दष्टोऽपि क्षिप्रं भवति निर्विषः। क्षिप्रमेव प्रदातव्यं मृतसञ्जीवनौषधम्। अञ्जनञ्चैव नस्यञ्च क्षिप्रं दद्याद्विचक्षणः" अग्निपु०। कश्यप उवाच "अतःपरं प्रवक्ष्यामि नागानां रूपलक्षणम्। सर्पदष्टस्य च तथा समासाद्द्विजपुङ्गव!। अथ सर्पेण दष्टस्य ऊर्द्ध्वा दृष्टिः प्रजायते। सर्प्या दष्टस्य च तथा अधोदृष्टिः प्रजायते। नपुंसकेन दष्टस्य अङ्गमर्द्दः प्रजायते। रूपा दष्टस्य वा वाम्या दृष्टिर्द्विजवरोत्तम!। कुमार्य्यापि दष्टस्य दक्षिणा एव जायते। गुर्व्विण्या वाथ दष्टस्य तथा स्वेदश्च जायते। रोमाञ्चः स्यात् सूतिकया वेपथुश्चापि जायते। पञ्चमी प्रभवेद्यावो द्विधा सर्पो विषाधिकः। नपुंसकस्तु सन्ध्यायां कश्यपेन तु भाषितम्। अन्धकारे तु दष्टानामुदके गह्वरे वने। यस्य वै प्रमत्तस्य पदे सर्पो न दृश्यते। दष्टरूपानजानन् वै कथं वैद्यश्चिकित्सति। चतुर्विधास्तु सर्पोक्ताः पन्नगास्तु महात्मना। दर्व्वीकरा मण्डलिनो राजिला व्यन्तरास्तथा। दर्व्वीकरा वातविषा मण्डलाः पैत्तिकाः स्मृताः। श्लेष्मका राजिला ज्ञेया व्यन्तराः सान्निपातिकाः। रक्तं परीक्षयेद्दष्टं सर्पाणान्तु पृथक् पृथक्। कृष्णं दर्व्वीकराणान्तु जायते वातलक्षणम्। रक्तं पैत्तञ्च बहुशः शोणितं मण्डलिनतो। पिच्छिलं राजिले स्वल्पं महद्व्यन्तरके तथा। ज्ञेयाः सर्पास्तु चत्वारः पञ्चमो नोपलभ्यते। ब्राह्मण क्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्चैव चतुर्थकः। ब्राह्मणे मधुरं दद्यात् तिक्तं दद्यात्तथोत्तरे। वैश्ये कर्षफलं दद्यात् शूद्रे त्रिफलमेव वा। ब्राह्मणेन तु दष्टस्य दाहो गात्रेषु जायते। मूर्च्छा च प्रबला स्याद्वै न स्नानमभिलायते। मन्त्रामर्षं सुखस्य स्यान्मन्दाक्षमश्च जायते। तस्य कुर्य्यात् प्रतीकारं येन सम्पद्यते सुखम्। अश्वगन्धामपामार्गं सिन्धुवारं सुराह्वयम्। एतत् सर्पिःसमायुक्तं पानं नस्यञ्च दापयेत्। एतेनैवोपचारेण सुखी भवति मानवः। क्षत्रियेण तु दष्टस्य कम्पो गात्रेषु जायते। मूर्च्छा मोहस्तथा स्याद्वै न स्नानमभिलायते। जायते वेदना तस्य ऊर्द्ध्वञ्चैव निरीक्षते। तस्य कुर्य्यात् प्रतीकारं येन सम्पद्यते सुखम्। अर्कमूलमपामार्गं प्रियङ्गुमथ वारुणीम्। एतत् सर्पिःसमायुक्तं पानं तस्य प्रदापयेत्। एतेनैवोपचारेण सुखी भवति मानवः। वैश्येनापि हि दष्टस्य शृणु रूपाणि यानि तु। श्लेष्मप्रकोपो लाला च नरोद्दहति वेदना। मूर्च्छा च प्रबला यस्य आत्मानं नाभिनन्दति। तस्य कुर्य्यात् प्रतीकारं येन सम्पद्यते सुखम्। अश्वगन्धा च गोमूत्रं टङ्कधूमं सगुग्गुलम्। शिरीषार्कपलाशञ्च श्वेतां च गिरिकर्णिकाम्। गोमूत्रेण समायुक्तं पानं नस्यञ्च दापयेत्। एष वैश्येन दष्टानामगदः परिकीर्त्तितः। शूद्रेणापि हि दष्टस्य शृणु तत्त्वेन गौतम!। कुप्यते वेपते चैव ज्वरः शीतश्च जायते। अङ्गानि चुलुचुलायन्ते शूद्रदष्टस्य लक्षणम्। तस्यागदं प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते सुखम्। पद्मञ्च लोध्रकञ्चैव लौहं पद्मस्य केशरम्। मधु मधूकसारञ्च श्वेता च गिरिकर्णिका। एतानि समभागानि पेषयेत् शीतवारिणा। पानं लेपाञ्जनं नस्यं सुखी भवति मानवः। पूर्व्वाह्णे चरते विप्रो मध्याह्ने क्षत्रियश्चरेत्। अपराह्णे चरेद्वैश्यः शूद्रः सन्ध्याचरो भवेत्। आहारश्चास्य दुग्धानि ब्राह्मणानां विदुर्बुधाः। मूषिका क्षत्रियाणाञ्च आहारो द्विजसत्तम!। वैश्या मण्डूकभक्षाश्च शूद्राः सर्व्वाशिनस्तथा। अग्रतो दशते विप्रः क्षत्रियो दक्षिणेन तु। वामपार्श्वे

यदा वैश्यं पदाहे शूद्रं चादयेत् । मदकाले तु सर्पास्ते पीड्यमाना महाविषाः । अवैशाख्यां दशमी वै मैथुनार्थी भुजङ्गमाः । पुष्पगन्धाः स्मृता विप्राः क्षत्रियाश्चन्दना-मडा । वैश्याश्च घृतगन्धा वै शूद्राः मत्स्यगन्धिनः । वासं तेषां प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः । नदीकूप-तडागेषु गिरिप्रस्रवणेषु च । आरामेषु पवित्रेषु शुचि-ष्वायतनेषु च । वसन्ति ब्राह्मणाः सर्पा ग्रामद्वारे चतुष्पथे । क्षत्रियो वसते नित्यं तोरणेषु पुरेषु च । गोपालाश्वत्थशालेषु पलाशेषु तटेषु च । गोष्ठेषु पथि वृक्षेषु,विप्र ! वैश्या वसन्ति च । अविविक्तेषु स्थानेषु निर्झरेषु वनेषु च । शून्यागारे श्मशाने च शूद्रा विप्र ! वसन्ति च । श्वेताश्च कपिलाश्चैव ये सर्पास्तनकप्रभाः । सत्त्विन सात्त्विका ये ब्राह्मणास्ते बुधैः स्मृताः । रक्तवर्णसुवर्णाभाः प्रवालमणिसन्निभाः । सूर्यप्रभास्तथा विप्र ! क्षत्रियास्ते भुजङ्गमाः । नानाविचित्ररागाभिः रक्तपीतवर्णसन्निभाः । धान्यपुष्पसुवर्णाभा वैश्यास्ते च भुजङ्गमाः । काकोदरनिभाः केचित् ये च अञ्जन-सन्निभाः । कालवर्णा धूम्रवर्णास्ते शूद्राः परिकीर्त्तिताः । यस्य सर्पेण दष्टस्य दशमङ्गुलमन्तरम् । कालदष्टं विजा-नीयात् अगम्यस्य वधो यथा । यस्य सर्पेण दष्टस्य दंष्ट्र-द्वयङ्गुलमन्तरम् । दोषमस्तेन दष्टस्य एकाङ्गुलि अन्तरम् । यस्य सर्पेण दष्टस्य सार्द्धद्व्यङ्गुलमन्तरम् । बद्धदष्टं वि-जानीयात् अगम्यस्य वधो यथा” भविष्यपु० । “स्नाना-न्ताद्यौ प्रवक्ष्यामि यद्वा दष्टो न जीवति । चितावल्-मीकशैलाद्यौ कूपे च विवरे तरोः । दंशे रेखात्रयं यस्य प्रच्छन्नं स न जीवति । षष्ठ्यां कर्कटे मेषे दष्टाश्लेषा-मघादिषु । कृत्तिकोपिमघे भरण्यां मूलपूर्वोत्तरादिषु । दष्टो महाभयो मिथुनान्ते कालदूतकः । कक्षे वाक्ये च ग्रीवायां पृष्ठे च नहि जीवति । पूर्वे दिनचतुर्थभुक्त्यां दृष्टग्रामगतो यदि । दिवाः यदा प्रतिदिने मध्यरात्रदिवसान्ते । नागभोगसमो येषो रात्रौ कालविरूपिते । वेलादौ कपिलचन्द्रवासरो भौम इति । वर्णदोषो इव दष्टो महावध स मतः । सन्धः मध्ये राहुः पुच्छवासरो यथा । रात्रौ दिवा कदुष्टोऽपि ध्वादशरात्र । यद्वा वारो दिवा राहुः तृतीयेन पञ्चमि: । कालाद्धं-सर्पमध्यमा च नैव कालमपीडयेत् । कालरिक्ता तिथिहीन-पूर्वभागतः । दिवा सदृद्वेत्यादि-

पञ्चमितवसुवासरकेः । पादाङ्गुष्ठे पादपृष्ठे गुल्फे जानुनि लिङ्गके । नाभौ हृदि स्तनतटे कण्ठे नासा-पुटे तथा । कर्णयोश्च भ्रुवोः शङ्खे मस्तके प्रतिपत् क्रमात् । तिथिरुच्यते जीवेन पुंसो दक्षिणभागके । का-यस्य वामभागे तु स्त्रिया वामशङ्क्रमात् । अमरक्त-हतो योऽपि निवर्त्तेत च मर्दनात्” गारुडे १८५० । “आषाढादित्रिमासे स्याद् गर्भो मासचतुष्टये । अण्ड-कानां शते द्वे च चत्वारिंशत् प्रसूयते । सर्पा ग्रसन्ति सुतो-तान् विना स्त्रीं, पुंनपुंसकान् । उन्मीलतेऽक्षि सप्ताहात् कृष्णो मासाद् भवेद्बहिः । द्वादशाहात् सुबोधः स्याद्दन्ताः स्युः सूर्यदर्शनात् । द्वात्रिंशद्दिनविंशत्या चतस्रस्तेषु दंष्ट्रिकाः । कराली मकरी कालरात्री च यमदूतिका । एतास्ताः सविषा दंष्ट्रा वामदक्षिणपार्श्वगाः । षण्मा-सान्मुच्यते कृत्तिं जीवेद् वर्षशताद्वयम् । नागाः सूर्यादिवारेशाः सप्त उक्ता दिवानिशि । तेषां स्वट-प्रतिवारेषु कुलिकः सर्वसन्धिषु । शङ्खेन वा महाब्जेन सह तस्योदयोऽथ वा । द्वयोर्वा नाडिकयोरन्तरं कुलिकोदयः । दुष्टः सकालः सर्वत्र सर्पदंशे विनि-र्दिशेत् । कृत्तिका भरणी स्वाति मूलं पूर्वत्रयाश्विनी । विशाखार्द्रा मघाश्लेषा चित्रा श्रवरोहिणी । हस्ता म-न्दकुजौ वारौ पञ्चमी चाष्टमी तिथिः । षष्ठी रिक्ता शिवा निन्द्या पञ्चमी च चतुर्दशी । सन्ध्याचतुष्टयं दुष्टं दग्धयोगश्च राशयः । एकद्विबहवो दंशा दष्टविद्ध-ञ्च खण्डितम् । अदंशमवगुप्तं स्यात् दंशमेवं चतुर्विधम् । त्रयो द्व्येकक्षता दंशा वेदना रुधिरं स्वपाम् । नक्ष-त्रैकाङ्घ्रिकूर्माभा दंशाश्च यमचोदिताः । दाहो पिपीलिकास्पर्शौ कण्ठशोथरुजान्विताः । सतोदो ग्र-न्थितो दंशः सविषो न्यस्तनिर्विषः । देवालये शून्यगृहे वल्मीकोद्यानकोटरे । रथ्या सन्ध्या श्मशाने च रुष्टके सिन्धुवृक्षके । द्वीपे चतुष्पथे सौधे गृहेऽब्जे पर्वता-ग्रतः । बिलद्वारे जीर्णकूपे जीर्णवेश्मनि कुड्यके । श्लेष्मान्तकसन्तकेषु जम्बूदुम्बरकेषु च । वटे च जीर्णप्राकारे खाकाशहृदयक्षके । नासौ शङ्खे च भ्रुवि चिबुके नाभिपादयोः । दंशोऽशुभः” गारुडे० । सुश्रुते तु दंशकप्रश्नेष्टादिदंशितो यथा

“सप्त सर्पेषु सर्वेषु कषायान्तत एव दष्टमात्रं स्वल्पम् । किं कारणं किं च विशिष्टं प्रविशन्ति तदनुभवेत् । काति सप्तमाष्टमं नवमं दशमं त्वरितं सदृशं; न चाग-

व्यायोऽसि वाक् सम्भृतं सर्वम् । प्रत्येकमपि दष्ट लक्षणेऽभिहिते सर्वत्र त्रैविध्यं भवति । तस्मात्त्रैविध्यमेव वक्ष्याम । एतद्ध्यातुरहितमसम्मोहकरञ्च । अपि चात्रैव सर्वसर्पव्यञ्जनाववोधः ।

तत्र दर्वीकरविषेण त्वङ्नयननखदशनमूत्रपुरीषदंशकृष्णत्वं रौक्ष्यं शिरसो गौरवं सन्धिवेदना कटीपृष्ठग्रीवादौर्बल्यं जृम्भा वेपथुः स्वरावसादो घुर्घुरको जडता शुष्कोद्गारः कासश्वासौ हिक्का वायोरूर्ध्वगमनं शूलोद्वेष्टनं तृष्णा लालास्रावः फेनागमनं स्रोतोऽवरोधस्तास्ताश्च वातवेदना भवन्ति ।

मण्डलिविषेण त्वगादीनां पीतत्वं शीताभिलाषः परिधूपनं दाहस्तृष्णा मदो मूर्च्छा ज्वरः शोणितागमनमूर्ध्वमधश्च मांसानामवशातनं श्वयथुर्दंशकोथः पीतरूपदर्शनमाशुकोपस्तास्ताश्च पित्तवेदना भवन्ति ।

राजिमद्विषेण शुक्लत्वं त्वगादीनां शीतज्वरो रोमहर्षः स्तब्धत्वं गात्राणामादंशशोफः सान्द्रकफप्रसेकश्छर्दिरभीक्ष्णमक्ष्णोः कण्डूः कण्ठे श्वयथुर्घुर्घुरक उच्छ्वासनिरोधस्तमःप्रवेशस्तास्ताश्च कफवेदना भवन्ति ।

पुरुषाभिदष्ट ऊर्ध्वं प्रेक्षतेऽधस्तात् स्त्रिया सिरा चोत्तिष्ठन्ति ललाटे । नपुंसकाभिदष्टस्तिर्यक्प्रेक्षी भवति । गर्भिण्या पाण्डुमुखोऽध्मातश्च । सूतिकया शूलार्तो रुधिरं मेहत्युपजिह्विका चास्य भवति । ग्रासार्थिनान्नं काङ्क्षति । वृद्धेन मन्दा वेगाश्च । बालेनाशु मृदवश्च निर्विषेणाविषलिङ्गम् । अन्धाहिकेनान्धत्वमित्येके । ग्रसनादजगरः शरीरप्राणहरो न विषात् । तत्र सद्यःप्राणहरा हि दष्टः पतति शस्त्रायनिहत इव भूमौ स्रस्ताङ्गः स्वपिति ।

तत्र सर्वेषां सर्पाणां विषस्य सप्त वेगा भवन्ति तत्र दर्वीकराणां प्रथमे वेगे विषं शोणितं दूषयति तत् प्रदुष्टं कृष्णतामुपैति तेन कार्ष्ण्यं पिपीलिकापरिसर्पणमिव चाङ्गे भवति । द्वितीये मांसं दूषयति तेनात्यर्थं कृष्णता शोफो ग्रन्थयश्चाङ्गे भवन्ति । तृतीये मेदो दूषयति तेन दंशक्लेदः शिरोगौरवं स्वेदश्चक्षुर्ग्रहणञ्च । चतुर्थे कोष्ठमनुप्रविश्य कफप्रधानान् दोषान् दूषयति । तेन तन्द्राप्रसेकसन्धिविश्लेषा भवन्ति । पञ्चमेऽस्थीन्यनुप्रविशति प्राणमग्निञ्च दूषयति तेन पर्वभेदो हिक्का दाहश्च भवति । षष्ठे मज्जानमनुप्रविशति ग्रहणीञ्चात्यर्थं दूषयति तेन गात्राणां गौरवमतीसारो हृत्पीडा मूर्च्छा च भवति । सप्तमे शुक्रमनुप्रविशति व्यानञ्चात्यर्थं कोपयति कफञ्च सूक्ष्मस्रोतोभ्यः प्रच्यावयति तेन श्लेष्मवर्त्तिप्रादुर्भावः कटीपृष्ठभङ्गश्च सर्वचेष्टाविघातो लालास्वेदयोरतिप्रवृत्तिरुच्छ्वासनिरोधश्च भवति ।

तत्र मण्डलिनां प्रथमे वेगे विषं शोणितं दूषयति तत्तत्प्रदुष्टं पीततामुपैति तत्र परिदाहः पीतावभासता चाङ्गानां भवति । द्वितीये मांसं दूषयति तेनात्यर्थं पीततापरिदाहौ दंशे श्वयथुश्च भवति । तृतीये मेदो दूषयति तेन पूर्ववच्चक्षुर्ग्रहणं तृष्णा दंशे क्लेदः स्वेदश्च । चतुर्थे कोष्ठमनुप्रविश्य ज्वरमापादयति पञ्चमे परिदाहं सर्वगात्रेषु करोति । षष्ठसप्तमयोः पूर्ववत् ।

राजिमतां प्रथमे वेगे विषं शोणितं दूषयति तत्प्रदुष्टं पाण्डुतामुपैति तेन रोमहर्षः शुक्लावभासश्च पुरुषो भवति । द्वितीये मांसं दूषयति तेन पाण्डुतात्यर्थं जाड्यं शिरःशोफश्च भवति । तृतीये मेदो दूषयति तेन चक्षुर्ग्रहणं स्वेदो घ्राणाक्षिस्रावश्च भवति । चतुर्थे कोष्ठमनुप्रविश्य मन्यास्तम्भं शिरोगौरवञ्चापादयति । पञ्चमे वाक्सङ्गं शीतज्वरञ्च करोति षष्ठसप्तमयोः पूर्ववदिति ।

भवन्ति चात्र । धात्वन्तरेषु याः सप्त कलाः संपरिकीर्त्तिताः । तास्वेकैकामतिक्रम्य वेगं प्रकुरुते विषम् । येनान्तरेण तु कलां कालकल्पं भिनत्ति हि । समीरणेनोह्यमानं तत्तु वेगान्तरं स्मृतम् । मृगाश्च प्रथमे वेगे प्रध्यायति दुःखिताः । लालास्रावो द्वितीये तु तृष्णाश्च पीडनं हृदि । तृतीये च शिरो दुःखं कण्ठग्रीवञ्च भज्यते । चतुर्थे वेपते मूढः खादन् दन्तान् जहात्यसून् । केचिद्वेगत्रयं प्राहुरन्त्येष्वेषु तद्विदः । ध्यायति प्रथमे वेगे पक्षी मुह्यत्यतः परम् । द्वितीये विह्वलः प्रोक्तस्तृतीये मृत्युमृच्छति । केचिदेकं विषक्तेषु विषवेगं वदन्ति हि । मार्जारनकुलादीनां विषं नातिप्रवर्त्तते । "अथातः सर्पदष्टचिकित्सितमनुव्याख्यास्यामः । सर्वैरेवादितः सर्पैः शाखादष्टस्य देहिनः । दंशस्योपरि बध्नीयादरिष्टां(नागा)चतुरङ्गुले । प्लोतचर्मान्तवल्कानां मृदुनान्यतमेन च । न गच्छति विषं देहमरिष्टाभिर्निवारितम् । दहेद्दंशमथोत्कृत्य यत्र बन्धो न जायते । आचूषणच्छेददाहाः सर्वत्रैव तु पूजिताः । प्रतिपूर्य मुखं वस्त्रैश्छिद्रमाचूषयेत् । न दष्टव्योऽथ वा सर्पो लोष्टो वापि हि तत्क्षणम् । अथ मण्डलिना दष्टं न कथञ्चन दाहयेत् । स पित्तविषबाहुल्याद्दंशो दाहादुपैति । अरिष्टामपि

मन्त्रैव बध्नीयान्मन्त्रकोविदः । सा तु रज्ज्वादिभिर्बद्धा विषहृतिकरी मता । दे अङ्गुलिभि मोक्ता मन्त्रा सत्य तपोमया । भवन्ति नान्यथा चित्र विषं हन्त्यु सु कारम । विष तत्रोमयैरन्त्रे सत्यब्रह्मतपोमये । यथा निवार्यते चित्र प्रयुक्तैर्न तथौषधै । मन्त्राणां ग्रहणं कार्यं स्त्रीमांसमधुवर्जिना । मिताहारेण शुचिना कुशास्तरणशायिना । गन्धमाल्योपहारैश्च बलिभिश्चापि देवता । पूजयेन्मन्त्रसिद्धयर्थं जपहोमैश्च यत्नत । म न्त्र स्तु विधिना प्रोक्ता हीना वा स्वरवर्णत । यस्मान्न सिद्धिमायान्ति तस्माद् योज्योऽगदक्रमः । समन्ततः शिरादंश तु बद्धेषु कुशलो भिषक् । मांसलं वा न काटं वा अथास्ता विरूत विषं । रक्ते निर्हियमाणे तु सन्नस्य निर्ह्रियते विषम् । तस्माद्विस्रावयेद्रक्तं सा ह्यस्य परमा क्रिया" ।

**सर्पकङ्काली** स्त्री॰ सर्पस्येव कङ्कालमङ्गविशेषो यस्याः गौरा॰ ङीष् । सर्पविषघातिन्यां लतायां शब्दच॰ ।

**सर्पगन्धा** स्त्री॰ सर्पं तद्विषं गन्धयति हिनस्ति गन्ध-अण् । विषघ्न्यां लतायां जटा॰ । [हृरीदलतायां रत्नमा॰ ।

**सर्पघातिनी** स्त्री॰ सर्पं तद्विषं हन्ति हन णिनि । सर्पविष

**सर्पच्छत्र** पु॰ स्त्री॰ सर्पस्य फणात्मच्छाया वच्छत्रमिव यस्य । नकुले हेमच॰ ।

**सर्पदंष्ट्र** पु॰ सर्पस्य दंष्ट्रेव पुष्पमस्य । १नागदन्तीवृक्षे शब्दच॰ । सर्पस्य दंष्ट्रेव नाशने तु यदत्वात् । २वृश्चिकालीलतायां स्त्री (विछाति) रत्नमा॰ । [ङ्कुरा राजनि॰ ।

**सर्पदंष्ट्रिका** स्त्री॰ सर्पदंष्ट्राऽऽकारोऽस्त्यस्याः ठन् । वृश्चि

**सर्पदण्डी** स्त्री॰ सर्पं तद्विषं दण्डयति दण्ड अण् गौरा॰ ङीष् राजनि॰ । [ङीप् । नागदन्तीवृक्षे राजनि॰ ।

**सर्पदन्ती** स्त्री॰ सर्पस्य दन्त इव पुष्पमस्याः अच् गौरा॰

**सर्पनामा** स्त्री॰ सर्पस्य नाम व नामकरणं । सर्पकङ्काली भेदे शब्दच॰ ।

**सर्पदमनी** स्त्री॰ सर्पान् दमयति अनया दम णिच्-करणे ल्युट् ङीप् । वन्ध्याकर्कोट्यां राजनि॰ । [राम न॰ ।

**सर्पपुष्पी** स्त्री॰ सर्प सर्पदन्त इव पुष्पमस्याः । नागदन्त्यां

**सर्पफणिज** पु॰ सर्पस्य फणे जायते जन ड । सर्पफणजाते मणौ शब्दम॰ ।

**सर्पभुज** पु॰ सर्प भक्षयति भुज क्विप् । १मयूरे हेमच॰ । २सर्पभक्षके गरुडादौ च । [अमर ।

**सर्पराज** पु॰ सर्पाणां राजा टच् समा॰ । वासुकौ नागे ट

**सर्पलता** स्त्री॰ सर्प इव लता । नागवल्ल्यां ताम्बूल्यां राजनि॰

**सर्पसत्र** न॰ सर्पेण होमद्रव्येण सर्पनाशनाय वा सत्रम् । जनमेजयानुष्ठिते महाभारतप्रसिद्धे सर्पनाशनार्थे यज्ञभेदे भा॰ आ॰ ५१अ॰ ५८अ॰ तत्कथा दृश्या ।

**सर्पसहा** स्त्री॰ सर्पं सहते सह अच् । सर्पकङ्कालीलतायां राजनि॰ । [च ।

**सर्पहन** पु॰ सर्पं हन्ति हन-क्विप् । १नकुले हेमच॰ २गरुडे

**सर्पाक्षी** स्त्री॰ सर्पस्याक्षीवाक्षि पुष्पं यस्याः अच् समा॰ । १गन्धनाकुल्याम् राजनि॰ । [२रुद्राक्षभेदे च राजनि॰ ।

**सर्पाख्य** पु॰ सर्पस्याख्याऽऽख्या यस्य । १नागकेशरे रत्नमा॰ ।

**सर्पाङ्गी** स्त्री॰ सर्पस्येवाङ्गं यस्याः ङीष् । १सर्पकङ्कालीलतायां रत्नमा॰ । २विषहल्यां राजनि॰ ।

**सर्पादनी** स्त्री॰ सर्प सर्पविषमत्त्यनया अद ल्युट् ङीप् । नाकुल्यां राजनि॰ । [सर्पतयोऽस्य ।

**सर्पाराति** पु॰ ६त । १गरुडे हेमच॰ २नकुले च सर्पारि

**सर्पावास** न॰ स निवासाश्रयो यत्र । १चन्दनवृक्षे राजनि॰ । ६त॰ । २सर्पस्य आवासे पु॰ ।

**सर्पाशन** पु॰ स्त्री॰ सर्पमश्नाति अश-ल्युट् । १मयूरे हला॰ स्त्रियां ङीप् । २गरुडे पु॰ ।

**सर्पिस** न॰ सृप-इसि । घृते अमर ।

**सर्पिणी** स्त्री॰ सृप-णिनि ङीप् । १सर्पयोषिति शब्दर॰ । २लताभेदे राजनि॰ ३गमनकर्त्तरि त्रि॰ स्त्रियां ङीप् ।

**सर्पिष्ट** न॰ सर्पेषां ३ नर्मोनामिष्टम् । चन्दने रत्नमा॰ ।

**सर्पेष्ट** न॰ सर्पाणामिष्टम् । चन्दने जटा॰ २सर्पाभीष्टे त्रि॰ ।

**सर्ब** गमने भ्वा॰पर सक॰ सेट् । सर्बति असर्बीत् सर्बोपदेशतात् न वत्वमित्यत्र बोपदेश एव न्याय्य ।

**सर्व** पु॰ सृ-व तस्य नेत्वम् । १शिवे २विष्णौ च विष्णु पु॰ । "सर्वत्र समवर्त्तेव यतस्तु समवाप्यते । सर्वश्च सर्वं दाः नात् सर्वमात प्रवर्त्तते" विष्णु पु॰ तन्नामनिरुक्तिः । तथा च सर्वं प्रयत्नेन नाम दानादिना वाऽस्त्यस्य अच् । ३सम्पूर्णे ४सकले च त्रि॰ अमर । "सर्वशब्दादयस्य सकलमपदं नत्रक यथा । सर्वशब्दास्तु यावन्तियतावत्स्वाव्यापकाधर्मावच्छिन्नविशेष्यकबोधार्थ्र सर्वार्थाबधौ प्रकर्षोऽस्त्र ता य॰ । "व्यापकत्वात् किल दिनकरी । यथा सर्वे घटा रूपवन्त इत्यादौ सर्व घट । बुद्धिविषयतावत्त्वात् व्यापकत्वमत्र सर्वत्र रूपवत्त्वम्" इति सा व्या वदन्ति । [२सर्वव ट्टदि त्रि॰ ।

**सर्वसहा** स्त्री॰ सर्वं सहते सह-खच् मुम् च । १पृथिव्यां अमर

**सर्वकर्त्तृ** पु० सर्वं करोति कृ–तृच्। १चतुर्मुखे ब्रह्मणि शब्दर०। २परमेश्वरे च।

**सर्वकर्मीण** त्रि० सर्वकर्म्माण्यश्नुते ख। सर्वकरणसमर्थे पदार्थे "संयामे सर्वकर्मीणाविति भट्टिः। [नटे शब्दर०।

**सर्वकेशिन्** पु० अभिनेयानां सर्वेषामिव केशोऽस्त्यस्य इनि।

**सर्वक्षार** पु० सर्वः क्षारमयः। (सावान)ख्याते पदार्थे राजनि०

**सर्वग** न० सर्वं गच्छति गम–ड। १जले २शिवे ३परमेश्वरे पु० मेदि०। ४वायौ ५आत्मनि च पु० शब्दमा०। ६सर्वगामिनि त्रि०। ७प्रियङ्गुवृक्षे स्त्री शब्दच० टाप्।

**सर्वगन्ध** न० सर्वे गन्धा यत्र। "कस्तूरीकर्पूरकक्कोलागुरुकुङ्कुमम्। लवङ्गसहितञ्चैव सर्वगन्धं प्रकीर्त्तितम्" भावप्र० उक्ते १गन्धद्रव्यसमूहभेदे। सर्वान् गन्धयति हिनस्ति संहारकाले गन्ध–अच् सर्वगन्धा उत्पादकतया सन्त्यस्य वा। २परमेश्वरे सर्वनाशकत्वात् सर्वगन्धहेतुत्वाद्वाऽस्य तथात्वम्।

**सर्वग्रन्थि** पु० सर्वत्र ग्रन्थिरस्य। १पिप्पलीमूले राजनि०।

**सर्वङ्कष** पु० सर्वं कषति कष–खच् मुमृच। १पापे २सर्वातिरेकिणि त्रि०। [सि०कौ०।

**सर्वजनीन** त्रि० सर्वजनेषु विदितः ख। सर्वत्र विख्याते

**सर्वज्ञ** पु० सर्वं जानाति ज्ञा–क। १शिवे २बुद्धे अमरः। ३परमेश्वरे च "यः सर्वज्ञः सर्ववित्" श्रुतिः। ४सर्वज्ञानकर्त्तरि त्रि०। ५दुर्गायां स्त्री "सर्वज्ञा सर्ववेत्तृत्वात्" देवीपु० ४५अ०।

**सर्वतःशुभा** स्त्री सर्वतः शुभं यस्याः। प्रियङ्गुवृक्षे शब्दच०।

**सर्वतस्** अव्य० सर्व+तसिल्। समन्तत इत्यर्थे अमरः।

**सर्वतिक्ता** स्त्री सर्वतः तिक्ता। काकमाच्यां राजनि०।

**सर्वतोभद्र** पु०न० सर्वतो भद्राणि सुखानि यस्य। १चतुर्द्वार युक्ते १गृहभेदे प्रतिष्ठादौ पूज्यदेवतानां २मण्डलभेदे सर्वतोभद्रमण्डलशब्दे दृश्यम्। ज्योतिषोक्ते ३शुभाशुभज्ञानार्थे चक्रभेदे चक्रशब्दे २८१५पृ० दृश्यम्। अलङ्कारोक्ते बन्धभेदात्मके ४चित्रकाव्ये च। अलङ्कारशब्दे ४०७ पृ० दृश्यम् सर्वतो भद्रमस्मात्। ५निम्बवृक्षे पु० अमरः। ६गाम्भार्य्यां ७नटयोषिति च स्त्री मेदि०।

**सर्वतोभद्रचक्र** न० सर्वतो भद्रं यत्र तादृशं चक्रम्। ज्योतिषोक्ते शुभाशुभज्ञानार्थे चक्रभेदे चक्रशब्दे २८१५ पृ० दृश्यम्। [भेदे अलङ्कारशब्दे ४०७पृ०दृश्यम्।

**सर्वतोभद्रबन्ध** पु० सर्वतो भद्राकारेण बन्धः। चित्रकाव्य

**सर्वतोभद्रमण्डल** न० सर्वतो भद्रनामकं मण्डलम्। शारदातिलकाद्युक्ते प्रतिष्ठादौ—पूज्यदेवतामण्डलभेदे तल्लेखनप्रकारस्तु हेमाद्रौ स्कान्दे "प्रागुदीच्यां गता रेखाः कुर्य्यादेकोनविंशतिम्। खण्डेन्दुर्वह्निपात् कोणे शृङ्खला पञ्चभिः पदैः। एकादशपदा वल्ली भद्रन्तु नवभिः पदैः। चतुर्विंशत्पदा वापी परिधिर्विंशता पदैः। मध्ये षोडशभिः कोष्ठैः पद्मष्टदलं स्मृतम्। श्वेतेन्दुः शृङ्खला, कृष्णा वल्ली नीलेन पूरयेत्। भद्राख्या सिता वापी परिधिः पीतवर्णकः। बाह्यान्तरदले श्वेता कर्णिका पीतवर्णिका। परिध्यावेष्टितं पद्मं बाह्ये सत्त्वरजस्तमः। तन्मध्ये स्थापयेद्देवान् ब्रह्माद्यांश्च चराचरानिति"। शारदायामन्यथोक्तं यथा "चतुरस्रचतुःकोष्ठे कर्णसूत्रसमन्विते। चतुर्ष्वपि च कोष्ठेषु कोणसूत्रचतुष्टयम्। ततः कोष्ठेषु मतिमान् सुधीः सूत्राणि पातयेत्। यावत् शतद्वयं मन्त्री षट्पञ्चाशत् पदान्यपि। तावदेवैव विधिना तत्र सूत्राणि पातयेत्। षट्त्रिंशता पदैर्मध्ये लिखेत् पद्मं सुलक्षणम्। बहिःषड्क्त्या भवेत् पीठं पङ्क्तियुग्मेन वीथिका। द्वारशोभोपशोभास्रान् शिष्टाभ्यां परिकल्पयेत्। शास्त्रोक्तविधिना मन्त्री ततः पद्मं समालिखेत्। पद्मक्षेत्रस्य सन्त्यज्य द्वादशांशं बहिः सुधीः। तन्मध्यं विभजेद्वृत्तैस्त्रिभिः समविभागतः। आद्यं स्यात् कर्णिकास्थानं केशराणां द्वितीयकम्। तृतीयं पद्मपत्राणां स्वसांशेन दलाग्रकम्। बाह्यवृत्तान्तरालस्य मानेन विधिना सुधीः। निधाय केशराग्रेषु परितोऽष्टौ निशाकरान्। विलिख्य सन्धिसंस्थानि तत्र सूत्राणि पातयेत्। दलाग्राणाञ्च यत्स्थानं तत्स्थानाद्वृत्तमालिखेत्। तदन्तरालतन्मध्यसूत्रस्योभयतः सुधीः। आलिखेद्बाह्यवृत्तेन दलाग्राणि समन्ततः। दलमूलेषु युगशः केशराणि प्रकल्पयेत्। एतत् साधारणं प्रोक्तं पद्मं तन्त्रवेदिभिः। पदानि त्रीणि पादार्थं पीठकोणेषु मार्जयेत्। अवशिष्टैः पदैर्विद्वान् पीठगात्राणि कल्पयेत्। पदानि वीथिसंस्थानि मार्जयेत् पङ्क्तिभेदतः। दिक्षु द्वाराणि रचयेद्दिक्षु कोष्ठकैस्ततः। पदैस्त्रिभिरथैकेन शोभाः स्युर्द्वारपार्श्वयोः। उपशोभाः स्युरेकेन त्रिभिः कोष्ठैरनन्तरम्। अवशिष्टैः पदैः षड्भिः कोणानां स्याच्चतुष्टयम्। रञ्जयेत् पञ्चभिर्वर्णैर्मण्डलं तन्मनोहरम्। पीतं हरिद्राचूर्णं स्यात् सितं तण्डुलसम्भवम्। कुसुम्भचूर्णमरुणं कृष्णं दग्धपुलाकजम्। बिल्वादिपत्रजं श्याममित्युक्तं वर्णपञ्चकम्। अङ्गुलोत्सेधविस्ताराः सीमारेखाः सिताः

शुभा। कर्णिका पीतवर्णेन केसराणद्वयेन च। शुक्लवर्णानि पत्राणि तत्सन्धीन् श्यामलेन च। रजसा रक्तवेन्नन्धी यद्वा पीतैव कर्णिका। केसराः पीतरक्ता स्युः रदध्यानि दलान्याप। सन्धय कृष्णवर्णाः स्युः सिते-नाथसितेन वा। रञ्जयेत् पीठमाणोत्र पादाः स्युः रक्त-प्रभाः। गात्राणि तस्य शुक्लानि वीथीषु चतसृष्वपि। आलिखेत् कल्पवल्लिकादलपक्वफलान्विताः। वर्णैर्नाना विधैश्चित्राः सर्वदृष्टिमनोहराः। द्वाराणि शुक्लवर्णानि शोभा रक्ता समीरिताः। उपशोभाः पीतवर्णाः कोणान्यसितमानि च। तिस्रो रेखा वहिः कार्याः सित रक्तासिता क्रमात्। मण्डलं सर्वतोभद्रमेतत् साधारणं स्मृतम्"। अपरञ्च "चतुरस्रं भुवं भित्त्वा दिगष्टौ द्वादशधा सुधीः। पातयेत् तत्र सूत्राणि कोष्ठानां दृश्यते शतम्। चतुश्चत्वारिंशदाढ्यं पश्चात् षटत्रिंशताम्बुजम्। कोष्ठं प्रकल्पयेत् पीठं षड्क्तया मैवास्र वीथिका। द्वारशोभे यथा पूर्वमुपशोभा न दृश्यते। अवशिष्टे पदे कुर्यात् चतुर्भिः कोणानि तन्त्रवित्। विदध्यात पूर्ववत् शेषमेव वा मण्डलं स्मृतम्"। "चतुरस्रे चतुः षष्टि पदा न्यारचयेत् सुधीः। पदैश्चतुर्भिः पद्मं स्यात् मध्ये तत् पूरतः पुनः। वीथी चतस्रः कुर्वीत मण्डलान्तरवाधिका। दिग्गतेषु चतुष्कोष्ठेषु पङ्कजानि समालिखेत्। विदिगगतचतुष्काणि भित्त्वा षोडशधा सुधीः। मार्जयेत् स्वस्ति काकारं श्वेतपीताद्यणाश्रिते"। मार्जनमाह शारदभट्टेत "विदिग्गतचतुष्कोष्ठान् भित्त्वा षोडशधा सुधीः। वज्राद्विकावलितये मध्योर्द्ध्वमपि मार्जयेत्। रजोभिः पूरयेत्तान स्वस्तिकानि शिवादितः। प्राक् प्रोक्तेनैव मार्गेण शेषमन्यत् समापयेत्। नवनाभमिदं प्रोक्तं मण्डलं सर्वसिद्धिदम्। पञ्चाजमण्डलं प्रोक्तमेतत् स्वस्तिकवर्जितम्। दीक्षायां देवपूजायां मण्डलानां चतुष्टयम्। सर्वतन्त्रानुसारेण प्रोक्तं सवसमृद्धिदम्"।

**सर्वतोमुख** न० सर्वतोऽवमस्य। १जले अमर २आकाशे मेदि० ३शिवे ४ब्रह्मणि ५परमेश्वरे ६आत्मनि च पु मे दि० ७स्वर्गे शब्दच० दक्षणे ८वह्नौ शब्दमा०। "सर्वत पाणिपादान्त सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम्। विश्वरूपो महानग्निः प्रणीतः सर्वकर्मसु" ति त० वन्हिमुख्यात्मम्। [स्त्रियाँ।

**सर्वत्र** अव्य० सर्व तल्। सर्वस्मिन् काले देशे सर्वथा दिशि

**सर्वत्रग** पु सर्वत्र गच्छति गम-ड। १वायौ शब्दच० २सर्वगामिनि त्रि०। [सर्वत्र गन्तरि त्रि० स्त्रियां ङीप्।

**सर्वत्रगामिन्** पु० सर्वत्र गच्छति गम-णिनि। १वायौ २स

**सर्वथा** अव्य० सर्वप्रकारम् थाल्। १सर्वप्रकारे २अत्यये ३प्रति-षायां ४हेतौ च शब्दर०।

**सर्वदम** पु० सर्वान् दमयति दम-णिच्-अच्। सर्वदमने शाकुन्तले भरतन्द्ये शब्दच०।

**सर्वदमन** पु० सर्वान् दमयति दम णिच-ल्यु। १दुष्मन्तपुत्रे भरतन्द्ये त्रिका०। २सर्वदमनकर्त्तरि त्रि०।

**सर्वदर्शिन्** पु० सर्वं सममावेन पश्यति दृश-णिनि। १बुद्धे २परमेश्वरे च। ३सकलद्रष्टरि त्रि० स्त्रियां ङीप्।

**सर्वदा** अव्य०सर्वस्मिन् काले दाच्। सर्वस्मिन् काल इत्यर्थे।

**सर्वदुःखक्षय** पु० सर्वथामात्य त्रिकाधिदैवताधिभौतिकानां दुःखानां क्षय। आत्यन्तिकदुःखक्षयनिवृत्तौ मोक्षे हेमच० 'अथ त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्तिरत्यन्त पुरुषार्थः' सा० सू० 'स्वसमानाधिकरणदुःखसमानकालीनत्व दुःख-ध्वंसदुःखनिवृत्तेरात्यन्तिकत्वम्।

**सर्वदेवमुख** पु० सर्वेषां देवानां मुखं यस्य। वह्नौ राजमा०।

**सर्वद्रावनुच्** त्रि०सर्वमभ्युति पूजयति अनुच-क्विप् च्छद्रागम न नलोप। सर्वस्य पूजके। भावे सर्वद्राच इत्यादि। गत्यर्थस्य नलोपे सवद्रच् इत्येव सर्वगामिनि। अस्मे सबद्रीच इति भेद।

**सर्वधुरावह** त्रि० सर्वेषा धू अच् समा० सर्वधुरा तां वहति वह-अच्। सर्वभारवाहक शब्दादौ अमर।

**सर्वधुरीण** त्रि० सर्वां धुरं वहति ख। सकलभारवाहके शब्दादौ अमर।

**सर्वनामन्** पु० सर्वेषां नाम वाचक सर्वनामेऽपि सुप्ता० न णत्वम्। व्याकरणोक्ते कार्यविशेषार्थं कृतसंज्ञायुते सर्वादिशब्दभेदे 'सर्वादीनि सर्वनामानि' पा०सर्वनामशब्दा श्चैते वक्तृबुद्धिविषयतावच्छेदकधर्मोपलक्षितधर्मावच्छिन्न।

**सर्वपूर्णत्व** न० सर्वैः पूर्णत्वम्। बल्लार सामग्राम त्रिका०।

**सर्वप्रहरणायुध** पु० सर्वाणि प्रहरणानि यस्य वा प्रह रणानि आयुधान्यस्य। विष्णौ 'सर्वप्रहरणायुध' विष्णुस० व्यस्तसिद्धयोगात् नामद्वयम तत्र नामद्वय प्रोक्त' भा०। [भक्षके त्रि० शब्दर्त्ना पु०।

**सर्वभक्षा** स्त्री भक्ष-अच् टप्०। १अजायां हेमच २सर्व

**सर्वमङ्गला** स्त्री सर्वाणि मङ्गलान्यस्याः ५ब सर्वाणि मङ्गलानि ददातेऽस्माद्वा अच् वा। दुर्गायाम् अमर। "सर्वाणि हृदयस्थानि मङ्गलानि शुभानि च। ददाति

चेप्सितान् लोके या तेन सर्वमङ्गला” देवीपु० ४५अ० ।
**सर्वमय** त्रि० सर्वात्मक मयट् । १सर्वात्मके २परमेश्वरे पु० ।
**सर्वमूल्य** न० ६त० । कपर्दके त्रिका० ।
**सर्वमूषक** पु० सर्वं मुष्णाति मुष-ण्वुल् पृषो० । काले हेमच० ।
**सर्वरस** पु० सर्वोरसमय । (धुना) १यालरसे अमरः ७व० । २वीणादिवाद्ये मेदि० । ३पण्डिते शब्दच० । कर्म० । ४लवणे रसे । सर्वाणि रसयति रसि-अण् । ५परमेश्वरे सेव्यत्ववत्त्वात् तस्य सर्वत आनन्दमयत्वात् तथात्वम् ।
**सर्वरसोत्तम** पु० सर्वेषु रसेषु उत्तमः । लवणे रसे हेमच० ।
**सर्वरात्र** पु० सर्वा रात्रिः अच् समा० । “रात्राह्नाहाः पुंसीति” पा० पुंस्त्वम् । सकलरात्रौ सि० कौ० । [दिरयम ।
**सर्वरी** स्त्री सृ-वनिप् ङीप् र च । रात्रौ अस्यापि तालव्या-
**सर्वर्त्तुपरिवर्त्त** पु० सर्वर्तूनां परिवर्त्तो यत्र । वत्सरे जटा०
**सर्वला(ली)** स्त्री सर्वं लाति ला-क वा गौरा० ङीष् । तोमराख्ये अस्त्रे अमरः ।
**सर्वलिङ्गिन्** पु० सर्वाणि लिङ्गानि सन्त्यस्य इनि । वेदविरुद्धाचारिणा बौद्धादीनां लिङ्गवतसु पाषण्डेषु अमर
**सर्वलोह** पु० सर्वः लोहमयोऽवयवो यस्य । लौहमये बाणे हेमच० । [गाम्भारीवृक्षे जटा० ।
**सर्ववर्णिका** स्त्री सर्वे वर्णयन्ति वर्णि ण्वुल् अत इत्वम् ।
**सर्वविद्** पु० सर्वं वेत्ति विद-क्विप् । १परमेश्वरे २सर्वज्ञातरि त्रि० ।
**सर्ववेद** पु० सर्वान् वेदान् अधीते उक्थ्या० ठक् । “सर्वादेः सादेश्च लुग् वक्तव्यः” वार्त्ति० तस्य लुक् । १सर्ववेदाध्ययनकर्त्तरि । सर्वं वेत्ति विद अच् ६प० । २सर्वज्ञे त्रि० ।
**सर्ववेदस्** पु० सर्वाणि धनानि वेदयते लम्भयति याचकाय दक्षिणार्थं ददाति विद-लाभे णिच्-असि । सर्वस्वदक्षिणकविश्वजिदादियागकर्त्तरि अमर ।
**सर्ववेदस** न० सर्वं वेदः स्वत्वेन विद्यमानं धन नि० अच् समा० । सर्वस्वे दक्षे विद्यमाने सर्वधने तच्च विश्वजिद्यागे दक्षिणात्वेन विहितम् “सहस्रं सर्ववेदसं विश्वजितः” कात्या० श्रौ० २२।१।९ सहस्रसर्ववेदसयोर्विकल्प इति विकल्प । सर्ववेदसपक्षे इदमुच्यते । “ज्येष्ठं पुत्रमपभज्य भूमिशूद्रवर्जं योगाविशेषात् सर्वेषाम्” सू० । “ज्येष्ठपुत्रस्य विभागं दत्त्वा भूमिशूद्रवर्जं ददाति कृत एतत् सर्वस्मृत्याचार हि भूम्या यागोऽविशिष्ट आर्चत्क्रमपहारेण शूद्रस्य च शुश्रूषोपनतत्वादिति” कर्क “भूमेश्च बहूनां स्वत्वसमावेशात् क्रमभाविन्यत्वात् सर्वेषां मविशिष्टः यः शूद्रो धर्मार्थं सेवां कुरुते स सर्वेषामविशिष्ट एव सर्व०व्या० “शूद्रदानं वा दर्शनाविरोधात्” सू० । वा शब्दः पक्षव्यावृत्तौ शूद्रस्य दानं च भवति दर्शनाविरोधात् हि शूद्रस्य दानं पुरुषमेधे “अध्वर्युः प्राचीं दिगमाददिति” न च विरोधो गर्भदासस्य । तस्माच्छूद्रो दीयत एव अनेन च न्यायेन भूमेरप्येकदेशदानेनैव न विरोधः “परिमाणे सर्वमविशेषात्” सू० । सर्वस्वपरिमाणे यस्य यावत् स्वं तत्सर्वं दद्यात् सर्वं वेद सर्ववेदसमिति तत्र प्रागपि सहस्रात् सर्ववेदसं भवति एव प्राप्तं आह । सर्वस्वपरिमाणे अपेक्षिते सर्वस्वं यस्य यावद्धनं इदं सुवर्णादि तत्सर्वं देयम् कुतः अविशेषात् न च सर्वस्व इदानीमिति (अस्य) वाक्यशेषः श्रुतः येन सहस्रान्यूनमतिरिक्तं वेति विशेष आश्रीयते । “अधिकं वा सहस्रानुपपत्तेः” सू० । “अधिकं वा सहस्रात् सर्ववेदसं ग्रहीतव्यम् । सहस्र हि सर्ववेदस स्वरूपेण्यानुपपत्त्या दर्शयति कोऽहमिति अनुपपन्नः सर्ववेदस दातुं तस्मात् सहस्रं देयमिति एतच्च सहस्रादधिकं उपपद्यते नेतरथेति एव तात्पर्यं (विश्वजित) सहस्रादधिकं सर्ववेदसं मन्तव्यम्” कर्कः । “सर्वस्व प्रतिनिधिर्वा” सू० “दीयते अप्रसिद्धत्वादुच्यते” कर्क० “धनुर्नड्वान्भारधान्यपल्यदासमिथुनमहानसारोहणावसितगयनानि” सू० । “धेन्वादीनि दासमिथुनानि प्रसिद्धानि महानसोपयोगिकं द्रव्य तास्रभाण्डादि महानसशब्देनोच्यते आरोहणं च युग्यं विमतशयने प्रसिद्धे एव । धेनुः प्रसिद्धा अनड्वान् बलीवर्दः सीरं हलम् धान्यं गोधूमादि पल्यं पलादिमानार्हम । दासमिथुनं दासीदासौ महानसं तु अवसथो दादश्योपकरणम आरोहणं हस्त्यश्वादि विमितं गृहम् शयनं खट्वादि एतानि दद्यात्” कर्क ।
**सर्ववेशिन्** पु० सर्वेषां वेषो धार्यत्वेनास्त्यस्य इनि । नटे हेमच० । [२सर्वलौकिक त्रि० ।
**सर्वसङ्गत** पु० सर्वं सङ्गतमुचितं यस्य । १षष्टिधान्ये शब्दच०
**सर्वसंसर्गलवण** न० सर्वसंसर्गेण जात लवणम् । औदरके लवणे राजनि० ।
**सर्वसन्नहन** न० सर्वेषां सन्नहनं युद्धार्थं सज्जीकरणं यत्र । चतुरङ्गसैन्यसज्जीकरणेन युद्धयात्रायाम् अमर ।
**सर्वसह** पु० सर्वं सहते अच् । १गुग्गुलौ रत्नमा० २सर्वसहिष्णौ त्रि० । [२सर्वकार्यसाधने त्रि० ।
**सर्वसिद्धि** पु० सर्वेषां सिद्धिरत्र । १श्रीफले शब्दच० ।
**सर्वस्व** न० कर्म० । सकलधने सर्ववेदसशब्दे दृश्यम् ।

**सर्वस्वदक्षिण** पु० सर्वस्वं दक्षिणा यत्र । विश्वजिद्यागभेदे सर्वस्वदशब्दे दृश्यम् । [१सकलहितहेतौ त्रि० ।

**सर्वहित** न० सर्वस्य हितम् । १मरिचे राजनि० २व० ।

**सर्वाङ्गसुन्दर** पु० औषधभेदे "रसगन्धकतुल्यांशो द्वौ भागौ टङ्गणस्य च । मौक्तिकं विद्रुमं शङ्खमर्धनीय समागतः । हेमभस्मार्द्धभागन्तु सर्वं खल्ले निधापयेत् । निम्बूद्रवस्य यामेन पिष्टिका कारयेद्भिषक् । पश्चात् गजपुटं दद्यात् शीतलञ्च समुद्धरेत् । हेमभस्मसमं तीक्ष्णं तीक्ष्णार्द्धं टङ्कणं मतं । एकीकृत्य समस्तानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत । तत्र गुञ्जा प्रमाणेन भक्षयेत् दिवसे शुभे । सर्वाङ्गसुन्दरो ह्येष रोगराजनिकृन्तन । वातपित्तज्वरे चार्शःसु प्रदापयेत् सुदारुणे । अर्शःसु ग्रहणीरोगे मेहे गुल्मे भगन्दरे । निहन्ति वातजान् रोगान् सौ प्रकाश विशेषतः । पिप्पलीमधुसंयुक्तं घृतयुक्तमथापि वा । भक्षयेत् पयसाखण्डेन सितया चार्द्रकेण वा । गुडूचीरस संयुक्तं प्रमेहे च विशेषतः । रसरत्नाकरप्रोक्तः सिद्धयोगः रसोत्तमः । राजिकाहिङ्गुतैलाम्ल लवणाद्यं विवर्जयेत्" भैषज्यरत्ना० । अत्र हेमभस्मनः सर्वद्रव्यार्द्धत्व मति मतान्तरम् ।

**सर्वाङ्गीण** त्रि० सर्वाण्यङ्गानि व्याप्नोति ख । सर्वावयवव्यापके "सर्वाङ्गीणो तरुत्वचे" इति भट्टिः ।

**सर्वाणी** स्त्री सर्वस्य आनयति मोक्षं आ+नी–ड पूर्वपदात् णत्वम् । दुर्गायाम् "सर्वान् लोकान् प्रापयति जन्ममृत्युजरादिकम् । चराचरांश्च विश्वान् सर्वाणी तेन कीर्त्तिता" ब्रह्मवै० प्र० ५४अ० तन्निरुक्तिः ।

**सर्वानुकारिणी** स्त्री सर्वमनुकरोति अनु+कृ–णिनि ङीप् । १शालपर्ण्याम् राजनि० २सकलदर्शे त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

**सर्वानुभूति** स्त्री सर्वेषामनुभूतिरत्र । १श्वेतत्रिवृतायाम् अमरः २तत्त्वज्ञानिनि त्रि० ३जिनभेदे हेमच० ।

**सर्वान्नभोजिन्** त्रि० सर्वेषां मन्नं सर्वाण्यन्नानि वा भुङ्क्ते भुज–णिनि । सर्वान्नभक्षके अमरः । [भक्षक अमर ।

**सर्वान्नीन** त्रि० सर्वमन्नस्य सर्वमन्नं वा भुङ्क्ते ख । सर्वान्न

**सर्वाभिसन्धिन्** पु० सर्वेषु आसन्धये आभिसन्ध्यास्यास्य इनि । १प्रवञ्चके स्वामिति जने २छद्मतापसे शब्दा० ।

**सर्वाभिसार** पु० अभिसियते अत्र अभि+सृ–भावे घञ् हत० । चतुरङ्गसैन्यसन्नाहेन युद्धयात्राभेदे ।

**सर्वार्थसिद्ध** पु० सर्वेषु अर्थेषु सिद्धः । १बुद्धे अमरः हत० । २सकलाभीष्टसिद्धयुते त्रि० ।

**सर्वार्थानुसाधिनी** स्त्री "धर्मादीन् चिन्तितान् यस्मात् सकलाकृष्य यच्छति । ततो देवी समाख्याता सा सर्वार्थानुसाधिनी" देवीपु० ४५अ० निरुक्तायां दुर्गायाम् ।

**सर्वावसर** पु० सर्वेषां कर्मणामवसरोऽपहरणं यत्र । अर्द्धरात्रे त्रिका० । [२सकलास्त्रयुते त्रि० ।

**सर्वास्त्रा** स्त्री सर्वाणि अस्त्राणि यस्याः । १देवीभेदे हेमच० ।

**सर्वाह्न** पु० सर्वमह्नः टच् समा० ह्नादेशः णत्वम् । सकलदिने

**सर्वौघ** पु० सर्वेषां चतुरङ्गसैन्यानामोघो वृन्दमभिसारे यत्र । चा चामूः सर्वसैन्याभिसारे अमरः कर्म० । २सर्वसमवेते त्रि० ।

**सर्वौषधि** स्त्री कर्म० । "कुष्ठमांसीहरिद्राभिर्वचाशैलेयचन्दनैः । सुराचम्पककर्पूरैर्मुस्तैः सर्वौषधिः स्मृता" इत्युक्तो कुष्ठादिद्रव्यवर्गे राजनि० । हेमाद्रौ छन्दोगपरिशिष्टे "कुष्ठं मांसी हरिद्रे द्वे मुराशैलेयचन्दनम् । वचा चम्पकमुस्तञ्च सर्वौषध्यो दश स्मृता" ना पञ्चोक्ताः । नन्दचन्द्रिकामेता एव सर्वौषधगणत्वेनोक्ताः ।

**सर्वौषधिगण** पु० सर्वौषधानामोषधीनां गणः । "मुरा मांसी वचा कुष्ठं शैलेयं रजनीद्वयम् । शठीचम्पकमुस्ताश्च सर्वौषधिगणः स्मृतः" शब्दच० उक्ते द्रव्यगणे ।

**सर्षप** पु० सृ–अप षुक् च । (सरिषा) १शस्यभेदे अमरः । "सर्षपस्तु रसे पाके कटुः स्निग्धः समतिक्तः । तीक्ष्णोष्णः कफवातघ्नो रक्तपित्ताग्निवर्द्धनः । रक्षोहरो जयेत् कण्डूकुष्ठकोठक्रिमिग्रहान् । यथा रक्तस्तथा गौरः किन्तु गौरोवरो मतः" तच्छाकगुणाः "कटुकं सार्षपं शाकं बहुमूत्रमलं गुरु । अम्लपाकं विदाहि स्यादुष्णं रूक्षं त्रिदोषकृत् । सक्षारं लवणं तीक्ष्णं स्वादु शाकेषु निन्दितम् । तीक्ष्णोष्णं सार्षपं नालं वातश्लेष्मापहम् । कण्डूक्रिमिहरं दद्रुकुष्ठघ्नं रुचिकारकम्" भावप्र० । "जालान्तरगते भानौ यच्चाणु दृश्यते रजः । तैश्चतुर्भिर्भवेल्लिक्षा लिक्षा महार्षपः सर्षप" शब्दर० उक्ते २मानभेदे । ३ग्रन्थिकायां स्त्री त्रिका० ङीप् ।

**सर्षपतैल** न० सर्षपस्य तैलम् सर्षप+तिल स्नेहार्थे–तैलच् । सर्षपस्य स्नेहरूपे तैलभेदे "सर्षपतैलं तिक्तं कटुकं वातकफाशकारसह । पित्तासृग्दोषदं क्रिमिकुष्ठघ्नं तिलजस्वल्पगुणम्" राजनि० ।

**सल** न० सल–अच् जले भरत ।

**सलिल** न० सल–इलच् । १जले अमरः । तद्भेदाः तद्गुणाश्च जलवैकल्यशब्दे ३०७२पृ० दृश्यम् । उत्तरा० उक्ते २जलदेवताके उत्तराषाढ़ानक्षत्रे अम्लाधिके ३चतुर्थस्थाने च

**सलिलकुन्तल** पु० सलिलस्य कुन्तल इव । शैवाले त्रिका० ।

**सलिलज** न० सलिले जायते जन-ड । १पद्मे राजनि० । २जलजातमात्रे त्रि० ।

**सलिलनिलय** पु० सलिलं निलयो यस्य । १जलचरे २मीनकर्कटराशौ च "सलिलनिलयाभस्थाः यस्याः सरीसृपजातयः" ज्यो०त० ।

**सलिलराशि** पु० ६त० । समुद्रे सलिलनिध्यादयोऽप्यत्र ।

**सलिलेन्धन** पु० सलिलमिन्धनमिव दाह्यं यस्य । वडवानले त्रिका० ।

**सल्लकी** स्त्री सल-वुन् लुक्च पृषो० शस्य सः गौरा० ङीष् । शल्लक्यां गजभक्ष्यायाम् अमरे पाठान्तरम् ।

**सव** पु० सूयते सु-अप् । १यज्ञे अमर० । २सन्ताने मेदि० । सू-अप् । ३सूर्ये ४अर्कवृक्षे ५जले न० शब्दा० ।

**सवन** न० सु-सू-वा ल्युट् । १यज्ञाङ्गे २स्नाने अमरः । ३सोमनिष्पीडने ४अभिषवे अमरः ५सोमपाने भरतः । ६यज्ञे ७प्रसवे च शब्दरत्ना० । यज्ञियसवनानि च त्रीणि प्रातर्मध्यन्दिनतृतीयभेदात् । "हवींषि निर्वपत्याग्नेयमैन्द्रं वैश्वदेवं चरुं सवनकालेष्वेकैकम्" कात्या०श्रौ०२४।७।५। सू० "क्रमेणैतत् आग्नेयं प्रातःसवनम्, ऐन्द्रं माध्यन्दिनसवनम्, वैश्वदेवं तृतीयसवनमित्यर्थवादात्" । "प्रातर्मध्यन्दिनापराह्णेषु एकैकं हविर्निर्वपति" कर्कः ।

**सवयस्** त्रि० समानं वयो यस्य समानस्य सः । वयस्ये अमरः "सवयोभिरन्वितः" इति रघु ।

**सवर्ण** पु० समानो वर्णो यस्य । १तुल्यरूपे हेमच० २एकजात्याश्रये यथा विप्रस्य विप्रजातिः क्षत्रियस्य क्षत्रियजातिः "तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णमिति" पा० उक्ते स्थानप्रयत्नाभ्यां ३तुल्ये वर्णे च यथा ककारस्य स्थानेन तुल्यो गकारादिः, प्रयत्नसाम्येन तकारस्य चकारादिः, जकारस्य सकारः षकारस्य षकारः । ऋकारस्य लृकारः ऌकारस्य ऋकारः । सह वर्णेन । ४वर्णसहिते त्रि० ।

**सवर्णन** न० सवर्ण+करोति णिच्-भावे ल्युट् । तुल्यरूपतासम्पादने "अंशसवर्णनं स्यात्" लीला० ।

**सवहा** स्त्री सह वहेन । त्रिवृतायां भरत० ।

**सवासस्** त्रि० सह वाससा । १वस्त्रत्यागविकल्पस्नाने येन यत्र "सवासा जलमाविशेत्" स्मृतिः ।

**सविकल्पक** न० सह-विकल्पेन कप् । वेदान्तोक्ते ज्ञातृज्ञेयभेदादिकल्पनासहिते १समाधिभेदे न्यायोक्ते एकविध धर्मिविशेषणकप्रकारताशालिनि २ज्ञानभेदे च पात०उक्ते सम्प्रज्ञाते ३समाधिभेदे असम्प्रज्ञातशब्दे ४७० पृ० दृश्यम् । निर्विकल्पकशब्दे ४१०२पृ० दृश्यम् ।

**सविकाश** त्रि० सह विकाशेन । १प्रफुल्ले विकशिते २सङ्कोचे च "जगन्ति यस्यां सविकाशमासत" माघः ।

**सविचारा** स्त्री पात० उक्ते समापत्तिरूपसमाधिभेदे निर्विचारशब्दे ४१०१ पृ० दृश्यम् ।

**सवितर्का** स्त्री पात० उक्ते समापत्तिरूपसमाधिभेदे "तत्र शब्दार्थज्ञानविकल्पैः सङ्कीर्णा सवितर्का समापत्तिः" सू० "तद्यथा गौरिति शब्दो गौरित्यर्थो गौरिति ज्ञानमित्यविभागेन विभक्तानामपि ग्रहणं दृष्टं विभज्यमानाश्चान्ये शब्दधर्मा अन्येऽर्थधर्मा अन्ये विज्ञानधर्मा इत्येतेषां विभक्तः पन्थाः, तत्र समापन्नस्य योगिनो योगोऽर्थः समाधिप्रज्ञायां समारूढः स चेत् शब्दज्ञानविकल्पानुविद्ध उपावर्त्तते सा सङ्कीर्णा समापत्तिः सवितर्केत्युच्यते । यदा पुनः शब्दसङ्केतस्मृतिपरिशुद्धौ श्रुतानुमानज्ञानविकल्पशून्यायां समाधिप्रज्ञायां स्वरूपमात्रेणावस्थितोऽर्थस्तत्स्वरूपाकारमात्रतयैवावच्छिद्यते सा च निर्वितर्का समापत्तिः तत् योगिनां परं प्रत्यक्षं, तच्च श्रुतानुमानयोर्बीजं ततः श्रुतानुमाने प्रभवतः । न च श्रुतानुमानज्ञानसहभूतं तद्दर्शनं तस्मात् असङ्कीर्णं प्रमाणान्तरेण योगिनो निर्वितर्कसमाधिजं दर्शनमिति" भा० ।

**सवितृ** पु० सू-तृच् । १लक्षुनूहरि परमेश्वरे "तत्सवितुर्वरेण्यमि"ति श्रुतिः । २सूर्ये ३अर्कवृक्षे अमर० । ४तद्देवताके हस्तनक्षत्रे ज्यो० । ५मातरि स्त्री हेमच० ङीप् । सवितुरिदं च सवितृय तत्सम्बन्धिनि त्रि० । स देवताऽस्य अण् । सावित्र तद्देवताकचर्वादौ त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

**सविध** त्रि० सह विध्यति विध-क सहस्य सः । १निकटे अमरः "सविधेऽपि न सूच्चमसाक्षिणी" नैषधम् । सह विधया । २प्रकारयुते ३विधानयुक्ते च त्रि० ।

**सविस्मय** त्रि० सह विस्मयेन । विस्मयापन्ने हारा० ।

**सवीज** पु० पात० उक्ते समाधिभेदे "ता एव सवीजः समाधिः" सू० "तारचतस्रः समापत्तयो बहिर्वस्तुवीजरूपा इति समाधिरपि सवीजः तत्र स्थूलेऽर्थे सवितर्का निर्वितर्का सूक्ष्मेऽर्थे सविचारनिर्विचारे इति चतुर्धा उपसंख्यातः समाधिरिति" भा० । [०वेशान्विते भरत ।

**सवेग** त्रि० विद्यमान वेगोद्वेग सह वेगेन । १निकटे अमरः

त्रि० सु-प्रेरणे यत्। १वामे २दक्षिणे च अमरः। ३प्रतिकूले हेमच० ४विष्णौ शब्दमा०।

**सव्यभिचार** पु० सह व्यभिचारेण सहस्य सः। अनैकान्तिकहेत्वाभासभेदे तल्लक्षणं तु "अनैकान्तिकः सव्यभिचारः" गौ०सू० "व्यभिचार एकत्राव्यवस्था सह व्यभिचारेण वर्त्तते इति सव्यभिचारः निदर्शनं नित्यः शब्दोऽस्पर्शत्वात्" वा०भा०। तच्च साध्यवन्मात्रवृत्त्यन्यत्वे सति साध्याभाववन्मात्रवृत्त्यन्यत्वम् चिन्ता०। सव्यभिचारशब्ददोषित्यादौ दृश्यम्।

**सव्यसाचिन्** पु० सव्येन वामेनापि सचति सन्दधाति बाणं सच–णिनि। अर्जुने हेमच० "उभौ मे दक्षिणौ पाणी गाण्डीवस्य विकर्षणे। तेन देवमनुष्येषु सव्यसाचीति मां विदुः" भा०वि० ४४अ०।

**सव्येष्ठ** पु० सव्ये तिष्ठति स्था–क अलुक्स० अम्बाम्बादि० षत्वम्। सारथौ हारा०। [सारथौ अमरः।

**सव्येष्ठृ** पु० सव्ये तिष्ठति स्था–तृन् किच्च अलुक्स० षत्वम्।

**ससत्त्वा** स्त्री सह सत्त्वेन। १आपन्नसत्त्वायां रत्नमा० २सत्त्वयुक्ते त्रि०। [त्रि० "न ससत्त्वेषु गर्त्तेषु" इति मनुः।

**ससत्वा** स्त्री सह सत्त्वेन। १गर्भवत्यां स्त्रियां २प्राणियुक्ते

**स(ष)सन** न० स(ष)स-हिंसने ल्युट्। यज्ञार्थं पशुहनने अमरः

**सस्य** न० सस–यत्। १वृक्षादीनां फले अमरः २क्षेत्रगते धान्ये च हेमच० "सस्यं क्षेत्रगतं प्रोक्तम्" स्मृतिः। "सतुषं स्वगृहमागतम्" धान्यकः तालव्यादिरयमित्येके। ३शस्त्रे ४गुणे विश्वः।

**सस्यक** पु० सस्यमिव कायति कै–क। "सस्यको नारिकेलाम्लः सस्याभो मणिखड्गयोः" मेदि० उक्ते १मणिभेदे २खड्गे च।

**सस्यमारिन्** पु० सस्यं मारयति मृ–णिच् णिनि। १मूषके राजनि० २सस्यघातके त्रि०। [अमरः।

**सस्यसंवर** पु० सस्यं संवृणोति सम्+वृ–अच्। शालवृक्षे

**सस्यसंवरण** पु० सस्यं संवृणोति सम्+वृ–ल्युट्। अश्वकर्णवृक्षे राजनि०। [२धर्मयुक्ते त्रि०।

**सस्वेदा** स्त्री सह स्वेदेन सहस्य सः। १दूषितकन्यायां शब्दर०

**सह** अव्य० सह–अच्। १साहित्ये अमर० २साकल्ये ३सादृश्ये ४यौगपद्ये ५विद्यमानत्वे ६समृद्धौ ७सम्बन्धे मेदि०। ८सामर्थ्ये शब्दमा०। सहशब्दार्थस्तु समभिव्याहृतक्रियाकालः स्वक्रियाकालीनक्रिया वा। तत्र गौणक्रियान्वयिनि तृतीया। पुत्रेण सहागतः पिता।

**सह** पु० सहते सह–अच्। १अग्रहायणमासे २भारादिसहिष्णौ त्रि० हेमच० ३मन्त्रकरणे ४बले पु०न० मेदि०।

**सहकार** पु० सह युगपत् किरति सौरभम् दूरात् कॄ–अण्। अतिदूरगामिसौरभान्विते १आम्रे अमरः। भावे घञ्। २सहकर्मकरणे पु०।

**सहकारिन्** त्रि० सह सम्भूय करोति कार्यं कृ–णिनि। हेतुभेदे अभिन्ने स्वकार्यकारके हेतौ। [सहगतौ च

**सहगमन** न० सह+गम–ल्युट्। १पत्या सहपत्न्यामरणे २स-

**सहचर** पु० सह चरति चर–अच्। १पीतझिण्ट्यां २नीलझिण्ट्यां च रत्नमा०। ३वयस्ये ४प्रतिबन्धके ५झिण्ट्यां हेमच०। ६सहाये ७अनुचरे त्रि० मेदि० "सहचरमधुहस्तन्यस्तचूताङ्कुरास्त्र" कुमारः। स्त्रियां ङीप्।

**सहचरी** स्त्री सह चरति चर–ट ङीप्। १पीतझिण्ट्यां २तस्यां जटा०। सह चरति धर्मम् चर-ट ङीप्। धर्मपत्न्यां हेमच०। [करणवृत्तित्वे।

**सहचार** पु० सह+चर–घञ्। सामानाधिकरण्ये तदधि-

**सहज** पु० सह जायते जन–ड। १सहोदरे अमरः २निसर्गजे स्वभावसिद्धे च "सहजप्राकृतावपि" माघः। ३सहोत्थिते त्रि० मेदि० ज्योतिषोक्ते जन्मलग्नात् ४तृतीयस्थाने। तत्र भ्रातृ· शुभादिचिन्तनात्तथात्वम्।

**सहजमित्र** न० सहज स्वभावसिद्धम् मित्रम्। स्वभावतो मित्रे भागिनेयादौ मिता०।

कतिचित् सहजमित्राणि शुक्रनी०परि० उक्तानि यथा "क्वचित् स्वभावतोऽमित्रामित्राणि सन्ति सर्वदा। माता मातृकुलं चैव पिता तत्पितरौ तथा। पितृपितृव्यात्मकन्या पत्नी तत्कुलमेव हि। पितृमात्रात्मभगिनी कन्यका सन्ततिस्तथा। प्रजापालो गुरुश्चैव मित्राणि सहजानि तु"। २विद्यादौ च "विद्या शौर्यं च दाक्ष्यं च बलं धैर्यं च पञ्चमम्। मित्राणि सहजान्याहुर्वर्त्तयन्ति हि तैर्बुधाः" शुक्रनीतिपरिशिष्टम्।

**सहजारि** पु० सहजः स्वभावसिद्धः अरिः। सापत्नभ्रातृपितृव्यपुत्रादौ मिता०।

शुक्रनीतिपरिशिष्टे अन्येऽप्युक्ता यथा

"स्वभावतोऽभवन्त्येतेऽरयो दुर्जन एव च। ऋणकारी पिता शत्रुर्माता शत्रुर्व्यभिचारिणी। आत्मपितृभ्रातरश्च तत्स्त्रीपुत्राश्च शत्रवः। स्नुषा श्वश्रूः सपत्नी च ननान्दा यातरस्तथा। मूर्खः पुत्रः कुवैद्याचारकश्च पतिः प्रभुः। चण्डस्वभावा भार्या शत्रुर्दाता० धनिकश्च

य' । दुष्टानां भूपतिः शत्रुः कुलटानां पतिव्रता । साधु सखानां शत्रुः स्यात् मूर्खानां बोधको रिपुः" ।

**सहखण्डक** न० पक्वमांसभेदे "छागादेर्मांसमस्थीनि कुट्टितं खण्डितं पुनः । शुद्धमांसविधानेन पचेदेतत् सहखण्डकम्" भावप्र० ।

**सहदेव** पु० सह दीव्यति दिव–अच् । १माद्रीसुते पाण्डवभेदे मेदि० २बलायां ३दण्डोत्पले ४शारिवौषधौ च स्त्री मेदि० टाप् । ५सर्पाक्ष्यां स्त्री मेदि० ङीप् ङीषन्तः । ६पीतदण्डोत्पलायां रत्नमा० ।

**सहदेव्यादि** पु० "सहदेवी बला चैव शतमूली शतावरी । कुमारी च गुडूची च सिंही व्याघ्री तथैव च" गरु० पु० ४८अ० प्रतिष्ठाङ्गदेवस्नानीयद्रव्यगणभेदे ।

**सहधर्मिणी** स्त्री सह समानो वा धर्मोऽस्त्यस्या इनि । १पत्न्याम् अमरः "सहधर्मं चरेयातामिति मनूक्तेः सहधर्मचारित्वात् "शरीरार्द्धं स्मृता जाया पुण्यापुण्यफले समा" दायभा० धृतोक्तेश्च तस्याः पतिकृतधर्मफलभागित्वाच्च तथात्वम् ।

**सहन** न० सह–ल्युट् । १क्षमायां तितिक्षायां शीतोष्णादिद्वन्द्वधर्मसहने हेमच० । सह–ल्यु । २सहिष्णौ अमरः ३क्षमाशीले त्रि० मेदि० ।

**सहपान** न० सह पानम् । एकत्र मद्यादिपाने हेमच० । १तल्लपाने अमरः । [त्रिका० ।

**सहपांशुकिल** पु०सह पांशुभिः किलति किल–क । वयस्ये

**सहभाविन्** त्रि० सह भवति भू–णिनि । सहाये स्त्रियां ङीप् । [अमर० ।

**सहभोजन** न० सह एकत्र भोजनम् । एकत्रभ्यानेऽशनादौ

**सहम** न० "नील०ता० उक्ते दिवारात्रिभेदेन परस्परं योगवियोगयुतभवियोगयुतेन लग्नादिनानीते पुण्यादि शुभादिचिन्तनस्थाने राशिभेदे तानि च पञ्चाशत् तदानयनं तत्फलानि च तत्रोक्तानि यथा

"पुण्यं गुरुज्ञानयशोऽथ मित्र माहात्म्य आशा च समर्थता च । भ्राता ततो गौरवराज्यतातो माता सुतो जीवितमम्बु कर्म । मान्द्यं च मन्मथकली परतः च मोक्ता शास्त्रञ्च बन्धकम् स्वथ बन्धकञ्च । मल्लीव कथ्य परदेशधनान्यदारा स्यादन्यकर्म सवणिक् स्वथ कार्यसिद्धिः । उद्वाहस्तुतिसमाथन्नागीतिवैरं तनुः । अर्थ्यापारप्रसवो पानीयपतनं रिपुः । शौर्योपाय दरिद्रत्वं गुरुताम्बुपथाभिधम् । बन्धनं दुहितेत्यादि पञ्चाशत् सहमानि हि । सूर्योनचन्द्रान्वितमङ्गि ०न्द्र रवीन्दुयुक्तं निशि पुण्यसंज्ञम् १ । शोध्यशोध्यादूरत्रय भानवाश्रे लग्नं न चेत् सैकभमेतदुक्तम् । व्यस्तमतस्मात् गुरुर्२विद्ययोश्च संसाधनं पुण्यवियुक् सुरेज्यः । दिवा विलोमं निशि पूर्ववत्तु यशोभिर्धा४ तत् सहमं वदन्ति । पुण्यसद्म गुरुसद्मतस्त्यजेत् व्यत्ययो निशि सिताब्वितं च तत् । सैकतानलवदुक्तरीतितो मित्रनामसहमं५ जगुर्बुधाः । पुण्याङ्गोनं शोधयेदुक्तरीत्या माहात्म्य६ तत्सहमस्यात्विशोधम । शुक्रं मन्दाटङ्कि भक्तं विलोमं आशाख्यं७ स्यादुक्तवच्छेषमुक्तम् । सामर्थ्य८मारात्तनुपं विशोध्य भक्तं विलोमं तनुपे कुजे तु । जीवाद्विशुद्धे सततं गुरावत् स्यात्८किं हीनात् गुरुतः शदोषः । दिने गुरोश्चन्द्रमपास्य नक्तं रविं क्रमात्कर्विध च देयौ । रीत्योक्तया गौरव१०मर्कमार्केरपास्य वामं निशि राज्यतातौ११।१२ । मातेन्दुतोऽपास्य सितं विलोमं नक्तं सुतो१४ऽह्नि निशमिन्दुमीज्यात् । स्याज्जीविताख्यो१५ गुरुमार्किनोऽह्नि वाम निशीदं समन्वयाम्बु१६ । कर्म१७ समारभ्यानि शाभस्तं रोगाख्यो१८मिन्दुं तनुत सदैव । स्यान्मन्मथो१९ लग्नपमिन्दुतोऽह्नि वाम निशीन्दुं तनुप सदाकोर्त । कलि२० क्षमे२१स्तो गुरुतो विशुद्धे कुजे विलोमं निशि पूर्वरीत्या । शास्त्रं२२ दिने सौरिमपास्य जीवात् वामं निशि ज्ञेन युते पुरावत् । दिवानिशं शाध्यमिन विशोध्य बन्ध्वाख्य२३मेतद्विधि बन्धकं२४ स्यात् । वाम दिवैतत् स्तुति२५रन्यबोटिन्दुं विशोध्योक्तवदार्कियोगात् । देशान्तराख्य२६ भमाद्विशोध्य धर्मेश्वर सन्ततमुक्तवत् स्यात् । अहर्निशं विशपभर्थभावाद्विशोध्य पूर्वोक्तवदर्थसम२७ । विवादपार्कयुक्तार्क्यदाराख्य२८ सदा भागुरद्यात्कर्म२९ चन्द्राच्छनि वामभयो निशायां मण्डूकवाणिज्य३० दिनवत्कोक्ता । शनेर्दिवार्कं निशि चन्द्रमार्केर्विशोध्य सूर्येन्दुसमाप्ययोगात् । स्यात् कार्यसिद्धि३१ सततं विशोध्य मन्द सितात् स्याच्च विवाहसद्म३२ । गुरोर्बुधं प्रोच्य भवेत् प्रसूति३३र्वांश निशोन्दुं शनितो विशोध्य । मृत्यु चिन्तेदुक्तदिशा सदैव समाद्यसद्मा३४ऽऽरमपास्य सुष्ठाप्य । न्वाह३५ सदा मोक्षदिवाय पुण्यं निशाष्टमं मोक्षं सदा प्रोक्ता । मोक्षाख्य३६मुक्तं बन्ध३७दे३८ब्दमेव यमस्य आद्य समपास्य भौमात् । यानि विलोमं

निशि चन्द्रयोगात् स्यादार४१ व्याराज्ञ्यनपात्य शस्त्र। पानीयपात४२ शशिनं विशोध्य सौरेर्विलोमं निशि पूर्ववत् स्यात्। मन्दं कुजात् प्रोह्य रिपु४३र्विलोमं रात्रौ भवेल्लौमविलोमयुग्मात्। शौर्य४४ विलोमं निशि पूर्ववत् स्यादुपाय ...दक्ष४५ शनितो विशोध्य। वामं निशि सं तु विशोध्य पुण्यात् सयुग् विलोमं निशि तद्दरिद्रम्४६। सूर्योद्धतः सूर्यमपास्य नक्तं चन्द्रं तदुद्धात् गुरुता४७ पुरोक्ता। अर्काद्धतः शनिं प्रोह्य स्याज्जलपथ्या४८न्यथा निशि। पुण्यात्ककिं विशोध्याद्भि वामं निशि तु बन्धनम्४९। चन्द्रं सितादपास्योक्ता यदा कन्याख्य५०मुक्तवत्। पुण्यादर्कमपास्याथ योगो ह्यन्यथा निशि। स्वनाथहीनं सहम तदीशा-स्योयोदयस्था विकृताभिवात्या। तत्सहमपाको दिव-मौह्ने मध्यैः स्यात् तद्यायां तदयद्धे वा। अथैषां फलानि। स्वोच्चादिसत्पदगतो यदि जन्मदर्शी वीर्या-न्वितः सहमपो यदि नेत्यतेऽशुभम्। मासे बली रवि-शशिन्मितभेशदर्शी पूर्णं स्तु जन्मपवक्ष्य विचारयेत्यम्। सद्यवर्गोबलेनोनो न छष्ठस्थानमाश्रितः। अबलोऽयं जन्मदर्शी बली स्त्रेऽस्ति चेत् पदे। सद्यामिना शुभ खगैः सहितं च दृष्टं स्वामी बली च यदि तत्सहमस्य वृद्धि। यत्स्वामिना शुभखगैर्न युतदृष्टं तत्सहमयो न हि भवेदिति चिन्त्यमादौ। अष्टमाधिपतिना युते क्षित पापदृग्युतमष्टेश्वपापि तैः। जन्मनेऽपि विकसं प्रयाति नन् तेन चन्मनि पुरेद्भोद्यतात्। आदौ जन्मनि वर्षेशे सहमानां बलाबलम्। विरुद्धयं पुनवो वेषा स्पात्ति शुभं विचारयेत्। तत्रे पुण्यसहमे धर्म-विवृद्धिर्धनागमः। शुभस्वामीक्षितयुत स्वत्ये स्वाय विदुः। तस्मात् प्रबाहरिफल धर्मभाग्ययोहरम्। शुभस्वामिदृष्टा प्रान्ते सुखधर्मादिसम्भवम्। पापयुक् शुभदृष्टं चेदशुभं प्राक् ततः शुभम्। शुभयुक्तं पापदृष्ट-मादौ शुभमथ परे। यत्राद्रे पुण्यसहमे शुभ सो ऽस्तु शुभावहः। अनिष्टेऽस्मिन् शुभो नेति पुष्य-मादौ विचारयेत्। अतो -षष्ठाष्टरिप्कस्थमदे पाप-फलं ध्रुवम्। पुत्र्यधर्माद्यैसौख्यं पश्चौ दद्ये फल तथा। सहमान्धिधानीत्यं छतो सर्वं च चिन्तयेत्। कान्त्यादिकेष्विस्य नां व्ययवादादिजेत् फलम्। यशो ऽभिधाने सहमे स्वकं युतक्षिते सद्दुयशो विनाशः। सापाधितस्थायरोऽपि चाशी नष्टोत्सम्भि शाद् कुल-कीर्त्तिनाशः। कार्यविवसहमं युतं शुभैर्दृष्टमथशि-वर्गं जयप्रदम्। सङ्क्रेऽथ शुभपापदृष्टियुक् क्रोशतो जय षदीरितो बुधैः। कलिसद्म मित्रखगदृष्टसंयुतं यदि पाप-मूथशिवर्गं कलेस्तितिम्। अथ तत्र सौम्यसहितावलो-किते जयमेति मित्रदृगितः कलिव्ययौ। विवाहसद्मा-धिपसौम्यदृष्टं युतं शुभैर्मूथशिवं तदाशिम्। कुर्या-त्तदा मित्रसमेतदृष्टं कष्टादय क्रूरमतीश्वरैर्न। स्वाशा-तटोषश्च षष्ठरिपुफविवर्जितः सौम्ययुतेक्षितश्च। स्वा-हाल्लिकताशाम्बरवाहनादिलाभः खलेशायुतितोऽतिदुः-खम्। मान्द्याधिपः पापयुतेक्षितश्च पाप स्वये रोग-करो विचिन्त्य। चेदित्थशाली स्वतिपेन मृत्यु स्तदा भवेद्धीनबलेऽतिकष्टात्। स्वस्वामिसौम्येक्षयभाक्ति-मान्द्ये नाथे सवीर्येऽष्टपडन्त्यवर्जे। रोगस्तदा नैव भवेद्विमित्थं युतेक्षिते कुमभयमस्ति किञ्चित्। अथोक्तं शुभनाथदृष्टसहितं द्रव्यागमात् सौख्यदं पापैर्दृष्टयुतं च वित्तविलयं कुर्यादयो पापयुक्। सद्दृष्टं च शुभेत्यथाक-सहितं पूर्वं हि तथाशुभं पश्चादर्थमतद्धर्वं च सुखं व्यत्या सतो व्ययः। रिपुदृष्ट्या रिपोर्भीतस्तस्करादेर्धनक्षयः। मित्रदृष्ट्या मित्रयोगाद्धनमाप्तौ यथ सुखम। सत्-स्वामिदृष्टं युतमात्मजस्य लाभं सुखं यच्छति पुत्रसद्म। पापान्वित सौम्यखगेस्थयात्वं प्राग्दुःखदं पुत्रसद्माय पश्चात्। पापान्वितं क्रूरक्षतैर्यरार्दं नाशाय पुत्रस्य मतोक्षतोषे। स्वतो पतेशः सहमेश्वरोऽस्ते पुत्रस्य पश्चात् शुभमित्र-दृष्टः। पितरं सदोक्षितयुतं पतिदृष्टयुक्तं तातस्य य-च्छति धनाम्बरमानसौख्यम्। पत्यौ गतोऽक्षिषि स्वतौ खलमूथरोपे नाशः पितुश्चरन्दे परदेशयानात्। शु-भेत्थशाले खलखेटयोगे गदप्रकोप प्रथमं पश्चात् स्यात्। पश्चात् सुख विन्दति पूर्णवीर्ये नाथे स्वपान्मातयशो-भिवृद्धि। बन्धनाख्यसहम युतेक्षितं स्वामिना शुभ-खगै स्तपाद्रये। राजमारवयगोचराश्रय पापवीक्षय-युते पदाद्युतिः। शुभाशुभैर्दृष्टयुतं खखेचेव कले-स्थायासं धनधान्यलाभम्। पूर्वं विधत्ते चरमे शुभेत्थशाले सुख वाहनशास्त्रलाभम्। कर्मभावमृतनाधिप शुभैः स्वामिना मूथशिलो बलान्वितः। हेमशालिजनभूमिला-भदः पापदृष्टियुतितोऽशुभप्रदः। दग्धा वक्राः कर्म-वैकल्यदाः स्युः पुत्रा दत्ताः सौरिणा ते विशेषात्। राजभ्र-ष्टः कोपनाशश्च राजकर्मैशो चेत् मूथशिलो खलेन। चरदेरा गुरुलाभं विद्यां शास्त्रं कृति कान्तिः। माङ्गे

जाद्य बल सैन्यमश्च रेखा जल द्युति । गुरुता मणहवे ग्रस्त गौरव मानशालिता । निम्नछायामयविभूराज चिह्नादलाच्छनम । माङ्गल्य मन्त्रगाम्भीर्यं छति दुब्रादिप्राज्ञिता । सामर्थ्यं देहजा शक्ति शौर्यं तत्रो विनिपद्दे । प्रागेच्छोक्ता मतिर्धर्म श्रद्धा बन्ध पराश्रय । पानीयपतन छष्टिजलेऽम्भसाद्य मज्जनम । व्याधिव्याधौ तापमान्द्यं सपिपाला बन्धन स्तता । सत्यान्वत सचिमहित्तिराधान प्रसव स्तुत । दासत्व परकर्मीक्रमन्यत् सह स्वमामन । निरूप्यापि यथायोग कुलजातिस्वरूपत । शुभयोगेक्षणात् सौख्य पत्युर्वीर्य्या-नुसारत । दारिद्र्यन्द्रैतमान्द्यारिकलिङ्कौ विप र्य्यय । प्रश्नकालेऽपि सहन विचार्य्यं प्रष्टुरिच्छया । सर्वमासुपयोगोऽस्य चिह्न यच्छान यज्जना" ।

**सहमरण** न० सह मृतन पत्या सह एकचितारोहणेन मरणम् । मृतपतिचितारोहणेन तत्साहगमरणे शु०त० "अङ्गिरा "मृत भर्त्तरि या नारी समारोहेद्धुताश नम् । साऽरुन्धतीसमाचारा स्वर्गलोके महीयते । तिस्र कोट्योऽर्द्धकोटी च यानि लोमानि मानवे । तावन्त्यब्दानि सा स्वर्ग भर्त्तार याऽनुगच्छति । व्याल-ग्राही यथाव्याल बलादुद्धरते बिलात् । तद्वद् भर्त्तार मादाय तेनैव सह मोदत । मातक पैतकञ्चैव यस्र कन्या प्रदीयते । पुनाति त्रिकुल नारी भर्त्तार याऽनुगच्छति । तत्र सा भर्त्तृपरमा परा परमलालसा । क्रीडत पतिना सार्द्ध यावदिन्द्राश्चतुर्दश" । "ब्रह्मघ्नो वा कृतघ्नो वा मित्रघ्नो वापि यो नर । त पुनाति च सा नारी इत्याङ्गिरसभाषितम् । साध्वीनामेव नारीणाम ग्निप्रपतनादृते । नान्यो धर्मो हि विज्ञेयो मृत भर्त्तरि कर्हिचित्" "या नार्य्युपदाभात् सहमरणा भावपक्षेऽपि दूषित नान्यो धम इति तु सह मरणस्तुत्यर्थम् । तथाच विष्णु 'मृते भर्त्तरि ब्रह्मचर्य्यं तदन्वारोहण वा" इति । ब्रह्मचर्य्यं मैथु नवर्जन ताम्बूलादिवर्जनञ्च यथा प्रचेता "ताम्बू लाभ्यञ्जनञ्चैव कांस्यपात्रे च भोजनम् । यतिश्च ब्रह्म चारी च विधवा च विवर्जयेत्' स्मृति "एकाहार सदा कार्य्यो न द्वितीय कदाचन । पर्य्यङ्कशायिनी नारी विधवा पातयेत् पतिम् । गन्धद्रव्यस्य सम्भोगो नैव कार्य्यस्तया पुन । तर्पण प्रत्यह कार्य्यं भर्त्त-र्कुशतिलोदकै । एतत्तु तर्पण पुत्रपौत्राद्यभावविषय मिति मदनपारिजात । "वैशाखे कार्त्तिके माघे वि-शेषनियमञ्चरेत् । स्नान दान तीर्थयात्रा विष्णोर्नाम ग्रह मुहु" । तत्र साध्वीमाह हारीत । "आर्त्तार्त्ते मुदिता हृष्टे प्रोषिता मलिना कृशा । मृत म्रियेत या पत्यौ साध्वी ज्ञेया पतिव्रता" इति छन्दोगपरिशि ष्टीयमिति कल्पतरु । साध्वीप्रसादेन लोकधारण मप्याह मत्स्यपु० "तस्मात् साध्व्य स्त्रिय पूज्या सतत देववज्जनै । तासा राज्ञा प्रसादेन धार्य्यते च जग त्त्रयम्" । महाभारते "अवमत्य च या पूर्वं पति दुष्टेन चेतसा । वर्त्तन्ते याश्च सतत भर्त्तृणा प्रति कूलत । भर्त्रनुमरण काले या कुर्वन्ति तथाविधा । कामात् क्रोधात् भयात् मोहात् सर्वा पूता भवन्ति ता" । अत्र चैहिकब्रह्महत्यादोषनिषेधात् जन्मान्तरीयतत्-पापस्य एव सहमरणेनोद्धार" शु०त० । ब्रह्मपु० 'देशा न्तरमृते पत्यौ साध्वी तत्पादुकाद्वयम् । निधायोरसि संशुद्धा प्रविशेज्जातवेदसम् । ऋग्वेदवादात् साध्वी स्त्री न भवेदात्मघातिनी । त्र्यहाशौचे निवृत्ते तु श्राद्ध प्राप्नोति शाश्वतम्" । ऋग्वेदवादात् 'इमा नारीर-विधवा" इत्यादिमन्त्रात् । वृहन्नारदीये "बालापत्याश्च गर्भिण्यो ह्यदृष्टऋतवस्तथा । रजस्वला राजसुत । नारोहन्ति चिता शुभे !" राजसुते ! इति सगरमातृ सम्बोधनम् । वृहस्पति 'बालसम्वर्द्धन त्यक्त्वा बाला-पत्या न गच्छति । रजस्वला सूतिका च रक्षेद् गर्भञ्च गर्भिणी । एवमन्यतरेद्बु बालसम्वर्द्धन स्यात्तदा तस्या अप्यधिकार । व्यास "दिनैकगम्यदेशस्था साध्वी चेत् कृतनिश्चया । न दहेद् स्वामिन तस्या यावदागमन भ वेत् । भविष्यपुराणे 'तृतीयेऽह्नि उदक्याया मृत भर्त्तरि वै द्विजा । तस्यानुमरणार्थाय स्थापयेदेकरात्रकम्" । तस्य भर्त्तु । तथा "एका चिता समासाद्य भर्त्तार यान्तु गच्छति । तद्भर्त्तुर्य क्रियाकर्त्ता स तस्याश्च क्रियाचरेत् । एतच्च पिण्डदानम्" । 'एतच्च अङ्गिरोब्रह्मपुराणवचना लोचनया ब्राह्मण्यादिसकलभार्य्याणां स्वगतभर्त्तृगत-फलविशेषार्थिनीनां गर्भवतीबालाऽपत्यादिव्यतिरिक्तानां सहमरणानुमरणयोरधिकार न चात्र योगसिद्धवचन विरोधात् सहजन्मफलसिद्धिरिति वाच्यम् । योगवि धिकरणे हि "य पुत्रकामो य पशुकाम इत्यादिना यज्ञकतृतुपक्रम्य 'एकया वा कामायाम्यो यज्ञकतव या स्युरन्ते इर्विष्या दर्शपौर्णमासौ" इत्युक्त तत्र तत्रादिहि-

वाक्येषु निरपेक्षफलश्रुतेः कामनाभेदाच्च कर्त्रैक्यं तत्र सर्वशब्देन प्रकृतवाचिना निरपेक्षाणामेव पुत्रादिफलानां दर्शपौर्णमाससम्बन्धेऽवगते प्रयोगभेदादेव भवतु तत्तत्फलसिद्धिः तथा च तदधिकरणसिद्धान्तसूत्रं "योगसिद्धिर्वार्थस्योत्पत्त्यसंयोगित्वात्" जैमि०। अस्यार्थः वाशब्दः सिद्धान्तद्योतनार्थः सर्वेभ्यो दर्शपौर्णमासाविव्यत्रार्थस्य तत्तत्फलस्य योगेन प्रयोगभेदेन सिद्धिः उत्पत्त्यसंयोगित्वात् सर्वयज्ञानुकर्मणीयानां यः पुत्रकामो यः पशुकाम इत्याद्युत्पत्तिवाक्ये फलानां युगपदसम्बन्धात्। न चार्थस्य नानाविधस्य उत्पत्त्यसंयोगित्वात् महेन्द्रादितत्तल्लोकवासादीनां एकदोत्पत्त्यसम्भवादिति व्याख्यानं युक्तमिति वाच्यं तडागोत्सर्गादौ एकस्मात् कर्मणः क्रमिकनानाफलोक्तेः"। "तथेहापि सर्वनामपदाभावादर्थवादिकफलानि समुच्चितान्येव कामनाविषयो लाघवात् आर्थवादिकसमुच्चितनानाफलविषयकविधिरप्येक एव कल्प्यते लाघवात् न हि निमित्तसाधारण्ये बाधकं विना नैमित्तिकानां पर्य्यायता सम्भवति वह्निसामीप्ये दाहप्रकाशयोः पर्य्यायताया अदर्शनात्। तस्मात् सकृदनुष्ठितेन कर्मणा यथैकं फलं निष्पाद्यते तथा बाधकं विना फलान्तरमपि विनिगमकाभावात्। ज्योतिष्टोमादेस्तु अविच्छिन्न फलश्रुतेः पृथगनुष्ठानादेव पृथक् फलसिद्धिः अन्यथा अपि संख्याद्यभिधानं व्यर्थं स्यात्। यत्र तु कर्मफले कालविशेषो नोक्तस्तत्रापि तत्कर्मसम्पादकानुरूपेण कालविशेषो बोध्यः "फलस्य कर्मनिष्पत्तेस्तेषां लोकवत् परिमाणतः फलविशेषः स्यादिति" न्यायात्। तेषां कर्मणां लोकवत् कृष्यादिवत्। तथा च भवदेवभट्टाः "एकस्मै वा कामायान्ये यज्ञक्रतव आह्रियन्ते" इति संकीर्त्य "सर्वेभ्यो दर्शपौर्णमासाविति" प्रयोगभेदविधानाद् भवतु तत्र पृथगनुष्ठानसाध्यत्वं गोवधप्रायश्चित्ते तथाभूतपृथगनुष्ठानसाध्यत्वप्रतिपादकवचनाभावात् अनेकफलानाञ्च तन्त्रेण दशरात्रस्याष्टेन एककामनाविषयताया अभावात् तन्त्रत्वम् इत्याहुः। हरिनाथोपाध्यायास्तु "इतो न्यूनफलान्युद्दिश्य तानि चार्थवादिकफलानि समुच्चितान्येव कामनाविषयः, पुरुषविशेषणस्य बलवत्त्वात् तथा च निखिलनामैककामनाविषयत्वेन अन्योन्यव्यतिरेकेण देवतायै वाचस्पत्यादस्य विनिष्टत्वादि इत्याहुः। अथ वा "न दत्त्वा पापीयोऽयोनिर्व तत्र पितरौ वरकुल्याः मधुकुल्या वा क्षरन्ति" इत्यत्रापि वैकल्पिकान्वयोपगमे जातपितृमरणप्रसङ्गात् लाघवादिकल्पेऽपि दोषाच्च एकस्य कार्यस्य नियोज्याकाङ्क्षायां सकलार्थवादोपस्थितफलकामो यथैक एव नियोज्यः स्वीक्रियते तथात्रापीति। अथानुद्भवपापत्वादिपातकायास्तत्पूर्वरूपफलबाधात् तत्तत्कामनाविरहेणानधिकारः स्यादिति चेत् उच्यते समुच्चितफलसिद्धेरन्यथासिद्धार्थवादबलेन सन्दिग्धपापकामनया तत्राधिकारो मङ्गलवत्। सति जन्मान्तरीये तादृशपातके स्वर्गादिहेतौ वा तदुद्ध्वंसोऽपि जायते असति तु न तथा प्रतियोगिरूपसहकारिविरहात् निर्विघ्नस्य कृतमङ्गलवत्" शु०त० रघु०। "समुच्चितफलककर्मणोऽपि प्रत्येकफलकामनया करणे तत्तत्कामनासहकारेण प्रत्येकफलजनकत्वम्" विधिस्वरूपे गदा०। [त्रि०।

**सहरसा** स्त्री सह रसेन। १मुद्गपर्ण्यां शब्दर० २रसान्विते

**सहर्ष** पु० सह हर्षेण समानो वा हर्षो यत्र। १स्पर्द्धने २हर्षे च त्रिका०। ३हर्षयुक्ते त्रि०।

**सहस्** न० सह–असि। १बले २ज्योतिषि च शब्दर० ३मार्गशीर्षे मासे पु० अमर। "सहसा सहसा कृतवेपथु-रिति" माघः।

**सहसा** अव्य० सह+सो–डा। १हठादित्यर्थे अमर। २अकस्मादित्यर्थे शब्दर०। ३हास्ययुते त्रि० "न सहसा सहसा परिरभ्य तम्" माघ०।

**सहस्य** पु० सहसे बलाय हितः यत्। पौषमासे अमरः।

**सहस्र** न० समानं हसति हस–र। १दशशतसंख्यायां २तत्संख्यायां ३तत्संख्यान्विते च हेमच०।

सहस्रशब्दस्य केचित् पदार्थाः कविकल्प० यथा "गङ्गावक्त्रं शेषमूर्द्धा पद्मदलम् रविकरः कार्त्तवीर्य्यबाहुः वेदशाखा शक्रनयनम्"। "तत्र सहस्रंस्तरे सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात्"श्रुतिः। बहुसंख्यापरत्वमत्र भाष्यादावुक्तम्। संख्यासंख्येययोः परमेऽस्य सर्वदैकवचनत्वम् यथा घटानां सहस्रं सहस्रं घटा इत्यादि आवृत्तौ तु दिग्वादिकं यथा द्वे सहस्रे अष्टौ सहस्राणीति "दशाश्वमेधः सहस्राणि" मनु०।

**सहस्रकर** पु० सहस्रं कराः किरणा अस्य। १सूर्य्ये एकविंशत्यवतारे अस्य कथा०। २अर्कवृक्षे च।

**सहस्रकाण्डा** स्त्री सहस्रं बहवः काण्डा यस्याः। श्वेतदूर्वायां राजनि०।

**सहस्रदंष्ट्र** पुंस्त्री० सहस्रं दंष्ट्राः दंष्ट्रा यस्य। पाठीनम-

तृणे (गोयाव) अमर स्त्रियां ङीप् । [मनसी शब्दर०

**सहस्रदंष्ट्रिन्** पु० सहस्रं दंष्ट्रा सन्त्यस्य इनि । पाठीन-

**सहस्रधारा** स्त्री सहस्रगुणिता धारा । देवस्नानार्थं बहु-च्छिद्रयन्त्र न घृतदुग्धजलादिधारायाम् ।

**सहस्रनयन** पु० सहस्रं नयनान्यस्य । १इन्द्रे हला० सहस्र-नेत्रादयोऽप्यत्र । २विष्णौ च ।

**सहस्रपत्र** न० सहस्रं बहूनि पत्राणि यस्य । १पद्मे अमर । सहस्रदलादयोऽप्यत्र । २सारसे खगे च ।

**सहस्रपाद्** पु० सहस्रं बहव पादा यस्य अन्तलोप समा० । १विष्णौ २परमेश्वरे च "सहस्राक्ष सहस्रपाद् पुरुषस्तम ।

**सहस्रपाद** पु० सहस्रं पादा किरणा चरणा वा सन्त्यस्य अच् । १विष्णौ २सूर्ये ३अर्कवृक्षे च । ४कारण्डवखगे पुंस्त्री० मेदि० स्त्रियां ङीप् ।

**सहस्रबाहु** पु० सहस्रं बाहवोऽस्य । १बाणासुरे "बाण पुत्र शतज्येष्ठो बलेराशीन्महात्मन" । सहस्रबाहुशीर्षेन वा-सुदेवस्तोऽभवत् नित्यम्" भाग०१०।६२अ० २कार्तवीर्या-र्जुने । ३विष्णौ च "सहस्रबाहो भव विश्वमूर्त्ते" गीता०

**सहस्रभुज** पु० सहस्रं बहवो भुजा यस्य । १विष्णौ २कार्त-वीर्यार्जुने च । ४महालक्ष्म्यां स्त्री "अष्टादशभुजा पूज्या सा सहस्रभुजा रुचा" मार्कण्डेयपु०।

**सहस्रमूर्द्धन्** पु० सहस्रं बहवो मूर्द्धानोऽस्य । १विष्णौ परमेश्वरम् २सहस्रशीर्षादयोऽप्यत्र । [शतावर्यां राजनि०।

**सहस्रमूली** स्त्री सहस्रं बहूनि मूलान्यस्याः ङीप् । द्रवन्ती

**सहस्रवीर्या** स्त्री सहस्रं बहूनि वीर्याण्यस्याः । १दूर्वायाम् अमर । २महाशतावर्य्यां राजनि० । [हिङ्गौ राजनि० ।

**सहस्रवेध** न० सहस्रं बहवो वेधा यस्य । १अम्ले २काञ्जिके

**सहस्रवेधिन्** न० सहस्रं विध्यति विध-णिनि । १हिङ्गौ २कस्तूर्यां च मेदि० । ३कस्तूर्यां पु० राजनि० । ४सहस्रवेधकर्त्तरि त्रि० । [भावप्र० ।

**सहस्रा** स्त्री सहस्रं बहूनि सन्त्यस्या अच् । अम्बष्ठायां

**सहस्रांशु** पु० सहस्रमंशवो यस्य । १सूर्ये २अर्कवृक्षे च अमर

**सहस्रानीक** पु० देव० शतानीकपुत्रे । शतानीकस्तत्र राजभेदे भागव० ।

**सहस्राक्ष** पु० सहस्रमक्षीणि यस्य अच् समा० । १इन्द्रे २परमे पुरुषे । ३विष्णौ पुरुष० ४शिवे च ।

**सहस्रार** न० सहस्रमरा यस्य । शिरस्थिते ब्रह्मरन्ध्र-स्थानस्थे सहस्रदलपद्मे तन्त्र० ।

सहस्रिन् न० सहस्रं वेदनानि सन्त्यस्य इनि । १सहस्रयुक्त

युक्ते नपाटौ अमर २सहस्रदंष्ट्रपाठीने मत्स्ये च

**सहा** स्त्री सहते सह-अच् । १कुमार्य्यां २घृतकुमार्य्याम् अमर । ३स्वर्णक्षीरीलतायां ४पृथिव्यां ५नखभेदे मेदि० ६मुद्गपर्ण्याम् ७अर्धकन्दाख्यां शब्दर० दशाख्यायां खर्व्वतोय्यां रत्नमा० १०नारीपुष्पे राजनि०।

**सहाचर** पु० सहा युक्त भण्टीव आचरति आ+चर-अच् । पीतझिण्ट्यां शब्दर० । [अमर ।

**सहाय** पु० सह एति इण-अच् । १सहचरे २चक्रवाके

**सहायता** स्त्री सहायानां समूहः तस्य भावो वा तल् । १साहाय्ये २सहायसमुदाये च अमर ।

**सहार** पु० सह एकदैव कालेन न दूरं गच्छति चौरभेदे ऋ-अच् । १सहकारे आम्रे, अथवा० हाराहरण सह हारेण । २महाप्रलये हारा० । ३हारेण सहित त्रि०।

**सहारोग्य** त्रि० सह आरोग्येण । रोगमुक्ते हेमच० ।

**सहासन** न० सह आस्यतेऽत्र आस-ल्युट् । एकासने ।

**सहित** त्रि० सम्यक् हित समोऽन्त्यलोप । १मिलनयुक्ते सह-क्त वा इट् सह+इतच् वा । २समभिव्याहृते सिद्धा० ३हितेन सहिते च । [योजनायां स्त्रियां ङीप् ।

**सहिष्ठ** त्रि० सह-तृच् वा इट् । सहनशील । इष्टवाहे

**सहित्र** न० सह्यतेऽनेन सह-इत्र । सहनसाधने धर्मभेदे ।

**सहिष्णु** त्रि० सह-इष्णुच् । सहनशील अमर ।

**सहिष्णुता** स्त्री सहिष्णोर्भावः तल् । क्षमायाम् २शीतो-ष्णादिविविधधर्मसहनशक्ते ।

**सहुरि** पु० सह-उरि । सूर्ये पृथिव्यां । १वर्षन्ते च ।

**सहृदय** त्रि० सह-हृदयेन । १प्रशस्तचित्ते २काव्यादेश र० माधीनसर्वसहृदये सान्द्र "परिस्फुरन्मल्लीं सहृद यथोचितः कलिमः" रसगङ्गाधर ।

**सहृषेन** पु० कृष्णस्य भेद सामग्रमरुक्त पुत्राय मह-पुत्र लेय । विविधविधा न कृष्ण यत्र संक्षेप धर्म यत । मन्दुर्केणु विदेह पुरासु बाधार "दुष्ट दूषिताम पानि० । १पृष्ठस्य वादिते मर्गे च अम०

**सहोक्ति** स्त्री सह उक्ति । सहकथन । अलङ्कारभेदे साहित्यद०। अर्थालङ्कारोऽरे सहार्थस्य ०सहोक्तिम्

**सहोटज** पु० न० । सहते व्यासनाम सह-अच् अट० मुनीनां वर्षाकालाद्यम् रा० ।

**सहोट** पु० सह अपर । "आ मर्षितो अहेव उन्न स्वाभावि वासनी, यातु क स्मरि अस्ति वम ह रति कोश" इति वृत्ते सह परमोदा हरितोल्याः

स्त्रियाः गर्भे । सह्योदे गर्भे । जायते जन–ड । सह्योदज तज्जाते पुत्रभेदे ।

**सह्योदर** न॰ सह समानमुदरं यस्य । एकगर्भजाते भ्रातरि जटा॰ २भगिन्यां स्त्री एकपितृजाते २भ्रातर्यपि उप-चारात् । "देशे देशे कलत्राणि देशे देशे च बान्धवाः । तन्तु देशं न पश्यामि यत्र भ्राता सहोदरः" रामायणे लक्ष्मणविच्छेदे रामेण तस्य भिन्नोदरजातत्वेऽपि तथोक्तम्

**सह्योर** त्रि॰ सह-घोर । साधौ उणादिकोष॰ ।

**सह्य** न॰ सहस्य भावः यत् नि॰ । १साहाय्ये "सहायैः सह्य मकरात्" पुराणम् । सह भावे यत् । २आरोग्ये ३साम्ये ४माधुर्ये च मेदि॰ । कर्मणि यत् । ५सो-ढव्ये त्रि॰ ६पुनाख्यदेशसमीपस्थे पर्वतभेदे पु॰ मेदि॰ । स च पर्वतः भारतवर्षस्य कुलाचलभेदः "माहेन्द्रो मलय सह्यः शुक्तिमानृक्षपर्वतः । विन्ध्यश्च पारियात्रश्च सप्तैवात्र कुलाचलाः" मार्कण्डेयपु॰५७अ॰ । स च अपरान्तदेशस्य निकटे लवणसमुद्रात् किञ्चिद्दूरस्थश तदतिक्रमेणैव रघो अपरान्तदेशगमनोक्तेः । "अवकाशं किलोदन्वान् रामायाभ्यर्थितो ददौ । अपरान्तमहीपालव्याजेन रघवे करम् ।। तस्यानीकैर्विसर्पद्भिरपरान्तजयोद्यतैः । रामास्त्रोत्सारितोऽप्यासीत् सह्यलग्न इवार्णवः" रघु॰ । तत्पर्वतपादजा नद्यश्च "तापी पयोष्णी निर्विन्ध्या कावेरी प्रमुखा नदी । गोदावरीभीमरथीकृष्णावेण्यादिकास्तथा । सह्यपादो-द्भवा नद्यः स्मृताः पापभयापहाः" विष्णुपु॰ अन्यत्र "गोदावरी भीमरथी कृष्णवेण्यादिकास्तथा । तुङ्गभद्रा सुप्रयोगा सह्यपादात् पावनीयाः" मार्कण्डेयपु॰ ।

**सह्याचला** स्त्री सह्यस्य आश्रयेण तत्प्रभवत्वात् । कावेर्यां हेमच॰ । सह्याद्रिः इत्यत्र ।

**सा** स्त्र॰ सो–ड । १गौर्यां २लक्ष्म्यां च शब्दर॰ ।

**सांक्रमिक** त्रि॰ संक्रमे साधुः गुडा॰ ठञ् । संक्रमसाधने कुष्ठादिरोगे । स च परमतम॰ । सांक्रमिकरोगाश्च भावप्र॰ उक्ताः यथा "प्रसङ्गाद्गात्रसंस्पर्शान्निःश्वासात् सहभोज-नात् । एकशय्यासनाच्चापि वस्त्रमाल्यानुलेपनात् । कुष्ठं ज्वरश्च शोषश्च नेत्राभिष्यन्द एव च । औप-सर्गिकरोगाश्च संक्रामन्ति नरान्नरम्" । सुश्रुते तदिदं कुष्ठेन प्रकीर्तितं नष्टं च । यथा निन्दितानामिव पुरं बहु दशों व्रजेत्" । सम्प्रति मैथुनः मनुष्य॰ ।

**सांख्य** न॰ सम्यक्ख्यायते प्रकाश्यते सम्यक् ज्ञायते ज्ञानमनेन वा । १दर्शनशास्त्रे "एषा तेऽभिहिता सांख्ये" इति गीता सङ्ख्या मूलप्रकृत्यादिपदार्थानां गणनाम् प्रसाद्य । २कपिलप्रणीते दर्शनशास्त्रभेदे परमर्षौ साङ्ख्यमप्युक्तम् ३साङ्ख्याभ्यासिनि पु॰ "पञ्चमं कपिलो नाम सिद्धेशः कालविप्लुतम् । प्रोवाचासुरये सांख्यं तत्त्वग्रामविनिर्णयम्" भाग॰ १स्क॰ ३अ॰ । "सांख्यं सङ्ख्यात्मकत्वाच्च कपिला-दिभिरुच्यते" मात्स्ये ३अ॰ ।

**सांख्यप्रवचन** न॰ सांख्योक्तमर्थं प्रवक्ति विस्तरेण कथयत्यनेन प्र+वच–करणे ल्युट् । तत्त्वसमासाख्यसूत्रार्थस्य विस्तरेण प्रापके १कपिलप्रणीते २पतञ्जलिप्रणीते ग्रन्थ-भेदे यथोक्तं सांख्यप्र॰भा॰ यथा

"नन्वेवमपि तत्त्वसमासाख्यसूत्रैः सहास्याः षडध्याय्याः पौनरुक्त्यमिति चेत् । नैवम् । सङ्क्षेपविस्तररूपेणो-भयोरप्यपौनरुक्त्यात् । अत एवास्याः षडध्याया योग-दर्शनस्येव सांख्यप्रवचनसंज्ञा युक्ता । तत्त्वसमासाख्यं हि यत् सङ्क्षिप्तं सांख्यदर्शनं तस्यैव प्रकर्षेणास्यां निर्वचनमिति । विशेषस्त्वयं यत् षडध्याया तत्त्व-समासाख्यसूत्रार्थविस्तरमात्रं योगदर्शने त्वभ्यासमधु-पगमवादप्रतिषिद्धेश्वरस्य निरूपणेन न्यूनतापरि-हारोऽपीति" "सङ्ख्यां प्रकुर्वते चैव प्रकृतिं च प्रचक्षते । चतुर्विंशतितत्त्वानि तेन सांख्याः प्रकीर्तिताः" भा॰

**सांग्रामिक** त्रि॰ संग्रामः प्रयोजनमस्य ठञ् । युद्धसाधने रथादौ । परस्रर्ष्यं सांग्रामिकं तत्रार्थे ।

**सांघातिक** त्रि॰ सङ्घाताय हितम् ठञ् । १सङ्घातकारके सङ्ग्रामोपक्रमे २जन्मनक्षत्रावधिषोडशनक्षत्रे च "देहक्षयं विनश्यनृग् नाम सांघातिके तथा" इति ज्यो-तिषम् । परस्रर्ष्यं सांघातिकमपि अभवत् ।

**साट्टिक** न॰ सट्टं प्रत्यहमुदग्नुवर्ति ठक् । १दाम्नां-वारिस्थापनभेद सट्टं इत्यादि ज्ञानमस्य ठक् । २सट्ट-भवे त्रि॰ अमर॰ । परस्वर्षे सांदृष्टिकमप्युक्तम् ।

**सांयात्रिक** पु॰ सम्यक् यात्रार्थं द्वीपान्तरगमनाय याति ठञ् । पोतेन वाणिज्यकारके अमरः ।

**सांयुगीन** त्रि॰ संयुगे युद्धे साधुः प्रतिजना॰ खञ् । रण-कुशले अमरः । [रुद्राद्देशोत्पन्ने ।

**सांराविण** न॰ सम्+रु–भावे णिनि ततः स्वार्थे अण् । सम्भूय

**सांवत्सर** पु॰ संवत्सरं तज्ज्ञानोपायं गणनां वेत्ति अधीते वा अण् । ज्योतिर्विदि ग्रहज्ञे अमरः । २वर्षसम्बन्धिनि त्रि॰

**सांवत्सरिक** त्रि॰ संवत्सरे भवः ठञ् । प्रतिवर्षं कर्त्तव्ये श्राद्धभेदे गोभिलः "एकमुद्दिष्टं सपिण्डं श्राद्धं प्रेता-

यावद् दद्यात् यस्मिन्नहनि प्रेत· स्यादिति"। "अत ऊर्द्ध्वं सापिण्डीकरणात्श्राद्धनिमित्तादाद्यसंवत्सरादूर्द्ध्वं संवत्सरे संवत्सरे प्रतिवर्षं यस्मिन्नहनि मृतस्तस्मिन्नहनि मृताय दद्यात्। व्यास· "प्रतिसंवत्सरं श्राद्धमेकोद्दिष्टं मृताहनि"। एतेन सपिण्डीकरणापकर्षे स्याद्यसंवत्सरेऽपि मृताहे श्राद्धान्तरं कर्त्तव्यमिति मैथिलोक्तं हेयम्। अतएवाह हेमाद्रिधृतवचनम् "पूर्णे संवत्सरे श्राद्धं षोड़श परिकीर्त्तितम्। तेनैव च सपिण्डत्वं तेनैवाब्दिकमिष्यते"। अत पूर्णसंवत्सरक्रियमाणश्राद्धाद् यथोभयनिर्वाहस्तथापकृष्टसपिण्डीकरणश्राद्धादप्युभयनिर्वाहो न पूर्णसंवत्सरे आब्दिकान्तरम्। एव पक्षद्वय श्राद्धेऽप्यूह्यम्। मत्स्यपु· "तत प्रभृति संक्रान्तावुपरागादिपर्व्वसु। त्रिपिण्डमाचरेत् श्राद्धमेकोद्दिष्टं मृताहनि"। तत प्रेतत्वपरिहारात्, त्रिपिण्डं त्रिपुरुषम्। निरुक्तपदमृताहशब्दः मृतसम्बन्धिमासपक्षतिथिविशेषपर·। उपपदात्तु कश्चित्तिथिविशेषमात्रपर। यथा मृताहे प्रतिमासं कुर्य्यादित्यादौ। शङ्ख· "सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं यत्र यत्र प्रदीयते। तत्र तत्र त्रयं कुर्य्यात् वर्जयित्वा मृताहनि। अमावास्या क्षयो यस्य प्रेतपक्षोऽथ वा पुन·। सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं तस्योक्तः पार्व्वणो विधि·" श्रा·त·। अधिकम् एकोद्दिष्टशब्दे १५२१पृ· पार्व्वणशब्दे ४१९८पृ· च दृश्यम्।

**सांवादिक** पु· सम्यग्वादायालं ठञ्। १नैयायिके जटा·। संवाददातरि च। [अमरः। २संशयविषये च।

**सांशयिक** त्रि· संशयमापन्नः ठञ्। १सन्दिहाने संशययुक्ते

**सांसारिक** त्रि· संसाराय हितम् तत्र भवो वा ठक्। १संसारभवे २संसारोपयोगिनि वा पदार्थे।

**सांसिद्धिक** त्रि·संसिद्धिः स्वभावसिद्धिः तया निर्वृत्तं ठञ्। स्वभावसिद्धे "सांसिद्धिकद्रवत्वम्" भाषाप·।

**साकम्** अव्य· सह अकति अक-अम् सादेशः। १साहित्ये सहार्थे अमरः। तद्योगे गौणक्रियान्वयिनि तृतीया।

**साकल्य** न· सकलस्य भावः ष्यञ्। १समुदाये। स्वार्थे ष्यञ्। २सकले शौनकीयं निरुक्तेषु इतिकादिदृश्येषु च।

**साकाङ्क्ष** त्रि· सह आकाङ्क्षया वर्त्तते स। १साभिलाषे वाक्यबोधयोग्याकाङ्क्षायुक्ते २पदभेदे च। [२भाववेच।

**साकार** त्रि·सह आकारेण मूर्त्त्या। १मूर्त्तिविशिष्टे देहादौ

**साकमेध** पु· सह एधस सह आर्दं अच्। चतुर्दशाहे (पञ्चमके यज्ञे) दाक्षि·।

**साकेत** न· आकित्यते आकेत· सहाकेतेन। अयोध्यापुरे शब्दर· "जनस्य साकेतनिवासिनस्तौ" इति रघु·।

**साक्तुक** पु· सक्तवे हितं गुडा· ठञ्। १यवे सि·कौ·। सक्तूनां समाहारः तस्येदम् वा ठञ्। २सक्तुसमूहे न· ३तत्सम्बन्धिनि च त्रि·।

**साक्षात्** अव्य· सह अक्षति अक्ष-आति सादेश·, सह अक्ष भवति भत-क्विप् वा। १लौकिकप्रत्यक्षे २तुल्ये च अमर साक्षाता·कृञ् वा उप·समास। साक्षात्कृत्य कृत्वा वा। ३तद्रूपे चैतन्ये च "यत्साक्षात् अपरोक्षाद्ब्रह्म" श्रुति।

**साक्षात्कार** पु· साक्षात्+कृ-घञ् साक्षादि· उप·। लौकिकसन्निकर्षजन्ये प्रत्यक्षे।

**साक्षिन्** त्रि·सह-अक्ष अस्य इनि "साक्षाद् द्रष्टरि" पा·इनि वा ल·। १साक्षाद्द्रष्टरि। स्त्रियां ङीप्। २परमेश्वरे पु· "साक्षी चेता केवलोनिर्गुणश्च" श्रुति·। अयमेव साक्षिचैतन्यत्वेन वेदान्तपरिभाषादौ ख्यातोऽनुपद वक्ष्यते। व्यवहारे साक्षिलक्षणादिकं वीर·मि· निरूपितं यथा "तत्र प्रमाणभेदप्रमाणविषयव्यवस्थे क्रियापादप्रस्तावे निर्णिते। अधुना साक्षिप्रमाणस्यावान्तरभेद प्रस्तूयते। तत्र साक्षिस्वरूपमाह मनु· "समक्षदर्शनात् साक्ष्यं श्रवणाच्चैव सिद्ध्यति"। समक्षदर्शनस्य साक्ष्यहेतुत्वं पाणिनिरपि स्मरति। "साक्षाद् द्रष्टरि·संज्ञायामिति"। तत्तु व्युत्पत्तिमात्रमव्यापकत्वात्। श्रुतसाक्ष्यादीनामपि साक्षिव्यवहारविषयत्वात्। अतएव श्रवणादिरुपलक्षण प्रमाणमात्रस्य, विवादविषयप्रमाता साक्षीति विवक्षितम्। साक्षप्रयोजनमाह नारद· "सन्दिग्धेषु तु कार्य्येषु द्वयोर्विवदमानयो·। दृष्टश्रुतानुभूतत्वात्साक्षिभ्यो व्यक्तिदर्शनम्" इति। दृष्टश्रुताभ्यामनुभूतत्वादित्यर्थः। यद्वा दृष्टत्वात् श्रुतत्वादनुभूतत्वाच्चेत्यर्थ·। अनुभूतत्वादित्यनेन च गोवृषन्यायेन प्रमाणान्तरजन्योऽनुभवो गृह्यते। व्यक्तिदर्शनं विवेकज्ञानम्। कात्यायन· "अर्थिप्रत्यर्थिसान्निध्यादनुभूतन्तु यद्भवेत्। तद्ग्राह्यं साक्षिणो वाक्यमन्यथा न बृहस्पति" अर्थिप्रत्यर्थिसान्निध्यादनुभूतमिति [illegible]। तदसान्निध्येऽपि श्रवणादिना साक्षित्व वचनान्तरेणागमनात्। तत्र साक्षिभेदनिरूपणे [illegible]। नारद· "विप्रतिपत्तौ साक्षिनिमित्ता व्यवस्था"। स च साक्षी प्रथम द्विविधः कृतोऽकृतश्च। साक्षित्वेन निर्दिष्टस्याभिहितः कृतः। अनिर्दिष्टोऽकृत·। पुन अकृत

पञ्चविधः स्यादकृतश्च षड्विधस्त्वेकादशविधः। यथाह नारदः "एकादशविधः साक्षी शास्त्रे दृष्टो मनीषिभिः। कृतः पञ्चविधस्तेषां षड्विधोऽकृत उच्यते। लिखितः स्मारितश्चैव यदृच्छाभिज्ञ एव च। गूढश्चोत्तरसाक्षी च साक्षी पञ्चविधः कृतः" इति। पञ्चानामपि कात्यायनेन स्वरूपमभिहितम् "अर्थिना स्वयमानीतो यो लेख्ये संनिवेश्यते। स साक्षी लिखितो नाम स्मारितः पत्रकादृते" इति। स्मारितं पत्रकादृते इत्यपि विवृतं तेनैव "यस्तु कार्य्यप्रसिद्ध्यर्थं दृष्ट्वा कार्य्यं पुनः पुनः। स्मार्य्यते ह्यर्थिना साक्षी स स्मारित इहोच्यते" इदं तु दर्शितलिखितमोचितमयर्थम्। कार्य्यं व्यवहारपदं दर्शयित्वा प्रमाप्य कार्य्यप्रसिद्ध्यर्थं कालान्तरे व्यवहारनिर्णयसिद्ध्यर्थं पुनः पुनः स्मार्य्यते कार्य्यते च विप्रलम्भनिरासाय यः स स्मारितो नाम साक्षीत्यर्थः। यस्तु यदृच्छया प्रसङ्गादागतस्त्वमत्र साक्षी भवेति साक्षित्वेन निरूपितः स यदृच्छाभिज्ञः स्मारितस्याद्य च पत्रानारूढत्वेन साम्येऽपि स्वरूपभेदः स्पष्टोऽपि तेनैव विवृतः "प्रयोजनार्थमानीतः प्रसङ्गादागतश्च यः। द्वौ साक्षिणौ त्वलिखितौ पूर्वपक्षस्य साधकौ"। गूढमाह "अर्थिना स्वार्थसिद्ध्यर्थं प्रत्यर्थिवचनं स्फुटम्। यः श्राव्यते स्थितो गूढो गूढसाक्षी स उच्यते" इति। स उत्तरसाक्षिस्वरूपमाह "साक्षिणामपि यः साक्ष्यमुपर्युपरि भाषते। श्रवणाच्छ्रावणाद्वापि स साक्ष्युत्तरसंज्ञितः" इति। षड्विधस्याकृतस्य भेदो नारदेनैव दर्शितः "ग्रामश्च प्राड्विवाकश्च राजा च व्यवहारिणाम्। कार्य्येष्वधिकृतो यः स्यादर्थिना प्रहितश्च यः। कुल्याः कुलविवादेषु विज्ञेयास्तेऽपि साक्षिणः"। प्राड्विवाकपदञ्च लेखकसभ्योपलक्षणम् "लेखकः प्राड्विवाकश्च सभ्याश्चैवानुपूर्वशः। नृपे पश्यति तत्कार्य्यं साक्षिणः समुदाहृताः" इति वचनात्। बृहस्पतिस्तु लेखितमधिकमादायैतानेव द्वादश साक्षिण आह "लिखितो लेखितो गूढः स्मारितः कुल्यदूतकौ। याहच्छिकोत्तरश्चैव कार्य्यमध्यगतोऽपरः। नृपोऽध्यक्षस्तथा ग्रामः साक्षी द्वादशधा स्मृतः" इति। तल्लक्षणान्यपि तानि लिखितपूर्वकाण्याह स एव "प्रभेदमेषां वक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः। आत्मनाभिलिखितं येन स्वं लिप्रपेन च। निराधन स विज्ञेयो दासो लिखितसंज्ञकः। अर्थिना च क्रियाभेदैस्तस्य कृता

स्वयमादिकम्। प्रत्यक्षं लिख्यते यस्तु लेखितः स उदाहृतः। कुड्यव्यवहितो यस्तु श्राव्यते ह्यर्थिभाषितम्। विनिह्नुते यथाभूतं गूढसाक्षी स कीर्त्तितः। आहूय यः कृतः साक्षी ऋणन्यासक्रियादिषु। स्मार्य्यते यो मुहुश्चैव स्मारितः सोऽभिधीयते। विभागदाने विषये ज्ञातिर्यस्तूपदिश्यते। द्वयोः समानो धर्म्मज्ञः स कुल्यः परिकीर्त्तितः। अर्थिप्रत्यर्थिवचनं शृणुयात् प्रेषितस्तु यः। उभयोः सम्मतः साधुर्दूतकः स उदाहृतः। क्रियमाणे च कर्त्तव्ये यः कश्चित् स्वयमागतः। अत्र साक्षी त्वमप्यात्र(!) याहच्छिकस्तु सः। यस्तु साक्षी दिशं गच्छन् मुमूर्षुर्वा यथाश्रुतम्। अन्यं संश्रावयेत्तत्तु विज्ञेयमुत्तरसाक्षिकम्। साक्षिणामपि यः साक्ष्यमुपर्युपरि भाषते। श्रवणाच्छ्रावणाद्वापि स साक्ष्युत्तरसंज्ञितः। उभाभ्यां यस्य विश्वस्तं कार्य्यं वापि निवेदितम्। गूढचारी स विज्ञेयः कार्य्यमध्यगतस्तथा। अर्थिप्रत्यर्थिनोरक्ष्णोः यत्कृतं श्रुतं स्वयम्। स एव तत्र साक्षी स्याद्विवादे द्वयोरपि। निर्णीते व्यवहारे तु पुनर्न्यायो यदा भवेत्। अध्यक्षः सभ्यसहितः साक्षी स्यात् तत्र नान्यथा। दूषितं चालितं यत्र सीमायान्तु समन्ततः। ग्रामोऽपि भवेत्साक्षी ग्रामस्तत्र न संशयः" इति। लिखितलेखितयोः स्वपरलिखनमात्रभेदादेकादशद्वादशसंख्ययोरविरोधः। सर्वे च यथासम्भवं दृष्टश्रुतरूपद्विविधसाक्षिभेदा ज्ञेयाः। क्रियाभेदैश्च व्यवहारप्रकारभेदैः, तस्य प्रत्यर्थिनः। ऋणादिकमित्यादिपदान्तं यथासम्भवं सर्वविवादपदनिदर्शनम्। कुड्यपदञ्च व्यवधायकोपलक्षणम्। विनिह्नुते इति भावे क्तः। निह्नवे सम्पादित इति शेषः। अत्र(!) इत्यनु इतीतिपदस्याध्याहारः। दिशं देशान्तरम्यासार्थम्। उभाभ्यामर्थिप्रत्यर्थिभ्यां यस्य विश्वस्तं यदीयो विश्वासः कृत इति मध्यस्थमात्मविश्वस्ततया पश्चात्, भावेन चास्य पेक्ष्य व्याख्येयम्। गूढचारी कार्य्यमध्यगतश्चैक एवेति संग्राहकवाक्यमपि द्वादशत्वाविरोधः। दूतपदञ्च लेखकस्यापि प्रदर्शनार्थं "दूतकं चटकापकारादिति" बृहस्पतिवचनादुपायवक्ष्यमाणकृतसाक्ष्युपलक्षणम्। येन योऽर्थं प्रतिपन्नस्तु साक्षित्वेन प्रतिपादितोऽपि पश्चात् साक्षित्वेन विवादोत्पन्नस्तु पूर्वं सभायां साक्ष्यं दातुमर्हतीति पर्यवसितोऽर्थः। इतरेऽप्येवमादिषु विविधादिसत्त्वे साक्ष्याभावः। दृष्टेर्णाभिज्ञ्यमाह मनुः "द्वार्थ्यवृद्धा-

ऽपीक्षित ब्रूयुर्यादृशापि किञ्चन । दृष्टश्रुतमपि तद्ब्रूयात् यथादृष्टं यथाश्रुतम्" । अनिबद्धोऽकृतः । कल्पतरुमदनरत्नयोरर्थिक्रियां क्रियाभेदैरिति पठित्वा तत्रार्थिक्रिया साध्यस्वीकारक्रियाभेदैः प्रमाणविशेषैराप्तवाक्यादिभिः साक्ष्यं कृत्वा तत्सम्बन्धितयावधार्य्य ऋणादिके विवादविषये यः प्रत्यक्षं प्रत्यायकमतः लेख्यतेऽर्थिनेत्यर्थात् स तत्र लेखितः साक्षीति व्याख्येयम् । कालावधिरपि साक्ष्ये स्मर्य्यते "सुदीर्घेणापि कालेन लिखित सिद्धिमाप्नुयात् । आत्मानं स्वात्मनो लेख्यम्" कुर्य्यादिति शेष । अजानन् लिख्यन्निमात्मानमन्यद्वारा साक्ष्यहमत्रेति लेखयेत् । स द्विविधोऽपि लिखितः साक्षी चिरकालेऽपि सिद्धिविषयीकृताभाप्नुयादित्यर्थः । कात्यायन "अथ स्वहस्तेनारूढास्तिष्ठ चेकः स एव तु । न चेत् प्रत्यभिजानीयात् तत्स्वहस्तैः प्रसाधयेत् । नारद "अष्टमात् वत्सरात् सिद्धिः स्मारितस्येह साक्षिणः । आपञ्चमात् तथा सिद्धिर्यदृच्छोपगतस्य तु । आ तृतीयात् तथा वर्षात् सिद्धिर्गूढस्य साक्षिणः" इति । एतच्च प्रायवादेन, यत स एवाह 'अथ वा कालनियमो न दृष्टः साक्षिणं प्रति । स्मृत्यपेक्षं हि साक्षित्वमाहुः शास्त्रविदो जनाः । यस्य नोपहता बुद्धि स्मृति श्रोत्रञ्च नित्यशः । सुदीर्घेणापि कालेन स वै साक्षित्वमर्हति । न च "साक्षिणः कीदृशाः कार्य्या व्यवहारेषु साक्षिणः । तान् प्रवक्ष्यामि यथा वाच्यस्तत्त्वं ते । गृहिणः पुत्रिणो मौलाः क्षत्रविट्शूद्रयोनयः । अर्थ्युक्ताः साक्ष्यमर्हन्ति न ये केचिदनापदि । आप्ताः सर्व्वेषु वर्णेषु कार्य्याः कार्य्येषु साक्षिणः । सर्व्वधर्म्मविदो लुब्धा विपरीतांस्तु वर्जयेत्" । मौला प्रत्यासन्नमौलत्व इति वक्ष्य तद । मूल पूर्व्वपुरुषात् सर्व्वदा जाति मौलाः । [illegible] नदीदेश्यमिति चन्द्रगुप्ते । [illegible] [illegible]

तस्मिन्नेकाध्यापनाग्निहोत्रादिकार्यव्यवस्य तस्य न साक्षित्वं साक्ष्यन्तराभावे तु तस्यापि साक्षित्वं सम्भवत्येव । अतएव "ब्रूहीति ब्राह्मणं पृच्छेदिति" तस्यापि साक्षित्वेन प्रश्नप्रकारविधिरुपपद्यत इति ध्येयम् । अथ स्त्रियः अर्थिना स्वमेव साक्षिणः सन्तीति निर्दिष्टा न तु स्वयमेवागत्य वयमत्र साक्षिणः स्म इति वदन्त । याज्ञवल्क्य "तपस्विनो दानशीलाः कुलीनाः सत्यवादिनः । धर्म्मप्रधाना ऋजवः पुत्रवन्तो धनान्विताः । त्र्यवराः साक्षिणो ज्ञेयाः श्रौतस्मार्त्तक्रियापराः । यथाजाति यथावर्णं सर्व्वे सर्व्वेषु वा स्मृताः" । त्र्यवरास्त्रिभ्यो न्यूना न भवन्ति परतस्तु यथेच्छं भवन्त्यर्थः । जातयो मूर्द्धावसिक्तादय । वर्णा ब्राह्मणादयः । तथा च मूर्द्धावसिक्तादीनां मूर्द्धावसिक्तादयो ब्राह्मणादयो ब्राह्मणादीनां साक्षित्वेनोपादेया । अथवा सर्व्वे सर्व्वजातीयाः सर्व्वेषु जातीयेषु वादिप्रतिवादिषु साक्षिणो ग्राह्याः इत्यर्थः । व्यास "धनस्याः पुत्रिणो मौलाः कुलीनाः सत्यवादिनः । श्रौतस्मार्त्तक्रियायुक्ता विगतद्वेषमत्सराः । श्रोत्रिया नपराधीना ह्यप्रवासप्रवासिनः । युवानः साक्षिणः कार्य्याः स्त्रीणां स्त्रियस्तु विजानतः" इति । कात्यायन "प्रत्यासन्नाः स्ववीयाश्च लोभमात्सर्य्यविवर्जिताः । आप्ताः शिष्टाः विशुद्धा ये सा वचसत्यम् । विभाव्यो वादिना यादृक् सदृशैरेव भावयेत् । नीलकण्ठानन्तस्तु साक्षिमभीश्वरेत् मन्" इति । आप्ताः अर्थवादिनः । विशुद्धा इति द पष्ठ पूर्व्वार्द्धग्राहकन्तु शास्त्रार्थ पालनलाद मतिशुद्धिमूलार्थेभ्यश्चेति' पा० कल्पद्रुम । आदिकर्णेति वदन्त्य्येषां व प्रमाणयेत् यथा भवति तथा वादिनो विभाव्योऽङ्गीकार यतस्त्योऽर्थात् प्रतिवादी । तत्र विशेषमाह यत्र प्रतिवादी तत्सदृशैरेव भावयेत् । वादिनस्तु पक्षस्य । [illegible] वादिना तज्जातीयैरेव विभाव्यः तथा च नारद [illegible] [illegible] । [illegible] इति । [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

दासचारणमल्लानां हस्त्यश्वायुधजीविनाम् । प्रत्ये-
कैकसमूहानां नायका वर्गिणः स्मृताः । तथा चाट
स्ववर्गेषु वर्गिवर्त्तेषु साक्षिणः" । अत्र सर्वत्र न्यूना-
धिकविषयत्वोपादानन्तु दोषाय अन्तर्भावप्रभेदस्य
प्रदर्शनीयत्वस्य च साक्षित्वप्रयोजकत्वोपलक्षणार्थत्वात्
तदाह । ते च साक्षिणः कियत्संख्याकाः तत्र याज्ञ-
वल्क्यः आह बृहस्पतिः "नव सप्त पञ्च वा स्युश्चत्वार-
स्त्रय एव वा । उभौ वा श्रोत्रियौ ख्यातौ नैकं पृच्छेत्
कदाचन । मिताक्षरादिषु न पराह "लिखितौ द्वौ
तथा गूढौ त्रिचत्वः पञ्च लेखिताः । यदृच्छया स्मारिता
कार्यसाक्ष्यकोऽशरणाद्धृत ; दूतक घटिकापाहो
कार्यमध्यगतस्तथा । एक एव प्रमाणं स्यात् पाऽस्मत्
कारेष च" । घटिकापाहो सद्भव एक एवल्यो वकारो
वाद्यपेक्षया "नैक पृच्छेत् कदाचन" इत्युक्ते समानप्रा-
कारणे न नियमार्थोऽदृष्टार्थत्वप्रसङ्गात् । तत्रत्वा या
क्रिया सैषा इति योगाद्दौर्बल्यमप्येतदभिप्रायकमेव ।
त्रि एतात्रैतासमयानुमतस्य साक्षित्वमिकव्यापीत्याह यागी
तत्र "उभयानुमत साक्षी भवत्येकोऽपि धर्मवित्" ।
यद्यपि "ये तत्र तं क्रियापरा धर्मप्रधाना" इत्या दावत्र
अपादानात् तत्रत्वानामपि धर्मवत्त्व समानत्वाय
उभयानुमततो न भवत्येव साक्षित्व, इयारक्त
उभयानुमतत्वेनेति भेद इति मिताक्षरा । नारदोऽपि
'उभयानुमतो यः स्याद्द्वयोर्विवदमानयो । स साक्षी
कोऽपि साक्षित्वे प्रष्टव्य इत्युक्त सर्वदे" । वाद्यन्तेन
राजादिभिरवरादिनोऽप्येक साक्षीत्याह स्यात "शुचि
क्रियश्च धर्मज्ञ साक्षी यत्रानुभूतवाक् । प्रमाणमेकोऽपि
भवेत् साहसेषु विशेषतः" इति । अनुभूता यथार्थत्वेन
प्रतिपत्तिरा वाक्यस्येत्यनुभूतवाक् । कात्यायन "अस्य
न्तरस्तु लिखेत् साक्षिमेकोऽपि वाच्यत । अर्थिना प्र
हित स स्यो मकतोऽपि स्यात्" । याचित इति
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
प्रमाण [illegible] इति । इदह [illegible]

सम्भवे सत्यशादिनोद्दिष्टयारकस्य वातुमतिप्रदर्शनाय न
नियमार्थम् अहन्यादत्वप्रसङ्गादिति ध्येयम् । उक्त-
लक्षणसाक्ष्यसम्भवे प्रतिषेधरहितानां साक्ष्यनुकल्पानां
सूचनायमसाक्षिणोऽपि कल्पिताः" ।
ते च वसाक्षिन्शब्दे ५४८ पृ० । दर्शिता ।
साक्षिणो मिथ्याकथने अकथने च दोषो यथा
'पृष्टो ऽपि साक्षी यः साक्ष्यं जानन्नप्यन्यथा वदेत् । स
पूर्वेनात्मन सप्त कुले हन्यात्तथा परान् । यश्च कार्यार्थे
तत्त्वज्ञो जानन्नपि न भाषते । सोऽपि तमेव पापेन
लिप्यते नात्र संशयः' भा०शा० 'अज्ञानसाक्ष्यकारी
च मिथ्यासाक्ष्यप्रदायक ; निवृत्तौ तौ नरकं स्वकृत-
फलमुपगत । एते महापातकिनस्तेषु लोकेषु नि-
न्दिताः । कामकृते च नरके पतन्ति ब्रह्मणा गतम्'
ब्रह्म०वै०गण०ख०४४अ० । "मिथ्यासाक्ष्यं यो ददाति का-
मात् क्रोधात्तथा भयात् । सभायां पाक्षिकं वक्ति च
तत्त्वं इति स्मृत । मिथ्यासाक्ष्यं पाक्षिकं वा भारते
वक्ति यो नरः । यावदिन्द्रसहस्रं च सर्वकुण्डे वसेद्ध्रुवम् ।
तत्र तपश्चरते सर्वैःपुत्रैश्च भक्षितस्तथा । भुङ्क्ते च
षष्टिवर्षसहस्रं यमदूतेन ताडित । ततः कालो भवत्येव
भारत सप्तजन्मसु । सप्तजन्मसु मण्डूक त्रिजन्मनि भूमि-
पश्च । ततो भवन्ति शृगाल महारण्ये च यामपि ।
ततो भवन्ति शूकरा शूद्रान शुचि ब्रह्मवै०प्र०१८अ० ।
साक्षिणो यथा विवादकर्तृत्वाद्भाव एव लोकसं-
लिप्तो कर्त्तव्यमाय: ईश्वरसाक्षित्वमुच्यते [illegible]
तयोः ख्यातिप्रकाशकत्वात् तयात्मम् अन्तःकरणमायो
साक्षित्वेन विषयावभासकत्वाभावेन चैतन्योपाधित्वमिव च
तु विशेषस्य विषयावभासकत्वे तदभ्यासादेतात् । अत
एव [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

विभाग। ज्ञानेन्द्रियाभावदशायां कारणतावच्छेदकं प्रति-बिम्बरूप एव सम्बन्धो न तु संयोगमात्रमभिमतम् इत्यभिप्रायेणोक्तम्। विषयादि धर्मधर्मिभावः सम्बन्धः इत्यादिरूपामाभावमात्रेण गौणम्। अतएवास्मात् साक्षित्वमिति पाठे स्वप्रमासमबुद्धि करणत्वसामान्यात्। तथा यथोक्तात् प्रतिबिम्बरूपात् सम्बन्धादित्यर्थः" भा०। एतेन अन्यत्र "सुषुप्त्याद्यवसाक्षित्वम्" सुषुप्त्याद्यवस्था-स्वाश्रयस्य बुद्धिनिष्ठस्य साक्षित्वमेव पुनीत्यर्थः। तदुक्तम् 'जाग्रत् स्वप्न सुषुप्तं च गुणतो बुद्धिवृत्तयः। तासां विलक्षणो जीव साक्षित्वेन व्यवस्थित'। इति तासां बुद्धिवृत्तीनां साक्षित्वेन तद्विलक्षणो जाग्रदाद्यवस्था-रहितो निर्णीत इत्यर्थः। तत्र जाग्रदवस्थायामिन्द्रियद्वारा बुद्धेर्विषयाकार परिणामः। स्वप्नावस्था च कल्प्य-ज्ञानजन्यवासनाप्रभव परिणामः। सुषुप्त्यवस्था च द्विविधा उभयप्रलयभेदेन। तत्राद्ये लये विषयाकारा वृत्तिर्भवति। किन्तु स्वगतसुखदुःखमोहाकारैव बुद्धिवृत्ति-र्भवति अन्यथोत्थितस्य सुखमहमस्वाप्समित्यादिरूप-सुषुप्तिकालीनसुखादिस्मरणानुपपत्तेः। तदुक्तं व्यास-सूत्रेण 'सुप्तेऽर्द्धसम्पत्तिः परिशेषादिति'। समप्रलये तु बुद्धेर्वृत्तिसामान्याभावो मरणादाविव भवति। अन्यथा समाधिसुषुप्तिमोक्षेषु ब्रह्मरूपतायामभिहितायामनुपपत्ते-रिति। सा च समप्रसुषुप्तिस्त्वयाऽवस्थेति पुरुषस्य-साक्षी न भवति पुरुषस्य वृत्तिमात्रसाक्षित्वात्। अन्यथा संस्कारादेरपि धर्मस्य साक्षिभास्यत्वापत्तेः। सुषुप्त्या-दिसाक्षित्वं तु तादृशबुद्धिवृत्तीनां प्रकाशनमिति वक्ष्याम"। [वेदान्तप०

साक्षिभास्य त्रि० ३त०। साक्षिमात्रप्रकाश्ये बुद्धिवृत्त्यादौ

साक्ष्य न० साक्षिणो भावः कर्म वा ष्यञ्। १व्यवहारविषय-वृत्तवृत्तान्तकथनरूपे साक्षिकर्मणि २तज्ज्ञाने च "समक्षदर्श-नात् साक्ष्य श्रवणाच्चैव सिध्यति" मनुः।

सागर पु० सगरस्य निर्वृत्तः अण्। १समुद्रे अमरः २मृग-भेदे पुस्त्री० शब्दच०। ३सङ्ख्याभेदे सङ्ख्याशब्दे दृश्यम्।

सागरगामिनी स्त्री सागरं गच्छति गम+णिनि न खनम्। १नद्यां २छुद्रैलायाञ्च राजनि०।

सागरनेमि स्त्री सागरः नेमिरिव वेष्टनाकारो यस्याः। पृथिव्यां हेमच०। [हेमच०।

सागरमेखला स्त्री सागरो मेखलेव यस्याः। पृथिव्यां

सागरालय पु० सागर आलयो यस्य। वरुणे शब्दच०।

सागरोत्थ न० सागरादुत्तिष्ठति उद्+स्था क। सामुद्र-लवणे राजनि०।

साग्नि(क) पु० सहाग्निना अग्निहोत्रेण वा कप्। १श्रौत-स्मार्त्ताग्नियुक्ते २अग्निहोत्रिणि द्विजे।

साङ्कर्य्य न० सङ्करस्य भावः ष्यञ्। १परस्पराभावसामाना-धिकरण्ये सत्येकाधिकरणवृत्तित्वरूपे न्यायोक्ते जातिबा-धके दोषभेदे सङ्करशब्दे ५१८१ पृ० दृश्यम् २सङ्करस्य धर्मे च। [सि०कौ०।

साङ्कल त्रि० सङ्कलेन निर्वृत्तः सङ्कला० अण्। सङ्कलनजाते

साङ्कृति पु० वैयाघ्रपद्यगोत्रस्य प्रवर ऋषिभेदे "वैयाघ्रपद्य-गोत्राय साङ्कृति प्रवराय च" भीष्मतर्पणमन्त्रः।

साङ्ग त्रि० सहाङ्गेन। अङ्गयुक्ते 'तस्मात् साङ्गमधीत्यैव" "साङ्ग तत् क्रियते पुनः" इति च स्मृतिः।

साङ्गतिक त्रि० सङ्गत्या निर्वृत्तः ठक्। सङ्गतिसिद्धे युक्ते।

साचि अव्य० सच इण्। १वक्रे २तिर्य्यगर्थे च अमरः।

साचियाटिका स्त्री साचि यथा तथा वटति वट–ण्वुल्। १श्वेतपुनर्णवायां रत्नमा०।

साचीकृत त्रि असाचि साचि क्रियते साचि–कृ–क्त दीर्घः। वक्रीकृते सि०कौ०' साचीकृता चारुतरेण तस्थौ" कुमा०

साट प्रकाशने अद०चु०उ०स०सेट्। साटयति ते असषाटत त

साटोप त्रि०सहाटोपेन सहस्य स। १सगर्वे २विकटे च।

सात दृख उपादाने अद० चु० उभ० सक० सेट्। सातयति ते असीसतत् त। अयं सौत्र इत्येके। [शब्द्रे च।

सात न० षात–अच्। १सुखे भरतः। षन–क्त। २दत्ते

सातला स्त्री सात सुख लाति ला क। १चर्मकषायाम् अमरः। २सेहुण्डभेदे राजनि०।

सातवाहन पु० शालिवाहनन्तृपे हेमच०। [अमरः।

साति स्त्री सन–क्तिन्। १अवसाने २दाने ३तीव्रपीडायाञ्च

सातीन(ल)का पु० सतीन(ल)एव स्वार्थे अण्। सतीन(क) कलाये (सुद्रमटर) रायमुकुटः।

सात्यकि पु० सत्यकस्य वृष्णिवंशभेदस्यापत्यम् अण्। शिने-र्नप्तर स्वनामख्याते वृष्णिवंश्ये क्षत्रियभेदे त्रिका०।

सात्यवत पु० सत्यवत्याः सदृशमत्स्यायाः भव अण्। १वेद-व्यासे त्रिका०। २सत्यवत सम्बन्धिनि च। [कुमा०।

सात्यवतेय पु० सत्यवत्या अपत्यम् ढक्। सत्यवतीसुते व्यासे

सात्वत् पु० सातयति सुखयति सत–क्विप् सात् परमेश्वरः स उपास्यत्वेनास्त्यस्य मतुप् मस्य व। विष्णुपासके 'भगवान् सात्वतां पतिः' भागवतम्। श्रीधरेण

सत्त्वेन अण् सात॰ विष्णुरूपात्मत्वेनाभावस्य मतुपि अचोपस्थानत्वम् इत्युक्तम् ।

**सात्वत** त्रि॰ सत्त्वमेव सात्त्वं तद्वतीति तन—ड । १विष्णौ त्रिका॰ यदुवंश्ये अंशुपुत्रे २नृपभेदे "अथांशोः सात्वतो नाम विष्णुभक्तः प्रतापवान्" कूर्मपु॰ २२ अ॰ । तद्भवे ३बलरामे हेमच॰ । "सत्त्वं सत्त्वाश्रयं सत्त्वगुणं सेवेत केशवम् । योऽनन्यत्वेन मनसा सात्वतः स प्रदाहृतः" इत्युक्ते ४विष्णुभक्तभेदे । ५सात्त्वतस्वरूपाधिष्ठितदेशे सोऽभिजनोऽस्य अण् । पित्रादिक्रमेण तद्देशवासिनि च त्रिका॰ । यदुवंश्योत्पन्नत्वेन ७शिशुपालमातरि स्त्री ङीप् । "न दूये सात्वतीसूनुः" माघ । सा च नाटकस्य वृत्तिभेदे च । तस्या लक्षणादि सा॰ द॰ उक्तं यथा "सात्वती बहुला सत्त्वशौर्यत्यागदयार्जवैः । सहर्षा क्षुद्रशृङ्गारा विशोका साद्भुता तथा । उत्थापकोऽथ सांघात्यः संलापः परिवर्त्तकः । विशेषा इति चत्वारः सात्वत्याः परिकीर्त्तिताः । उत्तेजनकरी शत्रोर्वागुत्थापक उच्यते । मन्त्रार्थदैवशक्त्यादेः सांघात्यः सङ्घभेदनम् । संलापः स्याद् गभीरोक्तिर्नानाभावसमाश्रयः । प्रारब्धदन्यकार्य्याणां करणं परिवर्त्तकः" । तत्रोपि एकतम रोऽपि । ८जातिभेदे पु॰ स्त्री॰ सुधन्वाचार्य्यशब्दे दृश्यम् ।

**सात्त्विक** पु॰ सत्त्वात् सत्त्वगुणप्रधानात् विष्णोर्भवति ठञ् । १चतुर्मुखे ब्रह्मणि हेमच॰ । तस्य विष्णुनाभिकमलजातत्वात् तथात्वम् । सत्त्वमेव सात्त्विकस्तस्य ठञ् । २विष्णौ । सत्त्वगुणेन तत्कार्य्येण मनसा वा निर्वृत्त ठञ् । ३सत्त्वगुणजाते ४सत्त्वप्रधानमनोविशेषजाते च । ५शृङ्गारादिरसानुगुणे भावभेदे सा॰ द॰

"उक्ताः स्त्रीणामलङ्कारा अङ्गजाश्च स्वभावजाः । तद्रूपाः सात्त्विका भावास्तथा चेष्टाः परा अपि । विकाराः सत्त्वसम्भूताः सात्त्विकाः परिकीर्त्तिताः । सत्त्वमात्रोद्भवत्वात्ते भिन्ना अप्यनुभावतः । स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाञ्चः स्वरभङ्गोऽथ वेपथुः । वैवर्ण्यमश्रु प्रलय इत्यष्टौ सात्त्विकाः स्मृताः" । एषां लक्षणानि तत्तच्छब्दे दृश्यानि । स्त्रीणां यौवने सत्त्वजाते ६अलङ्कारभेदे सा॰ द॰ "यौवने सत्त्वजास्तासामष्टाविंशतिसंख्यकाः" । अलङ्कारशब्दे ४०८ पृ॰ दृश्यम् । ७सत्त्वप्रधाने त्रि॰ । ८देवीपूजाभेदे स्त्री "सारदी चण्डिकापूजा त्रिविधा परिकीर्त्तिता । सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति ता शृणु । सात्त्विकी जपयज्ञैश्च नैवेद्यैश्च निरामिषैः" ति॰त॰ । ९पाकभेदे पु॰ "सत्त्वोत्कटे मनसि ये प्रभवन्ति भावास्ते सात्त्विका इति विदुर्निपुणास्तु" सर्वान॰ । १०सत्त्वप्रधाने पुराणभेदे "वैष्णवं नारदीयञ्च तथा भागवतं शुभम् । गारुडञ्च तथा पाद्मं वाराहं शुभदर्शने ! । सात्त्विकानि पुराणानि विज्ञेयानि शुभानि वै । सात्त्विकेषु पुराणेषु विष्णुमाहात्म्यवर्णनम्" उपपुराणशब्दे दृश्यम् । ११स्मृतिभेदे स्त्री "वासिष्ठं चैव हारीतं व्यासं पाराशरं तथा । भारद्वाजं काश्यपञ्च सात्त्विक्यो मुक्तिदाः शुभाः" पद्मपु॰ उत्त॰ ४१अ॰ । १२दुर्गायां स्त्री ङीप् । १३गीतोक्तेषु श्रद्धादिभेदेषु यथायथं त्रि॰ यथा

"सत्त्वानुरूपा सर्वस्य श्रद्धा भवति भारत ! । श्रद्धामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः । यजन्ते सात्त्विका देवान्" (श्रद्धा) "आहारस्त्वपि सर्वस्य त्रिविधो भवति प्रियः । यज्ञस्तपस्तथा दानं तेषां भेदमिमं शृणु" इत्युपक्रमे "आयुःसत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्द्धनाः । रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्विकप्रियाः" (आहार) "अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इज्यते । यष्टव्यमेवेति मनः समाधाय स सात्त्विकः" (यज्ञ॰) "श्रद्धया परया तप्तं तपस्तत्त्रिविधं नरैः । अफलाकाङ्क्षिभिर्युक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते" (कायिकादित्रिविधं तप) "दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे । देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम्" (दानम्) "सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते । अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम्" (ज्ञानम्) "नियतं सङ्गरहितमरागद्वेषतः कृतम् । अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तत् सात्त्विकमुच्यते" (कर्म) "मुक्तसङ्गोऽनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः । सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारः कर्त्ता सात्त्विक उच्यते" (कर्त्ता) "प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्य्याकार्य्ये भयाभये । बन्धं मोक्षं च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ ! सात्त्विकी" (बुद्धि) "धृत्या यया धारयते मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः । योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ ! सात्त्विकी" (धृति) "यत्तदग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपमम् । तत् सुखं सात्त्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम्" (सुखम्) "कार्य्यमित्येव यत् कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन ! । सङ्गं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागः सात्त्विको मतः" (त्याग) । तत्र सात्त्विकाहारस्य चित्तशुद्धिहेतुत्वं छान्दो॰ उक्तं यथा "आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः" । सत्त्वं मनः । "अन्नमयं हि सोम्य ! मनः इत्यादिना" तत्र

सत्त्वमयत्वस्य तत्त्वोक्तेस्तथात्वम्। सांख्यमतसिद्धे सत्त्वप्रधाने ३महत्तत्त्वे ४अहङ्कारतत्त्वे च "सात्त्विको राजसश्चैव तामसश्च त्रिधा महान्" सां०प्र० धृतवाक्यम्। "सात्त्विकमेकादशकं प्रवर्त्तते वैकृतादहङ्कारात्" सां०सू० एकादशानां पूरणमेकादशकं मनः षोडशात्मकगणमध्ये सात्त्विकम्। अतस्तद्वैकृतात् सात्त्विकादहङ्काराज्जायत इत्यर्थः। "वैकारिकस्तैजसश्च तामसश्चेत्यहं त्रिधा। अहन्तत्त्वाद्विकुर्वाणान्मनो वैकारिकादभूत्। वैकारिकाश्च ये देवा अर्थाभिव्यञ्जनं यतः" सां०प्र०भ० वाक्यम्। ६अध्यवसायादौ च "अध्यवसायो बुद्धिर्धर्मो ज्ञानं विराग ऐश्वर्यम्। सात्त्विकमेतद्रूपं तामसमस्माद्विपर्यस्तम्" सां०का०। "सात्त्विक एकादशकः प्रवर्त्तते वैकृतादहङ्कारात्। भूतादेस्तन्मात्रः स तामसस्तैजसादुभयम्" सां०का० "प्रकाशलाघवाभ्यामेकादशक इन्द्रियगणः सात्त्विको वैकृतात् सात्त्विकादहङ्कारात् प्रवर्त्तते" तत्त्वकौ०।

**सादनी** स्त्री सादयति रोगान् अनया सद-णिच्-करणे ल्युट् ङीप्। कटुक्यां राजनि०।

**सादि** पु० सद-इण्। १सारथौ हेमच० २योद्धरि उणादि० ३अवसन्ने त्रि० ४वायौ पु० संक्षिप्तसारः।

**सादिन्** पुं० सद-णिनि। १अश्वारोहणकर्त्तरि अमरः। २गजारोहिणि ३रथारोहिणि च मेदि०। ४अवसन्ने त्रि० स्त्रियां ङीप्।

**सादृश्य** न० सदृशस्य भाव ष्यञ्। तद्भिन्नत्वे सति तद्गतभूयोधर्मवत्त्वे उपमानधर्मे। तच्च सादृश्यं अपदार्थातिरिक्तः पदार्थ इति मीमांसकाः। तन्मतमुक्तं मुक्तावल्यां "सादृश्यमतिरिक्तः पदार्थ इति मीमांसकाः"। तन्मतञ्च उपमानचिन्तामणौ निराकृतम् उपमानशब्दे १२१८ दृश्यम्। सादृश्यवाचका इवादिनिपाताः यद्यपि सन्ति तत्र इवादिभिः निपातैः सादृश्यस्याभिधाने प्रतियोग्यनुयोगिनोः समानविभक्तिकत्वं, गौरिव गवय चन्द्रमिव मुखं पश्यतीत्यादि। अन्ये तु तथादिशब्दा एव नोक्ताः सादृश्यवाचका इवादिशब्दाभावाच्चाद्योतकाः सादृश्यवाचकाः दृष्टान्तः तत्रोपमाविषयाच्या तदभिधाने प्रतियोगिनि तृतीया षष्ठी च। तत्रोपमाद्यौ योगे तु अन्येन। सादृश्ये च एतत्प्रतियोगिताऽन्यसादृश्यानुयोगिता तत्प्रतियोगिन उपमानत्वमनुयोगिन उपमेयत्वमिति। अप्रामाणिकमप्येतदसद्युक्तं अप्रसिद्धमिति प्रसिद्धं योगमात्रम्। एक यानि वैवाहिकानि कुमारिकाणामनदा अर्थं चन्द्र

तन्निर्णीतं कविकल्पलतायां यथा "वेण्याः सर्पोदिकेकालः केशपाशस्य चामरः। नीलकण्ठकलापोऽपि, धम्मिल्लस्य विधुन्तुदः। सीमन्तस्य चाध्वदण्डौ ललाटस्याष्टमी विधुः। मकरध्वज, कपोलस्य चन्द्रः स्यात् सकरः स्वच्छी। भ्रुवोः खड्गधनुर्यष्टी रेखापल्लवयः। दृशवकोरहरिणमदिराखञ्जनाञ्जनम्। कुमुदं नीलमम्भोजं, श्रुतेर्दोषः सपाशकः। नासायाः सुमतु वंशाधोसस्तृणोरधश्च। तिलप्रसूनदण्डौ चाधरस्य नवपल्लवः। बिम्बीफलं प्रवालं च, दन्तानां मौक्तिकावलिः। कुन्ददाडिमबीजानि हीरकाश्च, स्मितस्य च। ज्योत्स्ना पुष्पाणि पीयूषं, श्वासस्याम्भोजसौरभम्। जिह्वायाश्चोक्तलोले च वाग्दा भृङ्गपिकध्वनी। वीणावाद्यं मधु सुधा, सुखस्य चन्द्रमास्तथा। अम्भोजदर्पणौ चापि चिबुके दर्पणापकम्। कण्ठस्य कम्बूरसस्य कुम्भो बाह्वोस्तु वल्लरी। मृणालकदलीनालपाशाः, पाणितलस्य तु। पल्लवाङ्गुलीनां तु पल्लवोऽम्भोजपत्रकम्। दीपो नवदल एव चम्पकं, नखपल्लतः। रत्नानीन्दुपुष्पाणि, स्तनयोः कुम्भौ घटौ। कुम्भिकुम्भौ गिरी चक्रौ बिल्वे, मध्यस्य वेदिका। सिंहमध्यं वज्रमध्यं स्तोकद्वयस्य कथ्यते। उपमानानि रोमाल्याः रेखाशैवालसूयः। नीलकान्तमणीधूमलतादिरदशृङ्खलाः। नाभेरम्भोजमावर्त्तो कूपो विवरकूपकौ। त्रिवल्याः सोपानतरङ्गौ, जघनस्य तु। पुलिनं पीठकङ्कौ, नितम्बस्य स्थलं पुनः। पर्वतः पृथिवी स्तूपोपलं वसु च यवाग्रम्। ऊर्वोः करभकदलीस्तम्भौ करभस्तथा। जङ्घादयस्य, जानुन पादस्य नवपल्लवः। अम्भोजं च गतेर्हंसहस्तिनीनां गतिः। इमान्यन्यान्यपि स्त्रीणां पुंसामपि समानि तु। पुंसां रूपोपमानानां विशेषः कोऽपि कथ्यते। स्कन्धस्य वाजिवृषभस्कन्धौ वाक्यारलीनार। उक्तिक्रमस्य कथा, गजदन्ताश्च. वक्ष। शिलाकपाटे च प्रमथाश्वगतिर्गतिः। तथा कुन्दचन्द्राद्याः शुक्लयोपमा मताः। ममापर्वाभिरतयो च बाहुर्यानो रवेः करः। अपाङ्गपाटलयैव दलवर्णदायका। कृष्णे नीले वयोऽस्मकारोऽङ्कुर एव च। शुक्लयोः वर्णे तैजसं परिकीर्त्तिताः। मानस्य मनसश्च वज्राकृतिमपादिकम्। नीलवर्णादि शाश्वतो ज्वाला दीप्तकीर्त्तिता। अत्रैतोतके स्वदेश्यां सुतेषां। साधनस्य लिप्ताश्च मात्रवर्ण कीर्त्तितम्। शाश्व

कर्ष्टमोऽकीर्त्तिः कलङ्कः कलार्णवः । अन्धकारः केश-समोऽप्ये तयोपमानकम् । अकीर्त्तेः कृष्णवस्तूनि मा-लिन्यं तमसा नतिः । कस्तूरिकाया भ्रमरो नीलकान्त मणिर्घनः । सुरन्दुद्व्यदाहोत्थधूमः कज्जलकं तथा । कृष्णपुष्पप्रभृतयः कामाकीर्त्तिः स्थलान्तरे । कामिनीरय पद्मवत् कज्जलस्यापि तानि च । कर्पूरस्य तथा चन्द्रः मत्तास्रुकिरणस्तथा । यूथिकाकुन्दकुसुमं विरहिणाङ्ग कस्तथा । विपक्षोऽविपक्षः प्रायेण उपमानतया मतं । मनोरथस्तु विज्ञेयं फलपुष्पादियुक्तरुः । कविबुद्धि-कल्पना स्यादानन्दस्य सुधार्णवं । ब्रह्मणश्च सुक्ष्मत-स्तद्वत्, कामिनीदर्शनस्य च । अतिप्रियतमप्राप्तिर्ब्र-ह्माभावानुभूतिस्तथा । सुधारसो निन्यसुखसाक्षात्कार-स्तथा मतः । पूर्णचन्द्रादिकस्यापि साक्षात्कारः प्रकी र्त्तितः । वसन्तस्य तु सत्काव्यं कामिन्यधरपानकम् । ब्रह्मसाक्षात्कृतिस्तद्वत्, विष्णवाच प्रकीर्त्यते । साध्वीस्त्री विरहं पापं मलिनं दुःखदं च यत् । चौर्य्याग्निः शीतकालीनशीतोदं परिकीर्त्तितम् । व्यभिचारिणी च या नारी सापि तद्वत् प्रकीर्त्तिता । विरहश्याग्निरा-धिश्च यातना च पयोनिधिः । दुःखदानि च वस्तूनि सप्तान्नि कथितानि च । पुष्पाणां कामिनी चन्द्रः कर्पूरस्य , यशस्तथा । चन्द्रस्य प्रमदावक्त्रमतिशुभ्रस्य यद्भवेत् । यशः पुण्यादिकं वस्तु चोपमानतयेष्यते । सूर्य्यस्य शिवनेत्राग्निः कान्तवर्त्मादिकस्तथा । वाड़-वाग्निर्गैरपुष्पं वसन्तोत्सवकारक । पद्मस्य कामिनी-वक्त्रं पाटलं रक्तवस्तु च । इन्दीवरस्य कस्तूरी नील-कान्तमणिस्तथा । कामिनीनयनं तद्वत् कैरवस्य तु चन्द्रमाः । इन्द्रादिपुष्पमन्यच्च शुभ्रवर्णं यद्भवेत् । रात्रं चन्द्रः कुवेरस्य चन्द्रमा भास्करस्तथा । ब्रह्मप्रभृ-तयो देवा परिज्ञायक्रवर्त्तिनः । मेघस्य काली तद्वच्च नीलपाषाणपर्व्वतः । इन्दीवरं वनं दावा कृष्णाणी स्मरारयो । प्रस्थेवस्य चन्द्ररश्मिपद्मपर्णदारकाः । चन्द्रधनमृणालचन्द्रवार्त्तनी च इन्द्रवाः । दीपवर्त्ति-रूपस्य वरावः सारवं तथा । वायोः शीघ्रवस्तूनि कीर्त्तितानि पुरातनैः । पटस्य वायुरेणिका वमद्, चूर्ण्णिको गिरिः । मेघमपावकश्च तथाहि वदन् । शीघ्रकीर्त्तिन्याः चन्द्रः कैलाशैरावतौ मतौ । शिवस्य कोलः वर्ं शस्त्र वजनी मनः । तथाकृता अमरणे चन्द्रोदकं च मम । नीलकः स्यात्परिनीलकञ्च

रामस्य पूर्ववत् । मरकतदलं शुकपक्षं चाधिकं पुनः । लक्ष्म्यास्तु पार्वती चन्द्रकान्तिः सीता रतिस्तथा । द्रौपदी पद्मकान्तिश्च पुराणे परिकीर्त्तिता । सरस्वत्याश्चन्द्र-कला कैलाशधवलकान्तय । शुक्लवर्णपदार्थाश्च, विप-क्षेस्तु सत्ङ्क । ब्रह्मादयः पण्डितमानस्तथा नारायणो-दरम् । सत्ङ्कस्य च मेघादि वस्तु कृष्णं च यद्भवेत् । विदुरस्य भारतस्य तथार्पणादिरीतयः । पुरस्य स्वर्गं कैलाशं यत् इन्द्रस्य मनोरमम् । रथस्य पृथ्वी वैकुण्ठपुरी शीतच पुष्पकम् । कामिन्यास्तु तड़िन्माला स्वर्णवर्णा च केतकी । उपमानतया स्वर्ण-लतापि परिकीर्त्तिता । नायकस्य तु कन्दर्पं ऐन्द्रचन्द्रो-ऽश्विनौ तथा । सभायास्तु सुधर्मा स्यात् गङ्गा सूर्य्यस्य मण्डलम् । गरुडश्च पर्व्वतो मेरुरुपमानतया मतः । पण्डितस्य सुराचार्य्यं कपिः शुक्रः सरस्वती । श्रीराम-स्तु विरहिणः शिवोऽपि दुःखितो जनः । चन्द्रस्त-चन्द्रमन्दः शिवशेखरचन्द्रमा । वाडवाग्नियुताश्चेव वडवीकोऽङ्गीन्दुशेखरः । दाता कर्णः कल्पवृक्षः काम-धेनुर्दधीचिरः । रोहिणोऽविरव्देवश्चौ जैमिनिश्च युधि-ष्ठिरः । वसन्तर्त्तौ मतं मधुरमादो मलयानिलः । यमो-ऽग्निर्विषधरौ च स्यात् विरहिणां प्रति । चौरस्तीर-ग्निर्विरहोऽहिनिदाघस्तथा पुनः । विरहिण्याश्च निदाघ उपमानतया मतः । वर्षर्त्तौ रश्मिनौ व्योम नारा-यणसत्ङ्काः । शरदः कामपुष्पादिकं शीतांशुचामरा । भैरवनगला ज्ञेया उपमानतया बुधैः । शीतर्त्तौर्द्रव्य-धानं स्यात् रात्रशून्यश्च भूपति । तथापश्चादरीनाश्चौ विद्भिः परिकीर्त्तितः । शिशिरर्त्तौस्तु गृधिनः छायोऽद्रिधरान्धिनी । दाक्षागमनवाचश्च मदनोऽपि मतो विदाम् । ऋषिश्लोपमान तु दराचार्य्यैः प्रकी-र्त्तित" ।

साधक त्रि० साध–ण्वुल्, सिध–णिच्–ण्वुल् साधादेश वा । साधनकर्त्तरि १ कारके तन्त्रोक्ते २ मन्त्रादिसिद्धिकार्के चिह्नि च "साधकः सिद्धिमाप्नुयात्" इति तन्त्रम् । स्त्रियां टाप् अत इत्वम् । साधिका सा च ३ दुर्गायां "साधनाय निर्द्दिन्दुसा साधिका याऽत्र देवरी" देवीपु०४५ अ० । ४ सन्धकारादिषुकेषु पदपद्धदारणचत-र्थिंयनमपि सु० "अन्यवन्दूपित् देम प्रयाति: साधको यथा । पिन्न दरमपित्तं तस्थात् गच्छेत् स्थिरं" स्नो०त० । ५ पदनादके त्रि० ।

**साधकतम** न० अतिशयेन साधकं तमप् "साधकतमं करणम्" पा० परिभाषिते करणे कारकभेदे ।

**साधन** न० सिध–णिच्–साधादेशे यथायथं करणे भावे ल्युट् कर्त्तरि ल्यु वा । १करणरूपे कारकभेदे २मारणे ३मृतसंस्कारे ४अग्निदाने ५गतौ ६द्रव्ये ७धने ७उपदापने ८निष्पादने ९उपकरणे १०ऋद्ध्यादियुक्तसामग्र्याम् ११अनुगमने अमरः । १२सैन्ये १३उपाये १४सिद्धौषधे १५मेढ्रे मेदि० १६मैत्रे १७लभने १८सिद्धौ १९दापने । १९कारके २०प्रमाणे हेमच० । २१साम्ये त्रिका० २२मोचने २३लये अजय० २४ब्रह्मविद्याहेतौ नित्यानित्यवस्तुविवेकवैराग्यशमादिषट्कमुमुक्षुत्वचतुष्टये च । युच् । साधनाऽपि उपासनायां निष्पादनायाञ्च स्त्री ।

**साधनाप्रसिद्धि** स्त्री हेतुदोषभेदे सा च साधने साधनतावच्छेदकधर्माभावरूपा यथा "पर्वतो वह्निमान् काञ्चनमयधूमादित्यादौ धूमनिष्ठः काञ्चनत्वाभावः साधनाप्रसिद्धिः ।

**साधर्म्य** न० सधर्मस्य समानधर्मस्य भावः ष्यञ् । १स्वकीयसाधारणधर्मरूपे स्वरूपे २अनुगतधर्मे "यदुक्तं यस्य साधर्म्यम्" भाषा० । समानो धर्मो यस्य तस्य भावः ष्यञ् । ३समानधर्मे यथा मुखमिव चन्द्रं सुखमित्यादौ सौन्दर्यमुभयोः समानधर्मः ।

**साधर्म्यसम** पु० साधर्म्येण समः । स्थापनाहेतुदूषके जात्यन्तरभेदे "साधर्म्योपसंहारे तद्धर्मविपर्ययोपपत्तेः साधर्म्यसम" गौ० "वादिनाऽन्वयेन व्यतिरेकेण वा साध्ये साधिते प्रतिवादिना साधर्म्यमात्रप्रयुक्तहेतुना तदभावस्यापादनम् यथा शब्दोऽनित्यः कृतकत्वाद् घटवत् व्यतिरेकेण वा व्योमवदित्युपसंहृते नैतदेव यद्यनित्यघटसाधर्म्यात् नित्याकाशवैधर्म्याद्वाऽनित्यः स्यात् नित्याकाशसाधर्म्यादमूर्त्तत्वात् नित्यः स्यात् विशेषो वा वक्तव्य" इति भाष्ये तु निदर्शनान्तरेणैव व्याख्यातं यथा "क्रियावानात्मा द्रव्यस्य क्रियाहेतुगुणयोगात् द्रव्यं लोष्टः क्रियाहेतुगुणयुक्तः क्रियावान् तथा चात्मा तस्मात् क्रियावानिति एवमुपसंहृते पर साधर्म्येणैव प्रत्यवतिष्ठते । निष्क्रिय आत्मा विभुनो द्रव्यस्य निष्क्रियत्वात् विभु चाकाशं निष्क्रियं च तथा चात्मा तस्मान्निष्क्रिय इति न चास्ति विशेषहेतुः क्रियावत्साधर्म्यात् क्रियावता भवितव्यं न पुनरक्रियसाधर्म्यात् निष्क्रियेणेति विशेषहेत्वभावात् साधर्म्यसमः प्रतिषेधो भवति" ।

**साधारण** त्रि० सह धारणया साधेंऽण् । १सदृशे अमरः । २अनेकसमानाश्रयिणि ३धने "साधारणं समाश्रित्य वस्तुकिञ्चिदाकल्पादिकम्" स्मृतिः । स्त्रियां गौरा० ङीष् । सा च ४कुञ्चिकायां ५वेदादिनायिकासु "सः सामान्ये विशेषे च भवेत् साधारणस्तु स" भाषा० उक्ते ६हेत्वाभासभेदे पु० । यथा वह्निमान् द्रव्यत्वादित्यादौ द्रव्यत्वहेतुः सपक्षे पर्वत विपक्षे ह्रदादौ च वर्त्तत इति साधारणः । स चानैकान्तिकभेदः "आद्यः साधारणस्तु स्यादन्योऽसाधारणो मतः । तथैवानुपसंहारी त्रिधाऽनैकान्तिको मतः" भाषा० ।

**साधारणधर्म** पु० कर्म० । "अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः । दमः क्षमार्जवं दानं धर्मं साधारणं विदुः" इत्युक्ते अहिंसादौ सर्ववर्णानुगतस्य १धर्मे । न्यायाद्युक्ते २संशयहेतौ समानधर्मे च यथाहि रजतं नवेति संशये रङ्गरजतयोः सामान्यधर्मश्चाकचिक्यशुभ्रत्वादिर्हेतुः । ३प्रजासर्जनरूपे जन्तुसाधारणधर्मे च "प्रजनार्थं स्त्रियः सृष्टाः सन्तानार्थं च मानवाः । तस्मात् साधारणो धर्मः श्रुतौ पत्न्या सहोदितः" मनुः । स च धर्मः सर्वेषां जन्तूनां साधारण इति मानवा इत्युपलक्षणम् ।

**साधारणस्त्री** स्त्री कर्म० । वेश्यायां हेमच० । सा च नायिकाभेदः । "अथ नायिका त्रिविधा स्वाऽन्या साधारणस्त्रीति" सा० द० नायिकाशब्दे ४०४२ पृ० तल्लक्षणं दृश्यम् । सामान्यस्त्रीप्रभृतयोऽप्यत्र ।

**साधारणी** स्त्री साधयति साधा धारणीव । १कुञ्चिकायां हेमच० साधारणशब्दार्थे स्त्रीप्रभृतौ स्त्री ङीष् स्वार्थे ष्यञ् । साधारण्य कुञ्चिकायां न० । भावे ष्यञ् । साधर्म्यधर्मे च ।

**साधिका** स्त्री साधयति समयति सर्वोपशमम् शम–णिच्–साधादेश ण्वुल् । १सुषुप्तौ हेमच० । सिध-णिच् ण्वुल् । २कार्यसाधिकायां स्त्रियाञ्च ।

**साधित** त्रि० सिध–णिच्–क्त । १दापिते अमरः २प्रमाणादिना उद्भाविते च "साधितात् दशकं यावदि"ति स्मृतिः ३निष्पादिते ४शोधिते च ।

**साधिदैव** त्रि० सह अधिदैवेन साकल्ये अव्य० द्विपदवृत्तिः । अधिदेवतासहिते । साधिभूतसाधियज्ञावपि परमेश्वरे ।

**साधिष्ठ** त्रि० अतिशयेन साधु बाढो वा इष्ठन् साधादेशः । १अत्यन्तदृढे अमरः २अतिसाधौ ३अतिशोभने च । ४न्याय्ये मेदि० ५न्याय्ये हेमच० ।

साधिष्ठान त्रि० सह अधिष्ठानेन । १अधिष्ठिते तन्त्रोक्ते षट्चक्रमध्ये सुषुम्नामध्यस्थे चक्रभेदे न० चक्रशब्दे २८०८ पृ० दृश्यम् ।

साधीयस् त्रि० अतिशयेन साधुः बाढो वा इयसुन् साधादेशो वा । १साधुतरे च २अत्यन्तदृढे अमरः । ३श्लाघ्ये हेमच० स्त्रियां ङीप् ।

साधु त्रि० साध-उन् । १उत्तमकुलजाते अमरः । २सुन्दरे ३उचिते च । स्त्रियां वा ङीप् । ४मुनौ ५जिने च पु० हेमच० "न प्रहृष्यति सम्माने नापमाने च कुप्यति । न क्रुद्धः परुषं ब्रूयादेतद्धि साधुलक्षणम्" गरुडपु० ६सद्धर्मयुते ७वणिजि ८वार्द्धुषिके ९मनोहरे मेदि० । साधुलक्षणान्तरं यथा "यथालब्धेऽपि सन्तुष्टः समचित्तो जितेन्द्रियः । हरिपादाश्रयो लोके विप्रः साधुरनिन्दकः । निर्वैरः सदयः शान्तो दम्भाहङ्कारवर्जितः । निरपेक्षो मुनिर्वीतरागः साधुरिहोच्यते । लोभमोहमदक्रोधकामादिरहितः सुखी । कृष्णाङ्घ्रिशरणः साधुः सहिष्णुः समदर्शनः" पद्मपा० अ० ८८ अ० "त्वक्तात्मसुखभोगेच्छाः सर्वसत्त्वसुखैषिणः । भवन्ति परदुःखेन साधवो नित्यदुःखिताः । परदुःखातुरा नित्यं स्वसुखानि महान्त्यपि । नापेक्षन्ते महात्मानः सर्वभूतहिते रताः । परार्थमुद्यताः सन्तः सन्तः किं किं न कुर्वते । तादृगप्यम्बुधेर्वारि जलदैस्तत्पीयते । एक एव सतां मार्गो यदङ्गीकृतपालनम् । दहन्तमकरोत् क्रोडे पावकं यदपाम्पतिः । आत्मानं पीडयित्वापि साधुः सुखयते परम् । ह्लादयन्नाश्रितान् वृक्षो दुःखं च सहते स्वयम्" ब्रह्मपु० ।

१०व्याकरणसूत्रनिष्पन्नतया पुण्यजनकत्वे शब्दे "अपभ्रंशताऽऽदिर्दोषाश्रयत्वयोग्यता । व्याक्रियाव्युत्पत्त्यनुकूलीया वा जातिः वाचोऽस्य साधुता" हरिः । तथा च अपभ्रंशभिन्नत्वमनादित्वम् अभ्युदयसाधनप्रयोगविषयत्वं व्याकरणव्युत्पत्तिविषयता साधुता इति तदर्थः । स च वैयाकरणमतात् तस्य इति नैयायिकाः । तथा च यः शब्दो वाचकत्वेन दृष्टः स साधुरिति स साधुरिति । वैयाकरणमते यः शब्दः शक्तत्वेन व्याकरणे व्युत्पादितः स शब्दस्तत्र साधुः यथा "कर्म च द्वितीया" पा० इत्यादिना कर्मणि साधु ।

साधुज त्रि० साधौ सत्कुले जायते जन-ड । उत्तमकुलोद्भवे शब्दर० ।

साधुधी स्त्री कर्म० । १सद्बुद्धौ शब्दर० । २सुन्दरबुद्धियुते त्रि० । ६त० । ३साधुबुद्धौ स्त्री । [१२द्भ्रकद्भ्रपुष्पे ।

साधुपुष्प न० साधु पुष्पं यस्य । १स्थलपद्मे शब्दमा० कर्म० ।

साधुवाह पु० कर्म० । विनीते सुशिक्षिते घोटके हेमच० ।

साधुवाहिन् पु० साधु यथा तथा वहति णिनि । १विनीतेऽश्वे अमरः २सुन्दरवहनकर्त्तरि त्रि० ।

साधुवृत्त पु० नित्यकर्म०, १कदम्बवृक्षे शब्दमा० । २वकवृक्षे राजनि० । ३शोभनवृत्तमात्रे च ।

साधृत न० सहाधृतेन सहस्य स० । १धार्तराष्ट्रे २मयूरसमूहे ३पर्ण्योर्याश्च प्रसभः ।

साध्य पु० सिध-णिच्-यत् । "मनोमन्ता तथा प्राणो नरोऽपानश्च वीर्यवान् । निर्भयो नरकश्चैव दंशो नारायणो वृषः । प्रभुश्चेति समाख्याताः साध्या द्वादश देवताः" इत्युक्ते द्वादशसंख्यके १गणदेवताभेदे ज्यो० उक्ते विष्कम्भादिषु योगेषु २एकविंशे योगे च । ३साधनीये त्रि० मेदि० । ४वादादयविचारेषु प्रमाणादिना उन्नेये पदार्थे "प्रतिज्ञादोषनिर्मुक्तं साध्यं सत्कारणान्वितम् । निश्चितं लोकसिद्धञ्च पक्षं पक्षविदो विदुः" इत्युक्ते व्यवहारे साधनार्हे प्रतिज्ञेये अर्थे पु० "अर्थादिषु विवादेषु स्थिरमादेषु निश्चितम् । उने साध्यविधौ चार्थे मोक्षे साध्यं न सिध्यति" कात्या० । ५अनुमित्या साधनीये वह्न्यादौ च यथा वह्निमान् धूमादित्यादौ विधाधर्मितो वह्निः साध्यः । साध्यमस्त्यस्मिन् अर्च् आद्यच् । ६साध्यवति पक्षे पु० "साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञेति" गौ० सूत्रम् । साध्यस्तया पक्षनिर्देश इति दीधितिकारः तन्त्रोक्ते ७मन्त्रग्राह्ये प्राणमन्त्रस्य सातकूलतायाः चक्रे २८९७ पृ० उक्ते अकथहचक्रस्थे द्वितीयषष्ठादिकोष्ठस्थाक्षरके "सिद्धः साध्यः सुसिद्धोऽरिः क्रमात् ज्ञेया मनीषिभिः" इत्युक्ते मन्त्रभेदे । १०देवमात्रे मेदि० । व्याकरणोक्ते क्रियायां ११क्रियाशब्दे २११७पृ० दृश्यम् । "साध्यत्वेन क्रिया तत्र धातुरूपनिबन्धना" हरिः । "साध्यत्व साधनाकाङ्क्षा" हरिः ।

साध्यता स्त्री साध्यस्यानुमितिविधेयस्य भावः तल् । अनुमितिविधेयतादत्ते न्यायोक्ते १विषयताभेदे । २साध्यभिन्नताभेदे च । यथा घटोऽयत्तनिष्ठघटीया न साध्यता विषयता ।

साध्यतावच्छेदकसम्बन्ध पु० ६त० । कर्म० । येन सम्बन्धेन साध्यस्य अनुमितिः तादृशे सम्बन्धे यथा पर्वतः संयोगेन वह्निमान् धूमात् इत्यादौ संयोगः ।

साध्यतावच्छेदक पु० साध्यतामवच्छिनत्ति छिद-ण्वुल् अव+

छिद्-ण्वुल्। येन रूपेण सम्बन्धेन वा यस्य साध्यतारूपा विषयता। तस्मिन् १सम्बन्धे २धर्मे। यथा वह्निमान् धूमादित्यत्र वह्निः साध्यःतस्य साध्यतां वह्नित्वमवच्छिनत्तीति वह्नित्वं साध्यतावच्छेदकम्। एवं संयोगसम्बन्धोऽपि।

**साध्यसम** पु० हेत्वाभासभेदे "साध्याविशिष्टः साध्यत्वात् साध्यसमः" गौ० सू० "द्रव्यं छायेति साध्यम्। गतिमत्त्वादिति हेतुः। साध्येनाविशिष्टः साधनीयत्वात् साध्यसम। अयमप्यसिद्धत्वात् साध्यवत् प्रज्ञापयितव्यः। साध्यं तावदेतत् किं पुरुषवच्छायापि गच्छति? आहो स्विदावरकद्रव्ये संसर्पत्यावरणसन्तानादसन्निधिसन्तानोऽयं तेजसो गृह्यत इति? सर्पता खलु द्रव्येण यो यस्तेजोभाग आव्रियते तस्य तस्यासन्निधिरेवावच्छिन्नो गृह्यत इति। आवरणं तु प्राप्तिप्रतिषेधः" वात्स्या० २जात्युत्तरभेदे "उभयसाध्यत्वात् साध्यसमः" गौ० सू० "हेत्वाद्यवयवसामर्थ्ययोगी धर्मः साध्यः। तं दृष्टान्ते प्रसजतः साध्यसमः। यदि यथा लोष्टस्तथात्मा प्राप्तस्तर्हि यथात्मा तथा लोष्ट इति। साध्यश्चायमात्मा क्रियावानिति कामं लोष्टोऽपि साध्यः। अथ नैवम्। न तर्हि यथा लोष्टस्तथात्मा" वात्स्या०। तत्र "पक्षदृष्टान्तादेः प्रकृतसाध्यतुल्यतापादनम्" गौ० वृ० "दृष्टान्तस्य पक्षतुल्यताकथनम्। यथा, आत्मा सक्रियः क्रियाहेतुगुणवत्त्वादित्यादौ यदि यथा लोष्टस्तथात्मेति त्वयोच्यते तदा यथात्मा तथा लोष्ट इत्यप्यायातम्। तथा च यद्यात्मनि क्रियावत्त्वं साध्यते। तर्हि लोष्टेऽपि तत्साधनीयम्। नेति चेत्तर्हि यथा लोष्टस्तथात्मेति न वाच्यम्। लोष्टसदृश आत्मात्मसदृशो लोष्ट इत्यत्र नियामकाभावादिति" नीलकण्ठः।

**साध्यसिद्धि** स्त्री साध्यस्य सिद्धिः विनिर्णयः। साध्यस्य वऋणादेः अनुमित्यादिना साधनाधीने १निर्णये २तत्प्रि प्रसौ। साध्यस्य प्रतिज्ञेयार्थस्य सिद्धिर्निर्णयो यत्र। व्यवहार प्रतिज्ञातार्थस्य प्राड्विवाकादिभिः विनिर्णयरूपे ३व्यवहारपादभेदे च।

**साध्याप्रसिद्धि** स्त्री ६त० साध्ये साध्यतावच्छेदकस्याभावरूपे हेत्वाभासभेदे। यथा पर्वतः काञ्चनमयवह्निमान् धूमादित्यादौ वह्नौ काञ्चनमयत्वाभाव साध्याप्रसिद्धिः।

**साध्वस** न० साधु+अस्यति अस-अच्। भये अमरः।

**साध्वी** स्त्री साधु-ङीप्। १मेदायां राजनि० "आर्तार्ते मुदिता हृष्टे प्रोषिते मलिना कृशा। मृते म्रियेत या पत्यौ साध्वी ज्ञेया पतिव्रता" इत्युक्तलक्षणायां २स्त्रियां तत्रार्थे संज्ञात्वात् न पुंवद्भावः। साधुतायुक्ते ३स्त्रीमात्रे च। तत्रार्थे पुंवद्भाव इति भेदः।

**सानन्द** त्रि० सह आनन्देन। १आनन्दसहिते "सानन्दं नन्दिहस्ताहतमुरजरवाहूतकौमारबर्हि" मालतीमा०। २ध्रुवकभेदे "षट्टाटयाक्षरैर्युक्तो यत्राङ्घ्रिप्रदो ध्रुवः। कल्पकर्णस्ततः तावे सानन्दो वीररसे रसे" सङ्गीतदा०। ३गुच्छकरञ्जे पु० राजनि०।

**सानन्दूर** पु० तीर्थभेदे "सानन्दूरेति विख्यातं भूमे! गुह्यं परं मम। उत्तरे तु समुद्रस्य मलयस्य च दक्षिणे। तत्र तिष्ठामि वसुधे! दक्षिणां दिशमाश्रितः। प्रतिमा वै मदीयास्ति नात्युच्चा नातिनीचका। आयसीं तां वदन्त्येके अन्ये ताम्रमयीं तथा। कांस्या रीतिमयीमन्ये केचित् सीसकनिर्मिताम्। शिलामयीमित्यपरे महाश्चर्यस्वरूपिणीम्" वराहपु०।

**सानसि** पु० सन इण् असुक् च। सुवर्णे उणादिकोषः।

**सानिका** स्त्री सन-ण्वुल् टापि अत इत्त्वम्। वंश्यां शब्दच०

**सानु** पु न० सन-ञुण्। १पर्वतस्य समभूमिदेशे प्रस्थे अमरः २वने ३वातसमूहे ४पथि ५प्रस्थे ६कोविदे ७अर्के मे० ८पल्लवे च जटा०।

**सानुज** न० सानौ जायते जन-ड। १प्रपौण्डरीके राजनि० २तुम्बुरुवृक्षे पु० राजनि०। सह अनुजेन। ३अनुजयुक्ते त्रि०

**सानुमत्** पु० सानुरस्त्यस्य मतुप्। पर्वते हेमच०।

**सानेयी** स्त्री सह आनेयेन आरण्य सदृशः स गौरा० ङीष्। वंश्यां शब्दर०। स्वार्थे क ह्रस्व। सानेयिकाऽप्यत्र।

**सान्तपन** न० सन्तापयति सम्+तप-णिच् ल्युट्-स्वार्थेऽण्। सन्तपनाय साधु अण्-वा। "गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम्। एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रं सान्तपनं विदुः" मनूक्ते द्व्यहसाध्ये व्रतभेदे एकदिने गोमूत्रादिषट्कमात्रपानं परदिने उपवास इति द्व्यहसाध्यताऽस्य।

**सान्तर** न० सह अन्तरेण मध्यस्य सादेश। १विरले जटा० २व्यवधानसहिते त्रि०। [नसाधने विधानभेदे।

**सान्तानिक** त्रि० सन्तान प्रयोजनमस्य सन्तान० ठक्। सन्ता-

**सान्त्व** आनुकूल्यकरणे अद० चु० उभ० सक० सेट्। सान्त्वयति ते असमान्त्वत् त। सान्त्वयतीत्यस्य अनेकाच्कत्वात् न षोपदेशः।

**सान्त्व** न० सान्त्व–अच्। १आनुकूल्ये मेदि०। २आलमनप्रीतिदवाक्ये प्रियवाक्यादिना क्रोधोपशमन-रूपे सामनि च अमरः।

**सान्त्वन** न० सान्त्व–ल्युट्। १आनुकूल्यकरणे प्रियवदा-दिना क्रोधाद्युपशमने च। युच्। तत्रैव स्त्री।

**सान्दीपनि** पु० सन्दीपनस्यापत्यम् इञ्। रामकृष्णयोरा-चार्ये अवन्तिपुरवासिनि मुनिभेदे।
"विदिताखिलविज्ञानौ तत्त्वज्ञानमयावपि। शिष्याचार्य-क्रमं वीरौ ख्यापयन्तौ यदूत्तमौ। ततः सान्दीपनिं काश्यमवन्तिपुरवासिनम्। अस्त्रार्थं जग्मतुर्वीरौ बलदेव-जनार्दनौ" विष्णुपु० ५अंशे २१अ०।

**सान्द्र** त्रि० अदि–रक् सह अन्द्रेण। १निबिडे अमरः २स्निग्धे मेदि०। ३मनोज्ञे शब्दर०। ४वने न० मेदि०।

**सान्द्रपुष्प** पु० सान्द्रं पुष्पमस्य। विभीतकवृक्षे शब्दर०।

**सान्द्रस्निग्ध** त्रि० सान्द्रं स्निग्धः। १अतिस्निग्धे शब्दर०। २अतिमनोहरे च।

**सान्धिक** पु० सन्धा सुराद्यासवं शिल्पं वेत्ति ठक्। १शौ-ण्डिक शब्दमा०। सन्धिः प्रयोजनमस्य ठञ्। २सन्धि-कर्त्तरि त्रि०। [सन्ध्याकालिके।

**सान्ध्य** त्रि० सन्ध्यायां भवः सन्धिवेला० अण् न ठञ्।

**सान्ध्यकुसुमा** स्त्री ६त०। त्रिसन्धिपुष्पवृक्षे राजनि०।

**सानाय्य** न० सन्नीयते सम्+नी–ण्यत् नि०। मन्त्रादिना संस्कार्ये घृतादौ अमरः। [कल्पय" आश्वा०मन्त्र०।

**सान्निध्य** न० सन्निधिरेव ष्यञ्। नैकट्ये "सान्निध्यमिह

**सान्निपातिक** त्रि० सन्निपातात् त्रिदोषविकाराद् आगतः ... निर्वृत्तो वा ठञ्। सन्निपातात्जाते रोगे सन्निपात ... "विकारे सन्निपातजे" कुमार।

**सान्न्यासिक** पु० सन्न्यासे ... शमनस्य ठक्। सन्न्यासिनि हेमच०।

**सापत्न** पु० सपत्न एव स्वार्थे अण्। १शत्रौ अमरः, स-पत्न्यां भवः तस्या अपत्यं वा अण्। २सपत्नीसुते। अण्। सापत्नोऽप्यत्र भवत्।

**सापिण्ड्य** न० सपिण्डस्य भावः ष्यञ्। दायादौपयोगया-द्युपयोगिनि ज्ञातिधर्मभेदे "सापिण्ड्यं साप्तपौरुषमि"ति श्रुतिः। सपिण्डशब्दे ५२२० पृ० दृश्यम्।

**सामप्टीन** न० समांसमीना इवे ... अवः ... ख्ञ्। वत्से बोढाई अमरः "समांसमीनं मतम्" पा०।

**सामयोदय** त्रि० सम सुखात् स्वात्मीति अण् उभयपद-वृद्धिः। सत्रदर्प्यापदे।

**साफल्य** न० सफलस्य भावः ष्यञ्। सामर्थ्ये सम्पूर्णतायाञ्च

**साम** सान्त्वने अद०-चु०-उभ०-सेट्। सामयति ते असमामत् त अनेकाच्कत्वात् न षोपदेशः।

**सा(षा)म** सान्त्वे चु०उभ० सक०सेट्। षामयति अयं षोपदेश एव न्यायः दुर्गादासेन दन्त्यादित्वमयोक्तमप्रमाणम्।

**सामक** पु० साम–ण्वुल्। तत्र गाये त्रिका०। समकमेव अण्। २ह्राइत्यादि मूलमात्रे ऋणे मिता०।

**सामग** पु० साम तद्वेदं गायति। सामवेदाध्यायिनि जटा०।

**सामगर्भ** पु० साम गर्भे यस्य। विष्णौ शब्दर०।

**सामग्री** स्त्री समग्रस्य भावः ष्यञ् स्त्रीत्वपक्षे ङीप् ङीपि यलोपः। १समस्ततायाम्। स्त्रीत्वाभावपक्षे सामग्र्य न-स्वार्थे न०। "प्रायेण सामग्र्यविधौ गुणानाम्" कुमारः। स्वार्थे ष्यञ्। २करणसमूहे ३द्रव्ये च स्त्री।

**सामज** पु स्त्री० साम्नो वेदभेदात् जायते जन–ड। १गजे। स्त्रियां ङीप्। तस्य तज्जन्मकथा पालकाप्ये उक्तं तच्च सामयोनिशब्दे दृश्यम्। २सामपाठजे स्वरादौ त्रि०मेदि०

**सामञ्जस्य** न० समञ्जसस्य भावः ष्यञ्। औचित्ये।

**सामन्** न० सो–मनिन्। "सामै साया हि" इत्यादिके १वेदभेदे तद्योग्याऋचमधिकृत्य गेये २गानभेदे "ऋच्यध्यूढं साम गीयते" छान्दोग्यउप०। साम्ना गानरूपत्वं गानशब्दे ३५०२पृ० दृश्यम् तच्च्छन्दादिकं वदगाने छन्दगानादौ मूलग्रन्थे च दृश्यं सामवेदस्य विभागादि चरणव्यूहे दृश्यम्। तत्स्याशाखाभेदाः वेदशब्दे ४९२४ पृ० दृश्याः। राज्ञा "सामभेदस्तथा दानो दण्डश्च मनुजेश्वर।" ३उपायभेदे तत्र विषयादिकं मत्स्यपु० २२१अ० उक्तं यथा मत्स्य उवाच "सामभेदस्तथा दानो दण्डश्च मनुजेश्वर। उपेक्षा च तथा माया इन्द्रजालञ्च पार्थिव॥ प्रयोगाः कथिताः सप्त तन्मे निगदतः शृणु। द्विविधं कथितं साम तथ्यञ्चातथ्यमेव च। तत्राप्यतथ्यं साधूनामाक्रो-शायैव जायते। तत्र साधु प्रयत्नेन सामसाध्यो महा-जनः॥ महाकुलीना ऋजवो धर्मनित्या जितेन्द्रियाः। सामसाध्या न चातथ्यं तेषु साम प्रयोजयेत्। तथ्यं साम च कर्त्तव्यं कुलशीलादिवर्णनम्। तथा तदुप-चाराणां कृतानाञ्चैव वर्णनम्। अनयैव तथा युक्त्या कृतज्ञाख्यापनं स्वकम्। एवं सम्ना च कर्त्तव्या वशगा-धर्मतत्पराः। साम्ना यद्यपि रक्षांसि गृह्णन्तीति परा-श्रुतिः। तथाप्येतदसाधूनां प्रयुक्तं नोपकारकम्। अतिशङ्कितमित्येवं पुरुषं सामवादिनम्। असाधवो

विजानन्ति तथात्तेषु वर्जयेत् । ये शुद्धवंश्या ह्यजयः प्रणीता धर्मे स्थिताः सत्यपरा विनीताः । ते साम-साध्याः पुरुषाः प्रदिष्टा मानोन्नता ये सततञ्च राजन्”। तत्र मित्रादिसामप्रकारः शुक्रनीतिपरिशिष्टे तत्र विशेष-श्लोको यथा

“त्वत्समस्तु मम नास्ति मित्रे साम इदं स्मृतम् । परस्परमनिष्टं न चिन्तनीयं त्वया मया । उपा-कार्य्यं च कर्त्तव्यं मतौ साम प्रकीर्त्तितम्” । विषय-भेदेनोपायभेदावलम्बनं तत्रोक्तं यथा “सर्वोपायै-स्तथा कुर्य्यान्नीतिज्ञः पृथिवीपतिः । यथा स्वाभ्यधिका न स्युर्मित्रोदासीनशत्रवः । सामैव प्रथमं श्रेष्ठं दानन्तु तदनन्तरम् । सर्वदा भेदनं शत्रोर्दण्डनं प्राणसंशये । प्रबलेऽरौ सामदानौ साम भेदोऽधिके स्मृतौ । भेददण्डौ समे कार्य्यौ दण्डः पूज्यः प्रहीणके । मित्रे च साम-दानौ स्तो न कश्चित् भेददण्डने । रिपोः प्रजानां सम्भेदं पीडनं स्वजयाय वै । रिपुप्रपीडिताद्यं च साम्ना दानेन संग्रहः । स्वप्रजानां न भेदेन नैव दण्डेन पालनम् । कुर्वीत सामदानाभ्यां सर्वदा यत्नमास्थितः” ।

३शत्रुवशीकरणोपायभेदे ४प्रियवाक्यादिना सान्त्वने च । ५पशुबन्धनरज्ज्वां स्त्री ङीप् ।

**सामन्त** पु० संश्लिष्टोऽन्तः एकदेशो यस्य समन्तस्येश्वरः अण् । स्वविषयानन्तरवर्त्तिदेशाधिपे १नृपे अमरः । समन्ताद्भवः अण् टिलोपः । २प्रतिवेशजायाम् (मण्डल) “यं परम्परया मौला सामन्ताश्च समागतम्” स्मृतिः ।

**सामयिक** त्रि० समये काले नियमे वा भवः उचितो वा ठञ् । १समयभवे २समयोचिते ३नियमबद्धे च “नि-जधर्माविरोधेन यस्तु सामयिको भवेत्” स्मृतिः ।

**सामयिकाभाव** पु० अत्यन्ताभावे त०दी०। केचित्तु, अत्या-दर्शनाद्यभावोऽत्यन्ताभावादतिरिक्तोऽयमभाव इत्याहु । 

**सामयोनि** पु० साम सामगानं योनिरुत्पत्तिस्थानं यस्य । हस्तिनि, तेषाञ्च सामयोनित्वमुक्तं पालकाप्ये “सूर्य-स्याण्डकपाले द्वे समानीय प्रजापतिः । हस्ताभ्यां परि-गृह्याथ सप्त सामान्यगायत । गायतो ब्रह्मणस्तस्मात् समुत्पेतुर्मतङ्गजाः” इति । द्रुत० । २ब्रह्मणि स्त्री ।

**सामर्थ्य** न० समर्थस्य भावः ष्यञ् । १देहजे बले २शक्तौ ३योग्यतायां मेदि० । ४सङ्गतार्थतायाञ्च । समासशब्दे ५२२१ पृ० दृश्यम् । योग्यता च कार्यकारणयोस्तत्र यथा परामर्श-स्यानुमितियोग्यत्वम् । ५आकाङ्क्षायोग्यतादिमत्त्वे गो० इ०यथा व्याप्तौ कृत्य वचनस्य । इङ्गतार्थताकृतं च सामर्थ्यं द्विविधम् व्यपेक्षारूपम् एकार्थीभावरूपं चेति” वैयाक० । तत्राद्यं राज्ञः पुरुष इत्यादिवाक्ये ह्यु पयुज्यते, द्वितीयं राजपुरुष इत्यादि इत्याद्युपयुज्यते” ।

**सामवायिक** पु० समवाये प्रसृतः ठञ् । १मन्त्रिणि हेमच० समवेतम् ठञ् । २समवायसम्बन्धिनि त्रि० ।

**सामाजिक** पु० समाजः सभावेशनं प्रयोजनमस्य । १सभ्ये अमर० । २समाजसम्बन्धिनि त्रि० ।

**सामानाधिकरण्य** न० समानाधिकरणस्य भावः ष्यञ् । १तदधिकरणवृत्तित्वे २तद्वद्वृत्तियोगिकप्रतियोगिकत्वे सिद्धा-न्तलक्षणे गदा० यथा वह्निधूमयोः सामानाधिकरण्यम् । स्वावच्छेदकीभूतो यः कालस्तदवच्छिन्ना या स्वविशिष्ट-निरूपिता यत्किञ्चिद्वृत्तिनिष्ठाऽऽधेयता सा । यथा यदा शिवाधिपिता नासीत् परं तु शिविरासीत्तदा शिवि-शिवाधिपविरहयोः सामानाधिकरण्यम् । ३अभेदा-न्वयबोधकत्वे । यथा नीलोघट इत्यादौ नीलपदघटपदयोः सामानाधिकरण्यम् ४धर्मितावच्छेदकयत्किञ्चिद्वृत्ति-विषयकत्वे यथा पर्वतो वह्निमानित्यादौ यत्किञ्चित्पर्वत-व्यक्तिविषयिकानुमितिः सामानाधिकरण्येनानुमितिः ।

**सामान्य** न० समानस्य भावः ष्यञ् । १साधारणधर्मे यथा मुखं पद्ममिव सुन्दरमित्यादौ सौन्दर्य्यादि । समा-नमेव स्वार्थे ष्यञ् । द्रव्यगुणकर्मसु तुल्यतया स्थितायां २जातौ भाषा० । जातिशब्दे ३०९१ दृश्यम् । सामान्यञ्च द्विविधं सखण्डमखण्डञ्च सामान्यलक्षणा-शब्दे दीधित्युक्तिः । “सामान्यं विशेष इति बुद्ध्यपेक्षम्” कणा० । अनुगतधर्मत्वम् सामान्यमिति तल्लक्षणं तत्र [illegible] गतधर्मस्वरूप यथा प्रतियोगि [illegible] त्यादीति दीधितिः । ४अवि[illegible]त्वे यथा दधि दीयतां [illegible]ज्याय तक्रम् इत्यादौ दधिदानस्य-[illegible]माह्मणविषयकता । सामान्यविषयकशास्त्रस्य विशेष-शास्त्रेण बाध्यते यथा “मा हिंस्यात् सर्वाभूतानीति” हिंसानिषेधः सर्वविषयः “वायव्यं श्वेतमालभेत” इत्यादि विशेषः हिंसाशास्त्रं तेन सामान्यशास्त्रं वैतरविषये प्रवर्त्तते । ५अर्थालङ्कारभेदे ४०७५ पृ० दृश्यम् ।

**सामान्यच्छल** न० छलभेदे “सम्भवतोऽर्थस्यातिसामान्ययोगा-दसम्भूतार्थकल्पना” गौ० सू० “अहो खल्वसौ ब्राह्मणो विद्याचरणसम्पन्न इत्युक्ते कश्चिदाह । सम्भवति हि ब्राह्मणे विद्याचरणसम्पदित्यस्य वचनस्य विद्यातोऽर्थ-

विकल्पोपपत्त्या सम्भावितार्थकल्पनया क्रियते। यदि ब्राह्मणे विद्याचरणसम्पत् सम्भवति। व्रात्येऽपि सम्भवेत्। व्रात्योऽपि ब्राह्मणः। सोऽप्यस्तु विद्याचरणसम्पन्न इति। सामान्यनिमित्तं छलं सामान्यच्छलमिति” वात्स्या०। “सामान्यविशिष्टसम्भवदर्थाभिप्रायेणोक्तस्याति सामान्ययोगादसम्भवदर्थकल्पनया दूषणाभिधानम्। यथा ब्राह्मणोऽयं विद्याचरणसम्पन्न इत्युक्ते ब्राह्मणत्वेन विद्याचरणसम्पदं साधयति इति कल्पयित्वा परो वदति। कुतो ब्राह्मणत्वेन विद्याचरणसम्पत्? व्रात्ये व्यभिचारात्” इति।

**सामान्यतोदृष्ट** न० सामान्यत सामान्यस्य सामान्याद् वा दृष्टं दर्शनम्। १अनुमानभेदे “अथ तत्पूर्वकं त्रिविधमनुमानं पूर्ववच्छेषवत् सामान्यतो दृष्टं” गौ०सू० “पूर्ववदिति यत्र कारणेन कार्य्यमनुमीयते यथा मेघोन्नत्या भविष्यति वृष्टिरिति शेषवत्तत् यत्र कार्य्येण कारणमनुमीयते पूर्वोदकविपरीतमुदकं नद्याः पूर्णत्वं शीघ्रत्वञ्च दृष्ट्वा स्रोतसोऽनुमीयते भूता वृष्टिरिति। सामान्यतो दृष्टम् व्रज्यापूर्वकमन्यत्र दृष्टस्यान्यत्र दर्शनमिति। तथा चादित्यस्य। तस्मादस्त्यप्रत्यक्षाप्यादित्यस्य व्रज्येति” अथ वा प्रत्यक्षे लिङ्गलिङ्गिनो सम्बन्धे केनचिदर्थेन लिङ्गस्य सामान्यादप्रत्यक्षो लिङ्गी गम्यते। यथेच्छादिभिरात्मा। इच्छादयो गुणाः, गुणाश्च द्रव्यसंस्थानाः, तद् यदेषां स्थानं स आत्मेति” वात्स्या०। २कार्य्यकारणभिन्नलिङ्गके अनुमानभेदे यथा पृथिवीत्वेन गन्धवत्त्वानुमानम्। ३अन्वयव्यतिरेक्यनुमाने च। यथा वह्निमान् धूमादित्यादि अन्वयव्याप्तिकस्यैव अस्योभयानुमानसम्भवात् गौ०सू०वृ०।

**सामान्यप्रत्यासत्ति** सामान्यं तज्ज्ञानं वा प्रत्यासत्तिः। अलौकिकसन्निकर्षभेदे सामान्यलक्षणाशब्दे दृश्यम्।

**सामान्यलक्षणा** स्त्री सामान्यं साधारणधर्मः लक्षणं यस्याः। न्यायोक्ते अलौकिकप्रत्यक्षसाधने सन्निकर्षभेदे प्रत्यासत्तिशब्दे दृश्यम्। यथा एकघटज्ञाने घटत्वरूपसामान्यधर्मज्ञानात् सकलघटविषयकं ज्ञानम्। तदाः तत्त्वचिन्तामणौ दीधितिकृता व्यवस्थापित यथा “व्याप्तिग्रहश्च सामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्या सकलधूमादिविषयकः सकलमन्यथा पर्वतीयधूमे व्याप्तिग्रहे तस्य दृष्टत्वात् वा चेन्द्रियसन्निकर्षात् अन्यथानुपपत्त्या वा तद्विशेषणतया तादृशधूमसम्बन्धेन चेन्द्रियसन्निकर्षाभावाद् अलौकिकप्रत्यक्षं कल्पयन्ति” ।

तस्याः अप्रत्यासत्तित्वमाशङ्क्य सिद्धान्तितं तत्रैव चिन्तामणिकृता “उच्यते यदि सामान्यलक्षणा नास्ति तदानुकूलतर्कादिकं विना धूमादौ व्यभिचारसंशयो न स्यात् प्रसिद्धधूमे वह्निसम्बन्धावगमात् कालान्तरीयदेशान्तरीयधूमस्य चाभावेनाज्ञानात् सामान्येन तु सकलधूमोपस्थितौ धूमान्तरे विशेषादर्शनेन संशयो युज्यते” ।

अत्र दीधितिः “अत्र च सामान्यं लक्षणं स्वरूपं यस्या इत्यर्थे सामान्यमेव प्रत्यासत्तिः सामान्यं लक्षणं निरूपकं यस्या इत्यर्थे तु तज्ज्ञानम्। तत्राद्यमाह सा चेन्द्रियेति इन्द्रियेण सम्बद्धं धूमादि तस्य विशेषणं तद्विशेष्यकज्ञानप्रकारो धूमत्वादिरित्यर्थः। विशेषणेत्यत्र भावार्थो न विवक्षित तत्र विशेषणत्वं यस्या इति बहुव्रीहिर्वा सम्बद्धपदस्यैव वा परम्परासम्बन्धस्तत्सम्बन्धविशेष्यकज्ञानप्रकारोऽर्थः। तथा च तेन विशेषणेत्यर्थः। अत्र च बहिरिन्द्रियस्य लौकिकः सम्बन्धो यावत् तदिन्द्रियजन्यत्वस्य नियामकम्। एवञ्चाक्षुषत्वेन वह्निसन्निकृष्टमुपस्थितावपि सकलाकृगोचरो मानसो बोध इति वदन्ति एतेन धूमोपदर्शे धूमस्य तत्र च वह्निव्याप्तिग्रहे तत्तावता धूमत्वेन धूमेषु व्याप्तिग्रहादुपदर्शनादनुमितिर्न स्यात् हेतुत्वेन परामर्शानुत्पादात् किन्तु धर्मिणि दोषग्रस्तनयनेनाप्युपनयेन अत्यप्रकारोभवता सामान्येन तदुपनयेन वा लौकिकसन्निकर्षविगमेऽपि चाक्षुषज्ञानापत्तिरिति परास्तम्। सामान्यञ्च यथाप्रकाशमुपपदभेदेन द्वेधा यथाप्रकाशमेव परम्परया सम्बद्धं प्रत्यासत्तिः येन सम्बन्धेन चेन्द्रियसम्बद्धं सामान्यं ज्ञायते तेन सम्बन्धेनाधिकरणानां प्रत्यासत्तिरिति” ।

दीधितिकृता तु अमते सामान्यलक्षणायाः प्रत्यासत्तित्वं निराकृतं तत्र दृश्यम्। तच्च विस्तरभयादिह नोक्तम्।

**सामान्या** स्त्री समानैः साधं चरति अण्। स्त्रियां टाप्। साधारणस्त्र्यां वेश्यायां च “धनमात्रसाध्यां सकलपुरुषाभिसाध्या। सा त्रिधा। सम्पत्सद्योगात् विना मानवती स्वोचितान्तरचिता च सापि द्विविधा। धैर्य्यान्विता धीरान्विता च” रसमञ्जरी। [रविन्द्र,पाद्व चमरः।

**सामि** अव्य० षाम-इन्। अर्द्धे “सामिकृतं” मेदस्।

**सामिधेनी** स्त्री सम्-इन्ध-करणे ल्युट् नि०। समिन्धन-मन्त्रयाठे ऋग्भेदे अमरः। “ऋचमिमुयाध” भट्टि०। “सामिधेनीमिच्छन्ति” सन० ब्रा० १।३।१४। “धाय्यां सामिधेनीनामानीध्रे तचा दस्य सामिधेनीनाम” । “एषां न्य०

समिन्धनहेतुभूता सामिधेनीविधास्तन् तासां नाम नि-
र्वक्ति सामधेनीभिः प्रवो वाजा इत्यादिभिर्ऋग्भिः" भा०
तात्पर्य्य आश्व०श्रौ० १।२।७। "अथ सामिधेन्य प्रवो वाजा
अभिद्यवोऽग्न आयाहि वीतये त्वयान२ ईडेन्यो
नमस्यस्तिरोऽश्राग्ने दूतं वृणीमहे४ स मध्यमानो अध्वरे५
समिद्धो अग्न आहुतेति६।७ इ" ।

**सामीप्य** न० समीपस्य भावः स्वार्थे वा ष्यञ् । १नैकट्ये २निकटे च "सामीप्यात् सन्निकृष्टेऽप्याधारस्त्रिविध" मुग्ध० व्याकरणम् । [२समुद्रभव त्रि०।

**सामुद्र** न० समुद्रे भवः अण् । (करकच) १लवणे हेमच० ।

**सामुद्रक** न० समुद्रेणर्षिणा प्रोक्तम् वुञ् । हस्तादिरेखादिना स्त्रीपुरुषशुभाशुभलक्षणज्ञापके समुद्रोक्ते १ग्रन्थभेदे "वामभागे तु नारीणां दक्षिणे पुरुषस्य च । निर्दिष्टं लक्षणं तैः समुद्रेण यथोदितम्" इति सामुद्रकसार- समुद्धृतं वच० । सामुद्र स्वार्थे क । २समुद्रलवणे राजनि०

**सामुद्रिक** त्रि० समुद्रेण प्रोक्तं वेत्त्यधीते वा ठञ् । १स्त्री- पुरुषशुभाशुभलक्षणज्ञापकग्रन्थाध्येतरि २तद्वेत्तरि च ।

**साम्परायिक** न० सम्परायाय आपदे परलोकाय वा हि- तम् ठक् । १युद्धे अमरः २परलोकसाधने त्रि० ।

**साम्प्रतम्** अव्य० सम्+प्र+तम-डम् । युक्ते । १उचिते २इ- दानीमित्यर्थे अमरः ।

**सा(शा)म्ब** सान्त्वने चु० उभ० सक० सेट् । साम्बयति ते अस- साम्बत् त । अयं मोपदेशादि इत्याथ । [राजनि० ।

**साम्बर** न० सम्बरदेशे भवम् अण् । सम्बरदेशोद्भवे लवणे

**साम्भवी** स्त्री सम्भवः अस्त्यस्य प्रज्ञाद्यण् गौरा० ङीष् । रक्तलोध्रे शब्दच० । [धर्म्मे ।

**साम्य** न० समस्य भावः ष्यञ् । तुल्यत्वप्रयोजके साधारण-

**साम्राज्य** न० सम्राजो भावः ष्यञ् । १सार्वभौमत्वे "भेजे भाव्य ज्यदीक्षितम्" रघु "सम्राधिपत्यं राज्यं स्यात् साम्राज्यमित्यमरः" इत्युक्ते २दण्डचपानाधिपत्ये च

**साय** पु० सो-घञ् । १दिनान्ते अमरः । २बाणे मेदि० ।

**सायंसन्ध्या** स्त्री सायम् दिनान्ते सन्ध्या, सम सन्ध्यायते सम्+ध्यै-अङ् च वा । १दिनान्तसन्ध्यायाम् अमरः । २दिनान्ते उपास्यदेवताभेदे च । भावे अङ् । ३तस्मो- पासनायाम् ।

**सायक** पु० सो-ण्वुल् । १बाणे २खड्गे च अमरः ।

**सायकपुङ्खा** स्त्री सायकस्य पुङ्ख इव पुङ्खो यस्याः ब० । शरपुङ्खा- ख्ये राजनि० ।

**सायन्तन** त्रि० सायम्भवः सायम्+ट्युल् तुट् च । दिनान्तभवे । स्त्रियां ङीप् । "सायन्तनीं तिथिप्रणयः" इति भट्टि । "सन्ध्यां सायन्तनीं कुर्य्यात् द्वादशाहादिषु पर्व्वसु ॥ चतुर्वर्षसिरय याति यतो नित्यागमक्रिया" रुद्रयामल- तन्त्रे १पटले ।

**सायिका** स्त्री सो-ण्वुल् टाप् । क्रमस्थितौ शब्दर० ।

**सायम्** अव्य० सो-अमु । दिनान्ते "सायं सन्ध्या न वर्त्तते" इत्युद्भट ।

**सायाह्न** पु० सायोऽह्नः एक०त० टच् समा० अह्नादेश । १दि- नान्ते "सायाह्नस्त्रिमुहूर्त्तः स्यात् स्यात् तस्य च काल- भेदः" इत्योक्ते तत्पूर्वाह्नादिसमस्य त्रिमुहूर्त्तात्मके भागे २शेषे च ।

**सायुज्य** न० सह युनक्ति-युज-क्विप् सादेशः सयुक् तस्य भावः ष्यञ् । १सह्योगे पञ्चविधमुक्तिमध्ये २एकात्म- रूपे मुक्तिभेदे च "सालोक्यसार्ष्टिसामीप्यसारूप्यैकत्व- मप्युत । दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जनाः" भाग० ३स्क०२९अ० । [रत् न अनेकात्वत्वाय मोचयेत्

**सार** दौर्बल्ये अद० चु० उभ० सक० सेट् । सारयति ते असमा-

**सार** न० सृ-घञ्, सार-अच् वा । १न्याय्ये २धने ३स्थायिनि त्रि० मेदि० ४नवनीते न० राजनि० ५लोहे भावप्र० ६वने शब्दर० । ७मज्जनि स्थिरांशे ८मध्यांशे पु० अमरः १०वृक्षा- शार ११वायौ जटा० १२रोगे भरत० १३पाशके १४पाशके पु० शब्दर० १५दध्यादौ पु० हेमच० १६श्रेष्ठे १७बल च त्रि० अमरः । १८परमेश्वरे "एकं तिरः शास्त्रमनन्तमध्यं न पारमन्त आगमस्य विद्येषु । अनेन मध्यपर्यन्तमभ्युदयं सारस्येक नास्ति सारं ततोऽस्य न । यथाऽऽरतम्यायते विभवस्य यस्मिन् बोध्यं स्यात् तथा- हृदिगतम् । "आत्मायत्तमलाभस्य एता यदि च भिद्यते तत्र सारम् । अदाह्योपनैवेद्यायुक्तम् बोधो गुणक्रियामयं सदैव । विशति पाप्म यत्र च बोध नर सारं सारमयस्य नास्ति" कालिकापु० ७अ० ।

**सारक** पु० सारयति रेचयति सृ-णिच् ण्वुल् । १जयपाले राजनि० । २रेचकद्रव्यमात्रे त्रि० ।

**सारखदिर** पु० कर्म० । विट्खदिरे राजनि० ।

**सारगन्ध** पु० सारो गन्धोऽस्य । चन्दने शब्दच० ।

**सारघ** न० सरघाभिर्निर्वृत्तम् अण् । मधुनि माक्षिके अमरः ।

**सारङ्ग** पु० स्त्री० सृ-अङ्गच् । १चातके अमरः । २हरिणे २गज मेदि० ३भृङ्गे ४चातकभेदे विश्व । ५हंसे ६मयूरे

दर्पितमृगे ९वाद्यभेदे १०हंसे शब्दर० ११नानावर्णे १२मयूरे १३कामदेवे १४चापे १५केशे १६स्वर्णे १७आभरणे १८पद्मे १९शङ्खे २०चन्दने २१कर्पूरे २२पुष्पे २३कोकिले २४मेघे २५सिंहे २६रात्रौ २७भूमौ २८दीप्तौ च मेदि० २९शबले त्रि० मेदि० नानार्थकोषः । शारङ्गमप्यत्र यकः। सारङ्गोऽपि चित्रमृगादौ । चित्रवर्णे त्रि० अमरः । शबल शाबलौ स्त्रियां ङीप् ।

**सारङ्गिक** पु० सारङ्गं मृगं हन्ति ठक् । व्याधे त्रि० को० ।

**सारज** न० सारात् दध्यग्रात् जायते जन–ड । नवनीते । शब्दच० ।

**सारण** न० सृ–णिच् ल्यु । १गन्धद्रव्ये धरणि । २अतीसाररोगे ३रावणमन्त्रिभेदे च हेमच० । ४भद्रबलायां धरणि ५आम्रातके शब्दच० ।

**सारणि(णी)** स्त्री सृ–णिच्–अनि वा ङीप् । १क्षुद्रनद्यां २प्रसारिण्याम् शब्दादि० ३ग्रहगणादिसूचितग्रहगत्यादिबोधके ज्योतिषग्रन्थभेदे च ।

**सारण्ड** पु० सृ–णिच् रा० अण्ड । सर्पाण्डे जटा० । [श्रय ।

**सारतरु** पु० सारप्रधानः तरुः प्रधानसारः । कदलीवृक्षे धन०

**सारथि** पु० सृ–अथिण्, सह रथेन सरथः घोटकः तत्र नियुक्तः इञ् वा । रथादिवाहनप्रेरके नियन्तरि अमरः । तल्लक्षणं मात्स्ये १८६ अ० यथा "निमित्तशकुनज्ञो हयायुर्वेदतत्त्वज्ञो भूमिभागविशेषवित् । स्वामिभक्तो महोत्साही सर्वथा च प्रियंवदः । शूरश्च कृतविद्यश्च सारथिः परिकीर्त्तितः" ।

**सारदा** स्त्री सारं ददाति दा–क । १सरस्वत्याम् शब्दर० । "जयति यदि स्फीता सारदा सर्वकालम्" शिवस्तवः । २सारदातरि त्रि० ।

**सारद्रुम** पु० सारप्रधानो द्रुमः । खदिरवृक्षे राजनि० ।

**सारपादप** पु० सारयति स र निरुक्त०। धामनिवृक्षे रत्नमा०

**सारभाण्ड** न० कर्म० । १वणिजांमूलपात्रे २श्रेष्ठपात्रे च ।

**सारमिति** पु० सारं यथार्थं मिनोत्यनेन मा–करणे क्तिच् । १वेदे हेमच० भावे क्तिच् । २सारज्ञाने स्त्री ।

**सारमूषिका** स्त्री सारं मूषिकेवापहारकत्वात् । देवदालीवृक्षे राजनि० । [१अङ्कुरे २तद्युक्तेऽपि स्त्री ङीप् ।

**सारमेय** पु स्त्री सरमायाः कुक्कुरपत्न्याः अपत्यम् ढक् ।

**सारलोह** न० लोहस्य सारं राज० । लोहसार (इस्पात)

**सारव** त्रि० सरय्वां भव अण् नि० । सरयूनदीभवे अमरः

**सारस** न० सरो नियतवासः तस्य इदम् अण् । १पद्मे अमरः २स्त्र्याभरणे च । सह रसेन वर्त्तते अण् । ३चन्द्रे ४स्वनामख्याते पक्षिणि पुस्त्री० स्त्रियां ङीष् । सरस इदम् अण् । ५सरोवरसम्बन्धिनि त्रि० । "नद्यां शैलवराभ्यां यत्र संस्रुत्य तिष्ठति । तद्वरोज सलं छन्द सारसं परिकीर्त्तितम्" भावप्र० उक्ते ६जलभेदे "सारसं सलिलं बल्यं तृष्णाघ्नं मधुरं लघु । रोचनं तुवरं रूक्षं बद्धमूत्रमलं हितम्" तत्रोक्तोस्तद्गुणाः ।

**सारसन** न० सारं सनोति सन–अच । १स्त्रीकट्याभरणे काञ्च्यां कञ्चुकदाद्यार्थं मध्यकाय निबद्धे २पट्टिकादौ च अमर ।

**सारस्वत** पु० सरस्वती देवताऽस्य, सरस्वत्या इदं वा अण् । १बिल्वदण्डे २देशभेदे हेमच० । पञ्चगौडमध्ये ३स्व ख्याते देशभेदे ४सरस्वत्यां तथा जातम्नानभेदे ५ब्राह्मणभेदे च "सारस्वतस्य कल्पस्य" मत्स्यपुराणम् ६सरस्वतीसम्बन्धिनि त्रि० "तस्याः पूर्वाह्णसमये कुर्यात् सारस्वतं सरम्" ति०त० । ७सरस्वतीदेवताके च त्रि०। "तस्मात् यत्र निर्वापयेत् सारस्वतादिचरोः" स्मृत । मुनिभेदजन्मकथा च भा०श०५२अ० "ब्रह्मर्षे! (दधीच!) तव पुत्रोऽयं त्वद्भक्त्या धारितो मया। दृष्ट्वा ते रेतसं स्कन्नं यत् स्कन्नं प्रागजसूनवम् । तत् कुक्षिणा वै ब्रह्मर्षे! त्वद्भक्त्या धृतवत्यहम्" इत्युपक्रमे तस्मात् सारस्वतः पुत्रो महांस्ते वरवर्णिनि । तवैव नाम्ना प्रथितः पुत्रस्ते लोकभावनः । सारस्वत इति ख्यातो भविष्यति यथातथा । एष द्वादश वार्षिक्यामनावृष्ट्यां द्विजर्षभान् । सारस्वतो महाभागो वेदानध्यापयिष्यति इति सरस्वतीं प्रति दधीचोक्तिः तस्य वेदाध्यापनकथा तत्रैव अध्याये शेष "अनावृष्टिरनुप्राप्ता राजन् द्वादशवार्षिकी । तस्यां द्वादशवार्षिक्यामनावृष्ट्यां महर्षयः इत्यर्थं प्राद्रवन्राजन् । क्षुधार्त्ताः कृशतां दिशम् । दिग्भ्यस्तान् प्रद्रुतान् दृष्ट्वा मुनिः सारस्वतस्तदा । गमनाय मतिञ्चक्रे तमुवाच सरस्वती । न गन्तव्यमितः पुत्र तवाहारमहं सदा । दास्यामि मत्स्यप्रवरानुष्यतामिह भारत । तत तद्वचनमत्स्याहारेण प्राणानधारयत् वेदं चाधारयत् अतीतायामनावृष्टौ तस्याभावेन महर्षयः अन्ये मुनयस्ततो वेदान् लोभार्थं तत्कथा "तस्मादेतां तु प्राप्य पुनर्धर्मं प्रचक्रिरे । षष्टिस्तु निमेषधाणि शिष्यत्वं प्रतिपेदिरे । सारस्वतस्य विप्रर्षेर्वेदस्वाध्यायकारणात्" । देशभेदश्च "मध्ये सारस्वता मत्स्याः शूरसेनाः समाथुराः । पाञ्चालशाल्वमाण्डव्य कुरुक्षेत्रपाण्डवाः

इत्युक्ते मध्यदेशभेदः सोऽभिजनोऽस्य अण्। तद्देश-
वासिजने। तस्मात् ब्राह्मणभेदश्च "सारस्वताः कान्यकुब्जा
गौडमैथिलकोत्कलाः। पञ्च गौडा इति ख्याता विन्ध्य-
स्योत्तरवासिनः" पुराणान्तरम्।

**सारस्वतकल्प** पु० कर्म०। १तन्त्रोक्ते सरस्वत्या उपासना-
र्थंक विधानभेदे २तन्नामके ब्रह्मदिने च। कल्पशब्दे
१८१६ पृ० दृश्यम्। [शब्दर० २दुर्गायाञ्च शब्दच०।

**सारा** स्त्री सारयति सृ-णिच्-अच्। १कृष्णत्रिवृतायाम्

**साराल** पु० सारमालाति आ+ला-क। तिलक्षुपे शब्दर०।

**सारि(री)** पुंस्त्री० सृ-इण् स्त्रीत्वपक्षे वा ङीप्। १पाशके-
"सारीं चरन्तीं सखि! मारयेति" नैषधम्। २पक्षि-
भेदे च (शालिक) शब्दच०। ङीबन्तः ३सप्तलायां राजनि०

**सारिका** स्त्री सरति गच्छति सृ-ण्वुल्। पक्षिभेदे(शालिक)
अमरः।

**सारिणी** स्त्री सृ-णिनि। १सहदेवीलतायां २कार्पास्यां
३दुरालभायां ४कपिलशिंशपायां ५प्रसारिण्यां ६रक्त-
पुनर्नवायाञ्च राजनि०।

**सारिवा** स्त्री सारिरिव वाति वा-क। (अनन्तमूल)लताभेदे
सा च दुग्धगर्भा जम्बुदलपत्रा सुगन्धा च।
सा च कृष्णशुक्लभेदात् द्विविधा "सारिवायुगलं स्वादु
स्निग्धं शुक्रकरं गुरु। अग्निमान्द्यारुचिश्वासकासाम-
विषनाशनम्। दोषत्रयास्रप्रदरज्वरातीसारनाशनम्"
भावप्र०। [भव ठक्। विषभेदे अमरः।

**सारोष्ट्रिक** पु० सारः श्रेष्ठ उष्ट्रो यत्र सारोष्ट्र देशभेदस्तत्र

**सार्थ** पु० सृ-थन् स्वार्थे अण्। १समूहे २जन्तुसमूहे अमरः
"स कथञ्चिदरसार्थसार्थकोलतमाला" नैषधम्। सह अर्थेन
वाच्येन वा। ३वणिक्समूहे मेदि०। ४धनिनि त्रि०।
कप्। सार्थक। ५अर्थान्विते त्रि० ६यक्षे पु० "सार्थः
सार्थापहृदिति" शब्दस्य तत्पर्यायिता।

**सार्थवाह** पु० सार्थं वहति वह-अण्। वणिग्जने अमरः

**सार्द्र** त्रि० सह आर्द्रेण। आर्द्रतायुक्ते अमरः।

**सादिन्** पु० सद+णिच्-णिनि। १अश्वारोहे अमरः। सह
अर्द्धेन। सार्द्ध २अर्द्धयुक्ते त्रि०।

**सार्प** न० सर्पदेवताकं अण्। अश्लेषानक्षत्रे।

**सार्पिष्क** त्रि० सर्पिषा संस्कृतम् ठक्। घृतसंस्कृते अन्ना-
दौ वैद्यक०। [विदिते।

**सार्वजनीन** त्रि० सर्वेषु जनेषु विदितः खञ्। सर्वलोक-
वैदिक त्रि० सर्वत्र भव ठक्। सर्वस्मिन् कालादौ भवे।

**सार्वधातुक** न० सर्वधातून् व्याप्नोति ठक्। व्याकरणोक्ते
सर्वधातुप्रकृतिके लट् लोट् लङ् विधिलिङ् इत्यादिस्थ
चतुर्लकारे [तिङि। । सर्वभूतव्यापके।

**सार्वभौतिक** त्रि० सर्वाणि भूतानि व्याप्नोति ठञ् द्विपद०

**सार्वभौम** पु० सर्वस्या भूमेरीश्वरः सर्वासु भूमिषु विदितो
वा अण् द्विपदवृद्धिः। १चक्रवर्त्तिनि नृपे २उत्तरदिक्स्थे
गजे च अमरः। ३विदूरथवंशपुत्रे पु० भाग० ९।२२अ०।
४सकलभूमिसम्बन्धे त्रि०।

**सार्वलौकिक** त्रि० सर्वेषु लोकेषु विदितः ठञ् द्विपदवृद्धिः।
सर्वलोकेषु विदिते "स राम सार्वलौकिकः" भट्टिः।

**सार्वविभक्तिक** त्रि० सर्वासु विभक्तिषु तदर्थे भव-ठञ्।
सर्वविभक्त्यर्थे विहिते तसिलादौ प्रत्यये पा०।

**सार्षप** त्रि० सर्षपस्य विकारः अण्। सर्षपविकारतैलादौ
"अदुष्टं सार्षपं तैलम्" स्मृतिः।

**साल** पु० सल-घञ्। १प्राकारे "रसालसालः समदृश्य-
तामुना" नैषधम्। २स्वनामख्याते वृक्षभेदे "सालस्तु सर्ज-
कार्श्याश्वकर्णकः सस्यसम्बरः। अश्वकर्णः कषायः स्याद्
व्रणस्वेदकफकृमीन्। भग्नविद्रधिबाधिर्य्ययोनिकर्ण-
गदान् हरेत्। सर्जकोऽन्योऽजकर्णः स्यात् शालो मारच
पत्रकः। अजकर्णः कटुस्तिक्तः कषायोष्णो व्यपोहति।
कफपाण्डुश्रुतिगदान् मेहकुष्ठविषव्रणान्" भावप्र०।
एतद्वृत्तान्ते शालशब्दादिनाऽपि। ३प्राकारे मेदि० ४मत्स्य-
भेदे भरतः ५राले राजनि०।

**सालन** पु० सालः कारणत्वेनाऽस्त्यस्य पामादित्वात् न।
सालनिर्यासे (धुना) रत्नमा०।

**सालनिर्यास** पु० ६त०। सर्जरसे (धुना) रत्नमा०।

**सालपर्णी** स्त्री सालस्येव पर्णान्यस्याः ङीप्। (शालपानि)
वृक्षे शब्दर०।

**सालपुष्प** न० सालस्येव पुष्पं यस्य। स्थलपद्मे शब्दर०।

**सालभञ्जिका** स्त्री सालं भनक्ति भन्ज-ण्वुल्। १काष्ठादि-
निर्मित कृत्रिमस्त्रीरूप साधने पुत्तलिकाभेदे २वेश्यायाञ्च
जटा०।

**सालरस** पु० ६त०। (धुना) राले राजनि०।

**सालवेष्ट** पु० सालं वेष्टयति वेष्ट-अण्। राले (धुना)राजनि०

**सा(शा)ला** स्त्री शालते शालोऽस्त्यस्या अच्। गृहे भरतः

**सा(शा)लातुरीय** पुंस्त्री० शलातुर इव छ। पाणि-
नौ मुनौ। [शब्दर० त्रिका० शेषे।

**सा(शा)लूर** पु० शल(र)-ऊरच् नित्। भेके अमरः

सा(शा)लेय पु० सा(शा)लाया भव ढक्। मधुरिकायाम् अमरः

सालोक्य न० समानो लोकोऽस्य तस्य भाव ष्यञ्। सायुज्य मल्लोक्ते पञ्चविधमुक्तिमध्ये एकलोकसहवासरूपे मुक्तिभेदे।

सा मा त्व पु० व०व० सोमदेशे। तस्य राजा अण्। तद्देशाधिपे नृपभेदे स च श्रीकृष्णेन हत भा० व० १४अ०

[हेमच०।

दृश्यम्।

सा शा त्वहन् पु० साल्व नृप हतवान् हन-क्विप्। विष्णौ

सावधान त्रि०सह अवधानेन। १सचेतने सतर्के २मनोभिनिवेशयुक्ते च।

सावन न०सवन यागादृ स्नान सोमनिष्पीडन वा तद्भेदमण्। "अहोरात्रेण चैकेन सावनो दिवस स्मृत " ब्रह्मसिद्धान्तोक्ते १अहोरात्रात्मके दिवसे, सवनत्रयस्य अहोरात्रसाध्यत्वादस्य तत्सम्बन्धित्वम्। तत्त्रिंशद्दिवसात्मके २मासभेदे च पु० 'चान्द्र शुक्लादिदर्शान्त सावनस्त्रिंशता दिनै' विष्णु ध० "सावने च तथा मासि त्रिंशत्सूर्योदया स्मृता ' म० त०। "सूतकादिपरिच्छेदो दिनमासाब्दपस्तथा। मध्यमग्रहभुक्तिश्च सावनेन प्रकीर्त्तित " इति सूर्यसिद्धान्त। सावनमासकृत्यानि च विशेषतः कानिचित् म०त० पितामहनोक्तानि विवाहादौ स्मृत सौरो यज्ञादौ सावनो मत " ' आदित्येन सवन्त ... दृद्धप्रायश्चित्तादुर्गायागो नामधाननु सवनसोमन्तोन्नयननामकरणान्नप्राशननिष्क्रमणचूडादिग्रहणम्" म० त० रघु०। एषु सावनेन मानेनैव सर्वत्र गणना "सत्राग्न्युपास्त्यन्य सावनेन लोकस्त्र यत् स्यादग्रहारकर्म विष्णु ध० ३वर्षभेदे "सौरमानाद्यस्तु मानेन यदा भवति भार्गव।। सावनेन च मानेन दिनषट्क प्रपूर्य्यते"। "सौरवर्ष सावनेन दिनषट्काधिकसावनवर्षो भवतीति रघु०। दिनषट्कमिति प्रायिकम सौरवर्षे सावनस्य ५।१५।३१।३०।२३ दिनाद्याधिक्यस्यैव सिद्धान्तोक्ते। ४यज्ञान्ते ५यजमाने ६वरुणे च पु० मेदि०।

सा(शा)वर पु० श(श)बरस्य निर्द्दिष्ट अण्। १पापे २अपराधे च विश्व। ३लोध्रे शब्दच०।

सावर्णि पु० सवर्णाया सूर्यपत्न्या छायायां भव इञ्। सवर्णाङ्गजे सूर्यस्य अष्टमे मनौ इञ्। सावर्णिरयम 'सावर्णि सूर्य्यतनयो यो मनु कथ्यतेऽष्टम " "छायोत्पन्नसमाभाद्य सावर्णिर्भविता मनु " देवीभा०। "छायासञ्ज्ञासुतो योऽसौ द्वितीय कथितो मनु। पूर्वजस्य सवर्णोऽसौ सावर्णस्तेन कथ्यते" देवीभाग० तन्नामनिरुक्तान्तरमुक्तम् "विवस्वतस्य द्वे भार्ये विश्वकर्मसुते उभे। संज्ञा छाया च राजेन्द्र! ये प्रागभिहित तव। तृतीया वडवामेके तासां सञ्ज्ञासुतास्त्रय। यमो यमी श्राद्धदेवश्छायायाश्च सुतान् शृणु। सावर्णिस्तपती कन्या भार्या संवरणस्य या। शनैश्चरस्तृतीयोऽभूत् अश्विनौ वडवात्मजौ। अष्टमेऽन्तर आयाते सावर्णिर्भविता मनु " भाग० ८।१३अ०। कल्पभेदादविरोध।

सावित्र पु० सविता देवताऽस्य अण्। १विप्रे हेमच०। २अश्वबोधे स्त्री ङीप्। "सावित्रीमात्रसारोऽपीत" मनु। सा च ३सत्यवतोभार्य्यायाम् स्त्री ४सवितृदेवताके चर्वादौ त्रि०। ५यज्ञोपवीत न० शब्दच०। स्वार्थे अण्। ६सूर्य पु० शब्दच०। तस्येदम् अण्। ७महादेव ८वसौ च पु० मेदि०। ९गर्भे शब्द० १०ब्रह्मपत्न्यां स्त्री ११दुर्गायां च स्त्री मेदि०। तन्नामनिरुक्ति देवीपु० ४४अ० 'त्रिदशैरर्चिता देवी वेदमातेषु पूजिता। भावशुद्धस्वरूपा त्व सावित्री तेन सा स्मृता" वह्निपु०। अन्यानिरुक्ति "सर्वलोकप्रसवनात् सविता स तु कीर्त्त्यते। यतस्तद्देवता देवी सावित्रीत्युच्यते तत। वेदप्रसवनाच्चापि सावित्री प्रोच्यते बुधै"। ब्रह्मपत्नी च यतद्रूपा "तत शतरूपस्तस्य भित्त्वा देहमकल्मषम्। स्त्रीरूपमर्द्धमकरोदर्द्ध पुरुषरूपवत्। शतरूपा च सा ख्याता सावित्री च निगद्यते। सरस्वत्यथ गायत्री ब्रह्माणी च परन्तप!" मत्स्यपु० ३अ०। गायत्रीशब्दे दृश्यम्।

सावित्रीव्रत न० सावित्रीपूजनमुद्दिश्य कर्त्तव्य व्रतम्। ज्यैष्ठकृष्णचतुर्दश्यां सावित्रीपूजनार्थे व्रते तद्विधिर्यथा "विद्धाऽघोरा तथा प्रेता सावित्री च चतुर्दशी। कृष्णयुक्तैव कर्त्तव्या कृष्णामेव हि पारयम्" ति०त०धृतवचनम् यम "दत्त्वा जलाञ्जलीन् सप्त कृष्णपक्षे चतुर्दशीम्। धर्मराजमुद्दिश्य सर्वपापै प्रमुच्यत"। लिङ्गपुराणे कृष्णचतुर्दश्यां महापातकनाशक "। पराशर 'मेघे सा द्युमे वापि सावित्रीं तां विनिर्दिशेत्"। तां चतुर्दशीम् "ज्यैष्ठे कृष्णचतुर्दश्यां सावित्रीमर्चयन्ति या। वटमूले सोपवासा न ता वैधव्यमाप्नुयु "। राजमार्त्तण्डकृत्यचिन्तामण्यो "ज्यैष्ठे मासि चतुर्दश्यां सावित्रीव्रतमुत्तमम्। वटेऽभ्याय कुर्वन्ति स्त्रिय ..." । व्रतकाले तु अनन्तत्रतीय व्रतोक्तनायादरन्ति दर्पपरिकल्पनान्यायात् तदुक्त मतस्थगरोय "गर्भिणी सूतिका नक्त कुमारी च रजस्वला। यदाऽशुद्धा तदा·

न्येन कारयेत् क्रियते यदा"। उपवासाशक्तौ नक्तभोजनं कुर्य्यात् "उपवासे त्वशक्तानां नक्तं भोजनमिष्यते" इति तद्वचनान्तरात्। अयुक्ता चेत् पूजां कारयेत्। कायिकश्चोपवासादिः सदा युक्तया अयुक्तया च स्वयं क्रियते। एवं स्मृतिपरिभाषिकायां वर्द्धमानोपाध्यायाः। नारदः "दिवाभागे त्रयोदश्या यदा चतुर्दशी भवेत्। तत्र पूज्या महासाध्वी देवी सत्यवता सह"। दिवाभागे दण्डद्वयमात्रसत्त्वेऽपि अतएव प्रदोषे व्रतमाचरन्ति। पूर्वाह्णे तद्विधत्वेऽपि। पराह्णे त्रिसन्ध्यव्यापित्वे पराह्ण एव त्रिसन्ध्यव्यापिनीति वचनात्। यदा तु पूर्वपरयोर्न तथाविधा तदापि पराह्ण एव यथा ज्योतिषे "चतुर्दश्याममावास्या यदा भवति नारद!। उपोष्या पूजनीया सा चतुर्दश्यां विधानतः"। सा सावित्री। तत्रामावास्यायां सावित्रीव्रतविधानं शिष्टाचारेति वचनञ्चैतत्परम्। परात्र "सावित्रीमर्चयित्वा तु फलाहारा परेऽहनि। ततश्चाविधवा नारी त्वसुभोगान् लभेत सा"।

**सावित्रीसूत्र** न० सावित्रीदीक्षाकालिके सूत्रमये शब्द०। यज्ञोपवीते शब्दच०।

**सास्नुधी** स्त्री० सास्नु ध्यायति ध्यै-क्विप् सम्प्र०। स्वस्राम् त्रिका०।

**सास्ना** स्त्री० सस-न निच्च। गोगलस्थिते लोमशायां त्वचि कम्बले अमरः।

**सास्र** त्रि० सह अस्रेण। चक्षुर्जलान्विते।

**सास्मितास्यार्द्ध** न० सास्मि स्मितसहितं तास्यार्द्धं यत्र। काव्ये त्रिका०। तत्र रङ्गस्थितताम्यार्द्धजातत्वात् तथात्वम् साहित्याम्बार्द्ध इत्यपपाठ सम्यक् व्यक्तिभांगो रङ्ग

**साहचर्य्य** न० सहचरस्य भावः ष्यञ्। समभिव्याहारे, साहित्ये समानाधिकरण्ये च।

**साहस** न० सहसा बलेन निर्वृत्तम् अण्। बलेन कृते चौर्य्यस्त्रीसंग्रहणादौ दुष्कर्म्मणि "सहसा क्रियते यत्तु तत् साहसमिति स्मृतमिति" स्मृतिः। तद्विवृतं वीरमि० "तत्र स्वरूपमाह नारदः "सहसा क्रियते कर्म यत्किञ्चिद्बलदर्पितैः। तत्साहसमिति प्रोक्तं सहो बलमिहोच्यते" इति। तत्र चातुर्विध्यमाह स एव "मनुष्यमारणं चौर्य्यं परदाराभिमर्शनम्। पारुष्यमनृतञ्चेति साहसं स्याच्चतुर्विधम्" इति। अपरं पारुष्यं वाक्पारुष्यादौ। तत्र त्रैविध्यमाह नारदः "तत्पुनस्त्रिविधं ज्ञेयं प्रथमं मध्यमं तथा। उत्तमश्चेति शास्त्रेषु तस्योक्तं लक्षणं पृथक्" इति। एतेषां स्वरूपमाह स एव "फलमूलोदकादीनां क्षेत्रोपकरणस्य च। भङ्गाक्षेपोपमर्द्दाद्यैः प्रथमं साहसं स्मृतम्। वासःपश्वन्नपानानां गृहोपकरणस्य च। एतेनैव प्रकारेण मध्यमं साहसं स्मृतम्। व्यापादो विषशस्त्राद्यैः परदाराभिमर्शनम्। प्राणोपरोधि यच्चान्यदुक्तमुत्तमसाहसम्" इति। भङ्गः फलादिखण्डनाशनम्। आक्षेपः आक्रोशः बलात्कारेण हरणमिति यावत्। उपमर्द्दः स्वरूपावशेषेण पीडनम्। एतेनैव प्रकारेणेत्यत्र। त्रिविधेऽपि साहसे दण्डमाह नारदः "तस्य दण्डः क्रियापेक्षः प्रथमस्य शतावरः। मध्यमस्य तु शास्त्रज्ञैर्दृष्टः पञ्चशतावरः। उत्तमे साहसे दण्डः सहस्रावर इष्यते। बधः सर्व्वस्वहरणं पुरान्निर्वासनाङ्कने। तदङ्गच्छेद इत्युक्तो दण्ड उत्तमसाहसे" इति। ब्राह्मणस्य तु महत्यपराधे शारीरदण्डाभावमाह स एव "अविशेषेण सर्वेषामेष दण्डविधिः स्मृतः। बधादृते ब्राह्मणस्य न बधं ब्राह्मणोऽर्हति"। यथाऽपि "न शारीरो ब्राह्मणस्य दण्डो भवति कर्हिचित्" इति। महत्यपराधे ब्राह्मणस्य दण्डमाह स एव "क्षित्वा तु बन्धने बद्धा राजा [illegible] प्रदापयेत्" इति। नारदोऽपि "शिरसो मुण्डनं दण्डस्तस्य निर्वासनं पुरात्। ललाटे चाभिशस्ताङ्कः प्रयाणं गर्द्दभेन च" इति। परद्रव्यापहरणरूपसाहसविशेषे तत्र च दण्डमाह याज्ञवल्क्यः "सामान्यद्रव्यप्रसभहरणात् साहसं स्मृतम्। तन्मूल्याद् द्विगुणो दण्डो निह्नवे तु चतुर्गुणः" इति। वस्तुभिन्नैः प्रसभं द्रव्यप्रसभहरणात् रक्ष्यमाणस्य द्रव्यस्य बलात्कारेण हरणं साहसमिति पूर्वोक्तैः। तन्मूल्यादपहृतद्रव्यमूल्यात्। निह्नवे अपलापे। यः साहसं करोति तद्द्विगुणं दण्डम्। यस्तु साहसं कृत्वा निह्नुते स चतुर्गुणं दण्ड्य इत्यर्थः। साहसिकस्य प्रयोजयितारं प्रत्याह स एव "यः साहसं कारयति स दाप्यो द्विगुणं दमम्। यश्चैवमुक्त्वाहं दाता कारयेत् स चतुर्गुणम्" इति। द्विगुणदमं स [illegible] इत्यर्थः। [illegible]

हिंस्रकामो विकृष्टेनाभिधावकः। अकारणेन निष्कोषा चाण्डालश्चोत्तमान् स्पृशन्। शूद्रः प्रव्रजितानाञ्च दैवे पित्र्ये च भोजकः। अयुक्तं शपथं कुर्वन् अयोग्यो योग्यकर्मकृत्। वृषक्षुद्रपशूनाञ्च पुंस्त्वस्य प्रतिघातकृत्। साधारणस्यापलापी दासीगर्भविनाशकृत्। पितृपुत्र-स्वसृभ्रातृदम्पत्याचार्यशिष्यकाः। एषामपतितान्योन्य-त्यागी च शतदण्डभाक्” इति। “वस्त्रमकृत्स्न्‌ वा-र्जितं पित्रादिक्रमागतः। प्रसह्य राजपुरुषैः साधा-रणमुपक्रमे। विशेषाऽसाधुवृत्तौ दुष्टैकौटेन वा नरैः। एवादिना धातकानामनाकरोत्याश्च भावना। स्त्रीहीनः पशुना वस्तु न तत्कार्यं प्रपद्यते। प्रत्येना बलोद्यः भर्तुर्देवस्य विधिः” इति। चिह्नं दत्त्वेत्यादि च दण्डस्य “धनादिकम्। धानानन्तरकर्त्तव्यमाह वृहः “हत्वा तु घातकं सम्यक् समाहाय यथाक्रमम्। हन्यादृक्प्रवर्त्तनादेर्हेतोः कारयेन्नृपः” इति। वृहस्पतिः “प्रकाशघातका ये तु तथा चोपांशुघातकाः। ज्ञात्वा सम्यग्धनं हृत्वा हन्तव्या विविधैर्वधैः” इति। प्रत्युत क्षत्रियादिविषयमेतत्। यत आह बौधायनः “क्षत्रि-यादीनां ब्राह्मणस्य वधे वधः सर्वस्वहरणञ्च तेषामेव तु-ल्यापकृष्टवधे यथाबलमनुरूपं दण्डं प्रकल्पयेदिति” तथा क्षत्रियादीनान्तुल्यापकृष्टवधे सजातीयविजातीयवधे दण्डं शारीरदण्डम्। एकघातार्थमुद्यतानां बहूनाञ्चो-चानुरूपं दण्डमाह कात्यायनः “एकश्चेद्बहुभिः क्रुद्धैः घ्नद्भिः पद्भ्यः पराः। मर्मघाती तु यस्तेषां स घातक इति स्मृतः”। यो मर्मघातकः स एव वधापराधदण्ड-भागित्यर्थः। स एव “आरम्भकृत् सहायश्च दोषभाक्त्वेऽनु देयकः। आश्रयः मार्गदाता च भक्तदाता विक्रेतृ-णाम्। युद्धोपदेशकश्चैव तद्विनाशप्रवर्त्तकः। उपेक्षा कार्ययुक्तश्च दोषवक्तानुमोदकः। अनिषेद्धा क्षमो य स्यात् सर्वे ते कार्यकारिणः। यथाशक्त्यनुरूपन्तु दण्डमेषां प्रकल्पयेत्” इति। वृहस्पतिरपि “एकं बहवो यत्र प्रहरन्ति रुषान्विताः। मर्मप्रहारको यस्तु घातकः स उदाहृतः। मर्मघाती तु यस्तेषां यथोक्तं दापयेद्दमम्। आरम्भकृत्सहायश्च दोषभाजौ तदर्द्धतः। कृतव्यापत्तिरस्य मर्मस्थानस्य यन्नतः। सामर्थ्यानुबन्धस्य ज्ञात्वा चिह्नं प्रसाधयेत्” इति। विषयविशेषे मनुष्यवधकर्तृदण्डाभावं दोषाभावञ्च दर्शयता आह मनुः “शस्त्रं द्विजातिभिर्ग्राह्यं धर्मो

यत्रोपरुध्यते। द्विजातीनाञ्च वर्णानां विप्लवे काल-कारिते। आत्मनश्च परित्राणे दक्षिणानाञ्च सङ्गरे। स्त्रीविप्राभ्युपपत्तौ च घ्नन् धर्मेण न दुष्यति” इति। यत्र देशे काले च धर्मचाराकादिरूपोभेदनच्छेदनादिना-ऽपरुध्यते तथा शूद्रैराक्रमणेन परदाराक्रम-णादिरूपे राजाभावकालकारिते। तथात्मनः परतः प्राणसंशये। तथा दक्षिणानां सङ्गरे गोपहरणनिमि-त्तके युद्धे। तथा स्त्रीविप्राभ्युपपत्तौ दुर्बलहिंसानिवा-रणे। धर्मेण तोषयन् न दुष्यति यतः। अतस्तत्र द्विजा-तिभिः क्षत्रधर्मव्यवहरद्भिरपि समर्थैः शस्त्रं ग्राह्य-मित्यर्थः। अत्र द्विजातिग्रहणं ब्राह्मणवैश्यविष-यम्। प्रजापालनार्थं क्षत्रियस्य वचनान्तरेणैव शस्त्र-ग्रहणस्य प्राप्तत्वादित्यभिसन्धायैव बौधायन आह “ब्राह्मणार्थे गवार्थे च वर्णानां वापि सङ्करे। गृह्णी-याता विप्रविशौ शस्त्रं धर्मव्यतिक्रमे” इति। यत्तु “परी-क्षार्थमपि ब्राह्मण आयुधं नाददीत” इत्यापस्तम्बवचनम्। यत्र बौधायनवचनम् “परीक्षार्थमपि ब्राह्मण आयुधं नाददीतेति” तदुभयमपि धर्मविरोधादिभिन्नविषयम्। साहसान्तर्गतस्य स्त्रीसङ्ग्रहणस्याप्रकृततत्वमाह वृहस्पति “सा-हसेन प्रवृत्तस्य तु यथा क्रोधलोभजम्” इति। स्त्रीसंग्रहणस्यापि साहसत्वमाह स एव “अनिच्छन्त्या यत् क्रियते सुप्तोन्मत्तप्रमत्तया। प्रलपन्त्या वा रहसि बलात्कारकृतन्तु तत्” इति। अनिच्छन्त्या परपुरुषेण सहेति शेषः। अनिच्छन्त्या यानि चिह्नानि तदा कर्त्तव्यं राजकर्त्तव्यं चाह स एव “अनिच्छन्त्या यानि चिह्नानि बलात्कारकृतानि च। परपुंसः प्रसङ्गेषु नारीणामानि लक्षयेत्। नखदन्तक्षतवासा-सकचपरशोभिता। सद्यो निश्वसिता नारी बलात्कारेण दूषिता। उच्चैर्विक्रोशयन्ती च रुदन्ती लोकसन्निधौ। तस्य नामवदन्ती च ययाहं तेन दूषिता। आविर्भू-विधौतकेशं घातक्षतपयोधरा। चिह्नाश्चदाररैवैश्च व्याकु-लीकृतलोचना। राज्ञा सभ्यैः सभा भीता स्वयमन्विष्य तत्सदृशात्। यद् ब्रूयात् सहजं तत्र तत् कर्त्तव्यं प्रयत्नतः। विवादे साक्षिणामत्र प्रकुर्वीत परीक्षणम्। प्रार्थनादभियुक्तस्य न दिव्यं दातुमर्हति” इति। अत्र दण्डमाह मनुः “सहसा ब्राह्मणो दण्ड्यो नित्यं गुप्ता बलाद्व्रजन्” इति। गुप्ता आनियमेन रक्षिताम्। क्षत्रियादिसवर्णविषये दण्डमाह वृहस्पति “सहसा

कामयेद् यस्तु धनलब्धाधिकं हरेत् । उत्कृष्टां विद्वेषयन्ती कामयेद् गर्दभेन तु” इति । कामयेत् परस्त्रियमुपच्छेत् । अयमेव दण्डोऽनुलोमप्रतिलोमजाद्यो सजातीयपरभार्य्यागमने वर्जितव्य इति भटनरत्ने । हीनजातीयपरस्त्रीगमने न ह्रासादिस्वेतदर्द्धपरिमितो दण्डः । उत्कृष्टजातीयपरदारगमने त्वयमेव दण्डो बधसहितं कार्य्यं इत्याह स एव ‘ हीनेनेय समायान्तु हीनायामधिकस्ततः । पुंस कार्य्योऽधिकायान्तु गमने स प्रमापणम्”इति । दम अङ्गना कामयेदिति वाक्योक्तं । नेय मापणीयः । यत्तु बधमात्राभिधायक कात्यायनवचनम् ‘ स्त्रीषु कृतोपभोगः स्यात् प्रसह्य पुरुषो यदा । बधे तत्र प्रवर्त्तेत कार्य्यातिक्रमणं हि तद्” इति । तद्धि गुर्व्वादिभार्य्यागमने वदितव्यम्” । सहसा अविवकेन कृतं कर्म ।२अविमृश्यकृतकर्मणि त्रि॰ ।“तत साहसमनुष्ठित पुन” काव्यप्र॰ ३साहसमनुसरति अण् । धृत्युक्ते ३दण्डविशेषे पु॰ “साशीतिपणसाहस्रोदण्ड उत्तम साहस । तदर्द्धं मध्यम प्रोक्तस्तदर्द्धमधमः स्मृत ” स्मृति ।“पाकयज्ञे तु साहस”इत्युक्ते ४अग्निभेदे च पु॰।

साहसिक त्रि॰ साहसे प्रसृत॰ ठक् । १मनुष्यमारणाद्यभिरते २चोरे ३पारदारिके ४पारुष्यकारिणि च ।

साहस्र न॰ सहस्राणां समूह अण् । १सहस्रसमूहे । स्वार्थे अण् । २सहस्रसङ्ख्यायाम न॰ । सहस्र परिमाणमस्य अण् । ३सहस्रसङ्ख्यान्वित त्रि॰ । ४सहस्रमल्लकमल्लसमूहे पु॰ अमर ।

साहायक न॰ सहायस्य भाव वुञ् । साहाय्ये ।

साहाय्य न॰ सहायस्य भाव ष्यञ् । सहायतायाम् ।

साहित्य न॰ सहितस्य भाव ष्यञ् । १मेलने २परस्परसापेक्षाणां तुल्यरूपाणामेकक्रियान्वयित्वे श्राद्धवि॰ ३तुल्यवदेकक्रियान्वयित्वे ४एकक्रियान्वयित्वमात्रे ५बुद्धिविशेषविषयत्वे शब्द॰म॰ ६पद्यात्मके काव्ये च ।

साह्य न॰ सहस्य भाव ष्यञ् सह-ण्यत् वा । १सहत्वे २मेलने परस्परं ३सहनीये त्रि॰ ।

साह्वय पुं॰ सह आह्वयेनाभिधानेन । १अभिधानसहित ‘नागाह्वयं गजसाह्वयं भारतम् । मेषादिप्राणिकरणद्यूतरूपे समाह्वये च शब्दर॰ ।

सिंह पुंस्त्री॰ हिन्स-अच् पृषो॰ ‘सिंहो वर्णविपर्य्ययात्” इत्युक्तेः वर्णविपर्य्ययः । जातित्वात् ।१पशुभेदे अमर स्त्रियां ङीष् । गुहाशयपञ्चास्यहर्य्यक्षाद्याः शब्दाः ।

२रक्तशोभाञ्जने राजनि॰ ३मेषादितः पञ्चमे राशौ ज्यो॰ सिंहराशिश्च २१६०० कला मकरादिचक्रस्य ७२०० कलोपरि १८०० शतकलात्मकः मघापूर्वफल्गुन्युत्तरफल्गुन्याद्यपादात्मकः । ‘पुमान् स्थिरोऽग्न्याटनपित्तकृद्दिनी गोष्णपूर्वांश इदवनुष्मान् । समादयो दीर्घरवोऽल्पवत्स्नजो हरि शैलवपोऽथ धूम्र ” नील॰ ता॰ तत्स्वभावादि उक्तम । तस्य स्वामी सूर्य्यः । ४जिनध्वजे हेमच॰ । ५उत्तरपदस्थः ५श्रेष्ठार्थे अमर । नरसिंह इत्यादि विग्रहे “उपमितं व्याघ्रादिभि सामान्याप्रयोगे” पा॰ उपमितसमासे नरसिंहादिशब्दात् सिंहतुल्यशौर्य्यादियुक्तो नर इति बोधात् नरस्य श्रेष्ठत्वं द्योत्यत इति बोध्यम् । ६नाद्यां स्त्री राजनि॰ । ७प्रासादभेदे देवप्रतिष्ठाशब्दे २६८१ पृ॰ दृश्यम् दक्षिणावर्त्तभेद तच्छब्दे दृश्यम्

सिहकेलि पु॰ सिंहस्येव केलिरस्य । मञ्जुघोषे त्रिका॰ ।

सिहकेशर पु॰ सिंहस्येव केशरोऽस्य । बकुले त्रिका॰ ।

सिहतल पु॰ सहतल+पृषो॰ । करद्वयमेलनरूपे अञ्जलौ । रामाश्रम । [राजनि॰।

सिहतुण्ड पु॰ सिंहस्येव तुण्डं मुखमस्य । सेहुण्डवृक्षे

सिहद्वार न॰ सिंहचिह्नितं द्वारम् शाक॰ । पुरप्रवेशनयोग्ये द्वार हेमच॰ ।

सिहध्वनि पु॰ सिंहस्येव ध्वनि । १सिंहतुल्यनादे सिंहनादोऽप्यत्र अमरः । हृत॰ । २सिंहस्य शब्दे ।

सिहनर्दिका पु॰ सिंह इव नर्दति नर्द-ण्वुल् । (सिङ्गा) वाद्यभेदे हारा॰ ।

सिहनादिका स्त्री सिंहमपि नादयति नद-णिच्-ण्वुल् । १दुरालभायाम् शब्दच॰ । २सिंहनर्दिकायां हारा॰ ।

सिहपर्णी स्त्री सिंहस्य पुच्छ इव पर्णमस्याः ङीप् । वासकवृक्षे जटा॰ ।

सिहपुच्छिका स्त्री सिंहस्य पुच्छ इव पश्चाद्भागोऽस्याः कप्, अत इत्वम् । पिश्नपर्णिकायां (चाकुलिया) इति रत्नमा॰

सिहपुच्छी स्त्री सिंहस्य पुच्छ इव पुष्पाणि यस्याः गौरा॰ ङीष् ।१चित्रपर्ण्याम् २पृश्निपर्ण्याम् अमर ३माषपर्ण्यां च रत्नमा॰ । [पर्ण्याम् राजनि॰।

सिहपुष्पी स्त्री सिंहस्य पुच्छ इव पुष्पाण्यस्याः ङीष् । पृश्नि

सिहमुखी स्त्री सिंहस्य मुख मुखमिव दलं यस्याः ङीप् । वासके राजनि॰ ।

सिहयाना स्त्री सिंहो यानं वाहनं यस्याः । दुर्गायाम् शब्दच॰ सिंहवाहनादयोऽप्यत्र ।

**सिंहल** पु॰ सिंहोद्भवत्व लच्। देशभेदे। तद्देशभवत्वात् २रङ्गे धातौ हेमच॰। १रीतौ ४त्वचि च न॰ राजनि॰। सिंहलदेशश्च कूर्मविभागशब्दे २१६८ पृ॰ दक्षिणस्यामुक्तः। [तायां राजनि॰।

**सिंहलस्था** स्त्री सिंहले तिष्ठति स्था–क। सिंहलीं च

**सिंहलास्थान** पु॰ सिंहल आस्थानं यस्य। तालवृक्षे इक्षभेदे शब्दर॰।

**सिंहलील** पु॰ रतिबन्धभेदे "लिङ्गोपरि स्थिता नारी भूमौ दत्त्वा पदद्वयम्। हृदये दत्तहस्ता चेत् सिंहलीलः प्रकीर्त्तितः"। लिङ्गोपरि स्थिता नारी कान्तोरस्यपदद्वया। हृदये दत्तहस्ता चेत् सिंहलीलोऽप्ययमपि" रतिम॰।

**सिंहवाहिनी** स्त्री सिंहरूपो वाहो विद्यतेऽस्या इनि। दुर्गायाम् "सिंहमारुह्य कल्पान्ते निहतो महिषो यतः। महिषघ्नी ततो देवी तथा वै सिंहवाहिनी" देवीपु॰ ४१ अ॰।

**सिंहविक्रान्त** पु स्त्री॰ सिंह इव विक्रान्तः। १अश्वे हारा॰ स्त्रियां ङीप्। २सिंहतुल्यविक्रमे त्रि॰। [राजनि॰।

**सिंहविन्ना** स्त्री सिंह इव विन्ना विद-क्त। माषपर्ण्याम्

**सिंहसंहनन** त्रि॰ सिंहस्येव संहननमङ्गमस्य। १सुन्दराङ्गयुक्ते अमरः २सिंहतुल्यदृढाङ्गे च। "सिंहसंहननो युवा" रघुः।

**सिंहा(शिङ्घा)न** न॰ शिघि–आनच् पृषो॰। १लौहमले अमरः। २नासिकामले (सिकनी) शब्दर॰।

**सिंहावलोक** पु॰ न्यायभेदे न्यायशब्दे ४१६९ पृ॰ दृश्यम्।

**सिंहासन** न॰ सिंहचिह्नितमासनम्। १राजासनभेदे तल्लक्षणं युक्तिकल्पतरौ दर्शितं यथा
"राज्ञो वरासनं नाम श्रीसिंहासनमुच्यते। शुभे मुहूर्त्ते शुभमासयुक्ते शुभारवेलातिथिचन्द्रयोगे। काले निरुत्पात निरीतिभावे सिंहासनारम्भविधिं वदन्ति। स्थिरराशिस्थिते भानौ चन्द्रे च स्थिरभोदिते। आसनारम्भमिच्छन्ति वट्टारम्भोऽपि वेधु च"। एतेन वट्टारम्भसिंहासनयोरारम्भ एक एव कालः। तत्र क्रम॰ "आद्यवेदाग्निपञ्चापि सोपानानि युगे क्रमात्। चत्वारिंशच्चत्वा त्रिंशत् विंशति चैकमेव च। सिंहाङ्कितानि ज्ञेयानि चरणानि युगे क्रमात्। पद्मं शङ्खो गजो हंसः सिंहो भृङ्गो मृगो हयः। अष्टौ सिंहासनानीति नीतिशास्त्रविदो विदुः। आदित्यादि राजानां भूपतीनां यथाक्रमम्। राज्ञः खङ्गस्यारत्निभिरायामपरिणाहयोः। राजपालमिदं नाम शोभाम् इहशोभतम्। तदर्द्धमानं तन्मध्ये राजासनमुदाहृतम्। अशीतितमिदं रम्यं प्रोक्तं कनिष्ठभुजाम्। दिगष्टत्रिकोणः स्यात् मल्लादीनां यथायथम्"। अथाष्टानां लक्षणानि "गम्भारीकाष्ठघटित पद्ममालोपचित्रितः। पद्मरागविचित्राङ्गः शुद्धः काञ्चनसंवृतः। चरणाग्रे पद्मकोशात् पद्मरागविचित्रिताः। दिव्या पुत्रिका राजद्वादशाङ्गुलिसम्मिताः। रालाधर्मं चतस्र एवं द्वादशपुत्रिका। रत्नैश्च नवभिः कार्यं निर्माणं चान्तरान्तरा। रक्तवस्त्रावृतं ज्ञेयं पद्मसिंहासनं मतम्। अत्रोपविष्टो नरपतिः प्रतापमति विन्दति। महेन्द्रकाष्ठघटितं शङ्खमालोपशोभित। शुद्धस्फटिकचित्राङ्गः शुद्धरूप्योपशोभितः। चरणाग्रे शङ्खनाभ्यः पुत्रिकाः सप्तविंशतिः। स्थाने स्थाने विधातव्याः शुद्धस्फटिकसंस्कृताः। शुक्लपट्टावृतं ज्ञेयं शङ्खसिंहासनं मतम्। पनसेनोपघटितो गजमालोपशोभितः। विद्रुमैरपि वैदूर्यैः काञ्चनेनापि शोभितः। चरणाग्रे गजशिरःपुच्छादेकैकपुत्रिका। माणिक्यरचितारक्तवस्त्रादिकविभूषणम्। गजसिंहासनं नाम साम्राज्यफलदायकम्। शालकाष्ठेन घटितो हंसमालोपशोभित। पुष्परागैः काञ्चनेन कुरुविन्दैश्च चित्रित। चरणाग्रे हंसरूपाः पुत्रिकास्त्वेकविंशतिः। शोणितकोपघटिताः पीतवस्त्रविभूषणम्। हंससिंहासनं नाम सर्वाभिष्टविनाशनम्। चन्दनेनोपघटितं सिंहमालोपभूषितः। शुद्धहीरकचित्राङ्गः शुद्धकाञ्चननिर्मितः। चरणानां सिंहरूपाः पुत्रिकाश्चैकविंशतिः। मुक्तायुक्तिभिरन्यैश्च निर्मलैरेव भूषणम्। शुद्धशुक्लाम्बरं ज्ञेयं सिंहसिंहासनं मतम्। अत्रोपविश्य नरपतिः कृत्स्नां साधयति क्षितिम्। भृङ्गमालोपसङ्घितं शुद्धचम्पककल्पितम्। शुद्धैर्गारुत्मतैर्युक्तं पादाग्रे पद्मकोषिकाः। द्वाविंशतिः पुत्रिकास्तु नीलवस्त्रादिभूषणम्। भृङ्गसिंहासनं नाम मनुजयशप्रदम्। बिल्वकाष्ठेन घटितं मृगमालोपशोभितम्। शुद्धनीलैर्महानीलैः काञ्चनेनापि चित्रितम्। चरणाग्रे मृगशिरश्चत्वारिंशच्च पुत्रिकाः। नीलवस्त्रादियुक्तं तु मृगसिंहासनं मतम्। अश्वोऽविजयसम्पत्तिरैश्वर्यप्रदमुत्तमम्। केशरेणोपघटितं हयमालोपशोभितम्। समस्तवस्त्रभूषया पुत्रिकाः पञ्चसप्तति। चरणाग्रे हयशिरश्चित्रवस्त्रादिभूषणम्। हयसिंहासनं नाम कल्पो

विजयप्रदं नम्। इत्येतत् कथितं सारं महासिंहासनात्मकम्। यथा भोजेन कथितं यथा चान्यैश्च पण्डितैः। एतस्यातिक्रमं दम्भाद् यः कुर्य्यात् पृथिवीपतिः। अचिरादेव कुरुते तस्य मृत्युरतिक्रमम्। यदा सनस्था यो राजा यो राजा च निरासनः। स परैर्हन्यते सिंहोऽरस मत्तगजाधिप"। चतुरङ्गक्रीडायां २जयभेदे चतुरङ्गशब्दे २८६२ पृ० दृश्यम्। ३योगासनभेदे च तल्लक्षणं यथा

"गुल्फौ च वृषणस्याधः सीवन्याः पार्श्वयोः क्षिपेत्। दक्षिणे सव्यगुल्फन्तु दक्षगुल्फन्तु सव्यके। हस्तौ च जान्वोः संस्थाप्य स्वाङ्गुलीः सम्प्रसार्य्य च। व्यात्तवक्त्रो निरीक्षेत नासाग्रं सुसमाहितः। सिंहासनं भवेदेतत् पूजितं योगिभिः सदा। बन्धत्रयस्य सन्धानं कुरुते चासनोत्तमम्" इति हठप्रदीप०। ४रतिबन्धभेदे पु० "जलङ्घादयवाहु च कृत्वा योषापदद्वये। स्तनौ धृत्वा रमेत् कामी बन्धः सिंहासनो मतः"। इति रतिमञ्जरी ५चक्रभेदे चक्रशब्दे २८१८ पृ० दृश्यम्।

**सिंहास्य** पु० सिंहस्यास्यमास्यमिव पुष्पं यस्य। वासके अमरः।

**सिंहिका** स्त्री। कश्यपपत्न्यां राहुमातरि। "कश्यपस्य त्वरिष्टायां तु सिंहिका राहुशास्तुतनयावकीर्त्तनम्। पूर्व्वजा हरिणाक्षस्य कन्या दैवतैरसुरो निपातितः" वामन०। [२वार्त्ताकुद्वये च।

**सिंहिकासुत** पु० ६त०। १राहौ सिंहिकापुत्रादयोऽप्यत्र।

**सिंही** स्त्री हिनस्ति रोगान् हिन्स-अच् पृषो०। वार्त्ताक्याम् अमर० २कण्टकारिकायाम् ३वासके मेदि० ४द्रव्यां राजनि० ५राहुमातरि त्रिका० ६सिंहपत्न्याम् सिंह+जातौ ङीष्। ७सिंहयोषिति।

**सिंहोल्लता** स्त्री कर्म०। इन्द्रा भावप्र०।

**सिक** सेचने सौत्र० पर० सक० सेट्। सेकति असेकीत्। मधुंदाकान् न सापदेन।

**सिकता** स्त्री ब०व०। सिक-अतच् किच्च। वालुकायाम् अमर०। 'सिकताः शर्करा [illegible]। २सिकता-मेहे स्त्री अमरः। [अमर।

**सिकतामय** त्रि० सिकता+मयट्। वालुकामये स्थाने।

**सिकतावत्** त्रि० सिकता+मतुप् मस्य वः। वालुकायुक्ते प्रदेशे अमर। [भरत।

**सिकतिल** त्रि० सिकता+इलच्। वालुकायुक्ते [illegible]

**सिक्थ** न० सिच-थक्। १मधूच्छिष्टे (मोम) २नील्याम् हेमच०। स्वार्थे क। तत्रार्थे भक्तपुलाके भाते च पु० मेदि० मधूच्छिष्टे न० अमर०।

**सिक्य** न० सिक-यत्। (सिका) रज्जुनिर्मित पदार्थे।

**सिच्** त्रि० सिच-क्विप्। १सेचनकर्त्तरि कर्म्मणि क्विप्। २वस्त्रे हेमच०। [त्रिका०।

**सिचय** पु० सिच-अयच् किच्च। १वस्त्रे हेमच० २जीर्णवस्त्रे

**सिञ्चिता** स्त्री सिच-इतच् पृषो०। पिप्पल्याम् शब्दच०।

**सित** न० सो-क्त। १रौप्ये २मूलके राजनि० ३चन्दने रत्नमा० ४शरे ५शुक्लपक्षे ६शुक्लवर्णे च पु० अमरः। ७तद्वति दशनामे ८वद्धे १०ज्ञाते च त्रि०विश्व०। [ङीप्।

**सितकण्ठ** पुंस्त्री० सितः कण्ठोऽस्य। दात्यूहे खगे स्त्रियां

**सितकर** पु० सितः करः किरणो यस्य। १चन्द्रे २कर्पूरे च राजनि० सितमयूखादयोऽप्यत्र। [राजनि०।

**सितकर्णी** स्त्री सितः कर्ण इव पुष्पमस्याः ङीप्। वासके

**सितकुञ्जर** पु० सितः कुञ्जरोऽस्य। १इन्द्रे कर्म०। २ऐरावतगजे

**सितगुञ्जा** स्त्री कर्म०। श्वेतगुञ्जायाम् राजनि०। [अमरः

**सितच्छत्रा** स्त्री सितं छत्रमिव पुष्पमस्याः। शतपुष्पायाम्

**सितच्छद** पुंस्त्री० सितश्छदः पक्षो यस्य। १हंसे हेमच० स्त्रियां ङीष्। २श्वेतदूर्व्वायाम् स्त्री राजनि० टाप्।

**सितदर्भ** पु० कर्म०। श्वेतकुशे राजनि०।

**सितदीप्य** पु० दीपयत्यग्निम् दीप-णिच्-कर्त्तरि यत् कर्म०। श्वेतजीरके राजनि०।

**सितदूर्व्वा** स्त्री कर्म०। श्वेतदूर्व्वायाम् रत्नमा०।

**सितद्रु** पु० कर्म०। १मोरटभेदे रत्नमा० २शुक्लवर्णवृक्षे च।

**सितधातु** पु० कर्म०। १खटिकायाम् (खडी) राजनि० २श्वेतधातौ रौप्यादौ च।

**सितपक्ष** पुंस्त्री० सितः पक्षोऽस्य। १हंसे शब्दर० स्त्रियां ङीष्। कर्म०। चन्द्रस्य वृद्धिकाले प्रतिपदादिपूर्णिमान्त २शुक्ले पक्षे। [इति शब्दमा०।

**सितपर्णी** स्त्री सितानि पर्णान्यस्याः टाप्। अर्कपुष्प्याम्।

**सितपाटलिका** स्त्री कर्म०। (श्वेतपारुल) वृक्षे राजनि०।

**सितपुङ्खा** स्त्री सितः पुङ्खोऽस्याः। श्वेतशरपुङ्खायाम् राजनि०।

**सितपुष्प** न० सितानि पुष्पाण्यस्य। १कैवर्त्तीमुस्तके शब्दच० २तगरवृक्षे पु० शब्दच० ३काशे ४श्वेतरोहितकवृक्षे च पु० राजनि० ५श्वेतापराजितायां स्त्री [illegible] टाप्। कर्म०। श्वेते पुष्पे न०।

**सितमरिच** न० कर्म०। शुभ्रमरिचे राजनि०।

सितमाष पु० नित्यक० । राजमाषे (बरबटी) हारा० ।

सितरञ्जन पु० सितमपि रञ्जयति रन्ज-णिच्-ल्युट् । १पीतवर्णे हेमच० २तद्वति त्रि० ।

सितवर्षाभू स्त्री वर्षासु भवति भू-क्विप् कर्म० । श्वेतपुनर्नवायाम् राजनि० । [शरपुङ्खावृक्षे राजनि० ।

सि(शि)तसायका स्त्री सितः सायको यस्याः ५ब० । शुभ्र

सितशिम्बिक पु० सिता शिम्बिर्यस्य कप् । गोधूमे हेमच०

सितशूक पु० सितं शुभ्रं शूको यस्य । यवे भरत ।

सितशूरण पु० कर्म० । वनशूरणे (वनओल) राजनि० ।

सितसर्षप पु० कर्म० । गौरसर्षपे राजनि० ।

सितसार(क) पु० सितः सारो निर्यासो यस्य वा कप् । शालिञ्चशाके राजनि० ।

सितसिन्धु स्त्री नित्यक० । गङ्गायां शब्दर० ।

सिता स्त्री सो-क्त । १शर्करायाम् ।
"खण्डन्तु सिकताख्यं स्यात् श्वेतं शर्करा सिता । सिता सुमधुरा रुच्या वातपित्तास्रदाहहृत् । मूर्च्छाच्छर्दिज्वरान् हन्ति सुशीता शुक्रकारिणी" राजव० । २मल्लिकायां शब्दर० ३श्वेतकण्टकारिकायां ४वाकुच्यां ५विदार्यां ६श्वेतदूर्वायां ७चन्द्रिकायां ८गुडूच्यां ९सुरायां १०विद्धायां ११त्रायमाणलतायां १२तेजन्यां राजनि० १३पर्वतजातापराजितायां रत्नमा० ।

सिताखण्ड पु० सिताया इव खण्डं । मधुजातशर्करायाम्
"मधुजा शर्करा रूक्षा कफपित्तहरी गुरुः । छर्द्यतीसारतृड्दाहरक्तहृत् तुवरा हिमा । यथा यथाऽस्या नैर्मल्यं मधुरत्वं तथा तथा । स्नेहलाघवशैत्यादि सरत्वं तथा तथा" भावप्र० ।

सि(शि)ताग्र पु० सि(शि)तमग्रं यस्य । कण्टके हारा० ।

सिताङ्ग पुस्त्री० सिता सिकता अङ्गं यस्य । वालुकागडे (बलिया) मत्स्ये हारा० स्त्रियां ङीष् ।

सिताङ्ग पु० सितमङ्गं यस्य । श्वेतरोहिते राजनि० ।

सितादि पु० सितायाः आदिः कारणम् । गुडे राजनि० ।

सितापाङ्ग पुस्त्री० सितमपाङ्गं यस्य । मयूरे त्रिका० स्त्रियां ङीष् । [ऽप्यत्र ।

सिताब्ज न० कर्म० । श्वेतकमले राजनि० सिताम्भोजादयो-

सिताभ पु० सिता आभा यस्य । १कर्पूरे रायमुकुटः २चन्द्रे च ३तक्रे स्त्री राजनि० ।

सिताभ्र पु० अभ्रमिव सितं शुभ्रं राज० । कर्पूरे अमर ।

सिताभ्रक न० अभ्रकमिव सितम् राज० । कर्पूरे राजनि० ।

सिताम्बर पु० सितमम्बरं यस्य । १श्वेतवस्त्रधारिणि यतिभि-क्षुका० २श्वेतवस्त्रधारिमात्रे त्रि० ।

सितार्जक पु० नित्यकर्म० । श्वेततुलस्याम् राजनि० ।

सितालक पु० आलयति भूषयति अल-णिच्-ण्वुल् नित्यकर्म० । श्वेतमन्दारे राजनि० । [श्वेतदूर्वायाम् रत्नमा०

सितालता स्त्री सिता सती आलतति आ+लत-अच् ।

सितालिकटभी स्त्री सितेन शुभ्रवर्णेन अलति अल-इन् कर्म० । श्वेतकिणिहीवृक्षे राजनि० ।

सितावर पु० सितं श्वेततामावृणोति आ+वृ-अच् (सुसुनि) १शाकभेदे २वाकुच्यां स्त्री राजनि० ङीप् । 'वाकुचीसदृशः पत्रैरेतदेव दर्शितः । शाको जलान्विते देशे चतुष्पत्रीति चोच्यते' भावप्र० । [२गङ्गायमुनयोः स्त्री द्वि०व०

सितासित पु० वर्णेन सितः वस्त्रेणासितः । १बलदेवे राजनि०

सिताह्वय पु० सितमाह्वयते आ+ह्वे-श । १श्वेतशिग्रौ २श्वेतरोहिते च राजनि० । [त्रि० रायमु०

सिति पु० षो-क्तिच् । १शुक्लवर्णे २कृष्णवर्णे च । ३तद्वति

सितिमन् पु० सितस्य भावः इमनिच् । शुभ्रतायाम् ।
"सित सितिम्ना सुतरां मुनेर्वपुः" माघः ।

सितिवार पु० सिति श्वेततां वृणोति वृ-अण् । सुनिषण्णके (सुसनि) शाके भावप्र० ।

सितिवासस् पु० सिति कृष्णं वासोऽस्य । बलदेवे ।

सितेतर पु० सितादितरः । १ग्रामशालौ २कुलत्थे च ३शुभेतरवर्णे ४तद्वति त्रि० । [शब्दा० हेमा० ।

सितेतरगति पु० सितेतरा कृष्णा गतिरस्य । कृष्णवर्त्मनि

सितोदर पु० सितमुदरमस्य । कुबेरे हेमच० ।

सितोपल पु० कर्म० । १स्फटिके राजनि० खटिन्यां न० त्रिका० । २शर्करायां स्त्री हेमच० ।

सिद्ध न० षिध-क्त । १चैत्ररथवने राजनि० व्याप्तमत्वा-न्यात्वम् २निष्पन्ने ३पक्वे ४नित्ये च त्रि० शब्दर० । सिद्धिरस्यस्य अच् । ५व्यासादौ मुनौ ६देवयोनिभेदे च पु० अमरः तल्लोकश्च चन्द्रलोकादधो व्योमस्थितः यथोक्तं सू० सि० "मन्दामरेज्यभूपुत्रसूर्यशुक्रेन्दुजेन्दवः । परिभ्रमन्त्यधोऽधःस्थाः सिद्धविद्याधरा घनाः" ७प्रसिद्धे त्रि० ८विष्कम्भादिषु मध्ये द्वाविंशयोगे ज्यो० ९गुडे १०कृष्णधुस्तूरे पु० राजनि० । ११सक्ते त्रि० हेमच० १२व्यापारे पु० शब्दर० । १३योगिनीदशामध्ये षष्ठ्यां दशायां स्त्री । दशाशब्दे ३५०५ पृ० दृश्यम् । तन्त्रोक्ते अकथहचक्रस्थे साधक-

नामाद्याक्षरयुक्तकोष्ठस्याद्याक्षरयुक्ते १४मन्त्रभेदे पु० षकथहमन्दे शब्दे दृश्यम् ।१५जलादिशब्दे क्रियाभेदे स्त्री १६सिद्धियुते मन्त्रे पु० "मन्त्रसिद्धेरुपायश्च गौतमीये "पुनः सोऽनुष्ठितो मन्त्रो यदि सिद्धो न जायते । उपायास्तत्र कर्त्तव्याः सप्त शङ्करभाषिताः । भ्रामणं रोधनं वश्यं पीडनं पोषशोषणम् । दहनान्तं क्रमात् कुर्य्यात् ततः सिद्धो भवन्मनुः । भ्रामणं वायुबीजेन यथानुक्रमयोगतः । तन्मन्त्रं यन्त्र आलिख्य सिद्धकर्पूरकुङ्कुमैः । उशीरचन्दनाभ्यान्तु मन्त्रं संग्रथित लिखेत् । क्षीराज्यमधुतोयानां मध्ये तल्लिखितं भवेत् । पूजनाज्जपनाद्धोमात् भ्रामितः सिद्धिदो भवेत् । भ्रामितो यदि नो सिद्धो रोधनं तस्य कारयेत् । सारस्वतेन बीजेन सम्पुटीकृत्य संजपेत् । एवं रुद्धे भवेत् सिद्धो न चेदेतदथाचरेत् । अलक्तचन्दनं कुष्ठं हरिद्रामादनं शिला । एतैस्तु मन्त्रमालिख्य भूर्जपत्रे शुभे । धार्य्यं कण्ठे भवेत् सिद्ध पीडनं चास्य कारयेत् । अधरोत्तरयोगेन पदानि परिजप्य वै । ध्यायेच्च देवतां तद्वत् अधरोत्तररूपिणीम् । विद्यामादित्य दुग्धेन विलिख्याक्रम्य चाङ्घ्रिणा । तथाभूतेन मन्त्रेण होमः कार्य्यो दिने दिने । पीडितो मन्त्रराजोऽयं सिद्धः स्यादथ पोषयेत् । बालाया स्त्रितयं बीजमाद्यन्ते तस्य योजयेत् । गोक्षीरमधुनालिख्य विद्यां पाणौ विभावयेत् । पोषितोऽयं भवेत् सिद्धो न चेत् कुर्वीत शोषणम् । द्वाभ्यान्तु वायुबीजाभ्यां मन्त्रं कुर्य्याद्विदर्भितम् । तथा विद्या गले धार्य्या लिखिता वटभस्मना । शोषितोऽपि न सिद्धः स्यात् दहनीयोऽग्नितो ततः । आग्नेयेन तु बीजेन मन्त्रस्यैकैकमक्षरम् । आद्यन्तमध्य ऊर्द्धञ्च योजयेद्दाहकर्मणि । ब्रह्मवृक्षस्य तैलेन मन्त्रमालिख्य धारयेत् । कण्ठदेशे ततो मन्त्रः सिद्धः स्याच्छङ्करोदितम् । इत्येतत्कथितं सम्यक् केवल तव भक्तितः । एकेनैव कृतार्थः स्याद्बहुभिः किम्च यते ।" तन्त्रसार । [च राजनि०।

सिद्धक पु० सिद्ध इव इवार्थे कन् । १सिन्धुवारे २शालवृक्षे

सिद्धगङ्गा स्त्री सिद्धाश्रिता गङ्गा शाक० । मन्दाकिन्याम् जटा० । [जले सिद्धतोयादयोऽप्यत्र ।

सिद्धजल न० सिद्धं पक्वं जलमत्र ।१काञ्जिके कर्म० २पक्व

सिद्धदेव पु० सिद्धानां पूज्यः देवः । महादेव मन्दर० ।

सिद्धधातु पु० सिद्धः प्रसिद्धो धातुः । पारदे शब्दच० ।

सिद्धपीठ पुंन० कर्म० । "दानो लक्षवर्णिश्चैत, श्रोनो वा कोटियज्ञकः । महाविद्याजपाः क्षेत्रः सिद्धपीठः प्रकीर्त्तितः" इति,तन्त्रोक्ते १स्थानभेदे पीठशब्दे ४३४२ पृ० दर्शिते २स्थानभेदे च ।

सिद्धपुर न० कर्म० । "लङ्का कुमध्ये यमकोटिरस्याः प्राक्, पश्चिमे रोमकपत्तनञ्च । अधोगतं सिद्धपुरञ्च" सि०शि०उक्ते भूगोलस्थेषु भूचतुष्पादान्तरितदेशस्थेषु चतुर्षु देवनिर्मितेषु पुरेषु मध्ये अधोभागस्थे पुरभेदे ।

सिद्धपुष्प पु० सिद्धमियं पुष्पं यस्य । करवीरवृक्षे राजनि० ।

सिद्धप्रयोजन पु० सिद्धं प्रयोजनं यस्मात् ५ब० । गौरसर्षपे राजनि० । २सिद्धाभीष्टे त्रि० ।

सिद्धमोदक पु० तवराक्षीरस्थखण्डे राजनि० ।

सिद्धरस पु० सिद्धः प्रसिद्धो रसः । १पारदे अमरः सिद्धो रसोऽस्य । २धातुमाने त्रि० मेदि० ।

सिद्धविद्या स्त्री सिद्धा सत सिद्धा विद्या मन्त्रो यस्याः।"काली तारा महाविद्या षोडशी भुवनेश्वरी । भैरवी छिन्नमस्ता च विद्या धूमावती तथा । बगला सिद्धविद्या च मातङ्गी कमलात्मिका । एता दश महाविद्याः सिद्धविद्याः प्रकीर्त्तिताः" इति तन्त्रोक्तासु दशसु काल्यादिषु देवीषु ।

सिद्धसाधन न० सिद्धस्य निश्चितस्य साधनमनुमानम् । १न्यायोक्ते सिषाधयिषाविरहकाले साध्यत्वेन निश्चितस्य पुनरनुमानरूपे दोषे । सिद्धं साधयति सु । २श्वेतसर्षपे पु० राजनि० । सिषाधयिषासत्त्वे तु सिद्धस्यापि अनुमानं भवत्येव "प्रत्यक्षपरिकलितमप्यर्थमनुमानेन बुभुत्सन्ते तर्करसिकाः" इति वाचस्पत्युक्तेः । तदसत्त्वे तु नानुमितिः "न हि करिणि दृष्टे चित्कारेण तमनुमिमतेऽनुमातारः" इति,तस्यैव वचनान्तरात् । सिद्धेश्च यथाऽनुमितिविरोधित्वम् तथा सिद्धिशब्दे वक्ष्यते । संशयपक्षतावादिमते निश्चयेन संशयस्य प्रतिरोधात् पक्षताऽभावेन नानुमितिरिति बोध्यम् । सिद्धसाधनस्य पक्षताविघटकत्वेनाश्रयासिद्धावन्तर्भवतीति" नियन्त्रणाकारमिश्राः ।

सिद्धसाध्य पु०षकथहमन्त्रोक्ते साधकनामाद्याक्षरयुक्तकोष्ठावधिद्वितीयकोष्ठस्याद्याक्षरयुक्ते तन्त्रोक्ते मन्त्रभेदे अकथहमन्दे दृश्यम् ।

सिद्धसिद्ध पु० तन्त्रोक्ते अकथहमन्त्रोक्ते साधकनामाद्यक्षरयुक्तकोष्ठस्थिताद्याक्षरयुक्ते मन्त्रभेदे अकथहमन्दे दृश्यम्

सिद्धसिन्धु स्त्री कृत० । गङ्गायाम् त्रिका० सिद्धनद्यादयोऽप्यत्र

सिद्धसिद्ध पु॰ तन्त्रोक्ते मन्त्रभेदे चक्रशब्दे दृश्यम् ।

सिद्धान्त पु॰ सिद्धः निश्चितोऽन्तो यस्मात् । प्रमाणादुपन्या-सेन पूर्वपक्षनिरासके सिद्धपक्षस्य स्थापनरूपे शास्त्रशोभे २ ज्योतिःशास्त्रभेदे च सूर्यसिद्धान्तः सोमसिद्धान्तादिः "त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलनामानप्रभेदः क्रमाच्चारश्च द्युसदां द्विधा च गणितं प्रश्नास्तथा सोत्तराः । भूधिष्ण्य-ग्रहसंस्थितेश्च कथनं यन्त्रादि यत्रोच्यते सिद्धान्तः स उदाहृतोऽत्र गणितस्कन्धप्रबन्धे बुधैः" सि॰ शि॰ । गौ॰ सूत्रोक्तसिद्धान्तलक्षणभेदो यथा "तन्त्राधिकरणाभ्युपगम-संस्थितिः सिद्धान्तः" सू॰ । "सर्वतन्त्रप्रतितन्त्राधिकरणाभ्यु-पगमसंस्थित्यर्थान्तरभावात्" सू॰ । "सर्वतन्त्राविरुद्धस्तन्त्रे-ऽधिकृतोऽर्थः सर्वतन्त्रसिद्धान्तः" सू॰ । "समानतन्त्रसिद्धः परतन्त्रासिद्धः प्रतितन्त्रसिद्धान्तः" सू॰ । "यत्सिद्धावन्य-प्रकरणसिद्धिः सोऽधिकरणसिद्धान्तः" सू॰ । "अपरीक्षिता-भ्युपगमात् तद्विशेषपरीक्षणमभ्युपगमसिद्धान्तः" सू॰ ।

"तन्त्रं शास्त्रं तदेवाधिकरणं ज्ञापकतया यस्य, तादृशस्य योऽभ्युपगमस्तस्य समीचीनतयाऽसंशयरूप-तया स्थितिस्तथाच शास्त्रितार्थनिश्चयः सिद्धान्तः अत्र चाभ्युपगम्यमानोऽर्थः सिद्धान्त इति भाष्यम् "अभ्युप-गम" सिद्धान्त इति वार्त्तिकटीका" न चात्र विरोधः मङ्गलीयं आचार्य्यैः परिष्कृतत्वात् तथाच सिद्धौ "निश्चय अर्थाभ्युपगमयोर्मध्ये प्रधानभावस्य विवक्षातन्त्र-त्वादर्थाभ्युपगमोऽभ्युपगम्यमानो वार्थं सिद्धान्तत्वेन सूत्रभाष्यवार्त्तिकटीकास्तु न विरोधः । अत च भाष्यानु-सारात् सर्वतन्त्रप्रतितन्त्राधिकरणाभ्युपगमसिद्धान्तान्यतमः सिद्धान्त इति सूत्रार्थ इति तु न युक्तं अविभक्तत्वात् त्यागापत्तेः तन्त्रसिद्धान्तत्वेन द्वयमनुगमय्य तन्त्राधिकर-णाभ्युपगमान्यतमः सिद्धान्त इति कश्चित् । विभजते । स चतुर्विध इति शेषः सर्वतन्त्रादिसंस्थितीनामर्थान्तर-भावात् भेदादित्यर्थः । सर्वतन्त्रसिद्धान्तं लक्षयति । सर्व-तन्त्राविरुद्धं सर्वशास्त्राभ्युपगत इति यावत् । वस्तुतो यथाश्रुत एवार्थः अन्यथा तन्त्रेऽधिकृत इत्यस्य वैयर्थ्या-पत्तेरेतदेव च खात्यादिरपदुत्तरत्वमपि सर्वतन्त्रसिद्धान्तं न च तन्त्रेऽधिकृत इति स्वार्थं लक्षणे तु न देय-मेवेति वाच्यं मनस इन्द्रियत्वस्यापि सर्वतन्त्रसिद्धान्तता-पत्तेः मध्यास्तु स्वतन्त्रोपपन्नत्वप्रमाणत्वादादिप्रतिवाद्युभ-याभ्युपगतः कथानुकूलोऽर्थः स इति वदन्ति । प्रति-तन्त्रसिद्धान्तं लक्षयति । समानशब्द एकार्थो नैकतन्त्र-सिद्ध इत्यर्थः स्वतन्त्र सिद्ध इति पर्यवसितोऽर्थः तथाच वादिप्रतिवाद्येकतरमात्राभ्युपगतस्तदेकतरस्य प्रतितन्त्र-सिद्धान्त इति फलितार्थः, यथा मीमांसकानां शब्दनित्य-त्वम् । अधिकरणसिद्धान्तं लक्षयति "यस्यार्थस्य सिद्धौ सावमानायामेवान्यस्य प्रकरणस्य प्रस्तुतस्य सिद्धिर्भवति सोऽधिकरणसिद्धान्त इत्यर्थः यथा तद् द्व्यणुकादिकं पक्षीकृत्योपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमज्जन्यत्वे साध्यमाने सर्वज्ञत्वमीशस्य, एवं चेतनत्वादपि यथा दर्शन-स्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणादिन्द्रियादिव्यतिरिक्ते आत्मनि साधिते इन्द्रियनानात्वं तथा च यदर्थसिद्धिं विना योऽर्थः शब्दादनुमानाद्वा न सिध्यति सोऽधिकरणसिद्धान्त इति । वस्तुतस्तु शाब्दत्वमनुमानत्वं चाविवक्षितं प्रमाणमात्रमपे-क्षितम् अतएव प्रत्यक्षेण स्थूलत्वसाधनानन्तरसूक्ष्मात्म-तत्त्वविवेके "सोऽयमधिकरणसिद्धान्तन्यायेन स्थूलत्वसिद्धौ क्षणभङ्गभङ्ग इति" तत्र च वाक्यार्थसिद्धौ तदनुषङ्गी यो यः सोऽधिकरणसिद्धान्त इति वार्त्तिकफक्किका लिखित्वा येन केनापि प्रमाणेन वाक्यार्थसिद्धौ जन्यमानायां यो-ऽन्यार्थः सिध्यति स तथेत्यर्थः इति व्याख्यातं दीधिति-कृता । एवं हेतुरोहनः पक्षश्च वाक्यार्थ इति टीकावचने च उपलक्षणमेतदित्युक्तं तत्र तत्र मिश्रैरेव लक्षणं कार्य्यम् । यत्तु जनकीभूतव्यापकताज्ञाने व्यापककोटावेव विषय प्रकृतानुमित्या व्यापककोटौ विषयीकृतः शब्दज-नकपदार्थज्ञानविषयत्वे सति शाब्दविषयत्वेन इयमधि-करणसिद्धान्त इति तत्र इन्द्रियनानात्वादौ भाष्या-द्युदाहृतस्याप्राप्तेरिति । अभ्युपगमसिद्धान्तं लक्षयति । अपरीक्षितस्य साक्षादसूत्रितस्य विशेषपरीक्षणं विशेष-धर्मकथनम् । अभ्युपगमादिति ज्ञापकत्वे पञ्चमी अभ्युप-गमज्ञापकमित्यर्थं विशेषपरीक्षणाज्ज्ञायते सूत्रकृतो-ऽभ्युपगतमिदमिति तथाच साक्षादसूत्रिताभ्युपगमो-ऽभ्युपगमसिद्धान्तः यथा मनस इन्द्रियत्वमिति" वृत्तिः । तथाच सिद्धान्तः संस्थितिः सिद्धान्तः संस्थितिश्च इत्य-न्याख्येया । तत्र तन्त्रसंस्थितिस्तन्त्रार्थसंस्थितिः । अधिकरणसंस्थितिरधिकरणानुषक्तार्थसंस्थितिः । अभ्युप-गमसंस्थितिरनवधारितार्थपरिग्रहे तद्विशेषपरीक्षणाया-भ्युपगमसिद्धान्तः वात्स्या॰ भाष्ये दृश्यम् । प्रामा-णिकत्वेनाभ्युपेतोऽर्थः सिद्धान्त इत्यन्ये । मीमांसकोक्ते पञ्चावयवयुक्ताधिकरणाङ्गे ५चरमेऽङ्गे अधिकरणशब्दे १२६ पृ॰ दृश्यम् ।

**सिद्धान्ताचार** पु॰ "आत्मानं देवतां मत्वा यजेद्देवञ्च मानवे। यदा शुद्धः सदा शान्तः सिद्धान्ताचार उच्यते" तन्त्रोक्ते आचारभेदे।

**सिद्धारि** पु॰ तन्त्रोक्ते साधकनामाद्याक्षरयुक्तकोष्ठादधिकसर्वकोष्ठस्थाद्याक्षरयुक्ते मन्त्रभेदे अकथहशब्दे १८पृ॰दृश्यम्।

**सिद्धार्थ(क)** पु॰ सिद्धः अर्थो यस्मात् ५ब॰ वा कप्। १श्वेतसर्षपे अमरः। २वटीवृक्षे च राजनि॰। ६त॰। ३प्रसिद्धार्थे त्रि॰। "सिद्धार्थं सिद्धसम्बन्धम्" इति प्राच। ४शाक्यसिंहे पु॰ मेदि॰ ५जिनभेदमातरि स्त्री हेमच॰।

**सिद्धि** स्त्री सिध–क्तिन्। १वृद्धिनामौषधे अमरः। २योगभेदे ३अन्तर्द्धाने ४निष्पत्तौ ५पाके ६पादुकायाम् ७बुद्धौ मेदि॰ ८मोक्षे हेमच॰ ९सम्पत्तौ धरणि॰ १०अणिमाद्यष्टविधैश्वर्य्ये ११ऋद्धौ शब्दच॰ १२साध्यवस्तुनो निश्चये च। १३सांख्योक्ते ऊहादिके सिद्धिहेतुभेदे "ऊहादिभिः सिद्धिः" सां॰सू॰। "ऊहादिभेदैः सिद्धिरष्टधा भवतीत्यर्थः। इदमपि सूत्रं कारिकया व्याख्यातम्। "ऊहः शब्दोऽध्ययनं दुःखविघातास्त्रयः सुहृत्प्राप्तिः। दानं च सिद्धयोऽष्टौ सिद्धेः पूर्वोऽङ्कुशस्त्रिविधः" इति। "अस्या अयमर्थः। आध्यात्मिकादिदुःखत्रयनियोगिकत्वात् त्रयो दुःखविघातास्त्रयो मुख्यसिद्धयः। इतरास्तु तत्साधनत्वाद्गौण्यः सिद्धयः। तत्रोहो यथा उपदेशादिकं विनैव प्राग्भवीयाभ्यासवशात् तत्त्वस्य स्वयमूहनमिति। शब्दस्तु यथा अन्यदीयपाठमाकर्ण्य स्वयं वा शास्त्रमाकलय्य यज्ज्ञानं जायते तदिति। अध्ययनं यथा शिष्याचार्य्यभावेन शास्त्राध्ययनाज्ज्ञानमिति। सुहृत्प्राप्तिर्यथा। स्वयमुपदेशार्थं गृहागतात् परमकारुणिकाज्ज्ञानलाभ इति। दानं यथा धनादिदानेन परितोषिताज्ज्ञानलाभ इति। एषु च पूर्वस्त्रिविध ऊहशब्दाध्ययनरूपो मुख्यसिद्धेरङ्कुश आकर्षक। सुहृत्प्राप्तिदानयोरूहादित्रयापेक्षया मन्दसाधनत्वप्रतिपादनायेदसूक्तम्। कश्चित्त्वेतासामष्टसिद्धीनामङ्कुशो निवारकः पूर्वस्त्रिविधो विपर्य्ययाशक्तितुष्ट्यात्मको भवति बन्धकत्वादिति व्याचष्टे तन्न। तस्य भावव्याख्यायां तथा साधिवसीदिवत् सिद्धिविरोधिताभावेन व्यवस्थोः सिद्धिविरोधित्वासम्भवात्। ननूहादिभिरेव कथं सिद्धिरुच्यते मन्त्रतपःसमाध्यादिभिरप्यणिमाद्यष्टसिद्धेः सर्वमाप्त्यसिद्धत्वादिति। तत्राह" भा॰। "नेतरादितरहानेन विना" सू॰। "इतरादूहादिपञ्चकभिन्नात् तप आदेस्तात्त्विकी न सिद्धिः कुत इतरहानेन विना यतः सा सिद्धिरितरस्य विपर्य्ययस्य हान विनैव भवत्यतः संसारापरिपन्थित्वात् सा सिद्ध्याभास एव न तु तात्त्विकी सिद्धिरित्यर्थः। तथा चाक्तं योगसूत्रेण। "ते समाधावुपसर्गा व्युत्थाने सिद्धयः" इति प्र॰भाष्यम्।

पात॰ सू॰ भाष्ययोश्च एकत्र विषयविशेषे धारणाध्यानसमाधित्रयरूपसंयमविशेषात् कतिचित् सिद्धयो दर्शिताः यथा "परिणामत्रयसंयमादतीतानागतज्ञानम्" सू॰। "धर्म्मलक्षणावस्थापरिणामेषु संयमात् योगिनां भवत्यतीतानागतज्ञानं धारणाध्यानसमाधित्रयमेकत्र संयम उक्तस्तेन परिणामत्रयं साक्षात्क्रियमाणमतीतानागतज्ञानं सम्पादयति" भा॰। "शब्दार्थप्रत्ययानामितरेतराध्यासात् सङ्करस्तत्प्रविभागसंयमात् सर्वभूतरुतज्ञानम्" सू॰। "संस्कारसाक्षात्करणात् पूर्वजातिज्ञानम्" सू॰। "प्रत्ययस्य परचित्तज्ञानम्" सू॰। "कायरूपसंयमात्तद्ग्राह्यशक्तिस्तम्भे चक्षुःप्रकाशासंप्रयोगेऽन्तर्द्धानम्" सू॰। "सोपक्रमं निरुपक्रमञ्च कर्म्म तत्संयमादपरान्तज्ञानमरिष्टेभ्यो वा" सू॰। "मैत्र्यादिषु बलानि" सू॰। "बलेषु हस्तिबलादीनि" सू॰। "प्रवृत्त्यालोकन्यासात् सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टज्ञानम्" सू॰। "भुवनज्ञानं सूर्य्ये संयमात्" सू॰। "चन्द्रे ताराव्यूहज्ञानम्" सू॰। "ध्रुवे तद्गतिज्ञानम्" सू॰। "नाभिचक्रे कायव्यूहज्ञानम्" सू॰। "कण्ठकूपे क्षुत्पिपासानिवृत्तिः" सू॰। "कूर्म्मनाड्यां स्थैर्य्यम्" सू॰। "मूर्द्धज्योतिषि सिद्धदर्शनम्" सू॰। "प्रातिभाद्वा सर्वम्" सू॰। "हृदये चित्तसंवित्" सू॰। "सत्त्वपुरुषयोरत्यन्तासङ्कीर्णयोः प्रत्ययाविशेषो भोगः परार्थत्वात् स्वार्थसंयमात् पुरुषज्ञानम्" सू॰। "ततः प्रातिभश्रावणवेदनादर्शास्वादवार्त्ता जायन्ते" सू॰। "ते समाधावुपसर्गा व्युत्थाने सिद्धयः" सू॰। "बन्धकारणशैथिल्यात् प्रचारसंवेदनाच्च चित्तस्य परशरीरावेशः" सू॰। "उदानजयाज्जलपङ्ककण्टकादिष्वसङ्ग उत्क्रान्तिश्च" सू॰। "समानजयाज्ज्वलनम्" सू॰। "श्रोत्राकाशयोः सम्बन्धसंयमाद्दिव्यं श्रोत्रम्" सू॰। "कायाकाशयोः सम्बन्धसंयमाल्लघुतूलसमापत्तेश्चाकाशगमनम्" सू॰। "बहिरकल्पिता वृत्तिर्महाविदेहा ततः प्रकाशावरणक्षयः" सू॰। "स्थूलस्वरूपसूक्ष्मान्वयार्थवत्त्वसंयमाद्भूतजयः" सू॰। "ततोऽणिमादिप्रादुर्भावः कायसम्पत्तद्धर्म्मानभिघातश्च" सू॰। "रूपलावण्यबलवज्रसंहननत्वानि कायसम्पत्" सू॰। "ग्रहणस्वरूपास्मितान्वय-

ग्राह्यस्वरूपसंयमादिन्द्रियजयः" सू०। "ततो मनोजवित्वं विकरणभावः प्रधानजयश्च" सू०।
"परिणामत्रयसंयमादतीतानागतज्ञानम्" इत्यादिकैः "ततः प्रातिभश्रावणवेदनादर्शास्वादवार्त्ता जायन्ते" इत्यन्तसूत्रैरुक्तानां सिद्धीनां समाधावुपसर्गत्वं व्युत्थाने सिद्धित्वमाह "ते समाधावुपसर्गा व्युत्थाने सिद्धयः" सू०। ते प्रातिभादयः समाहितचित्तस्योत्पद्यमानाः उपसर्गास्तत्त्वदर्शनप्रत्यनीकत्वात्, व्युत्थितचित्तस्योत्पद्यमानाः सिद्धयः" भा०। एवमग्रे वक्ष्यमाणा ततोऽणिमादिप्रादुर्भाव इत्यादयोऽपि सिद्धयो व्युत्थानदशायामेव समाधौ तूपसर्गा एव हेतोरविशेषात्। एवमन्या अपि सिद्धयः कैवल्यपादे दर्शिता यथा "जन्मौषधिमन्त्रतपःसमाधिजाः सिद्धयः" सू०। "देहान्तरिता जन्मना सिद्धिः औषधिभिरसुरभवने रसायनेनेत्येवमादि। मन्त्रैराकाशगमनाणिमादिलाभः तपसा सङ्कल्पसिद्धिः कामरूपी यत्र तत्र कामग इत्येवमादि समाधिजाः सिद्धयो व्याख्याताः" भा०। तासाञ्च यथाऽन्यथापरिणामहेतुत्वं तथा परस्तेनैव समर्थितम्"।

तन्त्रोक्तमन्त्रसिद्धिलक्षणं च तन्त्रसा० उक्तं यथा
"मनोरथानामक्लेशः सिद्धिरुत्तमलक्षणा। मृत्योश्च हरणं तद्वद्देवतादर्शनं तथा। प्रयोगेऽक्षेपतः सिद्धिः सिद्धेस्तु लक्षणं परम्। परकायप्रवेशश्च पुरप्रवेशनं तथा। ऊर्द्ध्वोत्क्रमणं एवं हि चराचरपुरे गतिः। खेचरीमेलनं चैव तत्कथाश्रवणादिकम्। भूच्छिद्राणि प्रपश्येत्तु तद्वदुत्तमलक्षणम्। ख्यातिर्वाहनभूषादिलाभः सुचिरजीवनम्। भूपानां तद्गणानाञ्च वशीकरणमुत्तमम्। सर्वत्र सर्वलोकेषु चमत्कारकरी सुधीः। रोगोपहरणं दृष्ट्या विषापहरणं तथा। पाण्डित्यं लभते मन्त्री चतुर्विधमयत्नतः। वैराग्यञ्च मुमुक्षुत्वं त्यागिता सर्ववश्यताम्। अष्टाङ्गयोगाभ्यासश्च भोगेच्छापरिवर्जनम्। सर्वभूतेष्वनुकम्पा सार्वज्ञ्यादिगुणोदयः। इत्यादि गुणसम्पत्तिर्मध्यसिद्धेस्तु लक्षणम्। यशैश्वर्यं धनित्वं च सुतदारादिसम्पदः। अधमाः सिद्धयः प्रोक्ता मन्त्रस्य
६ चाद्यभूमिकाः। सिद्धमन्त्रस्तु यः साक्षात् स शिवो नात्र संशयः।

साध्यवत्तानिश्चयरूपसिद्धिस्तु अनुमित्सानुमितीच्छायां सत्यां प्रमाणान्तरात् अनुमितेः पूर्वं प्रतिबन्धिका अनुमित्सा तु तत्रोत्तेजिका। "सिसाधयिषया शून्या सिद्धिर्यत्र न विद्यते। स पक्षस्तत्र वृत्तित्वज्ञानादनुमितिर्भवेत्" भाषा०। सिद्धिश्च पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्यावगाहिनी पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नयत्किञ्चिद्धर्मावगाहिनी च तत्तावच्छेदकावच्छेदेनानुमितिं प्रति अवच्छेदकावच्छेदेन सिद्धिर्विरोधिनी न सामानाधिकरण्येन सिद्धिः। सामानाधिकरण्येनानुमितिं प्रति तु सिद्धिमात्रं विरोधीति विवेकः। संशयपक्षतावादिमते पक्षताविघटकत्वेन सिद्धेर्विरोधितेति विशेषः। १४दक्षकन्याभेदे वह्निपु०। [सि०।

**सिद्धिद** त्रि० सिद्धिं ददाति दा–क। १बटुकभैरवे। २सिद्धिदातरि

**सिद्धियोग** पु० "शुक्रे नन्दा बुधे भद्रा शनौ रिक्ता कुजे जया। गुरौ पूर्णा च संयुक्ता सिद्धियोगः प्रकीर्त्तितः" ज्योतिषोक्ते शुक्रादिवारयुक्तनन्दादितिथौ।

**सिद्धिस्थान** न० तीर्थभेदे। "अत ऊर्द्ध्वं प्रवक्ष्यामि सिद्धिस्थानानि यानि तु। यत्राराधिता देवी क्षिप्रं भवति सिद्धिदा। गङ्गाद्वारं प्रयागञ्च त्रिकूटं पर्वतं तथा। विन्ध्या गङ्गा सरिद्यत्र रेवातीरमथापि वा। पयोष्णी अपराख्या तु अथ वा मच्छकेश्वरे। गङ्गासङ्गरवामेशे अथ वा अमरेश्वरे। नर्मदायास्तटे रम्ये हरिश्चन्द्रे तथा पुरे। सरस्वतीतटे पुण्ये पुण्यस्थानेऽपि वा। स्थानेष्वेषु जपं कुर्यात् नन्दाद्वे कृतमानसः। भैरवं मूलमन्त्रस्य चण्डीशं त्रिपुरान्तकम्। अट्टहासं चक्रोत्थानं कपालमोचनामकम्। एतानि च वराङ्गाख्यं स्थानान्यन्यानि वर्जयेत्" देवीपु०।

**सिद्धेश्वरी** स्त्री देवीविशेषे। "सिद्धां सिद्धेश्वरीं सिद्धविद्याधरगणैर्युताम्। मन्त्रसिद्धिप्रदां योनिसिद्धिदां लिङ्गशोभिताम्" इत्युक्तभावात० ११ पटले। "लक्षेण मलमद्रेश्च गोत्रैः कवलितांघ्रिभिः। षडङ्गकं मतं तत्र मन्त्रसिद्धिप्रदायकम्। तदा षड्तकैः सा च सिद्धा देवी प्रतिष्ठिता। सिद्धिदा मोक्षदा च तेन सिद्धेश्वरी स्मृता। षड्तकेश्वराख्येव सदा सिद्धिमवाप्नुयात्" इति मात्रकपु०।

**सिद्धौघ** पु० ६त०। तारादेव्याः पूजाङ्गे पूज्ये गुरुभेदे "दिव्यौघाः सिद्धिदा नृणाम्। सिद्धौघान् शृणु देवेश। सुमनाश्च मुकुन्दनाथ श्रीनाथो महेश्वरः। हरिनाथो, मानवौघान् शृणु वक्ष्यामि तद्गुरून्" तन्त्रसा०।

**सिध्म** न० सिध–मक् किच्च। किलासरोगे हेमच०।

**सिध्मन्** न० सिध–मनिन् किच्च। १किलासरोगे अमरः। २०११ पृ० किलासशब्दे दृश्यम्।

**सिध्मल** त्रि० सिध्मन्+अस्त्यर्थे लच्। १किलासरोगवति अमरः। २मीनविकारे स्त्री हेमच०। [पुष्यनक्षत्रे अमरः

**सिध्य** पु० कार्य्यं साधयति सिध-णिच्-कर्त्तरि यत् नि०।

**सिध्र** पु० सिध-रक्। १साधौ २वृक्षे च उणा०।

**सिध्रक** पु० सेधति रोगान् सिध-रक् स्वार्थे क। वृक्षभेदे "वनगिर्य्योः" पा० इत्यादिसूत्रेण सिध्रकशब्दस्य पाणिनिना दीर्घस्य विधानात् पुंस्त्वमेवास्य युक्तम् अमरोक्तं स्त्रीत्वन्त्वपाणिनीयम्। [त्रिका०।

**सिध्रकावण** न० सिध्रकप्रधानं वनं णत्वम् दीर्घश्च। देवोद्याने

**सिन** पु० सीयते बध्यते सि-क्त ग्रासे तस्य नः। १ग्रासे तस्य बद्धत्वात्तथात्वम्। [व्याडिः

**सिनी** स्त्री सित+ङीप् तस्य नश्च। शुक्लवर्णयुक्तस्त्रियाम्

**सिनीवाली** स्त्री सिनीं श्वेतां चन्द्रकलां वहति धारयति वल-अण् ङीप्। १चतुर्दशीयुक्तायाममावास्यायाम् अमरः। कुहूशब्दे २१६२ पृ० दृश्यम्। २दुर्गायां मेदि०।

**सिन्दु(न्धु)क** पु० स्यन्दते स्यन्द-उ संप्रसारणञ्च पृषो० दस्य वा धः स्वार्थे वा क। सिन्दुवारवृक्षे अमरः (न्धु)मध्यस्तमार्थे शब्दर०।

**सिन्दु(न्धु)वार** पु० सिन्धुं गजमदं वारयति तिक्तत्वात् वृ-अण्। १(निसिन्दा) वृक्षे अमरः "मुक्ताकलापीकृतसिन्धुवारम्" कुमार०। तस्य च श्वेतपुष्पत्वात् मुक्तातुल्यत्वम्। पृषो० न्धुमध्यस्तमार्थे रत्नको० २हयोत्तमे त्रिका०।

**सिन्दूर** न० स्यन्द-ऊरन् संप्रसारणम्। स्वनामख्याते रक्तवर्णे १चूर्णभेदे अमरः २वृक्षभेदे पु० मेदि०। "सीसोपधातुः सिन्दूरं गुणैस्तत् सीसवन्मतम्। संयोगजप्रभावेन तस्याप्यन्ये गुणाः स्मृताः। सिन्दूरमुष्णं वीसर्पकुष्ठकण्डूविषापहम्। भग्नसन्धानजननं व्रणशोधनरोपणम्" "दुग्धाम्लयोगतस्तस्य विशुद्धिर्गदिता बुधैः" भावप्र०। भर्त्तायुर्द्दये सधवया तद्धारणस्यावश्यकता यथोक्तं काशीख० ४४५० "हरिद्रा कुङ्कुमं चैव सिन्दूरं कज्जलं तथा। कूर्पासकञ्च ताम्बूलं माङ्गल्याभरणं शुभम्। केशसंस्कारकबरीकरकर्णविभूषणम्। भर्त्तायुष्यमिच्छन्ती दूरयेन्न पतिव्रता"।

**सिन्दूरकारण** न० ६त०। सीसके हेमच०।

**सिन्दूरतिलक** पुंस्त्री० सिन्दूरवर्णतिलकवच्चिह्नभेदो यस्य। १हस्तिनि मेदि० स्त्रियां ङीष्। २सधवायाम् स्त्री।

**सिन्दूरी** स्त्री सिन्दूर तद्वर्णोऽस्त्यस्याः अच् गौरा० ङीष्। १रोचन्यां २धातक्याञ्च मेदि०।

**सिन्धु** पु० स्यन्द-उ संप्रसारणं दस्य धश्च। १समुद्रे अमरः २रक्तचर्मविलतायाः ३नदभेदे मेदि० ४गजमदे हेमच०। ५सिन्धुवारवृक्षे शब्दच०। ६श्वेतटङ्कणे राजनि०। ७रागभेदे सङ्गीत०। ८नद्यां स्त्री मेदि० ९नदीभेदे राजनि०। "शतद्रोर्विपाशायुजः सिन्धुनद्याः सुशीतं लघु स्वादु सर्वामयघ्नम्। जलं निर्मलं दीपनं पाचनञ्च प्रदत्ते बलं बुद्धिमेधायुषञ्च" राजनि० तज्जलगुणाः। १०नैरृतीस्थे देशभेदे पु० कूर्मविभागशब्दे २१६८पृ० दृश्यम्। सोऽभिजनोऽस्य तस्य राजा वा अण्। सैन्धव पित्रादिक्रमेण तद्देशवासिनि तन्नृपे च। बहुषु अणो लुक्।

**सिन्धुकफ** पु० सिन्धोः कफ इव। समुद्रफेने शब्दर०।

**सिन्धुकर** न० सिन्धुदेशे कीर्य्यते क्रियते वा कृ-कृ-वा अप्। श्वेतटङ्कणे राजनि०। [शब्दर०।

**सिन्धुखेल** पु० सिन्धुसमीपे खेलति खेल-अच्। सिन्धुदेशे

**सिन्धुज** न० सिन्धुदेशे समुद्रे वा जायते जन-ड। १सैन्धवलवणे अमरः २चन्द्रे ३कर्पूरे पु०। ४लक्ष्म्यां स्त्री जटा० सिन्धुजातादयोऽप्यत्र।

**सिन्धुनन्दन** पु० ६त०। १चन्द्रे २कर्पूरे त्रिका०। सिन्धुसुतादयोऽप्यत्र। ३लक्ष्म्यां स्त्री। [शब्दच०।

**सिन्धुपुष्प** पु० सिन्धौ पुष्यति विकाशते पुष्प-अच्। शङ्खे

**सिन्धुमन्थज** न० सिन्धुमन्थात् जायते जन-ड। १सैन्धवलवणे रत्नमा० २अमृते च।

**सिन्धुर** पुस्त्री० सिन्धुर्मदजलमस्यास्ति र। हस्तिनि हेमच० स्त्रियां ङीष् "मदान्धसिन्धुरघटा" गङ्गास्तवः।

**सिन्धुलवण** न० सिन्धुदेशजातं लवणम्। सैन्धवलवणे रत्नमा०

**सिन्धुवारित** पु० सिन्धुं मदजलं वारितस्तिरस्कृतो येन चतितिक्तत्वात्। सिन्धुवारवृक्षे। (निसिन्दा) शब्दर०।

**सिन्धुवेषण** पु० विष-ल्यु ६त०। गाम्भारीवृक्षे शब्दच०।

**सिन्धुसङ्गम** पु० सिन्ध्वाः नद्याः नदीसमुद्रयोर्वा सङ्गमः। १नद्याः नदीसमुद्रयोर्वा मेलने अमरः। ४ तत्र। २नदाधारदेशे त्रि०।

**सिन्धूद्भव** न० सिन्धोः उद्भवति उद्+भू-अच् ५त० सैन्धवलवणे रत्नमा० २समुद्रजातमात्रे त्रि०। [लक्ष्म्याम्।

**सिन्धूपल** पु० सिन्धोरुपल इव। १सैन्धवलवणे वाचा०।

**सिप्र** पु० सृप-रक् पृषो०। १स्वेदे ३मेदे २चन्द्रे त्रिका० ३निदाघकाले ४धर्मे च पु० मेदि०। ५उज्जयिनीसमीपस्थे नदीभेदे स्त्री मेदि० "सिप्रातरङ्गानिलकम्पितासु" रघु०। संस्कारात्मकयोविंशोर्नद्युत्तमस्य सिन्धोरपि भवनात्

सिप्राप्रादुर्भावो यथा "तत्तोयं सप्तधा भूत्वा पतितं मान-
साचलात्। हेमाद्रेः कन्दरे मानौ सरस्याश्च पृथक्
पृथक्। तत्तोयं पतितं सिप्रे देवभोग्ये सरोवरे। तेन
सिप्रा नदी जाता विष्णुना प्रेरिता क्षितिम्" कालिपु०
१३अ०। [नामता।

**सिम** पु० षि-मन् किच्च। सर्वस्मिन् इत्यर्थे। तदर्थेऽस्य सर्व-

**सिम्बा(म्बि)** स्त्री षाम्यति इन्द्रियतया षम-बाच् इत् वा
पृषो०। (कुंट)१शिम्बायाम् द्विरूपको० इनन्तः। २नखी-
नामगन्धद्रव्ये राजनि० वा ङीप्। ङीबन्तः। ३नि-
ष्पाव्यां भावप्र०। [धान्ये कलायादौ भावप्र०।

**सि(शि)म्बिजा** स्त्री सि(शि)म्बे जायते जन-ड। शमी-

**सिर** पु० सि-रक्। १पिप्पलीमूले हेमच०। २नाड्याम्
३अम्बुवाहिन्याञ्च स्त्री हेमच०। [सल्लकीवृक्षे भरतः।

**सिलकी** स्त्री सि-क्विप् लक-अच् गौरा० ङीष् कर्म०।

**सिवर** पुंस्त्री० सि-वरच्। गजे जटा० स्त्रियां ङीष्।

**सिहुण्ड** पु० षो-क्विप् सिः छेदस्तं हुण्डते कण्टकावृतत्वात्
हुडि-अण्। स्नुहीवृक्षे शब्दर०। [स्वार्थे क तत्रैव।

**सिह्ल** पु० स्निह-क्लक् पृषो०। तुरुष्काख्ये गन्धद्रव्ये अमरः

**सिह्लकी** स्त्री स्निह-क्लक् पृषो० गौरा० ङीष्। सल्लकी-
वृक्षे शब्दर०। [शब्दर०।

**सिह्लभूमि** स्त्री सिह्लस्य गन्धद्रव्यस्य भूमिः। सल्लकीवृक्षे

**सीक** सेचने भ्वा० आ० सक० सेट्। सीकते असीकिष्ट।
ऋदित् चङि न ह्रस्वः। पर्युदासेन न षोपदेश।

**सीक** स्पर्शे वा चु० उभ० पक्षे भ्वा० प० सक० सेट्। सीक-
यति ते सीकति असीसिकत् त असीकीत्। पर्युदासात्र
षोपदेशः। [भरतः।

**सीकर** पु० सीक्यते सिच्यतेऽनेन सीक-अरन्। जलकणे

**सीता** स्त्री षि-क्त पृषो० दीर्घः। १लाङ्गलपद्धतौ अमरः
२जनकराजदुहितरि ३मद्यावर्तस्थितगङ्गायाञ्च।
"अथ मे कर्षतः क्षेत्रं लाङ्गलादुत्थिता ततः। क्षेत्रं
शोधयता लब्धा नाम्ना सीतेति विश्रुता। भूतलादु-
त्थिता सा तु व्यवर्द्धत ममात्मजा" रामा० बाल० "अथ
क्षोद्रदरो भद्रोऽर्जनाख्ये पुरे स्मृतः। राघवेन्द्र-
लोद्भवाने तारे चोत्तरफाल्गुने। अयोनिजा पद्मकरा
बालार्कशतसन्निभा। सीतामुखे समुत्पन्ना बालभावेन
सुन्दरी। सीतामुखोद्भवात् सीता इत्यस्यै नाम चा-
करोत्" पद्मपु०। मद्यावर्त्तनदीभेदश्च अलकनन्दाया धारा-
भेदः जम्बुद्वीपशब्दे ३०३१ पृ० दृश्यम्। ४इन्द्रजायाम्
५उमायां ६सस्याधिदेवतायां नानार्थमञ्जरी। ७मदि-
रायां राजनि०।

**सीतापति** पु० ६त०। श्रीरामे शब्दर०।

**सीतायाःपति** पु० ६त० अलुक्समा०। श्रीरामे शब्दर०।
"सीतायाः पतये नमः" इति पुराणम् अलुक्समासे पत्ये
इत्येव स्यात्।

**सीत्कार** पु० सीदित्यव्यक्तस्य कारः सीत्+कृ-घञ्। अनु-
रागजे शब्दे। [शब्दे हेमच०।

**सीत्कृत** न० सीत्+कृ-भावे क्त। १सीत्कारे २अनुरागज-

**सीत्य** न० सीतया लाङ्गलपद्धत्या निर्वृत्तं यत्। १धान्ये
हेमच०। सीतामर्हति यत्। २कृष्टकर्षणयोग्ये क्षेत्रादौ त्रि०

**सीधु** पु० सिध-उ पृषो०। १मद्ये २मद्यभेदे च "इक्षोः पक्वै
रसैः सिद्धः सीधुः पक्वरसश्च सः। आमैस्तैरेव यः सीधुः
(मेरका) स च शीतरसः स्मृतः। सीधुः पक्वरसः श्रेष्ठः
स्वराग्निबलवर्णकृत्। वातपित्तकरो हृद्यः स्नेहनो
रोचनो हरेत्। विबन्धमेदःशोफार्शःशोषोदरकफा-
मयान्। तस्मादल्पगुणः शीतरसः संलेखनः स्मृतः"
राजनि०। [शब्दर०।

**सीधुगन्ध** पु० सीधोरिव गन्धोऽस्य वा ब०(इत्)समा०। बकुले

**सीधुपुष्प** पु० सीधुगन्धयुक्तं पुष्पमस्य। १कदम्बे २बकुले च
३धातक्यां स्त्री राजनि० ङीष्।

**सीधुरस** पु० सीधोरिव रस आस्वादोऽस्य। आम्रवृक्षे राजनि०

**सीमन्त** पु० सीम्नोऽन्तः शक०। १केशान्तर्गतरेखाकारे पदार्थे
(सिँथि) हेमच० २केशरचनाभेदे। "षष्ठेऽष्टमे वा सीमन्त"
इत्युक्ते गर्भाधिके षष्ठे अष्टमे वा मासि कर्त्तव्ये ३गर्भ-
संस्कारभेदे च सीमन्तोन्नयनशब्दे दृश्यम्।

**सीमन्तक** न० सीमन्ते कायति कै-क। १सिन्दूरे राजनि०

**सीमन्तिनी** स्त्री सीमन्त+अस्त्यर्थे इनि। नार्याम् अमरः।

**सीमन्तोन्नयन** न० सीमन्तस्य केशरचनाभेदस्य उन्नयनम् उ-
न्नयनमत्र। अन्नप्राशने गर्भसंस्कारभेदे।
तत्प्रयोगादि संस्कारत० दर्शितं यथा
"यदि पुंसवनं न कृतं तदा तस्मिन्नेव दिने प्रायश्चित्ता-
न्तकप्रायश्चित्तहोमं कृत्वा पुंसवनं कृत्वा सीमन्तोन्न-
यनं कार्यम्। तथा च नारदः "देवात्तु न कृताः
पूर्वं संस्कारविषयाः क्रमात्। कर्त्तव्या याज्ञिकैर्वा
ते वाजे(?) रहनात्। अविद्यमाने शिशौ कालादपत्य
वा पुनः। अग्न्याधानादिभिः संस्कारैः पूर्वसंस्कृतैः।
क्रमात् स्यात्तदा संस्काराणां पौर्वापर्यक्रमात् स्यात्-

क्रमस्तु षोडशविषयः विशाखे तथा दर्शनात्। छन्दोगपरिशिष्टम् "देवतानां विपर्यासे जुहोतिषु कथं भवेत्। सर्वं प्रायश्चित्तं कृत्वा क्रमेण जुहुयात् पुनः। संस्कारा अतिपद्येरन् स्वकालाच्चेत् कथञ्चन। कृत्वैतदेव कुर्वीत ये तूपनयनादधः"। एतद्विधानेन सर्वं प्रायश्चित्तमुक्तं तच्च प्रागेव विवृतम्। छन्दोगकल्पे तन्त्रे चैव मातृकापूजादि "गणशः क्रियमाणे तु मातृभ्यः पूजनं सकृत्। सकृदेव भवेत् श्राद्धमादौ न पृथगादिषु" इति छन्दोगपरिशिष्टात्। गोभिलः "अथ सीमन्तकरणं प्रथमे गर्भे चतुर्थे मासि षष्ठेऽष्टमे वा"। अथ पुंसवनानन्तरं सीमन्तं केशरचनाविशेषः। वाक्यद्वैधाच्च चतुर्थादिमासानां तुल्यवद्विकल्पः किन्तु पूर्वं पूर्वं कालः प्रशस्तः "समर्थस्य क्षेपायोगादिति" न्यायात्। ततो नवमासादौ प्रायश्चित्तं कृत्वैव कर्त्तव्यम् प्रथमगर्भे इत्युपादानात् यदि कथञ्चिदकृत एतस्मिन् संस्कारे गर्भनाशे पुनर्गर्भोत्पत्तौ अयं कालनियमो न किन्तु "गर्भस्पन्दने सीमन्तोन्नयनं यावद्वा न प्रसवः" इति शङ्खलिखितोक्तकालो ग्राह्यः। हरिहरभाष्यधृते "या गर्भिणी संस्कृता स्यात् कृतसीमन्ता प्रसूते च कथञ्चन। अङ्के निधाय तं बालं पुनः संस्कारमर्हति"। "षष्ठे मासेऽष्टमे ऽप्युत्क्रमदिनकृता नन्दभद्रे तिथौ च मैत्रे१७ मूले मृगाङ्के५ करा१३ दितिपवने१५ पौष्ण२७विष्णु२२त्रियुग्मे ११।१२।१०। २१।२५।२६। पुंसाख्यादित्यवारे ह्युवतिहरिभवे दविके वापि लग्ने चन्द्रे ताराविशुद्धे शुभमपि नियतं स्याच्च सीमन्तकर्म। मृगाकरहितं लग्ने नवांशे पुंग्रहस्य च। केचिद्वदन्ति सीमन्तं तथारिक्तेतरे तिथौ"। अथ सीमन्तमूर्द्धं मयन्त्वर्ति गोभिलोक्तरक्षाम्बर्थता।

**सीमन्** स्त्री षि-इमनि वृषो० न गुणो दीर्घश्च। १मर्य्यादायाम् अवधौ जटा० २क्षितौ ३क्षेत्रे ४अण्डकोषे मेदि०। "सीम्नि पुष्प्रकोशत०" सि०कौ० ५वेलायाञ्च विश्व०।

**सीमा** स्त्री+सीमन्+वा डाप्। १मर्य्यादायां २ग्रामादेरन्तभागे ३सीमन्शब्दार्थे च।

**सीमाविवाद** पु० सीमाया विवादः। अष्टादशसु विवादेषु मध्ये अन्यतमस्मिन् विवादभेदे तत्स्वरूपादिकं वीरमि० दर्शितं यथा

"अथ सीमाविवादाख्यव्यवहारपदम् तत्स्वरूपमाह नारदः "सेतुकेदारमर्य्यादाविकृष्टाकृष्टनिश्चयः। क्षेत्राधिकारो यत्र स्याद् विवादः क्षेत्रजस्तु सः"। सेतुर्जलप्रवाहबन्धः। केदारः क्षेत्रम्। मर्य्यादा सीमा। विकृष्टो लाङ्गलकृष्टो देशः अकृष्टस्तद्भिन्न एतेषां निश्चयो यत्र विवादे स्यात् स क्षेत्राधिकार क्षेत्रविषयको विवादः क्षेत्रज उच्यत इति। अयं विवादः षड्विधः तथा च कात्यायनः "आधिक्यं न्यूनता चांशे अस्तिनास्तित्वमेव च। अभोगभुक्तिः सीमा च षड् भूवादस्य हेतवः"। ममैवाधिका भूरस्तीत्युक्ते नेति विवाद आधिक्यविवादः। एतावती भूरत्र नेत्युक्ते ममैतावतीति यो विवादः स न्यूनताविवादः। अत्र ममांशोऽस्तीत्युक्ते यो विवादः सोऽस्तित्वविवादः। अत्र तवांशो नास्तीत्युक्ते मम विद्यते इत्येवंविधो विवादो नास्तित्वविवादः। सीमाविवाद इति षड्विधो विवाद इत्यर्थः। तत्र सीमा चतुर्विधा। देशसीमा ग्रामसीमा क्षेत्रसीमा गृहसीमा चेति। तस्याश्चतुर्विधाया अपि यथासम्भवं पञ्चविधत्वमाह नारदः "ध्वजिनी मत्स्यिनी चैव नैधानी भयवर्जिता। राजशासननीता च सीमा पञ्चविधा स्मृता"। ध्वजिनी वृक्षादिचिह्निता वृक्षाश्च न्यग्रोधादयः। तदाह मनुः "सीमावृक्षांस्तु कुर्वीत न्यग्रोधाश्वत्थकिंशुकान्। शाल्मलीन् सालतालांश्च क्षीरिणश्चैव पादपान्" इति। मत्स्यिनी जलचिह्निता। नैधानी निखाततुषाङ्गारादिलक्षिता। भयवर्जिता अर्थिप्रत्यर्थिपरस्परसम्प्रतिपत्तिनिर्मिता। तथा च व्यासः "ग्रामयोरुभयोः सीम्नि दृश्या यत्र समुन्नता। वस्तुष्कृता ध्वजाकारा ध्वजिनी सा प्रकीर्त्तिता। स्वच्छन्दगा बहुजला झषकूर्मसमन्विता। निम्नप्रवाहिणी यत्र सीमा सा मत्स्यिनी मता। तुषाङ्गारकपालैस्तु कुम्भैरायतनैस्तथा। सीमा प्रचिह्निता कार्य्या नैधानी सा निगद्यते" इति। निम्नप्रवाहिणीत्यनेन कूपवाप्यादीनि प्रकाशचिह्नान्युपलक्ष्यन्ते। तानि च वृहस्पतिना दर्शितानि "वापीकूपतडागानि चैत्यारामसुरालयाः। स्थलं निम्नं नदीस्रोतः शरगुल्मनगादयः। प्रकाशचिह्नान्येतानि सीमायां कारयेत् सदा। निहितानि तथान्यानि यानि भूमिर्न भक्षयेत्। अश्मानोऽस्थीनि गोबालांस्तुषान् भस्मकपालिकाः। करीषमिष्टकाङ्गारशर्करावालुकास्तथा। तानि हि सर्वाणि सीमायां अप्रकाशानि कारयेत्"। चैत्य इष्टकादिभिः रचितमुच्चरादिकम्। स्थलम् उन्नत भूप्रदेशः। निम्नं परिखा। शरा अश्मादयो वृक्षाः। कादम्बाः

ष्ठानादीनां कार्पासवीजानाञ्च प्रच्छन्नम् । अस्थीनि पशुमनुष्याणामस्थीनि । तुषाङ्गारकपालैरिति करीषादी-नामन्येषां चिह्नानामप्युपलक्षणम् तानि निधापयेत् "तत्र योगन्तु बालानां प्रयत्नेन प्रदर्शयेत् । वार्द्धके च शिशूनान्ते दर्शयेयुस्तथैव च । एवं परम्पराज्ञाने सीमा भ्रान्तिर्न जायते" इति । प्रदर्शयेदित्यत्र छान्दसं बहुत्वे एकवचनम् । एतेषां चिह्नानां कथञ्चिदभावे निश्चयो-पायमाह नारदः "निम्नगापहृतोत्सृष्टनष्टचिह्नासु भूमिषु । तत्प्रदेशानुमानैश्च प्रमाणैर्भोगदर्शनैः" । निम्नगाया नद्या अपहृतेन अपहरणेन उत्सृष्टानि स्वस्थानाच्च्युतानि चिह्नानि यासान्तास्तथोक्ता । प्रमाणैः साक्षिसामन्तादिभिः एवं निह्नुतैर्लिङ्गैर्निर्णयं कुर्या-दित्याह मनुः "एतैर्लिङ्गैर्नयेत् सीमां राजा विवद-मानयोः । यदि संशय एव स्याल्लिङ्गानामपि दर्शने । साक्षिप्रत्यय एव स्यात् सीमावादविनिर्णयः" । साक्षि-प्रत्ययः साक्षिहेतुकः । लिङ्गाभावपक्षपरिग्रहार्थो-ऽपिशब्दः । ते च साक्षिणः सीमाविषयाः सीमालिङ्गवि-षया वा । साक्षिषु विशेषमाह बृहस्पतिः "आगमञ्च प्रमाणञ्च भोगकालञ्च नाम च । भूभागलक्षणञ्चैव ये विदुस्तेऽत्र साक्षिणः" प्रमाणमियत्ता । उभयेषामपि साक्षिणामभावे सामन्तसाक्षिनिर्णयं कुर्यादित्याह मनुः "साक्ष्यभावे तु चत्वारो ग्रामाः सामन्तवासिनः । सी-माविनिर्णयं कुर्युः प्रयता राजसन्निधौ" । यदा पुन-र्लिङ्गानि न सन्ति वर्त्तमानानि वा सन्दिग्धानि तदा निश्चयोपायमाह याज्ञवल्क्यः "सामन्ता वा समग्रामा-श्चत्वारोऽष्टौ दशापि वा । रक्तस्रग्वसनाः सीमां नयेयुः क्षितिधारिणः" । सामन्ताः सन्निहितग्रामक्षेत्रादुप-भोक्तारः । समग्रामाश्चत्वारोऽष्टौ इत्यादि प्रकारेण सम सङ्ख्याकाः । तथा च कात्यायनः "ग्रामो ग्रामस्य सामन्तः क्षेत्रं क्षेत्रस्य कीर्त्तितम् । गृहं गृहस्य नि-र्दिष्टं समन्तात्परिरभ्य हि" । ग्रामस्य समन्ताच्चतसृषु दिक्षु परिरभ्य सम्बध्य स्थितो ग्रामः सामन्तः क्षेत्रादयोऽप्येवं ज्ञेयम् । सामन्तानां यदा रागद्वेषादिना प्रकटदोषसद्भाव-स्तदा सामन्तसंसक्तादिनिर्णयः कार्यः तदाह कात्या-यनः "स्वार्थसिद्धौ प्रदुष्टेषु सामन्तेष्वर्थगौरवात् । तत्सं-सक्तैस्तु कर्त्तव्य उद्धारो नात्र संशयः" । तत्संसक्तैः सामन्तसंसक्तैः । सीमाया उद्धारः सीमाविनिर्णय इत्यर्थः । तथा चैतदुक्तं भवति । चतसृषु दिक्षु स्थित-सामन्तग्रामादिभ्योऽनन्तरत्वेन तद्दिक्स्थितग्रामादिभो-क्तारस्तत्संसक्तास्तत्प्रदर्शितसीमालिङ्गैर्ग्रामादेः सीमा-न्निर्णयेयुरिति । यदा तु सामन्तसामन्तानामपि प्रकट दोषस्तदा तत्सामन्तैर्निर्णयस्तदाह कात्यायनः "संसक्त सक्तदोषे तु तत्संसक्ताः प्रकीर्त्तिताः" इति । तत् संसक्ताः संसक्तसंसक्ता इत्यर्थः । एवं चैतदुक्तं भवति चतसृषु दिक्षु स्थितसंसक्तग्रामादिभ्योऽनन्तरत्वेन तद्दि-क्स्थितग्रामादिभोक्तारः संसक्तास्तैः प्रदर्शितसीमा-चिह्नैर्ग्रामादेः सीमान्निर्णयेयुरिति । यदा पुनरते-षामपि प्रकटदोषस्तदा मौलादिद्वारा निर्णयः कार्य इत्यप्याह स एव "कर्त्तव्या न प्रदुष्टास्तु राज्ञा धर्मं विजानता । त्यक्त्वा दुष्टांस्तु सामन्तानन्यान् मौलादि-भिश्च । संमिश्रान् कारयेत् सीमामेवं धर्मविदो विदुः" । अन्यान् सामन्तव्यतिरिक्तान् सीमाचिह्नाभिज्ञान् नग-रादीनित्यर्थः । नगरादयश्च दर्शिता नारदेन "नगर-ग्रामगणतीये च वृद्धतमा नराः" । सीमाचिह्नज्ञातार इति शेषः । मौलादिभिः मौलवृद्धोद्धृतैः । संमिश्रान् मेलयित्वा । मौलादीनाञ्च लक्षणं दर्शितं कात्यायनेन "ये तत्र पूर्वं सामन्ताः पश्चाद्देशान्तरङ्गताः । तन्मूल-त्वात्तु ते मौला ऋषिभिः परिकीर्त्तिताः । निगद्य-मानं यैर्दृष्टं तत् कार्यं सगुणान्वितैः । वृद्धा वा यदि वाऽवृद्धास्ते च वृद्धाः प्रकीर्त्तिताः" । सगुणान्वितैः पुरुषगुणान्वितैः । वाकारोऽनास्थाया वयोवृद्धत्वा-प्रयोजकत्वात् । ये परम्परया कार्यज्ञातारस्ते उद्धर्त्तार इत्याशयः । तथा च संसक्तसक्तेषु स्फुटदोषदुष्टेषु पूर्व-सामन्ताद्युपेतनागरिकग्राम्यजनैर्विपक्षोद्धृतदर्शितैः स-म्यक् चिह्नैः सीमानिर्णयः कार्यः । यदा तु मत-वादिना सामन्तेषु कश्चिद्दोष उद्भावित ते च न प्रकटदोष-युक्तास्तदोक्तो विशेषो मनुना "सामन्ताः साधनं पूर्व-निष्टोक्तौ गुणान्विताः । द्विगुणास्तु ततो ज्ञेयास्ततो-ऽन्ये त्रिगुणा मताः" । अनिष्टोक्तौ प्रतिवादिना गुरु-दोषाभिधाने तत्सामन्तास्ततो द्विगुणाद्याः । तथापि तथात्वे मौलवृद्धादयः सामन्तगुणाद्या इत्यर्थः । सामन्तादीनामेतेषां यदा अभावस्तदा त्वाह मनुः "ग्राम-स्यानामभावे तु मौलानां सीम्नि साक्षिणाम् । इमा-नप्यनुयुञ्जीत पुरुषान् वनगोचरान् । व्याधान् शाकुनि-कान् गोपान् कैवर्त्तान् मूलखानकान् । व्यालग्राहानु-ञ्छवृत्तीनन्यान् वनचारिणः" । वनगोचराणां उदाह

सीमासन्निहितदेशकर्षकाणामसत्त्वे विज्ञेयम् । अत-एवोक्तं नारदेन "सीमासु च वहिर्ये स्युर्येऽपि तत्-कर्मजीविनः । गोपाः शाकुनिका व्याधा ये चान्ये वनगोचराः" इति । अत्र च सर्वत्र स्थावरविवादे मे-त्रादिविवादे च सामन्तादयो निर्णायकाः तथा च कात्यायनः "तेषामभावे सामन्ता मौलवृद्धोद्धृतादय । स्थावरे षट्प्रकारेऽपि कार्य्या नात्र विचारणा ।' क्षेत्र-वास्तुतडागेषु आरामवनसेतुषु । समेतभावात् सा-मन्तैः कुर्य्यादेव विनिर्णयम् । ग्रामसीमासु च तथा तद्वन्नगरदेशयो." । तेषां साक्षिणाम । याज्ञवल्क्यो-ऽपि "आरामायतनग्रामनिपानोद्यानवेश्मसु । एष एव विधिर्ज्ञेयो वर्षाम्बुप्रवहादिषु" । आयतनमित्येव [illegible] निपानं पानीयस्थानं वर्षाम्बुप्रवाहो दृश्यद्रूप जल-प्रवाह' । पुनः कात्यायनोऽपि "क्षेत्रकूपतडागानां केदा-रारामयोरपि । गृहप्रासादावसथन्द्रपदेवगृहेषु च" । केदारः क्षुद्रसेतुयुक्तः क्षेत्रविशेषः । गौणवादिन्यायेन भिन्नोक्तिः प्रसदः प्रासाद' । बृहस्पतिरपि "सर्वत्र स्थाव-रे वादे विधिरेष प्रकीर्त्तितः" । राज्ञा ग्रामीणानां वादि-प्रतिवादिनोश्च समक्षं सामन्तादयः प्रष्टव्याः तैर्यदुक्तं तत्तत्र लेखनीयमित्याह मनुः "ग्रामीयककुलानान्तु समक्षं सीम्नि साक्षिणः । प्रष्टव्याः सीमलिङ्गानि तयो-श्चैव विवादिनोः । ते पृष्टास्तु यथा ब्रूयुः समस्ताः सीम्नि निर्णयम् । निबध्नीयात्तथा सीमां सर्वांस्तांश्चैव नामतः" । साक्ष्यभिप्रायेण सीमलिङ्गानीत्युक्तम् । सीमासाक्षिणस्तु सीमां ब्रूयुः । तथा च बृहस्पतिः "शपथैः शापिता' स्वैः स्वैर्ब्रूयुः सीमाविनिर्ण-यम् । दर्शयेयुश्च लिङ्गानि तत्प्रमाणमिति स्थितिः" । स्वैः स्वैः । "सत्येन शापयेद्विप्रं क्षत्रियं वाहनायुधैः" इत्यादिनोक्तव्यवस्थानतिक्रमेणेत्यर्थः । यदा तु सी-मालिङ्गसाक्षिणः सीमाचिह्नानि दर्शयितुमशक्नु-वन्ति केवलं सीमामात्रं जानन्ति तदा ते कथं ब्रूयु-रित्याकाङ्क्षायामाह मनुः "शिरोभिस्ते गृहीत्वोर्वीं स्रग्विणो रक्तवाससः । सुकृतैः शापिताः स्वैः स्वैर्नये-युस्ते समञ्जसम्" इति । उर्वीं मृदम् । सीमाक्रम-युक्तां समञ्जसम्" इति । उर्वीं मृदम् । सीमाक्रम-युक्तां [illegible] नाण्ण इति शेषः । नयेयुरिति द्वयोर्निर्देशार्थं बहुवच-नाद्, नारदेन "एकश्चेदुन्नयेत् सीमां सोपवासः समुन्नयेत् । रक्तमाल्याम्बरधरो भूमिमादाय मूर्द्धनि" इति एकस्याप्युन्नयनात् । बृहस्पतिरपि "प्रातिवेश्म-

विना साधुरेकोऽप्युभयसम्मतः । रक्तमाल्याम्बरधरो मृदमादाय मूर्द्धनि । सत्यव्रतः सोपवासः सीमां तां दर्श-येन्नरः" । साक्षिचिह्नैर्विना सीमायाः स्थातव्यं लिङ्गा-नाञ्चासत्त्वे । ननु कथमेकस्य सीमानिर्णायकत्वम "नैकः समुन्नयेत् सीमां नरः प्रत्ययवानपि । गुरुत्वादस्य कार्य्यस्य क्रियैषा बहुषु स्थिता" इत्येकस्य नारदेन निषेधा-दिति चेन्मैवम् स उभयानुमतधर्मविद्व्यतिरिक्तविषय इति न काप्यनुपपत्तिः । अयञ्च निर्णय सीमाक्रमण-दिनादारभ्य पक्षत्रयपर्य्यन्तं साक्षिसामन्तादीनां दैविक-राजिकोपद्रवाभावे अवसेयः न तु सीमाक्रमणाव्यवहि-तोत्तरमेव । तथा च कात्यायनः "सीमाचङ्क्रमणे कोशे पादस्पर्शे तथैव च । त्रिपक्षपक्षसप्ताहं दैवराजिक-मिष्यते" । यथासङ्ख्यमिति शेषः । यदा तु साक्ष्या-दीनां पक्षत्रयाभ्यन्तरं दैविकराजिकोपद्रवः अन्यथा वा मिथ्यावादित्वनिश्चयस्तदा ते पणशतद्वयं दण्डं प्रत्येकं दाप्याः । तथा च मनुः "यथोक्तेन नयन्तस्ते पूयन्ते सत्यसाक्षिणः । विपरीतं नयन्तस्तु दाप्याः स्युर्द्विशतं दमम्" । यथोक्तेन शिरोभिस्ते गृहीत्वोर्वीमित्यादि-नोक्तप्रकारेण नयन्तो निर्णयं कुर्वन्तः यथाभूतमार्थे-नेति शेषः । द्विशतं पणशतद्वयम् प्रत्येकम् दाप्या इत्यर्थः । सामन्तानां मिथ्यावादित्वे राज्ञा ते मध्यमसा-हसाख्येन दण्डेन दण्डनीयाः । तथा चाह याज्ञ-वल्क्य "अनृते तु पृथक् दण्ड्या राज्ञा मध्यमसाह-सम्" । सामन्ता यद्यनृत मिथ्याभूतं सीमानिर्णयं कुर्युः तदा मध्यमसाहसं कार्षापणानां चत्वारिंशदधि-कानि पञ्च शतानि दण्डनीयाः । नारदोऽपि "अथ चेदनृतं ब्रूयुः सामन्ताः सीम्नि निर्णये । सर्वे पृथक् पृथक् दण्ड्या राज्ञा मध्यमसाहसम्" । सामन्तव्यति-रिक्तानां मौलवृद्धादीनां मिथ्यावादित्वे पूर्वसाहसाख्येन दण्डेन प्रत्येकं ते दण्डनीयाः । तथा च नारद "शेषाश्चेदनृतं ब्रूयुर्नियुक्ता भूमिकर्मणि । प्रत्येकम् तस्याप्ते विनेयाः पूर्वसाहसम्" इति । मौलादी-नामसत्यवादित्वे तमेव दण्डं स चाह "मौलवृद्धा-दयस्त्वन्ये दण्डनीयाः पृथक् पृथक् । विनेया प्र-थमेनैव साहसेनानृते स्थिताः" इति । आदिपदं गोपशाकुनिकादिवनगोचराणां ग्रहणम् । दण्डनीय-मिथ्यावादित्वेन दण्डयितव्यैः मौलवृद्धादय पृथक् प्रथमेन साहसेन विनेया दण्ड्या इत्यर्थः

यद्यपि सामन्तादीनां साक्ष्यपेक्षया दण्डाल्पत्वमुक्तं तथापि तेषां वाचनिकं दण्डाधिक्यमिति न कोऽपि दोषः। यद्यपि शाकुनिकादयो बहुधा पापरतत्वात् चिह्नप्रदर्शनोपयोगेनान्यथा सिद्धा न साक्षात् सीमानिर्णये उपयुज्यन्ते तथापि वृक्षादिचिह्नप्रदर्शने एव मिथ्याभाषित्वसम्भवात्तदभिप्रायेणैव दण्डविधानम्। लोभादिना भेदेनोक्तौ अनुक्तौ च साक्ष्यादीनां दण्डमाह कात्यायनः “बहूनान्तु गृहीतानां न सर्वे निर्णयं यदि। कुर्युर्भयाद्वा लोभाद्वा दाप्यास्तूत्तमसाहसम्”। एवमज्ञानादिना अन्यतवचने साक्ष्यादीन् दण्डयित्वा पुनः सीमाविचारः प्रवर्त्तयितव्यः तथा च स एवाह “अज्ञानोक्तौ दण्डयित्वा पुनः सीमां विचारयेत्। कीर्त्तिते यदि भेदः स्याद्दण्ड्यास्तूत्तमसाहसम्”। साक्ष्यादीनां सर्वेषाम् अज्ञानोक्तौ भेदेनोक्तौ च पुनर्विचारणं लेख्यप्रमाणेन कर्त्तव्यम्। अतएव शङ्खलिखिताभ्यामपि “सामन्तविरोधे लेख्यप्रत्ययः” इति। यदा पुनः सामन्तप्रभृतयो ज्ञातारश्चिह्नानि च न सन्ति तदा राजा स्वेच्छया निर्णयं कुर्य्यात् तथा च याज्ञवल्क्यः “अभावे ज्ञातृचिह्नानां राजा सीम्नः प्रवर्त्तिता”। ज्ञातॄणां सामन्तादीनां चिह्नादीनाञ्च वृक्षादीनामभावे राजैव स्वातन्त्र्येण सीमानं प्रवर्त्तयेत्। नारदोऽपि “यदा च न स्युर्ज्ञातारः सीमाया न च लक्षणम्। तदा राजा द्वयोः सीमामुन्नयेदिष्टतः स्वयम्”। इष्टत इच्छया सार्व्वविभक्तिकस्तसिः। ग्रामद्वयमध्यवर्त्तिनीं विवादास्पदीभूतां भुवं समं प्रविभज्याभ्येषामुभयोः समर्प्य तन्मध्ये सीमाचिह्नानि कुर्य्यात्। यदा तस्यां भूमावुपकारातिशयो यस्य दृश्यते तदा तस्यैव सा सकला भूर्य्योजनीया न तूभयत्र। तथा च मनुः “सीमायामविषह्यायां स्वयं राजैव धर्म्मवित्। प्रदिशेद्भूमिमेतेषामुपकारादिति स्थितिः” इति। अविषह्यायां ज्ञातृचिह्नरहितायाम्। प्रदिशेत् समर्पयेदित्यर्थः। अयञ्च निर्णयो राज्ञा निर्णयान्तरवद्व्यवस्थितोत्तरमेव न कर्त्तव्यः किन्तु सीमाचिह्नानि यदा आवरणाद्यभावात् स्फुटं दृश्यन्ते तदा कर्त्तव्यः। तथा च मनुः “सीमां प्रति समुत्पन्ने विवादे ग्रामयोर्द्वयोः। ज्यैष्ठे मासि नयेत् सीमां सुप्रकाशेषु सेतुषु”। द्वयोर्ग्रामाधिपयोर्विवादे सीमां प्रति समुत्पन्ने ज्यैष्ठे मासीत्युपलक्षणं मासान्तरेऽपि चैव इतिषु सीमाचिह्नेषु स्फुटेषु विवादास्पदीभूतां सीमा-

न्निर्णयेदित्यर्थः। ग्रामग्रहणं नगरादेरुपलक्षणार्थम्। अतएव कात्यायनः “सामन्ताश्चेत्तु सामन्तैः कुर्य्यात् क्षेत्रादिनिर्णयम्। ग्रामसीमादिषु तथा तद्वन्नगरदेशयोः” इति। यदा पुनः ग्रामादीनां सीमात्वेन परिकल्पिता नदी कदाचित् ग्रामान्तरं भित्त्वा प्रवहन्ती दक्षिणभागे स्थितां पूर्व्वं काञ्चिद्भूमिं वामभागनिविष्टां करोति तथा तत्रैकग्रामसम्बन्धिनी भूरन्यत्र राज्ञा योज्यते तत्र निर्णयोपायमाह बृहस्पतिः “अन्यग्रामात् समाहृत्य दत्ताऽन्यस्य यदा मही। महानद्याथ राज्ञा च कथं तत्र विचारणा। नद्योत्सृष्टा राजदत्ता यस्य तस्यैव सा मही। अन्यथा न भवेल्लाभो नराणां राजदैविकः। क्षयोदयौ जीवनञ्च दैवराजवशान्नृणाम्। तस्मात् सर्व्वेषु कार्य्येषु तत्कृतन्न विचालयेत्”। न च नदीकृतस्य दैवकृतत्वाभाव शङ्कनीयः दैवशब्दस्य भाग्यवाचित्वान्नदीकृतमपि दैवकृतं भवत्येव। तथा चाह स एव “ग्रामयोरुभयोर्यत्र मर्य्यादा कल्पिता नदी। कुरुते दानहरणं भाग्याभाग्यवशान्नृणाम्। एकत्र कूलपातन्तु भूमेरन्यत्र संस्थितिम्। नदी तीरे प्रकुरुते तस्य तान्न विचालयेत्”। तत्र नदीवशात् प्राप्तभूमिकस्य तां प्राप्तां भूमिन्न विचालयेत् नान्यथा कुर्य्यात् पूर्व्वस्वामी नापच्छिन्द्यादित्यर्थः। एतदल्पमहत्तीरविषयम्। अल्पमहद्विषये पुनः स एवाह “क्षेत्रं सशस्यमुत्कृष्य भूमिश्छिन्ना यदा भवेत्। नदीस्रोतःप्रवाहेण पूर्व्वस्वामी लभेत ताम्”। तां सशस्यां भूमिं पूर्व्वस्वामी यावदुपचयस्य शस्यफलप्राप्तिस्तावल्लभेतेत्यर्थः। फलप्राप्तेरूर्द्ध्वं पुनः पूर्व्ववचनविषयसमानता। राजदत्तविषये क्वचित् प्रतिप्रसवमाह स एव “या राज्ञा क्रोधलोभेन छलन्यायेन वा हृता। प्रदत्ताऽन्यस्य तुष्टेन न सा सिद्धिमवाप्नुयात्”। अत्र-देवप्रतिपक्षादिसम्बन्धेनविषयमेतत्। अल्पदेवप्रतिपत्त्यादिप्रमाणाभावे पुनः स एवाह “प्रमाणरहितां भूमिं भुङ्क्ते यो यस्य वा हृता। गुणाधिकाय वै दत्ता तस्य तान्न विचालयेत्”। प्रमाणरहितां लेख्यप्रतिपत्त्यादिप्रमाणरहिताम्। स्थलादिविषयं निर्णयमाह स एव “निवेशकालादारभ्य स्थलकूपादिकं च यत्। तेन यावद्यथा भुक्तं तस्य तन्न विचालयेत्”। येन स्वामिना यावत् कालम् भूम्यादिभुक्तं तथा तेन गृहादिनिर्माणकालादारभ्य स्थलकूपादिकमुपभुक्तं तत्तस्य स्वामिनः सकाशात् विचालयेत् नान्यथा कुर्य्यादित्यर्थः।

अत्र निवेशकालादारभ्येत्यभिधानान्मध्ये कृताया अव्यवस्थाया निवर्त्तनं दर्शितम् । निवेशकालादारभ्य स्थितानि गवाक्षादिकानि प्रातिवेश्यकाद्यनिष्टकारीण्यपि न निवर्त्तनीनीत्युक्तं तेनैव "वातायनं प्रणालीं च तथा निर्यूहवेदिकाम् । चतुःशालं स्यन्दनिकां प्राङ्निविष्टां न चालयेत्" । वातायनं गवाक्षः । प्रणाली पाषाणादिनिर्म्मितं जलनिर्गमोपायः । निर्यूहो द्वारनिर्गतकाष्ठविशेष इति कल्पतरुः । निर्यूहो मत्तकोष्ठ इति स्मृतिचन्द्रिकायाम् । वेदिका रथ्यादिप्रदेशपरिष्कृतोन्नता भूमिः । चतसृणां शालानां समाहारः चतुःशालम् । तस्मात् स्यन्दनिका वृष्टिजलनिपातः । कात्यायनोऽपि "मेखलाभ्रमनिष्काशगवाक्षान्नोपरोधयेत् । प्रणालीं गृहवास्तुञ्च पीडयन् दण्डभाग्भवेत्" । मेखला कुड्यमूलबन्धः । भ्रमो जलनिर्गमः । निष्काशः कुड्यादिभित्तिषु निर्गतं काष्ठादिनिर्म्मितमस्तृष्टभूमिकं सुखोपवेशनस्थानम् । नोपरोधयेत् न निरुन्ध्यात् । गृहवास्तुः वासभूमिः । पूर्वमविद्यमाना परानिष्टकारिण्यपि न कर्त्तव्या इत्यप्याह स एव "निवेशनभयादूर्द्ध्वं कृतेन योज्याः कदाचन । दृष्टिपातं प्रणालीञ्च न कुर्य्यात् परवेश्मसु" । दृष्टिपातो गवाक्षः । परवेश्मसु परवेश्माभिमुखेन । परकुड्यनिकटे पुरीषोत्सर्गादिकमपि न कर्त्तव्यम् तथा च बृहस्पतिः "वर्चःस्थानं वह्निश्च अवस्करोच्छिष्टसेचनम् । अरत्नेरात् परकुड्यात् न कर्त्तव्यं कथञ्चन" । वर्चःस्थानम् पुरीषोत्सर्गस्थानम् । अरत्नेरतिसमीपे अरत्निद्वयपरिमितप्रदेश इत्यर्थः । तथा च कात्यायनः "विण्मूत्रोदकनिष्काशवह्निश्वभ्रनिवेशनम् । अरत्निद्वयमुत्सृज्य परकुड्यान्निवेशयेत्" । संसरणमन्त्यार्थनिर्गमनपुरःसरत्वानिरोधमाह बृहस्पतिः "यान्त्यायान्ति जना येन पशवश्चानिवारिताः । तदुच्यते संसरणमवरोद्धव्यन्तु केनचित्" । तथा च सम्यगनिवारितं सरन्त्यस्मिन्निति संसरणं निर्गमनमित्यर्थः । चतुष्पथादयोऽपि न निरोद्धव्याः तथा च नारदः "अवस्करस्थलश्वभ्रस्यन्दनिकादिभिः । चतुष्पथसुरस्थानराजमार्गांश्च रोधयेत्" । अवस्करः पुरीषम् । स्थलादियोजनार्थं पांशुसमूह इति कल्पतरुः । अत्र वेदिका चत्वरभूमिः । श्वभ्रो जलनिर्गमः । स्यन्दनिका पट्टप्रणाली । अन्यदपि आदिशब्देन ग्राह्यम् । रथ्यामार्गो राजमार्गो न

तु चतुष्पथ इति कल्पतरुः । न च चतुष्पथराजमार्गयोरभेद इति शङ्कनीयं तयोर्भेदात् । तथा च कात्यायनः "सर्वे जनाः सदा येन प्रयान्ति स चतुष्पथः । अनिषिद्धा, यथाकालं राजमार्गः स उच्यते" । अनिषिद्धा इत्यस्य पूर्वेणान्वयः । यत्र राजकीयैरकाले गमनं प्रतिषिध्यते स राजमार्ग इत्यर्थः । क्षेत्रस्य समीपे मध्ये वा यस्य सर्वदा मार्गोऽस्ति तस्य निरोधो न कर्त्तव्यः । तथा च शङ्खलिखितौ "मार्गक्षेत्रे पथि विसर्गो राजमार्गे रथस्य परिवर्त्तनमिति" पथिविसर्गः पथोविसर्गः । राजमार्गे यावता प्रदेशेन रथः परिवर्त्तते तावान् प्रदेशस्त्याज्य इत्यर्थः । अन्यथा मार्गावरोधकारिणान्तु दण्डो माषको दाप्यः यथाह बृहस्पतिः "यस्तत्र सङ्कटं श्वभ्रं वृक्षारोपणमेव च । कामात् पुरीषं कुर्य्याच्च तस्य दण्डस्तु माषकः" । सङ्कटोऽत्र शकटादिसङ्कीर्णता उच्चपादानकण्टकादीनामप्युपलक्षणम् । माषोऽत्र ताम्रिकः, दण्डस्य अपराधानुसारेण कल्पयितुमुचितत्वात् । ये तु राजमार्गे पुरीषोत्सर्गादिकं कुर्वते तेषामधिको दण्डः तथा च मनुः "समुत्सृजेद्राजमार्गे यस्त्वमेध्यमनापदि । स द्वौ कार्षापणौ दद्यादमेध्यं चाशु शोधयेत्" । आपद्गतादिषु तु दण्डस्तेनैवोक्तः "आपद्गतस्तथा वृद्धो गर्भिणी बाल एव च । परिभाषणमर्हन्ति तच्च शोध्यमिति स्थितिः" । परिभाषणं क्रूरभाषणम् । तडागादौ ततोऽप्यधिको दण्डः । तथा च कात्यायनः "तडागोद्यानतीर्थानि योऽमेध्येन विनाशयेत् । अमेध्यं शोधयित्वा तु दण्डयेत् पूर्वसाहसम्" । ये पुनर्भिन्नवस्त्रप्रक्षालनादिना तीर्थानि दूषयन्ति तेषामप्ययमेव दण्ड इत्याह स एव "दूषयेत् सिद्धतीर्थानि स्थापितानि महात्मभिः । पुण्यानि पावनीयानि प्राप्नुयात् पूर्वसाहसम्" । मर्य्यादाप्रभेदनादौ दण्डमाह याज्ञवल्क्यः "मर्य्यादायाः प्रभेदे तु सीमातिक्रमणे तथा । क्षेत्रस्य हरणे दण्डा अधमोत्तममध्यमाः" । अनेकक्षेत्रव्यवच्छेदिका साधारणी भूर्मर्य्यादा सीमा तस्याः प्रकर्षेण भेदने सीमातिक्रमणे सीमानतिलङ्घ्य कर्षणे क्षेत्रस्य च भयादिप्रदर्शनेन हरणे यथाक्रमेणाधमोत्तममध्यमसाहसा दण्डा वेदितव्याः । यत्तु विष्णुवचनम् "सीमाभेत्तारमुत्तमसाहसं दण्डयित्वा पुनः सीमां कारयेदिति" । तत्र हि सीमातिलङ्घ्य कर्षे पुनः सीमाकरणं पुनस्तस्य [illegible]

स्यैवं व्याख्येयम्। तेन न पूर्ववचनविरोधः क्षेत्रग्रहणं गृहाद्युपलक्षणार्थम्। अज्ञानात् क्षेत्रादिहरणेऽयम् दण्डः यथाह मनुः "गृहं तडागमारामं क्षेत्रं वा भीषया हरन्। शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यादज्ञानाद् द्विशतो दमः"। बृहस्पतिः "आघर्षिता चैव मर्यादामुभयो ग्रामयोस्तथा। अतिक्रामन्ति ये पापास्ते दण्ड्या द्विशतं दमम्"। अपहृतयमायत्तक्षेत्रादिभूहरणे उत्तमोऽपि दण्डः प्रयोक्तव्यः "वध सर्वस्वहरणं पुराद्विर्वासना-ङ्कने। तदङ्गच्छेद इत्युक्तो दण्ड उत्तमसाहसे" इति स्मरणात्। यत्तु मनुर्लिखिताभ्याम् सीमातिक्रमणे दण्डाधिक्यमुक्तम् "सीमाव्यतिक्रमे त्वष्टसहस्रमिति" तत् सम्पूर्णसीमातिक्रमविषयम्। सीमान्तर्भूतवृक्षलता-दिफलं नैकेन ग्राह्यं यथाह कात्यायनः "सीमामध्ये तु जातानां वृक्षाणां क्षेत्रयोर्द्वयोः। फलं पुष्पञ्च सामान्यं क्षेत्रस्वामिषु निर्दिशेत्"। सामान्यं साधारणं क्षेत्रयोः स्वामिषु क्षेत्रस्वामिषु। तथा चान्यतरेणैव तद्ग्रहणीय-फलादिग्रहणे तदहरणेन दण्ड इति ध्वनितम्। यदा पुनरन्यक्षेत्रे वृक्षादिरुत्पन्नोऽन्यक्षेत्रे शाखाः प्र-सृताः तत्र कः स्वामीत्याकाङ्क्षायां स एवाह "अन्य क्षेत्रे तु जातानां शाखा यत्रान्यसंस्थिताः। स्वामिनं तं विजानीयाद् यस्य क्षेत्रे तु संश्रिताः"। संश्रिताः प्ररूढाः। परक्षेत्रे सार्वजनिकार्यं क्रियमाणं सेतुकूपा-दिकं क्षेत्रस्वामिना न निषेद्धव्यं तथाह याज्ञवल्क्यः "न निषेध्योऽल्पबाधस्तु सेतुः कल्याणकारकः। पर-भूमिं हरन् कूपः स्वल्पक्षेत्रो बहूदकः"। अल्पबाध अल्पपीडाकरः कल्याणकारको बहूपकारकः। स्वल्प क्षेत्रं स्वल्पक्षेत्रवर्त्ती बाध्या विशेषणाभ्यां यः सेतु क्षेत्रमध्यवर्त्तितया बहुपीडाकरस्तदा दिक्षु कश्चि-च्छिन्नक्षेत्रवर्त्तितया अल्पोपकारको वा तदा निषेद्धव्य इति दर्शितम्। तत्र नारदोऽपि "परक्षेत्रस्य मध्ये तु सेतुर्न प्रतिषिध्यते। महागुणोऽल्पदोषश्चेद् वृद्धि-रिष्टा क्षये सति" क्षये अल्पक्षेत्रक्षये सत्यपि वृद्धिर्यस्य दृष्टा, अतो महागुण सेतोरपि अपकारकत्वेऽल्प-दोषश्चेत्तदा न प्रतिषेद्धव्य इत्यर्थः। अन्यक्षेत्रे सेतुकूपा-दिप्रवर्त्तनं तत्स्वाम्याद्याज्ञया कार्यं कर्त्तव्यमित्याह याज्ञवल्क्यः "स्वामिने योऽनिवेद्यैव क्षेत्रे सेतुं प्रव-र्त्तयेत्। उत्पन्ने स्वामिनो भोगस्तदभावे महीपतेः"। यस्तु परस्वामिनं तद्वंश्यं तदभावे राजानं वा प्राप्य

अप्राप्यानेन वा तत्क्षेत्रे सेत्वादिकं करोति स सेत्वाद्यु-त्पन्नफलोपभोगं दृष्टमदृष्टं वा न लभते किन्तु तत्स्वाम्येव तल्लभते तदभावे राजा। अतस्तदाज्ञां गृहीत्वा सेत्वा-दिकं कर्त्तव्यमित्यर्थः। क्षीणानाम् अन्यदीयसेत्वादीनाम् उद्धारोऽपि तत्स्वाम्याद्यनुज्ञां गृहीत्वा कार्यं इत्याह नारदः "पूर्वप्रवृत्तमुत्सन्नमपृष्ट्वा स्वामिनन्तु यः। सेतुं प्रवर्त्तयेद् यस्तु न स तत्फलभाग्भवेत्। मृते तु स्वा-मिनि पुनस्तद्वंश्ये चापि मानवे। राजानमामन्त्र्य ततः कुर्य्यात् सेतुप्रवर्त्तनम्। अतोऽन्यथा क्लेशभाक् स्यान्मृग-व्याधनिदर्शनात्"। मृगव्याधदृष्टान्तः स्फुटीकृतस्तेनैव "इषवस्तस्य नश्यन्ति यो विद्धमनुविध्यति"। तस्य मृग-व्याधस्य। कात्यायनोऽपि "अस्वाम्यनुमतेनैव संस्कारं कुरुते तु यः। गृहोद्यानतडागानां संस्कर्त्ता लभते न तु। देये स्वामिनि चायाते तन्निवेद्य नृपे यदि। अनावेद्य प्रवृत्तस्तु तद्धृतं लभते व्ययम्"। नृपे अनावेद्य कृत यत्तडागादिसंस्कारार्थं व्ययन्तत् स्वामिनि ग्रामा-न्तरादागते तेन देयमपि न प्राप्नोति। नृपे निवेद्य संस्कारणे तदर्थं व्ययं प्राप्नोति। फलन्तु स्वाम्यनुमत्य-भावे न प्राप्नोतीत्यर्थः। यः परक्षेत्रमङ्गीकृत्य तथा-भोग्यीकृत्य यथावन्न कर्षति नाप्यन्येन कर्षयति तं प्रत्याह याज्ञवल्क्यः "फालाहतमपि क्षेत्रं यो न कुर्य्यान्न कारयेत्। स प्रदाप्य कृष्टफलं क्षेत्रमन्येन कार-येत्"। यद्यपि फालाहतं किञ्चिद् हलेन विदारितं सस्यवोजारोपणयोग्यं न भवति तथाप्यकृष्टक्षेत्रस्य फल यावत् तत्क्षेत्रपर्य्यन्तयोग्यं सामन्तादिकल्पितं तावदसौ स्वामिने दापनीयः तच्च पूर्वकर्षकाद्दापयित्वाऽपरेण कार-येत्। व्यासोऽपि "क्षेत्रं गृहीत्वा यः कश्चिन्न कुर्य्यान्न च कारयेत्। स्वामिने स शदं दाप्यो राज्ञे दण्डञ्च तत्-समम्"। शदं क्षेत्रफलम्। तत्समं तदनुरूपमि-त्यर्थः। स्वामिग्राह्यं क्षेत्रफलमपि कियदित्याका-ङ्क्षायां स एवाह "चिरावसन्ने दशमं क्रमशोऽष्टमं तथा-ष्टमम्। सुसस्तेऽपि षडंशं स्यात् परिकल्प्य यथा-स्थिति" इति। चिरावसन्ने चिरकालमकृष्टे क्षेत्रे ऽकृष्टमिदं कृषाभोग्यीकृत्योपेक्षितं सामन्तैर्यद्यपि क्षेत्रस्थित्यनुसारेणैतावदन्नोत्पन्नं योग्यमिति परि-कल्प्य क्षेत्रस्वामिने तस्य दशमभागं, क्रमशोऽप्यचि-रावसन्ने कोकृत्योपेक्षिते तु अष्टमं भागं सुसस्ते तूपे-क्षिते षड्भागं दाप्य इत्यर्थः। यस्तु क्षेत्रस्वामिनः

सामर्थ्यवैकल्य दिनाऽद्य खिलाश्वस्था माप्ते क्षेत्रे स्वाम्यनिवारितः अन्य स्वयमेव तत्कर्षणादिक करोति तदा स क्षेत्रस्वामिने फलं न दापनीयः। किन्तु तस्य फलं स्वयमेव दद्यादित्याह नारद "अशक्तप्रेतनष्टेषु क्षेत्रिकेष्वनिवारितः। क्षेत्रं चेदिकर्षेत् कश्चिदश्नुवीत स तत्फलम्"। प्रेता मृता नष्टा कुत्रचिद्गता इति चिरमपरिचिताः। क्षेत्रिकेषु क्षेत्रस्वामिषु तत्र अस्वामिना तत्पुत्रादिना वा समागतनैव विधाय कर्षादिखिलभञ्जनार्थं व्यय दत्त्वैव स्वीय क्षेत्रं प्राप्तमिति स एवाह "विकृष्यमाणे क्षेत्रे तु क्षेत्रिक पुनरागतः खिलोपचारं तत् सर्वं दत्त्वा क्षेत्रमवाप्नुयात्"। अर्द्धखिलाद्यवस्था कदा क्षेत्रस्य भवतीत्याकाङ्क्षाया स एवाह "संवत्सरेणार्द्धखिलमीहितं वत्सरैस्त्रिभिः। पञ्चवर्षावसन्नान्तु क्षेत्रं स्यादटवीसमम्"। कर्षणरहितं संवत्सरेणार्द्धखिलं भवति यत्नसाध्यं भवति वर्षत्रये तु ईहितं खिलं महायत्नसाध्यं भवति। वर्षपञ्चके न ईहितं क्षेत्रम् अटवीतुल्यं स्यात् अतिदुष्कर्षं भवेदित्यर्थः। खिलभञ्जनार्थं व्ययदानासामर्थ्ये क्षेत्रस्वामिनः क्षेत्रफलस्याष्टमो भागः कर्षकेण वर्षाष्टकं स्वामिने देय अवशिष्टं सर्वं स्वयमेव ग्राह्यम्। क्षेत्रं च वर्षाष्टकानन्तरन्तत्स्वामिने देयम्। तथा च कात्यायनः "अशक्तितो न दद्याच्च खिलार्थे यः कृतो व्यय। तदष्टभागहीनन्तु कर्षकः फलमाप्नुयात्" इति। "वर्षाष्टकं स भोक्ता स्यात्परतः स्वामिने तु तत् इति"।

**सीर** पु० सि–रक् पृषो०। १सूर्य्ये मेद० २अर्कवृक्षे ३हले च अमरः संज्ञायां कन्। ४शिशुमार शब्दमा०। [२अनकन्दपे।

**सीरध्वज** पु० सीरोऽहलः तदङ्कितो ध्वजो यस्य। चन्द्रवंश्ये

**सीरपाणि** पु० सीरः हलं पाणौ यस्य। बलदेवे अमर०।

**सीरिन्** पु० सीरोऽहलोऽस्त्यस्यायुधत्वेन इनि। बलरामे हला०

**सीलन्द** पु० मत्स्यभेदे (सौलिन्दा) "सीलन्द" श्लेष्मलो दृष्यो विपाके मधुरो गुरु। वातपित्तहरो हृद्य आमवार-, करश्च सः" भावप्र०।

**सी(से)यन** न० सिव–ल्युट् नि० वा दीर्घः। सीवने तन्तुसन्ताने (सेलाइ) अमर० २छिद्रसन्धानस्थाने स्त्री हेमच० ङीप्।

**सीस** न० षि–क्विप् पृषो० सो–क कर्म०। (सीस) धातुभेदे हेमच० भावप्रकाशे १००८ पृ० तद्गुणादि दृश्यम्। स्वार्थे क। रङ्गे अमरः।

**सीहुण्ड** पु० सिहुण्ड+पृषो० दीर्घ। स्नुहीवृक्षे राजनि०।

**सु** अव्य० सु–डु। १पूजायाम् २अतिशये अमरः। ३कृच्छ्रे ४अनुमतौ ५समृद्धौ मेदि० ६अनायासे च अनेकार्थको०। पूजायामस्य नोपसर्गत्वम् तेन सुस्तुतमित्यादौ न षत्वम्। अतिशयादौ तु सुष्टुत इत्यादि। गणरत्नेऽर्थविशेषा उक्तक्रमेणोदाहृतम् यथा "सु प्रशस्तानुमतिपूजाभृश-कृच्छ्रेषु। सुरूप सुकृतं सुसाधुः सुतप्तं सुदुष्करं सुगात्र"।

**सुकण्टका** स्त्री सुष्ठु कण्टकोऽस्याः। घृतकुमार्य्याम् राजनि०

**सुकण्डु** स्त्री सु+कण्डु+यक् डु। कण्डूरोगे (चुलकानी) शब्दर०।

**सुकन्द** पु० शोभनः कन्दोऽस्य। १कसेरौ राजनि० २शोभनकन्दयुक्ते त्रि० संज्ञायां क। ३पलाण्डौ अमर। ४वाराहीकन्दे ५धरणीकन्दे राजनि०।

**सुकन्दिन्** पु० शोभनः हितकरः कन्दोऽस्त्यस्य इनि। शूरणे (ओल) राजनि०। [८।२ अ०।

**सुकन्यका** स्त्री शर्य्यातिनृपकन्यायां च्यवनर्षिपत्न्याम् भाग०

**सुकरा** स्त्री सुखेन क्रियते दुह्यते वा सु+कृ–खल्। १सुशीलायां गवि अमरः २सुखसाध्ये त्रि०।

**सुकर्णक** पु० सुष्ठु कर्ण इव कन्दोऽस्य कप्। १हस्तिकन्दे राजनि० २शोभनकर्णयुक्ते त्रि०।

**सुकर्णिका** स्त्री सुष्ठु–कर्णाविव पर्णान्यस्याः कप् अत इत्वम्। मूषिकपर्ण्याम् शब्दर०।

**सुकर्णी** स्त्री सुष्ठु कर्णाविव पत्राण्यस्या ङीप्। इन्द्रवारुण्याम् (राखालशशा) राजनि०।

**सुकर्मन्** पु० सुष्ठु कर्म यत्र ब०। १विष्कम्भादिषु मध्ये सप्तमे योगे ज्यो० २शोभनकर्मयुते त्रि० ३विश्वकर्मणि पु० मेद०। भा०स०। ५शोभने कर्मणि न०।

**सुकल** पु० सुष्ठु कलत स्वायत्तीकरोति सु+कल+अच्। दानभोजविलासादिना विख्यातपुरुषे अमर। भा०व०। ६सुन्दरमधुराव्यक्तशब्दयुक्ते त्रि०। भा०व०। सुन्दरे कलशब्दे पु०।

**सुकाण्ड** पु० सुष्ठु काण्डोऽस्य। १कारवेल्ले राजनि० २सुन्दरकाण्डयुक्ते वृक्षे च ३काण्डीरलतायां स्त्री ङीप्। स्वार्थे क अत इत्वम्। [illegible]।

**सुकाण्डिन्** पु० सुकाण्ड+अस्त्यर्थे इनि। भ्रमरे राजनि०।

**सुकामा** स्त्री सुष्ठु कामयते [illegible] [illegible] [illegible] राजनि०। २शोभनकामयुक्ते त्रि०।

**सुकाशुदा** स्त्री [illegible] स्वार्थे क। [illegible] राजनि०

**सुकाष्ठ** न० सुष्ठु काष्ठं यस्य प्रा० ब०। १देवदारुकाष्ठे २काष्ठकदल्याम् ३कटुकायाञ्च स्त्री राजनि०। प्रा० स०। ४शोभने काष्ठे च।

**सुकुन्दक** पु० सु+कुदि–ण्वुल्। पलाण्डौ शब्दर०।

**सुकुन्दन** स्त्री० सु+कुदि–ल्यु। वर्वरे राजनि०।

**सुकुमारा** न० सु+कुमार–अच्। १जातीपुष्पे २नवमालिकायाम् ३कदल्यां ४पृक्कायां ५माधव्याञ्च राजनि०। ६अतिकोमले त्रि०। प्रा० स०। ७सुन्दरकुमारशब्दार्थे त्रि०। स्त्रियां ङीप्। ८नवमालिकायां ९पुण्ड्रेक्षौ पु० मेदि०। १०वनचम्पके ११चव्ये १२श्यामाके च पु० राजनि०। स्वार्थे कन्। सुकुमारक तमालपत्रे न० शालौ पु० राजनि०।

**सुकृत्** त्रि० सु+कृ–क्विप्। १पुण्यकारके जटा० २धार्मिकजने त्रिका०।

**सुकृत** न० सु+कृ–क्त। १पुण्ये धर्मे अमरः २शुभे ३सुविहिते त्रि० मेदि०। ४सुकर्मणि न०।

**सुकृति** स्त्री सु+कृ–क्तिन्। १पुण्ये २मङ्गले ३सत्कर्मणि च।

**सुकृतिन्** त्रि० सुकृतमनेन इष्टा० इनि। १पुण्यवति अमरः २शुभयुक्ते मेदि०। ३सत्कर्मयुते च स्त्रियां ङीप्।

**सुकेसर** पु० सुष्ठु केसरा यस्य। बीजपूरे राजनि०।

**सुकोली** स्त्री प्रा० स०। क्षीरकाकोल्याम् रत्नमा०।

**सुकोपक** पु० सुष्ठु कोपोऽस्य कप्। कोशाम्रे राजनि०।

**सुख** सुखस्य दाने अद० चु० उभ० सक० सेट्। सुखयति ते असुसुखत्–त। अनेकाच्कत्वेन न षोपदेशः।

**सुख** न० सुख–अच्। १पुण्यजन्ये आत्मवृत्तौ गुणभेदे अमरः २अनुकूलवेदनीये यदनुभवाय चित्तमनुकूलं भवति तस्मिन् अर्थे तच्च आत्मधर्म इति नैयायिकादयः। चित्तधर्म इति साङ्ख्यादयः। सुखयतीति अच् सुखमस्त्यस्य अच् वा। ३सुखकारके ४सुखिनि च त्रि०। ५वरुणपत्न्यां स्त्री ६स्वर्गे मेदि०। "यन्न दुःखेन संभिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम्। अभिलाषोपनीतञ्च तत्सुखं स्वःपदास्पदम्" इत्युक्तो दुःखासंभिन्नसुखस्यैव स्वर्गपदार्थत्वेनाभिधानात् तस्य सुखविशेषात्मकत्वात् तथात्वम्। ७वृद्धिनामौषधौ राजनि०। सुखत्वं तु जातिभेदः तल्लक्षणन्तु काम्यमानत्वम् अन्येच्छानधीनेच्छाविषयत्वे सति भावत्वं सति यावत् दुःखाभावत्वं काम्यत्वेऽपि तस्य भावत्वाभावात् दुःखेऽतिव्याप्तिः। "सुखं तु जगतामेव काम्यं धर्मेण लभ्यते" भाषा०। तथाच धर्माधर्मादिकारणगुणत्वेन तज्जन्यमिति फलितोऽर्थः। सुखदुःखयोः परस्परभिन्नत्वे कारणादिकं कणा० सू० वृत्त्योर्दर्शितं यथा "इष्टानिष्टकारणविशेषाद्विरोधाच्च मिथः सुखदुःखयोरर्थान्तरभावः" कणा० सू०। "आत्मगुणानां कारणतो भेदं व्युत्पादयन् दशमाध्यायार्थं, तत्र 'आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गास्तु प्रमेयम्' इति गौतमीये प्रमेयविभागसूत्रे सुखस्यानभिधानात् दुःखान्तर्भावे सुखमिति भ्रमनिरासार्थं सुखदुःखयोरेव प्रथमं भेदमाह "सुखदुःखयोः अथ परस्परमर्थान्तरभावो भेदो वैजात्यमिति यावत् कुत इत्यत आह इष्टानिष्टकारणविशेषात् इष्ट इष्यमाणं स्रक्चन्दनवनितादि, अनिष्टमनिष्यमाणमहिकण्टकादि, तदुभयं तत्कारणं तस्य विशेषो भेदः, कारणवैजात्याधीनं कार्यवैजात्यमावश्यकं यतः, भेदकान्तरमाह विरोधात् सहानवस्थानलक्षणात् न ह्येकस्मिन्नात्मन्येकदा सुखदुःखयोरनुभवः। प्रकारान्तरमाह कार्यभेदं भेदकमाह मिथ इति, तथा हि अनुग्रहाभिष्वङ्गनयनप्रसादादि सुखस्य, दैन्यमुखमालिन्यादि दुःखस्य कार्यमिति ततोऽप्यनयोर्भेदः। तदुक्तं प्रशस्तपादाचार्यैः "अनुग्रहलक्षणं सुखं स्रगाद्यभिप्रेतविषयसान्निध्ये सति इष्टोपलब्धीन्द्रियार्थसन्निकर्षाद्धर्माद्यपेक्षादात्ममनसोः संयोगाद्यदनुग्रहाभिष्वङ्गनयनादिप्रसादजनकमुत्पद्यते तत् सुखम्" इति। तदिदमतीतेषु स्रक्चन्दनादिषु स्मृतिजमनागतेषु सङ्कल्पजम्। गौतमीये सूत्रे सुखापरिगणनं वैराग्याय सुखमपि दुःखत्वेन भावयतो वैराग्यं स्यादेतदर्थमिति बोध्यम्। "तच्च सुखं चतुर्विधं वैषयिकमाभिमानिकं मानोरथिकम् आभ्यासिकञ्चेति" प्रश० इति। आद्यं विषयेन्द्रियसन्निकर्षजन्यं, द्वितीयं राजाभिषेकपराभिभवादिजन्यं, तृतीयं विषयध्यानजन्यम् चतुर्थं ध्यानादिसंस्काराभ्यासादिजन्यं साधनसदृशमिति"।

सां० सू० वैषयिकसुखानां परिणामदुःखत्वादिभिर्दुःखत्वमाश्रित्यापि वैराग्यं यथा

"परिणामतापसंस्कारदुःखैर्गुणवृत्तिविरोधाच्च दुःखमेव सर्वं विवेकिनः" सू०। "सर्वस्याथ रागानुविद्धचेतनाचेतनसाधनाधीनसुखानुभव इति तत्र हि रागजः कर्माशयः तथा च द्वेष्टि दुःखसाधनानि मुह्यति चेति द्वेषमोहकृतोऽप्यस्ति। तथा चोक्तम् "नानुपहत्य भूतान्युपभोगः संभवतीति हिंसाकृतोऽप्यस्ति शारीरः कर्माशय इति विषयसुखं चाविद्येत्युक्तम्। या भोगे

मिन्द्रियाणां तृप्तेरुपशान्तिः तत् सुखं या लौल्याद् अनुपशान्तिस्तद् दुःखम्। न चेन्द्रियाणां भोगाभ्यासेन वैतृष्ण्यं कर्तुं शक्यं कस्मात् यतो भोगाभ्यासमनुविवर्द्धन्ते रागाः कौशलानि चेन्द्रियाणामिति तस्मादनुपायः सुखस्य भोगाभ्यास इति स खल्वयं वृश्चिकविषभीत इवाशीविषेण दष्टो यः सुखार्थी विषयानुवासितो महति दुःखपङ्के मग्न इति। एषा परिणामदुःखता नाम प्रतिकूला सुखावस्थायामपि योगिनमेव क्लिश्नाति। अथ का तापदुःखता सर्वस्य द्वेषानुविद्धश्चेतनाचेतनसाधनाधीनस्तापानुभव इति। तत्रास्ति द्वेषजः कर्माशयः सुखसाधनानि च प्रार्थयमानः कायेन वाचा मनसा च परिस्पन्दते ततः परमनुगृह्णात्युपहन्ति चेति परानुग्रहपीडाभ्यां धर्माधर्मावुपचिनोति स कर्माशयो लोभान्मोहाच्च भवतीत्येषा तापदुःखतोच्यते। का पुनः संस्कारदुःखता। सुखानुभवात् सुखसंस्काराशयो दुःखानुभवादपि दुःखसंस्काराशय इति एवं कर्मभ्यो विपाकेऽनुभूयमाने सुखे दुःखे वा पुनः कर्माशयप्रचय इति एवमिदमनादि दुःखस्रोतो विप्रसृतं योगिनमेव प्रतिकूलात्मकत्वादुद्वेजयति कस्मात् अक्षिपात्रकल्पो हि विद्वानिति यथोर्णातन्तुरक्षिपात्रे न्यस्तः स्पर्शेन दुःखयति नान्येषु गात्रावयवेषु एवमेतानि दुःखानि अक्षिपात्रकल्पं योगिनमेव क्लिश्नन्ति नेतरम् इतरन्तु स्वकर्मोपहृतं दुःखमुपात्तमुपात्तं त्यजन्तं त्यक्तं त्यक्तमुपाददानम् अनादिवासनाविचित्रया चित्तवृत्त्या समन्ततोऽनुविद्धमिवाविद्यया हातव्य एवाहङ्कारममकारानुपातिनं जातं जातं बाह्याध्यात्मिकोभयनिमित्तास्त्रिपर्वाणस्तापा अनुप्लवन्ते तदेवमनादिदुःखस्रोतसा व्युह्यमानमात्मानं भूतग्रामञ्च दृष्ट्वा योगी सर्वदुःखक्षयकारणं सम्यग्दर्शनं शरणं प्रपद्यत इति गुणवृत्तिविरोधाच्च दुःखमेव सर्वं विवेकिनः। प्रख्याप्रवृत्तिस्थितिरूपा बुद्धिगुणाः परस्परानुग्रहतन्त्रीभूत्वा शान्तं घोरं मूढं वा प्रत्ययं त्रिगुणमेव आरभन्ते चलञ्च गुणवृत्तमिति क्षिप्रपरिणामि चित्तमुक्तं रूपातिशया वृत्त्यतिशयाश्च परस्परेण विरुध्यन्ते सामान्यानि त्वतिशयैः सह प्रवर्त्तन्ते एवमेते गुणा इतरेतराश्रयेणोपार्जितसुखदुःखमोहप्रत्ययाः इति सर्वे सर्वरूपा भवन्ति गुणप्रधानभावकृतस्तु विशेष इति तस्माद् दुःखमेव सर्वं विवेकिन" भा०।

"तच्च सुखं नित्यं जन्यञ्चेति वेदान्तिनः। तत्र विषयसंपर्कात् वैषयिकं सुखं जन्यम्, ब्रह्मस्वरूपं सुखं नित्यमिति तदेतन्मतं मुक्तिवादे मणिकृता निराकृतम् यथा

"न च नित्यसुखाभिव्यक्तिर्मुक्तिः। सा हि न नित्या उत्पन्नशरीरादेरवश्यापातात् नोत्पाद्या तद्धेतुशरीराद्यभावात् ज्ञानमात्रे सुखमात्रे वा तद्धेतुत्वावधारणात् नित्यसंसारदशायां तद्धेतुसामान्ये बाधकाभावात्। अतएव सर्गादौ शरीरकल्पना। किं वा तज्जनकं न तावदात्ममनःसंयोगः तस्यादृष्टादिनिरपेक्षस्याजनकत्वात् विषयमात्रापेक्षणे तु संसारदशायामपि तदभिव्यक्तिप्रसङ्गः नापि योगजधर्मः सहकारी तस्योत्पन्नभावत्वेन विनाशित्वेऽपरत्र [illegible] तज्जन्याभिव्यक्तिरनन्ता तथा सति तत एव नाशात्। कथं तत्त्वज्ञानात् सवासनमिथ्याज्ञाननाशे दोषाभावेन प्रवृत्त्याद्यभावाद्धर्माधर्मयोरनुत्पादे प्राचीनधर्माधर्मक्षयाद्दुःखसाधनशरीरादिनाश एव तत्र हेतुः अतएव तस्यानन्दो नाभिव्यक्तिप्रकाशोऽप्यनन्त इति चेन्न शरीरं विना तदनुत्पत्तेः तस्य तद्धेतुत्वे मानाभावाच्च। न च मोक्षादिप्रवृत्तिरेव मानं दुःखहानार्थितया तदुपपत्तेः। न च नित्ये सुखे मानमस्ति "नित्यं विज्ञानमानन्दम् ब्रह्म" "आनन्दं ब्रह्मणो रूपं तच्च मोक्षे प्रतिष्ठितमित्यादि" श्रुतिर्मानमिति, चेन्न उपजननापायवतोऽनित्यसुखयोरेव ज्ञानानामुक्तेः सुखीति व्यवहारानानुभूयमानयोः संख्याभेदकोपने प्रत्यक्षबाधात्। अथ सुखस्य ब्रह्माभेदबोधनादेवायोग्यतयाऽनित्यं सुखं विहाय वाक्यार्थत्वेन नित्यसुखमपि स्वार्थवत् न तु नित्यसुखे सिद्धे तदभेदबोधनं तेनान्योन्याश्रय, यद्वा नित्यं सुखं बोधयित्वा तदभिन्नं बोध्यते न च वाक्यभेदः वाक्यैकवाक्यत्वादिति चेन्न आत्मनोऽनुभूयमानत्वेन तदभिन्नस्य नित्यसुखस्याप्यनुभवप्रसङ्गात् सुखमात्रस्य स्वगोचरसाक्षात्कारजनकत्वनियमात् तदनुभवे आत्मनोऽप्यनुभवो न स्यात्। अथात्माभिन्नं नित्यसुखमनुभूयत एव सुखत्वं तु तत्र नानुभूयत इति चेन्न सुखानुभवसामग्र्या एव सुखत्वानुभावकत्वात् तस्मादानन्दं ब्रह्मेति मत्वर्थीयाच्प्रत्ययान्तत्वेनानन्दं बोध्यते नाभेदः, अन्यथा नपुंसकत्वानुपपत्तेः। एतेन ब्रह्माद्वैतत्त्वसाक्षात्कारादविद्यानिवृत्तौ विज्ञानसुखरूपः [illegible] [illegible] वर्त्तत इति वेदान्तिमतमपास्तम् [illegible]

ज्ञयो नित्यत्वे मुक्तसंसारिणोरविशेषप्रसङ्गात् पुरुष प्रयत्न विना तस्य सत्त्वादपुरुषार्थत्वाच्च अविद्या-निवृत्तिः प्रयत्नसाध्येति चेत् अविद्या यदि मिथ्या ज्ञाननमथोन्तरं वा उभयथापि सुखदुःखाभावसाधनेतर त्वेन तन्निवृत्तेरपुरुषार्थत्वात्” ।

तत्र दुःखाभावस्यैव परमप्रयोजनत्वं न सुखस्येति अत्र स्थापितं यथा

“ननु दुःखाभावो न पुरुषार्थः सुखस्यापि हानिस्तुल्या-यव्ययत्वात् न च बहुतरदुःखानुविद्धतया सुखस्यापि प्रेक्षावद्धेयत्वम् आवश्यकत्वेन दुःखस्यैव हेयत्वात् सुखस्य निरुपधीच्छाविषयत्वात् अन्यथा दुःखानुविद्ध तया तथात्वेन पुरुषार्थत्वविरोधादिति चेत्र सुखमनु-द्दिश्यापि दुःखभीरुतया दुःखाभावदशायां सुखमस्तो त्युद्दिश्य दुःखाभावाय प्रवृत्तेः वैपरीत्यस्यापि सम्भवे सुखस्याप्यपुरुषार्थतापत्तेः अतो दुःखाभावदशायां सुखं नास्तीति ज्ञानं न दुःखाभावार्थिप्रवृत्तिप्रतिबन्धकं तस्मादविवाकिनः सुखमात्रलिप्सवो बहुतरदुःखानु विद्धमपि सुखमुद्दिश्य “गिरौ मदीय यदि यान्ति यान्तु, कान्ता परदारमपि प्रार्थमाना “वरं वृन्दावने रम्ये” इत्यादि वदन्तो नात्राधिकारिणः । ये च विवेकिनो ऽपि न संसाराङ्गारकान्तारे कियन्ति दुःखदुर्दिनानि कि यती सुखखद्योतिका कुपितफणिफणामण्डलच्छाया-प्रतिममिदानिति मन्यमानाः सुखमपि हातुमिच्छन्ति तऽत्राधिकारिणः । न च भोगार्थिनामप्रवृत्तौ पुरुषा र्थता कीयत कस्यचिदप्रवृत्तावपि चिकित्सादे पुरु-षार्थत्वात् । अथवा ‘दुःखाभावोऽपि नावेद्य पुरुषार्थ तयेष्यते । न हि मूर्च्छाद्यवस्थार्थं प्रवृत्तो दृश्यते सुधीः, पुरुषार्थत्वं सुखवज्ज्ञायमान नियमात् न च सुप्ति-र्ज्ञानं सम्भवतीति न हि दुःखाभावं जानीयामित्यु द्दिश्य प्रवृत्तिः किन्तु दुःखं मे मा भूदित्युद्दिश्य स्वतो दुःखाभाव एव पुरुषार्थः तस्य ज्ञानन्तु अकारणाधीन न तु पुरुषार्थतोपयोगी सुखी स्यामित्युद्दिश्य प्रव र्तते न तु सुखं जानीयामिति सुखमेव तथास्तु न तदनुगम तद्याजनावश्यकत्वेनान्यथासिद्धत्वात् गौरवाच्च । किञ्च बहुतरदुःखजर्जरकलेवरा दुःखाभावाय इच्छन्ति मरणम् अपि प्रवर्त्तमाना दृश्यन्ते न च मरणे तस्य ज्ञानम स्ति अतः स्वतन्त्र इति पुरुषार्थत्वे विवादानु दयात्” ।

तत्र सुखं चित्तधर्मोऽपि अध्यस्ततया प्रतिबिम्बरूपेण वा आत्मनि वर्त्तते इति सांख्या वेदान्तिनश्च । आत्मगुण इति नैयायिकाः । ३दुःखाभावे । भारवाहकस्य भाराप-गमे सुखी संवृत्तोऽहमिति प्रत्ययस्य दुःखाभावविषय-तयोपपत्तेः ।

**सुखङ्करी** स्त्री सुखं करोति—कृ—अच् मुम् च ङीप् । १जी वन्तीवृक्षे राजनि० । २सुखकारक त्रि० ।

**सुखङ्कुर** पु० सुख कृ—खच् मुम् । गिरिमल्लिकावृक्षे त्रिका० ।

**सुखचार** पु० सुखं सुखकारकं चारो यस्य । उत्तमाश्वे शब्दमा०

**सुखजात** त्रि० जात सुखमस्य परनिपात । जातानन्दे ‘सुखजातः सुरापीतः’ भट्टि ।

**सुखद** पु० सुखं ददाति दा—क । १विष्णौ विष्णु स० । “विशाख करयुक्ताभ्रं सुखदस्तु कः । अङ्गारकोरयोर्योगो सुख दौकेन सफलत” सं० नी० उक्ते २ध्रुवभेदे । ३सुखदातरि त्रि० ४सुगवाद्यायां स्त्री शब्दरत्ना० । ५शमीवृक्षे स्त्री राजनि० ।

**सुखदोह्या** स्त्री सुखेन दोह्या दुह—ण्यत् । क्लेश विना दोहनीयायां गवि हेमच० सुखसन्दोह्याप्यत्र ।

**सुखभाज्** त्रि० सुखं भजते भज—ण्वि । सुखयुक्ते । [राजनि०

**सुखमोदा** स्त्री सुखं सुखकरो मोदो यस्याः । शल्लकीवृक्षे

**सुखरात्रि** स्त्री सुखा सुखकरी रात्रिर्यस्याम् । आश्विन माणावास्यायाम् दीपान्वितामावास्यायाम् । उक्तावाक्ये १२७१ पृ० दृश्यम् ।

**सुखरात्रिका** स्त्री सुखा रात्रिर्यस्याः स्वार्थे कप् । दीपान्विता-मावास्यायां पूज्यायां लक्ष्म्याम् दीपान्वितामुपक्रम्य “पूज नीया तदा लक्ष्मीर्विज्ञेया सुखरात्रिका” ज्योतिर्वचनम् । कवभावे सुखरात्रिरप्यत्र “आश्विनामा भूतवे इति । सुखरात्रि । नमोऽस्तु ते” इति दीपान्वितामावास्यायां लक्ष्मीपूजनमन्त्र ।

**सुखवर्चक** पु० सुखं वर्च्चयति उद्दीपयति वर्च—णिच्—एवुल् । सर्जिक्षार (साजिमाटी) अमर ।

**सुखवर्चस्** पु० सुखं सुखकरं वर्चो यस्य । सर्जिकाक्षारे (साजिमाटि) राजनि० । [कलकरात्रयाः रत्नमा० ।

**सुखवास** पु० सुखं सुखकरो वासो गन्धो यस्य । (तरमुज)

**सुखवासन** पु० सुखं सुखकरं वासनं गन्धो यस्य । सुख-वासनगन्धद्रव्ये शब्दर० । [सुखकरावासे ।

**सुखाधार** पु० सुखानामाधारः । स्वर्गे शब्दर० । कर्म० ।

**सुखायत** पु० सुखमायस्यत्र आ+यम क्त । विनीताश्वे शब्दच० ।

**सुखायन** पु० सुखमायन्ते अत्र अय ल्युट् । सुविनीताश्वे शब्दमा०

सुखावह त्रि॰ सुखमावहति जनयति आ+वह–अच्। सुखजनके।

सुखाश पु॰ सुखा सुखकरी आशा यस्य। १वरुणे सुखेनाश्यते अश–घञ्। २राजतिनिशे हर्षे ३सुखभोज्ये त्रि॰ मेदि॰ भावे घञ्। सुखभोजने स्वार्थे क। सुखाशके, (शसा) राजतिनिशवृक्षे च पु॰। [प्रधाने हर्षे शब्दच॰

सुखाशन पु॰ सुखेनाश्यते अश–कर्मणि ल्युट्। (शसा) फल

सुखोत्सव पु॰सुखसाधकः उत्सवो यस्मात् ५ब॰। १पत्यौ त्रिका॰ कर्म॰। २आनन्दकारके उत्सवे पु॰।

सुखोदक न॰ कर्म॰। सुखकर उष्णोदके रत्नमा॰।

सुखोर्जिक पु॰ सुखस्य ऊर्जा हर्षिरस्यस्य ठन्। सर्जिकाक्षार (साजिमाटि) राजनि॰। [२सुगमे त्रि॰

सुग न॰ सुष्ठु गच्छति निर्याति गम–ड। १विष्ठायाम् शब्दच॰

सुगत पु॰ सुष्ठु गच्छति जानाति गम–कर्त्तरि–क्त। १बुद्धे अमर॰। २सुगतियुते त्रि॰।

सुगन्ध पु॰ सुष्ठु गन्धः अस्य न इत्। १गन्धतृणे २चक्रकौरके रत्नमा॰ ३नीलोत्पले ४चन्दने राजनि॰ भावप्र॰। ५ग्रन्थिपर्णे ६रक्तशिग्रौ ७गन्धके ८चणके ९भूतृणे च पु॰ राजनि॰। १०सद्गन्धद्रव्ययुक्ते आपणादौ त्रि॰। "गन्धस्येत्व तदेकान्तग्रहणात्" उक्तेः समवायेनैव गन्धवत्त्वे इत् आपणस्य च गन्धयुक्तद्रव्याधारत्वात् तत्र न इत्" सि॰कौ॰।

सुगन्धक न॰ सुष्ठु गन्धोऽस्य कप्। १रक्ततुलसी २गन्धके रत्नमा॰ ३नागरङ्गे त्रिका॰ ४कर्कटशृङ्गे राजनि॰।

सुगन्धपत्रा स्त्री सुगन्धं पत्रमस्याः। रुद्रजटायाम् राजनि॰।

सुगन्धभूतृण न॰ कर्म॰। गन्धतृणे राजनि॰।

सुगन्धमूला स्त्री सुगन्धं मूलं यस्याः। १स्थलपद्मिन्याम् २रास्नायाञ्च राजनि॰।

सुगन्धा स्त्री सुष्ठु गन्धोऽस्त्यस्याः अच्। १रास्नायाम् अमर ३शठ्याम् शब्दर॰ ३वन्ध्याकर्कोट्याम् ४रुद्रजटायाम् ५नाकुल्याम् ६शतपुष्पायाम् ७नवमालिकायाम् ८सर्पकङ्कालिकायाम् ९गणिकायाम् १०सहदेव्याम् गन्धपत्रायाम् १२माधव्याम् राजनि॰ १३अम्लायाम् १४क्षुद्रायाम् १५माहेयवृक्षे च रत्नमा॰।

सुगन्धामलक न॰ सुगन्धैः सर्वौषधिगन्धैर्युक्तमामलकम्। "सर्वौषधिसमारब्धं ... ... यदा ... तटाय योगं ... त्रि॰ ... सर्वौषधियुक्तं ... पु॰ ... ... सुरभौ ...

१कशेरौ ६गन्धतृणे ७धान्यके ८पिप्पलीमूले च राजनि॰ स्वार्थे क। कह्लार शब्दर॰ गौरसर्षपे पुष्करमूले कुरुवके धर्मारे राजनि॰। मनःशिलायां हेमच॰। गन्धके तुरुष्के च पु॰ राजनि॰।

सुगन्धिकुसुम पु॰ सुगन्धि कुसुमं यस्य। १पीतकरवीरे राजनि॰ २सद्गन्धपुष्पयुते त्रि॰ ३पृक्कायां स्त्री शब्दा॰ कर्म॰। ४सुगन्धे पुष्पे न॰।

सुगन्धित्रिफला स्त्री लवङ्गयुक्त त्रिफलायां वा फल त्रिफल सुगन्धि त्रिफलमस्त्यस्याः बाहुल्येन अच्। जातीफले ३पूगफले ३लवङ्गकालकाफले च राजनि॰।

सुगन्धिमूल न॰ सुगन्धि मूलमस्य। उशीर (वेणा) राजनि॰

सुगन्धिमूषिका स्त्री सुगन्धि विरोधिदुर्गन्धा दुर्गन्धिमूषिका छुछुन्दर्याम् (छुँचो) राजनि॰।

सुगहन त्रि॰प्रा॰स॰। १अतिनिबिडे कृत्यायां स्त्री रमानाथः।

सुगहनावृति स्त्री कर्म॰। यज्ञस्थाने श्वादिदर्शनवारणाय निबद्धे वेष्टने वृत्यायाम् अमर॰।

सुगृह पु॰स्त्री सुष्ठु गृहं यस्य। १चञ्चुसूचकपक्षिणि (बाबुइ) हेमच॰ स्त्री ङीष् कर्म॰। २सुन्दर गृहे न॰।

सुगृहीतनामन् पु॰ सुगृहीत प्रातःकाले स्मरणीयं नाम यस्य। प्रातःस्मरणीयनामके पुण्यकीर्त्तौ जने त्रिका॰।

सुग्रन्थि पु॰ सुष्ठु ग्रन्थिर्यस्य। १चोरकद्रव्ये राजनि॰ २सुन्दरग्रन्थियुते त्रि॰।

सुग्रीव पु॰ सुष्ठु ग्रीवाऽस्य। १श्रीकृष्णाश्वे २सूर्यपुत्रे वानरेश्वरे च मेदि॰। ३सुन्दरग्रीवायुते त्रि॰ स्त्रियां ङीप् २कश्यपस्य पत्नीभेदे गरुडपु॰।

सुग्रीवेश पु॰ ६त॰। श्रीरामचन्द्रे शब्दरत्ना॰।

सुचक्षुस् पु॰ सुष्ठु चक्षुरिव फलमस्य। १उदुम्बरे शब्दा॰ ... शोभनलोचनयुक्ते त्रि॰ प्रा॰ब॰। ३शोभने नेत्रे न॰।

सुचक्षुका स्त्री सुष्ठु चक्षुरिव शिखा यस्याः कप्। ... राजनि॰।

सुचरिता स्त्री सुष्ठु चरितं यस्याः। पतिव्रतायां स्त्रियाम् अमर २सच्चरित्रयुते त्रि॰ प्रा॰ ब॰। ३सच्चरिते न॰।

सुचर्मन् पु॰ सुष्ठु चर्मेव वल्कलमस्य। १भूर्जद्रुमे राजनि॰ २सुन्दरचर्मयुत त्रि॰। प्रा॰ब॰। ३सुन्दर चर्मणि न॰।

सुचित्रक पु॰स्त्री चित्रमिव कायति कै–क। सुष्ठु चित्रवर्णो यस्य कप् वा। १मत्स्यरङ्कपक्षिणि २चित्रसर्पे च शब्दर॰ स्त्रियां ङीष्। ३सुचित्रवर्णयुते त्रि॰ स्त्रियां टाप्। [राजनि॰

सुचित्रबीजा स्त्री सुचित्रं विचित्रं बीजं यस्याः। विडङ्गायां

**सुचित्रा** स्त्री प्रा०स०। १चिर्भटायां राजनि०।२विचित्रे त्रि०

**सुचिर** न० प्रा०स०। १अत्यन्तचिरकाले २बहुकाले च ३बहुकालभव त्रि०। [२बहुकालजीविनि त्रि०।

**सुचिरायुस्** पु० सुचिरं बहुकालिकमायुर्यस्य। १देव शब्दर०

**सुचेलक** पु० प्रा०स०। १सूक्ष्मवस्त्रे अमर। सुष्ठु चेलमस्य कप्।२सूक्ष्मवस्त्रधर त्रि०। [ब०।२सुन्दर जल न०।

**सुजल** न० शोभनं जलं यस्मात् ५ब०। १कमले राजनि० प्रा०

**सुजल्प** पु० "यत्रार्जवात् स्वगाम्भीर्य्य हरैन्य सङ्कथाय नम। मातृकण्ठेषु हरि स्पृष्ट स सुजल्पो निगद्यते" उज्ज्वलमणिवर्णिते वाक्यभेदे।

**सुजाता** स्त्री सु+जन क्त। १तुवर्य्याम् राजनि० २मनोज्ञे त्रि०

**सुजीवन्ती** स्त्री प्रा०स०। स्वर्णजीवन्त्याम् राजनि०।

**सु(षु)ट्ट** अनादरे चु० उ० सक० सेट्। सुट्टयति ते असुसुट्टत् त। षोपदेश एव न्याय्य।

**सुत** पु स्त्री० सु-क्त। १पुत्रे २तनयायां स्त्री अमर। सा च २दुरालभायां शब्दच० ४अभ्यक्ते ५सम्बद्धे ६निष्पीडिते च त्रि० ७पार्थिवे पु० मेदि०।

**सु(सू)तक** न० सु-(सू) भावे क्त सु(सू)तं जननं तस्मादागतम् कन्। १जननाशौचे २अशौचमात्रे च 'सूतके मृतके तथा" "मातुश्च सूतकं तत् स्यात्" इति च स्मृति।

**सुतजीवक** पु० सुतं जीवयति सेवनात् जीव-णिच्-ण्वुल्। पुत्रजीवकवृक्षे राजनि०।

**सुतनु(नू)** पु स्त्री० सुष्ठु तनुर्यस्या वा ऊङ्। १नार्य्याम् राजनि० 'सुतनु! सत्यमलङ्करणाय ते" माघ प्रा०स०। २सुन्दरकाययुते त्रि०। प्रा० स०। ३सुन्दर काये स्त्री सुत्वात्। ४अत्यन्तसूक्ष्मे त्रि० स्त्रियां वा ङीष्।

**सुतपस्** पु० सुष्ठु तपति सु+तप-असि। १सूर्य्ये सि०कौ० १अर्कवृक्षे सुष्ठु तपोऽस्य। २मुनौ पु०। ३सुन्दर० तपोयुक्ते त्रि०। प्रा०स०। ४सुन्दर तपसि न०।

**सुतपादिका** सुता ३ङ्गता पादा मूलान्यस्या कप् कापि अत इत्त्वम्। हंसपदीलतायां राजनि०।

**सुतराम्** अव्य सु+अतिशयेऽर्थे तरप्-आम्। अवधारितार्थस्य अतिशयोचिते "धेन्वा तदध्यासितकातराक्ष्या निरीक्ष्यमाणः सुतरां दयालुः" रघु। अत्र कातराक्ष्या धेन्वा दृश्यमानत्वेन दयालुत्वस्य अतिशयोचित्यम्।

**सुतकारी** स्त्री सुतकं गच्छति कृ-अण् ङीप्। देवदाली लतायाम् राजनि०।

**सुतर्द्दन** पु स्त्री० सुष्ठु तर्द्दति रवेण विरहिणम् सु+तर्द-ल्यु। कोकिले त्रिका० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

**सुतल** पु न० सुष्ठु तलं यत्र। १पातालभेदे पातालशब्दे ४२६६ पृ० दृश्यम्। २अट्टालिकाबन्धभेदे पु० मेदि०।

**सुतवस्करा** स्त्री सुता वस्करा इव बहुत्वात् यस्याः। सप्त पुत्रप्रसविन्याम् स्त्रियां त्रिका०।

**सुतश्रेणी** स्त्री सुता निष्पीडिता श्रेणीव। १मूषकपर्ण्याम् अमरः हेम०। २पुत्रपङ्क्तौ च।

**सुतहिबुकयोग** पु० 'सुतहिबुकविदहितव्ययधर्मेऽमरगुरुर्यदि दानवार्चितो वा। यदशुभमुपयाति तच्छुभं स्यात्' ज्यो० उक्ते वैवाहिकलग्नात् सुत५।हिबुक४।दि स्थित ग्रहभेदरूपे योगे। [३गोले ४दौ हर्म्ये च पु०।

**सुतात्मजा** स्त्री ६त०। १पौत्र्यां २दौहित्र्यां च अमर

**सुतिक्त** पु० प्रा०स०। १पर्पटे (क्षेतपापडा) राजनि० २अत्यन्ततिक्ते त्रि० ३कोषातक्यां स्त्री राजनि० स्वार्थे कन्। पारिभद्रे जटा० निम्बे भूनिम्बे पु० शब्दमा०।

**सुतीक्ष्ण** पु० प्रा०स०।१शोभाञ्जनवृक्षे जटा०। २श्वेतशोभाञ्जने राजनि०। ३मुनिभेदे च "सुतीक्ष्णमुनिकेतनम्" भट्टि। ४अत्युग्रे त्रि०।

**सुतुङ्ग** पु० प्रा०स०। १नारिकेलवृक्षे हारा० ज्योतिषोक्ते ग्रहाणाम् उच्चराशिस्थेषु २अंशभेदेषु च उच्चशब्दे ११५८ पृ० दृश्यम्। ३अतिशयोच्चे त्रि०।

**सुतेजन** पु० सु+तिज-ल्यु। १धन्वनि वृक्षे भावप्र०।

**सुतेजस्** पु० सुष्ठु तेजोऽस्य। १आदित्यभक्तायाम् राजनि०। २शोभनतेजोयुक्ते त्रि०। ३जैनभेदे पु० हेमच०।

**सुतैला** स्त्री सुष्ठु तैलं यस्याम् ७ब०। महाज्योतिष्मती लतायाम् राजनि०। [अमर। दीर्घादि तन्नाथं रूप।

**सु(सू)त्रामन्** पु० सुष्ठु त्रायते सु+त्रै-मनिन् उप०। इन्द्रे

**सुत्वन्** पु० सुनोति स सु-भूते क्वनिप्। १कृताभिषेके कृतयज्ञान्तस्नाने अमर २कृतसोमनिष्पीडने च।

**सुद** याच्ञायां सौ० प० सक० सेट् इदित्। सुन्दति असुन्दीत्। षोपदेशेऽपि न षोपदेश। [राजनि०।

**सुदग्धिका** पु० सुष्ठु दग्धं दाहोऽस्त्यस्य ठन्। दग्धानामतृणे

**सुदण्ड** पु सुष्ठु दण्डो यस्मात् ५ब०। वेत्रे राजनि०।

**सुदण्डिका** स्त्री सुष्ठु दण्डयति रोगान् सु+दण्डि+ण्वुल्। १गोरक्ष्याम्। (गोरक्षचाकुले) राजनि० २सुदण्डयुतायां स्त्रियां च।

**सुदत्** पु० सुष्ठु दन्तोऽस्य वयसि दत्रादेशः। १शोभनदन्त-युक्तवयस्के गजादौ २सुरम्यां स्त्री ङीप्। 'सुदती

**सुखावह** त्रि॰ सुखमावहति जनयति आ+वह–अच्। सुखजनक।

**सुखाश** पु॰ सुखा सुखकरी आशा यस्य। १वरुणे सुखेना-श्यते अश–घञ्। २राजतिनिशे वृक्षे ३सुखभोज्ये त्रि॰ मेदि॰ भावे घञ्। सुखभोजने स्वार्थे क। सुखाशने, (गगा) राजतिनिशवृक्षे च पु॰। [प्रधाने वृक्षे शब्दच॰

**सुखाशन** पु॰ सुखेनाश्यते अश–कर्मणि ल्युट्। (गगा) फल

**सुखोत्सव** पु॰ सुखस्य तत्कर उत्सवो यस्मात् ५ब॰। १पत्यौ त्रिका॰ कर्म॰। २आनन्दकारके उत्सवे पु॰।

**सुखोदक** न॰ कर्म॰। सुखकरे उष्णोदके रत्नमा॰।

**सुखोर्जिक** पु॰ सुखस्य ऊर्ज वृद्धिरस्त्यस्य ठन्। सर्जिका-क्षारे (साजिमाटि) राजनि॰। [२सुगमे त्रि॰

**सुग** न॰ सुष्ठु गच्छति निर्याति गम-ड। १विष्ठायाम् शब्दच॰

**सुगत** पु॰ सुष्ठु गच्छति जानाति गम–कर्त्तरि–क्त। १बुद्धे अमर॰। २सुगतियुत त्रि॰।

**सुगन्ध** पु॰ सुष्ठु गन्धोऽस्य न इत्। १गन्धतृणे २सुदूर्णीरके रत्नमा॰ ३नीलोत्पले ४चन्दने राजनि॰ भावप्र॰। ५ग्रन्थिपर्णे ६रक्तशिग्रौ ७गन्धके ८चणके ९भूतृणे च पु॰ राजनि॰। १०सद्गन्धद्रव्ययुक्ते आपणादौ त्रि॰। "गन्धस्येत्त्वं तदेकान्तग्रहणात्" पाणि॰ः समवायेनैव गन्धवत्त्वे इत् आपणस्य च गन्धयुक्तद्रव्याधारत्वात् तत्र न इत्" सि॰कौ॰।

**सुगन्धक** न॰ सुष्ठु गन्धोऽस्य कप्। १रक्ततुलस्याम् २गन्धके रत्नमा॰ ३नागरङ्गे त्रिका॰ ४कर्कटशृङ्ग्याम् राजनि॰।

**सुगन्धपत्रा** स्त्री सुगन्धि पत्रमस्याः। रुद्रजटायाम् राजनि॰

**सुगन्धभूतृण** न॰ कर्म॰। गन्धतृणे राजनि॰।

**सुगन्धमूला** स्त्री सुगन्धं मूलं यस्याः। १स्थलपद्मिन्याम् २रास्नायाम् राजनि॰।

**सुगन्धा** स्त्री सुष्ठु गन्धोऽस्त्यस्या अच्। १रास्नायाम् अमरः २गङ्गा शब्दर॰ ३वन्ध्याकर्कोट्याम् ४रुद्रजटायां ५ना-कुल्यां ६शतपुष्पायां ७नवमालिकायाम् ८स्वर्णयूथिकायाम् ९पृक्कायाम् १०सहदेव्याम् गन्धपत्त्र्याम् १२माधव्याम् राजनि॰ १३अनन्तायाम् १४तुलस्याम् १५मातुलुङ्गे च रत्नमा॰।

**सुगन्धामलक** न॰ सुगन्धैः सर्वौषधिगन्धैर्युक्तमामलकम्। "सर्वौषधिसमायुक्ताः शुष्कात्तदामलकस्य च। यदा तदाय योगः स्यात् सुगन्धामलकाभिधः" राजनि॰ उक्ते सर्वौषधियुक्ते शुष्के आमलकफले।

**सुगन्धि** पु॰ सुष्ठु गन्धो यस्य वा इत्समा॰। १परमात्मनि सुरभौ अमरः। २सुगन्धयुक्ते अमरः ३एलवालुके ४पृक्कायां ५कशेरौ ६गन्धतृणे ७धान्याके ८पिप्पलीमूले च राजनि॰। स्वार्थे क। कङ्कुष्ठे शब्दर॰ गौरसर्षपे पुष्करमूले सुर-पर्णे उशीरे राजनि॰। महाशालौ हेमच॰। गन्धके तुरुष्के च पु॰ राजनि॰।

**सुगन्धिकुसुम** पु॰ सुगन्धि कुसुमं यस्य। १पीतकरवीरे राजनि॰ २सद्गन्धयुक्तपुष्पयुक्ते त्रि॰ ३पृक्कायां स्त्री जटा॰ कर्म॰। ४सुगन्धिनि पुष्पे न॰।

**सुगन्धित्रिफला** स्त्री त्र्यवयवं त्रिभिरङ्गैर्वा फलं त्रिफलं सुगन्धि त्रिफलमस्त्यस्या सादृश्येन अच्। जातीफले २पूगफले ३लवङ्गकलिकाफले च राजनि॰।

**सुगन्धिमूल** न॰ सुगन्धि मूलमस्य। उशीरे (वेना) राजनि॰

**सुगन्धिमूषिका** स्त्री सुगन्धि विरोधिलक्षणया दुर्गन्धिः मूषिका। छुछुन्दर्याम् (छुछ) राजनि॰।

**सुगहन** त्रि॰ प्रा॰स॰। १अतिनिविडे कुम्भायां स्त्री रत्नमाला।

**सुगहनावृति** स्त्री कर्म॰। यज्ञस्थाने श्वादिदर्शनवारणाय निविडे वेष्टने कुम्भायाम् अमरः।

**सुगृह** पु स्त्री सुष्ठु गृहं यस्य। १चञ्चुसूचकखगे (बावुइ) हेमच॰ स्त्री ङीष् कर्म॰। २सुन्दरगृहे न॰।

**सुगृहीतनामन्** पु॰ सुगृहीतं प्रातःकाले स्मरणीयं नाम यस्य। प्रातःस्मरणीयनामके पुण्यकीर्त्तौ जने त्रिका॰।

**सुग्रन्थि** पु॰ सुष्ठु ग्रन्थिर्यस्य। १चोरकवृक्षे राजनि॰ २सु-न्दरग्रन्थियुते त्रि॰।

**सुग्रीव** पु॰ सुष्ठु ग्रीवाऽस्य। १श्रीकृष्णाश्वे २सूर्यपुत्रे वानरेश्वरे च मेदि॰। ३सुन्दरग्रीवायुते त्रि॰ स्त्रियां ङीष् ४कश्यपस्य पत्नीभेदे गरुडपु॰।

**सुग्रीवेश** पु॰ ६त॰। श्रीरामचन्द्रे शब्दरत्ना॰।

**सुचक्षुस्** पु॰ सुष्ठु चक्षुरिव फलमस्य। १उडुम्बरे जटा॰ २शोभनलोचनयुक्ते त्रि॰ प्रा॰ब॰। ३शोभने नेत्रे न॰।

**सुचञ्चुका** स्त्री सुष्ठु चञ्चुरिव शिखा यस्याः कप्। महा-चञ्चुशाके राजनि॰।

**सुचरित्रा** स्त्री सुष्ठु चरित्रं यस्याः। पतिव्रतायां स्त्रियाम् अमर॰ २सच्चरित्रयुते त्रि॰ प्रा॰ ब॰। ३सच्चरित्रे न॰।

**सुचर्मन्** पु॰ सुष्ठु चर्मेव वल्कलमस्य। १भूर्जवृक्षे राजनि॰ २सुन्दरचर्मयुते त्रि॰। प्रा॰ब॰। ३सुन्दरे चर्मणि न॰।

**सुचित्रक** पु॰ स्त्री सुचित्रमिव कायति कै–क। सुष्ठु चित्रवर्णो यस्य कप् वा। १मत्स्यरङ्कखगे २चित्रसर्पे च शब्दर॰ स्त्रियां ङीष्। २शोभनवर्णयुते त्रि॰ स्त्रियां टाप्। [राजनि॰

**सुचित्रबीजा** स्त्री सुचित्रं विचित्रं बीजं यस्याः। विडङ्गायां

सुचित्रा स्त्री प्रा०स०। १चिर्भटायां राजनि०।२विचित्रे त्रि०

सुचिर न० प्रा०स०। १अत्यन्तचिरकाले २बहुकाले च ३बहु कालभव त्रि०। [४बहुकालजीविनि त्रि०।

सुचिरायुस् पु० सुचिरं बहुकालिकमायुर्यस्य। १देव शब्दर०

सुचेलक पु० प्रा०स०। १सूक्ष्मवस्त्रे अमर। सुष्ठु चेलाऽस्य कप।२सूक्ष्मवस्त्रधर त्रि०। [स०।२सुन्दर जल न०।

सुजल न० शोभनं जलं यस्मात् ५ब०। १कमले राजनि० प्रा०

सुजल्प पु० "यत्रार्जवात् सगाम्भीर्य सदैन्य सचापल म्। धातृकण्ठस्य हरिः स्पृष्टः स सुजल्पो निगद्यते" उज्ज्वलमणयुक्ते वाक्यभेदे।

सुजाता स्त्री सु+जन-क्त। १तुवर्य्याम् राजनि० २मनोज्ञे त्रि०

सुजीवन्ती स्त्री प्रा०स०। स्वर्णजीवन्त्याम् राजनि०।

सु(षु)ट्ट अनादरे चु०उ०सक०सेट्। सुट्टयति ते असुसु ट्टत त। शोपदेश एव न्याय्य।

सुत पु स्त्री० सु-क्त। १पुत्रे २तनयायां स्त्री अमर। सा च ३दुरालभायां शब्दच० ४नृपे ५सम्बद्धे ६निष्पीडित च त्रि० ७पार्थिवे पु० मेदि०।

सु(सू)तक न० सु-(सू) भावे क्त सु(सू)तं जननं तस्मादागतम् कन्। १जननाशौचे २अशौचमात्रे च 'सूतके मृतके तथा" "मातुश्च सूतकं तत् स्यात्" इति च स्मृति।

सुतजीवक पु० सुतं जीवयति सेवनात् जीव-णिच्-ण्वुल्। पुत्रजीवकवृक्षे राजनि०।

सुतनु(नू) पु स्त्री० सुष्ठु तनुर्यस्या वा ऊङ्। १नार्य्याम् रामाश्र० 'सुतनु! सत्यमलङ्करणाय ते" माघ प्रा०ब०। २सुन्दरकाययुते त्रि०। प्रा०स०। ३सुन्दर काये स्त्री सुश्वा न। ४अत्यन्तसूक्ष्मे त्रि० स्त्रियां वा ङीष्।

सुतपस् पु० सुष्ठु तपति सु+तप-असि। १सूर्य्ये सि०कौ० २अर्कवृक्षे सुष्ठु तपोऽस्य। ३मुनौ पु०। ४सुन्दर-तपोयुक्ते त्रि०। प्रा०स०। ५सुन्दरे तपसि न०।

सुतपादिका सुता उत्पन्नाः पादा मूलान्यस्याः कप कापि अत इत्वम्। हंसपदीलतायां राजनि०।

सुतराम् अव्य० सु+अतिशयेऽर्थे तरप्-आमु। अवधारितार्थस्य अतिशयोऽर्थे 'धेनुं तदध्यासितकातराक्षी निरीक्ष्य-माणः सुतरां दयालुः' रघु। अत्र कातराक्षी धेनुं दृश्यमानत्वेन दयालुत्वस्य अतिशयोऽचित्यम्।

सुतकारी स्त्री सुतं करोत्यनिन कृ-अण् ङीप्। देवदाली लतायाम् राजनि०।

सुतर्दन पु स्त्री० सुष्ठु तर्दति रवेण विर्दहयम् सु+तर्द-ल्यु। कोकिले त्रिका० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

सुतल पु न० सुष्ठु तलं यत्र। १पातालभेदे पातालशब्दे ४२६६ पृ० दृश्यम्। २अट्टालिकाबन्धभेदे पु० मेदि०।

सुतवस्करा स्त्री सुता वस्करा इव बहुत्वात् यस्याः। सप्त पुत्रप्रसविन्याम् स्त्रियां त्रिका०।

सुतश्रेणी स्त्री सुता निष्पीडिता श्रेणीव। १मूषकपर्ण्याम् अमरः इत०। २पुत्रपङ्क्तौ च।

सुतहिवुकयोग पु० "सुतहिवुकव्ययहितस्थभेष्वमरगुरु-र्यदि दानवार्चितो वा। यदशुभदृग्याति तच्छुभं स्यात्" ज्यो० उक्ते वैवाहिकलग्नात् सुत५हिवुक४दि स्थित ग्रहभेदरूपे योगे। [३पौत्रे ४दौहित्रे च पु०।

सुतात्मजा स्त्री इत०। १पौत्र्यां २दौहित्र्यां च अमर

सुतिक्त पु० प्रा०स०। १पर्पटे (क्षेतपापडा) राजनि० २अत्यन्त-तिक्ते त्रि० ३कोषातक्यां स्त्री राजनि० स्वार्थे कन्। पारिभद्रे जटा० निम्बे भूनिम्बे पु० शब्दमा०।

सुतीक्ष्ण पु० प्रा०स०।१शोभाञ्जनवृक्षे जटा०। २श्वेतशोभाञ्जने राजनि०। ३मुनिभेदे च "सुतीक्ष्णमुनिकेतनम्" भट्टि। ४अत्युग्रे त्रि०।

सुतुङ्ग पु० प्रा०स०। १नारिकेलवृक्षे हारा० ज्योतिषोक्ते ग्रहाणाम् उच्चराशिस्थेषु २ग्रहभेदेषु च उच्चशब्दे १०५८ पृ० दृश्यम्। ३अतिशयोच्चे त्रि०।

सुतेजन पु० सु+तिज-ल्यु। १धन्वनि वृक्षे भावप्र०।

सुतेजस् पु० सुष्ठु तेजोऽस्य। १आदित्यभक्तायाम् राजनि०। २शोभनतेजोयुक्ते त्रि०। ३जैनभेदे पु० हेमच०।

सुतेला स्त्री सुष्ठु तैलं यस्याम् ७ब०। महाज्योतिष्मती लतायाम् राजनि०। [अमर। दीर्घादि तत्रार्थं रत्न।

सु(सू)त्रामन् पु० सुष्ठु त्रायते सु+त्रै-मनिन् पृषो०। इन्द्रे

सुत्वन् पु० सुनोति स्म सु-भूते क्वनिप्। १कृताभिषेके व्रत यज्ञार्थस्नाने अमर २कृतसोमनिष्पीडने च।

सुद शाभायां सौ० प० सक० सेट् इदित्। सुन्दति असु न्दीत्। सौत्रत्वेन न शोपदेश। [राजनि०।

सुदग्धिका पु० सुष्ठु दग्ध दाहोऽस्त्यस्य ठन्। द

सुदण्ड पु सुष्ठु दण्डो यस्मात् ५ब०। वत्रे राज

सुदण्डिका स्त्री सुदण्डयति रोगान् सु+दण्डि+ १गोरक्ष्याम्। (गोरक्षचाकुले) राजनि० २सु स्त्रियाश्च।

सुदत् पु० सुष्ठु दन्तोऽस्य वयसि दत्रादेश। १शोभनदन्त-युक्तवयस्के गणादौ २सुदन्त्यां स्त्री ङीप्। 'सुदती

स्तनमध्यजनार्पिते' नैष०। पयोभिर्वे त सुदन्त इत्येव मन्दरदन्तयुत नटादौ सि० कौ०।

**सुदर्भा** स्त्री सु+दभ-कर्मणि घञ्। १इक्षुदर्भाख्ये राजनि०। सुष्ठु दर्भो यत्र। २सुन्दरकुशयुक्ते त्रि०।

**सुदर्शन** पु० सुष्ठु दृश्यते खलर्थे युच। १विष्णुचक्रे २मेरौ ३जम्बुवृक्षे मेदि०। (पद्मगुलञ्च) ४लताभेदे स्त्री रत्नमा० ५आज्ञायाम् ६ओषधिभेदे च स्त्री ७इन्द्रपुरे न० मेदि० ८अमरावत्यां स्त्रि स्त्री ङीप्। ९जिनभेदे हेमच०। सुदर्शनचक्रं च सहस्रशतजाभि शिवेन निर्माय विष्णवे दत्तं यथोक्तं उद्मपु०उत्तरख०१४५अ०। "अथ विष्णुसुदर्शनाख्यं शतजाभि ददुस्तदा। तान्यैक्य वै गतान्येको दृढा स्त्रीसुचक्रञ्च। तन्नाकरान्महादेव मद्दृशा मस्तमुत्तमम्। चक्रं सुदर्शनं नाम ज्वालाभिरतिभीषणम्"। "तत प्रीत प्रभुः प्राद त् विष्णवे प्रवरं परम्। प्रज्वल तैजसं श्रीमान् दिव्यं चक्रं सुदर्शनम्" वामनपु०७८अ०।

**सुदर्शनचूर्ण** न० चूर्णरूपौषधभेदे "त्रिफला रजनीयुग्मं कण्टकारीयुगं शटी। त्रिकटु ग्रन्थिकं मूर्वा गुडूची धन्वयासकः। कटुका पर्पटो मुस्तं त्रायमाणा च वालकम्। निम्बः पुष्करमूलञ्च मधुयष्टी च वत्सकः। यवानीन्द्रयवौ भार्गी शिग्रुबीजं सुराष्ट्रजा। वचा त्वक् पद्मकोशीरचन्दनातिविषा बला। शालिपर्णी पृश्निपर्णी विडङ्गं तगरं तथा। चित्रको देवदारुश्च चव्यं पत्रं पटोलजम्। जीवकर्षभकौ चैव लवङ्गं वंशलोचना। पुण्डरीकञ्च काकोली पत्रकं जातिपत्रकम्। तालीशपत्रमेतानि समभागानि चूर्णयेत्। सर्वचूर्णस्य शिरात प्रक्षिपेत् सुधीः। एतत् सुदर्शनं नाम चूर्णं दोषत्रयापहम्। ज्वरांश्च निखिलान् हन्याद्धात्र कार्या विचारणा। पृथग्द्वन्द्वागन्तुजांश्च धातुस्थान् विषमज्वरान्। सन्निपातोद्भवांश्चापि मानसानपि नाशयेत्। शीतज्वरैकाहिकादीन् दाहादीन् मोहतन्द्राभ्रमतृषाम्। कासं श्वासञ्च पाण्डुञ्च हृद्रोगं कामलां तथा। त्रिकपृष्ठकटीजानुपार्श्वशूलञ्च नाशयेत्। शीताम्बुना पिबेदेतत् सर्वज्वरनिवृत्तये। सुदर्शनं यथा चक्रं दानवानां विनाशनम्। तद्वज्ज्वराणां सर्वेषां चूर्णमेतत् प्रणाशनम्"। पुष्करमूलाभावे कुष्ठं दद्यात्। वत्सकाभावे कल्पनारोपणम्। जीवकर्षभाभावे ... दद्यात्। ... तदभावे ... दद्यात्। ... दद्यात्। पुण्ड-रीकं श्वेतकमलम्। काकोल्यभावे अश्वगन्धमूलं दद्यात्। तालीशपत्राभावे स्वर्णतालीं प्रदीयत" भावप्र०।

**सुदल** पु० सुष्ठु दलान्यस्य। १क्षीरमोरटाख्ये रत्नमा० २शालपर्ण्यां स्त्री राजनि०।

**सुदामन्** पु० सुष्ठु ददाति दा–मनिन्। १मेघे २पर्वतभेदे (दराद्व पर्वत) मेदि०। सुदाम्न आदित्य अण् ङीप् सौदामनी तडित् अमरः। ३गोपभेदे ४समुद्रे शब्दर०५ऐरावतगजे त्रिका० पुराणप्रसिद्धे श्रीकृष्णमित्रे ६विप्रभेदे च ७सम्यग्दातरि त्रि०। राजगृहसमीपस्थे नदीभेदे स्त्री रामा०अयो०७०सर्ग। तत्र वा ङीप् डाप् च। सुदाम्नी सुदामा वा।

**सुदाय** पु० सुष्ठु दीयते सु+दा–कर्मणि घञ्। १यौतुकप्रदानादिना स्त्रियै देये धने। सौदायिकशब्दे दृश्यम्। सुष्ठु दायो यस्य। २पितृप्रदत्तौ त्रि०।

**सुदारु** पु० सुष्ठु दारु यत्र। पारियात्रपर्वते त्रिका०। [रत्नमा०।

**सुदि** अव्य०स्वरा०सुष्ठु दीव्यति सु+दिव–डि। शुक्लपक्षे ग्लो-

**सुदिन** न० प्रा०स०। १प्रशस्तदिवसे। २प्रशस्ते त्रि०। [सि०कौ०

**सुदिनाह** न० सुदिन प्रशस्तमहः टच्समा०। प्रशस्तदिवसे

**सुदीर्घधर्म्मा** स्त्री सुदीर्घः अतिविस्तीर्णो धर्मो गुणावयवो यस्याः केवलत्वाभावात्प्राप्तिर्नित्यसमा० ङाप्। अस्तमयप्रचुर० सुदीर्घो धर्मो यस्याः। सुदीर्घवर्मेति पाठान्तरं तत्रार्थे। [दृश्यम्। कार्त्तिकेयभेदे रत्नमा०।

**सुदीर्घफलिका** स्त्री सुदीर्घं फलं यस्याः कप् कापि अत

**सुदीर्घा** स्त्री प्रा० स०। चीनाकर्कट्याम् राजनि०।

**सुदूर** त्रि० प्रा०स०। अतिदूरे अमरः।

**सुद्युम्न** पु० वैवस्वतमनुपुत्रे इलाशब्दे ९११ पृ० दृश्यम्।

**सुधन्वन्** त्रि० सुष्ठु धनुरस्य अनङ् समा०। १सुन्दरधनुर्द्धरे। २आङ्गिरसनृपभेदे हरिव० १३अ०। ३कुरुवंश्ये नृप-भेदे भा० स० ६६अ०। ४अनन्ते नागे ५विश्वकर्मणि च पु० मेदि०।

**सुधन्वाचार्य्य** पु० 'वैश्यात्तु जायते व्रात्यात् सुधन्वाचार्य एव च। कारुषश्च विजन्मा च मैत्रः सात्वत एव च' मनूक्ते व्रात्यवैश्यात्सवर्णायां जाते जातिभेदे। [त्रिका०।

**सुधर्म्मन्** स्त्री सु+धृ–मनिन्। १देवसभायाम् २कुटुम्बिनि च

**सुधर्म्मा** स्त्री सुष्ठु धर्मो यस्याः अनिच्समा० वा ङाप्। देवसभायाम् अमरः। गोरा दोच सुधर्म्मेत्यमा, अमरकोश

**सुधा** स्त्री सुष्ठु धीयते पीयते अम्बुवा घे धा–क वा। १अमृते अमरः २स्नुहीवृक्षे (मनसा) ३मूर्वायाम्

४स्नु ह्या ५गङ्गायाम् ६इष्टकायां मेदि० ७विद्युति दरमे ८जले १०धात्र्याम् नानार्थको० ११हरीतक्याम् १२मूर्वा शब्दच० १३शालपर्ण्याञ्च राजनि० ।

सुधांशु पु० सुधेवाह्लादका अंशवोऽस्य । १चन्द्रे २कर्पूरे च अमर । सुधाकरादयोऽप्यत्र । [वासित तैले राजनि०।

सुधांशुतैल न० सुधांशुना कर्पूरेण वासित तैलम् कर्पूर

सुधांशुरत्न न० ६त० । मौक्तिके राजनि० तस्य चन्द्रप्रियत्वा तथात्वम् । चन्द्ररत्नशब्दे २७६३ पृ० दृश्यम् ।

सुधाङ्ग पु० सुधा'प्यायनमङ्गमस्य । १चन्द्रे त्रिका० २कर्पूर च

सुधाजीविन् पु० सुधा लेपनद्रव्यमाजीवत्व आ+जीव-णिनि धवलगृहे लेपक (राज) त्रिका० । [प्रासे च ।

सुधाधार पु० ६त० । १चन्द्रे शब्दर० २कर्पूरे ३अमृतनाधार

सुधानिधि पु० सुधा निधीयतऽत्र नि+धा-आधारे कि ६त० । १चन्द्रे शब्दर० २कर्पूरे च । [घृतपीठच्छे ।

सुधापयस् पु० सुधा लेपनद्रव्यमिव शुभ्र पयो निर्यासोऽस्य।

सुधाभुज् पु० सुधां भुक्तवान् भुज-भूते क्विप् । देवे हेमच० ।

सुधाभृ(सू)ति पु० सुधा भ्रियते पुष्यते सूयते वाऽनेन भृ-सू-वा क्तिच् । १यज्ञे २चन्द्रे मेदि० ३कर्पूरे च ।

सुधामय न० सुधात्मक लेपनद्रव्यात्मक वा माधुर्ये मयट् । १राजभवने सौधे शब्दर० । अमृतवदाह्लादकवाक्यादौ त्रि० स्त्रियां ङीप ।

सुधामोदक पु० सुधेव मोदयति मुद-णिच्-ण्वुल ।१यवास शर्करायाम २कर्पूरे च राजनि० ।

सुधावर्षिन् पु० सुधां वर्षति वृष-णिनि । १चन्द्रे २कर्पूरे ३ब्रह्माणि च शब्दर० ४बुद्धभेदे त्रिका० ।

सुधावास पु० ६त० । १चन्द्रे २कर्पूर च । सुधाया इव वासो गन्धो यस्याः । त्रपुष्याम् राजनि० ।

सुधासिन्धु पु० सुधामय सिन्धु । अमृतसमुद्रे राजनि० ।

सुधास्रवा स्त्री सुधा स्रवति स्रु-अच् । १रुदन्तीवृत्ते राजन० २गलजिह्वायाञ्च (आलाजिभ) त्रिका० ।

सुधाहर पु० सुधा हरति हृ-अच् । गरुडे शब्दर० भा० आ०१२अ०दृश्यम् । सुधाहारकादयोऽप्यत्र । [रायमु०

सुधिति पुस्त्री० सु+धा-क्तिच् न आदेश । १कुठारे स्वधितौ

सुधी पु० सुष्ठु धीर्यस्य । १पण्डित । सुष्ठु धी प्रा० स० । २सुन्दरबुद्धौ स्त्री । सुष्ठु ध्यायति सु+ध्यै क्विप् त्रि० । ३सुबुद्धियुक्ते त्रि० । [राजनि० ।

सुधूम पु० सुष्ठु धूम सतापो यस्य । स्वादुनामगन्धद्रव्ये

सुधोद्भव उ०सुधया सह सुधाया वा उद्भवति उद्+भू-अच्।

१धन्वन्तरौ वैद्यराजे समुद्रमथ्यने हि तस्य सुधा कमण्डलु-साहततयोत्पत्तेस्तथात्वम् । २हरितक्यां स्त्री त्रिका० 'पपात बिन्दुर्मेदिन्यामिन्द्रस्य पिबतोऽमृतम् । ततो दिव्या समुत्पन्ना सप्तजातिर्हरीतकी' भावप्र० उक्तेस्तस्या सुधा-बिन्दुजातत्वात् तथात्वम् ।

सुनन्द न सुष्ठु नन्दयति सु+नन्द-अच् ।१बलरामसुषले शब्द-मा०।२श्रीकृष्णपार्श्वचरभेदे भाग०।३।२८६अ०।३रामनवद-भेदे च । ४वत्सानन्दयुक्ते त्रि० शब्दर० ५गोरोचनायाम्, ६उमायाम् स्त्री मेदि० एवम् ७जमाससीभेदे शब्दमा० दनायाम् विश्व ८वर्कपत्नोश्च च (इखरमूल) स्त्री रत्नमा० ।

सुनयन पु स्त्री० सुष्ठु नयने यस्य । १मृगे शब्दच० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । २नार्यां स्त्री टाप् । ३शोभननेत्रयुक्ते त्रि० स्त्रियां बहुव्रीहित्वात् टाप् । [शब्दच० ।

सुनाक्रत पु० सुष्ठु न अक्रत नञो नलोपाभाव । कर्पूरके

सुनाभ पु० सुष्ठु नाभिरस्य अच्समा० । मैनाकपर्वत त्रिका०।

सुनामद्वादशी स्त्री व्रतभेदे व्रतशब्दे ५०६६ पृ० दृश्यम् ।

सुनार पु० सुष्ठु नालमस्य लस्य र । १सर्पाण्डे शुनीस्तन्ये १कलाबके खगे पुस्त्री० मेदि० स्त्रियां ङीष् ।

सुनालक पु०सुष्ठु नालेन कायति कै-क । १बकवृक्षे शब्दच० २सुन्दरनालयुक्ते त्रि० ।

सुनासिका स्त्री सुष्ठु नासाऽस्याः ठन् । १काकनासायाम् राजनि० । प्रा० स० । २सुन्दरनासिकायाम् स्त्री ।

सुनासीर पु० सुष्ठु नासी(शी)रः अग्रगसैन्य यस्य । इन्द्रे अमर ।

सुनासीरीय पु० सुना(शु)सीरो देवताऽस्य यत् । यज्ञ-भेदे । छ । सुना(शु)सीरीयोऽप्यत्र । स च चातुर्मास्य-यागपर्वभेद कात्या० श्री० ५।११६ कण्डिकायामुक्त । कात्यायनशब्दे १८२० पृ० दृश्यम् । "न वैश्वदेवीये न शुनासीर्ये"श्रुति । [शाके त्रिका०कण्टकारे अमर ।

सुनिषण्ण न० सुष्ठु निषण्ण स्वप्नो यस्मात् ५ब० । (सुष न)

सुनिष्टप्त त्रि० सु+निस्+तप-क्त षत्वम् । अत्यन्तोद्दीप्ते

सुनीति स्त्री सुष्ठु नीति यस्याः । उत्तानपादस्य पत्नीभेदे १ध्रुवमातरि । २सुन्दरनीतियुक्ते त्रि० । प्रा० स० । ३शोभनायां नीतौ स्त्री । [विधिप्र०

सुनीथ त्रि० सु+नी-थक् । १धर्मशीले शर्यातिको० २विप्रे

सुनील न० प्रा० स० । १मणिभेदे (नीलम) २दाडिमे राजनि० ३सुन्दरनीलवर्णे पु० । ४तद्वति त्रि० । ५ध०

माक्ये च । २अतिमधुररसे ३तद्युक्ते त्रि० ४जीवशाके पु० राजनि० । [शब्दमा० ५मनोहरे त्रि० शब्दर०।

न पु० सुष्ठु मन्यते मन-अच् ।१गोधूमे अमरः ।२धुस्तूरे

नःपत्रिका स्त्री सुमनस जात्या इव पत्रमस्याः कप् अत इत्वम । जातीपत्रिकायाम् राजनि० ।

नःफल पु० सुष्ठु मनो यस्मात् तादृक् फलमस्य । १क-पित्थे शब्दच० । ६त० २जातीफले न०।

नस् न० सुष्ठु मनो यस्मात् यस्य वा । १पुष्पे अमरः । स०व०इत्यन्ये "किं सेव्यते सुमनसां मनसापि गन्धः" इति रघगङ्गाधरः । २मालत्यां स्त्री अमरः ३प्रशस्तचित्तयुक्ते त्रि०। मा० भा० । ४प्रसन्ने मनसि न० । ६ब० । ५देवे पु०अमर ।६पण्डिते मेदि० ७पूतिकरञ्जे शब्दमा० ८निम्बे ९महाकरञ्जे १०गोधूमे ११मनपत्र्यां स्त्री राजनि० ।

ना स्त्री सुष्ठु मन्यत मन-अच्। मालतीपुष्पे शब्दर०।

नोरजस् न० ६त० । पुष्परेणौ परागे अमरः ।

न्तु पु० सु+मन+तुन् । १अथर्ववेदाध्यायिनि व्यासशिष्ये मुनिभेदे "अथर्वाङ्गिरसामासीत् सुमन्तुर्दारुणो मुनिः" भाग०१।४अ०। अतिशयितो मन्तुरपराधोऽस्य ।२अत्यन्ताप-राधयुते त्रि० । ३दशरथसारथौ रामा०। ४क्षत्रियविशेष-स्य जैमिन्यादिभ्य कल्किपु० ।

मेना स्त्री १ब्रह्मपत्नादि दशरथपत्नीभेदे । २सुन्दर-मित्रयुक्ते त्रि० । ३यक्षभेदे पु० हेमच०। ४पुरुराजपुत्र-भेदे विष्णुपु० । ४अ०२२अ० ।

मुख पु० सुष्ठु सुखमस्मात् यस्य वा । १माषभेदे २गणेशे ३नागभेदे ४गरुडपुत्रभेदे च शब्दर०। ५पिताम्बरे ७वर्बरे वनबर्बरिकायाम् राजनि० । ८सुमधवदने १०मनोहरे च त्रि० । स्त्रियां ङीप् । ११नक्षत्रभेदे शब्दर० ।

मुष्टि पु० सु+मुष-कर्त्तरि क्तिच् । विषतिन्दुके राजनि०।

मूल पु०सुष्ठु मूलमस्य । १श्वेतशोभाञ्जने राजनि०।२शाल-पर्ण्यां ३पृश्निपर्ण्यां च स्त्री राजनि० टाप् । ४सुन्दर-मूलयुक्ते त्रि० । चंद्रायां कन् । गर्जरे न० राजनि० ।

मेखल पु० सुष्ठु मेखला यस्मात् ब०। १मुञ्जतृणे राजनि० ६ब० । २सुन्दरमेखलान्विते त्रि० ।

मेधस् स्त्री सुष्ठु मेधा यस्याः ब०असिच्समा०। १ज्यो-तिष्मत्यां लतायाम् । ६ब०। २सुन्दरमेधायुक्ते त्रि०मेदि०।

मेरु पु० प्रा० स० । १पर्वतभेदे अमरः । जम्बूद्वीपशब्दे ३०३८ पृ० दृश्यम् । २चक्रवालबोधानुयोगिरत्नाकर-कक्षाम् ।

सुल्पलुपठ पु० कर्पूरके शब्दच० । [साधिनि पु० शब्दच० ।

सुम्भ(म्म) पु० सुम्भ-अच् पृषो० । १दैत्यभेदे शब्दर० २मद्रेश-

सुयामुन पु० यमुनाया इदम् सुष्ठु यामुनं नियमेनास्त्यस्य अच् । १विष्णौ २वत्सराज ३प्रासादविशेषे ४पर्वतभेदे हेमच० । ४मेघभेदे च मे द० ।

सुयोधन पु० सुखेन युध्यतेऽसौ सु+युध-युच् । धृतराष्ट्र-राजपुत्रभेदे दुर्योधने त्रिका०। [२सुयोधे ३पण्डित च।

सुर पु० सुष्ठु राति ददात्यभीष्टं सु+रा-क । १देवे अमर ।

सुरकता स्त्री ६त० । १गुडूच्याम् राजनि० २देवनिर्मित त्रि०

सुरतक पु० सुरत इव कायति के-क । १कासीसे २स्वर्ण-गैरिके च राजनि० ।

सुरगुरु पु० ६त० । बृहस्पतौ त्रिका० ।

सुरग्रामणी पु० सुराणां ग्रामण्योः नेता । इन्द्रे त्रिका० ।

सुरङ्ग न० सुष्ठु रङ्गो यस्मात् ब०। १हिङ्गुले २पतङ्गे (वर्णकमादि)भा०प्र०।३नागरङ्गे ४गर्तभेदे (सिँध) च पु० राजनि० । [राजनि० ।

सुरङ्गधातु पु० सुष्ठु रङ्गो रञ्जनं यस्मात् ब० कर्म०। गैरिके

सुरङ्गा स्त्री सु-रङ्ग-अच् नि० (सिँध) गर्त्तौ इत्या० । २कैवर्त्तिकायाम् राजनि० ।

सुरङ्गिका स्त्री सुष्ठु रङ्गा रञ्जनं यस्याः ब० कप् अत इत्वम् । मूर्वायाम् राजनि० ।

सुरङ्गी स्त्री सुष्ठु रङ्गो यस्याः ब० गौरा० ङीष् । १काक-माचायाम् राजनि० । २रक्तशोभाञ्जने रत्नमा० ।

सुरज्येष्ठ पु० ७त० । चतुर्मुखे ब्रह्मणि अमरः ।

सुरञ्जन पु० सुरञ्जयति सु+रञ्ज-णिच्-ल्यु । गुवाके त्रिका०

सुरत न० सु+रम-भावे क्त । १स्त्रीपुंसयोः अनुरागे रमण-भेदे मेदि०। सु-रम-कर्त्तरि क्त । २अत्यन्तरते त्रि० रह-वासो वाचस्पत्ये ।

सुरततालो स्त्री सुरत तालयति तल-णिच्-अच् गौरा० ङीष् । १दूत्यां २शिरोमालि च मेदि० ।

सुरता स्त्री सुराणां समूहः भावो वा तल् ।१देवसमूहे २देवत्व च मेदि०। सु+रम-क्त । ३अत्यन्तरताद्यां स्त्रियां स्त्री ।

सुरताम्र पु० सुरताम्रसदृश । सुरपुन्नागे राजनि०।

सुरतोषक पु०६त०। कौस्तुभमणौ शब्दर०। २देवतोषके त्रि०

सुरथ पु० सुष्ठु रथोऽस्य । चन्द्रवंश्ये नृपभेदे "सुरथो नाम राजाऽभूत्" देवीमा०।२सुन्दररथयुक्ते त्रि० ।

सुरदारु न० सुराणां सुरकार्यस्यार्चनस्य वा दारु । देवदारुवृक्षे रत्नमा०

सुरदीर्घिका स्त्री सुराणां दीर्घिकेव । गङ्गायाम् अमर सुरवाप्यादयोऽप्यत्र ।

सुरदुन्दुभी स्त्री सुराणां दुन्दुभीशब्दादकत्वात् । तुलस्याम् राजनि० । [राजनि० ।

सुरद्रुम पु० सुरप्रियो द्रुम । १देवदारुणि २देवतरौ च

सुरद्विष् पु० सुरान् द्वेष्टि द्विष–क्विप् । १असुरे अमर २राहौ हार लि० ।

सुरधनुस् न० ६त० । इन्द्रधनुषि जटाधर ।

सुरधूप पु० सुरप्रिया धूप । राले (धुना) राजनि० । [राजनि

सुरन(ण)दी स्त्री ६त०ण त्वम् । गङ्गायां सुरधुन्यादयो-

सुरनन्दा स्त्री नदीभेदे शब्दर० ।

सुरनाल पु० सुरप्रिय नालमस्य । देवनलरूपे राजनि० ।

सुरनिम्नगा स्त्री ६त० । गङ्गायाम अमरः ।

सुरनिर्गन्ध न० सुरगु निर्गन्धम् । पत्रके राजनि० ।

सुरपति पु० ६त० । इन्द्रे अमर सुरेशादयोऽप्यत्र ।

सुरपथ पु० सुराणां पन्था इव मन्याधारत्वात् षच्‌समा० । आकाशे हेमच० । [राजनि० ।

सुरपर्ण न० सुराणां पर्णमस्य । सुगन्धिके ओषधिभेदे

सुरपर्णिक पु० सुरप्रिय पर्ण माक० तदस्त्यस्य ठन् । १सुरपुन्नागे राजनि० २पुन्नागे स्त्री हेमच० । [राजनि०

सुरपर्णी स्त्री सुरप्रियं पर्णं यस्या ङीप् । पलाशीरूपे

सुरपादप पु० ६त० । कल्पवृक्षे सुरद्रुमादयोऽप्यत्र ।

सुरपुन्नाग पु० सुरप्रियः पुन्नाग । पुन्नागभेदे राजनि० ।

सुरपुरी स्त्री ६त० । अमरावत्यां त्रिका० सुरनगर्यादयोऽप्यत्र

सुरप्रिय पु० ६त० । १अगस्त्यवृक्षे राजनि० । २वृहस्पतौ ३इन्द्रे च । ४जात्यां ५स्वर्णकदल्याञ्च स्त्री राजनि० ।

सुरभि न० सु+रभ–इन् । १स्वर्णे २गन्धाश्मनि च शब्दर० ३सुन्दरे ४माधुगन्धे पु०धरणिः ५सुगन्धे अमर ६चम्पके ७जातीफले ८वसन्ते च्रतौ मेदि० "स सुरभि सुरभि सुमनोभरैरिति" माघ । ९शमीवृक्षे १०कदम्बे ११वकुलवृक्षे १२गन्धतृणे १३वकुलवृक्षे १४राले राजनि० १५चैत्र मासि १६पुष्पिते धरणिः १७गन्धफले पु० शब्दर० ।।१८शल्लक्यां १९रुद्रजटायां २०भाल्कामेदे २१गवि २२मु(सु)रायां स्त्री मेदि० २३वनमल्लिकायां २४तुलस्यां २५प्राण्यां स्त्री राजनि०२६पृथिव्यां २७गवां मातरि च स्त्री वा ङीप २८धर्म्मयुक्ते २९मनोज्ञे त्रि० मेदि० ३०विख्याते ३१धीरे च त्रि० धरणिः । सुरभिः कश्यप पत्नीभेदे । 'सुरभिर्विनता चैव ताम्रा क्रोधवशा इरा'

इरिव० १अ० कश्यपपत्नीकथने । तस्याञ्च द्वे कन्ये रोहिणी गन्धर्वी च तथा दुहितरौ राजन् । सुरभेर्व्य-जायत । रोहिण्यां चैव भद्रा तु गन्धर्वी च रसलवणाम् । रोहिण्या जज्ञिरे गावः गन्धर्व्यां वाजिनः सुरा" भा० आ० ६६अ० । तस्याश्च रोहिणीरूपगोमातृत्वम् मात्र मोमारलेन । मभ्रवै० प्र० ४४अ० "गवामाधारा-देवी गवामाद्या गवां प्रसूः । गवां प्रधाना सुरभी गो लोके सा समुद्भवा" इति गवादीनात्मकम् । सवत्स स्त्रियां वा ङाप् । [कदम्बा इर्म राजनि० ।

सुरभिका स्त्री सुरभि+स्वार्थे क । (चाँपाकला) स्वर्ण

सुरभित्वच् स्त्री सुरभि त्वक् यस्याः । स्थूलैलायां राजनि०

सुरभिदारु पु० सुरभि दारु यस्य । सरलद्रुमे राजनि० ।

सुरभिपत्रा स्त्री सुरभि पत्रमस्याः । १जम्बूवृक्षे २राज जम्बूवृक्षे च राजनि० । [चिनि) शब्दर० ।

सुरभिवल्कल न० सुरभि वल्कलमस्य । १गुडत्वचि (दार

सुरभिस्रवा स्त्री सुरभि स्रवो निस्यन्दो यस्याः । सल्लक्याम्-राजनि० सुरभिस्रावाप्यत्र ।

सुरभूरुह पु० सुरप्रिय भूरुह देवदारुवृक्षे भावप्र० ।

सुरमृत्तिका स्त्री सुरप्रिया मृत्तिका । तुवर्याम् (वर्वक-माटि) राजनि० ।

सुरमेदा स्त्री सुरप्रियो मेदोऽस्याः । महामेदायाम् राजनि०

सुरर्षि पु० सुरप्रिय ऋषि । नारदादिषु ऋषिषु अमरः । ऋषिशब्दे १४९२पृ० दृश्यम् ।

सुरलता स्त्री सुरप्रिया लता । महाज्योतिष्मत्याम् राजनि०

सुरला स्त्री सुरान् लाति सेवकत्वेन ला–क । १गङ्गायां हारा० । २सरस्वत्यां नदीभेदे शब्दर० ।

सुरलोक पु० सुराणां लोक वासस्थानादि ।१स्वर्गे अमर । सुरभवनाद्योऽप्यत्र । [अमर ।

सुरवर्त्मन् न० सुराणां वर्त्मेव मन्याधारत्वात् । आकाशे

सुरवल्लभा स्त्री ६त० । श्वेतदूर्वायाम् राजनि० ।

सुरवल्ली स्त्री सुरप्रिया वल्ली । तुलस्याम् राजनि० ।

सुरवैरिन् स्त्री ६त०।१असुरे शब्दर० २सुरविरोधिनि त्रि० सुरद्विषप्रभृतयोऽप्यत्र ।

सुरशत्रु पु० ६त० । असुरे हला० ।

सुरशाखिन् पु० ६त० । कल्पवृक्षे जटा० ।

सुरश्रेष्ठा स्त्री सुरेषु श्रेष्ठा । माह्य्रां राजनि० ।

सुरस न० सुष्ठु रसत सु+रस–मत्वर्थे कर्मणि क । १बोले २रसे ३गन्धतृणे ४सिन्धुवारे पु० शब्दर० । ५मोचरसे

पाक्ये च । २अतिमधुररसे ३तद्युक्ते त्रि०४जोवशाके पु० राजनि० । [शब्दमा० ६मनोहरे त्रि० शब्दर०।

**सुमन** पु० सुष्टु मन्यते मन-अच् ।१गोधूमे अमरः ।२धुस्तूरे

**सुमनःपत्रिका** स्त्री सुमनस जात्या इव पत्रमस्याः कप् अत इत्वम् । जातीपत्रिकायाम् राजनि० ।

**सुमनःफल** पु० सुष्टु मनो यस्मात् तादृक् फलमस्य । १क पित्थे शब्दच० । ६त० । २जातीफले न० ।

**सुमनस्** न० सुष्टु मनो यस्मात् यस्य वा । १पुष्पे अमरः । ब०व०इत्यन्ये "किं सेव्यते सुमनसां मनसापि गन्धः" इति रसगङ्गाधरः । २मालत्यां स्त्री अमरः ३प्रशस्तचित्तयुक्ते त्रि० । भा० प० । ४प्रशस्ते मनसि न० । ६ब० । ५देवे पु०अमर ।६पण्डिते मेदि० ७पूतिकरञ्जे शब्दमा० ८निम्बे ९महाकरञ्जे १०गोधूमे ११शतपत्र्यां स्त्री राजनि० ।

**सुमना** स्त्री सुष्टु मन्यत मन-अच् । मालतीवृक्षे शब्दर० ।

**सुमनोरजस्** न० ६त० । पुष्परजसि परागे अमरः ।

**सुमन्तु** पु० सु+मन+तुन् । १अथर्ववेदाध्यायिनि व्यासशिष्ये मुनिभेदे "अथर्वाङ्गिरसामासीत् सुमन्तुर्दारुणो मुनिः" भाग० १।४अ० । अतिशयितो मन्तुरपराधोऽस्य ।२अत्यन्तापराधयुते त्रि० । ३दशरथसारथौ रामा० । ४अस्तिरेवस्य ज्येष्ठभ्रातरि अग्निपु० ।

**सुमित्रा** स्त्री १लक्ष्मणमातरि दशरथपत्नीभेदे । २सुन्दरमित्रयुक्ते त्रि० । ३यक्षभेदे पु० हेमच० । ४पुरवराजपुत्रे नृपभेदे विष्णुपु० । ४अं०२२अ० ।

**सुमुख** पु० सुष्टु सुखमस्मात् अस्य वा । १मार्गभेदे २गणेशे ३नागभेदे ४गरुडपुत्रभेदे च शब्दर० । ५विनायके ६शिवे वनवर्वरिकायाम् राजनि० । ८सुप्रसन्नवदने १०मनोहर च त्रि० । स्त्रियां ङीप । ११नखक्षतभेदे शब्दर० ।

**सुमुष्टि** पु० सु+मुष-कर्त्तरि क्तिच् । विषमुष्टिवृक्षे राजनि० ।

**सुमूल** पु०सुष्टु मूलमस्य । १श्वेतशोभाञ्जने राजनि० ।२शालपर्ण्यां ३पृश्निपर्ण्यां च स्त्री राजनि० टाप् । ४सुन्दरमूलयुक्ते त्रि० । कर्मधा० । गर्जरे न० राजनि० ।

**सुमेखल** पु० सुष्टु मेखला यस्मात् ६ब० । १मुञ्जतृणे राजनि० ६ब० । २सुन्दरमेखलान्विते त्रि० ।

**सुमेधस्** स्त्री सुष्टु मेधा यस्याः ६ब०असिच्समा० । १ज्योतिष्मत्यां लतायाम् । ६ब० । २सुन्दरमेधायुक्ते त्रि०मेदि० ।

**सुमेरु** पु० प्रा०स० । १पर्वतभेदे अमरः । जम्बुद्वीपशब्दे ३०३६ पृ० दृश्यम् । २जपमालामध्यस्थग्रन्थिविशेषे अमरम् ।

**सुम्लुगण्ड** पु० कर्पूरके शब्दच० । [वासिनि पु० कल्प० ।

**सुम्भ(म्ह)** पु० सुम्भ-अच् पृषो० । १देशभेदे शब्दर० २तद्देश-

**सुयामुन** पु० यमुनाया इदम् सुष्टु यामुनं सिखलेनास्य अच् । १विष्णौ २वत्सराज ३प्रासादविशेषे ४पर्वतभेदे हेमच० । ४मेघभेदे च मे द० ।

**सुयोधन** पु० सुखेन युध्यतेऽसौ सु+युध-युच् । धृतराष्ट्र राजपुत्रभेदे दुर्योधने त्रिका० । [२सुयोद्धरि च ।

**सुर** पु० सुष्टु राति ददात्यभीष्ट सु+रा-क । १देवे अमर ।

**सुरकृता** स्त्री ३त० । १गुडूच्याम् राजनि० २देवनिर्मिते त्रि०

**सुरक्तक** पु० सुरक्त इव कायति कै-क । १काम्राम्रे २स्वर्णगैरिके च राजनि० ।

**सुरगुरु** पु० ६त० । बृहस्पतौ त्रिका० ।

**सुरग्रामणी** पु० सुराणां ग्रामणीः नेता । इन्द्रे त्रिका० ।

**सुरङ्ग** न० सुष्टु रङ्गो यस्मात् ६ब० । १हिङ्गुले २नारङ्गे (वर्णकमाटि)प्रा०स०।३नागरङ्गे ४गन्धर्भेदे (सिंध) च पु० राजनि० । [राजनि० ।

**सुरङ्गधातु** पु० सुष्टु रङ्गो रञ्जनं यस्मात् ६ब० कर्म०। गैरिके

**सुरङ्गा** स्त्री सु-अङ्गच् नि० (सिंध) सन्धौ हारा० । २कैवर्त्तिकायाम् राजनि० ।

**सुरङ्गिका** स्त्री सुष्टु रङ्गा रञ्जनं यस्या ६ब० कप् अत इत्वम् । १मूर्वायाम् राजनि० ।

**सुरङ्गी** स्त्री सुष्टु रङ्गो यस्याः ६ब० गौरा० ङीष् । १काकमाचायाम् राजनि० । २रक्तशोभाञ्जने रत्नमा० ।

**सुरज्येष्ठ** पु० ६त० । चतुर्मुखे ब्रह्मणि अमरः ।

**सुरञ्जन** पु० सुरञ्जयति सु+रञ्ज-णिच्-ल्यु । गुवाके त्रिका०

**सुरत** न० सु+रम-भावे क्त । १स्त्रीपुंसयोः सम्भवरूपे रमणभेदे मेदि०, सु-रम-कर्त्तरि क्त । २अत्यन्तरते त्रि० २दयालौ चारुचन्द्रो ।

**सुरततालो** स्त्री सुरत मालयति मल-णिच्-अच् गौरा० ङीष् । १दूत्यां २शिरोमाल्ये च मेदि० ।

**सुरता** स्त्री सुराणां समूहः भावो वा तल् । १देवसमूहे २देवत्व च मेदि० । सु+रम-क्त । ३अत्यन्तरताया स्त्रियां स्त्री ।

**सुरताडू** पु० सुरतदायकत्व । मुरदृढाते राजनि० ।

**सुरतायक** पु०६त० । १कौस्तुभमणौ शब्दर० । २देवनायके त्रि०

**सुरथ** पु० सुष्टु रथोऽस्य । चन्द्रवंशे नृपभेदे "सुरथो नाम राजाऽभूत्" देवीमा० । २सुन्दररथयुक्ते त्रि० ।

**सुरदारु** न० सुराणां सुरलोकस्थम् अतुल्यमिव वा दारु । देवदारुवृक्षे रत्नमा० ।

**सुरदीर्घिका** स्त्री सुराणां दीर्घिकेव । गङ्गायाम् अमर सुरवाप्यादयोऽप्यत्र ।

**सुरदुन्दुभी** स्त्री सुराणां दुन्दुभीशङ्खादकत्वात् । तुलस्याम राजनि० । [राजनि० ]

**सुरद्रुम** पु० सुरप्रियो द्रुम । १देवदारुणि २देवनले च

**सुरद्विष्** पु० सुरान् द्वेष्टि द्विष–क्विप् । १असुरे अमर० २विष्णुद्वेष्टार त्रि० ।

**सुरधनुस्** न० ६त० । इन्द्रधनुषि जटाधर ।

**सुरधूप** पु० सुरप्रियो धूप । रालै (धुना) राजनि० । [अत्र

**सुरन(ण)दी** स्त्री ६त०श यत्वम् । गङ्गायां सुरधुन्यादयो-

**सुरनन्दा** स्त्री नदीभेदे शब्दर० ।

**सुरनाल** पु० सुरप्रियं नालमस्य । देवनलवृक्षे राजनि० ।

**सुरनिम्नगा** स्त्री ६त० । गङ्गायाम अमरः ।

**सुरनिर्गन्ध** न० सुरेषु निर्गन्धम् । पत्रके राजनि० ।

**सुरपति** पु० ६त० । इन्द्रे अमर सुरेशादयोऽप्यत्र ।

**सुरपथ** पु० सुराणां पन्था इव गत्याधारत्वात् अच्समा० । आकाशे हेमच० । [राजनि० ।

**सुरपर्ण** न० सुरप्रिय पर्णमस्य । सुगन्धिके ओषधिभेदे

**सुरपर्णिक** पु० सुरप्रिय पर्ण शाक० तदस्यस ठक् । १सुरपुन्नागे राजनि० २सुशाके स्त्री हेमच० । [राजनि०

**सुरपर्णी** स्त्री सुरप्रियं पर्णं यस्या ङीप् । पलाशीवृक्षे

**सुरपादप** पु० ६त० । कल्पवृक्षे सुरवृक्षादयोऽप्यत्र ।

**सुरपुन्नाग** पु० सुरप्रिय पुन्नाग । पुन्नागभेदे राजनि० ।

**सुरपुरी** स्त्री ६त० । अमरावत्यां त्रिका० सुरनगर्यादयोऽप्यत्र

**सुरप्रिय** पु० ६त० । १अगस्त्यवृक्षे राजनि० । २वृहस्पतौ ३इन्द्रे च । ४जात्यां ५स्वर्णकदल्याञ्च स्त्री राजनि० ।

**सुरभि** न० सु+रभ–इन् । १स्वर्णं २गन्धाश्मनि च शब्दर० ३सुन्दरे ४आघुगन्धे पु०धरणि ५सुगन्धे अमर ६चम्पके ७जातीफले न्यमन्ते च्यतो मेदि० "स सुरभि सुरभि सुमनोभरैरिति" माघ । ८शमीवृक्षे १०कदम्बे ११वकुल गुग्गुलौ १२गन्धर्वेषु १३वकुलवृक्षे १४रावै राजनि० १५चैत्र मासि १६वसन्त धरणि १७गन्धद्रवे पु० शब्दर०।।१८पल्लक्या १९रुद्रजटायां २०मात्रकाभेदे २१गवि २२मु(मु)रायां स्त्री मेदि० २३वनमल्लिकायां २४वच स्त्री २५माधव्यां स्त्री राजनि०२६पृथिव्यां २७गवां मातरि च स्त्री वा ङीप् ।२८वदस्त्रयुक्ते २९मनोज्ञे त्रि० मेदि० ३०विख्याते ३१धीरे च त्रि० धरणि । सुरभिश्च कश्यप पत्नीभेद । "सुरभिर्जनता चैव ताम्रा क्रोधवशा इरा"

ऋषिव० १४०० कश्यपपत्नीकथने । तस्याश्च द्वे कन्ये रोहिणी गन्धर्वी च तथा दुहितरौ राजन् । सुरभेर्व्य जायत । रोहिण्यां चैव भद्रा तु गन्धर्वी च रजस्वलाम् । रोहिण्या ससिरे गाव गन्धर्व्यां वाजिन सुरा भा० आ० ६६अ० तस्याश्च रोहिण्याद्यगोमातृजन नात् गोमातृत्वेन । अश्वर्व० प्र० ४४अ० "गवामाधशाह देवी गवामाद्या गवा प्रसू । गवां प्रधाना सुरभी गो लोक सा समुद्भवा' इति गवादात्मसुक्रम् । धर्मेन स्त्रियः वा ङाप् । [कदल्या इष्टे राजनि०।

**सुरभिका** स्त्री सुरभि+स्वार्थे क । (चाँपाकला) स्वर्ण

**सुरभित्वच्** स्त्री सुरभि त्वक् यस्या । स्थूलैलायां राजनि०

**सुरभिदारु** पु० सुरभि दारु यस्य । सरलवृक्षे राजनि० ।

**सुरभिपत्रा** स्त्री सुरभि पत्त्रमस्या० । १जम्बूवृक्षे २राज जम्बूवृक्षे च राजनि० । [विनि) शब्दर० ।

**सुरभिवल्कल** न० सुरभि वल्कलमस्य । १गुडत्वचि (दार

**सुरभिस्रवा** स्त्री सुरभि स्रवो निःस्यन्दो यस्या । शल्लक्याम् राजनि० सुरभिरपात्र ।

**सुरभूरुह** पु० सुरप्रिय भूरुह देवदारुवृक्षे भावप्र० ।

**सुरमृत्तिका** स्त्री सुरप्रिया मृत्तिका । तुवर्याम् (फट्कि- माटि) राजनि० ।

**सुरमेदा** स्त्री सुरप्रियो मेदोऽस्या । महामेदायाम् राजनि०

**सुरर्षि** पु० सुरप्रिय ऋषि । नारदादृषु ऋषिषु अमरः । ऋषिशब्दे १५५२पृ० दृश्यम् ।

**सुरलता** स्त्री सुरप्रिया लता । महाज्योतिष्मत्याम् राजनि०

**सुरला** स्त्री सुरान् लाति देवत्वेन ला–क । १गङ्गायां हारा० । २सुरलाख्य नदीभेदे शब्दर० ।

**सुरलोक** पु० सुराणां लोक वासस्थानादि ।१स्वर्गे अमरः। सुरभुवनाद्योऽप्यत्र । [अमर ।

**सुरवर्त्मन्** न० सुराणां वर्त्मेव गत्याधारत्वात् । आकाशे

**सुरवल्लभा** स्त्री ६त० । श्वेतदूर्वायाम् राजनि० ।

**सुरवल्ली** स्त्री सुरप्रिया वल्ली । तुलस्याम् राजनि० ।

**सुरवैरिन्** स्त्री ६त०।१असुरे शब्दर०। २सुरविरोधिनि त्रि० सुरद्विडादयोऽप्यत्र ।

**सुरश्रेष्ठ** पु० ६त० । असुरे इत्या० ।

**सुरशाखिन्** पु० ६त० । कल्पवृक्षे जटा० ।

**सुरज्येष्ठा** स्त्री सुरेषु श्रेष्ठा । माध्व्या राजनि० ।

**सुरस** न० सुष्ठेन रसत सु+रस–शब्दे अर्थाश च । १बोले २तृणे ३गन्धतृणे ४सिन्धुवारे पु० शब्दर० । ५मोचरसे

तथ्याम् ६अपराजितायां ७जरतीहण्णे च स्त्री राजनि०

**सुनीलक** पु० सुनील इव कायति कै-क। १नीलभृङ्गराजे २नीलासने ३नीलरत्ने च राजनि०।

**सुन्द** पु० १दैत्यभेदे उपसुन्दशब्दे १२२७ पृ० दृश्यम् ।२वानरभेदे रामा०लं०४७स। ३राक्षसभेदे रामा बा०२०स०।

**सुन्दर** त्रि० सु+उन्द–अरन्–शक०। १मनोहरे अमरः स्त्रियां ङीप् सा च २उत्तमस्त्रियां ३त्रिपुरसुन्दर्यां देव्यां च। ४कामदेवे ५वृक्षभेदे च (सुन्दरि) पु० मेदि० ६योगभेदे स्त्री तल्लक्षणं अयुजोर्यदि सौ जगौ, युजो। सभरा लगौ यदि सुन्दरी तदा छन्दो० उक्ते ७अर्द्धसमे वृत्तभेदे स्त्री। वृ०र० तु इयं वियोगिनीत्युक्ता।

**सुपक्क** पु० सुन्दरं पच्यते सु+पच–क्त तस्य वः। १शोभनाम्रे शब्दच०। २सुन्दरपरिपाके त्रि०। [पाके ६व्यमाले।

**सुपच** त्रि०भुक्तं सत् सुखेन पच्यते पच-कर्मणि खल्। सु-

**सुपत्त्र** न० सुष्ठु पत्त्रमस्य। १तेजपत्रे शब्दच० २आदित्यपत्त्रे पु०। ३पर्णिकावाहृषणे राजनि० ४सुन्दरपत्त्रयुक्ते त्रि०। ५रुद्रजटायां ६शतावर्य्यां ७पालङ्क्यां दशम्यां ८शालपर्ण्याञ्च स्त्री राजनि०।

**सुपत्त्रक** पु० सुष्ठु पत्त्रं पत्त्रोऽस्य कप्। १शोभाञ्जनवृक्षे २जतुकायां स्त्री राजनि० अत इत्त्वम्।

**सुपथ** पु०सुष्ठु पन्थाः प्रा०स०वा अच्समा०। १सत्कर्मणि २सदाचारे च सुष्ठु पन्था यत्र अच्समा०। ३सुन्दरपथयुक्ते त्रि०।

**सुपथिन्** पु० प्रा० स० वा समासान्ताभाव। सत्पथे शब्दर० सुपन्थाः। [त्रि०।

**सुपथ्या** स्त्री प्रा०स०। १श्वेतचिल्लीशाके राजनि० २शोभनपथ्ये

**सुपद्मा** स्त्री सुष्ठु पद्यते पद-म। १वचायाम् शब्दच०। प्रा०स०। २पद्मिन्यां स्त्री।

**सुपर्ण** पु० सुष्ठु पर्णं पत्त्रं पक्षो वा यस्य। १गरुडे अमरः २सुन्दरपर्णयुक्ते त्रि० ३स्वर्णचूडखगे पुस्त्री० स्त्रियां ङीष्। ४कृतमालवृक्षे पु०मेदि०५नागकेशरे पु०त्रिक०। कप् सुपर्णक। आरग्वधे वृक्षे सप्तच्छदवृक्षे जटा० गरुडे च हेमच०। मासपर्ण्यां रेणुकायां पलाश्यां अश्वगन्धायां च कन्यायां स्त्री कापि अत इत्त्वम्।

**सुपर्णकेतु** पु० सुपर्णो गरुडः केतुर्यस्य। विष्णौ हला०।

**सुपर्णी** स्त्री सुष्ठु पर्णान्यस्याः गौरा०ङीष्। १पद्मिन्यां सुपर्णो गरुडोऽस्त्यस्याः अच् गौरा०ङीष्। २गरुडमातरि च मेदि०

**सुपर्णीतनय** पु० ६त०। गरुडे हला०।

**सुपर्वन्** पु० सुष्ठु पर्व ...

च मेदि०। प्रा०स०। ५सुन्दरपर्वयुक्ते त्रि०।

**सुपर्वा** स्त्री सुष्ठु पर्व अस्त्यस्याः अच् टाप्।

**सुपाक्य** न० सुपाकाय हितम् यत्। १विड्लवणे

**सुपार्श्व** पु० सुष्ठु पार्श्वोऽस्य। १प्लक्षवृक्षे (पाकुड़) २सम्पातिपुत्त्रे विहगभेदे च राजनि० त्रि०। ४मेरोरुत्तरस्थे पर्वते पु० धात्रघैनगर शब्दे दृश्यम्। सञ्ज्ञायां कन्। १गर्दभाण्डवृक्षे

**सुपिङ्गला** स्त्री प्रा०स०। १ज्योतिष्मत्यां २जीवन्त्यां च

**सुपीत** न० प्रा० स०। १गर्जरे (गाजर) राजनि० [राजनि० पीतवर्णे पु० २तद्वति त्रि०।

**सुपुट** पु० सुष्ठु पुटमस्य। १कोलकन्दे २विष्णुकन्दे

**सुपुत्रिका** स्त्री सुष्ठु पुत्र इव पत्रं यस्याः कप् अत इत्त्वम् [१ जतुकायाम् (तलापोका) राजनि०।

**सुपुष्करा** स्त्री सुष्ठु पुष्करमस्याः अच्। स्थलप०

**सुपुष्प** न० प्रा० स०। १लवङ्गकुसुमे शब्दच० २प्रपौण्डरीके ३आढक्यां ४तूले राजनि० ५स्त्रीणां रजसि च राकीर्णं कुसुमधनुषो मन्दिरमहो' शब्दमालायां। सुष्ठु पुष्पमस्य कप्। (पारुतामान्दार) वृक्षे। स्त्री राजनि० अत इत्त्वम्।

**सुपुष्पी** स्त्री सुष्ठु पुष्पमस्याः ङीष्। १श्वे २शतपुष्पायाम् ३मिश्रेयायां ४द्रोणपुष्प्यां ५फञ्ज्यां राजनि०। ६कदल्यां शब्दच०।

**सुपूर** पु० सुष्ठु पूर्य्यते सु+पूर–क। बीजपूरे राजनि०

**सुपूरक** पु० सुष्ठु पूरयति पूर-ण्वुल्। वकवृक्षे रत्नमा०।

**सुप्** स्त्री व्याकरणपरिभाषित सुप्रभृतौ सुपपर्य्यन्ते प्रत्ययौघे

**सुप्त** न० स्वप–भावे क्त सम्प्रसारणम्। १निद्रायां २स्वप्ने ३सुप्तौ हेमच० कर्त्तरि क्त। ४निद्रिते त्रि०। "क्षुधितस्तृषितः कामी विद्यार्थी लम्पटस्तथा। भाण्डारी च प्रवासी च सप्त सुप्तान् प्रबोधयेत्। सर्पं नृपं व्याघ्रं वराहं शूकरं तथा। परश्वापि च मूर्खञ्च सप्त सुप्तान्न बाधयेत्" नीतिसार।

**सुप्तघातक** त्रि० ६त०। हिंस्रे त्रिका०।

**सुप्तजन** पु० सुप्तो जनो यत्र। १अर्द्धरात्रे जटा०। २निद्रितलोके च।

**सुप्ति** स्त्री स्वप– क्तिन्। १शयने २निद्रायाम् ३स्पर्शाज्ञाने स्पर्शानभिज्ञतायाम्। ... भटि०।

**सुप्रतिभा** स्त्री सुष्ठु प्रतिभा यस्याः प्रब०। ...

घ० । ५उज्ज्वलायां बुद्धौ । ६व० । ३तद्वति त्रि०।

**सुप्रतिष्ठा** स्त्री प्रा०स०। १प्रतिष्ठायाम् । ६ब० २तद्वति त्रि०। ३पञ्चाक्षरपादके छन्दोभेदे स्त्री । "प्रतिष्ठान्या सुपूर्विका" छ०र० । [राजनि० । २प्रशंसित त्रि० ।

**सुप्रतिष्ठित** पु० सु+प्रति+स्था-क्त कर्त्तरि । १उडुम्बरवृक्षे

**सुप्रतीक** पु० सुष्ठु प्रतीकं यस्य । ईशानकोणस्थित दिग्गजे अमर । २शिवे ३कामे च ४सुन्दराङ्गे त्रि० । प्रा०स० । ५सुन्दर अङ्गे न० ।

**सुप्रभा** स्त्री सुष्ठु प्रभा यस्याः । १अग्निजिह्वाभेदे तन्त्र० २वाकुच्यां राजनि० । ३सुन्दरदीप्तियुत त्रि० । प्रा० स० । ४शोभनायां दीप्तौ स्त्री ५ग्रहकक्षे हेमच० । ६सरस्वतीनदीभेदे स्त्री सरस्वतीशब्दे ५२४८ पृ० दृश्यम् ।

**सुप्रभात** न० प्रा० स० । १शुभसूचकप्रातःकाले २तत्र पाठ्यमाङ्गल्यवाक्ये च । [व्यासपाटवयुक्ते हेमच०।

**सुप्रयुक्तशर** पु० सुप्रयुक्तः शरो येन । शीघ्रहस्ते बाणमोचने

**सुप्रयोगविशिख** पु० सुष्ठु प्रयोगो निक्षेपो यस्य तादृशो विशिखो यस्य । शीघ्रहस्ते बाणमोक्षणशीघ्रताहस्तपाटवयुक्ते भरत ।

**सुप्रलाप** पु० सु+प्र+लप-घञ् । सुवचने अमरः ।

**सुप्रसन्न** पु० सु+प्र+सद-क्त । १कुबेर शब्दच०।२अतिप्रसादयुक्ते त्रि० । स्वार्थे कन् । कृष्णार्जक पु० राजनि० ।

**सुप्रसरा** स्त्री सु+प्र+सृ-अच् । १प्रसारिण्यां लतायाम् राजनि० । २विस्तारयुक्ते त्रि० ।

**सुप्रसाद** पु० सुखेनानायासेन प्रसादो यस्य । १शिवे त्रिका० प्रा०स० । २सुन्दरप्रसन्नतायाम् ।

**सुफल** पु० सुष्ठु फलमस्य । १दाडिमे २बदरे ३मुद्गे ४कर्णिकारे राजनि०। ५कपित्थे शब्दच० ६सुन्दरफलयुते त्रि०। ७इन्द्रवारुण्यां ८कूष्माण्ड्यां ९कदल्यां १०कपिलद्राक्षायां ११काश्मर्य्याञ्च स्त्री राजनि० ।

**सुफेन** न० प्रा० स० । समुद्रफेने राजनि० ।

**सुबन्ध** पु० सुखेन बध्यतेऽसौ बन्ध-घञ् । तिलवृक्षे शब्दच०।

**सुभग** पु० सुष्ठु भग माहात्म्यादि यस्य । १चम्पके २अशोके ३रक्ताम्लाने ४टङ्कणे च राजनि० ५सुदर्शने ६प्रिये मेदि०। ७शोभनैश्वर्य्ययुक्ते च त्रि० । ८कैवर्त्तीमुस्तायां ९शालपर्ण्याम् १०हरिद्रायां ११नीलदूर्वायां १२तुलस्यां १३प्रियङ्गौ १४कस्तूर्य्यां १५स्वर्णकदल्यां स्त्री राजनि०।१६वनमल्लिकायां शब्दर० १७पतिप्रियायां स्त्रियां च स्त्री । सुभगाया अपत्यं ढक् इनङ् च । सौभागिनेय तदपत्ये पु स्त्री०।

**सुभगम्भावुक** त्रि० असुभगः सुभगो भवति भू-च्व्यर्थे सुकञ् मुम् च । प्रियम्भविष्णौ सि०कौ०। [अमरः ।

**सुभगासुत** पु० सुभगायाः पतिप्रियायाः सुतः । सौभागिनेये

**सुभङ्ग** पु० सुखेनानायासेन भज्यते निःसारत्वात् सु+भन्ज-कर्मणि घञ् । नारिकेलवृक्षे जटा० ।

**सुभट** पु० प्रा०स० । सुन्दरयोद्धरि ।

**सुभद्र** पु० सुष्ठु भद्रं यस्मात् । १विष्णौ शब्दमा० । ६ब० । २राजभेदे हेमच० ३शोभनमङ्गलयुत त्रि० । ४श्यामालतायाम् स्त्री शब्दच० । ५श्रीकृष्णस्य भगिन्याञ्च स्त्री । कप् । सुभद्रक देवरथे शब्दर० बिल्ववृक्षे च पु०शब्दच०।

**सुभद्राणी** स्त्री सुभद्रं सुमङ्गलमानयति आ+नी-ड गौरा० ङीष् णत्वम् । त्रायन्तीलतायाम् रत्नमा० ।

**सुभद्रेश** पु० ६त० । अर्जुने हेमच० । सुभद्रापत्यादयोऽप्यत्र ।

**सुभाञ्जन** पु० सुष्ठु भाति भा-क कर्म० । शोभाञ्जनवृक्षे द्विरूपकोष । [प्रचुरान्नयुते देशकालादौ ।

**सुभिक्ष** त्रि० सुखेन लभ्या भिक्षा यत्र पर्य्याप्तान्नत्वात् ।

**सुभिक्षा** स्त्री सुष्ठु भिक्ष्यते याच्यतेऽसौ सु+भिक्ष-अ । धातुपुष्पिकायाम् ( धाइफुल ) अमर ।

**सुभीरक** पु० सुष्ठु भी सुभी तामीरयति विरहिणाम् ईर-ण्वुल् । पलाशवृक्षे शब्दा० ।

**सुभूति** पु० सुष्ठु भवति सु+भू-क्तिच् । १पक्षिभेदे प्रा०स०। २सुन्दराभूतौ स्त्री । ६ब० । ३तद्वति त्रि०कप् । ४बिल्ववृक्षे पु० राजनि० । [चक्रवर्त्तिभेदे हेमच० ।

**सुभूम** पु० सुष्ठु भूमिरस्य अच्समा० । कार्त्तवीर्य्ये जिनानां

**सुभृश** न० सुष्ठु भृशम् । १अतिशये शब्दा० । २तद्वति त्रि० ।

**सुभ्रु(भ्रू)** स्त्री सुष्ठु भ्रुर्यस्याः वा ऊङ् । १नार्य्याम् २सुन्दरभ्रुयुक्ते त्रि० ।

**सुम** न० सुष्ठु मीयतेऽद सु-म-घञर्थे क । १पुष्पे भरत । सु-मक् । २चन्द्रे ३कर्पूरे ४नभसि च पु० उणा० ।

**सुमङ्गला** स्त्री सुष्ठु मङ्गलं यस्याः ५ब० । (नाकछडाता) वृक्षे रत्नमा० । २सुमङ्गलयुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीष् । "सुमङ्गलीरियं वधू" इति श्रुति ।

**सुमति** त्रि०सुष्ठु मतिर्यस्य । १शोभनबुद्धियुत २कल्किमातरि विष्णुयशसः पत्न्यां स्त्री । ३अर्हन्मातरि च स्त्री हेम०च०। प्रा०स० । ३सुन्दरायां बुद्धौ स्त्री । [दैत्ये त्रिका०।

**सुमदन** पु० सुष्ठु मदयति कामिनान् मद-णिच्-ल्यु । आम्र

**सुमदात्मजा** स्त्री सुमदः आत्मजा यस्याः । अप्सरसि त्रिका०

**सुमधुर** न० प्रा०स० । १अत्यन्तप्रियवाक्ये अमर २सामान्य

तन्याम् ६अपराजितायां ७जरतीदृक्षे च स्त्री राजनि०

**सुनीलक** पु० सुनील इव कायति कै-क। १नीलभृङ्गराजे २नीलासने ३नीलरत्ने च राजनि०।

**सुन्द** पु० १दैत्यभेदे उपसुन्दशब्दे १२२७ पृ० दृश्यम्। २वानरभेदे रामा०कि०४७अ। ३राक्षसभेदे रामा० बा०२०स०।

**सुन्दर** त्रि० सु+उन्द-अरन्-शक०। १मनोहरे अमरः स्त्रियां ङीप्, सा च २उत्तमस्त्रियां ३त्रिपुरसुन्दर्य्यां देव्याञ्च। ४कामदेवे ५वृक्षभेदे च (सुन्दरि) पु० मेदि० ६योगिनीभेदे स्त्री तन्त्रम् "अयुजोर्यदि सौ जगौ, युजो। सभरा लगौ यदि सुन्दरी तदा" छन्दो० उक्ते ७अर्द्धसमे वृत्तभेदे स्त्री। वृ०र० तु इयं वियोगिनीत्युक्ता।

**सुपक्व** पु० सुन्दरं पच्यते सु+पच-क्त तस्य वः। १शोभनाम्रे शब्दच०। २सुन्दरपरिपक्वे त्रि०। [पाके द्रव्यमात्रे।

**सुपच** त्रि०भुक्त सत् सुखेन पच्यते पच-कर्मणि खल्। लघु-

**सुपत्त्र** न० सुष्ठु पत्त्रमस्य। १तेजपत्रे शब्दच० २आदित्यपत्त्रे पु०। ३पक्षिवाहवृक्षे राजनि० ४सुन्दरपत्त्रयुक्ते त्रि०। ५रुद्रजटायां ६शतावर्य्यां ७पालक्याम् ८शम्यां ९शालपर्ण्याञ्च स्त्री राजनि०।

**सुपत्त्रक** पु० सुष्ठु पत्त्रं पत्त्राण्यस्य कप्। १शोभाञ्जनवृक्षे २जतुकायां स्त्री राज नि० अत इत्त्वम्।

**सुपथ** पु०सुष्ठु पन्थाः प्रा०स०वा अच्समा०। १सद्वर्त्मनि २सदाचारे च सुष्ठु पन्था यत्र अच्समा०। ३सुन्दरपथयुक्ते त्रि०।

**सुपथिन्** पु० प्रा० स० वा समासान्ताभाव। तत्रार्थे शब्दर० सुपन्थाः। [त्रि०।

**सुपथ्या** स्त्री प्रा०स०। १श्वेतचिल्लीवृक्षे राजनि० २शोभनपथ्ये

**सुपद्मा** स्त्री सुष्ठु पद्यते पद-म। १वचायाम् शब्दच०। प्रा०ब०। २पद्मिन्यां स्त्री।

**सुपर्ण** पु० सुष्ठु पर्णं अस्य पक्षो वा यस्य। १गरुडे अमरः २सुन्दरपर्णयुक्ते त्रि० ३स्वर्णचूडखगे पु स्त्री० स्त्रियां ङीप्। ४कृतमालवृक्षे पु०मेदि०५नागकेशरे पु०लिङ्ग०। कप् सुपर्णक। आरग्वधे वृक्षे सप्तच्छदवृक्षे जटा० गरुडे च हेमच०। मासपर्ण्यां रेणुकायां पलाश्यां स्वर्णजीवन्त्यां च कृष्णायां स्त्री कापि अत इत्त्वम्।

**सुपर्णकेतु** पु० सुपर्णो गरुडः केतुर्यस्य। विष्णौ हला०।

**सुपर्णी** स्त्री सुष्ठु पर्णान्यस्याः गौरा०ङीष्। १पद्मिन्यां सुपर्णो गरुडोऽस्त्यस्याः अच् गौरा०ङीष्। २गरुडमातरि च मेदि०

**सुपर्णीतनय** पु० ६त०। गरुडे हला०।

**सुपर्वन्** पु० सुष्ठु पर्व यस्य। १देवे अमरः २वाणे ३वंशे ४धूमे च मेदि०। प्रा०स०। ५सुन्दर पर्वणि न०। [राजनि०

**सुपर्वा** स्त्री सुष्ठु पर्व अस्त्यस्याः अच् टाप्। श्वेतदूर्वायाम

**सुपाक्य** न० सुपाकाय हितम् यत्। १विडलवणे राजनि०।

**सुपार्श्व** पु० सुष्ठु पार्श्वोऽस्य। १प्लक्षवृक्षे (पाकुड) शब्दच० २सम्पातिपुत्रे विहगभेदे च रामा० ३सुन्दरपार्श्वयुक्ते त्रि०। ४मेरोरुत्तरस्थविष्कम्भपर्वते पु० भारतशैलशब्दे १८८२ पृ० दृश्यम्। स्वार्थे कन्। १गर्दभाण्डवृक्षे पु० अमर०।

**सुपिङ्गला** स्त्री प्रा०स०। १ज्योतिष्मत्यां २जीवन्त्याञ्च राजनि०

**सुपीत** न० प्रा० स०। १गर्जरे (गाँजर) राजनि०। २सुन्दरपीतवर्णे पु० ३तद्वति त्रि०। [राजनि०।

**सुपुट** पु० सुष्ठु पुटमस्य। १कोलकन्दे २विष्णुकन्दे च

**सुपुत्रिका** स्त्री सुष्ठु पुत्र इव पत्त्रं यस्याः कप् अत इत्त्वम्। जतुकायाम् (तलापोका) राजनि०। [राजनि०।

**सुपुष्करा** स्त्री सुष्ठु पुष्करमस्याः अच्। स्थलपद्मिन्याम्

**सुपुष्प** न० प्रा० स०। १लवङ्गकुसुमे शब्दच० २प्रपौण्डरीके ३आहुल्ये ४तूले राजनि० ५स्त्रीणां रजसि च "सुपुष्पैराकीर्णं कुसुमधनुषो मन्दिरमहो" शत्रु भारत०। सुष्ठु पुष्पमस्य कप्। (पारितामान्दार) वृक्षे। पाटलायां स्त्री राजनि० अत इत्त्वम्।

**सुपुष्पी** स्त्री सुष्ठु पुष्पमस्याः ङीष्। १श्वेतापराजितायां २शतपुष्पायाम् ३मिश्रेयायां ४द्रोणपुष्प्यां ५जीर्णफञ्ज्यां राजनि०। ६कदल्यां शब्दच०।

**सुपूर** पु० सुष्ठु पूर्य्यते सु+पूर-क। बीजपूरे राजनि०।

**सुपूरक** पु० सुष्ठु पूरयति पूर-ण्वुल्। बकवृक्षे रत्नमा०।

**सुप्** स्त्री व्याकरणपरिभाषिते सुप्रभृतौ सुप्पर्य्यन्ते प्रत्ययभेदे।

**सुप्त** न० स्वप-भावे क्त धमदारणम्। १निद्रायां २शयने च ३सुप्तो हेमच० कर्त्तरि क्त। ४निद्रिते त्रि०। "क्षुधितस्तृषितः कामी विद्यार्थी सूपकारकः। भाण्डारी च प्रवासी च सप्त सुप्तान् प्रबोधयेत्। सर्पश्च अमरः सर्पो राजा वै बालकस्तथा। परश्वाऽपि च सूकरेव सप्त सुप्तान् बोधयेत्" नीतिसार।

**सुप्तघातक** त्रि० ६त०। हिंस्रे त्रिका०।

**सुप्तजन** पु० सुप्तो जनो यत्र। १अर्द्धरात्रे जटा०। कर्म०। २निद्रित लोके च।

**सुप्ति** स्त्री स्वप-क्तिन्। १शयने २निद्रायाम् ३स्पर्शे च "शरीरे न सुप्तिर्न दृष्टिर्माद्रिदिम्" मेद०। ४स्पर्शताया अभिज्ञायां मनि०।

**सुप्रतिभा** स्त्री सुष्ठु प्रतिभा यस्याः ब०व०। १सुरायाम् श०

म० । २उज्ज्वलनायां बुद्धौ । ६ब० । ३तद्वति त्रि० ।

**सुप्रतिष्ठा** स्त्री प्रा०स० । १प्रतिष्ठायाम् । ६ब० २तद्वति त्रि० । ३पञ्चाक्षरपादके छन्दोभेदे स्त्री । "प्रतिष्ठाद्या सुपूर्विका" छ०र० । [राजनि० । ४प्रतिष्ठित त्रि० ।

**सुप्रतिष्ठित** पु० सु+प्रति+स्था–क्त सम्यक्स्थिते । १उडुम्बरवृक्षे

**सुप्रतीक** पु० सुष्ठु प्रतीकं यस्य । ईशानकोणस्थिते दिग्गजे अमर० । २शिवे ३कामे च ४सुन्दराङ्गे त्रि० । प्रा०स० । ५सुन्दर अङ्गे न० ।

**सुप्रभा** स्त्री सुष्ठु प्रभा यस्याः । १अग्निजिह्वाभेदे तन्त्र० २वाकुच्यां राजनि० । ३सुन्दरदीप्तियुते त्रि० । प्रा० स० । ४शोभनायां दीप्तौ स्त्री ५शालपर्ण्यां हेमच० । ६सरस्वतीनदीभेदे स्त्री सरस्वतीशब्दे ५२४८ पृ० दृश्यम् ।

**सुप्रभात** न० प्रा० स० । १शुभसूचकप्रातःकाले २तत्र पाठ्ये माङ्गल्यवाक्ये च । [व्यासपाठयुक्ते हेमच० ।

**सुप्रयुक्तशर** पु० सुप्रयुक्तः शरो येन । धीमद्भक्ते वाणमोचना

**सुप्रयोगविशिख** पु० सुष्ठु प्रयोगो निक्षेपो यस्य तादृशो विशिखो यस्य । धीमद्भक्ते वाणमोक्षणधीमत्ताद्भुतपाटवयुक्ते भरत ।

**सुप्रलाप** पु० सु+प्र+लप–घञ् । सुवचने अमरः ।

**सुप्रसन्न** पु० सु+प्र+सद–क्त । १कुबेरे शब्दच० । २अतिप्रसादयुक्ते त्रि० । संज्ञायां कन् । कृष्णार्जके पु० राजनि० ।

**सुप्रसरा** स्त्री सु+प्र+सृ–अच् । १प्रसारिण्यां लतायाम् राजनि० । २विस्तारयुक्ते त्रि० ।

**सुप्रसाद** पु० सुखेनानायासेन प्रसादो यस्य । १शिवे त्रिका० प्रा०स० । २सुन्दरप्रसन्नतायाम् ।

**सुफल** पु० सुष्ठु फलमस्य । १दाडिमे २बदरे ३मुद्गे ४कर्णिकारे राजनि० । ५कपित्थे शब्दच० ६सुन्दरफलयुते त्रि० । ७इन्द्रवारुण्यां ८कुष्माण्ड्यां ९कदल्यां १०कपिलद्राक्षायां ११काश्मर्याञ्च स्त्री राजनि० ।

**सुफेन** न० प्रा० स० । समुद्रफेने राजनि० ।

**सुबन्ध** पु० सुखेन बध्यतेऽसौ बन्ध–घञ् । तिलवृक्षे शब्दच० ।

**सुभग** पु० सुष्ठु भगं माहात्म्यादि यस्य । १चम्पके २अशोके ३रक्ताम्लाने ४टङ्कणे च राजनि० ५सुरक्षे ६शिवे मेदि० । ७शोभनैश्वर्ययुक्ते च त्रि० । ८कैवर्त्तीमुस्तायां ९शालपर्ण्याम् १०हरिद्रायां ११नीलदूर्वायां १२तुलस्यां १३प्रियङ्गौ १४कस्तूर्यां १५स्वर्णकदल्यां स्त्री राजनि० । १६वनमल्लिकायां शब्दर० १७पतिप्रियायां स्त्रियां च स्त्री । सुभगाया अपत्यं ढक् रहस्य । सौभागिनेय तदपत्ये पुस्त्री० ।

**सुभगम्भावुक** त्रि० असुभगः सुभगो भवति भू–च्व्यर्थे खुकञ् मुम् च । प्रियस्त्र्येष्यौ सि०कौ० । [अमरः ।

**सुभगासुत** पु० सुभगायाः पतिप्रियायाः सुतः । सौभागिनेये

**सुभङ्ग** पु० सुखेनानायासेन भज्यते निःसारत्वात् सु+भन्ज–कर्मणि घञ् । नारिकेलवृक्षे जटा० ।

**सुभट** पु० प्रा०स० । सुन्दरयोद्धरि ।

**सुभद्र** पु० सुष्ठु भद्रं यस्मात् । १विष्णौ शब्दमा० । ६ब० । २राजभेदे हेमच० ३शोभनमङ्गलयुते त्रि० । ४श्यामालतायाम् स्त्री शब्दच० । ५श्रीकृष्णस्य भगिन्याञ्च स्त्री । कप् । सुभद्रक देवरथे शब्दर० । बिल्ववृक्षे च पु० शब्दच० ।

**सुभद्राणी** स्त्री सुभद्रं सुमङ्गलमानयति आ+नी–ड गौरा० ङीष् णत्वम् । त्रायन्तीलतायाम् रत्नमा० ।

**सुभद्रेश** पु० ६त० । अर्जुने हेमच० । सुभद्रापत्यादयोऽप्यत्र ।

**सुभाञ्जन** पु० सुष्ठु भाति भा–क, कर्म० । शोभाञ्जनवृक्षे शिक्षपकोष । [प्रचुरान्नयुते देशकालादौ ।

**सुभिक्ष** त्रि० सुखेन लभ्या भिक्षा यत्र पर्याप्तत्वात् ।

**सुभिक्षा** स्त्री सुष्ठु भिक्ष्यते याच्यतेऽसौ सु+भिक्ष–अ । धातुपुष्पिकायाम् (धाइफुल) अमर० ।

**सुभीरक** पु० सुष्ठु भीः सुभीः तामीरयति विरञ्चियम् ईर–ण्वुल् । पलाशवृक्षे हारा० ।

**सुभूति** पु० सुष्ठु भवति सु+भू–क्तिच् । १पक्षिभेदे प्रा०स० । २सुन्दरविभूतौ स्त्री । ६ब० । ३तद्वति त्रि० कप् । ४तित्तिरवृक्षे पु० राजनि० । [चक्रवर्त्तिभेदे हेमच० ।

**सुभूम** पु० सुष्ठु भूमिरस्य अच्समा० । कार्त्तवीर्ये जिनानां

**सुभृश** न० सुष्ठु भृशम् । १अतिशये टार्द्ध० । २तद्वति त्रि० ।

**सुभ्रु(भ्रू)** स्त्री सुष्ठु भ्रुर्यस्या वा ऊङ् । १नार्याम् २सुन्दरभ्रुयुक्ते त्रि० ।

**सुम** न० सुष्ठु मीयतेऽदः सु–मा–घञर्थे क । १पुष्पे भरत । सु–मक । २चन्द्रे ३कर्पूरे ४नभसि च पु० उणा० ।

**सुमङ्गला** स्त्री सुष्ठु मङ्गलं यस्याः ६ब० । (मारङ्गाता) लते रत्नमा० । २सुमङ्गलयुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप् । "सुमङ्गलीरियं वधूः" इति श्रुतिः ।

**सुमति** त्रि० सुष्ठु मतिर्यस्य । १शोभनबुद्धियुते २कल्किमातरि विष्णुयशसः पत्न्यां स्त्री । ३अर्हन्मातरि च स्त्री जैन० प्रा०स० । ४सुन्दरायां बुद्धौ स्त्री । [वृक्षे त्रिका० ।

**सुमदन** पु० सुष्ठु मदयति कामिनाम् मद–णिच्–ल्यु । चूत

**सुमदात्मजा** स्त्री सुमदं [illegible] अप्सर[illegible] त्रिका०

**सुमधुर** न० प्रा०स० । १अत्यन्तप्रियवाक्ये अमर २अत्यन्त

वाक्ये च । २अतिमधुररसे ३तद्युक्ते त्रि०४क्षीरवाके पु० राजनि० । [शब्दमा० १मनोहरे त्रि० शब्दर०।

**सुमन** पु० सुष्ठु मन्यते मन-अच् ।१गोधूमे अमरः ।२धुस्तूरे

**सुमनःपत्रिका** स्त्री सुमनस जात्या इव पत्त्रमस्याः कप् अत इत्त्वम् । जातीपत्त्रिकायाम् राजनि० ।

**सुमनःफल** पु० सुष्ठु मनो यस्मात् तादृक् फलमस्य । १क पित्थे शब्दच० । ६त०। २जातीफले न०।

**सुमनस्** न० सुष्ठु मनो यस्मात् यस्य वा । १पुष्पे अमरः । बं०व०इत्यन्ये “किं सेव्यते सुमनसां मनसापि गन्धः” इति रघगङ्गाधरः । २मालत्यां स्त्री अमरः ३प्रशस्तचित्तयुक्ते त्रि०। प्रा० स० । ४प्रशान्ते मनसि न० । ६ब० । ५देवे पु०अमर ।६पण्डिते मेदि० ७पूतिकरञ्जे शब्दमा० इनिम्बे ८महाकरञ्जे १०गोधूमे ११शतपत्त्र्यां स्त्री राजनि० ।

**सुमना** स्त्री सुष्ठु मन्यत मन-अच् । मालतीवृक्षे शब्दर० ।

**सुमनोरजस्** न० ६त० । पुष्परजसि परागे अमरः ।

**सुमन्तु** पु० सु+मन+तुन् । १अथर्ववेदाध्यायिनि व्यासशिष्ये मुनिभेदे “अथर्वाङ्गिरसामासीत् सुमन्तुर्दारुणो मुनिः” भाग०१।४अ०। अतिशयितो मन्तुरपराधोऽस्य ।२अत्यन्तापराधयुते त्रि० । २दशरथसारथौ रामा०। ३कश्चिद्देवस्य ज्योतिश्शास्त्रादि कल्किपु० ।

**सुमित्रा** स्त्री १लक्ष्मणमातरि दशरथपत्नीभेदे । २सुन्दरमित्रयुक्ते त्रि० । ३यदुभेदे पु० हेमच०। ४सुरथराजपुत्रे नृपभेदे विष्णुपु० । ४अं०२२अ० ।

**सुमुख** पु० सुष्ठु मुखमस्मात् अस्य वा । १गरुडपुत्रभेदे २गणेशे ३नागभेदे ४गरुडपुत्रभेदे च शब्दर०। ६पिताम्बरे ७वर्वरे वनबर्बरिकायाम् राजनि० । ८सुप्रसन्नवदने १०मनोहरे च त्रि० । स्त्रियां ङीप् । ११नखक्षतभेदे शब्दर० ।

**सुमुष्टि** पु० सु+मुष-कर्त्तरि क्तिच् । विषतिन्दुके राजनि०।

**सुमूल** पु०सुष्ठु मूलमस्य । १श्वेतशोभाञ्जने राजनि०।२शालपर्ण्यां ३पृश्निपर्ण्यां च स्त्री राजनि० टाप् । ४सुन्दरमूलयुक्ते त्रि० । स्वार्थे कन् । गर्जरे न० राजनि० ।

**सुमेखल** पु० सुष्ठु मेखला यस्मात् ५ब० । १मुञ्जतृणे राजनि० ६ब० । २सुन्दरमेखलान्वित त्रि० ।

**सुमेधस्** स्त्री सुष्ठु मेधा अस्याः ६ब०असिच्समा०। १ज्योतिष्मत्यां लतायाम् । ६ब०। २सुन्दरमेधायुक्ते त्रि०मेदि०।

**सुमेरु** पु० प्रा० स० । १पर्वतभेदे अमरः । जम्बुद्वीपशब्दे १०३९ पृ० दृश्यम् । २जपमालाबीजमालागुटिकायाश्च तत्त्वम् ।

**सुरपलुराठ** पु० कर्पूरके शब्दच० । [शालिनि पु० शब्द० ।

**सुभ(भ्र)** पु० शुभ-अच् पृषो० । १देशभेदे शब्दर० २शङ्खे च

**सुयामुन** पु० यमुनाया इदम् सुष्ठु यामुनं प्रियत्वेनास्यास्त्य अच् । १विष्णौ २वत्सराज ३प्रासादविशेषे ४पर्वतभेदे हेमच० । ४मेघभेदे च मेद० ।

**सुयोधन** पु० सुखेन युध्यतेऽसौ सु+युध-युच् । धृतराष्ट्रराजपुत्रभेदे दुर्योधने त्रिका०। [२सुयुद्धे ३पण्डिते च।

**सुर** पु० सुष्ठु राति ददात्यभीष्टं सु+रा-क । १देव अमर ।

**सुरकृता** स्त्री ३त० । १गुडूच्याम् राजनि० २देवनिर्मित त्रि०

**सुरकाक** पु० सुरस्य इव कायति कै-क । १काचाक्षे २स्वर्णगैरिके च राजनि० ।

**सुरगुरु** पु० ६त० । बृहस्पतौ त्रिका० ।

**सुरग्रामणी** पु० सुराणां ग्रामणी नेता । इन्द्रे त्रिका० ।

**सुरङ्ग** न० सुष्ठु रङ्गो यस्मात् ५ब० । १हिङ्गुले २पत्तङ्गे (बकम्भादि)प्रा०स०।३नागरङ्गे ४गर्त्तभेदे (सिँध) च पु० राजनि० । [राजनि० ।

**सुरङ्गधातु** पु० सुष्ठु रङ्गो रञ्जनं यस्मात् ५ब० कर्म०। गैरिके

**सुरङ्गा** स्त्री सु-अङ्ग-अच् नि० ( सिँध ), यस्मै हृदा० । २कैवर्त्तिकायाम् राजनि० ।

**सुरङ्गिका** स्त्री सुष्ठु रङ्गा रञ्जनं यस्याः ५ब० कप् अत इत्त्वम् । १मूर्वायाम् राजनि० ।

**सुरङ्गी** स्त्री सुष्ठु रङ्गो यस्याः ५ब० गौरा० ङीष् । १काकमाचायाम् राजनि० । २रक्तशोभाञ्जने रत्नमा० ।

**सुरज्येष्ठ** पु० ७त० । चतुर्मुखे ब्रह्मणि अमरः ।

**सुरञ्जन** पु० सुरञ्जयति सु+रञ्ज-णिच्-ल्यु । गुवाके त्रिका०

**सुरत** न० सु+रम-भाव क्त । १स्त्रीपुंसयो- रतुमङ्गले रमणभेदे मेदि०। सु-रम-कर्त्तरि क्त । २अत्यन्तरत त्रि० ३दयालौ वाग्सुन्दरी ।

**सुरतताली** स्त्री सुरत तालयति तल-णिच्-अच् गौरा० ङीष् । १दूत्या २शिर स्रजि च मेदि० ।

**सुरता** स्त्री सुराणां समूह भावो वा तल ।१देवसमूहे २देवत्व च मेदि०। सु+रम-क्त । ३अत्यन्तरतायां स्त्रियां स्त्री ।

**सुरताङ्ग** पु० सुरतस्याङ्गमस्य । सुरगुह्यागे राजनि०।

**सुरतोषक** पु०६त०। १कौस्तुभमणौ शब्दर०। २देवतोषके त्रि०

**सुरथ** पु० सुष्ठु रथोऽस्य । चन्द्रवंश्ये नृपभेदे “सुरथो नाम राजाऽभूत्” देवीमा०। २सुन्दररथयुक्ते त्रि० ।

**सुरदारु** न० सुरप्रिय सुरलोकपर्य्यन्तव्यापिन वा अस्त्यत्र दारु । देवदारुवृक्षे रत्नमा०।

**सुरदीर्घिका** स्त्री सुराणां दीर्घिकेव । गङ्गायाम् अमर सुरनद्यादयोऽप्यत्र ।

**सुरदुन्दुभी** स्त्री सुराणां दुन्दुभीवाह्लादकत्वात् । तुलस्याम राजनि० । [राजनि० ।

**सुरद्रुम** पु० सुरप्रियो द्रुम । १देवदारुणि २देवनले च

**सुरद्विष्** पु० सुरान् द्वेष्टि द्विष–क्विप् । १असुरे अमर० २देवद्वेष्टरि त्रि० ।

**सुरधनुस्** न० ६त० । इन्द्रधनुषि जटाधर ।

**सुरधूप** पु० सुरप्रियो धूप । राले (धुना) राजनि०। [ऽप्यत्र

**सुरन(ण)दी** स्त्री ६त०ण णत्वम् । गङ्गायां सुरधुन्यादयो-

**सुरनन्दा** स्त्री नदीभेदे शब्दर० ।

**सुरनाल** पु० सुरप्रियं नालमस्य । देवनलवृक्षे राजनि० ।

**सुरनिम्नगा** स्त्री ६त० । गङ्गायाम अमर० ।

**सुरनिर्गन्ध** न० सुरेषु निर्गन्धम् । पत्रके राजनि० ।

**सुरपति** पु० ६त० । इन्द्रे अमर सुरेशादयोऽप्यत्र ।

**सुरपथ** पु० सुराणां पन्था इव गत्याधारत्वात् अच्समा० । आकाशे हेमच० । [राजनि० ।

**सुरपर्ण** न० सुरप्रियं पर्णमस्य । सुगन्धिके ओषधिभेदे

**सुरपर्णिक** पु० सुरप्रियं पर्णं शाक० तदस्त्यस्य ठक् । १सुरपुन्नागे राजनि० २पुन्नागे स्त्री हेमच० । [राजनि०

**सुरपर्णी** स्त्री सुरप्रियं पर्णं यस्या ङीप् । पलाशीवृक्षे

**सुरपादप** पु० ६त० । कल्पवृक्षे सुरद्रुमादयोऽप्यत्र ।

**सुरपुन्नाग** पु० सुरप्रिय पुन्नाग । पुन्नागभेदे राजनि० ।

**सुरपुरी** स्त्री ६त० । अमरावत्यां त्रिका० सुरनगर्यादयोऽप्यत्र

**सुरप्रिय** पु० ६त० । १अगस्त्यवृक्षे राजनि० । २वृहस्पतौ ३इन्द्रे च । ४जात्या ५स्वर्णकदल्याञ्च स्त्री राजनि० ।

**सुरभि** न० सु+रभ–इन् । १स्वर्णं २गन्धाश्मनि च शब्दर० ३सुन्दरे ४साधुगन्धे च धरणि ५सुगन्धे अमर ६चम्पके ७जातीपत्रे ८वसन्ते ऋतौ मेदि० "स सुरभिं सुरभिं सुमनोभरैरिति" माघ । ९शमीवृक्षे १०कदम्बे ११कण गुग्गुलौ १२गन्धतृणे १३बकुलवृक्षे १४राले राजनि० १५चैत्र मासि १६प्रकृते धरणि १७गन्धफले पु० शब्दर०।१८शल्लक्यां १९रुद्रजटायां २०मातृकाभेदे २१गवि २२मु(सु)रायां स्त्री मेद० २३वनमल्लिकायां २४तुलस्यां २५माल्यां स्त्री राजनि०२६पृथिव्यां २७गवां मातरि च स्त्री वा ङीप् ।२८सुगन्धयुक्ते २९मनोज्ञे त्रि० मेदि० ३०विख्याते ३१धीरे च त्रि० धरणि । सुरभिश्च कश्यप पत्नीभेद । "सुरभिदनतायैव ताम्रा क्रोधवशा इरा" हरिव० ३अ० कश्यपपत्नीकथने । तस्याश्च द्वे कन्ये रोहिणी गन्धर्वी च"तथा दुहितरौ राजन् ! सुरभेर्वै व्यजायत । रोहिणी चैव भद्रा ते गन्धर्वी च यशस्विनाम् । रोहिण्या जज्ञिरे गाव गन्धर्व्यां वाजिन सुरा" भा० आ० ६६अ० । तस्याश्च रोहिणीरूपगोमातृजननात् गोमातृत्वेन । ब्रह्मवै० प्र० ४४अ०। "गवामधिष्ठातृदेवी गवामाद्या गवां प्रसूः गवां प्रधाना सुरभी गो लोके सा समुद्भवा इति गवाद्यालम्भकम् । अर्श्च आद्यच् स्त्रियां वा ङीप् । [कदम्बवृक्षे राजनि०।

**सुरभिका** स्त्री सुरभि+स्वार्थे क । (चाँपाकला) स्वर्ण

**सुरभित्वच्** स्त्री सुरभि त्वक् यस्या । स्थूलैलायां राजनि०

**सुरभिदारु** पु० सुरभि दारु यस्य । सरलवृक्षे राजनि० ।

**सुरभिपत्रा** स्त्री सुरभि पत्रमस्या । १जम्बूवृक्षे २राज जम्बूवृक्षे च राजनि० । [चिनि) शब्दर० ।

**सुरभिवल्कल** न० सुरभि वल्कलमस्य । १गुडत्वचि (दार

**सुरभिस्रवा** स्त्री सुरभि स्रवो निस्यन्दो यस्या । सल्लक्याम् राजनि० सुरभिरसाप्यत्र ।

**सुरभूरुह** पु० सुरप्रिय भूरुह देवदारुवृक्षे भावप्र० ।

**सुरमृत्तिका** स्त्री सुरप्रिया मृत्तिका । तुवर्याम् (वर्णकमाट) राजनि० ।

**सुरमेदा** स्त्री सुरप्रियो मेदोऽस्या । महामेदायाम् राजनि०

**सुरर्षि** पु० सुरप्रिय ऋषि । नारदादिषु ऋषिषु अमरः । ऋषिशब्दे १४५२पृ० दृश्यम् ।

**सुरलता** स्त्री सुरप्रिया लता । महाज्योतिष्मत्याम् राजनि०

**सुरला** स्त्री सुरान् लाति सेवकत्वेन ला–क । १गङ्गायां हारा० । २सुरलाख्ये नदीभेदे शब्दर० ।

**सुरलोक** पु० सुराणां लोक वासस्थानादि ।१स्वर्गे अमरः। सुरभुवनादयोऽप्यत्र । [अमर ।

**सुरवर्त्मन्** न० सुराणां वर्त्मेव गत्याधारत्वात् । आकाशे

**सुरवल्लभा** स्त्री ६त० । श्वेतदूर्वायाम् राजनि० ।

**सुरवल्ली** स्त्री सुरप्रिया वल्ली । तुलस्याम् राजनि० ।

**सुरवैरिन्** स्त्री ६त०।१असुरे शब्दर०। २सुरविरोधिनि त्रि० सुरशत्रुप्रभृतयोऽप्यत्र ।

**सुरशत्रु** पु० ६त० । असुरे हला० ।

**सुरशाखिन्** पु० ६त० । कल्पवृक्षे जटा० ।

**सुरज्येष्ठा** स्त्री सुरेषु ज्येष्ठ । ब्राह्म्यां राजनि० ।

**सुरस** न० सुष्ठु रस्यते सु+रस–घञर्थे कर्मणि क । १बोले २त्वचे ३गन्धतृणे ४सिन्धुवारे पु० शब्दर० ।५मोचरसे

राजनि० । प्रा० च० । ६स्वादौ रसे । ६ब० । ७सुस्वादु-रसयुक्ते त्रि० । ८तुलस्यां पुंस्त्री० । ९रास्नायां १०नाग मातरि स्त्री मेदि० । ११मिश्रेयायां शब्दच० १२माल्लरा रक्षमा० १३महाशतावर्य्यां च स्त्री राजनि० । नाग माता च कश्यपपत्नीभेदः । "अदितिर्दितिर्दनुश्चैव अरिष्टा सुरसा खसा" तदुत्पत्तिकथने हरिवं० ३अ० । "सुर-सायाः सहस्रन्तु सर्पाणाममितौजसाम । अनेक-शिरसां तथा खेचराणां महात्मनाम्" । तत्राध्याये तस्या नागमातृत्वमुक्तम् । "सुरसाऽजनयन्नागान् कद्रूः पुत्रांश्च पन्नगान्" भा० आ० ६६अ० । तेनानेकशिर नागप-त्वं सुरसाया कद्रास्तु सर्पमातृत्वमिति भेद ।

सुरसाष्ट पु० सुरसादिरष्ट० व्याप्य अश-व्याप्तौ कर्मणि क्त । "निर्गुण्डी तुलसी ब्राह्मी कट्फली वस्त्रकारिका । पुन-र्नवा सुनिभिः सुरसाष्टः प्रकीर्त्तितः" शब्दचन्द्रिकोक्ते दशभेदव्याप्ते ओषधभेदे । [गिणीभेदे तन्त्रसा० ।

सुरसुन्दरी स्त्री सुरप्रिया सुन्दरी । १मेनकाद्यप्सरसु २यो

सुरा स्त्री सुर-क सु-रक् वा । १मद्ये २चषके च मेदि० । सुरा च मद्यभेद मद्यशब्दे ४७२८ पृ० दृश्यम् । सौत्रामणीशब्दे वैदिककार्मेऽपि तदभिषवप्रकारादिकं दृश्य ।

सुराकर पु० सुराया आकर । मद्योत्पत्तिस्थाने ।

सुराचार्य्य पु० ६त० । वृहस्पतौ अमर ।

सुराजक सुष्टु राजते राज-ण्वुल् । १भृङ्गराजे शब्दच० । ६ब० कप् । सुन्दरराजान्विते त्रि० ।

सुराजन् पु० सुष्ठु भृजतो राजा न टच्समा० । १इन्द्रे राजनि० ६ब० । २सुन्दरराजयुक्तविषये दशे त्रि० ।

सुराजीविन् पु० सुरां सुराव्यवसायमाजीवति आ+जीव णिनि । शौण्डिके हेमच० ।

सुराप त्रि० सुरां पिबति पा-क । १मद्यपायकारके "सु राप० स्वाद्यदनाक" इति प्रामा० । [टकोशार

सुरापगा स्त्री ६त० । स्वर्गङ्गायाम् जटा० । सुरस्रवन्त्या-

सुरापान(क) न० सुरा पीयतेऽनेन पा-करणे ल्युट् वा कर्मणि । १भाजने (भाटी) सुरायाः पाने ६त० कर्मणि । २मद्यपाने अ[illegible]

सुरार्ह न० सुरान् देवानर्हति अर्ह-अण् । हरिचन्दने राजनि० ।

सुरालय पु० ६त० । १सुमेरुपर्वते अमर० । २स्वर्गस्थाने च ।

सुराष्ट्र पु० ६ब० । देशभेदे (सुरट) । सोऽभिजनोऽस्य तस्य राजा वा अण् । सौराष्ट्र पित्रादिक्रमेण तद्देशवासिनि जने तद्भूमे च बहुषु अणो लुक् । तत्र भवः अण् । तद्देशभवे त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

सुराष्ट्रज न० स्त्री० सुराष्ट्रदेशे जायते जन-ड । १तुवरिका-यामृमर २कृष्णसाद्रे राजनि० । ३विषभेदे च पु० शब्दच० । ४तद्देशजातमात्रे त्रि० ।

सुराह्व पु० सुरपूर्विका आह्वा यस्य सुरान् आह्वयति गन्धेन वा आ+ह्वे-क वा । १देवदारुवृक्षे शब्दर० । २मरुवके ३हरिद्रावृक्षे च राजनि० ।

सुरुङ्ग पु० सु+रुज-अङ्गच् पृषो० । शोभाञ्जनवृक्षे शब्दर० । २सुरङ्गायां (सिंध) स्त्री जटा० ।

सुरुङ्गाहि पु० सुरुङ्गायामहिरिव । सन्धिचौरे शब्दर० ।

सुरूप न० सुन्दरं रूपमस्य । १तूले राजनि० २सुन्दररूपयुते त्रि० सुरूपाच प्रसिद्धतया कतिचित् कविक० उक्ता यथा "सुरूपाश्च विख्याता मकुलस्य सुहृदयाः । कामधेनु शाम्भव विख्याता शाखिनी तथा । नवकुमारः सुरूपेषु कोकेषु च मता इति" इत्युक्ते पु०जटा० । ३माक्षदले ४भार्ग्यां च स्त्री राजनि० मा०प० । ६सुन्दरं यदे मा०

सुरूपक पु० र+रूप-कुन् पृषो० । गर्दभाण्डे हेमच० ।

सुरेज्य पु० सुरैः पूज्यते यज-ण्यत् ६त० । १वृहस्पतौ २तुलस्यां स्त्री राजनि० ।

सुरेन्द्र पु० सुराणां इन्द्र ऐश्वर्ययुक्तः । सुरराजे इन्द्रे ।

सुरेन्द्रजित् पु० सुरेन्द्रं जितवान् जि-भूते क्विप् । गरुडे स्वा० तत्कथा भा० आ० ३०अ० दृश्या ।

सुरेभ न० र+इभ-अच् । रस्ने धातौ (रांग) शब्दच० ।

सुरेवट पु० सुष्ठु रेवट र+इट-अच् वा । शालपूर्णे त्रि० ।

सुरेश्वर पु० सुराणामीश्वरः । १रुद्रे २इन्द्रे ३ब्रह्मणि च । ४स्वर्गगङ्गायां स्त्री शब्दर० ४दुर्गायाञ्च स्त्री ।

सुरेष्ट पु० ६त० । १शालवृक्षे २सुरपुन्नागे ३[illegible]

यामलभ्यां १मायपर्ण्यां २धूम्रपत्रायाञ्च स्त्री राजनि० ।

**सुलोचन** पु स्त्री० सुष्ठु लोचनमस्य । १हरिणे राजनि० स्त्रियां ङीष् २सुन्दरनेत्रयुक्ते त्रि० स्त्रियां बहुव्रीहित्वात् टाप् ।

**सुलोमशा** स्त्री सुलोमानि सन्त्यस्याः श । काकजङ्घायाम् राजनि० । २सुलोमयुक्ते त्रि० ।

**सुलोमा** स्त्री सुष्ठु लोमान्यस्याः डाप् । १ताम्रवल्लयाम् २मांसच्छदायाञ्च राजनि० ।

**सुलोहक** न० प्रा० स० । पित्तले हेमच० ।

**सुलोहिता** स्त्री प्रा० स० । १अग्निजिह्वाभेदे मुण्डमा० २सुरक्तवर्णे पु० ३तद्वति त्रि० स्त्रियां ङीप् तस्य नश्च ।

**सुवक्त्र** पु० सुष्ठु वक्त्रं सेवनात् यस्य । १सप्तपर्णवृक्षे रत्नमा० । २सुन्दराननयुक्ते त्रि० । प्रा० स० । ३सुन्दर मुखे न० ।

**सुवचन** न० सु+वच भावे ल्युट् । १सुप्रलापे शोभनोक्तौ अमर । सूच्यतेऽसौ सु+वच-कर्मणि ल्युट् ङीप् । २शुभसूचन्यां देवीभेदे स्त्री । [सुन्दरवचने न० ।

**सुवचस्** त्रि० सुष्ठु वचोऽस्य । १वाग्मिनि जटा० । प्रा० स० ।

**सुवन** पु० सु क्यु । १सूर्य्ये २वह्नौ च उणा० टीको० प्रा० स० । ३रम्ये वने न० । [सार राज न० ।

**सुवर्च्चक** पु० सुष्ठु वर्च्चयति सु+वर्च्च-णिच्-ण्वुल् । सर्जिका-

**सुवर्च्चला** स्त्री सुष्ठु वर्च्चयति सु+वर्च्च-णिच् कलच् । १सूर्य्य भार्य्यायाम त्रिका० २कन्दरायाम् रत्नमा० । ३आदित्य भक्तायां ४ब्राह्मयाञ्च राजनि० । वाच् सुवर्च्च देशभेदे पु०

**सुवर्च्चिक** पु० सुवर्च्च देशभेदे जातत्वादाकारत्वेन ठन् । १सर्जिकाक्षार २अजकायां स्त्री राजनि० ।

**सुवर्च्चिन्** पु० सु+वर्च्च णिच्-णिनि । सर्जिकाक्षार राजनि०

**सुवर्ण** न० सुष्ठु वर्णोऽस्य । १स्वनामख्याते धातुभेदे अमर २हरिचन्दने मेदि० ३स्वर्णगैरिक रत्नमा० ४धने हेमच० ५नागकेशर राजनि० । कर्षे सुवर्णस्य सुवर्णसप्तम स्मृतः कथिते ६काञ्चन पु० स्मृति० । ७यज्ञभेदे ८धुस्तूर ९कर्णगुग्गुलौ च पु० राजनि० । सुष्ठु वर्णो रूपमक्षर वाऽस्य । १०सुरूपे ११सुन्दराक्षरयुक्ते च त्रि० । "न सुवर्णमयी तनुः परं ननु वागपि तावकी तथा" नैष० । १२कर्षपरिमाणे वैद्यक० ।

अमरकोष वर्गे ५८ पृ० कनकशब्दे च १६४४ पृ० सुवर्णधातूत्पत्तिगुणादिकं दृश्यम् ।

तस्य शोधनमारणप्रकारोऽपि भावप्र० उक्तो यथा "तत्र मारणाय तस्य सुवर्णमाह "दाहे रक्तं सितं छेदे निकषे कुङ्कुमाभम् । तारशुल्बोज्झितं स्निग्धं कोमलं

गुरु हेम सत्" (सत् उत्तमम्) "छेदे तु कठिनं रूक्षं विवर्णं समलं दलम् । दाहे छेदेऽसितं श्वेतं कषे त्याज्यं स्फुटं लघु । दल (दोयत) इति लोके स्फुटं यद् घनाहतं स्फुटति । शोधनविधि "पत्रलेपनपत्राणि हेम्नो वह्नौ प्रतापयेत् । निषिञ्चेत् तप्ततप्तानि तैले तक्रे च काञ्जिके । गोमूत्रे च कुलत्थानां कषाये तु त्रिधा त्रिधा । एवं हेम्नः परेषाञ्च धातूनां शोधनं भवेत्" । अथाशुद्धस्य दोषः "बलं सवीर्य्यं हरते नराणां रोगप्रजं पोषयतीह काये । असौख्यकर्य्यं सदा सुवर्णमशुद्धमेतन्मरणञ्च कुर्य्यात्" । स्वर्णस्य मारणविधि "स्वर्णाच्च द्विगुणं सूतमम्लेन सह मर्द्दयेत् । तद्गोलकसमं गन्धं निदध्यादधरोत्तरम्" । स्वर्णस्य अतितनूकृतपत्रस्य । गन्धम् गन्धकचूर्णम् । "गोलकञ्च ततो रुद्ध्वा शरावदृढसम्पुटे । त्रिंशद्वनोपलैर्दद्यात् पुटान्येवं चतुर्दश । निरुत्थं जायते भस्म गन्धो देयः पुनः पुनः" । रुद्ध्वा सम्यक् मुद्रितं कृत्वा वनोपल (गोघठा इति लोके) निरुत्थं यत् पुनर्न जीवति । अथान्यप्रकारः 'काञ्चने गलिते नागं षोडशांशेन निक्षिपेत् । चूर्णयित्वा तथाम्लेन घृष्ट्वा कृत्वा तु गोलकम् । गोलकेन समं गन्धं दत्त्वा चैवाधरोत्तरम् । शरावसम्पुटे धृत्वा पुटेत् त्रिंशद्वनोपलैः । एवं सप्तपुटैर्हेम निरुत्थं भस्म जायते" । अत्रापि पूर्ववद्गन्धः । अन्यच्च "काञ्चनाररसैर्वा समसूतकगन्धयोः । कज्जल्या हेमपत्राणि लेपयेत् समया तया" । समया हेमपत्र समया काञ्चनारत्वच कल्कैर्मूषायुग्मं प्रकल्पयेत् । धृत्वा तत्सम्पुटे गोलं मूषासम्पुटे च तत् । निधाय सन्धिरोधञ्च कृत्वा संशोष्य गोलकम् । वह्निं खरतरं कुर्य्यादेवं दत्त्वा पुटत्रयम् । निरुत्थं जायते भस्म सर्वकर्मसु योजयेत् । काञ्चनारप्रकारेण लाङ्गली हन्ति काञ्चनम्" । लाङ्गली (कलिहारी) "ज्वालामुखी तथा हन्यात् तथा हन्ति मनःशिला । शिलासिन्दूरयोश्चूर्णं समयोरर्कदुग्धकैः । सप्तधा भावनां दद्याच्छोषयेच्च पुनः पुनः । ततस्तु गलिते हेम्नि कल्कोऽयं दीयते समः । पुनर्धमेदतितरां यथा कल्को विलीयते । एवं वाराष्टकं दद्यात् कल्कं हेमस्तथा भवेत्" । एवं मारितस्य सुवर्णस्य गुणा "सुवर्णं शीतलं वृष्यं बल्यं गुरु रसायनम् । स्वादु तिक्तं च तुवरं पाके च स्वादु पिच्छिलम् । पवित्रं बृंहणं नेत्र्यं मेधास्मृतिमतिप्रदम् । हृद्यमायुष्करं कान्तिवाग्विशुद्धिस्थिरत्वकृत् । विषद्वयक्षयोन्मादत्रिदोष

चरयोपजित्"। इत्यं छषाय कातुकाय च्छितम्।
"अश्वत्यङ्मारितं स्वर्णं बलं वीर्यञ्च नाशयेत्। करोति रोगान्मृत्युञ्च तद्धन्याद्यत्नतस्ततः"।
तद्भेदादिकं राजनि० उक्तं यथा
"दाहेऽतिरक्तमथ यच्च सितं छिदायां काश्मीरकान्ति च विभाति निकाषपट्टे। स्निग्धञ्च गौरवमुपैति च यत्तु भाया जानीत देवकनकं मृदु रक्तपीतम्। तच्चैकं रसवेधजं तदपरं जातं स्वयम्भूमिजं किञ्चान्यद्बहुलोहसङ्करभवं चेति त्रिधा काञ्चनम्। तत्राद्यं किल पीतरक्तमपरं रक्तं ततोऽन्यत् यथा गौराभं तदिति क्रमेण गदितं स्यात् पूर्वपूर्वोत्तमम्"। तत्र रसवेधजस्य करणप्रकारः "आनीय पारदं देवि! स्थापयेत् प्रस्तरोपरि। तस्योपरि जपेन्मन्त्रं सर्वमन्त्रमयात्मकम्। साष्टसहस्रं देवेशि! प्रजपेत् साधकाग्रणीः। स्वयम्भूपुष्पसंयुक्ते वस्त्रे चारुणसन्निभे। संस्थाप्य पारदं देवि! ततः पात्रयुगले शिवे!। पुष्पयुक्तेन सूत्रेण बध्नीयात् बहुयत्नत। कर्त्तिकया रसेनैव धान्यस्य परमेश्वरि!। लेपयेद्बहुयत्नेन रौद्रे शुष्काणि कारयेत्। पुनश्च लेपयेत् धीमान् ततो वह्नौ विनिःक्षिपेत्। अष्टमीनवमीरात्रौ क्षिपेच्चैव सुरेश्वरि!। अथ वा परमेशानि! मृत्पात्रे स्थापयेद्रसम्। वस्त्रीरसेन तद्द्रव्यं शोधयेद्बहुयत्नतः। शतनारीरसेनैव तथैव शोधनं चरेत्। एवं कृते तु गुटिका यदि स्यात् दृढवन्धना। धुस्तूरञ्च समानीय मध्ये शून्यञ्च कारयेत्। कृष्णाष्टमीयोगे तथा दहनकारिका। एवं कृते वह्नियोगे भस्मसात् जायते ध्रुवम्। भस्मयोगे भवेत् स्वर्णं धनदायाः प्रसादतः। विवर्णं जायते द्रव्यं यदि पूजां न चाचरेत्" मातृकाभेदतन्त्रे ५ प०। अष्टलोहसङ्करभवस्य करणविधिः गारुडे १८८ अ०। "सुवर्णकरणं वक्ष्ये" इत्युपक्रमे "पीतं धुस्तूरपुष्पञ्च सीसकञ्च पयोऽन्वितम्। पाठालाङ्गलमाला च मूलमावर्त्तमानयेत्"। सुवर्णं चाग्नौ दह्यमानं न क्षीयते यथोक्तं याज्ञ० "अग्नौ सुवर्णमक्षीणम्"। अपरिमितब्राह्मणस्वामिककाञ्चनरूपसुवर्णहरणं महापातकम्। महापातकनिरूपणे प्रायश्चित्तविवेक०।

**सुवर्णक** न० सुवर्णमिव कायति कै-क। १पित्तले हेमच०। सुष्ठु वर्णोऽस्य कप्। २सुन्दरवर्णयुक्ते त्रि०।

**सुवर्णकदली** स्त्री सुष्ठु वर्णो यस्याः कर्म०। स्वर्णवर्णकदल्याम्। (चाँपाकला) राजनि०।

**सुवर्णकार** पु० सुवर्णं सुवर्णमयभूषणादि करोति कृ-अण्। (सेकरा) स्वर्णकार जातिभेदे हला०।

**सुवर्णगणित** न० सुवर्णस्य वर्णादिज्ञानार्थे गणितभेदे तत्प्रकारो लीला० उक्तो यथा
"अथ सुवर्णगणिते करणसूत्रं वृत्तम्। सुवर्णवर्णाहतियोगराशौ स्वर्णैक्यभक्ते कनकैक्यवर्णः। वर्णो भवेच्छोधितहेमभक्ते वर्णोद्धृते शोधितहेमसंख्या। उदाहरणानि। विश्वार्करुद्रदशवर्णसुवर्णमाषाः दिग्वेदलोचनयुगप्रमिताः क्रमेण। आवर्त्तितेषु वद तेषु सुवर्णवर्णस्तूर्णं सुवर्णगणितज्ञ! वाणिज! भवेत् कः। ते शोधने यदि च विंशतिरत्र माषाः स्युः षोडशाथ वद वर्णमितिस्तदा का। तच्छोधितं भवति षोडशवर्णहेम तद्विंशतिर्यदि भवन्ति तदा स्युर्माषाः।

न्यासः १३ १२ ११ १०
१० ४ २ ४

जाता आवर्त्तिते सुवर्णमितिः १२। एत एव यदि शोधिताः सन्तः षोडशमाषा भवन्ति तदा वर्णः १५। यदि तदेव शोधितं षोडशवर्णं स्वर्णं भवति तदा पञ्चदशमाषा भवन्ति। अथ वर्णज्ञानाय करणसूत्रं वृत्तम्। स्वर्णैक्यनिघ्नाद्युतिजातवर्णात् सुवर्णतद्वर्णवधैक्यहीनात्। अज्ञातवर्णाश्मजसङ्ख्ययाप्तमज्ञातवर्णस्य भवेत्प्रमाणम्। उदाहरणम्। दशेशवर्णा वसुनेत्रमाषा अज्ञातवर्णस्य षडेतदैक्ये। जातं सखे द्वादशकं सुवर्णमज्ञातवर्णस्य वद प्रमाणम्।

न्यासः १० ११ ०
८ २ ६

अज्ञातवर्णमानम् १५। सुवर्णज्ञानाय करणसूत्रं वृत्तम्। स्वर्णैक्यनिघ्नो युतिजातवर्णः स्वर्णप्रवर्णैक्यवियोजितश्च। अथेष्टवर्णोऽग्निजयोगवर्णविश्लेषभक्तो भिदिताग्निजं स्यात्। उदाहरणम् "दशेन्द्रवर्णा गुणचन्द्रमाषाः किञ्चित्तथा षोडशकस्य तेषाम्। जातं युतौ द्वादशकं सुवर्णं कतीह ते षोडशवर्णमाषाः।

न्यासः १० १४ १६
३ १ ०

लब्धं माषमानम् १। सुवर्णज्ञानायान्यत्करणसूत्रं वृत्तम्। साध्येनोनोऽनल्पवर्णो विधेयः साध्यो वर्णः स्वल्पवर्णोनितश्च। इष्टक्षुण्णे शेषके वर्णमाने व्यस्ते स्यातां स्वर्णमाने क्रमेण। उदाहरणम् "हाटकगुट

षोडशदशवर्णे तद्युतौ षड्वे। जातम्। द्वादशवर्णं सुवर्णं प्राप्तयोः स्वर्णमाने मे।

न्यासः १६ १०

० ०

स ध्यो वर्णः १२ कल्पितमिष्टम्।

अथ सुवर्णमाने १६ १०

७ ४

अथवा द्विकेनेष्टेन १६ १०

४ ८

षड्नेष्टेन वा १६ १०

१ २

**सुवर्णगैरिक** सुवर्णमिव पीतं गैरिकम्। (स्वर्णमाटि) गैरिकभेदे राजनि०। "गैरिकं मधुरं पीतं कषायं व्रणरोपणम्। विस्फोटार्शोऽग्निदाहघ्नं वरं स्वर्णादिकं शुभम्" राजनि० तद्गुणा उक्ताः।

**सुवर्णजीविक** पुंस्त्री० सुवर्णं तत्क्रयविक्रयौ जीविका यस्य। सुवर्णवणिजि जातिभेदे स्त्रियां ङीष्। तज्जन्मकथा "गान्धिकः शाङ्खिकश्चैव कांस्यको मणिकारकः। सुवर्णजीविकश्चैव पञ्चैते वणिजः स्मृताः"। "वैश्यात् स्वर्णपुत्र्यां जायते गान्धिको वणिक्। गन्धचन्दनधूपादिक्रयविक्रयकारकः। गान्धिक्यां स्वर्णपुत्र्यां संजातः शाङ्खिको वणिक्। शङ्खं दृष्ट्वा शुभे पत्ये शङ्खजीवी प्रकीर्त्तितः। शाङ्खिक्यां गान्धिकाज्जातः कांस्यकारोपजीविकः। शाङ्खिकात् कांस्यकन्यायां मणिकारः प्रजायत। कांस्यकाराच्च माणिक्यां सुवर्णजीविकोऽभवत् पराशरजातिमाला। तस्य पातित्यकारणं ब्रह्मवै० ब्रह्मख० १०अ० उक्तं यथा "कश्चिद् वणिग्विशेषश्च स्वर्णकारेण। स्वर्णचौर्यादिदोषेण पतितो ब्रह्मशापतः"। [स्त्रियाम् राजनि०।

**सुवर्णनकुली** स्त्री सुवर्णमिव पीता नकुली। महाज्योतिष्मत्याम् राजनि०।

**सुवर्णपुष्प** पु० सुवर्णमिव पुष्पमस्य। राजतरुणीवृक्षे राजनि०

**सुवर्णप्रसर** न०सुवर्णस्य प्रसर इव यत्र। एलवालुके वैद्यक०।

**सुवर्णवणिज्** पु० सुवर्णस्य वणिक् क्रयविक्रयादिकर्त्ता। जातिभेदे (सोनारवेणे)। स्वर्णवणिक्प्रभृतयोऽप्यत्र। सुवर्णजीविकशब्दे दृश्यम्।

**सुवर्णबिन्दु** पु० सुवर्णस्य बिन्दुर्यत्र। विष्णौ हेमच०।

**सुवर्णयूथी** स्त्री सुवर्णमिव पीता यूथी। पीतवर्णयूथिकायाम् राजनि०। "यूथिका गन्धबाहुल्या या पीता हेमपुष्पिका। यूथीयुगं हिमं तिक्तं कटुपाकं परं लघु। मधुरं तुवरं हृद्यं पित्तघ्नं कफवातजम्। प्रशमयत्युद्दन्तान्ध्याधरोरोगविनाशकृत्" भावप्र०।

**सुवर्णवर्णा** स्त्री सुवर्णस्येव वर्णो यस्याः। १हरिद्रायाम् शब्दच०। २स्वर्णतुल्यवर्णयुक्ते त्रि०। ३विष्णौ पु० विष्णुस०। "तस्माद्यस्मात् यद्वेव सुवर्णमिति" सुवर्णश्रुत्यात्म। ६त०। स्वर्णस्य मूल्यभेदकल्पके ४वर्णे पु० सुवर्णगणितशब्दे दृश्यम्।

**सुवर्णा** स्त्री सुष्ठु वर्णो यस्याः। १कालागुरौ भे द०। २वाह्यालिके शब्दमा०। ३स्वर्णक्षीर्य्यां ४हरिद्रायाम् राजनि०।५ व्याघ्रकर्ण्यां स्त्री राजनि० गौ०ङीष्।

**सुवयस्** स्त्री सुष्ठु वयोऽस्याः। प्रौढायां स्त्रियाम् राजनि०।

**सुवल्लि(ल्ली)** स्त्री प्रा०स०। सोमराजीलतायाम् अमर।

**सुवसन्त** पु० प्रा०स०। चैत्रावल्यां त्रिका०।

**सुवसन्तक** पु० सुवसन्तेन कायति कै–क। १माधवीलतायां २मदनोत्सवे च मेदि०।

**सुवहा** स्त्री सुखेन उह्यते वायुनासौ सु+वह–खल्। १शेफालिकायां २रास्नायां ३गोधापद्याम् ४सल्लक्याम् अमर० ५गन्धवल्याम् ६वीणायां मेदि०। ७त्रिवृतायाम् शब्दच०। ८हंसपद्यां ९हंसपद्यां १०गन्धनाकुल्यां ११मुसल्यां १२नीलासिन्धुवारे च राजनि०। १३सुखवाह्ये त्रि० मेदि० सम्यक् वहति सु+वह–अच्। १४सम्यग्वाहके त्रि०हेमच०।

**सुवास** पु० सुष्ठु वासः। १सद्गन्धे २सुखनिवासे च। ६त०। ३सद्गन्धयुक्ते ४सुनिवासान्विते च त्रि०।

**सुवासिनी** स्त्री सुखेन पित्राद्यवियोगेन वसति सु+वस–णिनि ङीप्। चिरण्ट्यां चिरं पितृकुलवासिन्यां स्त्रियाम् अमरः

**सुविद्** पु० सुष्ठु वेत्ति सु+विद–क्विप्। १पण्डिते। सुष्ठु विद्यते लभ्यते सु+विद–लाभे क्विप्। २सुप्रावृटायां स्त्री राजानम्।

**सुविद** पु० सु+विद–क। १कञ्चुकिनि रायमु० २नृपे भरत०।

**सुविदत्** पु० सु+विद सुधाद्यां स्त्रियमत्ति अत–क्विप्। नृपे रायमु०।

**सुविदत्र** त्रि० सु+विद अत्रन्। कुटुम्बे उणादि०।

**सुविदल्ल** पु० सुविदत्रं राजानं लाति ला–क। १अन्तःपुराधिकारे कञ्चुकिनि अमर। सुविदत्रं राजानं लाति ला–क। २अन्तःपुरस्थनार्य्याम् स्त्री रायमुकुट०।

**सुविनीता** स्त्री सु+वि+नी–क्त। १सुशीलायां गवि शब्दर० २सुविनययुक्ते त्रि०।

**सुवीज** पु॰ सुष्ठु वीज्यतेऽसौ वीज-क। (सवृयव) इच्छभेदे राजनि॰ ६व॰। २सुन्दरवीजयुते त्रि॰। प्रा॰ स॰। ३सुन्दरे वीजे न॰।

**सुवीरक** न॰ सु+वीर-ण्वुल्। सौवीराञ्जने शब्दच॰।

**सुवीराम्ल** न॰ सुवीरयति सुवीर्य्यान्वितं करोति सु+वीर-अच् तादृशोऽम्लोऽस्य। काञ्जिके जटा॰।

**सुवीर्य्य** न॰ सुष्ठु वीर्य्यं यस्मात् ५ब॰। १बदरीफले २वनकार्पास्यां स्त्री शब्दर॰। प्रा॰स॰। ३उत्तमे वीर्य्ये न॰।

**सुवृत्त** पु॰ सुष्ठु वृत्त वर्त्तुल। १शूरणे (ओल) राजनि॰ २सुन्दरवृत्ताचारयुते त्रि॰ ३शतपत्र्यां ४काकल्यां ५द्राक्षायाञ्च स्त्री राजनि॰ ६सुवर्त्तुले त्रि॰।

**सुवेगा** स्त्री सुष्ठु वेगो वायुनिःसारणवेगो यस्याः ५त॰। १महाज्योतिष्मत्याम् राजनि॰।२उत्तमवेगान्विते त्रि॰।

**सुवेल** पु॰ सुगता वेला समुद्रकूलं येन प्रा॰ ब॰। १त्रिकूटपर्व्वते हेमच॰ सुष्ठु वेला मर्य्यादा ऽस्ति यस्य। २शान्ते ३प्रणते च त्रि॰ मेदि॰।

**सुवेश** पु॰ सुखेन विश्यते उपभुज्यते सु+विश-कर्म्मणि घञ्। १श्वेतक्षौ राजनि॰ प्रा॰ब॰। २सुन्दरवेशयुक्ते त्रि॰।

**सुव्रता** स्त्री सुष्ठु व्रतं नियमो यस्याः। १सुशीलायां गवि अमर। २सुन्दरव्रतयुक्ते त्रि॰। ३जिनभेदे पु॰ हेमच॰।

**सुशर्म्मन्** पु॰ शृ-मनिन् सुष्ठु शर्म्म सुखं यस्य। १नृपभेदे इक्ष्वाकुवंशपुत्रे भा॰आ॰।८५अ॰। २सुन्दरसुखयुते त्रि॰। ३तृतीयमनुपुत्रभेदे पु॰हरिव॰७अ॰। ४कुत्सितब्राह्मणभेदे 'सुशर्म्मा नाम दुर्मेधा ब्राह्मणः पापकर्म्मणामभूत्। अनाचारविदा वृत्ते विप्राणां क्रूरकर्म्मणाम्" पाद्मो॰ख॰८८अ॰

**सुशल्य** पु॰ सुष्ठु दृढं शल्यं यस्मात् ५ब॰। खदिरे राजनि॰।

**सुशवी** स्त्री सु+शव अच् गौरा॰ ङीष्। १कारवल्ल्यां २कृष्णजीरके च भरत।

**सुशाक** न॰ सुष्ठु शाको यस्मात् ५ब॰। १आर्द्रके राजनि॰। पाकरसायने हि शाकस्य सुस्वादुता। सुष्ठु शाको यस्य। २चञ्चुशाके ३तण्डुलीये (नटेशाक)४भिण्डायां पु॰राजनि॰

**सुशिख** पु॰ सुन्दरी शिखा यस्य। १वह्नौ जटा॰ २चित्रकवृक्षे च। ३शोभनशिखायुक्ते त्रि॰ ४मयूरशिखायां स्त्री राजनि॰। [५तद्वति त्रि॰। ६सुष्णवृक्षे पु॰राजनि॰।

**सुशीत** न॰ प्रा॰स॰। १शीतचन्दने शब्दच॰ २अतिशीतस्पर्शे

**सुशीतल** न॰ प्रा॰स॰। १गन्धतृणे रत्नमा॰। २अतिशीतगुणयुक्ते त्रि॰। [श्वेतायां क्षीरद्यां च।

**सुशीता** स्त्री प्रा॰ स॰। १शतपत्र्याम् राजनि॰। २शीतगुण

**सुशीम** पु॰ सु+शी-मक् सम्प्रसारणञ्च। १शीतस्पर्शे २तद्वति त्रि॰ अमर।

**सुशील** पु॰ सुन्दर-शीलमस्य। विष्णुपार्षदभेदे राजनि॰। २शोभनचरितान्विते त्रि॰ ३कृष्णाद्ध्यपमाहिषीभेदे स्त्री पद्मपु॰ उत्तरख॰ ६८अ॰। [न्वायुक्ते त्रि॰।

**सुशीक** स्त्री सुन्दरी शीरस्य कप्। १मद्रकाष्ठवृक्षे ३सुन्दर

**सुश्रुत** पु॰ सुश्रूयते सु+श्रु-कर्म्मणि क्त। १विश्वामित्रस्य मुनेर्विश्वामित्रभेदे ख्यातकर्त्तरि मुनिभेदे आयुर्वेदशब्दे ७८॰ पृ॰ दृश्यम्। २तत्कृतग्रन्थे च। ३सुन्दरश्रुते त्रि॰। 'दशकर्ण्णय सुश्रुतेन चरकस्योक्तेन जानेऽखिलं नैष॰। [च।

**सुश्लिष्ट** त्रि॰ सु+श्लिष-क्त। १सुसंयुक्ते २दृढाभाजिते। सुसङ्गते

**सुषम** पु॰ सुन्दरः समः प्रा॰स॰ सुषामा॰ षत्वम्। १शोभने समे २परमायां शोभायां स्त्री अमर।

**सुषवी** स्त्री सु+सु-अच् गौरा॰ ङीष्। १कारवल्ल्यां अमर। २क्षुद्रकारवल्ल्यां राजनि॰ ३जीरके ४कृष्णजीरके च मेदि॰।

**सुषामन्** त्रि॰ सुष्ठु साम यस्य सुषामादि॰षत्वम्। सुषु स्त्रीत्वे स्त्रियां वा डाप् ङीप् च।

**सुषि** स्त्री शुष-इन् पृषो॰ शस्य सः। शुषौ छिद्रे भरत।

**सुषिर** न॰ शुष-किरच् पृषो॰ शस्य सः। छिद्रे भरत।

**सुषीम** पु॰ सुशीम+पृषो॰। १शीतलस्पर्शे २तद्वति अमर। ३मनोज्ञे त्रि॰ मेदि॰।

**सुषुप्त** न॰ सु+स्वप-भावे क्त। "यत्र सुप्तो न कञ्चन कामं कामयते न कञ्चन स्वप्नं पश्यति तत् सुषुप्तमिति श्रुत्युक्ते १ज्ञानशून्यावस्थाभेदे। कर्त्तरि क्त। २तदवस्थान्विते त्रि॰

**सुषुप्ति** स्त्री सु+स्वप-क्तिन्। पुरातनि नाड्यां अमस इयाम रूपे १सर्व्वज्ञानशून्ये जीवावस्थाभेदे वेदान्तोक्ते २सर्व्वपदार्थशून्ये लये च।

**सुषुम्णा** स्त्री सुषु इत्यव्यक्तं शब्दं म्नायति म्ना-क। तन्त्रोक्ते मेरुदण्डवाह्यस्थे इडापिङ्गलानाड्योर्मध्यस्थे सूक्ष्मे नाडीभेदे। 'मेरोर्बाह्यप्रदेशे शशिमिहिरशिरे सव्यदक्षे निषण्णे मध्ये नाडी सुषुम्णा त्रितयगुणमयी चन्द्रसूर्य्याग्निरूपा" षट्चक्रभेदतन्त्रम्। तथा स्वरोदयभेदो यथा "वाम वामे वाम दक्षे यदा वहति मारुत। सुषुम्णा सा च विज्ञेया सर्व्वकार्य्यहरा शुभा। तस्यां न शुभं कार्य्यं वर्ज्जयेत् अम्बराम्बरम्। विषम त विजानीयात् सर्व्वकार्य्यविनाशनम्। यदा समस्तद्वारं तदा नाडी इव वहत। तदा तत्र विज्ञा-नीयादेवम् उदयमुच्यतम्" इति मत्स्यपुराणम्।

"मेरुवाह्ये इडा नाडी पिङ्गलया समन्विता। सुषुम्णा मातृमार्गेण ब्रह्मद्वारावधि स्थिता" योगस्वरोदय।

**सुषेण** पु॰ सुष्ठु सेनयति सेना करोति णिच् अच् सत्वम्। १करमर्द्दक (करमचा) अमरः २वेतसे राजनि॰ ३चिकित्सके वानरभेदे। ४विष्णौ च मेदि॰ ५त्रिवृति स्त्री राजनि॰ ङीप्। स्वार्थे क अत इत्वम्। कृष्णत्रिवृति स्त्री अमरः।

**सुषीमा** स्त्री नदीभेदे भाग॰ ५।१६ अ॰।

**सुष्ठु** अव्य॰ सु+स्था-कु। १प्रशंसायाम् २अतिशये अमरः। ३सत्ये च संक्षिप्तसा॰।

**सुष्म** न॰ सु-मक् सुक् च। रज्वा क्षीरस्वामी।

**सुसंस्कृत** त्रि॰ सु+सम्+कृ-क्त सुट् च। १प्रयत्नेन घृतादिनानाद्रव्येण पक्वे व्यञ्जनादौ अमरः २उत्तमसंस्कारयुते त्रि॰।

**सुसत्या** स्त्री जनकराजभार्य्यायाम् कालिकापु॰ २७ अ॰।

**सुसम्पद्** स्त्री प्रा॰स॰। १सौभाग्ये त्रिका॰ सुष्ठु सम्पद् यस्य। २१सम्पन्ने त्रि॰। [सारयुते त्रि॰।

**सुसार** पु॰ सुष्ठु सारोऽस्य। १रक्तखदिरे राजनि॰। २अति-

**सुसारवत्** न॰ सुष्ठु सारोऽस्त्यस्य मतुप् मस्य वः। स्फटिके त्रिका॰। [कायाम् ब॰ स॰।

**सुसिकता** स्त्री प्रा॰स॰। शर्करायाम् राजनि॰। २उत्तमवालु-

**सुस्थ** त्रि॰ सुखेन तिष्ठति सु+स्था-क। १आरोग्येण युक्ते २सुखिनि च।

**सुस्ना** पु॰ सु+स्नै-क्विप्। (खेसारी) शमीधान्यभेदे राजनि॰ "सुस्ना दुर्वादनो रूक्षः कषायो विशदो गुरुः" राजनि॰।

**सुस्नात** त्रि॰ सुष्ठु स्नातः सु+स्नै-क्त। मङ्गलद्रव्येण कृतस्नाने।

**सुस्मिता** स्त्री सुष्ठु स्मितमस्य। नारीभेदे हेमच॰

**सुहित** त्रि॰ सु+धा-क्त। १तृप्ते २विहिते च विश्व॰। प्रा॰स॰। ३सुन्दरहिते न॰। ५ब॰। ४अग्निजिह्वाभेदे स्त्री शब्दा॰।

**सुहृद्** पु॰ सुष्ठु हृदयं यस्य निपातनात् हृदादेशः। १मित्रे २ज्योतिषोक्ते लग्नाच्चतुर्थस्थाने च। [२सुचित्ते न॰।

**सुहृदय** त्रि॰ सुष्ठु हृदयं यस्य। १प्रशस्तमनस्के अमरः। प्रा॰स॰।

**सुहृद्बल** न॰ सुहृदां बलम्। मित्रबले सैन्ये।

**सुहोत्र** पु॰। चन्द्रवंशोद्भवकुरुराजपुत्रे। "कुरोदिपोदायादः सुहोत्रो नाम धार्मिकः। सुहोत्रस्यापि दायादो हस्ती नाम बभूव ह" हरिवं॰ २० अ॰।

**सू** स्त्री सू-क्विप्। १सूतौ २प्रसवे ३क्षेपे ४प्रेरणे च।

**सूक** न॰ सू-प्रेरणे क्विप् कक्। उणा॰ मनू। १वाणे २वायौ ३पद्मे च मेदि॰।

**सूकर** पु॰स्त्री॰ सू-इत्यव्यक्तं शब्दं करोति कृ-अच्। १वराहे २कुम्भकारे ३मृगभेदे च शब्दर॰ स्त्रियां ङीप्। ङीषन्तः ४वाराहक्रान्तायां शब्दमा॰।

**सूक्त** न॰ सु+वच-भावे क्त। १सुन्दरकथने २विशिष्टैकार्थप्रतिपादके एकदैवत्ये वेदमन्त्रसमुदाये च यथा श्रीसूक्तं पुरुषसूक्तमित्यादि। तानि च वेदे बहूनि सन्ति तत्र सङ्कटानोपयोगीनि कति चित् सूक्तानि जलादानादिपद्धतौ अस्माभिः उद्धृतानि तानि च तत्र द्रष्टव्यानि। "जप्यानि सूक्तानि तथैव चैषाम्" वह्निपुराणम्। ३शारिकायां स्त्री त्रिका॰। त्रिप्। सुष्ठु उक्तौ स्त्री।

**सूक्ष्म** न॰ सूच-मन् सुक् च नेट्। १कैतवे २अध्यात्मपदार्थे मेदि॰ ३अर्थालङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ४०७पृ॰ दृश्यम्। ४कतकवृक्षे पु॰ शब्दर॰। ५अणुपरिमाणयुते ६अल्पे च त्रि॰। [जम्बूवृक्षे रत्नमा॰।

**सूक्ष्मकृष्णफला** स्त्री सूक्ष्मं कृष्णं फलं यस्याः। मध्यम॰

**सूक्ष्मतण्डुल** पु॰ सूक्ष्मास्तण्डुला अस्य। (खसखस) इति ख्याते १वृक्षे २पिप्पल्यां स्त्री राजनि॰। [कुशाग्रीयबुद्धौ।

**सूक्ष्मदर्शिन्** त्रि॰ सूक्ष्मं पश्यति दृश-णिनि। अत्यन्तसूक्ष्मबुद्धौ

**सूक्ष्मपत्र** पु॰ सूक्ष्मं पत्त्रमस्य। १धन्याके २वनजीरके ३देवसर्षपे ४लघुवदरे ५सरपर्णे ६लोहितेक्षौ च राजनि॰। ७वनवर्वर्य्यां दुरालभावृक्षे शब्दर॰। कप् अत इत्वम्। सूक्ष्मपत्रिका शतपुष्पायां शतावर्य्यां लघुब्राह्म्यां दुरालभायाम् आकाशमांस्याञ्च स्त्री राजनि॰।

**सूक्ष्मपिप्पली** स्त्री कर्म॰। वनपिप्पल्याम् राजनि॰।

**सूक्ष्मपुष्पी** स्त्री सूक्ष्माणि पुष्पाण्यस्याः ङीप्। यवतिक्तायाम् राजनि॰। [१भूकर्बुदार राजनि॰।

**सूक्ष्मफला** स्त्री सूक्ष्मं फलमस्याः। १भूम्यामलक्याम् रत्नमा॰

**सूक्ष्मबदरी** स्त्री कर्म॰। भूमिबदर्य्याम् राजनि॰।

**सूक्ष्मभूत** न॰ कर्म॰। वेदान्तप्रसिद्धे अपञ्चीकृत भूम्यादीनां पञ्चानां भूतानां सूक्ष्मांशभेदे। [मशके राजनि॰।

**सूक्ष्ममक्षिक** पु॰ सूक्ष्मा मक्षिका तदाकारोऽस्त्यस्य अच्।

**सूक्ष्ममूला** स्त्री सूक्ष्मं मूलमस्याः। जयन्त्याम् राजनि॰।

**सूक्ष्मवल्ली** स्त्री कर्म॰। १ताम्रवल्ल्यां २जतुकालतायाम् राजनि॰।

**सूक्ष्मवीज** पु॰ सूक्ष्माणि वीजान्यस्य। (खसखस) ख्याते वृक्षे राजनि॰।

**सूक्ष्मशर्करा** स्त्री कर्म॰। बालुकायाम् राजनि॰।

**सूक्ष्मशाख** पु॰ सूक्ष्माः शाखा अस्य। जनवर्वुरे राजनि॰।

**सूक्ष्मशालि** पु॰ कर्म॰। अणुधान्ये श्यामाकादौ राजनि॰।

**सुवीज** पु० सुष्ठु पोप्यतेऽसौ वीज-क। (खस्खस) वृक्षभेदे राजनि० ६व०। २सुन्दरवीजयुत त्रि०। प्रा० ब०। ३सुन्दरं वीजे न०।

**सुवीरक** न० सु+वीर-ण्वुल्। सौवीराञ्जने शब्दच०।

**सुवीराम्ल** न० सुवीरयति सुवीर्य्यान्वितं करोति सु+वीर-अच् तादृशोऽम्लोऽस्य। काञ्जिके जटा०।

**सुवीर्य्य** न० सुष्ठु वीर्य्यं यस्मात् ५व०। १वदरीफले २वन-कार्पास्यां स्त्री शब्दर०। प्रा०स०। ३उत्तमे वीर्य्ये न०।

**सुवृत्त** पु० सुष्ठु वृत्तः वर्त्तुलः। १शूरणे (ओल) राजनि० २सुन्दरवृत्तान्विते त्रि० ३शतपत्र्यां ४काकल्यां ५द्राक्षा-यास्त्र स्त्री राजनि० ६सुवर्त्तुले त्रि०।

**सुवेगा** स्त्री सुष्ठु वेगो वायुरिव शारणवेगो यस्याः ५त०। १महाज्योतिष्मत्याम् राजनि०।२उत्तमवेगान्विते त्रि०।

**सुवेल** पु० सुगता वेला समुद्रकूलं येन प्रा० व०। १त्रिकूटपर्वते हेमच० सुष्ठु वेला मर्य्यादा स्थितिः यस्य। २शान्ते ३प्रणते च त्रि० मेदि०।

**सुवेश** पु० सुखेन विश्यते उपभुज्यते सु+विश-कर्मणि घञ्। १श्वेतेक्षौ राजनि० प्रा०व०। २सुन्दरवेशयुक्ते त्रि०।

**सुव्रता** स्त्री सुष्ठु व्रतं नियमो यस्या। १सुशीलायां गवि अमरः। २सुन्दरव्रतयुक्ते त्रि०। ३जिनभेदे पु० हेमच०।

**सुशर्म्मन्** पु० शृ-मनिन् सुष्ठु शर्म सुखं यस्य। १नृपभेदे दृढधेमन्नृपपुत्रे भा०आ०।६८अ०। २सुन्दरसुखयुते त्रि०। ३तृतीयमनुपुत्रभेदे पु०हरिव०७अ०। ४कुत्सितब्राह्मणभेदे "सुशर्मा नाम दुर्मेधा घोरो पापात्मनाऽभवत्। अना-चारविदा वंशे विप्राणां क्रूरकर्मणाम्" पाद्मो०ख०८०अ०

**सुशल्य** पु० सुष्ठु दृढं शल्यं यस्मात् ५व०। खदिरे राजनि०।

**सुशवी** स्त्री सु+शव-अच् गौरा० ङीप्। १कारवेल्ले २कृष्ण-जीरके च भरतः।

**सुशाक** न० सुष्ठु शाको यस्मात् ५व०। १आर्द्रके राजनि०। पाकस्तस्य ते हि शाकस्य सुस्वादुता। सुष्ठु शाको यस्य। २चञ्चुशाके ३तण्डुलीये (नटेशाक)४भिण्डायां पु०राजनि०

**सुशिख** पु० सुन्दरी शिखा यस्य। १वह्नौ जटा० २चित्रकवृक्षे च। ३शोभनशिखायुक्ते त्रि० ४मयूरशिखायां स्त्री राजनि०। [३तद्वति त्रि०। ४सुश्वेतरक्ते पु०राजनि०।

**सुशीत** न० प्रा०स०। १पीतचन्दने शब्दच० २अतिशीतस्पर्शे

**सुशीतल** न० प्रा०स०। १गन्धतृणे रत्नमा०। २अतिशीतगुण-युक्ते त्रि०। [स्त्री क्षिरायां च।

**सुशीता** स्त्री प्रा०स०। १शतपत्र्याम् राजनि०। २शीतगुण

**सुशीम** पु० सु+श्यै मक् सम्प्रसारणञ्च। १शीतस्पर्शे २तद्वति त्रि० अमरः।

**सुशील** पु० सुन्दर-शीलमस्य। विष्णुपार्षदभेदे राजनि०। २शोभनचरितान्विते त्रि० ३कृष्णस्य अष्टप्रधानमहिषीभेदे स्त्री पद्मपु० उत्तरख० ६८अ०। [श्रीयुक्ते त्रि०।

**सुश्रीक** स्त्री सुन्दरी श्रीरस्य कप्। १शल्लकीवृक्षे २सुन्दर-

**सुश्रुत** पु० सुष्ठु श्रूयते सु+श्रु-कर्मणि क्त। १विश्वामित्रसुतपुत्रे चिकित्साशास्त्रकर्त्तरि मुनिभेदे आयुर्वेदशब्दे ७८० पृ० दृश्यम्। २तद्कृततन्त्रे च। ३सुन्दरश्रुते त्रि०। "इति कर्णय सुश्रुतेन चरकस्योक्तेन जानेऽखिलम्" नैष०। [च।

**सुश्लिष्ट** त्रि० सु+श्लिष-क्त। १सुसंयुक्ते २दृढालिङ्गिते। ३सुसङ्गते

**सुषम** पु० सुन्दरः समः प्रा०स० सुषामा० षत्वम्। १शोभने समे २परमायां शोभायां स्त्री अमरः।

**सुषवी** स्त्री सु+सु-अप् गौरा० ङीष्। १कारवेल्ले अमरः। २क्षुद्रकारवेल्ले राजनि० ३जीरके ४कृष्णजीरके च मेदि०।

**सुषामन्** त्रि० सुष्ठु साम यस्य सुषामादि०षत्वम्। सुषाम्नि स्त्रियां वा डाप् ङीप् च।

**सुषि** स्त्री शुष-इन् पृषो० शस्य सः। शुषौ छिद्रे भरतः।

**सुषिर** न० शुष-किरच् पृषो० शस्य स। छिद्रे भरत।

**सुषीम** पु० सुशीम+पृषो०। १शीतस्पर्शे २तद्वति अमरः। ३मनोज्ञे त्रि० मेदि०।

**सुषुप्त** न० सु+स्वप-भावे क्त। "यत्र सुप्तो न कञ्चन कामं कामयते न कञ्चन स्वप्नं पश्यति तत् सुषुप्तमिति" श्रुत्युक्ते १ज्ञानशून्यावस्थाभेदे। कर्त्तरि क्त। २तदवस्थान्विते त्रि०

**सुषुप्ति** स्त्री सु+स्वप-क्तिन्। पुरीतति नाड्यां मनसः प्रयाण-रूपे १सर्वज्ञानशून्ये जीवावस्थाभेदे वेदान्तोक्ते २सर्व-पदार्थशून्ये लये च।

**सुषुम्णा** स्त्री सुषु इत्यव्यक्तं शब्दं म्नायति यत्र म्ना-क। तन्त्रोक्ते मेरुदण्डवाह्यस्थे इडापिङ्गलानाड्योर्मध्यस्थे सूक्ष्मे नाडीभेदे। "मेरोर्वाह्यप्रदेशे शशिमिहिरशिरे सव्यदक्षे निषण्णे मध्ये नाडी सुषुम्णा त्रितयगुण-मयी चन्द्रसूर्य्याग्निरूपा" षट्चक्रभेदतन्त्रम्। तथा-ऽयमवश्यनभेदो यथा "अर्द्धं यामं सुषम्णा च ले यदा वहति मारुत। सुषुम्णा सा च विज्ञेया सर्वकार्य्यहराऽ-शुभा। तस्यां नाड्यां स्थितो वह्निर्ज्वलति कालवह्निवत्। विषम तं विजानीयात् सर्वकार्य्यविनाशनम्। यदाऽ-नुक्रमपुल्लङ्घ्य तस्यां नाड्यां द्वयं वहेत्। तदा तत्र विजा-नीयादशुभं नात्र संशयम्" इति मन्त्रदर्पणम्।

"सेव्यमाने दक्षा नाडी पिङ्गलया समन्विता। सुषुम्णा भानुमार्गेण ब्रह्मद्वारावधि स्थिता" योगस्वरोदये।

सुषेण पु० सुष्ठु सेनयति सेना करोति णिच् अच् णत्वम्। १करमर्दके (करमचा) अमरः २वेतसे राजनि० ३चिकित्सके वानरभेदे। ४विष्णौ च मेदि० ५त्रिवृति स्त्री राजनि० ङीप्। स्वार्थे क अत इत्वम्। कृष्णत्रिवृति स्त्री अमरः।

सुषीमा स्त्री नदीभेदे भाग० ५।१९ अ०।

सुष्ठु अव्य० सु+स्था-कु। १प्रशंसायाम् २अतिशये अमरः। ३सत्ये च संक्षिप्तसा०।

सुष्म न० सु-मक् सुक् च। रज्ज्वां क्षीरस्वामी।

सुसंस्कृत त्रि० सु+सम्+कृ-क्त सुट् च। १प्रयत्नेन पक्वादि-नानाद्रव्येण पक्वे व्यञ्जनादौ अमरः २उत्तमसंस्कार-युते त्रि०।

सुसत्या स्त्री जनकराजभार्य्यायाम् कालिकापु० २७ अ०।

सुसम्पद् स्त्री प्रा०स०। १सौभाग्ये त्रिका० सुष्ठु सम्पद् यस्य। २तद्युक्ते त्रि०। [सारयुते त्रि०।

सुसार पु० सुष्ठु सारोऽस्य। १रक्तखदिरे राजनि०। २अति-

सुसारवत् न० सुष्ठु सारोऽस्त्यस्य मतुप् मस्य वः। स्फटिके त्रिका०। [कायाम् अ० व०।

सुसिकता स्त्री प्रा०स०। शर्करायाम् राजनि०। २उत्तमवालु-

सुस्थ त्रि० सुखेन तिष्ठति सु+स्था-क। १आरोग्येण युक्ते २सुखिनि च।

सुस्वा पु० सु+स्वै-क्विप्। (खेँसारी) शमीधान्यभेदे राजनि० "सुस्वा दूर्वादलो रूक्षः कषायो विशदो गुरुः" राजनि०।

सुस्नात त्रि० सुष्ठु स्नातः सु+स्ना-क्त। मङ्गलद्रव्येण कृतस्नाने।

सुस्मिता स्त्री सुष्ठु स्मितमस्य। नारीभेदे हेमच०।

सुहित त्रि० सु+धा-क्त। १तृप्ते २विहिते च विश्वः। प्रा०स०। ३सुन्दरहिते न०। ५व०। ४अग्निजिह्वाभेदे स्त्री जटा०।

सुहृद् पु० सुष्ठु हृदयं यस्य मित्रार्थे हृदादेशः। १मित्रे २ज्योतिषोक्ते लग्नाच्चतुर्थस्थाने च। [२सुचित्ते न०।

सुहृदय त्रि० सुष्ठु हृदयं यस्य। १प्रशस्तमनस्के अमरः। प्रा०स०।

सुहृद्बल न० सुहृदेव बलम्। मित्ररूपे सैन्ये।

सुहोत्र पु०। चन्द्रवंशीयबृहदिषुराजपुत्रे। "बृहदिषोश्च दायादः सुहोत्रो नाम धार्मिकः। सुहोत्रस्यापि दायादा हस्ती नाम बभूव ह" हरिवं० २० अ०।

सू स्त्री सू-क्विप्। १सूतौ २प्रसवे ३क्षेपे ४प्रेरणे च।

सूक न० सू-प्रेरणे क्विप् संज्ञायां कन्। १पद्मे २वाणे ३वाते च मेदि०।

सूकर पुंस्त्री० सू-इत्यव्यक्तं शब्दं करोति कृ-अच्। १वराहे २कुम्भकारे ३मृगभेदे च शब्दर० स्त्रियां ङीप्। ङीष्मः ४वराहक्रान्तायां शब्दमा०।

सूक्त न० सु+वच-भावे क्त। १सुन्दरकथने २विशिष्टार्थ-प्रतिपादक एकदैवत्ये वेदमन्त्रसमुदाये च यथा श्रीसूक्तं पुरुषसूक्तमित्यादि। तानि च वेदे बहूनि सन्ति तत्र यज्ञादावुपयोगीनि कति चित् सूक्तानि प्रमादादीनि पठन्ति बह्वृचाः षड्गानि तानि च तत्र द्रष्टव्यानि। "अध्यायान् सूक्तानि तथैव चैषाम्" वह्निपुराणम्। ३सा-रिकायां स्त्री त्रिका०। त्रित्। ४उक्ते सुष्ठूक्ते त्रि०।

सूक्ष्म न० सूच-मन् पृषो० नेट्। १कैतवे २अध्यात्मपदार्थे मेदि०, ३अर्थालङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ४०७पृ० दृश्यम्। ४कतकवृक्षे पु० शब्दर०। ५अणुपरिमाणयुते ६अल्पे च त्रि०। [जन्तुवृक्षे रत्नमा०।

सूक्ष्मकृष्णफला स्त्री सूक्ष्मं कृष्णं फलं यस्याः। मध्यम-

सूक्ष्मतण्डुल पु० सूक्ष्मास्तण्डुला अस्य। (पसपस) इति ख्याते १खसे २पिप्पल्यां स्त्री राजनि०। [कुमार्यौषधौ।

सूक्ष्मदर्शिन् त्रि० सूक्ष्मं पश्यति दृश-णिनि। अत्यन्तसूक्ष्मबुद्धौ

सूक्ष्मपत्र पु० सूक्ष्मं पत्रमस्य। १धन्याके २वनजीरके ३देवसर्षपे ४लघुबदरे ५ठरपर्णे ६मोदिकेजौ च राजनि०। ७अनवर्ण्यां दशावलस्य शब्दर०। कप् अत इत्वम्। सूक्ष्मपत्रिका शतपुष्पायां शतावर्य्यां मधुपर्णिकायां दुरालभायाम् आकाशमांस्याञ्च स्त्री राजनि०।

सूक्ष्मपिप्पली स्त्री कर्म०। वनपिप्पल्याम् राजनि०।

सूक्ष्मपुष्पी स्त्री सूक्ष्माणि पुष्पाण्यस्याः ङीप्। यवतिक्तायाम् राजनि०। [२भूकर्बुदारे राजनि०।

सूक्ष्मफला स्त्री सूक्ष्मं फलमस्याः। १भूम्यामलक्याम् रत्नमा०

सूक्ष्मबदरी स्त्री कर्म०। भूमिबदर्य्याम् राजनि०।

सूक्ष्मभूत न० कर्म०। वेदान्तप्रसिद्धे अपञ्चीकृते पृथ्व्यादीनां पञ्चानां भूतानां सूक्ष्मांशभेदे। [मशके राजनि०।

सूक्ष्ममक्षिक पु० सूक्ष्मा मक्षिका तदाकारोऽस्त्यस्य अच्।

सूक्ष्ममूला स्त्री सूक्ष्मं मूलमस्याः। जयन्त्याम् राजनि०।

सूक्ष्मवल्ली स्त्री कर्म०। १ताम्रवल्ल्यां २जतुकायाञ्च राजनि०।

सूक्ष्मबीज पु० सूक्ष्मं बीजमस्य। (पसपस) ख्याते खसे राजनि०।

सूक्ष्मशर्करा स्त्री कर्म०। बालुकायाम् राजनि०।

सूक्ष्मशाख पु० सूक्ष्मा शाखाऽस्य। बर्बुरे राजनि०।

सूक्ष्मशालि पु० कर्म०। अणुधान्ये श्यामाकादौ राजनि०।

**सूक्ष्मषट्चरण** पु० सूक्ष्मः षट्चरण इव । पक्ष्मयूके राजनि० ।

**सूक्ष्मा** स्त्री सूच–मन् सुक् च नेट् टाप् । १यूथिकायां शब्दच० । २क्षुद्रैलायां ३करुण्यां ४बालुकायाञ्च राजनि० ।

**सूक्ष्माङ्ग** न० कर्म० । "पञ्चप्राणमनोबुद्धिदशेन्द्रियसमन्वितम् । अपञ्चीकृतभूतोत्थं सूक्ष्माङ्गं भोगसाधनम्" वेदान्तोक्ते भोगसाधने लोकद्वयगामिनि लिङ्गदेहे । सूक्ष्मशरीरादयोऽप्यत्र । साङ्ख्यमते स्वव्यान्यविषयप्रदर्शकत्वं च यासां सा० का० तत्त्वकौ० । "सूक्ष्मास्तेषां नियता मातापितृजा निवर्त्तन्ते" का० "सूक्ष्मादेहाः परिकल्पिता" तत्त्वकौ० । "परिकल्पिता अनुमिता परलोके कर्मफलभोगः सूक्ष्मदेहं विनाऽनुपपन्नः भोगत्वात् स्थूलदेहारब्धकर्मादिजनितस्य सुखस्य स्वदेहेनैव भोगवत् स्वदेहारब्धकर्मादिफलं यत्तत् स्वदेहेनैव भोग्यम् नेतरेण अन्यथा कृतहानाकृताभ्यागमप्रसङ्ग इत्यादितर्कसत्त्वात् तन्नेयः । "पूर्वोत्पन्नमस(स)क्तं नियतं महदादिसूक्ष्मपर्य्यन्तम् । संसरति निरुपभोगं भावैरधिवासितं लिङ्गम्" का० । प्रधानेनादिसर्गे प्रतिपुरुषमेकैकमुत्पादितम् । अस(स)क्तमव्याहतं शिलामप्यनुविशति नियतम् आ आदिसर्गात् आ च महाप्रलयादवतिष्ठते महदादिसूक्ष्मपर्य्यन्तं महदहङ्कारैकादशेन्द्रियपञ्चतन्मात्रपर्य्यन्तम् एषां समुदायः सूक्ष्मशरीरं शान्तघोरमूढैरिन्द्रियैरन्वितत्वाद्विशेष" कौ० ।

**सूक्ष्मैला** स्त्री कर्म० । क्षुद्रैलायाम् (गुजराटी एलाच्) रत्नमा० ।

**सूच** पैशून्ये (अनिष्टोद्भे) अद० चु० उभ० सक० सेट् । सूचयति ते असुसूचत् त । बहुचकत्वाच्च षोपदेशः ।

**सूचक** त्रि० सूचयति अनिष्टं द्योतयति सूच–ण्वुल् । १पिशुने अमरः अनिष्टोद्द्योतयति २बाधके च । ३काके ४कुक्कुरे ५विडाले पुंस्त्री० मेदि० स्त्रियां ङीष् । ६पिशाचे ७सिद्धभेदे बुद्धे शब्दर० । ८नाटकप्रसिद्धे सूत्रधाराख्ये प्रधाननटे १०कथके हेमच० ११सूक्ष्मशालौ पु० राजनि० १२सीवनसाधनद्रव्ये पु० मेदि० ।

**सूचन** न० सूच-भावे ल्युट् । १हिंसने २ज्ञापने च । युच् । तत्र स्त्रीत्वे पीडायाम् अभिनये च स्त्री विश्वः ।

**सूचि(ची)** स्त्री सूच–इन् वा ङीप् । १सीवनसाधने अञ्जनामख्याते लौहमयपदार्थे अमरः २शिखायां ३नृत्यभेदे रत्नको० । ४ [ज्योतिषि (दरजि) शब्दर० ।

**सूचिक** त्रि० सूचिः तया सीवनं शिल्पमस्यास्य ठन् । सूच्या–

**सूचिका** स्त्री सूचि+स्वार्थे क । १सूच्याम् । सूचिरिव कायति कै–क । २हस्तिशुण्डायाम् । सूचिकाधरः ।

**सूचिकाधर** पुंस्त्री० सूचिकां शुण्डां धरति धृ–अच् । गजे शब्दर० स्त्रियां ङीष् ।

**सूचिकाभरण** न० वैद्यकोक्ते औषधभेदे तत्पाकादि यथा "विषं पलमितं सूतः शाणकश्चूर्णयेद् द्वयम् । तच्चूर्णं संपुटे कृत्वा काचलिप्तशरावयोः । मुद्रां कृत्वाथ संशोष्य ततश्चूल्ह्यां निवेशयेत् । वह्निं शनैः शनैः कुर्यात् प्रहरद्वयसङ्ख्यया । तत उद्घाट्य तन्मुद्रासुपरिस्थशरावकात् । संलग्नो यो भवेत् सूतः स्तल्लीयाच्छनैः शनैः । वायुस्पर्शो यथा न स्यात्तत् कूप्यां निवेशयेत् । यावत् सूच्या मुखे लग्नं कूप्या निर्याति भेषजम् । तावन्मात्रो रसो देयो मूर्च्छिते सन्निपातिनि । क्षुरेण प्रच्छिते मूर्ध्नि तत्राङ्गुल्या च घर्षयेत् । रक्तभेषजसम्पर्कात् मूर्च्छितोऽपि हि जीवति । तथैव सर्पदष्टोऽपि मृतावस्थोऽपि जीवति । यदा तापो भवेत्तस्य मधुरं तत्र दीयते" भैषज्यरत्ना० । "विषं पलं रसं शाणं तच्चूर्णं काचलेपिते । मृत्संपुटे च संरुध्य चूल्ह्यां संस्थाप्य पाचयेत् । शनैर्यामद्वयं पक्त्वा तं समुद्घाट्य शीतलम् । ऊर्ध्वपात्रगतं धूमं स्पृहीत्वाऽस्मृतमारुतम् । यावत् सूच्या मुखे लग्नं कूप्या आयाति भेषजम् । क्षुरेण प्रच्छिते शीर्षे तत्राङ्गुल्या च घर्षयेत् । त्रिदोषे मूर्च्छितो जीवो रक्तभेषजसङ्गमात् । सर्पदष्टो मृतावस्थः सोऽपि जीवति तत्क्षणात् । दद्याच्च मधुरं तोयं सूचिकाभरणे रसे" इति रसप्रदीपः ।

**सूचिकामुख** पु० सूचिकेव क्रमसूक्ष्मं मुखमस्य । १शङ्खे हारा० ६त० । ६सूच्यामुखे न० ।

**सूचि(ची)चित्र** न० सूच्याकारं चित्रम् । लीलावतीप्रसिद्धे सूच्याकारके क्षेत्रभेदे क्षेत्रशब्दे २४०० पृ० दृश्यम् ।

**सूचित** त्रि० सूच–क्त । १कथिते २बोधिते ३हिंसिते च ।

**सूचिपत्रक** पु० सूचिरिव पत्त्रमस्य कप् । शितावरशाके राजनि० । सूचीदलादयोऽप्यत्र ।

**सूचिपुष्प** पु० सूच्याकारं पुष्पं पुष्पाग्रं यस्य । केतकवृक्षे जटा० । सूचीपुष्पादयोऽप्यत्र ।

**सूचिरोमन्** पु० सूचिरिव रोमाऽस्य । वराहे हारा० सूचीरोमन् तत्रार्थे त्रिका० । [त्रः । गरुडे शब्दर० ।

**सूचिवत्** पु० सूचिरिव तदाकारचञ्चुरस्त्यस्य मतुप् मस्य वः ।

**सूचिवदन** पुंस्त्री० सूचिरिव वदनं यस्य । १नकुले स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । २मशके पु० राजनि० ।

**सूचिशालि** पु० कर्म० । सूक्ष्मधान्ये शालिधान्यभेदे राजनि० ।

**सूचीकटाह** पु० न्यायभेदे न्यायशब्दे ४१७० पृ० दृश्यम् ।

**सूचीपत्रा** स्त्री सूचीव पत्रमस्याः । गण्डदूर्वायाम् राजनि० ।

**सूचीमुख** सूचीव मुखमस्य । १सितकुशे राजनि० । २हीरक न० हेमच० । ६त० । ३सूच्यास्तुखे न० ।

**सूच्यग्रस्थूलक** पु० सूच्यग्रमिव स्थूलः स्वार्थे क । (उलुखड) तृणभेदे रत्नमा० ।

**सूच्यास्य** पुं०स्त्री० सूचीव आस्यमस्य । १मूषिके हेमच० स्त्रियां योपधत्वात् टाप् । ६त० । २सूच्या आस्ये न० ।

**सूच्याह्व** पु० सूच्या आह्वा आह्वा यस्य । सितावरके हेमच० ।

**सूत** पु० सू–प्रसवे प्रेरणे ऐश्वर्ये वा क्त । १सूर्य्ये अनेकार्थको० । २अर्कवृक्षे ३क्षत्रियजाते ब्राह्मणीगर्भजे वर्णसङ्करभेदे ४त्वष्टरि ५सारथौ ७वन्दिनि मेदि० ७मागधे ८पारदे पुंन० अमरः । ६प्रसूत १०प्रेरिते च त्रि० । ११लोमहर्षणाख्ये पुराणवक्तरि च तदुत्पत्तिकथा
"समाप्ते सूतमनघ नैमिषीया महर्षयः । पुराणसंहितां पुण्यां पप्रच्छू रोमहर्षणम् । त्वया सूत ! महाबुद्धे भगवान् ब्रह्मवित्तम । इतिहासं पुराणार्थं व्यासः सम्यगुपासितः । तस्य ते सर्वरोमाणि वचसा हृषितानि यत् । द्वैपायनस्य भगवांस्ततो वै रोमहर्षणः । भवन्तमेव भगवान् व्याजहार स्वयं प्रभुः । मुनीनां संहितां वक्तुं व्यासः पौराणिकीं पुरा । त्वं हि स्वायम्भुवे यज्ञे सुत्याहे वितते सति । संभूतः संहितां वक्तुं स्वांशेन पुरुषोत्तम ।" कौर्म १अ० । "ब्रह्मणः पौष्करे यज्ञे सूत्याहे वितते सति । पृषदाज्यात् समुत्पन्नः सूतः पौराणिको द्विजः । वक्ता वेदादिशास्त्राणां त्रिकालामलतत्त्ववित् । तीर्थयात्राप्रसङ्गेन नैमिषारण्यमागमत्" वह्निपु० १अ० ।
जातिभेदसूतोत्पत्तिकथा "हस्ते तु दक्षिणे चक्रं दृष्ट्वा तस्य पितामहः । विष्णोरंशं पृथुं मत्वा परितोषं परं ययौ । तस्य वै जातमात्रस्य यज्ञे पैतामहे शुभे । सूतः सूत्यां समुत्पन्नः सौत्येऽहनि महामतिः । तस्मिन्नेव महायज्ञे जज्ञे प्राज्ञोऽथ मागधः । प्रोक्तौ तदा मुनिवरैस्तावुभौ सूतमागधौ । स्तूयतामेष नृपतिः पृथुर्वैन्यः प्रतापवान्" विष्णुपु० १अंशे १३अ० । "तस्मिन्नेव काले तु यज्ञे पैतामहे शुभे । सूतः सूत्यां समुत्पन्नः सौत्येऽहनि पुराणवित् । तेषां यज्ञे पुनस्त्वेवमुत्पन्नौ सूतमागधौ । पृथोः स्तवार्थं तौ तत्र समाहूतौ महर्षिभिः । तं चाब्रुवंस्तदा सर्वे स्तूयतामेष पार्थिवः । तैर्नियुक्तोऽस्य कर्माणि पृथोर्येनि महात्मनः । तद्वंशांश्च सर्वांश्चाशीर्वादांस्ततः परान् । तयोः स्तवान्ते सुप्रीतः पृथुः प्रादात् जनेश्वरः" ब्रह्मपु० । "क्षत्रियाद्विप्रकन्यायां सूतो भवति जातितः" । "सूतानामश्वसारथ्यमम्बष्ठानां चिकित्सितम्" मनुः ।

**सूततनय** पु० सूतस्य तनयः । भारतप्रसिद्धे राधेये कर्णे हेमच० । सूतपुत्रादयोऽप्यत्र । तस्य सूतपालितत्वात्तथात्वम्

**सूति** स्त्री सू+क्तिन् । १प्रसवे "प्रबलैः सूतिमारुतैः" स्मृतिः सूयते कण्ड्यते सोमोऽत्र सु–आधारे क्तिन् । २सोमाभिषवभूमौ श्रीधरः ।

**सूतिका** स्त्री सू–क्त स्वार्थे क अत इत्त्वम् । नवप्रसूतायां स्त्रियाम् "उदक्यां सूतिकां विना" इति स्मृतिः ।

**सूतिकागार** न० सूतिकाया निवासयोग्यमगारम् । सूतिकागृहे अरिष्टे । सूतिकागृहादयोऽप्यत्र ।
तत्करणप्रवेशमुहूर्त्तादिकं पीयू० उक्तं यथा
"उक्तञ्च श्रीपतिना पुनर्वसौ च सूतिकागृहस्य निर्मितिः शुभा । विरञ्चिविष्णुभान्तरे प्रवेशनं हितं भवेत्" इति । विरञ्चिरभिजिच्छ्रवणम् अन्तरे मध्ये विरञ्चिविष्णुतारयोरित्येव सप्तम्या अधिकरणत्वे बोधिते अन्तरपदोक्तं स्पष्टार्थम् । तदेतद्ब्राह्मणव्यतिरिक्तवर्णत्रयविषयम् । यदाह लल्लः "पुनर्वसौ नृपादीनां कर्त्तव्यं सूतिकागृहम् । श्रवणाभिजितोर्मध्ये प्रवेशं तत्र कारयेत्" इति । व्याख्याकृत्तु श्रवणाभिजितोर्मुहूर्त्तद्वयोदयो ग्राह्यो वा इत्यर्थः । ब्राह्मणस्य तु प्रागुक्तनक्षत्रेष्वेव सूतिकागृहनिर्माणप्रवेशौ तत्र सूतिकागृहं नैर्ऋत्यां कार्य्यम् । यदाह वसिष्ठः "ऐन्द्र्यां तु विक्रमस्थानमाग्नेय्यां पचनालयः । वारुण्यां भोजनागारं नैर्ऋत्यां सूतिकागृहम् । याम्यायां शयनस्थानं वायव्यां पशुमन्दिरम् । कौबेर्य्यां तु धनस्थानम् ऐशान्यां देवतालयम्" इति । स्मृतिभास्करे गर्गः "वारेऽनुकूले राशौ तु दिने दोषविवर्जिते । वास्तुकूलदिशि प्रोक्तं सूतिकाभवनं बुधैः" इति । कालानियम उक्तो रत्नकोषे "आसन्नप्रसवे मासि कुर्य्याच्चैव विशेषतः । तद्वत् प्रसवकाले स्यादिति शास्त्रेषु निश्चयः" इति । वराहेणास्य नक्षत्राणामभिधानं कृतं यथा "इन्द्रादित्ययमाहुतिप्रवनमार्द्रा धमिलोत्तराचित्रास्विन्यवरोधं तुषिकघटौ हित्वा विरिक्तं तिथौ । शुक्राचार्य्यशनैश्चरस्य शशिनो वारेऽनुकूले विधौ सद्रव्यैस्तान सूतिकागृहविधिं श्रीमद्वर कीर्त्तितं" इति । बहूनि चतुर्थ्यान्ते

शुभैः शुभप्रेक्षिते । सूतिकागृहप्रवेशे कालविशेषमाह ज्योतिर्वशिष्ठः "अथातः सम्प्रवक्ष्यामि सूतिकागार-वेशनम् । मासे तु नवमे प्राप्ते पूर्वपक्षे शुभे दिने । प्रसूतिसमये काले सद्य एव प्रवेशयेत्" इति । पूर्वपक्षे शुक्लपक्षे नक्षत्राण्याह गर्गः "रोहिण्यैन्द्रवपौष्णेषु स्वातीवारुणयोरपि । पुष्ये पुनर्वसौ हस्तधनिष्ठा तुरग-भरासु च" इति । "मैत्राद्ये तथाश्विन्यां सूतिकागार-वेशनम् । सर्वे शुभग्रहाः केन्द्रे पापाश्च त्रिषडायगाः । शुभांशे शुभसंदृष्टौ सूतिकागारवेशनमिति" ।

तदाकारमाह भावप्र० "अष्टहस्तायतं चारु चतुर्हस्तविशा-लकम् । प्राचीद्वारमुदग्द्वारं विदध्यात् सूतिकागृहम्" ।

**सूतिकारोग** पु० ६त० । भावप्र० उक्ते रोगभेदे तन्निदानादि यथा "मिथ्योपचारात् संक्लेशात् विषमा-जीर्णभोजनात् । सूतिकायास्तु ये रोगा जायन्ते दारु-णास्तु ते" । मिथ्योपचारात् अनुचिताचरणात् प्रवा-तादिसेवनात् । संक्लेशात् सक्लिश्यन्ते दोषा अनेन इति संक्लेशः दोषजनकमन्नं तस्मात् । दारुणाः कष्टसाध्याः । के ते व्याधय इत्याकाङ्क्षायामाह "अङ्गमर्दो ज्वरः कासः पिपासा गुरुगात्रता । शोथः शूलातिसारौ च सूतिका-रोगलक्षणम्" । एतेऽङ्गमर्दादयः प्रायेण सूतिकाया भवन्तः सूतिकारोगत्वेन लक्ष्यन्ते । ज्वरादीनां 'रोग-विशेषाणां निदानविशेषमाह "ज्वरातीसारशोथाश्च शू-लानाहबलक्षयाः । तन्द्रारुचिप्रसेकाद्या वातश्लेष्म-समुद्भवाः । कृच्छ्रसाध्या हि ते रोगाः क्षीणमांसबला-श्रिताः । ते सर्वे सूतिकानाम्ना रोगास्ते चाप्युपद्रवाः" सूतिकाभवत्वेन सूतिकानाम्ना ते रोगाः आश्रयाश्रित-योरभेदोपचारात् ते चाप्युपद्रवा इति त एव ज्वरादय उक्तानां रोगाणामन्यतमं प्रधानीकृत्योपद्रवाश्च" ।

**सूतिकाषष्ठी** स्त्री सूतिकागृहे पूज्या षष्ठी शाक० । सूतिका-गारे प्रसवावधि षष्ठे दिवसे पूज्यायां षष्ठीदेव्याम् । य-थाह विष्णुधर्मोत्तरे "सूतिकावासनिलया जन्मदा नाम देवताः । तासां यागनिमित्तार्थं शुद्धिर्जन्मनि कीर्त्तिता । षष्ठेऽह्नि रात्रियागन्तु जन्मदानाञ्च कारयेत् । रक्षणीया तदा षष्ठी निशा तत्र विशेषतः । रात्रौ जागरणं कार्य्यं जन्मदानां तथा बलिः" । रात्रीति कल्योदनम् । तत्र शौचान्तरदोषोऽपि नास्ति । "अशौचे तु समुत्पन्ने पुत्रजन्म यदा भवेत् । कर्त्तुस्तात्कालिकी शुद्धिः पूर्वा-शौचाद्विशुद्ध्यति" इति प्रजापतिवचनात् । पुत्रजन्मेति अपत्यात् पितुरेवाशौचाभावं न तु मातुः कर्त्तुरिति पुंलिङ्गनिर्देशाच्च । कारये इति अन्यगोत्रजाभिप्रायेण । तत्रादौ विनायकादिसहितषोडशमातृकापूजनम् । तथा च कृत्यचिन्तामणौ "जागरणं कार्य्यं खड्गो धार्य्यः समीपतः । आदौ पूजयेद्देवीं गणेशं मातृका गिरिम्" । देवीं षष्ठीम् । गिरिं सत्यानन्दखड्गम् । भोज-राजः "गणेशश्चैव नन्दा च पूतना मुखमण्डिका । विडा-लिका शकुनिका शुष्कनन्दा च जम्भिका । आचार्य्यका रेवती च पिलिपिच्छा ततः परम् । स्कन्दा च द्वादशैताः स्यू रक्षार्थं मातृका ग्रहाः" ज्यो०त० । [अमरः ।

**सूत्थान** त्रि० सुष्ठु उत्थानम् उद्योगो यस्य । चतुरे कर्मकुशले

**सूत्मर** न० सु+उद्+मृ-अच् । सुराधम्याने शब्दच० ।

**सूत्या** स्त्री सू-क्यप् नि० । यज्ञाङ्गस्नानभेदे २अभिषवे सोम-रसनिष्पीडने च अमरः ।

**सूत्याशौच** न० सूतिनिमित्तकमाशौचम् । जननाशौचे "शावाशौचं न कर्त्तव्यं सूत्याशौचं विधीयते" स्मृतिः ।

**सूत्र** ग्रन्थने वेष्टने च अद०चु०उभ०सक०सेट् । सूत्रयति ते असुसूत्रत् त । बह्वच्कत्वात् न षोपदेशः ।

**सूत्र** न० सूत्र-अच् । १वस्त्रसाधने तन्तौ २व्यवस्थायां ३नाट-कोपकरणे प्रस्तावे, "स्वल्पाक्षरमसन्दिग्धं सारवत् विश्व-तोमुखम् । अस्तोभमनवद्यञ्च सूत्रं सूत्रविदो विदुः" इत्युक्ते शास्त्रवाक्यभेदे च ।

**सूत्रकण्ठ** पु० सूत्रं यज्ञसूत्रं तदिव वा कण्ठे यस्य । १विप्रे २कपोते ३खञ्जरीटे च मेदि० । [तन्नार्थे त्रिका० ।

**सूत्रकोण** पु० सूत्रमङ्गं कोणोऽस्य । डमरौ हारा० कप् ।

**सूत्रगण्डिका** स्त्री सूत्रं गण्डयति गण्ड-ण्वुल् । तन्तु-वायोपकरणभेदे पपञ्च्यां शब्दमा० ।

**सूत्रतन्तु** पु० सूत्रमेव तन्तुः । सूत्राकारे तन्तौ हेमच० ।

**सूत्रतर्कुटी** स्त्री सूत्रसहिता तर्कुटी । (टेको) पदार्थे जटा० ।

**सूत्रधार** पु० सूत्रं नाट्यस्थापनं धारयति धृ-णिच्-अण् । नाट्याङ्गस्थापनयुक्ते नाटकप्रस्तावके १प्रधाननटे । "नाट्योपकरणादीनि सूत्रमित्यभिधीयते । सूत्रं धार-यतीत्यर्थे सूत्रधारो मतो बुधैः" इति तल्लक्षणं "पूर्वरङ्गं विधायैव सूत्रधारो निवर्त्तते" सा० द० । "सूत्रधारेण सहिताः संलापं यत्र कुर्वते" दशरूपकम् । २इन्द्रे ३शिल्पिभेदे (छुतार) च । शिल्पभेदश्च मधारश्च शूद्राणां विश्वकर्म्मणा जातो जातिभेदः ब्रह्मवै०ब्रह्मख०१०अ० ।

**सूत्रपुष्प** पु० सूत्रगर्भं पुष्पं यस्य । कार्पासे त्रिका० ।

**सूत्रभिद्** पु० सूत्रं भिनत्ति सूच्या, भिद–क्विप्। सूच्याजीवे (दरजी) शब्दर०। [शब्दच०।

**सूत्रमध्यभू** पु० सूत्रमध्यमिव भवति भू–क्विप्। यक्षधूपे

**सूत्रयन्त्र** न० सूत्रवापन यन्त्रम् शाक०। (ताँत) सूत्रवापनयन्त्रे शब्दमा०। [हारा०।

**सूत्रला** स्त्री सूत्रं लाति–ला–क। तर्कुटग्राम् (टेको)

**सूत्रवीणा** स्त्री सूत्रबद्धा वीणा शाक०। वीणाभेदे हारा०।

**सूत्रवेष्टन** न० सूत्रं वेष्ट्यतेऽनेन वेष्ट–करणे ल्युट्। तन्तुवायोपकरणभेदे त्रसर (तासनी) अमर।

**सूत्रात्मन्** पु० सूत्रमिव सर्वानुस्यूत आत्मा स्वरूपं यस्य। समष्ट्युपहितचैतन्ये हिरण्यगर्भे वेदा०सा०। [पत्ति।

**सूत्रामन्** पु० इन्द्रे अमर पाठान्तरम्। सुत्रामन् शब्दे व्युत्

**सूत्राली** स्त्री ६त०। १सूत्रश्रेण्यां २गलमेखलायां हारा०।

**सूत्रिन्** त्रि० सूत्र+अस्त्यर्थे इनि। १सूत्रविशिष्टे स्त्रियां ङीप्। २काके पु० त्रिका०।

**सूद** पु० सूदयति पशून् पाकार्थं सूद–अच्। १सूपकारके २व्यञ्जनभेदे सूपे अमर। ३सारथ्ये ४अपराधे ५लोध्रे ६पापे च शब्दच। [च।

**सूदन** न० सूद–भावे ल्युट्। १हिंसने २निःक्षेपे ३अङ्गीकारे

**सूदशाला** स्त्री सूदाधिष्ठिता शाला शाक०। पाकशालायाम् पाचकशब्दे ४२४६ पृ० विवरणम्।

**सूदाध्यक्ष** पु० ६त०। पाकशालाध्यक्षे तल्लक्षणं यथा "अनाहार्य्यः शुचिर्दक्षश्चिकित्सितविदांवरः। सूदशास्त्रविधिज्ञश्च सूदाध्यक्ष प्रशस्यते" पाचकशब्दे तल्लक्षणादि ४२८६ पृ० दृश्यम्।

**सून** न० सू–क्त तस्य न। १पुष्पे २प्रसवे च। कर्त्तरि–क्त। ३विकसिते त्रि० मेदि० ४जाते च।

**सूना** स्त्री सू–क्त तस्य न। १प्राणिवध स्थाने "पञ्च सूना गृहस्थस्य चुल्ली पेषण्युपस्करः। कण्डनी चोदकुम्भश्च" मनुः २तनयायां ३गलशुण्डिकायां मेदि० ४मांसविक्रये च शब्दरत्ना०। [५कन्यायां स्त्री वा ङीप् हेमच०।

**सूनु** पु० सू–नु। १पुत्रे २अनुजे ३सूर्य्ये मेदि० ४अर्कवृक्षे च।

**सूनृत** न० सुष्ठु ऊनयति, अनेन सु–ऊन–पृषो० क। १सत्ये प्रिय वाक्ये अमरः। २मङ्गले च ३तद्वति त्रि० अमर।

**सूप** पु० सुष्ठु पीयते, सु+पा–कर्म्मणि क पृषो०। (दालि) व्यञ्जनभेदे भत शब्दे २१८१ पृ० दृश्यम्। सूपयति सु+उप–सूपवि० क। २सूपकारे पाचके मेदि०। ३आधारे च। ४भाण्डे। सूद करणे क पृषो०। ५वाणे शब्दर०।

**सूपकार** त्रि० सूपं करोति कृ–अण्। पाचके अमरः। पाचकशब्दे ४२८६ पृ० दृश्यम्।

**सूपधूपन** न० सूपो धूप्यतेऽनेन धूप–करणे ल्युट्। १हिङ्गौ त्रिका०। सूपपाके हि हिङ्गुधूपदानं पाकशास्त्रे प्रसिद्धम्।

**सूपपर्णी** स्त्री सूपसाधनस्य मुद्गस्येव पर्णमस्याः ङीप्। मुद्गपर्ण्याम् रत्नमा०।

**सूपश्रेष्ठ** पु० सूपेषु तत्साधनेषु श्रेष्ठः। मुद्गे राजनि०।

**सूपाङ्ग** न० सूपस्य तत्संस्कारकमङ्गमुपकरणम्। हिङ्गौ राजनि०।

**सूम** न० सू–मक् १आकाशे २क्षीरे मेदि०। ३जले शब्दर०।

**सूर** पु० सवति प्रेरयति कर्म्मणि लोकानुदयेन सू–क्रन्। १सूर्य्ये २अर्कवृक्षे च अमर। सूर–क। ३पण्डिते ४जिनभेदे पु० हेमच०। "सूर्य्योदयं विना नैव स्नानदानादिका क्रिया" इत्युक्तेस्तदुदयेन लोकानां सर्वकर्म्मप्रवर्त्तकत्वात्तथात्वम्।

**सूरण** पु० सूर–ल्युट्। शूरणे (ओल) शब्दरत्ना०। "मकरे मूलकश्चैव धिङ्गे चालाबुक तथा। कार्त्तिके (सू)शूरणश्चैव सद्यो गोमांसभक्षणम्" कर्मलो०।

**सूरत** त्रि० सु+रम–क्त पृषो०। दयालौ अमरः।

**सूरसूत** पु० ६त०। अरुणे गरुडाग्रजे सूर्य्यसारथौ अमर०। अनूरुशब्दे १८१ पृ० दृश्यम्।

**सूरि** पु० सू–क्रिन्। १सूर्य्ये २अर्कवृक्षे ३यादवभेदे ४पण्डिते च अमर० "सदा पश्यन्ति सूरयः" इति श्रुति। ५राजसर्षपे स्त्री ङीप् रत्नमा०।

**सूरिन्** पु० सूर–णिनि। पण्डिते शब्दर०।

**सू(शू)र्क्ष(र्क्ष्य)** अनादरे भ्वा०पर०सक०सेट्। सूर्क्ष(र्क्ष्य)ति असूर्क्षी(र्क्षी)त् ओष्ठ्योपध इति न्यासः।

**सूर्क्ष्य** पु० सूर्क्ष–कर्म्मणि यत्। माषे (कलाइ) शब्दर०।

**सूर्क्ष(र्क्ष्य)ण** न० सूर्क्ष(र्क्ष्य) भावे ल्युट्। अनादरे।

**सूर्प** पुन०। शूर्प पृषो० शस्य सः। १शूर्पशब्दार्थे शब्दर०। २कर्षपरिमाणे ३द्रोणपरिमाणे च वैद्यक।

**सूर्पणखा** स्त्री शूर्प इव नखा यस्याः पृषो० शस्य सत्वम्। रावणभगिन्याम्।

**सूर्म्मि** स्त्री शूर्मि+पृषो० शस्य सः। शूर्मिशब्दार्थे वा ङीप्।

**सूर्य्य** पु० सृ–क्यप् नि०। १दिवाकरे २अर्कवृक्षे च अमरः। ३दानवभेदे हरिवं० ४अर्कपर्णवृक्षे मेदि०। सूर्य्यग्रहणादिक ग्रहणशब्दे २५१९ पृ० दृश्यम्। तस्य सर्वतिथ्यादिकं वर्षकृत्यादिषु यथा

"भानुयुगान्नाङ्कितदेहरक्तः श्यामान्वितः पिङ्गलनेत्रकान्तिः। पित्तात्मकोऽयं समगात्रयष्टिः प्रतापयुक् सत्त्वगुणोऽल्परोमा। सञ्चारयुक् सङ्कुचितार्थवाक्यः खसप्तो दैविकबुद्धियुक्तः"। स च प्राच्या दिशः स्वामी। पुंग्रहः क्षत्रियजातीयः अस्थिसारः देवस्वलेगव। बृहज्जातके तट्टीकायाञ्च मूलं दृश्यम्। षड्वर्गशब्दे तन्मन्त्रभेदादिकं दृश्यम्। जन्मकाले लग्नादिकस्थस्य तस्य फलं जातकपद्धताबुक्तं यथा

"लग्ने१ सूर्ये स्वल्पकेशः प्रचण्डो मानी क्रोधी नेत्ररुक् निर्दयश्च। शूरोऽशान्तश्चालसः कर्कशाङ्गो नीचे नि स्वा भूपजोऽप्यधिहीनः। धने२ दिनेशे बहुवित्तभाग्यनि चतुष्पदाढ्योऽपि नरो भवेत् सः। विनष्टसौभाग्यगुणो महालेशोऽरेहृतार्थी मुखरोगदुःखी। सहजे३ बलाढ्यो धीविक्रमैर्लोकमनोभिरामः। विनष्टसन्यादरजो नरः स्यादुद्दृप्तारिपक्षस्य विनायकश्च। मित्रे४ बन्धुगते दिनेशे स्याद्धीनः सौख्येर्मानसात्येव हीनः। सातास्वादेनाशकारी नरो वै सेवाकारी भूपतेः कुत्सितस्य। सूनौ५ भानौ सुतुष्टोल्पसुखो दुर्गोरव्यथिताधरैयुरक्तः। मेधायुक्तो मन्त्रसाध्यप्रचण्डश्च खरायुर्दे जायते मानवोऽयम्। कुड्दगणनगतो यशमार्गहप्रपन्ने भवति नरपतिर्वा दृष्टनेता धनाढ्यः। सपत्ने६ जठरवह्निभूरिकामो गुणी वै बलरिपुहृतः स्यात् पूज्यः केचिदेवम्। भार्याभावे ७ भास्करे चाभिभूतो भार्याभिर्वै हीनकान्तीह्माढ्यः। भूपाद्दुक्ख पीड़ितोऽप्यमार्गगामी प्रयोहीनो मानवः सौख्यहीनः। निधनगे ८ ऽप्यह्निनाथयिते नरो नयनयाविकलत्वयुतो भवेत्। तत् धनात्मजजीवितसौख्यभागभिमतेन जनेन वियोजितः। धर्मेद्रस्थिते धर्मकरे धनेन धनेन युक्तो बहुमित्रपुत्रः। भूदेवसन्दारकदन्द्रभक्तः पितृप्रियो वैरकरः स्मरः। मानगे१०जे गगनस्य मध्ये नरो मतिधनात्मजैर्भवयोर्यमयुक्। रतिबलश्रुतकार्यसम्बन्धभाग् भवति वाहनवान् स्वयमद्गुणः। प्राप्ति११स्थाने बहुमतो नरः स्यात् प्राप्नोति वित्तं प्राप यथा धनेनः। भक्तो देव्यै धनदः विक्रमी क्रूरो कान्ताभिर्जितो धर्मभक्तः। व्यये१२ रत्ने नरः काम्यं वित्तंयो बलोभिमान। बन्ध्यापतिर्विह्वलाङ्गः सुहृस्य पतितो भवेत्"। मेषादिस्थस्य तस्य फलं मानसागरे १०८८ पृ० दृश्यम्।

सूर्यकान्त पु० सूर्यस्य कान्तिः प्रियः। १स्फटिकमणौ हेमा० २सूर्यसम्पर्कात् यस्मादग्निसम्भवस्तस्मिन् (आतशी) मणौ च हेमच०।

सूर्यकान्ति पु० सूर्यस्य कान्तिर्यस्य। आतस्यां पुष्पभ्रात-त्रपविशेषे शब्दच०। ६त०। २सूर्यस्य दीप्तौ स्त्री।

सूर्यकाल पु०। सूर्योपलक्षितः कालः शाक०। दिवसे शब्दच०।

सूर्यग्रहण न० सूर्यस्य राहुणा तदाक्रान्तभूच्छायया वा ग्रहणमाक्रमणम्। ज्योतिषोक्ते राहुप्रविष्टभूमिच्छायया सूर्यमण्डलस्य आक्रमणरूपे चारे सूर्योपरागादयोऽप्यत्र। उपरागशब्दे १२८९ पृ० दृश्यम्।

सूर्यज पु० सूर्यात् जायते जन-ड। १शनिग्रहे २यमे ३वैवस्वते मनौ ४सुग्रीववानरे च शब्दर०। सूर्यपुत्रादयोऽप्यत्र। ५यमुनायां स्त्री हेमच०। ६कर्णे पु०।

सूर्यपत्र पु० सूर्य इव रक्तं पत्रमस्य। आदित्यपत्रे राजनि०।

सूर्यभक्त पु० सूर्यस्य भक्त इव प्रिय०। १बन्धूकवृक्षे। ६त०। २सूर्यभक्तियुते त्रि० मेदि०। [२पर्यन्तरे शब्दच०।

सूर्यमणि पु० सूर्यप्रियः मणिः। १सूर्यकान्तमणौ हेमच०।

सूर्यलता स्त्री सूर्यभक्ता लता। आदित्यभक्तायाम् राजनि०।

सूर्यवल्ली स्त्री सूर्यवत्पुष्पिका वल्ली। अर्कपुष्पिकावृक्षे रत्न०।

सूर्यसारथि पु० ६त०। अरुणे गरुड़ाग्रजे शब्दच०। सूर्यसूतादयोऽप्यत्र।

सूर्या स्त्री सूर्यस्य भार्या टाप्। १अमातृत्वां संज्ञानामन्यां सूर्यभार्यायाम्। चाक्षुष्या कुन्त्यान्तु ङीप्। सूरोवेच।

सूर्यालोक पु० ६त०। आतपे रौद्रे राजनि०।

सूर्यावर्त्त पु० सूर्यं इवावर्तते आ+वृत—अच्। (हुड़हुड़िया) १क्षुपभेदे (सुवर्चला) २शाके च रत्नमा०। ३आदित्यभक्तायां स्त्री राजनि०।

सूर्याश्मन् पु० सूर्यप्रियः अश्मा। सूर्यकान्तमणौ हेमच०।

सूर्याह्व पु० सूर्यमाह्वयते स्पर्द्धते वर्णेन आ+ह्वे—क। १ताम्रे त्रिका०। सूर्यस्य आह्वाऽऽह्वायस्य। २अर्कवृक्षे पु० राजनि०। [पक्षायाम् अमरः ३नवार्कमते च।

सूर्येन्दुसङ्गम पु० सूर्यस्य इन्दोश्च सङ्गमः काल०। १अमा-

सूर्योढ पु० सूर्येण ऊढोऽवगतो यस्य। १सूर्यास्तकालागते हेमच०। "दिवातिथौ तु विमुख गते यत्र पातकं भवेत्। तदेवाष्टगुणं विद्यात् सूर्योढे विमुखे गते" आ० त०। सूर्येण सूर्यास्तकालेन ऊढः प्रापितः कर्म०। २तत्कालागतातिथौ "सूर्योढस्तु स च प्राप्तो यः सूर्यास्तं गतोऽतिथिः" हेमच०। [दाघाश वायदृषा।

सृ गतौ भ्वा० पर० सक० अनि० वेट्। सरति ते सृ-

**सृ** गतौ भ्वादि॰ पर॰ सक॰ अनिट् सरति । असरत् असार्षीत् पर्युदासान्न बोपदेशः । "नाशानं करिणां ससे" इ रघुप्रयोगात् आत्म॰ । [मात्र बोपदेशः ।

**सृ** गतौ जु॰ वे॰ इदित् पर॰ सक॰ सेट् । ससर्त्ति असरत् पर्युदा-

**सृक** पु॰ सृ-कक् । १केरवे २वाणे उणा॰ । ३पद्मे ४वायौ च मि॰ को॰ ।

**सृकण्डु** पु॰ सृ-क्विप् पृषो॰ कर्म॰ कण्डुरोगे शब्दर॰ ।

**सृकाल** पु॰ सृ-काकन् कस्य नेत्वम् । शृगाले शब्दच॰ ।

**सृक्क(न्)** न॰ सृज-कन् कनिन् वा कस्य नेत्वम् । ओष्ठप्रान्तभागे "सृक्वणी परिलेढि च" स्मृतिः । "महासृक्काय योषितो न्यंसं इवार्दिति" श्रुत्यात् कान्तताप्यस्य ।

**सृक्वन्** न॰ सृज-क्वनिप् । ओष्ठप्रान्तभागे अमरः । पृषो॰ । सृकिन् अप्यत्र अरुणः । सृक्वणी तत्रार्थे स्त्री राजनि॰

**सृग** पु॰ सृ-गक् गस्य नेत्वम् । भिन्दिपालास्त्रे अमरः ।

**सृगाल** पुंस्त्री॰ सृ-गालन् गस्य नेत्वम् । १जम्बुके (शेयाल) शब्दर॰ । स्त्रियां ङीप् । २दैत्यभेदे हरिवं॰ ।

**सृज** । विसर्गे त्यागे दिवा॰ आत्म॰ अनिट् सक॰ । सृज्यते असृष्ट । पर्युदासान्न बोपदेशः ।

**सृज** विसर्गे तु॰ पर॰ सक॰ अनिट् सृजति असाक्षीत् ससर्जिथ ससष्ठ स्रष्टा स्रक्ष्यति । पर्युदासान्न बोपदेशः ।

**सृजकाचार** पु॰ सृजति वर्चस्त्वं सृज-क तत स्वार्थे क सृजका वर्जिता कर्म॰ । सर्जिकाक्षारे रत्नमा॰ ।

**सृणि** पु॰ सृ-निक् । १शत्रौ शब्दमा॰ । २अङ्कुशास्त्रे स्त्री अमरः । तत्र वा ङीप् । सृण्योत्यपि ।

**सृणि(णी का** स्त्री सृणि+कन् ईकन् वा । लालायाम् अमरः

**सृति** स्त्री सृ-भावे क्तिन् । १गमने । करणे क्तिन् । २पथि च मेदि॰ । [संक्षिप्त॰।

**सृत्वन्** पु॰ सृ-क्वनिप् । १प्रजापतौ उज्ज्वल॰ । २विसर्प ३बुद्धौ

**सृत्वर** त्रि॰ सृ-क्वरप् । १गमनकर्त्तरि स्त्रियां ङीप् । सा च २मातरि संक्षिप्तसा॰ ।

**सृदर** पु॰ सृ-अरक् दुक् च । सर्पे त्रि॰ को॰ ।

**सृदाकु** पु॰ सृ-काकु दुक् च । १वायौ २वज्रे ३अग्नौ ४प्रतिसूर्य्ये मेदि॰ । ५मृगे संक्षिप्त॰ । नद्यां स्त्री उणा॰ ।

**सृप** गतौ भ्वा॰ पर॰ सक॰ अनिट् । सर्पति असृपत् । पर्युदासान्न बोपदेशः ।

**सृपाट** पुंस्त्री॰ सृप-काटन् । १परिमाणभेदे २रत्नधारायां शोभाञ्जनः । स्त्रियां ङीप् । स्वार्थे क अत इत्त्वम् । सृपाटिका । चञ्चौ हेमच॰ ।

**सृप्र** पु॰ सृप-रन् । चन्द्रे उणा॰ । [२गमनशीले त्रि॰ ।

**सृमर** पुंस्त्री॰ सृ-क्मरच् । मृगभेदे अमरः । स्त्रियां ङीप् ।

**सृष्ट** त्रि॰ सृज-क्त । १निर्मिते २युक्ते ३निश्चिते ४बहुले मेदि॰ । ५भूषित अजयः । ६त्यक्ते च ।

**सृष्टि** स्त्री सृज-क्तिन् । १निर्माणे २स्वभावे च मेदि॰ कर्मणि क्तिन् । ३सृज्यमाने "या सृष्टिः स्रष्टुराद्ये"ति शकुन्तला॰ ४निर्गुण्डां शब्दर॰ ।

ब्रह्माण्डसृष्टिप्रकारः नानापुराणेषूक्तः तत्र मत्स्यपु॰ उक्तः *प्रकारो यथा*

"महाप्रलयकालान्त एतदासीत्तमोमयम् । प्रसुप्तमिव चातर्क्यमप्रज्ञातमलक्षणम् । अविज्ञेयमविज्ञातं जगत् स्थास्नु चरिष्णु च । ततः स्वयम्भूरव्यक्तः प्रभवः पुण्यकर्मणाम् । व्यञ्जयन्नेतदखिलं प्रादुरासीत्तमोनुदः । योऽतीन्द्रियः परो व्यक्तादणुर्ज्यायान् सनातनः । नारायण इति ख्यातः स एकः स्वयमुद्बभौ । यः शरीरादभिध्याय सिसृक्षुर्विविधं जगत् । अप एव ससर्जादौ तासु वीजमवासृजत् । तदेवाण्डं समभवद्धेमरूप्यमयं महत् । संवत्सरसहस्रेण सूर्य्यायुतसमप्रभम् । प्रविश्यान्तर्महातेजाः स्वयमेवात्मसम्भवः । प्रभावादपि तद्व्याप्त्या विष्णुत्वमगमत् पुनः । तदन्तर्भगवानेष सूर्य्यः समभवत् पुरा । आदित्यश्चादिभूतत्वात् ब्रह्मा ब्रह्म पठन्नभूत् । दिवं भूमिं समकरोत्तदण्डशकलद्वयम् । स चाकरोद्दिशः सर्वा मध्ये व्योम च शाश्वतम् । जरायुर्मेरुमुख्याश्च शैलास्तस्याभवंस्तदा । यदुल्वं तदभून्मेघस्तडित्सङ्घातमण्डलम् । नद्योऽण्डनाम्नः सम्भूताः पितरो मनवस्तथा । सप्त येऽमी समुद्राश्च तेऽपि चान्तर्जलोद्भवाः । लवणेक्षुसुराद्याश्च नानारत्नसमन्विताः । स सिसृक्षुरभूद्देवः प्रजापतिररिन्दम । तत्तेजसश्च तत्रैव मार्त्तण्डः समजायत । मृतेऽण्डे जायते यस्मान्मार्त्तण्डस्तेन स स्मृतः । रजोगुणमयं यत्तद्रूपं तस्य महात्मनः । चतुर्मुखः स भगवानभूल्लोकपितामहः । येन सृष्टं जगत् सर्वं सदेवासुरमानुषम् । तमवेहि रजोरूपं महत्सत्त्वमुदाहृतम्" । मनुरुवाच "चतुर्मुखत्वमगमत् कस्माल्लोकपितामहः । कथं तु लोकानसृजत् ब्रह्मा ब्रह्मविदाम्वरः" । मत्स्य उवाच "तपश्चार प्रथममराणां पितामहः । आविर्भूतास्ततो वेदाः साङ्गोपाङ्गपदक्रमाः । पुराणं सर्वशास्त्राणां प्रथमं ब्रह्मणा स्मृतम् । नित्यं शब्दमयं पुण्यं शतकोटिप्रवि-

ऽन्तरम् । अनन्तरञ्च वक्त्रेभ्यो वेदास्तस्य विनिःसृताः । मीमांसा न्यायविद्याश्च प्रमाणाष्टकसंयुताः । तदाऽस्य स्वतस्यास्य प्रजाकामस्य मानसाः । मनसा पूर्वसृष्टा वै जाता यत्नेन मानसाः । मरीचिरभवत् पूर्वं ततोऽत्रिर्भगवान् ऋषिः । अङ्गिराश्चाभवत्पश्चात् पुलस्त्यस्तदनन्तरम् । ततः पुलहनामा वै ततः क्रतुरजायत । प्रचेताश्च ततः पुत्रो वशिष्ठश्चाभवत् पुनः । पुत्रो भृगुरभूत्तद्वन्नारदोऽप्यचिरादभूत् । दशेमान् मानसान् ब्रह्मा मुनीन् पुत्रानजीजनत् । शारीरानथ वक्ष्यामि मातृहीनान् प्रजापतेः । अङ्गुष्ठाद्दक्षिणाद्दक्षः प्रजापतिरजायत । धर्मः स्तनान्तादभवत् हृदयात् कुसुमायुधः । भ्रूमध्यादभवत् क्रोधो लोभश्चाधरसम्भवः । बुद्धेर्मोहः समभवदहङ्कारादभून्मदः । प्रमोदश्चाभवत् कण्ठान्मृत्युर्लोचनतो नृप ! । भरतः करमध्यात्तु ब्रह्मसुतरभूत्ततः । एते नव सुता राजन् ! कन्या च दशमी पुनः । अङ्गजा इति विख्याता दशमी ब्रह्मणः सुता । मनुरुवाच "बुद्धेर्मोहः समभवदिति यत्परिकीर्त्तितम् । अहङ्कारः स्मृतः क्रोधो बुद्धिर्नाम किमुच्यते" । मत्स्य उवाच "सत्त्वं रजस्तमश्चैव गुणत्रयमुदाहृतम् । साम्यावस्थितिरेतेषां प्रकृतिः परिकीर्त्तिता । केचित् प्रधानमित्याहुरव्यक्तमपरे जगुः । एतदेव प्रजासृष्टिं करोति विकरोति च । गुणेभ्यः क्षोभमाणेभ्यस्त्रयो देवा विजज्ञिरे । एका मूर्त्तिस्त्रयो भागा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः । स विकारात् प्रधानात्तु महत्तत्त्वं प्रजायते । महानिति यतः ख्यातिर्लोकानां जायते सदा । अहङ्कारश्च महतो जायते मानवर्द्धनः । इन्द्रियाणि ततः पञ्च वक्ष्ये बुद्धिवशानि तु । प्रादुर्भवन्ति चान्यानि तथा कर्मवशानि तु । श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी जिह्वा नासिका च यथाक्रमम् । पायूपस्थं हस्तपादं वाक् चेतीन्द्रियसंग्रहः । शब्दः स्पर्शश्च रूपञ्च रसो गन्धश्च पञ्चमः । उत्सर्गानन्दनादानगत्यालापाश्च तत्क्रिया । मन एकादशं तथा कर्मबुद्धिगुणान्वितम् । इन्द्रियावयवाः सूक्ष्मास्तस्य मूर्त्तिं मनीषिणः । श्रयन्ति यस्मात्तन्मात्रा शरीरं तेन सम्भृतम् । शरीरयोगाज्जीवोऽपि शरीरी गद्यते बुधैः । मनः सृष्टिं विकुरुते चोद्यमानं सिसृक्षया । आकाशं शब्दतन्मात्रादभूच्छब्दगुणं तथा । आकाशाद्विकुर्वतस्तु वायुः स्पर्शगुणोऽभवत् । वायोश्च स्पर्शतन्मात्रात्तेजश्चाविरभूत्ततः । त्रिगुणं तद्विकारेण तच्छब्दस्पर्शरूपवत् । ततो विका-

रान्शब्दादि रसवत्तद्गुणम् । रसतन्मात्रसम्भूतं प्रायो रसगुणात्मकम् । भूमिस्तु गन्धतन्मात्रादभूत् पञ्चगुणान्विता । प्रायो गन्धगुणा सा तु बुद्धिरेषा गरीयसी । एभिः सम्पादितं भुङ्क्ते पुरुषः पञ्चविंशकः । ईश्वरेच्छावशः सोऽपि जीवात्मा कथ्यते बुधैः । एवं षड्विंशकं प्रोक्तं शरीरमिह मानवे । सांख्यं संख्यात्मकत्वाच्च कपिलादिभिरुच्यते । एतत्तत्त्वात्मकं कृत्वा जगद्वेधा अजीजनत् । सावित्रीं लोकसृष्ट्यर्थं हृदि कृत्वा समास्थितः । ततः स जपतस्तस्य भित्त्वा देहमकल्मषम् । स्त्रीरूपमर्द्धमकरोदर्द्धं पुरुषरूपवत् । शतरूपा च सा ख्याता सावित्री च निगद्यते । सरस्वत्यथ गायत्री ब्रह्माणी च परन्तप ! । ततः स्वदेहसम्भूतामात्मजामित्यकल्पयत् । दृष्ट्वा तां व्यथितस्तावत् कामबाणार्दितो विभुः । अहो रूपमहो रूपमिति चाह प्रजापतिः । ततो वशिष्ठप्रमुखा भगिनीमिति चुक्रुशुः । ब्रह्मा न किञ्चिद्ददृशे तन्मुखालोकनादृते । अहो रूपमहो रूपमिति प्राह पुनः पुनः । ततः प्रणामनम्रां तां पुनरेवाभ्यलोकयत् । अथ प्रदक्षिणं चक्रे सा पितुर्वरवर्णिनी । पुत्रेभ्यो लज्जितस्यास्य तद्रूपालोकनेच्छया । आविर्भूतं ततो वक्त्रं दक्षिणं पाण्डुगण्डवत् । विस्मयस्फुरदोष्ठञ्च पाश्चात्यमुदगात्ततः । चतुर्थमभवत् पश्चाद्वामं कामशरातुरम् । ततोऽन्यदभवत्तस्य कामातुरतया तथा । उत्पतन्त्यास्तदाकाशमालोकनकुतूहलात् । सृष्ट्यर्थं यत्कृतं तेन तपः परमदारुणम् । तत्सर्वं नाशमगमत् स्वसुतोपगमेच्छया । तेनोर्द्ध्वं वक्त्रमभवत् पञ्चमं तस्य धीमतः । आविर्भवज्जटाभिश्च तद्वक्त्रञ्चावृणोत् प्रभुः । ततस्तानब्रवीद्ब्रह्मा पुत्रानात्मसमुद्भवान् । प्रजाः सृजध्वमभितः सदेवासुरमानुषीः । एवमुक्तास्ततः सर्वे ससृजुर्विविधाः प्रजाः । गतेषु तेषु सृष्ट्यर्थं प्रणामावनतामिमाम् । उपयेमे स विश्वात्मा शतरूपामनिन्दिताम् । सम्बभूव तया सार्द्धमतिकामातुरो विभुः । सलज्जां चकमे देवः कमलोदरमन्दिरे । यावदब्दशतं दिव्यं यथान्यः प्राकृतो जनः । ततः कालेन महता तस्याः पुत्रोऽभवन्मनुः । स्वायम्भुव इति ख्यातः स विराडिति नः श्रुतम् । स तद्रूपगुणसामान्यादधिपूरुष उच्यते । वैराजा यत्र ते जाता बहवः संशितव्रताः । स्वायम्भुवा महाभागाः सप्त सप्त तथा परे । स्वारोचिषाद्याः सर्वे ते ब्रह्मतुल्यस्वरूपिणः । औत्तमिप्रमुखा

सृष्टपमान्तं सप्तमोऽध्याय"। सर्गशब्दे ५२५० पृ० तस्यानवविधत्वं दृश्यम्। [गर्भद कौमुदे राजनि०।

सृष्टिप्रदा स्त्री सृष्टिं तद्धेतुं गर्भं प्रददाति प्र+दा-क। 

सृ(षृ)क्षणाया क्रया० पा० प० सक० सेट्। सृणाति असारीत् सीर्णः सीर्णिः। षोपदेश एव न्याय्यः।

सेक गतौ भ्वा० आ० सक० सेट्। सेकते असेकिष्ट पर्युटासाद्य षोपदेशः। ऋदित् चङि न ह्रस्वः।

सेक पु० सिच-घञ्। सेचने जलादिना आर्द्रीकरणे हेमच०

सेकपात्र न० सिच्यतेऽनेन सिच-करणे घञ् कर्म० (सेउनी) सेचनपात्रभेदे अमरः।

सेकिम न० सेकेन निर्वृत्तम् सेक-भा डिम। मूलके हेमच०

सेक्तृ पु० सिञ्चति रेतः सिच-तृच्। १पत्यौ हेमच०। २सेचके त्रि० स्त्रियां ङीप्।

सेक्त्र न० सिच-करणे ष्ट्रन्। सेकपात्रे शि० को०।

सेचक पु० सिञ्चति तोयेन पृथिवीम् सिच-ण्वुल्। १मेघे २सेककर्त्तरि त्रि० मेदि०।

सेचन न० सिच-भावे ल्युट्। १जलादिना आर्द्रीकरणे २क्षरणे। करणे ल्युट्। ३सेचन्यां क्षुद्रसेकपात्र्यां स्त्री ङीप् मेदि०।

सेटु पु० सिट-उन्। (तरमुज) इति ख्याते त्रिका०।

सेतु पु० सि-तुन्। १केदारजलधारणार्थे (आल) (जाङ्गाल) पदार्थे अमर०। २वरुणवृक्षे मेदि०। मन्त्रसंस्कारे १प्रणवात्मके मन्त्रे च स्वार्थे क। सेतुक वरुणवृक्षे शब्दर०। "सेतुप्रदानादिन्द्रस्य लोकमाप्नोति मानवः" मठादि० त०। सेतुभेदश्च। सीमाविवादशब्दे ५३०० पृ० उक्तः। "सेतुश्च द्विविधः प्रोक्तः खेयो बन्ध्यस्तथाऽपरः। तोयप्रवर्त्तनात् खेयो बन्ध्यस्तु तन्निवर्त्तनात्" नारदः। मन्त्रसंस्कारसेतुश्च कालिकापु० ५५ अ० उक्तो यथा "मन्त्राणां प्रणवः सेतुस्तत्सेतुः प्रणवः स्मृतः। स्रवत्यनोङ्कृतं पूर्वं परस्ताच्च विशीर्य्यति। नमस्कारो महामन्त्रो देव इत्युच्यते सुरैः। द्विजातीनामयं मन्त्रः शूद्राणां सर्वकर्मसु। अकारश्चाप्युकारश्च मकारश्च प्रजापतिः। वेदत्रयात् समुद्धृत्य प्रणवं निर्ममे पुरा। स सेतुर्द्विजातीनां राज्ञां स्यादनुदात्तकः। सर्वेषामेव वर्णानामन्येषामपि तथा भवेत्। चतुर्दशस्वरो योऽसौ देवरो वारवपुः। स चानुस्वारचन्द्राभ्यां शूद्राणां सेतुरुच्यते। निःसेतुकं यथा तोयं क्षणाद्विम्नं स्वर्षति। मन्त्रस्तथैव निःसेतुः क्षणात् क्षरति यज्वनाम्। तस्मात् सर्वेषु मन्त्रेषु चतुर्वर्णा द्विजादयः। प्राग्वोः सेतुमाधाय जपकर्म समारभेत्। शूद्राणामादिसेतुर्वा द्विसेतुर्वा यथेच्छतः। द्विसेतवः समाख्याता सर्वदैव द्विजातयः"।

सेतुबन्ध पु० ६त०। लङ्कागमनार्थं श्रीरामेण नलकपिद्वारा कारिते समुद्रोपरि १आलीबन्धे २केदारादेरालीबन्धे च। "ततोऽब्रवीन्नृपश्रेष्ठं स नरो विनयान्वितः। नलः सेतुं करोत्वस्मिन् जले मे विश्रुतः प्रभो। श्रुतो धीमान् समर्थोऽस्मिन् कार्य्ये लङ्कारो हरिः। कीर्त्तिं गायन्तु ते लोकाः सर्वलोकमलापहाम्। इत्युक्त्वा राघवं नत्वा ययौ सिन्धुरदृश्यताम्। ततो रामस्तु सुग्रीवलक्ष्मणाभ्यां समन्वितः। नलमाज्ञापयच्छीघ्रं वानरैः सेतुबन्धनात्। ततोऽतिहृष्टः प्लवगेन्द्रयूथपैर्महानगेन्द्रप्रतिमैर्युतो नलः। बबन्ध सेतुं शतयोजनायतं सुविस्तरं पर्वतपादपैर्दृढम्" अध्यात्मरा० ६ अ०। "सेतुमारभमाणस्तु तत्र रामेश्वरं शिवम्। संस्थापयितो गत्वा पुरीं वाराणसीं नरः। आनीय गङ्गासलिलं रामेशमभिषिच्य च। क्षिप्ता समुद्रे तद्वारि ब्रह्म प्राप्नोत्यसंशयः। कृतानि प्रथमेनाह्ना योजनानि चतुर्दश। द्वितीयेन तथा चाह्ना योजनानाञ्च विंशतिः। तृतीयेन तथा चाह्ना योजनान्येकविंशतिः। चतुर्थेन तथा चाह्ना द्वाविंशतिः तथा कृतम्। पञ्चमेन त्रयोविंशद् योजनानां समन्ततः। बबन्ध सागरे सेतुं नलो वानरसत्तमः। तेनैव क्रमशः कपयो योजनानां शतं कृतम्। असंख्याताः सुवेलाद्रिं रुरुहुः प्लवगोत्तमाः" ४अ०।

सेतुभेदिन् पु० सेतुं भिनत्ति भिद-णिनि। दन्तीवृक्षे शब्दर०

सेतुवृक्ष पु० सेतुनामको वृक्षः। वरुणवृक्षे शब्दर०। २सेतूपरिस्थे वृक्षे च।

सेव न० सि-बन्धने ष्ट्रन्। (बेडि) निगडे शि० को०।

सेना स्त्री सि-न, सह इनेन प्रभुणा वा। १सैन्ये अमरः। २जिनानां १मातृभेदे हेमच०। [२सेनायाः उपचारणे च।

सेनाङ्ग न० ६त०। १हस्त्यश्वरथपदातिसंघाते अमरः।

सेनाचर पु० सेनायां चरति चर-ट। सेनानुगामिनि "सेनाचरीभवदिभाननेति" नैष०। [क्रिये २सेनापतौ च अमरः

सेनानी पु० सेनां देवसेनां वा नयति नी-क्विप्। १कार्त्ति-

सेनापति पु० ६त०। १कार्त्तिकेये २सैन्याध्यक्षे च मेदि०। "कुलीनः शीलसम्पन्नो धनुर्वेदविशारदः। हस्तिशिक्षाश्वशिक्षासु कुशलः श्लक्ष्णभाषिता। निमित्ते शकुने ज्ञाता वेत्ता चैव चिकित्सिते। कृतज्ञः कर्मणां शूरस्तथा

क्रोशसह स्मृतः। अकृतस्वविधानज्ञः फल्गुसार-विशेषवित्। राज्ञा सेनापतिः कार्यो ब्राह्मणः क्षत्रियोऽथ वा” मत्स्यपु० १८९ अ०।

**सेनामुख** न० ६त०। १सैन्याग्रे २संख्याविशेषयुते हस्त्यश्वादौ “हस्तिनः त्रय रथाः त्रयः अश्वा नव पत्तयः पञ्चदश एतत्समुदाये अमरः। [गोपुरे सैन्ये अमरः।

**सेनारक्ष** पु० सेनां रक्षति रक्ष-अण्। सेनारक्षाकारके या-

**सेफ** पु० सि-फ। शेफे पुंसोऽसाधारणचिह्ने जटा०।

**सेमन्ती** स्त्री सिम-झि गौ० ङीष्। (सेवती) पुष्पभेदे।

**सेर** पु० “पादोनगद्यानकतुल्यटङ्कैर्द्विसप्ततुल्यैः कथितोऽत्र सेरः। मणाभिधानं खयुगैश्च सेरैर्धान्यादितौल्येषु तुरुष्कसंज्ञः १। लीलावत्युक्ते १८२। अष्टो-र्धटकैश्च सेरकैः पञ्चभिः स्याद्घटिका च ताभि”। मणो-ऽष्टभिस्त्वानमणीरथाह्वकताल च सा निखरामधान्याम्” लीला० उक्ते मानभेदे।

**सेराह** पुंस्त्री०। सेताश्वे हेमच० स्त्रियां ङीष्।

**सेतृ** त्रि० सि-बन्धने तृच्। बन्धनकर्त्तरि स्त्रा०।

**सेलु** पु० सि-लु। श्लेष्मातकवृक्षे शिवृपको०।

**सेव** न० षेव-कर्म्मणि घञर्थे क। सेवफले (सेव्यो) राजनि०

**सेवक** पु० सीव्यति सिव-ण्वुल्। १सीवनकर्त्तरि (दरजी) सेव-ण्वुल्। २भृत्ये ३दासे ४अनुचरे च त्रि० मेदि०।

**सेवकालु** पु० सेव सेविफलमिव कायति कै-क कर्म०। निशाभङ्गादिस्थे (दुग्धपेया) शब्दच०। [निधौ भरत।

**सेवधि** पु० सेवं सेवनं दधाति धा-कि। पद्मप्रभृतौ

**सेवन** न० सिव-षेव-वा ल्युट्। १सूच्यादिना वस्त्रादेर्योजने अमरः। २आश्रयणे ३उपभोगे ४बन्धने ५पूजने ६भजने च मेदि०। सीव्यतेऽनया ल्युट्। ७सूच्यां स्त्री ङीप् हेमच०।

**सेवा** स्त्री षेव-अ। १भजने २आराधने ३उपभोगे ४आश्रयणे च। सेवापराधाश्च अपराधशब्दे २११ पृ० दर्शिता वाराहेऽन्यथोक्ता यथा “कर्म्मणा मनसा वाचा ये चापचारा मम। भक्ष्यं दन्तकाष्ठस्य राजान्नस्य तु भोजनम्। मैथुनं शवस्पर्शः पुरीषोत्सर्गमेव च। मृतकस्पर्शनं स्पर्शनं भोजनं तथा। अभाष्यभाषणं क्रोधं पिण्याकस्य च भक्षणम्। रक्तवारव्याद्यनिर्मोकानाम्बरधारणम्। पुरोडाशोऽभिमर्शनं पतितस्य मन्दिरम्। अभक्ष्यभक्षणश्चैव तद्वस्त्रेणाभिमोदनम्। बा-द्यानं तु वराहस्य शाकपादुकाधारणम्। भक्ष्यं दे-

तागारे सोपानत्कोपसर्पणम्। तथैव देवपूजायां नि-षिद्धकुसुमार्चनम्। अप्रक्षाल्य च निर्माल्य पूजा वी-क्षान्धकारयोः। यानेनारोहणं देवस्य अन्धकारे प्रवा-सनम्। यातकर्माचने विष्णोरनमस्कारं तथा। अप-राधास्त्वये द्वात्रिंशत् समाख्याता मया धरे। एभिर्युक्तस्तु पुरुषो विष्णुं नैव प्रपद्यति। दूरस्थो न नमस्कारं कुर्यात् पूजा तु राक्षसी”।

**सेवि** न० षेव-कर्म्मणि इन्। फलभेदे (सेव्यो) राजनि०।

**सेविका** स्त्री पक्वान्नभेदे कृतान्नशब्दे २१२१ पृ० दृश्यम्।

**सेवित** त्रि० षेव-क्त। १आराधित शब्दर०। २आश्रित ३उप-युक्ते च ४सेविफले न० राजनि०।

**सेव्य** न० षेव-ण्यत्। १वीरणमूले अमरः। २अश्वत्थे पु० राजनि०। ३हिज्जलवृक्षे पु० शब्दर०। ४उशीरे न०। ५वन्दाकवृक्षे स्त्री हेमच०। [राजनि०।

**सैंहली** स्त्री सिंहले देशे भवा अण् ङीप्। सिंहपिप्पल्याम्

**सैंहिक** पु० सिंहिकाया भवः ठक्। १राहौ शब्दर०। तस्या अपत्यम् ठक्। सैंहिकेयोऽप्यत्र अमरः।

**सैकत** न० सिकताः सन्त्यत्र अण्। वालुकामयुरे नद्यादितटे अमर०। २सिकताप्रचुरदेशे त्रि० राजनि०।

**सैकतिक** पु० अत्र एकतया सैकत तदस्त्यस्य ठन्। १संन्यसे २क्षपणके ३सन्देहजीविनि त्रि० मेदि०। ४माङ्गल्यमायां ५मङ्गलसूत्रके न० मेदि०। [२सैकतप्रिये त्रि०।

**सैकतेष्ट** न० सैकतं स्थानमिष्टं यस्य। १आर्द्रके राजनि०।

**सैतवाहिनी** स्त्री सितायाः शर्करायाः अयम् अण् सैतो मधुररसस्तं वहति वह-णिनि। बाहुदाया नद्याम् अमरः।

**सैद्धान्तिक** पु० सिद्धान्तं वेत्ति सिद्धान्त+ठक्। सिद्धान्ताभिज्ञे हेमच०। [२तत्कर्मणि च “सैनापत्यमपेत्य यः” कुमारः।

**सैनापत्य** न० सेनापतेर्भावः कर्म वा ष्यञ्। १सेनापतित्वे,

**सैनिक** पु० सेनायां समवैति ठक्। १सैनिके सन्नद्धादौ अमर०। प्राणिवधनियुक्ते भाग०५।१६।अ० त्रि०न०टी०। वस्तुतस्तु सैनिका इव नृधतिभेत्यर्थ तत्र पाठ साधु। २सेनासम्बन्धिनि त्रि०।

**सैन्धव** न० सिन्धुनदीसमीपे देशे भवम् अण्। १लवणभेदे अमरः “सैन्धवं लवणं स्वादु दीपनं पाचनं लघु। स्निग्धं रुच्यं हिमं वृष्यं सूक्ष्मं नेत्र्यं त्रिदोषनुत्” भावप्र०। सिन्धोरदूरभवः अण्। २घोटकभेदे पुंस्त्री० अमरः तत्र घोटकप्रकरणोक्तविशुद्धवंशादयोऽश्वपदे दृश्याः। स्त्रियां ङीष्।

सैन्धवखिल न० सैन्धवमेव खिलम् । सैन्धवशिलाखण्डसमे चिदानन्दस्वरूपे परमेश्वरे "स यथा सैन्धवखिल्यमनन्तरमबाह्यं रसघनम्" शत०ब्रा० १४।७।१।१२ ।

सैन्धी स्त्री तालादिमद्यभेदे राजनि० ।

सैन्य पु० सेनायां समवैति ञ्य । १सैनिके क्षत्त्रियादौ अमर । सेनानां सङ्घः ष्यञ् । २सेनासमुदाये न० ।

सैरन्ध्री स्त्री सीरं हलं धरति धृ मूल० क कुम च सीरन्ध्रः कर्षकस्तस्येदं शिल्पकर्म अण् तदस्त्यस्या अच् गौरा० ङीष् । परवेश्मस्थे स्ववशे शिल्पकारिणि स्त्रीभेदे हेमच० पृषो० सैरिन्ध्र्यप्यत्र अमरः ।

सैरिक पु० सीरेण लाङ्गलेन खनति भूमिं सीरं वहति वा ठक् । १कर्षके हालिके अमर । २लाङ्गलगोदारणे वृषे (हालेर गरु) अमर ।

सैरिभ पुस्त्री० सीरं हलं तद्वहने इभ इव शूरत्वात् शाक० तत स्वार्थेऽण् । १महिषे अमर । स्त्रियां ङीष् । "सैरिभमर्दिनीत्येव महालक्ष्मीम्" महालक्ष्म्याध्यानम् । २स्वर्गे त्रिका० । [झिण्ट्याम् शब्दर०] स्वार्थे क तत्रैव ।

सैरीय पु० शारदम् अण् सैरं हलाकारमर्हति छ ।

सैरेय पु० सैरं सीराकारमर्हति ठक् । १झिण्ट्याम् शब्दर० ढकञ् । सैरेयकोऽप्यत्र राजनि० ।

सैवाल न० सेवायै मत्स्यादीनामुपभोगाय अलति पर्याप्नोति अच् सेवाल तत स्वार्थे अण् । शैवाले स्वार्थे क । तत्रैव 'या पाण्डुपत्रं परुषं बंहिता पुराभीत् शैवालका दुरुक्तामधुना बिभर्त्ति षट्पदा तेनात् इत्यादि

सोढ त्रि० सह–क्त इडभाव । १क्षान्ते तितिक्षिते अमर कर्त्तरि क्त । २शीतादिसहनशीले त्रि० । [शीघ मदि० ।

सोढृ त्रि० सह–तृच् वा इडभाव । १सहनकर्त्तरि २क्षमा-

सोत्कण्ठ त्रि० सह उत्कण्ठया वर्त्तते ब० औत्सुक्यान्वित अभीष्टलाभेच्छया विलम्बासहिष्णुत्वयुक्ते जटा ।

सोत्प्रास न० उत्+प्र–अस–घञ् सह उत्प्रासेन वर्त्तते ब० सोल्लुण्ठने अन्यार्थकस्य वाक्यस्य अन्यार्थकत्वकल्पनया तदुत्तरार्थके १वाक्ये २भिन्नार्थे च शब्दर० । ३सगर्व्वहास्येन सहिते त्रि० ।

सोदय त्रि० सह उदयेन प्रादुर्भावेन वृद्ध्या वा वर्त्तते ब० १प्रादुर्भूते २वृद्धि(सुद)युक्ते ३लाभयुक्ते च ऋणप्र दत्तस्य साम्यम् कृति । [भ्रातरि २सोदर्यभगिन्यां स्त्री शब्दर०

सोदर पु० समानमुदरं यस्य समानस्य स । १एकोदरभ-

सोदर्य पु० समाने उदरे शयितः यत् शादेश । १एको-
दरजाते भ्रातरि । २सोदर्यभगिन्यां स्त्री अमर ।

सोनह न०सु–विध क्विप् स्वे नह्यते नह घञर्थे क । लशुने शब्दर०

सोन्माद पु० सह उन्मादेन वर्त्तते ब० । उन्मत्ते उन्मादवति ।

सोपप्लव पु० सह उपप्लवेन वर्त्तते ब० । समाक्रान्तभूच्छायेन राहुणा योगरूपोपप्लवसहिते १चन्द्रे तथाभूतचन्द्रच्छायायोगयुक्ते २सूर्य्ये च अमर । ३उपद्रवयुते त्रि० । चन्द्रार्कयोर्ग्रासकारणमुपरागशब्दे प्रायशोऽन्तं दर्शितम् तत्रोक्तमधिकमत्रोच्यते ।

ब्रह्मोवाच "यदयं वदते लोको नाभिज्ञात महामते ! । तदहं ते प्रवक्ष्यामि चन्द्रसूर्योपरागिकम् । यदि सत्यमयं ग्रस्तः ताराधिपदिवाकरः । तत्कथं सोदरस्थेन राहुणा भस्मसात् कृतः । अथ वा राहुणाऽऽक्रम्य निजवक्त्रे प्रवेशितः । तत्कथं दशनैस्तीक्ष्णैः शतधा न विखण्डितः । निःसृत्य पुनरुद्वृत्तसमग्रमण्डलः । न चाप्याप्लुत तद्भो न स्वादाद्वसारितः । यदि वा सोम निष्पीतः कथं तृप्तोऽभवत् । तस्मात् तदर्थं राया राहोर्भक्ष गमिष्यति । भक्ष्यार्थं सर्वदेवानां सोमः सृष्टः स्वयम्भुवा । ततस्तस्मात्तथापि सम्भूतः सूर्यतेजसा । पिबन्त्युभय देवाः पितरश्च स्वधाऽमृतम् । तयश्च लियतश्चैव भय क्षि यतयेश च । तयश्च लिमहस्राय देवाः सोमं पिबन्ति ये । राहोरप्यमृत भाग पुरा सृष्ट स्वयम्भुवा । तस्मात्सदाप्युपरागस्य पास्यति पर्वसु । चन्द्रस्य पार्थिवीं छायामभ्याकारा सधोमय । पास्यन्नप्य ततश्चन्द्रमाच्छादयति छायया । प्राप्ते च चन्द्रमभ्येति सप्ते वर्षेपि भास्करम् । सूर्यमण्डलमस्य चन्द्रमेव निपापति । तस्मात् पिबति त एकलत्तमसा विना शयन् । अविच्छिन्नं यथा पद्मं पिबति भ्रमरो मधु । चन्द्रस्यममृत तद्वदमहाद्राहुरमृत । चन्द्रमालो न पि यदमु छिम धरते यथात् । धरश्चिन्न खोवेत ततया नेव मुच्यते । यथा सूर्यमपि सूर्याद्युदयाद्य पावक शुभम् । न भवत्यक्षीणोऽपि तेजसा नैव मुच्यते । एव चन्द्रश्च सूर्यश्च छादितावपि राहुणा । स्वतेजसा न मुच्येते नाशहीनौ भवतः । पर्वक्षय च चन्द्रस्य नापिक्ष्यकलावति । सामो देवतया यानात् छाया योगात्तु पार्थिवात् । राहोश्च वरदाच्चैव मध्ये दृढमत स्रगो । स्वरोहकाले सम्प्राप्ते वक्ष एक च सोयेया । छायादेव धरेत् सोर तथेन्दु धरतैऽमृतम् । पितेव सूर्या देवानां शामो मातेव कथ्यते । यथा मातृ सम

पीत्वा पीयन्ति सर्वेऽमृतम् । पीत्वाऽमृतं तथा सोमात् तृप्यन्ते सर्वदेवताः । अमृतं सर्वयागेषु तथाय भरत ममी । तं भरन्ते यथाभागमुपजीवन्ति देवताः । तस्मिन् काले समभ्येति राहुरप्यवकर्षति । सर्वमर्द्धं त्रिभागञ्च पादं पादार्द्धमेव च । आक्रम्य पार्थिवीं छाया यावन्न चन्द्रमण्डलम् । अतः स भागो राहोस्तु देवभागास्तु शेषकाः । दृष्ट्वा विधाय देवानां राहोः पर्वगतस्य च । चन्द्रो न क्षयमायाति तज्जा नैव मुच्यते । तिथिभागं यावन्न पुनरभ्येति प्रमाणतः । पर्वच्छायास्थितं कालस्तावानेव प्रकीर्त्तितः । अतो राहुमुखं सोमं सोमवृद्धिर्दिवाकरात् । पर्वकाले स्थितिस्त्वेव विपरीता पुनः पुनः । अतश्च दृश्यते राहुरभ्यवच्छशिभास्करौ । राहुरप्यर्कस्थाने सोमस्याच्छाद्य तिष्ठति । उद्धृत्य पार्थिवीं छायां धूममेव दृशोस्थितः । चन्द्रस्य दृश्यते राहुणा भास्करस्य च । तस्मात्सर्वात्मना तस्य केवलं श्यामलीकृतम् । कर्दमेन यथा वस्त्रं शुक्लमप्युपलिप्यते । एकदेशोऽथ सर्वं वा राहुणा चन्द्रमास्तथा । प्रक्षालितं तद्देशञ्च पुनः शुक्लतरं भवेत् । राहुमुक्तं भवत्यद्य निर्मलं चन्द्रमण्डलम् । राहुणा च्छादितौ वापि दृष्टा चन्द्रदिवाकरौ । विप्राः शान्तिपरा भूत्वा पुनराप्याययन्ति तम् । एवं न दृश्यते सूर्यचन्द्रमाश्च न दृश्यते । अबुधास्तु न पश्यन्ति मानुषा मांसचक्षुषः । जगत्समस्तोपमस्त्वेतत् ग्रहणं चन्द्रसूर्ययोः" ।

**सोपाधि(क)** सह उपाधिना वा कप् बादयः । उपाधियुक्ते प्रामाण्याभावया व्यभिचारादौ ।

**सोपान** न० उप–अन–भावे घञ् सह विद्यमानं उपानः उपरि गतिरनेन । आरोहणसाधने काष्ठादिनिर्मिते (पैठ) पदार्थे अमरः ।

जाति सौम्यञ्च अवयवसङ्गमिरो नक्षत्राद्याधीशः । षड्वर्गमध्ये तन्मन्त्रादिकं दृष्टव्यम् । तस्य जन्मकाले मेषादिराशिषु स्थितिभेदे फलभेदः बृहज्जातकात् २०८७ पृ० जातकशब्दे उक्तं । लग्नादिस्थस्य तस्य फलं जातकपद्धतावुक्तं यथा

"चन्द्रे स्वभाजस्थगे तनुगे गुणाढ्यो दाक्षिण्यरूपधन वाक्सकलैः विशेषात् । अन्येषु भेषु तनुगे विकलश्च मूर्खः सोन्मत्तनीचबधिरः क्षयभाग्यवश्यः । कुटुम्बस्थिते कैरवाणामधीशे भवेत् पुत्रमित्रार्थसौख्ये समृद्धः । नरः पूर्णदेहे तु हीने विलोम स्खलद्वाक् च बाध्ये फलं तारतम्यात् । द्विजाधिराजे सहजस्थितसोमे कृपावान् सपत्नीकश्च नीचः । कृपान्वितो भ्रातृजनाश्रयश्च प्रकाशितः स्यात् मनुजोऽतिहिंस्रः । पातालसंस्थे यति शीतभानौ जलाश्रयाभिरतिर्नरः स्यात् । दाता सुहृत् वाहनविश्वकाढ्यः सुखी सुखोत्कमयुत सम्भूय । सुतस्थ उद्धृत्य हते गमूतौ धीमान् पुत्रैर्बहुभिः समेतः । क्रूरो नरः स्यात् बहुधान्यमित्रसपाङ्क्ष धीमतरः स्यात् । सप्तमस्थे पक्षिनीन्दौ स्थिते वा यनु मातृ युतो दारवान् । नारान्नित्यामलकाभ्याश्च युक्तो ऽनल्पान्तरः स्यात् गौरोदराढ्यः । शशिनि शशिभृतौ निधनगतने भवति सुखी मदनातुरः सदन्धः । अतिमतिरमदूयकोऽप्यवृद्धो गाढततनो बहुरोगदैन्यतप्तः । सन्तोषमागच्छे मतिमान्नरः स्यात् दोषसिताढ्योऽपि च व स्वजनाढ्ये । सुखोपदृष्ट सति सोमदेहे तस्मिन् भवदस्य जीवितं च । निशाधिनाथे भवमाध्यदृष्टे धीयुत भिक्षुद्रविणोपपन्नः । सौभाग्यसौख्यैः सकलैर्युतः स्यात् कान्तालनेत्रौषधको दयावान् । दशमोऽपि सुखीतर धामनि द्रविणधीधनः ऊर्जितः पुंसः । भवति कर्म-

**सोमगर्भ** पु॰ सोमस्य तदात्मकामृतरूपसोमस्य गर्भे स्थानम्। विष्णौ त्रिका॰।

**सोमज** न॰ सोमात् तद्रूपरितौषधिस्वरसपानात् जायते जन–ड। १दुग्धे हेमच॰। २चन्द्रजाते त्रि॰। ३बुधे पु॰।

**सोमतीर्थ** न॰ सोमेन तपस्तप्त्वा कृतं तीर्थम् शाक॰। प्रभास तीर्थ त्रिका॰। “यत्र तप्तं तपस्तेन सोमेन सुमहात्मना। पञ्च वर्षसहस्राणि तथैवाङ्गुष्ठ स्थित। एकस्मिन् पुन पञ्च पञ्च सोमव्रतस्तथा। तथैवैकेन पादेन दश पञ्च च तिष्ठता। एवमुग्रं तपः कृत्वा कान्तिमानभवच्च स। ममापराधात् शुक्रश्च ब्राह्मणानां पतिस्तथा” वराहपु॰।

**सोमधारा** स्त्री सोमस्य धारेव। आकाशे त्रिका॰।

**सोमप** पु॰ सोमं तद्रसं पिबति पा–क। १यज्ञे सोमरसपानकर्त्तरि २पितृगणभेदे अ॰व॰। पा–क्विप् सोमपाप्यत्र।

**सोमपत्र** पु॰ सोमस्य ओषधिविशेषस्येव पत्रमस्य। (उलुखड) तृणभेदे शब्दच॰।

**सोमपीति(थि)न्** पु॰ पीतमनेन इनि सोमं पीतौ पृषो॰ वा तस्य थ। यज्ञे सोमरसपायिनि अमरः। पा–क्विप् सोमपीथाप्यत्र।

**सोमबन्धु** पु॰ सोमस्य बन्धुः, सोमा बन्धुरस्य वा। १सूर्ये तदुद्दीपिकरत्वात् तस्य तथात्वम्। २चन्द्रजे बुधे पु॰ ज्यो॰ २कुमु॰ न॰। [विष्णौ क्षत्रिये च ४जिनराजभेदे हेम॰।

**सोमभू** पु॰ साम एव भूरुत्पत्तिस्थानं यस्य। १बुधस्य २चन्द्र

**सोमयाग** पु॰ सोमनामको यागः। त्रिवर्णसाध्ये सोमरसपानाङ्गके यागभेदे।

‘नारद उवाच सोमयागविधानञ्च ब्रूहि मा मुनिसत्तम। कस्तं कारयामास गुहस्य किं फलं परम्”। नारायण उवाच “ब्रह्मन्नत्र प्रथमम सोमयज्ञाफलश्रुतः। यः सोमलतापानं यजमानः करोति च। वर्षमेकं फलं भुङ्क्ते वर्षमेकं स्वर्ग सदा। त्रैवार्षिकमिष्टं याग सद्यपापप्रणाशनम्। यस्य त्रैवार्षिकं धन्यं निहितं भृत्यवृत्तये। अधिकं वापि विद्येत स सोमं पातुमर्हति। महाराजस्य दक्षो वा यागं कर्तुमलं मुने। न सर्वसाध्यो यज्ञोऽयं बहुधो बहुव्ययः” ब्रह्मवै॰ श्रीकृष्णज॰ ६ अ॰। सोमयज्ञ इत्यप्यत्र।

**सोमयाजिन्** पु॰ सोमेन यजते यज–णिनि। सोमयागकर्त्तरि। तस्य सौत्रामण्यामधिकारः सौत्रामणीशब्दे दृश्यम्।

**सोमयोनि** न॰ स एव योनिरस्य। चन्दनभेदे शब्दच॰।

**सोमराजी** स्त्री सोमेन राजते राज–अच् गौरा॰ ङीष्। (सोमराज) १ओषधिभेदे। २वाकुच्यां भावप्र॰। “अवल्गुजा वाकुची स्यात् सोमराजी सुपर्णिका” इत्युपक्रमे “वाकुची मधुरा तिक्ता कटुपाका रसायनी। विष्टम्भहृद्धिमा रुच्या सरा श्लेष्मास्रपित्तहृत्। रूक्षा हृद्या श्वासकुष्ठमेहज्वरकृमिप्रणुत्। तत्फलं पित्तलं कुष्ठकफानिलहरं कटु। केश्यं त्वच्यं कृमिश्वासकासशोथामपाण्डुहृत्” भावप्र॰। स्वार्थे क। सोमराजिकाप्यत्र। राज–णिनि। सोमराजिन् अप्यत्र पु॰ अमरः। [राजनि॰

**सोमलता** स्त्री सू–मन् कर्म॰। स्वनामख्यातायां लतायाम्

**सोमलतिका** स्त्री सोमलतेव इवार्थे कन् अत इत्त्वम्। १गुडूच्याम् राजनि॰। स्वार्थे क। २सोमलतायाञ्च।

**सोमवंश** पु॰ सोमस्य वंश। १चन्द्रवंशे २चन्द्रावधिके गोत्रपरम्पराजाते क्षत्रिये भाग॰ ९स्कन्धे दृश्यम्।

**सोमवल्क** पु॰ सोमस्येव वल्कोऽस्य। १करञ्जे जटा॰। २रीठाकरञ्जे राजनि॰ ३श्वेतखदिरे ४कट्फले च मेदि॰।

**सोमवल्लिका** स्त्री सोमवल्लीव कायति कै–क। सोमराज्याम् अमरः। स्वार्थे क। २सोमलतायाम्। सोमवल्लरीत्यप्यत्र।

**सोमवल्ली** स्त्री सोमाख्या लतेव वल्ली। १गुडूच्याम् अमरः। सोमरूपा वल्ली। २सोमलतायाम् भरतः। ३सोमराज्यां शब्दर॰। ४ब्राह्म्यां ५सुदर्शनायां ६पातालगरुड्यां राजनि। “सोमवल्ली महागुल्मा यज्ञश्रेष्ठा धनुर्लता। सोमाह्वी गुल्मवल्ली च यज्ञवल्ली द्विजप्रिया। सामक्षीरा च सोमा च यज्ञाङ्गा द्वादशाह्वया। सोमवल्ली कटुः शीता मधुरा पित्तदाहहृत्। तृष्णा विशोषशमनी पावनी यज्ञसाधनी” राजनि॰।

**सोमवासिन्** पु॰ सोमं तद्रसं वमति वम–णिनि। सोमरसपानाधिक्ये मुखेन सोमवमनकर्त्तरि तस्य सौत्रामण्यामधिकारः सौत्रामणीशब्दे दृश्यम्।

**सोमवार** पु॰ सोमस्वामिको वारः। चन्द्रस्वामिके दिने।

**सोमविक्रयिन्** पु॰ सोमं विक्रीणाति वि+क्री–णिनि। सोमलताया विक्रेतरि “पापो हि सोमविक्रयी” स्मृतिः।

**सोमवृक्ष** पु॰ सोम इव वृक्षः। १कट्फलवृक्षे रत्नमा॰ २श्वेतखदिरे च राजनि॰। [राजनि॰।

**सोमसार** पु॰ सोम इव शुभ्रः सारोऽस्य। श्वेतखदिरे

**सोमसिद्धान्त** पु॰ सोमकृतः सिद्धान्तः। चन्द्रोक्ते ज्योतिषसिद्धान्तग्रन्थभेदे जटा॰। [त्रिका॰।

**सोमसिन्धु** पु॰ सोमस्यामृतस्य सिन्धुरिव आधारः। विष्णौ

**सौमसुत्** पु॰ सोमं सुतवान् सु—भूते क्विप्। यज्ञार्थं कृत-सोमलतासन्धाडने त्रि॰ कौ॰।

**सौमसुता** स्त्री ६त॰। नर्मदानद्याम् राजनि॰। २बुधे पु॰ सामोद्भवादयोऽप्यत्र यथायथम् पु स्त्री॰। [मूाभिषवणे

**सोमसुत्वन्** पु॰ सोमं सुतवान् सु—भूते क्वनिप्। कृतसोमर

**सोमसूत्र** न॰ सोमस्य जलस्य सूत्रमिव प्रणाली। १जलनिर्गम प्रणाल्याम् १यवलिङ्गस्यगौरीपट्टस्य २जलनिर्गमस्थाने च "सोमसूत्रं न लङ्घयेत्" तन्त्रम्। [रक्तकैरवे रत्नमा॰।

**सोमाख्य** न॰ सोम लताभेदमाख्याति तद्वर्णेन आ+ख्या-क।

**सोमातिपूत** पु॰ सोमोऽतिपूतो यस्तो सुखभिसम्बिष्ट्य येन अति+पू कर्मणि क्त। कृत सोमरसपाने आधिक्यात् सुख भद्रनासिकादिछिद्रे सोमरसवमनकर्त्तरि तस्य सौत्रामण्यामाधिकार सौत्रामणीशब्दे दृश्य।

**सोलुण्ठ** त्रि॰ सह उल्लुण्ठेन सादृश। भूर्जे पार्श्वपरि वर्त्तादियुक्ते १वचनादौ हेमा॰ २स्तुते निन्दापरतया निन्दाया वा स्तुतिपरतया युक्ते २वाक्ये च।

**सोलुण्ठन** न सह उल्लुण्ठनेन सादृश। अन्ययाख्यितस्य अन्यरूपेण परिवर्त्तनसहिते वाक्ये (स्तुतिपरस्य निन्दा परता निन्दापरस्य च स्तुतिपरता इत्यत्र कल्पके वाक्ये)।

**सोष्यन्तीहोम** पु॰ सोष्यन्तीं सूतावद्याभासन्नप्रसवा स्त्रीता काम्य होम। सोष्यन्त्या आसन्नप्रसवाया हितार्थ कर्त्तव्ये होमभेदे तत्प्रकार स॰ त॰ दृश्य।

**सौकर्य्य** न॰ सुकरस्य भाव कर्म वा ष्यञ्। १अनायास साध्यत्वे जटा॰। २सुकरस्य धर्मेऽपि च।

**सौखसुप्तिक** त्रि॰ सुखसुप्तिं सुखेन शयन पृच्छति ठञ्। प्रात काले सुखशयनप्रच्छके वैतालिकादौ हेमच॰।

**सौखिक** त्रि॰ सुख प्रयोजनमस्य ठक्। सुखाभिलाषिणि (सौखिन)।

**सौख्य** न॰ सुखमेव चातु॰ ष्यञ्। सुखे हेमच॰।

**सौगत** पु॰ सुगत एव अण्। १सुगते बुद्धभेदे हेमच॰ तस्येद अण्। २सुगतसम्बन्धिनि त्रि॰। सुगतमत मधीते अण्। [शब्दर॰।
३सुगतमताध्यायिनि त्रि॰।

**सौगन्ध** न॰ सु गन्धोऽस्य स्वार्थे अण्। कर्तृणे राजकर्पूरे

**सौगन्धिक** न॰ सु गन्ध सुगन्ध सोऽस्त्यस्य ठन् स्वार्थे अण्। १कह्लारे अमर। २सुगन्धके पु॰ अमर। सुगन्धं व्यवहरति ठक्। (गन्धी) ३सुगन्धव्यवहर्त्तरि त्रि॰ मेदि॰ ४पद्मभेदे भा॰ व॰ सौगन्धिकाहरणपर्व। [२सुगन्धो।

**सौगन्ध्य** न॰ सुगन्धस्य भाव ष्यञ्। १सुगन्धे। स्वार्थे ष्यञ्।

**सौचिक** पु॰ सूच्यां तत्कर्मसीवनमुपजीवति ठन्। (दरजी) सीवनकारके अमर। इन्। सौचि तत्रार्थ शब्दर॰।

**सौजन्य** न॰ सुजनस्य भाव ष्यञ्। १सुजनतायां २सद्व्यवहारे च "सौजन्यजन्यं यशः" मल्लिनाथ।

**सौण्डी** स्त्री शुण्डा तदाकारोऽस्त्यस्या अण् ङीप् शब्दर॰ मत्वर्थ च। गजपिप्पल्याम् शब्दच॰।

**सौत्र** पु॰ पाणिन्यादिभि सूत्रेण कर्मविशेषाय पठित अण्। भ्वाद्यादिदशगणीयभिन्नेषु सूत्रमात्रे कार्य्यभेदार्थं पठितेषु १धातुषु। सूत्र यज्ञसूत्रमर्हति अण्। २विप्रे हेमच॰।

**सौत्रामणी** स्त्री सुत्रामा इन्द्रो देवताऽस्य अण् सप्तत्वात् न टिलोप णत्वम्। इष्टिभेदे तत्र हि सुरापान विप्र स्या विहितम्। "सौत्रामण्यां सुरां पिबेत्" श्रुति। स च यज्ञ ऋद्धिकामस्य ब्राह्मणस्यैव कर्त्तव्य तदधि कारिविशेष कात्या॰श्रौ॰१९।१क॰ उक्त। "ब्राह्मणस्य सौत्रामण्य् ऋद्धिकामस्य" सू॰। "ब्राह्मणस्यैव क्षत्रियवैश्य-योर्निवृत्त्यर्थम्" कर्क। "अग्निचित्सोमयाजिसोमातिपूत-सोमवामिनाम्" सू॰ "एभिश्च निमित्तै सौत्रामणी भवति। तत्राग्निचित्सोमयाजीति ग्रहणम् अग्निमत सोम-स्याङ्ग यथा स्यादिति न हि फलवान् निष्फलस्याग्नि-रिति एव च सत्यग्निमत्सोमयागान्ते सौत्रामणी भवति। ननु चान्यैरपि सामस्याङ्गत्वेन सौत्रामणी श्रूयते 'सोमेनेष्ट्वा सौत्रामण्या यजेतेति नैतदेवम् अग्निं चित्वा सौत्रामण्या यजेतेत्यस्य वाक्यस्याग्निप्रकरणे श्रुतत्वात् तदङ्गता युक्ता यस्य प्रकरणस्य तस्यान्यदिधीय स न तदङ्गमेव भवतीति न्यायम्। सोमेनेष्ट्वा सौत्रामण्या यजतेति सौत्रामणीप्रकरणे पाठ तत्र प्रस्तुतविपरिवृत्त्या सोमस्यैव सौत्रामण्यङ्गता भवति न सौत्रामण्या सो माङ्गता यथा 'वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेत' वाजपेय प्रकृत्य विधानात् वाजपेयाङ्गता बृहस्पतिसवस्य तथात्राग्निमति सोम सौत्रामणी "सोमेनेष्ट्वा सौत्रा-मण्या यजेतेति किमर्थस्'तु पाठ अग्निमत् सोमस्यानु-यादोऽयमित्यदोष। यद्वाऽग्निं चित्वेत्यस्यैव शेषोऽयम् अग्निमता सोमेनेष्ट्वेति तदुक्त भवति। सोमातिपूतसोम वामिनोश्च सौत्रामणी भवति वाक्यान्तरश्रवणात् सो मातिपूत सोमवामी च ब्राह्मण एव न हि क्षत्रिय वैश्ययोरेतद्विधानमिति ननु च सोमकार्यं तयोरपि स्यापोक्षविधानस्य तत्र तदतिपवने उद्वमने च कि मति न भव त नैतदेव यादृ भाग वाक्यविस्या धर्माप्रभवति च

न्याय सोमधर्मे किन्ताहि तदतिपवने यागान्तरविधान मिति। अग्निचयनस्तु पक्षत्रयेऽपि भवति अग्निचयन विधानात्। अन्न चेत तथा सोमया न तथा सोमातिपूतस्य तथा सोमस्यापि मुखव्यतिरिक्तेभ्यो नासिका कर्णगुदादिच्छिद्रेभ्य यस्य सोम स्रवति स सोमातिपूत इत्युच्यते मुखेन य सोम वमति स सोमवामी” स०व्या० “राज्ञोऽपरुद्धस्य च सौत्रामणी भवति” सू०। “दुष्टरीतुं हे पौ सायनो रुद्ध आसेति” तद्विधानात्। स्वराज्यात् प्राच्यावितस्य राज्ञ स्वराज्यप्राप्त्यर्थम्” कर्क। “अवनमयोरपगो” सू०। ‘सौत्रामणी भवति पशुयोग्य मनुयो नाम पश्चन्न विन्दत सोऽस्मपशुरपगु” कर्कः।

तत्र सुरासन्धानप्रकार तत्रैवोक्त

दक्षिणेन हुत्वा नग्नहुचूर्णानि कृत्वा ताव व्रीहि श्यामाकोदनयो पृथगाचामौ निषिच्य चूर्णैः सं सृज्य निदधाति तन्मासरम्” सू०। ‘दक्षिणेन द्वारेण प्रवेश्याग्न्यगारम् नग्नहुचूर्णादि कृत्वा नग्नहु किण्व मच्यते ताव यत्र दीर्घचूर्णयित्वा व्रीहिश्यामाकोदनयो पृथगाचामौ विनिषिच्य चूर्णै संसृज्य निदधाति तन्मासर मुच्यते व्रीहिश्यामाकाभ्यां च सुरा निष्पाद्यते सा च यागसाधनम्। तेन सा तत्रैवैरभिसम्बध्यते अतस्तयो सर्वसंस्कारपूर्वकम् पृथगोदनौ निष्पाद्येत” कर्क। “नग्नहुचूर्णानि कृत्वा नग्नहुगन्धार्थमाह ‘मज्जत्वक् त्रिफला चैव शुण्ठी चैव पुनर्नवा। चतुर्जातकसंयुक्ता पिप्पली गजपिप्पली। अजोऽश्वका ऽश्वगन्धा चित्रक चेन्द्रवारुणी। अश्वगन्धा शतपुष्पा मूत्रान्येतानि निर्दिशेत्। धान्यक च यवानी च जीरक कृष्णजीरकम्। द्वे हरिद्रे वचा चैव विडङ्गा लोध्रयो यथा” इति। क्रयणानन्तर तानि समादोत्पाद्य दक्षिणेन द्वारा-ऽग्न्यगार प्रवेश्य पूर्व नग्नहुचूर्णानि कृत्वा मज्जत्व न्यौषधानि तूष्णीं पिष्ट्वा तान् यवतोक्मलाजान् चूर्णीकृत्य इत्थंपूर्वमासमय पात्रान्तरादि सङ्ग्रामात् सर्वसंस्कारपूर्वक फलीकरणान्त पाकन्तक कृत्वा सक्तरादेके पृथक् पृथक् चरु पक्त्वा तत्कालानन्तर व्रीहिश्यामाकोदनयोः पृथगाचामौ निषिच्य पृथगसिक्तौ पात्रयोर्वभूवांसौ अस्मिन्नुत्पादयन्नाद्य तद्वत नग्नहुसहितमिश्रमिश्र चूर्णं संसृज्य निदधाति स्थापयति तन्मासरम्। तत्र चूर्णसंसृष्टोदनाचामस्य मासरमिति संज्ञा” स० भा० “ओदनौ चूर्णमासरे संसृज्य स्वादीं त्वा स्वादु

ना त” इति त्रिरात्र निदधाति” सू०। ‘चूर्णमासरकसंसृष्टावोदनौ “स्वादीं त्वा स्वादुना त” इति मन्त्राभ्यां कुम्भ्यां प्रक्षिपति चिरात्र च त्रिरात्र निधेया सुरा” कर्क। ‘एवमाचामयोश्चूर्णसमानन्तरमोदनौ चतुर्भिश्चूर्णैः संसृज्य स्वादीं त्वा स्वादुनेति यजु० १९।१ “अद्युना त यत्तु” २०।२७ इत्याभ्या मन्त्राभ्यामेकस्मिन् मृन्मये पात्रे चूर्णसंसृष्टावोदनौ मासराभ्यां च संसृज्य त्रि० रात्र निदधाति गुप्ते देश स्थापयति यजमाना नैर्ऋत कोणे गर्त कृत्वा तत्र स्थापयतीति अर्थ सम्प्रदाय” तिस्रो रात्रीरित्यादिसूत्र “एकस्या पयसा पाकतमा” शनैः परिस्रुति परीतोऽभिस्रुतति” सू०। सुरा परिस्रुति “एकस्यै० परिषिञ्चतीति” वचनात्। अश्विनायुक्तिस्थापाकरण कर्त्तव्यम् तद्वापूर्वत्वादपधानत्व प्रयम अस्मभ्यामपाकरो मीव गास्तर्गनमात्रमेवेति सम्प्रदाय। अपर तु धम सदुपाकरणमिच्छन्ति कर्क “शष्पचूर्णानि चावपति” सू० ‘चगन्धात् सुरायाम्” कर्क। “सारस्वतेन दध्या प्रात” सू०। “प्रात शब्देन च द्वितीयमहरभिधीयते तत्रापि च रात्रावेवाभिषेक प्रथमा रात्रि परिस्रुतीति प्रमाणं “द्वयोर्दुग्धेन द्वितीयामित्याह द्वितीयाम् रात्रिमिति गम्यते” कर्क। “प्रात शब्देन योऽभिधीयते स० व्या० “तोक्मचूर्णानि च” सू०। ‘आवपति” ऐन्द्रेणोत्तम तिसृणाम्” सू० “गवा दुग्धेनैन्द्रेण परिस्रुति” कर्क अन्यस्मे तृतीयेऽहनि सध्या। ‘लाजचूर्णानि च” सू० “आवपति अत्र चूर्णानां प्रयस्य संस्कारकत्वम् साधन तु माधुर्या साकाशत्यतत्पयोरेव दध्नोद्देशेन पयसम्” कर्क। यजु० १९अ० वदेणापि तु तत्सुरासन्धानप्रकार स्पष्ट दर्शितो यथा “अथ सौत्रामणीमन्त्रान्व्याख्यास्यामः। अध्याये। पाङ्क्त्याग्निचितो मुखेतरच्छिद्रसोमवामिनो इत्यन्न सोम वामिना राज्यच्युतस्य पशुकामस्य च सौत्रामणीयाग। अत पादस्थान गोचम स्त एताम् स्याद्येत् सोम सुराविक्रयिण क्रीणाति क्रीत्वा सोधेन रत्न क्रीत्वा ऊर्णास्तुका वा स्तोक्यमाणात् कनचित् पुनर्नवम् नग्नहुम् पिष्टा स्नात्वा गलम विडङ्गा यता सौम्या स्तम्भाख्यो वाजा चतुर्भिः फलत्रिक शुण्ठी पुनर्नवा चतुर्जातक पिप्पली गजपिप्पली चित्रक चेन्द्र वारुण्यश्वगन्धा धान्यकयवानीजीरकद्वयहरिद्राद्वयविड्ङ्ग यष्टीमधु एतानि नग्नहु। गृहीत्वा आग्नेयाग्न्यगारं दक्षिणद्वारेण प्रविश्य तत्र तानि चूर्णी

दर्शपौर्णमासधर्मेण व्रीहिश्यामाकयोरष्ट मजले पक्वा स्थालन्यानान्तरं तयोर्व्रीहीन् धावयित्वा पृथक्पात्रयो-रादाय शष्पादिचतुर्णां चूर्णं सङ्गृह्य स्थापयेत् तय चूर्णापामद्य मासराख्यम्। "ओदनौ चूर्णमासरं सं-सृज्य स्वाद्वीं त्वा स्वादुनेति इति तिरात्रं निदधाति' का० एतमाधानयाच् चैवन्नौ मासरस्थानिष्पादनानन्तरमोदनौ व्रीहिश्यामाकयोः चतुर्भिश्चूर्णैः संसृज्य स्वाद्वीं त्वेति मन्त्रेण अमुना ते इति विभाध्यायसूत्रविधया कृत्वा चैकस्मिन् पात्रे चूर्णसमृष्टावोदनौ मासराभ्यां संसृज्य तिरात्रं शालानैऋतकोणे गर्त्तं कृत्वा तत्र स्थापयेत्। अयमर्थः अद्य अहाह दयो पृथक्पात्रयोरष्टकम् तत शष्पतोक्मलाजचूर्णानां पृथक् त्रिधा कृतानां तृतीयांश द्वेधा कृत्वा पात्रयोः क्षिपेत् ततो नग्नहुचूर्णं द्वेधा कृत्वैकमर्धं द्विधा विभज्य पात्रयोः क्षिपेत्। एवं चूर्णसमृष्टपात्रयोर्मासरसंज्ञा। ततः शष्पतोक्मलाज-चूर्णानां द्वितीय तृतीयांश द्विधा कृत्वैकैकं भागमोद-नयोः क्षिपेत् नग्नहुचूर्णद्वितीयार्धं द्वेधा कृत्वौदनयोः क्षिपेत् तत ओदनावेकपात्रे कृत्वा तत्पात्रयोः क्षिपेत् तत "स्वाद्वीं त्वा" "अमुना त" इति मन्त्राभ्यां चूर्णमासरं स ओदनयोराङ्गालनेन संसर्गं कार्यं तस्तिरात्रनिधा नम् शष्पतोक्मलाजचूर्णं तृतीयाशानां प्रतिदिनं सुरायां *निवपाम इत्यर्थमिति। एकस्मा पयस्मासां कृतेनाश्वि नेन परिस्रुति परीतो सिञ्चति शष्पचूर्णानि चावपति आरम्भतेन द्वयोः प्रातस्ताक्मचूर्णानि चेन्द्रोवोत्तमे तिसृभ्यः लाजचूर्णानि च। साय होमान्तेऽश्विभ्यां अपाकरोमीति करण मा स्तृहा एतां ता दुग्ध्वा तत् पयसाध्वर्युः सुरां सिञ्चति परीत इति मन्त्रेण। रक्षित शष्पचूर्णानां तृतीयांश सुराभाण्डे क्षिपेत्। द्वितीय-ऽह्नि निशान्ते सरस्वत्या अपाकरोमीति गावौ स्तृहा दोहितेन तयोर्दुग्धेन तथैव मन्त्रेण सुरां सिञ्चति तोक्म चूर्णतृतीयांशक्षेपश्च। तृतीयेऽह्नि रात्रौ इन्द्राय सु त्रामणेऽपाकरोमीति तिस्रो गा स्पृहा ता दुग्ध्वैकीकृत तत्पयसा सुरां सिञ्चति तथैव मन्त्रेण तत्र लाजचूर्ण तृतीयांशक्षेपश्चेति"। ( व्याख्यायां [illegible] )

**सौदामनी** स्त्री सुदामा पर्वतभेदस्तेनैका दिक् तत्प्रान्त भवत्वात् अण्। १विद्युति अमरः। सा हि स्फटिक मयस्य सुदाम्न पर्वतस्यैकदेशे जाता। २अप्सरोभेदे च हेमच०। सुदामा ऐरावतगजस्तस्य पत्नी ङीप्। ३ऐरा वतयोषिति शब्दर०। तत्र ङीप अतोऽल्लोपे सौदा-म्न्यपि शब्दर०।

**सौदायिक** न० सुदायात् बन्धुकृतात् आगत ठञ्। "ऊ-ढया कन्यया वापि पत्युः पितृगृहेऽथ वा। भर्तुः स-काशात् पित्रोर्वा लब्धं सौदायिकं स्मृतम्" कात्या० स्मृत्युक्ते स्त्रीधनभेदे "सौदायिकं धनं प्राप्य स्त्रीणां स्वातन्त्र्यं परिकीर्त्तितम्" स्मृति। स्त्रीधनशब्दे दृश्यम्।

**सौदास** पु० सूर्यवंश्ये कल्माषपादे नृपतौ।

**सौध** पु न० सुधया लेपनद्रव्येण रक्तम् अण्। १राजसदनभेदे अमर। सुधा तदर्थमर्हति अण्। २रूप्ये न० ३दुग्धपाषाणे पु० राजनि०। ४सुधासम्बन्धिनि त्रि०।

**सौनन्द** न० सुनन्द+स्वार्थे अण्। बलदेवमुसले हेमच०।

**सौनिक** पु० सूना बध्यस्थानं तदुपलक्षितमांसादि पण्यमस्य ठण्। मांसक्रयविक्रयोपजीविनि व्याधे (कसाइ)। हेमच० शौनिकशब्दे उदा० दृश्यम्।

**सौन्दर्य्य** न० सुन्दरस्य भाव ष्यञ्। १चारुतायां 'अङ्ग-प्रत्यङ्गकानां य सन्निवेशो यथोचितम्। सुश्लिष्ट सन्धि बन्ध स्यात् तत्सौन्दर्य्यमुदाहृतम्" उज्ज्वलमण्युक्ते २अङ्गादीनां सन्निवेशभेदे।

**सौपर्ण** न० सुपर्णं गरुड तदर्णमर्हति कण्। १मरकतमणौ २शुण्ठ्यां राजनि०। सुपर्णमधिकृत्य कृता ग्रन्थ अण्। भा०आ० २०अध्यायावधौ २४अध्यायपर्य्यन्ते ३अवान्तर पर्वभेदे न० ४पातालगरुडीलतायां स्त्री राजनि० ङीप्। तस्येदमण् ५गरुडसम्बन्धिनि त्रि०।

**सौपर्णेय** पु० सुपर्ण्यां विनतायां अपत्यम् ढक्। १गरुडे हेमच० २गायत्र्यादिछन्दःसु "गायत्र्यादीनि छन्दांसि सौपर्णेयानि पाणिण वह्निपु०।

**सौप्तिक** त्रि० सुप्तिकाले रात्रौ भवम् ठञ्। १रात्रियुद्धे जटा०। सुप्तानधिकृत्य कृतो ग्रन्थ ठञ्। २महाभार-तान्तर्गत पर्वभेदे।

**सौभ** न० सुष्ठु स्वर्गे भाति भा-क स्वार्थे अण्। १कामचारिणि पुरे २हरिश्चन्द्रपुरे जटा०। तस्य राजा अण्। ३राजभेदे स च शाल्वनाम निहत नृपः भा० व० १४अ० अवधि २२अ० पर्य्यन्ते कथा।

**सौभद्र** पु० सुभद्राया अप अण्। १सुभद्रापुत्रे अभिमन्यौ राजा। सुभद्रं य चिन्तः अण्। २विभीतकवृक्षे शब्दच०।

**सौभद्रेय** पु० सुभद्राया अपत्यम् ढक्। सुभद्रापुत्रे अभिमन्यौ।

**सौभरि** पु० ऋषिभेदे भाग० ९।६ अ० कथा०।

**सौभागिनेय** पु० सुभगाया अपत्यम् ढक् इनङ् च द्विपद वृद्धि । १सुभगापुत्रे । २तत्कन्यायां स्त्री ङीप् ।

**सौभाग्य** न० सुभगाया भाव ष्यञ् द्विपदवृद्धि० । १पतिप्रियत्वे तदर्थं व्रतं सौभाग्यव्रत व्रतशब्दे ५०६६ पृ० दृश्यम् । सुभगायै सुभगाय वा हितं ष्यञ् । २सिन्दूरे ३टङ्कणे च राजनि० । विष्कम्भादिषु मध्ये ४चतुर्थे योगे पु० ज्यो०त० ।

**सौभाग्यचिन्तामणि** पु० औषधभेदे । तल्लक्षणं सारकौ० उक्तं यथा "सौभाग्यामृतजीरपञ्चलवणव्योषाऽभयाधानकानि-चन्द्राभ्रकगुडगन्धकरसानेकीकृतान् भावयेत् । निर्गुण्डी युगभृङ्गराजकटुपापामार्गपत्रोत्थसत् प्रत्येकं स्वरसेन सिद्धवटिका हन्ति त्रिदोषोदयम् । येषां शीतमतीव देहमखिल स्वेदद्रवाद्वर्तित निद्रा घोरतरा समस्त करण-व्यापारमूढं मनः । शून्यश्वासबलाप्रकाशसहितं मूर्च्छा-न्वित ज्वरं तेषां वै परिहृत्य जीवितमसौ स्वल्पाति-मन्त्रीसर्वात्" । [ऐन्द्रजालिके हारा० ।

**सौभिक** पु० सोभ कामचारिपुरं तद्विमानं शिल्पमस्य ठक् ।

**सौमनस्य** न० सुमनसो भावः ष्यञ् । प्रसन्नचित्तत्वे तत्र हित ष्यञ् । २श्राद्धे दत्तस्य पुष्पस्य प्रसादयुक्तचित्त साधनत्वे "सौमनस्यमस्तु" श्राद्धमन्त्र ।

**सौमनस्यायनी** स्त्री सौमनस्यमयतेऽनया अय–ल्युट ङीप् ष्ण० । १मालत्याम् २तत्कलिकायाञ्च त्रिका० ।

**सौमिकी** स्त्री सोमसाद्दीक्षा प्रयोजनमस्य ठक् ङीप् । ४सप्तागार्दीक्षणीयेष्टौ हेमच० । [त्वच्छाये शब्दच० ।

**सौमित्र(त्रि)** पु० सुमित्रायाः अप० अण् बाह्वादि० इञ् वा

**सौमेधिक** पु० सुमेधया निर्वृत्तः ठक् । १सिद्धियुते हारा० । २शोभनमेधायुत च त्रि० ।

**सौम्य** त्रि० सोमो देवताऽस्य तस्येदं वा अण् । १सोमदेवताके ०चरुविरादौ २तत्सम्बन्धिनि । टित्त्वात् स्त्रियां ङीप् । सोम इव प्रियदर्शनत्वात् वा स्वार्थे अण् । ३मनोहरे ४प्रियदर्शने ५अनुग्रे च त्रि० मेदि० ६बुधे पु० अमर० । तत्र आर्द्रिकादिषु नक्षत्राभावे सौम्य अण् भवति । "सुदेव कास्येदनाप आर्बी" इति सु०त० । ज्योतिषोक्ते ७शुभ-ग्रहे ८उडम्बरवृक्षे च ९उदुम्बरवृक्षे राजनि० । १०भास्वर त्रि० शब्दर० । ११सोमपायिनि विप्रे पु० शब्दमा० १२द्वीपभेदे पु० "मध्ये वरुण सौम्य च पाण्ड्य ह्लादप नागो महाद्वीप ऋक्षाः मध्या । चन्द्रेन्द्रनक्षा दश्युयपाद्भवर्णसमाम् । नाम इव कुमारी च तत्र दीपा दशाहर्षि" शब्दमा० ।

**सौम्यकृच्छ्र** १२सौम्यकृच्छ्रे व्रतभेदे । "यतिकृच्छ्रं पर्णकृच्छ्रं सौम्यः कृच्छ्रोऽतिकृच्छ्रकः" प्रा० त० । सौम्यकृच्छ्रशब्दे दृश्यम् ।

**सौम्यकृच्छ्र** पु० कर्म० सोमदेवताके कृच्छ्रसाध्ये व्रतभेदे । "पिण्याकाचामतक्राम्बुसक्तूना प्रतिवासरम् । एकैकमुप-वासश्च कृच्छ्रः सौम्योऽयमुच्यते" याज्ञ० । पिण्याकः खलिः आचामः भक्तमण्ड । एष षडहसाध्यः मा०वि० ।

**सौम्यगन्धी** स्त्री सौम्य अनुग्र गन्धो यस्याः गौरा० ङीष् । शतपत्त्र्याम् राजनि० ।

**सौम्यग्रह** पु० कर्म० । ज्योतिषोक्ते पूर्णचन्द्रपापायुतबुध-गुरुशुक्ररूपे शुभग्रहे "अर्कार्किवक्रभौराराः पापाः सौम्यास्तथाऽपरे । पापयुक्तो बुध पापो राहुकेतू च पापकौ" ज्यो० त० । [तथात्वम् ।

**सौम्यधातु** पु० कर्म० । कफे राजनि० तस्य सोमजातत्वात्

**सौम्या** स्त्री सोमो देवताऽस्य अण् सोम इव प्रिया० वा स्वार्थे अण् वा । १दुर्गायां देवीमा० । २महेन्द्रवारुण्यां ३रुद्रजटाया ४महाज्योतिष्मत्या ५मरिचपत्र्या ६शुक्लायां ७ब्राह्मण्यां ८त्वाम्रान्त्रा ९मठ्यां १०मल्लिकायां च राजनि० मृगशिरोनक्षत्रशिरःस्थासु पञ्चतारकासु विश्व० ।

**सौर** पु० सूरस्य इदम् सूरो देवताऽस्य वा अण् । १सूर्य-पुत्रे शनैश्चरे २यमे च । ३सूर्यदेवताके त्रि०, स्त्रियां ङीप् । सूरेण निर्वृत्त अण् । एकैकराशौ तदंशेषु वा सूर्यगतिसाध्ये ४दिनमासादौ त्रि० । "अध्यायनञ्च यज्ञचारकर्म सौरेण मानेन सदाऽध्यवस्येत्" ज्यो०त० । "विवाहादौ स्मृत सौरः" इति स्मृतिः । ५तुम्बुरवृक्षे पु० राजनि० ६सूर्योपासके त्रि० ७गुरुभेदे "गौडा शाक्ता सौराः मागधाः कौलमार्गकाः । कौलमार्ग इति गुरव सप्त मध्यमाः" तन्त्रसा० ।

**सौरज** पु० सुरज्जायम् अण् सौर आलोकमात्रे जायत जन–ड । तुम्बुरुवृक्षे राजनि० ।

**सौरभ** न० सुरभेर्भाव अण् । १सद्गन्धे सौरभमस्त्यस्य अच् सुरभिरस्त्यस्य अण् वा । कुङ्कुमे त्रिका० ३बोले च राजनि० ।

**सौरभेय** पु० सुरभेरपत्यम् ढक् । १गवि स्त्रियां ङीप् । "सौरभेयीश्च एव च" गादाधमन्त्र० । तस्या इदम् ढक् । २सुरभिसम्बन्धिनि त्रि० ।

**सौरसेय** पु० सुरसाया अपत्यम् ढक् । स्कन्दे शब्दमा० ।

**सौराष्ट्र** पु० एष्टु राष्ट्रमस्यास्ति दन्ता० अण् । (सरट) १देश-भेदे भरा० । सुराष्ट्रे भव अण् । २सौराष्ट्रदेशभवे त्रि०

३कुन्दुरुके पु० राजनि० ४काश्ये न० ५सुवर्च्चायां स्त्री राजनि० टाप् । सुगन्धिमृत्तिकाभेदे स्त्री रत्नमा० ङीप् सञ्ज्ञायां कन् । सौराष्ट्रक पञ्चलौहे न० हेमच० ।

**सौराष्ट्रिक** न० सुराष्ट्रदेशे भव ठक् । विषभेदे शब्दर० ।

**सौरि** पु० सूर्य्यस्यापत्यम् इञ् । १शनैश्चरे “सौरिशारेऽष्टता नीत” ज्यो०त० । २यमे ३कर्णे ४सुग्रीवे च पु० । ५असने वृक्षे ६आदित्यभक्तायां राजनि० ।

**सौरिक** पु० सुरायाः स्वर्गनामाधवासाय हितः ठञ् । १स्वर्गे स्वार्थे क । २सूर्य्यापत्ये शनैश्चरादौ ।

**सौरिरत्न** न० सौरिप्रियं रत्नम् शाक० । नीलके मणौ राजनि०

**सौरेय** पु० सुरायै हितम् ढक् । शुक्लझिण्टयाम् स्वार्थे क तत्रैव । “सौरेयः कुष्ठवातास्रकफकण्डूविषापहः । तिक्तोष्णो मधुरो दन्त्यः सुस्निग्धः केशरञ्जनः” भावप्र० ।

**सौल्विक** त्रि० शुल्वं ताम्रपात्रादिनिर्माणं शिल्पमस्य ठक् । ताम्रमयपात्रनिर्माणकर्त्तरि (कासारि) । वणिग्भेदे

**सौव** त्रि० स्वस्येदम् स्वो इदम् वा अण् अव्ययटिलोपो न वृद्धि वात्पूर्व्वमौत् । १आत्मसम्बन्धिनि २स्वर्गसम्बन्धिनि ।

**सौवग्रामिक** त्रि० स्वग्रामे भवः ठक् न वृद्धि वात्पूर्व्व मौत् । स्वग्रामभवे पदार्थे ।

**सौवर्च्चल** न० सुवर्च्चलदेशे भवम् अण् । रुचकलवणे अमर ।

**सौवर्णभेदिनी** स्त्री सुवर्णस्य विकारः अण् सौवर्णमिव भिनत्ति प्रकाशेन भिद–णिनि । प्रियङ्गौ शब्दमा० ।

**सौवस्तिक** पु० स्वस्तिवचने नियुक्तः ठक् न वृद्धि वात्पूर्व्व मौत् । पुरोहिते हेमच० । [रक्षके अमर ।

**सौविद** पु० सुवेत्ति सु+विद–क स्वार्थेऽण् । अन्तःपुर-

**सौविदल्ल** पु० सुष्ठु विदम् ज्ञानं लाति ला–क स्वार्थेऽण् । अन्तःपुररक्षके अमर ।

**सौवीर** न० सुष्ठु वीरो यत्र सुवीरो देशभेदः तत्र भवम् अण् । १स्रोतोऽञ्जने २बदरफले “सौवीरन्तु यवैरामैः पक्वैर्वा निस्तुषैः कृतम् । गोधूमैरपि सौवीरम्” इत्युक्ते ३काञ्जिके अमरः “सौवीरन्तु ग्रहण्यर्शः कफघ्नं भेदि दीपनम् । उदावर्त्ताङ्गमर्दास्थिशूलानाहेषु शस्यते” भावप्र० । ४बदरवृक्षे पु० राजनि० ।

**सौवीरसार** पु न० कर्म० । स्रोतोऽञ्जने राजनि० ।

**सौवीराञ्जन** न० सौवीरदेशजमञ्जनम् । अञ्जनभेदे अमर स्वार्थे क । काञ्जिकभेदे न० ।

**सौष्ठव** न० सुष्ठु भद्रं तस्य भावः ष्यञ् न टिलोप । अतिशये “न सौष्ठवादामविदेशादिवीमि” किरा० ।

**सौहार्द** न० सुहृदो भावः अण् द्विपदवृद्धि । १स्नेहे २मित्रत्वे हेमच० । [सौहित्यमाचरत्’ स्मृति ।

**सौहित्य** न० सुहितस्य तृप्तस्य भावः ष्यञ् । तृप्तौ “नाति

**सौहृद** न० सुहृदो भावः अण् । मित्रत्वे बन्धुतायाम् हेम०

**स्कद** उत्प्लुत्य गतौ अक० उद्धृतौ च स्रावे च सक० भ्वा० आ० सेट् इदित् । स्कन्दते अस्कन्दिष्ट । [स्कन्दत्त न ।

**स्कन्द** समाहारे अद०चु०उभ०सक०सेट् । स्कन्दयति ते अच

**स्कन्द** गतौ शोषणे च भ्वा० पर० सक० अनिट् । स्कन्दति अस्कदत् अस्कान्त्सीत् चस्कन्द । आ+आक्रमणे

**स्कन्द** पु० स्कन्दति उत्प्लुत्य गच्छति अच् । कार्त्तिकेये अमरः च तत्कुमारशब्दे ५४ पृ० तस्योत्पत्तिकथा । स्कन्दषष्ठी-स्कन्दापस्मारौ षष्ठशब्दे २७१५ पृ०दृश्यतोक्तौ द गतौ । २नृपतौ जटा० ३देहे त्रिका० ४पारदे राजनि० ५बाल ग्रहभेदे सुश्रुत । [४धान्ये च ।

**स्कन्दन** न० स्कन्द–ल्युट् । १रेचने त्रिका० २शोषणे ३गतौ

**स्कन्दांशक** पु० स्कन्दस्यांश प्रांशो यस्य कप् । पारदे । तयो शिवशीर्य्यजत्वादेकांशत्वम् ।

**स्कन्ध** पु० स्कन्दन्ते आरुह्यतेऽसौ सुखेन शाखया वा कर्म्मणि घञ् पृषो० । १अंसे (काँध) २वृक्षस्य कारडे (गुँडि) अमर । ३समूहे ४युद्धे ५समूहे ६काये ७राजादौ ८शास्त्रा भेदे मेदि० ९सौगतमतसिद्धेषु १०विज्ञानादिषु पञ्चस्कन्धेषु “सह्याद्रिस्कन्धपक्वम्” माघ ।१०पाथ शब्दर० ११ग्रन्थ परिच्छेदे च । “स्कन्धोदकमिर्युक्तम्” इति भागवत-विशेषणम् । १२व्यूहे हेमच० । [विटङ्गिकायां भारा० ।

**स्कन्धचाप** पु० स्कन्धे चाप इव । वंशादिनिर्मितशिक्यधारे

**स्कन्धज** पु० स्कन्धात् जायते जन–ड । स्कन्धोद्भवे शल्लक्यादौ “पर्य्यायाय इत्याद्याः स्कन्धजाः शल्लकीमुखाः” हेमच० ।

**स्कन्धतरु** पु० स्कन्धप्रधान तरुः । नारिकेलवृक्षे राजनि० ।

**स्कन्धफल** पु० स्कन्धे फलमस्य । १नारिकेलवृक्षे राजनि० २उदुम्बरवृक्षे च शब्दच० । [शब्दच० ।

**स्कन्धबन्धना** स्त्री स्कन्धे बन्धनमिवास्याः । शतपुष्पायाम्

**स्कन्धरुह** पु० स्कन्धात् रोहति रुह–क । वटवृक्षे राजनि० ।

**स्कन्धवाह** पु० स्कन्धेन वाहयति वह–णिच्–अण् । स्कन्धेन शकटादिवाहके वृषादौ शारा०प्रकृत स्कन्धवाहक तमोऽस्य हेमच० । [शाखायाम् अमरः ।

**स्कन्धशाखा** स्त्री स्कन्धात् उद्गता शाखा । इत्युक्त महा-

**स्कन्धस्कन्द** पु स्त्री० स्कन्धस्कन्दीय ताडूनक । भारवे शिवा वाह् ।

**स्कन्धाग्नि** पु० स्कन्धजातोऽग्निः । स्थूलकाष्ठजाते वह्नौ जटा० ।

**स्कन्धावार** पु० स्कन्धार्थमावार आ+वृ-घञ् । युद्धार्थं उद्यतसैन्यानां १स्थापने २तदाधारे कटके च ३राजधान्यां शब्दच० । [इत्यादौ हेमच०

**स्कन्धिक** पु० स्कन्धेन वहनमस्त्यस्य ठन् । स्कन्धवाहके

**स्कन्धिन्** पु० स्कन्धेन वहनमस्त्यस्य इनि । स्कन्धेन वाहके वृषादौ रत्नमा० ।

**स्कन्न** त्रि० स्कन्द-क्त । १च्युते अमर० २गलिते ३क्षरित ४शुष्के ५गते च । भावे क्त । ६क्षरणे न० ।

**स्कन्भ** प्रतिघाते क्र्या० स्वा० प० सक० सेट् । स्कभ्नाति स्कभ्नोति स्कभ्नुतः । अस्कम्भीत् अस्कम्भिष्ट । चस्कम्भ चस्क(भ)म्भे । [म्भिष्ट ।

**स्कभ** स्तम्भे भ्वा० आ० सक० सेट् इदित् । स्कम्भते अस्क

**स्कु** उद्धृतौ आप्लावने च क्र्या० स्वा० उ० सक० अनिट् । स्कुनाति स्कुनीते स्कुनोति स्कुनुते । अस्कौषीत् अस्कोष्ट । चुस्काव चुस्कुवे । [स्कुन्दते अस्कुन्दिष्ट ।

**स्कुद** आप्लावने उद्धृतौ च भ्वा० आ० सक० सेट् इदित् ।

**स्कुन्भ** रोधने सौ० क्र्या० स्वादि० कार्यभागी प० सक० सेट् स्कुभ्नाति स्कुभ्नोति । अस्कुम्भीत् । उदित् क्त्वा वेट् ।

**स्खद** विदारे दि० आ० सक० सेट् । स्खद्यते अस्खदिष्ट घटादि० स्खदयति । [स्खदयति स्खादयति ।

**स्खल** चले भ्वा० प० अक० सेट् । स्खलति अस्खालीत् णिचि घटा०

**स्खलन** न० स्खल-भावे ल्युट् । १चलने २पतने अमर ।

**स्खलित** न० स्खल भावे क्त । १कुरुयुद्धादौ मद्यपो वीरमर्य्यादातः १पतने २स्वलक्षणमात्रे च अमर । कर्त्तरि क्त । ३चलित त्रि० ।

**स्तन** मेघशब्दे अद० चु० उभ० सक० सेट् । स्तनयति ते अतस्तनत् त । वहुषत्वाच्च षोपदेश ।

**स्तन** पु० स्तन-अच् । (माइ) स्त्रीणामङ्गभेदे पयोधरे अमर । 'परोमधो स्तनौ पीनौ घनावविषमौ शुभौ' स्तनयोः शुभलक्षण गारुडे ६६अ० । [शब्दे च मे द० ।

**स्तनन** न० स्तन-ल्युट् । १ध्वनिमात्रे २मेघशब्दे ३कुन्थन

**स्तनन्धय** पु स्त्री० स्तनं धयति धे-खश् मुम् च । अतिशिशौ धेट्टित्वात् स्त्रियां ङीप् । [अमर । स्त्रियां टाप् ।

**स्तनप** पु स्त्री० स्तनं पिबति पा-क । अतिशिशौ बालके

**स्तनभर** पु० ६त० । १स्थूलस्तनभारे २तदाभोगे च त्रिका० ।

**स्तनयित्नु** पु० स्तन-इत्नु । १मेघे २मुस्तके अमर ३मेघशब्दे मेदि० ४विद्युति शब्दर० । ५मृत्यौ ६रोगे च शब्दच० ।

**स्तनवृन्त** पु० स्तनस्य वृन्तमिवाग्रम । १स्तनाग्रे चूचुके हेमच० स्तनशिखादयोऽप्यत्र हेमच० । [च ।

**स्तनान्तर** न० स्तनयोरन्तरम् । १हृदये हेमच० २स्तनमध्ये

**स्तनाभोग** पु० ६त० । स्तनस्य परिपूर्णतायाम् त्रिका० ।

**स्तनित** न० स्तन-भावे क्त । १मेघशब्दे अमर । २रतादिशब्दे च । कर्त्तरि-क्त । ३शब्दित त्रि० ।

**स्तनितफल** पु० स्तनितं मेघशब्दे फलति फल-अच् । विकङ्कतवृक्षे राजनि० ।

**स्तन्भ** रोधने क्र्या० स्वा० प० सक० सेट् उदित् क्त्वा वेट् । स्तभ्नाति स्तभ्नोति इरित् अस्तभत् अस्तम्भीत् । इदित्यन्ये षोपदेश एव न्याय्य स्तोभोऽयमित्यन्ये तन्न षोपदेशः ।

**स्तन्य** न० स्तने भवम् यत् । स्तनजाते दुग्धे हेमच० । [भूते च

**स्तब्ध** त्रि० स्तम्भ-कर्मणि कर्त्तरि वा क्त । १जडीकृते २जडी

**स्तब्धरोमन्** पु० स्तब्धं रोमास्य । १शूकरे अमर जडीकृतरोमणि त्रि० स्त्रियां वा डाप् ङीप् च ।

**स्तम्ब** पु० स्ता-अम्बच् किच्च पृषो० । काण्डरहिते भिन्नघटकादौ द्रुमे २स्तम्बगुल्मे ३प्रकाण्डे गुच्छे च अमर ।

**स्तम्बकरि** पु० स्तम्बं गुच्छं करोति कृ-इन् । व्रीहिधान्ये अमर । [न्यूनके खनित्रादौ अमर ।

**स्तम्बघन** पु० स्तम्बो हन्यतेऽनेन हन-क नि० । स्तम्बो-

**स्तम्बघ्न** त्रि० स्तम्बो हन्यतेऽनेन हन-घञर्थे क । स्तम्बोघ्नके खनित्रादौ अमर । स्तम्बहननमपात् ।

**स्तम्बपुर्** स्त्री स्तम्बप्रधाना पूः अ समासान्तः । ताम्रलिप्ते पुरभेदे हेमच० ।

**स्तम्बेरम** पु स्त्री० स्तम्बे तृणादीनां काण्डे गुच्छे गुल्मे वा रमते रम-अच् अलुक्स० । गजे अमर स्त्रियां ङीष् ।

**स्तम्भ** पु० स्तम्भ-अच् । (थाम) १स्थूणायाम् अमर । भावे घञ् । २जडीभाव पु० ।

**स्तम्भन** पु० स्तम्भयति स्तम्भ-णिच् ल्यु । कन्दर्पस्य पञ्चसु वाणेषु मध्ये १वाणभेदे जटा० भावे ल्युट् । २जडीकरणे न० । करणे ल्युट् । तन्त्रोक्तकर्मान्तर्गते तन्त्रोक्ते ३अभिचारकर्मभेदे

**स्तम्भित** त्रि० स्तम्भ आत्मे णिच्-कर्मणि क्त । जडीकृते

**स्तरिमन्** पु० स्तॄ-कर्मणि इमनिच् । तल्पे उणा० ।

**स्तरी** स्त्री स्तॄ-कर्मणि ई । धूमे हेमच० ।

**स्तव** पु० स्तु-अप् । १प्रशंसायाम् २स्तुतौ च ।

**स्तवक** पु० स्तु-वुन् स्ता-अच्क पृषो० वा । गुच्छे अमर । २ग्रन्थपरिच्छेदे ३समूहे च मेद० ।

**स्तवेय्य** पु० स्तु-एय्य । इन्द्रे उणा० ।

**स्तावक** त्रि० स्तु–ण्वुल् । स्तुतिकारके प्रशंसाकारके ।

**स्तिमित** न० स्तिम–भावे क्त । १आर्द्रतायाम् अमर० । २अचाञ्चल्ये च मेदि० कर्त्तरि क्त । ३अचञ्चले ४आर्द्रे च त्रि० ।

**स्तिम्भि** पु० स्तिम–इन् मुक् च । १समुद्रे २वार्यौ च उज्ज्वल० ।

**स्तीर्वि** पु० स्तॄ–क्विन् न वरित्वम् । १आकाशे २रुधिरे ३तृणजातौ ४अध्वर्यौ ५उदके ६शरीरे संक्षिप्तसा० ।

**स्तुत** पु० स्तु कर्मणि क्त । स्तुतिकर्मणि अमर० ।

**स्तुति** स्त्री स्तु–क्तिन् । स्तवे अमर । [अमर

**स्तुतिपाठक** पु० स्तुतिं पठति पठ–ण्वुल् । राजादेर्बन्दिनि

**स्तुन्भ** रोधने सौ० क्र्या० स्वा० कार्य्यभावे पर० सक० सेट् इदित् क्त्वावेट् । स्तुभ्नोति स्तुभ्नाति । अस्तुम्भीत् । सौत्रत्वादत्रोपदेश इत्यन्ये ।

**स्तुतिव्रत** पु० स्तुतौ व्रतमस्य । स्तुतिपाठके जटा० । २६८पृ० दृश्यम्

**स्तुत्यर्थवाद** पु० ३त० । प्रशंसया अर्थवादभेदे अर्थवादशब्दे

**स्तुनक** पु स्त्री० स्तु–नकक् । छागे शब्दच० स्त्रियां ङीष् ।

**स्तुभ** पु स्त्री० स्तुन्भ-मूल० क । छागे भरत स्त्रियां ङीष् ।

**स्तूप** उच्छ्राये अद० चु० उभ० सक० सेट् । स्तूपयति ते अतुस्तूपत् त । बहुलकत्वात् षत्वोपदेश एव । ५।७२ पृष्ठे ष्टूप इति धातु षोपदेशतया प्रमादात् लिखितः ।

**स्तूप** पु० स्तु–पक् पृषो० स्तूप-अच् वा । १राशीकृते मृत्तिकादौ २अधात ३बले ४निष्प्रयोजने च उणादिको० ।

**स्तृ** विस्तारे स्वा० उ० सक० अनिट् । स्तृणोति स्तृणुते अस्तार्षीत् अस्तृत अस्तरिष्ट । पर्युदासात् षोपदेश ।

**स्तृ** प्रीतौ अक० रक्षणे सक० स्वा० प० अनिट् । स्तृणोति अस्तार्षीत् । पर्युदासेन षत्वोपदेश एव ।

**स्तॄ** आच्छादने क्र्या० उ० सक० सेट् । स्तृणाति स्तृणीते अस्तारीत् अस्तरिष्ट अस्तरीष्ट अस्तीर्ष्ट । अयं षोपदेश एव न्याय्य ।

**स्तेन** चौर्य्ये अद० चु० उभ० सक० सेट् । स्तेनयति–ते अतिस्तेनत्–त । बहुलकत्वात् अषोपदेश ।

**स्तेन** न० स्तेन-भावे अच् । १चौर्य्ये । कर्त्तरि अच् । २चोरे त्रि० अमर ।

• **स्ते(ष्टे)प** क्षेपे चु० उभ० सक० सेट् । स्तेपयति–ते अतिष्टिपत्–त । षोपदेशोऽयं मूल चिन्त्यम् ।

**स्तेम** पु० स्तिम–घञ् । १आर्द्रीभावे २क्लेदे च अमर ।

**स्तेय** न० स्तेनस्य भावः यत् नलोपः । १चौर्य्ये अमर । "ग्रामे वा यदि वा रात्रौ वा यदि वा दिवा । यत् परद्रव्यहरणं स्तेयं तदुपरिकीर्त्तितम्" इत्युक्ते परद्रव्यापहारे स्तेये तच्च अष्टादशविवादान्तर्गतविवादपदभेदः तत्स्वरूपादिकं वीरमि० उक्तं चोरशब्दे २९९६ पृष्ठादौ दृश्यम् । [ङीप् ।

**स्तेयिन्** त्रि० स्तेयमस्यास्ति इनि । परद्रव्यापहारके, स्त्रियां

**स्तैन(न्य)** न० स्तेनस्य भाव अण् ष्यञ् वा । १चौर्य्ये परद्रव्यापहरणे । स्तेन एव स्वार्थे ष्यञ् । २चोरे त्रि० भरत ।

**स्तैमित्य** न० स्तिमितस्य भाव ष्यञ् । १जाड्ये २क्लेदे ३आर्द्रीभावे च । [२जलविन्दौ ३अल्पे त्रि० अमर ।

**स्तोक** पु स्त्री० स्तुच–घञ् । १चातके मेदि० स्त्रियां ङीष् ।

**स्तोकक** पु स्त्री० स्तोकाय जलविन्दवे कायति शब्दायते कै–क । चातके अमर स्त्रियां टाप् ।

**स्तोत्र** न० स्तु–ष्ट्रन् । १स्तवे-गुणकर्मादिभि प्रशंसने अमरः । "द्रव्यस्तोत्रं कर्मस्तोत्रं विधिस्तोत्रं तथैव च । तथैवाभिजनस्तोत्रं स्तोत्रमेतच्चतुर्विधम्" मत्स्यपु० १२१ अ० द्रव्याद्युपाधिकतया स्तवस्य चातुर्विध्यमुक्तम् । २स्तुतिसाधने वाक्ये स्तुतेश्च गुणिनस्तत्सम्बन्धित्वेन तन्निष्ठानां गुणानां प्राधान्येन कथनरूपा अप्रगीतमन्त्रे ऽर्थिका । यथा यो देवदत्त स चतुर्वेदाभिज्ञ इत्युक्ते सर्वे जना स्तुतिं अवगच्छन्ति यद्यपि ऋक्स्तुतौ मनुष्य स्तुतावित्थकार्थे तथापि प्रतिगीतमन्त्रसाध्य स्तोत्रम् अप्रतिगीतमन्त्रसाध्यं शस्त्रमिति तयोर्विवेक इति च तत्राप्यं प्रतिगीतमन्त्रसाध्ये ३स्तवने गुणकथने च । शस्त्रशब्दे प्रतिगीतमन्त्रो इति यदुक्तं तत्र अप्रगीतमन्त्रो इत्येव बोध्यम् । प्रगीतऋग्जात शस्त्रमिति छा० उ० भाष्य० टीकायामानन्दगिरिणोक्ते ४प्रगीत ऋग्जाते च ।

**स्तोत्रिय** त्रि० स्तोत्राय हित य । स्तोत्रसाधने ऋगादौ 'कस्यचिद्दृष्टांशिन् यत्र स्तोत्रियाः स्तोत्रान्ते इति लिप्स इति कतमास्ताश्चिद इति पुरोरुवाक्या च याज्या शस्त्रैव च तृतीया इति" वृ० उ० । "स्तोत्रिया नाम ऋक् सामसमुदायः" शा भा० । 'स्तोत्रिया नाम गीतिविशिष्टा ऋगुच्यते" शत०ब्रा०१४।६।१।१२ भाष्यव्याख्यायां वा यजमानाम् । यथोक्तस्य स्तोत्र स्तोत्रियां स्तोत्रे ताम् वा तद्गायत्रिभ्यम् तथा यतन" काव्या०श्रौ० १० ७ २० 'एवां स्तो तयारभ्य अवान्तरां कुर्यात्" कर्क० ।

**स्तोभ** पु० स्तुभ घञ् । १अवलम्बने गानादिस्वरपूरणार्थे शब्दभेदे यथा च हावु हाइ इत्यादि स्तम्भने । २स्तम्भे ३स्थाने च मेदि० ।

स्तोभलक्षणादिकं गानशब्दे २५७२ पृ० दृश्यम्। तच्च त्रयोदशविधं वर्णमात्रस्तोभस्य। वाक्यस्तोभस्य तु नव विधा भवन्ति तदुक्तं "वाचास्ति स्तुतिसंख्याने प्रणव परिदेवनम्। प्रैषमन्वेषणञ्चैव सृष्टाख्यानमेव च" एते तु वाक्यस्तोभाः पदस्तोभास्त्वष्टादश गानग्रन्थेषु दर्शितास्तत एवावगन्तव्याः।

**स्तोम** श्लाघागुणाविष्करणे अद० चु० उभ० अक० सेट्। स्तोमयति-ते अतुस्तोमत्-त। अदन्तचुरादित्वात् न षोपदेशः।

**स्तोम** पु० स्तोम-अच् स्तु-मन् वा। १समूहे अमरः। २यज्ञे हेमच०। ३स्तवे ४स्तुतिभेदे ५मस्तके ६धने ७यज्ञे दशोद्गापदण्डे च न० ८वक्रे त्रि०। "नारायणेन स्तोमेन" यजु० ३१।२ "अथ स्तोमान् यमच्छ" ऋ० ११।१४।८

**स्त्यान** न० स्त्यै-भावे क्त तस्य न। १स्नेहे २घनत्वे ३स्था-ल्यतो ४आलस्ये ५प्रतिशब्दे च विश्व। कर्त्तरि क्त। ६सङ्घातकारके ७ध्वनिकारके च त्रि०।

**स्त्येन** पु० स्त्यै-इनच्। १चोरे अमृते च उणा०।

**स्त्यै** सङ्घाते ध्वनौ भ्वा० पर० अक० अनिट्। स्त्यायति अस्त्यासीत् षत्वं दाचाद्यं षोपदेशः।

**स्त्री** स्त्री स्तु-ड्रट्। यायिनि नार्याम् अमर०।

तद्भेदादिकं रतिम० उक्तं यथा

"पद्मिनी चित्रिणी चैव शङ्खिनी हस्तिनी तथा। शशो मृगो वृषोऽश्वश्च स्त्रीपुंसीजातिलक्षणम्। भवति कमल नेत्रा नासिकाक्षुद्ररन्ध्रा अविरलकुचयुग्मा चारुकेशी कृशाङ्गी। मृदुवचनसुशीला गीतवाद्यानुरक्ता सकल तनुसुवेषा पद्मिनी पद्मगन्धा। भवति रतिरसज्ञा नाति खर्वा न दीर्घा तिलकुसुमसुनासा स्निग्धनीलोत्पलाक्षी। घनकठिनकुचाढ्या सुन्दरी बद्धशीला सकलगुणसमेता चित्रिणी चित्रवक्त्रा। दीर्घातिदीर्घनयना वरसुन्दरी या कामोपभोगरसिका गुणशीलयुक्ता। रेखात्रयेण च विभूषितकण्ठदेशा सम्भोगकेलिरसिका किल शङ्खिनी सा। स्थूलाधरा स्थूलनितम्बभागा स्थूलाङ्गुली स्थूलकुचा सुशीला। कामोत्सुका गाढरतिप्रिया या नितम्बखर्वा करिणी मता सा। रमते पद्मिनी तृप्ता चित्रिणी रमते मृगे। वृषभे शङ्खिनी तृप्ता हस्तिनी रमते हये। पद्मिनी पद्मगन्धा च मीनगन्धा च चित्रिणी। शङ्खिनी क्षारगन्धा च मदगन्धा च हस्तिनी। बाला च तरुणी प्रौढा वृद्धा भवति नायिका। गुणयोगेन रन्तव्या नारी वश्या भवेत् तदा। आ षोडशाद् भवेद् बाला तरुणी त्रिंशता मता। पञ्चपञ्चाशता प्रौढा भवेद्वृद्धा ततः परम्। फलमूलादिभिर्बाला तरुणी रतियोगतः। प्रेमदानादिभिः प्रौढा वृद्धा च दृढताडनात्। बाला तु प्राणदा प्रोक्ता तरुणी प्राणहारिणी। प्रौढा करोति वृद्धत्वं वृद्धा मरणमादिशेत्। अङ्गुष्ठे चरणे च गुल्फनलये जानुद्वये वस्तिके नाभौ वक्षसि जङ्घयोर्निगदिता कण्ठे कपोलेऽधरे। नेत्रे कर्णयुगे ललाटफलके मौलौ च वामभ्रुवामूर्द्धाधश्चलनक्रमेण कथिता चान्द्री कला पक्षयोः। सीमन्ते नयनेऽधरे च गलके वक्षस्थले चूचुके नाभौ श्रोणितटे मनोभवगृहे जङ्घातटे गण्डके। गुल्फे पादतले तदङ्गुलितलेऽङ्गुष्ठे च तिष्ठत्यसौ हृद्धिक्षीणतया सम रतिकला पक्षद्वयोर्योषिताम्। शुक्लपक्षे वसेद्वामे पादक्षालनकनिष्ठके। शुक्लप्रतिपदादौ च कृष्णे चाध प्रलम्बते। पुंस दक्षे स्त्रियोऽवामे शुक्ले, कृष्णे विपर्यये। एतानि कामस्थानानि ज्ञेयानि नागरैः सदा। वशयुक्ता यदा नारी विपरीतरतिर्भवेत्। अष्टाल्य तु कलास्थानं रन्तव्या कामिनी तदा। नेत्रे कक्षे कपोले च हृदि पार्श्वद्वयेऽपि च। ग्रीवायां नाभिदेशे च कामी चुम्बति कामिनीम्। मुखे जङ्घे नितम्बे च जघने मदनालये। स्तनयुग्मे सदा प्रीतः कामी चुम्बति कामिनीम्। प्रेमणा स्त्रियं समालिङ्ग्य सीत्कारं मुखचुम्बनम्। कण्ठाश्लेषं पुनः कृत्वा गाढालिङ्गनमाचरेत्। विधृत्य हस्तौ जघनोपविष्टः सीत्कृत्य वक्त्रं च मुखं प्रचुम्ब्य। भगे च लिङ्गं स्तनमर्दनञ्च इत्यादि कृत्वा प्रथमञ्च कामी। ... दनञ्च कृत्वा नखाग्रेण पश्चं चैव वा। पृष्ठे च जघने योनौ दत्वा कामी रमेत् स्त्रियम्। नखरोमाङ्कितं कृत्वा दन्तेनाधरपीडनम्। एवं नाना लब्ध्वा यत्नेन योनौ लिङ्गेन ताडनम्। लिङ्गप्रवेशनं कृत्वा धृत्वा गाढप्रयोगतः। पार्श्वद्वयेन सम्पदा लिम्पेद्वै ताडयद्भगम्। समालिङ्ग्य स्त्रियं गाढं स्तनयुग्मे च मर्दनम्। योनौ नाभौ च सम्मर्दं लिङ्गेन लिङ्ग ताडनम्। केश करेण संगृह्य दृढं चलाङ्गुष्ठगम्। वदने चुम्बनं कृत्वा भग इस्तेन मर्दयेत्। कुच करेण सम्मर्दं पीडयेदधरं दृढम्। रतेन पद्मिन्याः पद्मिनीरतिमादिशेत्। सीत्कारं चुम्बनं पीडा नख पृष्ठे च चुम्बनम्। एषे एव रत इत्थं चित्रिणीरति-

नादिशेत्। स्त्रीपुंसयोस्तथान्योन्यं भगे लिङ्गे च चुम्बनम्। रमयन्तु तथा गाढं यद्विनी रतिमादिशेत्। केशं करेण संगृह्य दद्यात् गलचुम्बनम्। भगं करेण संमाद्य हस्तिनीरतिमादिशेत्। कूर्मपृष्ठं गजस्कन्धं पद्मगन्धं सुगन्धि यत्। अलोमकं सुविस्तीर्णं यस्यास्तद् भगमुत्तमम्। शीतलं निम्नमत्युच्चं गोजिह्वासदृशं परम्। इत्युक्तं कामशास्त्रे भगदोषचतुष्टयम्"। स्त्रीशुभाशुभलक्षणन्तु उपयमशब्दे १२०८पृष्ठादौ दृश्यम्

**स्त्रीगवी** स्त्री० स्त्री चासौ गौश्च कर्मधा०। (गाभि) इति ख्यातायाम्।

**स्त्रीचित्तहारिन्** पु० स्त्रियाश्चित्तं हरति हृ–णिनि। १ गोभाञ्जने त्रिका०। २ स्त्रीमनोहारके त्रि०।

**स्त्रीचिह्न** न० स्त्रियाः असाधारणं चिह्नम्। १ योनौ जटा०। २ स्त्रिया असाधारणे चिह्ने स्तनादौ ३ स्त्रीलक्षणे च।

**स्त्रीचोर** पु० स्त्रिया चोर इव। कामुके त्रिका०।

**स्त्रीजित** पु० स्त्रिया जित जि–क्त। स्त्रैणे। "स्त्रीजितस्पर्शमात्रेण सर्वं पुण्यं प्रणश्यति। न भूमौ पातकी पापात् पापिनां स्त्रीजितात् परः" ब्रह्मवै० ज० ४अ० तस्य निन्दोक्ता।

**स्त्रीधन** न० ६त०। स्त्रीस्वत्वाश्रये द्रव्यमात्रे इति मिताक्षरादयः। "अध्यग्न्यध्यावाहनिकं भर्तृदायस्तथैव च। भ्रातृदत्तं पितृभ्याञ्च षड्विधं स्त्रीधनं स्मृतम्" नारदपरिगणिते स्त्रीस्वत्वाश्रये धने इति दायभागादयः। स्त्रीधनस्वरूपादिकं मिताक्षरामतानुसारेण वीरमि० निरूपितं यथा

"अथ स्त्रीधनविभागं वक्तुं तत्स्वरूपं तावन्निरूप्यते तत्र मनुः "अध्यग्न्यध्यावाहनिकं दत्तञ्च प्रीतिकर्मणि। भ्रातृमातृपितृप्राप्तं षड्विधं स्त्रीधनं स्मृतमिति" षडिति अभिहितम् न्यूनसंख्याव्यवच्छेदपरत्वाभिप्रायनिरासाय। अत एव याज्ञवल्क्यः "पितृमातृपतिभ्रातृदत्तमध्यग्न्युपागतम्। आधिवेदनिकाद्यञ्च स्त्रीधनं परिकीर्तितम्, इत्याद्यपदं उपात्तं। विष्णुनापि बहूधिकानि स्त्रीधनान्युक्तानि। स यथाह "पितृमातृसुतभ्रातृदत्तमध्यग्न्युपागतम्, आधिवेदनिकं बन्धुदत्तं शुल्कमन्वाधेयकमिति स्त्रीधनम्" इति। नारद "अध्यग्न्यध्यावाहनिकं भर्तृदायस्तथैव च। भ्रातृदत्तं पितृभ्याञ्च षड्विधं स्त्रीधनं स्मृतम्"। षड्विधत्वं मानवदेव व्याख्येयम्। स्त्रीधनशब्दश्चायं यौगिकः स्त्रीस्वत्वाश्रयमिति न तु पारिभाषिकः योगसम्भवे परिभाषाया अन्याय्यत्वात्। अत एव योगीश्वरेण रिक्थक्रयादिसाधारणस्वत्वोपायसंग्रहार्थमाद्यपदं प्रयुक्तम्। ननु च कथित् स्त्रीधनत्वनिषेधोऽनुपपन्न एवं सति स्यात्। न हि स्त्रीस्वामिकत्वं तत्र निषेद्धुं शक्यते बाधात्। यथाह कात्यायनः "तत्र सोपधि यद्दत्तं यच्च योगवशेन वा। पित्रा भ्रात्राऽथ वा पत्या न तत् स्त्रीधनमुच्यते इति। उपधिश्छलादावदं मया दत्तं त्वया धार्यमलङ्कारादि नान्यदेति नियमस्तत्पूर्वकं दत्तं सोपधि योगवशेन दायादाना कन्यायै दत्तमिदमनेनहृद्य विभाज्यमिति। पित्रप्राप्तं भ्रात्रादिभ्यः प्रीत्या प्राप्तमपि न स्त्रीधनमित्यर्थः स एव "प्राप्तं शिल्पैस्तु यत्किञ्चित् प्रीत्या चैव यदन्यतः। भर्तुः स्वाम्यं तदा तत्र शेषन्तु स्त्रीधनं स्मृतम्" इति। पारिभाषिकत्वे चात्र दत्तत्वेन प्राप्तं स्त्रीधनं प्रतिषिध्यते। तेनैतस्माद्भिन्नमेव पित्रादिदत्तं शिल्पादिप्राप्तभिन्नं वा स्त्रीधनमिति परिभाष्यते इति चेत्। उच्यते। नात्र स्त्रीधनत्वनिषेधः। किन्तु तत्कार्यविभागादि निषेधः। अत एवोत्तरश्लोके तत्र भर्तुः स्वाम्यमित्युक्तम्। भर्तुस्तद्विनियोगे स्वातन्त्र्यञ्च स्त्रिया इत्यर्थः। प्रथमश्लोके तु स्त्रीस्वत्वनिषेधोऽपि सम्भवति उपधियोगपदयोरुपादानात्। तादृशदाने च स्वत्वाभावस्य प्रसिद्धत्वात्। "योगाधमनविक्रीतं योगदानप्रतिग्रहम्। यत्र वाप्युपधिं पश्येत्तत्सर्वं विनिवर्त्तयेदिति" मनुवचनात् "भार्या पुत्रश्च दासश्च त्रय एवाधनाः स्मृताः। यत्ते समधिगच्छन्ति यस्य ते तस्य तद्धनमित्यपि वचनस्य भार्याविषये शिल्पादिप्राप्तपरत्वेन सङ्कोचकल्पनाबाधात्। अध्यग्न्यादिस्वरूपनिरूपितं कात्यायनेन "विवाहकाले यत् स्त्रीभ्यो दीयते ह्यग्निसन्निधौ। तदध्यग्निकृतं सद्भिः स्त्रीधनं परिकीर्तितम्। यत्पुनर्लभते नारी नीयमाना पितुर्गृहात्। अध्यावाहनिकं नाम स्त्रीधनं तदुदाहृतम्। प्रीत्या दत्तं तु यत्किञ्चित् श्वश्र्वा वा श्वशुरेण वा। पादवन्दनिकञ्चैव प्रीतिदत्तं तदुच्यते। विवाहात्परतो यत्तु लब्धं भर्तृकुलात् स्त्रिया। अन्वाधेयन्तु तत्प्रोक्तं सर्वबन्धुकुलात्तथा। गृहोपस्करवाह्यानां दोह्याभरणकर्मिणाम्। मूल्यं लब्धन्तु यत्किञ्चिच्छुल्कं तत्परिकीर्तितम्। ऊढया कन्यया वापि भर्तुः पितृगृहेऽपि वा। भ्रातुः सकाशात् पित्रोर्वा लब्धं सौदायिकं स्मृतम्"। भर्तुः

मनाभ्यादिति कल्पतरौ पाठः । अध्यग्न्यादिशब्दास्तु योगरूढाः षाड्विधस्त्रीधनादेव प्रयोगात् । गृहोपस्कर-घाटोना यन्मूल्यं कन्यापणापाधित्वेन वरादिभ्यः कन्या-भरणहेतोर्गृह्यते तच्छुल्कमिति मदनरत्ने व्याख्या-तम् । मिताक्षरायां तु यद्गृहीत्वा कन्या दीयते तच्छुल्कमित्युक्तम् । उभयत्रापि पित्रादीनां कन्याया दत्तमित्युद्देशो विवक्षितः अन्यथा तत्स्वत्वाभावेन स्त्रीधनत्वव्यपदेशस्यानुपपत्तेः । जीमूतवाहनेन तु कर्म-चमिति पठित्वा गृहारामकर्मभिः शिल्पिभिश्च कार्ये भक्तोऽटपरेणार्थं स्त्रियै यदुत्कोचदानं तच्छु-ल्कं तदेव मूल्यं प्रकल्प्यार्थत्वादिति व्याख्यातम् । पुनश्चोक्तम् "यदानीतं भर्तृगृहे शुल्कं तत्परिकीर्ति-तमिति" व्याख्यातं वा । भर्तृगृहगमनाद्युत्कोचादि यद्दत्तं तच्छुल्कमित्यर्थ इति । तदुभयमपि स्त्री-स्वामिकं भवत्येव तस्या एव दत्तत्वादिति तत्र स्त्री-धनत्वव्यपदेशोऽन्यस्त्रीधनवत् सुगम एव । आधि-वेदनिकं स्त्र्यन्तरविवाहकाले पूर्वभार्यायै यद्दीयते । यदाह याज्ञवल्क्यः "अधिविन्नस्त्रियै दद्यादाधि-वेदनिकं समम् । न दत्तं स्त्रीधनं यासां दत्ते त्वर्द्धं प्रकल्पयेत्" इति । पित्रादिभिर्जीवद्भिरपि स्त्रीभ्यो धनदाने नियममाह कात्यायनः "पितृमातृपति-भ्रातृज्ञातिभिः स्त्रीधनं स्त्रियै । यथाशक्त्या द्विसा-हस्राद्दातव्यं स्थावरादृते" । स्थावरेतरद्धनं यथाशक्ति आकार्षापणसहस्रद्वयपर्यन्तं देयमित्यर्थः । व्यासोऽपि "द्विसहस्रः परो दायः स्त्रियै देयो धनस्य तु" । आद्वि-सहस्रादिति कात्यायनेन, पर इति च व्यासेनोक्ते-रितोऽधिकमिति पतिनापि न स्त्रीभ्यो देयमिति दर्शितम् । अयञ्च नियमः प्रतिवत्सरमसमर्थपक्षे प्रोयक्तो नानेकवत्सरेषु जीवनाय दायमानमितोऽधिकमपि भवति चेन्न दोषः । भोजनाच्छादनाद्यर्थं यान्नस्त्रीभ्यो दिवाहप्रमाणेष तद्विरोधाभावात् । स्त्रीधनेऽपि भर्तुरनुमतिमन्तरेण स्त्रीणां न स्वातन्त्र्यमित्युक्तं मनुः 'न निर्हारं स्त्रियः कुर्युः कुटुम्बाद्बहुमध्यगात् । स्वकादपि च वित्ताद्धि स्वस्य भर्तुरनाज्ञया' इति निर्हारो व्ययः । क्वचित् स्त्रीधने तासां स्वातन्त्र्य-मस्ति यदाह सौदायिकस्वरूपमुक्त्वा कात्यायनः 'सौदायिकं धनं प्राप्य स्त्रीणां स्वातन्त्र्यमिष्यते । यस्मात्तदानृशंस्यार्थं तैर्दत्तमुपजीवनम् । सौदायिके

सदा स्त्रीणां स्वातन्त्र्यं परिकीर्तितम् । विक्रये चैव दाने च यथेष्टं स्थावरेष्वपि" । भर्तृदत्ते तु स्थाव-रेतरस्यैव स्वातन्त्र्यमित्याह नारदः 'भर्त्रा प्रीतेन यद्दत्तं स्त्रियै तस्मिन् मृतेऽपि तत् । सा यथा काम-मश्नीयाद्दद्याद्वा स्थावरादृते" । स्थावरं भर्तृदत्तं स्त्रिया निर्वाहाद्युपभोगमात्रं न दानाधमनविक्रयादिकमित्यर्थः । अपुत्रा शयनं भर्तुरित्यादि कात्यायनवचोऽपि भर्तृ-दत्तस्थावरविषयमेव नारदैकवाक्यत्वेनेति कश्चित् । अस्माभिस्तु पत्नी दुहितर इति व्याख्यानावसरेऽस्य विषयः प्रपञ्चितः । पुरुषाणामपि कस्मिंश्चिदपि स्त्रीधने न स्वातन्त्र्यं स्वत्वाभावादित्याह कात्यायनः "न भर्त्ता नैव च सुतो न पिता भ्रातरो न च । आदाने वा विसर्गे वा स्त्रीधने प्रभविष्णवः । यदि ह्येकतरो ह्येषां स्त्रीधनं भक्षयेद्बलात् । सवृद्धिकं स दाप्यः स्याद्दण्डञ्चैव समाप्नुयात् । तदेव यद्यनुज्ञाप्य भक्षयेत् प्रीतिपूर्वकम् । मूल्यमेव तदा दाप्यो यदा स धनवान् भवेत् । आधि चेत् स द्विभार्य्यः स्यात् न च तां भजते पुनः । प्रीत्या विसृष्टमपि चेत् प्रतिदाप्यः स तद्बलात् । ग्रासाच्छादनवासानामुच्छेदो यत्र योषितः । तत्र स्वमाददीत स्त्री विभागं रिक्थिनां तथा' । स्त्रिया धनं गृहीत्वा यद्यपरभार्य्यया सह वसत्येनामवमन्यते तदा गृहीतं तद्धनं राज्ञा बलाद्दाप्यः । भक्ताच्छा-दनविवासान् यदि भर्त्ता न ददाति तदा तदपि स्त्रिया बलाद्ग्राह्यं तत्पत्युरपि धनं वा ग्राह्यमिति स्वाच्छादनार्थं । इदमपि तस्या दोषराहित्ये बोध्यं दुष्टा पुनः किमपि स्त्रीधनं न लभते इत्याह स एव 'अपकारक्रियायुक्ता निर्लज्जा चार्थना-शिका । व्यभिचाररता या च स्त्रीधनं न तु सा-र्हति' । शार्ङ्गीयवचनेन तया व्यभिचारिण्या दाहर-मिति सूचितम् । अपकारक्रियायुक्ता सदा भर्तृप्रतिकूला परव्यसना 'निर्मर्यादार्थनाशिका' इत्यपि पाठः । एवञ्च "हर्त्रिराभरणं शुल्कं लाभश्च स्त्रीधनं भवेत् । भोक्त्री सा स्वयमेवेदं पतिर्नार्हत्यनापदि । वृथा मोक्षे च भोगे च स्त्रियै दद्यात् सवृद्धिकम्" इति । वृद्धि-मेवमाय पित्रादिना दत्तमिति व्यतिवन्दिबाय गृ । मदनरत्ने तु वृत्तिरिति पाठतम् । इति सिद्धीतत्र पित्रादिभिर्दत्तमिति व्याख्यातश्च । लाभो गौडी-मीलार्थं यल्लभ्यते कुत्रचित् । तथा आपदमलाय ।

भोक्तव्य मेव नर्हति यावत् । धनानुज्ञातत्यागभोगविषयमेतत् । तदनुज्ञया त्वनापद्यपि न दोषः "स्वयमेवव्ययकारः स्त्रीणामाना व्युदासार्थं । भर्तृव्युदासस्य पतिर्नार्हतीत्यनेनाभिधानात् । भर्तृव्युदासे ततो बहिरङ्गाणां भ्रात्रादीनां व्युदासस्यापि दण्डापूपिकया सिद्धत्वात् । अनापदीत्यभिधानादापदि न दोषः । अतएव "पुत्रार्त्तिहरणे चापि स्त्रीधनं भोक्तुमर्हतीति" तस्यैव वाक्यशेषः । पतिरित्यनुषङ्गः । पुत्रग्रहणञ्च कुटुम्बोपलक्षणं तस्यार्त्तिर्भक्ष्याद्यभावनिमित्ता पीडा तस्या हरणे । अपरस्मादन्यासत्त्वपि धनाभावनिमित्ते सङ्कटे स्त्रीधनमननुज्ञातमपि पतिस्त्यक्तुं भोक्तुमर्हतीत्यर्थः । ननु परधने त्यागभोगयोः स्वाम्यनुज्ञया विना कथमर्हता बाधिताऽनेन बोध्यते । अनुज्ञायान्त्वनापद्यपि न विरोधः । उच्यते । वचनबलात्तादृशविषये व्यये स्वत्वमेव तस्य तत्त्वदोषः । अत एव योगीश्वरोऽपि "दुर्भिक्षे धर्मकार्य्ये च व्याधौ सम्प्रतिरोधके । गृहीतं स्त्रीधनं भर्त्ता नाकामो दातु मर्हति" । धर्मकार्य्ये आवश्यके नित्ये नैमित्तिके च सम्प्रतिरोधके दण्डाद्यर्थं राज्ञावरोधे सति । वाचस्पतिस्तु सम्प्रतिरोधक इति व्याधिविशेषणं कार्य्यानुष्ठानबाधके इति च तदर्थं इत्याह । नाकामो दातुमर्हतीत्यपि दारिद्र्यादिकृतदानासामर्थ्ये दुर्भिक्षादिगृहीतमवश्यम् देयमेतावतैव वचनोपपत्तौ सामर्थ्येऽप्यदानमित्यस्य कल्पयितुमनर्हत्वात् । पतिमङ्गलादापद्यपि मन्युदेव पत्नीधनग्रहणाधिकारं प्रतिदानस्येच्छया नान्यस्येति ज्ञेयम् । भर्त्ता दाय प्रातश्रुत भार्यायै तस्मिन् मृते पुत्रादिभिस्तद्देयमित्याह स एव 'भर्त्रा प्रतिश्रुतं देयमृणवत् स्त्रीधनं सुतैरिति' । ऋणपदञ्च वोऽप्यवोऽस्योदकस्यवदित्यभिधानात् । अनेन स्त्रीधने जीवन्त्यास्तस्या सुतानां जन्मना स्वत्वेऽपि नास्ति विभाग इति गम्यते । एवं स्त्रीधनसङ्क्रमः । दायभागमत पारिभाषिकपरत्वमप्य एव । अनयोर्मध्ये गुरुत्व सुधीभिर्भाव्यम् । उत्तराधिकारिदृष्टे ११११ पृ० च तद्दायाहो दृश्यम् ।

स्त्रीधव पु० स्त्रियं धुनाति धू—अच् । पत्यौ शब्दाथ० ।

स्त्रीधर्म्म पु० ६त० । स्त्रीणां भारीजुगुप्सिताचारे रजसि शब्दच० ।
स्त्रीधर्म्मिणी स्त्री स्त्रीधर्म्मोऽस्त्यस्याः इनि । ऋतुमत्यां स्त्रियाम् अमरः ।

स्त्रीपण्योपजीविन् पु० स्त्रीरूपेण पण्येन जीवति जीव-णिनि । धनं गृहीत्वा सम्भोगार्थमन्यस्मै स्त्रियं दत्त्वा तल्लब्धधनोपजीविनि ।

स्त्रीपुंधर्म्म पुंस्त्रियोः पुरुषस्य धर्मं तमधिकृत्य व्यवहारो वा । स्त्रीपुंसयो र्यथाशास्त्राचाररूपे धर्म्मे तद्विषयके अष्टादशसु विवादपदेषु मध्ये विवादपदभेदे स्त्रीपुंसयोगोऽपत्य । मीर० तत् न्यरूपि यथा "तत्स्वरूपमाह नारदः "विवाहादिविधि स्त्रीणां यत्र पुंसाञ्च कीर्त्त्यते । स्त्रीपुंसयोगसंज्ञं तद्विवादपदमुच्यते" इति । विवाहादिशब्देन स्त्रीपुंधर्म्मा गृह्यन्ते । अतएव मनुर्व्यवहारपदोद्देशकाले स्त्रीपुंधर्मोविभागश्चेत्युद्दिश्य प्रतिज्ञापूर्वकं तेषां निरूपणं चकार "पुरुषस्य स्त्रियाश्चैव धर्म्ये वर्त्मनि तिष्ठतोः । संयोगे विप्रयोगे च धर्मान् वक्ष्यामि शाश्वतान्" इत्यादिना संयोगे अन्योन्यसन्निधाने विप्रयोगे देशतः कालतो वा व्यवधाने । शाश्वतान्नित्यान् अवश्यानुष्ठेयानिति यावत् । के ते धर्मा इत्याकाङ्क्षायामाह स एव "अस्वतन्त्राः स्त्रियः कार्य्याः पुरुषैः स्वैर्दिवानिशम् । विषयेषु च सज्जन्त्यः संस्थाप्या ह्यात्मनो वशे" इत्यादि । पुरुषैः भर्त्तृपुरुषैः । विषये दण्डहेतुभूतचापल्यादिविषये । नारदोऽपि "स्वातन्त्र्याद्विप्रणश्यन्ति कुले जाता अपि स्त्रियः । अस्वातन्त्र्यमतस्तासां प्रजापतिरकल्पयत्" इति । अतोऽन्यैरपि स्वतोऽस्वातन्त्र्यं यथा भवति तथा कल्पयितव्यमित्याशयः । पुरुषेण स्त्री व्यभिचारादरत्नं रक्षणीया । तथा च हारीत "एकान्ततुकन्दभावात् परेन्द्रियापहृतत्वात् दुष्टा काम सङ्करकारिण्यो भवन्ति जीवन्ति धारका कृत्योऽस्त भवति लोभकत्वाद्धे तोपाचारात्स्वाया रक्षेत्स्त्रियं मार्गे कुलनाशे कुलनाशे तन्तुनाशस्तन्तुनाशे देवपितृयज्ञनाशो देवपितृयज्ञनाशे आत्मनाशः आत्मनाशे सर्वनाश" इति । एकान्ततन्त्रस्वभावात् स्त्रीणां एकधर्मेति [illegible] । परेन्द्रियापहृतत्वात् परस्मिन् पुंसि इन्द्रियस्य मनसो रागादिना अपहृतत्वात् । कृत्वसङ्कोरिदृष्टकार्य्याभावात् [illegible] इत्यनेन कुलनाशमित्युक्तम् । अतएव मनुरप्याह "पतिभार्यां सम्प्रविश्य गर्भो भूत्वेह जायते" । [illegible] । [illegible] ।

कुलयो शोकमावहेयुररक्षिताः । इमं हि सर्ववर्णानां पश्यन्तो धर्ममुत्तमम् । यतन्ते रक्षितुं भार्य्यां भर्त्तारो दुर्बला अपि । स्वां प्रसूतिं चरित्रञ्च कुलमात्मानमेव च । स्वञ्च धर्मं प्रयत्नेन जायां रक्षन् हि रक्षति" इति । द्वयोः कुलयोः भर्त्तृपितृकुलयोः । अनेन कुलद्वयदृष्टैरपि रक्ष्या इति शोककथनमुखेन दर्शितम् । अतएव वृहस्पतिः "सूक्ष्मेभ्योऽपि प्रसङ्गेभ्यो निवार्य्याः स्त्री स्वबन्धुभिः । श्वश्र्वादिभिः पालनीया गुरुस्त्रीभिर्दिवानिशम्" । मनुरपि "कालेऽदाता पिता वाच्यो वाच्यश्चानुपयन् पतिः । मृते भर्त्तरि पुत्रस्तु वाच्यो मातुररक्षिता" इति । काले कन्यादानयोग्ये काले । वाच्यो निन्द्यः । अनुपयन् अनुगच्छन् । स एव "पिता रक्षति कौमारे भर्त्ता रक्षति यौवने । पुत्रस्तु स्थाविरे भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति" । याज्ञवल्क्योऽपि "रक्षेत् कन्यां पिता, विन्नां पतिः, पुत्रास्तु वार्द्धके । अभावे ज्ञातयस्तेषां स्वातन्त्र्यं क्वचित् स्त्रियाः" इति । विन्ना विवाहिता । पतिपुत्रविहीनायास्तु रक्षणं पतिपक्षान्तर्गतेन प्रत्यासन्नेन कार्य्यम् । तथा च नारदः "मृते भर्त्तर्य्यपुत्रायाः पतिपक्षः प्रभुः स्त्रियः । विनियोगात्मरक्षासु भरणेषु च ईश्वरः । परिक्षीणे पतिकुले निर्मनुष्ये निराश्रये । तत्सपिण्डेषु चासत्सु पितृपक्षः प्रभुः स्त्रियः" । पितृपक्षस्याप्यभावे स एवाह "पक्षद्वयावसाने तु राजा भर्त्ता स्मृतः स्त्रियः । स तस्या भरणं कुर्य्यान्निगृह्णीयात् पथश्च्युताम्" इति । विनियोगः कर्म्मसु नियोजनम् । भर्त्ता पोषकः स्त्रीस्वभाव यथा दक्ष "अचौर्य्यात् स्त्रियः सर्व्वा भूषणाच्छादनाशने । हृष्टापि हता नित्यं पुरुषं कृच्छ्रमर्हति । लक्ष्मीका रज्जुमादत्ते क्वचन सा तपस्विनी । इतरा तु धनस्थित्यै मांसमीर्ष्यां यथा सुखम् । यावद्वा बाल्यभावं तु यौवनेऽभिसृतो भवेत् । तृणवन्मन्यते नारी वृद्धभावे स्वकं पतिम् । अवाच्ये वर्त्तमाना सा क्रोधान्धा च निवारिता । अपथ्या तु भवेत् पथ्या यथा व्याधिक्षपे सतः" इति । हृषिता तुष्टा । जतापीत्यन्वयः । अवश्यदर्शितधनपालनाम करोति स्वकार्य्ये स्वेच्छाचारम् । अवश्याऽवश्यन्नादिः श्रेष्ठभूता । मनुरपि "नैता रूपं परीक्षन्ते नासां वयसि संस्थितिः । सुरूपं वा विरूपं वा पुमानित्येव भुञ्जते । पौंश्चल्याच्चलचित्ताच्च नैःस्नेह्याच्च स्वभावतः । रक्षिता यत्नतोऽपीह भर्त्तृ-ष्वेता विकुर्व्वते । शय्यासनमलङ्कारं कामं क्रोधमनार्जवम् । द्रोहभावं कुचर्य्याञ्च स्त्रीभ्यो मनुरकल्पयत् । नास्ति स्त्रीणां क्रिया मन्त्रैरिति धर्मे व्यवस्थितिः । निरिन्द्रिया ह्यमन्त्राश्च स्त्रियोऽनृतमिति स्थितिः । तथा च श्रुतयो बह्व्यो निगीता निगमेष्वपि । स्वालक्षण्यपरीक्षार्थं तासां शृणुत निष्कृतीः । यन्मे माता प्रलुलुभे विचरन्त्यपतिव्रता । तन्मे रेतः पिता वृङ्क्तामित्यस्यैतन्निदर्शनम् । ध्यायत्यनिष्टं यत्किञ्चित् पाणिग्राहस्य चेतसा । तस्यैष व्यभिचारस्य निह्नवः सम्यगुच्यते । एवं स्वभावं ज्ञात्वाऽऽसां प्रजापतिनिसर्गजम् । परमं यत्नमातिष्ठेत् पुरुषो रक्षणं प्रति" इति । निरिन्द्रिया निर्वीर्य्या धैर्य्यप्रज्ञादिरहिता इति यावत् । स्त्रियोऽनृतमिति मायशोऽनृतवदनशीलत्वादुच्यन्ते । श्रुतयः श्रुतिवाक्यानि । निगमेषु वेदेषु स्त्रीलक्षणस्वरूपं तासां श्रुतीनामर्थो वा निष्कृतिरूपा व्यभिचारप्रायश्चित्तरूपास्ताः श्रुतीः शृणुत स्त्रीस्वभावज्ञानार्थमित्यर्थः । महाभारतेऽपि "कुलीना रूपवत्यश्च नाथवत्यश्च योषितः । मर्य्यादासु न तिष्ठन्ति स दोषः स्त्रीषु नारद ॥ अनर्थित्वान्मनुष्याणां भयात् परिजनस्य च । मर्य्यादायाममर्य्यादाः स्त्रियस्तिष्ठन्ति भर्त्तृषु । यौवने वर्त्तमानानां मृष्टाभरणवाससाम् । नारीणां स्वैरवृत्तीनां स्पृहयन्ति कुलस्त्रियः । यदि पुमान्न तिष्ठन्ति कथञ्चिन्नोपपद्यते । अन्योन्यस्य प्रवर्त्तन्ते न च तिष्ठन्ति भर्त्तृषु । अलाभात् पुरुषाणाञ्च भयात् परिजनस्य च । वधबन्धभयाच्चैव स्वयं गुप्ता भवन्ति ताः । नाग्निस्तृप्यति काष्ठानां नापगानां महोदधिः । नान्तकः सर्व्वभूतानां न पुंसां वामलोचना । कामानामपि दातारं दातारं मानसान्त्वयोः । रक्षितारञ्च मन्यन्ते भर्त्तारं यत्नतः स्त्रियः" इति । श्रीरामायणेऽपि "नैवाङ्गनानामन्त्रितो नापि द्वेष्योऽस्ति कश्चन । सर्व्वमेवाश्रयन्तो गता गङ्गेव सा इति" । अथ रक्षणप्रकारः । तत्र मनुः "न कश्चिद्योषितः शक्तः प्रसह्य परिरक्षितुम् । एतैरुपाययोगैस्तु शक्यास्ताः परिरक्षितुम्" इति । प्रसह्य बलात्कारेण अवरोधेन यावत् । यत्नवशादेव शरीरव्यभिचाराद्रक्षणं शक्यतापादि मानसव्यभिचाराद्रक्षणमशक्यमित्याशयेन मनुना न कश्चिद्योषितः शक्तः प्रसह्य परिरक्षितुमित्युक्तम् । न च मानसव्यभिचाराद्रक्षणमनर्थकमन्यथानानामार्थ प्रका विद्युद्विपाकाभावादिति वक्तव्यम् । यत आह स

एव "यादृशं भजते स्त्री हि सुतं सूते तथाविधम्। तस्मात् प्रजाविशुद्ध्यर्थं स्त्रियो रक्षेत् प्रयत्नतः" इति। यादृशं पुरुषमृतुकाले स्त्री मनसा भजते तत्स्वभावशीलं सुतं जनयतीति पूर्वार्द्धार्थः। अतएवाह मनुर्वर्णितो 'य धन् भावोऽर्पितः स्त्रीणामासैव तच्छीलं जनयन्ति'। मानसव्यभिचारादपि स्त्रियं रक्षेदिति भावः। तथा च मनुना रक्षणादिनोक्त दार्ढ्यं नायमर्थो दर्शित। परिरक्षणोपायानाह मनुः 'अर्थस्य संग्रहे चैनां व्यये चैव नियोजयेत्। शौचे धर्मेऽन्नपक्त्यां च पारिणाह्यस्य चेक्षणे' इति। अर्थस्य संग्रहे स्वत्र समानीतार्थविधाने। व्यये स्वनोक्त व्यये। शौचे गृहादिषु शुकरक्षणार्थोपलेपनादौ। धर्मे अग्निहोत्राद्युपयुक्तनोपकरणव्यापारे। पक्त्यां पाकव्यापारे। पारिणाह्ये पीठादि गृहोपकरणं तस्य ईक्षणे विचारणे। निरन्तरगृहव्यापारनियोजनात् पुरुषान्तरचिन्तारहिता यथा भवति भार्या तथा कुर्यादिति तात्पर्यार्थः। बृहस्पतिरपि "स्वयंसेवे सत्कारे गृहोपकरणरक्षणे। शौचाग्निकार्ये संयुक्ता स्त्रीणां बुद्धिरियं स्मृता" इति। एवंविधव्यापारासक्तचित्ततया साध्वी इति अपि दयायुक्त इत्याह मनुः 'आत्मानमात्मना यास्तु रक्षेयुस्ताः सुरक्षिताः' इति। आत्मना गृहव्यापारासक्तमानःकरणेन सुरक्षिता साध्वी। आप्तपुरुषरक्षितास्तु स्त्रियो न सम्यग्रक्षिता इत्याह स एव "अरक्षिता गृहे रुद्धाः पुरुषैराप्तकारिभिः" इति। आप्तकारिभिः पुरुषैः गृहे रुद्धा इत्यन्वयः। आप्ताश्च ते कारिणश्चाप्तकारिणः। अरक्षिता सम्यक्फलविहीना इत्यर्थः। भर्तृकुलनिवासमपि स्त्रीणां रक्षणोपाय इति दर्शितं स एवाह 'यादृग्गुणेन भर्त्रा स्त्री संयुज्येत यथाविधि। तादृग्गुणा सा भवति समुद्रेणेव निम्नगा। अक्षमाला वसिष्ठेन संयुक्ताधमयोनिजा। शारङ्गी मन्दपालेन जगामाभ्यर्हणीयताम्' इति। भार्याया भरणमप्यावश्यकमित्याह स एव 'देवदत्तां पतिर्भार्यां विन्दते नेच्छयात्मनः। तां साध्वीं बिभृयान्नित्यं देवानां प्रियमाचरन्'। इन्द्रदत्ता देवदत्ता देवप्रसादादायातेति यावत्। तां भार्यां अयं वरो पतिर्विन्दते। तत्र अव्यापाराभावात् इन्द्रस्यासिद्धत्वात् विवाहकर्मणि स्त्रीपुंसयोः अन्यथा च आधीनत्व किन्तु हि देवतानामपि दर्शितम्। इद

दत्तत्वं स्त्रीणाम् "सोमोऽददद्गन्धर्वाय गन्धर्वो दददग्नये। रयिं च पुत्रांश्चादादग्निर्मह्यमथो इमाम्" इत्यादि श्रुतिवाक्येभ्योऽवगम्यते। तेन देवदत्ता या अभरणेन देवानां द्रोह स्यात् इत्यर्थवाद इत्युक्तं मदनरत्ने। न च साध्वीमित्यस्य पतिव्रतामित्यर्थपरत्वेन अभिचारिण्या भरणमनावश्यकमिति वाच्यम्। तस्या अपि कटप्रदिनाऽवश्यभरणीयत्वात्। तथा च नारदः "व्यभिचारे स्त्रिया मौण्ड्यमधःशयनमेव च। कदन्नं च कुवासश्च कर्म चावस्करोज्झनम्" इति। स्त्रिया व्यभिचारे जाते मुण्डनमधःशयनञ्च साधयेत्। कदन्नं कुवासश्च भरणार्थं दद्यात्। अवस्करोज्झनं कर्म कारयेदित्यर्थः। दोषरहिताया भार्यायाः परित्यागिनं प्रत्याह नारदः "अनुकूलामवाग्दुष्टां दक्षां साध्वीं प्रजावतीम्। त्यजन् भार्यामवस्थाप्यो राज्ञा दण्डेन भूयसा" इति। विष्णुरपि "निर्दोषां परित्यजन् चौरवच्छास्य" इत्युक्तम्। निर्दोषां त्यागयोग्यदोषरहिताम्। दण्डश्च स्वापयितुं मवश्य त्याह योगीश्वरः "आज्ञासम्पादिनीं दक्षां वीरसूं प्रियवादिनीम्। त्यजन् दाप्यस्तृतीयांशमद्रव्यो भरणं स्त्रियाः" इति। तृतीयांशमनुतृतीयांशम्। राज्ञा भार्याया दाप्य। अल्पधन भरणमात्रमप्यधन दाप्य इत्यर्थः"। ।[स्त्रीपुंसयोः

**स्त्रीपुंस** पु० द्वि० स्त्री च पुमांश्च अच्समा०। मिलितयोः

**स्त्रीपुंसलक्षणा** स्त्री स्त्रीपुंसयोः लक्षणमस्याम्। जननप्र मन्दतिक्तस्त्रीपुंचिह्नधारिण्यां स्त्रियाम् पोटायाम् अमर

**स्त्रीप्रिय** पुं० ६त०। आम्रवृक्षे त्रिका०। नारीप्रियमात्रे त्रि

**स्त्रीमुखप** पु० स्त्रीमुखं पाति पा-क। दोहदम राजनि०।

**स्त्रीरोग** पु० ६त०। स्त्रीणां रोगे योनिरोगादौ सुश्रुत

**स्त्रीलिङ्ग** पु० स्त्रिया इव लिङ्गं तत्सूचकं यस्य। स्त्री लिङ्गव्याकरणोक्तस्त्रीकारयुक्ते शब्दभेदे। ६त० स्त्रीचिह्ने स्तनादौ न०।

**स्त्रीवश्य** पु० ६त०। स्त्रीवशीभूते।

**स्त्रीविधेय** पु ६त०। स्त्रीवशीभूते।

**स्त्रीसंग्रहण** न० स्त्रियाः संग्रहणं यत्र। परस्त्री विवादपदभेदे। तत्स्वरूपादिक वीरमि० उक्तं "अथ स्त्रीसंग्रहणाख्यं व्यवहारपदम्। तत्र आह बृहस्पतिः "अधमूलं अपहृत्य

निरोधन । बलोपधिकृत द्वे तु तृतीयमनुरागजम्' इति । एतयो स्वरूप दर्शयत स एव 'अनिच्छन्त्या यत् क्रियते सुप्तोन्मत्तप्रमत्तया । विलपन्त्या वा रहसि बलात्कारकृतन्तु तत् । छद्मना स्वगृहमानीय दत्त्वा वा मदकारणम् । संयोगः क्रियते यत्र तदुपधिकृत विदुः । अन्योन्यचक्षुरागेण दूतीसम्प्रेषणेन वा । कृत रूपार्थलोभेन ज्ञेय तदनुरागजम्' इति । अनुरागज सङ्ग्रहण त्रिविधत्व दर्शयति स एव "तत्पुनस्त्रिविध प्रोक्त प्रथम मध्यमोत्तमम्" इति । व्यासोऽपि "सङ्ग्रह त्रिविधाद्य प्रथमो मध्यमस्तथा । उत्तमश्चेति शास्त्रेषु लक्षण च पृथक् पृथक्' इति । एतयो स्वरूप माह बृहस्पति "कटाक्षावेक्षण हास्य दूतीसम्प्रेषण तथा । स्पर्शो भूषणवस्त्राणा प्रथम सङ्ग्रह स्मृत । प्रेषण गन्धमाल्याना फलधूपवाससाम् । सम्भाषणञ्च रहसि मध्यम सङ्ग्रह विदु । एकशय्यासन क्रीडा चुम्बनालिङ्गन तथा । एतत् सङ्ग्रहण प्रोक्तमुत्तम शास्त्रवेदिभि " इति । स्त्रीसङ्ग्रहणस्य ज्ञानोपायमाह याज्ञवल्क्य 'पुमान् सङ्ग्रहणे ग्राह्य केशाकेशि परस्त्रिया । सद्यो वा कामजैश्चिह्नै प्रतिपत्तौ द्वयो स्तथा" इति परस्त्रिया सह केशाकेशि मोहनेन सद्य अभिनवै कामजै करजदन्तक्षतादिभिश्चिह्नै द्वयो सम्प्रतिपत्त्या स्त्रीसङ्ग्रहणवान् इति प्रतिपत्तव्य इत्यर्थ । उपायान्तरमाह स एव "नीवीस्तनप्रावरणसक्थ्यूरुकेशामर्शनम् । अदेशकाल सम्भाष सहैकस्थानमेव च' इति । कुर्वाण इति शेष । इति मिता । मनुरपि 'स्त्रिय स्पृशदेश्ये य स्पृष्टो वा मर्षयेत् तया । परस्परस्यानुमते सर्व सङ्ग्रहण स्मृतम् । यस्तु दर्पादिना भवेय भुक्त इति वदति सोऽपि शास्तिव्य आह इत्याह तदनुनारदो 'दर्पाद्वा यदि वा मोहात् श्लाघया वा स्वय वदेत् । पूर्व मयेयं भुक्तेति तच्च सङ्ग्रहण स्मृतम्" इति । बलात्कारकृतस्य सङ्ग्रहणस्य साहसान्तर्भूतत्वेन तत्रैव दर्शितत्वादुपधिकृत दण्डमाह बृहस्पति "दर्पाद्वा कामयेद्यस्तु तस्य सर्वस्वहरणम् । अङ्कयित्वा भगाङ्केन पुरान्निर्वासयेत्' इति । सर्वहर सर्वस्वहर एतत् सजातीयायाम् । हीनोत्कृष्टागमने तु क्रमेणार्द्ध पञ्च सर्वस्वरूपो बधश्च कृतसर्वस्वहरणरूपो वा दण्डोऽवगन्तव्य "इमानेव सजात्यामिगमने' साहसादि निरूपणे सह

दर्शितवचनात् । तत्र वचने पुरुषस्यापकर्षाभावे युक्तो दण्डो न स्त्रिया इति मोक्तसत्या दण्ड, तत स इव स्ताडयद्वयस्तु प्रकृतेऽपि सजातीयोपभुक्ताया सव्यवहार्यायाः प्रायश्चित्ताचरणानन्तर पुनरपि तेनोपभुक्ताया इति प्रातव्यमयुक्त मदनरत्ने । अनुरागज त्रिविध सङ्ग्रहण दण्डमाह स एव 'त्रयाणामपि चैतेषा प्रथमो मध्यमोत्तमौ । विनय कल्पनीय स्यादधिकोऽपि यथाधिक " इति । अधिक प्रथमसाहसादिभ्योऽधिक । सजातीये दण्डमाह याज्ञवल्क्य 'सजातावुत्तमो दण्ड आनुलोम्ये तु मध्यम । प्रातिलोम्ये वध पुसो नार्या कर्णादिकर्त्तनम्" इति । चतुर्णामपि वर्णाना बलात्कारेण सजातीयपरभार्यागमने साहसोत्तमस्य दण्डो दण्ड । यदा त्वानुलोम्येन हीनजातीयागमन तदा मध्यमसाहस । उत्कृष्टजातीयागमने गन्तुर्वध । तस्या कर्णादिकर्त्तनमित्यर्थ । एतच्चातुरगमसङ्ग्रहणविषय स्त्रिया अपि दण्डाभिधानात् । बलात्काराप-धिकृतयोस्तु स्त्रिया अनपराधित्वेन दण्डाभावात् । अत्र इव प्रातिलोम्येन गमने पुरुषस्य वध विधाय स्त्रिया स्तदङ्गत्वकर्णनासादिकर्त्तनविधानात् सजातीयागमने पुरुषस्य यावुक्तावुत्तममध्यमसाहसौ दण्डौ तदर्द्ध स्त्रियादण्ड इति गम्यतम् । अतएव कात्यायन 'सर्वेषु चापराधेषु पुसो यो दण्ड उच्यते । तदर्द्ध योषितो दद्युर्वधे पुसोऽङ्गकर्त्तनम्' । इति । स्त्रिया इति शेष । यदा पुन सवर्णामगुप्ता आनुलोम्येन गुप्ता वा व्रजति तदा विशेषमाह मनु "सहस्र ब्राह्मणो दण्ड्यो गुप्ता विप्रा बलाद् व्रजन् । शतानि पञ्च दण्ड्य स्यादिच्छन्त्या सह सङ्गत । सहस्र ब्राह्मणो दण्ड्यो दाप्यो गुप्ते तु ते व्रजन् । शूद्राया क्षत्रियविशो साहसन्तु भवेद्दम " इति । ते क्षत्रियवैश्यौ । एतच्च गुरुशिष्यभार्यादिव्यतिरिक्तविषयम् । तत्र दण्डान्तर विधानात् । तदाह नारद "माता मातृष्वसा श्वश्रू मातुलानी पितृष्वसा । पितृव्यसखि शिष्यस्त्री भगिनी तत्सखी स्नुषा । दुहिता चार्यभार्या च सगोत्रा शरणागता । राज्ञी प्रव्रजिता धात्री साध्वी वर्णोत्तमा च या । आसामन्यतमा गच्छन् गुरुतल्पग उच्यते । शिश्नस्योत्कर्त्तनात्तत्र नान्यो दण्डो विधीयते" इति । यत्तु प्रातिलोम्येन गमने च स्त्रिया पुरुषस्य वध इत्युक्त योषोत्पादवचने । तदगुप्ताविषयमन्यथा-ऽर्द्धदण्ड । यथा च मनु 'उभावपि हि तावेव ब्रा

छन्नया गुप्तया सह। विप्रुतौ शूद्रवद्दण्ड्यौ दग्धव्यौ वा कटाग्निना। ब्राह्मणीं यद्यगुप्तान्तु गच्छेतां वैश्यपार्थिवौ। वैश्यं पञ्चशतं कुर्य्यात् क्षत्रियन्तु सहस्रिणम्” इति। पञ्चशतञ्च शतपञ्चकदण्डभाजमित्यर्थः। एवं सहस्रिणमित्यत्रापि। क्षत्रियस्य गुप्तवैश्यागमने वैश्यस्य च गुप्तक्षत्रियागमने क्रमेण पञ्चसहस्रपञ्चशतपञ्चकं तयोर्दण्डं दद्यात् स एव “वैश्यश्चेत् क्षत्रियां गुप्तां वैश्यां वा क्षत्रियो व्रजेत्। यो ब्राह्मण्यामगुप्तायां तावुभौ दण्डमर्हतः” इति। शूद्रस्यागुप्तोत्कृष्टस्त्रीगमने लिङ्गच्छेदनसर्व्वस्वापहरणे गुप्तागमने तु वधसर्व्वस्वापहारौ। तथा च स एव “शूद्रो गुप्तमगुप्तं वा द्वैजातं वर्णमावसन्। अगुप्तमङ्गसर्व्वस्वैर्गुप्तं सर्व्वेण हीयते” इति। अयञ्च वधाद्युपदेशः प्रजापालनाधिकाराद्राज्ञ एव न द्विजातिमात्रस्य। “ब्राह्मणः परीक्षार्थमपि शस्त्रं नाददीतेति” शस्त्रग्रहणस्य निषिद्धत्वात्। यदा तु राज्ञो निवेदने कालविलम्बेन कार्य्यातिपातस्तदा द्विजातिमात्रस्यापि शस्त्रग्रहणेऽधिकारोऽस्त्येव “शस्त्रं द्विजातिभिर्ग्राह्यं धर्म्मो यत्रोपरुध्यते। नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन। प्रकाशं वा प्रकाशं वा मन्युस्तं मन्युमृच्छति” इति शस्त्रग्रहणाभ्यनुज्ञानात्। परस्त्रिया सह सम्भाषणकर्त्तुर्दण्डमाह मनुः “परस्य पत्न्या पुरुषः सम्भाषां योजयन् रहः। पूर्व्वमाक्षारितो दोषैः प्राप्नुयात् पूर्व्वसाहसम्” इति। आक्षारितः अभिशस्तः। दोषैः नानास्त्रीप्रयोगशङ्काभिः। पापबुद्ध्या यः सम्भाषणं करोति तद्विषयमेतत्। अतएव “यस्त्वनाक्षारितः पूर्व्वमभिभाषेत कारणात्। न दोषं प्राप्नुयात् किञ्चिन्न हि तस्य व्यतिक्रमः” इति। मनूक्तस्य पूर्व्वसाहसमध्यमसाहसयोरुत्कृष्टसजातीयासम्भाषणादिविषयत्वेन व्यवस्था परिकल्पनीया। परपुरुषेण सह पित्रादिभिर्निषिद्धं सम्भाषणं या करोति सा पणशतं दण्ड्या। परस्त्रिया सह पित्रादिभिर्निषिद्धसम्भाषणं यः पुरुषः करोति पणशतद्वयं दण्डनीयः। द्वयोरपि निषिद्धपरस्परसम्भाषणादि कुर्व्वतोः सम्भोगे यो दण्डः स एव दण्ड इत्याह याज्ञवल्क्यः “स्त्री निषेधे शतं दद्याद् द्विशतन्तु दमं पुमान्। प्रतिषेधे तयोर्दण्डो यथा सङ्ग्रहणे तथा” इति। निषिध्यत इति निषेधः कर्म्मणि घञिति यावत्। चारणादिस्त्रीव्यतिरिक्तविषयमेतत् “नैष चारणदारेषु विधिर्नात्मोपजीविषु। सज्जयन्ति हि ता नारीर्निगूढाश्चारयन्ति च” इति मनुस्मरणात्। नटाः आत्मोपजीविनः वेशोपजीविनः। एतेषां दारेषु एष विधिर्न सम्भाषणादिनिमित्तकदण्डविधिर्न। यतस्ते नारीः स्वभार्य्याः सज्जयन्ति पुरुषान्तरं संयोजयन्ति प्रच्छन्नीकृत्य चारयन्ति चेत्यर्थः। साधारणस्त्रीगमने दण्डमाह याज्ञवल्क्यः “अवरुद्धासु दासीषु भुजिष्यासु तथैव च। गम्यास्वपि पुमान्दाप्यः पञ्चाशत्पणिकन्दमम्” इति। स्वामिना या शुश्रूषार्थं गृह एव स्थातव्यमित्येवं पुरुषान्तरोपभोगतो निरुद्धास्ता अवरुद्धाः। पुरुषान्तरेणावरुध्य भुज्यमाना भुजिष्याः। या दासी भुजिष्या अवरुद्धा वा तासु सर्व्वपुरुषगम्यास्वपि गमने पञ्चाशत्पणं दण्डः तासामस्वपरिग्रहीतत्वेन परस्त्रीत्वात्। चशब्दाद्वेश्यास्वैरिणीनामपि ग्रहणम्। तास्वपि सर्व्वपुरुषसाधारणीषु परपरिग्रहीतासु गमनेऽयमेव दण्ड इति मन्तव्यम्। एतदेवाभिप्रेत्याह नारदोऽपि “स्वैरिण्यब्राह्मणी वेश्या दासी निष्कासिनी च या। गम्याः स्युरानुलोम्येन स्त्रियो न प्रतिलोमतः। आस्वेव तु भुजिष्यासु दोषः स्यात् पारदारवत्। गम्यास्वपि हि नोपेयाद्यतस्ताः परपरिग्रहाः” इति। अब्राह्मणीति स्वैरिण्या विशेषणम्। स्वैरिणी स्वतन्त्रा पुंश्चली। निष्कासिनी कुटुम्बान्निर्गतेति मदनरत्ने। स्वाम्यनवरुद्धा दासीति विज्ञानेश्वरमाधवाचार्य्यप्रभृतयः। भुजिष्या सा स्वेति सम्बन्धः। व्यासोऽपि “परोपरुद्धागमने पञ्चाशत्पणिको दमः। प्रसह्य वेश्यागमने दण्डो दशपणः स्मृतः” इति। प्रसह्य वेतनदानं विना अनवरुद्धासु वेश्यादिषु गम्यत्वाभिधानञ्च पापाभावप्रतिपादनार्थं किन्तु राजदण्डाभावप्रतिपादनार्थम्। “वेश्यादिगमने प्राजापत्यं विधीयते” इत्यादिवचनैः प्रायश्चित्तस्मरणात्। बलात्कारेण अनवरुद्धदास्यभिगमने दण्डमाह याज्ञवल्क्यः “प्रसह्य दास्यभिगमे दण्डो दशपणः स्मृतः। बहूनां यद्यकामासौ चतुर्व्विंशतिकः पृथक्” इति। पुरुषसम्भोगजीविकासु दासीषु वेश्यादिषु शुल्कदानान्तरेण बलात्कारेणाभिगच्छतो दशपणो दण्डः। यद्येकामनिच्छन्तीं बहवो बलात्कारेण गच्छन्ति तर्हि प्रत्येकं चतुर्व्विंशतिपणात्मको दण्ड इत्यर्थः। यदि पुनः सा वेश्या भाटकं गृहीत्वा पलायिष्यति तदा बलाद्गमनाभावेऽपि गृहीतभाटकोऽपि यदि

तथा व्याध्याद्यभिभवो न भवेत् । अतएव नारद "व्याधिता सभ्रमा व्यग्रा राजकर्मपरायणा । आमन्त्रिता चेत्रागच्छेद्दण्ड्या वध्वा स्मृता" इति । पारदार्यप्रसङ्गात् कन्यायामपि दण्डमाह याज्ञवल्क्य "अलङ्कृतां हरन् कन्यामुत्तमं त्वन्यथाऽधमम् । दण्डं दद्यात् सवर्णासु प्रातिलोम्ये वधः स्मृत" इति । अलङ्कृतां विवाहाभिमुखीं तां सवर्णां कन्यामपहरन् उत्तमसाहसं दण्डनीयः । तदनभिमुखीं हरन् प्रथमसाहसम् । उत्कृष्टवर्णजाता हरतः क्षत्रियादेर्वध इत्यर्थः । आनुलोम्येन सकामाहरणे न दण्डस्तथा च स एव "सकामास्वनुलोमासु न दोषस्त्वन्यथा दम" इति । कन्यादूषणे दण्डमाह स एव "दूषणे तु करच्छेद उत्तमायां वधः स्मृत । शतं स्त्रीदूषणे दद्यात् द्वे तु मिथ्याभिशंसने" इति । "पशून् गच्छन् शतं दाप्यो हीनां स्त्रीं गां च मध्यमम्" इति । यद्यकामा कन्यामक्षतयोनिं प्रसह्य दूषयेत् तदा करच्छेदः । यदा तु अङ्गुलिप्रक्षेपेण तामेव योनिक्षतां कुर्वन् दूषयति तदा विशेषमाह मनुः "अभिषह्य तु यः कन्यां कुर्याद्दर्पेण मानवः । तस्याशु कर्त्ये अङ्गुल्यौ दण्डञ्चार्हति षट्शतम्" इति । सकामदूषणेऽप्याह स एव "सकामां दूषयन् कन्यां नाङ्गुलिच्छेदमर्हति । द्विशतं तु दमं दाप्यः प्रसङ्गविनिवृत्तये" इति । यदा कन्या विदग्धा वा कन्यां दूषयति तदाप्याह स एव "कन्यैव कन्यां या कुर्यात्तस्याः स्याद् द्विशतो दमः । या तु कन्यां प्रकुर्यात् स्त्री सा सद्यो मौण्ड्यमर्हति । अङ्गुल्योरेव वा छेदं खरेणोद्वहनं तथा" इति कुर्यात् योनिक्षतवतीमिति शेषः । यदा पुनरुत्कृष्टजातीया कन्या सकामामकामां वाभिगच्छति तदा हीनस्य क्षत्रियादेर्वधः । यदा सकामा सवर्णमभिगच्छति तदा शुल्कं गोमिथुनं तत्पित्रे दद्यात् । अनिच्छति तस्मिन् दण्डरूपेण राज्ञे दद्यात् । सवर्णामकामां गच्छतो वध एव । तदाह मनुः "उत्तमां सेवमानस्तु जघन्यो वधमर्हति । शुल्कं दद्यात् सेवमानः समामिच्छेत् पिता यदि । योऽकामां दूषयेत् कन्यां स सद्यो वधमर्हति । सकामां दूषयंस्तुल्यो न वधं प्राप्नुयान्नरः" इति । चाण्डाल्यादिगमने दण्डमाह याज्ञवल्क्य "अन्त्याभिगमने त्वङ्क्य कुबन्धेन प्रवासयेत् । शूद्रस्तथान्त्य एव स्यादन्त्यस्यार्यागमे वधः" इति । अन्त्या चाण्डाली तद्गमने त्रैवर्णिकान् प्रायश्चित्तमकुर्वाणान्

"सहस्रं त्वन्त्यजस्त्रियमिति" मनुवचनानुसारेण पणसहस्रं दण्डयित्वा कुबन्धेन भगाकारेणाङ्कयित्वा स्वराष्ट्रान्निर्वासयेत् । शूद्रः पुनश्चाण्डालीं गच्छंश्चाण्डाल एव । अन्त्य एवेति माधवीये पाठः । चाण्डालस्य तूत्कृष्टजातिस्त्र्यभिगमने वध एवेत्यर्थः । योनिव्यतिरिक्ते स्वध गच्छतो दण्डमाह स एव "अयोनौ गच्छतो योषां पुरुषं वाऽभिमेहतः । चतुर्विंशतिको दण्डस्तथा प्रव्रजितागमे" इति । यस्तु योषां मुखादावभिगच्छति पुरुषं वाभिमुखं मेहति तथा प्रव्रजितां वा गच्छति असौ चतुर्विंशतिपणा दण्डनीय इत्यर्थः । स्त्रीकर्तृके सङ्ग्रहणे दण्डमाह बृहस्पतिः "स्वयमागत्य या नारी प्रलोभ्य स्पर्शनादिना । कामयेत् तत्र सा दण्ड्या नरस्याद्दम उत्तमः" इति वचसा स्त्रियं प्रलोभ्य गच्छत पुरुषस्य यो दण्डस्तदर्द्धं दण्ड्या" ।

**स्त्रीसभ** न० स्त्रीणां सभा क्लीवत्वम् । स्त्रीसमाजे ।

**स्त्रीसेवा** स्त्री ६त० । स्त्रीसम्भोगे व्यवायधर्मेण नारीसेवने

**स्त्रीस्वभाव** पु० स्त्रिया इव स्वभावो यस्य । १अन्तःपुररक्षके नपुंसके शब्दमा० ६त० । २स्त्रीणां शीले च । स्त्रीपुंधमशब्दे दृश्यम् ।

**स्त्रैण** न० स्त्रिया इदम् अण् नञ् । १स्त्रीस्वभावे "स्त्रैणेन नीता विकृतिं लघिम्ना" भट्टि । २स्त्रीविधेये स्त्रिया अपत्यं स्त्रीणां समूहो वा अण् । ३स्त्र्यपत्ये स्त्रीसमूहे न० ।

**स्थ** त्रि० स्था–क । १स्थितियोगे प्रायेण उत्तरपदस्थ एवार्थं प्रयुज्यते यथा पदस्थ मार्गस्थ' । २स्थले पु० शब्दर० ।

**स्थग** संवरणे भ्वा० पर० सक० सेट् घटा० मिचि न हृद्धि । स्थगति अस्थगीत् । क्षोपधत्वमस्य चिन्त्यमूलम् ।

**स्थग** त्रि० स्थग अच् । धूर्त्ते शब्दर० ।

**स्थगन** न० स्थग–ल्युट् । आच्छादने हेमच० ।

**स्थगित** त्रि० स्थग–क्त । १आवृते २तिरोहिते हेमच० ।

**स्थगी** स्त्री स्थग्यतेऽनया घञर्थे क गौरा० ङीष् । ताम्बूलपात्रे करङ्के हेमच० ।

**स्थगु** न० स्थग–उन् । गडौ (कुज) "तदेव स्थगु यद्दीर्घं रथघोणमिवायतम् । अक्षाणां च प्रतीता च सर्पयिष्यामि त स्थगु" रामा० बा० ८५० ।

**स्थण्डिल** न० स्थल–इलच् लस्य डः । १चत्वर उच्चप्रभृतिभूम्ये समीकृत प्रदेशे अमर । "शयेद्भुवि स्थण्डिल एव केवले" कुमार । २यज्ञार्थं परिष्कृतस्थाने शब्दर०

होमार्थं कुण्डप्रतिनिधित्वेन बालुकादिभिः कर्त्तव्ये मण्डलभेदे च "नित्यं नैमित्तिकं कर्म स्थण्डिले वा समाचरेत्। हस्तमात्रं तु तत् कुर्य्यात् वालुकाभिः समन्ततः" शा॰ति॰। "अथ वापि मृदा सुवर्णाभया चतु-मात्रं चतुरङ्गुलोन्नतम्। इष्टने विदधीत वाङ्गुलोच्चं वि-बुध स्थण्डिलमेववेदकोणम् कुण्डोद्यतः। अथ वा कुण्ड करणाशक्तौ। तन्त्रान्तरे च "मृदा सुवर्णाभया वा शुद्ध वालुकयाऽपि वा। अङ्गुलोन्नतया वेदाङ्गुलोच्चं स्थण्डिलं विदुः। चतुःकोणसदृक्प्राचीशिरमत्यान्ततो शुभम्। प-ञ्चाङ्गुलोन्नमथ वा रम्यं सप्ताङ्गुलमुन्नतम्। तस्मात् सम्यक् परीक्ष्यैव कर्त्तव्यं शुभवेदिकम्। हस्तमात्रं स्थण्डिलं वा संक्षिप्ते होमकर्मणि"। वशिष्ठ "कुण्डमेव विधं न स्यात् स्थण्डिलं वा समाश्रयेत्" क्रियासारे। तत्करण प्रकारादि स॰ त॰ दृश्यम्।

**स्थण्डिलशायिन्** पु॰ स्थण्डिले चत्वरे शेते व्रतवशात् शी-णिनि। व्रतार्थं चत्वरे शयितरि अमरः। "स्थण्डिल शायिनश्च" भट्टिः। [चत्वरे शयितरि शब्दर॰।

**स्थण्डिलेशय** पु॰ स्थण्डिले शेते अच् अलुक्स॰। व्रतार्थं

**स्थपति** पु॰ स्था–क तस्य पतिः। १कञ्चुकिनि मेदि॰ २शिल्पि-भेदे (छुतार) अमरः ३कुबेरे अजयः ४अधीशे ५वृह-स्पतिसवनामकयागकर्त्तरि च अमरः। ६श्रेष्ठे त्रि॰मेदि॰ तत्र अधीशपरत्वे "निषादस्थपतिर्गावेधुकेऽधिकृतः" कात्या॰ श्रौ॰ १।१।१२ "निषादस्थपतिर्गावेधुके चरावधि कृतः अधिकारी भवति"। एवं हि श्रूयते "यत्र रुद्रः प्रजाः शमयेत वास्तुमध्ये रौद्रं गावेधुकम् चरुं निर्व-पेत्" इत्येतामिष्टिं प्रकृत्य श्रुतम् "एतया निषादस्थपतिं याजयेदिति" निषादस्थपतिर्यजतव्ये। तत्राय सन्देहः किमत्र षष्ठीसमासः निषादस्य स्थपतिर्निषादस्थपतिरिति निषादश्चासौ स्थपतिश्च निषादस्थपतिरिति कर्मधारयो वा। तत्र यदि षष्ठीसमासः तदा यो त्रिवर्णिकः विद्याग्निसद्भावाभावत्वात् करोति तस्याधिकारः यदि च कर्मधारयः तदा निषाद एव यः स्थपतिस्तस्याधि-कार इति। तत्र त्रैवर्णिकस्यैव समर्थत्वात् इष्ट्यादाविति वन्याद्याधिकारो युक्तः अन्यजातीयस्य निषादस्या-विद्यत्वेनानग्नित्वेन चाधमत्वात्, तस्मात् षष्ठीसमास एवार्थमिति पूर्वपक्षः। सिद्धान्तस्तु कर्मधारयोऽयम् निषादश्चायं स्थपतिश्चेति तत्र षष्ठीसमासपक्षे निषाद-पदं सम्बन्धलक्षणः न एव षष्ठी श्रूयते यतः सम्बन्ध

प्रतीयेत। अतो निषादपदेनैव षष्ठ्यर्थो लक्षणीयः इत रथा तु पक्षे द्वयोरपि पदयोः स्वार्थतैव न लक्षणा तस्मान्निषाद एव स्थपतिरत्राधिकारी श्रुतिबलात् अवि-द्याननग्निमानपीति सिद्धम्। अपि चात्र निषादस्य दक्षिणा श्रूयते कूटं दक्षिणा काणो वा गर्दभ इति कूटं हि निषादानामेवोपकारकम् नार्याणामिति" कर्क॰। वृहस्पतिसवकर्त्तरि च "स्थपतिरित्येनं ब्रूयुः" कात्या॰ श्रौ॰ २२।५।२८ सू॰। "यराजानो ब्राह्मणा यं पुरस्कु-र्वीरन् एतेन यजेत" "वृहस्पतिसवेन" सू॰। राज्ञा सहिता ब्राह्मणा यं ब्राह्मणं धर्मस्थापकत्वेन चाङ्गीकुर्वीरन् "एतेन स एतेन यजेत वृहस्पतिसवेन" सं॰व्या॰। वृहस्पतिसवकर्तृ-वत् ६गोसवकर्त्तर्य्यपि यथोक्तं "स्थपतिरित्येनं ब्रूयुः" कात्या॰ श्रौ॰ २२।११।११सू॰। "गोसवयाजिनं जनाः"। राज्ञा सहिता विशः प्रजाः सर्वे पुरुषा यं पुरस्कुर्वीरन् (मुख्यत्वेनाङ्गीकुर्वीरन्) स गोसवेन यजेत २२।११।८ कर्क॰ "कारुभेदस्य लक्षणं यथा "वास्तुविद्याविधानज्ञो लघुहस्तो जितश्रमः। दीर्घदर्शी च शूरश्च स्थपतिः परिकीर्त्तितः"।

**स्थपुट** त्रि॰ तिष्ठति स्था–क स्थं पुटं यत्र। १विषमोन्नत-प्रदेशे हेमच॰। "स्थपुटगतमपि क्रव्यमव्यग्रमत्तीति" मालतीमा॰। २विषमस्थाने-सञ्चारिणि–जीवे पु॰ शिका॰।

**स्थल** स्थाने भ्वा॰ पर॰ अक॰ सेट् घटा॰। स्थलति अस्था-लीत्। ज्वलधात्वर्थैवायं गतार्थं इत्यन्ये।

**स्थल** न॰स्त्री॰स्थल–अच्। जलशून्ये अकृत्रिमे भूभागे अमरः स्त्रीत्वपक्षे ङीप्। "वनस्थलीर्मर्मरपत्रमोक्षाः" कुमारः। १कृत्रिमाकृत्रिमप्रदेशमात्रे २कृत्रिमभूभागे तु न॰।

**स्थलकन्द** पु॰स्थलजः कन्दः। (वनओल) वनशूरणकन्दे रत्नमा॰

**स्थलकमल** न॰ स्थलजात कमलम्। स्थलपद्मे भावप्र॰।

**स्थलकुमुद** पु॰ स्थले कुमुदमस्त्यस्य सादृश्येन अच्। करवीरे राजनि॰।

**स्थलपद्म** न॰ स्थलजातं पद्मं शाक॰। कमलाकारपुष्प-प्रधानवृक्षे त्रि॰ स्थलजं पद्ममिव। २मानके पु॰ रत्नमा॰

**स्थलपद्मिनी** स्त्री स्थलपद्मानां समूहः तेषां वसतिर्देशो वा इनि ङीप्। १स्थलपद्मसमूहे २तद्युक्तदेशे च। "दर्शं द्रुमः स्थलपद्मिनीं मम" नैष॰।

**स्थलमञ्जरी** स्त्री स्थलस्य मञ्जरीव। अपामार्गे रत्नमा॰।

**स्थलशृङ्गाट** पु॰ स्थलजातः शृङ्गाटः शाक॰। गोक्षुरे रत्नमा॰ तस्य शृङ्गाटकतुल्यत्वात् तथात्वम्।

**स्थलेरुहा** स्त्री स्थले रोहति रुह–क अलुक् स०। १घृतकुमार्य्याम् २दग्धारुहे च राजनि०।

**स्थलेशय** पु० स्थले शेते शी–अच् अलुक् स०। वराहप्रभृतौ पशौ राजनि०। २स्थलशायिनि त्रि०।

**स्थवि** पु० स्था किच् वेर्नत्त्व। १तन्तुवाये उज्ज्वलद०। २स्वर्गे ३जङ्गमे च संक्षिप्त०।

**स्थविर** न० स्था–किरच् स्थवादेशः। १शैलेये गन्धद्रव्ये राजनि० २चतुर्मुखे ब्रह्मणि पु० हेमच०। ३अचले ४स्थिरे त्रि० उणा० ५वृद्धे च त्रि० अमरः। ५महाश्रावणया स्त्री राजनि०।

**स्थविष्ठ** त्रि०अतिशयेन स्थूलः इष्ठन् यणादिलोपे गुणः। अतिवृद्धे अमरः। ईयसुन् स्थवीयानपि अतिवृद्धे त्रि०स्त्रियां ङीप्।

**स्थाणु** पु० स्था नु पृषो० षत्वम्। १शिवे २शाखापत्रशून्यवृक्षे च अमर० ३आयुधभेदे पु०नीलक०। ४दृढे त्रि० भरणि शिवस्य स्थाणुशब्दवाच्यत्वे कारणमुक्तं वामनपु०४६अ०। यथा "सृष्टिकाले जनास्तस्मात् प्रजास्ताः स्रष्टुकामः। ततोऽङ्क ताः प्रजा दृष्टा रहिता एव तेजसा। क्रोधेन महता युक्तो लिङ्गमुत्पाट्य चाक्षिपत्। उत्क्षिप्य सहसो मध्ये ऊर्द्ध्वमेव यदा स्थितम्। तदाप्रभृति लोकेषु स्थाणुरित्येव विश्रुतम्"।

**स्थाणुतीर्थ** न० शैव तीर्थभेदे वामनपु० १२अ०।

**स्थाण्डिल** पु० स्थण्डिले शयितोऽण्। व्रतार्थं स्थण्डिले शयितरि अमर०।

**स्थाण्वाश्रम** पुंन० ६त०। हिमाचलस्थिते शिवस्य तपश्चरणाश्रमभेदे "स स्थाण्वाश्रम हैमवतं जगाम" कुमारः।

**स्थाण्वीश्वर** पु० शिवलिङ्गभेदे "स्थाणुर्नाम्ना हि लोकेषु पूजनीयो दिवौकसाम्। स्थाण्वीशः स्थितो यस्मात् स्थाण्वीश्वरस्ततः स्मृतः" वामने ४२अ० तन्माहात्म्यादिकम्। तत्र दृश्यम्।

**स्थान** न० स्था–ल्युट्। १स्थितौ २सादृश्ये ३अवकाशे मेदि० ४चित्तवेगे ५वसतौ हेमच० ६सन्धिसन्धौ त्रिका० ७भाजने शब्दा० दानकटे ८व्याकरणोक्ते प्रसङ्गे आदिशब्दमानस्य यणादेः कारणभूते इगादौ। १० नीतिवेदिनामुपचयापचयहीने साम्यावस्थाने च अमर०। उपचयापचयौ च प्रवर्गशब्दोक्तस्य सप्तादेरेव भवतः। वसतिश्च लोकभेदः। [illegible]वर्त्तिनां स्वस्वधर्मानुष्ठायिनां जनानां लोकविशेषाः स्थानशब्देनाग्निपु०उक्तं यथा "प्राजापत्यं ब्राह्मणानां स्मृतं स्थानं क्रियावताम्। स्थानमैन्द्रं क्षत्रियाणां संग्रामेष्वनिवर्त्तिनाम्। वैश्यानां मारुतं स्थानं स्वधर्ममनुवर्त्तिनाम्। गान्धर्वं शूद्रजातीनां परिचर्य्यानुकारिणाम्। अष्टाशीतिसहस्राणां यतीनामूर्द्ध्वरेतसाम्। स्मृतं तेषान्तु यत् स्थानं तदेव गुरुवासिनाम्। सप्तर्षीणान्तु यत् स्थानं स्मृतं तद्वै वनौकसाम्। प्राजापत्यं गृहस्थानां स्वधर्मानुवर्त्तिनाम्। न्यासिनान्तु परं ब्रह्म योगिनाममृतं स्मृतम्। एकान्तवादिना ब्रह्मध्यायिनां परमं पदम्। तामिस्रमन्धतामिस्रमहारौरवरौरवम्। असिपत्रवनं घोरं कालसूत्रमवीचिमत्। वेदस्य निन्दकानान्तु यज्ञव्याघातकारिणाम्। स्थानमेतत् समाख्यातं स्वधर्मविनिवर्त्तिनाम्" स्मृतिलिङ्गाधिकरणोक्ते ११क्रमे भीमा०। "स्थानं क्रमो योगबलं समाख्या पार्थसारथिः। १२स्थापके निघण्टुस्थानमित्यादि।

**स्थानक** न० स्वार्थे क। १स्थानशब्दार्थे। स्थाने कं जलमत्र। २आलवाले हेमच०।

**स्थानचञ्चला** स्त्री स्थाने स्थितापि चञ्चला। १बर्बरीडके शब्दच०। अल्पवातेन चञ्चलत्वात्तथात्वम्।

**स्थानच्युत** त्रि० स्थानात् स्वस्थानात् च्युतः। पदच्युते "स्थानस्थितस्य पद्मस्य मित्रे वरुणभास्करौ। स्थानच्युतस्य तस्यैव क्लेदशोषणकारकौ" गरुडपु० ११५ अ०। स्थानभ्रष्टादयोऽप्यत्र। "स्थानस्थिताश्च पूज्यन्ते पूज्यन्ते च पदस्थिताः। स्थानभ्रष्टा न पूज्यन्ते केशा दन्ता नखा नराः" गरुडपु० ११५अ०।

**स्थानाध्यक्ष** त्रि० स्थाने अध्यक्ष०। स्थानरक्षके हेमच०।

**स्थानिक** त्रि० स्थानेऽधिकृतः ठक्। स्थानाध्यक्षे हेमच०।

**स्थानिन्** त्रि० स्थानमस्यास्ति रक्ष्यत्वेन इनि। १स्थानरक्षके स्थानं प्रसङ्गः अस्त्यस्य इनि। व्याकरणोक्ते आदिश्यमानस्य यणादेः कारणे इगादौ "स्थानिवदादेशोऽनल्विधाविति" पाणिनि०।

**स्थानीय** न० स्थीयतेऽस्मिन् स्था–आधारे अनीयर्। १नगरे अमर०। स्थानं सादृश्यं वासं वाऽर्हति स्थानस्येदम् वा छ। २वासयोग्ये देशे ३सदृशे ४स्थानसम्बन्धिनि च त्रि०।

**स्थाने** अव्य० स्था–ने। १योग्यत्वे २औचित्ये च "स्थाने भवानेकनराधिपः सन्निति" रघु०। ३सत्ये ४सादृश्ये ५कारणार्थे च शब्दर०।

**स्थापत्य** पु० स्थपतिरेव स्वार्थे ष्यञ्। १अन्तःपुररक्षके कञ्चुकिप्रभृतौ अमरः। तस्य भावः ष्यञ्। २स्थपतिधर्मे न०।

**स्थापक** त्रि० स्थापयति स्था–णिच्–पुक् ण्वुल्। यथावस्थानरक्षितं तस्य निवेशके। स्थितिस्थापकः।

स्थापन न० स्था-णिच्-पुक् ल्युट्। १आरोपणे २पुंसवनाख्ये गर्भसंस्कारे च मेदि०। ३समाधौ। युच्। स्थापनाप्यत्र स्त्री सा च निवेशने वादे भावपक्षस्य प्रमाणादिना व्यवस्थापने च। [ङीप्। पाठायाम् अमरः।

स्थापनी स्त्री स्थाप्यतेऽनया स्था-णिच्-पुक् करणे ल्युट्

स्थापित त्रि० स्था-णिच्-पुक् क्त। १निश्चिते २निवेशित ३न्यस्ते च मेदि०।

स्थामन् न० स्था-मनिन्। १सामर्थ्ये अमर २बले च।

स्थायिन् त्रि० स्था-णिनि। १स्थितिशीले अलङ्कारोक्ते रसाङ्कुरे रत्यादिभावे पु०। "विभावेनानुभावेन व्यक्तः सञ्चारिणा तथा। रसतामेति रत्यादि स्थायी भावः सचेतसाम्" "अविरुद्धा विरुद्धा वा यं तिरोधातुमक्षमाः आस्वादाङ्कुरकन्दोऽसौ भावः स्थायीति सम्मतः"। "रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा। जुगुप्सा विस्मयश्चेत्थमष्टौ प्रोक्ताः शमोऽपि च" सा०द०। एते च क्रमेण शृङ्गारादीनां स्थायिभावाः। [अमरः।

स्थायुक त्रि० स्था-उकञ्। १स्थितिशीले २एकग्रामाधिकृते पु०

स्थाल न० स्थलति तिष्ठत्यत्राद्यम् आधारे घञ्। (थाल) १भक्तपात्रभेदे। २पाकपात्रे (हाँडि) स्त्री अमरः गौरा० ङीष्।

स्थालीपाक पु० स्थाल्यां पाकः। गृह्योक्ते स्थाल्यां कृते १पाकभेदे। स्थाल्यां पच्यतेऽसौ पच-कर्मणि घञ्। २चरौ तत्पाककारः चरुमन्त्रे दिक्पालप्रकाः गोभिलोक्तप्रकारः सं०त० दर्शितो यथा

तत्र गोभिलः "अथोद्धृत्य सकृदेव मन्त्रेण सर्वं प्रक्षाल्य प्राणयान् कुशानास्तीर्य चरुपात्रमत्र निर्वपति। [illegible] यथा वा कांस्येन चरु स्थाल्या वा अमुष्मै त्वा जुष्टं निर्वपामीति देवतानामोद्देशः [illegible] [illegible] [illegible] इति। "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] "अथा-

विति नाम स्थास्यति"। नारायणीयेऽपि "अदः पदं हि यद्रूपं यत्र मन्त्रे हि दृश्यते। साध्याभिधान तद्रूपं तत्र स्थाने नियोजयेत्"। अतोऽदः पद पर नामोहो नतु विकृतावूहवदादावित्यादौ। स्वधाग्नये त्वा जुष्टं निर्वपामीति सामगानाम् यजुःप्रयोगो गोभिले निर्वपमात्रश्रुते यजुर्वेदिकसमन्त्रकप्रयोगः सामगेन न कार्यः। यजुःपरिभाषामाह जैमिनिः "शेषे यजुःशब्दः इति। शेषे समाम्नाते मन्त्रजाते। ततश्च मन्त्रजातं प्रश्लिष्टपठितं गानपादभेदरहितं तद्यजुरिति। बहुदैवत्ये च बहुदेवतानामपि प्रत्येकं निर्वापः। अथ निर्वापो मन्त्रेणैव होमोऽपि पृथक्। निर्वापपरिमाणन्तु होमद्रव्यविशेषस्थितत्वात् तदनुसारेणाह छन्दोगपरिशिष्टम् "देवतासंख्ययाऽष्टकृत्यः निर्वापाच्च पृथक् पृथक्। तूष्णीं द्विरेव गृह्णीयाद्धोमश्चापि पृथक् पृथक्। यावता होमनिर्वृत्तिर्भवेद्वा यत्र कीर्त्तिता। शेषञ्चैव भवेत् किञ्चित्तावन्तं निर्वपेच्चरुम्"। यद्यपि देवतासंख्ययेति वचनं चरुप्रकरणीययोः दर्शपूर्णमासयोः पठितं तथापि न्यायाबाधेन चरुसामान्यपरमिति। चरुविधौ तु विद्याकरवाजपेयी "यत्र प्रयोजनाभावनिर्वचनमेव तद्धपादानादिकाय। [illegible] प्रयोजनाभावो जायते तदा प्राक् तत्त्विवात् प्राप्ति यदार्थो नियमापूर्वमात्रार्थमनुष्ठेय" इति। अतएव यदा स्थालक्षादिना प्रोक्ष्यादिस्थाने तण्डुला ग्रहोताः तदापि अवघातादि समाचरन्ति याज्ञिकाः पठन्ति च। "प्राते न्यूने तथा छिन्ने आधार्ये [illegible] तथा। सर्वे मन्त्राः प्रयोक्तव्या [illegible]"। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

त्रिधा विशुद्धीकृतान् अवहननप्रस्फोटनाभ्यामिति शेषः। पवित्रान्तर्हितान् पवित्रेण अन्तर्हितं व्यवहितं येषां तान्। तेन चरुस्थाल्यामुत्तराग्रं पवित्रं निधाय तण्डुलान् निक्षिपेत्। कुशलशृतमिति कुशलेन पाकनिपुणेन शृतं यथा न दग्धं नातिक्लिन्नं न मन्दपक्वं यथा स्यात्तथा स्थालीपाकं श्रपयेत्। अतएव छन्दोगपरिशिष्टम्। “स्वगात्रोष्मा चरुः स्विन्नोऽदग्धोऽकठिनः शुभः। न चातिशिथिलः पाक्यो न च वीतरसो भवेत्”। वीतरसो गलितमण्डः। प्रदक्षिणमुदायुवन्निति प्रदक्षिणावर्त्तं यथा स्यात्तथा मेक्षणेन चरुमुन्मिश्रयन्। यु मिश्रणे इत्यस्य रूपमेतत्। शृतमित्यभिघार्येति स्फुटितम्। चरुमाज्येनाभिघार्य्य उदगग्नेरुत्तरस्याम् उत्तार्य्य प्रत्यभिघारयेत् पुनर्हुतेन तथा सेचयेत्। तूष्णीमुत्सर्गे तु अभिघारणद्वयात् पूर्वं व्यवदह्नारथ पिधानं द्वयमाह छन्दोगपरिशिष्टम् “अधिश्रितमवद्योत्य शृतं स्रुवाभिघारयेत्। एतेन सेचयेत् पश्चात् पुनरेवाभिघारयेत्”। मेक्षणादीन्याह छन्दोगपरिशिष्टम् “इध्मजातीयमिध्मार्द्धप्रमाणं मेक्षणं भवेत्। वृत्तं चाङ्गुष्ठपृथ्वग्रमवदानक्रियाक्षमम्”। इध्मार्द्धप्रमाणं प्रादेशद्वयमिध्मस्य प्रमाणं परिकल्पितमिति तदर्द्धम् एवैव दर्व्यां विशेषस्तु मह्यासुवे। “दर्वी द्व्यङ्गुलपृथ्वग्रा तुरीयोनं तु मेक्षणम्। मुसलोलूखले वार्क्षे स्वायते सुदृढे तथा। इच्छाप्रमाणे भवतः शूर्पं वैणवमेव च”। अत्र तिथ्यं गृह्यमित्यादि वैणवमेव चेत्यन्तेन चर्वङ्गमभिधाय भूमिजपपरिसमूहनपर्य्युक्षणाद्याधानं कुर्य्यादित्युक्तम्”।

स्थाल्या पाकपात्रे पाकः पच्यमानः। २पाकभाजने पच्यमाने। चातुर्मास्यादौ तत्त्यागे फलं ति॰ त॰ दर्शितं “लभत सन्ततिं दीर्घां स्थालीपाकमभक्षयन्”।

**स्थालीपुलाक** पु॰ स्थाल्याः पुलाकास्तण्डुलाः तन्न्याय एकधर्म्मतासाधकत्वेन अच्। मीमांसकोक्ते “स्थालीस्थाः पुलाका एव सर्वे विक्लित्तिभागिनः। समकालाग्निसंयोगभागित्वात् प्रतिपद्यत” इत्यनुमानरूपके न्याये भेदे यथा एकस्य पाकदर्शनम् अन्येषां पाकज्ञानम् एवं एकरूपाणां सर्वेषामेकधर्म्माक्रान्तत्वनिश्चयोद्भावनम्।

**स्थालीबिल** न॰ इत॰। स्थाल्यास् शून्यभागे तदर्हति छ यत् वा। स्थालीबिलीय (य) तण्डुलादौ त्रि॰ सि॰ कौ॰

**स्थालीवृक्ष** पु॰ स्थाली-इव॰। १कृत्स्थाकार स्थालीनिर्माण साधने २वृक्षभेदे। ‘स्थालीद्रुमो बहु. स्वादुसुरभिस्त

उष्णकः। कटुपाकरसः ग्राही विषपित्तकफापहश्च” भावप्र०

**स्थावर** त्रि॰ स्था-वरच्। १अचले २स्थिरे वृक्षादौ ३स्यादौ च अमरः। “स्थावरं जङ्गमञ्चैव यद्यपि स्वयमार्जितम्” स्मृतिः। ३पर्वते पु॰ ४धनुर्गुणे मं॰ त्रिका॰। स्थावरधनञ्च षड्विधं सर्गशब्दे ५२५॰ पृ॰ दृश्यः। स्थावरधनं च स्वल्पे क्रेतरि सति अर्थाधिक्याय न विक्रेयं यथोक्तं महानिर्वा॰१२उ॰। “स्थावरं धनमन्यस्मै स्थिते सान्निध्यवर्त्तिनि। योग्ये क्रेतरि विक्रेतुं न शक्तः स्थावराधिपः। सान्निध्यवर्त्तिना ज्ञातिः सवर्णो वा विशेषतः। तयोरभावे सुहृदा विक्रेतुमिच्छा गरीयसी। निर्णीतमूल्ये पण्येन स्थावरस्य क्रयोद्यमे। तन्मूल्यमेव सम्भोपस्थो ददाति क्रेता न चापरः। मूल्यं दातुमशक्तश्चेत् सम्मतो विक्रयेऽपि वा। सन्निधिस्थस्तदान्यस्मै स्वच्छं शक्नोति विक्रयम्। क्रीतञ्चेत् स्थावरं द्रव्यं परोक्षे प्रतिवासिनः। अवधाय तन्मूल्यं दत्त्वाऽसौ प्राप्तुमर्हति। क्रेता तत्र स्वकारामान् विनिर्माति भुनक्ति वा। मूल्यं दत्त्वापि नाप्नोति स्थावरं सन्निधिस्थितः। “स्थावरे विक्रयो नास्ति कुर्य्यादाधिमनुज्ञया” स्मृति। स्थावरस्य सकलविक्रयनिषेधात् विक्रयेऽपि कर्त्तव्ये सहिरण्यमुदकं दत्त्वा दानरूपेण विक्रयः कर्त्तव्य इति” मिता॰। “एकोऽपि स्थावरं कुर्य्यात् दानाधमनविक्रयम्। आपत्काले कुटुम्बार्थे धर्मार्थे च विशेषतः” स्मृतिः। “सविभागक्रयप्राप्तं पित्र्यं लब्धञ्च वान्यतः। स्थावरं सिद्धिमाप्नोति भुक्त्या, हानिरुपेक्षया”। “सौदायिके सदा स्त्रीणां स्वातन्त्र्यं परिकीर्त्तितम्। विक्रये चैव दाने च यथेष्टं स्थावरेष्वपि” कात्या॰। “भर्त्रा प्रीतेन यद्दत्तं स्त्रियै तस्मिन् मृतेऽपि च। सा यथाकाममश्नीयात् दद्याद्वा स्थावरादृते” नारद। “अविभक्तं स्थावरं यत् सर्वेषामेव तद्भवेत्। विभक्तं स्थावरं प्राप्तं नान्योद्यैः कथञ्चन” यम॰। “सर्वेषां वस्तुरूपाणां सोदरासोदराणामिति” शीलग्ध्या॰। [रामनि॰ २स्थावराभूतो त्रि॰]

**स्थावरादि** पु न॰ स्थावरमादिर्धर्मो यस्य। १वत्सनाभविषे

**स्थाविर** न॰ स्थविरस्य भावः अण्। वृद्धत्वे अमरः। तच्च सप्ततिवर्षोपरमे भवति “आषोडशाद् भवेद्बालस्तारुण्येन उच्यते। वृद्धः स्यात् सप्ततेरूर्द्ध्वं वर्षीयान् नवतः परम्” स्मृतिः। [अमर. २जलबुद्बुदे च मेदि॰।

**स्थासक** पु॰ स्था-स-क्वाथादौ क। १अलङ्कारे २चार्चिक्ये

**स्थास्नु** त्रि॰ स्था-स्नु। स्थितिशीले अमर. “भुताशिपः स्था॰

स्थु रिवाचिरप्रभा" भट्टि । २शाश्वते भरत । ३वृक्षे श्रीधर

**स्थित** त्रि॰ स्था—क्त । १ऊर्द्ध्वतया दण्डायमाने "स्थिताया स्थानमाचर" रघु । २निश्चले ३प्रतिज्ञायुक्ते मेदि॰ । ४स्थितिशालिनि च ।

**स्थिति** स्त्री स्था—क्तिन् । १मर्य्यादायां मेदि॰ २न्याय्यपथाव स्थाने अमर । ३स्थाने च । स्थानभेदे स्थितिनिषेधो यथा "नास्थिभस्मकपालानि न केशान् वा कथञ्चन । तथा द्वारकवेशाद्यं नाधितिष्ठेत् कदाचन" कौर्मपु॰ १५ अ॰ ।

**स्थितिस्थापक** स्थित स्थापयति स्था-णिच् पुक् ण्वुल् । न्यायोक्ते संस्कारविशेषे "संस्कारभेदो वेगोऽथ स्थिति-स्थापकभावने" 'स्थितिस्थापकसंस्कार क्षितौ क्वचित् चतुर्ष्वपि । अतीन्द्रियोऽसौ विज्ञेय क्वचित् स्पन्देऽपि कारणम्' भाषाप॰ ।

तल्लक्षण पृथिवीमात्रसमवेतसंस्कारत्वव्याप्यजातिमत्त्वम् । संस्कारत्वव्याप्यजातित्वे तु तद्वृत्तिधर्मवत्त्वम् । तथा च पूर्वसंयोगजनितसंयोगजनकत्वे सति पूर्वसंयोगजातीय संयोगजनकत्वं तत्त्वम । स च क्रियाविशेषजन्य क्रिया विशेषजनक स्वजन्यक्रियानाशको गुणविशेष । अन्य थाकृतस्य पुनस्तदवस्थतया स्थापक गुणविशेष इत्यन्ये । यथाऽऽकृष्टशाखादीनां त्यागे पुनस्तथावस्थिततया तत्र स्थापक । स च अतीन्द्रिय ।

**स्थिर** पु॰ स्था—किरच् । १पर्वते २देवे ३वृक्षे ४कार्त्तिकेये शब्दर॰। ५यमे ६मोक्षे मेदि॰ ७वृषे राजनि॰। ८धवद्रुमे भावप्र॰। ज्योतिषोक्तेषु ९वृषसिंहवृश्चिककुम्भराशिषु च । १०कटने ११निश्चले च त्रि॰। १२शालपर्ण्यां स्त्री शब्दच॰ १३काकोल्यां जटा॰ १४पृथिव्यां १५गाम्भारीवृक्षे स्त्री अमर । पृथिव्या स्थिरत्व मतभेदेन अचलशब्दे ८२पृ॰ दर्शितम् । स्थिरतया वर्त्ती पदार्थो कविकल्प॰ उक्ता यथा युद्धे प्रधानभट याध्यायन सम्बलनम । धर्माधर्मौ भोगसम्पादनभावं तयोर्यङ्काकस्थिततात् स्थिरत्वम ।

**स्थिरगन्ध** पु॰ स्थिरो गन्धो यस्य । १चम्पकवृक्षे २पाटलायां ३केतक्याञ्च स्त्री राजनि॰ । ४स्थिरगन्धयुक्ते द्रव्यमात्रे त्रि॰

**स्थिरच्छद** पु॰ स्थिरश्छदो यस्य । भूर्जपत्रवृक्षे रत्नमा॰ ।

**स्थिरच्छाय** पु॰ स्थिरा नियता छाया यस्य । १वृक्षमात्रे शब्दमा॰ २छायाप्रधाने वटादौ त्रिका॰ ।

**स्थिरजिह्व** पु॰ स्थिरा अचञ्चला जिह्वा यस्य । मत्स्ये हेमच॰।

**स्थिरजीविता** स्त्री स्थिरं जीवितमायुर्यस्याः । १शाल्मलीवृक्षे शब्दर॰ । २चिरजीविनि त्रि॰।

**स्थिरतर** त्रि॰ अतिशयेन स्थिर तरप् । १अत्यन्तस्थिरे अमरः २ईश्वरे पु॰ ।

**स्थिरदंष्ट्र** पु स्त्री॰ स्थिरा दंष्ट्रा यस्य । १सर्पे स्त्रियां ङीष् २वराहाकृतिविष्णौ पु॰ मेदि॰ ३ध्वनौ अजय ।

**स्थिरपत्र** पु॰ स्थिराणि पत्राण्यस्य । हिन्ताले राजनि॰ ।

**स्थिरपुष्प** पु॰ स्थिर पुष्पमस्य । १चम्पकवृक्षे २बकुलवृक्षे च राजनि॰ । [कद्वृक्ष राजनि॰ ।

**स्थिरपुष्पिन्** पु॰ स्थिर पुष्पमस्त्यस्य बाहुल्येन इनि । तिल

**स्थिरमति** स्त्री स्थिरा-मति । १स्थिरबुद्धौ स्थिरा मतिर्यस्य । २स्थिरबुद्धियुक्ते त्रि॰ । "अनिकेत स्थिरमति" गीता ।

**स्थिरयौवन** न॰पु॰ स्थिर यौवनमस्य । १विद्याधरादौ देव योनिभेदे त्रिका॰ २चिरस्थायियौवनयुक्ते त्रि॰ ।

**स्थिररङ्गा** स्त्री स्थिरो रङ्गो रागो यस्या । नील्याम् राजनि॰ । [द्रायाम् राजनि॰। २निश्चलरागयुत त्रि॰ ।

**स्थिररागा** स्त्री स्थिरो रागो रञ्जन यस्या । १दारुहरि

**स्थिरसाधनक** पु॰ स्थिर साधयति ल्यु ततः स्वार्थे क । सिन्दुवारवृक्षे राजनि॰ ।

**स्थिरसार** पु॰ स्थिर सारो यस्य । (सेगुण) शाकवृक्षे राजनि॰

**स्थिराङ्घ्रिप** पु॰ कर्म । हिन्तालवृक्षे राजनि॰ ।

**स्थिरायुस्** पु॰ स्थिरमायुर्यस्य । १शाल्मलिवृक्षे अमर दीर्घकालस्थायित्वात्तस्य तथात्वम् । २चिरजीविनि त्रि॰ ।

**स्थुड** संवृत तुदा॰ कुटा॰ पर॰ सक॰ सेट् । स्थुडति अस्थुडीत् तुस्थोड । चोपदेश एव न्याय्य ।

**स्थूणा** स्त्री स्था-नक् उदन्तादेश पृषो॰। (खुँटी) १ग्रहस्तम्भे 'स्थूणावराह ग्रहम्' सा॰द॰ २लौहप्रतिमायाञ्च अमर

**स्थूणानिखननन्याय** पु॰ न्यायशब्दोक्ते ४१७ पृ॰ न्यायभेदे ।

**स्थूर** पु॰ स्था—उरन् किच्च । १वृषे धरणिः । २मनुष्ये त्रि॰ कौ॰ ।

**स्थूरिन्** पु॰ स्था—उरन् किच्च स्थूरो वृषादिर्वाहक स्थूरोऽस्त्यस्य साहाय्येन इनि । वृषादिवहनेन भार वाहकस्य पर च स्थूरस्य भार अप्रष्ठौर तद्वाहि इनि स्थौरीत्यन्य अमर ।

**स्थूल** व ण्णे अद॰ चु॰ आत्म॰ अक॰ सेट । स्थूलयति-ते अतुस्थूलत्-त । अदन्त स्थोलेश ।

**स्थूल** त्रि॰ स्थूल-अच् । १पीवर (मोटा) अमरः २जडे ३कुं मूर्खे च त्रि॰ मेदि॰ । ४पनसे पु॰ राजनि॰ । ५कदलि इक्षुभेदे च राजनि॰ । ६ऋण्याम् स्त्री शब्दच॰ । ७गजपिप्पल्यां स्त्री राजनि॰ । ८कर्पटाण्डाया रत्नमा॰ अचि क । ९बृहति त्रि॰ ।

मद्यायां कन् (ओलुड) कन्दभेदे पु० रत्नमालाकोषः ।

स्थूलकङ्गु पु० कर्म० । वरकधान्ये (चीरधान) राजनि० ।

स्थूलकणा स्त्री कर्म० । १स्थूलजीरके राजनि० ६ब० । २स्थूलकणयुते त्रि० ।

स्थूलकण्टक पु० स्थूलः कण्टकोऽस्य । जालबर्बुरे राजनि० कप् अत इत्त्वम् । स्थूलकण्टिका शाल्मलीवृक्षे स्त्री ।

स्थूलकण्टा स्त्री स्थूलः कण्टः कण्टकोऽस्याः । बृहत्याम् राजनि० ।

स्थूलकन्द पु० स्थूलः कन्दोऽस्य । १रक्तलशुने २सूरणे ३हस्तिकन्दे ४मानके च राजनि० ।

स्थूलक्ष्वेड पु० स्थूलः क्ष्वेडा यत्र । वाणे त्रिका० ।

स्थूलचञ्चु पु० स्थूला चञ्चुरिव शिखाऽस्य । १महाचञ्चुशाके राजनि० २बृहच्चञ्चुयुते त्रि० ।

स्थूलजीरक पु० कर्म० । जीरकभेदे (कालजिरा) भावप्र० ।

स्थूलताल पु० कर्म० । हिन्ताले राजनि० ।

स्थूलत्वचा स्त्री स्थूला त्वचा यस्य । काश्मर्याम् राजनि० ।

स्थूलदण्ड पु० स्थूलो दण्डोऽस्य । दृनले राजनि० । स्थूल नालोऽप्यत्र । [राजनि० ।

स्थूलदर्भ पु० स्थूलः दर्भः दृभ्यतेऽनेन दृभ-घञ् । मुञ्जे (मुञ)

स्थूलदला स्त्री स्थूलानि दलानि यस्याः । घृतकुमार्याम् राजनि० ।

स्थूलनास पु स्त्री० स्थूला नासाऽस्य । १शूकरे हेमच० स्त्रियां ङीप् । २बृहन्नासायुते त्रि० स्त्रियां ङीप् । स्त्रियां टाप् स्थूलनासिकोऽप्यत्र ।

स्थूलपट्ट पु० स्थूलः पट्टः यस्मात् । कार्पासे शब्दर० तत्सूत्रज पट्टस्य स्थूलत्वात्तथात्वम् । पृषो० स्थूलपट्टाक तत्रार्थे पु० शब्दर० ।

स्थूलपाद पु स्त्री० स्थूलौ पीनौ पादौ यस्य शाकपार्थिवादि समा० १गजे शब्दमा० स्त्रियां ङीप् । ७त० । २श्लीपद रोगे च ।

स्थूलपुष्प पु० स्थूलं पुष्पं यस्य । १बकवृक्षे २पर्वतजातापराजितायां स्त्री रत्नमा० ३यवतिक्तायां स्त्री राजनि० ङीप् ।

स्थूलफल पु० स्थूलं फलमस्य । १शाल्मलीवृक्षे राजनि० । २बृहत्फलान्विते त्रि० । ३शणपुष्प्यां स्त्री राजनि० ।

स्थूलभूत न० कर्म० । वेदान्तोक्ते प्रत्येकं पञ्चीकृततामापन्ने पृथिव्यादौ भूते ।

स्थूलमरिच न० नित्यकर्म० । कक्कोले राजनि० ।

स्थूलमूल न० । ६ब० । चाणक्यमूले राजनि० ।

स्थूललक्ष(क्ष्य) त्रि० स्थूलं लक्षयति दानाय संकल्पते लक्ष-अच् स्थूलं लक्ष्यं वाऽस्य । बहुदातरि अमरः ।

स्थूलवर्त्मकृत् पु० स्थूलं वर्त्म करोति कृ-क्विप् । [illegible] य इच्छायाम् शब्दर० । [२स्थूलत्वचान्वित त्रि० ।

स्थूलवल्कल पु० स्थूलं वल्कलमस्य । १रक्तलोध्रे जटा० ।

स्थूलवृत्तफल पु० स्थूलस्य वृत्तस्येव फलमस्य । ‘विम्ब ।पिण्डीतकवृक्षभेदे (मयना) राजनि० । [राजनि० ।

स्थूलवैदेही स्त्री विदेहे भवा अण् कर्म० । गजपिप्पल्याम्

स्थूलशाटक पु० कर्म० । स्थूलवस्त्रे अमरः स्थूलशाटिका ट्याप्यत्र स्त्री जटा० ।

स्थूलशालि पु० कर्म० । महाशालौ राजनि० ।

स्थूलशीर्षिका स्त्री स्थूलं शीर्षं यस्याः कप् अत इत्त्वम् । क्षुद्रपिपीलिकायाम् हेमच० । २बृहन्मस्तकयुते त्रि० ।

स्थूलषट्पद पु० षट्पद इव स्थूलः राज० । वरटायाम्

स्थूलस्कन्ध पु० स्थूलः स्कन्धोऽस्य लकुचे (मान्दार) राजनि० ।

स्थूलहस्त न० स्थूलः हस्त इवाकारोऽस्य । गजशुण्डे त्रिका०

स्थूलाग्रा स्त्री स्थूलम् अग्रमग्रकोऽस्याः । १गन्धपत्रायाम् राजनि० २स्थूलावयव त्रि० ।

स्थूलाम्र पु० कर्म० । आम्रभेदे राजाम्रे राजनि० ।

स्थूलास्य पु स्त्री० स्थूलमास्यं यस्य । १सर्पे शब्दच० स्त्रियां जातित्वेऽपि योपधत्वात् टाप् । २बृहन्मुखयुते त्रि० ।

स्थूलैरण्ड पु० कर्म० । बृहदेरण्डवृक्षे राजनि० ।

स्थूलैला स्त्री कर्म० । बृहदेलायाम् (बड एलाइच) राजनि० ।

स्थूलोच्चय पु० स्थूलानामुपलानामुच्चयो यत्र । १गण्डशैले स्थूलस्य गजस्य उच्चय । २गजमध्यगतौ ३अरण्ये ४अस्या कल्ये मेदि० ५गजदन्तच्छिद्रे च शब्दमा० ।

स्थेय पु० स्थीयते विवादनिर्णायकतयास्मिन् स्था—कर्मणि यत् । विवादे १सभ्यासनिर्णायके (जुरी) २पुरोहिते च मेदि० ३स्थिर त्रि० हेमच० ।

स्थेयस् त्रि० अतिशयेन स्थिरः ईयसुन् स्थादेशः । १स्थिरतरे २यान्ते त्रि० भरत । स्त्रियां ङीप् । इष्ठन् स्थेष्ठोऽप्यत्र त्रि० ।

स्थैर्य न० स्थिरस्य भावः ष्यञ् । स्थिरतायाम् ।

स्थौणेय(क) पु० स्थूणाया तत्समीपे भवः ढक् ढकञ् वा । गन्धद्रव्यनामगन्धद्रव्ये (गांठियाला) अमरः । "स्थौणेयकं च हृद्यं शुकबर्हं कुङ्कुमम् । पीतं रोमकं चापि शुकपुष्पं शुकच्छदम् । स्थौणेयकं कटु स्वादु तिक्तं स्निग्धं त्रिदोषनुत् । मेधा शुक्रकरं रुच्यं रक्षोघ्नं ज्वरजन्तुजित् । हन्ति कुष्ठास्रकृत्तृष्णादौर्गन्ध्यतिलकालकान् ।

पश्चिमदर्शस्यैव भेदो, सफेद छर इति नेपालदेशे भवति। निर्यासरो धनहरः कितवो गणहासकः। रोचको मधुरस्तिक्तः कटुः पाके कटुर्लघुः। तीक्ष्णो हृद्यो हिमो हन्ति कुष्ठकण्डूकफानिलान्। रक्षोऽश्मीस्वेद-मेदोऽसृग्ज्वरगन्धविषव्रणान्" भावप्र०।

**स्थौल्य** न० स्थूलस्य भावः ष्यञ्। पीनत्वे।

**स्नपन** पु० स्ना-णिच्-पुक् ल्युट्। जलादिनाऽभिषेककरणे

**स्नव** पु० स्नु-भावे अप्। १स्रवणे २क्षरणे च अमरः।

**स्नसा** स्त्री स्नस-निरासे अच्। स्नायौ हेमच०।

**स्नातक** पु० स्ना-भावे क्त स्नातं वेदाध्ययनानन्तरं समावर्त्तनाङ्गस्नानं तदस्यास्ति अच्, कर्त्तरि क्त स्वार्थे क वा। वेदाध्ययनानन्तरं गार्हस्थ्याय कृतसमावर्त्तनाङ्गस्नाने द्विजभेदे तस्य व्रतं मिता० आचाराध्याये दर्शितं यथा "स्नानादारभ्य ब्राह्मणस्यावश्यं कर्त्तव्यानि विधिप्रतिषेधात्मकानि मानससङ्कल्परूपाणि स्नातकव्रतान्याह "न स्वाध्यायविरोध्यर्थमीहेत न यतस्ततः। न विरुद्धप्रसङ्गेन सन्तोषी च भवेत् सदा" याज्ञ०। ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहाद्योऽर्जनोपाया दर्शिताः। अत्र विशेष उच्यते। स्वाध्यायाविरुद्धमर्थमप्रतिषिद्धमपि नेहेत नाभिवाञ्छेत्। न यतस्ततो न यतः कुतश्चिदविदिताचारात्, न विरुद्धप्रसङ्गेन विरुद्धोऽयाज्ययाजनादिप्रसङ्गो नृत्यगीतादि विरुद्धं वा तत्र प्रसङ्गश्च विरुद्धप्रसङ्गः तेन नार्थमीहेत इति सम्बध्यते। तत्र श्लाहरितः प्रत्येकं पर्युदासार्थौ। सर्वनाम्न्यपि स्नातकप्रकरणे नञ्"द्वः पर्युदासार्थ एव। किञ्च। "अर्थालाभेऽपि सन्तोषी परितृप्तो भवेत्। चकारात् संयतश्च "सन्तोषं परमास्थाय सुखार्थी संयतो भवेत्" इति मनुस्मरणात्। कुतस्तर्हि धनमन्विच्छेदित्यत आह" मिता० "राजान्तेवास्ययाज्येभ्यः सीदन्निच्छेद्धनं क्षुधा। दम्भिहैतुकपाषण्डिबकवृत्तींश्च वर्जयेत्" याज्ञ०। "क्षुधा सीदन् पीड्यमानः स्नातको राज्ञो विदितवृत्तान्तेवासिनो यज्ञ माध्यमसमयादुपाध्यायादाहृत्य धनमाददीत। क्षुधा सीदन्त्वेन विभागादिप्राप्तकुटुम्बपोषणपर्याप्तधनो न कामयेदर्थमित्यवगम्यते। किञ्च। दम्भिहैतुकाटीन् वर्जयेत् लौकिकवाक्यादेव वर्जयेत्। लोकरञ्जनार्थं धर्मानुष्ठायी दम्भी श्रुतिस्मृतिविरोधेन सर्वत्र संशयकारी हैतुकः सौगतादयः परिव्राजकवेषधारिणः पाषण्डिनः। वेदबाह्यव्रतधारिणः पाषण्डिनः। तथाह मनुः "अधो-दृष्टिर्नैष्कृतिकः स्वार्थसाधनतत्परः। शठो मिथ्याविनी-
तश्च बकवृत्तिरुदाहृतः" इति। प्रतिषिद्धवृत्तिर्विकर्मस्थाः बिडालसाधारणस्वभावो व्रतं यस्यासौ बैडालव्रतिकः "धर्मध्वजी सदा लुब्धश्छाद्मिको लोकदाम्भिकः। बैडालव्रतिको ज्ञेयो हिंस्रः सर्वाभिसन्धकः" इति मनुस्मरणात्। चकाराद्विकर्मस्थबैडालव्रतिकशठान् यथाह मनुः "पाषण्डिनो विकर्मस्थान् बैडालव्रतिकान् शठान्। हैतुकान् बकवृत्तींश्च वाङ्मात्रेणापि नार्चयेत्" इति। शठ "सर्वत्र वक्रः। एतेषां सर्वतोनिषेधादेव स्वयं एवंविधो न भवेदिति गम्यते" मिता०। किञ्च "शुक्लाम्बरधरो नीचकेशश्मश्रुनखः शुचिः। न भार्यादर्शनेऽश्नीयान्नैकवासा न संस्थितः" याज्ञ० "शुक्ले धौते वस्त्रे वाससी धारयतीति शुक्लाम्बरधरः। केशाश्च श्मश्रूणि च नखाश्च केशश्मश्रुनखं नीचं कृत्तं केशश्मश्रुनखं यस्यासौ तथोक्तः शुचिरन्तर्बहिश्च स्नानानुलेपधूपनादिभिः सुगन्धिश्च भवेत्। यथाह गौतमः "स्नातको नित्यं शुचिः सुगन्धिः स्नानशीलः" इति। सुगन्धस्रग्विधानादेव निर्गन्धमाल्यस्य निषेधः। तथा च गोभिलः "सानन्त्या सन्धारयेदन्यत्र हिरण्मयस्रजः" इति। "सदा स्नातक एवम्भूतो भवत्" एतच्च सति सम्भवे "न जीर्णमलवद्वासा भवेच्च विभवे सतीति" मनुस्मरणात्। न च भार्यादर्शने तस्याः पुरतोऽवस्थितायां भुञ्जीयादवीर्यवदपत्योत्पत्तिभयात् तथा च श्रुतिः "जायाया अन्ते नाश्नीयादवीर्यवदपत्यं भवति" इत्यनया सह भोजनं दूरादेव निरस्तम्। न चैकवासाः। नापि संस्थितः उत्थितः अश्नीयादिति सम्बध्यते मिता०। "न संशयं प्रपद्येत नाकस्मादप्रियं वदेत्। नाहितं नानृतञ्चैव न स्तेनः स्यान्न वार्द्धुषी" याज्ञ०। "कदाचिदपि संशयं प्राणविपत्तिसंशयावहं कर्म न प्रपद्येत न कुर्यात्। यथा व्याघ्रचौराद्युपद्रुतमार्गगमनादि। अकस्मात्त्वकारणं किञ्चिदपि परमप्रियमुद्वेगकारि वाक्यं न वदेत्। न चाहितमनृतं वा प्रियमपि। चकारादपथ्यं सीमन्तकरणाकलहं न वदेदिति सम्बध्यते। एतच्च परिहासादिव्यतिरेकेण "गुरुणापि सम श्लाघ्यं कर्त्तव्यं कुटिलं विना" इति स्मरणात्। न च स्तेनः कुसीदवृत्त्याद्यनापदि प्रतिषिद्धा स्यात् न वार्द्धुषी स्यात् प्रतिषिद्धवृद्ध्युपजीवी वार्द्धुषी न स्यात्" मिता०। "दाक्षायणी ब्रह्मसूत्री वेणुमान् सकमण्डलुः। कुर्यात् प्रदक्षिणं देवमृद्गोविप्रवनस्पतीन्" याज्ञ०। दाक्षं स्वर्णं तद्धारयतीति दाक्षायणी। अङ्गुलीयकादिरूपेण सदा-

ष्णीति मनूक्तौ वैणवीं यष्टिमान् कमण्डलुमान् स्यादिति वचनं व्याख्यानीयम् । अत्र ब्रह्मचारिप्रकरणोक्तस्यापि यज्ञोपवीतस्य पुनर्वचनं द्वितीयप्राप्त्यर्थम् । यथाह वशिष्ठः "स्नातकानां द्वितीयं स्यादन्तर्वासस्तथोत्तरम् । यज्ञोपवीते द्वे यष्टिः सोदकञ्च कमण्डलु" इति । अत्र च छत्रोपानहोरिति सामान्याभिधानेऽपि कुण्डलधारणमेव कार्य्यम् "वैणवीं धारयेद् यष्टिं सोदकञ्च कमण्डलुम् । यज्ञोपवीतं वेदञ्च शुभे रौक्मे च कुण्डले" इति मनुस्मरणात् । दैवं देवप्रतिमा स्कन्दरुद्राणाम् । गां ब्राह्मणं वनस्पतिं चाश्वत्थादिकं प्रदक्षिणं कुर्य्यात् एतान् दक्षिणतः कृत्वा व्रजेत् । एवञ्चतुष्पथादीनपि "मृदं गां दैवतं विप्रं घृतं मधु चतुष्पथम् । प्रदक्षिणानि कुर्व्वीत प्रज्ञातांश्च वनस्पतीन्" इति मनुस्मरणात् मिता० । "न तु मेहेन्नदीच्छायावर्त्मगोष्ठाम्बुभस्मसु । न प्रत्यग्न्यर्कगोसोमसन्ध्याम्बुस्त्रीद्विजन्मनः" याज्ञ० । "नद्यादिषु न मेहेत् न मूत्रपुरीषोत्सर्गं कुर्य्यात् । एवं श्मशानादावपि यथाह मनुः "न गोमयकृष्टोप्तशाद्वलचिति श्मशानवर्त्मपर्व्वतपुलिनेषु मेहेत् भूताधारत्वादिति" । तथाग्न्यादीन् प्रति अग्न्यादीनामभिमुखं न मेहेत् । नाप्येतान् पश्यन् यथाह गौतमः "न वाय्वग्निविप्रादित्यापोदेवतागाश्च प्रति पश्यन् वा मूत्रपुरीषामेध्यानि कुर्य्यात् न देवताः प्रति पादौ प्रसारयेत्" । एतद्व्यतिरेकेण भूमिमयज्ञियैस्तृणैरन्तर्द्धाय मूत्रपुरीषे कुर्य्यादिति यथाह वशिष्ठः "परिवेष्टितशिरा भूमिमयज्ञियैस्तृणैरन्तर्द्धाय मूत्रपुरीषे कुर्य्या"दिति मिता० । "नेक्षेतार्कं न नग्नां स्त्रीं न च संसृष्टमैथुनाम् । न च मूत्रं पुरीषं वा नाशुचीराहुतारकाः" याज्ञ० । "नेवार्कमीक्षेतेति यद्यपि सामान्येनोक्तं तथापि उद्यास्तमयराहुग्रस्तोदकप्रतिबिम्बमध्याह्नवर्त्तिनं यथादित्यस्येक्षणं निषिध्यते न सर्व्वदा । यथोक्तं मनुना "नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं नास्तं यान्तं कदाचन । नोपसृष्टं न वारिस्थं न मध्यं नभसो गतम्" इति । उपभोगादन्यत्र नग्नां स्त्रियं नेक्षेत "न नग्नां स्त्रियमीक्षेतान्यत्र मैथुनात्" इत्यापस्तम्बस्मरणात् । संसृष्टमैथुनां कृतोपभोगाम् । उपभोगान्ते स्वपत्नीमपि नेक्षेत । चकाराद्दोहनादिकर्त्रीम् । तथा च मनुः "नाश्नीयाद्भार्य्यया सार्द्धं नैनामीक्षेत चाश्नतीम् । क्षुवतीं जृम्भमाणां वा न चासीनां यथासुखम् । नाञ्जयन्तीं स्वके नेत्रे न चाभ्यक्तामनावृताम् । न पश्येत् प्रसवन्तीं च तेजस्कामो द्विजोत्तमः" इति । मूत्रपुरीषे च न पश्येत् । तथा अशुचिः सन् राहुतारकाश्च न पश्येत् । चकारादुदके स्वप्रतिबिम्बम् । "न चोदके निरीक्षेत स्वरूपमिति धारणा" इति वचनात् मिता० । "अयं मे वज्र इत्येवं सर्व्वं मन्त्रमुदीरयन् । वर्षति प्रावृतो गच्छेत् स्वपेत् प्रत्यक्शिरा न च" याज्ञ० । वर्षति सति अयं मे वज्रः पाप्मानमपहन्त्विति मन्त्रमुच्चारयन् अप्रावृतोऽनाच्छादितो न गच्छेत् धावेत् "न प्रधावेच्च वर्षतीति" प्रतिषेधात् । न च प्रत्यक्शिराः स्वप्यात् । चकारान्नग्नो न शयीत । एकश्च शून्यगृहे । "न च नग्नः शयीतेह" "नैकः स्वप्यात् शून्यगृहे" इति मनुस्मरणात् मिता० । "ष्ठीवनासृक्शकृन्मूत्ररेतांस्यप्सु न निक्षिपेत् । पादौ प्रतापयेन्नाग्नौ न चैनमभिलङ्घयेत्" याज्ञ० । ष्ठीवनमुद्गिरणम् । असृक् रक्तम् । शकृत् पुरीषं शेषं प्रसिद्धम् । एतान्यप्सु न निक्षिपेत् । नापः पादेन ताडयेत् । एवमुक्तादीनपि । यथाह मनुः "मूत्रपुरीषकाशितोद्वर्त्तननखलोमान्यप्सु न निक्षिपेत् । न पादेन पाणिना वा जलमभिहन्यादिति" । अग्नौ च पादौ न प्रतापयेत् । नाप्यग्निं लङ्घयेत् । चकारात् दीपनाग्नौ न क्षिपेत् । मुखोपधमनादि चाग्नेर्न कुर्य्यात् तथा च मनुः "नाग्निं मुखेनोपधमेन्नग्नां नेक्षेत च स्त्रियम् । नामेध्यं प्रक्षिपेदग्नौ न च पादौ प्रतापयेत् । न चैनं पादतः कुर्य्यान्न प्राणाबाधमाचरेत्" इति मिता० । "जलं पिबेन्नाञ्जलिना न शयानं प्रबोधयेत् । नाक्षैः क्रीडेत् धर्म्मघ्नैर्व्याधितैर्वा न संविशेत्" याज्ञ० । "जलमञ्जलिना संहताभ्यां पाणिभ्यां न पिबेत् । शयानञ्च पित्रादिकम् विद्यादिभिरात्मनोऽधिकं शयानं न प्रबोधयेत् नोत्थापयेत् "श्रेयांसं न प्रबोधयेदिति" निषेधात् । अक्षादिभिर्न क्रीडेत् । धर्म्मघ्नैः द्यूतादिभिः कर्म्मभिर्न क्रीडेत् । व्याधितैर्ज्वरादिभिः रोगैरार्त्तैः न संविशेत् न शयीत" मिता० । "विरुद्धं वर्ज्जयेत् कर्म्म प्रेतधूमं नदीतरम् । केशभस्मतुषाङ्गारकपालेषु च संस्थितिम्" याज्ञ० । "लोकविद्विष्टमाचारप्राप्तविरुद्धं कर्म्म वर्ज्जयेत् । प्रेतधूमं बाहुभ्यां नदीतरणञ्च वर्ज्जयेदिति संबध्यते । केशादिषु स्थितिं वर्ज्जयेत् । चकारादस्थिकार्पासादिषु च" मिता० । "नाचक्षीत धयन्तीं गां नाद्वारेण विशेत् क्वचित् । न राज्ञः प्रतिगृह्णीयात् लुब्धस्योच्छास्त्रवर्त्तिनः" याज्ञ० । "धयन्तीं क्षीरं पिबन्तीं गां परस्मै नाचक्षीत न च निवारयेत् ।

यद्वारेण कापथेन क्वचिदपि नगरे ग्रामे मन्दिरे वा न प्रविशेत्। न कापथं शास्त्रातिक्रमकारिणो राज्ञः सकाशात् प्रतिगृह्णीयात्" मिता०। "प्रतिपक्षे स्वनिर्वाहध्वं जवेच्चान्नराधिपाः। दुष्टा दशगुणं पूर्व्वात् पूर्व्वादेते यथाक्रमम्" याज्ञ०। प्रतिपक्षेषु साध्येषु सूनादयः पञ्च पूर्व्वस्मात् पूर्व्वस्मात् परःपरो दशगुणं दुष्टाः। सूना प्राणिहिंसा सा यस्यास्तीति सूनी प्राणिहिंसापरः चक्री तैलिकः। ध्वजी सुराविक्रयी। वेश्या पण्यस्त्री। नराधिपः धर्म्मान्तरोक्तः" मिता०।

"देवर्त्विक्स्नातकाचार्य्यराज्ञां छायां परस्त्रियाः। नाक्रामेद्रक्तविण्मूत्रष्ठीवनोद्वर्त्तनादि च" याज्ञ०। "देवानामृत्विक्स्नातकाचार्य्यराज्ञां परस्त्रियाश्च छायां नाक्रामेत् नाधितिष्ठेत् न लङ्घयेत् बुद्धिपूर्व्वम् यथाह मनुः "देवतानां गुरो राज्ञः स्नातकाचार्य्ययोरपि। नाक्रामेत् कामतश्छायां बभ्रुणो दीक्षितस्य च" इति। बभ्रुणो नकुलवर्णस्य यस्य कस्य चित्पुरुषस्य वा सामान्येन बभ्रुण इति नपुंसकलिङ्गनिर्द्देशात्। रक्तादीनि च नाधितिष्ठेत्। आदिग्रहणात् स्नानोदकादेर्ग्रहणम् "उद्वर्त्तनमपः स्नानं विण्मूत्रं रक्तमेव च। श्लेष्मनिष्ठ्यूतवान्तानि नाधितिष्ठेत्तु कामतः" इति मिता०। "विप्राहिक्षत्रियात्मानो नावज्ञेयाः कदाचन। आमृत्योः श्रियमाकाङ्क्षेन्न कञ्चिन्मर्म्मणि स्पृशेत्" याज्ञ०। "विप्रो बहुश्रुतोऽहिः सर्पः क्षत्रियो नृपतिः। एते कदाचिदपि नावमन्तव्याः आत्मा च स्वयं नावमन्तव्यः। आमृत्योर्मरणपर्य्यन्तं श्रियमिच्छेन्न कञ्चिन्मर्म्मणि स्पृशेन्न कस्यचिदपि मर्म्म दुश्चरितं प्रकाशयेत्" मिता०। "दूरादुच्छिष्टविण्मूत्रपादाम्भांसि समुत्सृजेत्। श्रुतिस्मृत्युदितं सम्यक् नित्यमाचारमाचरेत्" याज्ञ०। "भोजनाद्युच्छिष्टं विण्मूत्रे पादप्रक्षालनजलञ्च गृहात् दूरात् समुत्सृजेत्। श्रौतं स्मार्त्तं आचारं नित्यं सम्यगनुतिष्ठेत्" मिता०। "गोब्राह्मणानलान्नानि नोच्छिष्टो न पदा स्पृशेत्। न निन्दाताडने कुर्य्यात् पुत्त्रं शिष्यञ्च ताडयेत्" याज्ञ०। गां ब्राह्मणमग्निमन्नमदनीयं विशेषतः पक्वमशुचिर्न स्पृशेत्। पादेन त्वनुच्छिष्टोऽपि "यदा पुनः प्रमादात् स्पृशति" तदाचमनोत्तरकालं मनूक्तं कार्य्यम् "स्पृष्ट्वैतानशुचिर्नित्यमद्भिः प्राणानुपस्पृशेत्। गात्राणि चैव सर्व्वाणि नाभिं पाणितलेन तु" इति एवं प्राणादीनुपस्पृशेत्। कस्यचिदपि निन्दाताडने न कुर्य्यात्। एतच्चानपकारिणः "अयुध्यमानस्योत्पाद्य ब्राह्मणस्यासृगन्ततः। दुःखं सुमहदाप्नोति प्रेत्याप्राज्ञतया नरः" इति। पुत्त्रशिष्यौ शिक्षार्थमेव ताडयेत्। चकारात् दासादीनपि। ताडनञ्च रज्ज्वा विदलेन वा पृष्ठतः। व्यतिरेकेण कार्य्यम् "शिष्यशिष्टिरवधेनाशक्तौ रज्जुवेणुविदलाभ्यां तनुभ्यामन्येन घ्नन् राज्ञा शास्यः" इति गौतमवचनात्। "पृष्ठतस्तु शरीरस्य नोत्तमाङ्गे कथञ्चन" इति मनुवचनात्" मिता०। "कर्म्मणा मनसा वाचा यत्नाद्धर्म्मं समाचरेत्। अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्म्ममप्याचरेन्न तु" याज्ञ०। कर्म्मणा कायेन यथाशक्ति धर्म्ममनुतिष्ठेत्। तमेव मनसा ध्यायेत्। वाचा वदेत्। धर्म्मं विहितमपि लोकविद्विष्टं लोकाभिशस्तिजनकं मधुपर्के गोवधादिकं नाचरेत्। यस्मादस्वर्ग्यं अग्नीषोमीयवत् स्वर्गसाधनं न भवति" मिता०। "मातृपितृतिथिभ्रातृजामिसम्बन्धिमातुलैः। वृद्धबालातुराचार्य्यवैद्यसंश्रितबान्धवैः। ऋत्विक्पुरोहितापत्यभार्य्यादाससनाभिभिः। विवादं वर्जयित्वा तु सर्व्वाँल्लोकाञ्जयेद् गृही" याज्ञ०। माता जननी। पिता जनकः। अतिथिरध्वनीनः। भ्रातरो भिन्नोदरा भ्रातरः। जामयो विद्यमानभर्त्तृकाः स्त्रियः। सम्बन्धिनो वैवाह्याः। मातुलो मातृभ्राता। वृद्धः सप्तत्युत्तरवयस्कः। बाल आषोडशाद्वर्षात्। आतुरो रोगी। आचार्य्य उपनेता। वैद्यो विद्वान् भिषग्वा। संश्रित उपजीवी। बान्धवाः पितृपक्षा मातृपक्षाश्च। मातुलस्य पृथगुपादानम् आदरार्थम्। ऋत्विग्याजकः। पुरोहितः शान्त्यादेः कर्त्ता। अपत्यं पुत्त्रादि। भार्य्या सहधर्म्मचारिणी। दासः कर्म्मकरः। सनाभयः सोदराः भ्रातरः। भ्रातृत्वस्य पृथगुपादाने भ्रातृभगिनीप्राप्त्यर्थम्। एतैः सह वाक्कलहं परित्यज्य सर्व्वान् प्राजापत्यादीन् लोकान् प्राप्नोति"। "पञ्चपिण्डाननुद्धृत्य न स्नायात् परवारिषु। स्नायान्नदीदेवखातह्रदप्रस्रवणेषु च" याज्ञ०। परवारिषु परसम्बन्धिषु सर्व्वस्वोद्देशेन त्यक्तेषु तडागादिषु पञ्चपिण्डाननुद्धृत्य न स्नायात्। अनेनासौ योत्सृष्टाप्रतिष्ठितेषु पिण्डोद्धरणमन्तरेणापि स्नानमभ्यनुज्ञातम्। नद्यादिषु कथं तर्हीत्याह स्नायान्नदीति। साक्षात् परम्परया वा समुद्रगाः स्रवन्त्यो नद्यः। देवखातं देवनिर्म्मितं पुष्करादि। उदकप्रवाहाभिघातजनितो महानिम्नप्रदेशो ह्रदः। पर्व्वताद्युदकनिर्गमप्रस्रुतम् उदकं प्रस्रवणं एतेषु पञ्चपिण्डानुद्धरणेनैव स्नायात्। एतच्च नित्यस्नानविषयम् सति सम्भवे

"नदीषु देवखातेषु तडागेषु सरःसु च । स्नानं समाचरेन्नित्यं गर्त्तप्रस्रवणेषु च" इति नारदस्मरणात् । मोचाद्यर्थन्तु यथासम्भवं परारिष्वपि पिण्डानुद्धरणेऽपि सर्वस्य न निषेधः" मिता० । "परशय्यासनोद्यानगृहयानानि वर्जयेत् । अदत्तान्यग्निहीनस्य नान्नमद्यादनापदि" याज्ञ० । शय्या कशिपुः । आसनं पीठादि । उद्यानमारामादि । गृहं प्रसिद्धम् । यानं रथादि परसम्बन्धीन्येतान्यदत्तान्यननुज्ञातानि वर्जयेन्नोपभुञ्जीत । अभोज्यान्नान्याह । अग्निहीनस्येति । श्रौतस्मार्त्ताग्न्यधिकाररहितस्य शूद्रस्य प्रतिलोमजस्य चाधिकारवतोऽप्यग्निरहितस्यान्नमनापदि न भुञ्जीत न प्रतिगृह्णीयाच्च । "तथा च 'प्रशस्तानां स्वकर्मसु द्विजातीनां ब्राह्मणो भुञ्जीत गृह्णीयाच्चेति" गौतमवचनात्" मिता० । "कदर्य्यबद्धचौराणां क्लीवरङ्गावतारिणाम् । वैणाभिशस्तवार्द्धुषिकगणिकागणदीक्षिणाम्" याज्ञ० । कदर्यो लुब्धः "आत्मानं धर्मकृत्यञ्च पुत्रदारांश्च पीडयेत् । लोभाद्यः पितरौ भृत्यान् स कदर्य इति स्मृतः" इत्युक्तः । बद्धो निगडादिना वाचा सन्निरुद्धश्च । चौरो ब्राह्मणसुवर्णव्यतिरिक्तपरस्वापहारी । क्लीबो नपुंसकः । रङ्गावतारी नटचारणमल्लादिः । वेणुच्छेदजीवी वैणः । अभिशस्तः पतनीयैः कर्मभिरभियुक्तः । वार्द्धुषिको निषिद्धवृद्ध्युपजीवी । गणिका पण्यस्त्री गणदीक्षी बहुयाजकः । एतेषामन्नं नाश्नीयादित्यनुवर्त्तते" मिता० । "चिकित्सकातुरक्रुद्धपुंश्चलीमत्तविद्विषाम् । क्रूरोग्रपतितव्रात्यदाम्भिकोच्छिष्टभोजिनाम्" याज्ञ० । "चिकित्सकोऽभिषग्वृत्त्युपजीवी । आतुरो महारोगोपद्रुतः । "वातव्याध्यश्मरीकुष्ठमेहोदरभगन्दराः । अर्शांसि ग्रहणीत्यष्टौ महारोगाः प्रकीर्त्तिताः" इति । क्रुद्धः कुपितः । पुंश्चली व्यभिचारिणी । मत्तो विद्यादिना गर्वितः । विद्विट् शत्रुः । क्रूरो दृढान्तरकोपः । उग्रो वाक्कायव्यापारैरुद्वेजकः । पतितो ब्रह्महादिः । व्रात्यः पतितसावित्रीकः । दाम्भिको वञ्चकः । उच्छिष्टभोजी परभुक्तोच्छिष्टभोजी । एतेषामपि कदर्य्यादीनामन्नं नाश्नीयात्" मिता० । "अवीरास्त्रीस्वर्णकारस्त्रीजितग्रामयाजिनाम् । शस्त्रविक्रयिकर्मारतन्तुवायश्ववृत्तिनाम्" याज्ञ० । "अवीरा स्त्री स्वतन्त्रा व्यभिचारमन्तरेणापि । पतिपुत्ररहिता च । स्वर्णकारः सुवर्णस्य विकारान्तरकृत् । स्त्रीजितः सर्वत्र स्त्रीवशवर्त्ती । ग्रामयाजी ग्रामस्य शान्त्यादिकर्त्ता बहूनां उपनेता च । शस्त्रविक्रयी शस्त्रविक्रयोपजीवी । कर्मारो लोहकारः तक्षादिश्च । तन्तुवायः सूचीशिल्पोपजीवी । श्वभिर्वृत्तं जीवनमस्यास्तीति श्ववृत्ती । एतेषामन्नं नाश्नीयात्" मिता० । "नृशंसराजरजककृतघ्नवधजीविनाम् । चैलधावसुराजीवसहोपपतिवेश्मनाम् । पिशुनानृतिनाश्चैव तथा चाक्रिकवन्दिनाम् । एषामन्नं न भोक्तव्यं सोमविक्रयिणस्तथा" याज्ञ० । "नृशंसो निर्दयः । राजा भूपतिः । तत्साहचर्यात्पुरोहितश्च । यथाह मनुः "भीतावगीतरुदिताक्रन्दितावघुष्टक्षुधितपरिभुक्तावसितोन्मत्तावधूतराजपुरोहितान्नानि वर्जयेत्" । रजको वस्त्रादीनां नीलादिरागकारकः । कृतघ्न उपकृतस्य हन्ता । वधजीवी प्राणिनां वधेन वर्त्तकः । सुराजीवी मद्यविक्रयजीवी । उपपतिर्जारः सहोपपतिना वेश्म यस्यासौ सहोपपतिवेश्मा । पिशुनः परदोषस्य ख्यापकः । अनृती मिथ्यावादी । चाक्रिकस्तैलिकः । शाकटिकश्चेत्येके "अभिशस्तपतितचाक्रिकतैलिक" इति भेदेनाभिधानात् । वन्दिनः स्तावकाः । सोमविक्रयी सोमलताया विक्रेता । एतेषामन्नं न भोक्तव्यम् । सर्वे चैव कदर्य्यादयो द्विजा एव कदर्य्यत्वादिदोषदुष्टा अभोज्यान्ना इतरेषां प्राप्त्यभावात् प्राग्निहीनत्वाच्च प्रतिषेधस्य । अग्निहीनस्य नान्नमद्यादनापदीत्यत्र शूद्रस्याभोज्यान्नत्वमुक्तम् । तत्र प्रतिप्रसवमाह" मिता० । "शूद्रेषु दासगोपालकुलमित्रार्द्धसीरिणः । भोज्यान्ना नापितश्चैव यश्चात्मानं निवेदयेत्" याज्ञ० । "दासा गर्भदासादयः गोपालो गवां पालकः गवां पालनेन यो जीवति । कुलमित्रं पितृपितामहादिक्रमागतम् । अर्द्धसीरी हलपर्य्याय सीरोपलक्षितकृषिफलभागभागी । नापितः गृहव्यापारकारयिता नापितश्च । यश्च वाङ्मनःकायकर्मभिरात्मानं निवेदयति तवाहमिति । एते दासादयः शूद्राणां मध्ये भोज्यान्नाः । चकारात् कुम्भकारश्च । "गोपनापितकुम्भकारकुलमित्रार्द्धसीरिनिवेदितात्मानो भोज्यान्नाः" इति वचनात् ।

स्नातकश्च त्रिविधः व्रतस्नातकः विद्यास्नातकः उभयस्नातकश्चेति भेदात् । तत्र विहितकालपर्य्यन्तं ब्रह्मचर्य्यं कृत्वा वेदमसमाप्यैव व्रतकालोत्तरं व्रतसमावर्त्तन आद्यः । विहितकालमध्येऽपि वेदविद्यां समाप्य स्नातो द्वितीयः । विहितकालपर्य्यन्तं ब्रह्मचर्य्यं कृत्वा वेदं समाप्य सम्यगेव तत्कालोत्तरं स्नातस्तृतीयः ।

स्नातकव्रत न० तत्० । स्नातककर्त्तव्ये [illegible] व्रतभेदे

"अलाभे चैव कन्यायाः स्नातकव्रतमाचरेत्" स्मृतिः ।

स्नान न० स्ना-भावे ल्युट् । १शोधने २अवगाहने ३मज्जने च तच्च मन्त्रादिकारणभेदादष्टविधं शा० त० तत्प्रकारभेदादिकं च दर्शितं यथा

"दक्षः "चतुर्थे च तथा भागे स्नानार्थं मृदमाहरेत् । तिलपुष्पकुशादीनि स्नानार्थं स्वाकृत्रिमे जले" । कुर्य्यादिति शेषः । तथा च "अस्नात्वा चाप्यहुत्वा च भुङ्क्तेऽदत्त्वा च यो नरः । देवादीनामृणी भूत्वा नरकं प्रतिपद्यते" । "अस्नात्वा नाचरेत् कर्म जपहोमादि किञ्चन । लालास्वेदसमाकीर्णः शयनादुत्थितः पुमान् । अत्यन्तमलिनः कायो नवच्छिद्रसमन्वितः । स्रवत्येव दिवारात्रौ प्रातःस्नानं विशोधनम् । प्रातःस्नानं प्रशंसन्ति दृष्टादृष्टफलं हि तत् । सर्वमर्हति पूतात्मा प्रातःस्नायी जपादिकम् । अत्यामाद्वु यदि वा कोऽपि रात्रौ दुश्चरितं कृतम् । प्रातःस्नानेन तत् सर्वं शोधयन्ति द्विजातयः" । दृष्टं मलापकर्षादि अदृष्टं प्रत्यवायपरीहारादि। प्रातः सूर्य्योदयात् प्राक्कालः "प्रातः स्नाय्यरुणकिरणग्रस्तां प्राचीमवलोक्य स्नायात्" इति विष्णूक्तेः । प्रातःस्नाने मध्याह्नस्नानधर्मातिदेशमाह कात्यायनः "यथाहनि तथा प्रातर्नित्यं स्नायादनातुरः । दन्तान् प्रक्षाल्य नद्यादौ गेहे चेत्तदमन्त्रवत्" । यथा तद्वैतिकर्त्तव्यतया । सा च "आचरेदुषसि स्नानं तर्पयेद्देवमानुषान्" इति जावालुक्ता । वैदिके कर्म्मणि वामहस्ते बहुतरकुशान् दक्षिणेन पवित्रं धारयेत् । तथा च छन्दोगपरिशिष्टम् "हस्ताः प्रचरणीयाः स्युः कुशा दीर्घाश्च बर्हिषः । दर्भाः पवित्रमित्युक्तमतः सन्ध्यादिकर्म्मसु । सव्यः सोपग्रहः कार्य्यो दक्षिणः सपवित्रकः" । प्रचरणीया मार्जनपवनादिकर्मानुष्ठानार्हाः । बर्हिषः यज्ञाद्याकरणार्थाः । यतस्तत्तत्कर्मसु कुशविशेषा उक्ताः । अतः सन्ध्यादिकर्म्मसु अवस्थाविशेषशून्याः कुशाः पवित्रम् । सोपग्रहः बहुतरकुशयुक्तः सपवित्रकः निशिष्टद्विदलयुक्तः । विशेषमाह स एव "अनन्तर्गर्भिणं साग्रं कौशं द्विदलमेव च । प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित्" । अनन्तर्गर्भिणं अन्तर्गर्भशून्यम् । तथा च शौनकः "अनन्तर्गर्भिणौ द्वौ तु कुशौ प्रादेशसम्मितौ । अग्रच्छेदविनौ साग्रौ तौ पवित्राभिधायकौ" । "एतदभावे कुशपत्रचतुष्टयं त्रयं वा सहस्रकरधृतवचनात् । तद् यथा "चतुर्भिर्दर्भपत्रैश्च त्रिभिर्द्वाभ्यामथापि वा । पवित्रं कारयेन्नित्यं प्रशस्तं सर्वकर्मसु" । विद्याकरवाजपेयिधृतम् "पवित्रन्तु द्विजः कुर्य्यात् कुशपत्रद्वयेन वा । पत्रत्रयेण वा कार्य्यं नैकपत्रेण कुत्रचित्" । एतद्दर्शनात् दर्भाः पवित्रमित्यत्रैकमपि व्याख्येयम् । मार्कण्डेयः "सर्वकालं तिलैः स्नानं पुण्यं व्यासोऽब्रवीन्मुनिः । श्रीकामः सर्वदा स्नानं कुर्वीतामलकैर्नरः । सप्तमीं नवमीञ्चैव पर्वकालञ्च वर्जयेत्" । विष्णुधर्मोत्तरे "त्वराक्रोधौ तथा स्त्रीं दैवकर्म्मणि पण्डितैः । इक्षुरापः पयश्चैव ताम्बूलं फलमौषधम् । भक्षयित्वा तु कर्त्तव्याः स्नानदानादिकाः क्रियाः" । भविष्योत्तरे "स्नातस्य वरुणस्तेजो जुह्वतोऽग्निः श्रियं हरेत् । भुञ्जानस्य यमस्त्वायुस्तस्मान्न व्याहरेत् त्रिषु" । स्नातः स्नानं कुर्व्वतः । अशुचेरवगाहनानन्तरं स्नानमाह योगियाज्ञवल्क्यः "तुल्योभिरवगाहेत यदा चेदशुचिर्नरः । आचम्य तु ततः पश्चात् स्नानं विधिवदाचरेत्" । वामनपुराणम् "नाभिमात्रजले गत्वा स्नात्वा क्षेयान् द्विधा द्विजः । निरुध्य कर्णौ नासाञ्च त्रिः स्नात्वा मज्जनं ततः" । तत्रैव वृद्धयाज्ञवल्क्यः "स्रोतसां संमुखो मज्जेत् यत्रापः प्रवहन्ति वै । स्थावरेषु ह्रदे चैव सूर्य्याभिमुख आप्लवेत्" । हारीतः "नातुरो न क्रुद्धो न जीर्णवासा न बहुवासा न नग्नो नाग्निं नावसक्थिको नावृतो नाज्ञाते जले नाकूले नाशुचौ न प्रभूतजले न नाभेरल्पजले न चत्वरे नोपहारे न सन्ध्यायां न निशायां स्नायादिति" । चत्वरे काकादिबलिस्थले इति श्रीदत्तः । उपहारे द्वारसमीपे । अत्रैकेन मुनिना नग्नबहुवाससोर्निषेधस्याभिधानात् स्नाने द्विवासस एवाधिकार प्रतीयते । एकवस्त्रस्नाने दोषमाह कल्पतरुधृतभविष्ये गौतमः "एकवस्त्रेण यत्स्नानं भुक्त्वा दिव्येन चैव हि । स्नातस्तु न भवेत् शुद्धः क्रिया च परिहीयते" । अतएव "स्नानं तर्प्पणपर्यन्तं कुर्य्यादेकेन वाससा" इति यदि समूलं तदा प्रेततर्पणपरमिति "तत्रैकवस्त्रा स्नातः" इत्यादिना एकवस्त्रत्वविधानात् । "एकेन एकजातीयेन" इति वाचस्पतिमिश्राः । "येन वाससा स्नानं कृतं तत्त्यक्त्वा नैव तर्पणम्" इति कृत्यतत्त्वार्णवः । न च "ग्रामगाद्यान्तु दातव्या मृत्तिका विशुद्धये । अन्नमध्ये तु या काचित् हिंसानिशोधनार्थकः । क्लिश्यति स नरे ग्रामं रूक्षा भवेत्" इति अग्निपुराणवचने ग्रामगाद्यामिति तद्वस्त्रमिति एकवचननिर्द्देशेन च स्नानेऽप्येकवस्त्रमिति

वाच्यमुच्यते शिरउदय इत्यभिधानेनाधोधृतवस्त्रस्यैव। स्नानयेन प्रक्षालनं नत्वुत्तरीयस्य एतदर्थमेकवचनम्। अतएव "न स्नायेदधरीयवस्त्रं" प्रक्षाल्यं मलिनवचनैकवाक्यतया। इत्याह्निकचिन्तामणिः। "स्नातो नाङ्गानि निर्मृज्यात् स्नानशाट्या न पाणिना" इति विष्णुपुराणीयेनाधरीयवस्त्रेणैव गात्रमार्जनं निषिध्यते। "एतेन निष्पीड्य स्नानवस्त्रमिति" कात्यायनवचने एकवस्त्रविहितमिति निरस्तम्। अतएव सर्वत्रैकत्वं निर्दिष्टम्। शिष्टानाम् आचारोऽपि तथा इति। "नाजस्रमिति पुनः पुनः स्नाननिषेधः रागप्राप्तस्नानविषयो दृष्टार्थकत्वात्। एवञ्चैकस्मिन् दिने नानातीर्थादिनिमित्तप्राप्तस्नानावृत्तिर्भवत्येव वैधत्वात्। अत्रापि तन्त्रप्रसङ्गयोः सत्त्वे सकृदेवेति। अथ स्नानप्रधानकालमाह दक्षः "चतुर्थे च तथा भागे स्नानार्थं मृदमाहरेत्। तिलपुष्पकुशादीनि स्नानञ्चाकृत्रिमे जले"। विष्णुः "कुशाभावे कुशस्थाने काशं दूर्वां वा दद्यादिति विद्याकरधृतम् "तर्जनी रूप्यसंयुक्ता हेमयुक्ता त्वनामिका। दर्भेण युक्ता तु दर्भेण कार्य्या विप्रेण सर्वदा"। मदनरत्ने "शुक्लाः समूलाः दर्भाश्च शुष्केन चाधिकं फलम्। सव्यः गोदपदः कार्य्यो दक्षिणः सपवित्रकः" इति रौहिणशावडालादिस्पर्शोऽपि न दोषायेत्याह रत्नाकरे बृहस्पतिः "तीर्थे विवाहे यात्रायां सङ्ग्रामे देशविप्लवे। नगरग्रामदाहे च स्पृष्टास्पृष्टि न दुष्यति। आपद्यपि च कष्टायां सुमहये च ग्रहणे सदा। मातापित्रोर्गुरोश्चैव निधने वर्त्तने तथा"। स्पृष्टास्पृष्टीत्यव्ययं क्रियाव्यतिहारे। तथेति न दुष्यतीत्यर्थः। गारुडे "सर्वतीर्थाभिषेकाद्धि पवित्रं विदुषां वचः। धर्म्मन्त्रपवेलाया विप्रो व्याससमः स्मृतः"। तथाविधाद्रं प्रति जावालः "अशिरस्कं भवेत् स्नानं स्नानाशक्तौ तु कर्म्मिणाम्। आर्द्रेण वाससा वापि देहिकं मार्जनं स्मृतम्" कर्म्मिणाम् "शिरःस्नातस्तु कुर्वीत दैवं पैत्र्यमथापि वा" इति मार्कण्डेयपुराणोक्तकर्म्म चिकीर्षूणां मार्जनविकृष्टोक्तम्, योगियाज्ञवल्क्यः "असामर्थ्याच्छरीरस्य कालशक्त्याद्यपेक्षया। मान्त्रस्नानादितः सप्त केचिदिच्छन्ति सूरयः। मान्त्रं भौमं तथाग्नेयं वायव्यं दिव्यमेव च। वारुणं मानसञ्चैव सप्त स्नानं प्रकीर्त्तितम्। "आपो हिष्ठेति" वै मान्त्रं मृदालम्भस्तु पार्थिवम्। आग्नेयं भस्मना स्नानं वायव्यं गोरजः स्मृतम्। यत्तु सातपवर्षेण स्नानं तद्दिव्यमुच्यते। वारुणञ्चावगाहस्तु मानसं विष्णुचिन्तनम्। समस्तं स्नानमुद्दिष्टं मन्त्रस्नानक्रमेण तु। कालदोषादसामर्थ्यात् सर्वं तस्य फलं स्मृतम्"। आपो हिष्ठेति आपो हि ष्ठादि त्र्यृक्तत्रयमत्र विवक्षितम्। अत्र च "कालदोषादसामर्थ्यात् न शक्नोति यदाम्भसि। तदा स्नात्वा तु ऋषिभिर्मन्त्रैर्दृष्टन्तु मार्जनम्। यत्र आपस्तु द्रुपदाः आपो हिष्ठाऽघमर्षणम्"। एभिश्चतुर्भिर्ऋग्मन्त्रैर्मन्त्रस्नानमुदाहृतम्। इति योगियाज्ञवल्कीय यन्मन्त्रस्नानान्तरं तत् प्राधान्यख्यापनाय। अतएव पितृदयितायां सन्ध्यातः पूर्वं तल्लिखितम्। मृदालम्भस्तु गङ्गामृत्तिकातिलकरूपः। भस्मना समस्तभस्मना इति छन्दोगाह्निकः। अवगाहनं मन्त्राद्यङ्गशून्यावगाहनमात्रं विवक्षितम् अतो मुख्यावगाहनरूपस्नानानुकल्पत्वमयुक्तम्। कालदोषोऽतिशय्यादिः असामर्थ्यं शरीरापाटवादिः अल्पत्वेन सम्पूर्णवारुणस्नानविधिकालायोग्यत्वं वेति। एतन्मूलकं "गेहे चेत्तदमन्त्रवदिति" छन्दोगपरिशिष्टीयं प्रागुक्तम् अन्यथा मूलभूतश्रुत्यन्तरकल्पनापत्तेः सामर्थ्ये तु तत्कालेनापि समन्त्रकस्नानमाह पराशरभाष्ये व्यासः "शीतास्त्वापो निष्कोष्णा मन्त्रसंस्कारसंस्कृताः। गेहेऽपि शस्यते स्नानं तद्धीनमफलं स्मृतम्"। पद्मपुराणम् "नैर्म्मल्यं भावशुद्धिश्च विना स्नानं न जायते। तस्मान्मनोविशुद्ध्यर्थं स्नानमादौ विधीयते। अनुद्धृतैरुद्धृतैर्वा जलैः स्नानं समाचरेत्। तीर्थं प्रकल्पयेद्विद्वान् मूलमन्त्रेण मन्त्रवित्। नमो नारायणायेति मूलमन्त्र उदाहृतः। दर्भपाणिस्तु विधिना आचान्तः प्रयतः शुचिः। चतुर्हस्तसमायुक्तं चतुरस्रं समन्ततः। प्रकल्प्यावाहयेद्गङ्गां एभिर्मन्त्रैर्विचक्षणः"। काशीख० स्नानप्रकारो दर्शितो यथा

"प्रातःस्नानं चरित्वाथ शुद्धे तीर्थे विशेषतः। प्रातःस्नानाद् यतः शुद्धेत् कायोऽयं मलिनः सदा। छिद्रितो नवभिश्छिद्रैः स्रवत्येव दिवानिशम्। उत्साहमेधासौभाग्यरूपसम्पत्प्रवर्त्तकम्। मनःप्रसन्नताहेतुः प्रातःस्नानं विधीयते। प्रस्वेदलालाद्याक्लिन्नो निद्राधीनो यतो नरः। प्रातःस्नानात्ततोऽर्हः स्यान्मन्त्रस्तोत्रजपादिषु। प्रातःप्रातस्तु यत् स्नानं सञ्जाते चारुणोदये। प्राजापत्यसमं प्राहुस्तन्महापापनाशनम्। प्रातःस्नानं हरेत् पापमलक्ष्मीं ग्लानिमेव च। अशुचित्वञ्च दुःस्वप्नं तुष्टिं पुष्टिं प्रयच्छति। नोपसर्पन्ति वै दुष्टाः प्रातःस्नायिजनं क्वचित्। दृष्टादृष्टफलं तस्मात् प्रातः-

स्नानं समाचरेत् । अथ स्नानविधिं वक्ष्यामि कलशो-
द्भव ! । विधिस्नानं यतः प्राहुः स्नानाच्छतगुणोत्तरम् ।
विशुद्धां मृदमादाय वर्हींषि तिलगोमयम् । शुचौ देशे
परिस्थाप्य चाचम्य स्नानमाचरेत् । उपपद्दो बद्धशिखो
जलमध्ये समाविशेत् । उरुस्याहीति मन्त्रेण तोय-
मावर्त्य स्पृशेत् । ये ते शतं ततो जप्यात् तोयस्या-
मन्त्रणाय च । सुमित्रायान्तो मन्त्रेण पूर्वं कृत्वा जला-
ञ्जलिम् । क्षिपेद् द्वेष्यं समुद्दिश्य जपन् दुर्मित्रिया
इति । इदं विष्णुरिदं जप्त्वा क्षिपेदङ्गानि मृत्स्नया ।
मृदैकया शिरः क्षाल्यं द्वाभ्यां नाभेस्तथोपरि । नाभे-
रधस्तु तिसृभिः पादौ षड्भिर्विशोधयेत् । मज्जेत् प्रवा-
हाभिमुखं आपो अस्मानिमं जपन् । उदिदाभ्यः शुचि-
रिति मन्त्र उन्मज्जने मतः । मानस्तोकमिमं जप्त्वा
क्षिपेद्गात्राणि गोमये । इमं मे वरुणेत्यादिमन्त्रैः
स्नानाभिषेचनम् । तत्त्वा यामि तथा त्वन्नः स त्वन्नश्च पु-
रुत्तमम् । धाम्नाधाम्नस्तथापापो मौषधीरिति संजपेत् ।
यदा दुरस्या समुद्रं मैत्रिभावनमति च । अयमैता
इमे मन्त्राः प्रोक्ताः स्नानाभिषेचने । प्रणवेन ततो विप्रो
महाव्याहृतिभिस्ततः । अस्नान पावयेद्विद्वान् गायत्र्या
च तत ततो । आपो हिष्ठेति तिसृभिः सत्यं च पावन
ऋतम् । एते वै पावना मन्त्राः इदमापोऽघविमर्षणौ ।
देवीराप आपो देवा द्रुपदादिवमुञ्चतः । शन्नो देवी रपो
देवीरपाश्च परमित्यपि । पुनन्त्विति च नव पावमान्य
प्रकीर्त्तिताः । ततोऽघमर्षणं जप्त्वा द्रुपदां च ततो ज-
पेत् । प्राणायाम च विधिवदथ वान्तर्जलं जपेत् । प्रणवं
त्रिर्जपेद्वापि विष्णुं वा सम्पार्थ सुधीः । स्नातिस्यं चक्र-
मापीड्य स्वश्लोयाद्धौतवाससी" ।

**स्नानतृण** न० स्नानार्थं तृणम् । कुशे शब्दर० ।

**स्नानीय** त्रि० स्नानाय हितम् छ । स्नानसाधने तैलोद्वर्त्तनादौ

**स्नायु** स्त्री स्नाति–शुध्यति दोषोऽनया करणे उण् । शरीरादि-
बन्धनाडीभेदे तल्लक्षणसंख्यादि भा० प्र० उक्तं यथा
"तत्र स्नायोः लक्षणमाह । मेदसः स्नेहमादाय शिरा
स्नायुत्वमाप्नुयात् । शिराणां तु मृदुः पाकः स्नायू-
नाञ्च ततः खरः । स्नायवो बन्धनानि स्युर्देहे मांसास्थि-
मेदसाम् । यथैव नावि फलकाः बन्धनैर्बहुभिर्दृढाः ।
भारक्षमा भवन्त्यप्सु तथा देहे समाहिताः ।
स्नायुभिर्बहुभिर्बद्धा भवन्ति भारक्षमा नराः । एवमेव
शरीरेऽस्मिन् यावन्तः सन्धयः स्मृताः । स्नायुभिर्बहुभिर्बद्धाः
...स्नेन भारसहा नराः" । भावप्र० कारकं भाषाः "शतानि नव जायन्ते शरीरे स्नायवो नृणाम् ।
तासां विवरणं ब्रूमः शिष्याः शृणुत यत्नतः । शाखासु
षट्शतानि स्युः कोष्ठे त्रिंशद् शतद्वयम् । ग्रीवायाः
मूर्द्धदेशे तु स्नायूनां सप्ततिः स्मृता" । तत्र शाखागताः
प्राह । एकैकस्यां पदाङ्गुल्यां षट् षट् तासां शतम् ।
तावन्त्य एव तलकूर्चगुल्फेषु । तावन्त्य एव जङ्घायां
दश जानुनि । चत्वारिंशदूरौ । दश वङ्क्षणे । एवं
सार्द्धशतमेकस्मिन् सक्थ्नि भवन्ति । एतेनेतरसक्थि
बाहू च व्याख्यातौ । अथ कोष्ठगताः प्राह कटिः कट्या
तावन्त्य एव पार्श्वयोः । अशीतिः पृष्ठे त्रिंशदुरसि ।
अथ ग्रीवोर्द्धगताः प्राह षट्त्रिंशद् ग्रीवायाम् । चतु-
स्त्रिंशत् मूर्ध्नि एवं स्नायूनां नवशतानि भवन्ति" ।

**स्नायुरोग** पु० ६त० । स्नायुस्थे रोगभेदे तन्निदानादि भावप्र०
उक्तं यथा
"तत्र स्नायुरोगस्य निदानं सामान्यलक्षणमाह "शा-
खासु कुपितो दोषः शोथं कृत्वा विसर्पवत् । भिन्त्वैव
तं क्षते तत्र शोषणार्थं विपाच्य च । कुर्यात्तन्तुनिभं
स्नाव तद्विदस्तेजसा नृणाम् । शनैः शनैः क्षताद् याति
छेदात्तत्कोपमाचरेत् । तत्पातात् शोथशान्तिः स्यात् पुनः
स्थानान्तरे भवेत् । स्नायुरोग इति ख्यातः क्रियोक्तात्र
विसर्पवत् । बाह्वोर्यदि प्रमादेन त्रुट्यन् जङ्घयोरपि ।
सङ्कोचं खञ्जताञ्चापि छिन्नो नूनं करोत्यसौ" ।

**स्नायुर्मन्** न० नेत्ररोगभेदे "स्थिरं प्रस्तारि लोहितं शुक्ले
स्नायर्मं पञ्चमम्" माधवनिदानम् ।

**स्निग्ध** त्रि० स्निह–क्त । स्नेहयुक्ते सरसे रमणीये चिक्कणे
अमरः । रक्तैरण्डे श्वेतैरण्डे च पु० राजनि० ५ मधू-
च्छिष्टे न० इन्द्रियायां स्त्री राजनि० ।

**स्निग्धतण्डुल** पु० कर्म० । षष्टिधान्ये राजनि० । शब्दर० ।

**स्निग्धता** स्त्री स्निग्धस्य भावः । मैत्र्ये राजनि० स्निग्धत्वे च

**स्निग्धदारु** पु० स्निग्धं दारु यस्य । देवदारौ शब्दच०
...दारुवृक्षे च राजनि० ।

**स्निग्धपत्रक** पु० स्निग्धं पत्रमस्य कप् । करकवृक्षे रक्त-
करञ्जे रम्भावृक्षे च राजनि० ...स्त्री ...
...स्त्री राजनि० । शब्दर० ।

**स्निग्धपिण्डीतक** पु० कर्म० । मदनवृक्षभेदे ...

**स्निग्धफला** स्त्री स्निग्धं फलमस्याः । नाकुल्याम् राजनि० ।

**स्निट** स्नेहे चु० उभ० सक० सेट् । स्नेटयति–ते असिस्निटत्"

त। इत्यालमादित्ययायं योपदेश एव न्याय्यः।

स्नु पु० सानु+स्नु आदेशः स्ना-कु वा। १पर्वतस्य समभूभागे अमरः २मूत्रे च। "त्रिदृष् मांसात् स्नुगो.त-दृप्" भाग० २।१२अ०। "स्नुतः सूयुतः" इति श्रीधरः।

स्नुक्छद पु० स्नुह्यति स्नुह-क्विप् कुलम् स्नुक् छदोऽस्य। चौरकपुकीवृक्षे रत्नमा०।

स्नुत पु० स्नु-क्त। चरिते जघादौ अमरः। [शब्दर०।

स्नुषा स्त्री स्नु-षक्। १पुत्रवध्वाम् अमरः २स्नुहीवृक्षे च

स्नुह्(हा) स्त्री स्नुह-क्विप् वा टाप्। स्नुहीवृक्षे अमरः।

स्नुहि(ही) स्नुह-इन् वा ङीप्। (मनसासिज्) वृक्षे अमरः "स्नुहीविटपसंश्रिताम्" ति०त० देवीपु०।

स्नेह पु० स्निह-घञ्। १प्रेम्णि अमरः २तैलादिरसभेदे ३न्यायोक्ते गुणभेदे च यद्वशात् दाहानुकूलम्। स च गुणः जलस्य चूर्णादिपिण्डीभावहेतुः। "जले मधुरशीतलौ। स्नेहस्तत्र द्रव्यत्वन्तु सांसिद्धिकमुदाहृतम्" भाषा०। "घृतादावपि तदन्तर्वर्त्तिजलस्यैव स्नेहः जलस्य स्नेहसमवायिकारणत्वात् तेन जल एव स्नेह इति मन्तव्यम्" मुक्ता० "स्नेहो जले स नित्योऽणावनित्योऽवयविन्यसौ। तैलान्तरे तत्प्रकर्षात्, दहनस्यानुकूलता" भाषा० "ननु पृथिव्यामपि तैले स्नेह उपलभ्यते न चासौ जलीयः तथा सति दहनप्रातिकूल्यं स्यादत आह तैलान्तरे इति तत्प्रकर्षात् स्नेहप्रकर्षात्। तैले उपलभ्यमानः स्नेहोऽपि जलीय एव तस्य प्रकर्षाद्वह्नेरानुकूल्यम्। अपकृष्टस्नेहं हि जलं वह्निं नाशयतीति भावः" मुक्ता०। ४सहृदयस्नेहरूप वत्सलरसस्य स्थायिभावः स च रसः भरतसम्मतः सा०द० उक्तो यथा "स्फुटं चमत्कारितया वत्सलञ्च रसं विदुः। स्थायी वत्सलता स्नेहः पुत्राद्यालम्बनं मतम्। उद्दीपनानि तच्चेष्टा विद्याशौर्यदयादयः। आलिङ्गनाङ्गसंस्पर्शशिरश्चुम्बनमीक्षणम्। पुलकानन्दवाष्पाद्या अनुभावाः प्रकीर्त्तिताः। सञ्चारिणोऽनिष्टशङ्काहर्षगर्वादयो मताः। पद्मगर्भच्छविर्वर्णो दैवतं लोकमातरः"। "अपेक्षन्ते न च स्नेहं न पात्रं न दशान्तरम्। परोपकारनिरता मणिदीपा इवोत्तमाः" उद्भ०।

स्नेहन् पु० स्निह कनिन् नि० गुणरागभेदे उणा०।

स्नेहन न० स्निह-णिच्-ल्युट्। १तैलादिमर्दने अभ्यङ्गे राजनि० २स्निग्धतासाधने क्रियाभेदे भा०प्र० तत्प्रकार उक्तो यथा "स्नेहनविधिः "स्नेहश्चतुर्विधः प्रोक्तो घृतं तैलं वसा तथा, मज्जा च तं पिबेन्मर्त्यः किञ्चिदभ्युदिते रवौ। स्थावरो जङ्गमश्चैव द्वियोनिः स्नेह उच्यते। तिलतैलं स्थावरेषु जङ्गमेषु घृतं वरम्। द्वाभ्यां त्रिभिश्चतुर्भिर्वा यमकस्त्रिवृतो महान्"। अस्यायमर्थः द्वाभ्यां स्नेहाभ्यां घृततैलाभ्यां यमकाख्यः स्नेहः स्यात्। त्रिभिः स्नेहैः घृततैलवसाख्यैः त्रिवृताख्यः स्यात्। चतुर्भिर्घृततैलवसामज्जाभिर्महानामा स्नेहः स्यादित्यर्थः। "पिबेत् त्र्यहं चतुरहं पञ्चाहं षडहानि वा"। मृदुमध्यक्रूरकोष्ठापेक्षया त्र्यहं चतुरहं पञ्चाहं षडहानि चेति। यदुक्तम् "मृदुकोष्ठस्त्रिरात्रेण स्निग्धः स्नेहोपसेवया। मध्यकोष्ठश्चतुर्भिश्च दिवसैः स्निह्यति ध्रुवम्। पञ्चभिर्वाथ षड्भिर्वा दिनैः क्रूरो विशुद्ध्यति। सप्तरात्रात्परं स्नेहः सात्मीभवति सेवितः"। मृदुमध्यक्रूरकोष्ठानां सर्वेषां सप्तरात्रात्परं सात्मीभवति वातानुलोम्यं दीप्तोऽग्निः कोष्ठशुद्धिः स्निग्धाङ्गता स्वरवर्णाङ्गलाघवधातुपुष्टिदृढता निर्जरतावर्णप्रसादो भवति। न तु महान् वातानुलोम्यादीन् करोति। "दोषकालबलावस्थां संवीक्ष्य यत्नतः। हीनाञ्च मध्यमां ज्येष्ठां मात्रां स्नेहस्य बुद्धिमान्। अमात्रया तथाऽकाले मिथ्याहारविहारतः। स्नेहः करोति शोफार्शस्तन्द्रानिद्राविसंज्ञिताः। देया दीप्ताग्नये मात्रा स्नेहस्यैकपलोन्मिता। मध्यमाय त्रिकर्षा स्याज्जघन्याय द्विकार्षिकी"। मध्यमाय मध्यमाग्नये जघन्याय हीनाग्नये "अथ वा स्नेहमात्राः स्युस्तिस्रोऽन्याः सर्वसम्मताः। अहोरात्रेण महती जीर्यत्यह्ना तु मध्यमा। जीर्यन्त्यर्धदिनाद्धीना सा विधेया सुखावहा"। अयमर्थः याहोरात्रेण जीर्यति सा मात्रा महती। एवं मध्यमा कनिष्ठा च ज्ञेया "महती स्याद्दोषवती हृस्वा स्वल्पदोषे प्रपूजिता। मध्यमा स्नेहनी ज्ञेया बृंहणी बलहारिणी। ज्येष्ठा गुणविशेषादपहायसादनाशिनी"। सुश्रुत पुनरेवमाह "या मात्रा प्रथमे यामे गते जीर्यति मानवे। सा मात्रा दीपयत्यग्निमल्पदोषे च पूजिता। या मात्रा वासरस्यार्द्धं प्रयाति परिजीर्यति। सा वृष्या बृंहणी च स्यान्मध्यदोषे प्रपूजिता। या मात्रा चरमे यामे स्वस्याह्नः परिजीर्यति। सा मात्रा स्नेहनी ज्ञेया बहुदोषेषु पूजिता। केवलं पैत्तिके सर्पिर्वातिके लवणान्वितम्। देयं बहुकफे चापि व्योषक्षारसमन्वितम्। रूक्षक्षतविषार्त्तानां वातपित्तविकारिणाम्। हीनमेधास्मृतीनाञ्च सर्पिःपानं प्रश-

स्यते । क्रिमिकोष्ठानिलाविष्टाः प्रवृद्धकफमेदसः । पिबेयु-स्तैलसात्म्याश्च तैलं दार्ढ्यार्थिनश्च ये । व्यायामक-र्षिताः शुष्करेतोरक्ता महारुजाः" । क्रूराशयाः क्रूर-कोष्ठा. सर्वेत सर्वस्मात् स्नेहात् । "शीतकाले दिवा स्नेहं उष्णकाले पिबेन्निशि । वातपित्ताधिके रात्रौ वातश्लेष्मा-धिके दिवा । मस्ताभ्यञ्जनगण्डूषमूर्द्धकर्णाक्षितर्पणे । तैलं घृतं वा युञ्जीत दृष्ट्वा दोषबलाबलम् । घृते कोष्णं जलं पेयं तैले यूषः प्रशस्यते । वसामज्ज्ञोः पिबेन्मण्ड-मनुपानं सुखावहम् । स्नेहद्विषः शिशून् वृद्धान् सुकु-मारान् कृशानपि । तृष्णालूनुष्णकाले च सह भक्तेन पाययेत् । सर्पिष्मती बहुतिला यवागूः स्वल्पतण्डुला । सुखोष्णा सेव्यमाना तु सद्यः स्नेहनकारिणी । शर्करा-चूर्णसंयुक्तं दोहनस्थे घृते तु गाम् । दुग्ध्वा क्षीरं पिबेद्रूक्षः सद्यः स्नेहनमुत्तमम् । मिथ्याचाराद् बहु-त्वाद्वा यस्य स्नेहो न जीर्य्यति । विष्टभ्य वापि जीर्य्यत वारिणोष्णेन वामयेत् । स्नेहस्याजीर्णशङ्कायां पिबे-दुष्णोदकं नरः । तदोद्गारो भवेच्छुद्धो भक्तं प्रति रुचि-स्तथा । स्नेहेन पैत्तिकस्याग्निर्यदा तीक्ष्णतरीकृतः । तदाऽस्योदीर्य्यते तृष्णा विषमा तस्य पाययेत् । शीतलं पायसं, तेन तृष्णा तस्य प्रशाम्यति । दुर्बलोऽरोचकी स्थूलो मूर्च्छालुर्मदपीड़ित· । दत्तबस्तिर्विरिक्तश्च वान्त-स्तृष्णाश्रमान्वितः । अकालप्रसवा नारी दुर्द्दिने च विवर्जयेत् । स्नेहसंयोग्यमद्यस्त्रीव्यायामासक्तचित्तकाः । वृद्धबालकृशा रूक्षाः क्षीणास्रा क्षीणरेतसः । वाता-र्त्तास्तिमिरान्धा ये तेषां स्नेहनमुत्तमम् । वातानुलोम्यं दीप्तोऽग्निर्वर्च्चः स्निग्धमसंहतम् । मार्दवं स्निग्धता चाङ्गे स्नेहद्वेषोऽथ सादनम् । विमलेन्द्रियता सम्यक् स्निग्धे रूक्षे विपर्य्ययः । भक्तद्वेषो मुखस्रावो गुदे दाहः प्रवा-हिका । तन्द्रातीसारपक्वान्तं भयं स्निग्धस्य लक्ष-णम् । रूक्षस्य स्नेहनं स्नेहैरतिस्निग्धस्य रूक्षणम् । श्यामाकचणकाद्यैश्च तिलपिण्याकसक्तुभिः । दीप्ताग्निः शुद्धकोष्ठः पुष्टधातुर्दृढेन्द्रियः । निर्जरो बलवर्णाढ्यः स्नेहसेवी भवेन्नरः । स्नेहे व्यायामसंशीतवेगाघात-प्रजागरान् । दिवास्वप्नमभिष्यन्द रूक्षान्नञ्च विवर्ज्जयेत्" । करणे-ल्युट् । स्नेहसाधने त्रि० स्त्रियां ङीप् । उदा-[illegible] दृश्यम् ।

**स्नेहप्रिय** पु० स्नेहः तैलादिः प्रियोऽस्य । प्रदीपे हेमच० ।

**स्नेहभू** स्त्री ६त० । १श्लेष्मणि हेमच० [illegible] हेमच०

२स्नेहपात्रे च शब्दर० । [शब्दच० ।

**स्नेहरङ्ग** पु० स्नेहेन रज्यते रन्ज-कर्मणि घञ् । तिले

**स्नेहवत्** त्रि० स्नेहोऽस्त्यस्य मतुप् मस्य वः । १स्नेहयुक्ते स्त्रियां ङीप् । सा च २मेदायां स्त्री० राजनि० ।

**स्नेहविद्ध** न० स्नेहेन विद्धम् । देवदारुणि जटा० ।

**स्नेहवस्ति** स्त्री स्नेहपूरिता वस्तिः । तैलादिस्नेहयुक्तद्रव्य-पूरिते अनुवासनाख्ये पदार्थे (पिचकारी) वस्तिशब्दे ४८६४ पृ० दृश्यम् । [६त० । २स्नेहकारणे न० ।

**स्नेहवीज** पु० स्नेहाढ्यं बीजमस्य । पियालवृक्षे राजनि० ।

**स्नेहाश** पु० स्नेहमश्नाति अश-अण् । प्रदीपे त्रिका० ।

**स्नेहिन्** पु० स्निह-णिनि । १वयस्ये सख्यौ त्रिका० । २स्नेह-युक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

**स्नेहु** पु० स्निह-उन् । रोगभेदे उणा० को० २चन्द्रे संक्षि०

**स्पद** ईषत्कम्पे भ्वा० आ० अक० सेट् इदित् । स्पन्दते अस्प-न्दिष्ट स्पन्दितम् ।

**स्पन्द** पु० स्पदि-घञ् । १ईषच्चलने ईषत्कम्पे २क्रियाभेदे च । ल्युट् । तदर्थे न० नेत्रस्पन्दनादौ शुभाशुभविवेचनं मत्स्यपु० २४१ अ० उक्तं यथा
"ब्रूहि मे त्वं निमित्तानि अशुभानि शुभानि च । सर्व-धर्मभृतां श्रेष्ठ ! त्वं हि सर्वविदुच्यसे" मनुः । मत्स्य उवाच "अङ्गदक्षिणभागे तु शस्तं प्रस्फुरणं भवेत् । अप्र-शस्तं तथा वामे पृष्ठस्य हृदयस्य च" । मनुरुवाच "अङ्गानां स्पन्दनस्यैव शुभाशुभविवेदितम् । तन्मे विस्तरतो ब्रूहि येन स्यान्नादरो भुवि" । मत्स्य उवाच च "पृथ्वीलाभो भवेन्मूर्ध्नि ललाटे रविनन्दन ! । स्थानं विवृद्धिमायाति भ्रूनसोः प्रियसङ्गमः । भृत्यलाभोऽक्षि-देशे तु दृगुपान्ते धनागमः । उत्कण्ठोपगमो मध्ये दृष्टे-रालज ! विपश्चितैः । दृग्बन्धने सङ्गरे च जयं शीघ्र-मवाप्नुयात् । योषिद्भोगोऽपाङ्गदेशे श्रवणान्ते प्रिया-श्रुतिः । नासिकायां प्रीतिसौख्यं प्रजाप्तिरधरोष्ठजे । कण्ठे तु भोगलाभः स्याद्भोगवृद्धिरंसयोः । सुहृ-त्स्नेहश्च बाहुभ्यां हस्ते चैव धनागमः । पृष्ठे पराजयः सद्योऽजयो वक्षःस्थले भवेत् । कुक्षिभ्यां प्रीतिरुद्दिष्टा स्त्रियाः प्रजननं स्तने । स्थानभ्रंशो नाभिदेशे अन्त्रे चैव धनागमः । जानुसन्धौ परैः सन्धिर्बलवद्भिर्भवेन्नृप ! । देशै-कदेशनाशोऽथ जङ्घायां रविनन्दन ! । उत्तमं स्थान-माप्नोति पद्भ्यां प्रस्फुरणान्नृप ! । सलाभमुत्तमं भवेत् पादतले नृप ! । [illegible] द्विष्टं चैव सु-

रण्यवत्तया। विपर्ययेण विहिता सर्वस्त्रीणां फलागमः। दक्षिणेऽपि प्रशस्तेऽङ्गे प्रशस्तं स्याद्विशेषतः। अतोऽन्यथा विहिप्रजल्पनात्तु फलस्य ग्रस्तस्य च निन्दितम्। अनिष्टाचक्षोपगमे हिंसानां कार्यं सुवर्णेन तु तर्पणं स्यात्। [स्पर्द्धते अस्पर्द्धिष्ट।

**स्पर्द्ध** संहर्षे (पराभिभवेच्छायाम्) भ्वा० आत्म० अक० सेट्।

**स्पर्द्धा** स्त्री स्पर्द्ध—अ। १संहर्षे २पराभिभवेच्छायां ३साम्ये ४क्रमोन्नतौ च मेदि०। [स्पर्शयते।

**स्पर्श** ग्रहणे स्पर्शे च चु० आ० सक० सेट्। स्पर्शयते अप

**स्पर्श** पु० स्पश-स्पृश-वा अच् घञ् वा। न्यायोक्ते १त्वगिन्द्रियग्राह्ये गुणभेदे २स्पर्शने "मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय" गीता। ३रोगे ४युद्धे ५गुप्तचरे मेदि० ६उपतप्ते अमर.। ७दाने पु० ८स्पर्शके त्रि० मेदि०। स्पृश-णिच्—अच्। ९दाने मेदि० स्पृश्यन्ते वायुना जिह्वाग्रादय उच्चारणाय घञ्। १०कादिषु मावसानेषु वर्णेषु पु० कादयो मावसानाः स्पर्शाः सि० कौ०। "स्पर्शस्त्वगिन्द्रियग्राह्यस्त्वचः स्यादुपकारकः। अनुष्णाशीतशीतोष्णभेदात् स त्रिविधो मतः। काठिन्यादिः क्षितावेव नित्यतादि च पूर्ववत्। एतेषां पाकजस्तु क्षितौ नान्यत्र कुत्रचित्। तथापि परमाणौ स्यात् पाको वैशेषिके नये। नैयायिकानान्तु नये द्व्यणुकादावपीष्यते" "स्पर्शस्त्वगिन्द्रियग्राह्यस्त्वचः स्यादुपकारकः। अनुष्णाशीतशीतोष्णभेदात् स त्रिविधो मतः। काठिन्यादिः क्षितावेव नित्यतादि च पूर्ववत्। एतेषां पाकजस्तु क्षितौ नान्यत्र कुत्रचित्। तथापि परमाणौ स्यात् पाको वैशेषिके नये। नैयायिकानान्तु नये द्व्यणुकादावपीष्यते" भाषा०। "उपकारक इति स्पार्शनप्रत्यक्षे स्पर्शः कारणमित्यर्थः। अनुष्णाशीतेति। पृथिव्या वायोश्च स्पर्शोऽनुष्णाशीतः। जलस्य शीतः। तेजस उष्णः। काठिन्येति। कठिनसुकुमारस्पर्शौ पृथिव्या एवेत्यर्थः। कठिनत्वादिकन्तु न संयोगनिष्ठो जातिविशेषः चक्षुर्ग्राह्यतापत्तेः। पूर्ववदिति। जलतेजोवायुपरमाणूनां स्पर्शो नित्यस्तदन्यकार्यस्त्वनित्या इत्यर्थः। एतेषामिति। एतेषां रूपरसगन्धस्पर्शानाम्। नान्यत्रेति। पृथिव्या हि रूपरसगन्धस्पर्शपरावृत्तिः पाकसंयोगादुपलभ्यते। न हि यत्नेनापि ध्मायमाने जलादौ रूपादिकं परावर्त्तते। नीरे सौरभमौष्ण्यञ्च अन्वयव्यतिरेकाभ्यामौपाधिकमेवेति निर्णीयते पवनपृथिव्योः शीतस्पर्शादिवत्। तथापि पृ-थिवीष्वपि मध्ये परमाणावेव पाक इति वैशेषिका वदन्ति तेषामयमाशयः। अवयविनावष्टब्धेष्ववयवेषु पाको न सम्भवति। परन्तु वह्निसंयोगेनावयविषु विनष्टेषु स्वतन्त्रेषु परमाणुषु पाकः। पुनश्च पक्वपरमाणुसंयोगाद्द्व्यणुकादिक्रमेण पुनर्महावयविपर्य्यन्तोत्पत्तिः। तेजसामतिशयितवेगवशात् पूर्वव्यूहनाशो झटिति व्यूहान्तरोत्पत्तिश्चेति। अथ द्व्यणुकादिविनाशमारभ्य कतिभिः क्षणैः पुनरुत्पत्त्या रूपादिमद्भवतीति शिष्यबुद्धिवैशद्याय प्रक्रिया। "तत्र संयोगविभागयोरनपेक्षकारणं कर्म" इति वैशेषिकसूत्रम्। उत्तरसंयोगोत्तरभावान्तरानपेक्षत्वं तस्यार्थः। अन्यथा कर्मणोऽप्युत्तरसंयोगस्य जनने पूर्वसंयोगनाशापेक्षत्वादव्याप्तिः स्यादिति। तत्र विभागजविभागानङ्गीकारे नव क्षणाः। तदङ्गीकारेऽपि विभागः किञ्चित्सापेक्षो विभागं जनयेत् निरपेक्षस्य तस्य कर्मत्वं स्यात्। तत्र यदि द्रव्यारम्भकसंयोगविनाशविशिष्टं कालमपेक्ष्य विभागजविभागः स्यात् तदा दश क्षणाः। अथ द्रव्यनाशविशिष्टं कालमवयवं चापेक्ष्य विभागजविभागः स्यात् तदा एकादश क्षणाः। तथा हि वह्निसंयोगात् परमाणौ कर्म। ततः परमाण्वन्तरेण विभागः। तत आरम्भकसंयोगनाशः। ततो द्व्यणुकनाशः१। ततः परमाणौ श्यामादिनाशः२। ततो रक्ताद्युत्पत्तिः३। ततो द्रव्यारम्भानुगुणक्रिया४। ततो विभागः५। ततः पूर्वसंयोगनाशः६। तत आरम्भकसंयोगः७। ततो द्व्यणुकोत्पत्तिः८। ततो रक्ताद्युत्पत्तिः९। ननु श्यामादिनाशक्षणे रक्तोत्पत्तिक्षणे वा परमाणौ द्रव्यारम्भानुगुणक्रियाऽस्त्विति चेत्। न। वह्निसंयुक्ते परमाणौ यत् कर्म तद्विनाशमन्तरेण गुणोत्पत्तिमन्तरेण च तत्र परमाणौ क्रियान्तराभावात् कर्मवति कर्मानुत्पत्तेः निर्गुणे द्रव्ये द्रव्यारम्भानुगुणक्रियानुपपत्तेश्च। तथापि परमाणौ श्यामादिनिवृत्तिसमकालं रक्ताद्युत्पत्तिः स्यादिति चेत् न। पूर्वरूपादिध्वंसस्य रूपान्तरे हेतुत्वात्। इति नव क्षणाः। अथ दश क्षणाः। सा चारम्भकसंयोगविनाशविशिष्टं कालमपेक्ष्य विभागेन विभागस्य जनने सति स्यात्। तथा हि वह्निसंयोगात् द्व्यणुकारम्भके परमाणौ क्रिया। ततो विभागः। तत आरम्भकसंयोगनाशः। ततो द्व्यणुकनाशविभागजविभागौ१। ततः श्यामनाशपूर्वसंयोगनाशौ२। ततो रक्तोत्पत्त्युत्तरसंयोगौ३। ततो वह्निनोदनजन्यपरमाणुकर्मणो नाशः४।

ततोऽदृष्टवदात्मसंयोगाद् द्व्यारम्भानुगुणक्रिया५ । ततो विभागः६ । ततः पूर्वसंयोगनाशः ७। तत आरम्भकसंयोगः८ । ततो द्व्यणुकोत्पत्तिः९। ततो रक्तादुत्पत्तिः१०। अथैकादश क्षणाः । वह्निसंयोगात् परमाणौ कर्म । ततो विभागः । ततो द्व्यारम्भकसंयोगनाशः । ततो द्व्यणुकनाश।विशिष्टं कालमपेक्ष्य विभागजविभागः२ । ततः पूर्वसंयोगनाश ३। तत उत्तरसंयोगः४। ततः परमाणुकर्मनाश ५। ततोऽदृष्टवदात्मसंयोगाद् द्व्यारम्भानुगुणक्रिया६। ततो विभागः७। ततः पूर्वसंयोगनाश ८। ततो द्व्यारम्भकसंयोग ९। ततो द्व्यणुकम्१०।ततो रक्तादि११। मध्यमशब्दवदेकस्मादग्निसंयोगाच्च रूपनाशरक्तोत्पादौ । तावत्कालमेकस्य स्नेरस्थिरत्वात् । किन्तु यद्युत्पादको नाशकस्तदा नष्टे रूपादावग्निनाशे नीरूपचिरं परमाणु स्यात् । नाशकश्चेदुत्पादकस्तदा रक्तोत्पत्तौ तदग्निना रक्तता न स्यात् । एवं परमाण्वन्तरे कर्मचिन्तनात् पञ्चमादिक्षणेऽपि गुणोत्पत्तिः । तथा हि एकत्र परमाणौ कर्म । ततो विभाग । तत आरम्भकसंयोगनाश परमाण्वन्तरकर्मणी । ततस्तु द्व्यणुकनाश । परमाण्वन्तरकर्मजश्च विभाग इत्येकः काल १ । ततः श्यामादिनाश विभागाच्च पूर्वसंयोगनाश इत्येकः काल २ । ततो रक्तोत्पत्तिरारम्भकसंयोगश्चेत्येकः काल ३ । अथ द्व्यणुकोत्पत्तिः४ । अथ रक्तोत्पत्तिरिति५ पञ्च क्षणाः । द्व्यणुनाशसमकाले परमाण्वन्तरे कर्मचिन्तनात् षष्ठे गुणोत्पत्तिः । तथा हि परमाणुकर्मणा परमाण्वन्तरविभाग । तत आरम्भकसंयोगनाश । अथ द्व्यणुकनाशपरमाण्वन्तरकर्मणी१ । अथ श्यामनाशः परमाण्वन्तरकर्मजश्च विभागः२ । ततो रक्तोत्पत्तिः परमाण्वन्तरे पूर्वसंयोगनाशश्च३ । ततः परमाण्वन्तरसंयोगः४ । ततो द्व्यणुकोत्पत्ति ५। अथ रक्तोत्पत्तिरिति६। एवं न्यूनतायाश्च परमाण्वन्तरकर्मचिन्तनात् सप्त क्षणाः । रक्तोत्पत्तिसमकाले परमाण्वन्तरे कर्मचिन्तनात् अष्ट क्षणा इति । नैयायिकानां मते । नैयायिकानां मते द्व्यणुकादौ अवयविन्यपि पाको भवति । -अवयविनां सच्छिद्रत्वात् सूक्ष्मावयवेषु वह्निसंयोगादवयविनाशं विनापि पाको न विरुध्यते । ... इत्यादि बहुलम् । ... उदाहरणमिदं ... ।

स्पर्शेऽ बहुप्रकारता भा० प० १८। श० उक्ता यथा "वायव्यस्य गुणः स्पर्शः स्पर्शश्च बहुधा स्मृतः । उष्णः१ शीत २ सुखो३ दुःख ४ स्निग्धो५ विशद६ एव च । तथा खरा७ मृदु८ श्लक्ष्णो९ लघु१०र्गुरुतरो११ऽपि च" । कठिनस्याप्युपलक्षणमिदं यथोक्तं भा० आश्व० ५० अ० । "वायोश्चापि गुणः स्पर्शः स्पर्शश्च बहुधा स्मृतः । उष्णः१ शीत२स्तथैवोष्ण ३ स्निग्धो४ विशद५ खर६ एव च । कठिन७श्चिक्कण८ श्लक्ष्ण९ पिच्छलो१० दारुणो११ मृदु १२। एवं द्वादशविस्तारो वायव्यो गुण एव च" । ९कादिमावसानवर्णानामुत्पादके आभ्यन्तरप्रयत्ने सि०कौ०।

**स्पर्शतन्मात्र** न० साङ्ख्यमतसिद्धे वायूपादानकारणे स्पर्शमात्रगुणके सूक्ष्मभूतभेदे तन्मात्रशब्दे दृश्यम् ।

**स्पर्शन** न० स्पर्श-स्पृश-भा ल्युट् । १स्पर्शे २स्पर्शे च । णिच् ल्युट् । ३दाने च मेदि० । स्पृश-कर्त्तरि ल्यु । ४वायौ पु० अमरः । [त्वगिन्द्रिये शब्दर० ।

**स्पर्शलज्जा** स्त्री स्पर्शमात्रेण लज्जते सङ्कोचात् लज्ज-अच् ।

**स्पर्शशुद्धा** स्त्री स्पर्शे शुद्धा । अलम्बुषायाम् शब्दच० ।

**स्पर्शा** स्त्री स्पर्श स्पर्शे-कर्मणि घञ् । कुलटायां ध्वरीव० तथा. सर्वैर्स्पृश्यमानत्वात्तस्याः [इति । स्पृश्यत ।

**स्पर्शाज्ञता** स्त्री त्वक्शून्यत्वाख्ये वातरोगभेदे "स्पृष्टमात्रा त्वचा या तु शीताम्लं मृदु कर्कशम् । न जानाति बुधैः सा तु त्वक्शून्यत्वेति परिकीर्तिता" भावप्र० ।

**स्प्रष्टृ** त्रि० स्पृश-तृच् । स्पर्शकर्त्तरि स्त्रियां ङीप् । रोगे पु० भरत । स्पर्शारम्भकत्वात् तथात्वं त्रि० ।

**स्पश** बन्धे बाधने च भ्वा० उभ० सक० सेट् । स्पशति-ते अस्पशीत्-अस्पाशीत् । अस्पशिष्ट ।

**स्पश** पु० स्पश-अच् । परचारे १चारविशेषे (दूते) २युद्धे च अमरः "राजनीतिरपस्पशा" माघ. ।

**स्पष्ट** त्रि० स्पश बा० नि० इडभावः । व्यक्ते स्फुटे अमरः

**स्पृ** प्रीतौ पालने जीवने रक्षणे पालने च स्वा० पर० सक० अनिट् । स्पृणोति अस्पार्षीत् ।

**स्पृक्का** स्त्री स्पृश-क्क पृषो० षस्य कः । पृक्का नाम भरतः ।

**स्पृश** स्पर्शे तु० पर० सक० अनिट् । स्पृशति अस्प्राक्षीत् अस्पार्क्षीत् अस्पृक्षत् । स्पृष्टम् ।

**स्पृशा** स्त्री स्पृश-क । कण्टकारिकायाम् (कण्टकारिका) ... ।

**स्पृष्ट** त्रि० स्पृश-क्त । ... ।

स्पृष्टास्पृष्ट न० स्पृष्टेन वा सम्यक् स्पृष्टम् । परस्परस्पर्शने

स्पृष्टास्पृष्टि न० स्पृश-भावे-क्त कर्मव्यतिहारे इच् समा० पूर्वपददीर्घः । परस्परस्पर्शने "तीर्थे विवाहे यात्रायां संग्रामे देशविप्लवे । नगरग्रामदाहे च स्पृष्टास्पृष्टिर्न दुष्यति । आपद्यपि च कष्टायां दुर्भिक्षे पीडिते तथा । मातापित्रोर्गुरोश्चैव निर्देशवर्त्तने तथा" बृहस्पतिः ।

स्पृष्टि स्त्री स्पृश-क्तिन् । स्पर्शे अमरः । [अपस्पृहत् ।

स्पृह इच्छायां चुरा० उभ० सक० सेट् । स्पृहयति-ते

स्पृहणीय त्रि० स्पृह-अनीयर् । १वाञ्छनीये २स्पृह्ये च "अहो व्रताय स्पृहणीयवीर्यः" कुमारः ।

स्पृहयालु त्रि० स्पृहि-आलुच् । स्पृहाशीले ।

स्पृहा स्त्री स्पृह-अङ् । इच्छायाम् अमरः । "मिथुने स्पृहावती" कुमार ।

वर्णभेदे विषयभेदे स्पृहौचित्यं यथा

"तपोधनं ब्राह्मणानां तपः कल्पतरुर्यथा । तपश्च कामधेनुश्च मन्तव्यं तपसि स्पृहा । ऐश्वर्यं क्षत्रियाणाञ्च वाणिज्ये च तथा विशाम् । शूद्राणां विप्रसेवायां स्पृहा वेदेष्वनिन्दिता । क्षत्रियाणाञ्च तपसि स्पृहातीव प्रशंसिता । ब्राह्मणानां विवादेषु स्पृहातीव विनिन्दिता । क्षत्रियाणां रणो धर्मो रणे मृत्युर्न गर्हितः । रणे स्पृहा ब्राह्मणानां लोके वेदे विडम्बना । ब्रह्मवै० ग० ख० २५ अ० । [नीये त्रि० ।

स्पृह्य पु० स्पृह-कर्मणि यत् । १मातुलङ्गवृक्षे शब्द० २वाञ्छ-

स्फट विशीर्णतायाम् अक० भ्वा० पर० सेट् । स्फटति अस्फटीत्-अस्फाटीत् । इदित्यन्त्यार्थे स्फण्टति अस्फण्टीत् ।

स्फट पुंस्त्री० स्फट-अच् । सर्पफणायाम् अमरटीका ।

स्फटि(टी) स्त्री स्फट-इन् वा ङीप् । (फट्किरी) वणिग्द्रव्यभेदे भावप्र० । स्वार्थे क । तत्रार्थे "स्फटिका तु कषायोष्णा वातपित्तकफव्रणान् । निहन्ति श्वित्रवीसर्पान् योनिसङ्कोचकारिणी" भावप्र० ।

स्फटि(टी),क पु० स्फटि(टी)रिव कायति कै-क । १स्वनामख्याते मणौ हेमा० स्वार्थे क वा सुस्वः । २स्फटायां भावप्र० स्वार्थे ष्यञ् । स्फाटिकमप्यत्र न०मेदि०। "स्फटिकः समशीतश्च पित्तदाहार्त्तिदोषनुत् । तस्याक्ष-मालया जपता दत्ते कोटिगुणं फलम्" । तत्परीक्षा यथा "यद्गङ्गातोयबिन्दुच्छविविमलतमं निस्तुषं नेत्रहृद्यं स्निग्धं शुद्धान्तरालं मधुरमतिहिमं पित्तदाहास्रहारि । पाषाणे यन्निघृष्टं स्फुटितमपि निजां स्वच्छतां नैव जह्यात् तज्जात्यं जात्यमाहुः शुभमुपचिनुते शैवरत्नं रत्नम्" राजनि० ।

"मुक्ताविद्रुमवज्रेन्द्रवैदूर्यस्फटिकादिकम् । मणिरत्नं सरं शीतं कषायं स्वादु लेखनम् । चक्षुष्यं धारणात्तच्च पापाल-क्ष्मीविनाशनम्" राजवल्लभः । तस्य उत्पत्त्याकरादिकं यथा "कावेरीविन्ध्ययवनचीननेपालभूमिषु । लाङ्गली व्यकिरन्मेदो दानवस्य प्रयत्नतः । आकाशशुद्धं तेजाढ्यमुत्पन्नं स्फाटिकं ततः । मृणालशङ्खधवलं किञ्चिद्वर्णा-न्तरान्वितम् । न तत्तुल्यं हि रत्नानामथ वा पाप-नाशनम् । संस्कृतं शिल्पिना सद्यो मूल्यं किञ्चिल्लभे-त्ततः" गारुडे ७६ अ० । तथा "हिमालये सिंहले च विन्ध्याटविनदे तथा । स्फाटिकं जायते चैव नानारूप-समप्रभम् । हिमाद्रौ चन्द्रसङ्काशं स्फाटिकं तत् द्विधा भवेत् । सूर्य्यकान्तन्त्वेकं चन्द्रकान्तं तथाऽपरम् । सूर्य्यांशुस्पर्शमात्रेण वह्निं वमति तत् क्षणात् । सूर्य्य-कान्तं तदाख्यातं स्फाटिकं रत्नवेदिभिः । पूर्णेन्दुकर-संस्पर्शादमृतं स्रवति क्षणात् । चन्द्रकान्तं तदाख्यातं दुर्लभं तत् कलौ युगे । अशोकपल्लवच्छायं दाडिमी-बीजसन्निभम् । विन्ध्याटवीतटे देशे जायते मन्दकान्ति-कम् । सिंहले जायते क्वापि नाकरे गन्धनीलके । इत्थं रामभवस्थाने विविधं स्फटिकं भवेत् । अत्यन्तनिर्मल-स्वच्छं भवतीव जलं शुचि । ज्योतिश्चन्द्रनभोमासितं मुक्ताज्योतीरसं द्विज ! । तदेव लोहिताकारं राजावर्त्त-सम द्रवम् । ख्यातं तत्तु पाषाणे प्रोक्तं राजमयं शुभम् । मरकतमय यत् प्रोक्तं ब्रह्ममयं द्विज !" युक्तिकल्प० ।

स्फटिकाचल पु० स्फटिक इव शुभ्रत्वात् अचलः । १कैलासप-र्वते २स्फाटिकमयपर्वते च । स्फटिकाद्रयोऽप्यत्र

स्फटिकाद्रिभिद् (द्) पु० स्फटिकाद्रिं स्फटिकपर्वतं भिनत्ति शैत्यात् भिद-क्विप् क वा । कर्पूरे राजनि० ।

स्फटिकाभ्र पु० स्फटिकवर्णं अभ्र इव । कर्पूरे राजनि० ।

स्फटिकारि पु० ६त० । (फट्किरि) वणिग्द्रव्यभेदे तस्य स्फटिकतुल्यदीप्तिमत्त्वात्तथात्वम् रत्नमा० ।

स्फड परिहासे चु० उभ० सक० सेट् इदित् । स्फण्डयति-ते अपस्फण्डत्-त । [रीत् ।

स्फर चले स्फूर्त्तौ च तुदा० प० अक० सेट् । स्फरति अस्फा-

स्फरण न० स्फर-भावे ल्युट् । स्फुरणे । [अस्फालीत् ।

स्फल चले स्फूर्त्तौ च तुदा० पर० अक० सेट् । स्फलति

स्फाटिकोपल पु० स्फटिकमेव उपलः । स्फटिके त्रिका० ।

**स्फाति** स्त्री स्फाय—भावे क्तिन् यलोप । वृद्धौ अमर ।

**स्फाय** वृद्धौ भ्वा॰ आ॰ अक॰ सेट् । स्फायति अस्फायि— अस्फायिष्ट । निष्ठायामनिट् यलोपे ईत् स्फीत ।

**स्फार** पु॰ स्फाय—रक् । १स्वर्णबुद्बुदे २विपुले ३विकटे मेदि॰ ४प्रचुर च त्रि॰ शब्दर॰ ।

**स्फारण** न॰ स्फुर-णिच्-स्फारादेशः ल्युट् । विकाशने ।

**स्फाल** पु॰ स्फल-घञ् । स्फूर्त्तौ । [फट फले शब्दच॰ ।

**स्फिग्घातन** पु॰ स्फिच घातयति हन-स्वार्थे णिच् ल्यु ।

**स्फिच्** स्त्री स्फाय-डिच् ।१कटिप्रोथे अमर॰ उपचारात् तद्गते वातजे २रोगभेदे च । [यति ते अपिस्फिटत् त ।

**स्फिट** हतौ हिंसे अनादरे च चु॰ उभ॰ सक॰ सेट् । स्फेट-

**स्फिर** त्रि॰ स्फाय किरच् । १प्रचुरे अमर २वृद्धे च ।

**स्फीत** त्रि॰ स्फाय-क्त स्फीभावः । १वृद्धे २समृद्धे च ।

**स्फुट** भेदे चु॰उभ॰सक॰सेट् । स्फोटयति ते अपुस्फुटत् त ।

**स्फुट** विकाशे भ्वा॰प॰ अक॰ सेट् । स्फोटति इरित् अस्फुटत् अस्फोटीत् । [पुस्फोट ।

**स्फुट** विकाशे तु॰ कुटा॰ प॰अक॰सेट् । स्फुटति अस्फुटीत्

**स्फुट** विदलने भ्वा॰ आत्म॰ अक॰ सेट् । स्फोटते अस्फोटिष्ट । [ते अपुस्फुटत् त ।

**स्फुट** परीहासे चुरा॰उभ॰अक॰सेट् इदित् । स्फुण्टयति

**स्फुट** हिंसे चु॰ उभ॰ सक॰सेट् प्रायेणाङ् पूर्व । आस्फोटयति ते आपुस्फुटत् त । [अपुस्फुटत् त ।

**स्फुट** विकाशे अद॰ चु॰ उभ॰ अक॰ सेट् । स्फुटयति त

**स्फुट** त्रि॰स्फुट-क ।१विकसित २व्यक्ते मेदि॰ ३सिते ४श्वेते च अजय । ५ज्योतिषोक्तेषु मेषादिराशिषु ग्रहविशेषस्थितेषु सूर्य्यादिग्रहेषु पुंनपुं॰ तत्करणप्रकारादिर्यतो स्त्री । ६व्यक्तार्थछायाद्योतने न॰ दर्पणकाव्ये स्त्री रामाश्रय । यज्ञायां स्फुटताकरणप्रयोजनं सि॰शि॰ उक्तं यथा "यात्राविवाहोत्सवजातकादौ खेटैः स्फुटैरेव फलस्फुटत्वम् । स्यात् प्रोच्यते तेन नभश्चराणां स्फुटक्रिया दृग्गणितैक्यकृद्या" इत्युपक्रमे मन्दाधिकार प्रदर्शित यज्ञायां मन्दादिकक्षामानम् "मन्दोच्च नीचो यज्ञा मन्दोच्चेन्द्रं भवेत् मध्येन्द्रम् । तथा ... मध्यम् । ... ... यत्र ... मध्यफलेन

... मन्दस्फुट व्याख्यानान्तरमुक्तम् । विधाय ... फलेन ... खेट स्फुट स्यादसकृत् फलाभ्याम् । दृक्षोतताभ्यां प्रथम फलाभ्यां ततोऽखिलस्य ... कुजस्य । स्फुटौ रवीन्दू मृदुनैव यद्यौ शीघ्राख्यतुङ्गस्य तयोरभावात्" सि॰ शि॰ । आदौ ... मन्दफल-मानीय तेन ... मन्दस्फुट स्यात् । ... शीघ्रोच्चाद्विशोध्य शीघ्रकेन्द्रं कृत्वा तत शीघ्रफलम् । तत सकृतो मन्दस्फुटो ग्रह स्यात् । तस्मात् स्फुटा-त्मध्याद्यं विशोध्य मन्दमानीय तेन गणितागतो मध्यसकृत् मन्दस्फुट स्यात् । तेन पुनर्मन्दकेन्द्रं ततफलं तेन मन्दस्फुटमसकृत स्फुट स्यात् एवमसकृत् यावद्विशेषः । तत्त दृक्षोतताभ्यां प्रथम फलाभ्यामित्यादिना कुजस्य विशेष उक्तस्तेषोपपत्तिरेव वासना प्रमिता॰ । यज्ञायां तत्प्रोक्ता सत्त्वव्यानयन-प्रकारस्तु खगोलशब्दे २४१२ पृ॰ दृश्य॰ ।

**स्फुटन** न॰स्फुट—ल्युट् । १विकसने अमर॰ २विदलीभावे च ।

**स्फुटबन्धनी** स्त्री स्फुटं बन्धनं यस्याः गौरा॰ ङीष् । कपोतपद्याम् रत्नमा॰ ।

**स्फुटित** त्रि॰स्फुट—क्त । १विकसिते हेमच॰ ।भिन्ने"दाघे वा स्फाटितस्य वा दुरापम् । ३व्यक्तीकृत ४परिहासित च

**स्फुटि(टी)** स्त्री स्फुट इन् वा ङीप् । १पादस्फोटरोगे (फोडा) २कर्कटीफले च (फुट) शब्दर॰ । [टित् त ।

**स्फुट्ट** अनादर चु॰ उ॰ सक॰ सेट् । स्फुट्टयति ते अपुस्फु-

**स्फुड़** वरणे तु॰ कु॰ पर॰ सक॰ सेट् । स्फुडति अस्फु-डीत पुस्फोड । [अस्फुडिष्ट ।

**स्फुड** विकाशे भ्वा॰ आत्म॰ अक॰ सेट् इदित् । स्फुण्डते

**स्फुड** परिहासे चु॰ उ॰ सक॰ सेट् इदित् । स्फुण्डयति ते अपुस्फुण्डत् त । [शब्दच॰ ।

**स्फुत्कार** पु॰ स्फुदित्यव्यक्तं शब्दं करोति कृ-अण् । अग्नौ

**स्फुर** स्फूर्त्तौ तु॰ कुटा॰ प॰ अक॰ सेट् । स्फुरति अस्फुरीत् पुस्फोर ।"चार पुस्फोर ... " भट्टि॰ । णिच् स्फारयति । [विस्फुरणे अमर ।

**स्फुर** पु॰ स्फुर-क । खड्गे हेमच॰ । भावे घञ् ।

**स्फुरण** न॰ स्फुर—ल्युट् । ईषच्चलने अमर॰ । युच् । ... स्त्री । अङ्गभेदे स्फुरणफलं यथा "... ... ... ... ... । ... ... ... ... ... ।

ललाटदेशे । भ्रू घ्राणमध्ये प्रियसङ्गमः स्यात् नासाक्षि-मध्ये च सहायलाभः । दृगन्तमध्यस्फुरणेऽर्थलाभोत्कण्ठे क्रमाद्विस्फुरिते दृगादौ । अधो दृशः स्फुरणे रणः स्यात् प्रियश्रुतिः स्यात् स्फुरिते च कर्णे । योषित्समृद्धि-स्फुरिते च गण्डे घ्राणे तु सौगन्ध्यमुदौ भवेताम् । भोज्यं त्वधरोष्ठे यास्य स्कन्धे गते भोगविवृद्धिलाभौ । स्यन्दो भुजस्येष्टसमागमाय स्यन्दः करस्य द्रविणाप्तिहेतुः । स्यन्दश्च पृष्ठस्य पराजयाय स्यन्दो जयायोरसि मानवानाम् । पार्श्वप्रकम्पे विभवस्य लाभः कटिप्रकम्पे तु बलप्रमोदौ । नाभिप्रकम्पे निजदेशनाशः धनक्षितिः स्याद्भुवि प्रकम्पे । दृष्ट्वा धनाप्तिं हृदयस्य कम्पे स्फिक्पायुकम्पेऽपि च वाहनाप्तिः । वरस्त्रीकम्पे वरयोषिदाप्तिस्तु सकम्पे तनयस्य जन्म । बस्तौ च कम्पे युवतिप्रवृत्तिं दोषस्य कम्पे पुनरुद्धृतः । जरः-प्रकम्पे शुभहायनाभः आज्ञानुकम्पे त्वचिरस्य सिद्धिः । जङ्घाप्रकम्पे निजदेशनाशः स्थानाप्तिरेषा चर-णस्य कम्पे । यात्रा सलाभाऽङ्घ्रितलप्रकम्पे पुंसां सदा दक्षिणदेशभागे । स्त्रीणां तु वामावयवे प्रजात । स्पन्द-फलानि प्रदिशन्त्यशक्यम्" वसन्तराजशाकुने ४वर्ग० ।

स्फुर्च्छ विस्मरणे भ्वा० प० सक० सेट् । स्फूर्च्छति अस्फू-र्च्छीत् आदित् स्फूर्च्छितं स्फूर्च्छनम् ।

स्फुर्ज वज्रशब्दे भ्वा० प० अक० सेट् । स्फूर्जति अस्फू-र्जीत् क्विप् स्फूर्जथुः । आदित् स्फूर्जितः स्फूर्जनम् ।

स्फुर्जथु पु० स्फुर्ज अथुच् नि० न दीर्घः । वज्रनिर्घोषे अमरटीका ।

स्फुल स्फूर्त्तौ चले च अक० सञ्चये सक० तुदा० कुटा० प० सेट् । स्फुलति अस्फुलीत् । पुस्फोल । [युत त्रि०

स्फुल न० स्फुल-क । १वस्त्रागारे (ताम्बु) शब्दर० । २स्फूर्त्ति-

स्फुलन न० स्फुल-भावे ल्युट् । स्फुरणे भोजक० ।

स्फुलिङ्ग पुंस्त्री० स्फुल-इङ्गच् स्फुरन् इतस्ततः शब्दो लिङ्गति गच्छति यस्मात् लिगि-घञ् पृषो० वा । अग्नि-कणे अमरः ।

स्फुलिङ्गिनी स्त्री स्फुलिङ्ग-अस्त्यर्थे इनि । १अग्नि-सप्तजिह्वायाम् शब्दा० । २स्फुलिङ्गयुक्ते त्रि० ।

स्फूर्जक पु० स्फूर्ज-ण्वुल् । तिन्दुवृक्षे अमरः ।

स्फूर्जथु पु० स्फूर्ज-अथुच् । वज्रपातशब्दे अमरः ।

स्फूर्त्ति स्त्री स्फुर्च्छ-स्फुर-वा क्तिन् । १स्फुरणे २विक-सने भर्त्तभावाद्य रमानाथः ।

स्फूर्त्तिमत् पुं० स्फूर्त्तिरस्त्यस्य मतुप् । १पाशुपतास्त्रे शैवभेदे

त्रिका० । २प्रतिभायुक्ते ३विकाशयुक्ते च त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

स्फेयस् त्रि० अतिशयेन स्फिर, प्रचुरः इयसुन् स्फादेश ।

अतिप्रचुरे स्त्रियां ङाप् । इष्ठन् । स्फेष्ठोऽप्यत्र त्रि० ।

स्फोट पु० स्फुटत्यर्थोऽनेन स्फुट-करणे घञ् । व्याकरणोक्ते वर्णातिरिक्ते पूर्वपूर्ववर्णानुभवसहितचरमवर्णानुभवव्यङ्ग्ये अर्थप्रत्यायके अखण्डे शब्दभेदे स्फार्थे क तमार्थे । व्याक-रणमते वर्णसमुदायानां नार्थबोधकत्वं किन्तु स्फोट-स्यैवेति तत्प्रदर्शितमस्माभिः शब्दार्थरत्ने यथा

"तत्र वर्णानां प्रत्युच्चारणमन्यथाप्रतीयमानतया अनित्य-त्वेन आशुविनाशिनाञ्च तेषां मेलनासम्भवेन तत्समुदा-यस्यापि सत्त्वाभावेन प्रत्येकं वर्णं वृत्तौ व्यभि-चारेण च पूर्वपूर्ववर्णानुभवाहितसंस्कारसहितान्त्य-वर्णजनितपरिपाकशालिनि हृदये झटिति समुदीयमानस्य स्फोटरूपस्यैव शब्दस्य नित्यतया तस्यैव नित्यसम्बन्ध-योग्यतया वृत्तिमत्त्वमुचितमित्याकरे स्पष्टम् । तथाहि । वर्णा अर्थं वाचकाः स्युः स्यादेव तेभ्यो व्यस्तेभ्योऽर्थो-ऽवगतिः । न च तथा । प्रत्येकं वृत्तिमत्त्वाभावेन तत्-समुदायस्य वृत्तिमत्त्वं सुदूरपराहतम् । आशुविना-शिनां वर्णानां मेलनासम्भवेन तत्समुदायत्वासिद्धेः पूर्व-पूर्ववर्णानुभवाहितसंस्कारसहितस्य चरमवर्णस्य वाच-कत्वन्तु सम्भावितमपि दिगन्तरीयताडगस्य सुकारा-मादाय वर्त्तमानचरमवर्णमात्रानुभवेन अर्थावगत्यापत्त्या निरासितम् । अन्त्यवर्णपर्यन्तानामनुभवानन्तरं समुदा-यानां स्मरणोदयकल्पनया पुनः समुदितवर्णानां चर-मात्मकत्वानतोऽर्थावगतिरित्यपि न युक्तं सरोरसो-रसादाववैशेष्येण तत्तद्वर्णस्मरणस्मरणादुभयत्रैकरूपार्था-नुपपत्तेः । अतोऽवश्यं वर्णातिरिक्तोऽन्त्यवर्णानुभवव्यङ्ग्यः स्फोटनामा शब्दः स्वीकार्यः स्फुट प्रकाशतेऽर्थोऽने-नेति व्युत्पत्त्या च तस्य सार्थकनामता बोध्या समर्थित-श्चैव एव पक्षः पातञ्जलभाष्ये व्याख्यातृभिः "द्वेतवा-सर्वशब्दैरनावच्छिन्नप्रत्यावृत्तमनवभासितक्रमासौ ध्वनिः स एवो बुद्धिनिर्ग्राह्यतद्वर्णमात्रवाच्यस्य संकेतितं तदेव पदमिति बुद्धिविनयप्रत्ययस्वाभिप्रायाणां क्रमसत्त्वं बोद्ध-व्यं अन्त्यवर्णप्रत्ययव्यापत्त्यापितं प्रतीतम्" इत्यन्तेन । अत्र चानेकवर्णानां सङ्कालाच्छेदकतादिषयैकत्वेव जातिरूप-स्फोटस्य सङ्कालाच्छेदकत्वस्वमते नाशस्य च दृष्ट-त्वम् । अत्रैव भट्टनोत्सुमे वाग्देवरचितैः "प्रत्यत्व इव सतते सामान्यमस्पष्टानाम् । श्रोत्रग्राह्यः स्वा

भेदोऽस्तु वर्णानां तारमन्द्रवदिति"। तथा "शृणोति य इमं स्फोटं सुप्ते श्रोत्रे च शून्यदृक्। येन वाक् व्यज्यते यस्य व्यक्तिराकाश आत्मनः" इति भागवतवचने स्फोटात्मकशब्दस्य ब्रह्मात्मलिङ्गतोक्त्या स्फोटस्य शब्दोऽर्थाप्रत्ययात इत्यवगम्यम्। हरिवंशेऽपि "अक्षराणामकारस्त्वं स्फोटस्त्वं वर्णसंश्रयः" इति स्फोटस्य व्यञ्जकवर्णाश्रयत्वमभिहितम्। एतन्मताभिप्रायेणैव "स्फोट इत्यादेति" शारीरकभाष्ये स्फटव्युत्पादनम् "वर्णा एव तु शब्द इति भगवानुपवर्ष इति" निराकरणान्तपक्षं संगृहणात् तन्मताभिप्रायेण। "न स्फट प्रतीयमानोऽतिशयादिति" सांख्यसूत्रेऽपि स्फोटस्य खण्डनम्नुपवर्षमताभिप्रायेणेति सर्वं शस्यम्। स च स्फोटो वर्णपदादिभेदेन अनेकविधो बाहुल्यभयात् न प्रपञ्चितः। तस्य स्फोटस्याभिव्यक्तौ प्राकृतस्य ध्वनेः कारणत्वं चिरचिरतरस्थितौ तु प्राकृतध्वनिजातवैकृतध्वनेरिति विवेकः। तथा च वाक्यपदीये "स्फोटस्य ग्रहणे हेतुः प्राकृतो ध्वनिरिष्यते" इति। "स्थितिभेदे निमित्तत्वं वैकृतः प्रतिपद्यते" इति च स्थितिभेदे चिरचिरतरकालस्थितौ ध्वनिस्तु पूर्वलक्षितः। तस्य च स्फोटस्य नित्यतया ध्वनिगतह्रस्वदीर्घादिकालस्य तत्रोपचारः। प्रतिपादितश्च तथैव वाक्यपदीये "स्फोटस्याभिन्नकालस्य ध्वनिकालानुपातिनः। स्वभावतस्तु नित्यत्वात् ह्रस्वदीर्घप्लुतादिषु। प्राकृतस्य ध्वनेः काल शब्दस्येत्युपचर्यते"। शब्दस्य स्फोटस्य नित्यतया अभिन्नकालस्य ह्रस्वदीर्घादिषु प्राकृतध्वनेः काल तारत्वादिधर्मैरुपचर्यते इति तदर्थः। परन्तु विलम्बितोच्चारणस्थले तत्तद्वर्णानां तदीयजनितसंस्काराणां वा बहुक्षणपर्यन्तस्थायित्वकल्पनामपेक्ष्य एकस्यैव शब्दस्याभिव्यक्त्यनन्तरं जायमानेन वैकृतेन ध्वनिना बहुकालस्थितिकल्पने लाघवमित्यपि द्रष्टव्यम्। भेरीशब्दादौ च ध्वन्यभिव्यक्त्यनन्तरं जायमानप्राकृतध्वनेर्बहुकालस्थायित्वदर्शनस्यापि तथाकल्पनौचित्यात्। अतएव च महाभाष्ये "एवं तर्हि स्फोटः शब्दो ध्वनिः शब्दगुणः" इत्यादिना ऽभिव्यञ्जकत्वेन ध्वनेः स्फोटरूपशब्दगुणत्वमभिहितम्। ध्वनेर्ह्रस्वदीर्घत्वेनापि भानम् यथा "ध्वनिः स्फोटश्च शब्दानां ध्वनिस्तु खलु लक्ष्यते। अल्पो महांश्च केषाञ्चित् उभयं तत् स्वभावतः" इति महाभाष्यधृतस्फोटलक्षणे इत्यर्थः। ध्वनिविकारे च वायुसंयोगविशेषस्य हेतुत्वं तस्य बहुकालस्थायित्वे विलम्बितत्वमल्पकालस्थायित्वे द्रुतत्वमिति विवेकः। एवं बहुविधेषु स्फटेषु वाक्यस्फोटस्यैव सिद्धान्ते निष्कृष्टतया तस्यैव बोधकत्वं तद्घटकपदानान्तु पदमध्यवर्त्तिवर्णवत् निरर्थकत्वं विशिष्टार्थद्योतनायैव तत्र प्रयोगात्। तथा च "ब्राह्मणार्थो यथा नास्ति कश्चिद् ब्राह्मणकम्बले। देवदत्तादयोवाक्ये तथैव स्युर्निरर्थकाः" इति। "पदे न वर्णा विद्यन्ते वर्णेष्ववयवा न च। वाक्यात् पदानामत्यन्तं प्रविवेको न कश्चनेति" च वाक्यपदीये पदाद्यसद्भाव दर्शयति। तथा "वाक्यस्फोटोऽतिनिष्कर्षे तिष्ठतीति मतस्थितिरिति" हरिकारिकायां सिद्धान्ते वाक्यस्फोटस्यैव सिद्धिरिति प्रतिपादितम्। १व्रणभेदे च (फोडा) राजनि०।

**स्फोटक** पु॰ स्फुट-ण्वुल्। (फाड़ा) १व्रणभेदे, हेमच॰ २विदारके च।

**स्फोटन** न॰ स्फुट-ल्युट्। १विदारणे २विकाशने च भरतः।

**स्फोटनी** स्त्री॰ स्फुट्यतेऽनया स्फुट-ल्युट् ङीप्। मणिवेधनकरणे यन्त्रभेदे (भ्रमरी) हिरूपका॰।

**स्फोटबीजक** पु॰ स्फोटस्य व्रणभेदस्य बीजम् तत स्वार्थे क। भल्लातक राजनि॰। तत्फलनिर्यासस्य योगात् व्रणोत्पत्तिर्लोकप्रसिद्धा।

**स्फोटायन** पु॰ स्फोटः परायणं अर्थबोधकतयाऽऽश्रयणं यस्य। अर्थबोधकत्वेन स्फोटाभ्युपगन्तरि वैयाकरणे मुनिभेदे "अवङ् स्फोटायनस्य" पाणिनिः। [सिकौ॰।

**स्फोटिका** स्त्री स्फुट-ण्वुल् टापि अत इत्वम्। हापुत्रिकायां

**स्फ्य** न॰ स्फाय-यत् नि॰। खड्गाकारे यज्ञार्थे काष्ठभेदे सि॰कौ॰

**स्फ्याश्लिष्टेज्याधिकरण** न॰ अधिकरणभेदे जै॰ न॰ "स्फ्याश्लिष्टेज्याधिकरणस्य स्फ्यस्य खड्गाकारकाष्ठस्य भक्ष्यादेयानिमित्तकव्यायामिष्टिर्न तत्संबद्धविकृतिरिति निरुपेन दर्शितकर्मविधर्माणां प्राप्तौ पूर्वदिवमत का धीत् श्वणीयदयताराहनमपि प्राप्तं तत्र तदानीं न विधीयते नैमित्तिक निमित्तनिश्चयतोऽधिकारितया मकत अभ्याविभक्ष संपद्दर्शमिभिषयेन प्रधानमभि कारिणोऽप्यनधिकारात्तदुत्तरदिने च निमित्तं नषय तदधिकारसिद्धावपि नाशश्रमानुष्ठानम् आवाहनस्य पूर्वदिनप्रात आवनेयस्यादितोत्सामाप्याधाहन निर्वाणमनुष्ठानम्"

**स्म** अव्य॰ स्मि-ड। १अतीते २पादपूरणे च अमरः।

**स्मय** पु॰ स्मि-अच्। १गर्वे २अद्भुतरसस्थायिभावे च मेदि॰।

**स्मर** पु० स्मरति प्रियमनेन स्मृ-करणे अप् । १कामदेवे अमर । भावे अप् । २स्मरणे । [त्रिका०

**स्मरकूपक** पु० स्मरस्य कूप इव कायति कै-क । कामगृहे

**स्मरगृह** न० स्मरस्य गृहमिव । १स्त्रीचिह्नभेदे भगे शब्दा० स्मरमन्दिरादयोऽप्यत्र ।

**स्मरचक्र** पु० "कृत्वा वामकरेणोरू स्वपादस्योपरिस्थितम् । रदस्तु रमते कामी स्मरचक्रः प्रकीर्त्तितः" स्मरदीपिकोक्ते रतिबन्धभेदे ।

**स्मरण** न० स्मृ-ल्युट् । ज्ञातवस्तुनोऽनुभवाधीनसंस्कारजन्ये उद्बोधकसहकारेण जायमाने १ज्ञानभेदे स्मृतिशब्दे दृश्यम् । आध्याने हेमच० । २चिन्तने शब्दा० । ३व्यभिचारिभेदे सा० द० । व्यभिचारिशब्दे ४०७ पृ० दृश्यम् ।

**स्मरदशा** स्त्री स्मरकृता दशा । कामिना स्मरकृतासु चक्षुःप्रीत्यादिषु दशसु दशासु ।

"चक्षुःप्रीतिश्च ताप पाण्डुता कृशताऽरुचिः । धृतिः स्यादनालम्बनता व्याधिरुन्मादमूर्च्छनाः । मृतिश्चेति क्रमाज्ज्ञेया दश स्मरदशा इह । अप्रीतिः प्रतापितापस्तु । विरहज्वर । अरतिर्वस्तुवैराग्यं सर्वत्रारोचकतापि तत । अनालम्बनता चापि शून्यता मनसः स्मृता । तन्मय तत्प्रकाशा हि बाह्याभ्यन्तरतस्तथा । रसविच्छेदहेतुत्वात् मरणं नैव वर्ण्यते । वर्ण्यतेऽपि यदि प्रत्युज्जीवनं स्याददूरतः" इति सा०द० ।

**स्मरध्वज** न० ६त० । स्त्रीचिह्ने शब्दर० । २वाद्ये पु० हेमच०

**स्मरप्रिया** स्त्री ६त० । स्मरभार्यायां रतौ शब्दा० ।

**स्मरलेखनी** स्त्री स्मरस्य लेखनीव । स्मरस्य कामोद्दीपकत्वात् शारिकापक्षे शब्दर० । [याम् राजनि० ।

**स्मरवीथिका** स्त्री स्मरस्य वीथिकेव प्राप्तिहेतुत्वात् । वेश्या

**स्मरवृद्धि** पु० स्मरस्य वृद्धिर्यस्मात् । १कामवृद्धिक्षुपे राजनि० ६त० । २कामवृद्धौ स्त्री । [शब्दर० ।

**स्मरस्तम्भ** पु० स्मरस्य तद्व्यापारस्य स्तम्भ इव । उपस्थे

**स्मरसख** पु० स्मर सखा यस्य । वसन्ते त्रिका० ।

**स्मरहर** पु० स्मरं हरति नाशयति हृ-अच् । १महादेवे अमर० । स्मरमर्दनादयोऽप्यत्र ।

**स्माराङ्कुश** पु० स्मरं तत्कार्यमङ्कुश इव उत्तेजकत्वात् । नखे शब्दर० अङ्कुशाघातेन हि ... स्मरोद्दीपनं प्रसिद्धम् ।

**स्मराम्र** पु० स्मरप्रियः आम्रः राजाम्रे राजनि० ।

**स्मरासव** पु० स्मरोद्दीपक आसव इव । लालायाम् त्रिका० । कामिना ... तदास्वाद्यत्वात् ।

**स्मार्त्त** त्रि० स्मृतौ विहितः, स्मृति वेत्त्यधीते वा अण् । १स्मृतिविहिते दानादौ "अन्योऽपि स्मार्त्तमाचरेत्" इति "स्मार्त्तं वैदिकवत् चरेत्" च स्मृतिः । २स्मृतिशास्त्राभिज्ञे च

**स्मि(ष्मि)** अनादरे सक०विस्मये अक० चु० आ० सेट् । स्मापयते आसिस्मपत । अयं षोपदेश इत्र । अन्यतो विस्मये स्माययतीत्येव । अय भ्वादिरात्म० अनिट् । स्मयते असमेष्ट सिष्मिये षोपदेशत्वात् षत्वम् । [त अविष्मिटत् त

**स्मिट** अनादरे सक० स्नेहे अक० चु० उभ० सेट् । स्मेटयति ।

**स्मित** न० स्मि-भावे क्त । १ईषद्धास्ये अमरः "सुख विकसित-स्मितम्" मालतीमाधवम् । कर्त्तरि क्त । २विकसिते ३ईषद्धास्यान्विते च त्रि० ।

**स्मील** निमेषणे भ्वा०पर०सक० सेट् । स्मीलति असमीलीत् ।

**स्मृ** स्मरणे भ्वा० प० अनिट् । स्मरति अस्मार्षीत् सस्मार सस्मर्थ । अषोपदेशत्वात् न षत्वम् । एतद्योगे कर्मणि षष्ठी । अयमीत्युक्त्वा सक० घटा० स्मरयति ।

**स्मृत** त्रि० स्मृ-क्त । १कृतस्मरणे २स्मृतिविषये च ।

**स्मृति** स्त्री स्मृ-क्तिन् । अनुभूतवस्तुन उद्बोधकसहकारेण संस्काराधीने १ज्ञानभेदे । स्मर्यते वेदधर्मोऽनेन करणे क्तिन् । २धर्मशासनशास्त्रे वेदार्थानुभवजन्ये वेदार्थानुवादक मुनिप्रणीत वाक्यरूपे शास्त्रे । "वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतशीले च तद्विदाम्" मनु ।

ज्ञानभेदस्मृतेस्तल्लक्षणादिकं पात० सू० भा० विवरणे-उक्तम् उक्तं यथा

"अनुभूतविषयासंप्रमोषः स्मृतिः" सू० । "किं प्रत्ययस्य चित्तं स्मरति । आहोस्वित् विषयस्येति । ग्राह्योपरक्तः प्रत्ययो ग्राह्यग्रहणोभयाकारनिर्भासस्तथाजातीयकं संस्कारमारभते स संस्कारः स्वव्यञ्जकाञ्जनं तदाकारमेव ग्राह्यग्रहणोभयात्मिकां स्मृतिं जनयति । तत्र ग्रहणाकारपूर्वा बुद्धिः ग्राह्याकारपूर्वा स्मृतिः । सा च द्वयी, भावितस्मर्त्तव्या चाभावितस्मर्त्तव्या च स्वप्ने भावितस्मर्त्तव्या जाग्रत्समये त्वभावितस्मर्त्तव्येति । सर्वाः स्मृतयः प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतीनामनुभवात् प्रभवन्ति" भा० । "अनुभूतविषयासंप्रमोषः स्मृतिः प्रमाणादिभिरनुभूते विषयेऽसंप्रमोषः स्तेयं सा स्मृतिः संस्कारमात्रजन्यं हि ज्ञानं संस्कारकारणानुभवावभासितो विषय आत्मीयस्तदधिकविषयपरिग्रहस्तु संप्रमोषः स्तेयं तस्मात् प्राज्यत्वात् । मुष-धातोः स्तेयार्थत्वात् संप्रमोषपदव्युत्पत्तेः । एतदुक्तं भवति ।

**स्व** न० स्वन–ड। १धने अमरः। २आत्मनि ३ज्ञातौ च पु० अमरः। ४आत्मीये त्रि०। आत्मनि आत्मीये चार्थेऽस्य सर्वनामता।

**स्वकम्पन** पु० स्वेनैव पराप्रयुज्यमान एव कम्पते कम्पि–युच्। वायौ शब्दर०। [सदा" गीता

**स्वकर्मन्** न० स्वस्य कर्म। स्ववर्णोचिते कर्म्मणि "स्वकर्मनिरतः

**स्वकीय** त्रि० स्वस्येदम् छ कुक् च। आत्मीये। अत्र नित्य मेव कुक्, अकुक्युक्तप्रयोगस्तु अपाणिनीयः।

**स्वग** सर्पणे भ्वा० प० सक० सेट् इदित्। स्वङ्गति अस्वङ्गीत्।

**स्वगत** त्रि० स्वस्मिन् मनसि आत्मनि वा गतम् गम–क्त। १मनोगते २आत्मगते च। नाटकाभिनये प्रतिपाद्यवक्ष्यमाणार्थे रङ्गभूमिस्थसामाजिकजनश्रवणयोग्ये वाक्ये न०। "अश्राव्यं खलु यद्वस्तु तदिह स्वगतं मतम्" सा॰द०।

**स्वगुप्ता** स्त्री स्वेनैव गुप्ता। १शूकशिम्ब्याम् शब्दर०। २ल ज्जालुकायाञ्च राजनि०।

**स्वगृह** पु॰स्त्री० स्वस्य गृहं यस्य। १कलिकारखगे जटा० ६त०। २निजमन्दिरे ३निजरामौ च स्त्री०।

**स्वच्छ** त्रि० सुष्ठु अच्छः प्रा०। १अतिनिर्मले कालुष्यरहिते २मुक्तायां ३स्फटिके च पु० राजनि०। ४श्वेतदूर्वायाम् स्त्री राजनि०। ५विमलोपरसे न० ६रोगवियुते त्रि० शब्दर०। ७रूप्ये च। [अमरः।

**स्वच्छन्द** त्रि० स्वस्य छन्दोऽभिप्रायः स्वतन्त्रे यस्य। स्वाधीने

**स्वच्छपत्त्र** न० स्वच्छं पत्त्रं यस्य। अभ्रके हेमच०।

**स्वच्छमणि** पु० कर्म०। स्फाटिके मणौ राजनि०।

**स्वच्छवालुक** न०स्वच्छा वालुकेव यत्र। विमलोपरसे राजनि०

**स्वज** न० स्वस्मात् देहात् आत्मनो वा जायते। १रुधिरे मेदि० २पुत्रे पु० ३कन्यायां स्त्री मेदि०। ५आत्मजाते त्रि०।

**स्वजन** पु०स्वस्यैव जनो जननमेककुले यस्य। १ज्ञातौ अमरः। ६त०। २आत्मसम्बन्धिलोके। [यति–ते अस्वठन्नीत्।

**स्वठ** गतौ संस्कारे संस्कारे च चु० उ० सक० सेट्। स्वठ

**स्वतन्त्र** त्रि० स्वस्य तन्त्रं प्रधानं स्वतन्त्रं यस्य। १स्वाधीने अपराधीने अमरः। तन्त्रञ्च इतरव्यापाराधीनव्यापारवत्त्वम्। २कर्त्तरि च सति समभिव्याहृतक्रियाकारकान्तरानधीनव्यापारवान् इति शाब्दिकाः "स्वतन्त्रः कर्त्ता" पा० कर्त्तृशब्दे १७१६ पृ० दृश्यम्।

**स्वतस्** अव्य० स्व+तसिल्। आत्मत इत्यर्थे।

**स्वता** स्त्री स्वस्य स्वकीयस्य भावः तल्। स्वकीयत्वे "काम स्वतां पश्यति" सहस्रधा।

**स्वतोग्राह्य** न० स्वग्राहकसामग्रीग्राह्ये प्रामाण्ये- वेदान्तादिमतम् "प्रामाण्यं न स्वतोग्राह्यं संशयानुपपत्तितः" भाषा० उक्तेर्न तत् स्वतोग्राह्यमिति न्यायमतम्।

**स्वत्व** न० स्वस्य भावः त्व। द्रव्यादौ यथेष्टक्रयविक्रयादिक्रियासु विनियोजके १धर्मभेदे २स्वामित्वे च, तच्च सम्बन्धभेदेन द्रव्यगतमात्मगतञ्च। स्वत्वपदार्थस्तु दायभा०टीकायां श्रीकृष्णतर्कालङ्कारेण निरूपितो यथा

"स्वत्वञ्च यथेष्टविनियोगार्हत्वेन शास्त्रबोधितत्वमिति भावः। अतिरिक्तः पदार्थ इति शिरोमणिः। स्वामित्वञ्च तन्निरूपकत्वं निरूपकतया तदेव वा तच्च द्रव्यगतं गुणगतञ्च द्रव्यस्य दानादिसुतैः गौर्वा वत्सस्य स्फोटित्वादौ लौहित्यादिगुणविशिष्टपारिभाषिकगोवत्सोत्पत्तावस्थितेव। वस्तुतस्तु आत्मगतैव स्वामित्वमतिरिक्तपदार्थं. विक्रयदानादीनां तद्बाधकत्वे तद्धेतुत्वे च सम्बन्धाभावात् तदेव निरूपकतया स्वत्वव्यवहारहेतुः विषयतया प्रामाण्यवत्। अतएव निबन्धादौ भाविन्यपि स्वत्वम् अन्यथा प्रतिमासं प्रतिवर्षं वा देयत्वेन प्रतिश्रुतस्य धान्यादिरूपस्य भावित्वेन तत्र तदुत्पत्त्यनुपपत्तेरिति चूडामणिप्रभृतीनां ज्ञानतो वस्तुतस्तत्र समीचीनः पन्थाः।

तच्च स्वत्वं लौकिकमिति मिता० व्यवस्थापितं यथा "स्वत्वमेव तावन्निरूप्यते किं शास्त्रैकसमधिगम्यं स्वत्वमुत प्रमाणान्तरसमधिगम्यमिति। तत्र शास्त्रैकसमधिगम्यमिति तावद्युक्तं गौतमवचनात्। 'स्वामी रिक्थक्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमेषु ब्राह्मणस्याधिकं लब्धं क्षत्रियस्य विजितं निर्विष्टं वैश्यशूद्रयोरिति" प्रमाणान्तरगम्ये स्वत्वे नेदं वचनम्। तथा स्तेनातिदेशे मनुः "योऽदत्तादायिनो हस्ताल्लिप्सेत ब्राह्मणो धनम्। याजनाध्यापनेनापि यथा स्तेनस्तथैव सः" इत्यदत्तादायिनः सकाशात् याजनादिकरणेन द्रव्यमर्जयतो दण्डविधानमनुपपन्नं स्यात् स्वत्वस्य लौकिकत्वे। अपि च। लौकिकं चेत् स्वत्वं मम स्वमपहृतमनेनेति न ब्रूयात् अपहर्तुरेव स्वत्वादन्यस्य स्वत्वेनापहृतमिति भाष्यकृतं स्यात्। एवं तर्हि सुवर्णरजतादिस्वरूपवदस्य वा स्वमस्य वा स्वमिति प्रमाणं न स्यात् तस्माच्छास्त्रैकसमधिगम्यं स्वत्वमिति। अत्रोच्यते। लौकिकमेव स्वत्वं लौकिकार्थक्रियासाधनत्वात् व्रीह्यादिवत्। आहवनीयादीनां हि शास्त्रगम्यानां न लौकिकक्रियासाध

मस्तमपि। तस्मात् ग्रहणीयादीनामपि प्राप्यादिसाधनत्व मस्त्येव। नैतत्। न हि तस्माद् ग्रहणीयादिद्रव्येण पाकादिसाधनत्वं किं तर्हि तस्मादिपरिच्छिन्नाना न्यादिद्रव्येण। इदं तु सुवर्णादिद्रव्येण न क्रयादि साधनत्वमपि तु स्वत्वेनैव। न हि यस्य यत्स्वं न भवति तस्य क्रयादर्थक्रियां साधयति। अपि च प्रत्यन्तवासिनामप्यदृष्टशास्त्रव्यवहाराणां स्वत्वव्यवहारो दृश्यते क्रयविक्रयादिदर्शनात्। किञ्च। नियतोपायकं स्वत्वं लोकसिद्धमेवेति न्यायविदो मन्यन्ते। तथा हि लिप्सासूत्रे तृतीयवर्णके द्रव्यार्जननियमानां क्रत्वर्थत्वे स्वत्वमेव न स्यात् स्वत्वस्यालौकिकत्वादिति पूर्वपक्षाशङ्कायामयुक्तं द्रव्यार्जनस्य प्रतिग्रहादिना स्वत्वसाधनत्वं लोकसिद्धमिति पूर्वपक्षः समर्थितो गुरुणा। ननु द्रव्यार्जनस्य क्रत्वर्थत्वे स्वमेव न भवतीति यत्र यत्र न वक्तव्यमेव। प्रतिग्रहादिनापि स्वत्वं स्वत्वं नापादयतीति विप्रतिसिद्धमिति वदता। तथा सिद्धान्तेऽपि स्वत्वस्य लौकिकत्वमङ्गीकृत्यैव विचारप्रयोजनमुक्तम्। यतो नियमातिक्रमः पुरुषस्य न क्रतोरिति। अस्य चायं मर्थ विवृतः। यदा द्रव्यार्जननियमानां क्रत्वर्थत्व तदा नियमार्जितेनैव द्रव्येण क्रतुसिद्धिः। नियमातिक्रमार्जितेन द्रव्येण न क्रतुसिद्धिरिति न पुरुषस्य नियमातिक्रमदोषः पूर्वपक्षे। सिद्धान्ते तु अर्जननियमस्य पुरुषार्थत्वात्तदतिक्रमेणार्जितेनापि द्रव्येण क्रतुसिद्धिर्भवति। पुरुषस्यैव नियमातिक्रमाद्दोष इति नियमातिक्रमार्जितस्यापि स्वत्वमङ्गीकृतम् अन्यथा क्रतुसिद्ध्यभावात् न चैतावता चौर्य्यादिप्राप्तस्यापि स्वत्वं स्यादिति मन्तव्यम् लोके तत्र स्वत्वप्रसिद्ध्यभावात् व्यवहारविसंवादाच्च। एवं प्रतिग्रहाद्युपायके स्वत्वे लौकिके स्थिते ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहादय उपायाः। क्षत्रियस्य विजितादय उपाया वैश्यस्य कृष्यादयः शूद्रस्य शुश्रूषादय इत्यदृष्टार्था नियमाः। स्वत्व इयन्तु सर्वसाधारणाः "स्वामी रिक्थक्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमेषु ब्राह्मणस्याधिकं लब्धं क्षत्रियस्य विजितं निर्विष्टं वैश्यशूद्रयोः"। तत्राप्रतिबन्धो दायो रिक्थम्। क्रयः प्रसिद्धः संविभागः सप्रतिबन्धो दायः। परिग्रहोऽनन्यपूर्वस्य जलतृणकाष्ठादेः स्वीकारः। अधिगमो निध्यादेः प्राप्तिः। एतेषु निमित्तेषु सत्सु स्वामी भवति। ज्ञातेषु स्वामी ज्ञायते। ब्राह्मणस्याधिकं लब्धमिति ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहादिना यल्लब्धं तदधिकमसाधारणम्। क्षत्रियस्य विजितमित्य

त्राधिकमित्यनुवर्त्तते क्षत्रियस्य विजयदण्डादिलब्धमसाधारणम्। निर्विष्टं वैश्यशूद्रयोरिति। अत्राप्यधिकमित्यनुवर्त्तते वैश्यस्य कृषिगोरक्षादिलब्धं निर्विष्टं तदसाधारणं शूद्रस्य द्विजशुश्रूषादिना भृतिरूपेण यल्लब्धं तदसाधारणमेवमनुलोमजानां प्रतिलोमजानाञ्च लोकप्रसिद्धेषु स्वत्वहेतुषु यद्यदसाधारणमुक्तम् "उतानामध्यसाधारण्यम्" इत्यादि तत्तद् यदि निर्विष्टमस्त्रेणोच्यते सर्वस्यापि भृतिरूपत्वात् "निर्वेशो भृतिभोगयोरिति" त्रिकाण्डीस्मरणात्। तत्तदसाधारणं वेदितव्यम्। यदपि पत्नीदुहितरश्चैवमादिस्मरणम्। तदपि स्वामिसम्बन्धितया बहुषु दायविभागितया प्राप्तेषु लोकप्रसिद्धेऽपि स्वत्वे व्यामोहनिरासार्थं स्मरणमिति सर्वमनवद्यम्"।– तच्च स्वत्वं जन्मनैवेति मिताक्षरादयः।– पित्रादिमरणादिनैवेति दायभागादयः। तत्रापि सदायद्रव्ये स्वत्वमिति मिताक्षरादय। प्रत्येकमेवेति दायभागादय। तत्तद्ग्रन्थे विस्तरो दृश्यः। [सुख्॰ अदनम्। २सुभक्ष्ये हेमच॰।

**स्वदन** न॰स्वद-भावे ल्युट्। १आस्वादे २लेहने च राजनि॰।

**स्वधर्म्म** पु॰ स्वस्य वेदादिविहितो धर्मः। स्वानुरूपे वेदाद्युक्ते आचारादिधर्मे। "यो यस्य विहितो धर्मः स तस्मात् प्रकीर्त्तितः। तस्मात् स्वधर्मं कुर्वीत द्विजो नित्यमनापदि" नरसिंहपु॰। "श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात् स्वनुष्ठितात्। स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः" गीता।

**स्वधा** अव्य॰ स्वद–आ पृषो॰ दस्य धः। १पितृदेवोद्देशेन हविस्त्यागे अमरः। स्वेन धयति धे–क टाप्। २मातृकाभेदे स्त्री। "नम स्वधायै स्वाहायै" इति पितृगाथा। "नमःस्वधास्वाहेत्यादिना सूत्रेण चतुर्थी पितृभ्य स्वधेत्यादौ पितृउद्देश्यकत्याग इति बोधः। तदर्थस्य विषयतया अस्य दानार्थो तस्य निपातत्वेन तदर्थस्य भेदान्वयस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वात्। इदमस्तु पितृभ्यः स्वधेत्यादौ–पितृउद्देश्यकत्यागविषय इदमस्त्वित्यादि बोधः। मातृभेदस्वधा च दक्षकन्या ब्रह्मणो मानसी कन्या च पितृपत्नी। तस्यामोत्पत्तौ पित्रादिशापकारणरूपोऽवतारो ब्रह्मणा दत्तः। "ब्रह्मा च मानसीं कन्यां ससृजे तां मनोहराम्"–"स्वधाभिधानां सुदतीं लक्ष्मीलक्षणसंयुताम्" "पितृभ्यश्च ददौ ब्रह्मा तेभ्यस्तुष्टिस्वरूपिणीम्। ब्राह्मणानाञ्चोपदेशं चकार लोकनायकः। स्वधान्तं मन्त्रमुच्चार्य्य पितृभ्यो देहि चेति च। क्रमेण तेन विप्राश्च पितृभ्यो दानं ददुः पुरा" ब्रह्मवै॰पु॰।

स्वधानामकस्वधाशब्दस्यापि पितृदाने विनियोग इति बोध्यम्।

**स्वधाप्रिय** पु॰ स्वधाभिनां प्रियः शाक॰। १कृष्णतिले शब्दर॰ २स्वधोपलक्षितश्राद्धादिप्रिये पित्रादौ च। स्वधा प्रिया यस्य। ३पितृलोके स्वधाशब्दे मूलं दृश्यम्। [गणे ३देवे च

**स्वधाभुज्** स्वधेत्यनेन त्यक्तद्रव्यं भुङ्क्ते भुज–क्विप्। १पितृ-

**स्वधि(ती)ति** स्त्री स्वेन धीयते धा–क्तिच् वा ङीप्। कुठारे परश्वधे अमरः द्विरो॰। स्वधितिरप्यत्र।

**स्वन** शब्दे भ्वा॰ पर॰ अक॰ सेट्। स्वनति अस्वनीत् अस्वानीत्। फणा॰ स्वेनतुः सस्वनतुः। अयं भूषणे वा घटा॰ (स्वा)स्वनयति। [स्वनद्–त।

**स्वन** ध्वाने अद॰ चु॰ उभ॰ अक॰ सेट्। स्वनयति–ते अस॰

**स्वन** पु॰ स्वन+अप्। शब्दे अमरः।

**स्वनि** पु॰ स्वन+इन्। शब्दे हेमच॰।

**स्वनित** त्रि॰ स्वन–कर्त्तरि–क्त। १शब्दिते अमरः। भावे क्त। २शब्दे ३मेघगर्जिते च न॰ हेमच॰।

**स्वनिताह्वय** पु॰ स्वनितमाह्वयते आ+ह्वे श। तण्डुलीय शाके राजनि॰। [स्त्रियां ङीप्।

**स्वनोत्साह** पुंस्त्री॰ स्वने उत्साहो यस्य। गण्डके शब्दर॰

**स्वपन** न॰ स्वप–ल्युट्। १शयने २निद्रायाञ्च शब्दर॰।

**स्वपिण्डा** स्त्री स्वेनैव पिण्डं पिण्डाकारोऽस्यस्या अच्। पिण्डखर्जूर्य्याम् राजनि॰।

**स्वप्न** पु॰ स्वप–भावे नन्। १निद्रायाम् अमर २शयने ३मानसिकज्ञानभेदे ४दर्शने च मेदि॰ आर्षे न॰। स्वप्नदृष्टपदार्थस्य मायामात्रत्वं शा॰ सू॰ भाष्ययोर्व्यवस्थापितं यथा "सन्ध्ये सृष्टिराह हि" सू॰।

"अतिक्रान्ते पादे पञ्चाग्निविद्यामुदाहृत्य जीवस्य संसारगतिप्रभेदः प्रपञ्चितः, इदानीं तस्यैवावस्थाभेदः प्रपञ्च्यते। इदमामनन्ति "स यत्र प्रस्वपिति" इत्युपक्रम्य "न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्त्यथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते" इत्यादि। तत्र संशयः किं प्रबोध इव स्वप्नेऽपि पारमार्थिकी सृष्टिराहोस्विन्मायामयीति। तत्र तावत् प्रतिपद्यते। सन्ध्ये सृष्टिरिति। सन्ध्यमिति स्वप्नस्थानमाचष्टे वेदे प्रयोगदर्शनात् "सन्ध्यं तृतीयं स्वप्नस्थानम्" इति। द्वयोर्लोकस्थानयोः प्रबोधसंप्रसादस्थानयोर्वा सन्धौ भवतीति सन्ध्यं तस्मिन् सन्ध्ये स्थाने तथ्यरूपैव सृष्टिर्भवितुमर्हति। कुतः, यतः प्रमाणभूता श्रुतिरेवमाह "अथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते" इत्यादि। स हि कर्त्तेति चोपसंहारादेवमेवावगम्यते" भा॰। "निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च" सू॰। "अपि चैके शाखिनोऽस्मिन्नेव सन्ध्ये स्थाने कामानां निर्मातारमात्मानमामनन्ति "य एष सुप्तेषु जागर्त्ति कामं कामं पुरुषो निर्मिमाणः" इति। पुत्रादयश्च तत्र कामा अभिप्रेयन्ते काम्यन्त इति। ननु कामशब्देनेच्छाविशेषा एवोच्येरन्, न, "शतायुषः पुत्रपौत्रान् वृणीष्व" इति प्रकृत्य "अन्ते कामानां त्वा कामभाजं करोमि" इति प्रकृतेषु तत्र पुत्रादिषु कामशब्दस्य प्रयुक्तत्वात्। प्राज्ञं चैनं निर्मातारं प्रकरणवाक्यशेषाभ्यां प्रतीमः। प्राज्ञस्य हीदं प्रकरणम् "अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मात्" इत्यादि। तद्विषय एव च वाक्यशेषोऽपि—"तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते। तस्मिँल्लोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चन"। इति प्राज्ञकर्त्तृका च सृष्टिस्तथ्यरूपा समधिगता यथा जागरिताश्रया तथा स्वप्नाश्रयापि सृष्टिर्भवितुमर्हति। तथा च श्रुतिः "अथो खल्वाहुर्जागरितदेश एवास्यैष इति यानि ह्येव जाग्रत् पश्यति तानि सुप्तः" इति स्वप्नजागरितयोः समानन्यायतां श्रावयति। तस्मात् तथ्यरूपैव सन्ध्ये सृष्टिरित्येवं प्राप्ते प्रत्याह। "मायामात्रन्तु कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात्" सू॰। "तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति। नैतदस्ति यदुक्तं सन्ध्ये सृष्टिः पारमार्थिकीति। मायामय्येव सन्ध्ये सृष्टिर्न परमार्थगन्धोऽप्यस्ति। कुतः कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात्। न हि कार्त्स्न्येन परमार्थवस्तुधर्मेणाभिव्यक्तस्वरूपः स्वप्नः। किं पुनरत्र कार्त्स्न्यमभिप्रेतं, देशकालनिमित्तसम्पत्तिरबाधश्च। न हि परमार्थवस्तुविषयाणि देशकालनिमित्तान्यबाधश्च स्वप्ने रथादीनामुचितो देशः सम्भवति, न तावत् संवृते देहदेशे रथादयोऽवकाशं लभेरन्। स्यादेतत् बहिर्देहात् स्वप्नं द्रक्ष्यति देशान्तरितद्रव्यग्रहणात्। दर्शयति च श्रुतिः बहिर्देहात् स्वप्नं "बहिः कुलायादमृतश्चरित्वा स ईयतेऽमृतो यत्र कामम्" इति। स्थितिगतिप्रत्ययभेदश्च नानिष्क्रान्ते जन्तौ सामञ्जस्यमनुभवतीति। नेत्युच्यते, न हि सुप्तस्य जन्तोः क्षणमात्रेण योजनशतान्तरितं देशं पर्येतुं विपर्येतुञ्च तत सामर्थ्यं सम्भाव्यते। क्वचिच्च प्रत्यागमनवर्जितं स्वप्नं श्रावयति "कुरुष्वहं शयानो निद्रयाभिप्लुतः स्वप्ने पञ्चालानभिगतश्चास्मि प्रतिबुद्धः" इति। देशा-

च्छेदमेयात् पश्चात्तेष्वेव प्रतिबुध्येत तानयमभिगत इति कुरुष्वेव तु प्रतिबुध्यते । येन चायं देहेन देशान्तरं गच्छन्निव मन्यते तमन्ये पार्श्वस्थाः शयनदेश एव पश्यन्ति । यथाभूतानि चायं देशान्तराणि स्वप्ने पश्यति न तानि तथाभूतान्येव भवन्ति, परिधावंश्चेत् पश्येज्जाग्रद्वस्तुभूतमर्थमाकलयेत् । दर्शयति च श्रुतिः "अन्तरेव देहे स्वप्नं स यत्रैतत् स्वप्न्यया चरति" इत्युपक्रम्य "स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्त्तते" इति । अतश्च श्रुत्युपपत्तिविरोधाद्बहिःकुलायश्रुतिर्गौणी व्याख्यातव्या बहिरिव कुलायादमृतश्चरित्वा, इति यो हि वसन्नपि शरीरे न तेन प्रयोजनं करोति स बहिरिव शरीराद्भवति इति । स्थितिगतिप्रत्ययभेदोऽप्येवं सति विप्रलम्भ एवाभ्युपगन्तव्यः, कालविसंवादोऽपि च स्वप्ने भवति रजन्यां सुप्तो वासरं भारते वर्षे मन्यते तथा मुहूर्त्तमात्रवर्त्तिनि स्वप्ने कदाचिद् बहून् वर्षपूगानतिवाहयति । निमित्तान्यपि च स्वप्ने न बुद्धये कर्मणे वोचितानि विद्यन्ते, करणोपसंहाराद्धि नास्य रथादिग्रहणाय चक्षुरादीनि सन्ति, रथादिनिर्वर्त्तनेऽपि कुतोऽस्य निमेषमात्रेण सामर्थ्यं दारूणि वा । बाध्यन्ते चैते रथादयः स्वप्नदृष्टाः प्रबोधे, स्वप्न एव चैते सुलभबाधा भवन्ति, आद्यन्तयोर्व्यभिचारदर्शनात्, रथोऽयमिति हि कदाचित् स्वप्ने निर्द्धारितः क्षणेन मनुष्यः सम्पद्यते, मनुष्योऽयमिति वा निर्द्धारितः क्षणेन वृक्षः । स्पष्टञ्चाभावं रथादीनां स्वप्ने श्रावयति शास्त्रम् "न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्ति" इत्यादि । तस्मान्मायामात्रं स्वप्नदर्शनम्" भा० । "सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः" सू० "मायामात्रत्वात् तर्हि न कश्चित् स्वप्ने परमार्थगन्ध इति, नेत्युच्यते । सूचकश्च हि स्वप्नो भवति भविष्यतो साध्वसाधुनोः । तथा हि श्रूयते "यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियं स्वप्नेषु पश्यति । समृद्धिं तत्र जानीयात् तस्मिन् स्वप्ननिदर्शने" इति । तथा "पुरुषं कृष्णं कृष्णदन्तं पश्यति स एनं हन्ति" इत्येवमादिभिः स्वप्नैरचिरजीवित्वमावेद्यत इति श्रावयति । आचक्षते च स्वप्नाध्यायविदः "कुञ्जरारोहणादीनि स्वप्ने धन्यानि खरयानादीन्यधन्यानि" इति । मन्त्रदेवताद्रव्यविशेषनिमित्ताश्च केचित् स्वप्नाः सत्यार्थगन्धिनो भवन्तीति मन्यन्ते । तत्रापि भवतु नाम सूच्यमानस्य वस्तुनः सत्यत्वं, सूचकस्य तु स्त्रीदर्शनादेर्भवत्येव वैतथ्यं बाध्यमानत्वादित्यभिप्रायः । तस्मादुपपन्नं स्वप्नस्य मायामात्रत्वम् । यदुक्तमाह हीति तदेवं सति भाक्तं व्याख्यातव्यं यथा लाङ्गलं गवादीनुद्वहतीति निमित्तमात्रत्वादेवमुच्यते न तु प्रत्यक्षमेव लाङ्गलं गवादीनुद्वहति, एवं निमित्तमात्रत्वात् सुप्तो रथादीन् सृजते स हि कर्त्तेति चोच्यते न तु प्रत्यक्षमेव सुप्तो रथादीन् सृजति । निमित्तत्वञ्चास्य रथादिप्रतिभाननिमित्तमोदत्रासदर्शनात् तन्निमित्तभूतयोः सुकृतदुष्कृतयोः कर्त्तृत्वेनेति वक्तव्यम् । अपि च जागरिते विषयेन्द्रियसंयोगादादित्यादिज्योतिर्व्यतिकराच्चात्मनः स्वयं ज्योतिष्ट्वं दुर्विवेचनमिति तद्विवेचनाय स्वप्न उपन्यस्तः, तत्र यदि रथादिसृष्टिवचनं श्रुत्या नीयेत स्वयं ज्योतिष्ट्वं न निर्णीतं स्यात् । तस्माद्रथाद्यभाववचनश्रुत्या रथादिसृष्टिवचनं भाक्तमिति व्याख्येयम् । एतेन निर्माणश्रवणं व्याख्यातम् । यदप्युक्तम् "प्राज्ञमेनं निर्मातारमामनन्ति" इति, तदप्यसत् श्रुत्यन्तरे "स्वयं विहत्य स्वयं निर्माय स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषा प्रस्वपिति" इति जीवव्यापारश्रवणात् । इहापि च "य एष सुप्तेषु जागर्त्ति" इति प्रसिद्धानुवादाज्जीव एवायं कामानां निर्माता सङ्कीर्त्यते, तस्य तु वाक्यशेषेण "तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म" इति, जीवभावं व्यावर्त्त्य ब्रह्मभाव उपदिश्यते, "तत्त्वमसि" इत्यादिवदिति न ब्रह्मप्रकरणं विरुध्यते । न चास्माभिः स्वप्नेऽपि प्राज्ञव्यापारः प्रतिषिध्यते, तस्य सर्वेश्वरत्वात् सर्वास्ववस्थास्वधिष्ठातृत्वोपपत्तेः । पारमार्थिकस्तु नायं सन्ध्याश्रयः सर्गो वियदादिसर्गवदित्येतावत् प्रतिपाद्यते । न च वियदादिसर्गस्याप्यात्यन्तिकं सत्यत्वमस्ति, प्रतिपादितं हि "तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः" इत्यत्र समस्तस्य मायामात्रत्वम् । प्राक् च ब्रह्मात्मदर्शनात् वियदादिप्रपञ्चो व्यवस्थितरूपो भवति, सन्ध्याश्रयस्तु प्रपञ्चः प्रतिदिनं बाध्यत इत्यतो वैशेषिकं सन्ध्यस्य मायामात्रत्वमुदितम्" भा० । "पराभिध्यानात् तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ" सू० । "अथापि स्यात् परस्यैव तावदात्मनोऽंशो जीवोऽग्नेरिव विस्फुलिङ्गः । तत्रैवं सति यथाऽग्निविस्फुलिङ्गयोः समाने दहनप्रकाशनशक्ती भवतः एवं जीवेश्वरयोरपि ज्ञानैश्वर्यशक्ती, ततश्च जीवस्यैश्वर्यवशात् साङ्कल्पिकी स्वप्ने रथादिसृष्टिर्भविष्यतीति, अत्रोच्यते । सत्यपि जीवेश्वरयोरंशांशिभावे प्रत्यक्षमेव जीवस्येश्वरविपरीतधर्मत्वं, किं पुनर्जी-

स्वधानामकस्वधाशब्दस्यापि पितृदाने विनियोग इति बोध्यम्।

**स्वधाप्रिय** पु० स्वधायां प्रियः शाक०। १कृष्णतिले शब्दर० २स्वधोपलक्षितश्राद्धादिप्रिये पित्रादौ च। स्वधा प्रिया यस्य। ३पितृलोके स्वधाशब्दे मूलं दृश्यम्। [गणे २देवे च

**स्वधाभुज्** स्वधेत्यनेन त्यक्तद्रव्यं भुङ्क्ते भुज–क्विप्। १पितृ-

**स्वधि(ती)ति** स्त्री स्वेन धीयते धा–क्तिच् वा ङीप्। कुठारे परश्वधे अमरः प्रमो०। स्वधितिरप्यत्र।

**स्वन** शब्दे भ्वा० पर० अक० सेट्। स्वनति अस्वनीत् अस्वानीत्। फणा०स्वेनतुः सस्वनतुः। अयं भूषणे वा घटा० (स्वा)स्वनयति। [स्वनत्–त।

**स्वन** ध्वाने अद० चु० उभ० अक० सेट्। स्वनयति–ते अस-

**स्वन** पु० स्वन+अप्। शब्दे अमरः।

**स्वनि** पु० स्वन+इन्। शब्दे हेमच०।

**स्वनित** त्रि० स्वन–कर्त्तरि–क्त। १शब्दिते अमरः। भावे क्त। २शब्दे ३मेघगर्जिते च न० हेमच०।

**स्वनिताह्वय** पु० स्वनितमाह्वयते आ+ह्वे श। तण्डुलीयशाके राजनि०। [स्त्रियां ङीप्।

**स्वनोत्साह** पुंस्त्री० स्वने उत्साहो यस्य। गण्डके शब्दर०।

**स्वपन** न० स्वप–ल्युट्। १शयने २निद्रायाञ्च शब्दर०।

**स्वपिण्डा** स्त्री स्वेनैव पिण्डं पिण्डाकारोऽस्त्यस्याः अच्। पिण्डखर्जूर्य्याम् राजनि०।

**स्वप्न** पु० स्वप–भावे नन्। १निद्रायाम् अमरः २शयने ३मानसिकज्ञानभेदे ४दर्शने च मेदि० आर्षे न०। स्वप्नदृष्टपदार्थस्य मायामात्रत्वं शा० सू० भाष्ययोर्व्यवस्थापितं यथा "सन्ध्ये सृष्टिराह हि" सू०।

"अतिक्रान्ते पादे पञ्चाग्निविद्यामुदाहृत्य जीवस्य संसारगतिप्रभेदः प्रपञ्चितः, इदानीं तस्यैवावस्थाभेदः प्रपञ्च्यते। इदमामनन्ति "स यत्र प्रस्वपिति" इत्युपक्रम्य "न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्ति अथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते" इत्यादि। तत्र संशयः किं प्रबोध इव स्वप्नेऽपि पारमार्थिकी सृष्टिराहोस्विन्मायामयीति। तत्र तावत् प्रतिपद्यते। सन्ध्ये सृष्टिरिति। सन्ध्यमिति स्वप्नस्थानमाचष्टे वेदे प्रयोगदर्शनात् "सन्ध्यं तृतीयं स्वप्नस्थानम्" इति। द्वयोर्लोकस्थानयोः प्रबोधसम्प्रसादस्थानयोर्वा सन्धौ भवतीति सन्ध्यं तस्मिन् सन्ध्ये स्थाने तथ्यरूपैव सृष्टिर्भवितुमर्हति। कुतः, यतः प्रमाणभूता श्रुतिरेवमाह "अथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते" इत्यादि। स हि कर्त्तेति चोपसंहारादेवमेवावगम्यते" भा०। "निर्म्मातारं चैके पुत्रादयश्च" सू०। "अपि चैके शाखिनोऽस्मिन्नेव सन्ध्ये स्थाने कामानां निर्म्मातारमात्मानमामनन्ति "य एष सुप्तेषु जागर्त्ति कामं कामं पुरुषो निर्म्मिमाणः" इति। पुत्रादयश्च तत्र कामा अभिप्रेयन्ते काम्यन्त इति। ननु कामशब्देनेच्छाविशेषा एवोच्येरन्, न, "शतायुषः पुत्रपौत्रान् वृणीष्व" इति प्रकृत्य "अन्ते कामानां त्वा कामभाजं करोमि" इति प्रकृतेषु तत्र पुत्रादिषु कामशब्दस्य प्रयुक्तत्वात्। प्राज्ञं चैनं निर्म्मातारं प्रकरणवाक्यशेषाभ्यां प्रतीमः। प्राज्ञस्य हीदं प्रकरणम् "अन्यत्र धर्म्मादन्यत्राधर्म्मात्" इत्यादि। तद्विषय एव च वाक्यशेषोऽपि–"तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते। तस्मिँल्लोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चन"। इति प्राज्ञकर्त्तृका च सृष्टिस्तथ्यरूपा समधिगता यथा जागरिताश्रया तथा स्वप्नाश्रयापि सृष्टिर्भवितुमर्हति। तथा च श्रुति "अथो खल्वाहुर्जागरितदेश एवास्यैष इति यानि ह्येव जाग्रत् पश्यति तानि सुप्तः" इति स्वप्नजागरितयोः समानन्यायतां श्रावयति। तस्मात् तथ्यरूपैव सन्ध्ये सृष्टिरित्येवं प्राप्ते प्रत्याह। "मायामात्रन्तु कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात्" सू०। "तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति। नैतदस्ति यदुक्तं सन्ध्ये सृष्टिः पारमार्थिकीति। मायामय्येव सन्ध्ये सृष्टिर्न परमार्थतोऽप्यस्ति। कुतः कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात्। न हि कार्त्स्न्येन परमार्थवस्तुधर्म्मेणाभिव्यक्तस्वरूपः स्वप्नः। किं पुनरत्र कार्त्स्न्यमभिप्रेतं, देशकालनिमित्तसम्पत्तिरबाधश्च। न हि परमार्थवस्तुविषयाणि देशकालनिमित्तानि अबाधश्च स्वप्ने सम्भाव्यन्ते। न हि स्वप्ने रथादीनामुचितो देशः सम्भवति, न तावत् संवृते देहदेशे रथादयोऽवकाशं लभेरन्। स्यादेतत्, बहिर्देहात् स्वप्नं द्रक्ष्यति देशान्तरितद्रव्यग्रहणात्। दर्शयति च श्रुतिः बहिर्देहात् स्वप्नं "बहिष्कुलायादमृतश्चरित्वा स ईयतेऽमृतो यत्र कामम्" इति। स्थितिगतिप्रत्ययभेदश्च नानिष्क्रान्ते जन्तौ सामञ्जस्यमनुयातीति। नेत्युच्यते, न हि सुप्तस्य जन्तोः क्षणमात्रेण योजनशतान्तरितं देशं पर्य्येतुं विपर्य्येतुञ्च ततः सामर्थ्यं सम्भाव्यते। क्वचिच्च प्रत्यागमनवर्जितं स्वप्नं श्रावयति "कुरुष्वहमद्य शयानो निद्रयाभिप्लुतः स्वप्ने पञ्चालानभिगतश्चास्मि प्रतिबुद्धश्च" इति। देशा-

च्चेदपेयात् पञ्चालेष्वेव प्रतिबुध्येत तानभ्यगत इति कुरुष्वेव तु प्रतिबुध्यते। येन चायं देहेन देशान्तरमश्नुवानो मन्यते तमन्ये पार्श्वस्थाः शयनदेश एव पश्यन्ति। यथाभूतानि चायं देशान्तराणि स्वप्ने पश्यति न तानि तथाभूतान्येव भवन्ति, परिधावंश्चेत् पश्येत् जाग्रद्वद्वस्तुभूतमर्थमाकलयेत्। दर्शयति च श्रुतिः "अन्तरेव देहे स्वप्नं स यत्रैतत् स्वप्न्यया चरति" इत्युपक्रम्य "स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्त्तते" इति। अतश्च श्रुत्युपपत्तिविरोधाद्बहिः कुलायश्रुतिर्गौणी व्याख्यातव्या बहिरिव कुलायादमृतश्चरित्वा, इति यो हि वसन्नपि शरीरे न तेन प्रयोजनं करोति स बहिरिव शरीराद्भवति इति। स्थितिगतिप्रत्ययभेदोऽप्येवं सति विप्रलम्भ एवाभ्युपगन्तव्यः, कालविसंवादोऽपि च स्वप्ने भवति "रजन्यां सुप्तो वासरं भारते वर्षे मन्यते तथा मुहूर्त्तमात्रवर्त्तिनि स्वप्ने कदाचिद्बहून् वर्षपूगानतिवाहयति। निमित्तान्यपि च स्वप्ने न बुद्धये कर्मणे वोचितानि विद्यन्ते, करणोपसंहाराद्धि नास्य रथादिग्रहणाय चक्षुरादीनि सन्ति, रथादिनिर्वर्त्तनेऽपि कुतोऽस्य निमेषमात्रेण सामर्थ्यं दारूणि वा। बाध्यन्ते चैते रथादयः स्वप्नदृष्टाः प्रबोधे, स्वप्न एव चैते सुलभबाधा भवन्ति आद्यन्तयोर्व्यभिचारदर्शनात्, रथोऽयमिति हि कदाचित् स्वप्ने निर्द्धारितः क्षणेन मनुष्यः सम्पद्यते, मनुष्योऽयमिति वा निर्द्धारितः क्षणेन वृक्षः। स्पष्टञ्चाभावं रथादीनां स्वप्ने श्रावयति शास्त्रम् "न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्ति" इत्यादि। तस्मान्मायामात्रं स्वप्नदर्शनम्" भा०। "सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः" सू० "मायामात्रत्वात् तर्हि न कश्चित् स्वप्ने परमार्थगन्ध इति, नेत्युच्यते। सूचकश्च हि स्वप्नो भवति भविष्यतोः साध्वसाधुनोः। तथा हि श्रूयते "यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियं स्वप्नेषु पश्यति। समृद्धिं तत्र जानीयात् तस्मिन् स्वप्ननिदर्शने" इति। तथा "पुरुषं कृष्णं कृष्णदन्तं पश्यति स एनं हन्ति" इत्येवमादिभिः स्वप्नैरचिरजीवित्वमावेद्यत इति श्रावयति। आचक्षते च स्वप्नाध्यायविदः "कुञ्जरारोहणादीनि स्वप्ने धन्यानि खरयानादीन्यधन्यानि" इति। मन्त्रदेवताद्रव्यविशेषनिमित्ताश्च केचित् स्वप्नाः सत्यार्थगन्धिनो भवन्तीति मन्यन्ते। तत्रापि भवतु नाम सूच्यमानस्य वस्तुनः सत्यत्वं, सूचकस्य तु स्त्रीदर्शनादेर्भवत्येव वैतथ्यं बाध्यमानत्वादित्यभिप्रायः। तस्मादुपपन्नं स्वप्नस्य मायामात्रत्वम्। यदुक्तमाह हीति तदेवं सति भाक्तं व्याख्यातव्यं यथा लाङ्गलं गवादीनुद्वहतीति निमित्तमात्रत्वादेवमुच्यते न तु प्रत्यक्षमेव लाङ्गलं गवादीनुद्वहति, एवं निमित्तमात्रत्वात् सुप्तो रथादीन् सृजते स हि कर्त्तेति चोच्यते न तु प्रत्यक्षमेव सुप्तो रथादीन् सृजति। निमित्तत्वञ्चास्य रथादिप्रतिभाननिमित्तमोदत्रासदर्शनात् तन्निमित्तभूतयोः सुकृतदुष्कृतयोः कर्त्तृत्वेनेति वक्तव्यम्। अपि च जागरिते विषयेन्द्रियसंयोगादादित्यादिज्योतिर्व्यतिकराच्चात्मनः स्वयं ज्योतिष्ट्वं दुर्विवेचनमिति तद्विवेचनाय स्वप्न उपन्यस्तः, तत्र यदि रथादिसृष्टिवचनं श्रुत्या नीयेत, स्वयं ज्योतिष्ट्वं न निर्णीतं स्यात्। तस्माद्रथाद्यभाववचनश्रुत्या रथादिसृष्टिवचनं भाक्तमिति व्याख्येयम्। एतेन निर्माणश्रवणं व्याख्यातम्। यदप्युक्तम् "प्राज्ञमेनं निर्मातारमामनन्ति" इति, तदप्यसत् श्रुत्यन्तरे "स्वयं विहत्य स्वयं निर्माय स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषा प्रस्वपिति" इति जीवव्यापारश्रवणात्। इहापि च "य एष सुप्तेषु जागर्त्ति" इति प्रसिद्धानुवादाज्जीव एवायं कामानां निर्माता सङ्कीर्त्यते, तस्य तु वाक्यशेषेण "तदेव शुक्रं तद्ब्रह्मेति", जीवभावं व्यावर्त्य ब्रह्मभाव उपदिश्यते, "तत्त्वमसि" इत्यादिवदिति न ब्रह्मप्रकरणं विरुध्यते। न चास्माभिः स्वप्नेऽपि प्राज्ञव्यापारः प्रतिषिध्यते, तस्य सर्वेश्वरत्वात् सर्वास्ववस्थास्वधिष्ठातृत्वोपपत्तेः। पारमार्थिकस्तु नायं सन्ध्याश्रयः सर्गो वियदादिसर्गवदित्येतावत् प्रतिपाद्यते। न च वियदादिसर्गस्याप्यात्यन्तिकं सत्यत्वमस्ति, प्रतिपादितं हि "तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः" इत्यत्र समस्तस्य मायामात्रत्वम्। प्राक् च ब्रह्मात्मदर्शनात् वियदादिप्रपञ्चो व्यवस्थितरूपो भवति, सन्ध्याश्रयस्तु प्रपञ्चः प्रतिदिनं बाध्यत इत्यतो वैशेषिकं सन्ध्यस्य मायामात्रत्वमुदितम्" भा०। "पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ" सू०। "यद्यपि स्यात् परस्यैव तावदात्मनोंऽशो जीवोऽग्नेरिव विस्फुलिङ्गः। तत्रैवं सति यथाऽग्निविस्फुलिङ्गयोः समाने दहनप्रकाशनशक्ती भवतः एवं जीवेश्वरयोरपि ज्ञानैश्वर्यशक्ती, ततश्च जीवस्यैश्वर्यवशात् साङ्कल्पिकी स्वप्ने रथादिसृष्टिर्भविष्यतीति, अत्रोच्यते। सत्यपि जीवेश्वरयोरंशांशिभावे प्रत्यक्षमेव जीवेश्वरविपरीतधर्मत्वं, किं पुनर्जी-

स्येश्वरसमानधर्मत्वं नास्त्येव न नास्तीति, विद्यमानमपि तु तत् तिरोहितं, अविद्यादिव्यवधानात्। तत् पुनस्तिरोहितं सत् परमेश्वरमभिध्यायतो यतमानस्य जन्तोर्विधूतध्वान्तस्य तिमिरतिरस्कृतस्येव दृक्शक्तिरौषधवीर्य्यादीश्वरप्रसादात् संसिद्धस्य कस्यचिदेवाविर्भवति न स्वभावत एव सर्वेषां जन्तूनां, कुतस्ततो हि ईश्वरा द्धेतोरस्य जीवस्य बन्धमोक्षौ भवतः, ईश्वरस्य स्वरूपापरिज्ञानाद् बन्धः तत्स्वरूपपरिज्ञानात्तु मोक्षः। तथा च श्रुतिः "ज्ञात्वा देवं सर्वपाशापहानिः क्षीणैः क्लेशैर्जन्ममृत्युप्रहाणिः"। तस्याभिध्यानात् तृतीयं देहभेदे विश्वैश्वर्यं केवल आप्तकामः" इत्येवमाद्या भा०। "देहयोगाद् वा सोऽपि" सू०। "कस्मात् पुनर्जीवः परमात्मांश एव सन् तिरस्कृतज्ञानैश्वर्यो भवति युक्तन्तु ज्ञानैश्वर्य्ययोरतिरस्कृतत्वं विस्फुलिङ्गस्येव दहनप्रकाशयोरिति। उच्यते सत्यमेवैतत्, सोऽपि तु जीवस्य ज्ञानैश्वर्य्यतिरोभावो देहयोगाद्देहेन्द्रियमनोबुद्धिविषयवेदनादियोगाद्भवति। अस्ति चात्रोपमा यथाग्नेर्दहनप्रकाशनसम्पन्नस्याप्यरणिगतस्य दहनप्रकाशने तिरोहिते, यथा वा भस्मनाच्छन्नस्य, एवमविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपकृतदेहाद्युपाधियोगात् तदविवेकभ्रमकृतो जीवस्य ज्ञानैश्वर्य्यतिरोभावः। वाशब्दो जीवेश्वरयोरन्यत्वाशङ्काव्यावृत्त्यर्थः। नन्वन्य एव जीव ईश्वरादस्तु तिरस्कृतज्ञानैश्वर्य्यत्वात् किं देहयोगकल्पनया। नेत्युच्यते, न ह्यन्यत्वं जीवस्येश्वरादुपपद्यते "सेयं देवतैक्षत" इत्युपक्रम्य "अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य" इत्यात्मशब्देन जीवस्य परामर्शात्। "तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो" इति च जीवायोपदिशतीश्वरात्मत्वम्, अतोऽनन्य एवेश्वरात् जीवः सन् देहयोगात् तिरोहितज्ञानैश्वर्यो भवति, अतश्च न साङ्कल्पिकी जीवस्य स्वप्ने रथादिसृष्टिर्घटते। यदि च साङ्कल्पिकी स्वप्ने सृष्टिः स्यात् नैवानिष्टं कश्चित् स्वप्नं पश्येत्। न हि कश्चिदनिष्टं सङ्कल्पयते। यत् पुनरुक्तं जागरितदेशश्रुतिः स्वप्नस्य सत्यत्वं ख्यापयतीति न तत्साम्यवचनं सत्यत्वाभिप्रायं स्वयंज्योतिष्ट्वविरोधात्, श्रुत्यैव च स्वप्ने रथाद्यभावस्य दर्शितत्वात्, जागरितप्रभववासनानिर्मितत्वात् तु स्वप्नस्य तत्तुल्यनिर्भासत्वाभिप्रायं तत्। तस्मादुपपन्नं स्वप्नस्य मायामात्रत्वम्"।

अथ तत्र शुभाशुभसूचकत्वं नानापुराणेषूक्तं तत्र द्विजमात्रं मत्स्यपुराणे २४२ अध्याये उक्तमत्र प्रदर्श्यते यथा
"इदानीं कथयिष्यामि निमित्तं स्वप्नदर्शने। नाभिं विनान्यगात्रेषु तृणवृक्षसमुद्भवः। चूर्णनं मूर्ध्नि कांस्यानां मुण्डनं नग्नता तथा। मलिनाम्बरधारित्वमभ्यङ्गः पङ्कदिग्धता। उच्चात् प्रपतनञ्चैव दोलारोहणमेव च। अर्जनं पङ्कलोहानां हयानामपि मारणम्। रक्तपुष्पद्रुमाणाञ्च मण्डलस्य तथैव च। वराहर्क्षखरोष्ट्राणां तथा चारोहणक्रिया। भक्षणं पक्षिमत्स्यानां तैलस्य कृसरस्य च। नर्त्तनं हसनञ्चैव विवाहो गीतमेव च। तन्त्रीवाद्यविहीनानां वाद्यानामभिवादनम्। स्रोतोऽवगाहगमनं स्नानं गोमयवारिणा। पङ्कोदकेन च तथा महीतोयेन चाप्यथ। मातुः प्रवेशो जठरे चितारोहणमेव च। शक्रध्वजाभिपतनं पतनं शशिसूर्ययोः। दिव्यान्तरिक्षभौमानामुत्पातानाञ्च दर्शनम्। देवद्विजातिभूपालगुरूणां क्रोध एव च। आलिङ्गनं कुमारीणां पुरुषाणाञ्च मैथुनम्। हानिश्चैव स्वगात्राणां विरेकवमनक्रिया। दक्षिणाशाभिगमनं व्याधिनाभिभवस्तथा। फलापहानिश्च तथा पुष्पहानिस्तथैव च। गृहाणाञ्चैव पातश्च गृहसम्मार्जनं तथा। क्रीडा पिशाचक्रव्यादवानरर्क्षनरैरपि। परादभिभवश्चैव तस्माच्च व्यसनोद्भवः। काषायवस्त्रधारित्वं तद्वत् स्त्रीक्रीडनं तथा। स्नेहपानावगाहौ च रक्तमाल्यानुलेपनम्। एवमादीनि चान्यानि दुःस्वप्नानि विनिर्दिशेत्। एषां सङ्कथनं धन्यं भूयः प्रस्वपनं तथा। कल्कस्नानं तिलैर्होमो ब्राह्मणानाञ्च पूजनम्। स्तुतिश्च वासुदेवस्य तथा तस्यैव पूजनम्। नागेन्द्रमोक्षश्रवणं ज्ञेयं दुःस्वप्ननाशनम्। स्वप्नास्तु प्रथमे यामे संवत्सरविपाकिनः। षड्भिर्मासैर्द्वितीये तु त्रिभिर्मासैस्त्रियामके। चतुर्थे मासमात्रेण पश्यतो नात्र संशयः। अरुणोदयवेलायां दशाहेन फलं भवेत्। एकस्यां यदि वा रात्रौ शुभं वा यदि वाशुभम्। पश्चाद् दृष्टस्तु यस्तत्र तस्य पाकं विनिर्दिशेत्। तस्माच्छोभनके स्वप्ने पश्चात् स्वप्नं न पश्यति। शैलप्रासादनागाश्ववृषभारोहणं हितम्। द्रुमाणां श्वेतपुष्पाणां गमने च तथा द्विज॥ द्रुमतृणोद्भवो नाभौ तथैव बहुबाहुता। तथैव बहुशीर्षत्वं फलितोद्भव एव च। सुशुक्लमाल्यधारित्वं सुशुक्लाम्बरधारिता। चन्द्रार्कताराग्रहणं परिमार्जनमेव च। शक्रध्वजालिङ्गनञ्च तदुच्छ्रायक्रिया तथा। भूम्यम्बुधीनां ग्रसनं शत्रूणाञ्च

वर्धक्रिया। जयो विवादे द्यूते च संग्रामे च तथा द्विज!। भक्षणञ्चार्द्रमांसानां मत्स्यानां पायसस्य च। दर्शनं रुधिरस्यापि स्नानं वा रुधिरेण च। सुरारुधिरमद्यानां पानं क्षीरस्य चाथ वा। अन्त्रैर्वा वेष्टनं भूमौ निर्मलं गगनं तथा। मुखेन दोहनं शस्तं महिषीणां तथा गवाम्। सिंहीनां हस्तिनीनाञ्च वडवानां तथैव च। प्रसादो देवविप्रेभ्यो गुरुभ्यश्च तथा शुभः। अम्भसा त्वभिषेकस्तु गवां शृङ्गाश्रितेन वा। चन्द्राद् भ्रष्टेन वा राजन्! ज्ञेयो राज्यप्रदो हि सः। राज्याभिषेकश्च तथाच्छेदनं शिरसस्तथा। मरणं वह्निदाहश्च वह्निदाहो गृहादिषु। लब्धिश्च राज्यलिङ्गानां तन्त्रीवाद्याभिवादनम्। तथोदकानां तरणं तथा विषमलङ्घनम्। हस्तिनीवडवानाञ्च गवाञ्च प्रसवो गृहे। आरोहणमथाश्वानां रोदनञ्च तथाशुभम्। वरस्त्रीणां तथा लाभस्तथालिङ्गनमेव च। निगडैर्बन्धनं धन्यं तथा विष्ठानुलेपनम्। जीवतां भूमिपालानां सुहृदामपि दर्शनम्। दर्शनं देवतानाञ्च विमलानां तथाम्भसाम्। शुभान्यथैतानि नरस्तु दृष्ट्वा प्राप्नोत्ययत्नाद् ध्रुवमर्थलाभम्। स्वप्नानि वै धर्मभृतां वरिष्ठ! व्याधेर्विमोक्षञ्च तथातुरोऽपि" मात्स्ये न०।

**स्वप्नकृत्** न० स्वप्नं निद्रां करोति कृ–क्विप्। (सुसनि) शाके शब्दच०।

**स्वप्नज्** त्रि० स्वप–नजिङ्। शयनशीले अमरः।

**स्वभाव** पु० स्वस्य भावः। १निसर्गे आजन्मे स्वतःसिद्धे भावे च अमरः। "वह्नेर्ज्वलनमेषो तु स्वभावोऽस्य प्रकीर्तितः। निसर्गश्च स्वभावश्च इत्येष भवति द्विधा। निसर्गः सुदृढाभ्यासजन्यः संस्कार उच्यते। आजन्मसिद्धः स्वरूपो भाव उच्यते" उज्ज्वलद०।

**स्वभावोक्ति** स्त्री स्वभावस्योक्तिरत्र। १अर्थालङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ४०८ पृ० दृश्यम् हेम०। २स्वभावस्य कथने।

**स्वभू** पु० स्वेनैव भवति भू–क्विप्। १ब्रह्मणि मेदि० २विष्णौ अमरः। ३शिवे ४ईश्वरे ५कामे च।

**स्वयंवर** पु० स्वयमात्मना वरो वरणम्। कन्ययात्मनैव स्वपतेर्वरणे "सदसि स्वयंवर" नैष०। स्वयं वृणुते पतिम्। वृ–अच्। आत्मनैव पतिवरणकर्त्र्यां २कन्यकायां स्त्री।

**स्वयंहारिका** स्त्री ब्रह्मणो मानसस्य दुःसहस्य निर्माष्ट्यां भार्यायामुत्पन्ने कन्याभेदे मार्कण्डेयपु०। तत्र कन्याद्यादौ नियोजिकाद्याः तासां कर्माणि तत्रोक्तानि तत्र "एतासां कर्म वक्ष्यामि दुःसहमनस्तु यत्" इत्युपक्रमे "धान्यं खलात् गृहात् गोष्ठात् पयःसर्पिस्तथा परा। अन्नं विस्रब्धिवद्द्रव्यमपहन्ति च कन्यका। सा स्वयंहारिकेत्युक्ता सदान्नर्हीनतत्परा" इति तस्याः कर्मोक्तम्।

**स्वयङ्कृत** पु० स्वयमात्मना कृतः। १कृत्रिमे पुत्रे "माता पितृविहीनस्तु कृत्रिमः स्यात् स्वयंकृत" स्मृतिः। २आत्मकृते त्रि०। "पुंजुष्टः स्वयंकृतः" (पुरोहित०) स्मृतिः।

**स्वयङ्गुप्ता** स्त्री स्वयमात्मनैव गुप्ता। शूकशिम्ब्याम् शब्दच०।

**स्वयन्दत्त** पु० स्वयमात्मनैव न तु पितृमातृभ्यां दत्तः उपनतः दत्तात्मके पुत्रभेदे "दत्तात्मा तु स्वयन्दत्तः" याज्ञ०। "दत्तात्मा तु पुत्रो मातापितृविहीनस्ताभ्यां विमुक्तो वा तवाहं पुत्रो भवामीति स्वयंदत्त उपनतः" मिता०।

**स्वयम्** अव्य० सु+अय–अम। आत्मनेत्यर्थे अमरः।

**स्वयम्भु** पु० स्वयम्+भू–डु। ब्रह्मणि द्विरूप०। [राजनि०।

**स्वयम्भुवा** पु० स्वयम्भवति भू–मूलवि० क। भूम्यश्वत्थायाम्

**स्वयम्भू** पु० स्वयं भवति भू–क्विप्। १चतुर्मुखे ब्रह्मणि अमरः २बुद्धे च। ३काले शब्दर० ४कामदेवे ५विष्णौ ६शिवे च। ७माषपर्ण्यां ८लक्ष्मणायाम् राजनि०। ९जिनभेदे हेमच०। १०परमेश्वरे "ततः स्वयम्भूर्भगवान्" मनुः। [अवक्षरत–न।

**स्वर** आक्षेपे चुरा० उभ० सक० सेट्। स्वरयति–ते

**स्वर्** अव्य० स्वृ–विच्। १स्वर्गे अमरः "यन्न दुःखेन संभिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम्। अभिलाषोपनीतञ्च तत्सुखं स्वःपदास्पदम्" इत्युक्ते दुःखासंभिन्ने २सुखसाधने ३परलोके ४आकाशे ५शोभने च शब्दच०। दुःखासंभिन्नत्वञ्च स्वावच्छेदकशरीरासमवच्छिन्नत्वं तेन दुःखसमानकालीने सुखे नातिव्याप्तिः।

**स्वर** पु० स्वर–अच् स्वृ–अप् वा। १उदात्तानुदात्तस्वरितरूपे वर्णोच्चारणप्रयत्नभेदे तादृशस्वरवत्त्वाच्च २व्यञ्जनभिन्नवर्णेषु अकारादिषु शिक्षा। तन्त्रोक्ते २प्राणादिवायोर्व्यापारभेदे ३काकादिकृते वर्णोच्चारणध्वनिविशेषे ४निषादादिषु तन्त्रीकण्ठोत्थेषु गानजध्वनिषु च अमरः। "उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च स्वरास्त्रयः" शिक्षा० अकारादीनां स्वयंराजमानत्वात् स्वरवत्त्वाच्च स्वरपदाभिधेयता, "अचः स्वयं विराजन्ते हलस्तु परगामिनः" इत्युक्तेः "उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च स्वराश्चयः। ह्रस्वो दीर्घः प्लुतश्चेति कालतो नियमा अचि" शिक्षोक्तेश्च। निषादादिस्वराणां सा षड्जस्वरतुल्यता नारदेनोक्ता यथा "षड्जं रौति मयूरो हि गावो नर्दन्ति चर्षभम्। अजा

विरौति गान्धारं क्रौञ्चो नर्दति मध्यमम्। पुष्पसाधारणे काले कोकिलो रौति पञ्चमम्। अश्वस्तु धैवतं रौति निषादं रौति कुञ्जरः” इति। “अश्वस्तु धैवतं घोऽपि” मत्तः मञ्चमर्षभकम्। निषादन्तु गजो गर्जत्युन्मदोऽपि सपञ्चमम्” इति। भरतोऽप्याह “षड्जञ्च पञ्चमञ्चेति मयूरो नर्दति द्विधा। अन्याश्च धैवतादींश्च प्राञ्चमत्ताश्च पञ्चमम्” इति। निषादादिशब्दनिरुक्तिश्च “निषीदन्ति स्वरा यस्मिन्निषादस्तेन हेतुना। अधोपर्यधिविषयं स हि व्याप्यावतिष्ठते”। “वायुः समुद्गतो नाभेः कण्ठशीर्षसमुद्गतः। नदन्नृषभवद्यस्मात्तस्मादृषभः स्मृतः” “वायुः समुद्गतो नाभेः कण्ठशीर्षसमाहतः। नासां गन्धवहः पुण्यो गान्धारस्तेन हेतुना। “नासां कण्ठमुरस्तालु जिह्वां दन्तांश्च संश्रितः। षड्भ्यः सं जायते यस्मात्तस्मात् षड्ज इति स्मृतः”। नाभिप्राप्तो “तद्वदेवोत्थितो वायुरुरःकण्ठसमाहतः। नाभिं प्राप्तो महानादो मध्यमस्तेन स स्मृतः”। “अभिसन्धयते यस्मात् स्वरांस्तेनेह धैवतः। स तु तावत् प्रधानत्वात् ललाटे व्यवतिष्ठते। “वायुः समुद्गतो नाभेरुरोहृत्कण्ठमूर्द्धसु। विचरन् पञ्चमस्थानप्राप्त्या पञ्चम उच्यते”। “स स्वरो यः श्रुतिस्थाने स्वरन् हृदयरञ्जकः। षड्ज ऋषभगान्धारौ मध्यमः पञ्चमस्तथा। धैवतश्च निषादश्च स्वराः सप्त प्रकीर्त्तिताः” भरतः।

वाद्यादिस्वराश्च चक्रशब्दे २८११ पृ० दर्श्याः।

**स्वरघ्न** पु० स्वरं हन्ति हन–क। गलरोगभेदे “अत्यादयगलरोगोपक्रमे” यस्ताम्यमानः श्वसिति प्रसक्तं भिन्नस्वरः शुष्कविमुक्तकण्ठः। कफोपदिग्धेष्वनिलायनेषु ज्ञेयः स रोगः श्वसनात् स्वरघ्नः”। ताम्यमानः तमः पश्यन् शुष्को विमुक्तोऽस्वाधीनकण्ठो यस्य स अस्वाधीनता भक्तं गिलितुमशक्यत्वात् अनिलायनेषु वातवर्त्मसु श्वसनाहाताव” भावप्र०

**स्वरचक्र** न० स्वरोदयोक्ते चक्रभेदे चक्रशब्दे २८१० पृ० दृश्यम्।

**स्वरपत्तन** न० स्वराणां निषादादीनां गानध्वनिविशेषाणां पत्तनमाश्रयः। सामवेदे त्रिका०।

**स्वरभङ्ग** पु० स्वरस्य कण्ठध्वनिभेदस्य भङ्गो यस्मात्। रोगभेदे स्वरभेदोऽप्यस्य तल्लक्षणादि सुश्रु० उक्तं यथा “अथातः स्वरभेदप्रतिषेधमध्यायं व्याख्यास्यामः। अत्युच्चभाषणविषाध्ययनाभिघातशीतादिभिः प्रकुपिताः पवनादयस्तु। ते कण्ठमार्गेष्वमनीषु गताः प्रतिष्ठां हन्युः स्वरं भवति चापि हि षड्विधः सः। वातेन कृष्णनयनाननमूत्रवर्चा भिन्नं शनैर्वदति गर्दभवत्स्वरश्च। पित्तेन पीतवदनाक्षिपुरीषमूत्रो ब्रूयाद्गलेन च विदाहसमन्वितेन। कृच्छ्रात्कफेन सततं कफरुद्धकण्ठो मन्दं शनैर्वदति चापि दिवा विशेषात्। सर्वात्मके भवति सर्वविकारसम्पद् व्यक्तता च वचसस्तमसाध्यमाहुः। धूप्येत वाक्क्षयकृते क्षयमाप्नुयाच्च वागेष चापि हतवाक् परिवर्जनीयः। अन्तर्गतस्वरमलक्ष्यपदं चिरेण मेदोऽन्वयाद्वदति दिग्धगलोष्ठतालुः। क्षीणः कृशश्च तमसश्चापि चिरोत्थितो यश्च सहोपजातः। मेदस्विनः सर्वसमुद्भवश्च स्वराभयो यो न स सिद्धिमेति। स्निग्धान् स्वरातुरनरानपकृष्टदोषान् संयोजयेद्वमनरेचनवस्तिभिश्च। नस्यावपीडमुखधावनधूमलेहैः सम्पादयेच्च विविधैः कवलग्रहैश्च”।

**स्वरमण्डलिका** स्त्री स्वराणां मण्डलमस्त्यस्य ठन्। १वीणायाम् हेम०। २स्वरसमूहे।

**स्वरलासिका** स्त्री स्वरैः निषादादिभिः लसति नृत्यतीव लस–ण्वुल्। १वीणायां २वंशवाद्ये शब्दर०।

**स्वरस** पु० स्वेन स्वभावेन रसः आस्वादः। १शिलापिष्टकल्कभेदे शब्दर० २काथभेदे च। “सद्यः कुट्टाद्यार्द्रद्रव्यात्क्षुण्णात्वस्त्रादिपीडनात्। यो रसस्त्वभिनिर्याति स्वरसः स प्रकीर्त्तितः” वैद्यक०। स्वस्य रसः रागः। ३स्वाभिप्राये ४स्वतात्पर्ये ४वाक्यादौ ५रचनाभङ्गीभेदे च।

**स्वरसन्धि** पु० स्वरनिमित्तस्य सन्धिः। व्याकरणोक्ते स्वरनिमित्तके दीर्घादौ कार्ये। [शब्दे २५६४ पृ० दृश्यम्।

**स्वरसामन्** पु० गवामयनस्थीयषष्ठमासीयदिनभेदे गवामयन०

**स्वरा** स्त्री ब्रह्मणः प्रथमपत्न्यां पद्मपु०।

**स्वरापगा** स्त्री स्वः स्वर्गस्यापगा। गङ्गायाम् हेमच०। स्वर्गापगादयोऽप्यत्र।

**स्वरालु** पु० स्वराय अलति पर्याप्नोति अल–उण्। वचायां शब्दच०। तत्सेवने हि स्वरस्योत्तेजनास्यास्तथात्वम्।

**स्वराज्** पु० स्वेनैव राजते राज–क्विप्। ईश्वरे “अर्थेष्वभिज्ञः स्वराडिति” भागवतम् १।१।१।

**स्वरित** पु० स्वरो जातोऽस्य इतच्। १जातस्वरे २उदात्तानुदात्तसमाहाररूपे स्वरभेदे पा० “उच्चैरुदात्तः” “नीचैरनुदात्तः”। “समाहारः स्वरितः” पा० “उदात्तानुदात्तत्वे वर्णधर्मौ समाश्रियेते यस्मिन् सोऽच् स्वरितसंज्ञः स्यात्” सि० कौ०। “तस्यादित उदात्तमर्द्धह्रस्वम्” पा० “ह्रस्वग्रहणमतन्त्रम् स्वरितस्यादितोऽर्द्धमुदात्तम्बोध्यम् अपरार्द्धन्तु परिशेषादनुदात्तम्। सच

चोदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरम्" सि॰कौ॰। स्वरिताख्याश्च पाणिनिना फिट्सूत्रेण च अनुशिष्टा यथा। "तित् स्वरितम्" पा॰ तकारेत् प्रत्ययः स्वरितः स्यात्। "बिल्वातिष्ययोः स्वरितो वा" फिट्सू॰ ३पाद॰। "अनयोरन्तः स्वरितो वा पक्षे उदात्तः" सि॰ कौ॰। "उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य" पा॰ "उदात्तस्थाने स्वरितस्थाने च यो यण् ततः परस्यानुदात्तस्य स्वरितः स्यात्। अभ्यभि हि। स्वरितस्य यणः। खलप्व्याशा। अस्य स्वरितस्य त्रैपादिकत्वेनासिद्धत्वाच्छेषनिघातो न" सि॰कौ॰ "स्वरितो वाऽनुदात्ते पदादौ" पा॰ "अनुदात्ते पदादौ परे उदात्तेन सहैकादेशः स्वरितो वा स्यात्। पक्षे पूर्वसूत्रेणोदात्तः। वीदं ज्योतिर्हृदये। अस्य श्लोको दिवीयते। व्यवस्थितविभाषात्वादिकारयोः स्वरितः दीर्घप्रवेशे तूदात्तः। किन्तु एङः पदान्तादिति पूर्वरूपे स्वरित एव। तेऽवदन्। सोऽयमागात्। उक्तञ्च प्रातिशाख्ये "इकारयोश्च प्रश्लेषे क्षैप्राभिनिहितेषु चेति" सि॰कौ॰। "उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः" पा॰ "उदात्तात् परस्यानुदात्तस्य स्वरितः स्यात्। अग्निमीळे"। अस्यासिद्धत्वाच्छेषनिघातो न। "तमीशानास" सि॰कौ॰। "नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकाश्यपगालवानाम्" पा॰ "उदात्तपरः स्वरितपरश्चानुदात्तः स्वरितो न स्यात्। गार्ग्यादिमते तु स्यादेव। प्र य आरुः। क वोऽश्वाः २। का ३ भीशवः" सि॰कौ॰। "न्यङ्स्वरौ स्वरितौ" फि॰ "एतौ स्वरितौ। न्यङ्ङुत्तान। व्यचक्षयत् स्वः" सि॰कौ॰। "न्यर्बुदव्यल्कशयोरादिः" फि॰। स्वरितः स्यात्। "तिल्यशिक्यकाश्मर्यधान्यकन्याराजन्यमनुष्याणामन्तः" फि॰। स्वरितः स्यात्। "तिलानां भवनं क्षेत्रं तिल्यम्। यतोऽनाव इति प्राप्ते" सि॰कौ॰। "बिल्वभक्ष्यवीर्याणि च्छन्दसि" फि॰४र्थपाद। "अन्तः स्वरितानि" सि॰कौ॰। "स्वरितेनाधिकारः" पा॰ "स्वरितत्वयुक्तं शब्दस्वरूपम् अधिकृतं बोध्यम्" सि॰ कौ॰ "स्वरितेनेति इत्थंभावे तृतीया स्वरितत्वप्राप्त्योऽधिकार इत्यर्थः। स्वरितत्वञ्च [illegible] अधिक्रियमाणेऽन्यतरवानायितं वा बोध्यम्। तच्च तु नासिकत्वेन प्रतिज्ञयैव नत्वोच्यते अधिकारस्य कियद्दूरमित्यवगतिः व पत्र व्याख्यानमेव शरणम्" शब्देन्दु॰। "स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले" पा॰ "स्वरितेतो ञितश्च धातोरात्मनेपदं स्यात् कर्त्तृगामिक्रियाफले" सि॰ कौ॰। स्वर-क्त। ३स्वरयुक्ते त्रि॰।

**स्वरु** पु॰ स्वृ उ। १वज्रे अमरः २यूपखण्डे ३बाणे ४यज्ञे मेदि॰। ५स्वर्याकरणे ६इ यज्ञभेदे च उणा॰।

**स्वरुचि** त्रि॰ स्वस्यैव रुचिः प्रवर्त्तिका स्वेच्छा यस्य। १स्वतन्त्रे हेमच॰ इत॰। २स्वस्याभिलाषे स्त्री।

**स्वरूप** न॰ स्वस्य रूपम्। १स्वभावे अमरः। स्वमेव रूपम्। २स्वात्मके पदार्थे। स्वं यत्र स्वं रूपयति रूप-अण्। ३ध स्वरूपाभिज्ञे पण्डिते पु॰ अमरः। स्वेन स्वभावेनैव रूपमस्य। ४मनोज्ञे त्रि॰ अमरः।

**स्वरूपसम्बन्ध** पु॰ स्वरूप सम्बन्ध स्वरूपयोर्वा सम्बन्धः। न्यायोक्ते स्वात्मके सम्बन्धे षट्पदार्थातिरिक्ते पदार्थभेदे यथा प्रतियोगित्वम् विषयत्वमित्यादि।

**स्वरोदय** पु॰ स्वरेणासुस्थो शुभादिज्ञापकतया यत्र। स्वरस्य शास्त्रविशेषस्य शुभाशुभज्ञानसाधने तन्त्रशास्त्रभेदे चक्रशब्दे २८१० पृ॰ दृश्यम्।

**स्वर्ग** पु॰ स्वरिति गीयते गै-क स्वर्+सृज-घञ् वा। १देवाश्रमिश्रे सुखे २देवानामावासस्थाने च अमरः। स्वर्गकारणस्वरूपादिकं भा॰ व॰ २६० अ॰ उक्तं यथा "उपरिष्टाद् स्वर्लोको योऽयं स्वरिति संज्ञित। ऊर्द्ध्वग सत्पथः शश्वद्देवयानचरो मुने॥ नातप्ततपसः पुंसो नामहायज्ञयाजिनः। नानृता नास्तिकाश्चैव तत्र गच्छन्ति मुद्गल॥ धर्मात्मानो जितात्मानः शान्ता दान्ता विमत्सराः। दानधर्मरता लोकाः शूराश्चाहवलक्षणाः। तत्र गच्छन्ति धर्माग्र्यं कृत्वा शमदमात्मकम्। लोकान् पुण्यकृतान् ब्रह्मन्! सद्भिराचरिताञ् नृभिः। देवाः साध्यास्तथा विश्वे तथैव च महर्षयः। यामा धामाश्च मौद्गल्य! गन्धर्वाप्सरसस्तथा। एषां देवनिकायानां पृथक् पृथगनेकशः। भास्वन्तः कामसम्पन्ना लोकास्तेजोमयाः शुभाः। त्रयस्त्रिंशत्सहस्राणि योजनानि हिरण्मयः। मेरुः पर्वतराड् यत्र देवोद्यानानि मुद्गल!। नन्दनादीनि पुण्यानि विहाराः पुण्यकर्मणाम्। न क्षुत्पिपासे न ग्लानिर्न शीतोष्णे भयं तथा। बीभत्समशुभं वाऽपि तत्र किञ्चिन्न विद्यते। मनोज्ञाः सर्वतो गन्धाः सुखस्पर्शाश्च सर्वशः। शब्दाः श्रुतिमनोग्राह्याः सर्वतस्तत्र वै मुने। न शोको न जरा तत्र नायासपरिदेवने। ईदृशः स मुने! लोकः स्वकर्मफलहेतुकः। सुकृतैस्तत्र पुरुषाः सम्भवन्त्यात्मकर्मभिः। तैजसानि शरीराणि भवन्त्यत्रोपपद्यताम्। कर्मजान्येव मौद्गल्य! न मातृपितृजान्युत। न च स्वेदो न दौर्गन्ध्यं पुरीषं मूत्रमेव

च तेषां न च रजो रस्तं बाधते तत्र वै मुने ।। न स्वार्ज्जित घनश्चापि ट्यगन्धा मनोरमा । सद्यस्तम्भो विमानैश्च प्रद्युम्नेव वर्धते ते । ईर्ष्याशोकक्लमापेता मोह-म [illegible]मय वर्जिता । एष स्वर्गजितस्तत्र वर्त्तयन्ते महा मुने ।। तथा तथाविधानान्तु लोकाना सुनिपुङ्गव ।। उपर्य्युपरि लोकस्य लोका दिव्या गुणान्विता । पुरस्ताद् ब्रह्मलोकस्य लोकास्तेजोमया शुभाः । यत्र यान्त्यृ-षयो ब्रह्मन् ! पूताः स्वैः कर्मभिः शुभैः । ऋभवो नाम तत्रान्ये देवानामपि देवताः । तथा लोका परतरे यान् यजन्तीह देवता । स्वयम्प्रभास्ते भास्वन्तो लोकाः काम दुघा परे । न तथा स्त्रीकृततापो न लोकैश्वर्यमत्-सरः । न वर्त्तयन्त्याहुतिभिस्ते नाप्यमृतभोजनाः । तथा दिव्यशरीरास्ते न च विग्रहमूर्त्तय । न सुखे सुखकामास्ते देवदेवा सनातन । न कल्पपरिवर्त्तेषु परिवर्त्तन्ति ते तथा । जरा मृत्युः कुतस्तेषां हर्षः प्रीतिसुखं न च । न दुःखं न सुखञ्चापि रागद्वेषौ कुतो मुने ।। देवानामपि मौद्गल्य ! काङ्क्षिता सा गतिः परा । दुष्प्रापा परमा सिद्धिरगम्या कामगोचरैः । त्रयस्त्रिंशदिमे देवा येषां लोका मनीषिभिः । गम्यन्ते नियमैः श्रेष्ठैर्दानैर्वा विधिपूर्वकैः । सेयं दान कृता व्युष्टिरनुप्राप्ता सुखं त्वया । तां भुङ्क्ष्व सुकृतै कर्मा तपसा द्योतितप्रभ । एतत् स्वर्गसुखं विप्र ! लोका नानाविधास्तथा । गुणाः स्वर्गस्य प्रोक्तास्ते दोषानपि निबोध मे । कृतस्य कर्मणस्तत्र भुज्यते यत् फलं दिवि । न चान्यत् क्रियते कर्म मूलच्छेदेन भुज्यते । सोऽत्र दोषो मम मतस्तस्यान्ते पतनञ्च यत् । सुखव्याप्तमनस्कानां पतनं यच्च मुद्गल ।। असन्तोषः परीतापो दृष्ट्वा दीप्ततरां श्रियः । यदवस्थानमवरे स्थाने स्थितानां तत् दुष्करम् । संज्ञा मोहश्च पततां रजसा च प्रधर्षणम् । प्रम्लानेषु च माल्येषु ततः पिपतिषोर्भयम् । आ ब्रह्मभ-वनादेते दोषा मौद्गल्य ! दारुणाः । नाकलोके सुकृतिनां गुण [illegible] त्वसंख्यशः । अयं त्वन्यो गुणः श्रेष्ठश्च्युतानां स्वर्गतो मुने । शुभानुशयतो [illegible] मनुष्येषूपजायते । तत्रापि च महाभागः सुखभाग्भिजायते । न चेत् सम्बुध्यते तत्र गच्छत्यधमतां ततः । इह यत् क्रियते कर्म तत् परत्रोपभुज्यते । कर्मभूमिरियं ब्रह्मन् ! फल भूमिरसौ मता" इत्यादि [illegible] लोकाः [illegible] ।। स्वर्गसुखं च शब्दे [illegible] ।

स्वर्गनाथ पु॰ ६त॰ । इन्द्रे स्वर्गपत्यादयोऽप्यत्र हेमच॰ ।

स्वर्गवधू स्त्री ६त॰ । अप्सरसि हेमच॰ ।

स्वर्गाचल पु॰ स्वर्गलोकस्याऽचल । सुमेरुपर्वते स्वर्गगिर्यादयोऽप्यत्र हेमच॰ ।

स्वर्गिन् पु॰ स्वर्गोऽस्त्यस्य भोग्यत्वेन इनि । १देवे त्रि॰ २देव लोकगामिनि च त्रि॰ स्वर्गगामितद्युवकसुखमेदा गरुड पु॰ उक्ता यथा "सुमाभृतद् मशठ परमाक म त क्रिया । मतां परहिता योऽत्र स्वाभाग्यदर्शनम् । गुरुदेवाद्वि पूजा च केवल माधुरत्वम । सत्क्रिय श्रवण मैत्री स्वर्गिणा लक्षण विदुः" ।

स्वर्गौकस् पु॰ स्वर्गं ओको यस्य । देवे शब्दा॰ ।

स्वर्जिक पु॰ स्वर्-अर्ज-घञ् ततः स्वार्थे कन् । सर्जिकाक्षारे राजनि॰ २यवक्षारे स्त्री भावप्र॰ ।

"कथित स्वर्जिकाभेद विशेषात् सूर्जिका । यवक्षारो ऽघु स्निग्धा सूक्ष्मा वह्निदीपनी । निहन्ति शूलं वातामगुल्मानाहमयान् । सर्जिकास्तु गुणा तथात् विशेषात् सुदमनलस्तु" भावप्र॰ । सर्ज॰सर्जिकाक्षारोऽप्यत्र तत्रार्थे राजनि॰ विशेषार्थे सर्जिन् तत्रार्थे राजनि॰ ।

स्वर्ण न॰ सुष्ठु अर्णो वर्णो यस्य । १काञ्चने २गुग्गुले चनदः ३नागकेशरे ४गौरसर्षपाके च राजनि॰ । धत्तूरके यन्त्रम् । [राजनि॰] ६त॰ ५सुवर्णक्षेत्रे पु॰ ।

स्वर्णकाम न॰ स्वर्णमिव पीतत्वात् कमलम् । पद्मभेदे ।

स्वर्णकदली स्त्री स्वर्णमिव कदली (चाँपाकला) कदलीभेदे ।

स्वर्णकाय पु॰ स्वर्णमिव पीतत्वात् कायोऽस्य । गरुडे शब्दच॰ । २स्वर्णवर्णकाययुत त्रि॰ ।

स्वर्णकार पु॰ स्वर्णं स्वर्णमयमलङ्कारादि करोति कृ अण् । (सेकरा) ख्याते जातिभेदे । "शिल्पिनो तु शूद्रायां वैश्यात् स्वर्णकार ब । तस्माद् प्रजात शूद्रायां [illegible] । मालाकारः कर्मकारः शङ्खकारः कुविन्दक । कुम्भ कार कांस्यकारः षडेते शिल्पिनां वराः ।। स्वर्णकार-[illegible] स्वर्णकारस्तथैव च । [illegible] सद्धा [illegible] । [illegible] [illegible] ब्रह्म वै॰ प्र॰ ख॰ १०अ॰ । [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] ।

स्वर्णकृत् पु॰ स्वर्णं स्वर्णमयालङ्कारादिकं करोति कृ क्विप् । स्वर्णकारे शब्दच॰ ।

**स्वर्णकेतकी** स्त्री स्वर्णमिव पीतत्वात् केतकी। पीतकेतक्याम् राजनि०। तत्पुष्पादिगुणाः "केतकीकुसुमं वर्ण्यं केश-दौर्गन्ध्यनाशनम्। हेमाभं मदनोन्मादवर्द्धनं सौख्य-कारि च। तस्याः स्तनोऽतिशिशिरः कटुः पित्तकफा-पहः। रसायनकरो वल्यो देहदार्ढ्यकरः परः" राजनि०।

**स्वर्णक्षीरी** स्त्री स्वर्णमिव पीतत्वात् क्षीरं निर्यासो यस्याः गौरा० ङीष्। क्षीरभेदे सा च हिमालये जायते। "हेमवर्णी रसाढ्या हिमवद्भूमिसम्भवा। सा नाग-जिह्विकाकारा तन्मूलं चाभिजायते। स्वर्णक्षीरी हिमा तिक्ता कृमिपित्तकफापहा। मूत्रकृच्छ्राश्मरी-शोफदाहज्वरहरा परा" राजनि०।

**स्वर्णगैरिक** न० स्वर्णमिव पीतं गैरिकम्। (वर्णकमाटि) धात्वादिभेदे राजनि०।

**स्वर्णग्रीवा** स्त्री नदीभेदे। "या निःसृता पूर्वभागात् तस्मात् गिरिवरात् (नाटकशैलात्) नदी। स्वर्णग्रीवेति विख्याता सा गङ्गासदृशीफला" कालिकापु० ८२अ०।

**स्वर्णचूड** पुंस्त्री० स्वर्णमिव पीतत्वात् चूडा यस्य। चाष-पक्षिणि शब्दच० स्त्रियां ङीष्। [जातमात्रे त्रि०।

**स्वर्णज** न० स्वर्णात् जायते जन–ड। १वङ्गे हेमच० २स्वर्ण-

**स्वर्णजीवन्ती** स्त्री० स्वर्णमिव पीतत्वात् जीवन्ती। पीत-पुष्पजीवन्त्याम् राजनि०।

**स्वर्णद्री** स्त्री स्वर्णं द्राति अपसारयति तुल्यवर्णत्वात् द्रा–क गौरा० ङीष्। १वृश्चिकाल्याम् राजनि०। ६त०। ५स्वर्ग-गङ्गायाम् अमरः। [२चित्रकवृक्षे च त्रिका०।

**स्वर्णदीधिति** पु० स्वर्णमिव भास्वरा दीधितिरस्य। १वह्नौ,

**स्वर्णद्रु** पु० स्वर्णमिव पुष्पे पीतो द्रुः। आरग्वधे राजनि०।

**स्वर्णपक्ष** पु० स्वर्णमिव पीतः पक्षोऽस्य। गरुडे त्रिका०।

**स्वर्णपाठक** पु० स्वर्णं पाठयति पठ–णिच्–ण्वुल्। टङ्कणे (सोहागा) शब्दर०।

**स्वर्णपुष्प** पु० स्वर्णमिव पीतं पुष्पमस्य। १चम्पके २आरग्वधे पुस्त्री० राजनि० स्त्रीत्वे ङीष्। सा च ३स्वर्णकेत-क्याञ्च राजनि०। ४पीतकायाम् पूकलिकारी स्त्री राज-नि० टाप्। [सुवर्णकदल्याम् राजनि०।

**स्वर्णफला** स्त्री स्वर्णमिव पीतं फलमस्याः। (चापाकला)

**स्वर्णवणिज्** पु० ६त०। सुवर्णवणिजि जातिभेदे।

**स्वर्णभृङ्गार** पु० स्वर्णमिव स्वर्णमयो वा भृङ्गारः। १पीत-भृङ्गराजे राजनि०। २स्वर्णमयजलपात्रभेदे च।

**स्वर्णमाक्षिक** न० स्वर्णमिव पीतं माक्षिकम्। स्वनामख्याते उपधातुभेदे "किञ्चित् सुवर्णसाहित्यात् स्वर्णमाक्षिक-मीरितम्। उपधातुः सुवर्णस्य किञ्चित्स्वर्णगुणान्वितम्। तथा च काञ्चनाभावे दीयते स्वर्णमाक्षिकम्। किन्तु तस्मात्कस्यात् किञ्चिद्धीनगुणास्ततः। न केवलं स्वर्ण-गुणा वर्त्तन्ते स्वर्णमाक्षिके। द्रव्यान्तरस्य संसर्गात् सन्त्य-न्येऽपि गुणास्ततः। सुवर्णमाक्षिकं स्वादु तिक्तं वृष्यं रसायनम्। चक्षुष्यं वस्तिरुक्कुष्ठपाण्डुमेहविषोदरम्। अर्शःशोथ विष कण्डुं त्रिदोषमपि नाशयेत्"। अशुद्ध-स्वर्णमाक्षिकस्य दोषमाह "मन्दानलत्वं बलहानिमुग्रां विष्टम्भितां नेत्रगदान् सकुष्ठान्। मालां तथैव व्रण-पूर्विकाञ्च कुर्यादशुद्धं खलु माक्षिकञ्च"। तद्दोषशान्त्यर्थं शोधनमाह "माक्षिकस्य त्रयो भागा भागैकं सैन्धवस्य च। मातुलुङ्गद्रवैर्वाथ जम्बीरस्य द्रवैः पचेत्। चालयेल्लोहजे पात्रे यावत् पात्रं सुलोहितम्। भवेत्ततस्तु संशुद्धं स्वर्णमाक्षिकमीरितम्"। तन्मारणं यथा "कुलत्थस्य कषा-येण घृष्टा तैलेन वा पुटेत्। तैलेनैवाजमूत्रेण म्रियते स्वर्णमाक्षिकम्" भावप्र०।

**स्वर्णयूथी** स्त्री स्वर्णमिव पीता यूथी। पीतयूथिकायाम् शब्दच०

**स्वर्णलता** स्त्री स्वर्णमिव पीता लता। ज्योतिष्मत्यां राजनि०

**स्वर्णवर्णा** स्त्री स्वर्णमिव वर्णोऽस्त्यस्याः। १हरिद्रायाम् राजनि०। २सुवर्णवर्णे त्रि० ३हेमसदृशवर्णयुक्ते वर्णे च।

**स्वर्णवल्कल** पु० स्वर्णमिव पीतं वल्कलमस्य। श्योनाकवृक्षे शब्दच०।

**स्वर्णवल्ली** स्त्री स्वर्णमिव पीता वल्ली। लताभेदे "स्वर्णवल्ली रक्तफला काकायु काकवल्ल्यपि। शिर-पीडा त्रिदोषघ्नी दुग्धदात्री तु सा मता" राजनि०।

**स्वर्णशेफालिका** स्त्री स्वर्णमिव पीता शेफालिका। १पीत-शेफालिकायाम्। २आरग्वधे राजनि०।

**स्वर्णाङ्ग** पु० स्वर्णमिवाङ्गं पुष्पं यस्य। १आरग्वधे राजनि० २पीतवर्णदेहयुते त्रि० स्त्रियां ङीष्।

**स्वर्णारि** पु० ६त०। गन्धके तस्य स्वर्णमारकत्वात्तथात्वम्।

**स्वर्णुली** स्त्री स्वर्णं तद्वर्णं लीयते पुष्पेऽत्र ली–आधारे क्विप् गौरा०। स्वर्णुली हेमपुष्पी च स्वर्णपुष्पाध्वजा तथा। सा कषाया कटु शीता व्रणघ्ना परिकीर्त्तिता" राजनि० उक्ते लताभेदे। [यति ते अमरवर्त्त न।

**स्वर्त्त** गतौ सक० दु खेन जीवने अक० चु० उ०सेट्। स्वर्त्त-

**स्वर्द** प्रीतौ अक० शोषने खेदने च सक० भ्वा०आत्म० सेट्।

अर्हते अथर्व० १९ । [ गोमेदमणौ राजनि० ।

स्वर्भानव पु० स्वर्भानोः राहोः प्रियः अण् नि०मादिद्धिः ।

स्वर्भानु पु० स्व स्वर्गे भानुर्दीप्तिरस्य । राहौ अमरः । तस्य भूमिच्छायारूपतया भूमिस्थैर्भानुमण्डले तद्दर्शनात् दिवि दीप्तिमत्त्वात्तथात्वम् । [लोके शब्दच० ।

स्वर्लोक पु०स्वरेव लोकः भुवनम् । १स्वर्गे हेम० । २स्वर्गस्थे

स्वर्वापी स्त्री स्वः स्वर्गस्य वापीव । १गङ्गायाम् हेमच० ।

स्वर्वेश्या स्त्री स्वः स्वर्गस्य वेश्या । मेनकाद्यप्सरस्सु अमरः ।

स्वर्वैद्य पु० द्वि०व० । स्वः स्वर्गस्य वैद्यौ । अश्विनीकुमारयोः अमरः । आयुर्वेदशब्दे ७७६पृ० दृश्यम् ।

स्वलीन पु० दानवभेदे वह्निपु० ।

स्वल्प त्रि० सुष्ठु अल्पम् प्रा० स० । अत्यल्पे क्षुद्रे ।

स्वल्पकेशरिन् पु०स्वल्पः केशरो मिलकल्पस्य इनि । कोवि दारवृक्षे राजनि० ।

स्वल्पकेशिन् त्रि० स्वल्पः केशो मिलपल्लवस्य । १अल्पकेश युते स्त्रियां ङीप् ।२भिगासभेदे पु०शब्दच० । [रत्नमा०

स्वल्पपत्रक पु० स्वल्पं पत्रमस्य कप् । गौरशाके मधुकभेदे

स्वल्पफला स्त्री स्वल्पं फलं यस्याः । कुद्धाभेदे राजनि० ।

स्ववासिनी स्त्री स्वस्मिन् पित्रालये वसति वस–णिनि ङीप् । चिरं पितृगृहादिवासिन्याम्ऊढायामनूढायां वा स्त्रियाम् । सुवासिनीत्यस्य स्थाने अमरे पाठान्तरम् ।

स्वबीज पु० स्वमेव बीजं यस्य । १आत्मनि शब्दर० । २पुत्रे ३कन्यायां स्त्री हेम० । ४निजकारणे न० [illegible] बीजे च न० ।

स्वसृ स्त्री सु+अस–ऋन् । भगिन्याम् अमरः ।

स्वस्क गतौ भ्वा० आ० सक० सेट् । स्वस्कते अस्वस्किष्ट ।

स्वस्ति अव्य० सु–अस–क्तिच्, अस्तीति विभक्तिप्रतिरूपकम् अव्ययं प्रादि०वा । १क्षेमे २आशिषि ३पुण्यादौ अमर० ४अङ्गीकारसूचने च । तद्योगे देवादिभ्यश्चतुर्थी ।

स्वस्तिक पु०न० । स्वस्ति शुभाय हितम् कन् । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

स्वस्तिमुख पु० स्वस्ति उक्ते मुखे आदौ वा यस्य । १लेख्ये पत्रादौ २विप्रे पु० ३स्वस्तिवाचके त्रि० मेदि० ।

स्वस्तिवाचन न० स्वस्ति शुभस्य विप्रद्वारा वाचनम् । कर्मा० रम्भे विघ्नोपशान्तये ब्राह्मणद्वारा कर्त्तव्यकर्मणां शुभता वाचने । "सम्पूज्य गन्धपुष्पाद्यैर्ब्राह्मणान् स्वस्ति वाचयेत् । धर्म्ये कर्मणि माङ्गल्ये संग्रामेऽद्भुतदर्शने" इत्याह ।

स्वस्तिवाचनिक त्रि० स्वस्तिवाचनाय हितं तत्र भवम् तत्र भवं वा ठञ् । १स्वस्तिवाचनसाधने २तदुचिते द्रव्ये ३तत्सम्बन्धिनि च ।

स्वस्त्ययन न० स्वस्ति शुभप्राप्यमं लाभो यस्मात् । शुभार्थं क्रियमाणे वेदादिविहिते मङ्गलयाग दौ ।

स्वस्थ त्रि० स्व परलोके तिष्ठति स्वेन स्वभावेन सुखेन, वा वा तिष्ठति स्था–क वा विसर्गलोपः । स्वभावस्थे १स्वगे० स्थिते २आत्मनाप्राधेन सुस्थेनावस्थिते च । "स्वस्था भवन्तु मयि जीवति धार्त्तराष्ट्राः" वेणीसं० ।

स्वस्रीय पु० स्वसुरपत्यम् छ । १भागिनेये अमरः २भागि नेयां स्त्री टाप् ।

स्वागत न० सुष्ठु आगमनम् सु+आ+गम–भावे क्त । १सुष्ठु आगमने "स्वागत स्वानधीकारान्" कुमार० तद्युक्ति [illegible] [illegible] [illegible] ।

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

स्वाङ्गिक पु० माङ्गमर्हति ठञ् । [illegible] [illegible] [illegible]

स्वाच्छन्द्य न० स्वच्छन्दस्य भावः ष्यञ् । १स्वाधीनत्वे [illegible] च ।

स्वातन्त्र्य न० स्वतन्त्रस्य भावः ष्यञ् । १स्वाधीनत्वे [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] पृ० दृश्यम् ।

स्वाति(ती) [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ङीप् । [illegible] [illegible] [illegible] अमरः "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] स्त्री [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ६९७ पृ० दृश्यम् ।

स्वातियोग [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

च चन्द्रे। अथ तद्वाक्ये निखिलं विचिन्त्य योऽस्मिन् विशेषमभ्यक् प्रास्त्रे। स तौ निशागे प्रथमेऽभिवृष्टे सस्यानि सर्वाण्युपयान्ति वृद्धिम। भागे द्वितीये तिलमुद्गमाषा ग्रैष्म्यं ऽस्ति न शरदागम। वृष्टेऽह्नि भागे प्रथमे सुवृष्टिस्तद्द्वितीये तु सकीटसर्पा। वृष्टिस्तु मध्यापरभागवृष्टे निश्छिद्रवृष्टिद्युनिशं प्रवृष्टे। सलिलस्राव तारा चित्राया कीर्त्यते ह्यपां०त्व। तथाप्यत्र चन्द्रे स्वातियोगे शिवा भवति। अपरस्यां स्वातियोगे यदि पतति हिमं माघमासे प्रकारं वायुरो चण्डवेग सजलजलधरो वापि गर्जत्यजस्रम। विद्युन्मालाकुलं वा यदि भवति नभो नष्टचन्द्रार्कतारं विज्ञेया प्रावृषेण्या मुदितजनपदा सर्वसस्यैरुपेता। तथैव फाल्गुने चैत्रे वैशाखस्याश्रितेऽपि वा। स्वातियोगं विजानीयादाषाढे च विशेषत"। [घट्। स्वादते आस्वादद।
स्वाद प्रीतौ अक० प्रीणने लेहने च सक० भ्वा० आ०
स्वाद पु० स्वद-स्वाद-वा घञ्। १रसानुभवे २प्रीतौ ३प्रीणने ४लेहने च। ल्युट्। स्वादनमप्यत्र न०। रसानुभवप्रकार स० द० उक्तो यथा
"न जायते तदास्वादो विना रत्यादिवासनाम्" वासना चेदानीन्तनी प्राक्तनी च रसास्वादहेतु। तत्र यदि आद्या न स्यात्तदा श्रोत्रियजरन्मीमांसकादीनामपि सा स्यात्। यदि द्वितीया न स्यात् यद्रागिणामपि केषाञ्चिद्रस दुद्बोधो न दृश्यते तन्न स्यात्। उक्तञ्च धर्मदत्तेन "सवासनानां सभ्यानां रसस्यास्वादनं भवेत्। निर्वासनास्तु रङ्गान्तः काष्ठकुड्याश्मसन्निभाः"।
स्वादिष्ठ त्रि० अतिशयेन स्वादु। इष्ठन् टिलो। अतिमधुरे। इयसुन् स्वादीयस् तत्रार्थे त्रि० स्त्रियां ङीप्।
स्वादु पु० स्वद-उण्। १मधुररसे हेमच० २गुडे त्रिका० ३जीवकौषधौ जटा०। ४रम्ये ५मधुरे ६मनोज्ञे च त्रि० मेदि० स्त्रियां वा ङीप्। सा च ७द्राक्षायाम् अमरः ८अगुरुसारे नव्यद्रव्ये पु० राजनि०।
स्वादुकण्टक पु० स्वादु कण्टकोऽस्य। विकङ्कतवृक्षे राजनि०
स्वादुकन्दा स्त्री स्वादु कन्दोऽस्याः। विदार्याम् राजनि०।
स्वादुका स्त्री स्वादुना मधुररसेन कायति कै-क। नागदन्याम् राजनि०। [१मधुरे भागे।
स्वादुखण्ड पु० स्वादु मिष्टं खण्डोऽस्य। गुडे शब्दर० कर्म०।
स्वादुगन्धा स्त्री स्वादुः गन्धोऽस्याः। १रक्तशोभाञ्जने रत्नमा०। २भूमिकूष्माण्डे च जटा०।
स्वादुपर्णी स्त्री स्वादूनि पर्णान्यस्याः ङीप्। दुग्धिकायाम् राजनि०।
स्वादुपाका स्त्री स्वादुः पाकोऽस्याः। काकमाच्याम् राजनि०
स्वादुपिण्डा स्त्री स्वादुः पिण्डः पिण्डाकारफलमस्याः। पिण्डखर्जूर्याम् राजनि०।
स्वादुफला स्त्री स्वादु फलमस्याः। १बदरीफले शब्दर० कर्म०। २मिष्टे फले न०। ३कोली स्त्री शब्दर० टाप्।
स्वादुमज्जन् पु० स्वादुः मज्जा यस्य। पर्वतजे पीलौ जटा०
स्वादुमांसी स्त्री स्वादु मांसमिव फलमस्याः गौरा० ङीष्। काकोल्याम् राजनि०।
स्वादुमूल न० स्वादु मूलमस्य। गर्जरे (गाँजर) राजनि०।
स्वादुरसा स्त्री स्वादुः रसो यस्याः। १काकोल्याम् अमर० २मदिरायाम् हेमच०। ३शतावर्य्यां ४द्राक्षायाम् ५आम्रातके च शब्दर०।
स्वादुलता स्त्री स्वाद्वी लता। विदार्य्याम् राजनि०।
स्वादुपुष्प पु० स्वादु पुष्पं यस्य। कटभ्याम् राजनि०।
स्वादूदक पु० स्वादु उदकं यस्य। समुद्रभेदे सि० शि०।
स्वाद्वम्ल पु० स्वादु अम्लं। दाडिमे त्रिका०।
स्वाधिष्ठान न० लिङ्गमूलस्थे सुषुम्णान्तर्गते षड्दलपद्मभेदे। "षड्दले वैद्युतनिभे स्वाधिष्ठानेऽमलत्विषि। बभमैर्यरलैर्युक्ते वर्णैः षड्भिश्च सुव्रत।" तन्त्रसा०। "सिन्दूरपूररुचिरारुणपद्ममन्यत् सौषुम्णमध्यघटितं ध्वजमूलदेशे। अङ्गच्छदैः परिवृतं तडिताभवर्णैर्वाद्यैः सबिन्दुलसितैश्च पुरन्दरान्तैः (लान्तैः)। तस्यान्तरे प्रविलसद्विशदप्रकाशमम्भोजमण्डलमथो वरुणस्य तस्य। अर्द्धेन्दुरूपलसितं शरदिन्दुशुभ्रं वङ्कारबीजममलं मकराधिरूढम्। तस्याङ्कदेशकलितो हरिरेव पायान्नीलप्रकाशरुचिरश्रियमादधानः। पीताम्बरः प्रथमयौवनगर्वधारी श्रीवत्सकौस्तुभधरो धृतवेदबाहुः। तत्रैव भाति सततं खलु राकिणी सा नीलाम्बुजद्युतिसहोदरकान्तिशोभा। नानायुधोद्यतकरैर्लसिताङ्गलक्ष्मीर्दिव्याम्बराभरणभूषितमत्तचित्ता। स्वाधिष्ठानाख्यमेतत् सरसिजममलं चिन्तयेद्यो मनोज्ञं स्तस्याहङ्कारदोषादिकसकलरिपुः क्षीयते तत्क्षणेन" पूर्णानन्दषट्चक्रम्।
स्वाधीन त्रि० स्वस्याधीनः। स्वायत्ते स्वतन्त्रे।
स्वाधीनपतिका स्त्री स्वाधीनः पतिर्यस्याः कप्। नायिकाभेदे स्वाधीनभर्तृकादयोऽप्यत्र।
"कान्तो रतिगुणाकृष्टो न जहाति यदन्तिकम्। वि-

चित्रविभ्रमा मत्ता या स्यात् स्वाधीनभर्तृका” सा०द० । सा च पञ्चविधा “मुग्धा मध्या प्रौढा स्वकीया सामान्या चेति” रसमञ्जरी ।

**स्वाध्याय** पु० स्वः स्वकीयत्वेन विहित अध्यायः द्विजानाम्, अधि+इङ–कर्मणि घञ् । १द्विजैः पाठ्ये वेदभागभेदे “स्वाध्यायोऽध्येतव्यः” इति श्रुतिः । सु+आ+अधि इङ भावे घञ् । २अवश्यपाठ्यवेदाध्ययने “स्वाध्यायो जप इत्युक्तो वेदाध्ययनकर्मणीति” स्मृतिः ।

**स्वान्त** न० स्वन–क्त । १मनसि अमरः २गह्वरे मेदि० ३ध्वनिते त्रि० । [४स्वनीसतायां च मेदि० ।

**स्वाप** पु० स्वप–घञ् । १निद्रायाम् अमरः । २शयने ३अज्ञाने

**स्वापतेय** न० स्वपतेरागतः ढञ् । धने अमरः ।

**स्वाभाविक** त्रि० स्वभावादागतः ठञ् । स्वभावसिद्धे स्त्रियां ङीप् (स्वाभाविकी स्वच्छन्दवृत्तिः) ।

**स्वामिन्** पु० स्व+अस्त्यर्थे मिनि दीर्घः । १भर्त्तरि पत्यौ धरणिः । २कार्त्तिकेये मेदि० । ३राजनि अमरः ४विभौ ५हरे ६हरौ च शब्दर० । ७वात्स्यायनमुनौ त्रिका० । ८अधिपतौ त्रि० अमरः । ९जैनभेदे पु० हेमच० १०परिव्राजकोपाधिभेदे पु० । तस्य भावः त्व स्वामित्व स्वत्वनिरूपिते क्रयाद्यधीने व्याख्यातो पदार्थभेदे स्वत्वशब्दे दृश्यम् ।

**स्वामिपालविवाद** पु० स्वामी च पालश्च तयोर्विवादः विवादभेदे तत्स्वरूपादिकं वीरमि०उक्तं यथा “अथ स्वामिपालविवादाख्यव्यवहारपदम् । तत्र मनुस्तदभिधानप्रतिज्ञां करोति । “पशुषु स्वामिनां चैव पालानाञ्च व्यतिक्रमे । विवादं संप्रवक्ष्यामि यथावद्धर्मतत्त्वतः” इति । स्वामिपालयोः प्रतिदिनकृत्यमाह ना-रदः “प्रदानदेद्धा गोपाय प्रत्यहं रजनीक्षये । चीर्णाः पीताश्च ता गावः सायाह्ने प्रत्यर्पयेद्” इति । चीर्णाः तृणादिकं भक्षितवत्यः । पीता पीतवत्यः । स्वामिना पालयोरस्य समर्पितास्ता गोपालेन साय प्रत्यर्पणीया इत्यर्थः । नारदवचनं पशुमात्रपालकपरं [illegible] । तथा च याज्ञवल्क्यः “यथार्पितान् पशून् गोपः सायं प्रत्यर्पयेत् तथा” इति । गवां दशपरिपालकस्य भृति-परिमाणमाह नारदः “गवां शताद्वत्सतरी धेनुः स्याद् द्विशताद् भृतिः । प्रतिसंवत्सरं गोपे सन्दोहश्चाष्टमेऽहनि” इति । प्रतिसंवत्सरं प्रतिवर्षं गोपस्य गोपालस्य शतसंख्यगवां पालने वत्सतरी द्विशतगवां पालने धेनुरेव भृतिः स्यात् । अष्टमे दिवसे च सर्वासां गवां दोहः भृतित्वेन कल्पनीय इत्यर्थः । बृह-स्पतिरपि “तथा धेनुभृतः क्षीरं लभेताष्टमेऽह्नि” इति । धेनुभृतः धेन्वाभृतः द्विजपालक इत्यर्थः । तथा च सन्दोहो धेन्वा गृह्णीयात् न वत्सस्येति मदनरत्ने । कल्पतरौ तु धेनुभृतो गोपाल इति व्याख्यातत्वेन बहुधे-नोरपि गृह्णीयात इति गम्यते । गोपदं च महिष्या-दीनामुपलक्षणम् । न्यूनाधिकपरिपालने तु तदनुसा-रेण भृतिकल्पना द्रष्टव्या । इयञ्च वचनशतोक्तिर्भृति-कल्पना परिभाषितभृत्याभावविषया । परिभाषिते तु परि-भाषानतिक्रमेणैव देया । मनुस्तु प्रकारान्तरेण भृति-परिमाणमाह–“गोपः क्षीरभृतो यस्तु स दुह्याद्दशतो वराम् । गोस्वाम्यनुमतो भृत्यः सा स्यात् पालेऽभृते भृतिः” इति । दशभ्यो गोभ्यो मध्ये वरामुत्कृष्टां क्षीरस्य तत्क्षीरभृतो भृत्यो गोपः दशगोस्वाम्यनुमत्या दुह्यात् भृत्यर्थम् । सैषा भृतिः पूर्वं द्रव्यान्तरेणाभृते देया । यस्तु द्रव्यान्तरेण भृतः तस्य तदेव भृतिरित्यर्थः । पशुभृतिं गृहीत्वा पशून्नाशयेत् विनाशयति वा तं प्रत्याह याज्ञवल्क्यः “प्रमादमृतनष्टांश्च प्रदाप्यः कृत-वेतनः” इति । प्रमादपदञ्च पशुपालकदोषोपलक्षणा-र्थम् मनुना प्रमादनाशः स्पष्टीकृतः “नष्टं विनष्टं कृमिभिः श्वहतं विषमे मृतम् । हीनं पुरुषकारेण प्रद-द्यात् पाल एव तु” इति । श्वहतम् शुना हतम् । विषमे दुर्गमप्रदेशे । पुरुषकारः पुरुषप्रयत्नः । यत् पुरुष-प्रयत्नेन हीनं नाशादिकं प्राप्तं तत्सम्यग्विषयमित्यर्थः । पुरुषकारस्य इयत्ता दर्शिता “कर्मचौरव्याघ्रभया-द्दुरितञ्च पालयेत् । व्यायच्छेच्छक्तितः शक्तो स्वामिने वा निवेदयेत्” इति । व्यायच्छेत् प्रयत्नमात्राय यतेत-त्यर्थः । चौरैर्बलात्कारेणापहृते न दाप्य इत्याह मनुः “विघुष्य तु हृतं चौरैर्न पालो दातुमर्हति । यदि देशे च काले च स्वामिनः स्वस्य शंसति” इति । विघुष्य उद्घुष्य डिण्डिमेनोद्घोष्य ज्ञापयित्वा । [illegible] । विवर्जिते पशोर्पण दशगावी आह “[illegible] “[illegible] संज्ञे वने । पालश्चात्रो भवेत् [illegible] नाशे च दण्डम्” इति । स्वामी भावित इति कल्पतरौ । बृहस्पति-वचनात् इत्याह नारदः “कार्यं स्वामिना [illegible] न विवदेत्” । [illegible]

निवेदयन् । वोढुमर्हति गोपस्तं विनयश्चैव राजनि" इति । तत्कर्णादिकम् । पशूनां दैवात् मरणे पालकस्य दोषाभावज्ञानोपायमाह व्यासः "मृतेषु च विशुद्धिः स्यात् वालशृङ्गादिदर्शनात्" । आदिशब्देन चर्म्मादीनां ग्रहणम् । तथा च मनुः "कर्णौ चर्म्म च वालांश्च वस्तिं स्नायुञ्च रोचनाम् । पशुषु स्वामिनां दद्यान्मृतेष्वङ्गानि दर्शयेत्" इति । अङ्कादि दर्शयेदिति क्वचित् पाठः । अङ्कः तप्तकर्णादिलाञ्छनम् । आदिशब्दः चा- चिह्नप्रकाशार्थः । पशुषु मृतपश्वङ्गादिकं स्वामिने दर्शयेत् । रोचनादिकं यत्प्रयोजनं तत् तस्मै दद्यादित्यर्थः । नष्टं नष्टं 'दद्याच्च तत्स्वामिने मूल्यद्वारेण दातव्यम् । अत एव विष्णुः "दिवा पशूनां वृकाद्युपघाते पालेऽनायति पालकदोषो विनष्टपशूनां मूल्यं स्वामिने दद्यादिति" । अनायति अनागच्छति । विनष्टस्य च दण्डमाह याज्ञवल्क्यः "पालदोषविनाशे तु पाले दण्डो विधीयते । अर्द्धत्रयोदशपणः स्वामिनो द्रव्यमेव च" इति । अर्द्धत्रयोदशपणः अर्द्धरहितत्रयोदशपणः । सार्द्धद्वादशपण इति यावत् । उत्तरपदलोपी कर्म्मधारयः । यत्तु केनचिदर्द्धाधिकत्रयोदशपणो दण्ड इति व्याख्यातं तत् सार्द्धद्विमासादिषु अर्द्धतृतीयमासादि मध्ये भाष्यकारशब्दप्रयोगदर्शनादुपेक्ष्यम् । पालदोषमाह मनुः "अजाविके तु संरुद्धे वृकैः पाले त्वनायति । यां प्रसह्य वृको हन्यात् पाले तत् किल्विषं भवेत्" इति । अनायति उपद्रवनिवारणाय अनागच्छति । यान्तु अजाविकजातीयाम् । सुगमस्थलस्य विषयमेतत् । दुर्गमस्थलविषये त्वाह स एव "तासाञ्चेदवरुद्धानां चरन्तीनां मिथो वने । यामुत्प्लुत्य वृको हन्यान्न पालस्तत्र किल्विषी" इति । अवरुद्धानां पालकेन व्यापितानामित्यर्थः । गवादिप्रचारार्थं भूमिमाह याज्ञवल्क्यः "ग्रामेच्छया गोप्रचारो भूमी राजवशेन वा" । ग्रामस्येच्छया ग्रामीणजनवशेन राजेच्छया वा । गोप्रचारो गवां तृणादिभक्षणार्थं कियानपि भूभागोऽकृष्टः परिकल्पनीय इत्यर्थः । तथा ग्रामासन्नक्षेत्रयोरन्तरमाह स एव "धनुःशतपरीणाहो ग्रामक्षेत्रान्तरं भवेत् । द्विशतं खर्व्वटस्य स्यान्नगरस्य चतुःशतम्" इति । परीणाहशब्देन सर्व्वतो दिक्षु अनुप्रस्थलमुच्यते । एतादृशं धनुःशतपरिमितं ग्रामक्षेत्रयोरन्तरं कार्य्यम् । खर्व्वटस्य शतद्वयपरिमितम-न्तरं । खर्व्वटः अनेककाष्ठकम्बलयुक्तो ग्राम इति मदनरत्ने । माधवाचार्य्यैस्तु प्रचुरकण्टकसन्तानो ग्राम इति व्याख्यातम् । तत्र शस्यावृत्त्यै ग्रामीणैरावरणं कार्य्यमित्याह कात्यायनः "अज्ञातस्यैव शस्येषु कुर्य्यादावरणं महत् । दुःखेन विनिवार्य्यन्ते लब्धस्वादरसा मृगाः" इति । एवं पशुनिवारणाय कृतेऽप्यावरणे तदतिक्रम्य पशुभिः शस्यादिविनाशे कृते कर्त्तव्यमाह मनुः "पथिक्षेत्रे परिवृते ग्रामान्तीयेऽथवा पुनः । स पालः शतदण्डार्हो विपालं वारयेत् पशुम्" इति । पथिक्षेत्रे मार्गसमीपे क्षेत्रे । ग्रामान्तीये ग्रामसमीपवर्त्तिनि । सपालः पशुः पालकस्तद्दण्डार्हं तत्पशुपालं पणशतं दण्डनीय इत्यर्थः । अयन्तु दण्डः पशुपालने समर्थेन सता पशावनिवार्य्यमाणे वेदितव्यः । अत एव नारदः "उत्क्रम्य तु वृतिं यः प्राप्तपशुको गवादिभिः । पालः शास्यो भवेत् तत्र न चेच्छक्तो निवारयेत्" इति । आवरणाभावेनापरिहार्य्ये शस्योपघातेऽपि न पालस्य दण्डः । तथा च मनुः "तत्रापरिवृतं धान्यं विहिंस्युः पशवो यदि । न तत्र प्रणयेद्दण्डं नृपतिः पशुरक्षिणाम्" इति । अनेनावृतक्षेत्रशस्योपघाते पशुरक्षिणां दण्ड इत्यर्थादुक्तं भवति । अदीर्घकालप्रचारविषयमेतत् । दीर्घकालप्रचारे तु अपरिवृतेऽपि पशुपालो दण्डार्हो भवति । अत एवाल्पकालप्रचारे दोषाभावं दर्शयति विष्णुः "पथि ग्रामविवीतान्ते न दोषोऽल्पकालमिति" । पशुविशेषे दण्डपरिमाणमाह याज्ञवल्क्यः "माषानष्टौ तु महिषी शस्यघातस्य कारिणी । दण्डनीया तदर्द्धं तु गौस्तदर्द्धमजाविकम् । भक्षयित्वोपविष्टानां यथोक्ताद्द्विगुणो दमः । सममेषां विवीतेऽपि खरोष्ट्रं महिषीसमम्" इति । परशस्यघातकारिण्या महिष्याः स्वामी अष्टौ माषान् दण्ड्यः । गोस्वामी चतुरः । छागस्वामी मेषस्वामी च द्वौ । एतैः पशुभिः शस्यभक्षणादारभ्य तत्रैव उपविष्टानां स्वामी यथोक्तदण्डाद्द्विगुणं दाप्यः । विवीतस्थतृणाद्युपघातेऽपि शस्योपघातवद्दण्डनीयः । खरोष्ट्रस्वामी च महिषीस्वामिवद्दण्डनीयः । अत्र पशुस्वामिनो दण्ड इत्यभिधानतो महिष्यादिरक्षणे प्रतिपशुदण्डप्राप्त्यर्थम् । भक्षयित्वोपविष्टतद्विषये यथोक्ताच्चतुर्गुणो दण्डः । तथा च स्मृत्यन्तरम् "वसतां द्विगुणः प्रोक्तः सवत्सानां चतुर्गुणः" इति । अल्पापराधानुसारेण दण्डलाघवं तात्त्विकमाचो याह न पुनः

वाजपेयादिरिष्यते” इति तत्तृणदत्तपर्यन्तरति मनुः “एतद्विधानमातिष्ठेद्धार्मिकः पृथिवीपतिः। स्वामिनाञ्च पशूनाञ्च पालानाञ्च व्यतिक्रमे”।

**स्वायम्भुव** पु० स्वयंभुवोऽपत्यम्, तस्येदम् वा अण् ओरोटिति बाध्ये ओर्गुण इत्युक्त्या संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वज्ञापनान्न गुणः अवङ्। १स्वयम्भूपुत्रे मनौ २स्वयम्भूसम्बन्धिनि त्रि० “धाम स्वायम्भुवं ययुः” कुमारः। स्त्रियां ङीप्। सा च ३ब्राह्म्याम्। “भार्गवी भारटाया च बार्हस्पत्याङ्गिरस्यपि। स्वायम्भुवस्य शास्त्रस्य चतस्रः संहिता मताः” इति तदुक्तधर्मशास्त्रसंहिताचतुष्टयम्। तदुत्पत्त्यादिकं यथा.

“ततः कालेन महता तस्याः पुत्रोऽभवन्मनुः। स्वायम्भुव इति ख्यातः स विराडिति नः श्रुतम्। तद्रूपगुणसामान्यादधिपूरुष उच्यते। वैराजा यत्र ते जाता बहवः शंसितव्रताः। स्वायम्भुवान् महाभागाः सप्त सप्त तथापरे। स्वारोचिषाद्यास्ते सर्वे ब्रह्मतुल्यस्वरूपिणः। औत्तमिप्रमुखास्तद्वद् येषान्त्वं सप्तमोऽधुना” मत्स्यपु० ३अ०। “ऋषींस्तेषां प्रवक्ष्यामि पुत्रान् देवगणांस्तथा। मरीचिरत्रिर्भगवानङ्गिराः पुलहः क्रतुः। पुलस्त्यश्च वसिष्ठश्च सप्तैते ब्रह्मणः सुताः। उत्तरस्यां दिशि तथा राजन्! सप्तर्षयः स्थिताः। यामा नाम तथा देवास्त्वासन् स्वायम्भुवेऽन्तरे। आग्नीध्रश्चाग्निबाहुश्च मेधा मेधातिथिर्वसुः। ज्योतिष्मान् द्युतिमान् हव्यः स नः पुत्र एव च मनोः स्वायम्भुवस्यैते दश पुत्रा महौजसः। एतत्ते प्रथमं राजन्! मन्वन्तरमुदाहृतम्” हरिवं० ७अ०।

**स्वाराज्** पु० स्वः स्वर्गे राजते राज-क्विप्। इन्द्रे अमरः।

**स्वाराज्य** न० स्वराजः भावः ष्यञ्। ब्रह्मत्वे स्वाराज्यसिद्धिः।

**स्वारोचिष** पु० द्वितीये मनौ। “और्वो वसिष्ठपुत्रश्च स्तम्बः काश्यप एव च। प्राणो बृहस्पतिश्चैव दत्तो निश्च्यवनस्तथा। एते महर्षयस्तात! वायुप्रोक्ता महाव्रताः। देवाश्च तुषिता नाम स्मृताः स्वारोचिषेऽन्तरे। हविध्रः सुकृतिर्ज्योतिरापो मूर्त्तिरयस्मयः। प्रथितश्च नभस्यश्च नभ ऊर्ज्जस्तथैव च। स्वारोचिषस्य पुत्रास्ते मनोस्तात महात्मनः। कीर्त्तिताः पृथिवीपाल! महावीर्यपराक्रमाः। द्वितीयमेतत् कथितं तव मन्वन्तरं मया” हरिवं० ७अ०।

**स्वार्थ** पु० स्वस्य अर्थः प्रयोजनम् अभिधेयो वा। १स्वप्रयोजने २स्वाभिधेये च “स्वार्थः स्वार्थबोधकत्वादिति” मन्दय०।

**स्वार्थिक** त्रि० स्वार्थे विहितः ठञ्। स्वार्थविहिते व्याकरणोक्ते प्रत्यये। “स्वार्थिकाः प्रत्ययाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यनुवर्त्तन्ते” महाभाष्यं यथा वक्तृगुडोद्राधा “क्वचित् स्वार्थिका अपि प्रत्ययाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्त्तन्ते” महाभाष्यम्। देवता अपकृष्टयुक्ता गुडूचीर इत्यादि।

**स्वास्थ्य** न० स्वस्थस्य भावः ष्यञ्। १आरोग्ये २सन्तोषे अमरः।

**स्वाहा** अव्य० सु+आ+ह्वे-डा। १देवोद्देशेन हविस्त्यागे अमरः। २अग्निभार्य्यायां स्त्री “स्वाहयेव हविर्भुजम्” रघुः। ३मातृकाभेदे च स्त्री “नमः स्वधायै स्वाहायै” इति पितृगाथा। “प्रकृतेः कलया चैव सर्वशक्तिस्वरूपिणी। बभूव दाहिका शक्तिरग्नेः स्वाहा स्वकामिनी। ग्रीष्ममध्याह्नमार्त्तण्डप्रभाच्छादनकारिणी। त्वमग्नेर्दाहिका शक्तिर्भवपत्नी च सुन्दरी। दग्धुं न शक्तस्त्वदृते हुताशश्च त्वया विना। त्वन्नामोच्चार्य्य मन्त्रान्ते यो ददाति हविर्नरः। सुरेभ्यस्तत्प्राप्नुवन्ति सुराः स्वानन्दपूर्वकम्। अग्नेः सम्पत्स्वरूपा च श्रीरूपा सा गृहेश्वरी। देवानां पूजिता शश्वन्नरादीनां भवाम्बिके!” ब्रह्मवै० प्र० १७अ०। ४दुर्गाशक्तिभेदे “दुर्गा शिवा क्षमा धात्री स्वाहा स्वधा नमोऽस्तु ते” दुर्गापूजामन्त्रः।

**स्वाहाप्रिय** पु० ६त०। अग्नौ हेमच०। स्वाहापत्यादयोऽप्यत्र।

**स्वाहाभुज्** पु० स्वाहेतिमन्त्रेण स्वकृतद्रव्यं भुङ्क्ते भुज-क्विप्। देवे अमरः। [च मेदि०

**स्विद्** अव्य० स्विद्-क्विप्। १प्रश्ने २वितर्के अमरः ३पादपूरणे

**स्विन्न** त्रि० स्विद-क्त। १घर्मयुक्ते २स्वेदान्विते च ३पक्वे “स्विन्नमन्नमुदाहृतम्” स्मृतिः। [अङ्गीकारे।

**स्वीकार** पु० अस्वस्य स्वस्य कारः करणं स्व+च्वि+कृ-घञ्।

**स्वीय** त्रि० स्वस्येदम् छ अपायिनीयेऽत्र न कुगिति भाष्यते। १निजसम्बन्धिनि २नायिकाभेदे स्त्री नायिकाशब्दे दृश्यम्। [आदित्वात् स्वूर्णं स्वूर्च्छितम्।

**स्वुर्च्छ** विस्तृतौ भ्वा० प० सक० सेट्। स्वूर्च्छति अस्वूर्च्छीत्

**स्वृ** शब्दे सक० उपतापे अक० भ्वा० प० वेट्। स्वरति अस्वारीत् अस्वार्षीत्।

**स्वॄ** हिंसने क्र्या० प० सक० सेट्। स्वृणाति अस्वारीत्।

**स्वेक** गतौ भ्वादि० आत्म० सक० सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः। स्वेकते असिस्वेकत्।

**स्वेच्छा** स्त्री ६त०। स्वाभिलाषे हेमच०। [स्वेच्छामृत्युयुक्ते त्रि०।

**स्वेच्छामृत्यु** पु० स्वेच्छया मृत्युर्यस्य। १भीष्मे त्रिका० २स्वेच्छा-

**स्वेद** पु० स्विद्-भावे घञ्। १पाकभेदे (सेका) २घर्मे नासादितो जलादेः निःस्यन्दने। स्विद् भावे अच्।

धर्म्मनिदानस्थे तत्प्रकारादिकं चरकेणाभिहितं यथा “अतः स्वेदाः प्रवक्ष्यन्ते यैर्यथावत् प्रयोजिताः । स्वेदसाध्याः प्रशाम्यन्ति गदा वातकफात्मकाः । स्नेहपूर्वं प्रयुक्तेन स्वेदेनावर्जितेऽनिले । पुरीषमूत्ररेतांसि न सज्जन्ति कथञ्चन । शुष्काण्यपि हि काष्ठानि स्नेहस्वेदोपपादनैः । नमयन्ति यथान्यायं किं पुनर्जीवतो नरान् । रोगर्त्तुव्याधितापेक्षो नात्युष्णोऽतिमृदुर्न च । द्रव्यवान् कल्पितो देशे स्वेदः कार्य्यकरो मतः । व्याधौ शीते शरीरे च महान् स्वेदो महाबले । दुर्ब्बले दुर्ब्बलः स्वेदो मध्यमे मध्यमो हितः । वातश्लेष्मणि वाते वा कफे वा स्वेद इष्यते । स्निग्धरूक्षस्तथा स्निग्धो रूक्षश्चाप्युपकल्पितः । आमाशयगते वाते कफे पक्वाशयाश्रिते । रूक्षपूर्वो हितः स्वेदः स्नेहपूर्वस्तथैव च । वृषणौ हृदयं दृष्टी स्वेदयेन्मृदुनैव वा । मध्यमं वङ्क्षणौ शेषमङ्गावयवमिष्टतः । सुशुद्धैर्नक्तकैः पिण्ड्या गोधूमानामथापि वा । पद्मोत्पलपलाशैर्वा स्वेद्यः संवृत्य चक्षुषी । मुक्तावलीभिः शीताभिः शीतलैर्भाजनैरपि । जलार्द्रैर्जलजैर्हस्तैः स्विद्यतो हृदयं स्पृशेत् । शीतशूलव्युपरमे स्तम्भगौरवनिग्रहे । सञ्जाते मार्द्दवे स्वेदे स्वेदनाद्विरतिर्मता । पित्तप्रकोपो मूर्च्छा च शरीरसदनं तृषा । दाहः स्वेदाङ्गदौर्ब्बल्यमतिस्विन्नस्य लक्षणम् । उक्तस्तस्याशितीये यो ग्रैष्मिकः सर्व्वशो विधिः । सोऽतिस्विन्नस्य कर्त्तव्यो मधुरः स्निग्धशीतलः । कषायमद्यनित्यानां गर्भिण्या रक्तपित्तिनाम् । पित्तिनां सातिसाराणां रूक्षाणां मधुमेहिनाम् । विदग्धभ्रष्टब्रध्नानां विषमद्यविकारिणाम् । श्रान्तानां नष्टसंज्ञानां स्थूलानां पित्तमेहिनाम् । तृष्यतां क्षुधितानाञ्च क्रुद्धानां शोचतामपि । कामल्युदरिणाञ्चैव क्षतानामाढ्यरोगिणाम् । दुर्ब्बलातिविशुष्काणामुपक्षीणौजसां तथा । भिषक् तैमिरिकाणाञ्च न स्वेदमवतारयेत् । प्रतिश्याये च कासे च हिक्काश्वासेष्वलाघवे । कर्णमन्याशिरःशूले स्वरभेदे गलग्रहे । अर्द्दितैकाङ्गसर्व्वाङ्गपक्षाघाते विनामके । कोष्ठानाहविबन्धेषु शुक्राघाते विजृम्भके । पार्श्वपृष्ठकटीकुक्षिसंग्रहे गृध्रसीषु च । मूत्रकृच्छ्रे महत्त्वे च मुष्कयोरङ्गमर्द्दके । पादजानूरुजङ्घार्त्तिसंग्रहे श्वयथावपि । खल्लीष्वामेषु शीते च वेपथौ वातकण्टके । सङ्कोचायामशूलेषु स्तम्भगौरवसुप्तिषु । सर्व्वाङ्गेषु विकारेषु स्वेदनं हितमुच्यते । तिलमाषकुलत्थाम्लघृततैलामिषौदनैः । पायसैः कृशरैर्मांसैः पिण्डस्वेदं प्रयोजयेत् । गोखरोष्ट्रवराहाश्वशकृद्भिः सतुषैर्यवैः । सिकतापांशुपाषाणकरीषायसपूटकैः । श्लैष्मिकान् स्वेदयेत् पूर्व्वैर्वातिकान् समुपाचरेत् । द्रव्याण्येतानि शस्यन्ते यथास्वं प्रस्तरेष्वपि । भूगृहेषु च जेन्ताकेषूष्णगर्भगृहेषु च । विधूमाङ्गारतप्तेष्वभ्यक्तः स्विद्यति ना सुखम् । ग्राम्यानूपौदकं मांसं पयोवस्तशिरस्तथा । वराहमध्यपित्तासृक्स्नेहवत्तिलतण्डुलान् । इत्येतानि समुत्क्वाथ्य नाडीस्वेदं प्रयोजयेत् । देशकालविभागज्ञो युक्त्यपेक्षो भिषक्तमः । वारुणामृतकैरण्डशिग्रुमूलकसर्षपैः । वासावंशकरञ्जार्कपत्रैरश्मन्तकस्य च । शोभाञ्जनकशैरीयमालतीसुरसार्जकैः । पत्रैरुत्क्वाथ्य सलिलं नाडीस्वेदं प्रयोजयेत् । भूतीकपञ्चमूलाभ्यां सुरया दधिमस्तुना । मूत्रैरम्लैश्च सस्नेहैर्नाडीस्वेदं प्रयोजयेत् । एत एव च निर्यूहाः प्रयोज्या जलकोष्ठके । स्वेदनार्थं घृतक्षीरतैलकोष्ठांश्च कारयेत् । गोधूमशकलैश्चूर्णैर्यवानामम्लसंयुतैः । सस्नेहकिण्वलवणैरुपनाहः प्रशस्यते । गन्धैः सुरायाः किण्वेन जीवन्त्या शतपुष्पया । उमया कुष्ठतैलाभ्यां युक्तया चोपनाहयेत् । चर्म्मभिश्चोपनद्धव्यः सलोमभिरपूतिभिः । उष्णवीर्य्यैरलाभे तु कौषेयाविकशाटकैः । रात्रौ बद्धं दिवा मुञ्चेन्मुञ्चेद्रात्रौ दिवाकृतम् । विदाहपरिहारार्थं स्यात् प्रकर्षस्तु शीतले । सङ्करः १ प्रस्तरो २ नाडी ३ परिषेको ४ ऽवगाहनम् ५ । जेन्ताको ६ ऽश्मघन ७ कर्षूः ८ कुटी ९ भूः १० कुम्भिकैव ११ च । कूपो १२ होलाक १३ इत्येते स्वेदयन्ति त्रयोदश । तान् यथावत् प्रवक्ष्यामि सर्व्वानेवानुपूर्व्वशः” इति । तत्र वस्त्रान्तरितैरवस्त्रान्तरितैर्वा पिण्डैर्यथोक्तैरुपस्वेदनं सङ्करस्वेद इति विद्यात् । शूकशमीधान्यपुलाकानां वेशवारपायसकृशरोत्कारिकादीनां वा प्रस्तरे कौषेयाविकोत्तरप्रच्छदे पञ्चाङ्गुलोरुबूकार्कपत्रप्रच्छदे वा स्वभ्यक्तसर्व्वगात्रस्य शयानस्योपरि स्वेदनं प्रस्तरस्वेद इति विद्यात् । स्वेदनद्रव्याणां पुनर्मूलफलपत्रभङ्गादीनां मृगशकुनपिशितशिरस्पदादीनामुष्णस्वभावानां वा यथार्हमम्ललवणस्नेहोपसंहितानां मूत्रक्षीरादीनां वा कुम्भ्यां वाष्पमनुद्वमन्त्यामुत्क्वथितानां नाड्या शरेषीकावंशदलकरञ्जार्कपत्रान्यतमकृतया गजाग्रहस्तसंस्थानया व्यामदीर्घया व्यामार्द्धदीर्घया वा व्यामचतुर्भागाष्टभागमूलाग्रपरिणाहस्रोतसा सर्व्वतो वातहरपत्रसंवृतच्छिद्रया द्विस्त्रिर्वा विना-

मितया वातहरसिद्धस्नेहाभ्यक्तगात्रो बाष्पमुपहरेत्। बाष्पो ह्यनूर्द्ध्वगामी विहतचण्डवेगस्त्वचमविदहन् सुखं स्वेदयतीति नाडीस्वेदः ३। वातिकोत्तरवातिकानां पुनर्मूलकादीनामुत्क्वाथे सुखोष्णे कुम्भीर्वा गलन्तिका नाडीर्वा पूरयित्वा यथार्हं सिद्धस्नेहाभ्यक्तगात्रं वस्त्रावच्छन्नं परिषेचयेदिति परिषेकः ४। वातहरोत्क्वाथक्षीरतैलघृतपिशितरसोष्णसलिलकोष्ठकावगाहस्तु यथोक्त एवावगाहः ५। "अथ जेन्ताकं चिकीर्षुर्भूमिं परीक्षेत इत्यादि । (जेन्ताकशब्दे ३१४४ पृ० दृश्यं लक्षणाद्युक्तमायम् ६।) 'शयानस्य प्रमाणेन घनामश्ममयीं शिलाम्। तापयित्वा मारुतघ्नैर्दारुभिः सम्प्रदीपितैः। व्यपोह्य सर्वानङ्गारान् प्रोक्ष्य चैवोष्णवारिणा। तां शिलामथ कुर्वीत कौशेयाविकसंस्तराम्। तस्यां स्वभ्यक्तसर्वाङ्गः शयानः स्विद्यते सुखम्। कौरवाजिनकौशेयप्रावाराद्यैः सुसंवृतः। इत्युक्तोऽश्मघनस्वेदः ७। कर्षूस्वेदं प्रवक्ष्यते। खानयेच्छयनस्याधः कर्षूं स्थानविभागवित्। दीप्तैरधूमैरङ्गारैस्तां कर्षूं पूरयेत्ततः। तस्यामुपरि शय्यायां स्वपन् स्विद्यति ना सुखम् ८। अनत्युत्सेधविस्तारां वृत्ताकारामलोचनाम्। घनभित्तिं कुटीं कृत्वा कुष्ठाद्यैः सम्प्रलेपयेत्। कुटीमध्ये भिषक् शय्यां स्वास्तीर्णां चोपकल्पयेत्। प्रावाराजिनकौशेयकुथकम्बलगोलकैः। हसन्तिकाभिरङ्गारपूर्णाभिस्तां च सर्वशः। परिवार्यान्तरारोहेदभ्यक्तः स्विद्यते सुखम् ९। य एवाश्मघनस्वेदविधिर्भूमौ स एव तु। प्रशस्तायां निवातायां समायामुपदिश्यते १०। कुम्भीं वातहरक्वाथपूर्णां भूमौ निखानयेत्। अर्द्धभागं त्रिभागं वा शयनं तत्र चोपरि। स्थापयेदासनं वापि नातिसान्द्रपरिच्छदम्। अथ कुम्भ्यां सुसन्तप्तान् प्रक्षिपेदयसो गुडान्। पाषाणान् वोष्मणा तेन तत्स्थः स्विद्यति ना सुखम् ११। सुसंवृताङ्गः स्वभ्यक्तः स्नेहैरनिलनाशनैः। कूपं शयनविस्तारं द्विगुणं चापि वेधतः। देशे निवाते शस्ते च कुर्यादन्तः सुमार्जितम्। हस्त्यश्वगोखरोष्ट्राणां करीषैर्दग्धपूरिते। स्ववच्छन्नः सुसंस्तीर्णेऽभ्यक्तः स्विद्यति ना सुखम् १२। धीतीकान्तु करीषाणां यथोक्तानां प्रदीपयेत्। शयनान्तःप्रमाणेन शय्यामुपरि तत्र च। सुदग्धायां विधूमायां यथोक्तामुपकल्पयेत्। स्ववच्छन्नः स्वपंस्तत्र स्विद्यति ना सुखम्। इति होलाकस्वेदः १३ इत्येष उप मोक्षो महर्षिभिरिति। इति त्रयोदशविधः स्वेदोऽग्निगुणाश्रयः। व्यायाम उष्णसदनं गुरुप्रावरणं क्षुधा। बहुपानं भयक्रोधावुपनाहाहवातपाः। स्वेदयन्ति दशैतानि नरमग्निगुणादृते। इत्युक्तो द्विविधः स्वेदः संयुक्तोऽग्निगुणैर्न च। एकाङ्गसर्वाङ्गगतः स्निग्धो रूक्षस्तथैव च। इत्येतत् त्रिविधं द्वन्द्वं स्वेदमुद्दिश्य कीर्त्तितम्। स्निग्धः स्वेदैरुपक्रम्यः स्विन्नः पथ्याशनो भवेत्। तदहः स्विन्नगात्रस्तु व्यायामं वर्जयेन्नरः' इति। तत्र श्लोकाः 'स्वेदा यथा कार्यकरा हिता येभ्यश्च यद्विधाः। यत्र देशे यथायोग्या देशो रक्ष्यश्च यो यथा। स्विन्नातिस्विन्नरूपाणि तथातिस्विन्नभेषजम्। अस्वेद्याः स्वेदयोग्याश्च स्वेदद्रव्याणि कल्पना। त्रयोदशविधः स्वेदो विना दशविधोऽग्निना। संग्रहेण च षट् स्वेदाः स्वेदाध्याये निदर्शिताः। स्वेदाधिकारे यद्वाच्यमुक्तमेतन्महर्षिणा। शिष्यैस्तु प्रतिपत्तव्यमुपदेष्टा पुनर्वसुः' इति।

**स्वेदज** पु० स्वेदाज्जायते जन–ड। स्वेदजाते दंशादिजन्तौ अमरः २स्वेदजातमात्रे त्रि०। 'संस्वेदजाः क्रिमयस्तु यथा येभ्यो भवन्ति च। मानुषस्वेदसञ्जाता मक्षिकाद्या भवन्ति च। नवमेघप्रसिक्तायां पिपीलिकागणादयः। संस्वेदजास्तु विज्ञेया इन्द्रगोपाश्च जन्तवः। आमद्रुम्याः फलकेभ्यः फलेभ्यश्चैव जन्तवः। जायन्ते क्रिमयो विप्र! काष्ठेभ्यो घुणकादयः। तथा शुक्लावकारेभ्यः पूतिका प्रभवन्ति च। संस्वेदजाश्च जायन्ते वृश्चिकाः शुष्कगोमयात्। गोभ्यो हि मक्षिकाश्चैव मानुषेभ्यश्च जन्तवः। मनुष्येभ्यश्च द्विविधा यत्र कृष्णा विशेषतः। तथान्यानि च सूक्ष्माणि सूक्ष्माः यूकास्तथैव च। गोभ्योऽश्वेभ्यस्तथा चैव चतुष्पदकपिञ्जलाः। माक्षिकाणां विकाराश्च पतङ्गोदककर्दमे। भवन्ति विकाराश्च करीषेभ्यो भवन्ति हि। एवमादिस्वभावो गणः संस्वेदजो मया। यथावत् कीर्तितो ह्येष प्राक्कर्मवशजः स्मृतः' वह्निपु०।

**स्वेदन** न० स्विद–णिच् ल्युट्। गात्रादितो घर्मनिःसारणव्यापारे (भापरा)। स्वेदशब्दे दृश्यम्।

**स्वेदनी** स्त्री स्विद्यते पच्यतेऽनया स्विद्–ल्युट्। लौहपात्रभेदे (ताओया) अमरः। स्वार्थे कन् टापि गुणः। स्वेदनिका तन्दुरूपे पात्रे हेमच० भर्जनपात्रे भरतः।

**स्वेर** न० स्वस्य ईरम् ईर पच हर्षि। स्वेच्छायाम् २तद्वति ३मन्दे च त्रि० मेदि०।

**स्वैरिन्** त्रि० स्वेन ईरितुं शीलमस्य ईर णिनि हर्षि। १स्वच्छाचारिणि अमरः। २स्वैरभावादिं कर्त्री स्त्री

ङीप्। स्वरपुरुषचन्द्रपक्षमासिन्या स्त्रियां च। "नातश्चतुर्थं प्रसवमापत्स्वपि वदन्त्युत। अतःपरं स्वैरिणी स्यात् बन्धकी पञ्चमे भवेत्" भा० आ० १२२अ०।

**स्वोपार्जित** त्रि० स्वेन उपार्जितम्। स्वयमर्जिते धनादौ। तस्य विभागो दायभागे दर्शितो यथा "सम्प्रति विभाज्यमविभाज्यञ्चोच्यते। तत्र कात्यायनः "पैतामहञ्च पित्र्यञ्च यच्चान्यत् स्वयमर्जितम्। दायादानां विभागे तु सर्वमेतद्विभज्यते"। "यच्चान्यदिति चकारः स्वयमित्यनेन सम्बध्यते स्वयमार्जितमिति चकारादन्यच्चापि तदर्जनं साधारणधनद्वारेणेत्यर्थः। अनुपघातोपात्तमविभाज्यमाह मनुर्विष्णुश्च "अनुपघ्नन् पितृद्रव्यं श्रमेण यदुपार्जयेत्। स्वयमीहितलब्धं तन्नाकामो दातुमर्हति"। पितृद्रव्योपघाताभावेन द्रव्यद्वारेण नेतरेषां व्यापारः, स्वचेष्टालब्धत्वेन शारीरोऽपि व्यापारो नेतरेषामिति अर्थलब्धत्वेन तदसाधारण स्वयमीहितलब्धं तदिति हेतुत्वेनोपन्यासात्। तथा च व्यासः "अनाश्रित्य पितृद्रव्यं स्वशक्त्याप्नोति यद्धनम्। दायादेभ्यो न तद्दद्याद्विद्यालब्धञ्च यद्भवेत्"। स्वशक्तिमात्रेण यत् प्राप्नोति सामान्येनाभिधानात् सर्वमेवविधं स्वीयमसाधारणं द्रव्यम्। स्वशक्तिप्राप्तस्यापि विद्याधनस्य समाधिकविद्यैः साधारणत्वात् न्यूनविद्याविद्यनिराकरणार्थं विद्यालब्धपदम्। तथा याज्ञवल्क्यः "पितृद्रव्याविरोधेन यदन्यत् स्वयमर्जितम्। मैत्रमौद्वाहिकञ्चैव दायादानां न तद्भवेत्"। मैत्रादिग्रहणं प्रदर्शनार्थं, एवमादिषु प्रायेणानुपघातसम्भवात्। तथा मनुः "विद्याधनन्तु यद्यस्य तत्तस्यैव धनं भवेत्। मैत्रमौद्वाहिकञ्चैव माधुपर्किकमेव च"। तथा व्यासः "विद्याप्राप्तं शौर्यधनं यच्च सौदायिकं भवेत्। विभागकाले तत्तस्य नान्वेष्यं स्वरिक्थिभिः"। पितृपितृव्यादिभ्य उदासम्बन्धिभ्यः प्रसादादिना लब्धं सौदायिकम्। तथा नारदः "शौर्यभार्याधने, हित्वा, यच्च विद्याधनं भवेत्। त्रीण्येतान्यविभाज्यानि प्रसादो यश्च पैतृकः"। भार्याप्राप्तिकाले लब्धं भार्याधनम् औद्वाहिकमित्यर्थः, एतानि वर्जयित्वा अन्यद्विभजेदित्यनुवर्त्तते नारदवचनान्तरीयम्। तदेवमादिभिः शौर्यादिधनस्याविभाज्यत्वे कारणं नोक्तं शौर्यादिकेऽत्रापि विभागश्रुतेः। तथा च व्यासः "साधारणं समाश्रित्य यत् किञ्चिद्वाहनायुधम्। शौर्यादिनाप्नोति धनं भ्रातरस्तत्र भागिनः। तस्य भागद्वयं देयं शेषास्तु समभागिनः"। साधारणद्रव्येणार्जितस्य धनस्य विभागं वदता। तथा नारदः "कुटुम्बं बिभृयाद्भ्रातुर्यो विद्यामधिगच्छतः। भागं विद्याधनात्तस्मात् स लभेताश्रुतोऽपि सन्"। बिभृयादित्येकवचननिर्देशात् यदि विद्यामभ्यस्यतो भ्रातुः कुटुम्बमपरो भ्राता स्वधनव्ययशरीरायासाभ्यां सवर्द्धयेत् तदा तद्विद्योपार्जितधने तस्याप्यधिकारः। तथा "वैद्योऽवैद्याय नाकामो दद्यादंशं स्वतो धनात्। पितृद्रव्यं समाश्रित्य न चेत्तेन तदर्जितम्"। एतच्च साधारणधनपरं तदनाश्रित्यार्जितं वैद्योऽवैद्याय अनिच्छन् न दद्यात् वैद्याय विदुषे पुनः साधारणमन्तरेणाप्यर्जितं दद्यादेव। तथा च गौतमः "स्वयमर्जितमवैद्येभ्यो वैद्यः कामं न दद्यात्"। असाधारणधनशरीरव्यापारार्जितं स्वयमर्जितं अविद्वद्भ्यो दातुमनिच्छन् न दद्यात् विद्वद्भ्यः पुनर्दद्यादेव। एतच्च विद्याधनमात्रविषयम्। तदाह कात्यायनः "नाविद्यानान्तु वैद्येन देयं विद्याधनं क्वचित्। समविद्याधिकानान्तु देयं वैद्येन तद्धनम्"। तन्मात्र एतद्विद्यापदम् उभाभ्यां समाधिकपदाभ्यां संबध्यते तेन समविद्याधिकविद्यानां दातव्यं न्यूनविद्याविद्ययोः पुनरनधिकारः। "तदेवमादिवचनैर्विद्याशौर्यादिधनेष्वपि साधारणधनोपघातानुपघाताभ्यां विभागाविभागयोरवगमात् तस्यैव प्रयोजकत्वात् तत्पदस्यैव श्रुतिः कल्पनीया, उपघातार्जितं विभजेदिति, न पुनः शौर्यादिपदस्यापि, अवश्यकल्पनीयसामान्यश्रुतिकल्पनयैवोपपत्तेः। होलाकाधिकरणन्यायस्यायमेव विषयः। यदा न्यायप्राप्त एवायमर्थः, यद्येनार्जितं तत् तस्मिन् जीवति तस्यैव, असति विरोधवचने, यत्र पुनः साधारणधनमात्रेणैकस्य व्यापारोऽपरस्य धनशरीराभ्यां तत्रैकस्यैको भागोऽपरस्य भागद्वयं न्यायागतमेव सिद्धम्। एतेन चैतदपि सिध्यति, यत् साधारणधनोपघाते सति यस्य यावतोऽशस्य स्वत्वस्य च तदनुसारेण भागकल्पना कार्या। किन्तु कात्यायनवचनम् "विभक्ताः पितृविकाश्चेदेकत्र प्रतिवासिनः। विभजेयुः पुनर्द्व्यंशं स लभेतोदयो यतः"।

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्यसङ्कलिते वाचस्पत्ये सकारादिशब्दार्थसङ्कलनम्।

# ह

हकारः व्यञ्जनेषु ऊष्मवर्णभेदः । कण्ठस्थानोच्चार्य्यः । "हकारं पञ्चमैर्युक्तमन्तःस्थाभिश्च संयुतम् । औरस्यं तं विजानीयात् कण्ठ्यमाहुरसंयुतम्" शिक्षोक्तेः पञ्चमादिवर्णसंयोगे उरसोच्चार्य्यश्च । तस्योच्चारणे आभ्यन्तरप्रयत्नः जिह्वाग्रेण कण्ठस्थानस्य ईषत्स्पर्शः । "अचोऽस्पृष्टा यणस्त्वीषन्मूष्माणः सवृतास्तथेति" शिक्षोक्तेः । बाह्यप्रयत्नास्तु घोषसंवारनादा महाप्राणश्च । अस्य ध्येयरूपं कामधेनुतन्त्रोक्तं यथा "हकारं शृणु चार्वङ्गि ! चतुर्वर्गप्रदायकम् । कुण्डलीद्वयसंयुक्तं रक्तविद्युल्लतोपमम् । रजःसत्त्वतमोयुक्तं पञ्चदेवमयं सदा । पञ्चप्राणात्मकं वर्णं त्रिशक्तिसहितं सदा । त्रिबिन्दुसहितं वर्णं हृदि भावय पार्वति !" । अस्याधिष्ठातृदेवताध्यानमुक्तं वर्णोद्धारतन्त्रे यथा "करीषभूषिताङ्गीं साट्टहासां दिगम्बराम् । अस्थिमालामष्टभुजां वरदामम्बुजेक्षणाम् । नागेन्द्रहारभूषाढ्यां जटामुकुटमण्डिताम् । सर्वसिद्धिप्रदां नित्यां धर्मकामार्थमोक्षदाम् । एवं ध्यात्वा हकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्" । मातृकान्यासेऽस्य दक्षपार्श्वे न्यस्यता । काव्यादौ प्रथमप्रयोगे खेदः फलं वृ० र० टीकायामुक्तं यथा 'स सौख्यं हस्तु खेदम् विस्मयमपि चं नं च धरति करोति" । वकारादिवर्णानां प्रयोगे फलादिकं यत्र भवति तत्रोक्तं यथा "पद्यादौ गद्यमध्ये वचसि च सकले प्राकृतादौ प्रयोज्यम्" इति । एतेषां फलाधारनिर्द्धारणप्रकारे "नायको गण्यते यत्र फलं तस्य समादिशेत्" । अन्यथा तु कृते काव्ये कर्त्तुरेवावहं फलम्" तत्र प्रतिप्रसवो यथा "देवता गण्यते यत्र क्वापि काव्ये कवीश्वरैः । विचार्य्यमितविचारो वा न तत्र फलकल्पना । देवतावाचका शब्दा ये च भद्रादिवाचकाः । ते सर्वे नैव निन्द्याः स्युर्लिपितो गणतोऽपि वा" ।

अस्य वाचकशब्दास्तन्त्रोक्ता यथा "हः शिवो गगनं हंसो नागलोकोऽम्बिकापतिः । नकुलीशो जगत्प्राणः प्राणेशः कपिलामलः । परमात्मा तथा जीवः वराहः शान्तिदोऽङ्कुशः । रणोऽभयोऽम्बरः स्वाङ्गः कूटरूपनिशाकरः । लक्ष्मीर्हरिहरः शम्भुः प्राणशक्तिश्च नाटकः । सर्वोपकारः शूलो चैतन्यं पादपूरणम् । महाकालो परः नादो मेघनादो दिगम्बरः । बिन्दुदुर्गा शिवा देवी मेघश्यामः महेश्वरः । दक्षपादः सदा शम्भुः ब्रह्मा भी सोमसर्वाङ्कलम्" वर्णाभिधानम् । "शुक्रयाय हकारोऽङ्गुः प्राणः प्राणः शिवो वियत् । अकुलो नकुलीशश्च हंसः शून्यश्च हाकिनी । अनन्तो नकुलो जीवः परमात्मा ककोटकः" इति बीजवर्णाभिधानम् । "हकारो नकुलीशोऽपि हंसः प्राणोऽङ्कुशः शिवे । महेशो नकुलो चैव वराहो गगनं रविः । विष्णुः शून्यो महाशून्यः प्राणश्च परमेश्वरि !" रुद्रयामले ८पटले ।

ह अव्य० हा—ड । १पादपूरणे अमरः २सम्बोधने ३नियोगे ४क्षेपे ५निग्रहे ६निन्दायां मेदि० ७प्रसिद्धौ च । ८शिवे पु० ९जले १०शून्ये ११ध्याने १२रक्ते १३स्वर्गे १४धारणे पु० मेदि० । १५पापहरणे १६चन्द्रे शब्दर० १७सकोपवारणे २०शुष्के च एकाक्षरकोषः ।

हंस पु० हन्—अच्—पृषो० वर्णागमः । सर्वाभिधाते १पक्षिभेदे अमरः स्त्रियां ङीप् २निर्लोभनृपे ३विष्णौ ४अश्वे ५परमात्मनि "हंसं नमो ... परमम्" मेघ० । ६मत्सरे ७व्रतिभेदे ८मन्त्रभेदे ९देहस्थवायुभेदे १०अश्वभेदे मेदि० ११गुरौ १२पर्वते शब्दर० । १३शिवे अमर० १४अपरस्मिन् १५श्रेष्ठे हेमच० । १६विष्णौ अमरः । १७अजपामन्त्ररूपे वर्णे च "हंकारेण बहिर्याति सकारेण विशेत् पुनः । हंसेति सततं मन्त्रं जीवो जपति सर्वदा" इति तन्त्रम् । अजपाशब्दे ८८ पृ० दृश्यम् ।

हंसजातेर्भेदाः तद्गुणाश्च यथा "हंसाः पित्तहराः स्निग्धा मधुरा गुरवो हिमाः । राजहंसप्रभृतयोऽपि बलशुक्रकरा मताः" भावप्र० तद्भिन्नगुणाः "हंसडिम्ब परं बल्यं तथा वातनाशनम् । यात्रे चतुरं प्रोक्तं बलीयसि नाशनम्" राजनि० । अस्य दर्शनादेः शुभाशुभत्वं वसन्तराजशाकुने उक्तं यथा "आयाति यात्रास्वपि दर्शनेन हंसस्य यस्य च सर्वसिद्धिः । नाशानि हंसस्य रुतोपोति यस्य प्रयान्ति नाश दुरितानि तस्य । चौरैः समं दर्शनमात्रमस्ते निर्विघ्नमोऽयं भयं ददाति । शुद्धं चतुर्थे भवति प्रसादः स्यात् पञ्चमे हंसरवे नराणाम् । प्रतिभेदादयस्तत्र दर्शनप्रकरणे ११२७ पृ० दृश्यम् । प्राणस्य हसपटार्थत्वे वेदान्तप्रक्रिया "अन्तरामे चैव नाडे च स्य इत्यक्षरद्वयम् । तस्मात् प्राणस्तु हंसाख्य आत्माकारेण संस्थितः । नाभेरुच्छ्वासनिःश्वासात् हृदयाग्रे व्यवस्थितिः" ।

हंसक पु० हंस इव कायति कै-क । १पादकटके नूपुरादौ

अमर० । संज्ञायां कन् । २राजहंसे शब्दच० । स्वार्थे क । ३हंसशब्दार्थे "लघुर्गुरूलघुयुग्म सतालो हंसकः स्मृतः" सङ्गीतदा० उक्ते ४तालभेदे ।

**हंसकीलक** पु० "नारी पादद्वयं कृत्वा कान्तस्योरुयुगोपरि । कटिमान्दोलयेत् यत्र बन्धोऽयं हंसकीलकः" स्मरदीपिकोक्ते रतिबन्धभेदे । [भाषिण्या स्त्रियां त्रिका० ।

**हंसगद्गदा** स्त्री हंसस्येव गद्गदः स्वरो यस्याः । मधुर

**हंसगामिनी** स्त्री हंस इव मन्दं गच्छति गम–णिनि । १हंसतुल्यमन्दगामिन्यां स्त्रियाम् । हंसेन गच्छति णिनि ङीप् । २ब्रह्माण्याम् । ३हंसेन गन्तरि त्रि० ।

**हंसदाहन** न० हंस इव श्वेतं सुरभित्वात् दाहनमस्य । अगुरुचन्दने शब्दच० ।

**हंसनादिनी** स्त्री "गजेन्द्रगमना तन्वी कोकिलालापसंयुता । नितम्बे गुर्विणी या स्यात् सा स्मृता हंसनादिनी" इत्युक्तलक्षणायां नार्याम् शब्दमाला ।

**हंसपदी** स्त्री हंसस्येव पादाः मूलान्यस्याः पाद्भावे स्त्रियां ङीपि पद्भाव । गोधापदीलतायाम् राजनि० । [हला०।

**हंसपाद** न० हंसस्य पाद इव तद्वर्णोऽस्त्यस्य अच् । हिङ्गुले

**हंसपादिका** स्त्री हंसस्येव पादा मूलान्यस्य कप् कापि अत इत्वम् । हंसपदीलतायां राजनि० ।

**हंसपादी** स्त्री हंसस्येव पादा मूलानि सन्त्यस्याः अच् गौरा० ङीष् । हंसपदीलतायां रत्नमा० ।

**हंसमाला** स्त्री ६त० । पङ्क्त्याकारेण स्थिते १हंससमूहे २कादम्बे हंसे च शब्दच० । [भाषपर्ण्याम् राजनि० ।

**हंसमाषा** स्त्री हंसा विशुद्धः माषः तदाकारः पर्णेऽस्याः ।

**हंसरथ** पु० हंसः रथो वाहनं यस्य । १चतुर्मुखे ब्रह्मणि त्रिका० हंसवाहनादयोऽप्यत्र । [उपधातौ राजनि० ।

**हंसलोमश** न० हंस इव लोमशं लोमयुक्तम् । कासीसे

**हंसलोहक** न० हंस इव लोहकम् । पित्तले धातौ हेमच०

**हंसवती** स्त्री हंसस्तत्पादाकारं मूलं अस्त्यस्या मतुप् मस्य वः ङीप् । १हंसपद्याम् जटा० । २हंसयुक्ते त्रि० ।

**हंसबीज** न० हंसस्य बीजमत्र । हंसाण्डे राजनि० ।

**हंसाङ्घ्रि** पु० हंसस्याङ्घ्रिरिव लोहितत्वात् । हिङ्गुले ।

**हंसारूढ** पु० हंसमारूढः आ+रुह–क्त । १ब्रह्मणि २तत्पत्न्यां ब्रह्माण्यां स्त्री हंसाधिरूढ-अप्यत्र सरस्वत्यां स्त्री । [हेमच०

**हंसाभिख्य** न० हंसस्येवाभिख्या शुभ्रत्वात् यस्य । रूप्ये

**हंसी** स्त्री हंसस्य भार्या ङीष् । १हंसयोषिति शब्दर० द्वा-विंशत्यक्षरपादके २छन्दोभेदे च "म्भौ गौ नादलहरा गो गो यत्र भुवनयतिरिह भवति हंसी" छन्दो० । ३हंसजातिस्त्रियाम् ।

**हंसोदक** न० । "नादेयं नवमृद्घटेषु निहितं चन्द्रप्रभो· शुभ्रं यामिन्यां निविष्टमिन्दुकिरणैर्मन्दानिलान्दोलितम् । एलाद्यैः परिवासितं स्मरहरं पित्तास्त्रदाहे शिवे मूर्च्छारक्तमदात्ययेषु च हितं शंसन्ति हंसोदकम्" राजनि० उक्ते जलभेदे ।

**हंहो** अव्य० हमित्यव्यक्तं जहाति हा–डो । १सम्बोधने "हंहो स्निग्धविचित्रचन्द्रमसः" चन्द्रालोक । २दर्पे ३दम्भे ४प्रश्ने च शब्दर० ।

**हक्क** पु० हक् इत्यव्यक्तं कायति कै–क । गजसमाह्वाने जटा०

**हञ्जे(ञ्जा)** अव्य० हमित्यव्यक्तं जयतेऽत्र जय–डे डा वा । नाट्योक्तियायां नटाभिनेयकृत चेटीसम्बोधने अमरः टावन्तस्तत्रार्थे भरतः आद्योऽव्ययम् वसन्तराजः ।

**हञ्जि** पु० हमित्यव्यक्तं जयति जि–ड । क्षुतौ जटा० ।

**हञ्जिका** स्त्री हञ्जौ क्षुधाया कायति शब्दायते कै अत्रार्थे कर्मणि क । भार्ग्यां भावप्र० क्षुधाहेतुत्वात्तथात्वम् ।

**हट** दीप्तौ भ्वा० प० अक० सेट् । हटति अहटीत्–अहाटीत्

**हटपर्णी** न० हटं दीप्तिं पिपर्ति पॄ० क ०णि । शैवाले शब्दर० ।

**हट्ट** पु० हट–ट टस्य नेत्वम् । क्रयविक्रयस्थाने (हाट) अमरः । "प्रतिहट्टपथे घरट्टजादिति" नैष० ।

**हट्टचौरक** पु० हट्टे प्रकाशिते स्थाने एव चौरः स्वार्थे क । (हाटचोर) चौरभेदे शब्दर० ।

**हट्टविलासिनी** स्त्री हट्टं विलासयति वि+लस-णिच्-णिनि ङीप् । १गन्धद्रव्यभेदे अमर । २हरिद्रायाम् भावप्र० । [हठति । अहाठीत्–अहठीत् ।

**हठ** कीलबन्धे सक० बलात्कारे प्लुतौ च अक० भ्वा० पर० सेट् ।

**हठ** पु० हठ–अच् । बलात्कारे अमरः २प्रसह्यार्थे मेदि० ।

**हठपर्णी** स्त्री हठते प्लवते हठ–अच् हठं प्लवमानं पर्णं यस्याः ङीप् । १शैवाले त्रिका० २कुम्भिकायाम् ।

**हठयोग** पु० हठेन बलात्कारेण योगः । प्राणायामादिभिः अभ्यासजे राजयोगविशेषे परमात्मसाक्षात्काररूपे चित्तवृत्तिनिरोधात्मके योगे ।

योगश्च द्विविधः हठयोगः राजयोगश्च । तत्र हठयोगः क्रियाविशेषसाध्यः हठदीपिकादावुक्तप्रकारः । राजयोगस्तु भावनाविशेषसाध्यः पातञ्जलादावुक्तः । स च पतञ्जलिशब्दे ४२०३पृ० दर्शितः । हठयोगोऽत्र संक्षेपतोऽभिधीयते तत्साधनप्रकारादिः अभययोगसारादि दर्श्यते प्रदर्श्यते

एककार्य्यकरत्वम्। “हठं विना सिध्यति राजयोगो नहि हठाद्यपि न राजयोगः। तदाभ्यसेत् पूर्वमत सुनिमग्नस्य हठं सद्गुरुतोऽभिगम्यम्। अभ्यासेन विना हठेन सुचिरं साङ्गस्य योगस्य वा योगी याति न राजयोगपदवीं मध्येऽन्तरायैर्युताम्। युवा वा तरुण्य सकृत् च सर्वैर्योगेऽप्यतन्द्रः क्रियायुक्तः सिद्धिमुपैति शास्त्रपठनाद्या योगसिद्धिर्भवेत्। यो नास्तिकोऽभ्यासविहीन उपचयप्रियो वै बहुभाषितो यः। अपथ्यभोजीऽतिनभूतद्रिद्रो न योगसिद्धिं लभते कदाचित्। योगस्य बीजं परमं क्रियैव क्रियैव योगस्य फलप्रदात्री। सद्वेदविद्योगगुरोः प्रसन्नात् सुधीरतो योगपदस्य नान्यत्। स्यात् यद्यपि सिद्धेश्चैर्यदि युक्तत्वात् प्राग्भवाभ्यासजोऽयं यद्द्वारा पश्चिमेन स्वर्गतमिह फलं दृश्यते क्वापि साधो। नतुचर्य नाम्ना भाद्यः शिरसि परिणतेनाभिषेनेष्टतोऽदस्त्याद्भ्यास एव स्वर्गतद्युभिद्यायोगतत्त्वीयंकस्मात्। यद्भवन्त्यात्मनि ध्यानशक्तिस्वप्नादनादौ मनसः प्रयत्नः। अभ्यास एवं चिरकाल सेवितः सत्कारवान् स्याद् दृढभूमिरेव। जितो भवति माहतोऽभ्यसनभूरिदार्ढ्यन्ततः क्रमादुदरमि वर्द्धते घनतकुम्भकाभ्यासतः। गतङ्क्तभुजोऽन्नाभयनमेति पाक सुखं रसादिकसुधातवः स्फुरत याति देहो बलम्। कृताभ्यासवशो बलात् सद्गुरुस्य तदा आरणं साक्षदोषा सर्वेषां। विनश्यन्ति विगतमूत्ररोगादयो ये नृणां कोटिजन्मार्जितव्याधयश्च। नाडीविशुद्धिर्हठे चक्षिलक्ष्यं विना कायादौ चिरकुम्भसंस्थितिः। शुद्धेऽन्तौ स कुण्डलिनी पुरोऽपि सुषुम्णा कृतेऽग्निदीपनम्। प्रत्याहारात् प्राग्जिताऽक्षोघसत्त्वैर्मीन्द्रियादो चालयेत् कण्डलीं स्वाम्। सिद्धात्याभ्यासतश्चालिताऽसौ सा स्वच्छद्वीक् सद्ग रन्ध्रान्तर याति” हठम०।

योगदेशभेदाक्तश्चैव “सुविषये शुभधार्मिकभूपतेर्बहुसुभिक्षमनीतभये शुचौ। उत्तमधार्मिकि भाविनि वेश्मधर्मनि योगविधौ मतिमान् यतेत्। अतिनिमज्जनदभ्रकोक्षित संहित तापविवर्जितमन्तरा। वरकण्टकशुष्कदतोऽक्षतं विगतगोमयगोक्षत मन्दम्। वल्मीकसत्त्वचतुष्पथवर्जितमन्तरा न्यासाभिलक्षत विगतमर्भयं विजन्तु। वात्याभिघात रहित गतभूतरना योगाश्रमेऽप्यरक्षणं कदा विधेयः। अनु मादायस्मृते मनामनसमर्जित। एकान्तमठिका मध्ये स्थातव्यं हठयोगिना” हठप्रदीपे। “अल्पद्वार-मरन्ध्रगर्तविवरं नात्युच्चनीचायतं सम्यग्गोमयसान्द्रलिप्तमपलं निःशेषजन्तूज्झितम्। बाह्ये मण्डपवेदिकूपरुचिरं प्राकारसंवेष्टितं प्रोक्तं योगमठस्य लक्षणमिदं सिद्धैर्हठाभ्यासिभिः” हठप्रदीपिका। “द्वार पद्ध न योगमठस्य हस्त्य यावत्तावद्वरप्रमाणम्। विस्तारतश्चापि ततोऽर्द्धभूयात् सुरम्य रमणीयमध्यम्। निर्वातमन्दिरमुच्चपात्रदीपापहं सारतदोषयोऽपि। विशोध्य नाडीमलसङ्कुनदं ने विशय दृष्टौ सुस्थिरे च” हठम०।

तत्रोचितकालः “प्रभाते वाऽथ द्विवाऽपि त्रिकाल प्राणायामं मध्यरात्रे भजेत। याये रात्रेः पश्चिमे पूर्वे एव पूर्वाह्णे साङ्गच मध्ये प्रदोषे” हठम०।

निषिद्धावस्थादि “न शीते नात्युष्णे अनविकलदेहे न च तथा क्षुधायामाध्माने विकलवपुषाऽचेतसनसा। अजीर्णेऽन्नोद्गारे न च विहितशान्तावनिरुच प्रभुक्तौ व्याधव्याकुलहृदि न युक्तोऽनिलहृतः। चिन्ताकुलो मूत्रफलादुद्वेगतोऽभ्यास न योगस्य कदापि कुर्य्यात्। कार्य्यातिसक्तौ रतिकार्यतत्परो नानेकरोगाधियुतो जनान्ते। रथ्यान्तरे स्निग्धपरिच्छदान्तरे चिरत्ने देवालये चैत्यदेशे। योग सिद्धयाप कदापि साधकः सुदौमनस्याद भवन्त क्षतोऽपि। अनादृत्य यः साधको देशकालौ प्रयुञ्जीत योगं हि दोषास्तु तस्य। प्रकुप्यन्ति देहेऽन्तराया दयोरश्चैते स्त स्वमूकताबाधिर्य्यशुष्काः। स्मृतिक्षयो जडता च विमूकता बधिरताऽन्धमज्जादहनज्वराः। कुविषयेऽसमये परियुञ्जता वपुषि योगमयी नव दोषकाः” हठप्र०।

वर्ज्ज्यान्तरायाः “कामोऽथ अप्रमत्तेन कोपः प्राग् योगदोषाभतिकोपयुक्तान्। विजित्य युक्तः सुसमाहितात्मा युञ्जीत योगं मनसा स्थिरेण” हठप्र०।

तद्दोषजयोपाया “निद्रां सत्त्वानवेशतोन तरयेत्तृ्या च निष्कोदरे रक्षेद् दोषरजो रगा स्तुतिदशौ चित्तेन चेतो गिरौ। रक्षेत् सहिंधना प्रमादत एतस्माच तुदंस्त्रिया सङ्कल्प जयेत कामभिति वै सो योगदोषान् जयेत्” हठप्र०।

वर्ज्ज्यमेव्य “अत्याहारः प्रयासश्च प्रजल्पो नियमाग्रहः। जनसङ्गश्च लौल्यश्च षड्भिर्योगो विनश्यति। “उत्साहात् साहसाद्धैर्य्यात् तत्त्वज्ञानाश्च निश्चयात्। जनसङ्गपरित्यागात् षड्भिर्योगः सिध्यति। अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्य्यं क्षमा धृतिः। दयार्जवं मिताहारः शौचं चैव यमा दश। तप सन्तोष आस्तिक्यं दानमीश्वरपूज-

नम्। "विद्वान्स्वयमेव स्त्रीभिरिव तपोक्तम्" हठप्र०।
आहारः "आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिरिति श्रुतेः मिताहारस्य योगाङ्गत्वात् योगाद्याहारो यथा "न जीवनं देहधृतिश्च जन्मिनामतेऽन्नपानं न भवेद्विना ध्रुवम्। योगे तदर्थं सघृतं सशर्करं भक्ताज्यदुग्धं मितमत्र सेवयेत्। न कन्दमूलानि गुरूणि शीतोष्णान्यत्र पानानि बलप्रदानि। भक्षप्रदायुर्बलबुद्धिदानि पूतानि च स्निग्धहितानि योगे। हठप्रदीपिकादिभिः सुपथ्यवर्गं ईरितः। सुनाडिशोधनात्तु भोजनं प्ररा शुभम्" हठस०। स च वर्गो यथा "गोधूमशालियवषष्टिकशोभनान्नं क्षीराज्यखण्डनवनीतसितामधूनि। शुण्ठीपटोलफलकानि च पञ्चशाकं मुद्गादि चान्यमुदकं च यमीन्द्रपथ्यम्। क्षीरपर्णी च जीवन्ती मत्स्याक्षी च पुनर्नवा। मेघनादो च पञ्चैते शाकवर्गाः प्रकीर्त्तिताः। मिष्टं सुमधुरं स्निग्धं पथ्यं धातुप्रपोषणम्। मनोऽभिलषितं योग्यं योगी भोजनमाचरेत्" शुद्धं हतं क्षीरमिति द्वयं स्यात् नाडीविशुद्धावथ मूलमस्ति। श्रोजो बलं स्निग्धमतीव धत्ते तस्मान्नतोऽन्न स्थितनाडिशुद्धिः" हठस०। "कन्दं च शाकादिकमन्नमभ्यं विहाय दुग्धञ्च पयायतिक्तम्। धृतौदनक्षीरमपूरितोदरं यमी च गोधूमविकारमाश्रयेत्" हठस०॥ ग्रन्थान्तरे "पीत्वा क्षीरं पयोमिश्रं योगी मलमवाप्नुयात्। सितांशयुक् च पक्कं च हितं क्षीरं न केवलम्। गोघृते च हविष्यान्नं भुक्ताभ्यासं समाचरेत्। एवं चाद्यं भजेदत्राद्येऽपि मलशोधनम्।
निषिद्धभक्ष्यवर्गः "वर्ज्ये ह दैवकुवरीजमूषः काथी भवं सकथिता हानवा। क्षीरोदधाद्याऽथवा हिताद्या हविष्यभक्तं यतिमिच्छपथ्यम्। आवश्यके चैव्यवनल्पसक्तं यदाद्रकं केऽपि वदन्ति भक्ते। आम्राजसक्तु सहिताज्यदुग्धं पयोऽथ वा केवलमग्निपक्वम्" हठस०।
पथ्याहारः "स्निग्धं भक्ष वाऽभक्षमेव कृत्वा क्षीरमभूतान्नमिष्टोदकञ्जेद। दघ्ना च तक्रेण कलायदलस्य च मूलांजलपथ्यमन्नम्।। पुंस्त्वापहा शुष्कफला वनप्याशाकाश्च वल्या कफपित्तदोषाः। सितानियोग क्षमिकस्तु नेष्टो गुरुर्विकारी वह कुत्सितेन। अत्यल्पमिष्टाशनतो न योगः स्यात् साधकस्यास्वबलस्य नूनम्। योगातुरत्वेन मनोऽध्यभिर्मितोदिताशास्वनरा न भूतिः" हठस०। "कट्वम्लतीक्ष्णलवणोष्णहरित्र शाकं सौवीरतैलतिलसर्षपमद्यमत्स्यम्। आजादिमांसदधितक्रकुलत्थकोलपिण्याकहिङ्गुलशुनाद्यमपथ्यमाहुः। भोजनमहितं विद्यात् पुनरुष्णीकृतं तथा रूक्षम्। अतिलवणादिकयुक्तं कदशनशाकोत्कटं वर्ज्यम्" हठप्र०।
वर्ज्यानि "वर्जयेद्दुर्जनप्रीतिं वह्निस्त्रीपथसेवनम्। प्रातःस्नानोपवासादिकायक्लेशादिकं तथा" हठप्र०।
"मद्यं गर्भास्रपान सुततुरतिप्रहारामपायिरत्यवेदृश स्वाशोकः सुगीतं सततमतिकृतं क्लेशकृत्याम्बराणि। व्रत्यं राज्ये च यज्ञः कुसुमभवजले मन्मदः स्फीतिदोषैर्गाम्बूल चेति सर्वं विषयसुखमराशु ग्रकं यत्यजेत्तत्। निन्यत्रानानाश्ली प्रतं योगधर्मशिखाग्निध्यानं ध्येयं मन्त्रजाप्यं च दानम्। गेहारामाद्यास्तया वस्पना वै धर्मा एते योगविघ्नं प्रदिष्टाः" हठस०।
आहारमानम् "स्वाम्याभिसुखादिकमदिकहृदयं प्राक् प्राक्पूर्णोदरकेऽशनस्य। स्वासो विधेयो खलु साधकेन दुग्धाद्यभावे क्रमकुम्भकवत्" हठस०। अत्र स्वाधकमेण स्वल्पाहारः प्राणायामे विधेयः। यथोक्तं सनातनसिद्धान्ते "अभावे शालिमुद्गादिभोजनं सहितद्वयम्। ततो ग्रासः शनैः कुर्यात् प्राणे पूर्णे तथोदरे" अस्यार्थः अभावे घृतदुग्धयोरभावे मितभोजने कुम्भकवृद्धिक्रमानुरूपः मन्दमन्दमशनग्रास क्षपितः। न हि प्रथमाभ्यासे यथा यथा कुम्भकवृद्धिर्भवति तथा तथा कुम्भकपूर्णोदरत्वात् कुम्भकाग्निना क्रमजितवायुवेगतया जिताग्निर्भवति तथा तथाऽशनग्रासः। साधकस्य योगानुसारेणानुकूलः आरोग्यभोजनसुखबलौजःप्रभृतिकरश्च भवति न प्रथमम्" हठस०। ग्रन्थान्तरे "आहारं जपयेद्योगी कृष्णपक्षे कलाक्रमात्। शुक्लपक्षे यथा चन्द्रस्तथा कुम्भोऽस्य वर्द्धते"। योगसारसमुच्चये। "ततो येन केनाप्युपायेन चित्तं सदाभ्यासिना पावनीयं प्रयत्नात्। विशुद्धे हि यश्चित्तवर्द्धात एषः शुभो मानवञ्चाप्यरूप प्रकाशी। स्वर्ग्यप्रभो पवनेऽशन सद्भुत्प्रवेशे प्रवनाम्बुपानम्। दस्मात् चान्यत् सुधिया विचार्य पथ्यानि योगाभ्यसने हितानि"।
योगनिषेधावस्थादि "मत्ताः सहृत्ताः पूतिगन्धाश्च विष्ठिद् सहद्घोटरे गौरव चावसत्तम। यदैतदुभवेद् विपद्भे साधकेन तदा प्राणरोधोऽपि न हि सत्कार्यः" हठस०।
योगारम्भकाल "अनङ्कृताः सान्द्रतमा विशुष्का अपङ्कवात पक्षमचाटचोऽपि। अभ्यासिना प्राणनिरोध एव तदा विधेयः शुभयोगसिद्धैः" हठस०।

निष्कर्षव्याकर्त्तव्ये। "न लाळदेशो करणं निपीडयेत् भृशं मिताशी मितनिद्रयोक्तिः। प्रातःशिरःस्नानमथो न रोचयेदाकृदयं गोऽपि कदापि योगी। आवश्यके तृष्ण जलैर्ंधय स्नान न कार्यं हिमशारिषा तत्। स्नान प्रगेऽनिष्टमदन्तु कदलस्नान स्मृतं चैरिह मध्यमेऽह्नि। व्यायाममातपरुच भृशशैत्यदेशमत्यम्बु पानमतिविस्मरणं च- ष्टैव। निद्रा दिवा निशि च जागरणं च चिन्ता शोकश्च यदखिलं तदिहापि जह्यात्। यत् स्वप्नान्यदु दुःखा- वहमपि न भजेत् तद्गिरा मानसेन कायेनापीषदग्ने- र्नाह न हि वनितायाश्च सेवा विदध्यात्। हिंसा द्वेषं तथाहङ्कृतिमथनमति प्राणिपीड़ा वियोगं मिथ्याभिथ्यात्व- बुद्धिं ध्यानगमनममता सङ्गति मल्लेषु। व्यायामतस्य ततोऽङ्गमर्दनं कुर्य्याद्विरेचनसाधकस्य। स्यादङ्गमर्दन तथा मृदुत्वं वायोर्जयो देहरुदोः समाप्ति। पानासने कर्म सुखावहं यद्योगस्य विघ्नो न हि तत्र किञ्चित्। दिव्य तदक परमार्थस्यैक्येऽस्य मनःक्षोभकरं त्यजाजत्। अभ्या- सिना भूमिगृहे मठे वा न तैलदीपः प्रविधेय ईक्षणे। अर्कात् ज्वलत्येव यतस्ततो हुताशः प्राणो विनाशं प्रयातोऽस्य त्यजेत्"। अतो यमठे घृतदीप एव युज्यत" हठप्र०। "तस्याथ मात्स्यकाले रजसि च परित साधकः प्राणरोधस्याथ मानरञ्जैर्ह्वर्तितघटिकमथो पीठमुद्रादि कुर्य्यात्। आयामं चात्तु सार्द्धप्रहरयुगलकान्तं ततः पथ्यमल्पं भुञ्जीयादल्पतोऽल्पोष्णलवणविदाह्यु- ज्झित चान्यदुग्धम्। प्राणायाममथाचरत् प्रथमके यामे नियं साधको यावैकं प्रयत भजेदनुमतौ प्राणाव- रोध क्षयेत्। सोपाद्य घटशोधनादिकमथो यामे निशाया क्षयेत्तुर्ये नाहि वधाधनं स्वतिदृढोऽभ्यासस्तु काष्ठसा- धक। मध्ये मध्ये चित्तविश्रान्तिहेतोः साम्यं प्रयत् संभजेद्रामनस्त। अभ्यासान्तेऽभ्यासिना स्वल्पमल्पं हंभा क्षाच्य भूरिवार सुदच्यम्। मध्ये मध्ये चारव मेद चासमभ्यासादो नभजेतात्रिशङ्कः। षडोक्तोया नाडिका दासपूर्णो याभ्यां मृदय सुर्णकुम्भमाला" हठप्र०। (अभ्यां चारणमेदचालनाभ्यां दोषा दुष्टावरमता)

गजकरणी "इद कादवाभ्यासतः कूर्मवायोर्जये मूलबन्धेन चापानसिद्धि। अधे आदुष्टानस्य सानस्यरत्य समानस्य च सेन च मापशाया। धते गजकरण्येषा सामोदा मयोर्जयम्। पक्वामाशयग कीर्णनाड्यादिसत्तदोधिनी। कालहृत्कराठसंदशामपित्तकफनाशनी। स्थितं मले सूक्ष्म

सादं वह्निदीप्ति मन्द्यमस। एको लाघव भृङ्गः प्राप्य सुखशान्तिताम्। हृत्कराठकोष्ठसंशुद्धा मूलाजीर्णादि- रोगहृत्। हन्ति गजकरण्येषा नाभेरूर्ध्वमधोमलान्। पक्वापक्वान् रोगहेतून् बहिः प्रक्षाल्य पातयेत्। कोष्ठ- गुदादागताल्लं गलान्तं चालयेत् भृशम्। आभ्यां वि- शुद्धकोष्ठो यः समानापानयोर्गतिम्। सूक्ष्मा देह सञ्चरिता लूनकागातवतसंधीः वेत्तीषिकासमा चित्ते कोष्ठान्तः धारयन्तो। नाडीसञ्चारविज्ञानमनयो श- कलं यथा। जानाति साधकः शुद्धो नाडीसंस्थान- संस्थितम्। (एवं धौत्यामपि नाभ्यूर्द्धमङ्ग ज्ञेयम्) "महाचक्रपाटौ विरुध्यात्तु सम्यग् भजेद्बन्धमुद्रामथो खेचरीं च। ततो वारयानं प्रकुर्यात् सुधाशो सुधां साधयेया प्रयागे स्तुतिस्तु। विना ग्रन्थिभेदं विना चक्र- भेदं विना ब्रह्मरन्ध्रप्रवेशं जितस्य। स्वगत्यात्मना कार्यसिद्धिं विनास्ते न सिद्धिर्न योगो न भून्यल- लाभः" हठप्र०।

आसनफलम् 'संप्राप्तबीजभावो यमनियमाभ्यामयं योगः। प्राणायामासनकैरङ्कुरशान् साधकस्य भवेत्। स्यादासने स्थैर्यमरोगताङ्गे सुखावहः दुःखसुखोष्णशीते। द्वन्द्वे- जितेऽस्मिन्न भवन्यते नाऽनन्ते समापत्तिरतो यमा- भ्याम्। साधनमयमिदं मरुज्जये प्रोदितं प्रमितजगिध- रिष्टा। शक्तिचालनमथ साधनद्वयम् नाभिवायुष्टितनाडि- चालनम्"। नियमैश्च यमैर्विनापि रोगा प्रभवन्त्यमन्ति सुखयतस्य पीठे। चिरकालपदान्तरा समाध्या यमिनः साधुजितासनस्य पुंस" हठप्र०।(यमाभ्यां यमनियमाभ्याम्)

कुक्कुटासनम् "संस्थाप्य पद्मासनमत्र सम्यक् करौ तु जानू- रुयुगान्तरे दृढम्। निवेश्य संस्थाप्य तले धरायां व्यो- मस्थ चक्रे त्विति कुक्कुटासनम्" हठप्र०।

उत्तानकूर्मकम् "कुक्कुटासनवत्स्थो दोर्भ्यां संबध्य कन्धरे। भवत् कूर्मवदुत्तान एतदुत्तानकूर्मकम्" हठप्र०।

धनुरासनम् 'पादाङ्गुष्ठौ पाणियुग्मेन धृत्वा कर्णाकृष्टा- कर्षयेत् स्वस्य गच्छत्। कुर्य्याच्चापाकर्षणं मोक्षमेतदाचक्षते दोषजिच्चापरुह" हठप्र०।

मत्स्येन्द्रासनम् "वामाङ्कमूलार्पितदक्षपादं जान्वोर्बहिर्वेष्टित- वामदोष्णा। प्रसह्य तिष्ठेत् परिवर्तिताङ्गो मत्स्येन्द्र नाम्नोदितमासनं स्यात्। मत्स्येन्द्रपीठे जठरं प्रदीप्त प्रचण्डरुग्मण्डलखण्डनात्। अभ्यासतः कुण्डलिनी प्रबोधं दत्ते स्थिरत्व हि ददाति पुंसाम्" हठप्र०।

पश्चिमतानासनम् "प्रसार्य्य पादौ भुवि दण्डरूपौ दोर्भ्यां च पादद्वितयं गृहीत्वा । जानूपरि न्यस्तललाटदेशोऽस्य- सेदिदं पश्चिमतानमाहुः । इति पश्चिमतानमासनाग्र्य पवनं पश्चिमवाहिनं करोति । उदयं जठरानलस्य कुर्य्यात् उदरे कार्श्यमरोगतां च पुंसाम्" हठप्र० ।

मयूरासनम् "धरामवष्टभ्य करद्वयेन तत्कूर्परे स्थापितनाभि- पार्श्वः । उच्चासने दण्डवदुत्थितस्य मयूरमेतत् प्रवदन्ति पीठम् । हरति सकलरोगानाशु गुल्मोदरादीनभिभवति च दोषानासनं वै मयूरम् । बहुकदशनभुक्तं भस्म कुर्य्या- दशेषं जनयति जठराग्निं जारयेत् कालकूटम्" हठप्र० ।

शवासनम् "उत्तानशववद्भूमौ शयनं तु शवासनम् । शवा- सनं श्रान्तिहरं चित्तविश्रान्तिकारकम्" हठप्र० ।

सिद्धासनम् "गुल्फौ च वृषणस्याधः सीवन्याः पार्श्वयोः क्षिपेत् । दक्षिणे सव्यगुल्फं तु दक्षगुल्फं तु सव्यके । हस्तौ तु जान्वोः संस्थाप्य स्वाङ्गुलीः संप्रसार्य्य च । व्यात्तवक्त्रो निरीक्षेत नासाग्रं सुसमाहितः । सिंहा- सनं भवेदेतत् पूजितं योगिभिः सदा । बन्धत्रयस्य सन्धानं कुरुते चासनोत्तमम्" हठप्र० ।

भद्रासनम् आसनशब्दे ८८६पृ० द्रष्टव्यम् तत्फलम् "भद्रं कफक्षयसमीरहारि" हठप्र० ।

कूर्मासनम् "गुल्फद्वयेनापरिपीड्य पायुं जानुद्वयं भूमि- तले निधाय । कूर्मासनं स्यादिति योगिवर्य्यैरयोगिनाता- मयहारि चोक्तम्" हठप्र० ।

वज्रासनम् "स्थित्वा सम पश्चिमे तलवज्रयोर्वीरेव्यग्रा- दथ स्वकरकूर्परकौ विधाय । वक्षोऽर्पितस्थयुग्म तदु- न्नम ऊर्ध्वशीर्ष वज्र कलयेदुपरि प्रकामम् । उत्तान एव चिबुकं हृदयेऽर्प्य तिष्ठेत् कुर्व्वन् समीरणनिरोधनमेक- चित्तः । कार्ये यदोदर उदेति च भूरिदाहोऽधोवा- युनि स्फुलित्वदेति तदा क्रमेण । सम्यक्समीयमिदमासन- मार्य्यधीभिर्मन्दं विनाशयति घोरतरज्वरार्त्तिम् । मन्दोपने ज्वलनकृच्च च वज्ररीति संज्ञं प्रभुप्रपरिपाचन- मासनं स्यात्" हठप्र० ।

हस्तिकासनम् "धरामवष्टभ्य करद्वयेनोदरः पार्श्वयोः स्थापित- व्यकूर्परः । उरोव पुच्छवत्तिमास्थित्य पार्ष्णी प्रसार्य पीठे चिबुकं विधाय । यमेति सन्तिष्ठति साधकस्तद् विभा- व्य हस्तिकपर्य्यङ्कासनम्" हठप्र० ।

मूलबन्धासनम् "वामाङ्घ्रिपाष्णिंर्य तदुपर्युदीतनालरं मूलं निपीड्य साधकः । अथ विपर्य्यये तु गुल्फौ ऽधो दक्षपादं तथा वामजानुनि । विन्यस्य वाहुं गलके- ऽनुजानान्तरं सम स्थापितसर्वगात्रः । महाश्वासतस्था यु- रनन्यचेता भ्रूमध्यदृग् दीर्घं गवेषतीह । इद मूल- बन्धासनं योगसिद्धिप्रदं दीपनं जाठराग्नेरतीव । प्रभुं यत्नसन्दीपनं मूलवर्चोजिदशेषप्रणष्टाशयानां विनाशि । समवाहनमाशु मारुतस्य विदधात्यूर्द्ध्वगतिं जयं च सिद्धौ । विहिते किल विहितेऽत्र पायौ सहसा वह्नि- शिखा प्रदीपयति । भुजगी परिभागराद्यवस्था वि- दुषेरूर्ध्वगतिस्त्वपानवायोः" हठप्र० ।

गोमुखासनम् "सव्ये कृत्वा दक्षगुल्फं तु पृष्ठे पार्श्वे यत्र स्थाप्यते सन्निवेश्य । दत्त्वा वाम गुल्फकं पृष्ठपार्श्वे तत् पीठं स्यात् गोमुखं गोमुखासनम् । अपानसिद्धिं विद- धाति मूलबन्धाश्रयन्त्येव भगन्दरार्शः । धीत्याथ नीत- वितनोति सिद्धिं सुखाधकस्यासनमेतदग्रम्" हठप्र० ।

कुब्जिकासनम् "किञ्चित् तिर्य्यक् साम्यमास्थाय जानुमङ्गं कृत्वा सुपरावर्त्तितेन । कृत्वा मूले पादमाधाय तिष्ठे- देतत् पीठं कुब्जिकं सङ्कराति" हठप्र० ।

पार्श्वोपधानासनम् "समानभूमौ शयन विधायोत्तानौ करौ पार्श्वयुगान्तराले । पृष्ठे शिरः साधु निबध्य यत्र पार्श्वो- पधानासनमुत्तमं तत्" हठप्र० ।

उत्कटासनम् "पुरा स्फिचौ स्थापित जङ्घाजानुयुक्तासने पद- तलद्वयोपरि । स्फिगभ्यां समानुत्कटक धरणीमस्पृश्य पीठं समुन्नतकटासनम्" हठप्र० ।

पद्मासनम् "वामोरूपरि दक्षिणं च चरणं संस्थाप्य वामं तथा दक्षोरूपरि पश्चिमेन विधिना धृत्वा कराभ्यां दृढम् । अङ्गुष्ठौ हृदये निधाय चिबुकं नासाग्रमालोकयेदेतद्व्याधि- विनाशकारि यमिनां पद्मासनं प्रोच्यते" हठप्र० ।

प्राणायामोक्तपद्मासनम् "उत्तानौ चरणौ विधाय विजितं सक्थ्योः स्थितौ योगिन उत्तानौ करौ विधाय च मिलो- ऽङ्गुष्ठ समालम्ब्य च । नासाग्रे दृशमाविधाय चिबुकं चाकृष्य वक्षस्थले मूले साधु धरायामभिमुखे तत् धराजल्प सत् । अपानमुत्थाप्य शनैः स्वयंक्षिप्तं प्राणं समालम्ब्य च कुम्भकं चरेत् । धृत्वा यत्र गतागतं दैत्यै- रूर्ध्ववायुं गदयं स तमस्युत्थासनम् । सकलाद्यभ्यन्तर- दाहनाहपित्तामयच्छं सकल सुखावहम् । यत्र पापः समे- ऽस्मिन्भवति सुधेन मुनेस्सुखानविधौ महोदकं" हठप्र० ।

करसम्पुटपद्मासनम् "कृत्वा सम्पुटितौ करौ दृढतरं बद्ध्वा तु पद्मासनम् । गाढं वक्षसि सन्निधाय चिबुकं ध्यानश्च

तन्त्वेनमि । वारंवारमपानमूर्द्ध्वमनिलं प्रोत्सारयन् पूरयन् मुञ्चन् प्राणमुपैति बोधमतुलं शक्तिप्रभावादतः" हठयोगः ।

सिद्धासनम् "योनिस्थानकमङ्घ्रिमूलघटितं कृत्वा दृढं विन्यसेन्मेढ्रे पादमथैकमेव हृदये कृत्वा समं विग्रहम् । स्थाणुः संयमितेन्द्रियोऽचलदृशा पश्येद् भ्रुवोरन्तरं चैतन्मोक्षकपाटभेदजनकं सिद्धासनं प्रोच्यते" पवनयोगसं० ।

वीरासनभद्रासनस्वस्तिकासनानि आसनशब्दे ८८६ पृ० द्रष्टव्यानि

सुखासनम् "येन केन प्रकारेण सुखं स्थैर्यं च जायते । तत् सुखासनमित्युक्तमशक्तस्तत् समाश्रयेत्" सूतसंहिता । इदमेव "स्थिरसुखमासनमिति" पात० सूचितम् ।

षट्कर्माणि "आसने दृढो योगी वशी हितमिताशनः । गुरूपदेशमार्गेण प्राणायामं समभ्यसेत् । यावद्वायुः स्थितो देहे तावज्जीवितमुच्यते । मरणं तस्य निष्क्रान्तिस्ततो वायुं निरोधयेत् । चले वाते चलं चित्तं निश्चले निश्चलं तथा । योगी स्थाणुत्वमाप्नोति ततो वायुं निरोधयेत् । मलाकुलासु नाडीषु मारुतो नैव मध्यगः । कथं स्यादुन्मनीभावः कार्यसिद्धिः कथं भवेत् । शुद्धिमेति यदा सर्वं नाडीचक्रमलाकुलम् । तदैव जायते योगी प्राणसंग्रहणे क्षमः" इत्युपक्रमे "यदा तु नाडीशुद्धिः स्यात्तदा चिह्नानि बाह्यतः । कायस्य कृशता कान्तिस्तथा जायेत निश्चितम् । यथेष्टं धारणं वायोरनलस्य च दीपनम् । नादाभिव्यक्तिरारोग्यं जायते नाडिशोधनात् । मेदश्लेष्मादिनाशार्थं षट्कर्माणि समाचरेत् । अन्यथा नाचरेत्तानि दोषाणां समभावतः । धौती वस्ती तथा नेती त्राटकं नौलिकं तथा । कपालभाती चैतानि षट्कर्माणि प्रचक्षते । कर्मषट्कमिदं गोप्यं घटशोधनकारकम् । विचित्रगुणसन्धायि पूज्यते योगिपुङ्गवैः" हठ० ।

धौती "चतुरङ्गुलविस्तारं हस्तपञ्चदशायतम् । गुरूपदिष्टमार्गेण सिक्तं वस्त्रं शनैर्ग्रसेत् । पुनः प्रत्याहरेच्चैतदुदितं धौतिकर्म तत् । कासश्वासप्लीहकुष्ठं कफरोगाश्च विंशतिः । धौतीकर्मप्रभावेण शुध्यन्त्येव न संशयः" हठप्र० "इयमहो मर्दितं च मसृणदारुनिर्मितं च विस्तारतश्चार्द्ध्व-ङ्गुलदैर्घ्यं सुमसृणं सिक्तं ग्रास्यं तत् । स्थित्वा गोमुखविवरे उदरमध्ये धारयेत् साधको मन्दं मन्दं निःसारयेत् ... धौती क्रिया" हठप्र० ।

वस्ती "नाभिदघ्ने जले पायुन्यस्तनालोत्कटासनः । आधारात् कुञ्चनं कुर्यादपानं वस्तिकर्मवित् । गुल्मप्लीहोदरं चापि वातपित्तकफोद्भवम् । वस्तिकर्मप्रभावेण क्षीयन्ते सकलामयाः । धात्विन्द्रियान्तःकरणप्रसादं दद्याच्च कान्तिं दहनप्रदीप्तिम् । अशेषदोषोपचयं निहन्यादभ्यस्यमानं जलवस्तिकर्म" हठप्र० ।

"जलं पायुविन्यस्तनालस्य मार्गात् जले नाभिदघ्ने समारुह्य चाहृत्य । चलत्तुन्दे विवरेऽपानकोषात् जलं याति तुन्देऽम्बुना वस्तिकर्म (नाल वंशादिदण्ड स्वल्पनालिका) । आटावृत्कटविवरे परितः संस्थाप्य मध्यगतं पायुद्ध रन्ध्रमाश्चनविधिना वायुं साकर्षयेत् । आपूर्य ह तवत्तु तुन्दमभितो मौल्या प्रचाल्यानिलं कलाऽधोमलघु स्खलेत् सवसिलं योगी बहिःकाडगम्" । अत्र वस्तिकर्मणि गोमुखमेव प्रशस्तमनुभूतमिति सद्भिः । अत्र सर्वासामवलानां कण्ठनालनपूर्ववत्वेन बहिः क्षतिर्यथा भवति । तदुपायमङ्गीतेन वस्तिकर्म कर्त्तव्यम् । पूर्वोक्तविधिना गोमुखे चोत्कटासने स्थित्वाऽपानद्वारोर्द्ध्वमन्तर्जलं किञ्चिदुदञ्चयेत् । तदूर्द्ध्वं स्व स्वकासने स्थित्वा मुखाकृष्य नाभेरुपरि हृदयान्तं चालयेत् । पुनरुत्कटासनेन जलं मर्दितेन प्राग्वत् भोगविधेय धृत्वा मूर्त्तिकाम स्थैर्यं विधेयम् । एवं वस्ती सतिर्णेन चैवं सर्वं कोष्ठं जलपूर्णं कृत्वाऽभितः कोष्ठं विभ्राम्यान्त्रसन्धिगतमन्नादिकोपकापकमद्रवधनमलादि चूर्णीकृत्य यथादुर्वहिस्तज्जलं कुर्यात् क्रमेण न त्वरयेत् । तदाऽनेन विधिना कोषः प्रक्षालितवस्तवद्धोऽपास्तदोषो भवति" हठप्र० ।

नेती "सूत्रं वितस्ति सुस्निग्धं नासानाले प्रवेशयेत् । मुखान्निर्गमयेच्चैषा नेती सिद्धैर्निगद्यते । कपालशोधनी चैव दिव्यदृष्टिप्रदायिनी । जत्रूर्द्ध्वजातरोगौघं नेतिराशु निहन्ति च" हठप्र० ।

"आद्यप्रत्यगवदर्धं सुनिर्मलं षड्वर्णं संयतसमसूत्रम् । संप्रवेश्य मृदु नासिकायं वक्त्रतो दृढमपि निर्गमयेच्च तत् । नेतीति कर्म हठसिद्धार्थं सम्यगूर्ध्वजातामयनाशकारि । कपालसंशोधनकारि कार्यं दिशति दिव्यदृशं च तत्" हठप्र० ।

त्राटकम् "निरीक्षेन्निश्चलदृशा सूक्ष्मलक्ष्यं समाहितः । अश्रुसंपातपर्यन्तमाचार्यैस्त्राटकं स्मृतम् । मोचनं नेत्ररोगाणां तन्द्रादीनां कपाटकम् । यत्नतस्त्राटकं गोप्यं यथा हाटकपेटकम्" हठप्र० । पद्म प्रभाकर हठप्र०ज्यो

यथा "सिद्धेऽस्मिन् नासिकाग्रे चक्षुषी ततनुदृक्(?) गमात् साधकः स्याद् भ्रूमध्ये च क्रमेणाकलयति सततमभ्यासतः खेचरीञ्च। दिव्यां दृष्टिञ्च धत्ते जनयति यमिनो योगिन्यन्तिभित्तिं मूर्ध्नस्थमाकृष्टे वै पवनहृदयोरक्रमे चानुलोम्यम्" प्रकारान्तरं यथा "प्रातः समुत्थाय सुप्रासने गतः समभ्यसेत् त्राटकमेक एव। प्रसार्य दृष्टिं ननु लक्ष्यमीक्षेत् समुज्ज्वलं तत् रचयीत चित्तं। अभ्यासतोऽस्मात् स्थिरता समेत समीरणेऽस्मे इति लक्ष्यदीक्षा। विधाय किञ्चित् समये विलोचने संमुद्रय पश्चात् भ्रकुटिं प्रसार्य। पश्येत् परोनिश्चलमेकधीः खं यावत्तु यावत् पुरतोऽर्कं बिम्बम्। समभ्यसेत्ताश्रितां क्रियां चेत् सुनिर्मला दृष्टिरनेन वै स्यात्" हठसं०।

नौलीकर्म तच्च द्विविधं बाह्यमान्तरं च तत्र बाह्यं यथा "अव्यापसव्यं लघु नालिकाभिर्व्यावर्त्य वेगैः क्रतटोर्युगं कौ। कृत्वा श्रमं सम्यक् स्वानतामस्तुन्दस्सनालोऽस्थितमेवमीक्षेत" हठसं०। "अमन्दावर्तवेगेन तुन्दं सव्यापसव्यतः। नतांसो भ्रामयेदेष नौलीयोगः प्रचक्ष्यते। मन्दाग्निसन्दीपनपाचकाग्निसन्धानमानन्दकरी सदैव। अशेषदोषामयशोषणी च हठक्रियाऽसौ जयतीह नौली" हठसं०। आभ्यन्तरमुक्तं हठरत्नावल्यां यथा "इडयावर्त्य वेगेन तथा पिङ्गलया पुनः। उभाभ्यां भ्रामयेदेषा चान्तरा कीर्तिता मया"।

कपालभाती "लोहकारस्य भस्त्रावत् कुर्यात् सव्यापसव्यतः। कपालभाती विख्याता कफामयविशोधिनी" हठसं०। "मध्ये हुङ्कारधमनीरं च समपूर्वकं नासिकापुटमरं सुविरेचयेत्। योगी द्वितीयमिति भस्त्रिकयेव शश्वत् सव्यापसव्यापरिचालनमत्र कार्यम्" हठसं०।

चक्रकर्म "सुस्निग्धं मसृणेन वा सुकठिना मध्याङ्गुली कुम्भकं कार्यं मूलं प्रसार्य मनकै वायुं चूडलं क्रियात्। ऊर्ध्वं सर्वमितः पित्तोऽस्मि मलकाद्यं भ्रामयेत्तरं यावत् वायुविकाश सङ्गति संनोदति चक्रो बुधैः। कृत्वेति चक्रविधिमादरेण प्रत्यक्षेतद्दिव्यं तनो दृढम्। आमादिदोषान्सति प्रकुर्यात् यथा गुदाक्षं प्रयच्छेयं भवेत्। तदाङ्गुलीनां निचयं क्रमेण प्रसार्य मर्दयेत् वायुविकाशनावधि। अनायासतः इतिदुर्नरानन्दाम् प्रणमक्ता विधानं च" हठसं०। "वायुग्रन्थिमलाद्यभ्यासोऽङ्गुल्या मर्दयेत् भृशम्। वायुर्गुदर्जवाम भवति चक्रोऽयं निगद्यते। शून्यान्ति-गुं च भरोगो नश्यत्यत्र न संशयः। मलशुद्धिर्दीपनं च जायते चक्रिकर्मणि" हठरत्नावली।

शिखिकर्म "षडुच्च षट्कामस्तकयोः विधानमथो बलन्ती कथितोऽर्पजिह्वा। तदथ तर्जनीमध्यमाभ्यां समन्वयेद् यो सुश्रुतःकलय। शिलीति कर्माद्रतमार्यवर्यैः हस्त्रप्रलीनामकफे च हारे" हठसं०।

गजकरणीकर्म "उदरगतपदार्थानुद्वमेदेव नित्यं पवनगमनमार्गात्कण्ठनालप्रवेशात्। क्रमपरिचयवश्यो वा सुमार्गो भवद्वै गजकरणमितीव प्राहुराचार्यहठज्ञाः। (अपानवायोर्दूरीकरणात्। पवनाकर्षणेन वा। पाद्याकर्षणेन यद्व यतं वस्तु तदुद्वमेत्। कण्ठनालप्रवेशात्। कण्ठे नालस्य प्रवेश एरण्डनालस्य प्रवेशनात्। तदा क्रमपरिचयक्रमेण वस्तुपरिचयः स्यादित्यर्थः)" हठर०। "प्राक् स्थित्वोत्कटासने समतलभूमौ स्थानकोत्थापनं कृत्वा ऽपानमनूर्ध्वमीरयेदथ मध्ये विधायोद्वमेत्। यत् प्राग्भक्षितकवलपानमथ वा नालप्रवेशाद्धि तत् पथ ठ रान वमेदनुविधिः प्रोक्ता हठार्णवे इह। आसने गोस्तने स्थित्वा कृत्वा भूमौ करौ दृढम्। मध्य ऊर्ध्वं वायुलब्ध नाभाद्युत्थाप्य चाचरेत्। वक्राषनिषं(?) रचित दाया सतसयुत। एवं गजकरणी ह्यतीव भक्षितोद्वमनक्रियेति"। वायुरु एव अपानेन सह प्राणस्य मलाममूर्ध्वाकर्षणम्। नाभ्युत्थानसमकालं कुर्यादिति भावः। अभ्यासे उत्कटे आसने स्थित्वा पादयुगलं बद्ध्वा जानुद्वयोपरि स्थाप्य अनुमज्याधोमुख आननकटिपृष्ठ आसितावृत्तीनाम् स्याम कालात् पश्चाद्वायुमूर्ध्वं विधाय नादरवेगैरनिलमुद्गीर्य। यदि कदाचिच्चोर्ध्वे नयत याति तद् व्यायामकटिपृष्ठजानुद्वय निवन् दाभ्यां धृत्वा च समुद्वमेत्" हठर०।

मद्यप्रक्षालनम् "नाभपुटेन सलिलं परिपीय शनैर्मार्गेण तदुदराद् भवेत् सुधीर। गोलिकाक्षेन पुटेन च नासिकाया वमनेन वारि शनैः विशुद्धमिदं। गद्यप्रक्षालनमिदं कफविनाशकं परम्" हठसं०।

वायुपानम् "काकीचञ्चुपुटाकारं कृत्वाऽऽस्यं वायुपानकम्। येन प्रकारेणाऽ'पत् रोगक्षोभो भवद् ध्रुवम्"। निरूपिता "रोगहरयुक्तवात्मकमग्र तत् संप्रपाय उदरं तदन्तरे हि (वाक्) चक्रदर्शनाद् भवेत् "सामर्थ्यमपि तद्वत्"। "निद्रा अनाऽऽ-हृत्य मुद्रां हृदि कनीनिकां नादघण्टिका अदाः। अन्य भवद् ध्रुवं विधेयं स्थिरोऽङ्ग नाडी पुनः शाम्भवं भाजुनि" निरा-

हारसमुच्चये । एतदभ्यासप्रकारः "मल्लिकासदृशीं काकु विधाय पूरयेत् तया । स्वेन कुम्भान्ते च रेचयेत् काकचञ्चुकम्" कुम्भकपद्धति । "द्विक(काक) चञ्चुवदास्येन वायुं परिपूर्य्य तु निरोधयेद्धि वायुम् । रसनामुपरिष्टाच्च विधायामृतधारां पिबतीह यः सुधीः सः । व्यस्तं रेचयेद् प्राणं स्वयं मृता शीतली काकचञ्चुराख्य एष । सहदुक्तयोगप्रवीणोऽस्य मत्र्यो भवेद्य संसाधनात् मुक्तिभाग् द्राक्" कुम्भकपद्धति । आसने स्थिरीभूत प्राणायामं कुर्य्यात् तत्प्रकारः प्राणायामशब्दे ४११५ पृ॰ सन्दर्भाय अधिकमप्युच्यते ।

'मात्राप्रमाणयुक्तात् प्राणायामोऽयमोङ्कारात् । सैव्य प्राणापानावूर्ध्वमधः संरुध्य यत्नेन । प्राणायामे पद्मपीठे स्वस्थाङ्गुष्ठेनाटौ सव्यिरुध्ये न्दुनाडीम् । वायुं नासातद्राक् शनैरतियुक्त्या व्याकुल्याध्वं पूरयेत् स्वोदरान्ते । यथा स्वमात्रा लघु धारयित्वा नाड्या ततः पिङ्गलया विरेचयेत् । निरोधहीनं विपरीतमध्यं हृदा स्थिरोपाभ्यसनं सुनिश्चरेत् । येन त्यजेत् तेन निरोध हीनं धृत्वा पुरान्येन विरेचयेत् शनैः । वाम्येनमध्यासरतस्य पुंसः स्थितं स्वकुक्षौ धरान्वितरूपम् । यथाशक्त्या कण्ठ स्थाङ्गं पूरयेदुदरं शनैः । यथाशक्त्या धृत पश्चाद्रेचयेदावरोधतः" । हठयोगे "प्राणं चेडिकया पिबेन्नियमितं भूयोऽन्यया रेचयेत् । पीत्वा पिङ्गलया समीरणमथो बद्ध्वा त्यजेद्वामया । सूर्य्याचन्द्रमसोरनेन विधिनाऽभ्यास सदा तन्वतां शुद्धा नाडिगणा भवन्ति यमिनां मासत्रयादूर्ध्वतः" हठस॰ । "तत्र भूतशुद्धिप्राणायामं कृत्वा तदन्तेऽभ्यासार्थमुक्तसंख्यासहितकुम्भकयथाशक्तिप्रणवजपध्यानाभ्यां सार्द्धमासत्रय कुर्य्यात् योगोपघातकपातकसहितपापपुञ्जनिरोधनद्वारा मनोवहनाडीगतमानसकामक्रोधादिमलशुद्धये यथोक्तपथ्यकालसेवापूर्वकं विधायामृत शारीरनाडीगणशुद्धि सप्तमासं विधेया" हठस॰ । सनातनविष्णोर्न्ते "इतर लम्बनमभूत्वा प्राणायामं समभ्यसेत् । शनैश्च शतपर्य्यन्तं चतुरो समभ्यसेत् । प्रातःसायं मध्यन्दिनेऽर्द्धरात्रौ विशेषतः । आसमात् यदा पूर्वं भवदभ्यासयोगतः । एकवारं प्रकुर्वीत तदा योगोन्द्रसम्भवम् । चतुर्विंशत्यतः प्राणायामोऽत्र निश्चयः । 'क्रमेणाभ्यसनाच्चैव शुद्धाः नाडीगणाः सदा । ततो सद्धिक्रमेणैव प्रणवेन च धीरधी । सद्गुरोर्

गुटिका कार्या स्वर्णमयी चातिशोभना । ततो नाडिगणः शुध्येत् वर भवात लक्षणम् । चन्द्रं पिबति सूर्यश्च सूर्यं चन्द्रमसा पिबेत् । कुर्यं हि कालाभावेन जीवेदाचन्द्रतारकम्" । तदङ्गासनमुक्तं सनातनाकण्ठान्ते "चतुरस्रं द्विहस्तश्च उत्तुङ्गं चतुरङ्गुलम् । चर्माद्यैश्च चर्माद्यासनं सर्वसौख्यदम्" ।

नाडीशुद्धेस्तदङ्गता "नाडीविशुद्धयोऽस्तमिरामलो यदा तदा समर्थोऽनलधारणे स्थिरम् । स्यात् कोष्ठगतं स्वमनोपकटमत्र्येऽग्निरिद्धः क तनौ रुजा लानः । सिद्धापानाटलपन्थि भित्वाध्वं सर्पताऽग्निना । मुनेस्तदा प्राणयुताहृद्याक्तोऽनाहतध्वनिः । नाडीमध्यमरुच्चयेऽल्पशयनं मूत्र विड्सौनस्थ॰ पुस स्वल्पमरोगता न क्लमयो बाला न घर्मोदाततः । दुर्लक्ष्मानिलापत्तशान्तिरमल कायो भवत् सुन्दरस्तावत्कालमयं कुम्भोक्तनियमपाद भजेदल्पभुक् । योगारम्भाद्युक्तं हि नाडीशुद्धिर्द्धे भीर्यमाद्यं यथाङ्गे । यावत् सिद्धैर्हठाङ्गं न स्थ्यं तावद्योगसाधकस्य व्यनीक । नाडीविशुद्धिसंहता जय स्यात् जितऽनले याति मनः स्वय चयम् । क्षीणे मनसस्तत् सितेहिकार्थं ज्ञानप्रकाश स्वरूपेण निर्मले । पूते त्रिधानाडिशुद्धित स्यादारम्भकाल हठसिद्धिचिह्नम् । क्रमेण कम्पादिजताऽनिलात्तुद्ध हि घमान्तरमभ्युदेति । समर्भकायाभनिनिर्गताद्वा सुनिश्चदारम्भ घटति सिद्धिभू । समाडिशुद्धेः परिणाम एषः सम्याप्यते सद्गुरुणा विना नो" हठस॰ ।

प्राणायामलक्षणं मार्कण्डेयपु॰ "शृणुष्व च महीपाल प्राणायामस्य लक्षणम् । युञ्जतश्च यदा योगं याडगृविहितमासनम् । पद्मासनं चापि तथा स्वस्तिकमासनम् । ध्यायन् योगी युञ्जीत कृत्वा च प्रणवं हृदि । समः समासनो भूत्वा संहृत्य चरणावुभौ । संवृतास्यस्तथैवाक्ष्णा सम्यग्विष्टभ्य चाग्रतः । सपद्मप्राङ्मिकाग्र स्तान्दृशचानवलोकयन् । रजः सत्त्वे यतात्हार प्राणायामपरायणः" । "यथा तोयार्थिनस्तोयं यन्त्रनालादिभिः शनैः । आपिबेयुस्तथा वायुं पिबेद्योगी जितश्रमः । ग्रहणे सेव्यमानास्तु सिंहशार्दूलकुञ्जराः । यथा दान्ति तथा प्राणो वश्यो भवति योगिनः । स्वाधीनं यथेच्छातो नागं नयति हस्तिपः । तथैव योगी स्वच्छन्दं प्राणं नयति साधितम् । यथा हि साधितः सिंहो मृगान् हन्ति न मानवान् । तद्वन्निरुद्धः पवनः किल्बिषं न नृणां तनुम् । तस्माद्युक्तः सदा

योगी प्राणायामपरो भवेत्" इति योगचन्द्रिकायाम् । "प्राणायामानरः षाष्टं कुर्यादेवमहर्दिने । चत्वारिंशच्च मध्याह्ने सन्ध्यायां विंशतिर्भवेत् । अर्द्धरात्रे विंशतिः स्यादेवं प्राणविनिग्रहः" इति । "इडया वायुमाकृष्य पूरयित्वोदरस्थितम् । शनैः षोडशमात्राभिरकारं तत्र संस्मरेत् । पूरितं धारयेत् पश्चाच्चतुःषष्ट्या तु मात्रया । उकारमूर्त्तिमत्रापि संस्मरन् प्रणवं जपेत् । यावद्वा शक्यते तावद्धारयन् जपसंस्थितः । पूरितं रेचयेत् पश्चात् मकारेणानिलं बुधः । शनैः पिङ्गलया विप्र ! द्वात्रिंशन्मात्रया पुनः । प्राणायामो भवेदेष ततश्चैनं समभ्यसेत् । प्रस्वेदजनको यस्तु प्राणायामेषु सोऽधमः । कम्पनं मध्यमं विद्यादुत्थानं चोत्तमं तथा । पूर्वं पूर्वं प्रकुर्वीत यावदुत्तमसम्भवः । उत्तमे तु कृते नित्यं प्राणायामे सुखी भवेत् । प्राणो वशयति तेनैव देहव्यापनशीलोऽपि च । देहश्चोत्तिष्ठते तेन कृतासनपरिग्रहः" । योगसाराख्याम् । "सुचिरं पूरकैरभिन्नैः कुम्भैः सर्वासु नाडीषु विशोधितासु । अनाहताख्यो बहुभिः प्रकारैरन्तः प्रवर्त्तेत सदा निनादः" इति । "अभिव्यनक्ति प्राणनादे तथा मनः स्थिरम् । निर्भयं साधकः कुम्भकाभ्यसनमाचरेत् । ध्यायेन्मूले वर्णिकान्तं कुण्डलीरूपमीश्वरम् । नादानुसन्धानं शिवध्याने तत्परतः । मूर्त्तिध्यानादनन्तरोन्ने नादानन्दे प्रलीयते । यथा यथा मनः शुद्धं लीयते ध्याननादयोः । तथा तथा वायुरपि स्थिरतां कुम्भ एधते । अहोरात्रमिति ध्याननादानुसन्धानैः । देहस्य स्वरः श्रोत्रं योगाभिमुख्यात् । यावन्न श्रूयते नादस्तावच्चिन्तयेदिदं सदम् । नादे लीनं मनो ध्याने विना यत्नं हि युज्यते । स्वेदनिद्राप्रमोदाद्याः सर्वं यान्ति साधके । अपानवृद्धिकार्य्यं स्यात् कम्पो जननमेव च । आनन्दः स्यात् सदाभ्यासादारभ्य कुम्भकान्निना । सुप्ते नाडीगते दग्धे कुण्डलीं जयान्निना । सुषुम्नायां तद्योनेर्द्र प्रत्यक्षविच्छेदेऽपि । अपाने ऊर्द्धं गमयः प्राणेन च कृते सदा । मूलारम्भविशोधेरेऽपाने आयातयो मतम् । अधं ततोऽहं नाडादयानश्चाधरादूर्द्धम् । वर्त्ति तान्निरोधम्यं मध्यद्वारद्वयोरे । तदापानोत्थं मनं नाडीतिमण्डलवत् । यतत् कायवक्रिदाधः स्थानिकामदिमेदने । वल्गुनाभाध्यानपूर्वं कुर्यात् यो ध्यानमात्रम् । वहन्मुख्यमधुमुखोपायविधि

यथा । पूर्वसंस्थान्तरगतमुषुम्नायां स्थिते पदम् । त्रिकोणं दहनस्थानं तदत्र स्थितिरित्यसौ । अभ्यासेन शिलापानं प्राणेनोर्द्धं समीक्षते । पूर्वमाकं निराकर्त्तुं प्रतीचीपथमुत्तमम् । अभ्यासेन सुमतिनैव स्थितिसद्यान्तरे । स्थित्वा रमेदभ्यसनं कुर्यात् सद्गुरूपदिष्टम् । विधिपञ्चप्रभेदेन सर्वो व्यारब्धं सदयः । तावत्काल साधकस्य योगोक्तनियमग्रहः । स्वाधिष्ठानं विधिद्योद्ध्रमपानः यतः स्वयम् । तिर्य्यग्गतेन प्राणेन निरोधस्य अर्द्धनः । अथ स्थितं सन्नमति त्रिकोणं वह्निमण्डलम् । ततो भवेच दहनो दृढाभ्यासो शनैर्हि सः । क्रमेण दीप्तो भवति सुषुम्नास्थमल इति । कुण्डली तापयत्येव चालिता प्राणवायुना । सतत्कम्प्राणायामेन सञ्चारोण चाल्यताम् । ततः परिचयावस्थागर्भबोधकरी भवेत् । 'दीप्तोऽनलोऽपानगतो' मिथ इति विज्ञतम् । प्रत्याहारेण नाड्यो दग्धे च कृतो मलाः । प्राणाग्निः स तदा सत्वप्रकाशश्च उदाधिपा । तथा योगः स्वयं दृष्टा देहो योगिवरस्य हि । न हन्यते योगिदेहो देहोऽपि महावलः । इत्यादुपसदा योगिदेहः स्यादजरामरः । सुषुम्नाचक्रनिलया प्राणायामे यतेद्यदा । तदा विबन्धमुक्तः स्यान्मेरौ लीना विविक्तः । शक्त्या रुधिरं यद्भुवादावर्त्तयेद् ध्रुवम् । सद्यो नाडी तथा धातून् सततान्यासयोगतः । तदा सद्यः पुष्करादानादाः शुध्यन्ति सुप्रवे । के दोषाः क्षुत्पिपासाद्याः सर्वे नश्यन्ति योगिनः" । हठप० ।

प्राणायामसाधनम् "अथ प्रपाकमेतेषां दृढत्वमपि कथ्यते चतुरङ्गाद्दिकैरपि क्रमाद्योगाः प्रवेशकाः । ततः प्रत्याहारेण तत्त्वादयोऽस्थिराः । परमात्मपदं प्रतिष्ठितमदेहरेचितः । निश्चलीकृत्यादयस्तु । मध्यपदं नाततः परम्" हठप० ।

नियमप्राणायामकाल कुम्भकप्रबलोऽ"प्यत्युर्द्ध्वसरेद्विः स्वः कालः प्रबलितो हि यः । नियमितं कुम्भकोऽयमतोऽपि रेचकः । अधः पूरक द्वयसा नाशायामिव इदि । अवर्त्तनविधिः प्रोक्तः सर्वेह्वदयनाभिकः" । अथैव नाडीशोधनोऽध्यायमावत्यास्य । "द्वृष्टि पञ्चदिनैर्वन्यं यत्नादौ हृदि स्थिताः । क्लीब इति निर्दिष्टो इत्याहमिति यथा" । तदेवं संक्षेपः "शक्तिं प्राणायामे प्रविष्य आवर्त्तमानां समाधि चालयेत् तदा [illegible] १८ वर्षाणि यावत् ।

सन्ध्याकालः। एवं द्वितीये मध्यमेरौ कालमानमष्टौ ८ पलानि तदा द्वादशभिः ९६ पलानि। अत्र सर्वकाल १।३६ घटिकादि मध्यमरौ कालः। तीव्रमरौ कालमान १२ पलादि तदा द्वादशभिः १४४ पलानि २।२४ घट्यादि एवमुत्तमोत्तमो वायुजयकालो ज्ञेयः" हठप्र०। तत्र अधमसाधक स्वेदातिरिक्तकम्पाद्यभावः। उत्तमसाधके यमादिगुणसम्पत्तौ कालवकम्पाद्यपाय कम्पासनोत्थाना दि च उत्तमाः" हठप्र०। "यदा विध्वस्तपापस्य भवद्ा- दयम्भवेत्। चिह्नानि योगिनो देहे दृश्यन्ते नाडिशुद्धितः" इत्युपक्रमे "कनीयसि भवेत् स्वेदोऽङ्गे पुनः प्रथमादमे। यदा सञ्जायते स्वेदो मर्दनं कारयेत् तदा विभूत्या सह मिश्रेण श्रमजातान्बुनाऽसुना। अन्यथा विग्रहाद्वायुर्नष्टो भवति योगिनः। दृढता लघुता देहे स्यात् श्रमजाम्बुमर्दनात्। कम्पो द्वितीये भवति दार्दुरी मध्यमे ततः"। (दार्दुरी दर्दुरो भेक स्तस्येव प्लुतगतिस्तुल्या गतिः)। ततोऽधिकतराभ्या सात् गगने गाउको ह्वि च। योगी पद्मासनस्थोऽपि भुवमुत्सृज्य वर्त्तते। वायुसिद्धिस्तदा ज्ञेया संसार ध्वान्तनाशिनी" कुम्भकपद्धतौ "एवं नाडीविवर्जन वसु कालेषु विधितम्। कुम्भकात् यदि कुर्व्वीत नाडी शुद्धिस्त्वारम्भ। पौष्णमध्यन्दिनाशीभ नाभौ धावद च्छकम्। मूर्द्धनाडी ततः कुम्भे ध्यात्वा गुध्यन्ति नाडिका। चन्द्रेण पित्तदोषाद्यामितरेण परेण तु नाडीशुद्धा तथा भूयाच्छिमनोरेऽमे सम्य। नादस्तु तं तु कार्य्यमारोग्य पक्किगोपनम्। नैमल्यमनसार्द्दनत्व सातो विन्दुर्मलय। हिवसु तदन्तरां नाडीनां मल शोधनम्। अतः प्राणं वायोर्विकाराभाव एव च" हठप्र०।

मात्राकुम्भक "मात्रा षोडश पूरे स्युश्चतुःषष्टिस्तु कुम्भके द्वात्रिंशद्रेचके प्रोक्ता मात्राकुम्भ समीरते। मात्रा कुम्भो नु द्वादश षोडश पञ्चाशत्। स्वाधिष्ठाना नुसाय प्राणोऽस्तसञ्चारः। द्वादशा नाभिसंस्थानो मात कुम्भ प्रकीर्त्तितः। मूलाधारे ततश्चाय कठिनी करणो मत। पुनः कण्ठानुगो यत्र आकुञ्चनं स्यात् च कुम्भक। ब्रह्मस्थाने निरोधेन सुखं परिकीर्त्तितः"। अथसाधन। पूरिभ्यासे श्वासप्रश्वासनिवर्त्तनाभ्यां समता दृष्ट्वा तादृशे नाभासनादिभ्यः सम्य कुम्भकृदनुष्ठा निर्विशेषमरोगानन्तरम् तु स्वात्मा स्यानासनं साधक कुम्भकादायादानयन एवं तथा च पुनश्चाप पाञ्चिपद

वायो प्रदेशान्तरे नयनमिति चतसारस्य प्राणस्य चालनं कर्त्तव्यं गुरूपदेशेनेति मात्राकुम्भ। सूर्य्य च कुटि कुम्भनात् तदूर्ध्वं एवक्षाना नाडीना रेचयोपर्य भव त। एव नाभौ सर्व्वाधारामूलत्वात् सूर्य्यमण्डल- पदत्वात् अग्नेय गाढत्वोष्णत्वमत्र नाडिगतमलदाहः। एवं स्वाधिष्ठाने स्थितौ तस्य सौम्यापानचन्द्रपदत्वात् अमृतरसपोषणत्वात्तत्पार्थिवांशतमोऽपायद्वारा प्लावना भवति। कठिनीकरण मृदुतापधान दक्षोन्द्रियेषु" हठप्र०।

मात्रामानम् "प्रदक्षिणीकृत्य जानु नातिद्रुतविलम्बितम्। अङ्गुलीभिरतो मात्रा छोटिकाकरणाद् भवेत्"।

'मात्रा नवविधा प्रोक्ता यतिभिस्तत्त्वदर्शिभिः। निमेषोन्मेषणं मात्रा कालो लघ्वक्षरोऽथवा। गाटोच्छ- वासपानेषु चैवमुद्रात्वोन्मिता। षड्गो लोन्मात्रा- स्तुवाय मध्या मते मते। दशकालानुसारेण प्राप्त- योगीश्वरा पुरा। पूरकुम्भकरेचेषु निसर्गं जनितेषु च। काल च मात्राभिः स्यात् अधमात्रा क्रमादिमा। अन्यथा इति तावेव महामात्रा प्रराटिता। जानु प्रदक्षिणालय त्रिवार छोटिकामतु। करणात् ह्रस्व- मात्रेया मध्येमा मद्ध्यमेरोरिता। जान्वा प्रदक्षिण तिर्य्यक्त्रावमता यदि" हठप्र०।

उत्तमस्य प्राणायामकाल 'सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह। त्रिर्जपेदायतप्राणः प्राणायाम स उच्यते" गीता। अथवा पापपुरुषे त्वचस्ये यामानुसये च यो गर्भिकाय्येः। तादशपशुदायस्य विरूप पवदय भवतीति तस्य कुम्भकावस्थानदशा वाध्यम्। याग दी धनायाम्" हठप्र०।

प्राणस्वरूपम् समस्तेन्द्रियवृत्तिः प्राणो वायु प्रकी र्त्तित। तस्मादिन्द्रियाण्येव विजितानि भवन्ति हि। अत प्राणस्य चाञ्चल्यात् इन्द्रियचाञ्चल्यात् प्राणनिरोधे मनो निरुध्यते" हठप्र। उ तन्त्रान्तरे "बाह्याभ्यान्तर- स्तम्भ वृत्तिको देशकालसंख्याभिः। न यत्र विद्यते तत्र दूरस्थो विकृतिवायो"। अथ भाव प्राणायामोपायोपदे- शत्र दूरत्वाद्यप्राणायामो भवति यथा चन्दन- चोदनादिषु प्रादिष्टमात्रस्य पर्वतमारोहन गाय पाठको वा त्रातव्ये प्राप्य भवति न प्राप्य स्थिरता योग्य वा भवति। यथा दृढैश्वर्य्यता यथा सह महता शक्तिमोचन च च सारसम दृढतृण्णा कुम्भ मार्गे पुत्रयन्ति तस्मिन्नेव विनाश। दिवसा प्राय-

मानं चित्तं प्राणाख्ये हठधारितायां ज्ञाततत्त्वे भाव्यत" इत्येवं चित्तविकारप्राणयोः प्रकृतेऽभिमतौ" हठस० ।

अभ्यासक्रमः "प्रथमे दिवसे कार्यं कुम्भकानां चतुष्टयम् । प्रत्येकं दशसंख्याकं द्वितीये पञ्चभिः सह । विंशतिं च तृतीयेऽह्नि पञ्चवृद्ध्या दिने दिने" योगदीपिका ।

प्राणायामफलं हठयोगे गोरक्षनाथः । "द्वाराणां नवकं निरुध्य मरुतं पीत्वा दृढं धारितं नीत्वाकाशमपानवह्निसहितं शक्त्या समुच्चालितम् । आत्मध्यानयुतस्त्वनेन विधिना विन्यस्य मूर्ध्नि ध्रुवं यावत्तिष्ठति तावदेव महतां सङ्गेन संयुज्यते" ।

प्राणायामप्रकारः "प्राणायामं ततः कुर्यान्नित्यं सात्त्विकया धिया । यथा सुषुम्णानाडीस्था मलाः शुद्धिं प्रयान्ति च । बद्धपद्मासनो योगी प्राणं चन्द्रेण पूरयेत् । धारयित्वा यथाशक्ति भूयः सूर्येण रेचयेत् । प्राणं सूर्येण चाकृष्य पूरयेदुदरं शनैः । विधिवत् कुम्भकं कृत्वा पुनश्चन्द्रेण रेचयेत् । येन त्यजेत्तेन पीत्वा धारयेदनिरोधतः । रेचयेच्च ततोऽन्येन शनैरेव न वेगतः । प्राणं चेदिडया पिबेन्नियमितं भूयोऽन्यया रेचयेत् पीत्वा पिङ्गलया समीरणमथो बद्ध्वा त्यजेद्वामया । सूर्याचन्द्रमसोरनेन विधिना बिन्दुद्वयं ध्यायतां शुद्धा नाडिगणा भवन्ति यमिनां मासत्रयादूर्द्ध्वतः । प्रातर्मध्यन्दिने सायमर्द्धरात्रे च कुम्भकान् । शनैरशीतिपर्य्यन्तं चतुर्वारं समभ्यसेत् । इडयापि च षोडशभिः पवनं कुरु धारितचतुष्टयचत्वरगम् । त्यज पिङ्गलया शनकैः शनकैः दशभिर्द्विभिर्दशभिर्द्विगुणैः । अधमे जायते स्वेदः कम्पो भवति मध्यमे । उत्तमे प्राणो वशे पद्मासने हठ० । ततोऽधिकतराभ्यासाद् भवतः स्वेदकम्पनौ । ततोऽधिकतराभ्यासाद् दार्दुरी जायते ध्रुवम् । यथैव दर्दुरो गच्छेदुत्प्लुत्योत्प्लुत्य भूतले । पद्मासनस्थितो योगी तथा गच्छति भूतले । जलेन श्रमजातेन गात्रमर्दनमाचरेत् । दृढता लघुता चापि तेन गात्रस्य जायते । अभ्यासकाले प्रथमे शस्तं क्षीराज्यभोजनम् । ततोऽभ्यासे दृढीभूते न तादृङ्नियमग्रहः । यथा सिंहो गजो व्याघ्रो भवेद्वश्यः शनैः शनैः । तथैव सेवितो वायुरन्यथा हन्ति साधकम् । प्राणायामेन युक्तेन सर्वरोगक्षयो भवेत् । अयुक्ताभ्यासयोगेन सर्वरोगसमुद्भवः । हिक्का श्वासश्च कासश्च शिरःकर्णाक्षिवेदनाः । भवन्ति विविधा रोगाः पवनस्य प्रकोपतः । युक्तं युक्तं त्यजेद्वायुं युक्तं युक्तञ्च पूरयेत्" हठप्रदीपिकायाम् ।

प्राणायामाभ्यासफलम् "एवमासनबद्धस्थो योगीन्द्रो विगतश्रमः । अभ्यसेन्नाडिशुद्धिं च मुद्रादिपवनक्रियाम्" हठस० । "क्रियायुक्तस्य सिद्धिः स्यादक्रियस्य कथं भवेत् । क्रियैव कारणं सिद्धेः सत्यमेतन्न संशयः । न शास्त्रपाठमात्रेण योगसिद्धिः प्रजायते । प्राणायामैरेव सर्वे प्रशुष्यन्ति मला इति । आचार्य्याणान्तु केषाञ्चिदन्यत् कर्म न सम्मतम् । षट्कर्मयोगमाप्नोति पवनाभ्यासतत्परः । अभूवन्नन्तकभयात्तस्मात्पवनमभ्यसेत् । ब्रह्मादयोऽपि त्रिदशाः पवनाभ्यासतत्पराः । सर्वसिद्धिं गताः सर्वे तस्मात् पवनमभ्यसेत् । यावद्बद्धो मरुद्देहे तावच्चित्तं निराकुलम् । यावद्दृष्टिर्भ्रुवोर्मध्ये तावत्कालभयं कुतः । विधिवत् प्राणसंयामैर्नाडीचक्रे विशोधिते । सुषुम्णावदनं भित्त्वा सुखाद्विशति मारुतः । मारुते मध्यसञ्चारे मनःस्थैर्य्यं प्रजायते । यो मनःसुस्थिरीभावः सैवावस्था मनोन्मनी । तत्सिद्धये विधानज्ञाश्चित्रान् कुर्वन्ति कुम्भकान् । विचित्रकुम्भकाभ्यासाद् विचित्रां सिद्धिमाप्नुयात् । सूर्य्यभेदनमुज्जायी तथा सीत्कारः शीतली । भस्त्रिका भ्रामरी मूर्च्छा केवलश्चाष्टकुम्भकाः । पूरकान्ते तु कर्त्तव्यो बन्धो जालन्धराभिधः । कुम्भकान्ते रेचकादौ कर्त्तव्यस्तूड्डियानकः । अधस्तात् कुञ्चनेनैव कण्ठसङ्कोचने कृते । मध्यपश्चिमतानेन स्यात् प्राणो ब्रह्मनाडिगः । अपानमूर्द्ध्वमुत्थाप्य प्राणं कण्ठादधो नयेत् । योगी जराविनिर्मुक्तः षोडशाब्दवया भवेत्" हठस० ।

सूर्य्यभेदनम् "आसने सुखदे बद्ध्वा योगी बद्धासनं ततः । दक्षनाड्या समाकृष्य बहिःस्थं पवनं शनैः । आकेशादानखाग्राच्च निरोधावधि कुम्भयेत् । ततः शनैः सव्यनाड्या रेचयेत् पवनं पुनः । कपालशोधनं वातदोषघ्नं कृमिदोषहृत् । पुनः पुनरिदं कार्य्यं सूर्य्यभेदनमुत्तमम्" हठ० ।

उज्जायी "मुखं संयम्य नाडीभ्यामाकृष्य पवनं शनैः । यथा लगति कण्ठात्तु हृदयावधि सस्वनम् । पूर्ववत् कुम्भयेत् प्राणं रेचयेदिडया ततः । श्लेष्मदोषहरं कण्ठे देहानलविवर्द्धनम् । नाडीजलोदराधातुगतदोषविनाशनम् । गच्छता तिष्ठता कार्य्यमुज्जाय्याख्यन्तु कुम्भकम्" हठ० ।

अथ सीत्कारः "सीत्कां कुर्य्यात्तथा वक्त्रे घ्राणेनैव विजृम्भिकाम् । एवमभ्यासयोगेन कामदेवो द्वितीयकः ।

योगिनीचक्रसामान्यः सृष्टिसंहारकारकः। न क्षुधा न तृषा निद्रा नैवालस्यं प्रजायते। भवेत् स्वच्छन्द देहस्तु सर्वोपद्रववर्जितः। अनेन विधिना यस्तु योगीन्द्रो भूमिमण्डले। स भवेत् सर्वसिद्धीनां भाजनं नात्र संशयः। नासिकामूलरन्ध्रेण यः प्राणं सततं पिबेत्। स भवेत् सर्वसिद्धीनां भाजनं नात्र संशयः। रसनातालुमूलेन यः प्राणं सततं पिबेत्। अब्दार्द्धेन भवेत्तस्य सर्वरोगपरिक्षयः" हठप्र०।

शीतलीकुम्भकः "जिह्वया वायुमाकृष्य पूर्ववत् कुम्भसाधनम्। शनैस्तु घ्राणरन्ध्राभ्यां रेचयेत् नन्तु सुधीः। गुल्मप्लीहोदरं चापि ज्वरपित्तं क्षुधां तृषाम्। एतांश्च शीतली नाम कुम्भकोऽयं निहन्ति च" हठप्र०।

भस्त्रिका "ऊर्वोरुपरि संस्थाप्य उभे पादतले तथा। पद्मासनं भवेत् सम्यक् सर्वपापप्रणाशनम्। सम्यक् पद्मासनं बद्ध्वा समग्रीवोदरः सुधीः। मुखं संयम्य यत्नेन प्राणं घ्राणेन रेचयेत्। यथा लगति हृत्कण्ठे कपालावधि पूरयेत्। वेगेन पूरयेत् सम्यक् हृत्पद्मावधि मारुतम्। पुनर्विरेचयेत् तद्वत् पूरयित्वा पुनः पुनः। यथैव लोहकारेण भस्त्रा वेगेन चाल्यते। तथैव स्वशरीरस्थं चालयेत् पवनं बलात्। यदा श्रमो भवेद्देहे तदा सूर्येण पूरयेत्। यथोदरे भवेत् पूर्णं पवनेन यथा लघु। धारयेन्नासिकामध्यं तर्जनीभ्यां तथा दृढम्। कुम्भकं पूर्ववत् कृत्वा रेचयेदिडयाऽनिलम्। वातपित्तश्लेष्महरं शरीराग्निविवर्द्धनम्। कुण्डलीबोधनं क्षिप्रं रोगघ्नं सुखदं शुभम्। ब्रह्मनाडीमुखे संस्थकफाद्यर्गलनाशनम्। सम्यग्गात्रसमुद्भूतग्रन्थित्रयविभेदकम्। विशेषेणैव कर्त्तव्यं भस्त्राख्यं कुम्भकं त्विदम्" हठप्र०।

भ्रामरीकुम्भकम् "वेगाद्घोषं पूरकं भृङ्गनादं भृङ्गीनादं रेचकं मन्दमन्दम्। योगीन्द्राणां त्वेवमभ्यासयोगात् चित्ते जाता काचिदानन्दलीला" हठप्र०।

मूर्च्छाकुम्भकः "पूरकान्ते गाढतरं बद्ध्वा जालन्धरं शनैः। रेचयेन्मूर्च्छनाख्योऽयं मनोमूर्च्छासुखप्रदः। अन्तःप्रवर्त्तिताधारमारुतापूरितोदरः। साक्षात् पयसि मध्ये तु विहरेत् पद्मपत्रवत्" हठप्र०।

खण्डितकुम्भकः "प्राणायामस्त्रिधा प्रोक्तो रेचपूरककुम्भकैः। खण्डितः केवलश्चेति कुम्भको द्विविधो मतः। रेचकं पूरकं कुर्यात् स वै सहितकुम्भकः। यावत् केवलसिद्धिः स्यात् तावत् खण्डितमभ्यसेत्" हठप्र०।

केवलकुम्भकः "रेचकं पूरकं त्यक्त्वा सुखाद्वायुनिरोधनम्। प्राणायामोऽयमित्युक्तः स वै केवलकुम्भकः। केवले कुम्भके सिद्धे रेचपूरकवर्जिते। न तस्य दुर्लभं किञ्चित् त्रिषु लोकेषु विद्यते। शक्तः केवलकुम्भेन यथेष्टं वायुधारणात्। राजयोगपदं चैव लभते नात्र संशयः। आहारं शोषयेत् योगी कृष्णपक्षे यथा शशी। शुक्लपक्षे यथा चन्द्रस्तथा श्वासोऽमृतोपमः। हठं विना राजयोगो राजयोगं विना हठः। न सिध्यति ततो युग्ममानिष्पत्तेः समभ्यसेत्। कुम्भकप्राणरोधान्ते कुर्यात् चित्तं निराश्रयम्। एवमभ्यासयोगेन राजयोगपदं व्रजेत्। कुम्भकात् कुण्डलीबोधः कुण्डलीबोधतो भवेत्। अनर्गला सुषुम्णा च हठसिद्धिश्च जायते। वपुःकृशत्वं वदने प्रसन्नता नादस्फुटत्वं नयने सुनिर्मले। अरोग्यता बिन्दुजयोऽग्निदीपनं नाडीविशुद्धिर्हठयोगलक्षणम्" हठप्र०।

उपदेशः "सशैलवनधात्रीणां यथाधारोऽहिनायकः। सर्वेषां योगतन्त्राणां तथाधारो हि कुण्डली। सुप्ता गुरुप्रसादेन बोधिता सुखदा भवेत्। तदा सर्वाणि पद्मानि भिद्यन्ते ग्रन्थयस्तथा। प्राणस्य शून्यपदवी तदा राजपथायते। तदा चित्तं निरालम्बं तदा कालस्य वञ्चनम्। सुषुम्णा शून्यपदवी ब्रह्मरन्ध्रं महापथम्। श्मशानं शाम्भवी मध्यमार्गश्चेत्येकवाचकाः। तस्मात् सर्वप्रयत्नेन प्रबोधयितुमीश्वरीम्। ब्रह्मद्वारमुखे सुप्तां मुद्राभ्यासं समाचरेत्" हठप्र०।

दशमुद्राश्च "महामुद्रा महाबन्धो महावेधश्च खेचरी। उड्डियानं मूलबन्धो बन्धो जालन्धराभिधः। करणी विपरीताख्या वज्रोली शक्तिचालनम्॥ इदं हि मुद्रादशकं जरामरणनाशनम्। आदिनाथोदितं सर्वमष्टैश्वर्यप्रदायकम्। वल्लभं सर्वसिद्धानां दुर्लभं मरुतामपि। गोपनीयं प्रयत्नेन यथा रत्नकरण्डकम्। कस्यचिन्नैव वक्तव्यं कुलस्त्रीसुरतं यथा। वज्रोली अमरोली च सहजोली त्रिधा मता। एतेषां लक्षणं वक्ष्ये यथावत् विशेषतः"।

महामुद्रा। "पादमूलेन वामेन योनिं संपीड्य दक्षिणम्। पादं प्रसारितं कृत्वा कराभ्यां धारयेद्दृढम्। कण्ठे बन्धं समारोप्य धारयेद्वायुमूर्द्ध्वतः। यथा दण्डहतः सर्पो दण्डाकारः प्रजायते। ऋज्वीभूता तथा शक्तिः कुण्डली सहसा भवेत्। तदा सा मरणावस्था जायते द्विपुटा-

श्रिता। तत शने शनैरेव रेचयेन्न च वेगतः। इदं खलु महामुद्रा महासिद्धैः प्रदर्श्यते। महाक्लेशादयो दोषाः क्षीयन्ते मरणादयः। महामुद्रां तथैव वदन्ति विबुधोत्तमाः। चन्द्राङ्गे च समभ्यस्य सूर्य्याङ्गे पुनरभ्यसेत्। यावत्तुल्या भवेत् सङ्ख्या ततो मुद्रां विसर्जयेत्। न हि पथ्यमपथ्यं वा रसाः सर्व्वेऽपि नीरसाः। अपि भुक्तं विषं घोरं पीयूषमिव जीर्य्यति। क्षयकुष्ठगुदावर्त्तगुल्माजीर्णपुरोगमाः। दोषाः सर्व्वे क्षयं यान्ति महामुद्रां च योऽभ्यसेत्। कथितेयं महामुद्रा महासिद्धिकरी नृणाम्। गोपनीया प्रयत्नेन न देया यस्य कस्यचित्॥" हठप्र०।

महाबन्ध २ "पार्ष्णिं वामस्य पादस्य योनिस्थाने नियोजयेत्। वामोरूपरि संस्थाप्य दक्षिणं चरणं तथा। पूरयित्वा ततो वायुं हृदये चिबुकं दृढम्। निष्पीड्य योनिमाकुञ्च्य मनोमध्ये नियोजयेत्। धारयित्वा यथाशक्ति रेचयेदनिलं शनैः। सव्याङ्गे पूर्व्वमभ्यस्य दक्षाङ्गे पुनरभ्यसेत्। मतान्तरे तु कैषाञ्चित् कण्ठबन्धं विवर्जयेत्। राजदन्तस्थजिह्वाया बन्धः शस्तो भवेदिति। अयं खलु महाबन्धो महासिद्धिप्रदायकः। कालपाशमहाबन्धविमोचनविचक्षणः। अयं च सर्व्वनाडीनामूर्द्ध्वगमनरोधकः। त्रिवेणीसङ्गमं धत्ते केदारं प्रापयेन्मनः। रूपलावण्यसम्पन्ना यथा स्त्री पुरुषं विना। महामुद्रामहाबन्धौ निष्फलौ वेधवर्ज्जितौ॥" हठप्र०।

महावेध ३ "महाबन्धे स्थितो योगी कृत्वा पूरकमेकधीः। वायूनां गतिमावृत्य निभृतं कण्ठमुद्रया। समहस्तयुगो भूमौ स्फिचौ सन्ताडयेत् शनैः। पुटद्वयं समाक्रम्य वायुः स्फुरति मध्यगः। सोमसूर्य्याग्निसम्बन्धाज्जायते च ह तन्मयः। मृतावस्था समुत्पन्ना ततो मृत्युभयं कुतः। महावेधोऽयमभ्यासान्महासिद्धिप्रदायकः। वलीपलितवेपघ्नः सेव्यते साधकोत्तमैः। एतत्त्रयं महागुह्यं जरामृत्युविनाशिनी। वह्निवृद्धिकरं चैवमणिमादिगुणप्रदम्। अष्टधा क्रियते चैव यामे यामे दिने दिने। पुण्यसम्भारसन्धायि पापौघभिदुरं सदा। सम्यक्शिक्षावतामेवं स्वल्पं प्रथमसाधनम्। वह्निस्त्रीपथसेवानामादौ वर्ज्जनमाचरेत्॥" हठप्र०।

खेचरी ४ "छेदनचालनदोहैः जिह्वां क्रमेण वर्द्धयेत्तावत्। यावद्भ्रूमध्यं स्पृशति तदा च खेचरीसिद्धिः। स्नुहीपत्रनिभं शस्त्रं सुतीक्ष्णं स्निग्धनिर्म्मलम्। समादाय ततस्तेन रोममात्रं समुच्छिदेत्। कृत्वा सैन्धवपथ्यादिचूर्णं ताभ्यां प्रघर्षयेत्। पुनः सप्तदिने प्राप्ते रोममात्रं समुच्छिदेत्। एवं क्रमेण षण्मासं नित्ययुक्तः समाचरेत्। षण्मासाद्रसनामूलशिराबन्धो विनश्यति। अथ वागीश्वरीधाम शिरोवस्त्रेण वेष्टयेत्। शनैरुत्कर्षयेद्योगी कालवेलाविधानवित्। वितस्तिमात्रं दैर्घ्यं विस्तारे यवाङ्गुलम्। मृदुलं धवलं प्रोक्तं वष्टिताम्बरलक्षणम्। पुनः षण्मासमात्रेण पुनः सङ्घर्षणात् प्रिये॥ भ्रूमध्यावधि वर्द्धेत तिर्य्यक् कर्णविलावधि। अधस्तात् चिबुकं मूलं प्रयाति क्रमकारिता। केशादूर्द्ध्वं तु क्रामति तिर्य्यक् शङ्खावधि प्रिये॥ पुनः षड्वत्सरादेव। द्वितीया चैव बोद्धया। ब्रह्मरन्ध्रान्तमावृत्य तिष्ठत्यमरवन्दिते॥ स्वतालुमूलं सङ्घृष्य सप्तवासरमात्मनि। स्वगुरूक्तप्रकारेण मलं सर्व्वं विशोधयेत्। अङ्गुलत्रयेण सङ्घृष्य जिह्वां तत्र नियोजयेत्। शनैः शनैर्म्मस्तकान्तं महावज्रकपाटभित्। पूर्व्ववीर्य्ययुतां विद्यां व्याख्यातामतिदुर्लभाम्। अस्याः षडङ्गं प्रकुर्वीत तया षट्चक्रभिन्नया। खे निरुद्धसकलक्रियाक्रमा चित्तसञ्चरति शाश्वतोदरे। सा शिवस्य समतायकारिणी खेचरी च भवखेदहारिणी। क्रमेणैव प्रकर्त्तव्याऽभ्यासेन वरवर्णिनि॥ युगपद्यतते तस्य शरीरं विलयं व्रजेत्। तस्मात् शनैः शनैः कार्य्योऽभ्यासेन शुभवत् प्रिये॥ एवं वर्षत्रयं कृत्वा ब्रह्मद्वारं विशेद्ध्रुवम्। षट्चक्राणि विभिद्य शक्तिभुजगीं प्रोत्थाप्य मूले स्थितां भित्त्वा ग्रन्थिपुटं च पश्चिमशिरापाकारकूपं महत्। नीत्वा प्राणपतेः शिराविवरमध्ये निमज्ज्य क्षितेः तज्जिह्वाय पिवतीन्दुमण्डलगलत् सत्सुधं साधकः। शिव"। "तीव्रज्वरं व्याधिं कटुकं कुष्ठनाशनम्। घृतस्वादूपमं चैवाक्षरस्य समतं ध्रुवम्। मधुस्वादूपमं चैव शालिमुद्गादिकं यथा। क्षीरदुग्धसमानि पक्वान्नानि शुभकरम्। दिव्यकल्पकोटिलिप्य उत्कर्षो जायते ध्रुवम्। तन्मयत्वमवाप्नोति कामकारो वै कौटकः। कपालकुहरे जिह्वा प्रविष्टा विपरीतगा। भ्रुवोरन्तर्गता दृष्टिर्मुद्रा भवति खेचरी। काकचञ्चुविधानेन शीतलं सलिलं पिबेत्। प्राणापानप्रयोगे च योगी भवति निर्ज्जरः। कर्षो वराकसुधौ कृत्वा लिपये परिवर्त्तयेत्। सा भवेत् खेचरी मुद्रा व्योमचक्रं तदुच्यते। रसनामूर्द्ध्वगां कृत्वा क्षणार्द्धं यदि तिष्ठति। विषैर्विमुच्यते योगी व्याधिमृत्युजरादिभिः। न रोगो

मरणं तस्य न निद्रा न क्षुधा तृषा। न च मूर्च्छा भवेत् तस्य यो मुद्रां वेत्ति खेचरीम्। पीड्यते न स रोगेण न लिप्यते च कर्मणा। बध्यते न च कालेन यो मुद्रां वेत्ति खेचरीम्। चित्तं चरति खे यस्मात् जिह्वा चरति खे गता। तेनैषा खेचरीमुद्रा सर्वसिद्धैर्नमस्कृता। खेचर्या मुद्रितं येन विवरं लम्बिकोर्द्ध्वतः। न तस्य क्षरते विन्दुः कामिन्याश्लिष्टस्य च। चलितोऽपि यदा विन्दुः संप्राप्तश्च हुताशनम्। व्रजत्यूर्द्ध्वं हठाच्छक्त्या निबद्धो योनिमुद्रया। कपालकुहरे जिह्वा कालसन्धानमुद्रया। तथा टिटं प्रकुर्वीत नित्ययुक्तः समाहितः। नित्यं सोमकलापूर्णं शरीरं यस्य योगिनः। तक्षकेणापि दष्टस्य विषं तस्य न सर्पति। ऊर्द्धजिह्वास्थिरो भूत्वा सोमपानं करोति यः। मासार्द्धेन न सन्देहो मृत्युं जयति योगवित्। इन्धनानि यथा वह्निस्तैलवर्त्तिं च दीपकः। तथा सोमकलापूर्णं देही देहं न मुञ्चति। एवमर्थं वेदाद्यं पिबेत्तत् चरितं ध्रुवम्। गोमांसं भक्षयेन्नित्यं पिबेदमरवारुणीम्। कुलीनमहं मन्ये इतरे कुलघा तकाः। गोशब्देनोदिता जिह्वा तत्प्रवेशो हि तालुनि। गोमांसभक्षणं तत्तु महापातकनाशनम्। जिह्वाप्रवेशसम्भूतवह्निनोत्पादितः खलु। चन्द्रात् स्रवति यः सारः स स्यादमरवारुणी। नाभिदेशे भवत्येको भास्करो दहनात्मकः। अमृतात्मा स्थितो नित्यं तालुमध्ये तु चन्द्रमाः। वर्षत्यधोमुखश्चन्द्रो ग्रसत्यूर्द्ध्वमुखो रविः। ज्ञातव्यं करणं तत्र येन पीयूषमाप्यते। मूर्द्धः षोडशपद्मपद्मगलितं प्राणादवाप्तं हठात् ऊर्द्धास्यो रसनां नियम्य विवरे शक्तिं परां चिन्तयेत्। उत्कल्लोलकलाजलं च विमलं धारामयं यः पिबेत् निर्व्याधिः स मृणालकोमलवपुर्योगी चिरञ्जीवति। चुम्बन्ती यदि लम्बिकाग्रमनिशं जिह्वारसस्यन्दिनी सक्षारा कटुकाम्लदुग्धसदृशी मध्वाज्यतुल्या तथा। व्याधीनां हरणं जरान्तकरणं शस्त्रागमोदीरणं तस्य स्यादमरत्वमष्टगुणितं सिद्धाङ्गनाकर्षणम्। सुषिरं ज्ञानजनकपञ्चस्रोतःसमन्वितः। तिष्ठति खेचरीमुद्रा तस्मिन् शून्ये निरञ्जने। यत्प्रालेयं चापि गत सुषिरं मेरुमूर्द्धान्तः। तस्मिंस्तत्त्वं प्रवदति सुधीस्तन्मुखं निम्नगानां चन्द्रात्सार स्रवति च सुधा तेन मृत्युर्नराणाम्। तं बध्नीयात् सुकरणमथो नान्यथा कार्यसिद्धिः दत्ता सैषा भुवनविदिता खेचरी योगतन्त्रे। एकं सृष्टिमयं बीजमेका मुद्रा च खेचरी। एको देवो निरा-

लम्ब एकावस्था मनोन्मनी” हठसङ्केते नानास्थाने।

उड्डीयानम्५ “सति वज्रासने पादौ कराभ्यां धारयेद् दृढम्। गुल्फदेशसमीपे च कन्दं तत्र निपीडयेत्। पश्चिमतानकूटर कृत्वाच्च चिबुकं हृदि। शनैः शनैर्यदा प्राणः कन्दसन्धिं निगच्छति”। “उड्डीयानाख्येन बन्धेन वायुः प्रोड्डीयते सुषुम्नायां यतोऽसौ। उड्डीयानाख्यः कृतो बन्ध आद्यैः सेव्यतमात् योगिभिः सिद्धसेव्यः। अविश्रान्तः प्राणवायुः सदैव यस्मादुड्डीनं हठं संविधत्ते। उड्डीयानं ख्यातनाम बन्धं धीरो नित्यं साधकः संविधत्ते” हठप्र॰।

मूलबन्धः६ “गुदं पार्ष्णिप्रान्त संपीड्य बलादाकुञ्चयेत् तथा। वारंवारं यथा चोर्द्ध्वं समायाति समीरणः। प्राणापानौ नादविन्दू मूलबन्धेन चैकताम्। गत्वा योगसंसिद्धिं कुरुतो नात्र संशयः। अपानप्राणयोरैक्यं क्षयो मूत्रपुरीषयोः। युवा भवति वृद्धोऽपि सततं मूलबन्धनात्” हठप्र॰। “पादमूलेन संपीड्य गुदमार्गं सुयन्त्रितः। बलादपानमाकृष्य क्रमादूर्द्ध्वं सुचालयेत्। कथितोऽयं मूलबन्धो जरामरणनाशनः”। “ऐक्यं प्राणापानयोर्मूलगुणबन्धाद्धेतुः स्यात् वयस्योऽपि मूलात्। भित्त्वा द्वारं याति चोर्द्ध्वं ह्यपाने कृशानोः। ज्वालादायुर्नैव विश्लोषा। ततो वह्न्यपानौ हृदि प्राणमुष्णं ततोऽन्तः प्रदीप्तस्तदा देहगोऽग्निः। षट् तेन निःश्वस्य या निद्रिता स्यात् प्रतप्ता समन्तात् क्रमेणैव शक्तिः। परिचये महतो मनसः स्थितौ झटिति दण्डहतेव भुजङ्गमी। शयनमुत्सृजति क्षुधिता द्रुतं कनकवत्प्रखरानिलमूर्द्धगम्। बिलं प्रविष्टे पवने भुजङ्गं सर्वत्र सुषुम्णाजलसमीरणातुरा। यच्छिक्षितो योगिभिरेव नित्यं श्रीमूलबन्धोऽभ्यसनीय आदरात्” हठप्र॰।

जालन्धरबन्धः७ “खेचरी विलपीयूषप्रवाहपरिबन्धिनी। जालन्धरोऽमृतमयप्रवाहपरिरोधकः। आकुञ्च्य कण्ठं हृदये निदध्यात् चिबुकं स जालन्धरबन्ध एषः। करोत्यधःपतनं पततुषायो वपुरोऽमरत्वम्। बध्नाति अत्र कण्ठविरामसूक्ष्मं नाधजातो याति नभ धारणकम्। जालन्धरेण कृते सुसिद्धैः स्यात् कण्ठदुःखौघविनाशहेतुः”। “तथा कण्ठसङ्कोचनेनैव नाड्याद्वये स्तम्भकेन मध्यस्थचक्रम्। इदं षोडशाधारं च नाडीबन्धनात् गत कण्ठपायोः सुराणामसौ। कण्ठेन ग्रस्तः क्रमेण नाभिर्भुलनदहनः प्रतिबन्ध ज्वालामयम्। नि-

निवासस्थानमूर्द्धं तद्विलं पिबति याति सम्यगेव भक्ते' विपरीतकरणी "यत्किञ्चित् स्रवते चन्द्रादमृतं दिव्यरूपि च। तत्सर्वं ग्रसते सूर्यस्तेन पिण्डो विनश्यति। तत्रास्ति करणं दिव्यं सूर्यस्य मुखवञ्चनम्। गुरूपदेशतो ज्ञेयं न तु शास्त्रार्थकोटिभिः। ऊर्ध्वपादोऽप्यधो मस्तक स्यात् क्षणं चाद्येऽपादिमेऽभ्यासवृद्धिं चरेत्। एवमभ्यासतो यामयामं यदा सन्दृशेत् स्याज्जरा किञ्च पक्ष्मा-मतः। आरोप्य भूमावपि मस्तकं यो यामत्रयं तिष्ठति चोर्ध्वपादः। निर्मुक्तसंचरणरीरणो मासत्रयात् स्यादिह तदाऽमरः स। अध्वं सोमकलाजलं सुविमलं कण्ठस्थलादूर्ध्वतो भागान्ते सुषिरे भवेत् गगनद्वारं ततः सर्वतः। अधोवक्त्रो भुवि संस्थितस्य नितरां सुतानपाद पिबेदेवं य कुरुते जितेन्द्रियश्चयो नैवास्ति तस्य क्षयः। नित्याभ्यासादस्य हि कठाग्निवृद्धिमायाति। आ-हारोऽतस्तस्य सम्पाद्यः साधकाय भूरिशः। जितेन्द्रियो यदवचित्तस्थया नाभ्यादिपीड लतेऽप्यलिलनः विनियतो ऽवतिष्ठ युगस्तु तूर्णी दीर्घं भजत्येव तदाऽमरो भवेत्। वलितं पलितं चास्य षण्मासाभ्यन्तरे दृश्यते। याममात्रमभ्यासतोऽयं च कालिन् स्यादिति क्रम." हठप॰।

खेचरी हठयुक्ते षड्भागदमेव खेचर्यादिविधिर्दर्शितः तत्रादौ जिह्वावालनाय विधेया

"तालुदूनतनौ यस्मात् जिह्वयाक्रम्य घण्टिकाम्। ऊर्ध्वं स्तम्भते वायो प्राणवन्तो विदध्यात्" नवुकरप-प्रकारादि "गुरूपदेशेनामूलं रसनापरामृष्टमेव कपालस्येति। शिरोविन्दुनिर्गतो सहैवद्धवानेनैकं सर्व-पापोषधेन् मनुपदत्तम्" हठप॰।

छेदनम् "षडङ्गाङ्गे षड्जनरकं विधं सुदन्तं मननीयं धारम्। अङ्गुष्ठपर्यन्तं षषुनं नदस्तुष्ठनं विनयं छेदनम्। दशकम् शान्तीय षड्गुणोत्सर्गं षण्णा-देनेन च रोमवातम्। षड्गुणितोत्पतिलाभचेतोर्णाम् भागयोग कृपणोऽसत्। अन्धस्य न पश्यत्यथा मध्या भावात् पलितमेवाश्रुत्। स्यां नयतोद्भू नैवतोऽर्थं स्यात् पर पीठादि विमूषित। खेदनान्नात्रु-श्रोत्रवर्णानां दर्शयो रसनाववपदम्। वस्तिदं स्याद् देहि निजं च्छेदनादूर्ध्वमनन्न स्यात्। खेदनं-मनसाम् दृष्टाक्षं रोगनाशिकृत्पात्। कालिदं च्छेदरिपवरीत आसी. वर्तोषषवत्यात् मेरे। [illegible]

चिरस्थ। सूक्ष्मं कलाबेधनवस्त्रवणं सीक्ष्णं पुरातने रसनाभिव लने। आकृष्य चानेन कलां सुयुक्त्या स-वेद्य चाङ्गुष्ठकतर्जनीभ्याम्। दोष्णो सदावर्णणचालने समभ्यासमानस्य सर्वाङ्गविद्ध्यात्। एवं दृढाभ्यासत एव जिह्वा भक्त्या भवेद् मृदुला सुपत्ता। आकर्षणेनैव वदेत किञ्चित् सुसाधकः सुस्थिर एकमानसः" हठप॰। "जिह्वा समानिय मधूपगन्धरसोदेन सञ्चालनदोहने सदा। कार्यां रसना विधिनेति सौम्यं स्यात् खेचरी साधकपुङ्गवस्य। छेदनचालनदोहनानां कपमाचमभ्यास-युत चरेत्। मध्ये तु कलामूलशिरोपवन्तो नासार्ध-सञ्चे रसना स्पृशेत् स्वम्। छिन्नं कलामूलमतो यदा-भिव छिन्द्यात् क्रमेणात्र ग्रीवकटान्विते। त्रिके विलीनात्मपर्यन्ते हि युक्त्या सदा स्पन्दनयुक्तितो बुधः। यदा खम्बिका कर्मणि स्वं रसना स्पृशेत् नासिकाग्रं तदा साधकस्य। अयं खम्बिकाकर्षणात्तु क्रमेण कला प्रत्यह छिन्नमूलेति देयम्" हठप॰। "छेदनचालनदोहैः क्रमयः कलां वर्धयेत्ताय। सा या-वद् भ्रूमध्यं विशति तदा खेचरी सिद्धिः। एवं लब्ध रसना यथासन्तुभ्रूबलान्वितम्। तिर्यक् कर्षो यदि हि चिवुकावधि सा स्पर्शं याति। अभ्यास इति वम मयनम लतपदा रसनीयम्। मस्तदारं प्रविशन्ति जिह्वा भ्रूमध्यमूर्ध्वं गता" हठप॰।

खेचरी ८ "प्राणपानध्वनोर्ध्वं समाकुञ्च्य सुन्दरं सुन्दरी सामरसेन पूरकः। यावि कलामिवाविस्तृत्य भवेत् आचविष्टः पद्मं विन्दुविश्वितुद्यामे। कुलाकुला मातृकचा-लनेऽस्वत्र कर्मविस्तारः परिकल्प्यावासकम्। रश्मे स-विराज भवेः प्रशस्तमासादयमपराद्गुणितपक्षपार्श्व"। अथाषैः आदौ मूलाधारपथेन कुण्डलिन्या गतिं च मेरुदण्डोपरि विशुद्धाख्यं विधाय तत्त्वादस्वति-मस्तमार्गं दन्ताग्रतो मनोविज्ञानमयं सदा विशुद्धवचनं पश्येत् कलाया तवैव कुण्डलिनं विन्दु-दारे क्रमेण सपरिमेय सदा विधाय सदा मृदुतर वाङ्मनसायुतं गुदाद्यान एव कृता पवनाभ्यासे दाक्षिणस्तवतोऽन्तरसुप्तविकारसंवर्धित कार्यं बोधं मन्दुभ्यमानेन" हठप॰।

"इति समाप्य शक्त्या योगार्थं स्य। वर्षे च सतिमन्त्रविदुषाकर्षेण नाभेः। सा वा। [illegible]

सन् स्थिरपदं भवेत् । यन्त्रितं यत्नाद्येन फूत्कारं वज्रकन्दरे । शनैः शनैः प्रकुर्वीत वायुसञ्चारकारणात्" अथवाभ्यासमाश्रय । "षोडशाङ्गुलमाना तु मङ्कुर्यात् सीस नालिकाम् । ऊर्ध्वाग्रमूलां तां लिङ्गमुखे दत्त्वाथ तन्मुखम् । कृत्वा फूत्कारमन्तःस्थाः कुर्यात् वात सञ्चारं सु । प्रत्यहं तेन विततं लिङ्गद्वारं क्रमाद्भवेत् । ततो नाल्याऽनया तोयमन्तः फूत्कारतोऽन्तरे । 'लघुरन्ध्रेण गृह्णीयात् क्रमवृद्ध्या सुसाधकः । लिङ्गच्छिद्रेऽथ विहिते क्षीराकर्षं ततो भवेत्" वज्रकन्दरे लिङ्गद्वारे । "अपानमाकुञ्च्य ततो मनोऽर्द्धं दुग्धमाकर्षविधिक्रमेण । समभ्यसेद्विभ्रमनस्तमस्तं भवे यतद्विन्दुमथोर्द्धमाहरेत्" हठप्र० ।

रङ्गेदः सहजोली "अथ हि कुसुमितायां युवत्यां स्वभूमिं क्रमश उपरि कुर्यात् कुञ्चितात् लिङ्गनालात् । निज उपगतविन्दुं सन्निबध्यात् कुर्यात् सुरतरसनिमग्नो लिङ्गसञ्चालनानि । विन्दुः पाण्डुर एव चन्द्र उदितः सूर्यो भवेदार्त्तवं विन्दूरप्रतिमं रवेः पदगतं शुक्रं शशिस्थानके । ऐक्यं साधनयोः स्वरूपमपि तथा नो जायतेऽतो मतिरन्यान्यन्तरपूरते निजमहिम्नैक्यं द्वयोर्विन्दते । अभ्यासपाटवतया विदधाति योऽपि दैवं तु ऊर्ध्वपरिकर्षणतः सविन्दुम् । यद्यार्त्तवं स्वमपि रक्षति योगिनी सा वज्रोल्यखिलसिद्धिपदं प्रयाति । यस्मीरजो विन्दुरयं प्रदेशो द्वयोः सुयोगात् परिवर्धतेऽखिलम् । वीर्यं निजम् स्वार्त्तवसेतयोस्तथाऽयैक्यं हि वज्रोल्युदिता सुसिद्धा । सहजोली त्वमरोली वज्रोल्या भेदतो भवतः । विन्दुं देहे विदध्यात् येन च केन प्रकारेण । वज्रोली मिथुनोत्तरं नरवधूभ्यां साङ्गवेशनात् मदग्धाञ्चगयोस्य याम्बुजतया भूत्या सर्वं धं स्थिति । शैवोक्ता सहजोलिका सुरतैराचार्यादिनाचे सुधा वज्रोलीति परां तनोति नियतं भोगेऽपि भुक्तेऽमृतम् । व्याल्याधर्वं कलमत्रास्यक तद्वारपारं संहृतेमूत्रनालात् । व्याल्योर्ध्वं वायुना यो चठेन नित्यं धनं विन्दुसिद्धिं स याति । इति अभ्यासनात् गुरुयोक्तायेन सततं योगी । शान्तिमतः संयोगेन तथा विन्दुः स्वयं प्रजाति" हठप्र० ।

शक्तिचालनम् । "कुटिलाङ्गी कुण्डलिनी भुजङ्गी शक्तिरीश्वरी । कुण्डल्यरुन्धती चैते शब्दाः पर्य्यायवाचकाः । कन्दोर्ध्वे कुण्डली शक्तिरष्टधा कुण्डलाकृतिः । ब्रह्मद्वारमुखं नित्यं मुखेनाच्छाद्य तिष्ठति । येन मार्गेण गन्तव्यं ब्रह्मस्थानं निरामयम् । मुखेनाच्छाद्य तद्द्वारं प्रसुप्ता परमेश्वरी । उद्घाटयेत् कपाटं तु यथा कुञ्चिकया हठात् । कुण्डलिन्या तथा योगी मोक्षद्वारं विभेदयेत् । कन्दोर्ध्वे कुण्डली शक्तिः सुप्ता मोक्षाय योगिनाम् । बन्धनाय च मूढानां यस्तां वेत्ति स योगवित् । सशीतिद्वीपशैलानामाधारः शेषकुण्डली । सर्वेषयोगतन्त्राणामाधारः कुण्डली तथा । कुण्डली कुटिलाकारा सर्पवत् परिकीर्त्तिता । सा शक्तिश्चालिता येन स मुक्तो नात्र संशयः । गङ्गायमुनयोर्मध्ये बालरण्डां तपस्विनीम् । बलात्कारेण गृह्णीयात् तद्विष्णोः परमं पदम् । इडा भगवती गङ्गा पिङ्गला यमुना नदी । इडापिङ्गलयोर्मध्ये बालरण्डा सरस्वती । पुच्छे प्रगृह्य भुजङ्गीं सुप्तामुद्बोधयेच्च ताम् । निद्रां विहाय सा शक्तिरूर्द्ध्वमुत्तिष्ठते हठात् । अवस्थिता चैव फणावती सा प्रातश्च सायं प्रहरार्द्धमात्रम् । प्रपूर्य्य सूर्य्यात् परिधानयुक्त्या प्रगृह्य नित्यं परिचालनीया सा । वितस्तिप्रमितं दीर्घं विस्तारं चतुरङ्गुलम् । मृदुलं धवलं प्रोक्तं वेष्टनाम्बरलक्षणम् । वज्रासनस्थितो योगी चालयित्वा तु कुण्डलीम्" हठप्र० ।

तदङ्गत्वं भेदनम् सूर्य्यादनन्तरं भस्त्रा कुण्डलीमाशु बोधयेत् । भानोराकुञ्चनं कुर्य्यात् कुण्डलीं चालयेत्ततः । मृत्युवक्त्रगतस्यापि तस्य मृत्युभयं कुतः । नाडीविधानमहिपरनात् प्राणोऽतिदीर्घीकृतः चन्द्रान्तः परिपूरितास्ततस्ततः प्राग्भस्त्रिकाभस्त्रिका । भिन्दन् काञ्चविशालशाङ्कवगात् अरम्नुहुङ्गीगणान् ततकार्यं कुरुते पुनर्नवर जीर्णद्रुमच्छन्दात् । कुण्डलीं चालयित्वा तु कुर्यात्तस्या विशेषतः । एवमभ्यासतो नित्यं यमिनः कटुते यमः । सदाभ्यसेत् सर्वभेदसुक्ष्मार्गं चापि शीतलीम् । एवमभ्यासयुक्तस्य यमस्तु यमिनः कुतः । सहस्रं दश वर्षाणि निर्भरं चापनादकौ । कर्ममालयते किञ्चित् सुषुम्नागतकुण्डली । सहस्रहृयपर्यन्तं निर्भरं चापनादकौ । ब्रह्मचर्यरतस्यैव नित्यं हितमितायने" हठप्र० ।

समाधिक्रमः "अथेदानीं प्रवक्ष्यामि समाधिक्रममुत्तमम् । मृत्युघ्नं च सुखोपायं ब्रह्मानन्दकरं परम । सलिले सैन्धवं यद्वत् साम्यं भजति योगतः । तथात्ममनसोरैक्यं समाधिः सोऽभिधीयते । राजयोगस्य माहात्म्यं कोवा जानाति तत्त्वतः । ज्ञानान्मुक्तिः स्थितिः सिद्धिः गुरुवाक्येन लभ्यते । दुर्लभो विषयत्यागो

दुर्लभं तत्त्वदर्शनम् । दुर्लभा सहजावस्था सद्गुरोः करुणां विना । विविधैरासनैः कुम्भैर्विचित्रैः करणैरपि । प्रबुद्धायां महाशक्तौ प्राणः शून्ये विलीयते । उत्पन्नशक्तिबोधस्य त्यक्तनिःशेषकर्मणः । योगिनः सहजावस्था स्वयमेव प्रजायते । सुषुम्णावाहिनि प्राणे शून्ये विशति मानसे । तदा सर्वाणि कर्माणि निर्मूलयति योगवित् । अमरो निर्मलः शून्यं जगदेतच्चराचरम् । चित्ते समत्वमापन्ने वायुं व्रजति मध्यमे । एषोऽमरोली च जोली सहजोली मताऽपि च । ज्ञानं कुतो मनसि जीवति देहि । तावत् प्राणोऽपि जीवति मनो म्रियते न तावत् । प्राणमनोद्वयमिदं विलयं प्रयाति मोक्षं स गच्छति नरो न कथञ्चिदन्यः । रसस्य मनसश्चैव चञ्चलत्वं स्वभावतः । रसो बद्धो मनो बद्धं किं न सिध्यति भूतले । मूर्च्छितो हरते व्याधिं मृतो जीवयति स्वयम् । बद्धः खेचरतां धत्ते रसो वायुश्च भैरवि ।। इन्द्रियाणां मनो नाथो मनोनाथस्तु मारुतः । मारुतस्य लयो नाथः स लयो नादमाश्रितः । अयमेव तु मोक्षाख्यो अस्तु वापि मतान्तरे । मनःप्राणलये नादमेकीकृत्य प्रवर्त्तते । प्रनष्टोच्छ्वासनिःश्वासप्रध्वस्तविषयग्रहः । निश्चेष्टो निर्विकारश्च लयं यान्ति च योगिनः । उच्छिन्नसर्वसङ्कल्पो निःशेषाशेषचेष्टितः । स्वावगम्यो लयः कोऽपि मनोवाचामगोचरः । यत्र दृष्टिर्लयस्तत्र भूतेन्द्रियसनातनी । सा शक्तिः सर्वभूतानां दृष्टिर्लक्ष्ये न च कृता । वेदशास्त्रपुराणानि सामान्यगणिका इव । एकैव शाम्भवी मुद्रा सर्वतन्त्रेषु गोपिता । अन्तर्लक्ष्यं बहिर्दृष्टिर्निमेषोन्मेषवर्जिता । एषा तु शाम्भवी मुद्रा सर्वतन्त्रेषु गोपिता । अन्तर्लक्ष्यविलीनचित्तपवनो योगी यदा वर्त्तते दृष्ट्या निश्चलतारया बहिरधः पश्यन्नपश्यन्नपि । मुद्रेयं खलु शाम्भवी भवति सा लब्धा प्रसादाद्गुरोः शून्याशून्यविवर्जितं स्फुरति यत्तत्त्वं पदं शाम्भवम् । अर्द्धोन्मीलितलोचनः स्थिरमना नासाग्रदत्तेक्षणश्चन्द्रार्कावपि लीनतामुपनयन्निस्पन्दभावान्तरे । ज्योतीरूपमशेषबाह्यरहितं देदीप्यमानं परं तत्त्वं तत्पदमेव वस्तु परमं वाच्यं किमत्राधिकम् । शाम्भव्याः खेचर्याश्च अवस्थाधामभेदतः । तारे ज्योतिषि संयोज्य किञ्चिदुन्नमयेद् भ्रुवौ । पूर्वयोगश्च मार्गोऽयमुन्मनीकारकः क्षणात् । केचिदागमजालेन केचिन्निगमसङ्कुलाः । केचित्तर्केण मुह्यन्ति नैव जानन्ति तारकम् । पातालादाद्दिनीचप्रियशिखरे मेरुमूले नटन्ति तत्त्वं चैतत् प्रवदति सुधीः तन्मुखं निम्नगानाम् । चन्द्रात् सारः स्रवति वपुषस्तेन मृत्युर्नराणां तद्बध्नीयात् सुकरणमिदं नान्यथा कार्यसिद्धिः । दिवा न पूजयेल्लिङ्गं रात्रौ नैव प्रपूजयेत् । सततं पूजयेल्लिङ्गं दिवारात्रौ च पूजयेत् । सुषिरं ज्ञानजनकं पञ्चस्रोतःसमन्वितम् । तिष्ठते खेचरी मुद्रा तस्मिन् स्थाने न संशयः । चित्तं चरति खे यस्माज्जिह्वा चरति खे गता । तेनैव खेचरी नाम मुद्रा सिद्धैर्नमस्कृता । इडापिङ्गलयोर्मध्ये शून्ये चैवानिलं ग्रसेत् । तिष्ठते खेचरी मुद्रा तत्र सत्यं पुनः पुनः । सूर्याचन्द्रमसोर्मध्ये निरालम्बे तले पुनः । संस्थिता व्योमचक्रे या सा मुद्रा नाम खेचरी । सा सद्योऽङ्कुरिता धारा साक्षाच्च शिववल्लभा । पूरयेत्तु महादिव्यां सुषुम्णां पश्चिमे मुखे । पुरस्ताच्चैव पूर्येत निश्चिता खेचरी भवेत् । अभ्यसेत् खेचरीमुद्रामुन्मनी सा प्रजायते । अभ्यसेत् खेचरीं तावद्यावत् स्याद्योगनिद्रितः । सम्प्राप्तयोगनिद्रस्य कालो नास्ति कदाचन । भ्रुवोर्मध्ये शिवस्थानं मनस्तत्र विलीयते । ज्ञातव्यं तत्पदं तुर्यं तत्र कालो न विद्यते । चन्द्रसूर्यद्वयोर्मध्ये मुद्रां दद्याच्च खेचरीम् । निरालम्बे महाशून्ये व्योमचक्रे व्यवस्थिताम् । निरालम्बं मनः कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् । सबाह्याभ्यन्तरे व्योम्नि घटवत् तिष्ठति ध्रुवम् । बाह्यवायुर्यथा लीनः तस्य मध्ये न संशयः । स्वस्थानं गच्छति प्राणः स्थैर्ये पवने तथा । एवमभ्यस्यमानस्य वायुमार्गे दिवानिशम् । अभ्यासाज्जीर्यते वायुर्मनस्तत्रैव लीयते । अमृतैः प्लावयेद्देहमापादतलमस्तकम् । सिध्यते च महायोगी महाबलपराक्रमः । शक्तिमध्ये मनः कृत्वा मनः शक्तेस्तु मध्यगम् । मनसा चित्तमालोक्य धारयेत् परमं पदम् । खमध्ये कुरु चात्मानमात्ममध्ये च खं कुरु ।। आत्मानं खमयं कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् । बाह्यचिन्ता न कर्त्तव्या तथैवान्तरचिन्तनम् । सर्वचिन्तां परित्यज्य न किञ्चिदपि चिन्तयेत् । सङ्कल्पमात्रकलनाच्च जगत् समग्रं सङ्कल्पमात्रकलनाद्धि मनोविलासम् । सङ्कल्पमात्रमिदमुत्सृज निर्विकल्पमाश्रित्य निश्चलमवाप्नुहि शान्तिमाप्तिम् । कर्पूरमनले यद्वत् सैन्धवं सलिले यथा । तथा सन्धीयमानं च मनस्तत्त्वे विलीयते । ज्ञेयं सर्वं प्रतीतञ्च ज्ञानञ्च मन उच्यते । ज्ञानं ज्ञेयं मनश्चैव नान्यः पन्था द्वितीयकः । मनो

दृश्यमिदं सर्वं यत्किञ्चित् सचराचरम्। मनसोह्युन्मनीभावे द्वैतभावः प्रणश्यति। ज्ञेयवस्तुपरित्यागाद्विलयं याति मानसम्। मानसे विलयं याते कैवल्यमापकल्पते। लयो लय इति प्राहुः कीदृशं लयलक्षणम्। अपुनर्वासनोत्थानाल्लयो विषयविस्मृतिः। एवं नानाविधोपायाः सम्यक्स्वानुभवान्विताः। समाधिमार्गाः कथिताः पूर्वाचार्य्यैर्महात्मभिः। सुषुम्णायै कुण्डलिन्यै सुधायै चन्द्रजन्मने। मनोन्मन्यै नमस्तुभ्यं महाशक्त्यै चिदात्मने। अशक्यतत्त्वबोधानां मूढानामपि सम्मतम्। प्रोक्तं गोरक्षनाथेन नादोपासनमुच्यते" हठप्र०।

नादानुसन्धानप्रकारः। "श्रीआदिनाथेन सपादकोटिलयप्रकाराः कथिता जयन्ति। नादानुसन्धानकमेकमेव मन्यामहे मुख्यतमं लयानाम्। मुक्तासने स्थितो योगी मुद्रां सन्धाय शाम्भवीम्। शृणुयाद्दक्षिणे कर्णे नादमन्तःस्थमेकधीः। काष्ठे प्रवर्त्तितो वह्निः काष्ठेन सह शाम्यति। नादे प्रवर्त्तितं चित्तं नादेन सह लीयते। श्रवणपुटनयननासानिरोधनेनैव कर्त्तव्यः। सुषुम्णामार्गे च स्फुटममलः श्रूयते नादः" हठप्र०।

आरम्भश्च घटश्चैव तथा परिचयस्तथा। निष्पत्तिः सर्वयोगेषु स्यादवस्थाचतुष्टयम्। विस्मृत्य सकलं बाह्यं नादे दुग्धाम्बुवन्मनः। एकीभूयाथ सहसा चिदाकाशे विलीयते। औदासीन्यपरो भूत्वा सदाभ्यासेन संयमी। उन्मनीकारकं सद्यो नादमेवावधारयेत्"। शीतकाले चौघटी वा घटी वा पथ्याहारं गायथ वा पथे वा मध्ये भिक्षाहिन्दूराघवकन्द पाणौ द्राक्षाकर्पूर भोज्यपात्रम्। सर्वचिन्तां परित्यज्य सन्तके च सर्वदा। नादकृतानुसन्धः नादे चित्तं विलीयते" हठप्र०।

आरम्भावस्था। ब्रह्मग्रन्थेर्भवेद्भेदो ह्यानन्दः शून्यसम्भवः। विचित्रक्वणको देहे श्रूयतेऽनाहतो ध्वनिः। सम्पूर्णहृदयः शून्ये आरम्भी योगवान् भवेत्" हठप्र०।

घटावस्था "द्वितीयायां घटीकृत्य वायुर्भवति मध्यगः। दृढासनो भवेद्योगी ज्ञानी देवसमस्तदा। विष्णुग्रन्थेस्ततो भेदात् परमानन्दसूचकः। अतिशून्ये विमर्दश्च भेरीशब्दस्तदा भवेत्" हठप्र०।

परिचयावस्था "तृतीयायान्तु विज्ञेयो विहायोमर्दलध्वनिः। महाशून्यं तदा याति सर्वसिद्धिसमाश्रयम्। चित्तानन्दं तदा जित्वा सहजानन्दसम्भवः। दोषदुःखक्षुधानिद्राजरामृत्युविवर्जितः। रुद्रग्रन्थिं ततो भित्त्वा सर्वपीठगतोऽनिलः" हठप्र०।

निष्पत्त्यवस्था "निष्पत्तौ वैणवः शब्दः क्वणद्वीणाक्वणो भवेत्। एकीभूतं तदा चित्तं राजयोगाभिधानकम्। सृष्टिसंहारकर्त्तासौ योगीश्वरसमो भवेत्। अस्तु वा मास्तु वा मुक्तिरत्रैवाखण्डितं सुखम्। लयोद्भवमिदं सौख्यं राजयोगादवाप्यते। राजयोगपदं प्राप्तुं सुखोपायोऽल्पचेतसाम्। हठं विना राजयोगो राजयोगं विना हठः। एष प्रत्ययमन्वायो जायते नादजो लयः" हठप्र०।

नादानुसन्धानस्य फलम् "नादानुसन्धानसमाधिभाजां योगीश्वराणां हृदये प्रवृद्धम्। आनन्दमेकं वचसामगम्यं जानाति तं श्रीगुरुनाथ एकः। कर्णौ पिधाय हस्ताभ्यां यं शृणोति ध्वनिं मुनिः। तत्र चित्तं स्थिरीकुर्य्याद्यावत् स्थिरपदं व्रजेत्। सर्वचिन्तां परित्यज्य सावधानेन चेतसा। नादमेवानुसन्धत्ते योगसाम्राज्यमिच्छता। मकरन्दं पिबन् भृङ्गो गन्धं नापेक्षते यथा। नादासक्तं तथा चित्तं विषयान्न हि काङ्क्षति। नादग्रहणतश्चित्तमन्तरङ्गभुजङ्गमः। विस्मृत्य सर्वमेकाग्रः कुत्रचिन्न हि धावति। मनोमत्तगजेन्द्रस्य विषयोद्यानचारिणः। नियामनसमर्थोऽयं निनादो निशिताङ्कुशः। नादोऽन्तरङ्गसारङ्गबन्धने वागुरायते। अन्तरङ्गकुरङ्गस्य वधे व्याधायतेऽपि च। अन्तरङ्गस्य यमिनो वाजिनः परिघायते। नादोपास्तिरतो नित्यमवधार्य्योऽपि योगिना। अभ्यस्यमानो नादोऽयं बाह्यमावर्त्तयेत् ध्वनिम्। पक्षाद्विक्षेपमखिलं जित्वा योगी सुखी भवेत्। श्रूयते प्रथमाभ्यासे नादो नानाविधो महान्। वर्द्धमाने तथाभ्यासे श्रूयते सूक्ष्मसूक्ष्मकः। आदौ जलधिजीमूतभेरीनिर्झरसम्भवः। मध्ये मर्दलशङ्खोत्था घण्टाकाहलजास्तथा। अन्ते तु किङ्किणीवंशवीणाभ्रमरनिःस्वनाः। इति नानाविधा नादाः श्रूयन्ते देहमध्यगाः। महति श्रूयमाणेऽपि मेघभेर्य्यादिके ध्वनौ। तत्र सूक्ष्मात् सूक्ष्मतरं नादमेव परामृशेत्। यत्र कुत्रापि वा नादे लगति प्रथमं मनः। तत्रैव तत् स्थिरीभूय तेन सह विलीयते। घण्टादिनादसक्तस्य गन्तव्यं कथ्यते। अनाहतस्य शब्दस्य तस्य शब्दस्य यो ध्वनिः। ध्वनेरन्तर्गतं ज्योतिर्ज्योतिरन्तर्गतं मनः। तन्मनो विलयं याति तद्विष्णोः परमं पदम्। तावदाकाशसङ्कल्पो यावत् शब्दः प्रवर्त्तते। निःशब्दं तत्परं ब्रह्म परमात्मा समीयते। यत्किञ्चि

श्रामर्दयेण श्रूयते शक्तिरेव सा। यत्कल्पिता निराकारः स एव परमेश्वरः। नादः शक्तिरिति प्रोक्तं नादस्थानं सदाशिवः। क्षेत्रस्थाने विलीने च सोन्मन्येवावस्थमश्नुते। नादोयावान् मनस्तावन्नादान्ते तु मनोन्मनी। यदक्षरं कथितं व्योम्नि निरस्तं ब्रह्म कथ्यते। यदा नादानुसन्धानात् संक्षीणाः सर्ववासनाः। निरञ्जने विलीयन्ते निश्चितं मारुतात्मनः। नादकोटिसहस्राणि बिन्दुकोटिशतानि च। सर्वं तत्र क्षयं यान्ति यत्र देवो निरञ्जनः" हठप्र०।

हठयोगफलम् ईश्वरमीनसंवादे "यदा परिचये शक्तिर्यानि तेऽर्ध्वमुपैति खम्। षट्चक्राणि क्रमाक्रम्य तदा क्षुर्धाप्रमादयः। पुरा ग्रन्थित्रयं भित्त्वा यात्यूर्ध्वं मरुतो रगी। स्फुरन्ति पुरुषं शास्त्रिप्रभ्यया योगिनस्तदा। वायुकल्पेन सर्वाङ्गे क्षीणो भवति मज्जितः। पीठैः केवलकुम्भं स लभ्यते सर्वसिद्धिदः। मूलाधारं यदाऽपानो भित्त्वोर्ध्वं याति वेगतः। तदातीतानागतज्ञो योगी भवति सर्वधीः। क्षितिं भित्त्वाऽङ्गनाऽपानश्चोभिता स्वाधिष्ठारगी। तदा नादोत्पत्तिरत्र जायते योगिनो हृदि। स्वदृष्टनादोत्पत्तिस्तु मणिपूरभिदा भवेत्। अनाहतविभेदेन घण्टाध्वनिरुद्देति च। विशुद्धचक्रभेदेन यन्त्रनादः प्रजायते। यदा त्वाज्ञाचक्रभेदस्तदोपैति मनोलयम्। षट्चक्रकमलं वायुना शक्तिराक्रमेत्। यदा तदा प्रतिस्थितेदाकस्य षड्लेऽव्ययम्"। पवनयोगसंग्रहे "महामुद्रां समभ्यस्य महाबन्धमतः परम्। महावेधञ्च नियतं मुद्राख्यास्त्रिषु वासनम्। आसनं सुदृढं बद्ध्वा मूलबन्धं विधाय च। उड्डीयानं तथा बन्धं ततो जालन्धराभिधम्"। "अभ्यसेदिति पञ्चकः।

"प्राणे सुषुम्णां सम्प्राप्ते नादोऽन्तः श्रूयतेऽष्टधा। घण्टादुन्दुभिशङ्खाब्धिवीणावेण्वादितालवत्। तन्मध्यानलशारातारिजतपतोपमम्। तन्नाडी मते प्राणे विश्वरूपं प्रकाशते। तथा च विन्दुपाकाख्ये "यदा संयोजन प्राणेन मानसं च प्रलीयते। तदा समरसं ब्रह्मनाडिः सोऽभिधीयते। मनःस्थैर्यात् स्थिरो वायुस्ततो बिन्दुः स्थिरो भवेत्। बिन्दुस्थैर्यात् सदा सत्त्वं पिण्डस्थैर्यं प्रजायते"। सैषा निष्पत्तिदशा वाचकस्य राजयोगाख्या इति तथा च हठप्रदीपिकायाम् "सम्पन्नोऽचलवृत्तिः समाप्तविकल्पवरः। निश्चितो निर्विकारश्च भवन्ति योगिनः। तथा गोरक्षपञ्चाशदि "सुन्दे सर्वे तु वायो स्याद्रक्तास्खलिता ततः। अधोगतिं निरावायु भवत्यूर्ध्वसुखस्ततः। अपानस्तूर्ध्वगो भूत्वा वह्निना सह गच्छति। प्राणस्थानं ततो वह्निः प्राणापानौ च सत्वरम्। मिलित्वा कुण्डलीं नीत्वा प्रसुप्ता कुण्डली पुनः। प्रबुद्धा विंशतिस्थानं सुषुम्णा वक्त्रगामिकम्। ब्रह्मग्रन्थिं ततो भित्त्वा रजोगुणसमुद्भवम्। सुषुम्णा वदनस्याशु यात्यूर्ध्वं च सत्वरम्। विष्णुग्रन्थिं प्रयात्युच्चैः सत्त्वजं हृदि संस्थितम्। वेगेन महता गच्छेद्रुद्रग्रन्थिं विभिद्य सा। ऊर्ध्वं गच्छति यत्रास्ते चन्द्रग्रन्थिसमोभवः। तत ऊर्ध्वं सुषुम्णाया याति शीतांशुमण्डलम्। आकुञ्चाख्यं तु तच्चक्रं दले षोडशभिर्युतम्। तत्र शीतांशुसम्भूतं द्रावं शोषयतेऽनिशम्। चलिता प्राणवेगेन रक्तपित्तरवेरहम्" हठप्र०।

"योगिनः कालवञ्चनोपायो यथा "ज्ञात्वा कालं निजं योगी स्वयस्थानं समाश्रितः। युञ्जीत योगं कालस्य वञ्चनाय यथाक्रमम्। वज्रासनेन देहं पूरयेत् प्राणवायुना। कृत्वा दण्डस्थिरं मुद्रा दश द्वाराणि रोधयेत्। मुद्रां च खेचरीं मुद्रां योगयाम् समाचरेत्। अपाने मूलबन्धश्च उड्डियानं तथोदरे। उत्थाप्य भुजगीं शक्तिं मूलाधाराम्बुजस्थिताम्। सुषुम्णान्तर्गतां षट्चक्राणां भेदिनीं शिवाम्। ऊर्ध्वं हृदान्तं नीत्वा यान्तीं मुक्तिमनोगताम्। सहस्रदलमध्यस्थायिते भीता सुधारयेत्। ततः सुधाकरोद्भूतममृतं तत्र मूलतः। विमलीं सकलं देहं ज्ञानवर्त्मीं विचिन्तयेत्। तदा पाञ्चं ततो योगी निर्मलात्मतां व्रजेत्। परानन्दमयो भूत्वा चिद्घननिमर्वि समाश्रयेत्। ततोऽखण्डमनाधानमङ्गभावविवर्जितम्। सर्वोत्तुङ्गमनाद्यन्तं सर्वं कालो निहन्ति तम्। स एव कालः सचिवः सर्वो नाभ्यन्तरः परः। स तेन जन्यते तत्र म्रियते नापि कश्चन। ततो व्यतीते समये कालस्य ध्यानिद्धविधि। योगी सुप्तोत्थित इव प्रतिबोधे प्रबोधितः। एवं सिद्धो भवेद्योगी बहुधा विधानतः। कालं वञ्चितसंसारदोषवेषाद्भुतं च तम्। तस्मिन्भुवने योगी विचरत्येव एव सः। यतन्तु संसारवैचित्र्ये निश्चया निरवद्यतिं" चतप्र०।

हठालु पु॰ हठः कुम्भाणो शाकृदिव। कुम्भिकायाम् (पाना) शब्दच॰। [वर्णिका।

हठी स्त्री हठ-अच् गौरा॰ ङीष्। जलकुम्भ्याम् (पाना)

**हडि** पु॰ हठ-इन् पृषो॰। पशुमारणसाधने काष्ठयन्त्रभेदे (हाडकाठ) शब्दर॰। [शब्दमा॰ स्त्रियां ङीप्।

**हडिक** पुस्त्री॰ हट-इकन् पृषो॰। नीचजातिभेदे (हाडि)

**हडड** न॰ हठ ड डस्य नेत्वम् पृषो॰। अस्थि (हाड)। संज्ञायां कन्। नीचजातिभेदे (हाड़ि) शब्दमा॰। इन् हड्डिरप्यत्र। [शब्दच॰।

**हड्डज** न॰ हड्डात् जायते जन-ड। अस्थिसारे मज्जायां

**हड्डिक** पु॰ हडिक- स्वार्थे क। (हाडि) जातिभेदे स्त्रियां जातित्वात् ङीप्। स च यथा: "मद्यपाण्डालकन्यायां नेटशौर्येण शौनक।। बभूवतुस्तौ द्वौ पुत्रौ हड्डिकः शौण्डिकस्तथा" ब्रह्मवै॰ ब्र॰ख॰ १०अ॰।

**हण्डा** स्त्री हन-डा डस्य नेत्वम्। १हङ्गति मृत्पात्रभेदे (हाँडा) नाटकोक्तौ नीचसम्बोधने अव्य॰। हञ्जावत् व्याक्तोऽपि चेटार्थे स्त्री भरतः।

**हण्डिका** स्त्री क्षुद्रा हण्डा कन्। क्षुद्रे मृत्पात्रे (हाँडि)।

**हण्डिकासुत** पु॰ हण्डिकायाः सुत इव। क्षुद्रे मृण्मये हण्डिकाकारे (हाँड) लिङ्गा॰। [अमरः।

**हण्डे** अव्य॰ हन-डे डस्य नेत्वम्। नाटकोक्तौ नीचसम्बोधने

**हत** त्रि॰ हन-क्त। १नाशिते २प्रतिहते ३प्रतिबद्धे ४आशारहिते अमर ५गुणिते च। भावे क्त। ६हनने ७गुणने च न॰।

**हतक** त्रि॰ हत इव नष्टप्रायत्वात् कन्। नष्टप्राये (मड़ा)।

**हताश** त्रि॰ हता आशा यस्य। १आशाशून्ये २निर्दये ३पिशुने च मेदि॰ ४वन्ध्ये शब्दर॰।

**हति** स्त्री हन-भावे क्तिन्। १हनने २मारणे ३व्याघाते ४अपकर्षे ५गुणने च।

**हत्नु** पु॰ हन-क्नु। १व्याधौ २शस्त्रे च उणा॰।

**हत्या** स्त्री हन-भावे क्यप्। १मारणे वधे प्राणवियोगानुकूलव्यापारे "ब्रह्महत्या सुरापानम्" स्मृतिः २हनने च।

**हथ** त्रि॰ हन-क्थ। विषण्णे उणादि॰।

**हद** विष्ठोत्सर्गे भ्वा॰ आ॰ अक॰ अनिट्। हदते अहत्त।

**हद्दा** स्त्री ताजकोक्ते पञ्चवर्गीवचारभ्रणोपयोगिनि षड्भेदस्वामिकराशिभेदस्थानभेदे यथाह नील॰ता॰

"मेषेऽङ्गतर्का-गरषुभागा जीवास्फुजिद्भौमजसौराणाम्। वृषेऽष्टषट्नागशरानलांशाः शुक्रज्ञजीवार्किकुजेशहद्दाः। युग्मे षडङ्गेन्दुनगाङ्कभागाः सौम्यास्फुजिज्जीवकुजार्किहद्दाः। कर्केऽद्रितर्काङ्गनगाब्धिभागाः कुजास्फुजिज्ज्ञेज्यशनैश्चराणाम्। सिंहेऽङ्गभूताद्रिरसाङ्गभागा देवेज्यशुक्रार्कसुतारहद्दाः। स्त्रियां नगाष्टाब्धिनगाग्निभागाः सौम्योशनोजीवकुजार्किनाथाः। तुले रसाष्टाद्रिनगाग्निभागाः कोणज्ञजीवास्फुजिदारनाथाः। कीटे नगाब्ध्यष्टशराङ्गभागाः भौमास्फुजिज्ज्ञेज्यशनैश्चराणाम्। चापे रवीशाब्धिपिषुवेदा जीवास्फुजिज्ज्ञारशनैश्चराणाम्। मृगे नगाद्र्यष्ट-युगश्रुतीनां सौम्येज्यशुक्रार्किकुजेशहद्दाः। कुम्भे नगाङ्गाद्रिशरेषुभागाश्शुक्रजीवारशनैश्चराणाम्। मीनेऽर्कवेदाग्निनवस्वपक्षाः सितज्यसौम्यारशनैश्चराणाम्। त्रिंशत्क्रमे विंशतिरुक्षभेस्वे हद्देशपञ्चन्द्राद्गमकं द्रेकाणे"।

**हन** वधे गतौ च भ्वा॰ प॰सक॰ अनिट्। हन्ति प्रणिहन्ति प्रहन्व (एत) जहि अवधीत्। जघान कर्मणि घानि अवधि। णिच् घातयति जिघांसति अघंन्यत "कृष्ण हन्ति कुपोदरि" इत्यादावालङ्कारिका गतौ निहतार्थतामाहुः।

अभि+आघातभेदे केनचित् पदार्थेन संयोगभेदे अभिघातः।

अव+तुषाद्यपसरणार्थव्यापारभेदे व्रीहीनवहन्ति। [घातः।

आ+केनचित् पदार्थेन संयोगानुकूलव्यापारे आहन्ति आस्फालने कर्मण्यकर्मकत्वे च आत्म॰ वच्च आहते।

प्रति आ+प्रत्याघाते प्रतिबन्धे प्रत्याहन्ति। [व्याघ नः

वि+आ परस्परं विरोधे विशेषेण ताडिते च व्याहन्ति

उद्+उर्ध्वं गतौ उत्तोल्य हनने च।

उप+उद्+आरम्भे उपोद्घातः आरम्भार्थः उक्तिभेदः।

नि+निशेषेण हनने स्वरान्तरघातेन उदात्तस्वरसम्पादने च

निर्+निःशेषेण हनने वज्रादिशब्दे च। "निर्घाते भूमिचलने मनुः।

परा+प्रतिबन्धे निरोधे।

प्रति+प्रतिरोधे प्रतिकूलगतौ च। [प्रन्ति योधाः।

वि+अति+परस्परहनने व्यतिहारेऽपि न आत्म॰। व्यतिसम्+सम्यक् हनने समूहभावे च कर्म॰।

हन् अव्य॰हन-भावे विच्। १रुषोक्तौ २अनुनये च मेदि॰। कर्त्तरि विच्। ३हननकर्त्तरि त्रि॰ इत्यत्रा ब्रह्महा।

**हन** त्रि॰ हन कर्त्तरि अच्। हननकर्त्तरि त्रि॰ को॰।

**हनन** न॰ हन-भावे ल्युट् "अथ प्राणवियोगफलव्यापारो हननं स्मृतम्" इत्युक्ते १व्यापारभेदे २गुणने च। [रत्नमा॰।

**हनील** पु॰हन-इन् ङीप् हन्या लीयते ली-ड। केतकीवृक्षे

**हनु(नू)** पुस्त्री॰ हन-उन् स्त्रीत्वे वा-ऊङ्। १कपोलद्वयोपरिस्थे मुखभागभेदे २हट्टविलासिन्यां स्त्री अमरः।

"चरतः किल दुश्चरं तपः तृणविन्दोः परिशङ्कितः पुरा। प्रजिघाय समाधिभेदिनीं हरिरस्मै हरिणीं सुराङ्गनाम्" रघुः।

**हरित्** पु० हृ-इति। १नीलपीतमिश्रितवर्णे (पालाररङ्ग पलाशवर्णे च अमरः २तद्वति त्रि०। ३सूर्य्याश्वे त्रिका० ४मुद्गे हेमच०। ५सिंहे ६सूर्य्ये ७विष्णौ च पु० ८दिशि स्त्री अमरः। ९हरिद्रायां राजनि० १०तृणे न० मेदि०।

**हरित्पर्ण** न० हरित् पर्णमस्य। मूलके राजनि०।

**हरित** पु० हृ-इतच्। १सिंहे २मन्थानतृणे राजनि० ३हरिद्वर्णे ४तद्वति त्रि० अमरः स्त्रियां ङीप् तस्य नश्च। ५दूर्वायां मेदि० ६जयन्त्यां ७हरिद्रायां ८कपिलद्राक्षायां ९पाच्यां १०नीलदूर्वायाञ्च स्त्री राजनि० टाप्। ११स्थौणेयके न० राजनि०। [शाके न० राजनि०

**हरितक** न० हरितेन वर्णेन कायति प्रकाशते कै-क।

**हरितपत्रिका** स्त्री हरितं पत्रं यस्याः कप् कापि अत इत्त्वम्। याच्यां राजनि०।

**हरितशाक** पु० हरितं शाकमस्य। शोभाञ्जने राजनि०।

**हरिताल** न० हरितवर्णस्य पीतवर्णस्य तालः प्रतिष्ठा यत्र। १पीतवर्णे उपधातुभेदे "स हरितालसमाननवांशुकः" माघः। २पीतवर्णपक्षिभेदे पुंस्त्री० राजनि०। स्त्रियां ङीप्। स्वार्थे क। हरितालके न० अमरः।

"हरितालं द्विधा प्रोक्तं पत्राख्यं पिण्डसंज्ञकम्। तयोराद्यं गुणैः श्रेष्ठं ततो हीनगुणं परम्। स्वर्णवर्णं गुरु स्निग्धं सपत्रं चाभ्रपत्रवत्। पत्राख्यं तालकं विद्याद् गुणाढ्यं तद्रसायनम्। निष्पत्रं पिण्डसदृशं स्वल्पसत्त्वं तथा गुरु। स्त्रीपुष्पहारकं स्वल्पगुणं तत् पिण्डतालकम्। हरति च हरितालं चारुताम्यङ्गनानां मृतिमपि च मनुष्याणामशुद्धम्। वितरति कफवातौ कुष्ठरोगं विदध्यादिदमपि मदहुतं मारितञ्चाप्यशुद्धम्। "तालकं कणशः कृत्वा तच्चूर्णं काञ्जिके पचेत्। दोलायन्त्रेण यामैकं ततः कूष्माण्डजद्रवैः। तिलतैले पचेद्दोलायन्त्रे यामं त्रिफलाम्भसि। एवं यन्त्रे चतुर्यामं पक्वं शुध्यति तालकम्"। अथ तालस्य मारणविधिः "पत्रतालकं शुद्धं पौनर्नवरसेन तु। खल्वे विमर्दितं दिनं पश्चाद्विधाय चक्रिकाम्। ततः पुनर्नवाक्षारैः स्थाल्यामर्द्धं प्रपूरयेत्। तत्र तच्चक्रिकां धृत्वा पुनः क्षारेण पूरयेत्। ततोऽस्मिन्दहनं दत्त्वा पश्चात्तं स्थालीमुखे। रोध अवदृश्य निर्धूमे। दिवाराजबलाद्याग्नि

पञ्च वह्निं प्रदापयेत्। एवं तन्म्रियते तालं मात्रा तस्यैकरक्तिका। अनुपानान्यनेकानि यथायोग्यं प्रयोजयेत्। एवं शोधितस्य मारितस्य तालकस्य गुणाः। "हरितालं कटु स्निग्धं कषायोष्णं हरेद्विषम्। कण्डूकुष्ठास्यरोगास्रकफपित्तकचव्रणान्"। "तालकं हरते रोगान् कुष्ठमृत्युज्वरापहम्। शोधितं कुरुते कान्तिं वीर्यवृद्धिं तथायुषम्" भावप्र०।

हरितालभस्मगुणाः "हरितालोऽम्लतिक्ता स्यात् कषाया मधुरा लघुः। रक्तपित्तशमनस्तुष्याञ्जो वातशोषण" राजनि०।

**हरितालिका** स्त्री हरेरालो इवतालो यस्याः कप् अत इत्त्वम्। १भाद्रमासशुक्लचतुर्थ्याम् हरितवर्णाय अलति पर्याप्नोति अल-ण्वुल्। २दूर्वायाम् त्रिका०। अण् ङीप्। हरिताली दूर्वायाम् वा च आकाशरेखायां मेदि० खड्गलतायाम् हरितालिकायाञ्च। "भाद्रे मासि सिते पक्षे चतुर्दैवतसंयुता। हरितालो चतुर्थी स्यात् सर्वापापोहिता सदा। भाद्रे मासि सिते पक्षे चतुर्थ्यां स्त्रीनियोगतः। ददाति किञ्चित् पारं, दृष्टचन्द्रो न संशयः। कदाचिन्नानयत्येव हरी स्वयं चतुर्थिका। हरिताली समाख्याता वक्राणोपमौतिदा सदा" तालमार्त्तण्डः

**हरिताश्म** न० हरितवर्णमश्म यस्मात् वा अश्मा० (पीरोजा) १मणिभेदे २तुत्थे (तुँत) उपधातुभेदे च राजनि०।

**हरिदर्भ** पु० हरिद्वर्णो दर्भः। हरिद्वर्णे कुशे अमरः।

**हरिदश्व** पु० हरिद्वर्णाः अश्वाः यस्य। १सूर्य्ये २अर्कवृक्षे च अमरः।

**हरिदैव** पु० हरिदैवोऽधिदेवता यस्य। श्रवणानक्षत्रे।

**हरिद्गर्भ** पु० हरिद्वर्णो गर्भो यस्य। हरिद्वर्णे कुशे राजनि०।

"दर्भौ द्वौ च कुशौ तन्यौ तथापि च सितोऽधिकः। यदि श्वेतकुशाभावस्तदा योज्यो हरिद्गुणक्" राजनि०। "दर्भद्वयं त्रिदोषघ्नं मधुरं तुवरं हिमम्। मूत्रकृच्छ्राश्मरीतृष्णाबस्तिरुक् प्रदरास्रजित्" भावप्र०। तद्गुणाः "कुशमूलं हिमं रुच्यं मधुरं पित्तनाशनम्। रक्तज्वरतृषाश्वासकामलादिप्रणाशनम्" राजनि०।

**हरिद्रय** पु० हरिद्वर्णः विष्णुरूपो द्रुम इव। नागकेसरवृक्षे त्रि०।

**हरिद्रा** स्त्री हरिं पीतवर्णं द्रवति द्रु-ड गौ० ङ। स्वनामख्याते ओषधिभेदे।

"हरिद्रा कटुका तिक्ता रूक्षोष्णा कफपित्तनुत्। वर्ण्या त्वग्दोषमेहास्रशोथपाण्डुव्रणापहा"। (वनहरिद्रा) "आरण्यहरिद्राकन्दः कुष्ठवातास्रनाशनः"। (कर्पूरहरिद्रा) "दार्वी भेदाम्रगन्धा च सुरभिर्दारुदारु च। कर्पूरा पद्मपत्रा स्यात् सुरभिः सुरनायिका। आम्रगन्धिहरिद्रा या सा शीता वातला मता। पित्तहृन्मधुरा तिक्ता सर्वकण्डूविनाशिनी" भावप्र०।

**हरिद्रागणेश** पु० हरिद्रावर्णयुक्तो गणेशः। पीतवर्णे गणेशभेदे तन्त्रसार। [स्त्रियां ङीप्।

**हरिद्राङ्ग** पु स्त्री० हरिद्रेव अङ्गमस्य। हरितालखगे शब्दच०

**हरिद्राभ** पु० हरिद्रेव आभाति आ+भा-क। १पीतशाले (पियाशाल) २कर्पूरके ३पीतवर्णे च। ४तद्वति त्रि० अमरः।

**हरिद्राराग** त्रि० हरिद्राया इव रागः रञ्जनमनुरागः। अस्थिरानुरागे सौहृदे। "अचलानुरागश्च हरिद्रा राग उच्यते" हला०।

**हरिद्रु** पु० हरिः हरिद्वर्णो दलादिद्वारा द्रुः। १वृक्षमात्रे हेमच०। २दारुहरिद्रायाञ्च अमरः। [तीर्थभेदे

**हरिद्वार** न० हरेस्तत्प्राप्तेः द्वारं चिह्नात्। स्वनामख्याते

**हरिनामन्** न० हरेर्नाम तदाख्यानं वा। १विष्णुनामनि २तदाख्याने च हरेरिव नामास्य। ३मुद्गे पु० त्रिका०।

**हरिनेत्र** न० हरेर्नेत्रमिव। १श्वेतपद्मे राजनि०। ६त०। २विष्णुलोचने। हरेः सिंहस्येव नेत्रमस्य दीर्घत्वात्। ३पेचके पु स्त्री० त्रिका० स्त्रियां ङीप्।

**हरिन्मणि** पु० हरिद्वर्णो मणिः। मरकते मणौ अमरः।

**हरिन्मुद्ग** पु० हरिद्वर्णो मुद्गः। मरादि पके मुद्गे राजनि०।

**हरिप्रिय** न० हरेर्विष्णोः प्रियम्। १कालीयक चन्दने शब्दच०। २उशीरे राजनि०। ३कदम्बे पु० शब्दच०। ४पीतभृङ्गराजे ५विष्णुकन्दे ६करवीर ७शङ्खे ८वन्धूके पु० राजनि०। ९शिव १०बालिशे च पु०। ११लक्ष्म्यां स्त्री १२तुलस्यां १३पृथिव्या १४द्वादश्या तिथौ च स्त्री। १५हरिवल्लभे त्रि०। [अमर।

**हरिवालुक** न० हरेर्विष्णोः प्रिया वालुकाऽस्य। एलवालुके

**हरिभक्त** त्रि० हरौ विष्णौ भक्तः। १विष्णुभक्तियुते "सर्वं लोकेषु यो विष्णुं भावयेत् समभावतः। हरौ करोति भक्तिञ्च हरिभक्तः स च स्मृतः" ब्रह्मवै० १५अ० उक्ते २सर्वलक्षणदृष्टिपूर्वकहरिसेवके पु०। [शब्दर०।

**हरिभद्र** न० हरिं भद्रयति सन्तर्पयति अच्। हरिवालुके

**हरिभुज्** पु० हरिं भेकं भुङ्क्ते भुज-क्विप्। सर्पे शब्दच०।

**हरिमन्थ** पु० मथ्यते मन्थ हरिर्मन्थ एकदेशो यस्य। १चणके राजनि० तस्य वस्तुमन्थनेऽपि पीतत्वानपायात्तथात्वम्। हरिं सर्पं मथ्नाति मन्थ-अण्। २गणिकारिकायाम् शब्दच०। ३देशभेदे पु० भरतः। [१चणके भरत।

**हरिमन्थक** पु० हरिः पीतो मन्थ एकदेशो यस्य कप्।

**हरिमन्थज** पु० हरिमन्थे देशभेदे जायते जन-ड। चणके अमरः। २कलायमुद्गे च हेमच०। [हेमच०।

**हरिय** पु० हरिं हरिद्वर्णं याति या-क। पीतवर्णाश्वे टकौ

**हरिलोचन** पु स्त्री० हरेरिव लोचनमस्य। १कर्कटे (काँकड़ा) त्रिका०। २पेचके।

**हरिवंश** पु० ६त०। १विष्णुवंशे हरेर्वंशो यत्रोच्यतेऽभिधेयत्वेनास्य अच्। महाभारतान्तर्गते खिलरूपे व्यासकृते २ग्रन्थभेदे। तत्प्रतिपाद्यविषयाश्च हरिवं० २३५ अ० उक्ता यथा "हरिवंशेऽत्र वृत्तान्ताः कीर्त्यन्ते क्रमशोदिताः। तत्राद्यमादिसर्गस्तु भूतसर्गस्ततः परः। पृथोर्वैन्यस्य चाख्यानं मनूनां कीर्त्तनं तथा। वैवस्वतस्य चोत्पत्तिर्धुन्धुमारकथा तथा। गालवोत्पत्तिरिक्ष्वाकुवंशस्यानुकीर्त्तनम्। पितृकल्पस्तथोत्पत्तिः सोमस्य च बुधस्य च। अमावसोरन्वयस्य कीर्त्तनं कीर्त्तिवर्द्धनम्। द्युतिप्रतिष्ठं यक्षस्य प्रभव चन्द्रद्विजं। दिवोदासप्रतिष्ठा च त्रिशङ्कोः चरितस्य च। ययातिचरितञ्चैव पुरुवंशस्य कीर्त्तनम्। कीर्त्तनं कृष्णवंशस्य ततः स्यमन्तकमणेस्तथा। संक्षेपात् कीर्त्तिता विष्णोः प्रादुर्भावास्ततः परम्। तारकामययुद्धञ्च प्रह्लादस्य वर्णनम्। योगनिद्राख्यस्य च विष्णोर्लोकस्य वेधसः। पृथ्वीवाक्यं देवानामंशावतरणं तथा। ततो नारदवाक्यञ्च कंसगर्भविधस्तथा। आख्यातञ्च पुनः कृष्णस्योत्पत्तिः प्रपञ्चतः। ग्रामे गमनं विष्णोः शकटस्य निवर्त्तनम्। पूतनाया वधो भङ्गो यमलार्जुनयोरपि। वृकदर्शनमञ्चैव वृन्दावननिवेशनम्। प्रावृषो वर्णनञ्चापि यमुनायुद्दर्शनम्। कालियस्यापि दमनं धेनुकस्य वधस्तथा। प्रलम्बासुरघातश्चैव शरद्वर्णनमेव च। गिरियज्ञप्रवृत्तिश्च गोवर्द्धनविधारणम्। गोविन्दस्याभिषेकश्च गोपीभिः क्रीडनं तथा। अरिष्टस्य च वाक्यानि केशिनो निधनं तथा। अक्रूरागमनञ्चैव नागलोकस्य दर्शनम्। धनुर्भङ्गस्य कथनं कंसवाक्यमतः परम्। कुवलयापीडवधश्चाणूरान्ध्रवधस्तथा। कंसस्य निधनञ्चापि विलापः कंसयोषिताम्। उग्रसेना-

३रोगे ४पक्षभेदे ५मृतौ च स्त्री जटाधरकोषः ।

**हनुग्रह** पु० हनुजात रोगभेदे तन्निदानादि "जिह्वानिर्लेखनाच्छुष्कभक्षणादभिघाततः । कुपितो हनुमूलस्थः स्रंसयित्वाऽनिलो हनुम् । करोति विवृतास्यत्वमथ वा संवृतास्यताम् । हनुग्रह स तेन स्यात् कृच्छ्राच्चर्वणभाषणम्" । स्रंसयित्वा अधःकृत्वा विवृतास्यत्वं व्यात्तमुखत्वम् । निर्लेखनं कर्षणम् शुष्कं चणकादि संवृतास्यत्वं दन्तलग्नताम्" भावप्र० हनुस्तम्भाख्यत ।

**हनु(नू)मत्** पु० हनु(नू)+अस्त्यर्थे मतुप् । रामस्य अनुचरे अञ्जनागर्भजाते पवनतनये वानरभेदे त्रिका० ।

**हनूष** पुंस्त्री० हन-ऊषन् । राक्षसे त्रिका० स्त्रियां ङीप् ।

**हन्त** अव्य० हन-त । १हर्षे २अनुकम्पायां ३विषादे अमरः । ४वाक्यारम्भे ५खार्थे ६पादे ७सम्भ्रमे शब्दच० ८खेदे मेदि० ९दानकल्पने च अजयपालः ।

**हन्तकार** पु० हन्तेत्यस्य कारः करणं उच्चारणम् वा कृ-घञ् । १अतिथये अन्नदाने २हन्तशब्दप्रयोगे च ।

**हन्तु** पु० हन-तुन् । १मृत्यौ २वृषे च ।

**हन्तृ** त्रि० हन-तृच् । १हननकर्त्तरि २सततहननाद्युपजीविनि च स्त्रियां ङीप् । "अहिमाशुरहन्त्याश्च प्रतिष्ठा दक्षिणायने" देवप०त० ।

**हन्न** त्रि० हद-क्त । कृतपुरीषोत्सर्गे अमरः ।

**हपुषा** स्त्री हेति पुष्यति पुष-क । मरीचतुल्यफले दीर्घकृष्णवर्णवस्तुने च औषधद्रव्यविशेषे । पृषो० हस्य पः तत्र थे । "हपुषा हपुषा विश्वा पराऽन्याल्पफला स्मृता । मत्स्यगन्धा ध्वीहन्त्री विषघ्नी ध्वाङ्क्षनाशिनी । हपुषा दीपनी तिक्ता कटूष्णा तुवरा गुरुः । पित्तोदरप्रमेहार्शो ग्रहणीगुल्मशूलहृत् । पराप्येतद्गुणा प्रोक्ता रूपभेदं द्वयोरपि" भावप्र० ।

**हम्** अव्य० हा-डम् । १रुषोक्तौ २अनुनये च मेदि० ।

**हम्भा (म्मा)** स्त्री हम्+भा-हम्म-अच् वा । गवां ध्वनौ त्रिका० पृषो० । हम्बाप्यत्र हेमच० ।

**हम्म** गतौ भ्वा० प० सक० सेट् । हम्मति । अहम्मीत् ।

**हय** गतौ सक० क्लान्तौ अक० भ्वा० प० सेट् । हयति अहयीत् ।

**हय** पुंस्त्री० हय-हि-वा अच् । १घोटके अमरः स्त्रियां योपधत्वेऽपि हयगवयेत्यादिना ङीष् । अन्यशब्दे दृश्यम् । तस्य सर्वपदार्थाः अश्व० दृष्टा यथा "घोटकं वेगकोशम् तथा सद्गमनं दर्शयति । पुरोऽन्यातरञ्जो हयं जातिर्गतिविचित्रता" । तस्य शकुनादयुक्तं वसन्तराजशाकुने यथा "हेषारवं सृजति वामतोये युगं च तिर्दक्षिणपादघ ते । कण्डूयते दक्षिणमङ्गभागं तुरङ्ग च पदं ददाति" ।

**हयकातरा** स्त्री हयः कातरो यस्याः ५त० । अश्वकातराव्यहके "कातरा हयपर्याये कातरान्ते प्रकीर्त्तिता । अश्वकातरिका तिक्ता वातघ्नी दीपनी परा" राजनि० ।

**हयगन्ध** पु० हयस्येव गन्धोऽस्य । १काचलवणे २अश्वगन्धायाम् ३अजमोदायाञ्च स्त्री राजनि० ।

**हयग्रीव** पु० हयस्येव ग्रीवा यस्य । १विष्णुरवतारभेदे २दैत्यभेदे च "हयग्रीवश्च युयुधे तत्र देवो जगत्पतेः । हयग्रीवं यत्र हत्वा मणिकूट तथागमत्" कालिपु० ८२अ० । ३दुर्गायां स्त्री तन्मूर्त्तिलक्षणं अश्व यामग्रन्थे ५।१४१० दृश्यम् । ४राजर्षिभेदे "वहून्तं पूर्वराजर्षिं हयग्रीवस्य पाण्डव" भा० शा० २४अ० ।

**हयग्रीवहन्** पु० हयग्रीवाख्यं दैत्यं हतवान् हन-क्विप् विष्णौ हेमच० ।

**हयङ्कष** पु० हयङ्कषः अश्वं कषति कष-खच् । १मातलौ इन्द्रसारथौ त्रिका० । २अश्वचालके च ।

**हयन** न० हि-गतौ करणे ल्युट् । कर्णीरथे अमरः ।

**हयपुच्छी** स्त्री हयस्य पुच्छाकारोऽस्त्यस्याः अच् गौरा० ङीष् । माषपर्ण्याम् अमरः ।

**हयप्रिय** पु० ६त० । १यवे हेमच० । २अश्वगन्धायां ३खर्जूर्याञ्च स्त्री राजनि० ४अश्वरक्षके त्रि० हयेष्टादयोऽप्यत्र

**हयमार** पु० हय मारय त निदेशयात् मृ-णिच्-अण् । करवीरे राजनि० ण्वुल् । तत्रैव अमरः । [शब्दच०

**हयमारण** पु० हय मारयति मृ-णिच-ल्यु । अश्वत्थे

**हयवाहन** पु०हयो वाहनमस्य । सूर्यपुत्रे रेवन्ते हेमच० २अश्ववाहनयुक्ते त्रि० । ६त० । ३अश्वस्य चालने न०

**हयवाहनसङ्कर** पु० हयस्य वाहन चालनं शङ्करोति सम्+कृ-अच् । रत्नकाञ्चने शब्दच० ।

**हयशाला** स्त्री ६त० । अश्वशालायां तत्करणप्रकारादि मत्स्यपु० १६१अ० उक्तं यथा "गवां स्थानं तथैवात्र तुरगाणां तथैव च । उत्तराभिमुखा श्रेणी तुरगाणां विधीयते । दक्षिणाभिमुखा वाथ परिशिष्टास्तु गर्हिताः । तुरगं तु तथा धार्य्या प्रदीपैः सार्वरात्रिकैः । कुक्कुटान् वानरांश्चैव मर्कटांश्च नराधिप ! । धारयेत् सावाया धेनुं सह धनुर्भिश्च ... धार्य्या ...

तुरगाख्या स्थितैर्भिया । गोगजाद्यादिमारोप्य तत्पुरी-
षस्य निर्गमम् । अस्तं याते न कुर्वीत देवदेवे दिवाकरे ।
अधिकमद्रगालाशब्दे ५०४ पृ० अश्वशब्दे च दृश्यम् ।

**हयग्रीव** पु० हयस्येव ग्रीवाऽस्य । १विष्णुमूर्त्तिभेदे हयग्रीवे
असुरान्तरे तदुत्पत्त्यादिक दृश्यम् । २घातकमूर्त्तिभेदे
मानसमशब्दे ६०० पृ० दृश्यम् ।

**हया** स्त्री हयः हयगन्धाऽस्त्यस्या अच् । अश्वगन्धायाम्
राजनि० । घोटक्यां तु हयीत्येव ।

**हयाध्यक्ष** पु० हयेषु तद्रक्षणेषु अध्यक्षः । अश्वरक्षाधिकृते

**हयानन्द** पु० हयमानन्दयति आ+नन्द-णिच्-अण् ।
मुद्गे राजनि० ।

**हयारि** पु० ६त० । करवीरे रत्नमा० ।

**हयाशना** स्त्री हयैरश्यते अश-ल्युट् । शल्लकीवृक्षे शब्दच०

**हयोत्तम** पु० हयेषु उत्तमः । अश्वश्रेष्ठे आजानेयेऽश्वे त्रिका०

**हर** पु० हृ-अच् । १रुद्रे अमर २अग्नौ ३गर्दभे ४विभाजके
च "अमोन्यहारादिभिहतौ हराविति" लीला० ।
हृ-भावे अप् । ५हरणे ६विभाजने च ।

**हरगौरी** स्त्री हरदेहार्द्धहरा गौरी शा०त० । अर्द्धनारी-
श्वररूपे १शिवपार्वत्योर्मूर्त्तिभेदे तल्लक्षणम् । १७०० पृ०
दृश्यम् । द्वन्द्व० । २शिवपार्वत्यो द्वि० व० ।

**हरचूडामणि** पु० हरस्य चूडामणिरिव । चन्द्रे ।

**हरण** न० हृ-भावे ल्युट् । १स्थानान्तरकरणे २विभाजने च
कर्मणि ल्युट् । ३यौतुकादौ देये धने भा० आ० हरणा-
हरणपर्व २२१अ० । ४भुजे मेदि० ।

**हरतेजस्** न० ६त० । १पारदे राजनि० २शिववीर्ये च ।
हरबीजादयोऽप्यत्र । [गङ्गाया हेमच० ।

**हरशेखरा** स्त्री हरस्य शेखरमाश्रयत्वेनास्त्यस्या अच् ।

**हरि** पु० हृ-इन् । १विष्णौ २सिंहे ३सूर्ये ४वानरे ५भेके
६शुकखगे अमरः । ७चन्द्रे ८इन्द्रे ९वायौ १०अंशौ
११यमे १२हरे १३ब्रह्मणि १४किरणे कम्बुद्रोण्य
१५वर्णभेदे १६इन्द्रे च मेदि० १७मयूरे १८कोकिले
१९हंसे २०अश्वे शब्दर० । भर्तृहरिनामके वाक्यपदीय-
ग्रन्थकारके २१पण्डित त्रिका० । २२पिङ्गलवर्णे २३हरि-
द्वर्णे हेमच० २४तद्वति त्रि० । "हरिं विदित्वा हरि-
भिश्च वाजिभिः" रघु । २५पीते अनेकार्थको० ।

**हरिक** पु० हरि+संज्ञायां कन् । पीतहरिद्वर्णाश्वे हेमच०

**हरिकेलीय** पु० हरिकेलिमर्हति छ । वङ्गदेशे हेमच० ।

**हरिकेश** पु० हरिः पिङ्गलः केशोऽस्य । १यक्ष २शिवभक्त-
यक्षभेदे च । स च तत्प्रसादात् काश्यां दण्डपाणित्व-
म प्रापत् इति काशीखण्डे ३२अ० स्थितम् । मत्स्यपु०
१८०अ० दृश्यम् । [याम् अपराजितायां राजनि० ।

**हरिक्रान्ता** स्त्री हरिरिव वर्णैः क्रान्ता येन । विष्णुक्रान्ता-

**हरिगृह** न० ६त० हरेर्विष्णुमूर्त्तेर्गृहम् । १हरिमूर्त्तिगृहे
२एकचक्रपुरीभेदे च त्रिका० ।

**हरिचन्दन** न० हरेरिन्द्रस्य प्रियं चन्दनम् चन्दयति
चदि-ल्यु ६त० वा । १देवतरुभेदे अमर० । हरेर्विष्णोः
प्रियं चन्दनम् । २श्वेतचन्दने ३गोशीर्षनामके मलयैक-
देशजाते चन्दनभेदे ४ज्योत्स्नायां ५कुङ्कुमे मेदि० ।
६पद्मकेशरे हेमा० । ७चन्द्रातपे च न० शब्दर० । "हरिच-
न्दनन्तु दिव्यं हिम तदिह दुर्लभं महत्सु । पित्ताटोप-
निर्वापि मदलाऽसमाध्यभेद हरं" राजनि० । "इदं
च तुलसीकाष्ठं कर्पूरागुरुयोगतः । अथ वा केश-
रैर्योज्यं हरिचन्दनमुच्यते" ब्रह्म० पा०ख० १२अ०
उक्ते दशयुक्तद्रव्यगणे च ।

**हरिण** पुंस्त्री० हृ-इनन् । स्वनामख्याते १पशौ अमरः
स्त्रियां ङीप् । २सिंहे ३विष्णौ ४हंसे ५शुक्लवर्णे ६पाण्डु-
वर्णे च । ७तद्वति त्रि० अमर । "हरिणः शीतलो बद्ध-
विण्मूत्रो दीपनो लघुः । रसे पाके च मधुरः सुगन्धः
सन्निपातघ्नः" राजव० तन्मांसगुणाः । "हरिणश्चापि
विज्ञेयः पञ्चभेदोऽत्र भैरव ! । ऋष्यः खड्गो रुरुश्चैव
पृषतश्च मृगस्तथा । एते बलिप्रदानेषु चर्मदाने च
कीर्त्तिताः" कालिकापु० ६६अ० । [शब्दर० ।

**हरिणनर्त्तक** पु० हरिण इव नृत्यति नृत-ण्वुल् । किन्नरे

**हरिणहृदय** पु० हरिणस्येव भीतं हृदयमस्य । भीरौ शब्दर० ।

**हरिणाक्षी** स्त्री हरिणस्येवाक्षि यस्याः ५त० ६त० वा षच्
समा० ङीष् । १हट्टविलासिनीनामगन्धद्रव्ये शब्दच० ।
२हरिणतुल्यनेत्रयुते त्रि० स्त्रियां ङीष् । "हरिणाक्षि !
कटाक्षेण आत्मानमवलोकय" इत्युद्भटः ।

**हरिणाङ्क** पु० हरिणः मृगनामको मृगोऽङ्कश्चिह्नम् अङ्के
क्रोडे वा यस्य । १चन्द्रे शब्दर० २कर्पूरे च ।

**हरिणी** स्त्री हरितवर्णा स्त्री ङीप् तस्य नः । १हरितद्रु-
मायां स्त्रियां मेदि० २स्वर्णप्रतिमायाम् अमर । ३स्वर्ण-
यूथ्यां ४माञ्जिष्ठायां राजनि० । ५तरुण्यां ६वरस्त्रियां
शब्दर० "रसयुगहयैर्न्सौ म्रौ स्लौ गो यदा हरिणी
तदा" वृ० र० उक्तलक्षणके ७सप्तदशाक्षरपादके छन्दो-
भेदे हरिणस्य स्त्री ङीप् । दक्षस्य च ८जयपत्नी० दे ।

"सरतः किल दुधरं तपः स्यविन्दो परिमद्भितः पुरा। प्रजघाय समाधिभेदिनीं हरिरस्मै हरिणीं सुराङ्गनाम्" रघुः।

**हरित्** पु० हृ–इति। १नीलपीतमिश्रितवर्णे (पालारङ्ग) तद्वति वर्णे च अमर० २तद्वति त्रि०। ३सूर्य्याश्वे त्रिका० ४मुद्गे हेमच०। ५सिंहे ६सूर्य्ये ७विष्णौ च पु० ८दिशि स्त्री अमर०। ९हरिद्रायां राजनि० १०तृणे न० मेदि०।

**हरित्पर्ण** न० हरित् पर्णमस्य। मूलके राजनि०।

**हरित** पु० हृ–इतच्। १सिंहे २मन्थानतृणे राजनि० ३हरिद्वर्णे ४तद्वति त्रि० अमरः स्त्रियां ङीप् तस्य नश्च। ५दूर्वायां मेदि० ६जयन्त्यां ७हरिद्रायां ८कपिलद्राक्षायां ९पाठायां १०नीलदूर्वायाञ्च स्त्री राजनि० टाप्। ११स्थौणेयके न० राजनि०। [शाके न० राजनि०

**हरितक** न० हरितेन वर्णेन कायति प्रकाशते कै–क।

**हरितपत्रिका** स्त्री हरितं पत्रं यस्याः कप् कापि अत इत्त्वम्। यास्या राजनि०।

**हरितशाक** पु० हरितं शाकमस्य। शोभाञ्जने राजनि०।

**हरिताल** न० हरिद्वर्णस्य पीतवर्णस्य तालः प्रतिष्ठा यत्र। १पीतवर्णे उपधातुभेदे "स हरितालसमानवर्णगुरु" माघः। २पीतवर्णपक्षिभेदे पुंस्त्री० राजनि०। स्त्रियां ङीष्। स्वार्थे क। हरितालके न० अमरः। "हरितालं द्विधा प्रोक्तं पत्राख्यं पिण्डसंज्ञकम्। तयोराद्यं गुणैः श्रेष्ठं ततो हीनगुणं परम्। स्वर्णवर्णं गुरु स्निग्धं सपत्रं चाभ्रपत्रवत्। पत्राख्यं तालकं विद्याद् गुणाढ्यं तद्रसायनम्। निष्पत्रं पिण्डसदृशं स्वल्पसत्त्वं तथा गुरु। स्त्रीपुष्पहारकं स्वल्पगुणं तत् पिण्डतालकम्। हरतं च हरितालमशोधितं दत्ताजाताम ह्लृति च बहुतापाङ्गसङ्कोचपीडम्। वितरति कफवातौ कुष्ठरोग विदध्यादिदमपि तत शुद्धम् मारितञ्चाप्यसम्यक्"। "तालकं कणशः कृत्वा तच्चूर्णं काञ्जिके पचेत्। दोलायन्त्रेण यामैकं ततः कूष्माण्डजद्रवैः। तिलतैले पचेद् यामं यामञ्च त्रिफलाजले। एवं यन्त्रे चतुर्य्यामं पक्वं शुध्यति तालकम्"। अथ तालस्य मारणविधिः "मर्द्दयेत् तालकं शुद्धं पौनर्नवरसेन तु। खल्वे विमर्द्दयेदेकं दिनं पश्चाद्विशोषयेत्। ततः पुनर्नवाक्षारैः स्थाल्यामर्द्धं प्रपूरयेत्। तत्र तद्गोलकं धृत्वा पुनस्तेनैव पूरयेत्। आकण्ठं पिठरं तस्य पिधानं धारयेन्मुखे। स्थालीं चुल्ल्यां समारोप्य क्रमाद्वह्निं विवर्द्धयेत्। दिनान्यन्तरशून्यानि पञ्च वह्निं प्रदापयेत्। एवं तन्म्रियते तालं मात्रा तस्यैकरक्तिका। अनुपानान्यनेकानि यथायोग्यं प्रयोजयेत्"। एवं शोधितस्य मारितस्य तालकस्य गुणाः। "हरितालं कटु स्निग्धं कषायोष्णं हरेद्विषम्। कण्डूकुष्ठास्यरोगास्रकफपित्तकचव्रणान्"। "तालकं हरते रोगान् कुष्ठमृत्युज्वरापहम्। शोधितं कुरुते कान्तिं वीर्य्यवृद्धिं तथायुषम्" भावप्र०। हरितालपत्रगतासगुणाः "हरितालोऽग्निविट्का स्यात् कषायो मधुरो लघुः। रक्तपित्तशमनस्तथाग्नो वातकोपनः" राजनि०।

**हरितालिका** स्त्री हरेस्ताली हस्तताली यस्यां कप् अत इत्त्वम्। १भौरमाद्रशुक्लचतुर्थ्याम् हरितवर्णाय अलति पर्य्याप्नोति अल–ण्वुल्। २दूर्वायाम् त्रिका०। अण् ङीप्। हरितालो दूर्वायाम् सा च आकाशरेखायां मेदि० चतुर्थ्यायाम् हरितालिकायाञ्च। "भाद्रे मासि सिते पक्षे चतुर्थी हस्तसंयुता। हरितालो चतुर्थी स्यात् सर्वपापप्रणाशिनी सदा। भाद्रे मासि सिते पक्षे चतुर्थ्यां स्वामियोगतः। ददाति किल्बिषं च र इन्द्रो न संशयः। कर्त्तव्यास्वसर्वेषु हरौ स्थिते चतुर्थिका। हरितालो समाख्याता सर्वपापप्रणाशिनी सदा" राजमार्त्तण्डः

**हरिताश्म** न० हरितवर्णमश्म अस्मेव वा अच्समा०(पेरोजा) १मणिभेदे २तुत्थे (तुँत) उपधातुभेदे च राजनि०।

**हरिदर्भ** पु० हरिद् हरिद्वर्णो दर्भः। हरिद्वर्णे कुशे अमरः।

**हरिदश्व** पु० हरिद्वामकोऽश्वो यस्य। १सूर्य्ये २अर्कवृक्षे च अमरः।

**हरिदेव** पु० हरिर्देवोऽधिष्ठाता यस्य। श्रवणानक्षत्रे।

**हरिद्गर्भ** पु० हरिद्वर्णो गर्भो यस्य। हरिद्वर्णे कुशे राजनि०। "दर्भौ द्वौ च गुणे तुल्यौ तथापि च सिताऽधिकः। यदि श्वेतकुशाभावस्तदा योजयेदितरम्" राजनि०। "दर्भद्वयं त्रिदोषघ्नं मधुरं तुवरं हिमम्। मूत्रकृच्छ्राश्मरीतृष्णावातरक्प्रदरासृजित्" भावप्र०। तन्मूलगुणाः "कुशमूलं हिमं रुच्यं मधुरं पित्तनाशनम्। रक्तज्वरतृष्णाश्वासकामलादोषमोहनुत्" राजनि०।

**हरिद्रव** पु० हरिवर्णः पिङ्गलवर्णो द्रव इव। नागकेशररजसि त्रि०।

**हरिद्रा** स्त्री हरिं पीतवर्णं द्रवति द्रु–गतौ ड। स्वनामख्याते ओषधिभेदे।

"हरिद्रा कटुका तिक्ता रूक्षोष्णा कफपित्तनुत्। वर्ण्या त्वग्दोषमेहास्रशोथपाण्डुव्रणापहा"। (वनहरिद्रा) "अरण्यहलदीकन्दः कुष्ठवातास्रनाशनः"। (कर्पूरहरिद्रा) "दार्वी भेदाम्रगन्धा च सुरभिर्दारुदारु च। कर्पूरा पद्मपत्रा स्यात् सुरभिः सुरमायिका। आम्रगन्धिहरिद्रा या सा शीता वातला मता। पित्तघ्नमधुरा तिक्ता सर्वकण्डूविनाशिनी" भावप्र०।

**हरिद्रागणेश** पु० हरिद्रावर्णयुक्तो गणेशः। पीतवर्णे गणेशभेदे तन्त्रसारः। [स्त्रियां ङीष्।

**हरिद्राङ्ग** पुंस्त्री० हरिद्रेव अङ्गमस्य। हरितालखगे शब्दच०

**हरिद्राभ** पु० हरिद्रेव आभाति आ+भा-क। १पीतशाले (पियाशाल) २कर्बुरके ३पीतवर्णे च। ४तद्वति त्रि० अमरः।

**हरिद्राराग** त्रि० हरिद्राया इव रागः रञ्जनमनुरागः। अस्थिरानुरागे योद्धरि। "अचलानुरागश्च हरिद्रा राग उच्यते" हला०।

**हरिद्रु** पु० हरिः हरिद्वर्णो टकारादिद्वारा द्रुः। १वृक्षमात्रे हेमच०। २दारुहरिद्रायाञ्च अमरः। [तीर्थभेदे

**हरिद्वार** न० हरेस्तत्प्राप्तेः द्वारं सेवनात्। स्वनामख्याते

**हरिनामन्** न० हरेर्नाम तदाख्यानं वा। १विष्णुनामनि २तदाख्याने च हरेरिव नामास्य। ३मुद्गे पु० त्रिका०।

**हरिनेत्र** न० हरेर्नेत्रमिव। १श्वेतपद्मे राजनि०। ६त०। २विष्णोर्लोचने। हरेः सिंहस्येव नेत्रमस्य दीप्तत्वात्। ३पेचके पुंस्त्री० त्रिका० स्त्रियां ङीष्।

**हरिन्मणि** पु० हरिद्वर्णो मणिः। मरकते मणौ अमरः।

**हरिन्मुद्ग** पु० हरिद्वर्णो मुद्गः। शारदे पक्वे मुद्गे राजनि०।

**हरिप्रिय** न० हरेर्विष्णोः प्रियम्। १कालीयक चन्दने शब्दच०। २उशीरे राजनि०। ३कदम्बे पु० शब्दच०। ४पीतभृङ्गराजे ५विष्णुकन्दे ६करवीरे ७शङ्खे ८कम्बूके पु० राजनि०। ९शिवे १०बातुले च पु०। ११अप्सरसि स्त्री १२लक्ष्म्यां १३पृथिव्यां १४द्वादश्यां तिथौ च स्त्री। १५हरिवल्लभे त्रि०। [अमरः।

**हरिवालुक** न० हरेर्विष्णोः प्रिया वालुकास्य। एलवालुके

**हरिभक्त** त्रि० हरौ विष्णौ भक्तः। १विष्णुभक्तियुते "सर्वजीवेषु यो विष्णुं भावयेत् समभावतः। हरौ करोति भक्तिञ्च हरिभक्तः स च स्मृतः" ब्रह्मवै० ९५ अ० उक्ते २धर्मसाधनदृष्टिपूर्वकहरिसेवके पु०। [शब्दर०।

**हरिभद्र** न० हरिं भद्रयति सन्तर्पयति अच्। हरिवालुके

**हरिभुज्** पु० हरिं भेकं भुङ्क्ते भुज-क्विप्। सर्पे शब्दच०।

**हरिमन्थ** पु० मथ्यते मन्थः हरिर्मन्थ एकदेशो यस्य। १चणके राजनि० तस्य बहुमन्थनेऽपि पीतत्वानपायात्तथात्वम्। हरिं सर्पं मथ्नाति मन्थ-अण्। २गणिकारिकायाम् शब्दच०। ३देशभेदे पु० भरतः। [१चणके भरतः।

**हरिमन्थक** पु० हरिः पीतो मन्थः एकदेशो यस्य कप्।

**हरिमन्थज** पु० हरिमन्थे देशभेदे जायते जन-ड। चणके अमरः। २कृष्णमुद्गे च हेमच०। [हेमच०।

**हरिय** पु० हरिं हरिद्वर्णं याति या-क। पीतवर्णघोटके

**हरिलोचन** पुंस्त्री० हरेरिव लोचनमस्य। १कर्कटे (काँकड़ा) त्रिका०। २पेचके।

**हरिवंश** पु० ६त०। १विष्णुवंशे हरेर्वंशो वर्ण्यतेऽनेनास्मिन् वा अच्। महाभारतान्तर्गते खिलरूपे व्यासकृते २ग्रन्थभेदे। तत्प्रतिपाद्यविषयाश्च हरिवं० २२५ अ० उक्ता यथा "हरिवंशेऽत्र वृत्तान्ताः कीर्त्यन्ते क्रमशोदिताः। तत्रादावादिसर्गस्तु भूतसर्गस्ततः परः। पृथोर्वैन्यस्य चाख्यानं मनूनां कीर्त्तनं तथा। वैवस्वतकुलोत्पत्तिर्धुन्धुमारकथा तथा। गालवोत्पत्तिरिक्ष्वाकुवंशस्याप्यनुकीर्त्तनम्। पितृकल्पस्तथोत्पत्तिः सोमस्य च बुधस्य च। अमावसोरन्वयस्य कीर्त्तनं कीर्त्तिवर्द्धनम्। द्युतिप्रतिष्ठे यक्षस्य प्रथम अप्सरद्विजः। दिवोदासप्रतिष्ठा च क्षिमद्धोः क्षत्रियस्य च। ययातिचरितञ्चैव पूरुवंशस्य कीर्त्तनम्। कीर्त्तनं कृष्णसम्भूतेः स्यमन्तकमणेस्तथा। संक्षेपात् कीर्त्तिता विष्णोः प्रादुर्भावास्ततः परम्। तारकामययुद्धञ्च ब्रह्मलोकस्य वर्णनम्। योगनिद्रासमुत्थानं विष्णोर्लोकाश्च वेधसः। पृथ्वीवासश्च देवानामवतरणं तथा। ततो नारदवाक्यञ्च स्वप्नगर्भविधिस्तथा। आर्य्यास्तवः पुनः कृष्णसमुत्पत्तिः प्रपञ्चतः। गोव्रजे गमनं विष्णोः शकटस्य निवर्त्तनम्। पूतनाया वधो भङ्गो यमलार्जुनयोरपि। वृकसंदर्शनञ्चैव वृन्दावननिवेशनम्। प्रावृषो वर्णनञ्चापि यमुनाह्रददर्शनम्। कालियस्यापि दमनं धेनुकस्य वधस्तथा। प्रलम्बस्य वधश्चैव शरद्वर्णनमेव च। गिरियज्ञप्रवृत्तिश्च गोवर्द्धनविधारणम्। गोविन्दस्याभिषेकश्च गोपीसंक्रीडनं तथा। अन्धकस्य च वाक्यानि केशिनो निधनं तथा। अक्रूरागमनञ्चैव नागलोकस्य दर्शनम्। धनुर्भङ्गस्य कथनं कंसवाक्यमतः परम्। कुवलयापीडवधश्चाणूरान्ध्रवधस्तथा। कंसस्य निधनञ्चापि विलापः कंसयोषिताम्। उग्रसेना-

मिषेकश्च यादवाश्वासनं तथा । प्रत्यागतिर्नृकुशला-द्योक्ता रामकृष्णयोः । मथुरायाश्चोपरोधो जरासन्ध-निवर्त्तनम् । विकद्रुवाक्यं रामस्य दर्शनं भाषणं तथा । गोमन्तारोहणञ्चापि जरासन्धगतिस्तथा । गोमन्तस्य गिरेर्दाहः करवीरपुरे गतिः । शृगालस्य वधश्चास्य मथु-रागमनं ततः । अंशुनाकर्षणञ्चैव मथुरापक्रमस्तथा । उपायेन वधः कालयवनस्य प्रकीर्त्तितः । निर्माणं द्वार-वत्यास्तु रुक्मिण्याहरणं तथा । विवाहश्चैव रुक्मिण्या रुक्मिणो निधनं तथा । बलदेवाह्निकं पुण्यं बलमाहा-त्म्यमेव च । नरकस्य वधः पारिजातस्य हरणं तथा । निकुम्भस्य वधाख्यानं प्रपञ्चेनैव कीर्त्तितम् । प्रभावत्याश्च हरणं वज्रनाभवधस्तथा । द्वारवत्या विशेषेण पुनर्नि-र्माणकीर्त्तनम् । द्वारकाया प्रवेशश्च सभायाश्च प्रवेशनम् । नारदस्य च वाक्यानि वृष्णिवंशानुकीर्त्तनम् । षट्पुरस्य वधाख्यानमन्धकस्य निबर्हणम् । समुद्रयात्रा कृष्णस्य जलक्रीडाकुतूहलम् । तथा भैमवीराणां मधुरान-र्त्तनम् । ततश्छालिक्यगान्धर्वसुदाहरणं ह्रदः । भानोश्च दुहितुर्भानुमत्या हरणकीर्त्तनम् । शम्बरस्य वधश्चैव धन्याख्यानमेव च । वासुदेवस्य माहात्म्यं बाणयुद्धं प्रपञ्चितम् । भविष्यं पुष्करञ्चैव प्रपञ्चेनैव कीर्त्तितम् । वाराहं नारसिंहञ्च वामनं सुविस्तरम् । कैलासयात्रा कृष्णस्य पौण्ड्रकस्य वधस्ततः । हंसस्य डिम्भकस्यैव वधश्चैव प्रकीर्त्तितः । त्रिपुरस्य संहार इति वृत्तान्तचयकः । कथितो भवताद्भुतः । सर्वपापप्रणाशनः । वृत्तान्तं शृणुयाद्यस्तु सार्वं प्रातः समाहितः । स याति वैष्णवं धाम जलवामः कृतकृत्य ।। धन्यं यशस्य-मायुष्यं भुक्तिमुक्तिफलप्रदम्" ।

**हरिवल्लभा** स्त्री० १जयायां २तुलस्यां राजनि० ३पद्मात्रायाम् ।

**हरिवाह्** पु० हरिणा घोटकेन उच्चैःश्रवसा याति गच्छति वा-वह । इन्द्रे हलायुध ।

**हरिवर्ष** न० हरिनामकं वर्षम् । जम्बुद्वीपस्य नववर्षमध्ये वर्षभेदे त्रिका० ।

"एवं दक्षिणेनेलावृतं निषधो हेमकूटो हिमालय इति प्राग् यता यथा नीलादयोऽयुतयोजनोत्सेधा हरि-वर्षकिम्पुरुषभारतानां यथासंख्यम्" भाग ५स्क०१६अ०

**हरिवासर** न० हरिप्रियं वासरम् । १एकादशीदिवसे २द्वा-दशीप्रथमपादे च । "यस्मान्निर्यान्ति पापानि निर्वान्ति हरिवासरे" इति । "द्वादश्याः प्रथमः पादो हरि-वासरसंज्ञक" इति च एकादशीतत्त्वे विष्णुधर्मो० ।

**हरिवाहन** पु० हरिं वाहयति स्थानान्तरं नयति वह+णिच् ल्यु । १गरुडे हारा० । इन्द्रे० । २हरिवाहनयान न० ।

**हरिवीज** न० हरेर्वीजमुत्पत्तिकारणत्वेनास्त्यस्य अच् । हरि-ताले "हरितालं हरेर्वीजं कस्तूरीकं मनःशिला" इति वैद्यकम् ।

**हरिशयन** न० हरेः शयनं निद्रा । १विष्णुनिद्रायाम् । हरेः शयनं यत्र । २तदुपलक्षिते काले । स च "मैत्राद्यपादे स्वपितीह विष्णुः" इत्युपक्रम्य "प्रबुध्यते मासचतुष्टयेन" इत्यन्तेन दर्शितः आषाढस्य शुक्लद्वादश्यादिकार्त्तिकशुक्ल-द्वादशीपर्यन्तरूपो मासचतुष्टयात्मकः । एकादशी-शब्दे १०७पृ० दृश्यम् ।

**हरिश्चन्द्र** पु० हरिः चन्द्र इव कस्य सुट् । सूर्यवंश्ये त्रिशङ्कुपुत्रे नृपभेदे । ऋषिभिन्ने तु न सुट् । हरि-चन्द्र एव ।

**हरिश्चन्द्रपुर** न० ६त० । सौभनगरे त्रिका० ।

**हरिषेण** पु० जिनचक्रवर्त्तिविशेषे हेमच० । हरिदत्तोऽप्यत्र ।

**हरिसङ्कीर्त्तन** न० हरेर्हरिनाम्नः सङ्कीर्त्तनं कथनम् । श्रुतिवाक्यानीतोच्चारणे "सकलं निष्फलं राजन् ! हरि-सङ्कीर्त्तनं विना" इति कर्मलोचनम् ।

**हरिहय** पु० हरिनामा हरिद्वर्णो वा हयो यस्य । इन्द्रे अमरः "हरिं विदित्वा हरिभिश्च वाजिभिः" इति रघौ तस्य हरिवर्णतुरगत्वमुक्तम् ।

**हरिहर** पु० हरियुक्तो हरः । हरिहरयोः संश्लिष्टाङ्ग-रूपतया स्थित मूर्त्तिभेदे देवप्रतिमाशब्दे ३७०१ तन्मूर्त्ति-लक्षणं दृश्यम् । द्व० । २विष्णुनारायणयोः द्वि० व० ।

**हरिहरक्षेत्र** न० हरिहरयोः प्रियं क्षेत्रम् । गङ्गागण्डकी-सङ्गमान्तिकस्थस्य पाटलिपुत्रादुत्तरस्यां दिशि स्थिते तीर्थभेदे ।

**हरिहरात्मक** पु० १गरुडे २शिववृषे च शब्दर० ।

**हरीतकी** स्त्री० हरिं पीतवर्णं फलद्वारा इता प्राप्ता इण-क्त संज्ञायां कन् गौरा० ङीष् । १स्वनामख्याते वृक्षे तस्याः फलम् अण् तस्य लुप् । २हरीतकीफले स्त्री अमरः । "कदाचित् कुपिता माता नोदरस्था हरीतकी" इति वैद्यकम् । चेतकीशब्दे २८६२ पृ० दृश्यम् ।

**हरेणु** स्त्री० हृ-एनु । १रेणुकानामगन्धद्रव्ये अमरः । २कुल-स्त्रियां । ३सतीने (मटर) पु० मेदि० । स्वार्थे क तत्रैव ।

**हर्त्तृ** त्रि० हृ-तृच् । १हरणकारिणि, २चौरे ३सूर्य्ये च पु०

**हर्मन्** न० हृ+मनिन् । जृम्भणे (हाइतोला) शब्दरत्नावली ।

**हर्मित** त्रि० हर्मन्+तार० इतच् । १जातजृम्भणे शब्दर० २दग्धे ३क्षिप्ते च मेदि० ।

**हर्म्य** न० हृ-यत् मुट् च । १इष्टकाकाष्ठादिरचिते धनिनां गृहभेदे अमरः "रम्यं हर्म्यतलम्" इति प्रबोध० ।

**हर्य** कान्तौ अद० गतौ सक० भ्वा० पर० सेट् । हर्यति अह- र्य्यीत् । [अमरः । स्त्रियां ङीप् ३कुबेरे च जटा० ।

**हर्य्यक्ष** पुंस्त्री० हरि पिङ्गलमक्षि यस्य अच्समा० । १सिंहे

**हर्य्यश्व** पु० हरिनामा हरितवर्णो वाऽश्वोऽस्य । इन्द्रे ।

**हर्ष** पु० हृष-घञ् । १हर्षे अमरः २इष्टाधिगमजन्यानन्दे । ३कन्दर्पपितरि "पुत्रस्य तथाव । कन्दर्पो हर्षनामा यो योऽसौ कामा निगद्यते । स शङ्करेण संदग्धो ह्यनङ्ग त्वमुपागतः"। वामनपु० ६अ० । ४कलियुगीयनृपभेदे हर्ष- चरिते तत्कथा दृश्या । [शब्दमा० ।

**हर्षक** त्रि० हृष-णिच् ण्वुल् । १हर्षकारके । २पर्वतविशेषे

**हर्षण** पु० हर्षयति अभीष्टदानात् हृष-णिच-ल्यु । १वि ष्कम्भादिमध्ये चतुर्दशे योगे ज्यो० । २हर्षकारके त्रि० । ३नेत्ररोगभेदे ४श्राद्धभेदे ५श्राद्धदेवभेदे पु० शब्दच० । हृष-भावे ल्युट् । ६हर्षे न० ।

**हर्षपद** न० ६त० । नीच० ताम्बकोक्ते पदविशेषस्थ ग्रहा दस्थानभेदे । यथोक्तम् "मन्दात्रिषष्ठतनुभसप्तपुत्र- व्यया एकादशपद खमोत्तम् । त्रिभं त्रिभ कन्नभतः क्रमेण स्त्रीणां नृणां रात्रिदिनेषु तेषु" । हर्षस्थाना द्योऽप्यत्र । "न हर्षस्थानमाश्रित" नीलक० ।

**हर्षमाण** पु० हृष-ताच्छील्ये चानश् । हृष्टचित्ते अमरः ।

**हर्षयित्नु** पु० हृष् णिच्-इत्नु । १पुत्रे २स्वर्णे न० मेदि० । ३हर्षयोगे त्रि० । [२हर्षकारके त्रि० ।

**हर्षिणी** स्त्री हृष-णिच्-णिनि ङीप् । १विजयायाम्

**हर्षित** त्रि० हर्षो जातोऽस्य इतच् । १जातानन्दे । २हर्ष- स्थानगते ग्रहे च ।

**हर्षुल** पु स्त्री० हृष+उलच् । १मृगे स्त्रियां ङीप् । २कामुके त्रि०सि०कौ० । २हर्षयोगे त्रि० । [वादि० इल इ अः

**हल** विलेखे भ्वा०पर०सक० सेट् । हलति अहालीत् ज्व-

**हल** न० हल्यते कृष्यतेऽनेन हल-घञर्थे करणे क । लाङ्गले अमरः । कृषिशब्दे २१८८पृ० दृश्यम् ।

**हलद्दी** स्त्री हल-मत-हलन्त क्षकमपि दायति शोधयति दै-क गौरा०ङीप् । हरिद्रायाम राजनि० ।

**हलधर** पु० हलं धरति आयुधत्वेन कृषिसाधनत्वेन वा धृ-अच् । १बलरामे शब्दर० । २कर्षके त्रि० "हलं बिना हलधरेण महात्मना" उद्भटः ।

**हलभूति** स्त्री हलेन हलसाध्या भूतिः । कृषिवृत्तौ शब्दर०

**हलभृत्** पु० हलं बिभर्त्ति भृ-क्विप् । १बलदेवे त्रिका० २लाङ्गलधारके च । [३कृषिकार्ये च ।

**हलभूति** पु० अपत्यार्थे १मुनिभेदे त्रिका० ।,२हलस्य धारणे

**हला** अव्य० हेति लीयते ला-क । नाट्योक्तौ १सखीसम्बो- धने अमरः । २सख्यां जटा० ३पृथिव्यां स्त्री ४जले च स्त्री अजयपालः ।

**हलायुध** पु० हलेन आयुध्यति आ+युध क । १बलदेवे अमरः २ब्राह्मणसर्वस्वादिग्रन्थकारके विद्वद्भेदे च ।

**हलाह** पुंस्त्री० । चित्रिताश्वे हेमच० स्त्रियां ङीष् ।

**हलाहल** पु० हलेनेव आहलति विलिखति आ+हल-अच् । १विषभेदे २ब्रह्मसर्पे ३अञ्जनायां मेदि० । ४बुद्धभेदे त्रिका० ।

**हलि** पु० हल-इन् । हलहले शब्दर० ।

**हलिन्** पु० हलोऽस्त्यस्यायुधत्वेन कृषिसाधनत्वेन वा इनि । १बलरामे अमरः २कर्षके त्रि० । हलस्य आकारो विद्यते यस्याः ङीप् हलिनी (विषलाङ्गला) ३लाङ्गली- वृक्षे रत्नमा० इति । हलानां समूहः ङीप् ४हल- समूहे स्त्री । [राजनि० ।

**हलिप्रिय** पु० ६त० । १कदम्बवृक्षे अमरः । २मदिरायां स्त्री

**हली** स्त्री हल-इन् ङीप् । कलिकारीवृक्षे राजनि० ।

**हलीन** पु० हलाय हितः ख । शाकवृक्षे (सेगुन) शब्दच० ।

**हली(म)सक** पु० पाण्डुरोगभेदे "यदा तु पाण्डोर्वर्णः स्याद्ध- रित श्यावपीतकः । बलोत्साह क्षयस्तन्द्रामन्दाग्नित्वं मृदुज्वरः । स्त्रीष्वहर्षोऽङ्गमर्दश्च श्वासतृष्णारुचिभ्रमाः । हली(म)सकं तदा तस्य विद्यादनिलपित्ततः" भावप्र० ।

**हलीशा** स्त्री हलस्य ईशा शक० । लाङ्गलदण्डे ।

**हल्य** त्रि० हल हलकर्षणमर्हति तस्येदं वा यत् । १हलकर्ष- णयोग्ये क्षेत्रादौ अमर० । २हलसम्बन्धिनि च । हलानां समूहः यत् । ३हलसमूहे स्त्री अमर । [पद्मपीठ ।

**हस** विकासे भ्वा० पर०सक० सेट् भादुदीक्षित० । हसति

**हसक** न० हस-ण्वुल् भानुदीक्षित । हस-सम्प०भावे क्विप्. हस लाति ला-क । संज्ञायां कन् वा । रत्नकङ्कारे (हेंसा) अमरः ।

**हसीप** न० हस-क्विप् लप-अच् पृषो० कर्म० । स्त्रीणां मण्डलिकाकारजले । तत स्वार्थे क । तत्रैव । "मण्डलेन तु यत्स्यं स्त्रीणां हसीपकन्तु तद्धेमच०

२रावणकोलाहलात्तु तत्रत्यं यथा "पुत्रं सहस्रं मस्तं वितस्तिमात्रोन्नतं करौ विनिधाय मञ्जुलम्। आक्रम्य पङ्क्तिमितरैतरन्तु हवोऽर्थमोऽय खलु रावणो" हरिवं०टी० नीलकण्ठ०। [१होमे ४आह्वाने च अमरः।

**हव** पु० हु-अप् ह्वे-अप् संप्र० पृषो० वा। १यज्ञे २आज्ञायां

**हवन** न० हु-भावे ल्युट्। होमे देवाद्युद्देशेन मन्त्रपूर्वक वह्नौ हविःप्रक्षेपे शब्दच०। [त्रिका०,

**हवनी** स्त्री हूयतेऽस्यां हु-आधारे ल्युट् ङीप्। यज्ञकुण्डे

**हवनीय** त्रि० हु-कर्मणि अनीयर्। होमीयद्रव्ये।

**हवा** अव्य० ह च वा च द्वन्द्व०। प्रसिद्धार्थे।

**हविरशन** पु० हविरश्नाति अश-ल्युच। १वह्नौ हेमच०। २चित्रकवृक्षे च। भावे ल्युट्। ३हविर्भोजने न०। [राजनि०।

**हविर्गन्धा** स्त्री हविषो गन्धो यस्याम्। शम्यां (शाँइ)

**हविर्गेह** न० हविषो गेहम्। यज्ञमण्डपपश्चिमदेशे हव-नीयद्रव्यस्थापनार्थे गेहभेदे हेमच०। [कारीषद्वे रत्नमा०।

**हविर्मन्थ** पु० हविषे मथ्यतेऽसौ मन्थ-कर्मणि घञ्। गणि

**हविष्य** न० हविषे हितम् यत्। १घृते हेमच०। स्मृत्युक्ते हैमन्तिकादावन्ने च "येरर्हविष्यं मुञ्जानाः" भाग० १०। "नारिकेलफलञ्चैव कदलीं लवलीं तथा। आम्रमामल-कञ्चैव पनसञ्च हरीतकीम्। व्रतान्तरप्रशस्ताञ्च हविष्यं मन्वते बुधाः" ति० त० ब्रह्मवैवर्त्तसंहिता।

**हविष्यान्न** न० कर्म०। "हैमन्तिकं सिताऽस्विन्नं धान्यं मुद्गास्तिला यवाः। कलायकङ्गुनीवारा वास्तूकं हिल-मोचिका। षष्टिका कालशाकञ्च मूलकं केमुकेतरत्। लवणे सैन्धवसामुद्रे गव्ये च दधिसर्पिषी। पयोऽनुद्धृत-सारञ्च पनसाम्रहरीतकी। तिन्तिडी जीरकञ्चैव नाग-रङ्गञ्च पिप्पली। कदली लवली धात्री फलान्यगुड-मैक्षवम्। अतैलपक्वं मुनयो हविष्यान्नं प्रचक्षते" स्मृत्युक्ते व्रतादौ भक्ष्यद्रव्यभेदे।

**हविस्** न० हूयते हु-कर्मणि असुन्। १घृते अमरः २हव-नीयद्रव्यमात्रे च "वपाया मेदसो हविषोऽनुब्रूहीति" श्रुतिः। "सन्धानि मधु दोमो मांसं बलादुपस्नानम्। अपारबलबलस्यैव प्रदत्ता हविष्यति" स्मा० त० पयसि २द्रव्यभेदे। भावे असुन्। ३होमे।

**हव्य** न० हु-कर्मणि यत्। १देवोद्देश्ये अमरः। २हवनीय-द्रव्ये त्रि०। भावे यत्। ३होमे न०।

**हव्यपाक** पु० हव्याय होमाय पाको यत्र। होमार्थं दुग्धपक्वादिविनिर्मिते विशेषपाके चरौ अमरः।

**हव्यवाह** पु० हव्यं वहति देवान् वह-अण्। १वह्नौ रत्नमा० २चित्रकवृक्षे च। [अमरः। २चित्रकवृक्षे च।

**हव्यवाहन** पु० हव्यं वाहयति वह-णिच-ल्यु। १वह्नौ

**हव्याश** पु० हव्यमश्नाति अश-अण्। १वह्नौ शब्दर० २चित्रकवृक्षे। ल्यु। हव्याशनोऽप्युभयत्र पु० हेमच०।

**हस** हासे भ्वा० प० अक० सेट् एदित् णिचि न वृद्धिः। हसति अहसीत्। दोषदर्शनपूर्वकहासे तु सकर्म० "स्मितावहस्येव पुरं मघोनः" इति भट्टिः। [अमरः।

**ह(हा)स** पु० हस-अप् घञ् वा। हास्ये मुखविकाशनभेदे

**हसन** न० हस-भावे ल्युट्। प्रीत्यामुखकपोलादेर्विकाशने हास्ये

**हसन्ती** स्त्री हस-झ ङीप्। अङ्गारधानिकायां अमरः। २मल्लिकाभेदे ३शाकिनीभेदे च मेदि०। हस-शतृ-ङीप्। हसत् ४हासिनि त्रि० स्त्रियाम् ङीप्।

**हसित** न० हस-भावे क्त। १हास्ये कर्त्तरि क्त। २कृत-हास्ये ३विकसिते च त्रि०। हाससब्दे दृश्यम्।

**हस्त** पु० हस-तन् न इट्। १देहावयवभेदे (हात) अमर०। २चतुर्विंशत्यङ्गुलपरिमाणे "यवोदरैरङ्गुलमष्टसंख्यैर्हस्तो-ऽङ्गुलैः षड्गुणितैश्चतुर्भिः" लीला०। ३हस्तिशुण्डे च। ४अश्विन्यादिषु त्रयोदशे नक्षत्रे पुंस्त्री० मेदि० अजेना-शब्दे पु० दृश्यम्। "लाङ्गली हस्तयोगे" इति पुराणम्। "पुष्या हस्ता तथा स्वातिः" ज्यो०। केश-वाचकात् परः। ५समूहे। केशहस्तः।
"हस्तदत्ताश्च ये स्नेहा लवणं व्यञ्जनानि च। दातारं नोपतिष्ठन्ते भोक्ता भुङ्क्ते तु किल्विषम्। तस्माद्न्तरितं कृत्वा पर्णेनाथ तृणेन वा। प्रदद्यात्तु न तु हस्तेन नायसेन कदाचन" स्मा० त०। [इक्षौ राजनि०।

**हस्तजोड़ि** पु० हस्त जुडति जुड क। (हातजोडा)

**हस्तपुच्छ** न० ६त०। हस्तावयवभेदे (हातर पाँचा)। त्रिका०

**हस्तवारण** न० ६त०। मारणोद्यतस्य निवारणे अमर।

**हस्तविम्ब** न० हस्तस्य विम्बं यत्र। स्थासके चन्दनादिना देहविलेपनविशेषे हेमच०। [श्रीधरः।

**हस्तसिद्धि** स्त्री हस्तस्य तत्कर्मणः सिद्धिर्यतः। वेतने

**हस्तसूत्र** न० हस्तस्य सूत्रमिव। वलये हेमच०।

**हस्तामलक** न० हस्तस्थितमामलकम् आमलक्याः फलं तदिव वा। १करस्थितामलकफले तद्वत् २अनायास-लभ्ये पदार्थे च। करामलकादयोऽप्यत्र। ३वेदान्तविद्-पण्डितभेदे च।

**हस्तिक** न० हस्तिनां समूहः ठक्। हस्तिसमूहे शब्दर०।

**हस्तिकन्द** पु० हस्ती तत्पदमिव कन्दोऽस्य । स्वनामख्याते कन्दभेदे (हातिकाँदा) राजनि० ।

**हस्तिकरञ्ज** पु० हस्तीव महान् करञ्जः । महाकरञ्जे राजनि०

**हस्तिकर्ण** पु० हस्तिनः कर्ण इव पर्णमस्य अच् । १एरण्ड वृक्षे २पलाशभेदे ३गणदेवताभेदे मेदि० । ४हस्तिकन्दे ५रक्तैरण्डे च राजनि० । स्वार्थे क तत्रार्थे । ६त० । ६गजस्य कर्णे । [अमर० ।

**हस्तिकर्णदल** पु० हस्तिनः कर्ण इव दलमस्य । पलाशभेदे

**हस्तिकोलि** पु० हस्तीव कोलिः । बदरीभेदे रत्नमा० ।

**हस्तिघोषा** स्त्री हस्तीव वृहती घोषा । वृहद्घोषायाम् भटनपालः । [घोषायाम् रत्नमा०।

**हस्तिघोषातकी** स्त्री हस्तीव वृहती घोषातकी । हस्ति-

**हस्तिचारिणी** स्त्री हस्तीव चरति चर-णिनि ङीप् । महाकरञ्जे राजनि० ।

**हस्तिदन्त** पु० ६त० । १करिदन्ते । तदाकारोऽस्त्यस्य अच् । २मूलके न० राजनि० तत्रार्थे पु० शब्दर० । ३भित्ति-निखाताङ्के काष्ठनिर्मितकीलिकाकारे पदार्थे नागदन्ता-दयोऽप्यत्र । [कर्कटीभेदे राजनि० ।

**हस्तिदन्तफला** स्त्री हस्तिदन्त इव फलमस्याः । यवीटी

**हस्तिन्** पु० हस्तः शुण्डादण्डोऽस्त्यस्य । १गजे २चन्द्रवंश्ये नृपभेदे च ।

"सुहोत्रस्यापि दायादो हस्ती नाम बभूव ह । तेनेद निर्मितं पूर्वं पुरेव हस्तिनापुरम । हस्तिनश्चैव दायादा स्त्रयः परमधार्मिकाः । अजमीढो द्विमीढश्च पुरुमीढ़ स्तथैव च" हरिवं० २० अ० ।

**हस्तिनख** पु० हस्तिनो नख इव हस्तिना न खन्यते नञ्+ खन–ड वा । १पुरद्वारस्थे स्तूकूटे अमरः । २दुर्गद्वारावरोधनार्थं निर्म्माप्यते सानौकृते सङ्क्रामे च भरतः ।

**हस्तिनापुर** न० हस्तिना तदाख्यनृपेण चिह्नित तत्कृतत्वात् पुरम् अलुक्स० । (दिल्ली) पुरभेदे ।

**हस्तिनी** स्त्री हस्तिन योषा ङीप् । १करिण्याम् गजयो-षित चतुर्विधस्त्रीमध्ये २स्त्रीविशेषे तल्लक्षणं यथा "स्थूलाधरा स्थूलनितम्बभागा स्थूलाङ्गुली स्थूलकुचा सुशीला । कामोत्सुका गाढरतिप्रिया च नितम्बखर्वा खलु हस्तिनी स्यात्" "हये तुष्टा च हस्तिनी" रति मञ्जरी । ३हट्टविलासिन्यां शब्दच०। [स्वार्थे क तत्रैव ।

**हस्तिप** पु० हस्तिन पाति पा-क । हस्त्यारोहे अमर. ।

**हस्तिपत्त्र** पु० हस्ती तत्कर्ण इव पत्त्रमस्य । हस्तिकन्दवृक्षे राजनि० । [इत्थम् । राजकोशातक्यां म राजनि० ।

**हस्तिपर्णिका** स्त्री हस्ती तत्कर्ण इव पर्णमस्याः कप् अत

**हस्तिपर्णी** स्त्री हस्ती तत्कर्ण इव पर्णमस्या ङीप् ।१मोर-टालतायां रत्नमा० । २कर्कट्याञ्च राजनि० ।

**हस्तिमद** पु० ६त० । १करटानि स्रुतमदजले । स इव । २गन्धद्रव्यभेदे च राजनि० ।

**हस्तिमल्ल** पु० हस्तिषु मल्ल' । १ऐरावतगजे । २गणेशे ३शङ्खे ४नागे च मेदि० । [राजनि०।

**हस्तिरोहणक** पु० हस्तीव रोहणः स्वार्थे क । महाकरञ्जे

**हस्तिलोध्रक** पु० हस्तीव लोध्रः स्वार्थे क । लोध्रभेदे राजनि०

**हस्तिविषाणी** स्त्री हस्तिविषाणं गजदन्तस्तदाकारः मध्य-भाग' (थोड) यस्याः गौरा० ङीप् । १कदल्याम् राजनि०।

**हस्तिशुण्डा(ण्डी)** स्त्री हस्तिशुण्डस्तदाकारोऽस्त्यस्याः अच् वा गौरा० ङीप् । (हातिशुडा) वृक्षे राजनि० ।

**हस्तिश्यामाक** पु० हस्तीव स्थूलः श्यामाकः । स्थूल-श्यामाके राजनि० । [लत्य लत्ता वा ।

**हस्ते** अव्य० हस्त+ए । १पाणौ इत्यर्थे २स्वीकारे च हस्ते-

**हस्त्य** त्रि० हस्तेन गृह्यतः दत्तः कृता वा यत् ।१हस्तगृहीते २पाणिदत्ते ३पाणिकृते त्रि० कौ० ।

**हस्त्यध्यक्ष** पु० ७त० । गजाध्यक्षे गजरक्षणादौ नियुक्ते "हस्तिशिक्षाविधानज्ञो वन्यजातिविशारद' । कोशाध्यक्षम-कथा राज्ञो गजाध्यक्ष' प्रशस्यते" मत्स्यपु० १८६अ० ।

**हस्त्यारोह** पु० हस्तिनमारोहति आ+रुह अण् । हस्ति-पके अमरः ।

**हस्र** त्रि० हस-कर्त्तरि र । मूर्खे उणा०। [शब्दच० ।

**हहल** अव्य० हेति हलति । हालाहले स्थावरविषभेदे

**हहा** पु० हेति शब्द जहाति हा-क्विप् । गन्धर्वभेदे शब्दमा०

**हा** त्यागे जु० प० स० अनिट् । जहाति जहति जहौ अहासीत् हीयते अहादि निष्ठातस्य न' हीन हानिः।

**हा** गतौ जु० आ० स० अनिट् ओदित् निष्ठातस्य न । जि-हीत अहासिष्ट जहे हानम् ।

**हा** अव्य० हा-का । १विषादे २शोके ३पीडायाम् अमरः ४कुत्सायाञ्च मेदि० । हाशब्दस्य निन्दापरत्वे तद्योगे षष्ठ्यर्थे द्वितीया "हा लोकं दीनव हृषम्" वोपदेव. । निन्दनीयपरत्वे न,"हा पितः । क्वासि वैदेहि । भट्टिः ।

**हाङ्गर** पुंस्त्री हा विषादाय पीडायै वा अङ्ग राति रा-क । स्वनामख्याते जलजन्तुभेदे शब्दच० स्त्रियां ङीष् ।

**हाटक** न० हट-ण्वुल् । १हेमभेदे २तत्कृते स्वर्णे तन्नाम०

नामके धुस्तुरे च अमरकोषः । ४सुवर्णनिर्मिते त्रिलिङ्गः ।

**हाटकेश्वर** पु० गोदावरीतीरस्थे शिवलिङ्गभेदे यथा "एताश्च चत्वार प्राप्ताः सर्वे एत्रर्षिपार्थिवाः । द्रष्टुं त्रैलोक्यभर्त्तारं त्र्यम्बकं हाटकेश्वरम् । ततः कपिवरः प्राप्तो हताध्या मह सुन्दरि ! । स्नात्वा गोदावरीतीर्थे दृष्टवान् हाटकेश्वरम्" वामनपु० ६२अ० ।

**हात** न० हा-करणे क्त । वेतने त्रि० कौ० । पृषो० । छान्त । मरणे उणादि० ।

**हान** न० हा-भावे ल्युट् । परित्यागे "क्षिमहानकता न दाता [क्वचन" भट्टिः ।

**हानि** स्त्री हा-क्तिन् तस्य निः । १क्षतौ २अपचये च जटा० ।

**हापुत्री** स्त्री हा इति रव पुत्राय यस्याः ङीप् । पक्षिभेदे हारा० । स्वार्थे क ह्रस्व० । तत्रार्थे त्रिका० ।

**हायन** पु० अम्बु जहाति हा-ल्यु-नि० । १व्रीहौ भाव जहाति हा-ल्यु-नि० । २वत्सरे पुक्लो० अमरः । ३अर्चिर्निचयायां स्त्री मेदि० ।

**हार** पु० हृ-कर्मणि घञ् । १मुक्तामालाभेदे अमरः "हारो नारोपितः कण्ठे" इति सीतावाक्यम् । २युद्धे मेदि० । हरतीति कर्त्तरि घञ् अण् वा । ३भाजके "अन्योन्य हाराभिहतौ हरांशौ" इति लीला० ।

**हारिका** स्त्री जुभ्मायां (हाइतोला) हारा० ।

**हारक** पु० हृ-ण्वुल् । १चोरे २कितवे ३गद्यभेदे ४वि ज्ञानभेदे मेदि० । ५शाखोटकभेदे शब्दच० । ६भाजकाङ्के च । ७हरणकर्त्तरि त्रि०) [कपिलद्राक्षायाम् राजनि०

**हारहारा** स्त्री हार इव हरति आस्वादनाय हृ-अ ।

**हारहूरा** स्त्री हृ-क्विप् हृः हार इव हूवं राति रा-क । १द्राक्षायाम् रत्ना० । २मद्ये पु० मेदि० ।

**हारावली** स्त्री हार इवावली । मुक्तावल्यां "श्रृङ्गारहारावली" इति शब्दार्थ० । २पुरुषोत्तमकृत कोषभेदे च ।

**हारि(री)** स्त्री हृ-णिच्-इन् वा ङीप् । १द्यूतादिभङ्गे २तत्पराजये ३पथिकसमूहे च मेदि० ङीबन्त ४मुक्तायां स्त्री शब्दमा० । [कोकिले मेदि० स्त्रियां ङीप् ।

**हारिकण्ठ** पुंस्त्री० हारी मनोहरः कण्ठध्वनिर्यस्य ।

**हारित** पुस्त्री० हृ-णिच्-क्त । हारीत पक्षिभेदे जटा० स्त्रियां ङीप् । हारित स्वार्थे अण् । हरिद्वर्णे पु० ।

**हारितक** न० हारितेन हरिद्वर्णेन कायति कै-क । शाके शब्दर०

**हारिद्र** पु० हरिद्रया रक्तः अण् । १कदम्बाभेदे तत्पुष्पस्य पीतवर्णत्वात् तथात्वम् । २हरिद्रया रक्ते त्रि० मेदि० ।

**हारिन्** त्रि० हारोऽस्त्यस्य इनि हृ-णिनि वा । १हारके २हारविशिष्टे ३मनोहारिणि च । "हारीवलमवानां हारीयवलानाम्" भट्टिः । स्त्रियां ङीप् ।

**हारिल** पुंस्त्री० हृ-णिच् इलच् । यथाकल्पाते खगभेदे राजनि० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

**हारीत** पु० हृ-णिच्वा०-ईतच् । स्मृतिकर्त्तरि मुनिभेदे । २पक्षिभेदे ३कितव च मेदि० । स्वार्थे क । हारिलखगे (हरेल) राजनि० ।

**हार्द** न० हृदयस्य कर्म युवा० अण् हृदादेश । १स्नेहे २प्रेमणि अमर । हृदि भवः विदितो वा अण् । ३हृदयस्थे ४हृदयवद्धे च त्रि० हार्दविद्या भा०भा० ।

**हार्य्य** पु० ह्रियतेऽसौ हृ-ण्यत् । १विभीतकवृक्षे २हरणीय त्रि० मेदि० ।

**हाल** पु० हलोऽस्त्यस्य अण् हल एव वा अण् । १बलरामे त्रिका० २हले च मेदि० । ३शालिवाहननृपे हेमच० ।

**हालक** पु० हाल+संज्ञायां कन् । पीतहरितवर्णाश्वे हेमच० ।

**हालह(हा,ल** न० हलाहल पृषो० । हालाहलविषे शब्दर०

**हाला** स्त्री हल-घञ् । १मद्ये अमरः २तालरसजे (ताड) मद्ये च राजनि० ।

**हालाहल** पुंन० हालेव हलति हल-अच् । १स्थावरविषभेदे शब्दर० । २कीटभेदे च पु० राजनि० । ३मद्ये स्त्री तस्य ङाप् राजनि० । "गोस्तनाभफलो गुच्छस्तालपत्रच्छद-स्तथा । तेजसा यस्य दह्यन्ते समीपस्था द्रुमादयः । असौ हालाहलो ज्ञेयः किष्किन्धायां हिमालये । दक्षिणाब्धितटे देशे कोङ्कणेऽपि च जायते" भावप्र० ।

**हालिक** त्रि० हलेन खनति हलः प्रहरणमस्य तद्वेद वा ठक् ठञ् वा । १हलकर्षके २हलेन योद्धरि ३हलधर्म्मिणि च अमरः ।

**हालिनी** स्त्री हल-णिनि ङीप् । कृष्णगोधायां हेमच० ।

**हाली** स्त्री हल-इञ् ङीप् । कान्तायाः यवीयस्यां भगिन्याम् हेमच० ।

**हालु** पु० हल-उण् । दन्ते त्रिका० ।

**हाव** पु० हृ भाव घञ् नि० सम्प्र०हु-करणे घञ् । १आह्वाने २स्त्रीणां शृङ्गारभावजे चेष्टाभेदे च अमरः । "ग्रीवा-रेचकसंयुक्तो भ्रूनेत्रादिविकासकृत् । भावादीषत्प्रकाशो यः स हाव इति कथ्यते" उज्ज्वलमणिः । "बुधा-नोऽनेन ह्रयन्ते नारीभिर्मदनार्थिभि । अतो निगद्यते हावस्ते विलासादयो मताः" भरतधृतवाक्यम् ।

**हास** पु० हस-भावे घञ् । हास्यादिभावस्थे रसभेदे तद्भवसं

सा॰द॰ "विकृताकारवाग्वेशचेष्टादेः कुहकाद्भवेत् । हासो हास्यस्थायिभावः श्वेतः प्रमथदैवतः । विकृताकारवाक्चेष्टं यदालोक्य हसेज्जनः । तदत्रालम्बनं प्राहुस्तच्चेष्टोद्दीपनं मतम् । अनुभावोऽक्षिसङ्कोचवदनस्मेरतादिकः । निद्रालस्यावहित्थाद्या अत्र स्युर्व्यभिचारिणः" ।

**हासस्** पु॰ हस-णिच् असुन् । चन्द्रे वेदनि॰ ।

**हासिका** स्त्री हस-भावे ण्वुल् । हास्ये हेमच॰ ।

**हास्तिक** न॰ हस्तिनां समूहः ठक् । १हस्तिसमूहे अमरः । हास्तिनमारोहति ठक् । २हस्त्यारोहे ।

**हास्तिन** न॰ हस्तिना नृपेण निर्मितम् नगरम् अण् संयोगपरत्वात् टिलोपः । हस्तिनापुरे त्रिका॰ । हस्तिन इदं हस्तिनः परिमाणं वा अण् । २हस्तिसम्बन्धिनि ३हस्तिपरिमाणे च त्रि॰ ।

**हास्य** न॰ हस-ण्यत् । १हासे हसने अमरः २अवज्ञायां ३रसभेदे च । "षड्विधं हसितं श्रेष्ठं मौलिनाथ मयापहृतम् । अपहसितं दृष्येत् तत् सोन्मादस्यैकधा" शार्ङ्ग॰ ।

"ज्येष्ठानां स्मितहसिते मध्यानां विहसितावहसिते च नीचानामपहसितं तथाऽतिहसितं षड्भेदाः" । "ईषद्विकासि नयनं स्मितं स्यात् स्पन्दिताधरम् । किञ्चिल्लक्ष्यद्विजं तत्र हसितं कथितं बुधैः । मधुरस्वरं विहसितमांसशिरःकम्पमवहसितम् । अपहसितं सास्राक्षं विक्षिप्ताङ्गं भवत्यतिहसितम्" सा॰ द॰ ।

**हाहा** पु॰ हेति शब्दं जहाति क्विप् । १देवगन्धर्वभेदे अमरः । अदन्त हाहश् शब्दोऽपि तदर्थे भरतः । हा-हित्वम् २विस्मयशब्दे ३शोकशब्दे च अव्य॰ मेदि॰ । 

**हाहाकार** पु॰ हाहा इत्यस्य कारः कृ-भावे घञ् । १युद्धशब्दे २शोकध्वनौ च । [त्रिकाण्ड॰ ।

**हि** वर्द्धने गतौ च स्वा॰पर॰सक॰अनिट् । हिनोति अहैषीत्

**हि** अव्य॰ हा-ड्वि-वा हि । १हेतौ २अवधारणे अमरः । ३विशेषे ४प्रश्ने ५सम्भ्रमे ६हेत्वपदेशे ७असूयायां च मेदि॰ ८पादपूरणे ९शोके च शब्दर॰ ।

**हिंसक** पु॰ हिन्स-ण्वुल् । १व्याघ्रादौ हिंस्रे पशौ २शत्रौ च ३आथर्वणे विप्रे ४हिंसाकारके त्रि॰ शब्दर॰ ।

"भोक्तानुमन्ता संस्कर्त्ता क्रयिविक्रयिहिंसकाः । उपहर्त्ता घातयिता हिंसकाश्चाष्टधा मताः" काशीख॰ ।

**हिंसा** स्त्री हिन्स-अ । १वधे मेदि॰ २चौर्य्यादिकर्मणि च अमरः । "हिंसा चैव न कर्त्तव्या वैधहिंसा तु राजसी । ब्राह्मणैः सा न कर्त्तव्या यतस्ते सात्त्विका मताः" ब्रह्मपु॰ । वैधहिंसाशब्दे ४९७५ पृ॰ दृश्यम् ।

**हिंसारु** पु॰ हिन्स-आरु । व्याघ्रे त्रिका॰ ।

**हिंसालु** पु॰ हिंसा+अस्त्यर्थे आलु । १हिंसाशीले उणा॰ । २कुक्कुरे पु॰ हारा॰ ।

**हिंसीर** पु॰ हिंसा-ईरन् । १व्याघ्रे २खगे च उणा॰ ।

**हिंस्र** त्रि॰ हिन्स-र । १हिंसाशीले अमरः । २घोरे ३शठे ४भीमसेने ५हरे पु॰उणा॰ । ६मांस्यां ७काकादन्यां ८जटामांस्याम् ९एलुवालुकायां १०गवेधुकायां ११शिरायाम् १२मांस्यां च स्त्री शब्दच॰ । [अहिक्किष्ट ।

**हिक्क** कूजने भ्वा॰ उ॰सक॰ सेट् । हिक्कति ते अहिक्कीत्

**हिक्क** हिंसायां चु॰आ॰सक॰ सेट् । हिक्कयते अजिहिक्कत ।

**हिक्का** स्त्री हिगिति शब्दं करोतीति पृषो॰ । रोगभेदे (हेचकी) अमर ।

तन्निदानादिकं भावप्र॰ उक्तं यथा

"अथ हिक्काधिकारः । तत्र हिक्कायाः विप्रकृष्टं निदानमाह "विदाहिगुरुविष्टम्भिरूक्षाभिष्यन्दिभोजनैः । शीतपानाशनस्नानरजोधूमातपाऽनिलैः । व्यायामकर्मभाराध्ववेगाघातापतर्पणैः । हिक्का श्वासश्च कासश्च नृणां समुपजायते" । अपतर्पणमनशनादि । संप्राप्तिमाह "वायुः कफेनानुगतः पञ्च हिक्काः करोति हि । अन्नजां यमलां क्षुद्रां गम्भीरां महतीं तथा" । सामान्यलक्षणमाह "मुहुर्मुहुर्वायुरुदेति सस्वनं यकृत्प्लिहान्त्राणि मुखादिवाक्षिपन् । सघोषवानाशु हिनस्त्यसून्यतस्ततस्तु हिक्केत्यभिधीयते बुधैः" । वायुरत्र प्राणो बोद्धव्यः । उदेति ऊर्द्ध्वं याति । सस्वनः शब्दवान् । ऊर्द्ध्वगमनं विशिनष्टि यकृदित्यादि प्लिह इति शब्दोऽप्यस्ति दीर्घत्वं कस्मात् । मुखादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी तेन यकृत्प्लीहान्त्राणि मुखमानीय आक्षिपन् निःसारयन् इवेत्यर्थः । वायुः दोषवान् दोषोऽत्र कफः तद्वान् वायुः कफेनानुगत इति सम्प्राप्तिः । हिनस्तीति हिक्का पृषोदरादित्वात् पचिः हिगिति शब्दं करोतीति वा । पूर्वरूपमाह "कण्ठोरसोर्गुरुत्वञ्च वदनस्य कषायता । हिक्कानां पूर्वरूपाणि कुक्षेराटोप एव च" । वदनस्य कषायता वातात् । अन्नजाल्लक्षणमाह "पानान्नैरतिसंयुक्तैः सहसा पीडितोऽनिलः । हिक्कयत्यूर्द्ध्वगो भूत्वा तां विद्यादन्नजां भिषक्" अनिलः प्राणो वायुः । यमलाहिक्कामाह "चिरेण यम-

लैर्वेगैर्या हिक्का सम्प्रवर्त्तते । कम्पयन्ती शिरोग्रीवा यमला ता विनिर्दिशेत्"। क्षुद्रामाह "विकृष्टकालैर्या वेगै र्मन्दैः समभिवर्त्तते । क्षुद्रिका नाम सा हिक्का जत्रु मूल प्रधाविता" । विकृष्टकालै' चिरेण । जत्रुः कण्ठो रसो' सन्धिः । गम्भीरामाह "नाभिप्रवृत्ता या हिक्का घोरा गम्भीरनादिनी । अनेकोपद्रववती गम्भीरा नाम सा स्मृता" । अनेकोपद्रववती तृष्णाज्वरादियुक्ता । महतीमाह "मर्माणि पीडयन्तीव सततं या प्रवर्त्तते । महाहिक्केति सा ज्ञेया सर्वगात्रप्रकम्पिनी" । मर्माणि वस्तिहृदयशिरःप्रभृतीनि । असाध्यत्वमाह "आयम्यते हिक्कतो यस्य देहो दृष्टिश्चोर्द्ध्व" तायते नित्यमेव । क्षीणोऽन्नद्विट् क्षौति यश्चातिमात्रं तौ द्वौ चान्त्यौ वर्जयेद्धिक्कमानौ । आयम्यते विस्तार्यत इव तौ द्वाविति आयम्यत इत्यादिना नित्यमेवेत्यन्तेनैको हिक्कमानः । क्षीण इत्यादिनाऽतिमात्रमित्यन्तेनापर । तौ द्वौ अन्त्यौ च गम्भीरया महत्याहिक्कया हिक्कमानौ वर्जयेत् । अपरञ्च "अतिसञ्चितदोषस्य भक्तच्छेदकृशस्य च । व्याधिभिः क्षीणदेहस्य वृद्धस्यातिव्यवायिन । आसाञ्च या समुत्पन्ना हिक्का हन्त्याशु जीवितम् । यमिका च प्रलापार्त्तिमोहतृष्णासमन्विता" । साध्यत्वमाह "अक्षीणश्चाप्यदीनस्य स्थिरधात्विन्द्रियस्य च । तस्य साधयितुं शक्या यमिका हन्त्यतोऽन्यथा" ।

हिङ्गु न० हिमं गच्छति गम-डु नि० । (हिङ्) रामठवृक्षे तस्य निर्यासे अमरः यस्य निर्यासो हिङ्गुद्रव्यम् । "हिङ्गूष्णं पाचनं रुच्यं तीक्ष्णं वातबलासनुत् । रसे पाके च कटुकं स्निग्धञ्च वह्निदीपनम् । शूलगुल्मोदरानाहकृमिघ्नं पित्तवर्द्धनम्" भावप्र० । "हिङ्गु तीक्ष्णं कटूष्णं गुल्माध्मानविबन्धनुत् । लघूष्णं पाचनं स्निग्धं दीपनं कफवातजित्" राजनि० २पर्णबद्धे भावप्र०

हिङ्गुनाडिका स्त्री हिङ्गुन नाडी इव नाडी यस्याः कप् । नाडीहिङ्गौ राजनि० ।

हिङ्गुनिर्यास पु० हिङ्गुन इव निर्यासोऽस्य । १निम्बवृक्षे अमरः द्रुम० । २हिङ्गुवृक्षनिर्यासे च (हिङ्) ।

हिङ्गुपत्र पु० हिङ्गुन इव पत्रमस्य । १इङ्गुदीवृक्षे राजनि० (हिङ्गुपात) २वृक्षभेदे स्त्री ङीप् भरतः ।

हिङ्गुपर्णी स्त्री हिङ्गुन इव पर्णमस्याः गौरा० ङीष् । वंशपत्राम् रत्नमाला ।

हिङ्गुल पुंन० हिङ्गु मर्द्दनं लाति ला-क । रक्तवर्णकद्रव्यभेदे अमरः २वार्त्ताक्यां शब्दचाद्म स्त्री ङीप् वर्णकभेदे तस्य माधनादिक भावप्र० उक्तं यथा "मेषीक्षीरेण दरदमम्लवर्गैश्च भावितम् । सप्त वारान् प्रयत्नेन शुद्धिमायाति निश्चितम्" । एवं शोधितस्य हिङ्गुलस्य गुणाः । "तिक्तं कषायं कटु हिङ्गुलं स्यात् नेत्रामयघ्नं कफपित्तहारि । हृल्लासकुष्ठज्वरकामलाघ्न प्लीहामवातौ च गरं निहन्ति" । अथ हिङ्गुलात् सूतकर्षविधि "निम्बूरसैर्निम्बदलरसैर्वा याममात्रकम् । दृष्टा दरदमूर्द्धन्तु पातयेत् सूतयुक्तिवत् । तत्रोर्द्ध्वपिठरीलग्नं गृह्णीयाद्रसमुत्तमम् । शुद्धमेव हितं सूत सर्वकर्मसु योजयेत्" । तल्लक्षणं दरदशब्दे ३४७१पृ० दृश्यम् । सतीदेहस्य ब्रह्मरन्ध्रगतस्थाने ३देवविशेषे स्त्री (हिङ्गलाट) "ब्रह्मरन्ध्रं हिङ्गुलाया देवता भीमलोचना । कोटवी सा महामाया त्रिगुणा या दिगम्बरी" पीठमा० ।

हिङ्गुलु पुंन० हिङ्गु तदर्थं लाति ला-डु । (हिङ्गुल) वर्णकद्रव्ये अमरः ।

हिङ्गुसिराटिका स्त्री हिङ्गुन इव सिरां पत्रसिरामटति अट-ण्वुल् अत इत्वम् । वंशपत्राम् रत्नमा० ।

हिङ्गूल न० हिङ्गु+ऊल्-पृषो० । मधुरमूले (आलु) शब्दच० ।

हिज्ज पु० हिनोति हि-क्विप् तथा सन् जायते जन-ड कर्म० । हिज्जलवृक्षे शब्दर० । [भेदे (हिजल) जटा० ।

हिज्जल पु० हि-क्विप् हि । हिजलादि लर्ष यस्य । वृक्ष०

हिञ्जीर पु० हस्तिपादबन्ध पेमच० । [अहिंहिस्रः ।

हिड गतौ भ्रमणे भ्वा० आ० सक० सेट् इदित् । हिण्डते

हिडिम्ब पु० राक्षसभेदे स हि भीमेन हतः २तद्भगिन्यां स्त्री

हिडिम्बजित् हिडिम्ब राक्षसभेदं जितवान् जि-क्विप् । भीमसेने हि हिडिम्बकम् अटतयाऽस्य । [भार० आ०

हिडिम्बापति पु० ६त० । १हनुमति शब्दर० २भीमसेने

हिण्डन न० हिडि-ल्युट् । १भ्रमणे २रमणे मेदि० ३शयने च विश्वः । [वार्त्त हारा०

हिण्डिक पु० हिडि-इन् हिण्डी कायति कै-क । ज्योतिः

हिण्डि(ण्डी)र पु० हिडि-इरन् ईरन् वा । १समुद्रफेने अमर । २वार्त्ताकौ ३पुरुषे मेदि० ४रुचके च शब्दा० ।

हिण्डी स्त्री हिडि-इन् ङीप् । दुर्गायां त्रिका० ।

हिण्डीप्रियतम पु० ६त० । शिव शब्दर० हिण्डीपत्यादयोऽप्यत्र । [हनुमन्त च ।

हित त्रि० धा-क्त हि-क्त वा । १गते २पथ्ये ३इष्टसाधने

हितक पु० हित+स्वार्थे क । शिशौ शब्दर० ।

**हितकारिन्** त्रि॰ हितं करोति कृ-णिनि । शुभकारके ।

**हितप्रणी** पु॰ हितं प्रणयति प्र+णी क्विप् । चारे शब्दर॰ ।

**हितावली** स्त्री हितम् आवलयति आ+वल–इन् ङीप् । कार्यभेदे अमर॰ । [कारिणि स्त्रियां ङीप् ।

**हितैषिन्** त्रि॰ हितमिच्छति इष–णिनि । हितेच्छा

**हितोपदेश** पु॰ हितस्य इष्टसाधनस्य उपदेशः । १हितस्य उपदेशे विष्णुशर्मकृते २नीतिग्रन्थभेदे च ।

**हिन्ताल** पु॰ हीनस्तालो यस्मात् पृषो॰ । (हेँताल) इति ख्याते अमर॰ "हिन्तालो मधुरः शीतः कफहृत् पित्तदाहनुत् । श्रमतृष्णापहारी च शिशिरो वातदोषकृत्" राजनि॰ ।

**हिन्दोल** पु॰ हिल्लोल+अच् पृषो॰ । १श्रावणशुक्लपक्षे विहित दोलनयन्त्रे च भगवतो दोलनरूपे २उत्सवभेदे ३रागभेदे च सङ्गीतदा॰ । ४दोलायां स्त्री स्वार्थे क । यानभेदे जटा॰ ।

**हिन्दु** पु॰ हीनं दूषयति दुष+डु पृषो॰ । जातिभेदे । "पञ्चभाष्यायमन्वास्तु प्रोक्ताः पारस्यभाषया । अष्टौ कारणताशीतिर्यथा मनुसाधनात् कलौ । यस्य ख्याना॰ यत्र भोरा भव यावा सप्तावला॰ । हिन्दुधर्मप्रलोप्तारो जायन्ते चक्रवर्त्तिनः । हीनञ्च दूषयत्येव हिन्दुरित्युच्यते प्रिये ! । पूर्वाम्नाये नवशत षडशीति प्रकीर्त्तिताः । फिरिङ्गभाषया मन्त्रास्तेषां संसाधनात् कलौ । अधिपा मण्डलानाञ्च संग्रामेष्वपराजिताः । इंरेजा नवषट् पञ्च लण्ड्रजाश्चापि भाविनः" मेरुतन्त्रे २३प्र॰ । अप्रमाणमिदम् ।

**हिम** न॰ हि–मक् । १तुषारे अमर॰ । २चन्दने ३शीतलस्पर्शे ४तद्वति त्रि॰ अमरः । ५पद्मकाष्ठे ६रेणुकायाम् ७भद्रमुस्तायाम् ८नागरमुस्तायां ९दुष्कायां १०च पक्षायां च स्त्री राजनि॰ । ११चन्दनवृक्षे पुं॰ हेमच॰ १२कर्पूरे पुं॰ राजनि॰ ।

**हिमक** पु॰ हिमेन कायति कै–क । विकङ्कतवृक्षे राजनि॰ ।

**हिमकर** पु॰ हिमाः कराः किरणा यस्य हिमं करोति कृ–अच् वा । १चन्द्रे २कर्पूरे च राजनि॰ । हिमकिरणादयोऽप्यत्र ।

**हिमकूट** पु॰ हिमस्य कूटं यत्र । १शिशिरर्त्तौ राजनि॰ । हिमस्य कूटमत्र । २हिमगिरौ हिमालयपर्वते ।

**हिमगिरि** पु॰ हिमस्य गिरिः हिमप्रधानो वा गिरिः । हिमालयपर्वते हिमपर्वतादयोऽप्यत्र ।

**हिमज** पु॰ हिमात् हिमालयात् जायते जन–ड । १मैनाकपर्वते । २पार्वत्यां ३रुद्राण्यां स्त्री मेदि॰ । हिमे हिमकाले जायते जन–ड । ४क्षीरिण्यां लतायां स्त्री राजनि॰ ।

**हिमझण्टि** पु॰ झट इन् कर्म॰ । कुज्झटौ हारा॰ ।

**हिमतैल** पु॰ हिमवीर्य्यं तैलम् । कर्पूरजाते तैले राजनि॰ ।

**हिमदुग्धा** स्त्री हिमवीर्य्यकरं दुग्धमस्याः । क्षीरिण्याम् राजनि॰ ।

**हिमदुर्दिन** न॰ हिमकृतं दुर्दिनम् शाक॰ । हिमपातेन दुष्करे दिने कुज्झटिकायुक्तदिने शिका॰ । [राजनि॰

**हिमद्रुम** पु॰ हिमप्रधाने जायमानः द्रुमः । निम्बवृक्षे

**हिमप्रस्थ** पु॰ हिमं शीतलः प्रस्थो यस्य । हिमालयपर्वते हेमच॰ । [राजनि॰ ।

**हिमबालुक** पु॰ हिममयी बालुकेव अंशो यस्य । कर्पूरे

**हिमबालुका** स्त्री हिमस्य बालुकेव । कर्पूरे अमर॰ ।

**हिमवत्** पु॰ हिमानि प्राचुर्य्येण सन्त्यस्य मतुप् मस्य वः । हिमालयपर्वते हेमच॰ ।

**हिमवत्सुत** पु॰ ६त॰ । १मैनाकपर्वते २गङ्गायाम् ३उमायाञ्च स्त्री । "गङ्गा हिमवतो जज्ञे सर्वलोकैकपावनी । भागीरथ्यादिभेदेन लेभे पुत्रीं महेश्वरीम्" देवीपु॰ २अ॰ ।

**हिमशर्करा** पु॰ हिमप्रधाना शर्करा शाक॰त॰ । यावनाले राजनि॰ ।

**हिमशैल** पु॰ हिमप्रधानः शैलः । हिमालये ।

**हिमशैलजा** स्त्री हिमशैलाज्जायते जन–ड । १पार्वत्यां २रुद्राण्यां ३गङ्गायाम् । [(बरफ) पदार्थे च अमर॰ ।

**हिमसंहति** स्त्री ६त॰ । १हिमसमूहे २हिमेन जलघनीभूते

**हिमहासक** पु॰ हिमं हसति शीतवीर्य्यत्वात् हस–ण्वुल् । हिन्तालवृक्षे जटा॰ । [राजनि॰ ।

**हिमांशु** पु॰ हिमा अंशवोऽस्य । १चन्द्रे अमरः २कर्पूरे च

**हिमाभ्रभिख्य** न॰ हिमाभ्रौ इवाभिख्या शोभा यस्य । रजते हेमच॰ । तस्य श्वेतत्वात् तथात्वम् ।

**हिमागम** पु॰ हिमस्यागमो यत्र । हेमन्ते कृष्णपक्षादिमामासाके ऋतौ राजनि॰ ।

**हिमाद्रिजा** स्त्री हिमाद्रौ हेमाद्रेर्वा जायते जन–ड । १क्षीरिण्यां राजनि॰ । २पार्वत्यां ३गङ्गायाञ्च ।

**हिमाद्रितनया** स्त्री ६त॰ । १दुर्गायां २गङ्गायाञ्च हिमाद्रिजादयोऽप्यत्र । ३मैनाके पु॰ ।

**हिमानी** स्त्री हिमानां महतिः हिम+ङीप् आनुक् च । हिमसमूहे अमर "आनता यत्र तत्र हिमानी" नकुट ।

**हिमाराति** पु॰ ६त॰ । १सूर्य्ये २अग्नौ मेदि॰ ३चित्रकवृक्षे ४अर्कवृक्षे च ।

**हिमालय** पु० हिमानामालयः। १हिमवत्पर्वते शिक्षा०। हिमप्रधान आलया यस्य। २शुक्लखदिरे शब्दच०। ३भूम्यामलक्यां स्त्री राजनि०। स च नगः भारतवर्षस्य सीमापर्वतः। जम्बुद्वीपशब्दे दृश्यम्। [राजनि०।

**हिमाज** न० हिमकाले अप्सु-जायते जन-ड। उत्पले

**हिमावती** स्त्री हिमं हिमवीर्यं विद्यतेऽस्य सेवने मतुप् मस्य वः सञ्ज्ञायां दीर्घः। स्वर्णक्षीर्याम् अमरः।

**हिमाश्रया** स्त्री हिमं हिमवीर्यमाश्रयति आ+श्रि-अच्। अर्कजीवन्त्याम् राजनि०। कपिलद्राक्षायाम् राजनि०।

**हिमोत्तरा** स्त्री हिममुत्तरं यस्याः सेवने शीतवीर्यकरत्वात्।

**हिमोत्पन्ना** स्त्री हिमे उत्पन्ना। यावनाल्या राजनि०।

**हिमोद्भवा** स्त्री हिमे तत्प्रधानस्थाने उद्भवति उद्-भू-अच्। शट्याम् राजनि०। [मेदि०।

**हिरण** न० हृ-ल्युट् नि०। १रेतसि २स्वर्णे ३वराटके च

**हिरण्मय** त्रि० हिरण्यात्मकम् मयट् नि०। १हिरण्यात्मके स्त्रियां ङीप्। "हिरण्मयी शाललतेव जङ्गमा" भट्टिः। जम्बुद्वीपे नववर्षमध्ये २वर्षभेदे न० त्रिका०। "उत्तरेणेलावृतं नीलः श्वेतः शृङ्गवान् इति त्रयो रम्यकहिरण्मयकुरूणां मर्यादागिरयः प्रागायता उभयतः क्षारोदावधयो द्विसहस्रयोजनपृथव एकैकशः पूर्वस्मात् पूर्वस्मादुत्तरोत्तरं दशांशाधिकांशेन दैर्घ्य एव ह्रसन्ति" भा० ५।१६अ०।

**हिरण्य** न० हिरणमेव स्वार्थे यत्। १स्वर्णे २धुस्तूरे अमरः। ३रेतसि शब्दर०। ४द्रव्ये ५वराटके ६अक्षये ७मानभेदे दशगुणे मेदि० ८अमृते १०धने च।

**हिरण्यकशिपु** पु० दैत्यभेदे। स च कश्यपात् दित्यां जातः "दितेः पुत्रद्वयं जज्ञे कश्यपादिति नः श्रुतम्। हिरण्याक्षस्तु पूर्वो हिरण्यकशिपुस्तथा" "हिरण्यकशिपुर्दैत्यश्चचार परमं तपः। ततो वर्षसहस्राणि निराहारो ऽधःशिराः। तं ब्रह्मा छन्दयामास दैत्यं [illegible] वरेण तु। सर्वामरत्वं वव्रे स ब्रह्मणस्तेन दिवा निशम्। [illegible] सर्वं विविजित्य सर्वदैत्यमाश्रितः। [illegible] ये देवता वर। [illegible] तया दत्तं सर्वदुःखिनम्। [illegible] [illegible]। हिरण्यकशिपुर्दैत्यः [illegible] [illegible]। राजा हिरण्यकशिपुर्दैत्यो [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] हिरण्यकशिपुः [illegible]। अथ

अग्निश्च चन्द्रश्च वायुरिन्द्रो जलं स्वयम्। भूत्वा चकार राज्यं स मन्वन्तरचतुर्दश। तस्यासीत् नरसिंहस्तु मृत्युर्विष्णुः पुरा किल। नखैस्तेन विनिर्भिन्नो नार्ङ्गशृङ्गकान्? नखाः स्मृताः" वह्निपु०।

**हिरण्यकशिपुहन्** पु० हन-क्विप् ६त०। विष्णौ।

**हिरण्यकामधेनु** स्त्री विधानेन हिरण्यरचिता कामधेनुः। तुलादिषोडशमहादानमध्ये दानार्थं हिरण्येन कल्पितायाम् १धेनौ उपचारात् २तद्दाने च। तद्दानविधिः "अथातः सम्प्रवक्ष्यामि कामधेनुविधिं परम्। सर्वकामप्रदं नृणां महापातकनाशनम्। लोकेशावाहनं तद्वद्धोमः कार्य्योऽधिवासनम्। तुलापुरुषवत् कुर्यात् कुण्डमण्डपवेदिकाः। स्वल्पेऽप्येकाग्निवत् कुर्यात् गुरुरेकः समाहितः"। कुण्डमण्डपवेदिका इत्युपलक्षणम्। इह हि देशकालब्राह्मणादिपूजामाल्यधूपाच्छादनगुरु [illegible] त्विग्वरणमधुपर्कदानवेदिकोपरि [illegible] [illegible] तोरणपताकादिकं सर्वं मत्स्यपुराणोक्तं तुलापुरुषदानविहितं वेदितव्यम्। स्वल्पेऽप्येकाग्निवदिति, एकाग्निवत्करणं व्याख्यातम्। "काञ्चनस्यातिशुद्धस्य धेनुं वत्सञ्च कारयेत्। उत्तमा पलसाहस्रैस्तदर्द्धेन तु मध्यमा। कनीयसी तदर्द्धेन कामधेनुः प्रकीर्तिता। शक्तितस्त्रिपलादूर्द्ध्वमशक्तोऽपीह कारयेत्"। अत्र यद्यपि [illegible] परिमाणमनुक्तं तथापि कामधेनुविधानवत् तत्प्रमाणमत्रापि कल्पनीयः। [illegible] [illegible] [illegible] विशेषात् अत्रैव निर्णीयते। तथा च गुडधेन्वादिषु "तदर्द्धेन वत्सः स्यादिति" तत्र तत्र वक्ष्यते। "वस्त्राण्यपि [illegible] गुडप्रस्थसमन्वितम्। [illegible] तां धेनुं [illegible]। कुम्भाष्टकसमोपेतां नानाफलसमन्विताम्"। [illegible], तत्रो व्याख्यातः। "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]

रचैव सर्वैः परितोऽभिजुष्टां हरिद्रया पुष्पफलैरनेकैः । पञ्चाविकासुम्भ्यवर्कराभिः वितानकं चोपरि पञ्च वर्णम् । स्नातस्ततो मङ्गलवेदघोषैः प्रदक्षिणीकृत्य सपुष्पहस्तः । आवाहयेत् ताल्कडपेनुमन्त्रैः द्विजाय दद्यादथ दर्भपाणिः" हेमा० दा०मत्स्यपु० । [हेमच० ।

**हिरण्यकोष** पु० हिरण्मयस्य कोष इव । कृताकृतस्वर्णरौप्ये

**हिरण्यगर्भ** पु० हिरण्मयं स्वर्णमयाण्डं गर्भं उत्पत्तिस्थानमस्य । १चतुर्मुखे ब्रह्मणि तस्य हैमाण्डप्रभवत्वात्तथात्वम् "तदण्डमभवद्धैमं सहस्रांशुसमप्रभम् । तस्मिन् जज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः" मनूक्तेः । तस्मादेवोद्भव- महादानमध्ये दानार्थं स्वर्णादिना कल्पित २हिरण्मयगर्भाख्ये पात्रे ३तत्पात्रप्रदाने ४शालग्रामशिलाभेदे च शालग्रामलक्ष्मणम् । तद्दानविधि हेमा०दा०मत्स्यपु० "अथातः सम्प्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम् । हेमा हिरण्यगर्भाख्यं महापातकनाशनम् । पुण्यं दिनमथासाद्य तुलापुरुषदानवत् । ऋत्विग्मण्डपसम्भारभूषणाच्छादनादिकम् । कुर्यादुपोषितस्तद्वल्लोकेशावाहनं बुधः । पुण्याहवाचनं कृत्वा तद्वत् कृत्वाधिवासनम्" । अत्र देशकालशुद्धिश्राद्धविप्रादिपूजामाल्याभिषापनगुरुऋत्विग्वरणमधुपर्कदानकुण्डमण्डपवेदिसम्भारहोमाधिवासनादि सर्वं हिरण्यगर्भादिषष्टमहादानप्रकृतिभूत मत्स्यपुराणोक्ततुलापुरुषदानविहितं वेदितव्यम् । "न ब्राह्मणैरानयेत् कुण्डं तपनीयमयं शुभम् । द्वासप्तत्यङ्गुलोच्छ्राय हेमपङ्कजगर्भवत् । त्रिभागहीनविस्तारं मयस्तं मुरजाकृति" । कुण्डमिति, हिरण्यगर्भाख्यं पात्रं, तपनीयमयं, स्वर्णमय हेमपङ्कजम् तदेव नाभिपद्मसाध्यं, त्रिभागहीनविस्तारमिति, अष्टाचत्वारिंशदङ्गुलविस्तारमित्यर्थः । मुरजाकृति, मृदङ्गाकृति । आद्यचौरात्रिपूर्त्तिरिति कश्चित् । तत्र एतद्वारे तत्परिमाणे, यद्यपि वातिपूर्त्तिरभ्युच्यते तथापि यजमानप्रवेशेन यथा तत्र परिपूर्णं भवति तथा पूरणीयम् । "रत्नान्यपि वराणि दद्यात् ह्रस्वी तथैव च । हेमनालं सपिटकं बहिरादित्यसंयुतम् । तथैवावरणं नाभेरुपवीतस्य कारयेत् । पार्श्वतः स्थापयेत् तद्धेममण्डं कमण्डलुम्" । रत्नान्यपि, इत्यादि कथ्यते कर्त्तव्यम् । तानि कान्तिमानि कथ्यन्ते रत्नानि, कथयन्तीति । अत्र एविंशमिति केचित् रत्नानि वस्त्र पवित्राणि, दपिटक, मण्डपाधिष्ठं वहिरिति । हेमदण्डाद् दाहमात्रे वार्जन स्थापयेदित्यनेन सम्बन्धः । वह्निभास्करसंयुतमिति च पाठान्तरम् "वह्निभास्करयोर्लक्षणं ब्रह्माण्डदाने वक्ष्यते वह्निभास्करसंयुतमिति,वा पाठ तदा स्थाप्य वक्ष्यः" । तत्र स्थापमपि तत्रैव, नाभेरावरणमिति, नाभ्यावरणार्थं सौवर्णं वस्त्रं दामादीन्यपि सुवर्णमयान्येव कार्याणि । "पद्माकारं विधानं स्यात् समन्तादङ्गुलाधिकम् । मुक्तावलीसमोपेत पद्मरागदलान्वितम् । तिलद्रोणोपरिगतं वेदीमध्ये ततोऽर्चयेत्" । द्रोणः परिभाषायां व्याख्यातः । इह खलु हिरण्यगर्भनिर्माणसुवर्णपरिमाणस्यानाम्नानात् यावता यजमानस्य प्रवेशावारणोपायिकं कुण्डं भवति तावता घटनीयं, तच्च वेदिकामध्ये लिखितचक्रोपरि तिलद्रोणं निधाय तदुपरि संस्थाप्य पूजयेत् । अथ तुलापुरुषदानतदधिवासनदिनादन्येद्युर्ब्राह्मणवाचनं विधाय पूर्वोक्तहोमादिकर्मशेषसमाप्तिं कुर्यात् । ततश्च कुण्डसमीपवर्त्तिकलशजलैः पूर्ववदभिषेक, तदुच्यते । "ततो मङ्गलशब्देन ब्रह्मघोषरवेण च । सर्वौषध्युदकस्नानं स्नापितो वेदपुङ्गवैः" । सर्वौषध्य, व्याख्याता०, "शुक्लमाल्याम्बरधर सर्वाभरणभूषितः । इममुच्चारयेन्मन्त्रं गृहीतकुसुमाञ्जलि० । नमो हिरण्यगर्भाय हिरण्यकवचाय च । सप्तलोकसुराध्यक्ष । जगद्धात्रे नमो नमः । भूर्लोकप्रमुखा लोकास्तव गर्भे व्यवस्थिता० । ब्रह्मादयस्तथा देवा नमस्ते विश्वधारिणे । नमस्ते भुवनाधार । नमस्ते भुवनाश्रय । । नमो हिरण्यगर्भाय गर्भे यस्य पितामहः । यतस्त्वमेव भूतात्मा भूतेभूते व्यवस्थित । तस्मात् मामुद्धराशेषदुःखसंसारसागरात् । एवमामन्त्र्य तन्मध्यमाविश्याथ उदङ्मुख । धृत्वा परिसंख्याय धर्मराजचतुर्मुखौ । जानुमध्ये शिरः कृत्वा तिष्ठेदुच्छ्वासपञ्चकम्" । धर्मराजोऽत्र सुवर्णमय०, तद्वदत्र तुलापुरुषेऽभिहितं चतुर्मुखोऽपि सौवर्ण०, तद्वदत्र ब्रह्माण्डदाने वक्ष्यते । तत्र दक्षिणपार्श्वे धर्मराज०, वामपार्श्वे चतुर्मुख इति । "गर्भाधानं पुंसवनं सीमन्तोन्नयनं तथा । कुर्युर्हिरण्यगर्भस्य ततस्ते द्विजपुङ्गवाः" । अनवलोकनमपत्र विधेयं, एतेषु, गर्भाधानादिषु वस्त्राच्छेत् स्नानकर्मादिषु, पञ्चपुण्यमद्घोष्यमाणपापनाशनम् गीतमङ्गलशब्देन गुरु बलोत्थाप्य तत० । जातकर्मादिका कुर्यात् क्रिया० षोडश चापरा:" । तासामभिधानं । जातकर्म१ नामकरण२ निष्क्रमण३ अन्नप्राशन४ चूडाकर्म५ उपनयन६ प्राजापत्य७ सौम्य

आग्नेयं८ सौम्यं१० इति, चत्वारि४ वेदव्रतानि गोदानं१५ वैशान्त१६ चेति द्वादश, पूर्वोक्तश्च इत्युभयेषु षोडशत्वम्। "कृत्वाऽर्द्धकं च गुरवे दत्त्वा मन्त्रमिमं जपेत्। नमो हिरण्यगर्भाय विश्वगर्भाय ते नमः। चराचरस्य जगतो गृहभूताय वै नमः। मत्तोऽयं जनितः पूर्वं मर्त्यधर्मा द्विजोत्तमः। त्वद्गर्भसम्भवादेष दिव्यदेहो भवाम्यहम्। चतुर्भिः कलशैर्भूयस्ततस्ते द्विजपुङ्गवाः। स्नानं कुर्युः प्रसन्नाश्च सर्वाभरणभूषिताः"। कलशैः कुण्डसमीपस्थितैरेव, स्नानं कुर्युर्यजमानस्येति शेषः "देवस्येति मन्त्रेण स्थितस्य कनकासने। अद्य जातस्य तेऽङ्गानि अभिषेक्ष्यामहे वयम्। दिव्येनानेन वपुषा चिरञ्जीव सुखी भव। ततो हिरण्यगर्भं तं तेभ्यो दद्याद्विचक्षणः"।

**हिरण्यनाभ** पु० हिरण्यं नाभौ यस्य अच्समा०। मैनाकपर्वते हेमच०।

**हिरण्मय** हिरण्यस्य विकारः तदात्मकं वा मयट् वेदे निपातात् मलोपः। १हिरण्यात्मके २स्वर्णविकारे च "हिरण्ययेन सविता रथेन" यजु० ३३।४३ स्वर्णमये "अथ य एष हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते" छान्दो० उ०।

**हिरण्यरेतस्** पु० हिरण्यं रेतो यस्य। १वह्नौ २चित्रकवृक्षे च अमरः। अग्निरेतस्शब्दे दृश्यम्। ३सूर्ये मेदि० ४अर्कवृक्षे ५शिवे जटा०।

वह्नेस्तत्त्वात्मकत्वं यथा "यत्पीतं वीतिहोत्रेण वीर्य्यं त्यक्तं पिनाकिना। तेनाक्रान्तोऽभवत् सद्यः मन्दतेजा हुताशनः"। "हुताशनोऽपि च भयाद् यत्र तत्र परिभ्रमन्। पञ्च वर्षसहस्राणि ध्यात्वा ते हव्यभुक् ततः। गात्रस्रोतांसि रक्तानि मेदोमज्जास्थिरूपया। रोमाणि चास्थिमज्जाद्याः सर्वे जाता हिरण्मयाः। हिरण्यरेता सोऽप्यन् विख्यातः पावकस्ततः" वामनपु० ५४ अ०।

**हिरण्यवर्णा** स्त्री हिरण्यस्येव वर्णो यस्याः। १नदीभेदे हेमच० २हेमतुल्यवर्णयुते त्रि० "हिरण्यवर्णां हरिणीम्" श्रीसू०।

**हिरण्यबाहु(हु)** हिरण्यं बाहयति प्रापयति भक्तान् हिरण्यवर्णौ बाहू इव वा यस्य। १महादेवे २शोणनदे च अमरः।

**हिरण्याक्ष** पु० कश्यपस्य पुत्रे दैत्यभेदे। हिरण्यकशिपुशब्दे दृश्यम्। स च वराहरूपेण विष्णुना हतः। "कृतो हिरण्याक्षवधः ... विष्वक्सेना। हिरण्याक्षो वराहे निहतो ... बहु" भाग० ७।१अ०।

**हिरण्याश्व** पु० हिरण्यनिर्मितोऽश्वः। महादानोक्तमहादानमध्ये दानार्थं स्वर्णादिना १कल्पितेऽश्वे २तद्दाने च। "अथातः संप्रवक्ष्यामि हिरण्याश्वविधिं परम्। यस्य प्रदानाद्भुवनमनन्तफलमश्नुते। पुण्यां तिथिमथासाद्य कृत्वा ब्राह्मणवाचनम्। लोकेशावाहनं कुर्यात् तुलापुरुषदानवत्। ऋत्विग्मण्डपसम्भारभूषणाच्छादनादिकम्। स्वल्पैकाग्निवत् कुर्याद्धेमवाजिमखे बुधः"। आदिशब्देन देशकालद्विजगुर्वादिपूजागुरुवरणमधुपर्कदानवेदिकोपरिचक्रलेखनवितानतोरणपताकाधिवासनादि मत्स्यपुराणोक्ततुलापुरुषदानविहितं कर्त्तव्यं, स्वल्पैकाग्निवदिति, व्याख्यातं, "स्थापयेद्वेदमध्ये तु कृष्णाजिनतिलोपरि" कृष्णाजिननिहितद्रोणपरिमिततिलोपरीति विज्ञेयम्। "कौशेयवस्त्रसंवीतं कारयेद्धेमवाजिनम्। शक्तितस्त्रिपलादूर्द्ध्वं यावच्छतपलाद् बुधः। पादुकोपानहच्छत्रचामरासनभाजनैः। पूर्णकुम्भाष्टकोपेत माल्येक्षुफलसंयुतम्। शय्यां सोपस्करां तद्वदुभयाश्वाङ्गसंयुतम्"। शय्योपस्करा विविधास्तरणोपधानवस्त्रफलपुष्पकुङ्कुमकर्पूरागुरुचन्दनताम्बूलदर्पणकङ्कतिकाचामरव्यजनासनपादुकाछत्रपात्रसिक्थकोपानद्युगलताम्रघटिकादिजलपात्रदीपिकावितानादयः। माल्येक्षुसंयुतामिति, उपर्य्युक्तद्रव्यं सौवर्णमश्वं कुर्य्यादित्यर्थः। "ततः सर्वौषधिस्नातस्वलंकृतं ब्रह्माण्डदाने "ततः सर्वौषधिस्नानस्नापितो वेदपुङ्गवैः। इममुच्चारयेन्मन्त्रं गृहीतकुसुमाञ्जलिः"। इहापि पूर्वोद्दुरभिवासनं विधाय द्वितीयदिवसे पूर्ववत् पुण्याहवाचनादिपूर्वोक्तमन्त्रं पर्य्यन्तं कृत्वा, पुनः समापयेत्। अथ सर्वौषधिजलस्नातं यजमानं ... पद्मयोकृत्य ... मन्त्रमुदीरयेत्। "नमस्ते सर्वदेवेश! वेदाहरणलम्पट!। वाजिरूपेण मामस्मात् पाहि संसारसागरात्। त्वमेव सप्तधा भूत्वा छन्दोरूपेण भास्करम्। यस्माद्वहसि लोकांस्त्वमतः पाहि सनातन!"। एवमुच्चार्य्य गुरवे तमश्वं विनिवेदयेत्। दत्त्वा पापक्षयं ज्ञानान्निर्मध्यन्ति नाव्ययम्। गोभिर्विभवतः सर्वान् ऋत्विजश्चाप्यपूजयेत्। सर्वमाल्योपकरणं गुरवे विनिवेदयेत्। ... कृत्वा ... नैवेद्यानि ... पुराणश्रवणं ... वेदब्राह्मणवादतः"। ... ऋत्विग्भ्यः दक्षिणां दत्त्वा, ... विभवतः ... सर्वान् ... पूजयेत्, ... विनिवेदयेत्

र्णं धान्यासादन गम्यते, गुरवे निवेदयेदिति, स्वल्प द्रव्यदाने आचार्यायैव सर्वं प्रदाय ऋत्विग्भ्यो यथाशक्ति सुवर्णं दद्यात्। सहस्रपला द्रव्यदाने तु प्रत्येकं वहुशस्त्वा, स्वल्पतरेष्वेकाग्निनापि द्रष्टव्यम्" हेमा० दा०

**हिरण्याश्वरथ** पु० हिरण्येन निर्मितः अश्व तद्युक्तरथः। तुलादिषोडशमहादानमध्ये दानार्थं स्वर्णादिना १कल्पित सुवर्णमयाश्वयुक्तरथे २तद्दाने न०। तद्विधिर्यथा "अथातः सम्प्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम्। हिरण्याश्वरथं नाम महापातकनाशनम्। पुण्यं दिनमथासाद्य कृत्वा ब्राह्मणवाचनम्। लोकेशावाहनं कुर्यात् तुलापुरुषदानवत्। ऋत्विग्मण्डपसम्भारभूषणाच्छादनादिकम्"। तुला पुरुषदानवदिति, मत्स्यपुराणोक्ततुला पुरुषदानवदेतिकर्त्तव्यम्, आदिपदस्यापि पूर्ववदेव व्याख्या "कृष्णाजिने तिलान् कृत्वा काञ्चनं कारयेद्रथम्। सप्ताश्वं चतुरश्वं वा चतुश्चक्रं सकूबरम्। इन्द्रनीलेन कुम्भेन ध्वजदण्डेन संयुतम्। लोकपालाष्टकोपेतं पद्मरागदलान्वितम्"। अत्र तिलानां रथस्य च परिमाणापेक्षाया पुरुषेच्छया नियमः प्रकृतौ परिमाणा श्रवणात्, केचित् तु सन्निधानात् हेमहस्तिरथादि दानस्थितं तिलानां द्रोणपरिमाणत्वमिह वदन्ति। कूबरं युगाधारकाष्ठम्। ध्वजो दण्ड, स च रथस्य सौवर्णत्वात् सौवर्ण एव तथा चोपरिस्थितेन इन्द्रनील मणिमयेन कलशेन युक्तः कर्त्तव्यः। लोकपालाष्टकमुक्त तुलापुरुषदाने, "चत्वारः पूर्णकलशा धान्यान्यष्टौ दशैव तु। भोज्यवस्त्रयुक्तमास्तृतादिवितानकम्। माल्येक्षु फलसंयुक्तं पुरुषेण समन्वितम्। यो यद्भक्तः पुमान् कुर्यात् स तद्ध्यानाधिवासनम्"। किरानम्य पक्षयर्थं, पूर्व रक्षोपनाकार सौवर्णरथे स्थापनीयं। वत्सापानकफाट्राण। "न मधुप्रभृति साई दद्यात् सवनसवम्। सम रश्मिवाहुक गर्भिन कारयेद्बुधः"। आर पवनक्ष्मृत्यम्, एवम् सुवर्णमय ध्वजदण्ड लोकपालाष्टकसंयुक्तमिदम् वेदितव्यम्। 'दशमो रथमुखे चतुर्भिरेव वाजिभि। इत्यादय पुन दद्या द्वे पिधिहस्ताभ्यामित्यर्थः, इन्द्रेण मित हितन द्वापर दश तपने चतुरश्वर्गे च इन्द्रनीलमयकृम्भो ध्वजे कार्यः, कलशपक्षे हेमकुम्भ इति व्यवस्था। "चक्र रक्षाकृतौ तस्य तुरगस्थावपादिनौ। पुण्यं काल ततः प्राप्य त्रिः कृत्वा प्रदक्षिणम्'" हृदे। पञ्चवाद्यमरो दद्या

दिमं मन्त्रमुदीरयेत्"। हेमा० दा० मत्स्यपुराणोक्तम्।

**हिरुक्** अव्य० हि-बा० उक् रुट् च। १वर्जने २व्यागे मनो० ३विनार्थे ४मध्यार्थे ५सामीप्ये च अमर। ६अयमे शब्दच०

**हिल** भावकरणे तु०प०अक०सेट्। हिलति अहेलीत्।

**हिलमोचि(ची)** स्त्री हिल-क मुच-इन् कर्म० वा ङीप् (हेलेञ्चा) शाक शब्दर० अर्थं क तत्रैव शब्दच०। "शोथ कुष्ठ कफ पित्तं हरेत् हिलमोचिका" भावप्र०।

**हिल्ल** पुंस्त्री० हिल बक्। मराधिपमे शब्दच०। स्त्रियां ङीष्

**हिल्लोल** दोलने अद०चु०उभ०सक० सेट्। हिल्लोलयति ते अजिहिल्लोलत् त।

**हिल्लोल** पु० हिल्लोल-अच्। १तरङ्गे "हृदि कृत्वा स्मरः पादौ करभ्यां धारयेत् करौ। अङ्गेन ताडयेद्योनि मस्यो हिल्लोलसंज्ञक" रतिम० उक्ते २रतिबन्धभेदे। अच्। ३दोलने।

**हिल्वला** स्त्री इल्वला+पृषो०। मृगशिरोनक्षत्रशिरोऽवस्थे पञ्चतारात्मके कगव्यावे शब्दर०। [चोर्।

**हिव** प्रीणने भ्वा० प० सक० सेट् इदि। हिन्वति अहि-

**हिवुक** न० हिवि-उकक् नि०। लग्न चतुर्थे स्थाने ज्यो०।

**हिस** वधे वा चु० उ० पक्षे रुधा० प० सक० सेट् इदित्। हिनस्ति हिंसयति ते अहिंसीत् अजिहिंसत् त।

**ही** अव्य० हि-डी। १विस्मये अमर। २दुःखे ३विषादे ४हेतौ मेदि०। ५शोके च शब्दर०।

**हीन** त्रि० परि० हा-क्त तस्य न ईत्त्वम्। १जने २निन्द्ये अमर। ३अधमे त्रि०। व्यवहार ४प्रतिवादिभेदे पु० जटा० "अन्यवादी क्रियाद्वेषी नोपस्थायी निरुत्तरः। आहूतप्रपलायी च हीन पञ्चविधः स्मृत" नारद।

**हीनवादिन्** पु० ६त०। "पूर्ववाद परित्यज्य योऽन्यमालम्बते पुन। वादसंक्रमणाज्ज्ञेयो हीनवादी स वै नर" इत्युक्ते व्यवहार १प्रतिभेदे। मूल हीन०।

**हीनाङ्ग** त्रि० हीनमङ्गं यस्य। सप्ताङ्गो मूढवाङ्गुर हीनकृत विकलाङ्गे" इति स्मृतिः। स्त्रियां टाप् ङीप् च। हीनाङ्गी कृमिविशेषे शब्दच०। (माछि) भरतः।

**हीनाल** पु० हीनमाल अस्य। हिन्ताले शब्दच०। हिन्तालवृक्षे रत्ना०

**हीर** न० हृ-क नि०। १वज्रे २बाणे च। ३सिंहे ४सर्पे पु० हेमच० ५हारे ६शिवे च पु० ७धन्वान्तरे उटेनाम ८द्रुमो मेदि०। दुर्नामारिकायां रत्नाव० ९उपनामि शिवे मे इन्द्रियन्ती स्त्रियां च। जीरक (जीर) शब्द। शब्दच०। हीरा स्मृता रत्ना० २० शब्दम०।

हीराङ्ग पु० हीरमिव दृढमङ्गमस्य । इन्द्रस्य वज्रे शब्दमा० ।

हील न० ही-विस्मयं लाति ला-क । शुक्रे धातौ हेमच० ।

हीलुक न० हिल-उक पृषो० । गोष्ठीभेदे शब्दच० ।

हीही अव्य० ही+द्वित्वम् । १विस्मये २हास्ये च मेदि० ।

हु दाने अदने च जु० प० सक० अनिट् । जुहोति अहौषीत् जुहाव । प्रीणने च । "जुहुधीह पावकम्" किरा० ।

हुङ्कार पु० हु(हू)मित्यव्यक्तशब्दस्य कारः कृ-घञ् । हुमित्यव्ययस्य प्रतिषेधद्योतकशब्दस्योच्चारणे । "मौनव्रतं महाकष्टं हु(हू)ङ्कारेणापि नश्यति" इति पुराणम् दीर्घमध्योऽपि ।

हुड र सीकरणे सक० मज्जने संघाते च अक० तु० कु० प० सेट् । हुडति अहुडीत् जुहोड ऋदित् चङि न ह्रस्वः ।

हुड रोधीकरणे भ्वा० आ० सक० सेट् इदित् । हुण्डते अहुण्डिष्ट । [हौडते अहौडिष्ट ।

हुड गतौ भ्वा० आ० सक० सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः

हुड पु० हुड-क । १मेषे हेमच० । चौरनिवारणार्थं भूमौ निखाते २लौहकीलके च ३सैन्यावस्थाने ४रथोपरि विष्णुमूर्त्त्यागारस्थानरूपे च "पुरी समन्तादिहिता सपताका सतोरणा । सचक्रा सहुडा चैव सयन्त्रध्वजका तथा" भा० व० १५अ० । "चक्राणि योधनयाः हुडा-कारायसस्थानानि भाषाया (हुड़ल)संज्ञानि । अन्ये तु विष्णुमूर्त्त्युपर्यवस्थानरूपाणि हुडा इत्याहुः । सदा-चरन्ति च । "अस्मिन् हुडाग्राणि रथोपरि शृङ्गा-णि विष्णुप्रासादशृङ्गाकाराणि उद्यानः इति नीलक०

हुडुक पु०स्त्री० हुड-बा० उक । १वाद्यभेदे २दात्यूहपक्षिणि ३मत्तजने मेदि० (हुडक) इति ख्याते ४कपाटदण्डे शब्दर० ।

हुडुत् अव्य० हुड-उति । १वृषनर्द्दे २वृषभस्य शब्दे शब्दार्थचि० ।

हुडुम्ब पु० कृ० हुड-अम्ब । अङ्गुलिविष्टे शब्दमा० ।

हुण्ड पु० स्त्री० हुडि-अच् । १व्याघ्रे २ग्रामशूकरे ३राक्षसे च स्त्रियां ङीष् । मूर्खे त्रि० । [अमरः । भावे क्त । होमे न० ।

हुत त्रि० हु-क्त । देवाद्युद्देशेन मन्त्रादिनाऽग्नौ प्रक्षिप्ते घृतादौ

हुतभुज् पु० हुतं अग्नौ प्रक्षिप्तं घृतादि भुङ्क्ते भुज-क्विप् । १वह्नौ २चित्रकवृक्षे च अमरः ।

हुतवह पु० हुतं घृतादिकं वहति प्रापयति देवान् प्रतीति वह-अच् । १वह्नौ हेमच० २चित्रकवृक्षे च अमरः ।

हुताश पु० हुतमश्नाति अश-अण् । १वह्नौ शब्दर० २चित्रकवृक्षे च । ... ३कोपे च "कोऽपि कोपो हुताशनः" कि० स० ।

हुताशनी स्त्री हुताशनस्य उद्दीपनमस्त्यस्यां अच् गौ० ङीष् । फाल्गुनपूर्णिमायां होलाकाशब्दे दृश्यम् ।

हुम् अव्य० हु-डुमि । १स्मरणे २प्रश्ने ३अनुज्ञायां च ४निवारणे मेदि० । "गुरुं हुङ्कृत्य तुङ्कृत्य" स्मृतिः ।

हुर्छ कौटिल्ये भ्वा० प० सक० सेट् । हूर्छति अहूर्छीत् जुहूर्छ । ... क्विपि छलोपे हूः हुरौ हुरः इत्यादि ।

हुल गतौ संवरणे च भ्वा० प० सक० सेट् । होलति अहोलीत् ज्वला० हुलः होल ।

हुलहुली स्त्री हुल-क आभीक्ष्ण्ये द्वित्वम् गौरा० ङीष् । स्त्रीणां मङ्गलध्वनिभेदे (उलुउलु) त्रिका० ।

हुहु(हू) हु-डु नि० । गन्धर्वभेदे पुरा० हाहाहूहूरित्यमरः ।

हूङ्कार पु० हूम्+कृ-घञ् । अस्त्राद्येक शब्दभेदे "हूङ्कारेणैव तं भस्म सा चकाराम्बिका ततः" देवीमा० ।

हूड गतौ भ्वा० आ० सक० सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः । हूडते अहूडिष्ट ।

हूत त्रि० ह्वे-क्त संप्रसारणम् । आहूते शब्दरत्ना० ।

हूति स्त्री ह्वे-क्तिन् संप्रसारणम् । आह्वाने अमरः ।

हून पु० ह्वे-नक् संप्रसारणं च । १म्लेच्छजातिभेदे २तद्देशभेदे च "हूनकूर्चमधिष्ठाय भाष्यदेशे वदाचर" ज्यो० । ३तत्र प्रचलिते स्वर्णमुद्राभेदे दृश्यम् । "रूपाकथ वरभूषम् हूनो यत्र इत्यपि । ... यो ... प्राचारवर्जितः । ... विरात ... पुलिन्द्राद्यास्तु तद्विदा" ... ।

हूम् अव्य० हु-बा० डूमि । १प्रश्ने २वितर्के अमरः ३स्मृतौ ४कोपे ५भये निन्दायाम् अव्ययार्थे चन्द्रको ।

हूर्छन न० हुर्छ-ल्युट् । कौटिल्ये । [ङीष् ।

हूरव पुंस्त्री० हू इति रवो यस्य । शृगाले हेमच० स्त्रियां

हूहु(हू) पु० गन्धर्वविशेषे शब्दर० ।

हृ हरणे भ्वा० उ० द्वि० अनिट् । हरति ते अहार्षीत् अहृत जहार जह्रे हरिष्यति ते । ... हरते ... ।

अनु+अनुकरणे भ्वा० अनुहरते पैतृकमश्वाः ।

अप+दूरीकरणे अपहरति अपहारयति चौर्ये च ।

अभि+आभिमुख्येन हरणे ।

अभि+अव+हारः ... समाहरणे ।

अव+... आहरति ... ।

अभि+अव+आ+... ।

अव+दूरीकरणे ... ।

अभि+अव विवादे शयनभोजनादिना संसर्गे उपभोगे च ।
आ+भोजने आहारः । नानास्थानस्थितानामेकत्रसङ्कलने च
अधि+आ+तर्के अन्यत्रश्रुतपदस्यान्वयार्थमाकर्षणे च ।
अभि+आ+आभिमुख्येनाहरणे ।
उद्+आ+दृष्टान्ततयोपन्यासे कथने च ।
प्रति+उद्+आ–प्रतिरूपतया उपन्यासे ।
परि+आ+परित आहरणे [विषयेभ्यो मनसो निवारणे च
प्रति+आ+तन्त्रेण पठितानामेकैकस्य ग्रहणे प्रत्याहारः
वि+आ–कथने शब्दोत्पादकव्यापारे ।
सम्+आ–उपसंहारे नानास्थानस्थितानामेकत्रोपन्यासे संघाते च
उद्+उत्तोलने उत्क्षेपणे च ।
अभि+उद्+आभिमुख्येन उद्धरणे । अभितो वा उत्क्षेपणे ।
प्रति+उद्+प्रतिकूलतया प्रातिरूप्येण वा उद्धरणे ।
उप+सामीप्येन आनतीकरणार्थं दाने उपढौकने ।
प्रति+उप+प्रतिरूपतया उपढौकने ।
नि+नितरां हरणे हिमनिस्रवणे च ।
निर्+(र)बहिष्करणे अपसारणे च ।
परि+दोषादिनिवारणे ।
प्र+ताडने निघाते ।
प्रति+प्र+प्रतिरूपतया ताडने ।
प्रति+प्रत्येकहरणे प्रतिरूपतया हरणे च ।
वि+देशविशेषेषु गमनादिना सन्तोषकरणार्थव्यापारे विहारः ।
वि+अति परस्परमेकजातीयक्रियाकरणे व्या० ।
सम्+मारणे ताडने च । [योजने यथा गुणोपसंहारः ।
उप+सम्+प्रकरणपठितस्य समापने अन्यत्र पठितस्यान्यत्र
हृ बलात्कारहरणे जु०पर०सक० अनिट् वैदिकं । जहर्त्ति
अजहार्षीत् । [दयस्थिते त्रि० ।
हृच्छय पु० हृदि शेते शी–अच् । १कामदेवे हला० । २हृ-
हृच्छूल न० ६त० । शूलरोगभेदे वैद्यकम् ।
हृणी लज्जायां कण्ड्वा०आत्म०अक०सेट् । हृणीयते अहृ-
णीयिष्ट "हृणीयते वीरवती न भूमिः" भट्टि ।
हृणीया स्त्री हृणीय–भाव अ । निन्दायाम् अमरः ।
हृत(द्) त्रि० हृ–क्विप् तुक् च । १हारिणि । पृषो०तस्य दः,
हृदयस्य हृदादेशो वा । २हृदये ३मानसे च न० अमरः ।
हृत्कम्प पु० ६त० । भयादिहेतुके हृदयकम्पे ।
हृत त्रि० हृ–क्त । १अपहृते २स्थानान्तरं गमिते च ३विभक्ते
हृदय न०हृ–कयन् दुक् च । १मर्म्मणि २वक्षसि च त्रिका० । हृद्
एति इण–अच् । परमात्मनि "हृदय तस्माद्धृदयम्" छा०उ०
हृदयग्रन्थि पु० हृदयस्य ग्रन्थिरिव । अविद्यासम्बन्धरूपे
संसारबन्धे "भिद्यते हृदयग्रन्थि" इति भागवतम् ।
हृदयङ्गम त्रि० हृदय गच्छति गम–खच् मुम् च । १युक्तियुक्ते
२मनोहरे त्रि० अमरः "हृदयङ्गममूर्त्तिस्तम्" भट्टि ।
हृदयस्थान न०हृदयस्य मनसः स्थानम् हृदयरूपं वा स्थानम्
वक्षःस्थले हेमच० । [इनि । हृदयिन् तत्रार्थे जटा०
हृदयिक त्रि० हृदय प्रशस्तं मनोऽस्त्यस्य ठन् । प्रशस्तचित्ते
हृदयेश पु० ६त० । १भर्त्तरि २भार्य्यायां स्त्री हेमच० ।
हृदावर्त्त पु० हृदिस्थ आवर्त्तः । अश्वस्य हृदयस्थे आव-
र्त्ताकारे रोमावलीभेदे त्रिका० । [हरिव०२८अ० ।
हृदिक पु० स्वयम्भोजात्मजे कृतवर्मपितरि यादवभेदे
हृदिकात्मज पु० ६त० । कृतवर्म्मणि यादवे ।
हृदिस्पृश् त्रि० हृदि हृदये स्पृश्यतेऽसौ कर्मणि क्विन्
अलुक्स० । १हृद्ये मनोज्ञे । कर्त्तरि क्विन् । २मर्म-
स्पृशि दुःखदे च । [क्रमेण तद्देशवासिनि त्रि० कौ० ।
हृद्गोल पु०पर्वतभेदे सोऽभिजनोऽस्य छ । हृद्गोलीय पितादि-
हृद्ग्रन्थ पु० हृदृ पद्मानि ग्रन्थ–अच् । हृदृमणे राजनि०
हृद्य न० हृदि स्पृश्यते मनोज्ञत्वात् हृद्+यत् । १गुडत्वचि
(दारचिनि) शब्दर० । २मनोज्ञे त्रि०अमर० । ३दधिज-
मोपधौ स्त्री । ४वशीकरणमन्त्रभेदे पु० मेदि० ।
हृद्यगन्ध न०हृद्यो गन्धोऽस्य । चुक्रजीरके हेमच० । २विल्व-
वृक्षे पु० जटा० । ३आत्या स्त्री राजनि० । इत्यमा० ।
हृद्यगन्धोत्थपि ४सुक्ष्मजीरके न० राजनि० ।
हृद्रोग पु० ६त० । हृदयस्य रोगभेदे हृदामयोऽप्यत्र ।
भाव० तस्य निदानादि लक्षणं चोक्तं यथा
"हृद्रोगस्य विप्रकृष्टनिदानमाह "अत्युष्णगुर्व्वम्ल-
कषायतिक्तश्रमाभिघाताध्यशनप्रसङ्गै । संचिन्तनैर्वेगवि-
धारणैश्च हृदामयः पञ्चविधः प्रदिष्टः" । प्रसङ्गः
सततं सेवा । संचिन्तनम् अतिचिन्ता रागभयादि-
जनितम् । हृदामयं स च पञ्चविधः वातिकः पैत्तिकः
श्लैष्मिकः सान्निपातिकः क्रिमिजश्चेति । तस्य सम्प्राप्ति-
पूर्वकं लक्षणमाह । "दूषयित्वा रसं दोषा विगुणा
हृदयङ्गताः । हृदि बाधां प्रकुर्वन्ति हृद्रोगन्तं प्रचक्षते" ।
विगुणाः दुष्टाः बाधा दोषभेदेन नानाविधा व्यथाम् ।
भक्तुमस्तोऽस्मामिति गयदासः । वातिकं हृद्रोगमाह
"आयम्यते मारुतजे हृदयन्तुद्यते तथा । निर्मथ्यते
दीर्य्यते च स्फोट्यते पाट्यतेऽपि च" । मारुतजे हृद्रोगे
इति शेषः । आयम्यते आयता विस्तार्यते इव । तु-

द्यते सूचीभिरिव विध्यते। निर्मथ्यते मथनेनेव दीर्य्यते करपत्रेण द्विधाक्रियत इव। स्फोट्यत शस्त्रेणेव पाट्यते कुठारेण बहुधाक्रियत इव। अथ पैत्तिकमाह "तृष्णोष्मदाहचोषाः स्युः पैत्तिके हृदये क्लमः। धूमायनञ्च मूर्च्छा च स्वेदः शोषो मुखस्य च"। उष्मा शीतगात्रस्येव शीतवाताभिलाषहेतुः किञ्चिदिवौष्ण्यम्। दाहः पार्श्वस्येव वह्निमेव तु स्वहेतुगौरवस्य सन्तापः। चोषः चूषणेनेव पीडा। हृदये क्लमः हृदयाकुलत्वं ग्लानिरित्यर्थः। धूमायनम् कण्ठाद्धूमनिर्गमः। क्लेदः किञ्चिद्दुःख मातत इव। वातश्लैष्मिकमाह "गौरवं कफसंस्रावोऽरुचिस्तम्भोऽग्निमार्दवम्। माधुर्य्यमपि चास्यस्य बलासावतते हृदि"। बलासावतते हृदि कुपितकफव्याप्ते गौरवं हृदयस्य। स्तम्भो जडता। माधुर्य्यं शर्करातमिव माधुर्य्यं मुखे। त्रिदोषजमाह "विद्यात्त्रिदोषमप्येवं सर्वलिङ्गैस्त्रिदोषजम्"। क्रिमिजमाह क्रिमयो जायन्ते अस्मिन्निति क्रिमिज इति निरुक्तिः। तस्य विप्रकृष्टनिदानपूर्विकां सम्प्राप्तिमाह "त्रिदोषजे तु हृद्रोगे यो दुरात्मा निषेवते। तिलक्षीरगुडादीनि ग्रन्थिस्तस्योपजायते। मर्म्मैकदेशे सङ्क्लेदं रसश्चास्योपगच्छति। सङ्क्लेदात् क्रिमयश्चास्य भवन्त्युपहतात्मनः"। मर्म्मैकदेशे हृदयैकदेशे संक्लेद प्रटितत्वं रस उपगच्छति। संक्लेदात् रसस्य प्रटितत्वात् उपहतात्मनः तिलाद्यहिताहारेण। तस्य लक्षणमाह "उत्क्लेदष्ठीवनतोदः शूलं हृल्लासकस्तमः। अरुचिः श्यावनेत्रत्वं शोषश्च क्रिमिजे भवेत्"। उत्क्लेद वमनमिवोपस्थितम्। शोषो यक्ष्मा। हृद्रोगस्योपद्रवानाह "क्लमसादा भ्रमः शोषो ज्ञेयास्तेषामुपद्रवाः। क्रिमिजे च क्रमीणां ये श्लैष्मिकाणां हि ते मताः"। क्लमः विषासाध्यावस्था सादः शोष। शोषो मुखस्य। तेषां हृद्रोगाणां, क्रिमिजे तु हृद्रोगे श्लेष्मकाणां क्रमीणाम् ये उपद्रवा नासाशान्यादयः विशालादयस्ते मताः"

४चौर्य्यचक्रे स्त्री हेला। [उदित् हृषित्वा हृष्ट्वा हृष्टः।

हृष चित्तोत्साहे भ्वा० पर० अक० सेट्। हर्षति अहर्षीत्।

हृष हर्षे चित्तोत्साहे दि० प० अ० सेट्। हृष्यति इरित् अहृषत् अहर्षीत् जीव हृष्टोऽस्मि। [हर्षति अहर्षीत्।

हृष मिथ्याकरणे भ्वा० पर० सक० सेट् उदित् क्त्वा वेट्।

हृषित त्रि० हृष–क्त वा० इट्। १प्रीते २विस्मिते ३प्रहते ४जातरोमाञ्चे च मेदि०। [अमरः।

हृषीक न० हृष–ईकक्। विषयग्राहके चक्षुरादौ इन्द्रिये

हृषीकेश पु० ६त०। विष्णौ अमरः। अन्तर्य्यामिरूपेण तस्य सर्वनियन्तृत्वोक्तेः सर्वेन्द्रियप्रवर्त्तकत्वादीशत्वम्।

हृष्ट त्रि० हृष–क्त। १प्रीते २जातहर्षे अमरः। ३जातरोमाञ्चे ४विस्मिते च मेदि०।

हृष्टमानस त्रि० हृष्टं प्रीतं मानसमस्य। हृष्टचित्ते शब्दर०

हृष्टरोमन् त्रि० हृष्टमिव जाताङ्कुरं रोम यस्य। जातरोमाञ्चे पुलकिते त्रिका०। [भरतः।

हृष्टि स्त्री हृष–क्तिन्। १आनन्दे २हर्षे ३ज्ञाने च

हे अव्य० हा–डे। १सम्बोधने २आह्वाने ३असूयादौ च मेदि०

हेक्का स्त्री हिक्का+पृषा०। हिक्कारोगे हेमच०।

हेठ विबाधे भ्वा० प० सक० सेट्। हेठति अहेठीत्।

हेठ भूतौ उत्पत्तौ च अक० परिशोधने सक० क्र्या० प० सेट्। हेठति अहेठीत्। [हेठते अहेठिष्ट।

हेठ बाधने भ्वा० आ० सक० सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः।

हेठ पु० हेठ–घञ्। १बाधायाम् २विघाते च मेदि०।

हेड अनादरे भ्वा० आ० सक० सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः। हेडते अहेडिष्ट।

हेड वेष्टने भ्वा० प० सक० सेट् घटा०। हेडति अहेडीत्।

हेडावुक्क पु० अश्वविक्रयकारके त्रिका०।

हेति स्त्री हन–करणे क्तिन् नि०। १अस्त्रे २वह्निज्वालायाम् ३सूर्य्यकिरणे अमरः। ४तेजोमात्रे भरतः ५शस्त्रे च श्रीधरः।

हेतु पु० हि–तुन्। १कारणे अमरः २अनुमितिसाधने

स्पर्शप्रतिपादकविभक्तिमन्न्यायावयवत्वं वा। उदाहरणमयोजकाकाङ्क्षाजनकवाक्यार्थज्ञानजनकन्यायावयवत्वं वा। साध्याविषयकज्ञानजनकहेतुपञ्चम्यन्तानुमितिपरशब्दत्वं वा। प्रतिज्ञावाक्यधीजन्यकारणाकाङ्क्षानिवर्त्तकज्ञानजनकहेतुविभक्तिमद्वाक्यत्वं वा" चिन्तामणिः। ४अलङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ४०८ पृ० दृश्यम्।

**हेतुता** स्त्री हेतोर्भावः तल्। १हेतुत्वे कार्य्याव्यवहितपूर्व्वक्षणे नियतकार्य्याधिकरणवृत्तित्वरूपे कारणत्वे २अवच्छिन्नविशेषे च "हेतुतावच्छेदकता" इति प्राञ्चः।

**हेतुमत्** त्रि० हेतुरस्त्यस्य मतुप्। कार्य्ये स्त्रियां ङीप्।

**हेत्वपह्नुति** अलङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ४०८ पृ० दृश्यम्।

**हेत्वन्तर** गौतमोक्ते निग्रहस्थानभेदे। "अविशेषोक्ते हेतौ प्रतिषिद्धे विशेषमिच्छतो हेत्वन्तरम्" गौ०सू०तल्लक्षणसूत्रम् "परोक्तदूषणोद्दिधीर्षया तत्रैव हेतौ पूर्व्वोक्तहेतुतावच्छेदकातिरिक्तहेतुतावच्छेदकविशिष्टवचनम्। यथा शब्दोऽनित्यो बाह्येन्द्रियप्रत्यक्षत्वादित्युक्ते सामान्ये अनैकान्तिकत्वेन च प्रत्युक्ते सामान्यवत्त्वे सतीति विशेषणम्। प्राञ्चस्तु, हेतौ विशेषदान एव हेत्वन्तरमित्याहुः" गौ०वृ०

**हेत्वसिद्धि** स्त्री असिद्धिभेदे स्वरूपासिद्धिरूपहेत्वाभासभेदे

**हेत्वाभास** पु० हेतुरिव आभासते आ+भास-अच्, हेतोर्वा आभासः आ+भास-घञ्। न्यायोक्ते १दुष्टे हेतौ २हेतुदोषे च। स च दोषः पञ्चविधः व्यभिचारः विरुद्धता असिद्धिः सत्प्रतिपक्षता बाधश्च। तादृशदोषेषु सत्सु अनुमितिर्नोदेति। यस्य हि ज्ञानमनुमितिप्रतिबन्धकं स हेत्वाभासः। अत्र हेतुवदाभासते इति व्युत्पत्त्या हेत्वाभासपदस्य हेतुदोषपरत्वम्। तल्लक्षणञ्च हेत्वाभासत्वम् तच्च अनुमितिकारणीभूताभावप्रतियोगियथार्थज्ञानविषयत्वम्। यद्विषयकत्वेन लिङ्गज्ञानस्यानुमितिविरोधित्वं तत्त्वम्। ज्ञायमानं सद् यद नुमितिप्रतिबन्धकं तत्त्वम्। यादृशपक्षनिश्चयस्य विरोधिविषयताप्रयुक्तस्तदुत्तरमनुमितावनाहार्य्यमानसज्ञाने वा पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षे साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वस्य साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यनिरूपितव्याप्तिविशिष्टहेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतुमत्त्वावगाहित्वस्य च द्वयाव्यतिरेकस्तत्त्वम्। कश्चित्तु, यादृशपक्षकयादृशसाध्यकयादृशहेतौ यावन्तो दोषाः सम्भवन्ति तावदन्यान्यत्वमिति प्राहुः" दीधि०। "हेतुलक्षणाभावादहेतवो हेतुसामान्याद्धेतुवदाभासमानाः" वात्स्या० "पक्षसत्त्वादिरूपपञ्चकत्वाभावे सति तद्रूपेण भासमानः" गौ० वृ०। "पक्षधर्मत्वादीनां पञ्चानां रूपाणां मध्ये एकेनापि रूपेण हीनोऽहेतुः। सोऽपि कतिपयहेतुरूपयोगाद्धेतुवदाभासमानः" त० भा०। असाधको हेतुत्वेनाभिमतः। यथा वायुर्गन्धवान् स्नेहादित्यादौ स्नेहो हेत्वाभासः। स च हेत्वाभासः पञ्चधा सव्यभिचारः। विरुद्धः। प्रकरणसमः। साध्यसमः अतीतकालः" गौ० सू० पर्य्यायान्तरेण हेत्वाभासः पञ्चधा "असिद्धः विरुद्धः। अनैकान्तिकः। प्रकरणसमः। कालात्ययापदिष्टः। पर्य्यायान्तरेणापि हेत्वाभासः पञ्चधा। सव्यभिचारः। विरुद्धः। असिद्धः। सत्प्रतिपक्षितः बाधितः इति।

**हेम** न० हि-मन्। १स्वर्णे २धुस्तूरे अमरः ३नागकेशरे राजनि०। ४माषकपरिमाणे च पु०विश्वः ५कृष्णवर्णाश्वे ६बुधग्रहे च पु० ज्यो०।

**हेमकन्दल** पु० हेमवर्णं कन्दं लाति ला-क। प्रवाले हेमच०

**हेमकान्ति** स्त्री हेम्न इव कान्तिरस्याः। दारुहरिद्रायाम् राजनि०। २स्वर्णतुल्यद्युतियुक्ते त्रि०। ३स्वर्णस्य दीप्तौ स्त्री।

**हेमकार** पु० हेम तन्मयं भूषणं करोति कृ-अण्। स्वर्णकारे वर्णसङ्करजातिभेदे (सेकरा)। [राजनि०।

**हेमकिञ्जल्क** न० हेमेव पीतं किञ्जल्कं यस्य। नागकेशरे

**हेमकूट** पु० हेममयः कूटो यस्य। किंपुरुषवर्षस्थे हिमालयादुत्तरस्थे पर्वतभेदे अमरः। [राजनि०।

**हेमकेतकी** स्त्री हेमेव पीतकेतकी। स्वर्णकेतक्याम्

**हेमकेलि** पु० १अग्नौ शब्दमा०। २चित्रकवृक्षे च [राजनि०

**हेमक्षीरी** स्त्री हेम इव पीतं क्षीरं यस्याः। स्वर्णक्षीर्य्याम्

**हेमगन्धिनी** स्त्री हेम्नः नागकेशरस्येव गन्धोऽस्त्यस्याः इनि ङीप्। रेणुकाख्ये गन्धद्रव्ये रत्नमा०।

**हेमगिरि** पु० हेममयो गिरिः १सुमेरुपर्वते २नैरृतस्थे देशभेदे वृ०सं० कूर्मविभागशब्दे २१६८ पृ० दृश्यम्।

**हेमगौर** पु० हेमेव गौरः पीतः पुष्पेण। १अशोकवृक्षे राजनि० २स्वर्णतुल्यपीते त्रि०। [किङ्करवृक्षे च

**हेमज्वाल** पु० हेमेव ज्वाला यस्य। १अग्नौ शब्दमा०। २चि-

**हेमतार** न० हेम तारयति उत्कृष्टं करोति तॄ-णिच्-अण्। तुत्थे हेमच०।

**हेमदुग्धक** पु० हेमवर्णं दुग्धं निर्यासोऽस्य कप्। १उदुम्बरवृक्षे अमरः। २स्वर्णक्षीर्य्यां स्त्री जटा० कप्

मन्त्रेण स्थापितो वेदमूले । त्रिःप्रदक्षिणमादाय स्वकीतकप्रमाञ्जलिः । इममुच्चारयेन्मन्त्रं ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् । नमो नमः शङ्करपद्मजार्कलोकेशविद्याधरवासुदेवैः । त्वं सेव्यसे देव ! पुराण ! यस्मात्तेजोमय स्यन्दन ! पाहि यस्मात् । यत् तत्पदं गुह्यतमं मुरारेरानन्दहेतुर्गुणरूपमुक्तः । योगैकमानस्तदृशो मुनयः समाधौ पश्यन्ति तत्त्वमसि नाथ ! रथेऽधिरूढ ! यस्मात्त्वमेव भवसागरसंस्थितानामानन्दभाण्डभृतमध्वरपानपात्रम् । तस्मादघौघशमनेन कुरु प्रसादं चामीकरैरथमहाधनसम्प्रदानात्” । मन्त्रेणानेन प्रणम्य यथाशक्ति सुवर्णदक्षिणामुपकल्प्य पूर्ववत् प्रयोगमचार्य्य तं गजरथं प्रत्यक्षगजाभ्यां संयुतं ब्राह्मणेभ्यः प्रतिपादयेत्, आचार्य्यादीनामष्टचतुर्भागादिव्यवस्थया तदनुज्ञया चान्येभ्योऽपि दानं, दीनानाथपूरणं चेति, प्रकृतिवदाचरणीय, तत प्रयुग्राहवाचने कृते यजमानो वेदिसमीपं गत्वा देवतापूजां विदध्यात् । आचार्यस्तु आहूतदेवान् विसर्जयेत्” ।

**हेमाङ्ग** पु० हेमेव पीतमङ्गं यस्य । १गरुडे २सिंहे ३सुमेरौ ४ब्रह्मणि मेदि० ।५चम्पकवृक्षे शब्दर० । ६विष्णौ च विष्णुस० ७स्वर्णवर्णाङ्गयुक्ते त्रि० कर्म० । हेमवर्णेऽङ्गे न० ।

**हेमाद्रि** पु० हेममयोऽद्रिः । १सुमेरौ पर्वते अमरः । चतुर्वर्गचिन्तामणिमुक्ताफलादिग्रन्थकारके २विद्वद्भेदे ।

**हेमाद्रिजरण** पु० हेमाद्रौ जीर्य्यति जॄ-ल्यु । स्वर्णखोर्य्याम् रत्नमा० । हेमभारण्ययोरन्ये त्रि० ।

**हेमाह्व** पु० हेम तद्वर्णमाह्वयत स्पर्द्धते स्ववर्णेन आ+ह्वे-क । १वनचम्पके राजनि० हेम आह्वा आख्या यस्य ।२धुस्तूरे ३नागकेसरे च अमरः ४स्वर्णजीवन्त्यां स्त्री राजनि० ।

**हेय** त्रि० हा-यत् । त्याज्ये “हेयं दुःखमनागतम्” पातञ्जल० ।

**हेर** न० हि-रन् । १हरिद्रायाम् २मुकुटभेदे च ।

**हेरम्ब** पु० हे शिव रम्बति रबि-अच् अलुक्समा० । १गणेशे अमरः २माहिषे ३शौर्य्यगर्विते त्रि० मेदि० ४बुद्धभेदे पु० त्रिका० ।

**हेरम्बजननी** स्त्री ६त० । दुर्गायाम् शब्दर० ।

**हेरम्बहट्ट** पु० दक्षिणस्थे देशभेदे शब्दर० ।

**हेरिक** पु० हि-इक रुट् च । चरे हेमच० ।

**हेरुक** पु० हि-उक रुट् च । १बुद्धभेदे २महाकालगणे मेदि० ३कामाख्यापीठस्थे शिवलिङ्गभेदे “शिवाख्यञ्च तत्रास्ति शिवायां हेरुकाह्वयम् । भद्रीदक्षिणपूर्वीया नायकं तन्तु पूजयेत्” कालिकापु० ८१अ० ।

**हेलञ्ची** स्त्री हिल-घञ् हेलं चिनोति चि-ड पृषो० गौरा० ङीष् । हिलमोचिकायाम् शब्दच० ।

**हेलन** न० हिल-ल्युट् । अवज्ञायाम् शब्दर० ।

**हेला** स्त्री हेड-अनादरे भावे अ डस्य लः । १अनादरे स्त्रीणां शृङ्गारभावजे “प्रौढेच्छा यातिनिर्दिष्टानां नारीणां सुरतोत्सवे । शृङ्गारयोस्तत्त्वज्ञैः हेला सा परिकीर्त्तिता” इत्युक्ते २चेष्टाविशेषे । “देहात्मकं भवेत् सत्त्वं सत्त्वात् भावः समुत्थितः । भावात् समुत्थितो हावो हावात् हेला समुत्थिता” हाव एव भवेद्धेला व्यक्तं शृङ्गारसूचकः” उज्ज्वल० ३लीलायाम् ।

**हेलावुक** पु० अश्वविक्रयोपजीविनि हारा० ।

**हेलि** पु० हिल-इन् । १सूर्य्ये २अर्कवृक्षे च ३आलिङ्गनायां हलडचन्द्रः ४सूर्य्ये ज्यो० त० यवनि हेलिन् सूर्य्ये ज्यो० ।

**हेष** अव्यक्ते शब्दे भ्वा० आ० अ० सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्व० । हेषते अहेषिष्ट ।

**हेषा** स्त्री हेष-भावे अ । घोटकानां शब्दे अमरः ।

**हेषिन्** पु० हेष-णिनि । अश्वे त्रिका० ।

**हेहे** अव्य० हे च हे च द्व० । १सम्बोधने २आह्वाने मेदि० ।

**है** अव्य० हा-कै । १सम्बोधने २आह्वाने च मेदि० ।

**हैतुक** त्रि० हेतौ प्रसृत ठक् । हेतुवादरते अयुक्तिकवाक्यवादिनि “त्रैविद्यो हैतुकस्तर्की नैरुक्तो धर्मपाठकः” पर्षल्लक्षणे मनु ।

**हैम** त्रि० हिमे भवम् अण् । १हिमजातमात्रे २प्रातःकालीनहिमजाते जले न० राजनि० । ३भूनिम्बे पु० राजनि० । हेम्नो विकारः अण् टिलोपः । ४स्वर्णविकारे ५स्वर्णमयपदार्थे च त्रि० ।

**हैमन** पु० हेमन्त एव हेमन्ते भवो वा अण् तलोपः । १हेमन्ते काले शब्दर० । २तत्र जाते त्रि० । हेम्न इदमण् न टिलोपः । स्वर्णसम्बन्धिनि त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

**हैमन्तिक** त्रि० हेमन्ते काले भव ठञ् । हेमन्तकालभवे शालिधान्यभेदे (आमनधान) “हैमन्तिक सिताऽस्निग्ध धान्य मुद्गास्तिला यवाः” हविष्यान्नोक्तौ ति०त० ।

**हैमल** पु० हिमल एव स्वार्थे अण् । हेमन्ते ऋतौ शब्दर० ।

**हैमवत** न० हिमवतोऽदूरभवो देशः तस्येदं वा अण् । १भारतवर्षस्य वर्षभेदे त्रिका० “एतद्धैमवतं वर्षं भारतं यत्र सन्तति” विष्णुपु० । २हिमालयसम्बन्धिनि त्रि० ३विषभेदे पु० हेमच० । तस्यापत्यं तत्र भवो वा अण् । ४पार्वत्यां ५हरीतक्यां अमर० स्त्री ङीप् । ७स्वर्णक्षीर्य्यां

भावे मत्वर्थे स्त्री लटा०टाप्। ङीप् राजनि०।

**हैमदुग्धिन्** पु० हेमवर्णं दुग्धं निर्यासोऽस्त्यस्य इनि। १उडुम्बरे वृक्षे शब्दर० [३गरे राजनि० ४हिमे च माधवः

**हैमन्** न० हि–मनिन्। १स्वर्णे धातौ २धुस्तूरे अमरः ३नाग-

**हैमन्त** पुंन०। हि–झ सुट् च। अग्रहायणपौषमासात्मके ऋतौ कालभेदे अमरः। केशरे शब्दच०।

**हैमन्तनाथ** पु० हेमन्ते नाथ्यते याच्यते नाथ–कर्मणि घञ्।

**हैमपुष्प** न० हेमेव पीतं पुष्पमस्य। १अशोकवृक्षे २जवापुष्पे च मेदि०। ३चम्पकवृक्षे पु० कप्। तत्र आम्रे च शब्दच०

**हैमपुष्पी** स्त्री हेमेव पीतं पुष्पमस्याः ङीप्। १मञ्जिष्ठायाम् शब्दर०। २स्वर्णजीवन्त्याम् ३इन्द्रवारुण्याम् ४सुवल्याम् ५कण्टकार्यां च राजनि०। संज्ञायां कन् ह्रस्वः। स्वर्ण यूथिकायाम् स्त्री। [(चाँपाकला) राजनि०।

**हैमफला** स्त्री हेमेव पीतं पक्वफलमस्याः। स्वर्णकदल्याम्

**हैममालिन्** पु० हेमेव किरणानां मालास्त्यस्य इनि। १सूर्ये त्रि० श०। २अर्कवृक्षे च [राजनि०।

**हैमयूथिका** स्त्री हेमेव पीता यूथिका। स्वर्णयूथिकायाम्

**हैमरागिणी** स्त्री हेम्न इव रागोऽस्त्यस्याः इनि ङीप्। हरिद्रायाम् त्रिका०।

**हैमल** पु० हेम तद्वर्णं निर्मेयस्वर्णमध्यात्, तद्वर्णं वा लाति ला–क। १कलादे स्वर्णकारे २कलयाप्यपे ३लक्ष्णादे पुंस्त्री० मेदि० स्त्रियां ङीष्।

**हैमलता** स्त्री हेमेव पीता लता। स्वर्णजीवन्त्याम् राजनि०।

**हैमवल** न० हेम्ना वलते शोभते वल–अच्। मौक्तिके राजनि० हिमवलमित्यपि पाठान्तरं तत्रार्थे हिमवत्य शुभ्रत्वात्सत्त्वात्।

**हैमशङ्ख** पु० हेमेव शुचिः शङ्खोऽस्य। विष्णौ त्रिका०।

**हैमशिखा** स्त्री हेमेव पीता शिखा यस्याः। स्वर्णक्षीर्याम् शब्दर०। [हत्ये रत्नम०।

**हैमसार** न० हेम सारयति निर्मलीकरोति सृ–णिच्–अण्।

**हैमहस्तिरथ** पु० हेमनिर्मितहस्तियुक्तो रथः। तडागादौ उत्सर्गकालदानमध्ये दानार्थे कल्पिते १स्वर्णमय-हस्तियुक्ते हेममयरथे २तद्दाने न०। तद्विधिः हेमा०दा० "अथातः सम्प्रवक्ष्यामि हेमहस्तिरथं शुभम्। यस्य प्रदानाद्भवनं वैष्णवं याति मानवः। पुण्यां तिथिमथा-साद्य तुलापुरुषदानवत्। विनायकार्चनं कुर्यात् लोकेशावाहनं बुधः। ऋत्विङ्मण्डपसम्भारभूषणाच्छादनादि-कम्। अत्राप्यपोषितस्तद्वत् ब्राह्मणे वचनं मतम्।

इष्टाष्टाद्विशब्देन देवकालश्लिष्टमादादिसर्वमतुक्तं मत्स्यपुराणोक्ततुलापुरुषवदत्र वेदितव्यम्। उपोषित इति, उपवासाशक्तौ नक्तमपि वेदितव्यम्। "कुर्यात् पुष्परथाकारं काञ्चनं मणिमण्डितम्। वलभीभिर्विचित्राभिश्चतुश्चक्रसमन्वितम्। लोकपालाष्टकोपेतं शिवार्कब्रह्मसंयुतम्। मध्ये नारायणोपेतं लक्ष्मीपुष्टिसमन्वितम्। पुष्परथः क्रीडार्थो रथः, स च चतुष्काकारेणोपर्याच्छादितो भवति वलभ्यो लोकपालाश्रयाः। लोकपालब्रह्मशिवार्कचतुर्णामुक्तं ब्रह्माण्डदाने। मध्यशब्दः पूर्वापराभ्यां सम्बध्यते, शिवादीनामपि स्थानाविशेषात्तेनैव निवृत्तेः। नारायणादिलक्षणं पञ्चरात्रात् "नारायणश्चतुर्बाहुः शङ्खं चक्रं तथोत्तरे। दक्षिणे तु महापद्मं नीलजीमूतसन्निभे। वामे श्रीर्वेदवीकृता पुष्टिः पद्मकरा परा" इति। "कृष्णाजिने तिलद्रोणं कृत्वा संस्थापयेद्रथम्। तथाष्टादश धान्यानि रजतानन्त-न्दने। दीपिकोपानहच्छत्रपादुकादर्पणान्वितम्। ध्वजे तु गरुडं कुर्यात् कूवराग्रे विनायकम्। नानाफलसमायुक्तं उपरिष्टाद्वितानकम्। कौषेयं पञ्चवर्णं च अम्लानकुसुमान्वितम्। चतुर्भिः कलशैः सार्द्धं गोभि-रष्टाभिरन्वितम्। चतुर्भिर्हेममातङ्गैः स्तादामविभूषितैः। स्वरूपतः परिभ्राम्य युक्तं कृत्वा निवेदयेत्। कुर्यात् पञ्चपलादूर्द्ध्वमाभारादपि शक्तितः"। ध्वजे तु गरुडं कुर्यादित्यादि, 'ध्वजो दण्डः। गरुडलक्षणं नारदीये "उपेन्द्रस्याग्रतः पक्षी गुहाननः कृताञ्जलिः। सव्यजानुनतो भूमौ ऊर्द्ध्वं च प्रतिष्ठितः। पक्षिराड् नरप्रायस्तुङ्गनासो महाङ्गकः। हिमकुन्दसमप्रभः कार्यो विनतासुतः"। अथ विनायकस्य "चतुर्भुजस्त्रिनेत्रश्च कर्त्तव्योऽथ गजाननः। नागयज्ञोपवीतश्च सर्पाभरणभूषितः। दन्तं दक्षकरे दद्या-द्द्वितीये चाक्षसूत्रकम्। तृतीये परशुं दद्याच्चतुर्थे मोदकं तथा"। अपर्णोपवीतादित्यादि, देवनिन्दितः, कूबरो व्याख्यातः। अम्लानकुसुमं, पुष्पविशेषः स इ-दीनिचकलकृत्तीतिम्लानात् महापरेति प्रसिद्धमेव भवति। भारो व्याख्यातः। अनन्तरोक्तस्य चतुरवा-दिपरिविशेष रथान्तुलापुरुषवदेव निजाज्ञानीयाः एवं वरदानानुकल्पं पूर्वादिविभागं विधाय तदर्थे पुरुषाद्यवासनादि सर्वं कर्मतन्त्रं कृत्वा यजमानः वस्त्राभ्यां पाणौ कलशाभ्यां सालं कुर्यात्। "ततो मङ्गल-

मन्त्रेण स्थापितो वेदाङ्कने । त्रिःप्रदक्षिणमावृत्य प्रह्वी- भूत्वा कृताञ्जलिः । इममुच्चारयेन्मन्त्रं ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् । नमो नमः शङ्करपद्मजार्कलोकेशविद्याधरवासुदेवैः । त्वं सेव्यसे देव ! पुराण ! यस्मात्तेजोमय स्यन्दन ! पाहि यस्मात् । यत् तत्पदं परमं सुरारेरानन्दहेतुं गुणरूप- मुक्तः । यागैकमानद्विजयोगमुक्ताः समाधौ पश्यन्ति तत्त्व मपि भाय ! हयोऽसि देव । यस्मात्त्वमेव भवसागर- संस्थितानामानन्दभारवहमत्यधरप्रतरणपात्रम् । तस्माद्घो- घयमनेन कुरु प्रसादं चामीकरैर्भरथसाधनसम्प्रदानात्" । मन्त्रेणानेन प्रणम्य यथाशक्ति सुवर्णदक्षिणासुपकल्प्य पूर्ववत् प्रयोगमन्त्राणां त गजरथं प्रमथगजाभ्यां संयुतं ब्राह्मणेभ्यः प्रतिपादयेत्, आचार्यादीनामङ्गं चतुर्भागा- दिव्यवस्था तदनुसारा चान्येभ्योऽपि दानं, दीनानाथपूरणं चेति, प्रतिविदाचरणीय, तत पुण्याहवाचने कृते यजमानो वेदिसमीप गत्वा देवतापूजां विदध्यात् । आचार्यांस्तु आहूतदेवान् विसर्जयेत्" ।

हेमाङ्ग पु० हेमेव पीतमङ्गं यस्य । १गरुडे २सिंहे ३सुमेरौ ४ब्रह्मणि मेदि०।५चम्पकवृक्षे शब्दर०। ६विष्णौ च वि- ष्णु स० ७स्वर्णवर्णाङ्गयुक्ते त्रि०। कर्म०। हेममयेऽङ्गे न०।

हेमाद्रि पु० हेममयोऽद्रिः । १सुमेरौ पर्वते अमरः । चतुर्वर्गचिन्तामणिमुक्ताफलादिग्रन्थकारके २विद्वद्भेदे ।

हेमाद्रिजरण पु० हेमाद्रौ जीर्य्यति जॄ-ल्यु । स्वर्णजीर्याम् रत्नमा० । हेममारणयोग्ये त्रि० ।

हेमाह्व पु० हेम तद्वर्णमाह्वयत स्पर्द्धते स्ववर्णेन आ+ह्वे-क । १वनचम्पके राजनि०। हेम्न आह्वा आह्वा यस्य।२धुस्तूरे ३नागकेशरे च अमरः। ४स्वर्णजीवन्त्यां स्त्री राजनि० ।

हेय त्रि० हा-यत् । त्याज्ये "हेयं दुःखमनागतम्" पात०सू० ।

हेर न० हि-रन् । १हरिद्रायाम् २मुकुटभेदे च ।

हेरम्ब पु० हे शिवे रम्बति रबि-अच् अलुक्समा० । १गणेशे अमर० २महिषे ३शौर्य्यगर्विते त्रि० मेदि० ४बुद्धभेदे पु० त्रिका० ।

हेरम्बजननी स्त्री ६त० । दुर्गायाम् शब्दर० ।

हेरम्बहट्ट पु० दक्षिणस्थे देशभेदे शब्दर० ।

हेरिक पु० हि-इक रुट् च । चरे हेमच० ।

हेरुक पु० हि-उक रुट् च ।१बुद्धभेदे २महाकालगणे मेदि० ३कामाख्यापीठस्थे शिवलिङ्गभेदे "शिवाख्यस्य तत्रास्ति शिवायां हेरुकाह्वयम् । नदीदक्षिणपूर्वाया नायकं तन्तु पूजयेत्" कालिकापु० ८१अ० ।

हेलञ्ची स्त्री हिल-घञ् हेलं चिनोति चि-ड पृषो० गौरा० ङीष् । हिलमोचिकायाम् शब्दच० ।

हेलन न० हिल-ल्युट् । अवज्ञायाम् शब्दर० ।

हेला स्त्री हेड-अनादरे भावे अ डस्य लः । १अनादरे स्त्रीणां शृङ्गारभावजे "प्रौढेच्छा वाऽतिहृदानां नारीणां सुरतोत्सवे । शृङ्गारशास्त्रतत्त्वज्ञैः हेला सा- परिकीर्त्तिता" इत्युक्ते २चेष्टाविशेषे । "हेलात्मकं भवेत् सत्त्वं सत्त्वात् भावः समुत्थितः । भावात् समुत्थितो हावो हावात् हेला समुत्थिता" हाव एव भवेद्धेला व्यक्तं शृङ्गारसूचकः" उज्ज्वल० ३ज्योत्स्नायाञ्च ।

हेलावुक पु० अश्वविक्रयोपजीविनि हारा० ।

हेलि पु० हिल-इन् । १सूर्य्ये २अर्कवृक्षे च ३आलिङ्गने हृद्दचन्द्रः ४सूर्य्ये ज्यो०त०।ग्रीके हेलियस् सूर्य्य ज्यो०।

हेष अव्यक्ते भा० आ० अ० सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः । हेषते अजिहेषत ।

हेषा स्त्री हेष-भावे अ । घोटकानां शब्दे अमरः ।

हेषिन् पु० हेष-णिनि । अश्वे त्रिका० ।

हैहै अव्य० हे च है च द्व० । १सम्बोधने २आह्वाने मेदि० ।

है अव्य० हा-कै । १सम्बोधने २आह्वाने च मेदि० ।

हैतुक त्रि० हेतौ प्रसृत ठक् । हेतुवादरते अयुक्तिक- वाक्यवादिनि "त्रैविद्यो हैतुकस्तर्की नैरुक्तो धर्मपा- ठकः" पर्षल्लक्षणे मनु ।

हैम त्रि० हिमे भवम् अण् । १हिमजातमात्रे २प्रातःका- लीनहिमजाते जले न० राजनि०।३भूनिम्बे पु०राजनि०। हेम्नो विकारः अण् टिलोपः । ४स्वर्णविकारे ५स्वर्ण- मयपदार्थे च त्रि० ।

हैमन पु० हेमन्त एव हेमन्ते भवो वा अण् तलोपः । १हेमन्ते काले शब्दर०।२तत्र जाते त्रि०। हेम्न इदमण् न टिलोपः । स्वर्णसम्बन्धिनि त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

हैमन्तिक त्रि० हेमन्ते काले भव ठञ् । हेमन्तकालभवे शालिधान्यभेदे (आमनधान) "हैमन्तिकं सिताऽस्विन्नं धान्यं मुद्गास्तिला यवाः" हविष्यप्रोक्तौ ति०त० ।

हैमल पु० हिमल एव स्वार्थे अण् । हेमन्ते ऋतौ शब्दर० ।

हैमवत न० हिमवतोऽदूरभवो देशः तस्येदं वा अण् । १भारतवर्षस्य वर्षभेदे त्रिका०। "एतद्धैमवतं वर्षं भारतो यत्र सन्तति" विष्णुपु० । २हिमालयसम्बन्धिनि त्रि० ३विष- भेदे पु० हेमच० । तस्यापत्यं तत्र भवो वा अण् । ४पार्वत्यां ५हरीतक्यां अमरः स्त्री ङीप् । ७स्वर्णक्षीर्य्यां

त्स्नेतवचायाञ्च स्त्री मेदि॰ङीप् ८गङ्गायां १०रेणुकायां स्त्री धराणि ङीप्। [स्वर्णयूथिकायां शब्दर॰।

**हैमा(मी)** स्त्री हेम तद्वर्णोऽस्त्यस्य अण् वा ङीप्।

**हैयङ्गवीन** न॰ ह्योगोदोहात् भवम् ह्यस्+ग+ख नि॰। १नवनीते रत्नमा॰ पूर्वदिनदुग्धोद्भव २घृत च अमर।

**हैरिक** पु॰ हि-र हेर तत्र प्रसृत ठक्। चोरे धरणि।

**हैहय** पु॰ पश्चिमस्थे देशविशेषे बृ॰सं॰ कूर्मविभाग २।१६८ बृ॰ ह्यास तथा राजा अण्। २हैहयेश्वर कार्त्तवीर्य्ये हेमच॰ पृषा॰ हैहेय तत्रार्थे शब्दर॰।

**हो** अव्य॰ ह्वे-डो नि॰। १सम्बोधने २आह्वाने च मेदि॰।

**होड** गतौ अनादरे च भ्वा॰ आ॰ सक॰ सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्व। होडते अजूहोडिट।

**होड** पु॰ हाड-अच् हुड-अच् वा। १समुद्रगामिनौकाभेदे (डुडि) त्रिका॰ २चौरचिह्ने च मिता॰।

**होतृ** पु॰ हु-तृच्। १ऋग्वेदाभिज्ञे अमर। २होमकर्त्तरि त्रि॰ स्त्रियां ङीप्। "या हावयी च होत्री" शकुन्तला

**होत्र** न॰ हु-ष्ट्रन्। १होमे हेमच॰। २हविषि घृतादौ च त्रिका॰ ३स्तुतौ स्त्री टाप्।

**होत्रीय** न॰ होत्राय हितम् होतुरिदं वा छ। १हवि-र्गृहे हेमच॰। २होतृसम्बन्धिनि त्रि॰।

**होम** पु॰ हु-मन्। देवताद्देशेन वह्नौ मन्त्रद्वारा घृतादित्याग रूपे हवने नित्य स्वर्गफलकर्त्तव्येषु पञ्चसु यज्ञेषु मध्ये २देवयज्ञे अमर। ३आहीयविशेषोत्रौ आहीयापभागस्य मन्त्रेण दान च आ॰ त॰।

**होमकुण्ड** पु न॰ होमार्थं कुण्डम्। होमार्थे कुण्डे त्रिका॰

**होमधान्य** न॰ होमोपयुक्तं धान्यम्। १तिले २यवे च राजनि॰।

**होमधूम** पु॰ होमज धूम। होमाग्निजात धूमे हेमच॰

**होमभस्मन्** न॰ होमज भस्म। हुतद्रव्यजात भस्मनि हेमच॰

**होमाग्नि** पु॰ हुत॰। यज्ञियाग्नौ हेमच॰।

**होमि** पु॰ हु-मि घृत च। १वह्नौ २घृत च मेदि॰ ३जले शब्दर॰। ४चित्रकवृक्षे।

**होमिन्** पु॰ होमोऽस्त्यस्य इनि। होमकर्त्तरि। [राजनि॰

**होम्य** त्रि॰ होमाय हितम् यत्। होमोपयुक्ते घृतादौ

**होरा** स्त्री हु-रन्। ज्योतिषोक्ते १लग्ने २राश्यर्द्धभागे ३होराशास्त्रव्याख्याभेदे ४रेखायाञ्च मेदि॰।

'विषमर्क्षे प्रथमा होरा सूर्य्यस्य होरेश्वरः। द्वितीया चन्द्रस्य होरा समभे व्यत्ययः स्मृतः' ज्यो॰ त॰।

"चतुर्विंशतिवेलाभिर्होराश्च प्रचक्षते। पश्चिमादर्द्ध-रात्रादि होराणां विद्यते क्रम" वह्निपु॰।

**होलक** पु॰ हु विच् कलि लक अच् कर्म॰। "अर्द्धपक्व शमीधान्यैस्तृणभ्रष्टैश्च होलक" इत्युक्ते तृणादिना अर्द्धपक्वे शमीधान्ये "होलकोऽल्पानिलो मेदकफ दोषश्रमापहः। भवेद् यो होलको यस्य स च तत्तद्-गुणो भवेत्" भावप्र॰।

**होलाक** पु॰ खेदविशेषार्थव्यापारभेदे चरक तत्र होलाक इत्यत्र होलाक पाठान्तरम्।

**होलाका** स्त्री हु-विच् तं लाति ला क संज्ञायां कन्। १वसन्तोत्सवभेदे उपचारात् तत्काले फाल्गुनपौर्ण-मास्याञ्च। पृषा॰ होली होलिका होलकाऽप्यत्र। होलाकाविधश्च आचारप्राप्त इति माधवादय। पुराणादिप्रसिद्ध शास्त्रमूलोऽयम् आचार इति हेमाद्रि-निर्णयसिन्धुप्रभृतय। तद्विधिकालौ नि॰सि॰ उक्तौ यथा "फाल्गुनपौर्णमासी होलिका सा च सायाह्नव्यापिनी ग्राह्या "सायाह्ने होलिकां कुर्य्यात् पूर्वाह्णे क्रीडनं गवामिति" वचनादिति निर्णयामृते उक्तम्। ज्योतिर्नि-बन्धे तु "प्रतिपद्भूतभद्रासु याऽर्चिता होलिका दिवा। संवत्सरञ्च तद्राष्ट्रं पुर दहति साद्भुतम्। प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या पूर्णिमा फाल्गुनी सदा। तस्यां भद्रामुखं त्यक्त्वा पूज्या होला निशामुखे" इति नारदवचनात् प्रदोष-व्यापिनीत्युक्तम्। हेमाद्रौ मदनरत्ने च भविष्ये 'अस्यां निशागमे पार्थ! संरक्ष्या शिशवो गृहे। गोमयेनोप-लिप्ते च सचतुष्के गृहाङ्गणे' इत्यादिना तत्रैव तदि-धानाञ्च। तत्रेयं पूर्वविद्धा 'श्रावणी दुर्गनवमी दूर्वा चैव हुताशनी। पूर्वविद्धैव कर्त्तव्या शिवरात्रिर्बलेर्दिनम्' इति बृहद्यमवाक्यैकवाक्यत्वेन। दिनद्वये प्रदोषव्याप्तौ परैव पूर्वदिने भद्रासत्त्वात् तत्र च होलिकानिषेधात्। तदुक्तं निर्णयामृते मदनरत्ने च पुरश्चरणचन्द्रिकायां "भद्रायां दीपिता होली राष्ट्रभङ्गं करोति वै। नगरस्य च नैवेष्टा तस्मात् तां परिवर्जयेत्"। तथा 'भद्रायां द्वे न कर्त्तव्ये श्रावणी फाल्गुनी तथा। श्रावणी नृपतिं हन्ति ग्राम दहति फाल्गुनी"। तथा "दिनाभावे प्र-दोषेऽपि स्यात् फाल्गुनी पूर्णिमा यदि। रात्रौ भद्रा-वसाने तु होलिका दीप्यते तदा" इति। यदा तु पूर्वदिने चतुर्दशी प्रदोषव्यापिनी परदिने च प्रदोषात् प्राक् सायाह्नात् प्रागेव पूर्णिमा समाप्यते तदा पूर्वदिन चतुर्थ

रात्रौ भद्रासत्त्वात् तत्र च तन्निषेधात् परेऽहनि प्रतिपद्येव कार्य्यात्। "सार्द्धयामत्रयं वा स्याद् द्वितीयदिवसे यदा। प्रतिपद्वर्द्धमाना तु तदा सा होलिका स्मृता" इति भविष्यवचनादिति निर्णयामृतकारः। मदनरत्नेऽप्येवम्। यत्तु "वह्नौ वह्निं परित्यजेदिति" भविष्यम्। वह्नौ होलिकायां वह्निं प्रतिपदं वर्जयेदित्यर्थे तदुक्तभिन्नविषयमिति तत्रैवोक्तम्। अन्ये तु तस्यां भद्रामुखं त्यक्त्वा कार्य्या। "प्रदोषव्यापिनी चेत् स्याद् यदा पूर्व्वदिने तथा। भद्रामुखं वर्ज्जयित्वा होलिकायाः प्रदीपनम्" इति नारदवचनात्। "निशागमे प्रपूज्येत होलिका सर्व्वदा बुधैः। न दिवा पूजयेड्ढोलां पूजिता दुःखदा भवेत्" इति दिवोदासीयवचनात्। "यामत्रयोर्द्ध्वयुक्ता चेत् प्रतिपत्तु भवेत्तिथिः। भद्रामुखं परित्यज्य कार्य्या होला मनीषिभिः" इति विद्याविनोदेऽभिधानाच्च। भद्रामुखं विहाय पूर्व्वदिन एव कार्य्येत्याहुः। भद्रामुखन्तु "नाड्यस्तु पञ्च वदनं गणकास्तथैके" इति रत्नमालोक्तं ज्ञेयम्। शिष्टाचारोऽप्येवमेव। अत्र चेच्चन्द्रग्रहणं तदा ततोऽर्व्वागपि भद्रावर्ज्जं पौर्णमास्यां होलिकादीपनम्। अथ परेऽह्नि पक्षोदयस्तदा पूर्व्वदिने भद्रावर्ज्जं रात्रौ चतुर्थयामे विष्टिपुच्छे वा होलिका कार्य्या। ग्रहोत्तरप्रतिपत्सत्त्वात् तत्पूर्व्वञ्च दिवा होलानिषेधादिति दिवोदासचन्द्रप्रकाशौ। वस्तुतस्तु परदिने प्रदोषे पौर्णमासीसत्त्वे कर्म्मकालस्पर्शे चतुर्थयामादिगौणकालस्पर्शे भाभावाद्भद्राभावाच्च ग्रहणकाल एव होला कार्य्या। न च "सर्व्वेषामेव वर्णानां सूतकं राहुदर्शने। स्नात्वा कर्म्माणि कुर्व्वीत शृतमन्नं विवर्ज्जयेदिति" निषेधात् कथं सूतके होलेति वाच्यम् तस्योपरागाङ्गत्वात्। पूजामन्त्रस्तु "असृक्पाभयसन्त्रस्तैः कृता त्वं होलि! बालिशैः। अतस्त्वां पूजयिष्यामि भूते भूतिप्रदा भव" इति। यत्तु वार्त्तिककारैर्होलिका आचारप्राप्तेत्युक्तम्। तत्र हेमाद्र्याद्युदाहृतभविष्यवचनान्यविज्ञाय कृता चिन्ता ज्ञेया चौर्य्याधिकरणवत्। कृतायनी मलमासे न भवति" नि॰सि॰।

**होलाकाधिकरण** न॰ जैमि॰ प्रथमस्य द्वितीयपादे दर्शिते न्यायभेदे तच्च तत्त्वबोधिन्याम् संक्षिप्य दर्शितं यथा "होलाका प्राच्यामिमानिभिरनुष्ठीयते होलाका च वसन्तोत्सवविशेषः हुलीतिप्रसिद्धः। एवमादीनेवमादिकं दाक्षिणात्यैः, आह्नीनैबुकं खल्लकागतं करञ्जाकादिस्याश्वदेवतापूजादिकं तद्देशप्रसिद्धम्। वृद्धर्षभयज्ञादिकमुदीच्यैः क्रियते वृद्धर्षभयज्ञश्च ज्यैष्ठ्य पौर्णमास्यां बलीवर्दानभ्यर्च्च धारयन्ति यत् स तद्देशप्रसिद्धः एवं हारीताद्युक्तस्मृतयोऽपि काश्चित् कश्चिद्देशविशेषे दृश्यन्ते एषामाचाराणां मूलभूताः श्रुतयः कल्पनीयाः। तत्र किं प्राच्यैर्होलाका कर्त्तव्येत्यादिरूपा प्राच्यादिपदघटिता व्यवस्थितविषया उत होलाका कर्त्तव्या इति तत्तत्पदाघटिता सामान्यविषया इति संशयः तत्र प्राच्यादिपदघटितैव कल्प्या देशविशेषाणामाचारदर्शनात् लिङ्गव्यवस्थया हि लिङ्ग्यनुमीयते यथा यत्र धूमोऽवगतस्तत्रैव वह्निरनुमीयते नान्यत्र तथा च सूत्रम् "अनुमानव्यवस्थानात्तत्संयुक्तं प्रमाणं स्यात्" अस्यार्थः। अनुमानव्यवस्थानात् धूमादिव्यवस्थया वह्न्याद्यनुमानव्यवस्थादर्शनात् तत्संयुक्तं प्राच्यादिपदघटितम् अनुमेयश्रुतिवाक्यं प्रमाणं स्यादिति प्राप्ते राद्धान्तायोक्तम् "विशेषाभावमात्रेण प्रसिध्येत् सर्व्वधर्म्मता। विशेषणात् व्यवस्था स्यात् तच्च नेहोपपद्यते"। अस्यार्थः विशेषाभावमात्रेण हारीतस्मृतिगोभिलस्मृत्यादौ शाखिविशेषप्रतिपादकपदाभावेन तत्तत्स्मृत्युक्तस्य सर्व्वधर्म्मता सर्व्वसाधारणी कर्त्तव्यता प्रसिध्येत्। तथा हि छन्दोगोऽपि गोभिलादिः स्वशिष्याननध्यापयामास तेऽप्यन्यान् छन्दोगानेवमन्यत्रापि स्वस्वप्रपन्नादिकमुक्तमस्याम् अतस्तत्तच्छाखिनस्तत्तच्छाखोक्तमाचरन्ति इति स्मृतिवाक्यानुसारिणी श्रुतिः कल्पनीया। आचारे त्वाह विशेषणात् प्राच्यादीनां विशेषव्यवहारदर्शनेनानुमेयश्रुतौ प्राच्यादिविशेषणपदान्तर्भावात् व्यवस्था स्यात् प्राच्यादीनामेव तदाचरणमिति विधानव्यवस्था स्यात् तच्च नेहोपपद्यते। अयमाशयः सर्व्वैरविशेषेणानुगतम् अनाचरितव्यव्यावृत्तम् आकृतिव्यक्तिगुणादिकं किञ्चित् विशेषणं न सम्भवति यदुपादाय होलाकाद्यधिकरणं स्यात्। न च प्राचीभवत्वादिरूपप्राच्यादिपदसमाख्या तथेति वाच्यं तद्देशभवानामपि केषाञ्चिदनाचरणात् चिरविनिर्गतस्य तत्तद्देशीयस्य पुत्रपौत्रादौ समाख्यायामसत्यामपि होलाका कर्त्तव्येति सामान्यश्रुत्यैवोपपत्तौ प्राच्यादिपदघटितश्रुतिकल्पनमन्याय्यं गौरवात् न चाप्राच्यानाम् अनुष्ठानार्थं प्राच्यादिपदवती कल्पनीया अनाचरणरूपया अनुष्ठानस्य श्रुतिकल्पकत्वात् तस्याश्चाविरहेणैव सम्भवात्। न हि यदि श्रुतिविहितं स्यात् तदा अप्राच्यैरपि च-

दूषितं स्यादिति वर्कयितुं शक्यते होलाकाया नित्यत्वे मानाभावेन काम्यत्वात्। न हि सर्वमेव स्मार्तविहित काम्य सर्वैं सद्भिरनुष्ठीयत न वैकस्य कर्त्तुं विधानमन्यस्य तन्निषेधयति येनाप्राच्यानां शिष्टाचरणेनानिष्टजनकताज्ञापनार्थं तत्वर्दनथेवत् स्यात्। अत्र च शास्त्रदीपिकाधिकरणमालादायभागप्रभृतिषु प्राच्यानामिति पाठ। प्राच्याश्चात्र शास्त्रीया न च हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्ये या रेखा स्थिति शास्त्रादौ प्रसिद्धा तस्याः पूर्वदेशीया प्राच्या न तु गौडदेशावाच्छिन्नपूर्वदेशीया। तस्याः पश्चिमदेशीयाश्च प्राधान्या। एतेन प्रतीच्यानां तथाचरणमिति स्वदेशाभिप्रायेणैव गौडीयेनोदीच्येन लिखित तत्रापि गौडीयानामेव श्रुतिकल्पनम् अप्रत्यक्षवेदानां तथा चाव्यवस्थितश्रुतिकल्पनं स्यात् न चायमपि दोष विशेष कल्पते भविष्यति तथा सति पार्थसारथिमिश्रादिभिर्निबन्धृभिरयमप्युद्भावित स्यात् न चैवम्। तस्मात्प्राच्यानामिति राढीयासमासदुप्राच्यादिमादायैवयमोपद्धेति"।

हो अव्य० हु-डो नि०। १सम्बोधने २आह्वाने च मेदि०।

होड अनादरे गतौ च भ्वा० आ० सक० सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्व। होडत अजुहोडत्।

हौत्र न० होतुरिदम् उद्गा० अण्। तस्य भाव कर्म वा युवा० अण् वा। १होतृसम्बन्धिनि २तत्कर्मादौ न०।

ह्नु अपनयने अदा० आ० सक० अनिट्। ह्नुते अह्नोष्ट।

ह्मल चलने भ्वा० प० अक० सेट्। ह्मलति अह्मालीत्। घटा०। ह्मलयति अनुपसर्गस्य वा ह्रस्व।

ह्यस् अव्य० गतेऽहनि नि०। गतदिवसे अमरः।

ह्यस्तन त्रि० ह्यस्+भवार्थे ट्युल् तुट् च। गतदिवसभवे स्त्रियां ङीप्। ह्यस्त्योऽप्यत्र त्रि०। [ह्र] ह्रः। ह्रगति अह्रगीत्।

ह्रग संवरणे भ्वा० पर० सक० सेट् घटा० एदित् चिणि न

ह्रद पु० ह्राद-अच् नि०। १अगाधजलाशये अमर। २किरणे नामाख्य। 'ह्रदादि वक्कलभर्मे मधुर [illegible] पथ्यश्च' राजनि० तत्रत्यगुणा यथा।"

ह्रदिनी स्त्री ह्रदोऽस्त्यस्याम् इनि। नद्याम् अमर।

ह्रप भाषणे चु० उभ० सक० सेट्। ह्रापयति ते अजिह्रपत् त।

ह्रस शब्दे भ्वा० प० अक० सेट्। ह्रसति अह्रसीत् अह्रासीत्

ह्रसिमन् पु० ह्रस्वस्य भाव इमनिच् पृथ्वादेश:। ह्रस्वतायाम्

ह्रसिष्ठ त्रि० अतिशयेन ह्रस्व इष्ठन् ह्रस्वादेश। अतिह्रस्वे

ह्रसीयस् त्रि० अतिशयेन ह्रस्व ईयसुन् ह्रस्वादेश। अतिह्रस्वे। स्त्रियां ङीप्।

ह्रस्व न० ह्रस-वन्। १परिमाणभेदे २तद्वति ३खर्वे च त्रि० अमर। ४एकमात्राकालोच्चार्य्ये ५लघुवर्णे पु० राजनि०। ६क्षुद्रपर्ण्यां ७नागबलायां भूमिजम्बूवृक्षे स्त्री राजनि०।

ह्रस्वकुश पु० नित्यकर्म०। श्वेतकुशे राजनि०।

ह्रस्वगर्भ पु० ह्रस्वो गर्भो यस्य। कुशे रत्नमा०।

ह्रस्वगवेधुका स्त्री नि० कर्म०। नागबलायाम् अमर०।

ह्रस्वजम्बू स्त्री कर्म०। क्षुद्रजम्बूवृक्षे रत्नमा०।

ह्रस्वदर्भ पु० नित्यकर्म०। श्वेतकुशे राजनि०। [क्याम् राजनि०

ह्रस्वदा स्त्री ह्रस्वैरपि दीयते छिद्यते दा-खण्डने क। गङ्गा०

ह्रस्वपत्रक पु० ह्रस्व पत्रमस्य कप्। १गजमधूके (मौल) २अश्वत्थे स्त्री राजनि० कापि अत इत्वम्।

ह्रस्वफला स्त्री ह्रस्व फलमस्याः। भूमिजम्बूवृक्षे राजनि०

ह्रस्वमूल पु० ह्रस्व मूलमस्य। रक्तेक्षौ राजनि०। [अमर।

ह्रस्वशाखाशिफ पु० ह्रस्वा शाखा शिफा च यस्य। क्षुपे

ह्रस्वाग्नि पु० ह्रस्व अग्निरस्मात् ५ब०। अर्कवृक्षे शब्दच०।

ह्रस्वाङ्ग पु० ह्रस्वमङ्गमस्मात् ५ब०। १जीवकौषधे अमर। ६ब०। वामने २खर्वे त्रि०। कर्म ह्रस्वे अङ्गे न०।

ह्राद स्वने भ्वा० आ० अक सेट्। ह्रादते अह्रादिष्ट।

ह्राद पु० ह्राद-भावे घञ्। १शब्दे हलायु० अच्। २शब्दकारके त्रि० ३हिरण्यकशिपुपुत्रभेदे पु० पुराणम्।

ह्रादिनी स्त्री ह्राद-णिनि ङीप्। १विद्युति २वज्रे अमरः ३नद्याम् राजनि० ४शल्लक्याम् शब्दर० ५ह्रादविशिष्टे त्रि०

ह्रास पु० ह्रस-घञ्। १शब्दे त्रि० २अपचये च।

ह्रिणी लज्जायाम् कण्ड्वा० धा० अक० सेट्। ह्रिणीयते अह्रिणीयिष्ट।

ह्रिणीया स्त्री ह्रिणी-यक् भावे अ। लज्जायाम् अमर। पृषो० ह्रिणिया इत्यपि तत्रार्थे भरत। [ह्रियति त।

ह्री लज्जायां जु० प० अक० अनिट्। जिह्रेति अह्रैषीत्। णिच्

ह्री स्त्री ह्री-सम्प० भावे क्विप्। लज्जायाम् अमरः।

ह्रीका स्त्री ह्री-कन्। १त्रापे उणा०। २लज्जायाँ वि० की वा रत्नाव० तत्रार्थे।

ह्रीकु त्रि० ह्री-ईन् कुक् च। १लज्जिते। २सज्जने ३जतुनि ४त्रपुणि च उणा०। वा रद्य च। [ट्टात।

ह्रीच्छ लज्जायाम् भ्वा० प० अक० सेट्। ह्रीच्छति अह्रीच्छीत्

ह्रीजित त्रि० ३त०। लज्जाधीने जटा०।

ह्री(त)ण त्रि० ह्री-क्त वा तस्य न। लज्जित अमर।

ह्रीवेर(ल) न० ह्रियं वृणोति वृ-अच् बलक्षे वरणशीलम् इति पृषो० वा रस्य ल (वाला) सुगन्ध पृषो०। ह्रिय वर अमर्षि रत्न

यः ह्रीबेर तदर्थे अमरटीकायामाह स्म भरतः।

ह्रुड गतौ भ्वा० आ० सक० सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः। ह्रोडते अजुह्रोडिट। [ह्रुडति अह्रुडिट

ह्रूड गतौ भ्वा० आ० सक० सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः।

ह्रेप गतौ भ्वा० आ० सक० सेट्। ऋदित् चङि न ह्रस्वः। ह्रेपते अजिह्रेपिट।

ह्रेष अव्यक्तशब्दे अक० सर्पणे सक० भ्वा० आ० सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः। ह्रेषते अजिह्रेषिट।

ह्रेषा स्त्री ह्रेष-भावे अ। अश्वशब्दे अमरः।

ह्रौड गतौ भ्वा० आ० सक० सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः। ह्रौडते अजुह्रौडिट। [इदि। ह्लुगति अह्लुगीत्।

ह्लग संवरणे भ्वा० प० सक० सेट् घटा० ऋदित् चिणि न

ह्लप भाषणे चु० उ० द्विक० सेट्। ह्लापयति ते अजिह्लपत् त।

ह्लस रवे भ्वा० प० अ० सेट्। ह्लसति अह्लसीत् अह्लासीत्।

ह्लाद शब्दे भ्वा० आत्म० अक० मोदने सक० सेट् ईदित् निष्ठायामनिट्। ह्लादते अह्लादिष्ट। ह्लादः।

आ+आनन्दे अक० आह्लादः।

ह्लादिनी स्त्री ह्लाद-णिनि ङीप्। १विद्युति २वज्रे अमरः पाठान्तरम् ३ईश्वरशक्तिभेदे च श्रीधरः ४ह्लादविशिष्टे त्रि०

ह्मल चलने भ्वा० प० अक० सेट्। ह्मलति अह्मालीत्। घटा० मित् ह्मलयति अनुपसर्गस्य वा ह्रस्वः ह्मलयति ह्मालयति।

ह्वान न० ह्वे-ल्युट्। आह्वाने। [संह्वरः।

ह्वृ कुटिलीकरणे भ्वा० प० सक० अनिट्। ह्वरति अह्वार्षीत्।

ह्वे स्पर्द्धायां शब्दे च अक० आह्वाने सक० भ्वा० उभ० यज्ञा० अनिट्। ह्वयति अह्वत्-अह्वत अह्वास्त सम्प्रसा० हूत आहूतः आहूतिः।

आ+स्पर्द्धायाम् आत्म० शत्रुमाह्वयते। मिश्रम्।

ओं तत्सत्।

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्य्यसङ्कलिते
वाचस्पत्ये हकारादिशब्दार्थसङ्कलनम्।

---

## ग्रन्थकर्त्तृवंशादि।

राढीयश्रेणीविख्यातके जिडिग्रामिकः किल। यशोहरप्रदेशस्थसारलावसथे स्थितः॥
सार्वभौमोपाधियुक्तः कमलाकान्तसंज्ञकः। सच्छ्रोत्रियः क्षितौ ख्यातो वात्स्यवंशावतंसकः॥
मुकुन्दरामनामासीत् तदन्वयसमुद्भवः। तत्प्रदेशस्थवैचण्डीग्रामवासी सकार्य्यतः॥
तर्कसिद्धान्तोपनामा रामरामस्तदात्मजः। सदा शिवशिवेत्युक्त्या प्राप्तः शिवशिवाभिधाम्॥
नानाविद्याधरत्वेन प्राप विद्याधराह्वयम्। भागीरथीतीरवासी भवबन्धजिहीर्षया॥
वर्द्धमानप्रदेशस्थाम्बिकाग्रामेऽवसच्चिरम्। अन्ते काशीं समासाद्य पञ्चत्वं प्राप्य मुक्तिभाक्॥
अम्बिकावासकालेऽस्य जातौ वंशधरौ सुतौ। तर्कपञ्चाननोपाधिर्दुर्गादासस्तु मध्यमः॥
सार्वभौमोपाधियुतः कनीयांस्तु तदात्मजः। कालिदासाभिधो नानाशास्त्रविद्याविशारदः॥
तस्याहं प्रथमः पुत्रस्तारानाथाह्वयो द्विजः। तर्कवाचस्पत्युपाधिं गुरुतो लब्धवान् स्वतः॥
नगरे कलिकाताख्ये गवर्मेण्टनिवेशिते। संस्कृतपाठशालाख्ये मठे पूर्वमधीतवान्॥
काश्यादिनानास्थानेषु लब्धविद्यस्ततः क्रमात्। तत्रैव पाठशालायां तदध्यक्षेण पूर्वतः॥
पाणिन्यादिव्याकरणपाठनाय नियोजितः। पश्चात् दर्शनशास्त्रस्याध्यापनायापि योजितः॥
प्रायस्त्रिंशद्वत्सरान्तं तत्कर्मानुष्ठितं मया। सिद्धान्तकौमुदीव्याख्या सरलाख्या तदा कृता॥
तदैव तत्त्वकौमुद्या व्याख्याऽपि यत्नतः कृता। सिद्धान्तबिन्दुसारोऽपि शब्दस्तोममहानिधिः॥

प्रत्येकशाखायाञ्च स्त्री मेदि० ङीप् हृगङ्कायां १०स्वर्णकाया स्त्री धरणि ङीप् । [स्वर्णयूथिकायां शब्दर० ।

**हैमा(मी)** स्त्री हेम तद्वर्णोऽस्त्यस्य अच् वा ङीप् ।

**हैयङ्गवीन** न० ह्योगोदोहाद्, भवम् ह्यस्+गो+ख नि० । १नवनीते रत्नमा० पूर्वदिनदुग्धोद्भवे २घृते च अमर ।

**हैरिक** पु० हिर-र हेर तत्र प्रसृत ठक् । चौरे धरणि ।

**हैहय** पु० पश्चिमस्थे देशविशेषे कूर्मविभाग ११६८ पृ० दृश्यम् तत्र राजा अण् । २हैहयेश्वर कार्त्तवीर्ये हेमच० पृषो० हैहेय तत्रार्थे शब्दर० ।

**हो** अव्य० हु-डो नि० । १सम्बोधने २आह्वाने च मेदि० ।

**होड** गतौ अनादरे च भ्वा० आ० सक० सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्व । होडते अजुहोडत् ।

**होड** पु० होड-घञ् हुड अच् वा । १समुद्रगामिनौकाभेदे (डुङ्गि) त्रिका० २चौरचिह्ने च मिता० ।

**होतृ** पु० हु-तृच् । १ऋग्वेदाभिज्ञे अमर । २होमकर्त्तरि त्रि० स्त्रियां ङीप् । "या च वर्षी च होत्री" शकुन्तला

**होत्र** न० हु-ष्ट्रन् । १होमे हेमच० । २हविषि घृतादौ च त्रिका० ३स्तुतौ स्त्री टाप् ।

**होत्रीय** न० होत्राय हितम् होतुरिदं वा छ । १हविर्गृहे हेमच० । २होतृसम्बन्धिनि त्रि० ।

**होम** पु० हु-मन् । देवतोद्देशेन वह्नौ मन्त्रद्वारा घृतादित्यागरूपे हवने नित्य० देवपूजाकर्त्तव्येषु पञ्चसु यज्ञेषु मध्ये २देवयज्ञे अमर । ३आत्मीयविप्रपाणौ आत्मीयान्नभागस्य अन्नस्य दाने च आ० त० ।

**होमकुण्ड** पु न० होमाय कुण्डम् । होमार्थे कुण्डे त्रिका० ।

**होमधान्य** न० होमोपयुक्तं धान्यम् । १तिले २यवे च राजनि० ।

**होमधूम** पु० होमस्य धूम । होमार्थाग्निजाते धूमे हेमच० ।

**होमभस्मन्** न० होमज भस्म । हुतद्रव्यजाते भस्मनि हेमच० ।

**होमाग्नि** पु० ६त० । यज्ञियाग्नौ हेमच० ।

**होमि** पु० हु-मि मुट् च । १वह्नौ २घृते च मेदि० ३जले शब्दर० । ४सम्बकद्दे ।

**होमिन्** पु० होमोऽस्त्यस्य इनि । होमकर्त्तरि । [राजनि०

**होम्य** त्रि० होमाय हितम् यत् । होमोपयुक्ते घृतादौ

**होरा** स्त्री हु रन् । ज्योतिषोक्ते १लग्ने २राश्यर्द्धभागे ३होराशास्त्रापरनामकशास्त्रभेदे ४रेखायाञ्च शब्दार्थ ।

'विषमर्क्षे प्रथमा होरा सूर्यस्येन्दोरपि स्मृता । द्वितीया समर्क्षे तु व्यत्ययं दृश्यते ह्यतः' ज्यो० त० ।

"चतुर्विंशतिरेवाभिर्होराश्च प्रकथ्यते । प्रतिभाषट्त्रैराश्यादि होराणां विद्यते क्रम' वह्निपु० ।

**होलक** पु० हु विच् भक्षति लक अच् कर्म० । "अर्द्धपक्वशमीधान्यैस्तृणभृष्टैश्च होलक" इत्युक्ते तृणादिना अर्द्धपक्वे शमीधान्ये "होलकोऽल्पानिलो मेदःकफदोषत्रयापहः । भवेद्यो होलको यस्य स च तत्तद्गुणो भवेत्" भावप्र० ।

**होलाक** पु० स्वेदार्थौषधव्यापारभेदे चरक तत्र टीकाकृ इत्यत्र होलाक पाठान्तरम् ।

**होलाका** स्त्री हु विच् होल तं लाति ला क संज्ञायां कन् । १वसन्तोत्सवभेदे तद्व्यवहारात् तत्काले फाल्गुनपौर्णमास्याञ्च । पृषो० होली होलिका होलकाऽप्यत्र । होलाकाधिकरण आचारमात्र इति माधवाचार्य । पुराणादिमूलकं शास्त्रमूलोऽयम् आचार इति हेमाद्रिनिर्णयसिन्धुप्रभृतय । तद्विधिकालौ नि० सि० उक्तौ यथा "फाल्गुनपौर्णमासी होलिका सा च सायाह्नव्यापिनी ग्राह्या 'सायाह्ने होलिकां कुर्यात् पूर्वाह्ने क्रीडनं गवामिति' वचनादिति निर्णयामृते उक्तम् । ज्योतिर्निबन्धे तु 'प्रतिपद्भूतभद्रासु याऽर्चिता होलिका दिवा । संवत्सरं तद्राष्ट्रं पुरं दहति साद्भुतम् । प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या पूर्णिमा फाल्गुनी सदा । तस्यां भद्रामुखं त्यक्त्वा पूज्या होला निशामुखे' इति नारदवचनात् प्रदोषव्यापिन्युक्तम् । हेमाद्रौ मदनरत्ने च भविष्ये 'अस्यां निशागमे पार्थ । संरक्ष्या शिशवो गृहे । गोमयेनोपलिप्ते च सचतुष्के गृहाङ्गणे' इत्यादिना तत्रैव तद्विधानाच्च । तत्र पूर्वोक्ता 'श्रावणी दुर्गनवमी दूर्वा चैव हुताशनी । पूर्वविद्धैव कर्त्तव्या शिवरात्रिर्बलेर्दिनम्' इति बृहद्यमवचनैर्वक्ष्यमाणैश्च । दिनद्वये प्रदोषव्याप्तौ परैव पूर्वदिने भद्रासत्त्वात् तत्र च होलिकानिषेधात् तदुक्तं निर्णयामृते मदनरत्ने च पुराणसमुच्चये — भद्रायां दीपिता होली राष्ट्रभङ्गं करोति वै । नगरस्य च नैवेष्टा तस्मात् तां परिवर्जयेत्' । तथा 'भद्रायां द्वे न कर्त्तव्ये श्रावणी फाल्गुनी तथा । श्रावणी नृपतिं हन्ति ग्रामं दहति फाल्गुनी' । तथा "दिनार्द्धात् परतोऽपि स्यात् फाल्गुनी पूर्णिमा यदि । रात्रौ भद्रावसाने तु होलिका दीप्यते तदा" इति । यदा तु पूर्वदिने चतुर्दशी प्रदोषव्यापिनी परदिने च प्रदोषं न व्याप्नोति प्राप्नोत्येव पूर्णिमा समाप्यते तदा पूर्वदिने सपूर्ण

रात्रौ भद्रासत्त्वात् तत्र च तन्निषेधात् परेऽहनि प्रतिपद्येव कुर्य्यात्। "सार्द्धयामत्रयं वा स्यात् द्वितीयदिवसे यदा। प्रतिपद्वर्द्धमाना तु तदा सा होलिका स्मृता" इति भविष्यवचनादिति निर्णयामृतकारः। मदनरत्नेऽप्येवम्। यत्तु "षष्ठौ वह्निं परित्यजेदिति" भविष्ये, षष्ठौ होलिकायां वह्निं प्रतिपदं वर्जयेदित्यर्थः तदुक्तमिच्छावशमिति तत्रैवोक्तम्। अन्ये तु तस्यां भद्रामुखं त्यक्त्वा कार्य्या। "प्रदोषव्यापिनी चेत् स्यात् यदा पूर्व्वदिने तथा। भद्रामुखं वर्ज्जयित्वा होलिकायाः प्रदीपनम्" इति नारदवचनात्। "निशागमे प्रपूज्येत होलिका सर्व्वदा बुधैः। न दिवा पूजयेड्ढोलां पूजिता दुःखदा भवेत्" इति दिवोदासीयवचनात्। "सायाह्नव्याप्तियुक्ता चेत् प्रतिपत्तु भवत्तिथिः। भद्रामुखं परित्यज्य कार्य्या होला मनीषिभिः" इति विद्याविनोदेऽभिधानाच्च। भद्रामुखं विहाय पूर्व्वदिन एव कार्य्येत्याहुः। भद्रामुखन्तु "नाड्यस्तु पञ्च वदने गणकास्तथैव" इति रत्नमालोक्तं ज्ञेयम्। शिष्टाचारोऽप्येवमेव। अथ चेच्चन्द्रग्रहणं तदा ततोऽर्वाङ्निशि भद्रावर्ज्जं पौर्णमास्यां होलिकादीपनम्। अथ परेऽह्नि पत्तोदयस्तदा पूर्व्वदिने भद्रावर्ज्जं रात्रौ चतुर्थयामे विष्टिपुच्छे वा होलिका कार्य्या। पश्चोत्तर प्रतिपत्सत्त्वात् तत्पूर्व्वं दिवा होलानिषेधादिति दिवोदासचन्द्रप्रकाशौ। वस्तुतस्तु परदिने प्रदोषे पौर्णमासीसत्त्वे कर्म्मकालस्पर्शे चतुर्थयामादिगौणकालग्रहणे मानाभावाद्भद्राभावाच्च मुख्यकाल एव होला कार्य्या। न च "सर्व्वेषामेव वर्णानां सूतकं राहुदर्शने। स्नात्वा कर्म्माणि कुर्व्वीत शृतमन्नं विवर्जयेदिति" निषेधात् कथं सूतके होलेति वाच्यम् तस्योत्तराङ्गत्वात्। पूजामन्त्रस्तु "असृक्पाभयसन्त्रस्तैः कृता त्वं होलि! बालिशैः। अतस्त्वां पूजयिष्यामि भूते भूतिप्रदा भव" इति। यत्तु वार्त्तिककारैर्होलिका आचारप्राप्तेत्युक्तम्। तत्र हेमाद्र्याद्युदाहृतभविष्यवचनान्यविज्ञाय कृत्वा भिन्ना ज्ञेया शास्त्र्यधिकरणवत्। "हुताशनी मलमासे न भवति" नि॰सि॰।

होलाकाधिकरण न॰ जैमि॰ प्रथमस्य द्वितीयपादे दर्शिते न्यायभेदे तच्च तत्त्वबोधिन्याम् संक्षिप्य दर्शितं यथा "होलाका प्राच्यैरभिरनुष्ठीयते होलाका च वसन्तोत्सवविशेषः होलीतिप्रसिद्धः। एवमादीनेषुकादिकं दाक्षिणात्यैः, आदीनेबुकं खलकुशागतं करञ्जाकीट-व्याघ्रदेवतापूजादिकं तद्देशप्रसिद्धम्। उद्वृषभयज्ञादिकमुदीच्यैः क्रियते उद्वृषभयज्ञश्च ज्यैष्ठ्यां पौर्णमास्यां बलीवर्द्दानभ्यर्च्य धारयन्ति यत् स तद्देशप्रसिद्ध एव हारीताद्युक्तस्तत्तयाऽपि काश्चित् कस्मिंश्चिद्देशविशेषे दृश्यन्ते ह्योक्तकर्माणि तत्तत्प्रान्तीयकर्त्तृकाणीत्येषां मूलभूताः श्रुतयः कल्पनीयाः। तत्र किं प्राच्यैर्होलाका कर्त्तव्येत्यादिरूपा प्राच्यादिपदघटिता व्यवस्थितविषया उत होलाका कर्त्तव्या इति तत्तत्पदाघटिता सामान्यविषया इति संशये तत्र प्राच्यादिपदघटितैव कल्प्या देशविशेषाणामाचारदर्शनात् लिङ्गव्यवस्थया हि लिङ्ग्यनुमीयते यथा यत्र धूमोऽवगतस्तत्रैव वह्निरनुमीयते नान्यत्र तथा च उक्तम् "अनुमानव्यवस्थानात्तत्संयुक्तं प्रमाणं स्यात्" अस्यार्थः। अनुमानव्यवस्थानात् धूमादिव्यवस्थया वह्न्याद्यनुमानव्यवस्थादर्शनात् तत्संयुक्तं प्राच्यादिपदघटितम् अनुमेयश्रुतिवाक्यं प्रमाणं स्यादिति प्राप्ते राद्धान्तायोक्तम् "विशेषाभावमात्रेण प्रसिध्येत् सर्व्वधर्म्मता। विशेषणात् व्यवस्था स्यात् तच्च नेहोपपद्यते"। अस्यार्थः विशेषाभावमात्रेण हारीतस्मृतिगो भवन्तःप्रभृतौ प्राच्यादिविशेषप्रतिपादकपदाभावेन तत्तत्स्मृत्युक्तस्य सर्व्वधर्म्मता सर्व्वसाधारणी कर्त्तव्यता प्रसिध्येत्। तथा हि छन्दोगोक्तैः गोभिलादिभिः स्वशिष्यानध्यापयामास तेऽप्यन्यान् छन्दोगानेवमन्यत्रापि बह्वृचान्यादिकसूत्रकृद्भ्यम् अतस्तत्तच्छाखिनस्तत्तच्छाखोक्तमाचरन्ति इति स्मृतिवाक्यानुसारिणी श्रुतिः कल्पनीया। आचारे स्याद्विशेषणात् प्राच्यादीनां विशेषव्यवहारदर्शनेनानुमेयश्रुतौ प्राच्यादिविशेषणपदान्तर्भावात् व्यवस्था स्यात् प्राच्यादीनामेव तदाचरणमिति विधानव्यवस्था स्यात् तच्च नेहोपपद्यते। अयमाशयः सर्व्वैराचरितव्यत्वानुगतम् अनाचरितव्यस्य व्यावृत्तम् आकृतिव्यक्तिगुणादिकं किञ्चित् विशेषणं न सम्भवति यदुपादाय होलाकाद्यधिकरणं स्यात्। न च प्राचीभवत्वादिरूपप्राच्यादिपदप्रमाणस्या तथेति वाच्यं तद्देशभवानामपि केषाञ्चिदनाचरणात् चिरविनिर्गतस्य तत्तद्देशीयस्य श्रुतपौराणो समास्नायामसत्यामपि होलाका कर्त्तव्येति सामान्यश्रुत्यैवोपपत्तौ प्राच्यादिपदघटितश्रुतिकल्पनमन्याय्यं गौरवात् न चाप्राच्यानामननुष्ठानार्थं प्राच्यादिपदवती कल्पनीया अनाचरणरूपस्याननुष्ठानस्य श्रुतिकल्पकत्वात् तस्येच्छाविरहेणैव सम्भवात्। न हि यदि श्रुतिविहितं स्यात् तदा अप्राच्यैरपि अ-

तुचित स्यादिति तर्कयितु शक्यते होलाकाया नित्यत्वे मानाभावेन काम्यत्वात् । न हि सर्वमेव स्मार्तविहित काम्य सर्वैः सद्भिरनुष्ठीयत न वैकस्य कर्तुर्विधानमन्यथ तद्विपर्ययति येनाप्राच्याना शिष्टाचरणेनानिष्टजन कताप्राघनार्थं तत्पदमर्थवत् स्यात् । अत्र च शास्त्रदीपि- काधिकरणमालादायभागप्रभृतिषु प्राच्यानामिति पाठ । प्राच्यास्तत्र च स्तीया तु च सुभरवङ्घयोर्मध्ये या रथा ख्योति शास्त्रादौ प्रसिद्धा तस्या पूर्वदेशीया प्राच्या न तु गौडदेशावधिकपूर्वदेशीया । तस्या पश्चिम देशीयाश्च पाश्चात्त्या । एतेन प्रतीच्यानां तथाचरणमिति स्वरेश भिप्रायेणैव गौडीयेनोदीच्येन लिखित तत्रापि गौडीयानामेव स्मृतिकल्पनम् अप्रत्यक्षवेदाना तथा चाव्यवस्थितस्मृतिकल्पना स्यात् न चायमपि दोष विशेष कल्पते भविष्यति तथा सति पार्थसारथिमिश्रादिभि र्निबन्धभिरयमप्युद्भावित स्यात् न चैवम्, तस्माज्ज्योति रादिशास्त्रप्रसिद्धप्राच्यादिदेशाद्यैरयमाचारविशेष इति" ।

हौ अव्य० हु–डौ नि० । १सम्बोधने २आह्वाने च मेदि० ।

होड अनादरे गतौ च भ्वा० आ० सक० सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्व । होडते अजुहोडत् ।

होत्र त्रि० होतुरिदम् अण्। अत्र भाव कर्म वा युवा० अण वा । १होतृसम्बन्धिनि २तत्कर्मादौ न० ।

ह्नु शौर्ये अदा० पर० सक० अनिट् । ह्नुते अह्नोषीत् ।

ह्मल चलने भ्वा० प० अक० सेट् । ह्मलति अह्मालीत् । घटा० । ह्मलयति अनुपसर्गस्य वा ह्रस्व ।

ह्यस् अव्य० गतेऽह्नि नि० । गतदिवसे अमरः ।

ह्यस्तन त्रि० ह्यस्+भवार्थे ट्युल् तुट् च । गतदिवसभव ल्यप । ह्यस्त्योऽप्यत्र त्रि० । [हि उ० । ह्रगति अह्रगीत् ।

ह्रग संवरणे भ्वा पर० सक० सेट् घटा० एदित् चिणि न

ह्रद पु० ह्राद–अच नि० । १अगाधजलाशये अमरः । २किरणे रामाश्रम । 'तुषारि वह्निजनमं मधुर अक्षतहारि पथ्यश्च' राजनि० तज्जलगुणा उक्ताः ।

ह्रदिनी स्त्री ह्रदोऽस्त्यस्याम् इनि । नद्याम् अमर ।

ह्रप भाषणे चु० उभ० सक सेट् । ह्रापयति ते अजिह्रपत् त ।

ह्रस शब्दे भ्वा प० अक० सेट । ह्रसति अह्रसीत् अह्रासीत्

ह्रसिमन् पु० ह्रस्वस्य भाव इमनिच ह्रसादेशः । ह्रस्वतायाम्

ह्रसिष्ठ त्रि अतिशयेन ह्रस्व इष्ठन् ह्रसादेश । अतिशयह्रस्वे

ह्रसीयस् त्रि० अतिशयेन ह्रस्व ईयसुन् ह्रसादेशः । अति ह्रस्वे । स्त्रियां ङीप ।

ह्रस्व न० ह्रस–वन् । १परिमाणभेदे २लघौ ३खर्वे च त्रि० अमर । ४एकमात्राकालोच्चार्ये ४लघुस्वरे पु० राजनि० । ५क्षुद्रपर्ण्यां ६नागदन्त्यां भूमिजम्बूवृक्षे स्त्री राजनि० ।

ह्रस्वकुश पु० नित्यकर्म० । श्वेतकुशे राजनि० ।

ह्रस्वगर्भ पु० ह्रस्वो गर्भो यस्य । कुशे रत्नमा० ।

ह्रस्वगवेधुका स्त्री नि० कर्म० । नागबलायाम् अमरः ।

ह्रस्वजम्बू स्त्री कर्म० । क्षुद्रजम्बूवृक्षे रत्नमा० ।

ह्रस्वदर्भ पु० नित्यकर्म । श्वेतकुशे राज न० । [क्योस् राजनि०

ह्रस्वदा स्त्री ह्रस्वैरपि दीयते छिद्यते दा–खण्डने क । मज्ज०

ह्रस्वपत्रक पु० ह्रस्व पत्रमस्य कप । १नागजम्बूवृ (मोक) २अश्वत्थाम् स्त्री राजनि० क्वापि अत ह्रस्वम् ।

ह्रस्वफला स्त्री ह्रस्व फलमस्या । भूमिजम्बूवृक्ष राजनि

ह्रस्वमूल पु० ह्रस्व मूलमस्य । रक्तेक्षौ राजनि० । [अमर ।

ह्रस्वशाखाशिफ पु० ह्रस्वा शाखा शिफा च यस्य । क्षुपे

ह्रस्वाग्नि पु० ह्रस्व अग्निरस्मात् ५ब० । अर्कवृक्षे शब्दच० ।

ह्रस्वाङ्ग पु० ह्रस्वमङ्गमस्मात् ५ब० । १जीवकौषध अमर । ६ब० । वामन २खर्वे त्रि० । कम ह्रस्वे अङ्गे न० ।

ह्राद ध्वने भ्वा० आ० अक सेट् । ह्रादते अह्रादिष्ट ।

ह्राद पु० ह्राद–भावे घञ् । १शब्दे हेमच० अच् । २शब्द कारके त्रि० ३हिरण्यकशिपुपुत्रभेदे पु० पुराणम् ।

ह्रादिनी स्त्री ह्राद–णिनि ङीप । १विद्युति २वज्रे अमरः ३नद्याम् राजनि० ४शल्लक्याम शब्दर० ५ह्रादविशिष्टे त्रि०

ह्रास पु० ह्रस–घञ् । १शब्दे त्रि० २अपचये च ।

ह्रिणी लज्जायाम कण्ड्वा० पर० अक० सेट् । ह्रिणीयते अह्रिणीयिष्ट ।

ह्रिणीया स्त्री ह्रिणी–यक् भाव अ । लज्जायाम अमर । पृषो० ह्रिणिया इत्यपि तत्रार्थे भरत । [जिह्रयति त ।

ह्री लज्जायां जु० प० अक० अनिट् जिह्रेति अह्रैषीत् । णिचि

ह्री स्त्री ह्री–सम्प० भाव क्विप् । लज्जायाम् अमर ।

ह्रीका स्त्री ह्री–कक् । १त्रासे उणा० । २लज्जायां त्रि० ह्री वा इत्यभ्मरे तत्रार्थे ।

ह्रीकु त्रि० ह्री–कु कुक् च । १लज्जिते । २लज्जाने ३जतुनि ४त्रपुणि च उणा० । वा इत्व च । [ह्लोद् ।

ह्रीच्छ लज्जायाम् भ्वा० प० अक० सेट् । ह्रीच्छति अह्रीच्छी

ह्रीजित त्रि० इत० । लज्जायास जटा० ।

ह्री(त)ण त्रि० ह्री क्त वा तस्य नः । लज्जित अमर ।

ह्रीवेर(ल) न० ह्रि० अप्सु आवेरम् ह्रीणा ह्रीबलः बालः पृषो० वा इत्व च (वाला) सुगन्धद्रव्ये पृषो० । हिबर प्रम ॥ रत्न

चः ह्रीवेल तदर्थे अमरटीकायामाह स्म भरतः ।

ह्रुड गतौ भ्वा० आ० सक० सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः । ह्रोडते अजुह्रोडिष्ट । [ह्रुडति अह्रुडिष्ट

ह्रूड गतौ भ्वा० आ० सक० सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः ।

ह्रेप गतौ भ्वा० आ० सक० सेट् । ऋदित् चङि न ह्रस्वः । ह्रेपते अजिह्रेपिष्ट ।

ह्रेष अव्यक्तशब्दे अक० सर्पणे सक० भ्वा० आ० सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः । ह्रेषते अजिह्रेषिष्ट ।

ह्रेषा स्त्री ह्रेष–भावे अ । अश्वशब्दे अमरः ।

ह्रौड गतौ भ्वा० आ० सक० सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः । ह्रौडते अजुह्रौडिष्ट । [ह्लादि । ह्लगति अह्लगीत् ।

ह्लग संवरणे भ्वा० प० सक० सेट् घटा० ऋदित् णिचि न

ह्लप भाषणे चु० उ० द्विक० सेट् । ह्लापयति ते अजिह्लपत् त ।

ह्लस रवे भ्वा० प० अ० सेट् । ह्लसति अह्लसीत् अह्लासीत् ।

ह्लाद शब्दे भ्वा० आत्म० अक० मोदने अक० सेट् ईदित् निष्ठायामनिट् । ह्लादते अह्लादिष्ट । ह्लादः ।

आ+आनन्दे अक० आह्लादः ।

ह्लादिनी स्त्री ह्लाद–णिनि ङीप् १विद्युति २वज्रे अमरः पाठान्तरम् ३ईश्वरशक्तिभेदे च शब्दार्थ० ४ह्लादविशिष्टे त्रि०

ह्वल चलने भ्वा० प० अक० सेट् । ह्वलति अह्वालीत् । घटा० प्रह्वलयति अनुपसर्गस्य वा ह्रस्वः ह्वलयति ह्वालयति ।

ह्वान न० ह्वे–ल्युट् । आह्वाने । [संह्वरवः ।

ह्वृ कुटिलीकरणे भ्वा० प० सक० अनिट् । ह्वरति अह्वार्षीत् ।

ह्वे स्पर्द्धायां शब्दे च अक० आह्वानार्थे सक० भ्वा० उभ० यजा० अनिट् । ह्वयति अह्वत्–अह्वत अह्वास्त सम्प्र०–जुहाव आहूतः आहूतिः ।

आ+स्पर्द्धायाम् आत्म० शत्रुमाह्वयते । शिवम् ।

ओं तत्सत् ।

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्य्यसङ्कलिते वाचस्पत्ये हकारादिशब्दार्थसङ्कलनम् ।

---

## ग्रन्थकर्तृवंशादि ।

राढीयश्रेणीविख्यातके जिडिग्रामिकः किल । यशोहरप्रदेशस्थसारलावसथे स्थितः ॥
सार्वभौमोपाधियुक्तः कमलाकान्तसंज्ञकः । सच्छ्रोत्रियः क्षितौ ख्यातो वात्स्यवंशावतंसकः ॥
मुकुन्दरामनामासीत् तदन्वयसमुद्भवः । तत्प्रदेशस्थवैचण्डीग्रामवासी स्वकार्थितः ॥
तर्कसिद्धान्तोपनामा रामरामस्तदात्मजः । सदा शिवशिवेत्युक्त्या प्राप्तः शिवशिवाभिधाम् ॥
नानाविद्याधरत्वेन प्राप विद्याधराह्वयम् । भागीरथीतीरवासी भवबन्धजिहीर्षया ॥
वर्द्धमानप्रदेशस्थाम्बिकाग्रामेऽवसच्चिरम् । अन्ते काशीं समासाद्य पञ्चत्वं प्राप्य मुक्तिभाक् ॥
अम्बिकावासकालेऽस्य जातौ वंशधरौ सुतौ । तर्कपञ्चाननोपाधिर्दुर्गादासस्तु मध्यमः ॥
सार्वभौमोपाधियुतः कनीयांस्तु तदात्मजः । कालिदासाभिधो नानाशास्त्रविद्याविशारदः ॥
तस्याहं प्रथमः पुत्रस्तारानाथाह्वयो द्विजः । तर्कवाचस्पत्युपाधिं गुरुतो लब्धवान् स्वतः ॥
नगरे कलिकाताख्ये गवर्मेण्टनिवेशिते । संस्कृतपाठशालाख्ये मठे पूर्वमधीतवान् ॥
काश्यादिनानास्थानेषु लब्धविद्यस्ततः क्रमात् । तत्रैव पाठशालायां तदध्यक्षेण पूर्वतः ॥
पाणिन्यादिव्याकरणपाठनाय नियोजितः । पश्चात् दर्शनशास्त्रस्याध्यापनायापि योजितः ॥
प्रायश्चित्तशतं तत्र सरान्तं तत्कर्मानुष्ठितं मया । सिद्धान्तकौमुदीव्याख्या सरलाख्या तदा कृता ॥
तदैव तत्त्वकौमुद्या व्याख्याऽपि यत्नतः कृता । सिद्धान्तबिन्दुसारोऽपि शब्दस्तोममहानिधिः ॥

आशुबोधं व्याकरणं शब्दार्थरत्नमकः । धातुरूपादर्शनामा ग्रन्थोऽपि रचितो मया ॥
गायत्र्यर्थो विनिर्णीतः गयाश्राद्धादिपद्धतिः । वादो बहुविवाहस्य तुलादानादिपद्धतिः ॥
राजप्रशस्ती रचिता कादम्बर्याश्च टिप्पनी । वेणीसंहारमुख्येषु विवृतिर्नाटकेषु च ॥
एते ग्रन्था विनिर्माय मुद्रिता बहुयत्नतः । गवर्णमेण्टानुकूल्यञ्च कतिचिदेषु च मुद्रणे ॥
तत्पदापहतेनापि गवर्णमेण्टप्रकल्पिताम् । अर्द्धवृत्तिं समासाद्य वाचस्पत्यं समापितम् ॥
मुद्रणे व्ययबाहुल्यात् गवर्णमेण्टे निवेदिते । तद्दत्तव्ययसाहाय्यं लब्ध्वेदं मुद्रितं मया ॥
अष्टादशभिरानायि वर्षैः पूर्तिं मयाधुना । शब्दरत्नमयः कोषो मोषदोषविवर्जितः ।
नानाधातुरव्ययाढ्यो नानार्थोऽयं विराजताम् । वाचस्पत्याभिधो नानाशास्त्रार्थानां प्रदर्शकः ॥
वाचस्पत्युपनामार्थं श्रीतारानाथशर्मणा । निरमायि प्रयत्नेन मुद्रायन्त्रे च मुद्रितः ॥
बाणशून्यदन्तिचन्द्रविमिते शकवत्सरे । सौरपौषे षोडशांशे मुद्रा तस्य समापिता ॥
यदत्र स्खलितं किञ्चित् प्रमादेन भ्रमेण वा । तत्सर्वं शोधयन्त्वार्य्याः कस्य न स्खलितं मनः ।
बहुच्छिद्रं परित्यज्य गुणलेशजिघृक्षया । परिगृह्णन्त्वदोविज्ञा ऋजवो दम्भवर्जिताः ॥

एतस्य मुद्रणविधौ परिशोधनार्थं यत्ने कृतेऽपि बहुले भ्रमतः प्रमादात् ।
दृष्टेर्विकारवशतो यदशुद्धमस्ति संशोधयन्तु सुधियो नतियाचितास्तत् ॥

अनुबोधाद्विस्मृता ये शब्दाः केचित् प्रमादतः । परिशिष्टे प्रकाश्यास्ते इत्याशा पूरको विभुः ॥
ये शब्दाम्बुधिपारमापुरमलप्रज्ञातरीवैभवात् तानुद्दिश्य नमस्क्रियैव सततं तेभ्यो न चैषा क्रिया ।
ये शास्त्रेऽकृतबुद्धयो निजधिया व्युत्पित्सवो मानवाः नानाकोषनिरीक्षणे श्रमभियस्तेभ्यो ममैषा क्रिया ॥
पदानुशासने रतं मुनित्रयं हृदा नतम् । तदस्य भूमिमण्डले करोतु सुप्रचारणम् ॥ शिवम् ।

ओं तत्सत् ।

इति कलिकातास्थगवर्णमेण्टसंस्कृतपाठशालीयदर्शनव्याकरणाध्यापकवर श्रीतारानाथतर्कवाचस्पति-
भट्टाचार्य्येण विरचितं वाचस्पत्याभिधमभिधानं समाप्तम् ।

१८०५ शालिवाहन वत्सरे, १९४० विक्रमादित्यसंवत्सरे, १८८४ खृष्टाब्दे,
कलिकातानगरे मुद्रितमभूत् ।

# एतानि मुद्रितानि संस्कृतपुस्तकानि

२० सर्वदर्शनसंग्रहः
२१ भामिनीविलास सटीक
२२ हितोपदेश सटीक
२३भाषापरिच्छेदमुक्तावलीसहित
२४ वस्तुविचारवाद
२५ दशकुमारचरित सटीक
२६ परिभाषेन्दुशेखर
२७ कविकल्पद्रुमः धातुपाठः
२८ चक्रदत्त (वैद्यक)
२९ उणादिसूत्र सटीक
४० मेदिनीकोष
४१ पञ्चतन्त्रम्
४२विद्वन्मोदतरङ्गिणी(चम्पूकाव्य)
४३ माधवचम्पू
४४ तर्कसंग्रह
४५ प्रसन्नराघव नाटक
४६ विवेकचूडामणि
४७ काव्यसंग्रह (सम्पूर्ण)
४८ लिङ्गानुशासन सटीक
४९ स्वरदर्पण सटीक
५० विक्रमोर्वशी (सटीक)
५१ वसन्ततिलक भाण
५२ माधवी व्याख्या
५३ सांख्यदर्शन (भाष्यसहित)
५४ भोजप्रबन्ध
५५ नलोदय सटीक
५६ ईश केन कठ प्रश्न मुण्डक माण्डूक्य (सटीक सभाष्य)
५७ छान्दोग्य सटीक सभाष्य
५८ तैत्तिरीय ऐतरेय श्वेताश्वतर (उपनिषद्) सभाष्य सटीक

बृहदारण्यक सटीक सभाष्य
सुश्रुत वैद्यक
शार्ङ्गधर (वैद्यक)
६२ वेतालपञ्चविंशतिः
६३ पातञ्जलदर्शन (सभाष्यसटीक)
६४ आत्मतत्त्वविवेक (बौद्धाधिकार)
६५ शाण्डिल्योपनिषद्
६६ उपमान चिन्तामणि
६७ नागानन्द नाटक
६८ पूर्वमीमांसा दर्शनम् सभाष्य
६९ चन्द्रशेखरचम्पू काव्य
७० सामवेदस्य मन्त्र ब्राह्मणम् (भाष्य सहितम्)
७१ सामवेदस्य आरण्यसंहिता सायणाचार्य कृत भाष्यसहिता
७२ षड्भाषासुभाषितादिका सटीक
७३ कारण्डव्यूह (बौद्धशास्त्र)
७४ वसन्तराजशाकुनम् सटीक
७५ पदार्थदीपिका नाटिका सटीक
७६ सारस्वत व्याकरण सटीक पूर्वार्द्धम्
७७ भासवदत्ता सटीक
७८ (कालिदास कृत) पुष्पबाणविलास मूल्य सटीक
७९ आर्थिक शतकम्, पदारविन्द शतकम्, स्तुतिशतकम्, मन्दस्मितशतकम्, कटाक्षशतकम्
८० तुलसीसंहिता टीका सहित
८१ नैषधचरितम् टीका सहित
८२ चन्द्रालोक प्राचीन अलङ्कार
८३ वीरमित्रोदय (स्मृतिशास्त्र)